De Tijdspiegel. Jaargang 30

bron
De Tijdspiegel. Jaargang 30. D.A. Thieme, Arnhem 1873

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_tij008187301_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

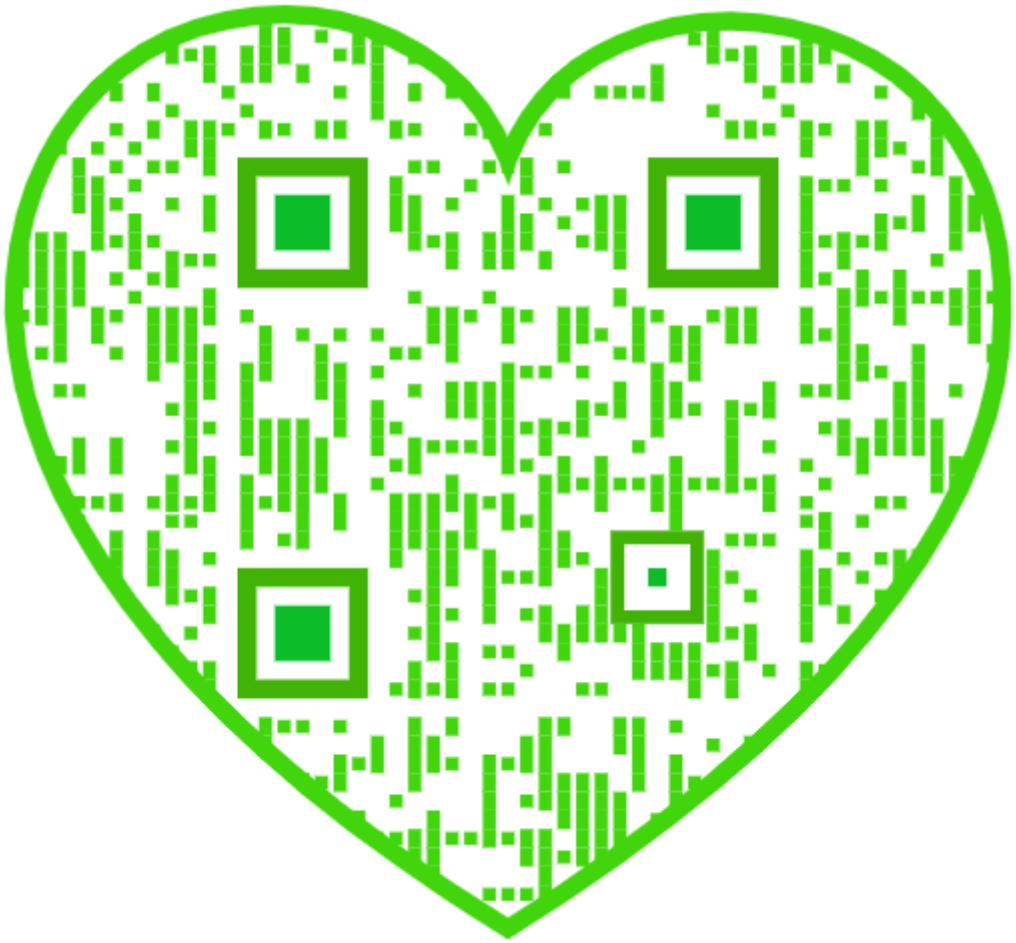

[Eerste deel]

Godgeleerdheid en onderwijs.

Positivistische elementen in den godsdienststrijd.

De oppervlakte niet alleen, ook de diepte van den Oceaan wordt bewogen door geweldige stroomen. De stuurman moet ze kennen, zal hij zijn schip veilig en langs den kortsten weg naar de plaats der bestemming brengen. Wee hem, als hij die kennis veronachtzaamt! Door onzichtbare macht uit den koers geslagen, dobbert bij hulpeloos om over de wijde wateren en slechts met oneindig kracht- en tijdverlies zal 't hem misschien mogen gelukken te komen waar hij wezen wil.

Eenerlei wedervaart velen op de zee der gedachten, op hun tocht naar de waarheid. Vaak voelen zij zich gedragen, gedreven, voortgesleurd door een hun onzichtbare kracht, door de onderzeesche stroomingen der wijsgeerige stelsels. Ongelukkig wie er geen acht op slaat. En toch niets gewoner dan de groote menigte over die stelsels te hooren spreken als waren ze louter onvruchtbare bespiegelingen, waaraan het rijke, bedrijvige menschenleven den rug moet toekeeren, om ze te laten liggen op de schrijftafel van den kamergeleerde. Als waren niet uit de studeercel dier kamergeleerden denkstroomen gevloeid, die onder de oppervlakte van het leven geweldige kracht uitoefenen en de richting beheerschen!

Ook het Positivisme is zulk een denkstroom. Velen zijn er door aangegrepen zonder het te weten, meest in den godsdienststrijd. Ook zonder zich als Positivistisch aan te melden strijdt het in de gelederen der godsdienstloosheid. Zijn schakeeringen mengt het in de kleuren van haar vaandel. Onmerkbaar sluipt het in de reeks onzer gedachten en brengt die van den rechten koers. Klanken geeft het aan menig onuitsprekelijk woord in het hart van den twijfelaar te lezen. Klanken, die soms een valschen, maar ook dikwijls een klaren en ernstigen toon doen hooren.

Velen, door den geest van het Positivisme aangegrepen, weten niet van waar die wind komt noch waar hij henengaat, maar zij voelen

zijn adem en buigen voor zijn geweld. Wisten zij 't, licht boden zij krachtiger 't hoofd.

Een bijdrage tot die kennis wordt in de volgende bladzijden aangeboden.

Men verwachte daarin over het Positivisme niet meer dan noodig is om de rol te begrijpen, die het in den godsdienststrijd vervult.

Het Positivisme is het gewrocht van den bekenden Auguste Comte, een man wiens leven weinig belangrijks, wiens karakter weinig aantrekkelijks voor ons heeft, maar die onder de diepste en stoutste en geleerdste denkers van vroeger en later tijd een eerste plaats inneemt. Wat hij meer heeft willen zijn: rustig navorscher der wetenschap of maatschappelijk hervormer is moeielijk uit te maken; wat hij meer geworden is lijdt bij niemand twijfel. De maatschappij heeft van hem een hervormingsplan ontvangen, waarmeê zij tot dus ver niets scheen te kunnen uitrichten: het denkbeeld van een geleerden stand aan het roer van den Staat. De wetenschap dankt hem boven velen verheldering van haar licht en uitbreiding van haar gebied. En nu moge het waar zijn dat hij de wetenschap beoefende hoofdzakelijk, zoo niet uitsluitend, ter wille zijner maatschappelijke droomerijen; bijna alleen met de eerste brengt het Positivisme ons in aanraking. Slechts van haar heeft de school willen weten, die hij gesticht heeft; en - wat ons op dit oogenblik aangaat - slechts met zijn wetenschappelijken arbeid treedt hij op het gebied van het godsdienstig geloof; raakt hij het hart der teederste godsdienstvragen.

Niets meer of minder dan al het menschelijk weten te omvatten, was het doel zijns levens. Omvatten, dát was het; in tegenstelling met de gewone manier van werken, door de geleerden van zijn tijd gevolgd. Zij waren tot zijn groote ergernis louter vakgeleerden die maar stukwerk leverden; de meesten vaak met onverholen minachting vervuld voor de wetenschappen die de eer niet hadden door hen beoefend te worden en daarmede ten eenemale onbekend. De verdeeling van den arbeid had hier een schier onoverzienbare massa, maar van verbrokkelde wetenschap aangedragen; zou daarop een deugdelijke wereldbeschouwing gebouwd worden, orde moest er komen in dien bajert, samenhang in die verstrooide feiten. Wie zou die doodsbeenderen den adem des levens inblazen dat ze met spier en zenuw overtrokken oprezen tot een gansch zeer groot heir, welgesloten, machtig tegen het rijk der duisternis, het rijk van onkunde, leugen en vooroordeel?

Comte voelt daartoe zich sterk. Wat daar door de groote denkers, die vóór hem geweest waren en met hem arbeidden, gewrocht is, zamelt hij op in zijnen wonderlijk veerkrachtigen geest; hij scheidt daarin het kaf van het koren, het vergankelijke van het onvergankelijke, de vrucht der verbeelding en het werk des verstands; hij rangschikt de ongeordende massa in scherp geteekende gedachtengroepen; hij raadpleegt daarbij het leven der stof en des geestes, de geschiede-

nis der wetenschappen en de eischen der opvoedkunde; hij vindt op dien weg samenhang, orde, ontwikkeling in het menschelijk weten.

Aan het einde van dien langen, zwaren gang staat hij van aangezicht tot aangezicht voor het beeld der waarheid die hemel en aarde omvat.... Neen. Ook voor hem heeft het zich niet ontsluierd; maar buiten hetgeen zij van haar betooverend licht hem doet aanschouwen, is het dit wat zij als den kostelijksten prijs voor zijn worstelen om kennis hem toereikt, dit, dat hij weet hoever die sluier haar beeld bedekt.

Drie groote waarheden beweert hij op de onkunde veroverd of gehandhaafd, drie groote feiten in de geschiedenis van 't menschelijk denken ontdekt of gestaafd te hebben, deze drie:

den samenhang van het menschelijk kennen;

de wet der ontwikkeling van het menschelijk kennen;

de grenzen van het menschelijk kennen;

en deze drie, één geworden in een vastgefundeerde, kristalheldere, voor onze wezenlijke behoeften bevredigende wereldbeschouwing.

Met nimmer weifelenden vinger toont hij ons hoe de grondwetenschappen achtereenvolgens tot stand gekomen zijn in deze orde, dat de navorsching van de eenvoudige verschijnselen der stoffelijke wereld langzamerhand zich uitbreidt tot de meest ingewikkelde feiten van het leven der natuur en des geestes.

Zoo treedt de wiskunde, die de eenvoudigste eigenschappen der dingen, hun uitgebreidheid, getalsverhouding en beweging navorscht, voorop, en heeft de sterrekunde, waarin zij hare ruimste toepassing vindt, in haar onmiddellijk gevolg. Daarbij sluit de natuurkunde zich aan, in den engeren zin van 't woord, om de verschijnselen van licht en warmte en electriciteit te verklaren, en om met de scheikunde, die de wederkeerige verhouding der stofdeeltjes bepaalt, de studie der dusgenaamd onbezielde natuur te besluiten. Geleidelijk wordt nu de overgang tot de wetenschap der levende lichamen, die zich splitst in de wetenschappen der levensverschijnselen van plant, dier en mensch, en in een wetenschap der maatschappij; welke laatste eerst het onderling verband der maatschappelijke verschijnselen op een gegeven tijdstip beschouwt en daarna de wetten der maatschappelijke ontwikkeling naspoort. In de grondvesting dezer wetenschap der maatschappij, die kroon van het grootsch gebouw der menschelijke kennis, stelt Comte zijn grootsten roem. Hij beschouwt haar als de rijkste en rijpste vrucht van den onvermoeiden arbeid zijns geestes. In breede trekken schetst hij ons daar van de westersche beschaving eene geschiedenis, die ook bij het diepst ingrijpend verschil van inzicht de ernstigste bewondering afdwingt voor den reuzengeest, die uit dat rijk gestoffeerd tafereel tot ons spreekt van de verwonderlijk wijdomvattende geleerdheid en onmiskenbare genialiteit des schilders.

Ik mag niet beproeven in de mij beschikbare ruimte zelfs een op-

pervlakkige schets van deze geschiedenís te geven. Maar voor ons doel kunnen wij volstaan met de aanwijzing der wet waarnaar volgens Comte het menschdom zich ontwikkeld heeft. Zij voert ons recht in het hart van het godsdienstvraagstuk. Uitgaande van de onderstelling dat het verstand op dit gebied aan de spits der beweging staat, stelt hij vast dat het menschdom in zijn maatschappelijke ontwikkeling drie tijdperken moet doorloopen en werkelijk op menige plek van dit wijde veld bij het derde reeds is aangeland. Steeds zoekt het menschdom - ook zonder zich daarvan altijd klare rekenschap te geven - naar de verklaring der wereldverschijnselen, naar een wereldbeschouwing dusgenaamd. In het eerste tijdperk is deze wereldbeschouwing zuiver *godsdienstig*. Op dit standpunt wordt al wat is of ontstaat in hemel of op aarde verklaard uit den bovennatuurlijk werkenden wil of liever willekeur van een God of Goden. In het tweede, het zoogenaamd metafysische tijdperk, zoekt men die verklaring, acht men de oorzaak der wereldverschijnselen gelegen in onpersoonlijke krachten (of wezenheden), die buiten het bereik onzer waarneming door het afgetrokken denken worden ondersteld. In het derde stelt men zich tevreden met de waarnemingen van den onderlingen samenhang der verschijnselen, van de wijze waarop zij standvastig met elkaâr samengaan of op elkaâr volgen. Een dieper indringen in het wezen der dingen, een verder opsporen van de eerste of eindoorzaken der wereldverschijnselen acht men op dat standpunt onbereikbaar, maar ook onnoodig voor den mensch, want hoe meer wij deze zoogenaamd positieve kennis uitbreiden, te vaster en wijder blikken slaan wij in de toekomst, te machtiger heerschen wij over de wereld der stof en des geestes.

En hier komt meteen het derde kenmerk van het Positivisme aan het licht. Het beperkt den menschelijken geest binnen scherp afgebakende grenzen. Wat weten wij? Wat kunnen wij weten? Niets meer dan wat wij met de zinnen waarnemen, en voorts wat uit die zinnelijke waarneming afgeleid, wederom door zinnelijke waarneming gestaafd wordt. Wat daarbuiten of daarboven of daaronder ligt of heet te liggen, niet alleen een zoogenaamd wezen der dingen, maar het oneindige, het eeuwige, het bovenzinnelijke, de grondoorzaak der dingen, hun beweegkracht, meest gedacht in den vorm van een albesturend persoonlijk God - het is altegader ondoorgrondelijk mysterie voor den menschelijken geest, deze kan daar niet bij. Hij beproeve niet dat onbereikbare te grijpen. Hij zij tevreden met het genot dat het onderzoek, met de macht die de kennis van het eindige hem schenkt.

Ziedaar de voornaamste gronddenkbeelden van Comte's wetenschap en wijsbegeerte, te vinden in zijn Cours de Philosophie Positive. Hij geeft daaraan den naam van Positivisme, omdat zij tot éénigen grondslag de zinnelijke waarneming hebben, en deze naar zijn oordeel de éénige weg is om tot positieve, stellige, ontwijfelbare waarheid te komen. Van lieverlede verzamelde hij een kleinen kring leerlingen om zich heen

in Parijs, waar hij aan de Polytechnische school in de wiskunde onderwijs gaf; maar vooral na zijn dood, in '57, vormde zich hoofdzakelijk in Frankrijk een positivistische school, als wier hoofd de bekende Littré zich deed gelden, lid van het Instituut, beroemd natuur- en letterkundige. Zij heeft haar eigen tijdschrift, haar tot op dezen dag tamelijk levendigen strijd met andere wijsgeerige richtingen in Frankrijk, telt in Engeland o.a. Stuart Mill, Buckle en Lewes in menig opzicht tot geestverwanten. Toch zou het voor het minst voorbarig zijn haar nu reeds een toekomst te beloven. Het getal harer aanhangers is en blijft betrekkelijk klein. Het is er ook ver van verwijderd dat alle zich noemende positivisten het in alle hoofdpunten volkomen eens zouden zijn. Enkele beschouwingen, waar Comte zelf groote waarde aan hecht, zijn door velen zijner leerlingen op zij gezet. Het op zijn zachtst gesproken onvolledige zijner wet der drie denkwijzen is in de eerste plaats door Littré erkend. De genoemde Engelsche positivisten worden door hunne Fransche geestverwanten op kardinale punten voor ongezond in de leer beschouwd(*).

In Duitschland - voor zooveel bekend werd - schijnt de school schier geen aanhangers te bezitten. In ons land telt ze evenmin vele edelen, vele machtigen en vele wijzen onder haar vrienden. Vóór een 25 jaren werd in een drietal brochures, die als een morgenwolk kwamen en gingen, hare partij opgenomen en vóór vijf jaren over haar methode een zeer geleerde Akademische verhandeling geschreven, die zeer onlangs door een tweede over het causaliteitsbegrip achtervolgd is(†). Van meerder instemming met het Positivisme hier te lande bleek althans niet. Zou ze dan niet doodgeboren mogen heeten en wat zullen we ons verpijnen haar te bestrijden als vermocht zij iets?

Doodgeboren? Even voorbarig zou dit oordeel zijn als de meening

(*) Wat er van het Positivisme wordt onder de handen der Engelsche denkers is geestig beschreven door Louis Etienne in zijn oordeel over Mill. ‘M. Mill, depuis 23 ans qu'il a introduit Auguste Comte en Angleterre, a fait les plus louables efforts pour lui donner une *respectabilité* tout à fait anglaise. Aussi il revendique pour le positivisme tout ce qui lui peut rendre le caractère de la décense, de l'élévation, de la beauté. Il ne veut pas qu'il se passe de ces nobles mots d'âme, d'esprit, de coeur, de conscience, d'amour. Il rétablit la psychologie supprimeé entre la biologie et la sociologie. Il ne rétablit pas Dieu; il le déclare possible: reste à savoir ce que peut être un Dieu qui n'est pas nécessaire. M. Mill en fait une question pendante, une discussion ouverte, *open question.* Qu'est ce qu' une question pendante sur une matière que la doctrine range parmi les choses inexplicables? Je crains avec M. Masson (Recent British philosophy; Cambridge 1865) ‘qu' une discussion ouverte ainsi ne soit une discussion fermée.’ Rien d'ailleurs n'est plus honnête et plus caractéristique à la fois qui ce besoin de respect et de bonne renommée, rien ne fait plus honneur à la délicatesse anglaise de M. Mill; mais je crois entendre le maitre s'écrier comme Socrate en parlant de Platon: ‘Que de belles choses ce disciple me fait dire!' C'est que ce maitre là ne mâchait pas ses paroles, quand il disait que le genre humain cesserait de rapporter l'organisation de la nature à une volonté intelligente, ou de croire d'une manière quelconque un créateur ou un supreme régulateur de ce monde.’

(Revue des deux mondes, 15 Août 1866, pag. 925).

(†) Beide zeer belangrijke en scherpzinnige verhandelingen zijn van de hand des heeren Dr. l'Ange Huet.

dat zij op een lang en frisch en krachtig leven mag rekenen. Noch het een noch het ander zou ik durven verzekeren van het Positivisme, zoo als het in Comte's hoofdwerk uiteengezet en in zijn meeste hoofdtrekken door Littré en de zijnen met orthodoxe angstvalligheid vastgehouden wordt.

Dàt Positivisme vond onder de Nederlandsche denkers nog weinig ingang, en zal vermoedelijk onder onze landgenooten geen diepe wortelen schieten. Maar met terzijdestelling van die positivistische dogmatiek, gaat er een geest uit van het Positivisme(*), die ook onder ons machtig om zich heen grijpt en op het veld van den godsdienststrijd groote overwinningen schijnt te behalen.

Aan eenige grondgedachten van het Positivisme, die het diepst en duidelijkst in den tijdgeest zijn ingedrongen, moge dit duidelijk worden.

De rijpste vrucht van zijnen geest ziet Comte in de straks reeds vermelde wet der drie denkwijzen, die, zoo al niet door hem ontdekt, zeker door hem het eerst uitvoerig ontvouwd en toegelicht is. Hij beweert, en zijn orthodoxe aanhangers met hem, dat de geschiedenis der beschaving op elk gebied van wetenschap drie tijdperken doorloopt; dat het menschdom de wereld der natuur en der menschen verklaart eerst uit goddelijke willekeur, daarna uit onpersoonlijke, geheimzinnige krachten, eindelijk uit de samenwerking van eindige verschijnselen. Achtereenvolgens wordt dus het menschdom in het zoeken naar een wereldbeschouwing geleid en beheerscht eerst door instinkt en verbeelding, daarna door het denken, dat de wereld niet bekijkt maar buiten de werkelijkheid om de gedachten uit zich zelven voortspint en op afgetrokken begrippen doordraaft, eindelijk door het gezonde verstand, dat door nauwkeurige waarneming zich laat voorlichten en toetsen.

Een eerste gevolgtrekking uit die wet is natuurlijk dat - als zij opgaat - het met de godsdienst op een eind loopt. Volgens het Positivisme behoort zij blijkbaar tot een wereldbeschouwing, die op het gebied der wetenschap reeds verdrongen is door een tweede of derde wereldbeschouwing. Dat doodvonnis over de godsdienst wordt dan ook door de positivisten zonder veel omhaal en in hoogst duidelijke bewoordingen uitgesproken.

En ziet hier een *eerste grondstelling*, die het Positivisme den tijdgeest heeft aangebracht.

Verstaat mij wel. Het is er ver van verwijderd en het is zeer twijfelachtig of het er ooit toe komen zal dat die positivistische beschouwing van de geschiedenis der beschaving, dat hare leer der drie denkwijzen tot onomstootelijke wet zal worden verheven. Het is bekend dat b.v. Buckle in zijn beroemd geschiedkundig werk er zich weinig om bekommert. Gewichtige, nog niet weerlegde bezwaren zijn er te-

(*) 'We may accept the positive spirit.... without accepting the Philosophy, which Comte has evolved from them' zegt Lewes in zijn Hist. of Philos. I, 633.

gen ingebracht. Het is, om iets te noemen, gebleken dat zij niets anders verklaart dan de ontwikkeling der natuurwetenschappen, ‘wier gang, gelijk van alle wetenschap, die is, dat alle bovennatuurlijke en geheimzinnige verklaring op het laatst voor natuurlijke en klaar begrijpelijke plaats maakt’(*). Maar wat de beschaving al meer omvat, het buiten 't gebied der eigenlijk gezegde wetenschap nog zoo rijke en veelzijdige leven en streven van den menschelijken geest, laat in die wet zich niet wringen. Doch het is voor ons doel ten eenemale overbodig alles op te noemen wat tegen die positivistische leer al meer en terecht is aangevoerd; ook zonder dat leerstuk, gelijk het daar ligt, in al zijn gestrengheid te omhelzen is er in het oordeel der vernietiging, waarmeê velen de godsdienst geslagen achten, van dezen positivistischen zuurdeesem genoeg om te kunnen beweren dat ook hier het Positivisme zijn invloed heeft doen gelden.

Het verklaart met vele woorden dat de geschiedenis de godsdienst gevonnisd heeft of bezig is te vonnissen. Het heet dat zij in het licht der geschiedenis al verder en verder van elk gebied, waarop de menschelijke geest denkt en strijdt, arbeidt en lijdt, wordt weggedrongen. Neen, niet in een woedenden kamp, niet in bloed en rook en vuurkolom, maar voet voor voet wordt haar het terrein betwist, waar ze voormaals onbeperkt heerschte; in steeds enger ruimte opgesloten wordt de dampkring, waarin zij ademen moet, benauwder, armer aan voedsel, verstikkender; nog een poos moge zij een kwijnend leven voortslepen, straks zien wij de laatste opflikkeringen van haar levenslicht en blaast zij - wie weet hoe ongemerkt - den adem uit.

Er is zonder twijfel wat die beschouwing voor een goed deel schijnt te rechtvaardigen. Niet het minst in onzen tijd, in onzen kring. Vertoonen zich niet onmiskenbare trekken van verval der godsdienst in onze nabijheid? Voorteekenen wellicht van haren ras naderenden ondergang in de beschaafde wereld?

Ja, 't schijnt wel waar te zijn, de wetenschap wil niets meer met haar te doen hebben. Hier en daar klinkt nog wel eens de stem eens roependen inde woestijn: ‘Wat de natuur niet verklaart, dat verklaart het geloof aan den God, die wonderen doet, en buiten de natuur om in de eerste plant, in het eerste dier, in den eersten mensch een wondervolle nieuwe schepping wrocht’; maar over die zoogenaamde verklaring van natuurverschijnselen door een Godsbegrip halen de gevierde natuurvorschers medelijdend de schouders op en het befaamde woord van Lalande tot Napoleon: ‘Vruchteloos heb ik aan den ganschen sterrehemel naar God gezocht’, door duizend monden nagegalmd.

Van het veld der wetenschap verjaagd, heeft de godsdienst haar troost gezocht in den tempel der kunst. Hoe het haar daar goed was vóór dezen! Eeuwen lang hebben de altaren der kunst den welriekendsten offerwalm haar toegegeurd! Schilder-, dicht- en toonkunst hebben het

(*) Opzoomer.

edelste, het beroemdste dat zij voortbrengen konden, haar gewijd, Rafael zijn Madonna's, Dante zijn Inferno, de Sixtijnsche kapel haar missen en oratorio's!.... En als deze zwijgen, dan zullen de steenen nog spreken, dan zullen de kathedralen der Christenen het late nageslacht nog verhalen van een gouden eeuw der godsdienst, thans een verloren paradijs.

Thans een verloren paradijs! Zeker, Bijbelsche personen en tafereelen worden nog wel eens waardig gekeurd op 't schilderstuk gepenceeld of in marmer gebeiteld of in arduin gehouwen of in 't oratorium bezongen te worden, maar of godsdienstige bezieling den kunstenaar hier aanvuurde, of de geest der godsdienst hiertoe vaardig over hem werd... een glimlach hebt gij over voor den onnoozele, die dat nog vraagt en niet weet van des kunstenaars objectiviteit, gelijk het heet!

Maar in 't zedelijk leven zwaait zij toch nog onbetwist en onbevreesd haren schepter? Godsdienst en zedelijkheid, dit trouwe zusterpaar heeft het Christendom nooit gescheiden! - Maar ook nooit geaarzeld der eerste, hoewel de jongere in jaren, de rechten eener oudere, eener moederlijke zuster toe te kennen! Niet waar? Van een godsdienst vroeg ten allen tijde de zedelijkheid haar prikkel, haar recht, haar volharding, haar loon! Om Godswil lief te hebben, in 's Hemels naam te lijden, ter eere Gods te strijden voor waarheid en recht, - dat was immers haar lust en haar leven, de waarborg beide van den duur en den bloei der godsdienst..... Doch ook dit is voorbijgegaan met zooveel andere heerlijkheid, die zij prijs heeft moeten geven; ook deze heerschappij heeft zij aan hare vingeren zien ontglippen. Een spitsvondige wijsbegeerte heeft twist gestookt tusschen de zusters, het twijfelachtig gemaakt of zij wel van dezelfde ouders afstamden, en met allen eerbied voor den poëtischen aanleg der oudere, der jongere in 't oor geblazen dat zij zich daarom door deze nog niet behoefde te laten regeeren, maar uitmuntend op eigen beenen staan kon. Het is toch zonderling met welk een angstige voorzorg men die twee zoo ver mogelijk van elkaar verwijderd houdt. Neen, maar 't is duidelijk. Velen hebben reeds de sporen van een doodelijke, besmettelijke ziekte bij de dichterlijke zuster gezien; zal de jongste behouden blijven, dat zij met haar alle gemeenschap dan afsnijde!

Ja, dat schijnt wel de reden te zijn dat de zoogenaamd onafhankelijke zedeleer zooveel aanhangers vindt. Ik geloof niet dat de meesten van dezen zich er erg bezwaard door gevoelden dat zij zich ook door de gedachte aan God, door den eerbied voor God, door de hoop op Gods rechtvaardigheid en goedheid tot plichtsbetrachting hebben laten drijven, maar wel is hun dat ongeraden voorgekomen, sinds men hun gezegd heeft dat de deugd met de godsdienst stond en viel. Is het er zoo meê gesteld, dan beide ijlings van elkaar losgescheurd. Wat ook de godsdienst sta te wachten - het zedelijk leven heeft er dan geen gevaar van te duchten.

Maar wat is dat anders dan dat de bijval, dien de onafhankelijke zedeleer vindt, voor een goed deel wortelt in den geringen dunk, dien men van den levensduur der godsdienst koestert? Lang zal ze 't niet meer maken. Zaak wordt het dus om wat ons dierbaar is van haar onafhankelijk te verklaren.

Ze heeft in het maatschappelijk en huiselijk leven dan ook bij zeer velen, die beweren dat zij met hunnen tijd meegaan, niet veel meer te zeggen. De breede plaats, die zij voormaals daar besloeg, is binnen zeer enge afmetingen versmald. Het kerkgaan zou nog droeviger figuur maken, waren niet sommige predikers met buitengewone redenaarsgaven toegerust. Het godsdienstonderwijs ligt schier vergeten in verborgen hoek ver achter de luidruchtige onderwijsbeweging op elk ander gebied. Met het gebed raken velen blijkbaar verlegen en hebben 't in deze verlegenheid zoo goed als afgeschaft. De onoplosbaarheid veler godsdienstige vraagstukken, het eeuwenoude ten deele kennen wordt in sommige kringen haast een getuigenis tegen het recht der godsdienst. Besliste twijfel aan haar albezielende kracht gaat vaak met onmiskenbaren ernst in levensbeschouwing gepaard. Recht ernstig, zonder omwegen begint men zich zelf steeds duidelijker de vraag voor te leggen: ‘Maar, wat hebben we nu eigenlijk aan het geloof in God? Wat dat ons lief is, wat dat we voor een gezonde levensbeschouwing, voor een volhardend arbeiden aan de levenstaak, voor kracht in den levensstrijd niet kunnen of zouden willen missen, geeft het ons? - Vroeger zou men zich die vraag niet hebben durven doen, onnoodig niet alleen maar in de hoogste mate oneerbiedig, goddeloos als ze toen scheen; - nu laat men zich daardoor niet terughouden het te vragen en een zeer onbevredigend antwoord er op te laten volgen. Heeft het meer of min ontwikkeld godsdienstig gevoel, heeft het geloof aan God dan werkelijk zulk een gezegenden invloed op het verstands- en gemoedsleven der menschen? Of zijn we hier ter prooi aan meer of min bewuste zelfmisleiding? We hebben van jongs af geleerd de macht der godsdienst op 't menschelijk leven hoog aan te slaan; maar van nabij beschouwd heeft zij bij velen niet zoo heel veel te beteekenen, en die velen behooren niet tot de minsten! Zonder haar schrijdt de wetenschap rustig voort en hooger en hooger rijst haar licht! Zonder haar bezieling zijn ongeëvenaarde kunstwerken tot stand gebracht! Zielenadel staat zelfstandig nevens haar in uitlokkende gestalten! En zegt men dat niemand haren troost in lijden, hare bemoediging tot sterven gering mag schatten, dan wordt er geantwoord dat juist uit die donkere dagen van 't menschenleven, juist uit de schaduwen van den doodsnacht voor den denker raadselen opdoemen, die, ja, naar 't geloof aan God doen smachten, maar tegelijk het te gevoelig schokken om er troost of moed op te grondvesten. Onaangetast - als we er buiten kunnen - ligt het nooit krachteloozer dan als we 't boven alles in zijn volle kracht en heerlijkheid zouden willen bezitten.

Zijn dat al te gader dan niet onmiskenbare teekenen van verval der godsdienst? wisse voorteeken van haar ras naderenden ondergang? En waar wij ze 't scherpst afgeteekend zien in het leven der op ieder ander gebied meest beschaafden - heeft daar dan niet *de geschiedenis*, die vooruitgang predikt, haar gevonnisd? Juist wat de positivisten - met eenigszins andere woorden - beweren!

Ik gevoel niets geen lust maar ook niets geen dwang om dat oordeel over te nemen. Of we dan veel hebben af te dingen op deze misschien wel wat te sterk gekleurde feiten? Neen. Wie weet of we er niet nog te weinig van hebben gezegd! Maar daarin louter teekenen van verval, voorteekenen van de vernietiging der godsdienst te zien, dat schijnt voor 't minst voorbarig. Die feiten laten zich ontschuldigen of, zoo ge wilt, minder onheilspellend verklaren.

Eén ding vooral moeten we daartoe niet vergeten. We staan aan den uitgang van een tijdperk van strijd tegen wat wij meenen dat zoowel aan het reine en verhevene karakter der godsdienst, als aan de zelfstandige ontwikkeling van het menschelijk streven op elk ander gebied eeuwen lang schade toebracht. Meegesleept zijn we in de groote beweging, die, tegenover 't Roomsche en orthodox Protestantsche kerkgeloof, wetenschap en kunst en zedelijkheid en heel het menschelijk leven wil vrijmaken van de tyrannie der godsdienst en haar zelve verlossen uit de boeien dier verouderde wereld- en levensbeschouwing, die haar oorspronkelijk rein en glansrijk beeld heeft misvormd.

‘Eerbied voor den natuurvorscher, die zich niet laat verbijsteren door Josua's kreet: Gij zonne, sta stil in het dal van Gibeon en gij maan, in het dal van Ajalon! die geen rekening houdt met het wijnwonder en de opstandingsverhalen naar het gebied der zinsbegoocheling verwijst! Eerbied voor den geschiedvorscher, die weigert om ook aan de heiligst geachte oorkonden een anderen maatstaf te leggen dan die overal elders bleek proefhoudend te zijn! Gaat op naar den tempel der kunst, al weêrklinkt daar geen kerklied, al zetelt het ongeloof in 't hart van den priester! Waardeer de rechtschapenheid, den levensernst des mans, die nog andere prikkelen kent voor zijn deugd dan “wijl God het ziet” en niet vraagt naar onsterfelijkheid eer hij zijn plicht doet. Verscheur het net der onvruchtbare bespiegelingen, die van den beginne af het eenvoudig Evangelie hebben verstrikt; neem weg de wonderwolk die zoolang het glansrijk beeld van den stichter des Christendoms verdonkerde! Weg met allen zinledigen kerkvorm! Weg met alle kerkgebaar! Voort met het Fariseïsme in elke gedaante! Op, mannen broeders! hoog de banier der waarheid en der vrijheid! Het zwaard gekeerd tegen den drom van dweepers en huichelaars, die een Christendom hebben in de wereld gebracht, dat het brein verwart, het hart beklemt, de veerkracht der ziel verlamt; op ten strijde tegen dien Antichrist!’

Op den klank dier krijgsklaroenen is een al breeder en breeder zich

ontplooiende stoet van jongen en ouden opgerezen, aangestormd tegen 't voorvaderlijk kerkgeloove.... hoog hing, schitterend lokte de prijs der overwinning: de godsdienst der reine, krachtvolle liefde naar haar eigen gebied teruggebracht, van de haar aangewreven smetten gezuiverd, met elk edel streven van den menschelijken geest verzoend, uit knellende boeien verlost, op vasten grondslag gefundeerd, in oorspronkelijken glans hersteld.

Maar - is het wonder dat in de hitte van dien strijd de aanvaller zijn doel soms voorbij stormde? Wonder, zoo voor niets anders dan strijden zijn hart zich ontsloot en geheel zijn godsdienstig leven allengs in dit hartstochtelijk strijden zich oploste? - Blazende dreiging en moord tegen 't verachte kerkgeloof kwam 't godsdienstig geloof niet altijd ongedeerd uit zijn ruwen greep! Onder 't woedend verbrijzelen der schaal kreeg ook de kern wel eens een deuk... En waar hij de overwinning behaald had, daar was de lust hem vergaan om haren prijs te genieten; de felste ramp van den oorlog, de vergroving van den krijgsman, is ook over zijn ziel gekomen - lang kan het duren eer de innig mystieke, liefde ademende godsdienst van den Menschenzoon de deur van zijn hart geopend vindt.

Maar geen nood! de ure komt vroeg of laat, waarin huisaltaar en haardsteê hare tooverkracht op zijne beroerde ziel zullen uitstorten; hem zullen leeren de heerlijke werken des vredes te waardeeren, den liefelijken zegen des vredes te genieten.

Het is bij velen de geschiedenis der moderne beweging in de laatste jaren. Haar woordvoerders laten noode het zwaard weer blinken; ten zij dan om hun goed recht te handhaven, de veroverde stelling te verdedigen; bij zich zelven van de overwinning zeker, laten zij 't rustig over aan de toekomst dat de tegenstanders zullen komen en zeggen: ‘wij gaan met u!’ Steeds meer wars van den strijd tegen 't verslagen kerkgeloof, wordt het steeds ernstiger de vraag: Wat is die heroverde, reine, verheven godsdienst voor ons, voor ons hart, voor ons leven? En nu keeren de oude tegenstellingen, die tot dien woedenden kamp hadden aangezet, terug, maar in veredelden vorm. Nu is 't: wat dunkt u van godsdienst en wetenschap? En 't antwoord luidt: Zij mogen elkaâr niet belemmeren. Zij behoeven elkaâr niet te schaden. Zij kunnen elkander steunen. Hoe vrijer, hoe rijker de wetenschap zich ontwikkelt, zonder met een willekeurig godsbegrip hare onwetendheid te bemantelen, te prachtiger tafereel ontrolt zich van Gods groote werken, waar de godsdienstige mensch in aanbidding voor knielt!

Nu de vraag: Wat dunkt u van godsdienst en kunst? En 't antwoord luidt: Wat schoon is, niet minder dan wat waar is en goed, weerspiegelt ons God. In den tempel der kunst ook woont de geest van den Euwige, als het schoon zich daar huwt met het reine en edele!

Nu de vraag: Wat dunkt u van godsdienst en deugd? En 't antwoord luidt: Laat haar te samen opwassen. Godsdienst zonder deugd

loopt uit op het onbruikbaarst droomleven of op de onmenschelijkste dweepzucht. Deugd zonder godsdienst is denkbaar, is aanschouwd in vele edelen. Maar wie zal de bezieling minachten, die 't geloof aan een Vader van allen tot den arbeid der liefde instort; wie de hand terugstooten, die 't geloof aan een heilig God ons bij den afgrond der zedelijke verdorvenheid toesteekt?

Nu de vraag: Wat dunkt u van godsdienst en Kerk? En 't antwoord luidt: Dit is 't ideaal der Kerk, dat in dubbelen zin de spreuk bewaarheid worde: Eendracht maakt macht. Aan de Fariseërsneep ontwrongen voede de Kerk in rustelooze verscheidenheid van vormen het godsdienstig leven door het leven der gemeenschap harer belijders; en opgerezen van het oorkussen des duivels drijve ze hen uit in de wereld om daar met vereende krachten gestalte te geven aan wat goed is en waar en schoon.

En als men ons dan ten slotte nog vraagt: Wat dunkt u van godsdienst en leven? wat dunkt u van de haar toekomende plaats in het maatschappelijk, huiselijk, bijzonder leven? wat hebt ge toch aan dat geloof in God? wat is er aan van haar beweerde allesbezielende kracht?

Dan hebben wij 't antwoord al gehoord. Dan kunnen wij nog dit op den voorgrond stellen, dat het koninkrijk Gods niet in woorden is gelegen, maar in betooning van heilige geestkracht. Dan verklaren wij dat vrees voor valsche gemoedelijkheid, afkeer van zinledige vormen onwillekeurig in een te angstig wikken en wegen van godsdienstig geijkte handelingen kan ontaarden, echte gemoedelijkheid kan onderdrukken, bruikbaren vorm kan doen verwerpen, kan doen verlangen naar een godsdienst zonder kerkredenaars, zonder kerkplechtigheden, ons kan weêrhouden, somtijds van het gebed, en altijd van het versteenen onzer godsdienstige gedachten en aandoeningen in een welgesloten leerstelsel, zij 't ook in overeenstemming met de hedendaagsche wereldbeschouwing - in één woord, een aanschijn van goddeloosheid over ons leven kan leggen, ook in 't oog der vrijzinnigste kerkelijke richting - maar met grooten nadruk en, naar wij meenen, met goed recht betuigen wij desniettemin godsdienstig te zijn gebleven, wat te hebben aan onzen God. Hij is ons de zon, die aan den helderen hemel volle licht en warmte uitgiet over natuur- en menschenleven. Verban God daaruit en gij hebt een kil, doodsch, schakeeringloos, eentoonig landschap onder een grijze lucht. Maar laat dien nevel scheuren, de zon die akkers en bosschen en stroomen doopen in haar fonkelende lichtzee, en scherper van lijnen, en warmer van toon, en schooner in haar licht en bruin, aangrijpender, bezielender wordt de dus vergoddelijkte natuur. De ervaren kunstkenner zal 't met den vinger u aanwijzen; de schare die van de kunst niet weet, 't in woorden niet overbrengen, in lijnen en kleuren veel minder; maar zoo zij een oog en een hart heeft, zij ziet en zij voelt het, en voelt zich gelukkig daarin. De schare, die de godgeleerdheid niet

weet of niet langer weten wil, de schare, die den vorm versmaadt, het woord terughoudt, - zoo zij een oog en een hart heeft - met welgevallen laat zij 't oog rusten op die in 't goddelijk zonnelicht herboren wereld der natuur en des geestes, haalt het hart op aan dien koesterenden zonneschijn.

‘Maar dan is godsdienst niet veel meer dan zekere behagelijke stemming geworden, een ietwat vage aandoening waarvan men zich niet altijd rekenschap geeft, die zelden aan 't woord komt, op haar beurt weêr voor anderen zal moeten wijken; armelijk overblijfsel!’ zegt ge misschien? ‘Een schotel wasem... geeft ons liever krachtig voedsel!’

Armelijk? - Veler vermeende maar gewaande rijkdom is volslagen gebrek hierbij vergeleken.

Een stemming, een aandrang, zegt gij? - Juist, maar in een vaste overtuiging geworteld, die desgevorderd telkens verlevendigd worden kan.

Zelden aan 't woord? Juist; te weten over zich zelf, en acht gij dat jammer? Maar stemmingen plegen ons geheel te beheerschen. Van zich zelve behoeft zij niet te spreken, want onze woorden en daden staan in die ure, als zij recht krachtig leeft, onder haren bezielenden invloed.

Voor andere stemming zal zij, moet zij wijken op hare beurt? - Ongetwijfeld. De meest bezielde toonkunstenar kan niet eeuwig componeeren; de ernstigste vereerder der kunst heeft ook zijn dagen, dat hij haren tempel voorbijgaat - maar geeft dit 't recht om hun kunstvaardigheid en schoonheidsgevoel een kwijnend leven toe te schrijven?

Goddank, dat die godsdienstige stemming niet altijd boven drijft op de wateren onzer ziel. Naar den bodem moet zij duiken om daar nieuw, frisch, krachtvol leven op te zamelen.

Want waarlijk, op den bodem, het diepst verscholen maar dan ook het diepst geworteld in de zielservaring der vromen ligt deze gedachte: Hoe waarachtig, hoe heerlijk, natuur en menschenleven gewrocht en spiegel van een zelfbewust willen, van een allesbezielenden, alles naar hooger en beter sturenden eeuwigen Geest!

Sterft dáár godsdienst?

Het laat zich verwachten dat men op positivistisch standpunt door het zoo even geleverd betoog zich nog niet geslagen acht. Tegen deze poging om het recht der godsdienst te handhaven en haar levensduur te verzekeren heeft de positivist *drieërlei* bedenking in te brengen, deels in naam der godsdienst, deels in naam der wetenschap, deels in naam der dusgenaamde hoogere behoeften van den geest. Zoowel kenmerkend positivistische beschouwingen als haar invloed op den tijdgeest komen daarbij in helder licht en geven aanleiding om naar de behoeften van onzen tijd voor het recht der godsdienst in de bres te springen.

In naam der godsdienst veroordeelt het Positivisme de manier waarop wij voor haar strijden. In naam der godsdienst, gij begrijpt, dat wil hier niet zeggen: uit godsdienstigheid, uit liefde tot de godsdienst; want de Positivist is zeer beslist ongodsdienstig en wil in den regel daarvoor ook gehouden worden; maar hij acht haar beeld verminkt, haar karakter miskend door wie haar rijmen willen met een wetenschap die het wonder loochent. Die wetenschap immers, die van een willekeurig ingrijpen op den natuursamenhang, van een verbreken harer wetten door een bovennatuurlijke macht, door een persoonlijk God niet weten wil, werpt de godsdienst omver; want deze staat en valt met het geloof aan zulk een Godsbestuur. Ontneemt men aan de godsdienst dit geloof, dan is zij van haar wezenlijk karakter beroofd. Comte en Littré beweren dit zeer nadrukkelijk, maar verzuimen ongelukkig dit te bewijzen. Ik herinner mij ten minste niet in het lijvige werk van Comte en in Littré's verhandelingen ergens één bewijs van die stelling te hebben gelezen. Uit de hoogte wordt neêrgezien op de poging om godsdienst en wetenschap te verzoenen door de eerste van 't wondergeloof los te maken; maar naar een bewijs van het ongeoorloofde dier poging ziet men vruchteloos bij hen uit. Intusschen - het is overbekend dat juist deze aanval op het recht der moderne godsdienstbeschouwing zeer in de mode gekomen is. En wat Comte en Littré niet gedaan hebben, dat hebben anderen daarna beproefd. Met overbekende en lang weêrlegde betoogen is men voor den dag gekomen ten bewijze dat godsdienstig geloof en wondergeloof zich niet laten scheiden zonder vernietiging van het karakter der godsdienst.

Dat vóór eenige jaren ook Dr. Pierson zich veel moeite gegeven heeft om het onmogelijke dier scheiding in het scherpste licht te stellen verdient evenwel opmerking voor zooveel hij den strijd overbracht naar het zedelijk gebied. De meeste klem heeft hij daarbij gelegd op de overweging dat de godsdienstige mensch gelooft in een God, die ten opzichte van de natuur zelfstandig bestaat.

Hoe daar het wondergeloof in zit? Aldus. Gij gelooft dat God ieder mensch kan terecht brengen? Ieder mensch? Ook dien mensch die onder den invloed van zijn karakter, zijn gestel en uitwendige omstandigheden *misschien* slecht zijn *moet?* Maar dan rekent gij op een hoogere macht, die ten slotte des noods ook over de strijdige natuurkrachten zegevieren zal. Zoo redeneerde Dr. Pierson en beweerde dat men dan even goed het wijnwonder als dit zedelijk wonder kon aannemen. We kunnen volstaan met daartegen te vragen of de ervaring, de wetenschap, voor dit geval de zielkunde, ooit recht geeft tot de onderstelling dat iemand *eeuwig* slecht *blijven* moet? Natuurlijk kan zij dit niet. Maar dan komt het ook niet te pas om van *strijdige* natuurkrachten te spreken. Dat past ook volstrekt niet in het moderne godsbegrip. Strijd tusschen God en natuur is daar uitgesloten. De natuur in haar ruimsten zin opgevat als de wereld der stof en des geestes, is dáár het werk

Gods en de spiegel van zijn wezen. Want het leven van het Heelal en daarin niet het minst ons eigen zieleleven hebben ons God geopenbaard. Maar dan valt de werkzaamheid van God overal en ten allen tijde samen met de werking der natuur, en waar blijft dan zijn zelfstandigheid tegenover de natuur? heeft men gevraagd. We hebben hier dus eigenlijk twee namen: God en wereld, voor dezelfde zaak. Zouden we den eerste dan maar niet prijs geven en ons godsdienstig geloof zelfbedrog noemen? Ik geloof niet aan dat zelfbedrog. Ik geloof dat God en wereld van elkaâr mogen onderscheiden worden, al valt beider werking samen, d.i. al zie ik van God niets dan wat het Heelal doet aanschouwen. *In zekeren zin* kan men zeggen: God is van de wereld onderscheiden gelijk b.v. de onderstelling der zwaartekracht van de feiten die haar ons voor den geest brengen en door haar worden verklaard. Het natuur- en geestesleven dwingt mij tot de onderstelling: daarin leeft en werkt albezielend een persoonlijk God. Van Hem onderscheidt het zich dus onmiddellijk. Maar laat deze redeneering mank gaan. Laat het godsdienstig geloof een zelfbedrog zijn. Dat was de vraag niet; maar wèl of het, waar het feitelijk bestaat, het zij dan zelfbedrog of niet, tot het wondergeloof dwingt? Zeg dat onze onderscheiding tusschen een God en een wereld, wier werkingen samenvallen, niet opgaat, zeg dat wij dan òf God òf wereld moeten loslaten, we zullen daar nader over spreken, maar dat een van de wereld onderscheiden God noodzakelijk wonderen zou moeten doen, dat hebt gij daarom nog niet bewezen, en dat was 't vraagpunt in geschil.

Deze en dergelijke betoogen zijn echter veel te spitsvondig om zelfs op het belangstellend publiek diepen indruk te maken. Evenmin is het gebleken dat eenig theologant daardoor tot het gevoelen van Dr. Pierson, zoo hij 't vroeger niet reeds omhelsde, zou zijn overgehaald.

De reden ligt voor de hand. Het onloochenbaar feit, dat niet alleen bij wondergeloovigen maar althans niet minder bij wonderloochenaars een warm godsdienstig gevoel, een vast geloof aan God, een gezond en krachtig vroom leven wordt aangetroffen, dat feit - dat door niemand betwist wordt - scheurt al die fijngesponnen redeneeringen van één. ‘Dat kan wel zijn’ - roept dan de tegenpartij - ‘maar wat wij betwisten is dit, dat dit feit op uw standpunt ook *recht* van bestaan zou hebben; en wat wij beweren is dit, dat wat gij nog aan godsdienst bezit van de wondergeloovigen geleend is.’ Eigenlijk is het dus ongepermitteerd dat we nog godsdienstig zijn? Het deert ons weinig dat men dat zegt, en die permissie vragen we niet van wie het monopolie van godsdienst als een hun toekomend recht voor zich eischen, noch van wie (zelf zonder godsdienst) ze eigenlijk in anderen ook niet best uitstaan kunnen. En waar komt dan eigenlijk de geheele strijd op neer? Eischt Dr. Pierson van ons dat wij niet godsdienstig zijn zullen eer wij een zeker aantal wonderverhalen geloovig zullen hebben aangenomen? Neen, dat niet. Maar in 't afgetrokkene moeten wij toe-

geven dat God op de natuur vrijmachtig ingrijpen *kan.* De ervaring moet dan uitmaken of Hij dat ooit gedaan heeft. Meer niet. Dat het tijdperk der wonderen voor goed gesloten is, dat gelooft ook de geloovigste Protestant (Spiritisten natuurlijk uitgezonderd). Nu, als ge met geen geduchter wapenen die afgetrokken mogelijkheden tegen het recht van ons godsdienstig zijn opkomt, dan - gunnen we u dat genoegen. En wars van dien strijd keeren wij ons tot ernstiger en dringender eischen van 't leven.

Wat niet belet dat men ons nog een nijdigen kogel achternazendt. Weet dan - zoo luidt het - dat uw godsdienstigheid, voor zooveel ze wat beteekent, van de wondergeloovigen geleend is. Dat is m.a.w. bij uw godsdienstigheid gaat gij, al of niet u daarvan bewust, van de stilzwijgende onderstelling uit dat God wonderen doen kan. Zoo dit somwijlen gebeurde, 't zou geen wonder zijn. Eeuwen lang is 't den Christen ingescherpt: Christendom en wonder, deze twee zijn één. Eeuwen lang zijn godsdienstig geloof en wondergeloof vereenzelvigd. Moedig en bedachtzaam heeft men die twee van elkaar gescheiden. Doortastender dan eenige vroegere was die godsdienstige hervorming. Maar welke hervorming was van stonden aan volkomen? voltooid? Er kan in het godsdienstig leven van dien ouden zuurdeesem zijn overgebleven. In ons gebed wel 't meest, waarvan we zoo gaarne blijven gelooven dat het invloed op God moet kunnen uitoefenen; alsof het anders niets beduidde! Welnu, wij kunnen dat schimpschot dan niet beter beantwoorden dan door dien zuurdeesem daar en overal, waar hij nog schuilt, uit te drijven - en voorts - als het er dan op aankomt, dan zou 't nog de vraag zijn, wat grooter vertrouwen op God, wat meer eerbied voor zijn wijsheid, wat meer onderwerping aan zijn bestuur inboezemt, wat *godsdienstiger* is, aan een wonderdoenden God te gelooven of alleen in een overbrekelijken natuursamenhang zijn werk te aanschouwen.

In naam der wetenschap, naar het vermeent, heeft het Positivisme tegen onze godsdienstbeschouwing nog veel meer in te brengen.

Indien niet alleen de antieke godsdienstbeschouwing, die wegens haar wondergeloof reeds geoordeeld is, maar ook de moderne ergens iets van de wetenschap te duchten heeft, dan is het daar waar de geest van het Positivisme over haren wetenschappelijken bestrijder vaardig is geworden.

Er is in den strijd, dien de positivist tegen de godsdienst voert, veel wat hem gunstig doet uitsteken boven menigen kampioen der godsdienstloosheid. Laat er hooghartigs zijn in den toon dien hij aanslaat, een hooghartigheid, die verklaard wordt uit het besef zijner wetenschappelijke meerderheid boven de meeste verdedigers der godsdienst, het fanatisme van het ongeloof is hem vreemd. Er zijn er onder onze

heel- en halfbakken materialisten te over, die het niet uitstaan kunnen dat er onder de beschaafde klasse nog ter goeder trouw godsdienstige menschen zijn; die den invloed der Kerk met verbeten woede aanschouwen, en met kwalijk verholen nijd hare dienaren uit 's lands kas bezoldigd zien. Naar hun oordeel geen grooter ramp voor 't menschdom dan de godsdienst, geen verachtelijker huichelaars of misselijker domooren dan de pastoors en de dominees... maar genoeg, die wijze van strijd voeren blijft verre van het Positivisme. Met het vulgaire materialisme heeft het in dit opzicht niets uit te staan, welke verwantschap het overigens met die richting in de verklaring der zielsverschijnselen ook hebben moge.

De rol, die de godsdienst van den beginne af aan vervuld heeft in de geschiedenis der beschaving, is misschien door geen richting zoo hoog gewaardeerd als door het Positivisme. In dit opzicht vond zelfs het katholicisme nimmer een zoo warmen lofredenaar als Comte, terwijl zijn onbillijk oordeel over het Protestantisme door Littré wordt teruggenomen. De positivist moge voor zijn persoon ongodsdienstig zijn, de godsdienst is hem een hoogst belangrijk, vaak gezegend en zegenspreidend verschijnsel in de geschiedenis; een onmisbare schakel in de keten der ontwikkeling van het menschdom.

Al dadelijk plaatst dit het Positivisme in het gunstig licht der onpartijdigheid, pleit het minstens vrij van dweepzieken godsdiensthaat.

Voeg hierbij dat de positivist het ernstig opneemt met de zedelijkheid, die het natuurlijk van de godsdienst losmaakt, maar wier kern ook hij in menschenliefde besloten acht; en dat hij voor de ontwikkeling van het schoonheidsgevoel volle ruimte laat. Wat eigenlijk den groven materialist wordt verweten, dat hij oppervlakkig en partijdig de roeping der godsdienst miskent, in het zedelijk leven tot het gemeenste eigenbelang afdaalt, de kunst tot lichtzinnig vermaak verlaagt, met wat edel en rein is in den mensch eigenlijk geen weg weet, zoo hij 't niet loochent of doet ontaarden; dat alles wat van het materialisme voor 't minst een volk als het onze innig afkeerig houdt - dat komt den positivist alles ten goede en maakt het aangenaam aan de gewetens der ernstigen onder de menschen.

Ja, hij dweept met de wetenschap; maar is zij niet de alleenzaligmakende voor vele kinderen dezer eeuw? Dat zal hem zijn populariteit niet in den weg staan, te minder - en dit is het wat hem in een ander opzicht boven vele bestrijders der godsdienst zulk een voordeelige stelling bezorgt - te minder daar hij de *bescheidenheid* der wetenschap ernstig betracht. De bescheidenheid in de gulle bekentenis ook van zijne onwetendheid. Hij beweert niet het raadsel der wereldwording te hebben opgelost. Hij erkent niets te weten van het oneindige, het bovenzinnelijke. Hij verklaart niet te gelooven in God, maar wil Hem evenmin loochenen. Wat is het bovenzinnelijke, wat is het oneindige? Littré antwoordt: Het is de oceaan, welks gol-

ven klotsen tegen ons strand, maar wij hebben geen boot om er op te varen. Het is er, maar wij kunnen het niet bereiken. Wij zien het, maar doorgronden 't niet. Aan de grens van het eindige, van het zinlijk waarneembare onsluit zich voor onzen blik het oneindige op het gebied der stof en des geestes, het bovenzinnelijke; maar iets daarvan onderscheidelijk te zien, iets meer er van te zeggen dan dat het er is, dat ligt buiten ons bereik.

Wat dunkt u, heeft een wereldbeschouwing, waarin men aldus over deze dingen spreekt, geen kans op meerder populariteit, juist bij de ernstige denkers, dan een beslist en brutaal zich losscheuren van God, van den zelfbewusten Geest, die het Heelal doordringt en draagt met het woord zijner kracht?

Wat wordt ernstiger toegestemd dan dat wij slechts ten deele kennen? Wat springt duidelijker in 't oog dan dat, terwijl het komen tot geloof aan God reeds uiterst bezwaarlijk is, wij bij iedere schrede verder op dien weg, bij iedere poging om wat meer van dien God te weten dan dat Hij er is, op schier onoplosbare raadselen stuiten?

Is er een God of is er geen? Wie zal het ons zeggen?

Een heilige Schrift? Zonderling zelfbedrog dat op dezen zandgrond het geloof aan God heeft opgericht. De wereld? Maar zij verklaart immers zich zelve? Onze onuitroeibare behoefte aan godsdienst? Dat er godsdienst zijn moet onder de menschen moge daaruit blijken, maar dat die godsdienst geen zelfbedrog is nog niet. Toch, gij gelooft aan God. De drang is u te krachtig? Zeg dan: Wie is Hij? De onbegonnene, de alomvattende, de albezielende, de alkracht, het alleven.... ga maar zoo voort en gij zegt wat gij nauwelijks in 't afgetrokkene denken, veel min u voorstellen, minder nog rijmen kunt met de wereld der natuur, die ge tast en ziet en hoort, met de wereld des geestes, die onafwijsbaar uit den mensch spreekt tot den mensch. Wie is Hij? Liefde bovenal? Alsof niet duizendmaal het tegendeel duidelijker scheen!....

Daarom - God loochenen? Maar wie onderstaat zich dit? Hem belijden, met de wetenschap dat men nagenoeg niets van Hem weet of weten kan? Wie durft ook dit?.... En de positivist komt in die ure tot u en zegt: Zie daar in de verte, daar golft in onnavolgbare kleurenmengeling de eeuwige zee; maar uw blik boort niet dieper dan de oppervlakte, reikt niet verder dan uw horizont; en daaronder en daarachter? Vier vrijen teugel aan uwe verbeelding! Vaar op haar wieken naar de wonderen dier zee in de diepte, straks over de schuimende baren naar het land, dat zij aan den anderen oever bespoelt, dat land vol pracht van bloemen en schaduwrijke wouden, het land der eeuwige jeugd, der ongesluierde waarheid, der wijsheid die alles verklaart..... het is goed, moede zwerver, daar een wijle te rusten van de stormen des levens; maar weet, maar vergeet niet altijd dat ge gedragen werdt in de armen der verhevenste, reinste, maar toch der fantasie! - Kom hier, zie de volle, rijke werke-

lijkheid der wereld, keer weêr tot uw arbeid en strijd, tot uw lijden en genot. Hier is een vaste bodem onder de voeten. Hier geen droomleven, dat met schimmen doet verkeeren, maar het leven en werken in de volle wakkerheid des geestes, onder het middaglicht der wetenschap.....

En wij, wij bukken 't hoofd voor dien wijzen raad, keeren den rug aan die zee, die zoo verleidelijk ons trok en zeggen: Ons aangaande, of er een God is of niet, wij weten 't niet, wij loochenen 't niet, wij belijden 't niet, maar Hem te dienen, Hem te loven, neen, dat kunnen we niet.

> Misschien zijn we eenmaal wijzer! Eens misschien
> Zien we in dat Hij er is, dat Hij ons gadesloeg,
> En dat zijn zwijgen oorzaak had en grond.... welnu,
> Zoodra wij 't *weten* is de tijd van *loven* daar.....
> Maar eerder niet - *thans* niet, 't zou God verdrieten
> Te ontwaren, dat wij Hem aanbaden zonder grond,
> En dwaas is 't de donkere onwetendheid van heden
> Te willen helder maken met een licht.... dat nog niet schijnt(*).

'Dat nog niet schijnt.'

Neen, nog niet in volle middagklaarheid. Neen, onbeneveld niet; maar indien voor ons over deze dingen zij 't ook nog maar een dageraad is opgegaan, jagen ook donkere wolken soms langs het uitspansel - dan, neen, dan komt dat wanhopige gebed van den onwetende nog niet op onze lippen.

Vragen wij den positivist: waarom hij niet komt tot het geloof aan God? hij antwoordt: de wereld zou Hem moeten toonen, en zij toont slechts zich zelve, en zij voert onze gedachten naar geen God, want ook de verst reikende blik over de keten der oorzaken en gevolgen, die elk verschijnsel achter zich sleept, stuit altijd eindelijk op onherleidbare feiten, op een laatste schakel, die onverklaard blijft liggen. Dat zij zoo en ook dit, dat langs al die ketenen het leven der natuur en des geestes in onverstoorbaren kringloop zich ontwikkelt; toegegeven dat al de verschijnselen in dit dubbele leven afzonderlijk verklaard worden of worden moeten door een ander verschijnsel of door de samenwerking van meerdere, even eindig als dat eerste - dan nog vraag ik, of het redelijk is dit te aanschouwen zonder te denken aan een albezielenden geest in het Heelal.

De positivist herinnert met zekeren nadruk dat men de maatschappij uit een tweeledig oogpunt moet beschouwen, op een gegeven tijdstip, om de wetten harer samenstelling, en in den gang van haar geschiedenis, om de wetten van haar ontwikkeling te leeren kennen. Hij noemt het eerste de statistische, het tweede de dynamische beschouwing der maatschappij. Wij willen niets liever dan dit tegenover de wereld der stof en des geestes.

(*) Multatuli, Gebed van den onwetende.

En dan zien wij eerst een wonderlijk treffende samenwerking, een staan van dit reuzengebouw door harmonische samenwerking van duizend in elkaar grijpende krachten; daarna een onmiskenbaren voortgang, een streven naar hoogere ontwikkeling. Snijd de aardkorst door en leest langs dien wand de geschiedenis onzer planeet; vat haar op bij de wording der menschen en vervolg haar tot dezen dag, en ziet - het is een rusteloos Excelsior. En als nu zelfs een Littré erkent, que la matière s'ajuste à ses fins - dan zeggen wij: dag aan dag stort overvloedig sprake uit van een geest in 't heelal, nacht aan nacht toont ons die wetenschap(*). Of nu alles verklaard is? Maar de van alle

(*) Vreemd klinkt deze uitdrukking in den mond van Littré. Si la matière a ses fins, dan is er doelmatigheid, een plan in het heelal te bespeuren, dat ons onwillekeurig naar het werk van een denkenden geest, van een oneindig verstand heenwijst. Toch is Littré van niets afkeeriger en verzet hij zich met alle macht tegen een teleologische wereldbeschouwing, die tot het geloof aan God leidt. Hoe hij deze tegenstrijdigheid poogt uit den weg te ruimen lezen wij in zijn opstel over de bewondering, die de natuur ons afdwingt. (Revue de Phil. Pos. Juillet 1868, p. 11 sqq). ‘Cette admiration,’ zegt hij daar, ‘n'est pas la fille d'une impression sourde qui, malgré qu'on en eût, s'éveillerait à la vue du dessein de l'univers; non, elle ne voile pas un optimisme qui ne vaudrait pas mieux que cette impression. Loin de là, l'admiration de la nature, au sens qu'elle a pour un esprit formé par la science positive, implique de laisser à l'écart toute volonté, tout dessein; tellement que, s'il était possible d'y reconnaitre une volonté, un dessein, l'admiration tomberait aussitôt et se perdrait comme devant une oeuvre defectueuse et manquée.’
Waarom openbaart het wereldplan, zoo er een moet aangenomen worden, ons geen God? Littré antwoordt: Omdat er zooveel onvolmaakts en ellendigs in de wereld is. Duidelijker spreekt hij dit uit in deze woorden: ‘Vraiment, ces deux mots (toute puissance et toute science) s'accolent bien mal avec les chétives machines qui luttent quelques moments contre la mort en proie aux besoins et aux souffrances. Quoi! pour entretenir les êtres vivants sur ce pauvre globe, rien de plus n'a pu être imaginé que de les faire se manger les uns les autres! Quoi! pour qu'ils eussent la vie et quelque durée, il a fallu compliquer leur mécanisme à tel point que le dérangement survienne à tout les heurts un peu forts. Quoi, pour qu'ils mourussent, s'ils devoient mourir, il a fallu les faire passer ou par les décadences progressives de la vieillesse, on par les supplices de la mort violente, ou par les tortures de la maladie!

L'espace, le pouvoir, le temps, rien ne te coûte.
Ah! ma raison frémit; tu le pouvais sans doute,
Tu ne l'as pas voulu.’

Een fraai betoog!
Littré zou ons bewijzen dat het heelal ons geen God openbaart; hij heeft intusschen niets anders verhaald dan dat geen God van liefde spreekt uit de jammeren, die dag aan dag uit natuur en menschenleven ons tegen 't voorhoofd springen. Dat wisten we sinds lang; menigmaal schokte dat ons geloof aan Gods liefde; maar dat het overal heerschend kausaalverband, dat het in elkaâr vatten der raderen van het uurwerk des heelals de gedachte aan een toevallig ontstaan der dingen uitsluit, en aan oneindigen, daarin werkenden geest doet denken, is dat daarmeê nu onzin geworden?
Dat verband predikt geen God, zegt Littré al verder, want ‘la trame est trop serréé entre le monde inorganique et le monde organique, entre le végétal et l'animal, entre l'animal et l'homme, pour laisser désormais place aux conceptions théologiques.’ Volkomen juist op deïstisch standpunt, dat God en wereld van elkaar losscheurt en eerst dáár God aanschouwt, waar een schakel ontbreekt in de keten der oorzaken en gevolgen. Dicht God uitgebreidheid toe, er is dan geen plaats voor Hem in het oneindig heelal. Maar tegen den immanenten, overal inwonenden geestelijken God van het christelijk theïsme houdt dit betoog geen steek.

kanten nu opdoemende raadselen zijn nog met den vinger niet aangeroerd. Hoe het bestaan van dien geest onbegonnen zijn kan? Of het heelal in een punt des tijds is voorgebracht of van eeuwigheid is? Hoe die geest volkomen onderscheiden is van die wereld, wier werking met de zijne samenvalt.... ik weet het niet; ik speur er iets van in een nevel misschien, klaarder niet; maar dit schijnt mij toe de zuiverste slotsom van elke redelijke wereldbeschouwing te zijn: bij de aanschouwing van het heelal niet aan een albezielenden geest te denken, d.i. een toeval aan te nemen, onbegrijpelijker dan 't onbegrijpelijkst Godsbegrip en strijdiger met de wetenschap dan het grofste bijgeloof.

In den strijd tegen het Positivisme, voor zooveel het de godsdienst vonnist, hebben we nog ééne bedenking onvermeld gelaten. Ze ligt opgesloten in de zoogenaamd '*onuitroeibare behoeften*' van de menschelijke natuur. Ieder weet wat men er meê bedoelt. Een mensch heeft naar godsdienst een onweêrstaanbaren innerlijken drang, onafwijsbare behoefte aan godsdienstig geloof is hem eigen. Godsdienst, indien zij

Zal Littré van dien immanenten God niet willen weten, het begrip van immanentie naar het rijk der metafysische droomerijen verwijzen? Men zou het niet zeggen, als men hem hoort verklaren: 'Le principe de l'admiration est déplacé: il est transporté d'une cause première, qui devient d'autant plus obscure et contradictoire que l'on scrute mieux et davantage, en une *immanence seconde*, qui devient d'autant plus cohérente et grandiose qu'on l'explore plus savamment en elle même.
Nadere toelichting van die 'immanence' vinden we in deze woorden: 'Un plan sans doute existe, mais ce n'est pas celui qui arrange les tissus, les organes et les fonctions pour la perfection de l'être vivant, c'est celui qui arrange tissus, organes et fonctions suivant la hiérarchie des propriétes et des lois.' En lezen wij nu nog deze zinsnede: 'Comme plan et fin, ce serait chétif, comme travail et agencement, c'est d'un interêt et d'une surprise incomparables,' dan verkrijgen wij deze slotsom:
Littré ziet in de totaliteit der verschijnselen een plan, een immanente kracht, die alles, weefsels, organen, functies enz. naar een vaste orde doet werken; een plan dat hem bewondering afdwingt, maar alleen voor zoover het in werking is, niet als men hem dwingt aan die werking het doel te verbinden der volmaking van het levend wezen. Het is zeer moeilijk dit te begrijpen. Een doelloos plan is een innerlijke tegenstrijdigheid. Op eenig doel moet die, ook in het oog van Littré bewonderenswaardige samenwerking van fysische, chemische en biologische wetten in den mensch uitloopen of het houdt op een plan te zijn. 'Ze loopt uit op de werkelijkheid,' zal Littré zeggen, 'op den mensch gelijk hij voor mij staat. Maar die mensch is veel te gebrekkig geformeerd dan dat ik er het werk van een oneindig verstand in kan herkennen.'
Littré zou dus een door God gewerkte doelmatigheid in het heelal erkennen, indien daaraan het werk der onvolmaaktheid niet zoo kennelijk en zoo droevig zichtbaar ware?
Maar is het niet voor het minst voorbarig dit nu reeds onherroepelijk tot onvolmaaktheid te veroordeelen, waar wij van de keten der wereldontwikkeling ter nauwernood één schakel overzien?
Niet vreemd dat Littré zoo oordeelt, die aan zedelijken vooruitgang gelooft, ondanks al wat daaraan doet twijfelen?
Het standvastigst godsdienstig geloof kan daarover nauwelijks duidelijker en welsprekender zich uitdrukken dan met deze woorden van Littré: 'Le développement social est entaché de toutes sortes de perturbations, de méprises et de souffrances, résultat des conditions qui font tels qu'ils sont le monde, la terre, la vie, l'humanité; mais il a une marche d'amélioration industrielle, intellectuelle et morale, par laquelle il devient pour l'esprit un objet de noble et consolant spectacle.'

al niet bij uitsluiting het eigenaardig wezen van den mensch is, behoort toch tot zijn wezen. Goed, goed - maar wat bewijst dit nu?

- 'Derhalve is er een God.'

Ik durf dit wapen tegen het Positivisme niet gebruiken. Wij hebben hier met afgetrokkene redeneeringen te doen, die, aan het werkelijk leven getoetst, veel van haar bewijskracht schijnen te verliezen. Godsdienst een behoefte? Een onuitroeibare behoefte? De kennis zoowel van het godsdienstige leven der menschen als van hun zieleleven in 't algemeen, godsdienst, geschiedenis en zielkunde - vooral de laatste - zijn nog veel te weinig beoefend om uitspraken te wagen, die voor alle eeuwen gelden.

Maar gesteld: wij komen vroeg of laat tot de overtuiging dat godsdienst aan onuitroeibare behoeften van de menschelijke natuur beantwoordt; dat godsdienst op aarde dan niet sterven kan ware er meê bewezen; maar dat er een God is nog niet, of elke echt menschelijke behoefte moest hare bevrediging met zich brengen; wat intusschen door de ervaring dagelijks wordt gelogenstraft.

Toch schijnen deze of dergelijke redeneeringen op de positivisten indruk gemaakt te hebben.

Is het dit geweest wat Comte bewogen heeft om in 't laatst zijner dagen de omtrekken te geven van een geheel nieuwe godsdienst, terug te keeren tot de vroeger door hem verworpen meening dat de menschelijke geest niet laten kan te gelooven aan den invloed van onafhankelijke wilsuitingen op de gebeurtenissen der wereld en een nieuwe drieenheid te stellen tot het voorwerp der godsdienstige vereering:

Het Groote Wezen, de menschheid, die de harmonie van het geheel door de liefde tracht tot stand te brengen;

Het Groote Heelal, de aarde, die zich tot eene den mensch waardige woonplaats heeft geschikt gemaakt; en

De Groote Ruimte, die de aarde heeft doen ontstaan?

Men heeft het wel in verband gebracht met een op waanzin af geweldige hersenaandoening(*), die bovendien vergezeld ging met het ontbranden van een vurigen hartstocht voor Mad. Cl. de Vaux.

Blijkbaar heeft men hier met de vrucht van ontstelde hersenen te doen.

Op dit spoor is hij door zijn discipelen niet gevolgd, maar wel hebben sommigen hunner - weinig minder curieus - gepoogd een godsdienst der menschheid te stichten. Het menschdom treedt daarbij in de plaats van God. Voor dat Opperwezen de toewijding onzer gedachten en daden. Godsdienstleer is hier het geheel der menschelijke kennis tot een afgesloten stelsel saamgeperst. 't Bestuur (kerkbestuur) op den grondslag der scheiding van wereldlijke en geestelijke macht. Eeredienst: aanbidding van 't hart, eeredienst der groote mannen, eere-

(*) Aldus Littré, tegen wien evenwel Lewes (History of Phil. II p. 523) met warmte voor Comte opkomt.

dienst der toewijding. Die eeredienst heeft haar gebeden, sakramenten en feesten.

'*t Gebed* is er de aansporing tot liefde en toewijding, herinnering aan 't goede dat het menschdom ons aanbracht en de uitdrukking der dankbaarheid en der voornemens welke die herinnering opwekt.

De sakramenten ontstaan uit de heiliging van de merkwaardige gebeurtenissen in ons bijzonder leven.

De feesten worden gevierd met algemeene gebeden; ter eere der nagedachtenis van groote mannen, met de herinnering aan de voornaamste instellingen der maatschappij.

De priesters zijn opvoeders en onderwijzers. Zij volbrengen de taak der doktoren, geestelijken en geleerden, zijn dus opvoeders van lichaam, hart en geest.

Ten grond van dit alles ligt het geloof aan de onmisbaarheid eener godsdienst. Behoefte aan godsdienst wordt ook hier erkend en geëerbiedigd.

Zelfs Littré kan dit niet geheel ontkennen.

Het is waar, van godsdienst wil hij niet weten. Het woord heeft hij in den ban gedaan. Zelfs de vorm, waarin Comte godsdienst meent te kunnen behouden, wordt door hem verworpen. Geen aanbidding, ook niet van het menschdom. Maar - beweert hij - de positivist kan het ook zonder haar stellen, want zijn wereldbeschouwing vertoont tweeërlei kenmerk, waardoor zij aan haar verstandelijk ook haar zedelijk overwicht voegt; het ééne kenmerk is de liefde tot het menschdom, die zij overal in de zielen ziet geboren worden, het andere het besef van of het gevoel voor het oneindige.

'Die liefde tot het menschdom (van liefde tot den naaste wèl te onderscheiden) geeft vreugde, droefheid; prikkelt tot voortzetting van 't werk der voorgeslachten.

Dat besef van het oneindige geeft veerkracht aan de ziel, bezielt de verbeelding en is belichaamd in de schoonste voortbrengselen der poëzie. De aanschouwing der wetten van 't heelal, als de krachtige steunsels en meesters van den mensch, verheft zijn ziel, prikkelt hem om te leeren begrijpen en zich te onderwerpen, om te berusten en te handelen.

Al wat goed en groot is voortgebracht in het jongste tijdvak der geschiedenis wortelt in die liefde en in dat besef.

Ziedaar wat Littré wil geven in de plaats van 't geloof aan een Godsbestuur. Hij erkent dus 's menschen behoefte aan iets dergelijks en zoekt op zijne wijze daaraan te voldoen.

Schier op gelijke wijze dichtte Goethe het overbekende:

> Wer Kunst und Wissenschaft besitzt,
> Der hat auch Religion.

Hier nu hebben wij een laatste aanrakingspunt van het Positivisme met den tijdgeest.

Het geloof aan een persoonlijk God hebben wij niet noodig om onze hoogere behoeften te bevredigen.

Behoefte aan dat geloof is zelfbedrog. De bijzondere taak, tot dusverre aan dat geloof toevertrouwd: den mensch te bewegen tot liefde voor het ideaal, tot onderwerping en berusting, neemt de wetenschap over.

Zeg niet langer dat het de springveer is van ons geestelijk leven; - de liefde tot het menschdom, het besef van het oneindige; meer behoeft gij niet voor de hoogere aandrift van uwen geest.

Doodelijke slag aan de godsdienst toegebracht, als wij 't geloof aan een persoonlijk God, die 't alles doordringt en bezielt, tot verwezenlijking van onzen hoogeren aanleg niet meer noodig hebben, als het geen onmisbaar voedsel voor onzen geest, maar een artikel van weelde wordt.

Plaats een mensch tegenover al de ellende, waarmede wie God zoekt in het heelal, wie 't bestaan van God voor zijn verstand wil rechtvaardigen te worstelen heeft; laat de onoplosbaarheid van menig godgeleerd vraagstuk met al haar wicht op hem drukken, en zeg hem dan: Vroeger was godsdienst het ééne noodige, thans gansch overbodig! Hij zal met zijn verstand niet alleen, maar nu ook met al zijn hart, met vollen vrede des gemoeds zijn godsdienst laten varen.

‘Dat zal hij niet’ - wordt van zekere zijde ons toegeroepen. ‘Gij begaat daar een groote fout. Gij vereenzelvigt geloof aan God met godsdienst. En wij verzekeren u dat men godsdienstig zijn kan zonder geloof aan God.’

Juist zoo sprak Comte en sommigen zijner navolgers, die de aanbidding der menschheid voor de aanbidding van God in de plaats stellen.

Daar wil men nu onder ons niets van weten; maar het geloof aan God prijs te geven met behoud van den godsdienstnaam wordt van tijd tot tijd met de wetten der logica bestaanbaar bevonden. En hoeveel positivisme ook daaronder schuilt is openbaar.

Het geloof aan een persoonlijk God prijs te geven met behoud van godsdienstig geloof, het is het pogen van niet weinig edelen en braven. Het spruit voort uit afkeer van wat men dogmatisme noemt, van de zucht om godsdienst tot leerheiligheid te verlagen en geen godsdienst te erkennen dan waar men een bepaalde meening heeft over Gods wezen en werken; het spruit voort uit het streven om al het heerlijke en edele van een godsdienstig leven te beschutten tegen de wisselvalligheid van elke leerstellige meening - maar hoe zeer ons dat eerbied inboezemt voor de bedoeling harer volgers; verzwegen mag het daarom niet worden dat ze, zij 't ook in argelooze zelfmisleiding, uitéén rukken wat bijeenbehoort. Vraagt men hen: wat is uw godsdienst? dan antwoordt een talentvol woordvoerder(*): Godsdienst is optimisme. Dat streng zedelijk optimisme, 't welk ten opzichte van alles, wat in het wondere leven ons verheugt en bedroeft, met den psal-

(*) De heer N.C. Balsem, te Langezwaag (zie Nieuw Kerkelijk Weekblad, 1870).

mist uitroept: 't Is wijs en goed al wat Hij wil! en dat in zijn beschouwing der wereld zich laat leiden door een onwankelbaar geloof in den mensch, immers in den adel der menschelijke natuur, in de ideale bestemming van elke menschenziel en in de op den duur niet te onderdrukken macht des Heiligen geestes in elk menschenhart. Dat optimisme is... de levensader van allen godsdienst.' Voortreffelijk gezegd; zoo men maar niet vergeet dat dit geloof ons deel niet worden kan tenzij dan door het geloof aan een persoonlijk God, wiens goedheid, wijsheid en macht ons waarborgen moeten wat wij van de wereld en den mensch daar gelooven. Niet onmiddellijk geeft de wereld ons dat optimisme, slechts door het geloof aan den God, dien wij Heiligen, Almachtigen Vader noemen. Neem dat geloof weg, en dat optimisme mist schier allen steun.

Maar daarmede is meteen elke poging om, hetzij dan met of zonder behoud van den naam der godsdienst, het geloof aan God bij de bevrediging onzer hoogere behoeften op nonactiviteit te stellen gevonnisd.

Zeg dat er geen God is, zeg dat de wereld der stof en des geestes, het leven der natuur en der menschen, te gader met ons gemoedsleven ons niet spreken van een albezielenden, heiligen, liefdeademenden persoonlijken God - en wij staan niet alleen voor grooter raadselen dan ooit 't godsdienstig denken te voorschijn riep, voor dit raadsel, hoe zoo treffende samenwerking van natuurkrachten tot den bouw en de ontwikkeling van de wereld der stof en des geestes, in 't groot en klein kon plaats hebben zonder een alles drijvende, zich zelfbewuste wilskracht - maar overgegeven aan niets anders dan bewustelooze natuurwerking, met handen en voeten gebonden aan niets anders dan een beseffeloos, willeloos, doelloos noodlot, voortgesleurd in een kringloop, wiens brand- en middenpunt een punt is, een gedachtending en niets meer, voelen wij ons optimisme, ons geloof aan ideale bestemming ons ontzinken; zoo we ons onderwerpen - 't is als we ons krommen onder den ijzeren greep dier gevoellooze natuurmacht; zoo wij arbeiden - 't is met de wanhoop in het hart... Wacht, wacht, wijst Littré niet naar de liefde tot het menschdom? Maar wat zonder God waarborgt hem dat die liefde het erfdeel des menschdoms blijven zal, wat dat die natuur, die ons karakter voedt en kneedt, niet de groeve van den haat er in snijden zal? 't Besef van het Oneindige?

Hoort een onzer dichters(*):

> Ik kwam tot aan de laatste grens van 't Zijn,
> Ik daalde als op eens aadlaars vleuglen tot
> In d'afgrond der Oneindigheid, en riep:
> 'Waar zijt gij, Vader?.. En: Waar zijt gij? klonk
> Mijn stem terug; en boven 't grondloos diep
> Stond, bleek, en zonder zonne die hem schiep,

(*) Ten Kate.

De regenboog des levens en - verzonk.
En als ik opzag naar het Godlijk oog,
Daar staarde mij een ledige oogkas aan,
Die Baaiert heette, een spiegelbeeld, een waan,
Waar de eeuwigheid gelijk een mist op woog...
Zwijgt, wangeluiden, uw wanhopig lied!
Sterft voort, gij dooden! Want hij is er niet.'

Een grondloos diep. Dát dan de wereld, dát het leven. Is godsdienst behoefte (en de positivisten geven 't gewonnen), dan behoeven we, dan smeeken we om Eén, die een vasten bodem doet oprijzen uit den afgrond der oneindigheid, orde brengt in dien baaiert, licht in die donkerheid. Dan zal onze geest te midden der worstelingen met de ons vijandige machten in natuur- en menschenwereld niet kwijnen maar leven, werken en genieten, krachtig leven, volhardend werken en rein genieten; dan zinke dat woord op den bodem onzer ziel: Hij is er, Hij leeft, Hij werkt, alomtegenwoordig, de Eeuwige wijsheid, de Alvader.

Heden op den bodem der ziel, morgen op de oppervlakte harer wateren; onuitgesproken heden, morgen met vollen galm doorklinkend tot in de verste hoeken van ons hart; maar altijd, 't zij dan een verborgen of een stilzwijgend onderstelde, 't zij een in 't middaglicht werkzame kracht, altijd zij 't een kracht, die opricht en steunt, die troost en verlicht, die voortdrijft naar hooger en hooger!

L.H. SLOTEMAKER.

Een overtollig pleidooi.

A. des Amorie van der Hoeven Sr., in zijne eer als Protestant gehandhaafd. Open brief en weêrwoord aan Mr. H.A. des Amorie van der Hoeven, door B.H. Lasonder. Met een schrijven van een oud-discipel van Prof. Van der Hoeven. Rotterdam, J. van Balen en Zonen, 1872.

Een overtollig pleidooi: ziedaar mijn oordeel over het boekske, mij door de redactie van *de Tijdspiegel* toegezonden. De zaak, waarover hier gehandeld wordt, is deze: Mr. H.A. des Amorie van der Hoeven, vroeger lid der Remonstrantsche Broederschap, is tot de Roomsch-katholieke Kerk overgegaan, en heeft gemeend van dien overgang openlijk rekenschap te moeten afleggen. Hij deed het in eenige afleveringen van het tijdschrift 'De Wachter', door de geestvolle artikels van den heer Schaepman (Corvinus) gunstig bekend. Die verantwoording werd later nog afzonderlijk uitgegeven, opdat ieder in staat zou zijn er kennis van te nemen. De schrijver beroept zich daarin, ter verklaring van zijne allengs ontstane sympathie voor de Kerk van Rome, onder anderen op zijn vader, die, naar hij meent, bij meer dan ééne gele-

genheid en vooral in het veel besproken gebed voor den paus, eene blijkbare voorliefde voor die Kerk heeft getoond. Deze meening werd natuurlijk door den zoon als eene lofspraak op zijn vader bedoeld. Het was hem eene aangename gedachte, dat hij door zijn overgang tot de Roomsche Kerk niet afweek van de beginselen, hem in zijne jeugd met teedere liefde ingeplant. Hij volgde, naar zijn inzien, het spoor, waarop zijn vader hem had geleid, toen hij zich, na lang aarzelen, in de armen wierp der alleenzaligmakende Moeder.

Anderen hebben dit oordeel van den zoon over de gezindheid zijns vaders opgevat als een smet op den ontslapene geworpen. De heer Lasonder heeft zelfs gemeend de geschonden eer van een man, dien hij hoogschat en liefheeft, openlijk te moeten handhaven. In de ‘Kerkelijke Courant’ en in het tijdschrift ‘Geloof en vrijheid’ was hij reeds opgekomen tegen de bewering van den zoon, en thans heeft hij in het genoemde boekske uitvoerig trachten aan te toonen, dat er bij den vader geen zweem van sympathie voor de roomsche Kerk bestond, maar deze zich integendeel ten allen tijde een warm en ijverig Protestant heeft getoond. Die verdediging van den vader is den schrijver volkomen gelukt. Eene reeks van aanhalingen uit de schriften van prof. Van der Hoeven voegt de heer L. bijeen, waaruit duidelijk blijkt, dat de hoogleeraar met hart en ziel het Protestantisme aanhing en alleen door eene groote mate van welwillendheid en verdraagzaamheid, die hem bijzonder eigen was, er toe werd gedreven om nu en dan niet die vijandige houding tegen de Roomsche Kerk aan te nemen, die men bij vele Protestanten van zijne dagen aantrof. Een antwoord van den heer V.d.H. Jr. is niet achtergebleven, en daaruit blijkt zonneklaar, wat ieder had kunnen verwachten, dat het betoog van den heer L. niet den minsten indruk op den eerste gemaakt heeft, maar hij ten volle bij zijne meening blijft volharden. Dit zal ook wel het geval zijn met het Naschrift, waarin de heer L. de anti-kritiek van den heer V.d.H., voorkomende in ‘de Wachter’ van April dezes jaars, uitvoerig beantwoordt.

Op den zoon werkt dus de arbeid van onzen schrijver niets uit. Operam et oleum perdidi, zal de heer L. kunnen zeggen. Maar misschien was het noodig voor de vrienden van prof. van der Hoeven, dat hij openlijk de aantijging van papisme bestreed? Ik geloof het niet. Is het anderen gegaan als mij, dan heeft de meening van den zoon over het Romanisme van zijn vader al zeer weinig indruk op hem gemaakt. Zij hebben er een oogenblik de schouders over opgehaald en er verder niet meer aan gedacht. Het geheele geschrift van Mr. H.A. des Amorie van der Hoeven is zoo vol van ongerijmde beweringen, dat deze ééne er in verzinkt. Met een schijn van degelijkheid stapelt de schrijver een tal van historische en logische onjuistheden op elkaar, zoodat het eene hopelooze onderneming is, dien Augias-stal te zuiveren. Er zijn menschen, met wie men niet in discussie treedt, omdat men te voren van het ijdele en nuttelooze eener ernstige be-

strijding overtuigd is. Met zekere aberratiën van den geest is niets aan te vangen; men kan zich er over verwonderen, maar late ze dan haar eigen weg volgen. Voor mijn gevoel heeft eene openbare schuldbelijdenis, zooals de heer Van der Hoeven die aflegt, iets zeer onnatuurlijks en bijzonder stuitends. - Mij dunkt, wanneer men een leven achter zich heeft, zooals door hem zelven wordt afgeschilderd, dan eischt de bescheidenheid en de ware ootmoed, dat men nu verder in alle stilte zijn weg ga en vooral niet met veel gerucht van zijne bekeering gewage. Doch het voorbeeld van Augustinus schijnt aantrekkelijk te zijn. Evenwel, niet elk die zich van zijn boozen weg bekeert, is een Augustinus.

Het ware, om de genoemde redenen, dunkt mij, beter geweest, indien de heer Lasonder gedaan had als de bloedverwanten en naaste vrienden van prof. Van der Hoeven, die evenmin als zijne eigen leerlingen, de wapenen hebben opgevat tegen den zonderling afdwalenden advokaat. Niemand hunner heeft er ooit aan gedacht, dat prof. V.d.H. in zijn hart eigenlijk Roomsch was en een geheime vriend van den paus. Als men het bij zijn leven tegenover hem had beweerd, dan zou hij er zelf zonder twijfel hartelijk om gelachen hebben. Ieder, die hem van nabij kende, begreep uitnemend, wat hij met de Kerk der toekomst bedoelde en hoe het bij hem kon opkomen, in een openbaar gebed ook van den paus te gewagen. In zijne breede opvatting van de Kerk en zijn afkeer van kerkelijke geschillen was voor zulk eene handeling plaats, en de woorden van dat gebed waren tevens van dien aard, dat daaruit niet de minste voorliefde bleek voor den vluchteling naar Gaëta.

Het komt mij voor, dat de heer Lasonder een volkomen overtolligen arbeid ondernomen heeft, toen hij de pen opvatte om de eer van den hoogleeraar Van der Hoeven te verdedigen. Daarbij heeft zijn boekje door al de aanhalingen, waaruit het voor een deel bestaat, en door den overvloed van noten, iets zeer vermoeiends, ik zou haast zeggen, vervelends. Iemand heeft beweerd, dat een goed boek geene noten moet bevatten, en ik geloof, dat hij gelijk heeft. Wie zijn arbeid behoorlijk voorbereid heeft, behoeft niet telkens in noten aan te vullen, wat aan den tekst ontbreekt. Evenwel - de goede bedoeling van den heer L., evenals van zijn ongenoemden vriend, wiens brief over hetzelfde onderwerp hij aan zijn betoog laat voorafgaan, verdient alle hulde. Gaarne wensch ik hem toe, dat zijne moeite in eenig opzicht beloond moge worden en deze of gene, die werkelijk aan den protestantschen geest des ontslapen hoogleeraars mocht hebben getwijfeld, door deze uitvoerige handhaving zijner eer van zijne dwaling worde teruggebracht. Overigens zijn er in onze dagen belangrijker zaken, waaraan het den heer Lasonder gegeven worde nog lang zijne beste krachten te wijden.

J.H. MARONIER.

Praktisch.

Klassisch Woordenboek van Eigennamen uit de Grieksche en Romeinsche Geschiedenis, Mythologie, Aardrijkskunde en Letterkunde. Door W. Hecker. Tweede verbeterde druk. Amsterdam, P.N. van Kampen, 1872.

Dat Heckers werkje, in 1854 uitgegeven, eerst in 1872 een tweeden druk beleeft, bewijst wel voor een beperkt en langzaam, maar toch voor een geregeld debiet. Die beperkte afzet hangt natuurlijk zamen met het klein aantal latinisten der hoogere klassen van de gymnasia, dat zulk een studieboek behoeft, zoodat jaren moesten verloopen, eer de - welligt groote - oplaag van den heer Van Kampen was opgeruimd.

't Is mij aangenaam, daar de Redactie van *de Tijdspiegel* mij het boek ter aankondiging zond, ongezocht gelegenheid te hebben voor de verzekering, dat ik het 18 jaren lang met vrucht zelf gebruikt en mijne leerlingen heb zien gebruiken. Immers het is een kort begrip van geschiedenis, aardrijkskunde, letterkunde en mythologie, dat den leerling onder zijn werk een voldoend licht op eenig duister of vergeten punt werpt. En het oordeel waarmede gekozen, de soberheid waarmede geschreven werd, maken het tot een handelbaar, regt geschikt werkje. De keurige taal bovendien van den Groningschen hoogleeraar is in mijne oogen een aanbeveling: want zelden zijn de leerboeken onzer literatoren in smaakvol Nederlandsch gesteld.

Dit klassisch woordenboek werd door prof. Naber een kinderachtig boek genoemd. Met het oog op de school en de praktijk is die benaming, dunkt mij, geheel onjuist. Zeker, om alle geschiedenis of aardrijkskunde te leeren, is het niet voldoende; maar daarvoor is het ook niet aangelegd. Het is een woordenboek, geen leerboek. 't Is een legger - of moet het zijn ligger? - bij de schriftelijke huistaak van den gymnasiast, waardoor hij op den weg geholpen wordt bij 't vertalen uit zijn stereotype editie. Moet hij meer weten, dan slaat hij Stoll of Wijnne op. En zoolang onze woordenboekschrijvers nog gedeeltelijk behebt zijn met het euvel der oude, van onderscheid te maken tusschen woorden en woorden, tusschen eigen en gemeene namen; zoolang de leerling in onze beste lexica slechts de voornaamste geographische namen met één woord, de historische niet of flauw omschreven vindt; zoolang zal prof. Heckers geschrift een gulden boekske zijn, dat als moderne bibliotheca classica, naar den eisch van tijd en wetenschap, aanvult wat de Nederlandsche Georges niet geeft.

Stel eenen leerling der 5de klasse laat bij Horatius' ‘Spartacum si qua potuit vagantem Fallere testa’ zijn geheugen in den steek. 't Is een erg, maar voor hem die het nil mirari aankleeft, denkbaar geval. Slaat nu onze patiënt Engelbregt op, dan vindt hij ‘*Spartacus*, i, een

gladiator, aanvoerder der slaven in den slavenoorlog, Liv.' Dit is iets, maar kwalijk genoeg, om de nu eenmaal verloopene memorie van den kwak op te frisschen. Denkt gij dat de gewone jongen alsnog zijn historieboek uit de kas haalt, om 't jaartal en 't beloop van des gladiators leven meester te worden? Dat ware te veel gevergd van hem die het druk heeft. Spartacus en de kruik gaan er dus in de vertaling onder door. Maar heeft hij eenmaal Heckers boekje gekregen en den raad er bij, reeds op de 3de klasse, om het bij alle eigennamen te gebruiken, dan zal hij, het openslaande, genoeg historisch licht vinden in dit artikel:

'Sparta□cus (i), Σπ□ρτα□ο□, een geboren Thraciër, werd van herder soldaat, van soldaat rooverkapitein. Als zoodanig gevangen genomen, werd hij om zijn forschen lichaamsbouw naar eene zwaardvechtersschool te Capua gezonden. Hij vluchtte in 73 met 70 zijner medeslaven, die weldra tot eene geduchte bende aangroeiden, legerde zich op den Vesuvius en behaalde op Claudius Pulcher, die hem met 3000 man omsingeld hield, zijne eerste overwinning. Sedert liep hij 2 jaren lang, aan 't hoofd van een groot bandietenleger, Italië moordend en brandend af en hakte de legioenen rechts en links in de pan, tot hij eindelijk door M. Licinius Crassus in een beslissend gevecht, bij de rivier Sila□rus, na hardnekkigen tegenweer verslagen en gedood werd.'

Niet kinderachtig, eer schilderachtig bij alle beknoptheid noem ik deze schets, en 'k zou willen weten, hoe met evenveel woorden iets beters te geven.

In hoever prof. Hecker van de nieuwste uitkomsten, door geschiedvorschers en aardrijkskundigen verkregen, partij trok, kan ik noch bij ervaring nu reeds zeggen, noch bij gemis van een voorrede voor de nieuwe uitgaaf, uit des schrijvers woorden opmaken. 't Is inderdaad onmogelijk in de vier vakken alles bij te houden; niemand zal zich dus ergeren aan enkele omissiën. Ook, al kwam er een nieuwe beschouwingswijs, bijv. in de mythologie, dan is het de vraag, of zij opname in dit woordenboek eischen kan. Maar 'k had gewenscht een korte aanwijzing der bronnen te vinden, waaruit omwerking of wijziging is gevloeid. Nu heb ik te vergeefs in den nieuwen druk enkele verbeteringen gezocht. Want verbeteringen noem ik, wat bijv. Napoléon III over Caesars veldtochten in Gallië geographisch heeft uitgevorscht.

Wir können ihm, zegt Wilhelm Rüstow (Gesch. J. Cäsars v. K.N. III commentirt v. W.R.) auf seinem Wege über Cäsars gallische Schlachtfelder mit groszer Unbefangenheit folgen. De firma Plon moge met den thans 'oudachtigen heer van Chislehurst' een appeltje voor de regtbank zoeken te schillen; uitgemaakt voor de wetenschap blijft, dat *Bibracte* niet is Autun, maar *Mont-Beuvray*, 20 kilom. w. van Autun. Niet alleen de geschikte ligging voor een Gallisch oppidum, deed vermoeden, maar de opgravingen bewezen, dat op 't plateau van den berg Beuvray eenmaal een groote stad lag. *Bratuspantium* plaatst

Napoléon, steunende op de onderzoekingen van den abt Devic, met de meeste waarschijnlijkheid te *Breteuil. Alesia* is *Mont-Auxois bij Alise Sainte Reine.* De overlevering, het gezond verstand wezen reeds lang daarheen. De opgravingen, op Napoleons bevel gedaan, laten geen twijfel meer over: 619 Romeinsche en Gallische munten, in de gracht van 't Romeinsche kamp aan den Mont-Réa gevonden, zijn alle voor 't jaar 702 der stad geslagen. *Noviodunum* is *Sancerre* op speciale topografische gronden: *Genabum* niet Orléans maar *Gien*, 9 geogr. mijlen boven Orléans aan de Loire. Waar Gergovia lag, was reeds na Fischers onderzoekingen waarschijnlijk: Napoléons nasporingen slaan alle twijfelaars uit het veld. Kortom, betaald of niet, het keizerlijk boek met de schoone planches en plans van Aduatuca, Gergovia, Alesia, met de Vues du Mont Auxois en zoo veel anderen, bevat enkele voor den herdruk van dit woordenboek, mijns inziens, onmisbare gegevens.

Ik haal deze bijzonderheden, in de Utrechtsche bibliotheek tot eigen gebruik opgeteekend, slechts aan, om te doen zien, dat een woordenboek als dit, loopende over geschiedenis, letterkunde, geographie en mythologie, een ontzettende waakzaamheid niet alleen, maar ook een menigte boeken vereischt, en dat een' auteur, daargelaten de vraag of hij van al de 4 vakken zijn werk maakt, alligt iets ontschiet, of om de kostbaarheid der boekwerken moet ontschieten.

Een stereotype uitgaaf, een goede bibliotheca classica en een goed woordenboek, ziedaar voor den gymnasiast, de sobere, maar volledige toestel, waarmede hij zijn geest uitmuntend ontwikkelen kan. Voor den tekst is door Teubner en anderen, voor de bibliotheca door Hecker gezorgd. En voor het woordenboek? - In 't Latijn door Georges? - Ingerslev of Georges, ze mogen betrekkelijk zeer goed zijn: 't zijn oudjes die niets aan zich dragen van den nieuwen tijd dan het uiterlijk. Het staartpruikje is afgezet voor een zwart toupet; maar de geest van binnen is Dordrecht. Geen enkel straaltje van 't weldadige licht door de vergelijkende taalstudie ontstoken, geen feit, met die taalkundige zekerheid uitgemaakt waarvoor de literator eerbiedig het hoofd buigt, niets nieuws uit onzen veelbewogen tijd vindt ge in de beide Georges. Honderden woorden, durf ik zeggen, heb ik in Engelbregt aangeteekend, die óf totaal fout zijn afgeleid, óf in de afleiding zijn verhaspeld en dien ten gevolge in de grondbeteekenis vaak verkeerd aangegeven, óf die nog, als vondelingen, niet toegelicht staan, terwijl hun familie reeds lang is ontdekt. Wanneer zal eens een leerling van Kern opstaan, een Nederlandsch philoloog, die Georges, bekeerd tot de leer van Corssen en consorten, aan het Duitsche vaderland teruggeeft? Bij veel betwistbaars en duisters is immers daar het veld reeds wit om te oogsten?

Kampen, Nov. '72.

D^{r}. A.H.A. EKKER.

Een goed begin.

Schoolbibliotheek. Amsterdam. C.L. Brinkman.
1. 1870, of de strijd tusschen twee groote volken, door P.J. Andriessen.
2. De bannelingen door W.O. von Horn, omgewerkt door P.J. Andriessen.

3 en 4. Mathilda's moeder. Een verhaal met vertellingen door Agatha. 2 Dln.
5. De landverhuizers in Canada. Een verhaal voor de jeugd door kapitein Marryat.
6. Jan Koster door R. Koopmans van Boekeren.

Met de hand op 't hart, waarde Redactie: ik heb ze alle zes g e l e z e n . 't Is waar, 't zijn *maar* kinderwerkjes, maar Goethe zei immers al: ‘Het beste is voor de kinderen goed genoeg.’ En elders staat: ‘Een kinderboek, dat wezenlijk goed zal heeten, moet ook door v o l w a s s e n e n , die een kinderlijken zin bewaard hebben, met belangstelling en welgevallen kunnen gelezen worden.’ K u n n e n gelezen worden. Welnu, ik heb ze alle zes k u n n e n lezen: met die verklaring wil ik gaarne beginnen. En dat ik ze gelezen h e b , alle zes, zij mijne verontschuldiging voor deze late aankondiging.

Het komt mij voor, dat de auteurs zich een lezend publiek hebben voorgesteld van jongelieden van 12 tot 15, 16 jaar, en ik houd mij overtuigd, dat knapen en meisjes van dien leeftijd geen der aangekondigde boekjes geheel onvoldaan uit de hand zullen leggen, dat ze integendeel onder het lezen van menige bladzijde werkelijk genot zullen smaken. De inhoud van alle vijf werkjes is boeiend, dikwijls zelfs spannend, en zonder dat ergens een uitgestreken gezicht en eene witte das om 't hoekje komen kijken, spreekt er toch in den regel eene gezonde moraal uit. Ook de toon is over 't algemeen gelukkig getroffen; de klip van 't kinderachtige, zeker de gevaarlijkste voor een schrijver van kinderwerkjes, is overal zorgvuldig vermeden, misschien soms wel zóó angstvallig, dat men eene enkele maal uit het rechte vaarwater: het waarlijk eenvoudige dreigt te raken en gevaar loopt tegen de overzij te stooten.

Laat mij nu een paar woorden over ieder werkje in 't bijzonder zeggen.

No. 1. De naam Andriessen heeft een goeden klank op 't gebied der lectuur voor jongelieden. Of hij bijzonder gelukkig geweest is met 1870, vooral wat de keuze zijner s t o f betreft, - dat zou ik niet zoo gaaf durven toestemmen. Dat zijne bedoeling uitmuntend is, staat boven allen twijfel, ook al had hij die minder duidelijk uitgesproken dan aan 't slot van zijn boekje, waar wij lezen: (bladz. 222.)

‘Laat u dus niet wijsmaken, dat oorlogen noodig zijn. De oorlogen noodig? Waartoe? Om rust te schenken aan de natiën? Hoe kan er rust bestaan, waar de hartstochten van haat en wraak worden opgewekt? - Om welvaart te bevorderen? - Dat zullen u de vertrapte velden en verbrande dorpen wel anders leeren. - Neen, wat

men ook moge zeggen, er is nooit een oorlog geweest, die iets goeds, iets edels heeft te weeg gebracht. Zoo ook de oorlog van 1870 niet. Ja, misschien toch nog iets. Hij is zoo afschuwelijk, zoo menschenmoordend, zoo onzinnig geweest, dat een groot deel van Europa er een afschuw van heeft gekregen.'

Bravo! maar... zoo staat aan het einde van 't boekje. Spreekt uit den ganschen inhoud ook het duidelijke streven, om de jeugd een diepen afkeer in te boezemen voor het afzichtelijke van den krijg, - om de namen te brandmerken van hen, die er de oorzaak van zijn, - om haar van zoogenaamden oorlogsroem te doen walgen?

Moet dat misschien eene logica als op bl. 31: 'Omdat ik duidelijk aan alles zie, dat beide partijen den oorlog verlangen.... En nu zal het de groote vraag zijn, wie van beiden: keizer Napoleon of koning Wilhelm den oorlog zal verklaren. Zeker is het, dat hij die dat doet, zich den afkeer van Europa op den hals haalt.' En de ander dan? De ander, die slim genoeg is, den oorlog niet te verklaren *maar toch wel te verlangen?* Zit de schande soms in het *verklaren* en niet in 't *verlangen?*

Of moet het wellicht de aandoenlijke scène op pag. 36? De 'grijze vorst met zijn gemalin' en het ootmoedige volk met zijn 'ontbloot' hoofd?

Of - de verschijning van Bismarck op pag. 138? 'Een man van fiksche gestalte treedt het eerst den drempel over, slaat zijn mantel open, dien hij afdoet en den bij hem staanden bediende toewerpt.... en wij zien.... niemand anders dan graaf Bismarck.' Hoe treffend, niet waar? De beletselteekens zijn van den Hr. Andriessen, die daarmeê de jeugd wil spannen op de verschijning van den edelen man! Van den man, die op de volgende bladzijde echt cynisch verklaart: 'Inderdaad mijnheer, al was de oorlog tot niets anders nuttig (!) dan als geneesmiddel tegen overtollige weelde, dan zou hij al (AL. Wel zeker!) een goed leermeester zijn.' Warum nicht gar!

Of - de troost voor eene arme, arme moeder, wier kinderen de een na den ander sterven tengevolge van den parijsschen hongersnood, - deze troost: ''t Is immers de wil van den alwijzen God, en in dien wil moeten wij berusten.'? Mij dunkt, de behendigheid, om bij dergelijke beestigheden den heiligen God te pas te brengen, mocht de Hr. Andriessen wel overlaten aan den bloedigen man van Chislehurst of aan den 'bombardeur hypocrite.' Ze is alles behalve benijdenswaardig, die behendigheid.

Genoeg. Ik heb mij langer bij dit boekje opgehouden dan eigenlijk mijn plan was. Niemand zal gereeder erkennen dan ik, dat de Hr. Andriessen op een zeer glibberig terrein stond. De titel bewijst het al: De strijd tusschen twee groote volken. Volken? Is dat zoo zeker? Zijn twee legers van tegen elkaâr gehitste soldaten twee v o l k e n ? Of wie is nog naïef genoeg, te gelooven, dat vechtende, doodschietende

soldaten menschen zijn? - Dat nu de schrijver hier en daar gegleden is, trots de beste bedoeling gegleden is, - ik zal de allerlaatste zijn, die hem er hard over valt. Liever wil ik wijzen op de allerliefste tafereelen uit het parijssche familieleven in zijn boekje en de gave roemen, waarmeê hij ons belangstelling voor zijne personen weet in te boezemen. De echt fransche lucht, die er in de beide eerste hoofdstukken waait, is stellig oorzaak, dat er wat veel fransche uitdrukkingen en woorden in voorkomen, ook daar, waar het nederlandsche woord even goed en zelfs natuurlijker ware. (Vergelijk o.a. p. 2 *riantste* uitzicht; p. 4 *hilariteit;* p. p. 7 *modes* leeren. (Misschien eene drukfout voor mores?)

No. 2. D e b a n n e l i n g e n zijn door den Hr. Andriessen bewerkt naar het Hoogduitsch van den bekenden volks- en kinderschrijver W.O. von Horn, den man van de 'Spinnstube.' Deze heeft de hoofdgedachte voor zijn verhaal - als mijne herinnering mij althans niet bedriegt - uit eene novelle van Diderot genomen: '*la Circassienne.*' Deze hoofdgedachte is: de kracht der waarachtige kinderliefde. De wakkere Nahida kan hare ouders niet in ballingschap (de wreede belooning voor haars vaders onkreukbare rechtschapenheid) zien wegkwijnen; zij neemt het kloeke besluit, alléén uit Siberië naar Petersburg te reizen, ten einde den keizer te spreken, en brengt haar voornemen ten uitvoer. De oplossing is alleszins bevredigend; het meisje vindt tevens haren geliefde terug en alle gelukkigen leven nu samen. De wederkeerige hartelijke genegenheid van Lupanski en Nahida wordt allerliefst en eenvoudig geteekend, zoo onschuldig-eenvoudig, dat ieder kind het lezen kan en mag.

Bij een' herdruk zou de Hr. Andriessen hier en daar het vijltje kunnen gebruiken. Van wat ik onder 't lezen aanschrapte alleen het volgende:

Maak u weg, wanneer gij niet wilt, dat ik u *op heeter daad gevangen neem.* (bl. 4). Hij wist *niet dan al* te goed. (Id.) Hij balde zijn vuist van toorn..... *in de koude lucht.* (bl. 5) (Misschien voor: toen hij buiten kwam?) Een *toegeschroeid* geweten (bl. 11.) Men kocht *tot* hooge prijzen *van* de familie *af* (bl. 14.) *Alles*, wat de familie T. *zich daarvan had voorgesteld*, *ging hare verwachting ver te boven.* (bl. 22.) (Wat dat beduiden moet, gaat mijn begrip ook ver te boven.) Wat T's zorg vroeger zoo zeer vermeerderd had, hij was nu ook in staat, meer voor N's opvoeding te doen, enz. (bl. 13.) (De bedoeling zal wel omgekeerd zijn.) Hij gevoelde zich gelukkig, *in de plaats van T.* een woning te hebben, waar hij zich t'huis gevoelde. (bl. 24.) (Zeker zal het heeten moeten: *bij* T. verblijf te hebben.) Zij *bezorgden* hun tent voor overval, (bl. 32.) Iemand opvoeden *en* vormen. (bl. 37.) De tijd *snelt* met *trage* schreden *daar*heen. (bl. 45.) Laat mij het zondenregistertje hier maar sluiten; ik heb den S. eenvoudig willen toonen, dat ik zijn boekje opmerkzaam heb gelezen.

No. 3 en 4. Een engelsch kinderwerkje: D e b o r a h 's d r a w e r ,

heeft de schrijfster, zoo verklaart zij, op het denkbeeld gebracht, de serie van vertellingen te schrijven, die zij onder den titel van M a t h i l d a 's m o e d e r heeft uitgegeven. Een tiental vertellingen zijn allen aan denzelfden draad geregen en die draad is het eigenlijke hoofdverhaal, - niet het minst mooie - waarin de heer Dreezer eene zuster zoekt, die hij niet vindt en eene vrouw vindt, die hij niet zoekt. Zoo komt Mathilda aan eene tweede moeder en aan de nalatenschap van tante Debora, bestaande in een lessenaartje met de bewuste vertellingen. Van deze vertellingen schijnen mij: *Moeders raad*, *Een sprookje uit de oude doos*, *Bumplun*, *De sneeuwklokjes* en *De machtigste toovenaar* de best geslaagde. In eenvoudigheid en ongezochtheid van uitdrukking winnen Agatha en tante Debora het van de anderen. Dat de degelijkheid van den inhoud niet onder die eenvoudigheid lijdt, zou ik door vele voorbeelden uit 'Mathilda's moeder' kunnen staven. Eén enkel bewijs, om duidelijk te maken, wat ik bedoel: (*Moeders raad*, bl. 42.)

'Ik heb altijd een gevoel, alsof ik zien kan, als Anna bij mij is,' zeide (blinde) Hendrik dikwijls tot zijne moeder.

Hoe schoon gedacht, hoe diep gevoeld, - hoe eenvoudig uitgedrukt!

Van de vraagteekens, die ik onder 't lezen zette, volgen hier enkele.

Is de uitdrukking in den *vorm* van een verhaal *gieten* (bl. 28.) passend in den mond van tante Annemie? De 14jarige Mathilda, die iets in 't Engelsch wil vertalen en *uitgeven?* (bl. 30.) Maar *toch*, als ze de kamer uitliep, was het *toch* niet veel prettiger? (bl. 32.) Een gebak, dat *ongenietbaar* (ungeniessbar?) wordt? (bl. 103.) Meer slaag dan eten en tengevolge daarvan de beminnelijkste hond, dien men zich kan voorstellen? (Dl. 2. bl. 3.) (Dat staat er juist, alsof het als algemeene opvoedingsregel moet gelden) - Want *die eene* keer was alles in de war? (bl. 89.)

No. 5. D e l a n d v e r h u i z e r s i n C a n a d a van k a p i t e i n M a r r y a t zullen vooral door onze jongens met steeds klimmende belangstelling gevolgd worden, vooreerst op hunne reis naar Amerika en daarna, en bovenal, op hunne avonturenrijke tochten door de amerikaansche wouden. De fortuin - lees: de pen van Marryat - springt wel wat heel grillig met dokter Campbell en zijne familie om: eerst arm dan rijk, dan weer arm en dan nog eens rijk, alles door 't bezit of gemis van dezelfde erfenis, - maar de jeugd zal daar zoo nauw niet op kijken. De schildering van het leven in Canada te midden van de wilde natuur, de rijke afwisseling van tooneelen, welke dat leven met zich brengt, maken het verhaal frisch en boeiend. Er waait eene gezonde, versterkende lucht door het gansche boekje, geheel verschillend van den kunstmatig verhittenden, de verbeelding overprikkelenden adem, waarmeê de verhalen van een' Gustave Aimard besmet zijn.

No. 6. J a n K o s t e r is geen onaardige, in een onvervalscht hollandsch pak gestoken jongen; zijn vader - de Hr. Koopmans van

Boekeren - moge veel pleizier aan hem beleven. De eerste bladzijden van het boek maken al dadelijk een goeden indruk; Jan Prikken en zijne omgeving zijn uit het leven gestolen: onder 't lezen meent men de eigenaardige lucht van brandewijn en krultabak in de gelagkamer der dorpsherberg te ruiken en de klassieke blauwgestreepte kousen en leêren muilen van Jan Prikken te zien. Goed geteekend schijnen mij verder: vooreerst de hoofdpersoon van 't verhaal, ofschoon wel wat sentimenteel als jong kind, waarschijnlijk tengevolge van de ziekelijke opvoeding, door hem op den Everhorst genoten, - dan de kostelijke jufvrouw Lureman, de goedhartige, simpele oudvrijster, die zich heusch verbeeldt van aristocratische natuur te zijn en die nog zoo aandoenlijk zingen kan: *Hier ligt mijn Damon in het graf*, - eindelijk ook de heer Roemers en jufvrouw van Kampen, brave burgermenschen van den echten, ouderwetschen stempel. Polsman en zijne dierbare wederhelft komen mij wel wat sterk gekleurd voor. En de jonker van den Everhorst plus zijn lief zoontje? Neen, mijnheer de schrijver, ik zal de laatste wezen, die den geboorteadel de hand boven 't hoofd houdt, maar zulk een adellijk misgeboorte als de jonker van Wijk wordt er zeker niet door de zon beschenen. Moet hij misschien een type verbeelden van een ruwen landjonker? Zóó zijn ze zeker niet, waarde heer, zóó niet.

Enkele aanteekeningen, die ik onder 't lezen van Jan Koster maakte, volgen hier; ze hebben hoofdzakelijk betrekking op de inkleeding, op den toon van het boek, als lectuur voor de j e u g d .

'Zijn gelaat droeg de sporen,' enz. (bl. 2) is te deftig bij de eenvoudige beschrijving van den jongen zeeman. De daarop volgende zin is slecht gebouwd en stroef. - 'Wat ik kan doen, zal ik voor uw vrouw en kind *volbrengen*,' (bl. 15) zegt geen eenvoudige zeeman. Ook is het niet zeer natuurlijk, dat de jonker, na met Willem een' tijdlang bij het lijk van den man gezeten te hebben, dien hij doodschoot, op eens uitroept: 'Ik moest toch (toch?) zien, of ik den dokter nog (nog?) kon vinden; gij kunt hier dan inmiddels bij uw broeder blijven.' - Wat beteekent het, dat de schatten van den ouden Noorman den jonker '*liefelijker*' stemden? (bl. 21.) - Een klein kind, dat zijne moeder wat te zeggen heeft, kondigt zijn voornemen niet plechtig aan met de woorden: 'Mama, ik moet u iets vragen,' (bl. 23) maar *zegt* het, al is het dan ook aarzelend. - Op bl. 24 staat eene hinderlijke drukfout: 'GoedE morgen, lieve jongen.' Op de volgende bladzijde is mevrouw van Wijk niet zeer gelukkig met hare bewerking van het 'Leise, leise' voor een vijfjarig kind. Men oordeele naar het volgende proefje:

> Ja, de mensch en 't dier te gader
> Merken uw goedgunstigheên,
> Och vergeef mij, lieve Heer!
> Dat ik u niet beter eer.

Het eerste zegt geen kindermond, het laatste komt in geen kinderhart op. Hoe een kind over God denkt en spreekt, had mevrouw achter in hetzelfde boekje kunnen vinden, waaruit zij den kleinen Jan het ‘goeden morgen, lieve jongen’ geleerd heeft, - ik bedoel het boekje van den op 't gebied van kinderpoezie bekenden ‘grooten’ Jan. - ‘*Standjes* krijgen’ past beter in een' studentenalmanak dan in een kinderboek. In den volgenden zin (bl. 40) staat zeker mannetjes voor mannetje. Iets lager staat, dat ‘de oogen haar *dwars* in 't hoofd zaten.’ *Hoe* is dat? En nog iets verder: ‘met zijn vinger*en voor* de keel trommelen.’ - Een kind, dat zijne fouten zoekt te verbergen, huichelt daarom nog geen ‘vroomheid’ (bl. 119.) - Wat het gedrag van den kleinen jonker aangaat, (bl. 126 en verv.) verwijs ik naar de vroeger gemaakte bedenking. Overigens is het al heel vreemd, uit den mond van een *negenjarig* kind te hooren: ‘hij praat met zoo'n ploertige deftigheid over vorderingen.’ Voor een bedorven zestienjarigen lummel, die, om groot te schijnen, in een bier- of koffiehuis zit door te slaan, zou dat er door kunnen. - Bladz. 129: ‘Deze jongen *heeft* (?) hier als kind een poos in huis geweest.’ Is in het 20ste hoofdstuk de heer Roemers niet wat heel lichtgeloovig? De brief kwam immers van eene hand, die zijne achterdocht in hooge mate moest opwekken? Op de laatste bladz. zal het woord ‘spraak*verbastering*’ wel spraak*verwarring* moeten heeten.

Ten slotte wensch ik allen schrijvers of schrijfsters, tegenwoordige of toekomende, van de schoolbibliotheek nog iets in overweging te geven, waaraan ik onder het lezen van boven aangekondigde zes deeltjes gedurig moest denken. Het steeds toenemende gebruik, om de buigingsuitgangen in onze taal te verwaarloozen, moge onder hen meerof minder sterke aanhangers vinden, - eilieve, laten zij die zucht zooveel mogelijk breidelen, wanneer ze voor de jeugd schrijven. Men doet onzen jongen knapen en meisjes, die hunne taal nog moeten *leeren*, vooral uit goede leesboeken moeten leeren, werkelijk geen' dienst, als men de herkenningsteekens voor het rechte verstand van den zin in zoo erge mate vermindert. Naar mijne bescheiden meening, die eenigszins op ervaring steunt, begaat men daardoor, zoo geen *grammatische*, dan toch eene *paedagogische* zonde.

Den uitgever van ‘De schoolbibliotheek’ wensch ik van ganscher harte een ruim debiet; de boekjes verdienen het niet alleen om hun' inhoud, maar ook om hun bijzonder net voorkomen.

Arnhem, 20 Nov. '72.

M. LEOPOLD.

Voor 't meisje of de onderwijzeres?

Knippen en naaien. Handleiding tot de kennis van nuttige vrouwelijke handwerken, met een aanhangsel over het breien van kousen. Vrij bewerkt naar het Fransch van Elisa Hirtz, door J.G. Dompeling. Bij H.A. Tjeenk Willink, te Arnhem.

Onder hen, die door woord of daad krachtig hebben meegewerkt tot de verbetering van het onderwijs aan meisjes, zijn er, die wenschen, dat aan de middelbare school ook onderwijs zal worden gegeven in de vrouwelijke handwerken; terwijl anderen meenen, dat dit vak alleen thuis behoort op de lagere school. Maar allen zijn het toch hierover eens, dat de toekomstige huisvrouw grondig bekend moet zijn met alles, wat tot de huishouding in betrekking staat. Allen hebben daarom zeker ook met genoegen de aankondiging gelezen van bovengenoemd werk; maar met de meeste vreugde is zij ongetwijfeld begroet door menige onderwijzeres.

‘Het onderwijs in de vrouwelijke handwerken, naar het Hoogduitsch door Mej. Krooneman,’ wijst wel aan, dat men de vrouwelijke handwerken even goed klassikaal kan onderwijzen als elk ander vak, maar over elk handwerk in het bijzonder spreekt dat werkje niet; en, voor zoover ik weet, is de ‘Practische Anweisung zur Ertheilung des Hand-Arbeitsunterrichts nach der Schallenfeldschen Methode, von Agnes Schallenfeld,’ nog niet in het Hollandsch vertaald. Mej. Dompeling is dus de eerste, die in die behoefte tracht te voorzien, door de bewerking van het boek van Elisa Hirtz. Tijd en moeite zijn daarbij niet gespaard. Veel zelfs dat veilig achterwege had kunnen blijven, wordt vermeld. Zoo was bijv. aan het hoofdstuk over het naaien met de machine niet veel gemist. De naaimachines zijn zoo zeer verschillend van inrichting, dat een doorgaande regel voor de behandeling niet kan worden gegeven, en met hetgeen schrijfster er van zegt, zal zeker niemand met eenige machine terecht kunnen. Schrijfster erkent dat zelve wel; maar wat helpen nu eenige aanwijzingen, als men toch zijne toevlucht moet nemen tot de handleiding, die bij elke machine wordt geleverd? Verder schijnt het mij geheel overbodig, in een boek, dat blijvende waarde moet hebben, de vervaardiging van kleedingstukken op te geven, die zoo afhankelijk zijn van de mode als: eene blouse, crinoline, basquine, berthe enz. Wie geleerd heeft, een patroon te teekenen van een glad lijf, zal met behulp van een mode journaal bij het maken van genoemde zaken zich wel weten te redden.

't Is moeilijk, met zekerheid te zeggen waartoe Mej. Dompeling het boek bestemd heeft; tot wegwijzer voor het meisje, dat, hetzij met het oog op de huishouding, hetzij om zich voor een examen voor te

bereiden, flink in de nuttige handwerken thuis wil raken, of tot leiddraad voor de onderwijzeres. Het voorbericht zou het eerste doen vermoeden en de inhoud ten deele ook; maar als wij op bl. 65 lezen, dat men de leerlingen moet oefenen in het nemen van de maat, dan denken wij weer, dat het boek eene handleiding voor onderwijzeressen moet zijn. Toch raakt ook die meening meer aan het wankelen. 't Kan immers o.a. de bedoeling van de schrijfster niet zijn, dat men het kind van eenig kleedingstuk eerst het ‘werkelijkste’ en daarna het ‘eenvoudigste’ fatsoen zou leeren maken, zooals bl. 28 aangeeft.

Wat verder den inhoud betreft, geeft het boek nog meer, dan de titel beloofde; want behalve over knippen, naaien en breien spreekt het nog over stoppen en mazen.

Het tweede gedeelte, dat over het knippen handelt, geeft verreweg de meeste waarde aan het geheele werk. Bijna alle meisjes en ook de meeste naaisters van beroep kunnen alleen eene japon maken, als zij een patroon hebben, dat zij kunnen naknippen. Hier wordt haar de weg gewezen, hoe zij aan het lichaam de maat kunnen nemen en zelve het patroon ontwerpen. Al was het alleen om dit gedeelte, dan zouden wij nog met de bewerkster wenschen: ‘dat het boek eene goede ontvangst zal vinden en veel nut zal stichten.’

Maar dat die wensch vervuld zal worden, dat ieder die het boek inziet ‘het met belangstelling zal lezen, en lust zal krijgen, zich op maatnemen enz. toe te leggen,’ durf ik niet voorspellen. Ik vrees dat taal en stijl daartoe te weinig uitlokken. Of zou het meisje, dat op hoogere burgerschool of normaalschool geleerd heeft, zuiver en duidelijk te schrijven, zich niet ergeren aan uitdrukkingen als deze:

(Bl. 4). Dezen (achtersteek) kan men op *tweeërlei manieren* maken.

(Bl. 6). De kruis- of sokjessteek *dient tot het op elkander blijven van twee enkel omgeslagen kanten.*

(Bl. 26). Katoen van 0.8 M. *breed.*

Op bl. 28 staat, dat men zich bij het maken van een hemd moet houden aan *de lengtemaat* van den schouder tot halverwege het been.

Op bl. 116 wordt gezegd, wat men doen moet, om aan een jakje *het bevalligste snit mogelijk* te geven.

Van alle voorbeelden van onzuiverheid van taal wil ik alleen dit nog noemen, dat wij vinden op bl. 24: Men vouwt het linnen toe en naait *het* aan beide zelfkanten aan *elkander.*

't Is intusschen niet op dergelijke uitdrukkingen, dat ik voornamelijk de aandacht wilde vestigen: zij ontsieren wel het boek, maar verminderen volstrekt niet de bruikbaarheid. Veel meer valt het te betreuren, dat op menige bladzijde een zin, of ook eene geheele beschrijving of verklaring voorkomt, die voor eene oningewijde geheel onverstaanbaar is.

Om een voorbeeld te vinden van onduidelijkheid van uitdrukking, behoeft men het boek maar op goed geluk open te slaan.

Reeds op de eerste bladzijde vinden we een' zin, die wel niet onverstaanbaar is, maar toch wel wat te wenschen overlaat. ‘Datgene wat men onder en tegen den vinger aanhoudt, heeft den kleinsten omvang en is geneigd uit te rekken en over te schieten.’

Op bl. 5 staat van den zoomsteek: ‘Dezen gebruikt men voor inslagen; men steekt de naald onder den inslag, om die er twee draden verder aan den kant in eene schuinsche richting te doen uitkomen.’

Hoe Schrijfster wil dat men een stukje zal inmazen, begrijp ik volstrekt niet. Zij zegt (bl. 21) dat men ‘twee halve steken van het uitsnijdsel (?) van de kous moet samenvoegen met twee halve steken van het in te zetten stuk, en met den draad, die van de kous naar het stuk heen en weer gaat, daar tusschen eene maas moet maken.’

Van de okseldoekjes, die bij het Halsuitsnijden besproken zijn, wordt gezegd, dat het fatsoen wel wat gewijzigd kan worden, hetzij door een der vier punten er af te nemen, hetzij door er de schuinsche helft van af te ronden. Wat is nu de schuinsche helft van een vierkant stukje linnen?

Op bladz. 43 staat, dat het schouderstuk bestaat ‘uit de helft van het uitsnijdsel van achter en uit de breedte van den schouder.’ Wie begrijpt daarvan iets?

Hoe men een' rok moet plooien zal ook niet ieder meisje aanstonds begrijpen, als zij op bl. 76 leest: ‘Daar men meer goed heeft voor elke plooi van de japon dan er tusschen twee vouwen van den band kan komen, neemt men er de maat van.’

't Is dunkt mij vrij duister, waarvan men de maat moet nemen.

Wie nooit een bournous van nabij bekeek, zal, vrees ik, met de beschrijving op bl. 130 zich niet weten te redden. Zelfs de teekening, die tot opheldering moet dienen, laat vrij wat te wenschen over.

Voor iemand, die nooit uitsluitend zich met de vrouwelijke handwerken bezig hield, zal het wel wat vermetel schijnen, dat zij nog aanmerkingen durft maken op hetgeen over dat vak gezegd wordt door iemand, die, zooals Mej. Dompeling ons in het voorbericht van zichzelf meedeelt, sedert 10 jaar examen afnam. Toch waag ik het, ook op den inhoud een paar aanmerkingen te maken.

Zoo zou ik gaarne vragen: wordt een nestelgat nooit anders gewerkt dan met den knoopsgatensteek? en zoo ja, waarom wordt de andere wijze van werken dan niet vermeld?

Op bl. 10 staat: Rimpel o f plooi. Zijn dat voor eene naaister woorden van gelijke beteekenis?

Moet men bij het stoppen niet de draden leggen, zooals zij bij het weven waren gelegd? en gebeurt dat, als men bij de schuine stop (bl. 16) den inslag s c h u i n over de schering laat gaan?

Aan de veel besproken intuitie van de vrouw heeft schrijfster het zeker maar overgelaten, het overmazen van eene half versleten plek, het mazen van naadjes, minderingen, enz. te vinden.

Waarom moet er juist bij het mazen en niet bij het stoppen en naaien vermeld worden, dat men een' nieuwen draad moet nemen, als er een ‘ten einde is’?

Zou eene nette Hollandsche huisvrouw er wel tevreden mee wezen, als men een sloop zoo maakt, dat men niet tegenover de opening twee zoomen heeft?

Welke verandering brengt het in den vorm of de grootte van een tafellaken, of de tafel rond is of vierkant?

Zoo zou ik nog veel, heel veel kunnen vragen; maar ik geloof, dat het aangehaalde voldoende is, om aan te toonen, dat het boek, bij al het goede en voortreffelijke dat het bevat, zoo als het daar voor ons ligt, niet bijzonder geschikt is, om minder ervarenen aan te moedigen, zich in de nuttige handwerken te oefenen. Indien echter bij een tweeden druk hier en daar wat wordt verbeterd, gewijzigd en aangevuld, dan zal Mej. Dompeling zich rijkelijk beloond zien voor den tijd en de moeite, die zij aan het zeker niet zeer aangename werk heeft ten koste gelegd. Ongetwijfeld zal zij dan ook den dank inoogsten van velen, aan wie zij zulk een onschatbaren dienst heeft willen bewijzen.

P.M. HERINGA.

Natuurkunde.

Een maatschappelijk vraagstuk.
De dokter en de apotheek.
Beschouwing over Artsenijgenezing.

I.

Vrij algemeen is men het er over eens, dat de gezondheidsleer, d.i. de kennis van de wetten en voorwaarden van gezondheid en leven, den volke als van de daken moet worden verkondigd. Minder eenstemmig is de meening, wat het populariseren van andere onderwerpen betreft, die tot het gebied der natuur- en geneeskunde behooren, b.v. genees- en ziekteleer. Er zijn er die oordeelen dat dit buiten de grens ligt der volksontwikkeling of van de bevatting der menigte, en de kennis daarvan derhalve moet blijven berusten bij de mannen van het vak. Wij scharen ons aan de zijde van hen, die meenen dat eenige algemeene kennis van ziekte- en genezingsleer even noodig is voor het publiek, en evenzeer binnen zijn bevattingsvermogen ligt als die betrekkelijk gezondheidsleer. Wij houden ons overtuigd, dat velerlei onkunde, dwaling en vooroordeel betrekkelijk geneesheeren, geneeskunde, geneesmiddelen en ziektebehandeling zouden zijn uitgeroeid, indien ook in deze rigting aan de volksontwikkeling met meer ijver en talent ware gearbeid. Juister opvatting, beter inzigt, meer zelfstandigheid zoude men bij de menigte in genoemd opzigt vinden dan nu. De geneesmiddelen uit de apotheek zouden naar waarde door de leeken beoordeeld en de ziektebehandeling beter worden begrepen. De geneesheeren zouden niet zoo scheef worden beschouwd, en beter overeenkomstig hunne waarde geschat. Algemeene en bijzondere maatregelen voor volksgezondheid zouden geen tegenstand, maar de ijverigste ondersteuning vinden bij het volk en de openbare magt. In één woord, het publiek zoude allengs hebben geleerd zijne belangen wat gezondheid en leven aangaat, beter dan thans geschiedt, in deze rigting

te behartigen, en niet voor het meerendeel als een onmondige staan tegenover de geneeskundigen, of als een stroopop door velen hunner belangzuchtig worden geleid.

Wij erkennen dat er bezwaren verbonden zijn aan het populariseren, in het bijzonder van *geneeskundige* kennis, dat aldus pedantisme en betweterij bij de leeken kan worden aangekweekt, alsmede dat sommige belangen daardoor kunnen worden bedreigd. Doch dit mag niet doen aarzelen om het licht van kennis, ook in deze rigting, zoo algemeen mogelijk te verbreiden. Voor alle rangen der maatschappij, is dat zeker niet minder noodig, wat de *geneeskunde* betreft, dan wat andere praktische morele wetenschappen aangaan. Zoo men de ziekelijke toestanden, die de sociale vormen, ook in deze rigting kenmerken, tot genezing wil brengen, moet men het geneesmiddel niet vreezen; dit schijnt ons ook hier: volksopvoeding door verspreiding van kennis.

Onder de vragen op *geneeskundig* gebied, die eene populaire bespreking behoeven, behoort ook die *betrekkelijk de waarde der geneesmiddelen uit de apotheek voor de ziektebehandeling.* Zij wordt zoo dikwerf en zoo verschillend door leeken en niet-leeken besproken, dat zij teregt een *maatschappelijk vraagstuk* mag heeten. Wij willen er daarom eenige zaakkundige opmerkingen over ten beste geven, ten bate, naar wij hopen, van het niet-geneeskundig publiek.

Ziektebehandeling door geneesmiddelen uit de apotheek wordt met den gebruikelijken naam van *artsenijgenezing* kortelijk uitgedrukt. Wat de artsenijgenezing betreft, onderscheidt men de *conventionele*, d.i. de gewoonlijk gebezigde methode van ziektebehandeling door geneesmiddelen uit de apotheek, van de *niet-conventionele*, d.i. niet algemeen erkende of gebruikelijke methode, d.i. door geneesmiddelen, wier bereiding en wijze van gebruik verschillen van die der conventionele of officiele apotheek. Tot deze laatste behoort namelijk de *Idiopathische artsenijgenezing* of *Homöopathie*, aldus geheeten ter onderscheiding der *conventionele*, welke met den kunstterm van *Allopathische* wordt bestempeld.

Op deze woorden komen wij later terug. Slaan wij eerst een' blik op de ontwikkelingsgeschiedenis der geneeskundige praktijk.

Met grond kan worden gezegd, dat de genees- en ziekteleer van aristocratische afkomst zijn, zij danken namelijk haar ontstaan aan den priesterstand, vóór vele eeuwen de hoogste aristocratie, en gelijk nog heden, de meest invloedrijke kaste der maatschappij. Van hare kindsheid af tot op haar tegenwoordigen leeftijd, hebben velerlei invloeden op hare ontwikkeling ingewerkt en die nu eens gestoord, dan weder bevorderd. Ook nu nog zijn zij niet tot die vastheid, rust en vrede gekomen, welke alleen het volkomen bezit, de volledige erkenning en de vrije beheersching der waarheid kunnen geven. Trapsgewijze hebben zij zich ontwikkeld tot hare tegenwoordige hoogte.

De geschiedenis der menschheid leert, dat in de kindsheid der be-

schaving, alle natuurverschijnselen en iedere afwijking van den gewonen loop der dingen door het volk werden toegeschreven aan een willekeurig ingrijpen der godheid in hare wereldschepping. Al naarmate deze afwijkingen een voor de individuen weldadige of verderfelijke strekking hadden, noemde men dan die gebeurtenissen òf belooningen óf straffen der godheid, waarvoor dank- of verzoeningsoffers noodig waren. Ziekte en ligchaamslijden in 't bijzonder meende men te moeten aanmerken als goddelijke straffen, ja, gelijk de in toorn ontvlamde Jupiter zijn' bliksem neerslingerde op aarde, zoo schoot ook een wrekende Apollo zijne pijlen op de menschenkinderen, en trof hen met ziekte en dood. Elke mislukking of vernieling van oogst, alle ziekten, - ook die, welke door weêrsinvloed en andere van den mensch zelven geheel onafhankelijke omstandigheden werden teweeg gebragt, - hadden aldus bij het volk de beteekenis van een goddelijk strafgericht.

Er waren daarom middelaars noodig tusschen den bezochten en schuldigen mensch en de vertoornde godheid, en deze zijn van oudsher de priesters geweest. Priesters waren daarom de eerste beoefenaars of dragers der kennis, betrekkelijk ziekte en geneesleer, en in de vroegste tijden was daarom de geneeskunde naauw verbonden met de godsdienst(*).

Deze priesterlijke medicijnmeesters wisten door hunne ceremoniën en het geven van gezondheids- en genezingsvoorschriften zich grooten invloed te verwerven bij de menigte.

Bij het heerschen der volksziekten vooral, toonden zij hunne kennis door het nemen van gepaste maatregelen.

Een merkwaardig voorbeeld daarvan werd door een priester nog in onze eeuw gegeven. Toen namelijk voor het eerst de cholera uitbrak in het jodenkwartier te Konstantinopel, deed zekere Rabbi bekend maken, dat Jehova hem in den droom bevolen had alle Israëlieten buiten de stad te leiden, in een open veld te verzamelen en onder tenten te huisvesten. Deze verstandige maatregel, die den nadeeligen invloed van overbevolking en voortloopende ziektebesmetting voorkwam, stuitte spoedig de epidemie onder deze Joden. De priesters stonden dan ook in de oudheid in kennis en ontwikkeling, ook wat de geneeskunde betreft, verre boven het volk. Het was vooral bij de Egyptenaren dat de genezing van ziekten en kwalen een belangrijk deel vormde van het priesterlijk ambt. Naauwkeurig werden door hen de verschijnselen en het verloop der ziekte opgeteekend, alsmede de uitkomsten der toegediende geneeskrachtige stoffen, kruiden en zalven, die zij, evenals bezweringen, heilige dansen en offeranden, tot de herstelling bezigden.

Mozes was een der uitstekendste kweekelingen dier Egyptische priesters, en openbaart reeds eene mate van geneeskundige kennis in de vroege oudheid, welke verbaast. De kennis toch, die hij blijkt te

(*) Hiermede zij niet gezegd ‘dat de geneeskunde *tegenwoordig* de godsdienst verzaakt of de geneeskracht miskent welke zij bevat.’ Zoodanige aantijgingen zijn ‘uit den Booze’. - (*Standaard* 5 Dec. en *Het Oosten* 27 Nov. l.l.)

hebben bezeten van de melaatschheid, alsmede zijne voorschriften betrekkelijk reinheid, spijs en drank, geslachtelijk verkeer enz. getuigen van een helder geneeskundig inzigt. Het is Mozes geweest, die een bijzonderen priesterstand in het leven riep, aan wien de bediening des rechts en der geneeskunde, uitsluitend was toevertrouwd: de Leviten.

Allengs waren, met de toegenomen digtheid der bevolking en de daardoor allengs ontwikkelde begrippen van eigendom en recht, de voorwaarden ontstaan voor twist en strijd; deze, alsmede de meer algemeen geworden uitoefening van het jagtbedrijf, gaven aanleiding tot werktuigelijke en uitwendige beleedigingen, verwondingen, enz. Hierdoor verkreeg nu de geneeskunde ook de heelkundige rigting, die, als zelfstandige wetenschap al spoedig zich scheidde van de inwendige geneesleer. Legerhoofden en helden waren de eerste beoefenaars der heelkunde. Homerus roemt als voortreffelijk heelmeester den held Achilles en zijn vriend Patroclus; als echter eene volksziekte onder het leger uitbrak moest de priester Kalchas van zijn raad dienen.

De gedachtenis aan deze helden der mytische periode leefde voort onder het volk, men wijdde tempels aan hunne nagedachtenis, en de daar dienstdoende priesters waren langen tijd uitsluitend de geneeskundigen. Deze tempels waren meestal gelegen verre van het gewoel der steden, in een gezonde streek, aan het strand der zee of in de nabijheid eener zuivere bron en omgeven door vriendelijk geboomte. Hier trok de zieke ter bedevaart heen. Niemand mogt den tempel binnengaan alvorens te zijn gereinigd door het bad; allen moesten vooraf hebben gevast en zich onthouden van opwekkende dranken. Daarna werd het binnentreden toegelaten. De priester geleidde nu de zieken of deed ze ronddragen door het in geheimzinnig donker gehulde tempelgebouw. Hij verhaalde van de wonderkracht der godheid, zong hymnen, deed vreemde teekenen en trachtte door dit alles vertrouwen op te wekken bij de lijders op hunne genezing. Daarna mogten zij het allerheiligste des tempels binnengaan, verrigtten de offerdienst en werden dan in den voorhof ter ruste nedergelegd. Er ontstond een, door droomen gekenmerkte diepe slaap, welke droomen door den priester werden verklaard, die dan tevens de voorschriften gaf, welke zij voor hunne genezing moesten volgen.

De in dezen tempel verzamelde en deels bewaard gebleven aanteekeningen, betrekkelijk de verschijnselen en het verloop van ziekten, alsmede aangaande de uitkomsten der toegediende geneesmiddelen, vormden de eerste grondslagen voor het gebouw der *practische* geneesleer, die dus als eerste grond op *waarneming* en *ondervinding* berust. Die van Hippocrates, uit den tempel op het eiland Cos, zijn door overlevering het zuiverst bewaard gebleven en tot het beschaafd Europa overgekomen. Zij vormden lang de eerste en voornaamste bestanddeelen der genees- en ziekteleer, die dan ook de Hippocratische werd geheeten, en bleven steeds een gewigtigen invloed uitoefenen.

De feiten der waarneming en ondervinding aldus verkregen gaven later de geboorte aan verschillende stelsels. Toen namelijk Alexandrië het centraalpunt was geworden der Grieksche beschaving en de ontwikkeling der wetenschap door de Ptolomeussen bijzonder werd begunstigd, deelde daarin ook de geneeskunde in ruime mate. De wijsbegeerte bemagtigde de feiten der oudere geneeskundige ervaring, in het bijzonder evenwel die der inwendige geneeskunde of de zoogenaamde *inwendige ziekteleer.* De uitwendige of heelkundige werd in waarde en beteekenis achtergesteld, en, terwijl de eerste tot de hoogte der wijsbegeerte werd opgeheven, verlaagde men de laatste tot een handwerk. Die ongegronde achterstelling der heelkunde en heelkundigen, of chirurgijns, bij de eigenlijke *geneesheeren* of *doctors* heeft lang bestaan en bestaat ook nog heden, bij een groot deel des publieks. Toch heeft de *heelkunde*, op het tegenwoordig standpunt harer ontwikkeling, het meeste recht op den naam van praktische wetenschap. Door Galenus en Celsus, twee geneesheeren, die ongeveer 100 en 150 jaren n. Chr. leefden, werd in geschrifte alles stelselmatig vorzameld, wat tot op hunnen leeftijd aan geneeskundige theorie en ervaring was bijeengebragt. Dat de geneeskunde reeds toen eene belangrijke hoogte had bereikt, kan blijken uit de te Herculanum en Pompeji gevonden *heelkundige werktuigen.* De genoemde geschriften legden den grond voor al die vormen van praktische geneeskunde, welke de *conventionele* ziekte- en *geneesleer* ook nu nog kenmerken, de zoogenaamde school van Celsus en Galenus.

Door verschillende wereld-catastrophen, volksverhuizingen en oorlogen, de zegepralen der barbaren, der Gothen en Vandalen, zwierven wetenschap en kennis lang als ballingen rond, en zochten overal eene schuilplaats. De beoefening der *geneeskundige* wetenschap verplaatste zich nu hoofdzakelijk naar Arabië. Zij verkreeg hier een geheel ander karakter, - de Arabische school. Uit deze school kwamen de lijfartsen voort dier Oostersche vorsten, van wie in het tijdperk der middeleeuwen wordt gewaagd. De geneeskunde werd hier weder met den mysterieusen mantel omhangen. Tooverspreuken en sterrewigchelarij werden bestanddeelen en hulpmiddelen der geneesleer, bij de ziek tebehandeling raadpleegde men den stand der sterren, enz.

Ook was men allengs meer en meer doorgedrongen tot de kennis van de krachten der verschillende stoffen uit de natuur, de *scheikundige* eigenschappen der geneesmiddelen. Het zoeken naar een universeel geneesmiddel, het levenselixir, hield velen bezig, even als de kunst om goud te maken, en het waren deze onderzoekers, die een krachtigen stoot gaven aan de ontwikkeling der scheikundige en apothekerswetenschap. Men noemt deze periode het Kabbalistische en Alchimistische tijdperk der geneeskunde. Hier ligt ook de belangrijkste bron der geneesmiddelen uit de apotheek. Ja, vele geneesmiddelen, die nog heden in de apotheken zijn te vinden, en ook door

velen bij de ziektebehandeling nog heden worden gebezigd, hebben hun ontstaan te danken aan deze alchimisten of goudmakers.

In de 6de en 7de eeuw onzer jaartelling waren het weder priesters, die als geneeskundigen optraden. Zij maakten in het bijzonder de *ziekenverpleging* tot een der grootste godsdienstpligten. De in deze aan zijn' pligt getrouw verbonden priester mogt zelfs de afzigtelijkste en gevaarlijkste lijders niet verlaten. Ook edellieden en vorsten verrigtten, tot verzoening hunner zonden, de nederigste diensten bij arme en behoeftige lieden, ook bij zoodanige, die aan de afzigtelijkste kwalen lijdende waren. In dezen tijd valt de eerste oprigting van *openbare ziekenhuizen*, der vereenigingen tot ziekenverpleging van de broeders en zusters van liefde.

In de kloosterscholen, door Karel den Grooten gesticht, werd nu ook de geneeskunde *onderwezen* en werden velen tot geneeskundigen gevormd.

Vooral waren het de Benedictijnen, in het klooster te Salerno in beneden-Italië, die aldra door de vele lijders, welke hun ten gevolge der kruistogten toestroomden, rassche voortgangen maakten in geneeskundige ervaring en kennis.

De leerlingen dezer Salernitaansche school verbreidden zich over westelijk Europa en waren allen wèl onderwezen geneeskundigen. De uitoefening der *geneeskundige praktijk* werd nu allengs van wege den staat geregeld, en reeds in de 13de eeuw onzer jaartelling kon de Duitsche keizer Frederik II eene verordening vaststellen en handhaven, betrekkelijk onderwijs en staatsonderzoek voor hen, die de geneeskunde als bedrijf en ambt wilden uitoefenen.

Van dit oogenblik af dagteekent de *geneeskundige stand* in het *burgerlijk* leven.

De eerste geneeskundige scholen waren die van Salerno, van Montpellier en Parijs. Intusschen bleef lang, even als voor de priesters, ook nog voor de geneesheeren het *celibaat* verpligtend; eerst in de 14de eeuw werden zij geheel vrij verklaard van deze en dergelijke kerkelijke verordeningen. Duitschland verkreeg zijne geneeskundige scholen en stand van geneesheeren later dan Italië en Frankrijk, ja, tot aan het einde der 12de eeuw vond men in de grootste Duitsche steden te naauwernood nog ander geneeskundig personeel dan geestelijken, badmeesters en baardscheerders.

Niet onbelangrijk is het betrekkelijk die badmeesters en geneeskundige barbiers een en ander te herinneren. De oorsprong van het badmeestersgilde is in hoofdzaak deze geweest: door de kruistogten was eene besmettelijke ziekte, de melaatschheid, over Europa gebragt, die door de algemeen heerschende ongebondenheid en onreinheid eene schrikwekkende uitbreiding verkreeg. Deze ziekte vorderde, overeenkomstig de Schrift, vooral reinhouding door baden. De Kerk maakte, op grond hiervan, het baden tot een verpligtend voorschrift. In vele

kloosters werden openbare badinrigtingen gemaakt, waar behoeftigen zich kosteloos konden baden. Hiermede werd nu spoedig het aderlaten verbonden, alsmede het koppen zetten. Toen nu iets later uit Frankrijk de gewoonte overkwam om den baard te laten scheren, werden de baardscheerders spoedig concurrenten van de badmeesters, en begonnen deze zich tevens af te geven met de behandeling van *uitwendige* gebreken(*). Intusschen kwam de zedelijke reputatie dezer lieden allengs in verdenking, zoo zelfs, dat geen werkbaas een leerling in zijne dienst wilde nemen, die niet kon bewijzen, dat hij een zoon was van *eerlijke*, en volgens de Kerk wettig gehuwde lieden, die op geenerlei wijze verwant waren aan *badmeesters* en *baardscheerders*. En hoezeer ook keizer Wenzel, in het begin der 15de eeuw, bij decreet de badmeesters en barbiers voor eerlijke lieden verklaarde, bleek in dezen het eenmaal gevestigd oordeel onuitroeibaar; zoodat eerst tijdens de regering van Leopold I, het gilde der badmeesters en barbiers met andere gelijk kon worden gesteld. Zeer lang bleef het echter in Duitschland een gemeen handwerk zich met de heelkunde, het baden of baardscheren af te geven(†). Vele vagabonderende charlatans doorreisden ook het land, om heelkundige kunstbewerkingen, als breuk- en steensnijdingen te verrigten, deze kondigden in den regel hunne kunstvaardigheid bij het publiek aan op hoeken en pleinen door een *hansworst*, gelijk nog heden de rondreizende kiezentrekkers op de markt gewoon zijn een lang snoer van menschentanden aan hun wagen vast te maken, en door trompetgeschal de aandacht des publieks te wekken. Deze verachting der heelkunde en van hare vertegenwoordigers, door de genoemde charlatans en de barbiers teweeg gebragt, werd onderhouden door de aristocratische hooghartigheid van de vertegenwoordigers der *inwendige* geneeskunde. Zij ging zelfs zoo ver, dat niemand kon worden erkend als lid der Parijsche geneeskundige faculteit, of hij moest vooraf belooven zich nimmer met de *heelkunde* te zullen inlaten. En toch is Frankrijk de kweekschool geworden der beste heelkundigen en van de heelkundige wetenschap, waarop wij heden roemen. Ook nu nog worden door vele leeken de *chirurgijns* geringer geschat, dan de eigentlijke *dokters*, en worden zij wel eens de knechts der geneesheeren geacht en geheeten! Wel een bewijs welk een taai paddenleven eenmaal gevestigde vooroordeelen hebben.

Dat Duitschland tot aan het einde der 15de eeuw achterlijk bleef, wat de ontwikkeling betreft der geneeskundige wetenschap, moet hoofdzakelijk worden toegeschreven aan den dertig-jarigen oorlog, waarmede

(*) Onder meer plaatsen ziet men zelfs nog heden in Stuttgart, de heelkundige zich met het barbiersvak afgeven en omgekeerd.

(†) Hiertoe bragt ook nog bij dat vele *scherpregters* zich met de heelkunde bemoeiden. Zoo b.v. Gerrit Hoofdstad te Arnhem, in 1642, die een zoo uitgebreide heelkundige praktijk uitoefende, dat hij, op advies van Dr. Roets, tot examen werd opgevorderd, welk examen bij met goed gevolg aflegde.
Zie Mr. Staats Evers, in zijne 'Bijdragen tot de geschiedenis der regtspleging in Gelderland', p. 32.

het te kampen had. Die achterlijkheid bleef zoo lang en was zoo groot, dat, terwijl reeds in het begin der 17 eeuw William Harvey in Engeland de mechaniek van den bloedsomloop had ontdekt, tot aan het einde dier eeuw het in Duitschland was verboden om *menschenlijken* te ontleden.

De hoofdzetels van het geneeskundig onderwijs in de 17de en 18de eeuw waren Engeland en Holland. Uit Holland verkreeg Duitschland zijne beste leermeesters. De beroemd geworden Weener geneeskundige school heeft hare ontwikkeling te danken aan den Hollandschen geneesheer Van Swieten, door Maria Theresia indertijd als hoogleeraar naar Weenen beroepen.

Met de meer en meer toenemende kennis der ontleedkunde, d.i. van de zamenstelling van het menschelijk ligchaam, alsmede van de natuurkunde van den mensch, d.i. van de verrigtingen der werktuigen, waarvan de mensch zich tot zijn leven en werken bedient, onder den invloed tevens der trapsgewijze ontwikkeling van de alchemie, of goudmakerij, tot scheikundige en artsenij-bereidkundige wetenschap, werden de feiten der geneeskundige kennis, gelijk die in den loop der eeuwen zich hadden opgehoopt, gezuiverd, en tot een steeds bruikbaarder geheel vereenigd. Zij ontwikkelde zich verder langs den weg der zoogenaamde natuurkundige methode, en maakte alzoo snelle vorderingen.

Aldus gelukte het de genees- en ziekteleer door te dringen tot vele stoffelijke ziektetoestanden tijdens het leven, en door ontleedkundig onderzoek na den dood, voor vele ziekten de betrekking aan te toonen der voorafgegane ziekteverschijnsels tot velerlei veranderingen der stoffelijke organen. De ontdekking van het microscoop vooral en zijne latere volmaking is daarbij een hulpmiddel geweest van onschatbare waarde. Ook de eigenlijke *geneesleer* onderging nu trapsgewijs eene algeheele wijziging. Terwijl namelijk vroeger de geneesmiddelen door ieder geneesheer werden bereid en toegediend, werd allengs de artsenijbereiding een afzonderlijk gebied van wetenschap en aan afzonderlijke handen toevertrouwd, terwijl de geneesmiddelen zelven allengs werden verzameld en bijeengebragt in openbare verzamelplaatsen, die men *apotheken* heet, die aan contrôle van wege den Staat werden onderworpen.

Aldus verkreeg de geneeskunde in hare praktische toepassing die vormen, welke haar tegenwoordig kenmerken, en ook de wetenschap dien trap van ontwikkeling en bloei, waarop zij thans roem mag dragen en die haar het regt geeft zich in de rij te scharen der natuurwetenschappen.

Intusschen is haar, als praktische wetenschap, nog veel van vroegere dagen blijven aankleven, als erfzonden der vaderen, en bestaan ook nu nog sommige toestanden, die een minder gunstig oordeel bij velen over de praktische geneeskunde hebben doen ontstaan en wettigen.

Dit geldt in het bijzonder van de ziektebehandeling door geneesmiddelen uit de apotheek.

De ziektebehandeling beschikt, wat hare hulpmiddelen tot genezing aangaat, over het volgende:

1º. Zedelijke en geestelijke hulpmiddelen(*),
2º. Diaetetische en hygienische hulpmiddelen,
3º. Mechanische hulpmiddelen (b.v. het mes, werktuigen en verbanden),
4º. Hulpmiddelen uit de apotheek (medicijnen).

De waarde der laatsten in het bijzonder is voor velen een twijfelachtig vraagstuk geworden, dat wij na deze vlugtige schets nu in het bijzonder zullen beschouwen.

II.
De conventionele artsenij-genezing. (*Allopathie-Antipathie*).

Welke is de waarde der geneesmiddelen uit de conventionele apotheek bij de ziektebehandeling? Zie hier eene vraag, die door geneeskundigen, zoowel als niet-geneeskundigen, zeer verschillend wordt beantwoord. Door velen wordt de waarde der ziekte-behandeling door geneesmiddelen uit de apotheek òf *overschat* òf even eenzijdig *miskend.* Volgens de laatsten zouden de dokter en de apotheker in dit opzigt best kunnen worden gemist, ja, als verroeste raderen zijn in de maatschappelijke machine. Zeker weinig vleijend voor de mannen van het vak!

Doch zij zijn gewoon aan soortgelijke scheeve, onjuiste en onbillijke beoordeelingen van de zijde der onkundige menigte. Doch bestaat er wellicht goede grond voor dergelijke uitspraak?

Wat is de reden dat over de genoemde vraag zoo verschillend kan worden geoordeeld? Laat ons zien en onderscheiden. Verschillen niet de meeste dokters, zoo spreken vele leeken, in de keuze hunner geneesmiddelen tegen dezelfde ziekte, en getuigt dat niet voor gemis aan eenstemmigheid van beginselen; weten de geneesheeren zelven wel meer van de artsenijstoffen, welke zij bij de ziektebehandeling bezigen, dan dat braak wijn doet braken, opium slaap geeft, wormkruid de wormen doodt of uitdrijft; rhabarber en sennabladen een purgerend vermogen bezitten; zijn ook de geneesmiddelen uit de apotheek niet veelal vergiftige stoffen, of althans stoffen, die meerendeels vreemd zijn aan ons ligchaam; zijn zij daarbij niet onsmakelijk, ja dikwerf walgelijk, en wordt daardoor ook elke ziekte niet eene kostbare historie; blijven niet vele zieken, trots een dagelijksch en langdurig gebruik van artsenijstoffen, dezelfde, die zij waren vóór het gebruik daarvan?

(*) Geen enkel geneesheer die *uitsluitend* de redding zijner lijders ooit heeft gezocht of zal zoeken ‘in de medicijnkist’. (Dit voor den heer V.E. in *Het Oosten* van 27 Nov. l.l.)

De natuur is de ware medicijnmeesteres. Zij geeft de beste en onkostbaarste geneesmiddelen, licht, lucht, water en voedingsstoffen. Weg met de artsenij-genezing! leve de natuurgeneesleer! de watergeneeskunde, op de schouders dezer protesterende leekenschaar gedragen, werd aldus tot koninginne op het gebied der genezingsleer uitgeroepen. Zij benoemde een hebzuchtigen, lompen boer, maar sluwen diplomaat, Priesnitz geheeten, tot haar eersten minister, en deed overal tempels verrijzen ter harer eer.

Maar.... hoe ook gevierd en geëerd, en steeds aan invloed en gezag winnende, heeft toch de *watergenezing* de *artsenijgenezing* niet kunnen overwinnen. Hare vertegenwoordigers houden haar nog steeds in eere, en nog altijd geldt haar invloed bij de menigte.

Evenwel, niet slechts sommige *leeken*, ook vele *geneeskundigen* oordeelen min gunstig over de geneesmiddelen uit de apotheek en hunne waarde bij de ziektebehandeling. Het zijn de dusgenaamde modernen op het gebied der geneeskundige wetenschap. Wat zeggen dezen dan? De geneesmiddelen uit de apotheek, dus spreken zij, storen in de meerderheid der gevallen het natuurproces, d.i. de natuurgenezing, en vele ziekten zijn ten deele *artsenijziekten.* Elke ziekte is een zamengesteld geheel van *stoffelijke* stoornissen, die meerendeels uit en door zich zelven, overeenkomstig vaste wetten, tot genezing of niet-genezing overgaan. In de meerderheid der ziektegevallen zijn geneesmiddelen uit de apotheek òf volkomen overbodig, òf schadelijk. De overlevering in betrekking tot de geneeskracht der artsenijstoffen heeft geene waarde, daar men eerst heden tot de ware methode van ziektewaarneming en de ware kennis der ziekten is gekomen. De taak der ziektebehandeling strekt hoofdzakelijk daarheen, dat de dokter door het licht van zijne wetenschap het wezen der ziekteverschijnselen, het meerdere of mindere gevaar dat zij dreigen, verheldert, en alle schadelijke invloeden afweert, die ongunstig op het natuurlijk verloop der ziekte zouden kunnen werken. Het voorkomen van ziekten, door den invloed meer en meer te beperken van algemeene en bijzondere oorzaken, en ziekte allengs alzoo onmogelijk te maken, moet het hoogste streven zijn der praktische geneeskunde. Leve gezondheidsleer en staatsgeneeskunde!

Dezen nu, die men ook de nieuwlichters zou kunnen noemen op het gebied der geneeskunde, ‘schütten das Kind mit dem Bade aus’, gelijk men wel eens zegt. Doch hoezeer theoretisch de waarde de artsenijgenezing bijna geheel ontkennende, handelen zij toch feitelijk aan het ziekbed daarmede in strijd.

Tegenover deze partijen staat de *oudere* of *conservative*, ook wel *conventionele* geheeten. Zij telt vele aanhangers onder leeken, zoowel als geneeskundigen. Dezen bleven in het geloof der vaderen, en overschatten de waarde en beteekenis der ziektebehandeling door artsenij-

stoffen. Geneesheeren, die deze rigting bleven toegedaan, meenen in hunne ambtelijke pligten te kort te zullen komen, indien zij niet bij elke ziekte, bedenkelijk of niet bedenkelijk, krachtig met medicijnen te velde trekken. Pillen, poeders, dranken, pleisters, smeersels zijn de hulpmiddelen hunner geneestaktiek. Bij slepende ziekten vooral, loopen zij de gansche apotheek door met hunne voorschriften, en vinden hunnen troost, bij de niet-herstelling of den doodelijken afloop der ziekte, in de zekerheid des geloofs niets onbeproefd te hebben gelaten van alles, wat de apotheek in hare schatkamers aan geneeskracht bevat.

De leeken van deze soort wezen ons dikwerf met ernst op die lange reeks van pillen- en poederdoozen, medicijnfleschjes, enz., die hun niet alleen tot getuigenis waren van den ijver en de kunde hunner geneesheeren, maar ook van het interessante hunner nog altijd bestaande ziekte.

De geneesheeren van deze rigting staan in hooge eere bij den apotheker en meestal ook in gunst bij de *meerderheid* des publieks.

Er is nog eene derde partij, wat het geloof aan de waarde der geneesmiddelen uit de apotheek betreft. Wij noemen haar de *radicale.*

Zij wordt gevormd door vroeger conventionelen, maar allengs tot haar overgegaan, of uit geneeskundigen, die van den aanvang af haar vaandel volgden.

Deze partij is, hoezeer overtuigd van de waarde der artsenijgenezing, doordrongen van de vele misbruiken en gebreken der conventionele school. Zij wilde de geneeskunde, wat de beginselen der ziektebehandeling betreft, op *nieuwe* grondslagen vestigen, en aldus de *veelheid* der meeningen en beginselen in deze rigting, door *één beginsel* vervangen, door allen erkend, begrepen en gevolgd. Deze partij vormde eene afzonderlijke school met hare *formulieren van éénigheid,* die hare volgelingen heeft in alle beschaafde landen van Europa. Zij is bekend onder den naam van de *Idiopathische* of *Homöopathische.*

Na de partijen en hunne meeningen te hebben geschetst, vragen wij, wat is waarheid, wat is dwaling in die meeningen, betrekkelijk de waarde der artsenijstoffen en artsenijgenezing? Welke zijn het recht, de grond en de waarde der homöopathische geneesleer? Ieder eerlijk en onbevooroordeeld zaakkundige zal getuigen, dat eene beginsellooze, of door onjuiste beginselen geleide, of op gebrekkige waarneming of onvolledig onderzoek berustende, ziektebehandeling door geneesmiddelen, of waardoor ook, geen nut kan hebben; dat door de *instinctive geneeskracht* der natuur vele zieken kunnen genezen zonder geneesmiddelen uit de apotheek, ja zelfs trots hun ongepaste en onkundige toepassing; dat vele artsenijstoffen schadelijke vergiften kunnen zijn, of soms behooren tot die scherpe stoffen, waardoor, indien zij door eene onkundige en onervaren hand worden toegediend, schade kan worden berokkend; dat sommige leeken misschien niet geheel ten onregte over

de artsenijgenezing zich beklagen; eindelijk, dat de theoretische kennis van de wijze van werking der geneesmiddelen nog weinig ontwikkeld is, en de toepassing der artsenijstoffen bij de ziektebehandeling hierdoor hoofdzakelijk berust op wat men *ondervinding* heet.

Ook zal ieder eerlijk en onbevooroordeeld deskundige verklaren, dat vele geneesmiddelen uit de apotheek overbodig zijn, en gelijk sommige geneesbeginselen behooren tot een voorbijgegaan tijdperk, of nog het gevolg zijn van vele, als dwaling erkende theoriën, en dat ook hierdoor de ziektebehandeling soms eene droevige karikatuur kan worden der geneeskundige wetenschap.

Wie zoude verder met grond kunnen betwisten, dat vele zieken geen dokter of apotheker behoeven; dat rust, leefregel en goede verpleging bij vele ziekten de beste hulpmiddelen tot genezing, en hiertoe vaak alleen voldoende zijn; eindelijk dat ook door waterkuur sommige kwalen kunnen herstellen of verbeteren. Velen der geopperde bedenkingen tegen de waarde der ziektebehandeling door geneesmiddelen uit de apotheek kunnen alzoo niet worden weersproken. Maar is daarmede hare onwaarde beslist? Neen, slechts dit, dat de waarde der artsenijgenezing, even als die van vele andere dingen, eene *voorwaardelijke* en *betrekkelijke* is. Evenmin wordt hierdoor de dwaling ondersteund van hen, die meenen, dat men aan de natuurgeneesleer, b.v. de *waterkuur* uitsluitend vertrouwen moet schenken. Door eene onkundige, onverstandige of ongepaste toepassing der *natuurgeneesleer* kan immers evenveel schade worden aangerigt, als door het misbruik van artsenijstoffen. En onkundige, onhandige en onervaren lieden heeft men onder de vertegenwoordigers van alle takken van wetenschap.

Te dringerder is daarom de eisch der volksontwikkeling, opdat de menigte leere kennen en onderscheiden in al datgeen, wat hare belangen raakt, en verder niet steeds worde geleid door gezag en conventie alleen, gelijk op het gebied der geneeskunde in het bijzonder, bij het grootste deel des publieks gebruikelijk is. Het leere door eigen oogen te zien, zelfstandig te denken, te oordeelen en te beslissen, in al datgeen wat binnen den kring zijner bevatting ligt.

Die miskenning of algeheele ontkenning van de waarde der geneesmiddelen bij de ziektebehandeling, waarvan wij spraken, zoowel bij sommige geneeskundigen als leeken, achten wij ongegrond, eenzijdig en overdreven, ja, in hare gevolgen schadelijker nog voor de maatschappij dan hare te hooge waardeering kan zijn.

Bij de eersten wordt zij vaak oorzaak van onverschilligheid en zorgeloosheid in de praktijk, of ook dat de lijders door een ongepast nietdoen hunner geneesheeren schade lijden; bij de laatsten leidt het vaak tot verzuim bij ernstige, levensgevaarlijke toestanden, die dringend artsenijstoffen vorderen, of tot het raadplegen van clairvoyanten en het vertrouwen op zoogenaamde geheime geneesmiddelen. De afstand van algeheel ongeloof tot bijgeloof is immers, gelijk de ondervinding

leert, niet bijzonder groot; wat de geneeskunde betreft, vindt men dit bevestigd bij alle rangen en standen der maatschappij.

Het vertrouwen op artsenijstoffen en de overtuiging harer relative waarde heeft een degelijken grond: de ondervinding van vele eeuwen en de uitkomsten van het wetenschappelijk en proefnemend onderzoek van vele schei-, genees- en natuurkundigen.

Niemand kan met goeden grond tegenspreken dat in de drie rijken der natuur stoffen voorkomen, bedeeld met eigenaardige krachten en vermogens, die, zoo zij met oordeel en kennis, naar juiste beginselen worden toegepast, dáár waar zij werkelijk zijn aangewezen, velerlei genezing, direct of indirect, kunnen bevorderen.

De braak-, purgeer- en wormmiddelen, moederkoorn, opium en vele andere stoffen, wier geneeskrachten de ondervinding leerde kennen en toepassen, zijn er de feitelijke bewijzen voor. Ook vele anderen, door kunst verkregen, ten gevolge der snelle vooruitgangen in de scheikunde, zijn even zoo in ervaren en kundige hand uitstekende geneesmiddelen.

Wij willen ook hiervan slechts enkelen en diegenen noemen, die ook aan leeken bij name voldoende bekend zijn, b.v. de kinine, de morphine. Wij handhaven alzoo, ook op grond onzer eigene ervaring en studie in deze rigting, de waarde der artsenijgenezing, indien zij wordt geleid door werkelijk zaakkundigen, overeenkomstig de beginselen der ondervinding en in overeenstemming met de geneeswetten der natuur. Dit neemt niet weg, dat zij niet alles vermogen, en vaak slechts de bescheiden rol kunnen vervullen van verzachtende hulpmiddelen der kunst; dat er voor kunstgenezing door artsenijstoffen volstrekt onbereikbare ziektetoestanden bestaan, eindelijk, dat zij niets direct vermag tegen een groot aantal *ingebeelde ziekten*, en dus een groot deel van het leger der hypochondrische en hysterische lijders ongenezen laat.

Gelijk iedere wetenschap hare leemten en gebreken heeft, die bij hare toepassing het duidelijkst zich doen kennen, zoo ook de geneeskunde. Als wetenschap van het *leven* moet zij uit den aard der zaak nog meerdere leemten bezitten dan al die wetenschappen, welke slechts te doen hebben met de erkenning van de wetten der *onbewerktuigde* wereld, en wier praktische toepassing daarom een hoogeren graad van zekerheid bezit, die bij de astronomie tot mathematische zekerheid klimt. Dit is bij de *geneeskunde* niet het geval, en hoezeer zij ook mag roemen op steeds voortgaande ontwikkeling van kennis en kunstvermogen, de mathematische zekerheid heeft zij tot heden in vele opzigten nog niet bereikt, en zal zij wel nimmer verkrijgen.

Die leemten en gebreken openbaren zich het duidelijkste op het gebied der *artsenijgenezing*; de geneesleer in betrekking tot de werktuigelijke stoornissen der menschelijke bewerktuiging, waartoe voor een groot deel de *heel-* en *verloskunde* behooren, staat in dat opzigt op vaster

bodem dan die, welke betrekking heeft tot de zoogenaamde *niet-werktuigelijke* stoornissen, de gewoonlijk voorkomende *inwendige ziekten.*

De *theorie* heeft hier nog geen voldoende licht aangebragt, waarom ook iedere poging om de artsenijgenezing in overeenstemming te brengen met de *theoretische opvatting* der *ziekte-stoornissen* voor het meerendeel in de *praktijk* onvruchtbaar is gebleven. Het goede, dat men op het gebied der artsenijgenezing bezit, is hoofdzakelijk uit *proef* en *waarneming*, uit *ervaring* voortgekomen, de *empirie.* Deze moeten vooreerst de grondslagen blijven harer toepassing aan het ziekbed. Door waar- en proefneming d.i. uit de *ervaring* kwam men ook tot de kennis van die geneesmiddelen uit de apotheek, wier geneeskrachten tegen eene geheele reeks van ziekteverschijnselen is gebleken, hoezeer de aard hunner werking voor de meerderheid in het duister ligt.

Die geneesmiddelen noemt men gewoonlijk *specifieke artsenijstoffen*, en tot de zoodanige behoort ook de welbekende *kinine.* Behalve door de eigenaardige leemten, welke de geneeskunst in hare *theoretische kennis* bezit, waardoor het vermogen der kunstgenezing door artsenijstoffen wordt begrensd, is voor de waarde der artsenijgenezing ook nadeel voortgevloeid uit het ontijdig verlaten van den empirischen grondslag, waarop zij bij de meeste gevallen moet berusten. Door allerlei theorie in de plaats te stellen der waar- en proefneming, ontstond namelijk *gemis aan overeenstemming van beginselen* bij de *ziektebehandeling*, en verkreeg men eene reeks van artsenijstoffen met *denkbeeldige geneeskrachten*, doch die in overeenstemming waren met de *theoretische begrippen* der heerschende ziekteleer.

Ook de studie der geneesmiddelen en der artsenijgenezing is ten gevolge van de nieuwere realistische rigting der wetenschap door velen met verminderde belangstelling beoefend, en alzoo is het talent der geneestaktiek bij velen minder ontwikkeld gebleven.

De oudere meesters in de kunst der artsenijgeneesleer, een Sydenham en Hufeland, zijn nog altijd klassieke voorbeelden van *kunstvermogen* in deze rigting, d.i. van *geneeskundigen takt* of *geneestalent*, gelijk vele anderen uit de oudere empirische school het zijn.

Verder, helaas! zijn er *eenige* vormen van ziektebehandeling door geneesmiddelen nog altijd niet verdwenen, die bij nadenkende leeken teregt een ongunstig oordeel over de waarde der artsenijgenezing moeten opwekken. Die vormen, welke voor ziektegenezing geenerlei waarde kunnen bezitten, leere het publiek in zijn belang wel te onderscheiden.

Er zijn namelijk enkele geneesheeren nog die slechts deze of gene universele geneesmethode volgen, en met geringe wijzigingen bij alle ziektegevallen en op ieder individu toepassen. Zoo werd vroeger, en wordt ook nog heden, door sommigen de *braak-* en *purgeerkuur* uitsluitend gebezigd. De hiertoe behoorende scherpe stoffen, zoo vijandig aan de teedere en fijne bewerktuiging van het menschelijk ligchaam,

worden daarbij onder allerlei vormen en bij allerlei leeftijd toegediend. Deze geneeswijze is in overeenstemming met de vooroordeelen van een groot deel des publieks, dat gaarne zijn ligchaam vergelijkt met vervuilde kagchelpijpen of verstopte riolen. En deze *zuiveringsdokters* waren daarom altijd en zijn nog heden *zeer populair.* Toch kan tegen eene zoodanige artsenijgenezing niet ernstig genoeg worden gewaarschuwd.

Anderen weder volgen bij voorkeur de *verzachtende* en *pijnstillende* of *oplossende methode*, of zij bepalen zich tot de zoogenaamde *nihilistische* en *indifferente* ziektebehandeling, waardoor zeker wel minder schade wordt gedaan, maar die den naam van eene reële of rationele ziektebehandeling evenmin verdient. Verder zijn er nog velen die hunne lijders, tot afwisseling, en in goeden geloove, dagelijks onthalen op zeer verschillende en gewoonlijk zeer onsmakelijke en zamengestelde artsenijmengsels. Zij trekken bij iedere ziekte met *medicijnen* te velde, door allerlei ingebeelde ziekteoorzaken en ziekteprocessen en theoriën geleid, als wijlen de Spaansche ridder Don Quichotte streed tegen de windmolens zijner verbeelding.

De waarde der artsenijgenezing te willen afmeten naar zulke vertegenwoordigers, wier aantal meer en meer moge verminderen, is een onbillijke maatstaf van beoordeeling. Men beoordeele haar naar hen, welke den naam van wetenschappelijk bekwaam en geoefend geneesheer verdienen.

Dezen kennen de leemten en gebreken, maar tevens de kracht van hun kunstvermogen. Zij nemen de voorwerpen, welke hun ter genezing voorkomen, naauwkeurig waar, en gunnen zich den noodigen tijd bij hunne ziekenbezoeken.

Zij houden zich aan die geneesmiddelen, wier werking zij bij ervaring kennen, en geven die slechts daar waar zij werkelijk van toepassing zijn; zij kenmerken zich door eenvoudigheid hunner voorschriften, en geven de hun toekomende plaats bij de ziektebehandeling aan den *leefregel.* Aldus trachten zij te beantwoorden aan den eisch van het veilig, spoedig en aangenaam genezen hunner zieken. Waarlijk, indien door alle vertegenwoordigers der geneeskunde op zoodanige wijze de praktijk werd uitgeoefend, wij zijn overtuigd, dat de waarde der geneesmiddelen uit de apotheek bij de ziektebehandeling niet meer voor velen een twijfelachtig vraagstuk behoefde te zijn.

Niet slechts wat de niet-geneeskundigen maar ook wat de geneeskundigen zelven betreft. Gebrek aan ondervinding, minder ontwikkelde kennis op het gebied der geneesmiddelleer en eenzijdige beschouwing van het wezen der ziekten, is wellicht bij velen der laatsten de grond der onbillijke miskenning van de waarde der artsenijgenezing.

Overeenstemming en eenstemmigheid van beginselen nogtans onder geneeskundigen, wat de toepassing van geneesmiddelen betreft bij de ziektebehandeling; uitbreiding van kennis in deze rigting door ervaring,

waar- en proefneming; vergrooting van den schat der specifieke artsenijstoffen, waarover de artsenijgenezing te beschikken heeft; vereenvoudiging der methode van artsenijtoediening; ruimere toepassing van diëetleer en hygiène bij de ziektebehandeling: ziedaar eenige eischen, die naar onze bescheiden meening meer en meer zullen moeten worden vervuld, indien de leer der artsenijgenezing in waarde zal kunnen toenemen voor de maatschappij, of die zal blijven behouden.

III.
De niet-conventionele artsenijgenezing. (*Idiopathie-Homöopathie*).

Die methode van artsenijgenezing, d.i. van ziektebehandeling door geneesmiddelen uit de apotheek, welke den naam van homöopathie draagt, kennen de meeste geneeskundigen, zoowel als leeken, hier te lande, weinig meer dan bij naam. Doch zij, die in veelvuldige aanraking komen met het buitenland, weten dat de homöopathische geneeswijze in alle beschaafde landen van Europa bekendheid bezit; ja, door vele onbevooroordeelde geneeskundigen en beschaafde leeken gewaardeerd, en in hare relative waarde erkend, of boven de conventionele geneesmethode, d.i. de ziektebehandeling door geneesmiddelen uit de conventionele (officiele) apotheek, voor vele ziektegevallen verkozen wordt.

Daartegenover staat, dat de meeste geneesheeren der conventionele school over de homöopathische geneesleer minachtend de schouders ophalen, zonder door proefneming en studie haar van nabij te hebben leeren kennen. Sommige *theoretische* grondslagen der homöopathie werden door velen met regt bestreden; het krachtigste door twee Fransche geneesheeren van naam en gezag, Valleix en Manec; terwijl de Fransche hoogleeraar Trousseau van haar, hoewel zeer ten onregte heeft getuigd: 'l'homoeopathie est un système medical, qui a pour base l'inconnu, pour but l'impossibilité, et pour résultat la nullité'(*). Onder de *theoretische* bestrijders, maar *praktische* verdedigers dezer leer, behoort echter, onder meerderen, ook de beroemde geneesheer wijlen Dr. Johann Heinrich Kopp, uit Hanover (zie diens *Erfahrungen und Bemerkungen bei einer prüfenden Anwendung der Homöopathie am Krankenbette*, 1832). Hoe fel echter ook *theoretisch* aangevallen, hoe dikwerf ook voor dood verklaard, zij is blijven bestaan, heeft zich allengs meer verbreid, en vond steeds meerdere volgelingen; Rusland, Duitsch-

(*) Valleix is indertijd opgetreden tegen Dr Teissier, een Fransch homöopathisch geneesheer, die bekend is geworden door de zeer gunstige uitkomsten zijner homöopathische geneeswijze der longontsteking, welke die van Valleix, met wien hij deswege in wedstrijd was, verre overtroffen. Zie ook:
Manec, Lettres sur l'homoeopathie, ou réfutation complète de cette méthode curative. Paris, 1855, alsmede Jousset, Réponse aux lettres de M. Manec, Paris. 1857.
Ook de nu emeritus hoogleeraar der Kliniek te Leiden, professor Suringar, heeft de leer van Hahnemann kritisch beschouwd, in den aanvang van haar optreden, en *theoretisch* veroordeeld.

land, Italië, Frankrijk, Spanje, Oostenrijk, Hongarije, Amerika, Zweden, Noorwegen en Denemarken hebben thans hunne erkende homöopathische geneesheeren en apotheken, sommigen ook hunne homöopathische hospitalen en openbare leerscholen.

Ook heeft zij op het gebied der periodieke pers hare wetenschappelijke vertegenwoordiging gekregen in mannen van gunstigen naam(*).

Bovendien verkreeg haar *naam* eene zekere populariteit, ook hier te lande.

Wij hebben dus te doen, niet met een *gestorven*, maar met een levend stelsel van artsenijgenezing, dat door velen wordt geroemd, als de *ware* geneesmethode, d.i. op ware en vaste beginselen berustende. Reeds hierom, en bij de bestaande weifelingen bij velen betrekkelijk de waarde der *conventionele* ziektebehandeling door artsenijstoffen, willen wij nu de vraag stellen - al zijn er ook velen die haar afdoende behandeld achten - *Wat is homöopathie*, *haar grond en haar recht?*

Homöopathie en *Idiopathie* zijn woorden van gelijksoortige beteekenis. Zij staan tegenover die van antipathie of allopathie, waarmede de gebruikelijke (conventionele) geneesleer wordt bestempeld. In de genoemde woorden ligt namelijk de tegenstelling uitgedrukt der beginselen van geneesleer, waardoor beide deze artsenij-geneesmethoden worden geleid; later komen wij er op terug.

Homöopathie is in het kort die genezingswijze, waarbij de *keuze* en de *toepassing* der artsenijstoffen uitsluitend berusten op *proef*- en *waarneming*, en geleid worden door één beginsel, dat voor allen geldt, welke van deze geneeswijze bij de ziektebehandeling zich bedienen.

Die ervaringen, door waar- en proefnemingen met artsenijstoffen verkregen, en het hieruit afgeleid algemeen beginsel van ziektegenezing werden door Dr. Samuel Hahnemann tot een *stelsel* vereenigd, en overeenkomstig het beginsel waarop het berust, daaraan de naam van *homöopathie* gegeven.

Wie was die Hahnemann?

In betrekking tot de kennis der ontwikkeling van de homöopathische geneesleer willen wij hierop kortelijk antwoorden(†).

In Saksen, niet verre van Dresden, ligt de stad Meissen. Zij zag binnen hare muren vier menschen geboren worden die een beroemden naam zich verwierven; drie op het gebied der letteren, één op dat der natuur- en geneeskunde. De eersten waren Elie, August Wilhelm, en Friederich Schlegel. Eerstgenoemde nam eene eervolle plaats in onder de Duitsche dichters, de tweede, zijn neef, onderscheidde zich

(*) Zoo bijv. om slechts enkelen te noemen Dr. Kafka uit Praag, die een degelijk handboek over de homöopathische geneesleer heeft geleverd (1869) en redacteur is der ‘Allgemeine Homöopathische Zeitung’, Dr. Vinkhuizen te 's Hage, wijlen Dr. Everard. Verder kunnen wij noemen Dr. Stens uit Bonn, Saniteitsraad, en vele andere wetenschappelijke geneeskundigen.

(†) Zie Conférences sur l'homoeopathie par le Dr. Michel Granier. Paris, 1858.

evenzeer door letterkundigen arbeid en trok de aandacht van Mme de Stael, van Goethe en Schiller. De derde eindelijk verwierf zich roem door zijne geschiedkundige werken en patriottische liederen. Doch niet minder roem draagt Meissen op Hahnemann, als oorspronkelijk denker en man van zelfstandig karakter, gelijk hij heeft getoond te zijn op het gebied der scheikunde en der praktische geneesleer. Hij kenmerkte zich namelijk door een groote mate van oorspronkelijkheid boven de gewone mannen der conventie en van de sleur. Samuel Christiaan Frederik Hahnemann werd geboren den 16^{en} April 1755. Zijn vader was porceleinschilder en Christiaan Godefroi genaamd. Zijn eerste onderwijs genoot hij van Dr. Muller, die hem op den ouderdom van 14 jaren tot zich nam, en op wiens school hij later de betrekking vervulde van leeraar in de Grieksche taal. Na bij Dr. Muller zijne voorbereidende studie te hebben volbragt, vertrok hij in 1771 naar Leipzig om de geneeskunde te beoefenen, met 50 dukaten op zak, al wat zijn vader hem konde verstrekken. Op dezen nog jeugdigen leeftijd bezat hij echter reeds eene vrij grondige kennis, behalve van zijne moedertaal, van de Latijnsche en Grieksche, de Italiaansche, Fransche en Engelsche. Deze kennis was hem twee jaren achtereen de bron voor zijn onderhoud en tot bestrijding der kosten zijner studie. De jonge Hahnemann was een ijverig student, een van hen, voor wie het een zegen is, dat zij niet over ruimte van middelen hebben te beschikken. Hij waakte, ten behoeve zijner studie, geregeld om den anderen nacht. Rooken was hem het middel om helder wakker te blijven, eene gewoonte, die hem tot op hoogen ouderdom bijbleef. Na twee jaren te Leipzig te hebben vertoefd, vertrok hij naar Weenen en, na een verblijf van negen maanden aldaar, naar Leopoldstad in Hongarije. - Hier werd hij beschermd door den Deken der faculteit, den beroemden J. Quarin, die hem de zorg opdroeg over een ziekenhuis.

Slechts korten tijd hierna werd hij door den gouverneur van Transsylvanië, naar Hermanstadt geroepen, als bibliothecaris. In deze betrekking verwierf hij zich aanzienlijke relatiën. Na verdediging van eenige stellingen, werd hij te Erlangen tot doctor in de geneeskunde bevorderd. Hij verliet nu Hermanstadt, om achtereenvolgens als praktiserend geneesheer op verschillende plaatsen verblijf te houden. Als zoodanig praktiseerde hij te Heltstadt, in Dessau en te Gommeren, om eindelijk weder naar Leipzig terug te keeren.

Gedurende deze tijdperken van zijn werkzaam leven, hadden reeds eenige geschriften, in het bijzonder op het gebied der scheikunde, van hem het licht gezien, en zijn naam verbreid.

Intusschen kwam hij juist als man van wetenschap in conflict met de bestaande toestanden op het gebied der geneeskundige praktijk. Meer en meer zag hij de leemten in der geneeskundige kennis, de gebreken en onwaarheden der heerschende stelsels van geneesleer, de

onvastheid en willekeurigheid der beginselen van de conventionele artsenijgenezing, den schijn en het bedrog, die er op het gebied der praktische geneeskunde bestonden, den onvasten en onwaren grondslag, waarop zij berustte, de onbillijkheid ook van den maatstaf, waarmede de verdiensten van den geneesheer door het publiek werden gemeten.

Geneeskundige wetenschap en geneeskundige praktijk konde hij allengs niet meer met elkander verzoenen; als beoefenaar van exacte wetenschap zich met de niet exacte grondslagen der laatste niet vereenigen. Na langdurige worsteling tusschen zijn belang en zijne overtuiging in dezen, besloot hij eindelijk de praktijk geheel vaarwel te zeggen.

Aldus verwierp hij, uit overtuiging, een rijke bron van inkomsten, die hij wegens zijn gering vermogen, zoozeer behoefde, en gaf daarmede een bewijs van eerlijkheid en zelfstandigheid van karakter.

Tijdens zijn verblijf te Gommeren was Hahnemann inmiddels in den echt getreden met eene apothekersdochter, Henriette Küchler geheeten, die hem, op den oogenblik dat hij zijn besluit om de praktijk vaarwel te zeggen uitvoerde, reeds vele kinderen had geschonken. Om in zijn onderhoud te voorzien, wijdde hij zich weder aan wetenschappelijken arbeid, waarmede hij zich de achting en vriendschap van velen verwierf.

Een nieuwe strijd des geestes intusschen wachtte hem; het was namelijk, terwijl hij bezig was de geneesmiddelleer te vertalen van den Engelschen geneesheer Cullen, dat hij op nieuw werd bevestigd in zijne overtuiging van de willekeurigheid der grondslagen en het subjectivisme dezer leer.

In het bijzonder bleef hij stilstaan bij de verklaringen daar gegeven van de geneeskrachten der *kina*, die van het grootste verschil van meeningen getuigden.

Hij besloot de uitwerking dezer artsenijstof te beproeven bij zich zelven, in den toestand van gezondheid, om tot een juiste kennis harer werking te komen. Hij nam nu gedurende vele dagen achtereen belangrijke hoeveelheden kina in. Onder het gebruik daarvan kreeg hij een aanval van koorts, met verschijnselen gelijk aan die, welke de zoogenaamde *koude* of *moeraskoorts* kenmerken. Denkende aan de mogelijke toevalligheid van het verschijnsel, herhaalde hij de proef meermalen, en steeds werd hetzelfde resultaat verkregen.

Nu stond hij nadenkend stil bij dit feit. Hoe, dacht hij, eene artsenijstof, die in gezonden toestand alle verschijnselen te voorschijn roept der tusschenpoozende koorts, is in de meeste gevallen het ware en specifieke geneesmiddel er tegen. Eene flaauwe schemering lichtte in zijnen geest van de *geneeswet*, aan wier ontdekking zijne leer haar naam ontleent, de *geneeswet der overeenstemming*, in de kunsttaal geheeten: *similia similibus curantur.* Met aandacht onderzocht hij verder nog meer artsenijstoffen en gaf die hierna bij zoodanige ziekten,

wier verschijnselen overeenkwamen met die, welke bij zijne proefnemingen op gezonde menschen waren verkregen.

Aldus verzamelde hij, als resultaat van eigen onderzoek, eene reeks van *artsenij-ziektebeelden*, die door latere proefnemers belangrijk is uitgebreid. Bij eene in 1806 heerschende epidemie van roodvonk, die destijds een groot deel van Duitschland teisterde, zag hij de geneeskracht der Belladonna, die bij gezonden soortgelijke verschijnselen te voorschijn roept als het roodvonkgift teweeg brengt, veelvuldig bevestigd èn als voorbehoedmiddel èn als geneesmiddel der ziekte. In het eerste geval werkte het als de *inenting met koepokstof tegen de pokziekte*; de meesten bleven van de ziekte verschoond, of kregen die in veel zachteren vorm en zonder doodelijken afloop.

Bij zijn voorafgegaan, veeljarig, proefnemend onderzoek was Hahnemann verder tot de opmerking gekomen, dat dezelfde artsenijstof, die bij *gezonden* in *gewone* giften eigenaardige artsenijverschijnselen teweeg brengt, bij zieken in *veel geringere giften hetzelfde* doet; ja, zelfs bij onmeetbare kleine giften.

Zoo kwam hij tot de leer der *artsenijverdunningen*, die evenzoo een kenmerk uitmaakt der homöopathische geneesleer. Dit *beginsel* is later van ondergeschikt belang geacht, wat namelijk de *hooge* verdunningen betreft.

In 1810 trad hij voor het eerst op met een uitvoerig geschrift ‘Organon’ geheeten, waarin hij zijn nieuw stelsel van geneesleer ontwikkelde, na reeds vroeger in het geneeskundig journaal van den beroemden Hufeland onderscheiden mededeelingen deswege te hebben gedaan. Zij dreigde de bestaande meeningen en gebruiken op het gebied der artsenijgezing d.i. betrekkelijk ziektebehandeling door geneesmiddelen uit de *officiele* apotheek, omver te zullen stooten, en alzoo de grondslagen te doen wegzinken, waarop de welvaart van vele geneesheeren en artsenijbereiders der bestaande school berustten.

Deze verwenschten daarom den nieuwlichter en zijne leer, en vervolgden hem met den bittersten haat. Het verder leven van Hahnemann was daardoor een onafgebroken en bittere strijd tegen den haat en de vervolging zijner vijanden en de vooroordeelen der conventionele menigte.

In 1827 verloor hij zijne vrouw; hij trouwde echter nog op hoogen leeftijd voor de tweede maal met Mélanie d'Hervilly, eene nog jeugdige, talentvolle schilderes van aanzienlijke fortuin en geboorte.

Op aandrang dezer echtgenoot verliet hij Duitschland en koos zich Parijs ter woonplaats. Acht jaren na dit tweede huwelijk overleed hij aldaar op den 2^{en} Juli 1843[*].

(*) Tegen de verklaring door Hahnemann gegeven van de werking der *kina* tegen koorts, heeft men ook aangewend de jongste microscopische proefnemingen met chinine door Dr. Binz, waaruit zonde zijn gebleken dat de specifieke geneeskracht van deze artsenijstof hierin gelegen is, dat het protozoën doodt, evenals *rattekruid* zulk doet. Dat deze bewering geenerlei kracht bezit blijkt hieruit, dat niemand nog bewezen heeft, dat tusschenpoozende koorts op protozoën berust.

Tot zooverre over den stichter der homöopathische geneesleer, waaruit voldoende zal zijn gebleken, dat Hahnemann noch een onkundig phantast, noch een onbeduidend man is geweest. Keeren wij terug tot de vraag: wat is *homöopathie,* haar recht en haar grond? De gronden, waarop de homöopathie rust, zijn: proefnemend onderzoek met artsenijstoffen bij *gezonden*, - zoogenaamd *physiologisch experiment*, - naauwkeurige *analytische* waarneming van elk *individueel* ziektegeval, met het oog op de waarneming der overeenkomst van eenigerlei artsenij-ziektebeeld. Gelijk de *degelijke* wetenschappelijke vertegenwoordigers der conventionele of allopathische school, maken ook de vertegenwoordigers der wetenschappelijke homöopathische geneesleer gebruik van al die hulpmiddelen, welke tot ziektewaarneming en ziekteherkenning noodig zijn. Beiden verschillen echter in hunne *beginselen* wat de *keuze* en de *toepassing* aangaat der *artsenijstoffen* tot *ziektegenezing.*

De uitdrukking *homöopathie*, uit twee Grieksche woorden gevormd, beteekent letterlijk *gelijksoortig ziekmakende methode*, die der *allopathie*, evenzeer uit twee Grieksche woorden afgeleid, *ongelijksoortig ziekmakende methode.*

Ziehier de twee *algemeene* beginselen van geneesleer, die elkander de heerschappij betwisten in een nog altijd voortdurend en strijd, welke strijd eerst dan tot verzoening zal leiden, of ophouden te bestaan, wanneer beide partijen tot de erkenning zullen zijn gekomen hunner wederzijdsche *gebreken* en *relative rechten.*

De hoofdstellingen, waardoor de homöopathische geneeswijze wordt beheerscht, zijn de volgende:

1°. Dat, hoe duidelijker door proef- en waarneming bij *gezonden* van eenigerlei artsenijstof gebleken is, dat na hare toediening bij gezonde menschen verschijnselen ontstaan, die, in meerdere of mindere mate, overeenkomen met die van eenigerlei ziekte of ziekteverschijnsel, des te zekerder ook die artsenijstof daarvoor het ware *geneesmiddel* zal blijken te zijn. - Ditzelfde geldt van het voorkomen van ziekten, en zoo alleen zoude zich de voorbehoedende kracht der inenting tegen pokziekte laten verklaren.

2°. Dat iedere artsenijstof, om hare specifieke geneeskrachten te kunnen uiten, in moleculair uitgezetten toestand d.i. tot groote verdunning of verdeeling gebragt, door oplossing of schudding of wrijving, aan de lijders moet worden toegediend; stoffen, die in haar gewonen toestand van aggregatie tot de, in geneeskrachtig opzigt, onwerkzame behooren, zouden, door verdeeling - uitzetting of verdunning - tot krachtige geneesmiddelen worden, b.v. houtskool en potlood.

3$_o$. Dat verder elke artsenijstof, om hare geneeskracht onverzwakt en zuiver te kunnen doen kennen, geheel op zich zelve of met geheel indifferente stoffen verbonden moet worden toegediend, in geringe giften en met langere tusschenpoozen.

De wet der overeenstemming - het similia similibus curantur, reeds door den vader der praktische geneeskunde, Hippocrates, gekend en door den genialen Duitschen geneesheer der 16de eeuw, Paracelsus uitgesproken in zijne alchemistische beeldspraak, is de hoofdgrond, waarop het gebouw der homöopathie berust, het beginsel dat door alle homöopathische geneesheeren wordt gevolgd en gehuldigd. Haar streng dieet en onthoudingsvoorschriften bevorderen daarbij de homöopathische artsenijgenezingen.

Verder moeten wij opmerken, dat Hahnemann, op grond zijner studie en waarneming, zich overtuigd hield, gelijk ook Paracelsus dat heeft uitgesproken, dat voor iedere eigensoortige ziekte in de natuur een eigensoortig geneesmiddel bestond, door hem het *gelijke* (*Simile*) der ziekte geheeten.

De *makrokosmos*, het *tellurisch natuurgeheel*, zoude volgens hem met den *mikrokosmos*, den mensch, verbonden zijn door een voor een groot deel nog onbekenden band, niet slechts van *stoffelijke* bepaaldheid, die voldoende is verklaard, maar ook van sympathie en antipathie van krachten, waarop alle *specifieke* geneeskracht der artsenijstoffen berust.

Van deze gelijkheden - aequivalenten of similia der ziekte - met hare eigensoortige krachten, heeft de waarneming nog slechts enkele doen kennen; het grootste aantal daarvan werd gevonden door homöopathisch proefnemend onderzoek bij gezonden.

De homöopathie toch beschikt over 300, door proefneming in aard en werking bekende geneesmiddelen.

Na aldus in hoofdtrekken het wezen en den grond der homöopathische artsenijgenezing te hebben toegelicht, vragen wij: welk haar recht is van bestaan, welke hare waarde en beteekenis zijn?

Het recht van bestaan der homöopathische geneeswijze, als op proefneming en ondervinding gegrond, kan niet afdoende worden betwist.

Tot hare juiste waardering kan slechts onderzoek leiden. Proef- en waarneming is de weg.

Een *theoretische* bestrijding der *theoretische* grondslagen der homöopathie is het gemakkelijkst te voeren pleidooi, dat leidt tot algeheele ontkenning harer waarde; maar zij is allerminst voldoende om over hare waarde of onwaarde met afdoenden grond te beslissen.

Iedere ontdekking was bij haar eerste ontstaan omgeven door een korst van onbruikbare waarde, gelijk het goud en de diamant, wanneer zij uit den schoot der aarde worden opgegraven. Dit geldt van de homöopathische leer evenzeer als van de allopathische en van de *geheele* geneeskundige wetenschap.

Trots de vele onhoudbare theoriën daarom, waarmede zij bij haar eerste optreden was omgeven, den onzin, waardoor zij door velen nog meer is verduisterd, en de vele populaire geschriften, welke haar oneer aandoen, moeten naar onze meening, in de homöopathie worden ge-

waardeerd: de éénheid en voor vele gevallen onmiskenbare *waarheid* van haar *hoofdbeginsel;* de *empirische grondslag*, waarop hare keuze van geneesmiddelen bij de ziektebehandeling berust; de *eenvoud* en *onschadelijkheid* hare methode; het gewigt, dat zij hecht aan *dieet* en *leefregel* bij de ziektebehandeling.

In al deze opzigten kan zij althans ten voorbeeld strekken voor de *conventionele* of *allopathische* school van artsenijgenezing, die meer en meer zal behooren te streven naar vereenvoudiging, meerdere vastheid en overeenstemming van geneesbeginselen, alsmede om zich te ontdoen van een aantal *nuttelooze* artsenijstoffen, waarvan velen nog onlangs, op staatsgezag, weder werden vereenigd in een officieel artsenijboek, dat 'Nederlandsche apotheek' heet. De homöopathie is de openbaring geweest van een noodzakelijk radicalisme op het gebied der artsenijgeneesleer, zooals die in den tijd van haren stichter vooral werd gedreven, en opende een nieuw tijdperk in die leer.

Door Hahnemann, even als door Paracelsus, werd daarom een veroordeelend vonnis uitgesproken over de gebreken en misbruiken der conventionele school van ziektebehandeling door geneesmiddelen.

Onzerzijds meenen wij dat in de homöopathie, zoowel als in de allopathie *bruikbare waarheid* ligt voor ziektebehandeling; beider fout schijnt ons hare wederzijdsche uitsluiting.

Dat beide zich niet kunnen verstaan ligt, naar onze meening, in het eenzijdig begrip dat beide vasthouden betrekkelijk het *wezen* der ziekten. Volgens Hahnemann toch is ziekte niet anders dan een tot eenheid van ziektebeeld versmolten *reeks van verschijnselen*, en zijn deze laatsten het *éénig erkenbare* van het *wezen* der ziekte. Elke ziekte zoude eene terugwerking zijn van het individuele leven op eenigerlei schadelijken invloed, die herstelling van evenwigt tusschen de organische krachten ten doel zoude hebben. De homöopathische ziekteopvatting is dus hoofdzakelijk eene *eenzijdig dynamische*, die der allopathische, naar onze overtuiging, eene even *eenzijdig materialistische*, of *mechanisch organische.*

Het ligt echter niet hier op onzen weg deze beide opvattingen, in hare gevolgtrekkingen, verder te ontwikkelen.

Dit slechts meenen wij voor hen, die voor deze en gene methode van artsenijgenezing zich uitsluitend zouden willen verklaren, te mogen getuigen, dat de natuurgeneeskracht d.i. het instinctief vermogen onzer bewerktuiging om stoornissen, die door eenigerlei ziekmakenden invloed werden teweeg gebragt, op te heffen door zelfwerkzaamheid, (reactie), een *onloochenbaar* feit is der ondervinding, dat, hoe dikwerf ook bestreden, meer en meer tot zijn recht komt.

Doch dat het evenzeer waar is, dat er ziekten zijn, die voor een groot deel op *werktuigelijke stoornissen* berusten en buiten het kunstvermogen liggen der *homöopathische* geneesleer, waarbij het geneesbeginsel der *allopathische* school hare aanspraak het meest, zoo niet

uitsluitend kan doen gelden. Even zeker is het ook, dat eenigerlei ziekte vaak een schadelijk, het leven bedreigend karakter kan bezitten, waar de geneesleer der tegenstelling, de conventionele school, in hare volle waarde moet worden erkend. Zijn de uitkomsten der ziektebehandeling een niet geheel onjuiste maatstaf van beoordeeling der relative waarde van eenigerlei methode van artsenijgenezing, dan is het zeker niet onbelangrijk op te merken, dat de *statistiek* onvoorwaardelijk ten gunste besliste der homöopathische, voor zeer vele snelverloopende en slepende ziektegevallen. Niet minder is het een feit, dat vele ziektetoestanden, die vruchteloos door de gewone geneesmethode waren behandeld, onder de toepassing der homöopathische geneesmiddelen tot genezing werden gebragt. De homöopathische geneesleer alzoo heeft evenzeer regt van bestaan en eigensoortige praktische waarde als die der conventionele school. Zij is echter niets meer dan ééne der vele methoden van artsenijgenezing.

Dat Hahnemann doordrongen was van de waarheid zijner leer valt niet te betwisten.

Het was hem bij de ontdekking zijner geneeswet te moede geweest, gelijk hij zegt, als den reiziger, die in een onbekend en donker woud ronddolende, eensklaps door een helder licht wordt omschenen, en den waren weg nu klaar voor zich ziet. Hij heeft evenwel de waarde zijner leer overschat, en is daardoor verblind geworden voor de waarde die ook de conventionele school bezit. Hahnemann werd hierdoor een wetenschappelijk dweeper op geneeskundig gebied.

Vele homöopathische geneesheeren blijken in dezelfde overtuiging te leven en te werken als Hahnemann. Voorbedachtelijke bedriegers of kwakzalvers en eenzijdige geestdrijvers vindt men voorzeker velen onder hen, maar, helaas! ook onder de allopathische geneesheeren.

Op beiderlei gebied, zoowel dat der *homöopathische* als der *allopathische* ziektebehandeling ligt, naar wij ons overtuigd houden, waarheid en dwaling dooreen.

Dat men wegwerpe, wat eenmaal als *dwaling* is erkend, en zich boude aan de *waarheid*, onverschillig welke methode er toe moge hebben geleid. - Men verwachte niet te veel van de apotheek, maar miskenne ook niet hare waarde. - Daarbij bedenke men: er is veel wat lijden kan verzachten en genezing ook van ligchaamslijden kan bevorderen, dat echter niet in de apotheek wordt gevonden.

Arnhem, October 1872.

DR. J.J. KERBERT.

Goed gemeend.

J. Tyndall. De warmte beschouwd als een vorm van beweging. Uit de derde Engelsche uitgaaf in het Nederlandsch overgebracht door D.J. Admiraal, Arts. Amsterdam C.L. Brinkman, 1872.

De werken van John Tyndall, waarvan eene volledige verzameling thans reeds eene kleine boekerij op zich zelve zou vormen, worden met recht in vele opzichten als modellen geroemd. Zelden bezat iemand in zoo hooge mate de gave, om ook de moeilijkste vraagstukken, die de wetenschap oplevert met eene helderheid en duidelijkheid, die ons telkens op nieuw verbazen, aan het beschaafde publiek voor te dragen, en wanneer wij zijne werken lezen, weet hij ons steeds met zich te voeren en is het, alsof we door zijne hand geleid worden, alsof we zijne stem hooren, alsof wij hem zijne schoone en overtuigende proefnemingen zien ten uitvoer brengen. Dit geldt voornamelijk van zijne populaire verhandelingen, die hij voor jong en oud afzonderlijk, jaar op jaar in de zalen van Royal Institution pleegt te geven en na zijne terugkomst uit de Vereenigde Staten van Noord-Amerika nog vele jaren geven moge. Er is misschien niemand, die hem overtreft in het vinden van geschikte voorbeelden uit het dagelijksch leven en in het uitdenken van ook voor een talrijk auditorium goed zichtbare en overtuigende experimenten, waarmede hij gewoon is zijne voordrachten te verduidelijken.

De roem van John Tyndall is dan ook voor goed en dat niet slechts in Engeland maar ook in geheel Europa en daarbuiten gevestigd, en moge hij zich nu en dan misschien wat al te ver op speculatief gebied hebben gewaagd (zooals b.v. zijne theorie omtrent de kometen schijnt te bewijzen), zoo kan dit toch den luister van zijnen naam niet verdonkeren.

Geen wonder dan ook, dat de werken van zulk eenen man gewoonlijk reeds spoedig na hun verschijnen in andere talen worden overgezet en dat mannen als Moigno, maar vooral ook als Helmholtz en Wiedemann het niet beneden hunne waarde hebben geacht, de geschriften van Tyndall voor hunne landgenooten meer toegankelijk te maken. Zoo is dan ook het werk, waarvan de Nederlandsche uitgave voor mij ligt, reeds in het Fransch, in het Duitsch, in het Russisch en waarschijnlijk nog wel in meer talen overgebracht, en ofschoon het daardoor voor ons Nederlanders, die door de geringe uitgestrektheid van het

gebied, waar onze taal gesproken wordt, in de meer heilzame dan betreurenswaardige noodzakelijkheid verkeeren, ons althans een paar vreemde talen eigen te maken, vrij bereikbaar is geworden, zoo kan men toch niet anders dan het verschijnen van een der hoofdwerken van Tyndall in Nederlandsch kleed gestoken, met ingenomenheid begroeten; - mits dan ook die vertaling niet slechts getrouw de meening van den beroemden Engelschen natuurkundige weêrgeve, maar daarin ook zooveel mogelijk het karakter en de stijl van het oorspronkelijke bewaard zij.

Dit nu is waarlijk niet gemakkelijk, en hij, die het onderneemt om een werk als dit te vertalen, neemt eene zware taak op zich, daar hij bij een volkomen meesterschap over beide talen eene mate van inzicht in de wetenschap der natuur behoort te bezitten, die hem in staat stelt geheel in den geest van Tyndall in te dringen, daar hij anders groot gevaar zal loopen den zin der woorden niet volkomen juist weêr te geven of althans het eigenaardig aantrekkelijke van het origineel verloren zal doen gaan.

En nu, hoe heeft de heer Admiraal zich van die zware taak gekweten?

Het antwoord daarop is niet moeilijk te geven na eene aandachtige lezing van §§ 153-155, waarin eene verklaring van het gewichtige beginsel van het behoud van het arbeidsvermogen wordt aangetroffen. Tot duidelijk verstand ben ik genoodzaakt deze paragrafen met omissie van een paar onbeduidende drukfouten in hun geheel af te schrijven. Zij luiden woordelijk aldus:

‘153. Dit looden gewicht is, gelijk gij ziet, bevestigd aan een koord dat over een katrol van de zoldering loopt. We weten dat de aarde en het gewicht elkander wederkeerig aantrekken; op dit oogenblik valt (lees: ligt) het gewicht op den grond en oefent daarop eene zekere drukking uit. De grond en het gewicht r a k e n e l k a n d e r a a n; hun wederzijdsche aantrekking is zooveel mogelijk bevredigd, en door hun onderlinge aanraking is elke b e w e g i n g (lees: en elke beweging is, voor zoover onderlinge toenadering aangaat) onmogelijk gemaakt. Wat de aantrekking der zwaartekracht betreft, zoo dient opgemerkt te worden dat de mogelijkheid tot beweging (lees: tot het voortbrengen van beweging) ophoudt te bestaan, zoodra de twee elkander aantrekkende lichamen in onderlinge aanraking zijn.

154. Ik trek nu het gewicht omhoog. Het hangt thans 16 voet boven den grond, en blijft daar even onbewegelijk als toen het op den vloer rustte; ik heb echter, door dien bepaalden afstand tusschen den grond en het gewicht te stellen, den toestand van het laatste geheel en al veranderd. Om het op te heffen, heb ik er een bewegingvoortbrengend vermogen aan toegevoegd. Het bezit thans een vermogen van werkzaamheid, dat het niet had toen het op de aarde rustte; h e t k a n v a l l e n, en gedurende zijn val een werktuig in beweging brengen

of anderen arbeid verrichten. Laat ons den gebruikelijken en geschikten term van energie gebruiken om het vermogen tot het verrichten van arbeid aan te duiden; we kunnen dan gerust den term mogelijke energie bezigen om het vermogen tot beweging, die ons gewicht door zijn opheffing verkregen, maar door vallen nog niet uitgeoefend heeft, uit te drukken; of wel, wij kunnen spreken van 'potentiëele energie,' gelijk sommige uitstekende mannen hebben gedaan. Dit 'arbeid in zich sluitende' vermogen, 'arbeidsvoorraad' met andere woorden, ontstaat uit den aanstoot der zwaartekracht, die echter nog geen beweging heeft veroorzaakt. Nu laat ik echter het koord schieten; het gewicht valt, en raakt de aardoppervlakte aan met een snelheid van 32 voet per seconde. Op elk oogenblik van zijn val werd het door de zwaartekracht voortgetrokken; zijn eindkracht (?) is de som van de uitwerkselen dier voortstuwing. Bij den val nu komt het vermogen van het gewicht tot uiting. Men kan het 'werkend vermogen' noemen, in tegenoverstelling van 'beschikbaar vermogen,' of wel dynamische energie tegenover de potentiëele; of eindelijk, wij kunnen de kracht, waarmede het gewicht neêrdaalt, bestempelen met den naam van bewegende kracht. De juiste onderscheiding te kunnen maken tusschen arbeid in voorraad en arbeid in uiting, is van overwegend belang. Laat ons ééns en vooral de termen van den heer Rankine gebruiken, en den 'arbeidsvoorraad' potentiëelen, den 'arbeid in uiting' aktueelen arbeid noemen(*). Waar ik me dus van de termen 'beschikbaar vermogen' of 'bewegende kracht' bedien, zult gij geen moeite hebben mij te begrijpen.

155. Dit gewicht begint te vallen op een hoogte van 16 voet, laat ons het beschouwen, als het den eersten voet van zijn val heeft doorloopen. De totale neêrtrekking, als ik mij zoo mag uitdrukken, vermindert met het bedrag, dat noodig is geweest, om het vallende lichaam een voet afstands te doen afleggen. Op de hoogte van 15 voet bezit het gewicht één voet minder beschikbaar vermogen dan wanneer het op eene hoogte van 16 voet hangt, maar heeft bij 15 voet een ekwivalente hoeveelheid werkend vermogen of levendige kracht, die, in tegenovergestelde richting aangewend, het lichaam weer tot zijne oorspronkelijke hoogte zou opheffen. Waar derhalve beschikbaar vermogen verloren gaat, komt werkend vermogen in de plaats.

De som dezer beide is door het gansche heelal heen standvastig. Kracht te vormen of te vernietigen is even onmogelijk als hetzelfde met stof te doen: alle verschijnselen van het stoffelijk heelal bestaan alleen in gedaanteverwisselingen der kracht. Het hier aangegeven beginsel is dat van het behoud der kracht.'

Welk eene Babylonische spraakverwarring! Welk eene hopelooze dooreenmenging der zoo verschillende begrippen van kracht en arbeid!

(*) 'In zijn bewonderingswaardige verhandeling over "die Erhaltung der Kraft" verdeelt Helmhöltz alle kracht in *tensio* en *vis viva* (Spannkräfte en Lebendige Kräfte.)'

Welk eene opeenstapeling van namen, die synoniem heeten te zijn en door hunnen overvloed niet kunnen nalaten in het brein van den onkundigen lezer het denkbeeld wortel te doen schieten, dat die quaestie van arbeid in voorraad en arbeid in uiting, van potentieele en aktueele energie, van beschikbaar vermogen en werkend vermogen, van mogelijke en dynamische energie, van arbeid in zich sluitend vermogen, van bewegende kracht en van levendige kracht al zeer lastig moet zijn om te begrijpen, daar het hem ondanks ingespannen aandacht maar niet duidelijk *kan* worden, waar eigenlijk het fijne van de zaak in gelegen is.

Men kan hier niet als verontschuldiging van den vertaler aanvoeren, dat ook het Engelsche origineel hier niet in alle opzichten zoo helder is, als men dat zou meenen te mogen verwachten en dan ook met recht van een man als Tyndall verwachten mocht. Hier, waar de grondbeginselen der theorie van het behoud van het arbeidsvermogen worden uiteengezet, hier was het meer dan ergens de plicht van den vertaler om duidelijk en verstaanbaar te spreken, - hier had hij zelfs van het origineel mogen afwijken, wanneer dat origineel naar zijn oordeel niet geheel en al aan de eischen voldeed, die men er aan stellen moet. Doch gesteld, dat de heer Admiraal huiverig was aan de voorstelling die Tyndall geeft iets te veranderen, dan had hij zich althans stipt aan zijn voorbeeld behooren te houden en niet door bijvoeging van uitdrukkingen, die volstrekt geene gangbare munt zijn op de markt der wetenschap de bestaande confusie mogen vergrooten. Ik herhaal: Tyndall had misschien duidelijker kunnen zijn, dan hij op de aangehaalde plaats is, maar de heer Admiraal had bezwaarlijk eenen slechteren weg kunnen inslaan, dan hij hier heeft gedaan. De mindere duidelijkheid, die bij Tyndall bestaat en die voor een goed deel haren oorsprong heeft in de minder gelukkig gekozen termen, die nu eenmaal door de Engelsche geleerden zijn aangenomen, is in de Nederlandsche vertaling een doolhof geworden, waaruit hij, die 't niet van elders beter weet, zich niet lichtelijk zal terecht vinden.

En is hiermede nu de geheele vertaling en bloc veroordeeld? Is er uit die bewerking niets goeds te leeren en is een conscientieus recensent veroordeeld tot den onaangenamen plicht, zijnen landgenooten de lezing en bestudeering van het werk kortweg te ontraden? Ik geloof het niet. Wel is het zeer jammer, dat de slechtste paragrafen juist die zijn, waar tot den bodem der quaestie wordt afgedaald, - wel heeft daardoor het geheele gebouw veel van zijne stevigheid verloren, - maar dat neemt niet weg, dat de geest van het oorspronkelijke niet zoo geheel uit het boek is verdwenen, dat men er niet met vrucht zeer veel uit zou kunnen lezen en herlezen. De heer Admiraal had zeker beter gedaan, zich niet met de vertaling van Tyndall's werk, dat ondanks de beaamde onduidelijkheid der geciteerde paragraaf een meesterstuk blijft, te belasten, maar nu de vertaling eenmaal bestaat

en ofschoon door vele vlekken ontsierd(*) toch over het geheel den stempel van deugdelijkheid niet heeft kunnen verliezen, mogen zij, die het voorrecht missen het oorspronkelijke te verstaan, van de hun aangeboden gelegenheid gebruik maken om den Engelschen natuuronderzoeker te leeren kennen.

Wat eindelijk het typographische gedeelte betreft verdient het boek allen lof en moge het overbrengen der in het origineel tusschen den tekst gedrukte figuren op afzonderlijke uitslaande platen, het gebruik eenigermate bemoeilijken, zoo is dit bezwaar toch niet groot genoeg, om er den uitgever een ernstig verwijt van te maken.

Arnhem, 27 November 1872.

H. VAN DE STADT.

(*) Het scheen mij na het lange citaat, dat ik mij veroorloofd heb, onnoodig, eene lijst te geven van minder nauwkeurige uitdrukkingen, noch ook van bepaalde fouten, die niet al te zeldzaam in de vertaling voorkomen. Zulk eene opsomming is zeer vermoeiend en zou ten slotte misschien van het werk van den heer Admiraal een slechteren indruk geven, dan het naar mijn oordeel verdient; het boek beslaat in de vertaling 460 groot octavo-bladzijden: geen wonder, dat men zonder groote moeite een vrij aanzienlijk aantal lapsus calami kan bijeen zoeken, vooral waar het eene vertaling van een werk van Tyndall geldt, m.a.w. van den talentvollen redenaar en natuuronderzoeker, bij wien elke volzin zijne juist berekende waarde heeft en behouden moest.

Staatkunde en geschiedenis.

Een stap tot de waarheid.

Dr. Wilhelm Berger, Johannes Hus und König Sigismund, Augsburg, 1871.

Wie zich, bij het nagaan der geweldige omkeeringen op het gebied van de beschouwing der historische feiten, in zijn lectuur bepaalt tot de geschriften, in onze taal opgesteld, voorwaar hij zal niet veel bespeuren van 't geen op dat terrein voorvalt. Hoewel het onderwijs heden ten dage het voorwerp heet te zijn van zoo groote belangstelling, worden in menig boek, nog wel voor dat onderwijs bestemd, de oude dwalingen aanhoudend verkondigd. In de Nederlandsche tijdschriften worden schier geen artikels aangetroffen, getuigenis afleggende van de aandacht, welke men schenkt aan de resultaten van de jongste, met zooveel ijver voortgezet wordende nasporingen.

Hoezeer is dit anders o.a. in Duitschland. Dáár weven onderscheiden handen aan 't zelfde tapijt. Een goed deel van 't publiek ontvangt met instemming of afkeuring hetgeen in 't licht komt, en van die gevoelens wordt, op degelijke gronden, in 't openbaar verklaring afgelegd. De eene schrijver vat het onderwerp op, waar de ander het heeft gelaten. Op die wijze ontstaat een aaneenschakeling van navorschingen. Wie zich dáár geroepen acht, zijn meening over een pas verschenen geschrift te zeggen, heeft slechts te spreken over de uitkomsten van het laatste onderzoek. Het overige is bekend, althans aan hen, ten behoeve van wie hij de pen heeft opgevat.

Niets van dit alles in Nederland. Één voorbeeld: in vollen gang is een geheele omwenteling ten aanzien van de algemeene opvatting in de zaak van Hus met haar gevolgen, den majesteitsbrief en den dertigjarigen oorlog. Wat bemerkt men hiervan in ons land?

Op die gewichtige aangelegenheid heeft ook het boek van Dr. Berger betrekking. Het blijft, zegt de schrijver, een moeielijke taak, in de zaak van Hus een oordeel te vellen. Een kritische uitgaaf van 's mans Latijnsche werken wordt nog steeds verwacht. Doch ook hier begint, sinds eenigen tijd, meer licht te schijnen, nu men nader is bekend geworden met vele bronnen voor de historie van Hus, met

diens brieven en processtukken, met het verhaal van een ooggetuige, Peter von Mladenowiz, enz. Aan Höfler en Palacky is men het inzonderheid verplicht, grondig te worden onderricht van al hetgeen de Boheemsche beweging betreft. Al deze geschriften, waarop Dr. Berger in zijn Voorbericht wijst, raken het begin van den strijd. Wie begeerig is naar mededeelingen omtrent de voortzetting van den kamp raadplege bovenal de werken van Anton Gindely.

Op het mij toegezonden exemplaar van Dr. Bergers boek staat ‘Recensions Exemplar.’ Ik voor mij zal er niet veel aan recenseeren, maar liever pogen, aan de lezers van dit Tijdschrift eenig begrip te geven van den inhoud. Het doel van den schrijver is licht te verspreiden, zoover hem mogelijk is, over de betrekking, waarin koning Sigismund stond tot Johannes Hus. Hij wil niet den een aanklagen en den anderen verdedigen: slechts weer te geven, wat hij vond, beoogt hij. Hij zal zich dan ook niet verdiepen in de theologische punten van 't proces, noch vragen, of de leer van Hus inderdaad kettersch was.

Dr. Berger begint met te betoogen, dat de omkeeringen, ten gevolge van 't optreden van Hus teweeg gebracht, niet zijn te begrijpen, tenzij men lette op de oorzaken van nationalen en politieken aard, waaruit zij voor een goed deel zijn voortgekomen. Hij houdt, dit bewerende, een stelling staande, waarin niet ieder ten volle met hem instemt, o.a. niet L. Krummel, *Geschichtschreiber der husitischen Bewegung in Böhmen*, zie *Histor. Zeitschrift* van von Sybel, XVII Band (1867), blz. 13 vlg. Ten einde zijn stelling toe te lichten of te bewijzen, geeft Dr. Berger een overzicht van de regeering van Karel, Wenzels voorganger, over Bohemen. Op dit overzicht laat hij in het 2de Hoofdstuk een uiteenzetting volgen van den toestand van Bohemen in de eerste twintig jaren van Wenzels bewind. Die twintig jaren waren een tijd van burgerkrijg tusschen den koning en een aantal der voornaamste Boheemsche edelen, een tijd van wisselende, nu eens vriendschappelijke, dan weer vijandige, betrekking tusschen Wenzel en zijn broeder Sigismund.

Zóó heeft Dr. Berger zich een baan gebroken, om te doen zien, dat in Bohemen een partij was opgekomen, die zeer naijverig was op het voorstaan der eigen nationaliteit. Dezelfde partij, natuurlijk uit lieden van adel bestaande, was zeer vertrouwd en ingenomen met de leerstellingen van Wicliffe. De geschriften van dezen hervormer, vooral diens wijsgeerige geschriften werden, zegt hij, in Bohemen ‘seit den neunziger Jahren’ gelezen. Dit tijdperk schijnt mij eenigermate ruim genomen. De heer Berger (zie blz. 35 vlg.) bedoelt van 't jaar 1403 af. Hoe men nu van een lezen van Wicliffe's werken in Bohemen sedert een negentigtal jaren van het bedoelde tijdstip af kan spreken, is mij niet recht duidelijk. Niet alleen waren, verzekert Dr. Berger, die boeken algemeen verspreid onder de Boheemsche edelen, maar ook reeds vroeg in hun eigen taal overgebracht.

Tot de vurigste en 't meest beteekenende voorstanders van Wicliffe's leer behoorde Johannes Hus. Op deze wijze spelt Dr. Berger den naam van den beroemden man, omdat hij heeft bevonden, dat deze zelf dikwijls zóó teekende en omdat Palacky den hervormer dien naam geeft. Of nu die naam 'Hus' een familienaam is of wel een verkorting van den naam Husinez of Hussynecz, het vlek, waar Hus is geboren, wat te lichter mogelijk is, daar ook de burg, bij dat vlek gelegen, Hus heette, dit blijkt niet. Zooveel staat vast, dat de bedoelde persoon zelf zich ook wel Johannes von Hussynecz noemde. Nu het in allen gevalle zeker is, dat hij niet Husz, maar *Hus* moet heeten, is het te hopen, dat de ware schrijfwijze ten zijnen opzichte eerder algemeen wordt, dan dit tot den huidigen dag het geval is met de namen Oldenbarnevelt, Yuste, enz.

Gelijk verschillende omstandigheden het opkomen en doordringen van Wicliffe's meeningen in Bohemen hadden begunstigd, zoo traden zij, die 's mans gevoelens deelden, inzonderheid met groot zelfvertrouwen op ten tijde dat Hus de waardigheid van Rector der hoogeschool te Praag bekleedde, 1402-1403. Doch nog in 't zelfde jaar 1403 werd, nadat Hus als Rector voor een ander had plaats gemaakt, door de meerderheid van de stemgerechtigden aan dezelfde hoogeschool, in navolging der besluiten van de synode te Londen van 1382, het leeren of verdedigen van Wicliffe's stellingen verboden.

Desalniettemin schoot de leer van den Engelschen voorlooper der hervorming te Praag ongemerkt dieper wortel en kreeg gaandeweg meer aanhangers. Het verbreiden dier leer werd o.a. in de hand gewerkt doordien een groot deel der katholieke wereld, ook Wenzel met Bohemen, zich aan 't kerkelijk gezag van den toenmaligen paus Gregorius XII onttrok. Dit is intusschen slechts één der oorzaken, waaraan de vorderingen, welke die leer maakte, zijn toe te schrijven.

Dat besluit van Wenzel weerstreefden de aartsbisschop van Praag en de drie vreemde natiën, die aan deze hoogeschool vertegenwoordigd waren, n.l. de Beiersche, de Saksische en de Poolsche. Slechts de vierde, de Boheemsche, stemde met den koning in. Zóó herleefde meteen de oude strijd tusschen de vreemden en de Czechen over de stemmen. Van oudsher werd bij alles, wat aan de Praagsche hoogeschool viel te beslissen, door de vier bedoelde stemmen, waaronder alle gerechtigden begrepen waren, elke aangelegenheid geregeld. Nu vaardigde Wenzel in Januari 1409 een verordening uit, welke drie stemmen aan de Bohemen toekende, aan de vreemden slechts één. Dit is de beruchte maatregel, die de uitwijking van een zoo groot aantal Duitschers, veelal op 5000 begroot, ten gevolge had. De bladzijden, door Dr. Berger aan dit punt gewijd, zijn zeer belangrijk. Hij teekent verzet aan tegen 't geen L. Krummel dienaangaande nog in 1867 in de Historische Zeitschrift van von Sybel had betoogd en be-

wijst op gronden, dat dit betoog een tijdschrift, als het genoemde, geenszins tot eer verstrekt.

De zege, door de nationale partij behaald, verhief Hus zeer. Van dit oogenblik af was hij de gunsteling van Wenzel en overwoog zijn invloed dien des aartsbisschops verre. Deze zocht op zijn beurt steun bij den nieuwen paus, Alexander V, en, na diens dood, bij Alexanders opvolger Johannes XXIII. Op last dezer pausen werd het onderzoek naar de leerstellingen van Wicliffe weder opgevat. De uitkomst van 't onderzoek was, dat de geschriften van dezen geleerde in 't openbaar te Praag werden verbrand en dat Hus, op zijn weigering om te Rome te verschijnen, in den ban werd gedaan. De ban hinderde Hus evenwel weinig. Hij werd door Wenzel in bescherming genomen en kon bovendien op de ondersteuning van verscheiden Boheemsche heeren rekenen.

Inmiddels was Wenzels broeder Sigismund tot Roomsch koning verkoren. Terstond besloot hij uitvoering te geven aan de sinds zoo lang beraamde plannen ter hervorming der kerk door het doen bijeenkomen eener kerkvergadering. Johannes XXIII riep het concilie te Constants bijeen. Dat Hus dáár verscheen, geschiedde overeenkomstig den wensch van Sigismund, wien, als den eventuëelen erfgenaam van Wenzels kroon, er veel aan gelegen lag, dat deze man zichzelf en daarmede Bohemen van de beschuldiging van ketterij zuiverde. Den 3^{den} November 1414 kwam Hus te Constants aan. Op het bericht dier aankomst laat Dr. Berger een uitvoerig vertoog volgen, betreffende den geleibrief van Sigismund, die in de zaak van Hus een zoo gewichtige rol speelt. Na er aan te hebben herinnerd, dat de geleibrief of het geleide in vorige eeuwen van tweederlei aard was, politiek of gerechtelijk, komt hij tot de slotsom, dat hier slechts van een politiek vrijgeleide sprake kan zijn. De vrijbrief, aan Hus gegeven, was dus niet meer of minder, dan wat wij heden ten dage een pas noemen. De brief verleende hem bescherming tegen elke gewelddadigheid, gaf hem volle zekerheid om te komen, te verblijven, te gaan, maar kon hem geen waarborg geven tegen gerechtelijke vervolging van de zijde der bevoegde machten.

De Schrijver vergenoegt zich niet met dit in 't breede te bewijzen. In Bijlage I komt hij op den brief terug. Hier vermeldt hij eerst een reeks van tegenstrijdige gevoelens over dit punt, deelt vervolgens den tekst van het aan Hus verstrekte stuk mede en maakt den lezer eindelijk bekend met den hoofdzakelijken inhoud van een veertigtal soortgelijke documenten, b.v. met den brief, aan Johannes XXIII en later aan Luther medegegeven.

Naar 't gevoelen van Dr. Berger heeft het concilie zich dus niet aan schending van den vrijbrief schuldig gemaakt, toen het Hus eerst in voorloopige hechtenis nam en zich ook later niet om dat stuk be-

kommerde. Toen Sigismund zelf te Constants kwam, was Hus reeds een gevangen man. De Roomsch-koning, hoewel geërgerd door den in 't oog van velen aan zijn brief aangedanen smaad, begreep zich in 't geen geschied was te moeten voegen. Het openbaar proces nam alsnu weldra een begin, nadat de instructie was afgeloopen. Het schijnt niet geloofwaardig, wat zoo dikwijls wordt verhaald, dat Sigismund, toen Hus zich op het koninklijk geleide beriep, een oogenblik heeft gebloosd. Waarop het proces uitliep, is bekend: den 6^{en} Juli 1415 onderging Hus den vuurdood.

Het boek, waarvan ik den hoofdinhoud heb pogen te doen kennen, is een merkwaardig werk. Het getuigt van zorgvuldig onderzoek en groote behoedzaamheid in 't oordeelen. Het tracht meer te doen zien, vanwaar het kwam, dat de zaak is geloopen, gelijk zij liep, dan dat de Schrijver partij kiest voor den een en den ander. Duidelijk stelt Dr. Berger in 't licht, dat men vooralsnog geen billijk eindoordeel kan vellen over de vraag, of Hus, naar de toenmalige zienswijze, werkelijk een ketter was. Inzonderheid leert men de houding van Sigismund ten aanzien van Hus doorgronden en bespeurt men de oorzaken, waaraan elke wending in die houding is toe te schrijven. Het is een genoegen, op te merken, met welke zorgvuldigheid door 't gansche geschrift heen de bronnen zijn nagegaan. Na het geheel te hebben doorgelezen, ziet men - het is waar, - dat men nog geenszins genoegzaam is ingelicht. Doch van den anderen kant heeft men zooveel gehoord, dat men een zekere verstandelijke bevrediging gevoelt bij de overweging van 't noodlottig einde des gevierden mans. Een verstandelijke bevrediging, want men begrijpt, dat, nu de zaken en de personen waren gelijk zij waren, de ontknooping geen andere kon zijn. Inderdaad, ook met dit boek, gelijk met zoovele, die op Duitschlands bodem worden uitgegeven, is der wetenschap een dienst bewezen. Men verkrijgt er juiste kennis door, op degelijke gronden steunend; men beseft, wat nog aan de volledige kennis van 't onderwerp blijft ontbreken, iets, wat de Schrijver met groote bescheidenheid meermalen laat uitkomen.

Behalve de 1ste Bijlage, waarop boven is gewezen, bevat het werk een tweede over het dagboek van 't concilie van Constants, gehouden door Ulrich Richental, een aanzienlijk burger uit Constants en tijdgenoot van Hus, Wenzel en Sigismund. De heer Berger deelt ons hierin vele belangrijke bijzonderheden mede zoowel over de familie en den man zelven, als over zijn gedenkschrift. Hij bericht, dat het dagboek tot dusver steeds onvolledig is uitgegeven, welke handschriften er van bestaan en geeft ten slotte eenige proeven uit de verschillende handschriften, aan de geschiedenis van Hus ontleend.

D^{r}. J.A. WIJNNE.

Waarom?

J.V. Hendriks, Handboek der Algemeene Geschiedenis. Met een voorbericht van Dr. G.J. Dozy. Deventer, W. Hulscher, GJz.

Bovenstaand werk zond mij *de Tijdspiegel* ter Recensie. Na het te hebben doorgelezen, heb ik de redenen niet kunnen opsporen, die kunnen hebben geleid tot het in 't licht geven van dit Handboek. Bij het groot aantal geschriften van die soort, dat reeds bestaat, moest het, meen ik, iets kenmerkends hebben, waardoor het zich aanbeval. Er is, dunkt mij, nu er eens een breede reeks van handboeken is opgesteld, op het gebied van de historie, met betrekking tot de eischen van 't onderwijs, vooreerst wel iets anders te doen, dan telkens weer een nieuw exemplaar te leveren, dat in niet veel opzichten van zijn voorgangers verschilt.

De heer Dozy verklaart in het voorbericht, dat de heer Hendriks, naar zijn meening, in dit geschrift heeft getoond alleszins berekend te zijn voor de taak, die hij op zich nam. Die taak was, Nösselts *kleine Weltgeschichte für Töchterschulen* te vertalen en niet te vertalen. Een dergelijke wijze van op touw zetten van een boek acht ik allerongelukkigst. Over 't geheel weet ik niet, waarom men bij de Duitschers zal zoeken, wat men zelf kan doen. Doch wil men het doen, laat men dan den Duitscher nemen, zooals hij is, en hem niet hier overbrengen, dáár laten liggen.

Ik ben begonnen met het doorbladeren der Oude Geschiedenis. Al dadelijk stuit ik hier op een menigte van plaatsen, waaruit, naar mijn inzien, valt af te leiden, dat de firma Nösselt-Hendriks niet op de hoogte is van het standpunt, waarop de wetenschap der geschiedenis heden ten dage staat. Hier komen beweringen voor, die sinds vrij geruimen tijd niet meer werden gehoord, zoo zij al ooit recht hebben gehad van te bestaan. Ik zal ze, naar de volgorde der bladzijden, kort aanduiden en er hier en daar een woord bijvoegen.

Blz. 2. De ruïnen van Elephante en Salsette zijn volgens opgave der Brahmanen bijna 8000 jaar oud. - De bedoeling is zeker, te zeggen, dat de gebouwen zelven zoo oud zijn. Maar het begint immers betwijfeld te worden, of zij niet uit de eeuwen na Christus afkomstig zijn. In allen gevalle verzekert geen historieschrijver iets omtrent 6000 v. C. en steunt op geen uitspraken van brahmanen.

Blz. 3 worden de Parias al weer genoemd als de in diepe verachting levende lieden en wordt hun een verkeerde oorsprong toegedicht. De schrijver, die op blz. 411 Max Duncker, althans bij name, toont te kennen, had uit dezen auteur kunnen leeren, hoe het met de zaak staat. Hoe op dezelfde bladzijde 411 Stahr is verdwaald in 't gezel-

schap van Duncker, Mommsen, enz., zal hijzelf, zoo hij 't leest, vreemd moeten vinden.

Blz. 4 weerspreekt de meest algemeene hedendaagsche opvatting van een punt nopens de vroegste bevolking van Aegypte, waaromtrent dezelfde Duncker zeer gewenschte opheldering had kunnen geven. En wat hier verder volgt, dat n.l. Sesostris de Aegyptenaren in kasten heeft verdeeld, duidt zoozeer een gemis aan van historische kennis over den oorsprong van dergelijke kasten in 't algemeen, dat men onwillekeurig het vermoeden krijgt, dat de firma nooit iets over dit onderwerp heeft gelezen.

Blz. 7. Ofschoon alle nieuwere onderzoekers het bedenkelijk achten, de uitvinding van 't glas nog steeds aan de Phoeniciërs toe te schrijven, volhardt Hendriks in 't voormalig gevoelen.

Blz. 9. Kluchtig is de verzekering, dat Herakles te Tiryns in Argolis is geboren.

Blz. 10. Nog kluchtiger de voorstelling, dat de tocht der Argonauten een uitvloeisel is van den bond der Amphictyonen.

Blz. 13 komt een definitie voor van de ‘tyrannie’ bij de Grieken, die het de moeite waard is op te merken. ‘Men verstaat hieronder juist niet een slechte regeering of dwingelandij, maar alleen een onwettige regeering.’

Blz. 19 wijst aan, dat de firma onbekend is met het wezen der symmachie en het overgaan der hegemonie op Athene.

Ik ga over tot de Middeleeuwen. Blz. 57 behandelt het leenstelsel. Wat men over dit belangrijk onderwerp hier aantreft is beneden alle critiek en bewijst, dat de schrijver of schrijvers zich geen oogenblik hebben bezig gehouden met de vele nasporingen, sedert jaren aan dit punt gewijd.

Blz. 60 weerspreekt den hoogen dunk, dien de firma op blz. 414 zegt te hebben van Dozy's geschiedenis der Arabieren in Spanje. De slag van 711 wordt wederom geplaatst bij Xeres de la Frontera.

Blz. 67. Hendrik de stedenstichter wordt tusschen haakjes ‘de vogelaar’ genoemd. Men moest toch eindelijk eens ophouden, dien bijnaam altijd weder op te warmen, of verklaren, op grond waarvan men niet aanneemt, hetgeen er tegen valt in te brengen.

Blz. 74. Welke de veroveringen waren, waardoor de Abbassiden het rijk uitbreidden, wordt niet gezegd en is zeker ook maar voorzichtig te verzwijgen.

Blz. 75, 76 toonen, dat de firma, hoezeer op blz. 412 de scherpzinnigheid roemende van de onderzoekingen van von Sybel, het toepassen van de resultaten dier nasporingen op haar eigen geschrijf overbodig rekent. Peter van Amiëns is en blijft hier op nieuw de groote man, die den stoot aan de kruistochten heeft gegeven. Von Sybel heeft het tegendeel bewezen. Maar niet voor Nösselt en Hendriks.

Blz. 108. Even vreemd als de navorschingen van Duncker, Dozy,

von Sybel aan den hr. Hendriks zijn, zijn het die aangaande den oorsprong van het Zwitsersch eedgenootschap. De verhalen, waarin Tell de hoofdpersoon is, noemt hij legenden; die van het Rutli en den eed der drie mannen schijnen bij hem voor historie door te gaan.

Blz. 112. ‘Sigismund brak laaghartig zijn woord.’ Heeft de heer Hendriks dan nooit een blik geworpen in Dr. Wilhelm Berger, *Johannes Hus und König Sigmund?*

Op de Middeleeuwen volgt de Nieuwe Historie.

Blz. 156 heet het klooster, waarin Karel V zijn dagen eindigde, ‘St. Juste.’ Zóó schreef men in de dagen der onwetendheid, voordat Gachard en anderen de schitterende uitkomsten van hun onvermoeid zoeken hadden aan 't licht gebracht.

Blz. 162. Het enkele woord ‘onbezonnen’ in den zin: ‘Maria was onbezonnen genoeg, haar hand aan Bothwell te reiken’ geeft te kennen, dat de heer Hendriks aan de omkeeringen, die in de geschiedenis van Maria Stuart hebben plaats gehad, niet de minste aandacht heeft geschonken.

Blz. 172 wordt Vargas voorzitter van den raad van beroerten genoemd en blz. 173 van aanmerkelijke voordeelen gewaagd, door Requesens behaald.

Volgens blz. 174 trokken de Algemeene Staten na Leicesters vertrek de souvereiniteit aan zich.

Blz. 183. Over de oorzaak van den brand van Maagdenburg wordt een vermoeden geuit, dat nader bewijs vereischt, indien het zoo maar voor de wezenlijke oorzaak moet doorgaan.

Blz. 202. Wat hier over het huwelijk van Lodewijk XIV ter lezing wordt aangeboden is te weinig om het later uitbarsten van den Spaanschen successie-oorlog te verklaren.

Blz. 221. Wie alleen maar nagaat, wat, in navolging van den ouden dreun, over le Fort ter dezer plaats voorkomt, bespeurt, dat Mérimée in 't *Journal des savants* vruchteloos heeft gepoogd, te doen zien, in hoe ver Oustrialof de historie van Peter den Groote heeft gezuiverd.

Blz. 233. Eveneens heeft Arnold Schaefer in von Sybels *Zeitschrift* tevergeefs bewezen, dat Maria Theresia geen eigenhandigen brief aan de markiezin de Pompadour heeft geschreven.

Blz. 200. ‘Holland moest zich de voor zijn handel zoo nadeelige acte van navigatie laten welgevallen.’

en

Blz. 249. ‘De Algemeene Staten moesten zich aan Cromwells acte van navigatie onderwerpen.’

zijn twee uitdrukkingen over dezelfde zaak, die aanduiden, dat, bij 't schrijven van de laatste bladzijde, het ware begrip over dit artikel nog evenzeer ontbrak, als bij 't opstellen der eerste bladzijde.

Bl. 272. Geheelenal verkeerd en averechtsch is de voorstelling van het bekende tooneel in de kaatsbaan te Versailles in verband met het geschil over 't hoofdelijk of standsgewijze stemmen.

Blz. 322 wordt als aanleiding tot de congressen van Troppau, Laibach, enz. voorgedragen ‘de zucht der kleinere staten, om zich in 't bezit hunner rechten te stellen.’

Blz. 339 is ergerlijk de grootspraak over de daad van Van Speyk, die ‘aan de glorierijke dagen van de Trompen en de Ruijters herinnerde.’

Blz. 346. Zijn Nösselt en Hendriks beiden nog zoo jong, dat zij zich niet meer weten te binnen te brengen alles, wat over het huwelijk van de Spaansche koningin Isabella is voorgevallen? Wel verre van dit trouwen met Frans van Assisi aan de inblazingen van Louis Philippe te wijten, zouden zij dan die zooveel gerucht gemaakt hebbende aangelegenheid, als het meesterstuk van Narvaez, voor rekening van dezen minister hebben laten komen.

Hiermede zal ik mijn vluchtige aanteekeningen eindigen. Ik houd mij intusschen overtuigd, dat alwie een nalezing gaat houden nog tal van voorbeelden van denzelfden stempel ter tafel zal kunnen brengen.

En dit, genoegzame kennis van den eigenlijken stand der zaken, is niet het éénige gebrek. Het is - wie zal het betwijfelen - een groot gebrek. Vroeger, nadat ik op soortgelijke hoedanigheden in 't boek van den heer Piqué had opmerkzaam gemaakt, heeft men mij geantwoord, dat de een meer belezenheid had, dan de ander. Het was, met verlof, een onnoozele repliek. De vraag is niet, of men belezenheid heeft. Maar hierop komt het neer, of men zooveel en datgene heeft nagegaan, waarvan de juiste kennis en opvatting der zaken afhankelijk zijn; of men den gang van de oplossing der quaestiën heeft gevolgd.

Onder de verdere gebreken van dit boek rangschik ik dit, dat bijna elke persoonsnaam van eenig gewicht vergezeld gaat van een bijvoegelijk naamwoord, dat den aard der lieden schijnt te moeten verduidelijken. Zoo heeft men de ‘losbandige eerste vrouw’ van Hendrik IV, den ‘trotschen, heerschzuchtigen Karel I van Engeland,’ den ‘dommen en ruwen Peter III van Rusland,’ den ‘half krankzinnigen Marat,’ enz. Vooreerst is dusdanige qualificatie veelal niet in staat, om al de eigenschappen van den historischen persoon naar behooren te doen kennen en zijn gedragingen in 't rechte licht te stellen. Maar al vermocht zij dit ook, dan doet zij dit kwaad, dat zij al dadelijk, bij de eerste kennismaking, het oordeel benevelt door een gunstig praeadvies te geven of vooroordeel tegen dezen en genen te wekken. Wie nu b.v. de reeks van geschillen van Karel I met het parlement wil doorgronden moet niet, van den beginne aan, den koning als ‘trotsch en heerschzuchtig’ leeren beschouwen. Kan men geen volledig portret van den vorst ontwerpen, noch er een vrij uitvoerige schets der karakters van zijn tegenstanders aan tegenover stellen, dan is 't beter te zwijgen, dan een paar bijvoegingen daarheen te werpen.

Er komen - wat m.i. insgelijks een paedagogische tekortko-

ming is - in het boek zeer vele namen en zaken voor, die òf hadden moeten verklaard, òf verzwegen worden. Er wordt van 't ostracisme gesproken, maar wat het is, vindt men niet vermeld. Het wemelt van namen, als Tieck, Chateaubriand, Béranger en zoovele anderen; doch van geen enkel hunner geschriften wordt zelfs de titel medegedeeld. Wordt nu en dan iets verklaard, dan is 't zeer dikwijls een uitlegging, waaraan veel ontbreekt. ‘De whigs beweerden, dat het volk het recht van verzet had tegen een vorst, die zijn macht overschreed. De tories predikten aan de onderdanen eene lijdelijke gehoorzaamheid.’

- Een ander voorbeeld: de presbyterianen worden tusschen haakjes gekenschetst als ‘gematigde protestanten en monarchalen,’ de independenten als ‘dweepzieke protestanten en republikeinen.’

De heer Dozy roemt den populairen, begrijpelijken toon van dit handboek. De toon kan 't niet goedmaken, indien de zaken zelven te kort schieten.

Dr. J.A. WIJNNE.

Geschiedenis van den dag.

Nauw begint Frankrijk te bekomen van den schrik, van de uitputting van den laatsten oorlog, of het raakt weder aan het gisten en vertoont het oude schouwspel: het dobbert tusschen een omwenteling en een staatsgreep. Twee stroomen ziet men tegen elkander inwerken, den monarchalen en den republikeinschen; kort na het sluiten van den vrede scheen de eerste de overhand te zullen houden; niettegenstaande Gambetta, de vertegenwoordiger van het republikeinsche beginsel, het meest had gedaan voor de g l o i r e van Frankrijk en, hoe dol ook, door zijn energie en zijn rustelooze werkzaamheid de eer van Frankrijk had gered, bestond de nieuwe Nationale Vergadering voor het grootste gedeelte uit monarchalen, die alleen van het oprichten van den ouden legitimistisch-orleanistischen troon heil verwachtten. Er ging een beweging door de geesten, die de monarchalen voordeelig was; men had een afkeer van het drijven voor het ideaal van een volmaakten Staat, waarbij aan iedereen dezelfde rechten werden verzekerd, men critiseerde het algemeen stemrecht en dacht met genoegen aan de reactie, die de groote hydra, de democratie, zou aan banden leggen. De opstand der Commune, het vandalisme in de schitterende hoofdstad, moest natuurlijk die geestesrichting bevorderen; geen kreet werd vernomen uit het kamp der aristocratische partij, die van deernis sprak met de duizenden, die in het monsterproces werden gerecht, of van

oeconomische bezwaren om zoovele en daaronder voortreffelijke handen aan den arbeid te onttrekken en op kosten van den Staat maanden lang in preventieve gevangenschap te houden. Integendeel, men meende het heil van Frankrijk alleen te verzekeren door ongehoord strenge maatregelen, als waren de kinderen der omwenteling geen zonen van hetzelfde vaderland. Twee jaren is het straks geleden, dat Frankrijk gedwongen werd den vrede te sluiten met Duitschland, en nog altijd verkeert het grootste deel, het woeligste, in staat van beleg.

Langzamerhand bleek echter dat die geestesrichting geen blijvende was, maar slechts veroorzaakt door den verbijsterenden indruk van de ongekende nederlagen; in tijden van grooten druk, van felle noodlotslagen ziet de mensch als bij instinkt om naar het verledene en beschouwt zijn ramp als een gevolg van zijn eigen val. Bij een meer standvastig en diepzinnig volk zou daarom de groote oorlog een tijdperk van volkomene en duurzame reactie hebben kunnen teweeg brengen, maar de Franschen zijn te levendig van aard voor langdurige indrukken en te oppervlakkig om een ander bestaan aan te vangen op grond van hun gemoedsleven. De reactionaire meerderheid van de Nationale Vergadering, die nog altijd op den eersten indruk voortbouwt en daarnaar het tegenwoordige Frankrijk wil afmeten, werd telkens door de werkelijkheid in het aangezicht geslagen en lijdt aan schromelijk zelfbedrog. Steunend op de openbare meening des lands, die bij de verkiezing en onder de ruïnen van den oorlog sprak, meende zij, dat zij door decentralisatie de regeering des lands voor goed in haar macht zou brengen. Zij was het, die de wet op de Algemeene Raden doordreef; de verkiezing van de leden dezer Raden zou immers even monarchaal uitvallen; die corporaties zouden even zoovele bolwerken zijn voor haar staatkunde, en wanneer de traditioneele staatsgreep zich herhaalde en de Nationale zelve onmachtig geworden was in den zetel der regeering, zou uit die Algemeene Raden de Rood-Nationale voortkomen, die voor de belangen des lands waakte.

Bittere teleurstelling; de meerderheid van die Raden bleek met een geheel anderen geest bezield; niet alleen dat zij zich voor liberale, d.i. republikeinsche maatregelen verklaarde, op algemeen verplicht lager onderwijs aandrong, zij richtte adressen van sympathie aan den man, in wien de meerderheid zich zoo deerlijk had vergist, dien zij had gehouden voor den wachter bij het heiligdom der monarchie, en die met verloochening van zijn verleden den toegang tot den tempel der vaderen versperde en aan de republiek den voorrang gaf boven de monarchie. Sommige Raden - maar dat waren uitzonderingen - drongen zelfs aan op ontbinding van de Nationale Vergadering om daardoor de monarchale meerderheid te verdrijven.(*)

(*) De uitslag van de verkiezingen voor de Algemeene Raden in October '71 gaf de volgende cijfers: 225 legitimisten; 120 Bonapartisten; 1200 liberaal-conservatieven of Thiers-republikeinen; 755 republikeinen en 225 radicalen.

Wilde men de meerderheid der Algemeene Raden nog niet als bewijs laten gelden, dat de verkiezingen onder den oorlogsdruk slechts de uitdrukking waren van een voorbijgaande stemming, de aanvullingsverkiezingen voor de Nationale Vergadering moesten wel allen twijfel wegnemen. Schier uitsluitend waren zij in het voordeel van de republikeinen en radicalen; het is vooral deze uitslag, die het linkermidden, de Thiers-republikeinen zooals men hen zou kunnen noemen, tot een invloedrijke fractie heeft gemaakt; vroeger had zij weinig vasten samenhang, een groot deel der leden bezocht ook de vergaderingen van het rechtermidden, een ander deel hield steeds raad met de gematigde linkerzijde; langzamerhand is haar programma gerijpt, heeft zij aan vastheid gewonnen; haar invloed bestaat daarin dat zij anti-monarchaal en constitutioneel-republikeinsch is en daardoor de linkerzijde met haar verschillende schakeeringen voorgaat en den weg wijst. Eenige invloedrijke leden hebben zich bij deze fractie aangesloten; generaal Chanzy, die een tijdlang president der fractie was; Picard, de gezant te Brussel, is een der voornaamste woordvoerders.

De loop der omstandigheden, de verkiezing van de Algemeene Raden, de aanvullingsverkiezingen voor de Nationale Vergadering hebben tengevolge gehad, dat de besliste meerderheid van de monarchalen verdwenen is; de Nationale is thans verdeeld in bijna gelijke helften; de monarchalen winnen het nog, maar met slechts eenige stemmen.

Men zou evenwel verkeerd doen met uit deze gedeeltelijke verplaatsing van de meerderheid der volksvertegenwoordiging het besluit te trekken, dat het Fransche volk op weg is om met volkomen zelfbewustzijn en kennis zich voor de republiek te verklaren. Thiers heeft van het begin af gezegd, dat de toekomst behoorde aan ‘den meest wijze’, dat is volkomen waar en een bewijs, dat Thiers zijn volk kent; duidelijkheidshalve wordt die zinspreuk het best verklaard door te lezen: ‘den meest bedaarde,’ en schoon schijnbaar in tegenspraak is de monarchale richting bij de stemming in Februari '71 en later de republikeinsche richting bij de verkiezing voor de Algemeene Raden en voor de vacaturen in de Nationale Vergadering, gegrond op hetzelfde beginsel, de behoefte namelijk aan rust, den afkeer van verandering, van revolutie. Die overwegende karaktertrek heeft het Fransche volk in '51 zich voor Napoleon doen verklaren en zijn onteerend despotisme dragen en toejuichen, in Februari '71 een reactionaire Nationale Vergadering doen verkiezen, in October republikeinsche Algemeene Raden, terwijl het op grond van de aanvullingsverkiezingen niet twijfelachtig is, of een ontbinding van de Nationale Vergadering zou een volksvertegenwoordiging geven, geheel tegenovergesteld aan die van Februari '71.

Het is een door de Fransche republikeinen zelven erkend feit, dat in Frankrijk alleen de groote steden en enkele streken in het zuiden door overtuiging republikeinen zijn, maar overigens bij verre weg de groote meerderheid de republiek - en zij heeft 't er dik-

werf naar gemaakt, - volstrekt geen krediet heeft, en veeleer wantrouwen inboezemt. De Thiers-republiek heeft het wantrouwen gedeeltelijk weggenomen; zij heeft den Commune-opstand overwonnen en het bewijs geleverd, dat zij ook tegen de meest strenge maatregelen niet opziet; schoon de republiek nog maar korten tijd heeft bestaan, heeft zij door het stipt handhaven der orde zich gevestigd, men is aan haar gewoon geworden; bij de levendigheid en opgewondenheid van het Fransche volkskarakter, bij de hevigheid van de partijdrift moet een overgang tot een anderen regeeringsvorm weder aanleiding geven tot strijd, wellicht tot een burgeroorlog. Toen Thiers te Bordeaux zeide, dat de republiek het minst verdeelt, kon hij met recht, tegenover de Nationale Vergadering, die het aanhoorde, worden uitgelachen; maar dat woord is waar geworden, omdat de monarchalen het nooit over hun koning eens zijn geworden en de fusie steeds een zotte komedie is geweest. Legitimisten, Orleanisten en Bonapartisten zijn grootheden, die in 't eind elkander vernietigen, omdat zij ieder aan hun eigen pretendent de voorkeur geven. De republiek - of de monarchalen het willen erkennen of niet, is in zeker opzicht neutraal gebied, niet voor de partijmannen van de Nationale Vergadering, maar voor de kiezers; het volk, met meer gezond verstand begiftigd dan de kamerleden, is tot de praktische overweging gekomen, dat de allereerste vereischte van een regeering is, dat zij waarborgen aanbiedt voor het handhaven der maatschappelijke orde; en deze juist wordt door de monarchalen met hun onderling strijdige inzichten in gevaar gebracht.

Het is inzonderheid bij den handelsstand, bij de neringdoende volksklasse, bij de bourgeoisie dat dit utiliteitsbeginsel wordt gehuldigd; de gevolgen van het verstoren der maatschappelijke orde worden daar het eerst gevoeld, het materieel bestaan onmiddellijk bedreigd. Hoe weinig deze klassen met politieke overtuiging op hebben, hebben zij in '51 en later getoond.

De republikeinsche volksvertegenwoordigers, hetzij in de Nationale Vergadering, hetzij in de Algemeene Raden werden echter op de meeste plaatsen verkozen met een niet altijd aanzienlijke meerderheid. De talrijke minderheid, die voor de conservatieve of monarchale candidaten opkwam, bestond meest uit clericalen; het zwaarste contingent werd geleverd door het platteland, waar de pastoor elke week tot stichting der geloovigen en tot opbouwing in hun allerchristelijkste overtuiging den President der republiek en zijn geheelen aanhang brandmerkt als den poel der goddeloosheid, en waar de alleenzaligmakende kracht wordt geleerd van de regeering van 's Pausen gehoorzamen zoon en dienaar, den graaf van Chambord, bijgenaamd Henri V. Men herinnere zich dat Frankrijk op het platteland duizenden en duizenden telt, die lezen noch schrijven kunnen; bij den boerenstand staan veelal die kundigheden in diepe minachting; men gevoelt een grooten afkeer van de dagbladen, ook daar waar men lezen kan, daar men politiek beschouwt

als een middel om wanorde te verwekken, als een weefsel van eigenbelangzuchtige intrigues. Pastoor denkt er waarschijnlijk evenzoo over, staat in politieke ontwikkeling weinig boven zijn boeren, maar ontvangt van hooger hand het wachtwoord, dat hem verplicht om tegen de republiek en de mannen, die haar dienen, eenige scheldwoorden bijeen te zoeken.

Neemt men het een bij het ander, dan komt men spoedig tot de overtuiging, dat de republikeinschgezindheid van Frankrijk zeer verdacht is; noem het de republiek zonder republikeinen, want inderdaad, geen land is minder geschikt voor de republiek; het volk is over het geheel te weinig ontwikkeld om dien regeeringsvorm te kunnen dragen, zich zelfs een behoorlijk begrip te kunnen vormen van de eischen, die hij met zich brengt; de republiek kan alleen bestaan, waar een ruime mate bestaat van algemeene politieke ontwikkeling, en deze kan eerst het gevolg zijn van de ontwikkeling op ander gebied. Het ontbreken van staatkundige overtuiging - wij spreken niet van politieken hartstocht bij zekere facties, te Parijs en elders - is het dan ook dat het Fransche volk zulke wonderlijke omkeeringen doet maken, het heden een Napoleon doet toejuichen en verheerlijken, morgen de republiek uitroepen en zweren bij die republiek, ook waar een man als Thiers welbezien slechts het bestuur van persoonlijke willekeur voortzet. Er is iets diep bedroevends in, een volk, dat zoovele onmiskenbare geestesgaven bezit, te zien overgegeven aan den schijn en het bestaan op politiek gebied te zien maken tot een karakterloos woordenspel, dat ons nu eens ergert, dan weder een glimlach afperst.

Hoe weinig diepen grond de strijd tusschen monarchie en republiek ook moge hebben, hij bestaat nu eenmaal en moet worden uitgevochten. Het strijdperk is voornamelijk de Nationale Vergadering. De rechterzijde of meerderheid maakt een treurige figuur; niet dat het haar evenals een groot gedeelte van de linkerzijde aan staatkundige overtuiging zou ontbreken, maar die overtuiging is van een zonderling gehalte; het voornaamste bestanddeel is geloof, een soort van fetischdienst, zich richtend op eenige personen, die zonder eenig nader bewijs geacht worden het geheim van Frankrijks welvaart en glorie van zich te zullen doen uitstralen. Een dier personen heeft er zich op toegelegd om in navolging van den Paus zich zelf onmogelijk te maken; de graaf van Chambord stelt zich voor om wanneer hij eenmaal Frankrijks troon beklommen heeft, zijn lessen van regeeringswijsheid te halen op het Vaticaan bij den man, die zonder blikken of blozen de geheele bestaande maatschappij vervloekt. De man is trouwens de type van zijn partij, de echt clericale, die zich de toekomst van den Staat denkt in den vorm eener theocratie, maar niet in den verheven Semitischen vorm, neen, zoo bekrompen, kleingeestig, armhartig als het monnikengeloof optreedt met cel en pij en lichaamskastijding. Men kan

zich haast niet voorstellen, dat die partij buiten de Kerk nog eenigen invloed uitoefent en toch is dit het geval; zij ontwikkelt met den dag meer een werkzaamheid, waarover men verbaasd staat; van heind en verre trokken de vrome pelgrims naar Lourdes, naar Salette om in aanbidding neder te zinken voor de wonderen, door onze Lieve vrouw verricht; en wanneer men zelfs in ons land prijzen durft uitloven aan hem, die bewijst dat die wonderen niet geschied zijn, dan is het zeker niet te verwonderen, dat men in Frankrijk duizenden telt, die de kunsten van priesterlist en bijgeloof voor goede munt opnemen. Die pelgrimstochten zijn echter slechts oefeningen voor de veelbelovende toekomst en tevens monstering van de krachten, waarover men beschikt. Het geloof wordt in de gemeenschap het meest bevorderd en het heeft ons verwonderd, dat op die merkwaardige tochten niet door een of anderen vrome een nieuwe verschijning van Moeder Maria is waargenomen en het zinsbedrog zich langs gewonen psychologischen weg epidemisch aan de geheele schare heeft meegedeeld.

Onder die pelgrims bevond zich de keur van de legitimistische afgevaardigden. De Fransche liberale bladen gaven hun tevredenheid te kennen, dat het aantal duizenden der groote menigte en eveneens dat der afgevaardigden beneden de verwachting der ultramontanen was gebleven. Men kan gemakkelijk tevreden zijn; ons verwonderde het veeleer, dat die bijgeloovige onderneming zoo goed is geslaagd en zelfs Frankrijks hoofdstad haar contingent tot het vroom bedrog leverde. Nantes was de éenige plaats, waar een vijandige demonstratie tegen de dolende wonderridders plaats had en zonder voorstander te zijn van straatschandaal, kan men op dat feit wijzen als een der weinige lichtpunten; indien toch een volk zoo weinig gevoel van verontwaardiging meer bezit, dat het onverschillig blijft voor zulk een vertoon van bijgeloof, zulk een speculatie op de onkunde, dan moet dat volk wel diep gezonken zijn en evenmin gevoel hebben voor een aantal andere zaken, die totnogtoe voor den mensch vereerend werden gehouden.

De kracht van de clericale partij is evenals overal elders gelegen in haar organisatie, in haar straffe eenheid; de vrije Gallicaansche priesters zijn in Frankrijk schier uitgestorven; hier en daar leeft nog een enkele, stil en verborgen op het platteland, in angstig vreezen dat de muren zullen verraden, wat er bij wijlen omgaat in zijn gemoed, want een enkele vrijheidskreet en het is gedaan met hem; hij wordt uit het gelid gestooten en de keten der hierarchie sluit zich boven hem, zooals eertijds de wateren zich sloten boven den martelaar, die des nachts in de diepte van het meer verdween. Van de bisschoppen gaat het wachtwoord uit, van de bisschoppen, die evenals hun Duitsche ambtgenooten zich een voor een hebben gebogen onder het Pauselijk absolutisme, onder den ijzeren scepter van den generaal der Jezuïeten. Het grootste aantal gedweeën, slaven vindt men op het platteland, waar de ontwikkeling het geringst is; ook in de hoogere standen is echter in de

laatste vijf en twintig jaren de invloed van de Roomsche geestelijkheid op een ontzettende wijze toegenomen. Na de omwenteling van '30 werd de invloed der geestelijkheid ingeroepen om den troon van den burgerkoning te schragen; de voorwaarde was het onderwijs, de overlevering van de vrouwen en kinderen, - in Frankrijk beiden even weinig in tel, - aan de beulshanden van den priester. Vóor dien tijd weinig ontzien in het steeds spottende Voltairiaansche Frankrijk, drong de sluwe priester zich overal in, werkte op de mannen door het geweten der vrouwen en op de toekomst door een reeks van kloosterscholen op te richten, waarin vooral de kinderen der aanzienlijken hun opleiding genoten; deze weg leidde tot een dubbel resultaat; niet alleen dat de invloed van de geestelijkheid op allerlei gebied toenam, zij verzamelde tevens onmetelijke schatten; Frankrijk werd met geestelijke inrichtingen overdekt.

Niet alleen door het aantal volgelingen, door haar ontzettenden rijkdom is de geestelijkheid machtig, nog meer is zij het door de onverschilligheid, die de Franschen tegenover het drijven der geestelijkheid kenmerkt, ook waar zij voor zich zelf met alle kerkelijk geloof gebroken hebben en Voltaire nog altijd als den grootsten wijsgeer huldigen. De geschiedenis van de pelgrimstochten van dezen zomer levert daarvan een merkwaardig bewijs; werkelijk meende men, dat het hier een onschuldig spel gold, goed voor vrouwen en kinderen; de President der Republiek, de oude Thiers, het eminente hoofd van den Staat, meende den toorn der clericalen over het uitjouwen van de pelgrims te Nantes te moeten ontwapenen door den Roomschen Eeredienst voor den waren nationalen te verklaren; te Parijs had de aftocht van de pelgrims plaats onder het oog van den bevelhebber van Parijs, generaal Ladmirault. Ja, wat meer zegt; zelf niet geloovend aan het kerkelijk spel, werd een goed deel der bourgeoisie gedwongen aan de vrome plechtigheden deel te nemen, uit vrees voor de ongenade van den priester; zoo werd de bourgeoisie, om een uitdrukking te bezigen van het orgaan van Gambetta, de *République Française*, zoo werd de bourgeoisie niet alleen gebogen maar ook onteerd.

In den stroom der gebeurtenissen, bij den telkens veranderenden toestand door de verschikking der partijen en door de manoeuvres der Regeering, gaat de indruk van een aantal gebeurtenissen in Frankrijk spoedig voorbij; ook uit de zittingen van de Nationale Vergadering zouden wij een aantal feiten kunnen opnoemen, die pleiten voor de toenemende macht van de clericale partij; haar eischen worden ingewilligd niet zoozeer uit overtuiging als wel uit vrees. Thiers verklaarde herhaalde malen den Roomschen Eeredienst voor den nationalen dienst van Frankrijk; van daar dat de Minister van Eeredienst, Jules Simon, vroeger lid van de Roode Internationale, vrijdenker en wijsgeer voorzoover zijn zwakke hersens reikten, een circulaire uitvaardigde, om ingevolge het besluit der Nationale Vergadering te verzoeken om een

plechtige misdienst ter wijding van de werkzaamheden van de Nationale Vergadering. En daar ging op den Zondag na de opening der volksvertegenwoordiging de President der Republiek met zijn Ministers en met het bureel der Nationale Vergadering ter kerke; zij plaatsten zich naast het altaar; de bisschop sprak voor hen een rede uit, waarin onder zinspeling op een Bijbelsch verhaal de wenschelijkheid betoogd werd van de verwijdering van de republiek met haar President en de erkenning van den Koning bij Gods genade, Hendrik V, dien ‘de kinderen Belials niet wilden erkennen.’ ‘Gebogen en onteerd’ - de uitdrukking is waarlijk niet te sterk! En datzelfde schouwspel had plaats in schier alle Roomsche Kerken van Frankrijk, terwijl de clericale dagbladen het hoofd der Regeering elken dag allerlei beschuldigingen naar het hoofd werpen en op zijn verwijdering aandringen met een hardnekkigheid als de oude Cato de noodzakelijkheid van de verwoesting van Carthago herhaalde.

Men heeft moeite zich dien toestand in te denken, men zou dien voor onmogelijk willen houden, indien het geen feiten waren, feiten, die wij niet genoeg opmerken, omdat zij met de snelheid van den dag voorbijgaan. Maar de meerderheid van Frankrijk is niet clericaal, zal men zeggen, de uitslag der verkiezingen bewijst het, want de monarchale candidaten delven het onderspit; 't is waar, maar in een land, waar zulke feiten voorvallen, zonder dat de Regeering zich krachtig toont, zonder dat het volk luide protesteert, daar is de clericale partij machtig door de karakterloosheid van de tegenpartij, door de algemeene onverschilligheid; in zulk een land moet de clericale partij eenmaal zegevieren, omdat zij een vast doel heeft bij de algemeene verdeeldheid en het bereiken van dat doel najaagt met a l l e middelen.

't Is altijd een ramp, wanneer een volksvertegenwoordiging een clericale, een kerkelijke fractie in haar midden heeft; het geeft een heillooze verwarring bij het onderzoek van de staatkundige quaesties, doet die onzuiver stellen en werkt tevens demoraliseerend, omdat de Kerk nog altijd een machtige factor is bij het volk, bij de kiezers, wanneer men althans met het algemeen stemrecht ook de minder ontwikkelde massa daaronder heeft aangenomen. Nergens is dit echter meer het geval dan in Frankrijk, waar met de algemeene onkunde ook het bijgeloof, het ultramontanisme is toegenomen.

Nu is op de geheele monarchale meerderheid de qualificatie van clericaal niet direct van toepassing; zuivere volbloed clericalen vindt men alleen bij de uiterste rechterzijde; de zwarte kleur begint iets af te nemen bij de fusionisten, die liefst den graaf van Chambord zouden hebben, maar ook geen bezwaar tegen den graaf van Parijs, die tot heden geen enkel bewijs heeft gegeven, dat hij op het voogdijschap van den Paus gesteld is. De laatste, de prins van Orleans, is uitsluitend de patroon van het rechtermidden, en gaat door voor hetgeen men 25 jaar geleden liberaal noemde. Hij is de vertegenwoordiger van

die bourgeoisie, die meent dat iedereen genoeg heeft aan die mate van vrijheid, die zij in haar voornaamheid en zelfgenoegzaamheid ook voor anderen dienstig acht. 't Is mogelijk dat haar programma, consequent doorgevoerd, aan de behoefte van het tegenwoordige Frankrijk voldeed, waar men meer dan een halve eeuw over vrijheid allerlei schoone phrasen heeft verkocht, zonder haar te kunnen dragen, haar steeds voor zich zelf eischend, maar haar nooit aan anderen verleenend, terwijl een twintigjarig despotisme nog meer voor die vrijheid heeft onvatbaar gemaakt.

Het geslacht van de prinsen van Orleans is echter weinig geschikt om een proefneming te wagen; die prinsen, schoon het hun niet aan verstandelijke vermogens ontbreekt, hebben zich altijd gehaat gemaakt door hun zelfzucht en meer bepaald door hun gierigheid, en niet onmogelijk dat hun eenvoudigheid - Louis Philippe maakte zich daardoor belachelijk, - daarmee in verband staat. Deze persoonlijke eigenschap echter daargelaten, ligt op hen en op de partij, die hen dient, een traditioneele vlek, die elke gedachte, dat het Fransche volk met hen een betere toekomst zou te gemoet gaan, verbant. Die vlek is het verbond met de clericalen; in '30 was dat bondgenootschap met de clericalen een fout, - men heeft later ook andere liberale partijen haar zien begaan, - die haar verontschuldiging vindt in de argeloosheid, waarmeê men den liberalen schijn van de clericalen voor goede munt opnam. De ervaring echter moest wijzer gemaakt hebben en doen zien, dat het clericale liberalisme niets is als een slang, die langzaam opkruipt om te verworgen. Maar ondervinding heeft de Fransche oud-liberalen, de mannen van de parlementaire bourgeoisie niet gebaat. Is het eigenbelang, die hen nog heden om den steun der clericalen doet bedelen of althans de ultramontanen zoo naar de oogen zien, dat zij nauw een voet durven verzetten buiten den kring, door de Zwarten aangewezen? Een aantal stemmingen in de Nationale Vergadering strekken ten bewijze, dat de monarchale meerderheid ook met de dolste eischen van de Zwarten zoo niet instemt, dan toch meestemt. Om slechts éen punt te noemen, de wet op het lager onderwijs van den minister Jules Simon, waarlijk niet overdreven liberaal, werd in de afdeelingen verminkt onder leiding van den bisschop van Orleans, mgr. Dupanloup, maar ook het nieuwe clericale ontwerp is tot heden niet in behandeling gekomen, omdat de Zwarten in den bestaanden toestand hun voordeel vinden. Tal van adressen van Algemeene Raden drongen aan om de onderwijswet aan de orde te stellen en verplicht kosteloos leeken-onderwijs in te voeren, - te vergeefs; en waar gemeenteraden, zooals te Lyon, het waagden aan het privilege van de geestelijkheid op het gebied van het onderwijs te komen, werden zij door de Regeering gedwarsboomd, die de rechterzijde geen ergernis wilde geven. Noem het zucht tot zelfbehoud, die oude parlementaire bourgeoisie

tot den slippendrager maakt van de clericalen, want zonder dien steun kan zij zich geen oogenblik staande houden, maar zeg dan ook: wanneer zulk een partij aan de Regeering mocht komen, zal Frankrijk nog dommer, nog bijgelooviger, nog ultramontaanscher worden; evenals de schaduw volgt het zwarte spooksel de oud-liberale partij en is voortaan onafscheidelijk daarmeê verbonden. De overwinning van die partij is niet de herleving, maar het langzaam verval van Frankrijk. Gelukkig dat de pretendenten-verdeeldheid tot heden die partij onmachtig heeft gemaakt om het doelwit harer wenschen, de vestiging harer monarchie te verwezenlijken; tusschen den graaf van Chambord en den graaf van Parijs is slechts een onderscheid in graad, niet in beginsel, indien men let op de praktische werkzaamheid van de monarchale partijen; ja, de partij van den graaf van Chambord en zijn legitimisten verdient door haar openhartigheid en haar consequentie meer achting dan de volgers van den graaf van Parijs, die de clericalen dezelfde vrijheid geven, schoon zij inwendig van het kerkelijk geloof geheel vreemd zijn en alleen het wierookvat zwaaien om langs dien weg de heerschappij te verkrijgen en den troon te veroveren.

Zoowel Bourbon als Orleans is voor Frankrijk de vertegenwoordiger geworden van een nieuwe dynastie, en een nieuwe dynastie wordt alleen gesticht, wanneer de vertegenwoordiger uitmunt en een grooten persoonlijken indruk maakt; geen van beiden kan zich echter daarop beroemen; de graaf van Chambord is, zijn ongelukkig geloof daargelaten, een kleingeestig man; hij heeft de eigenzinnigheid van een oud man en is de type van een geslacht dat uitsterft. De prinsen van Orleans zijn in Frankrijk nooit bij het volk bemind geweest, omdat zij zich nooit door een of andere uitstekende eigenschap aanbevolen; nooit uitmuntend door eenige kracht zou hun een plaats in den gewonen burgerstand kunnen worden afgestaan, waar hun geschiktheid om voor hun eigen zaken te zorgen hun zou te pas komen; als troonpretendenten maken zij een ongelukkige figuur; zij zijn zelfs niet in staat om te intrigueeren en laten dat hun partij voor hen doen.

In trouw gezelschap en eendrachtige samenwerking tegen de republiek vindt men in den monarchalen kring in den laatsten tijd ook de Bonapartisten; hun isolement in de Nationale Vergadering heeft opgehouden; Rouher staat aan het hoofd van een 22 getrouwen, natuurlijk niet om een der oude dynastien op den troon te helpen, maar om het water troebel te houden. Men beweert echter dat ‘de wijsgeer’ op Chislehurst ontdaan is over die compagnieschap en bevel heeft gegeven om zich althans met de legistimisten niet te veel te verbroederen. Hoe zwak de Bonapartistische partij in de Nationale Vergadering ook moge zijn, de terugkeer van den sluwsten en listigsten der pretendenten blijft steeds een mogelijkheid; een deel van het leger is nog altijd op zijn hand; het ambtenaren-personeel, dat onder hem goede dagen heeft gehad, is nog hetzelfde, de tragedie van Sedan raakt ver-

geten en de Bonapartistische pers heeft zoo dikwerf herhaald, dat de keizer het slachtoffer is geweest van bedrog, dat het bij de Franschen volstrekt geen onmogelijkheid is, dat zij er aan gaan gelooven. Het voortdurend gekijf der partijen, de onmogelijkheid om zonder botsing uit de tegenwoordige crisis te geraken, moet natuurlijk de verloopen 20 jaren van rust en materieel welvaren in een aantrekkelijk licht doen schijnen. Er zijn Franschen in aantal, die meenen dat de jeugdige Loulou, die bij Saarbrücken zooveel bewijzen van onverschrokkenheid gaf, nog de meeste kans heeft van de troonpretendenten, niet op dit oogenblik, maar wanneer het tijdperk van verwarring is gekomen, dat volgens den tegenwoordigen stand der partijen moeilijk kan uitblijven. De eindbeslissing van de tegenwoordige crisis van Frankrijk zal, naar wij vreezen, niet vallen door de politieke overtuiging van het volk - want die bestaat slechts bij een zeer gering deel, - maar op grond van het utiliteitsbeginsel of, zoo men wil, uit zucht naar veiligheid, naar maatschappelijke orde. En vallen wij de Franschen daarover niet te hard; men moet in dezelfde omstandigheden geleefd hebben om doordrongen te zijn, dat werkelijk de handhaving van de maatschappelijke orde de eerste voorwaarde is, die men aan een regeering stelt en stellen moet.

Het eerste tijdperk der republiek was steeds dat waarbij de gematigde republikeinen door de ultras werden overvleugeld en de rooden hun holle onhoudbare theorien op den Staat toepasten, zonder te begrijpen dat proefnemingen op het leven altijd hoogst gevaarlijk zijn. De republiek van '48 moest eerst haar bestaan afstrijden in den Juniopstand, in '71 moest eveneens Mac Mahon de Communisten te Parijs ten onderbrengen. Na dien tijd zijn de roode republikeinen en de socialisten in de Nationale Vergadering tot een kleine fractie saamgesmolten. Het schijnt soms dat de republiek van '71 onder een goed gesternte staat; hoe weinig uitzicht zij ook na den oorlog had om ooit regeeringspartij te worden, haar kansen zijn met den dag verbeterd; wij wezen reeds op de verkiezingen voor de Algemeene Raden en de aanvullings-verkiezingen voor de Nationale Vergadering; voortdurend ontving zij versterking. Men heeft dit resultaat te danken aan verschillende oorzaken; vooreerst dat de republiek, in '70 door overrompeling verkregen, vooral tengevolge van de verdeeldheid der monarchalen is blijven bestaan en haar omverwerping thans gelijk zou staan met een omwenteling; in de tweede plaats echter dat de Thiers-regeering, die voor republikeinsch doorgaat, steeds de maatschappelijke orde heeft weten te bewaren en met name tegen de Communisten een voorbeeldige gestrengheid heeft aan den dag gelegd; had Napoleon III om de Franschen met wat speelgoed in den vorm van een schoone phrase tevreden te stellen, de uitdrukking uitgevonden: *l'Empire c'est la paix*, Thiers werkt evenveel uit door zijn telkens herhaalde phrase:

la République c'est l'ordre, en zoolang het feitelijk blijkt, dat Thiers het ernstig daarmee meent en gereed is de daad bij het woord te voegen, zal het grootste deel van Frankrijk de republiek blijven steunen, niet uit overtuiging, maar op grond van het utiliteitsbeginsel. En de houding van de republikeinen in en buiten de Nationale Vergadering is van dien aard, dat zij overeenkomstig den geest van hun mandaat die ondersteuning ten volle verdienen. Hun eigenlijk programma is op den achtergrond getreden en hun eerste zorg is de bestaande Regeering te steunen en met opoffering van eigen inzicht het regeeren mogelijk te maken. Zelfs de radicale Gambetta, dien Thiers aanvankelijk tot de fous furieux rekende, heeft, zijn laatste reis door Savoye uitgezonderd, bewijs gegeven van een gematigheid en zelfbeheersching, waartoe niemand den ex-dictator in staat achtte. Was de republiek tevens een schrikbeeld, dat allerlei bloedige tooneelen voor den geest riep, de vader van de tegenwoordige republiek, Thiers, heeft er een qualificatie bij uitgedacht, waardoor het harde van den klank verdwijnt; hij noemt zijn kind de conservatieve republiek en vergeet nooit op het eerste vollen nadruk te leggen. Voeg er bij dat deze republiek tot heden niets van een republiek heeft als den naam en de Thiers-regeering zoo mogelijk nog persoonlijker en willekeuriger is dan die van Napoleon III, dan komt het streven van de meerderheid der Franschen naar de republiek ons voor als een dier samengestelde verschijnsels, die men eerst begrijpt, wanneer men ze geheel heeft ontleed. Van daar tevens dat het onmogelijk is met eenige zekerheid iets omtrent het einde van de tegenwoordige crisis te voorspellen; in het algemeen heeft men het tegenovergestelde van den loop der zaken in '48; toen was de algemeene richting naar de monarchie evenals thans naar de republiek; de Kamer in '49 na de Constituante verkozen, gaf slechts één derde republikeinen, terwijl thans de republikeinsche leden steeds toenemen; maar de achtergrond boezemt wantrouwen in. Naast de onzuivere elementen vindt men echter onder de republikeinen ook den liberalen kern van Frankrijk in den goeden zin des woords. Terwijl het gematigde deel der rechterzijde aan het oude programma der parlementaire bourgeoisie blijft hangen en aan de voogdijschap van de clericalen zich noch durft noch kan onttrekken, bevat het programma van de republikeinen voor het oogenblik niets anders dan hetgeen de liberale partij in alle landen òf eischt òf reeds verkregen heeft: vrijheid van vereeniging en vergadering, van drukpers, enz. Verdient zij daarom onze sympathie, niemand kan de werkelijke republiek in Frankrijk denken dan als een tijdperk van overgang. Wordt de Thiers-regeering niet gemakkelijk gedragen, èn omdat zij slechts een voorloopige regeering is en de vele beangste zielen zich gaarne met het uitstel van de crisis tevreden stellen, èn omdat die regeering slechts in naam, niet inderdaad verschilt van de monarchie, niemand kan zeggen of de republiek als definitieve regeeringsvorm en

met de uitvoering van het republikeinsche programma dezelfde resultaten zou geven. De tegenwoordige republiek staat of valt met haar eigenlijken maker, en deze is een oud man, een man van den dag. Aan den republikeinschen regeeringsvorm zijn vooral in Frankrijk ernstige bezwaren verbonden door de afwisseling van het hoogste gezag; de Fransche partijen hebben nooit getoond die mate van zelfbeheersching te bezitten, die noodig is om als overwonnen partij het hoogste gezag in handen te laten van den politieken tegenstander; het voortbestaan van de republiek ook na den dood van Thiers zou een persoonlijkheid vereischen, die uitmuntte door geestkracht, die indruk maakte en vertrouwen inboezemde, en zulk een persoon is in Frankrijk niet te vinden; wanneer men de Nationale Vergadering overziet, staat men verbaasd over de armoede van eenigzins uitstekende mannen. Men heeft Gambetta genoemd als den erfgenaam van Thiers; men kan veilig aannemen dat het de stille hoop is van den ex-dictator, maar hoe gematigd deze zich ook in den laatsten tijd, wellicht met dat vooruitzicht, heeft gedragen, nu en dan verraadt hij zich weder en blijkt het dat hij uitstekenden aanleg bezit als volksleider, maar dat hij om aan het hoofd eener regeering te staan, te weinig ontwikkeld is, te weinig kennis bezit.

De houding van den President der republiek in den strijd of monarchie of republiek, getuigt meer van slimheid en kunstvaardigheid dan van vastheid. Een Engelsch correspondent vergeleek de regeeringskunsten van Thiers onlangs bij die van een vaardig paardrijder, die voor het oog van het verbaasd publiek vier paarden in een beperkte ruimte rondvoert; nu dreigt het eene, dan weder het andere zijn berijder af te werpen maar deze weet alle pogingen te verijdelen en blijft steeds meester. De monarchale meerderheid is Thiers een doorn in het oog, omdat hij hare verwachting heeft teleurgesteld; zij ging af op zijn oude monarchale overtuiging en duchtte niets kwaads van zulk een wachter bij de voorloopige republiek; zonder twijfel schuilt er evenveel ijdelheid als vaderlandsliefde in de verandering van politieke overtuiging van Adolph Thiers; hij wil als een andere Washington de grondlegger zijn van de nieuwe soort van republiek, die welbezien niets anders is dan een constitutioneele monarchie; wellicht dat hij werkelijk de herleving der monarchie onder een der bekende pretendenten voor een onmogelijkheid houdt bij de heftigheid van de partijschap en de conservatieve republiek tot een veilig neutraal gebied wil maken. Steunend op de linkerzijde was het doel van Thiers steeds zijn macht uit te breiden en allereerst duurzaam te maken; hij ontleende zijn macht aan de Nationale Vergadering, maar deze was steeds herroepbaar, van daar het voorstel van het linkermidden in het vorige jaar om die macht te verlengen voor den tijd van drie jaren; de meerderheid weigerde echter en na heftige discussies werd het voorstel Rivet-Vitet aangenomen, waarbij bepaald werd, dat de macht van Thiers evenlang

zou duren als die van de Nationale Vergadering, - een bepaling die niets besliste, daar de eerste aftreding van een van beiden het eigenlijke quaestieuse punt was.

Onder voortdurend protest van de radicale linkerzijde matigde de Nationale zich intusschen constitueerende bevoegdheid aan en overschreed haar mandaat, dat alleen was verleend om de quaestie van den vrede met Duitschland te beslissen. Men kon evenwel beweren, - en het werd langzamerhand zoowel door de rechterzijde als door het grootste gedeelte van de linkerzijde stilzwijgend aangenomen, - dat het mandaat zou eindigen, wanneer al de bepalingen van het vredestractaat met Duitschland waren vervuld, m.a.w. wanneer de oorlogskosten waren betaald en het vaderland van de bezetting der vreemde troepen bevrijd. Het gelukken van de groote leening deed echter dat tijdstip belangrijk verhaasten; omstreeks het midden van het volgend jaar, '73, zal het vierde milliard zijn betaald, en wanneer voor het vijfde en laatste milliard volgens het oordeel van de Duitsche regeering voldoende waarborgen worden gegeven, zal de geheele ontruiming plaats hebben. Beide partijen derhalve, zoowel Thiers als de monarchale meerderheid oordeelen, dat het zaak is vóor dien tijd de macht geheel in handen te hebben; is de rechterzijde in het bezit der regeering, dan kan zij bij de nieuwe verkiezingen pressie uitoefenen en zorg dragen voor het afvaardigen van een monarchaal gezinde Kamer; Thiers wil van zijn kant voor dien tijd den voorloopigen toestand doen eindigen en de definitieve republiek vestigen; indien dit gelukte, dan was haar bestaan verzekerd, en hij tevens de aangewezen man om haar verder te besturen.

Tijdens de laatste vacantie van de Nationale Vergadering, terwijl Thiers te Trouville de zeebaden gebruikte en het nieuwe geschut beproefde, werd daarom aan de officieuse bladen last gegeven om de verandering van de voorloopige republiek in de definitieve voor te bereiden; en toen de Nationale Vergadering den 12 November geopend werd, betoogde Thiers werkelijk de wenschelijkheid om de republiek op vaster grondslagen te vestigen en noodigde hij de Kamer uit een commissie te benoemen, die met hem daarover in overleg zou treden. Men kent de verontwaardiging van de rechterzijde over de Boodschap en haar voortdurend verzet tegen deze plannen. Na al de onstuimige vergaderingen en afwisselende stemmingen, zijn de zaken echter nog geen haarbreed verder gekomen. De rechterzijde doet den eisch van de ministerieele verantwoordelijkheid, een bedekten vorm, waaronder zij de macht geheel aan zich wil brengen; Thiers heeft de uitdrukkingen van zijn Boodschap iets verzacht en spreekt niet meer van de organisatie van de definitieve, maar de bestaande republiek; onder de eerste door hem verlangde constitutioneele veranderingen behoort de instelling van een Eerste Kamer, ten einde met haar de macht te verkrijgen de Tweede of de Nationale Vergadering te ontbinden. De

linkerzijde dringt aan op geheele of gedeeltelijke ontbinding van de Nationale Vergadering, ten einde langs dien weg een verplaatsing van de meerderheid te verkrijgen, terwijl de Regeering met die ontbinding alleen dreigt in de officieuse bladen, voor het geval dat de rechterzijde tegenstand blijft bieden. De vaste of definitieve republiek drijft op de onstuimige baren van de parlementaire zee heen en weer; heden op de golven, straks in de diepte en schijnbaar verloren; de berichten wisselen af als de weersgesteldheid. Toch schijnt het, dat eer de rechter- dan de linkerzijde aan de winnende hand is; het Ministerie is niet zoo zeer gewijzigd in den geest der meerderheid, maar de Ministers geven treffende blijken van groote welwillendheid tegenover de rechterzijde; de fractie van het linkermidden, die eenige dagen geleden nog doorging voor de eigenlijke regeeringspartij, met welke Thiers in overleg was getreden voor zijn constitutioneele hervormingen, is in den parlementairen strijd uiteengeslagen; een gedeelte wil zich met Casimir Périer afscheiden en bij het rechtermidden voegen; de positie van Thiers wordt moeilijker en zoo hij het pleit van de conservatieve republiek nog wint, zal het waarschijnlijk de rechterzijde zijn, die zijn geliefkoosd kind zoo kleedt, dat het zich niet roeren of bewegen kan en ten laatste door gebrek aan licht en lucht sterft.

En de phrasen over de moreele en intellectueele wedergeboorte, zoo sierlijk opgesmukt na den grooten oorlog, zijn verstomd, en Europa, dat werkelijk in vroeger jaren den machtigen, soms gezegenden, soms heilloozen invloed van Frankrijk heeft ondervonden, wendt zich af van het treurig schouwspel: een groot, een rijk begaafd volk, dat verscheurd wordt en zich uitput in binnenlandsche twisten, niet over het heil van het vaderland, maar over het bezit van de hoogste macht, een land waar het betere deel zwijgt, omdat de stem van het gezond verstand in de hitte van den partijstrijd niet wordt gehoord. En voor de groote quaesties van den dag, den verderfelijken invloed, de toenemende macht van het Ultramontanisme, en voor den kanker, die bestendig knaagt aan het leven der maatschappij, de sociale wanverhouding, heeft Frankrijk oog noch hart. Zoo de beschaving, het waarachtige humanisme gered wordt in de tweede helft der negentiende eeuw, dan zal het niet zijn door, maar in weerwil van Frankrijk.

21 December '72.

NOORMAN.

Letterkunde.

Geleende namen, geen geleende veeren.

Florence's droom Novelle door Annie Foore Arnhem D.A. Thieme 1872 Een deel gr. 80. Wendela. Door Ada Nore. Amsterdam. Gebroeders Kraay. 1872. Een deel gr. 80.

Geen grooter genot voor een pas beginnend schrijver dan zijn anonym of pseudonym uitgegeven werk uitbundig te hooren prijzen door desbevoegden, die niet weten noch gissen kunnen, dat zij den auteur zelven voor zich hebben. Zelfs de eerste gunstige beoordeeling in dagof tijdschrift geeft zulk eene streelende gewaarwording niet, omdat men nooit weten kan, of de uitgever hierin ook de hand gehad of er invloed op uitgeoefend heeft. Hier staat tegenover, dat de met zijn papieren kind ingenomen vader ook vernemen kan, hoe een goed vriend of bekende, op wiens oordeel hij prijs stelt, zijn eersteling een misgeboorte noemt en betuigt niet te begrijpen hoe iemand het hart heeft gehad zoo iets de wereld in te zenden. Maar als hij dit hoort zal hij juist te meer zich verblijden, zijn naam verborgen gehouden te hebben, en òf zich voornemen de pen te laten rusten, òf beproeven wat beters te leveren. In allen gevalle heeft het onbekend blijven dit nut, dat men zonder opspraak met lof en blaam zijn voordeel kan doen en, naar mate men geruster op onpartijdigheid meent te mogen afgaan, er door aangemoedigd of bij tijds gewaarschuwd en afgeschrikt wordt.

Nu is het in ons kleine land hoogst moeielijk, zoo niet onmogelijk, lang geheel achter de schermen te blijven. Als men gelezen wordt, wil het publiek ook weten wie het amuseert of onderwijst of sticht en - indiscreete lui vindt men altijd. Dit is jammer. Om verschillende redenen is het niet gunstig voor een schrijver, die er prijs op stelt onpartijdig beoordeeld te worden. Wel vraagt de goede kritiek niet naar zijne persoonlijkheid; - laat zich althans door persoonlijke vooringenomenheid of tegeningenomenheid niet beheerschen; - maar zij is niet alleen aan 't woord; *tout le monde s'y mêle;* en als iedereen

weet wie er schuilt onder dat ‘schrijver van’ - (met den titel van zijn eersteling), die door Jan en Alleman gecritiseerd wordt, is de aardigheid van de anonymiteit er af. De meeste schrijvers geven haar dan ook spoedig op, omdat zij nergens meer toe dient....

Met pseudonymiteit is dit evenwel eenigszins anders; en ik kan mij zeer goed voorstellen, hoe iemand zekere voorliefde krijgt en behoudt voor den aangenomen naam, waaronder hij opgang heeft gemaakt. Zelfs al weet hij, dat in de letterkundige wereld zijn geheim geen geheim meer is, mag hij nog veronderstellen, dat er onder het lezend publiek genoeg overblijven, die nooit zijn waren naam hoorden uitspreken. Hij kan zich telkens op nieuw verkneuteren, als zijn werk in zijn bijzijn opgehemeld wordt; het prettig vinden, dat zijn pseudonym eenige vermaardheid verkreeg en daarom vreezen iets van dat prestige te verliezen, als iedereen wist wie hij eigenlijk is. Niet alle schrijvers kunnen als Beets zoo leuk over Hildebrand zich blijven uitlaten, vooral dan niet, als zij alleen onder hun geleenden naam eenige vermaardheid verkregen en nooit onder eigen naam iets uitgegeven hebben.

Ik beweer om deze redenen, dat het indiscreet is van de pers, den persoon te noemen, die onder een pseudonym blijft schrijven, en zal noch Annie Foore noch Ada Nore verklappen, al weet ik met anderen hoe de beide auteurs der hier aangekondigde werken eigenlijk heeten

Wat de schrijfster van ‘Florences droom’ betreft, Annie Foore heeft zich door haar letterkundigen arbeid reeds gunstig aanbevolen. Behalve kleinere stukken gaf zij in het licht *Een Familiegeheim* in de guldens-editie en *Vrijheidszin en Dwingelandij*, dat bij afleveringen uitkwam. Thans komt zij niet met ‘een roman in twee of drie deelen’ voor den dag, zooals novellen- en romanschrijvers meestal na hun eersteling plegen te doen, maar met een min of meer uitvoerig verhaal in één deel, waaraan zij zelve den naam van ‘Novelle’ geeft.

Ik begin met eene kleine bijzonderheid (ik schrijf niet bizonderheid zooals zij. De Vries en te Winkel, noch van Dale spellen zoo in hunne Woordenboeken) van den titel. Op zijn Fransch komen er geen leesteekens op voor, waar die gewoonlijk staan, maar op zijn Engelsch een, waar dit in onze taal niet gebruikelijk is. Ik bedoel de 'of het afkortingsteeken in ‘Florence's Droom.’ Dit is hier geheel overbodig. Die komma dient alleen bij harde klinkers, zooals in ‘Amalia's tas’ of ‘Hugo's ros,’ om aan te duiden, dat men ‘Amalias’ niet moet uitspreken als ‘tas’ noch ‘Hugos’ als ‘ros’. ‘Florence's’ wordt even zoo uitgesproken als ‘Florences’; de *s* zonder komma is voldoende als teeken van den tweeden naamval. Maar als men nu uit deze navolging van Fransche en Engelsche gebruiken afleidt, dat de Novelle zelve op Fransche of Engelsche leest geschoeid is of een uitheemschen geest ademt, doet men verkeerd. Neen, Annie Foore is Nederlandsch in hare verdichting en schrijft goed Hollandsch. Het eenige wat men

misschien zou kunnen zeggen is, dat haar verhaal hier en daar wel wat Duitsch getint schijnt; maar waarom zou eene Hollandsche schrijfster ook niet *etwas Gemüthliches*, *etwas Schwärmerisches* kunnen hebben? Koud, nuchter proza is de taal zoo min als de inhoud van hare Novelle. Er zit poëzie in, niet in den zin van hoogdravendheid, noch in dien van hoog boven de werkelijkheid zwevend phantaseeren; neen, de toestanden die zij schildert vat zij dichterlijk op, hare personen idealiseert zij een weinig en blijft waar, al is hare levensbeschouwing niet optimistisch, al houdt zij zich niet geheel vrij van ziekelijkheid of sentimentaliteit zoodra zij een godsdienstigen toon aanslaat.

De hoofdinhoud van haar verhaal is eene liefdesgeschiedenis; maar hetgeen Florence en Hugo voor elkaar gevoelen is, wat Spielhagen zou noemen, die ‘kleingeestige, individueele liefde, die in wederliefde van het beminde wezen haar toppunt en hare grens vindt.’ Rechtstreeks veredelend werkt hunne wederzijdsche genegenheid noch op haar noch op hem. Zij wordt het slachtoffer van den laster, deze schrikt haar af van lichtzinnigheid en coquetterie, wat de liefde niet vermocht; en hare latere zachtmoedigheid en vergevensgezindheid zijn meer de vrucht van haar lijden, in verband met hare religieuse sentimenten, dan dat zij eenige kracht tot zelfbeheersching of drang tot hooger meer geestelijk leven put uit den hartstocht voor haar afwezigen geliefde.

Hugo, die door de ondeugd zijner moeder alle geloof aan de vrouw heeft verloren, laat zich door den schijn van Florences schuld misleiden; hij neemt voor waarheid aan wat een ellendige echtbreker hem voorliegt en eene jaloersche vrouw hem schrijft, ontvlucht zijne geliefde en verbergt zich voor een ieder.

Na lang eenzaam mijmeren en peinzen, wanhopend zuchten en klagen, - in welken tijd hij niets uitvoert! - komt hij tot het inzicht, dat hij de lasterlijke aantijging van het lieve meisje toch wel eens kon onderzoeken, verneemt per omgaande, dat er niets van waar is, snelt op de vleugelen der liefde naar de onschuldig verdachte en - komt te laat!.... Wat werkt nu de liefde voor het ‘beminde wezen,’ welks wederliefde ‘het toppunt en de grens’ was van zijn hartstocht, maar dat hij door zijne dwaze lichtgeloovigheid aan de tering prijs gegeven en verloren heeft, bij hem uit? Hij wordt genezen van zijn vrouwenhaat; dat is waar; maar verder?.... De vurige aanbidder verandert in een vroeg vergrijsden hulpvaardigen zoon voor de nagelaten moeder der aangebedene; plant met haar bloemen en een engelbeeld op het graf der lieve doode; philosopheert daar met de diep bedroefde vrouw over de questie, of Florence in den hemel kennis kan dragen van den toestand harer hier op aarde achtergelaten dierbaren; en hiermede is 't uit. Voor iedere nieuwe levenstaak, voor al het goede en groote, dat een jongeling met zijne geestvermogens zich voorspiegelen, een man van zijne talenten tot stand brengen kon, is hij verloren; de

maatschappij heeft aan zulke verliefde droomers niets; en hoe egoïstisch zulk soort van verliefdheid is, hoe weinig zij vermag tot redelijke en zedelijke ontwikkeling van den met den besten aanleg begaafden en wel opgevoeden mensch, blijkt uit dit verhaal zonneklaar.

Heeft de schrijfster dit in het licht willen stellen? Was dit haar doel, de hoofdstrekking harer Novelle? Zou zij hebben willen aantoonen, dat deze 'kleingeestige individueele liefde' - om nog eens met Spielhagen te spreken - het jammerzalige van dit aardsche leven slechts verhoogt en niets overlaat dan de hoop, in den hemel te zullen vinden wat hier ons wordt ontzegd? Ik geloof het niet. De begaafde schrijfster duide het mij niet ten kwade, maar ik betwijfel of zij wel zoo diep nagedacht en zelve deze gevolgtrekking gemaakt heeft. Mij dunkt in dit geval zou zij anders geschreven, althans iets hebben laten doorschemeren van hare afkeuring, en noch Florence hebben afgeschilderd als de reine onschuld zelve met de beminnelijkste meisjesdeugden toegerust, slechts een weinigje overschaduwd door ietwat lichtzinnige behaagzucht, die echter spoedig overwonnen wordt; - noch haar Hugo als een voortreffelijk jongmensch, wiens edele inborst slechts een weinig onderdrukt wordt door zijn vrouwenhaat, zoolang hij niet verliefd is, en zijn laatdunkend nederzien op zijne stadgenooten, die in zoo vele opzichten ver beneden hem staan; van welke gebreken hij echter geheel genezen wordt, zoodat hij het type van een edel mensch blijft en den idealen romanheld voorstellen moet....

Neen, als ik mij niet bedrieg heeft Annie Foore willen in beeld brengen de rampzalige gevolgen van kleinsteedsche bemoeizucht, kwaadsprekendheid en laster. Een onervaren, geheel onschuldig, allerliefst meisje moet door die kleingeestige Stikkelaars - zoo heeten de bewoners van haar landstadje - te gronde gericht worden. Om dit mogelijk te maken moet haar aanbidder edeler zijn dan die babbelaars, maar toch hun medehelper door zijne lichtgeloovigheid, welke alleen te verklaren is uit zijne vooringenomenheid tegen het vrouwelijke geslacht. Zijn ongeloof aan alle vrouwelijke deugd is het gevolg van het wangedrag zijner eigen moeder; en als het de bedoeling der schrijfster was, van ter zijde te laten uitkomen, hoe de misdaad van één mensch allernadeeligst werken kan op het lot van den evenmensch en door dezen weder op dat van anderen, durf ik gerust zeggen, dat zij dit doel heeft bereikt, maar ook, dat de genoemde hoofdstrekking van het geheele verhaal goed in het oog gehouden en zonder nadeel voor de kunst aanschouwelijk gemaakt is. Wij hebben dan ook hiermede slechts te rekenen en het recht niet naar meer diepte te zoeken, of eene hoogere levensbeschouwing of levensrichting te eischen, dan het stuk zelf aan de hand doet.

Boven schreef ik reeds, dat de schrijfster niet optimistisch is, vooral niet, voeg ik er nu bij, in het begin van haar verhaal! De schildering der zeden en gewoonten van Stikkel is niet vleiend. Tal van

bonte, meest harde verwen heeft zij op haar palet. De middel- en achtergrond der eerste tafereelen kleurt zij heel schril met scherpe toetsen. Zij wijken hierdoor niet genoeg naar achteren en laten de lichtpartijen op den voorgrond te weinig uitkomen. De meeste personen worden hierdoor in den aanvang geheel van hunne gebrekkige zijde te aanschouwen gegeven, en al het ellendige, geestdoodende van het leven in zulk een achterlijk binnenstadje valt in 't oog; maar toch is zij zelve te goed, om hare fantasiebeelden enkel van hunne scherp getoetste schaduwzijde te laten zien. Op de volgende paneelen komt hunne lichtzijde voor den dag: de slechtsten verbeteren zich, de minder goeden blijken nog zoo heel kwaad niet te zijn; en sommigen, van wie men geen hoogen dunk had opgevat, toonen eindelijk ook nog wel eenige goede eigenschappen te bezitten. Gezamenlijk hebben de Stikkelaars alle denkbare kleinsteedsche ondeugden en gebreken, maar hoofd voor hoofd zijn zij zoo erg boos niet, althans volstrekt niet slechter dan de bewoners van grootere steden. Bedoelde harde toetsen vindt men op de latere tafereelen dan ook niet terug. Zijn deze hierdoor misschien minder piquant, en missen zij het levendige, het aangrijpende van die bonter gepenseelde, scherper getoetste figuren; het doel is bereikt, het onheil is aangericht, Florence is vermoord, de ellendeling die haar compromitteert, de lasteraars die haar verguizen, de vrouwenhater die haar aan haar lot overlaat, - allen hebben hieraan meegewerkt; juist de hoofdzaak welke de auteur in beeld wilde brengen.

Ik kom er voor uit, dat het geheele verhaal veel tragischer zou zijn geworden, indien het slachtoffer van dat alles meer gestreden, meer geworsteld had, niet slechts met haar lot, maar ook en vooral met zich zelve, met haar hartstocht; maar hiertoe is zij te zwak, te karakter- of liever te beginselloos; zij laat zich meeslepen, geeft zich met gebonden handen over en, als Beets de uitdrukking niet veroordeeld had, zou ik zeggen: zij ‘gaat op’ in hare verliefdheid. De titel van een roman uit den ouden tijd, ik meen van Clauren, zou op haar toepasselijk zijn: ‘In de liefde vond zij haar graf.’ In plaats van echt tragisch is haar lot slechts treurig, medelijdenswaardig, en het zal zeker menige gevoelige lezeres, die belang leerde stellen in het onnoozele, beminnelijke schepseltje, erg spijten, dat het zoo ongelukkig met haar afloopt.

Behalve deze hoofdtendenz komt in deze novelle duidelijk voor den dag, hoe onbeduidend, ondegelijk het leven van vele zoogenaamde beschaafde vrouwen en meisjes in onze dagen nog is, hoe onvoldoende het gewone onderwijs op jongedames-instituten (Florence heeft te Neuwied school gelegen), en hoe weinig invloed op de vorming tot deugdelijke karakters, op de verheffing en veredeling van het gemoedsleven zulke godsdienstige sentimenten uitoefenen als hier geschilderd worden, sentimenten, die ‘de aarde niet schoon, niet liefelijk genoeg’ leeren

vinden voor ‘teergevoelige zielen,’ welke zielen slechts ‘gelukkig zijn in een spheer van liefde en vreugde,’ d.i. ‘in den hemel’!.... Ook hierdoor zou dit verhaal nuttige wenken kunnen geven aan het romanlezend publiek, vooral aan die lezers en lezeressen, die niet enkel tot uitspanning of om de intrigue, maar ook tusschen de regels weten te lezen. Ik vrees echter dat die goede lessen voor velen verloren zullen gaan, om de eenvoudige reden, dat de schrijfster zelve het correctief van hetgeen zij als zoo gebrekkig voorstelt niet aangeeft. Wel weet zij zeer goed en laat zij hier en daar doorschemeren, dat er voor de vrouw wat meer te leeren, wat meer te doen is, in één woord, dat er voor haar eene hoogere roeping bestaat, dan onze dames over 't algemeen erkennen; - wel laat zij een van hare persoontjes veel studeeren, als een meisje van karakter en groote rechtschapenheid optreden bovendien, en is het jammer dat zij dit deugdelijke vrouwenbeeldje niet meer heeft uitgewerkt; - maar in het geheele verhaal treedt niemand op, die òf aan de moeder òf aan de dochter onder 't oog brengt, wat zij eigenlijk missen; - niemand onder al hare personen vertegenwoordigt, wil ik zeggen, den man of de vrouw, die een hooger levensideaal heeft dan eigen geluk of eigen zaligheid: bij geen van allen vind ik althans dat krachtig werkende, zedelijk veredelende, tot hooger, geestelijk leven opvoerende, wat, niet het vulgaire Christendom, maar de godsdienst van Jezus geeft. Hoe verdienstelijk, van het standpunt der kunst beschouwd, deze Novelle moge zijn, hoe goed hare algemeene strekking, ik mis er die levensbeschouwing in, die, hetzij nog niet door den grooten hoop, het minst door Jan Rap en zijn maat, dan toch door velen in onze dagen wordt gedeeld. Noem haar modern, noem haar zooals gij wilt, het is mij onverschillig, maar Annie Foore heeft mij teleurgesteld door weinig of niet met haar te rekenen. Wat zij verhaalt heeft niet de kleur van onzen tijd, het had even zoo goed een 40 of 50tal jaren vroeger op dezelfde wijze kunnen voorgevallen zijn. Het is alsof die Stikkelaars nooit gehoord hebben van eene wereldbeschouwing, die met het supranaturalisme, noch van die godsdienst, die met alle eudaemonisme of utiliteitsleer gebroken hebben. Wat bijv. een Hoekstra eenmaal schreef, dat ‘ieder zinnelijk- eudaemonistisch gekleurd onsterflijkheids-geloof, waarbij datgene, wat men hoopt, weinig met de ware geestes-idealen gemeen heeft, eigenaardig schadelijk moet werken op de innerlijke zedelijkheid, en op zijn hoogst de waarde heeft van een strafwetboek,’ is zeker in het brein van geen hunner ooit opgekomen; en het zou wellicht evenmin door hen begrepen worden als een ander gezegde van dezelfde hand, nl.: ‘Er is een adel van geest, waarbij men zijn leven tot heil van anderen gewillig prijs geeft, alleen door zelfopofferende liefde gedreven en zonder de minste gedachte dat men zoo tegelijk zijne eeuwige belangen bevordert.’

Was het de bedoeling van de schrijfster een stadje te schilderen,

dat zijne poorten gesloten hield voor allen invloed van den tijdgeest; - een stadje, waar het nu nog zoo rustig op intellectueel en industrieel, philosophisch, politisch en theologisch gebied toegaat als voor 1830; - wilde zij niets van godsdienstigheid (hetzij orthodox of liberaal, confessioneel of modern, ultramontaansch of katholiek) weten, dan het weinigje dat zij Florence en hare moeder toedicht, - er zijn kunstrechters genoeg die dit zullen prijzen; zij noemen dit objectiviteit, die de menschen schildert zooals zij zijn, en betwisten mij het recht in een roman iets anders te eischen. De romandichter heeft volle vrijheid, zeggen zij, als hij dit verkiest, alleen zulke karakters ten tooneele te voeren, in welke niets te zien is van hetgeen ik godsdienstige of zedelijke beginselen noem, niets van eenig hooger levensdoel dan het geluk dat zij zich voorspiegelen, hetzij op aarde hetzij in den hemel, en tot welks bereiking zij alle krachten inspannen; hij mag ze voorstellen als onberoerd door welken tijdgeest ook en wars van het geharrewar van philosophen, politieken en theologen, mits hij ‘natuur en waarheid’ geeft en de gave der poëzie bezit. Grootendeels stem ik dit toe en ben zelfs sterk voor wezenlijke objectiviteit; maar daarom juist kom ik op tegen het geheel subjectieve van Annie Foores beschrijving van Stikkel met zijne kleinsteedsche bewoners. In een stadje, dat gebruik kan maken van spoorwegen en telegrafen, waar dames *Onze roeping* lezen en heeren in de societeit kennis kunnen nemen van de dagelijks wederkeerende voortbrengselen der periodieke pers; - in zulk een stadje is het ondenkbaar dat niemand, hetzij Roomsch of Protestantsch, rechtzinnig of vrijzinnig, of hoe ook in zijne denkbeelden en begrippen gekleurd, zou gevonden worden, die het edelere of betere deel der hedendaagsche maatschappij vertegenwoordigt; en het spijt mij voor de schrijfster zelve, dat zij zoo weinig objectief, zoo geheel subjectief hare personen heeft opgevat en weergegeven. Laat er pessimi en pessimisten in zoo'n Stikkel geweest zijn zooveel als zij maar wil, optimi en optimisten waren er zeker ook; en nu zij goed vond de geheele beschaafde bevolking, hetzij vóór hetzij achter de schermen, hetzij met name genoemd hetzij slechts als meedoende aangeduid, te laten deelen in het gebabbel enz. dat den goeden naam van hare Florence te gronde richt, nu acht ik het met de werkelijkheid in strijd en daarom niet objectief, in onzen tijd een Nederlandsch stadje van p.m. 5000 zielen te schilderen, waar niets van dat alles gevonden wordt, wat heden ten dage de gemoederen van het kleinste dorpje in beweging brengt. Eén enkele vertegenwoordiger van dat tal van mannen of vrouwen van onze dagen, dat het ‘geestes-ideaal’ gevonden heeft en zoekt te verwezenlijken; - éene enkele nobele figuur, met een liefdevol hart, dat geen ander of hooger loon kent of verwacht dan juist dit, dat het het goede voor anderen heeft gewerkt, zou het onedele, het laag bij den grond blijvende van dat met recht geïncrimineerde kleinsteedsche leven van den grooten hoop veel treffen-

der in het licht gesteld hebben; nu lijdt het geheele tafereel aan eenzijdigheid en mist daardoor grootendeels het doel. Ik betwijfel althans of er ergens een stadje in ons vaderland gevonden zal worden zoo hermetisch gesloten voor alle moderne wereld- en levensbeschouwing.

Indien de schrijfster zelve geen godsdienstigen toon aangeslagen had, zou ik bovenstaande opmerkingen in de pen gehouden hebben. Nu zij hare Florence als eene vrome Christin laat sterven en zoowel het lieve meisje als hare moeder en haar aanbidder tracht voor te stellen als hoog boven hunne overige kleinsteedsche stadgenooten staande; - nu deze personen, wil ik zeggen, de typen moeten geven van betere menschen dan die Stikkelaars (zij komen er van buiten in), nu meen ik het recht te hebben haar te wijzen op hetgeen aan die typen ontbreekt, zullen zij kunnen dienen om het tegenwoordige geslacht vooral van jeugdige lezers en lezeressen te onderwijzen. Het gemis, ook bij de besten van haar personeel, van een hooger levensideaal dan het vulgaire Christendom geeft, verzwakt naar mijn oordeel de welgemeende les die zij aan alle onbeduidende, ondegelijke Stikkelaars niet alleen geven wil, maar ook aan welmeenende goedgeloovige godsdienstige menschen van allerlei kleur en geur in den vorm van novelle geven kon. Juist de vorm, dien zij gekozen heeft, is hiertoe zoo geschikt; de wijze waarop zij vertelt, het plastische van hare tafereelen, het gemakkelijke, zuivere van haar stijl en taal, in één woord, de kunstwaarde van haar verhaal verdient zoo veel lof. Menige lezer zal met *Schadenfreude* die kleinsteedsche heeren en dames hier onbarmhartig zien kastijden; en als het Annie Foores doel alleen geweest is dat gebabbel en die jammerzalige bemoeizucht van zulke stadjes aan de kaak te stellen, zal zij voldoening hebben van haar werk. Ik ben overtuigd, dat zij gelezen, dat zij toegejuicht zal worden, ja, dat hare Novelle furore zal maken. Zij bezit ook *le grand secret de plaire* door *ne pas tout dire;* menige scène breekt zij daar af, waar zij minder verkwikkelijk of vermakelijk wordt, maar genoeg ontwikkeld is, om te laten gissen wat zij verzwijgt. Menige lieve passage en fraai geteekend tafereeltje zullen bovendien aangenaam aandoen, belangstelling wekken en de aandacht boeien. In 't geheel durf ik deze Novelle, behoudens mijne aanmerkingen op het gemis aan objectiviteit en diepte, gerust aanbevelen, als onderhoudende, alles behalve alledaagsche romanlectuur. Niemand zal er iets kwaads uit leeren, niemand het recht hebben zich aan eenig tooneel of gezegde te ergeren. Noemde ik boven hare taal goed Hollandsch, slechts enkele vlekjes merkte ik op, die bijna geen vermelding verdienen. Eene dame moet al zeer gekuischt schrijven, als een lezer zich stoot aan de uitdrukking ‘een gek figuur slaan,’ in plaats van ‘maken,’ en alleen een fijn gehoor kan gekwetst worden door de platte spelling van ‘pleizier,’ omdat geen enkel fatsoenlijk mensch dit woord zoo uitspreekt; iedereen zegt immers ‘plezier’; waarom het dan ook zoo niet geschreven? Het

Fransche ‘plaisir’ is met den Hollandschen tweeklank *ei* niet weer te geven. ‘Schaatsrijden,’ voor ‘schaatsenrijden,’ ‘doodsvijand’ voor ‘doodvijand,’ ‘argwaan’ vrouwelijk en ‘partij’ mannelijk gebruikt, - deze kleinigheden stip ik slechts aan ten bewijze, dat ik met attentie heb gelezen. Toen ik mijn eersteling had uitgegeven zond een goed vriend mij een lijstje van dergelijke misstellingen en ik ben hem altijd dankbaar daarvoor gebleven.

Ten slotte nog, dat de flinke 8° uitgave met groote, duidelijke letter is van D.A. Thieme te Arnhem; dit zegt genoeg; en ik ga over tot de bespreking van

No. 2, de ‘Wendela’ van Ada Nore.

Is het toevallig of met opzet, dat onder al die Stikkelaars van Annie Foore geen enkele godsdienstleeraar of geestelijke voorkomt? Was er te Stikkel geen Hervormde, Luthersche of Doopsgezinde predikant, geen afgescheiden dominé, geen Roomsche pastoor? Of bemoeiden zich die heeren en dames niet met hunne leeraars en herders en deze niet met hen? Ik weet het niet; de schrijfster ignoreert ze. Niet zoo de auteur van dit eendeelig verhaal. Wendela is zelve eene domineesdochter en haar vader vervult een der hoofdrollen in het drama, waarin zij als hoofdpersoon optreedt en dat naar haar is genoemd. De pastorie, waarin zij werd geboren en opgroeide, het dorp, waarvan hij de eenige predikant is, leveren het tooneel, waarop hoofdzakelijk voorvalt wat er met haar gebeurt, en het geheel is hare liefdesgeschiedenis, die gelukkig beter afloopt dan die van Annie Foores Florence.

Vergelijkingen tusschen de beide hier aangekondigde verhalen wil ik niet maken; zij bieden te weinig punten van overeenkomst hiertoe aan; en waarom het eene geprezen ten koste van het andere? Ada Nore geeft ook een oorspronkelijk stuk, dat op zich zelf mag beschouwd worden en zijne eigenaardige verdiensten heeft. Eene hooge vlucht neemt het niet; in sociale of andere questies van den dag begeeft het zich evenmin; de roman behoort tot het *genre intime* en Wendela's liefde is de spil waarom alles zich beweegt. Hare van kindsbeen af opgevatte genegenheid voor haar eenen aanbidder en de hiermede in conflict komende hartstocht voor eenen tweede, met de eindelijke overwinning harer eerste liefde, ziedaar wat hier min of meer dramatisch wordt voorgesteld. Ik zeg ‘min of meer’ omdat Ada Nore wel wat veel beschrijft en beredeneert en wat te weinig dramatiseert. Waar zij dit laatste doet, doet zij het goed, en daarom vind ik het jammer, dat zij het niet meer heeft gedaan. Hierdoor heeft haar verhaal, vooral het middelste gedeelte, iets gerekts, iets minder boeiends; terwijl juist door de meer levendige, meer plastische voorstelling der latere tafereelen de belangstelling, die begon te verflauwen, weder opgewekt en tot aan het einde gaande gehouden wordt.

Het personeel, dat hier ten tooneele verschijnt, is niet groot; het

zijn meer individuën dan scherp geteekende karakters, maar die eigendommelijks genoeg hebben om ze van elkander te onderscheiden. Wendela zelve is het meest uitgewerkte karakter en blijft zich zelve gelijk. Hare moeder, aanvankelijk het type van eene alles behalve lieftallige domineesjuffrouw, wordt wel een beetje al te schielijk in eene zachtzinnige echtgenoot en moeder veranderd; maar van de overige personen weet men niet altijd precies, wat men aan hen heeft. Dominee Parker - volstrekt geen geestverwant van zijn grooten Amerikaanschen naamgenoot - is een ‘dienaar des Heeren,’ zooals er zeker nog genoeg gevonden worden; een zachtaardig, gemoedelijk man, die zijne kudde door vrees voor Gods ‘toorn’ en ‘eeuwigen vloek’ in de schaapskooi drijft. Hij vindt het echt christelijk, iemand, op wien overigens niets te zeggen valt, om zijne onwettige geboorte smadelijk te bejegenen, en echt vaderlijk hem alleen om deze reden allen omgang met zijne dochter te ontzeggen. Verontwaardigd over de weinige overeenstemming met hem, op dit punt, van zijne Wendela, gaat hij in zijn heiligen ijver zoo ver, dat hij haar openlijk van den preekstoel niet malsch de les leest, terwijl hij te weinig gezond verstand schijnt te bezitten om te begrijpen, dat hij het, een weinig naar hare heftige moeder zweemende meisje hierdoor wel verbitteren maar niet verbeteren zal. Ik herhaal, zoo zijn er; maar of zij als modeldominees in een roman van onzen tijd mogen figureeren, is eene questie, welke ik aan Ada Nore in overweging geef. Ik voor mij heb van christelijk een ander denkbeeld en acht den kansel te hoog voor het uitspreken van strafpredikaties *à bout portant* tegen bepaalde personen, laat staan, tegen eigen kinderen.

De verbolgen vader krijgt echter nog juist bij tijds - maar het was op het nippertje! - eene beroerte om zijne dochter van een onberaden stap terug te houden; en meer dan alle bedreiging en bespreking werkt dit ongeval mede om de rechte Maria aan den rechten Jozef te helpen. Die Jozef, *in casu* de met haar opgegroeide Reinout, is voor een mededinger naar Wendela's hand wel wat lauw en flauw om het te winnen van den meer genialen en als 't er op aankomt flink handelenden bastaard, op wien bovendien niets te zeggen valt dan dat zijn vader te lang voor oom speelde. Een weinig meer karakter ook in dezen Hagenaar, eenige maanden vroegere uitvoering van zijn besluit, en de reden, waarom de dorpsdominee zoo tegen hem is, valt weg; ik verbeeld mij althans dat het op zulk een man invloed moest uitoefenen, als een pretendent voor zijne dochter aan hem voorgesteld werd als de zoon van den rijken aristocraat Mr. Witsen Warmont, lid van de Tweede Kamer enz. Het zijn dus meer de omstandigheden, dan zijne eigen energie, die Reinout de zege doen behalen, en ik vrees, dat menige lezer met deze ontknooping geen vollen vrede zal hebben. De auteur heeft het echter zoo gewild, onwaarschijnlijks of onmogelijks ligt er niets in; - zelfs die tijdige beroerte

laat zich uit dominee's opgewonden toestand best verklaren; - en wij hebben slechts te vragen of hetgeen hij ons verhaalt amuseert, boeit of leert. Het laatste zeker niet bijzonder veel; strekking of tendenz zie ik er niet in; - het mocht dan zijn de treurige gevolgen aan te duiden, die het houden van eene *maîtresse*, vooral voor hare kinderen na zich slepen kan; - moraliseeren evenmin. Waar, zooals ik boven reeds zeide, tafereelen of tafereeltjes geschetst worden zijn deze levendig en boeiend genoeg, en al is het geheel humoristisch noch *would be* aardig of grappig, ik geloof, dat ik Ada Nores werk onderhoudende, aangename lectuur mag noemen. Wat meer karakterstudie, ietwat minder uitvoerigheid bij het behandelen van nevenzaken, wat meer plastiek, en ik vertrouw dat wij van deze hand nog wel eens novellen of een roman zullen aan te kondigen hebben, die dieper ingrijpt in het leven en wat meer te denken geeft.

Ook de HH. gebroeders Kraay weken van de gewone kleine letter af en gaven, evenals de heer Thieme, een fikschen, helderen, duidelijk leesbaren druk, maar op papier dat reeds nu eenigszins geel is en aan het boek den schijn geeft van al lang gelegen te hebben.

Kampen, November 1872.

J. HOEK.

Mengelwerk.

Harmen Fiolette of het gevecht te Beest op den 24sten Junij 1673.

Aan den Lingedijk, die van Beest naar Mariënweerd brengt, stond vóór twee honderd jaren een voor dien tijd net boerenhuis.

Is het onnoodig in al zijne bijzonderheden het te beschrijven, het beste vertrek er van behoort niet onbeschreven te blijven.

Wie het binnentrad, vond er niet, zooals nu ligt het geval ware, wanden, bedekt met behangselpapier, waarop harde kleuren met lompe vormen als om den voorrang dingen; kastjes, die onder de vlammen van den verfkwast hout van gering allooi verbergen en vazen en vaasjes dragen van grof aardewerk maar met breede gouden randen of onder stolpen en stolpjes papieren bloemen en vruchten van was, karikaturen van die daar buiten bloeijen en groeijen, in het kort wat meer aangaande de pronkzucht, dan den goeden smaak getuigenis aflegt, neen! geheel andere dingen vielen er hem in het oog. Keurig gewitte muren vóór alles. Tegen eenen van deze leunde eene degelijke eikenhouten kast, waaruit door de glazen deuren schotels, borden, kannen, kommen, schoteltjes en wat niet al met de zes Chineesche letters, het roosje, het krabbetje of eenig ander merk zóó gunstig zich te zien gaven, dat een liefhebber of eene liefhebster uit onze eeuw bij 't aanschouwen er van ongetwijfeld in groot gevaar verkeerd hadde van te vergeten wat over het geheel te veel vergeten wordt: dat namelijk, ook al hadde de Israëlitiesche wetgever 't aan zijn volk niet gezegd, voor ieder, oud en jong, rijk en arm geldt ‘gij zult niet begeeren uws naasten huis enz. noch iets dat uws naasten is.’ Tegenover dit meubel was de schouw, van eenen eikenhouten rand omgeven, aan de voorzijde met snijwerk en bovenop eene kleine gleuf hebbende, opdat de borden er te veiliger stonden, die pronkten naast de gedrochtelijke poppen en andere figuren, uit verre gewesten aangebragt en hier in eere. Van weerszijden kast en schouw stonden eikenhouten stoelen met lederen zittingen en ruggen en in het midden der kamer, doch digter bij den voormuur met de vensterramen, dan bij den tegenover-

gestelde met de deur, eene eikenhouten tafel op stevige pooten, van boven tot beneden gedraaid, evenals dit van het ééne einde tot het andere de verbindingen waren, die hen kruiselings zamen hechtten. Op een en ander viel door de kleine ruiten in lood, waarvoor van buiten lindeboomen, de aloude zinnebeelden van huwelijksliefde, genoeg licht; doch niet zooveel, of het kostte op eenen donkeren dag wel eenige moeite de cijfers op de metalen plaat der staande klok in eenen der hoeken te onderscheiden en ook al was het helder, de figuren op eene schilderij boven de deur, die, naar men wilde, eene episode uit de geschiedenis van het dorp voorstelde en wel uit dat gedeelte er van, waarin voorkomt van Cornelis Pieck op het Hooge Huis zijnen broeder Walraven in een gat in den muur gevangen houdende en van hertog Karel, gereed den hardvochtige en wie met hem met de Bourgondiërs heulden, door de kracht der wapenen tot rede te brengen.

Slechts zelden werd dit vertrek gebruikt, maar onder de gewoonten van den eigenaar des huizes was deze, zijn hart alles behalve oneer aandoende, dat hij er den sterfdag zijner vrouw doorbragt. Hij had er aan hare zijde gezeten, toen zijne ouders, ter eere zijner bruid, hunner aanstaande dochter er een feestmaal hadden aangerigt, hij had er gestaan bij haar lijk, toen zij vroeg, te vroeg hem ontvallen was, 't scheen hem eigenaardig, bijna pligt, er jaarlijks op dien Februarijdag te vertoeven, waarop zij met reeds half gesloten oog voor het laatst hem de hand gedrukt had.

Zóó deed hij, Remmert Woutersz., ook in het jaar 1673. Met zijn eenig kind, zijne dochter Marij, bragt hij er ook toen zijne uren door.

Hij was van een oud geslacht te Beest zooals dit toen en later ook andere bewoners van het dorp geweest zijn, b.v. de Hacken, aangaande éénen van wie in de ‘Rekeninge heeren Hubrechts, heere tot Culenburch ende ter Leeke van den tresorierscep van Hollant, beginnende XX^{den} Meerte anno 1417 en eijndende XXI^{den} Augustij anno 1418’ het volgende voorkomt: Item gesent tot Beest an Otto Hacken mit brieven, roerende hoe dat mijn gen. vrouwe tijdinge hadde dat de Gelderschen een vergaderinge hadde van veel volcx, dat hij 't gestant dair of vernemen woude in den lande van Gelre, of sij eenig opset maeckten.’

Nog geene vijftig jaren oud, kon hij een flink man genaamd worden. Uit- en inwendig was hij dit. Gezondheid en kracht spraken, als uit zijnen ganschen bouw, uit ieder ligchaamsdeel. Van meer dan middelmatige lengte was hij en eer gevuld, dan schraal. Kleur hadden zijne wangen, klank had zijne stem. Bewoog hij den voet of den arm, er was stevigheid in dat bewegen. Wat zijn innerlijk betrof, innige liefde voor zijne dochter had onder al de aandoeningen van zijn gemoed den boventoon. Aan zijn vaderland was hij gehecht, ook zijn dorp lag hem aan het hart. Ingenomen was hij met zijn bedrijf. En het wortelde alles in die ware vroomheid, die in dien zoogenaamden goeden ouden tijd van formulier en kerkban door slechts weinigen begrepen

en bij slechts weinigen gevonden werd. Zoo moest wel zijn arbeiden dat des ordelijken, ijverigen, volhardenden zijn. En kon het niet anders, of hij moest bereid bevonden worden tot opoffering van tijd en goed, waar deze landgenoot of mededorpeling kon baten, 't kon ook niet anders, of uit woord en daad moest blijken, dat hij de bevordering van het levensgeluk van zijn kind gestadig in het oog had.

Dit kind, de twee en twintigjarige Marij, was voorspoedig opgegroeid. Van een aanvallig kind had zij zich ontwikkeld tot een zoowel innemend, als degelijk meisje. Haar lust was de navolgster harer moeder te zijn - dier moeder, die tot den prijs van 't eigen haar leven gekocht had en van wie zij zich een beeld vormde uit de vele trekken, door haren vader haar aan de hand gedaan. Van dáár hare nooit eindigende oplettendheden voor dezen, hare hulpvaardigheid voor bezochten, hare nederigheid, hare zorg voor het huishouden en de boerderij. Haar voorkomen? Denk u vooral geene weeke persoonlijkheid in een opgesmukt kleed, maar een levendig oog, kleurige wangen, donker haar en die gepaard aan eene nette gestalte in het eenvoudige, maar van stof en snede, zoowel als van reinheid, onberispelijk gewaad. Voor wien haar zag was zij eene aangename verschijning, of ze in de kerk den blik gevestigd hield op den toen nog niet gebeften en gemantelden prediker en op het boek met de kreupele psalmen van Datheen, of aan het ziekbed stond, der kranke buurvrouw lafenis reikend, of de handen repte, dat hare taak afgewerkt en het maal gereed mogt zijn, wanneer haar vader keerde van weide of akker.

- Jammer, sprak Remmert tot het meisje, dat bij het binnentreden van haar vader het naaiwerk, waarmeê zij bij het licht eener kaars zich bezighield, op de tafel had neêrgelegd om het vuur onder de schouw flikkerende, aan te stoken, jammer, dat Harmen van daag niet bij ons is.

- Wel jammer, vader! hervatte Marij, de tang, die zij gebruikt had, uit de hand zettende en gereed hare plaats weêr in te nemen, terwijl Remmert op den stoel voor hem vóór het vuur geschoven zich ging zetten, wijl hij, als ik, u gaarne van mijne moeder hoort vertellen en gij er behagen in schept, als hij verhaalt van dit of dat krijgsbedrijf, waardoor men zich geducht maakt voor de overweldigers van den vaderlandschen grond. Dubbel jammer nu.... zij liet de zinsnede, die op hare lippen was, onvoltooid; maar wat zij er van uitgesproken had, deed haren vader vragen:

- Nu?

En op beurde zij het hoofd, gebogen over het opgenomen werk, om Remmert aan te zien en hem te zeggen:

- Voor u geene geheimen. Weet, dat ik in den nanacht eenen angstigen droom gehad heb. Fransche ruiters zag ik Harmen vervolgen. Eén hunner, een man van een huiveringwekkend uitzigt, haalde hem in. Harmen keerde zich om ten einde zijn leven zoo duur mogelijk te verkoopen. Maar het staal des vijands bedreigde zijne borst. Te ver-

geefs gilde ik: ‘laat af! hij is mijn verloofde’ - een bloedstroom - toen ben ik wakker geworden. Ik hecht wel niet aan voorgevoel of droom, maar toch! dat Harmen hier ware, opdat ik hem vragen konde, dat hij, vol moed als hij is, niet roekeloos zich wage.

- Dat gij het mij van morgen niet aanstonds gezegd hebt? vroeg Remmert op vriendelijk verwijtenden toon. Gij liet het wis, stout kind! omdat ge op dezen dag vooral mij besparen wildet, wat mij om uwentwil leed moest doen? Hoor laat het nooit zoo meer geschieden. Uwe zorgen te deelen is mijn pligt en ook mijn lust. Wat deze betreft, in Gods hand is Harmens lot. Behaagt het hem - en waarom zou het niet? - den wakkeren jongen, ten spijt van uwen droom, in het leven te behouden en den kamp voor onze onafhankelijkheid, waarin hij deelt, met de overwinning te bekroonen, dan wordt gij zijne vrouw en met den mijnen zal de zegen onzer gestorvene rusten op uwen echt.

't Waren schoone vooruitzigten, die hij, zóó sprekende, voor Marij opende - vooruitzigten, waarvoor die andere, die benauwende, weken, zoodat de stille avond onder aangename en droeve herinneringen een genoegelijke, ware het dan ook een weemoedig genoegelijke, wezen kon.

Het verhaalde zal duidelijker wezen na de mededeeling van het volgende uit de geschiedenis van ons vaderland:

In de jaren 1672 en 73 verkeerde dit in hoogst neteligen toestand. 't Scheen onmogelijk, dat het zijnen ondergang ontginge. De gebieders der twee magtigste rijken van dien tijd, van Frankrijk en Engeland, deden het den oorlog aan en de bisschoppen van Keulen en van Munster schaarden zich aan hunne zijde.

Tegenover zoovele en zulke vijanden had het vaderland slechts over een uiterst gering weêrstandsvermogen te beschikken. In het eerst ten minste, buiten den koning van Spanje, geen bondgenoot, die het steunde. Waren zijne vestingwerken in slechten staat, zwak was zijn leger, zoowel ten gevolge van het gering aantal krijgslieden, waaruit het bestond, als door het gemis aan bekwame krijgsbevelhebbers. Wat - opdat ik niet meer noeme - het ergst van alles heeten moest, was dit dat de spreuk vergeten, althans niet behartigd werd, de spreuk, die ik met groote letters zou willen schrijven aan den ingang van iedere stad, van elk dorp, van ieder huis: eendragt maakt magt.

In de Zomermaand van het jaar 1672 trokken - het was op eenen Zondag - de Franschen over den Rijn en waren twee dagen later reeds van Arnhem meester. Daarop volgde de inneming door hen van de eene stad na de andere, totdat zij op den 23sten ook de poorten van Utrecht voor zich zagen ontsluiten. Terwijl inmiddels de Keulschen en Munsterschen op Overijssel en het graafschap van Zutphen zich geworpen en dáár achtereenvolgens de verschillende steden en sterkten bemagtigd hadden, drong de Fransche markies d'Aspremont tot en in de streek door, waar Gelderland aan Holland ter eener en aan het Sticht ter andere zijde paalt. De schansen van de Voren en St. Andries

aan gene zijde van de Waal vielen in zijne handen en stelden zich te voren Tiel, Buren, Culemborg en Leerdam onder der Franschen bescherming, namen zij, zooals men dit noemde, sauvegarde in, slechts eenige weken later gaf Bommel zich aan den hertog de Turenne over.

Met Zeeland bleef Holland on verwonnen. Het eerste gewest werd gedekt door ‘sulken redoutablen en numereusen oorlogsvloot, als men uijt dese Landen noijt hadde in Zee gebracht’ onder bevel van den man, op wien Nederland teregt trotsch is, Michiel Adriaansz. de Ruiter; het laatste bij Muiden door prins Joan Maurits van Nassau, bij Bodegraven door prins Willem Hendrik van Oranje, bij Goejanverwellensluis door den graaf van Hoorne, bij Schoonhoven door den markies de Louvigni, bij Gorinchem door den heer Wurts.

Zij waren in vergelijking met de andere gewesten benijdenswaardig, want in de vermeesterde steden niet alleen, maar ook in die, waar men sauvegarde had ingenomen, volgden afpersingen op afpersingen, en ook op de dorpen in hare omgeving woog der Franschen hand loodzwaar. Ziethier een tweetal van de ‘Dagelijksche aanteekeningen,’ die te Utrecht gehouden zijn, gedurende het verblijf der Franschen aldaar. ‘Heeft den heer Intendant Robbert haer Ed. Mog. voorgesteld, dat tot laste deser Provintie, uijt last van den Coning souden moeten werden onderhouden, gedurende 't gehele wintersaijsoen, twee hondert een en dertig compagnien te voet, 78 te paard ende 6 dragonders, bedragende dese soldije maendelijk de somme van *f* 179953,10 ende indien men het voedsel van de soldaten noch wilde uijtkopen, soude dese somme met noch 105000 gulden meer moeten worden verhoogt.’

‘De gansche ruijterije dragonders ende jongens van de officiers, te voet ende te paard is bezig te voerageren tot Westbroek; hoe sij daer nu huijs gehouden hebben, sal men vernemen, althans melkemmers ende andere dingen meer broghten sij tegen den avond binnen teffens met de voerage.’

‘'s Anderen daegs’ voegde de aanteekenaar later bij, ‘hebb' ik verstaan, dat het desen dag Cockengen heeft gegolden, dat sij ook gehelijk hebben uijtgeplondert.’

Hoe kon het rustig wonen wezen op het terrein, dat aan de ééne zijde werd ingesloten door de steden, waarin de Franschen zich genesteld hadden en aan de andere door Gorinchem met zijne verdedigers? Eene aanteekening in de Kerkeraadshandelingen der Hervormde gemeente te Deil maakt bekend met de dáár en gewis ook in den omtrek heerschende stemming. Zij luidt:

‘Als het krijsgeschreij van wegen den inbreuck der fransse nu ronsom ons alle dagen gehoort wiert, der volckeren in menichtte vluchtte ende alle ingewande ontroert waren hebben wij wederom kerckenraet laten leggen, in welke wij hebben goetgevonde de kerckelijcke boecken niet seker sijnde op de platte lande die over te brengen tot bommell ende also ick was - 't is Ds. Wilhelmus van Schaer-

denborch, die 't schreef - ‘den enigen predikant hijer ontrent in tielerwaert hebbe ik versocht, so oock de here den kandelaer wilde wechnemen ende babel in onsse kercke plantte gelijk ronsom ons hare kindere daertoe seer opwaeckte ende ook over vele nu heerste, dat mijn mochtte gebeurre een kerckelijke attestatie van de tegenwoordige kerckeraets vergaderinge na mijne verdienste die mijn oock gunstelijck, selfs met tranende ogen in alle behoorlijke termen is aangeboden.’

Was er niet meer dan reden voor zulke stemming? Hadden Fransche krijgslieden uit Bommel naar Utrecht zich te verplaatsen of omgekeerd; ondernamen zij uit Tiel iets tegen de verdedigers van Holland; hadden zij van levensbenoodigdheden zich te voorzien, in al deze en andere dergelijke gevallen bestond het gevaar, dat de bewoners der dorpen aan hunnen weg met goed of lijf, zoo niet met beiden het zouden te ontgelden hebben - een gevaar, dat hier en ginds gebleken is, volstrekt niet denkbeeldig te zijn. Dat gevaar bestond ook, wanneer eenige kleine bende uit de Hollanders te Gorinchem, misschien aangevoerd door eenen wakkeren vrijwilliger, die bij den nood van het vaderland ambt of bedrijf opgegeven en naar geweer of piek gegrepen had, door hare bevelhebbers tot eenige dienstverrigting uitgezonden of met hunne toestemming op eenig waagstuk gevat, *of* zelve bestond uit menschen, die juist niet van de beste soort waren, *of* van de dorpelingen hier of dáár, voor zooveel hunne getrouwheid aan het vaderland betrof, niet den besten dunk mogt hebben.

Hoewel velen en niet ten onregte de schrik om het hart sloeg, ontbrak het aan moedigeren, zelfs aan stoutmoedigen in geenen deele. Vrijwilligers als wie aangeduid zijn, waren niet zeldzaam. De Amsterdamsche heeren Gerard Hasselaar, Mr. Koenraad van Heemskerk en Mr. Jan Berch waagden ter zee voor haardstede en altaren hun leven, ja! bragten het ten deele ten offer. Onze Harmen of, zooals hij voluit heette, Harmen Fiolette, heeft behoord tot hen, die het rustige leven van den burger vaarwel zeiden om te land voor den verdrukten geboortegrond te strijden en te zegevieren of te sterven.

Hij woonde te Tiel, toen de regering dier stad, na bij herhaling vergeefsche pogingen tot het verkrijgen van hulp in het werk gesteld te hebben bij hen, die het beleid der krijgszaken hadden, zich had genoodzaakt gezien de Franschen in te nemen. 't Wilde er niet bij hem in zich te schikken in de treurige omstandigheden, die nu voor zijne medeburgers, als voor hemzelven, niet konden uitblijven. Wat nog zwaarder bij hem woog, was de vraag of het vaderland in de ure des gevaars over zijne zonen zich mogt te beklagen hebben? Hij trad in dienst en werd als korporaal onder den kapitein Hendrik Hass een der manschappen, waarmeê Wurts Hollands zuidoostelijke frontier bewaakte.

Hoe hij met Remmert Woutersen in aanraking gekomen en de verloofde van Marij geworden was?

't Was in het najaar van 1672 geweest, dat de laatste zich bege-

ven had naar een huisje, dat in het veld stond en bewoond werd door eene hoogbejaarde weduwe, toen tevens eene hulpbehoevende kranke. Onder toespraak en hulpbetoon was de tijd sneller, dan zij gewaar werd, voorbij gegaan en reeds gevallen de avond, toen zij huiswaarts keerde. Nog slechts een klein gedeelte van den weg, dien zij gaan moest, had zij afgelegd, toen plotseling van achter eenig houtgewas twee Fransche krijgslieden te voorschijn gekomen waren en haar aangegrepen hadden. Zij mogt het meisje niet zijn om geen weêrstand te bieden, zij mogt bij de worsteling den aanvallers doen ondervinden, dat het ook der Hollandsche vrouw niet aankrachten moed ontbrak, lang hadde zij den ongelijken kamp niet kunnen volhouden, veel minder met eere dien ten einde brengen, indien er niet hulp ware opgedaagd. En deze was niet uitgebleven. Met den uitroep der woede:

- Poltrons, lâchez!

had Harmen, die zoekende naar eenig waagstuk, in de nabijheid zich bevonden en Marijs kreten gehoord had, op de deugnieten zich geworpen met dit gevolg, dat zij weldra met gekneusde leden en bebloede koppen het hazenpad gekozen hadden.

Toen had Marijs redder de bevrijde niet verder dan tot aan het dorp begeleid, maar daarna meer dan eens den drempel harer woning overschreden. Ware hij slechts de redder van zijne dochter geweest, reeds dan hadde de genegenheid van Remmert hem niet ontbroken, maar het strekte hem bij dezen tot verdere aanbeveling, dat hij voor het vaderland de wapenen had aangegord en ze zóó voerde, dat hij aan de helden van een eeuw vroeger levendig herinnerde. Een gevoel van dankbaarheid had ook Marij als van zelf tot hem getrokken en tot liefde was hare ingenomenheid gerijpt, nadat haar gebleken was, dat eene gelukkige mengeling van opgeruimdheid en ernst, moed en beleid, kracht en zachtmoedigheid het deel was van den man van gespierden ligchaamsbouw, open gelaat, levendig oog en krachtige stem. Toen Harmen dan ook van zijne zijde verklaard had Marij te beminnen, had zij niet geaarzeld haar hart hem te schenken en was het in Remmerts oog eene beschikking van den hemel geweest, dat zij zulk eenen verloofde gevonden had en niet eenen als Gijsbert Stevensz. zou geweest zijn.

't Was Zomermaand geworden.

Op den 23sten van die maand waren eenige ingezetenen van Beest tegen den avond bijeen in het huis van Katrijn Japiksz., staande aan de ‘voorste straat’, zooals men toen sprak. Zij was weduwe en deed herberg. Mogt over het geheel genomen de zomer voor hare nering niet gunstig zijn, op dien dag was hij het wel. Reeds sedert eenige dagen was de lucht erg betrokken geweest en 't was ten slotte op zulk eenen aanhoudenden regen uitgeloopen, dat de arbeid gestaakt en de bierkan benevens een praatje den tijd verdrijven moesten.

In een vrij ruim vertrek ontving Katrijn hare bezoekers. 't Was er alles zindelijk, maar van weelde kon men er niets ontdekken. Welke kleur de zolder had, liet zich evenmin uitmaken, als wie gelijk heeft, wanneer er hier of dáár twist ontstaat. Op den vloer van roode tegels stonden op eenigen afstand van elkander ruwe vierkante tafels, aan ieder van welke vier personen plaats konden nemen. Wie dit doen wilde, hem stond *of* een matten stoel met of zonder rug *of* een houten bankje, *of* een ledige ton ten dienste. Aan de schouw, een kolossaal steenen gevaarte, dat den ganschen hoek besloeg tusschen de twee vensters, waarvan het ééne op de straat, het andere op het erf naast het huis uitzag, was ter zijde een rek in den vorm van eenen schoorsteenmantel aangebragt en daaraan hingen verschillende kannen, voor zooveel zij van tin waren of tinnen deksels hadden, blinkend als zilver. En - om niet te uitvoerig te worden - hing er in den schoorsteen van het varken; in den kelder, waarin men uit het vertrek langs eenige weinige trappen afdaalde, was overvloed van bier tot het vullen van het vaatwerk door tusschenkomst waarvan het op de tafels en van daar in de magen der verbruikers kwam.

De kasteleines was regt geschikt voor hare zaak. Bedrijvigheid en spraakzaamheid behoorden in dit opzigt tot hare deugden. Nauwelijks bemerkte zij, dat een der aanwezigen zijn kan wat hoog moest opbeuren om het vocht er uit te doen vloeijen of zij was bij hem, in een wip weg met het leêge ding en aanstonds er meê terug na het gevuld te hebben. Hoe druk het wezen mogt, voor allen had zij een vriendelijk woord, een belangstellend verhaaltje of iets van dien aard.

Van al hare gasten op den 23sten bijzonderheden meê te deelen, ware overbodig. Meerendeels behoorden zij tot den landbouwenden stand - eenen stand, die toen nog niet was, wat hij nu is. Op het hoofd hadden de mannen, als ze er iets op hadden, eenen groven vilten hoed, die meestal dienstjaren genoeg telde om menige wonderbare deuk te doen zien. Volgde een wambuis tot over de heupen met eene rei digt bijeen staande knoopen van beneden tot boven, waar het eindigde in hetgeen een omslag, meer dan een kraag kon genoemd worden. Het vest van bijna dezelfde lengte en slechts te zien, voor zoover het wambuis niet was digtgeknoopt, bedekte gedeeltelijk nog de niet te nauw om de beenen sluitende korte broek, waaraan ter zijde van de knie banden of linten fladderden. Grove kousen en lompe schoenen volmaakten het kostuum. Daaruit staken ongefatsoeneerde haren, baardelooze kin, verbrande tronies, gegroefde handen. Geene fantasie-pakjes, geene glimmende hoeden of keurige petjes, geene laarsjes met elastiek, geene glacé handschoenen. En vooral geene haren *à la Jésus* gescheiden of *en polka* opgemaakt en van *brillantine* of *eau de la rose* of iets dergelijks doortrokken, geen gelaat en handen, zacht en blank, als die der andere kunne, geene kin van eene gesoigneerde *Henri quatre* omzoomd.

Grooter was nog het onderscheid, wanneer men het inwendige van toen met dat van heden vergelijkt. In de ‘Dagelijksche aanteekeningen’, reeds eenmaal genoemd, komt het volgende voor:

‘Het hoij van Westbroek is desen dag door een groote menigte gepreste boerenwagens van alle dorpen aan de Bergkant hier in begost gebracht te werden. Enige officiren waren enige dagen te voren tot Westbroek geweest, om het hoij van de boeren te kopen ende hadden haer al 2 Rijxdalers voor het voeder geboden, ook gewaerschout sij souden dit geld aannemen, want anders daerna niets daarvoor souden hebben. D^{us}. Domburg ried haer hetselve aan, doch te vergeefs. Onder dese Westbroeksche boeren zijn veele, ja de meeste part van sulken vuijlen humeur, dat als imand van haer een voeder hoij ontstolen is, dien boer niet rusten sal of sijn buurluijden hebben deselve schade mede geleden al soude hij de Fransche self daartoe versoeken. Ook hadden de boeren bij haerselven voorgenomen niet een stuijver dit jaer van haer pacht te betalen, sij seijden hetselve openlijck tegen den Predicant, niettegenstaande sij niet alleen geen de minste schade van de Franschen hadden geleden, maar dat ook bewesen kost worden, dat sij daerbij hadden geprofiteert door het so veel duurder verkopen van haer suijvel ende karnemelk.’ Zou heden ten dage wel één landbouwer zóó hebzuchtig zijn, dat hij, gedreven door den wensch naar meer, altijd nog meer, vergete hoe hem, die het onderste uit de kan wil hebben, het lid op den neus valt, en zóó afgunstig, dat hij niet ruste, zoolang anderen de rampen niet getroffen hebben, door hem zelven niet te ontgaan? Eén landbouwer, die van uitvlugten zich bedienen zal, waar hij zich te kwijten heeft van geldelijke verpligtingen, jegens iemand, deze zij een particulier of de staat, op hem rustend? Eén landbouwer eindelijk, dwaas genoeg om den goeden raad van zijnen predikant in den wind te slaan en onbeschaamd genoeg om dezen openlijk te zeggen, dat hij, als administrateur, als pachter of in welke betrekking ook, het voornemen heeft zijne eigen beurs te vullen met hetgeen in die van anderen thuis behoort?

Aan een van Katrijns tafeltjes zaten op den gezegden 23sten drie mannen, waarvan twee het boerenbedrijf uitoefenden en de derde een krijgsman was.

De laatste was niemand anders dan Harmen. Zijn hoed met roode, witte en blauwe vederen lag naast hem op een houten bankje, dat door niemand tot zitplaats gekozen was, zoodat zijne bruine lokken hem vrij langs den schouder golfden. Over het gele buisje van eene ligte stof hing een lederen bandelier, bestemd tot het dragen der houten met leder overtrokken kruidkokertjes. Zijne korte broek was van roodachtige kleur en eer wijd, dan nauw. 't Geheel stond hem goed en deed zijne gestalte en gelaatstrekken gunstig uitkomen, als de toen nog niet in zwang zijnde uniform onzer hedendaagsche krijgers dezen in het oog van velen onzer schoonen bekoorlijk en begeerlijk maakt.

Van waar, dat hij aan het huis van Katrijn en het gezelschap der daar toevenden de voorkeur scheen te geven boven Remmerts woning met hare hem teeder beminnende Marij? 't Was niet, omdat hij niet wars was van het genot, dat een vrolijk gezelschap aanbiedt, maar wijl hem door zijne bevelhebbers was toegestaan op eenig wapenfeit uit te gaan en het hem niet onverschillig voorkwam met de omstandigheden van den omtrek goed bekend te worden. Daartoe hoopte hij, zonder zich bloot te geven, de gelegenheid te hebben onder eenen kroes bier, die - dit wist hij - de harten open en de tongen los maakt.

Over hem zat Gijsbert Stevensz. wiens verloving met zijne dochter Remmert minder gaarne gezien zou hebben. Zijn voorkomen mogt niet terugstootend, eer zelfs gunstig zijn, van zijn karakter was juist niet veel goeds te zeggen. Tot de trekken er van behoorden: zucht om meer dan zijne mededorpelingen te wezen en sluwheid in het verbergen er van, zoowel als in het bedenken en aanwenden van zulke middelen, als vroeger of later de uitwerking hebben konden, dat van verbergen niet langer sprake behoefde te zijn. Voor alsnog stelde hij zich slechts voor, eenmaal de plaats van Wilhelm of van Hendrik Pieck van Wolfsweerd, schepenen te Beest in te nemen. Om het zoover te brengen was het naar zijn oordeel noodig, dat hij een man van fortuin wierde. Met hetgeen hij bezat - en dit was gansch niet te versmaden - sprong hij dientengevolge zóó spaarzaam om, dat geen behoeftige bij hem behoefde aan te kloppen en dat het te betwijfelen valt, of hij, zoo 't ongemerkt geschieden kon, niet wel eens achterhield wat hij wel en deugdelijk schuldig was. Verder de vermeerdering van zijn bezit. Voor weinig eenige kostbaarheid te koopen, door eenen Franschman hier of dáár geroofd, weigerde hij niet, als hij te Tiel of te Culemborg er gelegenheid toe vond en toen de kerkeraad ‘na aenroeping van des heren heijligen naem’, zooals men toen notuleerde, ‘tot de verkiesinge van ouderlinghen ende diakenen tredende’ hem tot diaken gekozen had, vond hij er geen been in op de rekening van uitgaven in plaats van acht, altijd tien stuivers te schrijven. Eéne zaak ging hem in dit opzigt boven alles ter harte: dat hij Remmerts Marij tot vrouw verwierve. Hij gevoelde wel niet de minste genegenheid voor haar en zij was hem wel wat te net in hare kleeding en te weldadig jegens de armen, maar Remmert had een schoon goed en was daarenboven bij groot en klein gezien, terwijl Marij - dit moest van haar gezegd worden - de armen flink uit de mouw wist te steken. Eerst Marij, dan Remmert en eindelijk het schepenambt. Behendig verborg hij zijne bedoelingen en zijne streken. De kunst van zwijgen verstond hij meesterlijk en in den regel paste hij haar toe, zoo vaak er gevaar in stak zich te uiten. Kon hij er met zwijgen niet af, dan maakte hij een geluid, dat het meest overeenkwam met de modulatie van den beer, die voorheen op de kermissen danste, als hij namelijk niet

tevreden was en toch uit angst voor de karwats van zijnen geleider, zijn humeur niet te erg toonen durfde.

Remmert had hem doorgrond en van daar, dat hij hem liever niet tot schoonzoon had. Gelukkig mogt ook Marij, bijna instinktmatig, evenmin hem lijden, als haar vader.

Toch had hij, in weerwil van haar herhaald en beslissend: neen! de hoop van haar te bezitten niet opgegeven. Zelfs niet nadat hare verbindtenis met den wakkeren krijgsman niet langer behoord had tot de dorpspraatjes, waarbij men de schouders ophaalt en zich vraagt: wat grooter zij, de boosaardigheid van den verzinner of de onnoozelheid van den geloovige? Er was - meende hij - voor eenen waaghals als Harmen, gelegenheid te over het hachje er bij in te schieten en ook bovendien beleefde men eenen tijd, waarin zij anders ligt gemaakt kon worden. Harmen weg en Marij zou zich wel laten vinden.

Evenzeer als Harmen - men bevroedt dit - had Gijsbert zijne bedoelingen, toen hij, bij Katrijn binnengetreden, zich bij den korporaal geplaatst had. Het verschil was, dat de zijne minder loffelijk waren, dan die van genen.

Tusschen beiden in zat Jan Jacobsz. Zijn gelaat duidde den staat van zijn hoofd en van zijn hart niet minder aan, dan de thermometer dien van den dampkring. Onnoozelheid en goedhartigheid stonden er op te lezen en onnoozel en goedhartig was hij. Hij wist, dat het in den winter niet de tijd van den hooibouw is en dat men voor eenen wagen geen varken tot trekdier gebruikt, maar overigens - de schoolmeester stak het onder geene stoelen of banken, dat hij weinig of niets in hem had kunnen krijgen, ook al had hij hem nu en dan eenen vloek naar het hoofd geworpen - een opvoedingsmiddel uit de dagen, waarin de school nog door en door godsdienstig was en niet, zooals men der goê gemeente diets maakt, dat thans het geval is, godsdienstloos kan genoemd worden. Onbeholpen in vele, zelfs de meeste dingen van deze, was Jan bijgeloovig in die der geestenwereld. Zag hij in elkander gewikkelde paardenmanen, het leed geen twijfel bij hem, of de nachtmerrie was op den stal of in de weide geweest en begreep hij, dat zij, zóó nabij, wel eens lust gevoelen kon in zijn slaapvertrek te dringen, het werkzaamste middel tegen haar doordringen tot zijn bed en verder tot zijn lijf achtte hij het plaatsen van zijne schoenen met de open einden naar de bedstede. Het laat zich begrijpen, dat men, ook al was men zelf niet buitengemeen verlicht of bij de hand, nu en dan hem beet nam. Meestal bemerkte hij 't niet eens, maar bemerkte hij het eene enkele maal of werd hij er opmerkzaam op gemaakt, dan was er toch geen greintje gramstorigheid bij hem te ontwaren. Toen eens drie Fransche ruiters door het dorp reden, fluisterde zijn buurman hem in het oor, dat de voorste Zijne Allerchristelijkste Majesteit Lodewijk XIV in levenden lijve was. Zoo eerbiedig mogelijk groette Jan daarop het gewigtige personage en

het scheelde weinig, of hij ware er voor neêrgeknield. Toen het nu een paar dagen later hem bleek, dat hij misleid was, ontving hij 's avonds den grappigen buur even vriendschappelijk als altijd aan zijnen haard.

- Nu Gijsbert! sprak Jan op den toon van iemand, die volkomen zeker is van zijne zaak, ge moogt wat ik van middag u verhaalde, gelooven of niet, ik zeg u, dat ik het met deze mijne eigen oogen gezien en met deze mijne eigen ooren gehoord heb.

Gijsbert deed zijn gebrom hooren.

Harmen meenende eene geschikte aanleiding te hebben om het gesprek te wenden naar de dingen, die hem ter harte gingen, vroeg, het hoofd naar Jan keerend:

- Gij spreekt toch niet van hetgeen vóór eenige dagen met het regiment van Piemont te Vianen gebeurd is? Ik heb er dit van gehoord: dat toen er driehonderd man in de pont waren, dat vaartuig middendoor barstte, zoodat er vijf verdronken, terwijl niet één enkele den overkant bereikt zou hebben, indien het ongeval op het midden der rivier hadde plaats gegrepen.

- Wat weet ik, hernam Jan, van de Franschen te Vianen? Iets veel ergers bedoel ik. Wil ik het u vertellen? Ja, Katrijn! - deze was juist het tafeltje genaderd - gij moogt het ook wel hooren. Weet dan, dat ik van nacht van Kuilenburg gekomen ben, waar ik voor den schepen iets te doen had. 't Was met het betrokken weêr donker, zóó donker, dat ik meer dan eens gevaar liep in eene sloot te regt te komen. Wat hoor ik op eens in eene van de grienden op kleinen afstand van den weg? O! nog beef ik, als ik er aan denk: ijzer, dat door de elzen takken ging. Daarbij zie ik op ééne plek in de griend vuur, geen gewoon vuur, maar zoo'n akelig vuur. 't Was - ik begreep het aanstonds - het ijzeren veulen met den weerwolf en wie weet wie al meer bijeen. Gijsbert zegt er wel niet veel toe, alsof hij er aan twijfelt, maar ik ben er zoo zeker van, als van het uur van mijne geboorte.

- Ik geloof, Jan! sprak Katrijn, dat Gijsbert meer denkt, dan hij zegt. Intusschen is 't maar gelukkig, dat gij er heelshuids zijt afgekomen. Wij kunnen u waarlijk niet missen.

Gijsbert zweeg, ofschoon de eerste woorden der weduwe hem niet vrij van dubbelzinnigheid toeschenen. Met zeker ongeduld verbeidde hij, wat Harmen zeggen zou. Deze, die zeer goede dingen van de griend kende en wenschte, dat zij zoolang mogelijk voor anderen onbekend bleven, haastte zich niet met zich te uiten. Eerst na een oogenblik zich bedacht te hebben, zeide hij:

- Ik zal niet beslissen, Jan! Lust heb ik - maar zeg mij eerst of er Franschen in den omtrek zijn, zoodat het beter ware, dat ik naar Gorinchem terugkeere?

- In den omtrek niet, naar men zegt, luidde het antwoord; maar wel boven Geldermalsen en dáár bijna dagelijks.

- Nu! ging Harmen voort, dan heb ik lust, zoodra de nacht komt, naar de plaats der verschijning te gaan en mij van hetgeen zij is te vergewissen. Ik beloof u - hier is mijne hand er op - dat zoo het veulen en de wolf waarlijk in het spel zijn, ik ze verslinde met huid en haar.

- Korporaal! riep Jan verschrikt, zeg zulke dingen niet. En vooral volvoer uw plan niet. Gij zijt - dit weten we allen - ondernemend van aard en duchtig van wapen; doch wat kan het baten, als ge niet met de Franschen te doen hebt, maar met magten uit de hel? denk, o denk aan Marij.

- Stel u gerust, Jan! hervatte Harmen en nu van wat anders. Hebt ge 't reeds gehoord - hij sprak dit zeggende, zóó luid, dat ook wie aan de andere tafeltjes zaten, 't verstaan konden - hebt ge 't reeds gehoord, dat onze Janmaats den Engelschen en Franschen pikbroeken eene les gegeven hebben, die zij niet ligt vergeten zullen? Als leeuwen hebben ze weêr gevochten en de tegenpartijders hunne eigen gaten ingejaagd. Ik denk, dat onze de Ruiter wel zeggen zal wat onze Tromp juist eene week te voren, na den eersten slag, aan zijne zuster moet geschreven hebben: ‘wij hebben ons hart eens weder opgehaelt als Keuningen.’ Komt, mannen - ging Harmen voort, zijnen kroes opnemende en terwijl hij opstond, het woord tot allen rigtende, eer wij scheiden, de welvaart van onze vloot en van hare roemruchtige bevelhebbers gedronken en moge wat Tromp ook schreef, ons volk weldra ‘van de tyrannij verlost worden.’

Allen dronken en volgden dan het voorbeeld van Harmen, die Katrijn vriendelijk eenen goeden nacht toewenschte en haar huis verliet.

In 't heengaan sprak Gijsbert bij zich zelven: Harmen hier - ijzeren veulen en weerwolf in de griend - gevraagd naar Franschen in den omtrek - begrepen.

Een uur vóór middernacht was Jan nog wakker en aan den hoek, waar men den weg naar de griend insloeg. Zou Harmen gaan? Zoo ja, dan nog eene laatste poging om hem van zijn plan te doen afzien. 't Werd half twaalf en waarlijk daar kwam de korporaal. Maar zoo onthutst was Jan en zóó stevig stapte Harmen door, dat de toespraak tot eenen wederzijdschen groet zich bepaalde en die zich voorgenomen had haar te doen, naar huis ging om in te slapen met de gedachte aan de ijzingwekkende plek. Niet ver van zijne woning kwam hem Gijsbert tegen, blijkbaar als Harmen het dorp uitgaande, maar in andere rigting. Wat moest die op dat uur?

Licht deed over beider handelen eerst de volgende dag opgaan.

Toen trok Harmen van den kant van Mariënweerd binnen met de ijzeren veulens en weerwolven der griend: veertien manschappen, waarover hij het bevel voerde. Hij kwam met hen niet alleen, maar bragt ook nog achttien gevangen vijanden met zich mede en daaronder eenen kapitein en eenen luitenant.

Door Jan Jacobsz. ingelicht en begunstigd door den nacht, had hij met zijne krijgsmakkers de griend verlaten en den togt in de rigting van Tiel ondernomen. Onbemerkt was hij gebleven en had hij een huis bereikt, dat stond aan den weg, die van Tiel over Geldermalsen naar Bommel geleidde. De bewoners van dat huis kenden hem uit den tijd, toen hij ter eerstgenoemde plaatse zich had opgehouden. Dáár had hij post gevat, loerende op eenig voordeel, dat op de Franschen mogt te behalen zijn. En de fortuin was hem genegen geweest. Na kort tijdsverloop had zich het achttiental vertoond en zóó goed had Harmen zijne maatregelen genomen, zóó wakker had hij zelf en hadden zijne makkers zich geweerd, dat niet één man van de kleine afdeeling ontsnapt was om haar ongeval te Tiel te boodschappen aan hen, door wie zij was uitgezonden.

Aanstonds had de overwinnaar den terugtogt ondernomen, maar mogt het hem door eenen snellen marsch gelukt zijn Beest te bereiken, dat hij door de Franschen achtervolgd werd, wist hij maar al te goed. Was niet reeds lang het trompetgeschal van vijandelijke ruiterij hem in het oor gedrongen en had hij niet zelfs op eene der krommingen van den dijk aan gene zijde der Linge den standerd, dien zij voerde ja! hare vederbossen onderscheiden? Het deed hem jagen naar eenig punt, waar hij met hoop op goeden uitslag zich zou kunnen verdedigen, althans zijn leven en dat der zijnen zoo duur mogelijk verkoopen en nauwelijks had hij, Remmerts huis voorbijtrekkende, eenen groet voor Marij, die nu nog met een gevoel van blijdschap om zijne behouden terugkomst hem nastaarde, maar weldra wegens zijn lot aan hevige onrust ten prooi zou zijn.

Eindelijk was 't gewenschte punt gevonden: het kerkhof. 't Was meer dan tijd, wijl reeds het hoefgetrappel der snuivende rossen op de straatsteenen weêrklonk. En wat hadde hij, zonder beschutting, tegen honderd vijftig goed gewapende ruiters vermogt?

Nu hij ten minste eenige beschutting had, zou het verraad, uit baatzucht gepleegd, hem de gelegenheid geven, dat een roemruchtig wapenfeit aan zijnen naam zich verbonde en dat hij die het pleegde, toen hij te Tiel Harmens oponthoud te Beest en wat hij daaruit afleidde, kondschapte, Gijsbert Stevensz., te meer het voorwerp wierde van aller diepe verachting.

Zijne gevangenen deed Harmen opsluiten in de kerk, toen nog het oude kolossale gebouw in beteekenisvollen kerkstijl; zijne manschappen plaatste hij langs den muur, waarmeê het kerkhof omgeven was, en dit zoo, dat zij zelven er eenigermate door gedekt werden en tegenover hunne aanvallers voor een gedeelte de straat in de lengte, voor een gedeelte in de breedte bestreken.

- Mannen! riep hij, 't geldt onze eer en ons leven. Na ieder schot zij er een vijand minder. Wie van u valt, bij God! ik zal hem wreken; val ik, wreekt uwen korporaal!

Onder een daverend:

- Vive le roi de France!

rukten de vijandelijke ruiters in vol vertrouwen op eene ligte zege, nader.

- Schiet! klonk Harmens bevel aan hen, die naar het boveneinde van het dorp front gemaakt hadden.

Vijf hoofden bogen zich op de musketten, die in den vorketstok gelegd waren - vijf regterarmen rezen omhoog en trokken den haan, tusschen wiens lippen de brandende lont bevestigd was naar de kruidpan - één knal werd gehoord en de uitwerking der handeling beantwoordde aan hare bedoeling. Met een hartverscheurend: O, mon Dieu! zonk één ruiter stervend neder, terwijl drie anderen, ligter of zwaarder gekwetst, buiten gevecht gesteld werden.

Er kwam verwarring onder de aanvallers, *deels* het gevolg van het steigeren en keeren der rossen, die hen droegen, *deels* van den karaktertrek des Franschen krijgers, zooals die in den reuzenkamp van 1672 en 73 bijna dagelijks uitkwam: dat hij, staat makende op de overwinning, heftig in het aanvallen is, maar bij tegenspoed snel in het deinzen.

Terug week de schaar.

- Gij hieldt u goed, musketiers! sprak hun aanvoerder. Een goed begin is 't halve werk. Vive le roi? neen! leve de prins!

Een half uur verliep, alvorens de doode en de gewonden weggedragen waren en de orde onder de ruiters zóo ver hersteld was, dat de aanvoerder eenen tweeden aanval ondernemen kon.

Na ruggespraak met zijne luitenanten gehouden te hebben, vormde hij daarvoor dit plan: een twintigtal zijner manschappen zou met lossen teugel daarheen rennend, den musketierspost, wiens vuur hem en den zijnen zoo verderfelijk geweest was, trachten voorbij te komen om dien daarna in den rug te bestoken, terwijl eene andere afdeeling op hetzelfde oogenblik van voren zich op hem werpen zou.

Op een gegeven teeken duwden de ruiters de scherpe sporen hunnen paarden in de zijde en voorwaarts ging het, dat de hoeven nauw de steenen raakten.

Geen bevel tot vuren werd vernomen, toen zij in het bereik der musketten gekomen waren en reeds waanden zij geslaagd te zijn, toen weêr het: schiet! gehoord werd, maar gerigt tot de musketiers, die de straat in hare breedte bestreken.

Harmen toch had het plan der Franschen geraden. Van daar, dat hij aanstonds hetzelfde bevel aan zijne manschappen ter linkerzijde toeriep, op wie de andere ruiter-afdeeling toesnelde.

De uitvoering was meesterlijk, de uitwerking ontzettend. Geen schot miste en vielen er bij beide ruiter-troepen dooden en gekwetsten, van de voorsten holden paarden met en zonder ruiters naar de achterste terug en bragten deze, zelve niet weinig geteisterd, geheel in verwarring. Ja! 't scheelde niet veel, of ten spijt van 's ritmeesters: Mille tonnerres! en dergelijke krijgsmanstermen meer, ware de geheele schaar

in wanorde geraakt en op de vlugt geslagen. Met groote moeite gelukte 't den bevelhebber dit te verhoeden; maar zich op nieuw bloot te stellen, daartoe waren zij zelfs na eenig tijdsverloop niet te bewegen.

Een ander middel moest beproefd worden om de gevangen landgenooten te verlossen en zoo mogelijk de Hollanders op hunne beurt tot gevangenen te maken. Als ware het Beestsche kerkhof eene belegerde of berende vesting, werd er een trompetter heengezonden om over de overgave te onderhandelen. Bij Harmen gekomen, sprak deze:

- Onze ritmeester doet hulde aan uwen moed en aan uw beleid. Ofschoon hij het gering aantal manschappen, waarover gij bevel voert, kent, biedt hij daarom u en hun het leven aan, mits ge u overgevet.

Het antwoord luidde:

- Zeg aan uwen zender, dat onze kruidkokers behoorlijk gevuld zijn. Hij late ons ongehinderd onzen weg vervolgen en wij zullen er van afzien hem op den zijnen te bemoeijelijken. Gij kunt gaan.

De zendeling ging, maar kwam na eenig tijdsverloop terug. Nu luidde zijne boodschap:

- De ritmeester wenscht nog u met uwe manschappen te sparen. Daarom herhaalt hij zijn voorstel van zoo even. Weet dat, zoo ge u al in staat mogt achten, zijnen ruiters het hoofd te bieden, ge u te zwak zult bevinden om stand te houden, als dra de hulp zal aangekomen zijn, die uit Bommel in aantogt is.

Beschouwde Harmen het laatste als eene list? 't Scheen wel zóó, want glimlagchend hernam hij:

- Edelmoedigheid voor edelmoedigheid. Uw aanvoerder keere ongehinderd naar Tiel, mits ik naar Gorkum het doe.

Weêr begaf zich de trompetter tot wien hem zond. Doch spoedig had hij ten derden male den gang naar het kerkhof te ondernemen. Dit moest hij overbrengen:

- Bedenk u, korporaal! bedenk u goed. Den bevelhebber is de tijding gebragt, dat niet alleen uit Bommel, maar ook uit Tiel en uit Wijk te voet en te paard medestanders oprukken om hem, zoo 't nog noodig zijn zal, bijstand te verleenen. Als die zijn aangekomen, zal het te laat zijn.

- Ofschoon ik, was Harmens antwoord, niet gewoon ben mijne vijanden te tellen, maar te vellen, wil ik op het aanhouden van den ritmeester in schikking treden. Stel hem voor, dat ik met de mijnen aftrekke, nadat ik mijne gevangenen hem zal hebben afgestaan.

Wat Harmen tot toegeven bewoog, was dit. Van gene zijde van het kerkgebouw waren eenige ingezetenen van Beest getuigen geweest, eerst van den strijd, van de onderhandeling daarna. Wilt ge enkelen van hen kennen? Andries Gijsbertsen Hack, Mattheus van Gent, Cornelis Hack en Dirk Casteleijn behoorden tot hun getal. Remmert niet, want mogt Marij haar karakter niet verloochenen en zich niet overgeven aan het handenwringen en gillen eener zenuwachtige, zij behoefde

toch 's vaders toespraak en hulp. Maar gezonden had hij eenen bode, dat deze aan Harmen zeggen mogt, dat er inderdaad Franschen te wachten waren en wel spoedig te wachten om hem, die tegenover hen ‘in alle voorvallende occasien groote dilegentie ende devoiren aenwende’, in handen te krijgen levend of dood.

Nog eens verscheen de trompetter, nu met het laatste woord:

- Uw voorstel kan niet aangenomen worden. Bij zijnen eisch, dat ge met uwe manschappen u overgevet, volhardt de ritmeester. Voor aller leven spreekt hij borg. Gij zult vrij zijn, zoodra men u tegen gevangenen van uwen rang van onze zijde zal uitwisselen of het rantsoen betalen, zooals daaromtrent tusschen onzen Allerchristelijksten koning en uwen Doorluchtigen prins is overeengekomen. Doch nu geen weifelen langer. Reeds is de trommelslag, ook het trompetgeschal der naderende hulpbenden op niet grooten afstand gehoord, als die het dorp ingetrokken zijn, zou de ritmeester misschien zijn woord niet gestand kunnen doen.

- Het zij zoo! sprak Harmen bewogen. Zeg uwen aanvoerder dat ik met de mijnen mij gevangen geef, maar staat maak op zijn woord, als op het woord van eenen man van eer.

En zich, terwijl de trompetter wegreed, tot de musketiers wendende, vervolgde hij:

- Mannen! hierna gelukkiger. Zoo wij gescheiden worden, tot wederziens!

De klanken van trompet en trom kondigden de komst der nieuwe strijders aan het boveneinde van het dorp aan; op het kerkhof werd uit den mond der overwonnenen het luide

- Leve onze korporaal!

vernomen, al biggelde bij dezen en dien musketier een traan langs de wang van spijt, dat de strijd moest opgegeven worden, de gevangenschap aanvaard.

Gijsbert Stevensz. heeft het niet tot het schepenambt gebragt; zelfs is hij nooit weêr te Beest gezien.

Harmen werd eerst naar Tiel gebragt, later naar Utrecht. In de hoofdstad van het Sticht sleet hij bange dagen. In eene vunzige gevangenis was hij er opgesloten. Zoo gebeten op hem betoonde men zich, dat men met de galg hem bedreigde, omdat hij, schoon inwoner van Tiel, bij den prins zich in dienst begeven had, nadat de stad reeds sauvegarde had ingenomen. Maar de voorspraak van den ritmeester, die den moed door hem aan den dag gelegd, hoogschatte; de tusschenkomst van een paar invloedrijke burgers op de bede van Marij wendden het levensgevaar af. De dag zijner bevrijding was de 13de November - die 13de November, waarop de Fransche gouverneur Stouppa, gereed te vertrekken, tot eenige burgers van Utrecht sprak: ‘Dankt God, dat wij van hier gaan en bidt Hem, dat wij nooit terugkomen.’

Sedert verliep er twee en een half jaar. In 1674 werd de vrede eerst met Engeland en daarna met Keulen en Munster gesloten. Het gevolg hiervan was, dat Tiel, Culemborg, Buren en andere plaatsen in den omtrek van de Franschen verlost werden en dat men ook te Beest, als op de andere dorpen, tot verademing kwam. De verbintenis van Harmen en Marij ware hierop niet uitgebleven, indien Remmert niet gewenscht hadde, dat vooraf ook de vrede met Frankrijk, die op handen scheen, tot stand gekomen ware. Toen echter deze hoop in 1676 nog niet verwezenlijkt was, vond hij goed, dat in Julij het huwelijk zou voltrokken worden.

De feestelijkheden, die dat sluiten vooraf gingen en vergezelden te beschrijven, is onnoodig, voor zooveel zij de gewone waren. Alleen met betrekking tot een paar bijzonderheden uit de feestdagen moet eene uitzondering gemaakt worden. De ééne is deze: toen het bruidspaar, omgeven van betrekkingen en vrienden, naar het grijze kerkgebouw ging, om er als in Gods tegenwoordigheid elkander trouw tot in den dood te beloven, toen vond het aan den ingang van het kerkhof eenen sierlijken boog van groen en bloemen opgerigt en las daar boven in groote driekleurige letters deze woorden: hier streed Harmen Fiolette met eere tegen de Fransche ruiters: heil hem en zijner bruid! De andere behoort tot den avond van denzelfden dag, toen zij in het bekende vertrek met eenigen van hunne nabestaanden en enkele andere gasten waren aangezeten. Een man trad toen binnen, die zich als afgevaardigd door burgemeesteren en vroedschap der stad Utrecht bekend maakte. Staande aan het eind der tafel, waar men plaats voor hem gemaakt had, legde hij zijnen last bloot. Hij had aan Harmen een geschreven stuk ter hand te stellen, waarin de magistraatspersonen, zijne zenders, verklaarden gezien en gelezen te hebben twee geregtelijke attesten, één van schepenen van Beest en een van burgemeesteren, schepenen en raden der stad Tiel, behelzende het feit, zooals het op den 24sten Jan. 1673 op het kerkhof te Beest had plaats gegrepen. Nadat hij van dien last zich gekweten, aan Harmen het bewuste geschrift overgereikt had, sprak hij dezen dus toe: ‘beter is de vrede, dan de krijg. Ondervind het nu ge 't krijgsmansleven met het huisselijk leven verwisselen gaat. Moet het echter krijg zijn, gelukkig dan het land, dat er toe gedwongen wordt, indien het onder zijne burgers mannen telt, moedig als gij. Weest van allen geacht, gelijk ik u achte en dat zelfs na vele jaren uw naam, hier in het dorp en elders in ons vaderland, genoemd moog worden, als die van eenen man, wiens bloed veil was voor de vrijheid van ons dierbaar vaderland.’

Uit den vreemde, meêgedeeld door Mevr. van Westrheene.
De olijftak.

Bij Bengaalsch licht.

In den zomer van het jaar 1868 was het aantal badgasten in Wiesbaden bijzonder groot, en de toevloed scheen van dag tot dag toe te nemen.

Het was een warme avond in Augustus. Het had den geheelen dag geregend en er hing een zwoele onweerslucht. Doch langzamerhand begonnen de wolken voorbij te drijven en reeds schenen er enkele sterren op de dichte menschenmassa, achter het *Curhaus* neder. In de zalen, onder de veranda en aan den vochtigen kant van den vijver, golfde eene steeds aangroeiende menigte. De koning was dien middag aangekomen, om twee of drie dagen te Wiesbaden te vertoeven, en werd in het *Curhaus* gewacht. De zwart- en witte vlag wapperde vroolijk in het avondwindje boven de rijkversierde muziektent, van waar de vorst een ter zijner eere te ontsteken vuurwerk zou zien, terwijl de kapel van het garnizoen op de galerei der groote zaal was geplaatst; en toen de koning met zijn talrijk gevolg stipt op het bepaalde uur verscheen, klonk hem het: '*Heil dir im Siegerkranz*' tegemoet.

Tegelijkertijd vloog de eerste vuurpijl van het eilandje in den vijver naar de sterren omhoog. In den bonten weerschijn van een bouquet van veelkleurige lichtkogeltjes bewogen de zwanen zich statig op het water heen en weder. Doch toen de zonnen en vuurraderen sissend en knetterend uit het water schenen op te komen, werden zij toch angstig en vlogen zij schreeuwend, onder een woest vleugelgeklepper, over het water heen en drongen zich bij den oever op elkander.

Een vuurwerk laat zich even moeilijk beschrijven als een levendig, druk gesprek, tintelend van geest en vernuft. De bonte sterren, purperen kogels en gouden pijlen staken schitterend tegen den donkeren hemel af, totdat zij eensklaps in het luchtruim verdwenen, nadat zij nu hier, dan daar een oogenblik slechts hun licht hadden geworpen op een groep, een boom, een struik of een menschengelaat.

Zoo was er ook een vluchtige glans gevallen op een aangezicht dat wèl verdiende gezien te worden. Weinig schreden van den waterkant stond een jong meisje, leunend op den arm van een krachtigen man. Een wijde, donkere mantel verborg hare gestalte, waarvan niets te onderscheiden viel, dan dat zij van middelbare grootte was. Haar fraaie hals was nochtans ongedekt, want een oogenblik te voren was de kap, die hoofd en hals bedekt had, afgegleden. Een rijkdom van blonde lokken viel zwaar op borst en schouders neer. Bij den eersten blik wist men niet recht wat eigenlijk haar gelaat zijn groote bekoorlijkheid gaf, doch bij een tweeden oogopslag bleek die in hare buitengewoon lange wimpers en hare fraai

gebogen lippen te bestaan. Van tijd tot tijd hief zij haar hoofd op, om haren metgezel eene glimlachende opmerking toe te fluisteren, en in die beweging lag eene volmaakte bevalligheid.

Onder het laatste nommer van het vuurwerk, eene schitterende zon, door sterren omringd, speelde het muziekcorps, dat tot nog toe luchtige dansmuziek had gespeeld, jubelend het lied: '*Ich bin ein Preusse*, *kennt Ihr meine Farben?*'

Onmiddellijk ging er een luid hoerra uit de menigte op; zij wuifden met hoeden en doeken en aller oogen richtten zich op de muziektent, waarin de koning vriendelijk dankend zijn hoofd boog.

Den man op wiens arm het jonge meisje leunde, voer een rilling door de leden. Zij drong zich dichter aan hem vast en fluisterde: 'Ik wist wel dat het u zeer zou doen; wij hadden niet moeten gaan.'

Een ongeduldig hoofdschudden was het eenige antwoord. In hetzelfde oogenblik zeide eene stem uit een groep jonge officieren, die eenige schreden dichter bij het water stonden:

'Dat domme volk! Welk een armzalig hoerra geroep; moet dat een demonstratie verbeelden? Zij moesten God danken voor de eer dat zij Pruisen heeten.'

Onmiddellijk daarop antwoordde eene welluidende stem zonder zich de moeite te geven haren klank te verzwakken: 'Dat strekt de Nassauers tot eer; zij bewijzen er door dat zij Duitschers zijn! Als ik de koning was, zou ik zulk een gemakkelijke overwinning niet begeeren; mannen veranderen niet van vorsten als van kleeren. *Trouw* bovenal!'

Het jonge meisje drukte haren arm op dien van haren metgezel, een levendige blos steeg haar naar de wangen en hare oogen schenen de duisternis te willen doordringen. Alsof die oogen de kracht bezaten licht te bevelen, was eensklaps alles door Bengaalsch vuur verlicht; als een tooverland rezen het park, de vijver en de eilandjes in een groen licht gehuld, uit het donker op.

De menigte stond als vastgenageld bij het verrukkelijke tooneel, men hoorde nauwelijks een ademtocht door de van zachte muziek vervulde lucht.

Langzaam richtte het jonge meisje hare oogen als zoekend op de groep waaruit die stem was opgegaan; en zij ontmoette een blik uit een paar sprekende oogen, en dezelfde stem die een oogenblik te voren het woord '*Trouw*' had uitgesproken, riep nu:

'*Ondine!*'

In het volgende oogenblik was alles weder in nachtelijk donker gehuld.

Tien flesschen champagne.

De table d'hote in het '*Nassauer hof*' was afgeloopen en de eetzaal bijna ledig. Slechts aan eene zijtafel zaten nog om zeven uren een groep officieren, wien levenslust en rijnwijn uit de oogen fonkelden.

'Kellner!' riep een officier van de huzaren, die bijna te corpulent was voor zijn strakke uniform. 'Nog een flesch sek!'

Zijn buurman hield zijn arm tegen, terwijl hij op zijn horologie keek. 'Het is zeven uren; mij dunkt wij moesten nu ons logement opzoeken en toilet maken. Over een uur begint de réunie.'

‘Is het de moeite waard dat men er heen gaat, Wellenberg?’ vroeg een elegant jong mensch in politiek, wiens achtelooze houding zijne volmaakt geëvenredigde gestalte niet vermocht te bederven. ‘Wij zitten hier zoo goed! Kunt gij mij wat moois beloven voor de opoffering van dit *dolce far niente?*’

‘Ja, wat moois, wat schitterends, alles wat een hart begeeren kan. De réunies

zijn in geen jaren zoo schitterend geweest, en van avond zal het prachtig zijn, want iedereen denkt dat de koning er komen zal, hoewel ik uit een goede bron weet dat het niet gebeurt. Wij zullen er mooie meisjes en mooie toiletten zien, en als ge soms lust mocht hebben uit hengelen te gaan, Triefels, kan ik u benijdbare goudvischjes wijzen; maar dan zondt gij morgen niet heen kunnen gaan; want in éen avond vangt gij geen erfdochter.'

'Wat geef ik om uwe erfdochters? Ik heb naar mooie meisjes gevraagd. Maar een balavond zou te kort zijn om een vrouwenhart te winnen? Dat is wat nieuws.

'Don Juan!' spotte Wellenberg.

'Waarom gewed?' riep Triefels, terwijl hij zijn fraaien kop in den nek wierp, opsprong en zijn half gevuld glas omhoog hield. 'Zoek een van uwe schoonheden uit, wie ge maar wilt, en ik neem aan, eer het bal van avond uit is, haar jawoord te hebben. Lukt het mij niet, dan geef ik tien flesschen champagne! Ik heb er maar éene voorwaarde bij; de schoone mag niet geëngageerd zijn, noch publiek, noch in het geheim; die zonder ik uit.'

'Wel zoo!' plaagde de dikke huzaar.

'Omdat de tijd al te kort is!' antwoordde Triefels lachende. Misschien zou hij iets anders gezegd hebben, doch eer hij antwoordde, ontmoette zijn oog den blik van een officier die tegen hem over zat, die zijn overmoed scheen te verdubbelen. Het was een ernstige, bijna berispende blik geweest, en dat van een jongeling die den mannelijken leeftijd nog nauwelijks bereikt had, en die, evenals de meeste aanzittenden, de uniform van het in Wiesbaden liggende garnizoen droeg. Hij had geen deel aan het gesprek genomen en zeide ook, na den afkeurenden blik dien hij, onwillekeurig misschien, op Triefels geworpen had, geen woord. Zooveel te levendiger waren de anderen, met lachen, praten en applaudisseeren.

'Top!' riep Wellenberg, 'wij nemen de weddingschap aan. Maar nu moeten wij de zaak goed overleggen, wij kennen al de dames hier vrij nauwkeurig, ik zal een lijst opmaken en rond laten gaan; heb ik er dan een naam op vergeten, dan kan die er bijgevoegd worden, tot duizend en drie zullen wij toch niet komen; zoodra de lijst voltallig is, schudden wij de namen door elkander in een bus en dan kan Don Juan om zijn godin trekken.'

'Bravo!'

'Vooruit dan maar! Hier is mijn notitieboek en een potlood.'

Terwijl Wellenberg schreef, en een paar minuten daarna het papier liet rond gaan, sloeg Triefels ter sluiks zijn overbuurman gade, en zijn volle lip trilde even onder zijn krullend kneveltje, toen de jonge man de lijst overreikte zonder haar in te zien.

'O ho, Eckhardt! Geen spelbrekerij, dat gaat niet aan!' riep zijn buurman.

Eckhardt trok, zonder iets te zeggen zijne schouders op.

'Laat maar loopen,' zei Wellenberg, met een luid 'ter zijde;' 'wij zijn de jonge dame weer te lichtzinnig.'

Nu keek de jonge officier den spreker aan, en zeide:

'Wàt blieft u, mijnheer von Wellenberg?'

Wellenberg lachte. 'Ik zeg dat gij geen spelbreker zijn moet, Eckhardt. Maar - *suum cuique!* Ziet ge, al drink ik liever champagne dan zooals sommige luî, handgemeen te worden met oude en nieuwe klassieken, kan ik toch die spreuk nog voor u vertalen: Ieder diertje heeft zijn maniertje! Maar nu ter zake. De lijst is voltallig. - Kellner! Een schaar en een ledig aschbakje! - Zie zoo.'

Dat zeggende, vouwde hij de strookjes papier ieder afzonderlijk toe, wierp ze in het aschbakje en schudde ze door elkander. Terwijl hij het bakje met een plechtig gelaat omhoog hief, zeide hij met nadruk:

‘Eer gij het groote lot trekt, Triefels, moeten er nog eenige bepalingen gemaakt worden:

‘Vooreerst: Gij moet uw hof maken aan de schoone, die door het lot wordt aangewezen, ook al beviel eene andere dame u beter.’

‘Aangenomen,’ zeî Triefels.

‘Ten tweede: Gij geeft uw woord van eer dat gij, hoe de veldtocht ook moge afloopen, na het bal in de tweede restauratiekamer komt en ons uwe zegepraal of uwe nederlaag bekent.’

‘Goed; dat spreekt van zelf!’

‘Ten derde: In geval van uwe nederlaag worden de tien flesschen champagne onmiddellijk leeggedronken; slaagt gij, dan moogt gij zelf tijd en plaats voor het door ons te geven banket bepalen, maar wij moeten allen op de bruiloft gevraagd worden.’

‘Hei wat!’ riep Triefels, ‘de bruiloft? Waarom niet? Denkt ge dat ik al lust heb mij in een kooi te laten opsluiten? Een mooi ding!’

‘Ik dacht dat er quaestie was van het jawoord van een dame, ritmeester,’ zei Eckhardt bedaard.

‘Zeker; wat zou dat? De droom van een balavond; als men uitgeslapen is, is die droom vergeten. Een liefdesverklaring gekregen te hebben, is altoos een aardig souvenir voor eene dame, en het is niets meer dan schuldige dankbaarheid als zij haar “ja” daarop fluistert. Gij zet een gezicht alsof gij de grap een treurspel vondt, kameraad. Geloof mij, over een jaar of zes, beschouwt gij het leven en de vrouwen geheel anders dan nu.’

‘Triefels houdt een voorlezing ter ontwikkeling van de jeugd!’ spotte een van allen.

‘En vergeet er bij wat hij eigenlijk doen moet,’ zei Wellenberg, en hield hem het aschbakje voor.

Triefels hief zijn fijne vrouwenhand op, aan de pink fonkelde een ring met een diamant, die oorspronkelijk voor een vrouwenhand bestemd was geweest. Glimlachende hield de jonge man een oogenblik het toegevouwen stukje papier in de hand, toen vouwde hij het met een ondeugend gezicht open en las, op helderen, half vragenden toon:

‘Eugenie Wallmoden?’

Hij had nauwelijks dien naam genoemd, toen een snel onderdrukte uitroep van zijn overbuurman zijn oor trof. Doch onmiddellijk maakte de uitdrukking van hartstochtelijken toorn bij Eckhardt voor een minachtend glimlachje plaats en hij leunde onverschillig tegen den rug van zijn stoel. Hij was niet de éenige op wien die naam indruk scheen te maken, want van verschillende kanten hoorde Triefels:

‘Freule Eugenie?’ ‘Freule von Wallmoden?’ ‘'t Is van belang!’

‘Nu?’ vroeg Triefels levendig.

‘Nu!’ herhaalde Wellenberg. ‘Gij zijt een geluksvogel, Triefels! Het wordt nu met recht interessant. Eugenie Wallmoden is het mooiste, rijkste meisje van Wiesbaden; eene godin die hoog in de wolken troont, en menigeen heeft al, als Ikarus zijn vleugels gebrand, omdat hij zijne vlucht te hoog genomen heeft. Als gij die in één avond wint, neem ik mijn hoed voor u af.’

‘In alle geval kunt gij gerust zijn, dat gij niet uit de balzaal naar de kerk gesleept wordt om te trouwen, Triefels!’ riep de dikke huzaar. ‘Verbeeld u zich bij den staatsraad Wallmoden als schoonzoon te prezenteeren in Pruisische uniform!’

Triefels trok even zijne wenkbrauwen op. ‘Een Pruisenhater?’

‘Een echte! Onmiddellijk na de annexatie heeft hij voor zijn post bedankt,

zonder pensioen te willen aannemen, en sedert dien tijd leeft hij verborgen in zijn hol, waar het evenwel uit te houden is, als een gevangen leeuw.'

'Daarom juist komt er niets van de heele pret' zeî een kapitein; 'want de Wallmodens, die bijna nooit in de curzaal komen, zullen van avond, nu de koning er verwacht wordt, althans wel wegblijven.'

'Als ik het tegendeel niet wist, zou ik haar niet op de lijst gezet hebben,' zeî Wellenberg zegevierend. 'De oude heer komt natuurlijk niet, maar freule Eugenie wel; zij hebben een logée uit Keulen, een allerliefst dingetje, door wie ik alles zoo nauwkeurig weet. De beide jonge dames komen onder de vleugels van mevrouw von Fulhem.'

Triefels keek op zijn horologie. 'Tot weerziens dan, heeren; *à propos*, wie van u allen zal de goedheid hebben mij aan mijne aanstaande voor te stellen?'

'Dat zal luitenant Eckhardt wel doen,' antwoordde de dikke huzaar spottend.

Eckhardt keek op. Zijne onverschillige houding had reeds weder voor een uitdrukking van ergernis plaats gemaakt en hij antwoordde scherp: 'Voor die eer moet ik bedanken.'

'Waarom, kameraad?' vroeg Triefels oplettend, terwijl zijn hooge gestalte nog hooger scheen te worden.

'Omdat ik te veel achting voor freule Wallmoden heb, dan dat ik een rol in uwe comedie wil spelen.'

Ook hij was opgestaan en de beide jonge mannen keken elkander een oogenblik strak aan. In de grijze oogen des jongen luitenants lag evenveel kracht als in den vurigen blik van Triefels. Het was slechts één oogenblik, toen wendden beiden tegelijk hunne oogen af. Eckhardt greep naar zijn muts en zijn degen en wilde heengaan, toen hij door het verdrietig gemompelde: 'Die jonge Cato zal de gansche aardigheid bederven,' van Wellenberg, werd tegengehouden.

Eckhardt groette de heeren, keek even om, en zeide: 'Ik meen te weten wat kameraadschap is, mijnheer von Wellenberg. Bovendien ben ik met de familie von Wallmoden bekend, maar niet verwant.'

Triefels stond een oogenblik in gedachten. Doch eindelijk zeide hij: 'Gij hebt gelijk, Wellenberg; het begint interessant te worden. Op alle mooie meisjes!' Hij klonk en dronk zijn glas in één teug ledig, terwijl de levenslust uit al zijne bewegingen sprak.

Rudolf Eckhardt.

Op het plein voor den schouwburg liep Eckhardt rusteloos op en neder. Er lag geen vrede in zijne trekken, toen hij zijne schreden richtte naar een huis op het plein, dat nu, ondanks het gaslicht, eenigszins in duister gehuld bleef.

Wat stormde het in zijn binnenste! Ieder, die ooit een geliefden naam spottend hoorde uitspreken, weet hoe dat treft alsof men een slag in het aangezicht kreeg. En niets, niets gaf hem recht om zich tegen het lichtzinnige spel zijner mede-officieren te verzetten.

Hij had zich gekleed om op het bal te komen, en toch was hij het nog niet met zich zelven eens of hij zich aan dé foltering van dat bal onderwerpen zou. Het instinkt

om wat hem het dierbaarst op aarde was mogelijk te beschermen, dreef hem vooruit, en de angst voor het lijden, dat hem misschien wachtte, hield hem terug.

Eckhardt kon het niet loochenen, dat de persoonlijkheid van Triefels een diepen indruk op hem gemaakt had en dat hij hem, zijns ondanks, bewonderde. Hij zelf was geen alledaagsch man, hij voelde zich onder zijne medeofficieren weinig te huis; doch van het begin af had hij zich tot Triefels aangetrokken gevoeld,

hoewel deze juist in Eckhardt's bijzijn zijn overmoedige lichtzinnigheid gaarne bot vierde, en hem daarbij menigmaal aankeek, alsof hij zeggen wilde: ‘Ik acht u niet hoog genoeg om om uwentwil te onderdrukken wat ik in mijn hoofd krijg.’

Na het voorgevallene aan het diner was het gevoel dat Eckhardt aan Triefels bond, bijna tot haat geworden. - Zou, *kon* Eugenie in weinig uren voor de toovermacht van den vermetele bezwijken?! - Alles is mogelijk. En hij moest een ledig toeschouwer blijven terwijl er met haar geluk, haar vrede werd gespeeld!

Haar waarschuwen! Die gedachte was reeds meermalen in hem opgekomen. Eugenie was altijd lief voor hem geweest; hij wist dat hij hooger bij haar stond aangeschreven dan menig ander, en zij zou hem eene vriendschappelijke waarschuwing in dank afnemen. Doch hij wist ook dat hij, juist door het gevoel dat hem voor haar bezielde, gevaar liep zijne waarschuwing zoo in te richten dat haar vrouwelijk gevoel gekwetst zou worden.

De torenklok sloeg acht; Eckhardt keek nog eenmaal het Comedieplein langs. Voor het hoekhuis schemerden twee lichtpuntjes en eene minuut later rolde hem eene gesloten koets voorbij. Hij bleef haar nakijken totdat hij haar links van het *Curhaus* naar het park zag gaan, en mompelde toen voor zich heen:

‘Daar gaat zij naar de Villa.’

Toen ging ook hij met vasten tred naar het *Curhaus.*

Gewonnen?

Het gelaat van mevrouw von Fulhem schitterde heden van buitengewone zelfvoldoening, terwijl zij met de beide meisjes die aan hare bescherming aanbevolen waren, de zaal doorliep, om de plaats op een purperen divan, die altijd voor haar werd opengelaten, in te nemen. Een luid of zacht gefluister had haar op dien korten weg vergezeld en hare reeds in de kleedkamer opgevatte overtuiging bevestigd dat hare ‘baldochters’ de algemeene opmerkzaamheid verdienden. Een oogenblik nadat zij plaats genomen had, zag zij de beide meisjes reeds door dansers omringd en het verheugde haar niet slechts Eugenie Wallmoden, maar ook het vreemde meisje dat aan hare zorg was toevertrouwd, zoo spoedig omringd te zien.

Gertha von Röder was dan ook een meisje dat nergens onopgemerkt kon blijven. Als men haar zag, dacht men onwillekeurig aan eene levensgroote Venusgestalte. Zij was nog zeer jong en in alles wat zij zeide lag dezelfde naïve openhartigheid, die uit hare trouwhartige vroolijke oogen schitterde. Als men haar aanzag, kwam men licht op het denkbeeld, dat zij nog niet begreep dat alles op de wereld geen vreugde en liefde is. Ondanks hare levendigheid bleef zij altijd dicht in de nabijheid harer gezellin, tot wie zij in het gedrang en onder al de voorstellingen en engagementen bleef opzien, want zij kwam slechts even tot aan den hals van het prachtig mooie meisje naast haar.

Sinds Eugenie von Wallmoden de zaal betreden had, was menig oog bewonderend op haar gevestigd. Zij droeg een kleed van fijne, met tallooze paarlen bezaaide witte stof, waarop een glans lag, als op versch gevallen sneeuw.

Een reeks van rozen versierde haar kleed van den linker schouder tot aan de knie, in de bevalligste lijnen, en dezelfde rozen versierden hare blonde lokken. Zij was

bezig den naam van een haar voorgestelden danser in haar balboekje op te schrijven, toen hare hand eensklaps eene beweging van schrik maakte; een fijne blos steeg haar naar de slapen, en werd donkerder toen zij onwillekeurig naar Gertha omkeek, haar met een officier zag praten en haar bijna in hetzelfde oogenblik hoorde zeggen:

‘Deze heer wenscht aan u voorgesteld te worden, Eugenie, maar...’

‘Maar?...’

‘Hoe kan men iemand voorstellen wiens naam men niet weet,’ zeî Gertha pruilend. ‘Mijnheer von Wellenberg heeft hem zeker opzettelijk zoo onduidelijk uitgesproken en is toen weggeloopen, om mij in den steek te laten. Neem het dus voor lief, Eugenie, als ik u den ritmeester, baron von... Onbekend voorstel!’

Reeds werd het glimlachende kind weder door anderen in beslag genomen en de zoo zonderling voorgestelde ritmeester stond een oogenblik zwijgend voor Eugenie, en vestigde zijn blik op haar fijn gelaat. De zonderlinge uitdrukking van dien blik zou haar getroffen hebben, indien zij hare oogen niet had neergeslagen, totdat hij met die welluidende stem, die reeds eenmaal haar oor had getroffen, zeide: ‘Mijn naam is Triefels.’

Nu keek zij nadenkend op. ‘Dat is zonderling,’ antwoordde zij met een halven lach. ‘Uw naam klinkt mij bekend, en toch weet ik niet waar ik hem vroeger gehoord heb.’

‘Misschien in den Paltz, freule?’

Terwijl hij dat vroeg, maakte zij eene toestemmende beweging, zeggende: ‘Nu ben ik er, nu weet ik waarom uw naam mij bekend was, en waarom ik daarbij aan een gestalte dacht in plaats van aan die heerlijke natuur; het was de schim van Richard Leeuwenhart die voor mij opdoemde.’

‘Mijne voorouders hebben daar sinds eeuwen gewoond,’ zeî Triefels, terwijl hij met een verzoekend gebaar het balboekje uit hare vingers nam en er na een snel overzicht een dans in aanteekende. Noch in die woorden, noch in die handeling lag eene verklaring van het zachte, bijna zenuwachtige beven dat Eugenie bevangen had; van den gloed die haar naar de wangen steeg. Een nooit te voren gekend gevoel doortintelde haar, met de vrees van te verraden wat er in haar omging; en het meisje, dat zich overal te huis voelde, nooit hare zelfbeheersching verloor, zocht naar een gewoon balpraatje en vond niets dan de vraag: ‘En is dus het poetische geslacht van Triefels uw stamhuis?’

Eer Triefels nog kon antwoorden, liet het orchest de ‘*Träume auf dem Ocean*’ hooren en de cavalier van Eugenie stond voor haar, om haar voor den eersten wals af te halen. Terwijl Triefels achteruit trad, zeide hij halfluid:

‘Ik hoop op uwe toestemming om u later eene historische voordracht te houden.’

De toon klonk zoo luchtig dat Eugenie glimlachende omkeek, doch haar antwoord bestierf op hare lippen, door den blik die den hare ontmoette.

Het uur van het souper was gekomen en mevrouw von Fulhem troonde als presidente aan eene ronde tafel, die geen plaats genoeg had voor allen die verzocht hadden zich bij haar te mogen aansluiten. Sinds lang had de goede vrouw hare, ondanks het huwelijk harer eigene dochters, nooit neergelegde betrekking van ‘balmama’ niet zoo aangenaam gevonden als dezen avond. Aan hare rechter hand zat een aanzienlijk staatsman, uit de naaste omgeving des Konings; aan hare linkerzijde had zij Triefels door een wenk genoodigd; minder om het jonge meisje dat hij aan tafel geleidde en dat onder hare hoede stond, dan wel omdat zij zelve opgetogen was over dat model van een cavalier. Zij liet hem aan tafel nochtans geheel aan zijne dame over, om zich zelve aan den hooggeplaatsten persoon aan hare rechterhand te kunnen wijden, hetgeen haar echter niet weerhield haren blik nu en

dan op hare tweede baldochter te richten en haar van tijd tot tijd met de sprekende wenkbrauwen te telegrapheeren.

Het viel niet te ontkennen, Gertha praatte druk, al te druk! en had Bruno Wellenberg reeds den vorigen dag gezworen dat er in heel Europa geen bekoorlijker ‘bakvischje’ te vinden was, hij was nu aan tafel volstrekt niet geneigd die

woorden te herroepen. In dat oogenblik fluisterde zij met een ijver, die hare oogen deed fonkelen:

'Natuurlijk ben ik er geweest; ik heb alles gezien. Verbeeld u, zelfs oom Wallmoden is meegegaan; hij durfde ons niet onder ons dames vertrouwen. Maar wij hadden hem niet noodig gehad! Wij vonden eene bank en zijn daar op gaan staan; wij zagen over al de hoofden heen; een gek gezicht. Eugenie had op verre na zulk eene goede plaats niet. Zij wilde volstrekt bij oom blijven en heeft stellig natte voeten gekregen; zij was zoo stil toen zij thuis kwam en zij zag bleek ook. Wat is mijn nichtje mooi, niet waar? En daarbij zoo verstandig, zoo goed, alleen maar...'

'Nu?' moedigde Wellenberg aan.

'Een beetje te ernstig!' fluisterde Gertha met een schalkschen blik. 'Ik begrijp niet hoe iemand zoo ernstig zijn kan; maar zij heeft het zeker van oom; die is vreeselijk ernstig, hu!'

Wellenberg keek snel naar den overkant. 'Nu, van avond ziet freule von Wallmoden er toch zoo ernstig niet uit,' schertste hij; 'de levendigheid van hun gesprek laat niets te wenschen over, en dat zij vroolijk lachen kan ondanks den ernst dien gij haar verwijt, kunt gij zelve juist in dit oogenblik zien. Maar ik vind dat gij gelijk hebt; uw nichtje is eene ware schoonheid; ik heb haar nog nooit zoo opgewekt gezien!'

'Zeg eens, mijnheer von Wellenberg...'

'Ja, als gij midden in een zin blijft steken, weet ik niet wat ik zeggen moet.'

'Heeft Eugenie dien Triefels van avond voor het eerst gezien?'

'Waarom vraagt gij dat?' vroeg Wellenberg levendig.

'Och, dat zeg ik liever niet.'

'Maar mij toch wel?' vroeg hij glimlachende. 'Vergeet gij dan al weer dat wij buren geweest zijn, freule Gertha? Toen gij nog klein waart, heb ik u alle dagen gewiegd en op mijn knie laten rijden; zulk een oud vriend kunt gij toch gerust alles zeggen.'

'Dat is waar,' zeide zij vroolijk; 'maar het blijft eerlijk onder ons, hé? Nu dan, weet gij waarom ik het vroeg? Toen ik van avond uw vriend aan Eugenie voorstelde, merkte ik aanstonds dat zij hem zoo zonderling aankeek, het was alsof zij zich iets herinnerde en of zij schrikte. Daarom dacht ik dat zij elkander misschien meer gezien hadden.'

'Het is wel mogelijk,' antwoordde Wellenberg, 'freule Wallmoden is misschien wel te Berlijn geweest.'

'Neen,' antwoordde Gertha, 'tante Wallmoden is vier jaren ziek geweest, al dien tijd heeft Eugenie haar geen dag verlaten; toen is de rouw gekomen en behalve éens bij ons te Keulen, is zij Wiesbaden nooit uit geweest.'

'Dan kunnen zij elkander moeielijk vroeger ontmoet hebben; want Triefels heeft altijd in Noord-Duitschland gewoond; gisteren heeft hij nog gezegd dat hij nooit aan den Rijn geweest was.'

'Dan is het toch al heel zonderling,' zeide Gertha met opgetrokken wenkbrauwen, 'dat zulk een vreemde heer den geheelen avond bij Eugenie blijft en dat zij hem maar altijd blijft aanhooren.'

'Dat kan ik zoo zonderling niet vinden, freule; Triefels heeft immers óok het genoegen gehad met u te dansen en toen hebt gij toch zeker wel gemerkt dat hij goed praten kan?'

Gertha keek met een paar ondeugende oogen op en zeide: ‘Met mij heeft hij gepraat als met...’

‘Nu, als?’

‘Als met een schoothondje! Ik weet niet wat die heer zich wel verbeeldt.

Hij vroeg mij naar mijn kanarievogel in Keulen - hier in Wiesbaden op het bal! En hoe lang ik in de eerste klasse blijf en hoe mijn liefste pop heet! Maar ik heb hem op zijn plaats gezet! Ik kan ook wel een deftig gezicht zetten als het er op aan komt!'

Wellenberg bekeek de deftige houding welke zijn buurtje aannam met inwendig plezier, terwijl hij met onverstoorbaren ernst antwoordde: 'Mijn vriend heeft zeker de les begrepen.'

'Natuurlijk,' antwoordde zij, argeloos. 'Hij begon aanstonds over politiek te praten; ik geloof ten minste dat het politiek was; want hij vroeg mij hoe de menschen in Nassau over de Pruisen dachten en of oom Wallmoden wezenlijk zoo boos was, dat gij den hertog weggejaagd hebt. Toen hebben wij nog een poosje verstandig gepraat; maar niet lang, want de dans was spoedig uit. Uw vriend mag mijnentwege zoo interessant zijn als hij wil, ik begrijp Eugenie toch niet. Verleden winter toen zij bij ons gelogeerd heeft, mocht geen van de heeren zoo lang met haar praten.'

'Verleden winter, freule Gertha? Hebt gij toen al opmerkingen op bals gemaakt? Ik dacht dat gij *toen* althans nog in de eerste klasse zat.'

Gertha werd vuurrood, maar toen zijne vroolijke oogen de hare ontmoetten, lachte zij hartelijk. Eer zij nog antwoorden kon, klonk het signaal voor den cotillon. Wellenberg voorkwam de beweging waarmede zij haastig naar hare handschoenen greep, welke zij in een wijnglas bewaard had. Hij streek het fijne leder glad en bekeek ze als eene curiositeit.

'Nommer vier en een half?' schertste hij, toen de vingertjes er in gleden. Een slag op de zijne met den kinderhandschoen deed mevrouw von Fulhem, die insgelijks was opgestaan, werkelijk ontstellen, doch eer die verantwoordelijke beschermgeest nog met statigen tred om de tafel heen geloopen was, om voor verdere buitensporigheden te waarschuwen, was het paartje reeds in de balzaal verdwenen.

De eene dans volgde op den andere. Op de divan's, langs de muren zagen de moeders verlangend den laatsten vioolstreek tegemoet. De vaders zaten reeds lang in de aangrenzende zalen. En toch was het tooneel dat de balzaal dat laatste uur opleverde fraai en afwisselend.

De heerlijke zaal kwam met hare zeven lichtkroonen prachtig uit; de marmeren beelden leverden een zonderling contrast met al die bewegelijke figuren. En toch voelde zich misschien menigeen van binnen even levenloos als die marmeren beelden. De uitdrukking van het gelaat van Rudolf Eckhardt was niet minder strak dan het hare.

Met den rug tegen een van de zuilen geleund, staarde de jonge man op het golvende gewoel van den cotillon. Doch één paar leefde slechts voor Eckhardt: Eugenie en haar danser.

Triefels had de plaats van zijne danseres zoo weten te kiezen, dat hij door eene zuil van het naaste paar verwijderd was; het was de zuil waartegen Eckhardt leunde. Wijl Eugenie heden, evenals altijd, voor iederen extradans bedankte, behoorde zij geheel aan haren danser, ja, geheel! Eckhardt zag het, voelde het, hoorde het bijna. Zijne overprikkelde zenuwen zogen elken klank in, welken hij hoorde; het was hem onmogelijk zijne plaats te verlaten.

Reeds menigmaal had Rudolf zich voorgehouden, dat de dag komen moest waarop Eugenie aan een ander zon behooren, en toch brandde hem nu die gedachte in de ziel, alsof ze geheel nieuw was. Hij kon zich Eugenie in de armen van een ander voorstellen; doch niet in de armen van dezen!

‘Waar mag ik u weerzien?’ vroeg Triefels met gedempte stem. ‘Morgen? Och, laat het bij de fontein zijn, op de plek waar ik u voor het eerst heb gezien, opkomend en verdwijnend, als een droom in den nacht. Toen was het mij

alsof Ondine... gekheid! Ik zag toen niets dan uwe lokken, ik heb toen uwe oogen niet gezien. En toch behoudt gij de verwantschap met die liefelijke waternimf die... die eene menschenziel eischt. Ondine, ik bied u de mijne aan! Waar zal ik u weerzien?'

Eugenie keek op, hare hand beefde. 'Nergens,' zeide zij zacht.

Triefels keek haar doordringend aan en vroeg: 'Is dat mijn vonnis?'

'Het is onmogelijk; onmogelijk; mijn vader...'

'Dank voor dat woord; het is een woord van hoop!' antwoordde Triefels met vlammend oog. 'Ik weet het, uw vader haat ons Pruisen, en ik weet ook dat gij uw vader lief hebt. Wilt gij mij dáarom niet weerzien, Eugenie?'

Het mooie meisje bloosde en bleef stom, door de onbewegelijkheid harer houding kwam haar gejaagde ademhaling en het zachte beven harer nedergeslagen oogleden nog te meer uit.

'Welaan dan,' zeî Triefels met trillende stem, 'dan is er maar éene keus; wij zien elkander weer in uws vaders huis. Vergun mij morgen, met het verzoek om uwe hand bij uwen vader te komen. Wat mijne uiterlijke omstandigheden betreft, heb ik het geluk aan alle eischen te kunnen voldoen, en vooroordeelen - zijn te overwinnen! Ik vrees niets dan - u. Eugenie, ben ik al te stout? Ik voel hoe zonderling u mijn plotseling aanzoek voorkomt; maar gij behoort niet tot die gedachtelooze poppen voor wie het buitengewone onmogelijk is. Wees groot, Eugenie, en wees waar! Spreekt uw hart nu niet voor mij, dan heb ik niets te hopen. Eugenie, mag ik u morgen weerzien?'

Na een oogenblik zwijgens fluisterde zij: 'ja!'

De vroolijke kring, die in het Nassauer hof gedineerd had, was volgens afspraak in de tweede restauratiezaal bijeen gekomen; allen praatten door elkander en de dameswereld had eene gevaarlijke revue te passeeren. Het gezelschap was voltallig, ook Eckhardt ontbrak niet, en nam meer dan anders deel aan het gesprek. Slechts hij wiens komst in de grootste spanning werd verwacht, verscheen niet; Triefels was nog niet gekomen. Doch weldra kwam ook hij. Er lag een zonderlinge gloed in zijne oogen. Zijne veerkrachtige gestalte scheen zijn edel hoofd nog fierder te dragen dan gewoonlijk. Hij werd gevolgd door een knecht die eene mand met volle champagneflesschen droeg.

'Mooi, mijnheeren, dat gij allen woord gehouden hebt! Dat doe ik ook, en zooals gij ziet, verklaar ik mijne weddingschap voor *verloren.* Op de gezondheid van uwe uitverkorenen dus;' en de eerste kurk vloog omhoog met een knal, die nauwelijks in het gedruisch van al die stemmen gehoord werd.

'Is het wezenlijk tegengevallen? Dat liet zich op het bal niet aanzien! Nu, de krans hing ook te hoog. Troost u met uw dubbelganger; die kreeg donna Anna ook niet. Voor freule Wallmoden zal een tooverprins uit de wolken moeten vallen. - Hoe is het toch toegegaan? De fiere zwaan scheen toch de korreltjes uit uwe hand te pikken!'

Triefels had voor alles een antwoord, en wist elke directe vraag handig te ontwijken. Zijne makkers bewonderden hem meer dan ooit. Zulk een loyaal bekende en moedig gedragen nederlaag verhief hem meer dan ooit; het kwam in geen van allen op aan de waarheid dier nederlaag te twijfelen. Slechts éen van allen wist het beter; want al was het fluisterend 'ja,' van Eugenie niet tot zijn oor door gedrongen, hij had toch de vraag duidelijk verstaan en op haar gelaat het antwoord gelezen. Het was zoo!

Met het plan om de eer van het geliefde meisje met zijn bloed te verdedigen,

was Eckhardt gekomen, indien Triefels het wagen mocht haar prijs te geven. Dat dat niet gebeurde, legde hem het stilzwijgen op en hij hield het uit totdat het vroolijke gezelschap met het aanbreken van den dag uit elkander ging.

En wat nu? Uit de houding van Triefels maakte hij op, dat hij Eugenie wel degelijk tot zijne vrouw wilde maken; maar mocht zij op die manier gewonnen worden? Neen, duizendmaal neen! Zoo iets toe te laten ware misdadig. Er was een middel om het te beletten. Een oom van Eckhardt stond op een vertrouwelijken voet met den staatsraad; door hem was hij bij de Wallmodens geïntroduceerd geworden, en waar zijn fijn gevoel *hem* verbood zulk eene kwetsende waarheid aan het licht te brengen, kon een oud vriend des huizes onbeschroomd spreken.

Dat *moest* geschieden.

En toch vloog bij die gedachte het bloed hem naar het voorhoofd; voor het eerst bloosde hij voor zich zelven. Met onverbiddelijke duidelijkheid zeide de stem van zijn geweten: ‘geen rechtvaardigheid, geen eerbied voor gekwetste vrouwenwaarde drijft u, het is iets anders. Gij wilt haar beschermen, waarvoor? Weet gij wat gij daarmede verwoest? Voelt gij niet, dat gij haar liever ongelukkig zaagt, dan gelukkig met hem?’

Hij hield zijne hand voor zijne oogen. Voor het eerst was er tweestrijd in dat eerlijke hart; strijd tegen zijn zelfzucht. Doch eindelijk werd Eckhardt zich zelven meester. Hij was gewoon te ernstig na te denken, dan dat hij niet eindelijk de waarheid vinden moest. Nu wist hij dat hetgeen hij doen wilde, niet uit kleingeestige zelfzucht geschiedde. Beminde Eugenie Triefels, dan zou alles een tijdlang nacht voor haar zijn, maar eindelijk zou het weer licht worden. Zelfs het denkbeeld, dat zij zich door zijne tusschenkomst beleedigd zou achten, hield hem niet meer terug.

Peinzend liep hij nog een uur tusschen de boomen op en neder, toen keerde hij langzaam naar de stad terug, en toen de torenklok zeven sloeg, stond hij op de stoep van het huis zijns ooms.

(*Slot volgt.*)

Suum cuique.

Stemmen over het onderwijs aan meisjes.

XXIX.
Schoolprogramma's.

Het middelbaar onderwijs aan meisjes heeft zich in Nederland een plaats verworven.

Vijf openbare scholen met 5jarigen, twee met 3jarigen cursus zijn in vollen gang. Ze zijn tot stand gekomen door de zorg van wakkere gemeentebesturen, ofschoon de steun der hooge regering bleef ontbreken.

Het meisjesonderwijs scheen zoo min staatsbelang als de kunst regeringszaak.

Maar bij de tegenwoordige regering vindt het onderwijs van het vrouwelijk geslacht zoowel als de Nederlandsche kunst achting en belangstelling.

Voor middelbare meisjesscholen staat een post op de begrooting, een postje, ja, naauwelijks noemenswaardig; maar toch, het beginsel is erkend. Bevordering van het meisjesonderwijs in enkele, kleinere gemeenten nog maar stelt zich de regering ten doel, en nog verre verwijderd schijnt zij van de overtuiging, dat het onderwijs van het eene geslacht dezelfde belangstelling verdient, op gelijken steun aanspraak heeft als het onderrigt van het andere.

Maar we hebben misschien staatsmanswijsheid te waarderen in 't geen schroomvalligheid schijnt; 't kon om den eersten stap te doen zijn, en die eerste stap is gedaan; de hevigste tegenstand is gebroken, op het vooroordeel een overwinning behaald.

Het middelbaar onderwijs voor meisjes staat daar, het is een feit, en het is van staatswege erkend, wordt van staatswege ondersteund.

De Tijdspiegel heeft met warmte die goede zaak voorgestaan, met volharding voor haar gestreden.

Die taak is afgedaan. De middelbare meisjesschool zal haren weg nu wel vinden. Aanvankelijk heeft zij hare taak mot moed aanvaard.

Is zij op den regten weg? Gelijk de hoogere burgerschool zoo zal ook de middelbare meisjesschool nog veel uit de ervaring moeten leeren, en wij voorzien, dat ze haar programma nog wel eens in nadere overweging zal mogen nemen.

Maar wij zullen haar niet smaden, wanneer zij soms op haren weg moet terugkeeren; ook zij zal slechts allengs tot de waarheid kunnen naderen. Toone ze maar niet te groote gehechtheid aan het eenmaal vastgestelde programma. Men moet nog leeren, wat het beste middelbaar onderwijs voor het vrouwelijk geslacht is.

Welke overeenkomst en, bij de overeenkomst, hoeveel verschil er bestaat tusschen de onderscheiden programma's hebben wij in een paar tabellen trachten aan te wijzen.

Wij moeten daarbij opmerken, dat de scholen met 3jarigen cursus bezwaarlijk kunnen vergeleken worden met die van 5jarigen cursus: wij hebben daarom de scholen van Amsterdam en Deventer in eene afzonderlijke tabel opgenomen. Maar van de vijf scholen met 5jarigen cursus zijn er twee, Rotterdam en Groningen, wier programma, zeker omdat daaraan nog geen behoefte bestaat, nog niet uitgewerkt is voor de 5de klasse. Voor de vergelijking van 4 klassen hebben wij dus vijf scholen, slechts drie voor de vergelijking van 5 klassen.

LEERVAKKEN.	U R E N W E K E L I J K S .				
	1ste klasse.				
	Haarlem.	**Arnhem.**	**Dordrecht.**	**Rotterdam.**	**Groningen.**
Nederl. taal- en letterkunde	4	3	3	4	3
Fransche taal- en letterkunde	4	4	4	4	4
Hoogduitsche taal- en letterkunde	1	4	4	4	4
Engelsche taal- en letterkunde	3	2	-	-	-
Geschiedenis	2	3	2	2	2
Aardrijkskunde	2	2	2	2	2
Kosmographie	-	-	-	-	-
Natuurlijke historie	1	1	2	2	2
Natuur- (en schei-)kunde	-	-	-	-	-
Wiskunde	4	4	4	4	4
Staathuishoudkunde en Staatsinstellingen	-	-	-	-	-
Boekhouden	-	-	-	-	-
Aesthetica	-	-	-	-	-
Kunstgeschiedenis	-	-	-	-	-
Klassieke oudheid	-	-	-	-	-
Teekenen	2	2	2	3	2
Schoonschrijven	1	-	1	1	-
Handwerken	3	4	4	2	3
Zang	1	1	-	-	2
Gymnastiek	2	2	-	2	1
Dansen	-	-	-	-	1

Zielkunde- en opvoeding	-	-	-	-	

LEERVAKKEN.	U R E N W E K E L I J K S.				
	2de klasse.				
	Haarlem.	**Arnhem.**	**Dordrecht.**	**Rotterdam.**	**Groningen.**
Nederl. taal- en letterkunde	3	3	3	3	2
Fransche taal- en letterkunde	3	3	3	3	3
Hoogduitsche taal- en letterkunde	4	3	3	3	3
Engelsche taal- en letterkunde	3	4	3	4	4
Geschiedenis	2	3	2	2	2
Aardrijkskunde	2	2	2	2	2
Kosmographie	-	-	-	-	-
Natuurlijke historie	2	2	2	2	2
Natuur- (en schei-)kunde	-	-	-	-	-
Wiskunde	3	3	4	3	3
Staathuishoudkunde en Staatsinstellingen	-	-	-	-	-
Boekhouden	-	-	-	-	-
Aesthetica	-	-	-	-	-
Kunstgeschiedenis	-	-	-	-	-
Klassieke oudheid	-	-	-	-	-
Teekenen	2	2	2	3	2
Schoonschrijven	1	-	1	1	-
Handwerken	3	4	3	2	3
Zang	-	1	-	-	2
Gymnastiek	2	2	-	2	1

Dansen	-	-	-	-	1
Zielkunde en opvoeding	-	-	-	-	-

LEERVAKKEN. UREN WEKELIJKS.

	3de klasse.				
	Haarlem.	**Arnhem.**	**Dordrecht.**	**Rotterdam.**	**Groningen.**
Nederl. taal- en letterkunde	3	3	3	3	2
Fransche taal- en letterkunde	3	3	3	3	3
Hoogduitsche taal- en letterkunde	4	3	3	3	3
Engelsche taal- en letterkunde	3	3	3	3	4
Geschiedenis	2	3	3	3	2
Aardrijkskunde	2	2	2	2	1
Kosmographie	-	-	-	-	-
Natuurlijke historie	2	2	1	2	2
Natuur- (en schei-)kunde	2	2	3	2	2
Wiskunde	2	3	3	3	2
Staathuishoudkunde en Staatsinstellingen	-	-	-	-	-
Boekhouden	-	-	-	-	-
Aesthetica	-	-	-	-	-
Kunstgeschiedenis	-	-	-	-	-
Klassieke oudheid	-	-	-	-	-
Teekenen	2	2	2	3	2
Schoonschrijven	-	-	-	-	-
Handwerken	3	3	3	2	3
Zang	-	1	-	-	2

Gymnastiek	2	2	-	1	1
Dansen	-	-	-	-	1
Zielkunde en opvoeding	-	-	-	-	-

LEERVAKKEN.	UREN WEKELIJKS. 4de klasse. Haarlem.	Arnhem.	Dordrecht.	Rotterdam.	Groningen.
Nederl. taal- en letterkunde	3	2	3	3	3
Fransche taal- en letterkunde	3	3	3	3	3
Hoogduitsche taal- en letterkunde	4	3	3	3	3
Engelsche taal- en letterkunde	3	3	3	3	3
Geschiedenis	2	2	3	3	2
Aardrijkskunde	2	1	1	2	2
Kosmographie	-	-	-	-	-
Natuurlijke historie	2	2	1	2	1
Natuur- (en schei-)kunde	3	3	3	3	3
Wiskunde	2	3	3	3	2
Staathuishoudkunde en Staatsinstellingen	-	-	-	-	-
Boekhouden	1	1	1	-	-
Aesthetica	-	-	-	-	-
Kunstgeschiedenis	-	-	-	1	-
Klassieke oudheid	-	1	-	-	-
Teekenen	2	2	2	3	2
Schoonschrijven	-	-	-	-	-
Handwerken	3	2	3	2	3

Zang	-	1	-	-	2
Gymnastiek	-	-	-	-	-
Dansen	-	-	-	-	1
Zielkunde- en opvoeding		-	-	-	-

LEERVAKKEN.	**UREN WEKELIJKS.**		
	5de klasse.		
	Haarlem.	**Arnhem.**	**Dordrecht.**
Nederl. taal- en letterkunde	3	2	3
Fransche taal- en letterkunde	3	3	3
Hoogduitsche taal- en letterkunde	3	3	3
Engelsche taal- en letterkunde	3	3	3
Geschiedenis	2	3	3
Aardrijkskunde	2	-	1
Kosmographie	-	1	-
Natuurlijke historie	2	1	1
Natuur- (en schei-)kunde	3	4	3
Wiskunde	2	3	3
Staathuishoudkunde en Staatsinstellingen	1	1	1
Boekhouden	1	1	1
Aesthetica	-	-	-
Kunstgeschiedenis	-	-	-
Klassieke oudheid	-	2	-
Teekenen	2	2	2
Schoonschrijven	-	-	-
Handwerken	3	-	3
Zang	-	1	-
Gymnastiek	-	-	-
Dansen	-	-	-

Zielkunde en opvoeding	-	-	-

De scholen van Amsterdam en Deventer kunnen naar de volgende tabel met elkander vergeleken worden.

LEERVAKKEN.	UREN WEKELIJKS.					
	1ste Klasse.		**2de Klasse.**		**3de Klasse.**	
	Amsterdam.	**Deventer.**	**Amsterdam.**	**Deventer.**	**Amsterdam.**	**Deventer.**
Nederlandsche taal- en letterkunde	3	3	3	3	3	2
Fransche taal- en letterkunde	3	3	3	3	3	3
Hoogduitsche taal- en letterkunde	4	3	3	3	3	3
Engelsche taal- en letterkunde	3	3	3	4	3	3
Geschiedenis	3	3	3	2	3	2
Aardrijkskunde	2	2	2	2	1	2
Kosmographie	-	-	-	-	-	-
Natuurlijke historie	} 4	2	} 3	2	} 4	2
Natuur- (en schei-)kunde	} 4	3	} 3	4	} 4	3
Wiskunde	3	2	4	2	3	2
Staathuishoudkunde en Staatsinstellingen	-	-	1	-	1	3
Boekhouden	-	-	-	-	1	1
Aesthetica	-	-	1	-	1	-
Kunstgeschiedenis	-	-	-	-	-	1
Klassieke oudheid	-	-	-	-	-	-
Teekenen	3	-	3	2	-	1
Schoonschrijven	-	-	-	-	-	-
Handwerken	-	-	-	-	-	-
Zang	-	-	-	-	-	-

Gymnastiek	-	2	-	2	-	2
Dansen	-	-	-	-	-	-
Zielkunde en opvoeding		-	-	-	-	-

Tot eene nadere vergelijking van de waardering der onderscheiden leervakken aan iedere school hebben wij den weg trachten te banen door de volgende tabellen.

LEERVAKKEN. Uren wekelijks in de gezamenlijke 4 klassen.

	Haarlem.	**Arnhem.**	**Dordrecht.**	**Rotterdam.**	**Groningen.**
Nederlands, taal- en letterkunde	13	11	12	13	10
Fransche taal en letterkunde	13	13	13	13	13
Hoogduits, taal- en letterkunde	13	13	13	13	13
Engelsche taal- en letterkunde	12	12	9	10	11
Geschiedenis	8	11	10	10	8
Aardrijkskunde	8	7	7	8	7
Kosmographie	-	-	-	-	-
Natuurlijke historie	7	7	6	8	7
Natuur- (en schei-)kunde	5	5	6	5	5
Wiskunde	11	13	14	13	11
Staathuishoudkunde en Staatsinstellingen	-	-	-	-	-
Boekhouden	1	1	1	-	-
Aesthetica	-	-	-	-	-
Kunstgeschiedenis	-	-	-	1	-
Klassieke oudheid	-	1	-	-	-
Teekenen	8	8	8	12	8
Schoonschrijven	2	-	2	2	-

Handwerken	12	13	13	9	12
Zang	1	4	-	-	8
Gymnastiek	6	6	-	5	3
Dansen	-	-	-	-	4
Zielkunde- en opvoeding		-	-	-	-

Voor 5 klassen kannen slechts drie scholen in aanmerking komen.

LEERVAKKEN.	**Uren wekelijks in de gezamenlijke 5 klassen.**		
	Haarlem.	**Arnhem.**	**Dordrecht.**
Nederlandsche taal- en letterkunde	16	13	15
Fransche taal- en letterkunde	16	16	16
Hoogduitsche taal- en letterkunde	16	16	16
Engelsche taal- en letterkunde	15	15	12
Geschiedenis	10	14	13
Aardrijkskunde	10	7	8
Kosmographie	-	1	-
Natuurlijke historie	9	8	7
Natuur- (en schei-)kunde	8	9	10
Wiskunde	13	16	17
Staathuishoudkunde en Staatsinstellingen	1	1	1
Boekhouden	2	1	2
Aesthetica	-	-	-
Kunstgeschiedenis	-	-	-
Klassieke oudheid	-	3	-
Teekenen	10	10	10
Schoonschrijven	2	-	2
Handwerken	15	13	16
Zang	1	5	-
Gymnastiek	6	6	-
Dansen	-	-	-
Zielkunde en opvoeding	-	-	-

Eindelijk, de scholen met 3jarigen cursus blijken tot elkander in deze verhouding te staan:

LEERVAKKEN.	**Uren wekelijks in de gezamenlijke 3 klassen.**	
	Amsterdam.	**Deventer.**
Nederlandsche taal- en letterkunde	9	8
Fransche taal- en letterkunde	9	9
Hoogduitsche taal- en letterkunde	10	9
Engelsche taal- en letterkunde	9	10
Geschiedenis	9	7
Aardrijkskunde	5	6
Kosmographie	-	-
Natuurlijke historie	} 11	6
Natuur- (en schei-)kunde	} 11	10
Wiskunde	10	6
Staathuishoudkunde en Staatsinstellingen	2	3
Boekhouden	1	1
Aesthetica	2	-
Kunstgeschiedenis	-	-
Klassieke oudheid	-	-
Teekenen	8	-
Schoonschrijven	-	-
Handwerken	-	-
Zang	-	-
Gymnastiek	-	6
Dansen	-	-
Zielkunde en opvoeding	-	-

Een paar opmerkingen veroorloven wij ons ten slotte in overweging te geven:

Bij twee scholen met 5jarigen cursus, de Haarlemsche en de Arnhemsche, vinden wij reeds in de 1ste klasse het onderwijs in vier talen. Dit schijnt onnoodig: voor de Hoogduitsche taal zijn vier, voor de Engelsche drie jaren vol-

doende. Wordt het Hoogduitsch tot de 2de klasse uitgesteld, en het Engelsch tot de 3de, dan kan de Nederlandsche taal, met lezen en stijloefening, beter bedeeld en aan de geschiedenis, vaderlandsche en algemeene, meer dan het tweetal uren gewijd worden; ook voor het schoonschrijven blijft dan tijd beschikbaar. Bovenal, de leerlingen behoeven dan niet met vierderlei spraakkunst, waarin ligt vier uiteenloopende definities der rededeelen, gekweld te worden. Wordt in de 1ste klasse de Moedertaal met het Fransch krachtig aangevat, in de 2de kan aan 't Hoogduitsch en in de 3de aan 't Engelsch een goede stoot gegeven worden, terwijl de studie der talen, die in een vorige klasse was aangevangen, in de volgende wordt voortgezet.

Aan de Moedertaal wijden alleen Haarlem en Rotterdam een gelijk of grooter aantal uren dan aan de vreemde talen. Te Arnhem, Dordrecht, Groningen bovenal staat het Nederlandsch achter bij de vreemde talen: waarschijnlijk wel, omdat de leerling met de Moedertaal aanvankelijk bekend is, terwijl zij van de andere talen zich nog meester moet maken. Intusschen vergete men niet, dat het meisje moet opgevoed worden tot Nederlandsche vrouw, en dat een ernstige studie der vaderlandsche taal- en letterkunde een der krachtigste middelen is tot verlevendiging van den Nederlandschen volksgeest. Vele Duitsche scholen kunnen ons hier ten voorbeeld zijn.

Wat de verhouding tusschen de humanistische vakken en de-wis- en natuurkundige betreft, valt een aanmerkelijk verschil in het oog. Rekenen wij tot de eerste reeks de talen en haar letterkunde, geschiedenis, aesthetica, kunstgeschiedenis, klassieke oudheid, teekenen en zang; tot de laatste natuurlijke historie, natuur- en scheikunde, wiskunde en boekhouden, dan is de verhouding van de humanistische vakken tot de zoogenaamde exacte wetenschappen, over 4 klassen,

te Haarlem 68 tot 24 uren,
te Arnhem 73 tot 26,
te Dordrecht 61 tot 27,
te Rotterdam 72 tot 26,
te Groningen 63 tot 23;
over 5 klassen,
te Haarlem 85 tot 32,
te Arnhem 93 tot 35,
te Dordrecht 83 tot 36.
Wat de scholen met 3jarigen cursus betreft, de verhouding is
te Amsterdam 58 tot 22,
te Deventer 46 tot 23.

Deze laatste cijfers zijn welsprekend. Deventer legt grooten nadruk op de wis- en natuurkundige wetenschappen. De Nederlandsche taal- en letterkunde is niet ruim bedacht, de geschiedenis karig bedeeld; van aesthetica, kunstgeschiedenis, klassieke oudheid, teekenkunde noch zang is er sprake.

Zal het onderwijs der vrouwelijke jeugd te Deventer niet eene sterk realistische rigting nemen, dan heeft het programma dier school behoefte aan ernstige herziening.

Aanmerkingen van minder belang houden wij terug. Maar wij mogen niet verzwijgen de uitdrukking van ons leedwezen, dat tot dus verre geen der middelbare scholen voor meisjes gedacht heeft aan zielkunde en opvoeding. Heeft men wel

overwogen, dat de toekomstige moeders van het volgend geslacht moeten opgeleid worden voor hare grootsche taak? Met allen nadruk bevelen wij deze zaak ter ernstige overweging aan. Ook door deze uitbreiding worde het middelbaar onderwijs der vrouwelijke jeugd een zegen voor het Vaderland!

Brievenbus.

I.
Den heere Noorman.

Maastricht, 12 December 1872.

WelEdele Heer!

In het Decembernummer van *De Tijdspiegel* las ik in een stuk: Staatkunde en Geschiedenis, geteekend door UEd., het volgende: ‘Zal in deze kwestie niet meer betrouwbaar zijn het officieuse orgaan van den Pauselijken Stoel, de *Civilta Catholica*, die onlangs schreef: “De Katholieke Kerk heeft het recht de zwaarste ligchamelijke straffen op te leggen aan de Christenen, die handelen tegen de Katholieke wetten, met name ook scheurmakers en ketters, Grieken en Protestanten, want de Kerk is niet alleen een geestelijk maar ook een wereldlijk rijk.” Hetzelfde blad beweert, dat het geen misbruik van macht is, wanneer geestelijken zich inlaten met wereldlijke zaken om datgene te vernietigen wat de wereldlijke wetten in tegenspraak met de kerkelijke hebben voorgeschreven. Daarom heft de Paus ook Constituties op’ (bladz. 476).

Ik behoor, Mijnheer, tot hetgeen men thans noemt de ultramontane rigting. Doch nimmer heb ik geweten, dat door mannen van die rigting zulke beginselen worden voorgestaan, als hier door U aan haar, in naam der onder ons hoog gewaardeerde *Civilta Catholica* worden toegeschreven. Indien het mij wezenlijk mogt blijken, dat zoodanige leer door zulk orgaan wordt voorgestaan en verbreid, zal ik geen oogenblik aarzelen in dat opzigt die rigting te bestrijden. Uit dien hoofde is het voor mij van het hoogst gewigt met zekerheid te weten, dat inderdaad zóó iets door de *Civilta Catholica* werd gezegd. Want hoe groot ook mijne achting voor dat tijdschrift is, echter heb ik mij nooit verplicht geacht te onderteekenen *alles* wat door hetzelve wordt beweerd.

Ik heb mij dan gewend tot iemand, in deze provincie, die een gestadig lezer der *Civilta* is, ja! die hier vrij algemeen voor den Hollandschen correspondent van het tijdschrift wordt gehouden. Ik heb hem gevraagd of inderdaad de *Civilta* zoo iets zoude hebben gezegd. Bij het lezen van de hierboven aangehaalde zinsneden had kennelijk eene diepe verontwaardiging zich van hem meester gemaakt. Neen! zeide hij, zoo iets staat nergens in de *Civilta* te lezen. Die zoo iets zegt lastert en poogt ons hatelijk te maken met ons gevoelens aan te wrijven, die wij niet hebben.

Ik deed hem opmerken dat *De Tijdspiegel* wel niet de plaats had aangegeven waar zoo iets in de *Civilta* te lezen stond, maar dat hij toch eene letterlijke aanhaling had gedaan, dewijl hij tusschen aanhalingsteekens citeerde. 't Is mogelijk, was zijn antwoord, dat *De Tijdspiegel* letterlijk heeft aangehaald; maar ten stelligste ontken ik, dat hij die aanhaling uit *De Civilta* zelve heeft genomen. Ik herinner mij dat onlangs in een Duitsch blad, ten gerieve van Bismarck en om tegen de ultramontanen de volkswoede op te wekken, zulke valsche beschuldiging tegen *De Civilta* is ingebracht. Wellicht heeft de heer Noorman geen bedrog vermoed en geciteerd uit dat blad, niet uit *De Civilta* zelve.

Juist had hij op zijn tafel het laatste nummer der *Civilta* (n°. 536, 7 December.) Daaruit las hij mij het volgende voor: ‘De Kerk erkent elk wettig gouvernement

en houdt daar vrede mede, maar keurt zijne onregtvaardige handelwijze niet goed. Onder zulke gouvernementen leeft zij, gelijk zij leefde onder Nero en Diocletiaan; met lijdzaamheid verdraagt zij het onregt haar aangedaan; bij die gelegenheid zendt zij hare martelaren ten hemel; maar zij stelt geene hinderlagen; zij spant niet zamen, zij bezigt geen geweld, om hare regten te herkrijgen (*non congiura*, *non cospira*, *non usa violenza per remetterzo ne suoi diretti*, *p.* 514). Ziedaar, zeide hij mij, met den vinger wijzende op die plaats, de ware leer der *Civilta.* Is het geen ondragelijke laster ons ultramontanen op ééne lijn te willen stellen met de mannen der *Internationale*, die in het geheim tegen de wettige gouvernementen zamenspannen om, zoodra de kans klaar is, alles te vuur en te zwaard te verwoesten?

Zoo sprak genoemde Heer. Om echter volkomen zekerheid te hebben dat de *Civilta* niet heeft gezegd wat *De Tijdspiegel* haar ten laste legt, ben ik zoo vrij mij tot UEd. te wenden met het verzoek mij die plaats te willen aanwijzen.

Verders verzoek ik UEd. dezen brief in het eerstvolgend nummer van *De Tijdspiegel*, in de Brievenbus te willen opnemen(*), opdat zijne lezers weten, dat ten minste niet alle ultramontanen de zienswijze deelen, die dit maandschrift toeschrijft aan een officieus orgaan van den Pauselijken Stoel.

Hoogachtend blijf ik

Adres:

Vrijthof, N°. 1849 Maastricht.

UwE. dv. Dienaar,

F.J. TEELEN.

(*) Hierover stond de beschikking niet bij den Hr. Noorman, maar gaarne hebben wij, op zijn verzoek, dezen brief opgenomen.
RED.

Godgeleerdheid en onderwijs.

Een inleidingskapittel van klem.

U, o God! loven wij.
De Menschheid.

Het was geen toeval, dat ik gisteren in de profetiën van Jeremia las. Ik had dien bundel, wiens taal enkel vuur is, zoodat die u het hart doet gloeien, ter hand genomen na het lezen van de *Geschichte und System der Natur*, door dr. J.H. Thomassen, Keulen en Leipzig 1872, om wat warmte. In dit *System* is vervuld, wat genoemde vurige Israëliet, echt vaderlander en Godsheld, eenmaal in zijn godsdienstigen toorn uitsprak: 'Ten zelfden tijde zullen zij de beenderen hunner vorsten, en de beenderen der priesters, en de beenderen der profeten, en de beenderen der inwoners uit de graven nemen. Zij zullen ze uitspreiden voor de zon en voor de maan en voor al het starrenheir des Hemels, die zij liefgehad, die zij gediend, die zij nagewandeld, die zij gezocht, waarvoor zij zich nedergebogen hebben. Zij zullen niet verzameld worden of begraven; tot mest op den aardbodem zullen zij zijn.'

Door een strenge logika en na al de schuilhoeken der Natuur te hebben doorzocht, is dr. Th. tot dat zelfde resultaat gekomen. Ook hem, den geleerden man, is de Bijbel voorgeweest.... Doch neen, om uit Jeremia de uitkomsten der wetenschap van onzen tijd te vernemen, had ik hem niet opgeslagen(*); alleen om mij te wapenen met zijn vonken, die door het floers van duizenden jaren nog lichten, tegen den kouden adem van den geleerden man. De wetenschap, door dr.

(*) Ik ben volstrekt niet met ds. Gunning jr. van meening, dat o.a: Jezaia, toen hij zeide: 'De Eufraat zal opdroogen', den geologischen toestand onzer dagen heeft voorspeld door den heiligen Geest, die hem zijn uitdrukkingen, tot het gebied van Natuur en historie behoorende, zoo juist zoude hebben doen kiezen, 'dat ze, ook *letterlijk* opgevat, een profetie behelzen, die haar vervulling wacht.' Eerder wordt in de uitgedroogde bedding van dien stroom het boek gevonden, dat Seraja op Jeremia's bevel, met een steen daarin liet zinken. Juist niet in haar anakronismen, maar in haar gloed en aktualiteit ligt de ziel dezer profetien en dus haar waarde.

Th. in zijn boekje voorgedragen, is op zich zelf beschouwd, voedende, verheffende studie. De mensch moet haar kennen. Door haar moeten wij tot steeds sterker zelfbewustzijn komen. Maar de leeraar der hedendaagsche wetenschappen moet wel in het oog houden, dat zijn tijdingen, op zich zelve, ongemeen koud zijn. Dit is dan een eerbiedwaardige reden voor hem, er al den gloed in te brengen, dien hij in zijn innerlijk leven bezit, anders blijft de leerling, op alle leeftijden, met zijn hart op een bedenkelijken afstand. Wij hooren den leeraar wel. Wij kunnen evenmin loochenen als wederleggen, wat hij zegt, maar de lust daartoe ontbreekt ons niet; juist dewijl hij ons koud laat, bestoken ons wantrouwen en weerzin jegens hem. Maar dat niet alleen: hij bederft onze levenswarmte, die ons sober en moeilijk gehandhaafd deel was op dit aardrijk. Zóó koud is ons ook dr. Th. in zijn *system* voorgekomen; hij mist allen gloed. Op dezen grond komen wij ernstig tegen zijn geschrift op. Nog zouden wij berust hebben, indien hij zich bepaald had bij zijn geschiedenis en systeem. Maar in een inleidingshoofdstuk, het heet *Welt und Gott*, dat dienen moet om de uitkomsten der wetenschap te meten en te wegen, en daaraan onze godsdienstige opvattingen te toetsen, versmaadt hij opzettelijk die onmisbare warmte en maakt het menschelijke hart tot het voorwerp eener industrie, die wij het maken van kunstijs zouden willen noemen, indien de zaak niet ernstiger ware.

De eenige zoon der schrijfster van *Gabriële*, der levenslustige, wellevende moeder vol idealen en schoonheidszin, Dr. Arthur Schopenhauer, was een pessimist. Hoe groot zijn verdiensten zijn in de geschiedenis van het menschelijk denken, hij moet een isolator heeten van allen stroom, van alle vonk van poëzie. Onze eer als denkend wezen gebiedt ons hem te achten, maar zijn tegenwoordigheid benauwt ons toch en onze ingeschapen behoefte aan de verwarming der poëzie doet ons, ondanks ons zelf, inkrimpen op den enkelen ademtogt zijner verwoestende stellingen. Van dezen Arthur Schopenhauer nu, leeft de wereldbeschouwing van dr. Th. Gelijk Schopenhauer's filozofie, alzoo ligt het inleidingskapittel, waarvan wij spreken, van alle kanten in het ijs. Deze bevinding heeft ons doen huiveren. Maar niet minder is deze gewaarwording bij ons opgekomen door een andere bevinding, n.l. dat de schrijver dweept - als ik dit zoo zeggen mag van een ijsdenker - met Schopenhauer en Diderot te gelijk. Een wereldbeschouwing, zoo dacht ik, die op Schopenhauer's wijsbegeerte gebouwd, er van doortrokken is, kan niet aan te bevelen zijn, omdat ze gloed en liefde, de eerste voorwaarden des levens, mist; en een wereldbeschouwing, die zich op Diderot beroept, kan wel geestig maar niet grondig zijn; een wereldbeschouwing derhalve, die op Diderot en Schopenhauer berust, moet behalve koud, ook zeer ligtzinnig zijn. Diderot was voorzeker een geestrijk, in vele opzigten een voortreffelijk man. Hij liet aan het geslacht, dat onmiddelijk op hem volgde, een

stevig epikurisme na, dat benevens zin voor schoonheid ook veel bloeddorst heeft aan den dag gelegd. Diderot als gezag te vermelden in een nieuw *system der Natur*, kan niet anders bedoelen, dan het bestaande uit zijn voegen te willen ligten, het een afkomst en bestemming toekennende, die onder nul staan. Bij den naam Schopenhauer denken wij aan een wereld als een bevroren afgrond; bij den naam Diderot aan een wereld als de Encyclopaedie, 'geraasmakender, stuivender gedachtenis', een zinloos ratelend werktuig. In zijn Franschen veldtocht zegt Göthe van Diderot:

'Ik moet hier Diderot, den heftigen twistredenaar gedenken, die met groote vrijmoedigheid zijn paradoxen staande hield.'

Toch is deze *Geschichte und System der Natur* een ernstig werk. Ik heb mijn tijd, mijn moed en klappertanden er aan besteed, tot heden niet beklaagd. Ondanks Diderot en Schopenhauer moet het een goedgeschreven boek, een degelijk samenstel genoemd worden van de uitkomsten op modern wetenschappelijk en wijsgeerig gebied verkregen. Indien dr. Th. slechts had kunnen goedvinden, zijn eigen filozofiën achterwege te laten, gelijk hij die in zijn hoofdstuk *Welt und Gott* openbaart, hij zou een verdienstelijk werk verrigt hebben. Nu verliest dit veel van zijn waarde door de magtspreuken, die de schrijver geheel voor eigen rekening ten beste geeft. Want de wetenschap, als zoodanig en zonder meer, spreekt uit het boek tot allen, en hoezeer niet allen luisteren, zoo blijft niettemin de gedoceerde wetenschap waar; maar de gevolgtrekkingen had de schrijver aan de lezers moeten overlaten, omdat zij geheel subjektief zijn - en altoos slechts betrekkelijk waar. Nu loopt de wetenschap gevaar tegelijk met de filozofiën te worden veroordeeld, door welwillenden zelfs. Dit zou de schrijver niet verdiend hebben aan de vlijt en ernst, waarmede hij de uitkomsten der jongste natuurvorschingen heeft verzameld; maar het zoude tevens zijn eigen schuld zijn. Zijn inleidingskapittel verdient afkeuring, en telkens meer, naarmate het meer den klemtoon legt op alles, waarnaar 'de meester in zijn wijsheid gist.' Wij willen zijn *Welt und Gott* hier zoo getrouw mogelijk weêrgeven, hier en daar met opmerkingen, die wij aan de waarheid verschuldigd meenen te zijn.

'In den beginne schiep God hemel en aarde. Met deze woorden vangt het mosaïsch verhaal der wereldwording aan en hiermede is dan, volgens Godgeleerden, de geïnspireerde oplossing gegeven van een vraagstuk, dat de denkers van alle tijden en volken door de eeuwen heen heeft beziggehouden. In den beginne schiep God hemel en aarde! Duizenden jaren heeft het vroom gemoed met deze woorden zich tevreden gesteld en er een antwoord in gezien, terwijl zij toch eigenlijk de vraag slechts in gewijzigden bedekten vorm teruggeven.

Na langdurig en moeitevol streven is het tegenwoordig der weten-

schap gelukt, het geschiedboek der Natuur in zijn hoofdoirkonden te ontcijferen, de gedenkpenningen der "schepping" te lezen, maar zij vermeet zich niet, op te klimmen tot den oorsprong der dingen, zich te verheffen naar het oogenblik, waarop niet werd zijn, het tijdstip, dat het verstand niet begrijpen, de verbeelding niet vatten kan. Tegenwoordig is het ons volkomen helder dat, gelijk het niet als zoodanig niet kan bewezen worden, ook het nietbestaan van al wat is, onbewijsbaar moet worden geacht. Onwederlegbaar is het, dat *het zijn*, *de Natuur* in haar geheel bestaat, maar de bewering dat zij eenmaal *niet bestond*, laat logiesch zich niet verdedigen.'

Het mag minstens zonderling van de Rationalisten heeten, dat zij aan hun wereldbeschouwing altijd die van Mozes vastknoopen, niet alleen, maar er zich een steunpunt van maken, zoodat het schijnt, alsof hun standpunt alleen daaraan regt van zijn kon ontleenen. Maar het gebrekkige van de mosaïsche kosmogenie bewijst niets voor de juistheid van des schrijvers beweringen. Hij mag mededoogen hebben met dat arme *vrome hart* van zooveel duizenden, die den doodslaap zijn ingegaan op dat 'in den beginne;' hij mag daarover zoo sarkastisch filozofeeren, als hem behaagt, maar hij mag er zooveel te minder zijn eigen opwerpsels door bewezen achten. Daaruit zou voorzeker voor andersdenkenden het regt ontstaan om te antwoorden: het tijdstip 'dat het verstand niet begrijpen, de verbeelding niet vatten kan' werd voor mijn verstand en gevoel nooit juister uitgedrukt, dan door dat eenvoudige 'In den beginne.' En waren die andersdenkenden zoo hoogmoedig als dr. Th., dan zouden zij ook kunnen beweren te twijfelen aan de volkomen gemoedsrust van den schrijver, waar hij dat tijdstip anders dan de oude Genesis omschrijft. Indien de mosaïsche oirkonden natuurkundig zoo zwak zijn - en waarom zouden zij dat niet, daar zij zooveel duizenden jaren tellen(*) - dan mag allerlaatst een dokter in de natuurkunde er zijn positie mede zoeken te versterken. Dit is onedel. De bijbelsche scheppingsverhalen zijn naief. Wij denken er niet aan ze te beschouwen als goede, veel minder feillooze grondslagen voor de studie der Natuur. Alleenlijk - en dit blijve ons vergund tot aan onze grieksche wedergeboorte - begroeten wij, in deze kosmogenie een schat van poëzie. Deze poëzie omruischte onze wieg, leidde onze kinderlijke schreden, verhoogde den toon van ons kinderlijk gemoed. Op sterker leeftijd gekomen blijft zij ons nog zoo menig onbestemd maar liefelijk genot schenken; blijft zij ons, door haar krachtige sagen en stoute beelden een rijke bron van poëtische voeding ontsluiten, die, wel is waar, door een man van geestelijken

(*) Althans vier en twintig eeuwen, als wij mogen aannemen (zie dr. J.W. Bok, korte schets van de Israël, oirkonden) dat het boek der Oorsprongen geschreven is tusschen het einde der Babylonische ballingschap en den terugkeer van Ezra naar Judea. (Zie Kuenen, de vijf boeken van Mozes.)

hoogmoed en koud weten als dr. Th., wordt bedreigd - maar door de wetenschap zelve geen oogenblik ophoudt te vloeien. Wij betichten haar niet van wetenschappelijken waan en dat is ons beider behoud, het behoud n.l. van de poëzie van Genesis en van mijn bron des levens.

Het dier der wouden erkent zijn voedster en de mensch staat boven het dier, zelfs volgens dr. Th.

De geleerde zoude hierop kunnen aanvoeren, dat wij deze leidster onzer jeugd, deze fantastische overleveringen hadden kunnen ontberen; dat wij meer waar zouden geweest zijn, indien wij, van kindsbeen af, de werkelijke wetenschappen hadden geleerd; maar deze bewering houdt hij voor de wetenschap, opvoedkunde genaamd, niet staande. Ook de geschiedenis des menschdoms maakt haar tot logen. Want evenmin als de ernstige opvoeder de kinderen zou kwellen met exakte wetenschappen of onophoudelijk vervolgen met twee maal twee is vier, evenmin is dit in de opvoeding des menschdoms geschied. Integendeel: de eeuwige opvoeder begon met de dichtkunst zijn eeuwige taak. Het kind is dichter geboren. Het zou geen geboren dichter zijn als het niet van dichters stamde. Stamouders nu van dezen adel vindt gij aan den oorsprong aller volken. Lees de geschiedenis van welke rassen ook; zij allen verkondigen, het een meer, het andere minder, het een krachtiger, het andere zwakker, het eene stout en het andere teeder, in zangen hun oorsprong en geschiedenis. Zij voeden en sterken zich er mede, al de eeuwen door van hun bestaan en hoe langer een volk zong, hoe langer het bestond. De mosaïsche oirkonde is dus niet *de* scheppingsgeschiedenis. Zij is het grootsch, eerbiedwekkend gezang dat het Israëlitische volk zong van zijn oorsprong en zijn ontwikkeling. En een veerkrachtig eeuwentrotseerend lied is het; een der magtigste bronnen van dichtkunst op den aardbodem. Denken we aan de schoonste zangen van een Milton, een Byron, een Dante, een Vondel, welke krachtige fonteinen! Welke stroomen van harmonie, ontsprongen aan de moederbron: Genesis! En noemt gij 't een wiegelied - zoo is er dan nog altijd in dat wiegelied, wat den man nog boeit, wat het mannelijk hart doet gloeien; wat zelfs den ouderdom een vuur mededeelt, dat hem dichtstukken doet scheppen waaraan de nakomelingschap zich laaft en verkwikt tot in de verste geslachten.

‘Waar staan we? In 't paradijs of daar de starren blaken?
Hoe trekt verrukt mijn geest omhoog? Mijn voeten raken
Geen aarde. De aarde ontzinkt mijn voeten in 't verschiet.
De goddelijke galm van 't heilig bruiloftslied
Ontknoopt den band, die ziel en lichaam hield gebonden.
De ziel, op 't hemelsch heil verslingerd en verslonden,
Gevoelt geen aardschheid, en, verkeerd in zuivere vlam,
Zoekt de eerste bron, waaruit zij haren oorsprong nam.’

Alzoo Vondel's harmoniën van dat geheimzinnig oogenblik, waarop die dichter de wording zich denkt van den mensch. Wanneer nu zelfs de geleerde dr. Th. moet bekennen, dat de wetenschap nog niet zich waagt aan het geducht moment, waarop het nietzijn werd zijn, is 't dan niet natuurlijk, dat wij de gissingen der poëzie verkiezen boven de gissingen der wetenschap? Wanneer niemand het weet; wanneer zelfs Schopenhauer de sterke longen inhoudt, dan geven wij het woord aan de dichtkunde. Waar Humboldt en Feuerbach zwijgen; waar wij de bescheidenheid toonen, te wachten tot Carl Vogt en J.H. Thomassen niets meer zeggen kunnen, daar voorzeker mogen wij het woord geven aan den Babylonischen priester die Genesis dichtte; of aan Homerus; of aan den schepper der Sakontala; i.e. w: aan de dichtkunst. De dichter houdt den adem niet in; hij is juist in deze schemering in zijn element. Hij heeft de zoo kostelijke als wonderbare gave, onder liefelijk gezang den geest op te heffen tot daar en tot dat oogenblik, waar voor de wetenschap donkere nacht heerscht, omorka, en eeuwig heerschen zal. Eeuwig heerschen zal, herhaal ik, terwijl de fantazie daar klapwiekt als in het gouden licht der volle morgenzon. In tijds heeft de geleerde Tyndall, de man die bevoegd is om wetenschap te leeren, daar hij tintelt van haar poëzie, ons de verkwikkende boodschap gebragt, dat de verbeeldingskracht een der magtigste faktoren is in het navorschen van onbekend gebied. Dat scheppend en vormend vermogen treedt veelal met verrassende zekerheid op, als de wetenschap haar dieplood en kompas schoorvoetend her- en derwaarts wendt of in den blinde peilt en meet. Op eenmaal schiet dat voortreffelijk vermogen elektrische vonken en stralen uit naar den donkeren gezigtseinder - en wederom waagt de man met den passer een schrede in die rigting; moediger wikkelt hij zijn meetsnoer af in de diepten. Het is deze scheppingskracht des geestes die de schrijver van *Welt und Gott* in het Heelal ten diepste miskent, afwezig gelooft. Met sarkastisch ongeloof klemt hij de woorden Schepper en schepping tusschen haakjes (‘’). Maar wel ver van geducht door geleerdheid en ontzagwekkend door hoogheid van geest, maakt de schrijver zich verdacht van gebrek aan deze op zijn gebied onmisbare gave. Een treurig ontwerp moet het heeten, een *System der Natur* te willen geven zonder geest. Waarom toch niet, dáár dan slechts, waar zijn veder zigtbaar huivert op den adem die door den bajert ruischt, waarom altans dáár niet Gods geest erkend? Niet uit gemakzucht, neen. Niet om een sleutelwoord, neen. Het had in geen enkel opzigt zijn roem als man van wetenschap gedeerd, indien de dokter hier de onverbiddelijke logika der godsdienst, *der Natuur*, n.l. van de menschelijke Natuur en haar beeldend vermogen had willen erkennen. Of is er een prijsvraag uitgeschreven in Duitschland, Engeland of het overig noordelijk Europa, een scheppingsverhaal te schrijven zonder geest?..

‘Men stoot hier namelijk op tegenstrijdigheden, die enkel door het aannemen van een zijn zonder aanvang in onafgebroken kringloop zich laten opheffen. De tijd kan geen begin hebben en geen oorzaak kan de eerste zijn. Beide is boven alle bestrijding, want alle begin is *in* den Tijd....’

Maar stouter onderstelling of liever loozer achterdeur om aan het Godsidee te ontkomen, als nu bij den schrijver in een aanhaling uit Schopenhauer volgt, is kwalijk denkbaar. Hij zegt: Aller Anfang ist in der Zeit, setzt sie also voraus. *Wat* spreekt hier nu van zelf? Dat er zonder begin geen tijd is of zonder tijd geen begin? Hoe duizendmaal heb ik gewenscht, om hunnentwil, dat de filozofen meer koud water dronken en in die mate voraussetzungloser waren. Dan eerst zullen zij het regt erlangen, anderen van gemakzucht in het godsdienstig leven te beschuldigen. Want, waarin ligt meer berusting, te gelooven: er is een God, of *Voraus su setzen:* alle begin is in den tijd!...

‘Alle begin dan is *in* den Tijd en elke oorzaak moet een vorige achter zich hebben, waarvan zij het uitwerksel is. Hoe zou dus ooit een eerste begin der dingen en der wereld mogelijk zijn geweest? Maar nu van den anderen kant, als een eerst begin *niet* geweest ware, zou de tegenwoordige werkelijkheid niet *eerst tans zijn* maar reeds *sints lang* geweest zijn: want tusschen heden en dat eerst begin moeten wij op een of andere wijze een bepaalde en begrensde tijdruimte aannemen, die nu echter, als wij het begin loochenen, d.w.z. het in 't oneindige opschuiven, mede wegschuift. Maar ook zelfs dan, wanneer wij een eerst begin onderstellen, komen wij in den grond der zaak niet verder, want wij hebben dan wel de kausaalketen naar welgevallen afgesneden, maar de tijd op zich zelf laat zich bezwaarlijk bewijzen. De altijd vernieuwde vraag n.l. “waarom dat begin niet reeds vroeger doen intreden?” zal het telkens in den aanvangloozen tijd hooger opschuiven, waardoor de reeks van gebeurtenissen tusschen dat begin en heden zoodanig verlengd wordt, dat zij meer en meer het vermogen verliest om tot ons te reiken - terwijl de opschuiving altoos nog mogelijk blijft. Hiermede zou dan echter in botsing komen dat het heden nu toch eenmaal werkelijk daar en zelfs onze eenige datum in de rekening is. Het regt tot het stellen van bovengemelde dwaze vraag ontstaat daardoor, dat de eerste aanvang, als zoodanig, geen voorafgegane oorzaak onderstelt en juist daarom even goed trillioenen jaren vroeger had kunnen plaats vinden. Heeft het begin geen oorzaak noodig om te beginnen, dan behoeft het nergens op te wachten; daar er niets was om het tegen te houden, kon het oneindig vroeger zijn geweest. Niets staat het eerst begin in den weg, daar het niets tot oorzaak heeft. Het kan daarom nooit vroeg genoeg komen. In

welk tijdstip het dus ook geplaatst worde, het is nooit uit te maken, waarom het niet reeds vroeger is geweest. Hierdoor is het altoos opschuifbaar. Maar daar nu de tijd geen begin kan hebben, zoo is in elk geval tot hiertoe een oneindige tijd verloopen, een eeuwigheid; van daar dat het opschuiven van een wereldbegin eindeloos is.'

Tot wien, mogen wij vragen, heeft Schopenhauer hier gesproken? Tot menschen, die weten, dat zij in de eeuwigheid zich bewegen? Neen, want dan behoefde hij zoo langdradig niet te zijn. De wijsgeer spreekt meerendeels - gelijk zijn Famulus Thomassen, als deze de mozaïsche oirkonden beschuldigt van wetenschappelijkheid of haar waan - tot de Engelsche (volgens hem de onverdraagzaamste) godgeleerden en tot menschen, die de aarde houden voor een vast plat stuk, waarboven een blauwe zoldering met lichtjes, groot en klein, en wolken. Maar voor dezen is al zijn prediking vergeefsch, want zij begrijpen hem niet. Die hem begrijpen echter, vragen met het regt van den zelfbewusten mensch: *Wie*, *wat bezielt de Eeuwigheid waarin wij leven?* Want dat zij bezield is, zou reeds de geest van Schopenhauer alléén kunnen bewijzen. Waarom mat de wijsgeer zich zelf en zijn reisgenooten af met de betoogproeve, dat er geen geest bestaat, die alles heeft voortgebragt? Waarom getuigt Schopenhauer zich hevig en hardnekkig tegen een oorzaak van hem zelf, terwijl hij overigens zijn regt als denker door de geheele schepping laat gelden en niets aanneemt zonder oorzaak? Waarom loochent dat fier en krachtig hoofd het edelst orgaan, de goddelijke vonk der verbeeldingskracht? Dat is het lot van wijsgeeren van deze rigting, dat zij een Eeuwigheid bewust zijn en haar bezieling niet gevoelen. Het is toch evenmin onwetenschappelijk als onwijsgeerig, onzen geest een oorzaak toe te kennen, gelijk wij voor de stof een oorzaak zoeken. Want hoe is het inderdaad, in deze, ook met de stof gelegen? Gelijk de wijsgeer van den tijd zegt, dat hij geen begin heeft, kan hij dit toch niet van de stof beweren. Hier moeten wijsgeer en natuurkundige tot hypothese hun toevlugt nemen. Dit veroorlooft de wetenschap, want wij zagen reeds, dat de fantazie haar loods is. Maar evenzoo komt dan aan dr. Muller het regt toe om te zeggen: Zepter brechen, Waffen rosten, der arm der Helden verwest; was in den Geist gelegt ist, ist ewig!' Het is ongetwijfeld voor de wijsgeeren van het Nihilisme een teleurstelling, als zij het hoofd vergeefs zich breken op den oorsprong van den Geest, die in de schepping heerscht en regeert; als zij niet tot een tabula rasa kunnen geraken; maar er is niemand, dan zij zelf, die er hen te minder om aanziet. Integendeel: de menschheid eischt het zelfde regt voor den Geest als voor de stof en als het zoeken naar die oorsprongen niet zoo dadelijk veel oplevert, berusten wij vooralsnog gaarne.

‘Reeds Diderot zegt: “leert het geloof ons, dat een God alle wezens heeft geschapen, de wijsgeer mag dan veeleer zeggen, dat de geheele Natuur, door alle eeuwigheid, haar bijzondere grondstoffen heeft gehad, die zich onderling vereenigden en zoo tallooze vormen en gedaanten te voorschijn bragten, wijl dit in haar vermogen lag.” Inderdaad, wat is er mede gewonnen, wanneer aan een wezen, dat ondersteld wordt van eeuwigheid te hebben bestaan, het vermogen wordt toegekend, de geheele wereld uit het volstrekte niet, door de enkele kracht van zijn wil, te scheppen, tegenover de stelling, dat deze geheele wereld altijd heeft bestaan en nimmer eindigen zal? Dat wezen toch, als zoodanig, heeft nooit en nergens zich nog aan ons geopenbaard; daarentegen zien wij de Natuur en in haar werkende krachten elken dag en nacht om ons heen en wij erkennen, dat zij onvergankelijk, onvernietigbaar, eeuwig zijn; dat de kracht niet vergaan, de stof niet verdwijnen kan. Is het nu niet veel logischer en konsekwenter, aan deze eeuwigheid van het zijn ons te houden, dan willekeurig den schakel der gebeurtenissen te verbreken, en een geheel onbekend, in geenerlei betrekking tot ons staand wezen vooraan te plaatsen en zich te dwingen, dat wezen zelf geen aanvang toe te kennen? Komt men inderdaad hiermede verder? Zeker niet!’

Met welk regt dr. Th. hier als identisch voorstelt het aannemen van een Opperwezen en het verbreken van het kausaalverband in de Natuur, zou niet te vatten zijn, indien hij niet tevens zich liet ontvallen, dat de menschheid in niet de minste betrekking tot zulk een wezen staat. Dit laatste gevoelen wij al te zeer en begrijpen nu ook het eerste! Dr. Th. heeft juist genoeg van Diderot en Schopenhauer geleerd, om te behooren tot die koude apostelen, wie de bezieling der Natuur niet, of verscheidene graden onder nul, aanraakt. Hij kompileert goed en waar hij zelf spreekt, is hij even koud als zijn principalen; koud, alsof hij buiten de eeuwigheid stond. Een bevroren dampkring omgeeft hem; alles bevriest, eer het hem bereikt, ook God. Ware dit niet het geval, dan had voorzeker de wijsbegeerte van Leibnitz, die, vooral ook in zijn Theodicee, met zooveel eenvoud, warmte en waarheid, de godsideën bepleit en het bewustzijn er van versterkt in al wie naar hem hoort, hem heel iets anders dan zooveel kouden waan geschonken. ‘Alle vooroordeel opschortend,’ zegt deze groote denker aangaande een eerste oorzaak aller dingen, (Confessio Fideï contra Atheïstas) ‘en zonder beroep op heilige schrift en historie wil ik met mijn gedachten doordringen in de lichamen en trachten, mij rekenschap te geven van de verschijnselen, die aan onze zinnen zich voordoen, zonder mijn toevlugt te nemen tot het stellen van een onstoffelijke oorzaak. Ik begin met toe te geven aan onze moderne wijsgeeren, die de leer van Demokritus en Epikurus gaan vernieuwen en die Boile vrij juist de lichaamsfilozofen noemt, zooals Galileo, Baco,

Gassendi, Descartes, Hobbes, Digbi; ik geef hun toe, dat bij de vraag, rekenschap te geven van de verschijnselen der lichamen, God er buiten blijven en men zooveel mogelijk tot den aard der lichamen en hun eerste eigenschappen: grootte, vorm, beweging zich bepalen moet. Maar hoe, als ik bewijs, dat in den aard van het lichaam de oorsprong zijner eerste hoedanigheden niet wordt gevonden? Dan zullen *onze Naturalisten* gedwongen zijn te bekennen, naar ik verwacht, dat de lichamen op zich zelf niet voldoende zijn, niet zich zelf genoegzaam zijn, niet bestaan kunnen, tenzij een onstoffelijk beginsel hun aanzijn hebbe bepaald.

Dit nu wil ik onmiddellijk en duidelijk aantoonen.

Is het niet duidelijk, dat, indien de wetenschappen niet uit den aard des lichaams kunnen afgeleid worden, zij niet bestaan kunnen in de aan zich zelf overgelaten lichamen, dewijl de reden van elke wijziging en van elke manier van zijn in eenig ding moet worden afgeleid òf van het ding zelf òf van een beginsel, dat het innerlijk eigen is? De omschrijving van een lichaam luidt: "hetwelk in de ruimte bestaat;" alle menschen noemen werkelijk lichaam, wat in een zekere ruimte aanwezig is en er is geen lichaam of het is in een zekere ruimte begrepen. De omschrijving bestaat uit twee bewegingen: ruimte en bestaan. Uit de benaming *ruimte* spruit voort het denkbeeld grootte en gedaante des lichaams; want een lichaam heeft juist dezelfde grootte en vorm als de ruimte. Nu vraag ik: waarom het lichaam juist die ruimte en afmeting bezit en geen andere? Waarom, b.v. beslaat het 1 voet in plaats van 2; waarom is het vierkant en niet rond? Daarvan kan geen reden gegeven worden uit den aard des lichaams, want dezelfde stof is onverschillig voor elke soort van gedaante en heeft geen meer neiging voor het rond dan voor het vierkant zijn. Men kan derhalve, als men niet tot een onlichamelijk beginsel wil komen, hierop slechts antwoorder, òf: dat het lichaam door alle eeuwen heen dien vierkanten vorm heeft gehad òf hem heeft gekregen door wrijving met andere lichamen. Zegt gij het eerste, dan geeft gij geen antwoord op de vraag, want waarom zou het dan niet even goed door alle eeuwen rond hebben kunnen zijn? De eeuwigheid toch kan niet als beginsel der dingen worden aangenomen. Zegt gij het anders, dan vraag ik, waarom het vóór die wrijving een anderen vorm had? En als gij, om toch een reden op te geven, de ontmoeting met nog een ander lichaam, en zoo in het oneindige, onderstelt - dan zal elk antwoord een nieuwe vraag doen ontstaan, n.l. naar de reden van de reden en gij zult nooit voldoende oplossing geven. Zoo zal bewezen zijn, dat men, alleenlijk de stof raadplegende, nooit reden zal kunnen geven, waarom het lichaam deze of gene afmeting heeft. - Wij zeiden dat de omschrijving van het lichaam uit twee deelen bestaat: de ruimte en het bestaan in de ruimte; dat uit het eerste, ruimte, noodzakelijk voortvloeiden voor het lichaam een zekere om-

vang en vorm, hoewel nog onbepaald; maar aan het bestaan in de ruimte is de beweging verbonden, omdat, zoodra het lichaam begint te bestaan in een ruimte verschillend van die het vroeger innam, het geacht wordt in beweging te zijn. Evenwel wanneer men de zaak aandachtiger overweegt, zal men zien, dat wel de beweegbaarheid maar niet de beweging zelve in den aard des lichaams ligt. Want reeds doordien een lichaam in deze of gene ruimte is, kan het ook zijn in een ruimte die daarmede gelijk staat, d.w.z.: het is vatbaar voor beweging; in een andere ruimte zich kunnen bevinden, wil zeggen, van ruimte verwisselen kunnen en van ruimte kunnen veranderen is bewogen kunnen worden, dewijl beweging plaatsomwisseling is. Maar de eigenlijke beweging vloeit niet voort uit het bestaan van het lichaam in de ruimte, integendeel, daar volgt uit: rust of volharding in dezelfde ruimte, als men het lichaam neemt zooals het daar is, zonder meer. Zoo is het dan wel bewezen, dat geen beweging, geen gedaante, geen bepaalde grootte kunnen bestaan in de lichamen, als zij aan zich zelf zijn overgelaten.' Indien dr. Th. dit negatief bewijs voor het bestaan van onstoffelijke scheppingskracht had willen bestudeeren, met den goeden wil om alle stof aan den geest ondergeschikt te erkennen, hij zou de 'lichamen-filozofie' niet hebben helpen vernieuwen.

'Zeer treffend zegt Kant in zijn kritiek van de zuivere rede: men kan de gedachte niet afweren, maar men kan ze ook niet verdragen, dat een wezen, hetwelk we als het hoogste onder alle mogelijkheden ons voorstellen, als tot zich zelf zou zeggen: "Ik ben van eeuwigheid tot eeuwigheid; buiten mij bestaat niets dan dat, wat door mijn wil iets is: maar van waar ben ik dan?"' Dat is het, men kan nu eenmaal geen begin van het zijn intellektueel zich voorstellen en wie daartoe een onbekend, eeuwig, met alvermogende scheppingskracht begaafd wezen te baat neemt, bewijst alleenlijk, dat hij niet logisch denkt, daar hij genoodzaakt is, aan dat wezen een eeuwigheid toe te kennen, die hij aan de Natuur ontzegt. Maar er is meer. Als wij zulk een wezen aannemen, dan rijst de vraag: bevindt het zich in de ruimte of daar buiten? In de ruimte kan niet best worden aangenomen, anders zou ook deze, de eerste voorwaarde tot mogelijkheid van zijn, even eeuwig en dus even goddelijk zijn als dat wezen zelf. *Buiten* de ruimte is dat wezen ook niet denkbaar, want daar is niets; al wat is, is in de ruimte. Het is even onmogelijk, iets *naast* de ruimte zich te denken, als een mensch zonder lichaam. Maar kan men tegenwerpen, elk wezen vervult de ruimte, in haar leven wij, bewegen wij ons, en zijn wij. Goed, maar dan moet ook verder toegegeven worden, dat zulk een wezen juist niet anders dan de Natuur zelve is. Want wat de ruimte vervult, behoort tot de Natuur, is er een deel van, gelijk de mensch van de aarde, gelijk de aarde van het zonnestelsel.

Zulke sluitredenen zijn den Godgeleerde volstrekt niet welkom.'

O neen, dat zegt dr. Th. wel te regt. Hij had er bij kunnen voegen, dat ze ook duizenden leeken niet heel aangenaam zijn. En wel, vergun ons ook onze logika, omdat er een gewigtige schakel aan ontbreekt. Die schakel heet geest. Drs. redeneering is zoo oud als de sekte der Sadduceërs, neen als het Mongoolsche ras; daarom kon ze echter nog wel steekhouden, maar deze is versleten. En wat er vroeger of later tegenover gesteld zij - onze grieve is, dat de redeneering geen verband bezit. De uitdrukking: 'men kan nu eenmaal geen begin zich intellektueel voorstellen' waarop dan de auteur de vrijheid bouwt, de voorstelling die de geloovige van God heeft, geheel intellektueel op te vatten en weg te werken, getuigt van een franschen slag, die erger dan oppervlakkigheid verraadt en het geheele kapittel verdacht maakt. De dokter gewaagt wel hier en daar van een eerbiedwaardig duizendtal eeuwen, als bouwtijd door de Natuur aan de aarde besteed, maar als wij zijn (boeken)-stelsel der Natuur aandachtig nagaan, dan maakt onze auteur dien omslag niet. Hij maakt handig. Hij maakt met stoom.... ach, zijn goocheltoeren wekken in mij een nameloos weegevoel. De geest, voor wiens attributen de mensch nauw woorden heeft, maar waarvoor hij taal ontfangen zal, naarmate hij klimt in kracht en grootheid van geest; de geest, dien onze eenvoudige maar schoone en stoute scheppingsdichter voorstelt, zwevende over de wateren, die ontbreekt aan dit boekenmikrokosmos. o, Zoon van Thomas! Gij, die zooveel hecht aan intellektueele kracht, roemt gij niet elke groote persoonlijkheid, die de wereld heeft opgeleverd, als een verheerlijking van den geest? Gij noemt - en teregt - een Humboldt, een Kant, Schopenhauer, een Galileï, een Archimedes sterke geesten, sieraden des menschdoms, *scheppers* in hun kring; waarom? Op geen anderen grond immers, dan dat zij geest bezitten. Is dan tot het bouwen van het Heelal geen geest noodig? Ik kan er geen plaats voor vinden zegt gij - dus is het er niet.... Van waar deze ontzettende dwaling in een zoo ernstig geleerde? Voornamelijk ontstaat zij uit een geprikkelden toestand van zijn intellektueel en wetenschappelijk geweten. Hij heeft alweder hier dat ongelukkige publiek van Theologen op het oog, dat evenmin bewustzijn als eerbied gevoelt aangaande den aldoordringenden geest der schepping. Dit ontstelt, dit vertoornt hem. De beschouwingswijze dezer menschen plant zich zoo sterk voort onder de domme massa en wordt daardoor zoo zeer de heerschende, dat zij sterk gelijkt op dwingelandij. Tegenover dezen satanieken geest stelt dr. Th. zijn uiterste en koudste rationalisme. Uit dat oogpunt n.l. sterk réaktief beschouwd is het te verklaren, maar nog geenszins te billijken. Der harde theologen zoogenaamde Godsvereering, die echter in den grond der zaak niets anders is dan zelfvergoding op rekening van goddelijk gezag bij gemis van

geestkracht om zich boven eigen beeltenis en attributen te verheffen, maakt veel verschoonbaar in een naturalisme, als waarvan dr. Th. hier de tolk is. Maar in zijn wezen is het even stoffelijk, even zinnelijk en zelfvergodend als de doode godsdienst van genoemde derwisschen. Wij krijgen slechts de eene dwaling voor de andere, hetwelk een groot gebrek is in een stelsel, dat vernieuwd, ja als nieuw wenscht op te treden.

Een man als dr. Th. moest met een beter publiek rekening houden; dan zouden van zelf zijn stellingen logischer en zijn denkbeeldige tegenwerpingen van beter allooi zijn, dan nu het geval is.

'Daar hij onze sluitredenen niet zoo maar los weg voor onlogisch en onhoudbaar kan verklaren, zonder in 't algemeen de grondwetten van het menschelijk denken te verminken, beroept hij zich op verborgenheden, die de kracht van den menschengeest ver te boven gaan, dat ons denkvermogen in de nu eenmaal gestelde perken niet toereikend is om het onbevattelijke te vatten. Buig u, roept de Theoloog, voor de almagt en de onnaspeurlijke wijsheid des Heeren en vermeet u niet, zijn werken te willen doorgronden. Maar met dergelijke uitroepen wordt niets bewezen en wel te minder, daar de uitkomsten der natuurvorsching reeds sinds lang duidelijk hebben aangetoond, dat feitelijk onze wetten van denken in de geheele Natuur geldend zijn; dat de onderstelde schepper noodzakelijk heeft moeten scheppen, naar dezelfde wetten van denken welke door ons worden gevolgd. "Wij zijn van zijn geest!" Op andere hemelbollen, in de verste diepten van het wereldruim, in het vroegst verleden waarvan wij slechts zooveel weten als ons uit de gevolgen van oorzaken duidelijk is, zien wij dezelfde denkwetten heerschen, waaraan wij nu en eeuwig onderworpen zijn. Onderscheidene takken van wetenschap: wiskunde, natuurkunde, scheikunde, kunnen tegenwoordig die bewering met groote volkomenheid staven.'

De dokter heeft zonder eenigen twijfel ook atheisten op het oog, dus sprekende; geen atheisten als hij zelf is, maar dezulken, die hun God hebben gevangen gezet in den kerker der vrije genade. Want 'waarheden als koeien,' rhetorisch ontzenuwd door tegenwerpingen als hier geopperd worden, achten wij gerigt tot hen, die een geketend God, alzoo erger dan geen erkennen. Deze fetisdienst ergert dr Th., dewijl zij den weidschen naam van godsdienst zich aanmatigt; wij beamen zijn verontwaardiging; maar moet hij edeler opvatting van God en wereld daarmede besmet, of nu zelfs onmogelijk achten? Hij weet toch zeer goed, dat de kerkelijke fetisdienst, die hij op 't oog heeft, niet tot maatstaf mag strekken in zulk een ernstige kritiek, als door hem ondernomen wordt. Zulk een gedragslijn verzwakt hem uitermate. De dokter had gezegde kerkelijke fetisdienst, als beneden kritiek, niet tot voorwerp van zijn atheïstische aanvallen moeten nemen, er ligt

broedermoord in. Hij geve ons eenvoudig, als antwoord ook op de eenvoudige demonstratie van zijn landgenoot Leibnitz, verklaring van den vorm en de beweging der lichamen. Hij ontzenuwe het negatief bewijs voor het Godsbestaan, door Leibnitz geleverd. Triomfantelijk zegt de dokter in zijn voorrede, dat de lezers 'hun kracht eens kunnen beproeven aan de keten, die door de uitkomsten der wetenschap gevormd, van den hemel tot de aarde reikt' (men denkt onwillekeurig aan een turnrek) maar grooter triomf ware voor hem weggelegd in een afdoend antwoord op de vraag: 'daar het geen stoffelijke magt kan zijn, die afmeting en gedaante aan de lichamen schonk, welke magt deed het dan?' Met Jobsgeduld wacht ik zijn antwoord. Die gelooven haasten niet. Het ontstaan van de stof is nu bijna bekend, wijs ons thans den weg naar de bron van den geest. Dat de dokter hieraan de kern wijde *van zijn geest.*

'De juistheid der stelling: 2 × 2 = 4, is voor ons verstand, voor onze denkwetten volledig; geen verstandig mensch twijfelt er aan. Zal nu in ernst de een of andere godgeleerde de stelling mogen opperen, dat er op hemellichamen in de verste ruimten des Heelals, wezens denkbaar zijn, wier denkwetten anders dan de onzen zijn zouden of dat de schepper der Natuur niet aan onze denkwetten is gebonden? Niemand kan in ernst beweren, zoo iets te gelooven. Maar men kan de schijnbaar scherpzinnige opmerking maken, dat juist dewijl onze denkwetten zoo en niet anders zijn, wij de mogelijkheid eener afwijking niet zouden kunnen toegeven. De exakte natuurwetenschappen ontzenuwen echter die opmerking gemakkelijk. De eenvoudige waarheid: 2 × 2 = 4 vertoont zich namelijk in den geheelen wereldbouw; de schepper heeft ze in acht moeten nemen, toen hij de wereld "schiep." Sterre- en wiskunde bewijzen het. De onsterfelijke Engelsche natuurkundige Newton heeft aangetoond, dat de oorzaak, die den losgelaten steen dwingt om op de aarde te vallen, in de aantrekkingskracht dezer laatste moet gezocht worden; hij heeft verder nog bewezen, dat het dezelfde aantrekkingskracht is, die de maan in haar baan houdt, aarde en planeten aan de zon ketent, de dwaalsterren om de zon voert in ellipsvormige banen. Newton heeft deze wet der aantrekkingskracht ontdekt; hij heeft aangetoond, dat de wet zoo zijn moet als zij is. Dat nu deze wet alzóó zich aan ons oog vertoont, berust op de wetten van ons denkvermogen; waren dezen anders, ware naar onze denkwetten 2 × 2 = 4 niet zoo, en had de "schepper" naar deze denkwetten niet "geschapen," dan zouden wij de wet der aantrekkingskracht niet kunnen erkennen, de harmonie der hemelsche bewegingen zou voor onze geestelijke aanschouwing niet bestaan, - maar in plaats daarvan disharmonie, een fout in de logika. De "schepper" heeft derhalve het zonnestelsel naar onze denkwetten gebouwd.'

Juist. De mensch schiep God naar zijn beeld. Een Kamper theoloog kan er niet ronder voor uitkomen, dat hij in zijn dogmatieken waan, zijn God op 2 × 2 of water en brood heeft gezet en hem nu kan dwingen, te handelen naar zijn kleine formulen en begeerten - alias wetten. Ziehier andermaal een raakpunt der uitersten. Doch nemen we deze laatste zinsnede van dr. Th. niet in den ondeugendsten zin. Hij meent het zoo niet. Jammer echter, dat geen der beide soorten van Nihiltheologen schijnt te bedenken, dat zij beiden doen gelijk een wiskunstenaar, die sijfergroep op sijfergroep bouwende, eindelijk zich verbeeldt, dat hij werelden en geen abstrakties knutselt. Onze dokter nu knutselt postulata. Hij kan niet gelooven, welk een merkwaardig wandelend postulatum hij is in ons oog.

'In dezen zin moeten wij zeggen: het kan niet anders zijn dan het is, de schepper heeft naar onze logika gearbeid, geschapen. Maar daarmede zoude nog niet bewezen zijn, dat dezelfde denkwetten ook haar toepassing hebben gevonden in den bouw der *geheele* natuur; want ons zonnestelsel is maar een heel klein, in 't niet verdwijnend drupje in den oseaan des Heelals. De hedendaagsche wetenschap gaat echter gelukkiglijk ver over de grenzen van ons zonnestelsel. Met den verrekijker ziet men aan den nachtelijken hemel een groot aantal twee aan twee zeer digt op elkander gedrongen sterren, die daarom paarof dubbelsterren genoemd worden. Men heeft er daarvan 6000 tot 7000 ontdekt.'

Dat noemen van getallen, in een geval als het hier vermelde hemelverschijnsel, verdient meer dan één uitroepteeken. Het moet bespottelijk genoemd worden vooral in wetenschappelijke mannen, dat zij, met het teleskoop blikken werpende in het hemelruim, het aanschouwde onder sijfers meenen te kunnen brengen. Een sijfer, elk sijfer, elk getal is een bespotting van het talloos hemelheir. Mensch, wie gij zijt, bind toch minder uw God aan uw sterfelijke banden!..

'Deze sterren vertoonen meerendeels bewegingen, die ons het bewijs opleveren, dat er fiziek verband in bestaat. Bij sommigen is duidelijk in den loop der jaren een wentelende beweging waargenomen en heeft men het tijdsverloop kunnen bepalen, waarin die sterren om elkander wentelen. Bij de meesten echter kon dit, tot nu toe, niet, omdat de duur van den omloop zeer groot is en onze waarnemingen nog slechts over 80 of 90 jaar loopen. Deze wenteling van telkens twee zonnen om elkander heeft natuurlijk naar een vaste wet plaats; waarneming en berekening toonen aan met een zekerheid die alle dwaling uitsluit, dat deze wet geen andere is dan de door Newton ontdekte wet der zwaarte. De "schepper" heeft derhalve, ook in gindsche diepten van het wereldruim, stipt naar onze denkwetten gewerkt; hij was onder-

worpen aan de waarheid: 2 × 2 = 4, en gelijken bij gelijken opgeteld geeft gelijken, en hoe de grondwaarheden, waarop onze denkwetten steunen, verder heeten mogen. Want in gindsche verre streken des Heelals, op plaatsen van waar nooit een boodschap tot ons gekomen is, noch komen zal, zullen de denkende wezens, als zij er zijn, aan dezelfde wetten moeten gehoorzamen, die in de ons omringende Natuur als gegrift staan. Deze noodzakelijke gevolgtrekkingen laten zich alleen dan aangrijpen, wanneer bewezen kan worden, dat wij menschen op onze aarde met geheel andere denkwetten onder de gegeven natuurlijke omstandigheden zouden kunnen bestaan -: een horde waanzinnigen in een onmetelijken, kunstvollen tempel! Op deze overeenstemming der menschelijke denkwetten met die, welke ons uit de natuur verlichamelijkt tegenlichten en op de overeenstemming van beiden door het gansch Heelal, is tot nu toe te weinig gelet. Wij zien hier een geestverwantschap, die oneindig verder reikt dan de door Darwin bewezen bloedverwantschap der organische wezens op aarde, - een geestverwantschap, die rotsvast staat in den storm der tijden, in het ontstaan en verdwijnen der werelden van den ontwikkelingsstrijd der Natuur. Zeer treffend zegt Oerstedt, er op wijzende dat de denkwetten natuurwetten en de natuurwetten denkwetten naar *ons* en geen ander denkvermogen zijn: “dat de natuurwetten ook de wetten des verstands zijn, wordt vooral daardoor bewezen, dat wij, door denken, uit bekende natuurwetten andere kunnen afleiden, die wij werkelijk in de ervaring terugvinden en dat wij, waar dit niet het geval is, ontdekken te dwalen in onze gevolgtrekkingen. Hieruit blijkt ten klaarste, dat de denkwetten naar welke wij redeneeren, ook in de Natuur als zoodanig gelden.” Onze denkwetten zijn alzoo in de geheele Natuur geldend; niets wijkt daar af; niets komt met haar in strijd; waar slechts kan gedacht worden, daar geschiedt het naar de wetten, die ons beheerschen. Dat een hond denkt, overlegt, is zonder twijfel; hij volgt dezelfde denkwetten als de mensch; of het puntdiertje denkt, weten wij niet, wie zal het onderzoeken? Maar denkt dit beestje, dat met zijn millioenen een kubiekvoet beslaat, het moet dan zijn naar onze denkwetten. In dezen zin is de logika de beheerscheres der Natuur; de geheele wereld is niets anders dan een verlichamelijkte logika, overeenstemmend met onze logika. Deze natuurnoodzakelijke logika nu wordt op geringen trap van ontwikkeling gehouden voor goddelijke wijsheid, almagt, voorzienigheid; aldus verminkt, wordt zij als attribuut van God aangemerkt. Langs dezen weg meent men tot de kennis te geraken van een “hoogst wezen,” waarvan reeds Pascal zeide, dat, indien het er is, het tot ons in geen betrekking staat, en waarvan Voltaire meent, dat wij niet den minsten grond hebben, niet het geringste houvast tot de kennis er van. De mensch, tot op zekere hoogte in het bewust bezit van logika, is daardoor den onderstelden God gelijk; hij heeft meer of minder gelijke eigenschappen met hem; hij is

“Gods evenbeeld,” gelijk God het evenbeeld der Natuur is: beiden zijn niet anders dan evenbeelden der Natuur.’

Deze weerzin tegen God is niet nieuw. Het verdient echter de opmerkzaamheid van den wijsgeer, hoe die weerzin, bij mannen als dr. Th., schijnt toe te nemen met de schoonheid en den rijkdom en de majesteit en de geestverwantschap, die zij in het Heelal ontdekken. Dit is de eenige afwisseling die wij in dien weerzin waarnemen, sinds de mensch zijn historie schrijft. Ik wil niet twisten met hen over de prioriteit van het ei of de kip. Maar hoe schooner tafereelen zij ontrollen van de verborgenheden der hemelen, hoe ernstiger en sterker het gevoel ons dwingt tot de vraag: ‘vanwaar die wonderbare bezieling?’ Gewoon of weinig ontwikkelde menschen, als duizenden met mij zijn, noemen die ontroerende Mysterie: *God.* Nog steeds zijn we onbewust van het intellektueele of moreele of theogenische kwaad, dat wij dusdoende plegen. Waarom wil de dokter het niet hebben? Staat deze benaming, deze uitstorting van al ons kinderlijk gevoel, van al ons geloof, onze hoop, onze liefde, ons gebed - staat zij onze verdere ontwikkeling op natuurgebied in den weg? Zal zij aan de wetenschap, aan de zedelijkheid, aan het staatsleven schaden? Neen immers. Het verlangen om meer te weten is er sterker door; de standvastigheid en onverschrokkenheid, in de vorschingen op het onbekend gebied der Natuur, zijn er door gewijd; de onderzoekende geest van dit Godsgevoel doordrongen, acht zijn doel geheiligd en is stouter bij elke schrede op het onbekende.

Maar gelijk alles zijn natuurlijke grenzen heeft, zoo ook deze afkeer van God. Dr. Th., in zijn pogingen om dat gevoel tot een waan te herleiden, vervalt tot het bijgeloof der natuurnoodzakelijkheid, gelijk de orthodoxe godgeleerde in het bijgeloof van goddelijke willekeur; beide despotisme des hemels. De tijd is niet ver meer, dat de verschijning van een komeet dr. Th. evenzoo in de engte zal drijven als zij den orthodoxe benauwt en de vraag zal ontstaan, waar het bijgeloof vreeselijker zich vertoont: in het despotiek kerkgeloof of in de afgronden des ongeloofs. Zijn onze longen, van nature, ongeschikt om de lucht in te ademen, die niet tot onzen dampkring behoort, alzoo onze hersenen om al de verschijnselen te verklaren, de geheele wereldkonstitutie te vatten.

Nu wil ik van broodnijd, van troon- en kroonbejag niet spreken. o, Als er ijverzucht bij den schepper Thomassen in het spel ware!..

Rafaël zeide: ‘Uw aanzijn schept zijn licht alleen uit Gods vermogen.’ Maar Lucifer antwoordde:

> ‘Ik wil op een karos van wolken, hoog en snel
> Gevoerd door lucht en licht, met bliksemstraal en donder,
> Verbrijzelen tot stof, wat boven of van onder
> Zich tegen ons verzet, al waar 't den veldheer zelf!’

Er is veel schijn tegen dr. Th. Onwillekeurig denkt hier de Nederlander aan den aanval van mr. S. van Houten op het staatsbeleid van den heer Thorbecke. Thorbecke is in Nederland, voor vriend en vijand, de grondlegger onzer grondwettige regten en vrijheden, een der edelste en stoutste staatshervormers, die het vaderland heeft voortgebragt; de man die in ons burgerlijk leven, als element van landsregeering, een geest heeft gebragt die niet vergaat met zijn naam; die niet verdwijnt op het verneinend woord van den heer van Houten. Toch is het mij meer en meer duidelijk, hoe deze heer het er op toelegt, ons te doen gelooven dat Thorbecke een mythe is. Elke Homerus heeft zijn Zoïlus gehad en elke God zijn Lucifer. Zoo ligt als het volgens genoemden heer van Houten gaat, burgerregten te scheppen uit een chaos van anarchie, of dwingelandij, zoo ligtvaardig mag men die schepping vonnissen. Zoo ligt ook valt het volgens dr. Th. werelden te voorschijn te roepen en te bevolken. 't Is maar een vraag van tijd, zegt de dokter. Want, goede hemel! wat beteekent dat nu ook, zoo'n ster, zoo'n zon, zoo'n zonnestelsel! Als de dokter er maar even naar kijkt, of uitspreekt: 2 × 2 = 4, dan zit een en ander pasklaar en vast en dat rolt zoo in eeuwigheid op de katrollen onzer denkwetten. Het kan niet anders zijn, zegt de dokter. De werelden spreken zoo van zelf als een bergketen, als een berner alpentop, wat zeg ik! zij zitten in elkander als een berner horloge....

‘Wie is het,

Zoo vraagt onze Vondel

Wie is het die zoo hoog gezeten,
Zoo diep in 't grondelooze licht,
Door Tijd noch eeuwigheid gemeten,
In zich bestaat?’

‘Wie is het? Noem, beschrijf ons hem
Met eene serafijnen veder -
Of schort het aan begrip en stem?..’

Ik wil gaarne belijden, ook en vooral met het boekje van dr. Th. in de hand:

‘Nooit uitgesproken, noch te spreken:
Vergeef het mij. Scheld het mij kwijt,
Dat geen verbeelding, taal of teeken
God melden kan.’

Wat men niet vatten kan, dat sijfert men niet weg en wat men niet uit kan spreken, dat vloekt men niet. Zoolang de mensch zijn persoonlijk zelfbewustzijn er niet toe brengen kan, zich zelf weg te denken, zoolang heeft hij geen regt, dit te beproeven met Gods geest, die van eeuwigheid het Heelal bezielt. Het is gelijk Locke zegt: indien gij de werkingen van het *denkend beginsel,* dat in u is, niet kunt

begrijpen, verwonder u dan niet, dat gij de werkingen niet kunt begrijpen van dien eeuwigen geest, die alles gemaakt heeft, die alles bestuurt *en dien de hemel der hemelen niet kan bevatten.* (D. Burger, Locke's bewijs voor het bestaan van God.)

'Wij zagen, dat nevens de denkwetten van het menschelijk begrip geen andere kunnen worden aangenomen in het onmetelijk rijk der Natuur. Deze eenheid van begrip door het gansch Heelal stemt overeen met de eenheid van den fizieken bouw, van het grondplan, waarnaar al wat bestaat, is geordend, gegroepeerd, ingerigt. Het harmonisch samenstel, dat wij in 't kleinste bloempje, in het mosje aan de rotshelling erkennen en bewonderen, vindt ge evenzoo in stergroepen en zonnestelsels weder. Het eene is niet merkwaardiger dan het andere; klein en groot zijn betrekkelijke begrippen, die door ons in de Natuur gebragt, maar haar eigenlijk vreemd zijn. Het kleine en onbeduidende komt er even goed tot zijn regt als het groote en het veelomvattende. Als men bewonderend stilstaat bij de harmonie der hemelkringen, en in gedachte de eeuwige wettelijkheid in den loop der sterren gadeslaat, dan gevoelt men zich zeker meer opgewekt, dan wanneer men een kleine bloem beschouwt als zij haar kelkjen opent; maar de Natuur zelve bleef zich gelijk; het een is niet wonderbaarder, niet bewonderenswaardiger dan het ander. Het ontstaan der werelden is evenzoo natuurlijk, evenzeer een geval van natuurlijke noodzakelijkheid, als het ontstaan eener plant gelijk wij dagelijks waarnemen. Het is slechts onze fizieke zwakheid, onze kortstondigheid, die ons doet verstomd staan op de gedachte aan dat eerbiedwaardig verleden, waarin het proces der wereldvorming werd geëindigd, terwijl wij de wordende plant onverschillig voorbijgaan.'

Hier bevind ik mij, tot mijn verbazing, ruimer en vrijer van opvatting dan de schrijver zich vertoont. Ik ben n.l. van meening, dat bedoeld proces nog altijd aan den gang is - en blijven zal. De voortgaande werkzaamheid der Natuur veroorlooft ons niet, aan te nemen, dat het worden van werelden zou opgehouden hebben. Als wij met de stoutheid van dr. Th. van eeuwigheid spreken, dan is daar geen plaats voor een punt des tijds, waarin de wereldvorming stilstaat. De 'grijze voortijd' is geheel een denkbeeld, aan onzen korten duur op aarde eigen. Tot bewustzijn gekomen, zoekt de mensch naar het tijdstip, waarop zijn geslacht ontstond, en hij ontdekt een stip aan den gezigteinder, en noemt die het grijs verleden, maar daar achter ligt altijd, altijd nog ruimte, nog tijd: gelijk de Natuur geen groot en klein erkent, alzoo de eeuwigheid geen oud en jong! Ik had van dr. Th. gewenscht, dat hij uit deze grootsche waarheid die poëzie had willen putten, die voor zijn atheïstische abstrakties zoo onmisbaar is, die er eerst het regt van zijn aan schenkt. Al wien de opvoeding van

den mensch, in verband met de geschiedenis der opvoeding van het menschdom door God, regt ter harte gaat, verwijlt zoo gaarne bij de zielverheffende gedachte, dat alles in het Heelal jong is en krachtig en dat in deze eeuwige jeugd een bronwel ligt van levenspoëzie in 's menschen raadselachtig bestaan op aarde. Maar de dokter kent niet, of wil niet erkennen, het heilig regt en de saprijke, voedende vruchten van het wetteloos element: verbeeldingskracht; welligt - omdat zij lacht met zijn konstitutie; hij kan haar liefelijk scheppingsvermogen, dat als een schoone maar edelgeboren vrouw geen wet eerbiedigt en nogtans zoo weldadig regeert, niet verdragen. Deze fee schept werelden en zonnen, licht en leven, waarin geen zwaartekracht, geen inertie, geen 2 × 2 gelden; waar niets geldt dan 's menschen gelukzaligheid. o Wanneer de dokter eens eenmaal zal gekomen zijn aan den eindpaal zijner nasporingen in het rijk der tafel van vermenigvuldiging, dan hoop ik, dat hij zich zal gaan toeleggen op de studie der beginselen, waarnaar de verbeeldingskracht arbeidt en bestuurt. Op een wel aangenaam pad zal hij dan schoone scheppingen, paradijzen zien, - tot zijn verrassing zal hij ontwaren, dat er een goddelijke magt is, die met zijn vaste wetten spot - doch is het voorzigtig den man met het zwaard der chemie, met de voetangels der aantrekkingskracht af te zenden op de geliefde.. welligt knevelt en kerkert hij ook haar....?

‘Van groot en klein vinden wij in de Natuur geen grenzen. De kleinste dieren, die wij met onze mikroskopen nog kunnen waarnemen, bezitten een, tot vruchtbaar leven toereikend, organisme; zij hebben gevoel en een eigen wil. Wij zien er infusoria zich bewegen; zij bezitten dus bewegingsorganen in een lichaamsgestel, dat aan een wil gehoorzaamt. Niets verhindert ons, aan te nemen, dat de kleinste voor ons waarneembare levende wezens reusachtig groot verschijnen voor andere, die aan ons oog ontsnappen. De onmogelijkheid ligt hier alleen in de menschelijke beperktheid. Betrekkelijk groot en klein als al de begrippen van ruimte zijn, alzoo die van tijd. Beperktheid en gewoonte spiegelen ons ook hier een grens voor, die inderdaad niet bestaat. Een sekonde is een stellig begrensd deel des tijds, zoo goed als een eeuw; maar - hoe ongewoon de meeste menschen deze bewering zullen vinden - de kleine spanne tijds eener enkele sekonde is genoeg ter verwezenlijking van een reeks ontwikkelingen, die in aantal en verscheidenheid mogen worden vergeleken met die, welke in de geschiedenis der menschen zijn aan te wijzen. Dit kan niet worden tegengesproken; ja, indien wij met toereikend verscherpten lichamelijken en geestelijken blik de Natuur konden vergelijken met onze geschiedenis, wij zouden haar daar verwezenlijkt vinden. Geen enkele onzer natuurwetten belet aan te nemen, dat overal op den aardbol de ruimte van een speldeknop en de tijd eener sekonde een

wereld van vormingen en een reeks van veranderingen omvatten, waarvan de verheffende studie honderdduizenden jaren eischt, terwijl de verkregen uitkomsten zoo talrijk kunnen zijn, dat de geheele oppervlakte der aarde, met papier bedekt, niet toereikend zou zijn om ze er op te schrijven! Den invloed, dien toestand en samenstel onzer zinnen uitoefenen op onze natuurbeschouwing heeft de groote filozoof, Karl von Baer, zeer leerzaam aangetoond. Hij stelt de wereld voor gelijk zij zou voorkomen aan iemand, wiens zielswerkzaamheid eenige duizendmalen sneller of trager ware dan thans. Nemen we eens aan, dat de indrukken, die wij door middel onzer zinnen ontfangen, duizendmaal langzamer elkander opvolgden dan nu werkelijk het geval is en dat over 't geheel ons leven in die verhouding trager verliep, terwijl nogtans de som aller uitwendig werkende momenten dezelfde bleef, dan zou de Natuur er geheel anders uitzien. Wij zouden de zon als een gloeiende streep aan den hemel zien staan, gelijk een vuursirkel die door een snel draaiende brandende kool wordt voortgezet. Wij zouden nimmer te weten komen of de zon een lichtende bol of een bandvormige streep is. Van de sterren zouden wij niets zien, want het zou altoos dag zijn. De plantenwereld om ons heen beschouwende, zouden wij haar groei onmiddelijk waarnemen; geen van de levengevende krachten in de zaadkorrel zou aan onze waarneming ontsnappen. Wij zouden het gras zien groeien. Een enkel menschenleven zoude toereikend zijn om de gedaante van het grootste deel der aarde veranderd te zien. Nemen wij daarentegen aan, dat het geheele gewaarwordingsvermogen des menschen honderdmaal sneller werkte dan nu. Een mensch, die nu 85 jaar oud wordt, zou dan slechts een leeftijd van 10 maanden bereiken. Met verbazing zou hij, als hij 's winters geboren ware, aan den avond zijns levens van de sneeuw- en ijsmassaas gewagen, die hij in zijn jeugd had gezien. Met ontzetting zou hij denken aan den hoogen leeftijd dien een boom, ja een struik bereikte. Denken we ons levensverloop nog sneller, een dag b.v., waarbij dan de som der gezamenlijke zinnelijke waarnemingen dezelfde bleef. Dan zou de mensch van snelheid in de eigenlijke beteekenis weinig ondervinding hebben. Hoe traag zou hem de afgeschoten geweerkogel toeschijnen in zijn vaart naar het doel! De wisseling der saizoenen zou hem ontgaan. Van groei en ontwikkeling in de hem omgevende organische Natuur had hij geen besef. Een grashalm zou, naar zijn wijze van zien, een onmetelijk hoogen ouderdom bereiken, want al bestond zij maar één jaar, dan zou dit reeds 365 menschenleeftijden zijn, terwijl toch nu de geheele wereldgeschiedenis geen 100 menschenleeftijden omvat. Gaat men echter nog verder en denkt men onder bovengestelde voorwaarden, het menschelijk leven één minuut, dan zou de Natuur wederom geheel anders zich voordoen. Gelijk nu de groei van een boom jaren en tientallen jaren zich voortzet, zoo zou men dan stilstaan voor den groei der kleinste plantencel. Wiens ver-

stand zou onder zulke toestanden voldoende zijn om ook slechts één natuurwet door waarneming te ontdekken?

Zoo zien wij dan dat de geestelijke vooruitgang der menschheid onverbrekelijk is verbonden met een bepaalde werking zijner zinnen, zijner bevatting; maar deze werkingswijze, gelijk zij thans bestaat, is aan ons geslacht niet *verleend;* zij heeft niet anders kunnen zijn. Noch aan goddelijke barmhartigheid, noch aan goddelijke goedheid behoeft de mensch het te danken, dat zijn bevattingsvermogen niet honderd, duizend, tienduizend maal sneller of trager is: het is, zooals het is, natuurnoodzakelijk. De mensch kan tegenover de Natuur niet anders zijn dan hij is; hij is in het midden der Natuur; een deel van haar; langs honderd, duizend wegen staat hij met haar in verbinding; hij kan zich evenmin aan haar terugwerking onttrekken, als de spiegel zich kan onttrekken aan de beelden, die hij terugstraalt. Als onze zinnen zoo zijn ingerigt, dat wij binnen een sekonde slechts weinig afzonderlijke indrukken kunnen opnemen, dan is dit zeker een onvolkomenheid; maar deze onvolkomenheid is noodzakelijk, volgens de wet der stof. De mensch kan in dezen zin niet volmaakter zijn, zonder dat sommige natuurwetten opgeheven of veranderd werden; wie echter één natuurwet opheft, heft ze, gelijk Feuerbach teregt opmerkt, alle op. Deze omstandigheid bewijst echter doorslaand, dat de mensch niet, zooals de godgeleerden beweren, vreemd en door een hoogere magt in de Natuur is geplaatst, maar dat hij een oorspronkelijk voortbrengsel, een *natuurlijke noodzakelijkheid* is. Evenmin als het in de magt der wolken staat, zich al of niet door de winden te laten voortdrijven, evenmin heeft de mensch zijn bestaan aan de *genade* van een hooger wezen te danken. De aarde *moest* veeleer, of zij wilde of niet, in den loop der tijden den mensch voortbrengen, zoodra de mogelijkheid daar was. In toekomstige miriaden van jaren zal zij nog andere wezens, welligt van hoogeren aanleg, voortbrengen; zij zal scheppend werkzaam blijven, gelijk zij dat nu is en altijd was. ‘Alle verschijnselen in het Heelal, zegt Cabanis, waren, zijn en zullen altijd blijven de gevolgen van eigenaardigheden der stof of der wetten die haar regeeren. Van Helmont noemt de wereldorde, de wetten waaraan de stof gehoorzaamt, de orde Gods. Ook Buffon was de overtuiging toegedaan, dat de Natuur uit zich zelve noodzakelijk voortbrengend werkzaam zijn moet. In zijn beroemd boek: *Epoques de la Nature* zegt hij: ‘Wanneer plotseling de voorhanden schepselen grootendeels verwoest werden, dan zouden nieuwe soorten ontstaan, daar de onverwoestbare, eeuwig werkzame organieke deeltjes met elkander zich verbinden en nieuwe lichamen voortbrengen zouden. De stof is steeds werkzaam. Zij brengt onafgebroken voort. Gestalten komen op en gaan onder in eeuwige wisseling om voor anderen plaats te maken. Reeds *Toland* wijst nadrukkelijk op deze eindelooze veranderingen. ‘Er is een voortdurende stofwisseling. Er is geen rust. Wat

wij rust noemen is slechts een betrekkelijke onbewegelijkheid. Wat vast is wordt vloeibaar, het vloeibare wordt vast. De dieren, die wij vernietigen, dienen ons tot voedsel, wij zelf echter worden weer planten, lucht, aarde, water. Ook Diderot zegt in zijn droom van d'Alembert: ‘Alles wisselt, maar het geheel blijft. Individuen, buiten het al, zijn er niet; het eenig en groot individu is het al. Het leven is slechts een gevolg van werking en tegenwerking. Levend verrigten wij die handelingen als zelfstandig geheel; dood verrigten wij ze als stofdeel.

Ik was ondanks mij zelven voortgegaan met de gevolgtrekkingen van dr. Th., hier en daar zelfs met een gevoel van voldaanheid, met het bewustzijn dat ik waarheid las. Maar op de tijding mijner toekomstige omzetting in aarde en water houd ik van verrassing op. Hoe schooner de Natuur is, hoe heerlijker het Heelal zich voordoet bij de beschrijving er van door een Humboldt, Masius, Darwin, Thomassen, hoe meer mijn ziel zich haadt in dit wonderelement. Een innig gevoel van dankbaarheid, van eerbied, van afhankelijkheid, maar ook van kinderlijk vertrouwen maakt zich meester van mij. Groot is mijn tekortkoming om naar de maat dezer ontzachelijke gaven te leven. De verplichting, dit zoo volkomen mogelijk te doen, voel ik te meer mij drukken, hoe magtiger God uit het Heelal spreekt tot den mensch. De mensch gevoelt dan, - niet dat dit alles voor hem en om hem alleen zou daar zijn, - maar dat hij de vermogens heeft ontfangen om met bewustzijn van dit alles te genieten naar stof en geest; hij gevoelt dat het geschenk dier vermogens een stem tot hem is, die hij dient te verstaan. Het is de stem dier Almagt, wier alomvattende liefde alles in mijn bereik brengt maar mij ook de gevaarlijke magt verleent om dat alles te miskennen en te versmaden. Wonderbare menschelijke magt! Haar ernstig overwegende, besef ik, terwijl ik in dit boekje van dr. Th. lees, dat zóó een Kaïn mogelijk was op aarde. Hoe? Ik behoef niemand dank te weten? Ik zou zelfs bevoegd zijn om òf mijn aanzijn af te keuren òf misbáár te maken als 't mij niet geschonken ware? In één woord: de sterveling heeft een stem in Gods werkplaats? o, Ik heb het altijd gedacht en ik zeg het nu openlijk: wijsgeeren moeten met hun stelsel niet te voorschijn komen, vóór zij het goed begrijpen. Dan eerst mogen zij met grond waardeering verwachten, want deze wordt geboren uit regt verstand. Heine heeft teregt de opmerking gemaakt, bij gelegenheid van zijn satyre op het Hegelianisme, dat de wijsgeeren *altoos* klagen, niet te worden begrepen. Die klagt der wijsgeeren is zeker gegrond, daar zij voor henzelven niet streelend is. Hoe ontstaat de fout? Door duistere voordragt; door twijfelachtige uiteenzetting; de leerlingen passen het stelsel verkeerd toe; hun opvatting, geheel met zijn bedoeling in strijd, verrast den meester. Zoo erlangt dan zijn stelsel een strekking, die

hij betreurt. Maar dit overkomt niet den bedachtzamen wijsgeer, die geheel één met zijn stelsel, er de poëzie ook van magtig is. Alleen hij nu, die de poëzie van zijn beginselen verstaat, begrijpt zich zelf, wordt begrepen, wordt gewaardeerd en heeft er aanspraak op. Hem verrassen de uitkomsten nooit; zóó streng, zóó nieuw, zóó scherp, zóó aanvankelijk teleurstellend voor duizenden menschen kan zijn filozofie niet zijn, zonder dat hij in 't eind allen met haar verzoent. Hij was ook met zich zelf verzoend, éér hij zich gaf. Hij verschijnt tegelijk met de poëzie van zijn stelsel en niets is zoo noodzakelijk. Zonder poëzie is alle leer dood. Zij zou de menschen ook dooden, als zij ingang vond; nu maakt zij slechts enkele slachtoffers, dezulken namelijk, wien de gave der poëtische aanschouwing niet wordt geschonken: zeldzame exemplaren trouwens, want de mensch is geboren dichter.

Van dit standpunt beschouwd, had ik dr. Th. de wijsheid toegewenscht, zich vertrouwd te maken met de strekking zijner sluitredenen en de dichterlijke zijde van het naturalisme, alvorens een en ander voor te dragen. Met koddig mededoogen haalt hij de schouders op over de oirkonden der schepping naar *de bijbelsche Genesis*, maar waarlijk, de dichter dezer Mythe had met meerder regt den dokter tot het voorwerp zijner bezorgdheid mogen maken: maar Genesis gaf liever poëzie dan hooghartig medelijden. Men mag de scheppingsverhalen, hetzij die van onzen Bijbel, hetzij uit de Zend Avesta, hetzij naar de Edda nemen waarvoor men wil, maar wie zou willen loochenen, dat zij de rijkste dichtingen zijn, die de volkeren der aarde bezaten, die verstaat geen bezielende dichtkunst; en zij, die haar wetenschappelijke pretensien toeschrijven, weten niet, waarin de kracht dier dichtkunst is gelegen. Hij dan, die een ander scheppingsverhaal wenscht te geven, ook al is het, tot nu toe, wetenschappelijk juist, en bevestigd door de wijsbegeerte van vele Diderots en vele Schopenhauers, - maar de poëzie er van niet geven kan, een poëzie die bezielt en zelve een schepping is, een Heelal - die komt te vroeg. Hij is zijn leer niet bewust. Hij kan haar anderen niet ten eigendom maken; al wie dit heeft beproefd, want groot was altijd de menschelijke vrijmoedigheid, heeft zich steeds teleurgesteld gezien en gelukkig, want alle onrijpe leer is ongezond. Zoo is het met het inleidingskapittel, *Welt und Gott;* de wetenschappelijke kursus en het boekje mag degelijk heeten maar de poëzie er van, de onmisbare vrucht wier sappen ons verkwikken en verblijden moeten, is afwezig of zoo hard als een steen. Dan, wanneer ook deze Genesis van dr. Th. haar Eden kan aanwijzen; van een bevolking vertelt gelijk de zonen der goden en de kinderen der menschen; gastvrijheid verleent aan Gabriël, aan Rafaël; dreigende sombere lucifergestalten beschrijft met reinen dichtergloed, dan zal zij, maar niet eerder, regt hebben van bestaan. Eén *verloren Paradijs*, dokter! en ik zal uw trouwe discipel zijn!

‘De Natuur blijft zich overal gelijk, zoo in het verleden, als heden en later. Niets vertoont zich buiten de Natuur, alles maakt er een deel van uit. Het denkbeeld van een boven de Natuur staand God is, gelijk Feuerbach zoo juist doet uitkomen, een anthropomorphiseeren, een vermenschelijken der Natuur. Zoover de mensch de Natuur kent, strekken ook zijn godsbegrippen. God, zegt Luther, is een blanko blad, wat er op komt te staan, hebt ge er zelf op geschreven. In den loop der eeuwen heeft de mensch de werkingen der natuuromgeving in zijn gemoed daarop aangeteekend en geloofde, naar dit troebel spiegelbeeld, aan een persoonlijk God. Toen Napoleon den beroemden sterrekundige, Laplace, vroeg, waarom hij in zijn onsterfelijke werken God niet vermeld had, antwoordde hij: ‘Sire! ik had die Hypothese niet noodig!’ Ook Humboldt in zijn *Kosmos* niet. *Herder* meende, dat God na zijn scheppingswerk zich zoo heeft teruggetrokken, dat Hij nergens te ontdekken is. Erg genoeg, zou men hierop kunen antwoorden, hoe weten wij nu dat Hij bestaat? Afgezien nog van de onmogelijkheid in 't algemeen het denkbeeld van een persoonlijk God toe te stemmen, zijn de bijzondere voorstellingen, die in elke godsdienst dienaangaande opgenomen zijn, dikwijls dwaas en kinderlijk. In de christelijke godsdienst b.v. wordt God eensdeels voorgesteld als het volmaaktste wezen, maar tegelijk worden er dingen van Hem verteld, die den denker doen glimlachen. Zoo b.v. de opwerpsels van vrije genade en eeuwige verdoemenis. Het dogma kan hier niet anders dan onze verontwaardiging opwekken. Want niet alleen laat het, door zijn eeuwige hellepijnen de zonden of ook maar het ongeloof van een b.v. twintigjarig leven, door eindelooze kwelling boeten; maar hierbij komt nog, dat deze bijna algemeene verdoemenis eigenlijk het gevolg is der erfzonde en alzoo van den eersten zondenval. Dezen val had Hij moeten voorzien, die vooreerst de menschen niet beter schiep dan zij zijn, maar hun bovendien een strik spande, waarin hij wist dat zij zouden vallen: want alles is immers Zijn werk en niets is Hem verborgen. Wij staan dus voor het geval, dat die God, die liefde en schuldvergeving predikt, ze zelf niet beoefent, veeleer het tegendeel: immers een straf die bij het einde aller dingen wordt voltrokken, en derhalve geen beterschap beoogt of afschrik van het kwade, is niets dan wraak. ‘Schuif de vrije genade op zijde,’ zegt Schopenhauer, ‘en de geheele opvatting van God schijnt dan te leeren, dat God de wereld heeft geschapen opdat de duivel ze halen zou, zoodat hij beter had gedaan, het heelemaal te laten.’ Bij Augustinus komt de zaak in abstractie op het volgende neer: ‘Een God schept een wezen uit niets, gebiedt en verbiedt hem en dewijl het hierin te kort komt, martelt hij het een geheele eeuwigheid door met alle denkbare kwellingen, tot welk einde hij dan lijf en ziel onafscheidelijk maakt, opdat de kwelling dan nimmer dat wezen zou kunnen dooden; o, arme kerel uit niets! die toch aanspraak

hadt op uw oorspronkelijk niets zijn, welke retraite, die toch in geen geval zoo kwaad is, u regtens had moeten verzekerd blijven als erfregt.

Tot dergelijke dwaasheden, als waarop hier de wijsbegeerte wijst, komt men noodzakelijk, zoodra men de oogen sluit voor de waarheid en een dwaling - het aannemen van een persoonlijk, wereldscheppend God - tot grondslag van beschouwing der dingen neemt. Overigens heeft het denkbeeld eener goddelijke eenheid, het Monotheïsme, veel later zich ontwikkeld dan het polytheïsme, de hypothese van meerdere goden.

De inbeelding van bovennatuurlijke wezens is verder bevorderd, welligt ook veroorzaakt door droomen. Hiertoe behoort echter een zekere mate van verstandsontwikkeling; waar deze niet door een volk bereikt wordt, daar is ook geen voorstelling van een hooger wezen. Ook Herbert Spencer neemt aan, dat de vroegste vormen van het godsdienstig geloof in de geheele wereld daardoor zijn ontstaan, dat de mensch door droomen, schemerbeelden, en andere aanleidingen er toe gekomen is, zich als een dubbel wezen te beschouwen, een lichamelijk en een geestelijk; het geestelijke zoeken zij dan door geschenken en ceremoniën gunstig te stemmen. Ook werden de bijnamen of titels, die den grondlegger van een stam naar het een of ander dier of voorwerp gegeven waren, na lange tijdruimten somtijds voor de namen des werkelijken stamvaders aangezien en geloofd, dat hij als geest bleef voortbestaan. Van hier tot vergoding is dan slechts een kleine schrede. Toen Cortez op zijn togt naar Mexico de hoofdstad der Itzaex bezocht liet hij er zijn paard achter. Het duurde niet lang of dit werd goddelijke eer bewezen, waarna een afgodsbeeld in de gedaante van een zittend paard werd opgerigt. In het jaar 1697 vond Urdua daar nog een knook, die voor een van Cortez paard doorging en als relikwie vereerd werd.

Vrees, vereering en dankbaarheid, gepaard met een kleine dosis verstand, zijn de oorzaken der godsdienst. Bij de Mexikanen was Tlaloc de God der wateren; hij zond vocht of verdorring, vruchtbaarheid of hongersnood, ziekte of dood. Zijn afgezant was de God der winden, Quet Zalcoatl. Natuurlijk deden de priesters het hunne om de domheid des volks te bevorderen; dit geldt zoo voor de nieuwe als oude wereld.

Dat de straks vermelde oorzaken van het ontstaan des geloofs aan bovennatuurlijke goede en booze wezens, de waren zijn, kan men ook daaruit opmaken, dat de oudste volken aan hun nationale helden goddelijken oorsprong toekenden. Dit wangeloof klimt tot in de hoogste oudheid op. Afgezien van meerder voorbeelden dezer soort uit de algemeene geschiedenis, zij hier nog herinnerd aan het opschrift van den blauwbazalten sarkofaag uit de pyramiden van Mykerinus, die helaas op de reis naar Europa aan de Spaansche kust met schip en al gezonken is:

‘Zalige koning Menkera, eeuwig levend, van den hemel afstammend

kind van Nutpe, zoon van der goden moeder, welbeminde van Seb, moge zich over u uitspreiden uw moeder de godin des hemels, zij die den hemel uitspant; en u schenken aan den God, die uw vijanden vernietigt! (osiris) koning Menkera! Eeuwig levende!'

Dit opschrift is in elk geval veel ouder dan de oudste bijbelverhalen. De eerste voorstelling, die de menschen van goden zich maakten, waren onvolmaakt, gelijk hun voorstellingen in 't algemeen, de vrees dreef hen mettertijd in het monsterachtige. *David Hume* zegt zeer treffend: 'De aanbidders van een God streven er naar, zich door alle kunstgrepen in zijn gunst te dringen. Uitgaande van het beginsel dat hij zoo gaarne geprezen en gevleid wordt als zij zelf, sparen zij lofverheffing noch overdrijving in hun toespraken aan hem. Naarmate de menschen meer door nood en vrees in het nauw worden gebragt, vinden zij steeds krasser vleipraat uit en zelfs hij, die zijn voorgangers in het opeenstapelen van verheerlijkingen zijner goddelijkheid overtreft, zal zeker door zijn opvolgers in nieuwere en nog meer pompeuse praedikaten der lofprijzing in het donker raken. Zoo gaan zij voort, tot zij aan de oneindigheid zelve komen, waar echter geen voortgang meer is. Ofschoon volgens de oirspronkelijke begrippen van gewone menschen de Godheid een beperkt wezen is, omdat zij haar slechts beschouwen als de bijzondere oorzaak van gezondheid of ziekte, overvloed of gebrek, geluk of tegenspoed, zoo schijnt het toch zeker, dat het volk wanneer het hoogere begrippen worden bijgebragt, het voor gevaarlijk houdt, die af te wijzen in Gods naam. Wilt gij beweren, dat die godheid in haar volmaaktheden beperkt en eindig is, een begin heeft en een einde? Zij zeggen er geen ja op; daar zij 't veiligst achten met de hoogste lofliederen in te stemmen, trachten zij door huichelarij en kunstmatige verrukking zich bij haar bemind te maken. Tot bevestiging hiervan leert de ondervinding, dat in zulke gevallen de toestemming van gewone menschen slechts met den mond geschiedt en dat zij niet in staat zijn om die verheven eigenschappen, die zij der godheid toekennen te begrijpen. Hunne eigenlijke denkbeelden zijn, ondanks hun hoogdravende woorden, nog even armzalig en bekrompen als altoos.' Als karakteristiek tot deze uiteenzetting van den trotschen denker kan dienen, dat sjineesche bonzen hun afgod, waarvan zij vergeefs door gebed en smeeking de vervulling van den een of anderen wensch hebben gevraagd, geeselen en met slijk werpen. De God, die ons niet helpen kan of wil, zeggen zij, verdient in ieder geval slaag. Inderdaad een mooi denkbeeld van een God!...

Uit de ervaring en door de ervaring weten wij van niets dan van de Natuur. De Natuur is voor ons het hoogste zijn; haar moeten wij dienen; haar voorschriften opvolgen, geheel in tegenspraak met de treurige filozofie der oude Duitsche godgeleerdheid, waarin het heet:

'Daeromme so is de boze geest één met de natuere ende waer de natuere is overwonnen, daar is ook de boze geest overwonnen.' Hoe

de bekrompen schrijver van dit dolle tuig eigenlijk de overwinning van de Natuur zich voorstelt, laten wij daar; een feit is het, dat de Natuur niet kan overwonnen worden door bidden noch door vasten; maar dat zij was, is, blijft. Verstaat men, zegt Schopenhauer, onder den gebruikelijken term absolutum, datgene wat nooit ontstaan en nooit vergaan kan, maar waardoor al wat is, bestaat, dan behoeft men het niet in denkbeeldige ruimten te zoeken; het is zeer duidelijk dat *de stof* op al die vragen antwoord geeft.'

Ik stem met den schrijver van *System und Geschichte der Natur* veel dingen in. De Diapason onzer wederzijdsche bewondering hier op aarde staat wel wat hoog. Onze taal levert woorden, waarvan de beteekenis niet door ons ten volle wordt begrepen of gekend. Ik heb ook ernstig bezwaar tegen het woord volmaakt: wij weten niet, wat het is.

Het is waar, dat er millioenen menschen zijn, wier voortreffelijkheid boven het dier ver te zoeken is.

In de beschaafde samenleving, in de kringen waar men alleen op het beste en edelste was voorbereid, worden veel egoïsme, veel eeren ijverzucht gevonden, door een grenzenloos gebabbel vertolkt of vermomd.

Onze tong is niet altijd het orgaan van edele geesteswerkzaamheid, wel eens het tegendeel.

Wat Darwin en Feuerbach leeren, de Natuur gaf er steeds het regt toe; de voorzigtigste onder ons mogt zulk een stand van zaken vermoeden.

Wij treffen onder ons, menschenkinderen, de gebreken en eigenaardigheden van het dierenrijk ruimschoots aan. Wat erger is, wij hebben onder ons bedriegers, lasteraars, ijdeltuiten en al die personagen, die de 32ste zondag van den heidelbergschen katechismus met toomelooze openhartigheid opnoemt.

Het mag niet geloochend worden, dat het godsdienstig gevoel in godgeleerden waan is verbasterd; dat de godsdienst, in kerkelijk dogma ontaard, de liefelijke geuren harer eigen innige ontwikkeling heeft verloren en in haar schrikkelijke gedaanteverwisseling aan de samenleving veel kwaad berokkent.

De aanblik van millioenen rookende, rummende, spuwende en vloekende individuen afgewend op een Indisch woud, welks eerbiedwekkende plantenweelde, vol leven en gloed en klanken, waarmee redelooze dieren het als bezielen, ons hart vervult met liefde en ontzag - zulk een vergelijkende aanblik is een ontzettende ontmoediging.

Dat alles is veel te waar.

Maar wat staat er in de schepping tusschen den mensch en God? Of als men van 'God' niets wil weten - tusschen den mensch en het hoogste? Er is geen scheiding in de schepping tusschen den mensch en het laagste - het is zoo - maar tusschen den

mensch en het hoogste dan? Juist volgens een natuurleer, als die van Darwin en Quatrefages, mag de mensch niet als ultimatum worden gesteld in de organische schepping. Indien de mensch een natuurlijke noodzakelijkheid is in de keten der wezens, dan zij wij ook gedwongen om aan te nemen, dat hij het volmaaktst organisme niet zijn kan. Over myriaden jaren, zegt de naturalist, zal dat organisme ook veel heerlijker zijn. Maar over myriaden jaren, zegt diezelfde naturalist, zal onze aarde al nader en nader tot de zon moeten komen en in haar gloed vergaan. Hij stelt dus een zelfde tijdstip voor de verbranding van onze planeet en voor een verheerlijkten toestand van het menschelijk organisme. Wat is nu waarheid? Dr. Th. wijst met een in hem treffende verheffing van geest, die haast aan poëzie zou doen denken als hij geen ijsmensch ware, op de schoone toekomst, die de Indische Drawida's en de Nubiërs tegemoet gaan. Ik ben ook en zeer gaarne der meening toegedaan, dat nieuwe volkeren, Drawida's of andere, onze plaats zullen innemen en onze beschaving als uitgangspunt hunner ontwikkeling zullen bezitten en heilige boeken zullen opstellen uit onze edelen, onze onsterfelijken van geest. Het is een zielverheffende gedachte en ik dank er den schrijver voor. Maar doemt hij niet diezelfde schoongevormde, veelbelovende Drawida's en hun nakomelingschap tot schrikkelijker lot dan de voormalige bevolking der Zoutzee moest ondergaan? Ik geloof, dat hij niet genoeg met een zedelijke wereldorde rekent. Indien de zedelijke wereldorde niet verhevener moest opgevat worden, dan door vele mannen van wetenschap geschiedt, dan ware de Troglodiet met de knods minder gevaarlijk te achten voor de schepping, dan de geleerde van onzen tijd met de pen. ‘De dood, zegt dr. Th., bl. 308, is dit verschijnsel, hetwelk de persoonlijkheid opheft en vernietigt. Hoe dwaas dus, den lichamelijken dood te beschouwen als het begin van een bovenzinnelijken, persoonlijken voortduur! Het onzinnige dezer meening komt nog duidelijker uit als we ons afvragen, wat dan in dat zoogenoemd eeuwig leven worden moet van de kleine kinderen, van de idioten, van de wilden? Zullen zij welligt door een wonder op een hoogeren trap van ontwikkeling worden geplaatst? Zoo ja, op welken trap? Op de hoogte van beschaving van een Sokrates? Een Plato? Een Göthe? of slechts op het standpunt van een alledaagsch wezen? En verder: zullen de *goede* lieden ook door alle eeuwen op hun standpunt blijven - of teruggaan - of voorwaarts.’

Verbazen we ons over deze platte vragen niet. Zij druipen als ijskegels uit de noodlotslogika van onzen dokter. Eenmaal rekenende, enkel en alleen met de logika, kan besijfering op besijfering worden gebouwd en tot zulke vreeselijke abstraktiën kon nooit de wiskundige geraken als de naturalist wanneer hij bezig is, graven te bouwen.

Noch onze met het dier gemeenschappelijke gebreken, noch onze met het dier niet gemeenschappelijke zonden mogen de maatstaf zijn

om ons leven, onze bestemming in zedelijk opzigt te bepalen; of het regt geven om onzen geest te onderwerpen aan de tafel van vermenigvuldiging. De slechte geestestoestand van duizenden menschen kan een oogenblik doen twijfelen - maar mag niet voor altoos de idee eener verheven bestemming van den mensch uit onze ziel vagen als een droombeeld. Twijfel en vertwijfeling verdwijnen op de gezonde gehechtheid aan het persoonlijk bewustzijn. Theoriën en abstraktiën der logika, als die van dr. Th., hebben de werkelijke toestanden in haar voordeel; vaak steunt haar zelfs dat, wat wij goed noemen, omdat dit wel eens klein, bekrompen is. Soms ligt er meer grootheid van ziel in onze zonden dan in onze deugden. Deze schijnvoordeelen voor zijn redeneeringen verblinden den atheïstischen geleerde; zulke toestanden schijnen de gapingen in de quasi-sluitredenen aan te vullen. Maar de dichterlijke ziel in den krachtigen mensch raakt daardoor geenszins het spoor bijster.

Zij is zich zelf bewust: hiervan en hiervan alleen wil zij verantwoording geven en vragen.

Nu zegt de man van wetenschap: ‘al wie de physika niet door en door heeft bestudeerd, zoodat hij één is met haar, voor hem is haar zon niet opgegaan. Het is niet genoeg, dat gij van haar licht aan anderen een enkelen straal ontleent, gij moet zelf geïmbibeerd zijn van haar volle stroomen, dan eerst kent gij haar wezen en kracht. De moderne godgeleerde heeft wel wetenschap, heeft veel wetenschap, maar hij kent in den regel de physika slecht. Hij weet van haar alleen van hooren zeggen. Hij is er niet van doorweekt gelijk een dichter van dichtvuur of gelijk hij zelf van den gloed des Evangelies. Dezen laatsten gloed in zich beseffende en velen van zijn ambt beschouwende, die ook prediken en nogtans den gloed missen, zal hij het best de waarheid mijner opmerking beamen. Maar wat ik zeg, is de oorzaak dat hij halverweg op de helling blijft staan; boven hem de mannen der physika, die daar een tafereel van het heelal in al zijn inwendige en uitwendige werkingen duidelijk voor oogen hebben; beneden hem de mannen, die de wetenschap verdoemen en in het dal paleizen bouwen tot in den hemel maar die één zucht van den werkelijken dampkring wegblaast. Maar deze laatsten *mogen* bouwen, wat zij willen. Zij verdoemen de wetenschap, ergo hebben zij zich aan de dampkringen, die in de hemelruimten potdigt in elkander sluiten, niet te storen en maken zich een hemel van engelen en rivieren en kristallen van wat ben je me. Dit verstoort hun logika niet, want zij hebben ze niet. Maar de godgeleerde, die uit het dal is opgestegen naar het licht, dat hij over den bergtop zag gloren, hij moet voortklimmen, hij moet naar de bron komen, anders zal hij nooit met zich zelf verzoend worden.’

Maar indien deze zelfde physika en haar ijzeren logika slechts voor den mensch het beeld van Sais ontsluieren; indien straks de zon in

haar volle kracht schijnt over een ontzettend knekelhuis, waar grijns op grijns licht te bleeken over ons zelfbewust leven en streven - om ons in het vallen van den avond een blik af te dwingen op het onthoofden der schepping - dan verliest deze veelgeroemde wetenschap, dat groote licht op den bergtop alle bekoorlijkheid niet alleen, maar jaagt angst en huivering aan. Dat is de roeping der wetenschap niet, haar naam is *leven.* En zoolang zij dien naam verdient is zij godsdienstig, héeft zij een krachtige poëzie. Deze poëzie is het medium, waardoor de wetenschap ons waarachtig eigendom wordt: zonder poëzie bezitten wij niets dan den waan der wetenschap: wij zijn er dan van geïmbibeerd, ja, gelijk een spons. Maar de mensch is geen spons. Hij is van meer dan graniet, van sterker dan metaal, hij is van geest, die tot geest maakt, al wat hij opneemt. De geleerde nu kent de chemische praeparaten en krachten en werkingen der stof, maar die van den geest kent hij niet. Des geestes half doorzochte werkplaats worde dan niet ontheiligd door wetenschap zonder poëzie, gelijk het rauw athéisme is. Ook de denker, dr. Th., heeft de sneeuwlijn overschreden. Hij heeft zijn denktroon gevestigd buiten 's aardrijks dampkring. Zijn lot is niet benijdenswaard, voorzeker! doch ook over hem waakt Gods liefde. Gelijk lentelucht en lentezon het bergijs doen smelten en de sneeuw der hellingen in vruchtbaarmakende beken doet stroomen door de dalen, zoo zal een dichter komen en de logische ijskegels en sneeuwgedachten doen smelten tot ontboezemingen en denkbeelden van een rein menschelijk gemoed. Ach, gelijk wij 't daar lezen en reeds vóór dezen zoo veelvuldig lazen en hoorden, is het weten niet zuiver menschelijk meer. Het leidt tot onverschilligheid voor zijn heillooze abstraktiën. Het behoort eindelijk noch tot de stoffelijke, noch tot de zedelijke wereldorde, maar tot het niet, want ‘eindelijk’ is het niets. En hoe staat daarbij de mensch? Wat is de bate zijner ziel van al zulk onderwijs? Onwillekeurig denken wij aan het volgend gesprek: (Adam offert met de zijnen aan God.)

Adam.
Son Caïn, my first-born! wherefore art thou silent?

Caïn.
Why should I speak?

Adam.
To pray.

Caïn.
Have ye not prayed?

Adam.
We have, most fervently.

Caïn.
And loudly, I
have heard you.

Adam.
So will God, I trust.

Abel.

Amen.

Adam.
But thou, my eldest-born, art silent still.

Caïn.
It is better I should be so.

Adam.
Wherefore so?

Caïn.
I have naught to ask.

Adam.
Nor aught to thank for?

Caïn.
No.

Adam.
Dost thou not live?

Caïn.
Must I not die?'

Ziedaar het beeld van den atheïst. Het was toch logisch, dat, na zulke antwoorden, Caïn door Lucifer zich zijn God zou laten ontnemen en Abel dooden.... Zoo is er dan in deze zonde des menschen ook geen nieuws onder de zon! Reeds de dichter der eerwaardige Genesis kende het aangeboren Luciferaat des menschen en de atheïst onzer dagen beoefent het nog elken dag.

Want niet langs den weg onzer denkwetten wenschte ik tot de zekerheid van het bestaan van God te brengen. Niet omdat ik op intellektueel gebied wenschte te blijven met den atheïst, heb ik uit Leibnitz en Locke gesproken. Integendeel. Ik laat deze baan vrij aan elk die met Erdmann zegt: 'zur Regel meines Lebens ist mir Nichts als meine Vernunft gegeben!' Dit is ook het motto van het werkje, dat wij hier hebben besproken. Ik heb deze groote wijsgeeren vermeld om aan te toonen, hoe men denker, diep denker zelfs, zijn kan en in God gelooven. Maar voorts wenschte ik het liefst op de poëzie en de verbeeldingskracht, die andere *scheppingsvermogens* op aarde, te wijzen als de onuitputtelijke bronnen van verkwikking en troost tegen de ijzige stellingen van zulke geleerden en wijsgeeren, die te vroeg daarmede optreden. Laten Humboldt, Darwin, Feuerbach, Keppler elk, of allen te samen, een geheel nieuw wereldtooneel voor ons ontwikkelen; laten zij ons als in een spiegel doen zien dat wij niet begonnen zijn en niet eindigen kunnen; laat die aanschouwing ons in volle worsteling brengen met onze traditie - maar laat tegelijk de dichtkunst er haar beginsel en adem aan schenken en ons in het hart treffen, zoo volgt de verzoening op den voet en duizenden zijn gered. Dit is de waarachtige geschiedenis van elke rein menschelijke - zij het dan ook met ingezogen vooroordeelen strijdige leer. Zoo vreemdspreukig als het klinken mag, moet ik hier toch openlijk verklaren, dat ik van mijn eerwaarden, erg kalvijnschen, hardhandigen Heere, dr. A. Kuyper, als hij den leeftijd van zijn ouden vriend Methusalem mag bereiken, reeds nu de slagen op den preekstoel hoor dreunen, daar hij zijn hoorders de leerstukken inprent aangaande de groote daden der ijsmenschen, de oirkonden der tertiaire aardlagen, de geloofsartikelen van Darwin en Blumenbach. Hij zal dan veel minder dan nu atheïst zijn, want dat is hij nu: er schuilt veel meer atheïsme in het leerstellig kerkgeloof, dan de vrome vermoedt: hij zal homoeopatisch genezen.

De ernstigste resultaten echter, door elke leer in haar rijpen staat onder het volk verkregen, zijn de vatbaarheid der menschen, de welwillendheid, waarmede zij haar ontfangen. En dit is de hoofdzaak.

De geleerden, de wijzen der wereld zullen zich wel een pad maken, een weg banen door alles heen, maar de armen van geest moeten ook mede. Wel hem, die dezulken roert en treft. Hij zal hen leiden; met hen zal hij de wereld hervormen, herscheppen; zonder hen - of erger, in botsing met hen - zal hij met de beste leer ondergaan. Dit werk der verzoening, deze harmonie is de taak der dichtkunst.

Voor zoo menig mensch blijven schoone tooneelen, verrukkelijke harmoniën een gesloten boek: dan niet meer. Ook de geringste wenscht in de schepping het schoonste te vernemen. Dien mensch kweekt en voedt gij niet door het schoonste van voor zijn oogen weg te nemen, maar door dit voor hem en hem voor dat schoone te ontwikkelen. Zij moeten niet gevoerd worden naar de katakomben der doode leerstelligheid, niet medegesleurd worden buiten de grenspalen, door God geplaatst om ons in het leven te behouden. Beide is lijnregt in strijd met de menschelijke natuur, met de eenvoudige eischen van het reine menschenhart. Het moet liefde hebben en hoop; het moet dichtkunst hebben en daarna wetenschap. De geleerde moge bedenken, dat wij kinderlijk zijn; dat hij vaak voor ons te hoog of te diep gaat. Wij moeten boven alles leven. Onze ziel moet leven. Wij zijn kinderen. Leer ons als kinderen. Het eerste leermiddel is gezang. Het kinderhart is ligt getroffen. Een kinderhand is gauw gevuld.

Kom, Jeremia! ik heb het eeuwig ijs der polen gevoeld: ik heb medegereisd in de noorderkringen van het denken; koester en stoof mij, eer ik onvatbaar worde voor uw heerlijken gloed en gij Schiller! zing voor mij:

> Da ihr noch die schöne Welt regiertet
> An der Freude leichten Gängelband
> Selige Geschlechter noch geführet
> Schöne Wesen aus dem Fabelland
> Ach, da euer Wonnedienst noch glänzte,
> Wie ganz anders, anders war es da!...

Der Glückliche.

> Dem in des Volkes Stimme nog hell zurück tönte
> Die Seele des Lieds;
> Dem noch von auszen erschien, im Leben, die himmlische
> Gottheit, die der Neuere kaum, kaum noch
> Im Herzen vernimmt.

Hij zal mij een profeet zijn, die den glans en de heerlijkheid van onzen nieuwen tijd: zijn wetenschap, zijn kunst, zijn moed en kracht harmonisch weet te verbinden met de poëzie. Hij zal mij een Godsgezant zijn, die den vooruitgang van den modernen tijd weet met kunst en smaak te paren aan de eeuwige charïten van Griekenland met het volle goedvinden van dezen. Hij is onze held. Zonder deze heilige echtverbindtenis is een *Welt und God* van alle Schopenhauers een rauwe toon.

AART ADMIRAAL.

De bestaande reactie tegen de empirische wijsbegeerte.

De strijd tusschen de bespiegeling en de ervaring in de wijsbegeerte is zoo oud als de wijsbegeerte zelve. Hij bestond reeds tusschen de Ionische, Pythagorische en Eleatische scholen en werd door Anaxagoras en Democritus tegen Parmenides en Empedocles voortgezet. Al mogt Socrates het zedelijk bestanddeel in de wijsbegeerte brengen, Plato en Aristoteles bleven echter over den invloed van de bespiegeling en de ervaring verdeeld, waarvan de een de eerste en de ander de tweede tot gids verkoos.

Sedert is de strijd onophoudelijk blijven voortduren en dikwijls tot groote uitersten overgeslagen, zooals bij de Epicuristen en Neoplatonisten, die de grofste tegenstelling tusschen het materialisme en de geheimzinnigste mystiek vertoonden.

Hierdoor moest een voor de wijsbegeerte doodend scepticisme ontstaan. In de middeleeuwen werd die strijd door de Realisten en de Nominalisten ijverig voortgezet, en de bemiddeling der Conceptualisten, van Abelard en zijne volgelingen, had weinig invloed om dien twist bij te leggen.

Bij de nieuwere wijsgeeren ging het niet anders. Baco en Descartes, Locke en Leibnitz streden voor de ervaring of voor de bespiegeling als uitsluitende methode in de wijsbegeerte, terwijl Spinoza de bespiegeling ‘a priori’ tot den hoogsten top opvoerde. In de XVIII^{de} eeuw heerschte de methode der ervaring bijna algemeen: dit had een zedeloos materialisme in Frankrijk, en de scherpzinnige sceptiek van Hume in Engeland ten gevolge.

Tot nog toe hadden er, zooals wij zagen, drie methoden beurtelings in de wijsbegeerte geheerscht, toen eindelijk door Kant een vierde, namelijk de kritische werd aangewend, die, even als het stelsel van Copernicus in de sterrekunde, eene gansche omwenteling in de wijsbegeerte deed ontstaan. Van toen af kon eerst het eeuwenoude pleit over den voorrang van de bespiegeling of van de ervaring beslist worden.

De kritische methode, of de toepassing van het menschelijk kenvermogen op de wijsgeerige vraagstukken, was spoedig in Duitschland algemeen, en werd ook in ons vaderland, voor een tijd, met goed gevolg beoefend, doch vond in Frankrijk en Engeland minder bijval, omdat daar de methode der ervaring bijna uitsluitend bleef heerschen. Maar eindelijk begon men van het kritisch standpunt af te gaan, of wel dat te overdrijven, misschien wel omdat Kant zelf niet altijd even juist op zijne eigene gevoelens zijne methode had toegepast, waardoor

in Duitschland die der bespiegeling een grooten opgang maakte, door Fichte, Schelling en Hegel uitsluitend en overdreven aangewend. Daar echter hier zoo als elders de uitersten elkander raken, verviel het Hegelianisme tot een egoïstisch materialisme; terwijl dit materialisme, door de reactie van de wetenschappelijke geleerden tegen de 'aprioristische' methode, zich door Vogt, Büchner en Moleschot, met dezelfde openlijke verwerping van alle bovenzinnelijke denkbeelden vertoonde als zulks bij de zoogenoemde Fransche wijsgeeren der XVIII^{de} eeuw het geval was. In Frankrijk daarentegen was de sensualistische methode van Locke en Condillac, die er eens een Lamettrie en Holbach voortbragt en meer dan eene eeuw alleen gevolgd werd, met goed gevolg door Roger Collard, Maine de Biran, Cousin en Jouffroy bestreden, en had voor eene eclectische wijsbegeerte plaats gemaakt, die gedurende vijftig jaren zich in het hooger onderwijs handhaafde.

Doch onderwijl verhief zich het positivisme van Comte, voornamelijk door den invloed van Littré, terwijl het oude sensualisme door de schriften van Taine en anderen het hoofd weder opstak. In Engeland bleef de sedert Baco en Locke aangenomene methode der ervaring de uitsluitend heerschende; noch het idealisme van Berkeley, noch het scepticisme van Hume hadden daar grooten invloed; maar het positivisme, geheel op het empirisme gegrond, vond daar een gereeden ingang, vooral omdat het door een Stuart Mill werd ingeleid en voorgestaan, en zoo zeer met den positieven geest der Engelschen overeen kwam. Ook in Nederland hield spoedig de geestdrift voor de kritische methode op, en de diepzinnige Kinker was bij ons hiervan de laatste vertegenwoordiger. Men was hier Kant en de Duitsche wijsbegeerte, dit schitterend verschijnsel in de geschiedenis der wetenschappen van het laatst der vorige en het begin dezer eeuw, bijna geheel vergeten, zoodat het moeijelijk viel aan een onzer hoogescholen, na den dood van den verdienstelijken Schröder, zijne plaats vervuld te krijgen. Er trad voor vijf en twintig jaren een jeugdig man op, die eerst naar het bespiegelend standpunt van Krause overhelde, maar weldra tot de empirische methode der Engelschen, door Stuart-Mill vertegenwoordigd, overging, en zelfs daardoor tot het positivisme naderde.

Door het boeijend onderwijs van Prof. Opzoomer verbreidde zich het gezag der empirische methode en de leer die hij verkondigde over ons gansche land. De wijsbegeerte der ervaring werd algemeen en de uiten inwendige waarneming als de éénige weg tot de kennis der waarheid aangezien.

Hoewel het niet aangenaam is van zich zelven te moeten spreken, is het mij toch veroorloofd, bij deze gelegenheid melding te maken dat ik als liefhebber der wijsgeerige studiën en harer geschiedenis, reeds vóór veertig jaren een beoordeelend 'Overzigt der Duitsche wijsbegeerte van Kant tot op Hegel' gaf; eene verhandeling wie de eer der

bekrooning te beurt viel, misschien minder om hare innerlijke waarde dan wel omdat zij gewigtige onderwerpen behandelde die bij ons minder bekend waren, en anderen kon aansporen om daarin dieper en grondiger in te dringen. Hierin werden de verschillende wijsgeerige methoden verklaard en het gebruik der kritische aangeprezen, de voornaamste tegenwerpingen en bezwaren tegen de leer van Kant wederlegd en opgelost. Ik dacht toen niet dat de eenzijdige empirische methode door den Königsberger wijsgeer zoo voldingend als ongenoegzaam aangetoond, weder als in de XVIII^{de} eeuw op den troon zoude geraken. Vele omstandigheden werkten daartoe mede. Vooreerst de snelle en voortdurende vorderingen der ervaringswetenschappen, wier beoefenaars de grootste voorstanders der empirische methode waren, terwijl de meer bespiegelende wijsgeeren, met die wetenschappen minder bekend, of wel die niet genoeg op prijs stellende, soms niet gelukkig waren in de verdediging hunner meer speculatieve methode, en zich niet op een zuiver kritisch standpunt plaatsten. Eindelijk de geest en strekking des tijds, om niet dan hetgeen zinnelijk voel- en tastbaar en on middellijk stoffelijk nuttig en voordeelig is, op prijs te stellen; al hetgeen niet dan door de ervaring kan gekend worden. Doch even als de overdrevene bespiegeling in het begin onzer eeuw de reactie van de wetenschappelijke methode daartegen heeft doen ontstaan, zoo schijnt zich ook thans eene tegenwerking van de kritische methode tegen het uitsluitende empirisme, ook in ons vaderland te openbaren.

'De meer en meer toenemenden bijval dien de positivistische en materialistische wijsbegeerte in onzen tijd genieten,' zegt een der laatste geschiedschrijvers der wijsbegeerte, Prof. Alfred Weber van Straatsburg(*), 'is gedeeltelijk daaraan toe te schrijven, dat zij in een naauw verband staan met de groote vorderingen der natuur- en geschiedkundige wetenschappen en aan de zonderlinge hardnekkigheid van hunne tegenstanders om, niettegenstaande den grondslag eener redelijke beschouwing en de onwedersprekelijkste feiten der ervaring, op het dualistisch standpunt van Descartes en Christiaan Wolf te blijven staan. Om deze eenzijdige empirische rigting der wijsbegeerte te bestrijden is het wel goed, maar niet genoegzaam zich op het geweten, de zedelijkheid en de hoogere belangen der menschheid te beroepen; - maar omdat de wetenschap een belangloos onderzoek naar de waarheid is, - moet men beginnen met de erkenning der gedeeltelijke waarheid welke deze rigting bevat of bevatten kan, men moet zich die eigen maken, ze in zich opnemen om zich daarboven te kunnen verheffen; want het materialisme heeft het gezag der zinnelijke feiten voor zich, als het een

(*) Histoire de la Philosophie Européenne, par Alfred Weber, Paris 1872.

naauw verband tusschen de inwendige ervaring en de regelmatige werking der hersenen aantoont; het heeft voor zich het gezag der rede wanneer het een zamengesteld monisme voorstaat, even ver verwijderd van een pantheïsme, dat de individuen en de voorwerpen in eene hersenschimmige eenheid versmelt, en van een dualisme, dat de algemeene analogie der wezens ontkent. Van zijne zijde is het positivisme in zijn regt om het tijdvak der dichterlijke bovennatuurkunde voor gesloten te verklaren, en het 'apriorisme' met de verbeelding uit het gebied der wetenschap te verbannen.

'Door aan de wijsbegeerte de methode der wetenschappen voor te schrijven, ontneemt het haar slechts een voorregt van willekeur dat haar op de tegenwoordige hoogte der verstandelijke ontwikkeling niet meer toekomt en haar belet hiermede gelijken tred te houden. Het is alleen op de voorwaarde van wetenschappelijk beoefend te worden dat de metaphysica, tot nog toe te veel gescheiden van de wetenschappen, haar rang onder deze zal innemen als 'primus inter pares.'

Doch het materialisme en het positivisme gaan te ver als zij alle bespiegeling als ijdel en onnut beschouwen, en de menschelijke kennis tot de stellige wetenschappen en tot de 'stof' willen bepalen en in de wijsbegeerte niet anders zien dan eene wetenschappelijke methodologie. Het materialisme en het positivisme hebben regt wanneer zij zich tot 'stof' en de stellige wetenschap beperken, maar als zij buiten hun gebied treden, en uitspraak willen doen over onzinnelijke waarheden, over God, den mensch en de zedelijkheid, waarheden die zij, 'a priori' ontkennen, doen zij even verkeerd als de bespiegelende wijsgeeren die, niet op de hoogte der wetenschappelijke verderingen zijnde, 'a priori' over sommige vraagstukken beslissen die alleen door de waarneming kunnen gekend worden, en door de ervaring moeten worden opgelost.

'Wanneer men dit heeft toegegeven' zoo vervolgt de door ons aangehaalde schrijver, 'is men beter in staat om de volstrekte dwaling aan te toonen van hen die geene wezenlijkheden dan die der ligchamen erkennen en geene andere wetenschap dan die van het zigt- en tastbare met hetgeen werkelijk aanwezig ("contingent") is. Het materialisme - hieronder verstaan wij de leer die alleen aan de zelfstandigheid of liever aan de kracht wezenlijkheid toeschrijft, en het "idee", de gedachte, het verstand niet dan als wijzigingen, als een toevallige gesteldheid, en als aan de kracht toekomende eigenschappen aanziet, - het materialisme is eene eenzijdige theorie, onbekwaam om de orde en het doel in het heelal te verklaren, om rekenschap te geven van hetgeen er logisch is in de natuur en in de geschiedenis. Wij kunnen dus daarom niet anders dan, onder de materialistische stelsels, ook dat van Schopenhauer rangschikken, die niet alleen de inwendige waarneming, maar de gedachte zelfs, van eenen volstrekt blinden en onbewusten "wil" afleidt, die geheel met de noodwendige "kracht" van

het materialisme overeenkomt. Deze theorie veronderstelt eene schepping “ex nihilo”, oneindig wonderbaarlijker dan de schepping uit “niets” van het christendom, omdat de christelijke leer aan het verstandelijk schepsel een volmaakt wijzen Schepper geeft. Wat men ook sedert Hegel gezegd heeft, het “ex nihilo nihil” der Eleaten behoudt al zijn gezag. Het “idee” kan zoo min uit de “kracht” als de kracht uit het idee worden afgeleid.’

Door de eenzijdige en uitsluitende empirische methode is het hedendaagsche materialisme er toe gekomen om niet anders dan de ‘stof’ en de ‘kracht’ als bestaande aan te nemen, en dat het leven, de beweging en de gedachte niet dan stofwisselingen zijn, zoodat even als de lever de gal, en de nieren de urine, zoo ook de hersenen de gedachten afscheiden. Zulk eene ongerijmde theorie heeft in onze eeuw nog vele aanhangers verkregen, die door haren stouten en beslissenden toon overrompeld werden en hare schijnbare eenvoudigheid voor een kenmerk der waarheid aanzagen.

‘Wat het positivisme van Aug. Comte aangaat,’ zoo vervolgt de schrijver, ‘waarvan de verdienste is dat het begrepen heeft dat de wijsbegeerte de synthesis is der wetenschappen, het is in het gebrek vervallen van het begrip der wetenschappen te kleingeestig op te vatten en het in een zeker opzigt te verminken door aan den menschelijken geest alle objective en wezenlijke kennis, alle bovennatuurkundige vermogens te ontzeggen. Ja voorzeker, tusschen de wijsbegeerte en de wetenschappen mag er geen wezenlijk verschil, noch in betrekking tot hun onderwerp, noch in die van hunne methode bestaan. Maar in iedere echte wetenschap is het onderzoek eener wet, van een beginsel, van een stelsel van wetten, d.i. van eene algemeenheid, van hetgeen boven het verschijnsel verheven is, van een ‘verder’, in één woord van iets bovennatuurkundigs aanwezig; iedere wetenschap is dus eene gedeeltelijke metaphysica, en de wijsbegeerte is de algemeene metaphysica of zij is niets. Zonder twijfel zijn het de waarneming en de ervaring die, met de bespiegeling vereenigd, den grondslag van iedere stellige wetenschap en kennis uitmaken, maar de ervaring, het beredeneerde onderzoek der feiten, de uitwendíge en vooral de inwendige waarneming openen ons, zoo niet een vergezigt van eene volkomene helderheid, toch eenig inzigt in het wezen der dingen, d.i. dat onze kennis trapsgewijs en niet in eens, tot bovennatuurkundige besluiten komt die de stellingen eener ‘aprioristische’ wijsbegeerte bevestigen of tegenspreken.

‘In strijd met deze dubbele waarheid vertoont het positivisme eene groote minachting voor iedere hypothese over de eerste- en eindoorzaken van het heelal, en een absoluut scepticisme omtrent alle godsdienstige begrippen; het verwart in zijne vooroordeelen twee zeer verschillende zaken: het dualisme, een overgangstoestand van den menschelijken geest, en het monisme, het voortdurende en wettige doel van zijn streven.

Het positivisme ziet niet in dat zijn veroordeelend vonnis tegen alle bespiegeling te gelijk de wetenschappen treft, die het vermeent voor de metaphysica in de plaats te stellen. Zoo dit vonnis gegrond was, zouden de wis-, sterre-, natuur- en scheikunde, zoowel als de geschiedkundige en zedekundige wetenschappen afstand moeten doen van hare poging om eene wetenschappelijke theorie of een geheel te vormen; want iedere theorie is eene hypothese die betrekkelijk "a priori" aangenomen wordt, en zoolang er zich nieuwe feiten kunnen vertoonen die haar tegenspreken, kan de zekerst gegronde hypothese of wetenschappelijke theorie nimmer op het gezag van een axioma in den volstrekten zin des woords aanspraak maken. Doch wanneer eene theorie gedurende een reeks van jaren door de waargenomen feiten telkens bevestigd is, verkrijgt zij voor ons eene vastheid en zekerheid, die alhoewel slechts betrekkelijk, in de praktijk, met de absolute zekerheid gelijk staat. Het positivisme miskent het feit dat dit ook bij de wijsbegeerte het geval is. Het vergeet dat, zoo de absolute zekerheid aangaande de eerste oorzaken van het heelal onmogelijk is, wij ten minste daaromtrent eene betrekkelijke zekerheid of waarschijnlijkheid bereiken kunnen die bijna met eene volstrekte gewisheid overeenkomt.

Een tijdvak in de geschiedenis der metaphysica, dat van de "aprioristische" bespiegeling, is voorbijgegaan, voorbijgegaan voor altijd; de onmiddellijke aanschouwing en de dichterlijke verbeelding zijn uit de wijsbegeerte verdwenen, dit geven wij volgaarne toe, maar de wijsbegeerte is blijven bestaan en hare belangen zijn niet alleen die van den den godsdienst en der zedelijkheid maar ook die der stellige wetenschappen.'

Sedert meer dan twintig jaren heerschen de empirische methode en het positivisme bijna algemeen in Europa. Men moge den lateren vorm dien Auguste Comte daaraan gaf, zijn openlijk atheïsmus, zijne ongerijmde mensch- en zelfvergoding wel niet aannemen, men heeft echter, even als hij, het theologisch en het metaphysisch standpunt voor het positive verlaten, en leidt alle kennis van de ervaring af. Bijna overal is onder de geleerden van Engeland, Duitschland en zelfs in Frankrijk, de physiologie in plaats der phsychologie getreden, en de individueele zelfstandigheid der menschelijke ziel betwijfeld, terwijl men alles, tot zelfs de wiskundige axiomen van de ervaring afleidt. Zulks is ook bij ons het geval, vooral sedert dat, reeds jaren geleden, een jong en talentvol schrijver eene verhandeling 'over bespiegeling, gezag en ervaring' uitgaf, waardoor Dr. A. Pierson zich als een ijverig voorstander der empirische methode en het wetenschappelijk positivisme deed kennen en daardoor verder ging dan zijn leermeester Prof. Opzoomer, wiens

wijsgeerige gevoelens, hoewel ook op de ervaring gegrond, in verscheidene kernvolle en scherpzinnige geschriften zich door een ruimeren blik en veelzijdige toepassing deden kennen, en meer plaats overlieten voor het waarheids-, schoonheids- en godsdienstig gevoel in den menschelijken geest, hetgeen hem in ons land een bijna algemeenen bijval verschafte. In Engeland was en is nog Stuart-Mill's ‘System of inductive Logic’ een wijsgeerig evangelie. Doch in Duitschland streden met goed gevolg mannen als Schaller, de jongere Fichte en Ulrici tegen het materialisme en in Frankrijk handhaafden Paul Janet, Caro en Ch. de Rémusat het spiritualisme van Cousin, terwijl Em. Saisset en Vacherot de psychologie tegen de uitsluitende physiologie verdedigden en hier toonden waardige volgelingen van den voortreffelijken en te vroeg gestorven Jouffroy te zijn. Wij zelf hebben hier in dit tijdschrift, in een reeks van artikelen het denkend publiek op de leemten van het eenzijdig empirisme getracht opmerkzaam te maken en op de voortreffelijkheid der kritische methode gewezen; wij konden niets van den invloed bemerken dien zij op de geleerden hadden, doch zooveel is zeker, dat zij niet zijn tegengesproken veel minder wederlegd: hetgeen ons de overtuiging heeft gegeven dat zij ten minste wel eenige waarheid behelsden.

Maar hoezeer de empirische methode de éénig ware in de beoefening der stellige wetenschappen is, bestaat er toch eene andere, wanneer men tot de beginselen dezer wetenschappen wil doordringen en het geheel der menschelijke kennis wil opbouwen. De ervaring geeft ons wel de bouwstoffen daarvoor aan, maar zij leert ons niet wáárin de oorsprong en de vorm moet gezocht worden. Eene andere methode, namelijk de kritische, op den aard en de grenzen van 's menschen kenvermogen gegrond, kan ons hierin alleen tot gids verstrekken. En echter hebben in dezen tijd de empiristen en positivisten er een eer in gesteld om op deze methode uit de hoogte neder te zien en gemeend de vormen der zinnelijkheid, ruimte en tijd, de kategoriën des verstands, soms ten onregte met de verstandsbegrippen verward, van de ervaring te kunnen afleiden. Men heeft Kant van idealisme en scepticisme beschuldigd, omdat men zijne methode verkeerd begreep, terwijl deze juist geschikt is om ons voor deze uitersten in de wijsbegeerte te behoeden. Men heeft eindelijk met de positivisten de oude beschuldigingen tegen de spiritualistische philosophie weder opgerakeld, zonder genoegzaam met hare geschiedenis bekend te zijn, want zij kunnen allen genoegzaam door deze geschiedenis wederlegd worden.

1°. Komt men gedurig op de veranderlijkheid en onophoudelijke afwisseling der bespiegelende stelsels terug; doch zoo er iets veranderlijk is en dagelijks verandert, zijn het de hypothesen der physica, der scheikunde, der physiologie, veroorzaakt door de telkens voorkomende ontdekking van nieuwe feiten. Zoo iets zich in zekere opzigten gelijk is gebleven is het de bespiegeling in hare voornaamste hypothesen. De

grootsche gedachte van de eenheid en de onveranderlijkheid van het ‘zijn’ bestond reeds vóór meer dan tweeduizend jaren, dus reeds vóór Plato en Aristoteles, en bleef het standvastige bestanddeel der oude en nieuwere bespiegeling. De wijsbegeerte poogde altijd, hoewel langs verschillende wegen, tot de eenheid van kennis te geraken, door het eerste beginsel en de oorzaak der dingen op te sporen.

2°. Op de tegenwerping van het gedurig verschil der wijsgeeren onderling, antwoorden wij, dat dit zich schijnbaar veel grooter vertoont dan het werkelijk is en dat de geschiedschrijver der philosophie meer verwonderd is over de openlijke of geheime overeenkomst die tusschen de verschillende scholen en tegenovergestelde rigtingen blijft bestaan dan over haar verschil, bij Plato en Democritus, Descartes en Baco, Locke en Leibnitz. Wij zien Plato genoodzaakt om de eeuwigheid der stof aan te nemen en den materialist Democritus het beginsel voordragen dat alles in de natuur zijn ‘rede van bestaan’ heeft; wij vinden dat de intellectualist Descartes overeenstemt met het hoofd der empirische school om tegen het misbruik der eindoorzaken in de natuurkunde zijne stem te verheffen; wij merken op dat Locke theïst en Leibnitz determinist is; dat de atomist Herbart aan God gelooft, en dat Hegel, zijn tegenvoeter, de atomen als een noodzakelijken vorm van het ‘zijn’ aanziet.

Deze overeenkomst zou nog grooter zijn zonder de persoonlijke en bijzondere omstandigheden die tot het vormen der verschillende wijsgeerige stelsels medewerkten. Als men daarvan aftrekt den tijd waarin zij opkwamen, de eigenliefde der wijsgeeren om iets nieuws en oorspronkelijks voort te brengen; van alles wat hun nationaal en bijzonder karakter daarin iets verschillends, toevalligs en eigenaardigs brengt, ontdoet, en voornamelijk let op het veelvuldig misverstand dat de onvolkomenheid der wijsgeerige taal veroorzaakt, zal men op den grond van al deze uiteenloopende theoriën, eene algemeene strekking, een hoofdthema vinden, één en dezelfde wijsbegeerte, één en hetzelfde gebouw waaraan ieder denker tot zijne oprigting een steen aanbrengt. Zelfs al is het verschil tusschen de werklieden zeer in het oogvallend, is het niet onverzoenlijk.

Het bevestigt het merkwaardig gezegde van Leibnitz ‘dat de wijsgeerige stelsels minder verschillen in hetgeen zij stellen dan in hetgeen zij ontkennen’: wat maar te dikwijls vergeten en over het hoofd gezien wordt.

Hetgeen waarop de materialisten de positivisten met de voorstanders der empirische methode het meest geladen hebben, dat zijn de ingeschapen of aangeboren denkbeelden (‘ideae innatae’). Velen, en Locke het eerst, hebben in de beteekenis waarin Descartes de ‘idées innées’ opvatte, misgetast. ‘Je n'ai jamais écrit ou jugé, zegt hij, que l'esprit eut besoin d'idées qui fussent quelque chose de différent de la faculté de penser, mais comme je remarquais qu'il y avaient eu en moi

certaines pensées qui ne provenaient pas des objets extérieurs comme les idées adventrices (objectives?) ni de la détermination, comme les idées factices (reflectives?), mais de la seule faculté de penser qui est en moi, pour distinguer les idées ou notions qui sont la forme de ces pensées, d'avec les idées adventrices ou factices, je les ai appelées "idées innées", dans le sens ou nous disons que la générosité est innée à certaines familles et à certaines autres telles maladies comme la goutte ou la pierre, non pas que les enfans souffrent (déjà) de ces maladies dans le sein de leurs mères, mais parce qu'ils naissent avec une certaine disposition de les contracter.' Het zijn dus volgens Descartes geene denkbeelden die wij bij de geboorte medebrengen, maar die zich later ontwikkelen en het oorspronkelijk eigendom zijn van den menschelijken geest, die door het empirisme als eene 'tabula rasa' aangezien wordt. In den strijd over die zoogenoemde ingeschapen denkbeelden, of over den oorsprong der denkbeelden in het algemeen zien wij dat Leibnitz, een verdediger van hunne innigheid, en Locke, de voorvechter van het sensualismus, meer met elkander overeen kwamen dan zij zelven wel dachten. De een en de ander nemen ten opzigte van den oorsprong der denkbeelden, het vermogen van den geest aan om die te 'vormen', waarin Kant aan beide gelijk gaf door aan te toonen dat de 'stof' van al onze gewaarwordingen en voorstellingen ons onmiddellijk door de zinnen gegeven wordt, en dat hun vorm, van allen zonder uitzondering, de werking van het waarnemend subject is, het gevolg van de bijzondere gesteldheid van den menschelijken geest: synthesis die de physiologie en psychologie meer en meer in het licht stellen(*).

Het is ook opmerkelijk, dat thans de curatoren van het Stolpiaansch legaat te Leiden, het gepast gevonden hebben om een prijsvraag 'over de geschiedenis der aangeboren begrippen' uit te schrijven.

Bij de oude zoowel als bij de nieuwere wijsgeeren loopt het verschil slechts wezenlijk over drie punten. 1°. Heeft het heelal ééne éénige oorzaak of heeft het er meerdere? 2°. Welk is de oorsprong onzer kennis en de ware wijsgeerige methode? 3°. Is de metaphysica of de bespiegeling mogelijk? Bij al het verschil hieromtrent is geen der onderscheiden systemen ooit zoo uitsluitend geweest dat het geen de minste acht op de tegenovergestelde leer zoude gegeven hebben. Wat het 2e punt aangaat, namelijk dat der methode, dat thans de 'question brûlante' in de wijsbegeerte is, hierin heerscht dikwijls eene zekere, hoewel soms onbewuste overeenkomst tusschen de strijdigste verklaringen. Aristoteles, Descartes en Leibnitz zijn geleerden van den eersten

(*) Zie voornamelijk Helmholtz, Physiologische Optik, p. 455.

rang, Baco, Locke, Hume voortreffelijke denkers, die meestal tegen elkander overstaan, en echter wat de methode betreft, in zeker opzigt met elkander overeenkomen. Nimmer hebben de intellectualisten, de idealist Fichte zelfs niet uitgezonderd, ernstig ontkend dat de bespiegeling ‘a priori’ een aanvangspunt in een empirisch feit heeft, nooit heeft een empirist werkelijk van eene deductische redeneering afstand gedaan. Het is van belang aan te toonen dat sedert het verval van het Hegelianisme in zijn oorspronkelijken vorm, de overeenstemming tusschen de bevoegde denkers aangaande de methode meer en meer toeneemt. Dit vraagstuk zal in het vervolg er geen meer zijn. De wijsbegeerte is aan de algemeene wet der ontwikkeling onderworpen. Hare methode is die der wetenschappen in het algemeen, namelijk eene bespiegelende waarneming, eene deductie op den grondslag der feiten en der inductie gevestigd, volgens de wetten van ons kenvermogen, waardoor wij tot eene wetenschap opstijgen, welke door de ervaring alleen niet kan bereikt worden.

Het onderscheid, nog door Hegel aangenomen, tusschen de wijsgeerige wetenschappen en die welke het niet zijn, beeft thans geen zin meer. Iedere wetenschap is noodwendig wijsgeerig, iedere wijsbegeerte, dien naam waardig, is wetenschappelijk. Men begrijpt tegenwoordig, zooals reeds Francis Baco zoo juist aanmerkte, dat het er minder op aan komt om de afgetrokken denkbeelden der menschen dan wel de natuur der dingen, (in hunne verschijnselen) te doorgronden. Door deze overtuiging zal de zucht om een oorspronkelijk systema zamen te stellen, die nog onlangs de wijsgeeren zoo zeer bezielde, meer en meer verminderen. De vordering in de metaphysica zal minder in de voortbrenging van nieuwe hypothesen bestaan dan wel in het wetenschappelijk bewijs der reeds aangenomene, die de vroegere wijsbegeerte ons heeft nagelaten, en ook in de wederlegging van hare dwalingen. De persoonlijkheid der wijsgeeren, hunne meerdere of mindere eerzucht, hunne bijzondere voorkeur voor zekere stellingen, altemaal zaken welke in de geschiedenis der wijsbegeerte en nog in de eerste helft der XIX^{de} eeuw eene overdreven rol gespeeld hebben, zullen hoe langer hoe meer haren invloed verliezen en het woord zal ten laatste aan de op feiten rustende waarheden verblijven en aan deze waarheden alleen. Dan zal de wijsbegeerte zijn, hetgeen Baco, Locke en Kant wenschten dat zij was, eene wetenschap, en de wetenschap bij uitnemendheid.

Het is tevens eene verdienste der wijsbegeerte, dat hare gebreken zelfs, die men verpligt was te bestrijden, voor een groot deel medegewerkt hebben om die langzamerhand te doen verdwijnen en een betere uitkomst te doen verwachten.

Dieper en schijnbaar onverzoenlijk vertoont zich de tegenstelling tusschen de dogmatische en de sceptische methoden zonder daarom absoluut te zijn. Al de wijsgeerige stelsels van Griekenland bezitten eene

meerdere of mindere overhelling tot het scepticisme, wat de zintuiglijke indrukken aangaat, en van den anderen kant loopen zij op eene waarschijnlijksleer (‘probabilisme’) uit, dat met een betrekkelijk dogmatisme overeenkomt.

In de nieuwere tijden zien wij de typus van het metaphysisch dogmatisme, het stelsel van Leibnitz op een vraagteeken uitloopen, daar volgens hem de ‘monade’ geen vensters heeft, hoe kan er dan voor haar eene kennis van hetgeen daarbuiten omgaat mogelijk zijn? En van de andere zijde, zegt men, heeft Kant aan bovennatuurkundige bespiegelingen een einde gemaakt, en naauwiijks was hij hiermede gereed of hij schrijft zijne ‘Metaphysica der Natuur’, zijne ‘Metaphysica der Zeden’. Hoe is dat van een zoo grooten en scherpzinnigen denker te verklaren, indien hij hier niet eene andere metaphysica dan de oude dogmatische waaraan hij zijn sloopingskracht zoo onwederstaanbaar uitoefende, op het oog had? Het was eene bovennatuurkunde op de kritische en op het menschelijk kenvermogen gegrond, en zulk eene metaphysica zal altijd blijven bestaan.

Het positivisme zelfs, hoezeer het verkondigt dat de bovennatuurkunde eene hersenschim is, helt zigtbaar tot het materialisme over; van den eenen kant verliest het zich in het probabilisme van Stuart-Mill, dat de synthesis van het dogmatisme en het scepticisme is. Auguste Comte zelf heeft Kant voor een der diepzinnigste denkers verklaard en even als deze tot grondstelling aangenomen dat wij de voorwerpen niet in zich zelven maar alleen als verschijnselen (‘phénomènes’) in ons, kunnen kennen. Hierin komt het positivisme met een der uitkomsten van de kritische methode overeen, het heeft ook tevens erkend dat de ervaring zonder de bespiegeling slechts de helft der methode is en dat de éénig vruchtbare in de positive bespiegeling bestaat.

Het positivisme moet in zijne strekking tot het materialisme d.i. tot een wijsgeerig stelsel, het bewijs van de noodzakelijkheid eener theorie van ontologie erkennen, die het einddoel en de hoogste belooning van den wetenschappelijk geleerde uitmaakt. Het is tot dezen prijs, - en tot dezen prijs alleen, dat men het regt heeft van zich de wettige erfgenaam der echte wijsgeerige overlevering te noemen.

Sedert meer dan twintig jaren heerscht in ons vaderland de empirische methode bijna uitsluitend in de wijsbegeerte, zooals zij zulks reeds meer dan twee eeuwen in de wetenschappen gedaan had. Hierin was zij de oorzaak van hare snelle en verbazende vorderingen.

Het is op zijn minst twijfelachtig of dat wel bij de wijsbegeerte het geval was. Nadat deze methode door de reactie tegen de overdrijving der ‘aprioristische’ de zege behaald had, vertoonde zich spoedig het materialisme van Feuerbach en het positivisme van Comte, dat

ook bij onze geleerden veel aanhangers verkreeg. De psychologische studiën moesten voor de physiologische wijken en werden voor geheel onnut verklaard, het determinisme verdrong de leer der zedelijke vrijheid, hetgeen moeijelijk met de verantwoordelijkheid van het individu en het godsdienstig gevoel overeen te brengen is. Even als tegen het idealistisch pantheïsmus van Hegel moest eindelijk weder eene terugwerking ontstaan, die ook niet is uitgebleven; niet alleen in Duitschland en in Frankrijk, zelfs in Engeland en eindelijk in Nederland heeft zich die tegenwerking beginnen te openbaren.

Het is alleen door de kritische methode dat men de empirische binnen hare juiste palen kan terugbrengen, dat men tot de vorming van het groote doel der wijsbegeerte, de 'triologie' van de 'thesis' het beschouwend 'subject', de 'antithesis' het beschouwde 'object', en de 'synthesis', de voorstelling die daaruit geboren wordt, kan geraken. De leer van Kant omtrent de grenzen van het kenvermogen is hiertoe de éénige weg, en de spiritualistische wijsgeeren zijn over het algemeen tot die leer teruggekeerd en hebben die beter dan vroeger begrepen, toen men geloofde dat zij noodwendig tot het idealisme en het scepticisme moest leiden. Het verstandelijk en zedelijk individu in den mensch moest gered worden, en de waarde van het 'ik' tegen het gevoelen dat het slechts eene verzameling van indrukken zou zijn, worden gehandhaafd. Men is begonnen de wetenschap der zedekunde, die door het empirisme op den achtergrond geraakt was, meer opzettelijk te beoefenen.

Zelfs sommige voorstanders der zoogenoemde 'morale indépendante' hebben zich niet zonder regt op de zedeleer van Kant beroepen, hetgeen hen van de beschuldiging van ongodsdienstigheid, in een zeker opzigt, vrijspreekt.

Dit gevoel van de hooge belangen van het zedelijk bewustzijn in den menschelijken geest en van het bestaan der verstandelijke wetten waaraan die geest onderworpen is, kon bij ons niet uitblijven, toen men begon in te zien, dat dit alles door eene uitsluitende empirische methode kon gevaar loopen van verzwakt, ja zelfs uitgedoofd te worden.

In Junij 1871 verdedigde Prof. Opzoomer in zijne redevoering op den dag zijner 25jarige ambsbediening 1845-1871, op eene krachtige en welsprekende wijze zijn aangenomen standpunt in de wijsbegeerte. Toen had reeds Dr. C.B. Spruyt in twee Gidsartikels van Maart en Mei, getiteld: 'Het algemeene postulaat van Herbert Spencer' en de 'kritisch metaphysche politiek' zich ten gunste van de kritische methode verklaard, waarvan het eerste daarom de aandacht verdiende, doordat daarin duidelijk op het onderscheid tusschen 'denken' en 'voorstellen' gewezen wordt, dat zoo dikwijls uit het oog wordt verloren, en waardoor beide zoo vaak met elkander verward worden. Er zijn immers veel zaken die men zich wel kan denken, doch die men zich niet kan

voorstellen omdat zij geenen zigtbaren of tastbaren vorm hebben en toch even bestaanbaar zijn.

Doch weldra verscheen in het Junijnummer van de Gids een opstel van Dr. A. Pierson, ‘een keerpunt in de wijsgeerige ontwikkeling’, dat algemeen de aandacht trok, omdat daaruit bleek dat de schrijver, vroeger een zoo ijverig voorstander van de empirische methode en zelfs van het positivisme, tot eene meer spiritualistische en eene meer godsdienstige wereldbeschouwing, gedurende zijn verblijf in Duitschland, was overgegaan. Tevens kwam Dr. Spruyt meer openlijk voor de kritische methode uit, door zijne artikels in de Gids van Julij en September ‘over de aangeboren waarnemingsvormen’, namelijk over de ‘causaliteit’ en over ‘ruimte en tijd’, die wel de tegenspraak van de voorstanders der empirische methode moesten uitlokken, omdat zij die vormen meer objectief opvatten en die met het verstandsbegrip van ‘oorzakelijkheid’, zooals alle andere begrippen, uitsluitend van de ervaring afleiden. Dit gaf aanleiding dat Prof. Opzoomer eene brochure schreef, ‘eene nieuwe kritiek der wijsbegeerte beschouwd’, waarin hij niet zonder scherpte, den aanval van Dr. Spruyt, die wel wat te beslissend gesproken had, poogde af te weren en de regten der empirische methode staande hield. Dr. Spruyt van zijnen kant verdedigde zich in zijn geschrift ‘over de laatste gedaanteverwisseling van de wijsbegeerte der ervaring’; geschriften die beide op het laatst van het verloopen jaar uitkwamen, en aantonnen dat het gezag der empirische methode ook ten onzent het meer zoo algemeen geëerbiedigd wordt.

Het zou ons te ver buiten ons bestek leiden om een beoordeelend overzigt van deze geschriften te leveren, nog meer van in eene uitvoerige beschouwing der betwiste punten te treden; misschien komen wij later hierop terug. Eene aanmerking zij ons echter vergund. De polemiek tusschen Prof. Opzoomer en Dr. Spruyt is niet van zekere animositeit en persoonlijkheid vrij te pleiten, die volgens ons gevoelen, in een wijsgeerig geschil niet voordeelig voor de kalmte van geest zijn, welke in het onderzoek der waarheid vereischt wordt. Wat doet het hierin ook af, of men meer bejaard of jonger is, en of men een aanzienlijken rang in het onderwijs bekleedt? Men mogt elkander in de middeleeuwen en zelfs tijdens en na de ‘renaissance’, in wetenschappelijke twisten de grofste scheldwoorden naar het hoofd werpen, die nu de lachspieren van het nageslacht in werking brengen; de wetenschap was hiermede weinig gediend; integendeel, zij liep gevaar om daardoor in de achting van de bedaarden en onpartijdigen der tijdgenooten te dalen. De wijsbegeerte is te edel om zich door persoonlijke inzigten van hen die haar beoefenen van het regte pad tot haar doel te laten afleiden. Zij heeft alleen zich met de beginselen de begrippen en denkbeelden en geenszins met de personen bezig te houden, die, wat hunne bijzondere gevoelens ook mogen zijn, hunne onderlinge achting niet uit het oog mogen verliezen.

Wat er ook van de tegenwoordige reactie tegen de empirische methode moge zijn, zooveel is zeker, dat zij niet bedoelt de aprioristische hiervoor weder in de plaats te stellen. Men is algemeen van de voortreffelijkheid der ervaringsmethode overtuigd en beoogt niet om in de natuur- en geschiedkundige wetenschappen eene bespiegeling, die slechts willekeurige hypothesen in stede van de ware kennis van feiten zou opleveren, op nieuw in het aanzijn te roepen. Maar van den anderen kant wil men der wijsbegeerte, als de wetenschap der wetenschappen, het regt geven om het gebied van iedere in het bijzonder te bepalen, zoodat zij niet met hare eigenaardige methode aan haar op te dringen zich buiten den kring begeven die met haar aard en doel overeen komt.

Men kan den toestand der wijsbegeerte in onzen tijd met dien der thans bestaande staatkundige partijen vergelijken: de voorstanders der dogmatische ‘a priori’ bespiegelende methode met de ultra theocratische en monarchale partij, en die der uitsluitende empiristische methode met de radicaal democratische, die - gelijk de materialisten en positivisten naar eene denkbeeldige wetenschap, die alles uit de ‘stof’ afleidt, trachten - naar eene hersenschimmige republiek streeft, die niet dan tot de anarchie of regeeringloosheid, even als in de wijsbegeerte tot de onzekerheid en verwarring van het scepticismus kan voeren; en daar de uitersten elkander raken, zoo spruit daar de volstrekte dictatuur van eene eenzijdige methode in de wijsbegeerte, even als in de staatkunde het caesarisme voort, dat and zelfstandige ontwikkeling in vrij en onafhankelijk onderzoek belet.

Doch in de kritische methode, die op den aard van het menschelijk kenvermogen gegrond is, ligt de ware wetenschappelijke vrijheid, even als in de constitutionele monarchie, waarin de staatsmagten in evenwigt met elkander werken, de ware staatkundige vrijheid bestaat, die alleen het welzijn der maatschappij kan bevorderen, zooals de kritische methode de vordering der wijsbegeerte en met haar die van alle wetenschappen, waarborgt.

Men moge hoe langer hoe meer in eene metaphysica welke op eene juiste kritiek van het menschelijk bewustzijn is gevestigd, geene op zich zelve staande afgetrokken wetenschap zien, van geen 't minste nut in de beoefening der andere wetenschappen, doch daarentegen wel eene die zich hoe langer hoe meer in verband zal stellen met alle takken der menschelijke kennis, die zij zal doordringen en door haren geest bezielen, waardoor het blijken zal dat de bespiegelingen der grootste mannen van ons geslacht niet vruchteloos zijn geweest.

1872.

J.A. BAKKER.

Staatkunde en geschiedenis.

Het vraagstuk der defensie.
Beschouwingen over dit vraagstuk naar aanleiding van eenige der jongste geschriften over dat onderwerp.

> On crie au dénigrement, car c'est dénigrer que de dire la vérité quand elle est triste. Cette inépuisable complaisance pour les abus est précisement ce qui les rend éternels.
> Jules Simon.

Er zijn twee jaren voorbijgegaan, sedert men in 1870 tot de ontdekking kwam, dat er aan het defensiewezen van ons land, in den meest uitgebreiden zin, veel ontbrak.

Bij het optreden van het laatste ministerie Thorbecke in '71, werd het vraagstuk der defensie op het ministerieel programma bovenaan gezet, en de afdoening daarvan urgent verklaard.

De kolonel Booms maakte, bij het optreden van het ministerie Thorbecke, deel uit van het kabinet als minister van oorlog; na een kort verschijnen werd hij opgevolgd door den kolonel Engelvaart en deze door den generaal-majoor Delprat, welke sedert 6 Juli jl. de portefeuille van oorlog overhandigd heeft aan den generaal-majoor Graaf van Limburg Stirum.

Wel is de afwisseling van personen, in korten tijd, snel geweest. Nauwelijks was de met *moeite* gevonden M.v.O. aan het werk, of men hoorde reeds spreken over zijn heengaan, en men had zich nog geen juist oordeel over den minister gevormd, of reeds was de ministerieele zetel door een ander ingenomen.

Waaraan dit toe te schrijven?

Het krijgswezen verkeert in een overgangstijdperk. Andere gegevens, geheel verschillend van de vroegere, maken de oplossing van het vraagstuk der defensie ingewikkelder en moeielijker. De nieuwe toestanden brengen niet alleen wijziging te weeg in het bestaande, maar stempelen dat bestaande als verouderd en niet langer bruikbaar.

Voor dat oude moet iets nieuws in de plaats treden. Dat nieuwe moet één geheel vormen en een breeden grondslag vinden in de eischen van het oogenblik.

Er is veel dat meegewerkt heeft om de eischen aan het krijgswezen te doen, te vermeerderen en hooger te stellen.

De algemeene dienstplicht heeft, daar waar ze bestaat, de numerieke sterkte en het intellectueel gehalte der legers doen toenemen; de verbetering, aan de vuurwapens aangebracht, heeft de kracht der legers vermeerderd en de vroegere verhouding der verschillende wapens gewijzigd; en last not least, door de vermeerdering der communicatie wegen en middelen is het mogelijk geworden om, in korten tijd, sterke legers te vereenigen en in alle richtingen te bewegen.

Dit alles doet ook zijn invloed gevoelen op ons krijgswezen.

De bestaande wetten - militie en schutterijwet - waardoor dat krijgswezen beheerscht wordt, moeten òf gewijzigd òf vernieuwd worden; de organisatie van het leger moet in alle deelen ingericht worden naar de eischen van den tijd, en volgens een vast beginsel moet de voltooiing van het vestingstelsel tot stand worden gebracht.

Er is dus veel te organiseeren.

Organiseeren is niet het werk van een ieder. Slechts zeer weinigen zijn in staat, al is het in mindere mate, de taak van een Carnot òf een Scharnhorst op zich te nemen. Het is geen wonder dat zij, die vermeenen daartoe geroepen te zijn en met moed aan den arbeid gaan, spoedig inzien, dat de taak hen te zwaar is en dat zij daarvoor niet berekend zijn.

Men kan een zeer verdienstelijk officier zijn, uitmunten boven velen en toch de geschiktheid voor M.v.O., vooral onder de tegenwoordige omstandigheden, geheel missen. Behalve het organiseerend vermogen, nu de hoofdzaak, moet hij in staat zijn om wetten samen te stellen; moet hij meester zijn van het woord; bekend met het parlementaire leven en de eischen van den constitutioneelen regeringsvorm.

Bezit hij het talent niet om zich duidelijk uit te drukken, moet hij naar zijne woorden zoeken, wanneer hem iets gevraagd wordt; weet hij de bedenkingen, tegen hetgeen hij voordraagt, niet te weerleggen dan zal het hem dikwijls moeielijk zijn, zijne wetten en zijne begrootingen - hoe degelijk ze dan ook mogen zijn - te verdedigen tegen de aanvallen van de tegenpartij.

Hij moet dan steun zoeken bij zijne ambtgenooten, en een der ministers tracht dan nog te redden, wat te redden is, en goed te maken, wat zijn ambtgenoot van oorlog bedierf.

Dat het crediet van den M.v.O. bij de vertegenwoordiging daardoor niet toeneemt is, dunkt me, zeer begrijpelijk.

Heeft hij, de M.v.O., geen begrip van de eischen van den constitutioneelen regeeringsvorm, dan zoude het kunnen gebeuren, dat hij de grens niet wist te trekken tusschen zijn werkkring en die van de vertegenwoordiging.

Er wordt dus veel kennis en talent vereischt, om met eere aan het hoofd van het ministerie van oorlog te staan. En onder hetgeen vereischt wordt is veel, waartoe iedere opleiding in den militairen loopbaan ontbreekt. Men leert daar geen wetten maken, men wordt er niet gevormd tot redenaar, en men is niet in de gelegenheid om bekend te worden met de parlementaire gewoonten en met het parlementaire leven.

Het is dus niet te verwonderen dat er weinigen zijn, waarin de stof aanwezig is tot het vormen van een M.v.O.

Maar wel is het te verwonderen, ja te bejammeren, dat men geen gebruik maakt van die personen, die als het ware de aangewezen personen zijn.

Waarom men niet daartoe overgaat?

Het antwoord op die vraag moet ik schuldig blijven.

Om die vraag te beantwoorden zoude men moeten ingewijd zijn in al de kleinzielige mysteriën, welke maar al te dikwijls het politieke leven beheerschen; partijschap speelt daarbij den boventoon en kan men niet geraken tot hetgeen men wil, dan is men maar al te zeer geneigd, om zich met het mindere tevreden te stellen.

Naar mijne meening zijn mannen als Stieltjes en de Roo van Alderwerelt de aangewezen personen. Beiden hebben door hunne geschriften bewezen, dat zij veel hebben nagedacht en over legerorganisatie en over het vestingstelsel; beiden zijn als volksvertegenwoordiger in de gelegenheid geweest zich met het parlementaire leven te vereenzelvigen; beiden hebben bewezen, dat zij duidelijk weten te zeggen wat zij willen, en hoe zij dat willen, en dat zij in staat zijn hunne meening te verdedigen. Ik ben overtuigd dat, wanneer een van beiden geroepen werd heden aan het hoofd van het ministerie van oorlog te staan, zij, van stonde af aan, volgens een vastgesteld programma, die taak zouden aanvaarden en met het einddoel voor oogen zonder rechts of links af te wijken, steeds voorwaarts zouden gaan. Waarom vraagt men niet aan die mannen - *of aan mannen met gelijken geest bezield* - om het moeielijke vraagstuk van 's lands verdediging op te lossen?

Gebrek aan doorzicht is misschien oorzaak, dat mij eenvoudig toeschijnt, wat zeer ingewikkeld is. Mij dunkt dat die mannen, wanneer zij geroepen werden, niet zouden weigeren aan die roepstem gehoor te geven.

Al wat ik daar neerschreef is mijn persoonlijk gevoelen. Ik geef het dan ook als het mijne, wel overtuigd dat er velen zullen zijn, welke dat gevoelen niet deelen. De personen, waarover sprake is, misschien het minst van allen. Toch scheen het mij toe, dat het zijn nut kon hebben mijn gevoelen aan het oordeel van het algemeen te onderwerpen.

De snelle afwisseling van ministers is oorzaak, dat, twee jaren na de mobilisatie van een gedeelte van het leger in '70, en na de ver-

klaring der regeering, dat daarbij veel gebreken zijn aan het licht gekomen, nog niets gedaan is om daarin te voorzien.

Telkens worden de ingediende wetsontwerpen ingetrokken of gewijzigd, daar de opvolger zich niet met werk van zijn voorganger kan vereenigen. Minister A. wil regeling bij de wet; minister B. wil wel de voltooiing van het vestingstelsel bij de wet regelen, maar van eene wettelijke regeling der legerorganisatie wil hij niets hooren; minister C. oordeelt het regeeren onmogelijk, wanneer wettelijke regeling hem te veel de handen bindt.

De geschiedenis van het ministerie van oorlog sedert '70 strekt ten bewijze.

De staatsbegrooting voor het dienstjaar '71, ingediend door den minister van Mulken, werd in het voorloopig verslag zoo ongunstig beoordeeld en daarbij het regeeringsbeleid en de bestaande toestand zoo scherp veroordeeld, dat deze minister daarin aanleiding vond, om aan Z.M. een eervol ontslag uit zijne betrekking te verzoeken. Het gevolg hiervan was het indienen en aannemen van een credietwet, vertraging in de vaststelling der wet tot regeling en voltooiing van het vestingstelsel, waartoe reeds den 10^{den} Mei '70 een wetsontwerp door den minister was ingediend en waarover het voorloopig verslag 18 Juli '70 was opgemaakt; - het niet aanbieden van eene door den minister ontworpen legerorganisatie.

Bij het optreden van het 3e ministerie Thorbecke maakte de kolonel Booms, als minister van oorlog, deel uit van het kabinet; om redenen van gezondheid vroeg en ontving die hoofdofficier zeer spoedig zijn eervol ontslag als minister. De kolonel Engelvaart kwam in zijn plaats. Zijn bestuur omvat het tijdvak van Februari '71 tot December '71. Het kenmerkte zich door eenige geruchtmakende circulaires; - de opwekking van schiet- en krijgsspel-oefeningen en de beruchte zaak Janssen.

Het ontwerp van wet, tot definitieve vaststelling van hoofdstuk VIII der staatsbegrooting over '71, ingediend in Maart '71, werd aangenomen.

Bij die staatsbegrooting werd toegezegd: een gewijzigd ontwerp van wet ter voltooiing van het vestingstelsel, waarbij meerdere concentratie op den voorgrond zou treden; - na de regeling van het vestingstelsel zoude de samenstelling der levende strijdkrachten geregeld worden; - herziening der militiewet en nieuwe regeling der schutterij.

De staatsbegrooting voor het dienstjaar '72 was gegrond op ‘eene nieuwe organisatie van het leger, in verband met een meer geconcentreerd verdedigingsstelsel en verbetering in de zamenstelling der militie.’ De beide daartoe strekkende wetsontwerpen waren bij het indienen der begrooting nog niet bij den Raad van State ingekomen.

Te recht werd, in het voorloopig verslag der 2de Kamer (19 October '72), gewezen op de onmogelijkheid om deze staatsbegrooting te beoordelen, zonder dat men kennis genomen had van de door den minister

aangekondigde wetsvoorstellen. Zelfs was in eene afdeeling de handeling der regeering inconstitutioneel genoemd, ‘daar bij de ramingen geheel afgeweken was van de bepalingen der militiewet.’ De minister diende daarop een gewijzigd ontwerp van wet in, hetwelk als credietwet voor den tijd van zes maanden werd aangenomen.

De minister Engelvaart treedt den 23^{en} December '71 af en de minister Brox wordt ad-interim minister van oorlog.

De minister Engelvaart had ingediend een nieuw ontwerp van wet tot regeling en voltooiing van het vestingstelsel; - een wetsontwerp tot buitengewone aanschaffing van artillerie-materieel, draagbare vuurwapenen en verbetering van het kazernement; - een ontwerp van wet betrekkelijk de nationale militie.

Niet een enkele dezer wetsontwerpen was voor zijn aftreden in de 2de Kamer onderzocht.

Het ministerschap ad-interim van den minister Brox omvat het tijdvak van December '71 tot Februari '72.

Daarna werd de generaal-majoor Delprat tot minister benoemd.

De minister Delprat nam met eenige wijzigingen, waaronder zeer ingrijpende, de wetsontwerpen door zijn voorganger ingediend, over.

Dat die wijzigingen ingrijpend waren blijkt daaruit, dat de met overtuiging en door den minister van Mulken en door den minister Engelvaart verdedigde positie Groningen - Delfzijl, door hem werd prijs gegeven; en dat uit het wetsontwerp tot buitengewone aanschaffing van artillerie-materieel enz. de verbetering van het kazernement werd weggelaten.

Het VIIIe hoofdstuk der staatsbegrooting voor '72 werd in April jl. definitief vastgesteld.

Reeds den 6^{en} Juli verkreeg de minister Delprat zijn eervol ontslag. De dood van den minister van staat en binnenlandsche zaken, Thorbecke, en de daarop gevolgde ontbinding van het kabinet en de samenstelling van een nieuw kabinet waren *mede* oorzaak van het spoedig heengaan van den minister Delprat.

Hij werd vervangen door den generaal-majoor Graaf van Limburg Stirum.

Deze heeft bij het indienen zijner begrooting verklaard dat hij zich niet, in alle deelen, met de ingediende wetsontwerpen kon vereenigen, dat hij ze daarom introk en later na onderzoek op nieuw bij de 2de Kamer zou indienen.

Wat is het gevolg van deze gedurige en snelle afwisseling van hoofden van het departement van oorlog?

Daardoor is er, ondanks de erkende gebreken van ons krijgswezen, niets gedaan om daarin verandering te brengen en is de toestand - op geringe en weinige uitzonderingen na - gelijk aan die van '70; - daardoor zijn vele wetsontwerpen ingediend en onderzocht maar niet tot wet verheven; - het verschil in meening omtrent belangrijke

punten van elkander snel opvolgende ministers, heeft twijfel doen ont staan omtrent de deugdelijkheid der voorgedragene wetten.

Daar waar zooveel verschil van gevoelen heerscht bij de deskundigen, wordt de leek - die ook in de Kamers der Staten Generaal gevonden wordt - geslingerd; hij durft niet langer op eigen oordeel vertrouwen; hij drijft dan op de meeningen van anderen en spreekt niet dan aarzelend het voor of tegen uit.

Nog een nadeel ontstaat door die weifelende meeningen omtrent gewichtige punten van het aanhangige vraagstuk, de belangstelling van het algemeen vermindert en men heeft die belangstelling noodig om tot een gezonde oplossing van het vraagstuk te geraken.

Dat er verschil van meening bestaat blijkt uit de verschillende wetsontwerpen.

Bij het 1ste wetsontwerp, ingediend door den minister van Mulken, werd gesproken van mogelijkheid van eene verdediging van den IJssel; werd de positie Groningen - Delfzijl, de vesting Nijmegen en de stelling van 's Hertogenbosch behouden; het nut der Grebbelinie wordt als twijfelachtig voorgesteld; de vestingen Neuzen en Breskens worden opgeheven. De regeling en voltooiing van het vestingstelsel zouden eene uitgave vereischen van *f* 10,400,000; welke som over zes jaren zoude verdeeld worden. De minister van Mulken belooft, bij dit wetsontwerp, wettelijke organisatie der levende strijdkrachten; hij oordeelt de bestaande strijdkrachten, bij verbetering der schutterij, voldoende.

Bij het 2de wetsontwerp, dat van den minister Engelvaart, lezen we in de memorie van toelichting: ‘Tot grondslag voor de zamenstelling dezer voordragt heeft gediend het in de zitting 1869-1870, aangeboden, doch onafgedaan gebleven ontwerp van wet tot regeling en voltooiing van het vestingstelsel.

Hoezeer er alzoo in menig opzigt overeenkomst bestaat tusschen de vroegere en de tegenwoordige voordragt, wijken de beide ontwerpen in andere opzigten nog al belangrijk van elkander af. In hoofdzaak is het verschil tusschen het eerste ontwerp en het onderwerpelijke, tot de navolgende vier punten terug te brengen:

1°. het aannemen van een meer geconcentreerd vestingstelsel;

2°. het meer in overeenstemming brengen der passieve weermiddelen met de kortelings weder gebleken verhoogde kracht van den aanval;

3°. het meer beperken der verrigtingen, welke tot oorlogstijd waren uitgesteld;

4°. het bekorten van den termijn van voltooiing van het geheel.

Verder lezen we: ‘Meer geconcentreerd is het thans ontworpen vestingstelsel, omdat daaruit, in vergelijking met het eerste ontwerp, zullen wegvallen de thans bestaande permanente bevestigingen, welke moeten bijdragen tot de verdediging van de rivier den Gelderschen IJssel, en, als een gevolg daarvan, die welke dienen tot bescherming der beide flankstellingen van den IJssel (de positie van Zwolle en die

van de Over-Betuwe), zoomede de vooruitgeschoven positie van 's Hertogenbosch.'

De stelling Groningen - Delfzijl wordt behouden.

Art. 7 der wet bepaalt dat 'aan eigenaars van gronden, gelegen in de liniën en stellingen bedoeld in art. 1, of wel in den omtrek der verdedigingswerken in art. 2 genoemd, welke op onzen last of op namens ons verstrekten last in het belang der defensie zijn onder water gezet, van rijkswege schadevergoeding zal verleend worden.'

De kosten der regeling en voltooiing van het vestingstelsel worden daarbij beraamd op *f* 30,500,000, te verdeelen over een tijdvak van vier jaren.

Dit wetsontwerp wordt, met een nota van wijzigingen, overgenomen door den minister Delprat. Maar die wijzigingen zijn van ingrijpenden aard. De stelling Groningen - Delfzijl wordt prijs gegeven; de stelling aan den Beneden-IJssel weer in het wetsontwerp opgenomen; de vesting Neuzen en Ellewoutsdijk behouden en voorgesteld te Delfzijl een kustbatterij op te werpen. De totale som der kosten bedraagt *f* 30,349,250.

Het volk heeft, in den constitutioneelen staat, recht om te onderzoeken, hoe het geld dat het opbrengt, besteed wordt. Het kan daarop invloed uitoefenen door de keuze zijner vertegenwoordigers.

Een gedeelte en wel een groot gedeelte van dat opgebrachte geld wordt besteed voor het defensiewezen van den staat.

Daarom is het goed, dat het algemeen weet, wat deskundigen over dat onderwerp denken en schrijven; daarom is het geen nutteloos werk wanneer men tracht die denkbeelden meer algemeen te verspreiden. Hierdoor kan een eigen oordeel gevormd en de zelfstandigheid, bij de keuze van afgevaardigden voor de 2de Kamer der Staten-Generaal, bevorderd worden.

Het vraagstuk der defensie, door een Thorbecke op den voorgrond geplaatst, moet niet weder achteruit gesteld worden.

Het is te bejammeren dat men het gunstige getij heeft laten verloopen; men had door daarvan gebruik te maken, zich veel kans tot welslagen verzekerd.

Wat eigenlijk het vraagstuk der defensie is?

Het laat zich ontleden in de navolgende vragen: - moet het land verdedigd worden; - kan het land verdedigd worden; - op welke wijze moet die verdediging geschieden; - wat is er noodig om die verdediging mogelijk te maken; - laten de finantieele en materieele krachten van het land dit toe; - zoo niet, kan men dan op een andere, minder volmaakte wijze, maar meer overeenkomstig die krachten, het land verdedigen?

Heeft men al deze vragen beantwoord, en wil men zijn land verdedigen, en is men overtuigd dat dit mogelijk is, dan moet men, om tot eene afdoende oplossing van het vraagstuk te geraken, en gevrijwaard te worden om in den vroegeren chaos van beginselloosheid onder te

gaan, het geheel regelen bij de wet. Dan regeling bij de wet van het verdedigingstelsel, daarbij in groote trekken omschrijving van hetgeen men verdedigen wil en bepaling der sterkten, forten enz., welke ter verdediging noodig zijn; - daarna eene legerorganisatie bij de wet, dat is bepaling van het aantal troepen, ter verdediging noodig, en organisatie dier troepen.

Het is nog niet lang geleden, dat het vraagstuk der defensie in dien geest gesteld is. Gedurende de geheele regeering van Koning Willem I, werd er weinig of niet over gesproken of aan gedacht.

Eerst Willem II wijdde er zijn zorg aan. De Utrechtsche linie werd verbeterd, het geretrancheerd kamp bij 's Hertogenbosch daargesteld. Van toen af is de belangstelling van het algemeen, vooral door de geschriften van Knoop en den oud soldaat (Stieltjes), *langzamerhand* opgewekt.

De oorlogen na '48 in Europa gevoerd, vooral die tegen het kleine Denemarken, deden de overtuiging veld winnen, dat men zich moest voorbereiden op de kwade dagen, die de toekomst, ook voor ons land, kon aanbrengen. De volksvertegenwoordigers werden wakker geschud; het recht van bestaan van het vraagstuk der defensie werd erkend; nauwgezetter dan vroeger werden de begrootingen van oorlog onderzocht en behandeld; men begreep dat het tijd werd om het vraagstuk op een radicale wijze op te lossen; hoe tot die oplossing te komen, daarvan wist men zich in den beginne nog geen duidelijk denkbeeld te vormen; *langzamerhand* vestigde zich, niet zonder hevigen wederstand, het denkbeeld van regeling bij de wet; dat denkbeeld breidde zich meer en meer uit, en het is nu de overtuiging van de meerderheid der leden van de 2de Kamer der Staten-Generaal, dat daardoor alleen het vraagstuk der defensie tot een goed eind kon gebracht worden. Dat het zoo ver gekomen is hebben we te danken aan mannen als Stieltjes en de Roo van Alderwerelt.

Om de denkbeelden in den laatsten tijd - en wel na '70 - door de deskundigen ontwikkeld, meer algemeen te verspreiden, willen we een kort overzicht geven van hetgeen over de defensie geschreven is.

Behalve de regeeringsstukken, waaronder het verslag nopens de mobilisatie van een gedeelte van het leger in 1870 en de verschillende wetsontwerpen, tot regeling en voltooiing van het vestingstelsel, zijn - voor zoover mij bekend - de navolgende tijdschriftartikelen en brochures, van meerderen of minderen omvang, in het licht verschenen:

a. Een woord over den militairen toestand van Nederland door den luitenant-generaal W.J. Knoop. Februari-aflevering De Gids 1871.
b. De verdedigbaarheid van Nederland door F.J. Stieltjes. October-aflevering De Gids 1871.
c. Hoe Nederland verdedigd moet worden, door een soldenier. Arnhem, 1872.

d. Beschouwingen over de verdediging van Nederland door N.N. officier der infanterie bij het Nederlandsche leger. Utrecht, 1872.
e. Een woord aan Neerlands volk aangaande de verdedigbaarheid van Nederland door W. Hoogenboom. Utrecht, 1872.

Het eerste woord, dat van den luitenant-generaal W.J. Knoop, is het woord van een man, die algemeen geacht wordt om zijn karakter en zijne kennis.

Zijne verdiensten wat het krijgswezen betreft zijn groot.

Hij is de eerste geweest die op bevattelijke wijze, in het tijdschrift *De Gids*, onderwerpen van militairen aard behandeld heeft; die het vooroordeel, dat een leek onbevoegd is over die onderwerpen te oordeelen, heeft opgeheven; die het vraagstuk der defensie duidelijk gesteld en de belangstelling daarin opgewekt heeft. Hij heeft met eere in het leger verscheidene gewichtige betrekkingen bekleed, en geniet nu een welverdiende rust.

Van natuur een goed en edel mensch zijn den generaal Knoop ook de gebreken eigen van zijne deugden. Hij ziet van de dingen te eenzijdig het goede en brengt te weinig de gebreken in rekening.

Wanneer men zijne geschriften met aandacht leest, komt men zeer spoedig tot de overtuiging, dat de schrijver eene optimistische levensbeschouwing toegedaan is; sterk straalt dit door in zijne aanmerkingen op het voorloopig verslag over het VIII hoofdstuk der staatsbegrooting voor 1871, geplaatst in het *Vaderland* 29 October 1870. Het verslag van de regeering, omtrent de mobilisatie van een gedeelte van het leger enz. was toen nog niet bekend. Ook in zijne nota, gevoegd bij het voorloopig verslag op het door den minister van Mulken ingediende wetsontwerp ter regeling en voltooiing van het vestingstelsel vindt men dien toon terug. Beide stukken zijn rozenkleurig getint.

Het valt niet te ontkennen, dat de optimistische beschouwingen van den heer Knoop in zijne geschriften van verschillenden datum verspreidt hebben meegewerkt om de overtuiging te doen veld winnen, ook bij den leek, dat ons vaderland zeer goed te verdedigen is.

Dit is een der grootste verdiensten dier geschriften en daardoor heeft de schrijver eene roeping vervuld.

Maar in gemoede vragen wij, of het optimismus niet te ver gaat, wanneer het blind maakt voor de bestaande gebreken. Het moge niet goed, ja een slechte daad zijn, het volk te ontmoedigen; maar evenmin is het goed het volk een te groot vertrouwen in den bestaanden toestand in te boezemen, het daardoor blind te maken voor de bestaande gebreken, en onwillig en ongeschikt om ze te verhelpen. Wij zijn innig overtuigd dat dit niet in de bedoeling van den generaal Knoop ligt, dat het zijne innige overtuiging was, welke hij ter neer-

schreef; maar tevens staat het bij ons vast dat die generaal de zaken te gunstig beoordeelt, en dat vooral, door zijn stem, een te groot vertrouwen in de deugdelijkheid van het bestaande kan ontstaan.

Gelijke optimistische zienswijze heerscht, in zijn woord geschreven in *De Gids*. Niet dat hij alles goedkeurt maar hij waarschuwt tegen veel. Hij waarschuwt tegen reorganisatie van ingrijpenden aard; hij oordeelt het onnoodig, om de voltooiing en de verbetering van het vestingstelsel bij de wet te regelen; hij noemt het indienen van die wet weer een stap op den verkeerden weg, en vindt het een dwaasheid dat men anderhalf millioen aan de verbetering der stelling Amsterdam wil besteden. Hij vindt, wat het vestingstelsel betreft, het bestaande, hoewel niet volmaakt, bruikbaar en onze vestingen en liniën, zooals ze thans zijn, zeer goed te verdedigen.

Tot verbetering van ons krijgswezen verlangt de generaal Knoop uitbreiding der militie, afschaffing of vermindering der plaatsvervanging, reorganisatie der schutterij en wel indeeling in twee onderscheidene gedeelten, waarvan het eene deel hoofdzakelijk dient voor de handhaving der rust, het andere deel hoofdzakelijk voor de landsverdediging; het laatste gedeelte moet bestaan uit de vijf laatst ontslagene ligtingen der militie; - nauwere verbinding, vooral wat het officierskorps betreft, van het leger hier te lande en in Indië.

Dat het woord van een man als de luitenant-generaal Knoop met belangstelling aangehoord en opgenomen werd, is niet te verwonderen. Maar evenmin is het te verwonderen dat het een ernstig woord van tegenspraak uitlokte.

Het was de Hr. Stieltjes welke, ook in *De Gids*, zijn woord sprak over de verdedigbaarheid van Nederland. Zoo iemand, dan was de oud-soldaat, de schrijver van ‘Is Nederland nog te verdedigen’ en ‘Hoe Nederland te verdedigen is’ een waardig bestrijder van de denkbeelden van den generaal Knoop.

Volgens de beschouwingswijze van den Hr. Stieltjes, komt de militaire organisatie van Nederland hoofdzakelijk daarop aan: ‘dat het leger versterkt worde door grooter militie- en schutterijcontingent en betere inrigting der schutterijen, waarvan slechts ¼ voor velddienst behoeft ingerigt te worden; dat dit leger, door algemeenen oefenpligt van alle jongelingen van 18 en 19 jaar, niet anders dan reeds geoefende menschen opneme, waardoor de eerste diensttijd kan verkort worden; dat het localiseren dezer militie de plaatsvervanging (in afwachting van beperking door andere middelen) vermindere en de studeerende jongelingschap in het leger, vooral in de kaders er van brenge; dat met afschaffing der rijdende artillerie, de artillerie te velde vermeerderd worde en het gehalte der officieren van alle wapenen verder verbeterd door zware examens, drukken dienstovergang tijdelijk naar Indië, en beter avancement, het gevolg van het uitbreiden van militie-kader. Eindelijk dat alle nuttelooze staven verminderd, de

kavallerie eenvoudiger ingerigt worde en *het leger zoodanig ingedeeld als het in oorlogstijd moet optreden. In twee maal vier en twintig uren moet Nederland slagvaardig zijn.*

De nuttelooze vestingen Nijmegen en Grave moeten gesloopt worden, maar aan den beneden-IJssel een sterk verschanst kamp worden aangelegd en de spoorwegbruggen aan den IJssel door flinke forten op den linkeroever afgesloten.

De overige vestingen en liniën moeten naar de eischen van den tegenwoordigen tijd worden ingerigt. De sluizen en toeleidingskanalen vooral moeten verbeterd worden, en dit alles moet *snel* geschieden.

De aankoop der geweren moet versneld worden, eveneens de nog noodige verbeteringen in de artillerie, waaronder vooral zwaarder veldgeschut.

Maar hoe dat geld te vinden? Wel, de som voor de eerste inrigting, die ook volgende geslachten baat, door eene leening, die dan wat grooter kon worden genomen om, ook in het belang der defensie, ons spoorweg- en kanaalnet te verbeteren door den aanleg van een spoorweg van Dordrecht naar Arnhem, van Alkmaar naar Enkhuizen, van Harlingen naar Heerenveen en van daar naar Stavoren, en van een kanaal tot verbinding van Waal en Rijn bij de Grebbe, tevens dienende, met een lateraal kanaal tot Hulhuizen, in het belang der Rijnvaart. Het is een kanaal, dat ruim zijn rente zal opbrengen, vooral wanneer het bovendien van Wageningen of de Grebbe tot Amsterdam wordt doorgetrokken. Het zal een nieuw leven geven aan den Rijnhandel van Amsterdam. Tevens moet de IJsselvaart verbeterd worden, dat het best door kanalen kan geschieden, in verband met afsnijdingen op de rivier zelve. *Zoo kan men den IJssel tot eene krachtige verdediging geschikt maken*, terwijl de belangen van water- en ijsafvoer, van handel en scheepvaart behartigd worden.'

Ik vertrouw dat de belangrijkheid een vrijbrief zal zijn voor deze lange aanhaling; ik nam de vrijheid hier en daar te onderstrepen.

Behalve de wet op den algemeenen oefenplicht, verlangt Stieltjes ook een wet op de schadeloosstelling, te betalen bij het stellen van inundatiën in vooraf bepaalde liniën, het vernielen van steden of dorpen vlak bij vestingen.

Verder weerlegt hij, grondig en overtuigend, de bewering van den generaal Knoop omtrent het vestingstelsel van ons land, en toont aan, dat zonder geld de linie van Amsterdam niet in goeden staat van tegenweer kan gebracht worden.

De wijzigingen welke de Hr. Stieltjes verlangt zijn ingrijpend, maar naar ons gevoelen ook afdoend. Ze zijn eigenaardig, maar in overeenstemming met de in ons land bestaande toestanden. Eigenaardig is o.a. het verbinden, van het verbeteren van ons spoorweg- en kanaalnet met het belang der defensie.

Wel een bewijs, dat hier de zaak niet eenzijdig en te uitsluitend militair beschouwd wordt. De overige belangen worden niet vergeten.

Ook een bewijs dat hier geen gevaar bestaat voor overdrijving en dat men gevrijwaard is voor overvragen.

Opmerkelijk is ook het verschil in stijl van den Hr. Knoop en den Hr. Stieltjes. Die van den eersten is vloeiend en in alle deelen onberispelijk, het geschrevene laat zich gemakkelijk lezen, men laat zich meeslepen en legt het boek niet neer, voor dat men het geheel gelezen heeft. De stijl van den Hr. Stieltjes daarentegen munt uit door spaarzaamheid van woorden, zeggenskracht, en een ineengedrongen zinsbouw, welke meermalen noodzaakt om den gelezen zin te herlezen, het boek neer te leggen en te denken over hetgeen men las.

Waartoe deze vergelijking?

Zoude daaruit niet eenige gevolgtrekking kunnen gemaakt worden omtrent het zijn en het karakter der schrijvers? Zoude dit niet van invloed mogen zijn bij het beoordeelen van het geschrevene?

Het 'Hoe Nederland verdedigd moet worden, door een soldenier' is zeer merkwaardig en getuigt van zaakkennis en ernstig nadenken. Ook hier wordt aangedrongen op vermeerdering van het militiecontingent; op afschaffing der plaatsvervanging en nummerverwisseling en op vermindering der vrijstellingen; op reorganisatie en betere oefening der schutterij; op regeling en voltooiing van het vestingstelsel.

De vermeerdering der levende strijdkrachten, door den soldenier voorgesteld, is aanzienlijk. Hij wil het militiecontingent brengen op een minimum van 17000 en een maximum van 19000 man. Alle wapens, niet alleen de infanterie en artillerie, maar ook de kavallerie, worden vermeerderd.

Met de macht, welke men op die wijze zoude verkrijgen, was eene verdediging, zooals ze door den soldenier voorgesteld wordt, mogelijk. Dan zoude het verdedigen van den IJssel plicht worden. Onder het nagaan dezer organisatie-plannen kwam dikwijls de wensch bij ons op naar eene raming der kosten. Het oorlogsbudget zoude met millioenen vermeerderd worden.

Zoude daardoor niet te veel van de finantieele krachten van het land gevorderd worden?

Zoude het niet mogelijk zijn, dat dan de bestaande welvaart vervangen werd door uitputting en dat de bronnen van die welvaart verstopt raakten?

Het volk en de regeering moeten alle krachten inspannen, om de onafhankelijkheid van het land te verzekeren. Zij moeten, zoo noodig, tot de uiterste krachtsinspanning overgaan; maar er is een grens en die grens kan men niet ongestraft overschrijden. Verwaarloozing van het krijgswezen kan het verlies der onschatbare vrijheid tengevolge hebben, maar men kan ook ten ondergaan door uitputting en door meer te willen zijn dan men is. Wat overspanning uitwerkt, leert onze geschiedenis in de tijden, die na den grooten Willem III zijn gekomen.

De denkbeelden van den soldenier over de reorganisatie - waaronder indeeling - en de oefening der schutterij, zouden, wanneer zij verwezenlijkt werden, van de schutterij een bruikbaar en goed geheel maken, eene degelijke aanvulling van vrijwilligers en militie. Ook de soldenier wil in het gebrek aan officieren voorzien door het aanstellen van militie-officieren.

Het denkbeeld om de troepen daar te plaatsen, waar ze in oorlogstijd zullen optreden, en bij de herfst manoeuvres - bij ons wel in naam maar niet in daad bekend - te oefenen in het verdedigen van het gedeelte van het land, dat ze in oorlogstijd moeten verdedigen, is naar mijne meening zeer uitvoerbaar.

Ook dit zoude geld kosten, maar daardoor zoude de bruikbaarheid van het leger en de gunstige kans van het welslagen der verdediging toenemen.

In een land, dat niet dan verdedigende oorlogen, in eigen land, te voeren heeft, en waar men als het ware weet waar men den vijand te wachten heeft, ligt zulk eene plaatsing der troepen en zulk eene oefening in den gezonden aard der dingen.

Ook wat de regeling en voltooiing van het vestingstelsel betreft, vinden we bij den soldenier veel wat overtuigen kan, dat hij heeft nagedacht over 's lands defensie.

Hij is een voorstander van de positie Groningen - Delfzijl, en betoogt het nut van Nijmegen; hij stelt, hier en daar, eene wijziging en verandering voor, maar dringt er voornamelijk op aan om het bestaande te verbeteren en in alle deelen goed te maken. Zoo laat hij o.a. in een brief, gedateerd Utrecht (fort op de Houtensche vlakte) 15 October 18 - schrijven:

‘De Utrechtsche linie verkeert tegenwoordig in behoorlijken staat van tegenweer. Alle forten zijn voorzien van flinke, bomvrije localen voor logies, proviand en munitiën, bomvrije geschutsstellingen, borstweringen van voldoende dikte en groote stormvrijheid (verkregen door breede diepe grachten) muurwerk is niet meer voor den vijand zichtbaar.’

En iets verder in denzelfden brief:

‘Dóór de aangelegde kade langs den vaartschen Rijn; de verruiming van den krommen Rijn; de prise d'eau bij Tiel; de damsluis bij Nieuwersluis en den afvoer van water, bij Hondswijk ingelaten, - was het mogelijk de inundatiën in zes dagen te stellen.’

De plastische wijze, waarop een veronderstelde aanval op de IJssel-linie en een gedeelte der Utrechtsche linie, beschreven is, de geheele inkleeding van het werkje ‘Hoe Nederland verdedigd moet worden’ maken het, ondanks de vele details en bizonderheden, zeer geschikt om ook door niet militairen ter hand te worden genomen. Men leze het echter niet zonder een goede kaart van ons land voor zich te hebben.

De beide volgende werken hebben hun ontstaan te danken aan het uitschrijven van een prijsvraag, door de ‘vereeniging tot verspreiding van kennis aangaande 's lands verdediging.’

Van het ontstaan en van de eerste handelingen dezer vereeniging geeft het daarvan uitgekomen verslag genoegzaam inlichting.

Het eerste teeken van leven, door de vereeniging gegeven, was het uitschrijven der prijsvraag: ‘Kan Nederland met hoop op goeden uitslag zelfs tegenover een overmachtigen vijand verdedigd worden en welke zijn de middelen daartoe noodig?’

Antwoorden zijn hierop ingekomen en door eene commissie van deskundigen onderzocht en beoordeeld. Slechts twee der ingekomen stukken verdienden eene ernstige overweging, of zij waardig waren om tot bekrooning te worden voorgedragen. Na die overweging was het oordeel der commissie als volgt:

‘De slotsom van het oordeel der commissie is dus: dat noch n°. 4 het werk van den Hr. Hoogenboom), noch n°. 11 (van den Hr. N.N.), der ingekomene antwoorden eene volkomene beantwoording is van de uitgeschrevene prijsvraag; en dat dus geen der beide stukken ter bekrooning kan worden voorgedragen.

Het is met leedwezen dat de commissie tot dit besluit is moeten overgaan, want zij erkent de groote waarde van de beide antwoorden. Het zijn stukken, die zeer gunstig getuigen voor het talent, de kunde en het oordeel van de vervaardigers.

Volgens het eenstemmig gevoelen der commissie zou het nuttig te achten zijn, wanneer het stuk n°. 4 ter kennis van het algemeen werd gebracht; daarin komt, betreffende ons krijgswezen, veel voor dat alle aandacht verdient; veel misschien, wat bestrijding zal uitlokken; maar ook veel, dat onverdeelden bijval zal verwerven.

Op denzelfden grond wenschen *twee* leden der commissie, dat ook het stuk n°. 11 ter kennis van het algemeen worde gebracht.

De commissie meende verplicht te zijn, aan het slot van haar verslag, die hulde niet te mogen onthouden aan de verdienstelijke vervaardigers der hier besproken antwoorden.’

De commissie van beoordeeling was samengesteld als volgt:

‘De luitenant-generaal W.J. Knoop, de kapitein-luitenant ter zee A.E. van Mansvelt, de kapiteins der infanterie A. Pompe en W.H. Doorman, de kapitein der artillerie W.C. Hojel en de kapitein der genie A.J. Voorduin, terwijl de heer mr. E. du Marchie van Voorthuijsen zich bereid verklaarde deze militaire commissie voor te lichten, wat de vragen omtrent den Nederlandschen volksaard en de finantieele zijde der zaak betrof, en de heer Dr. N. Beets uit letterkundig oogpunt zijn advies toezegde.’

Er zijn veel namen onder van goeden klank.

Het oordeel *dier* commissie heeft groote waarde.

Het is te bejammeren dat er geen volledig antwoord op de prijs-

vraag ingekomen is. Zoude de vastgestelde tijd voor een volledíger antwoord niet te kort geweest zijn? En of door de uitgave en verspreiding van het werk van de Hrn. N.N. en Hoogeboom, alle redeneering over de vragen ‘kunnen we en zullen we ons verdedigen’ afgesneden worden; of die werken populair genoeg geschreven zijn, om door het volk gelezen te worden en dat volk te overtuigen, betwijfelen we.

Wat mij betreft, ik vind nog het antwoord van den oud-soldaat op de vraag ‘Is Nederland nog te verdedigen?’ het beste antwoord.

Dat antwoord, omgewerkt en naar de eischen van den tijd - het dagteekent van 1849 - ingericht, en op groote schaal verspreid, zoude zeer zeker het doel der vereeniging tot verspreiding van kennis aangaande 's lands verdediging, bevorderen.

Men begrijpe mij echter niet verkeerd.

Ik onderschrijf het oordeel der commissie en erken de hooge waarde van heide geschriften, vooral van dat van den Hr. Hoogenboom. Gaan we nu na, wat ze bevatten en wat de schrijvers noodig oordeelen voor 's lands defensie.

Dat oordeel verkrijgt, gesteund door het oordeel der commissie, groote waarde.

N.N. geeft niet veel meer dan eenige denkbeelden omtrent eene reorganisatie der levende strijdkrachten. Wat hij zegt over de passieve verdedigingsmiddelen is van weinig belang.

Ook hij verlangt uitbreiding der militie, en wel tot een contingent van 16000 man; afschaffing der plaatsvervanging en nummerverwisseling; gewijzigde invoering van het stelsel der einjährigen; militiekader; localisering der militie; betere organisatie en oefening der schutterij.

Een nieuw denkbeeld - ten minste ik heb het elders niet gevonden - is het verdeelen der jaarlijksche lichting, 16000 man, in twee deelen, welke op verschillende tijden onder de wapenen komen, en wel het eene gedeelte van Mei tot October, en het andere van October tot Mei. De voordeelen daaraan verbonden zijn hoofdzakelijk ‘dat alle miliciens bij de infanterie een gelijk getal van slechts zeven maanden in werkelijke dienst doorbrengen; dat jaarlijks voor het geld, tot dusverre besteed om 6000 man te oefenen en voor het blijvend gedeelte onder de wapenen te houden, in het vervolg 12000 miliciens worden geoefend.’

Van veel meer overtuigende kracht, als antwoord op de prijsvraag, is het woord aan Neerlands volk van den Hr. W. Hoogenboom. Hij begint met eene zeer duidelijke verklaring van hetgeen eene inundatie is, en aan welke vereischten ze moet voldoen om voor verdediging geschikt te zijn. Hij toetst de Utrechtsche linie aan die eischen en bewijst, dat die volledig aan de gestelde eischen *kan* voldoen.

Zijne beschrijving van de zoogenaamde buitenliniën, van de vereischten voor onze kustverdediging en zijne beantwoording der vraag ‘is het lot van ons land van het behoud der Utrechtsche linie afhan-

kelijk, of is, na den val dier linie, de verdediging nog mogelijk?' zijn duidelijk en voor een ieder op de kaart gemakkelijk na te gaan en te volgen.

Zijne denkbeelden over de levende strijdkrachten zijn vervat in de beantwoording der vraag 'welke eischen moet men tegenwoordig in een kleinen staat, die door magtige buren omringd is, aan het leger stellen; voldoet ons leger aan die vereischten; wat moet er gedaan worden om het in staat te stellen, zoo na mogelijk daaraan te voldoen?' Gaan we na wat door een schrijver, welke zoovele blijken geeft van kennis en nadenken, noodig geoordeeld wordt voor de defensie van ons land.

Eene innige overtuiging dat bij ernstigen wil het land, met hoop op goeden uitslag, te verdedigen is, is de grondtoon van het geschreven woord. En die overtuiging is niet die van een optimist, want overal wijst hij op gebreken. Na zijne meening moet er nog veel veranderd, gewijzigd en voltooid worden, zal het goed zijn.

Wat de levende strijdkrachten betreft verlangt hij: invoering van den algemeenen dienstplicht, en daaruit volgende afschaffing der plaatsvervanging en nummerverwisseling; hij dringt ernstig aan op localisering der militie, gewijzigde organisatie der schutterij, in verband met die localisering en degelijke oefening; hij geeft middelen aan de hand, om, bij noodige mobilisatie, het leger in korten tijd en wel in twee maal 24 uren te brengen, daar waar het moet zijn; hij verlangt daartoe indeeling van het leger in vredestijd, zooals in oorlogstijd wordt vereischt, en *zooveel mogelijk*, aanwijzing der taak, welke in oorlogstijd door een ieder zal moeten worden vervuld, zoodat men zich daarop kan voorbereiden. Verder verlangt hij degelijker en betere oefening voor alle levende strijdkrachten.

Wat de doode strijdkrachten betreft, dringt hij aan op verbetering, spoediger aanschaffing van de benoodigde geweren en van het benoodigd geschut.

Wat de verdedigingsliniën betreft, wenscht hij: voltooiing en verbetering der Utrechtsche linie, o.a. verbetering van het vermogen om de inundatie te stellen en te beheerschen, waartoe hij op de meest geschikte punten stoomgemalen wenscht daar te stellen, verder verlangt hij volkomen toepassing van het sints lang bekende, zichtbaar muurwerk verloren muurwerk, daarstelling van bomvrije localiteit, waarvan hij het gemis een der *ergste* gebreken noemt enz. enz.

Wat de buitenliniën aangaat, is hij een groot voorstander van de positie Groningen - Delfzijl en van Nijmegen. Hij verdedigt zoowel de positie Groningen - Delfzijl als Nijmegen en waarschuwt ernstig tegen het verlaten dier stellingen. Ook de tijdelijke verdediging van den IJssel acht hij mogelijk en noodig.

Wat hij zegt omtrent de Noord-Brabantsche linie; de kustverdediging; zijn betoog, omtrent de noodzakelijkheid van het daarstellen van ver-

dedigingswerken, bij de doorgraving van Holland op zijn smalst en bij den waterweg door den hoek van Holland; zijne beschouwingen over de waarde en de verdediging van Amsterdam, zoowel als over de monden der Zeeuwsche stroomen en het Brouwenshavensche gat; dit alles is waard gelezen en herlezen en vooral nagegaan en overdacht te worden.

Daaruit blijkt, dunkt me - hoewel ik het niet weet - dat hier iemand spreekt met uitgebreide topographische kennis, die met en uit eigen oogen, het terrein heeft opgenomen, en zijn onderwerp op het terrein heeft bestudeerd en nagegaan. Zoo iemand heeft recht van spreken, en het zoude onverstand verraden wanneer men, om welke reden dan ook, geen kennis van het geschrevene nam.

Ook zijn wenk om al wat in vredestijd daargesteld kan worden, daar te stellen; te regelen, wat voor regeling vatbaar is - zoo o.a. al wat betrekking heeft op de telegraafdienst, het vervoer der troepen, het bewapenen der forten, het opruimen der verboden kringen enz. enz. - moge niet nieuw zijn, het blijft niettemin noodig die wenken telkens te herhalen.

Wij lezen op bl. 45 van het werk van den Hr. Hoogenboom: ‘voorzigtigheidshalve moet ik opmerken, dat ik dit nederschrijf op den 11^{den} Augustus 1871, want er bestaat hoop dat weldra verbetering zal worden ingevoerd en dus niet alles zoo zal zijn als ik hier aangeef.’

Het is nu de 10de October 1872 en nog weinig of niets is veranderd in den toestand, zooals ze ons door den Hr. Hoogenboom is voorgesteld.

Er heerscht dus onder de mannen, die door hun kennis bij uitnemendheid gerechtigd zijn het vraagstuk der defensie te behandelen, bij verschil toch overeenstemming. Ze zijn eenstemmig in de overtuiging, dat ons krijgswezen niet is, wat het wezen moet, en dat het noodzakelijk is dat krijgswezen te hervormen. Alleen bestaat er verschil omtrent het meer of minder ingrijpende dier hervormingen.

Allen zonder onderscheid zijn het eens, dat de militie vermeerderd moet worden en het gehalte verbeterd; dat de schutterij eene geheele reorganisatie moet ondergaan; dat het noodig is, het leger zoodanig te organiseren, dat het in korten tijd en geheel slagvaardig, de plaatsen kan bezetten, welke het zal moeten verdedigen. Om daartoe te geraken, moet men de militie en schutterijwet ingrijpend hervormen en in verband brengen met de eischen van den tijd.

Of men den algemeen en dienstplicht zal moeten invoeren, of dat men zal kunnen volstaan met eene vermeerdering van het militiecontingent en afschaffing der plaatsvervanging en nummerverwisseling? Hierover zijn de gevoelens verdeeld. Ik geloof dat de meening, door den Hr. Hoogenboom voorgestaan, de ware is. Hij dringt aan op het invoeren van den algemeenen dienstplicht, en uit een beginsel van recht en billijkheid, en omdat het de plicht is voor een kleinen staat als de onze, ook ter voldoening aan art. 177 der grondwet, al zijne ingezetenen, welke

daartoe geschikt zijn, in staat te stellen om zoo noodig tot handhaving der onafhankelijkheid en tot beveiliging van het grondgebied, mee te kunnen werken. Ook de heer Stieltjes is van die meening. Hij toch wil den algemeenen oefenplicht van alle jongelingen van 18 en 19 jaar bij de wet regelen.

Meer verschil van meening bestaat er omtrent de voltooiing en verbetering van ons vestingstelsel. We hebben gezien, dat het verschil van meening ook bestaat in de elkander snel opvolgende wetsontwerpen der regeering.

Naar mijne meening moet men, om hierover te kunnen beraadslagen, het eens zijn over het beginsel, in hoeverre men de verdediging wil concentreeren. Er zijn er, welke de verdediging van het land bij de Utrechtsche linie willen aanvangen; anderen, en zij hebben de meerderheid, willen den IJssel zoo lang mogelijk verdedigen en noch de stelling Groningen - Delfzijl, noch Nijmegen prijs geven.

Ik geloof, dat het vraagstuk van het meer of minder concentreeren geheel beheerscht wordt door de finantieele krachten van het land. Is men overtuigd dat die krachten het toelaten om zoodanig *leger* te onderhouden, dat de verdediging van den IJssel mogelijk wordt, dan is men ook verplicht de verdediging daar te beginnen. Is het tegendeel waar en zoude het onderhouden van zulk een leger - bijv. een leger zooals de Soldenier voorstelt - de finantieele krachten van het volk te boven gaan, en daardoor de welvaart te niet doen; dan is men verplicht te concentreeren en de verdediging aan te vangen bij de Utrechtsche linie. Met krachtsinspanning en bij uitmuntende aanvoering, bestaat er ook dan nog kans, dat men zich met goed gevolg verdedige.

Men vergete echter niet, dat de kans daartoe zeer vermeerdert, wanneer men *in staat is* de verdediging aan den IJssel te beginnen.

Om te kunnen beoordeelen, wat men van het volk kan eischen, in het belang van 's lands verdediging, moet men meerdere gegevens hebben dan mij ten dienste staan.

Is eene vermeerdering der belastingen mogelijk en wat is de uiterste grens, welke men daarbij kan en mag stellen? Kan men den dienstplicht verzwaren, zonder nadeelige gevolgen voor nijverheid en handel?

Is het wenschelijk, en met de volksaard bestaanbaar, algemeene dienstplicht in te voeren?

Het is alleen de regeering en de vertegenwoordiging, welke over genoeg gegevens kunnen beschikken om hierin te beslissen.

Maar de tijd voor die beslissing is dunkt me daar. Het vraagstuk is reeds lang genoeg besproken en onderzocht, ook door de volksvertegenwoordiging. Mij dunkt dat en regeering en vertegenwoordiging genoegzaam op de hoogte zijn, om met al den ernst, het onderwerp waardig, de wetten te onderzoeken, welke een anderen grondslag moeten geven aan ons defensiewezen.

Het is moeielijk te begrijpen, dat er nog mannen gevonden wor-

den, welke tegen regeling van het defensiewezen bij de wet gestemd zijn.

Het is, dunkt me, de eenige wijze om een eind te maken aan de stelselloosheid waarmede de zaken van oorlog werden behandeld. Men zal dan komen tot een vast beginsel. Men zal dan weten wat men wil, en daardoor is men reeds ver - gevorderd, om hetgeen men wil tot een goed eind te brengen.

Het wordt tijd, om met kracht de hand aan den ploeg te slaan en het veld te bearbeiden dat voor ons ligt. Men vergete daarbij niet, dat, al heeft men het geheel bij de wet geregeld, en al is men in het gelukkig bezit gekomen van degelijke wetten, er nog tijd vereischt wordt, om de gewenschte werking dier wetten te verkrijgen.

Ook voor den geest van het leger is het wenschelijk, dat het overgangstijdperk waarin men is, eindige, dat men spoedig den man moge vinden, die in staat is, als hervormer op te treden en te handelen. Ook in het leger is men dat zoeken en tasten en die onzekerheid moede.

Men is daar overtuigd, dat ook wat de oefening betreft, veel moet veranderen en verbeteren en dat vooral de hoofdofficieren in de gelegenheid moeten gesteld worden, om zich in alle deelen en zoo practisch mogelijk voor hun taak te bekwamen.

Daartoe is noodig: localisering der militie; het reeds bezetten in vredestijd door de troepen van die gedeelten, welke ze bestemd zijn te verdedigen; najaarsmanoeuvres op groote schaal en de verplichting van ieder bevelhebber om bewijzen te geven, dat hij geheel op de hoogte is van de taak, welke hem opgedragen is.

Dit laatste kan men bereiken, door ieder bevelhebber in eene memorie zijne denkbeelden te laten uitwerken over de wijze van verdediging van het gedeelte, dat hij, ingeval van oorlog, zal moeten verdedigen.

Deze memoriën, welke geheim worden gehouden, kunnen tot in de minste bizonderheden alles bevatten, wat op de verdediging van dat gedeelte betrekking heeft. Zij worden ter beoordeeling opgezonden aan den minister van oorlog.

Het leger verwacht van eene degelijke oplossing van het vraagstuk der defensie ook veel goeds voor het stelsel van oefening. Ook dat stelsel moet door vaste beginselen, waarbij de verdediging van eigen land steeds op den voorgrond staat, beheerscht worden. Van velen der vragen, welke zich bij eenen verdedigenden oorlog kunnen voordoen kan men de oplossing in vredestijd voorbereiden.

Al wat betrekking heeft op het mobiliseren der troepen, het bezetten der stellingen, het gereedmaken der stellingen voor de bezetting, het bepalen van het ter verdediging benoodigd aantal troepen en materieel, en de wijze waarop de stellingen moeten verdedigd worden, kan men vooruit bepalen.

Men kan de troepen oefenen op de terreinen waar ze zoo noodig zullen moeten strijden.

Dat dit van veel waarde is behoeft geen betoog. Maar die waarde wordt alleen verkregen, wanneer men gebruik maakt van de voordeelen, door den bestaanden toestand aangeboden.

Wat het uitwerken betreft van de vraagstukken, die zich bij een mogelijken oorlog kunnen voordoen, zoo geloof ik dat men dit gerust kan overlaten aan den tegenwoordigen chef van den Staf. Wat voor voorbereiding vatbaar is en wat door onderzoek en arbeid kan gevonden worden, zal wel gereed zijn. Wanneer het leger dan goed georganiseerd is zal het, met en door die voorbereiding, mogelijk zijn om met gunstigen uitslag Nederland te verdedigen.

Men wordt in deze meening versterkt wanneer men de eigenaardigheid van de topographische gesteldheid van ons land vergelijkt met het karakter van streken, als Boheme, den Elzas en Lotharingen. Men heeft in Nederland met een vijand te kampen, waartegen noch aantal, noch dapperheid veel vermogen. Zij, die ons kunnen aanvallen, zijn niet gewoon op zulke terreinen te strijden. Wij kunnen ons daarin oefenen, en op dat terrein geheel te huis zijn.

Het is eigen schuld, indien we geen gebruik weten te maken van de voordeelen, welke water en polderland ons aanbieden.

Of men het leger daarin voldoende oefent; of de eigenaardige taktiek, welke daaruit ontstaat, bij de oefeningen tot grondslag dient?

Hierop durven we geen in alle deelen voldoend antwoord geven. We gelooven, dat ook in die richting nog veel ten goede kan gedaan worden.

Men zoude even als in Pruisen, in het najaar, wanneer de vruchten van het veld zijn, najaarsoefeningen op groote schaal kunnen houden, op de terreinen waar men zich waarschijnlijk zal moeten verdedigen. Het nut der oefeningen vermindert in waarde en is gering, wanneer men geen gebruik mag maken van het terrein zooals het daar ligt.

De gelden, voor die najaarsoefeningen benoodigd, zouden *gedeeltelijk* te vinden zijn, uit de op de begrooting uitgetrokken sommen voor het kamperen der troepen. Een wet zou noodig zijn, waarbij de rechten van Staat en eigenaar werden omschreven, en de hoegrootheid en wijze van toekenning der schadevergoeding werd vastgesteld.

Ook deze najaarsoefeningen zouden het eindcijfer der begrooting van oorlog verhoogen.

Het is echter onmogelijk, zonder persoonlijke en geldelijke offers van het volk, het vraagstuk der defensie op te lossen.

Doch men kan ook blijven voortgaan op den betreden weg en zonder radicale oplossing de zaak gaande houden en ieder jaar, met loven en bieden, eene begrooting voor oorlog vaststellen; ook kan men bij het bestaande rustig het hoofd neerleggen, zich de slaapmuts diep

over de ooren trekken en de tijden, die komen moeten, in een dolce far niente afwachten. Zoude dit de wensch van het volk zijn? Wij kunnen en willen het niet gelooven.

Het volk is te verstandig om niet van zijn onmacht overtuigd te zijn om den loop der wereldgebeurtenissen te wijzigen of te veranderen; het begrijpt, dat die gebeurtenissen ook van grooten invloed zijn voor Nederland, en dat dat land, ter eeniger ure, geroepen kan worden om zijne onafhankelijkheid te verdedigen. We gelooven dat het volk eene oplossing van het vraagstuk der defensie verlangt en wenscht.

Is dat waar, dan is ook het juiste tijdstip aangebroken om daartoe over te gaan; dan is iedere dag verloren, welke ons niet nader aan de oplossing brengt.

October '72.

WR.

Er zijn tusschen het schrijven van het voorgaande en het heden, maanden voorbijgegaan. De M.v.O. heeft in dien tijd zijne begrooting voor '73 ingediend en verdedigd. Deze werd, na een zwaren strijd, in de 2de Kamer der Staten-Generaal aangenomen met 46 tegen 32 stemmen. De geschiedenis van dien strijd kan men vinden in het Bijblad der *Staatscourant.* Men kan daar de redevoering lezen van den minister van Justitie, welke het door den Minister van Oorlog gelezene, aanvulde en kracht gaf; men kan daar opmerken, dat de deskundigen in de Kamer het niet eens zijn, over den te volgen weg; men vindt daar rijp en groen dooreengemengd, de meest degelijke vertoogen naast anderen, die rijk aan woorden maar arm zijn aan zin.

Onder het lezen van het Bijblad verbaast men zich over de *vele onnutte* woorden, welke gesproken zijn; over de plaats welke de plaatselijke adjudanten en schoolmeesters bij het debat innemen; over de sloopingswoede, welke een groot deel van eene zitting in de Kamer rondspookte, en tot veel vermakelijks aanleiding gaf.

Maar hoe hevig de strijd ook was, de begrooting werd aangenomen en daarbij werd ter voltooiing en verbetering van de Utrechtsche linie, in den geest van den minister, een millioen honderd zeven en negentig duizend gulden toegestaan.

Verder heeft de minister verklaard: dat de *vestingwet* gereed is om den gewonen weg te volgen; dat een wetsontwerp tot *afschaffing van plaatsvervanging en nommerverwisseling* gereed is om naar den Raad van State gezonden te worden; dat er maatregelen genomen worden om, nadat over het voorgaande wetsontwerp eene beslissing genomen is, ontwerpen tot herziening der *militiewet* en eene *nieuwe inrichting der schutterijen*, in verband met elkander, te kunnen indienen; na vaststelling der voorgaande wetten zal de minister overgaan tot

eene *legerorganisatie bij de wet;* afgescheiden hiervan wordt eene nieuwe indeeling van het leger toegezegd; *de wegneming der belemmeringen*, *bij voorbereiding ten oorlog*, gaat met vele moeielijkheden gepaard, hierin ligt de oorzaak dat ontwerpen tot partieele wijziging der bestaande wetten nog niet zijn ingediend; - de wijziging der *wet tot regeling van de bevordering*, *het ontslag enz. der militaire officieren bij de landmacht* is bijna ter aanbieding gereed.

Deze verklaring van den Minister werd afgelegd in de zitting van Donderdag 12 December jl.

Het jaar '72 is dus geeindigd zonder dat er eenige hervorming van belang tot stand kwam. Op weinige uitzonderingen na is de militaire toestand van ons land nog zooals ze met loffelijke maar beschamende openhartigheid, in het mobilisatie verslag, door de toenmalige regeering werd voorgesteld.

Wij vangen het jaar '73 aan met vrome wenschen en heilige beloften, maar zonder eenige zekerheid, dat het ons de oplossing van het vraagstuk der defensie zal geven. En toch is het dringend noodig om met kracht en spoed dat werk ten einde te brengen.

Men behandelt tegenwoordig in de Duitsche militaire tijdschriften, voor ons, dat vraagstuk.

Het kan zijn nut hebben na te gaan wat men daar denkt en schrijft. Er ligt voor ons: 'Is Nederland verdedigbaar?' en 'Neerlands staatkunde tegenover Duitschland' uit het Hoogduitsch (Militärische en Neue militärische Blätter) vertaald en van opmerkingen voorzien door W. Rooseboom, kapitein-ingenieur.'

Het oordeel van den buurman over ons huishouden is niet zeer gunstig.

Hij zegt op bl. 15 van Neerlands Staatkunde tegenover Duitschland. 'Wij beantwoorden daarom de vraag: is Nederland tegen Duitschland te verdedigen? met een volstrekt "neen." Nederland heeft noch de physische, noch de finantieele, noch de forticatorische krachten, om een Duitschen aanval af te weren.'

De heer Rooseboom toont aan dat zoowel onze fortificatorische als finantieele en physische kracht in de Militärische Blätter te gering wordt geschat. Overweging verdient echter zijn bepaalden eisch om veel te wijzigen, te veranderen en te verbeteren wat nu gebrekkig en verkeerd is. Wat hij wil veranderd, gewijzigd en verbeterd hebben geeft hij duidelijk aan. Hij wil tot vastheid komen en onze verdediging aanvangen bij de Utrechtsche linie.

Het waarom doet hij ons kennen in de navolgende woorden. '*De Utrechtsche linie is te verdedigen ook zonder IJssel-verdediging*, *wanneer aan die linie slechts datgene verricht wordt*, *wat in vredestijd verricht kan worden.*

Het is mogelijk, dat dit ons gevoelen ook weder geheel geïsoleerd staat, en dat wij ook hierin weder toonen geene bevoegde beoordee-

laars te zijn. Niettemin, het is onze vaste overtuiging, en niet alleen dat de *Utrechtsche* linie zonder *IJssel*-linie kan verdedigd worden, maar ook, dat de eigenlijke verdediging van ons land bij een aanval uit het Oosten, eerst bij de *Utrechtsche* linie beginnen *moet*, en wel omdat we vermoedelijk met een overmachtigen vijand te doen zullen hebben. Die overmacht nu moeten wij door ons leger met de hulp van ons terrein weerstaan. Waar zullen wij dit doen? In ons polderland, waar een kleine macht even sterk is als een groote, omdat deze zich niet volkomen ontwikkelen kan. Dit polderland moet zoodanig gelegen zijn, dat men terugtrekkende altijd in polderland blijft en geene uren breede vlakte achter zich heeft, maar altijd strijdende in de polders het land voet voor voet verdedigen kan. Zoo beschouwd is de Utrechtsche linie, al ware er geen enkel fort, geene enkele inundatiesluis, de lijn alwaar het gevecht met den overmachtigen vijand begonnen moet worden. Nu worden wij nog geholpen door de linie met hare forten. Dus als er geene inundatiën gesteld moesten worden, als de *Utrechtsche* linie niet bestond, zouden wij er niet aan denken het gevecht tegen den 10maal sterkeren vijand op onze vlakten af te doen, neen, wij zouden hem in ons polderland afwachten, in ons doorsneden terrein met slechts enkele begaanbare wegen; en nu, alleen omdat wij in een gunstiger toestand verkeeren, zouden wij ons leger opofferen om alles aan de doode middelen der *Utrechtsche* linie over te laten. Het gezonde verstand zegt, dunkt ons, reeds dat er geen sprake van kan zijn, aldus te handelen, alleen omdat wij door inundatiën de gesteldheid van ons terrein nog in ons voordeel kunnen veranderen.'

De Hr. R. erkent, 'dat hij niet in de gelegenheid geweest is om zooals anderen de rivier de IJssel als verdedigingslijn op het terrein te bestudeeren' en dat 'zijn gevoelen te dezen opzichte alleen gevestigd is door hetgeen alle van den IJssel weten, de lengte, breedte, diepte, de gesteldheid der oevers; daarbij in aanmerking genomen: de sterkte van ons leger en de zeer korte tijd waarin de vijand voor den IJssel zal staan.'

We zijn het met den Hr. R. eens dat het wenschelijk ware, dat van officieele zijde het al of niet aanwezig zijn der mogelijkheid eener IJsselverdediging werd bekend gemaakt. Zijn beroep op de Dannewirke in den Deenschen oorlog is juist.

De Hr. R. erkent dat de Duitsche geschriften veel waars bevatten. Leest men het geschrevene met aandacht, dan komt men tot de overtuiging, dat er bij menige onjuistheid, veel waarheid ligt in hetgeen de Duitsche schrijver van onzen toestand zegt. Het is zoo, onder het lezen moet het menigeen treffen, dat men in Duitschland zoo goed bekend is met ons verdedigingsstelsel en onze legerorganisatie; maar het is ook waar dat dit een natuurlijk gevolg is van de openbare behandeling der zaken, in een constitutioneel land, waar de constitutie geen *phrase* is. (zie Is Nederland verdedigbaar? bl. 33).

De Duitsche schrijver wijst o.a. op de te groote verspreiding en verdeeling van het leger en op de mogelijkheid dat het daardoor bij gedeelten geslagen zou worden, voor dat het de liniën bereikt had. 'Nu zijn' zegt hij 'in Duitschland bij den gewonen loop der zaken wel is waar 12 mobilisatiedagen noodig, voordat het op volkomen oorlogsvoet gebrachte leger de Hollandsche grens kan overschrijden, en men troost zich in Holland misschien er mede, dat men daardoor tijds genoeg zal winnen, ook het eigen leger te mobiliseeren en de Utrechtsche stelling in orde te brengen. Maar is dan voor een oorlog met Holland de mobilisatie van het Duitsche leger noodig? Is niet de sterkte op voet van vrede van 3 of 4 onzer legerkorpsen voldoende om, voordat het *Nederlandsche* leger geconcentreerd zijn kan, van het oosten naar het westen *Nederland* door te trekken en de verspreide afdeelingen van het *Nederlandsche* leger, waar men ze aantreft, te vernielen. Drie of vier legerkorpsen kunnen binnen de laatste 24 uur na de oorlogsverklaring op vredessterkte aan de *Hollandsche* grenzen klaar staan. Het in Nederland zoozeer verfoeide voorbeeld van Hannover kan zich elken dag herhalen.'

Ook bespreekt de schrijver in de *Militärische Blätter*, de moeielijkheid voor het achter de Utrechtsche linie verzamelde Nederlandsche leger, om tot offensieve handelingen over te gaan. Hij vergeet echter dat het, bij goede organisatie en degelijke inrichting dier linie, mogelijk zal zijn voor die handelingen afzonderlijke troepengedeelten te bezigen. De Hr. Stieltjes heeft dit nog aangetoond bij de beraadslagingen in de 2de Kamer 3 December.

Verder is er leering te trekken uit hetgeen gezegd wordt over den aanleg der spoorweg Zutphen - Zwolle; waar gewezen wordt op de 'onbegrijpelijke kortzichtigheid' waarmede die baan op den rechter IJssel-oever aangelegd is.

Ook uit woorden als:

'IJs maakt het geheele Nederlandsche verdedigingsstelsel twijfelachtig.'

'Men is in Holland dikwijls op naïve wijze optimist, als het optimismus ter geruststelling kan strekken.'

'Wie de elementen kent, waaruit de *Hollandsche* Staten-Generaal bestaat, kan met grond betwijfelen, of ook ditmaal in *Holland* de algemeene dienstplichtigheid aangenomen zal worden. Het belang van het verdedigingsvermogen van het land is niet het overheerschende, maar wel dat der bevoorrechte standen, en het patriotismus heeft helaas in *Holland*, hoe groot het zich ook tegen het buitenland moge voordoen, toch niet eens een zoodanigen zedelijken grondslag, dat men het eigenbelang daarvoor zou vergeten.'

Wij vertrouwen en hopen, dat onze volksvertegenwoordigers deze laatste woorden tot een leugen zullen maken.

Wat de voorstellen van den Duitscher betreft omtrent eene nauwere aansluiting door een tolverbond aan Duitschland, het is evenmin

aan mij als aan den Hr. Rooseboom, over het al of niet wenschelijke en mogelijke te oordeelen. Dat is de taak van anderen. Geen groote woorden dooden een idée. Bevat dit de kiem van iets goeds in zich, dan zal die kiem ter zijner tijd vrucht dragen; zoo niet, dan sterft de kiem en met de kiem verdwijnt het idée.

Deze Blätter en vooral de opmerkingen overtuigen ons op nieuw dat de militaire toestand van Nederland veel te wenschen overlaat.

Dit moet verbeteren. Al ware het alleen, omdat het voor een volk een oneer is, wanneer het, doordrongen van het gebrekkige van een deel zijner staatsinrichting, niet weet hoe het aan te leggen om dit te verbeteren; wanneer het de geestkracht mist om handen aan het werk te slaan en te hervormen wat hervorming eischt.

Dat de toestand van het defensiewezen van *Nederland* in '73 nog is, zooals de regeering ze in het mobilisatie-verslag deed kennen, pleit niet voor onze geestkracht en voortvarendheid. Houdt deze toestand aan, dan bewijzen we daardoor dat we de levensvatbaarheid missen om een zelfstandig volk te zijn. Het volk dat zich zelf niet kan regeeren, dat, wanneer het gebreken in zijne staatsinrichting erkent, die niet weet te verhelpen, is niet langer in staat de verplichtingen, aan iedere nationaliteit verbonden, na te komen.

Regeering en volk mogen dit in tijds bedenken en daarnaar handelen.

3 Januari '73.

WR.

Geschiedenis van den dag.

Een nieuw jaar... nieuwe kracht en energie en daardoor nieuwe toestanden.... Zoo droomden we in onze jeugd en de verbeeldingskracht schiep een meer verhevene toekomst, waarin het oude, het gebrekkige, zwakke, stumperige, dat ons leven, onze daden aankleefde, zou zijn voorbijgegaan! Maar naarmate wij ouder worden, neemt de verbeeldingskracht af; 't is of het leven zijn frischheid verliest en de indrukken minder worden. De schok, dien het nieuwe jaar gaf, wordt zwakker; wij ondervonden reeds zoo menigmaal, dat wij in onze verwachting ons bedrogen, en het nieuwe jaar na weinige dagen als een draad geleek op het oude, en de bekende wijsgeer met zijn: Niets nieuws onder de zon! de werkelijkheid maar al te nauwkeurig had gade geslagen!

Gaat het ons zoo met alle officieële instellingen en gewoonten, een gevaarlijk verschijnsel is het, wanneer het ook wordt waargenomen bij die schokken in het leven, die door buitengewone omstandigheden wor-

den te voorschijn geroepen. Het leven is verloren, alle vooruitgang is voortaan geweerd uit den geest van hem, die niet van tijd tot tijd door een of anderen drang opgewekt, zijn rekening opmaakt en nadenkt, hoe hij zijn zaken zal uitbreiden, zijn verlies zal dekken. De zwakheid van den indruk, het voorbijgaande van de opwelling, het snel vervallen in de oude sleur, is zeer zeker het kenmerk van diep geestelijk verval.

Dit geldt niet alleen van het persoonlijk leven van den mensch, maar ook van die samengestelde personen, die wij volken, partijen, vereenigingen noemen. En voor ons volk, voor onze partijen was de dood van Thorbecke in het vorige jaar een van die beslissende indrukken. De licht- en schaduwzijde van den grooten staatsman is reeds genoeg beschreven; wij behoeven daarover in geen bijzonderheden meer te treden. Hij was jaren lang de spil, waarom het politieke leven zich bewoog, en dat zegt veel, wanneer we bedenken dat die man met zijn hoekig gelaat, zijn scherpe gelaatstrekken, door zijn sterken geest elke omgeving zoo niet overheerschte, dan toch zijn stempel daarop afdrukte. Men kon het hem aanzien, dat hij geen afwijking van zijn gevoelen duldde, en men volgeling of vijand van hem moest zijn. Maar al is men met zijn karakter niet bijzonder ingenomen en al houdt men zijn werken voor minder volmaakt dan zijn vaak kruiperige geestverwanten, iedereen erkent dat met Thorbecke een groot man ten grave ging. Wanneer men dat leven nagaat, dan aanschouwt men zelfbewuste kracht, die het voorgestelde, op zich zelf grootsche en edele doel, wil en zal en moet bereiken; daar was iets reusachtigs in dien man, vergeleken met de gewone kinderen der negentiende eeuw, die tal van begrippen en ideën hebben, maar, door twijfelzucht overmand, de kracht missen om met volharding te streven naar de verwezenlijking. Thorbecke was als een vuurbaak op de zandige kust; voor de mannen van zijn partij was hij de wegwijzer, voor de tegenstanders een sein om den koers te bepalen; hij wees om zoo te zeggen het vaarwater aan, voor vriend en vijand. Wie weet welke verwarring er in ons land zou zijn ontstaan, wanneer wij niet juist zulk een man hadden bezeten, om den constitutioneelen regeeringsvorm te doen inleven bij ons traag phlegmatisch volk. Het was alsof het volk, - dat Thorbecke nooit heeft kunnen beminnen, noch zijn persoon noch zijn instellingen konden hem tot een populair man maken, - het was of het volk besefte, welke kracht er met hem ten grave ging; men gevoelde zich klein tegenover dien man, schier hulpeloos, en de eenigszins angstige vraag kwam bij velen op de lippen: wat nu? Die vraag moest vooral de partij zich doen, die de meerderheid vormde in de volksvertegenwoordiging en derhalve geroepen tot het aangeven van den toon in de besturing van de zaken des lands. Zij had er te meer reden toe, omdat haar handelingen in den laatsten tijd ook bij haar eminent hoofd gerechte aanleiding hadden gegeven tot de vraag, of zij nog

langer bekwaam en bevoegd was de teugels van het bewind te voeren; de doode zelf had in den laatsten tijd van zijn leven een vernieuwingskuur voor haar noodig geacht, daar inwendige verdeeldheid, gepaard met gebrek aan wezenlijke kracht, haar onmogelijk maakte. Sommigen meenden, dat juist de overwegende persoonlijkheid van Thorbecke, zijn langdurig en soms al te krachtig bestuur de onzelfstandigheid, de innerlijke zwakheid van de liberale partij zoo niet bepaald had veroorzaakt, dan toch in de hand gewerkt. Anderen, die met de leden der Kamer meer van nabij bekend waren, oordeelden dat verschillende oorzaken tot de krachteloosheid der liberale partij hadden meêgewerkt, en de invloed van de wellicht te krachtige persoonlijkheid van Thorbecke slechts een der bijkomende oorzaken kon zijn; de hoofdreden was gelegen in het gehalte van het meerendeel der volksvertegenwoordigers; waar partijzucht, persoonlijke eerzucht, egoisme, gebrek aan ernst, aan plichtbesef tegenover het land, ten opzichte van de taak, waarvoor men geroepen is, zulk een groote rol spelen, kon men geen partij verwachten, die eendrachtig en krachtig werkzaam is; de diepe afhankelijkheid tegenover Thorbecke was juist het bewijs, dat het inwendig gehalte der liberale partij niet groot was; niemand wordt tot slaaf gemaakt, hij maakt het zich zelf.

Juist het onbehagelijke van den toestand der liberale partij, dat meer werd gevoeld dan zelfbewust erkend, lag een bijzonder droeven klemtoon op de vraag: wat nu? Zou de liberale partij, door den dood van den man, even groot door zijn kundigheden als door de vastheid van zijn karakter, - diep geschokt zich opmaken, de hand in den boezem steken en met het oog op het weinige door haar in de laatste jaren verricht, tot zelfkennis trachten te komen en, nu het oude hoofd gevallen was, zich op breeder, degelijker grondslag organiseeren? Geen beter oogenblik om door onderling overleg, door wisseling van gedachten tot een vast program te komen, dat aan de behoeften van den tijd beantwoordde!

Het moest helaas! erkend worden, dat die gelegenheid is voorbijgegaan zonder de liberalen tot dat zelfonderzoek te brengen; de indruk van den dood van Thorbecke bleek spoedig een gewone nieuwjaarsindruk geweest te zijn; de liberale bladen gaven meest artikelen ter verheerlijking van den doode, - wel bezien slechts lof aan de eigen partij gebracht, zooals de conservatieve pers uit partijzucht de onmiskenbare, voor vriend en vijand duidelijk zichtbare grootheid van den Staatsman trachtte te verkleinen en zich zelf meende te verheffen door den dooden leeuw met haar eigen slijk te werpen, - maar pogingen tot zelfverheffing waren, zooal oogenblikkelijk gevoeld, niet blijvend, niet duurzaam. Thorbecke werd, met uitzondering van enkele meer bepaalde huisvrienden, spoedig vergeten, zooals zulk een man door zulk een partij vergeten moet worden! Het oordeel klinkt hard; wij willen het rechtvaardigen.

Men weet dat met de bestaande kieswet onze Kamer de vertegenwoordiging is, niet van het volk in den vollen zin des woords, maar van de bourgeoisie; is het daaraan wellicht toe te schrijven, dat men bij genoemde partij ook de eigenaardige hebbelijkheden van dien stand terugvindt? een gevoel van zelfgenoegzaamheid, waarbij schier het besef ontbreekt van het bestaan van behoeften, die elders zich doen gelden, een zekere bekrompenheid hieruit geboren, daar de gedachtenkring uiterst beperkt is. De bourgeoisie kenmerkt zich in den regel door een hoogst oppervlakkig optimisme; zij meent dat alles in de wereld uitstekend is ingericht, omdat zij het goed heeft, juist zooals de rijke zich bij een warme kachel niet kan voorstellen, dat er zooveel koû geleden wordt. Neem daarbij de eigenschap, die juist geen deugd is ook bij andere Nederlanders, een soort van zelfstandigheid, die niets anders is dan eenzijdig ontwikkeld individualisme, en de houding van de liberalen ook na den dood van Thorbecke komt ons verklaarbaar voor.

Van een liberale p a r t i j kan men eigenlijk nauw spreken; men heeft een vereeniging van personen, die zekere algemeene denkbeelden gemeen hebben, maar door wisseling van gedachten, door wederzijdsch overleg van hun particularisme geen afstand hebben gedaan om hun krachten te wijden aan een vast doel, een min of meer uitgewerkt politiek plan. Elk lid houdt er zijn eigen stokpaardje op na, dat bij vaste gelegenheden wordt voor den dag gehaald, opgetuigd en afgereden. Men is dan ook bij ingrijpende quaesties nooit zeker van den uitslag der stemming. Het eenige middel om gewichtige wetsontwerpen tot stand te brengen, is dat de Regeering een kabinetsquaestie van de zaak maakt en de partij tusschen het alternatief stelt van de wet aan te nemen of het Ministerie te zien aftreden, wat bij de tegenwoordige omstandigheden steeds gevreesd wordt.

Is het niet verklaarbaar, dat menigeen, die met een weinig gezond verstand den loop der zaken in de laatste jaren nagaat en de weinige vruchten ziet van het constitutioneel regeeringsstelsel, de schouders ophaalt en zich afvraagt, of wij wel den rechten weg bewandelen? Had het beginsel van zelfregeering niet zulke diepe wortelen geschoten, men zou het zuiver monarchale regeeringstelsel begeerlijker achten; de weinig hooge dunk, dien men van ons parlement krijgt, wanneer men let op de resultaten, wordt nog versterkt, wanneer men de vergaderingen bijwoont van de Kamer. Het doffe licht geeft aan het geheel iets sombers, iets slaperigs; een lauw-warme dampkring, gevoegd bij het voortdurend gemompel en gefeesel, doet onwillekeurig geeuwen. De redevoeringen, die men meestal hoort, passen uitstekend bij de omgeving; zelden verneemt men een flink, kort en krachtig woord; de ‘geachte’ sprekers hebben hun redenen breed opgezet; geen gloed, geen vuur in hun woorden, - wij spreken in het algemeen, er zijn zeer enkele loffelijke uitzonderingen, - woorden en volzinnen worden herhaald, alsof een zandlooper voor den spreker stond en de kunst

was zoolang mogelijk te spreken, of ook wel met zoo veel woorden mogelijk, zoo weinig mogelijk te zeggen; het breedst vloeit de stroom der veelsprekendheid daarom in den regel bij de algemeene beraadslagingen en er zijn er die juist voor die gelegenheid hun kracht (?) besparen.

Neem daarbij, dat men in ons parlementje in niet geringe mate de chronische kwaal aantreft, die in geen volksvertegenwoordiging ontbreekt, namelijk de partijziekte, waardoor niet de zaken worden beoordeeld, maar de personen, zoodat men zeker kan zijn, dat de beste zaak slecht ontvangen wordt, wanneer zij van zekeren kant komt; het strekt voorzeker al zeer weinig tot verontschuldiging van de liberalen, dat hun conservatieven 'geachten' hen hierin nog de kroon spannen(*). Dit kwaad is te erger, omdat de partij-quaesties meestal persoonsquaesties zijn geworden; voor het grootste gedeelte zijn de afgevaardigden oudgedienden, die sinds jaren telkens wederkeeren en van de 'geachtheid' een soort van beroep hebben gemaakt. Men denkt dan ook bij onze Tweede Kamer soms aan een lichaam, waar tengevolge van gebrek aan genoegzame versche lucht en flinke beweging het bloed onzuiver is geworden, aan een stilstaand meer, dat ja, weinig gevaar aanbiedt voor den zeillustige, maar door zijn onverstoorbare kalmte ook eentonig en vervelend is.

Inderdaad, waar zijn de levensteekenen ten onzent van de liberale partij? Dat eenige mannen nu en dan eens afwijkende denkbeelden huldigen en opponeeren tegen de liberale Regeering? Dat aantal is zelfs niet genoeg om een fractie te vormen, daargelaten nog, dat zij volstrekt geen vast program, geen leidende gedachte hebben; zij vechten bij elke gelegenheid voor eigen rekening, zooals de Fransche vrijwilligers in den laatsten oorlog.

De houding van de liberalen is te onverschoonbaarder, omdat in onzen tijd het bewustzijn, de roeping van den modernen Staat overal krachtiger is ontwaakt en de bestaande vraagstukken, aan de oplossing waarvan ons geslacht zijn krachten moet beproeven, als met den vinger zijn aangewezen. Allereerst rijst de sociale quaestie voor den geest op van elk, die denkt. De verarming van den lageren burgerstand, de noodkreet van den arbeider klopt elken dag aan de deur; heeft de zelfgenoegzaamheid van de regeerende bourgeoisie dan zulk een pantser om het hart, dat zij onbewogen kan blijven? of is het schrikbeeld

(*) De *Rotterdamsche Courant* schijnt er veel vermaak in te vinden om de kritiek, die door ons van tijd tot tijd ook op de liberale partij geoefend wordt, over te nemen. Is de conservatieve redactie van dat blad zoo verlegen om wapenen tegen die partij, het staat beter, dat zij ze zelf smeedt. Groot is steeds hare verwondering, dat zulk een kritiek geleverd wordt door iemand, die volgens hare wetenschap bepaald 'radicaal' moet zijn. Kan die redactie zich dan geen begrip vormen van iemand, die zijn partij niet slaafs en blindelings wil volgen, maar veeleer haar aansporen tot ernstig zelfonderzoek en grooter krachtsverheffing? Inderdaad schijnt bij de conservatieven zoo iets tot de onmogelijkheden te behooren. Is het daarom dat die partij als zoodanig nauw meer bestaat en men alleen kan spreken van een conservatieve club, die haar kracht ontleent aan het verbond met de Ultramontanen?

van de Commune, of van de Roode Internationale een gretig aangegrepen voorwendsel om zich weder ter ruste te leggen? Met moeite werden de strafbepalingen opgeheven tegen de arbeiders, die in hun eigen belang zich vereenigen. Maar hoe ging het met de belasting op de inkomsten? Niemand zal beweren, dat de liberale partij door de aanneming van dezen maatregel de toenemende verarming van den minderen stand zou hebben bezworen, maar de vraag is, of haar geweten daarin rein is, dat zij de oplossing van de sociale quaestie heeft beproefd, naar haar vermogen daartoe meêgewerkt. Een meer billijke verdeeling van lasten is althans een der eerste middelen om den minderen stand tegemoet te komen. Toch kan men, de ingewikkelde bijzonderheden van de behandeling van het bekende wetsontwerp daargelaten, constateeren, dat de liberale partij geene inkomsten-belasting wilde en blijde was dat het ontwerp van de baan was.

Nog laakbaarder is de houding van de liberale partij ten opzichte van het wetsontwerp tot herziening van den census. Het streven van onzen tijd is zonder twijfel gericht op het algemeen stemrecht; het ongelukkige Frankrijk daargelaten is het ook in Duitschland ingevoerd en schijnt in landen, op nationalen grondslag gebouwd, ook geen bijzondere gevaren in zich te hebben. Alleen bij het algemeen stemrecht kan men in den vollen zin des woords spreken van een volksvertegenwoordiging; maakt men de uitoefening van het kiesrecht afhankelijk van het betalen van een vaste som in de belasting, dan verkrijgt men natuurlijk alleen de vertegenwoordiging van den meergegoeden stand, en wel van dien stand, die het talrijkst is.

Buitengewone omstandigheden schijnen echter noodig om tot de consequente toepassing van de beginselen van '48 te komen; zoowel Regeering als Volksvertegenwoordiging bieden in den regel tegenstand, waar van algemeen stemrecht wordt gesproken; de eerste schijnt daarbij geleid te worden door vrees voor omwentelingen, de laatste door vrees voor het verlies van macht, namelijk voor dien stand, die bij de bestaande verkiezingsbepalingen steeds de meerderheid verkrijgt. De onbillijkheid hiervan valt terstond in het oog; heeft alleen hij, die een zekere som in de belasting betaalt, recht op vertegenwoordiging, en niet hij die weinig of niets betaalt? Eer het tegendeel; vooreerst is rijkdom betrekkelijk; de arbeider vertegenwoordigt door zijn arbeidskracht evenzeer een kapitaal in den Staat en soms een vrij wat nuttiger dan de burgerman, die juist nog in de termen van den census valt; en heeft de arbeider niet evenzeer belang bij den Staat als de meergegoede? de eerste is van de welvaart des lands geheel afhankelijk, terwijl de laatste door middel van zijn vermogen zich b.v. veel gemakkelijker verplaatsen kan en aan zijn vaderland minder is gebonden. De arme wordt wel geroepen, en schier uitsluitend, om zijn land te verdedigen met zijn bloed, maar wanneer er sprake is van bespreking van de belangen des lands, dan laat men hem tehuis. Als

ik ten plattenlande *f* 20 in de directe belastingen betaal, mag ik mede controle houden over de uitgaven van het geld der belastingschuldigen, maar even daarbeneden moet ik de besturing, ook van mijn geld overlaten aan anderen.

De kracht van een natie zetelt grootendeels bij het opwaarts strevende deel van de maatschappij, bij hen die zich een positie willen veroveren, minder bij hen die zich reeds een zekere mate van welvaren verworven hebben; welk recht dus of wat reden om juist deze uit te sluiten?

Maar werpt men, reeds ongeduldig geworden, tegen: 'om de zaken des lands mede te besturen, om controle te oefenen op de besteding van de gelden der belastingschuldigen, is kennis noodig; de census is niet vastgesteld om een bepaalden stand te vertegenwoordigen, maar zooveel mogelijk mannen te verkrijgen, die door hun verstandelijke ontwikkeling waarborgen geven, dat zij althans eenig denkbeeld hebben van de zaken, die bij het regeeren in aanmerking komen.'

Nu kan men over dat verstandelijk element, dat men bij de invoering van de tegenwoordige verkiezing beoogde, veel spreken en schrijven, maar er is weinig noodig om te doen inzien, dat hier zoowel de theorie als de praktijk mank gaan; de geletterden, de meest ontwikkelden zijn in alle landen meerendeels betrekkelijk arm, zij betalen tengevolge van hun levenswijze weinig belasting en zijn derhalve van het kiesrecht uitgesloten; om met den laagsten maar meest belangrijken, invloedrijken stand van geletterden te beginnen, de onderwijzers van de lagere scholen lijden òf honger òf bidden in de zevende macht om hun dagelijksch brood; zij zijn geen kiezers; de leeraars aan de hoogere burgerscholen, een stand die onmiddellijk invloed uitoefent op hen, die naderhand gewichtige betrekkingen in de maatschappij bekleeden, zijn gedwongen om hoogst eenvoudig te leven, tenzij het toeval van een rijk huwelijk hun meer weelde veroorlooft; weinig kiezers dus. Een groot gedeelte van de geestelijken der kerkgenootschappen, van de ambtenaren, van de officiers, geen kiezers. Hoe is het nu mogelijk, dat men den hoogen census kan verdedigen op grond van de verkiezing van het verstandelijk deel der natie, terwijl men het belangrijkst deel daarvan uitsluit? Heeft men eenmaal in de grondwet die dwaasheid begaan, gemakkelijk ware zij weg te nemen door in de uitvoering aan de geletterden faciliteiten toe te staan, door b.v. voor hen den laagsten census vast te stellen.

Maar aangenomen dat de grondslag van verstandelijk vermogen juist was gelegd, ook dan nog zou men dien moeten veroordeelen om het onuitvoerbare en onrechtvaardige. Wie met de verschillende standen der maatschappij in aanraking is geweest, weet bij ervaring dat helderheid van oordeel volstrekt niet het uitsluitend deel is van de meergegoeden; men vindt in den lageren burgerstand en zelfs bij het volk in den gewonen zin des woords dikwerf meer gezond verstand, meer

praktisch inzicht dan bij de meergegoeden; geen warer spreekwoord dan: 't zijn al geen koks die lange messen dragen; men heeft in den meer gegoeden stand meer letters gegeten, zooals het volk het noemt, meer geleerde kennis verzameld, maar daaruit vloeit nog volstrekt niet voort, dat men ook uitmunt door helder oordeel; met veler geleerdheid is het als met een goed voorziene linnenkast, waarvan de huisvrouw den sleutel verloren heeft, en vele geletterden hebben zooveel geleerd en zooveel gelezen, dat hun eenvoudige hersens er geheel door in de war gebracht zijn; zij weten zelf den weg niet meer te vinden en verwarren het een met het ander; hun hoofd gelijkt een schoolbord waarop zooveel geschreven en weer half uitgewreven is, dat het schrift niet leesbaar meer is. Van daar dat bij vele ‘geachten’ in de Kamer de woorden zeer goedkoop zijn, maar de denkbeelden schaarsch of niet te koop. Om aan het hoofd te staan van een ministerieel departement, om wetten te ontwerpen, moet men een bijzonder begaafde organiseerende natuur zijn, maar de volksvertegenwoordiging behoeft volstrekt niet uitsluitend uit zulke begaafden te bestaan, levert ook weinig zulke begaafden op; om echter controle te oefenen, het oog te houden op de besturing van 's lands zaken, wenken te geven, de richting aan te wijzen, waarin de wetsontwerpen moeten worden vastgesteld, zou menige handwerksman met zijn gezond verstand beter bekwaam zijn dan vele gemeesterde politieke tinnegieters; zij zouden zeker zich minder kenmerken door die kleingeestige bedilziekigheid, waarmee de ‘geachten’ reclames trachten te maken voor hun eigen persoon. Is kennis van staatkunde in den strikten zin des woords niet altijd een vereischte om een goed volksvertegenwoordiger te zijn, nog minder zal men dit behoeven te eischen van de kiezers. En indien men dit wil beweren, dan zifte men eerst de tegenwoordige kiezers; hoeveel zou er overblijven?

Het hoofdbezwaar is echter dat de vertegenwoordiging van het zoogenaamde verstand hoogst onbillijk is; een land is een verzameling van menschen, die zich bij elkander hebben aangesloten, omdat zij een aantal eigenschappen, taal enz. gemeen hebben; iedereen brengt tot den bloei van die vereeniging iets bij; door hun eigenbelang zijn zij betrokken in de inrichting en bestuur der vereeniging; wat geeft nu recht om sommigen van de beraadslaging over de zaken der vereeniging uit te sluiten op grond van hunne vooraf gestelde mindere verstandelijke ontwikkeling? Overal in de wereld werpt het eigenbelang het hoofdgewicht in de schaal, maar bij de behandeling van de gemeenschappelijke landszaken zal men den tweeden factor van den mensch, het verstand bovenaan plaatsen! Het gevolg daarvan is, dat men vertegenwoordigers krijgt van een bepaalde klasse van menschen, die bij de behandeling van de landszaken uitsluitend letten op hunne belangen, met veronachtzaming en verwaarloozing van die van anderen. De vrouwen hebben recht in de klacht: de mannen hebben de wet gemaakt, -

want de wet op het huwelijk draagt al de bewijzen van het ruwe egoisme des mans, dat bij het ontwerpen dier wet heeft voorgezeten; evenzoo kan de talrijkste stand der maatschappij, de ‘mindere man’ op een aantal bepalingen in de wet wijzen, die duidelijk doen zien, dat zijn belang daarbij niet is geraadpleegd. Een gereedelijke oplossing van de quaestie van de billijkste verdeeling der lasten, meer bepaald een inkomstenbelasting, kan men nooit van een eenzijdig saamgestelde volksvertegenwoordiging verwachten. Wat in strijd is met het eigenbelang, wordt instinctmatig bestreden, en het verstand is alleen daar om den woordenschijn te geven dat inderdaad het algemeen belang wordt bevorderd en de rechtvaardigheid gediend. Honderdmaal hoort men: een afgevaardigde vertegenwoordigt niet zijn district, niet de belangen van die mannen, die hem hebben afgevaardigd, maar het geheele land en de belangen van alle klassen. Geloof nooit aan zulke naïeve verzekeringen van ‘geachtheden’; 't is alleen het bewijs, dat zij in de kennis van zich zelven en van het menschelijk wezen in het algemeen, nog zeer weinig gevorderd zijn.

Wellicht is het d i r e c t algemeen stemrecht niet zeer geschikt om tot een zuivere vertegenwoordiging van het volk te geraken, omdat de misleiding en het intrigueeren daarmee ruim spel hebben; een niet al te groot aantal vertegenwoordigers is wenschelijk om een algemeene beraadslaging eenigszins mogelijk en vruchtbaar te maken; vandaar kunnen slechts een groot aantal kiezers één vertegenwoordiger aanwijzen; waar het district nu weinig bevolkt is en derhalve groot, kunnen de kiezers hun stem moeten uitbrengen op een persoon, waarmee zij volstrekt niet bekend zijn en dien zij alleen op goedgeloof kunnen stemmen. Al ware het alleen om die reden zijn de getrapte verkiezingen wenschelijker; ieder kan in zijn onmiddellijke omgeving een man aanwijzen, waarvan hij zich overtuigd houdt, dat hij zijn belangen goed zal behartigen bij het doen van een keuze; een kiescollege kan, indien de candidaat voor de volksvertegenwoordiging uit een ander district is, met hem in overleg treden, zich behoorlijk op de hoogte stellen van den persoon; voor al de kiezers te zamen is dit nu reeds ondoenlijk, laat staan dan bij het algemeen stemrecht. Misleiding of misverstand blijft altijd mogelijk, maar een afgevaardigde heeft slechts een mandaat voor enkele jaren, dat hem straks weder kan ontnomen worden. Hoe men echter de uitoefening van het stemrecht ook regele, in beginsel moet vaststaan, dat het geheele volk zoo zuiver mogelijk moet worden vertegenwoordigd en geen enkele stand of standen, en men moet dit niet alleen in theorie uitspreken maar ook de praktijk er naar regelen.

Maar keeren wij tot de houding van de liberale partij tegenover het census-ontwerp terug. Men moet erkennen, dat het ontwerp van den Minister Geertsema niet zeer gelukkig is; wij beoordeelen het niet zoo zeer van het standpunt van het algemeen stemrecht; hoe wenschelijk wij de invoering hiervan ook achten, voor het oogenblik, nu de ker-

kelijke hartstochten zoo sterk aan het blazen zijn, schijnt het niet geraden zulk een grooten stap te doen; groote overgangen zijn in het maatschappelijk leven nooit wenschelijk, en indien een geleidelijke overgang mogelijk is, is deze verreweg te verkiezen; door het laagste cijfer, dat de Grondwet veroorlooft, de betaling van *f* 20 in de directe belastingen, tot grondslag aan te nemen, doet men reeds een belangrijken stap voorwaarts; men heeft dus hier een gezond streven, vooral gunstig afstekend bij de vroegere kieswet, waarbij men met angstvallige vrees den census zoo hoog mogelijk stelde. Toch is deze vrees weder in den heer Geertsema gevaren bij de bepaling van den census voor de kleinere, middelbare en grootere steden; de laatste uitzonderingen, die van *f* 32 en *f* 50, zou men kunnen laten gelden, omdat men, eenmaal een cencusverkiezing aangenomen hebbend, zooveel mogelijk moet trachten overal dezelfde categorie van kiezers te verkrijgen; maar de eerste uitzondering, die van *f* 24, is zeker misplaatst, want in de kleinere steden zijn noch de directe belastingen zooveel hooger, noch de ontwikkeling zooveel meer dan op de dorpen; integendeel, de kleine steden zijn over 't geheel minder ontwikkeld en dikwerf broeinesten van bekrompenheid en kleingeestigheid; het onderscheid tusschen *f* 20 en *f* 24 is buitendien wat al te nietig om het motief eenigszins te rechtvaardigen.

Het voornaamste bezwaar tegen het ontwerp Geertsema is echter, dat niettegenstaande de census moet dienen om de categoriën der ontwikkelden aan te geven, volstrekt geen faciliteiten zijn toegestaan voor de geletterden, voor diegenen die blijkens een door staatsambtenaren afgenomen examen geacht moeten worden ook buiten den census de vereischte ontwikkeling te bezitten. Wij dwepen volstrekt niet met het verstandelijk vermogen als grondslag voor het kiesrecht, omdat wij het niet genoegzaam gerechtvaardigd achten en in de praktijk onuitvoerbaar, maar iets anders is het de categorie der geletterden, die nu eenmaal tot de minst belasting betalenden behoort, door de bepaling van den census schier geheel uit te sluiten, vooral wanneer men voorgeeft het verstandelijk vermogen tot grondslag van de verkiezingen te willen maken; de memorie van toelichting is tevens zoo schraal, alsof wij met een verlegenheids-ontwerp hebben te doen; te vergeefs zoekt men naar een duidelijke voorstelling van den stand der quaestie, naar een werkelijke toelichting.

Deze bezwaren zijn echter volstrekt niet van overwegenden aard; de afgevaardigden kunnen bij ontstentenis van een behoorlijke memorie van toelichting, zelf hun toelichting maken, en niets geeft recht om te vermoeden, dat de heer Geertsema aan de letter van zijn ontwerp stokstijf zal blijven vasthouden en op een dubbeltje knibbelen bij de vaststelling van den census. Het zijn echter juist die bezwaren tegen het ontwerp, welke door de liberale partij zoo breed worden uitgemeten; de meeste liberale bladen hebben het ontwerp fel bestreden als ongemotiveerd en vielen met kenbaar welgevallen aan op de zwakke

memorie van toelichting, alsof deze het wetsontwerp zelf was. In de Kamer zelve heeft de liberale partij, en daaronder ook de zoogenaamde radicalen, allerkleingeestigste pogingen aangewend om de behandeling van het wetsontwerp uit te stellen; de commissie, die thans met het onderzoek is belast, bestaat uit bepaalde vijanden van het ontwerp, en de toeleg, de studie van de heeren is een rapport in te leveren, zoo vernietigend, zoo doodend, dat het ontwerp wordt ingetrokken en de zaak vooreerst weder blijft rusten.

Vraagt men nu naar de memorie van toelichting van die 'geachten', dan zal deze nog magerder uitvallen dan die welke gevoegd is bij het censusontwerp; men zal alle denkbare bezwaren uitpluizen, alle spijkers op laag water opzoeken, maar de eigenlijke hoofdreden verzwijgen; de liberale partij, de vertegenwoordigers van de bourgeoisie met hun wereldberuchte zelfgenoegzaamheid, verlangen geen vermindering van den census, omdat zij bang zijn, dat de nieuwe kiezers uit den minderen burgerstand, - verder komt de census niet, - niet van hen gediend zullen zijn en zij niet herkozen zullen worden. Dat en geen ander is de reden van hun halsstarrigen tegenstand; zij hebben de vaste overtuiging, dat het alleen goed kan gaan in den lande, wanneer zij op het kussen blijven om getuigenis af te leggen van onvruchtbare breedsprakigheid.

Zulk een houding is genoegzaam veroordeeld, wanneer wij opmerken dat zij weder geheel de bourgeoisie karakteriseert. Wat zullen de gevolgen zijn? De Regeering moet naar ons inzien op het perfide rapport het volgende antwoord geven: De quaestie van de uitbreiding van het stemrecht is een zaak van beginsel, die wij onder ons niet mogen afdoen en vooral niet wegmoffelen; een beroep op de kiezers is derhalve noodzakelijk. Indien de Regeering vooraf haar besluit in dezen geest had aangekondigd en Kamerontbinding in het vooruitzicht gesteld, hetzij het census-ontwerp werd aangenomen of niet, waarschijnlijk zou de houding der liberale partij anders geweest zijn; Kamerontbinding onder deze omstandigheden staat voor haar gelijk met een nachtmerrie.

Gevaarlijk voor de liberale partij kan de ontevredenheid des lands worden, wanneer zij op een slinksche wijze zich van de censusverlaging afmaakt. Er bestaat zonder twijfel een partij buiten de Kamer, die eveneens zich overdreven beangst maakt voor uitbreiding van het kiesrecht; zij vormt wellicht de helft van den aanhang, waardoor de tegenwoordige liberale 'geachten' verkozen zijn; maar even zeker is het dat sinds langen tijd ook in het liberale kamp klachten worden vernomen over de ongelukkige wijze, waarop het mandaat door de afgevaardigden wordt vervuld. Een land als het onze, berucht door zijn phlegma, is niet gemakkelijk tot een agitatie te brengen en wellicht zou het als gewoonlijk met een praatje afloopen, indien er niet voor de liberalen een leelijke *maar* was. De conservatieven en ultra-

montanen, steeds in trouw verbond, al blijkt het meer en meer dat de eersten worden gebruikt en zich voor het publiek nog altijd verlegen gevoelen tegenover hun nieuwe vrienden, - de conservatieven en ultramontanen, ook de anti-revolutionairen, indien men hen als fractie kan noemen in de Kamer, zijn sterk voor de uitbreiding van het stemrecht(*); sedert de kerkelijke verkiezingen hebben doen zien, dat het eigenlijke volk, de mindere volksklasse, de bourgeoisie gemakkelijk overstemt, is het ideaal hier geworden: het volk achter de kiezers. Men kan het hun niet ten kwade duiden; ieder vecht in de wereld met de wapens, die hij vinden kan, en het verstand wordt gebruikt, om de oude beginsels zoo te draaien, dat zij ook voor de nieuwe manoeuvres weder pasklaar zijn; de hooghartige, aristocratische conservatieven, die steeds van het volk een heiligen afschuw hadden, en dat volk beschouwden als de onweerswolk, die straks in een omwenteling dreigde los te barsten, coquetteeren thans met de lagere volksklasse om door haar in den zadel getild te worden. De oppositie zal dus niet uitblijven; met geen rapport, hoe oneerlijk ook, is de censusquaestie uit de wereld te helpen; zij blijft aan de orde, en het is volstrekt zoo onwaarschijnlijk niet, dat de conservatieve partij, hoe zwak voor het oogenblik ook in de Kamer vertegenwoordigd, geholpen door de Ultramontanen en meer nog door de verdeeldheid der liberalen, aan 't roer komt. De censusquaestie wordt dan opgelost in haar geest; evenals in België wordt de census verlaagd om het stemrecht te brengen onder het nog ‘geloovige’ deel der natie, en de geletterden worden zooveel mogelijk uitgesloten, wat altijd zeer gemakkelijk is door in de groote steden, in den regel de brandpunten van ontwikkeling, den census hoog te houden en hem op het platteland zoo laag mogelijk te doen afdalen.

De vrees der liberale ‘geachten’ voor hun zetels in het parlement, voor het toenemen van de conservatieve afgevaardigden met de invoering van den nieuwen census, is buitendien, zoo niet ongegrond, dan toch zeer overdreven. Hoogst waarschijnlijk zou men daardoor een kleine vermeerdering zien van het clericaal element, zoo Roomsch als Protestantsch op enkele plaatsen, maar een vermeerdering, die niet zal opwegen tegen de winst in sommige groote steden, waar juist de mindere burgerstand liberaal is. En buitendien, mag het toenemen van het conservatieve element een hoofdbezwaar zijn om de oplossing te vertragen van een quaestie van den dag, wanneer men verder geen enkele geldige reden kan bijbrengen? Indien de constitutioneele regeeringsvorm een vertegenwoordiging van het geheele volk eischt en het blijkt dat men bij de bestaande kieswet slechts een bepaalden stand ziet vertegenwoordigt, gaat het dan aan om na getoonde onbruikbaar-

(*) Dat de conservatieven meerendeels tegen het ontwerp Geertsema zijn, heeft bijzondere redenen; zij zien in, dat zij met dit ontwerp toch niet slagen; buitendien is het ontwerp van de liberalen.

heid, de eigenschap der kleverigheid aan de groene banken zoover te drijven, dat men van geen verandering meer hooren wil? Indien de meerderheid des lands werkelijk conservatief geregeerd wil worden, wat naar ons inzien niet het geval is, en ook niet zou zijn bij invoering van het algemeen stemrecht, althans blijvend niet, - dan is het billijk, dat er plaats wordt gemaakt voor de behoudsmannen.

Het gevaar dat de liberalen dreigt met een aanmerkelijke censusverlaging, acht men bewezen door het resultaat van de algemeene verkiezingen in de Hervormde Kerk, waar de liberale bourgeoisie in schier alle plaatsen totaal verslagen is. Daar gelaten echter dat het door den heer Geertsema ingediende wetsontwerp nog ver van algemeene verkiezingen verwijderd is, mag men vragen, of de vroegere toestand van de Hervormde Kerk dan zooveel wenschelijker was. Thans hebben de rechtzinnigen de meerderheid en maken daarvan een gebruik, dat de meest absolutistische Vorst hun zou kunnen benijden; de liberalen en modernen worden meedoogenloos verwijderd en hun plaatsen aangevuld met de meest onbruikbare lieden, die de zaken in de war sturen en zich om kerkelijke wet noch recht bekommeren; zij maken hun eigen dweepzucht tot wet en recht tevens. Maar was de vroegere toestand houdbaar, waarbij de liberale partij niet alleen de rechtzinnigen onderdrukte, maar ook steeds in een scheve verhouding stond tot de rechtzinnige meerderheid? Er is altijd onder het menschelijk geslacht een niet geringe mate van kerkelijken of godsdienstigen hartstocht, van fanatisme; laat men het uitrazen, dan wordt het onschadelijk en loopt zich spoedig dood evenals het hollend paard; het zuivert langzamerhand den dampkring en bereidt nieuwe, meer gezonde toestanden voor. De ondervinding heeft buitendien bewezen, dat de liberalen zich gemakkelijk over het verlies der Kerk kunnen troosten; op vele plaatsen had de meerderheid niet eens den lust om den rechtzinnigen, dweepzieken vijand het terrein te betwisten, een bewijs dat de kerkelijke of godsdienstige behoefte daar òf niet bestond òf zeer zwak was. En al ware dit niet het geval, een partij die zich zoo weinig inspanning wil getroosten voor de verwezenlijking van hare denkbeelden, verdient niet de voordeelen, die aan het bezit der Hervormde Kerk verbonden zijn.

In de Kerk nu moge het fanatisme welig tieren als de paddestoelen, wij zien nog niet in dat de orthodoxe partij op politiek gebied ooit een belangrijke rol zal vervullen; die lieden hebben het zoo druk met hun geloof, zijn zoo zeer geheel ingenomen door de speculatie op het hier-namaals, dat zij van wereldsche zaken vaak niet het minste begrip hebben; zij zouden in staatkundige betrekking de Bijbelsche politiek van het oude Israël willen toepassen, en dat voegt zich met onze moderne toestanden evenmin als olie met water; in de praktijk zou dus terstond hun geheele onbruikbaarheid aan het licht komen; waar men ook ziet, de uiterste rechterzijde levert slechts rid-

ders der droevige figuur. De Nederlandsche rechtzinnigen zijn buitendien lieden van een eigenaardig gehalte, zij zijn in de praktijk voor het beginsel van scheiding van Kerk en Staat; zoo ingenomen als zij zijn met de allerrechtzinnigste prediking van dominé, zoo zeer zouden zij het in hem afkeuren dat hij zich bemoeit met staatszaken; zij eischen de Kerk, de zuiverst rechtzinnige, maar zijn buiten die Kerk meerendeels kinderen der 19de eeuw, met het zuurdeesem van den modernen Staat doortrokken. Zelfs in de schoolquaestie, wel beschouwd een zeer teeder punt voor de rechtzinnigen, hebben de orthodoxe leiders weinig succes behaald en hun agitatie en hun drijven staat in grillige tegenstelling met het resultaat, dat zij hebben verkregen; de Catechismus moge goed zijn voor de Kerk, maar hij moet daar ook blijven. Niets zou inderdaad wenschelijker zijn, dan dat in een opgeschroefde beweging Dr. Abraham Kuiper of een der nieuwe dwepers, een groenen zetel veroverde en in de gelegenheid gesteld werd zijn tale Kanaans uit de Kerk naar het parlement over te brengen; hij zou zich spoedig doodgepraat en zich onmogelijk gemaakt hebben.

Wil nu de liberale partij, bestaande meerendeels uit bourgeoisie, de verlaging van den census tegenhouden, het zij zoo; maar zij wendde geen drogredenen voor; zij verklare dan in oprechtheid: wij zijn ingenomen met ons zelf, wij erkennen geen heil buiten ons, en daarom wij zijn kleverig en wij blijven. Wij voor ons denken er anders over; wij wantrouwen in de eerste plaats eene partij, die overdreven bezorgdheid aan den dag legt voor het algemeen welzijn des lands; het land zal zich zelf wel redden, en de partij die veel met het algemeen belang schermt, denkt in den regel alleen om de rol, die haar eigenbelang in het algemeen belang moet spelen.

Uitbreiding van den kring van kiezers achten wij niet alleen wenschelijk, omdat het beginsel van den constitutioneelen regeeringsvorm, de instelling van een volksvertegenwoordiging dit meêbrengt, maar ook om wat meer leven in de verkiezingen te brengen. De belangstelling in de verkiezingen wordt thans elk jaar minder; de reden hiervan ligt niet enkel in de weinige ontwikkeling van het politiek leven, maar vooral ook daarin, dat de eigenlijke verkiezingsmacht berust bij een bepaalden kring, soms bij een bepaalde club, die zich weinig anders ten doel stelt dan bij de gewone aftreding de oude leden weder te doen herkiezen; in den regel gelukt dit ook vrij gemakkelijk. Daardoor verkrijgt men steeds dezelfde vertegenwoordigers, mannen die een beroep, een bedrijf maken van het volksvertegenwoordigen; in de Kamer zijn zij gewoon geraakt aan den parlementairen sleur en brengen niets nieuws meer voort; dat afgevaardigden hun mandaat breed opvatten en hun tijd besteden om politieke quaesties, ook die voor het oogenblik niet aan de orde zijn, aan een nauwgezet en onpartijdig onderzoek te onderwerpen, is een hoogst zeldzaam verschijnsel. Nu is het dringend wenschelijk, dat, al wordt in de partijverhouding van de Kamer door

de verkiezingen niets veranderd, nieuwe mannen worden verkozen, die met nieuw bloed ook een nieuwen geest aanbrengen, mannen die in de oude parlementaire intrigues en persoonlijke veeten niet zijn betrokken en daardoor van zelf reeds vrijer en onafhankelijker zijn in hun oordeel; met den gewonen slentergeest, met het ingeslopene conventioneele moet worden gebroken, zal ooit het parlementaire leven werkelijk vruchten afwerpen. Elk leven is goed, dat met zelfbewustzijn en kracht doorleefd wordt, maar het kunstmatige, opgevijzelde conventioneele is overal geestdoodend, om 't even in welke partij het wordt aangetroffen.

Op de volksvertegenwoordigers zelven moet het een goeden indruk maken, dat zij niet langer de vertegenwoordigers zijn van een bepaalde klasse, van een zekere club, die zij dan ook op alle mogelijke wijze te vriend moeten houden, maar dat zij afgevaardigd zijn door het grootste deel der maatschappij. Intrigueeren bij de verkiezingen is bij een groot aantal kiezers uit verschillende klassen minder gemakkelijk, en geeft dus ook van die zijde eenig uitzicht op meer zelfstandige onafhankelijke keuzen.

Zal men de liberale partij ook een verwijt maken van haar houding tegenover de Zwarte Internationale? Men kan haar in zoover verontschuldigen, als zij zich ter goeder trouw laat leiden door een naar ons inzien gevaarlijke theorie, die van *laisser aller,* die der onverschilligheid ten opzichte van de kerkelijke aangelegenheden. Nederland is voor de Ultramontanen een der gezegendste landen der wereld; de geestelijkheid bezit ten gevolge van het beginsel van scheiding van Kerk en Staat de meest mogelijke vrijheid en maakt daarvan een uitstekend gebruik; de Katholieken zijn ten onzent gedwee als lammeren en laten zich leiden als schapen door de geestelijkheid; hier geen vrees, dat eenige allocutie van den Paus opspraak zal verwekken; de Protestanten beschouwen het als een kerkelijke zaak, die hen niet aangaat, en de Roomschen hebben sinds lang van alle zelfstandigheid afstand gedaan; vrijheidskreet van dezen of genen meer ontwikkelde klinkt als de stem des roependen in de woestijn en het geluid sterft spoedig weg. Uitstekend georganiseerd zooals overal elders, - de Nederlandsche volksvertegenwoordiging heeft zoo goed als elk ander parlement haar Zwarte fractie, - worden de verkiezingen geleid door de geestelijkheid, en men behoeft in overwegend Katholieke districten voortaan niet meer op de verkiezingen te wachten om te weten, wie er zal worden afgevaardigd; wat er op politiek gebied nog vrijzinnig was onder de Roomschen ziet zich genoodzaakt om van vlag te veranderen, en het is inderdaad niet te verwonderen, dat dit in een Kerk als de Roomsche, waar men van eigen bestaan moet afstand doen, zoo gemakkelijk gaat; Noordbrabant en Limburg kunnen ons eigenlijk niets meer leeren - als dat het oude vrije Nederland daar voor goed is gedood.

Onze wet op het lager onderwijs is vrijzinnig genoeg om de Ultramon-

tanen een ruim arbeidsveld te openen en de scholen voor Roomsch-Katholiek bijzonder onderwijs rijzen als uit den grond op; waar de Protestantsche clericalen klagen over verdrukking, omdat zij de concurrentie met de openbare school niet kunnen volhouden, - de Protestantsche Zwarten zijn niet alleen behoudend in de leer, maar vooral ook in de beurs, - verrijzen voor de Roomschen uitstekende gebouwen op groote schaal, een bewijs hoe krachtig de priestermacht nog is en hoeveel gewicht er wordt gehecht aan de sleutels van het hiernamaalsche hemelrijk. De uit Duitschland verdreven Jezuïeten vinden in ons land een veilig toevluchtsoord en worden met open armen ontvangen. Nu, wij hebben tegen het verblijf ten ontzent van de hoofden der Zwarte Internationale evenmin bezwaar als tegen het congres van de Roode Internationale; wij wenschen Nederlands aloude gastvrijheid geen afbreuk te doen; maar evenmin achten wij het wenschelijk, dat men een den Staat zoo vijandige partij als de Ultramontaansche zonder eenige contrôle laat voortwerken, precies zooals men op grond van het afgetrokken begrip van vrijheid een dief laat begaan, die ons huis weerloos maakt. Niet alleen dat ten onzent Regeering en volksvertegenwoordiging aan de Ultramontanen de meest onbeperkte vrijheid laten op het gebied van het bijzonder onderwijs, van het oprichten van kloosters, enz., men heeft tevens het tot gewoonte gemaakt om een aantal wetsovertredingen, wanneer zij van Roomsch-Katholieke zijde komen, door de vingers te zien; reist in Noord-brabant en Limburg b.v. rond en ge staat verbaasd over de zwakheid, die door het staatsbestuur telkens wordt aan den dag gelegd. Van waar toch in 's hemels naam, die toegefelijkheid van Regeering en volksvertegenwoordigers ten opzichte van de Ultramontanen, b.v. duidelijk in de geschiedenis van de goederen van St. Agatha? Vroeger, toen uit de Roomsche districten liberale afgevaardigden werden gezonden, was er een verklaring voor deze houding, al strekte die noch der Regeering noch der liberale partij tot eer, maar sedert alles wat uit het zuiden komt met het Zwarte wachtwoord optreedt, is die reden vervallen. Wordt de toegevendheid der Regeering veroorzaakt door de ondersteuning, die de Ultramontaansche heeren genieten in de hoogste kringen des lands, voor de volksvertegenwoordigers is dit een reden te meer om streng toe te zien. Vreemd genoeg echter moet in de Nederlandsche volksvertegenwoordiging het eerste woord nog gesproken worden over die quaestie, die naast de sociale de meest gewichtige is, de verhouding van den modernen Staat namelijk tot het Pauselijk absolutisme. De éénige punten, die de moeite waard werden geacht om een onderwerp van discussie uit te maken, waren de door de Katholieken geeischte gelijkheid bij de benoemingen, - openhartiger zou het geweest zijn er bij te voegen: zonder te letten op capaciteiten, daar bij ons het geloof alleen richtsnoer is, - en de scheiding van Staat en Kerk op financieel gebied, waartoe de Minister van Delden een billijk voorstel

deed; slechts een deel der liberale partij kon zich echter daarmee vereenigen. Men schijnt in ons parlement stilzwijgend te zijn overeengekomen om van de Zwarte quaestie te zwijgen; de gewone slaperige gang der debatten mocht ook eens verstoord worden, de werkzaamheid van de Ultramontanen schijnt het: *noli me tangere* te zijn. Eenigen tijd geleden verheugde Nederland zich in een goed-Katholieken minister van Oorlog; 't was van algemeene bekendheid dat dit niet weinig invloed uitoefende op de benoemingen; wat van de daken verkondigd werd, was echter aan de Nederlandsche volksvertegenwoordigers, naar 't scheen, onbekend. Nu mogen zulke afgevaardigden veel aanleg hebben om werkzaam te zijn voor een of anderen vredebond, als pleitbezorgers van de belangen der natie deugen zij niet.

Maar dan zou immers de strijd tusschen Roomsch en Onroomsch weder worden aangewakkerd, de kerkelijke onverdraagzaamheid bevorderd! Och kom! struisvogelgeslacht! alsof die strijd niet voortbrandde en voortbranden moet, totdat hij is beslecht, maar niet bevochten op kerkelijk gebied zooals in vroeger eeuw, maar op gewoon menschelijk gebied, dat van den modernen Staat met zijn gebiedende eischen en behoeften; tegenover de kerkelijke aanmatigingen van Rome stellen wij niet deze of gene Protestantsche dogmatiek, maar de noodzakelijkste voorwaarde van de maatschappelijke samenleving; wie die voorwaarden niet erkent, is onze vijand en wete wat hij van ons te wachten heeft; geen ouderwetsche beschuldigingen, geen conventioneele beleefdheid mag ons doen zwijgen tegenover hem, die de samenleving aantast, leeringen geeft, die het bestaande geregelde samenwerking van de maatschappelijke krachten ondermijnen. Het is genoeg dat de clericalen in de inwendige aangelegenheden hunner Kerk geheel vrij zijn; aan den Staat, niet aan hen met hun dweepzucht en hun zelfdienende goddienerij komt het toe de grenslijn te bepalen, die zij niet mogen overschrijden; hier heeft het kerkelijke zijn bepaalde grens.

Men is dikwerf gewoon Nederland te verheffen boven andere landen; men wijst op de politieke vrijheden en voorrechten, die wij ons verworven hebben, zonder omwentelingen; over het geheel blijkt dat wij die vrijheid goed kunnen dragen. Een andere vraag is, het of wij haar ook gebruiken, of zij ons een spoorslag is voor onze ontwikkeling, en het antwoord daarop kan moeilijk bevestigend luiden. Wij hebben een soort van optimisme of van zelfingenomenheid of van slaperigheid, - hoe zal ik het noemen, - dat ons voor 't minst doet stilstaan. Onze volksvertegenwoordiging blijkt tengevolge van het gemis van praktischen zin, van kleingeestig partijgescharrel, weinig tot stand te kunnen brengen; zij heeft oog noch hart voor de groote vragen van onzen tijd en doet niet éene schrede voorwaarts op het gebied van de ontwikkeling van de staatsidee. Bij de Regeering stuit men bij nader onderzoek op een aantal bureaucratische vooroordeelen en kleingeestigheden, die jaar in jaar uit voortleven. Onze wetten op het lager en middelbaar on-

derwijs zijn uitmuntend, maar in de praktijk leveren zij deels slechte resultaten; de klachten over de eenzijdige richting van het middelbaar onderwijs zijn onwederlegbaar, maar wie weet, hoe lang er ouder gewoonte nog geklaagd zal moeten worden, vóor er gewijzigd en verbeterd wordt; waarschijnlijk zoolang totdat het middelbaar onderwijs in miscrediet is gebracht om het onpraktische, realistische geslacht dat het heeft grootgebracht. Was onze hoofdstad niet jaren achtereen een toonbeeld van slechte regeling van het lager onderwijs! De onderwijzersstand beantwoordt nog lang niet aan de meest bescheiden eischen; menige onderwijzer, die een hoofd vol kennis bezit en bij het examen daarmeê prijkte, blijkt in de praktijk volstrekt niet voor zijn vak geschikt, maar zet tot in hoogen ouderdom zijn werk voort, geslachten leverend, wier oordeel niet is gevormd, die wat letters kunnen teekenen en wat cijfers zetten, maar wier begrip nog even stomp is, alsof zij niets hadden geleerd. Tegen schoolverzuim weet men geen afdoend middel, want het valsch begrip van vrijheid doet schoolplicht verwerpen. Schier overal ontdekt men lamheid, slentergeest; groote plannen, flinke besluiten behooren bij de Hollandsche besturen en vereenigingen tot de zeldzaamheden; vaak is het of het leven zich voortsleept.

Een der voornaamste oorzaken van het voortduren van dezen treurigen toestand is gebrek aan publiek leven, uitgezonderd in de koffiehuizen en bierkneipen, die met de sigarenwinkels als uit den grond verrijzen; wanneer echter een zaak van openbaar belang zal worden besproken, heeft men moeite althans zooveel personen bijeen te krijgen, dat men vooraf verzekerd is, dat er van een vergadering sprake kan zijn. Een meeting is een ongehoorde zaak, en toch kan alleen openbare behandeling van zaken van algemeen belang een eind maken aan den gewonen sleur; niet gewacht op het alvermogende officieele bestuur, maar zelf het initiatief genomen; wat baat het, of het aantal stille pruttelaars legio is. Men zou kunnen beweren, dat er in ons land geen publieke opinie bestaat, omdat zij zich schier nooit doet gelden. De plaatselijke besturen kunnen dan ook, evenals de hooge Regeering steeds in het oude sop voortvaren, want er is niemand, die hun den wind onderschept.

Waarlijk, zal Nederland niet geheel ten achter blijven en de spot worden van Europa, dan mogen wij wel eens een ernstig nieuw-jaar houden.

19 Januari '73.

NOORMAN.

Een zesdaagsch internationaal debat.
Wat er in de eerste Septemberweek van dit jaar in de Haagsche Lombardstraat voorviel door S.M.N. Calisch.

Het is waar, dat mijn recensie van dit werkje met de nachtschuit komt. Niemand denkt meer aan het congres in de Lombardstraat, en zij die belang stellen in de reuzen-vereeniging hebben alweer hun oog gericht op het congres, dat dit jaar in Zwitserland zal worden gehouden, en dat, naar de organen der Internationale beweren, zeer belangrijk zal worden.

Ik heb echter tot mijne verontschuldiging, dat ik nu nog met dit boekje voor den dag kom, een reden aantevoeren die misschien de lezers van *de Tijdspïegel* met dit artikeltje zal verzoenen. Toen de heer Calisch ging vertellen wat er al zoo in de Lombardstraat was voorgevallen, lag er over de geheime zittingen en de vermoedelijke gevolgen van de genomen besluiten nog een diepe sluier, die eerst langzamerhand is weggenomen. Het was alsof de afgevaardigden er zelf schik in hadden het publiek op een dwaalspoor te brengen, en de belangstelling in hunne personen en hunne vereeniging te vermeerderen door zich met een geheimzinnig waas te bedekken.

De schrijver van bovengenoemd boekje, die zich in de bewuste Septemberweek dagelijks te midden der internationalisten heeft bewogen, en als verslaggever van een onzer Nederlandsche dagbladen er zich met ijver op toelegde om niet slechts uitgebreide verslagen te geven van de openbare zittingen, maar ook te weten te komen wat er achter de schermen voorviel, erkent zelf die moeilijkheid. Het was hem b.v. niet mogelijk met zekerheid te constateeren of de vervorming der Internationale tot eene politieke associatie was aangenomen of verworpen.

Terwijl de eene afgevaardigde hem verzekerde dat de aanneming een fait accompli was, beweerden anderen juist het tegendeel.

Waarom op dit punt openbaarheid werd geschuwd is niet moeilijk te gissen. De aanhangers van deze beruchte vereeniging weten zeer goed, dat het gevaarlijk is de revolutie openlijk tot leuze te verheffen, en dat tal van volgelingen zich terugtrekken als zij zien dat de éénige emancipatie van den vierden stand gezocht wordt in geweld en òmverwerping van het bestaande.

Op den duur was echter geheimhouding niet vol te houden. Dat er bij alle zittingen journalisten aanwezig waren, die expres leden der

Internationale waren geworden om tot in de kleinste bijzonderheden op de hoogte te komen, was alleen reeds voldoende om ook over de meest kritieke beslissingen meer licht te doen opgaan.

Onder de dagbladen zijn het voornamelijk de *Volksstaat*, de *Germania* en *Le Français*, die verschillende punten nader hebben opgehelderd. Ook zijn eenigen tijd na het congres verschillende documenten publiek gemaakt, die voor het goed verstand der zaak niet onbelangrijk zijn. De meest volledige beschrijving van de hoofdmomenten van het congres vindt men in het dezer dagen te Berlijn onder den titel 'Der moderne Socialismus' uitgegeven werk van Dr. Jäger.

De voornaamste grieve, die ik derhalve tegen het werkje van den heer Calisch heb, kan den schrijver niet worden aangerekend. Hetgeen hij ons aangaande het congres meedeelt is niet geheel volledig, en niet in alle opzichten even nauwkeurig, maar ik voeg er terstond bij, dat hij met de hem ten dienste staande bronnen en bij den korten tijd, die hij aan de samenstelling kon besteden, zich al bijzonder verdienstelijk van zijn taak heeft gekweten. Zijn stijl is vloeiend en hij weet zelfs de meest nietige bijzonderheden in zoo'n vorm intekleeden, dat de lezer ook daar, waar hij weinig nieuws vindt, toch niet onvoldaan het geschriftje terzijde legt. Daarbij heeft de schrijver de niet te versmaden gave om alles, wat hij zelf gezien, gehoord of ondervonden heeft, zijne lezers in zóo sprekende trekken voor de oogen te tooveren, dat zij, zonder het zelf te weten, zich geheel in die toestanden verplaatsen, en zich aangetrokken gevoelen om met den auteur meetegaan.

Die gedeelten van zijn boekje, waar hij een beschrijving geeft van de zaal in de Lombardstraat en van de omgeving der internationalisten, waar hij de incidenten van de onstuimige avondzitting beschrijft, of waar hij eenige der voornaamste afgevaardigden met enkele pennetrekken portretteert, zijn dan ook zeker niet de minst verdienstelijke.

Als ik mij derhalve thans verder bepaal tot het aanwijzen van enkele leemten in het werkje, dan doe ik dat niet om te veroordeelen, maar omdat eenig meerder licht aangaande de resultaten van het September-congres misschien aan velen niet onwelkom zal zijn. De Nederlandsche dagbladpers heeft gedurende de dagen, dat de vergaderingen werden gehouden, tal van kolommen aan het congres gewijd, maar nauwelijks waren de vreemdelingen weer naar hunne haardsteden teruggekeerd, of er werd bijna in geen enkele courant meer van de Internationale gerept. Het is mogelijk dat de courantenlezers in die eerste week van September zooveel van de Internationale onder de oogen hebben gehad, dat zij op nalezingen niet meer gesteld waren, maar het komt mij toch voor dat het courantenlezend publiek er nu toch wel wat heel schraal is afgekomen. Wat sints September van de Internationale is bekend geworden is van oneindig meer gewicht dan wat op de openbare zittingen is gesproken.

De openbare zittingen waren afleiders, geschikt om de goede menigte zand in de oogen te strooien, en noodzakelijk om althans den schijn te vermijden, dat de Internationale in een geheim genootschap zou zijn overgegaan. Wat voor de vereeniging en voor het algemeen van eenige beteekenis was, werd afgehandeld achter de schermen, en de verklaring, eenigen tijd later door burger Van der Hout op een meeting in dezelfde Lombardstraat afgelegd, dat er slechts geheime zittingen zouden gehouden zijn in het belang eener geregelde afdoening van zaken, is ook daarom niet aannemelijk, omdat zelfs over schijnbaar vrij onbelangrijke incidenteele quaesties de beslissing werd aangehouden tot de geheime zitting. Voor een geregelde afdoening der zaken was juist volledige openbaarheid hoogst wenschelijk geweest, want in openbare vergaderingen zouden misschien de hartstochten minder hevig in werking zijn gekomen, dan nu volgens ooggetuigen achter de schermen het geval was.

Reeds de eerste geheime zitting der congresleden was niet onbelangrijk. In die zitting moesten de geloofsbrieven der verschillende afgevaardigden worden onderzocht, en de ingewijden wisten vooraf, dat over de toelating van sommige leden een lange strijd zou worden gestreden. Men wist dat twee partijen, de autocratische en de foederalistische, de partij van Marx en de partij van Bakounine zich scherp tegen elkander over zouden plaatsen en dat de volgelingen van Marx de partij van Bakounine op het congres zooveel mogelijk zouden trachten te verzwakken door de geloofsbrieven van tegenstanders af te keuren, als daartoe maar eenigzins termen waren.

Bij de stemming over de commissie tot onderzoek der geloofsbrieven was het reeds duidelijk, wie van de partijen in die dagen de overwinning zoude behalen. De Bakouninisten konden er geen enkel kandidaat door krijgen en waren dus bepaaldelijk in de minderheid. Maar al was Bakounine hier in de minderheid, aan verdediging en krachtige verdediging ontbrak het hem niet. Zijn vriend Guillaume verweet Marx reeds op de eerste zitting, dat hij het congres expres in den Haag had belegd om het de Bakouninisten onmogelijk te maken in grooten getale op te komen. Bijgestaan door zijnen mede-afgevaardigde uit de Jura, den heer Schwitzguébel, trachtte hij te betoogen dat de meerderheid op dit congres ook daarom geen recht had veranderingen in de statuten te brengen, omdat zij kunstmatig was samengesteld.

Dat Carel Marx, zooals de heer Calisch beweert, moeite zou gedaan hebben om ook de geloofsbrieven van bovengenoemde jurasche afgevaardigden te doen afkeuren, is ons niet gebleken en ook niet waarschijnlijk. Hoewel reeds sints geruimen tijd Marx en Bakounine geslagen vijanden zijn en de jurasche foederatie, door Bakounine geinspireerd, zich om de besluiten van den algemeenen raad weinig bekommert, is het echter zelfs thans nog niet tot een bepaalde uitsluiting der foederatie gekomen, en de foederatie had dus nog alle recht zich op het te houden congres te laten vertegenwoordigen. In gezelschap van Guillaume en Schwitzguébel

bevond zich echter nog een derde, een Italiaan, die zoo overtuigd was dat hij niet zou worden toegelaten, dat hij terstond als gewoon toeschouwer onder de gewone leden der Internationale plaats nam. Deze derde was een zekere Cafiero, een aanhanger van Bakounine, die in Augustus 1872 te Rimini een congres had gepresideerd, waarop besloten werd om met den algemeenen raad geen verdere relaties te onderhouden.

De aanval van Marx en de zijnen bij het onderzoek der geloofsbrieven was echter voornamelijk gericht tegen de Spaansche tegenstanders op grond dat de foederatie, die hen had afgezonden, geen recht had een stem uit te brengen. De oude Spaansche foederatie had zich niet alleen openlijk verklaard voor Bakounine, maar ook de verschuldigde gelden niet meer aan den algemeenen raad uitbetaald, en nu werd beweerd, dat zij daardoor het recht had verloren zich te laten vertegenwoordigen.

De heeren Morago c.s. lieten zich echter niet zoo gemakkelijk afschepen. Zij verklaarden, dat zij hun geheim bondgenootschap met Bakounine zouden opgeven en betaalden op staanden voet wat de foederatie met circa 30,000 leden aan de algemeene kas schuldig was. Daarna werd tegen de aanneming der Spanjaarden verder geen bedenking gemaakt.

Minder gelukkig waren sommige Amerikaansche afgevaardigden. Noch de 2de, noch de 12de sectie mocht haar vertegenwoordiger behouden.

De heer C. schijnt te meenen, dat deze secties beide om dezelfde reden werden uitgesloten, maar dit was niet het geval. De 2de sectie werd verbannen, omdat ook de Amerikaansche foederatie haar reeds uitgestooten had wegens schending der algemeene statuten der Internationale; de 12de sectie, welke sectie onlangs een vrouw candidaat heeft gesteld voor president der unie, werd geweerd omdat zij zich niet geheel wilde afscheiden van de bourgeoisie, en haar hoofddoel wilde maken van de invoering der zoogenaamde ‘vrije liefde.’

Behalve bovengenoemden werden nog de afgevaardigde van de sectie te Marseille en de afgevaardigde van de Geneefsche sectie ‘de la propagande revolutionaire’ de heer Joukowski afgewezen.

De beraadslagingen over de geloofsbrieven duurden zeer lang. Eerst in den laten avond van 4 September was men er mee gereed; er waren afgevaardigden, die tot verdediging van hun volmacht een speech van een paar uur hielden. Bij vroegere congressen werden de beraadslagingen over de geloofsbrieven steeds in het openbaar gehouden; dat men thans ook deze werkzaamheden in de binnenkameren afdeed, moet zeker worden toegeschreven aan vrees voor de veiligheid der commune-mannen.

Toen na het onderzoek der geloofsbrieven en de samenstelling van het bureau den 5^{den} September de eerste openbare vergadering werd gehouden, wisten de ingewijden vrij wel welke positie de partijen bij de stembus zouden innemen.

De meerderheid voor Marx bestond uit Franschen, Duitschers, Amerikanen, Polen, Denen, Ieren, Oostenrijkers, Hongaren, Portugezen en Australiërs, de meerderheid voor Bakounine uit afgevaardigden uit de Jura, uit België, uit Spanje en uit Nederland, terwijl zich nog een Franschman en een Amerikaan bij hen aansloten. De meerderheid kon beslissen over 30-40 stemmen, de minderheid over 15-20.

De quaesties, die aan de orde waren gesteld, waren weinig geschikt om de Marxianen en Bakouninisten weder met elkaar te verzoenen. Dat lag dan ook geenszins in de bedoeling; op dit congres zou worden uitgemaakt of de beginselen, tot nog toe op inspiratie van Marx in de vereeniging gevolgd, zouden blijven triumfeeren dan wel of de aanhang van Bakounine het roer in handen zou krijgen.

De volgelingen van Bakounine willen òf geen álgemeene raad òf een raad, die slechts dient voor correspondentie-bureau. Zij zijn tegenstanders van elke centralisatie van macht en willen dat iedere sectie zich vrij naar eigen goedvinden zal kunnen inrichten en werken, en dat de verschillende secties slechts foederatief verbonden zullen zijn. Zij willen verder de bestaande politieke macht wel omverwerpen, maar niet voor zich zelf, d.w.z. niet voor de werklieden, veroveren. Zij beweren dat, zoodra de werklieden naar regeermacht streven en het roer van den Staat in handen krijgen, de macht slechts zal worden verplaatst en het kwaad niet in zijn hartader aangetast; daarom willen zij alleen arbeiders- geen politieke organisaties. Voor geweld deinzen zij evenmin terug als de volgelingen van Marx, maar het geweld is hun alleen een middel om af te breken, niet om op te bouwen.

Om aan die spanning tusschen de partijen in de vereeniging een einde te maken, zou het Haagsche congres uitspraak doen over de bevoegdheid van den algemeenen raad in de te volgen politiek, en zoo noodig de statuten op die punten wijzigen.

De beslissing aangaande den algemeenen raad werd niet geheim gehouden. Wel hadden de stemmingen in geheime zittingen plaats, maar in de daarop volgende openbare vergadering deelde de voorzitter mede welke wijzigingen in de statuten der vereeniging ten opzichte van de bevoegdheid van den algemeenen raad waren aangenomen. Die wijzigingen, waarbij de bevoegdheid van den raad nog aanmerkelijk werd uitgebreid, en een einde werd gemaakt aan den twijfel, die op dit punt in den boezem der vereeniging bestond, zijn te vinden in het boekje van den heer Calisch pag. 45.

Voor uitbreiding van de macht van den algemeenen raad werd een aanzienlijke meerderheid verkregen. Meer moeite kostte het echter Karel Marx den zetel der Internationale van Londen naar New-York overgebracht te krijgen. De heer C. betwijfelt nog of Marx wel met die verplaatsing is ingenomen, maar voor dien twijfel bestaat niet de minste grond. Wel werd het voorstel niet door Marx zelf, doch door zijn vriend Engels gedaan, maar hij behoorde tot de krachtigste verdedigers

van het plan. Reeds voordat het congres bijeen was had zich de vader der Internationale zeer gunstig over een verplaatsing van den hoofdzetel naar de nieuwe wereld uitgelaten.

Oppervlakkig beschouwd kan het eenige verwondering baren dat men den zetel verplaatst heeft naar een land, waar het proletariaat nog het minst wortel heeft geschoten en waar de Internationale door den werkenden stand met minachting wordt begroet, maar misschien is die verplaatsing toch niet zoo heel impolitiek geweest. Marx gevoelde, dat hij op den duur den strijd tegen de partijen in den algemeenen raad, die een anderen weg op wilden dan hij zelf, niet zou kunnen volhouden. Vooreerst maakten de Blanquisten en de naar Engeland gewekene commune-mannen het hem erg lastig. Deze schermden steeds met revolutionaire phrasen, en wilden steeds de vereeniging in gevaar brengen door samenzweeringen op touw te zetten. Nog meer ergernis had Marx van de in Engeland zoo machtige leiders der trades-unions, die te praktisch zijn om idealen van volksheerschappij na te jagen. Hoezeer Marx op deze laatsten gebeten is blijkt o.a. daaruit dat hij, naar de *Volksstaat* beweert, op eene geheime zitting van het congres gezegd heeft: 'Het is een schande tot de leiders der Engelsche werklieden te behooren, want zij zijn bijna allen aan Charles Dilke en Gladstone verkocht.'

Het doel der verplaatsing schijnt voornamelijk geweest te zijn te voorkomen, dat deze beide partijen de macht in handen kregen. Daarbij kwam dat Marx reeds meermalen zijn verlangen had te kennen gegeven om zich terug te trekken en zich geheel aan zijne economische studiën te wijden. Zoolang de raad in Londen bleef zag hij zeer goed in dat daarvan niets zou komen. Aan New York schijnt boven andere steden de voorkeur te zijn gegeven, omdat men zich daar het meest veilig achtte en de Internationale zoo mogelijk in de schatting der wereld nog internationaler zou worden, als zij haar zetel in de nieuwe wereld had.

Juist onder de grootste voorstanders van de uitbreiding van de bevoegdheid van den algemeenen raad bevonden zich echter de grootste tegenstanders van de verplaatsing.

Ook de Duitschers waren meest voor het behoud van den zetel te Londen. De verplaatsing naar New York ging er dan ook slechts door met 3 stemmen meerderheid.

Verreweg de woeligste geheime zitting schijnt geweest te zijn de zitting, waarin over de politieke quaestie werd gediscussiërd.

Het was hier dan ook te doen om een beginsel van het hoogste belang. Onthouding van politiek, geen deelneming aan de stembus, was de leuze der afgevaardigden uit de Jura, uit Spanje en Italië; verovering der politieke macht was daarentegen de leuze der overgroote meerderheid van Franschen, Duitschers, Engelschen, Denen en ook van de Hollanders.

De beruchte Vaillant had verbazend veel succes van zijn rede, waarin hij betoogde dat de Internationale alleen door middel van de politiek haar doel kon bereiken.

Het proletariaat, zeide hij, moet zich geheel van de meer gegoede klassen afscheiden; het eenige aanrakingspunt moet de strijd zijn. Zoo heeft ook de algemeene raad het begrepen door bij herhaling te beslissen dat iedere vereeniging, die de strijd alleen wil overbrengen op economisch terrein, en met phrasen in plaats van met het zwaard wil vechten, in haar plichten te kort schiet. Hij wees verder op het goede voorbeeld dat de commune had gegeven, die daarom overal zooveel bijval had gevonden; hij wilde dat deze wijze van strijd voeren overal zou worden nagevolgd en in de statuten der Internationale opgenomen.

De motie, die ten slotte met groote meerderheid werd aangenomen, is van den volgenden inhoud:

'In den strijd tegen de nauw verbondene macht der gegoede klassen moet het proletariaat als klasse optreden en zich organiseeren tot een afzonderlijke politieke partij, die vijandig staat tegenover alle andere partijen, die met de meergegoede klassen heulen. Deze organisatie van het proletariaat tot politieke partij is noodzakelijk, zal men zeker zijn van de triumf der sociale revolutie en van het hoogste doel der revolutie de opheffing der klassen.

De aaneensluiting van arbeidskrachten, zoo als die reeds op economisch terrein is tot stand gekomen, moet eveneens dienstbaar gemaakt worden om het proletariaat te ondersteunen in zijn strijd tegen de politieke macht van zijn vijanden en verdrukkers. - De wereldsche grooten en de heeren van het kapitaal zullen zich steeds van hun politieke macht bedienen om hun monopolie op economisch gebied te handhaven en om den arbeid te onderdrukken. Het veroveren der politieke macht is derhalve de eerste plicht van het proletariaat.'

De aangenomen motie werd tot wetsbepaling verheven om alle onzekerheid op dit punt weg te nemen.

De beginselen van Bakounine en zijne volgelingen waren derhalve gevonnisd, maar Carel Marx wilde dat ook de persoon van zijn tegenstander zou gevonnisd worden. Reeds bij het begin van het congres was er een commissie benoemd om naar de handelingen van Bakounine c.s. een onderzoek in te stellen en daar over rapport uit te brengen.

Dat rapport werd in de laatste geheime zitting uitgebracht; er werd in betoogd dat Bakounine's streven geweest was een geheim genootschap te vormen in strijd met de statuten der Internationale. De conclusie luidde om Bakounine, Guillaume en nog eenige anderen van hun lidmaatschap der Internationale vervallen te verklaren.

Al hun tegenstribbelen mocht niet baten; de meerderheid sloot hen uit.

Het Haagsche congres heeft derhalve over hoogst gewichtige beginselen een beslissing genomen, maar juist daardoor ook groote verdeeld-

heid doen ontstaan, of liever de klove, die reeds tusschen verschillende partijen in de Internationale bestond, grooter gemaakt.

De minderheid meende op staanden voet tegen de genomen besluiten te moeten protesteeren. Zij beweerde dat die besluiten in strijd waren met de beginselen, aangenomen door de werklieden door haar vertegenwoordigd, en dat zij daarom aan de verschillende secties zou voorstellen wel met den algemeenen raad te blijven correspondeeren, maar om solidair haar autonomie te handhaven, zoodra de algemeene raad zich zou willen bemoeien met de huishoudelijke zaken eener foederatie. Verder verklaarde de minderheid alle foederaties en secties te zullen uitnoodigen om meê te werken ten einde op het volgende congres het beginsel der foederatieve autonomie te doen zegevieren.

Deze verklaring was onderteekend door Allerini, Farga, Pelicer, Morago, Marcelan, Guillaume, Schwitzguébel, Gerhard, Victor Dave, Sauve, Brismée, Coenen, Flase, Herman, Splingard, van den Abeele en Eberhard.

De verslagene Bakouninisten hebben het daarbij niet gelaten; zij zijn reeds een week na den afloop van het Haagsche congres te St. Imier vergaderd geweest om de te volgen gedragslijn vasttestellen, en de besluiten van het Haagsche congres van nul en geener waarde te verklaren. Het congres te St. Imier ging zelfs zoover, dat het in beginsel aan alle congressen het recht van wetgeving ontzegde; een congres heeft naar de meening der aldaar vergaderde afgevaardigden geen andere roeping dan de wenschen, behoeften en denkbeelden van de werklieden der verschillende sectien zooveel mogelijk met elkaar in overeenstemming te brengen.

Wat daarvan verder het gevolg zal zijn is nog niet bekend. De *Volksstaat* voorspelde dat de algemeene raad, gebruik makende van de hem verleende macht, terstond al de secties, die zich te St. Imier hebben laten vertegenwoordigen, zou schorsen, maar tot nog toe is dit niet geschied. De algemeene raad heeft, na kennis genomen te hebben van de te St. Imier genomen besluiten, terstond een comité benoemd om de zaak te onderzoeken en voorstellen te doen. Op voorstel van dat comité heeft de raad de besluiten van het Jura-congres nietig verklaard en het comité van de Jura-foederatie uitgenoodigd een buitengewoon congres bijeen te roepen tot herroeping van voornoemde besluiten. De meerderheid der sectien van den Jura-bond heeft zich verklaard vóor de besluiten van St. Imier, zoodat schorsing binnen kort kan verwacht worden.

De Nederlandsche foederatie zal eerstdaags beslissen, bij wie zij zich zal aansluiten.

Maar de Bakouninisten zijn niet de eenigen, die van het Haagsche congres in hoogst ontevredene stemming huiswaarts zijn gekeerd.

Zooals bekend is zijn sommige afgevaardigden, waaronder ook de president Ranvier, vertrokken voordat het congres was afgeloopen. Men

wist niet wat als oorzaak van dat onverwachte vertrek moest worden aangemerkt, want, die op een afstand stond, kon niet anders denken of de genomen besluiten waren geheel in den geest van Ranvier en zijn vrienden.

Toch bleek het reeds schielijk dat de meest excentrieke communeleden uit verstoordheid waren heengegaan en met de Internationale wilden breken. Zij gingen naar Londen en schreven van daar aan den algemeenen raad een brief, waarin zij verklaarden dat zij niet bij de Internationale konden blijven, omdat de vereeniging niet was, wat zij zoo gaarne zouden wenschen, nl. een krachtige hefboom tot in het leven roepen van revolutie. Die brief, onderteekend door Ranvier, A. Arnaud, F. Cournet, Marguerite, Const. Martin, en Ed. Vaillant was in zeer hartstochtelijke bewoordingen opgesteld.

Over het congres zelf laten zij zich in hun schrijven in zeer ongunstige bewoordingen uit. Het was met het congres treurig gesteld, zeggen zij; met allerlei kibbelarijen, persoonlijke voorvallen en intrigues werd de helft van den tijd te zoek gebracht. Men gevoelde dat men zich anders voordeed dan men werkelijk was, en het kwam slechts van de lichtgeloovigheid van het publiek dat het niet merkte wat vleesch er in de kuip was. Het publiek hield de Internationale voor almachtig, omdat het haar voor de vertegenwoordiger der revolutie hield.

De eigenlijke grieven, waarom zij zich terugtrokken, zijn van verschillenden aard.

Als eerste grief geven zij op dat men hunne voorstellen en resoluties, betrekking hebbende op de revolutionaire macht van het proletariaat, dood had gezwegen door ze in handen te stellen van een commissie, die later niets meer van zich liet hooren. Zij hadden nl. voorgesteld dat den algemeenen raad zoude worden opgedragen den strijd tegen de rijken te organiseeren op de wijze van de commune, welk voorstel behendig in de doos werd gestopt.

Hun tweede grief was dat men niet had willen toestemmen de contributie te verhoogen ten einde een grootere macht te kunnen ontwikkelen.

De derde grief dat de algemeene raad, door het congres benoemd, niet revolutionair en socialistisch genoeg was samengesteld en de vierde grief eindelijk: de overplaatsing van den algemeenen raad van Londen naar New-York.

‘De algemeene raad moest, zeggen zij, te Londen zijn in het centrum der beweging. Maar die lafaards, die bang waren voor de overmacht van de Fransche commune-elementen in een raad, die te Londen zijn zetel had, dachten er anders over, en daarom hebben zij het congres naar Amerika gezonden. Uit vrees voor de commune heeft de Internationale de hand aan zich zelve geslagen. Hare vrienden hebben haar gewaarschuwd, zij hebben gezegd dat het een dollemansidee was om in een tijd, waarop in Europa het terrein voor den strijd is, en waarop in Frankrijk, Oostenrijk, Engeland, Spanje en Duitschland de troepen

aan het vechten zijn, den generalen staf, die met de algemeene leiding belast is, naar Amerika over te brengen; naar Amerika, het middel punt van den sectegeest, de verzamelplaats van de zwendelarij, naar een volk, dat het minst van alle volken rijp is voor het socialisme. De Internationale heeft, toen zij opgeroepen werd om te handelen, geweigerd haar plicht te doen. Zij ontweek de revolutie en vluchtte naar Amerika. Door van het terrein, waar de strijd moest plaats hebben, te deserteeren, erkende de Internationale haar onmacht, en vernederde zich in de oogen van allen, die in haar de drijfkracht der revolutie meenden te ontdekken.'

De Internationale is derhalve zeer verzwakt. De beide uiterste partijen zijn haar afvallig geworden; noch de Bakouninisten, die onthouding van politiek prediken, noch de Blanquisten, die niets willen als politiek en revolutie, konden zich op den duur in de Internationale te huis gevoelen.

Zal de vereeniging, van die hulptroepen verstoken, evenwel bestaan kunnen blijven, ja misschien zelfs een nieuwe krachtige kern vormen?

De tijd zal het moeten leeren. In elk geval zal het jaren moeten duren voordat zij zich van de bekomen verliezen zal kunnen herstellen.

De algemeene raad, die zich te New-York heeft geconstitueerd, bestaat thans uit de heeren F.J. Bertrand, F.R. Bolte, G. Carl, S. Dereuve, Fornaccieri, S. Kavanagh, Laurel, Levièle, F.A. Sorge, C. Speijer, en St. Clair, en heeft zijn werk aanvaard met de uitvaardiging van een uitgebreid rapport, dat in de *Volksstaat* n°. 92 is opgenomen.

Van zeer vredelievenden aard is dat rapport niet. Gij hebt slechts de keus, zeggen zij tot de arbeiders, om u *of* geheel te onderwerpen, te bukken onder het juk der moderne maatschappij en u te laten gebruiken als slaven, met het zekere vooruitzicht bij slot van rekening van armoede en ellende wegtekwijnen, *of* strijd te voeren, strijd niet slechts tegen enkele meer bevoorrechte klassen, maar tegen het geheele gebouw zelf, tegen de geheele moderne maatschappij.

Laat ik eindigen met den wensch uittespreken, dat deze vereeniging, die het woord onverzoenlijke strijd in haar banier heeft geschreven, tengevolge van den strijd in eigen boezem in duigen moge vallen, voordat zij hare legertroepen tegen onze tegenwoordige maatschappij heeft bijeenverzameld.

'*s-Hage*, 25 Januari 1873.

H.G.B.

Mengelwerk.

Een ‘stem des roependen,’..... in de woestijn?

Ik heb eene uitvinding gedaan! Eene ontdekking zou 't ook kunnen heeten, maar hoe gij het noemen wilt doet niets tot de zaak. Ik zou er geld mee kunnen winnen, veel geld misschien, als ik haar bij inschrijving verkocht, of door een actienmaatschappij liet exploiteren. Maar het geld, dat slijk der aarde, wat is het in vergelijking van de onsterfelijke eer, die mijn deel zal zijn zoodra ik mijne denkbeelden geheel belangeloos wereldkundig heb gemaakt, wat in vergelijking van het zalig bewustzijn, dat in mij leven zal zoodra ik deze regels maar gedrukt zie, van een weldoener te zijn geworden voor het Nederlandsche volk, ja voor de geheele beschaafde menschheid. Ik ga namelijk hier, zoo aanstonds, die ontdekking beschrijven.

Neen, waarde lezeres, neen, sla dit artikel nu niet over! Ik durf u uitnoodigen, aanraden zelfs, om voort te lezen. Er komt in mijne beschrijving niets van hefboomen of windassen voor, niets van drukking der lucht of spanning van stoom, geen enkel van die woorden waarvan alle dames meer of min openlijk een afschuw hebben, uitgezonderd alleen enkele zeer buitengewone en de zeer weinige meisjes in ons land, die een vijfjarigen cursus aan eene middelbare meisjesschool achter zich zien. Och neen, als 't dor of droog of vervelend is om te lezen, wat ik nu schrijven ga, 't zal dáárvan niet komen.

Bovendien, ik behoef slechts te zeggen hoe ik tot mijne ontdekking kwam, om mij van de symphatie mijner lezeressen geheel te verzekeren. Of geeft het u niet dadelijk een voor mij gunstig denkbeeld van de zaak, als ik u verzeker, dat zij de vrucht is niet van een zoeken en peinzen naar en om iets, dat mijne eerzucht zou kunnen bevredigen, door mijn naam te doen schitteren; maar wel van een zielsdrang om te gemoet te komen aan althans een klein deel van de bezwaren, om althans een deel van de ellende weg te nemen, waaronder de menschheid gebukt gaat op deze katijvige aarde?

Bezwaren en ellende, ja zeker! Wie deze uitdrukkingen misschien wat sterk zou kunnen vinden, zoeke een twintigtal of meer, hoe meer

hoe liever, jongens en meisjes uit den ‘beschaafden stand,’ van tien tot vijftien jaren bijeen, plaatse deze in rij en gelid en late ze hoofd voor hoofd zeggen hoeveel pleizier zij hebben in 't aanleeren van vreemde talen. Let wel, niet of ze 't pleizierig vinden om een of meer daarvan te *kennen,* dáárop zouden de meesten wel ja zeggen, al was 't alleen om de *chique;* maar of ze in 't leeren zelf, afgescheiden van het doel, nog al pret hebben. Nu, ik behoef 't u niet te zeggen wat antwoorden er komen zullen; uit uw eigen jeugd herinnert ge u nog wel wat een heerlijkheid die thema's waren en met hoe bijster groot gemak gij alles onthouden en uit elkander houden kondet, bij het aanleeren van twee of drie vreemde talen met en bij de grammatika van uw eigen moedertaal:

‘Alles durcheinander
Wie Mausendreck und Koriander.’

Zoo als Göthe zegt. Niet waar, het *was* een ellende, en voor de braafste het meest. Dááraan nu wil ik te gemoet komen, dáárvoor wil ik iets anders in de plaats stellen, iets dat oneindig gemakkelijker is, althans onbegrijpelijk weinig inspanning kost van den geest. Wat dit is? Ja, ik begrijp 't wel, mijn voorafspraak is al veel te lang. Maar bedenk toch hoe ik te moede moet zijn, nu ik mij gereed maak om mijn geheim, mijn systeem dat zoo lang door mij is gekoesterd en gestoofd en belekt en getroeteld als mijn eenig eigendom, prijs te geven aan allen, die dit lezen willen. Maar wie A gezegd heeft, moet ook B zeggen, in 's Hemelsnaam dan maar, met een aanloopje..... rrrrrt, daar gaat het.

Gesteld uw zoontje wil, neen moet, aan 't fransch leeren beginnen. Neem dan een boek met fransche gedichten en laat het kind elken dag een of meer daarvan hardop voor u lezen, vooral luid en vlug, op de duidelijkheid en de juiste uitspraak kan men, vooral in 't eerst, zoo heel nauw niet zien. Is hij deze meester geworden, dan maar weer andere, met wat moeijelijker woorden er in, en eindelijk zulke, waar schrikkelijk lange, hardklinkende koppelwoorden en woordverbindingen in 't rythmus zijn te pas gebragt. Regt dienstige verzen voor zulke ‘vergevorderden’ zijn thans nog moeijelijk te vinden; maar geduld: als 't systeem gevolgd wordt - en wie kan daaraan twijfelen - zullen de poëten wel zorgen dat ze er komen en dan hoe meer men ze hoort ‘voordragen,’ hoe mooijer men ze zal vinden.

En als nu de leerling, na al die mond- en tonggymnastiek, zoover gevorderd is, dat hij de moeijelijkste woordenreeksen met vlugheid en gemak, zonder eenig haperen uit den mond kan laten stroomen, Wat dan?

Wel nu, dan kent hij fransch, in de perfektie, hoor!

Neen maar, had ik 't niet gedacht, gij schudt het hoofd en meent dat dit geen ernst kan zijn. Zóó moeijelijk is het om iets nieuws, iets dat van den gewoonlijk gevolgden gang afwijkt, ingang te doen vinden, al is 't ook nog zoo dienstig en verdienstelijk!

Ik zeg 't u nog eens: als uw zoontje, als uw zoon, want in *enkele* jaren kan hij het, met de meest ‘noeste vlijt’ zoover niet brengen, als uw zoon zóó ver gekomen is, dan kent hij fransch, althans ruim zoo goed als iemand, die geen taalmeester wil worden, er maar aan behoeft te denken. Voor de meest ‘beschaafde opvoeding’ kent hij er ruim genoeg van. Hij zal al heel spoedig met blijkbare animo en met niet minder zelfbehagen het gecadenceerde van die verzen duidelijk voelen en dit zoowel als de rijmen duidelijk doen uitkomen. En wat wilt ge dan meer?

Och kom, murmel nu niet over: er geen tittel of jota van verstaan, er niets ter wereld van begrijpen, en zoo meer! Verstaan en begrijpen, laat ik het u maar in eens zeggen, behoort ganschelijk niet in 't systeem. Dat zou moeite en inspanning kosten en waartoe?

Wat nu, spreekt ge nog van ‘onzin’ en ‘wegwerpen van tijd en geld’?

Komaan, dan, al doe ik het ook ongaarne omdat de glans der nieuwheid van mijn systeem daardoor eenigzins aan 't tanen raakt, de waarde daarvan zal er des te overtuigender door uitkomen, en dus kom ik met mijn ‘afdoener’, met mijn beslissend argument voor den dag.

Gij veroordeelt dan mijn stelsel ten eenemale, niet waar? Gij zegt dat wat ik onder dien naam aanbeveel, van het leeren eener taal ongeveer net zoo veel heeft als schoon water van krachtige soep of als onzinnige wartaal van eene gezonde redenering! Opperbest, hoe sterker bewoordingen gij kiest om uw gevoelen uit te drukken, des te liever is 't mij.

Want wat zoudt gij zeggen indien ik u bewees dat ditzelfde, door u zóó geminachte stelsel, door ons allen, hier en overal, gevolgd werd en wordt, dat men - ‘men’ wil hier alligt zeggen: gij ook - sedert jaren, sedert meer dan eene eeuw misschien, een met de mijne volkomen gelijksoortige manier van aanleeren en onderwijzen toepast op een met de talen zeer verwant terrein van beschaving en ontwikkeling, ja dat ‘men’ met de vruchten van die methode over 't algemeen zeer is ingenomen.

Betwijfelt gij ook dit? Och, ik bid u, lees dan even de weinige regels na, waarin ik boven beschreef wat ik tot nog toe - men begrijpt nu ten volle met hoeveel ernst - mijn systeem noemde en vraag u zelven eens af: wat men, overal en altijd, doet en gedaan heeft om, zooals het helaas nog altijd heet: *aan de kinderen muziek te leeren.*

Niet waar, men behoeft slechts eenige woorden daarin te veranderen om eene getrouwe schets, eene afbeelding naar het leven te hebben van wat men deftiglijk noemt de thans gebruikelijke methode van muziekonderwijs. Is die even dwaas, op dezelfde wijze en om dezelfde reden dwaas, als het *hirngespinst* van taalonderwijs, dat ik boven ten beste gaf? Och, alle vergelijkingen gaan mank en deze ook: ik ben de eerste om dit te erkennen; maar toch ik kan nog niet zien dat die mankheid zoo heel erg is. Het gaat mij daarmede misschien als het een jonge dame van mijn kennis ging. Zij was geëngageerd ge-

raakt met een heer, wiens eene been véél korter was dan het andere en die dus schrikkelijk mank liep. Toen eene ‘vriendin’, die ze zamen had zien wandelen, haar met malicieuse beleefdheid vroeg: ‘maar bedrieg ik mij, is zijn gang niet wat vreemd?’ zei ze: ‘och ja, *hij tript een klein beetje.*’

Maar laat ons dit daarlaten. Of mijne vergelijking slechts ‘tript’ of hobbelend mank gaat, 't doet er weinig toe, als ge mij maar wilt toestaan om te blijven beweren dat ons tegenwoordig muziekonderwijs toch ook armzalig is.

Immers wat is het? In negen en negentig van de honderd gevallen niets anders dan onderwijs in 't pianospelen. Waarom, als het dan toch instrumentaal *moet* zijn, waarom dan juist op de pianoforte? Laten wij het maar ronduit zeggen: ten eerste en vooral omdat dit instrument nu eenmaal in de mode is. Daarom vooral en ook misschien omdat de ouders het studeren op de piano ‘wel akelig vinden om te hooren, maar toch lang zóó akelig niet, mijnheer, als dat gekras op een viool of violoncel of dat gepiep op een fluit of klarinet,’ getroost papa zich, al is hij overigens ook nog zoo zuinig, een tienmaal grootere uitgaaf dan hij anders zou behoeven te doen, en getroosten zich allen de schrikkelijke last aan de bijna volkomen onverplaatsbaarheid van het instrument verbonden. Misschien ook omdat de leerling daarop met veel minder moeite dan op eenig ander instrument het zoover brengt dat hij ‘een klein stukje’ spelen kan, waarvan oom en tante zeggen dat het ‘heel lief is.’ Wilt ge in dit laatste de eerste oorzaak zoeken van de verwonderlijke *vogue*, die het ding overal geniet, mij is 't wel. 't Kan wel waar zijn ook.

‘Ja maar, hoor eens’ zegt misschien iemand ‘de piano is toch een prachtig, effektvol instrument, dat, goed bespeeld’.... och ja, toegestemd. Dit en nog veel meer goeds daarvan; maar slechts onder deze voorwaarde, dat ik uitdrukkelijk daarbij voegen mag: *voor onze bedorvene ooren.*

Mijnheer, zijt ge een musicus? Ik bid u, ga dan eens even met mij ter zijde, dat ik u iets in 't oor fluistere. Zie zoo, breng nu uw oor digt bij mijn mond op dat vooral niemand anders het hoore. Mijnheer, ik wou, in 't belang uwer kunst, in dat van de geheele aesthetika, *dat alle piano's van de oppervlakte der aarde werden weggevaagd, om nooit weer te verschijnen!*

Neen, zie mij zoo vreemd niet aan, ik meen 't waarlijk! En daarbij denk ik nu niet aan de pijniging voor een mensch, die gaarne opregt wil zijn en toch ook niet onbeleefd, bij het aanhooren van zoo menig geklimper. Och neen, ik wou niet slechts aan de dilettanten, maar aan de virtuosen zelfs hunne piano's ontrukken. Alles, ik zeg 't nog eens, in 't belang van de muziek en van de aesthetika in 't algemeen.

Een piano, een effektvol instrument! Vol *van welk* effekt, daarop komt het maar aan! Zal ik u dit eens zeggen? Gij musicus, als gij

bij de studie voor uwe kunst de geluidsleer niet geheel en al hebt over 't hoofd gezien, dan weet gij het wel. Maar ik ben onwillekeurig al luider en luider gaan spreken, zoodat nu zeer velen mij hooren, en deze..... kijk maar eens hoe ze mij aanstaren met de vraag: ‘wat scheelt den man’ of ‘waar drommel moet dit nu heen’ duidelijk op het gelaat geschreven!

Waar het heen moet? Stelt u eens voor - ik kan 't waarlijk niet helpen dat ik weer in een vergelijking verval - stelt u eens voor, dat een kunstenaar een sprekende automaat had vervaardigd, dien hij alles kon laten zeggen wat hij maar wilde, en die dit zoo duidelijk uitsprak dat het een lust was om te hooren; alleen maar met deze bijzonderheid, dat het onzen kunstenaar in 't hoofd was gekomen om de onderscheiding tusschen scherpe en zachte consonanten, tusschen *f* en *v*, tusschen *s* en *z* en tusschen *g* en *ch* maar over boord te gooijen. Herinnert u daarbij dat men der kunst toch zeker te veel zou vergen, door te eischen dat onze automaat op eenige andere wijze uitdrukking en afwisseling in zijne voordragt zou brengen dan door wat sneller of wat langzamer, wat luider of wat zachter te spreken. En vraag nu u zelven af wat er van komen zou, niet slechts als men onzen pop eens op den katheder plaatste, om een ‘indrukwekkende rede te houden’; maar nog meer wanneer alle Nederlanders, op zeer enkele bevoorregte na, eens Papageno's slot op den mond kregen, geen woord mogten en konden zeggen en men dus hier, vele jaren achtereen, geen ander hulpmiddel dan zulke automaten bezat, om de kinderen spreken en aan de volwassenen welsprekendheid te leeren. Dan zou het er mooi uitzien, niet waar? Dan zou onze Nederlandsche taal een fraaije toekomst te gemoet gaan. Dan zou de welsprekendheid vooral..... foei, welk een vooruitzigt!

Och, maakt u toch niet te warm, als men er maar eens sedert jaren aan gewend was, door niets anders te hooren, dan zou men dit ziellooze gedreun ook al mooi vinden. Getuige de muziek op de piano! Die is immers ook wel eens ‘zielverrukkend, wegslepend’ en wat al niet meer! En toch staat eene uitvoering daarop tot ware muziek, evenals het ellendige gezeur van onzen automaat zou staan tot eene bezielde voordragt.

Of begrijpt gij dit niet? Kom dan weder voor den draad, gij toonvormingskundige musicus van zoo even, en bevestig mijne woorden. Dat men op de piano weinig meer hulpmiddelen voor uitdrukking heeft, dan het tempo, de piano's en forto's en het hier en daar staccato spelen, terwijl op ieder instrument en eenigermate ook op de meeste blaasinstrumenten bovendien nog vele hulpmiddelen, vooral de wonderbare veranderingen in het *timbre*, in den klanktint der tonen den kundigen en gevoelvollen speler ten dienste staan, dit weet iedereen, die ooit met oplettendheid en verstand naar voordragten op zulke instrumenten heeft geluisterd. Maar er is veel meer. Hoort het, gij

allen die de muziek alleen uit de piano kent, zij het overigens ook nog zoo goed, hoort het: *D* mol is *niet* dezelfde toon als *C* kruis en zoo met alle verdere halve toonen in 't octaaf. Toch ligt er voor die beide maar één zwart toetsje, niet waar? Dit doet bij het aanslaan een toon hooren, die zoo wat tusschen beide in ligt, en die men naar willekeur voor den eenen of den anderen kan doen doorgaan. 'Och' zegt ge misschien 'wie kan tusschen beide een verschil hooren.' Maar daar hebben wij het juist, *hinc illae lacrymae*, zooals mijn oude rector graag zeide! Gelooft gij niet, dat zij het wel en zeer duidelijk zouden kunnen hooren, als 's menschen gehoor niet, reeds in een viertal geslachten achtereen, kunstmatig was verstompt door het voortdurend hooren rammelen en somwijlen spelen op dat ongelukkige ding met zijn stemming van geef-en-neem-accomodatie, met zijn 'temperatuur' waarmee de thermometer niets te maken heeft? Zoudt ge niet denken, dat wij het zelfs nu nog kunnen hooren, als onze ooren als 't ware maar daar naar bewerkt en geleid worden door het spel van een waar virtuoos op een viool of violoncel? Of waardoor anders verklaart gij het feit dat de indruk van zulk spel en van dat van den grootsten pianoforte virtuoos een zoo hemelsbreed verschil opleveren, dat de eerste ons medesleept, onze stemming kneedt en vormt naar zijn welbehagen en ons juichen of weenen doet naar zijn wil - denk maar eens aan Ole Bull, gij die hem gehoord hebt - terwijl de tweede, ja, ons met bewondering vervult voor zijne kunst of voor de stoute, of teedere of streelende gedachtengang van den componist, maar toch nooit ofte nimmer ons geheel buiten ons zelven brengt? *Dit* is, door pianospel, slechts mogelijk bij die enkelen, wier gevoel en muziekkennis onder 't hooren aanvullen wat aan 't instrument ontbreekt, terwijl hun gehoor als dat van alle anderen, voor die gebreken verstompt is. Zei ik zoo even dat de piano's moesten verdwijnen van de oppervlakte der aarde? Welnu, dan heb ik bij nader inzien op dit mijn eigen voorstel een amendement: één daarvan moest bewaard worden in een museum. En na vijftig jaar moest een thans *salve honore et stipendio* op non activiteit gestelde virtuoos zich nog eens daarop laten hooren, om het niet meer met muzikaal vergiftigde ooren behebte, dan levende geslacht eens een denkbeeld te geven van de muzikale barbaarschheid der voorouders, die zulk getjingel verrukkelijk mooi vonden!

Voorts wil ik liever van de piano nu maar zwijgen, om 't vrouwelijk Nederland niet aan den hals te krijgen, zeg ik, met een kleine variante, de Genestet na. Niet omdat ik dit op zich zelf zoo ijsselijk zou vinden! Och neen, als de dames er haar tijd maar voor wilden nemen en malkander niet verdringen, *queue* maken bij voorbeeld, alles met orde en bedaardheid, dan zou ik dit nog niet voor zoo'n erge straf of bezoeking houden. Maar vooral omdat mijn geheele philippika tegen de piano toch eigenlijk niets anders was dan een *hors d'oeuvre.* Ik *ben* begonnen met toe te geven dat *voor onze ooren* de piano een

prachtig instrument is, en voeg daar thans bij dat wanneer ik van ‘onze’ spreek, ik mij zelven stellig medereken. Alleen wanneer men de zaak geheel in 't afgetrokken beschouwt, blijft datgene waar wat ik er boven van zeide.

Thans kan ik en moet ik in alles wat ik nog te zeggen heb, praktisch zijn. Over het onderwijs op de piano dat den naam van muziekonderwijs draagt, moet ik nu spreken. Voor iedereen, die den aanhef van dit opstelletje heeft gelezen, is 't reeds duidelijk wat ik meen daaraan te moeten ten laste leggen, afgezien van de nu incidenteel ter sprake gekomen onvolkomenheid van het instrument. Ik zeg en houd staande dat een jongen of meisje, na eenige jaren lang ‘piano geleerd’ te hebben, van muziek daardoor nog geen flaauw begrip heeft gekregen, evenmin als de leerling, die maar versjes had van buiten geleerd zonder ze te verstaan, dit zou hebben van de taal, waarin deze zijn geschreven, en dat, al gaat hij nog jaren zoo voort, hij dit niet krijgen zal ook.

‘Maar om eigenlijk gezegd begrip is het hem ook niet te doen,’ zegt ‘men’ misschien. ‘Hij moet slechts gevoel krijgen voor muziek, hij moet die leeren genieten. Muziek is geen taal, die hij moet leeren spreken.’

Ei zoo, gevoel krijgen en hooren en onderscheiden leeren! Toegegeven voor een oogenblik dat het om niets meer te doen kan zijn, dan maar één vraag. Zou dit doel niet langs veel korteren weg veel beter kunnen bereikt worden? Als gij dan uw zoon eens in plaats van hem zijn smaak en gehoor en gevoel te willen ontwikkelen door het aanhooren van de *gammes* en *études* en later van de stukjes of stukken die hij zelf vrij hakkelig en onbeholpen speelt, eens even dikwijls gelegenheid gaaft om goed pianospel van een kunstenaar te hooren, die de moeite nam en den takt had om hem langzaam en trapsgewijze op te voeren tot het genieten van Mendelssohn en Schumann? Het zou volstrekt geen bezwaren opleveren en twintig jongens of veel meer konden zulke ‘lessen’ te gelijk ontvangen.

‘Och kom, dat 's nu gekheid, hij moet er toch iets blijvends aan hebben, door zelf wat te leeren spelen.’

Wat zegt ge, moet hij leeren spelen, *zóó dat hij er later veel aan hebben kan?* Ik dacht tot nog toe altijd, dat *dit* ‘wat aan hebben’ op lateren leeftijd, als een volmaakt onbeteekenende bijzaak werd geacht. Hoe anders verklaar ik mij dat zooveel honderden, ja misschien duizenden in ons land, dames vooral, die in haar jeugd jaren achtereen onderwijs op de piano hebben gehad, op weinig uitzonderingen na er niets meer ‘aan hebben,’ ja er niets ter wereld meer ‘aan doen?’

‘Ja, och dat kunt u ligt begrijpen! Men heeft al spoedig na zijn huwelijk geen tijd meer om iets nieuws in te studeren en altijd hetzelfde wordt gauw vervelend voor iedereen!’

Ach, mijn lieve mevrouwtje, gij zijt waarlijk te beklagen! Ik weet

nu toevallig dat gij niet behoort tot de tallooze uwer zusters, die na jaren leerens nog niets kenden. Gij hebt degelijk geprofiteerd van het onderwijs dat gij ontvingt. Maar waaraan ligt het dan dat gij van al die moeite en inspanning, reeds thans, niet het minste genoegen hebt, dat gij er geheel ‘af zijt geraakt.’ Als de kleine zorgen en verdrietelijkheden en teleurstellingen des levens u drukken en ontstemmen en bijna wrevelig maken, waarom - dat fraaije huwelijksgeschenk, die rijkklinkende Erard, staat toch altijd nog in uw salon - waarom volgt gij dan Luthers les niet op, die tot den musicus, welke hem over droefgeestigheid en moedeloosheid klaagde, als eenige raad een krachtig: *ei Mann, greif in 's klavier*! toeriep? Grijp in't klavier! Niet waar, gij gevoelt het levendig hoe dat zijn moet, hoe het mogelijk is dat men daarvoor gaat zitten, in onmin met de geheele wereld, met al wat ons omringt, ja met ons zelven, en hoe zich onzen blik onder 't spelen verheldert en onze ademhaling ruimer wordt en al onze ontstemming weggetooverd, en hoe men weer opstaande den voet veerkrachtig neerzet, bereid tot elke worsteling met alles wat ons weder zou kunnen drukken of bezwaren: naar ligchaam en geest een beter, krachtiger mensch! Maar ach, nog duidelijker is 't u dat zoo iets in zijne volheid voor u onbereikbaar is. Zelfs u ‘wat opfrisschen’ door het spelen van 't een of ander goed stuk zoo als 't vroeger kon geschieden, is u thans onmogelijk geworden; want niets degelijks hebt gij meer ‘in de vingers.’ Van waar die achteruitgang? Zal ik het u zeggen, ronduit, op 't gevaar af van onbeleefd te zijn? Gij hebt veel gespeeld, gij speeldet toen gij nog meisje waart, somwijlen uren achtereen..... ook nog in een anderen zin dan gij toen wel dacht en nu nog denkt: niet slechts muziek maar *met* de muziek speeldet gij. Al gaaft gij u ook, ik zeg gaarne nogmaals, veel meer moeite dan honderd anderen onder uwe zusteren doen in 't zelfde geval, uw studeeren was toen hoofdzakelijk niets anders dan oefening voor de vingers, om in den geest der stukken, die gij speeldet, door te dringen, daartoe ontbrak u de tijd. Och hadt ge maar wat minder stukken en wat meer muziek geleerd! En veel meer nog! Bij 't ‘grijpen’ in 't klavier onderstelde Luther niet, dat zijn raadvrager eerst een notenblad voor zich zou zetten of uit het geheugen spelen; maar dat hij waarlijk zijn gevoel in toonen uitstorten, dat hij fantaseren zou.

Fantaseren, och ja, daar is het hooge woord bij mij er uit! Ik weet het wel wat ik daarmee waag: van de tien lezers, die mijn geschrijf tot hiertoe gevolgd zijn, zullen er misschien negen, nu zij dit woord hebben gezien, met een medelijdend schouderophalen het verdere maar overslaan, of, *als* zij verder lezen, dit slechts doen omdat zij ‘toch eens willen zien wat voor gekheid die onpraktische droomer nog wel verder praat.’

‘Want gekheid meneer’ - 't is mij alsof ik er zoo een al hoorde oreeren - ‘gekheid is het en anders niet! Wat zou het? Hoeveel

jaar heeft een leerling nu al noodig om maar tot het dragelijk spelen van enkele, niet heel zware, stukken te geraken. En nu zou hij nog daarbij de theorie der muziek moeten leeren? Hoeveel tijd meer zou hij er dan nog wel aan mogen besteden en hoeveel inspanning? 't Is immers al te dwaas!'

Met uw verlof, die dwaasheid is mij nog niet regt duidelijk. Gij hebt daar twee zaken, tijd en inspanning, in één adem genoemd: veroorloof mij dat ik een woordje zeg van elk afzonderlijk. Meer tijd, waarom? Als uw jongen eens de helft van den tijd, dien hij nu in drie vier jaren verbruikt heeft - gij ziet ik gebruik een zacht woord - enkel om wat te leeren spelen, had besteed aan de wezenlijke studie van harmonieleer, dan zou hij daarvan misschien nog niet heel veel weten, maar - ik bid u, beproef het eens met een jongeren als gij die nog hebt - toch zeker genoeg om een muziekstuk geheel anders te hooren en te volgen, geheel anders te gevoelen, op te vatten en *uit te voeren* dan thans. Zoudt ge niet denken dat hetgeen hij aan mechanische vaardigheid daardoor miste, hem ruimschoots, vooral door dit laatste zou vergoed worden? En dit verlies zou bovendien zoo groot niet zijn. Om velerlei redenen niet, vooral niet om eene, waarvan ik toch zou moeten spreken naar aanleiding van uw woord: inspanning. Toen gij dit woord gebruiktet, had ik u wel in de rede willen vallen en zeggen: daar hebt gij 't! Daardoor toch legdet gij, zonder het te willen of te weten zeker, den vinger op de wond, die het geheele muziekleven in onze beschaafde maatschappij ziekelijk maakt, wat zeg ik, bijna gedood heeft! Inspanning! Niet waar, het is nu eenmaal zoo, tijd en geld heeft men over voor muziekleeren in den zin, waarin dit tegenwoordig algemeen wordt opgevat, maar ten aanhoore van den leerling verklaart men dat het hem eene uitspanning moet zijn en anders niet, en de hemel weet hoezeer en hoe gaarne deze uitspraak ter harte wordt genomen! Als of er iets was of kon bedacht worden, meer dan dit geschikt om den leerling in zijne vorderingen te belemmeren, hem te doen denken dat iets degelijks zonder veel moeite *kan* bereikt worden, hem tot een brekebeen en hakkelaar te stempelen voor zijn gansche leven!

Laat hem harmonie studeren. Al is dit misschien zooveel moeijelijker niet dan het aanleeren eener vreemde taal, toch *is* het een studie en ik zet het den jongen om het voor iets anders aan te zien, om zich te verbeelden dat hij daarin verder kan komen zonder er zich met ernst op toe te leggen. En die ernst, denkt gij niet dat die op zijne, nu zoogenaamde studie voor de uitvoering terugwerken, zich daaraan mededeelen en hem dus meer vooruitbrengen zal in één jaar dan anderen in drie of zijn geheele leven? *Vouloir, c'est pouvoir*, als 't ergens geldt, dan hier!

Maar gij vreest misschien dat juist het 'willen' door zooveel meer te vergen verbazend zou verminderen, dat misschien naauwelijks een

tiende deel der jonge lieden van beide seksen, die thans muziek leeren, tegen zulk eene beproeving bestand zouden zijn en dat de overige negen tienden, als zij al lust toonden er aan te beginnen, toch zéér spoedig zouden verzoeken om er mee te mogen uitscheiden! Of het zóó erg zou zijn, weet ik niet; zeker zou ook hierin veel, zeer veel, afhangen van de ouders in de eerste plaats en van den onderwijzer in de tweede. Maar indien het eens zóó erg ware, neem mij niet kwalijk dat ik weer met zoo iets 'raars' voor den dag kom: indien het eens zóó erg ware, *welk kwaad stak daarin?*

Zoudt ge waarlijk denken dat we er veel, dat we er *iets* bij verliezen zouden, indien we eens verlost werden van dat ongelukkige dilettantengeknutsel op de piano, indien we eens niets anders te hooren kregen dan goede, goed voorgedragen stukken, al geschiedde dit wat minder malen dan nu? Meent ge, dat als eens alleen die enkelen 'wat aan muziek deden' welke door aanleg en andere gunstige nevenomstandigheden daarmede tot iets degelijks kunnen geraken, de vele overblijvenden, die er dan niets 'aan doen' zouden, dit als een ernstig gemis, nu of later, zouden gevoelen? Nu zeker niet; want met den tijd, die daardoor vrij komt, zouden ze waarlijk best weg weten. En wie hem die wijzen wou, tot een nuttig, voor zijn volgend leven vruchtbaar besteden van dien tijd, die zou waarlijk niet lang behoeven te zoeken. 'Maar later' zegt ge misschien 'later, op rijperen leeftijd, hoe dan? Als eens, om bij uwe vooronderstelling te blijven, negen tienden dergenen, die nu ten minste iets van de muziek leeren, daar niets van kregen, waar zou het dan heen met de muzikale ontwikkeling van het algemeen, zou dan uw 'goede muziek' niet geheel moeten wegblijven, uit gemis aan toehoorders.'

Het antwoord op die vraag moet, ik althans kan 't niet anders geven, wel bestaan in een wedervraag: meent ge waarlijk dat de muzikale ontwikkeling, dat de smaak en het gevoel voor muziek, dat het genot daarvan, verhoogd wordt door den cursus in 't muziekknutselen, welken wij onze kinderen laten doorloopen?

Neen, dat *kunt* ge niet meenen; want de onverbiddelijke feiten zouden u logenstraffen. Zie om u. Bij geen volk in Europa maakt het pianospelen een meer algemeen integrerend deel uit eener fatsoenlijke opvoeding, vooral voor meisjes, dan bij het onze. Reeds lang genoeg is dit zoo geweest, om te kunnen zeggen dat ons tegenwoordig geslacht onder den volsten, krachtigsten invloed daarvan is opgegroeid en geworden wat het is. En nu nogmaals: Zie om u en zeg mij *wat* het is geworden. Is 't zoo bijzonder muzikaal ontwikkeld? Ik wil u niet wijzen op het gejoel en gegil en oorverscheurend gefluit, dat wij van de omringende volksmenigte of althans van sommigen daaronder dikwijls te hooren krijgen, als wij ons trachten te verlustigen in 't aanhooren van orchestmuziek in de vrije lucht. Ik begrijp dat gij mij dan iets aangaande 'gepeupel en uitvaagsel', ook in muzikalen zin,

zoudt te gemoet voeren, dat ik u zou moeten toestemmen, en ik denk zelf te veel aan de zucht tot ruwe baldadigheid, waardoor onze lagere volksklasse zich van die in andere landen zoo ongunstig onderscheidt, om aan zulk een argument gewigt te willen hechten. Maar in plaats van op hen, die buiten staan, verzoek ik u uw oog te vestigen op de beschaafden, op de eigenlijk wettige toehoorders bij eene uitvoering als waarvan ik zoo even sprak, op elke muziekuitvoering met meer dan één toehoorder, om voor u zelven een antwoord te verkrijgen op de zoo even gestelde vraag aangaande den graad van de muzikale ontwikkeling onder onze beschaafde klasse.

'Neen, *ik* bak ze altijd met boter.' Dit had, naar zijne opgave in een dagblad van meer dan twintig jaren geleden, eens iemand zeer luid hooren verzekeren op een concert, toen een vrij langdurig '*tutti*,' dat de praatsters in bedriegelijk vertrouwen had gewiegd, plotseling door een *solo pianissimo* werd afgebroken. 't Gebeurt zeker niet dikwijls dat men zóó duidelijk verneemt *waarover* hoorderessen of hoorders spreken, maar dat de meeste daarvan praten, wie kan het betwijfelen als hij maar om zich heen ziet op al zijn buren, die met hem een muziekuitvoering bijwonen, zelfs zulk eene waarbij de beleefdheid jegens den executant althans iedereen tot zwijgen moest dwingen.

Och, dat er eens een Nederlandsche Dickens opstond! De Engelsche was naar het schijnt met de beteekenis der muziek als levensfaktor volkomen onbekend; althans voor zoover ik weet vermeldt hij die nergens. Wat zou de Hollandsche een prachtig genretafereeltje kunnen schetsen, als hij zijn lezer voerde onder het beschaafde 'publiek' gedurende de uitvoering van een goed muziekstuk en hem deed vernemen waaraan men dacht en waarvan men praatte, of als hij, op een 'muziekavondje' onder den deftigen stand, de schreeuwende tegenstelling in helder licht stelde tusschen hetgeen men daar doet en 't geen men er heet te komen doen. Zou hij daarbij iets behoeven te overdrijven om duidelijk te doen uitkomen hoe verbazend weinig muziekale zin er nog heerscht onder de natie, die door twee of misschien meer geslachten heen, zoo muzikaal is opgevoed? Ik geloof dit niet. Er ontbreekt aan die opvoeding zeer veel, om niet te zeggen alles, wat het tot een wezenlijke *opvoeding* zou kunnen maken.

Zal ik hier nog zeggen hoe, naar mijn inzien, die opvoeding moest worden ingerigt? Als ik poog dit te doen dan zeg ik vooruit dat niets mij aangenamer zal zijn dan daardoor vele en scherpe en luide tegenspraak uit te lokken. Zelfs al bleek het daarbij dat ik de zaak van geheel verkeerde zijde had aangevat, dat in plaats van het door mij voorgestelde iets geschieden moest, 't welk hemelsbreed daarvan verschilde, mij zal het wel zijn: *als er maar iets geschiedt.*

De kinderen moesten zingen leeren. Maar, let wel, wezenlijk *leeren*, dus van iemand wiens eenige levenstaak en roeping dit was, die

de muziek als doel, het zingen hoofdzakelijk slechts als middel beschouwde en die tegelijk veelzijdig genoeg ontwikkeld was om op alles te kunnen letten, b.v. om zijne leerlingen in 't mutatietijdperk der stem daardoor heen te helpen zonder het zingen geheel te doen staken en zonder hunne stemmen voor 't vervolg geheel te bederven. De viool zij daarbij de eenige geleider, en dan nog met spaarzaamheid gebruikt.

Op lateren leeftijd, als het kind jongen of meisje wordt en overgaat van de gewone lagere tot de ‘meer uitgebreid lagere’ of de middelbare school, worde dit zelfde onderwijs voortgezet. Daaraan dacht ik, 't behoeft zeker naauwelijks gezegd te worden, toen ik zoo even sprak van de zorg voor 't muteeren der stem. En nu onderwijze men daarbij wel geene eigenlijke harmonieleer, maar toch wat men zou kunnen noemen eene inleiding daarvoor, dat is de leer der intervallen uitvoeriger en degelijker dan dit nu gewoonlijk, zelfs bij het zangonderwijs geschiedt. Bovenal *hoore* nu de leerling veel en goede muziek. Boven heb ik reeds met een enkel woord op het voordeel daarvan gewezen en ik meen er niet te veel op te kunnen aandringen dat, als men de zaak inrigt zoo als ik daar vooronderstelde, dit voordeel wezenlijk gewigtig mag geacht worden. Hier wijs ik er nog slechts op, dat indien dat denkbeeld ingang verkreeg en dus de musici bij uit den aard der zaak veel beter dan een les gehonoreerde uitvoeringen meer bezigheid vonden, dit niet anders dan hoogst gunstig kon zijn voor hunne eigene ontwikkeling en dus voor de algemeene.

‘En dan in 't geheel geen pianolessen meer?’ Hei, wacht eens, zóóver denk ik nooit te gaan. Ik geloof waarlijk, dat er onder mijn zangers en zangeressen wel velen zullen gevonden worden, die daarbij en daardoor een bijzonderen aanleg en lust voor muziek toonen. En onder deze zullen er, hoop ik, wel een aantal zijn, wier levensomstandigheden en levensdoel hen niet beletten om zich onder degelijke leiding voor te bereiden tot het genieten van de weelde, die er gelegen is in het meesterschap op eenig muziekinstrument. *Moet* dit de piano wezen, nu, het zij zoo; maar dan vooral wat diepere studie daarbij van de theorie der muziek! *Hors de là*, *point de salut!*

Als dit eene verhandeling was - 't heeft er toch niets van, hoop ik - dan toch nog zou ik niet willen eindigen met een: ‘ik heb gezegd.’ Veel liever nam ik dan mijn hoed in de hand en deed een stap achteruit en zeide, zooals ik 't nu ook doe:

Uw dienaar, dames en heeren.

ANONYMUS.

Uit den vreemde, meêgedeeld door Mevr. van Westrheene.
De olijftak.

Eugenie.

In een van de villa's, die, op een heuvel gebouwd, over de stad en het park heen zien, zaten twee heeren in een druk gesprek of liever luisterde de een naar het verhaal van den andere. Beide heeren waren reeds bejaard, doch dat was de éenige overeenkomst die er tusschen hen bestond. Terwijl het bewegelijke gelaat des sprekers ieder oogenblik veranderde, bleef het strenge gelaat zijns toehoorders onbewegelijk. Hij viel den spreker geen enkelen keer in de rede. Eerst toen deze zweeg, stond hij op, liep een paar malen het vertrek op en neder, om eindelijk naar den kleinen man terug te keeren, wiens onrustige oogen hem stap voor stap volgden.

'Dank, oude vriend,' zeide hij met meer hartelijkheid dan waarvoor men hem, naar zijn strak gelaat te oordeelen, vatbaar geacht zou hebben. 'Ik weet nu genoeg; laat mij nu alleen! Het is mogelijk dat wij zuinig op onzen tijd moeten zijn van morgen. Ik herhaal u nog eens mijn belofte van geheimhouding, en nu vaarwel voor van daag.'

'Maar, Wallmoden!' riep zijn vriend. 'Gij zult mij toch niet weg zenden, zonder dat ik weet wat er nu gebeuren zal! Want één ding verzoek ik dringend, het kind moet er buiten blijven; Eugenie mag er niets van weten. Wasch dien godvergeten knaap ferm de ooren en zend hem naar het land waar de peper groeit; maar mijn peetkind mag er geen verdriet van hebben; geef mij daar de hand op.'

'Laat ons geen woorden verspillen, Gotter,' viel de heer Wallmoden zijn vriend in de rede zonder hem de hand te geven; 'wij hebben er zooals ik zeide, geen tijd voor, kom van avond naar Eugenie kijken, dan zult gij zien dat ik haar niet méer opleg dan zij dragen kan, en nu....'

'Ik ga al, ik ga al,' zei Gotter knorrig. 'Ik had het wel kunnen weten. Waarom heb ik niet mijn eerste plan gevolgd en het kind zelve gewaarschuwd. Maar daar wou niemand iets van weten; de jongen ook niet, en eigenlijk ik zelf evenmin. Zij moet er buiten blijven; er zijn immers redenen genoeg om haar te verklaren, waarom men den deugniet de deur wijst! Gij weet met zulk een teer hartje niet om te gaan, gij zult mijn lieveling zoo schuw maken, dat zij voor iedereen op de vlucht gaat.' Met die woorden nam hij zijn hoed en ging de deur uit.

Zoodra zijn vriend vertrokken was, trok de staatsraad aan de bel.

'Vraag aan de kamenier of mijne dochter op is, en zoo ja, dan laat ik haar verzoeken aanstonds beneden te komen.'

De knecht ging en op het strenge gelaat van den heer Wallmoden kwam eensklaps eene hem anders vreemde uitdrukking van zachtheid; hij viel vermoeid op

een leunstoel neder, die bij de nog onaangeroerde ontbijttafel stond, en liet peinzend zijn hoofd op zijne hand rusten.

Eenige minuten later ging de deur open en Eugenie trad binnen. Toen zij haren vader de hand gaf en hem goeden morgen wenschte, bloosde zij, en begon zich terstond met het ontbijt bezig te houden.

'Hebt gij op mij gewacht, papa?' vroeg zij, 'dat was tegen de afspraak. Had ik dat geweten, dan zou ik vroeger beneden gekomen zijn. Ik dacht dat gij al lang in uwe kamer waart. Gij zijt toch wèl, vader?' En haar oog rustte met bezorgde liefde op zijn ernstig gelaat; was het haar eigen beklemdheid, die aan dat gelaat zulk een donkere uitdrukking gaf?

Met een licht gebaar weerde hij hare bezorgdheid af, en meer nog door den kalmen toon waarop hij vroeg: 'Hebt gij u gisteren goed vermaakt?'

Weder vloog haar het bloed naar de wangen. Haar kopje beefde in hare hand. Zij leunde, zonder iets te zeggen, tegen den rug van haar stoel, en vouwde hare lange vingers op haren schoot in elkander. Na verloop van een oogenblik haalde zij diep adem en zeide, bleek wordend, doch met heldere stem:

'Vader, dat bal is een keerpunt in mijn leven geworden... ik heb mij gisteren een hart gewonnen - en het mijne weggegeven.'

De staatsraad maakte zulk eene woeste beweging, dat de rollen van zijn stoel hem eenige schreden van zijne dochter verwijderden.

'Gij, Eugenie - gij! Kan ik dat goed verstaan hebben? Uw hart weggegeven in den loop van een bal? Of is dat het laatste hoofdstuk van een roman dien gij buiten mijn weten hebt afgespeeld?'

'Ik heb nooit iets voor u verborgen, dat weet gij, vader; ik doe het ook nu niet, al voel ik hoe onbegrijpelijk ik u schijnen moet; ik begrijp mij zelve niet! Hebt gij ooit bemind, mijn vader? Zeg mij dan, komt dat altijd zoo onverwacht, zoo onweerstaanbaar? Ik weet het niet; ik weet slechts dat het mij zoo is gegaan! Herinnert gij u die stem bij den vijver nog, van eergister avond? Diezelfde stem heeft mij gister avond in eene andere wereld gevoerd. Hij sprak over alles; geen balpraatjes, vader, en dwong mij met onweerstaanbare kracht tot antwoorden. Ik heb er den geheelen nacht over gepeinsd, maar het bleef hetzelfde; hem weer, hem altijd te hooren, schijnt mij even onontbeerlijk als licht en lucht; de toekomst is mij niet meer denkbaar zonder de klank van zijne stem, die op alles antwoordt wat er in mij leeft.'

Nu keek zij haren vader aan en schrikte van den pijnlijken trek om zijn mond; met neergeslagen oogen hernam zij langzaam:

'Hij is Pruisisch officier, vader; zijn naam is Triefels, baron Triefels. Hij heeft mij vergunning gevraagd om u om mijne hand te vragen... van daag.'

'En gij hebt hem die gegeven?'

'Ja, vader.'

De heer Wallmoden stond op en trad, zonder zijne dochter aan te zien, naar het venster, waar hij, met zijn voorhoofd tegen de ruiten gedrukt, onbewegelijk bleef staan. Eugenie volgde hem met hare oogen; haar hart dreigde stil te staan, zij aarzelde één oogenblik en vloog toen de kamer door en sloeg hare beide armen om den geliefden vader heen.

'Gij zijt boos op mij!' riep zij klagend. 'O God, ik voel dat gij er het recht toe hebt, maar ik kon... ik kon niet anders!'

Wallmoden keerde zijn hoofd om en Eugenie ontstelde; wat zij nog nimmer had gezien, zelfs aan het sterfbed harer moeder niet, dat zag zij nu; groote tranen hingen hem aan de oogleden. Zonder een woord te spreken, bedekte zij haar gelaat met hare handen, en ging achteruit.

Hij volgde haar en trok haar naast zich op de canapé.

'Neen, Eugenie,' zeide hij zacht, 'het verdriet dat uwe woorden mij doen,

lijd ik om u, niet om mij zelven. Gij meent, dat gij mij in mijne antipathie gekwetst hebt, misschien mijn ijverzuchtige vaderliefde hebt gekrenkt; neen, mijn arm kind; gij zijt het, die den bitteren beker moet drinken.'

'Gat gij vóor alles behoefte hebt aan waarheid, overal, in elken toestand, weet ik niet eerst sedert nu. Gij zult de waarheid hooren, Eugenie. Ik ken uwe kracht, roep haar te hulp! - De man wien gij uw lot wilt toevertrouwen, heeft een schandelijk spel met u gedreven. Hij heeft zich vermeten in half beschonken toestand zijne onweerstaanbaarheid voor vrouwen door een voorbeeld te willen bewijzen; tusschen een menigte jonge meisjes werd het lot geworpen wie zijn slachtoffer zijn zou. Uw naam, onze naam werd getrokken, Eugenie! zoo heeft hij u gewonnen; denkt gij er nog aan u zoo weg te geven?'

Eugenie scheen bij de mededeeling haars vaders in een steenen beeld te veranderen. Er kwam geen woord over hare lippen. Zijne vraag: 'Denkt gij er nog aan u zóo weg te geven,' werd slechts door een strak hoofdschudden beantwoord. Doch eindelijk kwam de vraag: 'Van wien hebt gij dat gehoord?'

'Als gij het volstrekt weten wilt, heb ik volmacht u mijne bron te noemen; maar laat het u vooreerst genoeg zijn als ik u op mijn woord van eer betuig dat er geen zweem van twijfel aan bestaat. Ik weet het door een ooggetuige. Nu vraag ik u: denkt gij dat die... die kerel het tot het uiterste zal drijven en van daag in mijn huis zal dringen om de hand van mijn dochter te vragen?'

Met eene onmerkbare beweging harer lippen, die even kleurloos waren als hare wangen, antwoordde Eugenie: 'Ja.'

'En wat hebt gij besloten?'

Eugenie antwoordde niet; zij voer met de hand over de canapé, waarop haar met tranen bevochtigde zakdoek lag, en streek dien op den grond; in de wijze waarop zij haar vader aankeek, lag een onuitsprekelijke fierheid.

'Gij zult den naam van dien mensch niet meer hooren uitspreken, Eugenie; ik zal hem ontvangen.'

'Neen, vader; wat hier misdaan werd, gaat alleen mij aan. Als ik voortaan mijne oogen zal opslaan, moet ik... ik zelve dien man nog eens ontmoeten. Geen derde kan dien smaad van mij afnemen; gij óok niet. Wat zou het mij helpen of gij als een beleedigde vader tegen hem spraakt. Daardoor wordt mijn gekrenkte vrouwenwaarde niet in eer hersteld. Laat het aan mij over, ik verzeker u dat ik mijne eer zal weten te wreken.'

Wallmoden keek zijne dochter zwijgend aan. Er lag eene kracht in hare woorden welke hij haar nog niet had toegeschreven. 'Ik erken uw recht om te beslissen,' antwoordde hij, 'en ik weet dat gij u beheerschen kunt; maar toch, Eugenie, schat uwe kracht niet te hoog. Ik ken den man niet, maar hoe zult gij bestand zijn tegen iemand, die zulk een indruk op u heeft gemaakt dat gij hem, den vreemdeling, uwe hand hebt beloofd? Een gewoon karakter zou u niet zoo geheel tegen het uwe hebben laten handelen; gij staat dus tegenover een man van groote geestkracht; bedenk dat de vrouw alleen dan alles vermag als zij... bemind wordt.'

Eugenie bloosde diep en zweeg. Zij zou liever gestorven zijn dan haar vader te bekennen, dat juist die laatste zekerheid haar de macht gaf om zich te wreken.

'Ook de waarheid is almachtig, vader,' antwoordde zij; 'laat mij begaan.'

De staatsraad liep met gebogen hoofd in de kamer op en neder; doch eindelijk stond hij voor zijne dochter stil en zeide: ‘Nog éene vraag, Eugenie, die ik u gaarne besparen zou: zijt gij geheel vergeten wat gij mij eenige minuten geleden bekend hebt? Hebt gij geen vrees voor de stem die u in zoo weinig tijds geboeid heeft. Gij hebt mij gevraagd, mijn kind, of ik liefde gekend heb; ja, die

heb ik gekend, en als het wezenlijk de liefde was, die u zoo zeer heeft aangegrepen, laat u dan waarschuwen! Die bemint, verliest de macht om koel te verachten.'

Eugenie boog zich over haars vaders hand, kuste die en zeide niets, dan: 'Vertrouw mij; gij kunt het.'

Hij drukte haar een kus op het voorhoofd, schoof haar toen zacht terug en zeide ernstig:

'Het zij zoo.'

Verloren.

Helder scheen de zon in de balconkamer op de eerste verdieping der villa van baron Wallmoden. Een geur van reseda en heliotropen drong door het open raam. Alles getuigde er van fijnen smaak: bloemen, meubels en ornementen; een werk. tafeltje stond voor het middelraam, een borduurraam en een piano deden vermoeden dat hier het lievelingsverblijf van de dochter des huizes was.

Sedert eenige minuten stond Arno Triefels in gala uniform in dat vertrek. In het eerste oogenblik had het hem verwonderd, dat hij op zijne vraag naar den staatsraad en na de daarop gevolgde aandiening, in dit vertrek gelaten werd, dat blijkbaar noch de kamer van den heer des huizes, noch eene algemeene spreekkamer was.

Van zijn zegepraal bewust, had Triefels den drempel van het huis betreden Gewoon iederen hinderpaal met zijn onverzettelijken wil te overwinnen, achtte hij nauwelijks iets onbereikbaar. De goederen welke hij in de weegschaal leggen kon, deden hem den mogelijken tegenstand van een oud man slechts als een quaestie van tijd beschouwen. Eugenie was de zijne! de trots die bij die gedachte zijn borst verhief, doortrilde hem met een nooit te voren gekende aandoening. Ook dat had hij aan haar te danken! Zacht liep hij in de kamer op en neder: zijn vingers raakten even de toetsen der openstaande piano. Wat deed hem in dat oogenblik ontstellen? - Een oogenblik te voren had de omgeving waarin hij zich bevond, hem het lied in de gedachte gebracht: '*Willkommen*, *süszer Dammerschein der du dies Heiligthum durchwebst.*' Doch nu vroeg hij zich met de woorden des dichters af: '*Und du? Was hat dich hergeführt?*' Onwillekeurig keek hij naar de deur en drong zich de verdere regel aan hem op: '*Und träte sie im Augenblick herein, wie würdest du für deinen Frevel büszen?*'

Eugenie trad binnen.

Met een uitroep van de levendigste verrassing snelde Triefels haar tegemoet - om bij den eersten blik uit hare oogen getroffen te blijven staan. Hij zag terstond dat er iets voorgevallen was en zijn geweten liet hem geen vraag toe. Nauwelijks had die overtuiging hem doortrild, of hij herstelde zich en gaf gevolg aan haren wenk om naast haar plaats te nemen. Beiden keken elkander stom aan, zonder te weten hoe lang die pauze duurde.

Een fiere bedaardheid sprak uit iedere lijn van haar gelaat, dat met een zachten blos bedekt was; slechts hare lange wimpers schenen bijna onmerkbaar te beven, toen zij eindelijk vroeg: 'Gij wildet mijn vader spreken, baron?'

'Zooals gij hadt kunnen verwachten, freule Wallmoden.' Zijn toon was als een echo van den haren, deftig en koel. Er kwam een wolk op beider voorhoofd. Na een

oogenblik hernam hij: ‘En is het toeval dat mij het geluk verschaft u, in plaats van den staatsraad, te zien, freule?’

Eugenie keek levendig op. ‘Dat was mijn wensch, mijnheer von Triefels; ‘ik was nieuwsgierig eerst van u te hooren of de reden waarom gij een onderhoud met mijn vader verlangt, dezelfde is als gij gisteren... te kennen gaaft.’

‘Ongetwijfeld, freule.’

‘Dat verwondert mij, baron. Mij dacht gij hadt uw weddingschap als gewonnen kunnen beschouwen, ook zonder het laatste bedrijf van de comedie uit te spelen.’

Triefels sloeg zijne oogen niet neder. Hij hield zijn hoofd fierder omhoog dan ooit, toen hij antwoordde: ‘Uw ontvangst, freule, liet mij geen twijfel over dat gij kennis droegt van iets, dat gij u niet behoefdet aan te trekken.’

‘Ongehoord!’ borst Eugenie los, terwijl het bloed naar hare wangen steeg.

‘Wat kan de dolle overmoed van een lichtzinnig uur voor ons beteekenen, Eugenie?’ riep hij plotseling op hartstochtelijken toon. ‘Wat wist ik van u toen ik mij in een vermetele luim vermat het ‘*va banque*’ van een luchtig gezelschapsspel te houden? Kunt gij alles wat van het eerste oogenblik van onze ontmoeting tusschen ons is voorgevallen, ook maar eenigszins aan de weddingschap verbinden, dan ben ik het, Eugenie, die diep gekrenkt voor u sta!’

Hij was opgesprongen en boog zich over Eugenie heen: zijn vurige blik dwong haar hem aan te zien. Iedere zenuw trilde in haar; dat was weder het alles verteerende gevoel dat zich niet slechts gisteren, maar ook nu nog van haar hart meester maakte! Met al haar wilskracht worstelde zij om standvastigheid, want boven den maalstroom die haar dreigde mede te slepen, stond de overtuiging, dat toegeven hier gelijk stond met het verliezen van hare menschenwaarde. - Zij had zich hersteld.

‘Onze meeningen verschillen veel van elkander,’ zeide zij; ‘zóo veel dat ik de mijne niet eens wil uitspreken. Gij hadt gelijk, mijnheer von Triefels, toen gij daar even zeidet dat gij niets van mij wist, toen gij mijn naam tot den inzet van een gezelschapsspel hebt gemaakt. Al uwe woorden bewijzen dat gij nog niets van mij weet, anders zoudt gij het niet wagen, toespelingen te maken op een aanspraak die voor mij vernederend is!’

Triefels stond op: ‘Gij vergeet, freule, dat hij die die aanspraak maakt, u het hoogste aanbiedt dat hij te geven heeft. Zou de naam, de eer, de geheele toekomst van een man een zoo onbeduidende inzet zijn dat hier van vernedering sprake wezen kan? Hij die u zijne hand voor het leven aanbiedt, geeft u waarborg genoeg voor de echtheid van zijn gevoel, als gij waarlijk zulk een waarborg noodig hadt.’

Zij keek hem met hare prachtige oogen aan en zeide ernstig:

‘Die gevoelens van een oogenblik zijn mij niets, en aan het bestaan van een eeuwige waarheid geloof ik alleen dáar waar ik aan achting voor het gevoel van anderen gelooven kan. Dat *ik* het voorwerp van uw spel werd, baron, behoef ik mij zeker niet aan te trekken, dat was een toeval; maar dat het spel doorgedreven werd, was er geen. En van iemand voor wien zulk een spel mogelijk is geweest, zou mijn geheele hart zich voor altijd vervreemden, al ware hij een broeder, dien ik in het diepst van mijn ziel had lief gehad.’

‘Eugenie!’ riep hij ‘luister naar uw hart, eer gij onherroepelijk mijn vonnis uitspreekt! Het heeft mij gisteren vrijwillig het jawoord gegeven en weigert gij mij alle geloof, ik geloof er te vaster om aan u! Een meisje van uw stempel geeft zich niet weg om een hooger kloppende pols van het oogenblik; dat ‘ja,’ dat gij nu zoo onverbiddelijk terug neemt, kwam uit den grond van uw hart! In naam van de waarheid, die gij mij als een vlammend zwaard voor houdt, vraag ik u: Eugenie, was het niets dan een flikkerend dwaallicht, dat ons beiden heeft bedrogen? Antwoord ook dáarop *ja* als gij durft.’

Hij had hare beide handen gegrepen en keek haar aan alsof hij in het diepst harer ziel kon lezen. Driftig rukte zij zich los en hield hare hand voor hare oogen.

Het was geen juichtoon, maar het was toch een krachtig vertrouwen, dat in

de stem van Triefels trilde, toen hij zeide: ‘Dank voor dat zwijgen; ik hoop, ik adem weer! Liefde heeft nog altijd vergeven, zelfs de zwaarste schuld; eisch den tijd om uw gekwetst gevoel te genezen; eisch iedere satisfactie van mij, alleen laat mij hopen, Eugenie!’

Hare hand zonk neder, doodsbleek stond zij voor hem, doch toen zij eindelijk sprak, klonk hare stem helder en zuiver als eene klok.

‘Het zou mijner onwaardig zijn als ik de waarheid wilde loochenen; ik neem niet terug wat ik gisteren zoo onzalig heb gezegd; maar al is ook het misdadige spel ons beiden een diepe ernst geworden, het scheidt ons niettemin. Hier is geen quaestie van vergeven, het geldt mijn geheele zieleleven; er is tusschen ons geen vriendschap, geen liefde mogelijk. Vertrouwen kan niet kunstmatig in de ziel gebracht worden, het ontkiemt, en wordt het gebroken, dan is het voor altijd weg. - Vaarwel!’

Triefels bleef onbewegelijk staan. Even als de schaduw over een landschap valt, zoodra de zon verdwijnt, zoo viel de erkentenis van zijn onmacht op zijn hart. Hij zag hoe twee groote tranen haar uit de oogen rolden en op hare hand vielen, hij zag haar die hand op haar hart drukken om het hevige kloppen tegen te gaan, en nogtans kwam er geen gedachte aan hoop in hem op. Als uit een droom ontwakende, herhaalde hij haar laatste woord: ‘vaarwel,’ en wendde zich af om heen te gaan. Aan de deur gekomen, zag hij nog eenmaal om, en zag Eugenie als levenloos staan. Hij snelde naar haar toe, een laatste woord zweefde hem op de lippen, het bleef onuitgesproken; nog eens keek hij haar aan, rukte een takje - een olijftak - uit den bloemruiker die op de tafel stond, drukte dat aan zijn lippen en verdween.

De donder rommelt.

Het was in Juli 1870; de oorlogsfakkel kwam al nader en nader. In Wiesbaden heerschte algemeene opgewondenheid. Een zwaar onweder was boven de stad losgebroken en had er de aarde verkwikt. Eugenie zat op het balcon en ademde de geurige boschlucht in, die uit het park opsteeg. Het handwerk waarmede zij zich bezig had gehouden, lag nu in hare ledige hand op haren schoot. Een kalm glimlachje zweefde haar om den mond en zij was zoo in gepeinzen verdiept, dat zij haar vader niet hoorde binnenkomen, eer hij haar naam uitsprak; zij keek eindelijk op en nam den brief aan dien hij haar overreikte; zij keek naar het haar vreemde schrift en keek haar vader vragend aan.

De staatsraad glimlachte op de hem eigene ernstige wijze. ‘Van Hochstedter,’ zeide hij, met eenigen nadruk, ‘de brief was in eenige aan mij gerichte regelen ingesloten.’

‘Dat spijt mij,’ zeide zij, terwijl er een treurige uitdrukking op haar gelaat kwam, ‘ik heb hem geen aanmoediging gegeven, dat weet gij, vader.’

‘Geen aanmoediging, mijn kind, maar als iemand als Hochstedter aanzoek om uwe hand doet, mag hij verwachten dat het in overweging genomen wordt, als hart en hand vrij zijn.’

‘Begrijp ik u goed, vader? *Wenscht* gij dat ik er over denk?’

Wallmoden kwam naast zijne dochter zitten, leunde met zijn arm op den leuning van haar stoel en zeide hartelijk: ‘ja! Ik ken niemand wiens karakter en

omstandigheden een beteren waarborg aanbieden voor geluk; en hij heeft u lief en weet u op prijs te stellen. Als gij genegenheid genoeg voor hem hebt om de zijne te worden, zou ik gerust zijn omtrent uwe toekomst.'

Eugenie liet haar hoofd in hare hand rusten en antwoordde niet. Doch eindelijk zeide zij: 'Ik zou u gaarne die vreugde willen verschaffen, maar ik kan niet,

lieve vader. Laat mij bij u blijven. Bij u ben ik gelukkig en het zou mij niet gelukkiger maken als ik van u afging.'

'Maar ik word u vroeger of later ontnomen, mijn kind, en dan zijt gij alleen; ik wil u niet dwingen, maar ik kan niet ontkennen, dat het mij leed doet mijn eenig kind door het leven te zien gaan, zonder geluk te geven of te ontvangen, en dat alleen omdat een gedachteloos misdrijf uw vertrouwen op de menschheid verwoest heeft, omdat die...'

Eugenie werd bleek en viel hem in de rede. 'Niet verder, vader, gij hebt mij beloofd nooit weer zijn naam te noemen.'

'Maar er zijn jaren voorbijgegaan; waarom nu nog die gevoeligheid, die mij altijd onaangenaam was. Die onverzoenlijkheid is niet vrouwelijk, Eugenie. Over hetgeen hij tegen u misdaan heeft, valt maar één oordeel te vellen; maar wat ik later van Triefels gehoord heb, heeft mij de zekerheid gegeven, dat zijne daad althans niet uit een slecht hart voortkwam. Ik heb hem nagegaan; iemand die zulk een invloed heeft uitgeoefend op uw lot, kon ik niet uit het oog verliezen. Er zijn trekken in zijn karakter die mij achting afdwingen, al was het alleen dat hij den grooten leugenaar van Parijs de waarheid heeft gezegd.'

'Hoe zoo?' vroeg Eugenie opmerkzaam.

'Wel, de ritmeester Triefels werd in den winter nadat hij zich hier vertoond had, als militair *attaché* aan ons Parijsch gezantschap verbonden. Die keus schijnt niet gelukkig geweest te zijn, want voor diplomaat schijnt de jonge man niet in de wieg gelegd. Wat er precies gebeurd is, is nooit publiek geworden, maar Triefels werd naar Berlijn teruggeroepen; eerst dacht men dat hij in ongenade gevallen was, maar hij bleef bij de keizerlijke garde.'

Hier werd het gesprek gestoord door het driftige binnenstuiven van den ouden heer Gotter, die reeds uit de verte riep: 'Weet gij het al, Wallmoden? Wij krijgen oorlog! Benedetti heeft de onbeschaamdheid gehad te eischen, dat er nooit een Hohenzollern op den Spaanschen troon zou komen.'

'En de koning?' vroeg de staatsraad.

'Onze koning heeft zijn recht gehandhaafd!' riep Gotter, met krachtige stem. 'Morgen gaat hij naar Berlijn terug; de oorlogsverklaring zal nu gauw volgen en het leger mobiel gemaakt worden; wie nu een Duitsch hart heeft, moet voor Pruisen zijn.

De staatsraad liep met groote schreden in de kamer op en neer. Eindelijk zeide hij: 'God beware mij dat ik nu aan oude grieven zou denken. Wij zullen allen onzen plicht doen!'

Met ernstige blikken keek hij daarop zijne dochter aan, die het gesprek vol ontsteltenis gevolgd had. Zij borst in tranen uit en wierp zich aan de borst haars vaders.

Mobiel.

De paniek onder de badgasten nam van uur tot uur, na elken telegram, toe; de logementen werden ledig, de coupé's der spoorwegen met reizigers overstroomd. Het was op den avond van den 16^{den} Juli, toen mevrouw von Fulhem met haar gezelschap bij Eugenie Wallmoden aanklopte, om haar voor eene wandeling naar

den Neroberg af te halen. Eugenie verliet haren vader in die dagen ongaarne, doch de staatsraad drong er op aan, dat zij mede zou gaan.

Terwijl de kleine groep zich onder de colonade hij nog een andere familie aansloot, ondervond Eugenie toch welk een weldaad haar die heerlijke frissche zomeravond was, nadat zij zich dagen lang had opgesloten. Er kwam kleur op hare wangen, haar gang werd veerkrachtiger, terwijl zij zich mengde in het gekeuvel van de jonge meisjes. Doch eensklaps kwam er een wolk op haar spre-

kend gelaat, zeer voorbijgaand wel is waar, doch hij wiens tegenwoordigheid haar teweeg had gebracht, had die wolk niettemin opgemerkt.

Luitenant Eckhardt kwam namelijk de Geisbergstraat af, de wandelaars tegemoet en had het gezelschap gegroet. Ook op zijn voorhoofd kwam een wolk, en tegelijk flikkerde zijn oog; hij hield een oogenblik stil en trad toen op mevrouw von Fulhem toe, die den knappen regiments-adjudant met honderd vragen over mobiel maken, Souaven en Turco's bestormde. Eckhardt antwoordde beleefd, zonder nogtans de jonge meisjes uit het oog te verliezen. De jongste, eene lieve brunette, keek meermalen naar den ‘interessanten’ adjudant om, en had ook weldra het genoegen hem aan hare zijde te zien.

De groep liep voort tot aan den rand van het bosch, waar zij het smalle pad twee aan twee opgingen. Eugenie bleef een oogenblik achter, om haar kleedje los te maken dat in een doornstruik verward was en Eckhardt maakte van het oogenblik gebruik om naast haar te komen. Zij bleef aan zijne zijde zonder door versnelden tred den afstand, die haar van het gezelschap scheidde, te verkleinen.

Nadat zij zoo eenigen tijd zwijgend naast elkander geloopen hadden, begon Eugenie het gesprek met de vraag: ‘Is het waar wat wij van daag gehoord hebben, wacht uw corps van daag het bevel om te marcheeren?’

‘Het kan ieder uur komen,’ antwoordde Eckhardt, ‘dat zij mijne verontschuldiging, freule Wallmoden, dat ik u mijn gezelschap opdring. Het is zeer mogelijk dat ik niet terugkeer; eilieve, begrijp mij niet verkeerd,’ zeide hij met een kouden glimlach, ziende dat zij hem in de rede wilde vallen, ‘ik wilde maar zeggen, dat de garnizoenen gewoonlijk na een veldtocht verwisseld worden en daarom wilde ik u vergunning vragen om iets te zeggen wat mij lang op het hart gelegen heeft.’

Eugenie keek hem aan. Op het ernstige gelaat des jongen mans lag niets wat haar een ongewenschte beteekenis zijner woorden voorspelde.

‘Spreek vrij op,’ antwoordde zij zacht.

Er kwam een flauwe blos op Eckhardt's wangen. ‘Ware ik vroeger zoo gelukkig geweest een zoo vriendelijken toon van u te hooren, freule Eugenie, dan zou ik nu niet in de treurige noodzakelijkheid zijn over een voorval te spreken, dat u niet aangenaam kan zijn. Maar ik ben het aan mij zelf verplicht en ik zou het al lang gedaan hebben, als uwe houding mij niet alle toenadering verboden had.’

Eugenie kreeg een kleur en antwoordde: ‘Ik begrijp u niet; wat zou ik u kunnen verwijten?’

Eckhardt bleef staan en keek haar ernstig aan. ‘Mij niet te willen begrijpen, zou een gebrek aan achting zijn dat ik niet verdien, freule; ik behoef mij niet te rechtvaardigen; maar dat gij mij veel verwijt, bewijst mij sedert maanden iedere blik, iedere toon van u. Misschien weet gij het zelve niet; misschien is uw afkeer geheel onwillekeurig, die u bewoog u af te wenden van den verklikker die....’

Het was er uit; beiden werden bleek.

‘Welk een woord!’ riep Eugenie ontsteld.

‘Is het misschien scherper dan uw oordeel?’ vroeg hij somber. ‘Ik heb mij vroeger verbeeld, dat gij mij beter kendet dan de massa - maar dat was zoo niet. Dat gij mij na dat voorval zocht te vermijden, moest ik natuurlijk vinden; ik had dat voorzien. Maar ik had er vast op vertrouwd, dat er een tijd zou komen dat gij mij recht zoudt laten weervaren! Ik vergiste mij; die tijd kwam niet. Zoo dikwijls ik in uwe nabijheid kwam, en dat is altijd, behalve nu, zonder mijn wil geschied, moest ik uw afkeer,

uwe minachting ondervinden. Gij staat te hoog in eders oordeel, freule Wallmoden, dan dat ik u van onrechtvaardigheid durf bechuldigen: daarom blijft mij enkel de gedachte over, dat gij mijne beweegredenen verkeerd hebt uitgelegd. Wat ik ooit gedaan en gesproken heb, geschiedde

met open vizier; mijn fijn gevoel gebood mij een tusschenpersoon te gebruiken om u te doen weten wat gij weten moest. Ik was tot iedere verantwoording, tot het geven van alle mogelijke satisfactie bereid; de laatste werd niet geëischt van den man, die het gewaagd had u te beleedigen; de eerste werd mij door u niet vergund. Ik heb nooit aanspraak gemaakt op uwe onderscheiding, freule; maar wel op uwe achting, en daarom vraag ik, nu ik op het punt sta om uit uwe kringen heen te gaan: waarmede heb ik verdiend zoo door u behandeld te worden?'

Eugenie haalde snel adem; zij scheen naar woorden te zoeken; eindelijk zeide zij, met trillende stem: 'Gij hebt mij verkeerd begrepen; hoe zou ik u ooit minachting hebben kunnen toonen, u wien ik... dank schuldig ben! Ik kan evenwel niet ontkennen dat ik iedere aanraking met u vermeden, ja, ontvlucht heb! Maar dat was niet om u te krenken, om u te straffen; neen, Eckhardt, neen! Het was alleen omdat.... ik *kan* die herinnering niet verdragen.'

'Gij hebt hem dus niet vergeten!' borst Eckhardt uit.

Het was een van die stormachtige oogenblikken waarin alle zelfbeheersching ophoudt. Eugenie wist eensklaps, wat zij slechts somwijlen flauw had vermoed, dat hier een verpletterd hart aan hare voeten lag! Zij stond als vastgenageld; en boorde de punt van haar parasol tusschen het vlechtwerk der wortels; toen sloeg zij hare oogen op en richtte ze met een uitdrukking, die als uit de verte scheen terug te keeren, op Eckhardt. 'Vergeef mij!' zeide zij zacht, terwijl zij hem hare hand gaf: 'Berusting is de groote plicht van het leven; ik geloof dat wij ons daarin beiden al veel hebben geoefend. Het valt moeielijk te vergeten. God zij met u!'

Eckhardt voelde den zachten druk van hare hand, die zich aan de zijne onttrok en begreep dat het een afscheid was. Nog eens keek hij in hare onvergetelijke oogen; toen boog hij zwijgend en ging het bergpad af, naar de stad terug.

Eugenie haalde peinzend de anderen in, die reeds op den top van den berg gekomen waren. Het baarde geen verwondering dat zij alleen kwam; want Eckhardt had bij het begin van de wandeling gezegd, dat het garnizoen in last had zich niet ver van de stad te verwijderen. Toen zij zich bij het gezelschap aansloot, dat in den zuilen tempel bij elkander was, waren aller oogen op het panorama gericht, dat zich voor hen uitbreidde. Het was een vredig landschap, en hoe spoedig kon het met dood en verwoesting bedreigd worden! Zelfs het onbezorgdste meisjeshart klopte sneller bij de gedachte aan den broeder, den neef, den vriend des huizes, die misschien morgen reeds, met de wapenen in de hand, de vijandelijke kogels te gemoet ging. Weldra dreef de onrust het gezelschap tot den spoedigen terugtocht.

Hoe meer zij de stad naderden, hoe meer hun de heerschende beweging in het oog viel. Met sneller schreden liepen zij voort, de colonnade voorbij, naar het *curhaus*, waar de Staatsraad beloofd had zijne dochter op te wachten. Daar scheen het middelpunt der beweging te zijn. De zalen, de veranda en het park waren opgevuld met menschen. Uit een van die groepen kwam de hooge gestalte van den Staatsraad uit, die de dames te gemoet kwam, met de woorden: 'Het leger is mobiel verklaard.'

Het zaad komt op.

De Staatsraad had met zijne dochter zijn huis in de stad betrokken, om dichter bij het middelpunt der beweging te zijn. Alles trok te velde wat de wapenen dragen kon; met verpletterd hart, doch helder oog drukte de man zijne vrouw en kinderen aan de borst, om ze misschien nimmer weer te zien, en zelfs de weduwe begeerde haar eenigen zoon niet te behouden.

Toen de bataillons van het tachtigste regiment onder volle muziek door de stad

naar het spoorwegstation trokken, stond Eugenie naast haar vader voor het raam De geheele straat door waren alle deuren en vensters bezet, hier en daar viel een bloem, een takje neder, nadat er een laatste groet gewisseld was. Menige jonge gedaante boog zich over de borstweering van balcon of venster heen en verdween dan, door smart overweldigd, van het raam. Menig doodsbleek vrouwengelaat keek den verdwijnenden zoon of den echtgenoot na.

Eugenie zocht met vochtige oogen naar Eckhardt, en ontdekte hem te gemakkelijker, wijl hij als adjudant naast den commandant reed. Toen hij dicht bij het huis kwam, richtte hij zijn edel, ernstig hoofd omhoog en groette langzaam met zijn degen. De Staatsraad boog zich over het balcon heen en riep met krachtige stem naar beneden: 'God bescherme u!' Eugenie boog met haar hoofd en de tranen stroomden haar langs de wangen; terwijl de oogen van Rudolf nog op haar gevestigd bleven, groette zij hem met de hand en ging, hare aandoening niet meer meester, van het venster af.

Troosteloos snikkend verborg zij haar gelaat in het canapé-kussen. Het was haar als werd haar de ziel door een nooit te heelen wond verscheurd. Wie zou terugkeeren van die allen? Eugenie beefde; in dit oogenblik rezen twee gestalten voor haar op! De een had met haar verzoend afscheid van haar genomen; de andere?....

Haar hart dreigde stil te staan.

De laatste toonen der muziek waren weggestorven; de menigte op straat ging uiteen. Wallmoden sloot het venster en kwam bij zijne dochter. 'Gij zijt zeer aangedaan, Eugenie,' zeide hij, hare hand vattende. 'Wilt gij niet uit Wiesbaden gaan? Nog is het tijd. De overtuiging is algemeen dat de vijand binnen weinige dagen over de grenzen zal zijn; nog in deze maand misschien in Frankfort en Mainz, bedenk dat!'

Eugenie keek hem met hare rood geweende, doch weder verhelderde oogen aan en antwoordde ernstig: 'En gij wilt hier blijven, vader?'

'Dat is mijn plicht,' antwoordde de Staatsraad.

'En de mijne,' viel Eugenie hem levendig in de rede. 'Bij den vorigen oorlog moest ik bij het ziekbed van mijne moeder blijven, maar ik heb nog niet vergeten wat ik in dien tijd van de opofferingen hoorde, die er gedaan werden. Ik zou geen rust hebben bij mijn eigen veiligheid, als te huis alle handen en alle harten werkten.'

'Gij doet een goede keus,' zeide de Staatsraad, met zijne krachtige stem, terwijl hij zijn arm om haar heen sloeg; 'ik heb u niet willen afraden hier te blijven; alleen maar u vrije keus willen laten. Werk, help en troost dus in Godsnaam zoo veel uwe krachten het toelaten. Ik zal u natuurlijk met raad en daad bijstaan zoo veel de dienst het mij toelaat.'

'De dienst?' vroeg Eugenie verwonderd.

'Ik heb mij ter beschikking van de regeering gesteld en mijne diensten zijn aangenomen,' antwoordde Wallmoden, terwijl hij de blijde omhelzing van zijne dochter bijna afweerde. 'Waarom verwondert u dat, Eugenie? Ik heb nooit ontkend, dat hertog Adolf mijn Vorst gebleven is; en nu eer ik hem meer dan ooit, nu ook hij zich bij het Duitsche leger aangesloten heeft.'

Een brief van den veldpost.

De eerste veldslagen waren geleverd, de eene zegepraal was op de andere gevolgd. In Wiesbaden bleven de vlaggen wapperen en klokkengeluî en kanonschoten verkondigden wijd en zijd iedere nieuwe blijde tijding.

Doch al dat gejuich kon het kermen en schreien niet verdooven, dat evenzeer door het land klonk als het vreugdegejuich. Reeds waren er geheele schepen vol

gewonden in Biberich aangekomen. De namen der gewonde officieren waren spoedig bekend, die van soldaten en vrijwilligers lieten lang op zich wachten. Dagelijks brachten de spoortreinen gewonden en gevangenen aan. De hospitalen waren weldra vol, en er werd een groot particulier huis, dat ledig stond, tot een hospitaal ingericht, dat onder de leiding zou staan van vrouwen van verschillende standen.

Ook Eugenie wijdde al haar krachten aan de gevorderde liefdediensten, en zoo dikwijls hare liefelijke gestalte de ziekenzaal binnentrad, schitterden de oogen der aan haar toevertrouwde lijders, wachtend op een vriendelijk woord of eene verkwikking van hare hand. Hier bracht zij verfrisschende limonade, daar schudde zij een kussen op, elders liet zij zich een brief naar een ouderlijk huis dicteeren. De zedelijke moed waarmede die eenvoudige menschen uit het volk de zwaarste pijnen verdroegen, boezemde haar eerbied in.

Het dagwerk was gedaan. De dokter had zijne avondbezoeken gebracht, de zieken waren verbonden, de laatste maaltijd was uitgereikt en Eugenie ging heen, nadat zij het 'goeden nacht' van dankbare lippen had ontvangen. Zij zat voor het balconraam van de villa en gaf zich, eer zij naar het huis in de stad terugging, aan die mijmerij over, die zoo gemakkelijk op lichamelijke inspanning volgt. Als door een tooverslag verscheen het afscheidstooneel, dat hier twee jaren geleden had plaats gehad, haar voor den geest! De wond had zóo gebrand, dat zij het nauwelijks had kunnen dragen; in de laatste dagen had zij, te midden van zoo veel bemoeingen en zorgen er bijna niet aan gedacht. Waarom dan nu? Waarom zag zij nog altijd den blik uit die oogen, hoorde zij den klank der stem van hem, die dien dag misschien reeds lang vergeten had, of er misschien aan dacht met wrok in het hart?!

Het bloed steeg haar eensklaps naar voorhoofd en wangen; ijlings, als wilde zij hare gedachten ontvlieden, greep zij naar hoed en parasol. Doch eer zij de kamer uit was, ging de deur open en kwam er een ordonnans in, die haar eenige brieven overhandigde. Dat was niets buitengewoons, wijl er bijna dagelijks brieven voor hare patienten uit het leger kwamen. Met leedwezen dat zij heden de vreugdebode niet meer zijn mocht, opende zij, nadat de ordonnans vertrokken was, haar lessenaar, om de brieven tot den volgenden dag te bewaren. Terwijl zij ze door hare handen liet glijden om de adressen te zien, kwam er onder al die onaanzienlijke adressen een met een vaste mannenhand geschreven en aan haar gericht: zij kende het schrift niet, de naam des afzenders stond niet op het adres.

Aarzelend woog Eugenie den brief in hare bevende hand; er scheen meer in het couvert te zitten dan een blad papier. Eindelijk verbrak zij het zegel, en uit het onbeschrevene blad dat zij er uit nam, viel een olijftakje! Er stond niets bij geschreven dan de datum van dien onvergetelijken dag haars levens.

Voor sedan.

Donker hing de nacht van den laatsten Augustus over de breede vlakte van de Maas, rechts en links van de rivier hadden zich twee legers voorwaarts in beweging gesteld.

Daar klonk een paardengetrappel van den oever der rivier; een cavallerieofficier kwam dwars over het veld aan het hoofd eener patrouille rijden, en vroeg bij den eersten post naar de richting in welke hij de tent van den generaal von Gersdorf moest

zoeken. Daarop draafde hij verder, tusschen de tenten door, hier en daar stilstaande, totdat hij aan het elfde corps gekomen was.

Eindelijk kwam hij bij de tent van den adjudant, waar hij weder halt hield en vroeg hoe hij de dépèche welke hij bracht, zoo spoedig mogelijk aan den generaal zou doen geworden.

‘Het spijt mij, ritmeester, dat eene vertraging van een uur onvermijdelijk is,’ antwoordde eene stem, die den officier wonderlijk bekend in de ooren klonk. Tegelijkertijd kwam de adjudant een stap vooruit, waardoor het licht van het wachtvuur op zijn gelaat viel. ‘De generaal is afwezig,’ zeide hij, ‘doch komt nog voor van nacht in zijne tent terug. Wilt gij niet zoo lang afstijgen, mijnheer von Triefels en onder mijn geleide naar de kameraden gaan?’

‘Gaarne, luitenant,’ antwoordde Triefels beleefd; ‘maar ik zou u dubbel dankbaar zijn als gij mij op een kleine wandeling wildet vergezellen; na mijn scherpen rit zou mij eene wandeling met een ouden bekende aangenaam zijn.’

Eckhardt boog en nadat hij zijne bevelen aan zijne onderhoorigen gegeven had, wandelde Triefels naast hem langs de tenten.

‘Mag ik vragen wat u over de Maas voert?’ vroeg Eckhardt.

‘Voor zoo ver ik het zelf weet, zeker,’ antwoordde Triefels; ‘de dépèches welke ik overbreng, hebben betrekking op eene marschbeweging die op handen is. Onze armée zal den weg tusschen de Maas en de Belgische grenzen bezetten; totdat wij de Noordelijke grenzen bereikt hebben moet de gemeenschap tusschen de twee arméën in stand gehouden worden.’

Weder liepen zij zwijgend voort.

‘Houdt gij correspondentie met uwe betrekkingen te Wiesbaden?’ vroeg Triefels eensklaps.

‘Ja.’

‘En hoe gaat het met... hebt gij ook iets nieuws gehoord van de familie Wallmoden?’

Eckhardt bleef onwillekeurig als vastgenageld staan. Hij trachtte in het donker het gelaat van Triefels te zien en antwoordde niet.

‘Gij begrijpt, luitenant, dat wij vroeger of later toch over die zaak moeten spreken; hoe eer zoo liever dus,’ hernam Triefels met nadruk.

‘Wij kunnen geen van beiden in de onzekerheid zijn omtrent iets, waarin wij beiden een rol hebben gespeeld. Het heeft u toen misschien verwonderd, dat ik heen gegaan ben zonder u.... op te zoeken?’

‘Dat heeft het inderdaad.’

‘Werkelijk? Dan hebt gij mij lager geschat dan ik dacht. Dat heb ik mij tegenover u niet te verwijten, want ik liet u recht wedervaren. Gij hebt gehandeld zooals u betaamt. Ik ook. Wat beteekent een zoogenaamde satisfactie tegenover een reuzengroot verlies. Bovendien hecht ik niet veel waarde aan een duel waarin de uitdager zich de schuldige gevoelt.’

‘Gij vereert mij door een vertrouwen, dat ik slechts beantwoorden kan door de verzekering dat ik het in die opvatting met u eens ben,’ antwoordde Eckhardt, nochtans weinig minder koel dan te voren.

‘En zoudt gij mij eenige vragen willen beantwoorden?’ vroeg Triefels snel.

‘Voor zoover ik kan, ja;’ antwoordde Eckhardt met gedrukte stem.

‘Dan bid ik u, zeg mij, heeft mijne handelwijze in het Nassauer hof ten opzichte van mijne kameraden de gewenschte gevolgen had; is ons gesprek aan tafel geheim gebleven?’

‘Er mag hier of daar iets gefluisterd zijn, maar er is niets bepaalds uitgelekt; het minste gerucht verstierf, eer het wortel gevat had; beter dan zich verwachten liet.’

Het voorhoofd van Triefels rimpelde zich. ‘Ik had uitdrukkelijk zwijgen verzocht en.. niet in alle gevallen zie ik van satisfactie door de wapenen af! Nu het tegenwoordige: hoe gaat het bij de Wallmodens?’

‘De staatsraad heeft zijn post weer aangenomen. Dat freule Eugenie nog bij haar vader te huis is, weet gij misschien,’ antwoordde Eckhardt, met eenige overwinning op zich zelven; ‘mijn oom schrijft mij dat zij zich met grooten ijver

aan de verpleging van de gekwetsten wijdt. Ik heb haar kort voor mijn vertrek nog gesproken; zij is welvarend.'

Weder ontstond er eene doodelijke stilte, tot dat Triefels eensklaps vroeg: 'Heeft zij ooit met u over het voorgevallene gesproken?'

'Mijnheer von Triefels!'

'Gij hebt gelijk: vergeef mij,' mompelde Triefels somber; 'zelfs onder vrienden heeft vertrouwelijkheid hare grenzen.'

'Neen, kameraden behooren elkander geen antwoord schuldig te blijven,' hernam Eckhardt bedaard. 'Ja, mijnheer von Triefels; Eugenie heeft over het verleden met mij gesproken; het waren de laatste woorden welke wij samen gewisseld hebben. Dat is misschien voor ons beiden ook het geval, hoe dat ook moge uitkomen, gij zult de waarheid hooren: vergeten zijt gij niet.'

Triefels greep met krachtigen druk de koude hand, die hem spoedig onttrokken werd. Zonder een woord meer te wisselen, sloegen beiden den weg naar de tenten van het hoofdkwartier weder in.

De namiddag van den 1sten September brak aan en reeds sedert den vroegen morgen had de vreeselijke slag gewoed. Sedert een uur zwegen de kanonnen; er kwam een pauze in den strijd; doch de Franschen hadden nog slechts de keus tusschen overgave of geheele vernietiging.

Duizende gevangenen werden te zamen gedreven; duizende dooden en gekwetsten bedekten het slagveld.

Daar rent een adjudant voorbij; hij schijnt in grooten haast te zijn; doch eensklaps trekt hij den teugel in, zoodat zijn schimmel steigert eer hij hem tot staan kan brengen en afstijgen. Het paard aan den teugel houdende, volgt hij met rassche schreden eene baar die voorbijgedragen wordt, en waarop een officier met gesloten oogen en achterovergezonken hoofd nederligt. Als een marmeren beeld staart Eckhardt op het bewegingloze lichaam; hij vat de slap nederhangende hand en roept op dringenden, toon: 'Triefels!' Doch niet de geringste beweging antwoordt hem. Terwijl hij de koude hand uit de zijne laat glijden, wendt hij zich tot een van de dragers met de vraag: 'zwaar gekwetst?'

'Door de borst geschoten,' is het antwoord.

Met een zucht die uit den grond van zijn hart komt, springt de officier weder te paard en rijdt in gestrekten draf verder.

In het volgende oogenblik dreunt het kanon opnieuw; de granaten vliegen op muren en straten, alles vernielend, en in brand stekend. Bij dien aanblik bruischt een donderend hoerra uit honderdduizend kelen, en toen Eckhardt bij zijn regiment aankwam, reed juist de commandant voor het front. Op eens werd het doodstil; in korte woorden beval de overste zijne troepen God te danken, en het: '*Nun danket alle Gott*, klonk uit duizenden kelen.

De avondschaduw viel; doch de vlammen van Bazeilles kleurden den hemel met een vurig rood.

Een meisjeshart.

De Novemberstorm deed het loof van de boomen vallen, doch de zon scheen nog warm genoeg om eene wandeling aangenaam te maken voor de twee dames die het Park ingingen. Bovendien was de oudste zoo levendig aan het vertellen, dat haar wangen evenzeer door haar ijver kleurden als door den herfstwind. Midden in haar verhaal brak zij echter eensklaps af met de vraag:

'Maar, Eugenie, interesseert het u dan in het geheel niet? Gij kunt toch tot zelfs den naam toe van dien alleraangenaamsten mensch niet vergeten zijn,

die twee jaren geleden zoo bijzonder veel werk van u maakte! Als ik aan dien avond op het bal denk en hem nu zoo hulpeloos zie liggen, komen mij de tranen in de oogen.'

'De heer Triefels is immers buiten gevaar, dat zeidet gij toch zoo even, niet waar?' vroeg Eugenie, zonder den minsten klank in hare stem.

'Buiten levensgevaar, ja; maar bedenk eens hoeveel hij al die maanden geleden heeft, eer hij hier heen getransporteerd mocht worden, en hij smachtte al dien tijd om hier te komen; hij hoopte bepaald op zijne genezing als hij maar te Wiesbaden was. En wij zullen hem weer gezond zien! Ik ben blij dat er geen plaats in het Wilhelms hospitaal voor hem was, en dat hij bij ons gekomen is. Ik ga hem telkens eens opzoeken; maar van praten is geen quaestie, zijne borst moet zeer ontzien worden.'

'En zegt de dokter dat hij geheel genezen kan?'

'Geheel; nog eenige weken en wij zien hem weer als een brillanten cavalier. Verbeeld u, Eugenie, hij heeft naar u gevraagd; hij wilde weten of gij te Wiesbaden waart. Ik zal hem uw compliment eens doen.'

'Volstrekt niet!' zeî Eugenie, terwijl zij mevrouw von Fulhem zenuwachtig bij den arm greep; 'bepaald niet!'

'Dat vind ik preutschheid, lieve kind; maar zoo als gij wilt,' antwoordde mevrouw von Fulhem knorrig; 'als ik u was, zond ik hem niet alleen een groet, maar iets liefs, iets wat een zieke pleizier doet, een bouquet bij voorbeeld.'

Eugenie glimlachte ernstig, terwijl zij de oude dame in de oogen keek, die te vergeefs eene wrevelige uitdrukking trachtte aan te nemen. Zij bleef staan om afscheid te nemen, wijl zij aan de villa gekomen waren; met een snelle beweging drukte zij de hand der oude dame aan hare lippen, zeggende: 'Wie door u opgepast wordt, heeft geen behoefte aan verkwikking van buiten!' Verzoend en bevredigd keek de goede vrouw de liefelijke gestalte na die in huis verdween, en vervolgde kalm haren weg naar huis, niet wetende welk een storm haar verhaal in het hart van Eugenie had achtergelaten.

Het kerstfeest in het hospitaal.

'Gaat gij al heen?' vroeg Triefels treurig, toen mevrouw von Fulhem hem na een kort morgenbezoek weder verliet. De kamer waar hij lag was niet groot, maar hoog van verdieping en drie breede ramen gaven een ruim uitzicht. Er stond een tafeltje met boeken en kaarten voor zijn bed en op een kastje tegenover het ledikant stond een kleine kerstboom, met allerlei militaire zinnebeelden van suikergebak behangen.

'O, de tijd zal u niet lang vallen; gij krijgt zeker veel visites,' troostte de goede vrouw. 'Maar ik moet noodzakelijk naar de groote zaal; want wij hebben de handen vol met onze kerstpresenten.'

'Krijgt ieder een boompje?' vroeg Triefels glimlachende, met een dankbaren blik op het zijne.

'Ieder niet,' antwoordde zij; 'maar allen te zamen den grootsten boom, dien wij in de zaal hebben kunnen krijgen. Ieder krijgt een kleinigheid; de Franschen ook. O,

het wordt prachtig. Ik verheug er mij op als een kind; de menschen zullen zoo blij zijn!'

'Ik wou dat ik er bij kon zijn!' zuchtte Triefels.

'Wel, waarom niet? Dat is een kostelijke inval; de dokter zal er niets tegen hebben, dat gij op een zacht bed even den corridor over gedragen wordt. - Tot van avond dus!' En eer Triefels haar, eigenlijk ook slechts half gemeend, had kunnen tegenspreken, was zij verdwenen, overtuigd dat zij haar patient even als altijd had opgevrolijkt.

In de weken welke Triefels in het hospitaal gelegen had, was hij op een zeer vertrouwelijk en voet met mevrouw von Fulhem gekomen. Hij was schrander genoeg om dikwijls ongemerkt het gesprek op Eugenie te brengen, te meer wijl zij zelve eene groote voorliefde voor haar had. Sinds lang wist Triefels alles wat er te weten viel: haar beminnelijkheid, de ijver waarmede zij bij het oppassen van de gekwetsten geholpen had, haar edel karakter werden geroemd; doch een zachte afkeuring bleef ook niet uit; want volgens het oordeel van mevrouw von Fulhem was zij veel te ernstig voor hare jaren, en de volharding waarmede zij iedere partij van de hand wees, scheen wel *idée fixe* te zijn.

Het geliefde meisje was dus nog vrij! Maar daarom bleef zij niet minder voor hem verloren! van dag tot dag, van week tot week, had hij gehoopt op, al ware het maar het geringste teeken van deelneming; doch dat kwam niet. Hij wist dat mevrouw von Fulhem met haar over hem gesproken had; had zij hem maar een groet gezonden, die hem de mogelijkheid op een toenadering gaf; maar neen; hij hoopte en wachtte te vergeefs en een diepe moedeloosheid had zich van hem meester gemaakt. Tot nog toe had hij nog altijd op de toekomst gehoopt; maar dat was een al te stoute droom geweest! Hoe verwenschte hij nu den ijver waarmede hij naar Wiesbaden had verlangd! Hoe verlangde hij naar het Noorden, naar zijne zuster, die hem zoo gaarne bij zich had gehad! Nooit was dat berouw zoo levendig geweest als op dezen kerstavond, nu hij op zijn eenzaam ziekbed, met gesloten oogen, droomde dat hij de juichende kinderstemmen van zijne nichtjes hoorde. Tegelijk met de kaarsjes van zijn boom, was ook zijn laatste hoop vervlogen; o, hoe smachtte hij naar huis!

Die treurige gedachten wilden dien dag niet meer wijken, en Arno Triefels was dus werkelijk blijde toen er na zons ondergang vier dragers kwamen, die hem onder toezicht van eene ziekenzuster voorzichtig met bed en al naar de groote zaal droegen, waar mevrouw von Fulhem op den dempel stond om hem te ontvangen.

Het zag er feestelijk uit in de zaal en de groote kerstboom schitterde van licht. Op eene lange tafel, onder de gaskroon, lagen tallooze geschenken, voor de zieken en genezenden, die deels lagen en zaten.

Kort nadat Triefels binnen gedragen was, kwam de predikant binnen, en nu begon de godsdienstoefening; de leeraar hield eene korte rede, en daarop werd, met accompagnement van eene piano, een kerstlied aangeheven.

Triefels had, op zijn rechterarm gesteund, de woorden van den predikant gevolgd, doch liet bij het begin van het gezang zijne oogen over de zaal gaan, en een kreet ontsnapte hem, die gelukkig door het koorgezang werd gesmoord. Bij de tafel, vlak tegenover zijn bed, had hij Eugenie ontdekt; zij moest eerst pas gekomen zijn, want zij stond nog achter den stoel van een der andere dames. Hare wangen waren doorschijnend bleek en onder het gezang stroomden telkens nieuwe tranen op haar gevouwen handen, die op de leuning van den stoel rustten. Haar hoofd was diep gebogen.

Sedert eenige dagen betreurde zij den dood van Rudolph Eckhardt, die voor den Mont Avron gevallen was.

Welk een krachtigen invloed die tijding op haar uitoefende, werd zij zich zelve slechts langzaam bewust.

Geen woord, geen blik kon meer goed maken wat dat jonge hart om haar en door haar geleden had! Maar een ander hart, dat haar even trouw aanhing, klopte nog, en ook dat liet zij lijden, omdat de trots haar haar eigen wensch om te vergeven niet

wilde toestaan. Onder dat koorgezang werd haar laatste strijd gestreden, zij wilde den levenden recht doen; dat was voor haar hooggespannen gevoel een zoenoffer aan den doode!

De laatste tonen van het kerstlied verstomden. Eugenie richtte haar hoofd op en keek mijmerend de zaal door. Was het magnetische kracht, die haar

eensklaps dat van een ander deed ontmoeten dat aan het hare hing, alsof dood en leven er van afhing?

Zij sloeg hare oogen niet neder en één oogenblik slechts keken zij elkander zoo aan; toen stelde zich de bewegende menigte tusschen hen.

Weldra waren aller handen in beweging om iedere zieke eene gift van den kerstboom te brengen.

'Eugenietje, van daag moet gij nu eens lief en goed zijn en mij een pleizier doen!' zeide mevrouw von Fulhem. 'Wilt ge? Breng den armen Triefels eene kleinigheid; een pijpje, of een notitieboekje of zoo iets. Van al die jonge dingetjes wil er geen een naar den eenigen officier gaan, en het zou toch niet aardig zijn als zulk een dikke matrone als ik ben, hem een souvenir van dezen avond bracht. Wilt gij mij dat genoegen doen?'

Eugenie knikte zwijgend, en terwijl mevrouw von Fulhem tevreden verder ging, liet Eugenie hare oogen over de kleine geschenken gaan, zonder eene keus te kunnen doen; daarop keek zij naar het groen en de bloemen die de zaal versierden. Met een diepen blos plukte zij van een der heesters een takje. Een oogenblik bleef zij nog staan; doch in het volgende ging zij langzaam met bevalligen tred naar het ledikant van Triefels.

Hij had haar in de laatste minuten slechts nu en dan een oogenblik onduidelijk kunnen zien, en toen zij nu zoo onverwachts in zijne nabijheid stond, hield zijn hart op te kloppen en snakte hij naar adem. Met een gloeienden blos stond zij voor hem, sloeg hare oogen op en keek hem aan.

Hare bevende hand gaf hem... een olijftak.

De klokken die het dankfeest den 18den Juni inluidden, deden het dubbel voor één gelukkig paar. Voor het met bloemen versierde altaar, waar het feestlied was aangeheven, gaf Eugenie Wallmoden hare hand aan Arno Triefels. Nog lag er een doorschijnende bleekheid op zijn gelaat, doch zijn houding bewees dat hij zich weder in staat gevoelde om het lieve meisje aan zijne zijde niet slechts lief te hebben, maar te beschermen en te steunen.

Misschien lag er in de stemming waarmede de staatsraad de trouwplechtigheid bijwoonde hetzelfde gevoel, waarmede hij zich aan het vereenigde Duitschland had aangesloten; de achting was veroverd, de onverbreekbare band erkend; doch de liefde moest nog komen.

Vrij naar A. Godin.

Brievenbus.

II. Den heer F.J. Teelen, te Maastricht.

Waarde Heer!

Om allen schijn van partijdigheid te vermijden, niet om het gewicht van den inhoud, verzocht ik de redactie van *De Tijdspiegel* uw brief op te nemen. Ik wist, dat zij dit doen zou, omdat ik, sinds jaren medewerker, tal van bewijzen ontving, dat zij elke overtuiging eerbiedigt, mits die waar zij.

Gij vraagt mij naar het nummer van de *Civilta Cattolica*, het officieuse orgaan van den Paus, waarin volgens de door mij aangehaalde woorden, gezegd wordt, dat de Katholieke Kerk recht heeft de ketters of andersgeloovigen aan lijf en ziel te straffen, en verder, dat de geestelijken van die Kerk voor krachteloos mogen verklaren wat de wereldlijke of staatswetten in tegenspraak met de kerkelijke voorschrijven, en de Paus om die reden staatsgrondwetten kan opheffen. Gij, Ultramontaan, vindt die leer van de *Civilta* ergerlijk en wilt op dit punt het

ultramontanisme bestrijden, wanneer het werkelijk dit leert. Wilt ge gelooven, dat ik glimlachte, toen ik uw brief las, en mij iets over de lippen kwam van, *o sancta simplicitas!*

De door mij uit de *Civilta* aangehaalde woorden zijn werkelijk, zooals de correspondent ten uwent van dat blad vermoedt, overgenomen uit een Duitsch blad. Nu heb ik geen reden om de juistheid van die aanhaling te betwijfelen; ik lees sinds jaren de Duitsche bladen en heb ze nimmer op onjuiste citaten betrapt, waar ik in de gelegenheid was om te vergelijken; 't is mogelijk, dat de Duitsche verslaggever niet een letterlijke vertaling heeft gegeven van de *Civilta*, maar in slotsom een of ander artikel saamgevat. Aannemende voor een oogenblik, dat de correspondent ten uwent van het blad de laatste jaargangen letterlijk van buiten heeft geleerd en zich de door mij geciteerde woorden niet herinnert, kunt gij u echter van de juistheid van den zin, van den inhoud overtuigen door b.v. na te lezen een reeks van artikelen in 1868 verschenen en later onder een afzonderlijken titel uitgegeven, of de aflevering van Sept. '72.

Het verwondert mij waarlijk ten hoogste, dat gij, Ultramontaan, niet beter met de leer uwer Kerk bekend zijt en ik moet u dringend aanbevelen de Encyclica van '64 met den Syllabus er nog eens op na te lezen, met de besluiten van het laatste Vaticaansche concilie, b.v. de *Canones de Ecclesia.* Aanhalingen daaruit zijn overbodig; de grondslagen van alle constituties worden daarin ruiterlijk veroordeeld en de oorlog verklaard aan den modernen Staat. Ik moet erkennen, uwe Kerk moest daartoe komen; door de vrijheid van geweten, door gelijkheid van rechten en plichten te erkennen, zou zij ophouden te zijn wat zij is of wat zij begeert te zijn.

Gij komt aan met een ander citaat uit de *Civilta*, waarin gezegd wordt, dat ‘de Katholieke Kerk elk wettig gouvernement erkent en daarmee vrede houdt, maar zijn onrechtvaardige handelwijze niet goedkeurt.’ En de goede *Civilta* spreekt daarop van lijdzaamheid, van martelaarschap, enz. Wie die woorden voor goede munt opneemt, laat zich met een kluitje in 't riet sturen. Dat de *Civilta* nu het eene, dan het andere gelaat vertoont, nu eens de oorlogstrompet blaast, dan weder het martelaarskleed wil omhangen, is mijn schuld niet. Wellicht zou haar inconsequentie niet blijken te bestaan, wanneer zij ons eerst verklaarde, wanneer zij een gouvernement voor w e t t i g houdt.

Mijn waarde heer! vindt ge het zelf niet komisch, van de lijdzaamheid, de martelaarsachtigheid van uwe geestverwanten te spreken, wanneer wij - het verleden nog daargelaten - zien, hoe uw partij zich in Italië, in Frankrijk, in Spanje, in Duitschland tegen den w e t t i g e n Staat aanstelt? Ik voor mij vind die houding van uw geloofsgenooten zeer verklaarbaar en natuurlijk. Wanneer hij, die als het hoogste gezag bij u geldt, de onfeilbare Paus, jaar in jaar uit de wettige gouvernementen uitmaakt, dan moet vooral bij de minder ontwikkelde volksmenigte en bij die schaar van dweepers en drijvers, waanzinnigen zooals elke Kerk die in menigte telt, een haat ontstaan, die mettertijd wel eens bedenkelijke gevolgen kan hebben en ontaarden in feitelijk verzet tegen de regeering. Gij zult uit uw omgeving u wel eenige voorbeelden herinneren, waarbij ontduiking van de staatswet als plicht wordt aangerekend, wanneer het belang van uwe Kerk dit vordert.

Nadere discussie over deze zaak houd ik voor overbodig, deels omdat er reeds genoeg over geschreven, deels omdat die discussie met personen van uw richting steeds onvruchtbaar is; zij wordt spoedig een woordenstrijd. Het treurig erfdeel, dat

gij van de beginselen der Jezuïeten hebt overgenomen, is de sophisterij, het spelen met woorden, waardoor het gezond verstand wordt gedood. Hoorende hoort gij niet en ziende ziet gij niet.

Meen niet, dat ik uit Protestantsche tegeningenomenheid dus spreek; de kerkelijke gelooven staan bij mij vrij wel op dezelfde lijn. Jaren lang heb ik onder

Katholieken verkeerd en van hen vele bewijzen van genegenheid ondervonden; ik heb onder hen eenige vrienden. Daarom te meer doet het mij leed, dat uw Kerk, geïnspireerd door de heillooze beginselen der Jezuïetenorde, den strijd heeft aangegord tegen onze geheele maatschappelijke inrichting. Ik heb de hoop op een vreedzame beslechting van den strijd tusschen Staat en Kerk laten varen en uw richting zal steeds in mij een vijand vinden. Op die wijze meen ik het meest het belang van mijn volk te bevorderen. Ik ben voor vrede, noch lijdzaamheid, noch martelaarschap; ik wil den strijd in naam van den door u veroordeelden modernen Staat.

Hoogachtend
Uw dienstwillige NOORMAN.
5 Jan. '73.

III. Over de struikeling van een royalist.

Mijnheer de Redakteur!

Dat hadt gij niet verwacht, zeker niet gewenscht. Misschien hadt gij gemeend, dat met het einde van het oude jaar uw oude, ietwat zeurende en philisterachtige, korrespondent nu ook maar voor goed de pen zou neêrleggen. Welligt voeddet gij de heimelijke hoop dat, bij de algemeene moord-manie, mijn oude buurman Vet van de schoone gelegenheid zou geprofiteerd hebben om mij ‘van het tooneel der wereld te doen aftreden.’ 't Kan zelfs zijn, bij de goede gedachten die gij van mij hebt, dat gij meendet dat ik zelf mij aan den een of anderen positief-christelijken moordenaar zou aangeboden hebben teneinde het *Dagblad* een nieuw argument te geven voor de wederinvoering van de zoo echt christelijke doodstraf. In één woord: ‘gij waandet uw’ Oly ‘nu reeds dood’ en zie, daar komt hij weder aan met een brief, een langen, zeker weer vervelenden brief! O grievende teleurstelling! Teleurstelling voor u, mijnheer de Redakteur! maar teleurstelling ook voor uw lezers; want uwe goed-, zacht-, lank- en edelmoedigheid kennende, weet ik zeker dat gij den brief plaatsen zult, en de lezers van *de Tijdspiegel* die, de kleine letter ziende, zich misschien al verheugen op een nieuw Reglement voor de Meisjesscholen, of op statistische tabellen of logarithmische berekeningen, zullen zich moeten vergenoegen met het plat prozaïsch gekeuvel van den eerzamen Jan Oly.

Zoo begint het jaar voor u en hen met teleurstelling. Maar voor wie niet? Voor mij zelven in de eerste plaats. Want laat mij u mijn treurige geschiedenis vertellen. In de maand Augustus des vorigen jaars was ik lang niet op mijn gemak. Men had ons toch voorspeld, dat de wereld in die maand vergaan zou door een karambolage met een komeet, die ons dan juist in den weg zou komen. En ofschoon mijn vrienden mij zeiden: ‘kom, gij moet u dat zoo niet aantrekken, men heeft dat reeds zoo dikwijls voorspeld en er komt toch niets van. En *au fond* wat kan het u schelen? 't Is weer eens wat nieuws. Geen onzer heeft het zeker nog ooit ondervonden,’ ik beken u, mijn waarde Heer! dat ik evenmin op mijn gemak was, als de Hagenaars in de laatste weken, en dat, had er een wereld-ondergangs-waarborg-maatschappij bestaan, ik er zeker aandeel in zou genomen hebben nog liever dan in de *Spitzederei* of *Spitsbuberei* te Munchen, waar men tegelijk woeker-interest en, als dividènd, waarschijnlijk, eeuwige zaligheid kon bekomen, en bij slot van rekening noch het een noch het ander

kreeg. Intusschen ging de maand Augustus voorbij en er gebeurde niets. Ik hield mij doodstil, want men moet geen slapende honden wakker maken, en met

kometen vooral moet men voorzigtig zijn, want zelfs de beste sterrekundigen zeggen, dat men ze nooit volkomen vertrouwen kan. Maar hoe groot was mijn vreugde toen weinige weken daarna, bij den overvloedigen sterrenregen (zooals wij onkundigen zeggen) die ons te beurt viel, eerst de Heer Sibru, maar daarna ook andere geleerden ontdekten, dat die zoogenaamde sterresnuitsels niets anders waren dan fragmenten van de komeet van Biela, die wij zelve, zoo zonder er iets van te bemerken, stuk, ja tot 'gruzelement' (zooals Vet plagt te zeggen) gezeild hadden. Dat was iets om trotsch op te wezen; dat had die komeet niet verwacht toen ze daar zoo overmoedig op onze baan trad, en dat is een lesje voor alle volgende kometen. Zoo zaten wij te snoeven, Avis, B. Vis en ik op onze societeit. Ha! wat zetten wij een krijgshaftig gezigt, bij het herdenken onzer heldendaden, waarvan wij zelve niets gemerkt hadden, zooals het wel meer helden gaat op slag- en andere velden. Met wat innig genot trok ik 's avonds de slaapmuts over mijn ooren en zei ik, nog een laatsten blik op den sterrenhemel werpende: *Gij* zult het ons ten minste niet meer doen, o komeet van Biela! want gij hebt het voor goed afgelegd!.... Helaas! mijnheer, daar moet ik nu vernemen, dat onze overwinning maar gedeeltelijk is geweest. Daar heeft weêr een ander sterrekundige (ik woû dat die kerels op de Mokerheide zaten!) ontdekt, dat de komeet van Biela er nog wel degelijk is, wel wat verminkt en aangeschoten, maar toch nog krachtig genoeg, om als hij eens weêr op onze baan kwam.... kortom, mijnheer! ik heb mijn besten tijd gehad. *Meine Ruhe ist hin!* Elk oogenblik wacht ik een por, een stomp, een stoot en.. met Jan Oly is 't gedaan!

Solamen miseris socios habuisse malorum, zei mijn oude conrector altijd als hij zag, dat de Rector óók onder de plak zat van zijn vrouw. Dat woord heb ik goed onthouden, en 't heeft mij menigmaal opgebeurd. Nu ook laat ik mijn oog over de wereld rondgaan, en 't is verwonderlijk, hoeveel medeteleurgestelden ik er vind. Daar zie ik in het Noorden een dienaar des regts wien het hermelijn of fluweel, hoe moet het zijn? van den Raádsheerlijken mantel reeds in de oogen schitterde. Hij stond aan de spits van een vijftal edelen, wier namen waren opgeschreven op de rolle der aangewezenen voor die betrekking. Zij kon hem niet ontgaan, dacht hij. Ziedaar dan eindelijk de belooning mijner vroegere diensten. Heb ik Heemskerk Az. niet krachtig gesteund? Heb ik het Shakespeariaansche: *foul is fair and fair is foul* niet goed toegepast en heb ik de les mij in mijn kindsheid door van Alphen gegeven: *mijn spelen is leeren*, *mijn leeren is spelen*, *en waarom zou mij dan het leeren vervelen?* niet goed in praktijk gebragt, toen ik in het kleine, maar uitgelezen koor medezong: *Ontbinden is behouden*, *en behouden ontbinden*, *en waarom zou ik 't dan met Azoon niet vinden?* Vaartwel dan Noordsche heidevelden! Vaarwel o Drentsche Haag! *Excelsior! excelsior!* Helaas! het was te vroeg gejuicht! Daar komt een telegram, weldra gevolgd door 't officieele blad, - alle hoop is vervlogen, alle verwachting den bodem ingeslagen. Een teleurgestelde te meer onder de zonen van 't vrije Nederland!

Maar daar vestigt zich mijn blik op het geregtshof zelf, waarin deze Noorman plaats zou hebben kunnen nemen, en ik zie een president met een lang gezigt en gefronst voorhoofd. Zou dit ook al een teleurgestelde zijn? Voorzeker. Even als nijvere bijen, die ''t eêlste dat zij lezen' bij elkander gâren 'om d'ouden stok te voên,' hadden de leden van dit hooge Regterlijke collegie, dankbaar voor de vergunning hun door den Minister geschonken om een aanbevelingslijst op te maken, met de uiterste zorg het edelste wat de regterlijke magt in ons land kon opleveren bij elkander gegaard. Noord- en Zuidwaarts hadden ze hun blikken laten gaan, en op alle wateren

hadden ze hun netten uitgeworpen. Kleine vischjes, theoretische spierlingen werden verachtelijk weggesmeten, praktische kabeljaauwen en konservatieve schelvisschen mogten alleen op den Raads-

heerlijken disch prijken. Eindelijk was het *menu*, ik wil zeggen de aanbevelingslijst, gereed. President en Prokureur-Generaal en misschien nog een enkele meer wreven zich de handen. 't Kon nu niet missen; het edelste van het edele stond boven aan. Met valkenoogen hadden zij overal geloerd, gespied en niets edelers gevonden. En wat gaat er boven een valkenoog?.. Een *arendsblik*, mijne heeren! Want ik gebruik nu zelf het beeld, door den teleurgestelde in zijn dichterlijke vlugt gebezigd. 'Het arendsoog,' zoo zei hij ongeveer toen hij den tegen zijn zin benoemde spottenderwijze toesprak, 'het arendsoog van den hooggeplaatsten staatsman zag door mist en nevelen heen, en ontdekte wat zelfs ons ontgaan was.' Och ja! Edel grootachtbare heeren President en Raden, het spieringje dat door u 'verachtelijk was op zij gelegd' bleek nu een edele visch te zijn, waardig om op een Koningsdisch te prijken. Hoe het in zijn nederigheid zich ook had vermomd, 't werd voor den dag gehaald en in eere geplaatst, en ik geloof dat de deftige kabeljaauwen en erentfeste snoeken, die er eerst zoo laag op neerzagen, er welhaast trotsch op zullen zijn, het in hun midden te zien.

Een president van een provinciaal geregtshof is al een groot personaadje, een heele piet, zooals Avis zegt, en wanneer die zóó teleurgesteld wordt als hier het geval was, mag wel de gansche wereld beven. Maar hooger klimt toch nog mijn blik, en met schroomvalligen eerbied spreek ik het uit, maar ik *moet* het uitspreken, ook zelfs Z.M. onze geëerbiedigde koning moet zich teleurgesteld hebben gevoeld, ten minste indien hij zich verwaardigd heeft notitie te nemen van de toespraak des hooggeplaatsten met het valkenoog. Was er ooit een zuiverder monarchaal dan deze man? Had hij niet reeds zijn innige en diepe overtuiging uitgesproken in de Dissertatie waarmeê hij den Doctoralen graad verwierf: *de Monarchia optima Imperii forma?* Had hij niet nog voor weinigen tijd met zijn vrienden Donner en van den Broek geijverd voor de alleenzaligmakende leer der zuivere Monarchie, zoo zelfs dat zijn naam, met die der twee vrienden, altijd als in éénen adem genoemd wordt door al zijn aanhangers en vereerders? En nu deze zelfde man, die trouwe dienaar en onderdaan des Konings, gaat een koninklijke benoeming, wel op voordragt des Ministers gedaan, maar door den Koning geteekend en dus ten volle goedgekeurd, bedillen, bespotten, belagchen, als het kon verachtelijk maken! O gruwel! gaat men zoo in eens over van het zuiverste konservatisme tot de roodste republiek!.. Helaas! hoe beklaag ik den Koning. Ook *hij* teleurgesteld!

Zal ik nog hooger klimmen, mijnheer? Van Koning tot Keizer? Zal ik u spreken van den 'man van Sedan,' die nog bij het begin des jaars droomde van herstel van zijn keizerstroon, en slechts weinige dagen daarna 'nederlag in de uniform zijner nederlaag' op het paradebed te Chislehurst? Zal ik u wijzen op die heelheelkundigen die hem omgaven, en die, toen zij het doode ligchaam onderzochten, bevonden dat hij niet gestorven was aan de gevolgen der kunstbewerking, - *bewahre!* die was zoo goed afgeloopen als men maar denken kon, *selon toutes les règles de l'art*, maar tot hun grievende teleurstelling, door een stilstand des bloeds (misschien hadden zij zich wetenschappelijker uitgedrukt, als zij gezegd hadden: door gebrek aan adem)? Maar neen! ik moet wat overlaten aan de verbeelding mijner lezers. En ik zou al zeer teleurgesteld zijn, als zij niet als in éénen adem uitriepen: 'Ja houd u nu maar stil, oude praatvaêr, wij weten het ook wel!'

Met den wensch, dat het ontvangen van dezen brief en de noodzakelijkheid om dien te plaatsen *uw* eerste en laatste teleurstelling moge zijn in het pas begonnen jaar, heb ik de eer enz.

Jan. 1873.
JAN OLY.

Godgeleerdheid en onderwijs.

Waarheen nu? Daarheen niet!

Geen Constituante. De vraag van Dr. Cramer 'Waarheen nu?' besproken door Jhr. Mr. C. de Jonge, raadsheer. Middelburg, M.S. de Zeeuw. 1873.

> Het voorstel van den Amsterdamschen predikant Dr. Cramer om de Nederl. Herv. Kerk uit haren tegenwoordigen toestand te redden door eene Constituante, is bekend.
> Dit voorstel is door Jhr. Mr. C. de Jonge, Raadsheer bij het hof van Zeeland, in bovenvermelde brochure beoordeeld.
> Voor Dr. Cramer moet het niet zeer aangenaam zijn geweest, toen hij dit oordeel thuis kreeg. Het laat zich zeer geleidelijk in de volgende stellingen samenvatten:
> Overwegende dat Dr. Cramer dezen weg van onwettigheid aanbeveelt,
> O. dat hij tot eene gevaarlijke revolutie aanspoort,
> O. dat hij blijken geeft van ongeloof,
> O. dat hij het vermoeden van de hoogste onzedelijkheid op zich laadt,
> O. dat hij moet geacht worden te lijden aan het gemis van eenigszins door te denken,
> is ons antwoord op de vraag van den WelEerw. Zeer Gel. Heer Dr. Cramer:
> Waarheen nu?
> Daarheen niet.
> (w.g.) Jhr. Mr. C. de Jonge,
> Raadsheer.

Ziedaar den indruk, dien de lezing der Bespreking van Dr. Cramers vraag door gemelden raadsheer op mij heeft gemaakt. Dat oordeel moet voor Dr. Cramer dubbel onaangenaam zijn, omdat het op zeer humane maar zeer overtuigende wijze geveld wordt door een geestverwant tot op zekere hoogte, door iemand die in menig inzicht met Dr. Cramer samenstemt, en eerbied heeft voor zijn karakter.

Voor Jhr. Mr. C. de Jonge strekt het zeker tot lof, zóó 'met vrijmoedigheid en zonder terughouding gesproken te hebben.' Hij gevoelt

zelf zeer goed dat ‘velen hem deswege van verkeerde verdraagzaamheid, zoo niet van laauwheid of onverschilligheid, conservatieve beginselloosheid of inconsequentie zullen beschuldigen’ vooral onder hen, ‘die van oordeel zijn dat in de Hervormde Kerk slechts plaats is voor diegenen welke ‘het oude maar nooit verouderde Evangelie (mits volgens hunne opvattingen van Gods woord) belijden.’ Doch, zooals een verstandig raadsheer past, ‘hij zal zich dat gaarne getroosten.’ (Bl. 33) Ik vrees met Mr. de Jonge dat hij zich in die te verwachten oordeelvelling niet bedriegt. In deze brochure toch legt hij eene liberaliteit en rechtvaardigheid aan den dag, die voor hem eene slechte aanbeveling zijn in de oogen van Dr. Cramer en diens volgelingen. Ook heeft Mr. de Jonge te veel ondervonden om zich hieromtrent eenige illusie te maken.

Tot tweemalen toe ontvouwt hij in deze bespreking eene bladzijde uit de geschiedenis van zijn nauwer verkeer met de Ned. Herv. Kerk. Dat kortstondig verkeer, dat hem weinig rozen opleverde. Hij verhaalt ons namelijk dat toen hij lid was van het kiescollegie te Middelburg en hij al het zijne beproefde om bij de eerste verkiezing van ouderlingen en diakenen het ‘regtvaardig’ beginsel in praktijk te brengen dat ook ‘de minderheden regt van vertegenwoordiging hebben’ (blad. 16) en dat bij ‘die keuzen, die het *voor de gemeente* doen moet, de behoeften zooveel mogelijk van alle hare leden’ moeten vervuld worden, zooals ‘onder het vorige régime, door de toen op het kussen zittende liberalen’ niet vergeten werd - hij ervaringen opdeed, die hem noodzaakten dat collegie spoedig te verlaten. Dat uittreden strekte Jhr. de Jonge tot eere. Hij toonde er mede een te zelfstandig en te eerlijk man te zijn, om met het gepeupel meê te gaan, dat toen over Jhr. Mr. C. de Jonge het anathema uitsprak, en nu in de plaats zijner inwoning de kerk regeert. Deze kennismaking met hen, die met Dr. Cramer ‘den toestand der Kerk diep betreuren’ verzwaart het ongunstig oordeel door den heer de Jonge over Dr. Cramers voorstel geveld, dat hij in gekuischte taal een appel au peuple (blad 9) noemt, wat in gemeenzaam Hollandsch een beroep op het Jan Hagel heet.

Nog in een ander opzicht heeft des raadsheers kritiek voor den dokter eene min aangename zij. Want soms zou ik geneigd zijn gedeeltelijk op Jhr. de Jonge toe te passen wat hij van Dr. Cramer zegt: ‘ik mag niet aannemen (het karakter des schrijvers verbiedt mij dit) dat, om eene gemeenzame spreekwijze te gebruiken’ (blad 18).. Jhr. de Jonge met Dr. Cramer een loopje neemt, maar 't heeft er toch iets van. Zoo b.v. in de Voorrede. De heer de Jonge bespreekt hier de vraag zelve van Dr. Cramer, als gericht tot ‘allen die regt en waarheid liefhebben in de Nederlandsche Hervormde Kerk.’ Verklarende het liefhebben der waarheid in de Nederl. Hervormde kerk, (waarop Dr. Kuijper naar zijne *leugen in dezelfde Kerk* zeker ook al zijne bijzondere aanteekening gemaakt heeft) hooren wij den heer de Jonge beweren: ‘De orthodoxen van welke rigting ook kunnen met

regt niet meenen, dat zij alleen de waarheid liefhebben, omdat naar hunne opvatting het Evangelie door hen op de juiste wijze geloofd en verklaard wordt,' dan zetten wij onwillekeurig groote oogen over deze verzekering van den achtbaren raadsheer op, en zien wij 'de vrienden der waarheid' en tutti quanti meesmuilen, doch... wij meenen u te begrijpen Mr. de Jonge, gij verwacht van de Constituante van Dr. Cramer niet, dat zij het beginsel zal beoefenen dat met u het Middelburgsche kiescollegie verliet, en geestig geeft gij hier Dr. Cramer eene ernstige les.

Een tweede voorbeeld van dien aard. De Constituante, bijeen geroepen door allen, die 'den toestand der Kerk diep betreuren' die in het leven geroepen zou worden om eene kerkregtelijke regeling in orthodoxen zin daar te stellen, die met afwijzing van de erkende leervrijheid het herstel verlangt der letter van *de* belijdenis van de Kerk volgens de orthodoxe opvatting (blad 18) 'van die zoogenaamde geheel vrije Constituante' had Dr. Cramer gezegd 'aan haar mag geene bepaalde gedragslijn worden voorgeschreven. Zij moet vrij zijn om te besluiten wat zij tot heil der Kerk noodig acht. Of zij eene kerkorde zal ontwerpen die de modernen uitsluit, of eene die de orthodoxen verhindert om toe te treden.... dat doet thans niet ter zake.' (blad 17) Op deze schoonklinkende regelen (waarvan ieder de onwaarheid proeven en tasten kan) zegt Mr. de Jonge, hoogst voorzichtig, hoogst fatsoenlijk, maar hoogst sarcastisch tevens: 'Ik betwijfel of velen, tenzij diegene, welke zich die Constituante voorstellen met imperatief mandaat om te regelen in orthodoxen zin, zich met den schrijver zullen inschepen naar de onbekende haven, waarheen hij hen voeren wil.' (bladz. 18)

Is dat niet een loopje met iemand nemen? Zóó aan de kaak te worden gesteld door een geestverwant, die met een lachje om zijne fijne lippen, diep voor u nederbuigt, komt mij niet zeer begeerlijk voor.

Het oordeel door den raadsheer over Dr. Cramers plannen geveld, trok ik hierboven in eenige stellingen samen.

De eerste luidt, dat Dr. Cramer den weg van *onwettigheid* aanbeveelt. Daarop komt in hoofdzaak het eerste deel van des raadsheers bespreking neer. Met recht m.i. heeft de heer de Jonge in Dr. Cramers brochure den wensch gelezen dat de gemeenten d.i. de Kerk of liever dat deel in haar, dat zijn eigen toestand diep betreurt, hare smeekstem zal verheffen tot de synode om heen te gaan en plaats te maken voor eene andere, die eene nieuwe kerkorde zal vestigen. Zulk een ingrijpen der gemeenten (d.i.: le peuple alias J. Hagel) staat het Algemeene Reglement der Nederlandsche Hervormde Kerk niet toe. Ook de kerkeraden hebben dit volgens art. 13 Algemeen Reglement niet; daar zij hunne werkzaamheden moeten bepalen binnen de grenzen hunner bevoegdheid, en zij alléén in deze zaken voorstellen kunnen indienen bij de in opklimmenden rang naastvolgende besturen. 'Nu

geven art. 19 en 20 en voor zoover de ringsvergadering betreft die van art. 27-31, geene bevoegdheid om op te treden bij de synode ter verkrijging van wat in de brochure van Dr. Cramer wenschelijk wordt geacht.' (blad. 3). Anders is het met classikale en provinciale kerkbesturen. Zij zouden het recht hebben de door Dr. Cramer bedoelde voorstellen te doen. En natuurlijk in de eerste plaats de synode zelve. Intusschen geeft de tegenwoordige samenstelling dier besturen aan Dr. Cramer weinig hoop dat zijn verlangen daar een gunstig onthaal zal vinden. Hij wenscht daarom een anderen weg, dan dien in te gaan, welke hem door art. 13 is geopend, n.l. door opklimmende zuivering dier besturen, maar zietdaar wat de raadsheer als vergrijp tegen de wetten afkeurt.

In dit gedeelte van zijn betoog is een en ander voor Dr. Cramer minder aangenaam. Zoo heeft het iets van 'een loopje nemen' als de heer de Jonge den vinger legt op de verklaringen van den Dr. dat het voorbereiden van eene Constituante buiten ons kerkbestuur om, door hem als ongeoorloofd beschouwd wordt, dat wij aan het Algemeen Reglement gehoorzaamheid schuldig zijn als leden der Nederlandsche Hervormde Kerk, dat men zich houden moet aan de reglementen, welke voor alle leden der Nederlandsche Hervormde Kerk verbindend zijn' (bladzijde 6) en aantoont dat Dr. Cramer toch deze weg aangrijpt tegen de reglementen in. Als verder de heer de Jonge de bezwaren bespreekt door Dr. Cramer tegen de bestaande organisatie der besturen in het midden gebracht, herinnert hij hem zeer bescheiden dat hij zelf deze bezwaren nietig verklaart, en dat, wat er van hun tegenwoordige samenstelling zij, dit het onwettige middel door Dr. Cramer aangeprezen niet wettigen kan.

Wat deze bezwaren betreft, één vooral schijnt de heer de Jonge met Dr. Cramer te deelen: het betreft de reglementaire samenstelling der synode. Immers blad. 7 schrijft hij: 'ik wil het denkbeeld wel voor mijn rekening nemen, dat eene synode, waarvan het ledental op (de beschreven) wijze verkregen door den heer Cramer op 55 gesteld wordt, bij verandering van werkkring vruchtbaar voor de Hervormde Kerk zou kunnen werken.' Mij dunkt de heer de Jonge die zeer goed begrijpt van welken aard de samenstelling en zuivering van eene synode zijn zal, saamgekomen als 'eene consequente toepassing van art. 23 en waarbij de predikantsplaatsen tot basis van afvaardiging genomen werd - 'die van een appel au peuple weinig kan verwachten den triomf van "het regtvaardig" beginsel dat *hij* voorstaat, die bij eigen ervaring weet hoe le *peuple* dat beginsel eerbiedigt - hij kan niet dan in een onbewaakt oogenblik hebben neergeschreven dat hij van zulke 55 synodale leden een "vruchtbaar werken voor de Hervormde Kerk verwacht."

De tweede stelling is: Dr. Cramer spoort tot eene gevaarvolle Revolutie aan.

Merkwaardig is de aanvang van dit nieuwe betoog. “De heer Cramer wil dus dat de gemeente tot haar regt komen” dus luidt het, juist nadat Mr. de Jonge in het breede heeft aangetoond dat dit (zooals Dr. Cramer het bedoelt) het recht verdraaien zijn zou. Zegt hij daarop dat dit volgens den voorsteller behoort te geschieden door dat allen, die met hem den toestand der Kerk diep betreuren, hunne stem doen hooren ten einde eene nieuwe Synode te verkrijgen’ en kwalificeert hij eenige regels verder dit plan een *appel au peuple*, dan is dit geene aanbeveling voor de plannen van Dr. Cramer, en onwillekeurig huiveren wij bij de gedachte hoe van dat deel der maatschappij, als het met Dr. Cramer over den toestand der Kerk bedroefd is, de stem wel moet klinken, die ons reeds als het niet bedroefd is, op onze kermissen en dergelijke, zoo vreeselijk kan aandoen. Ieder gevoelt dat de heer de Jonge hier aan het gevaar denkt dat in zulk eene revolutionaire volksbeweging gelegen is. Zeer bescheiden gaat dan de heer de Jonge verder dat ‘hij niet wil vragen of er iets revolutieachtigs in ligt, om langs anderen dan den wettelijken weg te komen’ tot hetgeen Dr. Cramer wenscht - maar toch steek ze in uw togazak Dr. Cramer, de vraag welke de heer de Jong niet wil doen, doch door zijne overtuiging gedreven, toch doet! Ook het groote middel ten dage van volksopruiing gebruikelijk, petitionement, laat de heer de Jonge niet onbesproken. Hier vooral komt de fijne spotternij van den Raadsheer aan het licht. Dr. Cramer heeft ook de vraag opgeworpen: zullen wij op nieuw petitioneren bij de Synode? 't Zou weinig baten: erkent hij daarop zelf. Nu wordt Mr. de Jonge met Dr. Cramer weemoedig als hij aan het mager resultaat denkt, dat de pogingen tot reorganisatie tot nog toe hebben opgeleverd (blad. 10). Klagend spreekt hij dan zijn bedrukten vriend toe: wat zal het helpen als de gemeenteleden bij de Synode aankloppen (sic) met dezelfde vragen of voorstellen van gelijke strekking? Gaat hij ons dan verhalen dat de bedroefde Dr. Cramer zich met de hoop vertroost ‘op het gevoel van regt bij de Synode, die ziende wat *de Kerk* wil aan hare geliefkoosde ideën vaarwel zal zeggen om der *Kerke* ter wille te zijn,’ verbergen wil Mr. de Jonge niet dat hij gelooft (wat ieder dadelijk inziet) dat deze hoop van den weinig argwaan koesterenden schrijver’ (in dit verband geen fijn compliment voorwaar!) eene - illusie is. En als wilde hij ons nu de illusie van zijn vriend in hare breede afmeting diep doen gevoelen, stelt hij op den ernstigsten toon, ‘het gevoel van regt der Synode voor het ‘algemeen belang’ tegenover ‘voor het partijbelang’ (gelijk de heer Cramer zich uitdrukt) - met nadruk voor. Dat eerste zou naar des Doctors wensch voor het laatste moeten werken. En welk is nu dat vertrapte en gewenschte ‘algemeen belang’? O, Mr. de Jonge weet het zeer wel dat Dr. Cramer hieronder de partij verstaat die met hem den toestand der Kerk diep betreurt, en dat het dus de hoogst mogelijke zelfverblinding is die deze partij, met het geheel vereenzel-

vigt. De heer de Jonge, die aan elke richting recht van bestaan toekent, kan met zulk *een algemeen belang* niet dweepen, en *moet* wenschen in het belang der Kerk dat Dr. Cramer's illusie eene illusie blijft.

Zoo steekt Mr. de Jonge met Dr. Cramers hoop den draak. Niet licht zal de Synode door zulk eene revolutionaire beweging vervaard plaats maken voor eene andere. Ik ben er van overtuigd dat Jhr. Mr. de Jonge zelf dit diep zou afkeuren. Ja ik verbeeld mij dat als de Edel Achtbare Raadsheer uit het Hof van Zeeland zijne plaats innam onder de Hoog Eerw. leden der Synode en daar het door Dr. Cramer opgezweepte gepeupel, diep bedroefd, kwam aansnellen om de Hoog Eerw. Vergadering uit een te jagen, hij de eerste zijn zou die zijne medeleden moed zou inspreken en aansporen, zoo lang mogelijk aan onwettigheid weerstand te bieden, al hief ook Dr. Cramer daar buiten zijn lied der hope aan, dat de Synode 'ziende wat de *Kerk* wil aan hare geliefkoosde ideën vaarwel zal zeggen om *der Kerke* ter wille te zijn.'

Eerlijkheid en wettigheid zijn voor Mr. de Jonge meer dan 'geliefkoosde ideën.'

'En hiermede kom ik met eene vraag tot den schrijver, die zonder eenig boos opzet gedaan wordt, nl. deze: Getuigt uw voorstel niet van te groot ongeduld?'

Zoo vangt Mr. de Jonge zijn derde betoog aan, blad 11. Met de gansch overbodige verzekering haar 'zonder eenig boos opzet' te doen, legt toch de Raadsheer Dr. Cramer eene vraag voor, die eene zware beschuldiging behelst. Zijn revolutionair plan getuigt van te groot ongeduld, Dr. Cramer kan niet wachten totdat de consequente uitvoering van art. 23 (de wettige weg om tot zijn doel te komen) hoogere kerkbesturen naar zijn smaak gezuiverd heeft. Aan de hand der geschiedenis toont de Raadsheer aan, dat het ongeduld van Dr. Cramer niet te rechtvaardigen is. En dat ongeduld dreef hem aan tot den weg van onwettigheid en revolutie... Maar weet Dr. Cramer dan niet dat zij die gelooven zóó niet haasten? Alzoo:

O. dat hij blijken geeft van ongeloof.

Een andere considerans:

O. dat hij het vermoeden van de hoogste onzedelijkheid op zich laadt.

In eene zaak, zóó ernstig en heilig als zulke wijd uitstrekkende plannen te beramen om de Kerk uit haren treurigen toestand op te heffen, met adders onder het gras te spelen, moet ieder als hoogst onzedelijk brandmerken.

En waarlijk, Dr. Cramer laadt den schijn op zich, dat te doen. Mr. de Jonge kan dit vermoeden niet verzwijgen (bladz. 18). Niet dat hij de zekerheid hiervan mag aannemen, het karakter des schrijvers verbiedt hem dit, maar toch.... Wat heeft Dr. Cramer dan gedaan?

Verbeeld u! Als een voorstander der hoogste onpartijdigheid schrijft hij: ‘aan de constituante mag geene bepaalde gedragslijn worden voorgeschreven. Zij moet vrij zijn om te besluiten wat zij tot heil der Kerk noodig acht. Of zij eene kerkorde zal ontwerpen die de modernen uitsluit, of eene die de orthodoxen verhindert om toetetreden, of eene die het voor beide partijen mogelijk maakt om ja in een kerkverband te blijven maar toch een zelfstandig leven te leiden, dat doet thans niet ter zake.’ Zoo zou die constituante geheel onbevangen aan het werk gaan, en dat zou zij doen, samengeroepen door hen die met Dr. Cramer den toestand der Kerk diep betreuren, terwijl om de woorden van Mr. de Jonge te gebruiken, (blad. 18) toch ‘die zoogenaamde geheel vrije constituante in het leven zou geroepen worden om eene kerkregterlijke regeling in orthodoxen zin daartestellen, die met afwijzing van de erkende leervrijheid het herstel verlangt der letter van *de* belijdenis van de Kerk volgens de orthodoxe opvatting.’

Neen Dr. Cramer, al had de Raadsheer uit het Hof van Zeeland ons niet gewaarschuwd, zóó verschalken door uwe luid gepredikte onpartijdigheid laten wij ons niet! Mr. de Jonge schijnt uw karakter goed te kennen, doch wie dat voorrecht niet hebben, en u naar dit uw geschreven woord beoordeelen, *moeten* wel aannemen dat hier adders onder het gras liggen. Maar heeft *de Standaard* u niet voor eenigen tijd kunnen leeren dat men heilige zaken met heilige handen moet aanvatten? Wat zoudt gij wel van uwe tegenpartij zeggen als zij u met zoo'n sirenenlied zocht te betooveren? Lees tot uwe leering wat Mr. de Jonge zeer modest u herinnert, dat ‘juist om deze zwakke zijde van uw voorstel, en het vooruit te berekenen motief, de Synode doof zal blijven voor uw verzoek’ (blad 18). Hij heeft derhalve veel betere gedachten van de Synode, die doof zal zijn voor uw onzedelijk plan, en van *deze* Synode verlangt gij dat zij ‘ziende wat de *Kerk* wil aan hare geliefkoosde ideën vaarwel zal zeggen om *der Kerke* ter wille te zijn’ plaats zal maken voor eene van uwen geest? Ook geeft uw beoordeelaar daarop niet onduidelijk te kennen, dat hij reeds om deze zijde van uw plan niet met u en de uwen meê wil gaan. Wat hij ook niet zou kunnen doen die het *regt* van bestaan van verschillende richtingen of partijen in de Ned. Herv. Kerk erkent (blad 1) en ieder in die Kerk het recht ontzegt, om de leer iemand van haar te verwijderen of aftesnijden (blad 24). Eindelijk straalt in zijn woorden de gedachte door dat het onzedelijke in uw plan met het ongeloovig ongeduld samenhangt.

Zoo'n herinnering uit Zeeland te ontvangen is zeker niet plezierig, maar kan hare overgroote nuttigheid hebben.

O. dat hij moet geacht worden te lijden aan het gemis van eenigszins door te denken.

Jhr. Mr. C. de Jonge heeft nog een ander bezwaar.

Met Dr. Cramer erkent hij: 'Voor elke partij is het wenschelijk, dat de zaak wordt beslist' doch voegt er in eenen adem bij 'maar daarop komt het toch naar mijne gedachten ook niet minder aan, *hoe* zij beslist wordt' (bladz. 19).

Dr. Cramer zich voorstellende dat het tot eene scheiding kwam, vraagt: 'zou het niet verkieselijker zijn dat men gezamenlijk tot zulk een stap kwam en in vrede van elkander heenging, dan dat er hier en daar gemeenten uiteenspatten, voor langen tijd misschien met wrok en bitterheid tegen elkander vervuld?'

Jhr. Mr. de Jonge acht eene scheiding niet wenschelijk, verreweg de voorkeur geeft hij aan een 'zoolang mogelijk vereenigd blijven met eerbiediging van anderer gevoelens over verschillende kerkelijke leerstukken, die de hoofdgronden van het Evangelie niet ondermijnen' (bladz. 20). - Ook kan hij Dr. Kuijpers middel tot *vrijmaking der Kerk*, de onderdrukking van elke minderheid, noch de verwijdering der door het *Kerk. Weekblad* gesignaleerde onruststokers goedkeuren. Ook kan hij 'moeijelijk aannemen' (wat ieder op zijn vingers kan narekenen) 'dat het gevolg der bijeen te roepen constituante eene op vredelievende wijze te treffen scheiding zou kunnen zijn' (bladz. 20).

Dit in het algemeen. Maar nu de uitvoering van die 'scheiding in vrede.'

Dr. Cramer vat deze van hare meest praktische zijde aan, en meent dat met haar de finantieele quaestie 'hare oplossing nabij is.' De weg van scheiding van Kerk en Staat is dan gebaand. 'De Staat weet dan aan wie hij de tractementen moet geven, die aan de Hervormde gezindheid en hare leeraren moeten worden uitbetaald.' Ook het beheer der kerkelijke fondsen zal dan gemakkelijk kunnen geregeld worden.

Dit alles heeft voor Dr. Cramer geen moeilijkheden in zich. Jhr. de Jonge ziet in een en ander groote bezwaren. Bij zoodanige scheiding zullen de verschillende richtingen en partijen zich onder eene bepaalde vaan moeten scharen. Dat acht jhr. de Jonge ondoenlijk. Hij kiest om dit aan te toonen, tot voorbeeld de voldoeningsleer. Stel (hierop komt zijne redeneering neer) dat de vast te stellen kerkorde uitmaakte dat dit leerstuk, opgevat als een borchtochtelijk lijden van Christus, waardoor hij aan Gods strafeischende gerechtigheid heeft voldaan, een deel der belijdenis is van wier aanneming het lidmaatschap van het kerkgenootschap afhankelijk werd gesteld wat zou er dan moeten gebeuren met die rechtzinnigen, die dit leerstuk in meer ethischen zin opvatten? en wat met hen, die in dezen de beschouwingen van prof. Hofstede de Groot deelen?

Natuurlijk uitsluiten van het kerkgenootschap.

Hieruit blijkt dat geene vereeniging bestaanbaar is dan van hen die op *alle* punten gelijk en eensgezind denken en gelooven. Dit laatste is echter alleen mogelijk in eene Kerk, waar het kerkelijk gezag voorschrijft wat men te denken en te gelooven heeft. Voor het protes-

tantisme staat dit gelijk met vernietiging, verklaart jhr. de Jonge. (bladz. 23). Daarbij Mr. de Jonge ontkent het recht iemand om zijne belijdenis buiten te sluiten, toch zal de nieuwe synode moeten aanvangen met eene belijdenis vast te stellen; zij zal daarbij genoodzaakt zijn aan de letter dier belijdenis te hechten, om ten laatste als de zuivere consequentie van haar aangevangen werk, met die letter ten top het kerkgenootschap der afgescheidenen in te zeilen.

Dat is het einde der geschiedenis, en dan zal de Staat weten aan wie der Hervormde leeraren hij zijne tractementen moet uitbetalen - volgens de meening van Dr. Cramer althans.

Nog andere bijzonderheden van eene scheiding ‘waarbij de finantieele quaestie hare oplossing nabij zou zijn en de weg tot scheiding van Kerk en Staat gebaand zou wezen’ gaat Mr. de Jonge na. Hij komt dan tot het besluit dat én wat het gebruik der kerken én wat de regeling der kerkelijke fondsen én wat de uitbetaling der tractementen aan de predikanten én wat de regeling van het hooger onderwijs betreft, er nog al hindernissen op dien ‘gebaanden weg’ zijn - hindernissen, zoo groot, dat alleen een optimisme ze kan voorbij zien, dat volgens Mr. de Jonge ‘verwonderen moet als men eenigzins doordenkt.’ Dat optimisme heeft Dr. Cramer niet verwonderd: zelfs was hij zich van geen optimisme bewust, immers dan had hij geene dingen ter neergeschreven en voorgesteld, zóó onbekookt als ze beschouwd bij het licht door Mr. de Jonge ontstoken, blijken te zijn. Geene vleiende slotsom is hier voor Dr. Cramer op te maken, als hij eenigszins doordenkt.

En om nader zijn oordeel te motiveeren verdedigt Mr. de Jonge met wetten, reglementen en geschiedenis in de hand zijne zienswijze ‘dat de scheiding van Kerk en Staat niet meer of beter bevorderd zoude worden door eene afscheiding van de leden van het kerkgenootschap, al geschiedde die ook met onderling goedvinden en op vredelievende wijze’ dan waartoe ‘de thans vigerende begrippen omtrent het regt van den Staat en van de kerkgenootschappen den weg hebben gebaand’ (bladz. 32).

Op grond van deze overwegingen kan het ons niet bevreemden dat jhr. Mr. C. de Jonge den weg, door Dr. Cramer aangeprezen om tot een beteren toestand in de Ned. Hervormde Kerk te geraken, ‘niet ontvankelijk’ verklaart, en dat mitsdien het antwoord van ZED. Achtbare op de vraag van den WelEerw. Zeer Gel. Heer Dr. Cramer: Waarheen nu? is

Daarheen niet.

Tot nu toe had de raadsheer bijna onafgebroken het woord. Mr. de Jonge heeft echter hier en daar ook een stapje van zijn gebied op dat der theologie gedaan. Daar ontmoette ik hem met minder toestemming. Doch hij zelf erkent, ‘dat het hem niet voegt te theologiseren’ en

vraagt zelf vergiffenis, dat hij, leek in het vak, dien uitstap heeft gedaan. Welnu die vergiffenis zal zeker ieder hem heeler harte geven.

Niettemin daar hij openhartig zijne zienswijze in het licht stelt, meen ik als verslaggever ook het recht te hebben mijne beschouwing naast de zijne te stellen.

Als dan Mr. de Jonge van de door Dr. Cramer noodzakelijk geachte wijziging van art. 11 Alg. Regl. zegt: 'zoo er verandering in dat artikel noodig mogt zijn, hetgeen ik betwijfel, zoude ik met behoud der woorden "de handhaving harer leer" daaraan toegevoegd wenschen te zien in overeenstemming met Gods woord, geopenbaard in het Evangelie van onzen Heer Jezus Christus' (bladz. 14) kan ik mijne verwondering niet verbergen dat een zoo grondig jurist als Mr. de Jonge, zóó groote waarde hecht aan de handhaving der *leer*, wel wetende dat de Ned. Herv. Kerk reeds kort na de Dordtsche synode eigenlijk het recht verbeurd heeft hare *leer* nog ten top te voeren, terwijl hij blijkens deze brochure tevens toont diep te beseffen waarheen het consequent komen moet, als de leer zoo nadrukkelijk moet worden gehandhaafd. Wenscht hij verder bij 'de handhaving der leer' toegevoegd te zien: 'in overeenstemming met Gods woord, geopenbaard in het Evangelie van onzen Heer Jezus Christus' dan geeft de erkentenis van Mr. de Jonge zelven leek in het vak te zijn, mij de vrijmoedigheid hem te doen opmerken, dat de uitdrukking 'Gods woord, geopenbaard in het Evangelie van onzen Heer Jezus Christus,' in de schatting der partij, onder wier vaan hij zich tot nog toe rangschikt, eene gevaarvolle ketterij moet bevatten. Gods woord beteekent toch in haar mond: de bijbel in zijn geheel. Dit kan echter de heer de Jonge hier niet bedoelen, want: de bijbel, geopenbaard in het evangelie van onzen Heer Jezus Christus: zou klinkklare onzin zijn. Onder Gods woord verstaat hij dus iets anders. Wat dan?

Gods openbaring (Logos) b.v.?

Behalve dat de formule: 'Gods openbaring, geopenbaard in het Evangelie van Jezus Christus' wel ietwat nevelachtig is, zou tegen haar kunnen aangevoerd worden, 1°. dat Gods openbaring, *geopenbaard* in gezegd Evangelie, het vermoeden opwekt dat niet dat geheele Evangelie eene Godsopenbaring is, waartegen gewis menig belijder van de leer der Ned. Herv. Kerk groot bezwaar zou hebben, en 2°. dat eene *leer* in overeenstemming met *zoodanige openbaring* te onbestemd is om als toegangskaart tot de Ned. Herv. Kerk te kunnen dienen. Verstaan wij daarentegen onder *Gods woord*, een deel der zelf-openbaring Gods, en wel (in verband met het Evangelie of de blijde boodschap van Jezus Christus) Gods liefde, dan doet zich de moeilijkheid voor dat de z.g. leer der Ned. Herv. Kerk die van een stillen van Gods toorn door Jezus bloed, of van een zich schrikkelijk vertoornen over de aangeboren en werkelijke zonden, of van een verwerping vóór de grondlegging der wereld van een deel des menschdoms gewaagt, niet wel in overeen-

stemming te brengen is, met Gods liefde die geopenbaard wordt in het Evangelie van onzen Heer Jezus Christus. Geeft hij daarbij nog eene andere redactie ten beste, nml: ‘de handhaving der leer, vervat in het van God geopenbaarde Evangelie van Jezus Christus’ dan moet ik den heer de Jonge herinneren dat de ‘leer’ in dat ‘Evangelie’ vervat, zeer mager is, welke te handhaven zeker in menig oog een veel te lichte eisch zijn zou, om daarnaar het al of niet lidmaat zijn der Ned. Herv. Kerk te beoordeelen. Immers dat van God geopenbaarde Evangelie behelst niets anders dan de heerlijke waarheid dat God de Vader voor alle menschen is, welke waarheid Hij zelf door en in Jezus Christus aan de menschen heeft verkondigd.

Verstaat men echter onder dat Evangelie, de geheele verschijning, het leven en werken van Jezus, althans wat ons als zoodanig wordt beschreven, dan zou, behalve dat eene ‘leer’ geopenbaard in iemands ‘leven’ ook al min of meer duister is, eerst toch moeten uitgemaakt worden, *wat* in dat leven als eene openbaring Gods behoort te worden aangemerkt. Daar b.v. niemand zou verlangen het handhaven der leer, geopenbaard in het verhaal van het laten verdrinken der varkens in Gedara.

Dit alles moet ons te meer bevreemden als wij weinige regels later, op de voorgestelde verandering der vraag aan de nieuwe leden voorgelegd: Belijdt gij het Evangelie van Jezus Christus geloovig aan te nemen? den heer de Jonge met recht hooren aanmerken, dat hem deze verandering te gewaagd voorkomt, om het *onbestemde*, dat er voor velen in gelegen is. Wat eene verandering der gebruikelijke vragen in het algemeen betreft, de heer de Jonge *schijnt* haar gewenscht te achten, hoofdzakelijk, ‘dewijl in het bevestigend antwoord der nu bestaande vraag opgesloten ligt eene verklaring omtrent het kerkelijk leerstuk der Drieënheid, die van jeugdige of eenvoudige lidmaten niet te vergen is’ (bladz. 14). Hij stelt daarvoor in de plaats de enkele vraag: ‘Treedt gij toe als lidmaat der Hervormde Kerk met de bewustheid van een opregt geloof in God, den Almagtige, Schepper des hemels en der aarde, zooals Hij gekend wordt uit Zijn woord, dat ons geopenbaard is in het Evangelie van Jezus Christus, onzen Heer?’ Welke vraag hij aanprijst met de vraag, of hiermede niet voldaan wordt aan den eisch, welken onze Kerk in het 29e artikel harer belijdenis stelt, dat om van de ware Kerk te zijn, men zich moet ‘aanstellen naar het *zuiver woord Gods*, verwerpende alle dingen, die daartegen zijn, houdende Jezus Christus voor het éénige Hoofd’? Waarop ik zou willen vragen, of in de uitdrukking van dit art. 29 ‘het *zuiver woord Gods*’ niet de Bijbel wordt bedoeld? In welk geval er zeer weinig overeenstemming bestaat tusschen dit artikel en de voorgestelde vraag van den heer de Jonge, in welke met de woorden: Gods woord, geopenbaard in het Evangelie van Jezus Christus, onmogelijk de Bijbel kan worden verstaan.

Nog eene andere maal doet de heer de Jonge een uitstap op het

Theologisch gebied, waarbij ik even den vinger moet leggen. Ik bedoel zijne beschrijving van hetgeen de modernen in Jezus Christus zien.

Reeds heeft Dr. Sibmacher Zijnen er op gewezen hoe onwaar deze voorstelling is. Men vergete echter ook hier niet dat de heer de Jonge zelf heeft erkend een leek in het vak te zijn, en als bij voorbaat vergiffenis vroeg voor hetgeen hij soms misdrijven zou. Daarom behoort niemand hem over deze onjuiste voorstelling hard te vallen. Dr. Sibmacher Zijnen had echter gevraagd, waar ter wereld de heer de Jonge deze voorstelling van daan had gehaald? Waarop de heer de Jonge met zijne gewone welwillendheid antwoordde: uit het *Utrechtsche Dagblad* van 11 Januarij en (naar ik gis) eene Toespraak van Prof H. de Groot. Dat het nu wel wat onvoorzichtig is, in een zóó belangrijk geval, als het onderhavige tot zegsman te kiezen den verslaggever in eene courant, die een en ander van een *gehoorde* rede mededeelt, of wel een man te kiezen, wiens pen als hij over de modernen schrijft, niet altoos door de gewenschte kalmte en onpartijdigheid bestuurd wordt, zal ieder moeten toestemmen. Een *hoorder* kan zich toch nog gemakkelijker bedriegen, dan zelfs een lezer doen kan, gelijk hier de heer de Jonge gedaan heeft. Want als hij in zijn courant las, dat Ds. Brouwer zou gezegd hebben, dat Jezus niet *de* Christus is geweest, *hij was meer dan dat* (ik onderstreep) hij was *het* (ik onderstreep) genie, dat in zake van godsdienst den stoot gegeven heeft - verstaat de heer de Jonge dit zóó dat de modernen in Jezus noch den Christus noch den Heiland zien, *maar hoogstens een geniaal mensch*, *die als Wetgever optrad* (ik onderstreep). Zulk eene teruggave van deze woorden toont aan ‘leek in het vak’ te zijn en daarom vergeven wij aan den heer de Jonge deze vergissing van harte.

Als hij daarop aangaande de modernen zegt: ‘zij behooren te weten of de vroeger door hen gedane verklaringen overeen te brengen zijn met hunne tegenwoordige denkbeelden’ (bladz. 24), wekt dit het vermoeden op dat de heer de Jonge acht dat een en ander *niet* is overeen te brengen, al erkent hij ook dat niemand nu reeds het recht zou bezitten hen te verwijderen of af te snijden. Is dit vermoeden juist, dan moet dit gevoelen bevreemding opwekken in iemand, die als de heer de Jonge, toont het hechten aan de *letter* der belijdenis af te keuren, en het recht van bestaan in de Nederlandsche Hervormde Kerk aan elke richting volmondig toekent. Zoodat wij hier weder een voorbeeld zouden vinden van het pleiten voor die vrijzinnigheid, die niet toestaat dat men verder gaat, dan het standpunt, dat men zelf inneemt.

Wel is waar elders (bladz. 33) schijnt de heer de Jonge die plaats met name aan de modernen te ontzeggen, als hij zijne overtuiging op nieuw uitspreekt, dat ook voor anderen plaats in de Kerk behoort te zijn, al denken zij over verschillende leerstukken onzer Kerk anders, *mits* (ik onderstreep) zij maar opregt Jezus als den Christus, als het hoofd der gemeente *belijden* en niet enkel *volgen*

als wetgever of voorbeeld - waarbij ik moet herinneren dat tot dezen ban zeker de onjuiste lezing van het (door wien? gestelde) verslag in het Utrechtsche Dagblad van eene (zelf?) gehoorde rede den heer de Jonge gedwongen heeft. Immers beter ingelicht ten opzichte van de inzichten der modernen ter dezer zake, zou de raadsheer gewis ook aan hen eene plaats toekennen in de Nederlandsche Hervormde Kerk. Mocht de heer de Jonge desniettemin bij zijne zienswijze volharden, hij zou ons bij vernieuwing bewijzen hoe licht men de tegenspraak als een onoverkomelijken hinderpaal aanmerkt, wanneer men, soms onbewust, van een juridisch standpunt zaken beschouwt, die veel meer dan naar eene wet, een geschreven belijdenis, naar de wet des geestes en des gewetens beoordeeld moeten worden. Daarom zouden wij het ongunstig oordeel te gemakkelijker in den heer de Jonge kunnen vergeven, die getoond heeft meester in de rechten te zijn, en zelf erkent leek in het vak van theologie te zijn. Eindelijk zien wij in den heer de Jonge een van die velen, die zich op het hellend vlak der gematigde orthodoxie bevinden, waarbij men *te* diep gevoel voor eerlijkheid en waarheid, *te* liberale beginselen in zich heeft om met Dr. Cramer en de zijnen te *kunnen* medegaan, maar ook *te* groote bezwaren om den ingeslagen weg consequent te vervolgen, zelfs al voerde die tot het kamp der Modernen. Hoe weinig verkwikkend, hoe onbevredigend het op dat eenzame standpunt is, ondervindt ieder die het inneemt. Zelfs het bewaren er van veroorzaakt een bestendige onrust en een voortdurenden strijd. Dat alles zal Jhr. Mr. C. de Jonge ook wel ondervinden. Ook hierbij kan een optimisme in het spel zijn, ‘dat verwonderen moet als men eenigzins doordenkt.’ Wie dat standpunt achter zich heeft, en onbevreesd op den ingeslagen weg is voortgegaan, zal misschien zijne belangstelling in de Nederlandsche Hervormde Kerk niet zien toenemen, en Dr. Cramers getier om eene Constituante kunnen aanhooren, zonder een oogenblik zijn kalmte te verliezen; zijne belangstelling in het Koninkrijk Gods wordt er niet te minder om.

Arnhem, 7 Februari.

H. BOONEN.

Staatkunde en geschiedenis.

Een moeilijk los te maken band.
Scheiding van Kerk en Staat.

Scheiding van Kerk en Staat en het budget van Eeredienst, door Mr. H.J. Smidt, lid van de Tweede Kamer der St.-Gener. Assen, 1872.

‘Het poinct van de religie, altijd van teederen aard, was bij de opkomst van de Republiek der Vereenigde Nederlanden inzonderheid een zeer netelig punt’, aldus vangt de Hr. Smidt zijne vooral met het oog op de actualiteit belangrijke brochure aan; en ik voeg er bij: het ‘point van de religie’ is nog heden ten dage van hoogst teederen aard. Staat en Kerk zijn gescheiden, maar de financieele ondersteuning van wege den Staat is gebleven, is zelfs traditioneel; het beginsel is door de Grondwet gehandhaafd, en een groot deel der natie, onverschillig van welke godsdienstige gezindheid, hecht nog aan die financieele ondersteuning. Eene natie ontwast niet lichtelijk aan een beginsel, waaraan zij sedert eeuwen gewoon is geraakt. De Hervormde Kerk is na den afval van Spanje altijd de heerschende geweest, totdat de revolutie in '95, met het verleden brekende, de gelijkstelling voor alle gezindheden proclameerde. Doch al gevoelde men ook later, nadat de staatsregeling, door de omwenteling van het laatst der vorige eeuw in het leven geroepen, vervangen was door de constitutie van het koningrijk Holland, en ook deze na de herstelling in 1813 door de Grondwet van '14 werd opgevolgd, de noodzakelijkheid van dat meer liberale, meer humane beginsel, toch wilde men het niet zóó ver drijven als de Bataafsche staatsregeling verlangde, en men ging voort aan de Kerk, doch nu niet meer uitsluitend aan de Hervormde, de financieele hulp te verleenen, die zij vroeger, zij 't slechts van ééne afdeeling genoot; men strekte die uit ook tot de andere gezindheden, en sedert meer dan eene halve eeuw is men op dien weg voortgegaan.....

Doch laten wij aan de hand des heeren Smidt de kwestie, die onlangs weder in het breede in de volksvertegenwoordiging besproken en

beslist werd, èn historisch èn uit een politiek oogpunt kortelijk nagaan. Wij kunnen dan tevens kennis maken met de belangrijke en van groote studiën getuigende brochure, welker titel hierboven is vermeld.

De Unie van Utrecht omvatte zoowel die gewesten, waar de Katholieke kerk de overheerschende was, als die, waarin de hervorming reeds vele aanhangers telde. Terwijl de Atrechtsche vrede de handhaving van de pacificatie van Gend beoogde, wilde de Unie van Utrecht bovendien den geloofsvrede erkend hebben, zoo als die door de Staten-Generaal den 12^{en} Juli 1578 ontworpen was, en waarbij de ongestoorde uitoefening van godsdienst zoowel aan de Katholieken als aan de Hervormden was gewaarborgd. In art. 13 van de Unie van Utrecht was het beginsel van geloofsvrijheid nedergelegd, en aan ieder gewest werd overgelaten de zaak van den godsdienst te regelen zooals het goed vond, zonder daarover door de bondgenooten lastig te mogen worden gevallen. Holland en Zeeland, die bij de pacificatie van Gend voor zich de vrije uitoefening van den Hervormden godsdienst hadden bedongen, bleven aan dat beginsel ook na de Unie van Utrecht getrouw. En toen van lieverlede ook in de andere gewesten de hervorming meer en meer veld won, en de Katholieke kerk verdrong, begon ook daar de Hervormde kerk de overheerschende te worden. ‘Eene heerschende, eene uitsluitende Kerk behoorde tot de staatkunde van die eeuw’(*); de Hervormde kerk werd de Staatskerk in de vereenigde gewesten der Nederlanden.

Dat beginsel, eenmaal gehuldigd ‘uit noodweer en staatkunde’(†), leidde als van zelf schier overal tot het belemmeren - ja zelfs, tot het verbieden van de uitoefening van den Roomschen godsdienst. De goederen dier Kerk werden ‘òf door de Hervormde gemeenten òf door het souverein staatsgezag’ genaast(§). Niet tevreden met de uitsluiting van den Katholieken godsdienst, duldde de Hervormde kerk geene afwijking van hare leer. De Dordsche synode, rampzaliger herinnering, veroordeelde hooghartig de richting der Remonstranten. Gematigdheid, humaniteit, staatkundig beleid - men zocht ze te vergeefs bij de geestelijken dier dagen; alles moest onderdoen voor den overmoed en de heerschzucht der predikanten, die overtuigd als zij waren, dat het staatsgezag hun invloed niet kon ontbeeren, zich vooral in de eerste helft der zeventiende eeuw geducht lieten gelden. Geen wonder dat de Staatskerk toen zoowel den zedelijken als materieelen steun van den Staat eischte; ja zelfs was het een punt van geloofsbelijdenis, dat ‘het ambt der overheid niet alleen is, acht te nemen en te waken over de politie, maar ook de hand te houden aan de heilige kerkedienst, om

(*) Smidt, blz. 2.
(†) Ibid., blz. 3.
(§) Ibid., blz. 2.

te weren en uit te roeien alle afgoderij en valsche godsdienst, het rijk des Antichrist te gronde te werpen, en het koningrijk van Jezus Christus te bevorderen, het woord des Evangelies overal te doen prediken' enz.(*).

Even als overal ondervond men in het laatst der vorige eeuw ook hier te lande den terugslag der nieuwe ideeën, door de Fransche revolutie in het leven geroepen. Het beginsel van vrijheid van godsdienst en gelijkstelling van de verschillende gezindheden vond ook in Nederland weerklank. 'Op het voorstel van Ploos van Amstel was het uitspreken van dat beginsel eene der eerste werkzaamheden van onze Nationale Vergadering in 1796'(†), en het vond zijne plaats in de staatsregeling van 1797. Doch merkwaardig was de beweging, die op de verwerping van die staatsregeling volgde, eene beweging, die duidelijk aantoonde, dat het beginsel, om aan de Kerk de materieele ondersteuning te ontzeggen, alles behalve populair was. 'Toen dat ontwerp (de staatsregeling nl.)', zegt de Hr. Smidt, 'was afgekeurd, kwamen bij de tweede Nationale Vergadering onderscheidene adressen in, waarbij niet minder gevraagd werd, dan dat de Staat zorgen zou voor de bevordering van godsdienstig onderwijs, voor gelegenheid overal tot openbare godsdienstoefening en voor behoorlijke betaling der kerkleeraars'(§). Op dien aandrang werd wel is waar niet gelet bij de staatsregeling van '98(**), maar hij oefende toch in zoover invloed uit, dat bij de overgangsbepalingen meer het oog gehouden werd op den actueelen toestand van het oogenblik, dan bij het afgekeurde ontwerp (zie art. 1-3 der Addst. artikel).

Reeds boven merkten wij op, dat een volk eenmaal aan een beginsel gewoon geraakt, niet ligt zich daarvan los maakt. De constitutie van 1801, al huldigde zij het beginsel van godsdienstvrijheid en gelijkheid der kerkgenootschappen, reageerde tegen het beginsel dat de Kerk zich zelve moest onderhouden. 'De hoogleeraren, leeraren en kerkelijke bedienden der voormaals bevoorrechte Kerk blijven, zoover die bij de aanneming dezer staatsregeling in dienst zijn gesteld en uit eenige politieke kassen worden gesalarieerd of gepensioneerd, hunne tractementen of pensioenen genieten totdat het bepaalde bij art. 12 in werking zou zijn gebracht' (art. 14). Bovendien bepaalde zij, dat ieder kerkgenootschap onherroepelijk in het bezit zou blijven van hetgeen met den aanvang dezer eeuw door hetzelve werd bezeten (art. 13). De constitutie van 1805 ging denzelfden weg op; en vooral 'onder het Napoleontisch keizerlijk bestuur was de teruggang groot. De Kerk

(*) Smidt, blz. 4 in de noot.
(†) Ibid., blz. 5.
(§) Ibid., blz. 6.
(**) Art. 21 der staatsregeling. Bij art. 4 der Add. artikel werden alle geestelijke goederen en fondsen, waaruit te voren de tractementen of pensioenen van leeraren of hoogleeraren der voormalige heerschende Kerk betaald werden, nationaal verklaard.

werd beschouwd als eene staatsrechtelijke corporatie, eeredienst en kerkbestuur als publieke dienst'[*].

Is 't vreemd, dat de Souvereine Vorst, toen hij na de bevrijding van het Fransche juk optrad, zich de traditie herinnerende van hetgeen vóór de omwenteling van '95 plaats vond, die traditie niet heeft willen kwetsen? Zelfs een man als Van Hoogendorp, aan wiens politieke zelfstandigheid wij gewoon zijn hulde te brengen, kon zich van vroeger toestanden niet losmaken. Kon men 't den vorst euvel duiden, dat hij met de traditioneele opvatting rekening hield[†]?

Als wij onze tegenwoordige Grondwet met die van 1815 vergelijken, dan zien wij dat in het VI hoofdstuk slechts enkele artikelen zijn herzien.

Art. 190 Grondwet '15 huldigt hetzelfde beginsel als het tegenwoordig art. 164; in art. 165 is alleen het in art. 191 Grondwet '15 voorkomende woord '*godsdienstige gezindheden*' in *kerkgenootschappen* veranderd; art. 192 Grondwet '15 is onveranderd gebleven; art. 193 wordt omgewerkt teruggevonden in art. 167; art. 194 Grondwet '15 bleef weder geheel onveranderd en is nu art. 168 geworden; art. 195 Grondwet '15 vindt geene plaats meer in de gewijzigde Grondwet; het 1e lid van art. 196 Grondwet '15 was na het voorschrift van art. 165 Grondwet '48 onnoodig geworden, en het 2^{e} lid van art. 196 wordt eenigszins gewijzigd in art. 169 Grondwet '48 teruggevonden, terwijl art. 170 van laatstgenoemde Grondwet een nieuw op het recht van placet betrekkelijk artikel is.

Evenmin als de Grondwet van '15 heeft de gewijzigde Grondwet van '48 deze scheiding van Staat en Kerk *ipsis verbis* uitgesproken. Zij ligt echter meer in den geest en de bedoeling van deze dan van gene. Maar al spreekt onze Grondwet niet *ipsis verbis* die scheiding uit, is zij daarom verboden? is zij niet tot stand te brengen?

't Mag vreemd schijnen, maar toch is 't waar, dat het begrip van scheiding van Staat en Kerk nog niet allen duidelijk is. Zelfs nog zeer onlangs hoorde men in 's lands raadzaal de vreemdste opvattingen. In de zitting van 19 Dec. 1872 zeide de anders zoo scherpzinnige De Brauw: 'Wanneer men een juist begrip wil hebben van de scheiding

(*) Smidt, blz. 12.

(†) De Hr. Smidt deelt ons uit de nagelaten stukken van den Hr. Lampsens, lid der commissie, aan welke het ontwerpen dier Grondwet volgens de schets van Van Hoogendorp was opgedragen, mede hoe zelfs de leden dier commissie 't onderling oneens waren.
'Men kon het over de verschillende bepalingen (betrekkelijk den godsdienst) niet eens worden. Allerlei meeningen werden voorgestaan, zoowel die eene volkomene scheiding van Kerk en Staat wilden (Roëll), als die het herstel der Hervormde godsdienst als heerschende godsdienst verlangden (van Lijnden), en het voor het gemeene land veiligst "achtten" bij de oude constitutie op het stuk van godsdienst te verblijven (uitvoerige nota bij de stukken van Lampsens). De commissie kon tot geen besluit komen; telkens staakten de stemmen. De Souvereine Vorst moest het uitmaken; naar zijne uitspraak werd de Grondwet van '14 op dat punt geredigeerd', blz. 17, vlg.

van Kerk en Staat, moet men vragen: Wat is vereeniging van Kerk en Staat? Want dat is 't wat men in der tijd uit de wereld heeft willen helpen. Vereeniging van Kerk en Staat is niets anders dan het belijden door den Staat van eenen bepaalden godsdienst, en daardoor uitsluitende bescherming van eene bepaalde godsdienstige gezindheid. Dat was de toestand onder onze vroegere republiek en in verscheidene landen van Europa.... Was iemand in ons land vroeger niet van de ware Gereformeerde religie, dan had men een stok in de hand om hem van alles uit te sluiten, van alle staatsambten en bedieningen. Het was zelfs een beginsel van gewetensdwang, want men behoefde op dien weg maar één stap verder te doen.... om te propageeren en het *cogi intrare* toe te passen. Scheiding van Kerk en Staat is dus het wegnemen van het beginsel van gewetensdwang. Zij is het beginsel van godsdienstige vrijheid zoowel in geweten als in belijdenis'(*). Terecht mocht de Hr. Smidt, dien spreker in dezelfde zitting beantwoordende, zeggen: 'de geachte spreker heeft beweerd, dat scheiding van Kerk en Staat eigenlijk eene phrase is, die niemand buiten hem begrijpt. Ik zeg met vertrouwen: "niemand", omdat de uitlegging door den heer de Brauw gegeven aan hetgeen het tegenovergestelde van scheiding van Kerk en Staat zijn zou, eenig is in hare soort. Het tegenovergestelde van scheiding is vereeniging, en deze zou volgens hem alleen bestaan, wanneer de Staat eene bepaalde religie belijdt, wanneer het beginsel van gewetensvrijheid niet gehuldigd wordt. Maar dan hebben wij althans sedert 1798 het geluk gehad volkomene scheiding van Kerk en Staat te hebben. De Staatskerk, zooals die onder de republiek bestond, schijnt voor dien geachten spreker het éénige criterium te zijn ter beoordeeling of er al dan niet scheiding is van Kerk en Staat. Het is genoeg zijne voorstelling op deze wijze aan te duiden, om eene verdere bespreking daarvan onnoodig te maken'(†).

De omstandigheid, dat de scheiding van Kerk en Staat niet uitdrukkelijk voorgeschreven is in de Grondwet, is reeds dikwijls als argument gebruikt, om haar te bestrijden. 'Geschreven', zegt de Hr. Smidt (blz. 21 van zijne brochure) 'met zoo vele woorden, *neen.* Maar dit is ook de vraag niet. Ligt het in de bepalingen der Grondwet, naar haren geest, volgens de regelen van goede uitlegkunde, opgevat? Daarop komt het aan'. En in de meergenoemde zitting van 19 Dec. '72 drukte hij dat nader uit: 'Scheiding is de voorwaarde van degelijke bescherming van alle kerkgenootschappen, die door de Grondwet uitdrukkelijk is voorgeschreven, en tevens de voorwaarde van hunne vrijheid tegenover den Staat. Die vrijheid spreekt de Grondwet wel niet met zoovele woorden uit, maar dat zij niet te min door haar bedoeld is, daarvan bezitten wij een merkwaardig, degelijk, schoon betoog in de rede van ons geacht medelid, den heer van Nispen van Sevenaer,

(*) Hand. der 2e Kamer, zitting 1872/73, blz- 873.
(†) Ibidem, blz. 875.

die in zijn advies van 12 Aug. 1853 tot de conclusie kwam, dat het de bedoeling is geweest van den Grondwetgever, om aan de kerkgenootschappen te laten de geheel vrije beweging in den Staat'(*).

Wat is nu scheiding van Staat en Kerk? Dat de Staat zich niet meer met de Kerk anders dan uit een policie standpunt bemoeie, dat de Kerk geheel zich zelve organiseere; dat zij niet is een publiekrechtelijke corporatie, hare leeraars en geestelijken geene Staatsambtenaren zijn, maar Kerkelijke, en dat hare verhouding tegenover den Staat zij van privaatrechtelijken aard.

Op den weg van de door de Grondwet beoogde scheiding zijn wij in den laatsten tijd zeer vooruitgegaan. De vroeger zoo onmisbaar geachte vertegenwoordiging in het Kabinet, de Ministers der eeredienſten, is verdwenen. Zelfs de administratiën, die een tijdlang nog als overgangsmaatregelen diensten hebben bewezen, zijn opgeheven. Maar de volkomene scheiding kan geen plaats hebben zoolang de financieele band, door de Grondwet nog vastgehouden, niet losgemaakt wordt.

Art. 194 der Grondwet van '15 is gelijk wij zagen niet begrepen geweest onder de wijzigingen die in '48 in onze staatsregeling zijn opgenomen(†). Men vindt dat artikel geheel gelijkluidend in art. 168 terug. In dat art.(§) nu worden aan de verschillende Kerkgenootschappen, de tractementen, pensioenen en andere inkomsten verzekerd.

Hadden wij eene nieuwe Grondwet te ontwerpen, de financieele band zou zoo al niet in het belang van den Staat, dan toch zeer zeker in het belang der Kerk moeten vervallen. Doch zoo lang wij onder vigueur van onze tegenwoordige Grondwet leven, zijn wij aan hare voorschriften gehoorzaamheid schuldig. Ons blijft niets anders over dan den weg voorbereiden tot eene volkomene scheiding. En ook de Kerk moet daar naar streven. Nu reeds is zij daarvan doordrongen. De Synode der Hervormde Kerk heeft zelve de gewichtige verklaring afgelegd: 'De scheiding van Kerk en Staat, door onze Grondwet bedoeld, en in de laatste jaren in menig opzicht doorgezet, is nog verre van voltooid. Nog verkeert de Kerk, zoowel op administratief als op legislatief terrein, ten opzichte van den Staat, in eene afhankelijkheid, die met hun grondwettig beginsel in strijd moet worden ge-

(*) Handel. 2e Kamer 1. 1.

(†) 'Art. 192 (nl. van de Grondwet van 1840) geheel gelijkluidend met art. 194 Gw. '15 is opzettelijk letterlijk behouden, ten einde ten aanzien van een zoo teeder punt geen nieuw geschil op te werpen. Vele antecedenten hebben de beteekenis en strekking van dit artikel aangewezen; hoogst onvoorzigtig zou 't zijn, zelfs *eene verandering van woorden* te maken.'

Antwoord der regeering. Zie Voorduin bl. 400. In het ontwerp van de Commissie van 16 Maart '48 tot herziening der Grondwet was voor het woordeke '*thans*', in het 1e lid van ons tegenwoordig art. 168 voorkomende, geschreven 'in 1814.'

(§) Art. 168 luidt:
De tractementen, pensioenen en andere inkomsten van welken aard ook, thans door de onderscheidene godsdienstige gezindheden of derzelver leeraars genoten wordende, blijven aan dezelfde gezindheden verzekerd.
'Aan de leeraars, welke tot nog toe uit 's Lands kas geen, of een niet toereikend tractement genieten, kan een tractement toegelegd, of het bestaande vermeerderd worden.'

acht. Maar die afhankelijkheid strijdt ook, naar ons inzien, met het eigenbelang der Kerk. Wel verre van ons te vereenigen met hen, die meenen, dat men door op de voltooiing der scheiding aan te dringen, de belangen der Kerk miskent en in de waagschaal stelt, oordeelen wij in tegendeel, dat ook hier in vrijheid, zelfstandigheid en juiste afbakening van wederkeerige rechten de beste waarborgen voor ontwikkeling en welvaart gevonden worden..... In dien zin behoort de scheiding van Kerk en Staat, ook ten opzichte van het Hervormd Kerkgenootschap te worden voortgezet, opdat eenmaal deze Kerk zich zelve vrijelijk besturen en voor hare rechten zorg drage, gelijk thans meestal met andere Kerkgenootschappen het geval is.'

De beteekenis van art. 194 der Grondwet van '15 is, dunkt mij, geene andere, dan dat men alleen wilde waarborgen hetgeen tot op dat oogenblik - d.i. 24 Aug. 1815, het tijdstip der afkondiging van die Grondwet - door de godsdienstige gezindheden werd genoten. Doch 't is niet te ontkennen, dat de Grondwetgever door de bijvoeging van het 2^{e} lid toch ook op twee gedachten heeft gehinkt. Door dat 2^{e} lid immers wordt het vooruitzicht geopend voor de leeraars, die eene te geringe bezoldiging genoten, om vermeerdering te erlangen, en voor hen, die geene bezoldiging kregen, als nog bezoldiging te bekomen. De eenvoudige weg zou geweest zijn in 1815 de rekening met de Kerkgenootschappen te sluiten, te blijven uittebetalen het bedrag, waarop zij op dat tijdstip recht hadden, en alle verdere uitkeeringen, van welken aard ook te staken. Dat heeft men niet gedaan. Men hebbe slechts de Staatsbegrootingen na te gaan, om tot de overtuiging te komen, dat regeering en vertegenwoordiging steeds zijn voortgegaan op den ouden weg, en van het woordeke '*thans*' in art. 194 voorkomende hoegenaamd geene nota hebben genomen. Alweder een bewijs, dat de kracht van de traditie grooter was, dan het geschreven woord in de Grondwet!

Slaan wij even, voordat wij verder gaan, een achterwaartschen blik. Immers men heeft dikwijls beweerd, dat de Staat na de reformatie zich de goederen van de Roomsche Kerk heeft toegeeigend, dat hij daaruit de voormalige Staatskerk heeft onderhouden, en dat daarom het obligo van den Staat is, ook thans, nu de gelijkstelling van alle Kerkgenootschappen is erkend, die Kerkgenootschappen te onderhouden.

Ik geloof dat deze beweering zeer moeielijk vol te houden is. Wel heeft het Staatsgezag zich sommige goederen, volgens den heer Smidt, meestal de zoodanigen, die ten gevolge van het verlaten der kloosters door hare bewoners, als geabandonneerd werden beschouwd, toegeeigend; maar aan de andere zijden zullen op verscheidene plaatsen de goederen, in het bezit eener Kerkelijke gemeente, waaruit

òf de geestelijken òf de koster hunne bezoldiging genoten, of het Kerkgebouw onderhouden werd, zijn overgegaan in handen van de gezindten, die nu het Kerkgebouw voor haren eeredienst inrichten. M.a.w. het was geen ander lichaam, dat in plaats van de voormalige Katholieken nu bezit *nam* van hetgeen aan de Kerkelijke gemeente vroeger toebehoorde, maar het was de Katholieke gemeente, die tot den Hervormden godsdienst overging, en dus *behield* wat zij reeds bezat, en waaruit voortaan zoo wel het Kerkgebouw, dat ontdaan van altaar en kerksieraden voor de prediking van het nieuwe geloof bestemd werd, onderhield, maar ook den predikant bezoldigde. Van daar dan ook de kerkelijke inkomsten uit vaste goederen, tienden en dergelijken, die nog op vele plaatsen dienen tot bezoldiging, geheel of gedeeltelijk, van den predikant, of van den koster, of tot onderhoud van het kerkgebouw, of tot andere geestelijke doeleinden. Over 't algemeen kan men als waarheid aannemen, dat de herkomst van verreweg de meeste kerkelijke inkomsten moeilijk is nategaan. De oorsprong of oorzaak is in dikke nevelen gehuld. Men denke slechts aan de geestelijke kantoren, aan de proceduren over de vicariën, enz.

Al die beschouwingen en bespiegelingen dus over vroegere toestanden en den overgang van die toestanden tot den tegenwoordigen zijn, dunkt mij, vrij onvruchtbaar; zelfs hetgeen na '98 bepaald en voorgeschreven werd, is verward en leidt tot moeilijkheden. De Staatsregeling van '98 heeft alle geestelijke goederen en fondsen nationaal verklaard. Of aan die voorschriften overal de hand is gehouden, valt te betwijfelen. Reeds de Staatsregeling van 1801 schreef in art. 13 over: ‘ieder Kerkgenootschap blijft onherroepelijk in het bezit van hetgeen met den aanvang dezer eeuw door hetzelve werd bezeten.’ Er zijn dus geestelijke goederen geweest, die aan die algemeene naasting van 1798 schijnen ontsnapt te zijn. Doch nu komt weer het decreet van Koning Lodewijk van 2 Aug. 1808, die die goederen in de publieke schatkist overbracht. De Grondwet van '14 liet weder aan de Hervormde Kerk hetgeen zij bezat, en verzekerde haar bovendien bij voortduring de voldoening uit 's Lands kas van tractementen, pensioenen, enz.(*). Men ziet, wij geraken in een doolhof van moeilijkheden, en daarom bepalen wij ons liever bij den actueelen toestand.

De financieele verplichting blijft; hoe heeft de Staat zich daarvan te kwijten? Ik herhaal hier de opmerking, die ik vroeger reeds gedaan heb, dat ofschoon het woordeke ‘*thans*’ ziet op de dagteekening van de Grondwet 1815, men sedert dien tijd daarop niet gelet heeft. Ik herhaal, zeg ik, die opmerking omdat dikwijls het denkbeeld is geopperd, ‘alles wat sedert 1815 door den Staat is verleend, aan te

(*) Zie art. 136. ‘Aan de Christelijke Hervormde Kerk wordt bij voortduring verzekerd de voldoening uit 's Lands kasse van alle zoodanige tractementen, pensioenen, weduwen-, kinder-, school- en akademiegelden, als voormaals aan derzelver leeraren, hetzij directelijk uit 's lands kas, of uit de daartoe bestemde inkomsten van geestelijke en kerkelijke goederen, of eenige plaatselijke inkomsten zijn betaald geworden.’

nemen als een fait accompli, als een recht, waarop de Kerkgenootschappen, de leeraren en de gemeenten aanspraak hebben; dit voortaan te beschouwen als een *fixum*, en dat verder jaarlijks uit te keeren, zonder voor 't vervolg in eenige verhooging of vermeerdering te treden, zoodat de rekening tusschen de Kerk en den Staat hiermede voor afgesloten wordt gehouden'(*).

Volgens den Hr. Smidt is een fixum èn in strijd met de Grondwet, èn niet in het belang van den Staat.

In strijd met de Grondwet. 'De Grondwet verzet zich daartegen èn in de 1e èn in de 2e alin. van art. 168'(†). In het 1e lid van art. 168 staat: 'De tractementen enz. *blijven* verzekerd', en nu beroept de Hr. Smidt zich o.a. ook op het pleidooi van Hr. Donker Curtius in zake het kerkbestuur der Waalsche gemeente Ca den Staat, waarop het bekende arrest van den Hoogen Raad van 5 Mei 1848 is gevolgd. 'Er staat niet,' zeide de pleitbezorger, 'de globale som blijft verzekerd.... maar er staat: de tractementen zelve, d.i. het bedrag en het getal, en bijgevolg elk tractement, elk pensioen, elke inkomst van welken aard ook, op zich zelf'(§).

Dat woordeke '*blijven*' in art. 168 1e lid noopt ook den Hr. Smidt om een fixum te wraken: 'De Grondwet spreekt van blijven verzekerd. Dit ziet op hetgeen de Grondwet van '14 reeds bepaalde, hierin *was* het al verzekerd; in 1815 *bleef* het verzekerd.'

't Komt mij voor dat dit argument zeer juist is. Als men hetgeen tot dusverre door de verschillende Kerkgenootschappen werd genoten kon fixeeren - en de Kerkgenootschappen daarmeê vrede konden hebben, dan nog zou men tot geene uitvoering kunnen komen; want deze of gene gemeente, deze of gene leeraar zou krachtens het voorschrift van het 1e lid van art. 168 zich daaraan niet behoeven te onderwerpen, en tot uitbetaling van hetgeen haar of hem toekomt eene actie kunnen instellen tegen den Staat. 'De *tractementen* zijn verzekerd.'

Doch er is nog een ander argument. Wat toch beteekent *gezindheden'?* Is dat woord synoniem met *Kerkgenootschap*? De vergelijking van de in '48 gewijzigde Grondwet met die van '15 leert dat men de in artt. 191 en 196 2e lid voorkomende woorden '*godsdienstige gezindheden*' in de thans vigeerende artt. 165 en 169 door *Kerkgenootschappen* heeft vervangen, terwijl art. 194 onveranderd is gebleven(**). Ook het voorstel der negen leden in 1844 behield in het artikel, dat met

(*) Smidt, blz. 57.
(†) Ibid., blz. 44.
(§) Ibid., blz. 53.
(**) Opmerkelijk is 't echter, dat de regeering bij de schriftelijke behandeling van de gewijzigde Grondwet het verschil van beteekenis tusschen *gezindheden* en *Kerkgenootschappen* niet inzag. 'De regeering,' zeide zij, 'vindt des te minder reden, om de woorden "godsdienstige gezindheden" in dat van "Kerkgenootschappen" te veranderen, omdat aan het laatste woord onmogelijk eene andere beteekenis dan aan het eerste gegeven kan worden.' Ware dat juist, waarom dan in de overige artikelen wèl het woord Kerkgenootschap gebruikt?

het tegenwoordig art. 168 gelijkluidend was, het woord *gezindheden*, terwijl overal elders daarvoor *Kerkgenootschappen* kwam te staan. Wij moeten dus, daar art. 168 ongewijzigd is overgenomen uit de Grondwet van '15, vragen naar de beteekenis, die toenmaals aan dat woord gegeven werd. 'Een hervormd *Kerkgenootschap* bestond er in die dagen niet. Naar de kerkorden onder de Republiek vastgesteld, werd elke gemeente beschouwd als eene op zich zelve staande "Kerk" (Kerkgenootschap); te zamen vormen deze kerken "de gemeente Christi." Het Hervormde Kerkgenootschap in de tegenwoordige beteekenis, dagteekent eerst van 1816; het werd toen door den Koning in het leven geroepen. Eveneens is 't met de Doopsgezinden. Zelfs heden ten dage vormen ze geen Kerkgenootschap. De gemeenten staan op zich zelve zonder een centraal bestuur te hebben..... Ook met het oog op de Roomsche Kerk, die in Nederland niet een afzonderlijk genootschap uitmaakt is de uitdrukking *gezindheid* meer gepast dan *Kerkgenootschap.* De gelijkstelling van *gezindheden* met *Kerkgenootschappen*, als door de Grondwet van '14 of '15 bedoeld, is daarom onaannemelijk'(*). De Hr. Smidt beroept zich ook hier weder op Mr. Donker Curtius in zijn meer aangehaald pleidooi, waar deze zich aldus uitdrukt: 'Dat in de Grondwetsverzekering een waarborg ligt opgesloten voor allen, die rijkssubsidie genoten; en in dien zin is meer gesproken van gezindheden, om er door aan te duiden, dat iedere genieter werd bedoeld in zijne eigene categorie, maar niet om er door te kennen te geven verzekering te geven van een globaal genot aan iedere categorie als een geheel en ter harer repartitie'(†).

Het zijn dus de kerkelijke gemeenten en niet de Kerkgenootschappen, aan welke bij art. 168 de tractementen, pensioenen enz. zijn verzekerd. Zij alleen kunnen eischen dat de Staat zich jegens haar van zijne verplichting kwijte.

Bovendien de 2e alinea van art. 168 strijdt ook volgens den Hr. Smidt met het uitkeeren van een fixum. 'Aan de leeraars,' zegt die alinea, 'welke tot nog toe uit 's lands kas geen of een niet toereikend tractement genieten, kan een tractement toegelegd, of het bestaande vermeerderd worden.' Over de beteekenis van dit 2e lid van art. 168 straks nader. Voor 's hands zij het voldoende op te merken dat de Staat de bevoegdheid heeft om aan de leeraren der gezindheden, die in 1815 bestonden, en voorzoover zij toen uit 's lands kas gesalarieerd werden, bij erkende ongenoegzaamheid van hun tractement, vermeerdering daarvan toe te kennen, en voorzoover zij nog geen landstractement genoten (men denke o.a. aan de zoodanigen, die uit andere inkomsten, b.v. uit pastoralia, hunne bezoldiging trokken) tractement toe te kennen. Wordt echter een fixum uitgekeerd, hoe zal men dan

(*) Smidt, blz. 48.
(†) Ibid., blz. 49.

daarmeê handelen? Zal dan het 2e lid van art. 168 als niet geschreven beschouwd worden? En tot dat uiterste zou noen toch, als eenmaal tot een fixum werd besloten, moeten komen.

Doch een *fixum* is ook niet in het belang van den Staat. Het geld toch is landsgeld, door de belastingschuldigen opgebracht, en de Staat heeft zorg te dragen dat dat geld zijne bestemming bereike. ‘'t Is duidelijk, dat.... de Staat zich niet op die wijze van de zaak mag afmaken, maar zich ook moet verzekeren, of de gelden hunne bestemming bereiken. Dit brengt zijn recht, dus zijn plicht en tevens zijn belang mede’(*). De Hr. Van Bosse zoo wel als de Hr. Olivier, de Hr. Jolles zoo wel als de Hr. Schimmelpenninck hebben steeds dien plicht van contrôle noodzakelijk geacht.

De tractementen, pensioenen enz. worden gevonden uit het geld, dat de belastingschuldigen opbrengen; want wat er van zij, dat vroeger door den Staat kerkelijke goederen genaast zijn, die goederen en inkomsten bestaan schier niet meer, en zouden in alle gevallen niet meer kunnen voldoen om in die tractementen, enz. te voorzien. Uit de belastingen moeten die kosten worden bestreden. En zou nu de Staat zich het recht van contrôle uit de hand moeten geven? Niet verder onderzoeken of er al dan niet behoefte bestaat? Moet de Staat dan maar hetzelfde bedrag blijven uitkeeren, ook wanneer de gemeente afnemende is, en de overblijvende den buit (sit venia verbo) verdeelen?

Bovendien stel, dat de Kerkgenootschappen er in toestemmen, en dat ook de gemeenten er hun zegel aanhechten, dat een fixum worde uitgekeerd, is dan de Staat verantwoord, indien het collegie of de persoon, aan wie het bedrag wordt uitgekeerd, het genoten vertrouwen teleurstelde! Indien b.v. het geld als St. Pieterspenning naar Rome werd gezonden, en de betrokken personen niets ontvingen?

Ik geloof ook dat inderdaad de uitkeering van een fixum schier niet uitvoerbaar, en dus eene onmogelijkheid zou zijn.

Aan wie zou bv. voor het Hervormde Kerkgenootschap dat fixum moeten worden uitgekeerd? Aan de synode? Een corpus morale? Ik geloof niet dat de gemeenten zoodanig gezag over hare geldelijke belangen zullen willen geven. ‘Aan de eene of andere commissie *ad hoc?* Wat met de algemeene commissie van toezicht voorviel, bewijst hoe moeilijk, ja hoe onmogelijk het is algemeene toestemming daarover te verkrijgen. Bovendien zulk eene commissie vordert kosten; wie zal die betalen? Immers al weder de Staat; want op het fixum heeft het kerkgenootschap aanspraak, en daarvan kan dus ook niets afgenomen worden. Wat baat het dan den Staat als hij zijne ambtenaren afschaft, maar daarentegen de kosten eener commissie moet betalen? Het tegenwoordig beheer zelf kost nu zeer weinig; scheid het af van het Staatsbeheer, en de kosten worden vertienvoudigd. De betaling

(*) Ibid., blz. 50.

bv. geschiedt nu kosteloos door den Staat, die toch geld verzenden moet en betaalmeesters moet onderhouden. Dit vervalt natuurlijk als het kerkgenootschap er zelf voor zorgen moet'(*).

Ik ben 't met de aangehaalde woorden eens dat de uitkeering òf aan de synode òf aan eene commissie *ad hoc* met vele moeilijkheden zou gepaard gaan. Een dergelijk bestel over hare inkomsten zouden de zelfstandige gemeenten niet dulden. Zij zouden misschien te recht vreezen, dat de zelfstandigheid waarop zij prijs stellen, op den duur gevaar kon loopen. Wij leven in eenen tijd van groot verschil van richting. En ontstaan eens moeilijkheden, verschillen van gevoelen en opvattingen, die conflicten geboren doen worden, de Staat zou den terugslag daarvan ondervinden.

Eindelijk schijnt mij het uitkeeren van een fixum moeilijk met betrekking tot pensioenen, kinder-, school-, en akademie-gelden, waarvan het bedrag uit den aard der zaak afwisselend en voor vermeerdering of vermindering allezins vatbaar is. Onder de woorden toch '*andere inkomsten van welken aard ook*' zijn die gelden begrepen; men vindt ze ook genoemd in art. 136 van de Grondwet van 1814.

En wat nu het Roomsche kerkgenootschap betreft, ik beroep mij daarover op den Hr. Luyben, die in de zitting van 19 Dec. jl. zeide: 'Indien uitkeering in eens bij eenig kerkgenootschap uitvoerbaar is, dan zal het zeker zijn bij het Roomsch Katholijke, wegens zijne eigendommelijke organisatie. Toch blijkt ze daarbij reeds geheel onuitvoerbaar, als men in het oog houdt, dat dat kerkgenootschap hier te lande bestaat uit vijf fractien, geheel van elkander onafhankelijk. Immers de aartsbisschop is geen gezaghebber over de andere bisschoppen, allerminst voor de burgerlijke handelingen, maar slechts een *primus inter pares.* Hoe zou men er toe kunnen komen de uitkeering in eens te doen'(†)?

Men mag bovendien ook niet de Katholijke beweging uit het oog verliezen, die op dit oogenblik in Duitschland plaats vindt. Veronderstel dat ook hier eene Katholieke gemeente zich afscheidt; zou zij geen gevaar loopen, dat haar het haar toekomende onthouden werd, indien het bestuur of de commissie, die met de repartitie belast die afscheiding uit het standpunt van den rechtgeloovigen zoon der Kerk veroordeelde? De Staat, aan wien het onderzoek naar geloofszaken ontzegd is, zou moeten blijven uitbetalen.

De uitkeering van een fixum is dus onmogelijk. Hoe gewenscht de opheffing van den financieelen band ook zij èn voor den Staat èn voor de Kerk. Zoolang art. 168 in de Grondwet staat is geen ander middel denkbaar dan te blijven voortgaan op den ingeslagen weg.

(*) De hier aangehaalde woorden zijn ontleend aan eene briefwisseling met een bevoegd beoordeelaar der kwestie.

(†) Hand. IIe Kamer blz. 881.

Hebben wij in de vorige bladzijden gezien hoe de Staat zich te kwijten heeft van zijne verplichting vervat in het 1ste lid van art. 168, zien wij thans hoe het 2de lid van dat artikel moet worden opgevat. Het is vooral met betrekking tot dit punt, dat de brochure van den Hr. Smidt le mérite de l'apropos heeft. Immers de Minister van Financien had op zijne begrooting (Hoofdstuk VII B.) de post '*Tractementen voor nieuwe standplaatsen*, *verhoogingen of personeele toelagen*, *hare plaats vervangende*,' waarvoor ten vorige jare een bedrag van *f* 5000 was uitgetrokken, geschrapt(*). In de Memorie van Toelichting was slechts de doorhaling van den post vermeld; in de kantteekeningen echter van den ramingstaat werden de motieven daarvoor aldus meêgedeeld: 'Mochten zich in den loop van het dienstjaar *zeer buitengewone behoeften* voordoen, dan zou daarin bij de *volgende* begrooting kunnen worden voorzien.' Reeds bij het onderzoek in de afdeelingen bleek het, dat velen bezwaar hadden in die doorhaling. Immers deze post was die, welke steeds ter uitvoering van het 2de lid van art. 168 had gestrekt. De Commissie van Rapporteurs achtten zich verplicht met den Minister eene schriftelijke gedachtenwisseling te houden, en nu bleek het duidelijk hoe de regeering over die 2de alinea dacht. 'De ondergeteekende,' aldus luidde het antwoord des Ministers, 'liet de twee genoemde artikelen (nl. van Hoofdstuk VII B.) weg, omdat hij van oordeel is, dat het verhoogen der bijdragen uit de schatkist ten behoeve der bezoldiging van godsdienstleeraars *moet worden gestaakt*.... De tot dusverre gevolgde weg moet daarom naar het oordeel van den ondergeteekende *niet verder worden gevolgd*, en met eerbiediging van verkregene rechten en bestaande toestanden, *moeten geene nieuwe sommen worden beschikbaar gesteld voor nieuwe of verhoogde jaarwedden van godsdienstleeraars*.'

Het is niet te ontkennen, dat deze verklaring met de kantteekening op den ramingstaat, welke ik boven afschreef, niet alleen niet overeenkomt, doch dat zij de grondgedachte der regeering duidelijker aangeeft.

In de zitting van 20 Dec. jl. heeft de Minister de kantteekening op den ramingstaat vastgehouden en nader toegelicht: 'in zeer buitengewone gevallen, zooals groote rampen, het ontstaan van eene gemeente in vroeger onbewoonde oorden, in eene veenkolonie midden op de heide, zou ik genegen zijn bij uitzondering te helpen'(†).

De Minister, ik weet 't, verkeerde in eene hoogst moeilijke positie. Als lid der Kamer had hij steeds de meening voorgestaan, dat aan den Staat bij het 2de lid van art. 168 slechts eene bevoegdheid was gegeven, en dat deze dan ook zijne hulp kon terughouden. Als eerlijk man, die van geen verschil van standpunt weten wil, moest hij thans

(*) Niet het geheele bedrag was geschrapt; eene som van *f* 2300 'ter voldoening der personeele toelagen voor dienstdoende predikanten' was door den Minister gebracht op eene andere post, nl. *tractementen en toelagen voor kerkelijke bedienden*, *mitsgaders toelagen voor gemeenten*, *leeraren*, *emeriti-predikanten*' enz.

(†) Hand. IIe Kamer, blz. 898.

als lid der regeering zijn gevoelen volhouden. En ik geloof dan ook, dat het juist gezien was van hem, om de zaak à fonds te laten beslissen, en liever een nederlaag te lijden, dan zijn eenmaal uitgesproken gevoelen te verloochenen.

Hoe moet men het 2de lid van art. 168 opvatten? Er staat: ‘aan de leeraars, welke tot nu toe uit 's lands kas geen of een niet toereikend tractement genieten, *kan* een tractement toegelegd, of het bestaande vermeerderd worden’(*).

‘*Kan*;’ dus eene bevoegdheid!

Al dadelijk merken wij op, dat nergens in de Grondwet van zulk eene bevoegdheid sprake is, omdat zij als van zelve spreekt. Er moet dus een bijzonder motief zijn geweest, dat de Grondwet die *bevoegdheid* hier uitdrukkelijk voorschrijft. Welk motief kan dat zijn? Reeds boven heb ik opgemerkt, dat de wetgever op twee gedachten heeft gehinkt, bij de vaststelling der Grondwet van 1815. De eerste en hoofdgedachte was de rekening met de kerkgenootschappen op dat oogenblik te sluiten. Hetgeen de godsdienstige gezindheden *toen* genoten aan tractementen, pensioenen enz., dat werd verzekerd. Niets meer, doch ook niets minder. Maar tevens schijnt men gedacht te hebben aan die leeraars, die, behoorende tot dezelfde gezindheden voor welke krachtens het 1ste lid van art. 194 de tractementen en pensioenen verzekerd waren, hunne bezoldiging uit andere inkomsten genoten, of wel een te geringe bezoldiging uit 's lands kas bekwamen; en van wie later zou blijken, dat zij daarmeê niet zouden kunnen toekomen. Het lot der leeraars ging den wetgever ter harte. Bovendien zal men aan de mogelijkheid gedacht hebben van het ontstaan van nieuwe gemeenten, daar, waar toen ter tijd geene bestonden. Zoo zal de 2de alinea van art. 194 in de wereld zijn gekomen. Men sloot met de ééne hand eene oude, en men opende met de andere hand eene nieuwe rekening. De Hr. Van Delden gaf in de Tweede Kamer in de zitting 1868/69 de volgende gissing: ‘om de ongelijkheid van behandeling der verschillende kerkgenootschappen eenigzins te temperen, eene ongelijkheid, die voortvloeide uit het als blijvend vaststellen van den toestand op een gegeven oogenblik, waarop sommige kerkgenootschappen nog zeer weinig of in het geheel niet in de hulp der schatkist deelden’(†). Het voormalige lid der Kamer drukte zich, naar mijn bescheiden oordeel, minder juist uit, toen hij in de boven gemelde zinsnede sprak van ‘*kerkgenootschappen.*’ Hij zou mijn denkbeeld weêrgegeven hebben, indien hij in plaats daarvan *gemeenten*, en nog beter *leeraars* (want het artikel spreekt alleen van hen) had gezegd. Ik geloof ook dat juist het woord

(*) Het is merkwaardig, dat in de Fransche vertaling van de Grondwet van '15 in art. 194 de woorden ‘*tot nu toe*’ niet gevonden worden: Il pourra être alloué un traitement aux ministres qui n'en ont point ou un supplement à ceux dont le traitement est insuffisant.’

(†) Hand. IIe Kamer, blz. 385.

kerkgenootschappen den Hr. Smidt heeft geleid, om tegen die opvatting strijd te voeren. En was het inderdaad de bedoeling van den heer Van Delden om de ongelijkheid van behandeling der verschillende kerkgenootschappen als oorzaak voor het 2de lid van art. 194 te beschouwen, dan zeg ik met den Hr. Smidt: 'Waaruit blijkt dat doel? Uit de Grondwet zelve blijkt daarvan niets, en uit hare geschiedenis en opvatting volgt veeleer eene andere bedoeling. De voorhanden stukken betrekkelijk de vervaardiging der Grondwet van '14 leeren dat er destijds een zeer bekrompene zorg bestond van de belangen der Hervormde Kerk, zoo zeer zelfs dat ernstig in overweging is genomen, of die Kerk niet bedreigd zou worden door de gelijkstelling.'(*)

Is de doorhaling van den post 'tractementen voor nieuwe standplaatsen, verhoogingen of personeele toelagen' enz. al dan niet in strijd met de Grondwet?

Neen, zegt de Hr. Smidt. 'Wanneer wij art. 168 der Grondwet opslaan, en ons de vraag voorleggen wat gedaan en hoe gehandeld moet worden tot toepassing dier bepaling, dan doet eene vergelijking tusschen het *eerste* en *tweede* lid zien, dat hetgeen tengevolge daarvan wordt betaald in aard grootelijks verschilt. Het eerste lid *verplicht,* het tweede maakt tot betaling bevoegd'(†).

Het heeft niet ontbroken aan dezulken, die in het 2de lid iets meer zagen dan eene bloote bevoegdheid. De voormalige Ministers Olivier en Cremers o.a. lazen daarin eene zedelijke verplichting. Ook leden der volksvertegenwoordiging deelden dat gevoelen. De Hr. Smidt laat zich niet overtuigen: 'tegen dit *gelooven* en *er voor houden* van enkelen staat het gevoelen van meerderen, die zich zegevierend er op beroepen, dat "*kunnen*" niet anders dan "*kunnen*" is, en geenszins als *moeten*, *zedelijk verplicht zijn*, *aangespoord worden*, of iets dergelijks. Op dien grond stuit elke averechtsche uitlegging af'(§). En elders: 'Waar de Grondwet eene bevoegdheid verleent, is het geene terzijdestelling der Grondwet daarvan geen gebruik te maken..... Zeer wenschelijk zou 't zijn, dat de post voor verhooging van toelagen enz. eens van de begrooting werd weg gelaten, als ware 't alleen tot stuiting van de, naar het schijnt, officieel traditioneele opvatting'(**).

Ik laat uit het debat alle argumenten, aangewend ten behoeve van het behoud van den bewusten post, en geput uit het belang dat de Staat heeft in de verspreiding van den godsdienstzin bij de ingezetenen, hoezeer ik dat belang wel degelijk erken. Ik wil mij op een geheel ander standpunt plaatsen, en dan deel ik het gevoelen, dat juist

(*) Blz. 60.
(†) Blz. 62.
(§) Blz. 63. In de zitting van 20 Dec. jl. drukte de Hr. Smidt dit nog nader uit door te zeggen: 'De *faculteit* te hebben, en toch gebonden te zijn, kan onmogelijk samen gaan.' Hand. IIe Kamer, blz. 891.
(**) Blz. 65.

omdat de grondwet alleen en uitsluitend in het 2de lid van art. 168 van eene bevoegdheid spreekt, die zij nergens anders voorschrijft, men tegen den geest en de bedoeling der Grondwet zou handelen, indien men van die bevoegdheid geen gebruik maakte. Ik beweer volstrekt niet dat de grondwetgever van '15 goed gehandeld heeft. Maar de wet spreekt, en dat is voor ons genoeg. En ik lees daarin eene zedelijke verplichting; niet eene verplichting, die een rechtsband geeft; maar de Grondwet wil dat aan hulpbehoevende leeraren, of aan nieuw ontstane gemeenten hulp worde verleend, zonder dat deze daartoe eene vordering kunnen instellen. Zeer terecht heeft de Hr. Luijben dan ook in de meermalen aangehaalde zitting van 19 Dec. gezegd: 'Het is volkomen waar en dikwijls gezegd: de 2de alinea van art. 168 houdt geen imperatief voorschrift in; zij zegt slechts, dat de tractementen *kunnen* vermeerderd worden, maar volstrekt niet, dat het zal *moeten* gebeuren. Doch volgt nu daaruit, gelijk van de andere zijde is beweerd, dat de Staat volkomen vrij is om al of niet subsidien te verleenen? Dat het eveneens is alsof de Grondwet niet den minsten wenk aan den Staat heeft gegeven, en er niet het minste uitzicht aan de kerkgenootschappen was geopend op eenige verhooging van de bezoldiging of vermeerdering van de uitkeeringen? Neen, zeg ik; want zoo ja, dan had de 2de alinea van art. 168 niet moeten geschreven worden.'(*)

In denzelfden zin heeft ook de Hr. Duijmaer van Twist in de Eerste Kamer gesproken: 'Wat is nu het verschil tusschen het stelsel van den Minister en dat van de Grondwet? Ik kan het in twee woorden formuleeren. De Grondwet wil dat de deur open blijve, en de Minister wil de deur sluiten'(†). Ook zijne opvatting over de beteekenis van de bevoegdheid deel ik gaarne: 'Wil de Grondwet aan de wetgevende macht eene *verplichting* opleggen.... Ik antwoord met den Minister: neen. Maar wanneer men wil beweren, dat de Grondwet *niet anders* doet dan eene bevoegdheid te geven.... dan schijnt mij die bewering onjuist. Waarom? Omdat dan die bedoelde alinea geen zin zou hebben. Die bevoegdheid toch zou de wetgevende macht ook zonder de 2de alinea van art. 168 der Grondwet bezitten.... Maar ik meen dat de Grondwet *deze* verplichting aan de wetgevende macht heeft opgelegd: dat de deur open moet blijven en dat die niet mag gesloten worden,' enz.(§)

De Hr. Smidt heeft beweerd, en bij het debat over het amendement van den Hr. Van der Maesen de Sombreff is het ook aangevoerd, dat daarom juist de stelling van den Minister aanbevelenswaardig was, omdat het aan de wetgevende macht die de koorden van de beurs in handen heeft, moet overgelaten worden, om te beslissen waar, en of er behoefte was, en

(*) Handel. IIe Kamer, blz. 880.

(†) Hand. der Ie Kamer, zitting 1872/73, blz. 232.

(§) Ibid.

dat dan diezelfde macht van de Grondwettige bevoegdheid gebruik kon maken(*). Ik heb uit de schriftelijke gedachtewisseling tusschen de commissie van Rapporteurs en den Minister aangetoond, dat de bedoeling van den laatstgenoemden was om den tot dusver gevolgden weg voor goed te verlaten. Dat beroep op de kantteekening van den ramingstaat voorkomende was dus ijdel. Maar ik keer de stelling om. Aan de wetgevende macht behoort de contrôle om na te gaan, inhoever de regeering al dan niet terecht van de haar verleende bevoegdheid gebruik heeft gemaakt. Blijkt het dat de Minister willekeurig, of zonder oordeel uitvoering heeft gegeven aan het 2de lid van art. 168, dan zal zijne verantwoordelijkheid kunnen worden aangesproken. Hoe toch kan de wetgevende macht de behoeften der verschillende gemeenten beoordeelen? Dit is schier onmogelijk. Niet dat die wetgevende macht tegen dien minder aangenamen plicht zou opzien, want er rusten op haar meer onaangename plichten, maar zij zou die taak zonder de gegevens der regeering niet kunnen volbrengen. Tot het tegenovergestelde echter is zij meer bij machte. Het te onrechte verleend subsidie of de willekeurig verstrekte toelage zal critiek uitlokken, waardoor het oog der vertegenwoordiging van zelf daarop gevestigd zal worden.

Eveneens heeft men beweerd, en zelfs de Minister heeft bij de bestrijding van het bekende amendement Van der Maesen dat ook gedaan, dat men dus handelende onrechtvaardig zou worden tegenover die gezindheden, die tot dusverre geen genot hebben gehad van het 2de lid van art. 168(†). Ik geloof dat die bewering geheel onjuist is. Men moet het 2de lid geheel in verband met het 1ste lid lezen, en dan is 't duidelijk, dat men alleen de leeraars van die gezindheden op het oog heeft gehad, die in het 1ste lid waren bedoeld. Er is geen enkele reden te veronderstellen, dat men in 1815 op het oog heeft gehad andere gezindheden, die later zouden kunnen ontstaan. En zeer ten onrechte wordt door den Hr. Smidt gezegd, dat eene andere uitlegging ‘eene onwaardige uitvlucht’ is(§). Ik geloof zelfs, dat men in '15 niet heeft gedacht aan de mogelijkheid van het ontstaan van andere richtingen(**). Terecht herinnerde de Hr. Smidt, gelijk wij boven reeds aanteekenden, aan de bekrompene voorliefde voor de voormalige Staatskerk. ‘Is nu,’ vroeg de Hr. Smidt, ‘van de zoodanigen eene onbekrompen vrijgevigheid tegenover anderen te verwachten?’(††)

(*) Smidt, blz. 81.

(†) De Minister zeide: ‘Wanneer het inderdaad eene verplichting was, dan is het vreemd, dat die hoe langer hoe minder, of eigenlijk nooit geheel nagekomen is, tenzij men tot de zeer bekrompene en mijns inziens valsche uitlegging komen mocht, dat in art. 168 alleen die kerkgenootschappen en kerkgemeenten bedoeld zijn, welke op 24 Aug. 1815 bestonden.’

(§) Blz. 83.

(**) Dit blijkt mij o.a. uit hetgeen Raepsaet naar aanleiding van art. 193 zegt: ‘Que veut dire cet article? *Tous les cultus sont connus*’ enz. Zie Journal, pieces justif. n. 15 blz. 326 in de noot.

(††) Smidt, blz. 60.

Geheel iets anders ware 't, indien de redactie van art. 138 der Grondwet van 1814 gevolgd ware. Men zou dan wellicht daaruit, in verband met de verklaring van den heer Van Maanen in de vergadering van Notabelen(*), kunnen distilleeren, dat ook andere kerkelijke richtingen, dan de in '14 of '15 bestaande, gesubsidieerd kunnen worden. Nu echter die bepaling in de latere grondwetten niet is opgenomen, komt 't mij voor dat de stelling, die èn de Hr. Smidt èn de Minister verdedigd hebben, niet overeenkomt met de regels eener gezonde uitlegkunde(†).

De redevoering van den heer Van Maanen doelde op art. 138 der toenmalige Grondwet, en dat artikel zag alleen terug op de uitsluitingen van de toenmaals bestaande kerkelijke gezindheden. Het moge hard zijn en onbillijk schijnen bv. jegens de christelijk gereformeerden (de afgescheiden), maar lex dura sed scripta. En als men over hardheid en onbillijkheid klaagt, waarom heeft de grondwetgever van 1848 dan niet eene betere bepaling in de Grondwet opgenomen?

Er is èn door den Hr. Smidt èn door den Minister één argument gebruikt, dat niet geheel van gewicht ontbloot is. 'Als men aan allen (nl. gezindheden) wat geven wil,' zeide de laatstgenoemde, 'kan men dan ontgaan inmenging in kerkelijke zaken? Bij het groot verschil van inzichten op kerkelijk gebied, bij het vele verschil in belijdenis, laat het zich verwachten, dat de afscheiding en splitsing van gemeenten en kerkgenootschappen, die wij nu reeds zien, voortdurend zal toenemen. En wanneer nu een deel, dat zich afscheidt, bij den Staat komt met verzoek om hulp, dan zal het Staatsgezag wel moeten onderzoeken of er nu toch voor al die afscheidende Kerken en leeraren, voor al die verschillende nuances in kerkleer zedelijke grond is, om op afzonderlijke hulp aanspraak te kunnen maken.' En in de Eerste Kamer ging hij zelfs nog verder: 'Zoodra de Staat in het algemeen als regel aanneemt, dat hij de kerkgenootschappen zal subsidieeren zoodra er behoefte bestaat, dan moet de Staat zich mengen in de huishoudelijke belangen van de kerkgenootschappen, dan zal hij bv. onmiddelijk weder de pas losgelaten teugels van het beheer der kerkelijke goederen moeten grijpen, want er zal na verloop van tijd wel eens groote behoefte kunnen ontstaan ten gevolge van verkeerde administratie, delapitatie enz. der goederen.'(§)

Zonder nu nog de moeilijkheden zoo zwaar te tellen als de Minister in het laatste gedeelte van den aangehaalden zin doet, toch gelooven

(*) 'De betaling der eerwaarde leeraars van de godsdienst, die tot dusverre uit s lands geldmiddelen bezoldigd zijn geworden, wordt als een verkregen recht aan hen verzekerd; eene behandeling wordt naar billijkheid aan alle anderen toegezegd wier bijzondere omstandigheden en behoeften gelijke toelage zouden vereischen.'

(†) Ook spreekt art. 137 van de Grondwet van '14 van 'toelagen, welke laatstelijk aan *de* andere gezindheden' waren toegestaan. *De* gezindheden is meer beperkt, dan het sub stantief zonder het bepalend lidwoord.

(§) Hand. IIe Kamer, blz. 897, en die der I^{e} Kamer, blz. 239

wij ook, dat somtijds de Staat geroepen kan worden om op een gebied te treden dat het zijne niet is. Intusschen, op dat verwijt antwoord ik weder, even als straks, à qui la faute? Immers aan den Grondwetgever, die in '48 daarop niet genoeg gedacht heeft, al schreef hij ook regelen voor, die de scheiding van Kerk en Staat vergemakkelijken zouden.

Eindelijk nog ééne opmerking aan het adres van den Hr. Smidt. Het 2e lid van art. 168 spreekt alleen van de tractementen van leeraars. 'Aan de *leeraars,* welke tot nog toe uit 's lands kas geen of een niet toereikend *tractement* genieten, kan een *tractement* toegelegd of het bestaande vermeerderd worden.' En toch zegt de Hr. Smidt: 'met deze *leeraarstractementen* staat de stichting van kerkelijke gebouwen uit het oogpunt, waaruit de Staat die zaak moet beschouwen, overigens niet op één lijn. De oprichting van nieuwe kerkgemeenten in vroeger niet of weinig bewoonde streken strekt ter bevordering van ontginning, van verveening of van andere gelegenheden en bedrijven, tot vermeerdering van stoffelijke welvaart. Ook de aanwas eener vlijtige en nijvere bevolking staat daarmede in verband. Bij dit alles heeft de Staat in verschillende opzichten belang..... Uit het oogpunt van materieele ontwikkeling moet de Staat zijne hulp daaraan niet onttrekken of verminderen'(*).

En elders: 'Waar het betreft de oprichting eener nieuwe gemeente in opkomende streken, in welke uitsluitend eene onvermogende bevolking zetelt, daar is die oprichting afhankelijk van de mogelijkheid der strekking van een kerkgebouw met leeraarswoning, en daar verleene de Staat zijne hulp', enz.(†).

't Komt mij voor, dat de geachte schrijver hier eene stelling meer uit een utiliteitsbeginsel, dan uit een staatsrechtelijk oogpunt verdedigt. Ik deel geheel zijn gevoelen, dat de oprichting van nieuwe kerkelijke gemeenten, dat de opbouw van kerkgebouwen enz. zeer toe te juichen zijn, omdat daardoor dikwijls onbewoonde streken bevolkt worden. Rondom de Kerk verzamelt zich van lieverlede eene nijvere bevolking. Maar kan die stelling opgaan, als men zich strikt wil houden aan het beginsel der scheiding van Staat en Kerk? Als men de voortdurende toepassing van het 2e lid van art. 168 wraakt? Als men beweert, dat de Staat zijne toelage, zijne hulp van lieverlede moet inkrimpen? Het 2e lid van art. 168 spreekt niet van subsidiën aan Kerkgenootschappen, of kerkelijke gemeenten ten behoeve van den opbouw van een kerkgebouw. En hoe kan men zoo dringend dergelijke subsidien verdedigen uit het oogpunt van bevordering der materieele welvaart van de bevolking, wanneer men het wraakt, dat aan de leeraars, die op dergelijke nieuwe standplaatsen worden beroepen, van Staatswege met toepassing van het alterum tantum uit 's lands kas eene kleine toelage bekomen voor hun tractement. Een kerkge-

(*) Blz. 84.
(†) Blz. 85.

bouw zonder predikant zal toch zeker niets baten! En hoe dan als de gemeenteleden te onvermogend zijn, om zooveel tractement op te brengen, dat de predikant leven kan? Is de oprichting van eene nieuwe gemeente uit een materieel oogpunt toe te juichen, ik meen dat men dan ook uit een sociaal oogpunt, als middel van ontwikkeling, haar moet ondersteunen, en dan zal daarvoor ook noodig zijn dat men gevolg geve aan het voorschrift van het 2e lid van art. 168.

Zelfs duldt, m.i. de uitlegging van het 1e lid van dat artikel niet eene zóo milde uitlegging. Immers ook dáar worden '*tractementen, pensioenen* en *andere inkomsten van welken aard ook*' verzekerd. Wat de woorden: '*andere inkomsten*' beteekenen leert eene vergelijking met art. 136 van de Grondwet van '14, nl. 'weduwen-, kinder-, school- en academiegelden'; verder schreef art. 137 dier Grondwet voor, dat ook 'alle toelagen welke laatstelijk aan de andere gezindheden uit 's lands kas zijn toegestaan geworden.' Ik deel het gevoelen van den Hr. Smidt, dat de 'onbepaalde uitdrukking': *andere inkomsten van welken aard ook* ontleend is aan de genoemde artikelen 136 en 137 der Grondwet van '14. Onder *toelagen* zal ook begrepen kunnen worden 'hetgeen de Staat in 1815 bijdroeg tot de kosten van bestuur'(*). Maar ik lees daarin nog niet subsidiën voor kerkgebouwen of wat dies meer zij, hoezeer ik mij zoo lang de scheiding van Kerk en Staat door de opheffing van den financieelen band niet geheel voldongen is, daartegen niet sterk zal verklaren.

Ik eindig deze mijne beschouwing met de brochure van den Hr. Smidt dringend aan te bevelen bij hen, die de kwestie door hem op zulk eene uitnemende wijze behandeld, nader willen bestudeeren. Ik acht zijne brochure eene degelijke en wetenschappelijke voorbereiding van den weg, die gevolgd moet worden bij eene eventueele Grondwetsherziening.

Z. 24 Januari '73.

L.

Een goed boek, niet zonder misvattingen.

Dr. P.L. Muller, De Staat der Vereenigde Nederlanden, in de jaren zijner wording 1572-1594.(†)

Ik begin met een comma, op den titel voorkomende, te wraken, de, n.l. achter 'Nederlanden.' Wie verder de begeerte in zich

(*) Blz. 72 volg.

(†) Bij 't schrijven dezer aankondiging waren nog maar vier afleveringen tot mij gekomen. Thans zijn er acht en is het werk compleet.

mocht gevoelen aan den titel te knagen zou hiertoe wel eenige aanleiding kunnen vinden. Immers, niet zoozeer de staat der Nederlanden in de jaren zijner wording is het onderwerp, als wel de ‘Wording van den staat der Vereenigde Nederlanden.’ Het is ook te duidelijk, om bewijs te behoeven, dat een staat, die nog *wordt*, eigenlijk nog niet kan worden beschreven. Ook is het bedenkelijk, van een ‘staat’ der Nederlanden gedurende de genoemde jaren te spreken.

Doch dit daargelaten. Wat de heer Muller wil wordt zeer helder uiteengezet in de Voorrede. Hij zal pogen te verhalen, hoe de Republiek uit den drang der gebeurtenissen is te voorschijn gekomen; hoe eerst de opstand van 1572 Holland en Zeeland dwong, eene afzonderlijke regeering onder den Prins tegen het gezag van den algemeenen landvoogd over te stellen; hoe die regeering bleef bestaan ook tijdens het algemeen verzet van alle zeventien gewesten tegen den koning; hoe de reactie tegen dit verzet, de toenemende scheuring tusschen Noord en Zuid, tusschen Nederland en België, tot het sluiten der Unie van Utrecht leidde en hoe deze Unie de band werd van de gewesten van het Noorden; hoe deze jaren lang vruchtelooze pogingen deden om een monarchalen staatsvorm aan te nemen, tot dat zij eindelijk, bij gebrek aan een eminent hoofd, zich tot eene aristocratische republiek vormden, tot eenen middeleeuwschen staat zonder vorst; hoe die republiek onder vele bezwaren den strijd volhield, totdat zij alle Noord-Nederlandsche gewesten, welke tot de Unie hadden behoord, omvatte en als een gesloten geheel, als de Vereenigde Provinciën, hare plaats innam onder de Europeesche mogendheden.

Maar om wel te verstaan, hoe dit alles is geschied, moet ook de oorlog tegen Spanje worden beschreven. Voor de gebeurtenissen in België is hier daarentegen geen plaats. Slechts in zooverre toch zal de strijd tegen Spanje worden vermeld, als hij in verband staat met de oprichting van het merkwaardig staatsgebouw der Nederlandsche Republiek. Ten aanzien van de bronnen zal de heer Muller zich beperken tot die aanhalingen, die, omdat het een nieuwe opvatting geldt, of een opvatting, die kan worden bestreden, hem als noodzakelijk zullen voorkomen. Hij veronderstelt, dat de bronnen over 't geheel van algemeene bekendheid zijn. Men behoeft, zegt hij, maar eenige bladzijden in de nieuwere schrijvers, in Motley of Arend, te lezen, om te weten, welke de voornaamste dier bronnen zijn. Evenmin als de heer Muller zich in 't breede met de bronnen wil inlaten, zal hij zich bezig houden met het bestrijden dier schrijvers, die de geschiedenis van dit tijdperk op een confessioneel of politiek standpunt hebben behandeld. Hij bedoelt de schrijvers, die, zich plaatsende op een dergelijk standpunt, deze historie hebben te boek gesteld.

Ziedaar de uiteenzetting en de verantwoording van het doen en laten van den heer Muller. Er komen in den tijd, dien wij thans beleven, zoo weinig geschriften van eenigszins aaneengeschakelden inhoud

voor Geschiedenis in ons land uit, dat men dankbaar behoort te zijn over elke uitzondering op den regel. Het voegt dus kwalijk, te veel aanmerkingen te maken op het plan van iemand, die iets levert. Nogtans moet ik een enkele bedenking opperen.

Er is - het is waar - zeer veel over den strijd met Spanje geschreven. Doch waar heeft men, behalve in den onlangs uitgekomen tweede druk van Van Vlotens werk een breed, goed gemotiveerd tafereel van dien strijd te zoeken? Arend is verouderd, Motley heeft zekere gedeelten, die de binnenlandsche toestanden betreffen, niet genoeg op 't oog gehad. Waar is de man, die, na de Archives van Groen, de papiers d'état van Granvelle, de Correspondance de Guillaume le Taciturne, die van Margareta en van Philips en zooveel meer grondig te hebben nagegaan en te hebben uitgeput, de oudere en de nieuwere geschriften aan deze intieme bronnen heeft getoetst en dan een geheel te boek gesteld? Hij is er niet alleen niet, maar ver te zoeken, althans in de eerste jaren niet te verwachten. Ware hij er, hij zou - hiervan houd ik mij overtuigd - alle standpunten te niet doen en een historie aan den dag brengen, die zou zegevieren over alle kleingeestig gekibbel. Een zoodanig schrijver zou, dunkt mij, niet iets nieuws zeggen, maar hij zou geheel nieuw zijn. Immers hij, die thans verlangt te weten, hoe het eigenlijk gesteld is met de eene of andere vraag, de eene of andere gebeurtenis, welke betrekking heeft op dien strijd, moet, zoo hij niet bij Motley, Bakhuizen, Van Vloten te recht kan, tal van geschriften doorworstelen.

Het recht der beide partijen, van den koning en van de opstandelingen, de beweegredenen hunner daden en de oorzaken der beweging hebben - zóó verklaart de heer Muller in de Voorrede - tot de meest uiteenloopende voorstellingen aanleiding gegeven. Welnu. Zoolang dit het geval is, blijft de behoefte bestaan aan nieuwe, onvermoeide navorschingen. Want de historie is de waarheid omtrent het verledene.

Wat de door den heer Muller genoemde onderdeelen aangaat, waarin zijn verhaal zal zijn gesplitst, kwam bij mij de vraag op, of men met recht kan gewagen van een ‘algemeen verzet van alle zeventien gewesten’ n.l. ‘tegen den koning,’ alsmede deze: waarom de aristocratische Republiek wordt gekenschetst als een middeleeuwsche staat zonder vorst. De jaren om en bij 1576 worden, veronderstel ik, die van 't algemeen verzet geheeten; maar was er toen werkelijk een ‘algemeen’ verzet?

Doch vertoeven wij niet langer in het voorportaal. Vier Afleveringen zijn in 't licht verschenen. Wellicht kan mijn aankondiging er toe medewerken, dat de Nederlandsche natie ze begint te lezen en er mede voortgaat, naarmate de vier andere zullen volgen.

Eerst krijgt men een Inleiding. Daarin wordt het karakter van den opstand behandeld en in 't kort de tijd van Alva's landvoogdij her-

dacht. Het verhaal zelf vangt eigenlijk met 1572 aan en loopt in de vier Afleveringen, die tot nog toe zijn uitgekomen, tot het jaar 1581 (blz. 256). Getrouw aan zijn voornemen, laat de schrijver de krijgsgebeurtenissen niet toe, een breede plaats in te nemen. Diegene intusschen, die van 't meeste gewicht zijn en in nauwen samenhang met het ontstaan der Vereenigde Nederlanden, komen op het rechte tijdstip ter sprake. Nu en dan geeft de heer Muller iets meer. Zoo wijst hij op de meening van Arend, die, van de gewone voorstelling afwijkend, heeft gedacht, dat Elizabeth den aanslag op Brielle in 't geheim zal hebben begunstigd. Bij deze gelegenheid betreurt hij het, dat de datum en de inhoud van Elizabeth's bevel nopens de Watergeuzen nergens zijn medegedeeld en acht een nasporing hieromtrent in Engeland wenschelijk. De weerlegging van Arend zelve had m.i. uitvoeriger moeten zijn. Andere punten, rakende het terrein van den oorlog, waaromtrent de heer Muller meer doet, dan beknopt vermelden, zijn de bevrijding van Vlissingen, de strijd van Worst tegen de vloot van Medina-Celi, vooral de inneming van Haarlem en de slag op de Mookerheide, de nederlaag van Boussu op de Zuiderzee, enz. Waarom hij nu en dan uitweidt, hiervan geeft hij rekenschap ten opzichte van den slag op de Mookerheide. Elders niet.

Onder de kenmerkende trekken van het boek zijn bovenal de karakterschetsen te rangschikken, benevens, gelijk uit titel en voorrede volgt, al hetgeen van 't begin af in verband staat tot de organisatie der regeering van de in opstand gekomen gewesten. Bij het opstellen der karakterschetsen, b.v. van Willem van Oranje, van Alva, van Don Jan, van den hertog van Parma, van Requesens heeft een opmerkelijke onpartijdigheid voorgezeten.

Het is de vraag niet, of ik overal instem met hetgeen deze bladzijden bieden. Mocht dit op menige plaats niet zóó zijn, dan nog zou ik mij behooren te hoeden, de taak van 't aankondigen te zeer te verwarren met die van beoordeelaar, die rekenschap geeft van zijn geloof. Doch eer ik voortga, zal het niet oneigenaardig zijn, een woord te wijden aan enkele bijzonderheden, die m.i. niet met recht zóó zijn voorgesteld, als zij hier voorkomen.

De heer Muller drukt meer dan eens sterk op de zoo genoemde inconsequentie, dat men den koning bestreed in naam des konings. Het valt moeielijk, zegt hij, een glimlach te bedwingen over de fictie, die men te hulp riep, om de revolutie van 1572 met een schijn van wettigheid te omgeven. Het lag in den aard van den opstand, meent hij, dat men zich liever tevreden stelde met dergelijke sophismen, dan dat men openlijk optrad tegen den souverein. - Is hier, vraag ik, werkelijk die inconsequentie, die fictie, zijn hier die sophismen aanwezig? Ontbrak dan niet het bewijs, dat de hertog van Alva, bij 't plegen zijner gewelddadigheden, steeds de bevelen van zijn heer volgde? Gachard heeft aangetoond, dat deze landvoogd niet alleen Philips slecht op de

hoogte hield van 't geen hij deed, maar hem doorgaans eerst bericht gaf van de door hem genomen maatregelen, *nadat* zij waren genomen. Dezelfde Gachard deelt ons mede, dat Alva zich meermalen veroorloofde, in den last, hem gegeven, wijzigingen aan te brengen en dat de koning zich dit liet welgevallen, zoolang hij hoopte, dat de onafhankelijke gedragingen van zijn dienaar de onderwerping des lands ten gevolge zouden hebben. Willem en allen, die aan zijn zijde stonden, hadden alzoo het recht, zich van den kwalijk onderrichten koning te beroepen op den beter in te lichten koning.

Van zijn kant had Willem zijn ontslag genomen uit de waardigheden, hem door Philips opgedragen. Hij stond dus niet als een van 's konings dienaren of onderdanen tegenover Alva, maar als graaf van Nassau, als prins van Oranje, als souverein vorst. Willem moge, wanneer de verdichting hem, den staatsman, ter wille van de zaak, die hij voorstond, oirbaar scheen, willens en wetens eenige verdichting in zijn betuigingen hebben gelegd, die verdichting was, gelijk Motley oordeelt, niet zonder wijsgeerigen zin.

Vreemd heb ik opgezien tegen deze regels: ‘Tegen hem, Granvelle, den ultramonarchaal, die tot verscherping der geestelijke politie de nieuwe bisdommen had ingevoerd, die zoo lang hij kon de Spaansche soldaten tegen de wetten des lands had in het land gehouden,’ enz. - Twee dingen staan immers heden ten dage vast, dat Granvelle, lang voordat de koning er toe besloot, voor 't vertrek der Spaansche troepen was en dat hij tot de invoering der bisdommen geenszins heeft medegewerkt. Dat ten tijde van den kardinaal voor een ontegenzeggelijke waarheid werd gehouden dat de maatregel uit het brein van Granvelle was voortgekomen, spreekt vanzelf. Nogtans bedroog men zich. Men bedacht niet, dat de verandering van titel voor Granvelle zelven, die zeer aan 't geld gehecht was, een vermindering van inkomen medebracht, iets, dat hem dan ook een oogenblik heeft doen aarzelen, of hij zich het hooger ambt zou laten welgevallen. Wie nu nog de voormalige zienswijze aankleeft ziet voorbij, dat de koning de gansche zaak voor den kardinaal heeft geheim gehouden, kunnende nagaan, dat Granvelle liever een van de drie, dan van de achttien wilde wezen. Hij vergeet, dat, eerst toen 's pausen bul was uitgevaardigd en de noodige schikkingen werden gemaakt, om den maatregel in te voeren, Granvelle er van in kennis werd gesteld en uitgenoodigd, tot die invoering mede te werken.

Een paar bladzijden verder treft mij de bewering, dat de onoverkomelijke tegenstand tegen den beruchten tienden penning minder is te wijten aan den aard dezer belasting, dan wel aan de gewelddadige, steeds tot de uiterste middelen overslaande handelwijze van Alva bij het invoeren. - Naar 't mij voorkomt, wordt deze gansche bewering door een reeks van bewijzen onmogelijk gemaakt. Men denke aan de twee jaren, gedurende welke deze aangelegenheid het schier dagelijksch

onderwerp der beraadslagingen was in den raad van state en bij de staten der gewesten. Men denke aan de vele wijzigingen, die Alva toestond, aleer de maatregel werd verordend. Men denke aan de menigte van volksdichten, waarin men te velde trok niet tegen de invoering, maar tegen het ontwerp zelf. Neen, niet de invoering was het, weswege men verbitterd was, want ingevoerd is de tiende penning eigenlijk niet. Maar dat hij een van de bestanddeelen was van het stelsel van centralisatie was in 't oog van de meerderheid der bevolking de grieve, waarom de belasting moest worden tegengegaan.

Wederom komt in dit boek Maximiliaan de Hennin, graaf van Bossu of Boussu, voor als stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht. Hij was dit immers niet. Ik zal herhalen, wat ik reeds in 1862 tegen den heer de la Bassecour Caan heb aangevoerd. Op blz. 131 van 't *Repertorium der Plakkaten van Holland* leest men: Commissie op Messire Maximiliaan de Hennin, grave van Bossu, heere van Blangy, etc., als gouverneur- en stadhouder-generaal over Holland bij provisie in date 7 Mei 1567.

Bij 't verhalen der gewelddadigheden, door de troepen van Boussu onder het binnentrekken der stad te Rotterdam bedreven, had de schrijver zich moeten wachten voor de overdrijving, waaraan de meeste zijner voorgangers, b.v. Motley en Juste, zich hebben schuldig gemaakt. Niet een paar honderd, maar op zijn hoogst een veertig burgers werden neergehouwen. Kort daarna gewaagt de heer Muller van de bekende 18,000, door beulshanden omgebracht. Wie heden ten dage nog dit cijfer dier ongelukkigen wil noemen behoort tevens te vermelden, voor welke vermindering het, volgens velen, vatbaar is.

Een onnauwkeurigheid van een anderen aard is, geloof ik, te vinden op blz. 164, in de noot. Willem heeft zich nimmer *laten scheiden* van Anna van Saksen. Levendig herinner ik mij, vroeger eens, onder meer, lang naar dit punt te hebben gezocht, doch wanneer ik mij niet bedrieg, kan men niet verder gaan, dan tot de verzekering, dat het huwelijk ipso facto is ontbonden.

Wederom een andere is, dat de dood van Requesens den koning verraste, daar hij nog volstrekt niet had nagedacht over een opvolger. Ook dit is onjuist. Requesens overleed 5 Maart 1576. Lang tevoren had hij Philips bij herhaling over zijn kwalen geschreven. Reeds den 24 October 1575 zegt de koning, dat hij dagelijks overweegt, wien hij als landvoogd zal zenden. Er kan van verrassing geen sprake zijn, wel van 's konings hebbelijkheid om nooit tot een beslissing te komen.

Wellicht, of liever stellig, zijn er meer soortgelijke opmerkingen te maken. Zij leggen m.i. eenig gewicht in de schaal, vermits de heer Muller gemeend heeft, als regel te moeten stellen: geen aanhalen van bronnen. Met des te meer vertrouwen behoort de lezer te kunnen denken, dat wat er staat - behoudens een zeker verschil van opvatting - aan geen gegronde bestrijding onderhevig kan zijn. En wanneer het nu

blijkt, dat zelfs gewone feiten, zelfs feiten van ondergeschikten aard niet steeds zoo zijn beschreven, dat men verplicht is ze voor kennisgeving aan te nemen, hoeveel te eer zal men er dan toe komen, om op zijn hoede te zijn, wanneer het geldt verzekeringen van een meer algemeen karakter, die men niet zoo licht kan toetsen.

Dergelijke algemeene beschouwingen zijn door 't geheele werk heen in grooten getale te vinden. Het schrikbewind van Alva wordt gesteld naast de terreur van 1793 en de mannen van het comité de salut public. Er wordt beweerd, dat in de eerste jaren van Philips' bewind geen edele, geen voornaam burger onder de vele martelaren behoorde, dat ketterij, om zoo te zeggen, niet fatsoenlijk was. Is dit zoo? Ik betwijfel het, vooral wanneer ik let op Antwerpen. Ik betwijfel het, inzonderheid na te hebben bestudeerd de stukken van de Hoop Scheffer en Acquoy.

Hoofdstuk of paragraaf II begint aldus: ‘Op ons, kinderen der negentiende eeuw, die bijna elk jaar uit de verte of van nabij de gelegenheid hebben revolutiën te zien, maakt de omwenteling van 1572 eenen eigenaardigen indruk. Vooreerst onbreekt haar de gansche revolutionaire toestel. Nergens wordt een beroep gedaan op de rechten van den mensch, nergens op theatrale wijze het begin van een nieuw tijdperk afgekondigd en als de wil van het souvereine volk verklaard, dat de hervormde godsdienst zal worden geduld of den koning de gehoorzaamheid opgezegd; nergens verneemt men van lange proclamatiën, waarin het volk wordt uitgenoodigd zijne vertrapte rechten te doen gelden.’

‘Nergens van lange proclamatiën’? En wat zijn dan de manifesten van prins Willem? Wat is vooreerst de ‘Justification,’ die Willem in April 1568 openbaar maakte, waaromtrent Viglius aan Hopperus schreef, dat zij veel kwaad deed, zoowel in als buiten het land, de Justification, die zelfs den ijzeren Alva ongerust maakte? Wat verder de ‘Rescript et déclaration du très-illustre prince d'Orange, contenant l'occasion de la défense inévitable de Son Excellence contre l'horrible tyrannie du duc d'Alba et ses adhérens,’ ook in 't Nederlandsch of Vlaamsch vertaald en de dagteekening voerend van den 20sten Juli 1568, den dag, toen Willem te velde trok tegen den hertog? Wat zijn eindelijk de ‘Lettre du seigneur prince d'Orange à tous les sujets du Pays-Bas’ van den 31sten Augustus 1568 en de ‘Advertence du prince d'Orange aux sujets et inhabitans du Pays-bas’ van den volgenden dag? Roept de prins in een paar van die stukken niet onder de leus ‘pro lege, rege et grege’ allen en een iegelijk op, bisschoppen, abten, edelen, burgemeesters, schepenen, steden, kloosters en wien ook, om goed en leven veil te hebben, ten einde aan de wreedheden van den gehaten landvoogd een einde te maken en hun voormalige rechten te herwinnen?

Wat hiervan zij, de kern van 't geschrift van den heer Muller zijn de bladzijden, welke betreffen de inrichting der regeering van de ge-

westen, die zich allengs aan 't Spaansch bewind onttrokken. Hieromtrent deelt hij tal van wetenswaardige bijzonderheden mede. Meer dan elders wijst hij, zoovaak hij dit artikel behandelt, aan, vanwaar hij het zijne heeft. De Resolutiën van Holland zijn het hoofdzakelijk, die hij heeft geraadpleegd. Kluit, Slingeland en Wagenaar acht hij niet overal bruikbaar.

Na een blik te hebben geworpen op den voormaligen toestand, waarin hij, in 't voorbijgaan gezegd, het instellen der stadhouders ten onrechte eerst met den tijd der Bourgondische hertogen laat aanvangen, spreekt hij breedvoerig over de vergadering van Juli 1572 te Dordrecht. Het is bekend, hoe ook de datum, waarop die vergadering werd geopend, een paar eeuwen onbekend is gebleven. Daarom is het zaak, er opmerkzaam op te maken, dat op blz. 47, in plaats van den 12^{den}, te lezen is: den 19^{den}, welke vergissing kennelijk als schrijf- of drukfout is ingeslopen. Het maakt een zonderlingen indruk, den Schrijver telkens zoo angstvallig te zien afwegen, welke der bevoegdheden, die de staten of de stadhouder zich aanmatigden, hun toekwamen, welke daarentegen voor machtsoverschrijding zijn te houden. Volmondig erkent hij, krachtig bepleit hij het recht der vaderen, om op te staan, om een omwenteling tot stand te brengen. Geheelenal stemt hij in met het in der tijd zooveel opzien gebaard hebbend gezegde van Bakhuizen van den Brink, dat de vergadering van 1572 geen hervorming was of restauratie, maar een revolutie. Welnu, daarmede was het dan afgedaan. De heer Muller verwondert er zich over, dat tot dus ver geen Nederlandsch geschiedschrijver het vreemde heeft doen uitkomen van de logica der staten, die verklaren, dat de prins als lid der Generale Staten verplicht was het land te beschermen en die hem daarom, bij afwezigheid des konings, voor hoofd willen houden. In die verwondering kan ik niet deelen. Vooreerst zeggen de staten niet, gelijk de heer Muller, dat de prins was *het* voornaamste lid, maar *een* voornaamste lid. Dan zeggen zij niet, met den heer Muller, dat hij het *natuurlijke* hoofd van 't land was. Maar alleen beweren zij dit, dat, nu de koning afwezig was en zij den landvoogd en Boussu niet erkennen, zij Willem gelieven aan te zien als hoofd en beschermer, omdat hij, als lid der staten, op zijn eer en bij eede verbonden was, het land tot steun te verstrekken. Dit laatste is immers geheel overeenkomstig de waarheid: de staten waren de verdedigers des lands tegenover de almacht van den vorst. Voor 't overige legt de schrijver er te dezer plaatse den rechten nadruk op, dat men hier van sophismen mag spreken, inzooverre de staten, den prins erkennende als stadhouder, enz., om hun besluiten een schijn van wettigheid te geven, blijkbaar naar voorheen ongehoorde rechtsvormen omzagen. Jammer is het, dat onder de ter vergadering tegenwoordige steden Medemblik is vergeten en dat men uit hetgeen de aangehaalde blz. 47 bevat gevaar loopt op te maken, dat in de laat-

ste jaren vóór '72 de advocaat van den lande en Dordrecht de staten meermalen hadden beschreven.

Van de vergadering van Dordrecht gaat de heer Muller vervolgens over tot de beschikkingen over het bestuur van de jaren 1574 en volgende, de unie van Holland en Zeeland, de pacificatie en de unie van Utrecht met haar verschillende ontwerpen. Al die partijen van 't werk verdienen te worden gelezen en herlezen. Wel is de uiteenzetting wat breed en m.i. te zeer vermengd met overdenkingen van den schrijver. Wel kwam hier en daar de twijfel bij mij op, of het voor wat men het lezend publiek noemt niet te veel bijzonderheden bevat; doch dit is, zoo het een gebrek is, een gebrek, waaraan men door overslaan kan tegemoet komen. Hoewel ik niet van zins ben, het betoog omtrent al die belangrijke aangelegenheden op den voet te volgen, zal ik nog over een paar punten een enkele opmerking maken.

Sprekende over hen, die de pacificatie van Gent hebben geteekend, beantwoordt de heer Muller, hetzij toevallig, hetzij opzettelijk de vraag, eens geopperd door den heer Mees in de toelichting van de derde zijner kaarten, wie men heeft te verstaan onder de bondgenooten van Holland en Zeeland.

Een erg misverstand heerscht op blz. 215 ten aanzien van de unie van Atrecht. Volgens den heer Muller zal deze reeds den 8sten Januari 1579 zijn tot stand gekomen. Doordien dit verbond metterdaad eerst maanden later werd gesloten hebben de redeneeringen, waardoor de heer Muller het in verband tracht te brengen met de unie van Utrecht, niet de beteekenis, die zij anders misschien zouden hebben. Ook de inhoud zelf der unie van Atrecht blijkt den Schrijver vreemd te zijn gebleven.

Beter dan in 't voorgaande punt is de heer Muller geslaagd in het schetsen der rol, die de graaf van Rennenberg ten opzichte van de unie van Utrecht vervulde. Door hetgeen hij dienaangaande mededeelt wordt weerlegd wat men bij Mees in de beschrijving der derde kaart leest: ‘Rennenberg, toen nog getrouw aan de goede zaak, had de unie op alle wijze bevorderd.’ Het inzien van den bundel van van de Spiegel had den heer Mees voor deze dwaling kunnen vrijwaren.

Maar om tot denzelfden heer Muller en zijn geschrift weder te keeren, één zijner begrippen omtrent de voormalige staatsregeling van Nederland schijnt mij ten eenenmale onontvankelijk en in strijd met de juiste opvatting, steunende op hetgeen wij van die oude zaken weten. Om dit begrip, die meening van den heer Muller goed te doorgronden is het noodig, met dit werk, ‘De staat der Vereenigde Nederlanden in de jaren zijner wording’, te vergelijken hetgeen hij over 't zelfde onderwerp mededeelt in het Bibliographisch Album van de Gids van October 1872. De meening, die ik op 't oog heb, is die aangaande een zeker oppergezag der Staten-Generaal. Dit wordt, zegt de heer Muller in het geschrift, dat ik thans aankondig, erkend in

de unie van Utrecht. Bij het sluiten der pacificatie van Gent was, volgens hetzelfde werk, voor de toekomst de onderwerping van Holland en Zeeland aan de Staten-Generaal voorbehouden. Het doel van den prins heet te zijn de vereeniging van al de zeventien gewesten onder het oppergezag der Staten-Generaal.

Ik dacht, dat de tijd van dat wijzen op een oppergezag der Staten-Generaal voor goed voorbij was. Doch niet alleen dat dit geenszins het geval is; maar in het bedoelde Gids-stuk tracht de heer Muller een grondslag te leggen voor die souvereiniteit der Staten-Generaal. Hij meent, dat sedert 1548 de landsheer in tweeën is gedeeld: in den algemeenen landsheer, gerepresenteerd door den landvoogd en de regeering te Brussel, en den hertog, graaf of heer van ieder gewest, vertegenwoordigd door den stadhouder; dat bij den opstand de staten der afzonderlijke gewesten de macht van den landsheer, zooals die in hun gewest werd uitgeoefend, aan zich trokken, desgelijks de Staten-Generaal, wat de landsheerlijke macht betrof. - Om deze hypothesen te billijken, zou men moeten aannemen, dat de deelen van 't land in 1548 niet in zooverre vormden één geheel, dat zij één heer hadden; dat de stadhouder van een gewest niet stond onder den landvoogd en de regeering te Brussel. De vraag rijst dan op, waarom in Brabant geen stadhouder was.

In plaats van de centralisatie te bevorderen, wat in 1548 kennelijk het doel van Karel was, zou hij de decentralisatie krachtig in de hand hebben gewerkt. Ten einde aan zijn betoog meer klem bij te zetten, wijst de heer Muller op zekere handelingen, in den tijd der onlusten door de Staten-Generaal verricht. Zij zweren Philips af, niet de Staten der bijzondere gewesten. Zij geven, op voordracht der gewestelijke staten, die het aangaat, de commissie aan den stadhouder. - 't Is wel. Zij zweren af, maar overeenkomstig de opdracht van wie? Zij geven de commissie, maar aan wien. Immers aan hem, dien de staten der provincie aanwezen en voor wien zij een instructie hadden opgemaakt. Wat behelsden die commissiën der Staten-Generaal? De voorwaarden, door de provincie vastgesteld.

Over 't geheel ziet de heer Muller nogmaals voorbij, dat in de jaren van het oproer de daden der collegiën, die eenig bewind uitoefenden, niet kunnen worden getoetst aan het ‘recht.’ Het gezag der Staten-Generaal, het moge kosten wat het wil, zoekende te rechtvaardigen, neemt hij een onbestemd, onuitgesproken gevoel van eenheid bij het volk aan. - Dat gevoel van eenheid moge tot een zekere hoogte hebben bestaan. Doch veel sterker was tot 1795 het gevoel der veelheid. Het zou een onderwerp zijn, een betoog waardig, dat door niemand kon worden omvergeworpen, hoe sedert de unie van Utrecht de weinige eenheid, die er in den aanvang op 't stuk der regeering nog was, hoe langer hoe meer te loor ging.

Wie de bladzijden, die het betoog van den heer Muller behelzen,

met aandacht leest zal bevinden, dat hij zelf de bouwstoffen om hem te bestrijden aan de hand doet. Eén voorbeeld. De clausule ‘alsof zij maar één provincie waren’, in den text der Unie voorkomende, is, volgens hem, de eerste openlijke uitspraak van de een- en ondeelbaarheid van Nederland. - Maar ‘alsof’ staat er. Dit beduidt dus, dat zij *geenszins* één provincie waren.

Het streven der Generaliteit naar een zekere suprematie dagteekent, meent de heer Muller, reeds van 1576. Indien hij dit in verband wil brengen met een oppermacht der Staten-Generaal ten tijde van het bestaan der Republiek, is hij op een geheel verkeerd spoor. Hoe kan er aan een doorgaand uitoefenen van een recht van souvereiniteit worden gedacht bij een collegie, dat nog niet permanent is?

Neen, zoolang niet van stap tot stap wordt aangetoond, dat de leer, gepredikt door Kluit, Slingeland, van Pestel, Bijnkershoek, onhoudbaar is, verkies ik ze boven de hypothesen van den heer Muller. Het spijt mij, het er voor te moeten houden, dat uitdrukkingen, als deze: ‘de staten der gewesten hadden steeds te kampen met den wil des volks en leden bijna in elk conflict de nederlaag’ en ‘de groote fout der regenten was, dat zij bleven verhinderen, dat de staatsregeling meer in overeenstemming werd gebracht met de innerlijke behoeften der natie’ phrases zijn en niets meer. Phrases, waarom? Vooreerst was er geen natie. Men leze de talrijke brochures over de geschillen van 1618 en 1672, waarin de Zeeuw met den Hollander en deze met den Gelderschman redekavelt, en men zal zien, dat zij tot in merg en been waren doordrongen van 't begrip, dat elk gewest, ja iedere stad op zichzelf stond. Men vergelijke vervolgens de inrichting der regeering van 't eene gewest met die van 't andere, ja van 't bewind van een stad met dat van een andere van dezelfde provincie, en men zal bevinden, dat het verschil hoofdzaak, de overeenkomst bijzaak is. Indien de staten der gewesten nu en dan de nederlaag hebben geleden, was het niet, omdat zij de veelheid voorstonden, noch omdat de tegenstanders de eenheid wilden; maar omdat er bij dezen bijbedoelingen in 't spel waren.

Dit brengt mij op 1618, waarop ook de heer Muller in het Bibliographisch Album komt. Hij keurt de handelwijze van Oldenbarnevelt en de zijnen af op grond dat zij het belang van 't volk niet op 't oog hebben gehouden, dat zij geen verzoenende staatkunde hebben gevolgd. - Wie heeft, aleer de twisten eigenlijk uitbarstten, ingezien, dat er eenheid moest zijn? Immers de man, die later ter dood is gebracht, de man, die reeds in 1607 in een Memorie terneerschreef: ‘Indien wij niet een regeering maken met behoorlijke autoriteit om de landen te regeeren, enz. zoo moeten wij verloren gaan, want geen Republiek kan bestaan zonder goede orde in de generale regeering.’ En welke was de houding van Oldenbarnevelt en de zijnen gedurende de geschillen? Getrouw aan de formule ‘salus reipublicae suprema lex’ wilden zij

de verdraagzaamheid. Hoewel tot op zijn laatste levensure, naar de kerkelijke belijdenis, Contra-remonstrant, poogde hij de Remonstranten te beschermen, die de zwaksten waren. Hij stond boven de partijen, terwijl Maurits één partij diende. De heer Muller vergeet één ding, dat de eenheid hier niet in 't spel is. Zij, die den grijzen advocaat verdrongen, waren geen regeeringscollegie, maar eenige zijner bedekte of openlijke vijanden, aan wie het toetreden van Maurits het overwicht gaf.

Niet de staten zijn de aanvallers. Zij trachten slechts de gewelddadigheden der Contra-remonstrantsche partij tegen te gaan. Men noeme de predikanten en de burgers, door hen vervolgd. Men zal er geene vinden, tenzij dezulken, die beroeringen hadden verwekt. De heer Muller noemt de gedragingen van Oldenbarnevelt en de meerderheid der staten onstaatkundig: zij bewijzen, dunkt hem, een gebrek aan tact in den staatsman. Het tegendeel is mijn gevoelen. Ware de weg, dien de groote patriot wilde inslaan, betreden, dan had men de oogluiking of toegevendheid reeds ter zijner tijd betoond, waartoe men later toch moest komen. De handelwijze van den advocaat eventu rei comprobata est. Had hij geen tact, het verraadt voorzeker nog minder tact, den tegenstander in contact te brengen met cipier en scherprechter.

Het is moeielijk, op te komen tegen algemeene redeneeringen, wanneer niet vooraf de feiten van 't standpunt dier redeneeringen zijn in oogenschouw genomen. Maar de tegenstelling, die de heer Muller maakt, is ten eenen male ongegrond. Oldenbarnevelt behoort niet tot de mannen, wier godsdienstige denkbeelden nog steeds worden aangevochten (?) door een machtiger partij in het land. Van den anderen kant is 't evenmin juist gezien, de Staten-Generaal er als partij bij te noemen. Dit collegie is er bij gesleept, om een tegenwicht te kunnen tegenover stellen aan de rechtmatige souvereine daden der staten van Holland.

De moderne sympathiën doen, zou ik denken, nietmetal aan de zaak af. Ook heeft blijkbaar de een deze, de ander gene sympathie. Evenmin veronderstellingen, als deze, dat de staten in 1618 niet hebben gehandeld in 't belang van 't land. Pleitte het formeel recht in hun voordeel, voorwaar Maurits heeft bovendien niet overwogen de waarheid der spreuk: ‘zoek eerst het koningrijk der hemelen en zijn gerechtigheid.’ Had ook hij de verdraagzaamheid willen betrachten, hij zou hebben ondervonden, dat, indien gerechtigheid de gordel zijner lendenen ware geweest, ook de waarheid de gordel zijner lendenen was geweest. Hij had den dag wellicht verhaast, die nu zelfs nog verre is, dat de wolf met het lam zal verkeeren en de luipaard bij den geitenbok nederliggen; dat de koe en de beerin samen zullen weiden en de leeuw stroo eten, gelijk de os.

Doch ik zal afbreken, opdat ik niet den schijn krijge, een critiek te leveren van het opstel uit het Bibliographisch Album in plaats van

een aankondiging van ‘De Wording der Republiek’. Nog dit alleen. De heer Muller beweert meer, dan hij bewijst.

Vooreerst stelt hij ten onrechte, dat niemand meer de oude zienswijze omtrent Oldenbarnevelt voorstaat. In den *achtsten* druk *der Handleiding tot de kennis der Vaderlandsche Geschiedenis* door Lodewijk Mulder leest men: ‘Hoewel dit vonnis over Oldenbarnevelt volgens de letter der wet, zooals de Algemeene Staten haar begrepen, niet onregtvaardig was, blijft het te bejammeren’, enz. Dit, let wel, in een veel gebruikt leerboek.

Er wordt verder gesproken van een publieke opinie en van den wil van de massa der bevolking in 1618, die Oldenbarnevelt ten val zullen hebben gebracht. Dit was reeds in 1858 door den heer Fruin als ter loops opgemerkt en behoefde nu niet herhaald, maar op goede gronden aangetoond te worden. Er wordt beweerd, dat zich in elke stadsregeering een minderheid bevond, die met de zienswijze van den advocaat niet instemde. Ook dit vereischt bewijs. Er wordt verzekerd, dat, zoo de prins in 1650 had doorgetast, het stroomen bloeds zou hebben gekost. Vanwaar weet men dit? Het betaamt den historieschrijver, naar mijn oordeel, zich te vergenoegen met hetgeen voor onderzoek vatbaar is. In plaats van dit te doen schept de heer Muller er behagen in, een zekere mate kennis aan den dag te leggen omtrent hetgeen niemand heeft bewezen en bij gevolg vooralsnog niemand weten kan. Heb ik in der tijd een paar quaestiën nopens 1618 onderzocht, er blijven er genoeg over, nog te veel, dan dat men nu reeds het eindoordeel kan vellen. Indien de heer Muller, na het geschrift, dat hem thans bezig houdt, te hebben voltooid, zich ook eens in die quaestiën mocht willen verdiepen, hij zal weldra bespeuren, dat er nog jaren lang zal moeten worden nagespoord, eer men het geheel kan overzien en de slotsom opmaken.

D^{r}. J.A. WIJNNE.

Een vlijtige arbeid.

Beleg en verdediging van Haarlem in 1572 en 1573. Historisch beschreven door C. Ekama, Med. et Art. Obst. Doct. Bibliothecaris bij Teyler's stichting, Lid van het Historisch Genootschap te Utrecht. Haarlem, A.C. Kruseman 1871.

Een vlijtige arbeid, zoo schrijven wij gaarne aan het hoofd dezer bladzijden, want het werk, welks titel wij hier vermeld hebben en welks inhoud wij hier zullen beoordeelen, verdient dien lof ongetwijfeld. De schrijver, eene specialiteit op het gebied van Harlemensia,

heeft met groote naarstigheid alles bijeengezocht, wat over het beleg te vinden was, en hij heeft uit zeer verschillende bouwstoffen een verhaal opgesteld, dat zeer groote, wij zeggen al te groote, uitvoerigheid aan nauwkeurigheid paart. Hij heeft zich de grootste moeite gegeven om ook de kleinste bijzonderheid niet te vergeten en de chronologische volgorde van alle feiten, groot of klein, die met het beleg in verband staan, vast te stellen. Hij heeft daarbij voortdurend getracht kritiek te oefenen aan de schrijvers, die hij als bronnen raadpleegde, en het aantal daarvan is niet gering. En eindelijk is hij, hoewel Haarlemmer, niet teruggedeinsd voor een afbreken van het door de legende opgerichte beeld van Kenau Hasselaer en voor een aantoonen der onwaarschijnlijkheid van het verhaal omtrent de 300 heldinnen, die haar volgden. En evenmin als vlijt en ijver voor waarheid kan hem onpartijdigheid ontzegd worden; hij zoekt de beeldstormerij en plundering, herhaaldelijk aan de kerken gepleegd, niet te vergoelijken, maar keurt ze even sterk af als de strafoefeningen of liever moorden van oudregenten en geestelijken. Hij toont zelfs aan hoe weinig het gedrag van Alva na de verovering als wreed verdient voorgesteld te worden, althans in vergelijking met zijne overige handelingen. Er zijn enkele hoofdstukken in zijn boek, die instructief zijn; vooral geldt dit van het tweede, waarin de toestand van de stad vóór het beleg wordt beschreven en waar vele bijzonderheden omtrent de burgemeesters en andere aanvoerders worden vermeld. Ook is 't niet van belang ontbloot dat wordt aangetoond hoe gedurende het beleg, vooral gedurende het einde, terrorisme en anarchie in de stad heerschten, hoe de soldaten, althans de hoplieden, en de ultracalvinisten het roer in handen hadden en Ripperda en de burgemeesters vrij wel van alle gezag waren ontbloot.

Maar daar wij alles hebben opgenoemd, wat wij konden prijzen, moeten wij nu overgaan tot de minder aangename taak van afkeuren. En helaas, daarvoor is veel, ja zeer veel stof.

Dr. E. zegt op den titel dat hij het beleg historisch beschreven heeft. Als hij gezegd had dat hij er een kroniek met aanmerkingen over gemaakt had, dan zou ik die bewering meer naar waarheid achten. Niet de kleinste bijzonderheid, niet de geringste anekdote wordt ons bespaard, alles wordt met even veel gewicht besproken en waar eenig ander schrijver zich aan eene vergissing of fout heeft schuldig gemaakt, wordt hij onbarmhartig terechtgewezen. Want Dr. E. is een zeer streng criticus, tot zijne eer zij gezegd, ook tegen zich zelven. Want niet licht geeft hij zelf maar de kleinste bijzonderheid op, zonder zijnen zegsman te noemen, en stemmen twee bronnen niet overeen, den lezer worden beide lezingen voorgehouden, dikwijls zonder dat Dr. E. hem met eene eigen beslissing te hulp komt. Van zijne zucht tot kleinigheden en zijne liefhebberij tot aanhalen een paar staaltjes. Op blz. 211 wordt het gewichtig feit verhaald, dat bij een uitval een oude haakschutter aan het hoofd getroffen werd,

dat hij het ‘besterven’ moest, (Dr. E. haalt gaarne de eigen woorden zijner zegslieden aan) en wordt in eene noot gezegd dat Bartholomeesse en geen ander dit verbazingwekkende feit verhaalt. Eene bladzijde vroeger wordt van een anderen uitval gesproken en verhaald dat de haakschutter Gerrit Pieters ‘de schuitenvoerder’ bij het terugkeeren beide beenen werden afgeschoten, *zoodat* (belangrijke mededeeling!) *hij op een ladder in de stad gedragen moest worden*, en weder wordt Bartholomeesse als zegsman aangehaald. De kanonschoten, die verbazing wekten bij de aanschouwers door den vreemden loop der kogels of door eenig ander toeval, worden met eene nauwkeurigheid medegedeeld, alsof het boek ter amusement van het publiek van een scheerwinkel moet dienen, telkens echter met aanhaling der bron, waaruit het verhaal geput is. Zelfs wijdt Dr. E. (bl. 176) eene noot van twee en een halven regel aan een bericht van Bartholomeesse omtrent het doodschieten van ‘een kind op den arm door een musket op de Markt in het oor’, wat hij in twijfel trekt, daar hij niet gelooft dat de Spaansche musketten zoover droegen. In Dr. E's verhaal staat echter niet dat het kind door een *vijand* werd doodgeschoten, maar door een *musket;* dus misschien door een Haarlemmer bij ongeluk met een musket. Maar wij willen niet vitten en op den soms wat vreemden stijl aanvallen. Dergelijke kleinigheden zouden wij bij honderden kunnen mededeelen; wij zien niet in waartoe zij dienen kunnen dan om het boek dikker en den lezer vermoeid te maken.

Dr. E. heeft veel uit te staan met de vreemde, vooral de Spaansche namen. Dat hij geen Spaansch verstaat, zal niemand hem kwalijk nemen, maar daarom konden die enkele woorden toch wel door een zaakkundige worden nagezien. Hij zegt steeds maestro *el* campo, terwijl hij toch al licht kon begrijpen dat het maestro *de* campo moet zijn. Niet alleen dat hij soms namen verkeerd schrijft, maar hij vertaalt ze soms in 't Fransch. Hij spreekt (bl. 232) van de Spaansche vaandels St. Philippe en Saint Jaques, in plaats van San Felipe en Santiago, hij zegt zelfs François Verdugo. Ja hij noemt (blz. 132) den secretaris van Don Frederik Stephen Dynara en schrijft dus den naam alsof het een Engelschman gold. De man heette zonder twijfel Esteban. Op de volgende bladzijde geeft hij een hopman zelfs een vrouwennaam en zegt Stephana Yllanez. Als dit eene drukfout is, dan is 't nog niet goed, want Yllanez is een zoo Spaansche naam als maar een, en de voornaam moet dus ook Esteban in plaats van Stefano wezen. Had hij de voornamen dan maar liever in 't Hollandsch geschreven. Zelfs Engelsche namen komen er slecht af. Balfour noemt hij liever Balfort of Beaufort, omdat de Hollanders hem zoo noemden.

Zou Dr. E. Hohenlohe dus d'Olac noemen, omdat de Franschen, of Hollock, omdat de Engelschen diens naam dus verknoeiden?

Maar dit zijn kleinigheden. Evenmin willen wij den schrijver kwalijk nemen dat hij de fout begaat, de vaandels bij Nederlanders en

Spanjaarden op 200 man te stellen, terwijl hij uit verschillende staten en opgaven o.a. bij Bor, Hooft en Motley, had kunnen weten dat een vaandel nationale Spanjaarden slechts 100 man op het papier telde, dat in de dagen van de Unie van Utrecht 113 man de gewone sterkte der Nederlandsche vaandels en dat 200 behalve bij de Duitschers, die vaandels van 300 man hadden, eene bijzondere, zelden of nooit door de vaandels bereikte effective sterkte was, vooral niet in die dagen van bedrog en diefstal door de hoplieden. Melding maken wij daar alleen van, omdat er alweder iets uit blijkt, dat wij gedurig vermoeden bij het lezen van dit boek. Dr. E. schijnt wel in de schrijvers over den tachtigjarigen oorlog alleen die hoofdstukken, die rechtstreeks op het beleg van Haarlem slaan, nauwkeurig gelezen en overigens ze nooit bestudeerd te hebben. Ik zeg, dit is een louter vermoeden, maar toch een daar veel voor schijnt te pleiten. Hoe zou hij anders, om te staven dat Chiappin Vitelli een ervaren krijgsman was, zich beroepen op het gezag van Sterlinx en niet op dat van Strada, Mendoza, Bor of iemand anders? Is er dan niets te vertrouwen dan wat de dagregisters vertellen, of kent Dr. E. misschien Vitelli niet, omdat hij geen deel nam aan 't beleg? Maar meer nog bewijst voor dit vermoeden. Is het denkbaar dat iemand, die zooveel boeken over den tachtigjarigen oorlog gelezen heeft, als in de lijst van Dr. E. opgenoemd zijn, zijn oordeel over Prins Willem I, aan wiens weifelmoedigheid, vrees en onverschilligheid, naar het schijnt, door Dr. E. de val van Haarlem geweten wordt, in eene noot aldus zou zamenvatten (blz. 235 en 36): ‘en welligt zou hij na zijn dood nimmer zoo gevierd zijn geweest, als het medelijden en beklag niet waren opgewekt, toen Spanje zoo onhandig (!?) het hulpmiddel van den sluipmoord te baat nam.’

Als Dr. E. alleen maar aan de vijanden van den Prins gehoor had geleend, als hij maar alleen wat meer had gelezen in de Correspondance van Philippe II, die hij gebruikt heeft, dan zou hij dit niet geschreven hebben, want hij zou gezien hebben, hoe hoog de Prins ook bij zijn leven aangeschreven stond bij zijne ergste vijanden, hoe deze hem met verbeten spijt voortdurend een lof toezwaaiden, dien hij hem ontzegt. Zoodra Dr. E. een stap doet buiten zijn eigen terrein en zich begeeft op het gebied der algemeene geschiedenis (in tegenoverstelling der Haarlemsche) dan schijnt hij het hoofd te verliezen. Hij zegt in bovengemelde noot dat 's Prinsen gedrag in 1573 voortdurend van weifelmoedigheid getuigde, ‘die welligt was toe te schrijven aan den mislukten togt van 1572, want na dien tijd heeft hij nooit weder aan het hoofd van een leger gestaan. Zij, die op vrijheid van godsdienst en geweten aandrongen, gebruikten hem (!) en spanden hem voor, waar dit met hunne belangen strookte, maar het vertrouwen op hem schijnt na dit mislukte ontzet al zeer sterk gedaald te zijn; hij genoot op dien tijd bij verre na niet die achting, welke hij later in zulke ruime mate mocht ondervinden.’ Wij wenschten wel dat Dr.

E., die zulk een baas in het citeeren is, als het het afgeschoten been van een Haarlemmer of een veroverd vuurroer betreft, ons ook hier had medegedeeld uit welke bronnen hij deze mededeeling omtrent den Prins en de geringe achting, waarin hij stond, had geput; maar dat heeft hij ongelukkig nagelaten. De bekende schets van De Tassis omtrent den toestand van Holland in 1573 bewijst dit volstrekt niet, wel dat het volk in 't algemeen, zooals trouwens natuurlijk was, morde tegen allen, die gezag hadden. En wij hebben voor de enkele opinie van Dr. E., niet gewaarborgd door tal van schrijvers, niet zooveel achting, dat wij haar overnemen, zelfs niet zooveel, dat wij er meer over of tegen zeggen willen. Den oudheidkundige, die hier de rol van geschiedschrijver op zich wil nemen, roepen wij toe: schoenmaker, houd u bij uw leest.

De bronnenstudie van Dr. E. leidt ons van zelf tot zijne wijze van zijne bronnen te schiften en te waardeeren en de eene boven de andere te stellen. Aan het einde van zijn werk geeft hij onder den titel 'Bibliographie' eene lijst der door hem gebruikte bronnen. In deze lijst zijn, behalve eene indeeling in de rubrieken: '*Dagregisters*, *Algemeene Geschiedenis* en *Ontzet door Batenburg*' nog in de tweede rubriek opene ruimten, welke kennelijk moeten dienen om de bronnen in afdeelingen te splitsen. Welken maatstaf hij echter hierbij heeft gebruikt, dat is zelfs in de verte niet te gissen, en hij is niet zoo vriendelijk het den belangstellenden lezer mede te deelen.

Het eerst noemt Dr. E. de Dagregisters, waaromtrent ik mij met hem vereenigen kan, dat zij als bron steeds het eerst in aanmerking komen. Dan volgt de rubriek *Algemeene Geschiedenis* in vier afdeelingen; de laatste bestaat uit twee kronieken, Soeteboom en Velius, die gelijktijdige met het beleg in betrekking staande gebeurtenissen verhalen. De eerste wordt gevormd door Bor, Ampzing, Schrevelius, de Korte Historische Aanteekeningen en De Koning, dus de Harlemensia. Quaeritur: Waarom staat Bor *daar* bij? De tweede en derde bevatten eene zonderlinge verzameling. Eerst komt Van Meteren, dan Strada (NB. de vertaling), de Correspondance de Philippe II, de Mémoires Anonymes sur les Troubles, Mendoza, Bentivoglio, Campana, Chappuys, Van Vloten, Gysius, Nuyens en Astorga's Leven van Alva. Daar achter marcheeren als derde afdeeling: Hooft, Wagenaar, Bilderdijk, Van Reydt, Arend, De Tassis, Meursius, Van der Haer, Vervou, Le Petit, Bosscha's Heldendaden, Van Hasselts Stukken en de Archives van Groen. Begrijpe die indeeling wie het kan, ik doe het niet. Is de eerste afdeeling geloofwaardiger dan de tweede; heeft die eerste meer rechtstreeks betrekking op het beleg, bevat deze de schapen, gene de bokken van Dr. E., of houdt hij Bosscha's Heldendaden, De Tassis' Commentariën en de Archives voor boeken van éene soort en Van Vloten en de Correspondance de Philippe II voor die van eene andere? Hoe het zij, die lijst is *mij* een ondoorgrondelijk raadsel gebleven,

eene bibliographische curiositeit, vreemder en onverklaarbaarder dan de dwaast gerangschikte catalogus eener auctie.

Waarom Motley niet mede mag paradeeren, is ons onbekend; Dr. E. neemt volstrekt geene notitie van hem, hoewel de gevierde Amerikaan zeer breedvoerig over 't beleg van Haarlem spreekt, breedvoeriger dan menig hier aangehaalde schrijver. En als Dr. E. Arend, Van Vloten en Nuyens als bronnen opgeeft, waarom dan Motley niet? Maar stappen wij van de lijst af en gaan wij over tot de wijze, waarop de schrijver over zijne bronnen kritiek oefent en ze gebruikt.

Hij neemt den regel aan, dat de Dagregisters in de eerste plaats vertrouwen verdienen; zooals ik reeds gezegd heb, ik ben 't daarin met hem eens, hoewel zij hier en daar wel eens met elkander in strijd zijn. Als tweeden regel stelt hij: Hooft is niet te vertrouwen; wel zegt hij in het voorbericht, dat hij het uitmaken van die quaestie aan meer bevoegden overlaat, maar in zijn boek valt hij Hooft voortdurend aan. Nu zal ik de laatste zijn om te beweren dat de Drost een modelgeschiedschrijver is, om te ontkennen dat hij voortdurend zijne verbeelding, zijne dichterlijke fantasie vrij spel geeft en om der wille van den stijl een tafereel licht wat sterk kleurt; maar ik twijfel toch of hij van opzettelijke vervalsching der waarheid mag beticht worden. Er was over het beleg van Haarlem reeds vroeg een zekere sluier van legenden geworpen; er liepen daarover tal van verhalen; Dr. E. zelf bewijst het met zijne eigene zeer oude afbeeldingen van Kenau en de daaraan toegevoegde bijschriften. In de met de familie Hooft verwante familie Hasselaer bestonden zekerlijk allerlei overleveringen omtrent het beleg, en de Drost, die naar anekdoten zocht, om zijn verhaal mede te verlevendigen, nam die overleveringen, die hem zoo uitnemend te pas kwamen, misschien wat al te lichtvaardig op. Hij schreef geschiedenis naar het model der klassieken; van daar dat hij er ook redevoeringen invlocht, onverschillig of die waren uitgesproken. Dr. E. geeft het bewijs van Hoofts wijze van historiographie niet te kennen, als hij zegt dat Ripperda's redevoering, zooals zij door hem wordt medegedeeld, allen schijn tegen zich heeft. 't Kwam er den Drost bij deze gelegenheid niet op aan hoe Ripperda werkelijk gesproken had; hij gaf eenvoudig more antiquo een stuk rhetorica ten beste. Of iemand, zelfs Rooswijck, wien Dr. E. hier volgt, de *eigen woorden* van Ripperda vermeldt, houd ik voor zeer onwaarschijnlijk; zooals Dr. E. zelf zegt, deelt Sterlinx ze anders mede. De *zin* echter en de kortheid zal wel zoo zijn geweest, als hij ze geeft.

Maar dat de schrijver Hooft zoo telkens aantast, al zegt hij ook dat hij 't met schroom doet, dat rekenen wij hem nog niet als eene fout aan. Maar wel dat hij, zoodra er van geene Dagregisters spraak is, zijne bronnen zoo zonderling waardeert. Als Arend iemand volgt, schijnt hij geneigd daar veel meer gewicht aan te hechten dan wanneer Wagenaar dit doet. Ja, soms schijnt hij zoowel Arend als Van

Vloten voor oorspronkelijke schrijvers te houden. Een paar staaltjes daarvan, die tevens kunnen bewijzen hoe gewichtig hij de meest onverschillige bijzonderheden behandelt, mogen hier volgen. Als een ernstig en tevens hoogst conscientieus criticus, die niet lichtvaardig waagt te beslissen, geeft hij op bladzijde 226 de som op der door de Spanjaarden geloste kanonschoten, niet zooals andere schrijvers dat doen, met te zeggen ongeveer zooveel, maar als gold het de gewichtigste en zekerste zaak ter wereld. Hij zegt: ‘Bartholomeesse, Sterlinx (beide schrijvers van Dagregisters) en Wagenaar bewaren hierover het stilzwijgen, het bedroeg volgens Mendoza, De Veer, Bor en Arend 10256, volgens Van Meteren en Strada 10360, volgens Screvelius 10400, volgens Ampzing 10402, volgens Verwer (Dagregister) en eene oude aanteekening 10402 en 400 van den meeren houtkant, volgens de Duitsche aanteekeningen 13824 uit kartouwen en slangen.’ Zondert men nu de laatste uit, zoo verschillen de overige opgaven nog geen 200, als wij die van den meer- en houtkant weglaten, die misschien meer tot tegenweer dan tot aanval moesten strekken; 't onderscheid is dus merkwaardig gering; waarom niet kortweg gezegd, over de 10000, behalve volgens de Duitsche Aanteekeningen. En waarom wordt nu Arend tegelijk met Mendoza, De Veer en Bor, Wagenaar met Bartholomeesse en Sterlinx genoemd? Doet het er iets ter wereld toe, wat zij zeggen, heeft Arend zijn getal uit iemand anders dan uit Bor en Mendoza, bewijst Wagenaars zwijgen iets voor of tegen een der getallen? En wat bewijst dat van twee Dagregisters anders, dan dat de schrijvers de schoten niet geteld hebben, of 't niet zeer interessant achtten; alleen Mendoza 's cijfer, dat van de Spaansche artillerieofficieren kan afkomstig zijn, verdient vertrouwen; de anderen schrijven elkander af of spreken naar hooren zeggen en arrondeeren de getallen; behalve Ampzing, die het zijne waarschijnlijk uit Verwer of de andere aanteekening had. Maar Dr. E. plakt alle schrijvers naast elkander, onverschillig wie zij zijn.

Even vreemd handelt hij ten dien opzigte bij de quaestie der vrouwenbende. Een getal weegt zwaar bij hem. Zouden er juist 300 zijn geweest, niet meer en niet minder? Wat zeggen de bronnen, zoo vraagt Dr. E. terstond; en als antwoord schrijft hij neer: ‘Ampzing en de vroegere schrijvers noemen dit (het getal) niet, doch Hooft, Schrevelius, Wagenaar, Koning en Arend, hebben klaarblijkelijk elkander gevolgd en stellen dat op 300;’ tot zoover gaat alles goed, maar wat voegt Dr. E. er nu bij: ‘Van Vloten noemt slechts een paar honderd, zonder dat een van hen den grond aanwijst, waarop deze opgave berust.’ Ergo stelt Dr. E. de opgave van Van Vloten tegenover die van Hooft en zijne navolgers, en laat den wensch blijken, dat ook hij van dit zijn zeggen reden zal geven en opgeven, waarom hij niet 300 zegt als de anderen, en uit welke tot nog toe onbekende bron zijne afwijking voortkomt. Voor ieder, die niet gewoon is elke futili-

teit met het meeste gewicht te behandelen, is het duidelijk dat Van Vloten, de opgave van 300 niet recht vertrouwende, maar overigens de gewone lezing volgende, opzettelijk van een paar honderd spreekt.

Dergelijke gelijkstelling van oude en nieuwe schrijvers komt nog veel voor, maar wij zouden vreezen onze lezers te vermoeien en bovenal door Dr. E. van vitterij te worden beschuldigd, als wij ze opnoemden. Behalve waar het Dagregisters geldt, vraagt deze zich bijna nooit af, hoe kan deze of gene schrijver dit beter weten dan de andere, maar stelt hij het oordeel van nieuwe en oude naast elkander en laat doorgaans de quaestie onbeslist, alsof hij zeggen wil: lezer, beslis gij, er zijn zooveel voor, zooveel tegen. Nergens ontmoeten wij eene beschrijving en waardeering der bronnen; zelfs over de meer of minder hooge waarde der verschillende Dagregisters wordt niets gezegd. Alleen als het Hooft geldt, wordt aangetoond dat hij het een of ander feit het eerst vertelt en wordt het dien ten gevolge verworpen, wat wij wel niet afkeuren, maar dat wij toch met meer behoedzaamheid wilden gedaan hebben, want onder de anekdoten, die Hooft opnam (anekdoten hier tevens in de oorspronkelijke beteekenis van onuitgegeven, tot nu toe onbekende verhalen) konden ook enkele zijn, die wel waar, maar door de andere schrijvers niet verhaald waren. Evenwel, niet hier willen wij laken; Hooft is zeker dikwijls eene onzuivere bron.

Maar wij willen eindigen. Eerst echter nog eene opmerking over den aanhef van het boek, dat begint met den overgang van Haarlem aan 's Prinsen zijde. Want die aanhef is zoo curieus, dat, als 't niet al te gek ware, wij aan Dr. E. zouden vragen, of hem alle geschiedenis op die van Haarlem na, onbekend was gebleven, sedert hij de school verlaten had. Hij luidt nl. aldus: ‘De hoofden van de Graven van Egmond en Hoorne waren gevallen; Naarden had moeten boeten voor het vertrouwen, dat zij in de beloften en eeden der Spanjaarden had gesteld; Zutphen, Mechelen en andere steden hadden ondervonden waarin de spaansche genade of ongenade bestond. En had nu Filips II, Koning van Spanje, den Prins van Oranje tot Landvoogd aangesteld, welligt waren de Nederlanden nog geruimen tijd voor hem bewaard gebleven; maar hij zond een Alva, die’ enz. Ieder, die hier voor 't eerst iets omtrent den opstand tegen Spanje las, zou dus moeten begrijpen dat Alva in de Nederlanden kwam, nadat Egmond en Hoorne onthoofd, Naarden uitgemoord, Zutphen en Mechelen geplunderd waren!

En welk een zonderling denkbeeld moet Dr. E. wel van den opstand en vooral van Filips hebben, dat hij meent dat alles nog goed te maken ware geweest, als de Prins landvoogd was geworden, de Prins, die door den koning en zijnen raad sinds lang als de hoofdaanlegger der onlusten werd beschouwd, de Prins, die de oppositie zoo ver had gedreven, als hij zonder openlijke schending van zijn eed doen kon!

En uit wat voor vreemdsoortige bronnen put Dr. E. zijne kennis der vaderlandsche historie, als hij op blz. 2 bij den Tienden Penning de vertaling van Beckers Algemeene Geschiedenis aanhaalt, en verder J. v.d. Capelle (Bosdijk). Maar genoeg. Wij willen nog even ons oordeel over het boek van Dr. E. in korte woorden samenvatten.

Voor ieder, die met de kleinste bijzonderheden van het beleg van Haarlem wil bekend worden en die wil weten wat ieder schrijver omtrent iedere kleinigheid zegt, is 't een onwaardeerbaar boek; zijne nieuwsgierigheid zal volkomen bevredigd worden. Maar overigens weten wij niet wien wij het moeten aanbevelen. Het is een bewijs, zooals er wel meer geleverd zijn, hoe iemand, die eene specialiteit is in een onderdeel der geschiedenis, die zich altijd heeft bezig gehouden met kleine quaestiën van topographie, genealogie, data en getallen, iemand met één woord, die een oudheidkundige is, die zich met locale historie bezig houdt, daarom nog niet bevoegd is om eene geschiedenis te schrijven; hoe hij verzinkt in zijn détail, zijne lezers afmat door het behandelen van allerlei quaestiën, die bijna geen sterveling dan alleen een oudheidkundige op het locaal terrein, kunnen interesseeren, en hoe hij alles behalve een duidelijk en aangenaam verhaal weet te geven, dat den lezers veel nieuws vertelt en tevens hunne aandacht boeit. De vruchten van vlijtig en nauwgezet onderzoek gaan zoodoende maar al te licht weder verloren.

Ten slotte nog deze wensch: Mocht Dr. E. nog eens eene monographie schrijven, mogen wij dan, als wij weder de taak der beoordeeling op ons nemen moeten, kunnen schrijven: Een vlijtige arbeid, tevens een goede arbeid.

De uitvoering van het boek verdient lof, zoowel wat den platten grond van het Huis ter Kleef en het facsimile van het oude kaartje van 't beleg betreft, als wat den druk enz. aangaat. Daarvoor trouwens waarborgde ons de naam van den uitgever.

P.L. MULLER.

Geschiedenis van den dag.

De kerkelijke wetten, in den Pruisischen Landdag in behandeling, zijn niet alleen belangrijk voor Pruisen, voor Duitschland, maar ook voor geheel Europa. Zij doen den strijd met de Roomsch-Katholieke Kerk, zooals deze zich in de laatste jaren heeft gevormd met instemming,

althans stilzwijgende goedkeuring van de overgroote meerderheid van de leden dier Kerk, in alle hevigheid ontbranden; telkens heeft Pruisen dien strijd willen ontwijken, op zijn wapenen gewezen maar met de hand, die uitnoodigde tot verzoening; tevergeefs: het is een strijd geworden op leven en dood. Middeleeuwsche geesten omzweven de strijders; fiere gestalten uit den Hervormingstijd juichen in beginsel den strijd toe, maar zij schudden het hoofd over de nieuwe kleeding en de wapenen, waarmee de strijd tegen Rome gestreden wordt. Geen godsdienst mengt zich in den strijd, geen dogmatiek, geen kerkelijk gebaar, de leuze klinkt thans anders: zij geldt het recht van den Staat, van de Duitsche nationaliteit, de wetenschap, het humanisme. Maar niet alleen middeleeuwsche geesten zien verbaasd toe, ook de levende geesten in het Westen van Europa staren op dien strijd met een blik van verwondering, die spoedig overgaat in een afkeurend hoofdschudden, een minachtend schouderophalen. Immers, den strijd tegen Rome beschouwt men in het Westen van Europa als een afgedane zaak. Men is in beschaafde kringen de Roomsche wereld te zeer ontgroeid om van haar bestaan nog iets te duchten. Aan een strijd tegen de Roomsche Kerk van het standpunt der wetenschap denkt schier niemand meer; men heeft daarvoor tijd noch lust, en houdt dien - en terecht - voor geheel doelloos. Men laat de Roomsche Kerk begaan, zooals men iedere kerk begaan laat; men maakt op zijn hoogst van haar een studie om haar te leeren kennen en begrijpen, en ontdekkingen te doen in de zonderlinge kronkelwegen van het menschelijk hart; men vindt haar belangwekkend als een antiquiteit; maar overigens, - de zieltjes, die de verschillende kerken en kerkjes elkander afwinnen, zijn te onbelangrijk in tal en wicht, om een eenigszins belangrijke verandering te verwachten in de verhouding, waarin zij tot elkander staan. De ervaring leert buitendien, dat kerkelijke gelooven, hoe oud en bouwvallig ook, een wonderlijke macht verkrijgen, wanneer men ze aanvalt, en men acht het daarom beter ze van zelf te laten instorten; er bestaan gelukkig nog punten van wrijving tusschen de gelooven onderling, en de kerken verspillen te zeer haar krachten in den onderlingen strijd om voor den Staat veel gevaar van haar te vreezen.

Hier en elders heeft men derhalve tegenover de Pruisische wetten een woord, waardoor, naar men meent, alle kerkelijke geesten verschrikt op de vlucht gaan of machteloos ineen krimpen; scheiding van Staat en Kerk heet dat woord. Wij zijn leerlingen van den grooten Cavour, roept men uit, en verklaren ons voor de vrije Kerk in den vrijen Staat; Italië is ons het land van belofte, daar waar men de geestelijken laat rond spoken, zonder veel acht op hen te geven, daar waar men op de academiën de theologische faculteiten heeft afgeschaft. Wie lacht niet om de bisschoppengeschiedenis van '53 ten onzent, toen de protestantjes hier op hun achterste beenen ging staan om van hun kerkelijke onverdraagzaamheid nog eens te doen blijken! Wie heeft

eenig nadeel voor den Staat gezien van de reorganisatie der Roomsche Kerk hier te lande! Alleen de pastoors kunnen zich beklagen, want zij zijn na dien tijd onder strengere contrôle gekomen en moeten zich onderwerpen aan allerlei lastige voorschriften. De Kerk moet vrij zijn, zooals elke vereeniging; zij moet aan geen andere beperking worden onderworpen dan die welke voor elke andere vereeniging wordt noodig geacht; geen afzonderlijke wetten, die herinneren aan een middeleeuwsche onverdraagzaamheid!

Vooral Nederland is het land, waar de theorie van scheiding van Staat en Kerk als het wacht-, bijna hadden wij gezegd als een stopwoord wordt gebruikt. Men kan er in de Volksvertegenwoordiging en in de pers wonderen mee doen; de bespreking van kerkelijke zaken is er feitelijk mee in den ban gedaan; zoodra het woord *kerk* wordt genoemd, trekken onze 'geachten' een benauwd gezicht, als de jongens die op kraakijs loopen; de dagbladen achten zich te verheven om met de kerkelijke toestanden zich bezig te houden; men schrijft artikelen over de ingewikkeldste quaesties, die het volk geheel onverschillig laten; maar het kerkelijk gebied is verboden terrein, tenzij om genoemde theorie nog eens voor de honderdste maal aan te bevelen.

Nederland is op dat gebied zeker éénig in zijn soort; noch in Engeland, noch in Frankrijk, noch in Duitschland meenen de liberale journalisten de kerken te kunnen negeeren, daar haar zaken te veel ingrijpen in het leven, zooals het eenmaal is; en wat die gewoonte te komieker maakt, is, dat er geen land bestaat, waar de kerkelijkheid nog zoo zeer in zwang is als in Nederland; twee onderwerpen zijn er die ons van nature traag en zwaartillend volk in beweging kunnen brengen en tot een mate van agitatie brengen: geld en kerk, beurs en God.

Het is dan ook niet te verwonderen, dat de clericalen ten onzent, zoowel van Roomsch als van Protestantsch gehalte, steeds een stouter toon aanslaan; de Roomschen kunnen zonder veel protest onze geschiedenis verminken en in hun bijzondere scholen een geslacht opkweeken dat zich beroemen kan geen Nederlander te zijn; de rechtzinnige Protestanten zijn met hun agitatie pas begonnen, sedert zij de Hervormde kerk in hun bezit hebben; hun orgaan, *de Standaard*, onderzoekt de werkzaamheid van den Staat met de sleutelen des hemelrijks, en het gelukte deze partij reeds de afkondiging van de wet op de besmettelijke ziekten eenigen tijd te vertragen. Wij kunnen ons van die zijde op een aantal clericale excentriciteiten voorbereiden.

Maar, beweert de liberale partij, wij verlangen niet den strijd tegen het clericalisme te laten rusten; wij verklaren ons alleen tegen elke rechtstreeksche beperking van den invloed der Kerk door den Staat; wij gelooven aan den voortdurenden vooruitgang op intellectueel gebied; ons wapen is het onderwijs, dat stil en langzaam werkt en een geslacht voorbereidt, dat door zijn ontwikkeling minder vatbaar is voor dweperij!

Wij vreezen echter dat men de kracht van het onderwijs licht

te hoog aanslaat; hoe velen zijn er niet, die ‘voldoend lager onderwijs’ en nog iets meer dan dat, hebben ontvangen, en toch blijven hangen aan de zonderlingste kerkelijk-godsdienstige voorstellingen. Het onderwijs oefent op een groot aantal menschen lang dien invloed niet uit, dien men er van verwacht. De pastoor is er niet tegen de kinderen te laten leeren lezen, omdat dan ook de ‘catechis’ en de gebeden kunnen worden gelezen, m.a.w. verstandelijke ontwikkeling in den gewonen zin des woords blijkt volstrekt niet genoegzaam om iemand te bewaren voor het meedragen van dwaasheden; het verstand is dikwerf een middel om den bundel dwaasheden nog vaster te snoeren. En dit is volstrekt niet vreemd; godsdienst, ook in zijn dolzinnigste vormen, is een zaak van gevoel, en zoodra het gevoel op een of ander punt, ook buiten het gebied der Kerk, is opgewekt, blijkt het verstand dikwerf ongenoegzaam om het noodige tegenwicht te geven. Menschen van groote geleerdheid zien wij dagelijks de tastbaarste dwaasheden begaan, die geheel in strijd zijn met het gezond verstand, in strijd met de waarneming, waaraan op elk ander gebied, veel wordt gehecht, - alleen omdat het gevoelsinstinkt sterker is dan het verstand.

Van hoe groote waarde het onderwijs ook is, men overdrijve den invloed niet, dien men er van verwachten kan; tusschen kennis en oordeel, verstand en gezond verstand is nog een groote schrede. De verstandelijke ontwikkeling is vooral in de laatste eeuw zeker zeer vooruitgegaan, maar zij is niet zoo algemeen verspreid als men denken zou; de wezenlijke intellectueele vooruitgang, het doorgronden van het leven en zijn verschijnselen, is het deel van betrekkelijk weinigen; de meerderheid moge letters en cijfers kunnen teekenen, maar wordt daardoor niet behoed voor het aannemen van de kolossaalste dwaasheden; de vrijzinnige werkzaamheid gedurende een groot aantal jaren van de predikanten der Hervormde Kerk heeft niet kunnen verhinderen, dat de groote meerderheid dier Kerk de oude vervallen leerstellingen weder met dweepzieke kracht heeft omhelsd; het dwaze onfeilbaarheidsdogma wordt niet alleen door de domme volksmenigte, maar ook door een groot deel van de meer ontwikkelde Katholieken geloofd.

De ervaring leert derhalve dat men niet te veel op het onderwijs moet bouwen; de voortgaande intellectueele ontwikkeling is een feit; het is zonder twijfel dat het onderwijs het meest daartoe bijdraagt; maar men erkenne tevens dat de invloed van het verstand soms nauw beperkte grenzen heeft en lang niet datgene verricht, wat men er van wenscht en zich voorstelt. Buitendien is het een argument op de toekomst; ook hij, die van de verstandelijke ontwikkeling alles verwacht, zal moeten toestemmen, dat er nog een geruim aantal jaren, zoo niet eeuwen noodig zijn, om het onderwijs zoo te verspreiden, dat de invloed algemeen zichtbaar is. En zullen wij met het oog op die verre, verre toekomst, maatregelen onnoodig en overbodig achten, die door den tegenwoordigen toestand in het belang van den Staat worden vereischt?

Wij hebben bij de theorie van de algemeene ontwikkeling tegen de inmenging van den Staat in kerkelijke aangelegenheden, waar dit in het belang van dezen wenschelijk en noodzakelijk is, een ander bezwaar. Beschouwt men het wapen van het onderwijs als het éenig bruikbare, men wende het dan ook beter aan. Zelfs onze wet op het lager onderwijs is in dat opzicht weinig meer dan een halve maatregel. Wij laten voor het oogenblik het bezwaar daar dat het 'voldoend lager onderwijs' zonder schoolplicht een zonderlinge tegenstrijdigheid bevat. Door het volkomen vrijlaten van het bijzonder onderwijs heeft de Staat in beginsel zijn wapen voor de helft uit de handen gegeven; de clericalen zijn juist nog verstandig genoeg om in te zien, dat het onderwijs voor hen zoo goed als voor den Staat, een zaak is van *to be or not to be*, want wie beschikt over de opvoeding, is voor een goed deel ook meester van het toekomend geslacht. Afzondering, isolement is noodig om het clericalisme in het leven te houden en te doen bloeien; bijzondere scholen, waar het onderwijs doortrokken is van den clericalen zuurdeesem en de onheiligheid van alle beginselen, dus ook van den Staat, die niet van het zoogenaamde Godsrijk uitgaan, wordt ingeprent, is bij de clericalen een diep gevoelde noodzakelijkheid; van daar de talrijke bijzondere scholen en opvoedingsgestichten bij de Roomschen; van daar dat de geestelijken niet hun opleiding mogen ontvangen aan academies, maar zoo vroeg mogelijk moeten worden opgesloten in seminaries, waar de menschelijke geest wordt geperst en gewrongen voor het bepaalde doel. Heeft de verandering van de Hervormde Kerk ten onzent geheel haar beslag verkregen, zijn ook de hoogere kerkbesturen geheel in reactionairen geest bezet, dan zal men eveneens Protestantsche seminaries zien verrijzen, en naar het beginsel, dat door de liberalen ook hier te lande steeds verkondigd wordt, zal men moeten zien, dat de theologische faculteiten, indien zij niet door den Staat worden opgeheven, door de Kerk zelf worden voor dood verklaard. Hetzij de wet op het lager onderwijs ten gunste van het bijzonder onderwijs wordt gewijzigd, zooals de clericalen verlangen, hetzij de tegenwoordige regeling behouden blijft, het is bij de gesteldheid der geesten vooruit te zien, dat het bijzonder onderwijs steeds zal toenemen; op grond van het beginsel van vrijheid van onderwijs zal de Regeering steeds een voor 't minst welwillende houding tegenover dat onderwijs aannemen en daardoor de propaganda tegen haar eigen bestaan in de hand werken.

Er bestaat bij ons volk een instinktmatige, niet geheel zelfbewuste voorkeur voor de openbare school, en daardoor zijn de pogingen om haar te ondermijnen nog niet geheel gelukt; het onderwijs was steeds bij de verkiezingen een afdoend wapen tegen de conservatieve candidaten; menigeen moest er door in 't zand bijten. Maar de clericale propaganda is nog slechts in haar wording, de reactionairen hebben de Kerk nog niet in feitelijk bezit; het kan en het zal anders worden, wanneer het voortgaat op denzelfden weg. Men heeft aan de openbare

school een negatief karakter gegeven; men noemt haar n e u t r a l e school; niets mag er worden geleerd, wat de godsdienstige begrippen kwetst, wat intusschen meer en meer een onmogelijkheid blijkt te zijn; waarom haar niet genoemd de n a t i o n a l e school, en daarmee aan die school het karakter toegekend, dat zij hebben moet; waarom niet hier feitelijk de idee in toepassing gebracht, dat de Staat geen kerkelijke gelooven kent en alleen voorbereiding wil voor de werkzaamheid in den Staat, in de maatschappij? Dat onderwijs moet op de meest onbekrompen wijze dienstbaar worden gemaakt aan maatschappelijke ontwikkeling op humanistischen grondslag, met vrijlating van de geestelijken van de verschillende kerkgenootschappen om voor het kerkelijk onderwijs te zorgen; maar dan ook het bijzonder d.w.z. het clericaal onderwijs zoo veel mogelijk beperkt, omdat het strijdt met de belangen van den Staat, omdat het den grondslag, waarop de Staat is gebouwd, de nationaliteit, ondermijnt. De clericale zuurdeesem is over het geheel in ons volk nog niet genoeg doorgedrongen om het denkbeeld van n a t i o n a l e school geen wortel te doen schieten. Niet alleen dat aan de clericale propaganda daardoor aanmerkelijk afbreuk zou worden gedaan, op den volksgeest zelven zou het een verheffenden, veredelenden invloed uitoefenen, en wanneer werkelijk de Staat door een of ander gevaar werd bedreigd, zou hij krachtigen steun en medewerking vinden.

Neen, het beginsel van scheiding van Kerk en Staat, of duidelijker nog van de vrije Kerk in den vrijen Staat, in dien oppervlakkigen zin, waarin het doorgaans wordt opgevat, is onpraktisch en voor den Staat gevaarlijk. Indien men aan den Staat alleen de negatieve eigenschappen laat, den Staat als 't ware allen geestelijken en zedelijken inhoud ontneemt en daardoor datgene wegneemt, waardoor die Staat voor het volk iets is, dat een werkelijk bestaan heeft, een doel, moet de clericale propaganda veld winnen en den Staat zoo niet overmeesteren dan toch verlammen en machteloos maken. Het beginsel van de scheiding van Kerk en Staat is juist, maar de toepassing deugt niet; de liefde, waarmee het wordt omhelsd, vindt haar verklaring daarin dat men, door het verleden geleerd, wil dat de Staat zich niet zal inlaten met hetgeen men tegenwoordig godsdienst noemt, d.i. kerkelijke dogmatiek met haar geheelen hemelschen omhaal; maar iets anders is het den godsdienst vrij te laten of de uiterlijke, wereldlijke vereeniging, die men Kerk noemt, aan vaste wetten en bepalingen te onderwerpen en daardoor haar onschadelijk te maken voor den Staat, voorzoover dat noodig is.

De Kerk toch heeft twee zijden van bestaan; haar zoogenaamde geestelijke, haar dogmatische, haar zaligmakende, haar hemelachtige, en haar wereldlijke, stoffelijke zijde, en er is weinig gezond verstand noodig om in te zien, dat de Kerk met al haar machtspreuken van den hemel, erg wereldsch is, haar rijk wel degelijk hier op aarde zoekt. Geen wereldveroveraar was ooit zoo heerschzuchtig als de Kerk, geen

gierigaard was ooit zoo begeerig naar wereldsch goed als de Kerk, en het: ‘Mijn rijk is niet van deze wereld,’ - behoort sinds lang tot de vrome legende. Voorzoover nu de Kerk op het gebied van het wereldlijke treedt, voorzoover zij met politieke zaken zich inlaat, voor zoover zij goederen tot zich trekt, eigendommen bezit, in één woord, een gewone vereeniging, een gewoon genootschap is, moet zij aan de gewone bepalingen worden onderworpen, die de Staat in het belang van het algemeen noodig acht. Ja, men kan en moet nog verder gaan; de groote kerkgenootschappen zijn zeer zeker vereenigingen van bijzonderen aard; zij oefenen niet alleen een bijzonderen invloed uit op het volk, maar zijn door haar inrichting, door haar machtigen omvang van een bijzonderen aard; van daar dat bijzondere bepalingen voor haar noodig kunnen zijn; men kan die bepalingen opnemen onder de gewone wetten, of ze afzonderlijk uitvaardigen, wat wel bezien slechts een quaestie van vorm is, die het wezen der zaak niet raakt. De Staat moet het terrein van zijn werkzaamheid afbakenen; hij kan zich daaraan niet onttrekken, hoe gaarne hij zulks ook wilde, omdat de Kerk overal ingrijpt in zijn gebied.

Is dit beginsel eens vastgesteld, dan rijst de vraag, op welke wijze zal de scheiding plaats hebben; in welke opzichten is de Staat verplicht zich te vrijwaren tegen den nadeeligen invloed van de Kerk; welke zijn de punten van de wereldlijke inrichting der Kerk, waar de Staat haar onmogelijk vrijheid kan laten. Zelfs zij, die de oppervlakkige theorie van de scheiding van Kerk en Staat zijn toegedaan en daarvan steeds den mond vol hebben, moeten erkennen, dat zij de werkzaamheid van de Kerk beperken, b.v. op het gebied van het onderwijs; de Kerk eischt het onderwijs, zoo niet geheel, dan toch voor de helft, en op haar standpunt, en met het oog op de traditie heeft zij volkomen gelijk; de wetenschap is een ander deel, dat de Kerk eischt, en zoo zij dit geheel heeft verloren, heeft alleen de macht van den sterkste beslist, niet het gemeen overleg.

Iedereen zal moeten erkennen, dat die afbakening van terrein en meer nog de voorwaarden, die de Staat aan kerkelijke vereenigingen moet stellen, hoogst moeilijke quaesties zijn; de Kerk vormt als 't ware een maatschappij in de maatschappij; maakte zij vroeger zelfs aanspraak op de heerschappij over den Staat, thans eischt zij voor 't minst als gelijke door den Staat te worden behandeld, en, ongelukkig genoeg, de macht van de Kerk is nog altijd van dien aard, dat met hare eischen niet te spotten valt. Er is veel beleid en bedachtzaamheid noodig om niet te diep in te grijpen, anders loopt de Staat gevaar de geregelde werkzaamheid der maatschappij te verstoren en meer verwarring te stichten en onheil te veroorzaken dan zijn eigen werkkring uit te breiden en zich zelf te versterken. Het verstandigst is geen wetten te maken, die alleen berusten op afgetrokken theoriën, en alleen de levende behoeften tot grondslag te nemen; onze wetten zijn niet

als die der Meden en Perzen, eeuwig onverbreekbaar; integendeel, zij zijn voor wijziging en voor uitbreiding vatbaar; het zijn zelfs de beste wetten, die op de praktijk zijn gegrond en met de praktijk worden gewijzigd. De Engelsche wetgeving b.v. biedt ons vele treffende voorbeelden hiervan aan. Om dezelfde reden moet zulk een wet geregeld worden naar de plaatselijke omstandigheden; in Italië b.v. is weinig regeling noodig, omdat het volk nationaal gezind en tevens alleen aan het Katholicisme gehecht om de uiterlijke vormen, uit zich zelf een afscheiding maakt tusschen Staat en Kerk en naar den anti-nationalen priester niet luistert. In Frankrijk daarentegen is te weinig afscheiding; in het land der phrasen stelt men zich met den hollen klank der vrijheid tevreden, heeft aan de Kerk grooten invloed gegeven op het onderwijs, laat de geestelijken vrijelijk den kansel over voor politieke werkzaamheid en politieke demonstraties, met dat gevolg, dat het land nooit tot rust kan komen; geestelijken kunnen worden verkozen tot afgevaardigden, een kwaad, waarvoor wij althans zijn bewaard.

Met het oog op de plaatselijke omstandigheden, op de geschiedenis van den laatsten tijd moet men ook de kerkelijke wetsontwerpen beoordeelen, die thans bij den Pruisischen Landdag in behandeling zijn. Staat het vast, dat de Staat in beginsel het recht heeft de werkzaamheid der Kerk te beperken, haar aan bepaalde voorwaarden te onderwerpen, waar zij een vijandige richting tegenover den Staat volgt, men zou kunnen vragen, of de greep van de Pruisische Regeering niet te forsch is en de overgang niet te groot, te meer daar de Roomsche Kerk in de laatste jaren in Pruisen geheel verwend is en deed wat zij wilde. Tal van redenen echter maken de overdrijving verklaarbaar. Wij hebben van het begin af den strijd tusschen Staat en Kerk in Pruisen en Duitschland met opmerkzaamheid nagegaan; wij zagen hoe Pruisen dien strijd niet wilde, maar de hand ter bemiddeling uitstak, indien slechts de Ultramontaansche partij de agitatie tegen de Duitsche eenheid wilde laten varen; het is zelfs waarschijnlijk, dat het onfeilbaarheidsdogma weinig bezwaar zou hebben gegeven, indien de Ultramontanen zich maar van politiek terrein hadden teruggetrokken. Alle pogingen tot bemiddeling stuitten echter af; de vijandige gezindheid der Ultramontanen bleek uit hun steeds toenemende verbittering, aangestookt uit Rome, waar de vader der Christenen niets dan smaadwoorden overhad voor het nieuwe Duitsche Rijk en zijn bewindvoerders. Steeds herinnerde men zich te Berlijn de houding van de Beiersche Ultramontanen, toen de oorlog door Frankrijk was verklaard; men kent het verbond, dat tusschen de Duitsche en Fransche Ultramontanen bestaat, en hoe in Frankijk elke partij de toekomstige revanche bouwt op den haat van de Duitsche Zwarten tegen het Duitsche Rijk.

Kan men vragen, of Pruisen met deze wetten de eischen der gematigdheid en der voorzichtigheid niet te zeer uit het oog heeft verloren, zeker is het dat de Curie geen enkel oogenblik aan gematigdheid heeft

gedacht, noch in woorden, noch in daden. Van daar dat de strijd van weerszijden die hartstochtelijkheid heeft aangenomen, die gelijk staat met een openbaren oorlog; de strijd geldt thans het leven, want het is zeker, dat, wanneer de Roomsche Kerk aan deze wetten wordt onderworpen, haar macht in Duitschland is gebroken.

Het drietal Pruisische wetsontwerpen vormt een geheel; toch meent de Regeering niet daarmee de verhouding tusschen Staat en Kerk geheel te hebben opgelost; andere ontwerpen zijn reeds toegezegd; van welken aard wordt niet gemeld, maar het ligt voor de hand, dat zij betrekking zullen hebben op de administratie en het bestuur der kerkelijke goederen. Het eerste der thans ingediende wetsontwerpen handelt over de opleiding en aanstelling der geestelijken; de hoofdinhoud komt daarop neer, dat de geestelijken hun opleiding moeten ontvangen op een gymnasium en daarna drie jaren de lessen bijwonen aan een der landsacademies, bepalingen derhalve welke gelijkstaan met die welke in ons land nog altijd gelden voor de Protestantsche leeraars, met dat onderscheid, dat de Pruisische geestelijken zich daarna nog moeten onderwerpen aan een staatsexamen, waarbij de candidaten bewijzen moeten, dat ‘zij de voor hun beroep vereischte algemeene wetenschappelijke ontwikkeling bezitten, inzonderheid op het gebied van wijsbegeerte, geschiedenis, Duitsche letterkunde en oude talen’. Zoolang de academische studie duurt, mag de aanstaande geestelijke tot geen kerkelijk seminarie behooren. Aan de Kerk staat het om na de vereischten, door den Staat gesteld, de geestelijken dat nader eigenlijk gezegd kerkelijk onderwijs te geven, waarvan zij de bevoegdheid van geestelijke wil afhankelijk maken. In enkele gevallen, wanneer in een provincie geen academie met een theologische faculteit bestaat, kunnen de aanstaande geestelijken hun studies afleggen aan een seminarie, mits de Minister van Eeredienst zijn toestemming heeft gegeven. De kerkelijke inrichtingen, waar de eigenlijke kerkelijke opleiding wordt gegeven, de priesterseminaries, staan onder toezicht van den Staat; de reglementen dezer scholen, het leerplan moet door den directeur worden overgelegd aan den gouverneur der provincie; de inrichtingen zullen bovendien geïnspecteerd worden door een commissie, te benoemen door den gouverneur. De zoogenaamde jongens-seminaries, waar de knapen reeds van een vroegen leeftijd af, 12 jaren meestal, tot priester worden opgeleid, mogen geen nieuwe leerlingen meer aannemen en ook geen nieuwe inrichtingen van dien aard meer worden opgericht; zij zijn derhalve veroordeeld om uit te sterven. Vergeten wij vooral niet de bepaling, dat het ambt van geestelijke alleen mag worden opgedragen aan een Duitscher en vreemdelingen geheel zijn uitgesloten.

Bij de vervulling van een vacature moet de naam van den geestelijke worden medegedeeld aan den gouverneur, die binnen dertig dagen tegen de benoeming kan protesteeren; hooger beroep is toegelaten bij den Minister van Eeredienst, die in laatster instantie beslist; het pro-

test moet daarop gegrond zijn, dat de candidaat ‘om een of andere reden, die tot het burgerlijk of staatsburgerlijk gebied behoort’, niet geschikt is voor zijn betrekking; vacaturen moeten uiterlijk binnen een jaar vervuld worden.

In het derde wetsontwerp ‘betreffende de kerkelijke tucht en de oprichting van het Koninklijk gerechtshof voor kerkelijke aangelegenheden’, vindt men onder het derde hoofdstuk: ‘Ingrijpen van den Staat,’ bovendien nog de bepaling, ‘dat de kerkdienaars, die de voorschriften van de Staatswet, betreffende hun ambt of hun geestelijke ambtsverrichtingen, of de in dit opzicht door de Overheid binnen den kring van haar bevoegdheid uitgevaardigde bepalingen overtreden, op voorstel van de rechtbank door een gerechtelijk vonnis uit hun ambt kunnen ontslagen worden, wanneer hun blijven in dit ambt in strijd is met de openbare orde.’

Van minder belang is het tweede wetsontwerp ‘betreffende het verlaten eener Kerk’; het heeft dan ook zelfs bij de Ultramontanen weinig tegenstand ontmoet. Het is vooral van praktisch belang, omdat er daarmee vrijheid bestaat een kerkgenootschap, waarmee men zich niet langer kan vereenigen, te verlaten en men niet langer verplicht is de kerkelijke lasten mee te dragen. Van de noodzakelijkheid om zich tegelijkertijd te laten inschrijven bij een ander kerkgenootschap, wordt in de wet niet gesproken, zoodat men eindelijk werkelijk de vrijheid schijnt te hebben niet alleen om, zooals Frederik de Groote zeide, naar eigen zin zalig te worden, maar ook naar eigen verkiezing niet zalig te worden.

Veel belangrijker is het genoemde derde ontwerp ‘betreffende de kerkelijke tucht en de oprichting van het Koninklijk gerechtshof voor kerkelijke aangelegenheden.’ Elke bepaling is hier een besnoeiing van de macht van de Kerk over personen en eigendommen; het strekt om de burgers zoowel als de lagere geestelijkheid te beschermen tegen de aanmatigingen der Curie. Reeds het eerste artikel is van gewicht: ‘De kerkelijke tucht mag alleen worden uitgeoefend door Duitsche kerkelijke besturen’; derhalve is krachteloos elk kerkelijk vonnis, dat door de Curie te Rome over een burger des Duitschen Rijks wordt uitgesproken; deze bepaling is het antwoord op het onfeilbaarheidsdogma en den daarmee in de Roomsche Kerk ingevoerden absolutistischen regeeringsvorm.

De voornaamste bepalingen zijn verder de volgende: kerkelijke tuchtmiddelen, die gericht zijn tegen de vrijheid of het vermogen, mogen alleen worden toegepast na het hooren van den beschuldigde. De verwijdering uit het ambt (ontslag, verplaatsing, schorsing, enz.) mag alleen plaats hebben, nadat een geregeld onderzoek is ingesteld. In al deze gevallen moet de beslissing schriftelijk met mededeeling der redenen worden gegeven. Lichamelijke tuchtiging is als kerkelijke straf ongeoorloofd. Bij de bespreking van dit artikel in de commissie van onderzoek werden verschillende feiten meegedeeld uit geestelijke

strafinrichtingen, waaruit bleek, dat de stok nog altijd voor een uitstekend bekeeringsmiddel wordt gehouden. Die strafinrichtingen zelf worden in de wet erkend, maar zij zijn onderworpen aan het toezicht van den Staat, wat vroeger halsstarrig werd geweigerd; de geestelijken, die tot opsluiting zijn veroordeeld, moeten die straf ondergaan in zulk een inrichting binnenslands; de opsluiting mag niet langer duren dan drie maanden, en niet plaats hebben tegen den wil van den veroordeelde. Een hoogst zonderlingen indruk maakt het laatste artikel van het eerste hoofdstuk van dit ontwerp, aldus luidend: 'De medewerking van den Staat bij de voltrekking van kerkelijke vonnissen heeft alleen dan plaats, wanneer deze door den gouverneur na onderzoek der zaak voor uitvoerbaar verklaard worden', - derhalve zal de wereldlijke macht nog altijd de geestelijke terzijde staan in zekere gevallen, en de hulp van den Staat worden verleend, wanneer een wellicht der Kerk zeer genegen ambtenaar dit goedvindt!

Het tweede hoofdstuk van dit wetsontwerp handelt over het beroep op den Staat, waarbij het Koninklijk gerechtshof voor kerkelijke aangelegenheden uitspraak doet; dit beroep is geoorloofd tegen de beslissing van kerkelijke besturen, die tuchtstraffen opleggen: 1° wanneer het vonnis geveld is door een lichaam, dat volgens de wetten van den Staat daartoe geen bevoegdheid heeft; 2° wanneer de beschuldigden niet zijn gehoord, geen geregeld onderzoek heeft plaats gehad, bij de beslissing geen redenen aan den veroordeelde zijn opgegeven; 3° wanneer de straffen volgens de wet ongeoorloofd zijn; 4° wanneer de straf is opgelegd: *a.* wegens een handeling, waartoe de wetten van den Staat of de door de Overheid binnen den kring van haar bevoegdheid uitgevaardigde voorschriften verplichten; *b.* wegens het uitoefenen of niet-uitoefenen van het openbaar kies- of stemrecht; *c.* wegens het doen van beroep op den Staat, op grond van deze wet. Een tweede artikel bepaalt, dat het beroep op den Staat eveneens geoorloofd is, wanneer 1° de verwijdering uit een kerkelijk ambt als tuchtmiddel of anderszins tegen den wil van den betrokkene is uitgesproken en de beslissing een willekeurige wordt geacht; 2° wanneer na gevolgde voorloopige schorsing in het ambt de verdere behandeling der zaak in het oog loopend vertraagd wordt.

In de mondelinge memorie van toelichting, waarmee de Minister Falk deze wetsontwerpen inleidde, kwam weinig nieuws voor; de grootste verdienste van zijn redevoering is, dat de beteekenis der wetsontwerpen zeer duidelijk werd voorgesteld. Als reden gaf hij op het reeds bekende, zoo dikwerf herhaalde motief, dat de aanvallen op den nationalen Staat door de Ultramontanen moeten worden afgewezen; onder bloedige offers, sprak hij, is de Duitsche eenheid tot stand gekomen; het is de plicht van den Staat die eenheid tegen elken vijand te verdedigen; de Kerk matigt zich aan de grenzen van haar macht zelf te bepalen; dit komt niet haar, maar den Staat toe, de wetgeving. Wil

men de anti-nationale werkzaamheid van den clerus bestrijden, dan moet de geestelijkheid innerlijk en uiterlijk onafhankelijk worden van de machten, die buiten de natie staan en aan welke het nationaal bewustzijn niet eigen kan zijn; innerlijke onafhankelijkheid wordt verkregen door wetenschappelijke ontwikkeling; uiterlijke onafhankelijkheid door bescherming tegen de willekeur van de hoogere geestelijkheid. De geestelijke, sprak de heer Falk, kan door de positie, die hij inneemt, den Staat groot nadeel berokkenen; hij is en blijft leeraar des volks, en op dien grond moet de Staat voorwaarden stellen aan zijn werkzaamheid, deze afhankelijk maken van een zekere mate van wetenschappelijke ontwikkeling; voor de dogmatische instructie moge de Kerk zorg dragen. Bij de tegenwoordige opleiding der geestelijken in seminariën, waarin zij van het dagelijksch leven geheel zijn afgesloten, ging hij voort, wordt de anti-nationale zin van zelf aangekweekt, want de Kerk kan geen nationale opleiding geven; zij is universeel, cosmopolitisch, niet nationaal; geschiedt de opleiding der geestelijken echter aan de gymnasiën en universiteiten, dan wordt de geestelijke met het volk opgevoed, neemt deel aan het nationale leven en zal niet zoo gemakkelijk daarvan vervreemden. Dat de Regeering een nationale opleiding eischt, is geen willekeur; immers, dat nationaal bewustzijn vloeit voort uit het volk zelf; de Regeering kan de nationaliteit niet maken, zij is afhankelijk van den geest der natie.

Door de volksvertegenwoordiging werden de wetsontwerpen met schier onverdeelde goedkeuring en toejuiching ontvangen; de beschuldigde partij, het Zwarte centrum, maakte natuurlijk een uitzondering; zij werd gezelschap gehouden door de Polen en de uiterste rechterzijde, die echter na de scheuring van de conservatieve partij, slechts een zestigtal leden meer telt; zelfs de groote meerderheid van de Fortschrittspartij verklaarde zich in beginsel voor de wetsontwerpen, al had zij een andere regeling wenschelijker geacht. Dagen werden aan de algemeene beraadslagingen gewijd, maar de hoofdinhoud van hetgeen door de vereenigde conservatieve en liberale partij tot verdediging der ontwerpen werd aangevoerd, kan gemakkelijk in eenige regels worden weergegeven.

De meeste sprekers stelden op den voorgrond, dat hier geen sprake was van vervolging van den Roomschen godsdienst; vooreerst bleef het dogmatische, het leerstellig gebied van de Kerk geheel onaangeroerd, en in de tweede plaats golden de maatregelen de Ultramontaansche partij of richting in de Kerk, niet de Roomsche Kerk zelf, - een onderscheiding, die echter zooals wij vroeger reeds opmerkten, moeilijk is vol te houden, omdat de overgroote meerderheid van de Roomschen Ultramontaansch is gemaakt, - geworden kan men moeilijk zeggen. Na het dogma der onfeilbaarheid, na de invoering van het absolutisme in de Roomsche Kerk, nu de bisschoppen geheel onder den almachtigen Paus, een vreemdeling, zijn gesteld, nadat de Curie alle onderhan-

delingen tot een gemeenschappelijke regeling na de nieuwe verhouding heeft afgeslagen, is de Staat verplicht zijn waarborgen te nemen.

Lang was de reeks van beschuldigingen tegen de werkzaamheid der Ultramontanen ingebracht: Zij agiteeren tegen de Duitsche eenheid, spannen samen tegen het Duitsche Rijk; zij misbruiken den godsdienst tot politieke doeleinden, kweeken onverdraagzaamheid en bijgeloof aan; de bedevaarten worden politieke demonstraties; met de reliquiën-vereering wordt van de lichtgeloovigheid des volks misbruik gemaakt; onder vele feiten, ten bewijze bijgebracht, werd o.a. ook gewezen op de deelneming van Duitsche Zwarten aan den volksoploop te 's Heerenberg, waar Oranje werd gesmaad, omdat ons Vorstenhuis het symbool is van godsdienstvrijheid. Algemeen beschouwde men den strijd - was het een weerklank van de Middeleeuwen - als een worsteling tusschen Staat en Kerk om de oppermacht, en men wilde dat aan den eerste de zegepraal zou worden verzekerd; ook de Kerk moet den alleen souvereinen Staat erkennen, en geen Kerkgenootschap mag worden geëerbiedigd in zijn eischen, wanneer het des Staats streven naar zedelijkheid en beschaving tegenwerkt; het grootsche doel van den Staat kan geen ander zijn dan het individu te beschermen tegen de willekeur van de Kerk, dan de vrijheid van geweten, van godsdienstige overtuiging te handhaven tegen een Kerk, waar alle macht in handen is geraakt van de hoogere geestelijkheid, of wèl bezien van één man, een onfeilbaren grijsaard.

Audi et alteram partem: wat werd door de tegenpartij, van Ultramontaansche zijde, tegen de wetsontwerpen aangevoerd? Zoowel zij als de hoog-conservatieven gingen uit van de bewering, - om het beste deel van hun tegenwerpingen te nemen, - dat de Kerk, hetzij Roomsche, hetzij Evangelische een vereeniging is, die naast den Staat bestaat en werkzaam is; de rechten van die Kerk zijn minstens even oud als die van den Staat, en eischen eerbiediging, geen verkrachting. De vernietiging van de zelfstandigheid der Kerk leidt niet tot den ‘blijvenden vrede tusschen de verschillende kerkelijke gezindten,’ zooals de Regeering meende, maar tot voortdurenden twist en tweespalt; de vrede, waarvan de Minister sprak, bestond daarin om langs den weg van slaafsche onderwerping en revolutionaire maatregelen de Katholieke Kerk te ontbinden en den vrede van het kerkhof te brengen. De wetten waren buitendien in strijd met Gods woord, want op grond van dat woord moest de Kerk het recht hebben de verrotte leden openlijk af te snijden. Natuurlijk werden de beschuldigingen over de anti-nationale werkzaamheid ontkend en de beschuldiging op den Staat teruggeworpen, die de Kerk, de geloovigen had uitgetart door zijn vervolgingen.

Het meeste opzien baarde de oppositie van den ouden Von Gerlach, den bekenden schrijver van de *Rundschau* in de *Kreuzzeitung*, zaliger nagedachtenis. Schoon Protestant heeft hij zich bij het Zwarte-centrum

aangesloten, waar men eerbiedig plaats voor hem maakte. Rechtsgeleerde van beroep, waren zijn argumenten echter geheel van theologischen aard. Hij beklaagde zich, dat er in de wetten geen Christelijk karakter was; er werd alleen gesproken van onderwijs, examen, gerechtshof, strafmaatregelen, maar van eenige kennis van God in het algemeen, van welke kennis toch elke wetgeving moest uitgaan, werd geen spoor aangetroffen. In plaats daarvan was alleen de abstracte Staat gesteld en men moest inderdaad gelooven, dat daarmee de godsdienstlooze Staat bedoeld was, die Staat die van God en zijn woord niets weten wil. De rechters bijv. die over de Christelijke geestelijken moesten oordeelen, konden even goed naar de letter van de wet bestaan uit Joden, Atheisten, Darwinianen als uit Katholieke en Evangelische Christenen. De Christenen als Christenen hadden in daad en waarheid een hooger vaderland dan dat van de natie. Von Gerlach achtte de rechten van de Kerk door de voorgestelde wetten bedreigd, rechten die om hun oudheid te eerbiedwaardiger waren. De almacht van den Staat was niet anders dan een loochening van God.

Zietdaar hetgeen tot heden in den Pruisischen Landdag over de kerkelijke wetten is gesproken; met groote meerderheid werden zij in handen gesteld van een commissie van onderzoek; enkele punten zijn daar reeds gewijzigd, o.a. het echt Pruisisch karakter der wet, waardoor aan den ambtenaar, den opper-president of gouverneur een aanzienlijke macht wordt toegekend en derhalve de stipte uitvoering der wet afhankelijk gemaakt van het goedvinden van een persoon, die de Kerk genegen of vijandig kan zijn; wat de hoofdzaak betreft, is de meerderheid met de wetsontwerpen ingenomen, en er is geen twijfel aan, of zij zullen over eenige weken tot wet verheven worden.

Dat wij in beginsel met deze wetten instemmen, het recht van den Staat erkennen om de Kerk haar grenzen aan te wijzen, vooral waar zij door haar werkzaamheid zich vijandig tegenover den Staat stelt, is niet twijfelachtig meer. In de uitvoering echter heeft de weg door Pruisen ingeslagen, vele bezwaren. Het laat zich wellicht verdedigen, dat de Staat wetenschappelijke eischen stelt aan de toekomstige geestelijken, om den invloed dien zij door hun positie uitoefenen, maar door het wetsontwerp betreffende de opleiding en aanstelling der geestelijken, zooals het daar voor ons ligt, is zij naar ons inzien te ver gegaan, heeft zij te veel willen regelen en daardoor de punten van aanraking vermeerderd met de Kerk, wat beter vermeden ware; de Staat wikkelt zich door verschillende bepalingen in een eindeloozen strijd met de Kerk; op de academies zullen de aanstaande geestelijken drie jaren lang de lessen bijwonen van de theologische faculteit; maar wie zal de hoogleeraren benoemen? de Kerk zal haar medewerking voortaan weigeren; zal de Staat ze a l l e e n benoemen en zullen er wetenschappelijke Roomsche godgeleerden blijven bestaan? Deed de Staat niet genoeg door de inrichtingen van onderwijs van welken aard ook, aan zijn toe-

zicht te onderwerpen? Dat de Staat hetzelfde toezicht wil uitoefenen op alle kloosterinrichtingen en zich overtuigen, of het individu niet in zijn persoonlijke vrijheid wordt verhinderd, is billijk; dat zij de lagere geestelijken wil beschermen tegen de willekeur van de hoogere geestelijkheid, laat zich hooren, - maar indien de lagere geestelijke in het gelijk wordt gesteld door het Koninklijk gerechtshof voor kerkelijke aangelegenheden, zal de hoogere geestelijkheid desniettemin haar vonnis niet intrekken. De geestelijke, die voor straf verplaatst is b.v., zal in zijn gemeente kunnen blijven, maar - indien nu die gemeente het gezag van den bisschop hooger stelt dan dat van het Staatsgerechtshof en den geestelijke even eens niet verlangt, hoe zal de Staat hem dan kunnen handhaven? En het ligt in den aard der zaak, dat het volk de inmenging van den Staat als geloofsvervolging zal aanzien, vooral waar het hoofd van dien Staat tot een ander kerkgenootschap behoort. De Staat heeft naar ons inzien hier te veel willen doen en met de vermoedelijke gevolgen niet genoeg rekening gehouden. De Pruisische staatslieden zijn allen mannen van degelijke kennis en ongeloofelijke werkzaamheid; de wetten komen in Pruisen met een vlugheid en met een energie tot stand, waarover men verbaasd staat; hebben die gunstige eigenschappen hen diets gemaakt, dat een wet alles vermag, ook de teederste en moeielijkste levensquaesties oplossen? 't Kon zijn dat de werkelijkheid hen teleurstelde. De Staat had, dunkt ons, niet verder moeten gaan dan zijn recht van toezicht handhaven over alle kerkelijke inrichtingen, van welken aard ook, ten einde te waken voor de zekerheid en vrijheid van personen en eigendommen; tegen de den Staat vijandige politieke werkzaamheid der geestelijken handhave hij de gewone strafwet; waar de lagere geestelijke wordt onderdrukt door de willekeur van de hoogere geestelijke, erkenne hij het recht van elke gemeente om dien geestelijke te behouden, dien de meerderheid verlangt; geen sterker wapen om de heerschappij der Kerk te breken dan het recht der gemeente te erkennen om haar geestelijk beheer zelf in handen te nemen en te beschikken over de kerkelijke goederen, - een beginsel dat vooral door de Fortschrittspartij wordt voorgestaan.

Wij erkennen echter, dat de zaak hoogst moeilijk is; gelukt het deze wetten ten uitvoer te leggen zonder de geregelde werking der maatschappij te veel te verstoren, dan verkrijgt men in Duitschland een nationale Roomsche geestelijkheid, die tot een nationale Roomsche kerk kan leiden; de kracht van Rome is dan in Duitschland voor goed gebroken. Wat elders bepaald zou moeten mislukken, kan in Duitschland slagen, omdat de Pruisische Regeering de meerderheid des volks en ook een aanzienlijk deel van de Katholieken op haar hand heeft. De Oud-Katholieke beweging, hoe weinig beteekenend ook op zich zelf, is in dit opzicht van groot gewicht. Verschillende Oud-Katholieke gemeenten zijn opgericht, de Katholieke traditie wordt er in eere gehouden en feitelijk is het bewijs geleverd, dat men Katholiek kan zijn,

zonder ultramontaan te wezen en aan de Pauselijke onfeilbaarheid te gelooven. Niemand kan den uitslag van den strijd voorzien; zeker is het, dat de ultramontanen door den strijd tegen de Duitsche nationaliteit te aanvaarden, den vijand te licht geacht hebben; het nationaal bewustzijn is levendig en krachtig; een beroep op dat bewustzijn vindt bij de meerderheid weerklank, meer dan het protest van de geleerden tegen een dogma, dat de ongeleerden òf niet begrepen, òf in hun onnoozelheid zoo geheel onnatuurlijk niet vonden.

Dat de Roomsche Kerk zich met al haar kracht tegen de Pruisische kerkelijke wetten verzet, is niet meer dan natuurlijk; men kan niet anders van haar verwachten. Reeds is door de aartsbisschoppen van Keulen en Posen in naam van al de bisschoppen in Pruisen een memorie tegen die wetten bij het Pruisische Ministerie ingediend; een nader schrijven aan den Keizer is nog in bewerking of circuleert bij de bisschoppen; de memorie heeft echter meer van een protest dan van een verdedigingsgeschrift; de verhouding tusschen Kerk en Staat, verklaren de Kerkvorsten, kan alleen geregeld worden door wederzijdsch overleg, door het sluiten van concordaten, - waarbij echter telkens zulke eischen worden gesteld, dat geen Staat er tegenwoordig aan denkt om op de daar aangegeven grondslagen in nadere onderhandeling te treden. In het bijzonder komen de aartsbisschoppen in hun memorie op tegen elke beperking van de opleiding en aanstelling van de geestelijkheid en van de tuchtbevoegdheid over den clerus. Het recht van protest van den Staat, beweren zij verder, heeft de Kerk wel ten gevolge van wederzijdsche overeenkomst aan eenige regeeringen toegestaan, maar in veel meer beperkte mate; zonder overleg met de Kerk heeft de Staat niet het recht zich eenzijdig dit recht toe te eigenen.

Wat de opleiding van de geestelijken betreft, merken de aartsbisschoppen op, dat de Pruisische bisschoppen het bezoeken van de theologische faculteiten te Bonn, Breslau en Munster tot dusver slechts toegelaten hebben, maar voor hen alleen de wet van het Concilie van Trente geldt, die voorschrijft, dat de personen, die zich aan den geestelijken stand wijden, van hun jeugd af in seminariën moeten worden opgevoed. Ten slotte verklaren de hooge geestelijke heeren, dat het nakomen van die wetten met de door hen bezworene ambtsplichten ‘onvereenigbaar’ is en voor elken priester en Katholiek ‘zedelijk onmogelijk.’

Dat de Katholieke kerkheeren in vele opzichten van hun standpunt volkomen gelijk hebben, zal niemand betwisten. Het door hen ingeroepen recht kan men het historisch recht noemen; de Kerk, steeds strevende naar de opperheerschappij over den Staat en dat toppunt van macht in de Middeleeuwen ook voor een oogenblik bereikend, is tot op den tegenwoordigen tijd behandeld als de gelijke van den Staat; de Staat ging met de Katholieke kerk tractaten, overeenkomsten, concordaten aan, als met een vreemde Mogendheid. De positie, die de Kerk

vroeger innam, maakte deze behandeling volkomen gerechtvaardigd; er is een tijd geweest, dat de Kerk zedelijk de meerdere was van den Staat; zij trad tegenover den woesten barbaarschen Staat op als de draagster der beschaving, der wetenschap. Dit element der Kerk is echter door den Staat in zich op- en overgenomen, terwijl de Kerk alleen haar metaphysica behield, haar dogmatiek, het dorre onvruchtbare gebied, dat de ontwikkelden meer en meer onbevredigd liet en velen onwillig van de Kerk zich deed afwenden. Naarmate de onvruchtbare dogmatische schat van de Kerk aangroeide, werd zij naijverig op hetgeen de Staat van haar had overgenomen en verder ontwikkeld, en van draagster werd zij vervolgster van beschaving en wetenschap. De vormen, waardoor de Kerk de beschaving bracht, zijn versteend, en met een vingerwijzing op het praktische leven kost het weinig moeite om te bewijzen, dat de zoogenaamde atheïstische, moderne Staat meer humanisme, meer wezenlijke beschaving, meer werkelijk Christendom in zich omdraagt dan de Kerk. Zoo wel wat betreft haar metaphysica, haar dogmatiek, als haar inhumaniteit, haar beschaving en ontwikkeling werende, doodende kracht is de klove met de bestaande maatschappij, de levende werkelijkheid, den modernen Staat steeds grooter geworden en de verhouding tusschen beiden is eindelijk die geworden van openbaren strijd, van oorlog. Allereerst geldt die oorlog de Katholieke Kerk, omdat zij zich het verst van de levende werkelijkheid heeft verwijderd, omdat zij het minst met den modernen Staat heeft getransigeerd; dat echter dezelfde strijd met de Hervormde Kerk eenmaal op dezelfde wijs zal ontbranden, is nu reeds zichtbaar, daar ook deze het tijdperk van reactie, van afsluiting, van versteening in haar metaphysica is ingetreden. In den strijd des levens nu, in den oorlog geldt niet het historisch recht, maar de macht, de kracht, de sterkte; het is de *struggle of life;* het lagere moet zwichten, de zwakkere, minder edele, minder ontwikkelde levensvorm moet verdwijnen.

De verdienste der Duitschers is, dat zij evenals in de Middeleeuwen de vaan van den strijd hebben ontrold; hun zwakheid is, dat zij, althans de Pruisische Regeering geen helder bewustzijn heeft van het probleem en het oude gebouw wil restaureeren, zonder te begrijpen, dat het die bewerking niet kan doorstaan. De ervaring, die men daar opdoet, kan ons tot voordeel zijn; wellicht is de tijd niet ver meer af, dat men ook hier tot inzicht komt, dat men den strijd onzer eeuw niet kan bezweren met machtspreuken, met geven en nemen en halveeren en modderen, dat er geen verderfelijker beginsel is voor den Staat dan het *laisser aller.*

19 Februari '73.

NOORMAN.

Mengelwerk.

Naar den top van den Tjermai, door P. Heering.

Reeds toen ik bij het opvaren van de ree van Cheribon voor het eerst den bovengenoemden berg zag, die zijne kruin in de wolken verbergt, lachte mij het denkbeeld toe, dien te beklimmen. Sinds dien tijd opperde ik meer dan eens het plan en maakte ik zelfs afspraken; maar wat men van de gelegenheid pleegt te zeggen, geldt van de menschen in Indië: ze komen en gaan zoo snel, dat ze u, als het ware, ontglippen. Daardoor bleef het langen tijd bij plannen maken, doch eindelijk had ik het geluk tot een gezelschap van vijf personen te behooren, dat besloot den tocht te ondernemen.

Met de meeste opgewektheid werden de noodige voorbereidselen gemaakt. Die nog wollen dekens en winterjassen - op Java *articles de luxe* - bezat, zocht ze uit kist of kast bijeen. Die de zijne reeds kwijt was, vroeg en kreeg deze onmisbaarheden van anderen ter leen. Een onzer belastte zich met den inkoop van een goeden voorraad spijzen en dranken, een ander zorgde dat al onze goederen 's daags vóor ons vertrek werden vooruit gezonden. Maandag 18 September zou de reis aanvaard worden. En zoozeer trok mij het vooruitzicht aan, dat ik mij zondagavond ter ruste begaf met het gevoel van een schooljongen, die in de vacantie op reis zal gaan en de uren telt, welke nog moeten verloopen.

Het is dan ook geenszins eene alledaagsche onderneming, en als ge nooit een zoo hoogen berg beklommen, noch een krater gezien hebt, is het volstrekt geen wonder, dat de zaak uwe gedachten vervult en uwe verbeelding bezig houdt. Onwillekeurig, als ik den reusachtigen berg hit de verte aanschouwde, maakte ik mij allerlei heerlijke voorstellingen van de bosschen, die ik zien kon; van de planten en boomen, die ik bewonderen, het ontzaglijk tooneel, dat ik op den top genieten

zou. - De berg is ongeveer 10,000 voet hoog. Als Junghuhn - behalve hij beklommen slechts zeer weinige Europeanen den berg - als Junghuhn beschrijft, hoe hij op den top van den Tjermai aangekomen den krater zag, verklaart hij, die aan dergelijke tooneelen gewoon was: *Wir standen mit Schaudern still.* Daarnaar laat zich eenigszins de emotie afmeten, die ons wachtte.

Op den bepaalden dag verlieten wij 's morgens om zeven uur Cheribon. Zoolang we door de vlakte reden, die de hoofdplaats scheidt van den voet van den berg, waren we in eene aanhoudende stofwolk, opgejaagd door den vrij sterken Oostenwind en eene ontelbare menigte suikerkarren, met karbouwen bespannen. Na twaalf à dertien palen werd het reeds merkbaar, dat we stegen. Weldra verlieten wij den grooten postweg en sloegen links den binnenweg in naar Madjalengka, waar wij op het middaguur aankwamen. De regent, dien wij kenden en van onze komst hadden verwittigd, deed ons weldra aanzitten aan zijn gastvrijen disch, en niet lang na afloop van de rijsttafel zetten we de reis voort. Ons rijtuig werd nu meest door karbouwen omhoog getrokken; wij stegen te Madja uit den wagen, dien wij daar achter lieten. Terwijl wij ons hier met een kop thee verkwikten, werden de paarden gezadeld, waarop wij van het 1600 voet hooge Madja naar het op 4000 voet gelegen Argalinga zouden gaan. Daar de afstand tusschen beide plaatsen slechts vier palen bedraagt (een paal is op Java twintig minuten gaans), ging het aanhoudend vrij steil naar boven.

Nu moet ik eerlijk bekennen, dat ik een onervaren ruiter ben. Zelfs is deze uitdrukking slechts een *euphemisme* voor de treurige waarheid, dat ik in het geheel niet paardrijden kon. Het was dus voor mij een hachelijk iets, een tocht te paard te ondernemen; te meer, daar mijne reisgenooten menschen waren, die door hun dienstwerk aan deze manier van reizen gewoon zijn en zich in den zadel evenzeer op hun gemak gevoelen, als ik op den stoel voor mijne schrijftafel. Ik informeerde dus eerst ter dege, of mijn paard een *koeda djinak* was. (Eigenlijk schoot ik een Maleisch bokje, door te spreken van een *koeda manis.* Men wees mij terecht: *manis* zegt men van een ‘zoet’ kind). Weldra bleek het mij, dat ik me onnoodig bezorgd had gemaakt, want de steile weg liet ons niet toe anders dan stapvoets te rijden.

Het was een heerlijke rid. Hoe verkwikkend woei na den heeten dag ons de koele bergwind langs de slapen. Hoe prachtig werd het tropisch landschap door de dalende zon verlicht. De Indische natuur moet ge 's morgens na zonsopgang of 's avonds tegen het ondergaan der zon zien. Van 's ochtends acht tot 's namiddags vier uur is de lucht tengevolge der hitte in eene gestadige trilling. Alles is als in een nevel gehuld, en de loodrechte zonnestralen verbreken het evenwicht tusschen licht en schaduw. In dit koele namiddaguur, nu de schaduwen zich verlengden, genoten we de schoonheid van deze bergstreek ten volle. Hier reden we door de koffietuinen met hun blin-

kend groen; daar langs een diep ravijn, waarin geen plek ter breedte van eene hand onbegroeid is en waar weldra prachtige boomvarens met hare bevallige takken en fijne doorzichtige blaadjes ons oog boeiden; elders genoten we een heerlijk vergezicht over liefelijke dalen en stoute berghellingen.

Om zes uur kwamen wij te Argalinga aan. Wij ontmoetten er den resident van Cheribon met zijne echtgenoote, die ons met de meeste welwillendheid nu en ook bij onze terugkomst aan hunne tafel noodigden en nog van menig artikel voorzagen, dat wij verzuimd hadden mede te nemen.

Argalinga is geen dorp. Het is eene groote koffieplantage. Er staan enkele huizen, die alleen bewoond worden, als er in de tuinen wordt gewerkt. De Javaan vindt het er te koud; rijst en klapperboomen, beide voor hem onmisbaar, gedijen op deze hoogte niet meer. Eene eigenaardigheid van deze plek is, dat de zon er pas tusschen zeven en half acht des morgens zichtbaar wordt. Eerst dan komt zij van achter den berg te voorschijn, die van hier steil omhoog gaat.

Den volgenden morgen waren wij allen vroeg bij de hand. Toch werd het ruim zeven uur, eer wij op weg waren. Gidsen en koelies ten getale van dertig zouden ons vergezellen, en met bedachtzaamheid moest alles geregeld worden, opdat geen overtollige zaken meegenomen en geen noodige dingen vergeten werden. Voor licht, ligging, voor brandhout en zelfs voor drinkwater moest gezorgd worden. Het laatste vindt men boven op den berg niet, terwijl het hout er in den regel vochtig is.

Ik besteeg een vrij vurigen schimmel, waarvoor ik mij eigenlijk in stilte een oud, bezadigd dier in de plaats wenschte. Doch weldra kwam ik tot andere gedachten, en waardeerde ik het moedige beest, toen het pad zich steil naar boven slingerde. Werkelijk moet men de kracht, vlugheid en behendigheid van deze bergpaarden bewonderen. Waar de sterke helling het hier en daar onmogelijk maakt, om stapvoets of in draf te klimmen, daar brengen ze u met eenige krachtige sprongen naar boven. Alsof ze zich aan den bergwand weten vast te klemmen, zoo klauteren ze omhoog. Wij waren genoodzaakt, telkens stevig de manen te grijpen, ten einde niet van den zadel af te glijden en tevens om het paard tegemoet te komen, dat daardoor ook met den nek kracht kan oefenen. Desniettemin gebood de voorzichtigheid dikwijls om af te stijgen en moeilijke gedeelten te voet af te leggen. Nu eens lag het pad vol losse steenen, dan eens vonden wij het zoo dicht begroeid, dat het onzichtbaar was geworden; hier was het door omgevallen boomstammen versperd; daar zoo steil, dat man en paard gevaar zouden loopen achteruit te glijden. Wij klommen bijna aanhoudend door van zeven tot tien uur, en hadden toen, volgens onze latere berekening, eene hoogte van bijkans 6000 voet bereikt.

Reeds lang hadden de koffieboomen ons verlaten. Wij passeerden

veel struikgewas, dat de plaats had ingenomen van het oorspronkelijk woud, waarvan de reuzenstammen geveld en half verbrand in het rond lagen. Over het geheel maakte deze woestenij een zeer treurigen indruk, te meer daar van dit ontredderde boschland niets in kultuur was gebracht. Een somber *interim* tusschen de heerlijkheid der onbeteugelde natuur en de heerschappij der nijvere menschenhand!

Tot onze verwondering vonden wij hier een eenzaam Javaansch huisje, bewoond door inlanders, die kool en aardappelen wonnen van den vruchtbaren grond. Het armoedig gebouwtje stond niet ver van de plek, waar het groote woud begint, dat van hier tot eene hoogte van 8000 voet zich uitstrekt. Zeer vermoeid rustten we in de schaduw van de hut uit, de bewoners spreidden daartoe matten op den grond. Onze gidsen maakten ons hier bijna moedeloos door hunne bewering, dat we niet meer dan een vierde van den tocht achter ons hadden. Op onze beurt hebben wij zeker die menschen onder weg vreeselijk verveeld door het herhaaldelijk vragen, hoe ver het nu nog was. Onveranderlijk klonk ons het hatelijk antwoord tegemoet: Mâsi djau sekali (nog heel ver)!

Na een kwartier uitgerust en met een glas bier ons verkwikt te hebben, zetten we de reis voort. We traden nu het woud binnen, waarvan de forsche stammen zich tot eene ontzaglijke hoogte verhieven. Hoe trotsch en grootsch is zulk een bosch, van menschenhanden ongerept! Oude, dorre stammen lagen hier en daar geheel of half omver, omringd door krachtige, jonge boomen, die mede uit het graf van die dooden het leven putten. Soms belette eene weelderige massa struiken, heesters en bloemen, die de tusschenruimten aanvulden, alle uitzicht. Doch op een ander oogenblik kwamen wij aan groote opene plekken, waar het oog ver, zeer ver doordrong en men de ontelbare boomen als machtige zuilen zag rijzen. Dikwijls hulde een zware wolk alles in een geheimzinnig duister, dat zelfs het loof van de naaste boomen onzichtbaar maakte, en waarbij de somberheid en vochtigheid ons deden huiveren. Maar als die wolk ons langzaam voorbij gedreven was, - dan deden de zonnestralen op nieuw hunne intrede in het woud, en gleden vroolijk van tak tot tak, met heerlijke, goddelijke tinten den grond, de stammen, het groen kleurende!

De diepe stilte die hier allerwege heerscht, verhoogt niet weinig den machtigen indruk van het koninklijk bosch. Zeer enkele malen slechts hoorden we den kreet van een vogel, die echter de stilte nog des te meer deed uitkomen. Eén vogel slechts kregen we te zien. - Wijzelven braken het geheimzinnig zwijgen om ons heen niet af. Al den adem, waarover we konden beschikken, hadden we noodig om naar boven te komen. In eene lange rij ging het voorwaarts over het smalle pad, dat hoogstens aan één persoon behoorlijk plaats gaf. Bovendien was het met het oog op de paarden, en om ongelukken te voor-

komen, noodig dat we op zekeren afstand van elkander bleven. Wij, die met ons vijven den middentocht vormden, konden dikwijls elkander niet eens zien, laat staan de inlanders, die ons voorgingen of volgden. Telkens waren dezen twee of drie bochten van het pad ons vooruit of bij ons ten achteren. - Allah ho![*] klonk het op eens van boven, uit den mond van den voorsten Javaan, en die uitroep weergalmde met dien gedempt helderen klank, die aan het woud eigen is. - 'Allah ho!' antwoordden luid roepend de Javanen beneden ons. - 'Allah il Allah!'[†] was nogmaals de kreet, op nieuw als door een echo door de anderen herhaald. - Een onbeschrijflijk diepen indruk maakten, te midden van het welsprekend zwijgen der heerlijke natuur, deze vrome ontboezemingen. Het was waarlijk geen wonder, dat eerbiedige vrees het hart van den eenvoudigen berg-Javaan vervulde. Want ook ons ging het niet anders. Er scheen geen einde te komen aan het reusachtige bosch. Duizenden in getal waren de stammen, die eerst in de hoogte hun takken wijd uitspreidden en met hun groen een dicht en verheven gewelf vormden boven onze hoofden. De gedachte aan God ontwaakte onwillekeurig ook in ons binnenste.

Het stijgen vorderde te veel inspanning, dan dat we nauwkeurig acht konden geven op de verschillende planten- en boomsoorten, die wij voorbij gingen. We genoten meer den indruk van het geheel dan het schoon der bijzonderheden. Toch viel het ons op, dat wij o.a. den eik nergens vonden, terwijl wij wisten dat hij hier groeit. Gaarne wilden we dezen vaderlandschen boom eens wederzien en we besloten op den terugtocht een nader onderzoek daarnaar in te stellen.

Te paard verder te gaan was nu allengs onmogelijk geworden. Reeds had een van onze viervoeters geweigerd, zijn berijder naar boven te dragen, wat dezen het eerst noodzaakte aanhoudend te voet te gaan. Een ander paard stortte een paar malen neder, zonder dat de ruiter of het dier zelf letsel bekwam. Mijn voorman en ik reden een oogenblik op een uiterst smal pad, dat de rand was van een onpeilbaar diep ravijn. Echter was dit laatste dicht genoeg begroeid, om het gevaarlijke van de plek geheel weg te nemen. Maar zie! het pad brokkelde af en het paard van mijn buurman gleed met de vier pooten onder hem weg. Hij had de vlugheid van tijdig af te springen. Het paard zakte eenige voeten naar beneden, doch wist zich spoedig omhoog te werken. Voorzichtigheidshalve stegen wij dus af, hoewel het klimmen ontzaglijk afmatte. Telkens gleed de voet uit door naar

(*) 'God zelf!' Eene hulde dus aan Gods tegenwoordigheid te dezer plaatse - althans wanneer de Cheribonsche Arabier, dien ik raadpleegde, den uitroep goed heeft vertaald.

(†) 'Allah is God!'

beneden rollende steenen, waarop men steunen wilde. Den eenen medereiziger zag men van vermoeidheid waggelen als een beschonkene, een ander wierp zich op den grond, zeggende: 'Ik *moet* even rusten!' En ik geloof dat er meer dan één oogenblik was, waarop iemand in stille vertwijfeling zichzelven voorspelde: 'Ik kom er nooit!'

Wij hadden inmiddels eene hoogte van 8000 voet bereikt. Het groote woud loopt hier uit in kleinere bosschen, waarin nog wel zware boomen worden gezien, maar waarvan het meerendeel geene aanzienlijke hoogte bereikt. Evenwel trok ook dit minder forsche hout onze opmerkzaamheid door fraaie stammen, frisch gekleurde en welriekende bloemen. Veel meer dan in het bosch, dat we tot nu toe gezien hadden, werd het geboomte nu telkens afgebroken door opene plekken, met hoog gras begroeid. Eene van deze verschafte ons gedurende eenige minuten eene heerlijk zachte rustplaats. Wij verfrischten ons met eene teug wijn of brandy, die op onze uitnoodiging ook gebruikt werd door eenige inlanders. Het zag er recht broederlijk uit op dat grasperk, waar de bruinen om de blanken heenlagen, en de Europeaan, na zijn bierglas met wijn half uitgedronken te hebben, het toereikte aan den Javaan, die het lachend aannam en *ad fundum usque* ledigde. *N'en déplaise* aan den grooten Profeet!

Ofschoon het zachte gras ons bijna verleidde, om nog langer halt te houden, achtten wij dit niet geraden. Verhit als we waren, was de min of meer scherpe bergwind ons te koel, terwijl de ondervinding ons reeds had geleerd, dat na eene eenigszins langere rust het klimmen in den beginne moeilijker viel.

Met nieuwen moed voort langs de rhinocerospaden! Ik heb namelijk verzuimd te zeggen, dat het pad, hetwelk wij gingen, gebaand was door rhinocerossen, die in alle richtingen tot aan den top toe zich over den berg bewegen. De dieren zelven worden bij dag bijna nooit gezien.

'Nu is het dan toch onmogelijk, dat we nog ver van den top zijn!' beweerde er een op den bijna boozen toon van iemand, die het tegenovergestelde niet *wil* hooren. - '*O mâse djau*, *toewan!*' - 'Vervelende vent!' - Het is merkwaardig, hoe zwaar langzamerhand de voeten worden bij het bestijgen van een zoo hoogen berg. Als nu en dan een omgevallen boomstam van slechts matige dikte dwars in ons pad lag, was het een verbazende toer, daarover heen te stappen. Doch terwijl wij nu werkelijk het doel der reis meer en meer nabij kwamen, werd tot ons geluk het pad iets minder steil. Het was aan ieders gang te zien, hoezeer dit verademing gaf.

Terwijl gedurende eene lange poos niemand een woord had gesproken, kwam nu, daar het pad telkens gemakkelijker werd, de tong weer los. Vroolijk riepen we elkander toe, dat het gaan over het gras en bij zoo weinig helling even goed was als uitrusten. Met forsche schreden ging het vooruit.... Maar eensklaps staat daar ginds de voorste van ons stil bij eene bocht van het pad....

‘Hoe blijft hij daar zoo staan? Wat ziet gij daar?’ vraagt ieder. Allen haasten zich, om de reden van dit oponthoud te ontdekken, en - we staan plotseling aan den rand van den krater en staren in de diepte.

Eene huivering voer ons door de leden.

‘Hoe verschrikkelijk!’ - ‘God, wat een afgrond!’ is beurtelings de kreet der algemeene ontzetting.

Het was mij niet mogelijk om dicht aan den rand te komen. Een oogenblik zelfs gevoelde ik neiging om veiligheidshalve op den grond te gaan zitten. Ik duizelde, ik vreesde!

Hoe grimmig is het voorkomen van die bruingrauwe rotswanden. Geheel kaal, van boven tot beneden gescheurd, gespleten, dalen ze bijna loodrecht in de vreeselijke diepte. Hoewel het volle zonlicht alles beschijnt, kunt gij ter nauwernood de stellig groote rotsblokken van elkander onderscheiden, die op den kraterbodem liggen. Alle voorwerpen daar schemeren voor uwe oogen door den verren afstand. Mijn God, welk een gapend graf!

Zie, daar zweven eenige zwaluwen in den krater heen en weer. Kleine, teêre diertjes! hoe verhoogt uwe verschijning het machtige en ontzettende van dit natuurtooneel. - Zij nestelen in de spleten van den kraterwand.

> De zwaluw legt haar jongskens neer
> In 't kunstig nest, bij Uw altaren!

De lucht is helder. Rechts van ons komt eene kleine wolk tot aan den kraterrand glijden, statig en kalm. Ze zweeft zachtkens over den rand heen, daalt in de diepte neêr en doorloopt als met majesteit de ruimte. Zij gaat beneden ons de plek voorbij, waar wij staan en zwijgen. Daarna buigt ze links van ons naar boven, klimt langzaam over den rand heen en - gaat heen, even prachtig en rustig als ze kwam.

Hoe overstelpend spreekt alles hier van Oneindigheid, van Almacht!

Om half twee ongeveer waren wij op den top aangekomen. Na eenige oogenblikken het tooneel genoten te hebben, dat zich zoo plotseling aan ons had vertoond, begaven wij ons naar een tweetal hutten, die op een kleinen afstand van ons tegen den rand van den krater waren aangebouwd. De eene zou ons opnemen, de andere was bestemd voor de menschen, die ons begeleidden. Ons pad liep over den smallen rand zelven. Angstig greep ik telkens de struiken, die aan de buitenzijde hier en daar stonden. Zooveel mogelijk wendde ik het gelaat af van de diepte, die mij deed huiveren.

Spoedig kwamen we behouden in ons *bivouac* aan. De beide hutten waren hier vroeger gebouwd ten behoeve van de ambtenaren en geëmployeerden bij den Geographischen Dienst. Wij beschouwden ons hier, in alle mogelijke beteekenissen van het woord, boven de wet en maakten ons zonder omslag van de huisjes meester. De wanden bestonden uit dunne boomstammen, het dak was met droog gras gedekt. Gaten die de wind er in gemaakt had, stopten we met mos en bladeren dicht. Het huisraad bestond uit: een tafeltje van gevlochten bamboe, groot genoeg voor één persoon; een houten stoel, die ineen zakte toen ongelukkig juist de dikste onzer er op ging zitten; en, *last not least*, eene groote bali-bali (bank). Wij berekenden, dat met een spaarzaam gebruik en eene slimme verdeeling van de ruimte, de laatste aan vijf personen ligging zou verschaffen.

Vermoeidheid en honger deden zich nu met kracht gelden. Het maal, dat we gebruikten, was hoogst eenvoudig. Drooge rijst, die wij gekookt hadden meegenomen, en ham met een weinig zout en Spaansche peper - *voilà tout!* Maar ik verzeker u, dat wij het ons lieten smaken. Lepels, die we thuis hadden gelaten, werden op zijn Javaansch door vijf van de 'tien geboden' vervangen, terwijl een schuimend glas bier ons de droogte van het middagmaal hielp vergeten.

'*Toetoep pintoe*' (de deur toe)! riep een, die dicht bij den ingang zat en het koud begon te krijgen. Trouwens het ging ons allen zoo, en gaarne wilden we, om wat warmte te winnen, ons vergenoegen met het licht, dat niet door de afwezige ramen, maar door de reten binnenviel. De een na den ander strekte zich op de bank uit, maar vergat niet zich tot aan de kin met eene wollen deken te bedekken; van ons 'lekker te maken' was geen sprake. Kluchtige gedachte, om in Indië op het midden van den dag geheel gekleed en onder eene dikke deken eene *siesta* te nemen!

Mij was het, even als bijna al den anderen, onmogelijk om te slapen. Daartoe was ik al te zeer onder den indruk van hetgeen we pas hadden gezien. Terwijl ik de oogen sloot, tooverde mijne verbeelding me allerlei ijselijkheden voor.

Te vier uur stonden wij gereed, om op nieuw en rustig te beschouwen, wat we nog slechts vluchtig hadden gezien. We wapenden ons met geïmproviseerde alpenstokken, dunne en puntig afgesneden bamboetakken. Zij kwamen ons uitnemend te stade, vooral daar het onvermijdelijk was telkens over den rand van den krater te loopen. Bij het begin onzer wandeling bekroop mij weder hetzelfde gevoel van angst, dat echter langzamerhand week. Een van onze Javanen gaf mij bij deze gelegenheid een werkelijk treffend bewijs van goedhartigheid. Toen hij namelijk zag, dat ik een weinig vreesachtig was, kwam hij aan den binnenkant naast mij loopen, om mij zoo noodig te steunen, terwijl het smalle pad aan niet meer dan één persoon

plaats gaf. Natuurlijk liet ik hem terstond zijn voornemen opgeven, de gedachte alleen was ijzingwekkend.

Toen wij verder om den krater heengingen, zagen we duidelijk, dat een vrij breede rotswand dezen tot eene zekere hoogte in twee ongelijke helften verdeelt, eene oostelijke en eene westelijke. Midden in dien rotswand zagen wij eene plek, waaruit dunne rookwolken opstegen, die een sterken zwavelreuk verspreidden. Hoewel Junghuhn verzekert, dat alleen uit dien wand bewijzen van vulkanische werking oprijzen, zagen wij op nog drie à vier andere plaatsen hetzelfde verschijnsel. Over het geheel zijn de wanden van den krater geheel kaal. Op enkele plaatsen vertoonen zich eenige struiken. Geheel om den krater heen te loopen is niet wel mogelijk. Wij bepaalden ons tot de kleinste helft van het noord-oosten tot het westen. Men zal zich eenige voorstelling kunnen maken van den omvang en het ontzaglijke voorkomen van den kolk, als ik zeg, dat men volgens onze berekening - ook wegens het moeilijk terrein - drie volle uren noodig zou hebben, om eene wandeling rondom den krater te doen.

De berg is tot aan den top begroeid. Het hoogst, zelfs tegen den kraterrand aan, groeit de Tjermai, een heester met frisch-roode takken en kleine dikke blaadjes. Of de berg naar den heester dan wel de laatste naar den eerste is genoemd, weet ik niet.

Toevallig, terwijl we elkander iets toeriepen, bemerkten wij, dat het geluid twee à drie malen door de rotswanden werd weerkaatst. Een groote steen, dien we naar beneden wierpen, viel op den kraterbodem neer met een knal als van een geweerschot, die evenzoo herhaaldelijk terugkwam. Dit leidde ons tot de ontdekking van eene prachtige echo. Als men post vatte bij een paal, die bij onze hut was gemetseld voor de triangulatie, en men van daar iets riep, werd dat met ongeloofelijke helderheid herhaald. Een uit ons vijftal, in 't bezit van eene krachtvolle stem, vergastte ons op militaire kommando's en kreten ter eere van vaderland en koning, die de echo hem even krachtig nariep. Zes lettergrepen, achtereen uitgeroepen, kwamen zoo volkomen duidelijk terug, dat wij opgetogen waren en niet moede werden er naar te luisteren.

De zon bescheen met vollen luister alles om ons heen, maar op hetzelfde oogenblik was de berg beneden ons geheel in wolken gehuld. Wij bejammerden het zeer dat ons daardoor het uitzicht op het land geheel benomen werd. De teleurstelling werd echter vergoed door onbeschrijfelijk schoone wolkgezichten. Aan de noordzijde strekte zich een veld van wolken uit, waarboven slechts eenige groote gevaarten zich verhieven. Deze nu werden aan den eenen kant schitterend door de zon verlicht, terwijl aan de andere zijde de schaduw helder haar vorm teekende op het vlak. Tusschen die groote wolken schoten de zonnestralen door als bundels van schitterend licht en veroorzaakten een heerlijk perspektief.

Zoodra de zon was ondergegaan, sloten wij ons in de hut op. Tegelijkertijd bracht men onze paarden dicht bij de hut en bond ze daar aan de struiken vast. We hadden onze paardenjongens 's middags gezegd, dat zij ze moesten laten grazen op een van de grasplekken, twee à drie honderd voet beneden ons. Zoolang het dag was, hadden die lieden er niets tegen, maar nu de avond viel wilden ze zijn, waar het gezelschap was, en wel uit vrees voor tijgers, waarvan we werkelijk bij het naar boven gaan een spoor hadden gezien.

We hadden het nu bitter koud. Flanellen jassen trokken we over onze gewone kleeding aan en sloegen dekens om de beenen. Met tal van kaarsen op flesschen werd de hut verlicht. We zaten op Turksche wijze op de bale-bale ons diner te gebruiken, waarvoor we de benoodigdheden in blikjes hadden meegenomen, en waarbij de soep uit theekopjes werd genuttigd. Als iemand ons op dat oogenblik daar had gezien, het hoofd gedekt en in overigens lang niet keurig toilet; elk met zijn bord op de knieën; een groote schotel met dampende aardappelen en een stuk vleesch op het armoedig tafeltje, - tien tegen één dat hem een echt vaderlandsch tooneel voor den geest ware gekomen: eene keet namelijk met smullende poldergasten.

Ten einde eens recht een winteravond te hebben, hadden we pons meegebracht. De flesch werd ontkurkt en het warme water stond gereed, maar ze werd niet gedronken. Wij leden namelijk allen aan congestie, die de meesten gedurende den nacht belette te slapen, terwijl twee van onze medereizigers nu en dan neusbloeding hadden.

's Nachts was er volkomen windstilte. Eene zeer gelukkige omstandigheid, daar anders de kou onverdragelijk ware geweest. Ik lag geheel gekleed onder twee zware dekens. Als men gewoon is aan eene warmte, die bijna dagelijks klimt tot 88° Fahrenheit, en zich dan plotseling verplaatst ziet in eene temperatuur van 45° - die 's nachts daalde tot 38° -, dan is het zeker geen wonder dat men een weinig ineenkrimpt.

De sterren fonkelden nog aan den hemel, het was overal nog volkomen duister, toen wij naar buiten gingen, om te zien of de zon weldra zou opgaan. Wij stonden te klappertanden, hoewel we ons in dekens hadden gewikkeld. Eenige bleeke strepen werden welhaast zichtbaar in het oosten. Het wit werd geel. Het geel ging over in oranje. Het oranje maakte plaats voor rozerood en goud - daar verscheen, terwijl beneden ons niets dan eene donkere massa te zien was, de zonneschijf boven den horizon. Ze wierp haar eerste heldere stralen door de oneindige ruimte en op den top van den berg. Die stralen schitterden als de fiere boden van eene fiere koningin, die den nacht verjaagt en uitroept: Aan mij de heerschappij! Onuitsprekelijke grootschheid van dit oogenblik! Men zou alles willen geven, om een Haydn te zijn en in eene jubelende hymne het gemoed uit te kunnen storten.

De zon ging 5 uur 15 minuten op, dus voor ons nagenoeg drie kwartier vroeger dan voor de overige bewoners van Java.

Terwijl we ons allen naar het oosten hadden gewend, slaakte een onzer een kreet van bewondering. We zagen om, en - bij den eersten oogopslag was het alsof een reusachtige berg tegenover en boven den onze zich verhief. Maar neen, het was de schaduw van den Tjermai, door het zonlicht aan den hemel geteekend. Donkerblauw stond de gedaante van den berg tegen de lucht afgebeeld. Hoog verhief zich de top en breed daalden de zijden neer tot aan den horizon. Een vreemd, maar schoon schouwspel!

Doch meer treffends wachtte ons. Aan de zuidzijde van den berg vormden de wolken eene effene vlakte met slechts zeer geringe golving. Eerst flauw, weldra schitterend, verblindend door de zonnestralen verlicht, geleek die vlakte volkomen op een omgeploegd veld, met versch gevallen sneeuw bedekt. In mijne verbeelding zag ik een wintermorgen op het land; en ik genoot volop, want de gelijkenis was zoo volkomen, dat men zijne oogen van het tooneel moest afwenden, om bij de kou, die men werkelijk gevoelde, te bemerken, dat het wintertafereel eene illusie was.

Uit het sneeuwveld en de zee van wolken, die om den berg lagen, verhieven zich ettelijke hooge bergtoppen, met hunne zwartgrijze kleur scherp afstekende bij het wit van de wolken. Als in onze onmiddellijke nabijheid zagen we den Slamat op de grens van Tagal en Banjoemaas; den Tjikorai, den Vangkoeban-Prahoe en andere Preangerbergen. Verder van ons verwijderd zagen wij in het westen den Salak en den Gedé in het Buitenzorgsche, terwijl in het oosten de Samarangsche bergen duidelijk door ons werden gezien.

Ook nu beletten ons de wolken eenig landpanorama te genieten. Even na zonsopgang scheen het, dat de noordkust geheel zichtbaar zou worden. Gedurende eenige oogenblikken konden we tot aan de baai van Samarang de golvingen van het noorderstrand waarnemen; eenige rivieren zagen we blinkend zich kronkelen. Maar spoedig hulde zich alles in een nevel, die land en zee aan onze oogen onttrok.

Wij bepaalden nu, dat we om acht uur de terugreis zouden aanvaarden, en haastten ons dus, om in den kortst mogelijken tijd te ontbijten. Onze verkleumde vingers warmden we aan het kopje thee, we pruttelden wat tegen de verstijfde, onhandelbare boter, gaven de noodige bevelen voor het inpakken onzer bagage, en verlieten onze hut, om nog zoolang mogelijk de tooneelen op den top te genieten.

Ook hier boven heerscht overal de diepste stilte. Ge verneemt geen enkel geluid, zelfs niet het gegons van eene vlieg. De zwaluwen in den krater zijn de éenige dieren, die men ziet. Van de insektenwereld, anders zoo ontzaglijk rijk op Java, vindt men geen spoor. Wij begaven ons op nieuw naar de westzijde, vanwaar men den krater het best in zijn geheel kan overzien. Onder het gaan trof ons nu telkens

eenig geluid, het meest overeenkomende met het gerucht van ver verwijderde menschelijke stemmen. Het scheen ons nu en dan toe, dat er ergens gezongen werd. En de schijn bedroog ons niet: het gezang kwam uit den krater, waarin vijf onzer inlandsche reisgenooten waren afgedaald. Aan de oostzijde, waar de wand het minst steil en meer begroeid is, kan men naar beneden gaan, doch niet dan met de uiterste moeite. Ook is dat den Javaan alleen mogelijk, die op zoo merkwaardige wijze zijne kalmte weet te bewaren, en daarenboven met zijne ongeschoeide voeten als twee andere handen zich overal aan de rotsen vastklemt. Een Europeaan zou het niet kunnen ondernemen, zonder zich aan het grootste levensgevaar bloot te stellen. Onze vijf waaghalzen hadden gezien, dat wij brokjes graniet en ijzererts opzochten, en begrepen dat wij ook gaarne eenige stukken zwavel en kalksteen van den bodem zouden willen hebben. Zonder dat wij er iets van gezegd of er zelfs aan gedacht hadden, waren zij naar beneden gegaan, om die te halen. Men vertelde ons trouwens, dat eens in het jaar enkele inlanders den kraterbodem bezoeken om zwavel te halen, die als geneesmiddel tegen huidziekte wordt aangewend.

Bij het afdalen, op den bodem en gedurende het wederopstijgen deden onze Javanen aanhoudend hun godsdienstig gezang hooren, dat langs de wanden weergalmde en verzwakt tot ons kwam. Ook hebben zij daar stellig hun offer gebracht; als wij in het groote woud halt hielden, werd door de inlanders telkens een weinig wierook geofferd.

De lezer zal zich eenig denkbeeld kunnen vormen van de diepte van den krater - zij bedraagt eenige honderden voeten, - als ik zeg, dat wij bij de grootste oplettendheid, en niettegenstaande de gansche ruimte overvloedig verlicht was, telkens de Javanen, die zich op den bodem bewogen, uit het oog verloren. ‘Waar zijn ze nu?’ vroeg ieder op zijne beurt, en eerst na eenige aanwijzing vond het zoekend oog hen terug.

Welk een onuitsprekelijk genot was het, om in liggende houding over den kraterrand heen te zien en zich aan den indruk van het tooneel over te geven. - Wat moet toch de uitbarsting van een vulkaan vreeselijk zijn! Het is bijna ondenkbaar, dat die gansche diepte tot aan den rand zich vult en gloeiende stroomen langs de zijden van den berg afzendt. Wat ontzettende kracht moet het zijn, die gansche rotsblokken uit dezen afgrond wegslingert. Is het niet, om te huiveren?

Eene wonderlijke aandoening maakte zich telkens van mij meester. Er was eene eigenaardige overeenstemming tusschen de statige onbewegelijkheid van die steile wanden, door de morgenzon verlicht, het verwijderd gezang der Javanen en die kronkelende wolkjes van zwaveldamp, die vredig en kalm opstegen uit den bodem. Het was alsof een zacht ochtendgebed uit de diepte opklom, alsof de afgrond zijn morgenoffer had ontstoken ter eere van den Schepper!

Zoo is het schijnbaar. Maar in werkelijkheid zijn die dunne wolkjes eene waarschuwing voor de vreeselijke kracht, die hier sluimert. Wie weet, als zij eenmaal ontwaakt, wat woest geluid uit de diepte zal rijzen, hoe dood en verwoesting uit haar zullen voortkomen!...

Maar de reusachtige berg slaapt. En de liefelijkste tinten treffen het oog, nu het zonlicht daalt op het bruin graniet, de gele zwavel, het witte zand, de bruingrauwe wanden. Ik geloof, dat ik nog nooit zoo sterk als hier heb gevoeld, dat de natuur zwijgend spreken kan. Nu eens scheen het mij toe, dat slechts een eerbiedig fluisteren mijn oor trof. En dan weêr was het mij alsof het daverde uit den afgrond: Eer de bergen geboren waren, ja, van eeuwigheid zijt gij God!

Wij namen den reisstaf, den langen bamboesstok, in de hand en aanvaardden de wandeling naar beneden. Wij deden haar bijna geheel te voet. Zij viel ons dan ook vrij wat gemakkelijker dan de tocht naar boven. Het is wel waar, dat het dalen geducht op enkele beenspieren aankomt en het een zeer onaangenaam gevoel is, als ten laatste de knieën beginnen te beven. Maar men haalt vrijer adem dan bij het klimmen. Men kan een gesprek gaande houden en elkander zijne opmerkingen mededeelen.

Een vriendelijk gezicht was ons reeds terstond eene menigte acaciaboschjes. Het fijne, frissche groen en het bruin en geel gestreepte hout van deze boompjes verplaatsten mij in gedachte in het vaderland, waar ik uit onze woonkamer dezelfde boomen bewonderde. Aangenaam werden tevens onze reukorganen getroffen door welriekend gras, dat op 8- en 9000 voet hoogte weelderig groeit. Het verspreidt een zoeten geur, gelijkend op dien van goed gewonnen hooi, en is volgens Junghuhn het geliefkoosde voeder der rhinocerossen.

Het deed ons Hollandsch hart goed, zoovele kennissen, of familie er van, te vinden onder de planten en boomen. Vooral trof ons dit, toen wij weêr in het groote bosch waren. Viooltjes bloeiden in menigte langs het pad. De zoogenaamde boterbloempjes kwamen evenzeer telkens voor. Wij merkten voorts eene soort van balsamine op en stonden stil bij bloeiende rhododendrons (alpenrozen), terwijl de kamperfoelie haar groen en bloemen uit de struiken ons toereikte. IJverig verzamelden wij uit deze kinderen van het woud eenige souvenirs. Ik zou wel meer plantjes willen opnoemen, die ons troffen. Maar uit vrees van tot allerlei botanische ketterijen te vervallen, durf ik niet voortgaan.

Welk een rijkdom van woekerplanten en orchydeën! De groote vochtigheid schijnt overal de stammen en takken der boomen tot een vruchtbaren grond te maken voor deze woudornamenten. Vooral ééne soort van orchydeën trok onze opmerkzaamheid. Op aanzienlijke

hoogte zetten zij zich op den boomstam, spreiden van daar naar alle zijden hare bevallige bladeren uit, die in vorm en eenigszins ook in grootte op pisangbladeren gelijken, en doen u denken aan het fraai bewerkt kapiteel van eene forsche zuil. De vochtigheid bracht ook al die mossoorten te voorschijn, die wij hier overal zagen. Telkens ontmoetten wij groote boomen, die van boven tot beneden behangen waren met lange witte mosdraden. Natuurlijk zijn zulke boomen meer dood dan levend. Wij noemden ze wegens hunne witte baarden de grijsaards van het woud.

Langen tijd zochten wij ook nu te vergeefs naar den eik. Maar allengs kwamen wij tot de slotsom, dat onze planten-onkunde ons parten speelde en dat de knolvormige vruchten, die wij telkens zagen liggen, de eikels moesten zijn. De ongelijkheid aan den Europeschen eikel misleidde ons. De Indische eikel is bijna geheel in eene dikke groene schil besloten, terwijl de ons zoo goed bekende slechts voor een klein gedeelte in eene schaal gevat is. De vorm van het blad wijkt bij den Indischen eik geheel af.

Na het woud te zijn doorgetrokken, hielden wij weder halt bij het Javaansche huisje te midden van de gevelde boomstammen. Een bejaarde inlander, die het hoofd van het hier wonend gezin was, had gehoord, dat wij heden zouden terugkeeren, en ontving ons op de hartelijkste wijze. Hij had twee bali-bali's gemaakt, belegde die nu met matten en noodigde ons uit, daarop plaats te nemen. Verschillende soorten van koewé-koewé (gebak) zette hij ons voor en kwam weldra met een grooten ketel buiten, waaruit hij in grove aarden kopjes ons koffie schonk. Neêrhurkend en met een glimlach bood hij ze ons aan. Wij merkten op, dat de koffie gezet was van geheele boonen. ‘Ja mijnheer,’ zei de oude man, ‘ik had de heeren zoo vroeg niet verwacht en nu had ik geen tijd, om de boonen te stampen.’ - Krachtig was de koffie niet, hoewel zuiver van smaak. Melk en suiker werden niet verstrekt. En toch smaakte deze drank ons overheerlijk. Als men eene groote inspanning van het lichaam heeft gevergd, geeft een warme drank, die niet verhit, een zeer weldadige ontspanning. - Het was tevens een genot om het tevreden gelaat van dien bejaarden bergbewoner aan te zien. Blijkbaar deed het zijn Oostersch hart goed, dat wij van zijne gastvrijheid gebruik maakten.

Op ons gemak daalden wij verder den berg af en kwamen om twee uur 's namiddags te Argalinga aan. Na gegeten te hebben, deed een paar uren rustens ons goed. Toen wij hier maandag aankwamen, gevoelden wij moed noch lust om een bad te nemen. Immers op deze hoogte is het reeds zeer koel en het water heel koud. Maar nu wij pas eene veel koudere temperatuur hadden genoten (of uitgestaan?), aarzelde niemand. In de open lucht namen wij onder een dikken waterstraal, die uit den bamboe neerviel, een heerlijk stortbad.

Den volgenden morgen gingen wij te paard van Argalinga naar Madja.

Heerlijk praalden berg en dal in het zonlicht, en genotvol was ook deze terugrid - behalve, althans voor mij, het laatste gedeelte. Een lawaaimaker uit ons vijftal nam, op eenigen afstand van de plaats onzer bestemming, het kommando over de cavalcade op zich, ten gevolge waarvan we in het gelid en in vollen ren Madja binnenkwamen. Ofschoon ik ten gevolge van het achteruitslaan van mijn paard eenmaal bijna op zijn nek terecht kwam, bleef ik toch in het gelid en - gelukkig - in den zadel.

Toen ik 's namiddags te huis kwam, moet ik er vreeselijk uitgezien hebben. Mijne kinderen keken mij verbaasd aan en mijne vrouw beweerde, dat zij mij bijna niet herkende. Mijne handen en mijn aangezicht waren deerlijk verbrand; ooren, lippen, neus en oogleden gezwollen, en het geheel was met stof overdekt.

Nog wel vier of vijf dagen na mijne tehuiskomst gevoelde ik vermoeidheid, vooral in de spieren, die bij het dalen zooveel dienst hadden gedaan; maar al die kleine ongemakken werden overstemd door de herinnering aan het heerlijk genot, dat ik had gesmaakt. Nog dagelijks staan mij thans die tooneelen voor den geest, die op het menschelijk gemoed zulk een diepen indruk maken. Telkens vertoef ik nog in het grootsche zwijgende woud, staar ik in de diepte van den krater en gevoel ik mij op nieuw huiveren. Den ganschen tocht blijf ik gedenken als eene soort van bedevaart naar gewijde plaatsen, waar de natuur tot mij sprak van de majesteit en de almacht des Scheppers.

Cheribon, Oktober 1871.

De beweging in het heelal.

Wanneer in de plegtige duisternis van den nacht, het sterrengewelf in al zijn pracht schittert, en wij ons oog van de eene ster naar de andere laten weiden, terwijl onze geest zich zachtkens wiegelt in de kalmte en den vrede der natuur, dan schijnt het als of de onmetelijke ruimte des hemels niet dan de onbewegelijkheid der volstrekte rust vertoont. Het onbegrensde sterrendak beweegt zich slechts met eene voor ons oog onmerkbare langzaamheid van het oosten naar het westen. Wij gevoelen ons door deze stille kalmte diep aangedaan, de zorgen en stormen des levens zwijgen in onze ziel, het voorgevoel van eene eeuwige rust rijst in ons op.

En echter is alles in beweging, en wel met zulk eene snelheid, dat wij ons daarvan moeijelijk een begrip kunnen vormen. Onze Aarde beweegt zich met eene ongelooflijke vaart van 27,500 mijlen in een uur, meer dan 30,000 meters in eene seconde in hare loopbaan om de zon, terwijl zij in hare dagelijksche omwenteling om hare as 464 meters in eene seconde aflegt. Bij de binnenplaneten Mercurius en Venus zijn deze snelheden iets minder; bij de buitenplaneten, behalve Mars, bij Jupiter, Saturnus, Uranus en Neptunus vermeerderen zij op eene ontzettende wijze. Bij sommige kometen, die een lange elliptische loopbaan beschrijven, is deze snelheid bijna niet te berekenen.

De vaste sterren, die men vroeger even als onze zon onbeweeglijk in het midden van haar planeetstelsels waande, zijn ook aan deze algemeene beweging onderworpen. Een der digtst bij ons aanwezige sterren, Sirius, die echter nog zoo ver van de Aarde verwijderd is, dat het licht, hetwelk in een tijdsverloop van 8½ minuut van de zon tot ons komt, bij haar 14 jaar behoeft om voor ons zigtbaar te worden, zoodat als zij nu werd uitgedoofd, nog tot het jaar 1886 voor ons zigtbaar zou blijven, die Sirius vliegt met eene snelheid van 9 mijlen in eene seconde in de onmetelijke ruimte kringvormig voort. Andere sterren, zoo als Arcturus, waarvan het licht 26 jaren noodig heeft om tot ons te komen, bezitten eene nog grootere. Als zonnen voeren zij in hare vaart hare planeten, met de wachters en kometen mede, om een gemeenschappelijk middelpunt.

Als men bedenkt dat, behalve de voor ons oog zigtbare sterren, de millioenen waaruit de Melkweg zamengesteld is, waarvan ons zonnestelsel een onmerkbaar deel uitmaakt, in deze algemeene beweging begrepen zijn, en dat behalve deze melkweg, andere melkwegen, onder de gedaante van Nevelvlekken zich aan ons gewapend oog vertoonen, en deze allen, met ongelooflijk vermeerderde snelheden om dit gemeenschappelijk middelpunt in meer of min elliptische banen op onmetelijke afstanden zich bewegen, dan duizelt onze verbeelding, en zij smelt met het verheven gevoel van het oneindige te zamen. Wie zal deze afstanden meten? Wie deze bewegingen berekenen? De wetenschap kan hier niet anders dan de Oneindige oorzaak daarvan bewonderen en aanbidden!

1872.

J.A.B.

Uit den vreemde, meêgedeeld door Mevr. van Westrheene.
Wat ik mede ten huwelijk kreeg.

In het jaar 1849 werd ik, nadat ik eenige jaren bij de vesting artillerie in Maagdenburg gestaan had, naar Luxemburg overgeplaatst. Ik was ongetrouwd, het verhuizen ging dus niet niet groote moeielijkheden gepaard, en weldra was ik reisvaardig. Wijl de spoorweg nog slechts tot aan den Rijn gereed was, en ik mijne reis gedeeltelijk per diligence moest afleggen, kwam ik eerst op den derden dag van mijne afreis te Luxemburg aan. De stad had een levendig aanzien; alle huizen werden met guirlandes versierd, tot voorbereiding van een naderend feest. Op mijne vraag vernam ik van den conducteur der diligence dat er den volgenden dag een groote processie zou plaats hebben, ter eere van de Maagd Maria.

'Gij zult moeite hebben om onder dak te komen, mijnheer,' voegde hij er bij; 'want het halve Groot-Hertogdom heeft de stad overstroomd.'

Ik was nochtans gelukkiger dan de man gedacht had; want met groote bereidwilligheid werd mij de huiskamer in een van de eerste hotels afgestaan, op voorwaarde dat de familie des kasteleins over twee van de drie ramen zou mogen beschikken als de processie voorbij kwam. Ik gaf daartoe gaarne mijne toestemming, doch voegde er bij dat het weder waarschijnlijk de processie wel verhinderen zou; want de lucht begon er hoe langs zoo donkerder en dreigender uit te zien.

De hospita antwoordde evenwel op die voorspelling dat er geen sprake zijn kon van het afzeggen of zelfs maar uitstellen der processie, wijl de Heilige Maagd, ondanks al haar goedheid, niet met zich spotten liet, en er sterk op stond dat haar beeld op den bepaalden dag door de stad werd gedragen.

'Het is maar éens gebeurd,' zeide zij, 'jaren geleden; mijne moeder heeft het beleefd en het ons dikwijls verteld, dat de processie om een hevig onweer uitgesteld is; maar toen is de Heilige maagd, nadat zij den geheelen dag te vergeefs gewacht had, 's nachts moederziel alleen door de straten getrokken, en den volgenden morgen, toen de menschen in de vroegmis kwamen, stond zij op haar plaats, boven het altaar, met hare witte zijden schoenen doorweekt van den regen en haar prachtig fluweelen kleed met modder bespat.'

Ik kon mijne ooren nauwelijks gelooven en keek de spreekster verwonderd aan; ik bedwong evenwel den glimlach waartoe mijn mond zich vertrok, om de goede vrouw niet in haar ernstig geloof te kwetsen. Ik had tot nog toe altijd in een protestantsche omgeving geleefd, in de laatste jaren onder de zeer verlichte bevolking van Maagdenburg, en onwillekeurig dacht ik aan de vrije opvatting van het Christendom, in de predikatiën van Uhlich, in de geschriften van Strausz welke ik nog onlangs zoo vol belangstelling gelezen had.

De stem van mijne hospita wekte mij uit mijne overpeinzing, en terwijl mijn geest zich nog verdiepte in het aanschouwen van de zegepraal der wetenschap over het bijgeloof, zagen mijn lichamelijke oogen de met bloemen bekranste schil-

den, waarop in gouden letters al de titels en waardigheden geschreven stonden waarmede de bewoners van Luxemburg de Heilige Maagd zouden begroeten. Het onweder brak weldra boven de stad los, doch was spoedig voorbij en toen kanongebulder en klokkengeluî het begin der processie aankondigden, was alles weder droog. Meisjes met groote korven vol bloemen kwamen uit alle huizen te voorschijn, om het pad der schutsvrouw harer stad te bestrooien. De Maagd had uit haar garderobe het met goud bestikte fluweelen kleed uitgekozen, dat haar door Keizer Napoleon was geschonken en droeg een van juweelen fonkelende kroon op het hoofd.

Nadat ik eenige dagen in mijn hotel gelogeerd had, gelukte het mij eene geschikte woning te vinden; namelijk de *bel-étage* van een lief huis aan den wal, dat midden in een tuin lag en een ver gezicht op het fraaie landschap had.

Het huis behoorde aan eene weduwe Clement, die het vroeger met haar gezin alleen bewoonde, doch nu, na den dood van haar echtgenoot, die haar in bekrompen omstandigheden had achtergelaten, zich beneden behielp om haar inkomen te vergrooten. Toen ik mij als de huurder der bovenverdieping kwam aanbieden, zag ik dat een vrouwelijke commensaal der weduwe aangenamer zou geweest zijn. Met een ernstig onderzoekenden blik nam zij mij op, het onderzoek scheen evenwel ten mijnen gunste uit te vallen; haar gelaat werd vriendelijker, zij liet mij de kamers zien en wij waren het spoedig eens over den huurprijs.

In de eerste weken van mijn verblijf bij mevrouw Clement, kreeg ik weinig van de familie te zien. Zooveel wist ik nochtans spoedig dat de weduwe drie dochters had, de oudste verloofd aan een Luxemburger advocaat, de middelste een mismaakt meisje dat haar moeder waarschijnlijk wel gezelschap zou blijven houden, en de jongste, wier opvoeding eerst onlangs in een van de naburige kloosters voltooid was. Mevrouw Clement zelve scheen mij een lieve vrouw, wie het hart op de rechte plaats zat. Langzamerhand werd onze verhouding tot elkander minder vreemd en toen ik mij, bij gelegenheid van een feestelijkheid in de stad, bij de dames aansloot, en met haar naar huis wandelde, wilde ik de uitnoodiging van mevrouw Clement om mede thee te gaan drinken, niet afslaan. En zoo werd de kennis gemaakt, en na dien tijd kwam ik dikwijls beneden.

Wat mij vooral voor mevrouw Clement innam, was hare groote liefde voor Anna, hare gebrekkige dochter, op wier gelaat ik, ondanks hare mismaaktheid, nog nooit een ontevreden trek had gezien, hoewel zij veel alleen te huis bleef en veel moest missen van wat hare zusters genoten.

Toen ik eens op een Zondag middag te huis kwam, zag ik Anna weder geheel alleen in den tuin, met een boek. Ik ging naar haar toe en vroeg hoe zij zoo alleen was.

‘Hebt gij nog niet opgemerkt,’ antwoordde zij, ‘dat ik alle Zondag middagen alleen thuis ben? Mama en de zusters drinken dan geregeld thee bij eene oude tante van ons.’

‘Maar waarom gaat gij dan niet meê?’

‘Om de zeer eenvoudige reden,’ antwoordde zij lachende, ‘dat tante mij niet lijden mag. Zij kan mijn mismaakt figuur niet zien, zegt zij.’

‘Gij zijt zoo kalm onder dat kleine gebrek in uw figuur,’ zeide ik ‘als ik nooit van een jong meisje gedacht zou hebben; doet het u nooit verdriet dat gij zoo veel ontberen moet?’

‘Volstrekt niet,’ antwoordde zij, met een vriendelijken blik uit hare blauwe oogen, ‘ik heb zoo veel wat mij dat gemis vergoedt. Vooreerst al, ben ik er nu door ontslagen van die theepartij bij tante, en geniet ik de vrijheid hier te praten met u, dien ik gaarne lijden mag, een vrijheid welke ik stellig niet hebben zou als ik was zoo als andere meisjes.’

Ik boog mij over haar heen en kuste hare fijne hand, welk bewijs van achting haar genoegen scheen te doen; zij keek mij glimlachende aan en zeide:

'Begint gij mij ook al te bederven zoo als iedereen doet? Met iedereen bedoel ik natuurlijk mama en de zusters; die maken mijne kleine wereld uit. Maar ik heb u straks niet de volle waarheid gezegd, toen ik zeide dat ik nooit verdriet van mijne gebrekkigheid gehad heb. Er is een tijd geweest, toen wij nog veel in de wereld kwamen, en Sophie zoo slank en mooi en gevierd naast mij stond en mijn vader zich zelfs over mij scheen te schamen, dat ik tegen afgunst en ontevredenheid heb moeten strijden. Maar toen is papa gestorven en werd het leven voor ons allen meer een zorgen dan genieten, en nu heb ik het meestal te druk om veel aan mij zelve te denken.'

'Ben ik onbescheiden als ik u vraag wie die tante is, naar wie uwe mama zich zoo gedwee schijnt te schikken?'

'Zij is de weduwe van den burgemeester Glazer, die een eigen oom van mama was; zij is schatrijk, maar bij iedereen gehaat om haar hardheid en haar gierigheid. Zij bekommert zich om God noch zijn gebod en zou in onze streng Catholieke stad in het geheel niet in tel geweest zijn, als mama haar niet de hand boven het hoofd gehouden had. Dat heeft mama gedaan uit liefde voor haar oom, bij wien zij als kind was opgevoed. Ook na den dood van oom is mama haar trouw bijgebleven, en toen zij de pokken kreeg en niemand haar wilde oppassen, is mama niet van haar bed geweest; dat schijnt haar evenwel getroffen te hebben, want hoewel zij mama, die toch veel zorgen heeft om in haar stand te blijven leven, niet de minste tegemoetkoming geeft, heeft zij toch haar testament gemaakt, waarin mama en ons nichtje Marie tot universeele erfgenamen zijn benoemd; onze toekomst is daardoor verzekerd. Het eenige wat mij van die aanstaande erfenis toelacht, is een lief buitentje dicht bij de stad, waar onze overgrootvader al gewoond heeft, en dat prachtig gelegen is, met een grooten tuin. Als tante dood is, denken wij daar te gaan wonen, met de kinderen van nicht Marie, die de tering heeft en tante Glazer waarschijnlijk niet zal overleven.'

'En wie is dat nichtje Marie, als ik vragen mag?'

'O, die is in alles het tegendeel van tante Glazer, van wie zij ook een nicht is. Zij is de weduwe van een kapitein von Bergau, die haar op de handen gedragen heeft; drie jaren lang zijn zij onuitsprekelijk gelukkig geweest, toen kreeg neef Bergau een hevige rheumatische ziekte waaraan hij gestorven is. Het is vreeselijk zoo als mijn nichtje onder dien slag geleden heeft en nog lijdt.

Maanden lang heeft zij in een kamer gezeten, bijna zonder licht en kon niemand bij zich hebben dan mijn jongste zuster, Fanny, die toen nog half een kind was. Eindelijk is het mama evenwel gelukt haar aan dien toestand van wanhoop te onttrekken, door haar aan haar moederplichten te herinneren. Want zij heeft twee allerliefste jongens. Zij leeft nu onderworpen den dood afwachtende, maar enkel liefde voor die twee kinderen, te Diekirch, waar het goedkoop leven is. Maar iederen Zondag moet zij, op bevel van tante, bij haar verschijnen en durft het niet nalaten, uit vrees dat zij er haar kinderen door zal benadeelen.'

Ik herinnerde mij nu een Bergau met wien ik aan de militaire academie geweest was, van wien ik veel placht te houden, maar dien ik later uit het oog verloren had. Uit een en ander wat ik van Anna hoorde, begreep ik dat hij dezelfde was, als de man van wien Anna sprak.

‘Wat zal dat Marie gelukkig maken,’ zeî Anna; ‘zij leeft zoo geheel in de herinnering van haar afgestorvene!’

Inmiddels begon de schemering aan te breken en kwam de familie te huis, vergezeld van mevrouw von Bergau, die op den arm van Fanny leunde. Toen mevrouw Clement mij aan haar voorstelde, sloeg zij beleefd hare weemoedige oogen naar mij op en boog, doch toen Anna er onmiddellijk bijvoegde dat ik

met kapitein von Bergau bevriend geweest was, kwam er eensklaps een glans in haar oogen en zij zeide opgewekt:

'Hebt gij Bergau gekend? o, wat doet mij dat goed; gij moet mij veel van hem vertellen!'

'Maar niet hier, Marie; het wordt te koel buiten voor u. De kapitein zal ons het genoegen wel doen den avond met ons door te brengen?'

Nadat ik die uitnoodiging aangenomen had, gingen mevrouw von Bergau, mevrouw Clement en Fanny in huis. Sophie bleef nog even bij ons, zeggende dat zij nog een oogenblik de zuivere lucht moest inademen. Ook wachtte zij haren verloofde.

'Het is weer een martelaarschap bij tante geweest,' zeide zij tegen Anna. 'Mijn bloed kookte zoo als zij Marie geplaagd heeft! Ik begrijp niet hoe zij het uithoudt.'

'De moederliefde houdt haar staande,' antwoordde Anna; 'zij is bang dat zij de kinderen zal benadeelen als zij wegblijft.'

Toen de avoud voorbij was, en mevrouw von Bergau en ik veel over mijn vroegeren kameraad gepraat hadden, drukte zij mij hartelijk de hand en zeide:

'Dat is mij een onverwacht geluk geweest van avond. Mag ik u aanstaanden Zondag mijne jongens laten zien? Het geeft mij een rust dat de arme kinderen een vriend bij het leger zullen hebben, waarin zij zullen dienen.'

En zoo werd ik weldra de vriend des huizes, gemeenzaam omgaande met allen, behalve met Fanny, die mij meer scheen te ontwijken dan mijn gezelschap te zoeken. Mevrouw von Bergau bracht nu iederen Zondag hare beide kinderen mede; twee aardige jongens van zes en vijf jaren; zij was gelukkig als zij mij als een goedhartigen reus met de jongens bezig zag, van wie de oudste vooral zich spoedig aan mij scheen te hechten.

De zomer en de winter waren voorbijgegaan; het was in het laatst van Februari. Er zou een bal in het Casino zijn, waarop ook Prins Hendrik en zijne gemalin verschijnen zouden.

De familie had tot nog toe voor alle uitnoodigingen bedankt, hoewel mevrouw Clement hare jongste dochter Fanny meermalen had aangeboden haar in het publiek te brengen. Ditmaal had Fanny toegestemd en ik nam mij voor haar die intrede in de wereld zoo aangenaam mogelijk te maken en haar, hoewel ik zelf niet dans, dansers genoeg te verschaffen.

Hoe weinig had zij mijne hulp noodig! Zij had nauwelijks de balzaal betreden, of was reeds door heeren omringd. Wat was zij mooi in haar wit krippen kleedje, met een mosroos in de los krullende lokken! Aller oogen waren op haar gericht, toen zij met den kamerheer der prinses door de zaal zweefde. De prinses zelve had haar insgelijks opgemerkt, en liet haar aan zich voorstellen. Ik zag hoe de kamerheer, nadat de prinses eenige woorden met hem gesproken had, op nieuw naar Fanny toekwam, en het blozende meisje bij de prinses bracht. En toen de voorstelling afgeloopen was, gingen zij mij vlak voorbij, terwijl hij vertrouwelijk met haar scheen te praten.

Ik had hem wel willen doodschieten! En toch, wat ging het mij aan, met wien Fanny danste? Maar ik had er mij op verheugd haar beschermer, haar ridder te zijn en nu hinderde het mij dat zij mij niet noodig had en ik, in een hoek van de zaal, met mijn lange figuur boven ieder uitstekende, kon toezien dat ieder haar zijn hof maakte.

Eindelijk was het feest voorbij.

Ik zag mevrouw Clement met hare dochters de zaal verlaten en snelde toe om haar naar haar rijtuig te geleiden; doch de kamerheer was mij voor geweest, en ik kwam juist eer het portier toegeslagen werd.

‘Wilt gij niet mede rijden, kapitein?’ vroeg mevrouw Clement; maar ik bedankte; ik wilde de cotillontropheën van jufvrouw Fanny niet bederven.

Zij reden voort en er was iets in mij dat mij tot loopen dwong, om den storm in mijn binnenste te doen bedaren.

Eerst tegen vier uren keerde ik naar mijne kamer terug; toen ik den tuin door liep zag ik dat er nog licht in Fanny's kamer was. Ik drukte mijn koortsig hoofd tegen den kouden muur van het huis, en ging toen naar boven - om al weder in mijne kamer op en neder te loopen.

Wat wilde ik toch? Misgunde ik het arme meisje het genot van den avond? Neen, neen, maar anderen misgunde ik haar, vooral dien kamerheer, met zijn glad gezicht.

Des middags had ik mijne zelfbeheersching herwonnen en ik ging naar beneden om te vragen hoe het feest de dames bekomen was. Mevrouw Clement was in de huishouding bezig en Fanny, die hoofdpijn had, zeide Anna, was gaan wandelen.

‘Alleen?’ vroeg ik. ‘Vindt gij dat goed? Is jufvrouw Fanny niet te jong en te mooi om alleen uit wandelen te gaan?’

‘Eigenlijk vind ik het niet goed,’ antwoordde Anna; ‘vooral niet nu Fanny door het bal meer bekend geworden is; maar zij gaat niet verder dan naar den tuin van tante Glazer, waar niemand haar zal lastig vallen.’

Een uur later zag ik Fanny met een voile voor haar gelaat in huis komen.

De stille vastentijd had het gezellige leven geheel verdrongen; even ijverig als ik de menigte naar bals en concerten had zien stroomen, stroomde zij nu naar de kerken, om de predikatiën der paters redemptoristen te hooren. De oudste van deze, pater Knebel, maakte veel opgang, door de scherpe kracht zijner preeken. Er werd veel over hem gesproken en menigeen vermoedde dat de paters met een bijzonder doel naar Luxemburg gezonden waren. Ik voor mij dacht er weinig over na, liet de paters preeken, en was mijn jaloezie van den balavond weder te boven, hoewel de verhouding tusschen Fanny en mij altijd eenigszins gedwongen was.

Sedert ik wist dat zij nu en dan den tuin van tante Glazer bezocht, had die ook voor mij veel aantrekkelijks gekregen; ik ging er menigmaal heen, om zeer dikwijls teleurgesteld weer thuis te komen.

Op zekeren dag, toen ik er weder rondzwierf, zag ik pater Knebel het huis van tante Glazer uitkomen; met een lach om zijn grooten mond, keek hij om zich heen naar de bloeiende perziken en abrikozenboomen. Ik had hem terstond aan zijn lomp figuur en zijn listige oogen herkend.

Wat had de pater daar te doen? Een onaangenaam voorgevoel dat zijn kennismaking met tante Glazer niet tot voordeel zou strekken van de familie met wie ik zoo zeer bevriend was geworden, maakte zich van mij meester. Ik was het nog niet met mij zelven eens of ik mevrouw Clement mijne ontdekking zou mededeelen, toen de dienstmaagd van tante Glazer die mededeeling voorkwam. Nog dienzelfden avond kwam zij namelijk ontsteld de kamer in loopen waar wij bij elkander zaten en verhaalde dat hare mevrouw geheel buiten zich zelve was en onophoudelijk ijlde. Nu eens schreeuwde zij dat de duivel haar beet had, dan weer bad zij het eene Ave Maria na het andere. Het was een vreeselijke nacht geweest, zeide de meid, en zij durfde 's nachts niet meer met hare mevrouw alleen te zijn.

Mevrouw Clement trachtte haar gerust te stellen, zeggende dat mevrouw Glaer ongetwijfeld koorts had gehad.

‘Neen, mevrouw, het is niets dan haar kwaad geweten,’ antwoordde de meid, ‘pater Knebel heeft het wakker geschud.’

‘Pater Knebel?’ vroeg mevrouw Clement verwonderd; ‘wat heeft pater Knebel met mijn tante te maken?’

‘Och God, ja,’ antwoordde de meid; ‘dat weet gij niet. Dat heb ik in mijn angst vergeten te vertellen. Gister ochtend is bij in huis gekomen en heeft den geheelen morgen met mijne mevrouw gepraat. Eerst ging mevrouw vreeselijk te werk en zeide dat hij den ouden Glazer niet kende anders zou hij wel weten dat die om geen God en geen duivel gaf. Maar nu heeft hij den duivel opgeroepen en ik blijf er voor geen geld van de wereld in huis.’

Mevrouw Clement sprak haar ernstig toe over haar plicht om mevrouw Glazer niet alleen te laten, en gaf haar den raad om dien nacht hare zuster te verzoeken met haar te waken.

Nadat de meid vertrokken was, sprak mevrouw Clement met hare dochters over het vreemde van die plotselinge deelneming van pater Knebel; zij schenen nochtans niet in mijn argwaan te deelen.

Sedert dien tijd was er eene week voorbij gegaan. Tante Glazer had het aanbod van mevrouw Clement, om haar te komen verplegen, afgewezen met de vraag of zij niet wachten kon totdat zij dood was, eer zij om de erfenis kwam. Inmiddels wist de familie dat er geen dag verging zonder dat een van de paters zich bij de oude vrouw had aangemeld, en nog altijd vermoedde mevrouw Clement geen kwaad.

Spoedig zou zij evenwel die rust verliezen. De oude vrouw leefde nog slechts weinige dagen en de gansche stad was vol van haar dood. Van mond tot mond ging de mare dat zij als eene vrome catholiek gestorven was, en de geestelijkheid was rijkelijk vertegenwoordigd bij haar graf. Dat had pater Knebel haar vóor haar dood beloofd!

Ook mevrouw von Bergau was in de stad gekomen op den dag der begrafenis, ten einde de opening van het testament bij te wonen, die dienzelfden middag zou plaats hebben. Vóor dien tijd had zij mij verzocht bij haar te willen komen, wijl zij mij een belangrijk verzoek te doen had.

‘Mijnheer Werner,’ begon zij, ‘gij zoudt mij een groote rust kunnen bezorgen, door een goedheid die ik van u verg, om den wil van de vriendschap welke gij mijn man hebt toegedragen.’

‘Ik voel duidelijk dat mijn dagen op aarde geteld zijn. Ik dank God dat ik zoo lang heb mogen leven als ik voor mijn kinderen onmisbaar was. Dat ben ik nu niet meer. Door den dood van mijn tante Glazer komen zij in het bezit van een aanzienlijk vermogen, zij zullen dus voor niemand een drukkende last zijn. Gij weet niet hoe gemakkelijk mij daardoor het sterven valt! Gisteren heb ik mijn testament gemaakt, en u tot executeur daarvan en tot voogd van mijn zoontjes benoemd. Wilt gij dien plicht op u nemen?’

Ik dankte de goede vrouw voor haar vertrouwen en beloofde volgens mijn beste krachten voor hare kinderen te zorgen.

‘De kinderen zullen u niet tot last zijn,’ zeide zij; ‘tante Clement zal hen in huis nemen en mijn lieve Fanny heeft mij beloofd voor hen te zullen zorgen. Zij alleen met haar warm hart heeft al de grootte van mijn verlies begrepen en mij nooit, zooals anderen, beknord omdat mijn kinderen mij geen vergoeding waren voor het verlies van mijn lieven doode. God moge haar vergelden wat zij voor mij geweest is.’

Zij was diep aangedaan en hernam na eenige oogenblikken: ‘De latere keus van eene kostschool laat ik aan u over, mijnheer Werner; gij zult wel zorgen dat mijn

jongens het goed hebben, niet waar? - En nu nog één verzoek: wees bij de opening van het testament tegenwoordig. Gij krijgt daardoor inzicht in het vermogen dat gij besturen zult en ik kan u dan meteen aan de aanwezige familie als den toekomstigen voogd van mijne kinderen voorstellen.'

Ik beloofde ook dit, hoewel het mij eenigszins tegenstond mij schijnbaar als een indringer in de familiezaken van anderen te mengen.

Om elf uren had de opening van het testament plaats. Het ernstige gezelschap zat bijeen, in hetzelfde vertrek waarin de arme mevrouw von Bergau zoo menigen Zondagmiddag had doorgeworsteld.

De groote oogen der bleeke vrouw waren op den notaris gericht. Het gewichtige papier, van welks inhoud de wegkwijnende moeder alles voor hare kinderen hoopte, lag voor hem op de tafel.

Nu verbrak hij het zegel en las een reeds jaren geleden gemaakt testament, waarin de overledene hare beide nichten, Julie Clement, geboren Glazer, en Marie von Bergau, geboren Elsner, tot hare erfgenamen benoemde.

De handen der jonge weduwe vouwden zich tot een dankgebed; doch daar klonk nogmaals de stem van den notaris, verkondigende dat er een codicil van nieuwen datum aan het testament toegevoegd was geworden, van dezen inhoud:

‘Overwegende dat aardsche goederen niet onvoorwaardelijk een zegen zijn, maar integendeel de zaligmaking der ziel kunnen beletten, wil ik mijne geliefde nichten, die immers tot nog toe ook zonder het bezit van rijkdom tevreden geleefd hebben, voor het gevaar van aardsche schatten bewaren. Ik herroep derhalve mijn testament en bepaal dat mijne bezittingen na mijnen dood aan de orde der Jezuïten zullen vervallen, terwijl ik den eerwaarden pater Knebel tot executeur van dezen mijn laatsten wil benoem.

Als wederdienst eisch ik de opname in een of ander college der paters Jezuïten voor de beide zonen mijner nicht Marie von Bergau, en hunne afstammelingen, ten einde aldaar kosteloos hunne opvoeding te ontvangen.

JOSEPHINE GLAZER, GEBOREN DUPRÉ.

Een diepe zucht was alles wat men in de eerste oogenblikken hoorde. Aller oogen richtten zich op mevrouw von Bergau, die bewusteloos in een zeeg.

‘Bezorg ons, bid ik u, een rijtuig, om de arme vrouw weg te brengen,’ fluisterde mevrouw Clement mij toe.

Na korten tijd ontwaakte mevrouw von Bergau uit hare bezwijming en hare eerste woorden waren, terwijl zij hare handen wrong: ‘Mijn kinderen! mijn arme kinderen! Nu blijft er niets voor u over dan het weeshuis!’

‘Ja wel, Marie!’ troostte mevrouw Clement. ‘Vooreerst willen wij hopen dat het God behagen moge u nog zoo lang het leven te laten dat gij uwe kinderen zelve kunt opvoeden, maar mocht dat zoo niet zijn, dan zijn uwe kinderen de mijne.’

‘Goede tante! Maar gij zijt zelve arm! Welkeen last zouden zij u zijn!’

‘Telt gij mij in het geheel niet?’ vroeg ik naderbij komende. ‘Gij weet immers dat ik rijk ben? De kinderen welke gij aan mij hebt opgedragen, blijven onder mijn bescherming of zij arm zijn of rijk, *ik* zal voor hen zorgen.’

Zij drukte mijne handen, haar hart scheen geruster. ‘Breng mij bij de kinderen!’ bad zij.

Den volgenden dag liep het nieuws, dat mevrouw Glazer haar geld aan de Jezuïten had vermaakt, als een loopend vuur door de stad, en een van de eerste gevolgen daarvan was een brief van een oom van mevrouw Clement, waarin hij haar het kapitaal opzeide dat zij van hem in handen had.

‘Ik kan het niet teruggeven, tenzij ik ons huis verkoop,’ zeide mevrouw Clement, terwijl wij verontwaardigd met elkander over de zaak spraken.

Wel verzocht ik haar voor het noodige geld te mogen zorgen, doch zij schudde haar hoofd en stak mij de hand toe, zeggende dat zij dat grootmoedige aanbod niet mocht aannemen. Te vergeefs drong ik er op aan, zij bleef bij hare weige-

ring. De gedachte dat zij zulk een verplichting zou hebben aan mij die dan toch vreemd voor haar was, scheen haar ondragelijk, en ook de meisjes stonden er met zulk een uitdrukking van verlegenheid op haar gelaat bij, dat ik er niet meer op durfde aandringen.

Bedroefd ging ik naar mijne kamer terug, waar ik uren lang bleef peinzen over het middel om de arme familie te helpen.

De slotsom van al mijne overleggingen was telkens: 'Ja, als Fanny mij hebben wilde, zou alles gevonden zijn; dan had ik het recht hare moeder bij te staan.

Maar zij houdt niet van mij; zij blijft mij nog altijd ontwijken, nu zoo goed als een jaar geleden; zou er niet iets onedelmoedigs in zijn, haar om zoo te zeggen zedelijk te dwingen?'....

Nadat ik een slapeloozen nacht had doorgebracht, stond mijn besluit den volgenden morgen vast. Ik wilde zekerheid hebben, en ging met kloppend hart naar beneden.

Ik trof Fanny alleen in de kamer. Met haar hoofd in hare hand, stond zij peinzend bij het venster.

Ik trad zoo schielijk op haar toe, alsof er het grootste gevaar in het geringste uitstel lag. Ik vatte hare hand en sprak haar van mijn lang gekoesterde liefde.

Zij sloeg haar nedergeslagen oogen op en keek mij aan, alsof zij zich overtuigen wilde dat zij niet droomde, toen kwam er een gloeiende blos op haar schoon gelaat, die echter terstond voor een doodelijke bleekheid plaats maakte. Zij begon hevig te beven.

Ontsteld sloeg ik mijn arm om haar heen en bracht met de grootste moeite uit: 'Vergeef mij, Fanny, als mijn aanzoek u verschrikt. Gij behoeft u niet op te offeren. Ik wil geen hinderpaal voor uw geluk zijn. Hebt gij iemand anders lief.... als gij een kamerheeren...?'

Doch reeds had Fanny zich van hare ontroering hersteld; zij sloeg hare armen om mijn hals, en de woorden:

'U heb ik lief; ik heb u liefgehad van den eersten tijd dat gij hier waart af!' klonken mij verrukkelijk in de ooren.

Ik drukte haar vaster aan mijn hart en voelde eerst in dat oogenblik hoe hartstochtelijk ik haar liefhad. Wij beleefden een zalig uur. Hand in hand zaten wij op de canapé en vertelden elkander van onze liefde en onze jaloezie en onzen twijfel aan elkander.

Voor allen was onze verloving een groote verrassing. Anna had intusschen reeds lang geweten, zeide zij, hoe het met onze harten gesteld was.

Nu volgde er een gelukkige tijd. Mevrouw Clement kon de hulp van haar toekomstigen schoonzoon niet weigeren en het was mij een genot haar en Anna te verrassen, met de schenking van het buitentje en den tuin waartoe haar wensch zich beperkt had.

Slechts door één treurmare werd ons geluk gestoord. Mevrouw von Bergau was overleden. Haar laatste blijdschap was het bericht van onze verloving geweest; glimlachend had zij daarbij op hare kinderen nedergezien. Zij wist toch, hare kinderen zouden de mijne en die van Fanny zijn!

Zij waren het geschenk dat ik meê ten huwelijk kreeg.

Brievenbus.

III. Den heere Noorman.

Waarde Heer!

Indien uw brief, tot mij gerigt in het Februarij-nommer van *De Tijdspiegel*, slechts mij persoonlijk aanging, zoude ik aan onze discussie geen verder gevolg gegeven hebben, al is het ook dat sommige uitdrukkingen door UEd. gebezigd, b.v. dat ik als treurig erfdeel van de beginselen der Jezuieten heb overgenomen de sophisterij, het spelen met woorden, dat ik een man ben zonder gezond verstand, die hoorende niet hoort en ziende niet ziet enz., mij het volste regt tot een openbaar protest geven op de plaats zelve, waar dergelijke aardigheden mij naar het hoofd worden geslingerd. Maar dewijl gij in mijn persoon aan de gansche Ultramontaansche rigting den oorlog verklaart, mag ik niet zwijgen, daar dit als zwakheid of verlegenheid zou kunnen worden aangemerkt door sommige lezers van *De Tijdspiegel.*

Wat nu het eigenlijk onderwerp onzer discussie betreft, mij dunkt, Waarde Heer! dat gij hoegenaamd geene reden hebt om u op haren afloop te beroemen. Wat is de zaak? In het December-nummer van *De Tijdspiegel*, hadt gij tusschen aanhalingsteekens, als overgenomen uit *La Civilta Cattolica*, de volgende woorden aangehaald: ‘De Katholieke Kerk heeft het regt de *zwaarste* ligchamelijke straffen op te leggen aan de Christenen die handelen tegen de katholieke wetten, met name ook scheurmakers en ketters, *Grieken en Protestanten*, want de Kerk is niet alleen een geestelijk maar ook een wereldlijk rijk. Het is geen misbruik van magt wanneer geestelijken zich inlaten met wereldlijke zaken om datgene te vernietigen wat de wereldlijke wetten in tegenspraak met de kerkelijke hebben voorgeschreven. *Daarom heft de Paus ook constituties op*’. Ik heb beweerd dat al deze stellingen even zoo vele valsche beschuldigingen tegen de Katholieke Kerk zijn. Daartegen kwam ik op, omdat zij in verband met het gansche artikel en met alles wat gij meest elke maand in *De Tijdspiegel* schrijft, de strekking verraden om in ons vreedzaam Vaderland den godsdienstigen vrede te verstoren en dwangmaatregelen uit te lokken tegen de Katholieken.

Ik betwistte u dat deze woorden in *La Civilta Cattolica* gevonden werden èn omdat zij in strijd zijn met onze katholieke leer, èn omdat een zeer bevoegd lezer van het Italiaansche tijdschrift mij de verzekering van het tegenovergestelde had gegeven. Derhalve nam ik de vrijheid u te verzoeken nummer en bladzijde te willen aanwijzen, waar ‘*La Civilta*’ zoo iets zegt.

Hebt ge de plaats kunnen aanwijzen? Neen, maar uit uw antwoord blijkt dat gij *La Civilta* niet leest, dat gij uw citaat uit een Duitsch blad hebt overgenomen. Dit Duitsche blad, door U niet genoemd, in Duitschland door de *Germania* uitgedaagd, even als U door mij, heeft zijn citaat niet kunnen wettigen.

En gij, Mijnheer! schrijft dàt valsche citaat uit het Duitsch over, alsof niets daartegen ware ingebragt, alsof het geheel echt ware! En mede op grond van zulk valsch citaat durft gij de Nederlandsche Regering en Volksvertegen-

woordigers aanzetten om ons, Katholieken, op het voorbeeld der Pruisische Regering erger dan de Internationalisten te behandelen! In uw oog, Mijnheer, zijn wij Ultramontanen zeer schuldig, zeer gevaarlijk voor de maatschappij; wij ontduiken de wetten, wij belagen den Staat. Dit alles zij zoo. Maar ten minste, Mijnheer, moogt gij aan ons het regt niet weigeren wat aan den ergsten misdadiger wordt gegund, van slechts op eene behoorlijk gestaafde beschuldiging en niet op valsche getuigenissen te worden veroordeeld en gestraft. Gij zult de farizeërs van het sanhedrin wel niet willen navolgen! Bij u, Mijnheer, schijnt het eene uitgemaakte zaak te wezen, dat de Ultramontanen hoogst pligtig zijn. Dat is bij u, zegt gij, geene protestantsche tegeningenomenheid, maar overtuiging. Doch als gij die overtuiging aan anderen wilt mededeelen, behoort gij ook uwe deugdelijke gronden mede te deelen. Waar zijn die? Ik zoek ze in uwe artikelen; en ik heb ze nergens gevonden. Het is gemakkelijk voor u te zeggen, dat er veel over geschreven is. Dat is waar. U zelf Mijnheer, heeft het elke maand zeer druk met de Ultramontanen. Maar dat is de vraag niet; zij is, of het vele dat door U en door anderen geschreven wordt, *waar* zij.

In uw December-nummer zijt gij begonnen te *bewijzen* met een citaat uit *La Civilta*; en nu is het *bewezen* dat gij uit een vreemd dagblad een tekst mededeelt, die gewraakt is geworden, zonder dat het blad de echtheid kan staven. In uwen openbaren brief aan mij doet gij, om de pligtigheid der Ultramontanen te bewijzen, een beroep op ‘de besluiten van het Vatikaansch concilie, bijv. de *canones de Ecclesia.*’ Dit bewijs is wederom niet steekhoudend, dewijl het Vatikaansch concilie die besluiten niet heeft genomen. Gij beroept u op de encyclica van '64 en den syllabus; maar gij wacht u wel eene bepaalde aanhaling te doen, die wij kunnen wederleggen. Maar als zoo vele bewijzen tegen ons voorhandig zijn, hoe komt het, Mijnheer, dat gij althans niet één, zeer bepaald punt kunt aanvoeren? - U geeft mij den raad om den syllabus en de encyclica van '64 nog eens natelezen. Mag ik u, Mijnheer, denzelfden raad geven? Indien U hem leest met de aandacht - en de naauwgezetheid - van den eminenten pruisischen regtsgeleerde Von Gerlach (redevoering van 20 Jan. '73) zal hij U welligt onder geheel andere gedaante voorkomen. Is dat te veel van u gevergd? Neen, dewijl gij U als verklaard' bestrijder der Katholieken opwerpt.

Ik moet u bekennen, Mijnheer, dat ik mij geene rekenschap van uwe handelwijze kan geven. In uwen brief zegt gij mij, dat gij met ons geen vrede, maar strijd verlangt in naam van den door ons veroordeelden modernen staat, en tevens zegt gij in dienzelfden brief dat gij ‘nadere discussie over deze zaak overbodig houdt.’ Hoe wilt gij strijden, zonder discussie? Moet dat strijden dan bestaan in het opwinden der publieke opinie door los daarheengeworpene aantijgingen, zonder discussie, zonder bewijs, zonder het antwoord van den beschuldigde te hooren? Ik heb betere gedachten van u, Mijnheer; dit antwoord moet u ontvallen zijn in een oogenblik van onaangename stemming waarin gij gebragt werdt door de noodzakelijkheid van te bekennen dat gij de echtheid van het citaat uit *La Civilta* niet kondet handhaven. Ik voor mij, ik wil wel degelijk discussie met u en uwe geestverwanten. Ik heb besloten u niet meer straffeloos in Nederland te laten agiteren tegen de Katholieken. Mogt *De Tijdspiegel* mij daarvoor de plaats niet gunnen, de gelegenheid daartoe staat mij elders ruimschoots open. Maar juist, Mijnheer, omdat ik *discussie* met u verlang, daarom lees ik *De Tijdspiegel*, waarvan gij medewerker zijt. Wat de heer Noorman leert en wil, ga ik niet vernemen uit katholieke bladen of tijdschriften; maar ik lees zijne geschriften zelf. Of denkt gij dat ik uit liefhebberij en belangstelling *De*

Tijdspiegel en vooral *uwe* artikels lees? Dat zult gij toch wel niet aannemen. Uwe ongegronde aantijgingen en uwe woeste aanvallen op hetgeen mij ter wereld het meest dierbaar is, waarvoor ik leef en sterven wil, op de Katholieke Kerk, doen uwe artikelen

voor mij dalen tot het lage peil van pamphlettaal. Ik lees u om u *met grond* te kunnen wederleggen.

Mijnheer, in uw brief hebt gij een rond, onverholen woord tot mij gesproken. Gij hadt regt op een soortgelijk antwoord. Ik meen in dezen brief mijne schuld betaald te hebben.

Hoogachtend,
Uw Dienstwillige,
F.J. TEELEN.
Maastricht, 14 Februarij 1873.

Bovenstaande brief, door de Redactie den heere Noorman medegedeeld, lokte het volgende antwoord uit, waarmede deze discussie in *de Tijdspiegel* gesloten wordt.

IV. Den heere F.J. Teelen.

Waarde Heer!

De Redactie van *De Tijdspiegel* meende, dat gij een zeker recht hadt op de plaatsing van uw brief. 't Is mij wel. Mijn antwoord kan kort zijn. Wat is de zaak? Ik beweer, dat de verultramontaande Katholieke Kerk gevaarlijk is, omdat zij de souvereiniteit van den Staat, het recht van bestaan van onze moderne maatschappij niet wil of kan erkennen. Ik deed daarbij een citaat uit de *Civilta Cattolica*, maar uit de tweede hand. Gij beweert, dat die tweede hand - hier een Duitsch blad - onjuist aanhaalt. Ik geef u de mooglijkheid gaarne toe, wat de letter betreft, maar verwees u wat den inhoud aangaat naar een reeks van artikelen van genoemd Pauselijk orgaan en de officieele stukken, die in de laatste jaren van den Pauselijken Stoel zijn uitgegaan. Als gij lust hebt, kunt gij de Stellingen 19, 20, 24, 27 van den Syllabus nalezen, maar mij lust het niet daarover sophistische discussies te gaan houden. Indien uwe theorie het al niet leerde, zou uw praktijk in schier alle landen van Europa voor mijn bewijs kunnen volstaan. Zijt gij bang, dat ik het Nederlandsche volk de oogen zal openen en wilt ge daarom wat afleiding door betoogen over al of niet juistheid van een citaat, dat tot het wezen der zaak weinig afdoet? Gij zijt Ultramontaan; erkent gij z o n d e r v o o r b e h o u d de wetten van den Staat? Dat is de quaestie.

Hoogachtend,
Uw dienstw.
NOORMAN.

Godgeleerdheid en onderwijs.

De apostel van eene nieuwe godsdienst.

Het Oude en het Nieuwe Geloof. Eene belijdenis van David Friedrich Strausz. Vertaald door A.A. Deenik Mlz. Haarlem, de Erven Loosjes, 1873.

Onder onze nog levende tijdgenooten is er wel geen, die als Theoloog grooter en algemeener bekendheid verkregen heeft, geen ook die op de Theologiesche wetenschap een dieper gaanden invloed geoefend heeft, dan Dr. David Friedrich Strausz. Moge hij persoonlijk slechts voor een klein gedeelte deel genomen hebben aan de ontwikkeling van die wetenschap, onschatbaar zijn toch altijd zijne verdiensten, daar hij voor goed verbroken heeft hetgeen reeds meermalen als onwaarachtig en nutteloos was aangeduid, maar door de bekwaamste Theologen nog altijd houdbaar, bruikbaar, levensvatbaar geacht werd en evenwel - zooals later duidelijker in het oog gevallen is - schadelijk was en worden moest voor het godsdienstig leven der menschheid. En schoon hij in de eerste tijden van zijn optreden van alle kanten als Apostel des ongeloofs werd uitgekreten, door wereldlijken zoo wel als kerkelijken het anathema over zijn persoon en werk uitgeroepen werd; nu, ja reeds sedert lang, is hij de man, met de resultaten van wiens onderzoekingen zelfs de conservatieven op Theologiesch gebied rekening moeten houden, de man, die, gelijk de heer Deenik, krachtig genoeg, zich uitdrukt ‘jaren achtereen een lieveling is geweest van de moderne theologie, welke vervuld van het besef van wat zij aan hem te danken had, geene gelegenheid liet voorbijgaan om zijnen roem te verkondigen en aan zijne latere geschriften een bijval schonk welke zijn grond had in de buitengewone verdiensten dier geschriften, maar ook in de onverholen sympathie voor den auteur.’

Verwonderen kan het dus wel niemand, dat, toen de verschijning van ‘*Der alte und der neue Glaube*’ werd aangekondigd, de handen van - we mogen wel zeggen - duizenden met gretigheid zich uitstrekten naar

de nieuwe pennevrucht eens mans, die zich ook als letterkundige een wèlklinkenden naam verwerven mogt. Verwonderen kan het evenmin dat de Erven Loosjes den moed hadden om, niettegenstaande het oorspronkelijke al dadelijk ook in ons vaderland grooten aftrek gevonden had, eene vertaling, uit te geven. Zij begrepen - teregt dunkt mij - dat zij ons Nederlandsch publiek dienst bewijzen zouden met de uitgaaf eener vertaling, belangrijk goedkooper dan het oorspronkelijke (*f* 2,50: *f* 3,80), van een vertaling van de hand des heeren Deenik, die - 't zij in t voorbij gaan gezegd - zich ook hier wederom niet verloochend heeft.

En dat nu de uitgevers in hun goede verwachting niet beschaamd mogen worden, wenschen wij om hunnentwil, maar ook ter wille van de beschaafden onder ons. Het boek van Strausz is, als wij hier reeds getuigenis van onze bevinding en verwachting mogen geven, een waarlijk interessant boek, een boek, dat zeer zeker even als het 'Leben Jesu' grooten invloed zal oefenen op de godsdienstige denkbeelden en gevoelens van onze tijdgenooten en van hen die nà ons zullen komen; een boek, dat zelfs voor diegenen, die reeds sedert lang gebroken hebben met het geloof van hunne kindsche jaren en nu, schoon zij misschien van hun ongeloof geen rekenschap weten te geven, daarheen leven zonder geloof, dit nut kan hebben, dat het hen helpen zal, aangaande de wereld waarin zij leven en zich bewegen, zich eene *overtuiging* te verwerven. Bovendien het is de belijdenis van een man die voor bijna 40 jaar reeds zijn sporen verdiende, die in 1864 door de uitgaaf van zijn *Leben Jesu für das Deutsche Volk bearbeitet* toonde nog altijd oog en hart te hebben voor de Theologie, niettegenstaande zoo veel dat hem die Theologie tot een walg had kunnen maken; 't is de belijdenis van een man die met reden van zich zelven getuigen kan: 'Ik ben nu weldra 40 jaar in dezelfde rigting als schrijver werkzaam geweest; ik heb voor hetgeen mij waarachtig, misschien nog meer tegen hetgeen mij onwaarachtig toescheen, aanhoudend gestreden, en ik heb ondertusschen den drempel van den ouderdom bereikt, ja ik heb dezen zelfs reeds overschreden. Dan hoort ieder ernstig gestemd mensch de stem in zijn binnenste, die tot hem spreekt: *Doe rekenschap van uw rentmeesterschap*, *want gij zult niet lang meer rentmeester zijn.* Dat ik nu een ontrouw rentmeester zou geweest zijn, daarvan ben ik mij niet bewust. Een onbekwaam wel eens, en ook soms een nalatig rentmeester, - dat weet de Hemel; maar over het geheel genomen heb ik gedaan, waartoe ik mij geroepen en in staat gevoelde, en ik heb dat gedaan zonder ter regter- of ter linkerzijde om te zien, zonder iemands gunst te bejagen, zonder vrees voor iemands ontevredenheid.'

Maar al bevelen wij de lezing of liever de bestudéring van des geleerden Doctors geschrift ten zeerste aan, wij willen daarmede niet zeggen dat men zich daarvan een groot genoegen beloven mag. Onverdeeld althans zal dit genoegen niet kunnen zijn, en zij vooral, die

aan Strausz als man van wetenschap en als auteur hooge achting leerden toedragen, zullen zich meer dan eens pijnlijk aangedaan voelen, en het boek, als zij aan het einde gekomen zullen zijn, geheel onvoldaan en met droefheid nederleggen. Den vereerders van Strausz zal het zeer zeker grieven, dat dit geschrift zoo verre blijft beneden de grootheid en den ernstig wetenschappelijken zin van den auteur; dat deze - men noeme het zoo als men wil - het hoogste en edelste dat de menschheid al lijdende en strijdende zich verworven heeft of wel het meest onwaarachtige en meest verwerpelijke dat haar in deze 19de eeuw nog altijd als een booze nachtmerrie op de borst drukt, dat hij het hoogste goed of het grootste kwaad op zulk een luchthartige manier onder handen heeft kunnen nemen. Den vereerders van Strausz zal het zeer zeker grieven als zij zien, dat Strausz niet gevoeld heeft, dat hij aan zijn eigen waardigheid te kort deed door nu voor het eerst niet regt-voorbereid op te treden en door met den Franschen slag te willen verpletteren een gebouw dat - ik wil niet zeggen reeds 18 eeuwen bestaan heeft, want door dien hoogen ouderdom zou het ook verouderd kunnen zijn, - Strausz zelf, zij 't ook op negatieve wijs, kenbaar heeft doen worden als rustende op goede grondslagen, als stevig en schoon wat zijn aanleg betreft, als voldoende aan de behoeften van millioenen. Bovendien heeft Strausz zijne vrienden te zeer er aan gewend uit zijne handen te ontvangen wat ook naar zijn aanleg en vorm *exquis* en geacheveerd is, dan dat zij zich niet geërgerd zouden gevoelen nu zij zich aangeboden zien een geschrift, dat door zijn gemis van éénheid zoo berispelijk is. Eindelijk het werk is op touw gezet zonder dat de auteur zich de moeite getroost heeft zich helder voor den geest te stellen, hoe hij de waarheid zoo als zij aan hem verschenen was, harer waardig - en dus niet bij overrompeling - ingang zou doen vinden bij zijn publiek.

Met voorbijgang van menigte van bijzonderheden wijzen wij ter regtvaardiging van ons min gunstig oordeel op den aanleg van het werk in zijn geheel. ‘Tweeledig,’ lezen wij in de Inleiding, ‘zal mijne taak zijn; ten eerste zal ik onze verhouding tot het oude geloof moeten ontvouwen, en vervolgens de hoofdtrekken der nieuwe wereldbeschouwing met welke wij ons vereenigen.’ Verwachten kunnen wij dus twee hoofdstukken, handelende, het eerste, over het oude kerkgeloof, het tweede, over de nieuwe wereldbeschouwing. Intusschen, we ontvangen er vier, die, ieder, geheel op zich zelf staan. Het eerste, dat, het Christendom met het kerkgeloof verwarrende, voorgeeft het Christendom te bestrijden, en in de verwarring alleen het kerkgeloof te gronde rigt. Een tweede, waarop wij in het geheel niet verdacht waren, en dat handelt over het al of niet gegronde van de godsdienst. Een derde, dat inderdaad de nieuwe wereldbeschouwing, zoo als zij den schrijver eigen is, voorstelt. En een vierde, dat met het derde verbonden, genoemd zou kunnen worden: een nieuwe geloofs- en zede-

leer, en dat zegt de vraag te beantwoorden '*Hoe regelen wij ons leven?*' maar voor een groot gedeelte zich bezig houdt met allerlei sociale en politieke kwesties. Eindelijk wordt dit alles besloten met 2 bijlagen, die intusschen toch weer in het ligchaam van het boek zijn opgenomen, en die een kritiek behelzen van de werken der beroemdste Duitsche dichters en toonkunstenaars, een kritiek, waarvan, ofschoon zij opzettelijk voor deze gelegenheid werd te boek gesteld, niet blijkt waarom en waartoe zij hier werd opgenomen.

Van waar zulk eene luchtige en vlugtige opstelling? Van waar zulk een slordige compositie bij den aesthetisch gevormden man? Zou het ook kunnen zijn, dat Strausz, schoon voorlang reeds bekend met hetgeen Kant en Goethe vermoed en voorzien hadden, eerst in den jongsten tijd meer bepaald zijn ernstige aandacht heeft kunnen wijden aan de onderzoekingen van een Darwin, en door de zoo veel nieuw licht gevende resultaten van diens onderzoekingen zóó overweldigd is geworden, dat hij in zijn eerste liefde alles schade heeft gaan achten bij de uitnemendheid der zoo verkregen kennis, dat hij dientengevolge aan niets anders heeft kunnen en willen denken dan om anderen ten spoedigste te doen deelen in den schat dien hij zelf alzoo mogt vinden? Van zijn hooge ingenomenheid met Darwin's theorie getuigt ten minste wat hij in deze woorden zegt: 'Moge de theorie van Darwin buiten kijf nog zeer onvolledig zijn, moge zij oneindig veel dingen onverklaard laten, en dat niet slechts bij zaken, maar bepaald ook hoofdzaken en zeer kardinale punten; moge zij meer zinspelen op oplossingen, welke mogelijk in 't vervolg zullen gegeven worden, dan dat zij zelve deze reeds geeft; toch is er iets in haar, 't welk op onwederstaanbare wijze aantrekkelijk is voor geesten, die naar waarheid en vrijheid dorsten. Zij gelijkt op een pas afgebakenden spoorweg; wat een afgronden zullen er nog aangevuld en overbrugd, wat een bergen zullen er nog doorboord moeten worden, hoe menig jaar zal er nog moeten verloopen, alvorens de trein snel en gemakkelijk de reislustigen vervoert! Maar men ziet toch de richting reeds: daarheen zal en moet het gaan, waar thans die vaantjes vrolijk in den wind wapperen. Ja, vrolijk en wel in den zin van het reinste en verhevenste genot der geesten!' Maar zou het nu ook kunnen zijn, dat de man die in zijn opgewondenheid voorbij schijnt te zien, dat niet iedere afbakening een spoorweg wordt, en dat de vrolijk in den wind wapperende vaantjes maar al te dikwijls weer moeten worden opgeruimd zonder iets anders achter te laten dan teleurstelling, zich zijn taak wat al te gemakkelijk gesteld en gemaakt heeft? Dat Strausz bij zijn schrijven ten minste gansch niet vrij was van een overmoed even ver van allen wetenschappelijken ernst, als ernstig ons waarschuwende om niet dan met een zeker wantrouwen naar hem te luisteren, leeren ons woorden als deze: 'Wij filosofen en kritiesche theologen, wij hebben er goede redenen voor gehad, toen wij dekreteerden (!) dat het wonder den aftogt

moest blazen; onze machtspreuk (?!) weerklonk zonder uitwerking, omdat wij 't niet wisten aan te toonen, dat hetgeen wij aan kant wilden schuiven zeer goed gemist kon worden; omdat wij geene natuurkracht konden aanwijzen, welke de plaats kon innemen, waar het wonder tot nu toe voor de meesten als onontbeerlijk gegolden had.'

Doch waaraan de inderdaad veelzins laakbare *wijze* van behandeling ook te wijten moge zijn, de groote vraag is ook hier, of hetgeen ons van het oude en het nieuwe geloof gezegd wordt op goede gronden steunt. En op die vraag, wat de hoofdzaak betreft, eenig antwoord te geven is mede het doel van deze aankondiging. Heeft echter Strausz zelf zijn geschrift bestemd niet ter bestrijding van 'het Oude' maar ter aanprijzing van het 'Nieuwe Geloof,' immers zelf verzekert hij: 'Ik wil geen gemoedsrust, geen geloof verwoesten, doch slechts waar deze reeds geschokt zijn, wil ik heenwijzen naar de richting, waar naar mijne overtuiging, een vaste bodem te vinden is,' dan bebben wij ons thans te bepalen bij de nieuwe wereldbeschouwing zooals zij ons hier gepredikt wordt, met hetgeen zij al of niet verhevens en liefelijks ons aanbiedt, en met hetgeen zij ons in de toekomst te betrachten of te laten varen oplegt.

I.

Aan de idee van God, zooals zij tot dusver nog vrij algemeen heerscht, beantwoordt geen werkelijkheid, al blinken ons allerwegen regelmaat en orde, rede en goedheid tegen. In de plaats van deze idee moet en zal dus ook meer en meer een andere moeten treden, de idee van het Universum, van het Heelal. Dat Universum strekt zich onbegrensd over alle ruimte uit en zal ten allen tijde bestaan gelijk het ook nooit een begin gehad heeft. Het blijft dus zich zelf gelijk en is voor vermeerdering zoo min als voor vermindering vatbaar. Vestigt men echter het oog op de deelen, op de wereldligchamen, die tot dit Heelal behooren en zich daarin bewegen, dan kan men het vergelijken met een van die Zuidelijke boomen, waaraan op denzelfden tijd hier een bloesem ontluikt, ginds een rijpe vrucht van den tak afvalt. In het Universum vertoont zich derhalve het leven hièr in wordenden, ginds in ten volle ontwikkelden toestand, terwijl het op een derde plaats op het punt is van te vergaan. Zonnestelsels - hier duiken zij op, allengskens zich ontwikkelende, en zoo ook, als zij niet buiten onzen gezichtskring liggen, voor ons oog zichtbaar wordende, elders weer storten zij in één, opgaande in lichten-laaijen gloed, om spoedig daarop als nevelvlekken voor ons oog zoo goed als te verdwijnen.

Ook het zonnestelsel tot hetwelk onze aarde behoort is eenmaal niet geweest wat het thans is, het heeft zelfs eenmaal op deze wijze in

't geheel niet bestaan, en 't zal ook eenmaal, zooals het nu is, niet meer worden aangetroffen. Eens was het niet anders dan een massa nevelachtige diffuse stof, wier atomen, tengevolge van de gravitatie, elkander meer en meer naderende, de gestalte gingen vormen van een monsterachtigen nevelbol, maar tevens ook verkregen eensdeels warmte en lichtend vermogen anderdeels de wentelende beweging, welke aan den bol, evenals deze gedaante aan een uit damp of vloeibare stof bestaande massa, van nature eigen is. Vervolgens hoopten de stoffen, die zich aan den omtrek van den bol bevonden, zich digter rondom zijn middenpunt zamen, terwijl de warmteuitstraling harer oppervlakte eene vermeerderde zamentrekking deed ontstaan, gelijk ook de nevelbol door de vermindering van zijn omvang zich met steeds toenemende snelheid om zijn as ging bewegen. En het snelst moest die draaijende beweging wel zijn bij de middellijn van den bol, dien wij ons daarom aan dezen middengordel geweldig uitgezet en aan de polen afgeplat moeten denken.

Toen nu echter de bol inkromp en tegelijkertijd zijn draaijende beweging in snelheid toenam, moesten dáár, waar die draaijende beweging het sterkst was, van die inkrimpende massa zich zekere gedeelten losscheuren en, eerst misschien in den vorm van een ring - die later weer brak en den bolvorm aannam - in dezelfde rigting als de kleiner wordende nevelbol om dezen gaan heendraaijen. Maar, evenals het centraalligchaam, zijn vervolgens ook de daarvan losgerukte en zich daarom heen wentelende bollen allengs ingekrompen en terwijl de grootsten onder dezen hun eigen wordingsproces door het loslaten van trawanten herhaalden, koelden zij tegelijkertijd af en werden donkerder en digter. 't Is waar, in dit opzigt werkten in den beginne twee oorzaken tegen elkander in. De inkrimping der bollen, het digter worden van hunne deelen vermeerderde de temperatuur, maar hare uitstraling in de wereldruimte verminderde ze ook weer. En daar deze uitstraling toenam in dezelfde mate waarnaar het ligchaam kleiner werd had ook het afkoelen en het vastworden van de kleinere planeten met grooteren spoed plaats dan het geval was bij die van een grooteren omvang. Aan den anderen kant evenwel duurde de gloed in het ontzaggelijk groot centraalligchaam voort, een gloed, onderhouden deels door de, schoon slechts langzaam, voortgaande inkrimping der massa, deels door 't onophoudelijk zamenstorten van wereldligchamen, van 't gehalte onzer asteroïdengroepen, met de massa van het centraalligchaam.

Ook de bol, dien wij bewonen, is een van den groote losgescheurde kleinere nevelbol, welke door de werking der zwaartekracht om zijn middenpunt zamenkromp en, niettegenstaande de daardoor in den beginne teweeg gebragte verhooging van temperatuur, tengevolge van de meer vermogende warmteuitstraling allengs is afgekoeld. Deze afkoeling begon allereerst dáár, waar de uitstraling plaats vond, dus op de oppervlakte van den bol, en hier dus ook had allereerst de

overgang plaats van den gasvormigen tot den vloeibaren en van dezen wederom tot den vasten toestand. En had de aardkorst, die op deze wijze ontstond, in den beginne den vorm van een gladden bol of sphaeroïde, al spoedig kreeg die korst tengevolge van de inkrimping plooijen, ontstonden er oneffenheden, ontstonden er spleten, uit welke, onder den druk der inzakkende korst, stukken van de nog in gesmolten toestand verkeerende binnenmassa opborrelden, of ook wel stroomen gas uitbarstten, zoodat bergen en dalen ontstonden.

Een tijdperk van het hoogste gewigt bij de aardvorming brak aan op het oogenblik, waarin de afkoeling zoover gevorderd was, dat de opstijgende dampen zich tot wolken verdigtten om vervolgens weder als regen neder te dalen. De ontzettende verdamping toch van de eerst langzamerhand afkoelende aarde bragt ontzaggelijke wolken- en regenmassa's in beweging, de aarde werd overdekt met eene warme zee, waaruit bergen en hoogten als eilanden zich verhieven. En nu begon het water, afspoelende en aanslibbende, oplossende en vermengende, zijn rol te spelen, begon het den bodem te bereiden, waarop en waaruit het organiesch leven zou ontstaan.

Dat leven ontstond. Niet door de wonderdoende hand van een na een langen rustdag wederom ingrijpenden God, niet door het magtwoord van een Schepper, die sprak: ‘de aarde schiete uit gras en kruid,’ en daarna: ‘de aarde brenge voort levende dieren.’ Neen, het leven, de levende stof, ontstond van zelf. Heeft men al gezegd en ten allen tijde over het algemeen gezegd, dat men het leven toch nergens van zelf ziet ontstaan, heeft ook een Virchow, zoo heel lang nog niet geleden, verzekerd: ‘Alle bekende feiten getuigen tegen de spontane voortbrenging in den tegenwoorigen tijd;’ uit hetgeen in den tegenwoordigen tijd al of niet geschiedt, kan men toch wel niet besluiten tot hetgeen gebeurd kan zijn onder geheel ongewone omstandigheden, in den tijd van groote aardrevoluties, in de zoo ten eenenmale van de tegenwoordige afwijkende toestanden van den oertijd, bij eene geheel andere temperatuur, menging der gassen, enz. Maar dan ook, dat het leven - natuurlijk in zijn nog onvolkomensten vorm - nog heden ten dage ontstaan kan en werkelijk ontstaat is in de laatste tijden door verschillende natuurkundigen wezenlijk aangetoond. Huxley heeft den bathybius, een slijmige, geleiachtige massa op den bodem der zee, Häckel de door hem aldus genoemde monéren gevonden, vormlooze klompjes eener eiwitachtige koolstofverbinding, welke, zonder uit organen zamengesteld te zijn, zich toch voeden, groeijen enz., waardoor de klove aangevuld, de overgang van het anorganiesche tot het organiesche kan heeten gevonden te zijn[*].

(*) Velen mijner lezers herinneren zich hier zeker hetgeen de Hoogleeraar Huyzinga, eenigen tijd geleden in *de Gids* met zoo groote helderheid geschreven heeft over de *generatio spontanea*, de van zelve ontstaande levende stof. De meesten zullen vermoedelijk met mij bij de lezing van dat opstel groote voldoening gesmaakt hebben, doch ten slotte welligt toch gezegd hebben: waarschijnlijk, maar nog niet zeker.

Maar al is de levende stof, de plant, het dier, in den aanvang van zelve ontstaan, daarmede is niet gezegd, dat de rups, de visch, de aap, de mensch, ware het ook in lagere en gebrekkigere vormen, op eens tot het aanzijn gekomen zouden zijn; daarmede is niet gezegd, dat de natuur, nadat zij eerst uit het levenlooze de onvolkomen levensvormen van een moneer, bathybius had doen te voorschijn treden, verder voortgaande met eene steeds toenemende aanwending van kracht, uit diezelfde organiesche stof organismen tot het aanzijn heeft weten te roepen van steeds grooter ontwikkeling, dat zij dus de rups, den oliefant *onmiddellijk* zou hebben doen ontstaan, nà zich eerst in 't voortbrengen van lagere wezens, als 't ware, geoefend te hebben. Neen, de onderstelling is deze, dat de natuur, nadat zij eenmaal eene organiesche formatie had doen ontstaan, in plaats van telkens op nieuw een greep te doen uit het anorganiesche, van de gunstige gelegenheid gebruik gemaakt heeft, zich bij het eenmaal gewonnen organiesche gehouden, en uit het eerste eenvoudigste levend wezen een tweede meer-zamengesteld, uit dit weer een derde en zoo voort, over 't geheel genomen uit het dus zamengestelde een anders, daarna een weer anders zamengesteld wezen te voorschijn geroepen heeft; beter uitgedrukt, de onderstelling, dat het levende de neiging en de kracht bezit om uit de eenvoudigste beginselen tot eene groote verscheidenheid van, deels elkander overtreffende, deels nevens elkander zich uitbreidende vormen zich te ontwikkelen. ‘Uit een naauwelijks te onderscheiden oorsprong’, heeft dan ook Goethe met regt gezegd, ofschoon hij overigens de dingen zich nog wel eenigzins anders mag hebben voorgesteld dan Darwin, ‘hebben de voor en na aan het licht tredende schepselen zich voor en na ontwikkeld, zoodat de plant zich eindelijk tot den boom verduurzaamde en verhardde, en het dier in den mensch het grootste bewegingsvermogen, de hoogste vrijheid, en daarin het toppunt zijner heerlijkheid bereikte.’

Ook de mensch dus is niet onmiddellijk uit de hand van een Schepper voortgekomen. Zijn aanzijn heeft hij ten langen laatste en als hij opklimt tot zijn eersten oorsprong, dank te weten aan een of ander anorganiesch-organiesch wezen. Vragen wij echter naar het dierlijk geslacht, dat het naast bij den mensch staat en waaruit hij allerlaatst ontsproten is, dan komen wij als van zelf tot de meest ontwikkelde apensoorten.

En zoo ‘staan wij dus voor de beruchte afstamming des menschen van den aap, voor het *sauve qui peut* niet slechts van de rechtgeloovige wereld, maar ook van menig anders tamelijk onbevooroordeeld man. Wie deze leer niet goddeloos vindt, die vindt haar toch smakeloos, wie daarin niet een aanslag tegen de waardigheid der openbaring

ziet, die ziet er toch in allen gevalle een aanslag in op 's menschen waardigheid. Wij laten aan ieder zijn smaak, wij weten het, dat er menschen genoeg zijn, wien een door liederlijkheid in verval geraakte graaf of baron altijd nog liever is dan een burgerman, die door talent en werkzaamheid zich er boven op gewerkt heeft. Onze smaak is de tegenovergestelde, en daarom zijn wij ook van oordeel, dat er voor de menschheid veel meer reden bestaat om hare waarde te gevoelen, wanneer zij van geringe, dierlijke beginselen af, door den voortgezetten arbeid eener ontelbare reeks van geslachten allengskens haar tegenwoordig standpunt bereikt heeft, dan wanneer zij van een paar afstamt, dat naar Gods beeld geschapen, later uit het paradijs verdreven, en nog steeds op lange na niet weder op de hoogte gekomen is, van welke het in den aanvang neergevallen was. Gelijk niets den moed zoo diep doet zinken als de zekerheid dat men een verspeeld goed toch nooit weer geheel en al kan terugwinnen, zoo wakkert ook niets den mensch zoo zeer aan, als wanneer men een baan voor zich ziet, van welk het zich ganschelijk niet laat aanzien, hoever zij ons brengen en hoe hoog zij ons opvoeren zal.'

Wat nu echter de ontwikkeling uit, de opklimming van het allerlaagste tot het aan ons bekende hoogste, den mensch, betreft, het spreekt van zelf dat zij geenszins kunnen hebben plaats gevonden binnen het korte tijdsbestek van ettelijke (6000) jaren, en dat zij alleen tot stand konden komen bij gedurige maar uiterst langzame en onmerkbare veranderingen en hervormingen. 'De kleinste schreden op den weg der ontwikkeling en de grootste tijdsafstanden! Deze zijn de beide tooverformulen, met behulp van welke de hedendaagsche natuurwetenschap de raadselen des heelals oplost; de beide loopers, waarmede zij de poorten, die vroeger den naam hadden van alleen voor het wonder zich te openen, langs zeer natuurlijken weg open sluit.'

Sedert het eerste ontstaan van den mensch b.v. moeten er honderdduizenden van jaren voorbij gegaan zijn, gelijk de menschelijke overblijfselen onder aanslibbingen, welke zoo veel tijd moeten noodig gehad hebben om zich te vormen, ons leeren. 'De ontdekking der paalwoningen, der steenen wapens, waarmede de menschen zich vóór de uitvinding van de kunst, om eerst het koper en vervolgens het ijzer te bewerken, behielpen, wijzen ons op tijden, in vergelijking met welke die der Egyptische pyramieden als jonge en moderne tijden te beschouwen zijn. Maar ook in die steentijden zien wij reeds een tijdperk van zekere beschaving, gelijk wij dat zien in elk tijdperk, waarin de mensch zich bedient, behalve van de hem aangeboren werktuigen en wapenen, als daar zijn de armen, de nagels en de tanden, ook reeds van andere, welke hij uit de wereld buiten hem neemt, en die hij verder, in plaats van ze in hun ooorspronkelijken toestand te laten, zooals steenen en boomtakken, met een zekere mate van kunst vormt,

gelijk bij voorbeeld de vermelde steenen werktuigen. Zulke ontzettende tijdsafstanden staan in de rechte verhouding tot het ontzettend tusschen-tijdperk, dat de mensch heeft doorloopen, om het van den aap ook maar tot de hoogte van den benevens dierenvleesch ook menschenvleesch etenden wilde te brengen. - En deze verbazende vooruitgang doet ons vervolgens voor het overige ook eenig begrip krijgen van zijn verdeeling in uiterst kleine onmerkbare schreden voorwaarts. *Divide et impera!* Dat is ook hier het parool. 't Was zeker geene kleinigheid, welke er gebeuren moest, voordat onder dat aapachtige geslacht, 't welk we als de wieg van het menschelijke geslacht te beschouwen hebben, eerst ook maar de werkelijke en gedurig opgerichte houding, in plaats van den waggelenden of half viervoetigen gang der hoogere apen, mode werd; maar het ging daarmede bij kleine schreden te gelijk, en het ontbrak daartoe volstrekt niet aan tijd. En evenmin aan motieven, om zich aan die nieuwe houding te gewennen, welke de handen vrij maakte, eerst voor het voeren van steenen en knuppels, en vervolgens voor het vervaardigen en gebruiken van kunstige gereedschappen, daar de strijd om het leven dit vorderde. Nog meer verbazend schijnt de vooruitgang te zijn van het woeste geschreeuw van den aap tot de gearticuleerde spraak der menschen. Intusschen, ook de apen hebben even als de meeste hoogere diersoorten eene taal: zij stooten waarschuwingskreten uit, wanneer zij merken, dat er gevaar op handen is; zij doen als uitingen van verschillende aandoeningen verschillende geluiden hooren, welke door huns gelijken verstaan worden. 't Is waar, wij zien bij geen der hedendaagsche apensoorten dit vermogen zich verder ontwikkelen; wat hij anders ook leeren moge, spreken leert de aap ook in den omgang met den mensch niet. Maar de stemorganen, welke zich bij zijne neven (de menschen) tot de spraak ontwikkeld hebben, ontbreken hem in geenen deele; en buitendien is er immers hier ook geen sprake van den tegenwoordigen aap, maar wel van een voorwereldlijken oer-stam, die onder zijne takken er ook één telde, wiens hoogere vatbaarheid voor ontwikkeling hem mettertijd tot het menschelijke deed opklimmen, terwijl de overige takken in de voor een deel heden nog bestaande apensoorten uiteen liepen(*). Voordat bij dien voormenschelijken tak langzamerhand zich iets gevormd had, wat

(*) Volgens Strausz stelt Huxley het waarschijnlijk, dat Afrika vroeger door thans uitgestorven apen is bewoond geweest, die na verwant waren aan den Gorilla en den Schimpanse; en daar deze beide species thans de naaste verwanten van den mensch zijn, wordt het haast meer dan hoogstwaarschijnlijk dat onze eerste stamouders op het Afrikaansche vasteland en wel dààr vroeger dan ergens anders geleefd hebben. Toch mogen wij niet meenen, dat de eerste stamvader van den geheelen stam der simiaden, de mensch medegerekend, met een of ander tegenwoordig levenden aap identisch zou geweest zijn, of zelfs maar zeer veel op deze zal geleken hebben. Schopenhauer daarentegen achtte den schimpanse als den stamvader van den zwarten, Afrikaanschen mensch, d.w.z. het Aethiopische ras, den pongo als dien van den bruinen, Aziatieschen mensch d.i. het Mongoolsche ras, erwijl hij den blanken Kaukazieschen mensch voor een in een kouder klimaat verbleekt basterdras aanzag.

op een taal geleek, zullen er zeker onberekenbare tijden verloopen zijn; maar toen hij ze eenmaal, hoe onvolkomen dan ook, gevonden had, ging het, vergeleken bij vroeger, zeer snel vooruit. De geschiktheid om te denken, welke in den vollen zin eerst komt, wanneer de mensch woorden kan vormen, moet op de hersenen gewerkt, ze grooter en meer geschikt gemaakt hebben, en ook weder moet deze verdere ontwikkeling der hersenen haar invloed hebben doen gelden op de geheele werkzaamheid van dit vreemde tusschen-schepsel, zijne voortreffelijkheid boven zijne stamgenooten boven allen twijfel verheven, zijne menschwording voltooid hebben.

Menschenwording van het dier! Geheel het tegenovergestelde dus van hetgeen men anders zeide: Menschenwording van God. Geheel het tegenovergestelde ook van de bewering, dat de mensch van het dier door een onoverkomelijke klove gescheiden is, omdat de mensch oorspronkelijk, van het begin der schepping af, iets bezit, dat het dier niet heeft en nooit ook hebben zal. Maar wat heeft de mensch dan toch, dat het dier niet ook in beginsel bezit? De vermogens des menschen mogen in kwantiteit verschillen, niet alzoo in kwaliteit. De dieren hebben even als wij gevoel, voorstellingsvermogen, geheugen en ten andere begeerlijkheid en hartstogt. De verhalen van het geheugen, het overleg, de leerzaamheid van den hond, van het paard gaan tot in het oneindige. Bovendien bezitten de hoogere diersoorten - Darwin heeft althans zijn best gedaan het aan te wijzen - de beginselen van het zedelijk gevoel, een soort van eergevoel, van geweten. Bovenal echter moeten in het dierenrijk als een begin van hoogere zedelijke vermogens beschouwd worden de neigingen en aandriften, welke betrekking hebben op de verpleging der jongen, de zorg, de moeite, de opoffering voor dezen. Met Goethe kunnen wij dus zeggen, dat in het dier als knop merkbaar is, wat later in den mensch zich tot bloem ontwikkelt.

En als het dier nu datzelfde openbaart, wat de mensch, buiten kijf in veel grooter, in hooger ontwikkelde, in meer veelzijdige mate bezit, dan heeft men het regt niet den mensch iets geheel bijzonders, iets ten eenenmale onderscheidends toe te kennen. Zijn we al buiten magte eene verklaring te geven van het menschelijk denken, wie is er die het grijpen van den polyp naar den waargenomen buit en het trekken der insectenlarve, als zij gestoken wordt, begrepen, verklaard heeft? 's Menschen geestelijke werkzaamheid - dit ten minste leert de ondervinding - is gebonden aan de hersenen, met wier groei en verdere vorming de geestelijke werkzaamheid zich ontwikkelt, gelijk zij later met het afnemen der hersenen vermindert, en gestoord wordt wanneer de hersenen ziek of gekwetst zijn, zoodat Carl Vogt regt had te zeggen, dat het aannemen van eene afzonderlijke zielesubstantie ‘louter een hypothese is; dat geen enkel feit voor het bestaan van zulk een substantie getuigt; dat buitendien het aanbrengen van deze

hypothese kompleet noodeloos is, daar zij niets verklaart, niets aanschouwelijker maakt.' En heeft nu deze geheel nuttelooze hypothese aan den anderen kant zooveel dat haar drukt, waarom dan niet liever uitgezien naar eene andere hypothese? Gevonden is althans de wet van het behoud der kracht, bekend is, dat warmte wordt omgezet in beweging, dat beweging wordt omgezet in warmte. Straks zal men de toepassing daarvan maken op het probleem van het gevoel en van het voorstellingsvermogen. Indien onder zekere omstandigheden beweging zich omzet in warmte, waarom zouden er dan ook geen omstandigheden kunnen zijn, onder welke die beweging zich omzet in gevoel? De voorwaarden, het apparaat daartoe hebben wij in de hersenen en in het zenuwstelsel der hoogere diersoorten, alsmede in die organen welke bij de lagere klasse der dieren de plaats bekleeden van die hersenen en dat zenuwstelsel. Aan den eenen kant wordt de zenuw aangeraakt, in innerlijke beweging gebragt, aan den anderen kant ontstaat eene gewaarwording, eene waarneming, vormt zich eene gedachte; en omgekeerd zet op den weg naar buiten de gewaarwording en de gedachte zich om in de beweging van de leden.

Aan de idee van God beantwoordt geen werkelijkheid. Er is geene magtige intelligentie die het bestaande heeft tot het aanzijn geroepen, die het bestaande, ontwikkelend en naar een plan, regelt en voortleidt. En zoo kan er dan ook geene doelmatigheid zijn, zoo min in het Universum zelf als in zijne deelen, geene doelmatigheid anders dan in ons spreken en in onze verbeelding. Meende men vroeger dat b.v. het oog gegeven was opdat het met dit oog begiftigde individu zou kunnen zien, meende men dat oog en licht als voor elkander gemaakt waren, thans houdt men het oog eenvoudig voor het noodzakelijk resultaat, het product, van eene blinde natuurwet. Dat oog toch, of liever, het eerste zwakke en geringe beginsel, dat bij eene gedurige ontwikkeling vroeg of laat een oog zal worden, ontstond eens tengevolge van een geringe afwijking bij het een of ander individu, dat aan enkelen zijner nakomelingen diezelfde eigenschap mededeelde. De zoo begiftigde individuën konden zich beter redden, gereeder in hunne behoeften voorzien, paarden zich met elkander, bragten wederom individuën voort, bij welke dat beginsel zich als 't ware vastzette, bij welke het zich door gebruik en oefening versterkte. En zóó is dat beginsel ten langen laatste in den loop van menigte van generatiën, zich altijd door ontwikkelende tot telkens grooter volkomenheid, dàt orgaan bij de hoogere diersoorten geworden dat van dat zwakke, eerste beginsel zoo verbazingwekkend verschilt. Met de instinkten der dieren is het niet anders gegaan. Sprak men vroeger van 'een door God in de zielen der dieren geplante kunstvaardigheid,' van nu voortaan spreke men van 'overgeërfde gewoonten.' De tegenwoordige bij is het wel niet die haar kunstig werk uitdenkt, doch evenmin is het

een God, die het haar leert zoo kunstig te arbeiden. Maar in reeksen van duizendtallen van jaren, sedert uit het onvolkomenst gekorven dier zich de vliesvleugelige insekten in hunne verschillende soorten ontwikkelden, heeft, naar aanleiding van de in den strijd om het leven toenemende behoefte, langzamerhand die kunstvaardigheid zich ontwikkeld, welke de tegenwoordige geslachten zonder inspanning van elkander overerven.

Spreken wij dus al van een werelddoel, wij bedoelen daarmede toch niet anders dan het *resultaat*, het product van de zamenwerking der in de wereld werkzame krachten. Dat resultaat is heden ten dage zeker een ander, dan het, zóó of zóó veel honderduizend jaren geleden, geweest is. Tòen enkele schaal- of korstdieren, later visschen, nog later reusachtige sauriërs en voorwereldlijke zoogdieren maar zonder den mensch; nù de mensch, nù verstandelijk en zedelijk zeer beschaafde natiën. En dat resultaat zal na eenige eeuwen, allerwaarschijnlijkst, nog schooner, behagelijker en verhevener zijn. Maar ten langen laatste zal er toch eindelijk een dag aanbreken, dat de aarde niet meer bewoond wordt, ja dat zij als planeet niet meer bestaan zal. Dan zal - het kàn niet anders - alles wat zij in den loop harer ontwikkeling uit zich zelve heeft voortgebragt, dan zullen alle levende en redelijke wezens, alle Staatswezen, alle werken van kunst en wetenschap niet slechts uit de werkelijkheid spoorloos verdwenen zijn, maar dat alles zal ook geen herinnering in eenigen geest achterlaten, daar met de aarde natuurlijk ook hare geschiedenis te gronde gaan moet. En daarmede zal de aarde dan òf haar doel gemist hebbben, immers er is uit haar gedurende den langen tijd van haar bestaan niets voortgekomen dat blijft; òf dat doel lag niet in iets, dat voortduren moest, maar is in elken oogenblik van haar bestaan bereikt geworden. Het resultaat nu van hetgeen er met de aarde geschied is en van hetgeen zich gedurende al de stadiën van de ontwikkeling der aarde gelijk is gebleven, was in 't algemeen de rijkst mogelijke levensopenbaring en levensbeweging, en in 't bijzonder de opklimmende en in dat opklimmen zelfs zich over den ondergang van het individu uitstrekkende rigting van deze beweging. Maar wat van de aarde geldt en van ieder ander onderdeel van het Universum, dat op zich zelf een geheel uitmaakt, dat het namelijk zijn doel, wel in steeds hooger manifestaties maar op zich zelf toch op ieder oogenblik van zijn bestaan bereikt, - dat zelfde geldt ook van het Universum, als het oneindige geheel; maar met dit onderscheid, dat bij het Universum van geen ontwikkeling, van geene hooger opklimmende levensopenbaring sprake kan zijn. Het Al is op een volgend oogenblik niet volmaakter dan op een voorafgaand oogenblik, noch omgekeerd; zulk een onderscheid tusschen vroeger en later bestaat daarin in 't geheel niet, omdat in het Universum alle trappen en stadiën van begin en van verdere ontwikkeling, van toenemen en

minder worden, van worden en vergaan, naast elkander bestaan en elkander wederkeerig tot in het oneindige aanvullen.

Grootmagtig, verwonderlijk zamengesteld en geordend Heelal, dat uit Uwen schoot werelden te voorschijn brengt om straks, zonder daardoor iets rijker te worden, die werelden weder te verzwelgen, dat millioenen en millioenen van gevoelende wezens niettegenstaande hun angstige worsteling om te bestaan, niettegenstaande hun ingespannen strijd om zich, U tot eere, te ontwikkelen, vernietigt ten einde vervolgens Uw Goddelijk spel op nieuws te kunnen beginnen en uit dien grooten dood een nieuw leven op te bouwen; Grootmagtig, verwonderlijk samengesteld en geordend Heelal, dat met Uwen levenwekkenden en levendoodenden arbeid rusteloos voortgaat van eeuwigheid tot eeuwigheid! Aanbiddelijk zouden wij U noemen, als Gij, wat Gij werkt werktet met opzet, met bedoeling, met bewustzijn. Maar ja toch, al zijt Gij maar een domme kracht, toch aanbidden wij U. Uit U zijn wij - en eeren wij de *forceps* niet, die ons aan't licht bragt? - Van U hebben wij het verstand, waarmede wij alles begrijpen, uitgezonderd Uw spel met ons, dat in het oog van ons, zedelijke wezens, een onbegrijpelijke onzedelijkheid is. Ja, U aanbidden wij, voor U buigen wij ons met ootmoed en berusting, ofschoon toch ook met hooghartigheid en berusting, omdat wij de eer en het geluk genieten Uw speelbal te zijn.

(*Slot volgt.*)

Kort en bondig.

Beginselen der algemeene natuurkundige aardrijkskunde, door Dr. F.W.C. Krecke. Zesde verbeterde druk. Leiden. D. Noothoven van Goor. 1872.

Het is voorzeker een verblijdend verschijnsel, dat de vroeger vrij algemeen gevolgde methode van het onderwijs in de aardrijkskunde meer en meer op den achtergrond geraakt. Wat toch was vroeger vrij algemeen, - en is thans misschien nog hier en daar, - ‘de aardrijkskunde’ veel anders dan eene verzameling van namen, waarmede men het geheugen der kinderen tot barstens toe overlaadde, zonder dat de ongelukkige schepseltjes daardoor ook maar eene enkele schrede nader kwamen tot wat aardrijkskunde wel ook zal behooren te geven, tot kennis van het aardrijk. - Niet dat ik aan de staatkundige aardrijksbeschrijving het recht van bestaan zou betwisten, - dat zij verre, - maar aardrijkskunde is

toch nog wat meer en wat beters, dan alleen eene min of meer volledige opgave van steden en dorpen, door de menschen gesticht, van rivieren en kanalen, die het verkeer bevorderen, van bergketenen en zeeën, die aan koninkrijken en keizerrijken hunne ‘natuurlijke’ grenzen bezorgen. Dat wordt dan ook thans bijna algemeen erkend, en als een bewijs daarvoor zou men onder meer kunnen aanvoeren, dat het boven aangekondigde werkje van Dr. Krecke thans eenen zesden druk heeft beleefd.

Doch die zesde druk bewijst meer: hij toont aan, dat de schrijver den juisten toon heeft weten aan te slaan, en met scherpen blik uit het rijke materiaal heeft weten te kiezen, wat noodig, wat nuttig en wat overbodig kon heeten.

Dat gunstige oordeel door het publiek en door het onderwijzend personeel over de ‘Beginselen der algemeene natuurkundige aardrijkskunde’ van Dr. Krecke geveld, onderschrijf ik ten volle.

Het was waarlijk geene gemakkelijke taak, om in een zoo gering aantal bladzijden (110), wezenlijk degelijke mededeelingen te doen aangaande een zoo uitgebreid veld van onderzoek als de physische geographie ons oplevert. Van die taak heeft Dr. Krecke zich echter op eene wijze gekweten, die boven mijn lof verheven is. Moge het werkje, dat thans door eenige houtsneden opgeluisterd, voor de zesde maal het licht ziet, zich nog menigen lezer en dus nog menigen vriend verwerven, en is er weldra een zevende druk noodig, moge dan de corrector wat scherper toezien, opdat het aantal drukfouten eene groote vermindering onderga; 't is waarlijk jammer, dat het boekje in *dit* opzicht niet aan billijke eischen voldoet.

Arnhem, October 1872.

H. VAN DE STADT.

Staatkunde en geschiedenis.

Geschiedenis van den dag.

De Pruisische Landdag heeft zich met het oog op de, 12 dezer, geopende zittingen van den Duitschen Rijksdag gehaast met de behandeling van de kerkelijke wetten; de veranderingen, die daarin door de commissie van onderzoek zijn gebracht, zijn van weinig beteekenis, en aan het oordeel van die commissie hechtte de Landdag bijna zonder uitzondering zijn goedkeuring; het bureaucratische in die wetten, de groote macht, die daarin wordt verleend aan den opperpresident of gouverneur der provincie is behouden, naast de inmenging van den Staat in de kerkelijke benoemingen, ook daar waar er geen bepaalde reden voor is; schoon in een anderen vorm is het recht van approbatie van den Staat op nieuw ingevoerd; in het Heerenhuis heeft de staatsman van Duitschland bij uitnemendheid, von Bismarck, een lans gebroken voor de kerkelijke wetten en voor de daardoor noodzakelijk geworden wijziging van de Grondwet.

Art. 15 en 18 van de Grondwet, sprak Bismarck, geven slechts een *modus vivendi* tusschen Staat en Kerk, een voorloopige schikking, die men nooit als definitief heeft beschouwd, en die bij den staat van oorlog, waarin wij ons bevinden met de Roomsche Kerk, onvoldoende is. Den volgenden dag sprak in het Heerenhuis ook de presidentminister von Roon, een man die zijn sympathie voor dit bolwerk van het conservatisme nooit kan ontveinzen; na hem ook de Minister van Eeredienst, Falk, en de grondwetsverandering werd met grooter meerderheid aangenomen dan men had verwacht. Trouwens, de Keizer had bij voorbaat in particulier gesprek op de mogelijkheid van een nieuwen *Pairschub* gewezen en daarmee op nieuw het zegel gedrukt op het inconstitutioneel beginsel, dat het Heerenhuis een kroon-instelling is. Vrij algemeen acht men na deze stemming de aanneming van de kerkelijke wetten ook in het Heerenhuis verzekerd, en wij zullen eerlang de merkwaardige proefneming met die wetten zien aanvangen. Dat de Roomsche geestelijkheid hardnekkigen tegenstand zal bieden, is

niet twijfelachtig, evenmin als dat de Pruisische Regeering zonder eenig bedenken elk feitelijk verzet tegen de wetten van de zijde des volks desnoods met geweld van wapenen zal onderdrukken.

't Is haast een onmogelijkheid over de werking dier wetten iets met zekerheid te voorspellen; met kracht gedurende eenige jaren volgehouden, is het waarschijnlijk, dat er een scheuring ontstaat in de Roomsche Kerk en een niet onbelangrijk deel zich afscheidt om een nationale Kerk te vormen onder aansluiting aan de Oud-Katholieke beweging, die juist dezer dagen haar organisatie een belangrijke schrede is nader gekomen; binnen kort zullen twee bisschoppen worden benoemd, een voor Noord- en een voor Zuid-Duitschland. In de gegeven omstandigheden is die beweging van het grootste gewicht; te doctrinair, te theoretisch om uit zich zelf een grooten invloed uit te oefenen, wordt zij een ingrijpende macht juist door den strijd van het Duitsche Rijk tegen het Ultramontanisme.

Onwillekeurig wordt men bij dezen kerkelijken strijd van Duitschland in gedachte teruggevoerd naar de middeleeuwen, en de Duitsche staatslieden vergeten vooral niet Canossa van tijd tot tijd in herinnering te brengen; hetzelfde Duitschland, dat de bakermat geweest is van de Hervorming, heeft ook nu weder het zwaard aangegord tegen de Zwarte Internationale. Het onderscheid tusschen die lang verleden dagen en het heden is haast te groot om direct verband te zoeken; de Hervorming had allereerst een kerkelijken grondslag, was een volksbeweging, die eerst toen zij een voortbruischende stroom was geworden, een aantal politieke elementen in zich opnam, terwijl nu de strijd een politieken grondslag heeft, waaraan het eigenlijke volk met zijn zonderlinge godsdienstige behoeften weinig deel heeft; maar toch rijst datzelfde denkbeeld weer voor ons op, wanneer wij zien, dat Zwitserland, dat de eer met Duitschland deelt van de bakermat der Hervorming geweest te zijn, gelijktijdig den strijd tegen het Ultramontanisme heeft aangebonden.

De beweging in Zwitserland draagt bij sommige punten van overeenkomst een geheel ander karakter dan in Pruisen, of liever zij heeft een geheel andere uitwerking; en hoe kan het anders? Hier een Staat met constitutioneele vormen, maar die dikwerf weinig meer dan schijn zijn bij de aartsvaderlijke Regeering, die haar eigene opvatting heeft van de zaken en gewoon is die zoo door te drijven, dat het initiatief des volks verlamd wordt; daarbij een ambtenarij, die met de monarchale denkbeelden doortrokken is en den steun vormt van den Staat. En ginds een federale republiek, waar de verschillende kantons of provinciën haar eigen grondwet hebben, die hen in vele opzichten van het centrale bestuur, den Bondsraad, onafhankelijk maakt; een Regeering, die is voortgekomen uit de volksstemming en derhalve genoodzaakt steeds met den wil tan de meerderheid des volks te rade te gaan; het ligt voor de hand dat zulk een Regeering in den regel eerst het

volk het initiatief zal laten nemen, vóor zij zich officieel met de zaken bemoeit. Van daar dat de beweging in Zwitserland meer gezond is, meer een maatstaf van beoordeeling aangeeft; in Duitschland is het mogelijk, dat de strijd tegen de Ultramontanen een strijd boven de hoofden van het Katholieke volk blijft en geen duurzamen invloed uitoefent; in Zwitserland is dit ondenkbaar.

In Zwitserland loopt de bevolking wat de geloofsverhouding betreft niet veel uiteen, wanneer men de geheele republiek neemt; men heeft er ruim 1 millioen Roomschen en bijna 1 ½ millioen Protestanten. Zouden wij bij de meerdere ontwikkeling van het vrijheidsbewustzijn in een republikeinschen Staat reeds aanstonds de conclusie maken, dat de Zwitsers minder aanleg hebben om zich te buigen onder het kerkelijk absolutisme van de moderne Roomsche Kerk, de herinnering aan den *Sonderbund* raadt ons terstond voorzichtigheid aan met die gevolgtrekking. De Zwitsers zijn, omdat zij Republikeinen zijn, - zij kunnen het waarlijk niet helpen, evenmin als het onze schuld is dat wij onder de heerschappij leven van de zoogenaamd liberale bourgoisie, - volstrekt niet vrijzinniger dan elders; de Protestanten zijn er voor een goed deel even bekrompen en dweepziek als de Roomschen, en sommige kantons staan wat algemeene ontwikkeling betreft op een zeer laag standpunt; eenzijdigheid, vooroordeel worden door de plaatselijke gesteldheid, door de slechte middelen van verkeer en door de geringe mate van welvaren, zeer in de hand gewerkt. De *Sonderbund*, waartoe de kantons Luzern, Zug, Unterwalden, Schwijz, Uri, Freiburg en Wallis behoorden, ging hoofdzakelijk uit van de Ultramontanen, maar de Protestantsche Jezuïeten, de Pietisten, waren opgenomen in het verbond. De republikeinsche regeeringsvorm heeft echter dit voor dat, zoodra er wrijving onder het volk ontstaat, deze zich veel gemakkelijker kan uiten en de regeering daarvan terstond den invloed ondervindt; het politieke leven is er minder vormelijk, minder omslachtig dan in gecentraliseerde staten, waar de weg om de regeering te bereiken, uitermate lang is.

Bij de groote mate van zelfstandigheid van de afzonderlijke kantons doet de kerkelijke getalsverhouding van het geheele land weinig af, daar die verhouding in de verschillende provinciën zeer ongelijk is. Nemen wij die kantons, waar de strijd tegen de Ultramontanen meer uitsluitend bestaat, dan hebben wij allereerst het kanton Genève met de hoofdstad, waar vader Calvijn indertijd zijn strengen geest deed gelden; Roomschen en Protestanten staan hier bijna gelijk; de eerste tellen ongeveer 42, de laatste ongeveer 40 duizend, en al is nu de strijd in den eigenlijken zin beperkt tusschen Roomschen en Roomschen en al is het Protestantsche geloof op zich zelf geheel vreemd daaraan en voor een deel den Roomschen volstrekt niet vijandig door het verband tusschen Jezuïetisme en Pietisme, het blijft niet geheel zonder invloed, zoodra de regeling der kerkelijke zaken regeeringszaak wordt;

immers, de leden der Regeering worden door al de burgers verkozen; in Genève echter is de radicale partij, die hier niet geringen invloed heeft, over het geheel den Ultramontanen niet ongenegen, in dien zin dat deze, oude bondgenooten, wat de belemmering der meest onbeperkte vrijheid betreft, geen kwaad van haar heeft te vreezen.

De andere kantons, waar de strijd woedt, zijn die welke gezamenlijk het bisdom Bazel uitmaken: Solothurn, Aargau, Bern, Thurgau, Bazelland, Luzern en Zug; het kanton Solothurn - en dit is vooral merkwaardig omdat de anti-ultramontaansche beweging hier het sterkst is, - is bijna uitsluitend Roomsch; ongeveer 60 duizend Roomschen tegenover ongeveer 10 duizend Protestanten; overwegend Roomsch zijn ook de kantons Luzern en Zug, maar deze hebben zich van de anti-ultramontaansche beweging afgescheiden en blijven den bisschop Lachat erkennen. Overwegend Protestantsch zijn de kantons Bern, Thurgau en Bazelland; scheidt men Luzern en Zug af, dan heeft men in de kantons van het bisdom Bazel in het geheel een Roomsche bevolking van bijna ¼ van de geheele Roomsche bevolking van Zwitserland.

In den tijd van den *Sonderbund* was het ook een van de kantons van het bisdom Bazel, dat het initiatief nam tot den strijd, namelijk Aargau, dat de rijke kloosters ophief, een maatregel die door de tegenpartij werd beantwoord door het ontbieden van de Jezuïeten naar Luzern. Grooter invloed werd echter in dien tijd uitgeoefend door het kanton St. Gallen, waar de liberalen en ultramontanen vrij wel gelijk stonden en de overwinning van de een of de andere partij ook voor den gang van zaken in de andere kantons van groot belang was. De liberale beweging is daar op dit oogenblik werkeloos, juist omdat de partijen ongeveer tegen elkander opwegen en de Regeering volstrekt niet zeker is, of het partijtrekken tegen de ultramontanen niet haar val zou kunnen worden bij de aanstaande verkiezingen; men heeft daarom den bisschop het dogma der onfeilbaarheid laten aflezen zonder er zich mee in te laten, op grond dat de wet van het kanton het recht van *placet* niet erkent.

De aanleiding tot den strijd in het kanton Genève was een bijzonder geval, dat een merkwaardig staaltje levert van de onbeschaamdheid en sluwheid van de Ultramontanen. Genève vormt overeenkomstig het concordaat van 1819 met Lausanne één bisdom; de bisschop, mrg. Marilley, zetelt te Freiburg. Of het nu alleen ondeugd was, om in de stad van Calvijn een afzonderlijken bisschop te hebben, of vrees voor de liberale gezindheid van de Katholieken in Genève, de Curie te Rome wilde reeds lang het kanton Genève tot een afzonderlijk bisdom verheffen; volgens het concordaat was echter daartoe de toestemming noodig der Zwitsersche Regeering; het was niet waarschijnlijk dat deze zou worden verleend, want om licht te begrijpen redenen, is men niet zeer op het vormen van nieuwe bisdommen gesteld; de organisatie, de verbetering van het inwendig bestuur van de

Roomsche Kerk heeft geen ander doel dan de ultramontaansche krachten nog meer te centraliseeren, in dien geest tucht te oefenen over de lagere geestelijkheid, de onwilligen bij den ultramontaanschen strijd te verplaatsen, de zwakken door een heethoofd te doen bijstaan, enz(*). Een poging echter om het gevoelen der Regeering te weten, is door de Curie niet gedaan. Men wilde langs een slinkschen weg het doel bereiken.

In '57 - het Vaticaansche concilie was toen nog niet gehouden en de argwaan nog niet opgewekt, - in '57 verklaarde de bisschop van Freiburg, msg. Marilley-, dat hij aan pastoor Mermillod te Genève voor zekere gevallen het recht had toegekend om een deel zijner bisschoppelijke rechten uit te oefenen, bestaande in het voordragen van pastoors aan de Genèver Regeering in geval van vacatures. De Regeering van Genève zag hierin geen kwaad en gaf haar toestemming, op voorwaarde dat de handelingen van den pastoor zouden geschieden in naam van den bisschop van Freiburg en de plaatsvervanging alleen zou gelden voor het bepaalde geval.

In December '64 berichtte msg. Marilley aan den staatsraad van Genève dat pastoor Mermillod door den Paus was verheven tot bisschop van Hebron i.p.i. en hij een deel van zijn bisschoppelijke rechten aan mgr. Mermillod zou overgedragen. Eenige maanden later volgde een kennisgeving van msg. Marilley aan de geestelijkheid in het kanton Genève, waarbij hij verklaarde, dat hij op verlangen van den Paus al zijn bisschoppelijke rechten aan msg. Mermillod had overgedaan, die onder zijn persoonlijke verantwoordelijkheid de geheele administratie zou voeren over de geestelijke zaken van het kanton; onder deze rechten behoorde ook het voordragen van pastoors bij eventueele vacaturen. De Staatsraad van Genève protesteerde, maar daar bleef het bij; voor de Regeering was msg. Marilley nog steeds bisschop van Genève, en bij de voordrachten van pastoors werd hij steeds als zoodanig erkend; Mermillod deed de voordracht, de Regeering vroeg msg. Marilley of hij daarmee instemde.

Het vorige jaar werd door de Regeering van Genève weder een der-

(*) De kerkelijke organisatie van '53, de vorming van bisdommen, waarover de liberalen toen zoo onschuldig dachten, heeft bij ons hetzelfde gevolg gehad; de lagere Roomsche geestelijkheid, op vele plaatsen te welgezind tegenover liberale Katholieken en Protestanten, kwam onder de tuchtroede en waar vroeger verdraagzaamheid heerschte, staan Katholieken en Protestanten thans als vijanden tegenover elkander. Ik herinner mij een pastoor op het platteland, een hoogst eenvoudig, gemoedelijk Katholiek, verdraagzaam man, - hij kon zelfs prediken over de liefde, die men den ketters moest toedragen, bij de gelijkenis van den Barmhartigen Samaritaan, - die mij zijn nood klaagde, dat men hem een kapelaan wilde zenden, omdat hij niet streng genoeg was; hij had het steeds weten tegen te houden, omdat hij zeer bevriend was met den deken van zijn bisdom en omdat hij dreigde met zijn ontslag, wanneer men hem een kapelaan zond. 'Jonge menschen' zeide hij, 'trachten door bijzonderen ijver zich aangenaam te maken, en als ik zoo iemand krijg, dan heb ik, oude man, afgedaan, en daarom wil ik geen kapelaan.' Twee jaren later kwam er toch een kapelaan; ik heb mijn ouden vriend dikwerf beklaagd; het magere sluwe jonge mensch in het lange kleed heeft zich verdienstelijk gemaakt: onverdraagzaamheid is in die gemeente thans regel, vroeger uitzondering.

gelijke vraag gericht tot msg. Marilley; de Paus was sinds onfeilbaar geworden en nu volgde het antwoord dat msg. Marilley zich niet meer met de geestelijke zaken van het kanton Genève bemoeide, daar deze definitief aan msg. Mermillod waren opgedragen. De Regeering stond dus voor een feit: de bisschop van Hebron i.p.i., pastoor Mermillod was feitelijk bisschop van Genève; de Curie had met schending van het verdrag van Genève eigenmachtig de grenzen van het bisdom gewijzigd en liet de Regeering protesteeren. Deze richtte thans tot Mermillod de vraag, of hij gezind was de uitoefening van de functiën van bisschop, die alleen aan msg. Marilley toekwam, na te laten en op het weigerend antwoord werd Mermillod als pastoor door de Regeering geschorst en de aan zijn geestelijke betrekking verbonden jaarwedde ingehouden.

Hiermee was de oorlog verklaard; de Ultramontanen schreeuwden over de vervolging de H. Kerk aangedaan, - een praatje dat even veel gewicht heeft als dat van den dief, die zijn arrestatie onwettig verklaart op grond dat hij gelooft aan de gemeenschap van goederen. De Ultramontaansche *Univers*, het orgaan van den Franschen vicepaus, Veuillot, dreigde met Fransche interventie; ‘wij kunnen,’ zoo schreef het allerchristelijkst orgaan van den vader der geloovigen, ‘wij kunnen den Staatsraad van Genève niet verhinderen zich met den duivel te verbinden; Genève ondergaat zijn noodlot; geen ketterij is in de wereld ontstaan dan door vuur en zwaard, en geen ketterij zal van de aarde verdwijnen dan door vuur en zwaard; de Katholieken van Frankrijk hebben hier een plicht te vervullen, den plicht namelijk het bedrog van den Genèver Staatsraad te vernietigen.’ Men ziet uit deze woorden, wat ons wacht, wanneer de macht der Ultramontanen eenmaal hun moed en hun dweepzucht evenaart; Veuillot is het *enfant terrible* van de Ultramontanen.

Msg. Mermillod schreef een open brief, waarin hij tegen zijn afzetting als pastoor protesteerde en zich beriep op den H. Stoel; de Zwitsersche bisschoppen zonden hun ambtgenoot brieven van sympathie, stijfden hem in zijn verzet, waardoor hij God, d.i. den Paus, meer gehoorzaamde dan den menschen, naar de gebruikelijke spreekwijs.

De Staatsraad van Genève gaf van het gebeurde kennis aan den Bondsraad, daar de grensregeling der bisdommen tot de bevoegdheid van de centrale Regeering behoort. De Pauselijke Nuncius Agnozzi had over de zaak een onderhoud met den Bondspresident, waarin hij de inzichten van den H. Stoel uiteen zette en verklaarde gemachtigd te zijn tot het aanknoopen van onderhandelingen. Merkwaardig dat dit aanbod om te onderhandelen juist kwam, toen de zaken reeds haar beslag hadden gekregen en Genève feitelijk een afzonderlijk bisdom was geworden. De onderhandelingen - zonder twijfel waren zij slechts een vorm voor de Curie, want men weet dat Rome nooit op een feit terugkomt, vooral niet nu de Paus onfeilbaar is, - leidden tot geen

resultaat, daar de Staatraad van Genève natuurlijk voor alles moest eischen, dat het feit ongedaan werd gemaakt.

De Regeering van Genève ging van geheel andere plannen zwanger dan zich in te laten met eindelooze onderhandelingen met de Curie, die, naar de ervaring leert, steeds ten nadeele van de wereldlijke partij uitloopen; zij lei zich de vraag voor op welke wijze men het best de aanmatigingen van de Ultramontanen zou te keer gaan en hun heilloozen invloed breidelen. Het feit van de willekeurige oprichting van een nieuw bisdom stond niet alleen; het hing samen met de geheele werkzaamheid der Zwarten; reeds vroeger had men zich genoodzaakt gezien de orde der 'christelijke broeders' op te heffen, daar hun werkzaamheid wellicht wel 'christelijk' was maar zeer ten nadeele van de opvoeding der burgers tot leden van den Staat; tevergeefs werd namens de allerchristelijkste natie, het tegenwoordig zoo wonderzuchtige Frankrijk, over deze handelwijze geklaagd.

Het meest ontwikkelde gedeelte van de Katholieken in Genève koos partij voor de Regeering, in weerwil dat de geestelijkheid over de vervolging van de Kerk weeklaagde en de gemeenteleden tegen de Regeering trachtte op te zetten. Welnu, in deze omstandigheden was het meest praktische en het meest vrijzinnige, wilde men aan de voortdurende agitatie van de geestelijkheid een eind maken, om de geestelijken te laten verkiezen door de gemeenteleden en daardoor aan de Katholieke Kerk dien grondslag te geven, waarop de geheele Staat rust en waardoor die vrijheid wordt gegeven, die in de samenleving bestaanbaar is; daardoor werd de absolutistische macht der hoogere geestelijkheid, die in de Curie te Rome haar middelpunt heeft, gebroken en het zwaartepunt overgebracht bij de gemeente, waar in de alleroudste Christelijke gemeenten ook de eigenlijke macht berustte.

De Staatsraad diende bij den Grooten Raad in dien geest een wetsontwerp in, dat de volgende bepalingen bevatte:

De pastoors en kapelaans, wier jaarwedde ten laste komt van den Staat, worden benoemd door de Katholieke burgers, die zijn ingeschreven op de lijsten van de kiezers van het kanton; zij zijn afzetbaar; alleen de door den Staat erkende bisschop kan, behoudens de bepalingen der wet, in zijn dioecese de bisschoppelijke tucht toepassen en het bisschoppelijk beheer uitoefenen. Indien de bisschop onder zijn verantwoordelijkheid zijn macht of een deel van zijn gezag overdraagt aan een gemachtigde, moet deze worden erkend door den Staatsraad, een erkenning die steeds kan worden ingetrokken; de Katholieke parochiën van het kanton moeten deel uitmaken van een Zwitsersche dioecese; de zetel van het bisdom mag niet in het kanton Genève worden gevestigd; de wet bepaalt het aantal en de grensscheiding der parochiën, de wijze en voorwaarden van de verkiezing der pastoors en kapelaans, den eed, dien zij afleggen, wanneer zij in functie treden, de gevallen en de wijze van hun afzetting, de organisatie van de col-

leges, belast met de tijdelijke administratie van den eeredienst, benevens de bekrachtiging van de wettelijke bepalingen, die daarop betrekking hebben. De pastoors en kapellaans, die op dit oogenblik als zoodanig in functie, op de totdusver gebruikelijke wijze zijn verkozen, zijn niet aan de verkiezing onderworpen. Al de andere bepalingen der wet, daaronder begrepen die betreffende den eed, zijn ook op hen van toepassing.

Na langdurige en niet zelden heftige beraadslagingen werd het wetsontwerp in dezen vorm met 76 tegen 8 stemmen aangenomen. De minderheid van den Grooten Raad, bestaande uit eenige Ultramontanen en uit radicalen, waaronder in de eerste plaats James Fazy en Karl Vogt, hadden een tegenontwerp ingediend, dat de uitvoering van het beginsel van scheiding van Kerk en Staat ten grondslag had; in dit ontwerp wordt bepaald: de Staat erkent en salarieert geen eerediensten; elke eeredienst kan zich organiseeren, wordt uitgeoefend en regelt haar bestuur krachtens het recht van vereeniging, zooals dit is bepaald in het artikel der wet op de vereenigingen, dat hierop van toepassing is.

Merkwaardig is het, dat juist in een kanton als Genève, dat bijna uitsluitend Fransch is, het zoogenaamde beginsel van scheiding van Kerk en Staat, dat feitelijk neerkomt op het volkomen vrijlaten van de Ultramontaansche propaganda, van de werkzaamheid der Zwarten ten nadeele van den Staat, van de onderwerping van de burgers aan den grooten absolutistischen Staat, waarvan de regeering te Rome op het Vatikaan is gezeteld, zoo weinig voorstanders telt; men ziet, dat men liberaal kan zijn, ook zonder den fetischdienst der phrasen te hebben. Gaat men uit van het beginsel, dat de Kerk een maatschappij vertegenwoordigt naast de burgerlijke maatschappij, dat de Kerk tegenover den Staat minstens dezelfde rechten heeft op de leiding der maatschappij, wij kunnen het beginsel van scheiding van Staat en Kerk, waar versmelting van beider beginsel een onmogelijkheid blijkt te zijn, begrijpen; maar het komt ons voor een oppervlakkige phrase te zijn, een kortzichtige, doctrinaire, eenzijdig theoretische opvatting, waar men het beginsel der Kerk, het gezag van het geloof niet erkent.

Als een rechtsquaestie kan men de verhouding moeilijk beschouwen; allerminst kan de Curie zich op eenig recht beroepen, zij die steeds begonnen is de bestaande verdragen met voeten te treden en waarschijnlijk voor zich zelf geen onrecht ziet, omdat zij zich tengevolge van haar beschouwing van menschen en zaken van te voren alle rechten en eigendommen heeft aangematigd. De toestand is eenvoudig deze: Staat en Kerk zijn tengevolge van hunne noodzakelijke ontwikkeling met elkander in botsing, in strijd gekomen; in zulke gevallen nu beslist in de wereld niet het zoogenaamde recht, maar de feitelijke macht.

De wet op de verkiezing der geestelijken, door den Grooten Raad van Genève aangenomen, zal door een aantal gemeenten worden opgevolgd, terwijl die welke haar weigeren, verstoken zullen zijn van de geldelijke ondersteuning van zijde van den Staat, zeer zeker de zwaarste slag die een Kerk kan treffen, want over het geheel is het geloof in onzen tijd niet zoo krachtig meer, dat het veel geld kan kosten; buitendien zijn de geloovigen sinds jaren afgewend veel voor hun hemel te storten. De gemeenten, die zich voor de nieuwe wijze van verkiezing verklaren, zullen natuurlijk door Rome onmiddellijk in den ban worden gedaan, want waarlijk, dat eenvoudige beginsel van volksverkiezing van de geestelijken is voor Rome veel erger, veel gevaarlijker dan de Pruisische kerkelijke wetten met haar geheelen omhaal van bepalingen over de opleiding en aanstelling der geestelijken, de uitoefening der kerkelijke tucht, enz. De macht van de Roomsche Kerk is gebouwd op het beginsel van gezag, vertegenwoordigd door de hierarchie; de erkenning van de stem des volks doet het groote gevaarte van de Roomsche Kerk ineenstorten.

Het beginsel, door de Regeering van Genève ingevoerd, is dubbel gevaarlijk, omdat het voor het volk veel verleidelijks heeft en de meeste Katholieken het groot verschil van de verkiezing der geestelijken met het geloof, door hen totnogtoe beleden, niet zullen gevoelen; er ligt iets streelends in voor het volk om zelf het beheer zijner geestelijke zaken in handen te nemen; en niets schijnt haast natuurlijker, omdat men aan die wijze van bestuur op politiek gebied vooral in Zwitserland zoo gewoon is geworden, dat men het gehoorzamen aan een ander gezag, dan het zelf verkozene, b.v. een of ander gezag van de gratie Gods, zich niet meer kan voorstellen. In het kanton Solothurn is reeds vroeger, op het laatst van het vorige jaar, door den kantonsraad een besluit tot invoering van de volksverkiezing der geestelijken aan de volksstemming onderworpen en met een meerderheid van ongeveer 1500 stemmen aangenomen, schoon de bisschop msg. Lachat en de geestelijkheid alles hadden in het werk gesteld om de wet te doen verwerpen. Dezer dagen is bij een paar vacaturen de wet in toepassing gebracht en heeft men oud-Katholieke geestelijken verkozen. Zonderlinge tegenstelling: de Paus laat zich met een reeks van intrigues onfeilbaar verklaren en het volk beantwoordt die heiligschennende dwaasheid met zich de collectieve onfeilbaarheid aan te matigen en zijn eigen geestelijken te verkiezen!

Weldra zal men nu in Zwitserland twee Roomsche Kerken hebben, de nieuwe onfeilbaarheids-Katholieken en de oud-Katholieken; de eerste door den Staat niet langer erkend of bezoldigd, de laatste als 't ware de officiëele Katholieke Kerk vormende; waar de oud-katholieken eenmaal vasten voet hebben en behoorlijk zijn georganiseerd, zullen zij waarschijnlijk de onfeilbaarheids-Katholieken veel afbreuk doen, daar het innerlijke gehalte van de eerste beter is en de bedachtzaamheid, waarmee de oud-Katholieke Kerk in Duitschland wordt georganiseerd

een ontaarding van de beweging zeer onwaarschijnlijk maakt. Daar de Regeering de beslissing in handen des volks heeft gesteld, heeft men buitendien minder te vreezen wat in Pruisen dikwijls het geval zal zijn, dat het volk in het oud-Katholicisme een godsdienst zal zien, die door de bureaucratie aan het volk wordt opgedrongen.

Nog was over de wet betreffende de volksverkiezing der geestelijken in den Grooten Raad van Genève niet geheel beslist, toen de Curie te Rome overging tot een stap, die in de gegeven omstandigheden de gemoederen nog meer moest verbitteren en meer grond gaf voor het vermoeden, dat de oprichting van een nieuw bisdom Genève het eigenlijke plan was van de Curie. De door de Regeering afgezette pastoor Mermillod, belast met de functiën van bisschop van Genève, werd door den Paus benoemd tot apostolisch-vicaris van Genève. De pauselijke nuncius te Bern, Agnozzi gaf den Bondsraad kennis van die benoeming. De vorm was weder echt Jezuïtiesch; Mermillod was nooit benoemd tot bisschop van Genève; hij was alleen belast met de uitoefening van de functiën van bisschop in het kanton Genève; met zijn nieuwen titel van apostolisch vicaris kan men niet beweren, dat daarin verandering was gebracht; zijn titel luidde immers nog altijd bisschop van Hebron i.p.i.!

De Bondsraad liet zich echter thans niet langer om den tuin leiden; den 3 Februari had de pauselijke nuncius den Bondsraad kennis gegeven van de breve van den Paus, gedagteekend den 16 Januari, en reeds den 11 Februari volgde daarop het antwoord, waarin kort en zakelijk werd uiteengezet, dat de Curie overeenkomstig de bestaande verdragen het recht niet had willekeurig de grenzen der Zwitsersche bisdommen te regelen, dat de Regeering geen ander bisdom dan dat van Lausanne en Genève, sinds 1820 bestaande, zou erkennen, en derhalve de instelling van een apostolisch-vicariaat voor het kanton Genève van nul en geener waarde was; des noodig zou de apostolische vicaris in de uitoefening van zijn functiën als zoodanig worden verhinderd. Aan de Regeering van Genève werd van dit antwoord aan den pauselijken nuncius kennis gegeven door den Bondsraad en tevens last gegeven den heer Mermillod af te vragen, of hij gezind was van zijn functie als apostolisch vicaris afstand te doen, en ingeval een weigerend antwoord volgde of geen antwoord, binnen een bepaalden tijd, ‘maatregelen te nemen ten einde een vertegenwoordiger van den H. Stoel in de uitoefening van een mandaat, in strijd met den wil van het Bondsbestuur en den wettigen rechtstoestand te verhinderen.’

Het weigerend antwoord van den heer Mermillod liet zich raden; hij diende het schriftelijk in in den vorm van een protest, waarvan de inkleeding weder zeer eigenaardig is; als men dat protest leest, zou men denken, dat er nooit bij de Curie eenige spraak is geweest om in strijd met de Zwitsersche wet Genève te verheffen tot een afzonderlijk bisdom, en derhalve de beschuldiging geheel onbillijk en alles wat

door de Regeering van Genève en door den Bondsraad werd verricht, niets anders was dan lasterlijke vervolging van de geheel ter goeder trouw in heilige onschuld handelende Kerk; waarlijk, de geschiedenis zal het protest van den heer Mermillod bewaren als een staaltje van ultramontaansche naiveteit, altijd voor wie daaraan gelooven wil.

Mermillod verklaart namelijk, dat een apostolisch vicaris een doodonschuldig man is; hij is 'noch een diplomatisch afgevaardigde van den H. Vader, noch een bisschop, die in het bezit van een dioecesaal bisdom is; hij is slechts een geestelijk opperhoofd, den Katholieken door den H. Stoel gegeven en die steeds kan worden teruggeroepen. De instelling van een apostolisch vicariaat is derhalve nooit de oprichting van een dioecese. Het is de meest bescheiden vorm van bestuur, waarvan de Kerk zich bedient in landen, waar zij nauw geduld wordt en waar zij niet eens de bescherming van het gewone recht geniet. Zoo bestaat het te Stockholm en te Edinburg, zoo heeft het langen tijd bestaan in Engeland en Holland. De H. Stoel gebruikt dezen maatregel nog in streken, waar tijdelijk een conflict bestaat en waar tengevolge van de onderhandelingen tusschen de Kerk en den Staat een overeenkomst wordt voorbereid. Zoo hebben in het kanton St. Gallen, in het groothertogdom Luxemburg tot in den laatsten tijd apostolische vicariaten bestaan. Het gezag van een apostolisch vicaris is zuiver geestelijk; hij richt zich alleen tot het geweten van hen, die hem naar vrijen wil aannemen, als een missionaris van de Katholieke Kerk. Hij verlangt noch gunst noch privilegies, ja zelfs niet eens een deel van de staatsbegrooting.'

Daarop laat Mermillod het betoog volgen, dat het concordaat van 1819 nooit is geschonden; immers, Genève is niet tot een afzonderlijk bisdom verheven; een generaal-vicaris te zenden als helper van den dioecesalen bisschop, is geen schending van het verdrag, maar 'de aanwending van een zeer eenvoudig recht, dat in de geheele Katholieke Kerk erkend is.' Na de Regeering van Genève de les te hebben gelezen over de vervolging, de Kerk in den laatsten tijd aangedaan, verlangt de heer Mermillod: 'vrijheid of vreedzame schikking.' De Regeering begreep, dat het nu genoeg was, wilde van vrijheid noch schikking met iemand als den heer Mermillod weten en zond hem over de grenzen, waar hij te Ferney een goed leven leidt en door zijn getrouwen van tijd tot tijd wordt bezocht om de agitatie tegen de Regeering ook daar nog levendig te houden. De liberale Katholieken antwoordden met tegendemonstraties in Genève en het uitnoodigen van den ex-pater Hyacinthe om lezingen te komen houden(*).

(*) In mijn schrijven aan den heer Teelen maakte ik de opmerking, dat discussie met ultramontanen overbodig is omdat zij tot niets leidt; de argumentatie van den heer Mermillod is hiervan een nieuw bewijs. De heer Teelen heeft zich later, niet in *De Tijdspiegel*, bekend gemaakt als redacteur van *Het Huisgezin.* Hadden wij dit vroeger geweten, wij hadden zijn brief niet beantwoord; wij meenden dat wij te doen hadden met een gemoedelijken ultramontaan; met de heeren van *Het Huisgezin* blijven wij liefst op een afstand; 't soort is ons te min.

Men ziet dat de anti-ultramontaansche beweging in Genève van oorsprong evenals in Pruisen meer een politieke beweging is; hier gold het het recht van den Staat, het handhaven van de bestaande wettelijke bepalingen, die door de Curie op de meest slinksche wijze werden ontdoken en geschonden; men staat verbaasd over de onhandigheid, waarmee dit geschiedde; vooral in den eersten tijd na de afkondiging van het dogma der onfeilbaarheid zou men verwacht hebben, dat Rome overeenkomstig de tactiek van overleg, die het de eeuwen door volgde en waarvan het zulke uitnemende resultaten heeft gezien, zeer behoedzaam en vooral niet uitdagend zou zijn te werk gegaan; in de tweede helft der negentiende eeuw schijnen de Jezuïeten hun van ouds bekenkende slimheid verloren te hebben; bij de roekeloosheid of onbeschaamdheid, - hoe zullen wij het noemen, - waarmee zij voor hun bedoelingen uitkomen, denkt men onwillekeurig aan het spreekwoord der ouden: als de goden iemand straffen willen, dan slaan zij hem met blindheid.

In de kantons, die gezamenlijk het bisdom Bazel vormen, is de oorsprong der beweging echter allereerst een kerkelijke. Aanvankelijk maakte het oud-Katholicisme hier niet veel opgang; enkele woordvoerders, o.a. de bekende Keller van Aarau verschenen op de congressen der oud-Katholieken, maar het scheen of hier evenals in het naburige groothertogdom Baden de beweging nooit heel veel opgang zou maken. Eerst op het laatst van het vorige jaar kwam daarin verandering en nu bleek het meer en meer dat het zaad, dat hier langen tijd onder de aarde had gerust, ook een te steviger en krachtiger plant deed opschieten; de beweging was door nadenken rijp geworden voor kloeke daden.

Den 1 December werd te Olten in het kanton Solothurn, - zooals wij boven reeds zagen, het brandpunt der beweging, merkwaardig vooral, omdat Solothurn de zetel is van het bisdom, en de geestelijkheid, behoorlijk gedresseerd, op de hand der onfeilbare Curie is, - een groote vergadering gehouden van Zwitsersche oud-Katholieken; ongeveer 2000 personen waren opgekomen; de vergadering werd geleid door den bekenden oud-Katholieken Breslauer hoogleeraar Reinkens. Nog ware de beweging wellicht blijven sluimeren, indien de bisschop Lachat de openbare meening niet had uitgetart door den pastoor Gschwind te Starrkirch, een plaatsje bij Olten, te excommuniceeren wegens de weigering om het onfeilbaarheidsdogma te gelooven. Dit had alles van geloofsdwang, en in de besluiten, die te Olten werden genomen, kon men zien dat het bloed der vrije Zwitsers warm was geworden; de voornaamste besluiten waren namelijk de volgende: binnen een maand worden door de geestverwanten in geheel Zwitserland vereenigingen opgericht, die zich ten doel stellen den onverdragehjken gewetensdwang door het Roomsche Jezuïetenkorps opgelegd, tegen te werken; de leden verklaren dat zij alleen zulke geestelijken zullen erkennen en kiezen, die tegen het onfeilbaarheidsdogma zijn; van staatswege zal worden

gezorgd voor de betere wetenschappelijke opleiding van de geestelijken, opdat zij in staat zullen zijn zich boven de onderdrukking te verheffen en hun roeping te vervullen.

De Regeering van het kanton Solothurn gaf nu weldra het voorbeeld: zij onderwierp aan de goedkeuring des volks een wet - die wellicht op de oplossing van het conflict in Genève niet zonder invloed is geweest, - waarbij de geestelijken der verschillende gezindten werden onderworpen aan een herkiezing. De onfeilbaarheidspartij, grootendeels bestaande uit den bisschop, de geestelijkheid en haar persoonlijken aanhang, stelden alles in het werk om die wet te doen afstemmen; op kansel en in biechtstoel waren zij onvermoeid werkzaam geweest; zij waanden zich dan ook zeker van de overwinning, maar - zij werden geslagen.

Belangrijker nog waren de besluiten genomen door de regeeringsafgevaardigden van de kantons, die behooren tot het bisdom van Bazel, met uitzondering van Zug en Luzern; op een conferentie werd, als ware het een kerkelijke vergadering van oud-Katholieken, de staf gebroken over het dogma der onfeilbaarheid, het dogma niet erkend en voor zonder rechtswerking verklaard; daarom werd ook den bisschop het recht ontzegd en hem mitsdien verboden priesters wegens verwerping der onfeilbaarheidsleer onder censuur te stellen of af te zetten zonder medewerking der kantonnale overheid. De vergadering ging nog verder; als wettige vertegenwoordigers van de kantons van het bisdom van Bazel sommeerden zij den bisschop zich binnen veertien dagen te verantwoorden wegens zijn handelingen en de excommunicatie en afzetting van de pastoors Egli en Gschwind onvoorwaardelijk in te trekken.

Men zou de aanmerking kunnen maken, dat de afgevaardigden der kantons verder gingen dan wenschelijk was; immers, zij, de vertegenwoordigers van den Staat, traden op als geloofsrechters over het onfeilbaarheidsdogma; de souvereiniteit van den Staat ook over de Kerk wordt gehandhaafd op een wijze, die meer van verbittering dan van overleg getuigt; men houde echter in het oog, dat men hier zooals overal in de wereld te doen heeft met de werkelijkheid en niet met een volmaakten idealen toestand; de verhouding, waarin de Regeeringen langzamerhand waren gekomen tegenover het ultramontaansche bisschoppelijke bestuur, was die van openbare vijandschap, van oorlog, en zoodra de hartstocht zich mengt in den strijd, wordt die overal gevoerd op een wijze, die met onze theoretische voorstellingen niet strookt. Men verplaatse zich in den toestand der Zwitsersche kantons: men heeft een geestelijkheid met een bisschop aan het hoofd, die geheel tegen den geest van de groote meerderheid der Katholieken werkzaam is; jaren lang reeds heeft die geestelijkheid - want de afkondiging van het onfeilbaarheidsdogma was niet de éenige grief der Regeeringen, - de wetten der kantons overtreden en naar willekeur, zonder overleg met of erkenning van den Staat gehandeld; niet tevreden met in kerkelijke

zaken zich de oppermacht aan te matigen, in strijd met de rechten daarbij aan de Regeeringen toegekend, mengt die geestelijkheid zich ook in de politieke vraagstukken, door de uitvaardiging van herderlijke brieven en door in het geheim tegen den Staat werkzaam te zijn; met het dogma der onfeilbaarheid moest deze voor den Staat gevaarlijke werkzaamheid toenemen, want daardoor worden de bisschoppen de dienaren van den vreemden Paus, zij geven hun bisschopsrechten prijs en daarmee ook de rechten, die aan de kantonnale Regeeringen toekomen in kerkelijke zaken; de consequentie van de nieuwe Katholieke leer is dus feitelijk dat de burgers ontslagen worden van de gehoorzaamheid aan den Staat en zijn wetten. De Regeering in Zwitserland is daarbij de vertegenwoordiging van de meerderheid; hier geen monarch, die naar eigen inzicht en wijsheid de kerkelijke zaken wil regelen; is het dan niet verklaarbaar, dat de kantonnale Regeeringen den bisschop ter verantwoording roepen?

'Dat is in strijd met het canonieke recht', antwoordt de ultramontaan. Toegegeven; maar de eenzijdigheid van dit recht daargelaten, heeft de handelwijze van den ultramontaanschen bisschop niet alles van te steunen op een recht, dat men beter alvermogen noemt? Niet op de woorden, maar op de daden komt het aan, en de geheele geschiedenis van Rome in vroeger en later tijden is uit het oogpunt des rechts van dien aard, dat dit woord veilig uit het woordenboek der Curie kan worden geschrapt.

Wat men voorzien kon, gebeurde; bisschop Lachat weigerde zich voor de vertegenwoordigers van de kantons van zijn bisdom te verantwoorden; het gevolg daarvan was, dat hij werd afgezet en het domkapittel uitgenoodigd om over te gaan tot het benoemen van een tijdelijken bisschop, totdat het dioecesale verdrag in overleg tevens met andere Zwitsersche kantons zou zijn herzien. Ook het kapittel weigerde en er blijft voor de Regeeringen derhalve niets anders over dan in het nieuwe dioecesale verdrag de benoeming van den bisschop te doen plaats hebben op denzelfden grondslag als die van de pastoors, namelijk door verkiezing; het geleidelijkst zal dit geschieden, wanneer door elke gemeente een lid wordt benoemd van het kapittel, dat in overleg met de Regeering met de bisschopskeuze wordt belast; daar men reeds bij de benoeming van de pastoors met de traditie van de Roomsche Kerk heeft gebroken, zal men hierin minder bezwaar hebben. Het nieuwe bisdomsverdrag is nog in bewerking en zal naderhand aan de goedkeuring van de afgevaardigden der kantons worden onderworpen.

Men kan derhalve als feit constateeren, dat een vierde van de Katholieke Zwitsers voor goed met het ultramontanisme heeft gebroken en een afscheiding is ontstaan, die mettertijd slechts grooter kan worden. Het verzet tegen de Jezuïetische Curie is gegrond op het volk; nationale gevoeligheid of eenzijdigheid zijn daaraan vreemd; hier is het alleen de onbeschaamde aanmatiging van de bisschoppen, die aanleiding heeft ge-

geven, dat het volk zich afwendt van hen, die tot dusverre de leiders van zijn geloof zijn geweest. Ook het middel dat men in Zwitserland te baat neemt om de kerkelijke quaestie tot een oplossing te brengen, verdient bijzondere aandacht: men brengt het zwaartepunt over bij de gemeente; met de Curie of de haar vertegenwoordigende bisschoppen kan de Staat niet meer onderhandelen, omdat het volk zich tegen die Curie verzet en deze buitendien nooit onderhandelt, maar alleen ultimatums stelt onder de zinspreuk: *non possumus.* Wil de Staat niet zelf als geloofsrechter optreden, wat schiet er voor hem in die omstandigheden anders over dan de gemeente te laten beslissen aan wien zij de vervulling van haar godsdienstige behoeften wil zien opgedragen?

Verschillende kantons zijn nog bezig de regeling der kerkelijke zaken aan een nieuw onderzoek te onderwerpen; wij zullen later gelegenheid hebben op deze quaestie terug te komen.

20 Maart '73.
NOORMAN.

Letterkunde.

Bijdragen tot het Woordenboek der Nederlandsche Taal. VIII.

Negende Aflevering (Dec. 1870).
Tweede Reeks, Derde Aflevering (Jan. 1870).
Tweede Reeks, Vierde Aflevering (Oct. 1871).
Tweede Reeks, Vijfde Aflevering (Julij 1872).
Tiende Aflevering (Oct. 1872).
Derde Reeks, Eerste Aflevering (Nov. 1872).

Nieuw Woordenboek der Nederl. Taal, door J.H. Van Dale. Aflev. 1-7. 's Gravenhage, Leiden, Arnhem; Martinus Nijhoff, A.W. Sijthoff, D.A. Thieme, 1872. (896 blzz.)
Woordenboek voor de Spelling der Nederl. Taal, met aanwijzing enz. door M. de Vries en L.A. te Winkel. Tweede Uitgave, door den eerstgenoemden bewerker herzien en vermeerderd. 's Gravenhage als boven, 1872. (461 blz.)

Met de laatstverschenen Afleveringen van het Woordenboek wordt hier tevens aangekondigd een tweetal werken, daarmede in een nauw verband staande.

Vooreerst het Nieuw Woordenboek van den Hr. Van Dale.

Van de uitgevers was het eene goede gedachte, het Woordenboek van de heeren Calisch op nieuw te doen bewerken, en niet minder, die bewerking op te dragen aan wijlen den bekenden en hoogst bekwamen hoofdonderwijzer van Sluis. Mijn vriend nam die taak met grooten ijver ter hand, volbracht haar bijna geheel, doch mocht de voltooijing er van, helaas! niet beleven. In het laatst van April j.l. schreef hij mij, het vijftigste vel onder handen en de kopij reeds tot de letter *Z* afgewerkt te hebben. Niet lang daarna verspreidde zich de mare van zijnen dood. Eene kwaadaardige ziekte had hem aangegrepen en plotseling weggerukt. Op het Congres in de hoofdstad zijner provincie, waar wij gehoopt en ons in het uitzicht verblijd hadden, elkander te ontmoeten, werd eene klacht vernomen over zijn verlies, een woord van

dankbare hulde aan zijne groote verdiensten. In hem ontviel aan zijn gezin een waardig hoofd, aan de maatschappij een nuttig burger, aan de wetenschap een grondig beoefenaar.

Van Dales laatste arbeid, het Nieuw Woordenboek, is een proefstuk van moed en geduld, een gedenkstuk van ijver en bekwaamheid. Het munt, ook uithoofde van de opneming van kunst- en basterdwoorden, uit door volledigheid, gepaard met beknoptheid en nauwkeurigheid. De Schrijver volgt het groote Woordenboek getrouw, doch schroomt bij ander inzicht niet, er van af te wijken; proeven daarvan zijn in de volgende nalezing voorhanden.

Zoo ooit een werk van dezen aard onmisbaar mag genoemd worden, het is in den tegenwoordigen tijd dit Nieuw Woordenboek, welks uitgave in ruim een jaar een eind over de helft is gevorderd en met spoed voortgaat. De kleine letter, aan welke voor sommigen wellicht eenig bezwaar is verbonden, is duidelijk en helder, en draagt bij om het boekdeel niet van te grooten omvang en te duren prijs te maken.

Voor wie in nog beknopter vorm alleen een' wegwijzer voor de spelling van het Woordenboek verlangt, heeft de hoogl. De Vries, *ten andere*, gezorgd door de tweede uitgave van de bekende Woordenlijst. De *vermeerdering*, waarvan de titel gewaagt, is geen grootspraak: getuigen daarvan de vijftig bladzijden, die deze uitgave telt boven de eerste. En wat de *herziening* betreft, daartoe behoort ook de wijziging, die sommige woorden in spelling hebben ondergaan. Volgens 's Hoogleeraars opgave raken zij de volgende punten: 1°. de verbetering van *komenij*, *plooten* en *zelen* in *koomenij*, *ploten* en *zeelen;* 2°. de terugbrenging van *druisen* tot het oude *druischen* en de verwisseling daarentegen van *torschen* in *torsen*; 3°. de verandering van *jufvrouw* en *nogtans* in *juffrouw* en *nochtans*; 4°. de invoeging der *ch* in *aardschgezind*, *hemelschgezind* enz.; en 5°. de vervanging van *d* door *t* in verkleinwoorden als *laatje*, *sleetje*, *zootje* enz.(*)

In eene beoordeeling van de gronden, waarop deze veranderingen - mijns oordeels niet allen verbeteringen - steunen, treed ik voor het tegenwoordige niet. Behartigenswaardige opmerkingen vindt men dienaangaande reeds gemaakt in het Leeskabinet van den heer Frijlink, n°. 9 voor 1872, bl. 102 en vlgg. van het Album(†). Doch nopens

(*) Als *zesde* punt had men mogen verwachten de herstelling van *buskruit* in *buskruid.* Door den Hr. Beckering Vinckers is in De Taal- en Letterbode, III. 125, en volgg. bewezen, dat de gronden, waarop Dr. Te Winkel in dit woord de *t* had aangenomen, onjuist zijn; en de mederedacteur van het Woordenboek, Dr. Verwijs, erkende het betoog als 'voldingend,' er bijvoegende 'dat wij wèl zullen doen voortaan de NIEUWE spelling *buskruit*, *rattenkruit*, weder door de OUDE te vervangen.' Desniettemin behoudt de Woordenlijst de schrijfwijze *kruit.* Wat de Hoogl. bl. 462 ter verdediging dier handelwijs aanvoert, b.v. 'dat voor ons gevoel *kruit* en *kruid* nu eenmaal geheel verschillend geworden zijn' is weinig afdoende. Dit 'gevoel', zoo het bestaat, is stellig nog niet diep.

(†) Het is mij voorgekomen, dat dit Tijdschrift niet al de aandacht trekt, die het verdient. In no. 52 van den *Nederl. Spectator* voor 1872 wordt een brief medegedeeld van den pruisischen koning Frederik Willem I. Het schijnt noch aan den Inzender, noch aan de Redactie van het weekblad bekend te zijn geworden, dat dezelfde brief door mij werd publiek gemaakt in het *Leeskabinet* van 1871, no. 3.

het feit, dat nu wederom op de nog zoo kort geleden goedgekeurde spelling van het Woordenboek wordt teruggekomen, veroorloof ik mij, hier eenige bedenkingen te maken.

Door zulk eene handelwijze toch wordt niet bevorderd, wordt bepaald tegengewerkt het verkrijgen van eenparigheid; het oogmerk, welks bereiking menigeen bewoog, tot de nieuwe schrijfwijze toe te treden. Komt de Redactie tot de overtuiging, dat zij vroeger bij de vaststelling van eenig punt heeft misgetast, dan handelt zij oprecht met dit openlijk te erkennen, maar zij mag niet verwachten, dat al hare volgers telkenreize gereed zullen staan, de voorgeslagen veranderingen over te nemen. Zelfs mag zij er niet op rekenen, dat die veranderingen tot aller kennis komen; het vlijt niet ieder - men denke slechts aan het onderwijzend personeel - gedurig de nieuwe uitgaven der Woordenlijst te bekostigen. Bovendien, in België is de zoogenaamde nieuwe spelling bij velen aangenomen, nadat en omdat ze, op last van het Staatsbestuur, door eene commissie was onderzocht en met haar gezag gestempeld. Het is duidelijk, dat onze vlaamsche broeders de reeks der voorgestelde wijzigingen niet kunnen overnemen, tenzij deze vooraf door dezelfde of eene dergelijke wettiglijk benoemde commissie zijn bekrachtigd. Indien, al verder, het der Redactie van het Woordenboek vrijstaat niet alleen, maar zoo zij er zelfs in voorgaat, om, bij de ontdekking dat tot hiertoe eene min juiste spelling door haar is aanbevolen, die onmiddellijk te veranderen: wie zou het kunnen wraken, dat ook andere bevoegden, bij het doen van dergelijke ontdekkingen, denzelfden weg volgen? Een taalbeoefenaar van mijne kennis, bij voorbeeld, houdt zich sedert eenigen tijd bezig met de beschouwing van de rubriek der woorden, tot welke het nu door de Redactie in *torsen* veranderde *torschen* behoort; reeds nu heeft zijn onderzoek hem geleerd, dat die verandering beter niet ware gemaakt en het is meer dan waarschijnlijk, dat hij andere uitdrukkingen zal aantreffen, waarin de *s* diende vervangen te worden door de *sch*, en omgekeerd de *sch* door *s*. Zoo hij nu op het behoud der eenparigheid niet veel prijs stelt, zal hij er licht toe komen, de Redactie na te volgen en zijne eigene schrijfwijze in overeenstemming te brengen met de uitkomst van zijn kritisch onderzoek.

Uit aanmerking van het gezegde meen ik, dat in het straks gemelde Tijdschrift niet geheel te onpas de wensch werd uitgesproken, dat de heeren (der Redactie) de spelling voorloopig maar lieten rusten en met het Woordenboek wat meer voortmaakten. Het ligt er eenmaal toe, dat hij de herziening der siegenbeeksche spelling, zoo toen werd verzekerd na rijp en grondig onderzoek, de Redactie, in dezen vooral voorgelicht door Dr. Te Winkel, veranderingen heeft ingevoerd, die gebleken zijn op onjuiste gronden te steunen, en er is geen twijfel aan, of bij een verder onderzoek zullen meer dergelijke aan 't licht komen. Welnu, na een ruimer tijdvak, ik zal (om bespotting te ontgaan) niet

zeggen zooals anders meest wenschelijk zou wezen, aan het einde van haren grooten arbeid, maar dan toch na wat meer vorderens aan die taak, deele zij de uitkomst harer ervaring op het gebied der spelling mede. Er is dan wellicht kans, dat de zaak van genoeg belang geacht wordt om weder tot eene spelhervorming te besluiten. Door deze zoo telkens na korte tusschenpoozen en stuksgewijze te beproeven, kan alleen de verwarring worden vergroot, die nu onder ons bestaat.

De aankondiging van de vorige Afleveringen van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* schreef ik in September van 1870. Sedert, dat is 28 maanden later, zagen *zes* Afleveringen het licht. Zulks geeft eene gunstiger uitkomst dan die, welke eene berekening naar eene nog vroegere aankondiging oplevert, toen *drie* Afleveringen in 21 maanden verschenen waren. Maar altijd blijft toch de uitkomst beneden de op toezegging gegronde verwachting; nog altijd hebben de Inteekenaars te dezen aanzien reden tot beklag.

Niemand zal, hoop ik, in de herhaling dezer opmerking eene beschuldiging zien van gebrek aan goeden wil of ijver bij de Redactie. De fout ligt, ook dit sprak ik meermalen vrijmoedig uit, in andere oorzaken. Dikwerf wordt de noodige beperking gemist in het aanhalen van voorbeelden uit schrijvers. Het is niet vreemd, drie of meer bewijsplaatsen aan te treffen uit hetzelfde tijdvak van dezelfde spreekwijs. Niet noemenswaardige schakeeringen in den zin der woorden ziet men afzonderlijk opgenomen, toegelicht en ontwikkeld, wel eens tot uitpluizens toe. Doorgaande gebreken zijn 1°. dat te veel het onderscheid wordt uit het oog verloren tusschen de eischen van een woordenboeksartikel en die eener taalkundige verhandeling, of, zooals de geestige schrijver in *Los en Vast* het onlangs uitdrukte (Jaarg. 1872, bl. 406), dat het Woordenboek ons van een woord alles vertelt wat er van te vertellen is. 2°. Dat de stijl aan eene breedsprakigheid lijdt, die in geen wetenschappelijk werk, en allerminst in een Woordenboek thuis hoort.

De twee genoemde gebreken veroorzaken bij belangrijke artikels nog dit bezwaar, dat daardoor het raadplegen er van moeielijk wordt gemaakt. 'k Zou durven vragen of het mij alleen gebeurd is, dat, bij het zoeken naar eene bijzonderheid b.v. van het woordeke *om*, de verhandeling over dat onderwerp, die *vijf-en-dertig* dicht ineengedrukte kolommen inneemt, wordt opgeslagen, aanvankelijk ijverig nagelezen, maar tot op zekere hoogte het verlangde niet aanbiedende, met een gebaar van moedeloosheid wordt toegevouwen en terzijde gelegd.

Het zou groote ondankbaarheid verraden, bij de aanwijzing van wat men de schaduwzijden van het Woordenboek zou kunnen noemen, niet opnieuw de verklaring af te leggen, dat zij, vergeleken met de voortreffelijkheden van het werk, van zeer klein gewicht zijn. Men mag zelfs zeggen, dat de eersten een niet onnatuurlijk uitvloeisel zijn van de laatsten. Zooveel bewijzen van uitgebreide wetenschap en even

grondige als onvermoeide studie, met één woord van volkomen bevoegdheid voor de taak, als het Woordenboek onzer moederspraak aanbiedt, zal men niet licht in eene andere taal aanwijzen. Eene reden te meer, om opnieuw den wensch uit te spreken, dat de bearbeiding nog lang aan dezelfde handen moge zijn toevertrouwd en voorspoedig gedije.

De nalezing, die hier, ten vervolge op de vorige, den belangsteller wordt aangeboden, strekt zich, behalve over de vroeger verschenen Afleveringen, uit over de nieuw verschenen der Eerste en Tweede Reeks. Die der Derde is daarbij vooralsnog niet opgenomen.

1. Aanmerkingen en toevoegselen.

AAIJEN. Hiervan is de afl. *geaai;* Dautzenberg, Verspr. en Nag. Ged. 309:

> *Zij leefde blij bij gekoos en* geaai
> *Van bonte poes en papegaai.*

AAMBORSTIG. Men weet, dat de hier gegevene afleiding bestreden is geworden door den Hr. Beckering Vinckers in De Taal- en Letterbode, I. 201 en volgg. Reeds vroeger, intusschen, was zij verworpen door Dr. Halbertsma, in De Vrije Fries, X. 359. Ook deze Geleerde verklaarde het w. door *angborstig.*

AANAARDEN. Dit w. komt ook buiten de oude keur van Rijnland voor; Van Reyn, Beschr. der Stad Rotterdam, II. 186: *De fundamenten worden van Stadswege opgemaakt en* aangeaard.

AANBAFFEN. Dit werkw. is ook van menschen gezegd; Rabus, Vermakel. der Taalk. 49: *Diogenes, gewoon zijnde yder een* aan *te* baffen, *placht Socrates te verwijten* enz.

AANBELANG. Dit w. dient niet ‘uitsluitend om met het voorz. *van* eene bepaling van hoedanigheid te vormen.’ Men leest het zonder dit *van* bij den keurigen Feitama, Telem. 238: *elk van ons bevond Een dreigend* aanbelang *in 't wenschlijk vreêverbond.*

AANBESTEDING. Een hier ontbrekend voorb. heeft Immerzeel, Ged. I. 95:

> *Kost gij een' arm van die rivier,*
> *Door uw beleid en kracht, wat digter herwaarts leggen,*
> *Dan kon het mogelijk nog gaan;*
> *Maar anders zult gij slecht bij de* aanbesteding *staan.*

AANBESTERVEN. De gegevene voorbb. zijn allen uit de voorgaande eeuwen; ook in de tegenwoordige komt het voor; Schenk, Nachtged. III. 9: *Een* aan bestorven *veld, dat niets dan bloesems draagt.*

AANBETROUWEN. De hier gegevene voorbb. hebben allen het verl. deelw. des werkwoords. Ook andere tijden komen voor; E. Bekker, De Twee Moeders, III. 143: *Ik heb op mij genomen u iets* aantebetrouwen *'t welk u betreft.* Bl. 202: *Dit is het eenige, 't welk zij aan Mevrouw...* aanbetrouwde. Bl. 218: *moet ik u.... mijn plan* aanbetrouwen.

AANBIDDELIJK. Als bijwoord van een werkw. ontbreekt een voorbeeld. Dus Feitama, Telem. 572 (eene bloem): *Waarop hy.... Eene eeuwig frissche jeugd* aanbiddelyk *ziet blozen.*
AANBIDDING. Het meerv. van dit w. wordt vermeld, doch niet gestaafd. Het

komt dan ook niet dikwijls voor. Ik ontmoette het bij Nomsz, Abdallah, 36: *(hy) bespeurde welhaast een heugchelyk licht rondom haar*, *'t welk klarer wierd*, *naarmate hy zyne* aanbiddingen *herhaalde.*

AANBLIK is niet altijd enkelvoudig. Stoppendaal. De Lusiade, 220 (van Amfitrite): *haere* aanblikken *zyn schitterende*, *gelyk de straelen der zonne.* E. Bekker, Adele en Theodoor, I. 116: *(zy) zag alles*, *wat haar omringde*, *met verwilderde* aanblikken.

AANBLINKEN. Bij het voorb. uit de 17e eeuw voeg ik er een uit de tegenwoordige en dat niet, als dat van De Decker, tegen de voetmaat strijdt; Schenk, Nachtged. 7:

Wat glorie, *wat vermaak u* aanblink' *hier op aard!*

AANBRIESCHEN. In den bedrijvenden zin ontbreekt een voorb. Dus Koopmans, Redev. en Verhand. I. 208: *dat hij*, *gelijk een togtige hengst*, *die leer als* aanbrieschte.

AANBROMMEN is niet altijd een ‘brommend bedreigen van beeren’. Het is ook van een dichter gebezigd; Immerzeel, Ged. II. 120: *(Hij) zat*, *Apolloos hengst beklommen*, *Een droevig lijkdicht* aan *te* brommen.

AANBULDEREN vindt men ook in de uitdr. ‘iemand aanbulderen,’ d.i. bulderend toespreken; zie mijn Woord. der Frequent. op *Bulderen.*

AANDAMMEN. Een hier ontbrekend voorb. geeft Van Reyn, a.w. II. 189: *was... het verdere gedeelte van het* aangedamde *land met een steenen kade voorzien.*

AANDRAGEN. Bij Van der Palm, Bijb. voor de Jeugd, XXI. 151 leest men: *hij had het geld*, *in een' doek gebonden*, *weggelegd*, *en zoo kwam hij er ook nu mede* aangedragen. - Het komt mij voor, dat dit gebruik van het deelw. bij een bedrijvend werkw. minder gepast is. Voor *hij komt aanloopen* zegt men: *hij komt aangeloopen;* maar voor: *hij komt het geld aandragen* niet: *hij komt het geld aangedragen.*

AANDRANG heeft mede de bet. van een' talrijken stoet van menschen; Pater, Poëzy, 274:

Ofschoon een aandrang *van 's Lands Eedlen u omringe.*

AANDRIJVEN. Nog meer dan in de aangeh. voorbb. in onzijdigen zin, is het gebruik overdrachtig bij Van Merken, David, 70: *De duisternis* dreef aan, *en 't zonlicht scheen alreê.*

AANDRIJVER. Van het mannel. w. ontbreekt een voorb. Stoppendaal, De Lusiade, 192: *De Infant... was het beweegrad en de* aendrijver *der eerste Portugeesche* togten.

AANDURVEN. Het hier aangeh. voorb. van *iets aandurven* is vrij onbepaald. Beter is dit uit De Gids, 1870, D.I. 54: *dat* aandurven *van de kleur om eenheid van toon te verkrijgen.*

AANEENKLUISTEREN. Een hier ontbrekend voorbeeld heeft Feitama, Tooneelp. I. 93: *Men* kluistre *hen* aan-één.

AANEENPLAKKEN. Een ontbrekend voorb. van de onz. bet. leest men bij Van Beverwijck, Heelkonste, 41: *also het (poeyer) anders te seer papt*, *en tot een korst* aen een plackt.

AANEENSPIJKEREN. Een hier ontbrekend voorb. geven de Handd. van het Elfde Taal- en Lett. Congres, 312: '*t waren slechts eenige planken* aaneengespijkerd.
AANEENWELLEN. Een voorb. vindt men in fig. zin bij M.G. Tengnagel, De Spaansche Heidin (Amst. 1671) bl. 49: *Ter tijd twee zielen zijn*, *door 't vuur*, aen een gewelt.
AANFOKKEN wordt niet alleen van paarden, runders enz. gezegd; ook van vo-

gels; Storm van 's Gravesande, Luim. Ged. 122: Fokt *gij slechts canaries* aan, *of leert eksters praten.*
AANGELEGEN wordt niet ‘uitsluitend attributief’ gebruikt; Kist, Leerred. over versch. Ond. III. 28: *Hoe* aangelegen *is het*, *ook hier het gelukkig midden te treffen.* - Overeenkomstig met de gegeven verklaring ‘Eigenlijk, van landerijen’ is deze plaats bij Feitama, Telem. 412:

> *De herders droegen zorg*, *in de* aangelegen *weiden*,
> *Hun kudden van dien hoek voorzichtig af te leiden.*

AANGIEREN heeft ook eene overdr. bet. Nieuwe Honigbye, II. 141: *'k Zie 's Hemels felle wraak* aangieren *op myn' kop.*
AANGIFT is door Dr. Halbertsma gebezigd voor aanwijzing, aanduiding; Aantt. op Maerl. Spieg. Hist. Inl. bl. 85: *De drukker is zoo slordig geweest*, *dat hij van bl.* 256 *overgesprongen is tot.... hetwelk ik hier in de* aangifte *der bladzijden heb meenen te moeten verhelpen.* Over het werkw. *aangeven* in dezen zin sprak ik in de Eerste Bijdrage. De breede lijst van germanismen, die de genoemde Geleerde bl. 27 tot 29 opmaakt, kan met zijn eigen *aangifte* vermeerderd worden.
AANGLIMMEN. Voorbb. vindt men bij Immerzeel, Ged. II 32, eigenlijk: *Terwijl hij 'tpijnhout* aan *doet* glimmen. Doch ald. 8 overdrachtig: *vonkje nieuwe hoop*, *dat twijflend* aan *komt* glimmen.
AANGRIJPEN. De germanismus *zich aangrijpen* (zie mijne Eerste Bijdr.) is mij nog voorgekomen bij Van der Palm, Al de Leerred. X. 97: *hij wist* zich *steeds weder* aan *te* grijpen *en in God zich te sterken.*
AANGROEI komt ook in poëzie voor; Nomsz, Athalia, 69: Den aangroei *der Hebreén in hunner zonen bloed*, *Tot eigen veiligheid.... te smooren.*
AANHANG. Dat dit w. niet ‘zonder meervoud’ is, gelijk de Red. meent, bleek in mijne Derde, Vijfde en Zesde Bijdrage uit schrijvers van de tegenwoordige eeuw. 'k Voeg daarbij nog Koopmans, Redev. en Verhand. I. 39: *Leeraren... wier* aanhangen *zich in secten verdeelden.* Ald. bl. 42: *de hoofden der* aanhangen. Voorts uit de vorige eeuw, Nomsz, Vertelsels, I. 101: *De raad koesterde twee gevaarlijke* aanhangen *in zynen boezem.*
AANHEELEN in de 2^{e} bet. leest men bij Jonctijs, Verh. der Tooversieckten, bl. 235: *dese Salve is van een* aenheelende, *rijpende en hernieuwende Natuyre.*
AANHOOREN. De (onzes inziens) Kol. 175 te recht afgekeurde uitdr. *ten aanhoore* vindt men bij Beets, Verscheid. V. 100: ten aanhoore *van de geheele wereld.*
AANHOUDEND is niet vermeld met toepassing op een persoon; E. Bekker, Adele en Theodoor, I. 155: *om dit te bereiken*, *moet gij* aanhoudend *en geduldig zyn.*
AANHUILEN. Nog overdrachtiger dan van het onweêr is dit werkw. gebezigd bij E. Wolff, Walcheren, bl. 166: *Dan* huilt *ons Laster*, aan, *dan Nyd.*
AANHUPPELEN heeft in den eig. zin, geen voorb. Dus Bilderdijk, Mengelp. II. 211: *Geertes Edelknaap*, Aanhupplend *door het dal.*
AANHUWEN. De uitbreiding der bet. hier aan 't deelw. *aangehuwd* gegeven, gaat nog verder; Hoogvliet, Ovid. Feestd. bl. 103: 't aangehuwde *strandt.*
AANIJLEN. Reeds in de vorige eeuw komt dit w. voor. Van Merken, David, 276: *Waarna hy schichtig wykt*, *dan weder* aan *koomt* ylen.

AANKLEEDEN. Opmerking verdient dit w. van eene kamer gezegd; De Veer, Frans Holster, III. 217: *De kamer was maar half* aangekleed. *'t Meerendeel der meubels was nog buiten.*
AANKLINKEN is nog anders gebezigd, t.w. voor aanschellen. Bijdr. voor Vad. Gesch. en Oudh. door Dr. Fruin, N. Reeks, VI. 325: *Wij lieten van doer voortrijden te Vrouwen Convent*, *ende gingh ick met mijn neeff* aenclincken *om de bibliotheque te moghen sien.*

AANKLOPPING wordt eenigszins anders toegepast bij Borger, Leerred. I. 164: *wanneer het* (*hart*) *reeds doof en gesloten is voor de* aankloppingen *der rede.*
AANKNOOPINGSPUNT. Hier ontbrekende voorbb. vindt men bij Van Oosterzee, Gedacht, bl. 240 en 283.
AANKOMELING. In de eerstvermelde bet. komt dit w. later dan bij Stijl voor; a.w. bl. 119: *De poort staat voor* aankomelingen *uit alle hemelstreken gelijkelijk open.*
AANKRUIPEN. Bij de onzijdige bet. is niet vermeld *op iemand aankruipen*, dat men vindt bij Bogaers, Gez. Dichtw. I. 279: *als een uit dat monstergebroed Uit d' afgrond* op me aankruipt, *een greep naar me doet.*
AANLAPPEN in den eig. zin mist een voorb. Dus Nomsz, Mijne Uitspann. I. 67: *had men (den vrind) een kleinen baard en knevels aangelapt.* - Van de overdr. bet. geeft Van Duyse een ander en als werkw. beter voorb. De Wanorde enz. op den VI. Zangberg, bl. 18: *(Hij)* lapt *zijn werk een slip van Rome's purper* aan.
AANLEEREN, in den 'althans heden ten dage ongebruikelijken zin' van onderwijzen, leest men bij Karel Bogaerd, Stemmen des Gevoels (Gent 1864) bl. 55: *Vreemde taal en vreemde zeden*, Leert *men onzen kindren* aan.
AANLEUNEN heeft eene andere dan de hier vermelde bet. bij Nolet de Brauwere, Ged. III. 85: *Handen weer ineen geslagen; Weer elkander* aangeleund.
AANLEIDELIJK is ook nog in *deze* eeuw gebezigd; Koopmans, a.w. I. 70: de aanleidelijke oorzaken. Ald. 249: *als zijnde (het Epicurisme) meer* aanleidelijk *tot gevaarlijke uitersten.*
AANLIJMEN. Een hier ontbrekend voorb. vindt men in den Ned. Spectator, 1871, n°. 10, bl. 77: *gewoonlijk worden* (*de woorden*) *wat uitgerekt of* aangelijmd *om in de maat te passen.*
AANLOOPEN. Tot de spreekwijzen der scheepvaart behoort: een eiland aanIoopen; Feitama, Telem. 556: *Een vaartuig van Korcyre*, een eiland aangeloopen.
AANNEMEN, wederk. met den tweeden naamv. komt niet alleen in dichtmaat voor; Coornherts Wercken, I. fol. 422 verso: *so en sal noch en can niemant van den Christenen voor de Swermers bidden*, *noch* sich haerder aannemen. - De onzijdige bet. (Kolom 258) komt ook in poëzie voor; Nomsz, Amelia, bl. 51: *Hun schuldloos liefdevuur* nam *onverhinderd* aan.
AANPASSEN. De hier verouderd genoemde fig. bet. ontmoet men bij Jonckbloet, Geschied, der Ned. Letterk. II. 252: *dat (de rei) eener grieksche tragedie is* aangepast.
AANPERSEN wordt fig. ook van zaken gezegd; Feitama, Tooneelp. I. 292: *Trouw haar*, *Meineedige!* pers *haar huwlyk* aan.
AANPLANTEN heeft een' fig. zin; Don Quichot door L.v.B. III. 232: *haar op dese manier baerden*, *foey*, *baerden* aen *te* planten!
AANPLEKKEN. Van dit werkw. vind ik de afl. *aanplekking* in De Vrije Fries, I. 121: *welke Articulen der comparanten metter stads trommelslach en* aenplecking *van billetten*, *ter plaetse... voorgelesen synde*, enz. - Het w. is één met het gewone *aanplakking.* Ook meen ik, dat het werkw. *aanplekken* niet anders is dan *aanplakken*, met verwisseling der korte *a* en *e*, zoodat het niet van een znw. *vlek* of *plek* behoeft te worden afgeleid.

AANPRATEN komt ook onzijdig voor; Coornherts Wercken, I. fol. 326 verso: *Of dan sulck een door yemandts* aanpraten *of vermanen... een opset maackte* om *'t quaadt... te verlaten.*

AANPREEKEN. Nevens het voorb. van Huygens plaatse men het volgende uit de tegenwoordige eeuw; Schenk, Nachtged. II. 66: *Lorenzo! zoek den mensch geen stelsel* aan *te* préken.

AANPRESSEN komt nog voor in de laatste helft der vorige eeuw; Van Merken,

Germanicus, bl. 155: *De zoon van Drusus....* Prest *bly met mond en hand de legioenen* aan.
AANRADEN. De samentrekking in dit w. schijnt niet aan te bevelen; Feitama, Tooneelp. I. 155: *door* 't aenraen *dezer gift.*
AANRAKEN. Het deelw. luidt ook *aangerocht;* Van Beverwijck, Schat der Ges. 201: *Aristoteles heeft dit* aengerocht 22 *Probl.* 3, *daer hy zeydt* enz.
AANRITSELEN is wèl in gebruik geweest; zie Woord, der Freq. op *Ritselen.*
AANROLLEN. In de onzijd. eig. bet. ontbreekt een voorb. Dus bij Van Oosterzee, Gedacht. 179: *het gerooste gerstenbrood is tegen de legertenten der vijanden* aangerold.
AANSARREN komt ook voor met eene zaak als subj. en obj.: Feitama, Tooneelp. I. 107: *Wyl*, *door die weigering*, *myn wraak is* aangesard.
AANSCHEMEREN is niet altijd eene ‘dichterlijke uitdrukking.’ E. Bekker, De Twee Moeders, II. 62: *Zo dra het licht* aanschemerde, *stond ik op.*
AANSCHENDEN. In dezen weinig voorkomenden vorm leest men het w. bij E. Wolff, Walcheren, 189: *Niets* schende *uw pragt noch schoonheid* aen.
AANSCHOUWER. Hier ontbreekt een voorb. van den vrouwelijken vorm; E. Bekker, Adele en Theodoor, II. 279: *der oude vrouw die... alleen* aanschouwster *wezen zoude.*
AANSIJFELEN, dat een voorb. mist, komt voor bij Van der Palm; zie mijn Woord, der Freq. op *Sijfelen.*
AANSMEREN komt fig. ook nog anders voor dan van ‘eigendommen en koopwaren;’ t.w. voor aanwrijven, opleggen; Nomsz, Iemant en Niemant, bl. 54: Smeer *nooit my daden* aan, *Waarvoor*, *indien 't moet zyn*, *gy zelf niet bloot durft staan.*
AANSPOEDEN heeft ook den vorm *aanspoeijen;* Bogaers, Gez. Dichtw. I. 161: *Een milder golf komt* aangespoeid. - Het werkw. is ook wederkeerig gebruikt; zie mijn Woord, der Freq. op *Spoedigen.*
AANSPOREN komt mede voor met eene zaak tot ond. en voorw. tevens; Leuter, De Kruiskerk, 236: '*t oproer*, aengespoord *door de eigenbaet.*
AANSPREKEN in bedrijv. zin leest men voor *inspreken* bij Krul, Minnespiegel, II. 33: *Is hy niet welgemoedt*, *sy sal hem troost* aenspreken.
AANSPREKER beteekende niet altijd een lijkbidder; Huygens' Cluysw. vs. 493: aensprekers *in den morgen Moet ick ter taele staen.* De Vrije Fries, IV. 290: *Deze eeden geschiedden aldus: De aangesprokene moest alsdan de hand op de heiligen leggen... Hierna deed de* aanspreker *eenen gelijken eed.*
AANSPUGEN. Een hier ontbrekend voorb. geeft Bogaers, Gez. Dichtw. II. 7: *Toen... hare eer Door dolle drift werd* aangespogen.
AANSTEVENEN leest men Van Merken, German, bl. 368: *Taxander*, *Batavier En Friezen* steevnen aan, *en landen daaglyks hier.*
AANSTICHTER. Hiervoor vindt men *aanstifter* bij Coornhert, Wercken, I. fol. 428: *Makende mijnen Eyssche... teghen henluyden ende haeren Heere ofte* aanstifter *hier voor ooghen.*
AANSTOFFEN. Een hier ontbrekend voorb. heeft De Veer, Frans Holster, II. 192: *terwijl zij de stoep zoo netjes* aanstoft *als eenig dienstmeisje... doen kan.*
AANSTOKEN is niet altijd een ‘twiststoker en opruijer;’ Vollenhove, Poëzy, 413: *poëten*, Aanstokers *van uw vier.* Nomsz, Jeruz. Verlost, 23:

Haar houding, *eedlen zwier en tred vol majesteit*,
Aanstokers *van de vlam die zich in 't hart verspreid.*

AANSTRIJDEN, in overdr. zin wordt ook van den honger gezegd; Immerzeel, Ged. II. 57:

'k Heb, *door honger* aangestreden,
Nooit een aalmoes afgebeden.

AANSTROOMEN, in den onzijd. zin, heeft ook den datief; Schenk, Nachtged. III. 15: stroomt *deze ontzetbre luister*, Den mensch *zoo plotslings* aan *van uit het zwartste duister.*
AANTELEN wordt ook van zaken gezegd, blijkens Feitama, Telem. 195: *om de gierigheid door schyngoed* aan *te* telen.
AANTICHTEN. Het voorz. *van* is onderdrukt bij Immerzeel, Ged. II. 42:

Laakbren kerkhaat aangeticht
Door een muitziek rot,
Zworf de Rijk als balling om.

AANTIEGEN, in de afgekeurde bet. (zie Kol. 399 Aanm.) leest men bij Van Oosterzee, Gedacht. 172: *de Geest des Heeren* toog... *een tal van geloofshelden* aan.
AANTREKKEN, in de bet. onder C (Kol. 413), mist een voorb. Dus Kist, Verhand. en Redev. bl. 118: *de Jesabels*, *die de Nabots doen steenigen*, *om wijngaarden aan hare bezittingen* aan *te* trekken.
AANVAARDEN. Door eene rijmvrijheid vindt men de *d* weggelaten bij Krook, De hedend. Waereld, bl. 55: *Dat vaak veel duizenden...* aanvaâren *Myn dienst.*
AANVANG. Het meervoud van dit znw. volgens de Red. 'evenmin in gebruik als van het gelijkbeteekenende *begin*' bezigde onlangs Beets, Verscheid. V. 78: *de driehonderdste verjaring van de* aanvangen *der hervorming.*
AANVECHTER 'thans verouderd' genoemd, komt niet alleen voor bij Van der Pot, Endeldijk, bl. 63: *hy... verdelgt zich zelven en de* aanvechters. - Maar nog bij Cras, Nag. Verh. I. 282: *de vergiftige pijlen zijner* aanvechters.
AANVERWANT. Een hier ontbrekend voorb. ontmoet men bij Van Dam van Isselt, Ged. bl. 1: *dat door den naauwsten band*, *De spreekwijs van een volk zijn' aard is* aanverwant.
AANVLIEGEN heeft een' niet vermelden ongewonen zin bij Jonctijs, De Pijnbank, (1651) bl. 148: *van het pijnigen geheel een afschrik te hebben*, *of niet licht tot het zelfde* aan *te* vliegen.
AANVLOTTEN. Voorbb. vindt men bij Immerzeel, Ged. I. 130: *geen stroohalm* vlotte *er* aan. D. II. 167: *gij* vlot *hier* aan *Op een' hollen oceaan.*
AANVOERDER. Van den vrouwel. vorm ontbreekt een goed voorb. Dus Coornhert, Wercken, I. fol. 309 verso: *Ondanckbaerheyt... een* aanvoerster *tot alle onschamelheyt.*
AANWETTEN heeft Van den Broek, Ernst en Luim, bl. 31: *de* aangewette *tanden.*
AANWEZENDHEID. Het voorb. Kol. 480 is gebrekkig in de spelling. Zie hier een beter; Feitama, Henr. de Groote, 207: *De* aanwezendheid *van...* (*Gods*) *geducht vermogen.*
AANWINNING heeft een' anderen zin dan bij Stijl, in van Reyns Beschr. der St. Rotterdam, II. 203: *is men met de* aanwinning *daarvan* (d.i. *van eene plaat of droogte in de Maas*) *begonnen.*

AANWONER, met den vorm *aanwoonder*, komt ook buiten Hooft voor; Rabus, Vermakel. der Taalk. bl. 194: *Dat in Kreten den berg Ida vermaard is. En dat* d' aanwoonders *Ideën... genaamt worden.*
AANZETTING, voor aansporing, mist een voorb. Dus h.a.w. bl. 137: *het lachen is niet zelden een van de krachtigste* aanzettingen, *waar door de liefde.... word aangevoedt.*

AANZICHT mist de samenstelling van De Lannoy, Leo de Groote, bl. 66: *Gy hebt...* 't momäanzicht *afgeligt!*
AANZICHTEN. De vorm *aangezichten* komt nog in onze eeuw voor; Bilderdijk, Treursp. II. 195: *zoo iets* aangezichtte *hem wel.*
AANZIEN mist de uitdr. *ten aanzien* voor: in het bijzijn; Lulofs, Louise, bl. 55: *hij drukte haar openlijk*, ten aanzien *harer Ouderen*, *de hand.*
AANZIJN. Opmerking had verdiend de niet gewone uitdr. *ten aanzijn*, voor: tot het aanzijn, die in eene der aang. pll. uit Da Costa voorkomt. Vroeger kwam zij voor bij Schenk, Nachtged. I. 40: *Waarin de Namelooze.... haar* (t.w. *de natuur*) ten aanzijn *wenkte.*
AAP mist (Kol. 528) de samenstelling *woudaap*, die Nomsz bezigt in zijn Soliman de Tweede, bl. 29, van Osmijn ‘opperhoofd der zwarte gesnedenen.’
AARD. Bij de samengest. Afleidingen (Kol. 538) voege men *hardaardig;* Nomsz, Aantt. op alle zijne Tooneelst. bl. 74: *dat by* hardaartige *volken de vrees... uitwerking doet.*
AARDE. Bij de samenst. behoort *aardgeschok*, uit Bogaers, Gez. Dichtw. II. 11.
AARDEN (werkw.) Lulofs heeft eene samenst. Louise. 105: *dat* naäardend *kind van onzen Predikant.*
AARDSCHOK, voor aardbeving, was vroeger reeds gebezigd door De Haes, Verh. en Vern. Portugal, bl. 41: Den Aerdschok, *Dood en 't vuur.* Blz. 43: *Wat de* Aerdschok *ging voorbij.* Bl. 81: *Maar is 't een* Aerdschok *dan*, *Een* Aerdschok *dus alleen*, *die u verwoesten kan?*
AARTS. De samenst. *aartsdichter* (zie Kol. 580) bezigde Feitama van Vondel, zie Henr. de Groote, bl. 248.
AARTSENGEL heeft nog eene samenst. *aartsengelentong;* zie Schenk, Nachtged. II. 130.
AARTSGEWELDENAAR komt reeds in de vorige eeuw voor, bij Feitama, Nagel. Dichtw. bl. 341 een Tooneelp. II. 168.
AARTSHEILAND, Kol. 581 afgekeurd voor den Zaligmaker, leest men ook bij de Haes, Verloren Zoon, bl. 80, en Feitama, Nag. Dichtw. bl. 340. - Anders is het, wanneer Vollenhove, Poëzy, bl. 375 Oranje - wederom niet onberispelijk - ‘*aartsheilant* van Euroop’ noemt.
AARTSHERDER. Nog in anderen zin dan bij Poot en Vondel leest men 't woord bij Feitama, Nag. Dichtw. bl. 344 (van het Bijgeloof): De Aartsherders *op den afgodsstoel*, *Van ouds misvormende en Tirannen.*
AARTSVIJANDIN kan men vinden in de Nieuwe Honigbye, II. 94.
AAS (eerste art.) Te vermelden in de afl. *aasloos*, bij F. de Haes, Nag. Ged. bl. 193: *het* aesloos' *rif.* En de samenst. *hondaas*, Don Quichot, II. 11: *Waer wil dit* hondaes *heen?*
ABDIS. De hier niet erkende vorm *abdes* komt toch voor; De Gids 1870, D. III. 472: *de schoone* Abdesse *Ida te Minden.*
ACH. Het meerv. (zie Kol. 614, II.) ontmoet men bij Kist, Verhandd. bl. 187: *Het (voorstel) is vol van* ach's *en ô's.*
ACHT. De uitdr. *achtslaan* met den vierden naamv. wordt (Kol. 618) voorgesteld als door Spieghel het eerst gebezigd en door Vondel nagevolgd. Dit is eene vergissing. De a. pl. uit Spieghel komt voor in den Hertspieghel, die in 1615

verscheen. Doch lang te voren schreef Marnix in zijne Psalmber. (van 1591) Ps. 119, vs. 136:

> *De tranen sijn my uyt der oog gevaren*
> *Gelijck een beeck*, *om dat sy* haeren plicht
> Niet acht en slaen, *om dijn wet te bewaren.*

ACHTERBOUT kan men vinden bij Van Beverwijck, Schat der Ges. bl. 133: *De* achterbouten (*der Enden*) *zijn morwst.*
ACHTERDENKEN. De afl. op *ing* (Kol. 652) komt ook elders dan bij 'Kil. en in het Vlaamsch' voor. Dus De Lannoy, Leo de Groote, bl. 23: *zo gy bemerkt*, *dat ze* achterdenking *voed.*
ACHTERDEUR. In den fig. zin is dit w. te vinden bij Nomsz, Besch. Aanmerkk. (Amst. 1769) bl. 27: achterdeurtjes *openhouden*, *om zyn gezegdens een andren draai te geven.*
ACHTERHOEK. Van de algemeene bet. ontbreekt een voorb. Dus Halbertsma, in De Vrije Pries, X. 5: *een veracht stadje in den* achterhoek *des lands.*
ACHTERKANT (n°. 1). Een voorb. ontbreekt. De Veer, a.w. II. 263: *De oude man veegde hier zijn oogen met den* achterkant *van zijn hand af.*
ACHTERKWARTIER. Van de 'schertsende benaming' ontbreken de voorbeelden. Jonctijs, Verhand. der Tooversieckten, bl. 324: *dewelcke... met haer hant den wijn... aen het* achterquartier *gevaeght heeft.* - Don Quichot, II. 286: *terwyl haer een ander... de rocken van achter opraepte en met een plat ding so geweldig voor het* achterquartier *sloeg* enz.
ACHTERLOOPER. Van een' haas gebezigd komt dit w. voor bij De Haes, Verh. en Vern. Portugal, bl. 151: *'k Zag nooit een' Haes voorhenen*, *In zulken koelen moê*, *zyn* achterlooper *slaen.*
ACHTERMAST. Een hier ontbrekend voorb. heeft Nomsz, M.A. de Ruiter, bl. 12: *Het merk eens schouts by nacht aan de* achtermast *gebonden.*
ACHTERNEEF. Een voorb. geeft Bogaers, a.w. II. 182: *Getuig het nog den* achterneven, *Hoe dier aan Neêrland Tollens was!*
ACHTERSCHOT. Met andere toepassing dan in de pl. uit Van Lennep vindt men dit w. bij E. Bekker, De Twee Moeders, III. 248: *zeker kas..*: *wiens* achterschot *zich op een verborgen trap opende.*
ACHTERSTAL. Niet vermeld is het fig. gebruik in de hedend. taal; Schenk, Nachtged. II. 11: *Waar*, *glorievol verrijkt door al haar* achterstallen, *De deugd voorspoedig heerscht.*
ACHTERSTEL. De afl. op *ig* komt niet alleen in het Middelned. voor; men ontmoet ze in de 17^{e} eeuw. Valerius, Ned. Gedenckklanck, bl. 92: *Datmen al dese vreemde soldaten... haere* achterstellige *gagie* (*soude*) *voldoen.* Bl. 162: *overmits hare groote* achterstellige *gagien.*
ACHTERSTRAAT. Een hier ontbrekend voorb. geeft Storm van 's Grav. Luimige Ged. 185: *Op rijke havens of in de armlijkste* achterstraten.
ACHTERTUIN. Een voorb. vindt men in Nomsz, Mijne Uitspann. I. 9: *Haar* achtertuin *grensde aan dien van Zeïd.*
ACHTERUITGANG. Het meervoud komt wèl voor; Brieven van Mr. I. da Costa, II. 134: *dat er zekere* achteruitgangen *zijn*, *die niets meer of minder dan een strijden tegen God zouden worden.*
ACHTERVOET. Een voorb. vindt men bij Bekker en Deken, Fabelen, bl. 36: *Daar scheelt iets aan mijn* achtervoet, *Heer Doctor*, *wil die eens betasten!*
ACHTKANTIG. Hier ontbrekende voorbb. leest men in de Handd. van het Elfde Taalcongres, bl. 101: *de* achtkantige *domkerken.* Ald. 107: *twee* achtkantige *torentjes.*

ADEL. De Kol. 780 met afkeuring vermelde afl. leest men ook bij den vlaamschen dichter Rens, Blad. uit den Vreemde, bl. 99: *'t Meisje wandelt op het zeestrand*, *En ontmoet een* adeling.
Bij de afleidingen ald. voegt *veradelen;* Nomsz, Soliman, bl. 5: *kleinigheden*, *Die 't vrouwvolk te* veräadlen *weet.*
ADEM. De samenst. *ademtoog* wordt Kol. 806 *Aanm.* vermeld als bij Tollens in het meerv. voorkomende. Ook in het enkelv. vindt men haar; Bogaers, Gez. Dichtw. II. 93: *Bij ieder* aamtoog, *elken zucht* enz.

ADEMEN. Opmerking verdient het deelw. van dit werkw. in den overtr. trap, bij Van der Palm, Al de Leerred. VIII. 247: *het zachtmoedigst*, liefde-ademendst *karakter.*
ADER. Het Kol. 810 afgekeurde werkw. *aderen* leest men ook in de Hippokreen-Ontzwav. bl. 32: *godgewijden lust*, *die* adert *door uw leven.*
ADRES. Van het verkleinwoord geef ik een voorb., uit Bogaers, a.w. II. 284: *'k Zag het schrift... Op* 't adresje.
AFBIKKEN. Een hier ontbrekend voorb. vindt men Geld. Volksalm. 1873, bl. 21: *wijl (de zerk).... ruw* afgebikt *schijnt te zijn geweest.*
AFBLIKSEMEN. In de bedrijvende bet. ontbreekt een voorb. Dus Feitama, Henrik de Groote, bl. 87: *Ontsla ons van een' Vorst...* bliksem *hem ten zegewagen* af.
AFBONZEN. Dit w. werd reeds vóór Bilderdijk gebezigd; Nomsz, Zoroaster, bl. 34: *Haar donder* bonst *eerlang u van den rijkstroon* af.
AFBREK is reeds vóór Hooft en Vondel gebruikt; Coornherts Wercken, I. fol. 328: d'afbrek *der quade lusten.* Ald. *onmatigh* afbrek *van nootdruft.* Ald. *gheoeffent in* afbrek *van lusten.* Fol. 330 verso: *in den* afbreck *van de quade of ydele lusten.* Fol. 336: *elck gaarne syn vyandt* afbreck *doet.*
AFBREUK. Het meervoud is niet geheel buiten gebruik. Dus Nomsz, Abdallah, bl. 27: *men gaf hem het commando over een' kleinen troep*, *waarmede hy den vyanden gedurige* afbreuken *deed.* Cras, Nag. Verh. I. 386: *welke* afbreuken *dezelve (Compagniën)... aan onze Compagnie gedaan hebben.*
AFDALING. Van de abstr. bet. ontbreekt een voorb. Dus Koopmans, Redev. en Verhand. II. 111: *een* afdaling *van dit verhevene tot hetgeen onder de kinderen der menschen bespeurd wordt.* - Ook voor afstamming, Nomsz, Mohammed, I. 59: *ten eenig en tyd zullen de geslachtlysten... u zyne ware* afdaling *van Ismaël bewyzen.*
AFDANSEN mist, in de bedrijvende bet. ‘iemand afmatten’ een voorb. Dus Don Quichot, II. 368: *twee Mevrouwen*, *die Don Quichot des avonds te vooren* afgedanst hadden.
AFDEELEN komt ook wederkeerig voor; Kist, Verh. en Redev. bl. 243: *eenen weg*, *die* zich afdeelt *door tusschen liggende dorpen*, *buurten* enz.
AFDEKKEN. In de overdr. bet. van afranselen ontbreken voorbb. Men vindt ze bij Krook, Hedend. Waereld, bl. 87: *Wil voort van hier vertrekken*, *Of... ik zal u helder af doen* dekken. Bernagie, het Studentenleven, bl. 32: *ik heb de huit vol slagen en geen geld gekregen*, *en zou ik zo moeten vertrekken? Ja*, *tenzij gij lust hebt*, *omje noch dicht* af *te zien* dekken.
AFDEKKER. Een hier ontbrekend voorb. heeft de Geld. Volksalm. 1872, bl. 179: *Nou ge kent den* afdekker *te Ixum.*
AFDOEN, in de bet. van afmaken (zie Kol. 904, *a*) is niet alleen van ‘een dier’ gezegd; ook van een mensch; zie den Teuthonista.
AFDOLEN komt in de eigenl. opvatting ook buiten ‘de dichterlijke taal’ voor afdwalen voor; Van der Palm, Al de Leerred. X. 105: *toen hij met de kudde zijns Vaders...* afdoolde *langs de heuvels en valleijen van Juda's gebergte.*
AFDRENTELEN heeft nog een' anderen zin, dan hier vermeld is; zie mijn Wdb. d. Freq. op *Drentelen.*
AFDRUK. De onder 2, *b* ‘dichterlijk’ genoemde uitdr. komt toch ook in proza voor; Levensbev. van de leidsche Maatsch. 1870, bl. 334: *dat hij... den* afdruk

niet juister wedergaf van den indruk, *welken geestelijk verkeer met zulk een persoonlijkheid wekken moest.*
AFETEN heeft mede de bet. van ‘door eten wegnemen;’ Van Beverwijck, Schat der Onges. II. 52: *Sommige... hebben de koortse (met Pekelharingh)* afgegeten.
AFGAAN. Van dit werkw. wordt de uitdr. *op iets afgaan.* (Kol. 944 *c*) door één voorb. uit Van Effen gestaafd, dat niet zeer bepaald is. Beter is dit uit Kist,

Leerred. over versch. Onderw. III. 314: *Hij* gaat *heftig* af *op de gebreken van anderen*, *om des te meer zich zelven het wierook zijner deugden toe te zwaaijen.*
AFGELEGENHEID. Een hier ontbrekend voorb. vindt men bij Nomsz, Bajazet, Voorb. bl. 4: *De verre* afgelegenheid *der landen vergoed eenigermate den noch weinigen verloopen tijd der gebeurtenissen.*
AFGEMATHEID komt ook in de poëzie en wel zeer dichterlijk gebezigd voor, bij Meijer, Heemskerk, bl. 145: *Als* afgematheids *looden hand... den taaijen boog ontspant.*
AFGESCHEIDENHEID is niet altijd eene 'Kerkelijke uitdrukking;' zie mijne Zesde Bijdr. waar het w. voorkomt met toepassing op instellingen of plaatsen. Ook van personen komt het voor; Mr. W.P. Sautijn Kluit, in de Meded. der leidsche Maatsch. 1871, bl. 77: *dat Van Kampen... in de stilte zijner* afgescheidenheid *zich gewend had*, *den loop der gebeurtenissen na te gaan.*
AFGEVEN. Voor *van zich geven*, Kol. 969 vermeld en uit Hooft gestaafd, vindt men ook *van zich afgeven*; Leuter, De Kruiskerk, bl. 158: *niettegenstaande dit alles*, *durfde de bloeddorstige Vargas* van zich afgeven, *dat Nederland* enz. In den onzijdigen zin fig. toegepast, beteekent het werkw. 'een smettelijken invloed oefenen' zie Kol. 971 *b.* Blootelijk voor 'invloed oefenen' en dus niet zoo ongunstig bezigt Dr. Van Vloten het, Bekn. Gesch. der Ned. Lett. 2^{e} druk, bl. 214: *hebben (de Latijnsche studiën) hier en daar op zijn Nederduitsche taalvormen* afgegeven.
AFGEZONDERD. De afl. op *heid* komt reeds in de vorige eeuw voor; E. Bekker, Ad. en Theodoor, II. 53: *Zie daar... ons gezelschap in deze* afgezondertheid.
AFGEWONDEN is niet altijd 'van personen gezegd.' De Gids 1870, D. IV. 504: *Er is iets plats*, *iets saais*, *iets* afgewondens *in. Altijd die redevoeringen in het Bijblad en die wetten in het Staatsblad!*
AFGODES. In het gebruik van dit w. in den eig. zin was Bilderdijk voorgegaan door Van Merken, David, bl. 96: *'t feest... der heillooze* Afgodesse (t.w. Astarte).
AFGROND. Bij de hier vermelde samenstellingen voege men *afgrondgebroedsel*, te vinden in Bogaers' Gez. Dichtw. I. 164.
AFKEERIGHEID. Het meerv. komt ook in poëzie voor; Nomsz, Amosis, bl. 15: *Bewimpel langer niet uw wreede* afkeerigheden.
AFKNAKKEN heeft geen voorb. Onzijdig leest men het bij Van Bilderdijk, Wit en Rood, I. 145: *Het zwakke riet*, *dat* afknakt *bij de hand.*
AFKOKEN in onzijd. zin mist een voorb. Dus Vr. Beverwijck, Schat der Gesonth. bl. 142: *omdat het (vleeschnat) eenighe drooghte behouden heeft uyt het* afkoken *van de vaste deelen van 't vleesch.*
AFKORTEN komt ook onzijdig voor, in de bet. van den weg bekorten; J.G. Tengnagel, Verw. d. Stad Naerden, bl. 64:

> *Gints van den Eemdijck af*, *sien ick twee Mannen komen;*
> *Sy* korten *op my* af: *nu zijn s'aen d' Eycke Boomen.*

AFLEZEN in de eig. bet. van opzamelen, komt twee eeuwen later voor, dan de voorbb. dagteekenen; Van der Palm, Al de Leerred. VIII. 199: *vruchten* aflezen, *olijven persen.* - Tot de bet. Kol. 1154, II. 3. *b* vermeld, behoort de uitdr. in De

Vrije Pries, IX. 208: *de vrijheid... om geene andere grafsteenen* af *te* lezen *dan hij goed vindt.*
AFLOSSING in de bet. 1. *a* mist een voorb. Dus Borger, Leerred. II. 313: *die... met morrend ongeduld uitziet naar zijne* aflossing *van den post*, *waarop God hem plaatste.*
AFLUIZEN. Een voorb. vindt men in de Woordenstrydt tusschen de Passienen de Reden, bl. 4: *'t vet van mynen pot geschuymt*, *Myn geldeken al* afgeluyst.
AFMONSTEREN, alleen uit het Politieblad gestaafd, heeft ook een overdr. zin;

De Veer, Trou-ringh, bl. 231: *(De jaren) der jaloesie en der ijdelheid (zijn)* afgemonsterd.
AFOOGEN. Een hier ontbrekend voorb. geeft Jonctijs, De Pijnbank, Voorb. bl. 1: *Zoo gebeurt het*, *'t geen den Heydenschen Horatius* heeft afgeoogt, *dat* enz.
AFPIJNEN. Dit ww. heeft ook den zin van ‘door pijn iets afdwingen;’ zie mijn Wdb. der Freq. op *Pijnigen.*
AFPIJNIGEN. De hier vermelde afleiding op *ing* leest men bij Jonctijs. a.w. bl. 224: *dat als dan eerst de* afpijniging *geloof moet gegeven worden*, *wanneer zoodanige dingen bekent worden* enz.
AFPLOFFEN. In meer eigenl. toepassing leest men het w. bij Rabus, Vermak. der Taalkunde, bl. 357: *het Blixemvier... Dat ten Hemel* af *quam* ploffen.
AFPLONDEKEN, in den eig. zin, heeft geen voorb. Zie het in mijn Wdb. der Freq. op *Plunderen.*
AFPLOTEN. Een hier ontbrekend voorb. geven de Versch. Ged. (door Groebe) II. 65: *De kleeren die ghy draeght... Sijn eertijds* afgeploot *van een vuyl-stinckend vel.*
AFPREVELEN. Een voorb. kan men vinden in De Gids 1870, D. III. 461: *Zij* prevelen *de mis haastig* af.
AFRAGEN komt voor bij Immerzeel, Ged. I. 89: *Wat bezemschoon gemaakt*, *wat* afgeraagd *van boven.*
AFREGENEN, in den zin van II. 1, ontbreekt een voorb. Dus Dautzenberg, Verspr. en Nag. Ged. bl. 177: *De rozen schijnen* afgeregend *Van... lippenpaar en wang.*
AFREIZEN. Hier had kunnen gewezen worden op de verkeerde vervoeging, die men in navolging van de spreektaal wel eens hij ons aantreft; b.v. Nomsz, Vertell. II. 64: *Eindelijk verscheen de tijd om andermaal naar huis te keeren; maar eer hij* afrees, *welk een slag voor zijn bemind hart!* - De verwarring heeft misschien haren oorsprong in eene overneming uit het platduitsch of neder-saksische dialect, waar *risen* zoowel ons *reizen* als *rijzen* beteekent.
AFRENNEN. In de onzijdige bet. (Kol. 1276, I.A. 2. *b*) ontbreekt een voorb. Men vindt dat bij Bilderdijk, Ond. der Eerste War. bl. 131: *een egel*, *die... Den dashond... op zich* af *ziet* rennen.
AFRICHTEN. In de bet. A. 1, van welke slechts één voorb. in poëzie wordt aangevoerd, leest men het w. mede in proza bij Van Oosterzee, Gedacht, bl. 160: *Thans het oog van ons zelven* afgerigt *om te staren* enz.
AFRIJZELEN. Dus spelt het Wdb. in plaats van het gewone *afrijselen* of *afrijsselen*, met beroep op de frequent. *beuzelen*, *brijzelen*, *treuzelen.* Doch de spelling dezer woorden met *z* is volgens de uitspraak. *Afrijselen* daarentegen zal de *s* aangenomen hebben, omdat de uitspraak die letter doet hooren. De Red. zal toch om *afgrijzen* wel niet *afgrijzelijk* schrijven. Van Dale heeft hier het Wdb. te recht niet gevolgd, maar de *s* behouden.
AFROEPEN. De fig. zegswijze ‘iemand van zijn post afroepen’ wordt vermeld, doch niet gestaafd. Dus Niemeijer, Nagel. Leerr. bl. 77: *hij... ziet zich*, *als hij* van zijnen aardschen post wordt afgeroepen, *in hoogere gewesten een nog grooter heil bereid.*
AFROLLEN. Dat tranen langs *de wangen* afrollen wordt Kol. 1298 door vijf voorbb. gestaafd. Onvermeld daarentegen is, dat zulks ook langs *den hals* kan plaats vinden. Dus H. van Halmael, Verstand en Deugd, bl. 30:

Haar traanen scheenen elk een paerel op haar beurt,
Die langs haar schoonen hals afrolden.

De fig. uitdr. *van de lippen afrollen*, ald., komt ook in proza voor; Ockerse

Characterkunde, III. 162: *ik heb die woorden* (t.w. *Oranje en Vrijheid*) *meer dan eens met dezelfde geestvervoering* van de eigene lippen hooren afrollen.
AFRONDING, in de abstr. bet. leest men bij Beets, Stichtel. Uren, III. 9: *de* afronding *van het tweede gedeelte des lieds.*
AFROOMEN. De melk alleen door de katten te laten afroomen, is minder voegzaam. Het zij, zooals bij Berkhey, Nat. Hist, van Holland, IX. 448, liever aan de menschen opgedragen: *Men giet de melk... zonder de zelve* af *te* roomen *door eene zeef in een houten Tobbe.*
AFROOVEN. Dit werkw. heeft ook de beheersching *van iets;* Krul, Diana (4to 1634) bl. 65: *mijn lief*, *die eenich hier sal dwalen...* Van 't leven afgerooft.
AFROSSEN. Van de overdr. bet. tal van voorbb.; doch van de eigenl. niet één. Dus Berkhey, a.w. IV. I. 64: *Men maakt dan een aanvang met het (Veulen) te roskammen*, *en er de veulhairen* af *te* rossen *en te borstelen.*
AFROTTEN. Een voorb. geeft Van Beverwijck, Lof der Med. bl. 19: *gequetste leden... die dan jammerlijk* afrotten.
AFROVEN is volgens het Wdb. '*uitsluitend* in gebruik, als gemeenzame uitdrukking in de kinderwereld, van spijzen, die met suiker, kaneel enz. bestrooid worden, om aan te duiden, dat men dit lekkers, dat er als een vliesje overheen ligt, van de spijs afschept, er het *roofje* afneemt, om dit afzonderlijk op te eten. Bij die goede tante mochten we altijd de rijstenbrij eenmaal afroven; en dan kregen we een nieuwe portie suiker en kaneel.' Zéér duidelijk! In welke streek het w. in de gemelde bet. voorkomt, blijkt niet; misschien in dezelfde, waar die *goede tante* thuishoort. Van Dale kent het w. alleen met toepassing op eene genezende wonde, en Kramers insgelijks.
AFRUIJEN. Voorbb. van de eig. bet. ontbreken. Berkhey, a.w. IV. II. 205: *het wit haar in de koeijen* afgeruid *of... uitgevallen zijnde.* Ald. 220: *om dat de kaalheid door* afruijen *van het haar ontstaat.* D. VIII. 331: *eene schelferachtige rappigheid*, *welke* afruidt *als de ziekte tot staan komt*, *en welk* afruijen... *voor een goed teeken gehouden wordt.* - Steeds is het werkw. hier *onzijdig.* In het Wdb. is het ook *bedrijvend* genoemd, doch de daarbij aangevoerde uitdr. is niet bedrijvend, maar onzijdig. Van Dale zoowel als Kramers hebben dan ook allen de onzijdige bet.
AFSCHADUWEN. Van de 'eigenl. opvatting,' die 'weinig in gebruik is' wordt een voorb. in poëzie aangehaald. Hier volgt er een in proza; Th. A. Clarisse, Nagel. Redev. bl. 155: *Eene schaduw vertoont ons een beeld; een waar en getrouw beeld der zaak die zij* afschaduwt.
AFSCHAFFER. Van de bet. 'in het algemeen' ontbreekt een voorb. Dus Van Oosterzee, Gedacht, bl. 27: *Indien zich eene maatschappij kon vormen om eenvoudig het zonnelicht af te schaffen... De zon zou... niet minder voortgaan*, *het licht harer* afschaffers *dof te schijnen.*
AFSCHAKEN, heeft nog eene geheel andere bet. dan de hier vermelde, Wels, Den Dollen Amintas (Amst. 1666) bl. 19: *By Ceres! 'k zalder straks... 't Hesperiaazen hof een* af *gaan* schaken.
AFSCHEIDELIJK in den alg. zin mist een voorb. Men vindt dat bij Nomsz, Mohammed, 1. 8: *dat God de schakel onzer verpligtingen* afscheidelijk *heeft gemaakt van 't Geloof.*

AFSCHEIDEN, in de ‘verouderd’ genoemde bet. (Kol. 1328, n°. 3) komt nog in deze eeuw voor; Siegenbeek, Leerred. II. 300: *met de herinnering hiervan zal ik van dit onderwerp* afscheiden.
AFSCHIETEN. Het wederk. gebruik, Kol. 1353 vermeld, heeft ook plaats voor ‘zich snel afwerpen;’ K. Bogaerd, Stemmen des Gevoels, bl. 96: *Eer iemand hem weêrhouden kon*, Schiet *hij van boord* zich af.
AFSCHILDERING komt ook concreet in eig. zin voor; De Toekomst, 1867, bl.

227: *dat afteekeningen in natuurlijke grootte den voorrang boven verkleinde of vergrootte* afschilderingen *verdienen.*

AFSCHILLEN *(afschellen)* heeft in den eig. zin alleen een voorb. met toepassing op een' boom; bij Berkhey, a.w. IV. II. 297, leest men van ‘oude horenen’ dat men ze: *geweekt zijnde*, *met een mesje* afschellen *kan.*

AFSCHITTEREN. De bet. n°. 2, in den eig. zin met een voorb. toegelicht, komt ook overdr. voor, Kist, Leerred. over versch. Ond. I. 35: *Om die* (*eeuwigdurendheid*) *des te sterker te laten* afschitteren, *stelt hij tegen dezelve over de vergankelijkheid van den mensch.*

AFSCHOONEN beteekent niet alleen ‘schoonmaken;’ ook *schoon worden;* Baardt, Deugdenspoor, bl. 257: *terwijl hy besich was*, *sijn Buyrmans Acker* aff *te* schoonen.

AFSCHOPPEN in de overdr. bet. mist voorbb. Dus Levens van Plut. fol. 203: *hem selven bevindende* afgeschupt *van de slachtordeninghe... ende van de vyanden omringt.* Fol. 319 verso: *een cleyne wint die van het lant afquam... ende de baren van de zee wel wijt* afschupte. Fol. 194 verso: *de regeeringhen vande steden weder te stellen in de handen van het volck*, *ende sijn vrienden daer* af *te* schoppen. Fol. 269 verso: *overmits dat zy van het Coninckrijck* afgeschupt *hadden eenen die ledegans was*, *om daer in te dringhen een die gebreckelijck was.* - Men bemerkt, dat de toepassing nog al verschilt.

AFSCHRAPEN. De volgende bet. behoort tot *a* zoomin als tot *b*; Van 's Gravenweert, De Ilias, II. 171:

> *In deze (schaal) gaat zij voort een druivennat te mengen*,
> *Op Pràmium geteeld*, *en* schraapt *er kaas in* af.

De volgg. komen in de hoofdzaak met *b* overeen, doch verschillen in voorwerp Dez. De Odyssea, I. 193: *Twee vette rundren... Had reeds de Vorst geslagt*, *ontweid en* af *doen* schrapen. Berkhey, a.w. V. 464: *dat zij* (d.i. *de paarden) daar aan* (t.w. *aan de hoeven) het* afschrapen *en schroeijen met ijzers gedogen.*

AFSCHREIJEN heeft de bet. van ‘door schreijen (van den Hemel) doen afdalen;’ Dautzenberg, Verspr. en Nag. Ged. bl. 50: *Heeft Isrels zoon Gods zegen niet op u* afgeschreid?

AFSCHRIJVEN. Als samenst. voegt hier *afschrijvenswaardig*, in het Verv. op Wag. XXXII. 151.

AFSCHRIKKEN. Bij het als bnw. gebruikte deelw. is verzuimd op te merken, dat de klemtoon verplaatst wordt. Bij Broes, Leerred. III. 168: *een tijd*, *welke niets uitlokkends en veel* afschrikkends *heeft* - zal een goed lezer op *afschrikkends*, zoomin als op *uitlokkends*, den toon op het voorzetsel laten vallen. - Bij de afl. op *ing* ontbreekt een voorb. Dus Coornhert, Wercken, I. fol. 153: *die grouwelijcke* afschrickinghen, *sware dreyghementen... Godes over den ghenen* enz.

AFSCHROBBEN. Een bij 1, *b* ontbrekend voorb. leest men Berkhey, a.w. VIII. 242: *dat de stal*, *waarop het vee gestorven is*, *met zeewater moet worden* afgeschrobt.

AFSCHROEIJEN met een voorw. in den datief komt ook in deze eeuw voor; Westerman, Ged. I. 67: *Ik zag den fieren leeuw de manen* afgeschroeid.

AFSCHUIJEREN. De ‘fig. zegsw.’ luidt ook anders; Bekker en Deken, Will. Leev. VI. 14: *ik kan dien eigensten Gerrit wel schoon* het jak afschuijeren.
AFSCHUREN. Vermelding verdient de fig. toepassing bij Westerman, Ged. I. 80:

> *Togten*, *die het loof verslonden*,
> Schuren *van de harde gronden*
> *Thans de nachtrijm wreevlig* af.

De afl. op *ing* komt ook in anderen zin voor; (Eerste) Verv. op Wag. I. 97: *eene hinderlijke Plaat... die sterk aangroeide*, *door* stroomafschuuring *te verminderen.*

AFSCHUTTEN. Niet alleen ‘wind en ruw weder’ wordt eig. 2, *a*, afgeschut. Bekker, Betov. Weereld, IV. 129: *So dat (vuur) door iets onverbrandelijx dat tusschen beiden komt*, *word* afgeschut, *so word de kraght daar van gestuit.* In den eig. zin is het w. lang na Van Zevecote gebezigd; Immerzeel, Ged. II. 29: *de neêrgeplaste regen... wordt door Chactas* afgeschut.
AFSJOUWEN bezigde Halbertsma voor afloopen; De Vrije Fries, X. 350: *Een zoon Israëls*, *die met loterijbriefjes het platte land* afsjouwde.
AFSLAAN. Het verl. deelw. luidt ook *afgestaan;* Trip, Tijdwinst, bl. 32: *Wie door U om U bidt*, *wordt kwaalijk* afgeslaên. - Zoo mede van *opslaan;* ald. 51: *oogen*, *nam uw hulp geloovig* opgeslaên.
AFSLAVEN. Het wederk. gebruik wordt uit een vlaamsch dichter gestaafd. Ik wijs ook op G. Brandt, Poëzy, III. 73: *als een kloeck verstandt* Zich afslave *in den dienst van 't landt.* - Niet onaardig zong Udemans, Verk. Werelt, bl. 44: Een afgeslaefde slaef *scheen haer genoeg te wezen.*
AFSLEUREN. Bij de proza voorbb. uit Van Lennep geef ik er een in poëzie uit Van 's Graven weert, De Ilias, I. 140: *(Hij) tracht hem bij den voet van 't slagveld* af *te* sleuren.
AFSLIJTEN. In de pl. uit Antonides (Kol. 1434) vielen mij twee fouten in 't oog; voor *die* leze men *hen*, en voor 36, 30.
AFSLINGEREN. De pl. uit Vondel, bij de uitdr. *iets van zich afslingeren*, is niet raai te noemen; de grond en het vette land zijn moeijelijk te slingeren. Beter voegt Beecher Stowe, De kleine Vossen, bl. 32: *wie er toevallig bij zijn*, *krijgen de kolen en de gloeijende asch*, *die wij van ons* afslingeren.
AFSLIPPEN heeft nog een' anderen zin; De Knorrepot (Amst. 1753) bl. 58: *als wy een uur gedanst hebben*, *zullen wy... beiden ter zyden*, *om niet gezien te worden*, afslippen.
AFSLOOPEN. Nog anders past Berkhey dit werkw. toe; Rhynl. Wedspel, bl. 24:

> *Het hagelwit gewaad der Vryheid* afgesloopt,
> *Wierd roekloos in het bloed der Vaderen gedoopt.*

AFSLOVEN. De twaalf voorbb. van het bedr. werkw. gegeven, hebben allen het verleden deelw. In den tegenw. tijd leest men het bij A. van Nievelt, Discoursen van Machiavel, bl. 419: *indien hy sijn Volck niet te vergeefs* afslooft. - Het verl. deelw. is niet alleen van vermogens en dieren gezegd; Ockerse, Nag. Redev. bl. 62: *den door inspanning afgepeinsden*, afgesloofden *man.* - Het wederk. werkw. in den zin van ‘zijn uiterste best doen, zonder het bijdenkbeeld van uitputten’ komt ook buiten de gemeenzame spreektaal voor; Ploos van Amstel, Redev. voor 't oprichten van Vondels Ged. bl. 47: *doorluchtige gemoederen zullen* zich afslooven, *om aan hun Nakroost datgeen na te laaten* enz.
AFSLUITEN. Als voorb. van ‘dichterlijke toepassing, bij persoonsverbeelding’ wordt aangevoerd eene pl. uit Hofdijks Aëddon, waar *de wouden* gezegd worden *zich af te sluiten.* Zoo leest men ook bij Van 's Gravenweert, Verspr. Lett. bl. 59: *Zijn voorhof* sluit zich af *met poorten.* - Een paar andere pll. van dezen aard gaf ik in mijne Proeve over Bild. bl. 133. - Liever dan aan dichterlijke persoonsverbeelding denk ik bij zulke uitdrukkingen aan eene vervanging van den lijdenden vorm door den wederkeerigen, die meer fransch dan nederlandsch is.

AFSMEEKEN. De Red. zegt te recht dat dit w. in den zin van ‘door smeeken afwenden’ weinig in gebruik is. 'k Voeg daarom bij de ééne pl. uit Ten Kate er eene van de vorige eeuw; De Haes, Verh. en Vern. Portugal, bl. 55: '*t kloppende gewisse... (Dat) verder dreigend leed by God poogt* af *te* smeeken.
AFSNAUWEN wordt bij persoonsverbeelding van zaken gezegd; Beecher Stowe,

a.w. bl. 191: *Als de wereldsche filozofie een weinig op jaren begint te komen... wordt de idealiteit* afgesnaauwd *en de deur uitgezet.*
AFSNIJDEN. De afl. *afsnijdster* leest men bij Coornhert, Wercken, I. fol. 245 verso: *een* afsnijster *van alle ghenade Godes.*
AFSPATTEN. Dat dit w. ook van krijgslieden gezegd wordt, is juist opgemerkt, doch alleen gestaafd door het als bnw. gebezigde deelw. van Hooft. Doelmatiger pll. zijn de volgende; Vondel, Bat. Gebr. bl. 29: *zoo quamen (de Barbaren) op een draf Aanstooten naar den stroom*, *maar* spatten *boschwaarts* af. Feitama, Telem. bl. 17: *Zij komen*, *als een vloed ten bergtoppe* afgespat. - Verzuimd is te vermelden, dat het werkw. ook bedrijvend voorkomt; Van 's Gravenweert, De Ilias, IV. 162: *den os te vatten*, *En... het vuil weer* af *te* spatten.
AFSPITTEN. Eén voorb. van de verschillende toepassing is wat weinig. 'k Voeg er een aan toe; Wag. Vad. Hist. XIX. 92: *Zij deeden de wieren voor den aarden dyk*, *tot op eene zekere laagte*, afspitten.
AFSTAAN komt ook wederk. voor; Van Rijswijck. Dicht. Bespieg. op het Onze Vader, bl. 61: *(Zy)* staen zich *aen den geest der duisternissen* af.
AFSTAMMELING. Een vroeger gebruik van den vrouw, vorm blijkt uit IJpey en Dermout, Gesch. d. Ned. Herv. Kerk, III. 155: *De (quietisterij) is eene bijzondere* afstammelinge *van de mystiekerij.* - Uit deze pl. blijkt dat de Red. te onrecht meent, dat de fig. toepassing alleen 'in scherts' zou plaats hebben.
AFSTAND. De abstr. bet. komt ook in het meerv. voor; Wag. Vad. Hist. XVII. 510: *naardemaal men overeengekomen was*, *en by de plegtigste* afstanden *vastgesteld hadt*, enz. - De toepassing op 'een gebied' wordt (Kol. 1530) vermeld, doch niet gestaafd; Ockerse, Nap. Redev. I. 41: *geen Koning kon den* afstand *verhoeden van dat kostbaar gedeelte uws kleinen gebieds.*
AFSTAPPEN. Van de toepassing op 'gezindheden' (Kol. 1537) geef ik een voorb. Wag. Vad. Hist. XIX. 373: *waren zy...* afgestapt van hun gevoelen.
AFSTEKEN. De verouderde uitdr. *een leger afsteken* komt nog voor bij Wag. Vad. Hist. XVI. 283: *Na* 't afsteeken *der Legersteden*, *werdt het bosch... om verre gehouwen.* - Het teg. deelw. (Kol. 1555) komt ook voor in den zin van: zich onderscheiden, als van kleuren ontleend; Cras, Red. en Verh. I. 155: *een Roman*, *een Tooneelstuk*, *zonder* afstekende *personaadjen.* - Wordt hier de klemtoon niet verplaatst?
AFSTELEN. De uitdr. *iemand iets afstelen* komt niet alleen voor in de 17de eeuw; ook nog in de 19de; De Vrije Fries, V. 276: *Ook mogt de knecht* het verdiende loon... zijnen heer afstelen.
AFSTIPPEN mist een voorb. Cras, a.w. I. 231: *die palen van het oppergebied juist* af *te* stippen.
AFSTOMPEN. Van de toepassing op personen (Kol. 1575, 2) ontbreekt een voorb. Hofdijk, in het Jaarb. van Rederijkers, 9de J. bl. 5: *die vaders*, *moe gemarteld*, afgestompt *naar hoofd en hart.* - Nolet de Brauwere, Ged. III. 74, heeft: afgestompten *wellust.*
AFSTOOTING. De fig. bet. komt ook van zaken voor; Beets, Sticht. Uren, III. 377: *indien het punt van aanknooping... eene kracht wordt ter* afstooting.
AFSTREVEN. Eenigszins anders wordt het w. gebezigd door Feitama, Telem. bl. 140, van de Mingodes: *Zy* streeft *ten hemel* af.

O. Bij het gebruik dezer letter als znw. (Kol. 18) voege men de spreekwijs: iemand in de *o* hebben; Nomsz, De Oude Rok, bl. 241:

Nooit zag ik raarder vent, *bijlo!*
Hij had *daar* ieder *maar* in de O.

Voorts wat men leest bij Marnix, Godsd. en Kerk. Geschr. (door Dr. J.J. Toorenenbergen) I. 522: *Indien wij Christum kiesen*, *het cruys moet opgenomen zijn*, dat is een ronde O: *een onwedersprekelijck vonnis.*
ODE. Tot de samenst. behoort *odenstijl*, bij Storm van 's Grav. Luim. Ged. I. 55.
OEFENEN. Bij de samenst. *oefengraag* van Bilderdijk, voege men uit Schenks Nachtged. II. 156, *oefenziek geduld.*
OER. De aangeh. samenst. *oergrond* spelt Dr. Nolet de Brauwere anders, Ged. III. 3; *de* oïrgrond, *om- en doorgewroet van duizend handen.*
OEVER. Hier behoort de samenst. *oeverglooi*, uit Bogaers Gez. Dichtw. II. 67.
OF. Niet alleen *ofte of* is bij van der Palm behouden (Kol. 60, 5), maar ook de twee voegwoorden, elkander niet onmiddellijk opvolgende; 4 Moz. 13, vs. 19: *hoedanig het land is...* of *het goed is* ofte *slecht.*
OFFEREN. Kol. 94 vindt men twee pll. op de volgende wijze aangehaald, de eerste uit den Willem Leevend: 'Was het Plato niet, die aan Isocrates raadde; *offer der* (l. *den*) *Bevalligheden.*' - De andere uit Potgieters Proza: 'In iederen stand moeten de schoonen *der bevalligheden*, (l. *den Bevalligheden*) ijveriger *offeren.* - Waarom wordt de datief *der* hier als eene fout voorgesteld? Men weet toch, dat het meerendeel onzer schrijvers den datief *den* voor het vrouw. meerv. niet verkiest. Vindt de Red. den laatsten beter, zij heeft het recht niet, hem aan anderen op te dringen.
OGIEF. Het adj. *ogivaal* komt bij goede schrijvers voor; Handd. van het Elfde Taalcongr. bl. 101: *Wat den puntbogigen*, *of* ogivalen *trant aangaat.* Ald. 102: *Geen onzer* ogivale *kerken bezit eenen voorgevel met drievoudigen ingang.*
OKSAAL. Niet alleen bij prozaschrijvers der tegenw. eeuw, ook bij een dichter der vorige komt dit w. voor; De Haes, Stichtel. Ged. bl. 199:

> *o Kunstcel*, *o gewyd okzael*, *Waerin*, *op goddelyke galmen*,
> *Kamphuizens geest zoo menigmael Ten hemel' voer door zyne psalmen.*

OLIËN was reeds in de 16e eeuw in gebruik, doch in anderen zin; Coornhert, Wercken, I. 369: *Is het* Olien *der Krancken niet by de Apostelen ghedaen geweest?* Ald. lager: *het bloote teecken van* 't Olien. - NB. Het artikel staat niet op zijne plaats.
OLM. Bij de samenstellingen behoort nog *olmstaak* uit Hoogvliet, Ovid. Feestd. bl. 7, en *olmenrij* uit Bogaers, a.w. II. 315.
OMARMEN. Den vorm *omnarmen* vindt men bij M.G. Tengnagel, Spaensche Heidin, bl. 49, van een boom die: *Aen d' een*, *aen d' andre zy'* omnarremt *arme looten.*
OMBRASSEN komt nog veel later voor en in poëzie, bij Bogaers, a.w. I. 257: *Toen* brasten *ze het zeil* om.
OMBRUISEN (klemt. op het werkw.) mist een voorb. Dus Dautzenberg, a.w. bl. 248: *Zachtjens* ombruisd *van kever en vlieg*, *Zwiert er des Dichters wieg.*
OMBULDEREN (kl. op het ww.) Een hier ontbrekend voorb. zie men in het Wdb. der Freq. op *Bulderen.*
OMDANSEN (kl. op het ww.). Het fig. gebruik wordt genoemd eene 'ietwat gezochte poëtische uitdrukking.' De twee aangeh. pll. geven tot die uitspraak

wel eenige aanleiding. Doch niet gezocht, fraai zelfs leest men bij Bogaers, a.w. II. 251: '*t wild gebloemt' en 't schomlend riet*, Omdanst, *of 't waar*, *uw vijvervliet.*
OMDARTELEN (kl. op *om*). Een hier ontbr. voorb. heeft E. Bekker, Proeve o.d. Opv. bl. 4: *Kinderen*, *die daar met eene zoete onnozelheid... onder elkander* omdartelen.

OMDARTELEN (kl. op het ww.) komt anders toegepast in poëzie voor; Immerzeel, Ged. I. 167, aan een murmelend vlietje:

> *Lek*, omdartel *en besproei*
> *Met uw zoele lentedropjes*
> *Prille botjes*, *volle knopjes*.

OMDOBBEREN. Een hier ontbr. voorb. zie men in mijn Wdb. der Freq. op *Dobberen.*
OMGEVEN. Wijlen prof. David was van meening, dat dit w. ongepast van kleederen gezegd wordt. Dezen, zegt hij, *dekken*, maar *omgeven*, d.i. omringen niet; zie zijne Tael- en Letterk. Aenmerkk. (Leuven 1856) bl. 126. De Red. past het w. echter toe op 'kleedingstukken.'
OMHAKEN. Deze 'weinig gebruikelijke dichterlijke uitdrukking' komt eenigszins anders voor bij Nolet de Brauwere, Ged. III. 144: *Waartoe het rouwfloers* omgehaakt?
OMHANGEN (kl. op *om*). In de onz. bet. met den derden naamval ontbreekt een voorb. Dus Vr. Bilderdijk, N. Dichtschak. I. 175: *waarom* hangt my '*t rouwfloers* om?
OMHEEN wordt alleen uit Van Lenneps werken gestaafd. Het bijw. komt veel vroeger voor; Revius, Ps. 125, vs. 2: *Gelijck Jerusalem* omhenen *Met bergen is beset.*
OMHOOREN. Niet alleen 'naar iets', ook 'naar iemand' hoort men om; Van Merken, David, bl. 5: *Dit had... 's Ryks Grooten* om *doen* hooren Naar een, *wiens harpmuzyk des Konings oor bekoren... kon.* A. Deken vóór E. Bekker, Pr. o.d. Opv. bl. 25: *de Baas heeft my gezegt*, *Dat hy* omhoort *naar een jongen.*
OMHUILEN wordt ook van dieren gezegd; Immerzeel, Ged. II. 28: *Zij vlieden 't hart in der woestijne...* Omhuild, *omdreigd door roofgediert*'.
OMHUPPELEN (kl. op *om*). Van Bilderdijk wordt deze pl. aangehaald: *Of als Auroraas gade* (l. *Gade*) Omhuppelt *op het veld.* Hier is verzuimd op te merken, dat de klemtoon in strijd is met de maat. Dezelfde fout begaat de Dichter in den Muis- en Kikv. bl. 34:

> *Wanneer een fixe hand*, *in 't Kunstmuzyk ervaren*,
> *Nu*, *luchter dan de wind*, omhuppelt *langs de snaren.*

Hoewel hij er zelf laag op viel in den Perzius, bl. 10, en de Aant. bl. 64. - Verg. voorts mijne Zesde Bijdr. op *Afgrijzen.*
OMJUBELEN (kl. op het ww.) mist een voorb. Dus Bogaers, a.w. I. 2: '*t wachtend feestaltaar*, Omjubeld *van uw vriendenschaar.*
OMKLUISTEREN, in bedrijv. zin heeft geen voorb. Dus A.W. Engelen, Ged. bl. 83: *schimmen die... de Styx met tragen vloed* omkluistert.
OMKNABBELEN. Een hier passend voorb. zie men in mijn Wdb. der Freq. op *Knabbelen.*
OMKNIELEN wordt niet alleen van 'een altaar', ook van personen gezegd; Immerzeel, Ged. II. 5: Omknield *in 't Heiligdom*, *beveelt hij aller lot... der vaderzorg van God.*
OMKOOPEN. Het deelw. *omgekoft* komt nog na Hooft voor; Hoogvliet, Ovid. Feestd. bl. 114: *zy... Hadt dien* omgekoft *dit antwoordt meê te brengen.* - Van

het imperf. ontbreekt een voorb. Dus Levens van Plut. fol. 317 verso: *die de stemmen van het volck* omcoften *met gladde reede penninghen.* Fol. 467: *dat hy also het crijchsvolck* omcoft.

OMKRIELEN (kl. op het ww.) Een hier passend voorb. heeft Bogaers, a.w. I. 4: Omkrield *van uw nakomelingen.*
OMKRING. Nog meer eigenl. dan in de aangeh. pl. leest men het w. bij Maria Heyns, Bloemhof, bl. 201: *Popilius... trok met een rijsje... een grote ront... en zeide: roep de geen*, *die gy begeert... om deze zaek in* d' omkring, *die gy ziet*, *t' overwegen.*
OMKROMMEN. De aangeh. voorbb. der tweede bet. hebben het deelwoord. Men vindt ook andere vormen; Jonctijs, Verh. o.d. Toovers. bl. 227: *dat hy... sijn bloote borst met een kort geweer... aentrof*, *alsoo dat 't geweer daer door quam* om *te* krommen.
OMLANDSCH komt werkelijk voor; Heyns, Bartas' Wercken, II. I. 29: d' Omlandsche *Raden dus tot haren Coningh schreven.*
OMLEGGEN (kl. op het ww.). Ook de deelwoordvorm *omlegd* komt voor; Lulofs, Louise, bl. 39: *rivierkreeften*, *met peterselie* omlegd.
OMLOEIJEN. Niet minder dichterlijk zong reeds vroeger Van der Hoop, De Cholera, bl. 31: *schoon de orkaan het hoofd zijns vaders mocht* omloeien.
OMLOOPER beteekent ook maan of satelliet; Nieuwe Godgel. Vermakel. IV. 660: *De Maan is niet anders dan de* Omlooper *der Aarde*, *gelyk de* Omloopers *van Jupiter en Saturnus niet anders dan Maanen van dezelven zijn.* En zoo elders meer. - Voorts een bijlooper; Nomsz, Het verijdeld Huwlijksontwerp, bl. 66: *in dit gantsche spel zijt Gij de hoofdpersonaadje*, *en wij allen zijn niets dan de* omloopers.
OMMAUWEN. Bij dit en dergel. artikels rijst de vraag of uitdr. als *de katten loopen om te mauwen*, *het meisje mauwt door huis om*, wel bestaan. Zoo ja, waarom dan ook niet *omblaffen*, *omblaten* enz. die van honden en schapen gezegd, even goed denkbaar zijn?
OMPARELEN is nog anders toegepast bij Van 's Gravenwecrt, De Ilias, III. 193: *Een heet en bruisend nat* omparelt *hun de wangen.*
OMPLOETEREN. Voorbb. van dit w. heeft mijn Wdb. der Freq. op *Ploeteren.*
OMPOOIJEN. Dit door Hooft gebezigde w. komt nog in de 18e eeuw voor; Krook, Het bedurven Huishouwen, bl. 45: *Wyn laeten haelen En helder* ompooijen *mit malkaêr.*
OMPRAKKEZEEREN is kromtaal uit de volksspraak, die geen opneming verdiende.
OMPRATEN dagteekent veel vroeger dan van Langendijks tijd. Levens van Plut. fol. 447: *De soldaten die alreede van hem* omgepraet *waren.*
OMRANKEN (kl. op het ww.) mist een voorb. Dus Beets, Verscheid. V. 88: *eene bloeiende rozenwarande... met rozen*, *groen loof en bloeiende takken* omrankt.
OMREDE. Ook *ommerede;* Coornherts Wercken, I. fol. 362: *wat willen alle dese* ommeredenen?
OMRIJTEN. In stede van de onbekende pl. uit Doreslaer had kunnen gewezen worden op Bevius, Ps. 89, vs. 16: *Ghy hebbet plotselijck syn mueren* omgereeten.
OMSCHANSEN. Hier en elders vindt men bij aanhalingen uit Van der Palm, '*Leerr.*' Dit is onjuist. De Red. bedoelt het werk, getiteld: *Al de leerredenen*, in 16 Deelen, 1841-45. Eéne der reeksen, waaruit die verzameling bestaat, heet *Leerredenen*, in 3 Deelen, 1808-9.
OMSCHOKKEN, in de onz. bet. mist een voorb. Feitama, Henrik de Gr. bl. 64: *Een hemelhooge rots...* omgeschokt, *ten afgrond word gerukt.*

OMSCHRIJVEN (kl. op *om*). De onz. bet. is zonder voorb. Dus Immerzeel, Ged. II. 187: *Eerst noemde hij mij Piet*, *toen ik... Nog* omschreef *in de wijk.*
OMSCHUIMEN komt ook buiten het verl. deelw. voor; Schenk, Lofd. op Meerman, bl. 28: *Wat bergstroom... Uw teedren voet* omschuimde.

OMSINGELEN. Hier had niet behoord 1°. de afleiding van het znw. *singel;* 2°. de behandeling van *cingelen.* Voor het eene is op *Singel*, voor het andere op *Singelen* de plaats. - Eene zonderlinge afl. heeft Krul, Kracht der Deughden

(4to) bl. 14, waar hij, op de wormen doelende, spreekt van: *de swarte aerd' met levende* omcingers.
OMSLAG. In den zin van Kol. 524, art. 6, vindt men het w. ook in dichtmaat; Storm van 's Gravesande, Luim. Ged. bl. 29: *op de huur een* omslag *doen Van twee of drie percenten.*
OMSLUIJEREN. De Red. vermeldt niet de dichterlijke vrijheid bij Immerzeel, Voor Opgeruimden, bl. 106: *zoo lang* 't omsluirend *stof ons dekt.*
OMSLUITING vindt men bij Van 's Graven weert, De Ilias, I. 210: *Hernieuwt de vriendschap door* omsluiting *van de hand.*
OMSMAKKEN. De uitdr. *een pannekoek omsmakken* is niet zoo verouderd als de Red. meent. Nomsz heeft ze nog in zijn blijspel De Driftige, bl. 70: '*k Weet mit de pan* ien' koek *behendig* om *te* smakken.
OMSMELTEN. De afl. op *ing* heeft voorbb. in de eig. bet. Overdrachtig treft men haar aan in Da Costa's Brieven, I. 105: *eene geheele* omsmelting *op het gebied der Theologie.*
OMSNIJDEN, niet door een voorb. gestaafd, heeft Halbertsma, in De Vrije Fries, IX. 254: *Velen hebben met eene vermetelheid... met het mes der kritiek in Shakespeare* omgesneden.
OMSNUFFELEN (kl. op *om*). Onder n°. 2 is geen voorb. aangevoerd. Halbertsma, h.a.w. IX. 301: *heb ik... alles nagespoord en* omgesnuffeld, *alle papieren het onderste boven gekeerd.*
OMSPINNEN. Eenigszins anders wordt dit fig. gebezigd door Jonckbloet, Gesch. der Ned. Lett. I. 76: *zoo werd aan de vaak reeds merkelijk* omsponnen *oorspronkelijke kern nog het verhaal toegevoegd* enz.
OMSPRAAK. De hoogl. David, op dit art. meermalen aangehaald, bezigt het w. mede in zijne door Prof. Willems uitgeg. Nederl. Ged. (Leuven 1869) bl. 15: *De Dichter had hier eene* omspraek *noodig om het woord* oude... *geen tweemael te gebruiken.* - Hierop teekende Van Dale, in De Toekomst van 1870, bl. 426 aan: 'Zou het verouderende of verouderde *omspraak* nog wel aanbeveling verdienen? Zou men de voorkeur niet moeten geven aan *korte omschrijving*'? In zijn Nieuw Woordenb. heeft de Auteur zulke bedenking niet opgenomen.
OMSTAND. Bij te voegen de verouderde afl. *omstandenis*, bij Cassianus, der Ouder Vader Collacie, fol. 76: *Heere sette mijnen monde eene behoedenisse ende een dore der* ommestandenisse *minen lippen.*
OMSTANDER. De toon valt op *om.* De uit Van Haren aangeh. pl. is dus niet in de maat. Zoo ook niet de volg. van den anders zoo taalkeurigen Bogaers, a.w. II. 282: *Terwijl de* omstanders... *Aandachtig aan zijn lippen hongen.*
OMSTANDIG. Als afll. zijn te vermelden *veromstandigen* en *veromstandiging;* zie mijn Wdb. der Freq. op *Standigen.*
OMSTEMMEN. In de bedr. bet. onder n°. 1 ontbreekt een voorb. Pfenninger, Joodsche Brieven, door Hugenholtz, I. 346: *Zijn liefderijk... gelaat was geheel en al* omgestemd *tot heiligen*, *weemoedigen ernst.*
OMSTOEIJEN (kl. op *om*). Een voorb. heeft Lulofs, Louise, bl. 145: *Wanneer zij straks met de Bruid zoo wat* omstoeiden.

OMSTORMEN heeft ook een' fig. zin; Coornhert, Wercken, 1. fol. 239 verso: *soo dat de vette brocken noch onghemalen als een grove haghelbuye den mage* ommestormen.
OMSTRENGELEN. De afl. heeft Swart, Nagel. Redev. II. 154: *De* omstrengeling *der slang mag verdicht geweest zijn.*
OMTOBBEN mist een voorb. Beecher Stowe, De Kl. Vossen, bl. 157: *een vrouw*, *die haar huishouden moet naloopen of met de kinderen moet* omtobben.
OMTOCHT is niet altijd een 'plechtige' omgang. Levens van Plut. fol. 203: *de twee Cheroniensen... hebbende* den omtocht *gedaan van den bergh Turium*, *sonder dattet*

de vyanden gewaer worden. Fol. 408 verso: *Gabinius... dede sijn heyrcracht een groote* omtocht *te lande doen.*
OMVADEMING. Als samentr. behoort hier *walomvademing*, bij Bilderdijk, uitg. van Da Costa, XII. 338.
OMVLEUGELEN. De engelen omvleugelen niet alleen ‘het hoofd’, ook andere voorwerpen; Vr. Van Ackere, Madelieven, 83: *Een engel is gedaeld*, *Die 't wiegjen wil* omvleugelen. - Van de vogels, die toch hier vooral in aanmerking komen, vind ik geen voorb.; Nolet de Brauwere, Ged. III. 98: *Romes heidensche* adelaren, Omvleuglend *de oude kruisaltaren.* - Minder gepast zingt de gen. Dichteres, ald. 98: *Het pleit wordt* omvleugeld *door d' edelsten vrind.*
OMVRAAG komt reeds in de 16e eeuw voor; Coornhert, Wercken, 1. fol. 370: *Hier op viel* een omme-vraghe, *daer op d' een dit*, *d' ander dat seyde.*
OMWAAIJEN. Niet alleen ‘de lieve lucht, de kalmte, een geur van eeuwigheid’ omwaaijen ons; ook de storm; Van der Hoop, Columbus, bl. 3: *aan 's levens kust geen* stormen *hem* omwaaiden.
OMWADEMEN is niet altijd ‘dichterlijk’; Dietsche Warande, IX. 462: *een reuk*, *hetzij dan van bordeel of boudoir*, omwademt... *de figuur der zinlijke dichters.*
OMWASEMEN is niet vermeld in de eig. bet. bij Immerzeel, Ged. I. 66: *'t Plantsoen* omwasemt *hem met geuren.*
OMWEMELEN (kl. op *om*). Op Bilderdijks regel: *Een prooi van 't in den grond* omweemlend *wormennest* - is dezelfde aanmerking te maken als boven bij *Omhuppelen*, en zonderling genoeg is hier de fout begaan ten aanzien van hetzelfde woord, dat de Dichter, t.a. pl. van den Perzius, als bewijs aanvoert van eene taalverbastering, die de beenders van het voorgeslacht zou doen beven.
OMWINGERDÈN. Dit w. bestaat niet. Het betoog geef ik elders.
OMWOEDEN is ook van stoffel. voorwerpen gebezigd; Vinkeles, Romant. Poëzij, bl. 121: *'t Zwaard van honderdtallen*, *Dat* omwoedt *in hun rug.*

2. Ontbrekende artikelen.

AANBETICHT. Zie mijn Wdb. der Freq. op *Tichten.*
AANBÈTROUWING. E. Bekker, De Twee Moeders, III. 109: *Albert zoude ook deze* aanbetrouwing... *aanhooren.* Dez. Adele en Theodoor, I. 293: *dat zulke* aanbetrouwingen *u altoos verdagt moeten voorkomen.*
AANBEVELER. Kist, Leerred. ov. versch. Ondd. I. 219: *zulk eenen medelijdenden voorspraak en* aanbeveler *bij God* (t.w. Jezus). Van Vloten, Bekn. Gesch. d. Ned. Lett. bl. 407: *haar* aanbeveler *bij zijn landgenooten.*
AANBIDDELIJKHEID. Van der Palm, Al de Leerred. VII. 353: *Zijne grootheid en* aanbiddelijkheid.
AANBIDDENSWAARD. Van Merken, German. 291: *De* aanbiddenswaarde *deugd.*
AANBLAFFING. Bilderdijk, Aantt. op Huygens, VI. 127: *de vuilaartige openbare* aanblaffing *van Oudaan.*
AANBLAZER. Nomsz, Mijne Uitspann. I. 26: *eene bloedstorting... die gij en meer* aanblazers (t.w. *tot den strijd*) *voor uwe rekening zoudt hebben gehad.*

AANBOTSING. Fardon, Nagel. Redev. I. 40: *dan zouden alle* aanbotsingen (van stofdeeltjes op elkander) *dezelfden zijn.*
AANBRENGING. Koopmans, Redev. en Verh. 1. 109: *dienstbaar tot* aanbrenging *van veelvuldige voordeelen.*
AANDIENING. Van Teylinghen, Paradijs der Wellust, bl. 81: *Gaet ende seght de vrouwe... Door dese* aendieninghe *keerde de vrouwe tot kennisse.*
AANDOENEND. Zie mijn Wdb. der Freq. op *Doenen.*
AANDREIGEN. Jonctijs, De Pijnbank, 98: *d'ondraaglijkheyd des* aangedreigden *pijnbanks.* Vandaar de afl. ald. 84: *onder* aandreyging *van straffe.*

AANDRINGENDHEID. Bij Oudaen; zie Oudemans' Bijdrage.
AANEENHEELEN. Van Beverwijck, Verv. van de Heelkonst, 64: *dan zijnse* (d.i. *de gebroken beenderen*) *haest* aan een geheelt.
AANEENHUWEN. F. de Haes, Nag. Ged. 87: *Zy* huwde *'t Zangkoor thans* aan een *Met huppelende reien.*
AANEENKNELLEN. Bogaers, Gez. Dichtw. I. 3: *Waarden! thans* aaneen gekneld.
AANEENLOOPEN. Nomsz, Mohammed, II. 7: *de winkbraauwen... byna* aaneenloopende.
AANEENMETSELEN. F. de Haes, a.w. 24: *Als gy... 't muurwerk* metselt *digt* aen een.
AANEENPRANGEN. Bogaers, a.w. I. 131: *klem van ijzren schakels* Prangt *beide bodems vast* aen een.
AANEENSMEREN. Vollenhoves Poëzy, 572: *maet en rym... hecht* aan een *te* smeren, *als met lym.*
AANEENVERBOUWEN. Nolet de Br. Ged. III. 90: *'t Voltooide Louvre* aaneenverbouwd.
AANEENVERPANDEN. Pater, Poëzy, 358: *Toen we ons op 't naauwste* aanéén verpandden.
AANEENWRIJVEN. Bogaers, a.w. II. 81: *De hoeken... slijten heen*, *Waar kroost zich daaglijks* wrijft aanéén.
AANEENZIJN. Krook, Der roemzucht - Zegenpraal (Amst. 1704) bl. 31: *De Legers* zyn aen een, *hoor*, *hoor.* - Dez. Het verloste Braband, bl. 99: *De legers* zyn aen een, *men ziet... om de overwinning stryden.*
AANFLANSEN. Rabus, Vermakel. der Taalk. 85: *Hy... die dit treurgezang zulk een braven schrijver* aangeflanst heeft.
AANGEDAANHEID. E. Bekker, De Twee Moeders, III. 218: *er bleef niets over dan de allerinnigste* aangedaanheid.
AANGELEDING. Van Beverwijck, Verv. van de Heelkonst, 60: *Deze* (*Geledinge*) *is wederom driederley*, *ingheledinghe*, aengeledinghe, *ende onderlinge inschietinghe... Een* Aengeledinge *is*, *als de holte vlack is.*
AANGEWENNEN. Paters Poëzy, bl. 38: *Hy wist nog niet wat deugd hy zich kon* aengewennen. - Trip, Tydwinst, bl. 5: *enen*, *die... Zich licht het dwalend spoor zal weder* aangewennen.
AANGIETSEL. Kuyper, Technologie, I. 103: *Nadat men* de aengietsels... *heeft afgekapt.*
AANGLOREN. Immerzeel, Ged. II. 36: *De dag* gloort aan *uit de oosterpoorte.*
AANHALEND. Bijv. nw. met versprongen klemtoon; Lulofs, Louise, 194: *het* aanhalend *gevlei eener klokhen.*
AANHANDELEN. Zie mijn Wdb. d. Freq. op *Handelen.*
AANHANGERES. V. d. Palm, Al de Leerred. XII. 121: *Vaders en moeders*, *aanhangers en* aanhangeressen *van (Jezus) kwamen met (de kinderen) op den arm gedragen.*
AANKLAGING. Rabus, a.w. bl. 43: *ter dood veroordeelt*, *uit* aanklaginge, *dat hy quaede gevoelens wegens de Godheid zoude gehad hebben.*
AANKLATEREN. Zie mijn Wdb. d. Freq. op *Klateren.*

AANKLEVENDHEID. Stoppendaal, De Lusiade, 85: de aenklevendheid *van den grootmoedigen Zopyrus.* Bl. 134: de aanklevendheid *en hulpe der voornaemste Heeren.* Bl. 318: de aanklevendheid *voor hun luisterrijk Opperhoofd.*
AANKNAGEN. Bilderdijk, N. Oprak. bl. 179: *Hy hief den graagen mond van* d' aangeknaagden *kop.*
AANKOMING. Sylvius, Tfundament der Med. ende Chyr. fol. 6: *soo verre de mane niet in* de aencominghe *oft vol si.*

AANKONDIGER. De Gids, 1870, D. II. 228: *een morgenwind*, *voorlooper en* aankondiger *van een schooner dageraad.* Zoo reeds vroeger, zie de Zesde Bijdr.
AANKRAAIJEN. Hoogvl. Ovid. Feestd. bl. 20: *Om dat (de haan) den dag te vroeg* aankraait. Bl. 69: *Wanneer de haan... den dageraat* aankraaide.
AANKRIELEN. Valerius, Ned. Gedenckkl. 74: *menig man Die sy sagen komen Dick* krielen an.
AANKWEEKER. Krook, Staatkunde, Vredesp. bl. 12: vee aankweekers. - Rabus, a.w. bl. 54: *Thans ziet men (de poëzie) zieltoogen... Daar by komt de schaarsheid der* aankweekers. - Levensber. der leidsche Maatsch. 1870, bl. 334: *een... practischen* aankweeker *van Evangelie-zin.*
AANLACH. Nomsz, Mohammed, I. 171: *een enkele bedriegelyke* aanlach *van 't geluk.* D. II. 41: *vriendelyke* aanlach *van 't geluk.* Dez. Tassoos Jeruz. bl. 157: *Haar* aanlach, *zoete stem*, *en zwier vol majesteit.*
AANLAPSEL. Dr. Verwijs in De Gids 1870, D. IV. 179: *een ieder... zal in deze twee regels niet anders zien dan een* aanlapsel *van een zekeren Jan.*
AANLEIDSTER. Feitama, Tooneelp. I. 32: *Die Schoone... Zal hier* de aanleidster *zyn om onzen rol te spelen.*
AANLIJDEN. Van Beverwijck, Schat der Ong. II. 131: *hoe sijn voeten zo krom getrocken waren*, *dat hij geen schoen konde* aenlijden.
AANMERKELIJKHEID. Feitama, a.w. D. II. 444: *'k Sloeg ieder Jaarboek op dier droevige Hebreen. Geen volk haalde ooit bij hen*, *in wondre* aanmerklijkheên.
AANMOED. Coornherts Wercken, I. fol. 223: *een begheerte des goedts*, *dat is een affectie ofte* anmoedt, *omme t' goedt te verkrijghen.*
AANMOEDIGER. Kist, Verhandd. en Redevv. bl. 116: *de wetenschappen*, *die geene* aanmoedigers *vinden.* - Verg. de Vijfde en Zevende Bijdr.
AANNEMELING. Levensber. van de leidsche Maatsch. 1871, bl. 303: *Spijker was leerling en* aannemeling *van den predikant* enz.
AANPEUREN. Versch. Ged. (door Groebe) II. 105: *hoese min wilt voort hoe meer ghy* aen *moet* peuren.
AANPORRELIJK. Coornherts Wercken, I. fol. 272: *Heur winden of* aanporrelijcke *oorsaken komen voort uyt het oordeel des Ghemoedts.*
AANPLEMPING. De Gids 1870, D.I. bl. 355: *den... grond... door* aanplemping *tot den vereischten omvang te brengen.*
AANPLOOIJEN. Immerzeel, Ged. I. 125: *Wordt de feestdosch...* aangeplooid.
AANPRALEN. De Haes, Portugal, 51: *De Vorst... komt op het Hofbalkon* Aenpralen, *met een' stoet* enz. Bl. 206: *Als Gods gezant slechts* aan *komt* pralen. Dez. Nag. Ged. 87: *Zoodra Van Hagen uit een kring Van kunstlicht* aen *kwam* pralen.
AANPRAMEN. Van Teylinghen, a.w. 311: *Monetus... wierdt door quellende* aenpramen *van andere als met ghewelt in de kercke ghetrocken.*
AANPRIJZER. Levensber. der leidsche Maatsch. 1870, bl. 334: *een warmen* aanprijzer *van den Bijbel.*
AANREN. Meijer, Heemskerk, bl. 92: *Hun* aanren *schokte 't land.*
AANGRIJPING. Beets, Verscheid. V. 120: *Alles getuigt... van vordering*, aanrijping, *uitbreiding van gezichtskring.* Dez. Inl. tot de Ged. van Staring, bl. 4: *Alles getuigt niet alleen van oefening*, *maar ook van vordering*, aanrijping.

AANRUNNEN. Van Beverwijck, Heelkonste, 47: *dat het vette bloet tegen (de vliesen)* aenrunt.
AANSCHUREN. Kist, Verh. en Red. 57: *IJlings* schuurden *uit het westen wolken* aan.
AANSMEEKEN. Immerzeel, Ged. II. 24: *Om u zoo lang* aan *te* smeeken, *Tot u eindlijk 't hart zal breken.* Bl. 44: *Man en moeder...* smeekt *den Hopman* aan.
AANSPANSEEREN. N. Honigbye, I. 170: *De laatste kom ik* aanspanseren.

AANSTROOIJING. Jonctijs, Toovers. 82: *het poeyerken... door welkers* aenstroyingh *of ingevingh... de sieckten verdreven werden.*
AANSTUWING. Kist, Leerred. o. Versch. Ond. I. 189: *deze* aanstuwing *ten goede.*
AANTICHT. Trip, Tijdwinst, 177: *Een* aantigt, *daar Natuur van bloost.*
AANTIJGER. Cardanus, Neroos Lof, 276: d' aantygers *en valsche aanklagers.*
AANTOOGEN. Marnix, Ps. 78, vs. 11: *tgeen hun God korts hadde doen* aentoogen.
AANTREKSEL. Coornherts Wercken, I. fol. 245 verso: *voor alle dese middelen ende* aentreckselen *tot tooren veyligh te zijn.*
AANVOEDING. N. Honigbye, 1. 74: *(Wordt) in het brein geteeld een... sap*, *Wyl zyn* aanvoeding *niet genoeg wierd voort gedreven.*
AANWIJS. Trip, Tijdwinst, 220: aanwijs... *Dat de Godtheid meer verrigt.*
AANZOEKING. Feitama, Henrik de Gr. 216: *Hy zelf... deed* aanzoeking *tot vrede.*
AANZOEKSTER. Van Reyn, Beschr. v. Rott. II. 44: *de omstandigheden der...* aanzoeksters *overigens gelijk staande.*
AARTSBESCHERMER. Feitama, a.w. 130.
AARTSBEULIN. Ald. 71. Nomsz, Amelia, 21.
AARTSBOOSHEID. Lulofs, Louise, 44.
AARTSDICHTERKOOR. Feitama, Nag. Dichtw. 352.
AARTSHEILAND. Pater, Poëzy, 343.
AARTSHEILIG. Feitama, Henrik, 98.
AARTSLASTERAARSGESPUIS. Quos Ego! Hekelrijmen, 10.
AARTSMUITELING. Feitama, Henrik, 146.
AARSPAUKER. Dez. Nag. Dichtw. 294.
AARTSPOËTES. Ald. 358, wordt aldus Sara van den Wilp genoemd, en deze Dichteres vereerde Feitama met den titel van *aartspoëet*, zie het Wdb. Kol. 580, 1, *a.* De lof werd dus teruggekaatst. Bl. 359 heet Lucr. Wilh. Van Merken: *De jongste* Aartspoëtes *der vrye Nederlanden.*
AARTSRECHTVAARDIGHEID. Trip, Tijdw. 117.
AARTSSCHALK. Lulofs, Louise, 85.
AARTSSCHILDERAAR. De Haes, Verl. Zoon. 77.
AARTSVELDHEER. Vondel, Hierus. verw. 13.
AARTSVERDORVENHEID. Trip, Tijdw. 59.
AARTSVERLEIDER. Mr. A.W. Engelen, Ged. 18.
AARTSVERMETELHEID, Quos Ego! 61.
AARTSWREKER. Vollenhoves Poëzy, 688.
ACHTDAAGSCH. De Haes, Portugal, 45: *dien* achtdaagschen *Brand.*
ACHTER, znw. Nomsz, Mar. van Lalain, 4: *toont... Dat ge* achters *van de deugd*, *zelfs in uw' vyand zyt.* Dez. Vertelsels, III. 49: hoogachters.
ACHTERAANSCHREIJEN. Trip, Tijdw. 31: *U* schreije *ik* achteraan.
ACHTERAANSPRINGEN. Van der Pot, Endeldijk, 173: *Lieve Lammers!* springt *uw moeder* achter aan.
ACHTERBAN. De Veer, Trouringh, 152: *de ban en* achterban, *alles moest in de wapenen.*
ACHTERBANKS, bijw. Bilderdijk in Dr. Van Vlotens Bloeml. 65: *die mode is lang vergeten... en* achterbanks *gesmeten.*
ACHTERBLIK. Hoogvliet, Ovid. Feestd. 13: *verhief de tempelgodt zijn voor- En* achterblikken, *en zag al de wereldt door.*

ACHTERBORD. Geld. Volksalm. 1872, bl. 200: *het* achterbord *van den wagen.*
ACHTEREENVOLGING. Hoffham, Proeve eener Theorie, 46.
ACHTERKANTOOR. De Veer, Frans Holster, II. 82.
ACHTERKLAPPIG. Van Teylinghen, a.w. 138: achterclappighe *tonghen.*

ACHTERNAHINKEN. Lulofs, Louise, 194.
ACHTERSPEUREN. Nolet de Br. Ged. III. 10: *'k vlood 't mij* achterspeurend *rot.*
ACHTERVOLGER. Hoogvl. a.w. 189: *Hunne* achtervolgers *ligt... ontloopen.*
ACHTERWANG. Halbertsma in de Vrije Fries, IX. 246: *werden* (*de kwade jongens*) *daar met roeden voor de ontbloote* achterwangen *gekastijd.*
ADELKNECHT. Rens, Blad. uit den Vreemde, 19.
ADEMBAAR. Six van Chand. Ps. 104, vs. 15: *uw* adembaaren *Geest.*
ADEMHOEDSTER, d.i. de lucht. De Haes, Portugal, 143.
AFBEDELING, in de samenst. *gunstafbedeling*, Nomsz, Zingha, 13.
AFBOCHTEN bij Oudaen. Zie mijn Wdb. d. Freq. op *Bochten.*
AFBLUSSCHEN. Huygens, Korenbl. I. 50: afgebluste *kalck.*
AFBRANDING. Nomsz, Mijne Uitsp. I. 31: *die* afbranding (*van de groote Moskee*).
AFDEINZING. Nomsz, Moh. II. 176: *De krankte*, *door eene kleine* afdeinzing, *den geest de onbelemmerde werking weder latende.*
AFDORSTEN. De Haes, Portugal, 154: *Het* afgedorste *hart.*
AFDRINGING. Cardanus, a.w. 155: *dat d'inwoonders door de schattingen*, afdringingen... *uitgemergelt waren.*
AFDROGING. Borger, Leerred. I. 81: de afdrooging *der tranen.*
AFDRUISCHEN. Lulofs, Louise, 128: *wijl de Bruid... de trappen* afdruischte.
AFFLANSEN, Krook, Spieg. der Wansch. Tooneelst. 30: *zouden zy 't in zulken korten tyd* afflansen? D. i. een afstand doorzeilen.
AFGALMEN. Vinkeles, Rom. Poëzy, 18: Galme *uw triomflied Ten hemel* af.
AFGEBRUIKT, bnw. E. Bekker, De Twee Moeders, II. 50: *de gemeenste*, *en* afgebruiktste (*aanmerkingen*) *over de dolheid van het duëlleeren.*
AFGELEEFDHEID. Van der Palm, Al de Leerred. IX. 211: *het uiterste perk der* afgeleefdheid.
AFGESTORVELING. Hoogvliet, Ovid. Feestd. 177: *'t geestendom der* afgestorvelingen.
AFGETAPT, bnw. Hoffham, a.w. 10: *room en* afgetapte *melk.* - Ons volk zegt: *tapte melk.*
AFGEVROET. De Haes, Nag. Ged. 193: *Een* afgevroete *Mol.*
AFGEWERKTHEID. Bilderdijk, Mengelp. I. Voorr. 14: *wanneer* afgewerktheid *of kommer de kracht der ziel overladen heeft.*
AFGODENDIENARES. Van der Palm, Al de Leerred. VIII. 151.
AFGRAUWING. E. Bekker, Pr. o.d Opv. 40: *norsche* afgraauwingen.
AFGRIJZING. Kist, Leerred. o. versch. Ond. II. 92: *tot* afgrijzing *der levenden.*
AFHANGING. A. w. II. 94: *in* afhauging *van den goddelijken invloed.*
AFHANGSEL. Jottrand, Ned. Gewrochten, 79: *wordt dat vaderland... een onbeduidend* afhangsel *van Frankrijk.*
AFHUIZIG. Jonctijs, Toon. der Jal. I. 76: *Dezer eene* afhuizig *om Staatszaken.*
AFHUIZIGHEID. Dez. De Pijnbank, 94: *bij hares mans* afhuizigheyd.
AFKALLEN. Coornherts Wercken, I. fol. 259: *hebben wy dit nu... al* afgekalt.
AFKEERLIJK. A. w. I. 280: *Droefheyt.. is een* afkeerlijcke *hertsroeringhe.* - Krook, De wispelt. Minnaar, 10: *Ik leef* afkeerlyk, *met de afkeerige van zinnen.*
AFKLEINZING. M. Schagen, Godgel. Vermakel. I. 538: de afkleinzing *der sappen in 's menschen lichaam.*
AFKLOPPER. Nomsz, Mijne Uitsp. 1. 26: *de personeele* afkloppers.

AFKNOTSEN. Woordenstr. tusschen de Passien en de Reden, 15: *den Fransman... Heeft... ons* afgeknotst.
AFLATER. Coornherts Wercken, I. fol. 253: *daar nochtans sulcken* Aflater (*van het zondigen*) *noyt onder den menschen ghevonden is gheweest.*
AFLATING. Ald. fol. 255: *bekeeringhe van alle zijne zonden*, *dat is volkomen* aflatinghe. Fol. 260: *een ware* aflatinghe *van 't zondighen.* - Cras, Nag. Verh. I. 194: eene aflating *van het Kruis.* - Van der Palm, Al de Leerred. VIII. 40:

bijvoegsels of aflatingen, *als waardoor menschelijk goeddunken (de geboden) ontheiligd heeft.*
AFLOOPING. Nomsz, Mijne Uitsp. II. 108: *voorbeelden van..* afloopingen *van schepen.*
AFMALING. Coornherts Wercken, I. fol. 432: *een waarachtighe* afmalinghe *na 't leven.*
AFPIJLEN. Despars, Cron. van Vlaend. III. 390: *dat hy tzwijn van nieus dede* afpijlen *ende stackijtsen.*
AFPLAGEN. Jonctijs, De Pijnbank, Voorw.: *Indien Gods wijsheyd had behagen In 's misdaads kennis* af *te* plagen.
AFPRANGEN. Krook, Staatk. Vredesp. 39: *Datgeen*, *'t welk gy door 't zwaard uw vyand* af *komt* prangen.
AFRIKKEN. Halbertsma in de Vrije Fries, X. 389: *de* afgerikte *plaats bij huis*, *waar men de schapen bij elkander joeg.*
AFRILLEN. Feith, de Eenzaamh. (1826) bl. 167: *Hij* rilt *de trap weêr af.*
AFROKKENEN. Zie mijn Wdb. der Freq. op *Rokkenen.*
AFRUIJING. Berkhey, Nat. Hist. V. 465: *derzelver huid kan ook verharden door* afruijing. D. VIII. 341: *rappigheid en* afruijing *van het haar:* Ald. 364: *een* afruijing *van het zoo lenig inwendig lebbevlies.*
AFSCHAVING. Cras, Nag. Verh. II. 210: afschaving *van de huid.*
AFSCHEELEN. Berkhey, a.w. VI. 125 *de* afgescheelde *darmen.*
AFSCHOTELEN. Van Slichtenhorst, Toon. des L. v. Gelre, 50: *De Heerlijkheid van Gent... welkers Burgemeesters... van de landdaghen zijn geweerd en* afgeschoteld.
AFSCHRIKKELIJK. 't Banket der Ghoden, 68: *boven al maakten zich Mars en Minerva* afschriklijk, *d'een met het zwaard*, *d'ander met de spiets.*
AFSCHRIKKING. Coornherts Wercken, I. fol. 355 verso: *een crachtighen* afschrickinghe *van uwer leeringhe.* Fol. 421: *tot* afschrickinghe *vande salighe Leere des Evangeliums.*
AFSCHROOIJEN. Zie mijn Wdb. d. Freq. op *Schreuderen.*
AFSLEET. Stuart, Vad. Hist. II. 353: *stuiting van den gevaarlijken* afsleet *der landen en wegen... Eene gelijke opneming van den* afsleet *der landen.*
AFSLUIPING. Coornhert, Wercken, I. 370 verso: *u ghewoonlijcke* afsluypinghen *van ick wil niet disputeren.*
AFSNOEIJING. Ald. fol. 297: *met* afsnoeying *van alle onnoodige kosten.*
AFSORRELEN. Zie mijn Wdb. der Freq. op *Sjorrelen.*
AFSPENEN. Bekker, Bet. Weereld, II. 12: *om my zelve van al sulcke gedachten* af *te* spenen.
AFSPOKEN. Van Swanenburg, Arleq. Distel. 186: afgespookte *geraamtens en kragteloze bekkeneelen.*
AFSTAKEN. Blommaert, Ged. 48: *Op het vlakke veld... Werd het strijdperk* afgestaakt.
AFSTAP. De Toekomst, 1868, bl. 15: *het* afstapje... *van den Graaf van Vlaanderen. Ge ziet dat gebouw... Daar stapt hij af als hij op zijne goederen komt jagen.*
AFSTELLER. Van Rijswijck, Antigonus, 70: *tydschrift... waerin... de opbouw der litteratuer*, *voor gekke loftuitingen harer* afstellers *plaets maekt.*

OEFENSTEEN. Immerzeel, Ged. I. 72: d'oefensteen *der vlijt.*
OEVERDRAS. Meijer, Heemskerk, 16: *de onbegaanbare* oeverdras.
OMBEWIMPELEN. Zie mijn Wdb. der Freq. op *Wimpelen.*
OMBLOEMEN. Nolet de Br. Ged. III. 58: *vaderlandsche driekleur... Van 't vor*

lijk hoog-oranje ombloemd. - Bogaers, a.w. II. 233: *dankend nog zijn graf* ombloemd!
OMBLOESEMEN. Bilderdijk, Krekelz. I. 112: *Een slaapzaal...* Ombloesemd *met myrthgroene bogen.*
OMBRANDEN. Valerius, Ned. Gedenckkl. 125: *Den heeten toorn Gods sal u wel* ombranden.
OMDEKKEN. Marnix, Ps. 139, vs. 13 (naar den druk van 1591): *Want du hebst mij te samen gestelt*, *In smoeders buyck end* omgedeckt.
OMDREIGEN. Immerzeel, Ged. II. 28: *zij vlieden...* omdreigd *door roofgediert'.*
OMDRIFTIG. Coornhert, Wercken, I. fol. 243 verso: omdriftigh *zandt.*
OMFLUISTEREN. Zie mijn Wdb. der Freq. op *Fluisteren.*
OMGETUIMEL. Bogaers, a.w. I. 120: 't omgetuimel.. *Der baren.*
OMGONZEN. Nolet de Br. Ged. III. 88: *violenstruiken* Omgonst *een nijvre Bijenvlugt.*
OMGORDELEN (kl. op *om*). Immerzeel, Ged. I. 125: *Wordt de feestdos...* Omgegordeld.
OMGREEP. Van Beverwijck, Schat der Ong. II. 10: *dat uyt een grooter* omgreep *de straelen haer wijder verspreyden als uyt een kleynen.*
OMHEUVELEN. Bilderdijk, Navonk. II. 4: *Kruinen... zwanger van gezwolgen zand*, Omheuvelen *'t met duinen.*
OMHOOGSLINGEREN. Meijer, Heemskerk, 179.
OMHOOGVLUCHTEN. Bogaers, a.w. I. 136.
OMHOOGWORSTELEN. Meijer, a.w. 14.
OMLAAGDONDEREN. Zie mijn Wdb. der Freq. op *Donderen.*
OMLIJVEN. Nolet de Br. Ged. III. 62: *De banden... Die vredelievend ons* omlijven.
OMNEDER. Van Rijswijck, Eppenstein, 84: (*God*) *schoot zijn bliksem naer* omneêr.
OMRAAIJEN. Van Ghistele, Heroïd. Epist. 57 verso: *de Sonne zal 't Aertrijck* omraeijen.
OMRINKELEN bij Oudaen; zie mijn Wdb. der Freq. op *Rinkelen.*
OMSTAAN. (kl. op het ww.) Bogaers, a.w. II. 176: *wat hofstaffiers de trappen Des troons...* omstaan.
OMSTARND. Zie mijn Wdb. der Freq. op *Starnen.*
OMSTOLPEN. Udemans, De Waekende Oog, 107: *sou hy de schuyt doen* ommestolpen.
OMVLAMMEN (kl. op *om*). Immerzeel, Ged. I. 184: *De drift*, *die...* omvlamde *in zijn gloeijend hoofd.*
OMVLEUKEN. Van Beverwijck, a.w. I. 166: *een looden pijpjen... niet langer als de stroot wijt is*, *maar* omgevleukt *om daer niet in te schieten.*
OMWELLING. Coornherts Wercken, I. fol. 391 verso: *een verstoorighe* omwellinghe *des bloedts.*
OMWELVEN (kl. op *om*). Van Beverwijck, Verv. van de Heelk. 15: *als de kanten van de wonde teghens malkander* omgewelft zijn.

Rotterdam, Januarij 1873.

DR. A. DE JAGER.

Twee tijdseinen.

Schetsen en Tafereelen. Godsdienstig leesboek voor School en Huis, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 1872. Faust, een studie van J.H. Gunning Jr. Bij H.J. v. Kesteren en Co. (B. van der Land) te Amsterdam, 1872.

'Want zie, zelfs een geest als *Goethe* is het niet gelukt, wat duizend en duizend maal beproefd is en telkens op nieuw beproefd wordt - op bevredigende wijze aan te toonen, hoe iemand zonder het geloof in Jezus als den Christus Gods, langs den weg van oorspronkelijk ingespannen streven len hemel kan gaan.' Deze woorden van J.H. Gunning Jr. kenschetsen niet alleen den aard van het individueel en maatschappelijk streven der geesten onzer dagen, maar zij vertolken tevens hoe dat streven geschat wordt door hen, die in het bezit van bedoelden proefsteen zijn. Die woorden bevatten een oordeel. Al wie het streven der moderne wereld liefheeft, houdt er aanteekening van: 'bevredigend' is zoo onbepaald, en wat het gaan naarden hemel betreft, 'in het huis mijns Vaders zijn zooveel woningen.' Zoo dacht ik onwillekeurig, toen ik dezer dagen ook het boekje van de Maatschappij las, dat hier boven staat aangekondigd. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen toch, 15000 leden sterk, is een eerbiedwaardig deel te noemen van onze vaderlandsche samenleving. Eerbiedwaardig is zij door haar getalsterkte, haar uitgebreide werkzaamheid, haar magtigen en beschavenden invloed door het gansche land. Deze maatschappij is altijd met haar tijd medegegaan. Sinds 1784 en haar mennonieten stichter, heeft zij steeds getracht in de zedelijke en godsdienstige behoeften des volks te voorzien. En hoewel zij met haar tijd medeging, - hoewel zij leefde te midden van de worstelingen der tijden, - hoewel zij, elk nieuw verschijnsel op zedelijk en godsdienstig gebied waardeerende, daaruit nam wat haar goed voorkwam, - hoewel zij dus voorwaarts streefde en nimmer den tijd afwees als hij haar iets goeds aanbood voor haar leden, ook dan als een groote partij in den lande haar de proefneming ontried - toch werd zij zoo magtig in het land, als gij haar tans kent. En deze magtige maatschappij geeft tans een godsdienstig leesboek uit voor school en huis, geschreven door een der hoofdmannen van de moderne rigting. Deze maatschappij, die ik de zedelijke meerderheid des lands mag noemen, zegt met edel zelfvertrouwen van een werkje, op haar verzoek door ds. P.H. Hugenholtz Jr., predikant te Amsterdam, opgesteld: 'Door de uitgave van het *godsdienstig leesboek*, dat de Maatschappij: Tot nut van 't Algemeen, bij deze inzonderheid haren leden aanbiedt, meent zij te gelijkertijd aan school en huisgezin een welgevalligen dienst te bewijzen.'

Wanneer nu zulk een maatschappij met zulk een vertrouwen spreekt

over een godsdienstig leesboek, door een verklaard modern leeraar geschreven, mogen wij dan wel twijfelen aan hetgeen de zedelijke meerderheid onzes volks wenscht ter voorziening in haar godsdienstige behoeften? Mogen wij dan wel gelooven, wat de heer Gunning zegt? Mogen wij dan niet met grond in twijfel trekken zijn bevoegdheid om dat oordeel over individu en samenleving uit te spreken? Blijkbaar immers rekent hij met het geducht verschijnsel niet, dat aan 15000 leden der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen d.i. aan 15000 meerderjarige, beschaafde Nederlanders een welgevallige dienst wordt bewezen, met een leesboek, dat Jezus niet erkent als den Christus Gods.

Ik wenschte dat 't den heer Gunning mogt behagen, zulke feiten niet gering te achten. Als de stem des tijds spreekt, moeten wij hooren wat zij tot de gemeente zegt. Nu en dan is zij reusachtig, ja als van vele wateren, roepende: ‘mensch, zoo gij weet, van waar gij gekomen zijt, zoo zult gij ook weten waar gij heen gaat, want gij zijt eeuwig. Zoo vertraag dan niet in het zoeken naar uw oorsprong. Aan het begin is God, aan het einde is God, op uw levensweg is God: alom bestraalt u zijn heerlijk licht, en gij dempt het; alom steunt u zijn vaderlijke liefde, en gij betwijfelt haar; heb toch vertrouwen; zoek in de diepten der aarde en in de hoogten des hemels; het bewustzijn van uw aanwezen zal nooit volkomen zijn, vóór gij uw oorsprong kent.’

Is dit niet de bazuin des tijds?

Nogtans verspeelt zoo menig mensch zijn aanzijn met er aan te twijfelen. Eer hij er toe komt om met Faust te bekennen: ‘Daseyn ist Pflicht’ - is hij dood. En om aan dezen onvruchtbaren dood schijn van vruchtbaarheid te geven, behoeft de mensch slechts het geloof aan den Christus Gods?.... Hierin ligt de onbewuste, ja veelal hartelijke, maar niettemin noodlottige dwaling van het geloof, dat het zich schuldig maakt aan atheïsme tegen de stem des tijds. Dit is niet de schuld van het kristelijk geloof, maar van den mensch, die zelf daarvan de levendmakende pit verstikt.

Het zou aanmatigend zijn, een leesboek te willen beoordeelen dat door de zedelijke meerderheid des volks wordt uitgegeven(*). De uitgave op zich zelve is een eerbiedwaardig cachet. Wij wenschten hier enkel door een kort verslag te bevestigen, dat dit boekje een tijdsein is. Tusschen de eerste les: ‘*Vanwaar?*’ en de laatste: ‘*Waarheen?*’ worden schetsen en tafereelen u voorgelegd, die elk een studie waard zijn. *Van waar* is een voortreffelijke vingerwijzing, zoo niet op onzen oorsprong dan toch op onzen pligt, daarnaar altijd en steeds dringender

(*) Wij kunnen het gejammer van sommige Departementen over het Leeshoek slechts afkeuren. De M.t.N. van 't A. heeft nooit anders gedaan dan voorwaarts gestreefd. Neem voorts al haar leesboeken voor de scholen ter hand om u te overtuigen, dat zij al 50 jaar lang het kerkelijk dogma ontkent.

onderzoek in te stellen. ‘De scheppende Godskracht,’ zegt de schrijver met een godsdienstigen aandrang die verwarmt, ‘vervolgt met rustige majesteit haar reuzenwerk; nooit keert zij terug op hare schreden.’

De schrijver doorloopt in zijn schetsen en tafereelen ongemerkt de geschiedenis der wereld. Met groot talent beschrijft hij hoofdpersonen op het wereldtooneel, gewijd en ongewijd. Hij geeft ons in magtige trekken zoowel Buddha als Humboldt, zoowel Beethoven als Mahomed. En elk portret trekt ons steeds sterker aan. En elk tafereel opent ons hart voor het volle leven in natuur en maatschappij. Waarheen? luidt ten slotte de vraag. Waarheen reist gij, arm pelgrim? Bemoedigt u een bekend doel, een blijde bestemming? Reist gij met vasten tred en vasten blik:

‘In de hoop, dat ginds een wereld ligt?’ om met de Genestet te spreken?

‘Naar 't land, dat God ons wijzen zal,’ zegt Hugenholtz met den aartsvader; ‘dáárheen.’ En ter aanmoediging van uw omziend twijfelachtig gemoed, ter versterking van uw oog, tot rigtsnoer voor uw voet wijst hij u, zeer juist, op de morgenschemering van ons bestaan, op de denkbeelden der volken in hun kindsheid. ‘De hoop der onsterfelijkheid berust op de onsterfelijkheid der hoop. - En de eisch van het geweten die ons tot volmaking drijft, wordt nu een profetie van beter toekomst.’

Dit schoone opstel is het slot van het dertigtal schetsen en tafereelen, die allen met gevoel en waardeering der toestanden zijn geschreven en die niet nalaten, een weldadige warmte achter te laten in het hart van den lezer. Deze uitnemende eigenschap zal het boekje een weg banen naar duizenden harten, die een gids behoeven door het labyrinth der verschijnselen, in de vele verwarde stemmen dezer tijden. Ik twijfel aan den ‘gewenschten weerklank’ van dit Tijdsein geen oogenblik.

Maar hoe zou het komen, dacht ik, dat Mozes hier betrekkelijk zoo zwak is geteekend? Wij hebben, zeer zeker, veel te wijten aan de Israëlitische nomaden, maar wij hebben hun, inzonderheid Mozes, veel te danken. Hij was een eerbiedwaardig, krachtig wetgever. Het is niet zijn schuld, dat wij met de zonde en onreinheden van zijn tijdgenooten behept zijn. Gaan wij voort met de methode: de zeden der voorouders van een groot man tot de onzen te maken, dan zullen later geslachten, die Thorbecke vereeren, verpligt zijn als de Batavieren en Katten, bier uit menschenschedels te drinken. Ik ben er van overtuigd, dat de schrijver niet boos op Mozes is, dat hij hem in tegendeel hoog vereert, en toch teekent hij hem zwak en zonder geestdrift. De geheele laatste periode acht ik in het opstel over Mozes volstrekt misplaatst. Hetzelfde verschijnsel meen ik waar te nemen in *een grootsche verwachting*, waar volslagen gemis van eenheid verlegenheid met de zaak verraadt. Ik hoop hartelijk, dat de indruk van lappedekentje,

dien n°. 6 op mij maakt, aan mij ligt en dat mijn verwachting welligt te hoog door den aanhef is gespannen.

Zoo zou ik ook, als 't niet te vrijmoedig is, willen vragen, of in een godsdienstig leesboek voor ‘school’ en huisgezin polemiek te pas komt. Zij komt, hoezeer als bedekte batterij, in het 15de stukje voor. Zoo sober n.l., ik mag wel zeggen zoo lofwaardig sober als de schrijver is in 't vermelden van wonderen, die aan en door Jezus zouden zijn geschied, zoo weelderig schetst hij die omtrent Mahomed. Dat is polemiek, mijnheer!....

Zoo niet nadeelig, dan toch minstens overtollig.

De vrijzinnigheid eischt, dat wij de wonderverhalen, die van Buddha, Jezus, Mahomed en Lourdes in omloop zijn, uit het zelfde oogpunt beschouwen. Gelijk wij er toegevend in wenschen te zijn jegens Mahomed, zoo toegevend willen wij er jegens Jezus in zijn, want in het een zoowel als in het ander geval is 't volkspoëzie; maar wij willen ze op gelijken toon vermelden en in gelijke mate. De geschiedenis der fabelen heeft haar regten.

Ten slotte moet mij nog iets van 't hart.

Blijkt de tijd te zijn gekomen, dat in de zedelijke meerderheid des volks de verlichte lessen weerklank vinden, die in dit Nutsboek zijn vervat, dan is ook de tijd voorbij gegaan, waarin wij spreken mogen van het kristendom als de godsdienst aan het menschdom op transscendentale wijze geschonken, (of naar het gewijde woord) geopenbaard. In ‘een nieuwe loot op den ouden stam’ (n°. 14) heeft de schrijver geen voldoend gebruik gemaakt van de gelegenheid om aan te toonen, hoe ook in den Germaan de kiem aanwezig was, door Jezus zoo uitdrukkelijk het eigendom van alle individu genoemd: de vatbaarheid n.l. om een persoon te zijn. Blijkbaar heeft de predikant hierin den schrijver weerhouden door transscendentalen zuurdeesem.

Het kristendom is, blijkens zijn kindsheid, zijn jongelingsleeftijd en zijn mannelijke jaren, de demokratie. Men vreeze toch geen oogenblik dat hierin miskenning ligt van Jezus' leer en leven. Met kinderlijk oog en met een kinderlijk hart dat streven beschouwende, gevoelen wij dat wij hier te doen hebben met den volksman bij uitnemendheid, een volksman, die in al de eeuwen na hem zijn wederga niet heeft gevonden. Niet het kristendom maar de demokratie is eeuwig, want de mensch is eeuwig. Het kristendom is een vorm, het zal als alle vormen vergaan. Men zou de natuur moeten miskennen, al haar gedaanteverwisselingen moeten loochenen, voor de vergankelijkheid harer vormen moeten blind zijn om aan de eeuwigheid van het kristendom te gelooven. Daarom is dit geloof aan zijn onvergankelijkheid een miskenning van het kristendom. De dwalingen, aan dat geloof verbonden, zullen legio zijn en veel onheil berokkenen aan de menschheid. De geschiedenis der Kerk heeft ons nog maar weinig geleerd! Voor den grootsten staatsman komt de tijd dat in pensioen hooger hulde

en waardeering is gelegen, dan in een aannemen zijner begrooting met de grootste helft der stemmen. Zeker, want de grootste staatsman is een vorm, die voorbij gaat. Hij zie dan toe; hij kenne het uur, waarop hij zijn uiterlijke verschijning moet terugtrekken opdat hij zijn geest in zijn voortwerking niet belemmere. Hij weêrsta al die 'goeie vrinden' die hem op de baan willen zien, die behoefte hebben aan uitwendige aanschouwing om zijn belijders te zijn. Ach!

Wie dan het kristendom waarachtig liefheeft, hij kenne den dag, waarop hij het hulsel zal ten grave dragen; hij wete, wat hij er van behield.

In *een heete strijd* (n°. 13), in de schoone geschiedenis van Polycarpus, had ik gehoopt, een waardeering van het kristendom in dien geest aan te treffen. De gelegenheid was liefelijk. Helaas! de bekeering van keizer Konstantijn wordt beschouwd als een luisteren van dien slimmen staatsman naar de eischen des tijds en als een aanwinst voor het kristendom. Neen, waarlijk! Konstantijns kristendom was *het christendom* niet, even zoomin als hij zelf ooit een kristen was. Het kwade, dat hij 'dezen kleinen' doen kon, dat heeft hij van ganscher harte volgehouden en het goede, dat hij aan de kristelijke Kerk als staatsmagt heeft bewezen, is 'dezen kleinen' nooit ten goede gekomen.

Een geducht Tijdsein is ook Gunning's *Faust-studie.* Gelijk het eerste Tijdsein, hierboven vermeld, ons verzekert dat de zedelijke meerderheid onzes volks er naar streeft, 'zonder het geloof in Jezus als den Christus Gods ten hemel te gaan', zoo blijkt ons uit dit andere, dat de liefde tot de dichtkunst en letteren een weldadige afleiding belooft te worden op het steeds bekrompener pad des kerkgeloofs. Indien de geloovige 'zich baadt in de wonderbaar heerlijke poëzie' van Göthe, dan is het te voorzien dat hij, ondanks zijn wapenrusting tegen de dichterlijke vrijheden van Göthe op het gebied des geloofs, steeds meer en steeds dieper zich zal begeven in dezen zoeten stroom. En reeds dan, wanneer hij al de kracht van zijn geloof daaruit ongerept terugvoert naar boven, is er veel voor hem gewonnen, want ten allen tijde, bij alle volken (waarom dan ook niet bij alle individuën?) is er uitnemend veel schoons voortgekomen uit de vereeniging van geloof en poëzie. De *Heliand*, het *Lodewijkslied*, het *Rolandslied*, de eerste kompilatie der *Nevelingen liederen*, zijn zij, met zooveel anderen, niet de schoone bloesems dezer verbintenis? De geheele letterkundige periode, bekend onder den naam van: *de letterkunde in de handen der geestelijken*, die eigenlijk reeds met Ulfilas, den Griekschen krijgsgevangene, bisschop der Westgothen, begint (dus in het midden der 4de eeuw) en voortduurt tot na de kruistogten, is een tijdperk dat door elk waarachtig beoefenaar der letteren met dankbaarheid wordt herdacht. Om het kristendom beter te kunnen

verbreiden, namen de zendelingen hun toevlugt tot volksgedicht en tot volksgezang, vermengden daarmede de Evangelische waarheden en verhalen en stelden alzoo dichtstukken samen, die den Germanen en Franken een welkome vergoeding waren voor de sagen en legenden der Barden en Druïden - en hen minder tegen het kristendom deden opzien. Evangelie en dichtkunst hebben daarmede beide veel gewonnen.

Doch evenals toen - vooral na de kruistogten - de ridders en jonkfrouwen niet langer zich tevreden stelden met de eentoonige variatiën op hetzelfde thema, zoodat er spoedig dichters opstonden, zooals Heinrich von Veldeke, die de zinnelijke liefde bezongen, zoo is het ook nu noodzakelijk, de dichtkunst tegen de eentoonigheid van het kerkgeloof te behoeden.

Wanneer wij dus deze Faust-studie van den heer Gunning Jr. beoordeelen, dan stellen we ons geenszins vijandig tegenover het kerkelijk geloof, dan ontzeggen wij volstrekt niet aan dat geloof het regt om op het gebied der poëzie zich te laten gelden, maar wij zetten den arbeid van Hendrik van Veldeke en Walther van de Vogelweide in dien zin voort, dat wij alles van de Muzen wenschen verre te houden, wat haar in haar vrije bewegingen zou kunnen belemmeren. Een belemmering toch was eindelijk geworden, wat eerst een uitbreiding van gebied was geweest voor de poëzie. De geestelijken met al hun groote verdiensten jegens de schoone kunsten (tot zelfs de non Hroswitha die door kristelijke treurspelen de ligtzinnige stukken van Terentius zocht tegen te gaan) knelden haar eindelijk in een juk, het juk van het dogmatiek geloof, gelijk zoo duidelijk blijkt uit het *Alexanderlied* van den monnik Albrecht.

Dit was dan ook de laatste boei in de Babylonische gevangenschap der poëzie: de minnezangers verlosten haar. Ik mag van den schrijver der *Faust-studie* verwachten, dat hij mij niet van Ziskaïsmus zal beschuldigen, als ik dat verlossingswerk prijze en waakzaam ben tegen elke vernieuwing der mishandeling. Een poging tot vernieuwing toch, hoe zwak ook, was de *Taucherstudie* van den zelfden lettervriend. Men leert eindelijk zijn menschen kennen; Tijdseinen waardeeren. Van een afleiding te vinden in de poëzie tot een poging om haar ganschelijk te leiden - maar weinig schreden voor een warm geloof.

Werd de *Taucher* van Schiller indertijd door den heer G. beschouwd als bevattende kiemen van kerkelijk geloof, voor Göthe's Faust is hij ditmaal regtvaardiger, bekennende aan het slot zijner studie: ‘Als wij *Faust* gelezen en zijn volle heerlijkheid genoten hebben, voegen wij met blijdschap daarbij, de minste in het Koninkrijk der Hemelen is meerder (natuurlijk niet in *gaven* maar) in *voorregt*, dan deze dichter.’ Deze bekentenis wijst ons, in de beschouwing dezer Faust-studie, ons standpunt aan. En zeker is het, dat wij instemmen met schrijver aangaande Göthe: in gansch Israël is zulk een ongeloof niet

gevonden. Maar indien de heer G. in allen ernst mogt meenen, dat wij van dezulken zijn, die ‘een zacht, omtrekloos, buigzaam geloof’ voorstaan, dat ‘volstrekt geen inhoud bepaalt’ - dan zijn wij 't weder niet met hem eens en gevoelen de noodzakelijkheid, ons standpunt (tegenover zijn Letterkundige studiën) nader te bepalen. Zeer zeker wordt door ons ‘aan de orthodoxie het regt gegund’, de verschijnselen dezer wereld, ook op letterkundig gebied, te verklaren. Het tegendeel is voor ons de som aller aanmatiging. Maar toen wij opkwamen tegen uw verkristelijking van Schiller, toen is dat op aesthetische - ook door u gewaardeerde - gronden geschied. Gij zelf toch zegt, bl. 15 Faust-studie, dat den *Taucher* ‘een eenigzins andere’ hoofdgedachte ten grondslag ligt, dan door u in uw studie aan dat gedicht is toegekend. Dit beginsel nu wenschen wij in de aesthetische kritiek te handhaven, niet met een zwevend, nevelachtig geloof maar met diepe en ernstige overtuiging.

In liefde zult gij 't, hoop ik, ervaren, maar met onbuigzame trouw aan het goed regt der kunst, dat wij aan kunst en letteren alle bestanddeelen vreemd houden die niet door den kunstenaar zelf, in zijn leven en werken, als zoodanig met den vinger zijn aangewezen. Het kerkelijk geloof kan een dichter bezielen: Klopstock en da Costa bewijzen dat; het kan hun zielverheffende verzen onttooveren en wij betwisten daarvan het oorsprongsregt aan het geloof niet. Integendeel betuigen wij met eerbied en liefde in 't hart onze opregte bewondering voor deze heerlijke werken des geloofs. Daarom wachten we ons wel, u de altaren der kunst op te dringen als de eenigen, waarop men Godewelgevallig offeren kan. Maar deze zelfde bescheidenheid vragen we dan ook van u, en met aandrang vragen wij die daar, waar uw geloof de Muzen nadert om haar te dienen en te vereeren.

Gij beschouwt ditmaal den *Faust* niet uitsluitend uit het oogpunt des geloofs, daarom zullen wij elkander, bij de waardeering van het dichtstuk, meer naderen. Het was mij een ware verademing, bij u te lezen dat gij het noodig acht voor elk die van Christus is, ‘Göthe te vertolken van het natuurlijke in het geestelijke.’

‘In *Faust* leeft de dichter zelf,’ bl. 50, ‘maar hij gaat er niet in op.’ Wie was dan Göthe? Deze vraag moet beantwoord worden alvorens men zeker kan weten of Faust Göthe wedergeeft, hetzij geheel, hetzij gedeeltelijk. Gunning zegt dan van Göthe: ‘Die beminnelijke openheid voor alles wat hem omringde, die waardeering ook van hetgeen ver beneden hem stond, die kracht om zich in den loop zijns levens ook een diep verootmoedigenden blik niet te besparen, en er zich waarlijk hooger door te heffen: dat vrijdom van allen nijd, niet in betrekking tot lageren, maar tot niemand minder dan *Schiller* zoo schoon gebleken: die levenswijsheid en menschenkennis, toch niet door gelukkigen aanleg alleen, maar slechts door het geduld der liefde te

verkrijgen - kortom dat alles wat den vromen *Stilling* deed betuigen: "*Göthe's* hart dat weinigen kennen, was even zoo groot als zijn verstand, dat allen kennen" - wat zegt ons dit? O, laat,' enz. Hier laat Gunning een declamatie volgen om in de geloovigen een gevoel op te wekken van zelf beschaming, dat ongeveer luidt als:

'Kan een Barbaar zoo dankbaar zijn
Wat wacht men niet van mij!'

Göthe heeft geen kristen willen zijn, zeer juist. Vooral heeft hij geen kristen willen heeten. Maar iemand als Göthe, tot wien eens Napoleon zeide:

'Tu es un homme!' voor wien slechts twee menschensoorten bestonden: die welke werkt, en die welke laat werken, - was hij wel de man van wien men zeggen mag: 'dat hij waardeering over had voor hetgeen ver beneden hem stond'? Dr. Georg Weber zegt: 'Für Geschichte, Nationalität und Volksthum hatte Göthe wenig Sinn; er interessirte sich nur für das *Individuum*: die Menschheit blieb ihm gleichgültig. Diese Missachtung und Geringschätzung des Volks und der Masse würde gesteigert durch seinen Aufenthalt in dem entarteten Italiën und Siciliën (1786-88). Er betrachtete die Menge als "aristophanische Vögel", ging an den Leiden des gedrückten Volkes kalt vorüber.' De hoedanigheid des harten, die ons uit den stichter des kristendoms zoo troostrijk tegemoet komt, die het allereerst 'de kleinen' tot zich liet komen, zij werd, vrees ik, bij Göthe vergeefs gezocht in zijn lang en rijk maatschappelijk leven.

Toen Heinrich Heine in het voorjaar van 1825 hem te Weimar een bezoek had gebragt, meldde hij kort daarna daarvan den indruk aan zijn vriend Moser te Berlijn. Die indruk was slecht(*). Er ist ein Gott, schreef de jonge dichter, aber ein kalter Gott. In zijn hooge voornaamheid teruggetrokken, kon hij de kleinen zoo uit de hoogte behandelen. Toch zeide hij Heine veel goeds van diens Eerste gedichten, van zijn Harzreis en zijn tragoedietjes; maar Göthe was hoog, koud en voornaam; al wat geen kristen is. Dit heeft hem niet belet, een Jung-Stilling aan te moedigen zijn zonderling leven te beschrijven; dit heeft hem niet belet, te Straatsburg door en door jong student te zijn; maar hij was een aristokraat, in dit opzicht de echte zoon zijns

(*) Göttingen, 1 Juli 1825. Er ist von Haus aus ein leichter Lebemensch, dem der Lebensgenuss das Höchste und der das Leben für und in der Idée wohl zuweilen fühlt und ahnt und in Gedichten ausspricht, aber nie tief begriffen und noch weniger gelebt hat.
Lüneburg, 30 Oktr. 1827. Dass ich dem Aristocratenknecht Göthe missfalle, ist natürlich. Ik laat opzettelijk onder de vele getuigen Heine spreken; uit het boek toch van dezen dichter over den Demagoog Börne blijkt duidelijk, dat Heine de demogagie niet beminde, maar een edeler opvatting van demokratie had.
Börne zeide; ik hield mijn hand in 't vuur, als een koning ze had aangeraakt.
Heine zeide: ik zou mijn handen duchtig wasschen, als de veelhoofdige koning - het volk - ze zoo dikwijls drukte als die van Börne.

strengen vaders. Ik weid hier niet over uit om aan te toonen dat Göthe anders was, dan Gunning hem zich voorstelt, daar dit op zichzelf niets zou beteekenen; maar bij de vraag: gaf Göthe zichzelf in zijn Faust terug, is het van belang te weten, dat de dichter van Faust geen volksman was. Dit gebrek wordt volkomen in Faust wedergevonden. Dit gebrek in Göthe is een groot gebrek in Faust; men zou het een haat mogen noemen in de tribulatiën van Faust.

Zoo zeker is Faust Göthe. In dit opzigt moet Hermann und Dorothea ons niet van het regte spoor doen dwalen. De dichter leeft daar volkomen in het burgerleven; hij kent de kneepjes van den apteker en den adel van den Pfarrer en de goedhartige opvliegendheid van den vader en de teederheid eener Duitsche moeder. Maar wie was meer dan Göthe den vorm meester? Wat moest niet onder zijn alvermogen in de kunst zich voegen naar zijn talenten? De dichter Göthe is aller vormen gebieder. De mensch Göthe staat boven allen en dus ook boven de onderlagen der samenleving: hij erkent ze als noodzakelijk kwaad. De burgers van Frankfort zijn dan ook niet weinig verbaasd, dat zij den dokter in de paaschvreugde zien deelen in het openbaar en betuigen hem hun dank daarvoor, maar zijn gevoel voor hun dank is niet bijzonder sterk: hij wandelt met Wagner voort en sluit zich op in natuurgenot. De man, die Göthe eenigermate uit dat hooge spoor bragt, was Schiller, en aan diens invloed schrijf ik Hermann und Dorothea toe (1797).

Maar ik vrees dat de boeien, die de heer Gunning zich aanlegt in het beoefenen van de letterkunde, in de studie van Faust, hem voortdurend zullen verhinderen, het dichtwerk op te vatten naar het algemeen menschenleven. Hij zegt naar waarheid, dat wij Faust met meer vrucht zullen lezen en telkens met meerder lust, hoe ouder wij worden en hoe meer wij gedacht en in het leven geworsteld hebben. Maar indien die studie wordt gebonden; indien een koord wordt gespannen of een draad in den doolhof wordt nedergelegd, dien wij slechts te volgen hebben om veilig daaruit terug te keeren, dan zien wij niet op den bodem, dan zien wij niet om ons heen, en klimmen vreesachtig en benauwd (van den Minotaurus der onkristelijkheid in Faust) naar boven, snakkend naar Ariadne, de frissche lucht. Zelf zegt Gunning, dat geen kristendom in Göthe wordt gevonden. Ik heb trachten te steunen dit oordeel, door velen een onverdiend verwijt genoemd. Maar is men dan niet verpligt, iets anders te zoeken in zulk een diepzinnig kunstwerk? Want de bevinding dat bij Göthe het aesthetische boven het zedelijke gaat, mag als resultaat eener studie niet gelden. 't Is een axioma. Wij moeten er meer uit meedragen: Wijsheid, kracht en leven; het leven zelf, heb ik altijd gedacht. Het leven, dat ge er uit put, beziel dat met uw geloof als gij wilt - en menigeen zal niet anders kunnen - maar put er geen geloof, geen geloovig leven uit. Faust is mij juist daarom altijd zoo schoon voor-

gekomen, omdat hij een mikrokosmos is. Gelijk God de wereld heeft geschapen en menschenkinderen om daarin te leven, om daarin hun geluk te zoeken naar hun individueelen aanleg en hun maatschappelijke regten, zoo is deze Faust daar om elk te schenken, wat hem gelukkig kan maken.

'In keinem Werke', zegt Georg Weber, 'hat Göthe so sehr sein eigenes inneres Leben und seine menschliche und poëtische Entwicklung dargelegt, als in dem dramatischen Werke Faust. Diese Dichtung zieht durch Göthe's langes Leben hin, daher die grosze Verschiedenheit nicht nur *des ersten Theils vom zweiten*, sondern auch der einzelnen Partien im Ersten selbst. Dasz aber darin dennoch das Schönste, was poëtische Darstellung geben kann, mit beneidenswerther Leichtigkeit und Ueberlegenheit niedergelegt ist, und wie der Dichter in die Tiefe des menschlichen Wesens hinabtaucht, um das Verborgenste seiner Natur zur schönsten Erscheinung schmeichelnd herauf zu zaubern, darüber hat die Stimme der Welt längst entschieden; nur an dem 'Umspinnen und Umweben dunkler Vorstellungen mit dunklen Worten' die freilich ihre Erklärung in dem trüben, tiefsinnigen Stoffe finden, hat man sich nicht allgemein befreunden können.

'Sollte die Faustdichtung zu einer befriedigenden Lösung kommen, so muszte eine Versöhnung zwischen der geistigen Freiheit und Ausbildung und der sinnlichen Menschennatur erzielt werden; denn nur in diesem Einklang der höchsten Geistesbildung mit den kräftigen Trieben einer reinen Natur liegt das Ideal eines volkommenen Menschen: diese harmonische Verbindung zu bewerkstelligen und den so organisirten Menschen im wirklichen und handelenden Leben einzuführen, auf das *Wissen* und das *Genuss* die That folgen zu lassen, wäre die Aufgabe des zweiten Theils von Faust gewesen; aber weder die zahlreichen Fortsetzungen, wozu Göthe selbst aufgefordert hatte, die aber nur *Wiederholungen* waren; noch Göthe's eigener zweiter Theil, an dem die Spuren des Alters und der veränderten Gesinnung nicht zu verkennen sind, können als gelungene Lösung dieser Aufgabe gelten.'

> 'So lang man lebt, sei man lebendig, Das fand mein Doctor ganz verständig.'

Dit wordt een oogenblik door Gunning beaamd. 'De onvergankelijke beteekenis van Faust', zegt hij, 'is deze, dat elk mensch die niet gedachteloos daarheen leeft, in hem een beeld van zijn eigen ervaringen terugvindt. De inhoud kan de zelfde zijn, al staan ons niet zoo diepe gedachten, zoo schoone vormen ten dienste. Dit verklaart, dunkt ons, de magtige aantrekking, die Faust steeds op ons blijft uitoefenen. Wie hem eens heeft leeren kennen, moet zijn verhouding tot deze wereld - want een gansche wereld leeft in die bladzijden - bepalen.'

'En het kenmerk van dat waarachtig leven is, zich niet stijf op te dringen, niet juist alleen zóó als 't verschijnt te willen opgenomen worden, maar duizend gestalten te kunnen aannemen in even zooveel ontfankelijke harten.'

Niettegenstaande deze beschouwing, die tallooze lezers van Göthe met Gunning deelen, stelt hij Mefistofeles met den vijand gelijk, in de Persische legenden bedoeld, met Ahriman, den vorst der duisternis, den tegenstander van het licht (bl. 16). Niet enkel in aesthetischen zin, maar tegen eigen beschouwing gekant en tegen den geheelen samenhang van den Faust, wordt hier de beteekenis van Mefistofeles miskend en daarmede op eenmaal de Faust geheel scheef vóór ons geplaatst. In den 'Prolog im Himmel', die ook door Gunning blijkens eigen aanhalingen wordt erkend als een voorloopige memorie van toelichting, gelijk dit trouwens blijkens de geschiedenis dier 'voorspelen' zoo behoort, zegt de God des Lichts, de Heer van Rafaël en Gabriël, uitdrukkelijk:

> 'Von allen Geistern die verneinen,
> Ist mir der Schalk am wenigsten zur Last.'

Is daarmede de negatieve zijde van Faust al of niet bepaald? Ik geloof niet dat er behoort getwijfeld te worden aan de beteekenis van de abstractie, Mefistofeles genaamd; veel minder geloof ik, dat deze uitspraak het regt toelaat om Mefistofeles en de Slang op één lijn te stellen. Mefistofeles zelf noemt haar zijn tante. Hij stelt zich dus, voorbedachtelijk ter onzer inlichting, van de regte op een *nevenlijn.*

Als dus van Faust mogt gezegd worden:

> 'Der Teufelskerl musz eine Welt seyn -
> Dergleichen Widerwärt'ges zu vereinen -'

Dan moeten wij hem ons voorstellen als een mensch, niet van den duivel bezeten, niet behoorende tot de uitgebreide kategorie van gevallen menschen in Adam, maar eenvoudig als een mensch, die, na diepe studie van de menschelijke wetenschappen, zichzelf op een oogenblik afvraagt: 'wat baat mij dat alles?' Die van de laatste wetenschappen zijn toevlugt neemt tot de Metaphysica, tot de Magie en, ook hierin geen voldoening vindende, een diepen blik werpt in zijn ziel en daarvan terugdeinst als van een afgrond. Hij ontwaart begin noch einde, oorsprong noch doel. Hij duizelt als zoovele stervelingen, die van de kennis der dingen buiten zich, de kennis gaan beoefenen van de dingen in zich en een chaos bemerken. Een bajert van hoog en laag, van edel en onedel, van hemelsch en aardsch, een labyrinth, door hem zelf in 't aanzijn geroepen, maar waarin hij den weg niet weet en nu daar staat als een, die van voren af aan moet beginnen.

Is dit niet het trouw beeld van den aandachtigen mensch op elken leeftijd? Immers, ja. Moet hierbij de slang uit het paradijs, door Mefistofeles zelf 'die verfluchte Schlange' genoemd, zoo noodzakelijk dien mensch helpen voltooien? Geenszins. *Faust is niet slecht.* Zoodra wij hier Göthe's persoonsverbeelding van 's menschen schaduw gaan verwarren met de Bijbelsche persoonsverbeelding van de zonde, dan wordt het treurspel Faust een zoodanige doolhof, ook voor den scherpzinnig-

ste, dat *géén-Faust* daarboven te verkiezen ware. Mefistofeles, de schaduw van Faust, Faust in zijn zwakste oogenblikken, houdt geen oogenblik op aesthetisch te zijn, maar hij tracht het aesthetische aan te wenden tot doeleinden, waarvoor het niet alleen niet bestemd is, maar waartegen het strijden moet. Wat de bijbel zonde noemt, is de aartsvijandin der aesthetica. Mefistofeles, de zwakke, aesthetische Faust, houdt nochtans steeds aan de schoonheid vast. Hij exploiteert haar echter. Maar zoodra Faust zijn schaduw meer en meer overwint, - het licht in hem de overhand neemt, het verbond met het ideaalschoon (Helena) zijn beslag heeft, zie, *dan is Mefistofeles in hem reeds niet meer.* Ook den heer Gunning is de toenemende verzwakking van Mefistofeles niet ontgaan, maar hoe nu? Hoe is overwinning mogelijk, als hij de zoon der slang was, door een Faust, die de genade des geloofs niet heeft? Maar die overwinning is poëtisch, physisch en psychisch verklaarbaar, wanneer Mefisto gelden mag voor hetgeen hij is:

Herr.
'Kommst du nur immer anzuklagen?
Ist auf der Erde ewig dir nichts recht?'

Mefisto.
'Nein, Herr! Ich find es dort wie immer herzlich schlecht.
Die Menschen dauern mich in ihren Jammertagen;
Ich mag sogar die armen selbst nicht plagen.'

Dat is hij. En wie is Faust? 'Der Herr' noemt hem zonder omwegen 'zijnen knecht' en geeft zijn ziel met vertrouwen over aan Mefistofeles, met het edel, goddelijk vertrouwen:

'Ein guter Mensch in seinem dunkeln Drange,
Ist sich des rechten Weges wohl bewuszt.'

Faust is niet alleen niet slecht, hij is 'ein guter Mensch.'

Ik zou dan ook niet gaarne beweren, dat het geloof hinderlijk zou zijn 'om het gedicht *uit zichzelve* te begrijpen' (Gunning, bl. 16); maar dat het geloof daartoe eerst regt in staat stelt, dat mag ik niet aannemen; ik moet zelfs verder gaan en vreezen, dat de waardeering van het kunstwerk belet wordt door een geloof, dat, consequent zijnde, Mefisto identisch verklaart met de zonde. Faust is niet gevallen, hij is in het leven gelouterd. Het vast en onbuigzaam vertrouwen op de alreinigende kracht van het ideale schoonheidsgevoel heeft hem in staat gesteld om den giftbeker terug te stooten, de tooverij af te wijzen, het sensualisme te knevelen en daarna te veredelen en te verheffen tot de rei der aesthetische werkzaamheden van den mensch; het heeft hem tot harmonische ontwikkeling gebragt. En dit alles niet dan met hevige worsteling, niet zelden met groote zelfverloochening, zoodat het niet waar is dat de aesthetische zegt (volgens Gunning blz. 27): Grijp terstond toe en eet, dan zult gij van stonden aan als God zijn. Dat heeft Göthe nooit geleerd, dat is in den geheelen Faust niet te vinden. Wel het tegendeel: Zie o.a. Faust in den kerker, waarheen zijn groot en edel hart, zijn magtige liefde hem drijft ter bevrijding van Margaretha.

En meermalen is Faust aan den hevigsten zelfstrijd ter prooi. Göthe heeft ook niet anders doen verwachten. In zijn Annalen (1769-1775), het tijdperk waarin Faust werd begonnen, lezen wij uitdrukkelijk:

'Kühnere Griffe in die tiefere Menschheit; leidenschaftlicher Widerwille gegen missleitende, beschränkte Theorien; er widersetzt sich dem Anpreisen falscher Muster. Alles dieses und was daraus folgt, ward tief und wahr empfunden; oft aber auch einseitig und ungerecht ausgesprochen. Faust soll in diesem Sinne aufgefasst werden.'

Het is niet edel, dien zelfstrijd onvolledig te noemen, (Gunning pagina ultima) omdat hij de attributen en het decorum van het kerkelijk geloof mist. Op dezen grond acht ik dan ook dezen proefsteen een geheel ongeschikt kriterium in zake kunstwerken; in zake Faust. Wat is een onvolledige zelfstrijd? Niets.

Bij al zijn bewondering en eerbied en hulde voor Faust, komt Gunning tot een slotsom, die gelijk staat met niets.

De aesthetica daarentegen heeft Faust met onuitwischbaar schrift in haar archieven doen beitelen als een meesterstuk van teekening van het menschelijk leven in zijn diepte en verhevenheid, in zijn sombere schaduwen en zijn goddelijke schoonheid, in zijn zinnelijke armoede en zijn geestelijken rijkdom. Dit erkent de heer Gunning met zoovele woorden om ten slotte, als een eerste Nihilist in de eerdienst der kunst, het magtig kunstwerk te veroordeelen als een onvolledig tafereel van het menschelijk leven: niet omdat het in den gewonen zin als alle menschenwerk onvolmaakt is - maar omdat het den stempel mist van het geloof.

Ondanks deze slotsom, waartoe door ernstige studie en groote liefde voor den Faust de heer Gunning is gekomen, noemen wij zijn Studie een Tijdsein. In volle tegenspraak met elk, die den geloovige het regt ontzegt, de meesterstukken der dichtkunst te bestudeeren, roepen wij: ga zoo voort, ga altijd en onvermoeid voort. Het lamplicht van het kerkelijk geloof, waarmede ge u waagt in *den Schlund,* zal u zelf spoedig blijken lamplicht te zijn. Ook in uw oog zal eenmaal, en welligt zeer spoedig, één zonnestraal door dikken nevel meer waard zijn dan de lampvlam, omdat aan deze een Elia ontbreekt en aan de zon niet. Het brandend gevoel voor de almagt der kunst heeft zich slechts meester te maken van een klein deel van uw wijsheid- en waarheidlievend hart en gij zult ervaren, welk een bezieling, wat al heilige roerselen de kunst aan het menschenhart kan schenken: - van onsterfelijk karakter, van onsterfelijke liefde, van onsterfelijk licht. Het is dat aldoordringend, dat alomvattend, dat alverheffend gevoel, waarvan Faust tot de geloovige Margaretha zeide, *dat het alles is.*

AART ADMIRAAL.

Mengelwerk.

De confessioneele predikant in onze dorpsgemeente.

In onze gemeente is een nieuwe predikant gekomen en, naar hetgeen mijne vrienden mij schrijven, is hij een zeer bijzondere. Bij zijne intrede kon ik niet tegenwoordig zijn, wijl ik de winters, uithoofde van mijne zwakke borst, in zachter en zuidelijker klimaat doorbrengen moet. Het was in November, dat hij zijn werk bij ons aanvaardde, en eenige weken vroeger was ik reeds naar Cannes vertrokken. Ik heb dáar mijn vast winterkwartier en tegen het voorjaar trek ik dan weder naar het vaderland op, waar ik meestal tegelijk met de eerste zwaluwen aankom. Maar thans ontving ik zulke ongunstige berichten nopens het weder in het noorden, dat ik zoo langzaam mogelijk reizen moest, zou ik niet thuis komen onder hagel en sneeuw. 't Was vervelend, maar ik troostte mij met de gedachte, *qu'on finit toujours par arriver.*

Daar ik de grootste helft van elk jaar onder de Franschen verkeer, ben ik haast een halve Franschman geworden. Maar toch blijft mij alles interesseeren wat in ons land geschiedt en vooral wat in ons dorp omgaat, waar ik geboren en opgegroeid ben in het huis en op het goed mijner vaderen.

Op mijn terugreis verlang ik altijd buitengemeen naar huis, en de nieuwe predikant was nu eene reden te meer die mij drong. Mijne vrienden schreven mij, dat hij een confessioneele was, niet zooals vele orthodoxen zich ook wel noemen, al nemen zij nog de helft der oude belijdenis onzer Kerk niet aan; maar hij was confessioneel zonder eenige reserve, confessioneel geheel en al, van top tot teen, in merg en been. Hij nam dan ook, behalve den Catechismus en de Confessie, alle overige stukken aan, die de godvreezende vaders der Dordrechtsche Synode achter de Psalmen hebben geplaatst. ‘Dat alles, moet hij plegtig verklaard hebben, is mijn geloof, en ik zal het handhaven met de kracht van God.’ Uit dit gezegde zou ik opmaken, dat het hem ernst is met de zaak en dat hij ook wel durft. Maar waarom

zou hij ook niet durven, als hij waarlijk de kracht van God heeft, of, zooals hij waarschijnlijk zal bedoeld hebben, op Gods magtigen bijstand rekenen kan? In allen geval is hij geene halfheid, om dit leelijke woord ook eens te gebruiken. Neen, hij schijnt zoo geheel confessioneel mogelijk, radicaal confessioneel, en in mijne verbeelding zie ik hem al als een soort van herrezen Bogerman. Hij is ten minste iemand van vóor derde halve eeuw, en daar ik nog al met oudheden op heb, verlang ik zeer hem te zien. Het gaat mij eenigermate met hem als den palaeontoloog met het voorwereldlijk dier, dat men voor lang uitgestorven waande, maar dat levend en wel is opgevischt aan de Amerikaansche kust.

Wat nu aangaat de belijdenisschriften der Dordtsche Synode, die hij prediken en handhaven zal, moet ik eerlijk bekennen, dat ik er weinig van weet.

Van den Catechismus weet ik iets, daar ik in mijne kindsche jaren wel eens met eene onzer vrouwelijke domestieken naar de middagpreek gezonden ben, niet altijd voor mijn pleizier. En van de Geloofsbelijdenis weet ik bijna niets, behalve dat ik eens in een avondgezelschap er over heb hooren spreken door eenige heeren, die niet eenstemmig dachten over de waarde dier belijdenis en bijbehoorende schriften. Sommigen van dien kring beweerden, dat die Synodale stukken niet van éénen geest getuigden, en dat enkele uitdrukkingen lijnregt tegenover elkander stonden. Anderen bestreden dit op grond, dat in die nationale Synode zooveel geleerde en helderdenkende mannen zitting hebben gehad, als nimmer, zelfs in onze tegenwoordige Synode niet, bij een zijn geweest. En hoe zouden zij dan bij het opstellen en verzamelen van vaste regels voor het geloof onzer vaderlandsche Kerk, tegenstrijdige dingen hebben geleerd? Daar wist niemand iets tegen in te brengen en toen werd het gesprek besloten door een oud heer, die op vasten toon verklaarde: het is juist de grootste verdienste van die hooge Kerkvergadering, dat alles wat zij gegeven heeft strikt consequent is en sluit als een bus.

Het is vele jaren geleden, dat ik dit gesprek mogt bijwonen, en zooveel ik weet, heb ik na dien tijd nooit, neen nooit, iemand meer over die belangrijke Dordtsche Schriften hooren spreken.

Op mijn terugreis vertoefde ik eenige dagen in het Zwitsersche Montreux en daar had ik het geluk een Hollandschen Bijbel te vinden. Nu, want ik had tijd in overvloed, besloot ik die oude geloofsregels eens met alle aandacht te lezen, die vóor driehonderd jaren opgesteld, door uitstekende godgeleerden onderzocht, door de groote Synode goedgekeurd en door duizenden en honderdduizenden zijn geroemd als waar en waarachtig en voor het minst als strikt consequent en sluitende als een bus.

Ik vereenigde mij al dadelijk met hetgeen ik over de schepping las, die een schoon boek wordt genoemd, dat ons de onzienlijke din-

gen Gods te aanschouwen geeft. Dit beviel mij buitengemeen; maar ik verwonderde mij, als ik daarna las van de heilige Schrift, om *alleen* te zijn een regel des geloofs, en ik verwonderde mij nog al meer, toen ik verder las, dat ook behalve dien eenigen regel des geloofs, *gaarne aangenomen* werden de geloofssommen van de Apostelen, van Nicea, van Athanasius, en van al wat bij de ouden in gelijkvormigheid van dien besloten is. Ik vraag, of dan de heilige Schriftuur niet voldoende is? Ja zeker, antwoordt de Confessie, want de leer van Gods woord is volmaakt en in alle manieren volkomen, en desalniettemin neemt zij de belijdenis, zoogenaamd der Apostelen, en de besluiten van de Kerkvergadering te Nicea *gaarne aan.* Geschriften van menschen, hoe heilig ook, komen in geene de minste vergelijking met de heilige Schrift, want, zegt de Confessie: menschen zijn uit zich zelven leugenaars, en evenwel nochtans verklaart de geloovige, dat hij de belijdenis van den mensch en leugenaar Athanasius, ook *gaarne aanneemt* (welke pseudo-Athanasius hem dan ook met eeuwige rampzaligheid bedreigt, als hij haar niet aanneemt). De Confessie houdt het er echter voor, dat die genoemde stukken overeenkomen met de onfeilbare Schrift; maar de Brès, die dit betuigt en de Dordtsche vaders die er mede instemmen, zijn immers ook maar menschen geweest, uit zich zelven leugenaars en ijdeler dan de ijdelheid.

Ik weet het niet, want ik wil niet te bout spreken, daar ik ook maar een mensch en dus een leugenaar ben, maar ik kan het vermoeden niet van mij afhouden, dat hier aan de strikte consequentie iets ontbreekt.

Nu kom ik aan den mensch, die, volgens den Catechismus en de Geloofsbelijdenis, al heel slecht geworden is. Hij is, volgens de Confessie, in *al* zijne wegen goddeloos, verkeerd en bedorven, en de Catechismus stemt er mede in, zeggende dat wij *ganschelijk* onbekwaam zijn tot eenig goed en geneigd tot alle kwaad. Maar al verklaart de Confessie, dat wij in *al* onze wegen goddeloos en bedorven zijn, zegt zij, wat er niet best mede rijmt, dat wij van de uitnemende gaven, door den Schepper oorspronkelijk in Adam gelegd, nog kleine overblijfselen behouden hebben, en wel zooveel, dat zij ons alle verontschuldiging bij onze zonden benemen. Zoo moet de Hervormde christen dan gelooven, dat de mensch, ganschelijk onbekwaam tot eenig goed, *niets goeds* meer bezit, en dezelfde Hervormde christen moet tevens gelooven, dat hij van de uitnemende gaven des volmaakten Adams *wel wat goeds* heeft overgehouden, en zelfs zooveel, dat het hem alle verontschuldiging beneemt, wanneer hij namelijk verzuimt het goede te betrachten, dat hij, volgens den Catechismus, niet kan betrachten.

Ik moet het maar bekennen, dat het mij hier voor de oogen begint te schemeren, en ik veel moeite heb te gelooven, dat dit alles sluit als een bus.

Zelfs is hier de Confessie in tegenspraak met zich zelve en met den Catechismus, zoodat de confessioneele gedwongen wordt het een en tegelijk het tegendeel te gelooven. En in die moeijelijkheid, want ik houd dat nog al voor moeijelijk, zal hij meermalen komen. Hij moet gelooven, dat de doop een knap deel van de erfzonde wegwascht, volgens de Confessie, en tevens gelooven, dat de doop, zijnde slechts een afbeeldsel en waarborg van de verlossing, niets wegwascht, volgens den Catechismus. In het artikel over het avondmaal wordt van het brood en den wijn gesproken als afbeeldende de zegeningen van den dood van Christus, maar eensklaps verandert die voorstelling als de Confessie schrijft, ‘daarentusschen so en feijlen wij niet, als wij zeggen, dat 't gene van ons gegeten en gedroncken wert *het eijgen ende natuerlick lighaem ende het eijgen bloet Christi is.* Deze maaltijd wordt dan ook een geestelijke tafel genoemd, waar Christus zich zelven aan ons mededeelt, ons voedende, sterkende, vertroostende ‘door het eten sijns vleesches, en ons verkwikkende en vermakende door den dranck sijns bloets’ (Hij maeckt se droncken door den dranck sijns bloets, volgens de Bekentenisse van 1564). Het luidt nog al vreemd, het eigen en natuurlijk vleesch en bloed te nuttigen van een, die voor achttien honderd jaren gestorven is. Tot verklaring wordt er echter bijgevoegd, dat de wijze waarop wij dat nuttigen niet is de mond, maar de geest. Het schijnt dus, dat terwijl de mond brood en wijn gebruikt, de geest tegelijkertijd vleesch eet en bloed drinkt. Ik kan mij dat niet duidelijk voorstellen. Nu zegt de Confessie ook, dat die wijze van werking ons verstand te boven gaat, en dat zal wel waar zijn. Maar, hoe het zij, het moet nog al veel oefening vereischen voor den confessioneelen christen, om even vast te staan in het geloof, dat hij aan het avondmaal brood en wijn gebruikt, en even vast in het geloof, dat hij, op welke manier dan ook, het eigen vleesch en bloed van Christus eet en drinkt.

't Is verdrietig, dat ik bij het voortlezen in de Synodale Schriften van eenigheid, hoe langer zoo meer strijdigheden meen te zien. Ik zit nu in de praedestinatie die de ziel der Confessie en de hoofdzaak is, door de groote Kerkvergadering beslecht. Dat God van vóor de grondlegging der wereld, het gansche menschdom, in Adam gevallen, aan de vervloeking en den eeuwigen dood prijs gegeven heeft; dat Hij echter zekere bepaalde personen, niet beter noch waardiger dan de anderen, uit de algemeene menigte der zondaren ten eeuwigen leven heeft uitverkoren, alleen volgens het allervrijste welbehagen zijns wils; dat deze verkiezing niet kan veranderd of herroepen worden, evenmin als de verwerping dergenen, die God besloten heeft in de algemeene ellende voorbij te gaan en om hunne zonden te verdoemen en eeuwig te straffen; dat eindelijk de zonden, die uit de verwerping voortspruiten, hare vruchten zijn, maar de oorzaak nogthans dier zonden niet in God is, hetwelk lasterlijk is te denken, maar in den mensch. Dat

daarentegen het geloof en de bekeering der uitverkorenen niet uit den mensch voortkomt maar alleen uit God is; dat men tegen deze genade der vrijmagtige verkiezing en tegen de gestrengheid der verwerping niet murmureeren mag, aangezien God met het zijne doen kan wat Hij wil; dat deze leer dan ook geene trage en zorgelooze menschen maakt, maar enkel strekt tot heerlijkheid Gods en tot onuitsprekelijke vertroosting van zijn volk.

Wij voegen hier geen enkele opmerking bij. De goede waar moet zich zelve prijzen, en van vele uitdrukkingen der heilige Schrift, die scherp overstaan tegen de beschrijving van zulk een God, zal ieder, die onderzoeken wil, opmerken, dat zij naar de gewoonte van dien tijd zoolang over de pijnbank zijn getrokken, tot dat zij alles zeiden, wat de strengste Calvinist maar verlangen kon.

Toen ik den ouden geleenden Bijbel van mij afschoof, want ik wilde het er nu maar bij laten steken, viel mij een papier in het oog, dat tusschen de artikelen over de praedestinatie gelegd was. Het bevatte afschrift van het slot eener redevoering over de aantrekkelijke stof der verwerping, door den Heidelbergschen Hoogleeraar Alting in de Dordtsche Synode gehouden. Zijne redevoering bevatte, wat ik reeds uit de Confessie en de Dordtsche leerregels heb genoemd, dat God zonder op eenige zonde te zien, naar zijn louter welbehagen, verworpen heeft dien het Hem had geliefd; dat de zonden op de verwerping volgende hare vruchten zijn; dat God evenwel geen oorzaak dier zonden is, maar dat zij uit de verdorven natuur des menschen als éenige oorzaak voortkomen, en dat de verharding en verblinding, van God komende, regtvaardige en heilige oordeelen Gods zijn. Om al deze redenen noodigde hij zijne Synodale medeleden uit, om met de Cherubijnen te roepen: Heilig is God verwerpende, heilig is God verblindende, heilig is God verhardende!

Ik weet niet of de Cherubijnen nog altoos zoo roepen; maar dit weet ik wel, dat, als men mij namaals bij de Cherubijnen mogt plaatsen, ik voor die betrekking zou moeten bedanken.

De heldere voorjaarszon riep mij naar buiten. Dáar, in die prachtige werken Gods, was alles leven en genoegen. Schoone vlinders zweefden over het jeugdige groen. Duizenden van muggen dansten boven de beek, de nachtegalen zongen in de struiken en de leeuwerik jubelde boven mijn hoofd. Het was of mijne borst ruimer adem haalde. Nieuwe levenslust doorstroomde mijne aderen en toen ik verfrischt en versterkt in mijne kamer terugkwam, besloot ik de lectuur van de eenigheidsformulieren maar voor goed te laten steken.

In een gezelschap der notabelen van ons dorp moet onze nieuwe predikant veel gesproken hebben over de noodzakelijkheid van de Confessie, ten einde eene zuivere positie te verkrijgen. De band die onze Kerk van ouds aan de Confessie bond, was losgemaakt, en eene Kerk

zonder vaste en verbindende belijdenis noemde hij een onding. Wel werd van alle lidmaten bij de openbare bevestiging eene algemeene belijdenis gevorderd, maar die belijdenis bevatte niets van de kenmerkende leerstukken onzer Gereformeerde Kerk, en van daar dan ook, dat allen maar geloofden zoo veel of zoo weinig zij verkozen. Ook van de zoogenaamde regtzinnigen had ieder eene orthodoxie op eigen hand. En dat liep zoo dooreen, dat men niet meer wist, wat de Hervormde Kerk was. Aan die grenzenlooze verwarring moest een einde komen. Er moest weder een vaste regel van het echte Gereformeerde geloof zijn, waar ieder zonder onderscheid aan gehouden was. En welken zou men daartoe beter kunnen kiezen, dan de oude Gereformeerde Confessie, die de wortel is geweest van onze Kerk en ons volksbestaan, die hare uitstekende waarde eeuwen lang bewezen heeft en door het bloed van vele martelaren geheiligd is.

Wij weten nu waar het om te doen is. 't Is om ons allen onder één en hetzelfde geloof, en nog wel onder dat der Dordtsche Synode te vangen. 't Is de oude poging tot geloofseenheid, die duizend malen aangewend en duizendmalen mislukt is, al werd zij aangedrongen door het gezag van hooge Kerkvergaderingen en zelfs door de scherpte van het zwaard en door het vuur der brandstapels. Die zwaarden en brandstapels kunnen niet meer te hulp geroepen worden, de groote Kerkvergaderingen hebben ook nog al iets van haar prestige verloren, en tegenwoordig is bovendien het regt van het individu meer dan ooit erkend, zoodat men het heel natuurlijk vindt, dat ieder volgens zijn aanleg en ontwikkeling ook zijn eigen wijs van denken, gevoelen en gelooven heeft. Als het axioma's waren, dan kon het gaan ze aan ieder op te leggen, maar axioma's zijn de Confessie en de Dordtsche leerregels niet. Den vooruitgang van driehonderd jaren schijnt onze predikant in het geheel niet in rekening te brengen, en als ik hem zoo hoor zeggen, dat hij allen tot de oude en verouderde belijdenis van de Brès terug brengen zal, dan is het mij, als of hij beproefde een kip weder in den dop te dringen, waaruit zij gesproten is, of als paste hij een volwassen man weder de schoenen aan, waarin hij als eenjarig kind geloopen heeft. *Vouloir maintenir les principes et les idées d'une autre époque*, *c'est manquer de bon sens.*

Onze predikant schijnt wel het moeijelijke van die taak te gevoelen, en daarom doet hij een beroep op de kracht van God. Die zal hij er ook best bij kunnen gebruiken. Gelukt het hem echter, ik zal niet zeggen, onze geheele Gereformeerde Kerk, maar slechts ons dorp en mij in het volle geloof aan de Confessie met den aankleve van dien te vereenigen, dan zal ik hem alle eer geven, die hem toekomt, en mirakel roepen zoo luid mijne zwakke borst maar kan.

Eindelijk ben ik thuis gekomen. De vlugge zwaluwen waren mij een paar weken vóor geweest en hadden hare nesten tegen den ver-

weerden torenmuur van ons stamhuis reeds betrokken. Ik ben een groot dierenvriend en wil dat mijne zwaluwen, als zij uit het zuiden wederkeeren, even als ik, hare woningen ongedeerd terug vinden. De mijne stond daar dan ook weder tusschen het zwaar geboomte, zooals ik haar verlaten had.

In de eerste dagen was ik te verheugd, en ontving ook te veel bezoek om aan den nieuwen predikant te denken. Men verhaalde mij echter iets van hem, dat mijne goedkeuring niet wegdroeg. Aan het einde van zijne intreêrede had hij tot de ringbroeders gezegd, dat hij hun de hand van beleefdheid toesteken zou, maar de broederhand niet geven kon. Ik vond dit nog al beleedigend, en als die beleediging van den kansel komt, waar men alleen het regt van spreken heeft, is dit even onedelmoedig, alsof men iemand die aan handen en voeten gebonden is in het aangezicht slaat. En dat heeft een jongmensch gedaan, pas van de academie gekomen, aan ringbroeders, die hij niet dan bij naam kennen kon, en wier meerendeel grijs geworden is in de trouwe dienst der gemeente! Dat hij boos was, omdat zij slechts de woorden van Jezus en van zijne Apostelen predikten, zonder misschien ooit van de Dordtsche Confessie te gewagen, laat zich uit zijne denkwijs wel verklaren, maar waarom zijne verontwaardiging dan geen lucht gegeven na de preek in de pastorie onder een kopje thee? Dan was het schandaal in de kerk vermeden geweest en dan had hij waarschijnlijk nog een antwoord van de broeders toe gekregen; maar dit moest hij nu missen. Ik kan niet gelooven, dat hij zoo tot de ringbroeders gesproken heeft om hen in het oog der gemeente te vernederen en zich zelven te verheffen. Neen, dat is al te ver beneden het karakter van een Evangeliepredikker, maar waarom dan dat publiek schandaal? Kwam zijn geweten er werkelijk tegen op, zijn broederhand aan de broeders te geven, waarom deed hij dan niet als een mijner kennissen, die bij de ontmoeting van anderen gewoon is slechts een vinger uit te steken? Dan had hij later tot zijne geestverwanten kunnen zeggen, dat hij den broederen in het geheel geen hand gegeven had. Eén vinger van de vijf, minder kon het dan ook niet. Maar het was misschien royaler en confessioneeler geweest, als hij niets gegeven had, zooals de Dordtsche Synodeleden ook geen hand of vinger toegestoken hebben aan de geciteerde broeders, zoo veel ik weet.

't Moet dan ook vrij stijf zijn toegegaan na de intreêpreek in de pastorie. Er is evenwel geen slag geleverd en geen twist uitgebarsten. Daar verheug ik mij in, want dat is dan toch merkbare vooruitgang. Vóor derdehalve eeuw zou die zamenkomst zoo kalm niet zijn afgeloopen. Er waren onder de Dordtsche vaders, die van de remonstrantsche broeders niet spreken konden ‘sonder trillen ende beven van 't gansche lichaam,’ en Gomarus verkoos met de Bremer theologanten, met wie hij van Groningen naar Amsterdam gereisd had, niet verder mede te gaan, omdat een hunner van den overleden Ar-

minius sprekende er bijgevoegd had ‘piae memoriae.’ ‘Quid piae memoriae, imo perditae!’ schreeuwde hij, spuwde in zijn woede op den grond en vloog de herberg uit om alleen naar Dordrecht te reizen. Zie, dan doet het ons hart toch goed, als wij hier niets van dat spuwen en trillen vernemen, maar onze confessioneel met de andersdenkende broeders bedaard zien mededrinken van den wijn en eten van den tulband.

Ik zal onzen leeraar aanstaanden Zondag gaan hooren. Naar hetgeen ik hier van zijne intrede gehoord en te Montreux van de Confessie gelezen heb, is het wel mogelijk, ja, zelfs waarschijnlijk, dat ik mijn zegel niet aan al zijne woorden zal kunnen hechten. Maar dat komt er bij mij ook niet op aan. Ik ga niet ter kerke met lans en zwaard om met den spreker te vechten. Neen, ik zoek eenvoudig iets goeds uit zijne rede op te vangen, en wat mij mishaagt, laat ik onbestreden en ongedeerd. Ik tracht den vlinder na te volgen, *qui vole de fleurs en fleurs sans en endommager aucune.* En gebeurt het mij ('t is mij wel eens gebeurd), dat de redenaar mij geene gelegenheid geeft om veel goeds uit zijne woorden te trekken, dan zal ik er hem ook niet te hard om vallen. Het gaat immers door, dat geen twee individu's gevonden worden *exactement modifiés de la même façon*, en dan is het ook heel natuurlijk, dat de een als kostelijke spijze opdischt, wat den ander niet smaakt. Hij zal mij in het leerstellige wel noten te kraken geven, die ik niet kraken kan, of liever, die ik niet kraken wil, wijl ik meen, dat er geen gezonde pit in zit. Maar wat ik meen, mag ik hem niet tot regel stellen. Ik wil er wel over nadenken, maar als het onmogelijk passen wil in mijn hoofd, zal ik er hem niet om veroordeelen, wijl ik zelf niet onfeilbaar ben. *Wir irren allesammt*, *nur Jeder irret anders*, en waarom zouden wij dan hevig uitvaren tegen hen, die wat meer of wat minder dan wij zelven dwalen?

Ik ben naar de kerk gereden en het gezang der gemeente klonk mij reeds hartverheffend tegen. Het kostte mij moeite mijn plaats te bereiken, want de kerk was eivol, gelijk men zegt. Zelfs in het doophek verdrongen zich eene menigte mannen uit eene ver verwijderde buurtschap, die anders nooit ter kerke kwamen. Dit is al een goed teeken, dacht ik, dat die ruwe hei- en hut-bewoners naar de kerk getrokken zijn. Zij zagen er wel zoo vuil en zwart uit als of zij uit den grond gekropen waren, maar dat doet er niet toe. Zij hebben toch ook, willen wij hopen, eene redelijke ziel even als wij. Daar verscheen onze leeraar op den kansel en nu zag ik hem voor het eerst. Hij is klein van stuk en heeft een zeer jeugdig voorkomen. Toen hij zijne oogen over al de hoofden liet loopen, toonde hij geen de minste

bedeesdheid, zooals men in een jongmensch, opgetreden voor zoo talrijk gehoor, zou verwacht hebben. Neen, hij had integendeel iets zeer vrijmoedigs, iets dat men *hardi* zou kunnen noemen, zooals ook van den president der Dordtsche Synode gezegd is, met wien ik hem altijd in mijne verbeelding vergelijken wil. Eigenlijk had hij niets van het indrukwekkend voorkomen van Bogerman. Hij bezat ook dat hooge voorhoofd niet, noch dien baard, *la plus belle du Synode.* Maar dit had hij met dien grooten man gemeen, dat hij niet verlegen was.

Hij opende de godsdienstoefening met de aanroeping van den *Eenigen en Drieëenigen God.* Ik moet verklaren, dat mij dit verraste. Wel wist ik dat er een leerstuk der drieëenheid bestond, maar ik meende, dat het lang in onbruik was geraakt en om goede redenen. Dat de Vader God is, dat de Zoon God is, dat de Heilige Geest God is, en nochtans niet drie Goden zijn, maar het is één God, ik heb het nooit kunnen begrijpen. Men heeft mij wel eens gezegd, dat begrijpen behoeft ook niet, als gij het maar gelooft, maar ik kan het ook niet gelooven. Ik ben dus, volgens de geloofsbekentenis van Athanasius, in eene hopelooze positie, want zoo wie dit niet trouwelijk en vast gelooft, 'die en sal niet mogen saligh sijn.' Nu zal ieder wel gevoelen, hoe pijnlijk het mij aandeed, dat het eerste woord van onzen nieuwen leeraar mij dadelijk dat struikelblok mijner toekomstige zaligheid voor de voeten wierp. Maar ik ben het niet alleen. Mijn godsdienst-onderwijzer was even als ik, ja, nog veel erger, want ik laat dit leerstuk, als bijna alle Gereformeerden, stilletjes liggen, maar hij schold er op. Mij dunkt ik hoor hem bij de bespreking van dit dogma nog zeggen: *nihil tam stultum*, *quod non dictum est ab aliquo theologo.* Hij beweerde ook, dat onze eerste Hervormde Nederlanders geenszins met dit leerstuk hadden gedweept. Zie maar, zeide hij, van de vijftien gebeden, die zij ons nagelaten hebben, is er niet één, dat met die titulatuur van God begint, noch zelfs met een enkel woord van dat leerstuk gewaagt. Alleen aan het slot van de twee gebeden vóor en na de Kerkeraadsvergaderingen wordt er even van gerept, zonder evenwel dat zonderlinge woord van *drieëenig* te gebruiken. Is het nu waar, dat onze voorvaderen zulk een sober gebruik van die drieëenheid hebben gemaakt, dan zou ik haast denken, dat zij, bij al hun eerbied voor Athanasius en de Brès, misschien duister of heimelijk, of hoe dan ook begrepen hebben, en er is niet veel begrip bij noodig, dat, als men drie goddelijke wezens aanneemt, de eenheid van het goddelijk wezen nog al in de knel geraakt. Mij dunkt het is onmogelijk, dat onze confessioneele predikant daar niets van beseffen zou, maar waarom gebruikt hij dan niet liever het voorvaderlijke en veel bevattelijker votum uit psalm 124: 'Onze hulpe is in den Heer, die hemel en aarde gemaakt heeft'? Och, het begrip van het eeuwig en oneindig Opperwezen is toch al zoo vol van onoplosbare raadselen,

dat men het nog niet moeijelijker maken moest door er bij te voegen, wat indruischt tegen alle regelen van gezond verstand!

Terwijl mijne gedachten zoo aan het dwalen waren, had onze predikant ook niet stilgestaan, want hij was reeds in zijn groot voorgebed. Wat ik er nog van opving was de ontleding der hoofdgedachte: Jezus om onze zonde geslacht. Ik heb altijd gedacht, dat het menschenoffer reeds bij de aartsvaders onnoodig was gekeurd, als de wil maar bestond om het desgevorderd te brengen. Als God zich nu in de dagen Abrahams met den goeden wil tevreden stelde, zal Hij dit ook wel vóor achttienhonderd jaren hebben willen doen, en dan behoeft de dood van Jezus niet aangemerkt te worden als een offer van menschenbloed om Gods toorn te stillen. Er zijn die beweren, dat God nooit vertoornd is geweest. Des te beter, dan is Jezus zeker niet als een zoenoffer geslacht. Daar mag onze leeraar nooit in treden, want dan was hij ver van confessioneel; maar hij kon toch wel wat ordentelijker van het dooden van Jezus spreken in plaats van dat slachten, dat mij al te slagerachtig is. En daar dat slachten, als het middelpunt waar alles om draaide, telkens terugkwam met al het bloed, dat er natuurlijk bij behoort, moet ik ronduit bekennen, dat ik er draaijerig van werd. Ik wijt dit voornamelijk aan mijn zwak gestel, maar ik zou er erg onpasselijk van zijn geworden, had ik niet, stil in mijn Bijbel bladerende, het geluk gehad de gelijkenis van den verloren zoon te vinden, die mij weder bijbragt.

Terwijl mijne ziel zich verkwikte aan die roerende en vertroostende gelijkenis, was de tekst afgelezen en de preek reeds een eind op weg. Zooveel begreep ik spoedig, dat de rede over deze twee punten liep: het leven der regtvaardigen en het leven der onregtvaardigen. Ik heb altijd bezwaar gehad in deze splitsing van het menschdom, wijl het goede en het kwade bij alle menschen zoo wonderlijk door een gemengd is, dat zulke scheiding van regtvaardigen en onregtvaardigen moeijelijk naar regt en billijkheid geschieden kan; maar ik wist vooral niet, wat ik nu vernam, dat het leven des regtvaardigen zoo overliep van treurigheid en akeligheid. Strijd is het, dat spreekt van zelf, maar een strijd ten bloede toe, zonder pozen en zonder, einde of verademing. Verzoekingen en aanvechtingen dag en nacht en van alle kanten, van het vleesch daar geen goed in woont, van de wereld die in het booze ligt, en ook nog van boosheden in de lucht. En onder dat alles de martelende slingering tusschen hoop en vrees, die al groeit en toeneemt en al banger en benaauwder wordt, hoe digter de regtvaardige bij de eeuwige beslissing komt. Ik heb altijd gedacht, dat de weg der deugd de aangenaamste was en zoo had mij F. Hemsterhuys ook geleerd. *Voyez,* zegt hij, *un aigle*, *qui plane dans les airs en conformant son vol au souffle d'Eole; il ne se fatigue pas*, *ses ailes paraissent immobiles*, *il est le plus parfait symbole de l'homme vertueux*, *de l'homme heureux.* En de Bijbel spreekt ook gedurig

van den vrede en de vreugd des regtvaardigen. Zijn pad, zoo staat er letterlijk, is geheel effen. Hij groeit voorspoedig op als een palmboom. In zijn tent is gejuich en hij zingt vrolijk in den Heer. Maar onze predikant is uit de dagen der Confessie, en het werd er toen algemeen voor gehouden, dat ‘de wegen van de hemelreis zijn zware wegen voor het vleijs.’

Terwijl ik zoo nadacht op mijn eigen hand, was de redenaar mij weder een eind vooruitgesneld in zijn tweede deel. Het was een treffende tegenhanger van het eerste, want was het bij den regtvaardige allemaal narigheid, hier op den weg des zondaars is het louter pleizier. Zijn stelregel is, genieten maar, vrienden, want wij leven maar eens. Hij geniet dan ook zoo veel hij kan, en onze leeraar gaf er zulke levendige beschrijving van of hij er zelf pleizier in had, in de beschrijving namelijk. Het is alle dagen lagchen, dartelen, stoeijen, spelen, dansen, zingen en drinken. Men zou zeggen, hoe houdt zoo iemand het uit? En dan worden er nog heele en halve nachten bij aangeknoopt. Zoo gaat het altijd maar door, hoe langer zoo doller, tot eensklaps de groote poort zich opent en de vrolijke zondaar wegzinkt in het vuur van de hel! Dit knaleffect maakte nog al sensatie, maar ik kan niet zeggen, dat ik er erg van schrok. Misschien kwam dit ook, omdat ik alweer aan het twijfelen was geraakt of onze predikant het leven des onregtvaardigen wel naar waarheid beschreef. Ik geloof, dat de zondaar niet als de regtvaardige zacht en gemakkelijk voortdrijft *au souffle d'Eole*, maar integendeel tegen den wind invliegt of tegen den stroom opworstelt, en het daarom, handelende in strijd met zijne bestemming, zoo gemakkelijk en pleizierig niet hebben kan. De Bijbel zegt ook, dat God hem een bevend harte geeft en dat hij geen vrede met zich zelven bezit, en eindelijk allen levenslust verliest van wege de verschrikking zijner gedachten en van wege de benaauwdheid zijner ziel. Maar het ligt hier alweder aan onze verschillende opvatting van den aard der menschen. Hij houdt het er voor met den Catechismus, dat de mensch, geheel en al bedorven, onbekwaam is tot eenig goed, waarom de regtvaardige bovenmenschelijke krachtsinspanning behoeft, terwijl het den booze regt voor den wind gaat, omdat hij geneigd is tot alle kwaad.

Ik mag niet verzuimen te zeggen, hoe aanschouwelijk hij ons de hel heeft voorgesteld. Hij vroeg ons namelijk, of wij wel eens een bakkersoven hadden gezien? - Ja, dien had ik wel eens gezien, en den bakker er bij met opgestroopte hemdsmouwen, die de brooden in den oven schoof. Zoo is de hel! Maar of dit nog niet duidelijk genoeg was, vroeg hij ons, of wij wel eens een huis hadden zien afbranden? - Het trof gelukkig, dat ik dit ook eens te Amsterdam op de Keizersgracht had gezien, en het was eene groote brand van een

suikerfabriek. Nu, als het dan éene groote vlam en éen hoop vuurs geworden is, dan is dat juist als de hel!

De confessioneelen mogen het mij vergeven, als ik zeg, dat het mij bij deze beschrijving toch werd, of ik pater Abraham à St. Clara hoorde, of een dommen monnik uit de duistere middeleeuwen. Wie weet tegenwoordig niet, dat Jezus, sprekende van de hel, in éénen adem zegt, waar de worm niet sterft en het vuur niet uitgebluscht wordt? Die hu het eene letterlijk opvat, moet het ook het andere doen; maar de knagende worm sluit het vuur uit, en waar het vuur brandt als een bakkersoven kan geen worm leven en knagen. Bewijs genoeg, dat wij hier met figuurlijke spreekwijzen te doen hebben.

Toen ik thuis gekomen was, heb ik er de Confessie op nagezien, die, zooals te verwachten was, ook van het eeuwige vuur der hel gewaagt, maar er nog iets bijvoegt, wat mij het minst bevalt van al wat ik er tot nog toe in gevonden had. Die hooggeroemde Confessie dan leert van de onregtvaardigen ‘ende sullen onsterffelick werden, doch in sulcker voegen, dat het sal zijn, om gepijnigt te werden in het eeuwige vuur.’ Dit dunkt mij gaat alle perken te buiten. Dat God den armen zondaar onsterfelijk maakt, met geen ander doel, dan om hem eeuwig te kunnen pijnigen in het onuitbluschelijk vuur, is zoo onnoemelijk wreed en verachtelijk, als de wreedste en verachtelijkste van alle tirannen nooit geweest is, noch wezen kon, en als onze confessioneele predikant ook dit zal prediken en handhaven, dan lastert hij God op de gruwelijkste wijs.

Ik zou hier graag afscheid nemen van de confessioneele preek, maar moet nog een enkel woord zeggen van haar slot. Onze leeraar sprak over de kenmerken der regtvaardigen. Ja, dat was heel moeijelijk, zeide hij, want de regtvaardigen waren niet regtvaardig. Neen, onze natuur is geheel bedorven. Wij zijn van zonden doortrokken als een natte spons van water. Daarom had God dan ook maar besloten, en hoe zou Hij ook anders hebben kunnen doen, om de zijnen maar op den tast uit te kiezen, ‘sonder eenige aenmerkinge harer wercken.’ Het is hier, vervolgde hij, als de bruidegom in het Hooglied van eene negerin getuigt: zwart maar toch lieflijk. Dit herhaalde hij eenige malen met verheffing van stem: zwart maar toch lieflijk, en het scheen kennelijk geadresseerd aan de ruwe heibewoners in het doophek zaamgepakt. Zwart waren zij, dit was niet te loochenen, maar nu dit op hen sloeg, meenden zij dat het andere ook op hen paste en zij zagen zoo zegevierend in het rond, als wilden zij zeggen: laat de bruidegom nu maar komen op de wolken, dan zult gij eens zien, wie de lieflijkste is in zijn oog.

Ik zal al de preeken der confessioneelen naar deze leerrede niet beoordeelen. Dat zou onbillijk zijn. Maar zij moeten toch de leerstukken der Confessie zonder eenige reserve zuiver en geheel bevatten. Zij mogen zich ook niet schikken naar den Bijbel, grondig verklaard, want

dan gaat het meeste en het kernachtigste der Confessie verloren. Zij moeten den Bijbel schikken naar de Confessie, wat ook Bogerman, zegt men, heeft gewild, hoe inconfessioneel dat ook eigenlijk weer is. Dan en dan ook alleen kunnen de confessioneelen confessioneel blijven. Maar of nu die confessioneele preeken wat meer of minder fraai zijn opgesteld, ik zal er geen gebruik van maken. Deze eene is voor mij genoeg. Men verhaalt, dat de struisvogels zelfs steenen slikken en verteren kunnen. Ik weet het niet, want ik heb het nooit gezien, maar ik ben zoo geschapen, dat ik dat versteende brood van de Brès, vóor driehonderd jaren gebakken, niet verdragen kan. Er zijn, naar ik hoor, predikanten, die het zeer handig weten week te maken en op te bakken, zoodat men van dat harde weinig last meer heeft; die er zelfs een versch smaakje aan geven, en het dan ook in een hedendaagschen vorm ter tafel brengen; maar in die kokskunsten heeft onze leeraar het nog niet ver gebragt, en ik zeg dit tot zijn eer.

Ik verlangde te vernemen, welken indruk deze confessioneele prediking op onze dorpelingen maakte. Uitwendig kon ik weinig verandering bespeuren. Alleen bevreemdde mij dit, dat een boodschapper, die een brief voor mij had afgegeven, dadelijk met den knecht over den Heer Jezus begon te praten. Het kon geen kwaad, maar wij waren hier zulke gesprekken op de mat in het voorhuis niet gewoon. Eenige dagen daarna kwam mij iemand tegen op den weg, die mij vroeg, hoe ik voer. Ik vond het zeer belangstellend van den man, dien ik naauwlijks kende, en antwoordde: heel goed. Maar toen schudde hij zijn hoofd, zeggende, dat ik hem niet begreep. En waarom begreep ik hem niet? Omdat hij met zijne vraag den welstand mijner kostelijke ziel had bedoeld. Ik werd boos en zeide kortaf: als ik daar met u over spreken wil, zal ik u laten roepen. Dat had ik wel verwacht, antwoordde de onbeschaamde kerel met een zucht.

Deze man op den weg en die boodschapper op de mat waren van de geringste klasse uit ons dorp en voor dezen schijnt de verkondiging van de Confessie bijzondere aantrekkelijkheid te bezitten. Maar ik wenschte te weten hoe onze meer ontwikkelde dorpelingen er over dachten. Juist kwam onze timmermansbaas bij mij, een knap en braaf man. Nadat wij over eenige veranderingen hadden gesproken, die ik wilde gemaakt hebben, vroeg ik: Wel baas, hoe is u de preek van Zondag bevallen?

Heel goed, antwoordde hij, maar hoe mooi de preeken ook mogen zijn, ik mis er altijd het Evangelie van Jezus in. En dat van die zwarte meid beviel mij in het geheel niet. Kan men zwart van zonde zijn en toch lieflijk in de oogen des Heeren, dan is dat een vrijbrief voor alle kwaad, en daarom had dat diefachtig volk van de heide er zooveel behagen in.

Hij prees evenwel den ijver van onzen nieuwen predikant in het opzoeken van alle menschen en in het rondstrooijen van allerlei tractaatjes door het gansche dorp. Hij toonde er mij eenige, die hij op den weg had opgeraapt. De meeste waren bekeerings-geschiedenissen, heel onwaarschijnlijk en onnatuurlijk. Ook veel verhalen van vrome kinderen, die op hun zesde jaar reeds zoo wijs als koning Salomo praatten, en met weinige woorden oude zondaars hadden bekeerd. Ik wist niet, dat dit zoo gemakkelijk ging. Nog vond ik een stukje gericht tegen de Staatsschool, waar de Bijbel een verboden boek is en de onderwijzers aan geen wonderen gelooven, en in dat stukje wordt aan het slot gevraagd: Hoe is het mogelijk, niet waar, dat ouders hunne kinderen op zulke school kunnen zenden?

Ik vroeg hem of hij ook bemerken kon, dat velen door den ijver van hun predikant verbeterd waren.

Hij antwoordde: drie zijn bekeerd geworden, en juist drie, die de bekeering erg van noode hadden.

Dat is mooi, zeide ik.

Ja, antwoordde hij: 't is mooi, maar toch niet veel. Op eene bevolking van tweeëndertig honderd zielen is 't één van de duizend. Neen, vervolgde hij, als het wat baten zou, dan moest het, zal ik zoo maar eens zeggen, bij kavelingen gaan van tien of twintig in de maand.

Of hier niet wat spot onderliep, zou ik niet durven tegenspreken.

Nog sprak hij over den, niet eervol, ontslagen schoolmeester van een onzer buurtschappen, die een eigen huisje in de kom van ons dorp bewoont, en gedurende de vacature zoo wat voor oefenaar heeft gespeeld. Deze man loopt hoog met onzen leeraar en, naar het schijnt, ook de leeraar met hem. Hij heeft een somber voorkomen en draagt zijne haren diep over de oogen gestreken. Sedert eenige weken kleedt hij zich even als de dominé in het zwart tot rouw over zijne zonde. Ik verhaalde nu, wat ik van een ooggetuige vernomen had, dat een boer in Holland zijn gansche huis zwart had laten verwen, ook om zijn diepen rouw over zijne zonde te betoonen.

O, antwoordde de timmerman, zeg dat toch aan niemand in het dorp, want als de ontslagen schoolmeester dat hoort, dan gaat hij ook dadelijk aan het zwart verwen van zijn huis, namelijk niet van binnen, maar van buiten en aan de zijde van den publieken weg.

Ik wil er op zweren, dat hier weder wat spot onderliep, en ik geloof het te meer, omdat ik later bij andere dorpelingen dergelijke en veel erger spotlust heb opgemerkt, die met de confessioneele beweging van ons dorp hand aan hand schijnt te gaan. 't Is vreemd, maar wie weet niet, dat onder het oud regime van de Confessie ook al spotters zijn geweest, en in 1618 vele pasquillen rondgestrooid en zelfs op de deur der Synodale vergaderplaats werden geplakt.

Op het oogenblik, dat ik dit schrijf, komt men mij mededeelen, dat van hier en van elders gelden worden bijeengezameld om eene bij-

zondere school te stichten, waar de Confessie de ziel van het onderwijs zal wezen met bovengenoemden schoolmeester aan het hoofd. Och, kom, zeide ik, dat is immers gekheid! Neen, antwoordde mijn berichtgever, het is vast besloten, en een rijk heer uit de nabuurschap, die lid van de Tweede Kamer wenscht te worden, heeft zijn krachtigen bijstand beloofd.

Deze berichtgever was de hoofdonderwijzer onzer openbare school. Die schrandere en respectable man was met de confessioneele beweging in onze gemeente geenszins ingenomen. Hij verhaalde mij, dat vele van onze boeren in wekelijksche oefeningen bijeenkwamen om te zamen te spreken over al wat zij al zoo hadden mogen ondervinden van de wonderlijke werking des Goddelijken geestes, en dat enkelen daarover uren lang konden uitweiden op schreijenden en schreeuwenden toon, ja, in zulk een vervoering geraakten, dat zij zelven niet meer wisten wat zij spraken, maar dan werd het vooral als bezieling van Gods geest aangemerkt!

In die zamenkomsten waren ook de gezangen en het neutraal onderwijs veroordeeld, maar thans was de koepokinenting aan de orde. Sommigen konden die kunstbewerking wel toelaten, daar zij Gods macht toch niet binden zou. De meesten waren er hevig tegen, wijl het ontduiken was van Gods slaande hand, die men kussen moest. Enkelen der drijvers wilden zelfs de heel- en geneeskunst hebben afgeschaft, met uitzondering evenwel van de hulp der veeartsenij.

Zij scheidden zich hoe langer zoo meer van de overige dorpenaren, op wie zij met minachting neerzagen, als op ongeloovige heidenen van God vervloekt. Men kon hieruit opmaken, hoeveel de harmonie der huisgenooten te wenschen overliet, waar zij met niet-confessioneelen zamen woonden. Onlangs was eene algemeen geachte weduwe overleden; maar haar éenige zoon, een uitverkoren vat, had aan haar sterfbed geen woord willen spreken tot zijne moeder, noch bij haar graf geen enkelen traan gestort, en toen hem dit verweten werd, antwoordde hij: zij was niet van de onzen!

Eerdaags werd een arme pettenmaker uit de stad verwacht. Hij geeft voor, dat hij bijzonder licht van boven ontvangen heeft op het confessioneel artikel van de eeuwige generatie, namelijk, dat God zijn eeniggeboren zoon ‘niet gemaeckt noch geschapen, maer van eeuwichheyt gegenereert heeft.’ Dat zal hij onze confessioneelen komen verklaren, en zij schijnen daar veel waarde aan te hechten.

Die pettenmaker is in de stad verre van geacht, maar al gedroeg hij zich nog zoo slecht, zijn confessioneel geloof bedekt de ergste misdaden. De beste en braafste van ons dorp mag in zijn schaduw niet staan, als hij niet evenveel van de eeuwige generatie weet. Onlangs had een boer, die tot de steilsten van de clique behoort, zaad aan een grutter in de stad verkocht, en bij de aflevering maakte hij zich aanstonds bekend, als een pilaar en vastigheid van het allerheiligst geloof.

Maar toen de grutter dit hoorde, gaf hij zijn knecht een wenk om alles na te meten - en er kwam veel aan te kort!

Ten slotte verhaalde mij de onderwijzer, dat onze ijverige leeraar twee geheele avonden in de week het onderwijs van den Catechismus en de artikelen van de Geloofsbelijdenis verklaarde voor volwassen jongens en meisjes, die hunne belijdenis bij zijn voorganger reeds hadden afgelegd. Na die vergaderingen trokken de jongens naar de herberg, of bragten de meisjes thuis als het donkere maan of slecht weder was. Hij wist niet, wat het beste of het slechtste was. In de herberg werd bij bier en jenever niet veel stichtelijks behandeld, en de bewijzen waren voorhanden, dat de jongens en meisjes zich op die donkere wandelingen niet altoos met de godgeleerdheid hadden bezig gehouden.

Hij wist niet of dit alles aan de confessioneele beweging moest geweten worden, maar hij vond het toch opmerkelijk, dat dit onder het drijven van de Confessie was ontstaan. Hij ergerde zich zeer aan den geestelijken hoogmoed van sommigen dier uitverkorenen, welke hen tot dweeperij, oprechte dweeperij, of ook wel tot verwaandheid en schijnheiligheid vervoerde. Maar die hoogmoed maakte hen zoo kitteloorig, dat zij geene teregtwijzing van niemand, zelfs niet van den dominé dulden konden. Zij waren immers door Gods geest verlicht, die niet liegen kon.

Wat zou ik tot dit alles zeggen? Het staat bij mij vast, dat het uitvoerig *Credo* van de Brès en de groote Synode reeds menige overdrijving van het Calvinisme bevat, en als minkundigen dat dan ook nog gaan overdrijven op hunne lompe en plompe manier, het wel tot allerlei dwaasheid en zelfs tot zedeloosheid vervoeren moet.

Het spreekt van zelf, dat onze leeraar met de Confessie ook de Engelen, en wat erger is, ook den Duivel in onze gemeente heeft gebragt. Van de Engelen weet ik maar één geval. Er is hier een oude vrouw, die zand aan de huizen brengt, waarmede de vloeren worden bestrooid. Voorleden kerstmis was zij 's nachts, gelijk zij zegt, in den Heere en hoorde de Engelen het kerstlied zingen. Sedert dien tijd beweert zij, dat de Engelen haar kruiwagen trekken. Nu, ik wensch het van harte, want het is een groot gemak voor dat oude mensch. Maar haar onlangs op een warmen achtermiddag tegenkomende, zag ik, met hoeveel moeite zij haar volgeladen wagen voortduwen moest, en had de onvoorzichtigheid te zeggen: de Engelen trekken niet hard van daag. Zij hield dadelijk stil, boos als eene furie, en schold mij uit voor een belialskind en voor ik weet niet wat al meer, en terwijl ik maar schielijk doorging, hoorde ik haar mij nog naschreeuwen, dat het er mij naar zou vergaan, wijl ik met een uitverkoren vat had willen spotten. Ik ben vrij onkundig in de dingen, die de Engelen aan-

gaan. Wel wist ik uit de Kerstpreuken dat zij zongen, zooals deze vrouw hen ook had hooren zingen, maar dat zij kruiwagens voortslepen had ik nooit gehoord. Ik hoop niet, dat zij het mij kwalijk nemen, als ik mij de aanmerking veroorloof, dat zij wel beter werk mogten zoeken, want zij hebben deze vrouw, anders goed genoeg, maar brutaal gemaakt en ondankbaar ook, wijl zij haar kostwinning aan mij te danken heeft en al haar wit zand met mijne toestemming haalt uit mijne zanderij.

Van andere werkzaamheden der Engelen in ons dorp heb ik tot nog toe niet gehoord. Maar de Duivel is hier op twee plaatsen doende geweest. Men kan begrijpen, welk een sensatie het maakte, want zoover het geheugen onzer oudste boeren reikt, heeft de helsche majesteit ons dorp nog nooit bezocht.

Het eerste geval geschiedde in de herberg de Kroon. De dienstmeid ging 's avonds, zoo als zij meestal deed, zonder lantaarn in den donkeren stal, om hooi voor het vee af te werpen. Maar naauwlijks staat zij op de derde of vierde sport van de ladder, of daar voelt zij iets langs haar beenen strijken, wat dat wist zij niet, maar zij schrikt zoo hevig, dat zij van de ladder valt en doodsbleek in de keuken terug komt. Iedereen kende de meid als in het geheel niet schrikachtig van aard. Er moest dus iets bijzonders of bovennatuurlijks geschied zijn, en des anderen daags liep het gerucht door het dorp, dat de meid uit de Kroon door Satan of de oude slang in de versenen gebeten was.

Het andere geval, dat er maar al te spoedig op volgde, was bij een armen schoenmaker. Hij had laat in zijn voorkamer zitten te werken en blies het licht uit om naar het achtervertrek te gaan, waar zijne dochter hem wachtte. Zij had juist ook haar lamp uitgeblazen, zoodat het nu stikdonker was in den naauwen gang. Maar daar gevoelt de schoenmaker zich eensklaps tegen den wand gedrongen en ziet digt bij zijn gelaat twee oogen als gloeiende kolen. Het werd hem dadelijk ingegeven: dat is de Duivel! In zijne ontsteltenis riep hij luid: Heere Jezus! en toen liet de Duivel hem vrij, maar een vieze zwaveldamp vervulde den gang. Den volgenden morgen was het overal bekend, dat de Duivel, die een menschenmoorder is van den beginne, onzen schoenmaker had willen verslinden.

Het trof gelukkig, dat ik dezen winter te Cannes juist de geschiedenis des Duivels gelezen had, zoodat die persoon mij niet geheel onbekend is. Maar als ik nu denk wat hij vroeger dorst te doen, dan komt er ons dorp tot dus ver zeer gelukkig af. Vroeger stapte hij zoo maar paleizen binnen en liet zelfs pausen niet ongemoeid. Hij werd wel eens gefopt door schavuiten nog slimmer dan hij, maar het was hem altijd om iets groots te doen, al was het dan ook maar om eene onsterfelijke ziel of zoo iets. Maar hier kan men niet zien, dat het hem ergens om te doen is geweest. Had hij den schoenmaker

levend verslonden, *à la bonne heure!* Of had hij hem met zijne vurige oogen verbrand, zoodat hij als een doove kool in den gang was blijven staan, ook goed! Of had hij de dienstmeid van de ladder te pletteren gegooid, of haar in eene weerwolvin veranderd, dan was het nog iets geweest, ten minste iets op de oude manier *à la Satan.* Maar niemand op het gansche dorp kan zeggen, wat hij eigenlijk beoogde bij den schoenmaker in den donkeren gang, en wat hij voorhad met de versenen van de dienstmaagd. Ook onze leeraar weet het niet, maar verwacht dat het zich later wel oplossen, of dat de eeuwigheid het openbaren zal. Wat mij betreft, ik geloof, dat de Duivel in de laatste eeuwen merkbaar verminderd is. De moed en de lust om kwaad te brouwen is er uit, en geen wonder. Sedert de Confessie ons een God geeft, die verblindt, verhardt, verwerpt en eeuwig pijnigt in het onuitbluschelijk vuur van de hel, blijft er voor den Duivel niet veel meer te doen over. Hij mag, nu ja, eens een schoenlapper schrik aanjagen en eene boerendeern in de hielen bijten, daar blijft het dan ook bij, en wat heeft hij er eigenlijk aan? Men zou zeggen: waarom blijft hij dan maar niet thuis? Ik weet niet of hij wel een aangenaam thuis heeft, maar hij kan bezwaarlijk weg blijven, omdat bij de Confessie-prediking zijn belang te veel in het spel komt. Hij zegt zelf in een vers, dat in der tijd op de deur der groote Synodale vergadering geplakt is geweest, hoe blij hij is, dat zooveel kloeke mannen God prediken als een Prince der Tyrannen, en dat God den vrijen wil heeft gebonden, willende de een kiezen als vriend en de anderen verwerpen als honden. Dat beneemt allen moed van bekeering, wijl het toch niet baat, en velen dan van zelf in zijne klaauwen komen. Daarom is hij er nu weder bij

> ‘En hoopt door dees' leer te krijgen met groote hoopen
> Degenen, die meinen 't quaedt niet te kunnen ontloopen.’

Sedert die duivelsgevallen ruchtbaar werden, is ook alweder de spotlust ontwaakt en onze predikant is druk in de weer, om dien te bedwingen. Er zijn spotvogels die zelfs de geheele duivelverschijningen in twijfel beginnen te trekken. Zij zeggen, dat de schoenmaker slaapdronken is geweest en dat het altijd vies ruikt in zijn gang. Dit is een soort van natuurlijke interpretatie, doch daar wil onze predikant zich in het geheel niet mede inlaten. En wat de meid aangaat, gelooven zij ook niet dat ze door den Duivel gebeten is. Daar tegenover wijst onze leeraar op de voorvaderlijke Schriften, die duidelijk zeggen, dat Satan ons ‘oock nogh’ in de versenen bijt. Maar de antisatansche partij blijft er steil en sterk op staan, dat ze niet gebeten is, en 's avonds gaf dit in de herberg de Kroon, die in de laatste dagen drukker dan ooit is bezocht, nog aanleiding tot vele bedenkingen en aardigheden, niet altijd even kiesch.

En wat zeggen de oudsten en besten onzer gemeente op al deze dingen? Die brave en echt godvruchtige menschen bedroeven zich over de prediking, die in plaats van tot ernst te stemmen en te stichten, zooveel aanleiding geeft tot dwaze en kinderachtige inbeeldingen of tot gelach en spotternij.

Over het algemeen vindt hier die confessioneele richting haar meesten bijval, gelijk ik reeds zeide, in de laagste klasse, bij de minst ontwikkelden. Maar, wijl er twee zelfkanten aan het laken zijn, is er de hoogste ook niet afkeerig van. Ik zal hier alleen spreken van mijne nicht, die een onzer grootste buitenplaatsen bewoont. Wie in de wereld had kunnen denken, dat zij zich onder de Confessie scharen zou, daar zij bij denzelfden liberalen predikant als ik onderwezen is, en dien zij zelfs met veel ingenomenheid haar biechtvader plagt te noemen. Zij was schoon in hare jonge jaren en bevallig, ouderloos en bemiddeld. Men zal begrijpen, dat het haar aan geen pretendenten ontbrak, maar zij scheen zeer kieskeurig. Het ging haar misschien als het paard, dat tot aan den buik in het lange gras staande zeide: *cette herbe est trop grossière pour moi.* Maar of het nu was, dat zij de *fine fleur*, die zij verlangde, onder hare aanbidders niet vond, ik weet het niet, maar zij bleef ongehuwd. Daarna verviel zij in allerlei ongesteldheden, die hare schoonheid, *ce frèle ornement et cette fleur passagère*, helaas zeer spoedig hadden weggeroofd. Toen werd zij mistroostig, wrevelig, prikkelbaar in hoogen graad. Zij trok zich uit de gezelschappen terug en werd koel en onverschillig zelfs jegens hare naaste bloedverwanten. Toen ik in het voorjaar uit Cannes terugkwam was zij al geheel voor de prediking van onzen nieuwen predikant gewonnen. En was dat nu, omdat de strenge en sombere geest der Confessie het best strookte met hare tegenwoordige stemming, of was het de persoon van den predikant, die haar aantrok, en die dan ook om haar heen liep als de kat om de kaas? Het laatste kon ik niet gelooven. Eer zou ik dan in hare tegenwoordige bemoeijing het werk willen zien *d'une volonté désoeuvrée* die de nieuwe beweging aangrijpt enkel en alleen *pour tuer le temps.*

Zij kreeg een jongetje van tien of twaalf jaren uit de naburige stad te logeeren. Hij zou een deel der zomervacantie bij haar doorbrengen om de buitenlucht te genieten. Nu, hij genoot er dan ook van, en men zag den vrolijken krullebol in het veld, in het bosch, bij de paarden in den stal, overal. Op zekeren morgen zat hij bij het ontbijt aandachtig te luisteren naar het voorlezen van nicht uit den Bijbel in tegenwoordigheid van al hare bedienden. Zij las, en zij kon goed voorlezen, de geschiedenis van Zacharias, wien in den tempel een engel verschijnt. De jongen scheen zich zeer te interesseeren voor dien ouden

priester Zacharias, wien de engel een zoon van groote beteekenis beloofde. Toen nicht die belangstelling bemerkte, wilde zij hem bij deze ongezochte gelegenheid eene ernstige waarschuwing toedienen tegen alle mogelijke twijfelingen van later tijd, en gekomen aan de plaats, waar de oude man een teeken van den engel verlangt, voegde zij er eenige woorden tusschen in, zeggende: hij geloofde niet volkomen aan Gods beloften, waarom Gabriël hem dan ook dadelijk het spraakvermogen benam en hem met stomheid sloeg. Dat is gemeen van den engel! riep de kleine logeergast verontwaardigd uit. Ongelukkig riep hij het zoo luid, dat nicht met al de dienstboden het duidelijk hoorde, en de zitting werd dadelijk opgeheven. De huisknecht kreeg in last om den boozen jongen in zijn kamer op te sluiten, en tegelijk werd de predikant ontboden, ten einde met hem te overleggen, wat in dit geval moest gedaan worden. Zijn eerwaarde bedroefde zich over zoo veel boosheid in zulk een jong kind. Men kon er al weder uit zien, zeide hij, welk erfelijk gebrek de zonde is, waarmede de kleinste kinderen zelfs in hun moeders ligchaam besmet zijn, zooals de Confessie treffend leert. Waarschijnlijk was dit kwaad aan de stads hoogere burgerschool ontwikkeld, en dan had men hier het bewijs alweder in handen van de wrange vruchten door dat onderwijs gekweekt. Dit had hij echter mis, want de tienjarige had het nog niet verder gebragt, dan tot het uitgebreid lager onderwijs. Van een engel te zeggen: 't is gemeen, ging alle perken te buiten, en dat nog wel van den engel Gabriël! Nu wist de knaap waarschijnlijk niet, dat deze engel zulk hoog aanzienlijke was, en in het Hollandsch klinkt Gabriël ook niet heel voornaam. De predikant prees de handelwijs van nicht buitengemeen, dat zij den booze dadelijk van allen omgang met anderen had afgesloten. Dat was de regte manier, zeide hij, en de Heer had haar dat ingegeven.

Maar nu moesten middelen worden beraamd, om hem zoo spoedig mogelijk uit de gemeente te verwijderen. Zoodra ik er van gehoord had, bood ik mij aan om den knaap naar zijne ouders terug te brengen. Ik gaf voor, dat ik toch naar de stad reed, en deed dit om den gevangene uit zijn kerker te verlossen en hem een goede ontvangst bij zijne ouders te verzekeren. Mijn aanbod werd gretig aangenomen en weinige oogenblikken daarna stond ik reeds met mijn rijtuig voor het huis. Een knecht haalde den delinquent van zijn kamer, en toen hij in de vestibule verscheen, zag de predikant op hem neer als op een uitvaagsel van de menschheid. Mijne nicht trad terug, toen dat uitvaagsel haar een afscheidskus wilde geven. Het kind, verschrikt en verslagen, stond op het punt van in tranen uit te barsten, maar ik greep hem schielijk in mijn arm, wierp hem in den wagen en reed weg. Onder het wegrijden vroeg ik hem, of het hem niet speet, dat hij naar huis moest. Neen, antwoordde hij, 't kan mij niet schelen! Met dat al liepen twee groote tranen over zijne wangen.

Het kon hem wel heel veel schelen, maar hij was kwaad en verbitterd. Dat was dan de vrucht van die harde behandeling. O, dacht ik, als die twee confessioneelen, in de vestibule achtergelaten, en de vrouwelijke niet het minst, de magt van onze Dordtsche vaderen bezaten, hoe ijverig zouden zij werken met den zoogenaamden christelijken ban, en ons onbarmhartig over de grenzen zetten, niet om eene euveldaad, maar om een onconfessioneel gezegde, of om een onvoorzichtig woord! En de vrucht van die gestrengheid zou geene verbetering zijn, maar twist en tweedragt, haat en kwaadaardigheid.

Toen ik voorleden winter in Cannes was, heeft mijne nicht op aandrang van onzen predikant een christelijk bewaarschooltje opgericht. Daartoe maakte zij gebruik van een afgesloten gedeelte in mijn koetshuis, waar vroeger mijne ezelinnen hebben gestaan, wier melk mij was voorgeschreven. Al meen ik, dat de natuur de moeders aanwijst, als de beste bewaarsters harer kinderen, kunnen er toch gevallen zijn, dat zulk een schooltje nut doet. Daarom liet ik het dan ook maar zooals het was. Op een goeden morgen besloot ik echter er eens heen te gaan. Door de half geopende deur kwam ik achter een planken tochtschut, waar ik door een reet in de school kon zien, en duidelijk hoorde, wat er gesproken werd. Een twintigtal kinderen zat op lage bankjes heel ordelijk en wel. De bewaarjuffer, met bijzondere recommandatie uit Holland gezonden, was bezig aan het ondervragen over de Bijbelsche geschiedenis.

Zij vroeg: Kindertjes, waaruit heeft God den eersten mensch geschapen?

Uit zand, riep er een, maar de meerderheid zeide: uit de aarde jufvrouw.

Goed kindertjes, gij moet altijd antwoorden: uit de aarde. Of het zand of klei is geweest, is nog niet uitgemaakt.

Waar is Eva uit geschapen, kindertjes?

Allen riepen met éene stem: uit een rib van Adam.

Maar hoe is dat mogelijk? Zeg gij dat eens, Klaas, gij zult het wel weten, want gij zijt al zoo groot. Hoe is het mogelijk, dat uit de rib van Adam een vrouw voortgekomen is?

De groote Klaas dacht een oogenblik na en antwoordde toen cordaat: Ja, dat kan wel, jufvrouw.

Maar waarom kan dat wel, kindertjes?

De kinderen wisten het niet, zoodat de jufvrouw hen te hulp komen moest, zeggende: bij God - zijn -

Zijn alle dingen mogelijk, riep toen de geheele vergadering.

Zijn Adam en Eva aan God gehoorzaam gebleven, kindertjes?

Neen, jufvrouw. Zij hebben van den verboden boom gegeten, juf-

vrouw; eenigen riepen: zij hebben van den verboden appel gegeten, jufvrouw.

Kindertjes, dit heb ik al meer gezegd, gij moet altijd antwoorden: zij hebben van de verboden vrucht gegeten. Het is ons niet geopenbaard of het een appel of een peer is geweest.

Maar wie heeft die eerste menschen tot deze zonde verleid, kindertjes?

Allen antwoordden: de Duivel, jufvrouw.

Kindertjes, het zal eerdaags kermis zijn op het dorp, niet waar?

Ja jufvrouw, riepen allen verheugd, en Klaas voegde er bij: er staan al twee koekkramen, jufvrouw!

Maar, kindertjes, zegt mij eens, nu wij toch van den Duivel spreken, wie sluipt op de kermis rond?

Dit wist niemand, en de jufvrouw zeide: de Duivel sluipt op de kermis rond, zoekende wie hij zal verslinden. En mogen wij dan wel op de kermis komen, kindertjes?

Daar deed Klaas het zwijgen toe en ook de overigen zwegen. Maar toen de jufvrouw de vraag met nadruk herhaalde, stak een ziekelijk kindje zijn mager vingertje in de hoogte en antwoordde met een beverig stemmetje: neee jufvrouw!

Zijn nu door den val van Adam alle menschen zondaars geworden, kindertjes?

Ja, jufvrouw!

Ja, zeide de jufvrouw, alle menschen, ook uwe ouders zijn zondaars, kindertjes. (Dit toevoegsel had de jufvrouw, dunkt mij, zonder schade kunnen weglaten. Het kan immers geen kwaad, dat kinderen van twee tot zes jaren hunne ouders als heiligen eeren?)

Zijn nu alle menschen om de zonde van Adam vervloekt, kindertjes?

Dit wisten de kindertjes nog niet best, zoo het scheen, maar om toch iets te antwoorden riepen sommigen: de Joden zijn vervloekt, jufvrouw.

Waarom zijn de Joden van God vervloekt, kindertjes?

Omdat zij den Heer Jezus gekruisigd hebben, jufvrouw. (De jufvrouw had deze vraag ook wel mogen weglaten, wijl zij best wist, dat het jonkske van onzen Israëlitischen slager onder de kindertjes zat. Maar behalve dat ergerde mij die vervloeking der Joden, wijl zij in deze kinderhartjes reeds de voorstelling aankweekte van een haatdragenden en wraakgierigen God, die nu nog aan de gansche natie wreekt, wat eenigen van hare priesters met een handvol Jeruzalemsch gepeupel vóor achttien honderd jaren hebben misdaan.)

Het is genoeg, zeide de jufvrouw, over de Bijbelsche geschiedenis. Maar ik heb u gisteren de gelijkenis van den Zaaijer verhaald en uitgelegd, en eene vraag vergeten, die ik nu nog wel wilde doen. Verlangt gij niet te weten, wat die vraag is, kindertjes?

Het bleek niet, dat de kindertjes er hard naar verlangden, want zij zeiden niets.

Nu vervolgde de jufvrouw, de vraag is deze: kunnen kindertjes ook zaaijertjes wezen?

De kinderen wisten het niet, en ik wist het op het oogenblik ook niet.

De jufvrouw antwoordde dan voor ons: ja, gij kunt ook zaaijen, als gij al wat gij hier leert aan uwe ouders vertelt. Ziet, dan strooit gij het goede zaad in de harten uwer ouders, en dan zijt gij immers ook zaaijertjes, kinderen? (Ik heb altijd gemeend, dat de ouders het goede in de harten hunner kindertjes moesten zaaijen, maar de jufvrouw keert het om.)

Daar het onderwijs voor dien morgen afgeloopen scheen, verwijderde ik mij. Ik kan niet zeggen, dat ik door al het gehoorde voor het christelijk bewaarschooltje gewonnen ben. Was het geweest om christelijken zin op de eenvoudigste wijze aan te kweeken, zou ik er vrede mede hebben gehad. Maar het schijnt nergens anders om te doen, dan er confessioneeltjes van te maken, jonge confessioneeltjes, die alles wat zij van de jufvrouw hooren aan hunne ouders oververtellen, en alzoo het confessioneelisme ook in de harten hunner ouders zaaijen. Ik kan begrijpen, dat onze predikant dweept met deze confessioneeltjes, die meest allen nog in de luren loopen en toch reeds aan den Duivel en de vervloeking der Joden gelooven, en misschien spoedig, in plaats van naar de kermis te gaan, met hunne verkindschte grootouders over de erfzonde en de praedestinatie zullen zitten te praten.

Ik voor mij dweep daar zoo weinig mede, dat ik last gaf dit bewaarschooltje met al de banken en den overigen rommel uit mijn koetshuis weg te ruimen. Neen, dan zet ik er liever weer ezels in!

Zou deze confessioneele richting wortel schieten in ons vaderland? Zou zij hare takken wijd uitbreiden en lang leven? Ik weet het niet, want de gave der profetie is mijn deur voorbijgegaan. Nu die richting eenmaal bestaat, moet zij haren loop hebben. Zij zal haar toppunt bereiken en dan weder door gewijzigde of geheel andere richtingen vervangen worden. Zoo zal het gaan als alle dingen hunne kalmen loop hebben, maar wie durft ook dat voorspellen? Wie die oogen heeft voor de teekenen van onzen tijd ziet den hemel niet verdonkerd door zooveel onweder als ons werelddeel misschien nooit heeft bedreigd. Barsten die stormen van vele zijden over ons ongelukkig Europa los, dan zal een kreet uit alle landen opgaan, die de kinderstem der kinderachtige geschillen zeker voor langen tijd versmoort. Maar als die bange strijd gestreden is en de hemel weder helder wordt, zal dan de eensgezindheid of ten minste de verdraagzaamheid in het godsdienstige komen? Och, zij zijn geschenken, die, hoe vurig ook door alle weldenkenden begeerd, op de knieën der goden schijnen vastgekleefd, en

ons waarschijnlijk onthouden zullen blijven, zoo lang er zijn - en wanneer zullen zij er niet meer zijn? - *qui raisonnent mal et qui ne raisonnent point du tout.*

Voor mijne woning staande hoorde ik de zwaluwen sjilpen, die zich op den dorren tak van een overouden eik tot de afreis verzamelden. Het was mij alsof zij mij toeriepen, dat het tijd werd om weder naar het zuiden te trekken. Ja, riep ik, lieve diertjes, wacht maar, wij reizen weder zamen, en binnen weinige dagen was ik reeds in Parijs. Met een trein van *grande vitesse* spoorde ik naar de Pyrenaeën, waar ik mijn winterkwartier betrok. Maar ik was er nog niet lang of ik ontving een brief van mijne nicht, die mij de tijding bragt, dat zij in ondertrouw was opgenomen met onzen predikant. Ik wil niet ontveinzen, dat dit bericht mij onaangenaam aandeed, maar ik antwoordde toch opregt en welgemeend: *Dieu veuille que tu trouves là ton bonheur!*

C.H. DE L'HIRONDELLE.

Een vijand van aesthetische ontwikkeling.

Gisteren middag liep ik in bij onze buren X. Mevrouw, een goede vriendelijke matrone, was bezig met een moeilijke voorjaarsquestie: hare zomerkleeding. Uitgespreid op tafels en op vensterbanken, lag een aantal stukken stof, ter keus aan huis gezonden; het een werd vóór, het andere na, bekeken; dit apart gelegd, dat nog eens op een afstand gehouden; manliefs komst afgewacht om raad; en eindelijk toen deze weigerde uitspraak te doen, de zaak beslist ter wille van een kleurrijk kleedje, waarin bloemen, strepen en ik weet niet hoeveel krullen en figuren elkaars plaats betwistten. Maar hetzij mevrouw werkelijk te goede oogen had om zich in zulk een mengelmoes van kleur en vorm te schikken, 't zij dat zij daarbij dacht aan hare 48 jaren, zij bleef staan en keek en keek nog eens, eer zij met een soort van wanhopigen coup er een einde aan maakte, het stuk weg borg, de rest inpakte en zeide: ‘Het is ook niet de moeite waard voor een mensch van mijn leeftijd, zoo lang over een japon te soezen. Ik kan zelv' niet zeggen dat ik er mee op heb; ik voor mij houd altijd meer van stiller kleeren, maar die worden van 't jaar niet gedragen.’ Nu is het steeds een moeilijke positie om bij zulk een keus te assisteeren. Van ter zijde mede in consult geroepen, had ik wel getoond niet heel

veel enthusiasme voor haar regenbooggewaad te voelen, en dit werkte zeker mede om haar nog naar meer excuses te doen zoeken.

Ondanks het voornemen om er ‘niet lang over te soezen,’ kwam zij telkens weer op het thema terug. ‘Het zal misschien niet kwaad staan als het opgemaakt is: toen ik het van morgen voor het eerst te zien kreeg schrok ik van die schreeuwende kleuren’ (‘zooals ieder gezond menschenoog er van moet schrikken,’ dacht ik), ‘maar nu begin ik er al wat aan te wennen.’ Wat later klonk het: ‘'t is eigenlijk een malle dracht voor een oud mensch als ik ben; maar de winkeljuffrouw zegt dat alle dames van mijn jaren 't van den zomer zullen dragen.’ En ten slotte: ‘een vervelend ding dat toilet; ik wou het liefst maar altijd in mijn daagsche pakje loopen, en er nooit van hooren, maar je moet wel meedoen!’ Ik weet nog niet hoe ik aan de kracht kwam, om niet hartelijk hardop te lachen om den toon van arme machteloosheid, waarop zij dit zeide, maar wel weet ik, dat ik met den besten wil ter wereld de vraag niet kon weerhouden: ‘Maar mevrouwlief! wie dwingt er u eigenlijk toe?’ - Zij keek mij min of meer verbaasd aan wegens mijn onnoozelheid en antwoordde natuurlijk: ‘wel! je *moet* het wel doen om de menschen. Maar ik wou maar dat de mode altijd *mooie* dingen voorschreef.’ - Dit laatste zeggen trof den heer des huizes. ‘Wat is eigenlijk mooi?’ vroeg hij sceptisch. ‘Nu ja, ik meen: dingen die ik mooi vind,’ hernam zijne wederhelft bescheiden. ‘Daar heb ik je, de smaken verschillen, dat zullen ze wel altijd blijven doen, en daarom is het maar het best om je bij de algemeene mode neer te leggen.’

‘Dat vind ik toch een naar idee,’ herhaalde hij; ‘och! dat zou ik niet weten waarom. De wereld is nu eenmaal zoo. Kijk eens aan,’ en hij zette zich tot redeneeren, ‘dit is nu op het punt van kleeren, maar is het niet op andere punten precies hetzelfde geval? Daar heb je die gordijnen, die stoelen, dat behangsel, denk je dat ik 't mooi vind? Al die vaasjes, vodjes, ornamentjes, denk je dat ik ze voor mijn plezier heb? En in den tuin die parkjes met scherp afstekende bloemgewassen, die meer op een confituurtaart dan op een bloembed lijken, en ter wille van wier goed-gedijen onze oude esch is moeten vallen,... denk je niet dat ik nog dagelijks den edele betreur, en de gesnoeide *Conifeertjes*, die in zijne plaats geplant zijn, naar de maan wensch?’ - ‘Maar waarom richt u dan ten minste uw eigen tuin niet naar uw eigen zin in?’ waagde ik in 't midden te brengen. ‘Och, je kunt er niet buiten. Als beschaafd mensch moet je met den tijdgeest meegaan. Je bent het aan je zelven en aan de maatschappij verplicht. Stel je eens voor dat ieder maar zijn eigen gang ging, en zich niet aan den heerschenden smaak stoorde. Wat kleeding aangaat is het vooreerst al te gek zich zoo iets voor te stellen. Dan was de weg tot alle dwaasheden geopend. Een deel der menschen zou dan ophouden zich om zijn toilet te bekommeren, en bij een ander deel

zou er geen eind zijn aan de ijdelheid, indien men ééns permissie had om slechts te bestudeeren wat het eigen persoontje het best stond. En wat betreft je meubelen, je huisraad, al die duizend dagelijksche zaken die je door de mode toegeworpen worden, - waar moest het heen als elk daarin zijn eigen stem wou hebben? 't Zou geen werken zijn voor de fabrieken, als ieder naar zijn eigene modellen wou bediend zijn. En wat leelijks zou je zien te voorschijn komen.... Geloof mij, de meeste menschen hebben heel weinig smaak uit zich zelven: goed dat er maar een soort van onzichtbare macht is die ze zonder dat ze 't merken leidt en van de ergste excentriciteiten weerhoudt.'

'Neen, waarlijk!' ging hij telkens warmer voort, toen ik niet toegaf, maar nog steeds stil voor mij zat te kijken. 'Ik weet wel, je hecht niet veel aan maatschappelijke vormen. Maar dat moet je toch leeren. Je lacht altijd om hetgeen je bespottelijke conventies pleegt te noemen; en ik stem u toe, er is in 'tgeen men *mode*, *chic*, *fatsoen*, *decorum* noemt, veel onvolkomens, als in alle menschelijke dingen. Maar men moet ze respecteeren als het wapen tegen nog iets ergers. Laat elk vrijheid hebben om individueel te wezen, en gij zoudt de schromelijkste zelfzucht aan het roer zien komen. Wat houdt de menschen beter bij elkaar dan gezamenlijke banden, wetten, belangen? En hoe zullen zij beter gehoorzaamheid leeren aan maatschappelijke plichten dan op het gebied der dagelijks wederkeerende maatschappelijke vormen? En ach, er is reeds zooveel hardheid, woestheid, hoekigheid in de wereld, ontneem ons toch ten minste niet het liefelijke dat aan het leven wordt geschonken door algemeene zorg voor het uiterlijk der dingen, waartoe niemand beter wordt gedwongen, dan door de onwederstaanbare macht van de mode, of den chic, of hoe gij het wilt noemen.'

Ik weet niet hoe het kwam dat ditmaal die zoo dikwijls vernomen gemeenplaatsen zoo'n bijzonderen indruk op mij maakten; dat zij mij, tusschen al mijn werk door, telkens weder voor den geest kwamen. Was het door den ernst en de gemoedelijkheid waarmee deze geloovige ze mij zocht op te dringen; de innige overtuiging waarmee hij ze waarlijk nog het kleed eener hoogere opvatting waard achtte? Of wel was het doordien het mooie weer, de lentelucht, de schoonheid der natuur om mij heen, mij meer dan ooit het scherp contrast deed gevoelen tusschen onze aangeboren behoefte aan aesthetische ontwikkeling, en de angstige beginselen des heeren X? Zeker is 't, dat hij mij voor geen enkel oogenblik bekeerde, maar dat veeleer het geheele geval mijne tegenovergestelde geestdrift versterkte.

Neen, waarlijk, ik ben niet zoo bang als onze buurman voor de verwarring en de bandeloosheid die wij zouden zien te voorschijn komen, indien ieder eens de vrijheid machtig werd om in 't aesthetische zich zelf te wezen. Van verwarring gesproken, ken ik er geen ellen-

diger, geen meer vernederend voor de menschelijke natuur, dan die tusschen i n d i v i d u a l i s m e en z e l f z u c h t. Ik zou integendeel recht graag beleven dat onze eeuw, die meer en meer in Kerk en Staat radikaal durft te wezen, daartoe ook den moed had op het schijnbaar minder beduidend, maar inderdaad zoo diep ingrijpend punt van den publieken smaak. Niet ongestraft zijn ook de meest vrijzinnige en naar vooruitgang strevende karakters in dit opzicht zoo verschrikkelijk passief. Of achten zij het hunne aandacht niet waardig? Wij weten wel beter. Ons uiterlijk, ons doen en laten in het kleine, onze omgeving in ruimeren zin, zij zijn van veel te veel belang, dan dat wij er ons niet mee zouden bezig houden. Wij houden er ons dan ook allen min of meer mee bezig; welnu! '*what is worth to be done*, *is worth to be done well*,' zegt het Engelsche spreekwoord. Al naarmate wij een eigen energieken smaak bezitten, zijn wij gewoon om ons met meerder of minder berusting naar de door de mode aangewezene vormen te richten, te stoeien, te worstelen: laat elk trachten om zich zelf te wezen, en het algemeen belang zal er bij winnen.

Maar: 'de meeste menschen hebben heel weinig smaak uit zich zelven,' vertelt de heer X; en ik moet het den man toestemmen. Doch de vraag is, of zij er geen aanleg toe bezitten; en dat geloof ik zeker. Meermalen werd ik pijnlijk getroffen, wanneer ik kinderen des volks, die ontegenzeggelijk aesthetische gaven bezaten, deze hunne aangeborene schatten zag bederven door onderwerping aan den wansmaak hun door de hoogere standen opgedrongen. - Juist indien de lieden eens in de noodzakelijkheid gesteld werden om op hunne eigene krachten te bouwen, indien men het een lafheid leerde achten, op eens anders smaak te teren, dan zou de behoefte aan aesthetische *opvoeding* ontwaken, en men zou bij deskundigen een tegenwicht gaan zoeken tegen die wanhopige machtspreuk van de 'smaken', die 'verschillen.'

Aan de hoogere burgerschool voor meisjes te Amsterdam wordt onder de verschillende lessen ook onderwijs in de aesthethiek opgenomen, en hetzij deze poging al dan niet goed moge uitvallen, het is eene schoone gedachte en een aangenaam teeken des tijds. Maar zullen dergelijke proeven goede vruchten dragen, dan dient ook op een andere wijze de publieke geest mede te werken. Aangezien de zaak in een kringetje rondloopt, - de menschen namelijk op aesthetisch terrein niet op hun eigene krachten kunnen steunen, zoolang die niet ontwikkeld zijn, en zij ze niet ontwikkelen door de gewoonte om op anderer gezag te bouwen, zoo is het voor 't welslagen van aesthetisch onderwijs hoogst noodig dat meer en meer 't prestige van de mode wordt gefnuikt.

Want, ik bid u, wat kan er van zulk onderwijs terecht komen, zoolang kleine kinderen reeds dadelijk beginnen te gevoelen dat toch, per slot van rekening de chic blijft aangesteld als ons aller opperste leermeester; dat zijn grillen als het hoogste gelden, hetzij dan dat

zij leelijk zijn of schoon? - Want volstrekt niet altijd zijn zij leelijk. Dit juist is het gevaarlijke. De chic is op 't gebied der aesthetiek gelijk de Katholieke Kerk in 't zedelijke en het religieuse: beide leeren hunne kinderen veel bruikbare, practische, wèlstaande dingen, maar benemen hun, door hunne eeuwige voogdijschap, de weelde van door eigen oogen om zich heen te kijken, de kans op het verkrijgen van een eigen innerlijken toetssteen ter keuring van hunne geboden.

Mocht elk dan medewerken om dien vijand van aesthetische ontwikkeling te bestrijden. Wat in dit opzicht van ons wordt geëischt is niet zoozeer een daad, als wel een zedelijke steun voor het beginsel van aesthetische zelfstandigheid, sympathie voor de opwekkelijke leuze, dat ook hier, als overal, oorspronkelijkheid hooger staat dan handige naäperij. Natuurlijk zullen als altijd, de meest begaafden het meest kunnen helpen. Zij die bevoorrecht zijn met het talent van aangeboren tact en smaak, die het geheim bezitten om half spelend, stoeiend, worstelend met de grillen van de mode, daaruit altijd iets goeds te tooveren, die zóó weten te geven en te nemen, dat onder hunne handen het dwaaste als schoon wordt; - zij die zich tot nog toe alleen vergenoegen met op die wijze den *Chic* voor zich zelven onschadelijk te maken, terwijl zij, zich schijnbaar aan zijn orders houdende, hem, in 't bewustzijn hunner meerderheid, de eer van hun aantrekkelijkheid gunden, laat hen vooral oprecht zijn, ter wille van de zwakkere geesten, en daardoor meer dan men onmiddellijk aan kan wijzen, de opvoeding van het schoonheidsgevoel des volks bevorderen. Mocht dit eenmaal, op degelijke wijze ontwikkeld, aan het leven nog meer schenken, dan alleen een liefelijk ‘waas!’

ANNA.

Brievenbus.

V. Oleum..... perdidi.

WelEdele Heer!

‘Wij hebben een treurigen pligt te vervullen. Een uwer voormalige korrespondenten, een eerzaam burger, een liefhebbend echtgenoot, een brave huisvader, een.....’

Neen, zoo gaat het niet; dat 's al te plat. Anders dan!

‘Onze societeit, onze gemeente, het Vaderland, Europa, het Heelal hebben een onherstelbaar verlies geleden. Het Seraphijnenkoor dat hem begroet in de gewesten, waarheen hij Psalmzingend is opgevaren, het....’

Och! dat is ook alweer mis. Boven de wolken is het voor ons niet veilig.

Vergeef ons, mijnheer! wij zijn slechts burgerlieden, niet gewoon de pen te voeren. Onze letterkundige opleiding is zeer gebrekkig geweest. Wat Fransch en Duitsch, Latijn en Grieksch zelfs hebben we in onze jeugd geleerd. Maar Hollandsch niet; dat behoefde niet, zeide men toen, dat Hollandsch komt van zelf. Maar, het is niet van zelf gekomen, en nu we voelen wat ons ontbreekt, trachten we te vergeefs het vroeger verzuimde in te halen. Wij zijn ernstig begonnen te studeeren. In de laatste weken hebben we ons met de borst toegelegd op het wetenschappelijk Nederlandsch en daarvoor drie Professorale oraties doorgezwoegd; we hebben het met het vischwijven-Hollandsch willen beproeven, en zijn daartoe in de leer gegaan bij den Grootmeester in dit vak, den man uit Bloemendaal; wij hebben zelfs de diepte van de keukenmeiden-spelling van Multatuli en van Deventer trachten te peilen. 't Heeft alles niet mogen baten. Nu we de pen opvatten voelen we, dat we noch onverstaanbaar, noch brutaal, noch lomp mogen wezen, en dat is toch het eenige wat we van al deze heeren geleerd hebben.

Aan oorspronkelijkheid viel er dus bij ons niet meer te denken. Trouwens, dat is een gebrek dat wij met vele schrijvers gemeen hebben, al komen zij er ook zelden even rond voor uit. Er schoot derhalve niet anders over dan een model te zoeken voor het doodsberigt dat wij moesten schrijven. En waar zouden wij beter en sierlijker voorbeelden vinden dan in de Haarlemsche courant, dit van oudsher zoo beroemde repertorium van alle trouw-, geboorte- en sterf*gevallen?* (want dit is nu eenmaal het geijkte woord). Helaas mijnheer! die courant is niet meer wat ze was in de tijden der Kikkerts en andere meesters in het vak. Zelden dat een advertentie meer dan 4 of 5 regels bevat, en hoe wil men dan het geheele ziekteproces beschrijven, en al de tranen registreeren die er gestort zijn, zonder nog van het zalig afsterven te spreken? Een toekomstige Jonathan zal hier, vreezen wij, niet veel stof tot mijmering meer vinden. De *Standaard* dan? 't is waar, daar ziet men wat langer bekendmakingen, allen in zwarten rand gevat, even als de berigten van Hoff's Malz-extract. Men leest er veel van ‘borgtogtelijke genade’; van ‘zoenbloed’ en dergelijke kunsttermen meer. Dit alles past zeer goed

bij de berigten van Christelijke tabakskervers, en meisjes die haar HeerE gevonden hebben, maar in een brief van ons burgerluidjes, en op het schutblad van *de Tijdspiegel*, waar hij welligt een plaats zal vinden, zouden zulke uitdrukkingen een zonderlinge figuur maken. Laat ons dus alle valsche schaamte afleggen en de dingen maar eenvoudig zeggen zoo als ze zijn. Als de professors dat ook deden, wie weet of ze niet nog soms door enkelen begrepen werden? Ziehier dan, mijnheer! de verpletterende tijding die wij u hebben mede te deelen:

'De Heer (WelEdel of WelEdelgeboren of niet-geboren, wij weten het niet, maar althans de Heer) Jan Oly is dezer wereld overleden'.

Of nog korter:

'Overleden: Oly (Jan) oud *x* jaren te N.'

Hij stierf aan dezelfde kwaal als Napoleon III en Monsieur de la Palisse, aan stilstand van bloed.

Un quart d'heure avant sa mort,
Il était encore en vie.

Hij stierf, ofschoon hij slechts één dokter had. Zoo is reeds één hond gevaarlijk voor het arme haasje!

Hij stierf, - en werd begraven; eenvoudig natuurlijk; veel kosten mogten we niet maken. Toch hebben we geen gebruik gemaakt van het aanbod van Onstee(*), die ons het middel aan de hand geeft om onze *dierbare afgestorvenen op* DOL GOEDKOOPE *wijze ter aarde te bestellen* ('t is anders verleidelijk mijnheer! en daar wij gelooven dat het aanbod slechts korten tijd zal duren, zult gij, als gij uw familie dit buitenkansje van *dol goedkoop* wilt gunnen, niet al te lang moeten wachten).

Een monument moet er echter op zijn graf verrijzen. Wij hebben plan daartoe een prijsvraag uit te schrijven. En wij hebben reeds een aartsvitter aangesteld, die zich bij eede verbonden heeft geen enkel ontwerp goed te keuren, maar ze allen meer of minder geestig te karikaturiseeren, waartoe hij reeds de gastvrijheid van *de Spectator* heeft ingeroepen.

Daar wij ook op het punt van grafschriften niet naar oorspronkelijkheid jagen, zullen we dat van Claudius maar overnemen:

'*Hier liegt ein guter Mann begraben,*
Aber uns war er mehr'.

Ja voor ons was hij meer. Maar voor het publiek? Heeft dit eenig belang bij zijn dood? Wie kende Jan Oly, wie sprak ooit van hem? Mijnheer, twee gesprekken over hem zijn ten minste ter onzer ooren gekomen. Het eene in de Oranje-societeit, waar een luisteraar het volgende meende te hooren:

Jean Holy dis tu? Connais pas. Quel nom plébéien. Bah! ça sent la canaille d'une lieue!

Het andere in een Bierhuis in de Warmoesstraat, waar men niet behoefde te luisteren daar het uitgebulderd werd:

Kottori, die Jaan Oly is een koerieuse kerl, maar toch wel wat vlaauw, net als jou Heineken's. Nee! lebe ons Kitzinger en onze Kladderadatsch, dat'sch andere kost.'

(*) Zie *Nieuws van den Dag*, 24 Maart.

We erkennen echter, het een is even onwaarschijnlijk als het andere. Verbeeld u, in de Oranje-societeit *de Tijdspiegel*, en nog wel *de Tijdspiegel* gelezen en besproken! En dan in de Warmoesstraat, zulk goed, zuiver Hollandsch! Onmogelijk!

Maar over Jan Oly, is wel gesproken. Daar is geen twijfel aan. Men heeft zelfs zijn eerlijken naam voor een pseudonym gehouden, en gegist wie daar onder

toch mogt schuilen. Sommigen zochten hem in het Noorden, anderen in het Zuiden, dezen te Delfzijl, genen te Axel, velen te Huisduinen of ook enkelen te Coevorden. De meesten vermoedden dat hij aan den Zaankant woonde, omdat zijn naam zoo'n Zaanklank had, enkelen zeer scherpzinnigen zagen echter juist in de keuze van dien naam de sluwheid van den man om de lezers van het spoor te brengen. Was er eenig verband tusschen Jan Holland en Jan Oly? kon het zijn, dat Piet van Os onder een anderen naam was opgestaan?... Mijnheer! Het ging met onzen vriend Oly als met Melchisedek, van wien Coquerel(*) zegt, dat men na lang gegist te hebben wie eigenlijk die man was *sans père*, *sans mère*, *sans généalogie*, *n'ayant ni commencement de jours ni fin de vie*, en hem dan eens voor Henoch, dan voor Sem of wel voor Cham of voor Job gehouden te hebben, eindelijk op het lumineuse denkbeeld kwam, *que Melchisédec pourrait bien être Melchisédec.* Inderdaad, Mijnheer! Jan Oly *pourrait bien être* Jan Oly. Niets meer en niets minder!

Ziedaar ons berigt, mijnheer! Wij blijven in stilte aan onzen vriend gedenken, wij zullen hem in onze societeit en in onzen vriendenkring droevig missen. Stokvis dood, Oly weg, wat blijft ons nu nog? Voor u, geachte Redakteur! is het verlies ligter te dragen. *Oleum - et praeterea nihil - perdidisti.*

Uw bedroefde dienaren,
AVIS.
B. VIS.

NB. Er bestaat een photographisch portret van den overledene, dat wij u gaarne zullen zenden om het te plaatsen voor de verzameling zijner brieven, die gij zeker eenmaal zult uitgeven even als Groen die van Thorbecke.

(*) *Biographie sacrée* in voce.

Godgeleerdheid en onderwijs.

De apostel van eene nieuwe godsdienst.

Het Oude en het Nieuwe Geloof. Eene belijdenis van David Friedrich Strausz. Vertaald door A.A. Deenik Mlz. Haarlem, de Erven Loosjes, 1873.

(*Vervolg.*)

Als Strausz verklaart, dat er geen God bestaat, dan zouden wij kunnen meenen, dat hij ook niets zal willen weten van godsdienst. Wij zouden ons dan evenwel vergissen. 't Is waar, hij erkent, dat hij in een zekeren zin tégen godsdienst is, tegen die godsdienst namelijk, die uit de vrees ontstaat en die eene vrucht is van de meening, dat men door een zekere eeredienst bij de hoogere magten iets zou kunnen uitwerken. Maar in een anderen zin maakt hij wel degelijk aanspraak op het bezit van godsdienst, even als hij ter verbreiding van die godsdienst in dit geschrift als allerijverigst Apostel optreedt. Hoeveel hij in de laatste tijden mag hebben laten varen, hem is in allen geval overgebleven datgene, dat hij noemt het grondbestanddeel van alle goddienst, het gevoel namelijk der onvoorwaarlijke afhankelijkheid. ‘Hetzij wij GOD zeggen of UNIVERSUM, wij gevoelen ons geheel afhankelijk van den een zoowel als van het ander. Ook tegenover het laatstgenoemde weten wij, dat wij zijn een deel des geheels, dat onze kracht om zoo te zeggen niets is in verhouding tot de almacht der natuur; dat ons denken slechts in staat is, langzaam en met veel moeite, ook maar het geringste gedeelte te vatten van hetgeen de wereld ons tot onderzoeken ter kennisneming aanbiedt’. Maar daarom wil hij dan ook dat men er zich voor wachte van dit Universum kwaad of op eene oneerbiedige wijze te spreken. Daarom heeft hij een afkeer van Schopenhauers bewering, dat de wereld iets is, dat er liever maar niet zijn moest; die bewering doet hem tot in de ziel toe pijn. ‘Dergelijke uitvallen’, als die van Schopenhauer, ‘werken op ons verstand als absurditeiten, op ons gevoel werken zij als blasfemiën. Het komt ons voor vermetel en roekeloos te zijn van

de zijde van een menschelijk individu, zich zoo onbeschaamd te stellen tegenover het Al, waaraan hij zijn bestaan te danken heeft en ook het weinigje verstand, dat hij misbruikt. Wij zien daarin eene verloochening van het afhankelijkheidsgevoel, 't welk wij veronderstellen bij ieder mensch. Wij eischen voor ons Universum dezelfde piëteit als de vrome van den ouden stijl voor zijn God. Ons gevoel voor het Al reageert, wanneer het beleedigd wordt, rechtstreeks religieus.'

Nu komt het ons, al weten wij dat het niet ongewoon is, wel wat zonderling voor, dat iemand, terwijl hij het bestaan van God ontkent, zich toch nog godsdienst toekent. Het kind draagt aan zijne ouders, aan welke het zijn aanzijn dank weet, van welke het zich geheel afhankelijk gevoelt, eerbied, liefde, vertrouwen toe. En al weten zij nu ook, dat de gezindheid, welke het kind tegenover zijne ouders bezielt, dezelfde gezindheid is, die later bij het opgroeijen en bij eene toenemende ontwikkeling in betrekking tot God zich tot godsdienst verheft, wij zijn toch niet gewoon en ook wel niet geregtigd die kinderlijke piëteit met de benaming: godsdienst aan te duiden. Doch over een woord willen wij niet twisten. En evenmin willen wij aan Strausz, indien hij meent voor zich zelven daarop aanspraak te mogen maken, religieusiteit ontzeggen, als het ons dan ook maar vrij staat te meenen en te zeggen, dat hij van de godsdienst iets maakt, dat niet verdient zoo bijzonder hoog bij hem aangeschreven te staan.

Het grondbestanddeel van alle godsdienst, lezen we, is het gevoel der onvoorwaardelijke onafhankelijkheid. Maar dat nu dit afhankelijkheidsgevoel aanspraak zou hebben op den naam van religieus gevoel en regt zou hebben om ontzien te worden als iets bijzonder voortreffelijks, zien wij niet in. De gehangene zal wel niet loochenen dat hij, en zoo ook zijn leven, geheel afhankelijk is van het koord waaraan hij hangt, en het razen tegen dit koord zal hem zeker weinig baten; maar dat hij verpligt zou zijn, om tegenover dat koord, al is het voortreffelijk bewerkt, al beantwoordt het volkomen aan zijne bestemming, d.i. al houdt en wurgt het hem, pieus of religieus gestemd zijn, dat begrijpen wij niet. Maar, en dit willen wij dan ook geenszins voorbijzien, elders verklaart onze auteur ook, dat, zal er godsdienst ontstaan, bij dit afhankelijkheidsgevoel nog iets moet komen, een iets evenwel, dat, naar ons voorkomt, de godsdienst tot iets in zich zelf strijdigs maakt, dat haar eigenlijk weêr opheft. 'Het is niet alleen de afhankelijkheid, waarin hij zich gevoelt, maar tegelijkertijd ook de behoefte om tegenover haar te reagéren, om zich tegenover haar weder in vrijheid te stellen, waaruit de godsdienst bij den mensch zijn oorsprong heeft.' 'Tegenover de natuur, van welke hij zich eerst afhankelijk gevoelt, is den mensch, als de normale weg ter bevrijding, de weg des arbeids, der beschaving, der vinding aangewezen.' 't Is dus goed, normaal en religieus, dat men zich door de uitbreiding zijner kennis, en door de inspanning van zijne krachten meer en meer

bevrijde; dat men, in plaats van zich door de natuur te laten regeeren, zich boven haar tracht te verheffen; dat men haar aan zich zelven dienstbaar, zooveel dus ook als maar mogelijk is van haar onafhankelijk make, wat dan natuurlijk daartoe leiden moet, dat de godsdienst zal ophouden te bestaan, en allen redelijken grond van bestaan zal verliezen. Het religieuse gebied, zegt hij dan ook, in de menschelijke ziel zal hoe langer hoe meer inkrimpen, gelijk het gebied der Roodhuiden in Amerika, dat door hunne withuidige buren van jaar tot jaar kleiner wordt gemaakt. Maar als Strausz zoo nu spreekt, en als hij meent, dat de mensch leeren zal zich hoe langer hoe beter tegen de afhankelijkheid te verzetten, dat hij leeren zal onder den last, die hem neerdrukt, licht, lucht en speelruimte te verwerven; als hij het afhankelijkheidsgevoel alzoo voorstelt als een neerdrukkenden last, als een gevoel van gebrek aan licht en lucht, dan doet hij te kort aan hetgeen Schleiermacher bedoelde niet alleen, maar aan de waardigheid van het afhankelijkheidsgevoel, dat èn in de werkelijkheid èn voor de hedendaagsche opvatting iets beters is dan eene lamme gebondenheid aan de eene zijde, en een reageren tegen, een zich losrukken ter andere. De godsdienstige mensch kan zich nooit laten opdringen, dat hij, wanneer hij zoekt nàar en gebruik maakt vàn de middelen, die dienen kunnen tot bewaring en herstelling van zijne gezondheid, tot veraangenaming van zijn leven, dat hij dan reageert tegen de afhankelijkheid, dat hij dan waarlijk minder afhankelijk wordt. Het tegendeel zelfs. Mag men hem al noemen een beheerscher der natuur, erkennen zal hij zelf, dat hij in den grond een eenvoudig dienaar is van de natuur, die hare voorschriften opvolgende in volkomen afhankelijkheid van haar verkeert. Bovenal echter komt het verkeerde van de opvatting des auteurs uit, als wij den mensch als geestelijk en zedelijk wezen beschouwen. Strausz zelf stemt toe, dat er eene hoogere zedelijke orde bestaat; stemt toe, dat 's menschen roeping is in overeenstemming met die orde gezind te zijn, en daarnaar zijn leven in te rigten. En wie nu van die idee van het Hoogere zich afhankelijk gevoelt, zich door haar leiden laat, meer en meer aan hare eischen tracht te beantwoorden, zou zulk een niet de waarachtig religieuse mensch zijn en zou ook zulk een niet door te reageren tegen die idee, zijn aanspraak op religieusiteit verliezen moeten?

En wat nu is het object van de vrome aandoeningen welke de belijders van de nieuwe godsdienst bezielen? - God natuurlijk niet, want God bestaat niet. Voor God, zegt Str. teregt, is buiten het Heelal geen plaats; maar ook in het Heelal, meent hij, kan God niet zijn, daar hetgeen wij redelijks en goeds in het Universum opmerken, en hetwelk wij vroeger gewoon waren als eene openbaring der Godheid aan te nemen, in vollen eigendom behoort aan het Universum of, wat bij hem hetzelfde is, de natuur. Strausz verrijkt dus de natuur met alles wat men vroeger aan een geestelijk, zedelijk wezen toekende,

en dezen laatste ontneemt hij daartoe alles wat Hem maakte tot God, ja tot iets; God wordt alzoo niets. Maar wat is er dat men, door het te ontdoen van alles waaruit het bestaat, niet geheel en al vernietigen kan? De mensch heeft eene geestelijke en eene stoffelijke zijde; maar als men dat geestelijke nu als tot de stoffelijke zijde behoorende voorstelt, dan verrijkt men wederregtelijk die stoffelijke zijde, en - wat nog erger is - maakt men den mensch tot iets, dat maar ééne zijde, eene stoffelijke, bezit. Iets dergelijks doet Strausz. Omdat men God en de natuur verkeerdelijk van elkander gescheiden, ze tegenover elkander gesteld en als ieder op zich zelf staand beschouwd heeft, daaruit volgt niet, dat men ze niet van elkander zou mogen onderscheiden, daaruit volgt niet, dat men ze als één en hetzelfde zou moeten beschouwen, en nog veel minder dat men het Universum met zijne beide zijden met den naam van slechts ééne dier zijden, met de benaming: natuur zou mogen aanduiden. Doch voor wonderlijke operaties deinst Strausz niet altijd terug, als het er om te doen is om een paradox te redden, of om het een of ander weg te cijferen. Als er iets is waarmeê hij ingenomen is, dan siert hij dat op met versierselen die aan iets anders toebehooren; als er iets is, dat hij op zijn weg aantreft en dat hem ongelukkigerwijs wat vreemd getooid voorkomt, dan neemt hij dien tooi weg, gelijk billijk is, maar gaat ook nog verder; hij doet het voorkomen als of hetgeen hij alzoo heeft uitgekleed, nu ook in het geheel niet meer bestaat. Zoo bewijst hij b.v. dat God geen persoonlijkheid bezitten kan uit het ongerijmde van vele der attributen, welke men aan dien persoon doorgaans heeft toegekend. De Jood, zegt hij, dacht zich zijn Jehova als absoluut, maar bovenal en in de eerste plaats als een Wezen, dat zich als persoonlijk openbaarde. Die God wandelde in den hof en sprak met Adam, verscheen later als een mensch gekleed bij den Aartsvader onder den boom in diens tent, stelde aan Mozes de beide tafelen der wet ter hand, vertoornde zich als een naijverig God die er spijt van had dat hij den mensch gemaakt had, en die de overtredingen van zijn uitverkoren volk als beleedigingen opnam en daarover wraak nam. Die God was, volgens diezelfde Joden, boven het uitgestrekt kristallen, bolvormig omhulsel, dat bij wijze van notedop onze zon en de planetenwereld omringde, gezeten op een troon in een welingerigten hemel en omringd door een Engelenstoet. Want een omringing van Engelen behoorde er ook bij, wanneer men Hem persoonlijk denken wilde. Een persoon immers moet ook zijn omringing, zijn gezelschap, een Koning zijn hofstoet hebben. Maar nu, wij kunnen ons geen God meer voorstellen, die als mensch rondwandelt en te gast gaat; wij weten, dat de hemelen zich uitbreiden tot verre boven de verste sterren die wij vermogen waar te nemen; wij weten, dat, al zijn de wereldbollen die boven ons hoofd wentelen, misschien bewoond, de bewoners van die bollen geen Engelen zijn.
‘Derhalve geen hemel als paleis meer; geen

Engelen die rondom zijn troon zich scharen; verder ook donder en bliksem niet meer zijne schoten, oorlog, hongersnood en pest niet meer zijne geesels, maar uitwerkselen van natuurlijke oorzaken. En zoo dan ook, als God de attributen van een persoonlijk bestaan en een persoonlijk bestuur verloren heeft, kunnen wij ons Hem niet meer denken als persoonlijk bestaande.' - Als of het gebonden zijn aan eene zekere plaats, alsof het omringd door dit en dat het kenmerkende ware van de persoonlijkheid! Alsof, daar de Joden zich God voorstelden als eene menschelijke persoonlijkheid, met het vervallen van de voorstelling van het menschelijke, nu ook tevens vervallen moet de voorstelling van het persoonlijke!

Doch aangenomen, dat er geen God is, wat is het dan, dat ons ter liefdevolle en vertrouwelijke vereering wordt aangeprezen? 't Is het Al. 't Is het Universum. 't Is al het bestaande met zijn, zooals wij het noemen, goed en kwaad, met Strausz dus ook, die het alles lief en fraai, ofschoon niet altijd vermakelijk vindt, en evenzoo met Schopenhauer, wiens denken door Strausz - en zoo is dan toch niet alles goed - een soms zeer slecht denken genoemd wordt. Dat Universum - Strausz kent het, vooral natuurlijk in de streek waarin hij zich met ons bevindt, van zeer nabij. Hij kent het ontstaan en den voortgang van het leven op deze aarde ook in zijne hoogere vormen en uitingen. Hij kent de wording van ons zonnestelsel in het algemeen, en van onze aarde in het bijzonder, alsof hij bij die wording zelf tegenwoordig geweest ware. Hij weet ook, ofschoon in, niet onnatuurlijk, meer algemeene trekken, hoe deze aarde en de zusterplaneten met al haar leven en al hare heerlijkheid eens weêr in de zon te gronde zullen gaan, waarbij wij dit alleen betreuren, dat hij, daar wij toch zoo gaarne den geheelen kringloop zouden kennen, niet nog een weinigje verder gaat en ons mededeelt, hoe de zon, als zij ten laatste tot een vasten, kouden, donkeren klomp zal ingekrompen zijn, op eens weêr uitéénspatten zal en zich uitbreiden tot eene ver, ver zich uitstrekkende massa diffuse stof. Hij weet - maar, wel beschouwd, is zijn weten wel iets anders dan meenen, dan onderstellen? Zijn geheele wetenschap is een gebouw, dat rust op eene of meer hypothesen. Zijn geheele wetenschap dagteekent bovendien van gisteren, en zoo is het misschien niet ongeraden, dat zij aan een ernstige herziening onderworpen worde. Zijn geheele wetenschap, hij heeft het zelf uitgesproken, heeft gaping bij gaping. Nu willen wij hiermede niet zeggen, dat wij de oude boven de nieuwe wereldbeschouwing stellen, dat wij de opvatting, die een gewrocht der zinnen is en van de verbeelding, hooger stellen dan die opvatting, welke eene vrucht is van de ernstige onderzoekingen en overdenkingen der allerlaatste eeuwen. Verre van daar! Het tegenovergestelde zelfs. Er is in de oude wereldbeschouwing zoo heel veel, dat klaarblijkelijk maar gedachtelooze opvatting is, zoo heel veel, dat ons geheel onbevredigd laat niet alleen,

maar ook geheel in strijd is met voor ons vast staande inzigten; er is in de nieuwe wereldbeschouwing, bij al de gapingen in onze kennis van hetgeen ons omringt en aan ons voorafgegaan is, zooveel dat een nieuw en bevredigend licht verspreidt over hetgeen tot dusver duisternis was, dat voor onzen naar waarheid en werkelijkheid hongerenden geest aantrekkelijk en voedzaam is, dat wij gaarne en met gespannen verwachting luisteren naar de mannen, die ons de wetten volgens welke de natuur leeft en zich ontwikkelt doen kennen, die ons de geschiedenis van ons geslacht pogen te verklaren. Maar dit zouden wij bij al onze ingenomenheid met onze hedendaagsche wetenschap toch nog steeds in 't oog gehouden wenschen, dat wij van het Universum, of, met een minder groot woord gesproken, van een zeer klein gedeelte daarvan nog maar zeer weinig weten; en dan ook nog dit andere, dat als het Universum ons ter aanbidding wordt voorgesteld, ons eene voorstelling wordt gegeven, die niet minder dan die van God gedrukt wordt door bezwaren. Als wij een God stellen, die absoluut is en persoonlijk, dan trachten wij in onze voorstelling iets te vereenigen, dat slechts bezwaarlijk vereenigd kan worden, en men is dan ook nog, zoo wij ons niet bedriegen, zoekende naar een juister uitdrukking voor hetgeen men bedoelt als men spreekt van een Wezen, dat absoluut is, d.i. dat niet kent de beperking welke aan ons eindige wezens eigen is, en dat daarbij persoonlijk is, maar ligt ook nog iets anders en iets hoogers kan zijn dan hetgeen wij zijn, wij, in wie het persoonlijk leven pas een aanvang neemt. Maar een Universum, dat God uitsluit, dat den grond van zijn bestaan in zich zelf heeft, dat oneindig is, wat den tijd en de ruimte betreft, wie die zich ook dat kan voorstellen? Ik kan mij het geheel, het al van de zandkorrels dezer aarde voorstellen, al zijn zij naar den mensch gesproken ontelbaar, omdat als men begint te tellen en voortgaat en altijd voortgaat, men toch eens tot de laatste, tot een eind moet komen; maar een Al, dat een geheel is en toch oneindig, is het niet iets ongerijmds? Ik kan mij voorstellen een melkwegstelsel, daaromheen tien, honderd, duizend andere en zoo voort, maar ze alle omvatten kan ik zoo min in mijn gedachte als met mijn blik omdat aan die stelsels geen einde komt. Volgens Strausz zou geologisch kunnen worden aangetoond, dat onze aarde allengskens ontstaan is, en daaruit zou dan met fyzische noodzakelijkheid volgen, dat zij ook vergaan zal; immers iets, dat wel ontstaat maar niet weêr vergaat, zou de som van het zijn in het Universum vergrooten en dientengevolge de oneindigheid van het Universum opheffen. Maar afgezien van de vraag, of door het ontstaan zelf van de aarde de som van het zijn niet reeds vergroot wordt, hoe kan al weder gesproken worden van de sòm van het zijn? Als de som een getal is, dat zoo groot is als eenige gegeven getallen te zamen genomen, hoe kan er dan gesproken worden van een som des zijns, dáár waar dit zijn, zich uitstrekkende tot in het oneindige,

nooit of nimmer in zijn geheel genomen kan worden? Een Heelal kunnen wij ons voorstellen, d.i. duizend, tienduizend melkwegstelsels, als het maar - hoe groot overigens ook - iets bepaalds is; maar iets dat onbepaald is, - het ligt buiten het bereik van ons kenvermogen, buiten het bereik onzer voorstelling.

En nu ten slotte, wat is het waardoor het Universum op onze eerbiedige en liefdevolle vereering aanspraak heeft? - 't Is eene verwonderlijk groote machiene voorzeker. 't Is eene machiene die uit zichzelve bestaat, zichzelve onderhoudt, een grootsch *perpetuum mobile*. 't Is dus iets verbazingwekkends en bij de oppervlakkigste beschouwing duizelen wij reeds. Maar anders - wat is er aan of in dat Universum dat ons dwingen zou om er eerbiedig de knie voor te buigen? Zeker, het kan ons verbrijzelen en, gaat de verwachting van Strausz op, dat het graf onze éénige en algeheele bestemming is, dan zal het ons ook verbrijzelen zonder dat er een splinter overblijft; maar de Macht te aanbidden, omdat zij Macht is, wij kunnen dat niet. Wij laten dat over aan wie - anders dan wij - in de gelegenheid zijn geweest zich daarin te oefenen onder de leiding b.v. van de Bismarcks en de Moltkes, wier grootheid ook voor Strausz zoo imponérend is, ‘daar zij zich geopenbaard heeft op het gebied der handtastelijke en zichtbare feiten.’ Voor ons, zullen wij voor het Al 't hoofd eerbiedig buigen, is de allereerste vraag: heerscht er in dat Al regt, goedheid, liefde? Antwoordt Strausz: het Universum is voor mij en mijne gelijkdenkenden ‘niet alleen maar eene ruwe overmacht, voor welke wij met zwijgende onderworpenheid het hoofd buigen, maar tegelijkertijd regelmaat en wet, rede en goedheid, waaraan wij ons met liefde en vertrouwen overgeven’, dan stemmen wij dit, wat het bestaan van de regelmaat en de wet betreft, dadelijk toe. Bestonden deze niet, dan ook geen Heelal, want eene machiene, die niet behoorlijk ineen gezet en geregeld is, breekt en slaat uitéén. Wij stemmen dus ook toe, dat er duurzaamheid en harmonie in het Heelal is, waarbij wij dit alleen betreuren, dat die duurzaamheid en orde alleen in stand gehouden worden door geweldige tegenstellingen en door vreeselijken strijd, met andere woorden, door brutaal geweld. En wat de rede en de goedheid aangaat? Tot dusver hield men de laatste voor eene zedelijke eigenschap. Zelfs Darwin, die beproeft hare beginselen bij dieren aan te wijzen, doet zulks om aan te toonen dat deze niet zijn zonder ten minste de beginselen van zedelijkheid. Maar wat zedelijks nu heeft de zon, die met hare stralen koestert en verschroeit? Wat zedelijks heeft de plant, die tegelijkertijd voedsel en vergift u aanbiedt? Wat zedelijks bezit gij

> Unglücksel'ge Sterne,
> Die ihr schön seid und so herrlich scheinet,
> Den bedrängten Schiffern gerne leuchtet,
> Unbelohnt von Göttern und von Menschen;
> Denn ihr liebt nicht, kanntet nie die Liebe?

Of moet aan het Heelal misschien die goedheid worden toegeschreven, omdat ook de mensch tot dat Heelal behoort, en de mensch deze eigenschap - altijd? - bezit en openbaart? dan vragen wij, of het niet eenvoudiger zou zijn om den mensch, in plaats van het Heelal, te vereeren, en zoo terug te keeren tot de welbekende dienst van het (zedelijk) genie? - En de redelijkheid? Als dit redelijk is, dat men door zijn arbeid iets goeds, nuttigs, blijvends, iets dat een bestemming heeft, tot stand brengt, waar is dan hier die hooggeroemde rede? 't Is immers alles spel? 't Is voortbrengen en verslinden. 't Is rondloopen in een kring van Eeuwigheid tot Eeuwigheid.

Goed, laat het een rondloopen zijn, herneemt Strausz, maar voor hen, voor ons, die gedurende eenigen tijd mogen medeloopen, is dat loopen toch een genot, en zoo het Universum het menschelijk geslacht uit zijn schoot te voorschijn brengt en het vergunt de wandeling een eind weegs mede te maken, en aan de elkander opvolgende leden van dit geslacht naar mate zij verder komen, telkens grootscher tooneelen te aanschouwen geeft, laat ons dat dan in dank aannemen. Moeten wij ons bij dien tocht inspannen, moeten wij zelfs ieder oogenblik duchten door de zware ijzeren getande raderen der ontzaggelijke wereldmachiene gegrepen en uiteengereten, door de zware hamers en stampers verbrijzeld te worden, moeten wij eindelijk, door de dolle vaart vermoeid en uitgeput, het opgeven om voor ‘oud vuil’ te blijven liggen, goed! dat loopen, dat lijden, dat strijden is leven, is genot. Teregt, vervolgt hij, heeft dan ook Schopenhauer, ofschoon op zijn standpunt wel wat vreemd, gezegd: ‘zich in te spannen en met tegenstand te strijden is voor den mensch een levensbehoefte, gelijk het graven voor de mol. De stilstand, welke zamengaan zou met de algenoegzaamheid van een blijvend genot, zou voor den mensch onuitstaanbaar zijn. Hinderpalen te boven te komen is het ware genot des levens, hetzij die hinderpalen van stoffelijken of van geestelijken aard zijn; de strijd daartegen en de zegepraal in dien strijd behaald schenkt geluk. Ontbreekt den mensch elke gelegenheid daarvoor, dan maakt hij zich die zoo goed hij kan om toch maar een eind te maken aan den voor hem ondragelijken toestand der rust.’ En niet minder juist heeft Lessing, van wien algemeen bekend is dat heerlijk woord: ‘als God in zijne rechterhand alle waarheid, en in zijn linkerhand alleen de altijd levendige zucht naar waarheid hoewel op voorwaarde van voortdurende dwaling, mij ter keuze voorhield, dan zou ik naar de linkerhand grijpen en God ootmoedig smeeken om den inhoud van deze’, - heeft Lessing gezegd: ‘elke beweging ontwikkelt en verwoest, brengt leven en dood, brengt dood aan het eene schepsel, terwijl zij aan het andere leven brengt; moet er liever geen dood zijn en beweging? of dood en beweging?

Maar hoe de aangehaalde woorden ons verzoenen zouden kunnen met de wereldinrigting, begrijpen wij niet. 't Is, zoo als onze toestand nu eenmaal is, buiten kijf, dat willen wij genot hebben van de rust, aan

die rust inspanning en uitputting moeten voorafgaan; dat, zal de kroon ons tot sieraad zijn, die kroon ook dragen moet de sporen van zwaren en bloedigen strijd; dat, zal de lente ons waarlijk eene verkwikking zijn, wij vooraf de barheid en dorheid van den winter moeten ondervonden hebben. Schopenhauer heeft dat ook nooit ontkend, of willen ontkennen. Hij heeft ook niet verlangd, dat rust en dood zouden treden in de plaats van inspanning en beweging. Zal de verstandige van twee kwaden het minste kiezen, dan kiest ook hij ongetwijfeld leven en beweging al is het dat deze alleen op den weg van lijden en strijden verkregen kunnen worden.

Maar dien lijdensweg acht hij toch een kwaad, en zoo kan hem de inrigting des Universums niet anders dan mishagen. Daargelaten of de mol voor zijn pleizier dan wel om den broode graaft in den soms stuggen grond; dit is zeker, dat de mensch, als hij op zijn weg hinderpalen ontmoet, er liever om heen gaat dan met inspanning ze wegruimt, en doet hij dit laatste, dan doet hij het alleen omdat hij anders zijn doel niet bereiken en de vervulling van een behoefte niet bevredigd zien kan. Maar niet enkel de hinderpalen zijn het die ons hinder doen en moeite veroorzaken. Er worden ons soms lasten opgelegd, die loodzwaar op ons drukken en die wij toch niet wegruimen kunnen. Eene inrigting, in welke wij eerst met de innigste liefde aan anderen verbonden worden om straks die lieven ons van het hart gescheurd te zien. Eene inrigting, in welke met uitzondering van de betrekkelijk weinigen, die de middelen bezitten om zich lagere en hoogere genietingen te verschaffen, het grooter deel des menschdoms, van den vroegen morgen tot den laten avond onverpoosd arbeidende, den hinderpaal voor een betamelijk edel en veredelend levensgenot niet kan te boven komen en zich tevreden moet stellen met ‘te veel om te sterven en te weinig om te leven’. Eene inrigting, die wij nemen het voor een oogenblik aan, hinderpalen oprigt opdat wij 't pleizier zouden smaken ze op te ruimen, maar voor ieder onzer er toch een *in petto* houdt, die niet weggeruimd kan worden, een hinderpaal waaraan wij ons hoofd te barsten stooten, en den ons aangeboren trek tot het leven op de ruwste en onbarmhartigste wijze te schande gemaakt zien, zulk eene inrigting te liefkozen, te eeren, te prijzen - met Schopenhauer bedanken wij er voor. En is het waarheid, dat, zoo als Strausz zelf zegt, de natuur in den mensch niet maar alleen hooger op gewild heeft maar in hem ook zich zelve heeft willen overtreffen, dan wagen wij het, vervuld met billijken trots en de overmagt trotserend, op den eisch tot aanbidding met Prometheus te antwoorden:

‘Ich dich ehren? Wofür?
Hast du die Schmerzen gelindert
Je des Beladenen?
Hast du die Thränen gestillet
Je des Geängsteten?

Hier sitz' ich, forme Menschen
Nach meinem Bilde,
Ein Geschlecht, das mir gleich sei,
Zu leiden, zu weinen,
Zu geniessen und zu freuen sich
Und dein nicht zu achten,
Wie ich!

Bij een geloofsleer behoort ook een zedeleer, en in de behoefte, ontstaan tengevolge van het opkomen eener nieuwe godsdienst heeft onze schrijver dan ook trachten te voorzien in het vierde hoofdstuk, dat het antwoord geeft op de vraag: *Hoe regelen wij ons leven?* Dat antwoord bevat hier en daar zeer zeker voortreffelijks, maar toch ook vooral opmerkelijks. Uit de eerste paragrafen leeren wij de beginselen der nieuwe moraal kennen en den bodem waarin zij gelegen zijn. Dat die beginselen niet zoo heel nieuw zijn, kunnen een paar aanhalingen doen zien: ‘Alle zedelijk handelen van den mensch is een zich onderwerpen van het individu aan de idee der soort. Deze (idee) allereerst in zich zelven te verwerkelijken, zich zelven als individu in overeenstemming te brengen en te houden met het begrip en de bestemming der menschheid, dat is de inhoud van 's menschen pligten jegens zich zelven. De in wezen gelijke soort, in de tweede plaats, ook in anderen feitelijk te erkennen en de verwerkelijking van haar idee bij alle anderen te bevorderen, dat is de inhoud van onze plichten jegens anderen; waarbij het negatieve, niemand te verkorten in zijn recht, en het positieve, ieder zoo veel mogelijk behulpzaam te zijn, of regtvaardigheids- en liefdeplichten, te onderscheiden zijn.’ - ‘Is het zedelijk handelen van den mensch in overeenstemming met de idee zijner soort, zoodat hij deze deels in zich zelven tracht te verwerkelijken, deels het er op toe legt haar in alle anderen te erkennen, en bij alle anderen hare verwerkelijking tracht te bevorderen, dan is zijn godsdienstig leven in harmonie met de idee van het Universum, de laatste bron van alle zijn en leven in 't algemeen. In zoo verre kan men zeggen, dat de religie boven de moraal staat, daar zij uit een diepere bron ontspringt, in een nog oorspronkelijker bodem wortelt. Vergeet geen oogenblik, dat gij mensch en niet louter natuurwezen zijt; vergeet geen oogenblik, dat alle anderen evenzeer menschen, dat wil zeggen, bij alle individueel verschil, hetzelfde zijn als gij met dezelfde behoeften en aanspraken als gij, - dat is de inhoud van elke moraal.’

Dit wat de beginselen der moraal betreft. Wat het leven zelf betreft, daaromtrent geeft een gedeelte van de laatste paragraaf uitsluitsel. Nadat hij verklaart heeft aan kerk en preek geen behoefte te hebben, zegt onze schrijver: ‘Wij willen er alleen nog maar op wijzen hoe wij het redden, reeds jaren lang gered hebben. Behalve voor ons be-

roep - want er zijn onder ons van de meest uiteenloopende beroepen, wij zijn volstrekt niet alleen maar geleerden of kunstenaars, maar ook ambtenaren en militairen, mannen van zaken en grondeigenaars, en, gelijk reeds gezegd is, ons aantal is niet klein, maar wij tellen vele, duizenden en niet de slechtsten in alle landen - behalve voor ons beroep, zeg ik, trachten wij bij ons den zin open te houden voor alle hoogere belangen der menschheid; wij - (pas op, nu komt het aan, 't voorafgaande was maar een reclame) - hebben gedurende de laatste jaren levendig aandeel genomen in den grooten nationalen krijg, en in de vestiging van den Duitschen Staat, en deze even onverwachte als heerlijke wending van het lot onzer veel beproefde natie, heeft ons' (ook de Fransche broeders?) 'tot in ons binnenste goed gedaan. Door historische studiën werken wij mede om deze dingen goed te doen begrijpen, en deze studiën zijn immers met behulp van eene reeks aantrekkelijk en populair geschreven historische geschriften, ook onder het bereik van niet-geleerden gebracht; daarbij trachten wij onze natuurkennis te verruimen, waartoe het evenzeer niet ontbreekt aan algemeen verstaanbare hulpmiddelen; en eindelijk vinden wij in de geschriften onzer grootste dichters, bij de uitvoeringen van de werken onzer grootste toonkunstenaars eene opwekking voor geest en gemoed, voor fantasie en humor, welke niets te wenschen overlaat.

'*Zoo leven we, en 't geluk volgt ons op onzen weg*'.

Dat is alles! Dun en schraal! En deze armoede komt te duidelijker uit bij de ruimte die aan de behandeling van politieke vraagstukken gegund wordt. Het huwelijk, de oorlog, de Internationale, de beste regeringsvorm, de vierde stand, het stemregt, de doodstraf, Staat en Kerk. Ziedaar wat in datzelfde hoofdstuk ter sprake, en niet maar even, gebragt wordt. Maar zoo komen wij niet regt te weten hoe de mannen der nieuwe godsdienst hun leven regelen. Wij vernemen eigenlijk meer hoe dat leven, evenals dat van de anderen, door den Staat geregeld, soms ook *gemassregelt* wordt, en vooral hoe men wel wenschen zou dat het leven des volks en der volken, des noods 'met hangen en branden', geregeld mogt worden. Dáár zelfs, waar men door maar een weinig dieper in een onderwerp in te dringen, welligt ook een nieuw gezigtspunt zou erlangen, blijft men bij de oppervlakte staan. Bij de tamelijk uitvoerige bespreking van het huwelijk bijv., bij welke de regten der zinnelijkheid gehandhaafd en de vrijheid tot echtscheiding ruimer gesteld worden, geen woord van de theorie van Darwin, geen woord van de toepassing dier theorie bij de keus van den echtgenoot, bij de opvoeding der kinderen, bij het instellen van erfgenamen, ofschoon een - ik meen - Zwitsersch regtsgeleerde in zulk een bespreking reeds was voorgegaan. Dun en schraal! wij herhelen het nog eens.

Opmerkelijk komt ons die schrale ontwikkeling der moraal, die schrale schildering van 't nieuwe leven voor.

Opmerkelijk komt het ons voor, dat de nieuwe godsdienst hare belijders telt onder geleerden en kunstenaars, ambtenaren en militairen, handelaren en grondbezitters. Zij schijnt zich dus niet te rigten tot de zachtmoedigen en vredestichters, tot de treurenden en hongerenden en vervolgden.

Opmerkelijk komt het ons voor, dat hare belijders, de over het geheel meest bevoorregten der wereld, hun verblijf en hun verkeer in de wepeld op geen welluidender wijze weten uit te drukken dan met het woord: ‘Wij redden het, wij redden ons.’ De nieuwe godsdienst stelt in de plaats van de verkwikkende belofte: ‘Zalig gij, gij zult verzadigd, gij zult vertroost worden’, alleen de kille aanwijzing: ‘Wie zich schikt in den nood het minst nog zich stoot.’

De nieuwe godsdienst zal zich, gelooven wij, wel niet algemeen verbreiden. De Duitsche eenheid, gelijk zij zelfs in Duitschland niet algemeen de geesten bevredigt, kan ook niet aller gemoederen behoeften bevredigen. Evenmin kan zulks 't boeken schrijven en 't boeken lezen. Den dichter, den toonkunstenaar, niet iedereen is in de gelegenheid ze te hooren, in staat ze te volgen, te genieten. Humor? Fantasie? De Goden verleenen ze al weder aan maar weinigen. Goethe, Strausz, gij mijn lezer, mijn persoon misschien en eenige anderen, wij mogen met het oog op de fantasie zeggen:

‘Last uns alle
Den Vater preisen!
Den alten, hohen,
Der solch eine schöne,
Unverwelkliche Göttin
Dem sterblichen Menschen
Gesellen möge.

Denn uns allein
Hat er sie verbunden
Mit Himmelsband
Und ihr geboten,
In Freud und Elend,
Als treue Gattin,
Nicht zu entweichen.

Alle der andern
Arme Geschlechter
Der kinderreiche
Lebendige Erde
Wandeln und weiden
Im dunkeln Genuss
Und trüben Schmerzen
Des augenblicklichen
Beschränkten Lebens

Gebeugt vom Joche
Der Nothdurft.

Uns aber hat er
Seine gewandteste,
Verzärtelte Tochter,
Freut euch! gegönnt.'

De nieuwe godsdienst, wij meenen het te hebben doen uitkomen, behaagt ons maar weinig, en de nieuwe moraal is nog altijd in de luijers. Wij blijven dan nog maar bij de oude. Laat er een en ander in de redenen van den Nazarener hard zijn; laat ons een en ander door of van hem gezegd zijn, dat ons een weinig ergert; laten velen zijner leerlingen even als Strausz heengaan en niet meer met hem wandelen, - als hij ons vraagt: 'Gij, wilt ook gij niet heengaan?' dan is en blijft ons antwoord: 'Heer, tot wien zouden wij heengaan? Gij hebt woorden des eeuwigen levens!'

(Slot volgt.)

Staatkunde en geschiedenis.

Een uitstekend boek van een zeer bekwaam man.

Joh. van Vloten, Nederland tijdens den volksopstand tegen Spanje, 1564-1581, naar de oorspronkelijke bescheiden. Schiedam, H.A.M. Roelants, 1872.

Het is zeker vrij onnoodig, Dr. J. van Vloten of een zijner werken bij het publiek in te leiden. Maar het is mogelijk, dat niet ieder weet, dat dit werk is de herdruk van een geschrift, dat onder een eenigszins andersluidenden titel vóór veertien, vijftien jaar in 't licht kwam. Ook zullen er wellicht zijn, die in 't afgeloopen jaar meer dan vroeger de neiging in zich hebben voelen opkomen, een boek onder hun bereik te hebben, waarin de aanvang van den tachtigjarigen oorlog aangenaam wordt beschreven. Het kan zijn nut hebben, de zoodanigen het bericht te doen geworden, dat zij thans aan dit verlangen kunnen gehoor geven. Met weglating van de reeks bijlagen, bestaande uit onuitgegeven stukken en brieven, heeft de heer van Vloten herdrukt, bijgewerkt en gewijzigd, wat in 1856 en volgende jaren ‘Nederlands opstand tegen Spanje’ behelsde. Ook de plaat of wat, die men dáár vond, zijn weggebleven. Er is intusschen voor de lezers, die boven worden aangeduid, genoeg over, om hen te ontspannen en bezig te houden. Ter wille van hen daarentegen, die het boek bij hun studiën plegen te gebruiken, ware het, dunkt mij, wenschelijk geweest, ook de bijlagen te herdrukken. Doch dit is nu eenmaal niet gebeurd.

Het geschrift heeft groote verdiensten, èn als leesboek, èn voor studeerenden, zoowel wegens den inhoud, als om den vorm. Het getuigt van veel bronnen- en menschenkennis, van veel schranderheid en diepte van nasporing.

Dat het in zoovele opzichten onveranderd is gebleven pleit voor het grondige van 't onderzoek, waaruit het oorspronkelijk is te voorschijn gekomen. Dat er, van den anderen kant, ook weer zoo menige bladzijde in voorkomt, waarop men toch niet hetzelfde aantreft, wat er vroeger stond, bewijst, dat de fijne gave van opmerken des schrijvers

ook hier niet heeft verzuimd, van haar aanzijn te doen blijken. In vergelijking met Motley, Nuyens en anderen, die hetzelfde onderwerp behandelen, munt het werk uit door oneindig grooter beknoptheid tegenover betrekkelijk grooter rijkdom van zaken, schijnbaar een paradox en desniettemin zeer waar. Al zijn de bijlagen uit dezen tweeden druk verbannen, het is zeker ook voor den gewonen lezer een verblijdend bericht, dat de bewijsplaatsen niet ontbreken en met nieuwe zijn vermeerderd.

Aan niemand behoeft voorzeker te worden medegedeeld, wat het hoofdbeloop is van 't geen de circa 700 bladzijden bevatten. Wil men evenwel, bij wijze van voorsmaak, eer men zich tot een gezet doorloopen van den inhoud aangordt, eens een blik in het boek werpen, dan sla men b.v. op I, blz. 2, waar op oorspronkelijke wijze het geluk wordt geroemd der Spaansche verdrukking, of I, blz. 22 vlg., waar Willems karakter in betrekking tot de Kerk wordt geschetst, of I, blz. 29 vlg., waar de moeielijkheid van Philips' toestand wordt erkend, of I, blz. 33, waar Granvelle wordt geteekend, zooals hij was, of I, blz. 12, waar de aard van den eersten Willem wordt beschreven, of II, blz. 16, waar Dr. van Vloten aantoont, dat Requesens in scherpzinnigheid onderdeed voor Alva.

Verlangt men bewijzen, dat de schrijver in het tijdsverloop tusschen het achtereenvolgend verschijnen van de verschillende deelen van den eersten druk en het in 't licht komen van dezen herdruk heeft bijgehouden en nagegaan, wat hem kon dienen, men heeft ze spoedig bij de hand. Ook zonder bladzijde voor bladzijde en punt voor punt te vergelijken, ziet men het, bij een vluchtig doorbladeren, hieraan, dat hij thans getuigen dagvaardt, die vroeger nog niet waren opgetreden. Zoo wordt I, blz. 88, Holzwarth weerlegd, die meent, dat de beweging, ter zake van den godsdienst in Nederland ontstaan, kunstmatig is teweeggebracht, en II, blz. 63, door Dr. van Vloten groote verbazing aan den dag gelegd over een andere plaats van denzelfden auteur, waar hij in 't aannemen der hooge overheid door Willem een ‘Staatsstreich’ waant te kunnen bespeuren. Elders, I, blz. 230, wordt naar Acquoy's Herman de Ruyter verwezen, of II, blz. 138, Froude's history aangehaald, of, II, blz. 152, Nanninga Uitterdijk, Groninger bijdragen, of, II, blz. 317, het werkje van Janssen over Petrus Dathenus.

Zelfs indien iemand mocht meenen tamelijk wel op de hoogte te zijn van den gang en de bijzonderheden der eerste twintig jaren van Neêrlands opstand tegen Spanje, kan hij dit geschrift, bij eenig onderzoek, niet wel ontberen. Immers, behalve dat Dr. van Vloten zoo bij uitstek nauwkeurig heeft onderzocht, wat tallooze gedrukte en ongedrukte bronnen opleveren, heeft hij ook de gelukkige methode, gaandeweg te weerleggen, wat hem bij de eerste violen op 't gebied van de geschiedenis van ons vaderland verkeerd schijnt. In deel I, blz. 101,

komt hij op tegen Bakhuizen van den Brink, die de driekleur der Nederlandsche vlag wil hebben afgeleid uit de kleuren van Brederode's livrei. I, blz. 105, staaft hij een dwaling van Groen van Prinsterer ten aanzien van 's prinsen medeweten aan den toeleg van Jan van Marnix op Zeeland. I, blz. 172, wordt op Motley's verkeerde opvatting van den naam ‘Heiligerlee’ opmerkzaam gemaakt. I, blz. 181, treft men een noot aan, waaruit men leert, dat, volgens Arend, Juste en anderen, dezelfde persoon meermalen kan worden onthoofd, hetgeen voorzeker uitermate zeldzaam is. I, blz. 197, wordt de onwaarheid aangetoond der bewering van Hugo de Groot, dat het eerst de tiende penning was, die de Nederlanders met de vereischte zucht om vol te houden naar de wapens deed grijpen. II, blz. 163, wordt op nieuw Groen, en met hem Motley, bestreden naar aanleiding van hun onjuist inzicht in het wezen der eerste unie van Brussel.

Wil men in het kort bestek eener aankondiging eenige aanduiding geven van den overvloedigen inhoud, het is ondoenlijk verder te gaan, dan, om met wijlen professor Lulofs te spreken, aan te stippen. Daarom zij men met het aangevoerde tevreden. Doch bovendien mag ik niet verzuimen, in een paar voorbeelden erop te wijzen, dat men in dit boek, behalve door zeer origineele algemeene beschouwingen, dikwerf wordt verrast door nieuwe meeningen over 't een of ander gewichtig feit. Het is bekend, dat Philips van Marnix meestal doorgaat voor den steller van 't compromissum. De heer van Vloten denkt er anders over. Volgens hem, I, blz. 19, zal het de heer van Toulouse zijn. Over den oorsprong der tweede of nadere unie van Brussel had men tot dusver geen bepaalde voorstelling. Zij is, zie van Vloten, II, blz. 244, gelijk zoo menig ander stuk, een gewrocht van 't brein van den heer van Aldegonde.

Uitnemend, gelijk al het overige, is de taal, die, door 't gansche werk heen, aan 't verhaal tot voertuig verstrekt. Een paar opmerkingen intusschen houde de scherpzinnige criticus op dit veld mij ten goede. I, blz. 94, leest men ‘den ontvangst’; I, blz. 166, ‘is gevierendeeld geworden’ (wat stellig een germanisme is); I, blz. 341, ‘Bosscha denkt zich’ (wat, hoe verbreid ook, eveneens een germanisme is); II, blz. 69, ‘den onrust’; II, blz. 158, ‘gelijke weigering deden zij aan de afgevaardigden.’

Wat de zaken aangaat, zal uit een werk, dat vóór kort de pers heeft verlaten, eensdeels blijken, hoe hoog deze beide deelen van de hand van Dr. van Vloten door mij worden gewaardeerd, anderdeels, waar ik meen, niet in allen deele met hem te kunnen instemmen, of althans vertrouw, een bescheiden opmerking te mogen maken. Toch wil ik mij er niet geheel van onthouden, hier een paar dergelijke punten ter sprake te brengen. I, blz. 20, is Barlaimont de man, die den geuzennaam heeft bedacht. I, blz. 51, blijft dit zoo, maar wordt er aan toegevoegd, dat ook een ander Spaanschgezinde wellicht op de eer

dezer uitvinding aanspraak kan maken. Daarmede is het uit. - Was het geheel overbodig, eenigen twijfel te opperen over het goed recht van de doorgaande meening? Het kan zijn, dat de landvoogdes zoo verregaand ontsteld is geweest, dat zij niet wel heeft verstaan, wat, naar men steeds heeft gemeend, de graaf van Barlaimont haar heeft toegefluisterd. Doch zij heeft het de moeite waard geacht, te beproeven, den koning den oorsprong dier benaming duidelijk te maken. In een bericht in cijfers, tegelijk met een missive van den 13^{den} April 1566 aan Philips opgezonden, deelt zij mede, wat haar over dien naam is ter oore gekomen. Aan 't beruchte gastmaal, door Brederode aan de eedgenooten gegeven in het huis van den graaf van Culemburg, hadden zij zichzelven den naam ‘geuzen’ gegeven. Men weet nog niet, voegt Margareta er bij, wat zij daarmede willen zeggen; slechts is dit zeker, dat het woord ‘geus’ eigenlijk een deugniet, een landlooper beteekent. Volgens sommigen, zóó eindigt zij, wordt die benaming hieraan toegeschreven, dat zij den naam der Gothen op zichzelven wil len toepassen; wil men anderen gelooven, dan duiden zij aan, dat zij in hun eischen zullen pal staan, al moesten zij er ook door aan den bedelstaf geraken. Bij 't overmaken van dit bericht, had Margareta, ook al had zij Barlaimonts gezegde niet zelve verstaan, tijd genoeg gehad, het even goed van anderen, die bij de audientie tegenwoordig waren geweest, te vernemen, als het overige, dat zij den koning doet weten. Gelijk Margareta, zijn ook andere tijdgenooten geheel onkundig van Barlaimonts vaderschap der benaming. De groote spion van Philips, die alles opdiept, Fray Lorenzo, vermeldt niet anders, dan dat de teekenaars van het verbond den naam ‘geus’ hebben aangenomen, die ‘bedelaar’ beduidt. Hopperus en Viglius zijn niet beter in staat, er iets met zekerheid van op te teekenen. Men zie Gachard, *Correspondance de Philippe II*, I, p. 408, en *Mémoires de Pontus Payen* avec notice et annotations par Henne, I, p. 202, 203.

Meer en meer komt men tot het juiste besef van de drijfveeren der beeldstormers: men ziet in, dat die kortstondige razernij het gevolg is geweest van de heftige preeken der ijveraars onder de Calvinisten. Ook bij den heer van Vloten, I, blz. 67 vlg., komt dit sterk uit. Onder meer heeft de schrijver ook het werkje geraadpleegd van Philips van Marnix, getiteld ‘van de beelden afgeworpen in de Nederlanden.’ Of echter met die ééne beweegreden, die voor 't overige alleszins voldoende is, - hier of daar - geen andere van een daaraan vreemden aard kan hebben gepaard gegaan, is een zaak, die nog niet voor uitgemaakt behoeft door te gaan. Het aangehaald geschrift van den heer van Aldegonde geeft ook deze aan de hand, dat de priesters het kunnen hebben bedacht, om de Evangelischen gehaat te maken bij de overheidspersonen. Zij, die aan de vernieling deel hebben genomen, zegt Marnix, waren op verre na niet alle belijders van de Evangelische leer. Op sommige plaatsen, verzekert hij, hebben de dienaren

der overheid de beelden verbroken en zijn er in bijgestaan door het volk.

Op merkwaardige wijze stemt deze getuigenis van den protestant overeen met die van een ander schrijver, insgelijks een tijdgenoot van den beeldenstorm, hetzij protestant, hetzij katholiek, maar een voorstander van verdraagzaamheid. Wil men hem gelooven, dan zijn de buitensporigheden bedreven op aansporing van Spaanschgezinde katholieken, of wel van lieden, die, het eens zijnde met de Spaansche inquisitie, naar billijke redenen zochten, om tot de uiterste gewelddadigheden tegen de andersdenkenden over te gaan. De bedoelde man is de auteur der *Mémoires anonymes sur les troubles des Pays-Bas*, met aanteekeningen uitgegeven door Blaes. Zoowel de overeenstemming met Marnix, als de getuigenis zelve (zie aldaar p. 13 vlg.) achtte ik de aandacht alleszins te verdienen.

Het aantal manschappen, waarmede Alva zijn intocht in deze landen deed, is van ouds een soort van kruis voor de schrijvers. Het beloopt bij den een ongeveer 17,000, bij den ander ruim 10,000. Dr. van Vloten heeft ruim 10,000. Maar in Savoye kwamen er, naar 't schijnt, nog 7000 bij. Hooft betwijfelt dit, doch men zie Bor, 1679, I, blz. 180; Van der Vynckt, *Histoire des troubles des Pays-Bas*, 1822, II, p. 216, en Arend, II (4), blz. 494.

Een ander cijfer, waarmede ik mij voor alsnog niet geheel kan vereenigen, is dat der offers, op last van Alva door de hand des scherprechters geveld. De 18,000 zijn te veel, denkt de heer van Vloten: in een memorie, in het derde deel der *Correspondance de Philippe II*, p. 40, voorkomende, wordt het getal op 6000 geschat. Dit is gewisselijk minder onjuist, vermoedt de schrijver, II, blz. 15. De bedoelde memorie is geschreven door den secretaris Çayas, maar afkomstig van men weet niet wie, stellig echter van iemand, die over 't geheel goed onderricht was van de Nederlandsche aangelegenheden. Zij is den koning den 17^{den} Maart 1574 te Madrid ter hand gesteld. Even onzeker, als nog altijd de vraag is nopens 50 of 100,000 omgebrachten in den tijd van Karels bewind over de Nederlanden, evenmin staat het vast, hoe het eigenlijk is gelegen met de 18,000 van Alva. Doch de afslag tot 6000 is wel wat groot, gesteld dat de 18,600, dat, volgens Alva zelven het ware getal is, volstrekt moeten worden verworpen. Gachard neemt 8000 aan. Dat is ten minste 2000 meer. En dit cijfer is nog te laag, oordeelt Juste.

Alva's opvolger Requesens - zóó staat II, blz. 88 - lag slechts weinig dagen op 't krankbed, van 't welk hem, in den vroegen ochtend van 5 Maart 1576, de heete koorts, die hem er op had geworpen, in 't graf rukte. Uit deze plaats, gevoegd bij blz. 90, waar van 's mans ‘onverwacht verscheiden’ wordt gesproken, zou men gevaar loopen op te maken, dat Requesens eigenlijk zoo goed als niet ziek was geweest, en bij gevolg, dat Philips in zijn goed recht was, wanneer hij nu eenigszins radeloos naar een geschikt vertegenwoordiger omzag. Deze

veronderstelling zou evenwel niet geheel juist zijn. Zoo gansch onverwacht moge het overlijden zijn geweest, de ziekte of ziekelijkheid was reeds bij maanden te tellen geweest.

Om niet hooger op te klimmen dan tot den 10den September 1575. Op dien datum schrijft de landvoogd den koning, dat zich bij zijn andere kwalen een ongesteldheid der ingewanden is komen voegen, die hem zeer hevig heeft aangetast. Den 24sten October bericht de secretaris Çayas den koning, dat de raad van state het geraden acht, dat Philips hem machtige, om, voor 't geval de ongesteldheid van Requesens erger mocht worden, Don Diego de Çuniga, gezant te Parijs, voorloopig met het bewind te belasten. De koning antwoordt bij kantteekening, dat hij, ofschoon zich voortdurend bezig houdende met de overweging dier zaak, nog steeds in verlegenheid verkeert over de keuze van den opvolger, dien hij Requesens zal geven. Den 16den December sluit Requesens een langen brief aan Philips met de verzekering, dat de toestand zijner gezondheid hoe langer hoe slechter wordt, weshalve hij hem verzoekt, een ander in zijn plaats te stellen. Den 24sten December is het eerste woord van een andere missive, dat hij zich zeer ongesteld gevoelt. Den 4den Maart 1576 eindelijk meldt Hieronymus de Roda Philips, dat de ziekte van den landvoogd sinds veertien dagen zulke vorderingen heeft gemaakt, dat men er aan wanhoopt, hem langer in 't leven te kunnen houden. Zie over dit alles de *Correspondance de Philippe II*, III, p. 365, 393, 408, 449, vlg. Juist terzelfder tijd, toen de groot-commandeur zich, uithoofde van de verergering zijner kwalen, van Antwerpen naar Brussel begaf, hield 's konings staatsraad te Madrid een zitting over de belangrijke vraag, wien het raadzaam was tot opvolger in de landvoogdij te benoemen. 't Verslag dier zitting, op den 20sten en den 22sten Februari gehouden, waarnaar ook de heer van Vloten verwijst, is te vinden op blz. 429 vlg. van 't zelfde deel.

Volgens Dr. van Vloten, II, blz 138, 179 en elders, was Don Jan, Requesens' opvolger, geen staatsman. Zóó denken de meeste schrijvers over dit schitterend vorstenkind, dat voor een korte wijl in de Nederlanden verscheen. Tweederlei is zeker het vereischte, om een goed staatsman te zijn: de blik en de daden. De blik nu ontbrak hem niet. Ten bewijze strekke het volgende. Den 8sten April 1576 schrijft Philips een eigenhandigen brief aan zijn broeder, waarin hij, na hem als zijn zienswijze te hebben te kennen gegeven, dat de aanwijzing van een geschikt opvolger in de landvoogdij tevens is het eenigste geneesmiddel voor den ontredderden toestand dezer landen, hem mededeelt, dat hij, Don Jan, alleen in staat is, die zending goed te vervullen; dat de koning hem dus tot landvoogd benoemt en hem dringend verzoekt, onmiddellijk te antwoorden. Den 3den Mei kwam die missive Don Jan in handen. Hij beantwoordt ze den 27sten uit Napels. Dat antwoord is zeer uitvoerig, te uitvoerig, om er hier veel aan te ontleenen. In

hoofdzaak komt het daarop neer, dat hij, Don Jan, den gang der gebeurtenissen in de Nederlanden sinds lang heeft gadegeslagen en vooruitgezien, dat het op dit aanbod zou uitloopen; dat de toestand dezer landen allerellendigst is, iets, dat hij in bijzonderheden aantoont; dat hij daarom liever had gewenscht den koning te dienen in een onderneming, die de eer en den roem Zijner Majesteit kon doen toenemen; dat hij toch liever zag, dat de Nederlanden te gronde gingen onder eens anders dan onder zijn bestuur; dat hij desniettemin, als den dienst des konings steeds vooraanstellend, zich, nu dit het verlangen zijns broeders is, zal opofferen; dat hij echter, eer hij gaat, den koning volstrekt moet spreken; dat hij er op staat, dat hem ruime volmacht worde verstrekt, om ieder oogenblik te kunnen doen en laten, wat hij oirbaar acht; dat hij inzonderheid over overvloedige geldmiddelen moet hebben te beschikken; dat hij zeer noodig acht een reeks beginselen en maatregelen, die hij bij dezen onder de aandacht van Philips brengt; eindelijk dat hij verzoekt, dat zijn briefwisseling met den koning niet door middel van tusschenpersonen, maar rechtstreeks geschiede.

Den 27sten Mei stelt Don Jan een lange instructie op voor Escovedo, dien hij met een zending naar Madrid belast. De punten dier instructie verraden evenzeer een zeer juist inzicht in de wezenlijke omstandigheden, waarin de landen verkeerden, waarvan het bestuur hem werd toevertrouwd.

Zooveel over den blik als staatsman. Wat de daden betreft, ik erken, dat er niet veel van valt te zeggen. Toch geeft Ranke hem de eer, in 't begin van 1578 het besluit te hebben genomen, dat men naar het zwaard moest grijpen en den weg der onderhandelingen verlaten. Door dat te doen - en 't was zelfs tegen den wil des konings - legde hij den grond tot de herleving der Spaansche heerschappij in de Zuidelijke gewesten, een grond, waarop zijn opvolger met zoo gunstigen uitslag voortbouwde.

Hoe het zij, Don Jan moge een of geen staatsman zijn geweest, gelijk wij zagen, hij was benoemd in April. Het duurde tot November, eer hij overkwam en het ambt aanvaardde. Voordat hij voor goed ging, verlangde hij den koning te spreken. Deze zag liever, dat hij dadelijk vertrok, niet naar Madrid, maar naar de Nederlanden. Nogtans toog Don Jan eerst naar Madrid. De wetenschap dezer schijnbare kleinigheden weerlegt, met tal van andere schrijvers, de plaatsen van Dr. van Vloten, waar Don Jan wordt voorgesteld als schier te ongeduldig om te wachten en zich spoedende naar de gewesten zijner landvoogdij. Zoo leest men II, blz. 138 en 139: ‘Hij aanvaardde dankbaar het hem opgedragen bewind’; ‘het kon hem, naar zijn ijdele meening, weinig moeite kosten, de Nederlanders te winnen en hun land tot rust te brengen’; ‘hij wilde de Nederlanden in een ommezien bevredigen’; ‘Hakende naar de volvoering der taak, was Don Jan, in

allerijl, van slechts twee of drie dienaren vergezeld, en zelf daarbij als de dienaar van een van dezen optredend, Frankrijk doorgesneld.' - Deze plaatsen, zeg ik, worden door de geheele houding van Don Jan weerlegd. In plaats van te grooten spoed te maken aarzelde hij, in die allerhachelijkste spanne tijds, veel te lang. Dat hij eindelijk met zulk een klein geleide, op die wijze en langs den weg, dien hij nam, reisde was overeenkomstig een opzettelijk voorschrift van Philips. De bewijzen voor al 't geen hier omtrent Don Jan wordt aangevoerd zijn te vinden in 't vierde deel van Gachards *Correspondance de Philippe II.*

Met aanhaling van Bondam, *Redevoering over de Unie van Utrecht*, blz. 155, stelt de heer van Vloten, II, blz. 299, dat Overijsel reeds kort na het sluiten der unie toeviel. Het geschiedde 'in 't volgende najaar.' Of met dat najaar de herfst van 1580 of 1581 wordt bedoeld, is mij niet duidelijk geworden. Bondam zegt echter, indien ik wel zie, dat dit gewest nog vroeger, n.l. in Augustus of September 1579, toetrad. Anderen hebben over dit punt een ander gevoelen. Het zal voldoende zijn, over te nemen, wat de heer G. Mees tot toelichting der derde en vierde zijner kaarten aanvoert: 'Overijssel was in 1590 nog niet in de unie getreden. In 1582 en eenige volgende jaren treffen we nog gedurige verklaringen aan, dat het onnoodig is nadere verbindtenis te maken; dat de gelastigden van het landschap niets moesten verrigten 't geen streed tegen de eerste associatie van de generale unie met de generaal geunieerde staten, dat is de pacificatie van Gend; dat zij, dit was in 't laatst van 1587, persisteerden bij de unie voormaals opgerigt. De betrekking van Overijssel tot de unie was tot in 1590 van weinig belang, en eerst op 't einde van dat jaar werd Maurits er als stadhouder aangesteld. En hoe ware eene aansluiting mogelijk geweest! De magt des vijands onder den bekwamen Parma was gedurig aangegroeid. Het Noorden van Overijssel, het geheele Zuiden en Zuidoosten was hem in handen gevallen, het overige deel van 't landschap onveilig en geteisterd door de krijgsbenden. In 1587 had ook het aanzienlijke Deventer moeten bukken.' En bij kaart 4: 'Voor Overijssel werd, na de aanvaarding van het stadhouderschap door Maurits en de overgave van Deventer op 10 Junij 1591, een nieuw tijdperk geopend. Gedurige toenadering tot het verbond van 1579 ontwaart men. Vroeger was wel reeds aanbieding gedaan van wege Overijssel om afgevaardigden naar de Staten-Generaal te zenden; maar het blijkt eerst met zekerheid, dat daaraan in 1591 voldaan is, toen twee gedeputeerden derwaarts werden gezonden. Ofschoon het niet wel mogelijk is den juisten tijd te bepalen, waarop Overijssel kan gezegd worden een der geunieerde provinciën te zijn, zoo mag men veilig stellen, dat dit sedert het jaar 1591 zeker is.'

II, blz. 343: 'De Algemeene Staten, te Delft vergaderd, besloten den dag, nadat Willem hun zijn apologie ter kennisneming had aangeboden, onmiddellijk tot druk en uitgave.' Dit is iets, wat - waar

men ook zoekt - niet in den haak schijnt. Volgens den schrijver van 't *Leven van Willem I* (de Beaufort), 1732, III, blz. 412 vlg., en Wagenaar VII, blz. 348, heeft Willem verlangd, dat de staten van Holland en Zeeland den ban zouden beantwoorden, maar hebben de staten het voegzamer geacht, dat de prins zelf die taak op zich nam. Ook Hooft zegt dit, doch stelt, in plaats van de staten van Holland en Zeeland, de Staten-Generaal, zie boek XVII, blz. 742 (edit. van der Hey, Amsterdam, 1822, dl. V, blz. 186). Naar hem verwijst Arend II (6), blz, 417, die het hier niet gelooft, terwijl hij het op blz. 388, in betrekking tot de staten van Holland en Zeeland, als niet te betwijfelen had vermeld.

Mij is het voorgekomen, dat deze meening op een misverstand berust. Den 10^{den} September 1580 bericht Willem aan de ‘presiderende en andere raden over Holland, Zeeland, Vriesland, residerende in den Haag’, d.i. aan het hof van Holland, dat hij vogelvrij is verklaard. In dien brief, gedrukt naar een handschrift, aanwezig op het koninklijk archief te 's Gravenhage, en o.a. te vinden bij Gachard, *Correspondance de Guillaume le taciturne*, VI, p. 37, 38, staat onder meer: ‘Hoewel van 't geen ons raakt, wij zekerlijk hopen, door Gods hulp zulke redenen van alles te geven, dat niemand rechtvaardige oorzaak zal hebben, om ons eenigzins schuldig te achten, hebben wij nogtans niet willen nalaten ulieden dezen te schrijven, ons op uw equiteit en begeerte tot de gerechtigheid vertrouwende, ten einde onze onnoozelheid en oprechtheid niet blijve met zoodanige valschsprekingen onderdrukt, maar voor een iegelijk openbaar mag gemaakt worden, mitsgaders ook de zaken der generaliteit tegen zulk ongelijk beschermd.’ - Uit het eerste lid dezer zinsnede blijkt te duidelijk, dat de prins zelf wil antwoorden, dan dat het noodig is, hierop verder de aandacht te vestigen. Het misverstand is waarschijnlijk uit het slot van den zin voortgesproten, doch ten hoogste kan Willem bedoeld hebben, dat het goed kon zijn, dat ook van een andere zijde, van den kant der Staten-Generaal, der staten van Holland of van 't hof, de ban werd weerlegd. De Beaufort denkt, dat Hooft zich bedriegt en dat deze schrijver zich het verzoek, door den prins gedaan aan de staten van Holland en Zeeland, voorstelt als gedaan aan de Staten-Generaal. Maar bij het doorbladeren van 't *Register van Holland* op 't jaar 1580 heb ik geen spoor aangetroffen van een dergelijk aanzoek, door Willem tot de staten van dat gewest gericht. Het is dus niet onwaarschijnlijk, dat de Beaufort zich eveneens vergist en Willems brief aan het hof op 't oog heeft gehad. Slaat men de resolutiën der Staten-Generaal (bij Gachard, p. 41 vlg.) na, dan ziet men, dat dit college, nadat hun de apologie is voorgelezen, het goedkeurt, dat het stuk zal worden gedrukt. In hun besluit, op een der Decemberdagen van 't jaar 1580 genomen, verklaren zij in 't kort Philips' beweringen nopens den prins voor ongegrond, doch leiden uit Willems mededeeling volstrekt niet af, dat

zijzelven, naar 's prinsen bedoeling, een tegenschrift zullen in 't licht geven. Gachard, Préface, p. XL, meent, dat de Staten-Generaal tot het drukken hebben besloten: ‘ils en votèrent l'impression sans désemparer.’ Hij verwijst naar Thuanus, waar men [Thuanus, *Historiarum sui temporis*, Londen, 1733, III, p. 795 (boek 71)] leest: ‘recitari publice jusserunt et auctoritate atque approbatione sua firmarunt’, hetgeen natuurlijk niets anders beteekent, dan dat zij goedkeurden, dat de apologie openbaar werd gemaakt, maar niet, dat zij het gelastten of er zorg voor zouden dragen, dat het gebeurde.

Nog een kleinigheid en ik eindig. I, blz. 24, wordt het verdrag van Augsburg van 1548 genoemd en dat van 1555 bedoeld.

Zoo de heer van Vloten de geringe bedenkingen, die ik ter zijner beschikking stel, die eer waardig acht, hoop ik, dat zij van eenigen dienst kunnen zijn bij een volgenden druk, die stellig geen tien jaren zal uitblijven. Liet hij zoo lang op zich wachten, het zou getuigen van te weinig prijsstelling van des schrijvers talent en groote kunde, die ik voor mij, na een langdurig en herhaald raadplegen der beide drukken, zeer hoog heb leeren schatten.

DR. J.A. WIJNNE.

Een aangenaam leesboek, dat hier en daar tot nader onderzoek uitlokt.

Dr. W. Doorenbos, Voorlezingen over Geschiedenis. Eerste stuk. Haarlem, Erven F. Bohn, 1872.

Na het uitspreken zijner voorlezingen was Dr. Doorenbos niet bij machte, te voldoen aan 't verlangen der dames, die ze hadden aangehoord en wenschten, dat ze werden gedrukt. Met behulp van een dier dames, die, naar 't schijnt, het meest en het best had opgeteekend, slaagde men er nogtans in, de stof weder bijeen te krijgen. Zoo verschijnen zij dan thans in 't licht. De spreker zelf heeft het toezicht gehouden over de uitgaaf.

Het is dus die spreker, nu schrijver geworden of zoo goed als de schrijver der 168 op de Voorrede volgende bladzijden, die er voor waarschuwt, dat men, voor zoover de taal betreft, elke afwijking van den algemeen gebruikten vorm als een misstelling aanmerke. Tot die afwijkingen behoort ongetwijfeld het veelvuldig bezigen van ‘hun’, waar de heer Doorenbos in de Voorrede gewag maakt van de dames, die naar hem hebben geluisterd. Hij spreekt van ‘hun geheugen’,

'hunne schreden', enz. Dr. Brill, *Etymologie* (3de druk), blz. 231, keurt dit af en acht dan het gebruiken van 'haar' voor het mannelijk nog beter. Kern, *Etymologie* (3de druk), blz. 33, is van hetzelfde gevoelen. Hij vindt het willekeurig en zegt, dat het niet op het gebruik steunt.

Al is men nu ook geneigd, de eigenaardigheden van Dr. Doorenbos, een begaafd schrijver, te eerbiedigen, het is van den anderen kant geoorloofd, de lezers van zijn boek er opmerkzaam op te maken, hun aan te toonen, dat hij anders schrijft, dan de gewone regel gebiedt. Eenige dier bijzonderheden zijn: blz. 83, 'te beschouwen voor eene weldaad' (in plaats van als); blz. 84 'verraden geworden was (lees: verraden was); blz. 97 'die smaak heeft Catharina getoond (voor dien); blz. 122 'in den eersten tijd van hare regeering trok zij zich terug' (een germanisme). Vooral is niet voorbij te zien, dat Dr. Doorenbos met zijn gezag ter zijde staat hun, die sinds jaren bezig zijn, het werkwoord 'maken' in de plaats te stellen voor 'doen' of een ander. Zij praten dan van 'een reis maken', enz. In dit werk vindt men, blz. 99: 'gevechten mede maken.'

Op blz. 130 komt een volzin voor, die aanvulling behoeft. Er staat: 'Zij hadden de onbedachtzaamheid om het lijk op zulk een afstand van het kasteel te leggen, dat het buskruit hem onmogelijk kon gedood hebben.' Men leze: 'dat het bleek (of zoo iets), dat het buskruit,' enz.

De 168 bladzijden laten zich voor 't overige met groot genoegen lezen. Het zijn voorlezingen. Veelal zijn alzoo de zaken in groote trekken geschetst. Men kan moeielijk van oordeel zijn, dat hier iets ontbreekt, dáár iets overbodig is, want de vrije vorm eener voorlezing vergunt den spreker natuurlijk geheelenal, hierin zijn eigen opvatting te volgen. Van de onderzoekingen van den nieuweren tijd is doorgaans partij getrokken. Gelijk op andere plaatsen, komt dit uit in hoofdstuk IX, waar de Sint-Bartholomeusnacht wordt beschreven. Wel zegt de heer Doorenbos, dat hij, omdat vele zelfs gunstig bekende geschiedschrijvers het rechte van dezen moord niet hebben begrepen, zich zal houden aan hetgeen door tijdgenooten en ooggetuigen is te boek gesteld. Maar vermits die tijdgenooten en ooggetuigen het juist onder elkander niet eens zijn, is het te vermoeden, dat hij ook nieuwere nasporingen onder 't oog heeft gehad. Wat hij als de naaste aanleiding tot de beruchte euveldaad aanvoert herinnert o.a. zeer aan Soldans artikel in het *Historische Taschenbuch.* Wellicht ware het de moeite waard geweest, te vermelden, dat de voorstelling, zooals zij bij den spreker voorkomt, zich in hoofdzaak grondt op de getuigenis van Anjou's lijfarts Miron.

De bundel, dien ik als 'eerste stuk' naast mij heb liggen, omvat de Nieuwe Historie tot een eind in de eerste helft der 17e eeuw. Bij 't beschrijven van dien Bartholomeusnacht gewaagt de schrijver ook van

den plotselingen dood van Jeanne d'Albret. Hij geeft de gronden op, waarom men, in weerwil van de geruchten dier dagen, aan geen vergiftiging hebbe te denken. Blz. 9 daarentegen, waar hij den dood van Philips den schoone verhaalt, zegt hij: ‘deze vorst stierf, gelijk men meent, door vergif.’ Het is bevreemdend, dat hier dezelfde tegenspraak niet is gevolgd. Zij is immers overeenkomstig het gewone gevoelen. Of wel, heeft Dr. Doorenbos redenen, om ‘aan vergif’ te denken, waarom ze niet medegedeeld?

Het karakter van den anderen Philips, van Philips II, onder wien de opstand der Nederlanden begon, schijnt mij niet naar waarheid geteekend. Hij stond, volgens blz. 10, in verstandsontwikkeling ver ten achteren bij zijn vader. Het begrijpen viel hem zwaar. Hij was in zijn manieren zacht, maar wreed, enz. - Dat die koning echter eens, in een strengen winter, achthonderd behoeftigen onder dak liet brengen en van al het noodige voorzien, duidt aan, dat hij was meer dan ‘zacht in de manieren.’ Meer dan één van hen, die hem van nabij hebben gadegeslagen, kennen hem dan ook een zekere meedoogendheid toe. Ieder erkent, dat, naast zijn overgroote belangstelling voor den katholieken godsdienst, waarvan de handhaving, naar hij meende, zijn hoofdplicht was, nauwgezette bezorgdheid voor een billijke rechtspraak de eerste was zijner vorstelijke hoedanigheden. Die vrees, dat in dit opzicht te kort werd gedaan aan de verhevenheid zijner koninklijke macht, die blinde en bijgeloovige gehechtheid aan de Kerk herschiepen hem in een dwingeland van den echten stempel, die voor geen wreedheid terugdeinsde. Dat is evenwel iets anders, dan wreed van aard te wezen. Eveneens valt te betwijfelen, dat hij zoo zwaar van begrip of dom zal zijn geweest. De getuigenissen zijner tijdgenooten behelzen, dat hij een goed verstand had en in staat was, de leiding in handen te hebben van gewichtige staatsaangelegenheden. Hetgeen bovenal aan de schets van 's konings hoedanigheden ontbreekt is, dat sluwheid een der hoofdtrekken was van zijn karakter.

Wat de aan Karel toegekende eigenschap - blz. 23, hij was zwak - betreft, het is waar, in zijn jeugd was hij niet sterk; doch zijn leven, van af den mannelijken leeftijd, bewijst, dat hij gedurende een reeks van jaren veel kon uitstaan; iets, wat de bronnen, waar zij van 's keizers lichaam en gestel gewagen, ook berichten.

Sprekende over de eerste echtscheiding van Hendrik VIII van Engeland, noemt de schrijver bij herhaling als den paus, met wien de koning overhoop lag, Gregorius VII. Het is te veranderen in Clemens VII. Hij zoekt voorts de reden, weshalve Engelands koningschap geen absoluut koningschap is geworden, hierin, dat de magna charta steeds is gehandhaafd en daardoor het ontstaan van staande legers buiten den wil van het parlement onmogelijk geworden (blz. 113). - De magna charta wordt hier zeer te onpas aangevoerd, naar 't mij voorkomt. Beter, geloof ik, ware het geweest, te zeggen, dat Engeland,

door zijn ligging te midden der zee, het middel der staande legers niet behoefde, gelijk de staten van 't vasteland, om zich tegen gevaarlijke naburen te verdedigen.

Eveneens valt er iets af te dingen op de uitspraak van blz. 117: ‘Hendrik VIII had het geluk gedurende zijne geheele regeering over het parlement te kunnen beschikken. Onder het storten van tranen hoorde het zijne redevoeringen en noemde hem een Salomo en Absalon en Simson tegader. - Het verhaal nopens Eduard Montagu, die in 't parlement bezwaren had durven opperen over een bill van Wolsey, rakende de financiën, en wien de koning, terwijl hij hem de hand op 't hoofd legde, toevoegde: ‘Jong mensch, indien morgen te 12 uur de som niet is toegestaan, is te 2 uur uw hoofd niet meer op uw schouders’, dit verhaal duidt in allen gevalle aan, dat het denkbeeld van verzet in de hoofden der leden van 't parlement kon opkomen. Krachtiger nog pleit tegen de aangehaalde plaats dit, wat eveneens is voorgevallen, dat, toen Hendrik eens, zonder de toestemming van 't parlement, zijn onderdanen wilde dwingen tot het opbrengen van □ der waarde hunner bezittingen, de natie een zoo dreigende houding aannam, dat hij het hoofd boog en toegaf.

‘Elizabeths beginsel: scheiding tusschen Kerk en Staat heeft gezegevierd’ staat op blz. 125. Hoe moet dit verklaard worden? In welke verhouding stond dan sinds deze koningin de Staat tot de Episcopale Kerk?

De geschiedenis van Maria Stuart is in de laatste jaren zoo vaak herzien en op nieuw bewerkt, dat men bijna geen oog kan houden op de wijzigingen, die de historische voorstelling of wat daarvoor doorgaat heeft ondergaan. Wegens het moeielijke der zaak wensch ik mij dus met behoedzaamheid uit te laten. Toch is de vraag gewettigd: Heeft de schrijver kennis genomen van de nasporingen van Jules Gauthier, die, naar verzekerd wordt, alle oorkonden en oorspronkelijke documenten heeft nagegaan, die zich in Engeland, Schotland, Spanje bevinden? Zoo ja, heeft dan in zijn beschrijving der betrekking tusschen de beide koninginnen wel de noodige onpartijdigheid voorgezeten? Wordt Elizabeths gezindheid jegens de mededingster niet als veel te gunstig geschilderd in de woorden: ‘Elisabeth was Maria inderdaad genegen’ (blz. 136)? Komt de invloed genoeg uit, dien de onderlinge verdeeldheid der Schotsche edelen op den gang der lotgevallen van Maria Stuart heeft geoefend? Inzonderheid, is het wel waar, dat Maria zich door Bothwell *liet* schaken? Is het wel waar, dat zij verklaarde, na eenige dagen op zijn kasteel te Dumbar te hebben vertoefd, met zulk een beleefd schaker in den echt te *willen* treden? Volgens Gauthier was de toedracht der zaak deze: ‘le mariage de la reine avec Bothwell fut la suite, non pas d'un rapt de comédie, comme l'ont affirmé quelques historiens, mais d'un acte de violence sauvage, où cette princesse fut en réalité la victime de Bothwell, et non sa com-

plice. La reine crut qu'elle ne pouvait laver que par le mariage l'outrage fait à son honneur, sans prévoir que par cet acte elle allait fixer sur elle les soupçons et fournir à ses ennemis les prétextes qu'ils cherchaient pour la perdre.' - Wat eindelijk Maria's beweerde medeplichtigheid aan Darnley's dood betreft, Dr. Doorenbos zegt: 'het is met of zonder medeweten geschied van Maria, maar in allen gevalle was haar wensch vervuld.' Ranke's meening hieromtrent is, dat dit een der van ouds heerschende opvattingen is, doch dat daarnaast een andere overlevering staat, ten volle gerechtigd, volgens welke de goede verstandhouding tusschen Maria en Darnley op 't punt was van te worden hersteld en uit vrees hiervoor Bothwell zijn euveldaad bedreef. Psychologisch laat zich - voegt Ranke er bij - op deze wijze de gebeurtenis het best verklaren.

DR. J.A. WIJNNE.

Atjih en de Atjinezen.
Beknopt overzicht van onze betrekkingen tot dat Rijk, sedert de vestiging der Nederlanders in den Oost-Indischen Archipel.
Door A.J.A. Gerlach, *Gepd. Kolonel der artillerie.*

I.

Toen onlangs de mare van een gespannen verhouding tusschen de Nederlandsche Regeering en den Sultan van Atjih tot ons kwam, vroegen velen zich af:

Wat beteekent tegenwoordig dat Atjih, en welke zijn onze verhoudingen tegenover dat rijk?

En toen op de mededeeling van den Minister van Koloniën (27 Februari), - dat wij door de Atjinezen, waarschijnlijk door hen, die zich als onze vrienden voordeden, grovelijk waren misleid, en dat bij de Atjineesche politiek, dubbelzinnigheid nog steeds op den voorgrond stond, - al spoedig eene oorlogsverklaring volgde, werden die vragen door menigeen herhaald.

Hoewel nu door onze dagbladpers, en wel in de eerste plaats door *het Vaderland* en *de Nieuwe Rotterdamsche Courant*, in eene reeks

van artikelen, gedeeltelijk aan den algemeenen wensch werd voldaan om eenige inlichtingen over Atjih te verkrijgen, geloof ik echter, dat een meer volledig antwoord op veel wat nog te vragen overbleef, niet ongevallig zal zijn.

Eene meer uitvoerige behandeling toch - zooveel mogelijk uit oorspronkelijke bescheiden en officiële bronnen geput - van wat met den geschiedkundigen zoowel als met den topographischen toestand van dat rijk in verband staat, zal kunnen bijdragen tot eene meerdere kennis en vooral tot eene meer juiste beoordeeling van een land, waar thans hooge belangen op het spel staan, van een volk, welks strijdkrachten wij vooralsnog niet kunnen beoordeelen.

Ten einde nu een ruimen blik te slaan op dat noordelijke gedeelte van Sumatra, en tevens vroegere met latere staatkundige en maatschappelijke toestanden zijner bevolking te kunnen vergelijken, dient men zich nog vóór de komst onzer voorouders, voor eenige oogenblikken op dat in vele opzichten zoo belangrijke eiland te verplaatsen.

Wil men bovendien eenig denkbeeld van sommige eigendommelijkheden in wetten, zeden en instellingen van het Atjineesche volk verkrijgen, is het zelfs noodig vrij hoog in de geschiedenis op te klimmen.

Daarom zal men mij in het eerste gedeelte van dit opstel eenige geschiedkundige herinneringen wel ten goede willen houden.

In het tweede zal ik trachten eene beknopte ethnographische en topographische schets te geven van Atjih, en de betrekking onzer voorouders met dit rijk te doen kennen, om in het derde gedeelte te wijzen op de latere verhouding van de Nederlandsche Regeering tegenover de Sultans van Atjih.

Zonder in de geheimzinnige en fabelachtige oorkonden der eerste bewoners van Sumatra door te dringen of die van Atjih in al hare bijzonderheden te volgen, zal ik mij bij het aanstippen van het meest belangrijke bepalen.

Was de kennis der oude Grieksche en Romeinsche geographen nopens de landen en volken van Achter-Indië hoogst duister en verward, zoo verspreiden ook de geschriften van Arabischen oorsprong weinig licht over de vroegere geschiedenis der eilanden van den Indischen Archipel.

Bij eerstgenoemde schrijvers bepalen zich die berichten in 't begin van onze tijdrekening meestal tot Ceilon (waarschijnlijk hun Taprobane), terwijl de Arabische niet dan zeer onvolledige, onbestemde aanwijzingen geven.

Zelfs Marco Polo, de eerste Europeaan die zijne reisverhalen tot nut en voorlichting zijner medeburgers en tijdgenooten deed verstrekken, en deze uitgestrekte eilanden-zee bezocht, deelt niet dan hoogst onnauwkeurige berichten nopens den Archipel mede. Al mag de beschrij-

ving van dien Venetiaanschen reiziger veel merkwaardigs bevatten, vooral nopens den handel van China op Indië, zoo was toch zijne geographische kennis zeer beperkt. O.a. schijnt hij Java en Borneo als één eiland te hebben aangezien, en daardoor in menige dwaling te zijn vervallen. Er blijkt echter uit, dat zoowel op Java als op andere eilanden, de grondslagen eener hoogere ontwikkeling en beschaving, reeds in de eerste halve eeuw na Christus, door Indische volkplanters gelegd waren, en er reeds sedert lang een aanzienlijke handel bestond.

Meer belangrijke berichten zijn wij aan Chineesche pelgrims verschuldigd, die van de IV^{de} tot de VI^{de} eeuw onzer jaartelling, de leer van Boeddha aan de bron zelve kwamen onderzoeken.

Fa-Hiën of Hian die in 't begin der V^{de} eeuw, van 405-419, ongeveer dertig Staten van Indië bezocht, deelde dat reisverhaal aan zijne landgenooten mede, waaraan wellicht het eerste handelsverkeer tusschen China en Java is toe te schrijven. Hoewel later afgebroken, schijnt dit verkeer onder keizer Wen-ti van de Soeng-dynastie werkelijk reeds in de eerste helft dier eeuw bestaan te hebben, terwijl onder de eerste Tang-dynastie - omstreeks 't midden der VII^{de} eeuw - de staartdragende kinderen van het *Hemelsche rijk*, ook met andere eilanden in onzen Indischen archipel, vrij uitgebreide handelsbetrekkingen zouden hebben aangeknoopt.

Al mogen nu die berichten vrij oppervlakkig of onnauwkeurig, en de vertaling er van(*) nog zoo gebrekkig zijn, men kan toch uit die verhalen vele bijzonderheden nopens die onbekende gewesten leeren kennen. En sedert Julien er in slaagde, om den oorspronkelijken Chineeschen tekst te verkrijgen, en tevens de keizerlijke editie van Hioe ên ts^{c} angs geschriften(†) uit China ontving, werd door dien ijverigen en verdienstelijken vertaler, zoowel over Brahma- en Boeddhadienst, als over de vroegere geschiedenis en aardrijkskunde van Indië, een helderder licht verspreid.

Met zekerheid mag men aannemen, dat de dienst van Brahma, lang voor die van Boeddha in den Archipel verspreid is geworden. Volgens Chineesche oorkonden althans, werd in 't begin der V^{de} eeuw, nog geen spoor van Boeddha's leer gevonden, terwijl die van Brahma, wier despotisme zich zelfs tot over de grenzen van dit leven uitstrekte, in al haar luister op Java en andere eilanden bestond. Ongeveer eene eeuw later, zou ze door de mildere beginselen van Boeddha's leer grootendeels zijn verdrongen. 't Verdient echter opmerking, dat het tijdperk van de optreding van Siddhârta, een koningszoon uit het ge-

(*) *Foe-koe-ki, ou relation des royaumes bouddhiques, traduite et commentée par Rémusat.* Paris, 1836.

(†) *Histoire de la vie de Hi ou-en-thsang, et de ses voyages dans l'Inde depuis l'an* 629 *jusqu'en* 645, *par Hoei-li et Yen-thsong; suivie de documents et d'éclaircissements géographiques tirés de la relation originale de Hi ou-en-thsang; traduite du Chinois par Stanislas Julien, Membre de l'Institut de France, etc.*

slacht der Sjakja's (Sjakja moeni), als Boeddha (de wijze, de verlichte bij uitnemendheid), door de Cingalezen of Boeddhisten van 't zuiden, op ongeveer zes eeuwen vóór Chr. wordt aangegeven; terwijl die van 't Noorden, zooals de Chinezen, het tot de XI^{de} eeuw vóór onze tijdrekening terugbrengen(*).

Duizenden omhelsden de leer van den Boeddha, later tot hoogste godheid verheven. Van de laatste bergruggen van den Himâlaya, drongen zijne stellingen en wetten hoe langs hoe verder door, en gedurende eene reeks van eeuwen, was die leer, hoe dan ook veranderd en verbasterd, de godsdienst van bijna alle Indische volken. De Sûtra's der Boeddhisten, even heilig voor hen, als de Veda's voor de Brahmanen, worden aan dezen Boeddha toegeschreven.

Is 't reeds moeilijk den juisten tijd aan te geven, waarop deze leer den Indischen Archipel bereikte, gewaagder nog zou 't zijn te bepalen, hoe lang ze daar bestaan heeft of uit welk land ze is overgebracht.

Menige schakel toch gaat verloren uit de geschiedenis van volken, wier zoogenaamde geschiedboeken (Tjeritra's of Babads) niets dan mystieke verhalen of fabelachtige overleveringen behelzen; van volken, in wier land, soms enkele verstrooide overblijfselen van kunstgewrochten uit lang vervlogen tijden, en een in rotsblokken uitgehouwen of in steen gebeiteld letterschrift, - door den knagenden tand des tijds schier onleesbaar gemaakt, - authentieke traditiën of geschreven oorkonden vervangen. Wie zal de schakels dier verbroken keten weder samen kunnen hechten, waar fragmenten van tempels of afgodsbeelden, onder het puin en de asch of een tropischen plantengroei van zoo vele eeuwen bedolven, en wier vormen nauwelijks te herkennen zijn, soms de éenige bronnen van studie en onderzoek uitmaken?

Zij mogen eene eigenaardige aantrekkelijkheid bezitten voor den oudheidkenner, of wijsgeeren en dichters ruime stof aanbieden tot philosophische en poëtische bespiegelingen, voor den geschiedvorscher zijn het veelal ontrouwe gidsen, om tot de ware kennis van vroegere gebeurtenissen door te dringen. Van dáár zoo menige leemte, zoo menige verloren schakel, waardoor een gewenscht verband in de oude geschiedenis van onze Indische bezittingen ten eenemale ontbreekt; van dáár de velerlei dwalingen en onnauwkeurigheden, waaraan ieder geschiedschrijver van die tijden blijft blootgesteld. Bovendien wordt door de ineensmelting der inheemsche geschiedenis met oude Hindoesche of latere Mohammedaansche overleveringen, de beoefening er van dubbel moeilijk gemaakt.

De vroegere geschiedenis van Sumatra verliest zich, evenals die van andere groote eilanden van den Oost-Indischen Archipel, in een chaos

(*) Zie *Introduction à l'histoire du Buddhisme indien*, *par E. Burnouf*, *de l'Institut*, *etc*

van ongerijmdheden, verdichtselen en verwarde fabelachtige voorstellingen, waarschijnlijk door onjuiste overleveringen, nog meer verbasterd en verminkt. Ook hier dwaalt de onderzoeker als in een doolhof rond, waar hem ieder oogenblik de draad der waarheid ontsnapt.

Zonder mij te wagen in die geheimnisvolle, vóórhistorische tijdperken, die zich in den nacht der eeuwen verliezen, mag ik echter niet onopgemerkt laten, hoe ook op Sumatra, - hoewel in geringer aantal, en van minder gehalte dan op Java, - opgegraven overblijfselen van vroegere kunstwerken, half vergaan steenschrift of verminkte afgodsbeelden, den geschiedvorscher soms in zijn onderzoek te hulp komen.

Hoe onzeker nu die gids, hoe onzuiver die bron meermalen ook zijn mogen, om tot eene volledige kennis van vroegere tijdperken te geraken, hoe moeilijk het valt den telkens afgebroken draad der geschiedenis op te vangen of aan een te hechten, toch zijn die aanwijzingen niet zonder belang.

Zij leeren ons o.a. te veel sporen der Hindoesche beschaving, en van een vroegeren Boeddha-dienst kennen, men vindt in de volkstraditiën te veel woorden van zuiver Sanskritschen oorsprong, om niet de zekerheid te erlangen, dat volkplantingen uit Hindostan, ook op Sumatra hare tempels gebouwd en hare goden gediend hebben.

Van de Atjineesche stranden tot in de valleien door de Moesie besproeid, van de oostelijke kust tot aan het westerstrand, in de hooge bergstreken der Padangsche bovenlanden, zoowel als in de moerassen der lagere kustlanden, worden gedenkteekenen van Hindoestammen gevonden. Uit alles blijkt, dat hun verblijf een overwegenden invloed op de zeden, taal en godsdienst der inheemsche bevolking heeft uitgeoefend(*).

Sinds de IX^{de} en X^{de} eeuw schijnt Sumatra bij de Arabieren en Chinezen(†) bekend te zijn geweest; ofschoon er door hen, even als door Marco Polo, en in Maleische kronieken, verschillende namen aan gegeven worden.

Eenige verwarde berichten van vroegere schrijvers uitgezonderd, waaruit dit eiland nauwelijks te herkennen is, vindt men in 1330 door Odoricus (Oderich van Partenau), een Franciskaner monnik, in de beschrijving zijner reize door Indië naar China, van een koningrijk Sumoltra gewag gemaakt, niet ver van een groot eiland Zapha (Java) verwijderd.

Ruim een eeuw later doet de Venetiaan Nicolo di Conti, na er een jaar vertoefd te hebben, ons dit belangrijk land meer van nabij kennen(§); terwijl de Portugeesche reiziger Odoardo Barbosa, in de

(*) Raffles zag in Atjih onderscheidene verminkte Hindoe-beelden.

(†) Volgens de *Renseignements bibliographiques*, etc. van Stanislaus Julien, zou o.a. Sumatra in 983 door een Boeddha-priester uit het *Hemelsche rijk* zijn bezocht.

(§) In 1449 wordt Sumatra, onder den naam van Taprobane, vrij nauwkeurig door hem beschreven, en maakt hij eenige gewoonten der Batta's bekend, waarvan de juistheid later is bevestigd. Zie Marsden, *History of Sumatra.*

eerste helft der XVI^{de} eeuw, vrij volledige berichten nopens Sumatra mededeelt.

Ook omtrent de bewoners biedt de oude litteratuur weinig oorspronkelijks aan, en hebben noch vroegere tradities, noch latere ethnologische nasporingen tot hiertoe een volk kunnen aanwijzen, als den oorspronkelijken stam, waarvan de een of andere inlandsche bevolking bepaald afkomstig is.

Men vindt daarentegen bij de Sumatranen, even als onder de bevolking der overige eilanden van den Archipel, in zeden, gewoonten, godsdienst en taal, zoo vele sporen van verwantschap met Afrikaansche, zoowel als met Aziatische stammen, dat men er niet aan twijfelen mag, of de meesten hebben vroeger tot die stammen van het vasteland in nauwe betrekking gestaan.

Dit wordt o.a. gestaafd door een verhaal van den Arabischen schrijver Edrisi, waaruit blijkt dat de handelaren der oost-kust van Zend (Afrika), en die van den Oost-Indischen Archipel, zich wederkeerig ieder in hunne eigene taal konden doen verstaan(*).

Hoogst waarschijnlijk heeft de eerste volksverspreiding over dit uitgestrekte eiland uiterst langzaam, en bij tusschenpoozen, dikwijls ook door toevallige omstandigheden, plaats gehad.

Enkele individuën toch, van de meest verschillende rassen, rechtstreeks of middellijk uit de verst verwijderde landen, door storm of stroomingen op deze kusten geworpen, waren er noodig om hun eigen ras òf voort te planten òf met het inlandsche te vermengen.

Hoezeer in de oude overleveringen op Sumatra, waarheid en verdichtsel hand aan hand gaan, en de Maleische even als de Javaansche kronieken, soms meer dan 100 jaren in de opgaven hunner jaartellingen verschillen, kan men aannemen: dat de Maleijers (Orang Malajoe) zich omstreeks de helft der XII^{de} eeuw, uit bun oorspronkelijk vaderland (het middengedeelte van Sumatra), over Singapoer, Malakka en andere kust-landen begonnen te verspreiden.

Marco Polo is een der eersten die over de Maleijers spreekt, toen hij als deel uitmakende van een gezantschap, door Koeblaï-Khan (keizer van China tot de Mongoolsche of Joeên-dynastie behoorende), aan den Tartaarschen souverein van Perzië gezonden, in 1291, uit China naar dat land vertrok.

De Maleische taal overal in den Archipel verspreid, is ook de heerschende op Sumatra. Waar echter reeds een aanmerkelijk verschil in het dialect van denzelfden volksstam wordt waargenomen, daar treft men nog grooter verscheidenheid aan tusschen de talen door de inheemsche bevolking gesproken.

Hadden reeds in de IX^{de} eeuw onzer jaartelling eenige Arabieren, op hunne tochten naar Indië en China zich op sommige eilanden van den Archipel vertoond, ook Sumatra werd later door deze aposte-

(*) Zie P.J. Veth, *Borneo's Wester-Afdeeling.*

len van den Arabischen profeet overstroomd, om zijne leer ingang te doen vinden, die, waarschijnlijk van het noordelijk gedeelte uitgegaan, zich al spoedig over 't geheele eiland verbreid heeft. Al zeer vroeg schijnt het Maleische rijk van Menangkabau de zetel van de hoogste macht te zijn geweest op Sumatra, waaraan de meeste kustlanden ondergeschikt of cijnsbaar waren.

Maleische geschriften, Oendang-Oendang(*), en daarmede verbonden overleveringen, die op de meest fantastische wijze, den oorsprong van sommige instellingen verklaren, en door hunne fabelachtige voorstelling weinig geschikt om den geheimzinnigen sluier op te heffen, waaronder de vroegere geschiedenis van Sumatra ligt verscholen, doen de vorsten van Menangkabau, die gewoonlijk den titel aannamen van Jang di pertoewan (hij die regeert), van Alexander de Groote afstammen.

Uit die overleveringen, welke tot de schepping opklimmen, en hoe dan ook met allerlei verdichtselen doorweven, zou echter blijken dat het gezag der Jang di pertoewan, die zich den titel van Maha Radja (groote of opperkoning) toeeigenden, meer van priesterlijken dan van staatkundigen aard was, het rijk uit een aantal kleine foederatieve republieken bestond, en de Penghoeloes in de verschillende afdeelingen des lands door de bevolking zelve werden gekozen. De aartsvaderlijke instelling van het Soekoe-bestuur heeft waarschijnlijk aan een dier vorsten zijn oorsprong te danken.

Tevens komt in die overlevering eene legende voor, de reden vermeldende, waarom in sommige gedeelten, de erfdeelen niet op de zoons, maar op de neven der erflaters overgaan.

Uit Sanskritsche inscriptiën, in de bovenlanden van Padang gevonden, waarvan er een tot aan 't jaar 578 der Javaansche aera opklimt, en van koning Adityadharma afkomstig, blijkt niet alleen dat hij als Maha Radja over Menangkabau regeerde en zijn gebied zich tot op Java uitstrekte, maar dat eene onbekrompene godsdienstvrijheid zijne leuze was. Ofschoon hij zelf de leer van Boeddha beleed, werd ook die van Brahma in zijne uitgestrekte Staten gehuldigd, tot dat beide moesten wijken voor die van Mekka's profeet(†).

Van toen af ging de geschiedenis dezer gewesten een nieuw tijdperk te gemoet.

Bij de invoering van de nieuwe leer, bleef de bevolking aan menige overlevering getrouw, en was zij onvermogend om de van ouds zoo hoog vereerde adats en instellingen belangrijk te wijzigen.

De Arabische fortuinzoekers, die schier overal als apostelen van den Islam doordrongen, en zich van hunne meerdere kennis der heilige wetten en voorschriften van den profeet zoo meesterlijk in hun eigen

(*) Onder den titel, *Verzameling van Overleveringen van het rijk van Manangkabou*, uit het oorspronkelijk Maleisch vertaald door E. Netscher (Indisch Archief).

(†) Zie Lassen's *Geschiedenis van den Indischen Archipel.*

belang wisten te bedienen, verkregen in 't binnenland van Sumatra, op verre na niet het gezag dat hun in Atjih(*) ten deel viel.

De eigenaardigheden aan hunne adats verbonden, soms geheel in tegenspraak met de Islamitische leerstellingen, hadden hen tot minder ijverige Mohammedanen gevormd dan de Atjinezen, althans in naam, want ook zij zijn slechte navolgers van de voorschriften hun door den Koran gegeven.

Inmiddels begonnen, vooral in het noorden, andere Staten zich te verheffen, wier onafhankelijkheid en bloei van dat tijdstip een aanvang nemen, even als op de oostkust van Sumatra, reeds kort nà de stichting van Singapoer, - 't middelpunt van den Maleischen handel, - ten gevolge van vreemde en inheemsche nederzettingen aan de monden der groote rivieren Siak, Kampar en Indragiri(†), onafhankelijke rijken van denzelfden naam zijn ontstaan.

Bleven het meer zuidelijk gelegene Djambi, Palembang en de Lampongs aanvankelijk aan Java onderworpen, en erkenden vele der overige gewesten nog de oppermacht van Menangkabau, zoo strekte Indrapoera, - uit het zuidwestelijk gedeelte van 't Menangkabausche rijk gevormd, - zijn gezag ongeveer tot aan de grenzen der Lampongs uit; terwijl de rijkjes Priaman, Pasaman en Soengei-pago, onder leenplichtige vorsten, almede aan de westkust verrezen. Later echter, werd de zich allengs ontwikkelende macht der verschillende inlandsche vorsten in deze streken, door de vestiging en uitbreiding der Europeanen, aanmerkelijk verminderd.

Vóór dat de grondlegger van Atjih's grootheid en aanzien de andere noordkust-staten onderworpen, zijn invloed tot de daaraangrenzende Batta-landen uitgestrekt, en zich den titel van koning, ook over een gedeelte van die gewesten toegeeigend had, waren de oorspronkelijke taal, godsdienst en zeden onder de onafhankelijke Batta-stammen volledig bewaard gebleven.

Hunne geschiedenis, grootendeels slechts uit mondelinge overleveringen bekend, bevat eenige sporen van een hoogeren trap van beschaving dan waarop zij thans staan, en spreekt van een oorspronkelijk éénhoofdig bestuur, waaronder zij in 't binnenland gevestigd waren, tot dat een hunner vorsten bij zijn sterven, het rijk onder zijne negen zonen verdeelde.

De schoone bergvlakten van Tobah(§) schijnen dat gemeenschappelijk vaderland te hebben uitgemaakt, vóór dat bij de verbrokkeling van het Battasche gebied, naar aanleiding van erfopvolging en vreed-

(*) De oorspronkelijke naam Atjih (verblijf des vredes) wordt door vele schrijvers verbasterd teruggegeven; door de Portugeesche in Achem of Açem; door de italiaansche in Assi; door de Fransche in Achem, Atcheh, etc.; door de Engelsche in Achin, Atcheen, etc. en door vroegere Hollandsche schrijvers in Achim, Atchin, Atsjeh, etc.

(†) Het rijk van Indragiri was vroeger een vasal-staat van Djohor, dat geruimen tijd zijne rechten op die landstreek deed gelden.

(§) Volgens Junghuhn op meer dan 3700 vt. boven den spiegel der zee gelegen.

zame verhuizing naar omliggende gewesten, - ten gevolge van overbevolking - aan iederen Kampong een eigen radja werd toegekend.

Verder mag men aannemen, dat twee eeuwen geleden, onderlinge veeten en verdeeldheid tusschen hunne hoofden aanleiding hebben gegeven tot eenen krijg, met zooveel hartstocht en verwoedheid gevoerd, dat de thans nog bestaande hoewel sterk afnemende gewoonte om de lichamen van krijgsgevangenen en misdadigers te eten, hoogst waarschijnlijk van dien tijd afkomstig is. En toch blonk een volk, dat niet schroomde het nog dampende bloed en het lillende vleesch van den verslagen vijand gelijk wilde dieren te verslinden, door menige edele hoedanigheid uit.

Een gedeelte der bevolking van de Batta-landen, door de Padries overheerd, en later onder het Nederlandsch bestuur gekomen (residentie Tapanoeli), is geïslamiseerd, en heeft veel van hare eigenaardigheid verloren(*).

Volgens Arabische oorkonden, door latere Portugeesche berichten bevestigd, waren Pédir en Pasei, lang vóór Atjih, de machtigste rijken van noordelijk Sumatra; en als men eenig vertrouwen stellen kan in eene inlandsche kroniek, waar over een tijdvak van omstreeks zes eeuwen, de regeering en opvolging der lange reeks van Mohammedaansche vorsten in voorkomt, dan zou reeds in de eerste jaren der XIII^{de} eeuw, de leer van den profeet, te Atjih verkondigd, en van dáár over Sumatra verbreid zijn geworden.

Bij een bezoek, door den Arabischen Sjeikh Ibn Bathoetha aan 't hof van Pasei en aan Samoethra - een rijkje tusschen Pasei en de Diamantkaap gelegen, wiens naam door de Arabieren tot Schamatara verbasterd, en door de Portugezen in Sumatra gewijzigd, op geheel het eiland is overgegaan - omstreeks 1345 gebracht, was de zetel der sekte van Sjàfeï (eene der vier orthodoxe sekten van den Islam) dáár gevestigd, en Atjih eene onderhoorigheid van den koning van Pedir.

Maar geen twee eeuwen later, of het rijk van Atjih had Pedir, Pasei en omliggende gewesten onderworpen of cijnsbaar gemaakt, en steeg hoe langer hoe meer in aanzien en gezag.

Het begin der XVI^{de} eeuw, toen de verschillende Indische bevolkingen beurtelings in aanraking kwamen met de twee meest beroemde zeevarende volken van het westen, vormt een keerpunt niet alleen in den handel en de geschiedenis van Vóór- en Achter-Indië, doch ook in die van geheel den Indischen Archipel, waaraan al spoedig de Staten der noorderstranden van Sumatra niet vreemd zouden blijven(†).

(*) Aardr. en Stat. woordenboek van N.I.

(†) Atjih werd reeds in 1505 door den Italiaanschen reiziger Ludovic de Varthema bezocht, die zich eenigen tijd in Pedir ophield.
Fernaado Perez d' Andrade in 1516 te Pasei.

Toen Vasco de Gama, op den 20sten Mei 1498, de Portugeesche vaan aan Malabar's kust, op de reê van Kalikoet ontplooide, was het eerste sein gegeven, dat zich een nieuw tijdperk voor deze nog weinig bekende gewesten had ontsloten, waarin de trotsche en aanmatigende Arabier weldra den Indo-Arabischen en Egyptischen handel voor een groot gedeelte in handen der Portugezen zou zien overgaan.

Geen wonder dan ook, dat de aanhangers van den Profeet, op alle mogelijke wijzen, den inlander, uit eigenbelang en geloofsijver, tegen deze ongeloovige, vreemde indringers trachtten intenemen. Daardoor ging het aanvankelijk gunstig onthaal al spoedig in eene vijandige verhouding over, en werd de strijd uitgelokt die de Portugezen sedert hunne komst in Indië bijkans onafgebroken hadden te voeren.

Geen zes jaren waren verstreken, of overal werd de fakkel des oorlogs ontstoken, en eene eerste zege op den gehaten westerling behaald, had wellicht reeds bij de Mohammedaansche coalitie de hoop doen ontstaan, spoedig van een geduchten mededinger ontslagen te worden, toen het d'Almeyda gelukte de kansen te doen keeren.

't Gelukte hem, niet alleen de eer der Portugeesche wapenen te herstellen, zijn gezag te handhaven, en den vijand te doen afdeinzen, maar ook den dood zijns zoons te wreken, die bij den eersten aanval gesneuveld was.

Weldra deed zich de, al meer en meer aangroeiende, invloed der Portugezen, ook in den Oost-Indischen Archipel gevoelen.

Nauwelijks toch had Portugal als 't vaderland van Alvaro Telezzo, - door een storm toevallig op Sumatra's kust geworpen, - zich de eer der ontdekking toegeeigend, of Diëgo Lopez Sequeira had in 1509 reeds handelsbetrekkingen aangeknoopt met Pedir en Pasei, toen nog zoo hoog in macht en aanzien verheven. En nauwelijks is Malakka (1511) gevallen en Alfonso d'Alboquerque op Sumatra geland, of het tot daartoe onafhankelijke Pasei geraakte geheel onder den verderfelijken invloed der Portugezen.

Al spoedig mengden zij zich in de onderlinge twisten der vorsten; en toen het hun in 1521 gelukte, een' koning op den troon te brengen, die zich vasal erkende van Portugal's kroon, den peperhandel, tegen vaste prijzen, uitsluitend aan die mogendheid afstond, en Portugeesche bezetting duldde in een zijner sterkten, was het met dat rijk gedaan.

Toch hadden de zoo gevreesde krijgslieden uit dat verre westen hunne zaak bij lange na niet gewonnen; de door hen als vredesteeken opgerichte kruisen aan Pedir's en Pasei's kust zouden al ras verdwijnen, en die aanvankelijk zoo voordeelige handel in peper hun duur te staan komen.

Naarmate de glans van Pasei's aanzien afneemt, weet Atjih zich in korten tijd tot het machtigste rijk van noordelijk Sumatra te verheffen en paal en perk te stellen aan Portugal's overmoed en geweld.

In tegenstelling van de betrekkelijk geringe kennis nopens den tegenwoordigen innerlijken toestand, kan men bij geen volk van den Oost-Indischen Archipel, met meer zekerheid, zóó hoog in de geschiedenis opklimmen als bij dat van Atjih.

Aangezien men echter in Portugeesche mededeelingen zoowel als in Maleische overleveringen, afwijking en tegenstrijdigheid in orthographische en chronologische opgaven aantreft, blijft het altijd hoogst moeilijk, de meerdere of mindere nauwkeurigheid van sommige geschiedkundige feiten aan den toetssteen der waarheid te onderwerpen.

Radja Ibrahim, de oudste zoon van den stedehouder van Atjih voor zijn Souverein den Sultan van Pedir, en door dezen tot opvolger benoemd van zijn hoogbejaarden vader, is de man, die alles voor de kracht zijner wapenen en de sluwheid zijner overleggingen doende bukken, de grondlegger wordt van eene grootheid, door weinig Mohammedaansche vorsten op Sumatra bereikt.

Weldra meester van het ten zuiden van Atjih gelegen landschap Daja, de beul zijns ouden vaders, dien hij tot aan zijn dood in eene kooi deed opsluiten(*), en overwinnaar van zijn wettigen heer en weldoener, slaat hij in 1521 een aanval op zijne hoofdstad, onder George de Britto met groot voordeel af, slaagt er in Pedir, even als Pasei, aan zich te onderwerpen, en den gehaten Portugees, die zich inmiddels met den vorst van Aroe (een staatje op de oostkust) verbonden had, uit zijne Staten te verdrijven.

Bij dat alles ging Ibrahim, die inmiddels den titel van Sultan van Atjih had aangenomen, op de meest arglistige en verraderlijke wijze te werk. En nadat hij zich van een groot deel der artillerie en eenige schepen van de Portugezen had meester gemaakt, werd tusschen hen en den zegevierenden maar schandelijken overweldiger een bloedige oorlog gevoerd en jaren lang voortgezet.

't Behoort niet tot mijne taak dien oorlog hier te beschrijven, of een tafereel op te hangen, van de groote verbittering en verregaande wreedheid van dien hardnekkigen strijd, met afwisselende kansen gevoerd(†), noch een verhaal te leveren, hoe Ibrahim in 1528 of 1529 zijn misdadig leven eindigde. Alleen zij opgemerkt, dat Alaoe'd-din-Sjah, de erfgenaam van dit uit bloed en verraad verrezen rijk, met de nalatenschap van zijn voorganger, ook diens haat tegen Portugal aanvaardde, en meer dan eens, ofschoon altijd vergeefs, zijnen vijand uit Malakka trachtte te verjagen.

Het schijnt dat de fiere zonen van het oude Lusitanië, in dien meestal ongelijken kamp, wonderen van dapperheid verrichtten, en niettegenstaande onder de verschillende opvolgers van Ibrahim, menig geregeld beleg voor Malakka werd geslagen, zij zich dáár met onbe-

(*) William Marsden.

(†) Diego do Couto, en João de Barros, *Decadas* (*XII*) *da Asia.*

zweken moed, en door ongeloofelijke inspanning, hebben staande gehouden.

Enkele fragmenten evenwel uit de geschiedenis van dien langen krijg mogen hier eene plaats vinden, in zoo verre ze ons eene aanwijzing zijn, hoe toen reeds de macht en invloed van Atjih geklommen, zijne vloten en legers geducht, maar tevens zijne vorsten gehaat en gevreesd, hoe toen reeds de trouwelooze en verachtelijke handelwijze der Atjinezen algemeen bekend was.

Malakka, hoe dikwijls ook aangetast, bleef steeds weêrstand bieden, en iedere poging om den Westerling uit die hoofdstad van 't Maleische rijk, een der middelpunten van zijnen handel, te verdrijven, bleef vruchteloos.

't Was Nederland voorbehouden, ruim een eeuw later, die schoone parel aan de Indo-Portugeesche kroon te ontrukken.

Zoo werden o.a. in 1537, twee aanslagen op Malakka verijdeld(*).

De eerste, waarbij de Portugeesche bezetting bijkans was overrompeld, werd met een verlies van 500 Atjinezen afgeslagen; terwijl de stad na dezen vijandelijken toeleg, op zulk eene geduchte wijze versterkt, met buitenwerken voorzien en op alles voorbereid was, dat de tweede aanval, na een driedaagschen strijd, moest worden opgegeven. Een paar jaren later werd de opvolger van Ibrahim, niettegenstaande hij zich met nog andere hoogdravende titels ook dien van Elkahir (den overwinnaar) had toegeëigend, door de Batta's geslagen: welke nederlaag hij door zijne arglistigheid en verregaande ontrouw aan geslotene verdragen, dubbel verdiend had.

Door dit onafhankelijk volk overwonnen, wiens vorst hij met kracht van wapenen had willen dwingen 't geloof zijner vaderen te verzaken en tot de Mohammedaansche godsdienst over te gaan, wist hij, nà het sluiten van den vrede, op eene verraderlijke wijze eenige plaatsen in zijne macht te krijgen, en deed drie zonen van dien heidenschen koning om hals brengen. De Batta's echter, door Menangkabau en andere hunner zuidelijke naburen, maar vooral door den Gouverneur van Malakka, ondersteund, brachten een leger van 15000 man en 40 olifanten te velde, waarmede zij dat van den Sultan van Atjih versloegen en tot onder de wallen zijner hoofdstad vervolgden, waarvan zij zich bijkans meester maakten. Na een beleg van 23 dagen, werden zij echter genoodzaakt op te breken, aangezien eene van Siam terugkeerende zee- en landmacht tot versterking des Sultans opdaagde, en zij zelf zware verliezen hadden geleden.

Portugeesche fortuinzoekers, zoo als Odoardo Barbosa en Fernando Mendez Pinto, en reizigers zoo als Castaneda Dièго do Couto, Faria y Sousa en anderen, waarvan velen zich aan de kusten van Malakka en omliggende rijken ophielden, zijn de geschiedschrijvers(†) geworden

(*) João de Barros.

(†) Hernan Lopez de Castaneda, *Historia do descobimento y conquesta da India per los Portugueses.*
Manuel de Faria y Sousa, *Asia Portuguesa.*
João de Barros, en Diego do Couto, *Decadas (XII) da Asia.*

eener reeks van oorlogen, zoowel door hunne medeburgers, als door de Batta's, Aroeëzen en hunne bondgenooten tegen Atjih gevoerd; waarin onophoudelijk gewezen wordt op het trouwelooze, verraderlijke, en wraakzuchtige gedrag der Atjinezen en hunne vorsten(*).

Geen volk van den Indischen Archipel was tot zulk een laag peil van zedeloosheid en kwade trouw gezonken. Wanneer zij door geweld hun doel niet konden bereiken, waren huichelarij, omkooping en trouwbreuk de wapenen, waarvan zij zich bedienden, en die zij meesterlijk wisten te voeren.

In de laatste dagen van 't jaar 1539, verscheen eene Atjineesche vloot, 160 zeilen sterk, waaronder 16 groote schepen met eene bemanning van 12000 krijgslieden voor Aroe, om het te straffen voor de hulp nu en dan aan Portugal verleend; en ofschoon die geduchte macht zich van de hoofdstad meester maakte, waarbij de koning, al weder door verraad omkwam, werd die nederlaag later op bloedige wijze gewroken, den overweldiger zijne prooi ontrukt, en eene Atjineesche vloot gedeeltelijk vernield, prijs gemaakt of verstrooid.

De ongelukkige bevelhebbers der 14 schepen die de haven van Atjih mochten bereiken, werden op last van den Sultan onthoofd, terwijl hij den soldaten vrouwenkleederen deed aantrekken(†).

Tien jaren nà de twee mislukte pogingen om Malakka te doen vallen, was Mendez Pinto ooggetuige, hoe op den 9^{den} October 1547, eene Atjineesche oorlogsvloot, voor de haven dezer bloeiende stad verschenen, zich meester maakte van 7 groote schepen, met eene rijke lading specerijen uit de Molukken teruggekeerd, en hoe de vijand eenige visscherspinken met de opvarenden prijs gemaakt hebbende, die arme lieden - waaronder vrouwen en kinderen - op eene barbaarsche wijze verminkte, en ze zonder ooren of neuzen, sommigen zonder voeten, naar Malakka opzond als een aandenken zijner verschijning aldaar.

De Portugezen, over niets dan een zevental kleine schepen en nauwelijks 250 man kunnende beschikken, lieten den moed zakken, en gaven de hoop op om dien hoon te wreken, toen de edele Franciscus Xaverius(§), de onvermoeide ijveraar voor zijn geloof, de apostel van Indië, die in 1541 de eervolle zending aanvaardde om als Nuntius Apostolicus het christendom in 't Oosten te verkondigen, den moed der zijnen aanwakkerde, en hun eene eervolle, gelukkige uitkomst voor-

(*) Marsden.
P.J. Veth, *de Geschiedenis van Sumatra* (Gids, 1849).

(†) *Les voyages advantureux de Fernand Mendez Pinto*, uit het Portugeesch vertaald door Bernard Figuier (Gentil-homme Portugais), en aan den kardinaal de Richelieu opgedragen. Pinto heeft als Portugeesch gezant eenigen tijd onder de Batta's vertoefd.

(§) Uit een aanzienlijk geslacht gesproten, veranderde hij zijn eigenlijken naam, De Jasse, in dien van zijne geboorteplaats Xavier, een kasteel in Aragon, niet verre van Pampeluna gelegen. Zie de levensbeschrijving van dezen merkwaardigen man, in het *Tijdschrift van Neêrlands Indië*, 2^{e} jaargang, 1^{e} deel.

spelde, bijaldien zij genoegzaam vertrouwen stelden in zijne opwekking, om den vijand te achtervolgen. En waarlijk, zijne voorspelling, later aan eene direkt goddelijke ingeving toegeschreven, werd op de meest luisterrijke wijze vervuld, toen deze kleine vloot, na vele gevaren te hebben doorgeworsteld, eindelijk op den 6^{den} December, eene schitterende overwinning behaalde op die van Atjih, welke door een ongelukkig toeval en onhandige manoeuvre, in eene der rivieren van Quéda's kust in verwarring gerakende, voor 't grootste deel door de Portugezen vernield of genomen werd.

Van deze vloot, 55 schepen sterk, met 5000 koppen bemand en 300 stukken geschut bewapend, - waaronder 62 met het wapen van Portugal's koning, vroeger door de Atjinezen buitgemaakt, - bracht slechts een enkel schip de tijding dier geduchte nederlaag naar Atjih over.

De vijand telde een verlies van 4000 man, òf gedood, óf verdronken; maar ook aan de andere zijde was de zege duur betaald. Van de 230 ‘uitgelezen krijgers,’ zouden 26 gesneuveld zijn en 150 zware wonden hebben bekomen.

In 1556 werd de woesteling, die over Atjih regeerde en in trouweloosheid zijn voorganger evenaarde, door Hoesein-Sjah opgevolgd, die acht jaren later, als erfgenaam zijner kroon een kind achterliet, dat slechts zeven maanden lang den titel droeg van vermoedelijken troonopvolger. 't Scheen dat er een vloek rustte op die Atjineesche vorsten; dat arme kind werd vermoord, en ook de Sultan, die daarna den zoo dikwerf met bloed bevlekten zetel van Atjih beklom, stierf geen jaar later een geweldigen dood, en werd door Mansoer-Sjah opgevolgd.

't Was inmiddels gelukt Aroe te heroveren, waarbij de geheele koninklijke familie van dat gewest omgebracht, en de oudste zoon van Atjih's sultan als opperhoofd van dit rijkje aangesteld werd, die echter drie jaar later, voor Malakka den dood vond; want op nieuw was in 1567 eene vloot uitgerust met 15000 man en 200 stukken geschut, zoo het heette naar Java, maar in werkelijkheid voor de verovering van Malakka bestemd, waarbij al weder misleiding en verraad de hoofdrol speelden

Tezelfder ure toch, dat Mansoer-Sjah den Gouverneur geschenken en vriendschapsbetuigingen deed toekomen, werd een zijner spionnen ontdekt en opgepakt, die bekende in last te hebben de magazijnen in brand te steken en de Portugeesche bevelhebbers te vergiftigen. Het verminkte lijk van den verspieder werd den Sultan als tegengeschenk teruggezonden, wiens vloot weldra kwam opdagen, met het vaste voornemen de reeds zoo dikwijls geteisterde, maar steeds onverwonnen, stad eindelijk te doen vallen.

De belegerden echter weerden zich zoo dapper, dat de belegeraar, na omstreeks 3000 man verloren te bebben, het beleg moest opbreken, en de veste, door slechts 1500 man verdedigd, waaronder zich niet

meer dan een paar honderd Europeanen bevonden, mocht zich op nieuw in haar behoud verheugen.

Met afwisselende kansen, doch altijd met dezelfde woede van weêrszijden gevoerd, duurde de oorlog steeds voort en trachtte Atjih nieuwe bondgenooten te verkrijgen, waarvan de Gouveneur van Malakka zich kon overtuigen, toen hem een Atjineesch vaartuig in handen viel, waarop zich een gezantschap bevond met eene gewichtige zending naar Japara belast. Maar de gezanten, die de koningin van dat rijk moesten overhalen om hare krijgsmacht met die van den sultan te vereenigen, ten einde eene nieuwe kans tegen Malakka te wagen, kwamen van eene slechte reis te huis. Zij werden zonder vorm van proces, eenvoudig over de kling gejaagd, zoodat er, dezen keer althans, weinig van die boodschap te recht kwam.

Geen jaar later, of een Portugeesch schip, onder Lopez Carasco, ongelukkigerwijze te midden eener Atjineesche vloot verdwaald geraakt, zou als zoenoffer voor die euveldaad hebben moeten boeten, ware het niet bij tijds ontzet, en door inspanning van alle krachten aan het dreigend gevaar ontsnapt.

Aan genade of kwartier geven viel bij dien woesten, steeds herhaalden strijd niet te denken. Noch bij tegenstand, noch bij onderwerping, had de overwonnene iets anders te verwachten dan den dood(*).

Al mogen nu de meeste verhalen dier krijgsbedrijven, door Portugeesche schrijvers medegedeeld, niet van eenige overdrijving zijn vrij te pleiten, zoo leert men toch veel wetenswaardigs uit die oorlogen kennen, toestanden en verhoudingen beoordeelen, alsmede karaktertrekken onderscheiden, waarvan 't belangrijke anders wellicht verloren was gegaan. Men weet somtijds niet waarover zich 't meest te verwonderen: òf over den onbezweken moed en volharding door een handvol Portugezen aan den dag gelegd, òf over de in 't oog loopende kwade trouw, veinzerij en wreede inborst, waarvan zoowel de vorsten als 't volk van Atjih zoo menig bewijs gaven, òf wel over de schier onuitputtelijke hulpbronnen waarover dat rijk in dien tijd kon beschikken.

Nu nog een enkel voorbeeld, hoe zonderling, men zou haast - even als de geloovige Portugezen van die dagen, - geneigd zijn, het aan de voorbidding hunner heiligen toe te schrijven, Malakka steeds aan de listen, lagen en aanvallen van haren doodvijand ontkwam; en ik eindig een verhaal, dat uit den aard der zaak zelve, en de herhaalde voorstelling van meestal onder dezelfde omstandigheden terugkeerende feiten, eentonig en vervelend moet worden, om over te gaan tot het gedeelte, dat ons als Nederlanders meer ter harte gaat, en waarin ook de lezer - naar ik vertrouw - een meer levendig belang zal stellen.

Reeds in 1573 vertoonde zich Mansoer-Sjah, nà het sluiten van

(*) Zie Marsden, Diégo do Couto, Faria y Sousa, en anderen.

een verbond met Japara, op nieuw voor Malakka, met eene vloot van 90 zeilen, ruim van krijgsmacht en geschut voorzien, en trachtte de ongelukkige stad, thans door insluiting en hongersnood, tot de overgave te dwingen; maar de weinige Portugeesche schepen gingen den vijand koelbloedig te gemoet, en hadden het geluk eene glansrijke overwinning te behalen.

't Baatte echter niet veel: want geen jaar daarna, of de bezetting had al weder een beleg te verduren van eene nog grootere zeemacht, door Japara uitgerust, ofschoon ook deze, na drie maanden, met een verlies van een derde harer strijders, onverrichter zake moest terugkeeren.

Eindelijk meende de Sultan zijne tot dusverre mislukte pogingen om zich van Malakka meester te maken met een gunstigen uitslag bekroond te zien, toen het hem in 1575 gelukt was, niet alleen drie Portugeesche fregatten, - ter beveiliging aan eenige met levensmiddelen beladene koopvaardijschepen toegevoegd, - in den grond te boren, maar tevens door een schier onafgebroken vuur van 17 dagen, het geschut der zwak bezette werken tot zwijgen te brengen.

Zoo zou dan dat bolwerk van Portugal's handel, met zooveel moed en zelfopoffering verdedigd, toch eindelijk bezwijken!

Reeds waande de bezetting zich verloren, toen een panische schrik den belegeraar ter kwader ure het beleg deed opbreken, in 't zelfde oogenblik wellicht, dat een nieuwe aanval hem, na zooveel inspanning, de kroon der overwinning zou hebben geschonken; en de veege veste was weder als door een wonder gered.

In 1582 werden des Sultans veroveringsplannen nogmaals op eene voor hem gevoelige wijze verijdeld: en toen hij, vier jaren later op 't punt stond met eene vloot van 300 zeilen op nieuw een aanslag tegen Malakka te ondernemen, viel hij met de koningin en een groot deel zijner edelen onder het moordstaal van Moratiza, den bevelhebber zijner strijdkrachten. - Hij viel als het slachtoffer der heerschzucht van een man, - zegt de hoogleeraar Veth, in zijn uitmuntend en reeds vroeger aangehaald artikel in *de Gids* van 1849 - die door zijne dapperheid en bekwaamheid van den laagsten stand was opgeklommen, eene bloedverwant des konings gehuwd had, en zich thans op den koninklijken troon plaatste, eerst gedurende drie jaren in naam van een kleinzoon des konings, maar, na ook dezen te hebben doen ombrengen, sedert 1588, onder den naam van Ala oe'd-din Rajat-Sjah, als eigenmachtig vorst regeerende.

Ik heb met voordacht deze woorden letterlijk aangehaald, omdat enkele schrijvers(*) deze feiten op eene geheel verschillende - doch waarschijnlijk minder juiste en geschiedkundige wijze - hebben voorgesteld.

(*) Onder anderen geeft de Admiraal de Beaulieu eene andere lezing van die gebeurtenis. Door Lodewijk XIII, als kommandant van een eskader naar den Indischen Archipel gezonden, heeft hij een geruimen tijd in Atjih vertoefd. Zie Thevenot, *Relations de divers voyages curieux, qui n'ont point été publiés*, 2e *partie.* Paris, 1666.

't Was onder dezen koning - die volgens sommigen, bij den aanvang der XVIII^{de} eeuw, reeds zijn 90ste jaar zou bereikt hebben - dat de Hollandsche vlag hare kleuren op de reede van Atjih vertoonde.

II.

Nu wij overgaan tot de behandeling der eerste betrekkingen onzer voorouders met het rijk van Atjih, zal eene beknopte ethnographische en topographische schets *hier* het best hare plaats vinden, ten einde ons al dadelijk in gedachten te kunnen verplaatsen in het land, waarheen zoo veler oog met gespannen verwachting gericht is, en eenigzins nader kennis te maken met eene bevolking, die strijdvaardig tegen ons overstaat.

Dáár waar het trotsche Keten-gebergte (Boekit Barisan) - dat met zijne hooge toppen en vulkanen, zich over de geheele lengte van Sumatra langs de Westkust uitstrekt, - in het Noorden met zijne takken en dwarsketenen bijna de geheele breedte van dit schoone en rijke eiland beslaat, is het rijk van Atjih gelegen.

Van den Noord-Westelijken uithoek, de Koningspunt, tot Troemon op 2° 53′ Noorder breedte, en van de Noord-Oostpunt, Tandjong Perlak of Diamantkaap, tot ongeveer Kaap Tamian op 4° 25′ N.B. zich uitstrekkende, wordt het ten Zuiden door de tot Siak behoorende landschappen Tamian, Langkat, Déli en Baloe Tjinah begrensd, ten Westen en Noorden door den Indischen Oceaan bespoeld, en ten Oosten door de straat van Malakka van 't schiereiland van dien naam gescheiden.

De Maleijers - vooral in 't Zuid-Westelijk gedeelte woonachtig, - benevens de Pedirezen in 't Noorden, en de Atjinezen meer over 't geheele land verspreid, maar beiden tot het Maleische ras behoorende, maken de naar gissing een half milioen sterke bevolking uit, van een Rijk, tusschen de 800 en 900 □ geographische mijlen groot.

Op zijne grondslagen van basalt of graniet schier overal eene aanzienlijke hoogte bereikende, verliest zich het bergland aan den Noord-Westelijken uithoek, in iets breedere stranden, terwijl op andere plaatsen zijne kolossale rotsblokken zich soms lijnrecht uit de golven opheffen, of de bergranden slechts op korten afstand van den oceaan verwijderd blijven.

Niet ver van de Koningspunt vloeit aan het zoogenaamd Atjih-hoofd, eene rivier (de Atjih), in zee met drie mondingen, de Marassa ter rechter, en de Gigi ter linkerzijde van de middelste of zoogenaamde Groote rivier, aan wier oevers, op eenigen afstand van de kust, eene vrij onaanzienlijke stad is gelegen, waarin wel niemand het eertijds zoo rijke, bloeiende Atjih, de residentie van een groot vorst, de hoofdstad van een machtig Rijk zou herkennen.

Waar vroeger vloten van twee- en driehonderd zeilen, met de vaan des Sultans in top, van de noodige vuurmonden en strijdkrachten voorzien, gereed lagen om zich met Portugal's zeekasteelen en Spaansche galjoenen te meten, liggen thans eenige handels-vaartuigen en prauwen aan het strand, of in de modder van eenige kreken en riviertjes verscholen.

Waar vroeger de machtige Koningen van Atjih zich door 50,000 krijgslieden met eenige honderden tot den strijd afgerichte olifanten en eene geduchte artillerie zagen omringd, dwaalt thans een arme Sultan bijna verlaten rond.

Van legers is geen spoor meer te vinden, en de olifanten, zijn om zoo te zeggen, den Atjinees tot een raadsel geworden.

Waar vroeger het paleis der Sultans overdag door 3000 vrouwen en 500 gesnedenen werd bewaakt, terwijl des nachts, altijd 200 ruiters ‘daar buiten patrouilleerden’, en 300 goudsmeden bestendig aan het werk waren(*), vindt men nu, of liever vond men, althans in 1837, zooals door een ooggetuige verhaald wordt, niets dan eene vervallene woning, door een bouwvalligen en op vele plaatsen ingestorten muur omringd. Van dáár een kijkje nemende, ontwaart men van de vroegere verdedigingsmiddelen nog slechts eenige metalen stukjes van klein kaliber op hunne affuiten, terwijl het overige geschut half in den grond ligt begraven.

En eenmaal bezat de Koning van Atjih 2000 metalen kanonnen!

Van al die vrouwen, lijfwachten, hofstoet, strijdkrachten, en wat niet al, bleef den toenmaligen Sultan niets over dan drie vrouwen en een hoop amfioen-schuivende slaven, die op zijne kosten leven(†).

Sic transit gloria mundi!

Uit de berichten van latere bezoekers van Atjih (1871), zou men echter kunnen opmaken, dat die schildering wel een weinig overdreven, de Sultan niet zoo verlaten en van hulpmiddelen ontbloot is als sommige schrijvers het doen voorkomen, en zijne macht, onder zekere omstandigheden, wellicht nog grooter kon wezen dan men wel denkt.

In ieder geval is de toestand van dit Rijk in de laatste jaren niet zóó veranderd, of men zal uit de beschikbare bronnen en gegevens een vrij duidelijk inzicht kunnen bekomen omtrent de tegenwoordige gesteldheid van een volk, welks innerlijke toestand zoo verschillend wordt beoordeeld. Ik geloof dat doel het best te bereiken, door behalve de oudere en reeds genoemde, vooral de latere schrijvers in hunne beschouwingen over Atjih en zijne bewoners te volgen, en tevens de indrukken weêr te geven, door de laatste bezoekers van dit Rijk omtrent een en ander verkregen.

(*) Zie de Beaulieu; William Dampier, die zijn verblijf te Atjih in 1689, in een supplement beschrijft, op zijne *Voyage around the world;* Marsden, enz.

(†) Verslag van de H.H. Loon en Ritter, in 't begin van 1837 naar de kusten van Atjih gezonden, om te onderzoeken ‘op wat wijze de peperhandel dienstbaar zoude te maken zijn aan onze nationale belangen’, gedeeltelijk opgenomen in den 1^{en} en 2^{en} jaargang van het Tijdschrift voor Neêrland's Indië, en gedeeltelijk in het werk van den Generaal-majoor H.J.J.L. Ridder de Stuers, *De vestiging en uitbreiding der Nederlanders ter Westkust van Sumatra.*

De werken van John Anderson(*), die Atjih in 1823 heeft bezocht, het rapport van de heeren Loon en Ritter van 1837, eenige bijzonheden nopens verschillende zendingen in 1853 en 1854 medegedeeld, het verhaal der zending van den Generaal van Swieten, Civiel en militair gouverneur van Sumatra's Westkust in 1857, en de laatste berichten die wij te danken hebben aan een bezoek der hoofdstad van dat Rijk in 1871 gebracht, zullen ons daarbij hoofdzakelijk tot gidsen verstrekken.

't Is en blijft echter hoogst moeilijk, een geheel voldoende schets te leveren van den werkelijken stand van zaken, ten einde daaruit een juist oordeel te kunnen vellen over den thans bestaanden staatkundigen en maatschappelijken toestand van dit nog weinig bekende land.

Al zou men bijv. met een terugblik op zijne vroegere geschiedenis, gerust mogen aannemen, dat van de voormalige grootheid en rijkdom van Atjih zoo goed als niets was overgebleven, zou men daarom nog niet bekend zijn met de krachten en hulpmiddelen waarover het beschikken kan, wanneer een groot deel der bevolking aan de roepstem van haren Sultan gehoor gaf, om bestaande of vermeende rechten te handhaven, of als één man opstond om hare onafhankelijkheid te verdedigen.

En evenals wij slechts gissen kunnen naar de aanleidende oorzaken van dezen oorlog, en in hoeverre deze Sultan de traditioneele trouwelooze, dubbelzinnige politiek zijner voorgangers gevolgd heeft, even gewaagd zou het zijn a priori iets te beslissen omtrent eenen strijd waarvan het einde nog niet is te voorzien.

Wij weten niet of en in hoeverre, bij de plaatshebbende verwikkelingen, de volksgeest kan worden opgewekt, en welken invloed het fanatismus, - die nimmer te verwaarloozen factor bij elke Mohammedaansche bevolking - ook hier zou kunnen verkrijgen.

Late men den vijand toch niet te licht tellen!

Van de hoofdstad uitgaande, aan de noordzijde eener uitgestrekte vallei gelegen, waar de rivier zich tusschen goed bebouwde akkers en heerlijke weide-velden heenslingert, en met kleine kampongs als bezaaid, rust het oog met welgevallen op de welig begroeide bergen, waardoor die vallei aan alle kanten, uitgenomen de Noordzijde, is ingesloten.

Geheel van vulkanischen oorsprong, met dicht geboomte overdekt, waar de roode zandsteen hier en daar schilderachtig doorschemert, naar het Oosten met meerdere en zachter glooiende hellingen zich in effener, alluvialen, boschachtigen bodem verliezende, verheft zich dit statige bergland met zijne steile rotswanden en uitstekende toppen, tot eene vrij aanzienlijke hoogte.

Uit de trotsche bergketens van Pedir-Daholi in het westen, en 't Salamanga-gebergte in het noorden, tegen wiens voet de branding

(*) *Mission to the East coast of Sumatra. Acheen, and the ports on the North and East coasts of Sumatra.*

schuimend omhoog spat, en wiens kruinen zich in de wolken verliezen, of wat verder van het strand verwijderd, zijne bergruggen over geheel het binnenland uitspreiden, schieten enkele spitsen als reuzengevaarten omhoog. Slechs zelden boren zij door den dichten nevel heen, waarachter hare toppen zich verschuilen, en die veelal aan een ondoordringbaren sluier gelijk, over het gebergte blijft hangen.

De Abong-abong, de Loese en de Tampat-Toewan verheffen zich ver over de 2 en 3000 meters, terwijl tusschen 't hoofd van Atjih en Tandjong-Perlak in de Goenoeng Ya Moera, - bij helder weder, mijlen ver uit zee zichtbaar, - de Orphan, de Salamanga, de Olifants- en Tafelbergen, de noordelijkste vulkanen van Sumatra worden aangetroffen.

Van de Diamantkaap tot die van Tamian, evenals aan de westkust nabij de zuidelijke grens van Atjih, bestaat het strand uit lage, moerassige, maar zeer boschrijke streken, waar de schoonste rottan groeit.

Van de zee-zijde wordt de toegang tot de stad, - geheel open, zonder gracht of wal, - aan de monding der Atjih, door een paar forten verdedigd; zij kan ook langs een vrij goeden landweg in weinige uren van Kaap Masamoeka, iets zuidelijker dan de Koningspunt, worden bereikt.

De huizen, sommigen door goed onderhouden paggars omgeven en op palen gebouwd, als zijnde dikwijls aan overstroomingen blootgesteld, hebben een beter aanzien dan de Kraton van den Sultan, die meer naar eene oude vervallene vesting dan naar een vorstelijk paleis gelijkt.

Aan de uiteinden van de stad naar den zeekant, sloegen de Chineesche kooplieden weleer hun kamp op, eene plaats van uitspanning voor de Europeanen, terwijl aan de tegenovergestelde zijde, de passar of marktplaats gevonden wordt.

Dampier schatte hare bevolking tusschen de 45 en 50,000 zielen, die echter aanmerkelijk schijnt verminderd.

De reede van Atjih, door Nasi, Bras, Wai en eenige kleinere eilanden gedeeltelijk tegen de stormen uit het Noorden en Noord-oosten beschermd, en waardoor de Soeratte-, Sedre- en Malakka-passages gevormd worden, biedt eene vrij veilige ligplaats aan, ofschoon schepen van een groot charter soms vrij ver uit den wal moeten blijven.

In het hooge gebergte ontspringen talrijke doch weinig bevaarbare riviertjes, waaronder de Langsa en Prahoe-Ila aan de Oost-, die van Samoï, Pasangan, Ajer Laboe, Boerong en Pedir aan de Noord-, en die van Asahan(*), Laboean Hadji en Mangin aan de Westkust de voornaamste zijn. Door de hevige branding op de vóór haar liggende banken, en hooge deining op de kust, zijn ze dikwijls moeilijk te genaken, ofschoon enkele op eenige kabellengten van de monding, eene zeer goede reede aanbieden.

Met kwistige hand strooide de immer rijke tropische natuur in dit

(*) Niet te verwarren met de gelijknamige, maar veel aanzien lijker rivier aan de Oostkust.

schoone en vruchtbare land hare beste gaven uit, hoewel men in de Fauna en Flora, niet alleen van Atjih maar van geheel Sumatra, een zóó groot en zulk een afwijkend verschil met die van Java en 't schiereiland Malakka ontdekt, dat het wel niet mogelijk is, de onderstelling vol te houden, als zouden deze landen immer één geheel hebben uitgemaakt. Buffels, rundvee, paarden, schapen, geiten en vele soorten van pluimgedierte worden er in menigte gevonden.

De olifant, overigens zoo menigvuldig op Sumatra, komt weinig en dan nog slechts in 't binnenland van Atjih voor.

Van de honderden, die vroeger tot den strijd uitgerust, met opgeheven snuit den vijand tegenstoven en verwarring brachten in de aaneengesloten gelederen, of gewillig zich nederbogen om den Sultan en zijne rijksgrooten tot vervoermiddel te dienen, was in 1837 slechts één over, waarvoor in 't Koningshof zóó slecht gezorgd werd, dat een der Panglima's het arme beest uit medelijden naar zijn verblijf in 't binnenland mede nam.

't Scheen wel of de Sultan van Atjih, bij het aanschouwen van zulk een groot dier, zich zelven eene gelijksoortige vraag had gedaan, als eenmaal door de Ruyter aan den koning van Denemarken werd gericht. Het antwoord echter viel verschillend uit: want waar onze dappere Admiraal een jaargeld ontving, zou de laatste der tamme olifanten van Atjih, zonder den medelijdenden Panglima, van gebrek zijn omgekomen.

Op groote schaal wordt in de boschrijke streken het trotsche en eigenaardige van den Oosterschen plantengroei in al zijn weelde en pracht teruggevonden. Ook hier ontmoet men die reuzen der wouden, langs wier stammen duizenden soorten van lianen zich naar omhoog slingeren, soms met de schoonste bloemen getooid, die wijd en zijd hare geuren verspreiden.

Na de peperstruik, wier geurige vrucht (lada) het voornaamste handelsartikel uitmaakt, behoort de kamferboom onder een der belangrijkste voortbrengselen van Atjih, zoowel door de kamfer zelve, als den stam die een uitmuntend timmerhout oplevert. De djattiboom schijnt niet inheemsch te wezen.

Behalve vele hars- en gomsoorten, waaronder vooral de benzoë (kemenjan), het welriekend product van den Styrax Benzoïn, wordt tevens een rijke voorraad rotting (rottan) en bamboe aangetroffen; terwijl de kultuurgewassen, aard- en peulvruchten (djagoeng), evenals andere fruiten een schier onuitputtelijken rijkdom en verscheidenheid aanbieden.

Het delfstoffelijk rijk levert goud (amas) en tin (timah poeti) op, hoewel minder zuiver dan dat van Banka en Biliton.

In het binnenland schijnen zich rijke goudmijnen te bevinden, waarin slaven als mijnwerkers worden gebezigd. Vroeger althans zijn er jaren geweest, ‘waarin tusschen de 70 en 80 baharen louter goud van Atchin

weggehaald en vervoert zijn..... en bijwijlen tot 2000 stuks (slaven) toe, werden omgezet'... bij welken handel de 'd'Edele Compagny' belangrijke voordeelen genoot(*).

Klimatologische opgaven zijn moeilijk te doen. De atmospheer wordt door den zeewind gezuiverd en afgekoeld, en enkele moerassige plaatsen aan de Oostkust uitgezonderd, is Atjih over 't algemeen niet ongezond.

De Westmoeson heerscht hier omstreeks van April tot October, wanneer de zon ten Noorden van den evenaar staat; de Oostmoeson d.i. de Noord-Oost passaat waait ongestoord van October tot April, wanneer zich de zon in het Zuider half-rond bevindt(†).

Reikte de macht der Sultans van Atjih, in vroegere eeuwen, tot aan Padang of Bengkoelen, noemden zij zich Koning van de Noordelijkste Batta-landen, en was er een tijd dat een groot deel der Oostkust tot aan Kampar hun onderworpen of cijnsbaar was, thans is van die macht en grootheid geen spoor, geen schaduw meer over.

Zelfs binnen de thans bestaande grenzen, heeft des Sultans heerschappij weinig te beduiden, en is geheel aan die der volkshoofden ondergeschikt.

Het volk, dat zich meerendeels de kusten tot woonplaats kiest, heeft zich daar in eene groote hoeveelheid kampongs of passars vereenigd, waaronder de zoogenaamde peperhavens aan de westerstranden vroeger de voornaamste waren, en waarvan sommigen zich thans als geheel onafhankelijke staatjes beschouwen.

Is de passar (markt, bazaar) gewoonlijk door het handeldrijvend gedeelte der bevolking ingenomen, de ladangs (rijst of pepervelden) trekken het landbouwend gedeelte tot zich; terwijl 't schier geheel onbekende binnenland minder bewoond schijnt, wanneer althans het geringe vervoer van zout hier als maatstaf der bevolking mag worden aangenomen.

De Kampongs der Pedirezen zijn meest aan de Noord- ook wel Areka of Betelnootkust genoemd gelegen; zooals Pedir, Boeroeng Ajer Laboe, Pasangan, Samoï en Pasir.

Van de Atjinezen, in drie afdeelingen of stammen verdeeld, naar het aantal Moekims of Sagi's (gemeenten) dat zij oorspronkelijk bevatten, de XXII, de XXV, en de XXVI Sagi's of Kotta's genoemd, wonen die van de eerste Sagi meer landwaarts in, en hebben de anderen zich verder langs de kusten verdeeld.

Ook de Maleijers, van eene minder donkere huidkleur dan de Atjinezen, zijn in twee groote afdeelingen onderscheiden: de XII, en de

(*) Zie *Hachelijcke reystocht van Jacob Jansz. de Roy na Borneo en Atchin*, *enz.*, afgedrukt naar 'een egt afschrift deser voyagie door den reysiger selfs opgestelt'; ook Dampier, etc.

(†) Zie Aardrijkskundig en Statistisch woordenboek van Nederlandsch Indië.

VII Moekats (duizendtallen), waaronder Analaboe, Laboean Hadji, Tampat Toewan, Asahan en Bakoengan aan de westkust, wier bevolking veel van de eigenaardige Maleische zeden en gebruiken heeft behouden.

Iedere kampong staat onder het toezicht van een dorpshoofd, Penghoeloe, Hoeloebalang, of Radja, die evenwel zonder de machtiging zijner onderhoorigen, weinig in 't algemeen belang kan uitvoeren.

Gewichtige zaken worden aan 't oordeel en de goedkeuring der Panglima's of Toewankoe's (Sagi-hoofden) onderworpen, die de genomen besluiten of gemaakte schikkingen aan den Sultan mededeelen, waaraan deze zich ten allen tijde moet onderwerpen, ofschoon hij zelf verplicht is, niet alleen hun gevoelen, maar hunne toestemming te vragen bij 't geen door hem wordt ondernomen of ten uitvoer gelegd.

Die volkshoofden, wier waardigheid erfelijk is, maken met eenige andere hooggeplaatste ambtenaren zijnen raad uit. Daar zij echter tevens de Sultans uitroepen, huldigen, of hun de kroon ontnemen als zij zulks in 't belang van het Rijk noodzakelijk achten, zijn zij meer voogden dan raadslieden van die zoo goed als onder curateele staande vorsten.

De keuze van den troonopvolger, almede aan hen opgedragen, is niet altijd even nauwgezet, of wel van zeer toevallige omstandigheden afhankelijk; en het duurt soms een jaar of langer, voor zij de pretendenten genoegzaam hebben leeren kennen om tot die keuze over te gaan.

De Sultan betaalt hun een inkomen, of beter gezegd, eene schadeloosstelling voor de aan hem afgestane landelijke inkomsten, die nog al eens achterwege blijft, door de wanbetaling der belastingschuldigen. Nood en geldgebrek dwingen hem dan meermalen tot handelingen en afpersingen, waardoor hij zich bij het volk gehaat maakt en de beurs van den Sjahbandar gewoonlijk beter gevuld wordt dan de zijne.

Die Sjahbandar, met de handelsaangelegenheden, het heffen der in- en uitgaande rechten, enz. belast, komt het meest met de vreemdelingen in aanraking, en neemt nà den rijksbestierder een der hoogste plaatsen onder den sultan in.

Ofschoon nu de volkshoofden 't hoogste gezag in handen hebben, hangt ook hun invloed grootendeels af van hunne persoonlijke hoedanigheden, en de eerbied hun door de bevolking betoond, staat gewoonlijk in rechtstreeksch verband met hunnen rijkdom en het aantal volgelingen waarover zij kunnen beschikken.

Hoe men nu deze zonderlinge staatsinrichting gelieve te noemen, of men ze wil rangschikken onder eene bijzondere soort van foederatieve republiek, constitutionele monarchie of een meer aristocratischen regeeringsvorm, zeker is het, dat ze afwisselend aanleiding geeft tot regeeringloosheid of tirannie, al naarmate het gezag tengevolge van meerdere of mindere bekwaamheid, rijkdom en invloed, in handen is der volkshoofden of van den Sultan.

Het inkomen der vorsten en leden van 't koninklijke huis, uit de heffing eener belasting op den in- en uitvoer en de opbrengst der zoogenaamde huldegiften (wasil) verkregen, blijkt meestal verre beneden de raming, en wordt òf in 't geheel niet òf slechts voor een gedeelte uitbetaald.

De hoofden vallen de kampongs in den regel om die wasil niet lastig, want ook in hun onderhoud moet gedeeltelijk door eene belasting op ingevoerde artikelen of verkochte peper worden voorzien.

't Zou bovendien weinig baten, omdat, al is de handhaving van het recht, in naam althans, bij hen berustende, de bewoners zich weinig storen aan hooger gezag, en in de meeste gevallen hun eigen rechters en wrekers zijn.

Een tal van persoonlijke en familietwisten, ja zelfs langdurige, hoewel gewoonlijk niet zeer bloedige veeten tusschen verschillende kampongs, somwijlen door de Sultans zelven in 't leven geroepen of aangestookt, zijn het gevolg van den bandeloozen toestand en de anarchie waarin het rijk van Atjih verkeert.

De kampongs, dikwerf uit slechts enkele Maleische huisgezinnen ontstaan, die aan de monden en langs de oevers der rivieren zich nederzettende, door het in kultuur brengen van woeste of braakliggende velden, hunnen ondernemingsgeest met den besten uitslag zagen bekroond, maken den grondslag uit van den Atjineeschen Staat.

Al spoedig lokte men dan door geldelijke voorschotten of aandeel in de winst, anderen tot zich, en zoo deed dit bij uitnemendheid koloniseerend volk allengs kleine Staatjes geboren worden, wier hoofden (de eerste ondernemers), bij de uitbreiding hunner schepping, op eigen autoriteit, den een of anderen titel aannamen, en zich dan weinig meer stoorden aan het oppergezag van den Sultan.

Op eene ondersteuning van die kampongs zou hij in de meeste gevallen niet kunnen rekenen, tenzij eigenbelang of blinde geloofsijver in het spel kwamen.

Sommige dier nederzettingen, weinige jaren geleden nog wildernis of braakliggend land, maar thans wellicht reeds eenige vaartuigen met peper kunnende bevrachten, bezitten een hoog gevoel van onafhankeijkheid tegenover den Sultan, en verbloemen geenszins hun verlangen om zich aan het opperbestuur der Nederlandsch-Indische Regeering te onderwerpen.

Meestal door een paggar of eenen met bamboe-doeri beplanten wal omgeven, soms onder dicht geboomte verscholen, en door voetpaden aan elkander verbonden, bevatten vele kampongs slechts eenige naast elkander staande, op stijlen gebouwde huizen met atap gedekt, die noch door comfort, noch door sierlijke bouworde of zindelijkheid uitblinken.

Niets dan het volstrekt noodige tot koken, wat potten en pannen, een paar matten om op te zitten en eene slaapplaats, door een vuil

linnen of chitsen gordijn (tabir) afgescheiden, wordt in die woningen gevonden.

Langs de Noord- of Pedirkust van Atjih tot Pasir (het vroeger zoo rijke en bloeiende Pasei), wordt een levendige handel met Poeloe Pinang en Singapore, vooral in pinangnoten, in wat rijst, een weinig goud, peper, kamfer, lijnwaden en amfioen gedreven, waarbij Prahoe-Ilah aan de oostkust niet vergeten mag worden.

Behalve de reeds vroeger genoemde, aan de westkust gelegen kampongs, komen, van het zuiden naar het noorden opgaande, onder de peperhavens nog voor: Ba Kongan, Koewala, Telapoe, Soesoe, Koewala Batoe, Senagoen en Tellok Kroet, meest allen aan den mond van riviertjes, wier namen zij dragen gebouwd.

Hoewel nu de handel in den laatsten tijd niet is toegenomen, worden zoowel oost- als westwaarts van de Koningspunt, jaarlijks nog vele duizenden pikols peper uitgevoerd.

Wat mij echter in het rapport der zending van 1871 naar Atjih bijzonder in het oog viel, was de buitengewone invoer van buskruit, wapenen, geweren en licht geschut in alle havens, zonder onderscheid; een invoer, waarvan in vroegere verslagen nimmer melding wordt gemaakt. Men zou hieruit gereedelijk mogen afleiden, dat de Atjinezen, toen reeds voor een oorlog beducht, zich bij tijds van de noodige krijgsbehoeften hebben voorzien, ten einde op elke eventualiteit te zijn voorbereid.

De voornaamste peperoogst, die van Januari tot half Maart plaats heeft, kan thans hoogstens 80,000 pikols bereiken, en de handel behoort thans niet meer tot het monopolie der vorsten van Atjih, zooals ten tijde der Algemeene Oost-Indische Compagnie, toen er veel meer werd uitgevoerd. Vroeger bijkans uitsluitend in hunne handen, mocht geen peper verkocht of uitgevoerd worden, zonder een schriftelijk verlof (chappa of tjap) des Konings, dat zich tot de aangrenzende kustlanden uitstrekte.

De Sultan, die gewoonlijk den geheelen oogst opkocht, in de hoofdstad deed verzamelen en dan tegen hooge, door hem bepaalde prijzen aan den vreemdeling afzette, liet op zware straffen verbieden eenigen handel aan te gaan voor dat zijn eigen peper verkocht was.

De strenge en dikwijls oneerlijke wijze waarop die niet zeer koninklijke handel werd gedreven en gehandhaafd, was meestal de voorname aanleiding van de gespannen verhouding tusschen de Compagnie en dit rijk.

Hij werd gedreven tegen ruiling van waren en in geld, vooral Spaansche matten en meer bepaaldelijk de zoogenaamde Pilaar-mat, hoewel de Atjinezen een eigen munt bezitten; de gouden derham o.a. ter grootte en dikte van een oud stuivertje, heeft de waarde van een Spaansche mat, terwijl een tinnen of looden muntje (cash) voor pasmunt dient(*).

(*) Zie *Tijdschrift v. de Indische taal- en volkenkunde.*

In het werk van den hoogleeraar Millies(*) vindt men hoogst belangrijke geschiedkundige mededeelingen nopens het Atjineesche muntstelsel; te belangrijker, omdat ze eenige misstellingen aanwijzen, zoowel omtrent namen en titels der vorsten, als in chronologische opgaven, waarvan zelfs de Maleische oorkonden niet zijn vrij te pleiten.

De namen van sommige muntspeciën worden ook aan maten en gewichten gegeven, en hoewel de waarden verschillend berekend worden, komen de meeste schrijvers, ten naastenbij omtrent de volgende overeen:

± 1600 cash = 4 koepan = 1 Mas.
1 Mas = □ reaal van achten = ¼ Holl. Rijksdaalder.
16 Mas = 1 Tahil.
5 Tahil = 1 Bankal.
20 Bankals = 1 Katti.
100 Katti = 1 pikol.
3 pikols = 1 bahar = ± 360 □(†).
Thans gaan:
± 100 duiten of 300 centen op 1 Spaansche mat.
± 80 duiten op een stuk van *f* 2,50.

950 à 1000 cash op een dollar, en wordt langs de geheele kust het pikol berekend tegen 125 Amsterdamsche ponden.

Naarmate nu die munten gesnoeid of vervalscht werden, verminderden zij in waarde, zoodat een mas nu eens 1000, dan weder 1500 à 1600 cash waard was. Bij groote inkoopen echter, deden de meeste kooplieden zich in staven en ongemunt goud betalen.

Van gemunt goud, zegt een oud schrijver, ‘trockken de koninghen te veel profyt.’

En nu overgaande tot eene nadere kennismaking met het volk, waartegen wij thans als vijand optreden, en van welks moed en strijdvaardigheid zoo weinig bekend is, zal ik trachten eene beknopte schets te leveren, door het medegedeelde, van vroegere en latere schrijvers, omtrent hunne zeden en gewoonten, zoo getrouw mogelijk te volgen.

De Atjinezen, flinker en sterker gebouwd, van een donkerder gelaatskleur dan de meesten der overige Sumatranen, en in ruime mate behept met al de gebreken, gewoonlijk aan de Indische volken toegeschreven, onderscheiden zich daarenboven door eigenaardige ondeugden van hunne stamgenooten.

Het gevoel hunner onafhankelijkheid heeft een ijdelen waan en een overdreven trots op eigen kracht en sterkte bij hen opgewekt, die

(*) *Recherches sur les monnaies des indigènes de l'Archipel Indien et de la Péninsule Malaye.*
(†) Dampier, en een *Uytrekening van de Goude en Silvere munts-waardije*, *inhout der maten en swaarte der gewigten in de respectieve gewesten van Indien.* Gedrukt in 1691, te Middelburg.

Van Dam, manuscript, Rijks-archief.

maar al te dikwerf tot de meest aanmatigende en eigendunkelijke handelingen aanleiding gaf en meermalen in losbandigheid ontaardde.

De geschiedenis doet hen kennen als moordzuchtige krijgslieden, trouwelooze onderhandelaren en oneerlijke kooplieden.

Waar een handvol Portugezen de geduchtste krijgsondernemingen der Atjinezen keer op keer deed mislukken, zagen wij hoe zij hunne wraak koelden aan eenige arme visschers, die ze met verminkte ledematen den vijand toezonden, wien zij niet konden of durfden weerstaan. Waar ze met hunne goed bewapende en sterk bemande balabangs en joelors (oorlogsvaartuigen), voor één enkel oorlogsschip de vlag strijken, vallen ze weerlooze koopvaarders aan, waarbij zij als echte zeeroovers aan moord- en plunderzucht kunnen botvieren.

Een heden bezworen traktaat wordt morgen verbroken, eene pas afgelegde belofte straks ontkend, en de onervaren handelaar in alles bedrogen.

Werd reeds in eene memorie, door HH. bewindhebberen - den admiraal Steven van der Hagen medegegeven, - tegen de verregaande trouweloosheid der Atjinezen, vooral in den handel gewaarschuwd, en het allengs toenemend verval van dat rijk grootendeels daaraan toegeschreven, zoo beschouwt hen de Beaulieu als: ‘hoogmoedig, nijdig, zonder geloof en geweten, vooral tegenover de christenen. Het zijn verraders, dieven en vergiftigers.’

't Is opmerkelijk hoe onderstaand oordeel, eene eeuw later door Jacob de Roy - die gedurende twee jaren te Atjih doorbracht, en dáár in hoog aanzien stond - over dit volk geveld, dat hem in vele opzichten dierbaar geworden was, geheel overeenkomt met het getuigenis door alle andere schrijvers nopens de Atjinezen afgelegd:

‘Wijders moet ik van deze natie getuigen, dat ze trots en hoovaardig zijn, ongemeen schrander en vernuftig in stuk van koophandel te drijven, maar daarbij luij en zeer traag tot den arbeyd, nergens op denkende als op hunne wellusten en daarom meest verwijft, sonder de minste dapperheijt;..... waarvan in mijn aanweesen aldaar eene preuve gesien heb, ten aansien dat seeker Manacaïbische zeerover haar Laboe of goud-mijn, niettegenstaande dat se met 5 of 600 man beset was, ontweldigde: en waren eenige maanden besig, om haar daar van daan te krijgen, en was nog niet t' eenemaal voor mijn vertrek gedaan.’

Door andere schrijvers wordt insgelijks op de lafhartigheid der Atjinezen gewezen, ofschoon er toch voorbeelden bestaan dat zij met moed en vooral met eene bepaalde doodsverachting hebben gestreden.

Niet minder opmerkelijk is het, hoe echtbreuk, maar vooral dieverij ieder oogenblik voorkomen bij een volk, waar deze misdaden zoo zwaar worden gestraft.

Ieder die een dief op zijn erf betrapt, kan hem zonder vorm van proces van kant maken; of voor den rechter gebracht, wordt hij, bij

eene geringe ontvreemding gegeeseld, of - ‘tot een exempel van diergelycke quanten aan een mik gehangen.’

Bij het ontvreemden van eene waarde van één tahil, wordt den schuldige de rechterhand afgekapt; van 5 en meer tahils of bij recidive, verliest hij soms handen en voeten: terwijl bij een diefstal ter waarde van 10 tahils, de ongelukkige levend wordt gespitst.

Die zoo ellendig verminkte schepsels worden dan meestal naar het eiland Wai verbannen, waar ze soms uit medelijden worden gevoed; - of ze moeten jammerlijk van honger en kommer vergaan.

Zelden echter gebeurt het dat zij ten gevolge der verminking zelve bezwijken; die wonden schijnen in betrekkelijk korten tijd te genezen.

De hoogst geplaatste ambtenaren, ja zelfs leden van het vorstelijke huis, werden soms ‘swaar aan den lijve gestraft(*).’

Terwijl de vrouwen onder hare huiselijke bezigheden gebukt gaan, verlustigen zich de mannen in 't bijwonen van hanengevechten (menjaboeng), in dobbelspel, of in een niets doend rondslenteren, waarbij zij altijd van een uitgetogen wapen (kris of klewang), geweer of piek zijn voorzien, en het betel-kauwen niet vergeten wordt.

Toch zijn zij op verre na niet zoo handig in 't gebruik dezer wapenen als de Maleijers, en onder al dien wapendos weinig te vreezen.

De op Sumatra algemeen bekende Atjineesche broek (Seloear Atjih) wordt reeds vroeg door de mannen gedragen, waarover een linnen of zijden kleed als Sarong, met een buikband bevestigd.

Het bovenlijf, gewoonlijk naakt, is soms door een tot de heupen reikend badjoe met korte mouwen, of een lap wit linnen - los over de schouders geslagen - bedekt: welke kleeding veel met die der vrouwen overeenkomt, uitgezonderd dat zij haar hoofd buiten 's huis slechts met een stuk wit linnen bedekken, terwijl de man een mutsje draagt, waarom een lap van meer of min kostbare stof, bij wijze van tulband wordt heengevouwen(†).

Hoewel allen de Mohammedaansche godsdienst belijdende, en het woord Kafir in hun mond als bestorven is, zijn de Atjinezen slechte navolgers van den Profeet, en toonen in hun gedrag weinig eerbied voor den Koran en zijne geboden.

Sober in spijs en drank bij hun dagelijksch voedsel, kunnen zij bij wat rijst met een weinig groente of visch, weerstand bieden aan arbeid en vermoeienis; maar weten zich tevens bij feestelijke gelegenheden bijzonder te goed te doen, en velen hunner zijn sterk aan het amfioen-schuiven verslaafd.

(*) Zie: de Beaulieu, Jacob de Roy, Dampier, alsmede de eerste reisverhalen onzer voorouders.

In het bekende werk, *Begin ende voortgangh*, enz. vindt men eene “Afteeckeninghe van de grouwelycke Justitie in Achin.”

(†) Dr. J.J. de Hollander, *Handleiding bij de beoefening der Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Oost-Indië.*

Voor 't overige verschilt hunne levenswijze niet veel van die der meeste bewoners van den Indischen Archipel; en hoewel zij in sommige kunsten en handwerken niet onbedreven zijn, maken veldarbeid, vooral rijstbouw en peperkultuur, benevens handel, scheepvaart en vischvangst de voornaamste middelen uit van hun bestaan.

Zij bezitten eene eigene taal, een tongval van het Maleisch, met vele vreemde woorden vermengd, en bezigen het Arabische letterschrift.

Bij de behandeling van het 3de gedeelte, waar wij de Atjinezen van den tegenwoordigen tijd nog iets meer van nabij zullen leeren kennen, vinden wij veel terug van wat ons hier door vroegere schrijvers is medegedeeld; en al mogen hunne berichten al niet geheel van eenige overdrijving zijn vrij gebleven, zoo komen ze toch met die der laatste ezoekers van Atjih in vele opzichten overeen.

Het volk, geheel aan zich zelf overgelaten, noch door eene goede wetgeving, noch door een ordelijk bestuur of den invloed en het voorbeeld hunner opperhoofden en vorsten in toom gehouden, viert den vrijen teugel aan de laagste, de verachtelijkste en meest dierlijke driften, terwijl het amfioen-schuiven velen eene behoefte is geworden.

- 't Is alsof het bedwelmend, alle geestkracht doodende, alle levensorganen ondermijnende heulsap, dat tot in de fijnste zenuwen van het menschelijk lichaam doordringt, ook het weefsel van 't volksleven en der maatschappelijke toestanden met even zoo vele draden van bederf en ontbinding doorvlocht.

De geheele geschiedenis der Sultans van Atjih is eene aaneenschakeling van de meest dubbelzinnige en trouwelooze handelingen, zoowel tegenover den vriend als tegenover den vijand; de gedenkschriften der Portugezen vloeien over van voorbeelden van dien aard.

Van 't begin tot aan het einde is ze doorweven met ontrouw en verraad, en onze betrekkingen tot dat Rijk leveren eene nieuwe bijdrage, hoe weinig men op het woord van een Atjineesch vorst kan vertrouwen.

Atjih behoort onder de eerste plaatsen door onze voorouders bezocht; en 't waren de Zeeuwen, die tot hunne schade het eerst kennis maakten met een volk, welks hoedanigheden ik getracht heb hier in enkele trekken te schetsen.

Nauwelijks waren de schepen teruggekeerd die de Nederlandsche vlag in den Oost-Indischen Archipel hadden vertoond, of ook in Zeeland werden lang beraamde plannen ten uitvoer gelegd.

De wakkere Zeeuwen wilden niet achterblijven waar Holland reeds was voorgegaan, en hunkerden naar den oogenblik, om op hunne beurt tot die geheimnisvolle landen in het verre Oosten door te dringen. Schier elk wenschte aan de algemeene beweging deel te nemen, en

twee compagniën voor de groote vaart ontstonden als om strijd; de eene onder A.H. ten Haeff, burgemeester van Middelburg, de andere onder den beruchten Balthasar de Moucheron in het toen zoo rijke en bloeiende Veere.

Bij resolutiën der Staten-Generaal en die van Zeeland(*), van de noodige hulpmiddelen en ondersteuning zoowel in geschut als in ammunitie, benevens vrijdom van het in- en uitgaand konvooi en een artikelbrief van Prins Maurits voorzien, zeilden *de Leeuw* en de *Leeuwin*, onder bevel van de gebroeders Houtman, in de maand Maart 1598, uit Vlissingen naar zee.

Na eene langdurige reis werd Sumatra bereikt, en lieten de schepen op den 21sten Juni van het volgende jaar hunne ankers op Atjih's reede vallen.

Woei de ontplooide driekleur van Neêrlands vlag den Portugees ook daar als een onheilspellend voorteeken tegen, zoo zag de inlander misschien in dat fladderend doek de oorlogsvaan ook tegen A jih in 't verschiet reeds ontrold.

Aanvankelijk werd men goed ontvangen, ook al spoedig peper aan boord gebracht, en had het wederzijds vertrouwen een dagelijksche gemeenschap tusschen den wal en de schepen uitgelokt, toen onze landgenooten den trouweloozen aard der Atjinezen op eene droevige wijze moesten ondervinden.

't Schijnt wel dat destijds eene veel vredelievender verhouding tusschen hen en de Portugezen was ontstaan, en de vroegere zoo vijandige gezindheid door eene vriendschappelijke toenadering was vervangen.

Wij lezen althans, dat de toen regeerende vorst Alaoe'd-din Rajat-Sjah in vrede met hen leefde, en de onzen eene kleine scheepsmacht onder bevel van Don Alfonso Vincente te Atjih aantroffen, kennelijk uit Malakka gezonden met het doel om de Nederlanders zoo veel mogelijk te keer te gaan.

Het zij nu dat de Sultan, ten gevolge der lasterlijke inblazingen en dagelijksche ophitsing der Portugezen, of wel der ontwijkende antwoorden van Houtman, om hem in den oorlog tegen den Koning van Djoho bij te staan, dat nieuwe Westersche volk begon te wantrouwen, zeker is het, dat gedane beloften niet nagekomen, toegezegde specerijen niet geleverd werden, en de onzen bijkans het slachtoffer van dat opgewekte wantrouwen geworden waren.

De Portugezen hadden uit religiehaat en handelsnijd, hetzelfde beginsel van verdachtmaking ten onzen opzichte aangenomen, als bij hunne verschijning in Indië door de Arabieren met zulk een goed gevolg was toegepast. 't Was thans onze beurt om de schromelijke gevolgen van dat verfoeilijke stelsel te ondervinden.

Op den 1sten September verscheen de Sjahbandar, onder het voorwenden van een vriendschappelijk bezoek, door een talrijk gevolg om-

(*) Resolutiën van 22 October en 24 December 1597 en 12 Januarij 1598.

ringd, aan boord, liet bevelhebbers en bemanning eenige ververschingen aanbieden, en toen hij vermeende dat de bedwelmende zelfstandigheid waarmeê ze vermengd waren, hare uitwerking begon te doen, gaf hij het sein tot den aanval, en werden Cornelis Houtman en velen der zijnen lafhartig vermoord.

Nog half door den drank bedwelmd, en door den eersten schrik als overmand, maar gelukkig spoedig tot bezinning komende, grepen de Zeeuwen naar hunne wapens, vielen op hunne beurt den trouweloozen vijand aan, en werd die laaghartige moord bloedig gewroken, waarbij ook de Sjahbandar omkwam.

De zich aan land bevindende schepelingen moesten echter die zoo rechtvaardige straf, sommigen met hun leven, anderen met hunne vrijheid boeten.

In zijne eerste woede deed de Sultan hun het hoofd voor de voeten leggen; slechts acht, waaronder Frederik Houtman, werden gespaard.

Zes en twintig maanden lang bleef hij ‘niet sonder vele periculen sijns levens’ gevangen; maar de schepen waren gered, en 't onschuldig vergoten bloed was gewroken.

Naar Pedir geweken, had ons eskader een nieuwen aanval van elf Atjineesche oorlogsvaartuigen, vermoedelijk met Portugezen bemand, te weêrstaan, die gelukkig werd afgeslagen.

Kort daarop verscheen Guyon le Fort, thesaurier op *de Leeuw* en neef van de Moucheron, die onder de acht gevangenen behoorde, als gezant van den Sultan, om het grootste der twee schepen als losprijs voor de gevangen genomen Nederlanders op te eischen. Die overmoedige eisch, geen antwoord waard gekeurd, had geen ander gevolg dan dat de afgezant aan boord bleef, in de plaats van Houtman tot kapitein aangesteld, en na eene vergeefsche poging tot bevrijding der gevangenen, deze onherbergzame kust verlaten werd(*).

Dit was de eerste kennismaking van Nederland met Atjih en de Atjinezen.

Nog vóór het einde van 't eerste jaar der XVII^{de} eeuw vertoonden zich opnieuw twee onzer schepen op de reê.

't Waren *De Vereenigde Nederlanden* en *Hof van Holland* onder den Vice-admiraal Paulus van Caerden, een gedeelte der vloot van Pieter Both (later de eerste Gouverneur-Generaal van Neêrlandsch Indië), te Amsterdam door de Nieuwe Brabantsche compagnie uitgerust.

Uit het reisverhaal van Van Caerden blijkt, dat zoowel in het gedrag van den Sultan als in dat van de Portugezen, eene groote verandering werd waargenomen; doch zeer naïf vertelt de Vice-admiraal hoe weinig hij beider vriendschapsbetuigingen vertrouwde.

Zoo werd o.a. de welkomstgroet van een Portugeesch scheepsbe-

(*) Zie jhr. J.K.J. de Jonge, *De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië*, enz. De berichten van dien tocht zijn grootendeels te danken aan 't verslag door John Davis aan Robert, Earl of Essex, gedaan. Purchas, *his Pilgrimes*, etc.

velhebber zeer koel ontvangen; - ‘en stierden hem zonder eenich tractement ofte carresse weder terugge’. -

Even weinig eer deed hij aan hem door den Sultan toegezonden vruchten: - ‘die ik niet wilde aenvaerden dan onder protestatie, ende die ze in mijn presentie eerst mosten proeven, opdat sy bespeuren zouden dat haer giften ons onaengenaem waren, alsmede dat haer niet en vertrouden; hebbe die voorts onder de siecken ende ghemeene maets ommeghedeelt, 't welcke haar seer verdroot, ende met misnoeghen van boort voeren, doch alles veinsende’.

Twee gecommitteerden naar den Kraton afgevaardigd, door een der Zeeuwsche gevangenen als tolk vergezeld, - ‘werden bij den Koningh wel ghetracteert ende yeder met een Turcks habyt beschonken’ -; ofschoon die tolk ieder oogenblik gestoord en zelfs bedreigd werd, door een uit Malakka afgezonden bespieder, - ‘zijnde een Paep, die daer ten Hove in grooten aensien ende credijt was’.

Den volgenden dag ging Van Caerden in persoon den Sultan zijne geschenken en geloofsbrieven overhandigen, - ‘van welcken ick, na met olyphanten te zijn inghehaelt, seer vriendelijck verwelkomt, ontfanghen, ghe-embrasseert ende op het treffelijckste getracteerd ben’.

Die goede verstandhouding duurde echter niet lang; want reeds bij het overreiken van 's Prinsen brief, bleef die ongelezen liggen: - ‘vermidts den voorverhaelde Portugeese Paep den Koningh te verstaen ghegeven hadde, dat het perckement van verckens-leer ghemaekt wiert’, - wat natuurlijk den Muzelman ten hoogste ontstemde.

Toen Van Caerden het hof verliet, ontmoette hem ter kwader ure de Gezant van Spanje, waarvan onze gure, niet zeer vriendelijke zeeman verhaalt: - ‘mijn met schoon gelaet, ende veel *basos los manos* welkom hietende, antwoordde ick ‘welkom ofte niet, ik dancke Godt mij hier wel ende ghesont heeft laten komen’: daarbij voegende ‘dat alsulcke Spaensche courtoysen onnoodig waren, wel wetende hoe welkom onse natie haer in dese Landen was; dat voor desen sulcks bij ervarentheydt vernomen hadde.’

Die ronde maar minder diplomatieke toespraak was niet geschikt om de onderlinge verstandhouding te verbeteren.

De Sultan evenwel scheen ingenomen met de komst onzer voorouders en beloofde gouden bergen.

De peper o.a. zou beneden den marktprijs en aan niemand anders afgeleverd worden: - ‘vóór wij ons gehrijff bekomen hebben’; - geschenken werden over en weer gewisseld, en zelfs een gebouw voor de koopmansgoederen afgestaan(*). En toch kon men het over de prijzen nimmer eens, toch begreep men bedrogen te worden

Dit werd spoedig door Frederik Houtman bevestigd, die uit Pedir gevlucht, den Vice-Admiraal kwam waarschuwen, dat men hem slechts

(*) Eenige bijzonderheden hieromtrent vindt men bij Pieter van Dam, Manuscript, Rijks-archief.

trachtte op te houden en er een geheime aanslag tegen de Hollanders op til was.

Als een tweede Regulus teruggekeerd, als kunnende volgens zijn edelmoedig voorgeven, den landgenoot, bij den Sultan van meer dienst zijn, dan dat hij als vluchteling bij hen aan boord bleef, werd Houtman op nieuw gevangen genomen.

Van Caerden, over zooveel verraad en ontrouw verbitterd, vermeende thans ook van zijne zijde vijandelijk te moeten optreden: - ‘ende haere schade op de reede te verhaelen, siende dat alles met schelmerije op bedrogh aengelegt was; dat mede den Paep, des Koninckx van Spangie ambassadeur, meer als te voren in aensien ende credijt was, ghestadich met den Koninck ende dat dickmaals bij nachte beraedslagende, alle 't welck ons door een goedt ende ghetrouw vriendt ghewaerschout is.’

Op den 12^{den} Januari, nam hij eenige voor Atjih geankerde schepen, waaronder uit Roem(*), Goezeratte en Bengalen in beslag, en roofde als schuldverhaling de lading van aan 't hem gepleegde verraad geheel vreemd gebleven schippers.

Deze even laakbare als onstaatkundige handelwijze gaf niet alleen aanleiding tot een langdurig proces, waarbij de Nieuwe Brabantsche Comp^{nie} genoodzaakt werd eene som van 50,000 realen aan de Arabische reeders van die schepen uit te keeren, maar was de oorzaak van een nog veel grooter zedelijk verlies.

Van Caerden toch wierp een - te Atjih wellicht nimmer vergeten - blaam op de eerlijkheid en goede trouw van het Nederlandsche volk; en Portugeesche leugen en laster, als zouden de Hollanders niets zijn dan eervergeten zeeroovers, verachtelijke ‘Fiamingo's’ zonder God noch land, werd voor Atjih tot eene waarheid gemaakt.

Uit het verhaal van deze eerste ontmoeting met de Atjinezen blijkt genoegzaam, dat onze betrekkingen met dat rijk zich van den beginne af, noch van eene waardige of voordeelige, noch van eene vredelievende of vriendschappelijke zijde deden kennen.

Ook de voorhoede der groote vloot na den gelukkigen tocht van Van Neck, door de Oude Compagnie te Amsterdam uitgerust, en die den 31sten Juli 1600, onder bevel van den vice-admiraal Jacob Wilkens, voor Atjih verscheen, leed schipbreuk op de nog steeds vijandige gezindheid der bevolking.

Het gelukte hem evenmin de nog altijd gevangene Zeeuwen te bevrijden, als om eenige handelsbetrekkingen aan te knoopen, zoodat hij onverrichter zake moest terugkeeren. En toen de *Witte* en *Zwarte Arend* onder 't bevel van Seneschal, nauwelijks een jaar later, onwetend de westkust van Sumatra hadden bereikt, en voor Priaman het

(*) De naam van Roem werd door de bewoners van den Indischen Archipel, niet alleen aan Stamboel (Constantinopel) of Turkije, maar aan alle Egyptische en Aziatische Staten gegeven, die vroeger tot het uitgestrekte koloniale gebied der oude Romeinen hadden behoord.

anker lieten vallen, moest de bemanning tot hare schade ondervinden, dat de mare der wederrechtelijke handelwijze van Van Caerden reeds tot die stranden was doorgedrongen. In den beginne werden zij welwillend ontvangen, waren er reeds geschenken gewisseld en voorloopige contracten tot den aankoop van peper gesloten, toen de Admiraal met eenigen der zijnen aan den wal kwam. Niet zoodra waren ze als Nederlanders herkend, of ze werden gevangen genomen, enkelen zelfs gedood, en beslag op hunne goederen gelegd.

De Sultan van Atjih had hier het voorbeeld gevolgd, hem, tot het verkrijgen van schadevergoeding, door een Hollandschen admiraal gegeven.

't Bleek echter al spoedig dat het hem meer om de goederen dan om de personen te doen was, want toen de gevangenen naar Atjih werden opgezonden, herkregen zij hunne vrijheid en keerden in 1602 naar 't moederland terug.

In 1601 kwam Gerard de Roy - opperkoopman op de *Zeelandia* onder 't bevel van Cornelis' Bastiaansz - met vier schepen op de reê van Atjih ten anker(*), en of nu *deze* Zeeuwen handiger waren of het beter wisten aan te leggen dan hunne voorgangers, of wel dat de Sultan, voor deze grootere macht beducht, zijn vroeger gedrag eenigzins wilde doen vergeten, zeker is het dat hij zich veel handelbaarder toonde, en Houtman met de zijnen, zonder losprijs vrij gaf.

Maar ook hier speelde eigenbelang weêr de hoofdrol; want toen de Sultan den Spaanschen admiraal Andrea de Mendoça, die zich met eene armada van 30 zeilen voor Atjih vertoond, en een der op de reede gelegen eilanden tot het bouwen van een fort geeischt had, dien eisch ontzegde, begreep hij zijne gedragslijn tegenover de Nederlanders te moeten wijzigen. 't Ging toch niet aan, beide vreemde natiën tot vijand te hebben; en hoe hooghartiger tegen de eene, des te kruipender werd hij voor de andere.

De Zeeuwen waren alzoo op een gelukkig tijdstip aangekomen, en zagen reeds door het vrijgeven hunner landgenooten, nog vóór zij het hadden kunnen verzoeken, hoe zeer de Sultan er op uit was, hun een bewijs zijner welwillendheid te geven.

De scheepsbevelhebbers werden door Atjineesche edelen van boord gehaald, - ‘ende insonderheijt isser geprepareert ende toegemaeckt een oliphant, waarop de brieven van zijne excellentie (prins Maurits), gelegd zijn met al sulcke presenten als aen Zijne Majesteit waren gedestineert, dewelcke hij alle in weerde ende mit grooten eere ontfangen heeft, de capiteinen ende commisen wel getracteert, ende vereert met een cleet ende geweer naer 's lands maniere.’

(*) Zie omtrent dezen merkwaardigen en weinig bekenden tocht de twee zeer belangrijke verhalen onder n°. XVI en n°. XVII, in de *Verzameling der onuitgegeven stukken van het oud-koloniaal archief*, waarvan het laatste door Jacob Boreel en J.P. de Waert is onderteekend.

Van beide zijden wedijverde men in beleefdheid. Zoo werden o.a. toen de bevelhebber vernam dat de Portugezen hem beschuldigden, eene groote hoeveelheid valsche realen aan boord te hebben, 1000 dezer muntstukken ter dispositie van den Sultan gesteld, opdat hij ze één voor één kon doorsnijden, ten einde zich te overtuigen, hoe hij zich door zijne zoogenaamde vrienden had laten bedriegen.

Dit bewijs van goede trouw lokte zijnerzijds de verklaring uit, dat de Hollanders zich voor de Portugezen dienden in acht te nemen: - 'alsoo hij deur experientie bevont, dat zij luyden sochten ons bij hem odieus te maken ende oock bij alle zijne subjecten; waerdeur hij al te meer totte onse geaffectioneert is geworden.'

Inmiddels kregen zij de vergunning eene handelsfactorij (de Zeeland) op te richten, en lieten bij hun vertrek eenige kooplieden ter behartiging hunner belangen achter, terwijl van des Sultans zijde, een gezantschap zich aan boord begaf, om zijne tegengeschenken den Prins, dien hij - 'onse Coninck noempt' - door een paar zijner hofgrooten te doen aanbieden.

Zoo was het dan eindelijk gelukt ons op Atjih te vestigen en vasten voet te verkrijgen, waarvan men zich dezerzijds veel goeds beloofde, zoowel in 't belang van den handel als om den gemeenschappelijken vijand afbreuk te doen. 't Bleek echter al spoedig dat de peper op zulk een hoogen prijs bleef, dat ze schier onverkrijgbaar werd, waarom dan ook de meeste onzer schepen onverrichter zake moesten terugkeeren.

Toen korten tijd daarna de vice-admiraal Jean Grenier voor Atjih verscheen, was hij getuige hoe op 13 Januari, een groot gedeelte der stad en de factorij der Zeeuwen door brand werd vernield(*).

Spoedig daarop vertoonde zich al weder een schip, door Balthasar de Moucheron uitgerust, op Atjih's reede. 't Was Joris van Spilbergh, de stichter van onzen handel op Ceilon, eenige maanden later door den vice-admiraal Sebald de Weert gevolgd.

Even voor diens aankomst, had de Koning het gewicht der Regeering gedeeltelijk op zijn oudsten zoon, den Radja-Moeda overgedragen, terwijl hij een jonger zoon aanstelde tot stedehouder van Pedir, waarom dan ook in de reisverhalen dier dagen, van een ouden en een jongen Koning gesproken wordt(†).

't Is niet onbelangrijk eenige oogenblikken bij deze verhalen stil te staan, daar ze ons vergunnen een blik te werpen zoo wel op sommige zeden en gewoonten, als in de kostbare huishouding der Sultans, thans zoo geheel verschillend van vroeger.

(*) Zie het journael, gehouden bij Reijer Cornelisz., Stuyrman op 't schip ghenaamd *de Swarte Leeuw.*
Toen reeds moest al de peper op die kusten vallende, uitsluitend te Atjih worden verkocht. - 'Alleen de Javanen wordt het toeghelaeten in Pasei, Tikoe, en Priaman te handelen.'

(†) *Historisch verhael*, *van de reyse gedaen in de Oost-Indiën met* 15 *scheepen voor reeckeninghe van de vereenigde gheoctroyeerde Oost-Indische* C^nie^, *onder het belijdt van den vroomen ende manhaften Wybrand van Waerwijck als admiraal*, *ende Sebaldt de Weert*, *als vice-admiraal*, *uit de Nederlanden ghevaeren in den jare* 1602.

De Weert, die met de zijnen het groote Paaschfeest te Atjih bijwoonde, werd ofschoon altijd teleurgesteld wat den peperhandel betreft, steeds met de meeste vriendschap door de twee Koningen ontvangen: - ‘ende heerlijck uyt silveren ende vergulde schotelen met allerhande spijse (seer wel toebereydt), fruyten ende delicatessen getracteert’

Het paleis van den ouden koning, aan de zuidzijde der stad gelegen, was met een houten staketsel omgeven; - ‘daer tusschen beyden niemandt als syn lijfgarde ende vele dienstmaechden gheoorlooft is te comen.’

Wordt men bij hem toegelaten, zoo ontvangt hij gewoonlijk - ‘uyt een vengster liggende,..... doch syn meesten tijdt onder syn vrouwen verslijtende, die hem ghestaedich liefkoosen met vrijven, streelen ende met weijers koelte aenbrenghen, enz.’

Men schijnt daar oud bij te kunnen worden: die Sultan althans telde ver in de negentig jaren.

Weldra bracht De Weert, toen hij bemerkte geen lading peper te kunnen verkrijgen, een afscheidsbezoek aan beide de vorsten, en nam een gezantschap aan boord, voor den koning van Candy bestemd.

Hij brandde van verlangen, de op Ceilon zoo gunstig aangevangen handelsbetrekkingen nader te bevestigen, weinig denkende dáár een geweldigen dood te moeten sterven, op last van denzelfden vorst, die hem eenige maanden vroeger - ‘in teeken van vrientschap in syn armen nam, hem zoo stijf druckende, dat de ribben in 't lijf seer deden.’

In de maand Augustus kwam datzelfde eskader, maar *toen* onder 't bevel van Cornelis Pietersz. van Enkhuisen, voor Atjih terug; en op nieuw teleurgesteld in zijne verwachtingen omtrent den peperhandel, maakte ook hij zich geene verdere illusiën, en was weldra gereed een land te verlaten, waar veel toegezegd, doch weinig gegeven werd.

Bij den jongen koning ontvangen, - ‘een stercken drinckert van arack, die syne besondere woninghe heeft, ende niet als van vrouwspersonen gedient wordt’ - werden den scheepsbevelhebbers de gewone ververschingen in gouden schalen voorgezet, terwijl zij hun - ‘met een goeden dronck bescheydt doen mosten’, en - in vriendschap gingen zij van daar.

Intusschen begon men in Nederland in te zien dat Atjih, uithoofde van de moeilijkheid om zich dáár van de noodige peper te voorzien, en vooral ook door de kwade trouw zijner vorsten, minder geschikt was om eene stapelplaats voor den Oost-Indischen handel te worden, 't geen nog nader door een paar gezagvoerders onder den admiraal Van der Hagen bevestigd werd.

Het duurde tot 1607, eer een nieuw eskader zich voor Atjih vertoonde, toen het den vice-admiraal Olivier de Vivere eindelijk gelukte met den jongen koning, die zijn vader onder den titel van Ali Maghajat-Sjah, niet zonder een bloedigen strijd met zijn jongeren broeder, den onderkoning van Pedir, in de regeering was opgevolgd, een ver-

drag te sluiten, dat, bijaldien het tot uitvoering ware gekomen, wellicht aanleiding zou hebben gegeven om den hoofdzetel van Neêrlands gezag in Oost-Indië voor goed in Atjih te vestigen(*).

't Was in 1608, dat de Sultan den admiraal Verhoeff, die zijne vloot volgens de geheime instructie der Kamer van XVII, in de Straat van Malakka vereenigd had om op Portugals galjoenen te kruisen, tot een bezoek aan zijn Hof uitnoodigde. Kon men aan dat verlangen niet voldoen, zoo werd evenwel door middel van een gezantschap en eenige geschenken, de goede gezindheid van dien grilligen despoot zoo veel mogelijk levendig gehouden, ten einde in onze handels- en krijgsondernemingen in de onmiddellijke nabijheid van Malukka niet belemmerd te worden.

Toch zou ook deze Sultan, die zich als prins van den bloede, in 1606, bij een aanval der Portugezen tegen Atjih, door zijn dapperheid bijzonder had onderscheiden, en kort daarna onder den titel van Iskander Moeda zijn verwijfden en aan den drank verslaafden voorganger was opgevolgd, het bewijs leveren hoe weinig op de trouw en goede gezindheid dezer vorsten viel te rekenen.

Nauwelijks toch waren de gemachtigden van den eersten Gouverneur-Generaal onzer Oost-Indische bezittingen, in zijne hoofdstad aangekomen om aan te dringen op de uitvoering van het vroeger door De Vivere gesloten verdrag, of dezelfde man die meer dan eens verklaarde: - 'Hollant's Coninck - zeer genegen te zijn, en zich gelukkig te gevoelen - met sulck een Prince ende volck in vrientschap ende verbont gheraeckt te wesen' - ontzag zich niet, die geheele overeenkomst halsstarrig te ontkennen.

Onze Minister van Koloniën kon alzoo, ook met een terugblik op de geschiedenis van die dagen, met het volste recht verklaren: - dat bij de Atjineesche politiek dubbelzinnigheid *nog steeds* op den voorgrond staat.

Mocht ik bij het vermelden der eerste betrekkingen onzer voorouders met Atjih langer hebben stilgestaan dan deze schets gedoogt, 't was, omdat het verhaal van enkele feiten en der omstandigheden waaronder ze plaats hadden, benevens de mededeelingen van ooggetuigen, soms op de meest geschikte wijze enkele toestanden doen kennen, en de verhouding aangeven die in 't begin der XVII^{de} eeuw tusschen dit Rijk en Nederland bestond.

Later, toen door het niet of slechts gedeeltelijk nakomen der aangegane verbindtenissen, onze handel op Atjih al meer en meer verliep, verminderde tevens de belangstelling in een Rijk, uit welks verdere geschiedenis ik evenwel zoo beknopt mogelijk de voornaamste gebeurtenissen zal trachten weer te geven voor zoo verre de bestaande bronnen het toelaten.

(*) Men vindt dit, ook uit een geschiedkundig oogpunt allerbelangrijkst contract, van den 17^{den} Januari 1607, onder nr. XI der *onuitgegeven stukken van het oud-Koloniaal Archief.*

Sommige schrijvers toch hebben zich bepaald hunne voorgangers eenvoudig na te schrijven, of verschillen in hunne *histoire bataille*, *te veel* in chronologische en andere opgaven, om bij het doen eener keuze, de zekerheid te erlangen, dat die keuze de beste was en geheel met de waarheid overeenkomt.

Zoowel ten gevolge der aanhoudende, willekeurige en trouwelooze handelingen der Sultans, als door een anderen, straks gevolgden handelsweg, buiten Atjih om, naar het nijvere, kleedjes-wevende Koromandel, begon de Oost-Indische Compagnie hoe langer hoe minder waarde te hechten aan eene vestiging op dien noordelijken uithoek van Sumatra.

Wellicht zouden toen reeds onze betrekkingen met dat Rijk geheel zijn afgebroken, als men niet bedacht was geweest dat, bij de voorgenomen bemachtiging van Malakka, het niet raadzaam zijn zou Atjih geheel te verlaten.

Van toen af trachtten de Engelschen meer vasten voet in dat Rijk te verkrijgen.

In 1613 o.a. werd Thomas Best, als gezant van Jacobus I, er op de meest vleijende wijze ontvangen, die uitvoerige berichten mededeelt nopens de pracht en de rijkdommen van den toenmaligen Sultan.

In een brief, door dien Orang-Kaja poeti (witten edelman) zoo als Best er in genoemd wordt, aan zijn Souverein overgebracht, verzocht de Sultan van Atjih, hem twee blanke vrouwen te willen zenden, onder belofte dat bij de geboorte van een zoon, deze tot koning van de peperkust zou worden aangesteld - opdat - zoo schrijft hij, - uw volk dan niet meer genoodzaakt zal wezen hunne peper bij het mijne te komen halen(*).

Jacobus zond hem twee metalen vuurmonden in stede van twee blanke vrouwen. De hoop op een toekomstigen koning der peperkust werd alzoo opgegeven!

Maar ook de vriendschap met Engeland was van korten duur: ook hun handel aldaar ging weldra te niet.

Het was den Sultan gelukt van 1613-1621, Djohor, Pahang en Perah op het Maleische schiereiland, benevens Singkel en Padang op Sumatra's westkust te onderwerpen, en hoewel zijne geduchte zee- en landmacht, zoowel in 1615 als in 1628, vóór Malakka, eene gevoelige nederlaag en zware verliezen leed, geven die krijgstoerustingen ons toch een hoog denkbeeld van Atjih's grootheid en macht.

Iskander Moeda, door vele schrijvers voorgesteld als de held, als de roem van zijn Rijk, is voor ons niets dan een Oostersche dwingeland, die aan verregaande heerschzucht, wreedheid en hebzucht, weinig goede hoedanigheden paarde.

Wonderen worden verhaald van de rijkdommen door hem bijeenvergaard; meer dan 100 baren goud, een schat van edelgesteenten, en eene waarde van 18 millioenen Tournoische ponden, zegt men, lagen

(*) Die curieuse brief is in *Purchas-collection* bewaard gebleven.

in zijne schatkamers opeengehoopt; de pracht en weelde aan zijn hof gingen alle beschrijving te boven; danseressen met goud en juweelen als overdekt, wisselden zich aan zijne gastmalen met even rijk getooide speellieden af, en niets kon er bij vergeleken worden dan alleen de onverzadelijke gouddorst die hem beheerschte(*).

De kraton, meer dan een half uur gaans in omtrek, was met eene gracht, van tusschen de 25 en 30 voeten breed en diep, omgeven, aan den voet van een hoogen wal, zóó dicht met bamboedoeri beplant, dat men er onmogelijk door heen kon zien. Eene kleine beek, van de omliggende hoogten afstroomende, kronkelde zich door de binnenruimten heen, zoodat er steeds overvloed was van heerlijk, frisch bergwater. Vier poorten gaven toegang tot des konings huis, waarom al weder een breede wal was aangebracht, van vele kleine gegotene stukken voorzien. Op de ruimte vóór het huis kon minstens 4000 man in slagorde worden opgesteld. De schrijver zag er eens 300 olifanten vereenigd.

In dien tijd schijnen alle verdedigingswerken in goeden staat te zijn geweest, zoowel die van den kraton als tot bescherming van de monding der Atjih, waar een groot, rond en van steen gemetseld bolwerk, met zijn geschut, - op wallen van 18 voeten dikte in batterij, - alle toegangen bestreek. De versterkingen aan de rivier- en de zeezijde waren door laag moerassig land voor iederen onverhoedschen aanval beveiligd.

Aan de oostzijde, op den weg naar Pedir, lag eene reeks kleine redouten langs den oever der zee, op een geweerschots afstand van elkander, allen met vuurmonden bewapend, - en zoo dicht in de hagen gedoken, dat degeen die 't niet weet, niet vermoeden zou dat ze er zijn. Men ziet dat Iskander Moeda zich goed liet bewaken en steeds op zijne hoede was.

Hij vreesde niemand, zegt De Beaulieu, dan den Grooten Heer van Turkije, aangezien, volgens eene oude voorspelling, deze eenmaal zijn Rijk zal vernietigen.

Ofschoon, in den beginne, den Hollanders even als den Engelschen vrij genegen, werd de Sultan later den handel al meer en meer vijandig, en strekte die vijandschap zelfs tot op onze vestiging te Padang uit.

- Na in 1621, - lezen wij in het manuscript van Van Dam, ‘al de peper tot zich getrokken en de bahar op den ongehoorden prijs van 64 realen gestelt te hebben, - verboodt hij aan syne onderdanen, op poene van de doodt, aan ons eenige peper te verkopen off te leveren; invoegen dat bij den gemeenen Raedt van defensie tot Batavia wiert resolveert, alhoewel men die bij particulieren soude hebben kunnen krijgen eerst voor 11, en naderhant voor 24, 25 of wat meer

(*) Faria y Sousa; De Beaulieu; Dampier; Marsden; Braddel, *On the History of Acheen*, (Journal of Indian Archipelago) en anderen.

realen, aan den Koning daar voor te betaelen veertigh realen, en bij weiggeringh te samen op te breken.'

Hij was de grootste maar tevens de inhaligste koopman uit zijn Rijk, en liet in alles zijn volk het gelag betalen. Zijne vloten en legers kostten hem weinig; de Orang-kaja's moesten de schepen leveren, de manschappen op eigen kosten dienen, en zich voor drie maanden van leeftocht voorzien.

Op die manier viel het waarlijk zoo moeilijk niet vloten van 2 à 300 zeilen uit te rusten!

De Beaulieu, die op allerlei wijze door hem bedrogen en misleid werd, verhaalt als een staaltje der toen bestaande knevelarijen, dat de Sjahbandar voor den vrijen handel op Tieko, gedurende vier jaren, 20.000 realen eischte voor den Sultan, en 4000 voor zich zelven, als pillegift.

Als eene bijzonderheid deelt hij nog mede, dat te Poeloewai, en in 'een hoogen berg tusschen Atjih en Pedir,' zooveel zwavel gevonden wordt, dat schier geheel Indië - voor den aanmaak van buskruit - er van kon worden voorzien. Ook spreekt hij van petroleum-bronnen bij Déli, van wier olie gebruik was gemaakt tot het verbranden van eenige vijandelijke galjoenen, en dat men uitmuntende scheepstimmerlieden, wapensmeden en geschutgieters in Atjih aantrof.

In tegenspraak met meest alle andere schrijvers, doet hij de Atjinezen voorkomen als behoorende tot de beste krijgslieden van Indië, inzonderheid te land, die bij de bemachtiging van Queda en Déli - waarvan vooral het laatste op bewonderenswaardige wijze versterkt was - blijken gegeven hebben, even goede stede-veroveraars als veldsoldaten te zijn.

En dit getuigenis wordt afgelegd door een man, die zich waarlijk niet te beroemen had noch over de bevolking noch over den Sultan.

De Fransche admiraal was meermalen in de gelegenheid hem in zijne wreedheid gade te slaan. Eens was hij getuige hoe de Sultan een zijner hovelingen de hand liet afhouwen, omdat de hem toebehoorende haan, op wien hij voor eene groote som gewed had, door zijn bestrijder werd overwonnen: en hoe hij op een los vermoeden van verraad, eenige vrouwen zijner lijfwacht deed dood martelen.

De hoogst geplaatste Edelen, naastbestaanden en bloedverwanten, zelfs zijne moeder en zijn éenige zoon waren voor zijne woede en wraakzucht niet veilig; en zijn neef, een zoon des konings van Djohor, viel als slachtoffer zijner onstuimige driften.

Eens liet hij onzen resident op Atjih, 'voor den olifant werpen,' omdat hij zonder verlof naar een onzer schepen was gevaren; 't stomme dier was redelijker dan zijn meester, want hij liet den armen patient met eenige schoppen en trappen vrij(*).

(*) Zie het Geschiedkundig overzigt van het begin en den voortgang van den Nederlandschen handel op Sumatra, door J.L. van Basel, op den 13den April 1761, aan de Hooge Regeering dezer landen ingediend. (T.S. voor Neerl.-Indië, 9de jaarg.)

Even voor zijn dood, zette hij de kroon op zijn werk door al de Portugezen in zijn Rijk te doen ombrengen, eene schanddaad en verkrachting van het volkenrecht, die ten gevolge der zwakheid en uitputting van Portugal niet kon worden gewroken. Zijne wreedheid werd slechts door die van zijn zoon geëvenaard, voor wiens regeering Atjih gelukkig bewaard bleef.

De vrees voor dien dwingeland, de zucht om hem te behagen en de verdorvenheid der natie gingen zoo ver, dat, om zijne gunst te winnen, de broeder zijn broeder, en de zoon zijn vader beschuldigde.

- En - zegt De Beaulieu, - wanneer men den Atjinezen het schandelijke van zulk een gedrag onder 't oog bracht, was hun antwoord: ‘God is ver, maar de koning nabij.’

Toch bloeiden kunst en wetenschap, en kwamen onder zijn bestuur even als later, eenige wetten en verordeningen tot stand, die wanneer ze in alles waren nagekomen, vorst en volk tot eere zouden hebben verstrekt.

In de *Translations from the Majellis Ache*(*) bijv. wordt een tiental gedragsregelen aangegeven, waarnaar de vorsten zich behooren te gedragen en waarvan ik hier een enkele overneem:

- De koning op zijn troon, is in pracht gelijk aan de zon: zijn gelaat moet zijn als een zee van honig: hij hebbe eerbied voor zijne raadslieden en omgeving, opdat zijne grootheid vermeerdere, en ook hij geëerbiedigd worde.

- Dit is de beteekenis van den koning op zijn troon: hij is gelijk aan de volle maan, door heldere sterren omringd: anderen eerbiedigen hem en zijn naam zal beroemd worden.

- Een goed vorst is jegens zijne onderdanen rechtvaardig.

- De koning moet de kooplieden beschermen, met zijne weldadige zorg begunstigen, en vriendschapsbanden aanhouden met naburige volken.

- Wanneer hij zich naar die regelen gedraagt, zal zijn naam beroemd, en zijne regeering vlekkeloos wezen.

Jammer dat deze voorschriften, althans voor het rijk van Atjih, steeds eene doode letter zijn gebleven.

Ook in de *Extracts from Adat Ache* treft men aardige bijzonderheden aan; zoo werd onder anderen in 1045 (1635), bepaald: dat Europesche schepen bij hunne komst te Atjih, den Sultan een stuk laken en een vaatje buskruit moesten aanbieden, waarvoor de gezagvoerder, als hij aan den wal vertoefde, door den Sjahbandar, van vleesch, olie en rijst werd voorzien.

De Boestanoe's-Salatin (lusthof der vorsten), als eene soort van encyclopaedie te beschouwen, werd op zijn bevel samengesteld, en de bloei van het Rijk scheen ook op ontwikkeling en beschaving gunstig te werken. Al spoedig echter werd Atjih door fanatieke geest-

(*) Journal of Indian Archipelago etc. (1851).

drijvers bezocht; en een soort van mystisch pantheïsme, uit Arabië naar Sumatra overgewaaid, vond vooral in het noordelijk gedeelte, zijne volgers en aanhangers, waaronder de dichter Hamza Pantsoeri een der voornaamsten was.

Godsdiensthaat en geloofsvervolging bleven ook hier niet achter; de aanhangers dier sekte die men in handen kreeg, werden ter dood gebracht, en vóór de groote Moskee van Atjih (Baitoe'r-rahman), een auto da fé van de werken hunner priesters en hoofden gehouden(*).

Na een bestuur, dat voor zijn volk niet geworden was wat men zich in den beginne er van had voorgesteld, werd Iskander Moeda in 1836 opgevolgd door zijn schoonzoon Alaoe'd-din Maghajat-Sjah, onder wiens regeering Malakka eindelijk voor de overmacht der Nederlandsche wapenen moest bezwijken.

Vele schrijvers doen onze zeemacht, bij die gelegenheid, door eene Atjineesche vloot ondersteunen; terwijl Van Dam uitdrukkelijk zegt: dat Atjih zijne hulp had teruggehouden. Maar hoe dit ook zij, de val van Malakka was èn voor Nederland èn voor Atjih van het hoogste gewicht, daar het den doodsteek gaf aan Portugals overwicht in den Oost-Indischen Archipel.

Niet lang mocht de Sultan dien zoo gewenschten val zijner erfvijanden overleven. Reeds in hetzelfde jaar volgde zijne vrouw, eene dochter van Iskander Moeda, hem in de regeering op, en werd het Rijk gedurende 60 jaren, achtervolgens door vier koninginnen geregeerd.

Ook hier loopen de Maleische kronieken nog al uiteen, zoowel in de namen en titels der Atjineesche vorsten als in de tijdperken van hun bestuur, en sommige schrijvers zijn daardoor in menigvuldige dwalingen vervallen(†).

Hoewel de geschiedenis van Atjih in zeer grove trekken schetsende, mag ik echter de volgende beschrijving, door een ooggetuige(§) medegedeeld, niet achterwege laten, daar zij op nieuw bevestigt, dat de verhalen van de toen heerschende pracht en weelde aan het hof van Atjih, geheel op waarheid gegrond, en geenszins zoo overdreven waren, als men later, bij het zien van een geheel veranderden toestand, wel eens beweerd heeft.

Zie hier het even karakteristieke als naïve verhaal:

- ‘In den tijd dat ik in Achin lag, is de Koning overleden; veroorsakende een groote opschudding onder de Grooten, waardoor veel volk om 't leven geraakte, en wij onze logie vier à vijf dagen gesloten hielden:

(*) Geographisch en statistisch woordenboek van Nederl.-Indië.

(†) Men vergelijke o.a. die van Marsden, door E. Dulaurier in het *Journal Asiatique* van 1839; de *Translation of the Annals of Acheen;* die van Newbold, en de opgaven van den hoogleeraar Millies, die zich nog op andere Maleische oorkonden, als: de Boestanoe's-Salatin en Sedjarah Malaijoe, maar vooral op de inscriptiën van Atjineesche munten beroept.

(§) Nicolaas de Graaff, *Reysen na de vier gedeelten des werelds*, waarin ‘de lijckstatie van de koningh van Achin’ is afgebeeld.

want ieder wilde Koning zijn. Eindelijk wierd de Koninginne uitgeroepen als Regente van 't koningrijk en heeft ook veel jaren na die tijd als eene treffelijke vorstin geregeert.

Ondertusschen wierd de lijkstatie van den overledene toebereid, en met koninklijke pragt uitgevoert: deselve bestond in een groot gevolg van Princen, Heeren en Edelen nevens 260 Oliphanten, - altemaal met kostelijke zijde, goude lakens en geborduurde kleeden behangen; - wiens tanden enige met goud, andere met silver waren overtogen; andere waren met vierkante huisjes en kostelijke tenten op haar rugge voorsien, daar veel vendels met silver en goud doorwerkt, afhinge: ook eenige renoceros en Persiaansche paarden met silvere en goude tomen, en kostelijke kleeden toegerust: en in een menigte van des overleden konings vrouwen, die de trein en rousleep vermeerderden.

En aldus wierd 't lijk in een kist van *Tambago Soosa*, dat is, halv' goud en koper, met allerhande goude lakensche kleeden behangen, naar 't agterhov' bij zijn voor-vaders begraven, en honderd dagen van zijn vrouwen en bijsitten beweend; en dagelijks allerhande spijs, drank en toebak gebragt, alsof hij leefde, 't welk van dese wijven, haar klaaguren geëindigt zijnde, met vreugde wierd opgegeten.

So haast was des konings lijk niet in de grafstede geset, of seven silveren kamer-stukjes wierden afgeschoten, waarop al 't geschut in Achin de gansche nagt gelost en afgeschoten wierd, met geduurig geroep: God bewaar de nieuwe koningin! en daarmede was alles in rust en vrede.'

Verder beschrijft hij de stad als 'zeer aanzienlijk; met twee groote marktplaatsen, verscheijde tempelen (moskeeën), en een groot Koninklijk paleis heerlijk en groot, na de Indiaanse wijse meest van steen, met treffelijke woningen geboud en met tuinen versien; daarin sijn schone piramiden, verscheijde grafsteden van de overleden koningen, fontijnen, waterlopen en een groot vrouwenhuis, enz.'

De koningin, die den troon van haar gemaal onder den titel van Tadjoe'l-Alam Tsafiatoe'd-din beklom, liet een geschrift over het Mohammedaansche recht, 'de Spiegel der leergierige wetgeleerden', uit Arabische bronnen, en volgens de leerstellingen der Sjafeïstische wetgeleerden te samenstellen, om tot leiddraad bij de Atjineesche rechtspleging te dienen, en regeerde geheel volgens de inzichten van den Rijksbestierder (Maha Radja), en hare 12 raadgevers, onder de voornaamste edelen (Orang-Kaja's) gekozen.

Ook die regeering was voor Neêrland niet gunstig.

Niettegenstaande door onzen commissaris Jochem Roelof, in 1637, een verdrag met Atjih was gesloten, waarbij aan de Algemeene Oost-Indische Compagnie, met uitsluiting van alle andere kooplieden, een vrije handel op de Westkust werd toegestaan, waren onze handelsbetrekkingen er sedert het begin dier eeuw niet op verbeterd. En ofschoon men sinds de verovering van Malakka, met meer eerbied naar de

Hollandsche driekleur opzag, en de opperkoopman Johan Truitman in 1649, met de koningin en den vorst van Perah, nopens den tinhandel eene overeenkomst had aangegaan, kwam het spoedig tot een vredebreuk, waarbij zoo als gewoonlijk het goed recht geheel aan onze zijde was. Maar dat recht steunde dikwijls op onbillijke gronden, waaraan veelal het monopolie van den handel tot grondslag verstrekte.

Dikwijls door den nood of ons overwicht gedrongen, beloofden dan de vorsten wat zij van te voren wisten dat noch zij, noch hunne onderhoorigen konden of wilden nakomen, als zijnde geheel in strijd met hunne belangen. En als dan de beloften niet vervuld, de verdragen geschonden of verbroken werden, dan moesten de arme inlanders het bezuren, of het gaf aanleiding tot spanning, tot ontrouw, represailles en strijd.

Zoo ging het ook thans, en 't zou helaas! nog menigmaal herhaald worden.

(Wordt vervolgd.)

Geschiedenis van den dag.

Grappig was de houding van de legitimisten en conservatieven, toen de hertog Aosta bedankte voor den Spaanschen troon. Zoolang Amedeo regeerde, was hij altijd de groote zondebok, de oorzaak van alle Spaansche verkeerdheden; immers, de omwenteling had dien koning ten troon verheven, een waardigen zoon van een landenroovenden vader. 't Was onbillijk van de legitimisten! Indien men den oorsprong van alle koningen naging, zou het blijken dat Amedeo zich wellicht het minst had te schamen; hij had weinig schuld aan het dragen van de Spaansche kroon; 't was een samenloop van omstandigheden geweest, geheel buiten hem om; hij was niet eens de eerste uitverkorene; anderen gingen hem voor; dat hij ooit eenige moeite heeft gedaan om te Madrid als souverein te zetelen, is niet gebleken. En nog bescheidener dan hij kwam, ging hij heen. Vandaag de kennisgeving aan de Ministers, de boodschap aan de Cortes, en den volgenden morgen vroeg, voor dag en dauw den weg op naar Lissabon, om zoo spoedig mogelijk den Spaanschen grond te verlaten.

Dat ging zoo niet, oordeelden de legitimisten; dat heette het koningsprestige met voeten te trappen! Hoe, was een koning dan als een ambtenaar, die zijn ontslag kan nemen en, de daad bij het woord voegend, zonder eenige plechtigheid zijn bureel, het paleis, verlaten! 't Was ergerlijk. Ware hij nog van den troon gebonsd door de radicalen, ware

hij het slachtoffer geworden van een republikeinsche samenzwering, dan kon men nog den sluier werpen over de afkomst van dien koning en op het gevaarlijke wijzen om zich over te geven aan de revolutionairen, maar, het vertrek van Amedeo was juist veroorzaakt door den voortdurenden, open en verborgen tegenstand van de legitimisten, de Zwarte Carlisten, en de conservatieven. De vluchtende vorst had veel goed kunnen maken, indien hij de kroon in 't eind aan zijn natuurlijke bondgenooten, de conservatieven, in handen had gespeeld; nu had het al den schijn van het tegendeel, en sommigen beweerden dan ook, dat 't het bepaalde doel van Amedeo is geweest de Regeering de radicalen en republikeinen over te laten, ten einde zich zoo over den voortdurenden tegenstand van de conservatieven te wreken. En zeker, deze hebben gelijk Amedeo voor een verrader hunner zaak te verklaren, want het vertrek onder die omstandigheden, op die wijze is een slag tegen het monarchaal beginsel van Europa, die een lange echo zal hebben.

Men heeft gezocht naar een bepaalde oogenblikkelijke aanleiding tot het vertrek van Amedeo; meermalen had hij zijn vaste voornemen te kennen gegeven om het op den troon uit te houden en alleen gebalsemd Spanje te zullen verlaten; aan persoonlijken moed ontbrak het hem niet; meermalen gaf hij daarvan in Spanje de bewijzen, o.a. na den aanslag op zijn leven te Madrid. De toestand van Spanje was niet beter maar ook niet slechter dan een jaar geleden; indien men wat optimisme gebruikte, kon men zelfs beweren, dat het aan het Ministerie Zorilla eindelijk wel gelukken zou orde te brengen in den verwarden toestand en ook aan den Carlistischen opstand een einde te maken; waarom dan juist nu, zoo geheel onverwacht gegaan?

Twee verklaringen hebben eenige waarschijnlijkheid. Volgens de eene is de naaste oorzaak van het vertrek van Amedeo te zoeken in een intrige van de radicalen en republikeinen; de radicalen zouden in den laatsten tijd tot de overtuiging zijn gekomen, dat de monarchie een onmogelijkheid was en het verstandigst was een middel te zoeken, om Amedeo te bewegen heen te gaan; dat middel deed zich op in de quaestie met den generaal Hidalgo. De geschiedenis is in korte woorden deze: Hidalgo had zich jaren geleden bij een militairen opstand gecompromitteerd; plotseling was zijn onbekende persoon weder op den voorgrond getreden; hij werd benoemd tot generaal der artillerie. Die benoeming, een gevolg van radicaal nepotisme, maakte zulk een ongunstigen indruk, dat al de officieren der artillerie hun ontslag namen; de zaak werd echter geschikt, want Hidalgo vroeg zelf zijn ontslag. Nu evenwel kwamen de Ministers op die zaak terug; zij droegen Hidalgo in weerwil van het gebeurde een belangrijk kommandement op; noch de persoon, noch de omstandigheden gaven hiertoe aanleiding; van de bekwaamheden van Hidalgo had niemand ooit gehoord, van zijn tact om met de soldaten om te gaan evenmin; er moest dus een reden

voor zijn; zulk een man kon moeilijk anders zijn dan het werktuig tot een intrige. Op de benoeming volgde weder het gezamenlijk ontslag van de artillerie-officieren en ditmaal gaf het Ministerie niet toe; in overleg met de Cortes werd besloten het ontslag eenvoudig aan te nemen en de onderofficieren te bevorderen tot hoogere rangen.

De Koning weigerde echter den genomen maatregel goed te keuren; het besluit tot reorganisatie van de artillerie werd door hem niet geteekend en, daar de Ministers zich op de goedkeuring van de meerderheid der Cortes konden beroepen, schoot hem niets anders over dan een staatsgreep of het vertrek; Amedeo koos het laatste; hij had den eed afgelegd op de constitutie en met waarlijk koninklijke trouw wilde hij dien eed houden; hoe verleidelijk het dikwerf voor hem ook moge geweest zijn, om op de influisteringen van de conservatieven zich meer macht aan te matigen, hij heeft zich stipt aan de voorwaarden gehouden, waarop de Spanjaarden, voor een deel althans, hem hadden begeerd tot hun koning.

Deze verklaring verkrijgt eenige waarschijnlijkheid door het feit, dat reeds langen tijd een bepaalde toenadering was bespeurd tusschen de radicalen en republikeinen. Toen in December de algemeene toestand werkelijk zorg begon in te boezemen, op verschillende plaatsen ongeregeldheden ontstonden, ook van republikeinschen aard en het hoofdcomité van de republikeinen door zijn flinke houding een uitbreiding van den republikeinschen opstand voorkwam, vervoegde de president-minister Zorilla zich bij de republikeinsche hoofden Castelar, Figueras en Pi y Margall om met hen in overleg te treden ten einde op zekere omstandigheden voorbereid te zijn. De voorstellen van Zorilla werden echter door de republikeinen tamelijk koel ontvangen; het schijnt dat men daar toen reeds de toekomst bevroed heeft; men vatte den stap van Zorilla op als ingegeven door het denkbeeld, dat het eerlang tot een deeling van de macht tusschen deze beide partijen, die de meerderheid vormden in de Cortes, zou moeten komen, en Zorilla zich bij voorbaat het leeuwenaandeel wilde verzekeren. Een doorgaans goed ingelicht Spaansch correspondent deelde in die dagen mede, dat de republikeinen aan de radicalen als voorwaarden tot nauwere samenwerking hadden gesteld, dat er twee republikeinen in het kabinet zouden worden opgenomen, Castelar en Figueras. Zorilla moest natuurlijk dit voorstel verwerpen, republikeinen op te nemen in een toch altijd nog monarchaal Kabinet, - dat ging niet.

De rol, die hiermeê aan het laatste Ministerie van Amedeo wordt toegedicht, is in strijd met het karakter, dat doorgaans aan het hoofd van het radicale Kabinet wordt toegeschreven; Zorilla heeft de algemeene reputatie van een eerlijk en loijaal man te zijn, die, een uitzondering in Spanje, met intriges zich niet ophoudt. Ook de latere houding van Zorilla pleit tegen zijn medeplichtigheid aan een gewone politieke, maar daarom niet minder lage intrige; Zorilla is het geweest,

die zijn vorst is trouw gebleven, zich vrijwillig heeft verwijderd van het staatkundig tooneel en in geen der latere republikeinsche regeeringscombinaties is betrokken.

Het is echter niet noodzakelijk, dat het geheele Ministerie en met name Zorilla in de zaak is betrokken geweest; men had in het Ministerie Zorilla twee partijen, de gematigd radicalen en de democraten, bekend onder den naam van *los Cimbrios*, waarvan Martos en Rivero, de president der Cortes, de hoofden zijn; ook de later in het Ministerie Zorilla opgenomen Becerra behoort tot deze richting, die alleen in naam van die der gematigde republikeinen verschilt. De intrige kan dus hebben plaats gehad buiten Zorilla om en men zou dezen alleen kunnen verwijten, dat hij door zich te veel met de republikeinen op politiek gebied in te laten, onbewust meê heeft gewerkt tot de latere gebeurtenissen; men kon toch van de republikeinen noch eischen noch verwachten, dat zij zouden meêwerken den troon van Amedeo te schragen. Natuurlijk moesten ook de conservatieve partijen zich meer van de Regeering verwijderen, naarmate deze dichter bij de republikeinen kwam te staan. De algemeene oorzaak daargelaten, is het dus zeer licht mogelijk dat de zaak van Hidalgo werkelijk door een deel van het Ministerie is gebruikt om den Koning te verwijderen, van wien men wenschte ontslagen te zijn.

Anderen zoeken de directe aanleidende oorzaak tot het vertrek van Amedeo in de treurige ervaring, welke deze opdeed van zijn financiën. De rekening van '72 opmakend, bleek dat er een belangrijke achteruitgang was, zoo zelfs dat wanneer dat koningschap nog een paar jaren zoo duren moest, er alle kans bestond, dat Amedeo zoo arm werd, dat hij van zijn tractement moest leven. Dat vooruitzicht was alles behalve bemoedigend; niet alleen dat het tractement niet hoog was, maar bleef het gaan zooals het ging, dan bestond er alle waarschijnlijkheid, dat het slecht of in het geheel niet zou worden uitbetaald. Terwijl Amedeo's voorgangers, Isabella, Christina, ook de hertog van Montpensier het zoo wisten aan te leggen, dat zij met aanzienlijke rijkdommen Spanje verlieten, scheen de fortuin nu eens de mogelijkheid van het tegenovergestelde te willen bewijzen. Deze overweging deed Amedeo's besluit, dat reeds eenigen tijd door hem overdacht schijnt te zijn, rijpen.

En hij ging, de jeugdige 28jarige man, in den vroegen morgen van den 12 Februari; te Lissabon rustte hij met zijn pas bevallen gade uit van de vermoeienissen en vertrok daarop naar zijn vaderland; hij zal zich dankbaar gevoeld hebben, toen hij voor het eerst weder zijn geboortegrond betrad, waar hij niet als vreemdeling werd beschouwd, waar men niet òf hem welwillendheid betoonde uit genade òf als vijand hem behandelde.

Den 16 November '70 werd Amedeo bij meerderheid van stemmen tot Koning van Spanje benoemd; hij verwierf 191 stemmen; de tegenpartij

behaalde er ruim 100, maar deze waren verdeeld; de federale republiek had er 60, de gewone of gecentraliseerde republiek 3, de hertog van Montpensier 27, Espartero 8, de prins van Asturie 2. Den 4 December werd te Florence plechtig de kroon aangeboden door een commissie uit de Cortes en den 30 December, den sterfdag van den vader van den revolutionairen troon, van Prim, zette hij den voet in Spanje aan wal.

Ruim twee jaren heeft het koningschap dus geduurd en den armen Amedeo meer doornen dan rozen gebaard. Al zijn pogingen om de Spanjaarden zonder hen dwang aan te doen, aan een constitutioneele Regeering te gewennen, leden schipbreuk op de partijziekte, die als de kanker al de krachten sloopte en elken goeden maatregel verlamde. Van politieke trouweloosheid heeft Amedeo rijke ervaring opgedaan; indien ooit een persoon geschikt was om een proef te nemen met de vestiging van een nieuwe dynastie, was hij het; bescheiden, eenvoudig, oprecht, zonder sterke politieke vooringenomenheid, - hij liet haar althans niet blijken, - een man van moed en onverschrokkenheid, hebben al deze eigenschappen de trotsche Spaansche edellieden niet kunnen bewegen om zich bij hem aan te sluiten en aan zijn hof te verkeeren; zelfs de partij, die hem had gelokt naar Spanje, was voor een goed deel naderhand van hem vervreemd. Alles om hem heen intrigeerde, spreidde listen, vleide of dreigde om persoonlijke eerzuchtige bedoelingen te bereiken, - aan Amedeo de eer, dat hij in het land, waar de kuiperijen traditioneel zijn geworden en ingeworteld in het regeeringsbestaan, standvastig is gebleven, weerstand heeft geboden aan de verzoeking om langs den weg van geweld, van samenzwering, van verloochening van beginsel, de macht te behouden, waaraan hij als elk mensch was gehecht.

Werp geen vlek op dien man, Zwart gebroed; hij heeft zijn taak eerlijk en oprecht aangevat, en toen het hem bleek, dat de vervulling een onmogelijkheid was en hij zich door een illusie had laten meeslepen, heeft hij met edelen moed afstand gedaan van zijn betrekking. 't Is waar, hij heeft het koninklijk prestige een gevoeligen slag toegebracht. Waar het volk getuige is van den oorsprong van het koningschap, is gebleken dat dit koningschap voor geen der partijen eenigen breidel meer levert om den hartstocht te toomen, van conservatieve zoo min als van liberale, - maar aan wien de schuld? Niet aan hem, maar aan zijn voorgangers, die met het koningschap bij de gratie Gods het volk hebben geminacht en vertrapt en uitgezogen, en daarbij niet zelden openlijk met eer en goede zeden den spot dreven. Waar in Europa blijkt de blijvende vestiging van het koningschap een onmogelijkheid te zijn geworden? Daar waar het koningschap zich blijkens de geschiedenis het laagst, het meest verachtelijk, het meest egoistisch heeft vertoond, in Frankrijk en in Spanje! O, de vorsten worden gemakkelijk verdragen, zelfs met al hun onze-

delijkheid, zelfs wanneer hun gedrag in den gewonen zin des woords, met den naam van allerliederlijkst moet worden bestempeld, - wanneer zij maar geen absolute hinderpaal zijn voor de vervulling van de allereerste staatkundige levensbehoeften, vrijheid en recht; maar wanneer de gratie Gods een andere naam is voor het vertrappen van recht en vrijheid, waar het leven der vorsten van dien aard is geworden, dat de naam van den vorst slechts walging verwekt in het hart des volks, de gratie Gods de gratie des duivels is geworden, en de vorsten in een opwelling van heftige verontwaardiging worden verdreven, spreek daar nooit meer van het vorstelijk prestige; niet de liberalen, de radicalen, de revolutionairen hebben het ondermijnd, maar gij zelf, gij die meendet dat er ook in het lage geen einde was aan de macht, aan de willekeur van den vorst, en in uw bijgeloof en met uw vleierij de gratie Gods voor een vrijbrief hield.

Amedeo heeft het monarchaal prestige verminderd! Maar is dan de phrasenheld Don Carlos met zijn priesteraanhang, met het domme gefanatiseerde volk, een middel om dat prestige te doen rijzen? Walgelijk schouwspel van onkunde en dweperij in dienst van listige eerzuchtigen, die het bloed des volks goed genoeg achten om den weg tot een troon te banen! Eere dan Amedeo die door zijn afkeer van intriges wellicht het bewijs leverde, dat hij in de hooge sfeeren der gratie Gods niet thuis hoorde en te naïef en te onschuldig was om in de hooge politieke wereld bruikbaar te zijn.

Beschouwen wij de laatste gebeurtenissen, die het vertrek van Amedeo voorafgingen, van naderbij, dan kan men niet anders dan hem gelukkig prijzen, dat hij een kort besluit nam, want zijn positie was in waarheid onhoudbaar geworden; elke verandering, elke omwenteling was mogelijk geworden in Spanje.

Het laatste Ministerie, dat onder Amedeo werkzaam was, was het radicale Kabinet Zorilla; het was - de verschillende wijzigingen meegerekend - juist het negende ministerie van Amedeo. Niemand had gedacht dat Zorilla nog eenmaal de teugels van het bestuur in handen zou nemen en toen men bekomen was van de verrassing, die het bericht in Juni van het vorige jaar verwekte, haalde men twijfelachtig de schouders op en vroeg, of thans de energie van Spanje's eersten staatsman wel meer het staatsschip door de branding van de hooggaande golven van de partijdrift zou kunnen brengen. Wat was de toestand in de laatste maanden veranderd! De eigenlijke steun van den nieuwen Koning was de progressistische partij; zij was het, die in aansluiting van een deel der Unionisten, den Koning had benoemd, ingehaald en te Madrid gebracht. Maar de progressistische partij was uiteengeslagen; de eene helft volgde Sagasta en daarmee een meer conservatieve richting; de andere helft bleef Zorilla getrouw maar was vooral nu uit den aard der zaak gedrongen om steun te zoeken meer links, bij de

republikeinen. Indien men den Koning al iets verwijten kon, dan [was] het, dat hij zich door den intriganten Sagasta heeft laten verleiden om te veel zijn krachten in te spannen tot de vorming van een groote conservatieve partij, die naderhand bleek alleen in de verbeelding en de verkeerde berekening van Sagasta te hebben bestaan; eens werd de Cortes geschorst, eens ontbonden om te beproeven, hoever men het met die proefneming kon brengen. Ten laatste waren de zaken door de conservatieven zoo in de war gestuurd, dat zij den Koning moesten verzoeken enkele bepalingen der constitutie buiten werking te stellen.

Zorilla aanvaardde nu weder het bestuur, onder geheel andere verhouding; niet alleen dat de progressistische partij verdeeld was, zijn eigen aanhang, de Zorillisten of radicalen waren over de houding des Konings in den laatsten tijd zeer ontevreden en velen hadden den Koning hunner keuze reeds geheel opgegeven. 't Was de vraag, in hoever hij op hen kon rekenen, wanneer het gold de nieuwe dynastie in ernst tegen hare vele vijanden te verdedigen; de republikeinen mochten in de Cortes een steun geven door voor alle radicale maatregelen te stemmen, van hen kon men niet verwachten, dat zij de hand zouden uitsteken om den Koning te helpen.

De oppositie, die het radicale Kabinet thans tegenover zich had, was veel talrijker dan vroeger. Met de Sagastisten hadden ook de dynastieke Unionisten, de zoogenaamde *Moros fronterizos*, zich tot fellen tegenstand gereed gemaakt, en zoo sterk als de zoogenaamde conservatieven, tijdens zij aan het bewind waren, voor de nieuwe dynastie hadden geijverd, zoo plotseling was ook hun omkeer, zoodra zij uit de Regeering waren verwijderd. De schoone hertog de la Torre was over de weigering van den Koning om de grondwet buiten werking te stellen ten einde de conservatieve beginselen te redden, zoo verbolgen, dat hij Madrid onmiddellijk verliet en weigerde zich weder aan het hof te vertoonen. Tot verschooning van de conservatieven zou men kunnen bijbrengen, dat de radicalen aan hetzelfde euvel mank gingen, toen zij buiten de Regeering waren gesloten; de conservatieven namen, om zoo te zeggen, na de benoeming van Zorilla tot president-minister de anti-dynastieke rol van de radicalen over; maar zij speelden die rol nog wat ruwer; niet alleen den Koning maar ook de Koningin overhoopten zij met allerlei scheldwoorden en zij gaven duidelijk te kennen, dat een terugkeer tot de vroegere dynastie in de gedaante van den jeugdigen Alphonso, het eenige was, dat den Staat van den wissen ondergang zou kunnen redden.

Een der eerste daden van Zorilla bij de aanvaarding van de teugels van het bewind, was het uitvaardigen van een circulaire, waarin tal van schoone en zeker welgemeende phrasen voorkwamen. Zijn tweede werk was de ontbinding van de Cortes en de uitschrijving van nieuwe verkiezingen. De bestaande volksvertegenwoordiging was het werk van

Sagasta en bestond derhalve voor de meerderheid uit zijn aanhangers; met zulk een vergadering was het Zorilla onmogelijk te regeeren. Te vergeefs lieten de voornaamste Sagastisten uit de Cortes hun medewerking aanbieden om de begrooting - het werk waar de meeste haast bij was - tot stand te brengen; het aanbod werd afgeslagen, waardoor de verontwaardiging van de conservatieven ten top steeg; met een ander bezwaar, dat de Cortes niet kon worden ontbonden, daar zij volgens de wet minstens vier maanden in het jaar bijeen moest wezen, waren zij niet gelukkiger; er werd een mouw gepast aan dat wetsartikel, waarvoor het nergens en nooit aan kleermakers ontbreekt, wanneer het noodig is.

Onverwacht viel een gebeurtenis voor, die schoon getuigend van diepen wrok tegen den Koning, voor een korten tijd weder het middel werd om Amedeo een soort van populariteit te verschaffen. Toen hij in den nacht van 18 op 19 Juli met de koningin door de straten van Madrid naar huis reed, werd een moordaanslag op hem gepleegd, die gelukkig geen ernstige gevolgen had. De lage daad wekte algemeen afkeuring en, toen de Koning den volgenden morgen ongewapend en onverzeld door de straten der hoofdstad wandelde, werd hij overal met geestdrift begroet.

Van de daders heeft men naderhand niets meer gehoord; de Spaansche justitie houdt van geheimzinnigheid; voor de moordenaars van Prim werden evenzeer verkeerde personen gevat als voor de sluipmoordenaars op den Koning; men zegt, dat deze moeten worden gezocht onder de republikeinen, omdat deze het meest belang hadden bij den dood des Konings; de Carlisten en Alphonsisten toch konden bezwaarlijk op eenig voordeel hopen uit den koningsmoord, daar de Regeering in handen was van hun bitterste vijanden, de radicalen.

De Minister Zorilla was - men herinnert het zich wellicht van vroeger, - een voorstander van het reizen des Konings, om langs dien weg zijn populariteit te bevorderen en met de martelaarskroon versierd, vergezeld van eenige Ministers ging Amedeo naar de noordelijke provincien. Die reis was niet ongelukkig; in een ander land zou men kunnen zeggen, dat de Koning goed werd ontvangen, men vernam geen wanklanken op de reis, en dat was al veel; maar stelt men zich de opgewonden, hartstochtelijke Spanjaarden voor, dan kan men het besluit trekken, dat de tijd de populariteit van den Koning niet had doen toenemen.

De uitslag van de verkiezingen voor de Cortes was zooals men dien verwachten kon in Spanje. Wij willen gaarne ter eere van Zorilla gelooven, dat hij geen oneerlijke pressie op de verkiezingen heeft uitgeoefend; zijn naam is met zulk een handeling in strijd; maar die pressie geschiedt van zelf in Spanje; het volk is over het geheel weinig ontwikkeld, het is gewoon geregeerd te w o r d e n en wel op de treurigste manier door hofdespotisme en kabaalpolitiek; en zulk een volk, dat

buitendien zijn beste kracht reeds heeft verbruikt en ten verval neigt, heeft men op eens, om het toch heel liberaal te doen, met het algemeen stemrecht begiftigd; is het niet zeer verklaarbaar, dat in zulk een land een wenk van den ambtenaar voldoende is om de verkiezingen te doen beslissen, te meer daar het ambtenaren personeel met elke Regeering verandert en de ambtenaar dus als 't ware in het bewustzijn werkt, dat hij aan de regeeringscompagnie is verbonden? Hetzelfde volk dat op verzoek van Sagasta een zeer conservatieve meerderheid zond, maakte nu een Kamer, waarvan de meerderheid voor drie vierden bestond uit radicalen; daar naast namen 80 republikeinen plaats, terwijl de conservatieven zoo gering in aantal waren, dat zij nauw werden opgemerkt.

Toen Amedeo den 15 September zoo plechtig mogelijk die vergadering ging openen, dacht hij zeker nog weinig, dat hij voor 't laatst het werk verrichtte, dat zooveel aan een komedie doet denken, en toch had dit denkbeeld bij hem moeten oprijzen, wanneer hij de volksvertegenwoordigers overzag; die breede rij van radicalen waren nu voorstanders zijner dynastie, maar gisteren nog waren diezelfde mannen zijn bitterste vijanden; velen onder hen waren de democratische richting toegedaan en men kon het hen als aanzien, dat een verbond met de naast hen zittende republikeinen hun van nature minder vreemd zou zijn dan het strijden voor den vreemden Koning. En die partij, die uit haren aard den eigenlijken steun vormt van het koningschap, de conservatieven, ontbraken schier in die vergadering. Waarlijk indien niet toen reeds de profetie werd gedaan, dat de dagen van Amedeo's regeering waren geteld, dan was dit alleen, omdat men weet, dat de zaken in monarchale landen uitermate lang kunnen hangen, slepen, zonder tot een beslissing te geraken, en het onhoudbare een noodzakelijkheid wordt, waar geen andere uitweg kan worden aangewezen.

Werd de geschiedenis van een volk uit de parlementaire vergaderingen geschreven, dan ging het den Spanjaarden onder Zorilla goed; het Ministerie had de groote meerderheid der Cortes voor zich en het moet ter eere van de zorillisten gezegd worden, dat zij even ijverig als voortvarend waren in het bestuur des lands. Rioz Gomez, de Minister van Financien, diende zijn vroeger reeds voorgesteld plan in om door middel van een gedeeltelijke betaling van de interest der staatsschuld in papier, het evenwicht in de financien te herstellen; het gelukte hem een nieuwe leening te sluiten, waardoor werkelijk het vooruitzicht ontstond, dat de berooide financien over eenige jaren zouden terecht komen, indien namelijk gedurende dien tijd aan Spanje vastheid van bestuur werd verzekerd. De Minister van Justitie, Montero Bioz sloeg de handen aan 't werk om het rechtswezen te verbeteren; de rechtsvordering voor strafzaken zou worden verbeterd en rechtbanken van gezworenen ingevoerd. Even vruchtbaar was de Minister van

Oorlog, Cordoba, die zijn nieuwe legerwet wist te doen aannemen, waarbij de algemeene dienstplicht werd ingevoerd en de jaarlijksche lichting bepaald op 40000 man.

Maar juist deze wet wijst op de schaduwzijde van het radicale Ministerie; hoeveel behoefte er in Spanje ook moge bestaan aan binnenlandsche hervorming, door onberaden groote veranderingen in te voeren, loopt men gevaar om in weerwil van allen liberalen of radicalen schijn, den toestand erger te maken dan die was. De spoed, de voortvarendheid van de radicale Ministers om op alle gebied de meest nieuwe zaken in te voeren, doet denken, dat zij meer met de theorie te rade gingen dan de eischen van de praktijk raadpleegden. Omdat in Duitschland de algemeene dienstplicht uitstekend werkt, is die instelling nog niet uitvoerbaar en aanbevelenswaardig voor alle andere landen. Nog duidelijker kwam het eenzijdige theorisme van de radicalen aan den dag bij het voorstel om de begrooting van eeredienst bijna geheel ten laste te brengen van de gemeenten. De zonderlinge maatregel werd allereerst ingegeven door den financieelen nood; men zou echter tot op zekere hoogte hierin een radicalen en gewenschten maatregel kunnen zien; werden de uitgaven voor de kerkelijke zaken ten laste van de gemeenten gebracht, deze konden wellicht die uitgaven langzamerhand besnoeien en ten laatste geheel overlaten aan de geloovigen; men verkreeg dus een praktische scheiding van Staat en Kerk. Nu bestaat er echter in Spanje minder dan elders behoefte aan de invoering van scheiding van Staat en Kerk, omdat de Katholieke godsdienst schier de eenige bestaande is, maar in de tweede plaats was de maatregel geheel onuitvoerbaar; in den eersten tijd zouden de gemeenten werkelijk de uitgaven, door den Staat totdusver betaald, op zich moeten nemen, en voor de meeste gemeenten was dit een bepaalde onmogelijkheid; de ondervinding met de onderwijzers van de lagere school had voor deze ingrijpende verandering moeten waarschuwen; ook de onderwijzers werden vroeger door den Staat betaald, maar deze wist zich dien last van den hals te schuiven en over te doen aan de gemeenten; het gevolg was dat de onderwijzers in vele gemeenten niets meer kregen en den kost moesten opbedelen, indien zij niet van honger wilden omkomen.

Maar al bestonden er geen praktische bezwaren tegen deze nieuwe maatregelen, alleen overwegingen van gewonen politieken aard moesten ze afraden; de Koning had bij de opening der Cortes gezegd, dat Spanje het met alle buitenlandsche Mogendheden kon vinden behalve met den Paus; dat was een lofrede op de Regeering van Spanje; maar niet alleen den buitenlandschen Paus, ook de binnenlandsche geestelijkheid had men daardoor tegen, en was het nu verstandig om, waar de Regeering nog weinig vasten voet had, de volksvertegenwoordiging kennelijk eenzijdig was samengesteld, de geheele geestelijkheid zoo gevoelig te treffen en nog meer tegen zich in te nemen?

Er was geen beter middel om de oppositie, de zoogenaamde conservatieven en de reactionairen in de hand te werken; de zaken buiten het parlement gingen dan ook een geheel anderen weg dan daar binnen; wij wezen reeds op den heftigen tegenstand van de conservatieven buiten het parlement; openlijk werd het beginsel verdedigd, dat alle middelen geheiligd waren, die leidden tot het éenige doel: omverwerping van de nieuwe dynastie. En het bleef niet bij woorden; de opstand van de Carlisten in het Noorden was nooit gedempt, en in den laatsten tijd weder toegenomen. En niet alleen in het Noorden, ook in het Zuiden ontstonden kleine oproerige bewegingen, hetzij van Carlistischen, hetzij van republikeinschen aard; de laatsten meenden, dat de tijd van wachten voorbij was en de wapenen moesten worden opgevat; alleen de houding van het hoofdcomité van de republikeinen belette voor het oogenblik de algemeene verbreiding van den opstand.

De uitvoering van de wet betreffende de lichting van 40000 man bevorderde de ontevredenheid en op sommige plaatsen werd scherp gevochten door de oproerige benden; wel behaalden de troepen der Regeering overal de overwinning, maar de geregelde gang van het raderwerk van Staat werd verstoord, de belastingen kwamen of niet of slecht in, de parlementaire financiëele berekeningen vielen daarmee in duigen en in weerwil dat het nieuwe radicale constitutionalisme uitstekend werkte - Koning, Ministers en Volksvertegenwoordiging waren het volmaakt eens, - werd de toestand toch met den dag meer onhoudbaar.

Was het overdreven waardeering van het gewicht van de parlementaire komedie, die de Spaansche correspondenten steeds bewoog om den toestand des lands in die dagen als zeer bevredigend voor te stellen, of werden de dagbladen tot hun optimistische beschouwingen gebracht door het belang, dat zij hadden in de aanbeveling van de nieuwe leening van 250 millioen realen? Men zou haast tot het vermoeden komen, dat ook hier alleen het laatste argument, het welbekende klinkende, alles afdeed, want de toestand was werkelijk zeer hachelijk. De leening werd geplaatst, 't is waar, maar wie weet met hoeveel opoffering, na al de dagbladen-reclames en na de hulp van de intrigeerende bankiers.

Met Nieuwjaar weigerden de conservatieven aan het hof van Amedeo te verschijnen en zij gaven daarmee hun vast besluit te kennen om zich van elke deelneming aan de Regeering te onthouden; de handvol conservatieven, die nog in de Cortes zitting hadden, verlieten de vergadering en lieten het veld ruim aan de radicalen en republikeinen; niet éen andere partij was meer in het parlement vertegenwoordigd. Het wetsontwerp tot afschaffing van de slavernij op Portorico werd door de gewillige meerderheid aangenomen, maar strekte ook al niet om de Regeering vrienden te bezorgen; de toestand der West-Indische kolonien was niet van dien aard, dat groote hervormingen voor het oogenblik

raadzaam waren, en de wijze waarop de Amerikaansche Regeering zich over de Spaansche bezittingen had uitgelaten, moest het doen voorkomen, alsof de hervorming was voorgedragen op aandrang van buiten, - een gedachte voor den trotschen Spanjaard onverdragelijk.

Waarlijk, wie een weinig opmerkzaam en onpartijdig den loop der gebeurtenissen had nagegaan en met den feitelijken toestand rekening hield, moest het bestaande voor onhoudbaar verklaren; het radicale bestuur, hoe welgemeend en eerlijk ook, deed den boog met elken dag strakker spannen, zoodat een uitbarsting volgen moest; de verdeeldheid der partijen, de werkeloosheid en apathie van het volk tegenover de zaken der Regeering, maakte een voorspelling van de toekomst moeilijk; de persoon van den Koning was het éenige nog dat een zekeren band gaf; die band, meende men, kon alleen verbroken worden door een of andere omwenteling, die den Italiaanschen prins van den troon stootte; of die omwenteling zou gelukken, hing af van het leger, maar men had in den laatsten tijd het vreemde verschijnsel, dat terwijl vroeger de revoluties uitgingen van militaire samenzweringen, de troepen thans op de hand waren van de bovendrijvende partij, die aan de Regeering was; toen de Koning in overleg met den hem misleidenden Sagasta proeven nam om een conservatieve meerderheid te vormen, pogingen die vrij lang duurden, was het leger niet ontevreden; Sagasta bouwde op dat leger even vast en, naar het schijnt, met evenveel grond als naderhand Zorilla. En terwijl de een dus, vast vertrouwend op de kracht der radicale beginselen en niet het minst op de eerlijkheid en de energie van Zorilla, meende dat de Spaansche zaken wel terecht zouden komen, - was niet kort geleden nog de leening volteekend en de financiers hadden immers een scherp waarnemensorgaan voor omwentelingen - en de ander weifelend het hoofd schudde en den toestand onder het radicale gouvernement onhoudbaar achtte, zonder eenige zekerheid hoe lang het onhoudbare nog zou duren en waardoor het zou worden opgevolgd of afgewisseld, - klonk onverwacht het bericht, dat Amedeo afstand had gedaan van den troon en Spanje zoodra mogelijk wenschte te verlaten. De tijding was zoo vreemd, dat men in het begin dacht, dat het slechts een manoeuvre was van Amedeo in navolging van Vorst Karel van Rumenie, die in de dagbladen een brief liet publiceeren over zijn plan om af te treden, ten einde de harten der Rumeniers te vermurwen. Te Madrid was het echter volle ernst en het bleek spoedig dat zelfs de regeeringspartij in de Cortes niet één ernstigen stap verlangde te doen om den Koning van zijn besluit terug te brengen. Integendeel, nadat het schrijven van den Koning was beantwoord, werd na eenige schermutselingen met 256 tegen 32 stemmen de republiek verklaard voor den wettigen regeeringsvorm van Spanje. De Koning en de Koningin hadden intusschen de reis reeds aangenomen.

Men zegt, dat de wending, die de zaken namen, geheel overeenkomstig

Amedeo's verlangen was; verbitterd over den tegenstand, dien de natuurlijke bondgenooten van den monarchalen regeeringsvorm, de conservatieven, hem geboden hadden, verontwaardigd over hun onoprechtheid, hun kuiperijen zoolang zij aan het bewind waren en hun egoisme, nadat zij uit de regeering verwijderd waren, zou Amedeo zijn besluit met opzet eenige dagen hebben geheim gehouden om de radicalen en republikeinen tijd te geven hun maatregelen te nemen. Deze verklaring van 's Konings handelwijze is zeer menschelijk, wellicht wat al te gewoon om onbepaald geloof te verdienen; de wraakoefening van Amedeo ware begrijpelijk, maar niet overeenkomstig met zijn gewone loijaliteit.

Men behoeft voor de verklaring van het ontstaan der republiek volstrekt de toevlucht niet te nemen tot deze stelling; de proclamatie van de republiek was een gewoon gevolg van de omstandigheden; de Regeering was in handen van de radicalen - en het grootste gedeelte van dezen was de republiek zoo wel gezind, dat de republikeinen met vol vertrouwen de zaken konden afwachten; inderdaad, wat schoot er voor de radicalen over na het verzoek om ontslag van Amedeo, indien zij niet op hun schreden wilden terugkeeren en Isabella's zoon, den jeugdigen Alfonzo terug roepen of de poorten van Madrid openen voor de Zwarte roofridders van Don Carlos? Hoop op een anderen koning kon men moeilijk hebben; had men niet indertijd gansch Europa afgereisd, aangeklopt aan schier alle hoven en om een koningje gebedeld? De republiek was dus evenzeer een verlegenheids-middel als een onverbiddelijke noodzakelijkheid.

Toch hadden de radicalen en republikeinen wijzer gedaan, indien zij meer den vorm geëerbiedigd hadden en op de republiek niet al aanstonds den stempel afgedrukt van onwettigheid. Immers, de bestaande Cortes hadden geen mandaat ontvangen om over den regeeringsvorm te beslissen en de gewichtigste bepaling van de grondwet, het bestaan der monarchie, zonder verderen omslag voor nietig en afgedaan te verklaren. 't Is waar, er kunnen verontschuldigingen worden bijgebracht voor deze handelwijze; de beslissing moest in de gegeven omstandigheden strekken om de rust des lands te bevorderen, want het openstellen van de quaestie van den regeeringsvorm kon de partij-hartstochten op een bedenkelijke wijze uitlokken tot het plegen van geweld; naast een Carlistisch leger kon men weldra een Alphonsistisch verwachten; het spoedig uitschrijven van een constitueerende vergadering ging met tal van bezwaren gepaard; wie kon den rustigen afloop van de verkiezingen verzekeren? Geen dezer bezwaren komt ons echter overwegend voor; over een quaestie van regeeringsvorm beslist men niet dan na rijp overleg en na het gevoelen des lands te hebben ingewonnen. Men kan formeel de republiek proclameeren, totdat de constitueerende vergadering over de handelingen van de bestaande regeering zou hebben aanspraak gedaan. Men is in Spanje echter zooveel regeeringswillekeur gewoon, dat men schier geen protest tegen de handelwijze van het

radicale bewind heeft vernomen; waarschijnlijk lag het geweten de conservatieve partijen het stilzwijgen op, omdat zij zich bewust waren, dat zij in gelijke omstandigheden op dezelfde wijze zouden hebben gehandeld; niet onwaarschijnlijk tevens dat de republikeinen op de radicale meerderheid der Cortes pressie hebben uitgeoefend door een opstand van hun partij in het vooruitzicht te stellen, indien de republiek niet terstond werd uitgeroepen. De latere verhouding tusschen de radicale meerderheid en de republikeinsche minderheid geeft eenigen grond tot dit vermoeden. Hoe dit ook zij, de Spanjaarden mogen vrede hebben met zulk een omspringen met de regeering, zij duiden het de vreemde Mogendheden niet ten kwade, dat deze vooralsnog weigeren om de Spaansche republiek officieel te erkennen; alleen de beide republieken, de Vereenigde Staten en Zwitserland maakten hierop een uitzondering.

De weinige weken, die de Spaansche republiek nu heeft geleefd, doen soms vragen, wanneer zij sterven zal, afgescheiden nog van de levensvatbaarheid van den republikeinschen regeeringsvorm in het algemeen. Het eerste wat ons bij het republikeinsch bewind in het oog valt, is dat deze regeering precies dezelfde is en dezelfde gebreken heeft als de vroegere, de radicale, de conservatieve, enz. Inwendige verdeeldheid en dientengevolge zwakheid is ook het eerste kenmerk van de Republikeinsche regeering; daarop volgt een tweede, even gevaarlijke: weinig eerbied voor het bestaande en ondoordacht proeven nemen met nieuwigheden, zonder met de werkelijkheid te hebben te rade gegaan en de omstandigheden geraadpleegd. Wat het laatste punt betreft beging het republikeinsche bewind al terstond eene fout met in de militaire zaken ingrijpende veranderingen in te voeren; een wet werd ingediend om den verplichten krijgsdienst af te schaffen en het actieve leger te vormen uit vrijwilligers, die natuurlijk goed moesten betaald worden. Kan men ongelukkiger wet bedenken in een land, waar een der partijen reeds lang de vaan van den opstand heeft ontrold en de pogingen der regeering om een eind aan dien opstand te maken, telkens zijn gebleken ijdel te zijn? nog vóór de wet was aangenomen, zag men de bedenkelijke gevolgen in de verslapping der krijgstucht; een aantal soldaten meenden, dat de wet hun vrijheid gaf om met ransel en al naar huis te stappen en het geweer cadeau te geven aan den eersten den besten burger, dien hij daarmee wilde vereeren. Schier dagelijks deelden de dagbladen allervermakelijkste staaltjes mede van de werking van de nieuwe republikeinsche wet. Toen de Carlisten hun voordeel deden met deze onhandigheden en hun benden al stouter en stouter optraden, begreep ook de republikeinsche regeering, dat het zoo niet ging, en er werd een wet ingediend tot oproeping van 45000 man vrijwilligers en de aanvraag van een krediet van 100 millioen pesetas tot dekking van de onkosten. 't Is altijd wenschelijk bij de Spaansche zaken zoo weinig mogelijk te vragen, indien

men zijn optimisme niet geheel wil verliezen en de Hollanders doen dat voor een goed deel niet gaarne, zooals zij Oostenrijksch gezind waren in den Pruisisch-Oostenrijkschen oorlog, - om de effecten namelijk, die laag staan omdat zij niet solide zijn, maar hooge, hooge interest geven. Anders, zou men kunnen vragen, hoever was het actieve leger verloopen, dat er niet minder dan 45000 man werden onder de wapenen geroepen, en was met de oude legerwet tevens de oude begrooting van oorlog afgeschaft, dat er een buitengewoon crediet tot dit bedrag moest worden aangevraagd?

Aan verdeeldheid van Spaansche Ministeries is men zoo gewoon, dat men geen homogeen Spaansch Kabinet zich meer kan denken en de republiek bleek ook al geen middel te zijn tegen die kwaal. Het eerste republikeinsche Ministerie was een gemengd Kabinet; men telde er vijf radicalen en vier republikeinen, een verhouding die weinig overeenkwam met de verdeeling van de partijen in de Cortes, waar de radicalen de overgroote meerderheid hadden; buitendien waren de gewichtigste portefeuilles in republikeinsche handen; aan het hoofd stond Figueras, een beproefd republikein, gunstig bekend om zijn vast karakter en beroemd om zijn welsprekendheid. Binnenlandsche Zaken, na het presidentschap de gewichtigste betrekking, was opgedragen aan de Pi y Margall, een der gematigdste republikeinen, een man met een helder hoofd en als alle goede republikeinen een flink redenaar. Meer algemeen bekend is de Minister van Buitenlandsche Zaken, Castelar, hoogleeraar in de philosophie en de geschiedenis, een goedaardige dweper met de federale republiek, die hij in menige prachtige redevoering aan geheel Europa heeft voorgehouden als het ideaal, met welks verwezenlijking als uit den hoorn des overvloeds, alle goede gaven zouden worden uitgestort over de menschheid, en indien de wereld met woorden hervormd kon worden, zou zeker de oprechte edele Castelar een ruim aandeel hebben aan de vernieuwing van het oud en hier en daar bouwvallig wordend Euroop.

De vierde republikein F. Salmeron, afgevaardigde voor Budajoz, had zich eveneens naam gemaakt door zijn getrouwheid aan de republikeinsche beginselen. De andere Ministers waren overgenomen uit het vorige Zorilla Kabinet, dat terstond na de indiening van het ontslag des Konings was afgetreden. Op de samenstelling van het eerste republikeinsche ministerie heeft dus de republikeinsche partij waarschijnlijk reeds bij het ontstaan een onbehoorlijken invloed uitgeoefend; zij eischte en kreeg het leeuwenaandeel en de radicalen moesten zich tevreden stellen met het overschot van den maaltijd. Was het onbillijk, dat de radicalen op grond van de verhouding van hun partij in de Cortes opkwamen voor de benoeming van de gouverneurs en andere hoogere ambtenaren, waarvan het personeel als naar gewoonte geheel vernieuwd moest worden? De benoeming van die ambtenaren is daarom van zooveel gewicht, omdat de richting van den ambtenaar in het met het algemeen stemrecht

gezegende Spanje, bij de verkiezing van de volksvertegenwoordigers beslist. De radicalen wilden nu de benoeming van de ambtenaren om de helft doen; de republikeinen maakten bezwaar, en zij werden daarin versterkt door hun aanhangers in de voornaamste steden, die zulk een hoogen toon voerden, dat het scheen of al de Spanjaarden met een tooverslag allen in republikeinen waren veranderd. De bedreigingen van de republikeinen in de groote steden waren van dien aard, dat men bijna geen radicalen kon vinden, die genegen waren een benoeming aan te nemen.

Dagen achtereen hadden in den Ministerraad, waar over het heil des vaderlands zou worden beraadslaagd, de hevigste woordenwisselingen plaats; in de straten van Madrid zag men samenscholingen van de ultra-republikeinen, de zoogenaamde *intransigentes*, die bedreigingen lieten hooren, indien de radicalen niet toegaven, en op zekeren dag kwam de president-minister Figueras in de vergadering met de boodschap, dat het zoo niet langer ging; de verdeeldheid van het Kabinet verlamde de kracht der Regeering; er moest een eind aan komen, indien er geen homogeen republikeinsch Kabinet kon optreden, dan zouden de republikeinsche Ministers hun ontslag indienen en de gevolgen daarvan, die vooral met het oog op de houding van de republikeinen te Madrid, niet te voorzien waren, overlaten aan de radicalen.

De radicalen protesteerden; zij beweerden en niet ten onrechte dat de houding van hun republikeinsche ambtgenooten niet zoozeer een gevolg was van hun eigen overtuiging als wel werd veroorzaakt door de pressie, die door de ultra-republikeinen op hen werd uitgeoefend; gaf men hieraan toe, dan zouden later hoogere eischen worden gesteld, die men niet zou kunnen inwilligen. Maar het eind van de zaak was, dat de radicalen moesten toegeven; in het volgende Ministerie verminderde hun aantal op twee; de portefeuilles van Oorlog en Marine bleven slechts in hunne handen.

De president-Minister Figueras haastte zich met de verzekering, dat in weerwil van de verandering van ministerie het regeeringsprogramma hetzelfde bleef. Och, dat hadden al de Ministers verzekerd in Spanje, Sagasta had het zelfs gezegd na zijn radicalen voorganger!

De vrede was gesloten, maar voor slechts korten tijd; waren de radicalen verwijderd uit het Ministerie, in de Cortes hadden zij nog altijd de meerderheid, en al waren de radicale Ministers geweken na overleg met hun partij, het gebeurde liet toch zekeren wrok achter en het was duidelijk aan de discussies te merken, dat de radicalen half berouw hadden over hun toegeven. Het republikeinsch bewind wilde dus ook de Kamer maar liever weg hebben evenals de radicale Ministers. Een voorstel om na het afdoen van de dringendste bezigheden de Cortes te doen uiteengaan, totdat de leden der Constituante zouden zijn verkozen, werd wel aanvankelijk ongunstig ontvangen, maar daar een zelfde soort van pressie als bij de Ministercrisis gebezigd was, toch

doorgedreven; een aantal radicalen onthield zich echter ditmaal van stemming. Was de zaak weder geschikt, het was door nood en angst gedreven en de twee uiterste partijen van Spanje bleken geen overleg genoeg te bezitten om het althans eenige weken met elkander uit te houden, totdat de nieuwe verkiezingen nader zouden hebben beslist, aan wie het grootste aandeel in de Regeering toekwam.

Maar dit was nog niet genoeg; konden radicalen en republikeinen het niet met elkander vinden, de republikeinen, nu de meerderheid vormend in het Ministerie en van den last van een radicale Kamer ontslagen, zijn het onderling ook weder oneens en de geruchten van een ministerieële-crisis keeren telkens en niet zonder grond weder.

Men heeft tweeërlei soort van republikeinen: de gewone, wier republiek ongeveer gelijk staat met een constitutioneele monarchie, waarin de vorstelijke waardigheid wordt uitgeoefend door een president, hetzij door de volksvertegenwoordiging, hetzij direct door het volk verkozen; men noemt haar ter verduidelijking de centrale republiek. De andere republikeinen noemen zich federalisten, d.i. zij verklaren zich voor de uiterste decentralisatie, willen aan de verschillende provincien een zeer uitgebreide zelfstandigheid toekennen en aan het centrale bestuur zoo weinig invloed mogelijk op de leiding der zaken geven. De laatste soort van republiek is nieuw, zij is de reactie van de vroegere republieken, die zooals de Fransche b.v. zich kenmerkten door een absolutisme nog grooter dan een despoot ooit had uitgeoefend. In den lageren vorm grenzen deze republikeinen aan de sociaal-democraten, de Communisten, de Rooden, of hoe men hen ook noemen wil; in den meer edelen vorm vindt men onder deze republikeinen dwepers als Castelar, die droomen van een algemeene republiek van alle staten van Europa, die natuurlijk op grond van homogeniteit in trouw en innig verband met elkander leven, en met de dure koningen ook de nog duurdere staande legers en de oorlogen hebben afgeschaft.

Nu heeft de ondervinding in Spanje al spoedig geleerd, dat men er meer federale dan centrale republikeinen heeft; de eerste doen zich althans het meest gelden; in de eerste republikeinsche stad des rijks, in Barcelona heeft zich een comité gevormd, dat zich feitelijk alle macht aanmatigt en stilzwijgend Catalonie tot een afzonderlijken staat heeft geproclameerd, die slechts zoolang aan het centrale bestuur gehoorzaamt, als dat dienstig wordt geacht door de heeren federalisten. Elders zag men dezelfde opvatting van de republiek; men meende dat men nu geheel zelfstandig kon handelen en zich om wet noch regeering meer behoefde te bekommeren; op sommige plaatsen oordeelde men dat het tijd was om over te gaan tot de gemeenschappelijke verdeeling van alle eigendommen om zoo de eigenlijke ware republiek in te voeren. Indien feitelijk al niet in een groot gedeelte des lands volslagen anarchie bestaat, ziet men er toch reeds alle voorteekenen van. De bezittende klasse sluit zich instinctmatig aaneen om den persoonlijken eigen-

dom te handhaven; de laagste volksklasse, vooral in de steden talrijk, droomt van de gouden eeuw, waartoe de republiek opvoert, waarin alle menschen gelijk zijn.

Het was voor de Regeering van het meeste belang om streng de hand aan de wet te houden en geen uitspattingen te dulden; alleen door een krachtige regeering, die genoegzaam vertrouwen inboezemt, dat de maatschappelijke orde zal worden gehandhaafd, kon de republiek het vertrouwen winnen ook der andere partijen en bij het aantal pretendenten wellicht evenals in Frankrijk de republiek leeren beschouwen als den regeeringsvorm, die nog het minst verdeelt. En zie hier juist het punt, waarover de Ministers het bestendig oneens zijn; het eene gedeelte met de Castelar aan het hoofd, wil een rechtvaardige maar strenge politiek volgen als het eenige middel om de republiek een lang leven te verschaffen; het andere deel dat in den president-minister Figueras zijn steun vindt, vreest voor het uitlokken van botsingen en volgt een toegevende politiek; hier vleit men zich, dat de repuliek geborgen is, wanneer zij het maar kan uithouden, totdat de constitueerende Cortes bijeen zijn, maar zij vóor dien tijd geen stootje kan verdragen. Werpt men dus den blik èn op den toestand des lands èn op het gehalte van de Regeering, dan acht men het niet zoo onmogelijk, dat de republiek reeds verdwenen is, zich heeft opgelost in regeeringloosheid, nog voor de verkiezingen der constituante hebben plaats gehad. En wanneer de republiek het zoolang houdt, wanneer zij zich weder vermant en de orde handhaaft, hoe zullen die verkiezingen plaats hebben, hoe zullen zij uitvallen? Reeds in gewone tijden hebben die verkiezingen uit het oogpunt der vrijheid niets te beteekenen, hetzij omdat die vrijheid niet bestaat, hetzij omdat het volk geen begrip van vrijheid heeft; en bij den hoogen toon en de groote macht van de federale republikeinen bestaat het gevaar, dat al de andere partijen zich òf vrijwillig van de stemming zullen onthouden, òf verhinderd zullen worden aan de stemming deel te nemen; men heeft onder alle regeeringen in Spanje zoo weinig eerbied getoond voor het algemeen stemrecht, het is er zulk een komedie, dat wij waarlijk de republikeinen niet hard mogen vallen, indien wij hetzelfde zien gebeuren, wat onder conservatieve en liberale regeeringen zeer gewoon was. En stelt u een Spanje voor als republiek met een volksvertegenwoordiging, waarin de woeste ridders van de Roode Internationale de meerderheid vormen!

Men heeft zich evenals in Frankrijk een oogenblik gevleid met de oprichting van een conservatieve republiek, maar in Spanje is voor zulk een republiek zoo weinig plaats, dat de republikeinen het geen dagen zelfs met de linkerzijde konden uithouden, laat staan dan dat de nieuwe republiek steun zou zoeken bij het centrum, dat trouwens in Spanje niet bestaat, omdat er geen gezonde partijvorming is, omdat de verschillende fracties slechts hun eigenbelang beoogen en de regeering ondersteunen, zoolang die hen tijdelijk het meest bevoordeelt.

Spanje een republiek! Ja, indien republiek een tooverwoord was, waarmee men een ledige schatkist kon vullen, indien men met schoone phrasen republikeinen kon oproepen!

Spanje een republiek! men denkt dan onwillekeurig aan de Spaansche kolonien in Zuid-Amerika; dat zijn ook republieken geworden; maar boven welke, vooral wat vrijheid betreft, de oude Europeesche monarchieën verre te verkiezen zijn; als de eene militaire dictator aftreedt, staat de andere gereed zich in zijn plaats te dringen.

Maar het zal de federale republiek zijn, een nieuwe proefneming; aan de verschillende provincien zal zooveel ruimte mogelijk worden gelaten om door een vrijen band de verschillende leden te vereenigen! Alsof het federalisme ook geen phrase was, die bij een volk als de Spanjaarden in toepassing gebracht, den Staat in even zooveel deelen dreigt te scheuren als er volksstammen zijn, Andalusiers, Basken, oud- en nieuw Castiljanen, enz.

En die Spaansche republiek laat bij haar geboorte door een hoogleeraar-Minister aan de andere Mogendheden verklaren, dat men niet beducht behoeft te zijn, want Spanje zal zich alleen met zijn eigen zaken bemoeien! Dat mag ook wel. Naiever staatsman dan die Castelar werd er nooit geboren.

En in weerwil van al de verwarring en de onzekerheid bleef de aanhang van de Carlisten zich beperken tot eenige streken in het Noorden en Oosten, een bewijs dat de meerderheid der Spanjaarden althans van de Zwarte Internationale genoeg heeft beleefd. De republiek kan het moeielijk erger maken, - maar haar vormen zijn ruwer en haar daden vallen meer in het oog, omdat zij geen ‘fatsoenlijk’ kleed zijn aangetrokken.

NOORMAN.

20 April '73.

Mengelwerk.

Een bedriegelijke leer.
Door een schrijvend medium.

Er wordt ons een nieuwe leer - is 't wel een nieuwe? - verkondigd. Een leer die ‘alle wijsgeerige stelsels en wetenschappelijke theoriën van vroegeren of lateren tijd in herinnering brengt,’ die over iedere ‘hypothese door geleerden ontwikkeld, ieder maatschappelijk vraagstuk door den tijdgeest ontworpen, een nieuw licht verspreidt, zoo ze er al geen volledige oplossing aan geeft;’ in één woord, een leer die aan de behoefte van ons verstand en hart beide kan voldoen, wijl ze uit beide voortdurend put en dus in volkomen harmonie is met de behoefte des tijds; immers, alle rigtingen neemt deze leer in zich op, alle partijen verzoent ze met elkander, en stuurt ze dezelfde baan op, tot in het ‘Walhalla aller eerlijke - denkers,’ waar zeker reeds toebereidselen worden gemaakt tot het ‘vredefeest aller strijdige theoriën!’

Voorwaar een verblijdende mare!

Geen wonder dat menigeen, door den strijd der partijen vermoeid, door de ineenstorting van zijn geloofsgebouw bedwelmd en door de leêgheid van zijn hart onthutst, reikhalzend de handen uitstrekt naar het schitterend licht, juist op het regte oogenblik ontstoken, om het in alle vormen geknede materialisme voor goed te verjagen en den menschengeest weder tot een levendiger bewustzijn en zuiverder opvatting van zijn oorsprong en roeping te brengen.

Geen wonder, herhaal ik, want wie begrijpt niet het natuurlijk verlangen van den twijfelaar om weder vrijen voet te erlangen op het godsdienstig terrein, waar het materialistische onkruid zoo welig wortel schoot, dat hij na lange worsteling als vastgeschroefd zat tusschen de doornen en distelen des ongeloofs? Wie begrijpt niet den nood dergenen die zich een voor een de zuilen zagen ontvallen, waarop hun geloof aan de onsterfelijkheid steunde? Aan *zekerheid* daaraan heeft de

mensch behoefte, en welke zekerheid geven al die abstracte bespiegelingen op een gebied waar slechts te gissen en niets met zekerheid te *weten* valt? Welken troost brengen geleerde stelsels en theoriën aan? Geestesspijze voedt niet het hart, en de mensch wil vooral op godsdienstig gebied niet alleen weten, maar ook voelen wat hij gelooft. Deze klagten zijn aan de orde van den dag.

Welnu, de leer die ons wordt verkondigd kan aan al deze eischen voldoen!

Positivisten, Idealisten en alle mogelijke -*isten* meer, zal zij voorlichten, hand in hand doen gaan en nogtans den bijbelvergoders regt doen. Alle partijen zal ze bevredigen en als het naspel der wereldgeschiedenis, het geloof aan 's menschen voortbestaan onomstootelijk maken, door de onthulling van het geestenrijk.

Deze en geen geringere roeping heeft het Spiritisme!

Waar eerbiedwaardige, verstandige mannen dit verzekeren, is het wel de moeite waard er de aandacht op te vestigen, en in 't belang der menschheid na te gaan, of hunne waarachtige overtuiging regt van bestaan heeft. Wij voelen ons te meer hiertoe aangespoord, omdat een opregt streven naar *waarheid* ook op onzen weg ligt.

Het begrip van een zieleleven buiten de stof schijnt den mensch als ingeschapen. Van de vroegste tijden af heeft het zich, naar den graad der beschaving en ontwikkeling van het menschengeslacht, min of meer duidelijk, min of meer zinnelijk, uitgesproken en altijd hardnekkig gekampt òf tegen het pantheïstisch opgaan in het al, òf tegen het materialistisch voortleven in andere vormen door de omzetting der stof. De mensch stelt van nature een zelfbewust voortbestaan van den geest boven het verzinken van dien geest in de diepte van het onmetelijke, waar alle zelfbewustzijn noodzakelijk moet ophouden; het is dus natuurlijk dat, met uitzondering dier wijsgeeren, die alleen aan het verstand het regt en de bevoegdheid toekennen om de eeuwigheid te ontsluijeren, de mensch nogtans blijft vasthouden aan het ingeschapen gevoel van een individueel voortbestaan des geestes. Een ander bewijs hiervoor dan dit ingeschapen gevoel, deze ‘ahnung,’ bestaat er niet, althans niet voor degenen die met de wonderleer van het Christendom hebben gebroken; voor hen heeft dus het Spiritisme iets zeer verleidelijks. Door ons in verband te stellen met de afgestorvene wereld, zou het als 't ware de poorten der eeuwigheid ontsluiten. Hierdoor zou het aan ons individueel voortbestaan allen twijfel kunnen ontnemen en het beweren van zijne aanhangers bevestigen, dat *de volheid des tijds gekomen is*, *waarin deze leer als naspel der wereldgeschiedenis hare roeping heeft te vervullen.* De warme geestdrift waarmede een aantal mannen het Spiritisme heeft begroet, legt minstens een bezwarende getuigenis af tegen de geloofs- en godsdienstarmoede onzer dagen!

Zoolang echter het Spiritisme geen andere verkondigers had, dan ongestudeerde, vaak onontwikkelde lieden, die door hunne onstichtelijke

wonderverhalen der pers toevertrouwd, meer afkeer dan sympathie opwekten voor hunne zaak, bestond er weinig kans dat het publiek er zich door liet aantrekken; nu echter ook mannen van beteekenis, wier goede trouw niet te verdenken valt, zich tot kampvechters stellen van het Spiritisme en daarin de oplossing zien van alle geleerde vraagstukken en godsdiensten, nu een achtingswaardig letterkundige, de heer Roorda van Eysinga, als Redacteur optreedt van een Spiritistisch tijdschrift en hierdoor het bewijs aflegt, zoowel van zijn onvoorwaardelijk geloof aan deze zonderlinge leer, als van hare hooge beteekenis voor onzen tijd - nu schijnt het ons toe dat zij op ernstiger overweging van de tegenpartij kan aanspraak maken, dan tot nog toe het geval was. Te bewijzen dat ook op Spiritistisch gebied, dezelfde ervaring tot een tegenovergestelde overtuiging kan leiden, ligt in de roeping van een schrijvend medium. Aan de kritiek zij dan de beoordeeling dezer verschillende meeningen toevertrouwd.

Bij den onpartijdigen onderzoeker van het Spiritisme dringen zich al dadelijk de volgende gewigtige vragen op:

1. Kan men de *manifestatiën*, dat zijn, de verschijnselen, door bemiddeling van het Medium voortgebragt, onvoorwaardelijk toeschrijven aan geesten?
2. Waaruit besluit men dat het Spiritisme - een leer die op de aureole der nieuwheid geen aanspraak kan maken, daar ze reeds zeer vroeg door de monniken in hunne kloosters werd beoefend - kan voorzien in de behoefte van onzen tijd?
3. Is het Spiritisme werkelijk bestemd om de godsdienst aller volken te worden?

Een tal van geschriften over het Spiritisme, voor twintig jaren van Parijs naar Holland overgebragt, en de komst van het Amerikaansche Medium Home in ons vaderland, gaven het eerst aanleiding tot den kleinen kring van Spiritisten, die zich in den Haag vormde. De zonderlinge, treffende manifestatiën, door het mediumschap van den Amerikaan te weeg gebragt, hadden als door een tooverslag eenige ongeloovigen, die met al wat godsdienst was den spot dreven, tot ijverige aanhangers der zoogenaamde nieuwe leer gemaakt.

Welke waren die manifestatiën, die beter dan bijbel of wijsbegeerte, meer dan hart en verstand, konden uitwerken op de ontvankelijkheid dezer mannen, rijp aan ervaring, volleerd in wereld- en menschenkennis en hoog in jaren?

Zuiver stoffelijk: die namelijk, welke vereischt worden, zooals de Spiritisten zich uitdrukken, om twijfelaars, ongeloovigen en spotters van de tegenwoordigheid der geesten te overtuigen. In de meubels, bij voorkeur tafels, waaraan men zat, klopte en kraakte het, stoelen

werden zonder de minste aanraking heen en weder geschoven, lampen opgeheven, muzijkinstrumenten bespeeld, enz. enz.

Na deze zonderlinge, raadselachtige verschijnselen, waarvan men zich onmogelijk rekenschap kon geven, die zich ook door andere mediums herhaalden en waarvoor natuurkunde en wetenschap geen verklaring wisten - en na de bewering van deze meubels zelf, die op de vraag ‘of ze door geesten in beweging werden gebragt’, dapper ‘ja! ja!’ klopten; een ja, dat later door de schrijvende mediums werd bevestigd - waren de moedige vrijdenkers ontzet en bekeerd tot een tal van geloofsartikelen, waarvan wij, om niet al te wijdloopig te worden, er slechts eenige aanhalen:

1. Het Spiritisme is de leer van het zieleleven na de stof - de geestenleer.
2. De geesten kunnen zich slechts openbaren wanneer zich een geschikt *medium* voordoet.
3. *Medium* is de persoon, die in zich de *fluide* of het vermogen bezit, waardoor het den geesten mogelijk wordt, zich op de eene of andere wijze te manifesteren.
4. Er zijn *mediums* voor stoffelijke en voor onstoffelijke manifestatiën, zelden voor beide soorten te gelijk.
5. Het *medium* kan geesten van afgestorvenen oproepen; maar men is niet altijd zeker, of niet een andere min of meer gewenschte geest van deze gelegenheid gebruik maakt, om met de menschen in aanraking te komen.
6. Over het geheel doet men goed niet te veel te vertrouwen op de identiteit der opgeroepenen, want met namen nemen zij het zoo naauw niet.
7. Op de waarheidsliefde der geesten valt om deze reden niet veel te roemen, tenzij men door bidden en onthouding van het kwaad een hoogeren geest weet tot zich te trekken, die zich dan *mogelijk* tot geleigeest aanbiedt.
8. De mindere of meerdere waarde van den geest moet blijken uit zijne rnededeelingen. Is hij ruw, onbeschaafd, vaak gemeen in zijne uitdrukkingen, dan behoort hij tot een lagere geestensoort; draagt zijn taal den stempel van ernst, wijsheid, vroomheid, spoort hij aan tot al wat waar, schoon en goed is, dan behoort hij tot een verhevener categorie, die niet op deze aarde huist.
9. Van de geesten die tot onze planeet behooren, kan men weinig goeds verwachten, want onze planeet is een van de minst bevoorregte in het heelal, en de geesten die haar bewonen verkeeren nog slechts in 't begin hunner ontwikkeling, enz. enz. enz.

In deze opvatting van het Spiritisme - niets anders dan een zamenvatting van vroeger geuite idéën - blijven zich de aanhangers daarvan meer gelijk dan de geesten in de waarheden die zij verkondigen, 't geen voorzeker eene van de vele bedenkelijke zijden dezer leer is.

In de 1ste en 2de Aflevering van zijn Spiritistisch tijdschrift, stelt de geachte Redacteur, even als de Amerikaansche en Parijsche Spiritisten in hunne geschriften, het manifesteren van geesten als een '*fait accompli.*' Een 'fait accompli' is echter een bewezene waarheid, en tot nog toe berust de leer van het Spiritisme enkel op onderstelling.

Tegen het bestaan van geesten hebben wij niets in te brengen, maar zeer veel tegen de gebrekkige bewijzen die voor hun bestaan moeten getuigen. Op onderstelling een feit te constateren gaat *in onzen tijd* niet aan. Omdat de wonderverhalen in den bijbel in strijd zijn met de natuurwetten, heeft men ze als fabelen en mythen verworpen, en nu zal men op grond van tafeldans, meubelgekraak en mediumgeschrijf, weder voetstoots tot het wondergeloof terugkeeren, voordat nog de wetenschap haar laatste woord heeft gesproken, voordat nog de natuurwetten in al haar omvang ons onthuld zijn?

Is werkelijk de tijd gekomen voor een bijzondere openbaring, hoe kan men zich dan laten overtuigen, door verschijnselen die veeleer spotlust dan ernst verwekken en waarvan men trouwens zonder *medium* (d.i. mogelijk eén persoon op de 10000)(*) niet het minste gewaar wordt?

Zouden de geesten zich niet duidelijker en overtuigender weten te manifesteren dan door de belagchelijke hulpmiddelen, die ze zich bij voorkeur schijnen te kiezen? Immers, de ervaring van het *medium* is niet de ervaring van het publiek. Meent het medium een geest te zien, wat baat dat anderen die hem niet zien; en moet men niet, zoolang dit niet het geval is, dergelijke medium-visioenen voor hallucinaties houden? Onzes inziens, pleiten de stoffelijke manifestatiën veeleer voor eene kracht, die door den menschelijken wil voortgebragt, in naauw verband staat met het magnetisme, dan voor geestenwerk. En of Home nu ook al vertelde, dat hij door den geest zijner afgestorvene moeder bij wijlen tot aan het plafond zijner kamer werd opgeheven, of een ander medium beweert, dat zich nu en dan een geest nevens hem voor de piano plaatst en zeer 'gemüthlich' een quatremains van Beethoven met hem speelt, zoolang dergelijke feiten slechts berusten op de getuigenis eens mediums, kunnen wij ze rustig rangschikken onder de hersenschimmen eener verhitte verbeelding.

Maar de geestelijke manifestatiën door het schrijvend *medium* te weeg gebragt, kunnen die ons niet beter overtuigen?

(*) Spiritistisch tijdschrift 1ste Afl., pag. 49:
'Het aantal ziende mediums is nog gering in ons land; zelfs in Europa en Amerika is dat getal nog niet groot, het zal echter vermeerderen. De gaaf om ziend medium te worden schijnt niet zoo gemakkelijk verleend te worden als die van typoloog of van schrijvend medium. Naarmate het Spiritisme zich uitbreidt moet dat getal toenemen, omdat het dan zal blijken, dat vele personen er den aanleg toe hebben, die het tot dat oogenblik niet wisten of vermoedden, dat zij het bezaten.
Alle ziende mediums ondervinden dagelijks het hier medegedeelde, maar niet allen op dezelfde manier; dat wijzigt zich naar den graad van ontwikkeling en kracht die zij hebben, en waarschijnlijk naar de eigenaardigheid van de gaaf die zij verkregen hebben,'

‘Aan de vrucht kent men den boom.’

Welke vruchten heeft het Spiritisme tot nog toe afgeworpen?

Geen enkele nieuwe en oneindig veel smakelooze.

Van geesten, althans verhevene geesten, kan men met regt meer verwachten, dan 't geen zij tot nog toe hebben geopenbaard. Maar wat men op rekening van de geesten stelt, komt allerwaarschijnlijkst van het medium zelf. De mediums hebben geschreven al wat zij wisten, al wat zij dachten, al wat zij geloofden en hoopten van de toekomst. Van daar de verschillende resultaten hunner mededeelingen. Zoo wordt b.v. door het eene medium de godheid van Christus ontkend, door het andere bevestigd; door het medium Rose, schrijver in het Spiritistisch Tijdschrift(*), het voorbestaan van Christus vastgesteld, en uit den kosmischen aether het zuiver geestelijke ligchaam verklaard, waarmede de Heiland op aarde verscheen(†) (pag. 52). Met hetzelfde mediumsregt zou een Katholiek Spiritist, op grond van het geestesschrift, 's pausen onfeilbaarheid buiten allen twijfel kunnen stellen, 't geen voor de oud-Katholieken een verpletterender slag moest zijn, dan zelfs de banbliksem uit het vatikaan.

Zijn daarom die *mediums* van ontrouw te verdenken? Geenszins. Zij gelooven werkelijk aan de ingeving van of het verband met geesten, en het spel der zenuwen of liever der hersenen, - bij volkomene abnegatie van den wil - is dan ook zóo verrassend, dat zij onder de betoovering schijnen van een vreemde magt. Maar wie verklaart ons het spel der hersenen in onzen slaap, waarmede ook de wil niets te maken heeft en waarvan onze droomen vaak zulk een wonderbare getuigenis afleggen? Zou het niet kunnen zijn dat het mediumschap uit

(*) Geenszins de vader van het Spiritisme in ons vaderland, zooals door den Redacteur van het Spiritistisch Tijdschrift wordt beweerd, daar reeds een kring van Spiritisten onder leiding van majoor Revius in den Haag zich had gevormd, voordat er nog sprake was van het medium Rose.

(†) Spiritistisch T. 1ste Afl., pag. 51:
‘Die eigenschap van de ziel zou men het *scheppend vermogen* kunnen noemen, het is daarmede dat de ziel den kosmischen aether verwerkt tot een vloeistof, die voor zijn perisprit (het omhulsel van den geest, dat hem ook in zijn onlijfelijken toestand, of in het leven na den dood bijblijft) moet dienen; want dat perisprit bestaat uit dien *verdikten kosmischen aether*, en wordt voortdurend door het scheppend vermogen van de ziel vermeerderd, verminderd en veranderd. Die eigenschap van de ziel blijft haar eeuwig bij, en is geheel onafhankelijk van het ligchaam, daarom blijft ook het perisprit bij de ziel; te zamen vormen zij den geest. Die werking blijft de ziel bij in haar geestelijken toestand, maar heeft dan meer vrijheid verkregen.....
In den gewonen toestand is het perisprit onzigtbaar, maar bij toenemende verdikking van den kosmischen aether begint het aan fijn beschaafde menschen en ziende mediums mogelijk te worden, om iets te bespeuren, eerst doordien de geest zich voor hen door een gekleurden flaauwen lichtglans zigtbaar maakt, die toenemende in sterkte, vormen te voorschijn brengt, waardoor een steeds duidelijker waarneembare gedaante ontstaat, en eindigt met een volkomen menschelijk beeld te voorschijn te brengen, en dat zelfs zoo volkomen, dat het niet mogelijk is daarin eenig verschil met dat van een levend mensch te zien of te voelen. Zoodanig was het ligchaam van onzen Heer Jezus Christus gedurende zijne omwandeling hier op aarde.’

hetzelfde raadselachtige hersenspel geboren werd? Het gebrekkige schrift der beginnenden, en hunne verwarde taal, die eerst na eenige oefening beteekenis krijgt; de mogelijkheid, dat onbewust hun wil een weinig toetreedt om de gapingen in hun schrijven aan te vullen, pleiten eenigszins voor zulk een onderstelling.

Uit deze opvatting van het mediumschap volgt dan van zelf de verklaring van de meerdere of mindere voortreffelijkheid der mededeelingen, die de Spiritisten aan hoogere of lagere geesten toeschrijven.

Het zedelijk, vroom of wetenschappelijk standpunt van het medium spreekt zich gewoonlijk uit in zijn schrijven.

Wat de Spiritisten ‘mystificaties’ noemen, of de speelbal zijn van kwade geesten, kan men dus even goed aanmerken als den strijd tusschen het zinnelijk en het geestelijk element in ons - een strijd die door ieder onbedorven en godsdienstig gemoed wordt gevoerd. Dit alles berust slechts op onderstelling; maar wijl de Spiritisten met geen andere wapenen strijden, is het vergund meening tegenover meening te stellen. Te bewijzen valt op dit gebied niets anders dan de onmogelijkheid om iets te bewijzen. Op dien grond dus, achten wij *het voorbarig*, *verschijnselen van welken aard ook*, *toe te schrijven aan geesten* en op gezag van dezen voor waar aan te nemen, wat tot nog toe slechts voor een der vele schakeringen van 't menschelijk denken werd gehouden.

Wij hebben beweerd, dat de warme geestdrift waarmede sommigen onzer het Spiristisme hebben omhelsd, een bezwarende getuigenis aflegt tegen de geloofs- en godsdienstarmoede onzer dagen. Of is 't geen geloofs- en godsdienstarmoede, als de geest te zeer verzinnelijkt schijnt om op eigen getuigenis af te gaan? Als het bijgeloof te hulp moet komen om hem weder in zijn regt te herstellen? Kan zulk een geloof voorzien in de behoeften van onzen tijd? Waarom dan de bijbel niet? Is het consequenter op gezag van geesten te gelooven dan op bijbelgezag?

En verkondigen de geesten ons wel een enkele zedelijke of godsdienstige waarheid die niet reeds door den bijbel tot ons is gekomen? Maar misschien is daarom de geestenleer te verkiezen, omdat ze put uit de ideeënleer van Plato, Pythagoras, Archimedes, uit de nomadenleer van Leibnitz, in één woord, uit alle bronnen, waaruit wij zelven zooveel kunnen putten als wij maar willen, en waaraan wij dan ook, onzes inziens, de verhandeling over ‘de ziel des menschen in haar verleden en toekomst’ van het medium Rose hebben te danken!

De behoefte van onzen tijd is *waarheid.* Niet door wijsgeerige stelsels, niet door moderne theologie, niet door bijbel of Spiritisme, geraakt men tot een geloovige erkenning der waarheid; alleen door de bevestiging van deze waarheid in ons zelven. Wij willen *voelen* wat wij gelooven, en daar dit *voelen* gelijken tred houdt met onze bevatting,

met ons zedelijk en geestelijk bewustzijn, zoo zal men dàn eerst de waarheid meenen gevonden te hebben, wanneer verstand en zedelijk gevoel er door bevredigd worden. In iedere godsdienst is iets van dien aard; daarom heeft iedere godsdienst hare belijders, daarom ontleent de gezagsvijand er uit wat hij voor zichzelf noodig heeft; maar dit te zamen te vatten, in een dogmatisch harnas te steken en dan voor geestenleer te verslijten - of tot *den nieuwen goddelijken heraut van het Evangelie* te idealiseren, is weder een van die oude verschijnselen, die in onzen tijd niet te huis behooren en dat dus bezwaarlijk in hare behoefte kan voorzien.

Of het Spiritisme tot de groote roeping bestemd is om de godsdienst aller volken te worden, valt met regt te betwijfelen na het ‘fiasco’ dat het herhaaldelijk schijnt gemaakt te hebben. Er moet iets haperen aan een leer, die door alle tijden heen, *in 't geheim* haar rol heeft gespeeld, waarvoor de Schrift waarschuwt en het meerendeel menschen onwillekeurig terughuivert. Ook hier kan het *ingeschapen godsdienstig gevoel* mogelijk een vertrouwder leidsvrouw zijn, dan de zucht naar het raadselachtige en geheimzinnige, of de behoefte aan een vaster grond voor de onsterfelijkheid. Die een Spiritistische séance bijwoonde, kan het getuigen, hoe dit gevoel zich eerst heftig heeft verzet tegen de bloote onderstelling, dat het in de roeping van geesten kon liggen om zich op zoo onbeteekenende, onvoldoende en bovendien hoogst zenuwprikkelende wijze aan ons te openbaren. Afmatting, hoog gespannen nieuwsgierigheid en verhitte verbeeldingskracht volgen gewoonlijk dergelijke séances op den voet; in het eenzaam nachtelijk uur wreken zij zich op den zwakke; ontrooven hem den slaap en doen hem in ieder vreemdsoortig geluid geesten onderstellen, die, zonder dat hij 't wil of vermoedt, hem in plaats van heilboden of engelen der vertroosting, tot ware kwelduivels worden!

Menig zwak zenuwgestel heeft reeds den tol betaald aan het Spiritisme. Maar voor het heil der massa moet het belang van enkelen wijken, meent de Spiritist, en gesterkt door deze overtuiging, heeft hij zich niet laten afschrikken om dezen mystischen bodem nader te onderzoeken en als resultaat dezer onderzoeking te constateren, dat de vruchten die hij afwerpt de geheele menschheid kunnen voldoen.

Een groot bezwaar schijnt hierbij over 't hoofd gezien.

Men kan de vruchten niet vertrouwen, hoe schoonschijnend ook, omdat er giftige onder zijn. Het kan zijn, dat men ze op de kleur en den geur af, als voedzame, verkwikkende, geestverheffende spijze nuttigt en aanprijst, en dat ze nogtans geen van deze bestanddeelen in zich bevat, maar, gelijk de zeepbel met hare fraaije kleurschakeringen, slechts schijn voor waarheid geeft.

De Spiritistische bodem blijft al even glibberig als de onze; men blijft altijd in het onzekere over den geest die verschijnt; want hierin

zijn alle Spiritisten het met elkander eens, dat onze planeet de bevoorregte verblijfplaats is van de lagere, mogelijk wel de laagste geestensoorten en dat wij dus aanhoudend van dezen omringd zijn. Het godsdienstig gevoel getuigt evenwel hier, zooals overal elders, dat een opregt en vroom gemoed op wat beters kan aanspraak maken, dan op zulk een weinig benijdenswaardigen omgang. Het wijst dus den éénigen algemeen gekenden weg aan om van deze schare verlost te worden - bidden en onthouding van het kwaad. De leer is uitmuntend, maar uit het Spiritisme geput en daarop toegepast, feilbaar! Van leugen en bedrog durft men geen geest verdenken, die zulke verhandelingen ingeeft als die b.v. van het medium Rose. *Waarheid* is het wat hij getuigt, *onomstootelijke waarheid.* Het medium gelooft dus op gezag van Anselmus of pater Hydronimus (misschien wel een Jezuïten pater), en de Spiritisten op gezag van het medium, totdat een ander hooggeleerde en verheven geest (misschien wel de heilige Petrus in eigen persoon) aan een ander medium een geheel andere lezing geeft van hetzelfde onderwerp, 't geen ook dit medium voor *onomstootelijke waarheid* verslijt en aanprijst. Welke mededeeling zal men nu voor echt houden? Natuurlijk die, welke het meest overeenkomt met onze eigene onderstelling of overtuiging Op Spiritistisch gebied dus weder dezelfde verwarring, dezelfde verdeeldheid, dezelfde partijzucht, dezelfde onzekerheid, dezelfde onopgeloste dilemna's als op het godsdienstige.

Kan zulk een leer bestemd zijn tot de godsdienst aller volken? Neen, omdat ze op gezag berust en ieder gezagsgeloof het denken grenzen stelt. De godsdienst aller volken is godsdienstvrijheid. Niet gelooven, omdat deze of gene wijsgeer het stelselmatig heeft bewezen; niet gelooven omdat de Kerk het gebiedt, de bijbel het verlangt of de geesten het aanbevelen, maar alleen omdat ons zedelijk bewustzijn, ons ingeschapen godsdienstig gevoel en ons verstand er ons toe dwingen.

Verscheidenheid ligt in het wereldplan van den Almagtige. Ieder individu heeft zijn eigen weg om tot de waarheid te geraken. Of hij hem eindelijk min of meer verovert, zal wel afhangen van het hoogere of lagere zedelijk, godsdienstig en wetenschappelijk ontwikkeld standpunt dat hij inneemt. Zoodra hij echter zijn geest gevangen geeft aan geesten, die geen andere bewijzen van hun bestaan, van hun zedelijke, godsdienstige en wetenschappelijke meerderheid kunnen geven dan hun eigen verzekering en de bespiegelingen van vroegere denkers (wier bronnen digter bij de hand liggen dan de geestenbibliotheek); zoodra hij die geesten tot vraagbaak stelt van zijn eeuwige belangen en van waarheden die hij zelf geroepen is, langs duizend omwegen te vatten, loopt hij groot gevaar in dezelfde strikken van bijgeloof, ongeloof of godsdienstloosheid zich te verwarren, waaruit hij zich met zooveel krachtinspanning heeft losgerukt.

Godsdienstvrijheid, daarop hebben we regt, maar ook op het bestrij-

den van gevaarlijke en bedriegelijke geestesrigtingen. De resultaten van het Spiritisme zijn niet aanmoedigend, en ofschoon een leer noodzakelijk moet vallen, die een groot deel verbeeldingskracht behoeft om zich als geestenleer te doen gelden, bezit ze toch in haar gewaanden oorsprong aantrekkelijkheid genoeg, om haren aanhang te regtvaardigen.

De onsterfelijkheid is betwijfeld, het Spiritisme ontneemt er allen twijfel aan, is dit geen weldaad voor de maatschappij, voor de menschheid?

Indien de massa, die nog aan de onsterfelijkheid vasthoudt, eenig bewijs had gegeven van grootere voortreffelijkheid dan de weinigen die dit geloof verworpen hebben, zouden we niet aarzelen hierop een bevestigend antwoord te geven, maar het enkele geloof heeft zich ten allen tijde een jammerlijke noodhulp betoond voor de maatschappij en de menschheid.

Een vroom gemoed heeft geen vaster grond noodig voor de onsterfelijkheid der ziel, dan zijn eigen bewustzijn, en dat dit tot nog toe het éenige bewijs daarvoor is, schijnt niet zonder beteekenis.

In de bevestiging van het geloof aan de ontsterfelijkheid kan dus de hooge verdienste van het Spiritisme niet gelegen zijn, veeleer moet ze gezocht worden in het vermogen dat zij bezit om meer dan iedere andere leer tot deugd te prikkelen. Er zijn echter voorbeelden te over, die bewijzen, dat dit niet het geval is. Door ijdelheid, hoogmoed, eigenbaat, zelfzucht en niet het minst baatzucht, hebben vele mediums zich voorbeeldig onderscheiden, en dat het Spiritisme een voordeelige speculatie kan zijn op de beurzen van het publiek, heeft Home bewezen, die wel geen klinkende munt tot betaling van zijn geestenoproepingen vorderde, maar toch zijn gastheer of gastvrouw duidelijk te kennen gaf dat hij een bijzonder zwak voor kleinoodiën had. Dit zwak heeft hem waarschijnlijk meer tot prikkel gestrekt, dan de andere verdiensten der leer die hij beleed.

Hiermede is geenszins bedoeld, dat er geen mediums zouden zijn die door een stichtelijken omgang met geesten, alleen op zelfveredeling en veredeling van het menschdom bedacht zijn; maar daar bij dezen het goede beginsel reeds zóo diep wortel schoot, is het te verwachten dat zij ook zonder medewerking van geesten, hetzelfde doel zouden behartigen. Door waken en bidden komt men een heel eind ver. De zedeleer van het Spiritisme is geen andere dan de Christelijke. Voor onze zedelijke en geestelijke behoeften vermag het Spiritisme dus niets meer dan iedere door ons geweten bevestigde leer, en dat het deze leering herhaalt aan diegenen die haar reeds aan hun zieleheil hebben dienstbaar gemaakt, is meer een bewijs voor het vrome standpunt dat deze lieden reeds innamen, dan voor de hooge verdienste der nieuwe leer die zij aanhangen.

Tot nog toe hebben wij slechts éen enkele lichtzijde van het Spiri-

tisme ontdekt, die echter weder voor anderen hare schaduwzijde heeft. Met het Spiritisme houdt het verschil van stand op. De hooggeborene geraakt, zonder dat hij het wil of vermoedt, in de intiemste verstandhouding met den geest van zijn vroegeren schoenpoetser of stalknecht, vertrouwt dien al zijne belangen toe en vraagt hem mogelijk wel om raad bij het uithuwelijken zijner dochter, wier pretendent niet tot in het achtste gelid kan bewijzen dat zijne voorouders met het adellijk blazoen prijkten. Wat des schoenpoetsers geest hierop zal antwoorden ligt voor de hand; maar wat de hooggeborene zou zeggen, wanneer hij wist met welken grafelijken naam zich de opgeroepene geest tooide om hem voor zijn adeltrots een poets te spelen, laten wij aan het oordeel van andere hooggeborenen over.

Geesten hebben geen stand, leert het Spiritisme; zij bestaan alleen in soorten, en de minste soort bevolkt onze planeet. Ieder gezelschap dat we dus in onze maatschappij met regt vermijden, kan zich door het Spiritisme aan ons opdringen. Robespierre kan ons, onder het pseunonym van den apostel Paulus, een preek over de liefde houden, Nero en Tiberius, onder het pseunonym van Socrates of Plato een verhandeling over de zedelijkheid ingeven, Napoleon III onder het pseudonym van een eerlijk man tegen leugen en bedrog protesteren, en de eene of andere lichtekooi onder het pseunonym van de heilige Elizabeth, tot kuischheid en vroomheid vermanen; dieven en moordenaars, brandstichters, wellustelingen, dronkaards ons met hun stichtelijke tegenwoordigheid vereeren, en omdat het geesten van afgestorvenen zijn, zullen wij er ons nòg door gestreeld gevoelen!

Dit verschijnsel ligt voorzeker in de vereering die ons instinktmatig voor het geestenrijk bezielt en in de onmogelijkheid om de identiteit der geesten te bewijzen. Maar wij vragen, of het op gevaar af van met dergelijke geesten in aanraking te komen, wenschelijk is om ons in dit raadselachtig, doornachtig labyrinth te verwarren? 't Zij dus het Spiritisme waarheid of logen zij, het tot algemeene leer te verheffen, is even ongerijmd als gevaarlijk. Hebben wij hier reeds moeite genoeg om het geestelijk kaf van het koren te scheiden, hoe zullen wij het dáar, waar we in 't duister rondtasten, totdat wij bij geluk een lichtstraal zien schemeren, die reeds lang de aarde verlicht, maar waaraan, omdat hij ons in 't duister treft, dubbele glans wordt verleend?!

Neen! het is zoo eenvoudig niet een nieuwe leer onbevangen te onderzoeken! roepen wij met den heer R. uit, en wij zijn er daarom nog ver van af zijne overtuiging te deelen.

Het Spiritisme kan niets bewijzen, en een gevoelsleer behoeven wij niet. Wij hebben ons eigen gevoel, dat op het punt stond te stranden op de klippen van het Spiritisme, maar zich nog bij tijds terugtrok.

Hij die God zoekt, heeft evenmin de bemiddeling noodig van geesten als van Kerk en priesterschap. Den éénigen weg die tot God voert - het geweten - kennen wij. Waartoe dan al die dwarswe-

gen betreden, die op zijn best genomen, tot dien éénigen weg terugvoeren?

Niet om hierop te wijzen namen wij echter de pen op om het Spiritisme te bestrijden, maar omdat men aan de prediking dezer leer tevens de bewering paart van haar voortreffelijkheid en verheven oorsprong, zonder dat hiervoor eenig geldig bewijs bestaat - en men deze bewering als waarachtige waarheid reeds door de pers tracht wereldkundig te maken.

Dit is een vergrijp tegen onzen tijd die bewijzen eischt; een vergrijp tegen het publiek, dat zich alligt door het mystieke laat medeslepen en door schijn bedriegen; een vergrijp tegen de waarheid, die veel te hoog staat om niet te kunnen wachten, totdat zij onwederlegbaar bewezen is.

Tot zoolang behouden wij het regt op onze eigene waarheid, die wij in de volgende geloofsartikelen tegen het Spiritisme zamenvatten:

1. Het Spiritisme is een verouderde leer, die vroeger reeds gevaarlijk genoeg werd geacht om hare beoefening en verbreiding te verbieden.
2. Het Spiritisme dankt zijn oorsprong aan de zoogenaamde geestenmanifestatiën.

   Of deze manifestatiën werkelijk aan geesten zijn toe te schrijven of wel aan een zekere dispositie van ons physiek haar oorsprong ontleenen, moet nog bewezen worden.
3. Het Spiritisme ontvangt zijne wijding van verheven geesten, wier identiteit echter niet kan vastgesteld worden, omdat spot- en kwelgeesten vaak de schijnheiligen spelen.
4. Het Spiritisme kan tot de verlichting, beschaving, veredeling en ontwikkeling der menschen hoegenaamd niets bijdragen, daar het slechts in herhalingen valt van algemeenheden en onderstellingen.
5. Het Spiritisme kan niets bevestigen omdat het zelf niet bevestigd is.
6. Het Spiritisme is een gebrekkige, gevaarlijke, tijdroovende, bedriegelijke gezagsleer, die op sommige naturen zóo zenuwprikkelend en geestverwarrend kan werken, dat zij tot volslagen waanzin vervallen.
7. *Publiek! Hoed u voor het Spiritisme!*

C.F. VAN REES.

Uit den vreemde, meêgedeeld door Mevr. van Westrheene.
Reizende muzikanten.

I.

Het was een slechte tijd toen!

De jonge, pas opgeschoten knaap werd aan zijn ouderlijk huis ontrukt, hij kreeg den sjako op zijn glad geschoren hoofd, het geweer in de hand en - rechts om keert, moest hij zijn geboorteplaats met alles wat hem daar dierbaar was, verlaten, en dat jaren lang, somtijds tot vijf en twintig toe.

Als hij zijn soldatenplicht volbracht had, had hij zijn jongelingsjaren lang achter den rug, was hij een man van rijpen leeftijd, en had den tijd waarin hij een beroep had kunnen kiezen en zich met de noodige kennis had kunnen toerusten, besteed met knoopen poetsen, en wat er meer bij het edele krijgsbedrijf behoort, en als hij dan eindelijk weder in zijne geboorteplaats terugkwam, was alles hem vreemd geworden; niemand kende hem meer, en hij liep er rond met onzekeren tred, als ware hij een kind dat nog moest leeren loopen.

Ja, dat was een slechte tijd!

En die was ook voor Sepp van Unterau niet uitgebleven.

Hij was een mooie, gezonde knaap, en oogen had hij, schitterend van levenslust.

Doch zijn vader was een arme boerenknecht en zijn moeder werkte bij anderen, en aan loskoopen of het smeeren van den soldatendokter die zeggen moest of iemand een geweer kon dragen of niet, was geen denken.

‘Schrei zoo niet, moedertje!’ zeide Sepp, toen hij met den bloemruiker op zijn hoed van de loting terug kwam. ‘Schrei niet; vader is nog een krachtig man en gij zelve zijt nog frisch als een jonge meid; gij kunt mij des noods missen en komt de tijd dat uwe haren grijs worden, dan heb ik uitgediend en kom juist van pas thuis.’

Doch zijne moeder weende bitter, zijn vader beet op het mondstuk van zijn pijp, de makkers van Sepp bedwelmden de droefheid die hun het afscheid kostte, met bier en wijn, en de meisjes, die Sepp allen gaarne lijden mochten, zuchtten in stilte.

Want, dit moet ik zeggen, Sepp was de lieveling van het dorp.

Hij was braaf, goedhartig, vroolijk en vol moed.

Bovendien had hij eene prachtige stem, die in de bergen weerklonk, en zijne liederen streelden door hunne zachte melodiën, zoowel als door den frisschen, schalkschen humor zijner woorden, de ooren van oud en jong.

Hij was als knaap een ware woelwater geweest. Hij kon nooit stil zitten. Altijd was hij in de weer, nu hier, dan daar, nu in de hoogte, dan in de diepte.

De school viel in het geheel niet in zijn smaak; hij kwam er bijna nooit en onder zijn grootste pretjes behoorde het als hij bij het uitgaan van de school in

een dichten kastanjeboom de voorbijgaande schooljeugd afwachtte en hen, vroolijk als een vogel, uit de hoogte uitlachte en zich op zijn vrijheid beroemde.

‘Daar zit Sepp in den boom!’ riepen zij dan en de jongens dansten er om heen.

Zoo gebeurde het eens dat de meester, een brave, goedhartige man, den boom voorbijkwam om welken de jongens heen dansten, terwijl Sepp zich op een van de hoogste takken liet wiegelen. Toen zij den meester zagen, verstomde eensklaps het gejuich, en zij stoven uit elkaar.

Sepp zat boven in den val.

‘Kom er uit!’ riep de meester hem toe.

‘Om slaag te krijgen?’ antwoordde Sepp.

‘Kom hier!’ herhaalde de meester. ‘Ik moet u eens ernstig spreken!’

‘Dat kan ik hier ook wel aanhooren!’

‘Sepp, het spijt mij zoo van u!’

De knaap zette groote oogen op.

‘Er kon iets goeds van u worden,’ hernam de meester. ‘Gij hebt er den aanleg toe. Waarom komt gij niet op school?’

‘Omdat ik er mij verveel,’ antwoordde Sepp, na eenige aarzeling met zijne gewone openhartigheid. ‘Zoo opgepakt in een hok te zitten, alsof wij schapen zijn.’

De meester dacht een oogenblik na.

‘Ik wil u een voorslag doen,’ zeide hij eindelijk. ‘Kom om den anderen dag in de school, dat wil ik u toestaan; maar gij moogt er niets van zeggen! En dan moet gij twee malen in de week bij mij komen, om les te nemen.’

Sepp begreep er niets van; doch aan den toon waarop de meester sprak, hoorde bij dat de man het goed met hem meende.

‘Denk er eens over, Sepp!’ hernam de oude man. ‘Ik zou zoo gaarne iets goeds van u maken; zoo gaarne willen dat uw vader en uwe moeder vreugde aan u beleefden.’

Die laatste woorden vielen als een zonnestraal in het hart van den knaap. Want hij hing met zijne gansche ziel zijn vader en zijne moeder aan.

De meester had de gevoeligste plek in het hart van den knaap getroffen; in een oogenblik was Sepp den boom afgegleden en stond voor den meester.

Deze stak hem de hand toe; Sepp vatte haar aan en drukte haar met beide handen.

‘Gij wilt dus?’ vroeg de oude man.

‘Ik wil,’ antwoordde de knaap, kort, doch met nadruk.

Sepp hield woord en de meester ook en eer er een jaar om was, kon Sepp volmaakt goed lezen en zijn schrift behoorde tot het sierlijkste van de school en op de viool had hij het zoo ver gebracht dat hij des Zondags in de kerk in het koor meespeelde.

Wat de meester wist, ging langzamerhand op Sepp over; doch toen de oude man hem niets meer leeren kon, moest hij den pastoor een goed woord doen om Sepp eene vrijplaats te bezorgen in eene kloosterschool, die eene dagreis van het dorp verwijderd lag.

Doch de moeder van Sepp, die met onverstandige liefde aan haar jongen hing, schreide zoo bitter toen het op afscheidnemen aankwam, dat Sepp, ondanks zijn leerlust, niet te bewegen was van zijn lief moedertje te scheiden.

Zoo bleef hij te huis, werkte op het land en was gelukkig omdat zijn moeder het was.

En nu was het uur gekomen dat hij toch weg moest! Nu hielp het niet of zijn moeder schreide en zijn vader zwijgend treurde. Hij was nu soldaat en hij moest den ransel dragen.

En zoo verliet Sepp zijne geboorteplaats en vader en moeder en alles wat hem lief was; doch hij ging de onzekere toekomst moedig tegen.

Toen Sepp met zijn troep ongeveer een uur geloopen had, keek hij nog eens naar zijn dorp om, dat nu aan de helling van een berg voor hem lag.

Er stond een witte wolk boven het dorp. Zij had de gedaante van een zwevenden engel; een onbeschrijfelijke rust vervulde bij dat teeken aan den hemel de borst des vromen jongelings en vroolijk stemde hij met zijne makkers in toen deze zingend hun weg vervolgden.

Had hij een kwartier later de wolk in het oog gekregen, dan ware zij hem als een grooten roofvogel voorgekomen, die op het dorp nederschoot.

Sepp's moeder, die haren zoon lang, lang nakeek, sloeg eindelijk hare oogen naar boven en de groote vogel, die nu grijs werd, en al donkerder vleugels kreeg, gaf haar een somber voorgevoel.

In den eersten brief dien zij aan Sepp schreef, kon zij zich niet weerhouden van den roofvogel te vertellen en hem te vermanen toch voorzichtig te zijn opdat hem geen ongeluk overkomen mocht.

En toen Sepp haar in zijn antwoord over den engel schreef, dien hij in de wolk boven het dorp had zien zweven, toen zuchtte het moedertje en zeide stil voor zich heen:

'De jongen zien anders dan de ouden.'

Sedert dien tijd had de lente twaalf malen de boomen met jeugdig groen bekleed, en Sepp droeg nog altijd zijn soldatenpak, en bleef meer dan vijftig mijlen van zijn dorp verwijderd.

Veel goeds en veel treurigs was er in dien tijd in zijn ouderlijk huis gebeurd.

Vooreerst had zijne moeder hem, een jaar nadat hij in dienst getreden was, een zusje geschonken, van wier aanvalligheid en schranderheid de moeder in hare brieven niet genoeg vertellen kon.

Doch niet lang daarna kwam het bericht dat zijn vader zwaar ziek lag, en, eene week later, dat hij de eeuwige rust was ingegaan.

Nu was zijne moeder alleen en moest van haar handenarbeid leven en voor de kleine Broni zorgen bovendien. Doch er kwam geene enkele klacht uit de pen der brave vrouw. En Sepp begroef zijn droefheid over den dood zijns vaders in zijn hart.

Toen de kleine Broni negen jaren oud was, kwamen de eerste regels van haar aan Sepp.

Hoe lachte dat kinderlijke schrift hem tegen! Hoe drongen de eenvoudige hartelijke woorden welke zij schreef in zijne liefdevolle en voor liefde ontvankelijke ziel!

Zoo ontstond tusschen den broeder en de zuster, die elkander nooit gezien hadden, eene levendige briefwisseling die veel bijbracht om den rijken aanleg van Broni te ontwikkelen. De gedachten en gevoelens welke zij in hare brieven aan Sepp uitdrukte, verrieden eene frischheid en eene oorspronkelijkheid die hem telkens sterker tot het buitengewone kind aantrokken.

Intusschen had Sepp zelf, gedurende zijn veeljarig verblijf in verschillende groote steden des rijks, zijn eigene zucht tot geestbeschaving op velerlei wijzen kunnen bevredigen.

De wrijving met de wereld had hem goed gedaan; zijn gelukkige aanleg putte voedsel uit alles wat hij zag en hoorde; hij wist zich boeken te verschaffen die zijn gezichtskring uitbreidden en zijn vioolspel verschafte hem den toegang in menigen geachten burgerkring, die anders voor een gemeen soldaat gesloten pleegt te zijn.

In het laatste jaar had hij het geluk in den luitenant dien hij als oppasser

diende, den jongsten zoon van den heer van zijn dorp te vinden. De jonge graaf von Waldsee, die ongeveer tien jaren jonger was dan Sepp, was in zijn ouderlijk huis opgevoed tot op den tijd toen hij in het leger kwam. De weldadige invloed der natuur leefde nog in hem. Hij was eenvoudig, openhartig en vatbaar voor edele gevoelens.

Met al de innigheid van nog onvervalscht gevoel, verheugde de jonge graaf zich toen hij in Sepp een dorpgenoot herkende en welwillend verlichtte hij diens toestand en bezorgde hem al de vrijheid welke Sepp noodig had voor zijn boeken en zijn muziek.

Weldra trok Sepp de opmerkzaamheid van vele officieren, die niet begrepen hoe hij aan de beschaving kwam die zich openbaarde zoodra zij met hem spraken.

Niet zonder grond gaf Sepp zich daarom aan de schoonste hoop voor de toekomst over. Na volbrachten diensttijd hoopte hij eene betrekking te krijgen, die eene andere richting geven zou aan zijn leven en dat van zijne moeder en zijne zuster.

Doch het kwam anders dan Sepp gedroomd had.

Het twaalfde jaar van zijn diensttijd was bijna verstreken; hij zou dan nog twee jaren dienstplichtig zijn, doch hoopte, door den invloed van zijn luitenant, dien tijd verlof te krijgen, toen hij het ongeluk had bij eene manoeuver van zijn paard te vallen en zijn knieschijf te breken.

Hij werd naar het hospitaal vervoerd en had de pijnlijkste operatie door te staan, zonder dat die een gunstig resultaat opleverde.

Maanden lang lag hij in het hospitaal en telkens moesten hem nieuwe splinters uit zijne knie gesneden worden.

‘De man blijft levenslang kreupel,’ zeide de chirurgijn-majoor; ‘en wie weet hoe lang het nog duurt eer hij genezen is!’

Sepp had het gehoord en die woorden verwoestten op eenmaal de rozenkleurige toekomst welke hij zich had gedroomd.

Wel trachtte hij zich in zijn lot te schikken, doch hij werd zwaarmoedig, en zijn luitenant, die hem van tijd tot tijd bezocht, was diep met zijn toestand begaan. Hij deed alles voor hem wat hij kon en vermaande hem telkens elken wensch te kennen te geven die te vervullen was.

Doch Sepp droeg zijn lijden en was bescheiden in zijne wenschen.

Toen kwam er weder een brief van huis.

Sedert lang had zijne moeder de briefwisseling met haren Sepp aan Broni overgelaten en altijd slechts aan het slot van den brief een paar hartelijke woorden toegevoegd.

Ditmaal *ontbraken* die woorden.

Zoodra Sepp dat zag, werd hij ongerust. Doch die onrust van den trouwen zoon en broeder zou nog grooter worden, nadat hij gelezen had wat Broni schreef.

Zij bekende dat zij tot nog toe, op uitdrukkelijk verlangen van hare moeder, voor hem verborgen had gehouden dat deze ziek was en dat de dokter geen hoop op herstel gaf. Hare moeder voelde dat haar einde nabij was, en had slechts één wensch: haren Sepp nog éenmaal te zien.

De wanhoop die achter Broni's opzettelijk bedaard geschreven berichten verborgen lag, maakte Sepp diep rampzalig.

‘Ik moet mijn moeder zien!’ riep hij, telkens op nieuw, op zijn ziekbed uit en de tranen biggelden langs de uitgeteerde wangen van den man, die al zijn lichamelijk

lijden met zulk eene stoïcijnsche kalmte gedragen had, dat de geneesheeren hem bewonderd hadden.

Zoo veel te meer indruk maakten nu de tranen van den lijdzamen soldaat.

Graaf Waldsee had innig medelijden met hem en bezocht hem dagelijks, om hem te troosten en tot geduld te vermanen.

Doch alles te vergeefs. Zelfs de nachten bracht Sepp slapeloos door. Hij sprak

weinig, doch de tranen die hem telkens op nieuw in de oogen sprongen, getuigden van zijn leed.

Den derden dag nadat hij den brief van Broni ontvangen had, vatte hij plotseling de hand van den luitenant die hem bezocht.

'Mijnheer,' begon hij, 'gij hebt mij dikwijls in uwe goedheid gevraagd of ik niet een wensch had dien gij vervullen kondt....'

'Spreek vrij uit, goede Sepp!' moedigde de graaf aan.

'Ik heb maar één wensch,' hernam Sepp; 'ik weet dat de vervulling *mogelijk* is; maar beloof mij, mijnheer, dat gij hem vervullen zult, al komt hij u bijna onuitvoerbaar voor.'

De graaf keek hem verwonderd aan, doch stak den lijder zijne hand toe en zeide:

'Gij hebt mijn woord, Sepp.'

Sepp kuste de hand en zeide toen:

'Ik heb laatst een gesprek afgeluisterd van twee onderchirurgijns, van wie de een beweerde dat ik door het afzetten van mijn been spoedig van mijn lijden genezen zou, maar dat ik, als de operatie niet gedaan werd, hier nog langer dan een jaar zou moeten liggen, en dat mijn genezing dan nog twijfelachtig zou zijn!.. Mijnheer, de man heeft gelijk en ik moet mijn moeder zien eer zij sterft, maar zij kan.... *zoolang niet op mij wachten!*'

De jonge luitenant stond van bewondering getroffen toen hij dat hoorde, want hij begon te vermoeden wat er in den trouwen zoon eener stervende moeder omging.

'Gij wilt dus dat men u.... uw been afzette?' vroeg hij dralend.

'Ik smeek er om! Dan kan ik op zijn langst over zes weken bij mijn moedertje zijn, wie God nog wel zóo lang in het leven zal laten.'

'Maar, Sepp, het is toch mogelijk dat gij uw been behouden kunt!'

'Mijnheer!' antwoordde Sepp ernstig, 'ik heb uw woord!'

De luitenant drukte den soldaat de hand, wischte een traan uit zijn oog toen hij zich afwendde, en ging naar den chirurgijn-majoor.

'Hm!' zeide deze, 'waarom niet? Maar in zes weken, zooals Sepp denkt, zal het met reizen nog niet gaan. Maar dat doet er niet toe.'

Toen de luitenant bij Sepp terug kwam, keek deze hem roet ongeduld tegemoet.

'Uw wensch wordt vervuld!' zeide de graaf nauwelijks hoorbaar.

'Gods zegen over u!' juichte de soldaat.

'Wanneer wilt gij dat de operatie plaats hebbe?'

'Van daag, dit uur nog!' antwoordde Sepp haastig en dacht slechts aan het oogenblik waarin hij zijne moeder omhelzen zou.

Het heldhaftige besluit en de zelfopoffering van den eenvoudigen dorpeling waren een pikant iets voor de aanzienlijken uit de stad; van alle kanten kwamen er geschenken voor Sepp, die voor hem slechts in zooverre waarde hadden, dat de laatste levensdagen zijner moeder er door verzacht konden worden.

Zelfs de vrouw van den generaal liet den 'gemeen soldaat' hare deelneming betuigen en hem zeggen dat zij zijne plaats in de diligence betalen zou zoodra hij reizen mocht.

Op den morgen van de operatie zond Sepp al zijne spaarpenningen en al het geld dat hij ten geschenke gekregen had, aan Broni, met het verzoek om alles aan de verpleging van hunne moeder te besteden, wie hij binnen eenige weken hoopte te zien.

De operatie ging goed; geen zucht kwam Sepp over de lippen.

Wat de menschelijke wil vermag, bewees de wonderbaar spoedige genezing van de wond aan het afgezette been.

De gedachte aan het doel dat hem voor oogen zweefde, scheen de kracht zijner natuur te verdubbelen. Want eer de zevende week na de amputatie verloopen was, meende de chirurgijn-majoor de reis van Sepp te mogen toestaan.

De nog moeielijk op zijn houten been strompelende Sepp werd door zijne kame-

raden naar de diligence gebracht, en toen de postillon met zijn zweep klapte en op zijn horen blies, drukte zijn luitenant hem nog de hand tot afscheid.

Vier dagen en nachten had Sepp het stooten van den wagen door te staan en hij was blijde toen hij het laatste station bereikt had, van waar hij langs een zijweg naar *Unterau*, zoo heette zijn dorp, de reis vervolgde.

Het loopen viel hem moeielijk. Zijn been deed hem pijn bij elken stap en de herinnering aan den dag waarop hij, twaalf jaren geleden, langs denzelfden weg was vertrokken, vervulde hem met diepen weemoed.

Daar zag hij zijn dorp vóor zich.

Ach! Zijne moeder kwam hem niet te gemoet, zoo als hij zoo dikwijls in stille, gelukkige uren had gedroomd!

Och, moeder, wat zal het weerzien u pijnlijk zijn, als gij uw Sepp met een houten been ziet!

Wat zal Broni schrikken van zulk een verminkten broeder!

Had toen de wolk wel inderdaad de gedaante van een engel? Had zijne moeder niet beter gezien, toen zij hem over den leelijken roofvogel schreef?

Die vogel had zijn vader in zijn klauwen gegrepen, hij had Sepp zijn been ontrukt en nu zat hij loerend aan het bed zijner moeder.

De ouden zien met andere oogen dan de jeugd.

Dat was een treurige tehuiskomst!

Welhaast moest Sepp ondervinden dat het nog veel te vroeg was om zoo ver met zijn houten been te loopen.

Als hij vijftig schreden geloopen had, moest hij weder op het gras gaan zitten om uit te rusten en het houten been los te gespen.

Doch een angstig gevoel en zijn verlangen joegen hem telkens weder op en, overspannen naar geest en lichaam, kwam hij aan de eerste huizen van het dorp.

Hij kwam juist op den weg die, achter het dorp om, naar het huisje zijner moeder voerde, toen hij een tooneel zag dat reeds uit de verte zijne opmerkzaamheid tot zich trok.

Een dikke, kleine man met een dom gezicht, als een stedeling gekleed, liep voor hem uit.

Achter den man aan, zag hij een meisje. Het kind, oogenschijnlijk tien, of elf jaren oud, haalde eindelijk den man in en, toen deze niet naar haar scheen te luisteren, greep het hem bij de panden van zijn jas.

Onwillig rukte de man zich los.

Het kind hief smeekend hare handen op. De man maakte eene afwerende beweging en wilde verder gaan. Toen viel het meisje op hare knieën en sloeg hare armen om zijne beenen heen.

In dat oogenblik had Sepp hen ingehaald.

‘Later, over een uur misschien, zal ik komen,’ zeide de man. ‘Ik heb u immers gezegd, dat ik naar den molenaar moet, die gisteren te veel zuur bier gedronken heeft.’

‘Maar over een uur is moeder misschien dood,’ jammerde het meisje.

‘Men sterft zoo gauw niet,’ antwoordde de man onverschillig, en trachtte zich ruw los te maken. ‘Uwe moeder sterft toch van daag of morgen en bij den molenaar heb ik meer belang dan bij uw moeder, die toch uit de armenkas begraven zal worden; nu laat los, deern, of ik schop u in de sloot!’

Sepp begreep nu spoedig wat er gaande was, te meer nu hij zich den dikken dommen heelmeester van vroeger begon te herinneren.

‘Arm kind!’ riep hij het meisje toe. ‘Laat hem loopen; dien kerel zou ik mijn kat nog niet toe vertrouwen!’

Op die woorden vloog het bloed den dommen kerel naar het hoofd en hij gaf zijne woede tegen het meisje lucht.

Hij schopte haar een eind van zich af, zoodat zij met een gil op den grond viel

Doch in hetzelfde oogenblik voelde hij eene stevige hand om zijne keel.

Sepp was zoo verontwaardigd, dat hij geen lijdelijk toeschouwer had kunnen zijn; nadat hij de keel van den man eene seconde lang dichtgeknepen had, liet hij hem los, en duwde hem toe:

'Loop nu heen, stomme hond!'

De heelmeester achtte het raadzaam de waarschuwing te volgen en verdween spoedig achter eene doornhaag.

'Wie zijt gij, arm kind?' vroeg Sepp medelijdend aan het meisje dat nog onbewegelijk op den grond lag. 'Wie is uwe moeder, hoe heet zij?'

De herinnering aan hare moeder wekte het kind uit hare bedwelming op. Zij begon hevig te schreien en noemde snikkend den naam harer moeder.

Toen Sepp dien naam hoorde, werd hij zoo wit als de mijlpaal waar hij naast stond. Ook hem sprongen de tranen in de oogen en hij kneep zijn lippen stijf op elkander.

Daarop vatte hij het kind zoo hartstochtelijk bij de hand, dat zij schreeuwde van schrik:

'Doe mij niets! Laat mij naar mijn moeder gaan!'

Doch nu vloeiden Sepp's tranen rijkelijk en hij trok het kind aan zijn borst.

'Broni heet gij?' vroeg hij met bevende stem.

Het meisje knikte met haar goud blond kopje, en keek den vreemden man aan.

Zonder iets meer te zeggen, hief Sepp het kind op en overlaadde het met kussen.

Broni trachtte zich wantrouwend uit de armen van den vreemden man los te maken; doch Sepp liep met het angstig weerstrevende kind den weg op dien zij afgekomen was.

Het was een zonderling gezicht, den snel, doch met moeite voortstrompelenden man met het kind in zijn arm te zien loopen, dat hij herhaaldelijk kuste, waarbij hem de tranen langs de wangen vloeiden.

'Naar moeder gaan wij!' zeide hij vleiend. 'Gij houdt veel van moeder, mijn lieve arme Broni!'

'Naar moeder!' stotterde het kind hem na, nog altijd angstig voor den vreemden man.

Eerst toen zij bij huis kwamen, zette Sepp het kind op den grond en zeide dat zij hare moeder moest gaan voorbereiden op een aangenaam bezoek; toen voelde het kind zich eensklaps gerust en liep als een haas naar binnen.

Toen Sepp in de kamer kwam, lag de zieke bleek en vermagerd te bed. Hare oogen waren gesloten.

Broni knielde er naast en boog over de nederhangende hand der sluimerende zieke heen.

'Moeder! moeder!' riep Sepp, toen hij naar het bed keek, en dacht dat hij te laat gekomen was.

Daar sloeg de zieke hare oogen op.

'Moeder!' riep Sepp juichende en angstig te gelijk.

De zieke vrouw had zijne stem herkend, er kwam een zweem van kleur op haar bleek gelaat en zij trachtte hare armen naar hem uit te steken.

'Sepp,' lispelden hare bevende lippen, doch hare oogen keken strak naar het houten heen.

De arme moeder wist niets van het ongeluk dat haren Sepp getroffen had, en het zien daarvan drong als een koude dolk in de plotselinge blijdschap van het brekende moederhart.

Het was te veel op eens voor de arme vrouw!

Er kwam een trek om den mond der stervende, als wilde zij glimlachen, en toen Sepp over de dierbare lippen boog, waren zij... koud!

'Broni!' zeide Sepp tot het kind, dat als verbijsterd bij het bed stond, 'Broni, kom bij mij. Ik ben u gebleven; uw broeder Sepp.'

II.

Sedert dien dag waren er nagenoeg zes jaren verloopen.

In de stad waar Sepp zijn laatsten moeielijken diensttijd had doorgebracht, maakte eene jonge musicienne grooten opgang.

Zij was eensklaps, zonder voorbereiding, verschenen en wekte te meer belangstelling wijl het gerucht zeide dat zij in de armoedigste omstandigheden opgegroeid was en nochtans eene mate van beschaving had, die alle kringen voor haar openstelde.

Vol geest, eenvoudig en lieftallig, zonder het te weten, sleepte het jonge meisje iedereen door haren omgang mede, zoo wel als door de toovermacht der kunst.

Weinige weken na hare eerste optreding was de aristocratie er op uit de jonge artiste in hare kringen op te nemen.

Hare eenvoudigheid en nederigheid waren oorzaak dat mannen en vrouwen het met elkander eens waren in haren lof.

De familie van den ouden graaf von Waldsee behoorde in dien tijd tot de aanzienlijksten der hoofdstad.

De oudste zoon, graaf Arthur, een man die tengevolge van zijn levenswijs voor zijn tijd oud geworden was, behoorde tot de lastigste vereerders van het jonge meisje.

Zij wist evenwel op de fijnste wijze alle dergelijke toenaderingen af te weren, en graaf Arthur scheen dat zoodanig aan het hart te gaan, dat men hem van toen af dikwijls in mijmering verzonken zag.

In dien tijd keerde graaf Emerich, zijn jongere broeder, van eene groote reis terug. Graaf Arthur, die niet blind was voor de persoonlijke aantrekkelijkheden zijns jongeren broeders, dacht door zijne bemiddeling het hart der jonge kunstenares zachter voor zich te stemmen en stelde zijn knapperen broeder aan haar voor.

Toen de beide broeders in het hotel dat de artiste met haren broeder bewoonde, aan hare deur kwamen, hoorden zij vioolspelen.

‘Dat is zij!’ zeide graaf Arthur, en hield zijn broeder luisterend terug.

Bijna zwaarmoedig klonken de met zekerheid en zeldzame fijnheid behandelde snaren en de beide hoorders voelden een bijna heilige aandoening.

‘Dat komt uit het hart!’ zeide graaf Emerich diep getroffen tot zijn broeder. ‘Dat komt uit het hart, daarom dringt het tot andere harten door!’

De deur was niet geheel gesloten en Emerich kon zich niet weerhouden een blik naar binnen te slaan.

Hij zag de kunstenares.

Zij was een meisje van omstreeks achttien jaren, slank, doch evenredig van gestalte, bevallig, inzonderheid in de beweging waarmede zij den strijkstok hanteerde.

Lange, goudblonde haren speelden in natuurlijke krullen om haar bleek gelaat, waarin twee bijna dwepende, blauwe oogen voor zich uitstaarden.

Het stuk dat de jonge violiste speelde, was ten einde. Zij legde de viool voorzichtig op de tafel en keerde zich om.

‘Zijt gij tevreden?’ vroeg zij innig, zich tot een man wendende, die niet ver van haar in een armstoel zat en luisterde.

Die stem maakte bijna nog dieper indruk op graaf Emerich dan de tonen welke zij aan haar instrument ontlokt had.

‘O, gij weet niet,’ ging het jonge meisje voort, ‘hoe gelukkig ik ben als ik u tevreden en opgeruimd zie!’

De man tot wien die woorden gesproken werden, breidde zijne armen uit en omhelsde haar.

‘Hij is haar broeder,’ helderde graaf Arthur op, toen er onwillekeurig een rimpel kwam op het voorhoofd van graaf Emerich.

Zij traden binnen.

De ontvangst was vriendelijk en ongedwongen. Doch Emerich, die zich anders gemakkeliik in gezelschap bewoog, voelde zich als verlamd in de tegenwoordigheid van het meisje, haar broeder had hij slechts in het voorbijgaan gegroet. Daar sprak deze hem aan. ‘Gij herkent mij niet meer, Graaf von Waldsee?’

Nu eerst richtte Emerich zijn oogen op hem.

Eerst keek hij hem in het gelaat, door een zwaren grijsachtigen baard omlijst; daarna ontdekte hij dat de man, die hem met aandoening in de stem had toegesproken, een houten been had.

‘Ik heb u toch oogenblikkelijk herkend, mijnheer’, hernam de man. ‘Ik heb mijn goeden luitenant niet vergeten.’

‘Sepp!?’ vroeg de graaf verrast.

‘Ja, ik ben het, en dit is mijne zuster Broni.’

‘O, wat ben ik blij dat ik den weldoener van mijn broeder zie!’ zeide Broni met al de hartelijkheid van haar oprecht gemoed; zij bood Emerich hare blanke, fijn gevormde hand.

De jonge, anders nooit beschroomde man stotterde eenige verlegene woorden en drukte de hand van het betooverende meisje aan zijne lippen.

Broni trok de hand terug, er kwam een zachte blos op haar gelaat en zij sloeg hare oogen neder.

In dat oogenblik werden beider harten door dat raadselachtige gevoel getroffen, dat als het ware een nieuwen vorm geeft aan het menschelijk leven, en in dit geval bestemd was eene geheel andere richting te geven aan het leven van Broni, aan dat van Emerich en ook aan dat van Sepp.

Doch wij willen de geschiedenis niet vooruitloopen, maar veeleer vertellen wat er in de verloopen jaren met Sepp en Broni was voorgevallen.

(*Wordt vervolgd.*)

Suum cuique.

‘Maatschappelijke zonden.’(*)
‘Denk om nummer een, onze schatkist.’

Veel is er sedert 1865 op Java veranderd en verbeterd; de drukkendste dwangcultuur is opgeheven, de buitensporige willekeurige beschikking over de bevolking in den vorm van heerendiensten bestaat niet meer in die mate, de suikercultuur is geregeld, de agrarische wet is aangenomen, de differentieële invoerrechten zijn afgeschaft! alles in het belang der Javanen, die niet meer geëxploiteerd worden. Aldus spreken de leden onzer Maatschappij en duizenden met hen, die, zonder onderzoek of het de waarheid is, zich liever met den schijn vergenoegen. ‘De koloniale quaestie is UIT,’ zeggen zij, ‘wij hebben nu genoeg gedaan om ons rustig

(*) Onder dezen titel leverde ‘Het Nieuws van den Dag’ in zijn No. 892 van 5 Februari een stukje, dat de herlezing en behartiging overwaardig is, bij hetgeen we hier behandelen.

neêr te vlijen en met een gerust geweten de Indische baten te genieten. Moch ge nog méér van ons verlangen, dan hebt ge verder op geen bijval of ondersteuning te rekenen.'

Onmogelijk kan men zich goedkooper van de gewichtige nationale zaak afmaken: er viel geen beter voorwendsel uit te denken, om de onedele hartstochten en drijfveeren te bemantelen; maar Neêrlands eer, de zedelijke waarde der natie wordt niet gered door zich op die wijze de dure verplichting van den hals te schuiven, die gebiedt de Indische volken te beschermen tegen onrecht en verdrukking, waaronder ze nog steeds gebukt gaan, en waartegen we zoo'n harden strijd voerden, gesterkt door het vaste geloof een machtig leger van strijdgenooten te zullen vinden, om de macht der geldzucht te breken en onze tegenstanders te dwingen tot de erkenning, dat de bruinkleurige Javanen ook menschen zijn als wij, met gelijken aanleg tot beschaving en ontwikkeling als wij, met gelijke behoefte en aanspraak op het onbelemmerd genot der vruchten van hun vlijt en arbeid, op een zoo billijke rechtvaardige behandeling, als wij zouden verlangen, als ons de ramp eens trof de prooi van een machtig geweldenaar te worden. Dat naïef geloof blijkt eene dwaling, en mijn vertrouwen ongegrond te zijn! Wat zou de Maatschappij tot nut van den Javaan nog vermogen, nu haar deze twee steunsels, geloof en vertrouwen, ontvielen, nu ons pleidooi begint te vervelen en de belangstelling van velen ons verlaat, met de vraag: 'wat wilt ge nog meer? de koloniale quaestie is immers bevredigend opgelost in 't belang van Java en Nederland!'

't Is een betreurenswaardige fictie en eene stemming bij het publiek, waartegen we niets vermogen; onze Maatschappij is machteloos als men haar niet krachtig bijstaat, en haar zooals in 1870 alleen laat staan, toen we, steunende op eerlijkheid en goede trouw, de handhaving eischten der wet van 1854, die den Javaan een goed dagloon verzekert; die niet toelaat hem langer dan volstrekt noodig is van zijne rijstvelden te berooven en nog veel minder toelaat hem nog twintig jaren het juk van dwangarbeid op te leggen, tegen onvoldoend loon, waartoe de regeering van andere beschaafde landen slechts misdadigers veroordeelt!

Behoorden we ons niet te schamen, dat we eerlijke en rustige inlandsche landbouwers met boeven gelijk stellen(*) en hen nog 20 jaren als zoodanig zullen behandelen ten bate der schatkist, ter verrijking der contractanten met het Gouvernement voor de exploitatie der goede bevolking?

Kan men gelooven dat de zegen van boven er op rusten zal, als men weet dat zelfs de Regeering erkennen moest dat het in strijd is met wet en recht?

'Vraagt ge, met welk recht ik juist deze 40,000 bouws rijstvelden nog een aantal jaren van de bezitters wil nemen, schrijft de Minister De Waal in de toelichtende memorie, dan weet ik u geen beter antwoord te geven, dan dat het de beste velden zijn; bijzonder geschikt en goed gelegen voor de suikercultuur, waarvan we de winsten niet missen kunnen!' - Met ergerlijken minachting voor de wet, voor de eerlijkheid en moraliteit van natie en parlement kon de Minister niet handelen, dan door de goedkeuring te vragen van een wetsontwerp, steunende op dien onzedelijken grondslag, 't welk duidelijk getuigde van zijne verwachting, dat onze vertegenwoordigers, even harteloos, niet beter hun plicht zouden doen, ter handhaving

(*) Dit was ook de meening van koning Willem I, die dat niet wilde; te vinden in zijn bekende instructie voor Generaal van den Bosch.

der wet en de bescherming der inlandsche bevolking tegen onrecht en verdrukking van wie ook. (artikel 55 der wet van 1854).

Wat mocht men anders verwachten dan dat het verontwaardigd volk en zijn parlement, door de unanime verwerping van zulk een wetsvoorstel den Minister beschamen en bewijzen zouden, dat de speculatie op lage hartstochten in Nederland niet langer aangaat!

Maar ook dit was eene illusie! de Minister moest behouden en aan hem de Javanen opgeofferd worden; dat eischte de politiek.

Te vergeefs hadden we al het 'odieuse'(*) van dit wetsontwerp aangetoond en tot een krachtig verzet aangespoord; doch men legde de handen in den schoot. Eene nationale zonde bij vraagstukken die van geen kerkelijk belang, noch nadeelig voor den geldzak zijn.

De liberale pers ondersteunde onze aanklacht niet, zelfs de leden onzer Maatschappij bleven werkeloos de verkrachting harer beginselen aanschouwen.

Nog pijnlijker trof het ons te ondervinden dat de liberale vrienden ons verlieten, aan wier zijde, onder wier banier: 'Recht, voor den Javaan', we twintig jaren met alle kracht gestreden hebben. Nu men onze Maatschappij tekortkoming verwijt, moet daaraan herinnerd en gereleveerd worden, dat de liberale partij door verdeeldheid afstand deed van haar prestige en krachtigen invloed voor langen tijd! Een aanzienlijk deel verloochende de beginselen, waarvoor ze van 1850 af zoo roemrijk gestreden hadden! Vele liberale afgevaardigden hielpen den Minister het reactionaire ontwerp tot wet verheffen, dat zonder die hulp zeer zeker zou verworpen zijn.

Niet gerechtigheid en wet, niet eerlijkheid, goede trouw en vroomheid, waarop we zoo vaak roem dragen, maar politieke kansrekening, geldzucht, en het recht van den sterkste behaalden de overwinning; en om dit werk te kronen, zijn zelfs bij de toepassing dezer heillooze wet, de rechten en belangen der bevolking niet voldoende behartigd, zoo als dezer dagen door een votum der Tweede Kamer bewezen is, en hoeveel millioenen de schatkist er bij verliest, is niet bepaald opgegeven, maar 't moet aanzienlijk wezen. Onze Maatschappij heeft tijdig, ernstig gewaarschuwd; maar hare betoogen werden versmaad. En dat durft men nu een oplossing der koloniale quaestie noemen waarbij een eerlijk volk zich gerust zou kunnen neerleggen! Dat mogen wij althans niet; al gevoelen we ook onze onmacht om het beoogde doel te bereiken: al hebben we ook bij ons verzet op sympathie noch bijval te rekenen, toch moeten we nadrukkelijk protesteeren tegen de conclusie, dat de quaestie uit en naar behooren, overeenkomstig ons belang, volgens recht en eerlijkheid zou opgelost zijn. Immers zijn onze regeeringsbeginselen veranderd noch verbeterd, maar strekken nog steeds om de Inlandsche bevolking zooveel doenlijk te plukken en arm te houden, in plaats van haar door milde instellingen op te heffen, te ontwikkelen en welvarend te maken, zooals ons belang niet minder dan het hunne eischt, willen we er een groote markt en aanzienlijke koopmacht voor onzen handel vinden, zooals onze Maatschappij beoogde met hare geschriften en handelingen. Hoe ver we nog verwijderd zijn van de erkenning, dat de Javanen ook menschen zijn als wij, met gelijke aanspraken op gerechtigheid, bewijst de wijze, waarop wij den grondregel toepassen, dat eene goede Regeering behoort te zorgen, dat de belastingen zooveel doenlijk gelijkmatig over de ingezetenen verdeeld worden, ter bevordering van voorspoed en algemeene tevredenheid.

Een Inlandsch landbouwer, in binnenlanden met een inkomen van gemiddeld *f* 180. - 's jaars, betaalt:

aan opiumpacht	*f* 2.22
aan geslacht	*f* 0.16

(*) Zóó werd het ontwerp in ons Parlement gebrandmerkt.

aan in- en uitvoerrecht	*f* 1.53
aan het zoutmonopolie	*f* 1.22
aan landrente	*f* 7.30
aan algemeene heerendiensten	*f* 8.40 {(†)
aan gemeente	*f* 2.50 {(†)
	_____*f* 23.33

dus bijna 11 procent van het inkomen.

(†) Tot geld herleid. Zie de Economist van April 1872.
(†) Tot geld herleid. Zie de Economist van April 1872.

Bovendien worden 764.987 gezinnen (bijna vier millioen zielen) gedwongen 40.000 bouws hunner beste rijstvelden aan den fiscus over te laten en 150-180 dagen in de rietvelden en koffie-tuinen te werken, tegen veel minder loon dan de wet hun toekent en zij met vrijwilligen arbeid zouden kunnen verdienen, welk verlies, tot geld herleid, hun op ruim	*f* 20.00
te staan komt; dit, gevoegd bij de bovenstaande som	_____
geeft totaal	*f* 43.33

aan belasting = 24 pct. van het inkomen; zonder nog p.m. twee millioen gulden in rekening te brengen, die zij door de fiscale beschikking over hunne beste rijstvelden derven moeten, wat bovendien nagenoeg *f* 10 voor ieder der suikerriet plantende gezinnen bedragen zal.

Als men nu bedenkt wat hier te lande te doen is geweest, toen de regeering slechts 2 pct. belasting van ons inkomen wilde heffen, dan zal men, de argumenten daartegen aangevoerd wegende, kunnen beseffen wat het voor den Javaan beteekent, direct - boven en behalve zijne andere belasting - in den vorm van gedwongen arbeid, niet twéé maar ELF procent van zijn inkomen op te brengen. - Met zulke maten meten wij; zonder ons te bekommeren of ¼ heffing van het inkomen de draagkracht van den Javaan en zijn betalingsvermogen ook te boven gaat. - Dat zij er arm onder blijven, niet tot welvaart en koopmacht onzer handelsartikelen komen kunnen, springt duidelijk in het oog En wat zal men nu zeggen bij de bevinding, dat daarentegen meer dan de halve bevolking (4½ millioen zielen) van de inkomstenbelasting in cultuurarbeid geheel bevrijd zijn, ongehinderd arbeiden en oogsten op de voordeeligste wijze, terwijl zij maar 11 pct. aan belasting betalen, tegen 24 pct., die de cultuurplichtigen moeten opbrengen, om geen andere reden dan dat dezen het ongeluk hebben rijstvelden te bezitten of streken te bewonen, die ‘zoo bijzonder geschikt en goed gelegen zijn’ voor de suiker- en koffiecultuur!

Een onrecht, zoo kolossaal, een druk, zoo schreiend ongelijk, zal wel door geen ander christelijk Gouvernement gepleegd en door geen ander volk geduld worden.

Ook wij zouden het zeker niet toelaten, indien het ‘Denk om nommer één’, geen hoofdrol vervulde, zóo - dat de harteloosheid en schraapzucht zelfs het zwaarst drukkende deel van de koffie-cultuur niet loslaten wil, waarvan we in onze courant n°. 5, 6, 7, 8 en 9 van 1872 de onhoudbaarheid met feiten aantoonden.

Of kan het aangaan, is het geoorloofd de Javanen te dwingen, zoo als wij doen, om hunne koffie aan ons te leveren voor *f* 13 de pikol, terwijl de marktwaarde *f* 46 is? Kan een volk, dat aanspraak maakt op godsvrucht, deugd en eerlijkheid, het verantwoorden, op die wijze 30 millioen gulden in één jaar in zijne beurs te strijken, terwijl zij die de koffie planten en oogsten moeten, niet zoo veel loon voor den zwaren arbeid en de ontbering in het gebergte ontvangen, dat ze de rijst kunnen

bekostigen, noodig voor de voeding van vrouw en kinderen; zullen ze hun armzalig leven niet in kommer, zwak en ziekelijk voortsleepen en ons vloeken, die hun dat aandoen? Vindt ge dit wellicht al te barbaarsch om te kunnen gelooven? Sla dan de officiëele koffie-enquête(*) en de jaarlijksche regeeringsverslagen op; daarvan moogt ge u niet ontslaan om in onschuld de handen te wasschen en u te verschuilen achter onwetendheid. Men maakte onze bedoelingen verdacht, zoo als egoïsten en lieden gewoon zijn, die voordeelen trekken van wat slecht en ongeoorloofd is, en vreezen die te zullen verliezen als men naar ons ging luisteren; maar bedenk toch dat dit niets ontneemt of verandert aan de feiten, die gij wegen en toetsen moet aan de officiëele

(*) Ook de boven aangehaalde nummers onzer Courant.

stukken, waarop ik mij beroep. Te zeggen: dat is overdrijving en politiek, daarmeê bemoei ik me niet! kan ook niet baten, want gij en ik zijn medeplichtigen, allen zijn er schuldig aan en solidair aansprakelijk. Eenmaal zullen we moeten verantwoorden, wat we de ons toevertrouwde Javanen hebben aangedaan. - Bij onderzoek zult ge bevinden, dat honderd duizenden koffieplanters in verschillende residentiën, maar 7 centen bij middelmatige - en bij ongunstige oogsten nog geen 3 centen gemiddeld per dag ontvingen(*), terwijl ze 30 centen moeten kunnen besteden aan rijst voor hunne voeding, als ze geen rijstvelden bezitten, zoo als met duizenden het geval is, die dan met ongezonde aardvruchten en wilde, soms giftige, wortels, in de bosschen gezocht, den honger moeten stillen in het zoo vruchtbare, gezegende land.

Dit te willen vergoelijken met het meermaal gezegde, 'dat toch vele arbeiders hier te lande het ook niet veel beter hebben' is een erbarmelijke uitvlucht, die men zich schamen moest te gebruiken. Of ontneemt de Regeering ook h i e r den landbouwer zijne oogsten tegen é e n d e r d e der waarde? berooft zij ook hier den werkman van 5/6 van zijn w e t t i g dagloon, zoo als zij de koffieplanters op Java doet? Niet hier, maar dáar zijn wij schuldig aan de algemeene armoede en de ellende in sommige streken; dat is o n s werk. Uit de residentie Samarang, waar wij den inlander dwingen om voor 8 centen daags voor ons in de koffie-tuinen te werken, schrijft men weer van kinderen, die voor wat rijst door moeders te koop worden geboden - van langs de wegen verspreide lijken onzer natuurgenooten, door honger of ziekte omgekomen - van uitgemergelde menschen, die al bedelende om voedsel de hoofdplaats trachten te bereiken, om er een beter loonenden arbeid te zoeken dan wij hun opleggen, die ons, tot zulk een prijs, 30 millioen oplevert, waarvan ieder zijn deel neemt zonder 'Gemoedsbezwaar'!!

Hoe kunnen in waarheid godvruchtige lieden zich daarbij werkeloos, in kalmte neêrleggen, zonder die van jammer zoo luid sprekende stemmen 't e v e r s t a a n'?

Hoe kunnen zij hun bijstand weigeren aan hen die strijden tegen een nationaal vergrijp, zoo groot, jegens een volk dat aanspraak heeft op onze bescherming, op eene meêdoogende liefderijke behandeling?

> 'Al uw goud is rood van schaamte
> Daar het zulke meesters heeft.'

'God wil', zegt het Centraal Comité voor de oprichting van een Seminarium te Batavia, 'dat Nederland nu een bewijs geve van zijn bereidwilligheid om zich van zijn schuld tegenover Indië te kwijten', (ach, mocht dat waarheid zijn!) 'daartoe is de oprichting van een Seminarie het meest geschikte middel.'

Goed, zeggen wij, maar e e r s t g e r e c h t i g h e i d: 'De arbeider is zijn loon waard.' - 'Ik wil barmhartigheid en niet offerande.' Laat ons God dus niet in het aangezicht slaan, door te offeren aan den Tempel, terwijl wij den arbeider zijn wettig(†) loon ontvreemden en hem der ellende prijs geven. Laat ons liever samen gaan en onze krachten vereenigen, om voor den Javaan ook te verwerven, dat hij niet van

(*) Zie de Enquête.

(†) Wettig. 'De belooning der betrokken inlanders moet zoodanig zijn, dat de Gouvernements-cultures hun t e n m i n s t e gelijke voordeelen opleveren als de vrije teelt', dit zegt art. 56 der wet (Regeerings-reglement) uitdrukkelijk, en desniettegenstaande betaalt het Gouvernement hun 3-8 cents per dag, dat in het verslag van 1866 zelf erkent, dat het dagloon bij de 'vrije teelt', toen reeds 25-30 cents bedroeg.

gebrek omkomt op zijn vruchtbaren grond, en dan tevens voor zielevoedsel zorgen, ‘dat niet gedijen kan, zonder dat het eerste verkregen is.’

Wie durft nu zeggen ‘de koloniale quaestie is u i t en opgelost, met een goed geweten kunnen we de winsten genieten;’ of zijn zulke handelingen geoorloofd en te rechtvaardigen, omdat het goede volk ze zoo lijdzaam duldt en draagt? Onze Minister van Koloniën schijnt thans die meening toegedaan en zich te scha-

ren aan de zijde van hen, die dat betamelijk en niet onteerend vinden. Ofschoon hij vroeger, met ons, den onhoudbaren toestand en ondragelijken druk van de koffie-cultuur erkende, verklaarde hij onlangs in het parlement, dat hij die dwangcultuur handhaven wil. Afgevaardigden, die onze eer en moraliteit vertegenwoordigt, zult gij ook dezen minister helpen aan zoo'n onheilig werk? Omdat er wellicht onder u zijn, zoo als duizenden onder het groote publiek, die ter goeder trouw geloof slaan aan de betere betaling der koffie met *f* 13 de pikol overal, waarop men in de laatste jaren zich zoo verheft. Hen verzoek ik het officiëele regeeringsverslag van 1870 op te slaan, waaruit blijkt, dat in de residentiën Cheribon, Samarang en Kadoe, aan 182.471 koffieplantende gezinnen (900.000 zielen) in dat gunstige oogstjaar voor 180 dagen arbeids, niet meer is uitbetaald dan *f*12.50 per gezin, dat is 7 cents per dag. En dit is nog het ergste niet. In Banjoemaas ontvingen de 46.315 gezinnen maar *f* 6.15 ieder, dat is nog geen 3½ cent per dag en per gezin van 5 zielen. Mag zulk een uitzuiging van een millioen menschen nog langer duren? De Minister zegt ja. Zult ge dat beamen, volk van Nederland? dan klaag ik u nogmaals aan van al wat ik (1865) in mijn open brief u op 't geweten legde, en vraag u, wat blijft van de heerschappij der wet voor de eindelijke zegepraal van rechtvaardigheid en humaniteit nog te hopen over, na zulk eene verklaring van den machthebber, aan wien de handhaving er van is toevertrouwd, die eens zulke schoone verwachtingen opwekte? Wat blijft te hopen over, nu ook een groot deel onzer bondgenooten in het Parlement onze zijde verliet?

Alléén kunnen wij den drenkeling niet boven water houden, onze kracht schiet te kort. Ook wij zullen hem los moeten laten en in de diepte laten zinken.

Zal hij reddeloos wezen?

Dit hangt van u af, erfgenamen en bestuurders van het heerlijke Insulinde en dat goede volk! Nogmaals wees ik u de feiten aan, die - helder als de dag - het armzalig bestaan van die koffieplanters bewijzen; dit was ik hun nog verschuldigd, 't is al wat ik vermag en vermeen plicht te zijn. Wat zult gij er voortaan meê doen? Zal uw rechtsgevoel en vaak zoo schitterend uitblinkende barmhartigheid, alleen voor die bruine menschen niet gelden van wege de dertig millioen? Ik mag niet gelooven, dat ge zulke onwaardige bezitters der schoone erfenis zoudt willen wezen. Bij zoo'n gewichtig belang durf ik op den bijstand der drukpers rekenen; als zij het onder de oogen van het groote publiek brengt en aanbeveelt, dan kan de deelneming niet missen. Bovendien rest mij, bij alle verloren illusiën, de hoop nog dat de vele Samaritanen in ons land mijne aanklacht ditmaal ter harte nemen en niet koud en onverschillig de hulpbehoevenden zullen voorbijgaan.

Nog heb ik hoop dat zij, met den Minister, doen zullen wat plicht, rechtvaardigheid en humaniteit gebieden, welke stemmen eens zoo luid spraken in het gemoed van dien staatsman, dat ik niet gelooven kan, dat zijne verklaring aangaande de koffie-cultuur in ernst moet opgevat worden. Immers aarzelde hij voor acht jaren niet de macht der geldgierigheid te trotseeren en eene poging te doen tot herstel van Neêrlands eer door verlichting van druk voor den Javaan, doch het werd hem belet, maar zijn nederlaag was een zedelijke triomf. Is er wel zoeter voldoening, wel grooter loon dan de bewustheid zijn tijdelijke macht zóo wèl besteed te hebben? Wie dat smaakte, kan het niet aan klatergoud opofferen. Veel is er sedert bedorven, maar ik vertrouw dat deze Minister, nu hem de macht hergeven is, nog zal doen wat toen is

afgestuit op de macht van geldzucht en partijbelang, en dat de Samaritanen hem dan zóó krachtig zullen bijstaan, dat de zege behaald wordt.

Mocht ook deze hoop falen dan behoort de natie te toonen dat edeler gezindheid en drijfveeren haar bezielen. Openbaar en nadrukkelijk behoort zij haar af-

keer uit te spreken van 't geen haar zoozeer tot oneer strekt. Als mederegee rende behoort zij het initiatief te nemen en langs wettigen weg bij de bevoegde staatsmachten ernstig aan te dringen op de loslating der dwangkoffie-cultuur, in die residentiën, waar de betaling van het product zoovèr beneden het arbeidsloon is, dat den planter in billijkheid toekomt, waarop de wet van 1854 hem recht en aanspraak geeft. Eenstemmig, waardig, op indruk makende wijze moet het verklaard worden: 'Wij willen den Javaan niet bestelen, ons met geen bloedgeld verrijken, noch hem langer berooven van den overvloed en de weldaden waarmeê God zijn geboortegrond zegende; waartegen wij gewichtige gemoeds- en gewetensbezwaren hebben, die weggenomen moeten worden. Laten allen, die langer geen deel willen hebben aan onrechtvaardig verkregen goed, zich aaneensluiten; door eendracht sterk, zullen we véel vermogen; de Maatschappij tot Nut van den Javaan biedt u een kern, een steunpunt aan(*), haar reden van bestaan houdt op, als ge niet helpen wilt; mocht ge antwoorden 'wij laten ons niet dwingen', dan vragen we: ook niet tot wat edel, humaan, rechtvaardig en plicht is? Dan zouden we de Evangelische voorschriften miskennen, den zielenadel verzaken, die het Christendom en de hooge beschaving moeten kenmerken, zullen zij de menschheid en in de eerste plaats den Javaan ten zegen zijn, wiens gemoed dan voor het Evangelie geopend, ons niet meer beschamen zal met het verwijt, dat het een boek vol 'leugenliefde is.' Bedenk, dat geen volk zich duurzaam zoo erg laat verdrukken en hoor naar het Nieuws van den Dag, dat in zijn aangehaald nommer zegt: 'Met het beginsel van zelfzucht en eigen-ik gaat de wereld naar den kelder; niet dan de verloochening van nommer één kan haar redden. Op grootheid, adel, roem en eer heeft hij alleen aanspraak, die de ongelukkige broeders langer vast houdt dan zijne krachten schijnen toe te laten.'

B.

Op den bijstand der drukpers rekende Dr. Bosch, de onvermoeide strijder voor der Javanen regt.

Wat ons aangaat, wij wilden zijne verwachting niet teleurstellen. Geheel zijn artikel namen we over uit het orgaan der Maatschappij *tot Nut van den Javaan* (n°. 7 van 1 April).

Wij deden het niet alleen uit eerbied voor den wakkeren grijsaard, maar bovenal uit liefde voor den Javaan, uit ijver voor regt en humaniteit.

Wij achten er ons te meer toe verpligt, omdat de klerikale rigting zich weder luider laat hooren: zij wil een Seminarie te Batavia.

Een Seminarie om Evangelie-predikers op te leiden.

Eerst Evangelie-beoefening, dan Evangelie-prediking: dat is onze leuze. Niet den bijbel in de eene hand en de zweep tot den gedwongen arbeid in de andere; niet de prediking der liefde aan een schare, door het egoismus uitgehongerd; eerst barmhartigheid, dan offerande. Het Christendom is geen leerstelsel, dat aangeleerd, maar een beginsel, dat beoefend moet worden.

Zoo lang de voorstanders van het Seminarie niet luider en steeds luider met ons de stem verheffen tegen de verdrukking van den Javaan, kunnen wij in hun ijveren slechts zien een openbaring van het moderne farizeïsme, dat zee en land omreist om

(*) Voor het lidmaatschap kan men zich aanmelden bij den Algemeenen Secretaris te 's Gravenhage en bij de heeren Dr. van Bemmelen en J.G. Plate te Arnhem.

één Jodengenoot te maken, terwijl het nalaat het zwaarste der wet, het oordeel, de barmhartigheid en het geloof.

Brievenbus.

VI. Nog een getuige.

Mijnheer de Redacteur!

Vergun mij een verzuim te herstellen, onwillekeurig door mij begaan. In mijn verslag van de Brochure van Jhr. Mr. C. de Jonge (*Tijdspiegel*, aflev. Maart) besprak ik, bladz. 284, zijne voorstelling van hetgeen de modernen in Jezus Christus zien. Ik noemde deze voorstelling 'onjuist.' Ik herinnerde op wier getuigenissen de raadsheer zijne voorstelling gebouwd had, en kwam tot de conclusie dat deze getuigen minder afdoende moeten geacht worden. Hier beging ik echter een verzuim. Want als ik naar de eigen mededeeling van den heer de Jonge als zijne zegslieden een verslaggever in het *Utrechtsche Dagblad* en prof. H. de Groot vermeldde, vergat ik dat de raadsheer nog een derden getuige voor zich had geroepen, wiens verklaring blijkbaar door hem van groot belang werd geacht.

Met name Dr. D. Schenkel.

Deze getuige had namelijk in het jaar 1865 een boek uitgegeven, getiteld '*die Protestantische Freiheit*' en tot geruststelling van zijne lezers daarin verklaard, dat Jezus in zijn boek niet voorkomt 'als ein blosser Sittenlehrer, nicht lediglich als ein Fortbildner der Menschheit zu edler Humanität, nicht nur als ein erhabener Tugendheld oder (aber zegt de Hervorming van 6 Februari heel foutief) als ein Träger religiöser und sittlicher Genialität.'

Derhalve, omdat Dr. D. Schenkel in zijn gezegd boek, Jezus niet als den zoodanige voorstelt - aldus concludeert Mr. de Jonge - 'zien de zoogenaamde modernen in Jezus noch den Christus, noch den Heiland, maar hoogstens een geniaal mensch, die als wetgever optrad.' Want, en dit is de diepere zin van Schenkels verklaring, wat Jezus voor hem *niet* is, is hij naar de opvatting van Renan en Strausz wel.

Van deze getuigenis ontging het mij te spreken.

Mijnheer de Redacteur! ik moet u vergeving vragen dat ik voor de lezers van uw Tijdschrift niet de geheele waarheid blootgelegd en daardoor den schijn op mij heb geladen van mij de zaak wat al te gemakkelijk te hebben gemaakt. Nu heb ik mijne fout eerlijk hersteld.

Doch, nu ik toch eenmaal aan het briefschrijven ben, nog een enkel woord. Wat dunkt u van dien getuige? Vindt gij het niet bevreemdend, dat onze scherpziende raadsheer aan diens verklaring zoo groot gewicht hecht en daaruit zijne vermelde conclusie opmaakt? Wie is die Dr. D. Schenkel toch? Immers een theoloog, die reeds onderscheiden phasen der orthodoxie is doorgegaan en in 1865 nog geene rust voor het hol zijns voets had gevonden; is deze nu de rechte man om met klaarheid en objectiviteit het gevoelen van anderen terug te geven? Doch dat bedoelde hij ook niet met zijne boven vermelde verklaring. Hij wilde zich zelven een brevet van rechtzinnigheid afgeven ('t kon voordeelig zijn voor den uitgever van zijn boek), en om daaraan klem bij te zetten moest een steek aan Renan en Strausz worden gegeven. Is hij dan een onpartijdig getuige? Mij dunkt neen! Doch mocht dan Mr. de Jonge zooveel waarde aan zijne verklaring toekennen?

Nog iets. Ik neem aan dat Dr. Schenkel hier op Renan en Strausz doelt - ik wil Renan en Strausz onder de modernen rekenen (wat Mr. de Jonge schijnt te betwijfelen, als hij van de ‘zoogenaamde modernen’ spreekt) - zijn dan alle modernen met Renan en Strausz van eenerlei gevoelen?

Ik meen dat de teekenen der tijden iets anders aantoonen. Vindt gij het dan billijk, mijnheer de redacteur, naar een Seitenhieb, door Dr. Schenkel tegen Renan en Strausz in het jaar 1865 gegeven, de modernen in het algemeen in 1873 af te meten?

En dan die getuigenis zelve!

Ik wil aannemen dat de modernen zien in Jezus 1°. ein blosser Sittenlehrer 2°. ein Fortbildner der Menschheit zu edler Humanität, 3°. ein erhabener Tugendheld, 4°. ein Träger religiöser und sittlicher Genialität, is dat hetzelfde wat Mr. de Jonge van de zoogenaamde modernen zegt, ‘dat zij in Jezus noch den Christus noch den Heiland zien, maar hoogstens een geniaal mensch, die als wetgever optrad’?

Mij dunkt, er is hier in diepte van opvatting nog al een aanmerkelijk verschil. Het komt mij daarom voor, dat de heer de Jonge ook in dezen getuige geen gelukkigen zegsman heeft gekozen. Als hij zulk eene zwaarwichtige beschuldiging tegen de modernen had in te brengen, had de rechtvaardigheid gevorderd haar op de eigen verklaring van bekende modernen te bouwen. Ik houde mij overtuigd dat, als onze raadsheer in zijn ernstig ambt, ter eeniger zake een oordeel moest vellen, zijn eerlijkheid en rechtsgevoel hem geene vrijmoedigheid zouden geven, op grond van getuigenissen, zóó weinig ter zake afdoende en zóó weinig onpartijdig, als in het onderhavige geval, het schuldig uit te spreken. Doch waarom dan hier anders gehandeld? Gelukkig dat de modernen tegenover allerlei scheeve voorstellingen van hun standpunt, nog een geweten en eene overtuiging hebben, die hun de vrijmoedigheid geven in Jezus te blijven erkennen den hoogsten Heiland der menschheid, juist omdat hij *het* genie in Gods zedelijke wereld geweest is, die de eeuwige wet des heiligen geestes heeft verkondigd. In deze erkentenis lossen alle nevenbegrippen zich op tot de waarachtige gemeenschap der heiligen.

Arnhem, 15 April 1873.

Hoogachtend

Uw dienstw.

H. BOONEN.

Godgeleerdheid en onderwijs.

De apostel van eene nieuwe godsdienst.

Het Oude en het Nieuwe Geloof. Eene belijdenis van David Friedrich Strausz. Vertaald door A.A. Deenik Mlz. Haarlem, de Erven Loosjes, 1873.
(*Slot.*)

De moderne wereldbeschouwing, welke aan Strausz reeds sedert lange jaren eigen is, schijnt ook ons toe der waarheid 't meest en meer en meer nabijkomende te zijn. Maar terwijl Strausz, nu in den allerlaatsten tijd, gemeend heeft aan het Christendom, als iets, dat ontstond bij eene andere wereldbeschouwing, den rug te moeten toekeeren, zijn wij van oordeel dat het Christendom, ofschoon ontstaan in den ouden tijd en opgetreden in de kleuren van dien tijd, in den grond bestemd was voor den nieuwen of, juister welligt, dat het, wat zijn wezen betreft, staat boven oud en nieuw; zijn wij van oordeel, dat wij tot het nieuwe mogen overgaan en daarbij het Christendom evenwel mogen aanhouden, niet als bagaadje die men moeitevol achter zich nasleept, maar als iets, dat een deel is van ons zelven, het leven van ons leven. Voor ons heeft het Christendom dus nog woorden van eeuwig leven, al is het dat ook wij der nieuwere wereldbeschouwing met volle verzaking van de oude zijn toegedaan.

Intusschen, het Christendom aan te houden, daartoe betwist Strausz ons het regt in het eerste Hoofdstuk, dat antwoord geeft op de vraag: ‘Zijn wij nog Christenen?’ Hij meent, dat, al hebben wij sympathiën voor de nieuwe wereldbeschouwing, wij juist daarom, omdat wij met het Christendom niet willen breken, ook niet te huis behooren op het nieuwe standpunt. Hij wil ons terugwerpen onder den grooten hoop, die, ja, wel wat vooruit wil, en met den tijd wel wat medegaan wil, maar toch den moed niet heeft den grooten sprong te doen. Eén ding echter ziet hij in zijn ijver voorbij, dat wij reeds lang naast hem staan, dat wij onze tenten reeds naast die van hem en de zijnen hebben opgeslagen, en dat wij, ofschoon wij ons nog niet geheel op ons

gemak gevoelen, ons verblijf reeds tamelijk behagelijk hebben ingerigt.

Wij staan dus, en bij dezen zij het ruiterlijk verklaard ten aanhoore van hen ook, die in ons Vaderland met warme *Schadenfreude* het jongste geschrift van Strausz hebben toegejuicht als eene sprekende openbaring van de uitkomsten tot welke de moderne wereldbeschouwing zou leiden, wij staan dus naast Strausz, al is het, dat deze ons verloochent, dat deze van ons niets weten wil.

Om tegenover dezen laatsten echter ons goed regt te beter te kunnen handhaven, zijn wij bereid een paar concessies te doen. De eerste concessie, die ons niets anders kost, dan de moeite om te herhalen wat wij, ja, sedert hoe lang reeds, met vele anderen verklaarden, is deze, dat wij niet het minste hechten aan kerkgeloof, zoo min aan het oude, als aan het officieuse van het rationalisme en dat van Schleiermacher. En onze tweede concessie, ofschoon vooralsnog alleen des noods, is, dat de Kerk te gronde mag gaan.

Gaat Strausz nu evenwel nog verder in zijne eischen, blijft hij vorderen, dat wij ook het Christendom zullen verloochenen, dan staan wij pal en gorden ons aan tot den strijd. Maar zal die strijd nu een loyale strijd zijn, dan mag hij ons niet ignoréren.

Aan zulk een miskenning evenwel maakt Strausz zich tegenover ons schuldig. In de ‘Inleiding’ zegt hij ter kenschetsing van den staat der hedendaagsche Christenheid in hare godsdienstige opvattingen: ‘Niet te tellen is de menigte dergenen, die geen vrede meer hebben met het oude geloof, met de oude Kerk, hetzij de Evangeliesche, hetzij de Katholieke; die ten deele het beginnen te gevoelen, ten deele het reeds duidelijk beseffen, dat de beide Kerken hoe langer hoe meer in tegenspraak gekomen zijn met de wetenschap, met de wereld- en levensbeschouwing, met de maatschappelijke en politieke toestanden van den tegenwoordigen tijd, en die in dit opzicht eene verandering, eene verbetering dringend noodzakelijk achten. - Op dit punt echter verdeelt zich de menigte van hen, die geen vrede meer hebben met den bestaanden toestand en vooruit willen, in twee richtingen. De eenen, en het valt niet te ontkennen, dat zij verreweg de meerderheid vormen, en wel in beide Kerken - rekenen het voldoende, de onmiskenbaar dor geworden takken van den ouden boom te verwijderen, in de hoop dat hij daardoor nieuwe levenskracht ontvangen en weder vruchtbaar worden zal. Ginds wil men zich wel een Paus laten welgevallen, als het maar geen onfeilbare is; hier wil men aan Christus vasthouden, als men hem maar niet meer als den Zoon Gods behoeft te beschouwen. Maar voor het overige moet het in beide Kerken blijven gelijk het was; in de eene priesters en bisschoppen, die tegenover de leeken staan als gewijde uitdeelers van de Kerkelijke Genademiddelen, in de andere, zij het ook met vrije verkiezing van geestelijken, en volgens door haar zelve vastgestelde regeling, de prediking van Christus,

de uitdeeling der door hem ingestelde Sakramenten, de viering der feesten ter herinnering aan de voornaamste gebeurtenissen zijns levens.

'Naast deze meerderheid bestaat intusschen eene minderheid, welke niet over het hoofd gezien mag worden. Zij legt vollen nadruk op den nauwen zamenhang van het kerkelijk systeem, over het geheel op de konsekwentie; zij is van oordeel, dat wie eenmaal erkent het onderscheid tusschen geestelijkheid en leeken, de behoefte der menschheid om ten allen tijde in kwesties van godsdienst en zedelijkheid op onfeilbare wijze ingelicht te kunnen worden door eene van Godswege door Christus ingestelde overheid, niet kan weigeren, ook een onfeilbaren Paus, als door die behoefte noodzakelijk geworden, te erkennen. En evenzoo, dat, wanneer men Jezus niet meer als den Zoon Gods, maar als een mensch, zij het ook nog zulk een voortreffelijk mensch, beschouwt, men het regt niet meer heeft, tot hem te bidden, hem te blijven handhaven als het middenpunt eener eeredienst, jaar in, jaar uit over hem, zijne daden, zijne lotgevallen en uitspraken te prediken; vooral niet, wanneer men de belangrijkste van die daden en lotgevallen als fabelachtige, en deze uitspraken en leeringen voor een groot gedeelte als onvereenigbaar met den tegenwoordigen stand onzer werelden levensbeschouwing beschouwt. Wanneer nu deze minderheid ziet, hoe de kerkelijke eeredienst zijn samenhang verliest en ophoudt een goed aaneensluitend geheel te zijn, dan komt zij er voor uit, niet te weten, waartoe eigentlijk vooreerst een *Cultus* nog dienen moet; waartoe eene bizondere vereeniging als de Kerk', naast den Staat, de school, de wetenschap en de kunst, waaraan wij allen deel hebben, langer nog dienen moet.'

De Christenheid verdeelt zich, volgens Strausz, dus allereerst in twee grootere afdeelingen, in hen namelijk, die geacht willen worden geheel en al bij het oude te blijven, de dusgenaamde orthodoxen in de Roomsche en Protestantsche Kerken, en hen, die geen of geen vollen vrede daarmede hebbende, naar iets beters, iets nieuws uitzien. Deze laatsten scheiden zich dan wederom in twee onderafdeelingen. Tot de eene behooren zij, die water in hun wijn doende, het meest hinderlijke van het oude hebben laten varen en wel ooren hebben voor hetgeen de nieuwere wetenschappelijke onderzoekingen als bepaald onomstootelijk hebben doen kennen, de liberalen dus; en vervolgens tot de andere de modernen, die met beide voeten op het nieuwe standpunt staan en bepaalden afstand hebben gedaan van hetgeen hun geheel onhoudbaar en onbruikbaar gebleken is. Maar ook deze laatsten, zouden wij nu meenen, hebben wat hen zeer bepaald van elkander onderscheidt. Er zijn onder dezen, die, zooals Strausz, het Christendom en ook nog wel iets meer hebben over boord geworpen, en die zich vergenoegen met hetgeen zij uit den bodem op welken zij zijn overgegaan, kunnen opdelven; en anderen zijn er - zooals zij, die in ons vaderland doorgaans '*de modernen*' genoemd worden, die, ofschoon zij er-

kennen, dat een en ander, nu nog voor bruikbaar of noodig gehouden, later blijken kan geheel overbodig te zijn, en aan den anderen kant, dat iets nu roekeloos weggeworpen, later wederom als dienstig zal kunnen opgenomen worden, het Christendom hebben medegenomen en overgebragt op het nieuwe terrein; en die zoo wenschen te zijn tegelijkertijd kinderen van den nieuwen tijd en kweekelingen van den in hun oog nooit verouderenden Jezus.

Ook wij dus staan - naar onze meening althans - op modern standpunt. Wij plaatsen ons als regthebbenden naast die anderen, die het Christendom verloochenen, en willen die anderen ons niet dulden, wij zullen den strijd beschouwen als een strijd *pro aris et focis*. Maar ook opdat die strijd in nog een ander opzigt een eerlijke strijd zij en de slagen niet in de lucht vallen, daartoe dienen wij van beide zijden wel te weten, waarom het eigenlijk te doen is: dat het, gelijk gezegd is, niet te doen is om het Kerkgeloof, niet om de Kerk, maar om het Christendom.

De vraag is dus allereerst: wat is het Christendom, wat is het: Christen te zijn? Ook door Strausz is deze vraag gedaan. Nadat hij in de ‘Inleiding’ reeds gezegd had: ‘het Kerkgeloof is het Christendom,’ begint hij zijn eerste Hoofdstuk met de vraag: ‘Christenen, in welken zin?’ Maar een direct antwoord geeft hij op die vraag niet. En zeker, gemakkelijker is het haar te doen, dan haar te beantwoorden. Een ander antwoord geeft doorgaans de Protestant, een ander de Katholiek en nog een ander de Griek. En wederom, de een zal zeggen: Christen is ieder die gedoopt is; de ander: ieder die door het geloof een lidmaat van Christus en alzoo aan zijne zalving deelachtig is, enz. terwijl een derde, in zijn onnoozelheid misschien tot een Jood als Nathan zal zeggen: ‘Nathan, Ihr seyd ein Christ. Bei Gott, ihr seyd ein Christ! Ein bess'rer Christ war nie!’

Maar toch, al ligt het antwoord op die vraag niet maar zoo voor de hand, men kan het zich toch wel eens wat al te gemakkelijk willen maken. Dit laatste heeft Strausz gedaan, en door over de oppervlakte heen te glijden is hij dan ook gekomen tot een zeer zonderlinge voorstelling.

't Natuurlijkst, 't eenvoudigst ware het zeker wel, als 't men zich zelven niet regt duidelijk maken kan, waarin het Christendom eigenlijk bestaat, het aan Jezus zelven te vragen, aan den historischen Jezus namelijk. Kan men dezen zoo spoedig niet uitvinden, of is het voor altijd onmogelijk dezen te raadplegen, dan zou volgen, dat men zich vervoegde tot den Jezus van de Evangeliën, van die geschriften, die naast of na de geschriften van een Paulus, de oudste, schoon dan ook niet geheel zuivere getuigenis bevatten aangaande het gevoelen, dat in Jezus was, en aangaande de eischen die Jezus aan zijne volgelingen deed. Maar noch het een noch het ander doet Strausz. Alsof er in 't geheel geene getuigenissen uit de eerste en tweede eeuw wa-

ren, ja, alsof het Christendom van eene veel latere dagteekening ware dan het begin van onze tijdrekening, gaat hij 't vragen aan het Christendom van latere eeuwen. Het Kerkgeloof, dat in de vierde, vijfde, zesde eeuw ontstond of zich verder ontwikkelde, is hèm het Christendom. En dat Kerkgeloof d.i. bij hem het Christendom, alsof het synoniemen waren! vindt hij in de zoogenaamde Apostolische geloofsbelijdenis. Die belijdenis wordt ons medegedeeld, wordt verklaard, aangevuld met de uitbreiding er later aan gegeven en voorts de kennisneming vermakelijk gemaakt door bijtende en geestige opmerkingen. Menig lezer moet bij de hier gegeven voorstelling wel gedacht hebben, dat die oude Christenen waanzinnigen zijn geweest. En mag Strausz aan hen, die er iets meer van weten, al doen gevoelen, dat de redenen van het bestaan en ontstaan van die zonderlinge leerstukken hem niet onbekend zijn; dat die leerstukken voor den tijd, waarin zij ontstonden, toch zoo dwaas niet waren als zij den hedendaagschen Christen kunnen toeschijnen, hij wrijft de mannen van dien tijd, die bij al hun spitsvondige haarkloverij toch voor een hooger belang streden, een smet aan of juister, want om die mannen is het hem niet te doen, het Kerkgeloof en het daarmede vereenzelvigd Christendom, komt daardoor al dadelijk in een licht te staan, dat valsch is.

Maar onwaardig is zulk een manier van handelen in nog een ander opzigt. Het Christendom bestond ook in die dagen in nog iets anders dan in het kerkgeloof. Het bestond ook in de harten en in het leven. Mogten de Christenen van dien tijd bij hunne geloofsbelijdenis zweren, mogten zij elkander daarvoor doodslaan en er zich voor laten doodslaan, dit was dan toch altoos iets bijzonders in die menschen, dat zij niet alleen die zoogenaamde ongerijmdheden in goed vertrouwen aannamen, maar dat zij er d.i. voor hetgeen in hun oog de waarheid was, voor sterven wilden. Maar ook daarin was het eigenaardig christelijke van die menschen niet gelegen. Had men een waarheid- en geregtigheidlievenden heiden gevraagd: wat is een Christen? dan zou hij misschien, zooals Strausz, geantwoord hebben: 't zijn menschen, die, hoe onwetender zij zijn in alle natuurlijke dingen, des te meer denkkracht voor soortgelijke (nam. als in de geloofsbelijdenis voorkomen) bovennatuurlijkheden tot hunne beschikking hebben, en voor wie de eisch om drie als één en één als drie te denken, maar eene kleinigheid, ja, eene liefhebberij is; doch hij zou er ook hebben bijgevoegd, dat die zelfde menschen te midden van hunne ontzenuwde en verdierlijkte medeburgers rondwandelden het hoofd moedig en geloovig opgeheven houdende, dat zìj het waren, die het inéénstortend Romeinsche rijk stutten en steunden, terwijl zijn slotwoord gewis geweest zou zijn: overigens, ‘ziet, hoe lief zij elkander hebben!’ En hebben nu die latere Christenen, bij al hun zwakheden en ongerijmdheden, de onderlinge liefde beoefend en alzoo gepoogd in overeenstemming te zijn met het woord van den wel is waar maar Johanneïeschen Christus: ‘Hieraan zullen

allen erkennen, dat gij mijne leerlingen zijt, zoo gij liefde hebt onder elkander,' dan mogen wij besluiten, dat het Christendom, gedurende de eerste eeuwen, nog iets anders geweest is dan kerkgeloof.

Intusschen, dat Strausz er toe gekomen is om bij de Christenen van later tijden onderzoek te doen naar den aard en het wezen des Christendoms heeft in zoo verre een goeden grond, als er naar zijne tijdelijke meening niets met zekerheid bekend is van het oorspronkelijk Christendom. 'Een groot gedeelte,' zegt hij, 'van hetgeen de Evangelisten van zoogenaamde daden en lotgevallen van Jezus verhalen, gaat met het samenvlechtsel van Messiaansche wonderen, waarmede zij zijne levensgeschiedenis aanvullen, verloren, wanneer de kritiek deze geschiedenis weder daarvan zuivert; maar dit is nog niet alles, ja nauwelijks de helft. Ook tegen hetgeen de Evangelisten als woorden van Jezus hebben te boek gesteld, worden bedenkelijke twijfelingen geopperd. Toen Bretschneider het eerst de toespraken van den Christus in het vierde Evangelie als vrije komposities van den Evangelist aanduidde, wees hij daarbij op de toespraken in de drie eerste Evangeliën, als op proeven, hoe Jezus werkelijk gesproken had. Zoo zeker achtte men zich van het historiesch karakter dezer toepraken. Over het algemeen genomen, en in vergelijking met het vierde Evangelie, zeer zeker met recht: dit was de predikwijze, dit de kring van denkbeelden, dit waren voor een deel zonder twijfel de woorden van Jezus geweest. - Maar hoe? Dan moest hij immers menigmaal rechtstreeks met zich zelven in tegenspraak geweest zijn. Toen hij voor de eerste maal, kort na zijn optreden, zijne apostelen uitzond, zou hij hun verboden hebben, zich tot de Heidenen en Samaritanen te wenden; later, op zijne reis naar Jeruzalem, zou hij daarentegen in de gelijkenis van den barmhartigen Samaritaan, en bij gelegenheid van de genezing van tien bezetenen (l. melaatschen), Samaritanen als beschamende voorbeelden tegen zijne volksgenooten overgesteld hebben; in den tempel te Jeruzalem, en wel in de gelijkenis van de wijngaardeniers en het koninklijk bruiloftsmaal, zou hij zelfs de verwerping van de verstokte Joden en de roeping der Heidenen in hunne plaats voorspeld hebben, en eindelijk, toen hij, naar het heet, na zijne opstanding, aan zijne jongeren zijne laatste voorschriften gaf, zou hij rechtstreeks geboden hebben, zijn Evangelie aan alle volken zonder onderscheid te verkondigen. Maar dit zou nog niet iets ondenkbaars geweest zijn: in den tijd, die er verloopen was tusschen dat eerste gebod en deze voorspelling, en het latere voorschrift, kon immers tengevolge van opgedane ervaring zijn gezichtskring zich uitgebreid hebben en ruimer geworden zijn. Maar reeds vóór dat eerste gebod had Jezus den Heidenschen hoofdman van Kapernaüm zonder bedenken zijn bijstand verleend, en diens geloof had hem aanleiding gegeven, de toekomstige opneming van de Heidenen in plaats van de ongeloovige Joden in het Messiasrijk te voorspellen; door het vroeger genoemde verbod zou hij later aan zijne jongeren

verboden hebben, te handelen zooals hij, en de vervulling voor te bereiden van hetgeen hij voorspeld had; ja, hij zelf zou in het nog later voorgekomen geval met de Kananeesche vrouw geheel in tegenovergestelden zin, dan vroeger tegenover den hoofdman gehandeld, en wel met de uiterste hardvochtigheid dat Joodsche exclusivisme toegepast hebben, terwijl hij zich eerst door de ootmoedige halsstarrigheid der vrouw had laten verteederen.' - En eenige bladzijden verder, nadat hij de poging om eene menschelijke ontwikkeling, eene trapsgewijze verruiming van den gezichtskring bij Jezus aanschouwelijk te maken als een apologetiesch geknutsel heeft afgewezen, gaat hij aldus voort: 'Doch niet alleen, *hoe* Jezus geworden is wat hij geweest is, blijft voor ons in een ondoordringbaar duister gehuld; ook *wat* hij is geworden en bij slot van rekening eigentlijk geweest is, wordt ons volstrekt niet duidelijk en helder. Om, na al hetgeen, waarop wij reeds gewezen hebben, nog maar iets te noemen: wij zijn er immers niet eens zeker van, of hij niet eindelijk aan zich zelven en aan zijne geheele zaak is gaan twijfelen. Zoo hij aan het kruis de bekende woorden gesproken heeft: Mijn God, mijn God, waarom hebt Gij mij verlaten? dan is zoo het geweest. Het is mogelijk, en ik zelf heb het vermoeden uitgesproken, dat hem het woord slechts in den mond is gelegd, om een psalm, die onder de eerste Christenen als een programma van het Messiaansche lijden werd opgevat, in zijn aanhet reeds op hem toe te passen; maar minstens even mogelijk blijft het, dat hij het veelbeteekenende woord werkelijk gesproken heeft. Is hij later opgestaan, dat wil zeggen, is hij de lijdende Godmensch geweest, dan doet het hem geen nadeel; dan beteekent het slechts het toppunt van dit lijden, dan is het de jammerkreet zijner zwakke menschelijke natuur, die door de kracht der goddelijke, welke zich terstond daarop in zijn herleving openbaart, goed gemaakt wordt. Beschouwt men hem daarentegen als een menschelijken held, dan is dit woord, zoo hij het gesproken heeft, meer dan bedenkelijk. Dan had hij tot op dat oogenblik niet op zijn dood gerekend; dan heeft hij tot op het laatste toe steun gevonden in den waan van de legioenen engelen, en dan is hij, toen zij steeds wegbleven, toen zij hem aan het kruis lieten hangen en versmachten, met teleurgestelde hoop en gebroken hart gestorven. En hoezeer wij ook dan nog, om de voortreffelijkheid van zijn hart en van zijn streven, deernis met hem moeten hebben, de hem opgelegde straf wreed en onrechtvaardig zouden moeten noemen, evenmin zouden wij ons toch kunnen onthouden te oordeelen, dat eene zoo fanatieke verwachting slechts haar verdiende loon krijgt, wanneer zij verijdeld en daardoor te schande gemaakt wordt. - Zooals gezegd is, de zaak staat niet vast; maar juist, dat in het leven van Jezus zooveel, dat het wezen van de zaak betreft, niet vast staat, dat het ons evenmin duidelijk is, wat hij gewild, als hoe en in welken omvang hij het gewild heeft, juist dat is het bedenkelijke van de zaak. Misschien

kan het uitgemaakt worden; maar dat het eerst uitgemaakt moet worden, dat in plaats van de onmiddelbare verzekerdheid des geloofs, ons aan het einde van een zeer uitvoerig en langdurig kritiesch onderzoek op zijn hoogst het uitzicht op waarschijnlijkheid geopend wordt, dat verandert geheel en al den stand der zaak. Aangaande hem, aan wien ik gelooven moet, aan wien ik ook maar mij aansluiten moet als aan mijn zedelijk voorbeeld, moet ik mij in de allereerste plaats eene duidelijke en zekere voorstelling kunnen maken. Een wezen, dat ik slechts in onbepaalde zwevende omtrekken zie, dat mij in hoofdzaak onduidelijk blijft, kan mij wel belangstelling inboezemen, als voorwerp van het wetenschappelijk onderzoek, maar practiesch, in het leven kan het mij geen stap verder helpen. Een wezen met duidelijk waarneembare trekken, waaraan men zich vasthouden kan, is echter slechts de Christus des geloofs, der legende, natuurlijk ook alleen voor den geloovige, die alle onmogelijkheden, alle tegenstrijdigheden, welke dit beeld vertoont, op den koop toeneemt; de Jezus der geschiedenis, der wetenschap is niets dan een probleem. Een probleem echter kan geen voorwerp des geloofs, niet een voorbeeld voor het leven zijn.'

Ter wille van de eer der kritiek moeten wij weigeren aan te nemen, dat het met onze kennis van den stichter des Christendoms zóó slecht staat. Ware het de taak der kritiek om hetgeen als geschiedenis gold *tabula rasa* te maken, dan ware het beter èn kritiek èn geschiedenis, deze laatste als eene niet te verhelderen duisternis, maar voor altijd te laten rusten. Maar neen, de kritiek moge wegsnijden, opruimen, zuiveren, doorgaans doet zij zulks toch met dit gevolg, dat hetgeen gehuld was in een geleend en niet-passend gewaad, te duidelijker, te levendiger aan het licht trede. En als die zelfde kritiek nu de beelden van personen en gebeurtenissen, op nog veel grooter afstand van plaats en tijd gesteld dan onze Evangelische personen, heeft weten te ontdoen van de hun opgelegde kleuren, en alzoo in een meer waarachtig daglicht heeft weten te plaatsen, zou haar vermogen zich dan hier niet verder uitstrekken dan alleen om te verwoesten? Bij veel minder gegevens weet men op ieder ander gebied toch nog wel iets herkenbaars te vinden. Zoo zal het dan ook hier wel zijn. Ja zelfs 't is hier zoo. Strausz zelf spreekt van verschillende duidelijk-herkenbare lagen in onze Evangelische berigten. Maar sedert kort is men immers pas tot die ontdekking gekomen, even als men sedert kort pas - Strausz zelf weet beter dan iemand sedert wanneer - de kritiek ernstig op de geschiedenis van Jezus is gaan toepassen. Zoo zijn wij op den weg; maar nog niet aan het eind van den weg. En daarom past het niet, zooals Strausz doet, eensklaps regts-om-keert te maken.

En wat er nu - om Jezus met meer regt op zijde te kunnen schuiven - gezegd wordt van tegenstrijdigs in het ons overgeleverde

beeld van dien Jezus, komt ons voor overdreven of gezocht te zijn. Toegegeven, er is strijdigs in de trekken waarmede Jezus ons wordt afgebeeld. Aangenomen, er is strijdigs in de voorstelling van Jezus' gezindheden jegens en zijne verwachtingen aangaande de Heidenen. Zoo groot, als die tegenstrijdigheid wordt uitgemeten, is zij niet en evenmin bijzonder hinderlijk. Veel van dat strijdige valt bij de aanwending van de kritiek- aanstonds en van zelf weg. Strausz gelooft niet aan Jezus' opstanding; gelooft dus ook niet, dat Jezus na zijn dood nog iets aan zijne discipelen gezegd of voorgeschreven zou hebben. Maar dan ook kan het woord, dat gezegd wordt na zijn opstanding door hem gesproken te zijn, niet van hem zijn, of zoo het al van hem is werd het gesproken in een ander verband. En wat tegenstrijdigs is er dan toch tusschen het verleenen van tijdelijken bijstand aan den Heidenschen hoofdman en in het uitspreken van de verwachting, dat de Heidenen deel zouden erlangen aan het heil dat de Joden nu reeds toonden te zullen versmaden, aan den eenen kant, en in de vermaning aan de discipelen om voorloopig alleen aan den Israeliet aanzegging te doen van het naderend heil, aan den andere? Heeft Jezus zelf wel ooit anders dan naar bijzondere aanleiding, zich tot de Heidenen gewend? Wat tegenstrijdigs is er dan toch in het voldoen aan 's hoofdmans verlangen en in het eerst niet-voldoen aan dat van de Kananeesche, als wij dit vooral maar bedenken, dat Jezus in het Feniciesche onbekend wenschte te blijven, en dat de weigering om hulp te verleenen, blijkens de woorden van welke hij zich bediende, toch zoo kwaad niet gemeend was.

Doch Strausz heeft ook andere pijlen op zijn koker. Hij neemt aan, neen, hij stemt toe, dat wij toch nog al een en ander van den historieschen Jezus te weten kunnen komen. Maar wat wij dan van hem te weten komen, spreekt meer ten nadeele van zijn persoon, en ter vermindering van den eerbied dien wij hem tot dus ver toedroegen. Hij was eigenlijk een dweeper, dan ook iemand, die eene pessimistiesche wereld- en levensbeschouwing was toegedaan, en ten slotte ook, heeft hij niets anders of beters geleverd dan zoo menig brave en wijze, die vóór en na hem leefde.

De beschuldiging van dweepzucht is niet nieuw. Jezus' broeders hebben hem reeds gehouden voor iemand, die zich door zijne uitzinnigheid zou te gronde rigten. Ook wil Strausz niet, dat men die benaming, alsof 't een schimp- of spotnaam ware, op Jezus toepasse. ‘Wij weten, er zijn edele en geniale dweepers geweest; een dweeper kan bezielend werken en ook zijn invloed historiesch duurzaam zijn; maar tot leidsman op den weg des levens zouden wij hem niet kiezen. Hij zal ons van den goeden weg afbrengen, wanneer wij zijn invloed niet onder de kontrôle van ons verstand stellen.’ Goed, hij zal ons van den goeden weg afbrengen, als wij namelijk op dien weg maar eerst zijn. Goed, wij moeten zijn invloed onder de kontrôle van ons verstand (liefst: in gemeenschap met gemoed en geweten) stellen; maar

dan valt er van zulk een man toch nog wel iets te leeren en over te nemen. Maar, verder nu, waaruit blijkt van die dweepzucht? Hieruit zegt Strausz, dat Jezus, tenzij de Evangeliën alle historiesch vertrouwen onwaardig zijn, verwachtte zeer binnen kort op de wolken des hemels te zullen verschijnen om het door hem opgerigte Messiasrijk open te stellen. Waarom met de onechtheid van dit woord de waarachtigheid der Evangeliën zou moeten vallen begrijpen wij niet. En evenmin, dat dit woord nu juist van zooveel dweepzucht getuigen zou. Wij nemen aan, dat Jezus dit woord gesproken heeft. Wij stemmen toe, dat dit woord, letterlijk opgevat, niet is uitgekomen. Maar de groote vraag is: of het letterlijk mag worden opgevat; of Jezus zich waarlijk heeft voorgesteld dat hij weldra op de wolken zittende of drijvende zou terugkomen? Dacht Jezus, dat hij bij zijn dood naar onzen hemel zou gaan? Dacht Jezus, als hij in de Schrift las, van den God Israels, komende op de wolken des hemels, dat die God waarlijk en zigtbaar door de wolken gedragen kon worden? En is hij zelf meermalen op Galilea's bergtoppen in eene wolke ingegaan, kan hij dan hebben gemeend, dat men de wolken als een *cheval de bataille* berijden kan? Ook is het wel niet aannemelijk, dat de Redacteurs onzer Evangeliën, die bij hun overleg toch ook gezegd worden met zoo veel overleg geschreven te hebben, zouden opgenomen en alzoo bewaard hebben eene aankondiging, die niet vervuld was, indien zij gemeend hadden, dat die aankondiging naar de letter moest worden opgevat.

Dat er evenmin als van dweepzucht blijk of schijn althans van minachtende wereld- en levensbeschouwing bij Jezus gevonden zou worden, zouden wij niet zoo sterk durven ontkennen. Menig woord ten minste komt er in onze Evangeliën voor, dat pessimistiesch klinkt. Uitspraken in zulk een geest zijn ieder, ook zonder dat wij ze vermelden, dadelijk voor den geest. Maar Strausz zelf is billijk genoeg te herinneren, dat de tijds- en plaatselijke omstandigheden, in welke Jezus leefde en zich bewoog, al zeer, zeer weinig aantrekkelijks hadden, En als Jezus, niettegenstaande dat weinig aantrekkelijke, zich toch niet onttrokken heeft aan een soms blijmoedig en gul verkeer, als hij zich ‘etende en drinkende’ te midden van de kinderen zijns volks bewogen heeft, dan meenen wij al weêr eenig regt te hebben om te vragen, of die woorden, bijaldien ze allen van hem mogten zijn, wel weêr naar de letter mogen worden opgevat. En wat het overige betreft, waarop onze auteur meer nadrukkelijk wijst, over het geheel bewijst het al weder niet veel. Dat toch het *middeleeuwsch* Christendom een echten cultus van armoede en bedelarij heeft te voorschijn geroepen, dat Calvin deze aarde een plaats der ballingschap genoemd heeft, kan evenzeer in strijd als in overeenstemming met het oorspronkelijk Christendom geweest zijn. ‘Den rijken man in het Evangelie wacht zonder twijfel de hel, enkel en alleen, omdat hij alle dagen

vrolijk en prachtig leeft, zonder dat wij iets anders van hem vernemen.' Maar wij vernemen toch ook, dat de rijke man zijne broeders gewaarschuwd wilde hebben, misschien tegen den rijkdom, doch mogelijk ook tegen iets anders. En dan - om te zwijgen van de opvatting van onzen scherpzinnigen Dr. Meijboom, volgens welke de gelijkenis, zooals zij ons wordt medegedeeld, niet door Jezus kan gesproken zijn, is het zoo waarschijnlijk, dat iemand, die alle dagen vrolijk en prachtig leeft, tot dat hooger en innerlijk geluk komt, dat de vrucht is van zelfverloochening? - 'Den rijken jongeling, die boven en behalve de betrachting van de gewone geboden nog iets meer doen wilde, weet Jezus niets beters aan te raden, dan al wat hij heeft te verkoopen en aan de armen te geven.' Wederom vragen wij, of het aannemelijk is, dat deze jongeling met zijn, naar het schijnt, hoogst voortreffelijken aanleg, zijn bestemming zou hebben kunnen bereiken, tenzij ontslagen van de boeijen waarin de liefde tot het geld hem gekneld hield. Eene *noblesse* als de zijne kon het voor hem tot een verpligting maken, niet om het geld in het algemeen te verachten, maar om het bij de hooge goederen, die voor hem waren weggelegd, als niets te achten, en dus ook er afstand van te doen als het voor hem een struikelblok kon worden op den weg tot het betere. 'Een zoo veel mogelijk lijdelijk bestaan, de werkzaamheid niet mede gerekend, welke voor het lenigen van het lijden van anderen, of voor verbreiding van het zaligmakend geloof vereischt wordt, voert met de meeste zekerheid tot liet doel,' d.i. hier het Koningrijk der Hemelen. Ofschoon ook wij, even als Thomas Buckle en Strausz ongaarne 'aanhoudend hooren van het verderfelijke van den rijkdom en van de zondige liefde tot het geld,' ofschoon wij ten volle erkennen, dat de maatschappij aan de liefde tot het geld groote dingen te danken heeft, meenen toch ook wij, even als Jezus, dat niet de liefde tot het geld, maar de liefde tot den naaste; dat niet de zucht tot tijdelijk bezit, maar 't bezit van waarheid en geregtigheid den hemel d.i. de bron van waarachtige vrede voor den mensch ontsluiten. En voorts, ons is niet gebleken, zoo min uit Jezus' woorden als uit zijn leven, dat er bij 't leven voor anderen en voor de waarheid veel plaats of tijd voor lijdelijkheid overblijft.

Allerzonderlingst echter komt het ons voor, dat Strausz het Christendom verlaten wil hebben, omdat, wat Jezus goeds geleerd heeft, evenzeer ook door anderen geleerd is. Dat Jezus niet iets bijzonders bezeten, en niet iets eigenaardigs in 't leven geroepen zou hebben, - er zijn er die dat ontkennen. De heer A.J. Vitringa althans heeft gemeend de vraag: '*Was de christelijke liefde een nieuw en oorspronkelijk beginsel?* bevestigend te moeten beantwoorden. Maar aangenomen, dat Strausz gelijk heeft, wat bewijst dat tegen het Christendom? Zoo het iets bewijst, dan bewijst het dit immers, dat het Christendom geen ijdel verdichtsel, dat het iets echt menschelijks is; dat

Jezus zich bij hetgeen hij leerde, te regt beroepen heeft ‘op het menschelijk gevoel en het gezonde menschenverstand.’ Of is iets minder waarachtig, minder goed, omdat ook anderen het gevonden, en als voortreffelijk bevonden hebben? - In elk geval, wat anderen ook bezeten en aan anderen medegedeeld hebben, wij, wij hebben onze rigting, onze zedelijke beschaving, ons hooger leven aan het Christendom dank te weten, en gelijk wij, al hadden we misschien de keuze tusschen verschillende lommerrijke boomen, toch waardeeren zullen de schaduwen van den boom aan wiens voet wij gezeten zijn, zoo prijzen wij ook hem, die de oorzaak is van onze hoogere ontwikkeling, zonder iets te kort te willen doen aan de grootheid en aan de zegenrijke werkzaamheid van hen, die elders in den grooten wijngaard hunne plaats zich aangewezen zagen.

En dat het nu toch niet weinig is, wat Jezus ons heeft aangebragt, erkent Strausz zelf, gelijk hij tevens daarmede erkent, dat wij bij al onze onkunde, toch nog al iets van Jezus weten. ‘Wanneer een der nieuwere beschrijvers van de Boeddha-godsdienst hare beteekenis hierin vindt, dat zij tegenover het in mythologie en schoolsche geleerdheid en bespiegeling, ceremoniën en uiterlijkheden van allerlei aard, werkheiligheid en schijnheiligheid, priesterlijken en filosofischen hoogmoed verstijfde Brahmanisme, het wezen der heiligheid gesteld heeft in de gezindheid, in de reinheid van hart en wandel, in welwillendheid, erbarming, liefde tot den medemensch en onbegrensde zelfverloochening, en dat zij, in overeenstemming daarmede, van de stuitende, verstand en hart onderdrukkende traditie en priesterlijk gezag, van de onbegrijpelijke schoolsche wijsheid en de hoog zwevende bespiegeling, zich beroepen heeft op het natuurlijk gevoel en het gezonde menschenverstand als op een hoogsten rechter in godsdienstige zaken; - dan is het onmogelijk te miskennen, hoe veel overeenkomst zoowel de omstandigheden als de arbeid van den Indieschen wijze uit de dagen van Darius en Xerxes gehad hebben met die van den Joodschen wijze uit de dagen van Augustus en Tiberius.’ Een weinig verder spreekt Strausz het uit, dat Jezus de beginselen van liefde tot den naaste, van ontferming, ja, van liefde tot den vijand, van broederlijke gezindheid onder alle menschen door leer en voorbeeld, schoon dan ook niet alleen, en ten deele niet allereerst, in de menschheid heeft ingeplant, en verklaart hij dat die beginselen het grootste sieraad, de hoogste roem van den stichter des Christendoms zonder twijfel blijven.

Maar wat wil men nu meer? zouden wij haast vragen. Als iemand dàt gevoeld, dàt geleerd, dàt onzer menschheid heeft ingeplant, - wat is er dat ons dan beletten zou mogen ons naar zulk een man te noemen, en te erkennen, dat wij, al mogten anderen ons 't zelfde hebben kunnen geven, dat wij aan hem 't schoonste te danken hebben? En is het waarheid wat Goethe gezegd heeft, dat men niet ongestraft onder palmen wandelt, waarheid wat Strausz daaraan toe-

voegt, dat men ook niet ongestraft onder goden wandelt, dan durven wij daaraan toe te voegen, dat men niet ongestraft, hier niet onbeloond, onder den invloed van het beeld van Jezus kan staan, zelfs al zijn velen van de trekken van dit werkelijke beeld door de overlevering uitgewischt, verzwakt of ontsierd.

Wij meenen dus ons naar Christus te mogen blijven noemen, en dat met hetzelfde regt als de belijders van de tweede, vijfde, zestiende en achttiende eeuwen, die Jezus niets beter kenden dan wij, ja veeleer minder, en die desniettemin door Strausz als Christenen erkend worden. Wij blijven bovendien Jezus achten als zulk een, wiens beeld nog voortdurend op ons, kinderen der negentiende eeuw, een allerheilzaamsten invloed kan oefenen, en zulks ofschoon wij meenen, dat wij, zoo dikwijls het door de Evangelisten geteekend beeld voor ons staat, ook telkens ons zelven zullen moeten afvragen, of deze en die trek wel juist is en soms niet in strijd is met andere. Eigenlijk heeft dan ook nooit iemand, die nadacht, anders gedaan. Zij, die er het ernstigst naar streefden, om zich naar Jezus' woord en voorbeeld te gedragen, hebben dat doorgaans het trouwst gedaan. Heeft b.v. iemand er nooit aan gedacht om het woord: ‘Zoo iemand u op de regterwang slaat, keer hem ook de andere toe,’ naar de letter op te volgen? Men zou gemeend hebben, dat men zoo iets doende, geheel in strijd met Jezus' bedoeling, een bewijs van sarrende hatelijkheid zou geven.

In de hoofdtrekken kennen wij, gelijk Strausz toch erkend heeft, den Jezus der werkelijkheid, den kring zijner denkbeelden, waaraan wij dan toetsen kunnen wat wij verder van hem vernemen; en ontstaat nu en dan, hier en daar twijfel, dan hebben wij ons eigen, onder zijnen invloed gevormd hart en geweten, die ons bij ernstige overweging met telkens toenemende zekerheid zullen zeggen, niet altijd wat Jezus al of niet gezegd en gedaan heeft, maar hoe en wat wij moeten doen, om in zijnen geest, den geest van minstens een der edelste menschen, te handelen.

En overigens, waar het de innerlijke waarheid en de blijvende waarde van het Christendom betreft, beroepen wij ons van den tegenwoordigen Strausz op den Strausz van 1864. Dat doen wij niet om den man met zich zelven in strijd te brengen. Zijne inzigten zouden veranderd kunnen zijn, en die inzigten zouden nu juister kunnen zijn dan vroeger. Maar wat de hoofdzaak betreft zijn zij niet veranderd. Nù is zijne overtuiging nog wat hij toen reeds als het resultaat van zijne onderzoekingen mededeelde. En toch is er iets in hem veranderd. Is het, dat zijn hart er niet jeugdiger op geworden is? Is het, dat zijn plotseling ontstane of toegenomen ingenomenheid met de wonderen der stoffelijke wereld geen plaats meer overlaat voor de vriendelijke en onpartijdige waardeering, die hem toen, en ook later nog eigen was? - Hoe het zij, wij

beroepen ons dan op den Strausz van '64, zoo als hij in het laatste gedeelte zijner *Schlussbetrachtung* van het *Leben Jesu*, met heiligen ernst, op bezadigde wijs en met die liefde, die niet onwelvoegelijk handelt, een commentaar geleverd heeft op het woord: 'het vleesch is tot niets nut, de geest is het, die levend maakt', en die wij in hoofdzaak overnemen: 'De bestemming die ons menschen is aangewezen, is zulk eene, die aan ieder mensch eigen en voor ieder mensch bereikbaar is. Maar zoo moeten dan ook de voorwaarden ter bereiking van die bestemming, d.i. buiten en behalve den wil, die zich naar dit doel beweegt, de kennis van dit doel, aan den mensch gegeven zijn, en deze kennis kan niet eene toevallige, van buiten komende, geschiedkundige kennis zijn, maar moet eene kennis zijn, die ieder uit zijn eigen rede, uit zich zelven putten kan. En dat dan ook bedoelde Spinoza met dat diepzinnig woord: ter zaligheid is het niet volstrekt noodig, Christus naar het vleesch te kennen; wel echter den eeuwigen Zoon Gods, namelijk de Goddelijke wijsheid, die in alle dingen, vooral in het menschelijk gemoed zich openbaart, en op uitstekende wijs in Jezus Christus openbaar geworden is; zonder deze zeker kan niemand tot de zaligheid komen, omdat zij alleen leert wat waarachtig en valsch, wat goed en kwaad is. En gelijk Spinoza, zoo heeft ook Kant onderscheid gemaakt tusschen den geschiedkundigen persoon van Jezus, en het in de rede liggende ideaal der Gode welbehagelijke menschheid, of der zedelijke gevoelens in hare volle zuiverheid, zooverre deze bij een aan behoeften en neigingen onderworpen mensch mogelijk zijn. Tot dit ideaal zich te verheffen is algemeene menschenpligt, doch ofschoon wij ons dit ideaal niet anders kunnen voorstellen dan in de gedaante van een volmaakt mensch, en ofschoon het niet onmogelijk is, dat zulk een mensch eens geleefd heeft, daar wij allen immers op dit ideaal behooren te gelijken, is het toch niet noodig, dat wij van het bestaan van zulk een mensch kennis dragen of daaraan gelooven; dit alleen wordt vereischt, dat wij dit ideaal voor oogen houden, dat wij het oor leenen aan hetgeen het ons toeroept, en dat wij trachten er gelijkvormig aan te worden'.

Dit onderscheid maken tusschen den historieschen Christus en den ideale, d.i. het in de menschelijke rede liggende oerbeeld van den mensch, zoo als die mensch behoort te zijn, en dit overbrengen van het zaligmakend geloof van den historieschen op den idealen Christus, is het onverwerpelijk resultaat van de nieuwere geestelijke ontwikkeling; het is de voortgaande ontwikkeling van de Christusreligie tot de humaniteits-religie, die het wit is, waarop aller edelen werkzaamheid gerigt is. Dat men daarin dikwijls een afval ziet van het Christendom, eene verloochening van Christus, is het gevolg van een misverstand, terwijl dit misverstand wederom een gevolg is, van de wijze waarop de filosofen, die dit onderscheid maken, zich wel eens uitdrukken, en ook wel eens denken. Zij spreken namelijk zóó, als of het beeld van menschelijke volmaaktheid, naar hetwelk ieder individu zich vor-

men moet, eens vooral gegeven ware; zoodat het al den schijn heeft, alsof dit oerbeeld, d.i. de ideale Christus, in ons evenzoo en evenzeer voorhanden zou kunnen zijn, al had er nooit een historische Christus geleefd en gewerkt. Zoo is het echter in de werkelijkheid niet. De idee van menschelijke volmaaktheid is, evenals andere ideëen, den menschelijken geest oorspronkelijk alleen als aanleg medegegeven, en in het leven moet die idee tot ontwikkeling en voleinding komen. Zij vertoont zich bij verschillende volken, ten gevolge van en in overeenstemming met hunne oorspronkelijke eigenaardigheden, het klimaat en historiesche ontwikkeling, in verschillende gedaante, en in den loop der eeuwen ontwikkelt zij zich voortdurend tot steeds grooter volkomenheid. De Romein stelde zich den volmaakten mensch anders voor dan de Griek, de Jood anders dan deze beiden, de Griek die nà Socrates leefde anders en buiten kijf volkomener dan de vroegere. Ieder mensch, die in zedelijkheid uitmunt, ieder groot denker, die den mensch als zedelijk wezen tot een voorwerp van zijn onderzoek maakt, heeft meer of minder bijgedragen tot verbetering, aanvulling en ontwikkeling van die idee. En onder diegenen, die dit menschheidsideaal tot hooger volkomenheid hebben gebragt, staat Jezus zonder twijfel in het eerste gelid. Hij heeft daaraan trekken toegevoegd, die er vroeger aan ontbraken, of in elk geval niet aan den dag gekomen waren; andere weder, die niet algemeen konden worden overgenomen, heeft hij verzacht en ingekort. Hij heeft door de religieuse kleur, die hij er aan leende, er eene hoogere wijding aan gegeven, en door er in zijn eigen persoon als 't ware een ligchaam aan te geven, er warmte en leven aan geschonken; terwijl de godsdienstige gemeenschap, die van hem is uitgegaan, aan dit ideaal de wijdste uitbreiding onder het menschdom verschaft. 't Is waar, die godsdienstige gemeenschap stelde iets geheel anders dan de zedelijke waarde en belangrijkheid van haren stichter op den voorgrond; zij stelde deze ook ver van zuiver in het licht. In het eenige boek van onzen Nieuw-Testamentischen bundel, dat welligt van een van Jezus' eigen discipelen afkomstig is, de Openbaring van Johannes, leeft een Christus, die weinig bijdraagt tot het ideaal der menschheid; maar de trekken van lijdzaamheid, vriendelijkheid en menschenliefde, welke Jezus in het door zijn woorden en zijn leven afgeschilderd beeld bovenal heeft doen uitkomen, blijven het onvergankelijke eigendom der menschheid, en deze juist zijn het geweest, uit welke alles wat wij thans humaniteit noemen, heeft kunnen ontkiemen.

Intusschen, hoe hoog Jezus ook staan moge onder allen, die der menschheid zuiverder en helderder te zien gegeven hebben wat zij behoort te zijn, toch was hij in dit opzigt zoo min de eerste als de laatste; integendeel, gelijk hij onder Israël en in Griekenland, aan Ganges en Oxus, voorgangers gehad heeft, zoo is hij ook niet zonder opvolgers gebleven; ja zelfs ook nà hem is dat beeld nog meer uitgewerkt en zijn de verschillende, soms strijdige trekken, met elkander meer in over-

eenstemming gebragt. Het kan niet ontkend worden, dat in het beeld, door Jezus in zijn onderwijs en leven geteekend, naast de volledige uitwerking van sommige zijden, andere maar even aangestipt, of ook in 't geheel niet aangeduid zijn. Geheel ontwikkeld is alles, wat bij het individu betrekking heeft op de liefde tot God en den naaste, op reinheid des harten en des levens; maar reeds het familieleven treedt bij den leeraar, die zelf geen gezin heeft, op den achtergrond; zijne verhouding tegenover den Staat is een passieve; met het aardsche bedrijf heeft hij niet het minste op; terwijl alles wat betrekking heeft op de kunst en de genoegens eener hoogere beschaving geheel en al buiten zijn gezigtskring ligt. Dat dit wezentlijke leemten zijn, dat hier eene eenzijdigheid bestaat, die ten deele in het eigenaardige van het joodsche volk, ten deele in de tijdsomstandigheden, ten deele in de bijzondere levensbetrekkingen van Jezus zelven haren grond heeft, mag men en kan men ook niet ontkennen. En ter verontschuldiging van die leemten kan men niet zeggen, dat de tot een geheel afgewerkt beeld behoorende trekken alleen maar niet behoorlijk doorgetrokken zijn, maar dat er toch voldoende aanwijzing bestaat ter nadere bepaling van hare rigting; neen, hij toont gansch geen begrip te hebben van de kunst, van wat men bedrijf en beroep noemt, van den Staat; en eene vergeefsche poging ware het om 's menschen werkzaamheid als burger van den Staat, om zijn arbeid tot veraangenaming en verheffing van het aardsche leven door bedrijf en kunst te willen regelen naar de voorschriften of het voorbeeld van Jezus. Hier is dus noodig eene aanvulling zoowel met hetgeen andere volken eigenaardigs bezaten als met hetgeen andere tijdsomstandigheden, maatschappelijke betrekkingen en beschavingsvormen kunnen aanbieden, gelijk deels Grieken en Romeinen in hunne vroegere geschiedenis daartoe reeds iets bijdroegen, en deels aan de toekomstige menschheid bij toenemende ontwikkeling dit opgedragen was.

Maar al deze aanvullingen zullen zich het best aan het door Jezus gegevene aansluiten, als men dit maar eerst heeft leeren opvatten als iets menschelijks, dat voor verdere ontwikkeling vatbaar is, maar die dan ook tevens noodig heeft. Houdt men Jezus echter voor een Godmensch, voor het door God van buiten af te midden des menschdoms ter neêr gestelde algemeene en uitsluitend deugdelijke toonbeeld, dan moet men, gelijk van zelf spreekt, elke toevoeging aan dit toonbeeld verwerpelijk achten, zijn eenzijdigheid en onvolledigheid iets normaals roemen, en die kringen van den menschelijken arbeid, die in dit beeld niet zijn uitgedrukt, òf ter zijde zetten óf van buiten om en oppervlakkig willen regelen. Ja, daar Jezus zelf, naast en boven het door hem uitgedrukte zedelijke toonbeeld blijft staan als de Godsmensch, in wien te gelooven den mensch is opgelegd als pligt en als voorwaarde ter zaligheid, wordt datgene juist, waarop het aankomt, naar den achtergrond gedrongen, ziet Jezus' zedelijke grootheid zich verhinderd hare volle uitwerking te doen, en komen 's menschen zedelijke verpligtingen, die

daaraan alleen hare kracht ontleenen, dat zij in de menschelijke natuur gegrond zijn, in het valsche licht van positieve goddelijke geboden te staan. Daarom houdt de beoefenaar der kritiek zich dan ook overtuigd dat hij geen heiligschennis pleegt, dat hij integendeel een goeden en noodigen arbeid verrigt, als hij dat alles, wat Jezus tot een bovenmenschelijk wezen maakt, als goed gemeende en in den beginne misschien heilzame, maar op den duur toch schadelijke en nù zeer zeker verderfelijke opsiering wegruimt; als hij het beeld van Jezus in zijne eenvoudig-menschelijke trekken, zooveel zulks nog mogelijk is, weder te voorschijn tracht te brengen, en voorts de menschheid, wat hare hoogere belangen betreft, verwijst naar den idealen Christus, naar dat zedelijk toon- en voorbeeld, welks hoofdtrekken in den geschiedkundigen Jezus wel is waar voor 't eerst aan den dag gekomen zijn, maar dat ons geslacht, evenzeer als het een gemeenschappelijken aanleg mede gekregen heeft, zoo ook geroepen is verder te ontwikkelen en door zijn arbeid tot voleinding te brengen.

Maar zal nu het menschdom die taak, die toch wel alleen door een gezamenlijken arbeid volbragt kan worden, waarlijk volbrengen, dan dient het ingenomen te zijn met die taak, en het oerbeeld te kennen naar hetwelk het zich van dag tot dage, van eeuw tot eeuw hervormen moet. Onder óns, - niemand die ons daartoe van grooter dienst kan zijn dan Jezus. Çakjamoeni - laat hij een leidsman zijn van hen, onder wie hij nu eenmaal en niet zonder regt gezag heeft, wij, wij hebben de ervaring, dat Jezus, zelfs in de lompen waarin men hem hulde, een krachtig hervormende en hooger leven wekkende magt is. En mogen Staat, school en kunst, èn buiten hem om èn ook door middel van hem, er toe bijdragen kunnen om ons 't oerbeeld te doen kennen en het ook bij ons te verlevendigen, ook de Kerk kan in dezen van dienst zijn. Strausz moge het eene oogenblik al niet weten, waartoe zij nog langer dienen moet, het andere oogenblik zegt hij toch, dat hij haar niet wil doen vervallen, omdat hij weet, dat zij voor ontelbaar velen nog eene behoefte is.

Wil iemand nu van de Kerk kwaads zeggen, men zal er ons niet ligt te veel kwaads van zeggen. Wil iemand stellen, dat zij mogelijk evenveel zielen vermoord als behouden heeft, wij zullen niet opponéren. Maar toch, men verbeelde zich niet, dat men zijn pligt heeft gedaan met af te keuren, met zich af te wenden, met de Kerk over te geven aan haar lot. Zij bestaat nu eenmaal, zij zal vermoedelijk nog lang bestaan; maar wat kwaads kan er dan in steken, dat men haar zoo heilzaam en bruikbaar als mogelijk doet zijn; wat kwaads, te waken dat het haar inwonend bederf niet heimelijk voortwoekere om aan te steken al wat onder haar dak beschutting zoekt? Ook vreeze men niet, als Strausz, dat men door de hand uit te steken een stremming in het hervormingsproces zal te weeg brengen. Het hervormingsproces in

den kranke wordt niet belemmerd door de dienst die de geneesheer bewijst, maar door onreinheid, door verkeerd dieet en dergelijke.

De Kerk bestaat, en valt niet voor onze wenschen. De Kerk bestaat, en eene vooruitziende politiek verbiedt ons, voor eene magt, die ten goede, maar ook ten kwade kan werken, onverschillig te zijn. Als zij, die kwaads verhinderend en opbouwend kunnen werken, die Kerk voorbijgaan, dan geven zij vrij spel aan onbekwamen, aan geestdrijvers, aan al zulken, die in plaats van de schare op te heffen, haar verder van Jezus, van den weg, van het doel zullen verwijderen, maar zoo ook de Kerk zullen doen worden tot een gevaar, tot een vloek voor Staat en maatschappij, tot een engel des verderfs voor kunst en wetenschap, voor waarachtige zedelijkheid en godsdienst. Het gevaar, dat de Kerk zulk eene verderfelijke magt worde, mag mogelijk minder groot zijn in het Duitsche vaderland, waar de Staat haar de wet stelt, maar ten langen laatste wellicht zich van haar ook bedienen zal willen om de vrijheid op ieder ander gebied te verstikken. Maar in ons Vaderland, - o! mogten den beschaafden onder hare verachters de oogen opengaan! Mogten dezen 't gaan inzien, dat de Kerk eene magt is, die de massa tracht te bemagtigen, deels ja uit ontfermende liefde, maar deels ook ter dienste van conservatieve en reactionaire bedoelingen op politiek en sociaal terrein.

Doch niet slechts uit politiek, neen, ter betere vervulling van de taak aan allen opgedragen, scheide men zich niet hoogmoedig af. Wij verlichten, hebben ons deel aan den grooten arbeid, maar ook de schare, die de wetenschap niet weet, het hare. Wij, meer verlichten, mogen onze talenten hebben, maar ook de kleinen hebben hunne gave. Zij mogen stug, hard in hun woorden, exclusief, vol van vooroordeelen zijn, zij zijn toch bereid om te sterven op en voor hetgeen hun hoogere waarheid is. Toen onze provinciën roerloos, krimpend van pijn en angst, aan de voeten lagen van den Spaanschen beul, toen grepen de kleinen - kerken, kerkeraden! - het zwaard, dat aan de moedelooze handen der edelen en grooten ontgleden was, en, onder aanvoering van enkele uitstekenden, volstreden zij, die van geen plooijen wilden weten, den grooten strijd. Wij, die ons hun meerderen achten, kunnen niet buiten hen, gelijk ook zij niet buiten ons kunnen.

Eindelijk, behoort tot het menschelijk oerbeeld, gelijk Jezus het volgens aller eenstemmig getuigenis gegeven heeft, ook en vooral nederbuigende en voorkomende liefde, en wenschen wij dat dit beeld meer en meer zigtbaar worde, dan, moderne! verdraag die Kerk in hare zwakheid; duld, wat gij niet eensklaps veranderen kunt; voeg u, zoo veel gij moogt, in liefde naar hetgeen u anders niet behaagt. Moesten wij, zonen der negentiende eeuw, wij, inboorlingen van westelijk Europa, voor hetgeen Doop en Avondmaal moeten uitdrukken, symboliesche handelingen bedenken, wij zouden vermoedelijk nu niet op de thans bestaande komen. Zagen wij ons geroepen te beoordeelen of er, en zoo

ja, welke feesten er behooren te zijn, mogelijk dat wij anders bepalen zouden dan nu bestaat. Maar die vormen bestaan nu eenmaal. En nu zal het wel het vriendelijkst zijn, dat wij die vormen zooveel mogelijk bezielen en overigens het daarheen trachten te leiden, dat er een zelfstandige Christelijke geest ontsta, die zich zijn eigen vormen weet te scheppen, vormen, geschikt ter uiting zoowel als ter verlevendiging van dien geest.

Schoon, aanhoorens en der betrachting waardig is het woord van den heer Mr. H.A. des Amorie van der Hoeven: 'Het ligchaam der Kerk bestaat niet alleen uit denkers en wijsgeeren, uit mannen van een verheven stand en helder doorzigt, uit beschaafden en ontwikkelden; neen, ver het grootste gedeelte harer leden zijn zwakke, behoeftige, onwetende en vooral zinnelijke lieden, die zich niet verheffen *kunnen* tot een hooger graad van geestelijkheid. En och, gij uitgelezen exemplaar van het arme menschenras! wees eerlijk, en erken hoe zelden en hoe kort *gij* op die verhevenheid u staande te houden weet, want er is, sinds Adams val, geen groote geest zonder een aanzienlijk mengsel van kleingeestigheid, en de hooge bergtoppen zijn niet de vaste verblijfplaatsen zelfs der meest bevoorregte stervelingen. Zeg dan niet te spoedig van een geneesmiddel dat de Heilige Kerk heeft goedgekeurd: het is voor vrouwen en kinderen! Want welligt komt de dag dat gij zijn heilzame werking ondervinden en loven zult. Gij zult er niet kleiner om zijn, omdat gij u dan met de kleinen rekent.'

H.A.C. DENIER VAN DER GON.

Staatkunde en geschiedenis.

Geschiedenis van den dag.

Het was den 9den dezer een zeldzaam rumoer op de Beurs te Weenen; is voor een oningewijde in den Mammonstempel het gewone lawaai iets geheel onverstaanbaars, iets waarvan het hoofd van een gewoon sterveling op hol raakt, nu scheen die verwarde menschenmassa zeer gewoon en dagelijksch in haar uitingen; 't leek wat we op straat gewoon zijn een standje te noemen en wel van de ergste soort; hevige verwijtingen, scheldwoorden, bedreigingen worden in hevige drift, hier en daar zelfs met dierlijke woede uitgebracht; ginds is men werkelijk handgemeen en met moeite worden de vechtenden gescheiden; daar drukt en dringt men op; men weet niet, of het woede of wanhoop is, die in die trekken te lezen zijn; het geldt een der goden van den tempel, een der groote bankiers, die zoo lang gedrongen wordt, totdat hij buiten het gebouw is. Schoon het Beursuur nog lang niet verstreken is, worden geen zaken meer gedaan, want wat sinds het beruchte voorjaar van '48 niet is geschied, - de Beurs werd door het bestuur zooeven gesloten.

Wat is de oorzaak van dit helsch rumoer? Die vraag is spoediger gedaan dan beantwoord; het is omdat een aantal personen ‘effecten’ hebben, papieren geldswaarden, die op dit oogenblik niet de minste waarde bezitten, althans onverkoopbaar zijn; 't zijn aandeelen in een of andere financieele maatschappij, een geprojecteerden spoorweg, een mijn-exploitatie, een industrieele onderneming, die door de tegenwoordige eigenaars voor 80 à 100 percent ongeveer zijn gekocht, terwijl niemand ze voor 30 à 50 percent thans wil overnemen.

Hoe zij kwamen aan dat onzeker eigendom? Ja, de onderneming, de spoorweg, de mijn, de fabriek was voorgesteld als soliede; de verzekering werd plechtig gegeven in een prospectus, door aanzienlijke bankiers onderteekend, terwijl groote namen prijkten onder de leden van den raad van toezicht; de uitdeelingen beloofden van zulk een hoog bedrag te zijn, reeds in de eerste jaren, dat men zijn kapitaal terug

kon hebben, wanneer het later soms blijken mocht, dat de zaak op den duur zoo winstgevend niet was. En kraakte men hier en daar al kwade noten en schudden sommigen al het hoofd over de verleidelijke aanbiedingen, ging men de koers na, waarmee in de laatste weken, maanden de aandeelen in die onderneming waren verhandeld, dan kon men het gerust wagen; wat anderen er voor gaven en dat waren toch ook geen kinderen, moest het hun ook wel waard zijn. En er werd gekocht en verkocht in tal van ondernemingen; aan de zaak zelf, aan den spoorweg, aan de mijn, aan de fabriek dacht niemand meer; men wist niet eens, of de aangewezen zaak wel bestond; wat deed het er toe, indien men elken dag dat aandeel maar verkoopen kon.

Daar waren enkelen die beter waren ingelicht en in staat om u voor te rekenen, dat die onderneming nooit zou kunnen opleveren wat men er van verwachtte, wellicht niet eens een zeer matige rente geven. Het kapitaal, dat werkelijk gebezigd werd voor de aangewezen zaak, was betrekkelijk gering; een aantal aandeelen berustten nog altijd bij den ondernemer, wachtende op koopers; hooge premiën, schenkingen zelfs hadden plaats gehad aan personen van naam of invloed om de zaak naar vermogen te ondersteunen; duizenden waren besteed aan reclames, aanbevelingen in dagbladen, kortom al datgene waardoor men op het groote publiek invloed uitoefent. Eenmaal aan de markt gebracht en officieel genoteerd, begonnen velen zich langzamerhand terug te trekken van die fondsen; wat zij er van hadden, werd aan kant gedaan; er kwamen minder gunstige geruchten; de ondernemer was gedwongen ook de overige aandeelen aan de markt te brengen; koopers waren thans schaars te vinden; een daling volgde, dag aan dag, zoodat de argwaan nog grooter werd. Sommigen, die zich wellicht hadden laten opwinden en ter goeder trouw geloofden aan de degelijkheid en de vruchtbaarheid der onderneming, waren vast overtuigd van een voortdurende rijzing; zij hadden hun geheel beschikbare vermogen in de ‘prachtige’ onderneming gestoken, de gekochte aandeelen weder beleend en voor het geld nieuwe aandeelen gekocht, en toen de daling volgde, waren zij niet in staat om bij te betalen op hetgeen het beleende naar de koers minder waarde had; verplichte verkoop vermindert in zulke gevallen een kapitaal spoedig met één vijfde, één vierde, één derde, niet zelden de helft. Het is de tijd der bankroeten; de een sleept den ander mee, zooals men zegt, omdat de een in de zaken van den ander is betrokken, hetzij door deelneming aan dezelfde zaken, hetzij door leening van geld, soms, ja meest op denkbeeldige wisselwaarden. Denken wij ons tien, twintig, veertig, zestig en meer ondernemingen van verschillenden aard, die oorspronkelijk allen berusten op een onzuiveren grondslag, waarvan de waarde, het vruchtgevend vermogen te hoog is aangeslagen, - denken wij ons dat de gezamenlijke, eigenlijk grootendeels fictieve waarde, die in handen is van de helft der beurshandelaars, ettelijke millioenen bedraagt, die wanneer

zij tot werkelijke waarde moeten worden teruggeleid met een derde, de helft, wellicht twee derden verminderd zou moeten worden, dan kunnen wij ons ongeveer een denkbeeld vormen van den werkelijken toestand van de bezoekers van de Weener Beurs in de laatste dagen. De intredende daling veroorzaakt zulk een algemeene vrees - men noemt het paniek, dat iedereen het twijfelachtige papier van de hand wilde doen; in een koortsachtige stemming wordt alles tegen lagen prijs aangeboden; het bericht van eenige groote bankroeten komt de vrees nog versterken, en wanneer de paniek haar toppunt heeft bereikt, is er niets verkoopbaar meer, omdat het algemeen wantrouwen de zinnen verbijstert. De verwarring was op de beurs te Weenen tengevolge van dien toestand dan ook zoo groot, dat de sluiting van de beurs, d.w.z. een tijdelijke staking van allen handel moest intreden.

Uit de dagbladen heeft men vernomen, dat onmiddellijk de Regeering in overleg met de groote bankiers maatregelen heeft genomen om de gevolgen van de paniek zooveel mogelijk te keeren. Dat de Regeering zich daartoe leende, kan op zich zelf niet ten kwade geduid worden. De gevolgen van zulk een paniek bestaan namelijk in de snelle wisseling van fortuin onder een groot aantal leden der maatschappij; de ondernemers staan in betrekking met honderde personen uit verschillende standen, die bij zulk een verwarring eveneens geruineerd worden, ongeveer tot den bedelstaf gebracht; handel en nijverheid dreigen tijdelijk stil te staan; breidt de kwaal tengevolge van het algemeen wantrouwen zich uit, dan wordt het geheele maatschappelijke raderwerk met stilstand bedreigd, waarvan de gevolgen ook voor den Staat niet te berekenen zijn; verarmt de maatschappij tengevolge van dien toestand, de Staat ondervindt daarvan allereerst den invloed. Niet alleen dat de Oostenrijksche Staat tengevolge van zijn financieelen toestand zulke slagen het minst kan dragen, ook met het oog op de wereldtentoonstelling was het wenschelijk groote financieele rampen te voorkomen; wat zou Weenen zijn wanneer op eens voor eenige millioenen werd weggenomen?

Sommigen duiden het de Regeering zeer ten kwade, dat zij zich met de zaak heeft ingelaten; men vindt ze ook onder hen, die het doctrinaire begrip niet aankleven, dat de Staat als een wezen zonder inhoud, zonder doel, zonder bewustzijn, met de belangen der particulieren zich niet mag bezig houden; die geheele crisis, zeggen zij, is veroorzaakt door het meest roekelooze kansspel in papieren waarden, die wel bezien geen waarde vertegenwoordigen; de degelijke fondsen werden dan ook door de algemeene paniek weinig of niet aangetast; gaat de Regeering nu de behulpzame hand bieden om den onzuiveren, besmetten dampkring nog meer voedsel toe te voegen, dan zet zij als 't ware een premie op het kansspel, moedigt het beursgedobbel aan.

Een andere vraag is, of de maatregelen van de Regeering en van de groote bankiers genoegzaam aan het beoogde doel zullen beantwoor-

den en dit meenen wij te moeten betwijfelen. Door het tijdelijk opheffen van de bepaling der Nationale Bank, van slechts voor 200 millioen aan banknoten zonder metaaldekking te mogen uitgeven, door de gezamenlijke pogingen der bankiers om eenige millioenen aan de markt te brengen, kunnen zonder twijfel voor het oogenblik een aantal zaken die eenigszins daarvoor vatbaar zijn, weder in orde worden gebracht en het gestruikelde beurspaard weder op de been geholpen; maar het gevaar ligt voor de hand dat een aantal ondernemingen, die op zich zelf geen levensvatbaarheid bezitten, worden gesteund, om straks op nieuw ineen te vallen; in de meeste gevallen zal men door die maatregelen slechts uitstel bewerken, de crisis doen voortslepen, wat nog erger is, omdat het allen handel moet verlammen.

In de tweede plaats zijn de maatregelen niet krachtig genoeg in vergelijking van het kwaad; een diepe put dempt men niet met een paar kruiwagens en de 20 millioen, die aan de beurs gebracht worden, zijn inverre na niet toereikend om het verlies te dekken of belangrijk te verminderen, dat door de daling van de koers in het papier is ontstaan. Het is weinig meer dan een druppel aan den emmer. De eerste dagen na de crisis hebben het reeds geleerd; men gevoelde zelf, dat er geen dempen aan den put was, en van daar voortdurend het algemeen wantrouwen; niemand wist in hoever hij nog op zijn buurman kon staat maken. Over de honderd bankroeten zijn dan ook reeds bekend gemaakt, en wie weet of nog niet een gelijk aantal zal volgen. De hulp der Regeering en van eenige groote bankiers heeft dus meer ten gevolge dat voor het weinig nadenkende groote publiek het beursgedobbel een eerzame schijn verkrijgt, dan wel dat zij in eenig opzicht afdoende is.

Wat men te Weenen in naakte vormen zag gebeuren, had evenzeer plaats op andere belangrijke geldmarkten van Europa; vooral de Duitsche markten, Frankfort en Berlijn, en ook de Parijsche markt, werden door het Weener onweer gevoelig getroffen, maar in niet zoo groote mate; of wellicht was de overgang hier meer geleidelijk en konden ten gevolge van het afwezig zijn van bijkomende omstandigheden zooals te Weenen, de zaken worden voortgezet. Door de gemakkelijkheid en snelheid van de middelen van verkeer in onzen tijd, door het internationaal karakter van het geld, staan al de financieele middelpunten met elkander in verband en een schok op het eene punt wordt tot aan het andere einde gevoeld. Maar al kwamen de gevolgen hier niet in die mate te voorschijn, daarover is men het vrij wel eens, dat overal in ons beschaafd Europa, te Londen en te Amsterdam, zoo goed als te Parijs, te Weenen, te Frankfort en te Berlijn aan de geldmarkt een groot aantal papieren waarden bestaan, die geheel of gedeeltelijk een fictieve waarde hebben; dat er een aantal bankiers zijn, welke die waarden aan den man zoeken te brengen, ook waar zij van

de ondeugdelijkheid van het papier zijn overtuigd; de waarden worden gekocht en verkocht, niet met het oog op het belang van de oorspronkelijke zaak, maar als dobbelsteenen, die van de eene hand in de andere overgaan, tot dat eindelijk de laatste speler het gelach betaalt. De dagbladen hebben ons in den laatsten tijd o.a. allervermakelijkste staaltjes meegedeeld van oplichterijen, die op deze wijze zijn gepleegd met Amerikaansche spoorwegleeningen.

Nu zijn die zaken zeker volstrekt niet nieuw; er is altijd gedobbeld op de beurs; het geld heeft nooit zedelijkheid erkend; in financieele zaken heerschten steeds bijzondere wetten. Men zou zelfs kunnen beweren, dat de beurszaken, al strijden zij maar al te dikwerf met de gewone begrippen van eerlijkheid of loyaliteit, minder te veroordeelen zijn, omdat zij geschieden met een openhartigheid, die men in het gewone handelsleven vaak mist; de Beurs staat bekend als de groote dobbelplaats en bij gevolg kan men er zich voor wachten, terwijl in het dagelijksch leven, wat het gehalte betreft, de smerigste beurszaken worden gedaan onder een schijn van eerlijkheid en soliditeit. Liever de zwarte vlag in top, dan de bijbels op het dek en de opium in het ruim van de christen-schepen.

Het bedenkelijke van het verschijnsel is echter de groote uitgebreidheid, die het spel verkregen heeft, zoodat tegenwoordig bijna geen stand in de maatschappij niet in het Beursspel is betrokken. Iedereen doet tegenwoordig wat men met den geijkten term noemt speculeeren, in gewoon Hollandsch uitgedrukt dobbelen. Te Weenen, dat zulk een schitterend voorbeeld geeft in deze dagen, bestaan zelfs speculatie- of speel- of dobbel-vereenigingen, tot zelfs van ongeveer 500 personen; alle rangen en standen, iedere leeftijd en kunne, ziet men in die vereenigingen vertegenwoordigd; in een dier vereenigingen vindt men b.v. 27 dames, waaronder twee gravinnen, een barones, vier eigenaarsters van huizen, een vrouw van een ambtenaar, zeven dienstmeiden en twaalf winkeljuffrouwen; het heeren-personeel wordt vertegenwoordigd door 23 kleermakers, 4 hoedenmakers, 9 bakkers, 19 meubelmakers, verder eenige ambtenaren, eenige officiers, een geestelijke, enz.

En wij behoeven niet naar Weenen te gaan om op de hoogte te komen van de speelkoorts, die in onzen tijd als een epidemie zich over Europa heeft uitgebreid; wie eenigszins bekend is in onze groote koopsteden, weet genoeg te verhalen van het bankroet van deze, de moeilijkheden van gene, het misbruik van vertrouwen van een derde, tegenover het succes van een enkele, - waarbij men op de vraag waardoor, schier altijd het vaste antwoord krijgt: gespeculeerd. Bankroeten zijn er altijd geweest, de handel is als het getij, dat heen en weder loopt, oneerlijkheid is geen ondeugd, die uitsluitend aan onze negentiende eeuw eigen is, - maar wat nieuw is, is, dat oude firmas te gronde gaan, wier soliditeit traditioneel was geworden, wier zaken het niet meebrachten om te ‘tippelen,’ dat in hun val worden mee-

gesleept honderden, die hun zuur verdiende penningen hadden toevertrouwd aan den algemeen als soliden bekenden naam. In groote handelscrisissen is niet één koopman zeker van zijn bestaan, en de hechtste huizen kunnen worden omver geworpen, maar het nieuwe is, dat de crisis tegenwoordig niet wordt veroorzaakt door een natuurlijke reden, maar alleen door het hoog opgevoerde spel, of, laat ons liever zeggen, door het kunstmatig gepleegde bedrog, waardoor waarde wordt toegekend aan hetgeen geen of althans die waarde niet heeft; de Weener Beurscrisis is in haar geheele bestaan de openbaring van een algemeen verspreiden kanker, die niet wijken zal, wanneer men de wonde plekken met blanketsel bestrijkt en het uiterlijk geeft van teruggekeerde gezondheid.

Nog uitgebreider is die kwaal, wanneer wij daaronder brengen een categorie van spelers, die gewoonlijk niet hiertoe wordt gerekend maar naar ons inzien wel degelijk hiertoe behoort; het zijn de vele koopers van die beurswaarden, van welke men zelf moet erkennen, dat zij alles behalve tot de solide eigendommen behooren, maar die zich alleen onderscheiden door het betalen van een hooge rente, - zoolang het duurt. Hiertoe kan men rekenen de schuldbrieven van die landen, die of ten gevolge van hun minderen natuurlijken rijkdom of ten gevolge van de onzekerheid van de maatschappelijke orde, of ten gevolge van het slechte bestuur, weinig zekerheid voor de toekomst aanbieden; Spanje, Oostenrijk, Turkije, Egypte behoeven wij slechts te noemen, om tevens te doen denken aan de millioenen bij millioenen, welke van de schuldbrieven dier landen zich alleen in ons land bevinden Duizenden zijn er in ons land, wier eenige bezitting bestaat in papieren van die landen, die voor de toekomst weinig zekerheid opleveren, maar voor het oogenblik een rente geven, die nergens elders is te krijgen; door tijdelijk zijn inkomsten te verhoogen boven het algemeene peil, waagt men naderhand een aanmerkelijk verlies van kapitaal, en leeft dus, zij 't ook in mindere mate, in kansspel.

Nu moet er een algemeene reden bestaan, waardoor vooral in de laatste jaren het beursspel zoo sterk is toegenomen. Het ligt meer in den aard van den mensch om zich van de blijvende waarde van hetgeen hij bezit, rustig verzekerd te kunnen achten, dan zich te wagen aan een onzekere toekomst; vooral in ‘het rijke Holland,’ zooals men in den vreemde ons land noemt, bestond steeds deze eigenschap tot in het overdrevene.

Welnu, die reden moet worden gezocht deels in de meerdere duurte van het leven, maar vooral ook in de meer en meer toenemende weelde, waardoor ieder zooveel mogelijk uitziet de bronnen van zijn bestaan te vermeerderen en zijn inkomsten te verhoogen; die behoefte doet zich met zooveel kracht gevoelen, dat de eischen van het heden die van de toekomst het stilzwijgen opleggen. Op zich zelf zijn deze redenen zonder twijfel niet ongegrond; indien zij maar binnen de grenzen bleven van

het gezond verstand; maar men kent vaak alleen de ontaarding. De zucht naar weelde is niet in goeden zin het streven om zich het leven te veraangenamen, van het leven meer te genieten, maar is een streven naar uiterlijke schittering, een koortsachtig drijven om op te klimmen, uiterlijk op te klimmen op den maatschappelijken ladder, terwijl inwendig het leven armoediger wordt; het is ongelooflijk en grenst aan het krankzinnige wat er tegenwoordig voor het uiterlijke, voor huis en kleeding wordt gedaan en welk een grillige tegenstrijdigheid dit dikwerf vormt met het inwendige leven; huis en kleeding geven het denkbeeld van welvaren, van rijkdom, maar in diezelfde huizen is vaak gebrek, en kan van de eerste levensbehoeften niet genoeg worden aangeschaft.

Die groote leugen van het leven is niet het deel van dezen of genen stand, men vindt hem bij den dienstbaren evenzeer als bij den meer gegoeden, en hier meest in den burgerstand; het is een angstig jagen naar hooger, niet in wezenlijke beschaving of ontwikkeling, maar in uiterlijken schijn. Die zucht wordt meer en meer zoo geheel de overheerschende, dat alles daaraan wordt opgeofferd; het is de magnetische pool, waarop de gebiologeerde zich blind staart; van daar dat hij zoo gemakkelijk het slachtoffer wordt van den eersten den besten beursman, die hem hooge rente voorspiegelt, wanneer hij zijn geld hem toevertrouwt. Men spreekt thans te Weenen en te Berlijn van wetten, die zullen worden ontworpen om het oprichten en de werkzaamheid van financieele vereenigingen aan een strenge controle te onderwerpen; - als of er ooit wetten konden worden gemaakt, die niet kunnen worden ontdoken waar men te doen heeft met een publiek, dat, door een manie aangetast, reeds van te voren besloten is om alles te doen en alles te wagen, wat voor het oogenblik zijn inkomsten kan vermeerderen ten einde aan zijn zucht naar weelde bot te vieren.

Men heeft in onzen tijd zonderlinge contrasten; in theorie, wanneer men de boeken opslaat, dan is de arbeid nooit meer in eere geweest; arbeid immers, leeren de staathuishoudkundigen, is de eenige waarde en rijkdom is niets anders dan opgespaarde arbeid; Fransche schrijvers bovenal kunnen u het genot van den arbeid voorstellen als iets, waarnaar eigenlijk iedereen moet watertanden; een leven in arbeid doorgebracht, is, zegt men, wel beschouwd het gelukkigste leven; men zou een boekdeel kunnen volschrijven van de lofspraken, die op arbeid zijn gehouden, en toch, hoe algemeen ook erkend en toegejuicht, het is een leugen, dat deze beschouwing de vrucht is van de wijsbegeerte van onze eeuw en deze wijsbegeerte algemeen wordt gehuldigd; in de werkelijkheid is de arbeid niet in eere; integendeel, men schaamt zich voor den arbeid en beschouwt het ‘heeren-leven,’ het niets doen als het ideaal. Snel rijk worden, en het door een tooverslag in beursspel of loterij verworvene in brooddronken weelde door te brengen, ziedaar

het luchtkasteel van duizend en nog eens duizend kinderen onzer eeuw. De zaken aan de Weener beurs zullen haar loop hernemen; de minder slimme, minder vlugge dansers op het financieele koord verdwijnen in den modder en worden vertrapt; duizenden zijn ongelukkig geworden, de zuurverdiende penningen van menige dienstmeid of burgervrouw zijn verdwenen, maar wat nood; de stroom van het maatschappelijk leven ligt eenmaal naar dien Mammonstempel en zoolang die stroom voortbruischt, zal er aan slachtoffers geen gebrek zijn; voort, voort in den dollen heksendans; nieuwe maatschappijen verrijzen, met nog schooner beloften, nog slimmer ingekleede voorwaarden, nieuwe loterijen zullen worden opgericht en de lachende kinderen der weelde zullen hun staat inrichten, alsof reeds de hoogste prijs hun was ten deel gevallen. Zoo wordt het maatschappelijk leven een vergulde ladder, waarop een geheimzinnige kracht de klimmers in koortsachtigen haast naar boven jaagt en de een op deze, de ander op gene hoogte misstapt en valt; het krioelt daar alles door een als in een bijenkorf, met dat onderscheid, dat geen honing wordt gegaard, geen voorraad verzameld voor den wintertijd; het is veel meer het gonzen van de vlieg om het spinneweb of om de brandende kaars.

Maar zou het kwaad niet minder groot kunnen zijn dan het lijkt? Gewaagde speculatie, gevolg van de levensbeschouwing die men zich heeft gevormd, straft spoedig zich zelf; het geld rolt slechts van de eene hand in de andere, en wie morgen zich in zijn verwachting teleurgesteld ziet, moge dalen op de maatschappelijke ladder, hij heeft wellicht een goede les ontvangen en zal den gewonen arbeid in het leven meer op prijs gaan stellen, en langs dien weg meer zich ontwikkelen en in 't eind meer genieten, dan de vroeger gedroomde klatergoudsweg hem ooit had kunnen geven. Men zal bij het groot aantal spelers en de betrekkelijk weinige winners, er aan gewoon worden, een geheele klasse van menschen verkrijgen, die zich kenmerken door hun snelle lotverwisseling.

Zulk een optimistische verwachting is echter geheel in strijd met de werkelijkheid en de ervaring met de meeste spelers; het spel heeft evenals de drank de ongelukkige eigenschap, dat het zijn slachtoffers zelden meer loslaat en bovendien ze geheel ontmenschelijkt, verwoest; verongelukte spelers zijn niet alleen in hun uiterlijk maatschappelijk bestaan geruineerd, maar meest ook inwendig geheel vernield. Een speler kan niet arbeiden, hij heeft het verleerd; dag en nacht heeft zijn geest verkeerd in een denkbeeldige wereld, vormde hij zich allerlei luchtkasteelen, maar die door den achtergrond, waarop zij rustten, meer hadden van benauwende spookgestalten; elke dag wordt doorgebracht in spanning, wat de koers van den dag zal zijn, of er gewonnen of verloren is, en wat er morgen zal volgen; die voortdurende spanning werkt noodlottig op het zenuwstelsel, dat door zeeof koudwater-bad niet meer kan worden hersteld, omdat de oorzaak

niet wordt weggenomen en de kwaal dikwerf van te oude dagteekening is. Van daar dat een mislukt speler bijna altijd een onbruikbaar mensch is geworden; de oude droomen blijven niet zelden bij; de thans onmachtige speler wordt afgetrokken, schijnt aan zijn omgeving geen werkzaam aandeel meer te nemen, hij behoort tot de duizende krankzinnigen in de maatschappij, die niet in de gewone gestichten worden opgenomen, omdat hun hartstocht niet gevaarlijk is voor de algemeene maatschappij.

En al wreekt zich het onnatuurlijke leven niet zoo sterk, ook de gewone gevolgen van het spel zijn van dien aard, dat het een hoogst verontrustend verschijnsel is, wanneer het aantal spelers in de maatschappij zoo groot is en nog dagelijks toeneemt. Het spel neemt al de vermogens van den mensch in, op zijn zachtst genomen maakt het hem eenzijdig; gaat de ervaring na en gij zult tot uw schrik opmerken, dat van duizenden en duizenden kinderen onzer eeuw het denken en zijn opgaat in de effectenlijst; hun eenige lectuur, het eenige voorwerp hunner aandacht is de noteering der fondsen; een aantal zijn door het voortdurend gebruik van dit opvoedingsmiddel dan ook zoo verstompt, dat hun ontwikkeling op niet-financieel gebied weinig boven dat van den idioot staat. En dit niet alleen; de beoordeeling van alles wat er in het maatschappelijk leven geschiedt, van financieel standpunt, wordt tot een tweede natuur, en de Beurs wordt de eenige maatstaf om politieke, sociale of kerkelijke quaesties tot een oplossing te brengen, en zou een maatschappij, waar alles wordt uitgedrukt en beschouwd naar de geldswaarde, wel levenskracht genoeg bezitten?

Merkwaardig is het hoe de oude leuzen der maatschappij in onzen tijd dan ook door de spelers als voorhangsels worden gebruikt om des te beter te kunnen slagen; wat heeft Langrand, wat heeft Adèle Spitzeder wel gelachen, toen de Paus hun de uitdrukking van de verchristelijking van het kapitaal aan de hand gaf om de geloovige boeren te verlakken - niet door het geloof, maar door de hooge interest.

De speelwoede geeft juist door hare uitgebreidheid een verklaring aan de hand voor de onverschilligheid, die wij op politiek en sociaal gebied tegenwoordig aantreffen; 't schijnt dat de menigte alleen in beweging is te brengen op den klank van de percenten en zij koud en onbewogen voorbijgaat, waar niet iets te verdienen valt in den platten zin des woords.

Indien eens de hoeveelheid Oostenrijksche en Spaansche effecten, om van de Amerikaansche sporen te zwijgen, een maatstaf gaf om de politieke apathie te bepalen, hoe zou het dan wel met ons land gesteld zijn? Laat ons het politieke leven wat van naderbij beschouwen.

Inderdaad, na al hetgeen in den laatsten tijd gebeurd is, zou men eenig leven verwachten tegen de verkiezingen in de volgende maand.

Wij hebben vroeger reeds de liberale partij voor het alternatief geplaatst, òf zich aan het hoofd te stellen van de groote quaesties van onzen tijd en een oplossing te geven, althans te beproeven, òf zich te verzoenen met het vooruitzicht, dat zij, door de gewone onvruchtbaarheid der doctrinairen geslagen, straks plaats moet maken voor een clericaal-conservatief bewind. Heeft die liberale partij voor goed besloten het laatste te kiezen? onvermogend bleek zij zelfs om de vragen van den dag te stellen in haar wezenlijke beteekenis en belang; van oplossing kon in de verte geen sprake zijn. De inkomstenbelasting werd aan de orde gesteld, de liberale partij heeft allerlei excepties voorgewend en was blijde dat het ontwerp-Blussé was begraven. Met de uitbreiding van het stemrecht volgde men denzelfden weg; spraken wij vroeger bij het behandelen van die quaestie het vermoeden uit, dat een rapport zou worden ingediend, dat beginselloos in zich zelf, zou trachten de zaak van de baan te schuiven, zoo perfide als het rapport door de liberale coryphaeen opgesteld is, hadden wij het niet verwacht; men moet om de bewerking van zulk een rapport in onzen tijd mogelijk te achten en verklaarbaar, zich opstellers denken van een allerkleingeestigst karakter. Vreemd genoeg is het Ministerie bij nader inzien besloten om de liberale partij tegemoet te komen in haar zucht om uitstel en zoo wordt het waarschijnlijk, dat de verkiezingen zullen plaats hebben, zonder dat de niet-afdoening der zaak is beslist. Met den verplichten persoonlijken krijgsdienst heeft men eveneens den weg van uitstel voorgeslagen. Een exceptie is altijd op te werpen; wordt een wetsontwerp ingediend in zijn geheelen omvang en het punt in quaestie geregeld, ook in verband met andere zaken, dan keurt men de hervorming als te veel ingrijpend af; en indien de quaestie afzonderlijk wordt geregeld, dan heet het, dat men afkeerig is van partieele verbetering van de bestaande wetgeving. Leve de rijkdom van uitvluchten in het parlementaire leven!

Nu stellen wij de liberale partij buiten de Kamer niet zoo laag dat wij haar vereenzelvigen zouden met de meerderheid der liberalen in de Kamer; maar juist daarom hadden wij verwacht, dat er althans ditmaal eenig leven zou zijn te bespeuren; maar van dag tot dag werd onze verwachting teleurgesteld; het is of de liberale bladen verlegen zijn om de verkiezingen op het tapijt te brengen; zij hullen hunne denkbeelden in zulke algemeene uitdrukkingen, dat niemand eigenlijk weet, wat zij willen; de groote quaesties die aan de orde waren en zijn, worden zoo veel mogelijk met den sluier der vergetelheid bedekt. 't Is voor allen wenschelijk dat er eindelijk eens nieuw bloed in onze eeuwig twistende en krakeelende volksvertegenwoordiging kome, maar - het schijnt al weder bij het oude te zullen blijven en dezelfde personen door dezelfde bevriende bourgeoisie-clubs te zullen worden in- en opgedrongen. Eerst in het laatst der dagen, aan den vooravond van de verkiezingen zullen voor den vorm eenige verkiezings-artikels de wereld worden in-

gezonden; wij zijn benieuwd onder welk motto; indien het liberale programma eerlijk wordt gesteld, dan kan men onmogelijk de herkiezing van deze afgevaardigden aanbevelen; zal men daarom - Nederland is zoo klein, en de Nederlanders houden van elkander zooals de Abderieten van elkander hielden - zich in algemeene uitdrukkingen blijven hullen of met weglating van de wezenlijke punten, weder met het afgezaagde wapen van het neutraal onderwijs aankomen, dat eer het toeval dan de verdienste de liberale partij in de handen heeft gespeeld?

Nederlanders, - of laten wij juister zeggen Nederlandsche bourgeoisie, want zij is 't die bij de verkiezingen helaas, beslist, - hebt gij het werkelijk te druk gehad met rijzing en daling van Oostenrijkers en Spanjaarden en Amerikanen om u bezig te houden met de politieke zaken van uw land? Zie, uw Volksvertegenwoordiging is ten spot geworden; men beschuldigt haar van ministerjacht, van bekrompenheid en kleingeestigheid, waardoor niet alleen aan de hangende quaesties geen oplossing wordt gegeven, maar buitendien de geheele parlementaire werkzaamheid zich oplost in personaliteiten. Zult gij vrede met dien toestand blijven hebben? Zult gij rustig voortgaan met u blind te staren op de effectenlijst, onmachtig om u los te rukken uit al die beursberekeningen, die u door het hoofd spoken en van hooger rente en hooger stand en hooger weelde doen droomen? 't Is wel, indien gij daartoe besluit, - indien gij dan maar toestaat het feit te constateeren en er bij te voegen, dat de ervaring bewijst dat het constitutioneele regeeringsstelsel niet deugt voor menschen van uwe ontwikkeling en dat stelsel in toepassing gebracht op de regeering des lands de zaken meer verwart dan verbetert; want waarlijk zooals thans de zaken gaan, is de volksvertegenwoordiging eer een belemmering dan een spoorslag tot den waren vooruitgang.

Van tijd tot tijd wordt de vraag gesteld en besproken, of wij voor dan of wij achteruitgaan, - een vraag die tot allerlei dwaze anecdoten heeft aanleiding gegeven. Maar in ernst wij hebben geen reden om de toekomst ons als bijzonder opwekkend voor te stellen. Twee groote partijen ontkennen het recht van bestaan van de tegenwoordige inrichting der maatschappij en bereiden alles voor om door inspanning van kracht een omwenteling tot stand te brengen; daarna moet alles worden onderworpen aan haar macht en heerschappij. Het is de Zwarte en de Roode Internationale, de clericale partij en de arbeiderspartij; ook hij die het gevaar van de werkzaamheid van die partijen voor de bestaande maatschappij niet inziet, zal toch wel erkennen, dat de vijand over een niet geringe macht beschikt; kan hij nu niet de overwinning behalen, dan zal toch waakzaamheid en aaneensluiting van eigen kracht tegenover die macht zaak zijn. Welnu, van waar zal de noodige veerkracht komen om weerstand te bieden aan Zwarten Rood, indien de speelzucht, het winnen zonder arbeid, het botvieren aan de weelde, bekostigd door de dobbelsteenen, zoo blijft toene-

men als dit in den laatsten tijd het geval is geweest. Heeft de kwaal te Weenen zich in al zijn afzichtelijkheid geopenbaard en daarom meer de aandacht getrokken, onder meer bedekten vorm bestaat hij ook hier. Wat wilt ge met de door spel gedemoraliseerde benden uitrichten tegen het uitstekend georganiseerde leger van dwepers, dat op een gehoorzaamheid is gedresseerd, die de grootste veldheer tevergeefs van zijn soldaten zal verlangen, of tegen de woeste kracht, tegen den door honger en wanhoop bestuurden arm van den werkman?

't Is waar, de laatste heeft tot heden weinig bewijzen gegeven, dat hij een gevaarlijke mededinger zal worden bij het bestuur der maatschappij, want onderlinge verdeeldheid en wederzijdsch wantrouwen doen hem zijn kracht verspillen; ook ontbreekt het den werkman geheel aan kennis om macht uit te oefenen, en het blijkt niet dat hij dit zelf gevoelt; veeleer is ook hij aangetast door de koorts van genot en weelde, zoodat men zoowel in Engeland als in Duitschland, waar de loonen in den laatsten tijd aanmerkelijk zijn verhoogd, heeft opgemerkt, dat het hoogere loon zijn weg meest vindt naar de kroeg en de zedeloosheid met de hoogere loonen toeneemt. Bij eenig nadenken zal niemand hierin een argument zien tegen de billijkheid van de loonsverhooging, waar dit zonder schade voor de industrie kan geschieden, - immers, de arbeider beschikt over hetgeen hem rechtens toekomt, - maar juist indien de verbittering, die onder den vierden stand tegen de bezittende klasse bestaat, niet door meerdere ontwikkeling, helderder inzicht, meerdere beschaving wordt getemperd en weggenomen, zal de demoralisatie van den vierden stand meer nog gevaar doen vreezen, omdat hij een macht vormt, die alleen verwoestend kan optreden.

De vraag naar den voor- of achteruitgang van de maatschappij is eigenlijk een dwaze vraag; zij is genomen uit de wereldbeschouwing, die nu eenmaal voor een groot aantal van de kinderen dezer eeuw, voor hen namelijk die als de type dezer eeuw moeten gelden, de modernen, onherroepelijk verloren is, die levensbeschouwing namelijk waarbij men het leven afmeet naar een ideaal, dat een voortbrengsel is der phantasie, maar lijnrecht tegenover de werkelijkheid staat. Elk tijdperk in de geschiedenis van de menschheid heeft zijn eigen schaduwzijde; het schijnt wel of wij als een geheel beschouwd, nu aan deze dan aan gene eenzijdigheid moeten mank gaan, altijd een gevolg van een vroeger uiterste.

Is het niet zeer verklaarbaar dat op de vroegere eenzijdige vergeestelijking van het leven, de hemelprediking van het kerkelijke christendom, een tijd is gevolgd van een ander uiterste, een waarbij het materieele leven op aarde, de genietingen van de weelde des levens eenzijdig worden gezocht en verheerlijkt? Merkwaardig is dat het algemeene, het praktische materialisme samenvalt met den tijd, waarin het kerkelijke christendom zijn macht en zijn gezag

verloren heeft en het eeuwige leven, de onsterfelijkheid door velen zoo niet bepaald wordt geloochend, - want daarvoor moet men over een onderwerp hebben nagedacht, - dan toch in werkelijkheid blijkt niet de minste aantrekkingskracht te bezitten. ‘Laat ons eten en drinken, want morgen sterven wij,’ - werd eenmaal door den Christenapostel aan de geloovigen voorgehouden als een afschuwelijke leuze; welnu, die praktische leefregel is het geloof van de meerderheid van de kinderen van ons geslacht, en waarlijk niet van de ongeloovigen alleen.

De uiterste consequentie van dat beginsel zal de menschheid - en het schijnt wel of wij met de Weener beurscrisis en al wat daarmee samenhangt dien tijd zoo niet bereikt hebben dan toch spoedig kunnen verwachten, - ook weder doen omzien naar een andere levensbeschouwing, die straks weder op dezelfde wijze zal worden overdreven en ontaarden. Wie niet hooren wil moet voelen, - met die opvoeding wordt het groote kind, de menschheid, steeds weder teruggebracht van zijn doolwegen; en het onhoudbare van dat materialisme, dat het eenig genot en het uitsluitend doel van het leven zoekt in het snel rijk worden zonder arbeid en het ten toon spreiden van dien rijkdom in uiterlijke weelde, is voor en in duizenden en duizenden heel of half verongelukten op financieel gebied duidelijk bewezen.

Wellicht moeten nog meerdere en meer algemeene financieele catastrophen plaats hebben, vóor de grondslag van het leven en zijn van de meerderheid van onzen tijd wordt verlegd of gewijzigd; en die zullen zich niet laten wachten; het is nu reeds duidelijk te zien, dat de papieren waarden, als berustende voor een goed deel op een onjuiste berekening, haar waarde onverwacht kunnen verliezen, het zij door een paniek niet ongelijk aan die welke de Beurs te Weenen thans doorstaat, hetzij door een of meer Staatsbankroeten, die niet kunnen uitblijven.

Wanneer daarmee de reactie komt van de eenzijdigheid van onzen tijd, zullen vele zaken met een ander oog worden beschouwd, en in plaats van de weelde voor het eenige doel des levens te houden, zal men van zelf inzien, dat er een aantal zaken zijn waar de mensch buiten kan, en waarbij hij vooral niet ongelukkiger is.

19 Mei '73.

NOORMAN.

Atjih en de Atjinezen.
Beknopt overzicht van onze betrekkingen tot dat Rijk, sedert de vestiging der Nederlanders in den Oost-Indischen Archipel.
Door A.J.A. Gerlach, *Gepd. Kolonel der artillerie.*
(*Met eene schets van Atjih-hoofd en de omgeving van den Kraton.*)

II. *(Vervolg.)*

Wanneer wij op de geschiedenis van de vestiging, de eerste ontwikkeling en de uitbreiding van ons gezag in den Oost-Indischen Archipel terugzien, dan worden verschillende gevoelens bij ons opgewekt. Een gevoel van dankbaarheid, eerbied en bewondering doortintelt het hart, bij 't aanschouwen van wat de standvastige volharding onzer vaderen dáár heeft gewrocht; bij de erkenning van het vele goede voor 't moederland daaruit ontsproten. Met voldoening herinneren wij ons dien gulden tijd, toen Neêrlands vlag op die verre Oosterstranden werd geëerd en ontzien, als het zinnebeeld van kracht, van orde en gezag.

Wanneer wij, verder in die geschiedenis doordringende, getuigen zijn van zoo vele goede en waarlijk groote hoedanigheden waardoor ons volk zich onderscheidde, van zoo menig feit waarop het zich te recht beroemen mocht, dan vraagt men wellicht, welk ander gevoel zich tusschen dat van eerbied en bewondering zou kunnen indringen.

't Is dat wat men ontwaart, als bij het lezen van zoo veel goeds, ons onwillekeurig een ‘hoe jammer!’ ontsnapt; ‘hoe jammer, dat overdreven winstbejag of bekrompen koopmansgeest hierbij in het spel moest komen; hoe jammer, dat Neêrland's goede trouw niet altijd de zege behaalde!’

Hij die met aandacht en van een onpartijdig standpunt de geschiedenis onzer Overzeesche bezittingen gadeslaat, zal reeds van de eerste vestiging onzer voorouders in den Oost-Indischen Archipel, bij de meeste hunner ondernemingen, bij het aanknoopen van handelsbetrekkingen, bij elke overeenkomst, bij het sluiten of vernieuwen van bijna alle traktaten, steeds dezelfde leidende, of liever, ééne hoofdgedachte terugvinden.

Die hoofdgedachte, welke alles beheerscht, waaraan het overige ondergeschikt wordt gemaakt, die gelijk een zwarte draad, door de ge-

schiedenis der Algemeene Oost-Indische Compagnie als 't ware is heengeweven, is het verkrijgen van het monopolie in alle takken van den handel.

't Is hier de plaats niet om te wijzen op al de schade en schande, ons door dat even verderfelijk als onstaatkundig monopolie-stelsel in den Archipel berokkend; maar 't was al wederom, zoowel van de zijde der Sultans van Atjih, als van die der Compagnie's dienaren, eene der oorzaken van de gedurige spanning tusschen de Nederlanders en de Atjinezen.

De vijandige gezindheid, die al spoedig langs de geheele Westkust van Sumatra werd waargenomen, kan grootendeels aan de invoering en de handhaving van dat stelsel worden toegeschreven. En waar een geschiedschrijver als Valentijn, en velen zijner naschrijvers zich niet ontzien, om zonder onderscheid, die bevolkingen voor ‘eervergeten schelmen’ uit te maken, mogen *wij* niet vergeten, dat zoo menige afgedwongene onredelijke voorwaarde, gepaard aan de verregaande schraapzucht der Compagnie's dienaren, het nakomen dier verdragen schier onmogelijk maakte, en het grootendeels aan *hen* te wijten is dat zoo vele vroeger gelegde banden van vriendschap en vertrouwen werden verscheurd, dat recht en billijkheid meer dan eens voor ruw geweld en willekeur moesten wijken.

Zoo had o.a. de Oost-Indische Compagnie in 1650 een kontrakt aangegaan, waarbij de geheele handel in tin op Perah of Peirak - eene onderhoorigheid van Atjih - uitsluitend tusschen haar en de koningin van dat Rijk zou worden verdeeld: - ‘mits betalende voor yder bidoor thin (synde drie pond), ¼ reaal gangbare Peraksche munt.’

Die onredelijke voorwaarden gaven aanleiding dat onze vestiging aldaar het volgende jaar overvallen, en gedeeltelijk vermoord of gevangen werd genomen, waaraan het Atjineesche hof niet onschuldig was gebleven.

In het manuscript van Van Dam leest men althans, dat zulks - ‘met aprobatie der koninginne’ geschiedde.

Die moord en het schenden van een pas gesloten verdrag moesten alzoo aan Atjih worden gewroken(*); en toen een blokkade van ‘vijf jachten en twee wel gemonteerde chaloupen,’ de gewenschte uitwerking niet had, werd bij latere bevelen(†), den Commissaris Truitman gelast, de reede van Atjih met zijn eskader nog strenger te blokkeeren. Scheepvaart en handel werden nu geheel aan banden gelegd, ieder schip dat zich op de reede vertoonde, hoewel niet zonder hevigen tegenstand der Atjinezen, prijs gemaakt, en alle toevoer afgesneden.

In dien toestand kon Atjih niet lang verblijven; al spoedig vaardigde de koningin een gezantschap af naar Batavia, beloofde voldoe-

(*) Instructie van den Generael en Raden van 19 Meert 1657.
(†) Instructie van 14 Juni van hetzelfde jaar.

ning en schadeloosstelling, en een nieuw verbond werd tusschen de gezanten van hare Majesteit en onze Commissarissen Bort en De Keizer gesloten. Tevens werden bepalingen gemaakt omtrent het aantal en de soort van goederen voor de inruiling van peper te Padang.

Onder ‘de Vereeringhen aan de Panglima's en andere Grootten bij den handel te schenken’ kwamen o.a. voor: 12 fleschjes rozenwater en een vergulde spiegel; een geschenk waarop die heeren bijzonder gesteld schenen te zijn. Maar ook nu deden winzucht en eigenbelang dezelfde fouten begaan.

Buiten eene schadeloosstelling van 50,000 realen - tegen een vastgestelden prijs in tin te betalen, - moest al het tin op Peirak gevonden, op nieuw voor de helft aan de Oost-Indische Compagnie worden verzekerd. En ook nu had dezelfde oorzaak hetzelfde gevolg. Noch dáár, noch in Atjih, hield men zich aan een verdrag, zóó drukkend voor de bevolking; en toen het in 't daarop volgende jaar op nieuw werd geschonden, namen ook de vijandelijkheden op nieuw eenen aanvang, tot dat het ons in 1662 gelukte, door het sluiten van een of- en defensief verbond met de meeste volken der Westkust van Sumatra, niet alleen onzen handel te verplaatsen, maar tevens aan Atjih een slag toe te brengen, dien het nimmer aan Nederland heeft vergeven.

Velen van die kustlanden sloten zich uit eigen beweging bij ons aan, en zwoeren het gehate juk van Atjih voor eeuwig af, om zich te stellen onder de hoede van de Nederlandsche vlag, onder de bescherming van de Indische Regeering. Dat alles beteekende voor hen, een vriend te zijn van ‘Jan Companie.’ Zoo kwamen achtereenvolgens die van Indrapoera, Padang, Priaman, Tikoe, Baros, Singkel en anderen onder Neêrland's bestuur.

Het zou ons te ver voeren, wilde ik hier in bijzonderheden treden omtrent al wat gedurende eenige jaren aan die kusten voorviel.

't Spreekt van zelf dat Atjih er steeds op uit was ons gezag aldaar te vernietigen en dat zijner Stedehouders of Wakils te herstellen. Bovendien zou de opsomming van de overeenkomsten en verdragen, nu een tijdlang nagekomen, dan weèr geschonden of verscheurd, van het onstaatkundig gedrag der Oost-Indische Compagnie, van de baatzuchtige handelingen der bevelhebbers en baldadigheden der schepelingen, van de geheime en openbare vijandelijkheden, met afwisselend geluk onder Groenewegen, Cau, De Bitter, Gruis, Verspreet, Pits, Van Leene en anderen bedreven of geweerd, slechts eene nieuwe bijdrage leveren voor die eentoonige aaneenschakeling van willekeur, monopolie-dwang, verregaand eigenbelang en winstbejag aan de eene, van verzet, ontrouw en verraad aan de andere zijde, waaraan onze Indische geschiedenis helaas! maar al te rijk is.

Jammer dat daarbij de schoonste rol niet altijd door den beschaafden Europeaan, den verlichten Christen werd vervuld.

Eenige geschiedkundige aanteekeningen mogen echter hier hare plaats vinden ter betere beoordeeling van den toenmaligen toestand, en in hoever onze macht en heerschappij werd erkend. Enkele van die aanteekeningen, ook verder door dit beknopte overzicht heengevlochten, kunnen wellicht het hare bijdragen om de aandacht te vestigen 't zij op eenige eigenaardigheden van Atjih en zijne bewoners, 't zij op het verband tusschen vroegere oorzaken en latere gevolgen.

Sommige kontrakten met de bevolking der Westkust gesloten, zijn daaromtrent vrij merkwaardig(*).

Zoo verklaarden de inwoners van Baros bij het afzweren van de Atjineesche kroon, zich te stellen onder hunnen wettigen beheerscher den Koning van Menangkabau; ‘dan behalven dat die Koningh maar een seer geringh persoon is, sigh lantwaart in onthoudende, sonder eenighe parade of hofhoudinge, magt of gesagh, en dat sulck niet als *pro forma* is gedaan, - zij hem wel erkennen als Souverein, maar de Compagnie, - als haer verlosser, beschermer en gebieder. Weshalve sy deselve willen respecteren en gehoorsamen, mitsgaders houden en doen houden gelyck dat behoort, en als getrouwe bondgenooten en onderdanen schuldigh syn... etc.’

Bij het verdrag met Singkel stond het monopolie al weder op den voorgrond:

- ‘Met een gelijke uytsluytinge’ - heet het daar - ‘uyt den handel van alle andere, soo Europische als Indiaansche natiën, ten ware van sodanige dewelke met speciale zeebrieven van de Compagnie daar toe mogten worden geauthoriseert.’

Van onze zijde werd eene volledige bescherming ter zee toegezegd, en te land, zooveel de omstandigheden het zouden toelaten. Door het maken van deze bepaling was het mogelijk, zich van eene direkte inmenging in binnenlandsche twisten en oorlogen te onthouden.

Wanneer nu om de eene of andere reden die Staatjes in verzet kwamen of zich weder schaarden aan de zijde der Atjinezen, trokken de inwoners naar het gebergte:

- ‘tot dat de noot haar dwingt het hooft in de schoot te leggen en vergiffenis te versoecken.’

Dan werd gewoonlijk een nieuw verdrag aangeboden, met allerlei betuigingen van berouw en beterschap:

- ‘want bijaldien zy weder mogten afvallen en dien Eedt verbreeken, dat haar dan Godt met alle haer nakomelingen t' eenemaal mogt verdelgen en uytroeijen.’

Zelden bleef de Compagnie dan ook in gebreke aan een zoodanig verzoek te voldoen en de verzoekers in genade aan te nemen, behoudens eene boete of schadeloosstelling, waarin veelal de kiem van eene nieuwe onttrekking aan de hun opgelegde verplichtingen lag opgesloten.

(*) De voornaamste verdragen met deze Kustvolken zijn van 27 Juli 1663, van 29 April 1668, 6 December 1671 en 14 Maart 1672.
P.v.D. Manuscript, (Rijks-archief).

Streefde die toen zoo rijke en bloeiende Maatschappij nog voortdurend naar het verkrijgen of doordrijven van eenig handels-monopolie, in het sluiten van de meest onbillijke en met de ware belangen der inboorlingen soms geheel tegenstrijdige traktaten had ze helaas! reeds lang het monopolie verkregen.

- 'Uit de strijdige aanspraken van Atjih, Menangkabau en Indrapoera' - zegt de hoogleeraar Veth, - 'uit de mededinging der Engelschen, uit de onstaatkundige handelingen der Compagnie, en de vele geweldenarijen door haar gepleegd, ontstond zulk eene tallooze menigte konflikten, zulk een eindeloos weefsel van verwarringen, dat men veilig zeggen kan, dat onder het bestuur der Compagnie nimmer een half jaar achtereen op de geheele Westkust algemeen rust heerschte. Men wordt moede van het eentoonig verhaal van telkens weder opgedrongen en inderdaad voor de welvaart der bevolking verderfelijke kontrakten, die telkens weder verbroken werden, en die men, bij de groote uitgestrektheid der kust en de geringheid onzer bezettingen, de magt niet had om te doen eerbiedigen.'

Na den dood van Iskander Moeda, die door zijne overdreven hoog opgevoerde strijdkrachten Atjih aan uitwendigen glans, en in naam wellicht veel had doen winnen, maar aan innerlijke waarde en het welzijn der bevolking oneindig meer had doen verliezen, zag zijn opvolger zich van de meeste zijner bezittingen op de Westkust van Sumatra beroofd. En naarmate nu de macht en het aanzien van dit Rijk begonnen te tanen, naar die mate trachtten ook de aangrenzende Staten, die niet dan met weerzin zijne suprematie hadden geduld, zich allengs daaraan te onttrekken.

Vooral maakte Siak van den bestaanden toestand gebruik, om zich ook Noordwaarts uit te breiden, waardoor Atjih al meer en meer binnen engere grenzen werd ingesloten.

In 1675 werd Tadjoe'l-alam door eene andere vorstin, onder den naam van Noeroe'l-alam opgevolgd, die slechts gedurende twee jaren de hoogste waardigheid in Atjih bekleedde; onder haar bestuur schijnt de vroeger opgegevene verdeeling in Sagi's of Moekims te hebben plaats gehad.

Na deze koningin beklom Inájat-Sjah den troon, onder wier regeering de Engelschen op nieuw vasten voet in Atjih en de toestemming tot het bouwen van een fort trachtten te verkrijgen.

Had vroeger Sultan Ala-oe'd-din Rajat-Sjah, bij eene audientie aan de Britten verleend, James Lancaster en zijn gevolg verzocht een psalm David's voor hem te zingen, aan het te dezer gelegenheid bij de Koningin afgevaardigde gezantschap werd een nog vreemder verzoek gericht. Zij verzocht namelijk de Engelschen zeer beleefd, hunne pruiken eens te willen afzetten, aangezien zij zeer benieuwd was, hoe de heeren er dàn wel uit zouden zien.

Nu heeft Marsden in zijne *History of Sumatra* niet vergeten ons mede te deelen, dat aan die caprice der vorstin, door den heer Ord

gereedelijk werd voldaan, terwijl op zijn verzoek om een fort te mogen bouwen eene afwijzende beslissing volgde, maar wel heeft hij vergeten er bij te voegen, welk een indruk de pruikenlooze Engelschen op hare Majesteit hadden gemaakt. Hij trekt echter uit dit vrij belachelijke feit de volgende conclusie: dat z.i. door die echt vrouwelijke nieuwsgierigheid de ware sexe dezer troonbeklimsters van Atjih, waaraan door sommigen wel eens getwijfeld werd, genoegzaam is bewezen(*).

De Engelschen, ofschoon thans de hoop eener vestiging aldaar voorloopig opgevende, bleven niet in gebreke zich ruimschoots schadeloos te stellen door het in bezit nemen van Benkoelen, waar zij zich voor goed vestigden, na op verschillende andere punten der Westkust onzen handel benadeeld, en kantoren te hebben opgericht, die echter spoedig weder verliepen.

Het overlijden van Sultan Alif, - 'dien Koningh sonder eenighe parade of hofhoudinge' - van het eertijds zoo machtige Menangkabau, het gedurig verzet, en den afval - gewoonlijk echter door eene spoedige verzoening gevolgd - van vele dier steeds wederspannige Staatjes, maakte de herziening van de meeste door ons geslotene kontrakten noodzakelijk, die dan ook, bijzonder met het oog op de aanmatiging en woelingen der Atjinezen, 'nader werden geconfirmeert met dese en gene kleijne ampliaties.'

Het vernieuwde verdrag met Singkel o.a., van 12 Januari 1681, is vooral merkwaardig met het oog op de thans plaats hebbende gebeurtenissen; en doet de onjuistheid der bewering van den Sultan van Atjih, als zou Nederland zich op de meest wederrechtelijke wijze van Singkel meester hebben gemaakt, ten volle uitkomen.

Wij lezen toch:

- 'De krone van Atchin op nieuw afgesworen, mitsgaders verklaart deselve te houden voor hare vijanden, en vervolgens aan de Compagnie alle getrouw- en gehoorsaemheyt belooft voor haar, hare kinderen en nakomelingen eeuwigh en altoos, en dat hij alle sluyckvaart en handel van en na Atchin, of van of met eenige van die Natie sullen weeren op de pene en boete daartoe staande..... enz.'

Inmiddels was Atjih niet meer het machtige bloeiende Rijk van voorheen; en als of die afnemende grootheid, die tanende luister gelijken tred moesten houden met de ontwikkeling en beschaving der bewoners, zoo namen traagheid, algemeene verarming en zedebederf allengs toe, en ging ook de tot dusverre zuiver bewaarde taal in een verbasterd dialekt over.

Tezelfdertijd begon de zoogenaamde Arabische of Muzelmansche partij haren invloed al meer en meer te doen gelden en vijandig over te

(*) In tegenstelling hiervan, meenen sommige schrijvers dat Atjih al veel vroeger door Sultanes werd geregeerd. Zie o.a. *A new account of the East Indies*, bij Captain Alexander Hamilton, die Koningin Elisabeth reeds met eene Atjineesche Koningin laat correspondeeren.

staan tegen de Atjineesche, die de voorvaderlijke instellingen en den eerbied voor hunne aloude adats trachtte te bewaren en levendig te houden. Van toen af werd de geschiedenis van Atjih geheel door den afwisselenden invloed dezer beide machtige partijen beheerscht.

Bij den dood der Koningin in 1688, kwam de benoeming der prinses Kamálat-Sjah tot den troon niet zonder hevigen tegenstand en gewapende tusschenkomst tot stand, en ging het in- en uitwendig verzwakte Rijk dien toestand van achteruitgang, verwarring en anarchie te gemoet, waarin het zich thans nog schijnt te bevinden.

Ofschoon de Atjineesche partij bij de troonsbeklimming had gezegevierd, bleef de Arabische niet werkeloos om haren aanhang te vermeerderen en uit te breiden, de gemoederen op te winden en eene omwenteling voor te bereiden, tot dat in 1699 de laatste dezer Koninginnen voor dien steeds toenemenden aandrang moest zwichten.

Geloofsijver speelde ook hier eene hoofdrol; en nog vóór het laatste uur van het einde der XVII^{de} eeuw had geslagen, werd door een Kadi, Malikoe'l-adil, een manifest opgezonden uit het heilige Mekka, waarin uiteen werd gezet, hoezeer de uitoefening van het oppergezag door eene vrouw in een Mohammedaanschen staat geheel in strijd was met de wetten van den Islam. Dit had den afstand van Kamálat-Sjah ten gevolge, en de troonsopvolging in de mannelijke linie werd hersteld.

De eerste Sultan, na deze ongeveer zestigjarige vrouwen-regeering, Badroe'lalam Sjerief Hasjim, schijnt geenszins de man te zijn geweest, om door het krachtig aanvatten der teugels van het bewind, het zwakke bestuur zijner vrouwelijke voorgangsters te doen vergeten, en met eere op te treden in een land, waar een krachtvol man en verstandig vorst nog veel had kunnen en moeten herstellen.

Tengevolge van zijn ziekelijken toestand zag hij zich verplicht in 1702 afstand te doen van de regeering, en overleefde dien afstand slechts eenige weken, toen een geslepen priester, Perkasa Alam, zich door allerlei kuiperijen een weg wist te banen tot den troon, waarop hij zich echter niet langer dan ongeveer twee jaren kon staande houden. Van zijne geschillen met Engelsche kooplieden omtrent verhoogde invoerrechten, met verkrachting van vroeger door hen verkregen privilegiën, tengevolge waarvan Atjih werd geblokkeerd, maakte de nationale partij onmiddellijk gebruik om hem te doen vallen(*). Drie maanden later werd hij door Djemaloe'l-alam, een zoon van den vorigen Sultan, opgevolgd.

Onder dat bestuur schijnt de toen nog welvarende en door handel bloeiende hoofdstad het lang gevreesde keerpunt te hebben bereikt, en allengs te zijn achteruit gegaan, om eindelijk tot den vervallen toestand te geraken, waarin zij door hare laatste bezoekers is gevonden.

(*) Het was de kapitein Hamilton, die juist met zijn schip voor Atjih voor anker gekomen zijnde, bij die gelegenheid de hoofdrol vervulde, en door een goed aangebracht vuur tegen het fort, den Sultan noodzaakte van zijne eischen af te zien. Zie *A new account*, etc.

Al spoedig had ook deze koning met vele tegenspoeden en ongelukken te kampen. Had Djohor zich reeds vroeger onafhankelijk verklaard van het Atjineesche Rijk, zoo ging ook zijne Susereiniteit over de Oostkust schier geheel verloren, toen Radja Ketjil zich in 1720 niet alleen van Siak meester maakte, doch tevens de meeste Staatjes tusschen de Asahan en de Tamiang, het juk van Atjih moede, zich bij hem aansloten.

In 1723 werd hij, tengevolge van 't gewapend verzet van een zijner Panglima's, Moeda Seti (van de XXII Moekims), dien hij heimelijk had willen doen oplichten, genoodzaakt zich in den Kraton op te sluiten, en later naar Pedir te vluchten, toen zijne partij al meer en meer aan invloed en gezag verloor. Zelfs door het aanstellen van een tijdelijken regent kon de rust en vrede niet worden hersteld. De tegenstand breidde zich steeds verder uit; ook andere Rijksgrooten lieten zich overhalen aan den opstand deel te nemen, en de Sultan werd eindelijk van den troon vervallen verklaard.

Andere vorsten, tot de hoogste waardigheid in Atjih verheven, maar even spoedig weder afgezet, waren evenmin in staat de orde te herstellen, tot dat het den vroeger door Djemaloe'l-alam aangestelden regent gelukte onder den naam van Alaoe'd-din Ahmed Sjah, den troon te beklimmen, de gemoederen tot bedaren te brengen, en het geschokte Rijk eenige verademing te schenken.

Na eene twaalfjarige regeering stierf hij op een oogenblik, dat nieuwe gevaren den troon bedreigden, dat eigenbelang en partijwoede op nieuw den klewang hadden gewet om ze door den zoon tegen zijn vader, door den eenen broeder tegen den andere te doen opheffen. Tien jaren lang hield de burgerkrijg aan, tien jaren lang was Atjih getuige van een chaos van verwarring en regeeringloosheid, tot dat de oudste zoon van den overleden vorst, onder den titel van Alaoe'd-din Djohan-Sjah, den wankelenden troon beklom, waarop hij zich gedurende acht jaren als Sultan deed eerbiedigen, toen alweder de pas gebluschte toorts van twist en tweedracht ontbrandde, en een burgeroorlog het ongelukkige Rijk verscheurde.

Daar de kroniek van Atjih tot ongeveer het begin dezer eeuw opklimt, zou hier nog eene reeks van onlusten kunnen volgen waarbij o.a. Sultan Alaoe'd-din Mohammed Sjah, die zijn vader in 1760 was opgevolgd, dàn eens afgezet, dàn weder aangesteld, tot drie malen toe den troon van Atjih beklom; in 1781 werd hij door zijn zoon, onder den titel van Alaoe'd-din Mahmoed Sjah Djohan in de regeering opgevolgd.

Die even nuttelooze als vermoeiende opsomming echter zou ons weinig verder brengen in de kennis van den waren inwendigen toestand des lands en de wezenlijke behoeften van het wispelturige volk, waarmede wij in dien tijd slechts nu en dan, ten gevolge onzer vestiging op de Westkust van Sumatra in aanraking kwamen; want de Oost-Indische

Compagnie kon zich evenmin over den voorspoed in haren handel in die gewesten verheugen, als over de middelen, die tot handhaving harer zoogenaamde rechten beschikbaar waren. De gestadige pogingen toch der Atjinezen, - die zich intusschen weder te Baros hadden vertoond - gepaard aan die van den Britschen handel en der Menangkabausche vorsten, om hun verloren invloed en macht in die kustlanden te herkrijgen en haar den alleen-handel te betwisten, deed onze betrekkingen met Atjih schier geheel afbreken.

De krijgstoerustingen waartoe wij dientengevolge werden gedwongen, de smokkelgeest en de ingekankerde haat der bevolking tegen de door ons verkregene monopoliën, vooral tegen die van het zout, de betrekkelijk geringe voordeelen die zij afwierpen, deden handel en zeevaart kwijnen en ons zedelijk overwicht verloren gaan.

Meer dan eens werd het voornemen opgevat zich van die kust terug te trekken, en de denkbeeldige winsten aan anderen over te laten, doch steeds werd dat voornemen opgegeven door de ijdele hoop op eene betere toekomst.

Het eigenbelang der Compagnie's dienaren, wier winsten *alles behalve denkbeeldig* waren, deed een toestand bestendigen, even schadelijk voor de geldelijke belangen der Compagnie, als voor de eer der Nederlandsche vlag.

Nadat de Engelschen in 1784 Padang hadden verlaten, dat zich lafhartig aan Sir Henry Bothan had overgegeven, was dat zelfde jaar getuige, hoe de achtergeblevene Nederlanders en verdere Christenbevolking van nog geen 200 zielen, met behulp der talrijke aldaar gevestigde Chinezen en hunne vaartuigen, eene Atjineesche vloot deels overzeilden, deels in den grond schoten, waarop de rest de vlucht nam.

De bevelhebber namelijk van die 30 zeilen sterke scheepsmacht uit Atjih, had zich ter kwader ure aangeboden om een Maleischen Imam Toewankoe Aphier behulpzaam te zijn in het bekeeringswerk der op Padang achtergeblevene Christenen; maar dat goede werk liep slecht af; zoowel te water als te land moesten de proselieten-makers met bebloede koppen afdeinzen, waaronder het prestige van den Profeet en de geloofsijver dezer bekeeringshelden niet weinig hadden te lijden(*). Dat was onze laatste ontmoeting met de Atjinezen; want toen tien jaren later, de Oost-Indische Compagnie aan de opeisching der Engelschen in naam van den Prins van Oranje gehoor gaf, duurde het lang, eer de Nederlandsche vlag zich op nieuw aan die kusten vertoonde.

Alvorens echter afscheid te nemen van de vorsten die in 't laatst der vorige eeuw den schepter zwaaiden over het onafhankelijke Atjineesche

(*) De namen der burgers die met de Panglima en de Pengoeloe's in die hachelijke oogenblikken het gezag op zich namen, zijn voor het nageslacht bewaard gebleven. Het waren Zacharias Bartijns, Boudewijns en Oland.
Zie het verslag van den Kommandeur Von Erath van 21 December 1790, aan den Gouverneur-Generaal en Raden van Indië. T.v.N. I. 9de Jaarg. 4de D.

Rijk, mag ik eene nog al aardige bijzonderheid niet onvermeld laten, ons door den hoogleeraar Millies medegedeeld.

Alaoe'd-din Mahmoed Sjah Djohan namelijk, die op eene reis naar Mekka op 't eiland Mauritius gestrand en daar lang genoeg gebleven was, om zich eenigszins met Europeesche zeden en gewoonten bekend te maken, trok van de opgedane kennis niet alleen partij om de oude ruwe zeden van zijn volk zoo veel mogelijk te verzachten, het wettig gezag te doen eerbiedigen, en de reeds in Atjih bestaande inrichtingen voor den aanmaak van geschut en munitie te verbeteren, maar stelde ook in navolging der Europeesche Souvereinen, eene ridderorde in, en wel die van het *Gouden Zwaard (Pedang mas)*(*). Nadat deze decoratie reeds aan eenige inlandsche hoofden en een paar Engelschen was geschonken, viel in 1784 kapitein Forrest, later ook Raffles de eer te beurt, tot ridder van de Atjineesche orde van het *Gouden Zwaard* te worden benoemd.

't Is naar ik meen de éenige instelling van dien aard in den Oost-Indischen Archipel.

In 1795 gestorven, werd deze Sultan eene maand later door zijn minderjarigen zoon Hasan, onder de voogdijschap zijns ooms Toewankoe Radja opgevolgd.

Ook bij den aan vang der XIX^{de} eeuw kan de geschiedenis van Atjih - bij gebrek aan bronnen en gegevens - niet dan fragmentarisch en zeer onvolledig behandeld worden. Als ter loops zal ik dan ook slechts die feiten mededeelen, welke min of meer in verband stonden met gebeurtenissen waarbij Nederland of andere volken betrokken waren.

Toen de insolvente boedel der Algemeene Oost Indische Compagnie, in de laatste dagen der vorige eeuw, door de Bataafsche Republiek was overgenomen, waren onze vroegere betrekkingen op Sumatra's Westkust bijkans geheel door die van Groot Brittannië verdrongen of overvleugeld. Reeds in 1786 in het bezit van Poelo Pinang, en tien jaren later meester van Malakka, sprak het van zelf dat Britsche invloed zich niet alleen dáár, maar hoe langs hoe meer ook aan de Noorder-stranden zou doen gevoelen.

Inmiddels had de jonge Sultan in 1802, onder den naam van Alaoe'd-din Djauhar Alam Sjah, het bestuur over Atjih aanvaard; maar zijne Rijksgrooten - waarbij Lebi Dapa, die later de stichter van Troemon werd, eene hoofdrol speelde - kwamen voornamelijk tegen het door hem begeerde monopolie in verzet. Dat verzet werd door zijne moeder en zijn gewezen voogd ondersteund, en reeds drie jaren later was hij genoodzaakt de wijk te nemen naar Pedir en de hulp van Sir

(*) Zie *Recherches sur les monnaies* etc. en Thomas Forrest, *Voyage from Calcutta to the Mergui Archipelago.*

Farquhar, den Engelschen bewindhebber op Pinang, in te roepen, 't Gelukte hem evenwel ook zonder bemiddeling of hulp van het Britsche bestuur zich staande te houden, tot dat hij in 1814, bij het uitbreken van een nieuwen opstand vervallen werd verklaard van den troon, en weldra zijn Rijk moest verlaten.

Door het wederzijdsch plunderen, opbrengen of in beslag nemen van handels- en andere vaartuigen, zooals in 1808 meermalen plaats had, en de weigering van den Sultan om den kapitein Canning, door het Gouvernement in Bengalen naar Atjih gezonden, te ontvangen, dien hij verdacht hield met de opstandelingen van Pedir te heulen, was van lieverlede eene groote spanning tusschen den Sultan en het Engelsche hoofdbestuur ontstaan. En toen de oproerige Panglima's de kroon van Atjih aan een rijken Arabier van Poelo Pinang aanboden, die ze voor zijn zoon Abdallah - later onder den naam van Seifoe'l-alam als Sultan gehuldigd - aannam, vond de verdreven vorst van Atjih weinig sympathie bij zijne vlucht naar Pinang.

Maar geen jaar later of dezelfde Toewankoe Paki (opperhoofd van Pedir) die hem van den troon had gestooten, verzoende zich met hem, voerde hem naar Atjih terug en streed aan zijne zijde. Dit was het sein tot een nieuwen burgeroorlog, tot dat het Engelsch Opperbestuur, eindelijk al die verwikkelingen moede, waaronder zoovele Britsche handels- en scheepvaartbelangen moesten lijden en het Rijk verloren ging, er toe overging den kapitein John Monckton Coombs als commissaris naar Atjih te zenden om er de rust te herstellen.

Nauwelijks was hij te Atjih aangekomen, waar hij naar het schijnt wel wat voorbarig de partij van Seifoe'l-alam omhelsde, of de Nederlandsche autoriteit, die niet ongeneigd scheen Djauhar Alam te ondersteunen, werd in Malakka hersteld. Dit had de komst van Raffles ten gevolge, die, de rechten van den onttroonden Sultan erkennende, niet zonder veel moeite ook Coombs tot die erkenning wist over te halen, zoodat hij in al zijn rechten werd hersteld, en Seifoe'l-alam tot zijne vroegere onbeduidendheid moest wederkeeren waarvan hem het zure door eenig goud werd verzoet.

Bij het traktaat toch, op den 22sten April 1819 tusschen den Sultan en de Engelsche gevolmachtigden gesloten, verbond zich o.a. het Britsche gouvernement, om dien Arabier een jaargeld uit te keeren wanneer hij zich te Pinang wilde vestigen.

Onder meer andere voordeelen, bedong Engeland voor zich de uitsluitende vestiging op Atjih; sir Thomas Stamford Raffles werd ridder van het Atjineesche zwaard, maar de Sultan schijnt gehaat te zijn gebleven tot dat het den heer Sartorius gelukte hem met zijne Rijksgrooten te verzoenen. Hierdoor werd het hem mogelijk de rust in zijn Rijk te handhaven, het ontzag bij zijne onderdanen, en 't geheel ondermijnde Staatsgezag te doen herleven, en de bitter berooide schatkist eenigermate te vullen.

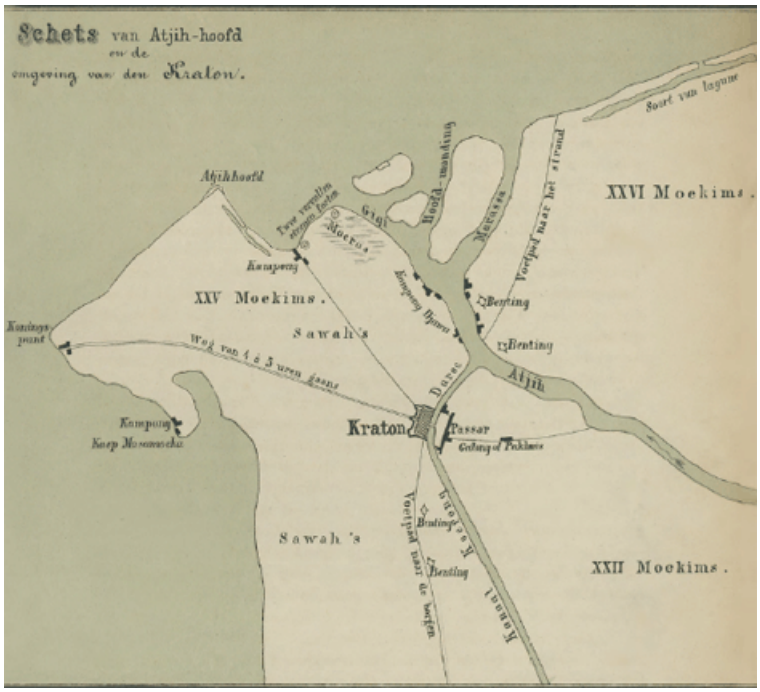

TOELICHTING.

Bovenstaand schetskaartje is bijna geheel overeenkomstig de kaartjes, die aan de officieren der algemeene expeditie vóór hun vertrek zijn uitgereikt. Intusschen blijkt uit de latere opnemingen door de officieren van Z.M. stoomschip *Marnix* gedaan:

1° dat de twee armen, hier Gigi en Marassa genaamd, geene riviermondingen zijn, maar lagunen, die zich waarschijnlijk ergens in het strand verliezen, zonder dat men nog weet waar en hoe;

2° dat het niet zeker is of het kanaal Koerong Daroe verder loopt dan tot den Kraton.

Het blijft intusschen vrij duister, bij de weinige bekendheid met de topografische gesteldheid, hoe die rivierarmen in lagunen kunnen herschapen worden. Bovendien schijnen er nog meer bentings te zijn opgeworpen op verschillende plaatsen aan het strand en om den Kraton. De juiste ligging is intusschen even onbekend als die van de Moskee, waarvan in de telegrammen melding werd gemaakt.

t.o. 633

De middelen daartoe aangewend verdienen eene korte vermelding, daar zij ons weder een blik vergunnen in den toenmaligen toestand van een Rijk, dat men ook thans nog wel eens het machtige Atjih hoort noemen, ofschoon toen reeds zoo diep gezonken, en dat sedert dien tijd steeds op den weg van achteruitgang is voortgegaan; althans is ons geen enkel feit uit de geschiedenis bekend, dat het tegendeel zou doen vermoeden.

De berichten van latere bezoekers komen geheel overeen, voor zoo verre zij het konden beoordeelen, omtrent den armoedigen toestand waarin zij den Sultan en zijne woning hebben aangetroffen; in den Kraton - door gescheurde muren omringd - zag men hier en daar een enkele lelah op de wallen, terwijl eenig ander geschut half onder de aarde lag bedolven. Elk overblijfsel van vorige grootheid scheen verdwenen; vazallen, die hunkerden om zich aan het Nederlandsch Indisch bestuur te onderwerpen, overal sporen van achteruitgang en verval, waarop ik later terugkom, ziedaar wat Atjih te aanschouwen gaf.

De Sultan - zoo lezen wij - onderhield eene krijgsmacht van 300 à 400 Bengalezen en Mooren, onder 't bevel van eenige Arabieren en een Engelschen renegaat: en waar men het hoofd ophief snelde die macht henen, en vernielde alles, zoodat de bevolking op het laatst gedwee en gehoorzaam werd.

Van dit alles - zeggen de HH. Loon en Ritter verder in hun rapport - is niets meer te zien en die landmacht geheel verloopen. Ook had hij een groot aantal schepen, waarvan eenige ten oorlog uitgerust waren en andere ten handel voeren. Van dezen bestaan er geen meer; allen zijn verkocht of verongelukt, en Atjih is weder tot dien bajert van willekeur en regeeringloosheid teruggekeerd, waaruit de onvermoeide pogingen van dien vorst het nauwelijks en slechts voor korten tijd hebben kunnen verheffen, waaraan hij honderd duizenden heeft ten koste gelegd, die hij echter voor het meerendeel is schuldig gebleven, en waarom zijne schuldeischers nu nog zuchten.

Zóó was de toestand vóor 1824: zóó was hij nog in 1837, 1857 en 1871, gelijk wij in het volgende hoofdstuk zien zullen. Dat bij latere bezoeken aan Atjih melding wordt gemaakt van eenige duizenden gewapende weerbare mannen, waardoor onze gezanten zich soms met moeite eenen weg wisten te banen, bewijst niets voor het bestaan van eene geregelde krijgsmacht; er is reeds vroeger op gewezen, dat vooral in de hoofdstad geen Atjinees ongewapend, maar meestal zelfs met uitgetrokken zwaard of kris op de straat zich vertoont.

De geschiedenis raadplegende, zoo geloof ik uit al 't geen mij - bij een zoo nauwkeurig mogelijk onderzoek - omtrent de strijdkrachten der Atjinezen tot hiertoe gebleken is, thans reeds te mogen aannemen, dat de Indische Regeering, wel verre van den vijand te licht te tellen, veeleer bij het samenstellen der expeditie getoond heeft, op alle eventualiteiten te zijn voorbereid, en dat het hoogst onvoorzichtig

zijn zou - om geen ander woord te gebruiken - reeds nu den staf te breken over de door haar genomene maatregelen.

De treurige waarheid, dat onze troepen een échec, en reeds velen onzer landgenooten een onherstelbaar verlies geleden hebben, is helaas! genoeg bekend: de redenen echter die daartoe aanleiding gaven zijn niet bekend, waarom dan ook de daarmede in verband staande handelingen vooralsnog door niemand met eenige zekerheid beoordeeld, veel minder veroordeeld kunnen worden.

Tot de geschiedenis - die waarschijnlijk al spoedig den geheimzinnigen sluier zal opheffen waaronder thans nog zooveel ligt verborgen - wederkeerende, vinden wij Atjih terug onder Mohammed Sjah, een zoon van den in 1824 overleden Sultan, maar uit een onwettig huwelijk geboren. En al weder had een ziekelijk, krachteloos, aan 't amfioen-schuiven verslaafd vorst den troon van dit ongelukkige land beklommen, onder wiens bestuur, het goede door zijn vader gesticht, spoedig weder verloren ging.

Door het traktaat van 1819 gebonden, stond Atjih als 't ware onder de voogdijschap van Engeland, tot dat het traktaat van 1824 aan dien toestand een einde maakte, om een andere in het leven te roepen, die niet alleen voortdurend en vooral tot in 1857, van belangrijken invloed is geweest op onze verhouding tegenover dat Rijk, maar de kiem bevatte der verwikkelingen waaruit de thans plaats hebbende gebeurtenissen zijn voortgesproten. Zij waren lang vooruit te zien en hadden misschien voorkomen kunnen worden. Maar wie dacht, zelfs nog kort geleden, aan Atjih en de Atjinezen?

't Was de schampere, doch luidklinkende stem van Multatuli, die, op de hem eigene krachtige wijze, de algemeene aandacht het eerst op Atjih vestigde. Ook nu klonk die waarschuwende stem menigeen onheilspellend in de ooren. Men vroeg zich angstvallig af, welke gevolgen uit een konflikt met dat Rijk zouden kunnen voortvloeien; het oude spooksel eener Engelsche interventie kwam menig kortzichtige voor den geest, men verdiepte zich in gissingen van allerlei aard, en zag de toekomst met zorg tegemoet.

Deed de mededeeling van den schrijver van ‘Max Havelaar’ al spoedig twijfel en onrust ontstaan, zag men met levendige belangstelling naar berichten uit, het duurde niet lang of de zeer gespannen verhouding waarin wij tot den Sultan van Atjih verkeerden, was voor niemand een geheim meer.

Nadere tijdingen uit Batavia, waarlijk niet geschikt om bevreesde gemoederen gerust te stellen, en waarop de interpellatie van den 20sten Februari ll. volgde, gaven den Minister van Koloniën aanleiding tot het doen eener belangrijke mededeeling, waardoor een helderder licht werd verspreid over onze - op dien oogenblik bestaande - verhouding tot het Atjineesche Rijk; tevens maakte hij voor zooverre hij zulks vermocht, van die gelegenheid gebruik tot het geven van

eenige ophelderingen, om den loop der zaken eenigszins nader toe te lichten.

Die toelichting eindigde met de verklaring, dat de geruststellende berichten, op den 16^{den} dierzelfde maand uit Java ontvangen, en die ook hem, Minister, het gevoelen van het Indische bestuur hadden doen deelen - dat het scheen alsof alles goed ging, - op den avond van dienzelfden dag door een telegram van den Gouverneur-Generaal gevolgd waren, waaruit bleek, dat wij grovelijk waren misleid.

De Indische Regeering moest dus met meer kracht optreden ten einde onzen rechtmatigen invloed op Sumatra te bewaren.

Na telegraphische gedachtenwisseling van hier met het Indische bestuur, werd op den 22sten Februari een tweede telegram uit Indië ontvangen, waarbij de Gouverneur-Generaal kennis gaf ‘dat in den Raad van Nederlandsch Indië, voorgezeten door den Gouverneur-Generaal en aangevuld door den kommandant van het leger en den bevelhebber der marine, *eenstemmig* was besloten tot het zenden van den vice-president van den Raad van Nederlandsch Indië als commissaris naar Atjih met de noodige troepenmagt om ontzag in te boezemen en onze eischen klem bij te zetten.’

Uit dit alles kon reeds genoegzaam blijken, dat in het noorden van Sumatra gebeurtenissen zich ontwikkelden en voorbereidden die niet gering mochten worden geschat.

Sedert deze mededeelingen, die aanleiding gaven tot de zamenstelling van dit opstel, en nog vóor dat het eerste gedeelte in het Mei-nummer van *De Tijdspiegel* verscheen, liggen gebeurtenissen en feiten achter ons, die gansch Nederland vervullen, en menig huisgezin in diepe droefheid en rouw hebben gedompeld. Gebeurtenissen en feiten, waarvan het gewicht door iedereen besproken wordt, maar waarover nog geen oordeel te vellen is dat op deugdelijke gronden steunt.

Al mogen nu velen in den lande zich verdiepen in bespiegelingen van allerlei aard, de eene hypothese stapelen op de andere, in allen ernst meenen de juiste opvatting te hebben, hoe de zaken zich hebben toegedragen of hadden moeten toedragen, en zich wellicht verbeelden - het veld der bespiegeling en verbeelding is zoo ruim - dat er geheel anders had moeten gehandeld worden dan er gehandeld is, de geschiedschrijver mag zich op dat terrein niet begeven. Het is hem niet geoorloofd eenig oordeel uit te spreken vóór dat de gebeurtenissen in haren geheelen omvang gekend, overzien en gewaardeerd kunnen worden, omdat het dan eerst mogelijk wordt, van de gevolgen tot de oorzaken op te klimmen.

Aan dit beginsel getrouw, zal ik trachten in de verdere behandeling dezer geschiedenis te doen uitkomen, hoe ook hier het heden in een nauw verband staat met het verleden; hoe ook thans vroeger gebeurde zaken bij de beoordeeling van den tegenwoordigen toestand niet buiten rekening mogen blijven.

Toen Nederland van zijne rechten op Malakka en Singapore even als Engeland van zijne bezittingen op Sumatra afstand deed, en het traktaat van 1819 tusschen Groot-Britannië en Atjih in dat van 1824 werd opgelost, ging dit Rijk zoowel als onze vestiging op Sumatra's Westkust eene toekomst te gemoet waarin vele en groote moeielijkheden waren te voorzien, die tot zeer ernstige gebeurtenissen aanleiding konden geven.

Die moeielijkheden toch zouden zich al dadelijk opdoen wanneer de medewerking van Atjih - 't zij uit onmacht 't zij uit onwil - niet verkregen zou kunnen worden bij het volbrengen van eene taak, ter kwader ure door Nederland aanvaard. Zij hebben zich dan ook in hooge mate doen gevoelen.

III.

Thans overgaande tot de behandeling van de verhouding tusschen de Nederlandsche Regeering en de Sultans van Atjih gedurende de laatste 50 jaren, welke verhouding, tijdens de bewerking van dit opstel, zulk eene plotselinge verandering heeft ondergaan, wordt mij die taak aanmerkelijk verlicht door de *Nota over de betrekkingen van Nederland tot het Rijk van Atsjin sinds* 1824, en het gevoerde debat in het parlement

Die Nota toch, benevens de vragen waartoe zij aanleiding gaf, en die door den Minister van Koloniën - voor zoo verre zij er vatbaar voor waren - in drie achtereenvolgende zittingen van de 2de Kamer der Staten-Generaal werden beantwoord, deden verschillende zaken uitkomen, die, met het oog op de bestaande omstandigheden, hier en daar wat meer licht hebben verspreid, al zien wij dan ook niet overal geheel door den telegrammen-nevel heen, al blijven er nog duistere punten over. Die Nota was den geschiedschrijver tot een gids, dáár waar hem anders wellicht de noodige gegevens zouden hebben ontbroken.

Zij vangt aan met eene der verklaringen, gewisseld bij het traktaat dat op den 17^{den} Maart 1824, tusschen Engeland en Nederland werd gesloten. Dit traktaat is niet alleen een natuurlijk punt van uitgang, ook voor de geschiedkundige beschouwing van onze betrekking tot Atjih, maar beheerscht tot 1871 in zoo hooge mate onze verhouding tot dat Rijk, dat het niet onbelangrijk is er eenige oogenblikken bij stil te staan.

Men vergunne mij vooraf de volgende opmerking.

Om al het gewicht eener vroegere diplomatieke onderhandeling naar waarde te schatten, diende men èn met de toen heerschende begrippen èn met de omstandigheden waaronder ze gevoerd werd tot in alle bijzonderheden bekend te zijn.

Gelden de onderhandelingen het sluiten van een traktaat, zoo moet men bovendien zich rekenschap kunnen geven van de bedoelingen en overwegingen die tot het sluiten van dat traktaat hebben geleid, ten

einde de strekking en de gevolgen er van, in geheel haren omvang te kunnen beoordeelen.

Vooral lette men op de bijkomende bepalingen of de zoogenaamde verklaringen, die ook bij dat van 1824 niet hebben ontbroken; want 't gaat hiermede wel eens als met sommige brieven, die des noods ongelezen kunnen blijven, mits men het postscriptum goed begrijpe.

Reeds aanstonds valt het in 't oog, dat, waar in de Britsche nota door de plenipotentiarissen slechts *de hoop te kennen wordt gegeven*, 'ils *espèrent avec confiance* que le nouvel acquéreur du fort Marlborough (Benkoelen) n'adoptera point *de mesures hostiles* au roi d'Atsjin,' - het antwoord in de Nederlandsche nota eene andere beteekenis heeft, en van meer verbindenden aard schijnt dan strikt genomen vereischt werd. Daarin toch wordt gezegd:

Zij (de Nederlandsche plenipotentiarissen) gelooven te kunnen verzekeren dat hun gouvernement zorgen zal, *onverwijld* deszelfs betrekkingen met Atsjin in dier voege te regelen, 's'appliquer *sans délai* à régulariser ses rapports avec Atsjin, de manière que cet état, *sans rien perdre de son indépendance,* offre au navigateur et au commerçant cette constante sécurité, qui semble ne pouvoir y être établie, que par l'exercice modéré d'une influence européenne.'

Nu zou men kunnen vragen: Waarom dat antwoord op *die wijze* geformuleerd? Zóó kon het immers een hoogst beperkenden invloed uitoefenen op de maatregelen, later wellicht omtrent Atjih te nemen.

Of was misschien vooraf bepaald dat een zoodanig antwoord gegeven zou worden? Hoe dit ook zij, zeker is het, dat dáár in éénen adem veel beloofd werd: meer misschien dan men zou kunnen nakomen. Op 't zelfde oogenblik toch, dat de toenmalige Regeering een uit den aard der zaak reeds moeilijk vol te houden beschermheerschap aanvaardde, en hoopte, *onverwijld* hare betrekkingen met Atjih te regelen, benam zij zich zelve een middel om dat Rijk des noods te dwingen, wanneer bij eene eventuële tegenwerking of bepaalden onwil zijnerzijds tot strengere maatregelen moest worden overgegaan. Zij bond zich zoodanig de handen, dat een nieuw traktaat noodig was om die belemmerende banden te verbreken.

Loodzwaar hebben die beloften dan ook op Nederland gedrukt; en 't bloed kookt ons nog in de aderen bij de herinnering hoe dientengevolge de tweede koloniale mogendheid van Europa gedoemd was schier elke beleediging en vernedering van Atjihs zijde te moeten dulden; hoe de beheerscheresse van 't rijke Insulinde zich ongestraft moest laten hoonen.

Maar afgescheiden hiervan, wat is er van de toezegging onzer plenipotentiarissen geworden, - 'que leur Gouvernement s'appliquera *sans délai* à régulariser ses rapports avec Atsjin, etc'?

Eén woord, één enkel woord zou hier het antwoord kunnen zijn; maar laat ons liever de Nota van den Minister van Koloniën volgen. De Heer Falck - en wie kon beter dan *hij* met de geheele strekking

van het traktaat bekend zijn? - was van oordeel dat de Indische Regeering *hoe eer hoe liever* iemand naar Atjih behoorde te zenden, opdat eene nauwkeurige kennis van de daar bestaande toestanden het oordeel over de meest voegzame soort van verbindtenis zou kunnen voorafgaan.

Krachtens 's Konings last, werd dan ook aan de Indische Regeering o.a. omtrent Atjih geschreven: - 'te zorgen dat de vorst van dat Rijk bekend worde met de strekking en bedoeling van het nu gesloten traktaat.'

'De Engelschen zien af van alle bezitting, van alle staatkundige bemoeijenis op Sumatra, zij laten die geheel en bij uitsluiting aan Nederland over(*). Beider belang brengt mede dat geene vreemde macht, wie zij ook zijn moge, daar zich vestige.'

'De voorzieningen van het traktaat tusschen Engeland en Atjih in 1819 gesloten, welke deze strekking hebben, kunnen in een nieuw verdrag tusschen Nederland en Atjih opgenomen worden. Voor het overige wil men vrijheid van handel zonder uitsluiting. Om tot zulk een gewenscht einde te geraken, kan vooral dienen, dat Uwe Excellentie een man van bekwaamheid en van beleid naar Atjih zendt, die den vorst van dit alles doordringt, den staat van zaken aldaar nauwkeurig gadeslaat en aan Uwe Excellentie alle die berichten mededeelt, welke noodig zijn ter beoordeeling wat te dezen, behoudens de beginselen van het traktaat van 17 Maart l.l. zou kunnen en moeten gedaan worden.'

Nu werden in de Instructie voor de Commissarissen, met de overname der Britsche bezittingen op Sumatra belast, wel eenige bepalingen ook omtrent Atjih opgenomen, maar ze schijnen om verschillende redenen tot geen resultaat te hebben geleid.

De Indische Regeering bleef echter de instructiën van het opperbestuur betreffende de uitvoering van het Londensch traktaat in 't oog houden, en gaf in 1827 den Commissaris-Generaal Du Bus in overweging, eene commissie naar Atjih te zenden, waaraan door bijkomende omstandigheden geen gevolg is gegeven. Een tot het uiterste gedreven zuinigheids-systeem, dat toen vooral onze koloniale politiek beheerschte, schijnt aan dat verzuim niet vreemd te zijn gebleven. En al mag men niet voorbijzien in welke hoogst moeielijke omstandigheden het Indische bestuur op Java verkeerde, tegen welk een gevaarlijken vijand men op Sumatra zelf had te kampen, toch behoefde eene zending naar Atjih, ook al was het daartoe gunstige oogenblik aan de Regeering overgelaten, daarom niet telkens en telkens uitgesteld te worden om eindelijk geheel achterwege te blijven.

(*) Art. 9 van het Londensch traktaat: "La factorerie du fort de Marlborough et toutes les possessions Anglaises dans l'isle de Sumatra sont cédées par le présent traité à Sa Majesté le Roi des Pays-Bas, et Sa Majesté Britannique promet en outre qu'il ne sera pas formé d'établissement Britannique dans cette isle et qu'aucun traité ne sera conçu sous l'autorité Britannique avec aucun des Princes, Chefs ou États indigènes, qu'on y trouve."

Zoo ging het ook in 't volgende jaar: toen uit gebrek aan een ‘bekwaam oorlogschip’, al weder voorloopig van het plan werd afgezien; zoo ging 't ook later.

- Het is nimmer ten uitvoer gebracht - zegt de Nota.

Nimmer ten uitvoer gebracht! Niettegenstaande de belofte: ‘onze betrekkingen met Atjih *onverwijld* in dier voege te regelen, dat deze Staat zonder iets van zijne onafhankelijkheid te verliezen, den zeevaarder en handelaar die bestendige veiligheid aanbiede, welke er niet schijnt te kunnen bestaan dan door de gematigde uitoefening van Europeschen invloed.’

In *dat* verzuim ligt misschien een der eerste oorzaken die ons van lieverlede gebracht hebben tot den gespannen toestand met Atjih, welke niet anders dan met eene oorlogsverklaring kon eindigen.

Reeds vier jaren waren sedert de sluiting van het traktaat voorbij gegaan, en steeds was men van onze zijde in gebreke gebleven het bestuur van dat Rijk op de eene of andere wijze, hoe dan ook, in kennis te stellen met de verplichtingen die wij bij de bepalingen van dat traktaat op ons hadden genomen. Er werd niets gedaan om zich nopens de inzichten of plannen van dien Noordelijken, van ouds als zeer lastig bekenden buurman te vergewissen, niets om den toestand in dat Rijk te leeren kennen. Geen enkele poging werd op den rechten tijd aangewend om zich met dat naburig onafhankelijk Rijk te verstaan, ten einde eenige medewerking te erlangen tot bescherming van zeevaart en handel. Men had althans kunnen trachten tot eene bepaalde, al was het dan ook vijandige, maar ten minste juist afgeteekende verhouding te geraken.

Niets van dat alles.

't Was als of voor sommige autoriteiten in Indië dat Rijk van Atjih in 't geheel niet bestond; of zouden zij misschien eene vriendschappelijke toenadering van *die* zijde verwacht hebben? Neen, Atjih beschouwde Nederland als zijn erfvijand van eeuwen her, en 't sprak van zelf dat dit Rijk niet dan met leede oogen dien vijand een machtigen invloed op Sumatra zag herwinnen. Eene zelfstandige, krachtige, doch tevens behoedzame en beleidvolle staatkunde alleen zou in staat zijn geweest hier onaangename botsingen te voorkomen. Een hooge mate van takt, eene welwillende toenadering, en bij tijds geslotene overeenkomsten hadden wellicht Atjih zijne vroegere grieven kunnen doen vergeten en met den nieuwen toestand verzoenen. In stede daarvan, was de minste uitvlucht voldoende om de Indische Regeering *te doen vergeten* wat haar opgedragen en wat zij verplicht was, niet alleen tegenover een naburigen onafhankelijken Staat, maar om tevens aan een der bepalingen van het traktaat van 1824 gevolg te geven. Men scheen zóó huiverig om in eenige aanraking te komen met het Atjineesche bestuur, dat men er liever toe overging, in 1830 door den resident van de Westkust een kontrakt te doen sluiten met den Radja van Troemon, ‘die,’

zooals het heet, - ‘den meesten invloed heeft op de rondzwervende Atchinesche kusthandelaren’, welk kontrakt echter door den Gouverneur-Generaal niet werd bekrachtigd.

Geen wonder dan ook dat de achterdochtige, haatdragende Atjinees, waar hij slechts kon, den door hem weinig beminden Padrie zelfs de hand reikte, om den gemeenschappelijken vijand afbreuk te doen en te bestrijden. Zóó namen strand- en zeeroof al meer en meer toe, zóó werd onze post op Pontjan overrompeld, geplunderd en in brand gestoken. Verder lezen wij in de Nota:

- Waren tot dusver vreemde schepen in Atsjin veiliger dan Nederlandsche, in Februarij 1831 werd een Amerikaansch schip, de *Friendship*, voor de Atsjinesche haven Qualla Batoe ten handel liggende, geplunderd, en de gezagvoerder Wilkin benevens een paar schepelingen vermoord. Toen hier te lande vernomen werd dat het Amerikaansch Gouvernement de Potomac en de Columbia zenden zou om eene strafoefening te houden, vroeg de Regering zich af, of zij iets te doen had. Maar overwegende dat nog niet was voldaan aan de verpligting, die wij in 1824 op ons genomen hadden, en dat Atsjin jegens ons vijandiger gezind was dan jegens anderen, kwam zij tot het besluit, ‘dat onze tusschenkomst in deze zaak noch nuttig, noch doelmatig zou zijn, en dat het oorbaarst zal zijn af te wachten, wat het Amerikaansche fregat zal uitrigten.’ Uit dit voorval werd echter aanleiding genomen om de bedoelde verpligting, uit de verklaringen van 1824 voortvloeijende, bij het Indisch bestuur in herinnering te brengen.’

- Werkelijk werd Qualla Batoe door de Amerikanen getuchtigd, en nogmaals nam de Regering hare positie tegenover dergelijke toestanden in beschouwing. Zij bleef van oordeel, ‘dat wij niet zullen kunnen beletten, dat andere Gouvernementen zich op die wijze genoegdoening verschaffen over de aanrandingen, welke hunne handelaars in de Atchinesche havens te lijden hebben, zoolang onzerzijds geen gevolg gegeven wordt aan de toezegging, bij gelegenheid van het sluiten van het tractaat van 17 Maart 1824 aan Groot Brittanje gedaan.’ Zij ontveinsde zich de moeijelijkheden, aan de uitvoering dier toezegging verbonden, niet, maar verwachtte toch, dat, zoodra de Nederlandsche invloed in de omstreken van Padang en onder de Padries behoorlijk zal zijn gevestigd, waartoe de Gouverneur-Generaal Van den Bosch thans met goed gevolg pogingen aanwendt, middelen zullen kunnen worden beraamd, om aan de Atchinezen wat meer ontzag in te boezemen, dan zij thans voor onze vlag schijnen te hebben.’

- ‘De verslagen van de Sumatrasche autoriteiten uit die jaren zijn vol van bittere grieven tegen de Atchinezen, hunne rooverijen op ons gebied en hunne zamenspanningen met de Padries.’

En toch werden van onze zijde zoo veel mogelijk afdoende maatregelen tegen de zeeroovers genomen, niet altijd even krachtig door de Engelschen ondersteund, die zich even als wij, bij art. 5 van meer

genoemd traktaat verbonden hadden: - ‘à concourir efficacement à la répression des pirateries dans ces mers.’

Zoo had o.a. in September 1831 een treffen plaats, waarbij de luitenant Everts sneuvelde, en de posthouder Bonnet ernstig gewond werd, maar 't scheen wel dat men *tegen Atjih* niets durfde te ondernemen.

- ‘Openbaar is het’ - zoo zegt de resident Elout in een verslag van 17 December - ‘dat de Atchinezen overal langs de kust den baas speelden en Baros een stapelplaats was geworden van ingesmokkelde goederen; dat zij zich, als het ware, meester hadden gemaakt van het aan ons behoorende eiland Nias, en op deszelfs stranden een uitgebreiden slavenhandel dreven; dat Poelo Mansalor (vóór Tappanolie) een Atchineesch roovernest is geworden, en de inwoners van het eiland Rengawan (in de nabijheid van Natal) zich aan den Radja van Troemon verpand hebben, onder beding van al de peper, welke in die streken valt, aan hem te leveren; in 't kort, dat de Atchinezen zich van den geheelen handel om den noord hebben meester gemaakt, en onze bezette posten, als Tappanolie, Natal en Aijer Bangies door hen in een ellendigen toestand zijn gebragt geworden.’

- ‘Evenzoo de majoor Michiels, in zijn verslag van 6 February 1832 uitgebragt, nadat hij zich gekweten had van de hem opgedragen taak, om het noordelijk gedeelte onzer bezittingen op Sumatra's Westkust op te nemen en voorstellen te doen tot verbetering van den toestand aldaar. Hij had al de eilanden bewesten Sumatra ontvolkt gevonden ten gevolge van de rooverijen der Atsjinezen, en de flotille waarmede hij den togt maakte, had zelve twee Troemonsche schepen moeten opbrengen, die kennelijk op zeeroof uit waren. In dit verslag wordt er op gewezen, hoe wij ons bezit ter Westkust van Sumatra te danken hebben aan de hulp, die wij aan de inlandsche Staten in vorige eeuwen verleenden tegen Atsjin, dat zijne veroveringen steeds verder zuidwaarts uitstrekte; hoe onze gezagoefening in het noordelijk gedeelte onzer bezittingen in den laatsten tijd was verminderd; en hoe dit aan Atsjin aanleiding had gegeven om zijnen invloed weder uit te breiden en regten te pretenderen op landen, die ons krachtens contracten toebehoorden.’

- De heer Michiels besluit zijne voorstellen tot bevestiging van ons gezag aldus: ‘Maar hetzij nu, dat het Gouvernement besluite tot deze of andere maatregelen betreffende de voor die streken zoo hoogst noodige reorganisatie, zoo vermeen ik, dat alles zal moeten worden voorafgegaan door eene commissie en vertooning van magt in de noordelijke zoogenaamde vrije havens, zelfs tot in Atchin, vooreerst om met dien vorst en daarna met de andere van hem afhankelijke en onafhankelijke Staten, de noodige handels- of staatsbepalingen te treffen en hiervan, ter voorkoming van misverstanden, aan andere handeldrijvende en zelfs Europesche mogendheden kennis te geven.’

- Naar aanleiding van dit verslag gaf de resident Elout bij zijn

rapport van 6 Maart 1832, n°. 5, aan de Indische Regeering o.a. in overweging:

‘om den resident van Sumatra's Westkust te magtigen met een oorlogsvaartuig naar Poelo Penang te stevenen en bij de Britsche autoriteiten aldaar te onderzoeken:

1°. hoe de verhouding is geweest van de Engelschen met het rijk van Atchin, vóór het Londensch tractaat van 1824;

2°. in hoeverre, sinds het sluiten van dat tractaat, de Britten die verhouding gewijzigd hebben;

3°. kennis te geven, dat alsnu het Nederlandsche Gouvernement wil voldoen aan het verzochte, door de gevolmagtigden, ten aanzien van het rijk van Atchin en de deswege gewisselde nota's bij het sluiten van het Londensch tractaat in dato 17 Maart 1824.’

Bovendien werd verzocht den resident van Sumatra's Westkust autorisatie en de noodige oorlogsvaartuigen te verleenen, ten einde de zaken met den Sultan van Atjih te gaan regelen.

Niettegenstaande deze dringende vertoogen, bleef de Indische Regeering in het *niets-doen* volharden; het blijkt althans niet dat aan dit voorstel eenig gevolg is gegeven.

De toestand verbeterde intusschen niet, terwijl al meer en meer bleek dat de Atjinezen slavenhandel en zeerooverij, op eene alleszins in het oog loopende wijze in de hand werkten(*).

Twee jaren later, werd 's lands civiele schoener *Dolphijn* met *f* 30,000 aan zilver- en kopergeld aan boord, tusschen Padang en Natal door de inlandsche bemanning afgeloopen, en door den kommandant van Zijner Majesteits korvet *van Speijk* in Atjih gevonden. De Sultan weigerde de uitlevering, maar wenschte daarover met den Gouverneur-Generaal in briefwisseling te treden.

Dit verzoek had eindelijk eene zending naar Atjih ten gevolge.

De luitenant ter zee der 1ste klasse van Loon, kommandant van den schoener *Circé*, en de ambtenaar ter beschikking Ritter werden gecommitteerd om den brief van den Gouverneur-Generaal over te brengen, en de *Dolphijn* in ontvangst te nemen, met eene opdracht om bij die gelegenheid de verschillende peperhavens te bezoeken en te trachten zooveel mogelijk kennis op te doen van 't land, het volk, hun handel, en wat verder voor ons van eenig belang kan zijn.

Uit dit rapport, dat reeds vroeger door mij ter sprake is gebracht, bleek dat het der commissie niet gelukt was den Sultan door gepaste middelen tot inwilliging van de billijke vordering van het Gouvernement te bewegen; dat de schoener - waarvan het geschut zich deels te Atjih, deels op een van des Sultans schepen bevond - op de reede van Pedir was verbrand; en eindelijk, dat die Vorst zich van de bovengenoemde gelden meester gemaakt en de opvarenden onder zijne bescherming genomen had.

(*) Missive van den resident van Sumatra's Westkust dd. 30 Juni 1834.

- De commissie was van oordeel, ‘dat de verschillende uitvluchten van den Sultan genoegzaam doen zien, dat hij niet genegen is om goedwillig aan de vordering van het Gouvernement toe te geven, en dat zoowel deze handelwijze, als de moeijelijkheden, waartoe het Atjinsch bestuur reeds zoo dikwerf heeft aanleiding gegeven, het noodzakelijk maken om de eer van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement met klem te handhaven enden Sultan door strenge, doch passende maatregelen te dwingen om aan de dezerzijdsche billijke eischen te voldoen.’

Zou men na dit alles niet hebben mogen verwachten dat de Indische Regeering eindelijk, tot handhaving van haar gezag in den Archipel en van de eer der Nederlandsche vlag, tot strengere maatregelen omtrent Atjih zou overgaan?

Wij lezen in de Nota:

‘De Gouverneur-Generaal vereenigde zich echter met het gevoelen van den Raad van Indië, ‘dat, hoeveel reden het Gouvernement ook zoude mogen hebben om zich over de handelwijze van den Sultan, door kracht van wapenen, genoegdoening te verschaffen, echter daartoe niet dan in de uiterste noodzakelijkheid behoort te worden overgegaan.

Er werd al weder besloten: - in de onderwerpelijke zaak voorloopig te berusten; - hoewel de resident van Sumatra's-westkust de opdracht ontving, - om alsnog door middel van geschikte inlanders met den Sultan van Atjih in onderhandeling te treden ter erlanging van de gevorderde voldoening.’

- Des noods zou men genoegen nemen met de uitlevering der opvarenden van den vermelden schoener en het kind van den vermoorden gezagvoerder Seba dat zich te Atjih bevond.

Ook aan deze opdracht schijnt geen gevolg te zijn gegeven; althans er blijkt niets van.

't Was als of de Indische Regeering hoe langer hoe meer bevreesd werd in officiële aanraking te komen met het Rijk, waarmede zij verplicht was geweest reeds veel vroeger hare betrekkingen te regelen.

Toen nu, ‘de steeds toenemende euvelmoed’ der Atjinezen die zich in Baros zochten te nestelen en reeds een aanval op onze posten hadden gewaagd, gefnuikt *moest* worden, - wilden wij niet ten eenenmale ons prestige verliezen, - begonnen zij onmiddellijk hunne vestiging te Singkel te versterken en richtten in het gezicht van Baros drie bentengs op, waarin 5 à 600 man bezetting werd gelegd.

Dat mocht niet worden geduld, aangezien onze grenzen uit die positie ieder oogenblik konden worden bedreigd, en er werd in Maart 1840 tot het uitzenden eener expeditie tegen Singkel besloten.

Inmiddels had de zwakke bezetting van Baros die vijandelijkheden der Atjinezen niet ongestraft laten voorbijgaan, en onder hun dapperen aanvoerder, den Luitenant-Kolonel Roeps(*) hun zooveel mogelijk afbreuk

(*) Zie de korte levensschets van dien met het volste recht zoo hooggeschatten bevelhebber, in de *Fastes militaires des Indes-Orientales-Neêrlandaises* pag. 537 en volgende.

gedaan. Zij moest echter dien dapperen aanvoerder weldra missen; hij sneuvelde bij het doen eener verkenning, en de later behaalde voordeelen wogen niet op tegen het onherstelbaar verlies door het leger in *dien* officier geleden. In 't begin van April werden die versterkingen - stoutmoedig door de Atjinezen verdedigd, - onder het bevel van den Kolonel Michiels, civiel en militair Gouverneur van Sumatra's westkust, stormenderhand genomen(*), en men besloot na de bemachtiging van Tapoes, ook Singkel aan te tasten, waar de Radja Mohammed Arief zijne strijdkrachten te zamen had getrokken; ongeveer eene maand later woei ook dáár, na eene hardnekkige verdediging, de Nederlandsche driekleur van de Atjineesche batterijen, en de vijand trok zich op Troemon terug.

Die Mohammed Arief, meer algemeen onder den naam van Radja Amaris bekend, de oom en de gewezen voogd van Nja Bata, den Radja Moeda van Troemon, die ons spoedig een getrouw bondgenoot zou zijn, was en bleef - in tegenstelling van zijn bloedverwant - een onverzoenlijke vijand, steeds er op uit ons te benadeelen, en zijne nederlaag te Singkel niet kunnende vergeten.

Zoo was dan Singkel voor de kracht onzer wapenen gevallen en een Nederlandsch wingewest geworden.

- Bij deze gelegenheid betoogde de genoemde kolonel de noodzakelijkheid om tegenover Atjin verder te gaan. ‘Atjin’ - zeide hij in een rapport van den 14^{den} Mei 1840 - ‘zal bezwaarlijk er toe te brengen zijn, om onze verrigtingen te beschouwen als de eenvoudige hervatting van een tijdelijk opgegeven regt van eigendom. De oorlog met Atjin bestaat dus, en daar wij geene verdere uitbreiding van grondgebied voorhebben dan Singkel, is het zeker wenschelijk, dat na onze vestiging aldaar, die oorlog hoe eer hoe beter ophoude. Maar de vrede moet op eene waardige wijze verkregen worden; op eene wijze die het ontzag voor onze wapenen en voor onze zoo lang en zoo dikwijls door diezelfde Atjinezen gehoonde vlag duurzaam make. Dit is, naar mijn inzien, de eenigste weg, om uit den vrede goede resultaten te erlangen, dat is de waarborg van genoegzame veiligheid om den geest van handelsspeculatiën bij particulieren of zelfs bij groote lichamen als de Maatschappij aan te moedigen.’

Dit voorstel verdient te meer opmerking, daar niemand beter dan hij kon beoordeelen of de toestand in de Padangsche boven-landen eene zoodanige houding tegenover Atjih gedoogde; en men het later heeft doen voorkomen als of de oorlogen, waarin wij toen gewikkeld waren, de Indische Regeering van een meer krachtig optreden hadden teruggehouden. In dat geval toch zou zulk een voorstel niet van den bevelhebber onzer krijgsmacht zijn uitgegaan.

(*) Bij dien stormloop was de Luitenant Bisschoff de eerste op de borstwering: hij rukte de Atjineesche vaan naar omlaag, doch moest zijn heldenmoed met elf klewang-houwen boeten, waaraan hij eenige dagen later bezweek.

De Gouverneur stelde dus voor, om, na de bemachtiging van Singkel, onze zeemacht op die hoogte en noordelijker te laten blijven kruisen, om de Atjinezen in bedwang te houden en zooveel mogelijk afbreuk te doen, opdat door hen eindelijk de noodzakelijkheid zou worden ingezien om vrede te maken.

De Indische Regeering vereenigde zich echter niet met de voorstellen van den Gouverneur Michiels, vooral uit overweging, dat wij ons in 1824 verbonden hadden de souvereiniteit van Atjih te eerbiedigen. Zij wilde dus aan onze krijgsbedrijven het karakter gegeven hebben van maatregelen tegen Atjinesche onruststokers; niet tegen den Staat van Atjih, en verbood directe vijandelijkheden tegen dien Staat.

Nà al de hier medegedeelde feiten, - waarbij de meergemelde Nota getrouw werd gevolgd, - mag het zeker bevreemden, dat de Indische Regeering, vooral nà de overwinning van Singkel, aan dat vertoog van den Gouverneur van Sumatra's-Westkust geen gevolg heeft gegeven, te meer daar die expeditie bij de Atjinezen een heilzamen indruk had te weeg gebracht. Bovendien kon zij immers hare betrekkingen tot Atjih regelen zonder in 't minste aan de vroeger afgelegde belofte te kort te doen: ‘de onafhankelijkheid van dat Rijk te zullen eerbiedigen.’

Door eene direkte flinke onderhandeling met het Atjineesch bestuur, had in ieder geval een zuiverder en meer gezonde, of althans een bepaald afgebakende toestand kunnen ontstaan, ook tegenover het Britsche Gouvernement, dat zwak genoeg om aan ongegronde klachten van den handel van Poelo Pinang en Singapore gehoor te verleenen, tegen onze zoogenaamde aggressieve politiek op Sumatra geprotesteerd had.

Tengevolge hiervan, deed het nog zwakkere Nederlandsche Gouvernement de op de Oostkust bezette posten in Siak en Indragiri in 1843 ontruimen, om aan den onbillijken eisch van het Engelsch bestuur der Straits-Settlements te voldoen.

- ‘Nu gaf’, - zoo gaat de Nota voort - ‘de Gouverneur Michiels in overweging om met Troemon, welks gebied aan het onze grensde, een zoodanig tractaat te sluiten, dat dit staatje voor ons als 't ware een voormuur worden zou tegen het eigenlijke Atjih, waarvan het zich gaarne onafhankelijk beschouwde[*]. De Gouvernements-commissaris op Sumatra, mr. P. Merkus, gaf daartoe machtiging, en den 26sten Junij 1840 werd door den Gouverneur een tractaat met den Radja gesloten, wiens moeder uit oude betrekking, ons Nederlanders immer genegen was geweest, en wel als de dochter van eene Padangsche christin, wier vader geneesheer was geweest in dienst der Oost-Indische Compagnie.

Toen in 1793 de Fransche Kaper-Kapitein Le Mèsme[†] angst en

(*) Troemon voerde zelfs eene eigene vlag (witte kris in blauw veld.)
De Sultan's vaan van Atjih bestaat uit een rood veld, met twee tegen elkander overstaande krissen.

(†) Kommandant van *La ville de Bordeaux* van 48 stukken.

schrik verspreidde onder de Europesche ingezetenen van Padang, en de vrouwen niet wisten waar zich te bergen, had Kaatje Stolte de wijk genomen op eene Atjineesche prauw. Door den nachoda (schipper) ontvoerd en naar 't binnenland gebracht, werd ze, na tot den Islam te zijn overgegaan, zijne vrouw. Aan hunne beeldschoone dochter, Nonna Gadoes, later door Radja Boedjang opgemerkt en ten huwelijk genomen, was onze bondgenoot het leven verschuldigd.

Spoedig was hij voor ons gewonnen en beloofde ‘nimmer te zullen toelaten, maar des noods krachtdadig te zullen tegengaan, den doortogt door zijn gebied van al wie vijandelijke oogmerken mogt koesteren tegen de etablissementen van het Gouvernement te Singkel,’ en waarbij onzerzijds werd toegezegd, den Radja ‘naar billijkheid te zullen handhaven en beschermen tegen alle aanvallen van zijne vijanden.’

- Wegens deze laatste bepaling werd het tractaat nimmer door de Indische Regeering bekrachtigd, dewijl bij art. 35 der toenmalige instructie van den Gouverneur-Generaal aan hem verboden was, om bij het sluiten van verbonden met inlandsche vorsten of volken, aan dezen hunne bezittingen te waarborgen, of zich te verbinden om hen tegen de aanvallen van anderen te beschermen.

Dit was zeer juist ingezien, en een middel om de Indische Regeering te vrijwaren voor een tal van moeielijkheden, waarin zij tengevolge van die bepaling had kunnen geraken.

Inmiddels verflauwde de indruk die door ons wapenfeit op Singkel was teweeggebracht naar mate onze zee- en landmacht in 't noordelijk gedeelte van Sumatra's-Westkust werd verminderd, zoodat in 1848 door Atjineesche roovers zelfs een aanslag, doch zonder vrucht, op Singkel werd ondernomen.

't Was onze oude vijand Radja Amaris, die, toen herstellingen aan onze werken aldaar de bezetting noodzaakten zich tijdelijk uit het fort te verwijderen, van de gelegenheid gebruik maakte om de redoute bij verrassing te nemen, waaruit hij wel een oogenblik later met een vrij aanzienlijk verlies werd verjaagd, maar het Indisch bestuur toch op middelen deed bedacht zijn om onze grenzen beter te beveiligen. Daartoe besloot men den Radja van Troemon eene toelage van *f* 200 's maands toe te kennen om hem nog meer aan de Nederlandsche belangen te verbinden. De algemeene toestand echter werd er niet door verbeterd, en weldra bleek het dat onze Regeering niet bij machte was te volvoeren, waartoe zij zich bij de bepalingen van het Londensch traktaat had verbonden. De Atjineesche havens bleven voor den europeeschen handel bij voortduring hoogst onveilig.

Waren reeds vroeger Britsche handelsvaartuigen geplunderd, had de Sultan zich persoonlijk van de verdenking van medeplichtigheid weten te zuiveren, en Koeala-Batoe eene gevoelige tuchtiging ondergaan, toch was de geëischte voldoening niet verkregen. En toen in 1851 en 1852 zich dergelijke tooneelen herhaalden, en ook schepen van andere natiën

werden afgeloopen, zonder eenige voldoening te kunnen erlangen, noch van een roofnest als Atjih dat de zee onveilig maakte, noch van de mogendheid die op zich genomen had daarvoor te waken, vraagt men zich af, waartoe dienden dan de bepalingen van 1824?(*)

Op nieuw rijst de vraag, of het lijdelijk toegeven en berusten der Regeering toen niet door eene haar meer waardige houding moest worden vervangen; des noods, van eene verklaring aan Engeland vergezeld, dat Nederland onmogelijk aan zijne verplichtingen zou *kunnen* voldoen, zoo lang ons de handen door eene belemmerende belofte tegenover dien roofstaat bleven gebonden. Had niet elke nevenbedoeling, elk ondergeschikt belang die bij 't vaststellen der bepalingen in 1824 konden hebben voorgezeten, hier voor de werkelijkheid behooren te wijken? Dàn hadden onze betrekkingen met Atjih wellicht zoodanig geregeld kunnen worden, dat meer zekere waarborgen voor eene vredelievende toekomst waren bedongen en verkregen.

Was 't niet vooruit te zien, dat de Nederlandsche Regeering niet alleen de integriteit van hare eigene grenzen in Noord-Westelijk Sumatra, maar zelfs haar prestige in die gewesten moeielijk zou kunnen bewaren? En moest dat prestige niet in dezelfde mate aan kracht en gewicht verliezen, als Atjih in overmoed toenam? Begreep men dan niet dat die overmoed niet langer straffeloos kon noch mocht worden geduld? Had men toen niet moeten inzien, dat bij eene wijze en voorzichtige staatkunde, oprechtheid en openhartigheid dikwijls betere wapenen zijn en eerder doel treffen, dan een zoogenaamd fijn overlegd diplomatiek beleid?

Onze toekomst aldaar stond op het spel; en het bleek hoe langer hoe meer, dat juist door de bepalingen van het traktaat van 1824, waaraan deels *te veel*, deels *te weinig* gewicht werd gehecht, waaraan men zich in één opzicht krampachtig vasthield, terwijl men zich in een ander opzicht minder gebonden achtte, die toekomst op eene ongelukkige wijze werd beheerscht. Zou niet de eerste aanleiding tot den tegenwoordigen toestand daaraan zijn te wijten?

Vergat men niet bovendien, dat langmoedigheid en een te ver uitgestrekt geduld, door een Oostersch dwingeland allicht voor kleinmoedigheid en onmacht of zwakheid worden aangezien?

Ziedaar zoo vele vragen, die onwillekeurig voor den geest komen, bij het zoeken naar een verband tusschen oorzaken en gevolgen; vragen die *toen* misschien eene gewenschte oplossing konden erlangen. Bij die oplossing waren de omstandigheden en gebeurtenissen wellicht gewijzigd, de toenmalige even als de latere toestanden verbeterd, en de tegenwoordige vermeden geworden.

- In 1853 was de Regeering, naar aanleiding van quaestiën met Engeland over de uitvoering van het tractaat van 1824, bedacht op

(*) In 1851 werd het Napolitaansche handelsvaartuig Clementina, in 1852 de Engelsche schoener Conry Castle op de kusten van Atjih afgeloopen.

de wenschelijkheid om alsnog contracten te sluiten met die vrije inlandsche staten in den Indischen Archipel met welke geene overeenkomsten waren aangegaan. Wat Sumatra betreft, meende zij, door art. 9 van het tractaat van 1824, voor Engeland niets te vreezen te hebben, maar het kwam raadzaam voor maatregelen te nemen ter voorkoming dat andere vreemde invloed zich aldaar mocht vestigen. De Regeering dacht hierbij aan het feit, dat een Atjinees, Sidi Mohamed, die voor een gezant van den Sultan van Atjih werd gehouden, zich in het vorige jaar geruimen tijd te Parijs had opgehouden, aldaar altijd begeleid werd door een ambtenaar van het Ministerie van buitenlandsche zaken, en eene ontmoeting gehad had met den President der Republiek, waarna hij over Constantinopel naar Atjih was teruggekeerd.

- Later is in Atjih vernomen, dat in 1853 door een Atjineesch gezant, die van Parijs terugkeerde, een brief en een kostbare sabel als geschenk van den Franschen Keizer voor den Sultan zijn overgebracht.

- De Raad van Indië wees er op, dat wij nog niet aan de toezegging van 1824 hadden voldaan. ‘Andere gouvernementen’ - vervolgde de Raad - ‘hebben zich bij het onze ook gedurig beklaagd over de aanrandingen welke hunne handelaren in de Atjinesche havens hadden te lijden, doch de Nederlandsche Regering onthield zich dan steeds van alle tusschenkomst, omdat van hare zijde nog geen gevolg was gegeven aan de belofte of overeenkomst van 17 Maart 1824. Het zal dan ook wel altijd moeijelijk zijn en blijven om die overeenkomst na te komen, door middel van onderhandelingen of betrekkingen met den vorst van Atjih, wiens invloed zich weinig verder uitstrekt dan de onmiddellijke nabijheid van zijnen zetel, terwijl de kleinere vorsten in de meer afgelegene peperhavens zich schier onafhankelijk van hem schijnen gemaakt te hebben. Het schijnt bovendien, dat de onrustige toestand, waarin de Westkust van Sumatra tot voor weinige jaren verkeerde, de beproeving der vervulling van de bedoelingen in 1824 onraadzaam heeft doen voorkomen.

- ‘Doch nu de Nederlandsche invloed over die kust als gevestigd kan beschouwd worden, zoude het overweging verdienen den gouverneur van Sumatra's Westkust te raadplegen omtrent de mogelijkheid van de verwezenlijking der bedoelingen, bij gelegenheid van het sluiten van het tractaat van 1824 door de Nederlandsche gevolmagtigden uitgedrukt.’

Hoe men nu ook over den toenmaligen Raad van Indië denken moge, bij het lezen van dit advies, zal ook de grootste pessimist hem voorzeker noch van onbedachtzaamheid, noch van overijling of onvoorzichtigheid beschuldigen.

- Aan dit denkbeeld van den Raad gaf de Gouverneur-Generaal gevolg bij een besluit van den 8sten October 1853. De Gouverneur van Sumatra's Westkust gaf zijn advies bij een rapport van den 8sten December 1853. Hij achtte het aanknoopen van betrekkingen met Atjih, zoo als in 1824 bedoeld werden, nutteloos, omdat het gezag van den

Sultan in zijn eigen gebied nul was, en meende dat wij meer invloed zouden uitoefenen, wanneer wij jaarlijks een oorlogschip zonden, om de Atjinezen aan het gezicht onzer vlag te gewennen, en om daar, waar het noodig zou zijn, aan vreemde vaartuigen hulpen bescherming te geven. Vooraf zou dan per brief aan den Sultan van Atjih te kennen gegeven moeten worden, ‘dat het Nederlandsch Gouvernement, vriendschap willende houden met den Sultan, en zijne schepen naar de peperhavens ter handel willende zenden, besloten heeft nu en dan een schip naar Atjih te zenden, en zijn bijstand en hulp voor onze schepen wordt gevraagd.’

- Naar aanleiding van dit voorstel werd, bij besluit van den 14^{den} April 1854, de gouverneur van Sumatra's Westkust uitgenoodigd ‘om, bijaldien tegen het einde van elk jaar geen oorlogsbodem van grooter charter het station der zeemagt op de Westkust van Sumatra komt versterken, uitsluitend met het doel om in de peperhavens van Atjih de Nederlandsche vlag te vertoonen en, *des gevraagd*, de geschillen tusschen de bevolking en den handelaar te bemiddelen, dezen togt, in overleg met den stationskommandant, op te dragen aan het ter Westkust van Sumatra gestationeerde oorlogsfregat of korvet, zoo mogelijk onder toevoeging van eenen ambtenaar met de gewoonten en talen der bevolking bekend.’

De bepaling echter, dat vooreerst noch van de zijde van den Gouverneur-Generaal, noch van die van den gouverneur van Sumatra's Westkust, vriendschappelijke briefwisseling zal worden geopend met den Sultan van Atjih, zoolang niet van zijne zijde naar vriendschappelijke betrekking gestreefd wordt, heeft, zoo als wij later zien zullen, geene gelukkige uitwerking gehad. Door dat kleingeestig en onhandig terugkomen op het gebeurde met *de Dolfijn,* kon het Indisch bestuur toch zoo menige andere vernedering niet ongedaan maken; en 't schijnt wel alsof men niet wilde begrijpen dat het zenden van oorlogschepen zonder geloofsbrieven, door den Sultan van Atjih, bij de bestaande verhouding, met recht als eene miskenning der internationale gebruiken kon beschouwd worden.

De eerste jaarlijksche tocht werd in 't begin van 1855 - bij gebrek aan een grooter vaartuig - door de oorlogsbrik *de Haai*, onder 't bevel van den kapitein-luitenant Courier dit Dubekart ondernomen.

Uit het rapport van dien zee-officier van den 4^{den} Mei 1855, die - na eerst de andere havens der Westkust te hebben aangedaan - op den 6^{den} April te Atjih aankwam, blijkt, dat die zending meer kwaad dan goed heeft gedaan. Verschillende omstandigheden hebben tot dat slechte resultaat bijgedragen, 't geen de Indische Regeering gedeeltelijk had kunnen voorkomen.

Bij de eerste ontmoeting toch van den naar den wal gezonden officier en tolk met den Sjahbander, om hem met het doel der komst van dien oorlogsbodem bekend te maken en toegang tot den Sultan te ver-

zoeken, was zijne eerste vraag, of een brief van den Gouverneur-Generaal werd medegebracht, later door den vorst zelven herhaald, die zich tevens hoogst gevoelig betoonde, dat eene zending aan hem, Sultan van Atjih, aan een officier van minderen rang was opgedragen.

Hoewel het gezantschap den volgenden morgen vroegtijdig van boord was vertrokken, had de geweldige stroom der rivier de gecommitteerden iets later dan het bepaalde uur doen aankomen, en moesten er drie uren verloopen voor zij bij den Sultan werden toegelaten. Die onheusche behandeling deed hen natuurlijk niet veel goeds verwachten. In dien tusschentijd vroeg de Sjahbandar naar vele zaken; vooral informeerde hij zich of er geen brief was, wat de brik op de door haar aangedane plaatsen had uitgevoerd, en of de kommandant werkelijk door den Gouverneur-Generaal, dan wel door den gouverneur van Padang was gezonden, daar hij toch te dier plaatse reeds sedert eenigen tijd gestationeerd was; waarom de Radja van Troemon zich zoo dikwerf te Padang en Sibogha ophield, enz. enz., waarop met de meeste welwillendheid door den heer Dubekart de gewenschte inlichting werd gegeven.

Eindelijk was het uur der audientie daar. ‘De Sultan’ - zoo lezen wij in het rapport, dat van belang is hier woordelijk te volgen - ‘ontving ons in zijn dallam - zijnde eene met verhakkingen, pallissaderingen en gedeeltelijk met wallen versterkte ruimte waarin onderscheidene huizen, - op een soort van stellaadje of koepel, gezeten op een stoel, terwijl er voor ons ook stoelen stonden tegenover hem, en omringd van zijne rijksbestierders of panglima's (een van dewelke ik later vernam de serang of mandoer te zijn, welke vroeger die civiele gouvernementsschoener heeft afgeloopen met dat geld aan boord, en naar Atjin overgebragt), meer andere hoofden op 500 à 600 met getrokken klewangs, geweren en pieken gewapende Atjinezen in hunnen oorlogsdos om zich heen. Hij zelf had buiten de kris met diamanten, die in zijnen gordel stak, nog een lange kris vóór zich op zijn knieën liggen, gereed zoo het scheen om te trekken, en die hij nu en dan ongeduldig ronddraaide. Zijn voorkomen duidde waardigheid, maar tevens koele hoogheid aan.

Na hem mijn compliment gemaakt te hebben, heerschte eene doodsche stilte onder die menigte, en gaf ik Zijne Hoogheid te kennen, dat ik door het gouvernement met Zijner Majesteits oorlogsbrik *de Haai* naar hier was gezonden, om namens hetzelve een vriendschappelijk beleefdheidsbezoek te brengen, en tevens de Atjinesche vlag de gewone eere te bewijzen; waarop hij ons wees te gaan zitten, en kortaf antwoordde: “Goed! maar hebt gij geen brief medegebragt van den Gouverneur-Generaal?” waarop ik neen antwoorden moest, doch tevens aan Zijne Hoogheid te kennen gaf dat onze adat medebracht, dat wanneer door het gouvernement een oorlogsschip gezonden werd met een officier of ambtenaar, om eene zoodanige missie te volbrengen, zulks

dezelfde eere inhield; 't geen hij met verkropte woede op het gelaat beantwoordde, met te zeggen: “maar daar is immers nog geen vrede tusschen mij en het Hollandsch gouvernement gemaakt, en daarom is mij uwe zending niet verklaarbaar, daar zulks geenszins met mijn adat overeenstemt, en als de Touan Bezaar van Batavia vriendschap met mij gesloten wil zien, die ik ook wensch, dan zal hij daarover nog schriftelijk met mij moeten handelen, want wat heeft zoo'n praatje te beduiden? Dat is niets dan wind; en alvorens dit geschied is, ben ik er niet op gesteld dat er schepen van uwe natie in mijn land komen, want ik zal u nu als vriend behandelen, maar dan sta ik er niet voor in wat hun zal wedervaren.” Waarop ik Zijne Hoogheid zeide dat de meening zeker goed was van mijn gouvernement, doch het verschil van gewoonte hier eene andere zienswijze over de zaak had gegeven; dat ik zulks echter zoo spoedig doenlijk aan mijn gouvernement zou berigten.’

‘Na den kommandant met een sarkastischen lach te hebben toegevoegd dat hij al dat gewapende volk ter zijner eere had laten samenroepen, gaf hij zijne verwondering te kennen dat ook hij geene gewapende lijfwacht had medegebracht. Het scheen wel dat zulks eenige teleurstelling had veroorzaakt, en na nog eenige vragen omtrent het vertrek van *de Haai*, en tegen wanneer een antwoord op dat schrijven uit Batavia te verwachten was, liet hij de officieren gaan maar hield den tolk terug.

De stemming was intusschen van dien aard geworden dat het hoog tijd werd om aan boord te komen.’

‘Later’ - zegt de heer Dubekart - ‘deelde de tolk mij mede: ‘dat na ons heengaan de Sultan aan zijn rijksgrooten in nijdigheid, ten aanhoore van die gansche volksmenigte, in de Atjinesche taal gevraagd had: “Welnu, wat denkt gijlieden van zulk eene wijze om vriendschap te willen maken; zou dat nu welgemeend moeten heeten?” waarop door de meesten gerepliceerd werd, en vooral met hevigheid door dien gewezen serang, “neen, dat is nergens anders om te doen geweest dan om ons land te komen bekijken en bespieden; dat is zoo de gewoonte van die Hollanders; zij zullen nu niets te doen en eene gelegenheid hebben om er nog wat van te komen wegnemen;” waarop onder het omstaande volk luide kreten van misnoegen en haat tegen ons waren opgegaan.’

Uit alles wat de tolk vernam, die het volle vertrouwen van den Kommandant scheen te bezitten blijkt duidelijk, dat het als een geluk beschouwd mocht worden, dat geen grooter aantal der onzen aan den wal gekomen en door den heer Dubekart niet de minste aanleiding gegeven was tot eene dubbelzinnige opvatting zijner woorden. De omgeving toch van den Sultan zoowel als hij zelf, en het op den Kraton indringende volk waren even vijandig gezind.

‘De Sultan gelastte den tolk, mij te zeggen,’ - zoo lezen wij verder

in het rapport - ‘dat ik aan mijn gouvernement ook nog schrijven kon, dat hij verlangde om Singkel en Baros terug te hebben en op de helft van Nias ook pretentie maakte, en als hij, Sultan, dat niet terug kreeg, dat hij dan later welligt dit zelf nog eens terug zou komen halen zoo als 't hem ontnomen was. En hiermede kon de tolk vertrekken, terwijl hem ook nog te kennen gegeven werd dat hij niet behoefde bevreesd te zijn dat hem hier eenig leed zou wedervaren, wat er ook welligt met de brik en equipage gebeuren zou.

‘Aan boord was ik geprepareerd op alles, en er werd goede wacht gehouden.’

Men ziet dat de ontvangst alles behalve vriendschappelijk was geweest, en in geenen deele aan het doel had beantwoord.

Toen de sjahbandar den volgenden dag aan boord kwam, trachtte hij het gedrag van den Vorst eenigzins te verontschuldigen, voorgevende dat hij vooral verontwaardigd was over de minder voegzame wijze waarop ons gouvernement hem Sultan van Atjih scheen te beschouwen, maar overigens geneigd tot den vrede.

Als er slechts een brief gezonden werd, van eenige geschenken vergezeld, zoo als de adat medebracht, waaruit bleek dat de zending van *de Haai* werkelijk vertrouwen verdiende, twijfelde hij niet of de vrede zou spoedig volgen.

Verder gaf hij hoog op van de kostbare geschenken en eervolle aanbiedingen door Keizer Napoleon den Sultan gedaan, misschien wel om onder bedekte termen onze Regeering nog eens te herinneren aan het - in zijn oog althans - onvergeeflijk verzuim te dien opzichte door haar begaan, en ging naar den wal terug, van onzen tolk vergezeld, die last ontving tot den volgenden dag in Atjih te verblijven: in schijn om voor levensmiddelen te zorgen, maar werkelijk om zoo nauwkeurig mogelijk op te nemen, hoe men daar over de zaak sprak en gestemd was. Het rapport van dien tolk is zeer merkwaardig.

Hij deelde den Kommandant o.a. mede dat zeer veel, ook door de Panglima's over de zending van de brik gesproken en zelfs bij hem geinformeerd was, of het niet mogelijk zou zijn *de Haai* gedurende den nacht af te loopen; of de batterij geladen, de bemanning voltallig en de wacht waakzaam was, enz. enz.

Na het door den tolk hierop gegeven antwoord, dat geenszins geschikt was, hun vertrouwen in den goeden afloop van zulk eene onderneming te versterken, begrepen de Atjinezen van een aanval te moeten afzien, maar stelden hem toen voor, onder belofte van bescherming en rijke belooning, de equipage der brik te vergiftigen, waartoe zij hem van het noodige zouden voorzien. Voorgevende er wel toe te willen overgaan mits hij de verzekering erlangde dat zulks ook den Sultan welgevallig zoude zijn, was hij onmiddellijk naar den Kraton gebracht, waar Zijne Hoogheid hem eigenmondig dat voorstel had herhaald.

Met de belofte, zoo hij er kans toe zag, daar gevolg aan te geven,

was de tolk naar boord teruggekeerd, en vermeende alzoo niet genoeg te kunnen aandringen om de meeste voorzichtigheid in acht te nemen, er bij voegende: dat als men water had moeten innemen, dit stellig vergiftigd zou zijn geworden.

Iets later kom ik nog voor een oogenblik op dezen tocht terug, terwijl het thans noodig wordt eenige schreden in de geschiedenis terug te gaan, die, bij het bespreken van de gevolgen uit de opvatting der bepalingen van het traktaat van 1824 voortgevloeid, wel een weinig op den achtergrond is geraakt.

Ook wenschte ik nog enkele bijzonderheden mede te deelen zoowel omtrent eene andere - minder officiële - zending naar Atjih(*), als uit de beschrijving van dat Rijk(†), die gevoegd was bij het kaartje dat in de brochure van den heer Veth, *Atchin en zijne betrekkingen tot Nederland*, enz. voorkomt; vooralsnog het beste der in den laatsten tijd uitgekomen kaartjes.

Bij het einde van 't vorige hoofdstuk zagen wij hoe, nà het traktaat van 1819 tusschen het Britsche bestuur en Sultan Djohar gesloten, de door hem aangewende pogingen om den inwendigen toestand van Atjih te verbeteren, onder het wanbestuur van zijn opvolger weder verloren gingen. Deze Sultan, geheel onder den invloed van Toeankoe Ibrahim, zijn meer ondernemenden broeder, een sluwen Sjahbandar, en de heillooze uitwerkselen van den opium, maakte zijn naam even gehaat bij het volk, als zijne regeering onvruchtbaar voor den bloei van zijn Rijk. 't Was onder het bestuur van dien broeder, die hem onder den naam van Alaoéd-din Mansoer Sjah was opgevolgd, dat eenige zendingen aan zijn hof plaats hadden, waarvan ik het meest wetenswaardige, als bijdrage tot de kennis van Atjih en zijne bewoners, zoo beknopt mogelijk zal trachten mede te deelen.

De eerste steekt zóó gunstig af bij de tweede, die wij daar even leerden kennen, dat ik - al ging ze niet direkt van onze Regeering uit - die zending niet onbesproken mag laten. 't Is niet onbelangrijk, als tegenhanger van het rapport van den heer Dubekart, een uittreksel te geven uit dat van den heer Sem, die in 1853 met *de Sumatra* eene handelsmissie naar Atjih heeft vervuld(§).

Nauwelijks op de reede gekomen met de Nederlandsche vlag in top, begroette *de Sumatra* de Atjineesche vlag met drie schoten, welk salut door de Sala-Sala, een van des Sultans vaartuigen, werd beantwoord.

(*) Die van den heer P.J.G. Sem, geëmployeerde bij de faktorij der Nederlandsche Handelmaatschappij, in Juni 1853.

(†) *Topo- en ethnographische beschrijving van Atjih*, opgemaakt door den heer Van Vleuten, 1^{en} luitenant-adjunct bij het Topographisch bureau te Batavia.

(§) Onder den titel: *Nog iets over Atchin.* (Bijdrage tot de kennis van den peperhandel), vindt men in de *Sumatra-courant* van 27 September, 29 November en 20 December 1871, in goed geschreven en zeer lezenswaardige stukken, een uittreksel van dat rapport, na zijne reis aan de Directie van de Algemeene Handelmaatschappij ingediend.

Onverwijld in een zeer beleefd schrijven den wensch te kennen gevende den Sultan te mogen ontmoeten en over eenige handelsbelangen te spreken, ontving de heer Sem al spoedig het bericht dat zijn bezoek den Sultan zeer aangenaam zou wezen, en nog geen uur nadat dit schrijven in zijn bezit was, stond hij - door den gezagvoerder van *de Sumatra* vergezeld - voor de vorstelijke woning.

Weldra door een groot aantal, bloote klewangs en lange sabels dragende Atjinezen omringd, waren zij echter een oogenblik later langs een trap, en door eene lage deur, een dikken 12 à 15 voet hoogen muur gepasseerd, toegang verleenende tot een huisje, waarin zich de Sultan bevond, die met het gewone 'Salam alaikoem' werd begroet.

'Na ons stoelen aangewezen, en naar onze namen benevens eenige andere zaken geïnformeerd te hebben, vroeg mij de Sultan', zegt de heer Sem, 'of ik niet bevreesd was geweest naar Atjih te komen, en den Sultan te bezoeken, die sedert het nemen van Singkel, toch als een vijand te beschouwen was, zoo als ook door de Hollanders geschiedde. Immers gedurende de jongste vijftien jaren was geen Hollandsch schip op de reede van Atjih gezien, veel minder was een Hollander tot hem gekomen om die meening weg te nemen.

'Het kon dus wel niet anders, of ook de Atjineesche vorst moest in den Hollander een vijand zien.'

Het antwoord hierop was spoedig gegeven, door den Sultan eenvoudig te wijzen op het bezoek van *de Sumatra* aan Atjih gebracht, en op de tegenwoordigheid van een Nederlandsch handelsagent in den Kraton, die zich rechtstreeks zonder de minste vrees daarheen had begeven, om zijne belangen voor te dragen en handelsbetrekkingen aan te knoopen. Wel een bewijs van de vredelievende bedoelingen die hem bezielden, en die hij verzekerd was, dat door het Indisch bestuur werden gedeeld.

De toestemming om de monsters zijner goederen aan den wal te mogen brengen, werd dan ook gereedelijk verleend, en daarna afscheid genomen van den Sultan van Atjih.

Zonder in zijne pogingen om handel te drijven naar wensch te slagen, aangezien de prijzen hooger waren dan die men bij de Engelsche kooplieden besteedde, werd de heer Sem eenige dagen later tot een afscheidbezoek bij Zijne Hoogheid toegelaten.

De samenkomst was des avonds tegen zeven ure bepaald en de Sjahbandar op nieuw zijn geleider.

Na het reeds vermelde deurtje te zijn binnen gekomen, viel den bezoeker een groot metalen stuk geschut in het oog, en daar een heldere maneschijn over alles een zacht licht verspreidde, waren de daarop gegraveerde woorden 'Jacobus Rex' duidelijk te herkennen. 't Was een der stukken door dien koning aan Iskander Moeda ten geschenke gegeven.

'Na een korten tijd gewacht te hebben,' verhaalt de heer Sem

verder, ‘verscheen eerre lijfwacht, die mij langs een weg, op verschillende afstanden door steenen muren afgesloten, aan de woning des Sultans bracht. Het was voor zooveel ik zien kon een houten gebouw, ingericht gelijk de houten huizen der Europeanen op Sumatra's Westkust. De verlichting met stolpen was verre van schitterend. In de voorgallerij links, vond ik den Sultan half naar Europeeschen half naar Atjineeschen trant gekleed, en met een roode fez gedekt.

Thans was hij veel gemeenzamer, en reikte mij de hand. Nadat ik plaats genomen had, deelde ik hem mijne vergeefsche poging om te verkoopen mede, en mijn voornemen om den volgenden morgen te vertrekken.

Het speet hem dat ik niet beter was geslaagd, vreezende dat nu geen Hollander in langen tijd weder eene onderneming zou wagen.

‘Verder sprak hij veel over den uit Frankrijk teruggekeerden Atjineeschen gezant Hadji Mohammed Roes, die ook Holland en Engeland op kosten van het Fransche gouvernement had bezocht, en van de prachtige geschenken, hem door den keizer toegezonden.’ Die gezant bevond zich thans aan boord van het Fransche schip *Robert Peel*, van aanbevelingsbrieven voorzien, ten einde om de Zuid eene lading peper te verkrijgen. ‘Hij scheen zeer gevoelig dat ik noch van den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Indië, noch van den Gouverneur van Sumatra's Westkust een letter schrifts had overgebracht, en, hoezeer ook de onderscheiding hem van wege Frankrijk te beurt gevallen, op prijs stellende, hechtte hij er misschien nog meer aan, van zijne eerste naburen een blijk van goede verstandhouding te ontvangen. Dat was de reden waarom hij niet aan mijn verzoek kon voldoen insgelijks zulk een brief van aanbeveling te erlangen. Bij het afscheid echter, ontving ik de verzekering dat elken Hollander, overbrenger van eenig vriendschappelijk schrijven van wege het Nederlandsche Gouvernement, eene schriftelijke aanbeveling tot bevordering zijner belangen zou worden uitgereikt.’

Tot het zoo in 't oogloopend verschil tusschen deze ontvangst, en die de brik *de Haai* ten deel viel, hebben verschillende omstandigheden aanleiding gegeven. Vooreerst had de Sultan waarschijnlijk een gezantschap of althans een brief van den Gouverneur-Generaal verwacht, en niet eene soort van plichtpleging, die vooral van zijn standpunt gezien, dan ook zeer ontijdig mocht heeten.

Hij verneemt namelijk, dat een oorlogsbodem, onder de vlag eener natie waarmede hij - niet geheel ten onrechte - in vijandschap meent te verkeeren, zonder voorloopige kennisgeving nopens het doel van dien tocht, de havens van zijn Rijk bezoekt, waaronder er zijn, door eene hem weêrstrevende bevolking bewoond, om pas daarnà voor de hoofdstad te verschijnen.

Het daardoor opgewekte wantrouwen, door vreemden invloed nog meer aangevuurd, de minder hooge rang van den kommanderenden

officier die buiten zijne schuld te laat, en dan nog zonder geloofsbrief tot hem komt, waarin hij niets anders zag dan eene geringschatting van zijne hooge waardigheid, dan eene schending der gewone etiquette, kon in het oog van een Oostersch despoot, door de persoonlijk alleszins welwillende houding en voorkomendheid van den heer Dubekart niet worden goedgemaakt.

Vandaar, schampere uitdrukkingen, beleedigende woorden en eene onheusche bejegening, in plaats van vriendschappelijke toenadering; vandaar de mislukking eener poging, die, wanneer door het Indisch Bestuur al de gebruikelijke vormen, waaraan een Oostersch Vorst zulk eene hooge, al is het dan ook bespottelijk overdreven waarde hecht, in acht waren genomen, wellicht een goeden uitslag had kunnen opleveren.

De schandelijke voornemens door den Sultan en de Rijksgrooten gekoesterd - als namelijk de tolk de zuivere waarheid heeft medegedeeld - blijven hier natuurlijk buiten aanmerking. Ze zouden slechts eene nieuwe bijdrage zijn tot die onafzienbare reeks van eerlooze, verachtelijke daden, waarmede de geschiedenis van Atjih als doorweven is.

In het volgende jaar werd het fregat *Prins Frederik der Nederlanden*, onder bevel van den kapitein ter zee Spanjaard, met eene diergelijke commissie naar Atjih gezonden, maar op nieuw de fout begaan geen geloofsbrief mede te geven; welke fout echter, op eigen gezag door den Gouverneur van Sumatra's Westkust werd hersteld, ten einde eene gelijke bejegening te voorkomen, als aan den kommandant van *de Haai* te beurt was gevallen.

Deze zending liep dan ook beter af dan de vorige. De Sultan gaf met aandrang den wensch te kennen ‘om met ons op goeden voet te komen en die verhouding te zien ingeleid door het sluiten van een verdrag.’

Maar omstreeks denzelfden tijd dat hij aan den Gouverneur-Generaal een schrijven richtte waarin hij zijn verlangen naar toenadering op geheel ondubbelzinnige wijze te kennen gaf, schreef hij aan den gouverneur van Singapore ‘in een jegens ons vijandigen geest, vragende of men hem raden zou het door ons gewenschte verdrag al dan niet te sluiten.’

Al weder een bewijs hoe weinig die Sultan te vertrouwen was, en hoezeer men voor de traditioneele verraderlijke politiek van Atjih op zijne hoede moest zijn.

Men antwoordde uit Singapore, dat eene goede verstandhouding met Nederland zeer wenschelijk was, en de Sultan wel zou doen onze voorstellen niet af te wijzen.

Nu werd door de Indische Regeering een traktaat ontworpen en den gouverneur van Sumatra's Westkust opgedragen om over een zoodanig traktaat te onderhandelen, na den Sultan een brief en geschenken van den Gouverneur-Generaal te hebben overhandigd.

Maar alvorens tot deze belangrijke zending van den generaal Van Swieten over te gaan, mogen de door mij bedoelde topographische en andere opgaven, als niet van actueel belang ontbloot, hier hare plaats vinden; terwijl ik uit de rapporten van de laatste zendingen naar Atjih het meest wetenswaardige omtrent de beschrijving der kusten en zoogenaamde Peperhavens, benevens wat daarover reeds vroeger door de heeren Sem en Courier dit Dubekart is medegedeeld in een beknopt geheel zal trachten te vereenigen.

In de eerste plaats nog iets over de moessons - in den laatsten tijd zoo dikwijls ter sprake gebracht - en over de plaatselijke gesteldheid van Atjih.

Vóór de delta der rivier - die volgens de laatst medegedeelde opmeting der officieren van *de Marnix* slechts ééne monding zou hebben(*) - een laag en moerassig terrein, met nipa-palmen en casuarinen bedekt, biedt de reede van Atjih, op ongeveer een uur afstands van den wal, ter diepte van 8-14 vademen water, eene goede ankerplaats voor groote schepen aan. Zij vinden er tegen de Zuid-West moesson, die gewoonlijk in 't laatst van April of 't begin van Mei tot aan October, tusschen den hoek van Atjih en de Nicobar-eilanden door waait, eene vrij goede beschutting. Lichtere vaartuigen treffen op de helft van dien afstand een veiligen ankergrond aan. Men heeft mij echter verzekerd dat de meeste schepen op eene diepte van tusschen de 8 en 13 vademen, ongeveer ¾ à ¼ mijl uit den wal, ook veilig kunnen ankeren.

Van Mei tot September is men aan stormvlagen blootgesteld, en vallen er dikwijls hevige, zware regens. De stroom, hoewel meest om de Noord loopende, loopt dan soms met den wind om de Oost naar de Straat van Malakka, zoodat de schepen van dáár naar de West bestemd, dicht langs de kust houdende, door de Suratte- of Bengalen-passage het Zuid-Westen moeten trachten te bereiken.

De Noord-Oost-moesson brengt van October tot April wel eens variabele winden aan, die een of twee dagen aanhouden, doch veelal waait de Noord-Oostenwind met fraai weder geregeld door, en loopt de stroom gewoonlijk met den wind mede om de West.(†)

De Noord- of Pedir-kust is zeer gezond; en dat er geene koortsen heerschen, schijnt aan de afwezigheid van koraal-riffen te worden toegeschreven.

Hoewel aan de veelal moerassige alluviale gronden der Oost-kust, door de snelle afstrooming der weinig bevaarbare riviertjes in hun beperkt stroomgebied, vele banken gevormd worden, en er nog al eens tusschenpoozende koortsen voorkomen, is het klimaat niet ongezond.

(*) Volgens de bevinding van die Heeren, zouden wat men vroeger voor twee andere mondingen aanzag lagunen zijn, waarin gewoonlijk schepen ten anker liggen. Deze omstandigheid kan aanleiding tot de bekende dwaling hebben gegeven.

(†) Zie Horsburgh's *Sailing directions*.

Aan de West-kust echter, met veel koraal-riffen - die bij laag water aan de brandende zonnestralen zijn blootgesteld, - is bijna geen enkele haven vrij van endemische koortsen die dikwijls een doodelijken afloop hebben(*). Toch is de benaming van *Pest*-kust, die door onze voorouders wel eens aan Sumatra's Westkust gegeven werd, ook hier als zeer overdreven te beschouwen(†).

De delta van Atjih verlatende, en de rivier oproeiende, waar slechts vaartuigen van 20 à 30 ton, en dan nog bij hoog water kunnen binnenkomen, terwijl bij laag tij, nauwelijks vier voet water op de bank vóór de monding staat, treft men al spoedig ter weerszijden van den oever, die allengs meer steil en begaanbaar wordt, kleine kampongs aan, waartusschen eenige bentengs zijn opgeworpen; die van Djawa, aan den linkeroever, schijnt een der voornaamsten. Iets hooger op, voert een kanaal, Koeroeng Daroe, van ongeveer 20 passen breed en 400 lang naar den Kraton, aan de Noord-, Zuid- en Westzijde, van een uit klipsteen opgetrokken borstwering voorzíen, en aan de Oostzijde met een brug aan den daar voorliggenden passar - meest door vreemdelingen bewoond - verbonden. Aan een voetpad van de rivier naar dien Passar, is de gedong, het zoogenaamde pak- of koophuis gelegen. Eenige vrij goede wegen voeren naar het binnenland, de bergen en het strand. Niet ver van de Koningspunt, waar men tijdens den Oost-moesson eene veilige ankerplaats aantreft, loopt een weg - waarschijnlijk voor elke troepensoort bruikbaar - tot vlak tegenover den Kraton; terwijl men dezen ook uit Koerong Raba, eene welvarende kampong bezuiden Kaap Masamoeka, wier baai evenals het meer zuidelijk gelegen Sedoe uitmuntende ankerplaatsen aanbiedt, langs een aan de helling van het gebergte gelegen binnenweg, in 5 à 6 uren zou kunnen bereiken.

Er schijnen alzoo behalve de rivier als waterweg, ook verschillende landwegen toegang tot hoofdstad en Kraton te verschaffen. Het terrein, daarom liggende, ten Noorden door de zee begrensd, wordt ten Oosten door de XXVI Moekims, wier hoofd te Silang woont, ten Zuiden en Zuid-Westen door de XXII Moekims, wier hoofd, Panglima Polim, zijne verblijfplaats te Roedoep heeft gevestigd, en ten Westen door de XXV Moekims, onder den Panglima Sia-Oelamah, ingesloten. Deze gewesten, het oorspronkelijke stamland der Atjinezen, onder het onmiddellijk gezag van den Sultan staande, en daarom gewoonlijk Groot-Atjih genoemd, kunnen 5 à 6000 man onder de wapenen brengen; welk aantal, misschien met nog een 8 à 10.000 man uit de Vazal-Staten te vermeerderen zou zijn, bijaldien de verre afstanden en ongebaande wegen het toelieten, zulk een troepenmacht hier of daar te vereenigen.

(*) Zie Robert Little, esq.-Surgeon. On coral reefs as the cause of Blakan Mati fever and of the fevers in various parts of the east. (Journ. of the I.A. etc.)

(†) Elias Hesse, Valentijn en andere schrijvers.

Na deze kleine uitweiding keeren wij tot ons geschiedverhaal terug.

't Was op den 24sten Maart 1857, dat Zijner Majesteits stoomschip *Amsterdam*, kommandant de kapitein-luitenant A.A. de Vries, met den generaal-majoor Van Swieten, civiel en militair gouverneur van Sumatra's Westkust aan boord, het anker op de reê van Atjih liet vallen.

Nadat door den fungeerenden secretaris een brief aan den Sjahbandar voor den Sultan ter hand was gesteld, waarin de generaal Zijne Hoogheid kennis gaf van het doel zijner zending, - het overbrengen van een brief van den Gouverneur-Generaal met daarbij gevoegde geschenken, en het sluiten van een traktaat van vrede, vriendschap en handel, - keerde de heer J.F. Nieuwenhuizen, na ook met dien Atjineeschen ambtenaar het ceremonieel geregeld te hebben, aan boord terug met het bericht, dat de Sultan op den 26sten brief en geschenken zou ontvangen(*).

In den loop van dien morgen voldeed de deputatie, met het overbrengen daarvan belast, op de volgende wijze aan hare taak.

Dit verhaal, even als de indruk door den Kraton en zijne omgeving op die Heeren gemaakt, zijn grootendeels aan het onlangs verschenen werkje van den heer Hoffman ontleend(†).

Rondom den passar, eene lange straat van nevens elkander staande houten woningen, waar tweemaal 's weeks verschillende koopwaren uitgestald worden, en het volk uit de omstreken komt handelen, lagen hier en daar kleine groepen van woningen verspreid, zonder dat men iets van eene stad kon bespeuren.

Niet zonder moeite zich eenen weg banende door een dichten drom met lans en ontblooten klewang gewapende Atjinezen, die meer met minachting dan met vriendschap op het gezantschap nederzagen, kwam men in eene kleine onzindelijke woning, die langs een trap of ladder zonder leuning, zes of zeven sporten hoog, moest beklommen worden.

Velen dier Atjinezen waren van aankomende jongelingen - op het fraaist uitgedost - vergezeld, die, met eene verregaande onbeschaamdheid, waardoor zelfs het minst ontwikkeld zedelijk gevoel pijnlijk gekwetst werd, openlijk als hunne bijzitten werden ten toon gesteld.

In het voorste gedeelte dier woning, op het voorplein van den Kraton uitziende, stonden eenige defekte, vuile, met siri-kalk bemorste stoelen, waarop het gezantschap plaats moest nemen. Een oude, vervelooze Amerikaansche wip- of tuinstoel, van een groen fluweelen, met gouddraad geborduurd kussen voorzien, diende den Sultan tot zetel.

Wat men van den Kraton zag, bepaalde zich tot een vijf à zes el

(*) Die geschenken bestonden in acht massief zilveren kandelabres, honderd pond sterinekaarsen, een Turksche sabel en een klewang met gouden scheede.

(†) *Atchin*, *verhaal der expeditie in* 1857, beschreven door F.G. Hoffman, gepensionneerd luitenant-kolonel bij het Nederl. Ind. leger.

hoogen kleimuur, waar boven eenige daken van woningen met palmbladen (atap) bedekt uitstaken.

Behalve eenige oude, lompe, metalen en ijzeren kanonnen op zware balken bevestigd, die hier en daar op het binnenplein op den grond lagen, was van de eene of andere inwendige versterking niets te bespeuren. Men vergete echter niet, dat zoowel deze als vele andere medegedeelde opgaven, dikwerf meer als indrukken van den oogenblik dan als volkomen betrouwbare waarnemingen te beschouwen zijn.

Na eene beschrijving van den onoogelijken persoon en de vrij onzindelijke kleeding des Sultans, - waarop de Medjidié-orde eene droevige figuur maakte, van de schoone en fiere gelaatstrekken van den vermoedelijken troonopvolger die naast zijn vader zat, terwijl een jonger zoontje aan zijne voeten had plaats genomen, alsmede van het ceremonieel waarmede de brief van zijn zegel ontdaan en voorgelezen werd, deelt de verhaler een feit mede, dat al aanstonds een ongunstigen indruk maakte.

Toen namelijk de deputatie bij de sloepen terug kwam, waren zes Inlandsche matrozen der goederen-sloep die de geschenken had overgebracht, - waarschijnlijk door eenige Atjinezen van daar gelokt - spoorloos verdwenen. Niettegenstaande al de daarover ingebrachte vertoogen aan den Sultan en den Sjahbandar, heeft men ook later niets meer van hen vernomen; zij zijn nimmer teruggekeerd. Deze schending der gastvrijheid was reeds een bewijs der min goede gezindheid jegens het Nederlandsche gezantschap, vooral omdat men zich in Atjih al zeer weinig moeite schijnt gegeven te hebben om aan het herhaalde verzoek van den Generaal te voldoen, om die mannen op te sporen en uit te leveren, waarom men geneigd is te gelooven dat dit minder aan machteloosheid, dan wel aan onwil of kwade trouw moet worden toegeschreven.

Den volgenden dag, kwamen de Sjahbandar en een der Rijksgrooten aan boord; en na eenige vruchtelooze pogingen om het traktaat in den geest van een of- en defensief verbond te doen wijzigen, werd het audientie-uur bepaald, en onze gezant in den morgen van den 30sten, door zijnen staf omgeven, naar hetzelfde huis geleid waar de deputatie ontvangen was. Dit hoogst onzindelijk verblijf was bij deze plechtige gelegenheid met eenige zijden stoffen bekleed geworden, en ook de weinig koninklijke zetel van den Sultan, door een met goud gestikt rood laken bedekt, had iets beter aanzien verkregen.

Niettegenstaande de Vorst een geruimen tijd op zich liet wachten, werd hij toch bij zijne komst, - van zijne twee zonen en eenig gevolg vergezeld - door den Generaal, die hem beleefd te gemoet was getreden, op oostersche wijze begroet, en de Kommandant, het état-major en verder gevolg aan Zijne Hoogheid voorgesteld. Nadat hij dit met een paar hoofdknikken beantwoord, en men - voor zoo ver dit bij gebrek aan het noodige getal stoelen mogelijk was - plaats genomen had, nam de Generaal het woord.

Hij gaf den Sultan te kennen, hoe het Nederlandsche gouvernement aanleiding hebbende te gelooven, dat Zijne Hoogheid in de meening verkeerde, met dat gouvernement niet op een gewenschten voet van vrede te leven, hij, Gouverneur van Sumatra's Westkust, in persoon tot hem gekomen was om een traktaat van vrede en vriendschap te sluiten.

De Sultan antwoordde: dit nog meer te verlangen dan de Regeering van Indië zelve; maar kwam al weder terug op den wensch, er een artikel van wederzijdsch hulpbetoon in te zien opnemen, zoodat de Generaal hem onder 't oog moest brengen, dat zoodanige verbindtenis alleen mogelijk was tusschen mogendheden, die gelijke middelen tot wederzijdsche hulp ter harer beschikking hebben; en hij bovendien geene machtiging had om zoodanig artikel, in het den Sultan aangeboden kontrakt te insereeren.

Was de Sultan over die juiste opmerkingen weinig gesticht, en gaf hij dat op eene ongepaste en hooghartige wijze te kennen, door onzen gezant werd hem een zoodanig antwoord gegeven dat zijn toon vrij wat lager gestemd was toen hij verklaarde, de artikelen te willen aannemen zooals zij waren, doch acht dagen uitstel verzocht ten einde met de Rijksgrooten te kunnen beraadslagen. Toen ook dat verzoek door den Generaal - wiens vertrek op den volgenden dag bepaald was, - niet kon worden toegestaan, werd bij den Sultan eene toenemende onrust opgemerkt; hij bewoog zich onophoudelijk in zijn zetel, en gaf den wensch te kennen, zich voor eenige oogenblikken te verwijderen, daar het uur van gebed was aangebroken.

Op de aanmerking hoezeer het met de welvoegelijkheid in strijd was, om tijdens de onderhandeling, een gezantschap op zoodanige wijze te verlaten, nam Zijne Hoogheid weder plaats, en verzocht den gezant om met zijn gevolg den nacht in den Kraton door te brengen.

Voor die uitnoodiging werd met beleefdheid bedankt; en toen de Sultan zag dat hem geene kans overbleef om zich op eene betamelijke wijze te verwijderen, stond hij eensklaps op, zeggende: ‘ik ga heen’ en keerde al knikkende - zonder iemand aan te zien - naar den Kraton terug, door zijne zonen en den Sjahbandar gevolgd, die hem het kontract nadroeg. Op zulk eene verrassende ongemanierdheid kon wel niemand zijn voorbereid; doch voor den ongelukkigen, aan 't gebruik van opium zoo zeer verslaafden Vorst, was eene langere onthouding ondragelijk geworden toen het uur van amfioen-schuiven dáár was.

De Generaal liet hem ongehinderd gaan, en nam zeer kalm wederom plaats, vast besloten zich niet te verwijderen, vóór hij zijne zending tot den einde toe had volbracht.

- De spanning waarin men door des Sultans handelingen en onverhoedsch vertrek verkeerde - zegt de heer Hoffman - duurde niet lang; want ongeveer een kwartieruur later, keerde de Sjahbandar uit

den Kraton terug, en overhandigde den afgezant van de Ned. Ind. Regeering het kontrakt, geteekend en van het rijkszegel voorzien, onder mededeeling, dat Zijne Hoogheid ongesteld was geworden. Verder strekte de Vorstelijke boodschap zich niet uit.

De Generaal zag zijn doel bereikt, en gaf het sein tot vertrek. Door den Sjahbandar begeleid en door eene groote menigte Atjinezen gevolgd, die hunnen Sultan, noch bij zijne komst noch bij zijn vertrek eenig bewijs van eerbied of hulde hadden gegeven, begaf zich het gezantschap naar de sloepen, en roeide naar boord terug.

Zoo was dan eindelijk een traktaat van vrede, vriendschap en handel tusschen ons Gouvernement en Zijne Hoogheid den Sultan van Atjih tot stand gekomen.

Later zullen wij zien welke resultaten het heeft opgeleverd.

Ook uit het verhaal van deze zending blijkt op nieuw, hoe in dat eenmaal zoo machtige Rijk, eene volslagen regeeringloosheid heerscht; dat noch burgerlijk of justicieel bestuur, noch wetgevende of uitvoerende macht de rust van binnen kan handhaven, evenmin als er eene zee- of landmacht bestaat om de gevaren af te weren die het van buiten bedreigen. Vorst en volk zijn even diep gezonken.

In 1858 stoomde de *Medusa* naar Atjih, en werden de traktaten uitgewisseld, waarvan men zich veel heil beloofde, toen reeds in 1861 die goede verwachting werd te leur gesteld. Voor het aanhouden namelijk van twee schepen uit Priaman, en wel onder Nederlandsche vlag, door een der Radja's van den Sultan, onder het voorwendsel eener te innen schuldvordering, moest door den Kapitein-Lt. Van der Meersch, kommandant van Zijner Majesteits stoomkorvet *Groningen*, schadeloosstelling en voldoening worden geëischt, en hoewel bij zijne komst te Atjih die Radja door den Sultan reeds ontslagen was, voldeed deze overigens geenszins aan zijne verplichting.

Eene tweede zending van de *Bromo*, onder het bevel van den Kapt.-Lt. Brutel de la Rivière, had geen beter gevolg. Men schreef echter de niet betaling der schadevergoeding meer toe aan armoede dan aan onwil.

Inmiddels waren ook aan de Oostkust nieuwe moeielijkheden ontstaan, zoowel ten gevolge der machteloosheid van Siak's vorst om zijne onderdanen de noodige bescherming tegen de aanrandingen van Atjih te verleenen, als van den aan ons gezag zoo vijandigen invloed der Straits-Settlements.

Van Kaap Tamian tot aan Batoe-Bara, hadden de aan Siak ondergeschikte Staatjes, welk Rijk met zijne onderhoorigheden bij het traktaat van 1858 weder onder onze souvereiniteit was gebracht, reeds meer dan eens voor de overmacht van Atjih moeten bukken, terwijl de andere landschappen door Asahan, dat zijne kracht aan de Straits ontleende, voortdurend verontrust werden.

Aangezien nu de verplichting op ons rustte hulp te verleenen aan

den Sultan van Siak, dat natuurlijk niet zonder botsing met Atjih en de Britsch-Indische Regeering geschieden kon, bleef onze verhouding zeer gespannen tegenover dit Rijk, ofschoon door het traktaat van 1857, de weg tot eene vredelievende oplossing van alle geschillen was aangewezen.

Intusschen was het den resident van Riouw na veel inspanning gelukt, al de Staten van Siak, uitgenomen Asahan, waar door de Chinezen de Engelsche vlag geheschen was, tot rust te brengen en de souvereiniteit van den Sultan tegenover hen te handhaven. De Atjinezen daarentegen waren hoe langer hoe vermeteler geworden, en zelfs zoo ver gegaan Batoe-Bara te beschieten, terwijl de Nederlandsche vlag van de versterking woei, waarop de *Bromo* last ontving twee brieven van den Gouverneur-Generaal naar Atjih over te brengen, ter zake van de nog steeds achterblijvende schadeloosstelling voor het nemen van de reeds vroeger gemelde vaartuigen, en om opheldering over dit laatste feit te erlangen.

De ontvangst bij den Sultan was stug en onvriendelijk. Zijne Hoogheid gaf te kennen ‘dat de geheele kust tot Tanah Poetih hem toebehoorde; dat hij daar overal belasting hief; dat krachtens zijn last op Batoe-Bara geschoten was omdat men dáár geen schatting wilde betalen; dat hij van het hijschen der Hollandsche vlag aldaar geen kennis had gekregen, zooals billijk geweest ware, opdat hij had kunnen protesteeren, als hij meende dat te zijnen koste een landschap geannexeerd werd.

Over de schadevergoeding voor de aanhouding der twee schepen onder Nederlandsche vlag in 1860, werd niet gesproken; ze is nimmer verleend.

De Indische Regeering begreep thans dat een oorlog met Atjih zoo goed als onvermijdelijk was, en toch bleef de vrede bewaard;..... maar hoe?

't Zou ons veel verder voeren dan de afgebakende grens het toelaat, hier in bijzonderheden te treden omtrent alles wat met de regeling der zaken op Siak in verband staat, en hoe Atjih's invloed dáár althans werd gefnuikt. 't Zou eentoonig worden al de feiten op te noemen waarbij de Sultan van Atjih ontrouw werd aan de bepalingen van de in 1857 met het Indische bestuur geslotene overeenkomst; hoe zijne vijandelijkheden ongestraft bleven, en onze vlag ongewroken werd gehoond.

Het beteugelen van den menschenroof op Nias, en van de woelingen aan de Simpang Kiri in de bovenlanden van Singkel, evenzeer voorbijgaande, als voor dit opstel van minder belang, moet ik er echter op wijzen dat in 1868 door Atjih de hulp der Turksche Regeering tegen Nederland werd ingeroepen; en hoe, terwijl de onderhandelingen met Engeland over het Sumatra-traktaat aanhangig waren, om ons los te maken van den knellenden band, die sedert 1824 al onze bewegingen

aan de Noord- en Oostkusten van dat eiland had belemmerd, de Sultan of liever het volk van Atjih, dat hij onmachtig was te besturen, de zee geheel onveilig maakte. De gruwelen op de Atjineesche stranden gepleegd, namen eindelijk zoodanig toe, dat men in 1870 tot meer doortastende maatregelen meende te moeten overgaan.

De geregelde jaarlijksche zending van een oorlogschip waaraan sedert 1858 de hand niet was gehouden, werd op nieuw bevolen; en weldra verscheen de *Djambi*, onder bevel van den Kapitein t.z. Koopman, op de Atjineesche reede, even na het vertrek van de *Marnix*, die in last had de Nederlandsche vlag in de Straat van Malakka te vertoonen, en den zeeroof zooveel mogelijk tegen te gaan.

Men begreep eindelijk, dat met meer kracht gehandeld moest worden, wilde Nederland zijn eenmaal gegeven woord gestand doen, en de taak in 1824 ter kwader ure aanvaard, niet door anderen zien overnemen. 't Een was het natuurlijk gevolg van 't andere. Een meer doortastend optreden van onze zijde was evenwel des te meer noodzakelijk geworden, naarmate de onveiligheid voor scheepvaart en handel eene hoogte bereikte, dat zelfs de handelsstand van Pinang en Singapore leerden inzien, dat hunne belangen niet meer met de onzen in strijd waren. Men zag het vreemde verschijnsel, dat van dáár voor Nederland partij werd gekozen tegen Atjih. En als men de verslagen uit de dagbladen der Straits-Settlements - in de Nota van den Minister medegedeeld - onbevooroordeeld nagaat; als men de klachten leest daarin aangeheven, dan behoeft men waarlijk naar geene verdere redenen te zoeken, om dat meer doortastend optreden te rechtvaardigen. Men zal er uit ontwaren hoe, zelfs uit Pinang en Singapore, ‘the encroachments and aggressions of the Dutch’, thans geen verwijt, maar veeleer eene aanbeveling geworden was. Had vroeger de Straits-Observer steeds tegen ons geijverd, thans las men: ‘We understand that the Dutch have determined to undertake the humbling of these insolent rascals and we wish them every success.’

Intusschen was de Sultan Mansoer Sjah - wiens beide zonen nog vóór hem gestorven waren, - in 1870 door een zijner bloedverwanten opgevolgd onder de voogdijschap van den eersten Rijksbestuurder Habib Abdoe'r-rahman.

Nu die naam hier voor 't eerst genoemd wordt, mag ik niet onvermeld laten, dat wij toch onder een anderen naam met dien sluwen Pedirees reeds vroeger kennis hebben gemaakt, en wel als Sidi Mohammed Roes, die in 1852 bij den President der Fransche Republiek was toegelaten, en over Constantinopel terugkeerende, kostbare geschenken van den Keizer der Franschen voor zijnen Heer had mede gekregen.

Toen het artikel in de *Constitutionnel*, waaruit bleek dat een afgezant van den Koning van Atjih geschenken naar Frankrijk had overgebracht, te Batavia bekend werd, wilde men iets meer van die zen-

ding en dien afgezant weten. Dientengevolge werd den Generaal Van Swieten - die mij het onderstaande mededeelde - als Gouverneur van Sumatra's Westkust, afschrift gezonden van een brief, waarin de Fransche Minister van Buitenlandsche Zaken aan het Nederlandsche Gouvernement te kennen gaf, dat die zending geenerlei politieke beteekenis had, en die Atjinees eenvoudig beleefdheidshalve door den President was ontvangen. Tevens werd dien opper-officier verzocht, eenige informatiën omtrent dien zoogenaamden afgezant in te winnen.

Uit een ingesteld onderzoek bleek nu, dat Sidi Mohammed - door zijn vader veroordeeld om in eene sloep zonder riemen en levensmiddelen aan de golven te worden prijs gegeven - in een Franschen koopvaardij-kapitein een beschermer gevonden had. Den vader bewogen hebbende dien jongen liever aan hem af te staan, had zijn redder hem naar Frankrijk gebracht en opgevoed.

Na in Parijs zijne rol als afgezant van Atjih te hebben afgespeeld, had Sidi Mohammed Roes de voornaamste steden van Nederland bezocht, en in zijn vaderland teruggekeerd, was hij na eenig verblijf in de hoofdstad, onder vele hoogdravende titels in Troemon werkzaam geweest om onzen invloed aldaar te beperken, en was thans opgetreden als eerste Rijksbestuurder en voogd van den Sultan van Atjih.

Men houde mij deze wel wat lange uitweiding over dat Atjineesche personage ten goede, omdat het te voorzien is, dat wij later bij meer dan ééne gelegenheid, met dien eersten Rijksbestuurder in aanraking zullen komen.

Maar evenmin als de vorige Sultan, schijnt ook hij in staat te zijn, de rust in het Rijk te handhaven, den zeeroof te beteugelen en zijne onderdanen in toom te houden. De eene kampong bestreed de andere, en de roovers prauwen van Atjih ontzagen zich zelfs niet om jacht te maken op de handelsvaartuigen van het nabij gelegen Pedir. Zoo werd ook op de Oostkust, aan het bloeiende Edi door de iets noordelijker liggende kampong Simpang Olim de oorlog verklaard; en toen de *Marnix* voor die haven aankwam, was even te voren de vijandelijke blokkade opgeheven. Meest overal werd de komst van dien stoomer met vreugde begroet, en menige Radja gaf den wensch te kennen zich te mogen stellen onder de hoede der Nederlandsche vlag.

Op de *Djambi* werden intusschen toebereidselen gemaakt om den Sultan te ontmoeten.

Na een heftig debat over het ceremonieel, bij het afgeven van den brief van den Gouverneur-Generaal te volgen, waarbij het aan schampere woorden en harde uitdrukkingen vooral aan de zijde van den Rijksbestuurder niet had ontbroken, werd de overbrenger van dat schrijven, de controleur Jhr. Kraijenhoff, door den Sultan ontvangen. Van den Luitenant ter zee 1ste kl. Engelvaart - die helaas! als een der eerste slachtoffers voor dat zelfde Atjih vallen moest - en eenige andere officieren vergezeld, werd hij aan de landingplaats door eene commissie opgewacht en naar den Kraton geleid.

Men nam thans meer decorum in acht dan vroeger. De brief werd op een zilveren schenkblad gedragen, de weg was met nieuwe ongebleekte katoen bij wijze van looper belegd, en de trap zoowel als de vertrekken geheel met katoen bekleed.

Aan den arm van den Rijksbestuurder in eene receptiezaal binnen geleid, waar de noodige stoelen gereed stonden, werd de heer Kraijenhoff met zijn gevolg een oogenblik later bij den Sultan toegelaten, die door zijnen Raad omringd, aan eene met een wit kleed bedekte tafel was gezeten, waaraan ook het gezantschap plaats nam. Bij het ontzegelen van den brief door Habib Abdoe'r-rahman, die te kennen gaf hier geheel als gevolmachtigde van den nog onmondigen Sultan op te treden, viel in den Kraton een salut van 13 schoten, 't geen onmiddellijk door den *Djambi* werd beantwoord.

In stilte werd de brief door hem gelezen, dat door al de raadsleden, ieder afzonderlijk, werd herhaald. Nadat zij door een teeken kenbaar hadden gemaakt den inhoud te hebben begrepen, werd den overbrenger te kennen gegeven, dat het antwoord op dien brief spoedig zou volgen, en hem op dezelfde wijze tot aan de sloepen uitgeleide gedaan.

Eene onafzienbare menigte was op de been, waaronder zeker 5 à 6000 met ontblooten klewang of geweer gewapende mannen, die, langs den oever van het kanaal en den weg naar den Kraton opeengedrongen, zich openden en den doortocht vrijmaakten zonder eenig teeken van goed- of afkeuring te geven. Er heerschte eene diepe stilte: niemand drong op den Kraton aan, en ook bij het vertrek werd dezelfde orde, dezelfde stilte in acht genomen. 't Schijnt dat der bevolking was aangezegd zich beleefd te gedragen en zich van iedere beleediging te onthouden.

In een zeer uitvoerig rapport wordt nog van Atjih gezegd: dat de wegen vrij goed, en de huizen, tuinen en erven met goed onderhouden paggers omringd zijn, terwijl de woningen in den Kraton, evenals de muren een oud en vervallen aanzien hadden.

In den frontmuur stonden 5 zware oude stukken - waarvan slechts 3 bruikbaar - op den passar gericht, en in den omtrek werden nog eenige vervallen sterkten opgemerkt.

Onder de goed gekleede bevolking scheen geen armoede te heerschen; zoover het oog reikte zag men tusschen en achter de woningen, in stede der gewone alang-alang-velden, groenende weiden met vee als overdekt. Vooral aan de schapen-kultuur werd veel zorg besteed. De zijde-productie scheen voldoende voor eigen gebruik en eenigen uitvoer; handel en scheepvaart hadden overigens weinig te beduiden; peper werd bijna niet aan de markt gebracht, en dan nog alleen die van 't eiland Wai, dat nog steeds een groote hoeveelheid zwavel opleverde.

Sultan Mohammed Iskander Sjah wordt beschreven als een lichamelijk vrij goed ontwikkeld jongeling van ongeveer 16 jaren, maar kinderlijk in zijne manieren; hij was aan de dij gewond ten gevolge van

een val met zijn velocipède. Ongewapend, maar in eene overigens rijke, met edelgesteenten bezette kleeding had hij het gezantschap ontvangen, waarbij Habib alleen het woord had gevoerd.

De Sultan, zich kennelijk niet in het minst storende aan 't geen er omging, scheen bitter weinig pleizier te hebben, en had dan ook gedurende de audientie uit pure verveling, dàn eens op zijn zakdoek en dàn eens op de punt van zijn opperkleed zitten kauwen.

Na een beleefd schrijven van den eersten Rijksbestuurder, en eenige geschenken voor het état-major ontvangen te hebben, door den Sjahbandar aan boord gebracht, vertrok de *Djambi* om de voornaamste peperhavens aan te doen.

Laat ons dat stoomschip op dien tocht in gedachten vergezellen.

Zonder ons zelfs met de namen van een aantal onbeteekenende kustplaatsjes te vermoeien, zal ik alleen van de voornaamsten het meest wetenswaardige mededeelen, ten einde alzoo, de reeds in een vorig gedeelte van dit opstel aangevangen, topographische schets hier nog eenigzins aan te vullen.

Daardoor zal men zich, voor zooverre de bestaande gegevens het toelaten, ook over die zoogenaamde peperhavens eenig denkbeeld kunnen vormen.

Onzen tocht bij de snel stroomende Tamiang aanvangende, aan wier rechter oever de bloeiende en ons toegedane kampong van dienzelfden naam, te midden van nibangboschjes, pinang-pinang en sirituinen ligt verscholen, ontmoeten wij al aanstonds de roode vaan van Atjih op den anderen oever.

De zuidelijke grens der Atjinezen wordt onder Radja Bandara bewaakt.

Van hier de kustlijn volgende, beginnen wij met een bezoek aan de Ooster- en Noorderstranden om, langs de Westkust terugkeerende, bij Troemon te eindigen.

Edi. Op den 16^{den} October liet de *Djambi* op eene veilige reede ongeveer ¾ mijl van den wal, onder een salut uit verschillende versterkingen gedaan, het anker voor deze kampong vallen. De Radja van deze welvarende plaats was nog steeds in oorlog met dien van Simpang Olim - eene vestiging iets meer noordelijk op eigen gebied gelegen - die met twee andere Atjineesche mantries, door den Sultan zelven, in dien strijd werd ondersteund. Hij beklaagde zich vooral over eene blokkade zijner kust door een twaalftal te Pinang aangekochte vaartuigen met 20 koppen bemand, en met 12 à 18 lelah's bewapend, die hem allen handel hadden belet.

De krachtige, arbeidzame en goed gekleede bevolking van ± 10,000 zielen, waaronder 6000 weerbare mannen (welk aantal blijkbaar over-

dreven is), werd door vier mantries en eenige ondergeschikte kamponghoofden onder den Radja bestuurd, wiens inkomen gedeeltelijk bestaat uit de belasting op den in- en uitvoer geheven. Van ieder kojang peper wordt 25 Spaansche matten, en van alle andere in- en uitgevoerde goederen, 4% der marktwaarde betaald. Het vorige jaar had de oogst 43.000 pikols peper en 1000 pikols koffie bedragen, en de invoer bestaan uit rijst, lijnwaden, lood, geweren, klein geschut, kruit, opium, ijzer en staal. De zoogenaamde hulde-gift (wasil of hassil), jaarlijks aan den Sultan op te brengen, bedroeg 4000 Spaansche matten, maar was in de laatste jaren niet betaald geworden.

In de hechte en sterke woningen der bevolking vond men soms van 20 tot 25 goed onderhouden vuursteen-geweren opgelegd, en het fraaie, geheel met snijwerk versierde, uit deugdzaam hout gebouwde huis van den Radja, een uur roeiens opwaarts aan de rivier gelegen, was met een van schietgaten voorzienen en door Chinezen van Pinang gemetselden muur omringd. Men was op een nieuwen aanval uit Simpang Olim voorbereid, maar niet in staat den strijd langer dan eenige weken vol te houden, waarom de Radja bij herhaling verzocht zich aan het Indische bestuur te onderwerpen en reeds bij voorbaat de Nederlandsche vlag te mogen voeren, wat hem natuurlijk niet kon worden toegestaan. Die wenschen echter werden door hem in een schrijven aan den Gouverneur van Sumatra's Westkust op de meest dringende wijze herhaald, en toen het Gouvernement, zoowel uit een politiek oogpunt, als om de integriteit van Atjih niet te kort te doen, steeds een ontwijkend antwoord moest geven, trachtte de Radja van Edi zijn doel langs een omweg te bereiken. Hij onderwierp zich namelijk aan den Pangéran van Langkat, onder ons bestuur staande; welk voorbeeld door het hoofd van Pasei al spoedig werd gevolgd.

Een paar dagen later, wapperde onze vlag van de reê voor *Kartei*, eene arme kampong aan de Noordkust, maar wier bevolking - over de vlakte verspreid - zich tot aan het gebergte uitstrekt, en op 20.000 zielen geschat wordt met een schoonen veestapel en uitgebreide rijstkultuur. De regeering bestaat uit een Radja (hoeloebalang van den Sultan), en acht gezagvoerders over verschillende landschappen.

De hulde-gift aan den Sultan werd niet altijd geregeld betaald, en in de laatste vijf jaren was ze zelfs niet opgevraagd. Zij erkent hem als opperhoofd, maar toch scheen de bevolking geneigd om Edi in den strijd tegen Simpang Olim te ondersteunen.

De invoer bestond in lijnwaad, kruit, lood, vuurwapenen, ijzer, staal en opium; van 't laatste wordt een recht van 25 Spaansche matten per kist geheven.

Passir, het in vorige eeuwen zoo beroemde *Pasei*, is thans een visschersdorp, ¼ uur roeiens de rivier op, van ongeveer een veertigtal woningen, geregeld aan een gebouwd. De zetel van het bestuur, bestaande uit den Radja - een algemeen geacht man die den resident

van Riouw zijne onderwerping aan de Nederlandsch Indische Regeering had aangeboden - en uit vijf Panglima's met eenige mindere hoofden over eene bevolking van 10,000 zielen, lag een dag roeiens hooger op.

Men had er nimmer blanken gezien, zoodat de deputatie die aan wal gezonden was, het zich dan ook liet welgevallen door eenige Passirsche dames een kwart uurs lang van top tot teen bekeken en toen braaf uitgelachen te worden. De bevolking, krachtig, goedig en even goed gekleed maar minder gewapend als te Edi, scheen zich in 't bijzonder op de veeteelt toe te leggen.

Aan wasil moest in de tien jaren eene som van 5 à 600 Sp. matten worden opgebracht; men gaf echter te kennen dat zich nimmer iemand tot het ophalen er van had vertoond.

De rechten waren hier gering; voor een kojang rijst of pinangnoten werd 2, voor een pikol opium 20 Sp. matten betaald. Van andere goederen werd 3% van de marktwaarde geheven.

Op den 21sten October bevond zich de *Djambi* voor *Samoï*, aan de baai van dien naam gelegen. 't Is een visschersdorp, beter gezegd een roofnest, welks passar uit een tachtig vervallen woningen en eene armoedig gekleede bevolking van ongeveer 700 zielen bestaat, geheel op de hand van den Sultan en bekend als tot de meest verraderlijke en zeeroovende kustbewoners te behooren. De meer aanzienlijken, handelaren en landbouwers wonen meer landwaarts in aan den voet van het gebergte; de geheele bevolking kan op 3 à 4000 zielen geschat worden. Na vroeger, twaalf jaren lang met Pasangan in oorlog te zijn geweest, voerde Samoï thans reeds jaren krijg met het aan de oostkust gelegen Merdoe. De Radja beklaagde zich, den Sultan reeds drie jaren geleden over die aangelegenheid geschreven, maar nimmer antwoord ontvangen te hebben. Hij had eenige oude vaartuigen in dienst met 6 ijzeren éénponders bewapend: het grootste voerde daarenboven één bronzen beweegbaren lelah van twee pond. Ook hier was in de laatste jaren de huldegift van 600 Sp. matten niet opgeëischt en derhalve niet betaald geworden. Aan geene andere kustplaats waren de geheven rechten zóó gering als te Samoï, en meer oorlogsbehoeften ingevoerd dan in deze streken.

Een paar dagen later vond de *Djambi* op slechts een halve mijl uit den wal, eene veilige reede ter hoogte van *Gigian* of *Gighen*, eene kampong van 4 à 500 huizen, meest door Atjinezen en Klingalezen bewoond. De passar, met goede wegen naar de binnenlanden, wordt dagelijks door meer dan 2000 menschen bezocht. De goedgekleede en ordelijke bevolking van ongeveer 30,000 zielen waaronder 18000 strijdbare mannen (blijkbaar sterk overdreven) vertoonde zich bijna geheel ongewapend, niettegenstaande men zeide, dat er 20,000 geweren, waaronder 5000 met slaghoedjes beschikbaar waren. Klapper-, pinang-, vruchten- en rijstkultuur - de laatste in kunstmatig besproeide sawah's, wordt op uitgebreide schaal gedreven. Het bestuur bestaat

uit een Radja, door 7 Hoelabalangs bijgestaan, en de jaarlijksche huldegift, ter waarde van 300 Sp. matten in rijst, aan den Sultan op te brengen, wordt geregeld uitgekeerd. De rijst is vrij van uitvoerrecht. Meer dan 60 vaartuigen uit Poelo Pinang loopen maandelijks de haven binnen.

Tusschen deze welvarende plaats en Atjih ligt *Pedir*, waar uitgenomen bij Noord-Oosten-winden, zelfs de grootste schepen op ruim een halve mijl van de kust, eene vrij goede ankerplaats vinden.

De hoofdkampong, niet zoo groot als die van Gigian, ligt te midden van breede, goed onderhouden wegen, langs welke onafzienbare sawah's - door gegraven greppels van het noodige water voorzien - zich uitstrekken.

Bij de aanlegplaats, waar de rivier een bijna rechten hoek vormt, ligt op circa 300 passen afstands eene steenen redoute. De facen, ruim 16 ellen lang, zijn van schietgaten voorzien, en het fort is met elf twaalfponders bewapend. Naast die versterking - door een licht pannendak gedekt - bevindt zich de kraton van den Radja, door een steenen muur afgesloten. Het geheel is door een natte gracht en bamboe-doeri-pagger omringd. Men zegt, dat voor het weerbare gedeelte der nijvere bevolking, waaronder zich goede smeden en timmerlieden bevinden, 15000 gewone en 800 percussie-geweren zijn opgelegd. Wapenen, metselsteenen, plavuizen, dakpannen, enz. worden bij groote hoeveelheden te Pedir aangemaakt, dat tevens een levendigen handel drijft in rijst en Pinangnoten. Men treft hier het schoonste paardenras aan uit geheel Sumatra, dat deels tot eigen gebruik gebezigd, deels voor den uitvoer bestemd wordt; de peperkultuur was pas sedert korten tijd ingevoerd.

De Radja, die bij de bevolking zeer gezien is, beklaagde zich dat twee zijner handelsprauwen, een dag te voren door Atjineesche zeeroovers aangevallen, de vlucht hadden moeten nemen, en liet zich uit, den Sultan die zulke rooverijen gereedelijk toestaat en soms aanmoedigt, dien hoon niet licht te zullen vergeven. Hij gaf den heer Kraijenhoff zijn wensch te kennen, vooral ook ter beveiliging van scheepvaart en handel, om even als de vorst van Déli, onder het Nederlandsch Indische bestuur te worden opgenomen, en verzocht dien ambtenaar zijn adres achter te laten, opdat hij later daarover in correspondentie zou kunnen treden.

't Was of het Atjineesche bestuur dergelijke aanvragen van sommige zijner vazallen gevreesd of voorzien had, want eenige maanden daarna, werd van de Britsche Regeering vernomen, dat Atjih zich tot het gouvernement van de Straits had gewend om raad en hulp tegen Nederland, zoo het schijnt naar aanleiding van 't geen er gedaan werd ter bescherming van den, door de vijandelijkheden tusschen Simpang Olim en Edi bedreigden handel. Pedir, dat als een der meest welvarende vazal-staatjes en de rijstschuur van Atjih beschouwd wordt, schijnt den Sultan geen wasil verschuldigd.

Met deze korte beschrijving nemen wij afscheid van die Noorderstranden, waar wel eene nijvere, handeldrijvende bevolking woont, maar toch sommige gedeelten der kust door een uitgebreiden, ongestraften zeeroof zóó onveilig worden gemaakt, dat geen handelsvaartuig er zich durft wagen. En, als wij nu den Noord-Westelijken uithoek omgaande, de Westkust volgen, dan zien wij al spoedig van *Kloeang* de Atjineesche vaan ons tegenwaaijen. Door hoog gebergte ingesloten en een klein eilandje gedekt, biedt de reede van deze tot de XXV sagi's behoorende kampong eene veilige ankerplaats aan, ofschoon de nadering er van, door een voorliggend koraalrif vrij moeilijk wordt gemaakt. De passar, van weinig beteekenis, heeft slechts eene bevolking van ± 500 zielen, waaronder een honderdtal weerbare mannen; en de kampong, iets meer landwaarts in gelegen is door hare aanhoudende twisten en oorlogen eene armoedige, onbeduidende negorij geworden. Alles zag er even vervallen uit, en bij het salut aan Z.M. brik *de Haai* gegeven, bezweek een gedeelte der salueerende batterij. Kloewang is een sprekend toonbeeld van dien invretenden kanker waardoor het rijk van Atjih wordt ondermijnd, en van de treurige gevolgen dier onderlinge veeten, waardoor de bloeiendste gewesten in weinige jaren eene prooi kunnen worden van uitputting en gebrek. Een huldegift van 100 Spaansche matten per jaar wordt den Sultan geregeld uitbetaald. Invoerrechten worden niet geheven, en voor den uitvoer slechts één Spaansche mat per pikol peper betaald.

Telok Kroet of *Kroeë* is eene vrij welvarende kampong, en biedt, door het eilandje Riah gedekt, vooral bij Zuid-Westelijke winden en hevige deining, een goede ankerplaats aan. De veestapel is voldoende, er wordt rijst geteeld voor eigen gebruik, en zij kan ± 6000 pikols peper opleveren. Tijdens het verblijf der *Haai* stonden er eenige drieponders in batterij.

Van daar tot aan de sedert korten tijd zoo bloeiende kampong *Rigas*, wordt de kust als door een eene keten van eilandjes tegen de hooge deining en branding beschut. Een goed onderhouden passar, gedurende den peperhandel tot verblijf- en verkoopplaats ingericht, ligt aan de baai van dienzelfden naam, die volgens ingewonnen berichten, eene uitmuntende ankerplaats zelfs voor de schepen van het grootste charter aanbiedt. Zij wordt door drie hooggelegene sterkten verdedigd, die toen echter niet bewapend waren en en in een vervallen toestand verkeerden.

In den Radja trof men een beschaafd man aan, die een weinig Fransch en Engelsch sprak en vrij goed op de hoogte was van den oorlog, tusschen Frankrijk en Duitschland gevoerd. De verhouding tusschen hem en den Sultan liet veel te wenschen over, en de wasil van 200 Sp. matten 's jaars werd meer uit vrees dan uit plichtbesef betaald.

De kampong, een uur landwaarts in gelegen, telt eene bevolking van ± 5000 zielen, en zou, volgens het zeggen, meer dan 1000

weerbare mannen op de been kunnen brengen; de in- en uitvoerrechten zijn er hoog. Van het pikol opium wordt *f* 60, en van andere goederen 5% van de waarde geheven, terwijl die op den uitvoer *f* 5 per pikol peper en *f* 4.50 per pikol getah pertja bedragen; de zijde is vrij. Er bestaat een vrij levendige handel. Twee maanden vóór de komst der *Djambi* had een Fransch schip de baai met een lading van 6000 pikols peper verlaten; en toch schijnt hier, even als langs de geheele kust, de peperoogst gaande weg af te nemen. Die achteruitgang wordt eensdeels toegeschreven aan het verzuim om nieuwe pepertuinen aan te leggen naar mate de oude uitsterven, anderdeels aan den sterk verminderden aanvoer van slaven uit Nias, terwijl de bevolking van te luijen aard is, en zich te veel aan het amfioen-schuiven overgeeft om de kultuur behoorlijk bij te houden of uit te breiden.

Analaboe biedt op 3½ à 4 kabellengten van het strand, eene veilige reede aan, hoewel met hooge deining, en, vooral bij zuidelijke winden, vrij sterke branding op de kust. Het uitgestrekte gebied, waaronder verscheidene landschappen behooren, wier bevolking op ruim 50,000 zielen geraamd werd, wordt vooral door Maleijers bewoond, hoewel in de hoofd-kampong - van een duizendtal aan een gebouwde woningen - de Niassers de overhand hebben.

Niettegenstaande Z.M. stoomschip *Maas en Waal* het vorige jaar op de kust gekruist had om den slavenhandel te beletten, mocht die nog niet als ten eenenmale uitgeroeid beschouwd worden. De Radja, ruim 70 jaren oud, werd door zijn zoon en 10 Hoeloebalangs in het bestuur ondersteund. Ofschoon hij schatplichtig was, werd de huldegift in verscheidene jaren niet betaald, en werd er een recht van 6¼% van de waarde der ingevoerde goederen gevorderd, die even als in de meeste andere havens, grootendeels in oorlogsbehoeften hadden bestaan. Langs een vrij goed onderhouden binnenweg zou de hoofdstad van Atjih in 5 à 6 dagen te bereiken zijn.

Soesoe wordt door den kommandant der *Haai*, als eene zeer welvarende kampong, en eene uitmuntende, goedkoope ververschingsplaats aangeduid.

Tampat Toean, aan eene kleine maar schoone baai gelegen, waarin de grootste schepen kort bij den wal kunnen ankeren, en waarachter de vulkaan van dien naam zijn hooge kruin boven de omliggende bergen verheft, wordt in 1855 beschreven als eene bijzonder welvarende kampong, door Maleijers uit Pasaman en Niassers bewoond, en een der voornaamste uitvoer-havens van de westkust. Zij kon 300 geweerdragende mannen te velde brengen, en er lagen verscheidene ijzeren lelah's zonder affuiten, hier en daar verspreid. De peper bracht gewoonlijk tusschen de 6 à 7 dollars per pikol op, waarvan er 5 aan den eigenaar toekomen; de rest wordt den Radja toegekend, die ze daarvoor verhandelt en aan boord doet brengen. Hoewel onder het gebied van den Sultan behoorende, voert de kampong hare eigen vlag,

betaalt nimmer de verschuldigde wasil, en beschouwt zich als geheel onafhankelijk van Atjih.

In 1871 echter was de vroegere welvaart verdwenen. De kampong, eenigen tijd geleden geheel afgebrand, zonder dat de bevolking iets had kunnen redden, zag er dan ook zeer armoedig en verlaten uit. Van dáár begint het gebergte allengs terug te wijken, en verwijdert zich, tusschen Bakoengan en Troemon, tot 1½ mijl ver van de kust. Die vlakke kuststreek - door de Maleijers Rantau of Darat genaamd, - soms door heuvelrijen afgebroken, strekt zich op Atjineesch grondgebied, tot aan Troemon uit. 't Is door dien moerassigen, alluvialen, doch boschrijken bodem dat een der voornaamste rivieren, de Asahan, zich heen slingert en met twee uitmondingen, de Koeala Baroe en de Koeala Toeah, den oceaan bereikt.

In *Bakoengan*, eene der laatste Atjineesche kampongs, is de peperkultuur almede sterk in verval, wier schrale oogst naar Tampat Toean gevoerd en daar ter markt wordt gebracht.

Op den 7^{den} November liet de *Djambi* het anker vallen voor *Troemon*, waarover reeds vroeger gesproken is, en dat in de laatste drie jaren zóó sterk is achteruitgegaan, dat het niet alleen geen pikol peper meer uitvoert, maar zelfs hier en daar niets als eene wildernis te aanschouwen geeft. De handel is bijna geheel verdwenen; enkele kustvaarders brengen wat amfioen aan, die tegen eenige voortbrengselen des lands wordt ingeruild. In 1871 bestond de uitvoer slechts uit 50 pikols huiden, en circa 100 pikols getah pertja. De bevolking, Maleijers, Batta's, Niassers en Atjinezen, bedroeg nauwelijks 4000 zielen.

Van dáár keerde het stoomschip naar Padang terug.

De hierboven vermelde opgaven, aan de laatst ingeleverde rapporten ontleend, werden meestal door de Radja's opgegeven; en hoewel ze, vooral wat de weerbaarheid van sommige landschappen betreft, wel eenigszins overdreven zullen zijn, leveren zij toch eene niet onbelangrijke bijdrage tot de kennis van den tegenwoordigen toestand der voornaamste kustplaatsen van het Atjineesche Rijk.

Na deze geographische uitweiding tot het historisch overzicht terugkeerende, zal ik den verderen loop der gebeurtenissen die met onze verhouding tegenover Atjih in zulk een nauw verband staan, zoo beknopt mogelijk trachten saam te vatten.

Met dezen langen tocht was de taak der *Djambi* nog niet volbracht, daar zij reeds in Mei 1872 een tweede reis naar Atjih ondernam, om een nieuw onderzoek in te stellen, wáár de beste gelegenheid bestond om vuurtorens op te richten.

Noch de kommandant van dien bodem, noch de heer Kraijenhoff, die ook deze reis mede maakte, werden in den Kraton ontvangen. De eerste Rijksbestuurder was afwezig, en niemand, zoo heette het, durfde den aan hem gerichten brief openen, of een antwoord geven op het

verzoek tot een onderhoud. Het stoomschip vertrok, vriendschappelijke brieven voor den tweeden Rijksbestuurder achterlatende.

Gedurende zijn verblijf aan den wal, vernam de tolk, die telkens den controleur vergezelde, dat de Sjahbandar van Atjih, Panglima Tibang Mohammed naar Poelo Pinang gevlucht was, omdat de eerste Rijksbestuurder hem naar het leven stond; en dat onder de bestaande regeeringloosheid, de willekeur der aanzienlijken alle perken te buiten ging.

Intusschen had de Gouverneur-Generaal, ten gevolge eener aan hem gerichte aanschrijving van den 24sten April, ‘om de medewerking van Atjih te verkrijgen tot de bestendiging van die rust en veiligheid waarvoor ook *wij* verplicht waren te waken,’ tot eene nieuwe zending naar dat Rijk besloten. De Resident van Riouw, de heer Schiff, en de ambtenaar met den rang van resident, Van de Wall, door meergemelden controleur als secretaris vergezeld, moesten - steeds in vredelievenden zin - den Sultan daartoe trachten over te halen. De komst van die Gouvernements-commissarissen zou, minstens twee maanden te voren, den Sultan in een brief van den gouverneur van de Westkust worden aangekondigd; maar niet vóór dat de zegepraal onzer wapenen in Déli volkomen beslist zoude zijn. Tot tuchtiging der Batta's, die tegen den ons getrouwen vorst van dat Rijkje in verzet waren gekomen, was een geringe troepenmacht daarheen gezonden.

De Sjahbandar van Atjih kwam in dien tusschentijd van Poelo Pinang naar Riouw, voorgevende dáár bescherming te zoeken, en verhaalde o.a. dat de Sultan, hoe dan ook tusschen twee partijen geslingerd, zich aan de Atjineesche had aangesloten, die het Indisch bestuur van harte genegen was; terwijl Habib Adoe'r-rahman aan het hoofd stond der ons vijandig gezinde Arabische partij, en dat hem door zijnen Heer heimelijk de last was opgedragen, zich met den Resident omtrent het sluiten van een nieuw traktaat te verstaan. Zijn geloofsbrief kon hij evenwel niet vertoonen, ofschoon hij voorgaf dien later, als zulks noodig mocht worden te zullen medebrengen.

Nadat de Resident hem als ter loops had medegedeeld, dat hij wellicht zelf eens naar Atjih zou gaan, waarover hij zijne blijdschap te kennen gaf, vertrok hij naar Singapore, ten einde dáár nog eenige zaken te regelen met belofte zich zoo spoedig mogelijk tot den Sultan te begeven, en daarna, van de noodige volmacht voorzien, terug te keeren.

Niettegenstaande dat zonderlinge bezoek, werd toch de brief waarin de komst der Commissarissen was aangekondigd, met het stoomschip *Maas en Waal* naar Atjih overgebracht, en door den heer Kraijenhoff op den laatsten October, aan den tweeden Rijksbestuurder ter hand gesteld, die te kennen gaf dat hij - ten gevolge van de ingevallen poeasa (groote vasten) - niet dan op den 7^{den} December geopend mocht worden.

En werkelijk, de Sjahbandar kwam terug, van vier Rijksgrooten vergezeld, met een geschrift van den Sultan, waarin hij den resident

verzocht zijn voorgenomen bezoek nog eenige maanden te willen uitstellen, aangezien hij eene maand geleden den Grooten Heer van Turkije geschreven had, op wiens antwoord hij wachtte om ook den Gouverneur-Generaal een brief te doen geworden.

Die raadselachtige geschiedenis werd door den Sjahbandar op de volgende wijze toegelicht. Toen hij in Atjih terugkwam, was het gerucht verspreid, dat hij het Rijk aan den resident van Riouw had willen overgeven: en bij het bekend worden van de aanstaande komst van dien hooggeplaatsten Nederlandschen ambtenaar, had zulks op de twee vijandig tegen over elkander staande partijen een zeer verschillenden indruk gemaakt. De Arabische had het schrijven naar den Sultan van Turkije doorgedreven - met den inhoud van dien brief waren zij niet bekend gemaakt - terwijl de Atjineesche partij op het uitstellen van de komst van den Resident had aangedrongen. (Zij wenden alzoo voor, van den officiëlen brief waarbij het gezantschap werd aangekondigd nog geene kennis te hebben genomen). Dat uitstel was noodig, zeide de Sjahbandar om tijd te winnen, ten einde de hoeloebalangs van de Westkust in hun belang over te halen - die der Oostkust waren reeds voor de goede zaak gewonnen - waardoor de Arabische partij zoodanig zou worden verzwakt, vooral wanneer de Radja van Troemon zich bij hen aansloot, dat dan alles ten genoege van den Resident zou worden geschikt.

Het schijnt dat de Resident van Riouw, met deze vrij zonderlinge toelichting genoegen nemende, een gunstig rapport nopens den bestaanden toestand naar Batavia opzond. Hij werd althans gemachtigd, de gezanten met de *Marnix* naar Atjih te doen terugkeeren en tevens eene oorlogsprauw, *de Gipsy*, die vroeger den Radja van Simpang Olim ontnomen was, als verdacht van zeeroof te hebben gepleegd en door den Sultan was opgeëischt, aan Zijne Hoogheid uit te leveren. Ook werd het bezoek der Commissarissen naar Atjih uitgesteld, zoodat de behendige Atjineesche diplomaten in alles hun zin kregen. Zelfs toen de Indische Regeering in den aanvang dezes jaars vernam, dat een gezant van den Sultan naar Frankrijk was afgevaardigd om hulp en bescherming tegen Nederland in te roepen, werd de bewering van den Sjahbandar, als zou zijn meester zulks nimmer veroorloofd hebben en men hoogst waarschijnlijk misbruik van het koninklijk zegel had gemaakt, voor goede munt aangenomen.

Den 25sten Januari vertrokken de gezanten met de *Marnix* van Riouw naar Singapore, waar zij eenige dagen verbleven, en keerden van dáár naar hun land terug, de havens aandoende waar, zooals het heette, nog enkele hoofden aansporing noodig hadden om het gezag en de goede bedoelingen van den Sultan te ondersteunen

Terwijl nu die havens werden bezocht, en aan de goede trouw van die naar het scheen zoo geloofwaardige gezanten niet werd getwijfeld, ontving de Indische Regeering uit alleszins vertrouwbare bron, uitvoerige

berichten - die nader nog bevestigd zijn - dat diezelfde gezanten, te Singapore, aan agenten van vreemde mogendheden voorstellen hadden gedaan, tot het sluiten van traktaten tusschen hunne gouvernementen en Atjih, dat door Nederland bedreigd werd.

Ook hier is het niet geoorloofd vooralsnog eenige uitspraak te doen; ook hier dient men zijn oordeel op te schorten, en moeten nadere en meer uitvoerige berichten worden afgewacht, om te kunnen beoordeelen òf en in hoeverre Nederlandsche goedgeloovigheid dupe is geweest van Atjineesche trouweloosheid en verraad.

Dat de Regeering, door die tijding verrast, er onmiddellijk toe overging om de noodige maatregelen te nemen, zoowel om te voorkomen dat zij onverwacht door vreemde inmenging in hare voornemens werd belemmerd, als om van Atjih onverwijld rekenschap te vorderen van de laatste verraderlijke handelingen, was bij de zich snel opvolgende gebeurtenissen, de aangewezen weg.

De eigen woorden van den Minister zullen hier de beste aanwijzing zijn.

- 'Naar aanleiding van deze berichten hebben èn de Indische Regeering èn het Opperbestuur, dat per telegram met het voorgevallene in kennis werd gesteld, begrepen, dat onmiddellijk van Atsjin opheldering en rekenschap voor zijn verraderlijk gedrag moest worden gevraagd, en dat het mogelijke moest worden gedaan om inmenging in de zaken van Atsjin, die voor de regeling der betrekkingen tusschen Nederland en dien staat zeer belemmerend zou kunnen zijn, te voorkomen.

De vice-president van den Raad van Indië werd diensvolgens als Gou vernements-commissaris met vier oorlogschepen naar Atsjin gezonden, om opheldering en rekenschap te vragen en de betrekkingen tusschen Nederland en Atsjin op behoorlijken voet te regelen, opdat voortaan geene moeijelijkheden meer zouden kunnen rijzen; en om, wanneer Atsjin weigerde voldoende ophelderingen of de noodige waarborgen voor eene goede verhouding tot Nederland in het vervolg te geven, den oorlog te verklaren.

Het vertrek van den Gouvernements-commissaris is, met het oog op de bovenbedoelde handelingen van de Atsjinesche gezanten te Singapore, zooveel doenlijk bespoedigd. Tevens is eene bekwame krijgsmagt bijeengebragt om den Gouvernements-commissaris op den voet te volgen. Daarmede is niet gewacht tot na de oorlogsverklaring, vooreerst omdat wegens zeevaartkundige redenen eene expeditie niet later dan tegen het einde van Maart kon afgezonden worden, maar ook omdat men hoopte door de vertooning van aanzienlijke strijdmiddelen voor Atsjin, aan de vertoogen van den Gouvernements-commissaris nog meer klem te kunnen bijzetten en eene minnelijke schikking alsnog te kunnen bevorderen. Tot het laatste oogenblik is dus naar eene minnelijke schikking met Atsjin gestreefd, en het doel der expeditie is dan ook in de instructie voor den opperbevelhebber aldus omschreven: "om, bij onverhoopte mislukking der door den Gouvernements-commissaris daartoe

vooraf aan te wenden pogingen van vredelievenden aard, des noods door kracht van wapenen, de bestuurders van het rijk van Atsjin te noodzaken om te voldoen aan de hun door den Gouvernements-commissaris te stellen eischen".

Atsjin heeft echter geweigerd ophelderingen te geven, en daarop is, den 26sten Maart, de oorlogsverklaring gevolgd.

Inmiddels is, naar aanleiding van hetgeen omtrent de handelingen der Atsjinesche gezanten te Singapore berigt was geworden, met de betrokken mogendheden in gedachtenwisseling getreden, en heeft de Regering bij dezen de meeste gewenschte welwillendheid en medewerking ondervonden.'

Met die geruststellende verklaring eindigt de Nota van den Minister van Koloniën. Het overige is slechts uit telegrammen bekend, achter wier nevelachtig waas nog veel blijft verborgen, dat niet dan bij meer volledige berichten kan worden opgehelderd. Men zou evenwel uit verschillende bijkomende omstandigheden kunnen afleiden, dat, al moge de expeditie dan ook niet naar wensch zijn geslaagd, de ontvangen klap op eene hoogst gevoelige wijze door ons is beantwoord. Zonder zich aan een *te* groot optimisme schuldig te maken, zou wellicht uit dien teruggegeven klap te verklaren zijn, waarom de weder-inscheping van onze troepen niet in het minste door den vijand werd belemmerd.

Is het bij de meeste onzer in Indië gevoerde veldslagen gebleken, dat de inlanders zich zelden of nooit in 't open veld aan een strijd met Europeanen wagen, en niet licht - zelfs onder hun gunstige omstandigheden - tot een aanval overgaan, vooral wanneer zij eenmaal de overmacht onzer wapenen leerden kennen, toch stijgt hun strijdlust en overmoed, die soms - met verachting van alle gevaren - in eene dolle woede overslaat, al naarmate zij vermeenen de overwinning te hebben behaald. En 't zou, dunkt mij, al te vreemd zijn, als de Atjinezen den zoo gehaten kafir, den sedert eeuwen verfoeiden Hollander, den erf-vijand van Atjih, ongemoeid zouden hebben laten aftrekken, wanneer zij zich slechts eenigermate als overwinnaar beschouwd of over eenig middel te beschikken hadden om dien terugtocht te bemoeielijken. Maar hoe dit ook zij, Atjih zal later voor onze overmacht *moeten* zwichten, als geen eervolle en voor Nederland in elk opzicht voordeelige vrede kan verkregen worden; waaraan onze tegenstanders - bijaldien de daaromtrent loopende geruchten waarheid behelzen - reeds groote behoefte schijnen te gevoelen.

Ook al mochten de strijdkrachten of verdedigingsmiddelen van Atjih minder spoedig uitgeput zijn dan ik vermeen te mogen onderstellen, zal toch de annexatie voor Nederland eene noodzakelijkheid, en voor Atjih wellicht een geluk zijn. Die annexatie wordt een natuurlijk gevolg van onzen gewijzigden toestand op Sumatra, en is, al wordt ze door ons noch gewenscht noch begeerd, en al brengt zij geen rechtstreeksch voordeel aan, ook uit een politiek oogpunt niet te vermijden.

Er behoort voor goed een einde te komen aan de kuiperijen, uit dat broeinest van ongerechtigheid en wanbestuur voortgekomen; en als men let op den wensch van zoo vele landschappen van dat ongelukkige Rijk, om zich aan ons te onderwerpen, dan kan het misschien voor 't Atjineesche volk een zegen zijn, van het ondragelijk juk zijner Sultans te worden verlost.

't Is wenschelijk, ook voor de algemeene belangen, dat voortaan geen ander gezag geduld, geene andere heerschappij erkend, geene andere wetten op Sumatra worden geëerbiedigd dan van eene Regeering, die hare plichten beseft en de roeping begrijpt, welke zij dáár heeft te vervullen.

Moge de Regeering met moed en ijver, maar tevens met eene krachtige hand de taak aanvaarden, die op dat schoone, rijke eiland voor ons schijnt weggelegd, opdat spoedig scheepvaart en handel herleven en bloeien onder een verlicht, vrijgevig bestuur, en onder de trouwe hoede der Nederlandsche vlag!

Letterkunde.

‘Die perzik smaakt naar meer!’

Het leven een droom. Tooneelspel van Calderon de la Barca. Uit het Spaansch vertaald door A.S. Kok. Voorafgegaan door eene verhandeling over Calderon en het Spaansche drama. Amsterdam, G.L. Funke. 1871.

Het is waarschijnlijk een overblijfsel van anti-spaanschgezindheid, dat de letterkunde van onze voormalige onderdrukkers ten onzent zoo weinig bekend is. Wel zijn er onder onze literatoren en belletristen beoefenaren der Spaansche taal; maar het groote publiek heeft weinig of niets hieraan en vraagt ook niet naar de vruchten van hunne taalkennis; welk gewoon mensch bemoeit zich ook met zulke vreemde dingen?... Fransch?... Dat is wat anders! Ieder Nederlander, die op beschaving bogen kan, leert Fransch en weet mee te praten over - Fransche romans. De taal van Schiller en Göthe valt wel iets minder in den smaak; maar zij zelven zijn geen onbekende grootheden, zoowel hunne werken als allerlei goedkoope edities van andere *Deutsche Klassiker* vinden onder ons gereeden aftrek. Engelsch komt meer en meer in de mode, vooral onder jonge dames; onder heeren is dit minder, en in steden van 14 à 15000 zielen of daar beneden een Engelsch leesgezelschap op te richten heeft wat in! Zelfs de pogingen om in een leeskring, waarin wel Fransche en Duitsche tijdschriften rondgaan, ook Engelsche op te nemen, zag ik bij herhaling mislukken. Een beetje Italiaansch te kennen behoort mede tot de *modern accomplishments.* Maar Spaansch?... Neen, dat is al te Spaansch! Daar wordt niet aan gedacht. Wie leest er Spaansch? Wie heeft behalve van Don Quichot ooit van Spaansche poëzie of romantiek gehoord?... Onze jongelui hebben tegenwoordig ook wel wat anders te doen dan Spaansch te leeren. 't Heeft al een groot bezwaar hen op de hoogere burgerscholen zooveel Fransch, Duitsch en Engelsch ‘bij te brengen’ als voor het eindexamen noodig is. Onze positieve eeuw eischt positieve wetenschap. Voor fraaije letteren, voor de *humaniora* schiet geen tijd over. Laat die over aan de letterkundigen

van professie. Willen zij ons, mannen van *de* wetenschap of van het practische leven, wat te lezen geven in onze uren van uitspanning, laat hén dan schrijven, of voor ons vertalen wat wij in 't oorspronkelijke niet kunnen genieten! Dan *doen* ze ten minste nog eenig nut; want een mensch is zoo niet of hij wil nog wel eens een mooi dichtstuk, een fraai tooneel-, blij- of treurspel lezen... nog het liefst een roman, mits hij 'mooi' is en niet te lang, vooral niet in drie deelen.'.... Welnu! Behalve het legioen oorspronkelijke (?) schrijvers hebben wij vertalers bij de vleet, en handige vertalers ook! Een buitenlandsch schrijver van naam behoeft slechts een roman met 'wordt vervolgd' in zijn *Feuilleton, Zeitschrift* of *Magazine* te beginnen, of, kip ik heb je! terstond wordt zijne vertaling door een onzer uitgevers aangekondigd. Het eerste deel komt al uit voordat de auteur half weg is, en als 'het slot volgt' onder de voorlaatste aflevering staat, kan men er zeker van zijn dat 'slot' bijna even spoedig in 't Hollandsch te zullen lezen als in 't oorspronkelijke.

Ook wat echt klassiek mag heeten uit het buitenland, ook de groote geesten uit den vreemde van vroegere eeuwen vonden en vinden vertolkers in onze moedertaal. Maar, om welke reden dan ook, de Spaansche dichters deelden weinig of niet in deze eer. En toch beweert Montegut,' - naar de meening van den heer Kok 'een uitstekend oordeelkundige,' - 'dat er geen letterkunde rijker, meer verscheiden, meer onderhoudende,' dan die van Spanje, 'en geen volk ooit met zulk een aanleg voor het scheppen en genieten van letterkundige voortbrengselen begaafd geweest is als het Spaansche volk.' Het onbekend maakt onbemind en het onbemind maakt onbekend zijn dus hier wel van toepassing. Wie weet of meer bekendheid er niet toe leidt om het oordeel van den Franschman ook bij ons te leeren beamen; in allen gevalle deed hij een goed werk, die ons een proefje dier 'rijke' letterkunde gaf, en als hij ons eene gouden vrucht op zilveren schotel aanbood verdient hij allen lof en dank.

De verdienstelijke leeraar aan de rijks hoogere burgerschool te Roermond, de heer A.S. Kok, die reeds door de vertaling van Shakespeare zijne sporen als metrisch overzetter heeft verworven, is de man die dit waagde. Hij heeft Calderons *La vida es sueno* in Hollandsche verzen overgebracht en, voor zoo ver ik dit beoordeelen kan, zijn waagstuk meesterlijk volbracht. Om met een anderen aankondiger te spreken, mag zijne 'welgeslaagde vertaling eene aanwinst gerekend worden voor onze vaderlandsche letterkunde.'

Deze 'aanwinst' - op zich zelve reeds dankbaar te aanvaarden - is te grooter omdat hij aan het vertolkte drama eene verhandeling laat voorafgaan over den oorspronkelijken dichter zelven en het Spaansche drama. In klein bestek, maar met genoegzame duidelijkheid, zet hij het eigenaardige der Spaansche tooneelpoëzie uiteen. Hoe zij, in onderscheiding van de Italiaansche en Fransche, niet naar de oude

klassieken van Athene en Rome zich vormde, maar haar eigen weg zich baande, vrij en zelfstandig zich ontwikkelde en zoo inderdaad eene groote mate van oorspronkelijkheid behield, wijst hij aan. De oorzaak hiervan vindt hij in het Spaansche volkskarakter. Het hooggestemde gevoel van eigenwaarde, den Spanjaard als lid der voorheen zoo machtige natie eigen, gedoogde geen navolging. Zijn spreekwoordelijk geworden trots, niet verzaakt ook toen van vroegere grootheid weinig meer dan eene schaduw overgebleven was, drukte een eigenaardigen stempel op de voortbrengselen van zijn geest, terwijl zijn onvoorwaardelijke eerbied voor de macht van den vorst, zijne ridderlijke gevoelens en zijne onbepaalde, uit religieus gevoel voortgesproten onderwerping aan de geestelijkheid het hunne bijdroegen, om aan zijne letterkunde, met name aan zijne tooneelpoëzie, dat eigendommelijke te geven, dat haar van die der andere Europeesche volken onderscheidt.

Zeer lezenswaardig is wat de heer Kok hierover in 't midden brengt, alsmede wat hij van Calderon zelven zegt. Als men bij hem leest, dat deze tooneeldichter uit de zeventiende eeuw ‘meer dan 120 tooneelstukken, meer dan 100 allegorische geestelijke schouwspelen, verder een honderdtal kluchtige nastukjes of *saynetes* en onderscheiden andere niet dramatische gedichten geleverd heeft;’ - dat hij door Schlegel met Shakespeare vergeleken werd en met Cervantes en Lope de Vega met recht onder de geniaalste Spaansche dichters wordt gerangschikt, heb ik, dunkt mij, gronden genoeg aangevoerd om, als men Calderons *Het leven een droom* nog niet kent, er naar te doen grijpen. Ik althans, door deze ‘verhandeling’ gunstig vooringenomen, nam het drama met belangstelling ter hand, en het genot der lectuur overtrof mijne hooggespannen verwachting. Had ik de aanhaling van Sismundi door den heer Kok niet gelezen, of mij niet voorbereid op veel dat voor ons te hoogdravend, te hyperbolisch - te veel het tegenovergestelde van ‘natuur en waarheid’ - is, ik zou zeker mijne vooringenomenheid spoedig verloren en mij teleurgesteld gevoeld hebben. Nu, door den heer Kok vooraf ingelicht, las ik met onverdeelden bijval, vermeide mij in de dichterlijke ontboezemingen der Calderonsche helden en heldinnen om dat dichterlijke zelve, en stoorde mij niet aan het onnatuurlijke van menschen hunne gewaarwordingen in de hoogst opgeschroefde beeldspraak te hooren uiten. Het schoone dier poëtische ontboezemingen boeide mij en ik vergat de personen aan wie zij in den mond werden gelegd.

Naar mijn inzien moet men dan ook zulke tooneelpoëzie als een voortbrengsel der dichterlijke phantasie, of als een dichtstuk lezen, en acht ik dit drama van Calderon minder geschikt voor opvoering op ons Hollandsch tooneel. Ik ben het daarom niet eens met ik weet niet meer welken aankondiger, die van den heer Kok eene bewerking voor dat tooneel van dit dichtstuk verlangde. Zulke bewerkingen van klassieke tooneel- of treurspelen worden in den regel verknoeijingen en

in casu zou zij eene geheele omwerking moeten wezen. Boven bedoelde dichterlijke ontboezemingen zouden al dadelijk moeten wegvallen, omdat zij in den mond van onze tooneelisten van professie nog hoogdravender klinken en òf vervelend òf belachelijk worden zouden. Ik verbeeld mij eene onzer theaterprinsessen met de taal van Rosaura na het opgaan van het gordijn haar paard naroepende: 'Waarheen? Gij vlammelooze straal, Gij vogel, zonder vederpraal, Gij stroomdoorkliever, zonder 't schubbig kleed, Woest dier,' enz. enz. Pu! Hoe zouden al die *rr* rrratelen door de schouwburrrg-zaal! Of een onzer acteurs de alleenspraak van Sigismund opdreunende:

'Doe mij weten, God des Hemels!
Die mij oordeelt, onverhoord,
Wat vergrijp ik heb bedreven
Jegens U, door mijn geboort?' enz.

Hoe zouden zijne oogen rollen en zijne armen draaijen; hoe zou hij de 'dierenhuid' waarin hij 'gehuld' is plechtstatig open en toeslaan, om zich bij iederen gemaakten voetstap sierlijk daarmede te drapeeren, - alsof een mensch die hardop denkt met zijne kleeren speelt! - en zijne stem knetteren en galmen om recht pathetisch te schijnen!.... Neen, wilde men de intrigue van het stuk bij ons op het tooneel brengen, men zou ze geheel anders moeten inkleeden, waardoor van zelf het eigenaardig Spaansche wegvallen en men niet Calderon zou hooren maar het werk van den een of anderen behendigen bearbeider, die te rade was gegaan met de eischen van ons schouwburg-publiek zoowel als met de krachten onzer komedianten van beroep. Dat publiek zou weinig smaak hebben in de poëzie van den Spaanschen dichter, opgevoerd zooals de heer Kok haar zoo uitstekend in Hollandsche verzen vertolkte, en ons Tooneelverbond zal nog ettelijke jaren het moeijelijke werk dat het opvatte moeten voortzetten voordat er ten onzent tooneelkunstenaars in den echten zin zijn gevormd, die haar zouden kunnen wedergeven. Vooralsnog moeten wij ons vergenoegen met het lezen van zulke voortbrengselen der buitenlandsche tooneelpoëzie en - ik herhaal het - den heer Kok dankbaar zijn voor hetgeén hij ons reeds gaf, vol hoop dat hij door zijn welslagen moge aangemoedigd worden, ons meer van dit gehalte te geven.

Of hij de taal van Calderon volkomen juist heeft overgezet en zijne metrische vertaling, wat Hollandsche dictie en versificatie betreft, onberispelijk is, laat ik over aan de kritiek van hen die den Spaanschen dichter zelven verstaan en van de verzenmakerskunst meer verstand hebben dan ik. Ik acht mij voor zulk eene kritiek onbevoegd; maar heb schoonheidsgevoel genoeg om den vorm waarin het boekske is uitgekomen leelijk te vinden. Ik betreur het, dat zulk degelijk werk over poëzie en zelf poëzie zoo onpoëtisch, als een schoolboek, is uitgegeven. Of meende de heer Funke, dat ons middelbaar onderwijs eer-

lang ook de Spaansche taal- en letterkunde onder hare leervakken zal opnemen en dat dan zijn boek door de schooljongens zal worden gebruikt? Ik vrees dat hij hierin zal teleurgesteld worden. Jammer daarom, dat hij zijne uitgaaf niet aanlokkelijker heeft gemaakt. Nu zij eenmaal is zooals zij is, moeten wij het voor lief nemen en hopen, dat meer op den inhoud dan op den vorm worde gezien. Het werk zelf van den heer Kok verdient, dat het door tal van exemplaren alom verspreid en gelezen wordt. Dat mijne aanprijzing hiertoe iets toebrengen mag, is zeker mijn wensch; maar ik houd mij overtuigd dat *Het leven een droom* door eigen verdienste zich zelf wel aanprijzen en in veler handen komen zal. Met verlangen zie ik reeds uit naar eenig specimen ook van Cervantes' en Lope de Vega's dichterlijke voortbrengselen en herhaal den wensch, dat de heer Kok, door de gunstige opname van dezen Spaanschen eersteling, hiertoe uitgelokt worden mag!

Kampen.

J. HOEK.

Weenen.

Weenen door Gerard Keller. Bezoek aan Wilhelmshöhe, Dresden, Praag, Weenen, Ofen-Pesth, Salzkammergut en Salzburg. Met een platte grond van Weenen. Arnhem, D.A. Thieme, 1873.

Weenen! Ziedaar het groote tooverwoord, dat thans alle tongen in beweging brengt, alle harten doet kloppen, en alle beurzen wijd - wij vreezen zeer wijd - opent. In breede scharen zullen weldra de pelgrims optrekken naar de aloude ‘Kaiserstadt’ om de wonderen van nijverheid en kunst die daar van Noord en Zuid, van Oost en West zijn opgestapeld, te aanschouwen. Gretig wordt alles opgevangen, wat dagbladen, tijdschriften en brochures ons verhalen omtrent de onmetelijke rijkdommen daar ten toon gespreid en de reusachtige werken, zoolang voorbereid, die nu eindelijk hun voltooijing schijnen te naderen. En reikhalzend ziet men uit naar het oogenblik waarop de stemme zal gehoord worden: Ziet, alles is nu gereed, komt en oordeelt of u de helft wel is aangezegd! Ook uit ons vaderland zal menigeen ter bedevaart gaan. Bij den reislust, ik zou haast zeggen reiswoede, die sedert eenige jaren bij onze landgenooten heerscht, is het voor velen een groot voorregt een vast punt in het oog te hebben waar men heen moet gaan en waarover in herfst of wintertijd kan en moet gesproken worden. Weenen, ziet u, dat staat vast. Van daar kan men dan verder zien al naar mate tijd en geld het veroorloven. Maar

niet van Weenen en de expositie te kunnen spreken, *fi done!* dat zou een *horreur* zijn!

En ze hebben gelijk, groot gelijk, die zoo spreken. Al stelt gij niets geen belang in nijverheid, al hebt gij volstrekt geen oog voor kunst, al beeft gij reeds bij het denkbeeld om eindelooze zalen te moeten doorloopen en duizenden, ja honderdduizenden voorwerpen te moeten aanschouwen, waarvan gij toch geen of slechts een zeer verwarde herinnering kunt behouden. - Londen en Parijs hebben het ons geleerd dat zulke wereld-tentoonstellingen een genot opleveren, waarvan men zich geen denkbeeld kan maken, en dat er ook voor den meest onopmerkzame of onverschillige zoo veel te genieten valt, dat het onverantwoordelijk is voor hem dien het aan de middelen niet ontbreekt zich deze weelde te ontzeggen.

Aan reisgidsen, handboeken en beschrijvingen van Weenen en de tentoonstelling zal het niet ontbreken. Reeds worden wij overstroomd door tal van geschriften, die ons moeten voorlichten op het pad dat wij te volgen hebben. *Ausstellung*, *Exhibition*, *Exposition Universelle* zijn de woorden die ons in alle boekwinkels in de oogen schitteren. Geheele tijdschriften zijn alleen aan deze zaak gewijd. Daarenboven Weenen is geen onbekende stad. Honderden malen is het beschreven en al de wonderen die het bevat zijn breed uitgemeten in Fransche *guides* en Duitsche *Reisebücher.* Maar wij Nederlanders hooren gaarne een landgenoot over vreemde landen. Wij weten, dat wij zoo onze eigenaardigheden hebben en onze wijze van beschouwen, en dat het oordeel van vreemden bij lange na niet altijd een goede maatstaf is voor hetgeen wij naar hunne aanwijzing te wachten hebben. En terwijl we dankbaar aannemen wat Duitschers, Franschen en Engelschen ons mededeelen, luisteren we toch scherper toe als een Hollander spreekt en volgen we zijn raad en zijne leiding met een meer onbeperkt vertrouwen.

Wij zijn er dus den heer Keller dankbaar voor, dat hij, ten vorigen jare een reis gedaan hebbende naar Weenen, ons daar de beschrijving van heeft medegedeeld en ons, met het oog op de toen reeds naderende tentoonstelling, menige kostelijke inlichting en goeden raad heeft gegeven. Op het punt van reisbeschrijvingen heeft Gerard Keller zijn sporen verdiend. Wie kent niet zijn reizen naar het Noorden en naar het Zuidwesten van Europa? Wie herinnert zich niet den prettigen, boeijenden stijl, waarin hij de schoonste natuurtafereelen weet te beschrijven of ons inleidt in het volksleven der landen die hij bezoekt? Diezelfde goede eigenschappen vindt gij hier geheel terug. Op de aangenaamste wijze voert hij ons door Cassel met zijn Wilhelmshöhe, in den laatsten tijd zoo bekend geworden door de ‘gevangenschap’ van den ex-keizer, naar Dresden en de Sächsische Schweiz, naar Praag en eindelijk naar de Keizerstad, om van daar na een *Ausflug* naar Ofen-Pesth in Hongarije, over het Salzkammergut terug te keeren. Het grootste gedeelte van het boek is echter, natuurlijk, aan Weenen

gewijd. Keller heeft er zich op toegelegd ons een juiste, duidelijke, volledige beschrijving te geven van de stad zelve en van het bezienswaardige dat zij bevat evenzeer als van haar omstreken. Daarenboven heeft hij getracht ons op de hoogte te brengen van al wat een vreemdeling noodig heeft te weten omtrent huisvesting, gewoonte, zeden, volkstaal en volksgebruiken. Wij die Weenen meermalen bezocht hebben kunnen hem de getuigenis geven van de meest mogelijke volledigheid. Wij hebben niets bij hem gemist van hetgeen wij meenden te moeten verwachten, maar ook nog veel geleerd wat wij niet wisten en wat ons bij een vernieuwd bezoek van groot nut zal kunnen zijn. Daarenboven heeft hij alles bijeenverzameld wat hij toen reeds kon weten omtrent de wereld-tentoonstelling, en de beschrijving die hij ons geeft van het terrein en de wijze van inrigting is even duidelijk als uitlokkend.

Wij moeten dus elk, die het voornemen heeft Weenen in dezen zomer te bezoeken, ten stelligste aanraden, dit goed en aangenaam geschreven boek te lezen en te bestudeeren. Maar ook voor hen, wien het geluk niet zal kunnen ten deel vallen om met eigen oogen die wonderen van natuur en kunst te beschouwen, levert Kellers geschrift een zeer onderhoudende en aangename lectuur op, en heeft alzoo een blijvende waarde. Één ding slechts bejammeren wij. Het formaat van dit werk is veel te groot, om het in reistasch of spoorwegkoffertje mede te nemen. Zou de uitgever niet wijs doen, met er een uittreksel uit te maken, bevattende alleen dat wat op Weenen betrekking heeft, vermeerderd met wat men thans van de tentoonstelling zelve weet, en dit alles in een klein, net, compres gedrukt bundeltje in den trant der Bädeker's en Murray's?

Een recensent zou meenen van *félonie* beschuldigd te moeten worden, indien hij niets deed dan prijzen, en volstrekt geen vitterij ten beste gaf. Daarom verheug ik mij ten minste ééne aanmerking te kunnen maken. Bl. 23 lees ik; *l'accuratesse est la politesse des Rois*, dat is eene fout die veel Hollanders maken, maar 't *is* een fout; *accuratesse* is geen Fransch woord, het moet zijn *exactitude.* Zoo bl. 74 *Cyrill*, in plaats van Cyrillus, wien ook ten onregte de naam van Apostel gegeven wordt.

- R -

De grondstof goed.... de bewerking....?

Twee novellen van P.F. Brunings. 2 Deeltjes. Dordrecht, Blussé en van Braam, 1872.

Met het opschrift gaven we reeds in 't algemeen ons oordeel over de beide novellen op. Er zijn passages in, die ons bijna zouden hebben genoopt om achter ons vraagteeken nog een uitroepingsteeken te plaatsen.

Het plan van beide verhalen is goed; niet te ingewikkeld, en toch geschikt om des lezers verwachting te spannen, terwijl de karakters der hoofdpersonen, hunne positieën e.z.v. belangstelling inboezemen. Zij geven dan ook aanleiding tot ver- en ontwikkelingen, al vermoedt men van den aanvang af reeds den afloop.

Wat de karakters van de hoofdpersonen in de eerste der beide novellen betreft, komt het ons voor, dat de officier Van Hagen, en vooral Diana, nog al *Etwas derbes* aan en in zich dragen, dat beiden in hunne wijze van handelen en uitdrukkingen vrij forsch en hoekig zijn, al wordt dit door beider positie wat gemotiveerd.

Men zie ten opzichte der dame haar eerste aanraking en kennismaking met den officier, terwijl zij aan zijne beeldtenis bijna onmiddellijk daarna eene plaats gunt in hare schilderij. En dit niettegenstaande zij nergens voorkomt als eene vesting die zich door een *coup de main* of in den stormpas laat veroveren. Al is het menschelijk hart op dit punt vaak vreemd en onverklaarbaar genoeg, wij houden het er toch voor, dat de dames het zich zelven niet zoo bekennen, en nog minder er zoo voor uitkomen. Zij staat daarvoor elders - men zie hare houding tegenover een ander pretendent en haar oom Danckerts van Boschdal - wat vast in haar schoenen. Evenwel kan men eene dame die aan vossenjacht deelneemt, het over hagen en struiken zet, zich in pistoolschieten oefent, minder voorschrijven, dat zij zich op de gewone en gebaande wegen houdt. Gelukkig, dat zij niet totaal vagabundeerende wordt, al is zij extravagant en onvrouwelijk genoeg op het punt der maatschappelijke convenances. Zulk een nichtje bij zulk een oom in huis kon en moest aanleiding geven tot meer tooneelen van dien aard, als wij in 't begin van het tweede deel één ontmoeten. Van dien kant staat de stillere figuur van Emma, die Diana D.I. bl. 179, een woord over haar gedrag zegt, haar wel wat in 't licht, en wordt zij door deze inderdaad overschaduwd. Deze blijft bij veel fermeteit, meer vrouwelijk, meer meisje. Het gesprek van Emma met Van Hagen, haar conversatie met Spitsmuis, haar onderhandeling met den heer Danckerts in 't begin van het tweede deel is goed; doch wij zouden haar bij de wat overspannen *Bundesscène* in den nacht in het bosch, althans een kleine scherts of een lachje op de lippen hebben

gelegd. Was ons de keus tusschen de beiden gegeven, wij hadden Emma liever gehad, ondanks al Diana's talenten.

Van Hagen heeft en doet wat men van menig jong officier in zulk een positie kon verwachten. Dat hem iets kazerneachtigs aankleeft, kan er door en lag in zijn verleden. Desniettemin zijn zijne allures nu en dan ruim vrij, en is hij tamelijk uit de hoogte. Men ga zijne conversatie na met Diana op het eerst àbord, het onderhoud met den dorpsraad, D.I. bl. 62, en later in zijne alleenspraak op bl. 107. Er is nog al gelegenheid om hem toe te voegen wat hij op bl. 88 van Diana moet vernemen: - 'Mijnheer, ik vind uw toon ongepast;' - op bl. 164 kan het er een weinig beter door; daar heeft hij kennelijk het land. - Het herhaalde draaijen aan zijn knevel moge een amusement wezen dat wij dagelijks gebaarde heeren zich kunnen zien gunnen; wij zouden dit niet onder de trekjes rekenen, waarop bij herhaling was te wijzen. Kleinigheden in eene schets kunnen soms haar effect doen; doch men worde niet te minutieus daarbij, en wachte zich voor het outreeren naar alle zijden.

Dit is iets waarvan de heer Brunings bij zijn talent voor de novelle gevaar loopt, adres aan zijne veel goeds bevattende beschrijving van de aankomst der militairen in het dorp, en de houding van den schoolmeester daarbij. Dat hij anders ook natuurbeschrijvingen kan leveren met weinige maar voldoende trekken, getuigen bl. 95 en 138, D. I.

In des burgemeesters houding en karakter vonden wij hier en daar iets overdrevens, al zijn de meeste enkele trekken niet geheel onnatuurlijk, omdat men wonderlijke patronen onder zulke intellectuëele en moreele nulliteiten kan ontmoeten. Dat de schrijver hem Stormvogel noemt, gelijk hij aan den meest onafhankelijken man in den dorpsraad den naam van Spitsmuis, en aan den ouden kapitein dien van Rommelvink gaf, riekt naar *bad-humour.* De laatste is ook geene onmogelijkheid, maar toch een weinig *charge*, met zijne opgewondenheid wegens de verwachte komst van den luitenant.

De oom van Diana, de baron Danckerts, die zoo onwillig is om van zijne nicht te scheiden, en die er toch toe komt om in hare wenschen toe te stemmen, is, naar ons gevoelen, eene der bestgelukte figuren in het tafereel.

Over 't geheel beviel ons de Koopmansdochter beter. De hoofdpersone, Louise, heeft meer vrouwelijks, iets buigzaam-krachtigs, en veel nobels, en even zoo, hoewel in anderen vorm, Rika, al is dat waschmeisje wat rap met de hand. De heer Verbruggen is, bij zijne nonchalance of zorgeloosheid als koopman, bij welke hij, op den vervaldag van een wissel van aanzienlijk bedrag, dien hij niet kan voldoen, een diné geeft, en hij van een schip met rijke lading, dat zeven maanden uitbleef, niet weet of tracht te weten, wat er van werd, vrij nonactief. Zijne schulden aan bakker en melkboer (aan den laatste voor geleverde melk, duizend gulden) getuigen, hoe weinig groote

sommen op 't papier kosten. Maurits van Holberg is, zou men zeggen, *blasé*, doch zóo als een au fond moreel mensch dit kon wezen. Voor zóo'n dweeper met waarheid, gelijk hij hier niet altijd natuurlijk wordt geschetst, is hij soms luimig en onvast genoeg. Zijne verhouding tot zijn knecht mogt wel door het zoogbroederschap gemotiveerd worden, al blijft hij ook zoo overgeduldig. Immers is die mijnheer de knecht zoo onuitstaanbaar, als zulke wezens uit brooddronkenheid kunnen worden; en hij heeft schoolmeesterlijke antecedenten daarenboven. Zijn innerlijke en uitwendige metamorphose is wel aangeduid als een gevolg van den invloed van Rika; doch wij hadden dit gaarne in enkele bijzonderheden aangetoond willen hebben, omdat die verandering zoodoende meer gemotiveerd was, en dit aanleiding kon geven tot enkele menschkundige en pikante tooneeltjes.

De zoo even genoemde, ‘de wel wat manhafte jongejufvrouw, die voor niemand bang is,’ maar toch geen onbehagelijken indruk maakt, al is zij eene ‘kleine helleveeg die haar man staat (D. I. bl. 89),’ speelt zij haar rol van *taming of the shrew,* al geldt het mannen, tamelijk kras.

Mevrouw Verbruggen is een exemplaar van het *soi-disant* fatsoenlijk, maar inderdaad hoogst onfatsoenlijk canaille, dat helaas! niet tot de onmogelijkheden behoort. De schrijver laat haar tamelijk bar expediëeren ook.

Wij hebben onze aanmerkingen medegedeeld, doch willen daarmede geenszins beweren, dat beide novellen niet hare verdiensten hebben. Er zijn scènes in, die even natuurlijk als treffend mogen heeten. Maar juist om deze, die bewezen dat de heer Brunings goed kán, wilden we die aanmerkingen niet terughouden. De omtrekken van zijne figuren mogen gerust nu en dan wat minder hard worden, en de kleuren minder *grell.*

Mengelwerk.

Uit den vreemde, meêgedeeld door Mevr. van Westrheene.
Reizende muzikanten.

II.

Toen Sepp de kleine Broni voor het eerst aan zijn hart drukte, gevoelde hij dat hem in dat kind het geluk geschonken zou worden dat den armen, naar hooger strevenden, doch door het noodlot onderdrukten en alleenstaanden man tot nog toe altijd ontvlucht was.

Hij wilde na den dood zijner moeder met de kleine Broni naar de hoofdstad gaan, om daar op de eene of andere wijze zijn brood te verdienen en voor de opvoeding zijner zuster te zorgen.

Doch de achterlijkheid in lichamelijken groei, welke men dikwijls bij hoog begaafde kinderen ziet, en die hem reeds opviel toen hij het bijna twaalfjarige meisje als een negenjarig kind op zijn arm droeg, deed hem besluiten met haar buiten, in het dorp te blijven.

Doch in het dorp waren hem alle hulpbronnen afgesneden, die hem in de hoofdstad ten dienste gestaan zouden hebben; nogtans uit liefde voor Broni, die in eene dompige straat eener groote stad weggekwijnd zou zijn, schikte Sepp zich in de omstandigheden.

Hij nam zijn viool, speelde voor de boeren, en verdiende daarmede zijn brood en dat van Broni.

'Sepp, de vioolspeler' was weldra overal gezocht en het inkomen van den dorpsmuzikant werd langzamerhand zoo goed, dat hij eene nette woning huren kon, waarin de bevallig opgroeiende Broni de huishouding dreef.

Broeder en zuster waren met de teederste liefde aan elkander gehecht. Zij zagen elkander aan de oogen wat zij wenschten.

Zij leidden zulk een harmonisch leven in hunne kleine kamer, dat niemand die Sepp dikwijls onder de boeren in de herberg zag, het zelfs in de verte ver-

moedde, en nog minder met welk een rijken geest de man met zijn houten been zijn zusje bestraalde.

Enkel om haar lieven broeder te verrassen, gaf Broni zich de moeite om op eene tweede viool welke Sepp bezat, uit zich zelve een stukje te leeren spelen. Eindelijk gelukte het haar.

Broni's braaf, edel hart klopte, toen Sepp op zekeren avond te huis kwam.

Broni was opgebleven en, toen zij de voetstappen van Sepp aan de deur hoorde, grepen hare kleine handen naar de viool en speelden het stukje dat zij bestudeerd had.

Dat was eene verrassing voor Sepp!

'Wie heeft u dat geleerd?' vroeg hij aan zijne lachende zuster.

'Ik zelf,' antwoordde het kind, niet zonder trots.

'O, die lieve Broni!'

'O, Sepp, ik ben zoo blij dat gij tevreden zijt!'

Van toen af gaf Sepp zijne zuster les op de viool.

Hoe ver hij het met haar bracht, weten wij reeds; wij behoeven den lezer niet op den doornigen weg te voeren, langs welken beiden tot hun doel kwamen.

Sepp was gelukkig met het succes van Broni, en zij was op hare beurt opgetogen over de onvermengde blijdschap welke zij haar broeder verschafte, dien braven man, die zoo veel voor de zijnen had opgeofferd en zoo veel geleden had.

De indruk dien graaf Emerich op zijne zuster gemaakt had, was niet voor het oog haars broeders verborgen gebleven. Een donkere wolk was daarmede aan zijn hemel gekomen.

Hij was met de denkwijzen der aristocratische kringen van dien tijd te goed bekend, dan dat hij niet weten kon dat er aan geen huwelijk tusschen graaf Emerich en het dorpsmeisje te denken was, al moest hij aan den anderen kant bekennen dat graaf Emerich, die zijne liefde voor Broni geen oogenblik verborg, zeer goed in staat was om alle vooroordeelen op zijde te schuiven.

'Doch de hooge, aristocratische familie zal nooit toegeven,' dacht hij 'en een verdere omgang tusschen de jonge lieden kan tot niets leiden, maar zal het onschuldige hart van mijn lieveling doen breken.'

Die gedachten kwamen hem gewichtig genoeg voor, om er openhartig met graaf Emerich over te spreken.

De graaf was eerlijk genoeg om het onloochenbare van hetgeen Sepp vreesde, te erkennen.

'Gij hebt gelijk, geëerde vriend,' antwoordde hij. 'Ik zal er van daag nog met mijne moeder over spreken; want mijn vader is oud en heeft geen invloed meer. Mijne moeder is wel is waar trotsch op haar geslacht, maar zij is eene verstandige vrouw. Daarop reken ik. Ik za! de tusschenkomst van mijn broeder Arthur verzoeken, die grooten invloed op mijne moeder heeft. Kan ik de toestemming van mijne moeder niet winnen, dan is mijn levensgeluk verwoest; maar gij hebt mijn woord van eer, dat ik de rust van Broni niet meer in gevaar zal brengen!'

De beide mannen drukten elkander de hand en graaf Emerich verliet de kamer.

In hetzelfde oogenblik kwam Broni uit een aangrenzend vertrek binnen; zij had de stem van Emerich herkend.

'Waarom is hij heengegaan?' vroeg zij verwonderd.

'Hij werd door een hoogst gewichtige zaak geroepen,' antwoordde Sepp langzaam.

Broni vond den toon waarop haar broeder sprak zeer zonderling, en zij keek hem bijna treurig aan.

Sepp sloot haar in zijne armen, en toen hij zijn hoofd over het hare boog, rolde er een traan uit zijne oogen.

Een uur later trad graaf Arthur von Waldzee bij zijne moeder in de kamer.

Zij was nog altijd eene indrukwekkende vrouw, en aan het hof zelfs ging zij door voor een van de slimste vrouwen, waar het er op aan kwam haar doel te bereiken.

Daarop vertrouwende, had graaf Arthur, eer hij als voorspraak voor zijn jongeren broeder naar zijne moeder ging, vol gerustheid gezegd dat 'mama ongetwijfeld wel raad zou weten in het geval.'

Wat graaf Arthur met zijne grafelijke moeder sprak, heeft nooit iemand geweten. Doch de bedienden hoorden dat er in het vertrek waar moeder en zoon bij elkander waren, eerst zacht, doch daarna op hevigen toon, namelijk door de gravin, gesproken werd, waarop het gesprek weder zachter gevoerd werd, om met een luiden lach van de zijde der gravin te eindigen, een lach waarbij ook het schorre geluid van Arthur zich spoedig liet hooren.

Nog lachende verliet hij de gravin, en trad met de beste tijding bij zijn wachtenden broeder in.

Terstond daarop snelde deze naar zijne moeder. Het gesprek duurde niet lang, doch toen een knecht op het bellen van de gravin in de kamer kwam, zag hij dat de jonge graaf met een van blijdschap stralend gelaat zijne moeder de handen kuste, waarbij haar een glimlach om den mond speelde, die even goed blijdschap als spot kon beteekenen.

'Zeg dat het rijtuig voorkome,' beval zij, en eenige minuten later reed zij met Emerich naar het hotel waar Sepp en Broni woonden.

Toen de gravin uit het rijtuig kwam en Emerich hare hand vatte om haar den trap op te geleiden, bedekte hij die hand met kussen; en de gravin gaf hem plagend met haren waaier een tikje op de wang.

De indruk dien het bezoek der algemeen als trotsch bekende gravin von Waldzee, en dat wel met haren zoon, op Broni maakte, was die van een droom. Eerst toen de gravin sprak, begon zij aan de werkelijkheid te gelooven.

Doch nog sterker was de indruk van Sepp, die dat bezoek terstond in verband bracht met zijn laatste gesprek met Emerich. Zijn hart klopte pijnlijk van ontroering.

Broeder en zuster waren als bedwelmd door de houding der gravin, die inzonderheid voor Broni een hartelijkheid aan den dag legde, die haar tot schreiens toe bewoog.

De gravin scheen zoodra mogelijk over het doel van haar onverwacht bezoek te willen beginnen. Nadat zij Broni herhaalde malen op het voorhoofd had gekust, sprak zij, beurtelings tot haar en tot Sepp:

'Het kon niet anders! Mijn Emerich moest wel door zoo veel bevalligheid betooverd worden! Ik noem de dingen gaarne bij hun naam. Emerich heeft mij bekend, dat hij niet zonder Broni leven kan. Zoo als ik zeide, ik vind het natuurlijk, en daarom verheug ik mij in een huwelijk tusschen de jonge lieden. Ja, Broni, gij zult mijn dochter worden! O, wat zijn die door tranen bevochtigde oogjes mooi! Kom, omhels mij! Zoo mijn engel... En nu, lieve kinderen - mijnheer uw broeder zal zijne toestemming wel geven - gij zijt van dit oogenblik af verloofd! Maar ik ken de menschen van mijn stand; wij zullen de zaak vooreerst onder ons houden. Zijt gij eens getrouwd, dan is de kogel door de kerk. Tot zoo lang verzoek ik Broni en haren broeder mij de eer aan te doen met mij naar buiten, naar ons kasteel te gaan. Gij behoort nu tot de familie; later kunnen wij verdere afspraken maken. - Zie zoo, kinderen, geeft elkander de hand; maar kom, gij moogt elkander wel een kus geven. Adieu! mijn dochter!

Morgen... neen dat zal nog niet gaan, ik moet nog afscheidsvisites maken... overmorgen ochtend zal ik u met het rijtuig laten halen.'

De gravin trok Broni, die geen woord kon uitbrengen, aan hare borst, gaf Sepp

de hand en verliet hen met een fieren glimlach om den mond, vergezeld van den gelukkigen Emerich.

Sepp en Broni bleven een oogenblik als bedwelmd staan.

Eindelijk viel Broni haren broeder om den hals.

'Het is mij alsof alles een droom is,' fluisterde zij.

'Ik moet bekennen,' antwoordde Sepp, 'dat ik zelf tijd noodig heb om alles te begrijpen.'

'Hoe gelukkig is uwe Broni toch, Sepp!'

'Ja, mijn hart! En gij verdient het. Maar daarom moet ik u vermanen alles goed te onderzoeken, eer gij den stap doet die over uw geheele leven beslissen moet.'

'Onderzoeken, Sepp? Nu begrijp ik u niet!'

'Gij moet uw hart beproeven, en u vragen of uw zuiver, in de boschlucht van ons armelijk dorp gevormd gemoed in de sfeeren van aristocratische kringen past; of uw trouw en eerlijk hart zich aan hun vergulde leugens wennen zal; of er onder de rozen die voor u bloeien, niet een adder schuilt!'

'Maar, Sepp! Wat scheelt u?'

'Och, mijn lieve Broni, ik weet niet wat het is, maar het is mij alsof ik den sluier moet wegrukken die uwe toekomst verbergt! Ik denk aan den engel dien ik in de wolk gezien heb, maar waarin onze moeder een roofvogel zag!'

'Mijn goede Sepp! Gij zijt niet wel, gij zijt zoo ontsteld.'

'Ja, Broni, dat ben ik, gij zijt mijn eenig geluk op aarde en het is mij alsof gij mij ontrukt zult worden! Gij zult mij niet meer toebehooren, een *ander* hart zal aanspraak op uwe liefde hebben. Ik zal u niet meer ter zijde staan, want Sepp van Unterau behoort niet in de kringen waarin het lot u trekt. Och, mijne Broni, overweeg alles goed! Ik bid er u om!'

Broni keek haren broeder verbaasd aan. Voor het eerst in haar leven kwam het haar voor alsof hij in zijne akelige waarschuwing door zelfzucht geleid werd, een zelfzucht wel is waar uit *liefde*, die haar niet missen kon, maar toch... zelfzucht!

Een bitter gevoel sloop in het onervaren hart tegen haar broeder en, zonder een woord te spreken, nam Broni de viool om haar stormachtig gevoel op het instrument te laten uitwoeden.

Sepp scheen te vermoeden wat er in zijne zuster omging.

Hij liet treurig zijne oogen over hare lieve gestalte gaan, en zeide tot zich zelven:

'Och, de jeugd ziet anders dan de ouderdom!'

Sedert drie weken bevond de familie von Waldzee zich, met Sepp en Broni, op het kasteel.

Broni, door de geheele huishouding als de erkende lieveling der gravin behandeld, had hare kamer naast die der gravin. Zij werd daardoor als de dochter der gravin beschouwd.

Sepp had zijne kamers in den netten koepel, achter in den tuin.

Broni had geen woord tegen die scheiding ingebracht, en Sepp vergaf het haar, doch het ontstemde hem, even als zoo veel anders dat hem onrust baarde.

Terwijl Broni met de familie in het rijtuig, of te paard toertjes deed, wandelde Sepp eenzaam op de hem bekende paadjes om het dorp en de vele herinneringen aan het verledene vervulden hem met weemoed.

Op zekeren dag kwam er een brief, die de benoeming van graaf Emerich tot *attaché* bij het B....sche hof bevatte.

Het was reeds vroeger bepaald dat Emerich eene betrekking bij de diplomatie

zou vragen. Doch die benoeming kwam veel vroeger dan hij gewacht had. Er werd nochtans in den brief gezegd, dat het voor Emerich voorloopig slechts om een verblijf van drie weken in P. te doen was, na welken tijd hij naar huis kon terugkeeren, om eene andere zending af te wachten.

Er bestond geen gegronde reden om zich tegen de reis te verzetten, en Emerich vertrok nog denzelfden dag.

Reeds den volgenden dag merkte Sepp dat de dienstboden met elkander fluisterden als hij hen voorbij kwam, hetgeen vroeger nooit gebeurd was.

Ook trof het hem dat graaf Arthur, die anders meestal op de jacht ging, het kasteel nu niet verliet.

Ook Broni kreeg een onaangenaam gevoel toen graaf Arthur zich verplicht scheen te achten, in de afwezigheid van Emerich onophoudelijk bij haar te blijven.

Toen zij des avonds de gravin goeden nacht wenschte en haar als gewoonlijk de hand wilde kussen, zeide deze:

'Laat dat maar blijven, kind; goeden nacht,' waarna zij onmiddellijk met hare kamenier begon te praten.

Broni bracht den eersten slapeloozen nacht in het kasteel door.

Van toen af werd de verkoeling, die zonder reden tusschen Broni en de gravin ontstaan was, iederen dag merkbaarder.

Broni was te fier om zich bij haar broeder te beklagen en telkens als zij op het punt was om in tranen uit te barsten en aan zijn borst te vallen, bedwong zij zich en verborg haar verdriet.

In den nacht van den achtsten dag na Emerich's vertrek, toen Broni nog bijna geheel gekleed, mijmerend op den rand van haar bed zat, kwam de gravin eensklaps bij haar.

Zij zette den kandelaar dien zij in de hand droeg, op de tafel en ging met eene zekere plechtigheid op een fauteuil, tegenover het ledikant, zitten.

'Het helpt niets,' begon de gravin, en deed haar best om een zachten toon aan te nemen, 'ik moet met u spreken, mijn kind, hoe gaarne ik het vermeden had.... Er zijn omstandigheden gekomen die een huwelijk tusschen u en mijn zoon, graaf Emerich, onmogelijk maken!....'

Broni verborg haar gelaat in hare handen, als wilde zij den aanblik van iets vreeselijks vermijden.

'Het kan niet, hij trouwt met de vorstin van W.,' voegde de gravin er bedaard en koel bij.

Broni nam de handen van haar gelaat, en keek de gravin strak aan.

Deze liet zich daardoor niet van haar stuk brengen.

'Gij zult daarom evenwel niet van Emerich gescheiden worden, mijn lief verstandig kind,' hernam de gravin vriendelijk. 'Het geldt immers alleen een vrouw. Gij ligt hem het naast aan het hart. Het kasteel Nirbach, twee uren van hier, zal voor u in gereedheid gebracht worden en het spreekt van zelf dat Emerich, al is hij getrouwd, daar is, zoo dikwijls zijn hart hem roept...'

De gravin kon niet uitspreken, want als een engel der wrake rees Broni op en riep met luide, hoewel bevende stem:

'Mevrouw! ga oogenblikkelijk heen!'

De gravin stond glimlachende op, wierp Broni een vernietigenden blik toe en ging met afgepasten tred de kamer uit.

Nauwelijks was de deur achter haar gesloten, of het ongelukkige meisje verborg haar hoofd in de kussens en snikte luid.

De gravin moest het schreien wel hooren, doch kwam niet terug.

Daarentegen werd de andere, op den gang uitkomende deur geopend, en graaf Arthur trad met een licht in de hand binnen.

‘Wat deert u, Broni?’ vroeg hij, en ging naast haar ledikant zitten.

Broni schreef die geheimzinnige verschijning aan koortsachtige verbeelding toe; greep naar een glas water dat bij haar stond en wiesch zich het voorhoofd en de slapen.

Doch graaf Arthur had naar het scheen zijn verstand verloren. Hij gaf haar de liefste namen, kuste haar de handen en wilde haar omhelzen. Toen begon Broni luid te gillen. Doch niemand kwam haar te hulp.

Met de kracht der wanhoop stiet Broni den ellendeling van zich af, was met éen sprong bij de glazendeur, die op de veranda uitkwam, rukte die open en sloeg ze achter zich toe.

Arthur stond een oogenblik versuft.

Doch toen hij de deur op zijne beurt opende, was Broni verdwenen.

Op de veranda, waarheen Broni de onbeschaamdheid van graaf Arthur ontvlucht was, bevond zich een trap die in het park uitkwam.

Broni snelde er af en liep den tuin in.

Twee groote wolfshonden hadden haar weldra ontdekt, en liepen haar grommende en blaffende na.

Als een gejaagde ree snelde Broni voort.

Daar lag de koepel waar Sepp woonde.

Zij zag nog licht aan het venster.

Zij riep al hare krachten bijeen om den koepel te bereiken, eer de honden, die al nader en nader kwamen, haar inhaalden.

Daar was zij bij de deur.

Zij hoorde Sepp op de viool spelen.

Ach, hij speelde dat stukje dat zij eens alleen geleerd had, om haar broeder te verrassen!

Wat lag er al tusschen toen en nu!

Meer door herinneringen overweldigd dan door de ervaringen van het laatste uur, bezweek het arme meisje en viel bewusteloos op den drempel.

De honden waren vlak bij haar.

Zij snuffelden knorrend om haar heen, doch zij bewoog zich niet.

Toen hieven de honden een huilend geblaf aan.

Sepp hield op met spelen en opende de deur.

Daar zag hij eene schijnbaar levenlooze gestalte voor zich, hij hief haar op en herkende in het maanlicht - zijne zuster!!

Het was hem in dat oogenblik als stolde het bloed hem in de aderen; hij had nochtans de kracht om het meisje in de kamer te dragen.

Broni ontwaakte in zijne armen; zij sloeg hare lieve trouwhartige, doch nu zoo vreeselijk strakke oogen op.

‘Om Godswil, Broni, wat is er gebeurd?’ stamelde Sepp.

‘Niets... niets...’ antwoordde Broni zacht en afgebroken! ‘Ik ben zoo koud; leg mij in uw bed en... dek mij warm toe... blijf bij mij.’

Sepp bracht haar te bed.

Zij viel in een sluimering, waaruit zij na verloop van een kwartier verschrikt ontwaakte.

‘Laat ons vluchten!’ riep zij. ‘Sepp, verlaat mij niet!...’

‘Maar, Broni, wees bedaard! Zeg mij wat er gebeurd is!’ smeekte Sepp, terwijl hij zijne armen om haar heen sloeg, en haar de verwarde blonde lokken van het vochtige voorhoofd streek.

En nu vernam hij van het half ijlende meisje in onsamenhangende taal wat er dien nacht gebeurd was.

Het sneed Sepp door de ziel toen hij aan het lijden dacht van het onschuldige kind.

Hij drukte haar aan zijn hart, als wilde hij haar het bewustzijn geven dat zij onder zijne bescherming stond.

Zij drukte haar voorhoofd tegen hét zijne, terwijl de tranen haar uit de oogen stroomden.

‘Sepp,’ fluisterde zij, ‘kunt gij mij vergeven?’

Sepp keek haar verwonderd aan.

‘Ik u iets vergeven?’ vroeg hij, en er kwam een droevige glimlach om zijne lippen.

‘Wat hebt gij dan misdaan?’

‘O, ik heb tegen u gezondigd!’ antwoordde Broni. ‘Ik heb tegen u, mijn broeder, mijn liefdevollen vriend gezondigd!... *Ik heb eens*, *in een onzalig uur*, *aan uwe oprechtheid getwijfeld!* O, ik verdien de straf!....’

‘Mijn goed, onschuldig kind,’ liefkoosde Sepp. ‘Maak u niet zwart, gij wier ziel rein is als die van een engel!...’

‘O, ik weet wat ik weet!’ zeî Broni zacht, en keek hem smeekend aan.

Hij kuste haar op de brandende lippen. Als het arme meisje vergiffenis noodig had, dan lag die in de rijkste mate in dien kus.

Gerustgesteld legde Broni haar hoofd op het kussen en een zachte slaap kwam weldra het zwaar beproefde meisje verkwikken.

Bij het aanbreken van den dag viel Sepp, die den geheelen nacht naar iederen ademtocht zijner zuster geluisterd had, zelf in slaap.

Daar werd hij zacht gewekt en Broni stond voor hem.

Haar gezond en krachtig gestel had over het dreigende gevaar eener zenuwziekte gezegevierd.

Bleek als eene lelie, doch kalm, stond zij voor hem.

‘Zijt gij wel?’ vroeg Sepp verbaasd.

‘Volmaakt wel,’ antwoordde Broni, doch niet zonder een zucht.

‘Waarom zijt gij niet te bed gebleven?’ vroeg Sepp op verwijtenden toon.

‘Omdat wij hier niet meer thuis hooren,’ antwoordde Broni vast.

‘Ik heb mijn plan gemaakt. Ik zie af van mijn kunstenaarsloopbaan. Zij brengt ons in aanraking met menschen bij wie wij niet passen. Nu begrijp ik u... Wij willen de wereld ingaan en onze kunst beoefenen waar wij voor de vroolijke uren die wij verschaffen, eenvoudige eerlijke harten vinden; menschen die voelen en denken als wij!’

‘Wilt gij van stad tot stad, van dorp tot dorp, van huis tot huis, als een reizende muzikant....’ riep Sepp verontwaardigd.

‘Ja, dat willen wij!’ antwoordde Broni, vast besloten. ‘Wij zullen de wereld zien, ik zal mijn leed vergeten.... wat uit het volk is, moet bij het volk blijven!’

‘En... Emerich?’

‘Het was een droom!’

Broni zeide dat weemoedig, doch vast.

Zij wendde zich een oogenblik van Sepp af, doch wierp zich onmiddellijk in zijne armen.

‘Ik wil alleen u toebehooren!’ riep zij hartstochtelijk uit, ‘verzet u niet tegen mijn plan, opdat geen eerzucht en geen verleiding van het verfijnde leven mij weer van u aftrekken. Ik ben een dorpskind en mijne plaats is op bestoven wegen, in drukke herbergen, onder ruwer, maar braver menschen. De grond van een concertzaal zal nooit meer door mij betreden worden!’

Sepp begreep wat er in hare ziel omging.

Hij verzette zich niet tegen haar plan, wijl hij daarvan de eenige genezing voor haar diep gewond hart hoopte.

‘Zij verlangt naar de plek waar zij heeft leeren voelen en denken,’ dacht hij; ‘daar zal hare smart verzacht worden!’

Een half uur later hadden broeder en zuster het buitengoed verlaten.

III.

Wij gaan eene tijdruimte van twee jaren voorbij, en brengen den lezer in een van de meest bezochte Duitsche badplaatsen.

Het badseizoen was in vollen bloei. Er waren badgasten uit alle oorden der wereld, om hunne verloren gezondheid te herwinnen, of om uitspanning te zoeken.

Het was avond. Het orchest speelde in de muziektent der promenade. Heeren en dames zaten er omheen en volgden de muziek met levendige belangstelling.

'Dat orchest is het beste dat ik ooit gehoord heb,' zeide een jong officier, nadat hij een daverend applaus had uitgelokt.

'De directeur is een interessant mensch', zeide eene dame van zekeren leeftijd.

Het was dan ook geen man van een alledaagsch voorkomen; hij droeg een zwaren baard om zijn bleek gelaat en keek met zijn prachtige, somtijds eenigszins dweepachtige oogen om zich heen. Zijn houding had iets van een militair en hij was onmiskenbaar iemand van fijne beschaving, die slechts dan in lompheid veranderde als men beproefde hem in een gesprek te mengen.

'Er worden allerlei verhalen van hem gedaan,' zeide een heer tot eene dame die naast hem zat, 'ik heb hooren zeggen dat hij een ontslagen galeiboef is.

'Waarom niet!' lachte een majoor. 'Neen, ik heb gehoord dat hij een fatsoenlijk man is, maar die zich in het jaar 1848 sterk gecompromitteerd heeft.'

'Weet niemand er het rechte van?' vroeg de dame van leeftijd, terwijl zij hem lorgneerde.

'Er is niets met zekerheid van hem bekend,' antwoordde een ander; 'alleen weet de politie dat zijn ware naam niet Helwig is.'

'En ik zeg u,' riep nu een rijke Hongaar, 'dat ik geen zier om dien kapelmeester en zijn orchest geef, als de twee menschjes komen die ik verleden jaar in Baden-Baden gehoord heb en die ik op mijn kosten hier heb geëngageerd. Zij zijn maar met hun beiden, broer en zuster, geloof ik, maar zij zijn meer dan een geheel orchest. Zij spelen viool dat mij de tranen langs de wangen loopen!'

In dat oogenblik kwam een in rijk Hongaarsch costuum gekleede knecht op den spreker toe om hem iets te zeggen.

'Heeren en dames,' riep de Hongaar vroolijk; 'morgen om dezen tijd zijt gij mijne gasten in de restauratie de Bloemenweide. Dan zult gij mijne twee menschjes hooren. Maar, meneeren, het meisje is mooi, maar zij is fatsoenlijk; gekheden komen niet bij haar te pas.'

Het gezelschap lachte om den goedhartigen Hongaar en ging langzamerhand uit een.

Den volgenden avond waren allen in den tuin van 'De bloemenweide' bijeen.

Alle lorgnetten waren op de muzikanten gericht, in wie wij Sepp en Broni herkennen.

'Een mooi meisje!' - 'Een intéressante kop!' heette het.

Daar begonnen zij te spelen. De toehoorders werden hoe langs zoo meer door hun spel geboeid, totdat eindelijk zelfs het zachtste gefluister verstomde.

Broni speelde een solo, die slechts nu en dan even door de viool van Sepp werd versierd.

De indruk was overweldigend. Er volgde een daverend applaudissement.

'Heb ik het niet gezegd?' vroeg de Hongaar luid en zegevierend.

Van dien avond af was het gezelschap dagelijks in ‘De Bloemenweide’ te vinden.

Het orchest op de Promenade speelde voor ledige banken.

De orchest-directeur Helwig, die er geen geldelijk nadeel door leed, wijl hij voor het seizoen betaald werd, kon toch zijne nieuwsgierigheid naar zijne mededingers niet bedwingen.

Zoo verscheen ook hij op zekeren avond in ‘De Bloemenweide.’

Nauwelijks had hij zijne beide mededingers gezien, of hij zette het glas dat hij aan zijn mond bracht, met bevende handen weder op de tafel.

Hij was zoo zichtbaar ontsteld, dat het opgemerkt werd; hij voelde dat iedereen hem aankeek en ging heen.

Hij verliet nochtans de uitspanning niet; maar bleef in de tuinen en boschjes omdwalen.

Toen het publiek eindelijk was heengegaan en ook Sepp en Broni den weg naar hun logement hadden ingeslagen, hoorden zij voetstappen achter zich.

Een oogenblik later hoorde Broni zich zacht bij haar naam roepen.

Broni keek om. Zij zag een vreemden man voor zich. Het was de orchest-directeur Helwig.

‘Kent gij mij?’ vroeg Broni, terwijl zij zijn gelaat trachtte te onderscheiden.

‘Broni!’ riep Helwig met luide stem en breidde zijne armen uit.

‘Emerich!’ stamelde Broni verbleekende, en klemde zich krampachtig aan Sepp vast.

Een paar seconden stonden alle drie stom en onbewegelijk tegenover elkander.

Toen stamelde Broni plotseling verlegen en bijna angstig tot Sepp:

‘Kom, laat ons terstond van hier gaan.’

‘Neen!’ riep Helwig, of zooals wij nu door Broni weten, Emerich, waarbij hij de hand van het meisje greep.

‘Hoor mij aan,’ smeekte hij. ‘Ik ben onschuldig aan alles. Later heb ik eerst gehoord wat er gebeurd is. Maar nooit mocht ik u vinden; gij waart verdwenen. Broni, veroordeel mij niet, als gij mij ooit hebt liefgehad! Ik heb immers genoeg geleden!’

Toen keerde Broni zich langzaam tot hem en gaf hem zacht en vriendelijk de hand.

‘Ik veroordeel u niet; ik heb u nooit veroordeeld,’ zeide zij. ‘Ik weet dat gij geen schuld hadt. Maar toch loopen onze wegen uiteen. Ik heb leeren inzien dat het onderscheid van rang en stand ons onherroepelijk scheidt. Daarom, Emerich, vaarwel!’

De tranen sprongen haar in de oogen en zij wilde gaan.

‘Broni!’ riep Emerich en hield haar bij haar kleedje terug. ‘Als ik nu eens in denzelfden toestand verkeer als gij; wat dan?’

Verbaasd keek het meisje hem aan.

‘Als ik geen graaf ben en even als gij mijn brood verdien?’ voer Emerich voort.

Broni scheen te wankelen.

‘Sta mij éene bede toe,’ bad Emerich. ‘Blijf nog tot morgen, maar kom dan 's middags op de Promenade. Belooft gij mij dat?’

Broni keek haren broeder aan, daarna wendde zij zich tot Emerich en knikte zwijgende toestemmend met haar hoofd.

Den volgenden middag verscheen zij, volgens hare belofte, op de Promenade. Er was muziek voor de badgasten.

Toen Broni den orchest-directeur zag, steeg haar een gloeiende kleur naar de wangen.

‘Sepp! Wat moet dat beduiden?’ vroeg zij zacht aan haren broeder en begon te beven.

‘Wij zullen de opheldering afwachten,’ antwoordde Sepp bedarend en trok zich met haar op den achtergrond der Promenade terug.

Toen het concert afgeloopen was en de avond reeds lang was aangebroken, stond Emerich plotseling naast Sepp en Broni.

Hij trok haar met zich op eene bank.

‘Laat mij u in korte woorden mijne lotgevallen sedert onze harde scheiding vertellen,’ begon Emerich, terwijl hij Broni en Sepp bij de hand vatte. ‘De gevolgen van uw spoorlooze verdwijning en vooral de aanleiding daartoe, die mij langzamerhand bekend werd, hadden mij tot wanhoop gebracht. Ik haatte alles wat van mijn rang was en sloot mij bij de revolutie aan. Ik streed voor eene verloren zaak; de uitslag van den strijd is bekend. In dien tijd stierven mijn vader, mijne moeder en mijn oudere broeder Arthur aan de heerschende epidemie. Ik was de natuurlijke erfgenaam van onze goederen, maar terwijl ik op mijne vlucht was, werd ik van mijn adel vervallen en werden mijne goederen verbeurd verklaard. Zoo ben ik een burgerman geworden, die door werken mijn brood moet verdienen. Gij hebt gezien, Broni, welk beroep ik gekozen heb; daardoor sta ik dubbel met u gelijk. De muur die ons van elkander scheidde, is omgevallen. Broni, hebt gij mij dan niet lief?’

Broni en Sepp stonden geheel van die mededeeling verslagen.

‘Hebt gij mij dan niet lief?’ herhaalde Emerich, terwijl hij voor haar nederknielde.

Broni verborg haar gelaat aan de borst van Sepp.

‘Wat moet ik doen?’ vroeg zij zacht.

Sepp drukte haar aan zijn hart, maar liet haar terstond los; er kwamen wandelaars voorbij.

Emerich stond op en bleef smeekend voor Broni staan.

‘Wat moet ik doen?’ vroegen hare oogen.

Toen glimlachte Sepp, nam hare hand en legde ze in die van Emerich.

Luid snikkende zonk Broni aan Emerich's hart.

Doch snel maakte zij zich weder los en sloeg hare armen om den hals haars broeders.

Den volgenden middag verscheen Sepp als medewerker op het orchest. Hij wekte de algemeene belangstelling op, die evenwel nog grooter werd, toen er eene solo op viool werd aangekondigd en Broni voortrad.

Zij werd hartelijk toegejuicht; het publiek beloofde zich nog menig genotvollen avond van die vereenigde krachten.

Eenige weken later werd de innige band die de leden van het orchest aan elkander scheen te verbinden verklaarbaar, toen het bekend werd dat de orchest-directeur en Broni in de slotkapel getrouwd waren.

Den volgenden zomer maakte het orchest van Helwig met zijne soliste groote sensatie in de badplaats.

Van toen af verdween hij plotseling.

Emerich had, met andere politieke veroordeelden, amnestie en zijne goederen teruggekregen.

Hij betrok met Broni en haar broeder een van zijne landgoederen, waar hij nog woont en met blijdschap denkt aan den tijd waarin zijne Broni hem teruggegeven werd.

Het deftige, vriendelijke huis waarin Emerich, Broni en Sepp in den gelukkigen vrede van een eenvoudig leven wonen, wordt in den omtrek nooit anders genoemd, dan het landhuis van de *Reizende muzikanten.*

Brievenbus.

VII. Geen partijkeus?

In 't Aprilnummer van *de Tijdspiegel* bespreekt de heer Aart Admiraal de *Faust-studie* van Ds. Gunning en 't *Godsdienstig Leesboek* uitgegeven door de Maatsch. *T.N.v.A.*

Aangaande 't eerste werk bracht ik reeds een enkel woord in 't midden in mijne lezing over *Goethe's Faust*, dezen winter gehouden in de Afd. Rotterdam der *Holl. Maatschappij* etc. en 't is alleen naar aanleiding van 't laatstgenoemde werkje dat ik mij hier een paar opmerkingen moet veroorloven.

Sedert 1855 ben ik lid der Maatschappij en heb ik tot eenige harer Departementen, in verschillende betrekkingen gestaan. Tijdens tot de uitgave van 't *Godsdienstig Leesboek* werd besloten bezocht ik de Algemeene Vergadering als afgevaardigde voor Koog en Zaandijk, en de personen, die zich *tegen* 't werk verklaarden, voerden hoofdzakelijk tot argument aan, dat zoodanig werk onmogelijk onpartijdig kon zijn(*).

't Was dan toch ook eene netelige zaak.

De heer Admiraal ziet in dit werk een teeken des tijds; ik kan hem daarin geen ongelijk geven, ofschoon ik niet tot dit besluit kom op dezelfde wijze als dit in *de Tijdspiegel* geschied is. Daar lees ik:

'De uitgave van het Godsdienstig Leesboek verzekert ons, dat de zedelijke meerderheid onzes volks er naar streeft, zonder het geloof in Jezus als den Christus Gods ten hemel te gaan.'

De 'zedelijke meerderheid onzes volks' - hoe komt men tot zulk een resultaat, uit de uitgave van een boek op last der Algemeene Vergadering?

't Voorstellend Departement neemt 't besluit bij meerderheid van de *tegenwoordig zijnde* leden; de vergaderingen voor dergelijke zaken bestemd worden gewoonlijk *slecht* bezocht. Van de tegenwoordig zijnde leden regelen zich allicht eenigen naar den voorsteller en velen stemmen zonder kennis van zaken.

Nu komt 't voorstel in de Algemeene vergadering. 't Hoofdbestuur is er voor. Dit doet menig afgevaardigde er *ook* voor zijn. Niet *alle* afgevaardigden zijn geheel en al bevoegd over de verschillende zaken een bepaald oordeel te vellen(†).

Verder ontvangen niet alle afgevaardigden een imperatief mandaat en beschikt dus één afgevaardigde vaak over al de stemmen, waarvoor zijn Departement opkomt, terwijl hij toch punt voor punt zijn eigene opinie volgt en hij dus niet in alle opzichten den geest zijns Departements vertegenwoordigt.

Wat blijft er nu van die *zedelijke meerderheid onzes volks*, als wij hierbij nagaan, hoeveel geleerde, hoogst verdienstelijke mannen geen lid van '*t Nut* zijn, en in welke verhouding het getal der leden van *'t Nut* staat, tot de bevolking van ons land. Mij dunkt, dit besluit heeft wel iets van de Karbouwen-rekening van Multatuli.

Maar een punt van meer gewicht acht ik de los daarheen geworpen meening over de onpartijdigheid van 't boek in quaestie.

(*) Hetzelfde argument werd aangevoerd tegen 't werk over 't Cultuurstelsel. In weerwil der strengste nauwlettendheid, waarmede ik weet, dat dit boek is behandeld, gewikt en gewogen, staat 't nog te bezien of 't inderdaad geheel onpartijdig zal zijn.

(†) Een der afgevaardigde stelden o.a. voor, 't werk '*Godvruchtig Leerboek*' te noemen. Deze was er bepaald *voor*.

Vooraf moet ik zeggen, dat ik evenmin als de Hr. A. kan goedkeuren, dat men - om de uitgave van 't G.L. - ophoudt lid van T.N.v.A. te zijn; immers - 't boek zij goed of niet - de uitgave is slechts een zeer klein deel van de werkzaamheden der Maatschappij, en de vele andere zijn dubbel de ondersteuning waard, van allen, die ontwikkeling op prijs stellen.

Mijn oordeel over 't boek kan niet anders dan hoogst gunstig zijn - 't is zeer verdienstelijk en zeer onderhoudend geschreven; enkele bladzijden zijn ware meesterstukjes, - ik laat de elders aangehaalde onjuistheden voor een oogenblik buiten rekening - de schrijver was zich van den beginne af bewust van 't doel dat hij zich voorstelde, en hij heeft zich gehouden op den weg, die regelrecht tot dat doel leiden kon. Indien er een Zendelinggenootschap bestond in tegengestelde richting van het thans bestaande, dan verdiende dit boek, naar mijn innige overtuiging, met goud bekroond te worden.

Maar de vraag is hier, of dit boek - niet een boek zooals zeker vele *vóór*stemmende afgevaardigden 't bedoelden. - maar zóo als 't daar ligt - door de Maatschappij *mocht* en *kon* worden uitgegeven, zonder den eisch in art. 3 der wet, uit het oog te verliezen.

Art. 3 der wet van T.N.v.A. vordert onthouding van alle partijkeus gelijk al. 5 van art. 2 der wet op het Middelbaar Onderwijs verwijst naar het tweede lid van art. 23 der wet op het Lager Onderwijs, waar we lezen:

'De onderwijzer onthoude zich van iets te leeren, te doen of toetelaten, wat strijdig is met den eerbied verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden.'

Niet allen zijn even diep in den zin dier woorden doorgedrongen. Men moet jaren lang in verschillende deelen des lands onderwijs hebben gegeven om te weten hoe ver die 'eerbied, verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden' zich uitstrekt. De wetgever heeft wijselijk ook de 'bekrompen' begrippen niet uitgesloten, wel overtuigd, dat voor deze altijd de *meeste* eerbied gevorderd wordt.

De Maatschappij geeft een boek uit om in de uitvoering van 't eerste lid van art. 23 der wet van 13 Aug. '75 (Staatsbl. n°. 103) te voorzien, maar het boek 'voor *school* en huis' is door 't 2^{e} lid van datzelfde artikel op de openbare school *verboden.*

Het Nederlandsche volk heeft de gemengde school steeds liefgehad, en vóór 1857 bloeide die school op vele plaatsen; maar zoo de neutrale, de openbare school geacht en geëerd zal worden, gelijk zij verdient, dan moet men niet het dogma bestrijden, ten bewijze, dat men 't niet verkondigt!

De openbare, de staatsschool is naar mijne innige overtuiging de meest gewenschte, de school der humaniteit, en ze kan en moet de menschheid voorbereiden en vormen voor eene maatschappij der humaniteit, eene maatschappij zonder partijschappen, die bij openbare zaken in aanmerking komen.

Maar - het 'zich onthouden van partijkeus,' het 'geen aanstoot geven,' het 'zich onthouden van alles, wat strijdig is met den eerbied, enz.' strekt zich nog verder uit dan het bepaalde dogma.

De Hr. Admiraal zelf *veroordeelt* het boek, welks standpunt hij *verdedigt.* Immers, 'de uitgave van het G.L. verzekert ons, dat de zedelijke meerderheid onzes 'volks er naar streeft, zonder het geloof in Jezus als den Christus Gods ten hemel te gaan.'

Het is hier de plaats niet, den heer A. verklaring van den zin der vier laatste woorden te vragen; maar zooveel blijkt uit den aangehaalden zin, dat het boekje

bestemd is, om dat ‘streven,’ om ‘zonder het geloof in Jezus als den Christus Gods,’ enz. te bevorderen. Kan een boek, dat zulk streven in de hand werkt en juist in dien zin een teeken des tijds genoemd wordt, neutraal heeten? Mag

zulk een boek op de openbare school gebruikt worden? Mag de Maatschappij met het oog op Art. 3 der wet, zulk een boek uitgeven?

Men versta mij wel, ik wil niet het boek, of de richting van dat boek bestrijden of verdedigen; ik ben als leeraar bij eene openbare Hoogere Burgerschool verplicht volkomen neutraal te zijn en heb herhaaldelijk bewezen, dat te zijn; juist daarom en juist omdat het openbaar onderwijs mij lief is, stel ik er hoogen prijs op, in het belang der staatsschool, der volksschool, hier openlijk te verklaren, 'dat het Godsdienstig Leesboek, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, *niet* uitdrukt den geest, die moet heerschen en naar wij hopen inderdaad heerscht op de scholen van Lager- en Middelbaar Onderwijs, opgericht van wege het rijk, de provincie of de gemeente.'

De Maatschappij neemt leden van alle godsdiensten en sekten in haar midden op; deze treden toe, zich veilig wanende door Art. 3 der wet. Tegen dat Art. is gezondigd door de uitgave van het meermalen genoemde werk.

Immers: Als (bl. 34) twijfel aan de echtheid der 10 geboden wordt geleerd; (bl. 38) de waarde der Messiasverwachting wordt ontkend; (bl. 66) een oordeel wordt geveld over vroegere Rabbijnen; (bl. 71) de verschijning van den duivel aan Jezus, wordt weggeredeneerd of wil men verklaard; (bl. 75) de bekeering van Paulus als langs zeer gewonen weg plaats hebbende, wordt verklaard; (bl. 79) het geloof aan de onsterfelijkheid verdedigd; als men (bl. 94) te velde trekt tegen de macht der geestelijkheid; (bl. 102) de leer der Drieéenheid bestrijdt; (bl. 104) de goddelijkheid van Jezus loochent; (bl. 109) strijdt tegen leerstelsels en oude - voor velen eerwaardige - begrippen; (bl. 110) een afkeurend oordeel velt over de kloosters - hoe schijnzoet ingeleid - (bl. 114) id. id.; (bl. 118) het geloof aan den levenden duivel bestrijdt (bl. 129 zie bl. 79) (bl. 133) de Maria-vereering bestrijdt; (bl. 135) de hervorming verdedigt; (bl. 158) in Schleiermachers woorden Spinoza 'heilig' noemt; (bl. 164) de Encyclopaedisten op voor sommigen vrij aanstootelijke wijze bespreekt, in weerwil van de gulden woorden op bladz. 168; (bl. 172) het onbeperkt vrije onderzoek, met de vaak aangevallen stelling van Lessing, verdedigt; (bl. 217) een plaatselijken hemel loochent - wanneer men, zeg ik, dat alles in een boek bijeenvindt, dan wil ik weten wie durft volhouden, dat men zich bij de samenstelling van dat boek van alle partijkeus onthouden heeft; dan wil ik weten welke schoolopziener het durft wagen, dit boek ten gebruike bij het openbaar onderwijs toe te laten.

Men ziet, ik heb de punten van aanstoot niet in eene bepaalde richting opgegeven: de geloovige Israëliet, de geloovige aanhanger der R.C. Kerk, de lidmaat der Nederlandsche Hervormde Kerk, die zich houdt aan de leer van het *Kort Begrip*, den *Heidelb. Catechismus* en de *Geloofsartikelen*, maar evenzeer de man die 'tot geen kerkgenootschap behoort,' die allen zullen zich hier en daar ergeren, en ofschoon ze tot de 'zedelijke meerderheid' behooren, zich niet kunnen neerleggen bij de uitgave van dit boek.

Ik voor mij kom tot het besluit, dat dit boek, hoezeer getuigende van veel studie en groote belezenheid, hoezeer geschreven in een vloeienden stijl en, naar ik ten volle vertrouw, met een goed doel, hoezeer bevattende vele bladzijden, die, ik herhaal het, meesterstukjes zijn, *niet behoorde te zijn uitgegeven door de Maatschappij T.N. v. 't A. en niet mag dienen als leesboek voor de school.* De Maatschappij immers, is, te werken voor de *openbare* school.

Goes, 10 April '73.

T.H. DE BEER.

[Tweede deel]

Staatkunde en geschiedenis.

Maurits' dood.

Aan den avond van den 23sten April 1625 verbreidde zich door Den Haag de droeve mare, dat prins Maurits eindelijk bezweken was. Veel had hij geleden, sedert eene ernstige ongesteldheid, waarvan men toen de oorzaak nog niet kende, hem den 18den November des vorigen jaars drong de legerplaats te Rosendaal te verlaten. Men had zijne ziekte, voor een deel althans, toegeschreven aan teleurstelling over den tegenspoed in zijne krijgsoperatiën. Ofschoon men niet zeggen kon dat het hem, sedert de hervatting der vijandelijkheden na het bestand, aan wijsheid en beleid had ontbroken, zeker had hij minder succes gehad. Vooral moet hij 't zich hebben aangetrokken, dat al zijne pogingen tot ontzet van Breda vruchteloos waren geweest. Sedert dien tijd was hij gemelijk en niet wel te spreken, en het vermoedelijk verlies van deze stad, waaraan hij natuurlijk om verschillende redenen zeer gehecht was, verteerde zijn geest gelijk de ziekte het lichaam(*). Volgens sommigen moet de oorzaak van zijn dood nog in iets anders worden gezocht. Hij stierf uit spijt, zegt de een(†), omdat zijn toeleg op de souvereiniteit was mislukt; hij werd verteerd, zegt een ander(§), door gewetenswroeging over den moord aan Oldenbarneveld gepleegd. De waarheid is, dat Maurits aan eene leverziekte bezweek, gelijk uit eene lijkopening duidelijk is gebleken. Zijne bijzondere zielsgesteldheid kan zeker hebben bijgedragen om het ziekteproces te verergeren.

Hoewel krank en dikwijls lijdende aan hevige koortsen en pijnen, ontving Maurits allerlei personen bij zich en was hij rusteloos werkzaam. De Fransche gezant d' Espesses behandelde met hem de gewichtigste staatszaken, en gecommitteerden ter generaliteit werden gedurig bij hem toegelaten, ofschoon niet altijd even vriendelijk bejegend. Behalve zijne naaste bloedverwanten zag hij echter in de laat-

(*) Aitzema.
(†) Du Maurier.
(§) Le Clerc.

ste weken bijna niemand meer. Zelfs zijn broeder en de koning en koningin van Boheme werden weggezonden. Hij verlangde naar zijn einde. Alleen de predikant werd toegelaten. Ik onderstel, dat Rosaeus hem meermalen zal hebben bezocht en toegesproken. Maar hetzij dat deze den prins minder aangenaam was, hetzij dat Maurits begreep met hooger autoriteiten in 't kerkelijke over de teederste aangelegenheden zijner ziel te moeten spreken, - hij liet den hoogleeraar Walaeus door zijne raadsheeren ontbieden(*), dien hij juist tot rector van de universiteit had gekozen, en daarna bij herhaling Bogerman.

De gewezen voorzitter der Dordsche Synode was juist in Den Haag, én tot herstel van zijne zwakke gezondheid, én om alles voor de aanstaande bijbelvertaling met de Staten te regelen. Maurits en Bogerman waren twee karakters, die zich onder bijzondere omstandigheden tot elkander getrokken moesten voelen. De eerste zal wel niet overtuigd zijn geweest, dat het godgeleerd stelsel, door den laatsten vertegenwoordigd, het eenige ware was; terwijl de laatste genoeg laat doorschemeren, dat er aan de rechtgeloovigheid en boetvaardigheid van den prins toch nog wel iets haperde(†). Toch verlangden beiden elkander in die dagen te spreken. Hoewel Walaeus den vorst ter dood bereid had gevonden, zou Bogerman reeds naar 't Hof zijn gegaan, als hij zich niet te zwak had gevoeld. Hij was al bezig schriftelijk afscheid te nemen, toen op den 4den April - den dag waarop het huwelijk van Frederik Hendrik voltrokken en in stilte ten huize van den koning van Boheme gevierd werd - een bode van den secretaris Junius hem bij Z. Exc. kwam noodigen. Hij zag hierin eene goddelijke beschikking en aarzelde geen oogenblik te gaan tot den man, ‘die ons allen zoo zeer aan zich verplicht had,’ gelijk hij zelf verklaart. De ontmoeting tusschen den zeven-en-vijftigjarigen prins, dien Bogerman nauwelijks herkende, zoo was hij vermagerd(§), en den predikant, die althans niet minder oud scheen, al was hij tien jaren jonger, was zeer hartelijk. Maurits drukte Bogerman de hand, deed hem plaats nemen bij zijn bed en vroeg deelnemend naar zijne gezondheid. Nadat allen, behalve de geneesheeren Hovius en Rumpf en een kamerheer, het vertrek verlaten hadden, begon de predikant een zeer godsdienstig, of liever godgeleerd onderhoud, waarbij de prins slechts nu en dan een woord van instemming had te voegen. Dit en de volgende vier bezoeken van den grooten tegenstander der Remonstranten bij den man die, zoo als Vondel hekelde:

(*) ‘Il apella Walaeus, duquel auparavant en temps difficile et durant l'adversité du pais et la sienne, il avoit recognu le sçavoir, piéte et fidelité.’ Heinsius *Harangue funebre.*

(†) V.d. Kemp is dan ook met de geloofs- en schuldbelijdenis van Maurits niet tevreden, maar onderstelt dat de prins in zijn biecht aan Bogerman nog wel meer gezegd zal hebben, hetwelk deze raadzaam heeft geacht te verzwijgen.

(§) In December verklaarde Maurits aan den Franschen gezant, dat hij 52 pond vleesch had verloren, hij die vóór zijn ziekte in 40 jaren geen 2 pond lichter was geworden.

Gommers zijd', die boven hing,
Trooste met zijn stalen kling.

zijn te merkwaardig, om er niet een oogenblik bij stil te staan. Bogerman zelf teekende na elk bezoek alles nauwkeurig op, en gaf, een maand na Maurits' dood, dit authentiek verslag in 't licht, dat naar het oordeel der theologische faculteit te Leiden aan alle vromen zeer welkom zou zijn, en door personen uit alle standen met groote stichting zou worden gelezen(*). Wij mogen vertrouwen dat het volkomen naar waarheid weergeeft, wat er tusschen beiden gesproken is, ofschoon de kieschheid hem misschien geboden heeft enkele zeer teedere aangelegenheden te verzwijgen.

Het eerste bezoek van Bogerman duurde een uur, en zou korter zijn geweest, indien de prins zelf niet blijkbaar zulk een welgevallen had getoond in dit onderhoud. De predikant begon met eene lange toespraak; hij herinnerde Maurits aan zijn roemrijke loopbaan, en aan de gevaren waarvoor God hem bewaard had; hij wees hem op het voorrecht van dit langdurig ziekbed, waardoor hij in staat was geweest zich op alles voor te bereiden, en alle staat- en krijgskundige aangelegenheden te regelen. Graaf Willem Lodewijk, bij wiens sterfbed Bogerman ook had gestaan, nu drie jaren geleden, had door een beroerte dadelijk de spraak en gedeeltelijk ook zijn verstand verloren. De prediker verwachtte van Maurits niet anders, dan dat hij dit kruis gelaten zou dragen, overeenkomstig het voorschrift van de ware christelijke religie, ‘die hij zoo lang en zoo loffelijk had gehandhaafd en helpen verbreiden.’ Met aanhaling van vele bijbelplaatsen ontwikkelde hij verder de leer der zonde en der verzoening, en vertelde daarbij hoe graaf Willem Lodewijk in zijne ziekte gelachen had op het bericht, dat de aartshertog Albertus naar Scherpenheuvel was om een affaat. ‘Graaf Willem’ - antwoordde Maurits hierop, tot tweemaal slaande op zijn borst, - ‘had zijn Scherpenheuvel altijd bij zich.’ ‘Juist’ - hernam Bogerman - ‘want hij had Christus, den eenigen troost, in zijn hart.’ Waarop de prins weder: ‘zoo versta ik het ook.’ Toen deze nu, in de vaste overtuiging dat hij deze ziekte niet te boven zou komen, zich bereid had verklaard om van het tooneel af te treden, begon hem toch de gedachte aan alles wat hij op zijn geweten had te verontrusten. Hij beleed met tranen zwaar gezondigd te hebben en sprak met gevouwen handen, dat hij op Gods barmhartigheid en op Jezus al zijn vertrouwen stelde. Hij verklaarde dat het hem leed was God niet meer gediend te hebben, maar dat hij op vergeving voor al zijne tekortkomingen hoopte. Bogerman, die zich verheugde den prins zoo gestemd te vinden, stond in al zijne priesterlijke waardigheid tegenover dezen vorstelijken boeteling. Hij troostte hem wederom met allerlei aanhalingen uit de Schrift en eindigde met hem het uitzicht te openen op de hemelsche heerlijkheid. Omtrent deze

(*) Bibl. v. pamfl. n°. 2085.

laatste merkte de prins op, dat zulke dingen ons begrip te boven gaan, hetgeen de godgeleerde wel moest toestemmen. Andere vragen van Maurits gaven hem aanleiding, om in 't breede over de bekeering en de wedergeboorte, alsmede over de goddelijke genade en 's menschen onvermogen uit te weiden, waarmede Maurits verklaarde volkomen in te stemmen. Toen Bogerman den vorst verliet, had hij met dezen de belangrijkste gedeelten van de toenmalige dogmatiek der Nederlandsche Hervormde Kerk doorloopen.

Er verliepen ruim twee weken eer Bogerman andermaal werd ontboden. Intusschen had Maurits zich van tijd tot tijd laten voorlezen uit een memoriaal van bijbelplaatsen, dat de predikant hem door Dr. Rumpf had gezonden. Het was nog pas tien uren in den morgen, toen Bogerman den 22sten April eene dringende uitnoodiging ontving van 's prinsen zuster Emilia. De ziekte was in hevigheid toegenomen, het verval van krachten werd van uur tot uur merkbaar, alle hoop was opgegeven. Als de prediker, met zijn ernstig gelaat, binnentreedt, vindt hij Emilia, 's prinsen schoonzuster Amalia en zijn vertrouwden vriend Vosbergen aan zijne legerstede, en vele officieren van de hofhouding. Maurits verheugt zich blijkbaar over Bogermans komst. Op diens vraag hoe 't hem gaat, verklaart hij wel geresolveerd te zijn. De lezing dier bijbelplaatsen heeft hem goed gedaan; al kan hij ze niet allen woordelijk onthouden, den hoofdinhoud heeft hij zich ingeprent. Maar hij is niet gerust ten aanzien van zijn berouw en zijne bekeering. Is het eerste wel groot, de laatste wel oprecht genoeg? Bogerman zet hem nog eens uiteen dat de bekeering bestaat in oprecht leedwezen over de zonde, in het geloof in Christus en in een waarachtig voornemen tot verbetering. Voorts bewijst hij Maurits met schriftuurplaatsen, dat hij zich niet noodeloos moet beangstigen, maar op Gods genade vertrouwen. Hiermede verklaart de prins zich gerustgesteld.

Hoewel Emilia aan Bogerman had verzocht in den namiddag terug te komen en Rosaeus er ook nog geweest was, liet zij hem tegen den avond halen, uit vrees dat hij weg zou blijven. 't Was op haar verlangen dat de predikant aan Maurits, die wederom verklaard had volkomen tot sterven bereid te zijn, voorstelde met en voor hem te bidden. Inderdaad, het moet een plechtig oogenblik zijn geweest, toen allen daar geknield lagen rondom dat sterfbed. Helder van geest en zeer aandachtig luisterde de prins naar de troostwoorden, die Bogerman hem nog toesprak. Hij drukte zijn biechtvader bij herhaling de hand, en dankte hem zoo vurig voor den grooten dienst hem bewezen, dat deze zijn tranen niet weerhouden kon en heen ging, ‘geroerd door het christelijk comportement van dezen grooten prins.’

Toch had hij Maurits, gelijk hij meende, nog niet voor 't laatst vaarwel gezegd. Woensdag morgen, den 23sten, vond hij den prins in denzelfden toestand en nog altijd een weinig bekommerd, of zijn berouw wel voldoende was, terwijl het hem innig bedroefde, dat hij zijn

leven niet meer verbeteren kon. Bogerman voerde nog eens alles aan wat den vorst kon troosten en tot kalmte brengen, en vatte eindelijk zijn geheele betoog samen in het antwoord op de eerste vraag van den Heidelbergschen catechismus. Maurits verklaarde met heldere stem, dat dit ook zijn eenigste troost was, hij wist geen andere. Die belijdenis gaf den predikant de verzekering, dat de heilige geest in 's prinsen gemoed zijn werk had voltooid, en hij nam afscheid met de verzekering: dat Maurits thans, ‘behalve den aardschen en tijdelijken lauwerkrans, dien God hem op het hoofd had geplaatst, verwachten mocht de koninklijke kroon der eeuwige heerlijkheid.’

Ditmaal had Bogerman zich in de nabijheid gehouden. Maurits' uren waren geteld, en 't kon zijn dat hij in den doodstrijd hem aan zijne zijde wilde zien. En werkelijk kwamen te vier uren twee hellebardiers hem namens den prins roepen. De prins was stervende, hij kon niet meer spreken, zelfs de oogen niet opslaan. Nevens zijne sponde stond zijne zuster, badende in hare tranen. De leden van de Staten-generaal, raadsheeren en officieren, allen knielden eerbiedig neder, toen Bogerman bij herhaling bad. Alleen door een vasten handdruk gaf Maurits te kennen, dat hij 't begrepen had. Zacht en kalm ontsliep hij tusschen vijf en zes uren. Zijne ziel was, gelijk Bogerman het uitdrukte, in de glorie.

Verschillend werd er over dat sterfbed van Maurits geoordeeld, toen Bogerman zijn boekje had uitgegeven. Hij zelf verklaart tot tweemaal in zijn opdracht aan Frederik Hendrik en Ernst Casimir, dat God den prins had liefgehad tot het einde. ‘In zijn leven had Hij hem gemaakt tot een exemplaar van heroïque militaire dapperheid en politieke kloekheid; in zijn dood had Hij hem gesteld tot een exemplaar van christelijke boetvaardigheid en godzaligheid. In zijn leven gaf Hij hem de victorie over zijne lichamelijke, in zijn dood over zijne geestelijke vijanden.’ Maurits had in zijne schuldbelijdenis de voetstappen van David, Jesaia en andere profeten gevolgd, en als de geringste zondaar zijne misslagen erkend. Hij was den dood der heiligen gestorven. Bovenal was Bogerman gesticht, dat de prins, telkens als het te pas kwam, zijne hartelijke affectie voor Gods Kerk en de conservatie van de ware religie, waarvan hij reeds blijken genoeg had gegeven in zijne loflijke daden, had uitgesproken. De Engelsche gezant Carleton had dan ook, bij zijn rouwbeklag aan de Staten, er allen nadruk op gelegd, dat Maurits steeds voor de zuiverheid der gereformeerde religie en den oorlog tegen Spanje had geijverd, de twee grondslagen waarop, volgens den ontslapene, de vrijheid en de welvaart dezer landen rustte. Zóó te sterven was, zeide Bogerman, een gave Gods, en de prinsessen van Portugal en van Oranje hadden zelve getuigd, dat ieder christen mocht wenschen van de wereld zoo te kunnen scheiden.

Anderen dachten er anders over. De Remonstranten meenden dat,

als een hunner predikanten geroepen was, deze Maurits wel eens zou hebben afgevraagd, of hij zich niet bezwaard voelde over de proceduren gehouden tegen de wettige overheden, zijne beëedigde committenten. De Roomschen vroegen, waarin de gereformeerden dan toch eigenlijk van hen verschilden; Bogerman had Maurits de biecht afgenomen en hem daarop absolutie gegeven; daar kwam het op neer. Men wierp hun voor de voeten, dat zij maar blindelings aannamen wat de Kerk voorschreef; maar had de prins iets anders gedaan? Sommigen begrepen dat Bogerman een gevaarlijk antecedent had gesteld, met een vorst zalig te spreken, op wiens moraliteit nog al wat viel te zeggen; en de predikant zelf moet het gewicht van deze bedenking hebben gevoeld, omdat hij aan het slot van zijn verhaal er voor waarschuwt: dat 's prinsen voorbeeld voor anderen geen reden mocht zijn om te zondigen of in hunne zonden te blijven. ‘Zal iemand zijn been moedwillig breken, omdat hij ziet dat zijn naaste, zijn been door een val gebroken hebbende, daarvan genezen is?’ Anderen hechtten weinig waarde aan zulk eene bekeering, aangezien de mensch zijne neigingen en gezindheden zoo maar niet op stel en sprong veranderen kan; ofschoon zij oprecht wenschten, dat God den prins in den laatsten oordeelsdag alles vergeven mocht, wat men hem met recht zou kunnen ten laste leggen, zoowel ten aanzien van het staatsbestuur als van zijn bijzonder leven. Nog anderen zeiden: dat Bogerman in zijne gesprekken zich meer papist had getoond, dan een papist zelf.

Zoo bleven de gemoederen in die dagen over dit onderwerp nog lang verdeeld. Niet alleen de dood van Maurits, maar ook de godsdienstige overtuiging die hij stervende beleed, was voor de strijdende partijen een zaak van gewicht.

Intusschen waren de Staten er op bedacht, terstond op alles orde te stellen. De acte, waarbij Maurits voor weinige weken het opperbevel over het leger te velde aan zijn broeder had overgedragen, was nu zonder kracht. Nog dien eigen avond, waarop Maurits stierf, drong Holland er bij de generaliteit op aan, dat het opperbevel door de Staten aan Frederik Hendrik zou worden opgedragen. Alle provinciën stemden hierin toe, en reeds den volgenden dag waren de afgevaardigden Haersolte, Essen en Duivenvoorde in de legerplaats te Waalwijk. Zij deden hem rouwbeklag namens de Algemeene Staten en overhandigden hem het patent, waarbij hem, als kapitein-generaal, de handhaving van de Unie, de rechten en privilegiën dezer landen werd opgedragen, alsmede de bescherming van de ware gereformeerde religie, zooals deze hier te lande op openbaar gezag werd uitgeoefend. De prins achtte zich ten hoogste vereerd door deze onderscheiding, betuigde dat men zulk een macht zeker in bekwamer handen had kunnen stellen, maar dat men moeielijk iemand zou vinden, die deze gewesten meer liefde toedroeg, en deed den eed. Weldra benoemde Holland hem tot stadhouder van dat gewest, zonder zelfs Zeeland te kennen, dat, ofschoon

gebelgd over deze overhaasting, wel volgen moest. Ditmaal dacht men er zelfs niet over geen stadhouder aan te stellen. In allerijl waren afgevaardigden en brieven gezonden naar Utrecht, Gelderland en Overijsel, die eerlang tot dezelfde keuze overgingen. Een maand na zijne aanstelling tot kapitein-generaal, overhandigde eene commissie uit de Staten van Holland, met Aerssens aan het hoofd, hem den lastbrief, waarin uitdrukkelijk vermeld stond, dat de stadhouder had ‘voor te staan, te bevorderen en te bewaren het gebruik van de ware christelijke religie, dezelve te conserveeren en te beschermen voor alle overlast, disorder, oneenigheid, afbreuk en schade.’

Zoo scheen er dan inderdaad niets anders te hebben plaats gehad dan eene verwisseling van personen. En toch was het optreden van Frederik Hendrik een keerpunt in de geschiedenis van den staatkundigen en kerkelijken strijd.

De partij, die sedert 1618 in Staat en Kerk had gezegevierd, was gedrukt en verslagen. Zij voelde wel, dat zij in Maurits haar steunpunt had verloren, dat zij diens krachtigen arm zou missen. Zij wist wel, dat de tegenpartij, al lag deze voor het oogenblik onder, toch nog sterk genoeg was om weer op te staan. En al wilde zij niet alles voor waar aannemen, wat men vertelde omtrent de sympathie van Frederik Hendrik voor de aanhangers van Oldenbarneveld en Wtenbogaert, toch was het allerminst te verwachten, dat hij geheel in de voetstappen zijns broeders zou treden. De Contra's waren daarom onuitputtelijk in lofredenen op den gestorven prins. Bogerman noemde hem: ‘een zeer dierbaar en uitgelezen instrument van Gods genade voor deze landen en speciaal voor Gods Kerk; hij zou door sommigen nog meer worden betreurd na zijn dood, als hij geliefd was bij zijn leven.’ Mogelijk dat hij met de uitgave van zijn boekje Frederik Hendrik wel een les wilde geven, althans hij legt in de opdracht bijzonderen nadruk op den wensch, dat hij zijn broeder volgen mocht in godsdienstijver. De zeer rechtzinnige Zeeuwsche thesorier, Ewout Teellinck, riep met weemoed uit(*): ‘Een groot licht is onder ons uitgebluscht, wiens klein hart, gelijk het in zijn lichaam is gevonden, een klaar bewijs is geweest van zijne groote kloekmoedigheid.’ Ook deze hoopte dat Maurits' geest over zijn broeder mocht worden uitgestort. Op de kansels en in blauwboekjes werd Maurits vergeleken met alle groote mannen van het oude Israel, ofschoon 't wel zoo eenvoudig was hem ‘den schrik zijner vijanden, de glorie zijner vrienden en bondgenooten te noemen’(†), of te herinneren aan ‘ces triomphes si souvent merités et obtenus, esquels ce foudre de guerre, ce mur de la liberté, ce rempart et bastion de toutes nos provinces et cités, estoit entré en la Haye et autres villages de Hollande, comme porté sur

(*) In zijn *Wachter* (B. v.p. n°. 2088).

(†) E. v. Wassenaer.

les espaules des citoyens, avec cris de joye et grand bruit d'applaudissement'[*].

Wij hebben onze watersnood-, brand- en andere poëten, maar het ontbrak toen evenmin aan rijmelaars, wier versjes onder het volk werden verspreid en gretig gelezen, die allen stellig geloofden aan hetgeen een hunner zong[†]:

De tijd verteert het stael, sy doet het marmer breken,
Sy werpt de toorens neer, maar wat poëten spreken
Door pen en inckt, dat hout in eeuwigheyt zijn stant
En wort selfs door de tijd de menschen ingeplant.

Wij leeren er uit hoe men over Maurits' dood gestemd was.

Is daar - vraagt Joannes Haselbeek, predikant van Terschelling[§] - in Israel de edelste van allen, de held der helden gevallen? Ach 'snelgebeende' Faam vertelt het toch niet verder, opdat de onbesneden Filistijnen (de Spanjaarden) zich niet verheugen. Bespaar de bedrukte burgers van Breda het bericht van dezen slag. Weent burgers en huislui, zee- en krijgslieden! weg met cithers en fluiten! laat zeil en wimpel uw droefheid melden, laat de buks slap onder den arm hangen en de scherpe piek ter aarde zuchten! 't Was of de zon niet langer schijnen wilde toen Maurits stierf. Zij ging met hem onder, en maan en sterren huiverden om op te komen. Ons, zegt de dichter, heeft hij in den nacht achtergelaten. Gij, mijn vaderland, moogt wel treuren, gij Kerk bovenal: onze vader, onze stuurman, onze herder is dood[**]. Maar, laat hij den ontslapene spreken, wil niet treuren, terwijl ik juich en mijn rustdag vier.

Ben ik voor u gegaan, een mensch, uit dezen leven,
De Heer en stervet niet, uw God is staan gebleven,
Hij is de rechte held, de ware oorlogsman,
Die u wel heeft beschermd en nog beschermen kan.

(*) D. Heinsius *Harengue funebre* vert. door A. Rivet.

(†) G. v. Diemen (Cat. v. pamfl. Meulman n°. 1939).

(§) *Lyck-klacht over den dood van Maurits.* Leuw. 1625. 4°.

(**) Zinspelende op Breda zegt hij:

'De troep der wolven heeft zijn tanden al gewet
En zwerft er B r e e d , j a heeft een lamken al bezet.

Men was sterk in zulke woordspelingen. Haselbeek zegt wat verder: gij hebt nog vrome mannen uit het Nassausche huis over,

'Die zullen H e n e n gaan, den R i j k dom voor de F r e e d
Met E r n s t , te zoeken,' enz.

Ook hield men van kolossale beelden. Zoo roept er een dichter Heraclitus en zijne 'traanmilde' volgelingen te hulp, om een stroom te schreien, die door heel de wereld vloeit.

God, die de vijanden voor ons henen dreef, zal ons zwaard en ons schild blijven. Is Mozes heengegaan, een Josua zal wel op hem volgen. De toespraak aan Frederik Hendrik, waarmede hij besluit, is duidelijk genoeg.

Vooral, houdt stijf de leer, waarmee gij zijt geklommen
Zoo hoog! Laat gij ze u benemen ofte krommen:
Zijt gij verheven nu ten hemel, alzoo fel
Zult gij dan vallen neer in d'afgrond van de hel.

Niet minder ernstig, maar meer gematigd bracht een ander den nieuwen stadhouder zijn gelukwensch(*) aldus:

Wenscht dat de geest des Heeren
Mach vaardig over hem zijn,
Waar hij zou mogen keeren
Met een hart recht en fijn,
Opdat hij vroom natrede
Zijnen heer vader trouw
En den prins overleden,
Zijn broeder van Nassau.

Wenscht hem nog voor den Heere,
Verstandig, kloek en wijs
Een hart, wel te regeeren
Tot Godes lof en prijs.
Soo sal men mogen mercken
Dat dezen prins, getrouw
Voedsterheer van Gods Kerken,
Een spruit is van Nassau.

Opdat nu deze prinse
Florere, en het land,
Zoo waar het wel te wenschen
Dat liefd' door vredes band
Vlocht onze harten samen,
Vereenigd in 't gemoed,
Zoo zou elk naar betamen
Den Heer vallen te voet.

Een ander poeet(†) beweerde dat de faam Maurits' roem verbreiden zou, van het eene einde der wereld tot het andere, zoo lang de zon haar zou beschijnen, de oceaan zou stroomen, ja het heelal zou staan, en dat vooral, omdat de prins de tweedracht in de Kerk had neergelegd door zijn kloek beleid, en de booze macht, die 't geloof bedreigde, had neergeveld, zonder te letten op het gevaar waaraan hij

(*) In 12 strophen op de wijze van Wilh. v. Nass.; te vinden onder het *Wee-gheclach over Breda.* Z. o.

(†) *Beclach-reden over den doot van Mauritius van Nassau.* Amst. 1625. In plano get. I.P.E.

zich blootstelde. Weder een ander(*) vlocht een lauwerkans voor den ontslapene, die als Gideon en David had gestreden. Zijn doelwit was geweest de zuiverheid der leer te handhaven. Wonder waren Gods werken geweest in dezen vorst, voor steden en kerken.

> Voor hem dan vlechten wij dees krans van lofslaurieren
> Aan zijn Oranjestam, om zoo zijn deugd te sieren.
> Tot schand van dat gespuis, die met priem en gedicht(†)
> Hem naar zijn leven staan en naar zijn levenslicht;
> Ik zeg tot schaamte en schand van al die hem benijden.

Eenigen maakten al grafschriften, ofschoon de begrafenis eerst vijt maanden later plaats had, omdat Frederik Hendrik nog in 't veld was, en de ceremonieele toebereidselen nog geruimen tijd vorderden. Ze waren natuurlijk ongeveer als dit eene:

> 't Gebeent van Maurits ligt bedekt met eenen steen,
> Voor wiens zeer grooten naam al 't aardrijk is te kleen.

Velen stelden de vraag, waarom het land juist nu zulk een ramp had getroffen. Nederland moest als Israel, toen het door de mannen van Aï geslagen was, trachten uit te vinden, waarom de Heer het zoo zwaar beproefde. De Haarlemsche predikant, Daniel de Souter, die een heel dik boek schreef over Maurits' dood en begrafenis, vol dichterlijke vertogen, dat de Staten ten slotte weigerden goed te keuren, ja waarvan zij zelfs de verspreiding wilden beletten(§), - had de oplossing gevonden.

De prins, van wien hij zong:

> Hij heeft zijn trouwicheydt nu een en veertig jaar
> Doen blijken, en gevolgd de stappen van zijn vaar,
> En heeft dit kleine land zoo machtig doen verrijken,
> Dat 't machtigst rijk daar bij niet is te vergelijken;

(*) *Lof-Laurier-Crans waermede M.v.N. noch na syn afsterven gekroont wort, tot spijt van syne hedendaechsche been ende eerknagers.* In plano. Blijkens eene aant. op den kant, eerst in of na 1630 gedrukt.

(†) Toespeling op de zamenzwering en den Palamedes.

(§) Hij verzocht in Nov. 1626 zijn *Sainctes funerailles. Hist. verhael over het christ. afsterven ende statelyck begraeven van Pr. Mauritius, met sticht. bedenkingen om wel te sterven*, Haarl. 1626, aan de Staten Generaal te mogen opdragen. Het boek werd echter gedesavoueerd en den schrijver bevolen het niet te verspreiden, daar men er verschillende dingen in gevonden had, ‘rakende uitheemsche potentaten en anderen, die tot ondienst van den lande zouden kunnen strekken.’ Dit was zeker omdat hij in zijn boek sprak over de ‘wellusten der hoven, die zijn als de doornen, waaronder Gods woord wordt verstikt.’ De hoven, zeide hij al verder, waren de kweekplaatsen van losbandigheid, ijdelheid en dartelheid. Daar vond men adderen-harten en schorpioenen-tongen. Het waren winkels vol listige kramers, verblijven der lediggangers enz. In November werd hem echter vergund zijn werk te corrigeeren en op nieuw aan te bieden, om gevisiteerd te worden. Het werd in Februarij 1627 wederom aan de Staten gezonden, met verzoek om octrooi tot de uitgave. De Staten vergunden den druk, mits het boek ‘nader oversien en gecastreert’ werd, maar weigerden het octrooi. In Maart bood hij het weder aan, ‘sooals het bij hem gecorrigeert’ was, en kreeg toen *f* 100.

de prins, zeide hij, was ons ontnomen om onzer zonden wil. Daarom was ook zeker Jacob I van Engeland weinige weken vóór Maurits bezweken. Een remonstrant(*) merkte aan, dat de eerste even onbekwaam was om oorlog te voeren als het den laatste moeielijk viel om in vrede te leven; maar de Contra's wisten wel wat zij in den vorst verloren, die in de hitte van den kerkelijken strijd zijn invloed bij de Staten had doen gelden.

Al verder was de val van Breda een geweldige slag. Ondanks alle inspanning was het Frederik Hendrik niet gelukt de stad te ontzetten. De dappere aanval bij Ter Heiden had Spinola's circumvallatie-linie niet kunnen breken, en den 2^{den} Juni moest de stad capituleeren. Dit gaf zeker rijmelaar aanleiding tot de volgende parodie(†). De koning van Boheme komt bij Maurits in zijne ziekte en zegt: Waarom ligt ge te bed? Is het nu tijd om ziek te zijn?

> Wilt gij om uw Breda van druk en droefheid sterven?
> Zal Holland om een stad zoo kloek een prince derven?

Kom, zet uw helm met de groene pluim weer op. Zal de Spaansche vorst zich over uw dood verblijden? Zal een prins zich over Breda bedroefd toonen? Wat heb ik dan wel niet verloren! Maar:

> Ik heb al mijn verlies gedragen met geduld;
> Ik denk: nu ben ik 't kwijt, 't kwam door mijn eigen schuld.
> Van mijn eenjarig rijk krijg ik geen andre vruchten
> Dan schande en berouw, verwijt en droeve zuchten.
> Verliest ge uw Breda, verliest ge 't daarom al?
> Want u nog goeds genoeg en rijkdom blijven zal.
> Heel Holland is aan u verbonden door uw diensten,
> Ge krijgt voor uw Breda een koninkrijk ten minste.

Een koninkrijk! herneemt Maurits, mijn hart springt nog op van blijdschap als ik er aan denk.

> Maar zegt mij, waant gij 't ook, of hebt gij 't maar gedroomd?

Ja, zegt de winterkoning, gij zult werkelijk gekroond worden, doch net als op 't tooneel. Waarop Maurits dan weemoedig laat volgen: Zoo is het altijd geweest: de eerzuchtige wil tot de zon opklimmen, maar valt Fortuna hem af, dan laten ook allen hem in den steek, die hij vroeger heeft welgedaan. Dit ziet ge aan mij. Nu het mijn Breda geldt, en het geluk mij niet dient, laten de Staten mij in den steek. Mijn hart breekt als ik aan Breda denk, met zijn schoone huizen, zijn statig lies- en mastbosch, mogelijk reeds geveld en verbrand.

(*) S. Centen.

(†) *Den Palatin troost Mauritius stervende van droefheyt, omdat hij syn stad Breda belegert siet en niet er can ontvetten.* 4°.

Adieu Breda, Adieu! want sterven wil ik eer,
Eer ik u in de macht zie van een ander heer.
Ik maak mijn erfgenaam graaf Hendrik mijnen broeder,
Die zal voor u voortaan toch wezen een behoeder,
Maar geeft hem beter loon, dan ge mij hebt gedaan.

En dan laat de poeet Maurits aldus besluiten:

Nu ziele, trekt vrij uit, want Breda ben ik kwijt,
Mijn Breda en ik, wij nemen ons afscheid.
Mijn ziel, gij zijt verlost, vertrekt uit lichaams banden,
In 't scheiden wilt die Heer ontvangen in zijn handen
Bij Barnevelt, den Sant, daar hij bidt zonder hoofd.
Wij hebben toch altijd in één geloof geloofd.

Anderen leefden bij Maurits' dood nog in de illusie, dat Breda het wel houden zou. Lodewijk Gerard van Renesse, de predikant van Maarssen, verwachtte alles van de Engelsche hulptroepen onder Mansvelt(*). Jacobus had lang, volgens hem, als een adelaar in de lucht rondgetuurd, maar wilde nu te velde trekken. ‘Gaat in vrede,’ roept hij uit, ‘gij Engelsche helden, wreekt de oneer van uw koning, uw prins, uwe bondgenooten, uwe princes, en bovenal God aangedaan, als een oude leeuw, die niet terugwijkt uit vrees voor wien ook; als een krachtig gedreven wind, spreidt uit uw kracht in 's vijands frontieren.’ Wat zal het hem zijn tegengevallen toen de baronie overging. Maar de man dweepte tot in 't bespottelijke met Hollands glorie. ‘Het is ons genoeg,’ schrijft hij, ‘dat Engeland, Frankrijk, Savoye, Venetië, Denemarken, Zweden en Duitschland ons ontzien, dat de Pers, de Armeniër, de Turk, de Moscoviet, de Moor, en wie niet al ons eeren, zich niet minder verbazende over het beleid onzer voedsterheeren, de Staten, als weleer de koningin van Saba over Salomons wijsheid.’ De verovering van Bahia in West-Indië, ‘dat Columbus voor ons schijnt gevonden te hebben,’ vergelijkt hij bij Josua's inneming van Jericho. Bij zulk eene dwaze opvijzeling, waarover de jezuïet Scribani zich niet ten onrechte vroolijk maakte, kon de schrijver zich noch den val van Breda, noch het verlies van Bahia als mogelijk voorstellen. Toen deze treurige gebeurtenissen, na verloop van weinige maanden, tot de onloochenbare feiten behoorden, was voor den rechtzinnigen thesorier Teellinck, de tijd gekomen om zijne jammerklachten aan te heffen(†).

Ik noemde den naam van Scribani, wij kunnen niet spreken over de oordeelvellingen, die omtrent Maurits in dicht en ondicht werden ge-

(*) *Vox Dei clamantis.* (B. v.p. n°. 2112). ‘Ik dank God,’ zegt hij in een opdracht aan de Staten van Utrecht, ‘dat hij mij geschapen heeft een mensch, en onder die een christen, en onder die een vredeverkondiger, en onder dezen een Nederlander, in deze gereformeerde republiek, die nu, als de zon aan het firmament op den klaren middag in hare volle kracht, glinstert in de oogen van de gansche wereld.’

(†) In zijne *Wachters* (B. v.p. n°. 2088, 2093, 2094).

uit, zonder van de Hollandsche Apocalypsis te gewagen(*). De schrijver, die dit libel eerst in de Zuidelijke Nederlanden uitgaf, waarna het in Holland meer dan eens werd herdrukt, legt een Noord-Nederlandsch hervormde de volgende beschouwingen in den mond. Onze onoverwinnelijke macht is door heel de wereld bekend. Frankrijk heeft meer dan eens onze hulp gezocht en o.a. tegen Soubise beproefd. Koning Karel van Engeland vraagt onze schepen, om zijne plannen tegen Spanje te kunnen uitvoeren. Denemarken stelt zijn eenige hoop op onzen bijstand. Savoye en Venetië hebben wij de hand gereikt. De groote heer heeft onzen onderstand gevraagd. De Brazilianen hebben wij uit Spanje's slavernij gered, ja Peru en Mexico doen beven bij de verschijning van onze vloten. Indië zijn we doorgetrokken en de meeste eilanden hebben we veroverd. Vijf-en-vijftig jaren hebben wij den krijg al volgehouden tegen den machtigsten koning der aarde, onder de stadhouders Willem en Maurits, ter wille van onze vrijheid. Bovenal was het ons te doen om vrij te zijn in onze godsdienstige overtuiging. Aangezien de mensch een vrijen wil heeft, en God niemand dwingt eene bepaalde geloofsbelijdenis aan te nemen, verlangden wij ook dat niemand bemoeielijkt zou worden in zijn godsdienst, oordeelende dat ieder in dit opzicht moest aannemen of verwerpen wat hem goed dacht. Daarom verklaarden we in 1577 aan die van Haarlem: dat de roomsche religie gehandhaafd zou blijven, dat elk gestraft zou worden, die haar zou willen verhinderen: en aan die van Utrecht: ieder zal vrij zijn in zijn geweten, niemand zal om 't geloof vervolgd worden. Dit alles hebben we gedaan voor de vrijheid des gewetens. Doch we zijn onze beginselen niet getrouw gebleven. Het was toch in strijd met deze vrijheid dat we werkelijk de Roomschen begonnen te vervolgen en te dwingen onzen godsdienst aan te nemen, of althans te beletten hun godsdienst, al ware 't in hun eigen huis, uit te oefenen. Als iemand mij thans vraagt: wat onderscheid is er tusschen u en Spanje, dan weet ik niet wat te antwoorden. Spanje verbiedt de hervormde religie, maar gij de roomsche; het vaardigt plakkaten tegen andersdenkenden uit, maar gij niet minder strenge tegen de Katholieken. Doch voor het weren van het katholicisme is misschien nog iets te zeggen. Als alle Nederlanders eens bekoord werden door het schoone van dezen godsdienst, dan waren ze weer half op weg om Spaansch te worden. Wat echter te zeggen van de vervolging der Arminianen? Dat zijn onze medebroeders, onze medestanders in den strijd tegen Spanje, waarachtige patriotten zoo goed als wij. En wij benemen hun

(*) B. v.p. 1096, '97, 2133-'35. De herdruk van dit pamflet werd door het Hof van Holland bij plakkaat verboden. De Staten Generaal verzochten de afgevaardigden van Holland om zich te informeeren op den auteur, drukker en verkooper van dat ‘seditieus, oproerich’ boekje, dat nergens toe strekte ‘als de gemeente tegens haere wettige overicheit op te hitsen ende scheuringe in 't land te brengen (*Res Gener.* 12 Jan. 1626). Men stelde een premie op den aanbrenger van drukker of schrijver. Veertien dagen later rapporteerden de gecommitteerden van Holland, dat de drukker door zekeren Peter Jansz. Wasvat was achterhaald, aan wien eene belooning van *f* 1000 werd geschonken.

de vrije uitoefening hunner religie! En wij willen ze dwingen voor Gomarus en de Dordsche synode het hoofd te buigen! Wij hebben wraak geroepen over de allerschromelijkste tyrannie, toen Spanje ons de besluiten van het concilie van Trente wilde opdringen, en nu willen wij onze medeburgers de Dordsche canons laten bezweren! Ja we gaan in onzen overmoed zoo ver, dat we dit van Frederik Hendrik vergen. Welk eene onbeschaamdheid! Wij hebben 's lands advocaat, het hoofd der Arminianen, den eenigen beschermer van het vaderland, een waarachtig ongeveinsd Hollander, een gezworen vijand van Spanje, door wiens wijzen raad en verstandig overleg wij, toen onze jaarlijksche renten meer bedroegen dan ons inkomen, verkregen hebben, dat de trotsche koning van Spanje het eerst van ons een bestand verzocht heeft, - schandelijk door beulshanden doen ombrengen. Wij hebben de Arminianen uit alle besturen geschopt, uit alle bedieningen ontslagen, en daarvoor bijna in alle steden schoenmakers, kleermakers en dergelijke kale vogels gesteld, onder de leus dat het Gomaristen waren. Zoo hebben we ons vaderland, met zooveel bloed vrijgevochten, onder de slavernij van een nieuwen graaf gebracht. Want zoo lang Holland Holland was, is geen heer, graaf, prins of koning zoo machtig geweest als Maurits. Na Oldenbarnevelds dood waren we als een muis in de val. Maurits had allen op zijn hand en was meester over de geheele sterkte des lands. Te meenen dat hem zekere ijver voor de religie gedreven heeft, is te kort doen aan zijn groot verstand. Zijne religie was - zijne grootheid, en het middel om daartoe te komen - zijn zwaard. Zijn afgod was zijne eigenliefde, zijne instrumenten waren zijne soldaten. Ja ik zweer bij Jehova, als er geen ander middel was geweest om tot de opperheerschappij te komen, dan zou hij gezegd hebben: Holland is wel een mis waard. Maurits was te slim om zulk een schoonen vogel te hebben laten vliegen om het geloof. Zijne religie was dus de religie, die hem dienen kon om zijn doel te bereiken. Die er anders over denkt heeft 't glad mis. Van dezelfde religie zijn allen, die den dood van Oldenbarneveld hebben begeerd. Hunne hoogste godheid is hun voordeel en de bevordering van hunne eer. Hun godsdienst is, die hun de meeste macht en het meeste geld bezorgt. Hun hemel is op aarde, een anderen verwachten zij niet. Zij gelooven dat de menschen sterven als paarden en koeien. Geloof mij, zij zullen zoo dikwijls van overtuiging veranderen, als zij door eene andere meer voordeel kunnen erlangen. Volgaarne zullen zij zich als Turken en Joden laten besnijden, als zij meenen er rijk door te worden. Die dit niet opmerkt ziet niet verder dan zijn neus lang is. Zoo dan, onder Maurits zijn we meer slaven geworden, dan we onder Filips zijn geweest. De Arminianen, de voortreffelijkste onder onze medeburgers, mannen van aanzienlijke geboorte, hebben we uit alle bedieningen gezet, alsof ze gezworen dienaars van Spanje waren, en daarvoor anderen aangesteld, die hun eigen huis niet kun-

nen regeeren. Is dat geen geweld? Is dat niet erger dan de Spaansche inquisitie? Maar wordt het blaadje ook omgekeerd? Onze tegenpartij zegeviert in Duitschland. Breda is gevallen. We hebben over de zestig millioen schuld, behalve hetgeen Frankrijk en Venetië ons voorschoten en het geleende van de Oost-Indische compagnie.

Wij kunnen ons begrijpen dat de Staten verbolgen waren over de verspreiding van zulk een scherp pamflet, dat mannen als De Souter er heftig tegen uitvoeren, die den hem onbekenden schrijver o.a. in deze regels toespreekt:

Seght spotter quaedt en vinnigh,
Was u dees prins te vroom?
Of zijt ghij dus uytsinnigh
Op dees Nassousche boom,
Omdat hij bleef volharden
Bij Christi suyvre leer? enz.

Zoo liepen de oordeelen over den ontslapen held van Nieuwpoort zeer uit een. De tijdgenoot kon niet billijk en onpartijdig zijn. Eerst een later nageslacht, dat aan de onzalige godsdiensttwisten was ontwassen, vermocht met meer kalmte de vierschaar te spannen. Toch waren er in die dagen enkelen, die zich niet geheel door hartstocht en vooroordeel lieten medeslepen. Ik meen althans eenige meerdere waardeering en wat minder eenzijdigheid te bespeuren in het volgend gedicht. ‘Op de dood van Prins Maurits’(*), waarmede ik deze mededeelingen wil besluiten. Ik elk geval heeft het meer letterkundige waarde dan al die andere ellendige rijmelarij.

Hier leyt hij doot,
Dien kleyn en groot,
Plachten te eeren;
Die soo lieftallich
En wel gevallich
Plach te regeren,
Dat hij mocht slaepen
Vrij sonder wapen,
In yderen schoot.
't Sy hoe gesint,
Hij was bemint
Van kleyn en groot.
Hij kreech victory,
Eer, en glory;
't Was al voor wint,
Soo langh hij heeft
Trouwelyck geleeft
En 't recht bemint.

(*) Het schijnt niet gedrukt te zijn. Mij is het enkel in handschrift bekend.

Maar als hij d' wetten
's Landts gingh versetten,
En die bestreedt;
En niet betrachte,
Maer weynich achte
Syn hoogen eedt
En de justicij
Vrij exercitij
Scherp heeft belet,
En tegens reden
In alle steden
Herstelt de wett;
En heeft uyt haet
's Lants advocaat
t' Onrecht onthooft;
En die van Snoode
Bijnaer als Gooden
Te veel gelooft; -
Verging syn naem,
Syn groote faem
En al syn eer.
De gunst verdween,
De liefd' ginck heen,
Vast meer en meer;
En in ses jaer,
Kreech hij daernaer
Gansch geen geluck.
Dies hy syn bloet
Door tegenspoet
Verteerd' in druck;
En nu hij heeft,
Hier afgeleeft,
Is desen helt
Al hier in 't graff,
Als stoff en kaff,
Al neer gestelt.
Laet hem nu rotten
Laet worm en motten
Syn vleesch opeeten,
Welhaest syn eer,
Maer noyt sijn leer
Sal syn vergeten.

H.C. ROGGE.

Twee feestvierende volken bij de bakermat van een groot man.

Die Feier der Grundsteinlegung zum Wilhelmsthurm auf dem Schlosse zu Dillenburg. Dillenburg, Weidenbachsche Buchdruckerei, 1872.

Gaarne begin ik met de betuiging dat de Redactie van *de Tijdspiegel* mij eene aangename verrassing bereidde, toen zij mij bovenstaande feestgedachtenis ter recensie toezond. Waaraan ik die verrassing te danken had? Herinnerde zich de Redacteur misschien uit de Kerkelijke courant, dat ik in de Emder conferentie van 3 en 4 October 1871 den Dillenburger torenbouw ter sprake bragt en aanbeval? Las hij ook mijn naam onder de 'auswärtigen Festheilnehmer,' waarvan eene 'Verzeichniss' op het laatste blad van dit gedenkboek te vinden is? Dacht hij dat het mij, ook *post festum* niet vervelen zou, om mijne ingenomenheid te doen blijken met deze stichting ter eere van den éenigen Willem van Oranje? Ik weet het niet, maar wel dat ik met hooge ingenomenheid *Die Feier* begroette, die mij zoo vele waarlijk hartverheffende oogenblikken voor den geest riep, in het bijzijn van zoovele medebevoorrechte landgenooten, in de laatste dagen van Juni des vorigen jaars te Dillenburg doorleefd, om nooit weder uit het geheugen te worden gewischt.

Dillenburg! Wat buitenlandsche stad is ons van onze kindsche dagen beter bekend dan dit onaanzienlijk stedeken in Nassau, waar voor 340 jaren de vader des vaderlands, de edele Prins Willem van Oranje, het levenslicht zag; waar hij zijne elf eerste levensjaren doorbracht; waar hij aan de hand zijner vrome moeder werd opgevoed; waar hij in de kracht zijns levens, als een in de Nederlanden vogelvrij verklaarde, plannen beraamde en ten uitvoer legde, om ons vaderland van het juk der Spaansche heerschappij te verlossen? En welk Nederlander zou dan het plan niet toejuichen, om hem *ook dáár* een zijner waardig gedenkteeken te stichten? Wie zou zich niet verheugen in de gelegenheid gesteld te worden, zijn penningske daartoe te mogen bijdragen? Wie zou het denkbeeld hebben kunnen verdragen dat de hulde, aan de nagedachtenis van dezen man gebracht, buiten de deelneming van Nederland was omgegaan?

Gelukkig is dit dan ook niet geschied, al is ook de eerste stoot daartoe uitgegaan van de bewoners van Dillenburg zelf.

Reeds in het jaar 1866 ging er eene oproeping uit in *het Dillenburger Weekblad* aan de ingezetenen aldaar, om ter 'plaatse, waar de wieg van helden en staatsmannen had gestaan, die onder hooger bestuur geroepen waren, om verre van het stille Dilledal, met krachtigen arm te grijpen in den gang van groote wereldgebeurtenissen, een

toren te bouwen, die hoog boven de hoogte der nog gespaarde muren (van het aloude ridderkasteel) den bezoeker uitzicht zou geven op slot en stad en omstreken en, om uit het dal gezien, de aandacht op den hoogst merkwaardigen bouwval te vestigen.' - De oorlog van datzelfde jaar evenwel tusschen Pruisen en Oostenrijk gevoerd, en de inlijving van Nassau in het eerstgenoemde koningrijk, bedreigde de verwezenlijking van dit schoone denkbeeld met algeheele vernietiging. Maar naauwelijks keerde het zwaard in de schede terug, of de commissie, die zich bereids te Dillenburg gevestigd had, nam de zaak met nieuwe opgewektheid ter harte. - De voorzitter er van, prof. Spiess, plaatste in *de Jaarboeken van Nassausche oudheidkunde en geschiedenis* eene, ook afzonderlijk uitgegeven verhandeling, waarin hij het jaar 1867 vermeldt als 'het jaar, waarin het juist drie eeuwen geleden was dat Willem de Zwijger uit de Nederlanden zich verwijderd had, om op het slot Dillenburg, de woonplaats zijner vaderen, hunne bevrijding van het Spaansche juk voor te bereiden.'

In die verhandeling worden verder de groote verdiensten van Willem I van Oranje uiteengezet, die, vooral te Dillenburg, sedert 1567 en volgende jaren: 'in woord en geschrift, door onderhandelingen en legeruitrustingen bezig is geweest voor het groote werk, dat niet slechts voor de verdere geschiedenis der Nederlanden, maar ook voor de ontwikkeling van geheel westelijk Europa tot vrijheid op staatkundig en godsdienstig gebied eene nieuwe baan geopend heeft.' Ten slotte wordt opgewekt tot deelneming aan den opbouw van 'den gedenktoren, die reeds van ver de plaats zal aanwijzen, waar de groote man geboren is, en van binnen zal opgeluisterd worden door overblijfselen uit den voortijd en schilderijen, die de gewichtigste oogenblikken uit zijn leven zullen voorstellen.' Immers wat men wil tot stand brengen zal de vrucht zijn, 'van dankbare piëteit jegens den man, die voor staatkundige en godsdienstige vrijheid meer dan iemand geleden en gestreden heeft, aan wiens karaktervastheid en staatsmanswijsheid de nieuwere tijd zoo veel verschuldigd is.'

Toen prof. Spiess zich zoo waardig en krachtig hooren liet, mocht hij ook reeds met blijden dank gewagen van niet onbeduidende giften, die alreede waren ingekomen, ten deele ook uit vorstelijke handen. Evenwel waren ze destijds nog op verre na niet toereikend om den bouw te beginnen, waartoe naar voorloopige berekening eene som van *f* 25000 zou noodig zijn.

Wat echter destijds nog slechts eene hoop was, dat ook Nederland zich de zaak van den Dillenburger torenbouw zou aantrekken, dat is sinds dien tijd, bijzonder door den invloed van de heeren Francken uit Rotterdam en Lasonder uit Leeuwarden, verwezenlijkt. Deze heeren, die in den zomer van 1871 eenige weken te Nassau doorbrachten, deden van daar een uitstap naar Dillenburg en begroetten van stonden aan het aldaar opgevat idee met warme vaderlandsche geestdrift. Ds. Franc-

ken liet reeds in begin van 1872 eene *uitgewerkte reisherinnering* het licht aanschouwen, get. DILLENBURG, *geboorte- en tijdelijke verblijfplaats van Prins Willem den eerste.* 1533-1544, 1567-1572. - Dit belangrijk geschrift is meer dan eene uitgewerkte reisherinnering. Het is eene schoone lofrede op den vader des vaderlands. Het bevat eene aanwijzing van de aanzienlijke rol, die Dillenburg vervult in het leven en werken van Oranje ter bevrijding van ons vaderland. Het houdt ook eene mededeeling in van den voortgang van het reeds aangevangen werk der dankbaarheid, 't welk reeds op den 14^{den} April van hetzelfde jaar een begin van uitvoering zal erlangen, terwijl op den 29sten Juni de eerste steen zal gelegd worden voor een gedenkteeken, ‘den man ter eere’, zegt Francken, ‘wiens naam in Nederland bij allen leeft, die een hart hebben voor ware grootheid en adeldom van karakter, in nood steeds aangesterkten godsdienstzin, bij allen die de verdraagzaamheid liefhebben en eigen volkshistorie in eere houden.’ Het eindigt met de toezegging, dat men voornemens is, om binnen kort vele Nederlanders uit te noodigen, die door grootere en kleinere giften zullen willen medebouwen aan dit gedenkteeken der dankbaarheid. Wat op die eerste aankondiging gevolgd is, dat er zich onder ons een comité gevormd heeft, 't welk zich met een *Manifest* gewend heeft tot Nederland, nadat de Aprilfeesten waren afgeloopen; dat de vrucht daarvan geweest is de oprichting van een aantal subcomités, die bezig zijn geweest, om gelden in te zamelen in de velschillende provinciën van ons vaderland, onze lezers zullen het zich nog herinneren uit de dagbladen, die er van hebben gewaagd en van de deelneming, die deze zoo echt Nederlandsche onderneming ondervinden mogt, getuigenis hebben afgelegd. Wat echter velen onzer lezers wellicht nog niet weten is het stoffelijk resultaat, 't welk deze verschillende pogingen hebben opgeleverd, t.w. dat het verdienstelijk Hoofdcomité, na afrekening der onkosten, *f* 8500, dus meer dan *een derde* van de benoodigde som, in handen van het comité te Dillenburg kon nederleggen, en dat in hetzelfde jaar waarin Nederland zoo veel had gedaan, om het feest van 1 April door milde giften, neergelegd op het altaar des vaderlands, op te luisteren(*).

En hiermede zijn wij reeds tot in het centrum van de feestviering doorgedrongen, die op den 29sten Juni te Dillenburg heeft plaats gehad. Wel verre van aan haar verdienstelijk comité over te laten, om de tolk te zijn van geheel de natie bij de grondsteenlegging voor den ontworpen torenbouw, heeft zich Nederland, mag men zeggen, geroepen gevoeld, om persoonlijk mede getuige te zijn van de hulde, die men op zijne geboorteplaats zijnen hoogvereerden vader wilde bieden. Het heeft zich uit eigen vrije beweging laten vertegenwoordigen van de hoogste standen af, door al de zenuwen en aderen van het maatschappelijk bestaan en leven, van het Noorden des lands tot het Zuiden, zonder

(*) Zoo even vernemen wij uit goede bron dat nog tienduizend gulden voor den Willemstoren ontvangen is.

dat er één zijner bloeijende provinciën of belangrijkste steden bij de gemeenschappelijke feestviering werd gemist. Ook meer dan één uit Indië in het vaderland teruggekeerd ambtenaar voelde zich opgewekt, om zich met ons ter bedevaart te begeven naar de wieg des mans, aan wien Nederland zoo oneindige verplichting heeft.

Het voor mij liggend boekske is bestemd om te verhalen van hoedanigen aard de betooning van dank en liefde geweest is door Duitschers en Nederlanders ten offer gemengd op het feest van de grondsteenlegging van het monument, 't welk ter eere van Willem I van Oranje verrijzen moet. Ik weet niet beter te doen dan het Duitsche boekske tot onze landgenooten in hunne taal te laten spreken en hier en daar den Duitschen schrijver voor een oogenblik te interpelleeren, aan te vullen of tot zijne landgenooten alleen te laten spreken, waar mij dat doelmatig of geraden voorkomt. Ik hoop het zoo te doen, dat ook de steller er van mij kalm zou kunnen aanhooren en erkennen, dat ik zijne onpartijdigheid met gelijke munt heb betaald.

Die Feier, waarvan het vaderschap in het verborgen schuilt, die ook geenerlei officieel uithangbord vertoont en toch hare officieele afkomst verraadt, bevat *drie* in het Hoogduitsch gehouden *feestredenen*, voorafgegaan door een beknopt feest-*verslag*. Voorts vindt men er in den tekst der *oorkonden*, die in den hoeksteen zijn neergelegd; *de telegrammen* van de vorstelijke personen, echo's van de hun uit Dillenburg toegezondene feestgroeten. Eene lijst der deelnemers, die van elders waren ingekomen vult het laatste blad, terwijl op omslag en titelblad een soort van medaillon, ter grootte van eene vrij groote medaille, een blik vergunt op *de slotruïne* van Dillenburg met een klein gedeelte van de stad aan haren voet en *den gedenktoren* op haren, binnen de muren ingesloten, platten grond.

I. *De ontmoeting.*

Na een korten historischen aanloop vangt *Die Feier* niet zeer feierlich aan en toch ook weder wel feierlich: ‘De Hemel scheen op Vrijdag 28 Juni het feest niet genadig te zullen worden. Onophoudelijke regen gedurende de ontvangst der gasten, die voor het grootste deel, nagenoeg 60 in getal, met den te 6 ure van Deutz arriverenden trein aangekomen waren! Onder dezen bevond zich hare Koninkl. Hoogheid, Mevr. de Prinses Marianne der Nederlanden, vijf leden van het Nederlandsch comité (de HH. Francken, Lasonder I en II, Jonckbloet en Jhr. Storm van 's Gravesande) benevens de afgevaardigden van verscheiden groote Hollandsche steden. Reeds vroeger waren de heer president von Heemskerk uit Biebrich, als vertegenwoordiger van Zijne Hoogheid, den Hertog van Nassau, en de heer president Winter uit Elmshausen, beide eereleden van het hier gevestigde comité, en andere deelnemers van het feest uit Nassau aangekomen.’

Met deze woorden leidt de schrijver van *Die Feier* het beknopt verhaal der feestviering in, die op den volgenden dag was vastgesteld, nadat men de toestemming daartoe van hooger hand had ontvangen. Had hij niet ook van vroeger uit Nassau aangekomen feestgenooten melding gemaakt, dan zou ik hier alleen nog, als deelgenoot des feestes, komende uit Nederland, er hebben bijgevoegd, dat wij, trots het minder gunstige weder toch reeds veel genoten hadden gedurende onzen door de bekoorlijkste dal- en bergtafereelen gekenmerkten tocht van Deutz naar Dillenburg, door het heerlijke Sieg- en Hellerdal; nu echter moet ik als Nederlander, hem aanvullen en zeggen dat, behalve de opzettelijk door hem genoemden, ook alreede te Dillenburg gekomen was de Hoogleeraar Hofstede de Groot uit Groningen, met zijn zoon, Dr. Hofstede de Groot uit Kampen, en een viertal dames, die over Elberfeld en Siegen den tocht hadden gemaakt, en ons mede welkom heetten, toen wij tegen half 7 de plaats onzer bestemming bereikten.

'Onder klokgelui en kanongebulder reden de gasten door de feestelijk getooide stad naar de door hare bewoners bereidwillig ter hunner beschikking gestelde woningen.' Zeker waren er onder de gasten een aantal waarop dit toepasselijk is; anderen echter, onder welke schrijver dezes met gade en dochter behoorde, hadden in een der logementen voor een plaats gezorgd. Maar wie dat verzuimd had, werd door de vriendelijkheid van den een' of ander Dillenburger opgenomen, die met elkander wedijverden, om een gast uit Holland te herbergen.

'Na 8 uur had in 't logement *zum Hirsch* eene gezellige bijeenkomst plaats en de begroeting der gasten door den burgemeester Schäfer. Reeds in het eerste uur kon het verkeer tusschen de gasten en inboorlingen hartelijk genoemd worden.'

Hier spreekt de verslaggever von *Die Feier* de volle waarheid. Nadat de burgemeester van Dillenburg ons welkom geheeten en de hoop had uitgedrukt dat wij een lieflijk beeld van Dillenburg mochten medenemen naar het vaderland, vatten ook eenigen uit de onzen het woord op. De heer Jonckbloet, lid van onze Tweede Kamer en van het Nederlandsch comité, beantwoordde bij een in vloeijend Duitsch uitgesproken dronk, het welkom van den burgemeester, met een eerste woord ter eere van den hier geboren en door eene vrome moeder opgevoeden vorst, die niet Nassau en Nederland, maar der gansche wereld toebehoorde, en met een woord van sympathie voor Nassau. De burgemeester van Amsterdam, die de hoofdstad des Rijks met twee HH. wethouders waardiglijk vertegenwoordigde, drukte den dank uit, dien wij het comité ter oprichting van den gedenksteen en bijzonder zijn voorzitter prof. Spiess verschuldigd waren, die aan het welslagen er van zijne beste krachten had gewijd, een woord, waarop deze weder weerklank gaf door den hem toegezwaaiden lof ten deele op zijne medegecommitteerden, ten deele op de Wilhelmslinde over te dragen, welke hem de gedachte had ingefluisterd, die nu werkelijkheid stond te

worden. Duitschers en Nederlanders scheidden reeds dien avond van elkander in de volle bewustheid, dat zij zich tot een heerlijk feest hadden vereenigd, maar ook in de biddende hoop, dat de Almachtige er den volgenden dag door zijne lieflijke, onmisbare zonnestralen zijn zegel op zetten mocht. Wij hadden ze den geheelen dag niet gezien. De dichte regen die den ganschen middag en avond nederviel had ons nauwelijks een oogenblik vergund onder den blooten hemel.

II. *De kerkelijke wijding.*

'Zaturdag kondigden kanongebulder en klokgelui den feestdag aan. Om 8½ uur had eene godsdienstoefening plaats in de Evangelische kerk, waarin de heer Deken Steubing in eene stichtelijke rede op de hooge beteekenis van den dag de aandacht vestigde en de vereeniging: "Liederkranz" door een gezang de feestelijke zamenkomst sloot.'

In die godsdienstoefening, waarbij de redenaar Ps. 90:17, tot leiddraad zijner denkbeelden gekozen had, herinnerde hij zijne talrijk opgekomen hoorders hoe, naar Gods ondoorgrondelijken raad, voor 112 jaren, de eeuwenheugende stamburg van het doorluchtig vorstenhuis verwoest was, maar hoe nu ook weder deze plaats tot eere komen zou, waartoe reeds heden een aanvang gemaakt werd door het oprichten van een met de beteekenis dier plaats overeenkomend gedenkteeken. Daarom was het dan ook billijk Hem de eer te geven, zonder wiens wil wij niets vermogen, dat van blijvende waarde is en tot heil zijns volks en tot zijn roem zal gedijen. Ook was het gepast dat hier te doen, waar de voorvaderen van den grooten man, wien ons werk gewijd is, dit godshuis hebben opgericht en hij zelf zijne wijding als Christen en de eerste ontluiking van zijn vroom gemoed heeft ontvangen. Het kon het doel des redenaars niet zijn, om 's mans beeld, al is het ook slechts in omtrekken, af te malen. Daartoe was het te diep in de tafelen der wereldgeschiedenis ingegriffeld, en leefde bovendien onsterfelijk voort in de harten van het door hem bevrijde volk, dat hem heden nog den vader des vaderlands noemt en zijne hooggestemde vertegenwoordigers op dezen dag in ons midden zendt. Hij wil slechts de betrekkingen doen uitkomen, waarin de groote doode tot Duitschland heeft gestaan. 'Ons behoorden,' zoo vervolgde hij nu, 'de eerste jaren zijner gelukkige kindsheid, want onder de oogen en aan de hand van een kloeken vader deed de rijkbegaafde knaap zijne eerste schreden. Ons behoorden de beslissende jaren der onmiddellijke voorbereiding voor den arbeid van zijn voor de wereld zoo vruchtbaar leven. Hier toch werd die arbeid in gemeenschap met zijne broederen overlegd, bevestigd; van hier met vereende krachten en aanwending van alle beschikbare middelen in beweging gebracht en uitgevoerd. Maar ons behoorde ook een groot deel der rijk gezegende terugwerking van het welgelukken; want hij werkte "zoo lang het dag was", hand i n hand met zijnen niet minder grooten broeder Johan den Oude,'

die, wat Willem geworden is voor de Nederlanden, voor zijne landen werd, de vader van het volk, ook even mild en verdraagzaam in zake van godsdienst, ook even belangstellende in 's volks lager en hooger onderwijs als hij.

Men zou het ongepast kunnen vinden dat de redenaar zoo breedvoerig uitweidde in den lof van Johan op dezen aan zijn grooten broeder gewijden dag, maar men vergete vooreerst niet, dat hij ook voor een groote schare Dillenburgers optrad, die natuurlijk meer aan Johan dan aan Willem verschuldigd zijn; dat ook deze niet zonder zijnen broeder zich zoo onverdeeld aan ons Vaderland zou hebben kunnen wijden; dat hij trek voor trek in hem onzen Willem ons voor de verbeelding riep, wien, onder al de broeders, deze Johan het meest is gelijk geweest, in willen en in werken tot welzijn des volks; en, om ook dit niet te vergeten, dat ons vorstenhuis in regte lijn, niet van Willem, maar van Johan afstamt, wiens doorluchte nazaten blijkbaar ook op dit feest werden gewacht en in onze geëerbiedigde Prinses Marianne ook werkelijk waren vertegenwoordigd.

Eene roerende herinnering aan Oranjes laatste heerlijke woorden, toen hij, door den kogel zijns moordenaars getroffen, stervend nederzonk, eene vermaning aan oud en jong, om ook op dezen blijden dag het woord des Apostels niet te vergeten: ‘verblijdt u *in den Heer!’* en eene bede tot den Heer onzen God, om het werk onzer handen te zegenen, besloot deze warme en waarlijk stichtende rede, die met het daarop invallend koorgezang nagenoeg een uur zal hebben geduurd.

Mij viel bij het heengaan uit het kerkgebouw, dat als tegen het kasteel aanleunt, eene in het zenith aangebrachte afbeelding in het oog, vertoonende een pelikaan, die hare jongen voedt met haar eigen bloed. Zeker geldt dit in de eerste en geheel eenige plaats Hem, in wiens naam ook dat kerkgebouw is opgetrokken, maar onwillekeurig werd het mij heden ook het symbool des mans, die, ten koste van zijn bloed, ons de heerlijkste goederen heeft verworven.

III. *De tocht naar de slotruïne.*

‘Te half 10 verzamelden zich de feestgenooten, nog steeds onder het stroomen van den regen, op het stadhuis, om van daar den feestelijken tocht te aanvaarden. Deze nu had in de volgende orde plaats. Voorop gingen de Turner met hunne vaandels en de berg-scholieren met het soldaten-bond; daarop volgden de leerlingen van beiderlei kunne op de lagere scholen, de leerlingen der hoogere meisjesschool en de progymnasiasten; daaraan schaarde zich het muziekkorps, de leden van het Dillenburger en het Nederlandsche comité, met de overige gasten; de mannen-zangvereeniging: ‘Fidelia’ met haar vaandel, de gezamenlijke overige feestgenooten, terwijl het mannen-zangkoor ‘Liederkranz’ met zijne emblemen den trein besloot.

‘Bij het eerste kanonschot, dat het vertrek van den optocht aankondigde, brak een vriendelijke zonneblik door de wolken. De Nederlanders riepen: “de Oranjezon.” Zij toch waren bij hunne Oranjefeesten, ook onder de ongunstigste teekenen des weders, door den hemel nooit verlaten.’

Of de Duitsche verslaggever bij de beschrijving van den optocht meer acht geslagen heeft op het programma dan op de werkelijkheid, wil ik liefst niet beslissen, maar dat hij, ‘de Oranjezon’ vermeldende, eene voor ons Nederlanders gevoelige snaar heeft aangeraakt, kan de passage bewijzen, die de heer Huf van Buren, verslaggever in het *Utrechtsche Dagblad*, in een zijner talrijke, geheel aan de feestviering te Dillenburg gewijde, feuilletons, nederschreef: ‘De dag begon met regen, maar wij hoopten op de Oranjezon, en de Oranjezon kwam, dezelfde zon die in '63 met geweld door de wolken brak toen in den Haag ook een eerste steen gelegd werd voor een monument, even groot van beteekenis als het *hiesige.*’ Hadden ‘de Böllerschüsse’ de wolken doorboord, of was het ‘de hoop op de Oranjezon’ die het licht over de duisternis deed zegepralen, of geen van beide?

‘De optocht zette zich in beweging door de hoofdstraten van Dillenburg naar het bouwterrein. Toen hij bij den beroemden Lindeboom gekomen was en onder het geklank der muziek, die de wijze van: “Wilhelmus van Nassaue” speelde, zich rondom dien boom bewoog, toen was iedereen zeker, dat de feestviering niet van den gewonen stempel wezen zou.’

Terecht vergeet de Duitsche referent dien ouden Lindeboom niet, den eenigen bekende onder de grijze stammen die het kasteel omringen, onder wiens schaduwen men zeker weet, dat de held van den dag heeft gerust, ja wat meer zegt, op den 14^{den} April 1568, zijn 35sten geboortedag, de bekende afgezanten uit de Nederlanden heeft ontvangen, die gekomen waren om den terugtocht van den hoogen balling naar ons Vaderland te bewerken. Wanneer men bedenkt, hoe dáár voor 305 jaren, onder biddend opzien tot den God van zijn leven, het voornemen tot rijpheid en beslissing kwam om deze gewesten te hulp te komen; hoe er plannen van inval werden beraamd, die reeds in den loop van dat jaar werden ten uitvoer gelegd, plannen, waarvan zelfs de nederlaag te Jemgum in Oostfriesland, op den 21sten Juli deszelfden jaars, den man niet vermochten af te schrikken, die den 30sten d.a.v. schreef: ‘dewijl het alsoo Gode behaagd heeft, betaamt het geduldig te zijn en geen moed te verliezen; desgelijks zich te schikken in zijn goddelijken wil, gelijk ik mij heb voorgenomen, dit van mijne zijde bij alles wat komen kan te doen en van zins ben, om met Gods hulp voort te gaan’(*), voorwaar! dan was alleen deze Lindeboomsbedevaart waardig, om de reis naar het Dilledal te maken en met ontblooten hoofde en ontschoeide voeten de plek te betreden en te begroeten, waar, naar den

(*) Groen van Prinsterer, Archives de la Maison d'Oranje-Nassau, T. 3, p. 276.

mensch gesproken, het lot van Nederland, neen, van Europa beslist is en de grond gelegd voor onze hoogste rechten en voorrechten naar ligchaam en geest! Lang, zeer lang zouden wij hebben willen vertoeven onder de schaduwen van dezen eeuwen heugenden boom, die ook ons groote dingen zou influisteren, als het ons aan het oor daarvoor slechts niet ontbrak; maar wij mogen ons thans niet nederzetten. Ons wachten nog hartverheffender oogenblikken.

IV. *De grondsteenlegging en eerste feestrede.*

'De zekerheid, dat het feest niet van den gewonen stempel zijn zou, bevestigde zich bij de eerste steenlegging op de bovenste slotplaats, werwaarts zich Hare Koninklijke Hoogheid, Mevr. de Prinses Marianne reeds begeven had en die, effen gemaakt en smaakvol ingericht, ter eene zijde met de Pruisische en de Oranjevlag, ter andere met de Nederlandsche vlag en den Oranjewimpel prijkte en weldra door eene digt opeengepakte menigte gevuld werd.

De feestviering werd door een koraal geopend, 't welk het muziekcorps voordroeg. Bij het daarop volgend gebed, 't welk de Voorzitter van het Nederlandsche comité uitsprak, verhief zich de stemming. Door dien van het Duitsche werden nu de documenten voorgelezen van Prinses Marianne, Hertog Adolf van Nassau, Prins Frederik der Nederlanden, den Vorst en de Vorstin von Wied, van het Duitsche comité, en wederom door Ds. Francken dat van het comité van Nederland.'

Ieder dezer documenten heeft iets eigenaardigs. In dat van Prinses Marianne wordt Willem genoemd 'de groote man van zijnen tijd, de beschermer van de vrijheid des gewetens, als wier offer hij viel.' Hertog Adolf geeft den wensch te kennen, dat 'dit gedenkteeken, vast als de rots, waarop het gegrond is, voor eeuwige tijden eene herinnering moge zijn aan Willem den Zwijger, den bevrijder der Nederlanden, den steun van het Protestantsche geloof.' Prins Frederik drukt zijn leedwezen uit, dat hij de grondsteenlegging van dit 'monument der trouw en verkleefdheid ter eere van de groote en dappere vaderen van zijn geslacht niet kan bijwonen, en bidt er den genadigen zegen over af van God den Heer.' De Vorst en de Vorstin von Wied, geboren Prinses der Nederlanden, wenschen 'dat deze toren tot in late eeuwen moge herinneren aan de groote mannen van het huis van Oranje-Nassau, die met goed en bloed pal stonden voor de regtmatige en ware staatkundige en godsdienstige vrijheid; dat ook de bewoner der omstreken en de voorbij ijlende wandelaar dit gedenkteeken eeren en het edel voorbeeld van deze mannen volgen moge.'

Het document van het Duitsche comité, behalve door Prof. Spiess en de bovengenoemde twee eereleden, door 17 leden geteekend, maakt er ook melding van dat het monument onder de glorierijke regering van Wilhelm I, Keizer van Duitschland en Koning van Pruisen gesticht

is, vermeldt een tal geschiedkundige bijzonderheden en besluit met den wensch, dat deze toren ‘vele eeuwen lang een sprekend gedenkteeken moge zijn van vorstelijke verdiensten uit ver verwijderde dagen en een vermanend teeken tot opwekking van vaderlandsche geloofs- en gezindheidstrouw voor latere geslachten.’

Het Nederlandsche, - in het Hollandsch gesteld en geteekend door de HH. W. Francken Az., Pred. te Rotterdam; Mr. J.W. Lasonder, Leeraar aan 's Rijks Hoogere Burgerschool te Winterswijk; E.H. Lasonder, Pred. te Leeuwarden; Dr. W.J.A. Jonckbloet, lid van de Tweede Kamer te 's Hage; W.J. Knoop, gepensioneerd Luitenant-Generaal der Infanterie te 's Hage; Jhr. W.P. von Pestel, gepensioneerd Luitenant-Generaal der Artillerie, Adjudant des Konings in buitengewonen dienst te Utrecht; Jhr. J.F. Storm van 's Gravesande, grondeigenaar te Vorden, - noemt Willem van Oranje, ‘den onsterfelijken kampvechter en martelaar voor de ware burgerlijke en godsdienstige vrijheid,’ vermeldt, behalve *den dag* ‘waarop hij voor 300 jaren Dillenburg voor goed verliet, om Nederland van de Spaansche dwingelandij te verlossen,’ ook *het jaar*, ‘waarin Nederland op den 1sten April den aanvang van zijn onafhankelijk volksbestaan feestelijk heeft herdacht.’ Het document, in een langwerpig vierkant ingesloten en, even als de meeste anderen, van perkament, en in een looden doos gevat, vermeldt *boven* den tekst zijn levensleus: ‘Saevis tranquillus in undis,’ *beneden* zijn stervenswoord: ‘Mon Dieu! ayez pitié de mon âme et de ce pauvre peuple!’ terwijl links de woorden staan te lezen: ‘*Justitia - Libertas,’* rechts ‘*Religio - Fortitudo.’*

‘Toen nu, na de nederlegging dezer documenten, onder klokgelui en kanongebulder, Mevr. de Prinses Marianne diep geroerd de eerste hamerslagen deed’, met krachtige aanroeping van den driewerf heiligen naam van God, zoo als dit bij zulke plechtige gelegenheden in Duitschland gebruikelijk is, ‘toen daarop de President von Heemskerk hetzelfde deed in naam van Hertog Adolf; toen in den naam der beide comités de voorzitters hetzelfde deden, en eindelijk de heer Francken in de Duitsche taal een warme en bezielende toespraak hield, toen zag men ook in vele mannenoogen tranen blinken.’

't Sprak van zelf, dat het aan niemand anders toekwam namens Nederland het woord te voeren dan aan den voorzitter van het Nederlandsch comité, die door de uitgave van zijn ‘D i l l e n b u r g ’ den eersten en krachtigsten stoot aan de zaak van den torenbouw in ons land had gegeven en door het comité zelf tot zijn voorzitter gekozen was. 't Geen hij sprak was den spreker waardig en den man die het voorwerp onzer dankbare hulde was. Na met luider stem het thema dezer plechtigheid te hebben aangegeven in de volgende woorden:

‘Aan Willem van Oranje wijden, tusschen de ruïnen van zijn stamslot Duitsche en Hollandsche vereerders eenen gedenktoren, en de eerste steen wordt gelegd op den 29sten Juni 1872, waarop hij vóor 300 jaren

den burg de laatste maal verliet,' kenschetste de spreker in weinige, even gepast aangevoerde als waarachtige trekken, den vorst, door allen, wier hart vatbaar is voor 't geen waarlijk edel is en groot, zoo hoog vereerd, die groot was door zijn ongebroken moed en zijn taai geduld, waarvan zijn 'Saevis tranquillus in undis' getuigt; groot door zijne natuurlijke gaven en talenten, maar vooral groot als mensch en als Christen; die het geleerd had, vol vertrouwen op God en vol liefde tot zijn ongelukkig volk en voor de vertrapte vrijheid, de glansrijkste betrekkingen vaarwel te zeggen, zich zelven te verloochenen en alles, zelfs het leven, op te offeren.

Had ook hij zijne gebreken als mensch, op hem passen wij toe wat ook van Luther gezegd is, hij behoort aan geene partij, hij behoort der geheele Christenheid!

Is Nassau zijn stamland geweest, Nassau wraakt het niet dat de Nederlanders hem den vader des vaderlands noemen, gelijk hij zelf gezegd heeft:

> Wilhelmus van Nassaue
> Ben ik van Duitschen bloet.
> Het Vaderland getrouwe
> Blijf ik tot in den doed.

Daarna zich wendend tot de Dillenburgers, de bewoners van zijne geboorteplaats, herinnerde hij hun, welke gevoelens hier onze borst moeten vervullen, als bewoners van die landen, voor welke hij hier biddend, werkend, zijne goederen verkoopend, leefde; hier waar hij, in de jaren zijner verbanning en smart, de H. Schriften dieper onderzocht en, als een tweede Mozes, in het geloof heeft leeren vaststaan, vanwaar hij ten laatste met zijne broeders ten heiligen kamp uitgetogen is, om dien tot zijn einde te strijden, hij het hoofd ten slotte van den vrijstaat der Nederlanden 'niet par droit de conquête' niet 'par droit de naissance', maar 'par droit de reconnaissance.'

Met warme woorden dankte hij de Dillenburgers, dat van hen de schoone gedachte was uitgegaan, om dezen man ter eere een toren te bouwen; bragt nog eenige bijzonderheden in herinnering, die Nassau en Dillenburg in de oogen van onzen landzaat verheffen en beantwoordde ten slotte de vraag: waarom hier mannen en vrouwen uit verschillende natiën te zamen zijn, daar het hier toch niet een heros geldt in wetenschap of kunst, ook geen man der Kerk in den engeren zin des woords. Het is, omdat hij den grond gelegd heeft voor een idee, welks verwezenlijking zelfs onze tijd nog niet bereikt heeft, t.w. het idee der ware burgerlijke en godsdienstige vrijheid, eener vrijheid, die haren grond in de geloovige en gehoorzame gemeenschap zoekt met den absoluut Vrije (God) en zich werkzaam betoont in dienende en verdragende liefde, even ver verwijderd van irreligieus Indifferentisme, als van het Fanatisme, dat onverdraagzaam maakt. 'Hij

heeft gewild,' zeide ten slotte de redenaar, 'en wij willen ze met hem, de ware vrijheid, die op recht en gerechtigheid steunt, en de ware verdraagzaamheid, of laat mij liever zeggen het ruime hart, 't welk uit teederen, liefderijken eerbied voor 's menschen allerheiligste, zijn geweten geen geweld aandoen en de godsdienst alleen door waarlijk geestelijke middelen wil bevorderen.'

'Het hoog leve Oranje!' door den President Winter met luider stemme aangeheven en honderdvoudig door de vergaderde menigte herhaald, deed de stemming stijgen tot geestdrift, en in waren jubel stemden de Nederlanders met ontbloote hoofden hun 'Wilhelmus' en daarna hun volkslied aan: 'Bescherm o God' enz. en sleepten de Duitschers met zich mede'.

Eere den Duitschen broeder, die den palm der overwinning op het hoofdpunt des feestes aan den Hollandschen broeder toereikt! En dit was niet maar een officieel compliment, zijns ondanks den Hollandschen feestgenoot welstaanshalve toegezwaaid. Neen, het was volle waarheid. De Duitschers zongen met ons mede als één éenig man en hadden ook allen met ons het hoofd ontbloot. Menig Nassauer noemde ook later dit oogenblik het hartverheffendst moment van de geheele plechtigheid en zeide: 'dat vergeten wij Nassauers nooit!' En toch zou hun jubel allicht nog hooger opgevoerd zijn geworden als zij de woorden van het couplet: 'Bescherm o God! bewaar den grond, waarop onze adem gaat,' geheel hadden verstaan en opgemerkt, hoe menig Nederlander, hier, waar de vader van zijn vaderland geboren en opgevoed was, des dichters lied al zingende wijzigde en, met den vollen nadruk op het persoonlijk voornaamwoord gelegd, aanhief:

'De plek waar eens *zijn* wieg op stond.'

V. *De tweede feestrede.*

Voor 't geval dat het weder ons eens niet begunstigen mocht had men gezorgd, dat er in de ruime rijbaan gelegenheid was om tot eene groote schare onder dak te spreken. Heil ons! dat die zorg overbodig was geworden! De zon bestraalde thans het geheel éenige tooneel op Duitschlands Karmel met liefelijk-zachten glans en zonder te steken of te branden, zooals zij anders tegen het einde van Zomermaand zoo dikwijls pleegt te doen. Nogtans was het goed, dat het verblijf op de platte verhevenheid des slotbergs niet langer gerekt werd, en geen nieuwe stemmen den laatsten spreker en de na hem ingevallen zangers vervingen. Ieder woord, hoe gepast en welsprekend ook, zou den ontvangen indruk slechts hebben verzwakt. Daarom was het goed gezien van de heeren van het dirigerend comité, dat zij het sein gaven tot afscheid van deze heilige plaats en Prof. Spiess zijne rede beneden lieten uitspreken.

'Dáár nu sprak de Voorzitter van het Dillenburger comité, na een

eenstemmig koraalgezang, met muziek begeleid, zijne met ingenomenheid gehoorde rede uit,' zoo gaat nu de Duitsche verslaggever voort. Hij had er wel aan mogen laten voorafgaan, dat de feeststoet met aandoening de plek verliet, waar zoo veel in het binnenste was omgegaan, en dat hij, nederdalende, den ouden trouwen Lindeboom nog een vriendelijken blik gunde, getroffen door de indrukwekkende stilte, die als eene wijding van omhoog lag uitgespreid over den ganschen omtrek, die wel met al zijne bewoners in onze feestelijke stemming scheen te deelen.

Ook de rede van Prof. Spiess, 'den vader van den Willemstoren', zoo als hem de heer van Buren noemt, was, gelijk zich verwachten liet, op echt feestelijken toon gestemd. Na eene uitboezeming van vreugde over den lang gehoopten en eindelijk aangebroken dag, die ons een drietal eeuwen terug verplaatst, toen er ook, even als nu, eene groote schaar vereenigd was, maar met een geheel ander doel, schetste de feestredenaar in vlugtige omtrekken het beeld van 's Prinsen aan daden zoo rijke en veel bewogen leven. - De Prins begreep met zijn doordringenden geest zijnen tijd zoo als geen ander; hij vond in zijn staalvast karakter de kracht en de volharding, om hetgeen hij als recht erkende uit te voeren. Daarbij was hem zijn vroom vertrouwen op God, die schoone grondtrek der Oranje-vorsten, ook in de moeijelijkste dagen de onwankelbare staf. Burger geworden in zijn tweede vaderland, nam hij met den hem alleen eigen klaren en vasten blik den reuzenkamp op tegen den overmachtigen tegenstander, een kamp, die herinnert aan dien der Grieken tegen de Perzen, ook daarin dat hij, even als deze het palladium der Helleensche beschaving uit het dreigend barbarisme gered heeft, zoo ook de gewetensvrijheid van de drukkende banden der Middeneeuwen verlost en den weg gebaand heeft, waarop de geest des nieuwen tijds rusteloos voorwaarts streeft tot op den huidigen dag. Dat is de groote slotsom, die de onder Willem gevoerde heldenstrijd der Nederlanden tegen Spanje's wereldmacht heeft opgeleverd; dit de groote invloed, die er van op de volken van West-Europa is uitgegaan en die vóór allen in zijnen eersten stoot het Duitsche Vaderland aangreep en het door smaad en vernedering, door lijden en strijd, tot de tegenwoordige glorierijke hoogte heeft helpen opheffen.

Daarom betaamt het ons op de plaats zijner geboorte zijn grooten naam door een wijd en zijd zichtbaar gedenkteeken van dankbare vereering te verheffen.

Daarna liet de spreker zich uit over den tegenstand van hen, die 's mans karakter hebben aangetast en zich niet ontzien het verhevene door het slijk te sleuren. Eerzucht zou zijn hoogste drijfveer zijn geweest! Hij zou zich verzet hebben tegen de ook over hem van God gestelde macht! Maar wat beteekenen zulke oordeelvellingen tegenover de luide taal zijner brieven, vooral van zijne heerlijke verdediging, waarin hij onverschrokken voor geheel de wereld zijne bedoelingen en handelingen

rechtvaardigt: ‘God in zijne barmhartigheid zal mijne onschuld en mijne eer gedurende mijn leven en in toekomende tijden beschermen. Wat mijn vermogen en mijn leven aangaat, beide heb ik reeds lang aan zijnen dienst gewijd. Hij zal daarmede doen zooals het Hem behaagt, tot zijne eer en mijne verlossing.’ En als iemand hem dan nog betichten wilde, alsof hij toch den plicht der gehoorzaamheid had geschonden, hij bedenke dan, dat voor de dagen van de bloedbruiloft en Alva's bloedraad meer dan voor eenige andere de woorden des dichters gelden:

> Nein! eine Grenze hat Tyrannenmacht,
> Wenn der Gedrückte nirgends Recht kann finden,
> Wenn unerträglich wird die Last, greift er
> Hinauf getrosten Muthes in den Himmel,
> Und holt herunter seine ew'gen Rechte,
> Die droben hangen unveräusserlich
> Und unzerbrechlich, wie die Sterne selbst.

Daarom zal zijn edel beeld, 't welk de goddelijke genius onzer twee grootste dichters, de een op poëtischen toon, de ander historisch, met ingenomenheid geteekend heeft, versierd met de martelkroon van vaderlandsliefde, trouw aan overtuiging en geloofsmoed, met onverzwakten glans stralen tot in de verste eeuwen, en de toren, die met gemeenschappelijke krachten van paleis en hut verrijzen zal, hij zal de uitdrukking zijn van 't geen in onze harten voor hem leeft. De almachtige en algoede God schenke ons daartoe zijne genadige bescherming!

‘Het slot bestond in eene door de gemeenschappelijke Dillenburger zangvereenigingen uitgevoerde voordracht van het Wilhelmus in de Duitsche taal, die de goedkeuring der Hollandsche gasten mocht wegdragen.’

VI. *De feestmaaltijd.*

‘Te één ure had de feestmaaltijd plaats in het logement “*zum Hirsch*,” maar deze kon helaas! bij gebrek aan ruimte niet in één locaal gehouden worden.

Daarbij heerschte eene zeer opgewekte stemming. De voorzitter van het comité van Dillenburg werd verrast door het ontvangen van de Eikenkroon.’

Een tal van officiele toasten werd er uitgebracht. ‘Den toast op zijne Majesteit den Keizer bracht de voorzitter van het Nederlandsche, dien op Z.M. den Koning der Nederlanden die van Dillenburgs comité uit. Op prinses Marianne dronk de pres. von Heemskerk, op Z. Hoogheid den Hertog von Nassau de Amtmann Schütz, op Z. Doorl. den Vorst von Wied en zijne gemalin, Prof. Spiess, de pres. Winter op Prins Frederik der Nederlanden en de Hollanders.’

Maar al waren die toasten al officieel, zij waren daarom niet ontbloot van geest en warmte. Zoo vlocht, om slechts iets te noemen, de heer

Francken in zijn' dronk op Duitschlands Keizer de anecdote in, dat een Hollander eenmaal op een badplaats, waar ook de Keizer zich bevond aan een geringe vrouw gevraagd had: ‘wie is die generaal?’ en ten antwoord ontvangen: ‘kent gij dan den Keizer niet?’ een woord dat in zijn oog eene groote beteekenis had. Maar ook niet ongelukkig was de gelukkige professor, toen hij zijn toast uitbracht op ‘den Souverein der gasten, op Willem III!’ Een koning, zeide hij, maakt eene natie, maar ook eene natie eenen koning groot. Dat dit ook van onzen Koning gold, en deze een goed volk regeerde, had reeds de denkende Zwijger, zijn groote voorzaat bewezen, die wel toonde dit volk te kennen, toen hij er alles voor over had!

‘Wie kan,’ gaat *Die Feier* voort, ‘al de overige bezielende drinkspreuken vermelden, meestal door Hollanders in vloeiend Duitsch uitgebracht? Wij herinneren nog aan dien van den heer Jonckbloet, die aan de Duitsche natie zijne hulde bracht, van den heer Lasonder van Leeuwarden, van den heer van Buren van Rotterdam en den heer Braambeek uit Amsterdam.’

Als mijn geheugen mij niet bedriegt, deed de heer Jonckbloet vooral uitkomen, dat *wij* ten laatste deelachtig waren geworden, wat Prins Willem I alreede bedoeld had, de burgerlijke en staatkundige vrijheid, die zooals hij hoopte, ook door den Willemstoren heinde en ver in Duitschland zou verkondigd worden. De heer Lasonder gedacht aan het zoo geacht maar helaas! afwezig medelid van het Nederl. Hoofdcomité, den heer Von Pestel, die te Dillenburg geboren was en naar wien nog een plek op de ruïne den naam van ‘Pestelsgarten’ draagt. Een ander, ik meen de voorzitter van het Nederl. comité, gedacht het insgelijks afwezige lid van dat collegie, den generaal Knoop, die o.a. ook de eer van Nederlanders en Nassauers had gehandhaafd tegen de beschuldiging als of het hun op Waterloo's slagveld aan moed zou hebben ontbroken. En toen naauwelijks het ‘Lebe Hoch!’ op dezen verdienstelijken generaal was uitgebracht, roemde de heer Van Buren van Rotterdam, in de taal van Duitsche, neen van Oostersche geestdrift, de nauwe betrekking, die tusschen Nassau en Nederland, van Willems dagen her, had bestaan en die ook van onze zijde wel nooit kon verflaauwen, als wij gedachten, welk kleinood Nassau in onzen Willem aan ons Nederland had geschonken! Was het wonder dat weder daaraan zich een dronk aansloot op Willems vrome moeder, de edele Juliana von Stolberg. Het was, meen ik, de heer van Braambeek, niet uit Amsterdam, maar uit Doornspijk, die harer nog eenmaal ter goeder ure gedacht. Hij begon met de herinnering dat ieder onzer eene moeder had gehad, zoo ook de groote Zwijger. En welk eene moeder! Hij bracht de vergadering te binnen, dat zij heden voor 300 jaar haren zoon den zegen gaf, een zegen waaraan Nederland zijne grootheid is verschuldigd. Deze Juliana was eene Dillenburgsche. De lezer kan zich voorstellen met welk een geestdrift

thans door al de aanwezigen het driewerf, neen, het zevenvoudig Hoch! ter eere van Dillenburgs vrouwelijk geslacht werd aangeheven!

Zegt *Die Feier* dat het onmogelijk is al het gesprokene terug te geven, wij stemmen het volmondig toe en vragen zelfs bij voorbaat verschooning, waar wij ons vermaten sommigen onzer feestgenooten sprekend in te voeren, waar wij anderen onvermeld hebben gelaten; maar als *Die Feier* den palm aan de Hollanders toereikt, dan willen wij dien gaarne aan onze Duitsche broeders wedergeven, die uitbundig waren in den lof toegezwaaid aan Willem van Oranje en zijne broeders en zonen; die waarlijk het woord van nog een groot man uit de eerste christendagen in praktijk brachten: 'achtende den een den ander uitnemender dan zich zelven.'

En deze geest heerschte van den beginne tot den einde aan den disch, die in waarheid een broedermaaltijd mocht heeten, ook wat betreft de verhouding van Duitschland tot Nederland, waarvan in onze dagen zoo dikwijls op eene waarlijk onrustbarende wijze sprake is.

Niet de ineensmelting en oplossing van de verschillende, onderling naauw verbonden Germaansche stammen, maar hun bondgenootschap ter bescherming van heilige rechten en voorrechten in het staatkundige, maatschappelijke en godsdienstige werd als de gemeenschappelijke taak van Duitschland en Nederland voorgesteld, uitgesproken en op het hart gedrukt. Van onze zijde werd niet nagelaten op te merken, dat de zoo algemeen betoonde deelneming in Nederland voor de oprichting van den Willemstoren, het sprekend bewijs opleverde, dat het Nederland van de 19de eeuw, hoezeer in menig opzicht verschillend van het voorgeslacht, even als dat der 16de eeuw, den hoogsten prijs blijft stellen op zijn onafhankelijk bestaan, maar dat wij ook leven in het volle vertrouwen, dat dit Nationaal Nederlandsch volkskarakter op Duitschen bodem, even zeer als daar buiten in geheel Europa, wordt geëerbiedigd. En wel verre dat dergelijke uitboezemingen, vrij en krachtig geopenbaard, met eenigen weerzin van de Duitsche zijde werden vernomen, vonden ze juist aan dien kant de levendigste sympathie en bevestigden ons in de overtuiging, die ons ook vroeger deswege uit den mond der zegevierende zonen van Duitschland gegeven werd, dat ze uitingen waren van Germaansche oprechtheid en trouw(*).

(*) Gaarne gunnen wij hier een plaats aan de woorden van den reeds meermalen aangehaalden verslaggever van het *Utrechtsche Dagblad:* 'Dat op den 1sten April in Holland een feest gevierd is, éénig in zijn soort, is door geheel Duitschland bekend. Het was een onafhankelijkheidsfeest, en daarom heeft het grooten bijval gevonden; men heeft er eerbied voor gehad.
"Ziet, Medeburgers van Holland! Zoolang zulke feiten spreken, geloof ik dat wij de bewoners van Germanië met recht onze broeders kunnen noemen, en daarom betreur ik het, dat er in ons land nog personen gevonden worden (al vermindert hun getal ook dagelijks) die het Duitsche volk nog met wantrouwen begroeten. Van hen moet ik veronderstellen, dat zij Duitschland nog niet genoeg kennen; laat hen zelf den Duitschen geest eens onderzoeken; niet op losse theoriën redeneren, maar zich onder het volk bewegen, en zij zullen zien, niet alleen dat ze overal betuigingen van sympathie ontvangen, maar ook dat zij zich met hun vrees voor Pruissen belachelijk maken." Later past hij op de betrekking tusschen Duitschland en Holland de dichtregelen van ten Kate toe:

"Tweeling is de mensch geboren,
Maar toch in zijn tweeheid één",

Het was niet onbekend gebleven, dat er zich onder de leden van het Dillenburgsche Comité eenig verschil van gevoelen had geopenbaard over hetgeen men ter gedachtenis van den grooten Zwijger moest stichten. *Die Feier* roert deze zaak slechts ter loops aan, waar zij op de eerste bladzijde spreekt van de overwinning van velerlei bezwaren en van de 'Bekämpfung entgegenstehender Ansichten.' De gedachte was opgerezen aan de stichting van een Weeshuis, ter plaatse waar Willem geboren was. De groote meerderheid der leden had zich daarmede niet kunnen vereenigen, naar ik meen, ook vooral, omdat reeds vroeger gebleken was dat te Dillenburg daarvoor geen sympathie en daaraan minder behoefte bestond. Een der aanwezigen maakte daarvan gebruik om de veelzijdige grootheid te doen uitkomen van een man als Willem van Oranje, ter wiens eer men eigenlijk meer dan één monument zou kunnen stichten, en die nog allen evenzeer aan hetgeen hij geweest was en bedoeld had, zouden beantwoorden; maar dat hij zich toch verheugde, dat deze torenbouw zijn beslag gekregen had en geheel het tegenbeeld vertoonde van dien van Babel, waarbij de spraak verward was en die ten gevolge daarvan dan ook geheel en al was verijdeld. Evenwel wilde hij toch ook nog in het hart van Duitschland herhalen, wat reeds in eene conferentie ten vorigen jare im Emden gezegd was, 'dat een der uitkomende karaktertrekken van Willem is zijn onveranderlijke eerbied voor de godsdienstovertuiging van andersdenkenden, die zich nooit in zijn leven had verloochend, maar hem steeds had gedrongen, om evenmin de onderdrukking der Katholieken door de Protestanten, als die der Protestanten door de Katholieken toe te laten; dat hij van deze zijne, tot een tweede levensbeginsel geworden, gezindheid in 1572, dus *nu juist drie eeuwen geleden*, zoo menig doorslaand bewijs in proclamatiën, dagorders en particuliere brieven gegeven had, dat hij dus z.i. niet alleen waardig was, maar ook de éenige rechte man, om, als een andere Gustaaf-Adolf, aan het hoofd te staan van elke vereeniging, die zich ooit ten doel mogt stellen, om onderdrukte Katholieken tegen de listen en lagen van het Ultramontanisme en Jezuitisme te beschermen; dat wel is waar, tot op dezen oogenblik, de toestand der Oud-Katholieken nog niet van dien aard was dat zij Protestantsche hulp hadden ingeroepen, maar dat toch eenmaal die tijd kon komen. Daarom achtte hij het niet ongepast, het idee nog eenmaal uit te spreken van eene eventueele *Oranje-stichting*, als de schoonste banier der ware Godsdienstvrijheid, gegrond op

en zegt dat onze landgenooten er ons wel voor mogen danken, niet alleen dat wij de qualificatie van flegmatieke, drooge en bedaarde Hollanders op dit feest hebben trachten te niet te doen, maar ook bewezen dat wij en de Duitschers slechts één eenig volk van broeders zijn.'

het geloof aan het eeuwig Evangelie, niet twijfelende of het zou ook weerklank vinden bij de mannen van den torenbouw, die door dit middel, gelijk zij het zoo luide hadden uitgesproken, hetzelfde bedoelden: de bestendiging, verbreiding en opluistering van dien heiligen geest des geloofs en der verdraagzame liefde, die het hoofdkenmerk was geweest van den edelen grondlegger van Neêrlands staatkundige en godsdienstige vrijheid.

VII. *Des lofzangs uitgangen.*

Gedachtig aan de spreuk eens Apostels, ‘uwe bescheidenheid zij allen menschen bekend’ mag ik voor Dillenburg's Willemstoren in *de Tijdspiegel* geen meerdere ruimte vragen. Ten slotte wil ik echter nog vermelden dat de uitgang van het feest even feestelijk was als de aanvang en het hart verheffend centrum. Nog dien eigen avond vereenigde *de stad Frankfort* in zijne rijk versierde hoofdzaal eene smaakvol gekleede schare van Dillenburger dames en heeren tot een feestelijken dans, terwijl in de benedenzalen nog menige hartelijke dronk werd ingesteld, die van hoog opgewekte geestdrift getuigde. De verslaggever in het *Utr. Dagblad* geeft van het op den avond voorgevallene een aanschouwelijk beeld, als hij zegt: ‘De eigenlijke kern van het feest is niet op het bal, die is beneden; daar zitten in de groote zijzaal de Dillenburgsche en Hollandsche hoofd-comités, om een langen disch geschaard. Daar zet iedereen zich mede aan, die werkelijk feest wil vieren. Toasten en redevoeringen bij de vleet; liederen het een na het ander; algemeene verbroedering, algemeene vroolijkheid. Mijne pen is niet in staat dit tooneel te beschrijven. De grijsaard zingt er zijn liederen voor, alsof hij een knaap van twintig jaar was. De woorden ruischen van louter feestvreugde; de flikkerende lichtkroonen zijn duister bij het flikkeren van den geest.’

De volgende dag, een Zondag, was wel geschikt, om de feestelijke stemming te bestendigen, maar ook te heiligen en te verhoogen. Alles leidt er toe op. De natuur is even schoon als zij zich den vorigen dag en tot laat in den nacht aan ons had vertoond. De straten bleven met groen en bloemen versierd. De Hollandsche vlag wapperde nog in haar statige golvingen van Dillenburg's slotruïne. Nadat een aantal feestgenooten de belangrijke slotgewelven had bezichtigd, die ter eere van de gasten met electrische lampen verlicht waren, maar voor het grootste gedeelte onder het puin begraven zijn, riepen de klokken van Dillenburg's slotkerk weder tempelwaarts. De jongste predikant voerde naar aanleiding van Luc. 5:1-4 het woord over *het verband tusschen onze aardsche en hemelsche roeping.* Met geen enkel woord herinnerde hij aan het feest van den vorigen dag, waartoe hem anders de tekst met het oog op Willem van Oranje de schoonste gelegenheid bood. Hoe is het mogelijk, zullen onze lezers vragen en wij vragen het met hen,

en dat te meer als zij vernemen, dat de prediker meester was van zijn stof en de waarheid van zijn thema door een tal van voorbeelden uit het practische leven staafde. Zij zouden ons echter met het hoogste genot vergezeld hebben op onze wandeling voorbij het Alte- en naar het Neue Haus. Dat was vroeger een jachthuis voor de vorsten van Nassau - Dillenburg en biedt, wegens zijn hooge en romantische ligging op een voorsprong, een prachtig uitzicht over een lieflijk dal, dat door de bekranste bergen van het *Westerwald* begrensd wordt. Terugkeerende langs den rand van het statig bosch, onder welks breedgetakt geboomte het meerendeel der feestgenooten de wandeling naar het *Neue Haus* had gemaakt, en van den *Kaulskopf* afgedaald, die een prachtig vergezicht biedt op het *Schelde-dal*, onthaalde ons Prof. Spiess op een echo, die een geheelen volzin wedergaf, even gearticuleerd en duidelijk als zij werd uitgesproken. Het: 'Lebe hoch, noch Hundert, noch Tausend, noch zehntausend Jahre, Wilhelm der Verschwiegene!' werd door het tegenovergelegen bosch met indrukwekkende klaarheid herhaald, 'als of', zegt de heer Van Buren, 'een vendel uit Wilhelmus' Soldiers ons uit een hinderlaag beantwoordde.' Mij klonk het in de ooren als eene profetie die niet liegen zal: 'de gedachtenis des rechtvaardigen blijft in zegening,' al moesten ook alleen steenen en boomen haar aan het nageslacht verkondigen!

Ten besluite van den schoonen lofzang des feestes, die met alle andere hier op aarde zijn einde nam, was er dien Zondagavond nog een geïmproviseerde zamenkomst van de overgebleven feestgenooten in het logement *zum Hirsch.* Ook dáár werd nog menig rond en warm woord gewisseld tusschen Nassauers en Nederlanders, die geheel verbroederd waren geworden. De Eikenkroon die sinds gisteren de borst van den verdienstelijken voorzitter van het Duitsche comité versierde en het telegramantwoord van Neêrlands Koning op onzen feestgroet aan Z.M. gebracht, gaf een der gasten aanleiding, om het lied te reciteren, dat in 1807 te Dillenburg gezongen was, toen 's Konings grootvader, later Neerlands eerste Koning, het erfgoed zijner vaderen had bezocht. Daarvan luidt het eerste couplet:

Wachse hoch, Oraniën;
Hoch vor Tausend Fürsten Häusern!
Selbst vor Könige und Kaisern!
Ewig jung und ewig schön,
Wachse hoch, Oraniën!

Daarentegen werd ook de Duitsche dichter Schiller niet vergeten, die in zijn standaardwerk: *der Abfall der vereinigte Niederlände* Nederland als Duitsch schrijver voor altijd aan zich verplicht had en Neêrlands naam en volk in de oogen van de gansche beschaafde wereld had verheven. De eerst somber aangevangene, later door heerlijk weder begunstigde feestviering werd met de geschiedenis onzer bevrijding van het Spaansche juk en van het Godsrijk op aarde vergeleken, die

ook in nacht en nevel aangevangen, na menig oogenblik van angstwekkende duisternis, zich oplost in louter licht en louter vreugde! Toen eindelijk het uur des afscheids geslagen had, getuigde menig woord van dank en genegenheid van weerszijden gewisseld, door menigen warmen handdruk en een in het oog opwellenden traan vergezeld, dat op het herdenken eener edele, godgewijde persoonlijkheid, als het slechts in geene afgoderij ontaardt, onmiskenbare zegen rust; ja, dat in het tot stand brengen van dit pieteitswerk door twee in zoo menig opzicht sympathiserende volken, eene hoogere macht zich openbaart, de toovermacht der liefde, die niet verdeelen wil maar vereenigen, niet vernederen maar verheffen, niet verdenken maar vertrouwen, niet bedroeven maar verblijden, niet verderven maar behouden, die allen, die iets van hare bedoelingen verstaan, al meer en meer in hare goddelijke vrijheid en zaligheid wil doen deelen!

Rijze dan in dien naam de Willemstoren te Dillenburg omhoog en als hij straks zijne transen en spitsen ten hemel heft, verrijkt met al wat dankbare vereering uitdenken zal om een Willem van Oranje in zijne grootheid als held en Staatsman, als mensch en Christen, te doen herleven in veler hart, dan begeve zich andermaal, ja nog jaren en eeuwen lang menig Nederlander daarheen ter bedevaart, van waar eenmaal onze hulpe kwam en andermaal komen zal, als de geest van dezen man, de geest der waarheid in ongeveinsd en ootmoedig Christengeloof, de geest der liefde in kalm, krachtig en zelfverloochenend werken, de geest der trouw in moedig en van de zegepraal verzekerd strijden weder onder ons ontwaken en allen zonder onderscheid doordringen, beheerschen en bezielen zal, zijnen en onzen God tot eer.

S.K. THODEN VAN VELZEN.

Lokaalspoorwegen.

Beschouwingen over Lokale Spoorwegen door H.C. Bosscha, Eerstaanwezend Ambtenaar der Maatschappij tot exploitatie van Staatsspoorwegen. Groningen, J.B. Wolters, 1873.

Is het te verwonderen dat in onze ‘eeuw van stoom’ waarin men binnen den kortst mogelijken tijd zooveel mogelijk tracht te doen, nu onze groote steden, belangrijk voor handel en nijverheid of uit het oogpunt van verdediging gewichtig, in het groote spoorwegnet zijn opgenomen, is het te verwonderen dat men thans zijn blik slaat op kleinere steden of gemeenten en ook haar tracht te doen deelen in de voordeelen van spoorwegen? Voorzeker niet. Zal men daar echter gewone

spoorwegen aanleggen, even kostbaar in bouw als in exploitatie? Een goed financier zal u onmiddellijk vertellen, neen, dàt gaat niet! maar toch, ja men kàn er spoorwegen aanleggen, maar dan moeten ze *goedkooper*, *veel goedkooper* zijn. Met één woord, men zal de plaatsen waar handel en nijverheid weinig ontwikkeld zijn voorzien van *buurtspoorwegen* of lokaalspoorwegen. Reeds in 1869 vestigde de heer J.J. van Kerkwijk in een geschrift de aandacht op deze spoorwegen en in 1871 werd hetzelfde onderwerp opnieuw ter sprake gebracht door den heer Henket te Delft en daarbij gevoegd eene opgave tusschen welke localiteiten z.i. de aanleg van buurtspoorwegen vruchten kon afleveren. In het vorige jaar trad een ander schrijver voor de lokaalspoorwegen in het strijdperk, n.l. de heer Baucke in zijne brochure ‘De goedkoope aanleg van Lokaalspoorwegen enz.’ en werd wegens de conclusie waartoe hij kwam aangevallen door den heer van Diesen in het Julinummer van de Gids '72. De heer Baucke stelde als levensvoorwaarde voor lokaalspoorwegen smalle spoorwijdte, dat is, eene spoorwijdte tusschen de rails van 0,6 M tot 1,435 M en meer speciaal 0,90 M, terwijl de heer V.D. beweert dat de voordeelen aan de smalle spoorwijdte verbonden opwegen tegen de nadeelen, en spoorwegen met normale spoorwijdte (1,435 M) verkiest boven smalle spoorwijdte. De heer Bosscha heeft op nieuw in bovengenoemd geschrift het vraagstuk opgevat en uitgewerkt. Dat het buitenland ons in den aanleg van buurtspoorwegen ver vooruit is zal wel niet noodig zijn te melden. De literatuur over de lokaalspoorwegen is reeds zoo omvattend dat eene opgave van deze alleen eenige bladzijden zou vullen. Engelsche, Fransche en Duitsche ingenieurs, met den aanleg van dergelijke wegen belast, hebben ons om strijd hunne aan- en opmerkingen meegedeeld.

Wat is nu het karakter van een lokaalspoorweg? In de *Grundzüge für die Gestaltung der secundären Eisenbahnen des Vereins Deutscher Eisenbahn-Verwaltungen* komt in hoofzaak de volgende bepaling voor:

Lokaalspoorwegen zijn spoorwegen die plaatsen verbinden waar handel of industrie weinig ontwikkeld is en voorloopig grootere ontwikkeling niet te verwachten is; op zoodanigen weg zal derhalve lokaalverkeer hoofdzaak zijn, en dergelijke weg heeft geen uitzicht op aansluiting aan meer dan éene hoofdlijn; m.a.w. zijn eene uiteinde loopt dood. Het laatste is echter geen volstrekte voorwaarde voor een lokaalspoorweg. Als voorbeeld van dusdanigen weg, die altijd een lokaal karakter zal behouden, al sluit hij ook met beide uiteinden aan eene hoofdlijn, zou men m.i. passend kunnen noemen een spoorweg van 's Hertogenbosch over Drunen, Waalwijk, Waspik, Geertruidenberg naar Moerdijk.

Het hoofddoel van een buurtspoorweg moet zijn lokaalverkeer te bevorderen; groote snelheid is dus geen vereischte en men kan volstaan met 20 K.M. per uur. Daar het lokaalvervoer over het algemeen niet zoo belangrijk zal zijn dat dit de kosten van een gewonen spoorweg zou goed maken, is het noodig dat men zoo zuinig mogelijk te werk ga.

Nu is de eerste vraag: zal men een breed of een smal spoor maken, want het is duidelijk, dat dit niet weinig invloed zal uitoefenen op de aanlegkosten. Omtrent deze gewichtige kwestie is het kamp verdeeld. De heer B. heeft in zijne beschouwingen eene nieuwe bijdrage tot oplossing gegeven. Gaan we in het kort na wat voor smalle spoorwijdte pleit, en wat er tegen. Het is duidelijk, dat vermindering van spoorwijdte invloed moet uitoefenen 1° op de onteigening, 2° op de kosten der grondwerken, 3° op de kosten van de kunstwerken. Wat betreft het eerste punt legt de heer B. m.i. niet genoeg het zwaartepunt in het kleiner worden der krommingsstralen ten gevolge van het verminderen der spoorwijdte bij kleinere snelheid. Het gebruik van een kleineren kromtestraal stelt ons toch in staat het tracé zoo te maken, dat *dure perceelen vermeden worden.* De ‘technische Commission des Vereins Deutscher Eisenbahnen heeft voor smalspoor als kleinste stralen gesteld van 60-180 M. en voor het normaal spoor 2-300 M. straal. Dat men hiervan is afgeweken blijkt onder meer uit de spoorwegen van Festiniog, Mondalazac en van Bröhlthal waar men stralen van 38-40 M. heeft aangewend. Een dergelijke gewichtige factor mag vooral niet uit het oog verloren worden. Welken invloed de vermindering van spoorwijdte uitoefent op de kosten van grondwerken en van bovenbouw is in het algemeen moeielijk aan te geven. De ingenieur Von Weber neemt aan, als resultaat van de gemiddelde berekeningen van een aantal wegen met smalspoor, dat de kosten van grondwerken verminderen in verhouding van de spoorwijdten en dat de besparing op den bouw van bruggen en duikers 20 percent bedraagt der kosten voor het normaalspoor. Dat dit laatste geheel van localen aard is springt onmiddellijk in 't oog, en men mag bovendien niet uit het oog verliezen zooals de heer B. hier terecht aanmerkt, dat men bij spoorversmalling in staat is bogen met kleineren straal te maken en dus het aantal kunstwerken te verminderen. Er kan echter ook nog in andere zaken bezuiniging worden aangebracht. De stationsemplacementen kunnen kleiner van omvang worden en minder comfortable ingericht, de afsluiting alsmede de signalen kunnen veel eenvoudiger worden gemaakt wegens de geringe snelheid, enz. Volgens het oordeel van Von Weber zullen de kosten van twee spoorwegen, waarvan een met normaal spoor en een met smalspoor, wanneer die verder geheel gelijk zijn aangelegd, zoolang het smalle spoor geene te geringe wijdte heeft, zich verhouden als de spoorwijdten. Von Weber stelt daarbij op den voorgrond dat beide geheel gelijk zijn gelegen en aangelegd. Uit het vorige blijkt, welke besparing in kosten men zonder gevaar bij den aanleg van een smalspoor kan verkrijgen. Doch hierbij behoeft men nog niet te blijven stilstaan.

Uitgaande van het axioma, dat het materieel geëvenredigd moet zijn aan den weg, heeft de heer B. nagegaan, welke vermindering in kosten dit te weeg kan brengen; dit gedeelte is een van de beste van zijn geschrift;

de afmetingen die waggons moeten hebben opdat ze voor personenvervoer en veevervoer bruikbaar zijn, worden berekend en vergeleken met die van het buitenland, en aldus komt de heer B. tot het besluit dat, om bruikbaar materieel *voor personen- en veevervoer* te hebben, men geen andere spoorwijdte mag hebben dan van een meter, vooral als men in het oog houdt dat die wijdte een minimum is om geschikte locomotieven te kunnen verkrijgen. Er blijft echter een groot bezwaar voor spoorwegen met geringe spoorwijdte d.i. namelijk het overladen van de goederen, en de vraag rijst op, zullen de mindere kosten voor den aanleg van den smallen spoorweg niet geabsorbeerd worden door de kosten van overlading? De heer B. staaft door cijfers, dat bij een *onmogelijk groot* lokaalvervoer dit alleen het geval kan zijn en komt derhalve tot het besluit, *dat zoo men een lokalen spoorweg wil bouwen men dien met smalspoor zal moeten maken.*

Ik geloof niet dat iemand die de beschouwingen van den heer Bosscha gelezen heeft eene andere opinie zal deelen. Eene andere zaak is de volgende:

De heer B. neemt de uniforme spoorwijdte van 1 M. als volstrekt noodig aan.

Ik geef hem dit toe als men zoowel personen als veevervoer op het oog heeft en op deze den klemtoon legt. Zou men zich echter ook niet in ons land streken kunnen voorstellen waar dit vervoer bijzaak en het vervoer van stukgoederen hoofdzaak is, en zou men dan niet beter doen met de spoorwijdte tot op 0,75 M te verminderen? Daardoor zullen de aanlegkosten *aanmerkelijk* lager worden; de enkele reizigers kunnen zich dan wel behelpen met wat minder plaatsruimte die dan toch nog minstens gelijk zal zijn aan de ruimte in onze diligences. Kan men kapitaal genoeg krijgen om ook daar de wijdte van 1 M. te nemen, dan is deze zeker wenschelijk, ofschoon het nog beter zou zijn indien men overal de normaalspoorwijdte kon maken; nu dit echter niet gaat moet men roeien met de riemen die men krijgen kan.

Over lokaalspoorwegen is het laatste woord op verre na nog niet gesproken. Geen maand gaat voorbij dat niet een of ander geschrift deze wegen betreffende in het buitenland het licht ziet. Met degelijke zaakkennis geschreven, heeft de heer B. ons in zijne ‘Beschouwingen’, een goed pleidooi geleverd ten gunste van de lokaalspoorwegen met smalspoor. Ik wenschte het boekje in de hand niet alleen van den industrieel, landbouwer of koopman, die belang hebben bij het tot stand komen van een spoorweg, maar ook van een ieder, wien de ontwikkeling van handel en nijverheid in de streek waarin hij woont ter harte gaat.

Arnhem.

I. TALLYO.

Geschiedenis van den dag.

Ongelukkig het land der verrassingen, het volk, welks lotgevallen raadselachtig zijn, en in de hoogste mate is dit het geval met Frankrijk en geldt dit van de laatste verandering van Regeering, den val van Thiers en de benoeming van Mac Mahon tot President der Republiek; ook de scherpzinnigste politici hadden dien uitslag niet voorzien en te recht konden de Franschen zich vleien bij de gedachte dat gansch Euroop over hen verbaasd was.

Om het vreemde der zaak goed te zien is noodig, dat wij een paar maanden terug gaan; men herinnert zich de tegenstelling, die zoowel in de Nationale Vergadering als daar buiten bestond; de oude, in het parlementairisme vergrijsde historie-criticus Thiers, van aanleg evenzeer Orleanist als Voltairiaan, had zich bekeerd tot de nieuwe soort van republiek, waarbij de President de voorvechter is in het parlementair debat en met het door hem gekozen Ministerie staat of valt; hij doopte haar zelf met den naam van conservatieve Republiek; juister zou men haar kunnen karakteriseeren als de constitutioneele monarchie zonder hoofd. De voor het grootste deel conservatieve Nationale Vergadering - haar conservatisme was een uitvloeisel van de stemming, waarin Frankrijk verkeerde, toen zij verkozen werd - had dus eigenlijk zoo veel reden niet om verbolgen te zijn op den grooten kleinen man, die zijn vroegere overtuiging had vaarwel gezegd; de republikeinsche Thiers was immers niets anders dan een veranderde editie van den monarchalen, en de verandering was zoozeer een gevolg van de omstandigheden, er viel zooveel voor te zeggen, dat men hem eer moest prijzen dan laken. Wat kracht betreft, had de Thiers-republiek haar sporen zoo goed verdiend als eenige monarchie, de Keizerlijke niet uitgezonderd; was niet de Commune-opstand gedempt, was de orde niet overal bewaard gebleven, bij Zwarte bedevaarten zelfs en bij redevoeringen van Gambetta? Maar de onverzoenlijke afkeer van de rechterzijde van Thiers en zijn Republiek bestond nu eenmaal en bleef bestaan tegen alle redenen in. Was het voorliefde voor de pretendenten, die er toe leidde, of was het de instinktmatige vrees, dat de Republiek het toch niet houden kon, dat de conservatieve kleur der Republiek slechts een uiterlijke bolster was, die bij den eersten stoot zou losbarsten om de ware, roode gedaante te doen zien? Wellicht dat beide oorzaken meewerkten om de rechterzijde te maken tot hetgeen zij was en is; maar een derde moeten wij er vooral nog bijrekenen: het is namelijk den mensch eenmaal gezet om te streven naar macht, aanzien en voordeel, en de overtuiging van het ondoelmatige van de Republiek hing zonder twijfel bij het grootste deel der

rechterzijde samen met de wetenschap, dat zij bij de verheffing of van dezen of van genen pretendent zich duchtig warmen zouden aan de opgaande zon, en daarom haatten zij Thiers met een oprechten haat, omdat hij het was, die door zijn wel kleine maar lang niet onbelangrijke figuur zoowel den graaf van Bordeaux als den kleinen Loulou den weg versperde tot den troon.

Die man moet verwijderd of onschadelijk gemaakt worden, zoo peinsde men rechts, en daar voor het eerste weinig kans was, toog men aan het werk om zich op het tweede punt te verzekeren. Maanden lang arbeidde daartoe de Dufaure-commissie of de dertigen; het doel dat die heeren zich voorstelden, was tweeledig: uitstel te verkrijgen van de executie der monarchie door de proclamatie van de definitieve Republiek en tevens de macht van Thiers te breken; en die macht zou gebroken zijn, wanneer men hem het woord ontnam in de Nationale Vergadering; te vergeefs echter verhieven zij de waardigheid van een President der Republiek, waarmee het o.a. niet zou strooken, dat hij persoonlijk zich in de parlementaire debatten mengde, Thiers wilde daar niet van hooren: tegenover het gemaakte motief van de heeren der rechterzijde stelde hij een argument, dat minder gemaakt maar toch ook gezocht was; Thiers beweerde, dat zijn groote verantwoordelijkheid meebracht, dat hij bij gewichtige quaesties zich liet hooren. Dat men zijn spreken afhankelijk maakte van zekere vormen, dat het eerst moest worden aangekondigd door een deftige boodschap, dat in sommige gevallen een besluit van den Ministerraad zijn redevoeren noodzakelijk moest verklaren, hij zou het zich laten welgevallen, mits men de tribune maar niet voor hem sloot; wie weet, dacht Thiers wellicht, of het spreken op die manier nog niet plechtiger en indrukwekkender wordt! Want het uitspreken van lange redevoeringen is een behoefte voor Adolphe Thiers, omdat iedereen weet en hij zelf niet het minst, dat hij goed spreekt. Wij hebben nooit het voorrecht gehad den ex-President der Fransche Republiek op het spreekgestoelte te zien, maar ooggetuigen verzekeren ons dat men hem moet hebben bijgewoond om te begrijpen, dat die kleine man zulk een verbazenden invloed uitoefent. Hij treft niet door nieuwheid of oorspronkelijkheid van gedachten, door groote zeggingskracht, maar door de fijnheid van redeneering, waardoor hij de argumenten zijner tegenstanders ontleedt, zijn vijanden van alle zijden bestookt, hun zwakke zijden blootlegt en des noods in het parlementair debat ongeoorloofde personaliteiten niet spaart om zich de overwinning te verzekeren; daarbij is hij zich zelf altijd volkomen meester; veelal staat hij met de hand in den rok, gesticuleert weinig, maar men gevoelt, wanneer men dien man ziet, dat hij zeggen zal wat hij wil, maar niets meer dan dat: geen hartstocht zal hem meeslepen en hem zelfs een enkel woord doen verspreken. Ieder die ooit in het publiek gesproken heeft weet, hoe verleidelijk dit is, wanneer het ons goed afgaat, wanneer wij succes daarmee behalen; het

wordt een hartstocht, sterker naarmate onze ijdelheid grooter is.

Nu moet men juist Franschen voor zich hebben om door uiterlijke welsprekendheid invloed uit te oefenen; vurig, levendig van aard, snel vatbaar voor indrukken hebben zij grooten eerbied voor het sprekerstalent; men koestert in de Fransche Nationale Vergadering vrees voor het welgesproken woord, omdat men zijn invloed kent. Toen Thiers derhalve het spreken niet wilde laten, bepaalde men dat de Vergadering onmiddellijk zou worden gesloten, wanneer zijn redevoering geëindigd was. Meer wellicht dan wij ons kunnen voorstellen, heeft deze oppervlakkig kleingeestige maar inderdaad zeer gewichtige bepaling bijgedragen om Thiers den laatsten parlementairen veldslag te doen verliezen; de indruk van het gesproken woord immers vervliegt spoedig en wanneer er slechts een enkel uur verliep tusschen de laatste woorden van Thiers en de stemming, konden de wankelmoedigen weder in het hart worden gegrepen, was er plaats voor intriges, of voor den laster om den indruk van het gesproken woord te smoren.

Thiers liet zich door de Commissie der dertigen van de eene concessie tot de andere brengen; zijn eigen partij - hij beweert altijd eenig te zijn in zijn soort en geheel boven de partijen te staan, - de linkerzijde, nam het hem zeer kwalijk; zij wist dat de welsprekendheid van Thiers, zoo uitstekend voor zijn volk geschikt, - elders zou hij waarschijnlijk nooit dat succes hebben behaald, - haar totnogtoe in 't eind steeds den zege had verschaft, en mocht bij een deel der linkerzijde het conservatisme van den ouden bourgeoisie-man alles behalve in den smaak vallen, hij stond tegenover de rechterzijde toch als republikein, had zijn woord voor de ongeschonden bewaring der Republiek verpand en was dus mede een kampioen voor de goede zaak. Ook in andere opzichten gaf Thiers toe; had hij op het laatst van het vorige jaar, terwijl hij te Trouville bezig was met schijfschieten, de officieuse bladen de nadering van de definitieve Republiek laten aankondigen en in zijn Boodschap van den 12 November op haar organisatie aangedrongen, nu gaf hij zijn toestemming dat in de wet der dertigen de bepaling werd opgenomen dat de Nationale Vergadering, vóór zij uiteenging, bepalingen zou treffen aangaande de organisatie van de overdracht der uitvoerende macht, over de oprichting en de bevoegdheid van de Eerste Kamer en over de Kieswet; als bij verrassing werd ook de bepaling goedgekeurd dat de Regeering wetsontwerpen dienaangaande zou vaststellen en aan de goedkeuring der Nationale onderwerpen; dit laatste lag bepaald niet in de bedoeling van de rechterzijde; haar doel was alleen den overgang van de uitvoerende macht, m.a.w. alles wat betrekking had op de ontbinding van deze Vergadering en het constitueeren der nieuwe Nationale uit te stellen, opdat tegelijkertijd de quaestie van monarchie of Republiek in een voor haar gunstigen zin zou worden beslist. Dit laatste karakter kwam echter naar het oordeel van de uiterste rechterzijde niet sterk genoeg uit; aangezien de monarchie nog volstrekt

niet gereed was, scheen het gevaarlijk zoo spoedig aan de regeling te gaan van den overgang; de Regeering zou zeker niet verzuimen spoed te maken met de indiening der constitutioneele ontwerpen. De wet der dertigen kon dan ook de goedkeuring der legitimisten niet verwerven, en deze spraken van verraad, toen in Maart eindelijk die wet in eindstemming met 367 tegen 227 stemmen werd goedgekeurd. Zoo stond de Thiers-Regeering in dien tijd, dank zij hare veelvuldige en belangrijke concessies aan de rechterzijde tusschen de uiterste partijen in; de legitimisten hadden verder willen gaan; met hun bekende eerlijkheid wilden zij de geheele verwijdering van Thiers en zoo zij al met het muilbanden van den President zich tevreden stelden, wilden zij in geen geval van de regeling van den overgang, van de ontbinding van deze Nationale hooren, omdat dit in de gegeven omstandigheden moest uitloopen op de vestiging der Republiek. De radicalen konden nog minder vrede hebben met het werk der dertigen, dat mede het werk der Regeering was geworden; al mocht het met de organisatie van den overgang der uitvoerende macht op de Republiek uitloopen, wat zou het voor een Republiek zijn, die door zulk een Nationale Vergadering werd berecht? Zij had alle kans met haar Eerste Kamer en haar Kieswet nog minder vrijheid te geven dan de constitutioneele monarchie.

En daar stond Thiers tusschen de partijen; de meerderheid was behaald, maar welk een meerderheid? De Orleanisten hadden zich van de rechterzijde losgescheurd en zich door de voortdurende concessies van Thiers laten verteederen; men kon duidelijk zien dat dit slechts tijdelijk zou zijn en zij bij de eerste de beste gelegenheid weder tot hun oude bondgenooten zouden terugkeeren.

De linkerzijde stemde met de Regeering, maar alleen omdat zij niet met de rechterzijde kon stemmen; zij was verontwaardigd over de houding der Regeering; haar geestdrift voor de Thiers-Republiek was schier verdwenen, want in de wet der dertigen had Thiers zijn Boodschap van 12 November weder begraven. Benijdenswaardig was de positie der Regeering dus niet; volgens de gewone parlementaire regelen had Thiers echter gewonnen, hij had de meerderheid; hoe, dat deed er niet toe; de beste staatsmanswijsheid was immers om de zaken steeds zoo te keeren en te wenden, dat men het grootste getal vermeesterde? Maar, door het geheele land was het prestige van Thiers geknakt, zijn populariteit was verminderd, naarmate hij meer aan de dertigen toegaf. Men begreep dat de wet der dertigen verwarring moest geven, geen oplossing, dat zij, òf tot een botsing moest leiden òf den voorloopigen toestand, d.i. de onzekerheid die men moede was, doen voortduren. Wilde Thiers de man blijven zooals hij dat tot heden voor Frankrijk geweest was, dan moest er een of ander gebeuren, dat zijn prestige herstelde. En die gelegenheid kwam spoedig.

Wij bedoelen de op 15 Maart met Duitschland gesloten overeenkomst

betreffende de afbetaling van de rest van het vierde en van het geheele vijfde milliard der oorlogskosten en de geheele ontruiming van Frankrijk; de betaling van het laatste milliard zou geschieden in vier gelijke termijnen en wel den 5^{den} der maanden Juni, Juli, Augustus en September; daarentegen zou de ontruiming van de departementen der Vogeezen, Ardennen, Maas, Meurthe, Moezel en ook van Belfort den 1sten Juli aanvangen en binnen vier weken zijn voltooid; alleen zou als onderpand voor de twee laatste termijnen de stad Verdun met de daarbij gelegen strategische punten bezet blijven.

Wanneer men over dit slot van den vrede tusschen Duitschland en Frankrijk een oogenblik nadenkt, dan staat men werkelijk verbaasd. Toen den 26sten Februari '71 te Versailles de vredesvoorwaarden werden geteekend, wist men niet waarover men het meest het hoofd zou schudden, over den harden, schoon niet onverdienden afstand van Elzas-Lotharingen of over de vijf milliarden oorlogskosten, waarvan men zich te vergeefs een denkbeeld trachtte te vormen. Ook niet-zwaartillenden stelden zich voor dat Frankrijk in de eerste jaren onder dien last zou gebukt gaan en de oorlogskosten jaren lang zouden blijven knagen aan de welvaart des lands. En zie, ruim twee jaren daarna zal die kolossale som geheel zijn afgelost; aan het uiterlijk van Frankrijk is het nauw merkbaar dat het behalve zijn eigen enorme oorlogsuitgaven vijf milliarden armer is; de hooge belastingen worden schijnbaar zonder veel moeite opgebracht, al hebben sommige takken van nijverheid door den oorlog een gevoeligen slag gekregen, en men moet de landsbegrooting voor zich hebben om te zien, wat er in dezen tijd gebeurd is. Sommigen beweren nu dat Bismarck door de bepaling der oorlogskosten op vijf milliard weer een blijk heeft gegeven van zijn praktisch doorzicht en dat hij goed heeft gerekend; anderen zeggen dat hij zich deerlijk heeft vergist, want dat zijn doel niet is bereikt, om namelijk het woelige overmoedige Frankrijk voor eenige jaren te kluisteren. Hoe dit zij, een waagstuk was het in elk geval, dat de Duitsche Rijkskanselier ter verzekering van de afbetaling der oorlogskosten een niet gering deel van Frankrijk bezet hield; naast het verlies van Elzas-Lotharingen werd de vreemde bezetting het moeilijkst door de Franschen verdragen en bij hun opvliegend karakter kon men verwachten, dat er telkens botsingen zouden ontstaan tusschen de vreemde soldaten en de burgers, die wellicht den algemeenen haat zoo zouden aanvuren, dat een uitbarsting onvermijdelijk was Ook voor de Duitsche troepen was het verblijf in het vijandelijk land gedurende zulk een langen tijd gevaarlijk om de demoralisatie, die daarvan doorgaans het gevolg is. Maar zie, de fortuin heeft aan den eenen kant Bismarck over zijn reuzenwerken heen geholpen; ernstige moeilijkheden heeft het kind des geluks niet ondervonden van de bezetting; aan den anderen kant was het de schranderheid van Frankrijk's hoofd van den Staat, van den President der Republiek, die Bismarck tegemoet kwam; de Fransche pers werd niet door dwangmaatregelen, die slechts verbitteren en daardoor

het kwaad erger maken in plaats van verbeteren, - uitstekend geleid en daardoor de opgewonden gemoederen zooveel doenlijk neergezet; Thiers kreeg door de wenken, die de officieuse bladen tijdens de hangende onderhandelingen gaven, gedaan wat anders bezwaarlijk zou zijn gelukt; barakken werden gebouwd om het verblijf van de Duitsche soldaten af te scheiden van de woningen der burgers; bovenal wist hij door zijn diplomatiek overleg, in weerwil van zijn kanon- en geweer-liefhebberijen en zijn verhooging van de begrooting van oorlog, aan Duitschland en met name aan den Duitschen Keizer vertrouwen in te boezemen. Ook de laatste onderhandelingen zijn zonder twijfel weder met veel tact geleid; daargelaten dat men bijna een financieel genie moet zijn om de vijf milliarden in zulk een betrekkelijk korten tijd te leveren, was de laatste overeenkomst ook in bijzonderheden weder geheel berekend op het effect; niet Belfort, de Franschen zoo dierbaar omdat het door de Duitschers nooit is veroverd, zou bezet blijven tot September, maar het in vergelijking daarvan weinig beteekenende Verdun. En wat men altijd zich had voorgesteld als iets dat de stoutste verwachting nauw durfde droomen, de geheele ontruiming in het jaar '73, zou op het laatst van Juli reeds een feit zijn. En de Franschen haalden ruimer adem in het vooruitzicht van een zoo spoedige bevrijding van het grondgebied, en de weifelachtige houding van den President der Republiek na de kloeke boodschap van November werd vergeten, aan de voortdurende concessies van de rechterzijde werd niet meer gedacht, en de Nationale Vergadering sprak haar dank uit aan de Regeering en den President Thiers, die ‘zich voor het vaderland verdienstelijk had gemaakt’. Men weet dat die dankbetuiging bij de rechterzijde van de Nationale niet van harte ging, dat zij haar wrok tegen den politieken geloofsverzaker niet kon verkroppen, maar zij durfde niet, zij moest hulde brengen aan het uitstekend beleid van dien man, maar liet zijn landsverdienstelijkheid voorafgaan door den dank aan de edelmoedige wedijverende inspanning des lands.

En met de overeenkomst van 15 Maart rees weder het prestige van Thiers, hij was weder de man van Frankrijk, en de regeeringsgezinde bladen maakten van de gelegenheid gebruik om er op te wijzen, dat men zulk een man door de Chineesche wet der dertigen als onder curateele had gebracht. Ondankbaar geslacht, werd der rechterzijde toegesnauwd. En gedurende de Paaschvakantie hield Thiers als Frankrijks republikeinsche Koning zijn verblijf op het vorstelijk Elysée, hield daar recepties en gaf daar diners en soirées, als ware Parijs weder de hoofdstad van Frankrijk, en Adolphe I ging 's avonds niet meer naar Versailles om te slapen zooals vroeger en hij droomde op het Elysée dat men een kroon hem om de grijze haren vlocht, de kroon van verdienste. En Thiers was gelukkig, niet alleen omdat hij de eerste was in Frankrijk, maar vooral ook omdat hij zijn land zoo innig lief heeft en dat land werkelijk scheen genezen van de wonden door den oorlog geslagen.

Heeft Thiers er in die dagen aan gedacht om de gelegenheid bij de haren te grijpen en gebruik te maken van de gunstige stemming, waarin het grootste deel van Frankrijk zich ten zijnen opzichte bevond? Heeft hij er aan gedacht om op de een of andere wijze een einde te maken aan den voorloopigen toestand, die dagelijks meer het wantrouwen voedsel gaf en die volgens zijn overtuiging blijkens de Novemberboodschap moest eindigen met de vestiging der definitieve Republiek? Wij weten het niet; zeker is het, dat wanneer hij er al een oogenblik aan heeft gedacht, hij terstond voor de uitvoering is teruggedeinsd en besloot het komediespel der concessies met de rechterzijde weder voort te zetten. 't Waren de Ministers Dufaure en Goulard, die hem daarbij ten dienste stonden; maar deze deden uit overtuiging, wat bij Thiers alleen politiek overleg was. Vooral tegen de ultramontaansche partij werd de Thiers-Regeering hoe langer hoe toegeeflijker en ongestraft ging deze partij voort het gezag van den President op de onbeschaamdste wijze te ondermijnen.

Toch behaalde de Thiers-Regeering nog de meerderheid in de Nationale, wanneer het er op aankwam en de Regeeringscrisis werd gesteld. Het bleek bij de stemming over de zaak van prins Napoleon op den 29sten Maart. De rechterzijde maakte hier gemeene zaak met het rechtercentrum, de legitimisten met de orleanisten, omdat de handelwijze van Thiers in deze zaak niet van willekeur was vrij te pleiten, en men bevreesd was, dat bij de een of andere gelegenheid ook de graaf van Chambord of de graaf van Parijs uit het land kon worden gezet, wanneer de groote kleine man meende, dat hun verblijf gevaarlijk werd voor den Staat; de geheele linkerzijde, die voor het grootste gedeelte weinig sympathie voor Thiers gevoelde in deze zaak, moest te hulp snellen om de door de Regeering gewilde eenvoudige orde van den dag te doen aannemen; maar toch, zij werd aangenomen en wel met 347 tegen 291 stemmen, een meerderheid dus van nog altijd 56 stemmen.

De rechterzijde was geslagen, maar gaf zich niet gewonnen; integendeel, met den dag werd zij heftiger, en niet zonder reden; de ontbindingsquaestie was weder aan de orde van den dag; wanneer den 5^{den} September de laatste frank aan Duitschland was betaald, de laatste Pruis van het vaderlandsch grondgebied verdwenen, dan zou ook de ontbinding van de Nationale Vergadering volgen; immers, al de vredesvoorwaarden waren dan vervuld en alle recht van bestaan der Nationale was daarmee opgeheven. Evenmin als den vorigen nazomer de plannen tot vestiging van de definitieve republiek, werden deze geruchten door de officieuse bladen aanvankelijk tegengesproken; de houding dier Nationale was vooral in den laatsten tijd van dien aard, dat het niet meer dan natuurlijk was, dat Thiers verlangde naar een nieuwe, meer gedweeë Kamer; de rechterzijde wist het, of maakte althans voor zich zelf die gevolgtrekking, die zij ook niet uit de gedachte verloor, toen de officieuse bladen zich begonnen uit te laten en met het oog

op de vele werkzaamheden van de Nationale een langeren termijn voor de ontbinding, wellicht het voorjaar, in het vooruitzicht stelden. De algemeene verkiezingen waren het schrikbeeld der rechterzijde, wanneer zij niet vooraf in de gelegenheid werd gesteld het algemeen stemrecht te wijzigen, d.i. te besnoeien, wanneer zij geen ambtenaren-personeel voor zich had, dat evenals in vroeger tijden in haar geest kon werkzaam zijn; en met dat personeel was het in waarheid treurig gesteld; deels had men de oude Napoleontische prefecten, deels de beschermelingen van de Regeering der Nationale Verdediging. Was het niet verklaarbaar, dat de rechterzijde nu en dan door een zenuwachtigen angst voor de toekomst werd aangegrepen?

Zonder twijfel zijn er ook onder hen mannen die hun vaderland oprecht liefhebben en met voorbijgaan van persoonlijke belangen zich aan hun vaderland willen wijden; de belangeloozen zijn daar wellicht wel niet talrijker dan aan de linkerzijde, maar toch zij zijn er. En wat moesten zij zich voorstellen van de toekomst van hun land met een nieuwe Nationale, die zonder twijfel op de hand zou zijn van den eigenzinnigen man, die zijn eigen weg ging en zich aan de parlementaire meerderheid inderdaad weinig stoorde, die door listen en bedreigingen die meerderheid wist te maken? De straks door de Regeering in te dienen constitutioneele ontwerpen zouden wellicht op dezelfde wijze als vroeger bij verrassing, bij overrompeling worden doorgedreven en wat dan?

Sommigen beweerden, dat al de concessies van Thiers slechts schijn waren, dat het eenige doel van den President der Republiek was de zaken gaande te houden, totdat de ontruiming had plaats gehad en hij dan een poging zou wagen om zich van de even weerbarstige als onmachtige meerderheid te ontdoen en zijn plannen met de vestiging en organisatie van de Republiek door te zetten. Zeker was dit de eenige troost van de linkerzijde, daar Thiers alles deed om zijn door het tractaat met Duitschland van 15 Maart gewonnen populariteit weder te verspelen. Hoe grooter de onbeschaamdheid en de heftigheid werd van de rechterzijde, des te uitgebreider werden ook de concessies van Adolphe I. Dat bleek bij het wetsontwerp betreffende reorganisatie van het bestuur van Lyon; elke republikeinschgezinde stad is natuurlijk der rechterzijde een gruwel; na Parijs wordt daarom Lyon het meest verfoeid; steeds gaf het algemeen stemrecht hier een rooden gemeenteraad; het verzet van dien gemeenteraad tegen de kerkelijke scholen had de vrome mannen der Nationale nog meer tegen den parel der republiek in het Zuiden ingenomen; om zich te wreken was het wetsontwerp uitgevonden om Lyon in navolging van Parijs tot de excepties te brengen; de gemeenteraadsleden zouden gestemd worden door de verschillende wijken der stad afzonderlijk, waardoor de waarschijnlijkheid ontstond, dat eenige conservatieve leden in den Raad zouden komen; de centrale mairie zou tevens worden afgeschaft. Niemand had gedacht

dat de Regeering de linkerzijde zoo voor het hoofd zou stooten, dat zij zich met dit ontwerp inliet; en toch het geschiedde; de Minister van Binnenlandsche Zaken, Goulard, bleek niet langer de Minister van den President der Republiek, die in November van het vorige jaar zich ruiterlijk voor de organisatie van de Republiek had verklaard, maar de Minister geheel en al van de rechterzijde.

Wat kon die rechterzijde thans nog meer wenschen? Nog veel meer. Zij wilde allereerst de verwijdering van den man, dien zij haatte, omdat hij haar geestverwant had moeten zijn, dien zij verfoeide, omdat zij hem niet vertrouwde. Had men tot heden voortgehinkt en waren de weifelachtigen in 't eind met de Regeering gegaan, de omstandigheden leidden er toe, dat de zaken een wending namen, die in elk geval meer overeenkomstig de samenstelling van de Nationale Vergadering was. Het was den 1 April dat de zaken merkbaar een andere gedaante kregen en wel ten nadeele van den President der Republiek. Was het een onzichtbare Nemesis, die de schijnbaar toevallige omstandigheid deed ontstaan bij de beraadslaging over de wet betreffende de reorganisatie van het gemeentebestuur van Lyon, waarbij Thiers zich geheel aan de rechterzijde had overgeleverd? Het gebeurt in groote en kleine vergaderingen, in het openbaar en in het bijzonder leven, dat een schijnbaar nietsbeteekenende uitdrukking een belangrijke stoornis geeft en een feit wordt van het hoogste gewicht; 't is dan niet die onschuldige uitdrukking, die de oorzaak is van het rumoer, maar de wederzijdsch gespannen toestand, de onnatuurlijke verhouding, de dwang, die men zich reeds eenigen tijd heeft opgelegd, die tot een uitbarsting komt; het woord, de uitdrukking is als 't ware de vonk, die het kruit doet ontvlammen, de opeengehoopte brandstof vuur doet vatten. Rechter- en linkerzijde waren beiden bij het ontwerp over het gemeentebestuur van Lyon in een onaangename stemming; de rechterzijde vertrouwde Thiers niet in weerwil van zijn toegevendheid; het hinderde haar dat zij hem elke concessie nog moest afdwingen; de linkerzijde stond weder mismoedig voor den man, die wel had beloofd de bewaarder te zijn van de Republiek, zelfs de stichter, en om die reden aanspraak maakte op de ondersteuning van de linkerzijde, maar die telkens die Republiek verraadde en overleverde aan haar vijanden. In dien zoelen, drukkenden atmosfeer moest op het woord *bagage* van Le Royer, het *impertinence* van Grammont volgen, en het bekende tooneel ontstaan, dat eindigde met het ontslag van Grévy, den president der Nationale Vergadering, een man die door alle partijen om zijn rechtschapenheid en onpartijdigheid hoog werd geacht.

Het is moeilijk uit te maken, of de rechterzijde het aftreden van Grévy op dat oogenblik heeft gewild. Men zou zeggen dat het geheele voorval te onverwacht was, te toevallig, om aan stelselmatig overleg te denken, maar daar staat tegenover dat de rechterzijde reeds in de laatste dagen vóór het incident een zekere onstuimigheid had aan den

dag gelegd en blijken gegeven, dat zij minder gezind was zich aan de onpartijdige leiding van Grévy te onderwerpen; zonder dat ware de houding van den president dan ook geheel onverklaarbaar en in strijd met zijn bezadigd karakter. Of had Grévy werkelijk een voorgevoel van hetgeen later gebeuren zou? Besefte hij dat de zaak der Republiek verloren was met de voortdurende concessies van Thiers, en wilde hij niet langer deelgenoot zijn aan het vreemdsoortig komediespel?

De herbenoeming van Grévy met 349 stemmen tegenover 231, die op Buffet werden uitgebracht, gaf niet de juiste partijverhouding weer, daar een aantal leden der rechterzijde uit persoonlijke achting voor Grévy hem hun stem gaven, maar na het opnieuw bedanken van Grévy werd Buffet verkozen met 304 stemmen tegenover 285, die op Martel, den candidaat der linkerzijde en der Regeering waren uitgebracht. Buffet, de oud-minister van het Keizerrijk, benoemd tot president der Nationale Vergadering tegen den wensch der Regeering, met een meerderheid van 19 stemmen, - dat gaf de rechterzijde moed om verder te gaan; zij kon in de Paaschvakantie nader over den verderen veldtocht nadenken.

En toch zijn de laatste gebeurtenissen, de val van Thiers en de opkomst van de coalitie-regeering niet de onmiddellijke voortzetting van de gebeurtenissen in de Nationale Vergadering in het begin van April.

De verkiezingen op het laatst dier maand gaven voor een oogenblik weder een geheel ander aanzien aan de politieke komedie. De verkiezingen vielen meerendeels radicaal uit en niet alleen in de groote steden; ook op het platteland begon het radicalisme blijkbaar veld te winnen; het meest kenmerkend voor de verkiezingen van den 27 April was de strijd tusschen Barodet en den Minister de Remusat te Parijs, waar de laatste in weerwil van al de pogingen van de Regeering en de republikeinsche partij het onderspit moest delven. De candidatuur van de Remusat was in meer dan één opzicht een erge onhandigheid van Thiers; vooreerst moest hij weten, dat Parijs Parijs is en altijd een slecht district voor de Regeering om te manoeuvreeren; in de tweede plaats was de candidatuur van den Minister door de maires opgezet en had al den schijn van weder een officieele candidatuur te zijn. Met zeldzaam talent werd door het orgaan van Gambetta, de *République Française*, de candidatuur van Barodet verdedigd; de candidatuur van de Remusat was vooral in de gegeven omstandigheden niet genoeg gemotiveerd; het gold hier niet de Regeering een compliment te maken over het tractaat van 15 Maart met Duitschland, daar kon de Regeering, indien zij wilde, een ander district voor kiezen; Parijs had een andere roeping, Parijs, de nog altijd onttroonde hoofdstad, moest door de verkiezing van den maire van Lyon een schitterend protest uitbrengen tegen de reactie, die de Regeering zoo al niet bevorderd had, dan toch zich had laten welgevallen en waaraan zij derhalve medeplichtig was; de verkiezing van Barodet moest een schelle roepstem zijn tot Thiers om terug te keeren tot de November-Boodschap,

om de politiek weder op te vatten, die de republiek wilde vestigen. De les van den 27 April werd den 11 Mei herhaald; weer zegevierden de radicalen; te Lyon kwam Ranc met Guyot uit de bus.

Die radicale uitslag van de verkiezingen is weder een eigenaardig verschijnsel, dat zich het best wellicht laat verklaren uit de overdrijving, waarin het Fransche karakter zoo licht vervalt. Al de aanvullingsverkiezingen waren tot heden, wat de meerderheid, betreft in den geest der Regeering uitgevallen; men schreef dit toe aan de populariteit, die Thiers zich had weten te verwerven door zijn geschikt beleid van 's lands zaken en aan de vrees voor een omwenteling, wanneer deze Regeering zich niet langer kon staande houden; immers, de Republiek was en bleef als neutraal terrein het meest aanbevolen om de jacht van de verschillende pretendenten op Frankrijks welvaren tegen te houden; zoo werd althans algemeen de stand der zaken opgevat; maar indien het werkelijk dus gesteld was, dan moest men bij een weinig nadenken de gevolgtrekking maken, dat zeer radicale verkiezingen het minst geschikt waren om de bestaande Regeering te versterken; wat de consolidatie van de Thiers-Regeering in de Nationale Vergadering niet het minst heeft tegen gehouden, was dat men haar tegenover de radicalen of niet genoeg vertrouwde of niet sterk genoeg achtte; herhaalde malen had men hier er op aangedrongen dat Thiers met de radicalen formeel zou breken en een vijandige houding tegen de Gambettisten aannemen; Thiers zou daardoor meer steun gevonden hebben bij den rechtervleugel van het linkermidden en van het rechtermidden zelf dan door al zijn concessies, maar de wijsheid van Thiers bestond in het zich plaatsen boven de partijen zonder de macht te hebben en de kracht of zelf een partij te vormen of de partijen te beheerschen, waardoor hij noodzakelijk eindigen moest met op geen partij meer te kunnen bouwen.

Maar men wilde de Regeering een wenk geven, een les welken weg door haar moest worden ingeslagen, men wilde haar het bewijs leveren dat de concessies aan de reactionairen door het land werden veroordeeld! Maar waartoe dan die overdrijving in de keuze der personen, waarbij niet het minste overleg had voorgezeten en die ingegeven was of door verbittering of door overmoed. Moest dan de onpartijdige tegenover den algemeen radicalen uitslag der verkiezingen zich niet weifelend afvragen, of die verkiezingen niet een bedenkelijk teeken waren, dat de oude geest der revolutie weder aanwakkerde en de zucht naar verandering door de hoofden begon te spoken?

Er werd weinig nagedacht; men vatte de verkiezingen even oppervlakkig op als de stemmen werden uitgebracht; de gematigde bladen beschouwden den afloop van de verkiezingen werkelijk als een raadgeving aan Thiers om den republikeinschen weg in te slaan en te breken met het stelsel van concessies aan de rechterzijde; de radicale bladen oordeelden dat de Nationale Vergadering thans voor goed was

veroordeeld en met de ontbinding niet langer moest worden gedraald; in geen geval ging het aan met een dus veroordeelde Kamer de constitutioneele zaken te behandelen, die eerlang aan de orde zouden worden gesteld. En terwijl aldus over de toekomst des lands met allen ijver werd beraadslaagd, bleef Thiers als een tweede Fransche Sphinx zich in diepe stilzwijgendheid hullen; op de vraag of de ontbinding der Nationale Vergadering in September onmiddellijk na de ontruiming zou moeten plaats hebben, werd door de officieuse bladen geantwoord, dat die zaak zoo'n haast niet had. De verklaring van die achterhoudendheid is gemakkelijk te vinden: Thiers kan zich geen denkbeeld vormen van een andere staatkunde dan die welke zich ten doel stelt een parlementaire meerderheid te maken; zoolang nu die parlementaire meerderheid onzeker is, gaat de stuurman Thiers evenmin van wal als de kapitein, wanneer de wind kompas rond wijst.

En weer scheen het of de uitslag de wijsheid van Thiers moest rechtvaardigen. Er was een gunstige wind in aantocht, er viel een hoogst gewichtig feit voor in de parlementaire wereld. De Nationale Vergadering was verdeeld in twee ongeveer gelijke helften en de beslissing hing dus af van de weifelachtige middelmannen, meer bepaald vertegenwoordigd in de fractie van den rechtervleugel van het linkermidden, genoemd naar Casimir Périer, een kleine veertig leden sterk. Na de November-Boodschap had deze fractie zich van het linkermidden afgescheiden, deels door de eerzucht van de hoofden, deels uit overtuiging, dat de definitieve republiek door Thiers gewild, nog te gevaarlijk was; de Périeristen waren geen republikeinen maar ook geen orleanisten, maar nog meer republikeinen dan orleanisten en zochten nog altijd naar den steen der wijzen, een republiek die conservatief genoeg was om een constitutioneele monarchie te kunnen zijn. En de uitslag van de verkiezingen werd door deze hoogwijze fractie van dien aard geacht, dat een organisatie van de definitieve republiek noodzakelijk was geworden, en daarmee hield iedereen zich verzekerd, dat de groote quaestie van Frankrijk was opgelost; er was een parlementaire meerderheid en er kon derhalve geregeerd worden. Thiers' moed verdubbelde en met onverdroten ijver werd de bewerking van de constitutioneele ontwerpen voortgezet, die de bouwstoffen moesten leveren voor de nieuwe republiek.

Het rechtermidden en de rechterzijde dachten geheel anders over den weg, die na de verkiezingen moest worden ingeslagen. Het was een quaestie van beginsel: zal men den algemeenen wensch des lands, gebleken uit de verkiezingen, op een bedachtzame wijze tegemoet komen, of zal men dien wensch tegengaan, als gevaarlijk voor het algemeen welzijn; laten wij er bijvoegen dat deze quaestie in Frankrijk, - trouwens dat is met alle quaesties overal het geval - een bijzondere beteekenis heeft; Frankrijk slaat zeer licht tot uitersten over; de liberaliteit wordt na kort verwijl radicalisme en verloopt in roode losbandigheden; nu beweert de een dat de volksgeest met overleg kan worden geleid en

daardoor de overdrijvingen en uitersten voorkomen, en zoo dit al twijfelachtig is bij een bepaald volkskarakter, dat onderdrukking van den volksgeest nooit haar doel bereikt en men door tegenstand den boog slechts strakker spant en daardoor heviger losbarsting voorbereidt; de ander meent dat de uitersten van het toegeven aan den volkswensch van dien aard zijn, dat men verplicht is hem tot het laatst weerstand te bieden, en dat een eerlijk sneuvelen in den strijd in elk geval beter is dan zelf mee te werken tot een treurige ontbinding. Het verschil van opvatting hangt ten nauwste samen met de geheele levens- en wereldbeschouwing; loopt er Christelijke theologie door die beschouwing, dan zal men van te voren reeds geneigd zijn om op grond van een vermeend hooger gezag te willen onderdrukken. Het laatste was met de rechterzijde het geval; zij was door de jongste gebeurtenissen derhalve nog meer geagiteerd; de mogelijkheid dat Thiers met zijn conservatieve republiek de meerderheid op zijn hand zou hebben en eerstdaags tot de ontbinding van de Nationale Vergadering zou overgaan, verbitterde haar zoodanig, dat de overtuiging rijpte, dat er bij de heropening van de Nationale Vergadering een beslissende stap moest worden gedaan.

Thiers bleef getrouw aan zijn gewone voorzichtigheid; ook na de verklaring van het hoofd van de fractie der Perieristen twijfelde hij, of de parlementaire meerderheid wel op zijn hand zou zijn; hij wilde derhalve de zaken geheel laten zooals zij waren, om wanneer de Nationale Vergadering weder bijeen was, naar bevind van omstandigheden te kunnen handelen. Twee der Ministers duurde die schommelpolitiek al te lang; Goulard, die in den laatsten tijd de belangen der rechterzijde zoo ijverig en met zooveel succes in den ministerraad had voorgestaan, vroeg zijn ontslag tegelijk met den vertegenwoordiger van het linkermidden maar die de rechterzijde nooit kwaad had gedaan, met Jules Simon, nadat beiden te vergeefs bij Thiers hadden aangedrongen om naar de eene of naar de andere zijde partij te kiezen; de President der Republiek was wel gedwongen om thans het ministerie op nieuw samen te stellen, en hij deed het zooals men het van hem verwachten moest, hij deed een keuze die zoo min mogelijk een partijkiezen was; hij vulde het ministerie aan met mannen uit den genoemden rechtervleugel van het linkermidden, de Perieristen, van hen die vroeger door hun afscheiding van het linkermidden de verwezenlijking van de November-Boodschap-politiek onmogelijk gemaakt hadden; Binnenlandsche Zaken werd opgedragen aan den hoofdleider Casimir Périer, Openbare Werken aan Béranger en Onderwijs aan Waddington, terwijl het laatste departement werd gescheiden en Eeredienst gegeven aan Fourtou, die Openbare Werken afstond. Beide partijen in de Nationale waren hiermee achteruitgegaan en hadden reden tot klachten; de rechterzijde had Goulard niet terug en de linkerzijde Jules Simon niet.

Een paar dagen was men nog verwijderd van de opening van de Nationale Vergadering; de gemoederen waren zeer opgewonden; met spanning werd de opening te gemoet gezien; ook de minst ingewijde kon zien, dat de partijen zich terstond met elkander zouden meten en een beslissing volgen moest. Het was de rechterzijde, die haar krachten monsterde en alles tot het gevecht gereed maakte; niet alzoo de Thiers-regeering, die weder talmde en draalde en meende dat de strijd zulk een vaart niet zou loopen. De zitting opende voor haar onder hoogst ongunstige omstandigheden. De Minister van Justitie Dufaure wil de constitutioneele ontwerpen voorlezen, maar na twee twijfelachtige stemmingen, verklaart de president Buffet, dat de Vergadering die lezing niet verlangt. Den volgenden dag zou de verkiezing plaats hebben van het bureel, en men zou verwacht hebben, dat de Regeering nu althans, nu de rechterzijde door haar interpellatie de handschoen had toegeworpen, haar maatregelen voor den parlementairen strijd zou nemen; maar neen, niettegenstaande Buffet en door zijn antecedenten en door zijn laatste handelingen moest worden beschouwd als de Regeering vijandig, hield deze zich neutraal; sommige leden der Regeering stemden zelfs voor Buffet om tot het einde toe aan de verzoenende rol tegenover de rechterzijde getrouw te blijven. Zoo waren de voorposten prijs gegeven, vóor de strijd nog was aangevangen. De stemverhouding bij de presidentsverkiezing was 359 tot 289; men ziet tevens dat de linkerzijde slecht was bezet.

Zoo naderden de belangrijke dagen van 23 en 24 Mei; zelfs na den eersten dag verwachtte men algemeen nog de zegepraal der Regeering, zij het dan ook met een geringe meerderheid; mocht de meerderheid in gewone gevallen twijfelachtig zijn, bij een quaestie als die van het Presidentschap des heeren Thiers, meende men, zou ook de rechterzijde verdeeld zijn en niet durven tegen stemmen. Vandaar het verrassende van de tijding dat de Thiers-regeering met een minderheid van veertien stemmen was bezweken en onmiddellijk daarop een nieuwe Regeering was ingesteld onder het Presidentschap van Mac Mahon, met een Ministerie, dat uit de rijen der overwinnaars was genomen, die behalve hun monarchale sympathieën ook hun clericale gevoelens gemeen hadden. En het merkwaardigste van deze verandering was, dat zij was veroorzaakt door die leden der Nationale Vergadering, die verklaarden voor Thiers en zijn conservatieve republiek te zijn, maar die toch met de rechterzijde tegen Thiers stemden; het waren een vijftien leden van diezelfde fractie Perier, uit welke de nieuwe Ministers van Thiers waren voortgekomen. Dat deze thans tegen hem zouden stemmen, zoogenaamd omdat de conservatieve waarborgen niet groot genoeg waren, viel zeker buiten alle parlementaire berekening, en Thiers kan van zijn standpunt met volle recht beweren dat hij het parlementaire spel goed gespeeld heeft, al heeft hij door een onvoorzien toeval de partij verloren.

Frankrijk scheidde gemakkelijker van zijn President dan men had

verwacht; eenige dagblad-artikelen en eenige adressen, vooral uit de nog bezette departementen, en de groote kleine man verhuisde uit het paleis te Versailles naar Parijs om zich weder aan zijn letterkundige studien te wijden. Men zegt dat hij verdiept is in geologische onderzoekingen, wellicht omdat de menschenwereld te ondankbaar is om nog langer het voorwerp te zijn van zijn altijd gewichtige nasporingen. Nu, wie in staatkunde op dankbaarheid rekent, kent nog weinig den grond waarop hij werkzaam is, en, zouden wij er bij kunnen voegen, geeft weinig bewijs, dat hij weet hoe het vaderland gediend wil worden, met opoffering namelijk van alle persoonlijkheid.

De fouten van Thiers verklaren zich voornamelijk daaruit, dat hij dit nooit heeft begrepen. En wie had wel bezien zooveel reden om Thiers dankbaar te zijn? Van de rechterzijde natuurlijk niemand, want daar gold hij steeds als de afvallige, als de man die op zijn ouden dag een zaak - de monarchale - had prijs gegeven, waarvoor hij altijd met roem had gestreden. De linkerzijde? - maar wie? Voor het grootste gedeelte van deze partij was hij de verrader van de goede zaak; hij had zijn woord van November gebroken en na een half jaar met de rechterzijde te hebben geheuld, was hij eindelijk weder teruggekomen op zijn vroeger standpunt, en nu bleek aan alles dat hij het geliefkoosde kind, de republiek, zoo wilde kleeden, dat het uit gebrek aan beweging en ruimte weldra in zijn keurslijf moest stikken. Neen, de weinige vrienden, die Thiers in de Nationale Vergadering had, werden alleen gevonden onder het linkermidden; maar deze had hij van zich vervreemd door zijn weifelachtige houding, door zijn voortdurende schommelpolitiek met kennelijke overhelling naar de rechterzijde, door zijn eigenzinnigheid, waarmee hij in zaken, waarin hij bepaald ongelijk had en waarvan hij beweerde meer verstand te hebben dan ieder ander, zijn eigen wil doordreef door te dreigen met zijn ontslag. Thiers beweerde in 't laatst zijner dagen evenals in November, dat het land de voorloopige toestand moede was, omdat deze vol onzekerheid was, maar was hij het niet, die die onzekerheid veroorzaakte door telkens met zijn ontslag te dreigen, wanneer de Nationale, dikwerf in niet-politieke quaestie's, zijn wensch niet wilde vervullen, en dit zelfs nadat uitdrukkelijk was bepaald, dat de macht van den President evenlang zou duren als het bestaan van deze Nationale Vergadering? Gebiedt de eerlijkheid niet veeleer te erkennen, dat Thiers minder groot is dan hij zich zelf denkt? In de betrekkelijk zoo arme omgeving waarin hij leeft, heeft hij zonder twijfel eigenschappen, die bij het organiseeren en besturen van een verwarden Staat van groot gewicht zijn; hij is een man van veel politieke ervaring; in de laatste dertig jaren was hij in al de geheimen van het staatkundig Frankrijk ingewijd, en meestal daarin betrokken. Toch bleek ook nu weder bij elken stap, dat hij van zijn rijke ervaring weinig heeft geleerd; met de jaren en met de vele illusies, die hij in rook heeft zien ver-

vliegen, is hij voorzichtiger geworden, maar in '73 zoekt hij zijn heil nog evenzeer als in '48 in het burgerkoningschap, thans onder het nieuwe etiket van de conservatieve republiek. Frankrijk had bij zijn reorganisatie allereerst een krachtige, vastberaden hand noodig, een man die een open oog had voor de behoeften van zijn tijd, maar zoekt geen kracht of energie bij den eminentsten vertegenwoordiger der parlementaire bourgeoisie, en geen moderne aspiraties bij een oudminister van Louis Philippe.

In gewone omstandigheden ware Thiers reeds lang gevallen, omdat zijn streven niet het streven is van zijn tijd, omdat hij zelfs aan zijn eigen partij geen vertrouwen weet in te boezemen. Door de macht der omstandigheden en de armoede van zijn tijd is Thiers op dat voetstuk geplaatst, waarop hij zoo eigenaardig uitkomt, en gelijk hij door den bijzonderen nood van Frankrijk werd gedragen, bezat hij juist kennis genoeg om in de oogenblikkelijke behoeften te voorzien. Thiers was een man om de zaken loopende te houden, zooals men zegt, niet om zijn tijd te bezielen, en men zou zelfs kunnen beweren, dat hij om die reden de zaken nog ingewikkelder achterliet dan hij ze vond. De levensquaestie voor Frankrijk, het onderwijs, is door hem nauw met den vinger aangeroerd en terwijl de Ultramontaansche partij onder zijn bestuur ongehinderd de vergiftige vlerken heeft kunnen uitbreiden, is de zucht naar wezenlijke hervorming vergaan, het streven naar een intellectueele en moreele wedergeboorte verlamd. Zonder aan de wezenlijke verdienste van Thiers te kort te doen, kan men met het oog op de gebreken van dien man zeggen, dat het Frankrijk's ongeluk was, dat het na zijn diepen val in handen viel van een man, die zoo weinig een man is van onzen tijd.

Moet een onpartijdige kritiek dat oordeel over den oud-President der Fransche Republiek vellen, toch zal hij wellicht nog geroepen worden een gewichtige rol te spelen in de geschiedenis van zijn vaderland, want in weerwil van al zijn gebreken was zijn Regeering zoo al geen betere dan toch een meer bekwame en een vastere dan welke hem heeft opgevolgd. Die nieuwe Regeering heeft dit eigenaardige dat zij geen bepaald hoofd kan aanwijzen; de President der Republiek, Mac Mahon, is geen politiek man en zou waarschijnlijk in zijn hart Bonapartist blijven, indien men hem niet de hoogste betrekking in den Staat had opgedragen; in elk geval schijnt hij geen werkzaam aandeel te nemen aan de politiek en de uitvoerder te zijn van den wil van de tijdelijke meerderheid der Nationale. Ook wanneer die meerderheid een rol vereischt in strijd met zijn algemeen geprezen loyauteit? Dat zal de tijd moeten leeren. Aangezien de wereld nog altijd meer dan wij weten willen door vrouwen geregeerd wordt, is het niet overbodig op te merken, dat de vrouw van den maarschalk zeer vroom is; zij staat bij de Jezuïeten hoog aangeschreven en mede aan het hoofd van het bedevaartscomité, van die uitvinding van het fanatisme, waardoor de

Ultramontaansche partij telkens haar krachten monstert. De Ministers De Broglie, Ernoul, Beulé, Magne, Batbie, Dompierre, Deseilligny en La Bouillerie vertegenwoordigen de Bonapartistisch- Legitimistisch- Orleanistische coalitie, waaraan niemand een lang leven toeschrijft. Reeds nu is tusschen de Bonapartisten en de Orleanisten een felle pennestrijd ontstaan en moeten de Legitimisten als vredestichters optreden, de eersten vermanend tot gematigdheid. Het meest treft de onbeschaamdheid van de Bonapartisten, - en zij hebben het juist daardoor steeds zoover gebracht; - schoon zij nog slechts gedulde leden der firma zijn, treden zij op met een stoutmoedigheid, die duidelijk doet zien, dat zij de Orleanisten alleen gebruikt hebben om de kastanjes uit het vuur te halen. Beperkt die strijd zich nog tot de dagbladen, ook in den boezem van het Ministerie werkt het onnatuurlijk verbond belemmerend. Opgetreden onder voorwendsel van de door niemand voor het oogenblik bedreigde maatschappelijke orde te moeten handhaven, heeft men tot heden niets anders kunnen doen dan een aantal ambtenaren, hetzij in de administratie, hetzij in de rechterlijke macht te verplaatsen of te ontslaan; natuurlijk moest er opruiming worden gehouden onder het personeel, dat door de Regering van de Nationale Verdediging was aangesteld. Verder is men even vruchtbaar als onhandig in het schrijven van circulaires; die van De Broglie aan de gezanten in den vreemde zal steeds een meesterstuk blijven van onvaderlandsgezindheid; die van den Minister van Binnenlandsche Zaken Beulé over den weg, die moest worden ingeslagen om de dagbladen om te koopen, is schandelijker dan eenig stuk uit den tijd van het laatste Keizerrijk. De verwachte groote maatregelen tot behoud van de sociale orde blijven evenwel uit; men ziet kennelijk dat de bedoeling is de Nationale Vergadering zoo spoedig mogelijk te sluiten; alleen de legerwet en de reactionaire gemeentewet zullen waarschijnlijk nog vóor het reces aan de orde komen, maar van de constitutioneele wetten hoort men niets. Men wil tijd winnen, waarmede de Bonapartisten het meest zijn gediend, als de partij die beter uitzichten krijgt naarmate de herinnering van den laatsten oorlog zwakker wordt.

De coalitie kan echter lang genoeg leven om een aantal reactionaire wetten te voorschijn te roepen, waardoor ook in de toekomst aan het echte conservatisme de parlementaire meerderheid is verzekerd. Zal echter de reactie geen uitbarsting aan de andere zijde tengevolge hebben? Wie zal het zeggen! Frankrijk, het radicale Frankrijk, dat in weerwil van zijn overdrijving, toch de kern van Frankrijk nog vertegenwoordigt, het deel dat nog levenskracht genoeg heeft overgehouden om op een betere toekomst te hopen en er voor te arbeiden, heeft in den laatsten tijd reeds zooveel verdragen zonder de hand uit te strekken. Het grootste gedeelte van Frankrijk is moede, zoodat het alleen in het verledene troost en steun zoekt of de kracht mist om zich te verzetten tegen hetgeen het ergert. De Ultramontanen tre-

den met een ongehoorde onbeschaamdheid op en naderen in taal en gewoonten meer en meer de middeleeuwen. Waar is het protest? Toen de parlementaire omwenteling had plaats gehad en de reactie den palm wegdroeg, was er een ongewone drukte op de boulevards te Parijs; maar men hoorde nauw een enkelen kreet en de Beurs beantwoordde de coalitie met een rijzing. Veel moet zonder twijfel daaraan worden toegeschreven, dat het volk ongewapend is; men herinnert zich dat een der eerste maatregelen van de tegenwoordige Nationale de ontwapening van de Nationale garde was, die stipt is uitgevoerd, maar wees verzekerd dat over 't geheel het bloed zoo levendig niet meer vloeit en het volk te veel geleden heeft in den dubbelen oorlog om weer spoedig de hand aan de wapenen te leggen.

Heeft Frankrijk de parlementaire omwenteling met zooveel kalmte gedragen, omdat het ook op politiek gebied onverschillig is geworden, of is het bedaard gebleven omdat het van het begin af aan de onmacht van de clericaal-monarchale coalitie heeft geloofd? Het schijnt soms dat wij meer aan het eerste dan aan het laatste moeten denken, en elke feitelijk bestaande macht voortaan op de ondersteuning van de meerderheid kan rekenen, omdat de tijd der overtuigingen heeft plaats gemaakt voor den tijd van het eigenbelang en van het vereeren der opgaande zon. Het stuitende van de tegenwoordige coalitie, de wijze waarop de nieuwe Regeering is opgetreden, haar huichelend spelen met woorden, de overmoed van Bonapartisten en Ultramontanen, die de nieuwe Regeering op den voet is gevolgd, moest althans tengevolge hebben, dat het aantal harer vrienden niet vermeerderde; maar zie - in diezelfde Vergadering, die Thiers twee jaren drie maanden en zeven dagen heeft gesteund, in die Vergadering waar de Thiers-Regeering met een minderheid van veertien overtuigingloоze stemmen viel, stijgt de meerderheid van de nieuwe Regeering bij een zoo schandelijke zaak als de schorsing der *Corsaire* en de geheime drukpers-circulaire van den Minister Beulé tot een zeventigtal stemmen, en toen over de vervolging van Ranc moest worden gestemd, haastte de uit de laatste dagen van het Keizerrijk nog zoo wel bekende Laboulaye zich om te verzekeren, dat zijn fractie, het linkermidden, voor de vervolging zou stemmen. Die spoed was ten minste vreemd en treurig karakteristiek voor het arme Frankrijk.

22 Juni '73.

NOORMAN.

Mengelwerk.

Ook menschen?
Op waarheid gegrond.
Door Chonia.

- Parijs is toch langzamerhand een heel eind gevorderd, om hetzelfde Parijs te worden dat het vroeger was, - hoorde men een vreemde tot zijn reismakker zeggen, toen zij in de drukke Rue Vivienne eenigen tijd moesten wachten om eene geschikte gelegenheid te vinden om de straat over te steken. - Het is wonderbaar, na zoo'n katastrophe.

- Een bewijs voor de levens- en herstelkracht van eene groote massa, en die niet minder blijkt te wezen, als men nagaat, hoe hetgeen men een hoofdrad in het groote werktuig rekende is weggevallen. Het keizerlijk Hof is opgeruimd, de afgevaardigden vergaderen hier niet meer; en toch marcheert alles, zooals men ziet.

- Juist, zooals men ziet, en naar hetgeen voor oogen is. Maar onze tijd is - en de Franschen zijn er als op gemaakt, om ellende te bedekken en te vergeten. Maar om het eens goed te kunnen bekijken, is het kort verblijf van den vreemdeling wel weinig geschikt. Waarheen gaan wij, wat zoeken en zien wij, in die paar weken die wij hier doorbrengen? De achterbuurten en faubourgs, die van St. Antoine en Marceau, bezoeken wij niet, of maar zelden en vluchtig. Met de lagere volksklasse komen wij niet in aanraking. Ik heb het op de zaken hier nog niet zoo begrepen.

- Gij waart altoos meer pessimist dan ik. Ik houd het er voor, dat men daaromtrent geruster kan wezen dan in de dagen van het keizerrijk, en vooral in den lateren tijd van Napoleon's regering. Zij hebben eene les gehad met de Commune, en de onrustigste koppen zijn opgeruimd.

- En bij die overgebleven zijn is de verwildering erger geworden en neemt men een geest van wrevel en weerzin waar, die slechts op

eene gelegenheid wacht om zich te uiten. Het gemeen heeft zijn kracht gevoeld, en het is meer bedwongen dan getemd. Voor de goede elementen in het volkskarakter ben ik niet blind. Zij zijn vatbaar voor zekere genereusiteit; maar moreel kan men het volk, althans dat van Parijs, niet noemen. Trouwens de onrustige koppen, de ligtzinnige karakters, de meest woelige geesten stroomen hierheen. Het keizerrijk, Napoleon, zijn vrouw, zijne grooten hebben een genotzucht, eene minachting van zedelijke beginselen, eene vermetelheid gevoed, die zorg wekt. De les welke zij hebben gekregen, heeft, naar ik vrees, meer gestrekt om hen te verbitteren dan te verbeteren.

- Zoudt ge werkelijk meenen, dat de Parijzenaars zoo van deugd en vroomheid vervreemd en verstoken zijn?

- De Parijzenaars, zegt ge, en spreekt zoo algemeen. Er zijn zeker tal van brave en nobele menschen hier in zoo'n groote stad, edele en ook religieuze karakters. Van sommige kanten zijn zij voor het goede, en zelfs geestdrift daarvoor, meer toegankelijk dan elders; doch wee! wanneer hunne hartstochten worden opgewekt. Dan zit er een euvelmoed in, die niets ontziet. Hunne vrouwen worden Megaera's. Denk aan de revolutie in 1792 en later, en aan de tricoteuses. Er zijn redenen voor te vinden in de eeuwenlange vertrapping van het volk hier, in hunne religie.....

- In hunne religie? En dat van u, den anders verdraagzamen man?

- Ik kan niet anders spreken dan het mij voorkomt. De Franschman is vlug en gevat, hij heeft takt om het ongerijmde te onderscheiden, en van den *gamin* zit er iets in de meesten. Zij hebben voor het verhevene en heilige in hun godsdienst minder hart; daarentegen te veel verstand om wat onwaar is en op geen voldoenden grond rust niet op te merken. Voor het Protestantisme zijn zij in 't algemeen niet ernstig genoeg, voor het Katholicisme of Roomsche zijn zij te vernuftig. Een ernstig Franschman is mij een beminnelijk wezen; doch er zijn er zoo weinigen onder hen. Die worden dan ook ligt somber en wrevelig, krijgen iets van de Rançé. - Was de massa des volks in vroegere dagen protestantsch geworden, ik kan niet anders dan denken, dat de Franschen dan in waarheid het eerste volk van Europa zouden zijn, en in wat anderen degelijker zin, dan waarin zij zich nog steeds daarvoor houden.

- Ingenomen met hunne *grande nation* en hun éenig Parijs zijn ze, doch zij mogen grootsch wezen op zulk een stad.

- En ik zou bijna kunnen wenschen van Parijs, dat Frankrijk dat niet had. Ik heb gehuiverd bij het lezen van de woelingen en gruwelen der Commune; maar of het niet in Frankrijk's en Europa's voordeel zou zijn geweest op den duur, indien zij hun vernielingsoogmerk hadden bereikt..... ik weet het niet. Er zouden mogelijk zijden aan zulk eene gebeurtenis zijn geweest, waarbij men had kunnen zeggen: ‘het is niet alles schade’; al wilde ik niet het geringste deel van zoo veel jammer op mijn geweten hebben.

- Nu geloof ik, dat gij willens blind, althans hoogst eenzijdig zijt en overdrijft.

- Waarlijk niet. Ik ben niet blind voor het betere. Ik zou, geloof ik, in oogenblikkelijken nood bijna nergens de menschen meer geneigd vinden om hulp te bieden dan hier, zelfs onder het gemeen. En toch, indien het los kwam, reken ik ze ook bijna nergens tot allerlei gruwel meer in staat. Dan zijn zij onmenschen.

Dit gesprek, gelijk ik het in substantie mededeel, voerde ik met een mijner vrienden, terwijl wij ons naar de boulevards begaven. Het was in het voorjaar van 1872. Waarschijnlijk zou ik dat geheele gesprek hebben vergeten, indien het mij niet door een voorval, waarvan ik bijna getuige was, weder ware herinnerd en voor den geest geroepen.

Op eene mijner morgenwandelingen, waarop ik half verdwaald in eene der minder aanzienlijke buurten van de groote stad was gekomen, zag ik eene menigte volks zich bewegen rondom en achter een der gesloten rijtuigen, waarin de policie misdadigers vervoert. Ik zag hoe sommigen bij anderen navraag deden, en hoe het gegeven antwoord met schrik en huivering werd vernomen. Menig gelaat verbleekte, en in de oogen van vrouwen vooral zag men tranen. Uitroepingen van afgrijzen en toorn werden vernomen; alles duidde aan, dat daar een der gruwelen had plaats gehad, die helaas! nog al te dikwerf worden gepleegd. Op mijne vragen naar hetgeen er was gebeurd en naar de toedragt der zaak ontving ik van een paar der omstanders eene zoo levendige beschrijving van menschen en dingen, dat ik de bloedsporen op de straat niet behoefde om mij alles met huiveringwekkende duidelijkheid voor te stellen, en ik mij afwendde van eene enkele plek, waaromheen eene menigte zamendrong, terwijl allen het schuwden om in de open ruimte in hun midden den voet te zetten, waar de treurige misdaad vóor misschien een half uur had plaats gegrepen.

En toch ontwaarde ik, ondanks afkeer en beklag, iets in mij, wat zeker in het hart der meesten omgaat bij het aanschouwen en vernemen van wat akelig mag heeten, iets dat ons hetgeen we schuwen doet zoeken, en wat ons doet verwijlen bij tooneelen, waarvan wij tegelijk de oogen zouden willen afwenden. Daar is en blijft in ons, wat wij bij kinderen waarnemen, die bij het verhaal van spook of rooverhistories met den schrik in 't hart toeluisteren, schuw omzien en zich zouden willen verschuilen, terwijl zij tevens verlangen, dat het verhaal duurt en in ijselijkheid klimt. Wij schrijven het in de eerste plaats toe aan de zucht naar emoties, die ook bij de begeerte om tragedies te zien ten grondslag ligt. De mensch wil aan den kring van het alledaagsche worden ontrukt, hij verlangt emoties. Het is een prikkel, eene beweging; en bewegen is leven.

Dreef mij aanvankelijk nieuwsgierigheid en ook belangstelling, om meer van het jammertooneel te weten te komen, later stelde ik daarin een psychologisch en ook menschelijk belang, vooral ter wille der slacht-

offers. Zaak en menschen die daarin waren betrokken, werden voor mij als een zielkundig vraagstuk, dat ik nog niet ten volle kan oplossen, en waarbij menig ‘waarom en hoe?’ overblijft, al kwam ik reeds vóor lang tot het inzicht, dat de mensch, wanneer hij niet wordt veredeld, gevaar loopt om een gemeen dier en erger te worden. Te recht schreef Schiller de bekende regels, welke wij met eenige vrijheid aldus wedergeven:

‘Wel vreeslijk zij der leeuwen woede,
  En vreeselijk des tijgers tand,
De mensch is wreeder nog te moede,
  Als in hem 't vuur van hartstocht brandt.’

Wij mogen aanleg, ontwikkeling, omstandigheden als factoren in rekening brengen; hoe komen die gegevens, en in welke verhouding staan zij tot karakter en daden? Onze zielenchemie heeft wel zeer hare raadsels en onoplosbaarheden nevens hetgeen wij vermogen te verklaren.

In eene kleinere stad in Frankrijk leefde een echtpaar, waarvan men kon zeggen dat gelijk zijns gelijke zoekt, en waarvan de opmerking kon gelden welke iemand maakte, dat wanneer enkele menschen geen hardvochtige schurken zijn, de natuur zelve geen leesbare hand meer schreef. Hamard was van beroep metselaar en zijn vrouw, Marie Euphrasie Gauthier naaister. De physionomieën van beiden spelden weinig goeds en behagelijks. Dat hoekige gelaat van den man, waarop de norsche wrevel te lezen stond, het ruwe en harde op dat der vrouw, moest, bij beider loerenden of brutalen oogopslag, een ongunstigen indruk maken. Zij hadden drie zonen en twee dochters, hoewel wij niet durven zeggen, dat hun huwelijk daarmede gezegend was, even weinig als dat zij een zegen voor die kinderen waren. Zij leefden dikwerf oneenig, terwijl gedurende de korte afwisseling van betere verstandhouding de kinderen het gewoonlijk moesten ontgelden, die dan de zondebokken en wrijfpalen werden van der ouderen kwaad humeur. De positie van het gezin werd hoe langer hoe minder houdbaar, en zoo kwamen zij tot het besluit om zich daarheen te begeven, waarnaar zoo menig Franschman in hoop en wanhoop, begeerig om zijn fortuin te maken of te verspillen, vol verwachting de oogen richt, naar - Parijs.

Uit den aard der zaak waren zij op een der mindere kwartieren van de stad gewezen; maar hoewel zij hier onder hunne, naar maatschappelijken stand, gelijken leefden, werden zij door schier allen meer gemeden dan gezocht. Men gaf Hamard, alsof althans enkelen een voorgevoel hadden van hetgeen de man zou doen, liever nog uit een onwillekeurig besef van datgene, waartoe zij hem in staat achtten, den bijnaam van den beruchten moordenaar ‘Troppmann’. En inderdaad getuigden dan ook de beide vertrekken welke het gezin bewoonde vaak genoeg van tooneelen, die het ergste konden doen duchten. Eene vrucht-

bare oorzaak daarvan was mede het misbruik van sterken drank, waaraan Hamard en zijne vrouw zich meer en meer verslaafden, en waaraan de beide jongere zonen, Louis en Joseph, zich reeds vroeg gewenden.

Wat kon er, zou men vragen, wat moest er bijna, in zulk een kring en bij zoodanige leiding, van de kinderen worden? En desniettemin bleek aan een paar van dezen, dat wat ligtelijk kón, niet noodzakelijk alzoo móest. De oudste zoon, Pierre, en de oudste dochter, Eugenie, toonden beiden een geheel ander karakter. De jongeling had hetzelfde beroep gekozen als zijn vader, en was een zeer geschikt en vlug werkman geworden, die door zijn meester en velen van hen bij wie hij werkzaam was werd onderscheiden, gelijk zijne zuster aan het magazijn, waarvoor zij als naaister werkte, eene welverdiende protectie vond. Daarvoor was zij echter te meer onder hare huiselijke betrekkingen het voorwerp van haat en zekere minachting.

Men zegge niet zoo onbepaald en algemeen dat het goede in menschen wordt gewaardeerd, en de deugd eerbied afdwingt. Het moge tot op zekere hoogte waarheid wezen; in lage karakters slaat zoodanige indruk weldra in iets geheel anders om, zij brouwen in hunnen verdorven innerlijken distilleertoestel daaruit iets geheel anders. Heimelijke ergernis, diepverborgen onwillekeurige schaamte, afgunst, geven hun den haat tegen dezulken in. Rekenen zij zich door hen in den weg gestaan, bij hen achtergesteld, dat wekt hunne verbittering. Zulke Kaïnsnaturen zijn er. Wij herhalen het boven door ons gezegde, dat de mensch, bijaldien hij niet wordt veredeld, in een gemeen dier en erger kan ontaarden.

Wij voeren ten bewijze slechts eene scène aan, die bij de latere behandeling van het proces aan het licht kwam. De zestienjarige Eugenie had eene week te voren van hare weinige spaarpenningen, welke zij overhield na het uitkeeren van haar kostgeld, hare ouders reeds bijgesprongen, om eenig linnengoed uit de bank van leening te lossen, waardoor haar kleine schat merkelijk was verminderd.

De huishuur was sedert geruimen tijd onbetaald gebleven. Nu had de huisheer op althans gedeeltelijke afdoening aangedrongen en met uitzetting en verkoop van het sobere huisraad gedreigd. Reeds was des middags daarover op weinig vriendschappelijken toon gesproken. Om verdere toespelingen en verwijten te ontgaan, had het meisje zich bij haar eigen lampje op de achterkamer aan den arbeid gezet, te meer wijl haar oudste broeder, Pierre, dien avond, als naar gewoonte, zijne teekenles op de ambachtschool bijwoonde. - Enkele ruwere uitdrukkingen op hevigen toon geuit, hadden haar te minder bevreemd, wijl zij haar jongsten broeder een paar malen naar beneden had hooren gaan en spoedig daarop terugkeeren. Zij wist waarheen hij ging en waartoe, en dit deed de tranen in hare oogen opwellen en ontperste haar een zucht met de woorden: - Mijn God, wanneer zal die ellende toch eens ophouden!

Zij hoorde eenig gestommel aan de deur, die geopend werd, en waardoor haar vader binnentrad met een voorkomen, dat duidelijk verried in welken toestand hij verkeerde. Na eenige oogenblikken verscheen ook de moeder.

- Zeg gij het haar maar - bracht Hamard stootend uit, terwijl hij een stoel nam, waarop hij zich met onvaste en linksche beweging nederwierp, terwijl hij zijn vrouw, die vlak bij hem stond, met een droomerigen blik scheen te zoeken.

- Er moet geld wezen.... voor de huur.... en wij hebben 't niet. Maar gij hebt geld, Eugenie.... gij... en Pierre - sprak de vrouw.

- Ik gaf u geld, moeder, de vorige week, en hield niet over dan voor een kleedje, omdat de dame uit het magazijn er aanmerking op maakte, dat ik zoo slecht in de kleêren was, en zij dit zoo niet langer wilde zien. Ik schaamde mij voor de winkeldames en voor een paar werksters.

- Als de huishuur er niet is, moeten wij naakt en bloot de straat op.

- Naakt en.... bloot - herhaalde het dronken sujet hikkende - geld!

- Geeft ge 't, of niet? - krijschte het wijf, - wij zijn uwe ouders toch, ontaarde?

Met tranen in de oogen sprak Eugenie:

- Ik gaf u wat ik had, moeder, behalve dat, wat ik voor het kleedje noodig had. En wat moet ik, wanneer ik van het magazijn geen werk meer krijg?

De vader had de glazige oogen van zijne vrouw naar zijne dochter gericht. Hij stond nu van den stoel op, en waggelde naar Eugenie, welke hij bij den arm greep, en sprak op dreigenden toon:

- Het geld! - zeg ik.

- Vader, gij doet mij zoo zeer - klaagde de mishandelde.

- Geld! - of ik zou... ondankbaar creatuur.... en de opgeheven forsche vuist dreigde op het meisje neder te komen, dat weerloos en schreijende den slag afwachtte. De hand waarmede hij haar arm omklemde, kneep dichter toe, zoodat het haar een smartkreet ontperste.

- Toe maar - moedigde het wijf, dat naar haar hart zoo weinig moeder was, haar waardigen echtgenoot aan. - Ik weet, waar zij haar geld heeft geborgen. In die lade daar!

- o Hemel! Neemt het dan! - hoorde men Eugenie snikkende uitbrengen. - Maar als madame mij nu wegjaagt, mij geen werk meer wil geven.... en zij legde een sleutel op de tafel, waaraan zij zat te werken.

De moeder greep dien en opende nu eene lade van een soort van bureau, waarin eenig schamel linnengoed lag, dat zij dooreen wierp, tot dat zij een doosje vond, dat zij schudde, en waarvan de inhoud

rammelde. Zij opende dit op de tafel, en daaruit kwam een twintigfrancstuk en eenig zilvergeld.

- En ons zou zij laten gebrek lijden, zulk een ontaard creatuur! - sprak zij.

De vader liet, dit ziende, Eugenie los en maakte zich meester van het goudstuk, terwijl hij en zijne vrouw om strijd het zilvergeld poogden te bemachtigen, waarbij het scheen dat de waardige echtelingen met elkander handgemeen zouden worden.

- Geef ons er ook wat van, vader! - eischten de beide jongere zonen, die mede op het gerucht in het vertrek kwamen, en ieder hunner kreeg een frank.

- Haal nog wat! - voegde hij er bij tot den jongste, terwijl hij dezen nog twee franken reikte.

En hiermede verliet het waardig gezelschap het vertrek, waar Eugenie schreijend achterbleef. - Nadat zij een poos had geweend, nam zij haar werk weder ter hand, ofschoon haar snikken van tijd tot tijd bewees, dat zij het treurig tooneel niet had vergeten.

Tegen tien uur kwam Pierre thuis. Hij was diep verontwaardigd, toen hij het gebeurde vernam, en wilde zich naar de voorkamer begeven.

- Wat zoudt ge beginnen, Pierre? - vroeg Eugenie, terwijl zij hem zacht bij den arm vasthield. - Gij hoort in welken toestand zij verkeeren. Zij zouden u niet eens verstaan, en toch u mishandelen. Blijf hier, om mijnentwil.

- Hadt ge niet twee-en-dertig franken?

- En vijftien centimen.

- Een kleedje moet gij hebben. Ik zal u helpen, zoo veel ik kan.

Hij opende nu een andere lade van het meubelstuk, waartoe hij evenwel twee sleutels bezigde, en kreeg daaruit een busje dat hij opende, en nu eenig geld natelde.

- Gij kunt uw kleedje koopen, Eugenie - was zijn woord tot zijne zuster; doch zeg er hun daar binnen niets van.

- Neen, waarlijk niet, Pierre. Het is bijna alles wat gij hebt bespaard, en als gij soldaat moet worden, hebt gij zelf het noodig.

- Maar als men u dan aan het magazijn niet langer hebben en u geen werk geven wil?

- Mogelijk zal men zoo hard niet wezen, en was het meer eene bedreiging.

- En misschien ook niet. Wat zult gij dan? Wordt gij hier geheel afhankelijk, dan zijt gij als in een hel. Zie daar. Neem het; want ik kan het niet behouden. Er zijn er zoo velen, die niets meer noch anders hebben dan hun traktement.

Hij drong zijn zuster het geld op, dat Eugenie ten laatste, getroffen en dankbaar, aannam.

Er volgden nu voor haar dagen van betrekkelijke rust in den huiselijken kring, omdat die dagen van strijd en oneenigheid werden tus-

schen haar vader en hare moeder en broeders. Het twintigfrancstuk stelde Hamard in staat om des avonds naar de kroeg te gaan, van waar hij in beschonken toestand huiswaarts keerde. Twist, mishandelingen, vechtpartijen waren daarvan het gevolg. Een en ander niet zoozeer, omdat hij zich bedronk, dan omdat hij zich zelf alleen dat genot gunde.

De dag voor de loting bestemd kwam, en Pierre moest in de krijgsdienst, hetgeen in het gezin een nieuwe grief tegen hem werd. Het keizerrijk werd om verschillende redenen, waaronder ook gegronde waren, doch die bij menschen van dien stempel als de Hamards minder in rekening worden gebracht, immer meer gehaat. Het zocht zijn steun, behalve in het balanceerstelsel, voornamelijk bij het leger, dat nu een voorwerp van afkeer en haat werd bij zoo velen als er minder over den gang der zaken, dan in hunnen maatschappelijken toestand ontevreden waren. Die zagen in dat leger de boven zich opgeheven tuchtroê, gereed om te treffen, waar en wanneer zij zich durfden roeren.

En daarvan zou hun zoon voortaan een deel uitmaken, en als zoodanig werd hij het voorwerp van hun ergernis en afschuw. Toen hij vertrok zag de vader hem na met verbittering en toorn. Hij greep een groot mes en zeide dreigend en met een vloek:

- Ik zou den..... met dit mes den hals kunnen afsnijden, en dat zou ik ieder die mij in den weg treedt. Waar of hij nu nog heen gaat? Over twee uren eerst moet hij aan de kazerne zijn.

Het jongste meisje zag met den schrik op het gelaat den verbolgen vader aan en keek met afgrijzen naar het mes, toen Hamard het na eenige oogenblikken op de tafel wierp. Zij nam later haar slag waar, om het weg te nemen en te verbergen, doch moest het, op de navraag der moeder, voor den dag halen en teruggeven, waarop eene tuchtiging volgde.

Pierre was met opzet vroeger vertrokken en had den tijd die hem overbleef besteed om een heer te bezoeken, die hem meermalen blijken had gegeven van zijne welwillendheid. In weinige trekken, en terwijl hij van den huiselijken toestand niet meer openbaarde dan noodig was om den stap dien hij deed te wettigen, gaf hij dezen zijn wensch te kennen, dat zijne oudste zuster mogt geplaatst worden in een gesticht voor meisjes zonder onderkomen, hetgeen hem werd toegestaan, waarop hij welgemoed vertrok.

In dienst zijnde gedroeg hij zich uitstekend. Wat hem eventueel kon te stade komen om het vaderland te verdedigen, maar dat, vooral door Frankrijk, te vaak tot een menschenmoordersambacht wordt gemaakt, had hij betrekkelijk spoedig geleerd, en nu verzocht en verkreeg hij verlof, en keerde terug naar Parijs. Hij vond het gezin op het punt om het kwartier te verlaten dat zij tot dusverre hadden bewoond, onder het minder vereerend dan voordeelig beding, dat de eigenaar hun de verschuldigde huurpenningen zou schenken, indien zij slechts de woning verlieten. Toen Pierre den huisheer het voorstel deed om een der beide kamers voor zich te huren, stemde deze daarin

gaarne toe, en Pierre betrok het kwartier, waar hij hoopte, dat zijne zusters, indien dit noodig werd, eene wijkplaats zouden kunnen vinden. De overige leden van het gezin vonden in de nabijheid een onderkomen.

Nu echter grepen de gebeurtenissen plaats, die het grooter deel des Franschen volks in verrukking brachten en zijn strijdlust wekten, die op teleurstelling uitliepen en in nederlaag eindigden. De oorlog werd verklaard. Ook Pierre moest zijn plaats in de gelederen weder innemen, en hoezeer hij aan sommige gevechten deelnam, was hij gelukkiger dan zoo velen zijner krijgsmakkers, die den dood vonden of gewond, verminkt of gevangen werden. Na de overgave van Parijs en den afloop des oorlogs kwam hij in garnizoen te Rochefort.

Maar weldra werden des legers diensten gevorderd, en dit tot zoo mogelijk treuriger oogmerk. De Commune had de vaan van den opstand omhoog geheven, en vond duizenden gereed om zich daarom te scharen. Enkelen hunner mogten dit doen, gedreven door beginselen en ideeën, waaraan iets nobels ten grondslag lag; de meesten hunner werden daartoe aangezet door hunnen berooiden toestand, door verbittering wegens den loop der zaken, door zedelijke verdorvenheid en verwildering. Het was hun te doen om als ware het de maatschappij te dooden en te azen op haar lijk. Daar werd aan de gemeenste hartstochten de vrije teugel gevierd; het monster des oproers vertoonde zich daar in zijne hatelijkste gedaante. Machten der hel schenen losgelaten, menschen werden duivels.

Het rechte element voor lieden als de Hamards, den vader en zijne zonen! Waren zij, bij hunne geringe wetenschappelijke en verstandelijke ontwikkeling, niet geschikt om leiders en aanvoerders te wezen; zij waren daarom des te geschikter en williger om blinde werktuigen te worden in de handen der hoofden. Men weet tot welke buitensporigheden de tot dolheid opgewonden, door hartstochten geprikkelde volkshoop verviel, hoe een ware vernielingswoede en wraakzucht tot de schromelijkste uitersten vervoerde.

Dat moest tot allen prijs worden beteugeld, bedwongen en onderdrukt. En nu zag men Franschen in massa tegenover Franschen in massa staan. De éenige lust dien men eenerzijds kon botvieren, was die om te vernielen; brandstichtingen, *petroleuses* waren als de laatste, nog steeds gevaarlijke stuiptrekkingen van het monster dat zijn doodstrijd streed. - Ook Pierre's pas gereorganiseerd regiment was gedesigneerd om naar de hoofdstad op te rukken; doch in welken tweestrijd zag hij zich daardoor geplaatst! Hoe kampte zijne overtuiging, zijn plichtgevoel tegen voorstellingen welke hij niet kon afweren, tegen zijn gemoed. Hij kon vermoeden, wist schier, dat en dan welke partij zijn vader en zijne broeders zouden hebben verkozen, en hij zou als vijand, als hun verdelger misschien tegen hen overstaan. Het lag op het gebied, zoo niet der waarschijnlijkheid, dan toch der mogelijkheid, dat hij hen ontmoette, en dan.....

- O God! Ik zou 't niet kunnen.... ontviel hem onwillekeurig.

Daarom besloot hij tot een stap, die hem nog als de éenige uitweg voorkwam. Hij mogt in de oogen van wie hem niet kenden den schijn van lafheid op zich laden, zijne officieren en kameraden wisten door menig blijk, dat dit geenszins het geval was. Zijn kapitein, die bij de compagnie was gebleven, had hem steeds onderscheiden, hij kon op diens welwillendheid rekenen. Pierre deelde hem in vertrouwen zijne bekommering mede en verzocht zijne bemiddeling ten einde hij naar een ander regiment mogt worden overgeplaatst, dat geen marschorder had ontvangen.

Ik begrijp uwe vrees, maar bereken hoe gering de kans is, dat het daartoe werkelijk komt. Onder die duizenden..... sprak zijn superieur, - dat zou uiterst toevallig zijn.

- Kapitein, ik heb een voorgevoel. En al doorstak ik geen hunner; wanneer er slechts een viel op een plek waar wij kogels hadden gewisseld, dan zou ik het nog nooit van mij kunnen afzetten.

- Een voorgevoel? Daarmede spot ik in geenen deele bij zulke zaken. Vreemde dingen heb ik daarvan gezien, en ik geloof haast te kunnen zeggen, ook ondervonden. Ik zal uwe zaak aan den kolonel voordragen. Hem mag ik uw bezwaar toch toevertrouwen?

- Volgaarne, kapitein.

- Het zal mij evenwel spijten, dat ik u bij de compagnie moet missen.

- Kapitein, ik dank u voor die getuigenis.

De verlangde overplaatsing werd Pierre gegund, en zoo was hij niet tegenwoordig bij de verovering der hoofdstad op het gepeupel en zijn menners. Kort daarna was zijn diensttijd verstreken, en keerde hij naar Parijs en zijn kamer terug. Deze was inmiddels reeds ingenomen door zijn oudste zuster, uithoofde het gesticht, waarin zij door de tusschenkomst haars broeders eene plaatsing had verkregen, in de algemeene verwarring had opgehouden te bestaan. Aan arbeid van dien aard als waarop Pierre zich had toegelegd, ontbrak het, bij zoo vele aangerichte verwoestingen, die herstelling vorderden, in geenen deele. Hij toog met ijver aan het werk, dat hem genoeg opleverde om in de weinige behoeften welke de beide jongelieden zich schiepen te voorzien. Het gelukte den vader en zijn beiden zonen om aan de rechterlijke vervolging te ontsnappen, die tegen de deelnemers aan den opstand en de plunderingen werden ingesteld. Dat evenwel die dagen van woeling en wanorde van gunstigen invloed op hunne karakters zouden geweest zijn, was bezwaarlijk te verwachten. De ruwen waren nog ruwer geworden, de vroeger reeds niet vlijtigen nog minder vlijtig, hun ontevredenheid en wrevel verergerd.

De weerzin en wij mogen wel zeggen de haat, welken zij tegen Pierre en Eugenie voedden, was nog heviger geworden dan te voren. De betrekkelijke welvaart welke beiden genoten en waarvan hun voorkomen de blijken droeg, waren den wangunstigen een doorn in het oog.

Ontmoette het meisje een der broeders, dan werd zij door hen met een spijtig: ‘mademoiselle’ begroet en soms uitgejouwd, terwijl Pierre van zijn vader of moeder een hatelijk ‘*Versaillais*, *buveur de sang!*’ moest vernemen. De jongman nam dan zijn pet af en ging stil zijns weegs. In der ouderen huiselijke gesprekken werd meermalen het verwijt vernomen, dat zij ontaarden waren, die niet meer naar vader of moeder in beider nood vroegen. Dit was vooral het geval, als de waardige echtelingen in meer opgewonden toestand verkeerden.

- Ik kwam daar Pierre weder tegen, die naar zijn werk ging - sprak de waardige vrouw - maar wat was hij weder heerachtig! Hij liep naast zijn patroon, die zeer gemeenzaam met hem leek, want beiden lachten hartelijk. In 't voorbijgaan wierp ik hem toch nog een ‘*traitre!*’ toe.

- En de lafaard zeî niets weerom natuurlijk, zooals zijn gewoonte is - sprak haar echtgenoot.

- Hij zette een oogenblik een arme-zondaarsgezicht en groette mij.

- Dreef hij den spot met u? - vroeg Hamard met eene opwelling van toorn, en op een toon alsof hij schier wenschte, dat de vrouw zijne vraag toestemmend mogt beantwoorden.

- Is het geen spot genoeg, als hij zijn eigen moeder zoo onverschillig laat voorbijgaan en van haar verwijtingen zoo weinig notitie neemt? Ik had hem wel in 't gezicht willen spuwen.

- Hadt ge dat maar gedaan! Dan wist en kreeg hij wat hij verdiende. Ik ben in staat om hem op zijn gezicht te slaan, wanneer ik hem ontmoet, en haar ook. Bij gelegenheid krijgen zij ook nog een lesje. Ik beloof het die lieve kinderen.

Mag in de voor onze denkkracht onmetelijke schepping groot en klein betrekkelijk heeten, en blijkt daar velerwege de macht van het kleine groot; niet anders is het in den zamenhang der dingen en in het verband der gebeurtenissen. Aan welke schijnbare nietigheden en kleine toevalligheden voor onze beschouwing, hangen dan vaak gewichtige gevolgen en uitkomsten, zoowel treurige als blijde. Hoe beslisten ongezochte ontmoetingen, die onzer aandacht zouden ontglipt zijn, over ons lot en gaven daaraan een onvermoeden keer!

Op zekeren dag komt de waschvrouw om eenig linnengoed terug te brengen. Zij draagt twee kleine manden, waarvan de eene slechts ter helft is gevuld, zij geeft de vollere aan Eugenie en zegt:

- Drie franken.

- Is dat niet wat veel?

- Zie het lijstje maar na, mammeselletje, en ik geloof dat gij tevreden zult wezen.

- Dat heb ik in de lade van mijn broeder geborgen, en die is op 't oogenblik niet thuis. Maar weet ge dat het u toekomt, dan betaal ik wat ge vraagt.

- Gerust. Ik zou u voorslaan om het uit te pakken; doch ik

moet dit nog bij uwe moeder bezorgen. Haar waschgoed wordt weinig en oud - en de vrouw wees op het schamele hoopje. Maar wat zal men er van zeggen?

Op Eugenie's gelaat vertoonde zich een trek van meewarigheid, die met een weinig schaamte gemengd was. Het deed haar hart zeer, al kon zij de waarheid van het stil verwijt niet ontveinzen, dat in het laatste woord der vrouw lag. Hoe weinig vaderlijk en moederlijk beiden zich jegens haar hadden betoond; zij had niet alle banden verbroken die haar aan hare ouders hechtten, en gaarne zou zij met beiden verbonden zijn gebleven, indien hare plaats in hun huis eenigermate houdbaar was geweest. Meermalen hadden Pierre en zij de vraag, of er iets ten goede voor het ongelukkig gezin kon geschieden, zich voorgesteld en te zamen behandeld.

De vrouw vertrok, en na verloop van een uur kwam Pierre thuis. Eugenie vroeg om het lijstje en was naar den zolder gegaan ter ontpakking van het mandje, toen haar jongere zuster ter deur intrad met eene boodschap uit het huis, dat het kind nog altijd, met inbegrip van Pierre en Eugenie, óns huis bleef noemen. Zij had trouwens reden daarvoor in de behandeling welke zij van haar broeder en zuster ondervond. - In dat ‘ons huis’ had evenwel een tooneel plaats gehad, waarvan het kind geen getuige was geweest. Zij zou anders bij haar boodschap alligt eene waarschuwing hebben gevoegd.

Daar ook was de waschvrouw gekomen en had zij het haar toevertrouwde goed der eigenares ter hand gesteld.

- Een frank, zestig centimes - was daar hare vordering.

- Is dat al mijn goed?

- Naar mijn beste weten, ja.

- Ik vind er dat eene gordijn alvast niet bij - zegt vrouw Hamard op een heftigen toon, terwijl zij ruw in het mandje omwoelt.

- Een gordijn? Ik heb gemeend, dat dit van uwe kinderen was daar ginds. Dat is een vergissing van mij.

- Dat canaille! Zij zouden het zich toeeigenen ook, als men er niet op paste.

De vrouw schudde het hoofd en haalde de schouders op. Haar gelaatsuitdrukking gaf te kennen, dat zij vermoedde aan welken toestand en welken invloed zij dat harde, onmoederlijke woord toeschreef. Haar vermoeden was trouwens niet ongegrond.

Toen Hamard thuis kwam, deelde zijn vrouw hem het gebeurde mede met een ophef en toevoegsels, die weinig geschikt waren om de nietige zaak in het ware licht te stellen, vooral voor iemand in zijne gesteldheid.

- Maar ik ga er heen, en zij zullen het weten - besloot zij hare rede.

- Dat zal hem de.... Ik ga met u. Dat satansgoed!

Hij ging alvorens naar eene kast, greep daaruit een flesch, welke hij even voor het licht hield, en met een: - ‘Daar zijt gij aan ge-

weest!’ - voor den mond zette. Vervolgens zette hij de flesch op de gewone plaats, maar greep iets anders, dat hij onder zijn buis stopte.

- Allons! - richtte hij zich nu tot zijne vrouw.

Voor de huisdeur vonden zij hunne beide zonen en hun dochtertje.

- We gaan naar uw broêr en zuster - sprak de vader. - Straks komen we thuis.

- Dat geeft een standje, Joseph - hooren we Louis tot zijn broeder zeggen. - Kom, er bij!

Het meisje liep onwillekeurig mede.

- Geef hem niet op zijn eigen kamer een pak, vader - ried Louis. - Dat maakt de zaak altijd erger; en dan is het klaar, dat ge op hem geloopen hebt.

- Ga gij dan naar boven, kleine - beval de vader nu zijn dochtertje - en zeg, dat hij dáar ons goed hièr moet brengen.

Dit was de reden waarom zij bij haar broeder en zuster kwam, doch met tranen in de oogen en snikkende. Aanvankelijk had Pierre, die bij het venster stond om iets wat hij in de hand hield nauwkeurig te bekijken, dit niet opgemerkt.

- Ha, zijt gij daar, klein ding? Straks zal ik u pakken. Maar gij komt juist van pas, Eugenie heeft een lekkere soep gereed. Zij zal een bord voor u bijzetten. Wat hadt ge?

Hij keerde zich nu naar haar toe en zag hare tranen.

- Waarom huilt ge?

- Moeder gaf me zoo'n harden stomp in mijn rug. Ik kon eerst geen adem krijgen.

- En waarom was dat? - vroeg hij met een opwelling van ergernis.

- Vader gebood mij u te zeggen, dat zij hun goed uit de wasch terug wilden hebben, dat de vrouw hier bezorgd had. En toen zeî moeder, dat ik moest voortmaken, en gaf mij dien stomp. Ik deed, zoo waar, niets.

Eugenie had dit nog gehoord. Zij kwam met het gordijn en nog een kleedingstuk van haar vader in de hand naar beneden.

- Hebt ge dat gehoord? vroeg Pierre. Zoo'n kind mishandelen! Het zijn onze ouders; maar toch, dat volk!

- Zal ik hun het goed maar brengen? - Daarvandaan kwam het; door die vergissing van vrouw Penaud, dat de eisch mij wat veel voorkwam.

- Dan zullen zij dat waschloon ook betalen. Geef het mij maar; ik zal het hun zeggen.

- Neen, Pierre, ga niet. Zij ontzien zich niet om u een standje te maken op straat.

- Dat zullen zij niet. Ik vraag niets dan wat billijk is. Geef gij ons zusje intusschen wat soep.

En reeds heeft hij het goed aangenomen en snelt daarmede den trap af. - Met een: Ha, daar is ons gordijn! Dacht ge het ook te houden, lievert? - op snijdenden toon uitgebracht, begroet hem zijn moeder.

- Wij willen niets houden dan wat het onze is. Maar geef mij dan ook dertig centimes; want dat zal het waschloon wel bedragen.

- Dertig vloeken op je kop! - is het vriendelijk beleefde antwoord, terwijl de Megaera hem haar vuist voorhoudt.

- Daar heb ge de poppen al aan 't dansen - zegt Louis tot Joseph. - Vader zal er wel bij komen.

En deze kwam er bij; doch aanvankelijk niet op zoodanige wijze als het broederpaar verwachtte. Wel grauwde Hamard een paar voorbijgangers die even stil stonden, een ruw: 'Wat hebt gij er meê te maken?' toe; maar tot Pierre sprak hij, terwijl hij hem bij zijn buis vatte en met eenig geweld voorttrok:

- Kom meê een litertje drinken. Ginds is een cabaret. - Hoezeer onwillig volgt Pierre zijn vader.

Maar nauwelijks hebben zij zich slechts weinige passen verwijderd, of daar grijpt plaats wat, indien iets, dan mede Schiller's door ons aangehaalde woorden mogt bevestigen, en wat men schier onmogelijk zou achten, indien het geen feit was.

In een vlaag van de uiterste woede ijlt vrouw Hamard beiden achterna, grijpt Pierre in 't haar, en haalt hem met een ruk achterover, terwijl zij haar man toekrijscht:

- Raak hem nu!

Thans bleek ook wat Hamard had medegenomen en in den binnenzak van zijn buis had gestopt. Hij grijpt het daarin verborgen mes en stoot het met kracht zijn zoon in de borst. Een tweede stoot mist zijn doel door het krimpend wringen van het slachtoffer. Eenige lieden schieten toe en beletten den onverlaat om het toch reeds overbodig werk der slachting nog verder voort te zetten. Weinige oogenblikken nog, en de ongelukkige blies, zich in zijn bloed wentelend dat stroomde uit de wond, den laatsten adem uit. Dadelijk had men zich, hoewel nog niet wetend welk een vreeselijke gruwel hier had plaats gegrepen, van den moordenaar meester gemaakt, die zich vruchteloos aan de handen die hem hielden poogde te ontwringen.

- Houdt dat wijf ook! Ik zag dat zij dien jongen man achterover haalde - sprak een van die Hamard hadden gegrepen.

Aan dat verlangen werd voldaan.

- Of ge ook als een kat u weert, aan onze handen zult ge niet ontkomen, creatuur! - sprak een stevige smidsknecht, die uit zijn werkplaats was toegeschoten. - En als ge nog eens bijt, gaan de tanden er uit en verleer ik u voor goed dat bijten.

Weldra was ter plaatse van den gruwel de politie, die zich van de beide personen meester maakte, en hen alzoo ook beschermde voor de woede en verontwaardiging van den volkshoop. Het waardige broederpaar had zich uit de voeten gemaakt.

Ook tot de kamer waar Eugenie zich bevond was het gerucht van wat er voorviel doorgedrongen. Men zag haar van den trap snellen

en zich op het lijk des vermoorden werpen met den uitroep: ‘Nu heb ik niets meer op de wereld!’ Eene weldadige bezwijming was als het schild door de natuur boven de anders verbrijzelde gehouden.

Met tranen in de oogen hoorde men eene vrouw uit de mindere volksklasse zeggen:

- Dat zijn toch geen menschen meer, en de doodstraf is voor zulke monsters nog bijna te zacht.

Die zou te zacht zijn geweest, tenzij de plegers van den gruwel dat dierlijk instinct, dat den mensch alles aan het leven doet hechten, konden verloochenen. In dat geval kon de wreede barmhartigheid die hen liet leven, geen wreedheid, maar barmhartigheid zijn geweest.

Voor Eugenie scheen de schok te hevig geweest te zijn. Zij was voorshands niet in staat om iets te verrichten.

- Laat haar bij mij komen - sprak dezelfde vrouw, die zich straks zoo hevig had uitgelaten. Zulke hevigheid is dan ook inderdaad meer een uitvloeisel van het beleedigd rechtsgevoel dan van hardvochtigheid. Men kan menschen vinden die het een en het ander koesteren en toonen, zonder daarom de slechteren te zijn. - Of welke woorden had Hij, die het: - ‘Wie van zonden vrij is, die werpe den eersten steen op haar!’ - zal hebben gesproken, tegen farizeën en schriftgeleerden? - Er is eene hardheid, die er eene mag heeten der liefde. - Eugenie nam aanvankelijk haar intrek bij de vrouw en vond een hart, dat met haar kon gevoelen en treuren, maar ook een levensmoed die haar steunde en oprichtte. Zij leerde dragen, kampen, overwinnen. Gesterkt en als verstaald werd zij in den strijd, en na ettelijke weken hervatte zij hare bezigheid en nam zij de jongere zuster tot zich.

De zaak van het ouderpaar kwam in behandeling, en de advokaten wisten het door een beroep op het verledene der beide beschuldigden, op het in de schatting van zulke lieden ergerlijke en tergende wat zij van hunne eigen kinderen, altoos naar hunne zienswijs, hadden moeten ondervinden, op den toestand waarin de aangeklaagden, blijkens de ledige brandewijnsflesch, hadden moeten verkeeren, en door een beroep op de menschelijkheid der rechtsprekenden, zoo ver te brengen, dat beiden werden veroordeeld *à travaux de force à perpétuité.* Mogen zij tot inzicht, tot berouw, tot waarachtigen inkeer komen van zooveel hatelijks en onmenschelijks, als hen tot zoo huiveringwekkende misdaad dreef!

Wij hebben gedramatiseerd, doch zonder overdrijving. De stof werd ons geleverd door een verhaal en verslag van het rechtsgeding in de *Gazette des Tribunaux* van October 1872, waaruit de lezer kan zien, hoe weinig wij verdichtten.

Suum cuique.

Aan sommige hervormers.

Niet wie zijn tijd
Het hardst kastijdt,
Maar naarstig zijn gebreken mijdt,
Geneest hem van zijn wonden.
Wie in zich zelf heeft aangekweekt
Al wat zijn volk en tijd ontbreekt,
Die heeft een goede les gepreêkt,
En de echte medicijn, waar elk naar smacht, gevonden.
Ken u zelven.

Ingezonden.

Rapport betreffende het: Godsdienstig leesboek voor school en huis, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in 1872, *uitgebracht in de vergadering van het Departement 's Hertogenbosch*, 23 *Mei* 1873.

In de laatste vergadering van het Departement werd aan de ondergeteekenden opgedragen, te onderzoeken of het godsdienstig leesboek, onlangs door de Maatschappij uitgegeven, in overeenstemming was met de beginselen van het Nut?

Uwe Commissie heeft die vraag ernstig overwogen en mag zich verheugen in de hoofdzaak volkomen eenstemmig te zijn ten aanzien van het antwoord daarop te geven.

Uwe Commissie meende de gestelde vraag in drie andere te moeten splitsen, en wel de volgende:

1e *mocht* het Hoofdbestuur een Godsdienstig leesboek uitgeven?

2e *moest* het dit, en

3e *kon* het dit doen?

I.

Het antwoord op de eerste vraag kan onmogelijk anders luiden dan: *Ja*, *het mocht.* Art. 1 der wet van 1864 zegt uitdrukkelijk: ‘het doel der Maatschappij is: door de bevordering van godsvrucht en goede zeden, overeenkomstig de beginselen der Christelijke godsdienst, algemeen volksgeluk te verspreiden,’ en dat dit artikel geen ledige fraze is, blijkt uit het volgende art. 2, waar de wijze nauwkeurig wordt aangegeven, waarop dit doel bereikt moet worden, nl. ook ‘door de zorg voor de zamenstelling, de uitgave en de verspreiding van geschriften.’

De Maatschappij heeft dan ook van de eerste dagen af altijd in dien zin gewerkt. De eerste prijsvraag door haar uitgeschreven: *over het bestaan van God*, werd beantwoord door een R.C. priester en bewees reeds aanstonds, dat de Maatschappij rustte op het dogma: er is geen waarachtig volksgeluk denkbaar zonder godsdienst,

een dogma, toen evenmin als nú algemeen erkend. Hiermede teekende zij de grenzen af, die haar van ongodisterij en humanisterij zouden scheiden.

Eene serie van geschriften volgde daarop als b.v.: *Het handboek voor gevangenen*, het *Zondagsboek voor huisgezinnen; de opwekking van het godsdienstig gevoel bij de jeugd; het nuttige en noodzakelijke van huiselijke godsdienstoefening; ongodsdienstigheid de bron van tijdelijk en eeuwig ongeluk;* verder van *Verweij*: *Godsdienst geen beletsel tot vermaak*; van *Heringa: verklaring der bergrede.* Van *Wildschut* en

van der Hoeve: de viering van den dag des Heeren, van *Tinga: het karakter van Jezus Christus*, enz.

Indien de Maatschappij dus in 1872 een godsdienstig leesboek uitgeeft, handelt zij daarmede niet alleen overeenkomstig hare statuten, maar ook in harmonie met hare geschiedenis. Wij mogen daarom die trouw aan hare beginselen waardeeren, om waar velen in onze dagen spreken van morale indépendante, ja zelfs den godsdienst schadelijk achten voor volksontwikkeling, op den titel van haar laatst uitgegeven werk openlijk te afficheren, dat zij haar dogma: geen volksgeluk zonder godsdienst, blijft handhaven.

Dit geloovig standpunt der Maatschappij geeft haar daarom het recht ook thans nog een godsdienstig leesboek te doen opstellen en uitgeven.

II.

De tweede vraag was: *moest* het Hoofdbestuur een godsdienstig leesboek als het bedoelde doen vervaardigen?

Ook daaromtrent bestond bij uwe commissie geen twijfel. De algemeene vergadering had aan het Hoofdbestuur die opdracht gedaan, en het was dus verplicht daaraan gehoor te geven.

Ook kan er, de geschiedenis der Maatschappij in aanmerking genomen, geen twijfel zijn, in welken geest zulk een godsdienstig leesboek behoorde te wezen. Er zijn in alle tijden, maar vooral in de laatste eeuw, steeds zekere denkbeelden in Nederland geweest, die *gematigd* werden genoemd, en het is uit al de geschriften der Maatschappij duidelijk te zien, dat zij voortdurend de zuivere uitdrukking was van die denkbeelden. De Maatschappij trachtte alle uitersten zorgvuldig te vermijden en stootte ze daarom ook volkomen af. Mocht ook de eerste prijsvraag door een R.C. priester beantwoord zijn, al spoedig bleek het, dat de R.C. geestelijkheid zich binnen hare grenzen niet te huis voelde en de overgroote meerderheid harer leden was weldra Protestant - ja ook de rechtzinnigen in verschillende Protestantsche kerkgenootschappen konden zich op den duur niet met haar vereenigen. Terecht verwondert zich dan ook Aart Admiraal in *de Tijdspiegel* van April jl. (bl. 430 noot) over het misbaar, dat men in zake het bewuste leesboek gemaakt heeft en voegt er bij: ‘Neemt voorts al hare leesboeken voor de school ter hand, om u te overtuigen, dat zij al 50 jaar lang het dogma ontkent.’ In 1864 werd in dien geest door een lid der commissie van wetsherziening gezegd: (Handel. 1864 bl. 13) ‘de Maatschappij kan meer en meer de waarheid ingang doen vinden, dat de godsvrucht niet aan den vorm der belijdenis gebonden is en daardoor den weg helpen banen tot die aanbidding in geest en in waarheid, die het ideaal van alle godsdienst moet zijn. Dit kan een kerkgenootschap als kerkgenootschap niet, want inderdaad deze waarheid is anti-kerkelijk.’

Voorbeelden van dien gematigden zin der Maatschappij aan te halen is misschien niet overbodig. Bij voorkeur gebruiken de schrijvers uitdrukkingen, die sommige voorstanders van kerkelijke leerbegrippen veel krasser zouden gewenscht hebben. Spoelstra: *over de beste wijze om de jeugd op te leiden* (a^{o}. 1791) wil o.a. bl. 14, dat men hen leide ‘tot de kennis van Christus als den Zoon van God en den Hoogsten

weldoener der stervelingen, die, gelijk hij de zaligheid voor zondaren verworven heeft, alzoo ook het uitnemendste voorbeeld is geweest van gezellige deugd' - woorden, die zonder twijfel de ergernis zullen hebben opgewekt van orthodoxen, die aan de Godheid van Christus en aan zijn verzoenend bloed geloofden - en Petrus Weiland, leeraar bij de Remonstranten te Rotterdam, aan wien de zilveren penning voor de behandeling van hetzelfde onderwerp was toegewezen, meent (bl. 52) dat men 'in opzicht tot den godsdienst van Jezus, (let wel op dit *van* Jezus) de kinderen alleen het wezenlijke van deszelfs verheven zedeleer moet voordragen,' en dus hen opwekken, om 'het voorbeeld van Jezus

als den grootsten en wijssten leeraar der menschen na te volgen.' In het bericht vóór de *beschrijving van het godsdienstig en zedelijk karakter van J.C.*, een werkje van Eelco Tinga, hervormd predikant te Vlissingen in 1797, wordt alleen van den 'grootsten zedemeester Jezus Christus' gesproken en van den invloed, welken 'diens edelaartig karakter op het gemoed der beminnaars van deugd en godsvrucht altijd zal bewerken,' en geheel het werkje ademt dienzelfden geest; overal wordt ons de persoon van Jezus voorgesteld, als een waardig en deugdzaam burger, die tot zelfs in zijn kleeding toonde, dat hij een vijand was van slordigheid en die bij gepaste vroolijkheid nooit 'de palen der soberheid te buiten ging' (bl. 15, 16). Toont de schrijver ook op enkele plaatsen, dat hij op het supranaturalistisch standpunt van zijn tijd staat, hij vermijdt zorgvuldig alle te sterk gekleurde dogmatiek en geeft Jezus geen hoogere namen dan van: buitengewoon mensch, gezant des hemelschen Vaders, Zoon van God, hetgeen in zijn tijd ietwat naar ketterij riekte.

Joannes Clarisse, toen nog predikant te Enkhuizen (1799), in zijn gemoedelijk boekske, op recht vaderlijken toon geschreven: *nadrukkelijk betoog*, *dat ongodsdienstigheid de bron is van tijdelijk en eeuwig ongeluk*, *godsdienstigheid de bron van tijdelijk en eeuwig geluk* - een waarheid met sprekende bewijzen door hem gestaafd, zoowel uit de rede als uit de geschiedenis en de openbaring, geeft bl. 115, op de vraag, of de vromen dan niet met rampen te strijden hebben, het treffend antwoord: 'dit maakt hen lijdzaam in verdrukkingen. Een Job, een David, een Paulus, uit latere tijden een Gellert en anderen zijn hiervan voorbeelden, en wie meer dan onze groote Patroon, in alle omstandigheden en vooral in het lijden... (Jan Nieuwenhuizen, de oprichter van het Nut, zou men meenen..... neen) Jezus Christus?'

Het is duidelijk, dat de Maatschappij in de eerste jaren van haar bestaan zich zorgvuldig onthield van dogmatische uitdrukkingen, en de schrijvers hunnen Catechismus liever terug hielden, om bij voorkeur namen en uitdrukkingen te bezigen, die men ook op meer rationalistisch standpunt kon goedkeuren. Zij spraken het kerkelijk dogma niet tegen, maar zetten het zoo ter zijde, dat zij duidelijk toonden, daarin hun kracht niet te willen zoeken.

Maar de tijden veranderden. Omstreeks het jaar 1830 begon men de eerste verschijnselen te zien van eene herleving der orthodoxie, die weldra in de Hervormde Kerk aanleiding gaf tot de afscheiding en in de R. Cathol. tot de zoogenaamde 'woelingen der Ultramontanen.' De Maatschappij behield haar standpunt ook zuiver tegenover die richting in het Protestantisme, welke zoo men meende tot dweepzucht aanleiding gaf. Warnsinck in zijn *opwekking van het echt godsdienstig gevoel* (in 1831 door het Nut uitgegeven) toont het schadelijke aan van godsdienstige gezelschappen en waarschuwt ernstig tegen de gevaren, welke hen bedreigen, bij wie 'het godsdienstig gevoel, in stede van op een redelijke, welgegronde en duidelijke kennis der godsdienstige waarheid te steunen, op den onvasten grondslag van een zich zelven gevormd stelsel... gevestigd wordt' (bl. 36). De schrijver is een vijand van dogmatiek; al prijst hij het geloof aan 'in Jezus Christus als den algenoegzamen redder en behouder van zondaren' (bl. 82), dit werd in zijn tijd geen dogma genoemd, en hij ijvert daarom vrijmoedig voor 'kennis en onderzoek der waarheid, afgescheiden van menschelijke stelsels en godsdienstige leerbegrippen' - geheel in den geest van het Nut.

Akelig worden dan ook de gevolgen geschilderd van zulke godsdienstige gezelschappen als leidende tot naargeestige wrevelmoedigheid, zenuwtoevallen en

losbandige zedeloosheid (bl. 84-87); en wel verdient de auteur de aanprijzing van zijn werk door het Hoofdbestuur daarvoor geplaatst, waarin dit vermeldt, dat het boekje strekken moet, om de lezers tot het opwekken van het godsdienstig gevoel bij de kinderen aan te sporen en ‘hen tevens te waarschuwen tegen datgene, waardoor dit Godsgeschenk gevaar zou kunnen loopen, door overdrijving schadelijk te worden.’

Met dezen redelijken godsdienst was wel eenigszins in strijd de inhoud van een

werk in 1835 uitgegeven: '*Zondagsboek voor de huisgezinnen der Christenen,*' door Abr. Biben, Predikant te Edam, waar hij bl. 194, 195 als een bewijs van Gods voorzienigheid verhaalt van een Predikant, die zijn text en zijn preek totaal vergeten was en daarom in het vertrouwen op Gods bijstand den eersten text den besten koos, zeer tot zegen van iemand, die toevallig de Kerk was binnen geloopen en de waarschuwing tegen zelfmoord, die uit dezen text voortvloeide ter harte nam, - een verhaal dat Br. Warnsinck zeker zeer gevaarlijk zou hebben geacht, omdat het in stede van op 'redelijke, welgegronde en duidelijke kennis der godsdienstwaarheid te steunen' tot duistere gevoelens aanleiding gaf - maar aan dergelijke beschouwingen hebben bekroonde schrijvers der Maatschappij en ook Abr. Biben zelf zich zelden schuldig gemaakt. Integendeel nog in 1831 had Burggraaff in zijn: *Willem en Maria of gemeenzaam onderhoud over de grondwaarheden van den natuurlijken en Christelijken godsdienst* ons een vader geschetst, die zijn kinderen zeer loffelijk voorthelpt, om hen langs den weg van den natuurlijken tot den Christelijken godsdienst op te voeren; hij laat hen daarom met opzet buiten het licht der openbaring, maar aan het einde van het eerste deel hebben zij de verzekering, dat de openbaring in den Bijbel gegeven, daarom zoo heerlijk is, omdat zij den mensch menigmaal terecht helpt, waar de rede hem begeeft. 'Zoo lang toch (heet het bl. 94) de inhoud van de zaligmakende leer, die in den Bijbel vervat is, voor u verborgen bleef, was uw verstand ontbloot van de belangrijkste kennis, uw hart van den dierbaarsten troost.' - Men ziet, wars van het kerkelijk leerstelsel, dat alles uit de openbaring wilde putten, wordt hier veeleer de Bijbel gebruikt als aanvulsel van hetgeen rede en geweten reeds, zij het ook eenigszins gebrekkig, geleerd hadden. De Bijbel is iets extra's, en dat dit toen ter tijd een gematigde opinie was zal gaarne worden toegestemd, door ieder, die geen vreemdeling is in de geschiedenis onzer eeuw. Het boekske kan immers door een elk gebruikt worden: de kerkelijke man kan er zijn systeem desverkiezende op voortbouwen, de niet kerkelijke kan het er bij laten.

Naarmate echter de tijden veranderden en de richting van velen anders werd, moest ook het woord gematigd een nieuwe beteekenis krijgen. Langen tijd echter liet de Maatschappij zich minder hooren en was het moeilijk na te gaan, welke hare geestesrichting was; maar reeds liet het zich vermoeden, dat zij in den strijd der meeningen bij voorkeur die richting zou kiezen, welke aan den godsdienst alle recht toekennende tevens beweerde de eischen van het verstand volkomen te kunnen bevredigen. En welke richting had die pretensie anders dan de zoogenaamd moderne? De orthodoxie beweert volstrekt niet dat hare dogma's in overeenstemming zijn met de gewone menschelijke rede, de ultramontaan evenmin, de liberale of Evangelische partij heeft ook nog ruimte voor het mystieke en mysterieuse; alle drie zullen gaarne toegeven, dat al strijden hunne denkbeelden geenszins tegen de rede, zij nogtans daaruit evenmin kunnen worden geput. Wat kon de Maatschappij dus anders doen, dan òf haar programma prijs geven van een vereeniging te zijn, die volksgeluk bevorderde door den godsdienstzin aan te kweeken, òf wel de richting te volgen, die in haar banier - te recht of te onrecht - had geschreven: verzoening van wetenschap en geloof. Wat doet zij anders dan hetgeen Warnsinck, Spoelstra, Clarisse in hun tijd deden nl. den Christelijken godsdienst in harmonie te brengen met de uitspraken van het menschelijk weten. De moderne richting is de éenige in ons vaderland die volhoudt, dat men haar volgende, noch aan de eischen van het verstand, noch aan die des harten behoeft te kort te doen. Zij is, wanneer men de uitersten van ongeloof

en orthodoxie naast haar plaatst, als eene gematigde partij te beschouwen, die met godsdienst en Kerk niet breken wil en althans in het praktisch godsdienstig onderwijs het vaandel met de welbekende driekleur van God, deugd en onsterfelijkheid niet verloochent.

In den laatsten tijd is dit duidelijker gebleken dan ooit, nu een van de uitnemendste woordvoerders der nieuwe richting haar ten aanhoore van geheel Nederland heeft gekenmerkt als *middenpartij*.

Dat de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen reeds sedert eenige jaren dien weg opging, was wel niet aan een ieder maar toch aan sommige helderziende oogen duidelijk gebleken.

Werd in den almanak van 1861 reeds de ouderdom van het menschelijk geslacht berekend in uitdrukkelijke tegenspraak met den Bijbel (bl. 34 35), in dien van 1867 (bl. 38) werd dit door den heer Winkler Prins bevestigd en in dien van 1873 (bl. 35) even krachtig gehandhaafd, terwijl professor Fruin in 1867 den volke verkondigde, dat er geen wonderen bestaan en gelijk de sterrrekundige aan den hemel, zoo ook de geschiedkundige in de historie, nergens de tusschenkomst ziet van God (almanak 1867, bl. 156, 157). Waar nu de Maatschappij dergelijke beschouwingen patrocineerde, en zich geroepen zag een godsdienstig leesboek uit te geven, mocht zij dat aan niemand opdragen dan aan een verklaard voorstander der middenpartij (om met professor Loman te spreken), die bovendien zorgvuldig vermeed de denkbeelden van anderen rechtstreeks aan te vallen, maar den moed had zijn godsdienst overal te doen doorschemeren.

In geheel het boekske komt geen enkel hoofdstuk voor of er wordt van God of godsdienst gesproken; God wordt overal bij te pas gebracht, zoowel bij de ontdekking van Amerika, als bij de oratoria van Haydn, en in het artikel over Lessing als een vriend der waarheid, wordt de oude les van het Nut behartigd, dat men meer moet vragen naar het menschelijke in den mensch dan naar andere namen.

Tot het geloof in de onsterfelijkheid worden wij opgewekt in het laatste stukje *waarheen* en niet minder tot dankbare vereering van Jezus (‘den grootsten zedemeester’ zou het Hoofdbestuur van 1797 naar zijn manier van spreken gezegd hebben) in het artikel: *aan Galilea's meer.*

III.

Mogen wij dus veilig aannemen, dat het Hoofdbestuur, geroepen om een godsdienstig leesboek te doen vervaardigen, zich consequent in de richting der modernen moest bewegen, een derde vraag blijft nog ter bespreking over: *Kon* een dergelijk werk worden uitgegeven? Die vraag klinkt al zeer zonderling na het voorafgaande. Immers, wat men *mocht* en *moest* doen, kon toch niet dan mogelijk zijn, en toch meent uwe commissie op die vraag: *kon* het Hoofdbestuur het bedoelde werkje uitgeven? beslist *neen* te moeten zeggen en zij verwijst daarmede naar art. 3 van het Algemeen Reglement, dat aldus luidt: ‘Bij al hare bemoeijingen onthoudt zich de Maatschappij zorgvuldig van alle partijkeuze in geschillen over godsdienst en staatkunde.’ Het is van algemeene bekendheid, dat de moderne richting een partij is zooals elk andere, en wanneer dus de Maatschappij die richting huldigt, zondigt zij tegen art. 3. Het éenige wat nog mogelijk zou zijn is dat het boekske, dat bij de eerste lezing den indruk maakt door een modern schrijver te zijn opgesteld, bij nadere beschouwing neutraal bleek te zijn. Doch uwe commissie meent dat het moeielijk zou vallen deze meening met bewijzen te staven. Integendeel, waar men ook het werkje opslaat, treft

een of andere uitdrukking het oog, die niet alleen aan geloovige R. Catholieken, maar ook aan orthodoxe Protestanten, ja aan allen die niet bepaald modern willen wezen, hinderlijk moet zijn. Op bl. 2 wordt het Bijbelsch scheppingsverhaal op één lijn gesteld met de mythen van Grieken en Germanen, terwijl duizenden dit scheppingsverhaal als goddelijke waarheid aannemen. Van Mozes wordt bl. 33 verzekerd, dat hij nevens Jehovah nog het bestaan van andere Goden aannam, hetgeen, daargelaten, dat het wetenschappelijk nog lang niet door de geleerden algemeen wordt aangenomen, in strijd is met het gevoelen o.a. van de Groning-

sche richting. Op bl. 30 wordt van de Messiasverwachting in Israel verzekerd, dat zij voor ons alle waarde heeft verloren, terwijl elk beschaafd Nederlander weet, hoe die verwachting da Costa's verzen heeft bezield, zijn geheele leven beheerschte en hij daarin vele geestverwanten vond. Bl. 73 wordt van Jezus gezegd, dat hij als martelaar den adem heeft uitgeblazen, vast verzekerd, dat anderen zijn arbeid zouden voortzetten, terwijl de overgroote meerderheid der Christenen juist hierin haar kracht en haar troost vindt, dat hij na zijn dood verrezen en verheerlijkt, voortdurend het hoofd blijft zijner Kerk en met zijne gemeente is tot aan de voleinding der wereld. Bl. 75 wordt de verschijning van Jezus op den weg naar Damaskus voor een werk van Paulus' verbeelding verklaard, volmaakt in tegenspraak met het geloof van velen en de woorden van Paulus zelven in 1 Cor. XV. Merkwaardig mag het ook heeten, dat de schrijver zelf partij kiest in den strijd van modernen onderling. Op bl. 214 wordt de richting van twee begaafde modernen, die meenen dat de gruwelen in de wereldgeschiedenis en alle aardsche rampen niet aan God moeten worden toegeschreven, ‘oppervlakkig en ijdel geroep’ genaamd. De beide stukjes *van waar* en *waarheen* hebben de strekking om de schepping van onze aarde, met het rijke leven dat zij inhoudt, als een langzame ontwikkeling voor te stellen en de schrijver is nog slechts éene schrede van het Darwinisme af.

Doch genoeg, uwe commissie matigt zich geen oordeel aan over de meerdere of mindere waarde van het werkje; zij constateert alleen, dat het in strijd is met art. 3 van het Reglement, maar volkomen in overeenstemming met de artt. 1 en 2.

Dit resultaat heeft niets bevreemdends. Mocht men in vroeger tijd meenen, dat het mogelijk was godsdienstig leven aan te kweeken zonder partij te kiezen, thans is die meening onhoudbaar geworden.

Een kleurloos godsdienstig leesboek te willen schrijven is ondoenlijk in onze dagen en de Maatschappij kan dat niet verlangen.

Trouwens, het is duidelijk dat art. 3 sinds lang is overtreden. Het is reeds onverklaarbaar, hoe eene maatschappij ook voor Roomsch-Catholieken meende werkzaam te zijn, door het uitgeven van boeken als *het handboek voor gevangenen* van W.H. Suringar in 1828, dat hoe uitnemend ook, een zuiver Protestantschen geest ademt, of van het *zondagsboek voor de huisgezinnen der Christenen,* waarin de Herv. predikant Biben zijne denkbeelden vrij uit verkondigt en b.v. op bl. 101 over het doen van belijdenis en over de eerste avondmaalviering spreekt, alsof er nooit een R.C. Kerk bestaan had. Later in de kwestie van de schoolwet heeft het Hoofdbestuur zoo beslist mogelijk zijn gevoelen uitgesproken in de circulaire van 5 Nov. '68 en in die van Feb. '69, waarin o.a. de tegenstanders der openbare school als antinationaal worden gestigmatiseerd, en dat terwijl de natie er 1119 bijzondere scholen op nahoudt tegen 2608 openbare (zie Regeringsverslag over 1870), ja de Maatschappij ziet er zelfs geen bezwaar in de denkbeelden harer tegenstanders te ridiculiseren, getuige de almanak van 1870, bl. 18, waar de voorstanders van bijzonder onderwijs, die voorwaar geen geheim maken van hunne pogingen, eenvoudig *geniepig* worden genoemd - en bl. 80, waar hun gevraagd wordt, of zij soms de geografie der monnikken, die op hunne kaarten de stammen van Gog en Magog en het land der duisternis teekenden, op de school zouden willen invoeren.

De slotsom uwer commissie is dus de volgende: het Hoofdbestuur *mocht* een godsdienstig leesboek uitgeven krachtens de artt. 1 en 2; het *moest* dit doen krachtens besluit der algemeene vergadering, en wel in modernen geest om in harmonie te

blijven met de geschiedenis der Maatschappij; eindelijk: het *kon* dit niet doen zonder art. 3 te overtreden.

Uwe commissie heeft daarom de eer aan uwe vergadering in overweging te geven: op de algemeene vergadering het voorstel te doen, bij de wetsherziening,

die volgens art. 90 in 1874 moet plaats hebben, de tegenstrijdigheid tusschen de genoemde artikelen weg te ruimen, door, hetzij de werkzaamheid van het Nut te veranderen, hetzij art. 3 te supprimeren.

(*w.g.*) A.J. KORTEWEG.
(*w.g.*) A.F. DE SAVORNIN LOHMAN.
(*w.g.*) H. PIERSON.

Brievenbus.

I. Hoogere burgerschool en katechisatie-kamer.

Geachte Redacteur!

Onlangs een vriend bezoekende, moest ik een oogenblik wachten, sloeg een daar liggend vlugschrift op, en las een paar plaatsen, die mijn aandacht trokken. Het vlugschrift was: 'Ons Middelbaar Onderwijs. Wenken en wenschen, door Dr. A.W. Bronsveld'. En de plaatsen, daar mijn oog op viel, p. 3: '*Wie is opgegroeid in een atmosfeer van koele onverschilligheid voor- of besliste vijandschap tegen het Evangelie*, *biedt meer kansen aan*, *dat hij van het Evangelie zich afwenden*, *dan het geloovig aannemen zal*', en p. 5: '*De catechisatie-kamer staat niet zeer hoog aangeschreven bij hen*, *die onder den invloed verkeeren van de middelbare Scholen. Welk een ongelukkig man is reeds in hun oog* "*een dominé.*"

Die Doctor Bronsveld is voor mij bijna een vreemdeling. Wel weet ik, dat hij als tijdschriftredacteur optrad, maar ik gevoelde nooit opgewektheid om een tijdschrift ter hand te nemen, dat zich de verdediging eener versletene richting ten doel stelt, te minder, nadat Busken Huet in zijne geestige recensie der *would be* Leekengedichtjes van dien heer, ons hem in zijn ware gedaante had doen kennen. Ik herinner mij ook, dat ik later, toen dezelfde Dr. B. zich tegen zijn algemeen geachten Haarlemschen ambtgenoot op zijn achterste beenen stelde, menigeen te vergeefs vroeg: is de vroomheid van dien jeugdigen geestdrijver zoo boven allen twijfel verheven, dat hij recht heeft zoo te spreken? En zie, daar komt hij nu onverwachts tegenover mij te staan, en roept mij in de regelen, die ik uitschreef uit zijn vlugschrift, luide toe: "hier ben ik, nu kunt gij mij leeren kennen". Hoort. Hij spreekt van, "*jongelieden*, *opgegroeid in een atmosfeer van koele onverschilligheid voor- of besliste vijandschap tegen het Evangelie*".

Eerlijk moet ik bekennen, dat zulke jongelieden mij vreemd zijn; maar ik heb geen reden, om te denken, dat het niet zoo treurig in Haarlem zou gesteld zijn, en dat, niettegenstaande de nieuwe richting er zoo slecht, de oude door mannen als Dr. B. en dergelijken zoo goed vertegenwoordigd is, wanneer het mij wordt verzekerd door iemand, die zoo met hand en tand de zuivere leer voorstaat, en dus nooit afwijkt van de waarheid. Dàt dus aangenomen zijnde, komt men tot de vraag: hoe is het mogelijk, dat jongelieden, wier gemoed op dien leeftijd open staat voor al wat schoon en goed is, "onverschillig voor, ja beslist vijandig tegen het Evangelie" zijn? En mij dunkt, van alle kanten wordt mij toegeroepen: "bepaald onmogelijk, want het Evangelie, eenvoudig en verheven, als wij het uit den mond van den leeraar van Nazaret

opvangen, trekt iedereen aan, wekt de belangstelling van allen, en openbaart zijn bezielenden invloed op ieder onbedorven hart." Maar hoe dan dat raadsel op te lossen, daar men toch moet onderstellen, dat Dr. B. met kennis van zaken spreekt? Mag ik het met een gemeenzaam spreekwoord beproeven? Het is, omdat men die jongelieden knollen voor citroenen heeft verkocht, en dat zij, nu zij ze proeven, niet uilskuikerig genoeg zijn, om geen knollen van citroenen te onderscheiden. Wilt gij, Mijnheer de

Redacteur, mijn meening nader kennen? Die jongelieden zijn door hunne ouders naar de katechisatie gezonden. Dáár heeft men hun, met eenige nieuwerwetsche termen in hoofdzaak gezegd: “zoo wie wil zalig worden, moet zich aan het algemeen geloof houden, zooals het door den H. Geest is nedergelegd in het onfeilbaar Woord van God, en is weergegeven in de belijdenis van Dordrecht.” En onze jongelieden hebben elkander met steelschen blik aangezien, zijn beginnen te lachen, en hebben - N.B. de brutaliteit gehad, van te zeggen: “wij gelooven dat niet.” En - men heeft die jongelieden zoeken te bekeeren van de dwaling hunnes wegs? Vraagt gij in ernst zóó, Mijnheer de Redacteur, dan hebt gij zeker uwe ooren nog nooit te luisteren gelegd aan de deur van een orthodoxe katechiseerkamer - men heeft hen de deur uitgezet, en men heeft hunne goedgeloovige makkers verklaard, “dat de weggezondenen opgroeiden voor de hel.”

Waar zulke dingen gebeurd zijn, en, naar hetgeen men van meer dan 1000 predikanten van den kansel hoort verkondigen, dagelijks gebeuren kunnen, is het immers niet vreemd, dat zulke jongelieden, die reeds op de bewaar-, en later op de openbare school zijn opgewekt om hun verstand te gebruiken, den onzin niet aannemen, dien de N.B. leeraars van den godsdienst hun als Evangelie voorstellen. Maar ik vraag verder aan ieder, die zijn verstand niet aan banden legt, of Dr. Bronsveld reden heeft zich te beklagen, wanneer zulke jongelieden “een dominé” een ongelukkig man noemen, en of zij niet hetzelfde recht hebben om zulk een man, die niet meer in deze eeuw te huis behoort, uit te lachen, als ik, menigmalen een orthodox dandy-dominé om een groefbidder in middeneeuwsche kleedij zag lachen. En, dat die Bronsveldsche “onverschilligheid voor- of vijandschap tegen het Evangelie” alleen daarin haar grond heeft, dat men die jongelieden voor Evangelie heeft zoeken te verkoopen, wat geen Evangelie is, en zij die dominé's - (en immers te recht) als valsche munters beschouwen, ik zou het kunnen bewijzen door de namen van enkele mijner kennissen, moderne predikanten, op te geven, die mij dikwerf zeiden: “het is ons een lust thans met die jongelieden van de hoogere burgerschool te katechiseren. De jongens hebben leeren denken, en men ziet het, het doet hun goed, dat zij ook op godsdienstig gebied hun verstand gebruiken mogen.”

Maar daar het noemen der namen van die predikanten door velen als ijdele zelfverheffing zou uitgekreten kunnen worden, wil ik liever, tot staving mijner meening mij beroepen op iemand, die reeds tot zijne vaderen vergaderd is, Fr. Rauwenhoff. Heb ik hem, even als vele orthodoxen in Santpoort, Zalt-Bommel en Rotterdam, innig liefgehad, den nederigen vromen man, het was, omdat hij door woord en voorbeeld, ons de hooge waarde van het Evangelie leerde kennen. En niet alleen ons, die de diepte en den ernst van het leven hadden ervaren, maar ook zijne jeugdige katechisanten. Getuigt hier tegen mij, gij zijne leerlingen! Maar neen, die enkelen uwer, die ik over hem en zijne katechisatiën hoorde, en die mij verklaarden, “hij heeft ons voor het materialisme”, waarheen het onderwijs van vroegere leeraars der orthodoxe richting ons voerde, bewaard’, geven mij vrijmoedigheid te zeggen: waar men klaagt over ‘onverschilligheid voor- of vijandschap tegen het Evangelie’, daar is het hoofdzakelijk daarin te zoeken, dat men zelf, ijverende voor overlevering en kerkleer, niet doorgedrongen is in de diepte van het onderwijs van den leeraar van Nazaret, en dientengevolge de jongelingschap wil doen gelooven, dat steenen brood zijn. Zijt gij dit met mij eens, dan plaatst gij licht dit mijn schrijven, in de hoop dat het niet zij een stem des roependen in de woestijn.

t.t.
PLANK.

Godgeleerdheid en onderwijs.

Kantianisme.

Kant, kritiek der zuivere rede. Proeve eener opheldering daarvan door Mr. Joh. Kinker. Groningen, L. van Giffen, 1872.

Riep men een vijfentwintig jaar geleden in Duitschland: ‘Ein neuer Kant thut Noth!’ in den laatsten tijd zijn er dáar en elders wetenschappelijk gevormde en werkelijk wetenschappelijke mannen opgestaan, die als in koor de wijsbegeerte opwekken, om toch tot Kant terug te keeren.

Dat er in dit koor beoefenaars der natuur-wetenschap worden aangetroffen, laat zich begrijpen. Zij worden daartoe gedreven door een gevoel van dankbaarheid jegens Kant, uit hoofde van de uitstekende diensten die hij hunner wetenschap bewezen heeft. Over zijne beteekenis als natuur-philosoof bestaat slechts éene stem tusschen Helmholtz, in zijne *populäre wissenschaftliche Vorträge,* Zöllner, in zijne *Beiträge zur Geschichte und Theorie der Erkenntniss*, Häckel, in zijne *natürliche Schöpfungsgeschichte:* de laatste roemt vooral Kant's *Kritik der Urtheilskraft,* als een hoogst belangrijk biologisch werk. Bovendien moeten wij niet vergeten, dat de natuur-wetenschap nog in het tijdperk harer jeugd verkeert. Wat de kracht betreft, waarover zij kan beschikken, de macht, waarmede zij zich als wetenschap kan doen gelden, dagteekent zij eerst uit den nieuwsten tijd. En de ondervinding leert, dat de jeugd, als zij zich zoo recht begint te gevoelen, als het frissche bloed haar zoo vol door de aderen dringt, licht overmoedig alle palen en perken te buiten vliegt, alsof zij in de wereld van het leven alles gold. Zóo komt nu ook de natuur-wetenschap er licht toe, dat zij zich aanstelt alsof zij alles gold in de wereld van het rijke menschenleven. Van dezen overmoed vinden wij de sporen bij diegenen onder hare beoefenaars, die òf alleen uit kracht van hunne studie, met uitzondering van elke andere, als de echte tolken van het wezen des heelals willen gelden, òf geen andere studie dan de hunne, geen werkelijk bestaan dan dat der zichtbare verschijnselen erkennen,

en op dien grond elke wetenschap aangaande iets hoogers, iets geestelijks of bovenzinnelijks, voor louter hersenschimmig verklaren. Wie nu tot den kring der laatstgenoemden behooren, vinden in Kant een machtigen steun. Zijne philosophie levert hun de meest gewenschte stof, om de vergoding hunner wetenschap te bouwen op een wijsgeerigen grondslag. 'Laat er - zeggen zij - iets geestelijks zijn. Laten wij daarvan zekeren indruk ontvangen, die niet is weg te cijferen. Dit zij zoo! Wij stemmen het gaarne toe. Maar wat baat ons die indruk? Kant heeft duidelijk bewezen, dat wij van het geestelijke, het noumenon, niets kunnen weten, dat wij voor onze kennis slechts met verschijnselen, met phenomena, te doen hebben. Dus is er geene andere wetenschap, in den waren zin des woords, dan natuur-wetenschap.'

Maar het laat zich minder goed begrijpen, dat er ook onder de vrienden der eigenlijk gezegde wijsbegeerte gevonden worden, die haar tot Kant willen terugvoeren. Wat mag hen hiertoe drijven? Gelooven zij niet aan de zelfstandigheid dier wetenschap? Achten zij haar niet begrepen in de categorie van ontwikkeling en vooruitgang, waarin al wat leeft begrepen is, en bezielt hen daarom te haren aanzien die restauratie-zucht? Of twijfelen zij aan het wijsgeerig vermogen van het nieuwere geslacht? Hebben zij ook zelven niets te leveren uit eigen bron, en weten zij daarom niets beters te doen dan den Koningsberger philosoof de slippen zijns mantels na te dragen? Kant was een groote geest. Toegestemd. Ik wil er niets op afdingen. Maar moet ik mij daardoor laten imponeeren, laten afschrikken van de poging om verder te komen, dan zijn geleide mij brengt? Kan de herinnering van zijne grootheid mij iets baten, wanneer ik voor mijn denken - zooals werkelijk het geval is - noch in zijne beginselen, noch in zijne methode bevrediging kan vinden? Het zij verre van mij, hem hiervan een verwijt te maken. Hij leefde in een anderen tijd, dan de onze. Ook kon hij onmogelijk álles zijn. Één mensch vermag nooit den geest der menschheid te vertegenwoordigen, tenzij alleen de ontwikkeling van dien geest tot zekere hoogte in een bepaalden tijd. Zelfs het grootste genie is als met geheimzinnige draden gebonden aan den kring, waarbuiten en waarboven het zich verheft. Kant behoort tehuis in de Duitsche storm- en drang-periode, die de 'Aufklärung' verving omstreeks den tijd waarin zijne *Kritik der reinen Vernunft* verscheen (1781). Maar tot die periode behooren nog Fichte, Schelling en Hegel, een viereenheid waarvan het éene lid het andere bepaalt. Wie dit niet in het oog houdt, wie deze vier wijsgeeren buiten betrekking met elkander beschouwt, miskent het verband waarin zij historisch tot elkander staan, en sluit zich dus de gelegenheid af om hun wijsgeerig standpunt te begrijpen. Wat in de storm- en drang-periode de Duitsche gemoederen dreef, was een subjectivisme van de strengste soort, vereenigd met een koortsachtig jagen naar het objec-

tieve, naar het absolute, zonder dat men zelf begreep wat men eigenlijk bedoelde. Nu staat Kant aan het begin dier periode, als de auteur eener subjecitiviteits-philosophie, die te gelijk het heerschende subjectivisme in teugels sloeg; Hegel aan haar einde, als de wijsgeer van de hoogste objectiviteit, van den absoluten geest. Dat de band, die hen beiden met elkander verbindt, ook door de stelsels van Fichte en Schelling heenloopt, zij hier slechts terloops aangestipt.

De werkzaamheden van dit viertal heeft de wijsbegeerte, als wetenschap, eene belangrijke schrede vooruitgebracht. Sinds dien tijd drong zich aan de denkende geesten de vraag op naar de *eenheid* van subject en object, van wezen en verschijning, van idee en werkelijkheid, van geest en natuur, van God en de wereld. Ziedaar het wijsgeerig probleem van onze dagen. Waarom moeten wij nu, met dit probleem vóor ons, tot Kant terugkeeren?

Kant was volslagen dualist. Hij scheidde het *noumenon* of het wezen der dingen streng af van de *phenomena* of de verschijnselen. Deze scheiding stelde hij eenvoudig voorop, zonder haar te rechtvaardigen, en nu verklaarde hij den mensch volstrekt onbekwaam, om iets van het *noumenon* te weten. Er wordt gezegd: ‘De wijsbegeerte moet, gelijk bij hem, ook nu nog *critisch* zijn, d.i. gewijd aan het onderzoek van 's menschen kenvermogen.’ Maar dan vraag ik: Wat baat ons voor onzen tijd het criticisme van Kant, nu het niets bevat ter beantwoording der vraag naar de *eenheid* van subject en object? Daarbij handelde hij immers overeenkomstig zijn dualistische wereldbeschouwing - gelijk Schopenhauer te recht heeft opgemerkt - alsof wij slechts kennende wezens waren, de mensch slechts - gelijk Renan hem noemt - ‘Spectateur dans l'univers.’

Ik begrijp niet, hoe zij, die op wijsgeerig gebied tot Kant willen terugkeeren, dit kunnen doen, zonder ook terug te vallen in zijn dualisme. En vermits de tijd, waarin wij nu leven, mij naar een monistisch standpunt in mijn denken voortdrijft, kunnen dualisten, al heeten zij Kant, Lotze enz., mij niet bevredigen.

Intusschen bestaat er thans aanleiding genoeg, om een boek in het licht te geven, dat ten titel voert: *Kant*, *critiek der zuivere rede. Proeve eener opheldering daarvan door Mr. Joh. Kinker.* Het is een overdruk van hetgeen reeds in 1799 het licht zag, als bestanddeel van het *Magazijn voor de critische wijsbegeerte en de geschiedenis van dezelve*, uitgegeven door Paulus van Hemert. Ook aan degenen, die eenvoudig met Kant's criticisme kennis willen maken, is dit boek zeer aan te bevelen. Ik voor mij stem ten volle in met hetgeen prof. Van der Wijck, in zijne monographie over *Kinker*, *als wijsgeer*, heeft gezegd: ‘Kinker's *proeve eener opheldering* is bondig, klaar en nochtans tamelijk volledig. De kundige lezer bemerkt terstond, dat Kinker de kantiaansche wijsbegeerte niet slechts heeft aangeleerd, maar verteerd. Het is *zijne* wijsheid geworden, een integreerend deel van zijn

geestelijk bestaan, saamgevlochten met het weefsel van zijne gedachten..... Indien iemand geen tijd meent te bezitten noch lust gevoelt om uit de bronnen zelve te putten, en desniettemin een indruk van het Kantianisme erlangen wil, zoo kan hij niet beter doen dan Kinker's *proeve* te lezen en te overdenken.'

W. SCHEFFER.

Fragmenten over middelbaar onderwijs.

Wat is Middelbaar Onderwijs? Ziedaar eene vraag, die bij de discussiën over het ontwerp van wet tot regeling van het Middelbaar Onderwijs breedvoerig is besproken geworden, maar over wier beantwoording men zóó weinig in 't reine kon komen, dat men dat onderwijs in de wet zelve eenvoudig zonder definitie gelaten heeft. Wat in art. 1 staat, zal men toch wel niet als eene definitie willen doen gelden!

Eenige leden der vertegenwoordiging uitten de meening, dat men het kriterium zou moeten zoeken in den leeftijd der onderwezenen en in de wijze, waarop aan deze de leerstof door den onderwijzer werd medegedeeld, - welke wijze van mededeeling natuurlijk moet worden ingerigt naar de behoeften van den leeftijd, voor welken het Middelbaar Onderwijs bestemd is. Er werd gezegd: 'het kind geniet lager, de knaap middelbaar, de jongeling hooger onderwijs.' - Ik geloof, dat die leden de zaak bij het regte eind hadden, en 't komt mij voor, dat er geene eenigzins scherpe bepaling van lager en middelbaar onderwijs te geven is, zoo men niet uitgaat van het feit, dat, naarmate van den verschillenden leeftijd, ook, wat inhoud en vorm aangaat, verschillend onderwijs gevorderd wordt.

Daargelaten de bij *alle* onderwijs in acht te nemen zorg voor algemeene ontwikkeling (waaronder ik *hier* versta: oefening en opscherping van de vermogens van den geest), - afgezien daarbij van alle verzameling van kennis, - doet het lager onderwijs de jeugd in het bezit komen van de *werktuigen* (lezen, schrijven en de beginselen van rekenen), waardoor zij in staat wordt gesteld kennis en wetenschap te vergaderen, en leert het die werktuigen reeds aanvankelijk gebruiken. Dit onderwijs is dus voorbereidend. Bij het middelbaar onderwijs gebruikt de leerling de verkregen werktuigen, om er *kennis* mede te verzamelen, - maar zoodanige kennis, als vooreerst dienen moet tot verkrijging van die algemeene ontwikkeling, die in onzen tijd den werkelijk beschaafden man voegt, en ten andere om hem een stevige basis te leveren voor alle latere professionele studiën. Ik zeg: *alle*; want eerst in den loop van het middelbaar onderwijs moet het aan den dag

komen, welke rigting de knaap, ingevolge zijn specialen aanleg, uit wil en uit moet. Daarom moeten de wis- en natuurkundige wetenschappen ter eene, geschied- en letterkundige studiën ter andere zijde met gelijken ernst worden beoefend, al ware 't niet, wat toch werkelijk het geval is, dat, welke rigting de jongeling later ook kieze, de veelzijdige ontwikkeling, die hij door het middelbaar onderwijs ontvangen heeft, steeds voor hem heilzame vruchten zal afwerpen, en zelfs in den tijd, dien wij beleven, als onmisbaar moet worden beschouwd.

Op het middelbaar onderwijs volgt het professionele. Voor zoover dit ingerigt is voor hen, wier neiging hen drijft tot een vak, voor hetwelk voortgezette *studie* onmisbaar is (de zoogenaamde geleerde vakken), wordt dat professioneel onderwijs hooger onderwijs. Wij behoeven ons daarbij echter niet tot de bekende akademische faculteiten te bepalen; de studiën, die b.v. aan de Delftsche akademie beoefend worden, behooren naar onze opvatting óók tot het hooger onderwijs.

Daarentegen is het een noodzakelijk gevolg van de door ons aangenomen definitie van lager, middelbaar en hooger onderwijs, dat de latijnsche scholen en gymnasiën tot het middelbaar, en niet tot het hooger onderwijs behooren. Van inrigtingen voor middelbaar onderwijs verschillen zij niet wezenlijk, hoofdzakelijk dáárin, dat grieksch en latijn tot de leervakken behooren.

Wat is meer uitgebreid lager onderwijs? Ofschoon eigenlijk het *wat* en *hoe* er onderwezen wordt, slechts in de tweede plaats een kriterium van het lager en middelbaar onderwijs uitmaken, daar dat *wat* en *hoe* afhangen van den leeftijd en de daarvan weder afhankelijke vatbaarheid en behoeften der leerlingen, zoo moeten wij hier toch eerst vragen: wat is meer uitgebreid lager onderwijs in den zin der wet? Met andere woorden: welke zijn de leervakken van het meer uitgebreid lager onderwijs? Zij zijn opgenoemd in artikel 1 der wet van 13 Augustus 1857. Ik zie daaronder de beginselen der kennis van de levende talen, die der wiskunde en die der landbouwkunde, en deze leervakken, bepaaldelijk de twee eerste, zijn dan ook die, welke het *meer uitgebreid* lager onderwijs als zoodanig kenmerken. Want dat gymnastiek eigenlijk als verpligt leervak ook bij het gewoon lager onderwijs behoort, is eene ontwijfelbare zaak; dat het teekenen, de eerste elementen daarvan althans, in de lagere school kan en moest beoefend worden, zullen velen met mij toestemmen; dat voorts de handwerken van meisjes, naaijen en breijen bepaaldelijk, niets eigenaardigs hebben, waarom zij noodzakelijk van de gewone lagere school behooren uitgesloten te zijn, zal wel niet worden tegengesproken.

De levende talen. Daaronder verstaat men volgens onzen *usus*, behalve het Nederlandsch, het Fransch, Duitsch en Engelsch. Die talen worden dan ook op de inrigtingen van m.u.l.o. onderwezen: Nederlandsch en Fransch altijd, maar meestal ook nog 't zij En-

gelsch, 't zij Duitsch, 't zij beide. Nu is het zeker - elk paedagoog zal 't met mij eens zijn, - dat men met eene wat ernstige en degelijke studie van v r e e m d e talen niet beginnen moet vóór het 12de of 13de jaar. Dat men met de beginselen van het Fransch wat eerder, op 10- of 11-jarigen leeftijd, aanvangt, kan er des noods door, maar ook niet meer dan des noods. Die nood wordt hun, die het middelbaar- of gymnasiaal onderwijs zullen genieten, opgelegd door de voorwaarden voor de admissie. Trouwens v e e l fransch wordt bij die admissie-examens ook veelal niet gevorderd. Maar een dieper gaand onderrigt in 't Fransch, en even zoo het onderwijs in Engelsch en Duitsch vóór den 12- à 13-jarigen leeftijd, zijn uit den Booze.

Met de wiskunde is het evenzoo. Niemand die gezonde hersens heeft, zal een kind beneden de 12 jaren plagen met algebra en geometrie. Rekenen, goed en met verstand rekenen, - zie daar 't éénige deel der wiskunde, wat voor dien leeftijd voegt.

En de landbouwkunde! Die is voorzeker geen vak om te onderwijzen aan jongens beneden de 12 jaren!

Uit dit alles en, ik voeg dit er dadelijk bij, uit de dagelijksche praktijk, ziet men, dat, al mogen vele scholen voor meer uitgebreid lager onderwijs ook wel kinderen van 10 en 11 jaar opnemen, die scholen vooral bestemd zijn voor oudere leerlingen.

Wat volgt daaruit? Met het oog op het boven aangevoerd denkbeeld van wat middelbaar onderwijs is, volgt er uit, dat het zoogenaamd meer uitgebreid lager onderwijs inderdaad en in zijn wezen middelbaar onderwijs is;

dat zij gelijk hadden, die het, i n d e w e t o p h e t l a g e r o n d e r w i j s, een o n d i n g noemden, zij het ook, dat zij de ware reden, w a a r o m het dáár een onding is, niet zoo duidelijk uiteen hebben gezet;

dat bij de bewerking, of, later, bij de behandeling van de wet op het middelbaar onderwijs, het uitgebreid lager onderwijs uit de wet op het lager onderwijs had behooren geligt te worden, even als toen art. 72 dier wet buiten werking is gesteld;

maar ook: dat het middelbaar onderwijs bij de wet zóó had behooren geregeld te worden, dat aan de inderdaad bestaande behoefte aan dát onderwijs, dat men nu meer uitgebreid lager onderwijs heet, voldaan ware geworden, - 't geen niet is geschied, omdat men niet wilde begrijpen, dat alle kinderen zonder onderscheid na 12- of 13-jarigen leeftijd middelbaar onderwijs m o e t e n genieten, of liever, dat alle onderwijs, dat, èn wat leervakken èn wat methode aangaat, berekend is voor de gemiddelde vatbaarheid en behoefte van kinderen boven de 12 jaar, middelbaar onderwijs en niets anders is.

Aan hen, die 't kriterium tusschen lager en middelbaar onderwijs elders zoeken, b.v. volgens de gewone, populaire opvatting, in de soort der leervakken, in de mindere of meerdere diepte van het onderwijs,

in de mindere of meerdere ontwikkeling der leerlingen, - een raad. Woont eens eenige lessen bij in al de klassen van eene burger-avondschool, en dan in die van een goede en bloeijende school voor meer uitgebreid lager onderwijs. De eerste behoort zonder twijfel tot het middelbaar onderwijs. Vraagt echter dan aan u zelven af, of gij zoudt durven volhouden, dat uw kriterium hier van toepassing is, en dat die burger-avondschool wèl, de school voor m.u.l.o. daarentegen niet verdient onder de inrigtingen voor middelbaar onderwijs te worden gerangschikt.

Bestaat er inderdaad behoefte aan zulk onderwijs, als in de wet op het lager onderwijs m e e r u i t g e b r e i d l a g e r o n d e r w i j s genoemd wordt? Of is het inderdaad een onding, in den zin zooals sommigen het zoo noemen, t.w. als eene zaak, waarin door de wet op het middelbaar onderwijs reeds voorzien is en die dus thans geheel overbodig kan worden genoemd?

Welligt zou die behoefte niet hebben bestaan, indien, gelijk oorspronkelijk het denkbeeld schijnt geweest te zijn, de Hoogere Burgerscholen met driejarigen cursus regel, die met vijfjarigen uitzondering waren geworden. Ik zeg evenwel ‘welligt’, - want beslissen durf ik het niet. Die behoefte bestaat nu wel degelijk, nu de Hoogere Burgerscholen met vijfjarigen cursus regel zijn, nu - en dat kan niet wel anders, - het onderwijs in de drie laagste klassen daarvan niet vormt een afgesloten, in zich zelf een bepaald doel hebbend geheel, maar gegeven wordt met het oog op de vierde en vijfde klassen, evenals het in deze gegeven wordt met het oog op het eind-examen, gelijk staande met het admissie-examen voor de Polytechnische school, voor zoover men later den rang van technoloog, civiel ingenieur, architect, scheepsbouwkundige, werktuigkundige, mijn-ingenieur wenscht te verkrijgen. Immers, tusschen hen, die de Hoogere Burgerschool behooren te bezoeken, en den ambachtsman en landbouwer, voor wie de burger-dagen avondscholen zijn, staat nog een aanmerkelijk aantal jongelieden, voor wie de meer grondige studiën der Hoogere Burgerschool geen behoefte zijn, en die dan ook in de werkelijkheid die school niet bezoeken, maar hun toevlugt zoeken bij het meer uitgebreid lager onderwijs, of, - zoo zij er niet tegen op zien eene school, bestemd voor ambachtsjongens, te bezoeken, - bij de burger-dagschool (zoo die er is) of soms bij de burgeravondschool. Die jongelieden zijn aanstaande winkeliers, aanstaande ambachtsbazen, aanstaande bestuurders van kleinere industriën, aanstaande kantoormannen enz., - wien het om eene algemeene beschaafde opvoeding te doen is, en die voorts alleen behoefte hebben aan eenige, vooral praktische kennis van talen, goede begrippen van geschiedenis, algemeene notiën van natuur- en scheikunde enz., - of laat ik liever zeggen, aan de bedoelde kennis van talen, en daarbij zoo ongeveer de leervakken der burger dag- en avondschool. Die jongelieden moeten op 15- à 16-jarigen leeftijd den cursus doorloopen hebben,

die hun den grondslag leveren moet, op welken zij zich in en door het leven in hun beroepskring en in de maatschappij verder zullen ontwikkelen. - Voor dezen en dergelijken, en ook voor hen die op de Hoogere Burgerscholen, bij het voortstuwen naar het eindexamen heen, niet meê kunnen, is, bij den tegenwoordigen stand van zaken, het meer uitgebreid lager onderwijs nog eene behoefte, - doch moest zulks niet zijn.

Evenals het lager onderwijs, moet het middelbaar onderwijs zijn voor a l l e n , - tenzij men meenen mogt, dat sommigen na het 12de jaar geen onderwijs meer noodig hebben. Neemt men dit laatste aan, dan verliest ook het lager onderwijs nagenoeg geheel zijne waarde. Wij hebben hier - ik behoef 't naauwelijks te zeggen, - het oog op de kinderen uit den werkmans- en boerenstand. De ondervinding leert, en men heeft daarop in de laatste tijden vele malen de aandacht gevestigd, dat de ambachts- en boerenjongens (want van de jongens is hier in de eerste plaats spraak) bij 't verlaten der school op 11- of 12-jarigen leeftijd een bedroevend minimum van k e n n i s bezitten, en dat hunne o n t w i k k e l i n g bij velen = 0 is. Er zijn uitzonderingen, voorzeker, maar dit doet hier niets af. Trouwens, die kennis en die ontwikkeling zijn bij zeer velen uit de hoogere standen, op den ouderdom van 11 à 12 jaren, ook niet groot, - te grooter, naarmate bij hen het huisgezin de school meer gesteund heeft, en omgekeerd. Bij de mindere standen steunt het huisgezin de school niet; het oefent op de kinderen geen ontwikkelenden invloed uit; juist het tegendeel. Daar van daan vooral (ik zeg niet geheel, omdat er aan de scholen zelven ook wel wat hapert) dat de jongens uit den minderen stand op de lagere school minder leeren dan men verwachten zou, - maar voornamelijk, dat bij hen het geleerde na het verlaten der school zoo ras v e r v l o e i t , gelijk men 't noemt. Dat vervloeijen gaat des te gemakkelijker, omdat kinderen beneden de 12 jaren al wat zij weten, al hebben ze 't ook begrepen, ten slotte nog alleen maar in hun geheugen opnemen. Het zit er bij hen in, als water in eene spons; bij eenige drukking vloeit dit er uit, en bij verhoogde temperatuur verdampt het geheel, terwijl datzelfde water, wanneer het met eene stof eene chemische verbinding heeft aangegaan, een hydraat heeft gevormd, vrij wat meer moeite kost om verwijderd te worden Om eene andere vergelijking te gebruiken: het geleerde wordt op dien leeftijd gekaauwd en geslikt, maar kan nog niet in merg en bloed opgenomen worden. Het psychologisch proces, waardoor dit laatste geschiedt, vertoont zich eerst na het 12de jaar in zijn volle kracht, al stond het vóór dien tijd al niet geheel stil.

Dáárom, al ware 't ook dat men van oordeel was, dat de mindere standen wel toe konden met 'tgeen op de lagere school, in gevolge art. 1 van de wet op 't lager onderwijs, geleerd wordt - of liever met 'tgeen zij in de lagere school *kunnen* leeren, zou nog de nood-

zakelijkheid voor hen van na het 12de jaar voortgezet onderwijs onbetwistbaar zijn.

Dus: ook middelbaar onderwijs voor die standen!

De wet op 't middelbaar onderwijs heeft de belangen van den werkmans- en boerenstand niet uit het oog verloren. Voor hen zijn de burger dag- en avondscholen.

Maar in ons geheele land zijn slechts 5 burgerdagscholen.

Er zijn 33 burger-avondscholen.

Dan heeft men nog in drie steden 5 andere inrigtingen van middelbaar onderwijs voor den ambachtsstand.

Op die inrigtingen genieten tusschen de drie- en vierduizend jongens uit den ambachtsstand in de steden middelbaar onderwijs.

Vergeleken met het cijfer van die jongens, die middelbaar onderwijs konden en behoorden te genieten, is dat cijfer van 3 à 4000 bespottelijk klein.

En dan de kleinere steden en het platteland! Daar zijn geen burger-avondscholen, laat staan burger-dagscholen.

Voeg daar nu nog bij, dat, naar 't getuigenis van hen, die de moeite hebben genomen om de zaak na te gaan, het onderwijs op de burger-avondscholen slechts bij zeer weinigen eenige vruchten draagt.

Dan moet ik, alles te zamen nemende, komen tot het besluit dat, hoe goed ook de bedoelingen des wetgevers geweest zijn, de wet op het middelbaar onderwijs ten aanzien van de mindere standen totaal mislukt is.

Hoe komt het, dat in geen meer steden burger-dagscholen zijn?

Zij moeten zijn ‘in elke gemeente waar de bevolking tienduizend zielen te boven gaat’ (art. 14 der wet).

Maar er worden aanhoudend vrijstellingen verleend van het oprigten eene burgerdagschool, op grond ‘dat door eene bestaande burger-avondschool in de behoefte voldoende wordt voorzien.’ De wet erkent dit ongelukkig als grond van vrijstelling; intusschen heeft de ondervinding geleerd, dat het beweren, dat die voldoende voorziening bestaat, steeds eene onwaarheid is en eene onwaarheid zijn moet.

Want eene burger-avondschool kan nooit en in geen geval voorzien in de behoefte aan het middelbaar onderwijs dat aan de burger-dagschool kan gegeven worden.

Er is echter eene andere reden voor het niet oprigten van burger-dagscholen, die meer geldt, - het is het zeer gegronde vooruitzigt, dat zij toch niet zullen worden bezocht, bepaaldelijk en zekerlijk niet door hen, voor wie zij bestemd zijn.

Te 's Gravenhage wordt de burger-dagschool bezocht door 47 leerlingen, te Amsterdam door 36, te Utrecht door 46, te Leeuwarden door 34, te Groningen mede door 34, te zamen 197. Alweder bespottelijk kleine cijfers!

Maar bovendien, - van slechts 71 dier leerlingen behooren de ouders tot den eigenlijken ambachtsstand; van de overigen zijn de ouders kleine kooplieden en winkeliers, bouwkundigen, kunstenaars, ambtenaren, onderwijzers, militairen, of zij waren zonder beroep.

Dat komt daar vandaan, dat 1° onze werkmansstand geen belang stelt in goed onderwijs, getuige ook het treurig klein aantal jongens dat de burger-avondscholen bezoekt, en 2° dat hij die jongens gaarne zoo spoedig mogelijk op een ambacht of op eene fabriek doet, niet, omdat hij meent dat zij zoodoende te bekwamer voor het gekozen vak zullen worden, maar omdat hij van 'tgeen die jongens verdienen genot wenscht te hebben. De jongen toch, die van zijn 12de tot zijn 14de of 15de jaar op de burger-dagschool gaat, verdient niets.

Rigt dus overal, in alle gemeenten van boven de 10000 zielen, burgerdagscholen op; zij zullen geen leerlingen krijgen.

Daarom rigt men ze eenvoudig niet op.

Daar komt nog iets bij.

Een hoofdonderwijzer in eene vrij aanzienlijke plattelands-gemeente, landbouwer van afkomst, praktisch door en door bekend met den landbouw, zooals die in zijne geboorte- en woonplaats wordt uitgeoefend, - in de natuurwetenschappen, vooral in scheikunde en planten-physiologie, lang niet onbedreven, legt, na zich geruimen tijd met de borst op de wetenschappelijke landbouwkunde te hebben toegelegd, voor eene der provinciale commissiën van lager onderwijs een zeer voldoend examen als onderwijzer in den landbouw af. Een uitstekend onderwijzer, zou men zeggen, voor eene burger-dag- of avondschool in eene landbouwende gemeente! Juist wat men dáár hebben moet, waar men van landbouwkunde, onderwezen door een ‘stads-heer’, niets weten wil. Mag echter die man op eene zoodanige school worden aangesteld? Wel neen! Ten zij dat hij eerst verkregen heeft acte A of acte B van art. 73 der wet op het middelbaar onderwijs. Maar nu zie men dat artikel en de daarmede in verband staande artikels eens in! Is het wonder, dat de man, reeds veertig jaren oud en belast met eene school, er van afzag om ooit aan eene betrekking als leeraar in de landbouwkunde op eene inrigting van middelbaar onderwijs te denken?

De wetgever heeft niet begrepen, dat hij, indien hij de oprigting van burgerdagscholen in de gemeenten boven de 10000 zielen wilde bevorderen, hij ook die oprigting mogelijk maken moest. Nu mogen bij die scholen enkele mannen van het lager onderwijs gebruikt worden, maar er zijn ook vakken, die daar niet onderwezen mogen worden dan door de zoodanigen, die acten voor het middelbaar onderwijs bezitten. Maar deze kosten te veel geld, meer dan de gemeenten kunnen bekostigen. Voegt men daarbij de weinige kans, dat de school de moeite en kosten loonen zal, dan is 't geen wonder dat er van de oprigting van burger-dagscholen niet komt, en - ik voeg dit er dadelijk bij, - dat ook

alleen dáár burger-avondscholen worden opgerigt, waar òf een Hoogere Burgerschool bestaat en men van de leeraren daarvan een *double emploi* maken kan ('t geen niet tot bevordering van goed onderwijs dient), òf waar zich toevallig genoeg personen bevinden, die, bij 't lager onderwijs behoorend, vallen in de termen van eene overgangsbepaling, die hun regt geeft een of ander vak aan eene inrigting van middelbaar onderwijs te doceren.

Laat ik eene wijziging beproeven van artikel 13 der wet op het middelbaar onderwijs.

'De burgerscholen zijn dag- en avondscholen.

De burgerschool is van een driejarigen cursus.

Aan de burgerschool wordt onderwijs gegeven in:

a. de wiskunde,
b. de eerste beginselen der theoretische en toegepaste mechanica en de kennis van werktuigen,
c. die der natuur- en scheikunde,
d. die der natuurlijke historie,
e. de Nederlandsche taal- en letterkunde,
f. de vreemde levende talen,
g. de beginselen der aardrijkskunde,
h. die der geschiedenis,
i. de eerste gronden der staathuishoudkunde en de grondtrekken van het Nederlandsche staatsbestuur.
k. het hand- en regtlijnig teekenen,
l. de gymnastiek.

De gemeenteraad bepaalt of de beginselen der landbouwkunde zullen onderwezen worden.

Met de burgerschool kan eene ambachtsschool verbonden worden. [Volgen nu bepalingen omtrent die ambachtsschool met opgave der leervakken.]

De burgeravondschool, bestemd voor hen, die den cursus der burgerdagschool of der ambachtsschool hebben doorgeloopen, dient tot herhaling en nadere ontwikkeling van het op die scholen geleerde.

De gemeenteraad bepaalt, welke van de in dit artikel van *a* tot *l* genoemde vakken aan de avondschool onderwezen zullen worden.'

In alinea 1 is het: 'voornamelijk bestemd voor aanstaande ambachtslieden en landbouwers' weggelaten. Ik wenschte de burgerdagschool te bestemmen ook voor diegenen, die thans gebruik maken en moeten maken van het zoogenaamd meer uitgebreid lager onderwijs.

Of het noodig is, dat landbouwkunde aan zulk eene school moet onderwezen worden, hangt geheel af van plaatselijke omstandigheden en zich opdoende behoeften. Daarover beslisse de gemeenteraad of de stem der publieke opinie.

Er is in den laatsten tijd veel geschreven over ambachtsscholen en

de oprigting dáárvan aangeraden. Ik geloof dat men er ook elders dan te Amsterdam en te Rotterdam de proef van moet nemen Welligt dat dán langzamerhand de ambachtslieden, van 't beste soort althans, over de zwarigheden zouden heenstappen, die hen nu zouden verhinderen hunne zonen tot hun 15de jaar onderwijs te doen genieten op de burgerdagschool, zoo die er was.

Van onderwijs in vreemde talen zoude bij de leerlingen der ambachtsschool geen spraak wezen, - althans zoo zij 't zelven niet verkozen; - de regeling van de overige vakken *a-l*, die *hun* moeten onderwezen worden, en van de wijze, waarop en in hoever dat onderwijs met dat, wat aan de andere leerlingen gegeven wordt, zou moeten en kunnen gecombineerd worden, is *ulterioris curae.*

Het onderwijs aan de avondscholen geeft voor jongens van 12 tot 15 jaren in den regel niets, en ik acht het geld, dat thans aan die inrigtingen besteed wordt, vrij wel weggesmeten. Voor jongelieden, die tot hun 15de jaar op eene dagschool goed onderwijs hebben ontvangen, en daarna zich over dag aan een beroep wijden, is daarentegen eene avondschool een uitstekende zaak.

Ik hecht niet aan de redactie, zelfs niet aan de bijzonderheden van dit plan. Het is het denkbeeld alleen, wat ik in overweging geef.

Het programma der leervakken van de Hoogere Burgerschool (art. 17 der wet) noemt onder *p* de ‘beginselen der handelswetenschappen, daaronder die der warenkennis en het boekhouden’, terwijl onder *b* aan de beginselen der mechanica en de kennis der werktuigen nog ‘die der technologie’ zijn toegevoegd.

Ik meende dat de Hoogere Burgerscholen geen beroepsscholen waren, maar inrigtingen, waar men algemeene kennis opdoet en zich wetenschappelijk voorbereidt voor het beroep, dat men kiezen zal.

Maar technologie, handelswetenschappen, (handelsregt, handelsgeographie, warenkennis, boekhouden) zijn professionele vakken. Mijns inziens behooren deze op de Hoogere Burgerschool niet te huis. De industrieel legge zich toe op de technologie van zijn vak en de daarmede verwante vakken, de koopman op de handelswetenschappen, wanneer zij zich eindelijk tot de beoefening van industrie en handel begeven, - op de Hoogere Burgerschool moeten zij alleen door het ontvangen van de noodige wetenschappelijke ontwikkeling in staat worden gesteld zulks eenmaal met goed gevolg te kunnen doen. Op de Hoogere Burgerschool moet geen zeepzieden, geen bierbrouwen geleerd worden, maar wel de noodige scheikundige kennis worden verkregen om, wanneer men 't zeepzieden of bierbrouwen leert, dat met goed inzigt in die werkzaamheden te doen. Daarbij, er wordt voor het onderwijs in die kundigheden, zal het *goed* zijn, zeer veel tijd gevorderd, bepaaldelijk voor technologie en warenkennis. Natuurlijk kan men die vakken eerst in de hoogere klassen beginnen, daar vroe-

ger de wetenschappelijke grondslag ontbreekt. Maar dáár kan en moet de tijd beter worden besteed. Men gevoelt dit dan ook wel en besteedt er niet veel tijd aan. Doch dan wordt het onderwijs er in n i e t goed, onvoldoende. En waartoe z u l k onderwijs, daar men toch bij het onderwijs in mechanica, natuurkunde en scheikunde de toepassingen er van - al schreef de wet 't niet reeds voor - wel niet uit het oog verliezen zal. Wil men technologische chemie en mechanica doceren, - goed. Maar chemische en mechanische technologie, - dat gaat mijns bedunkens op eene Hoogere Burgerschool niet.

Zij, die klagen over overlading met leervakken, zullen denkelijk dit denkbeeld toejuichen. Minder in hun smaak zal het welligt vallen, wanneer ik er bijvoeg, dat ik in art. 15 een vak mis, dat naar mijne innige overtuiging er in had behoord. Ik bedoel de aesthetica, de leer van het schoone. Men sla nu geen gat in de lucht en roepe niet: ‘wel ja, waarom ook geen philosophie, geen logica; waarom ook geen rhetorica!’ Vooreerst zou ik antwoorden: nu ja; de noodigste gronden der logica zou ik in een tijd, waarin logisch denken en redeneren meer en meer in onbruik schijnt te komen, voor jongelieden zoo onnut niet achten En wat rhetorica aangaat, zoo zou een theoretisch onderrigt in de regelen van stijl en compositie ook niet zoo geheel overtollig zijn; op de fransche scholen (versta: de scholen in Frankrijk) doet men daar veel aan, en het is daaraan welligt te wijten, - ja zeker ook, dat men bij fransche schrijvers veel phrasenmakerij en ander verkeerds aantreft, - maar toch ook, dat die schrijvers, wat stijl en leesbaarheid aangaan, boven die der andere beschaafde natiën uitmunten. Evenwel, ik denk voor 't oogenblik niet aan logica en rhetorica. En wat de aesthetica aanbelangt, ik acht het minder raadzaam en ook niet noodig een geregelden cursus over de aesthetica zelve te geven, dan wel een overzigt van de geschiedenis der kunst, waarbij den leeraar overvloedige gelegenheid wordt aangeboden om den smaak zijner discipelen te vormen.

Waren wij Duitschers, dan zou ik nog over den zang, als leervak, spreken. Doch het *Frisia non cantat* is, trots alle liedertafels en zangcollegies, in den grond der zaak nog op ons gansche land van toepassing. Buiten de oefeningen en ‘uitvoeringen’ van de bedoelde vereenigingen geldt bij ons van het zingen, wat bij de Romeinen van het dansen gold: *nemo fere saltat sobrius*.

Overlading met leervakken. Worden de leerlingen op de Hoogere Burgerschool overladen met leervakken? Ik geloof het niet. Behalve de technologie en de handelswetenschappen, zou ik geen der vakken van art 17 willen missen, indien *g*, het schoonschrijven, zich tot de laagste klassen blijft bepalen. Eene andere vraag is het, worden de leerlingen ook overladen met werk, en vergt men van hen ook wat te veel inspanning? Dáárop zou ik niet zoo gaarne n e e n durven ant-

woorden. Ik geloof inderdaad, dat men van hen te veel vergt, en dat dit strekt tot schade van de middelmatigen, d.i. van het meerendeel. De groote fout ligt, dunkt mij, in het eind-examen, dat te zwaar is. Een van beiden moet mijns inziens geschieden: men moet òf het onderwijs aan de Polytechnische school lager aanvangen, waaruit van zelf eene verlaging van de eischen voor het eind-examen voortvloeijen zal, - òf twee eind-examens invoeren, een als admissie-examen voor de Polytechnische school, een ander voor hen, die deze inrigting niet zullen bezoeken. Het eerste zou ik het liefst wenschen om den wil der aanstaande polytechnici. Want ook voor hen geldt het, dat al te zeer ingespannen studie met het oog op, en om den wil van een moeijelijk examen, wel verre van den lust tot studie en de liefde voor de vakken, die men beoefent, op te wekken, juist het tegendeel bewerkt, en minder geschikt maakt tot eigen, zelfstandige en *con amore* voortgezette studie. Die jongelieden zouden dan zeker eenigen tijd langer op de Polytechnische school moeten vertoeven, om, alwederom zonder over-inspanning, zich voor te bereiden tot het dingen naar de acten van technoloog en ingenieur. Maar ik zie daarin geen kwaad. Het is waar, de ouders, en ook vaak de jongelieden zelven, haken naar 't oogenblik, waarop de laatsten een stand in de maatschappij zullen bekomen en voor zich zelven kunnen zorgen. Doch dat haasten en jagen mogen soms in 't finantieel voordeel van den belanghebbende zijn, zij zijn niet in 't belang van de degelijkheid der acte-bezitters en dus niet in 't belang der maatschappij.

Het punt van de eind-examens wordt overigens thans zoo druk besproken en men gevoelt zoo wèl, dat daaraan iets hapert en dat dit in 't nadeel is der leerlingen, die zich voor die examens voorbereiden, vooral voor die der beide hoogste klassen, dat het overbodig is hier nog meer bij te voegen.

Om tot de Hoogere Burgerscholen te worden toegelaten, eischt men, voor zoo ver ik weet, aan al die inrigtingen, met uitzondering van de Rijks Hoogere Burgerscholen, een admissie-examen. Het nadeel van de bepaling, dat de leerlingen van de laatste inrigtingen vrij zijn om al of niet een admissie-examen, mitsgaders overgangs-examens af te leggen, is te vaak aangetoond, dan dat ik er veel zou hebben bij te voegen. De zaak komt hierop neêr, dat, indien ouders dwaas en eigenwijs genoeg zijn, om hunne knapen zonder admissie- of overgangs-examen, en vaak tegen het advies der leeraren in, in klassen te plaatsen waarvoor zij niet geschikt zijn, zij zeker ook de gevolgen van hunne dwaasheid en eigenwijsheid in de eerste plaats te dragen hebben, - doch dat de toelating van zulke knapen ook wrange vruchten kan voortbrengen voor hen, wier verstandiger ouders eerst hebben doen onderzoeken of hunne zonen voor de Hoogere Burgerschool reeds geschikt zijn, en, zoo ja, voor welke klasse. Daarom zou ik den

leeraren wel het volgende op het hart willen drukken: bevindt gij u in het treurig alternatief om, door u in uw onderwijs te schikken òf naar de zonder examen toegelatenen, maar ongeschikten, òf naar de na examen toegelatenen, en dus aan een van beide categoriën te kort te doen, schikt u dan naar de laatsten. Hen te verwaarloozen zou onregtvaardig zijn; jegens de anderen daarentegen handelt men niet onregtvaardig, wanneer men de eersten niet aan hen opoffert.

Bij de admissie-examens voor de eerste klasse der Hoogere Burgerscholen vordert men o.a. vrij algemeen, zoo niet algemeen, eenige kennis van de fransche taal. In aanmerking genomen den leeftijd der knapen, die tot de laagste klasse worden toegelaten, en die in den regel 12 jaar oud zijn, zie ik niet in waar dit toe dient. Zij kunnen zeer goed met de studie van het fransch op de Hoogere Burgerschool a a n v a n g e n . Ik geloof, dat deze eisch alleen een overblijfsel is van de, helaas! nog niet geheel uitgeroeide meening, dat kennis der fransche taal niet alleen een onmisbaar, maar zelfs het voornaamste element is eener beschaafde opvoeding, eene meening, waarmede de nog niet geheel uit het gebruik verdwenen naam: f r a n s c h e s c h o l e n , gegeven aan vele inrigtingen van meer uitgebreid lager onderwijs, innig zamenhangt. Veel liever zou ik wenschen, dat de eischen betreffende de Nederlandsche taal bij de admissie-examens wat hooger werden gesteld. En in 't algemeen zou ik wenschen dat aan het onderwijs in de Nederlandsche taal- en letterkund meer tijd en meer moeite werden besteed. Er is geen land, waar meer aan vreemde (levende) talen gedaan wordt dan bij ons, maar er is ook geen land, waar men zijn eigen taal zóó verwaarloost. Gelukkig is men in de laatste tijden begonnen dit in te zien, en ik twijfel niet, of dit zal eene omwenteling bewerken in de wijze, waarop men aan de middelbare scholen de levende talen onderwijst.

Ik herinner mij den tijd, toen bij het onderwijs van knapen boven de 12 jaren de wiskunde nog een zeer ondergeschikten rang innam, en van de natuurkundige wetenschappen, althans van gezet en ernstig onderwijs daarin, geen spraak was. Bij de opvoeding stonden de letterkundige en historische vakken op den voorgrond; al het andere was bijvak. Die meende eene meer grondige kennis van die bijvakken te behoeven, moest privaat-onderwijzers zoeken,.... zoo hij ze dan nog maar vinden kon! Teregt heeft men dit veranderd; teregt heeft men aan de wis- en natuurkundige wetenschappen de plaats verzekerd, waarop zij regt hebben. Maar in de praktijk is men te ver gegaan. In plaats van die vakken tot evenknieën van de literarische en historische te verheffen, heeft men ze er b o v e n gesteld, en is zoodoende in een tegenovergesteld uiterste vervallen. Reeds de benoeming van drie mannen der dwaselijk in 't dagelijksch leven zoogenaamde philosophische faculteit, en van dezen alléén, tot inspecteurs van 't mid-

delbaar onderwijs, gaf vrij duidelijk blijk van die voorkeur, die men aan de wis- en natuurkundige vakken gaf. Ik weet niet of ik mij bedrieg, maar ik meen dat verre de meeste directeuren mede mannen van de genoemde faculteit zijn. Zeker is het, dat er 't meeste tijd en de meeste moeite aan de wis- en natuurkundige leervakken worden besteed.

Dat is verkeerd, en omdat het verkeerd is, moet er iets tegen gedaan worden.

Er is, nu een der inspecteurs van het middelbaar onderwijs tijdelijk om redenen van gezondheid zijne betrekking niet meer waarneemt, voorgesteld dezen, zoo daarop eene werkelijke vacature mogt komen te volgen, te doen vervangen door een uit het literarisch-historische kamp. Daartegen zijn objectiën gemaakt. Eene daarvan is, dat de tegenwoordige inspecteurs zich steeds beijverd hebben, de letter- en geschiedkundige vakken de hand boven 't hoofd te houden en daaraan zelfs veel moeite hebben besteed. Dat is zoo; ik erken het en die heeren verdienen er lof voor. Maar dat zij die vakken de hand boven 't hoofd moesten houden, bewijst dat deze achter stonden; anders ware het niet noodig geweest. En nu vatte men het bovenbedoelde voorstel op, gelijk het bedoeld is. Men vreest niet, dat het letter- en geschiedkundig onderwijs door toedoen of door nalatigheid der tegenwoordige inspecteurs lijden zal; geenszins. Maar men wil dat de Staat, die door hunne benoeming het beginsel geafficheerd heeft, dat de wis- en natuurkundige studiën hoofdzaak, de andere slechts minder waardige bijzaken zijn, daarop terugkome, en, door t e n m i n s t e één letter- en geschiedkundigen inspecteur aan te stellen, openlijk verklare dat zij beide studie-rigtingen e v e n z e e r begunstigt. Stel eens, dat bij eene inrigting, voor militairen en civilisten bestemd, waarin deze beide evenzeer belang, waarop beide evenzeer regt hadden, de Regering eene commissie van toezigt en beheer aanstelde, uitsluitend uit militairen, of uitsluitend uit civilisten bestaande. Zouden in 't eerste geval de civilisten, in 't tweede de militairen niet volkomen regt en grond tot klagten over Regerings-preferentie bezitten?

Een tweede tegenwerping is, dat het niet moeijelijk is een wis- en natuurkundige te vinden, die tevens zulk eene degelijke letter- en geschiedkundige opleiding ontvangen heeft, dat hij op deze prijs zal stellen en hare regten bij het middelbaar onderwijs zal weten te handhaven, maar dat het vinden van een literator en historicus, die de wis- en natuurkundige vakken op haren waren prijs zal weten te schatten, zeer moeijelijk is. M o e i j e l i j k e r zal het zijn, dat erken ik; of het z e e r m o e i j e l i j k of onmogelijk zijn zal, durf ik niet beslissen. Maar 't moge zoo zijn. Dat iemand echter met opzet het onderwijs in de vakken, die z i j n e vakken niet zijn, zal tegenwerken en op den achtergrond schuiven, is naauwelijks denkbaar; dat hij het onopzettelijk zal doen, door onwillekeurig meer acht te slaan op dat

onderwijs, dat hij 't best beoordeelen kan en dat hem 't meest aantrekt, zou eerder te verwachten zijn. Maar ik ben er toch ook van overtuigd dat een wezenlijk bekwaam, verstandig, en daarbij regtschapen inspecteur van de letter- en geschiedkundige soort bij het aanvaarden zijner betrekking zich zelven opleggen zal te waken, dat geene, overigens zeer natuurlijke partijdigheid, hem in de praktijk verleide tot eenzijdigheid. Ook geloof ik, dat èn de directeuren, èn de leeraren, èn de commissiën van toezigt tegen zulk eene eenzijdigheid zullen waken, wanneer 't eenmaal gebleken is, dat de Regering van eenzijdigheid, van partijdigheid voor de eene of andere der twee groote leervakafdeelingen niets weten wil. Ik geloof ook dat, indien het duidelijk werd, dat de literarische inspecteur zich in zijn ressort aan partijdigheid en eenzijdigheid schuldig maakte, zijn beide collega's het aan wenken en des noods op de vingers tikken niet zouden laten ontbreken. Waarom ik ten slotte geloof, dat de aanstelling van een letterkundigen inspecteur geen kwaad, maar daarentegen, als allezins billijke maatregel en uit het boven bedoelde oogpunt van het uitkomen voor het beginsel van de gelijkwaardigheid der beide leervak-afdeelingen, veel goeds zou doen.

Ik kom weer even op de eind-examens terug. Natuurlijk zou ik technologie en handelswetenschappen daarvan uitgesloten wenschen. Maar bovendien wensch ik ook nog eene soort van splitsing, naarmate van de uitkomsten. Het is meermalen opgemerkt, dat van de leerlingen der Hoogere Burgerscholen eenigen meer aanleg hebben voor de wis- en natuurkundige, anderen voor de letter- en geschiedkundige vakken. Van meer speciale sympathiën en preferentiën spreek ik niet, omdat men bij een goed en veelzijdig middelbaar onderwijs-systeem dáárop geen acht kan en mag slaan. Later staat het ieder vrij zijn lust op te volgen en zijne eigen specialiteit zoo naauw te begrenzen als hij wil. Ik wilde nu, dat bij de eindexamens een zeer ruim stelsel van compensatie werd ingevoerd, in dien zin, dat hij, die in een der beide leervak-afdeelingen niet geheel voldoende werd bevonden, maar in het andere voldoende of meer dan voldoende, toch het diploma van goed afgelegd examen verkreeg, met de bijvoeging, dat hij meer bepaaldelijk in het eene of het andere dier beide afdeelingen voldaan had. Hij, die dan een diploma zonder bijvoeging kreeg, of een, waaruit zijne geschiktheid voor de wis- en natuurkundige vakken bleek, zou dan admissie verkrijgen tot de studiën voor ingenieur of technoloog; diegene, die een algemeen of een literarisch diploma erlangde, zou toegelaten moeten worden tot de studie voor Oost-Indisch ambtenaar enz. Men lette er echter wèl op, dat mijne bedoeling volstrekt niet is om de jongelieden, die geen volledig diploma, maar een met eene beperking verlangen, het eind-examen in de vakken, waarvoor zij minder ambitie gevoelen, kwijt te schelden of het hun slechts *pro forma* af te nemen. In tegendeel. Ook zij moeten in die vakken tot eene zekere, nader te bepa-

len, hoogte, goed voldoen, en met hetgeen van de anderen geëischt wordt, niet geheel onbekend zijn. Daarom zou ik ook niet wenschen, dat de voorgestelde ongelijkheid der diploma's eenigen den minsten invloed uitoefende op het onderwijs. Op de overgangs-examens zou het bedoelde stelsel van compensatie niet, of niet dan met veel voorzigtigheid, kunnen worden toegepast, omdat het altijd regel blijven moet, dat niemand tot eene hoogere klasse mag worden toegelaten, die niet in staat is al de lessen daarin te volgen. Maar wanneer volgens mijn wensch de eischen voor 't eind-examen in het algemeen aanmerkelijk gematigd, en dientengevolge de leerlingen niet meer zoo sterk vooruit gedreven behoeven te worden, dan is daartegen ook weinig bezwaar.

Om reeds bij het onderwijs de aanstaande bestemming van den leerling in 't oog te houden, hem daarom van de gezette studie van sommige vakken te ontslaan, en wat er meer van dien aard is voorgesteld, houd ik voor verkeerd, gevaarlijk en ondoenlijk.

Over middelbare meisjesscholen is zooveel geschreven, dat ik er hier van mag zwijgen.

Niet evenwel, omdat eene vernieuwde bespreking van dat onderwerp thans overbodig zou zijn geworden. Juist het tegendeel. De beweging, die zooveel goeds beloofde en tengevolge waarvan dan ook enkele middelbare meisjesscholen verrezen zijn, heeft weder opgehouden. De passive tegenstand tegen de pogingen om het onderwijs voor meisjes te verbeteren en aan de behoeften van onzen tijd te doen beantwoorden, schijnt nieuwe krachten te hebben gewonnen, en menigeen, die zich met het middelbaar meisjes-onderwijs begon te verzoenen, heeft zich in den laatsten tijd wederom daarvan afgewend, - iets, waarvan ik vrees dat zekere openbare voordragten, gehouden juist met het doel om de vrouwen te releveren, niet weinig schuld hebben. Maar het onderwerp der meisjesscholen kan hier achterwege blijven, en het lust mij bovendien niet hier een extract te leveren van die *crambe millies recocta.*

Dit alleen: wanneer men ooit er toe overgaat om de wet op het middelbaar onderwijs te wijzigen, of om eene suppletoire en wijzigende wet daarbij te voegen, hoop ik, dat het middelbaar meisjes-onderwijs daarbij behoorlijk geregeld zal worden.

Gymnasia of Latijnsche scholen. Ik zeg o f Latijnsche scholen, omdat sommige lieden door eene vroeger ingevoerde manoeuvre, waarbij aan de leervakken der Latijnsche scholen nog eenige als ‘tweede afdeeling’ of ‘afdeeling B’ werden gevoegd, en dan aan de zoo verrijkte Latijnsche scholen de titel van ‘gymnasium’ werd gegeven, in den verkeerden waan gebragt zijn dat Gymnasia en Latijnsche scholen twee verschillende zaken zijn. De van die manoeuvre afhangende

titel-verandering was onzin, en anders niet. Van ouds zijn de gewone Latijnsche scholen ook gymnasia genaamd. - Dat overigens de gymnasiën tot het middelbaar onderwijs en niet tot het hoogere onderwijs behooren, althans volgens mijn inzien, heb ik vroeger gezegd, - en dat ik hoop, dat ons de hemel moge bewaren voor eene uitbreiding der gymnasiën in dien zin, dat daar op het hooger onderwijs zou geanticipeerd worden, gelijk sommiger wensch is, voeg ik hier bij. Alleen zou ik voor het Hebreeuwsch ten nutte der aanstaande theologen - en voor ieder die er lust in had, - eene uitzondering willen maken, omdat ik het onzinnig vind, dat een hoogleeraar zich moet bezig houden met het leeren lezen van woordjes en het doceren van de allereerste elementen eener taal, waarvan de aanleering voor zijne collegianten verpligt is.

Hoezeer nu echter m.i. de gymnasiën tot het middelbaar onderwijs behooren, staat de inrigting er van zóó naauw in verband met die der hoogescholen, waartoe zij voorbereiden, dat ik liever, wat ik over hen te zeggen heb, wensch te bewaren tot eene andere gelegenheid. Dit wensch ik alleen hier nog bij te voegen, dat 't mij voorkomt dat de beoefening der oude talen, der geschiedenis en der wiskunde (deze tot zekere hoogte, maar grondig) bij het gymnasisch onderwijs den boventoon voeren moet en daaraan de meeste tijd en moeite worden besteed. Den tweeden rang zou ik toegekend willen hebben aan de nieuwere talen en letterkunde; - wat de talen aangaat, moet het hoofddoel *hier* zijn die goed te verstaan. Den derden rang ken ik h i e r aan de natuurkundige wetenschappen toe, waarvan - men neme mij deze zienswijze kwalijk of niet, - slechts de meest algemeene en eenvoudigste notiën behooren te worden medegedeeld. Ik durf wedden dat ook dán nog - bijna schreef ik ‘juist dán’ - uit verscheiden leerlingen der gymnasiën goede physici zullen groeijen, even goed als uit de leerlingen der Hoogere Burgerscholen.

En nu leg ik de pen neder. Wanneer ik het vorige, door mij bij tusschenpoozen ter neer geschreven, overzie, dan vrees ik wel dat menigeen er de schouders voor ophalen, en het kant noch wal rakend gekeuvel noemen zal. Ik meen evenwel dat ieder, die omtrent zaken, zoo belangrijk als het onderwijs, iets op het hart heeft, daarmede voor den dag moet komen. En dus, zoo de redactie van *de Tijdspiegel* mijne ontboezemingen opnemen wil, stap ik over die vrees heen.

PHILODEMUS.

Letterkunde.

Goede raad.

Honderd dagen in Italië en Midden Europa. Reisherinneringen van Mr. J.W. Staats Evers. Arnhem, G.W. van der Wiel & Co., 1872.

Sedert ik zoo gelukkig was van de aardrijkskunde in practijk te leeren, is mijn koelheid jegens al wat reistafereelen en plaatsbeschrijvingen heet, merkbaar veranderd. Onbekend maakt onbemind, zegt het spreekwoord terecht, want wanneer men een land heeft bereisd en andere steden bezocht, hoe vluchtig ook, dan zijn zij kennissen voor u geworden, en als gij dan een boek of tijdschrift in de hand neemt, waarin het een of ander uit zulk een land of omtrent die plaatsen wordt geschreven, dan verplaatst gij u daar als het ware, en met een aangenaam gevoel loopt gij door die vroeger betreden straten en haalt gij u de gebouwen en de verzamelingen van kunst weder voor den geest, en komen er tal van reisherinneringen bij u op, want in één woord uwe belangstelling bij die beschrijving is voor u ontstaan.

Het genoegen, dat ik smaak in het lezen van reisindrukken van steden en landen, waarin ik om die reden nu ook belang stel, gaat zelfs zoo ver, dat ik meer dan eens zit te bladeren in de reisbeschrijvingen van vorige eeuwen. Ik wil daarin vinden hoe de reiziger oordeelde over dit natuurtafereel, over dat meesterstuk van bouwkunde, over deze of gene alom geprezen schilderij of beeldengroep. En dit is nog niet zoo onaardig, want de smaak voor het schoone en het gevoel voor het grootsche is niet altijd geweest zooals wij dat oppervlakkig zouden verwachten. De vroegere reizigers vinden b.v. Zwitserland zeer merkwaardig, maar vooral om het stoute, minder of bijna geheel niet om het liefelijke van dat overheerlijke bergland. En het oordeel over gebouwen en andere kunststukken is niet vrij van de zoowel vroeger als ook nu heerschende mode, zoodat in de reisbeschrijvingen menige bijdrage voor de kunstgeschiedenis kan gevonden worden. Bovendien wordt door vroegere reizigers de vraag beantwoord, die zich herhaaldelijk voordoet, of dit gebouw of die inrigting er toen reeds was, hoe men zich

toen behielp, wat men zich wel van de voltooiing van dit paleis of dat museum voorstelde, en wat dies meer zij.

Doch niet alleen de vergelijking van vroegere toestanden met die, welke men zelf zag, heeft haar nut en levert genoegen op, ook het lezen van de beschrijvingen van hen, die na u een land bezochten, zoo merkwaardig als Italië, is zeer aantrekkelijk; en te meer is dit voor mij het geval nu er in de laatste jaren zulke groote veranderingen in de eindelijk samengesmolten Italiaansche Staten hebben plaats gehad. Met dubbelde kracht voelde ik mij dus aangetrokken tot het lezen van het boekje waarvan ik den titel boven dit opstel schreef, en vat ik de pen op om de 'Honderd dagen' van den Arnhemschen reiziger aan te kondigen in dit Arnhemsche tijdschrift. Ik zal dit in dier voege doen, dat ik met onzen reiziger de meeste bezochte plaatsen zal doorloopen en aan zijne reisherinneringen er eenige uit mijne aanteekeningen zal toevoegen.

Een uitzondering evenwel maak ik met zijne gevangenissen; misschien is het nog een overblijfsel uit mijne prille jeugd, en men mag het kinderachtig noemen, als men wil, maar ik heb nog evenmin schik in eene werkelijke gevangenis als in die van het ganzenbord; ik heb afschuw voor die gevangenen, die ik als knaap des Zondags als wij met de kindermeid een 'Witte Singel' gingen wandelen, zag voor de alsdan geopende vensters van een wachthuis tusschen de twee Witte poorten alhier; gelukkig is die, voor kinderen ten minste, afzichtelijke mode veranderd en zijn later de beide poorten afgebroken, maar de herinnering aan dat vuile en onaangename verblijf met die 'kerels om bang van te worden' is nog levendig bij mij. Heeft men daarentegen schik in het lezen over gevangenissen en cachotten, dan moet ik met nadruk de uitvoerige beschrijving aanbevelen van de Parijsche gevangenissen la Santé, Roquette en Mazas, bl. 5-16; in eerstgenoemde, de beste, vindt men van alles, tot een bibliotheek, een laboratorium, een *herbistoire* (iets nieuws voor mij en aan mijn woordenboek onbekend), *gehoor*buizen (of wel spreekbuizen) in de hoofdbureaux, en waar de kleederen der gevangenen op *schappen* (in Leiden aan de heeren van de Nederl. Woordenlijst onbekend) worden gelegd. Op bl. 22-26 beschreef onze reiziger zijn bezoek aan de verblijfplaats der *bagno's*, waarmede hij bedoeld het bagno der Fransche galeiboeven, forçats geheeten. De *oublietten* te Praag slaat hij niet over, maar hij vergeet voor hen, die minder met die middeleeuwsche barbaarsche instelling vertrouwd zijn, er de omschrijving bij te voegen. Doch de gevangenis te Moabiet bij Berlijn wordt op bl. 147-149 con amore beschreven. Dus te zamen 20 bladzijden aan de boosdoeners en dergelijk tuig afgestaan, en slechts 130 aan een reis van 100 dagen!

Honderd dagen! een heele tijd om te reizen, waar menig ambtenaar afgunstig tegen opziet, die nauwelijks een paar weken 'verlof' kan krijgen. En in 100 dagen kan men tegenwoordig zoo veel zien, zoo

heel veel, ja eigenlijk al te veel. Want hoe ziet men dan? Volgen wij onzen Arnhemmer, die voor Rome slechts 9 pct. over had: zegge negen dagen om die wereldberoemde stad te zien of eigenlijk niet te zien.

Zoo toch liet ik mij meer dan eens uit tegenover hen, die tot mij kwamen ter fine van advies en voorlichting op hun reisplan. En als men dan op zen ouderwetsch Italië heeft bezocht en op de lange reizen van Florence naar Rome een dag of vijf heeft besteed, even zoovele nachten in een andere merkwaardige stad doorbrengende en daar de geschiedkundige bijzonderheden of de kunstvoortbrengselen van het voorgeslacht in oogenschouw nemende, met volle teugen het genot smakende van de afwisselende natuurtafereelen in berg en dal, waar de vetturino u heenrijdt met zijn vierspan, bij beurten door een paar prachtige ossen versterkt, en wanneer de tocht van Rome naar Napels weer vier andere dagen kost, neen, dan is het wat al te vlug om per sneltrein! te sporen door dat onvergelijkelijk schoone land en in de hoofdstad van het Romeinsche rijk en van de Catholieke Kerk, in de jongste zetel van den Koning van Italië en de oudste van de beeldende muzen negen, zegge negen dagen te toeven! Dat is te weinig, en dat is niet de moeite waard; van zoo'n gejaagd verblijf in een stad waar zoo veel te zien en te leeren valt, kunt gij geen voldoening hebben; op zulk een wijs wordt die stad met al haar moois en heerlijks niet voor u de geliefde, welke een plaatsje in uw hart moet en mag veroveren; in die weinige dagen hebt gij niet eens den tijd om te leeren zien, en geloof mij vrij, als gij die eigenschap nog niet bij u hebt ontwikkeld, weet dan dat dit nog zoo vlug niet gaat; uwe oogen te openen voor hetgeen nu eenmaal om zijn eigenschappen en hoedanigheden schoon en onovertroffen genoemd wordt en inderdaad is, daartoe behoort studie en tijd in de eerste plaats.

‘Maar ik heb nu eenmaal geen enkelen dag meer beschikbaar’, luidt dan het antwoord. En daarop moet dan volgen: ‘dan kan het niet anders’; doch laat mij u dan toch één goeden raad geven, om niet geheel te vervallen in het onaangename maar onvermijdelijke spreekwoord ‘Qui trop embrasse, mal étreint.’ Kom goed beslagen ten ijs, zooals de voorzichtige Hollander zegt: lees zooveel gij kunt, over de steden die gij gaat bezoeken in snelle vaart; maak u vertrouwd met hetgeen er is te zien, met hetgeen daar is voorgevallen en waarvan de herinnering op deze of gene wijs daar bewaard wordt; zorg in één woord, dat gij niet in een geheel onbekende stad komt; wij hebben, dank zij de spoorwegen, vele Reisindrukken van dat land, Reisherinneringen aan die streek, of onder welke vlag ook een lezing van 't Nut of een andere Maatschappij of Vereeniging aan het lezend publiek is aangeboden. Wij bezitten tal van goede en geïllustreerde handboeken of reisgidsen in allerlei talen, gij hebt maar te spreken en uw boekverkooper zal er u aan helpen. En nu moge al het lezen van laatstgenoemden niet zeer prettig en onderhoudend zijn, het zal u tegemoet

komen op uwe snel-reis en uw bezoek wat minder onvruchtbaar doen zijn.

‘Maar ik vrees, dat ik daarvoor geen tijd meer zal hebben, want weet toch, dat mijn reisplan zoo onverwacht is opgekomen, en als ik niet ga op den bepaalden dag, kan er niet meer van komen.’ Verkeert gij in dat geval, is mijn antwoord, dat is wat anders. Welnu, ga naar het station en stap in den trein, hoe groot of hoe klein uw bundeltje kennis is, dat gij naar die steden medeneemt, maar laat ik u dan nog eens een goeden raad geven. Als gij terug zijt gekomen en gij veel vertelt van hetgeen gij gezien hebt, en dat door vrienden en familie graag wordt aangehoord, laat u dan wel verleiden om uwe aanteekeningen uit te werken tot een voorlezing, en als die dan goed bevallen is, en uwe hoorders u overhalen om het gelezene te laten drukken, wees dan niet te goed; zelfs als er een uitgever u komt belagen, - en die heeren hebben krachtige en klinkende argumenten, - zeg niet onmiddellijk: ja! laat dan uw opstel eerst eens lezen aan ‘een paar deskundige vrienden, die zich de moeite gelieven te getroosten uw geschrift te doorloopen’ zooals onze Arnhemmer deed.

Doch nu ten slotte nog een goede raad aan deskundige vrienden; ach men bewijst zijn vriend geen dienst als men niet oprecht is, als men, met andere woorden, zijn werk, dat niet bestemd was om gedrukt te worden, naar de pers helpt zenden. Het papier is te duur om iets onvoltooids te laten uitgeven, hoe gaarne de drukker of uitgever een werk oplegt en verspreidt. Juist de spoorwegen met al hunne voordeelen - ik heb nog niet eens een aandeelhouder-reiziger op 't oog - hebben gemaakt, dat gij niet de eerste zijt, die een vergelegen land bezocht; het spreekwoord zeide: ‘a beau mentir, qui vient de loin’; maar bedenk dat tegenwoordig er zelfs in ons land vrij wat meer menschen zijn, die u op een onjuistheid zullen wijzen, dan gij hadt gedacht, want ook zij hebben die reis gemaakt, en hebben recht van spreken. Waarborgt u dit verschijnsel een ruimer kring van belangstellende lezers dan in vroeger dagen het geval zou zijn geweest, het stelt tevens hoogere eischen, en geeft aan eene oppervlakkige reisbeschrijving een slechter onthaal. Ook hier toch is de toevloed groot, en wanneer de zoo gezegende concurrentie zich laat gevoelen, dan is ook hier ‘oppassen de boodschap.’

Heeft bij den lezer, die deze regelen gevolgd heeft, wellicht de gevolgtrekking zich willen vestigen, dat ik dit alles schreef, omdat onze Arnhemmer gereisd heeft in strijd met deze mijne wenken, en hij dus deerlijk moet bloeden voor zekere mate van onbedachtzaamheid of vermetelheid, dan is dat misschien wat voorbarig; ik meende, dat het zijn nut heeft deze theoretische beschouwingen over het reizen op papier te brengen, om zoo mogelijk voortaan wat onbekookt goed van de leestafel te houden.

Ik ben den schrijver dankbaar voor zijne ‘Honderd dagen’, al was het alleen voor het titelplaatje, dat bij deze Reisherinneringen is ver-

schenen; niet lang geleden toch werd de beroemde wandelplaats op den Monte Pincio met een marmeren groep opgeluisterd, waarvan een fraaie photographie dit werkje versiert; de kunstenaar is ons niet genoemd, die ‘Jochébed voorstelde, welke na Mozes in het biezen korfje te vondeling gelegd te hebben, hem met gevouwen (?) handen aan God aanbeveelt; een beeld dat zeer veel effect maakt’ en een aangenamen indruk achterlaat, al lijdt de kleeding bij een archeoloog aanstoot, welke wat classiek Romeinsch is even als de wieg of ben, waar het wel wat forsche Mozesje op ligt, denzelfden vorm heeft als die bij de Italiaansche boeren nog in zwang is. Het verschijnen van zulke latere reisberichten kan allen, die vroeger te Rome waren, op de hoogte houden van de verfraaiingen der stad alsook van de verbeteringen, die een ieder met het volste recht van de Italiaansche regeering verwacht, nu de ondervinding geleerd had, dat het priesterbestuur voor het volk nadeelig en noodlottig is geworden.

Vergezellen wij den schrijver op zijne honderd dagen: beginnen wij te Parijs op de Place de *la* Concorde en bezoeken wij ‘op aanraden van onzen gezant aldaar, de Archives de l'Empire, eene nog niet lang bestaande inrigting’; met bescheidenheid meen ik onzen gezant op eene onjuistheid te mogen wijzen, als hij dit zoo heeft gezegd, want de inrichting van het Fransche rijks-archief dagteekent van 1790. Of wel de schrijver heeft Z. Exc. niet goed begrepen, toen deze hem aanried ‘*le Musée* des Archives’ te gaan zien, dat 19 Julij 1867 voor het publiek geopend werd, zooals Afred Maury meêdeelt in de Introduction van den lijvigen kwartijn getiteld: ‘Musée des Archives Nationales, documents originaux de l'histoire de France exposés dans l'hotel Soubise, avec 1200 facsimilés’: in welken catalogus de 1444 historische bescheiden van de oudste tijden tot 1799 zijn beschreven in 812 bladzijden. Onder Napoleon was dan deze verzameling behoorlijk uitgezocht, het gebouw vergroot, en ‘vele zalen rijk verguld en met tal van spiegels voorzien, waar stukken van koning Clovis af naar volgorde van tijd zich in glazen kasten bevinden.’ Op weg naar Marseille houden wij niet op in de oude en merkwaardige hoofdstad van Bourgogne: Dijon, de stad bij name ten minste in de eerste Fransche leesboekjes bekend, omdat de *i* en *j* daarin evenals in *bijoux* afzonderlijk worden uitgesproken; maar ik zou haast vermoeden, dat die leesboekjes vervangen zijn door anderen, want in 9 van de 10 keeren stuiten wij in onze couranten op D*y*on en dagelijks kan ik mij ergeren aan de storende fout in vergulde letters boven een winkel van *byouteries.* Lyon moge een republikeinsche en een echt Catholieke stad zijn, groot is zij en prachtig gelegen aan Rhône en Saone, over welke snelvlietende stroomen tal van fraaie bruggen zijn geslagen. Het is een stad die een oponthoud waard is, al was het alleen om ‘de voorname industrie de zijde, die echter - dat is niet de spinnerij noch de verwerij maar de *weverij* - niet in fabrijken maar overal in private huizen bewerkt wordt.’ Maar

wij moeten verder, het ligt niet in ons plan om te Orange uit te stappen, dat voor de uitstekend bewaarde ruïne van het theater - al trok ons de naam zelfs niet aan wegens ons vorstenhuis - de moeite wel waard zou zijn, terwijl dit van het daarop volgende Avignon minder het geval is, want ‘het paleis waar de pausen vijf eeuwen geleden zetelden, is nu tot eene kazerne ingerigt voor 1800 man’, die ik indertijd uit medelijden met die gemijterde ballingen bezocht, maar zonder er iets merkwaardigs in te vinden behalve een halve el muurschilderwerk in een der zalen die men door er een vloer in te leggen in twee lage vertrekken had verdeeld, waar de geopende vensters niet bij machte waren de noodige frissche lucht in te laten. Wij sporen verder en verder, kunnen helaas te ‘Arles met vele Romeinsche oudheden’ niet even uitstappen om er de ruïne van het theater te zien, en wat meer zegt de zoo beroemde Venus van Arles, dat fraaie marmeren beeld, 't welk met vele bezienswaardige oudheden in het stedelijk museum bewonderd wordt; het portaal van dat museum is voor architecten merkwaardig evenals voor den geschiedschrijver dat opschrift op 't voetstuk van den obelisk daar tegenover, want in 1857 las ik daarop een overdreven vleierij aan Napoleon III; goed dat het van toen reeds rottend hout was vervaardigd, des te gemakkelijker heeft men het nu kunnen wegnemen, en de inscriptie ter eere van Napoleon I weder voor den dag laten komen. Spoeden wij ons naar ‘Marseille, de bedrijvige stad met die menigte zeelieden en Oosterlingen’ - d.i. kustbewoners van de Middellandsche zee - ‘met hun vreemde kleederdragt; wandelen wij door hare beroemde en indrukwekkende straat, de nieuw’ - d.i. minstens een eeuw geleden - ‘aangelegde rue Cannibière’, (lees Canebière) ‘die met hare hooge hôtels, talrijke winkels en café's, ter breedte van 36 meters bergafwaarts op de oude haven uitloopt. Bezoeken wij des avonds het Alcazar, die nieuwe groote zaal, in Oosterschen’ - d.i. Moorschen - ‘stijl versierd en rijk verlicht, waarin pantomimes opgevoerd werden.’

Te Toulon ga ik niet mede naar de bagno's, dat is afgesproken; liever rijd ik langs dien onvergelijkelijk schoonen wegnaar Nice met die verrukkelijke gezichten op de Middellandsche zee, genietende van den heerlijken, bijna tropischen plantengroei van die gezegende streek. Misschien bezoeken mijne lezers dat plekje nog wel, want daar ergens ligt Monaco, en met 1873 is immers Monaco de éenige plaats waar de speelbank mag tieren, en een speelbank heeft een groote aantrekkingskracht.

Per stoomboot de Middellandsche zee over te varen is een groot genot, dat door een bezoek aan het trotsche Genua met zijne marmeren kerken en beschilderde paleizen en nauwe straten, met zijn prachtige haven en heerlijke ligging niet weinig wordt verhoogd; maar de herinnering aan dat al maakt dat het groote en nieuwe Livorno in weerwil van de groote haven met veel vertier, daarbij afvalt. Sporen wij

dus terstond naar Rome, eerst ‘door de woeste, onvruchtbare landstreek de Maremma, waar zoo weinig stations zijn, dat een wachter nu en dan de stilstaande locomotief van *heet* water voorziet.’ Zijn de Italiaansche locomotieven anders dan de onzen? Hoe het zij men kan nu in 10 uren tijds te Rome komen, waar onze Arnhemmer tijdens het concilie, 16 Maart 1870, aankwam en als zoovelen deerlijk teleurgesteld werd. De eerste indruk beantwoordt niet aan de illusies van den reiziger; hij ondervond evenals ik en ieder ander dat de enge straten en kleine pleinen niet aan de verwachting beantwoorden, en vooral ‘de groote smerigheid, die overal op straat heerschte, deed hem het geluk waardeeren Nederland te bewonen, waar men voor de hygiène reeds zooveel verrigt.’ Moge het sedert tot Rome doorgedrongen bestuur ook in dit opzicht zuiverend zijn opgetreden!

‘Hoe talrijk waren hier de bedelaars, welke met koperen bordjes om den hals, een brevet van politiewege voor hun métier, overal zaten.’ Ja, dat behoort tot de stoffage van Rome met hare driehonderd en zooveel kerken, want de priesters die de carità in den mond hebben, meenden overal te moeten zorgen voor ruime gelegenheid tot het uitoefenen der christelijke liefde in den vorm van aalmoezen weg te geven; en dat daarvan door de goedhartige voorbijgangers een zeer druk gebruik gemaakt wordt, laat zich daaruit bewijzen, dat de bedelaars die aan den ingang van een kerk hunne vaste plaats hebben, daarvoor een niet onaardige pacht moeten en kunnen afstaan aan de beheerders van dat heiligdom. Moge sedert de gulden spreuk: ‘die niet werkt, zal ook niet eten’ in toepassing zijn gebracht, want zulk bedelen als daar geschiedde, was een allerongelukkigst maatschappelijk kwaad.

De economische regel, dien ik daar noemde, was evenwel niet geheel onbekend te Rome, want ik zag dien toegepast bij eenige oude arme kerels, van die kortbeenige tobbers zooals elke stad er onder hare bedeelden telt; deze moesten toen voor de weinige stuivers die zij als bedeelden kregen, de opgegraven steenen van het Forum schoonhouden, en de gras- en andere planten, welke tusschen die puinhoopen in het zuidelijk klimaat zoo tooverachtig snel opgroeien, er uittrekken met kromme spijkers en dergelijke werktuigen. Dit was zeer nuttig, want het is bekend, dat de worteltjes van die planten en heesters, veel grooter kracht bezitten dan men zou denken, en dus de ruïnes doen bersten en dientengevolge doen inwateren en verdere afbrokkeling veroorzaken. Daarom moest ik mij later zoo verwonderen over de nalatigheid der commissie voor den opbouw van den Keulschen dom, want terwijl deze zoo lofwaardig bezig was met herstellen en opbouwen van dien kostbaren en onovertroffen Gothischen tempel, liet zij toe, dat een boom van een el of vier hoogte welig groeide ergens op een venster van den laagsten toren; door den wind was dat zaadje daar tusschen de voegen van de steenen gebracht en het was ongestoord, in weerwil van de bouwcommissie, ontwikkeld en opgegroeid, tot groot

nadeel van de steenen in den omtrek, die men vroeg of laat in grooter getale zal moeten laten vervangen dan anders noodig was geweest.

Gaan wij met onzen reiziger het eerst naar het middenpunt van het oude Rome, het Forum Romanum, de plaats zooals hij dat noemt, 'waar de oude Romeinen in het openbaar leefden.' Het plein waar die krachtige mannen hunne *staatszaken* behandelden, dat omgeven was door winkeltjes en tempels. als van Castor en Pollux, de Concordia, die van Vespasianus en Faustina enz., door de opene zalen, basilieken waar recht werd gesproken, en waar zij vergaderden, de curiae, door groote eerebogen versierd als die van Tiberius en Fabius, waarvan wij slechts de plaats kunnen aanwijzen, terwijl die van Titus en Septimius Severus nog onze bewondering verdienen door het merkwaardige en voortreffelijke beeldhouwwerk, - dat plein, zeg ik, waar zoovele kleinere bogen stonden en tal van standbeelden en ruiterbeelden van marmer of van metaal, zóovele zelfs, dat het bekende cijfer ons verbaasd doet staan, - de plek waar het spreekgestoelte stond, vanwaar zoovele en beroemde redevoeringen zijn gehouden voor het fiere Romeinsche volk, waar de gouden mijlpaal stond, vanwaar af alle wegen door het geheele Romeinsche rijk werden gemeten, kortom, de historisch zoo vermaarde plaats aan den voet van het Kapitool, de diepte tusschen den Quirinaal en den Palatijnschen berg, maakt aanspraak op een bezoek. En toch zal ieder onbevredigd daarvan daan komen voor het eerst; en dit kan ook moeielijk anders zijn, want het Forum ziet er zoo geheel anders uit als men het zich zou voorstellen. 'Door het verloop van eeuwen is alles overal zeker door langzame verstuiving tot een zeer aanzienlijk peil van verscheiden voeten opgehoogd, zoodat vele monumenten uit de grijze oudheid in eene diepte van verscheiden voeten beneden den weg liggen; dit valt b.v. in het oog bij de prachtige eere-zuil van Septimius Severus, die met de overblijfselen van den tempel van Saturnus, bij den opgang naar het kapitool voorbij den Palentijnschen berg (lees Palijtijnschen) in eene diepe groeve liggen.' Ik heb eenigen tijd van uit mijn kamer een ongestoord en genotvol uitzicht gehad op den eere-boog van Severus, want deze is de bedoelde, en heb met den maatstok de 19 voeten gemeten, want zoo veel hooger ligt de tegenwoordige weg boven het Forum; en honderden malen heb ik mij zelven en anderen de vraag gedaan, hoe is het toch mogelijk, dat 'de zuilen der basilica Ulpiana' (men noemt haar Ulpia, niet Ulpianus, maar M. Ulpius Trajanus bouwde haar) 'ettelijke voeten beneden den beganen grond zijn gelegen;' en dan is er iets meer in het spel geweest dan langzame verstuiving; de gevechten die op den top van den Kapitolijnschen heuvel plaats hadden, meest-met brand vergezeld, vernielden de daarboven staande tempels; kolommen van marmer en graniet, blokken van kalksteen en tuf van ontzettende afmetingen, prachtige kroonlijsten en grootsche kapiteelen werden naar de laagte geworpen, die in hun val een verbazende verwoesting aanrichtten en

op de groote basilieken en portieken stortende, daarvan de gewelven verpletterden. Puin en brokstukken van de indrukwekkende reeks van heidensche gebouwen ligt daar sedert eeuwen in de diepte tusschen het Kapitool en den Palatijn; door het regenwater en de felle zon ontstond een plantengroei, en vormde zich een grasveld. En toen de Romeinsche adel in de middeleeuwen zich had versterkt op de hoogste der overgebleven hoogten met behulp van de steenen, die zij slechts hadden af te breken van de oude tempelgebouwen, en ook deze heerschers weder op hunne beurt waren gefnuikt, zijn de puinhoopen van die christengebouwen neergeworpen op het veld, dat toen en later de Koekamp heette, en waar de landman met zijn ossenkar menig schilderachtig tafereel aan den beschouwer heeft opgeleverd; in één woord, het marmeren plein was in een grasveld veranderd. Het is waar, wat onze reiziger opteekent, 'men zoekt te vergeefsch naar een regelmatig aangelegden weg, alles ligt er als het ware nog door elkander,' een el of vier moet er gegraven worden, en meer dan mannenkracht is er noodig om die onverzettelijke brokken van ijzerhard metselwerk of die kolossale vormelooze klompen marmer of graniet te verplaatsen en uit de diepte op te halen. Vandaar dat de opgravingen van het Forum zeer groote inspanning en veel gelds kosten en langzaam vorderen; vandaar dat er nog zoo vele vraagpunten op antwoord wachten, dat de oudheidkenners allengs zullen mogen geven, want, hoe vreemd het moge schijnen, het is toch waar dat de geleerden over geen plekje ter wereld zoo hevig hebben gekibbeld dan over de gebouwen, waarvan de overblijfselen rondom het Forum van Rome min of meer bedolven zijn. Zelfs over de richting van den Heiligen weg was men het oneens, en zal men het oneens blijven, tot dat die verder zal zijn opgegraven. Gaan wij ondertusschen iets verder om 'de drie enorme groote gewelven te zien, welke later aan vele architecten tot model verstrekten, o.a. bij den bouw der St. Pieterskerk, zij vormde de basilica Constantina', of wel Constantiniana, want naar Constantijn noemde Maxentius dit gebouw. Vlak daarbij is het Colosseum, die reusachtige ruïne waar zoo veel groen op groeide, dat er zelfs een geheele 'flora van het colosseum' is geschreven; en in de onmiddellijke nabijheid staat 'de triumf*boog* van Constantijn, de beste der overgebleven eere*zuilen* met veel mooi beeldwerk'; ik voor mij vind dat deze eereboog veel beter is bewaard, maar dat zij achterstaat in fraaiheid en eenvoud van bouw en van reliefs bij den boog van Titus welke de verwoesting van Jeruzalem zou vereeuwigen, en waarin wij nog heden ten dage den buit van den tempel, waarbij de kandelaar met de zeven armen, mogen aanschouwen afgebeeld tegenover den keizer in prachtgewaad in zijn zegekar door de victorie gekranst.

'Spoedig komt men op de bekende Via Appia, waar tal van overblijfselen uit de oudheid aangetroffen worden, als de Thermae van Caracella,' het graf der Scipios, oude tempels en eerste christenkerken,

columbariën, dat is groote vertrekken met tal van vierkante nissen, die het op een duivenslag doen gelijken, en waarin elk lid der vereeniging die het gebouw had laten oprichten, de weinige overblijfsels van zijn op den brandstapel verteerde lijk in een steenen pot door de naastbestaanden zou laten bijzetten. 'De Via Appia nu om *zijne* lengte en soliditeit *den koning* der wegen genoemd, werd in het jaar 312 voor Christus door den censor Appius aangelegd en strekte zich tot achter Napels uit, waar ik er later nog de overblijfselen van aantrof en mij duidelijk de met lood aan elkaar gesoldeerde steenen gewezen werden;' is dit laatste goed uitgedrukt, dan geloof ik, dat men van het goede geloof van onzen zegsman misbruik heeft gemaakt. Wij weten haarfijn hoe de oude Romeinen hunne reusachtige militaire wegen hebben gebouwd, en ik heb er zooveel van gezien, dat ik durf zeggen, dat die prachtige veelhoeken onregelmatig van vorm maar toch netjes met de zijden tegen elkaar sluitende, niet met lood zijn gesoldeerd geweest; de Romeinen konden hecht en sterk metselen zonder lood. Overigens is met de Via Appia hetzelfde gebeurd als met andere oudheden, zij lag zoo diep onder zand en vuil bedolven, er was zoo veel over heen gestoven, dat de landman er sedert jaren op had geploegd, en het moeite heeft gekost onder dat akkerland de koningin der heerbanen te ontdekken, toen deze roemrijke oudheid werd opgegraven tijdens de laatste republiek en onder het begin van de regeering van Pio Nono. De Via Appia 'heeft echter in de onmiddellijke omgeving van Rome, steeds door hooge muren en heiningen afgesloten, weinig bekoorlijks,' dit is zeer waar en zelfs als men verder voortgaat zullen de overblijfselen der Appia, die men bij genoemde opgravingen heeft gevonden en behoorlijk opgesteld, niet beantwoorden aan de verwachting van hen, die de beschrijving der oude Romeinen van hunnen weg van praalgraven gelezen hebben. Ik geloof dit verschijnsel uit de geschiedenis van dezen weg te kunnen verklaren; in de middeleeuwen hadden roovers de groote praalgraven in sterkten veranderd en hieven er een tol van alle voorbijtrekkenden, zoodat deze vermeden werd en later geheel in onbruik geraakte. Ten tijde der renaissance nu werden de puinhoopen der geheel vervallen en verwoeste graven een zeer voordeelige groef niet alleen van marmerblokken, die men bij het bouwen van kerken en paleizen kon gebruiken, maar ook van beelden, die hersteld en bijgewerkt en naar den nieuwe of pas gemaakten kop, dien men van elders er bijzocht, met een anderen naam werden gedoopt en daarna in een der vele mussea terecht kwamen, welke de rijke patriciërs of adellijke geslachten in die dagen oprichtten, omdat daarvoor toen de mode was begonnen. Ik ben overtuigd, dat er vrij wat meer bustes en beelden, dan men vermoedt, van de Via Appia gehaald zijn, of reliefs en altaren, om van steenen met opschriften niet te spreken, die men sedert in de Italiaansche paleizen heeft kunnen zien en bewonderen. Van de meeste dier stukken is niet

opgegeven de plaats waar zij gevonden waren, doch zij die in antiquiteiten handel drijven, verzwijgen om reden de plaats van waar zij hunne kostbaarheden gekregen hebben. En zoo beweer ik, dat menig standbeeld of buste, dat als portret van den afgestorvene in een nis van een grafmonument heeft gestaan, gebroken en beschadigd opgedolven werd en hersteld is geworden als een Ceres, een nymph of zoo, en onder dien titel in een of ander klein museum van een Romeinschen of Florentijnschen patriciër is beland.

Maar deze opmerking zou ons van den weg brengen, en ik wilde met onzen Arnhemmer nog even bezoeken ‘de katakombes van St. Calixtus, de plaatsen waar de eerste christenen in groote diepten onder den grond begraven werden,’ of zooals de schrijver zich beter uitdrukt, ‘die zeer naauwe spelonken of gangen, waar de begraafplaatsen ter weerszijden in opeengestapelde groeven liggen.’ En toch moet ook dit worden opgehelderd, want zij die het voorrecht niet hadden in die gangen te wandelen, zullen nog geen duidelijke voorstelling hebben van de vierkant in de rots uitgehouwen ruimte - ik zou het met een lade vergelijken waarin de afgestorvene werd ingeschoven, waarna die opening met een marmeren plaat werd toegemetseld, op welke zijn naam staat te lezen. In die katakombes aan de Via Appia zag onze reiziger de graven der eerste pausen, eigenlijk staat er op de marmeren platen: bisschoppen, dit is dus de ware titel; boven op den weg ‘had hij het voorregt den laatsten paus te ontmoeten, die in wit gewaad met gevolg, in eene staatsiekoets gezeten was, welke door vier paarden werd voortgetrokken; de koetsen van den paus en zijn gevolg werden door gendarmes geëscorteerd, die de voorbijgangers wel wat te haastig noodzaakten Z.H. de verschuldigde reverentie te betuigen; de paus zag er eerbiedwaardig en welvarend uit; hij is niet groot, doch corpulent.’ Jammer dat de schrijver niet in de gelegenheid was de schoone en stichtelijke stem te hooren, die zoo uitmuntend past bij deze eerwaardige figuur, en hem wat deze eigenschappen betreft, ten volle waardig maken het hoofd te zijn der christenheid, zooals de Katholijke Kerk met even groote eenzijdigheid dat noemt, als de orthodoxe Protestanten het woord christelijk zich uitsluitend trachten toe te eigenen.

Vergezellen wij den paus nog even, gaan wij over den Tiber, onder langs het kasteel St. Angelo, *met een* kolossaal mausoleum van keizer Hadrianus, dat al van 140 na Christus dagteekent;’ juister gezegd is die sterkte het kolossale grafmonument van genoemden keizer, dat in die dagen buiten de stad stond. ‘Alvorens de Pieterskerk binnen te treden, die een weinig verder is gelegen, moet men een groote ruimte, het St. Pietersplein, oversteken, dat van een grootsche rei kolommen in ovalen vorm omgeven is,’ namelijk het plein, niet de kolommen, is een langwerpig rond. Onze landgenoot vertoefde te Rome tijdens het concilie, en zag groote drukte daarvan, hij woonde groote plechtigheden

bij, als toen hij den paus de mis zag bedienen. Hij had geruimen tijd gewacht, ‘bij een der opvallend gekleede Suisses, de pauselijke lijfwacht die in rood, zwart en geel lakensche kleeding en van hellebaarden voorzien, met de inwendige politiedienst in de kerk belast zijn, zij hebben veel van figuranten in eene opera.’ De vergelijking is niet zoo kwaad van die bont gekleede Zwitsersche soldaten, die zoowel in de St. Pieterskerk als in het pauselijk paleis en dus ook in de Vatikaansche museums met die ‘inwendige’ politiedienst zijn belast. Die Zwitsersche kleuren en die kleederdracht uit de middeleeuwen hebben iets theatraals, dat zeker in een kerk misplaatst is. ‘Eerst genoot men het grootsche schouwspel de honderden bisschoppen van de geheele wereld zich langzamerhand te zien verzamelen; eindelijk verscheen Z.H. in witte, roode en gouden kleeding uitgedoscht, de kruin met een wit satijnen kalotje bedekt, en door twaalf prachtig *gemonteerde* officieren van zijn gevolg omgeven.’ Men denke hier niet aan opgewonden officieren, want hier is de opzichtige montering bedoeld van de edelgarde van den paus, wier glinsterende kurassen en gepluimde helmen, uitgetrokken zwaarden en glimmende stevels met rammelende sporen een eigenaardige afwisseling geven van misplaatst krijgsmansvertoon te midden van den tempel des gebeds en van het heiligdom van den dienst der genade. ‘Op betrekkelijk korten afstand ziet de vreemdeling de kerkelijke dienst verrigten, na afloop van welke plegtigheid Pius het bekende, midden in de kerk staande bronzen beeld van Petrus kuste, dat afkomstig is van een standbeeld van Jupiter.’ Hier vergist zich onze zegsman; die bronzen Petrus is nooit een staande noch een zittende Jupiter geweest, het is bepaald ‘Byzanthynsch’ - schrap die *h* in dit woord - werk uit de vijfde eeuw; maar een marmeren Petrus, die in de benedenkerk staat, moet voor een deel althans een oudheidensch beeld geweest zijn en dat wel een Jupiter met den bliksem of zoo in de hand. Hoe dit zij, zeker is dat de voorste toon van dien bronzen Petrus door het herhaald gezoen der geloovigen na verloop van eeuwen is gaan afslijten.

Ik zeg het onzen reiziger na, die nog geen tien van zijne 100 dagen in Rome doorbracht, dat ‘het Vatikaan met die elf duizend vertrekken, zalen en kapellen, met twintig binnenpleinen, zoo groot is, dat men geruimen tijd noodig heeft om in dit labyrint den weg te vinden; men kan hier ettelijke dagen, weken, ja maanden vertoeven, om die weêrgalooze verzameling van fresco's, schilderijen, beeldhouwwerken, marmeren vazen, mozaïeken en wat al niet, op gemak te bezigtigen. Die beroemde Sixtijnsche kapel! Die galerij van Raphaël! Welk een tal van bewonderaars telt teregt het groote meesterstuk van dien genialen kunstenaar, dat la Transfiguration du Christ voorstelt, waarbij men het gelaat niet van die twee biddende vrouwen kan afwenden.’ En toch heeft onze leidsman, die hier voor de kunst schijnt ontvonkt te worden, het gelaat er wel van afgewend, want ik kan hem verzeke-

ren dat er geene twee biddende vrouwen te zien zijn op Raphaël's meesterstuk, de verheerlijking van Christus op den berg; ik heb van dat schilderij een photographie naar een prachtige gravure, een ander genomen op het doek zelf, en een derde van de schets van Raphaël, die te Weenen bewaard wordt, en daarom zoo merkwaardig en leerzaam is, omdat wij daaruit zien, dat Raphaël eerst al zijne figuren naakt teekende, en nadat zijn geheele compositie gereed was, ze met meesterlijke hand de overheerlijke draperie of mantels omhing, waar de vorm van het lichaam dan ook zoo juist en naar waarheid doorschijnt. De groote photograaph Braun te Dornach heeft zijne kunst van zulke photographieën te maken, welke niet kunnen verbleeken, ook op de schetsen van de grootste meesters toegepast, en stelt ons dus in staat die leerzame, volkomen nagemaakte potloodtrekken van de meest geniale handen te huis te bestuderen en te vergelijken, zooals men het in de buitenlandsche musea op de oorspronkelijke stukken niet kan doen. De vergelijking van deze drie photographiën zij den belangstellenden teekenaar met nadruk aanbevolen. En wat nu die twee biddende vrouwen betreft, onze reiziger moet daarvoor aangezien hebben S. Laurentius en S. Stephanus, de schutspatronen van kardinaal Julius de Medicis, door Raphaël in aanbiddende houding aan de linkerzijde van het tafereel geplaatst.

De haast waarmede men nu reist, is oorzaak dat schrijver de zalen met marmeren beelden slechts opnoemt, en dan terecht komt in het Egyptische museum in de gewelfde benedenverdieping, ‘bij die *menigte* mummies in kisten van menschelijken vorm.’ Dat is wat veel gezegd; hoe fraai en rijk die kleine Egyptische verzameling van den paus moge zijn, een menigte mummiekisten is daar niet te zien; zoo iets had schrijver alleen kunnen zeggen, als hij op zijne honderd dagen ook Leiden had bezocht, en het in dit opzicht zoo rijke Leidsche museum met een bezoek had vereerd.

Maanden achtereen ging ik dagelijks, zoover de vele heilige dagen mij niet tot werkeloosheid dwongen, naar de boekerij van het Vatikaan, waaraan een groote afbeelding boven mijn schrijftafel mij steeds doet denken. Ik kan dus niet nalaten met schrijver te bezoeken de ‘zoogenoemde Bibliotheca Vaticana, waarin behalve die menigte boekwerken en manuscripten, groote schatten uit den ouden en nieuwen tijd bijeengestapeld liggen. In een der eerste vertrekken hiervan bevinden zich kostbare geschenken, waarmede gekroonde hoofden Pius vereerden. In een volgend vertrek staan alle adressen, die de geloovigen uit verschillende landen den paus met den Pieterspenning toezonden; deze zijn prachtig ingebonden.’ Wellicht zullen later de Nederlandsche bezoekers daar ook zien prijken de duizenden voortbrengselen van katholijke beoefenaars van kunst en wetenschap in ons land, waarvan een exemplaar aan den H. Vader wordt aangeboden, ten bewijze van den wetenschappelijken zin van de katholijke geloovigen! alsof deze 't waarlijk reeds wonnen van de belijders van andere godsdiensten. ‘In een na-

bijgelegen zaal der bibliotheek kon ik verder niet genoeg bewonderen de mooije teruggevonden Romeinsche fresco schilderingen, vooral de thermae van Titus en de voorstelling eener Grieksche huwelijksplegtigheid.' Zoo ver ik mij kan herinneren zijn de baden van Titus niet in fresco afgebeeld, zij verdwaalden uit een andere bladzijde van het dagboek. En de merkwaardige muurschildering der Nozze Aldobrandini zal wel eenige tafereelen van een Romeinsch huwelijk voorstellen, als men de in zacht gepeins verdiepte bruid met hare vrouwelijke omgeving zoo mag noemen.

Niet alle overblijfselen uit de oudheid zijn ook met één oogopslag te begrijpen, en al neemt dan de gehaaste reiziger een gids, zooals onze Arnhemmer deed te Tusculum 'die op fatsoenlijke wijze verschillende beproevingen op zijne beurs deed,' dan komt men nog niet klaar, want toen deze hem voorbij de ruïnes van het amphitheater aldaar had gebracht en daarachter hem wees 'een *tweede* dat voor kinderen bestemd was geweest, en toen een *forum* opging en hem daar bewees dat Cicero op dien *berg*top zijne beroemde Tusculan*a* zou vervaardigd hebben,' heeft er blijkbaar misverstand plaats gehad; de gids heeft namelijk eerst het amphitheater en daarna de schilderachtige overblijfselen van een theater laten zien, dat wel niet zoo groot is geweest als die de groote steden bezaten, maar toch niet voor kinderen was bestemd; van een forum kan 'die geheimzinnige persoon, die eerst ook wel aan een roover deed denken' gepraat hebben, maar er is geen spoor van over, terwijl het evenmin waarschijnlijk is, dat Cicero op dien hoogsten top en dat wel van die bevallige heuvels zijne villa had en daar zijne Tusculanae schreef.

Wij zijn lang genoeg in Rome gebleven, gaan wij nog even naar Napels of wel maken wij een uitstapje naar Herculanum en Pompeji. 'Ons van Napels verwijderende rijden wij door een aaneenschakeling van bevolkte steden en dorpen met fraaie woningen, steeds in de nabijheid der golf, geruimen tijds langs eenen weg, waarvan het plaveisel uit groote en gladde vierkante zerken bestaat, waarover de paarden zich tot onze verbazing steeds zonder struikelen in een sterken draf henen bewegen. De weg is als het ware bezaaid met menschen, onder welke overal groote bedrijvigheid heerschte en een tal van kooplieden met *ver*wisseling van geld bezig viel op te merken. Er kwam ons menig eigenaardig voertuig tegen, meestal uit *karren* bestaande, waarop tal van personen soms wel veertien te gelijk gezeten waren, en door slechts één met zwaar koper getuigd paard getrokken.' Had de schrijver Le Curricolo van Alexander Dumas gekend, hij zou niet hebben nagelaten daaraan te herinneren; ik wil in zijne plaats met een paar woorden dat geliefde voertuig der Napolitanen, die rood geschilderde sjees beschrijven, zoo als ik ze daar tegen kwam altijd met een drietal vrouwen, die eenige kinderen op den schoot hadden en toch nog een plaatsje openlieten voor een priester en een capucijnermonnik,

of wel laatstgenoemde stond achter op de sjees naast een infanterist en een onderofficier der Zwitsers - in die dagen werd het Napelsche koninkrijk nog in bedwang gehouden door de mannelijke overbevolking van de echt katholieke Zwitsersche kantons - terwijl voor in den bak van het karretje nog rechts en links een of twee vrouwen of boeren zaten, en de jongens die in of op den wagen geen plaats vonden, er onder geborgen werden in het wijd gevlochten net, waar het voer van 't paard in ligt, en dat de vaste verblijfplaats is voor den zoon of handlanger van den voerman, die in zijn needrig plaatsje gelegenheid vindt voor geologische bespiegelingen, wanneer de curricolo in flinken draf voortgaat; de voerman toch weet altijd nog een staanplaats te vinden op een der boomen achteraan vlak bij een der wielen, vanwaar hij zijn paard met de zweep en den mond weet aan te sporen en de sjees in evenwicht houdt. Het geheele geheim toch om zoovele menschen groot en klein op twee wielen voort te rijden met één paard is daarin gelegen: terwijl bij onze en verreweg de meeste karikels de volle vracht op den rug van het paard komt te drukken, is het Napolitaansche paard zoodanig aangespannen, dat de achterover hellende sjees de geheele zwaarte op de as overbrengt; een riem onder den buik van het paard aangebracht belet het achteroverslaan van het talrijke gezelschap, dat de koetsier door zijn eigen persoon in juist evenwicht op de as weet te houden, waardoor het paard bijna ongehinderd kan blijven doordraven. Zoo reed ik met een talrijk gezelschap langs de overheerlijke kust noordwaarts naar Bajae en Puzzuoli, doch nu moeten wij zuidwaarts gaan, en komen na ‘eerst Portici te zijn doorgetrokken, welke stad de Muette de Portici in herinnering brengt, te Resina, dat op een lavastroom gebouwd is, waaronder het bekende Herculanum bedolven ligt. Wij stapten uit het rijtuig, daalden met een waskaars in de hand 70 voet diep langs een 100tal trappen af en liepen onder den grond verschillende naauwe gangen door, die de couloirs van eenen grooten schouwburg hadden uitgemaakt en nu op een waar labyrinth geleken; men wees ons nu verschillende kleedkamers, de zitplaatsen voor het publiek, en door eene opening, eene verbinding met de buitenlucht.’ Dit is de put die in 1719 gegraven aanleiding gaf tot het ontdekken van Herculanum. ‘Men vond er nog eene groote bibliotheek uit 3000 rollen papyrus bestaande’, dit cijfer van de op papyrus geschreven boeken welke men in één huis heeft gevonden is wat hoog; eerst zijn er namelijk 337 Grieksche geschriften voor den dag gekomen, daarna 18 Latijnsche rollen, maar in de officieele lijst worden er, de stukjes medegerekend, slechts 1756 nummers vermeld. Gaarne zou ik met een paar woorden over die opgerolde boeken spreken, elders ‘aan elkaar geplakte rollen papierplant in ringen vastgestoken’ door onzen reiziger genoemd, maar in een der Almanakken van 't Nut heb ik het papier der ouden besproken, ik zou in herhaling daarvan vervallen.

‘Op raad van onzen gids vertoeven wij hier slechts korten tijd, onze krachten voor het vrij wat interessanter Pompeji besparende.’ Aan den voet van den Vesuvius genaderd had onze reiziger geen 7 uren beschikbaar om een tocht naar den top te ondernemen, hetgeen mij aan 't spreekwoord doet denken van te Rome geweest te zijn zonder den paus te hebben gezien; hij stelt echter zijne lezers schadeloos daarvoor door hun in herinnering te brengen, dat ‘de Vesuvius bij iedere uitbarsting van gedaante en hoogte verandert; de vulkanische werking van den grond loopt verscheidene, mogelijk wel acht uren ver, tot het eiland Ischia toe, en strekt zich onder of langs de stad Napels uit: sedert 3 eeuwen werkt de berg alleen, men heeft opgemerkt dat bij uitbarstingen de Etna rustig is, enz.’ Ik mag niet verder afschrijven, van ‘de belangrijkste eruptie's’ zooals wij daar lezen, welke de schrijver opsomt tot die ‘hevige in het laatst van April van 72, waarvan de bijzonderheden nog versch uit de dagbladen (lees: bijzonderheden uit de dagbladen versch) in het geheugen liggen.’

De geschiedenis van Pompeji ‘door de Osquen gesticht op den ouden lavastroom’ zooals onze Arnhemmer de Osci noemt, sla ik over, en verwijs naar hetgeen hij ‘op gezag van Dion Cassius’ vermeldt, als Dio Cassius aan de Latijnsche schooljeugd bekend. Ik stip slechts aan dat ik den 24 Augustus voor den dag der laatste vernietiging van die stad houd ‘volgens anderen was het 23 November’, maar Plinius de jongere spreekt duidelijk genoeg in zijne uitvoerige beschrijving van ‘die uitbarsting, in het jaar 79, bij het waarnemen waarvan zijn oom, Plinius de Oude, den *stikdood* onderging,’ waarmede S. bedoelt dat genoemde natuuronderzoeker door den aschregen is gestikt. De schets van het tragische drama der bedelving van de bloeiende stad, is levendig genoeg; maar onjuist is het, dat ‘sommigen gewapend met bijlen door de opeenstapelende lava zich een weg trachtten te banen’, want Herculanum werd door gloeiende lava bedolven, Pompeji door een aschregen; die bijlen werden gegrepen om de instortende balken en muren te verwijderen. Merkwaardig is de opmerking dat ‘men onder de slagtoffers der bedolven stad meer vrouwen dan mannen aantreft; het schijnt dat de eersten te gehecht aan hare bezittingen, nog menige poging tot redding daarvan hebben aangewend, daar vele vrouwengeraamten aangetroffen zijn met kistjes juweelen of andere kostbaarheden in de nabijheid’; men denke overigens meer aan gegraveerde en geslepen steenen dan aan onze diamanten en juweelen, want het slijpen van diamanten moest nog in de 15de eeuw te Brugge worden uitgevonden door Lodewijk van Bergen. ‘In een ander vertrek lagen geraamten, waarbij zich de overblijfselen van kippen*beenderen* bevonden,’ het schijnt wel, dat de bewoners van Pompeji in hun maaltijd gestoord zijn, want bij de priesters van een der tempels werden achttien eeuwen na de ramp ook kippenbeentjes gevonden. ‘Een jong en schoon meisje viel stervende voorover op de asch, waarin zich hare sierlijke gelaatstrekken afdruk-

ten'; dit is niet juist voorgesteld, want de vrouwen hadden tegen den indringenden aschregen den sluier over het hoofd getrokken, en het gevonden afdruksel van bedoeld meisje is niet van haar gelaat, maar van hare borst en schouders waarvan men zich in 't Museum te Napels kan overtuigen. 'In een aanzienlijk huis bij de Herculaansche poort bezocht ik een grooten, diepen kelder, den *kelder* van Diomedes genaamd, waarin *onlangs* zeventien geraamten met de overblijfselen van vele levensmiddelen te midden van groote wijnvaten gevonden werden', hier is bedoeld de villa of het huis van Diomedes, die reeds voor meer dan 20 jaren is opgegraven.

Onze leidsman brengt ons door de opgegraven stad en wandelt in 'de straat der Konsuls of van Domitianus; deze zijn op soliede wijze met zware steenen van lava geplaveid, waarin men hier en daar nog de *afdrukken* van rijtuigen en paardenhoeven kan waarnemen'. Als de ijzerharde lava ten tijde van de ramp zoo zacht als klei ware geweest, was zoo iets mogelijk; om den lezer een verkeerde voorstelling te besparen stip ik aan, dat de breede wielen der ossenkarren, want zulke rijtuigen bedoelt S., gleuven of sporen hebben achtergelaten, evenals de paarden met hunne hoeven hier en daar kuiltjes hebben gemaakt. 'Ter weerszijden van alle straten, die in het geheel slechts zeven tot vier el breed zijn, bevinden zich trottoirs van *asphalt.*' Ik zou de breedte der minste straten opgeven twee en een half tot drie el, terwijl de breederen vier tot zeven zijn; maar met die 'verhoogde voetpaden', om met de omschrijving van een Amsterdamschen wethouder te spreken, is onze reiziger in dwaling geraakt, want de ouden kenden geen asphalt voor bestrating, dat is een uitvinding van de negentiende eeuw; als hij hier of daar een plek met asphalt zag, is dit een onlangs hersteld gedeelte, want de ouden verstonden de kunst om met kleine steentjes een zeer stevige bestrating voor de voetgangers te maken, terwijl het middelste gedeelte der straat uit groote blokken lava was samengesteld, die met cement en kleine steenen netjes aaneengesloten zijn, soms met een ijzeren wig vastgeslagen maar niet 'evenals op de Via Appia met lood aan elkaar gesoldeerd,' dat deden de ouden niet. 'Onder de trottoirs treft men waterbuizen aan, op de hoeken der straten zijn fonteinen met het hoofd eener Godheid, en hier en daar overwegen uit groote steenen bestaande, ten einde de Pompejiaansche schoonen de trottoirs van weêrszijden droog zouden genaken;' deze drie groote steenen, die midden in de straat bij een kruispunt gevonden worden, en welke aan wielen van een kar doortocht verleenen, waren ook voor de mannen gemaakt, want bij zware regenbuien staat het water, dat van de helling van den Vesuvius door de stad stroomt, zoo hoog, dat men de straat anders bezwaarlijk kan oversteken. Onder de voetpaden waren dan de kolken en riolen voor het vuile water, en bij de fonteinen prijkte nu eens een kop van een Sileen in relief, elders tragische masken, die men niet met het hoofd eener Godheid moet verwarren.

‘De huizen, die geen opvallende voorgevel hebben doch inwendig des te schooner zijn, bestonden gewoonlijk uit *drie* verdiepingen met trappen’; dat men vroeger van de Pompejaansche huizen, de toen slechts opgedolven verdieping voor de eenige hield, is bekend, evenzoo, dat wij aan de betere wijze van opgraven, die van de verdrijving van de Bourbons dagteekent, de kennis verschuldigd zijn, dat de meeste huizen een tweede verdieping hadden en dat wel met balcons; maar dat die huizen gewoonlijk uit drie verdiepingen bestaan hebben, las ik hier voor het eerst. ‘De voorgevels der woningen, die aan de straatzijde uitkomen, waren alle winkels met groote houten deuren,’ doch deze stonden evenals die van het hedendaagsche Rome en zoovele andere Italiaansche steden geheel open, dewijl het zuidelijk klimaat geene glasramen behoeft. ‘Waar zich aan de straat geen winkels bevinden, staan dikwerf muren, die beschilderd zijn; men vindt daarop hier en daar met roode letters gedane (d.i. geschrevene) aankondigingen, meestal aanbevelingen voor verkiezingen, soms ook annonces voor verhuringen, ook niet zelden *krabbingen* van straatjongens. De woningen der particulieren staan met den *voorgevel* van de straatzijde gekeerd’; de beteekenis van krabbingen voor gekras op muren, dat dan ook al een heel oude straatschenderij blijkt te zijn, en van voorgevel die niet aan de straat staat, zij aan de bewerkers van het Woordenboek aanbevolen.

Het amphitheater en het ruime theater, dat vijfduizend personen kon bevatten, gaan wij voorbij, om even stil te staan bij de ‘*programma's* van het stuk van Plautus in deze *komedie* gevonden met aanwezigheid der zitplaatsen, *sorties* voor de bezoekers, waarop een *violoncel* afgebeeld staat.’ Sorties waren onbekend, het volk bleef nog veel langer dan wij in het theater zitten, en voor entréekaartjes gebruikten de ouden kleine ronde schijfjes van brons, ivoor of been, zooals in onze visjesdoozen zijn; daarop stond iets afgebeeld, dat wel gebrekkig een gedeelte van een theater moest voorstellen, maar dat bij geen mogelijkheid een violoncel kon verbeelden, aangezien dat instrument 17 eeuwen later zou uitgevonden worden door Tardieu van Tariscon.

Aan de keerzijde van die plaatjes zijn twee cijfers en een eigennaam te lezen, dit een programma van een stuk te noemen is niet gelukkig uitgedrukt; die getallen worden met de nummering van banken in verband gebracht, terwijl die namen nog niet behoorlijk zijn opgehelderd, ofschoon wij wel weten, dat de door S. genoemde tessera waarop de Casina Plauti te lezen staat, een namaaksel is: ‘je puis vous assurer que le jeton annonçant la représentation d'une pièce de Plaute est faux, s'il a jamais existé,’ zegt b.v. Marc Monnier.

Evenals die violoncel een onmogelijkheid is, evenals de *horologiesleutels* die in 't museum zouden te zien zijn, zoo is een bezoek van onzen Arnhemmer in ‘*koffijhuizen* in Pompeji,’ onmogelijk, maar hij bedoelt

dan ook iets anders en wel de winkels waar men een beker kouden of warmen wijn ging gebruiken, die met de barbierswinkels de plaatsen waren voor een gezellig praatje, waarvoor in het zuiden de later uitgevonden koffiehuizen zijn in de plaats gekomen. ‘In een bakkerij zijn in een oven van hedendaagsche gedaante, 82 verkoolde brooden in den vorm van onze tulbanden, met het merk van den bakker of van de politie er op gevonden.’ De hier bedoelde oven was door den aschregen zoo luchtdicht gemaakt, dat de brooden er in uitgedroogd en verhard zijn geworden, zonder daarom verkoold te zijn; die ronde brooden zou ik verder niet met onze hooge tulbanden vergelijken, tenzij deze te Arnhem zoo plat zijn als een brood van drie duim hoog; zij zijn door gleuven in acht stukken afgedeeld, op een van welke de bakker zijn stempel drukte, want de politie deed dat niet, er was geen keur of zetting op brood te Pompeji.

Vergezellen wij onzen reiziger nog even in ‘het groote en rijke Nationale Museum te Napels, waarheen wordt overgebragt wat langzamerhand uit Pompeji, Herculanum, Cumae en Stabia is opgedolven. In dit eenige museum slaat men een naderen blik in het meer intieme leven der ouden, waarvan enkele vertrekken alleen met opdelvingen van Pompeji zijn gevuld; verdere zalen bevatten de fraaiste muurschilderingen, *ijzeren* badkuipen - dat zal wel niet zoo zijn, de ouden wisten te goed dat ijzer door water roest - bedden, weegschalen, fornuizen, chirurgicale instrumenten, roosters voor strijkijzers - of voor wat anders - metalen spiegels, prachtige komforen, kammen, lange haarspelden. Andere zalen zijn opgevuld met mozaieken, eene menigte Grieksche en Etrus*ch*ische vazen. Verder is hier een groote verzameling van schilderijen, waaronder in de zaal van Rafaël mijne aandacht inzonderheid viel op een stuk van J. van Eijck, een monnik voorstellende, die een geduldigen leeuw een splinter *ontneemt*, - dat is: die een splinter uit zijn poot haalt - en op een Madonna da *Gaëta* van *Giulo* Romano’, hier is bedoeld de Maria met de poes, de Madonna della gatta geschilderd door Giulio Romano. ‘Rijk is er vervolgens mede de schoone verzameling van beelden en bronzen voorwerpen. Wie bewondert niet dien beroemden stier van Farnèse, het werk van twee Rhodische kunstenaars, Apollonius en Tauriscus, te Rome in de baden van Caracalla, *geheel gebroken* gevonden en door Michel Angelo zoo meesterlijk hersteld;’ volgens mijne aanteekeningen is die groote marmeren groep hersteld door G.B. Bianchi uit Milaan. ‘Wien treffen niet die beroemde Venus Callipyga, afkomstig van het gouden huis van Néro, - op de Latijnsche school leerden wij dien keizersnaam zonder accent declineren - wier fijnheid van toonen inzonderheid een waar kunststuk is.’ Als onze reiziger alleen op de toonen van dit beeld gelet heeft, was hem de beteekenis van den Griekschen bijnaam van dit Venusbeeld ontgaan; de lezer die hieromtrent wat meer zou verlangen te weten, durf ik veilig te verwijzen naar de keurige beschrijving en

de kernachtige opmerkingen van iemand, die in denzelfden tijd een reis door Italië deed, den heer Hugo Beijerman, wiens uitmuntend geslaagde Reisherinneringen in de Gids van October, November en December 1871 opgenomen een waar model van zulk een geschrift kunnen genoemd worden; deze heer zij een voorbeeld hoe men op reis kan zien en hoe men te huis gekomen zijne juiste indrukken netjes kan weergeven en flink datgene op den voorgrond kan plaatsen, wat het volste recht daarop heeft: in één woord na deze Arnhemsche Reisherinneringen zullen die van den heer B. met dubbel genoegen en klimmende belangstelling gelezen kunnen worden.

Het wordt tijd om ‘den terug*weg*’ aan te nemen, zooals onze S. de terugreis noemt. Vertoeven wij even te Terni bij den prachtigen waterval van de Velino, een ‘onvergetelijk schouwspel, waarbij de Zwitsersche watervallen op den achtergrond staan, en dat men geniet omringd van een vrij aanzienlijk leger van bedelaars van allerlei leeftijd;’ hier is dus concurrentie ontstaan, waar ik het monopolie heb ontmoet van één doofstommen onderdaan van den Paus; deze had op het mooiste punt tegenover den Cascato di marmo een loofhutje, waarvoor de bezoekers hem eenige stuivers dienden af te staan. Zoo was dus de uitoefening der carità als verplichting opgelegd aan de bezoekers van dezen waterval, terwijl het tegenwoordige leger van bedelaars als zoodanig niet is gepatenteerd. Vandaar wandelde onze reiziger ‘te midden van een bosch van *reeds* groene Italiaansche eiken, waarin ook menige bloeiende amandelboom te zien was;’ de zetter maakt hier een fout, want in den zomer niet in het voorjaar krijgen de Italiaansche eiken nieuw blad, de schrijver noemde ze dus *steeds* groene eiken. Door zulk een bosch en door lanen van chinaasappelboomen wandelde ik daar en vergeleek de stukjes steen van het gebergte met reepjes spek, zoo is dat geaderd. ‘Langs eene keten van rijke albastbergen wandelde onze reiziger naar het stille landelijke stadje Terni, zoo men wil de geboorteplaats van Tacitus.’ In het voorbijgaan wil ik hier mededeelen, dat de geleerden de bakermat van genoemden geschiedschrijver elders plaatsen, maar dat in weerwil hiervan in de laatste maanden het plan is gemaakt te Terni een standbeeld voor Tacitus op te richten, waarvoor reeds gelden worden ingezameld. Als bijdrage voor de vroegere toestanden onder het pauselijk bestuur stip ik hier nog aan, dat ik te Terni de gevangenen achter de tralies zag, die op deze wijs in de gelegenheid werden gesteld van de voorbijgangers wat voor hun onderhoud af te bedelen; jong en oud van beiderlei kunne schreeuwde daar om aalmoezen in de uitgehangen zakjes en schoenen op te doen; zoo kwam het publiek aan de justitiekosten te gemoet.

Maar wij moeten verder ‘van 's morgens acht tot 's avonds zes ure onophoudelijk met een sneltrein *onder* menigen tunnel voortrijdende, langs het liefelijke *Spoloto*’ lees Spoleto, en verzuim niet, waarde lezer, daar even uit te stappen om de porta di Annibale, en die merkwaar-

dige muren even te bezien, waarvan het onderste reusachtige deel door Cyclopen of overoude stammen is gebouwd, zonder kalk, waarop latere volken ieder wat van hun maaksel opmetselden; werp een blik op die trotsche waterleiding, dat reusachtige werk der oudheid, en op de oude burgt tijdens mijn bezoek als gevangenis gebruikt. Rijd dan verder langs 'Trevi, Foligni' maar noem dat Foligno zooals het altijd geheeten heeft; al wordt het door de inwoners ook Fuligno genoemd; kan het zijn, rust daar even om de stoute ligging en de krachtige natuur te bewonderen, ik verzeker u het is de moeite waard, spoor dan verder naar 'Spello en Assise' dat als Assisi niet onbekend is, het is immers de geboorteplaats van den grooten dweper, den Franciscus, wiens wonderverhalen daar te huis behooren; ik bedoel de doornenstruik, welke bloemen kreeg toen de overprikkelde man zich in zinsverrukking daarin stortte; ik bezocht het heilige huisje, gebouwd over de plek waar dit gebeurde, volgens het zeggen der geloovigen, en dat tegenwoordig staat onder de koepel der na de aardbeving van 1831 herbouwde ruime kerk van S. Marie degli Angeli buiten de stad, naar welk grootsch gebouw duizende goedgeloovige pelgrims van mijlen ver optrekken tegen 4 October; doch genoeg, in de stad zelve zult gij nog veel meer merkwaardigs zien; een heilige man als zulk een Franciscus leefde niet te vergeefs; de beeldende kunst heeft veel ten beste gegeven aan de verheerlijking van dezen overspannen monnik. En als gij dat alles hebt gezien, en deze eigenaardige bladzijde van de Italiaansche godsdienst-geschiedenis hebt gelezen, spoor dan eerst door naar 'Perrugia' of wel Perugia, de stout gelegene vaderstad van Rafaëls leermeester, waar gij voor uw schetsboek meer dan ééne bijdrage voor de bouw- en schilderkunst uit de eerste jaren der renaissance zult vinden, om niet te spreken van die heerlijke natuurtafereelen door de olmen gestoffeerd, van wier hooge takken de wingerd alsware 't een oude klimop nederhangt, en opgesierd door de trotsche en schilderachtige witte ossen met hunne fiere horens en deftigen tred! Zijt gij archeoloog, bezoek het museum met die uiterst merkwaardige Etrurische overblijfselen, zooals gij ze nergens elders aantreft. En vervolg dan eerst de reis naar 'het beroemde meer van Trasimenus, en verplaats u in gedachte in het jaar 217 vóór Chr. toen Hannibal den consul Flaminius daar met 15,000 man versloeg. Van hier verder gaande treft straks 'de ligging van Cortona en Arezzia;' op laatstgenoemde plaats die Arezzo heet, zou het huis van Petrarca om van andere zaken niet te spreken, een kort verblijf wettigen.

Zal ik onzen reiziger te Florence vergezellen? Ik durf het haast niet te doen; twee bladzijden aan die stad te wijden dat alleen reeds is heiligschennis; en dan zijn er zoovele onjuistheden op die 80 of 90 regels ingeslopen! De 'hoofdkerk toch is op gunstige wijze uit wit ingelegd marmer gebouwd en munt vooral uit door haar rijk koepeldak, dat het Panthéon en de St. Pieterskerk in grootte overtreft.' De koepel

van het Pantheon, dat men zonder nadruk op de *e* moet uitspreken, is trotsch, die van de cathedraal te Florence is grooter van omvang, toegegeven, maar men kan geen ongelukkiger greep doen dan dat *rijk* te noemen, want terwijl alle andere koepeldaken met lood of leien gedekt zijn, bieden de roode dakpannen van deze Florentijnsche koepel een armzalig gezicht aan, omdat het prachtige heiligdom voor 't overige met wit marmer is bekleed. Men denke niet dat al het metselwerk van dat kostbare materiaal is opgetrokken, de voorgevel bijvoorbeeld staat nog onbekleed en wacht sedert eeuwen op zijn marmeren kleed, waarvoor niet lang geleden de eerste steen is gelegd, en dat een werk van ettelijke tonnen gouds zal worden. Het is dus al heel mooi dat om die zijmuren een wit en zwart marmeren omkleedsel is aangebracht hetwelk van zulk een overheerlijke teekening is, dat het ieders bewondering zal blijven trekken. Evenals ‘de Campanille, de in de nabijheid op zich zelven staande rijke vierkante toren, die 90 el hoogte heeft en geheel uit marmeren blokken van verschillende kleuren opgetrokken werd,’ behalve dat dit fiere gebouw niet van massief marmer is vervaardigd, en dat de verschillende kleuren alleen zwart en wit waren, want de haastige reiziger weet soms niet, dat het witte marmer van Florence aan de lucht blootgesteld zijnde geelachtig wordt, hetgeen vooral voor de photographische afbeelding zeer is te bejammeren, daar de later herstelde stukken wat veel daarbij afsteken en er daardoor een groote stoornis in de teekening van het zoo uitnemend ontworpen inlegwerk ontstaat.

Tegenover den Dom staat op zichzelven de ‘doopkerk, *de* Battistero, met de beroemde bronzen deuren door Laurent Ghiberti ontworpen, waardig om den ingang van het paradijs te sluiten, zooals Michel Angelo zeide, om de in tien afdeelingen op de meest kunstige wijze daarin *gedreven* voorstellingen uit de heilige schrift;’ ik geniet als ik aan die heerlijke bronzen reliefs van het Battistero denk, maar ik blijf ze voor gietwerk houden.

Gaan wij naar ‘de kerk St. Croce, *op de plaats* van dien naam gelegen, waar*op* in 1865 een standbeeld van Dante verrees’; ik benijd bijna onzen Arnhemmer die dat beeld mocht aanschouwen verrezen op het plein dat voor de kerk Sta Croce is. ‘Deze kerk inwendig uit rijk wit marmer met menige afbeelding bestaande, is vooral merkwaardig om de kostbare en prachtige graftomben van vele beroemde personen, die er begraven liggen; hier rusten o.a. Dante, Michel Angelo en Machiavelli, voor wie het genie van Canova en andere kunstenaars, *tot het gemoed ingrijpende* kunstgewrochten schiep.’ Het gemoed van onzen reiziger schijnt zoo aangegrepen te zijn, dat hij vergat, dat het stoffelijk overschot van Dante te Ravenna begraven is, en dat hij in zijn reisboek de aanteekening over het hoofd zag, dat de Florentijners de halsstarrige weigering van Leo X om hun grooten dichter in zijne geboortestad te laten rusten, beantwoord hebben door ten minste een praalgraf op te richten, als ware zijn lijk daar bijgezet. Overigens

maakte Canova niet voor Machiavelli een grafteeken maar voor Alfieri, dien de S. niet noemt.

'In een open gebouw, op de pia*za* del*le* Signo*ra*, - ik meende dat dit plein heette de Piazza della Signo*ria* en tegenwoordig naar Victor Emanuel genoemd wordt - de loggia dei Lanzi genaamd, heeft men *enkele* beelden, die als belangrijke hoofdproducten de aandacht overwaardig zijn; zoo vindt men hier o.a. den Sabijnschen maagdenroof van *Jeane* de Bologne, Perseus met het hoofd *der* Medusa van Benvenuto Cellini en de ontvoering van Polyxe*nes* van Fedi'; ik zou geneigd zijn de uitdrukking *enkele* beelden voor groepen uit twee of meer figuren bestaande ongelukkig gekozen te noemen, en moet tegen de verkeerde gevolgtrekking waarschuwen dat de groep der Sabijnsche maagden door een vrouw, zekere *Jeane* de Bologne zou vervaardigd zijn, want dat mannelijke kunstgewrocht is van de hand van Giovanni da Bologna; verder moet gezegd worden dat de bronzen Perseus van Cellini het hoofd *van* Medusa, wier schoone haren in slangen waren veranderd, in de eene hand houdt, en ten slotte zij nog herinnerd dat de dochter van Priamus en Hecuba den naam droeg en moet blijven dragen van Polyxen*a*.

Niet alleen voor de beeldhouwkunst is er zoo veel te bewonderen en te genieten te Florence, ook voor de schilderkunst; 'de gallerie degli Uffici gaan door voor een der uitgebreidste van de geheele wereld, in een tweede paleis dat van Pitti, *vallen* vijfhonderd schilderstukken te zien, die van de familie Medicis afkomstig zijn. De Hollandsche school is hier rijk vertegenwoordigd; mijne aandacht viel daarbij, onder n° 786 van den catalogus op denzelfden schoolmeester van Gerard Dow, dien men op het trippenhuis te Amsterdam aantreft. Is dit een echt stuk, zoo als mij te Florence verzekerd werd, of eene copie? Of vervaardigde Dow twee zelfde schilderijen?' Waarom zou Dow evenals zoo vele andere schilders en vroeger en later deden, niet tweemaal dezelfde compositie hebben geschilderd? Ik acht het onnoodig hiervan uit catalogussen van andere musea eenige voorbeelden op te teekenen, het verschijnsel is bekend.

'De groep der Niobé's, die men voor een kopie van Praxiteles houdt, bekleedt met de beroemde Venus de Medicis een der eerste plaatsen onder de vele hier aanwezige kunstproducten'; zeer zeker, maar de beelden der kinderen van Niobé zijn naar die van Scopas vervaardigd volgens de kunstkenners.

Van zijn bezoek aan Venetië sprekende verplaatst ons de S. op het St. Marcusplein, en vertelt hij hoe 'wimpels hier en daar van hooge standaarden of *stokken* waaijende, de vroegere grootheid der republiek, die in de vijftiende eeuw haar gebied zoo ver langs de Middellandsche Zee had uitgebreid, verder in herinnering houden'; hij bedoelt de drie vlaggen van Cyprus, Candia en Morea, welke aan drie prachtige cederhouten *mastboomen* wapperen, welke in sierlijke bronzen voetstukken prijken voor de kerk van S. Marco. 'Op dit plein ziet men de be-

roemde St. Marcuskerk, waarboven het bekende bronzen vierspan staat, dat eerst voor het werk van den Griekschen beeldhouwer Lyssippus gehouden werd, doch meer waarschijnlijk uit den tijd van Nero dagteekent. Merkwaardig zijn de lotgevallen van dit kunststuk; Constantijn liet het naar Constantinopel vervoeren, doch men bracht het in 1204, onder den doge Dandolo, weder naar Venetië terug. Het reisde vervolgens in 1797, op last van Napoleon, andermaal naar Parijs ter versiering van de eerepoort op de Place du Carousel, van waar het echter in 1815, op bevel van keizer Frans, op nieuw op de St. Marcuskerk terugkwam.' Nu de S. zoo uitvoerig is over deze vier bronzen paarden, moet ik hem of zijnen leidsman terechtwijzen; ik laat 't daar of die kunststukken van den Griekschen beeldhouwer, die Lysippus heet, vervaardigd zijn in Griekenland dan wel ter versiering van een triumfboog van Nero of een anderen keizer te Rome zijn nagemaakt; maar nadat zij uit Rome naar Constantinopel waren gebracht en de doge Dandolo ze naar Italie terughaalde, kwamen zij voor het eerst te Venetië, evenals zij in 1797 niet '*andermaal* naar Parijs reisden ter versiering van de eerepoort op de Place du Carousel', lees: Caroussel. Als men met zulke bijzonderheden zijne reisherinneringen smakelijk tracht te maken, dan moet men toch geene verkeerdheden zeggen, men schrijft immers niet om tegenspraak uit te lokken. En daartoe zie ik mij ook op bl. 143 genoopt, waar ik lees, dat te Weenen nabij 'de keizerlijke schatkamer zich de beroemde bibliotheek bevindt, waar men *alle* boeken in één ontzaggelijk groot en hoog vertrek vereenigd vindt': ik weet wel, dat onze reiziger die groote zaal der keizerlijke boekerij bezoekende daar *allemaal* boeken heeft gezien in kasten tot een ijzingwekkende hoogte geplaatst, maar ik kan hem de verzekering geven, dat hij daar niet alle de boeken van de bibliotheek heeft vereenigd gezien, want dat ik in andere zalen er nog vrij wat heb aangetroffen, toen ik dien schat van boeken en handschriften raadpleegde in het keizerlijk paleis te Weenen. Maar nu leg ik de pen neder, het zou er iets van krijgen of ik honderd onjuistheden in deze reisherinnering van honderd dagen wilde opgeven.

Leiden.

W.N. DU RIEU.

Nog eens ‘niet ter completeering alleen.’

Romantische Werken van Mr. J. van Lennep. Deel XXIII. *De Vrouwe van Waardenburg.* Met het portret van den auteur en eene levensschets door A.J. de Bull. 's Gravenhage, Leiden, Arnhem, Martinus Nijhoff, A.W. Sijthoff, D.A. Thieme. 1872.
Poëtische Werken van Mr. J. van Lennep. Deel XIII. Mengelpoëzy 5. 's Gravenhage, Leiden, Arnhem, M. Nijhoff, A.W. Sijthoff, D.A. Thieme. 1872.

In de 7de Aflevering van den vorigen jaargang van *de Tijdspiegel* (bl. 48) wees ik op de voortgezette uitgaaf van van Lenneps Romantische Werken, door de bovengenoemde HH. Uitgevers, naar aanleiding van het in 't licht verschijnen van Deel XXI en XXII. Ik zette er ‘Niet tot completeering alleen’ boven, om opmerkzaam te maken op het belangrijke op zich zelf van het bijeen verzamelde; en ik doe dit op nieuw, om dezelfde reden, boven deze aankondiging van de later verschenen nieuwe deeltjes. Zij vullen niet alleen aan, wat aan de bezitters der zoogenaamde ‘blauwe bandjes’ in hunne editie nog ontbrak, maar brengt ook bijeen, wat hier en daar, bijv. in de verschillende jaargangen van de *Holland*, verspreid was en niet in eene volledige uitgaaf ontbreken mag. Mijne verwachting, dat die 21ste en 22ste bandjes, toen ter sprake gebracht, niet de laatsten zouden zijn, werd dus vervuld en zij, die zich met deze ‘completeering’ belastten, verdienen alle aanmoediging en lof. De vrienden en vereerders van onzen van Lennep kunnen niet anders dan zich verblijden, dat zij langzamerhand in het bezit komen van al zijne werken; en het uitzicht, dat de Bull in zijne ‘Levensschets’ opende, op voortbrengselen zijner vruchtbare pen, die nog in 't geheel niet in druk verschenen, moet hun aangenaam zijn. Wij hopen dan ook, dat de verdienstelijke uitgevers in de gelegenheid worden gesteld, aan het verlangen naar dat nog ongedrukte te voldoen, en met hunne ‘completeering’ voort zullen gaan, opgewekt en aangespoord door een goed debiet van deze hunne alleszins aanbevelenswaardige uitgaaf.

Wat nu de thans uitgekomen deeltjes (XXIII der Romantische en XIII der Poëtische Werken) betreft: *De Vrouwe van Waardenburg* is genoeg bekend en behoeft zeker geen aanprijzing meer.

Veel van het eigenaardige van van Lenneps schrijfwijze vindt men hier terug, en het eenvoudige en gemakkelijke van den dialoog moet het voor opvoering al zeer geschikt maken; hoewel het ten tooneele brengen van sommige scènes alleen in groote schouwburgen kan geschieden. In eene kermistent of in kleine komedie-zaaltjes zouden bijv. die belegering en inneming van het Huis te Waardenburg al een zeer pover figuur maken. Van Lennep schreef zeker zijn stuk met het oog op de hem zoo wel bekende Amsterdamsche komedie, op het Leidsche Plein, met hare rijke hulpmiddelen voor zulk eene vertooning.

Het portret van den auteur, voor dit deeltje geplaatst, voldeed mij niet geheel. Hoe goed gelijkend en, wat het gelaat met hals, boord en das betreft, niet onverdienstelijk uitgevoerd het moge zijn, de graveur heeft, naar mijn oordeel, de harceering van het lijf te snel laten verloopen, zoodat het lagere gedeelte geheel wit bleef. Dit geeft den schijn, alsof de grijsaard een wit vest met donkere revers en eene witte jas aan heeft, wat wel bij nauwkeurige beschouwing verdwijnt, maar toch op het eerste gezicht een minder gunstigen indruk maakt. Ook den achtergrond vind ik niet mooi; de tinten vloeijen niet goed in elkander en zelfs met 's mans haren ineen, zoodat hij in dien achtergrond vast zit, in plaats van er voor te staan. Het heeft er iets van, alsof van Lenneps buste voor een slecht geteekend gewelfje of nisje is geplaatst..... Maar een gegeven paard mag men niet in den mond zien en mijne aanmerkingen gelden volstrekt niet de Heeren Nijhoff, Sijthoff en Thieme, die zich de onkosten getroostten, om den bezitters zijner werken de gelegenheid te geven, het beeld des schrijvers op lateren leeftijd zich voor den geest te roepen. Dit mag ook gezegd worden van de Bull's Levensschets. Al is het iets vreemds, tusschen de pennevruchten van den auteur - verondersteld, dat het werk niet met Deel XXIII compleet is - een opstel over den man zelven te vinden; - al mag men verwachten, dat het bij mogelijken herdruk vooraan geplaatst zou worden; - het opstel zelf is zeker voor de bezitters dezer uitgaaf zeer welkom en verdient hun dank. De schets is goed geteekend en geeft veel van den gevierden dichter en prozaschrijver, dat wetens- of herinneringswaardig is. Een eigenlijke levensgeschiedenis mocht, kon het niet zijn; de Bull geeft zelf de reden waarom niet, op; en dat hij zich bepaalde bij hetgeen hij ons schenkt, was voor zijn oogmerk voldoende. Men kan den vriend en vereerder het geheele stukje door duidelijk onderkennen, ook den niet onleerzamen discipel, vooral als hij over van Lenneps bemoeijingen met de Rederijkerskamer *Achilles* uitweidt, wat hem wel tot een lofredenaar maakt, maar hem volstrekt niet tot oneer verstrekt. De herinnering van den ontslapen dichter is nog te versch, te levendig, om op zijne gebreken te wijzen; dit strijdt tegen de piëteit en is ook van zijne aanhangers noch te vergen, noch te verwachten. Als zijn dood zoo ver achter het heden zal liggen als die van Bilderdijk thans, zal zijne nagedachtenis de dan levenden niet meer hinderen, om den geheelen mensch ons te schilderen. Intusschen zijn wij tevreden met het reeds bekende, en vergasten ons aan de lectuur van hetgeen, als van zijne hand, hetzij bij herhaling, hetzij voor het eerst, in 't licht gegeven wordt.

In dezen vijfden bundel Mengelpoëzy (Deel XIII) is hiertoe gelegenheid genoeg. Eene inhoudsopgaaf acht ik overbodig, omdat zij in het boekje zelf te vinden is; en eene beoordeeling zou veel meer ruimte beslaan, dan waarover ik voor eene aankondiging als deze, beschikken

mag. Volgaarne laat ik ook de critische behandeling van van Lenneps dichterlijke werken aan meer bevoegden over; voor mij acht ik deze taak te zwaar.

In de hoop, dat deze uitgaaf meer en meer verspreid worde en de lectuur van de Werken van onzen van Lennep bij voortduring en in toenemende mate aan velen eene aangename en leerzame tijdkorting geve, beveel ik het werk der ijverige Uitgevers aan allen aan, die belang stellen in onze oorspronkelijke Nederlandsche letterkunde!

J. HOEK.

Vertalingen en herdrukken.

Jong Amerika. Een verhaal uit het maatschappelijk leven in New-York, door Richard B. Kimball, schrijver van 'Een voorspoedig, ook een gelukkig man.' Uit het Engelsch. Amsterdam, P.N. van Kampen, 1871.

Hebt ge reeds kennis gemaakt met de werken van Kimball? Ja? Nu dan verheugt ge u ook gewis met ons, nu daar een nieuwe pennevrucht van hem wordt aangekondigd. Richard Kimball toch behoort - naar onze meening - tot de beste roman-auteurs van zijn land, bijna zouden we zeggen ook van Europa. Bij de gezonde, degelijke, ernstige levensopvatting, die uit al zijn werken u tegenademt en er de ongezochte strekking van uitmaakt, paart hij een losheid van vertellen, iets prettigs en natuurlijks, dat de aandacht ten einde toe aan zijn verhaal geboeid houdt. Kimball heeft iets dat ons aan Thackeray herinnert. Welligt is 't de helderheid van blik, waarmeê hij tot in de uiterste hoekjes van 't menschelijk hart dringt, om daar den maatstaf te vinden ter waardeering en onderscheiding van wat door de wereld goed en kwaad wordt geheeten, zoo zeer ten onregte vaak. Misschien is 't ook wel de fijnheid van orgaan, waarmeê hij de poëzie, die er in het leven ligt verscholen gevoelt, die ons den grooten Engelschen romancier voor den geest brengt. Weinige auteurs toch bezitten in zoo hooge mate die gave van poëtisch gevoel als Kimball die heeft. Lees o.a. het hoofdstuk waar hij u binnenleidt in het bureau van den zaakwaarnemer Pulsifer, of dat waarin ge kennis maakt met de school van den heer en jufvrouw Pettengill en hunne scholieren. Wat poëzie ligt daarin, niet waar? Wat gloed en leven, bij zoo dorre en prozaische stof: een procureurs-bureau en de school waar een oude vrijster en haar onbeduidende broeder den scepter voeren! Nog bezit onze schrijver een zeer loffelijke hoedanigheid: zijne onpartijdigheid in het beschrijven van zijn land en zijn volk. Hij is niet vooringenomen; hij ziet het hoe de geldaristocratie en de stofvergoding dáár ten troon zitten, hij wijst op de hefboomen, cijfers en goud, die dat maatschappelijk leven bewegen en beheerschen, hij verheelt het niet, dat de mannen dier handelswereld verkild zijn tot metaal en graniet; maar hij is billijk tevens in het waardeeren van het goede dat daar bestaat. Werkzaamheid en een sterke zin voor het practische, dat zijn de krachten, die zijn volk magtig maken en groot. Wij behoeven hier niet bij te voegen dat wij de lezing van 'Jong-Amerika' alleszins aanbevelen. Het voldoet naar onze meening aan den eisch van een goeden roman. Schoon van vorm en inhoud tevens. De vertaling is goed en zuiver.

L.

Hanna. Naar het Engelsch van de schrijfster van ‘John Halifax’, door Mevrouw Koorders-Boeke. Amsterdam, W.H. Kirberger, 1872.

Een roman van de bekende Engelsche romanschrijfster door een bekende Hollandsche vrouw vertaald - hoevele handen strekten zich gretig hiernaar uit! Zou de lezing bij velen niet een gevoel van teleurstelling hebben achtergelaten? De vertaalster althans schijnt deze te hebben voorzien. In haar woord vooraf zegt zij:

‘Toen de uitgever mij tot dit werk aanzocht, en ik het op mij nam, wisten wij beiden niet geheel wat wij deden. Afgaande op de bekende degelijkheid van de overige werken dezer schrijfster, en het losse en natuurlijke van de eerste aflevering, vleiden wij ons maar, dat de onbekende rest daaraan geëvenredigd zou zijn.’ - ‘In Holland,’ laat zij er verder op volgen, ‘in Holland echter kunnen we niet bepaald zeggen, dat dit boek voorziet “in een lang gevoelde behoefte.” Maar dat neemt niet weg dat het zoo boeijend en levendig geschreven is, en zoo toepasselijk is, in zijne reine, ware levensopvatting, ook op allerlei toestanden in ons eigen ziele- en familieleven, dat ik niet twijfel of met evenveel genoegen als ik het vertaalde, zal het zich laten lezen.’

Daargelaten nu of het politiek van haar was, het Hollandsch publiek op deze wijs omtrent den inhoud van het boek in te lichten, zijn wij het ook met hare conclusie niet eens. Ontegensprekelijk is het een boeiend geschreven verhaal, komen er tooneelen in voor, die door kostschoolmeisjes ademloos verslonden zullen worden, waarin het vrouwelijk hart tot in zijn diepste diepten wordt ontleed; maar of die belangstelling, die spanning, waarin wij gebracht worden, de *moeite beloont*, om 't eens triviaal uit te drukken, is grootelijks de vraag. Het bijzonder belang toch, dat dit boek voor Engelsche lezers heeft, kan het onmogelijk in Holland opwekken. De dwaze wet, waarbij aan een Engelschman verboden wordt, met de zuster zijner overleden vrouw te hertrouwen, is hier te lande onbekend en de treurige en soms lastige consequentiën blijven gelukkig dus ook achterwege.

Nu zal, wel is waar, de vriendschappelijke omgang tusschen een jong man - in dit geval een weduwnaar met één kindje - en een jonge vrouw, hoe oud de wereld ook moge worden, ten allen tijde ieders belangstelling gaande maken; voor oude en jonge, geverseerde en pas beginnende, veeleischende of gemakkelijk te bevredigen romanlezers zal dit onderwerp nooit zijn aantrekkingskracht verliezen; maar toch betwijfelen we zeer of Mr. Rivers en Hanna hun geduld niet al te zeer op de proef zullen stellen. Van langdradigheid zijn deze twee deelen althans niet vrij te pleiten; meermalen meenden wij, dat ons leesteeken gedurende den nacht weer eenige hoofdstukken achteruit was gesprongen; voor diegenen - mannen of vrouwen - die dergelijke toestanden, zij het dan ook gewijzigd, mede doorleefd hebben, bevatten deze 600 bladz. geen nieuwe gevoelens of gedachten, en voor hen en voor haar, die er niet mede bekend zijn, achten wij het niet noodig, ja, zelfs nadeelig, ze hieruit te leeren kennen. Als deze recensie in druk verschijnt, zal dit boek al de ronde in huisgezinnen, op kostscholen, in leesbibliotheken gedaan hebben; laat iedere lezeres met de hand op het hart getuigen, of de lectuur haar iets anders dan een oogenblikkelijke verpoozing heeft geschonken.

Tot dusver over den inhoud. En nu de vertaling. Op het voorbeeld van Onze Tolk en anderen zouden wij kunnen volstaan met te zeggen, dat mevrouw Koorders-Boeke een loffelijk werk heeft verricht en wat dies meer zij; doch dit doen wij niet. Een

vrouw als mevr. Koorders-Boeke is zedelijk verplicht mede te werken, om onze schoone moedertaal recht te doen weervaren en 't zou een dwaze goedheid van onzen kant zijn, indien wij al hare tekortkomingen in dit opzicht over het hoofd wilden zien. Behalve dat zij de oude spelling schijnt te verkiezen (uit gemakzucht of uit gehechtheid aan het oude?) zal de hartstochtelijkste vereerster van Siegenbeek en Weiland het niet kunnen verantwoorden, dat zij *zorg*, *trouw*, *stem*, *bank* en hoevele andere vrouwelijke zelfstandige naamwoorden,

niet enkele malen, maar het gansche werk door, mannelijk maakt; zal zij ons oude noch nieuwe woordenboeken kunnen aanwijzen, waarin de woorden *gietregen*, *heelemaal*, *kasteelers, verwegen* en tallooze anderen van dit zelfde soort als zuiver Hollandsch zijn opgenomen; zal zij onmogelijk rekenschap kunnen geven van al de voorzetsels, die zij onbarmhartig en onvergefelijk van de bij hen behoorende werkwoorden scheidt, van de punctuatie, die op sommige bladz. kant noch wal raakt en menigen zin onbegrijpelijk maakt. 't Zijn kleinigheden, maar de tegenwoordige tijd eischt van iedere beschaafde vrouw stiptheid in taal en stijl; wij hopen, dat de kundige vertaalster van *The seven curses of London*, in geval zij op nieuw de bewerking van een degelijk werk op zich neemt, het niet beneden zich zal achten, de eerste regelen onzer moedertaal nog eens vooraf te bestudeeren.

M.

Mijne ervaringen in een Londensche achterbuurt. Naar het Engelsch (Episodes of an obscure life) door Mevrouw van Westrheene, 2 deelen. Amsterdam, P.N. van Kampen, 1872.

Het zou jammer zijn, indien bovenstaand werk in den stortvloed van vertaalde romans, die ons land overstroomt, ten onder ging. Papier en druk, formaat en titel geven den indruk, alsof het tot deze categorie behoort; eigenlijk zouden wij het eer onder de godsdienstige lectuur willen rangschikken. Godsdienst in het leven, *la morale en action*, ziedaar het wezen van dit boek. Geen stichtelijke vertoogen, geen vrome samensprekingen, geen godvruchtige oefeningen, geen lange zedepreeken treft men er in aan; 't is de praktijk van den godsdienst in zijn innigste, diepste opvatting, die ons hier op aantrekkelijke, natuurlijke, nu en dan zelfs humoristische wijs wordt voorgesteld. Een hulpprediker in het Oost-Einde, een der achterbuurten van Londen, deelt zijne bezoeken bij, zijne opmerkingen omtrent zijne gemeenteleden mede en 't is fijn gedacht en fijn uitgewerkt, zooals hij zichzelf hierbij op den achtergrond houdt; hij schetst de armen, zooals zij lijden en strijden, doch ook op hunne wijs het leven genieten; diepe menschenkennis spreekt uit iedere bladzijde, een gezonde, liefderijke geest waait er ons uit te gemoet. Geestkracht en edelmoedigheid, liefde en geloof zijn de hefboomen der maatschappij; ze worden in iederen stand aangetroffen; doch 't is beschamend als men ziet, dat de zoogenaamd minder ontwikkelde de meer beschaafde in dit opzicht soms verre overtreft!

'Wat zich als stichtelijk aan komt melden, sticht ons maar zelden,' zingt de Genestet, en deze twee deelen in romanformaat getuigen voor deze waarheid in omgekeerden zin; de inhoud grijpt u aan, wekt tal van goede gedachten bij u op; hij lokt u een glimlach om de lippen en een traan in het oog. Een ieder schaffe zich dit boek aan; in alle godsdienstige leesgezelschappen, in alle volksbibliotheken behoort het te huis, en elk, die zich boven dergelijke lectuur verheven acht, verzake voor ditmaal zijn beginsel en - geniete den inhoud.

Wij zouden hier een menigte tooneelen willen afschrijven, om ons oordeel te staven en de wèlgeslaagde vertaling tevens te doen uitkomen; de kleine ruimte in dit tijdschrift, tot het bespreken van vertaalde werken bestemd, dwingt ons echter, dit aan ieders eigen onderzoek over te laten.

M.

Mengelwerk.

Acht dagen in het zuiden van Frankrijk.
Door Dr. R.C.H. Römer.

Op deze wijze ving Italië's groote dichter Ariosto den 7^{den} van de 46 zangen, waaruit zijn *Orlando furioso* (Razende Roeland) bestaan zou, aan:

> Chi va lontán dalla sua patria, vede
> Cose da quel che già credéa lontane;
> Che narrándole poi, non se gli crede,
> E stimato bugiardo ne rimane;
> Che 'l volgo sciocco non gli vuol dar fede,
> Se non le vede e tocca chiare e piane.
> Per questo io so che l'inesperienza
> Farà al mio Canto dar poca credenza.
>
> Poca o molta ch' io n' abbia, non bisogna
> Ch' io ponga mente al volgo sciocco e ignaro.
> A voi so ben che non parrà menzogna,
> Che 'l lume del discorso avete chiaro;
> Ed a voi soli ogni mio intento agogna.
> Che 'l frutto sia di mie fatiche caro.

Hadde hij in onze moedertaal geschreven, hij zou ongeveer dus zich hebben uitgedrukt:

> Wie ver van 't vaderland in vreemde oorden
> Zich ophoudt, ziet wat vreemd hem is, zelfs wonderbaar
> Verhaalt hij daarvan later, men ontzegt zijn woorden
> Geloof en noemt hem ligt een leugenaar;
> 't Onkundig volk gelooft niet van die landen
> Wat hij vertelt, zoo 't zelf niet ziet en tast met eigen handen.

Zoo weet ik, dat het onverstand ook mij welligt
Geloof onthoudt bij 't geen mijn zang berigt.

Het zij zoo 't wil, 't zal noodloos heeten mogen,
Dat ik het oordeel acht van 't ongevormd gemeen.
Gij, wien het geestesoog geen nevel houdt omtogen,
Gij ziet in mijn verhaal geen leugen, neen,
En wat, wat zou mijn wensch dan anders wezen,
Dan dit: dat u behagen moog wat u mijn vlijt doet lezen?

Het doen van uitstappen en uitstapjes is in de jongste jaren te algemeen geworden, dan dat een reiziger in onzen tijd zou te duchten hebben wat zijn voorganger in de dagen van Ariosto - dagen zonder luchtballons niet alleen, maar ook zonder stoombooten en spoorwagens - wel te duchten had. Te minder heeft hij dit, omdat hij niet als zijn voorzaat van betooverde kasteelen, grimmige reuzen, woedende draken en wat niet al, maar bloot van natuurlijke, zij het dan ook vreemde zaken te vertellen heeft. 't Neemt niet weg, dat ook hij somwijlen te doen heeft met onkundigen, zoowel uit de hoogere, als uit de lagere standen, die zijne waarheidsliefde betwijfelen, wijl zij zelven niet zagen, niet tastten. Reden, waarom ik de woorden van den Italiaanschen dichter der 16de eeuw, onder voorbehoud van wijziging naar behooren, niet misplaatst acht aan het hoofd der mededeelingen, die ik betrekkelijk een kortstondig verblijf in Frankrijk's zuiden in de onderstaande regelen doen zal.

I.
Poitiers. Van Poitiers naar Pau.

De sneltrein bragt mij in zes uren van Parijs naar Poitiers.

Ik nam er mijnen intrek in het Hôtel de France.

Dezen raad toch had men mij gegeven: tenzij u een ander zij aanbevolen, ga overal in het hotel, dat dien naam zal dragen, voorondersteld, dat er een zoodanig zich bevinde; meestal zult gij er u niet over te beklagen hebben.

Voor zooveel dat van Poitiers betreft, had mijn raadgever niet te veel gezegd, zóó weinig te veel, dat ik, sedert ik er toefde, meermalen bij mij zelven gewenscht heb: mogten in ons vaderland alle hôtels of logementen, die in onze of in eenige andere taal den naam van Nederland of Holland aan den gevel of op het uithangbord voeren, door de bejegening van wie hunne drempels overschrijden, evenzeer den goeden naam van het land, waaraan zij herinneren, ophouden, als de Hôtels de France 't dien van Frankrijk doen.

Slechts eenige oogenblikken na mijne aankomst deed zich de bel hooren, die de hongerigen aan de table d'hôte noodigde. 't Vertrek,

waar deze was aangerigt, mogt niets weelderigs hebben, noch de hoeveelheid, noch de bereiding der spijzen, die er gediend werden, liet iets te wenschen over. Wie van smullen mogt houden, kon aan zijnen lust evenzeer voldoen, als aan zijne behoefte, wie honger had. En 't was den gasten alles zoo geheel gegund. Men bood b.v. keurige tarbot aan, bedankte nu deze of die ‘o neen!’ oordeelde wie den schotel in de hand had ‘zij is veel te délicieus om er niet van te nemen.’ Aardbeziën werden gebragt en men had de mildheid van wien ze diende, eer te stuiten, dan uit te lokken.

Zekere welwillendheid is mij in het oog gevallen bij iedere schrede, die ik zettede in de breedere of engere straten der hoofdstad van het departement de la Vienne met hare meer dan 30.000 inwoners.

In den loop van den avond ging ik naar het telegraaf-bureau. Op mijne vraag: of men in het Hollandsch dépêches overseinde, was het antwoord van den chef toestemmend. Ik schreef daarop in een tiental woorden neder wat ik ter kennis van den geadresseerde brengen wilde. 't Werd gelezen, zooals 't een Franschman lezen moest, b.v. komèn voor: komen, maar daarna... ik had regt tot meer woorden voor mijn geld, herinnerde mij de telegrafist en hij rustte niet, alvorens ik van mijn regt gebruik gemaakt had.

Den volgenden morgen wenschte ik vóór mijn vertrek enkele merkwaardigheden van de stad in oogenschouw te nemen en begaf mij daartoe zonder geleide op weg. Weldra moest ik eenige aanwijzing vragen nopens de rigting, die ik ter bereiking van mijn doel te volgen had. Tot wien zou ik beter mij wenden, dan tot dien officier, die met zekeren spoed daarheen liep? Het speet hem zeer, zeide hij mij, dienst te hebben, aangezien hij er zich anders een genoegen van maken zou mijn gids te wezen; wilde ik intusschen hem volgen, hij zou zijnen weg zóó wijzigen, dat hij mij teregt kon helpen en onder 't voortgaan wilde hij mij mededeelen wat hem met betrekking tot mijn plan dienstig scheen.

Hoe verder ik mij van mijn hotel verwijderd had, hoe digter de regen geworden was. Eerst weinig meer dan merkbaar, zoodat ik mij van geene parapluie voorzien had, was hij daarna zóó toegenomen, dat ik alle reden had mijne nalatigheid mij te verwijten. Ik stond op het kerkplein met het gansch niet aangename vooruitzigt druipnat thuis te komen. Doch ik had letterlijk buiten den waard gerekend. Op eens zweefde een regenscherm boven mijn hoofd en toen ik opzag, ten einde te ontdekken, of niet misschien het beschut zijn even spoedig zou voorbijgaan, als de wandelaar, aan de onwillekeurige beweging van wiens arm ik het moest te danken hebben, had ik reeds de parapluie met een verpligtend woord mij toegereikt, in de hand. Die haar mij bragt, was mijn hotelhouder. Hij had mij zien vertrekken en den regen toenemen, en 't was voor hem reden genoeg geweest mij, al moest ik reeds ver af wezen, te volgen, dat ik de

dupe niet wierde van mijn te groot vertrouwen op het breken der wolken en het doorkomen der zon. Hoe ik, teruggekeerd, getracht heb hem te zien te krijgen om hem mijnen dank te betuigen, 't is mij niet gelukt.

Vreesde ik niet eene plaats te verdienen bij hen, die altijd en in alles het vreemde boven het vaderlandsche roemen, niet ongelijk aan zulke kinderen, wien het eten overal elders beter dunkt, dan in de ouderlijke woning, ik zou bij de herinnering aan de genoemde en dergelijke bijzonderheden geneigd zijn te betwijfelen, of de vreemde bezoeker van onze steden en dorpen, als hij bij zijne thuiskomst van zijn wedervaren op reis aan vrouw of kind of vriend verhaalt, wel kunne doen als ik en niet veeleer te zeggen hebbe, dat men hem nagaapte, uitjouwde, bedroog en wat niet al. En den wensch zou ik uiten, dat men voortaan bij ons, zoo in eenig opzigt, vooral in dat van humaniteit tegenover den vreemdeling de Fransche mode volge.

Een paar kerken van Poitiers wenschte ik te zien: de Sainte Radegonde en de Notre dame la Grande.

Beiden - dat wist ik - zijn in den Romaanschen stijl gebouwd.

Eerst met de toetreding van keizer Konstantijn den Grooten tot het Christendom is voor de Christelijke kerk een tijdvak begonnen, waarin eene kerkelijke bouwkunst in haren geest worden kon. Van de 4^{e} tot aan het einde der 10^{e} eeuw beligchaamde deze hare denkbeelden, zoo niet uitsluitend, dan toch hoofdzakelijk in den Basilikastijl - eenen stijl niet alleen misschien, maar toch mede aan de hand gedaan door der ouden Basiliken, groote langwerpige gebouwen, in het kleinere gedeelte waarvan regt gesproken werd, terwijl men in het grootere beurszaken behandelde - eenen stijl mitsdien, waaraan *en* het Christelijke *en* het Grieksch-Romeinsche hun aandeel hadden.

In het laatst der 10^{e} eeuw is hij door den Romaanschen vervangen, waarbij het Germaansche het Grieksch-Romeinsche van den vroegere niet als dood uitgeworpen, maar tot een nieuw leven geroepen wilde zien. Heeft deze gebouwen tot stand gebragt, die als de edelste, eenvoudigste en ernstigste uitdrukking des Christelijken tempels beschouwd mogen worden, ja! mag van hem gezegd worden: ‘grootsch in zijnen ernst, kalm zelfs en in zich zelven gekeerd in zijne weelderigste fantasie, was hij op het punt van voor immer misschien de Christelijke bouwkunst te individualiseren; zijne rondbogen, de zachte wijdte hunner krommingen parende aan de eenvoudige profils der kolommen, forsch zelfs in hare rankheid, schenen zoowel de verheven kalmte der hoop, als den deemoedigen ernst van het geloof weêr te geven’ (Lacroix, *Les arts au moyen âge* etc., pag. 395), toch heeft hij niet langer dan tot de 13^{e} eeuw geheerscht, toen hem de Gothische stijl eene verdere toekomst benomen heeft.

Er mogen in ons vaderland nog heden ten dage enkele kerkgebouwen bestaan, die in den Romaanschen stijl opgetrokken zijn, als de St. Pie-

terskerk te Utrecht, enz., wat de heer Eijck van Zuijlichem in zijn geschrift: *Les églises Romanes du roijaume des Pays-Bas* in het algemeen van de overblijfselen der middeleeuwsche bouwkunde hier te lande gezegd heeft: ‘dat zij er noch zoo talrijk, noch zoo schoon zijn als die van denzelfden tijd in andere landen’ (pag. 5), dat geldt niet het minst van de Romaansche kerkgebouwen, voor zooveel hij althans tot die andere landen Frankrijk mag gerekend hebben; dáár toch zijn op vele plaatsen kerken in Romaanschen stijl en daaronder schoone, zeer schoone.

Die van Poitiers zijn der bezigtiging overwaardig. Vooral is dat het geval met de Notre Dame, die als eene der meest volledige proeven van haren stijl geroemd wordt en eene voorname plaats inneemt onder die van hare soort, waaraan de te naakte eenvoudigheid van voorheen vervangen is door eene versiering, die van den grond tot aan den nok een keurig borduurwerk nabootst. Ziehier wat een Duitscher van haar schreef: ‘De voorgevel maakt het schitterendste gedeelte uit van die architectuur met fantastisch-wanstaltige versieringen. Rijke arkaden met zware zuilen vullen het benedenste gedeelte van dien gevel, de middelste waarvan in rondboog voor het hoofdportaal zich bevindt en twee nissen in spitsboog ter zijde heeft. Eene dubbele reeks van kleine arkaden boven elkander loopt daarover heen. Alles, ook de gevelbouw boven is met beeldhouwwerk, ornamenten en schrijnwerk, als ware 't een tapijt, belegd. Twee hoektorens, die aan de beide zijden van den gevel vooruit springen, zijn wonderlijk uit versierde pilaren en zuilenbundels zamengesmolten, naar boven rond, weder van arkaden en van kegelvormige spitsen voorzien.’ Van binnen is zij geheel met grillige kleuren geschilderd, waarom men haar in de wandeling de *église peinte* schijnt te noemen.

Doch liever dan haar verder te ontleden en ieder lid nauwkeurig te beschrijven, deel ik éénen der indrukken mede, die het geheel op mij maakte. Een gevoel van eerbied wekte 't voor het geslacht, waaraan het zijn bestaan te danken heeft. Dat heeft het dommelig hoofd niet neêrgelegd op de wel zachte, maar tevens uitputtende peluw van hardnekkig vasthouden aan hetgeen der vaderen was, al waren die vaderen veel nader aan het geboortejaar der Kerk, neen! wakker heeft het gezocht naar het betere en wat als zoodanig zich aanbeval, beproefd. Zóó doende heeft het wel niet het volmaakte gewrocht, maar toch wel het voorbereid.

Ik ging Poitiers verlaten. Of ik de goede ontvangst in mijn hôtel en de gedienstigheid van den eigenaar er van niet peperduur betalen moest? Volstrekt niet. Mijne rekening bedroeg voor mij en mijne beide reisgenooten niet veel meer dan 20 francs. Daarvoor was het gebruik van twee zeer goede kamers ons afgestaan, hadden wij een diner met inbegrip van wijn en een dejeuner gehad en waren ons enkele benoodigdheden, als licht, papier, enveloppen, enz., verschaft.

Voor de bediening werd niets in rekening gebragt en toen ik voor het afladen en naar boven dragen, het afhalen en opladen der koffers, alsmede voor enkele boodschappen, die voor mij gedaan en eenige kleine diensten, die mij bewezen waren, eenige remuneratie voor de bedienden aan de vrouw des huizes ter hand stelde, dankte mij deze niet alleen zeer vriendelijk, maar stond ook aan deur noch omnibus een enkele bediende om eenen begeerigen blik op mijne beurs te slaan. Te Parijs had ik in een hôtel, waarvan ik den naam verzwijgen zal, niet 20 maar 43 francs op mijne rekening gevonden, en dit niettegenstaande het eten, dat men er ons opdischte, bepaald ellendig was, terwijl de 3 francs, voor de bediening uitgetrokken, bij mijne afreize bleken volstrekt niet voldoende te zijn om de mannen tevreden te stellen, die graag geloond worden voor diensten, die zij niet bewezen.

Weder wachtten mij zes uren sporens van Poitiers naar Bordeaux. 't Vooruitzigt hadde mij misschien in minder aangename stemming mijne coupé doen bestijgen, indien ik niet reeds de ervaring hadde opgedaan, dat eene spoorreis in die streek van de wereld veel minder verveelt, dan elders.

De coupé's der 1e klasse - alleen van deze kan ik spreken - zijn ruim en gemakkelijk.

Geen conducteur wijst die aan, waarin de reiziger zich te plaatsen heeft, maar deze doet zelf eene keuze uit de velen, waarover beschikt kan worden en natuurlijk, dat hij alleen ingeval van noodzakelijkheid die kiest, welke reeds zoovelen opnam, dat hij met eene plaats in het midden zich zou moeten vergenoegen.

Voor de dames zijn afzonderlijke wagens. Van dáár, dat, wie een liefhebber van eene cigaar of cigarette is, in de overigen vrijelijk aan zijnen lust kan voldoen en niet ligt in de omstandigheid komt, waarin ik nog niet lang geleden in eene coupé van den Rijnspoorweg geraakte, dat ik namelijk met allen, die met mij plaats genomen hadden in het voor rookers bestemde compartiment, van Rotterdam tot Utrecht mij te spenen had, wijl er voor ééne dame geene plaats was in de eenige coupé der 1e klasse, die buiten de onze aanwezig was.

Houdt een trein aan een station stil, wie er uit wil om iets te gebruiken of om zich een oogenblik te vertreden, opent het portier en doet wat hem gelust, totdat het beleefde: *entrez s'il vous plait*, *Messieurs!* hem noopt in te stappen.

Over het geheel bemerkt men gedurende den rit van het dienstpersoneel weinig of niets. Bij het intreden van de wachtkamer of van den trein, wanneer men van den eenen in den anderen overgaat, vertoont men het kaartje en aan de plaats der bestemming geeft men het aan den uitgang af.

Dit en meer dergelijks maakt dat men rustiger reist, dan waar men eerst voortgedreven en ingepakt en daarna onafgebroken als in het oog gehouden wordt.

Verder - heeft men medereizigers, men kan staat maken op vriendelijk zamenspreken, tenzij men verkieze zwijgend in het boek of het raam uit te zien.

Is men vreemdeling, als ik, men behoeft volstrekt niet te vreezen, dat men bij gebrekkig gebruik van de taal des lands bespotting zal uitlokken of zelfs hilariteit verwekken. Meermalen ongetwijfeld zal ik mij uitgedrukt hebben, zooals het iemand doen moet, die meer dan dertig jaren over zijn hoofd zag heengaan, zonder de lippen te plooijen tot de taal der kostschool, maar nooit heeft iemand door woord of gebaar mij dat doen merken, noch de markies, die over den jongsten oorlog sprak, noch de patricier, met wien ik over zijne reis in Spanje mij onderhield, noch de industrieel, die mij de begeerde inlichting gaf over hetgeen van zijnen werkkring mijne attentie trok.

't Gezegde geeft een gevoel van met bekenden te reizen - een prettig gevoel, vooral, waar men niet voor een enkel uur, maar voor vele uren achtereen met anderen en die bovendien geene landgenooten zijn, de kleine ruimte te deelen heeft.

Ditmaal was ik zeer gelukkig in 't reizen.

De regen had opgehouden en van het niet langer door de wolken bedekte azuur, schoot de zon hare stralen op de voorwerpen, die nu regts, dan links van ons opdoemden.

Welk eene afwisseling! Hier eene grootere of kleinere rivier, de Clain, de Isle, de Dordogne en anderen, haar zilveren nat daarheen stuwend, dáár in der heuvelen helling de wijnstokken, zich buigend onder des nijveren hand - hier, als bij Chalais, een slot in puin of als bij Mouthiers een ander, dat uit zijn puin verrees, dáár een dorpje in de vallei, waarvan de eenvoudige bijna primitive woningen ten halve schuilden achter 't kreupelhout - hier een fraaije viaduct, als die van Couteaubières, dáár een eenige honderden meters lange tunnel, als die van Livernant - hier eene stad, als Angoulème, de koepels harer Romaansche kathedraal reeds op verren afstand vertoonend en door de rookkolommen, die boven haar opgaan, herinnerend aan hare industrie, dáár schepen, die de voortbrengselen des lands, van Libourne uit, de Dordogne en Garonne langs, tot ver in het noorden van Europa dragen.

Genoeg echter. Wat mij niet het minst gelukkig mij deed achten op dit gedeelte van mijnen weg, was het gezelschap, dat ik aantrof.

't Bestond uit vier personen: éénen heer en drie dames. De eerste was iemand van gevorderden leeftijd. Zijn gelaat, geheel zijn voorkomen nam in, en men behoefde niet lang met hem in gesprek te zijn om de overtuiging te hebben, dat hij over veel en dit niet ter loops had nagedacht. Zijne gade, ééne van de drie dames, zou ik deftig willen noemen, mits men wat dit woord bij ons uitdrukt, zich gewijzigd dacht door het levendige en innemende van haren landaard.

t Bleek spoedig, dat zij gedurende haar leven niet alleen voor keuken en linnenkast, maar ook voor dingen van onstoffelijken aard hare uren had veil gehad. Beider kleindochter, eene achttienjarige van ranken bouw, met levendig oog en dichte lokken, had aan den vader en de moeder harer moeder een goed deel van hare vorming te danken. 't Behoefde niet gezegd te worden, bij vergelijking viel het genoeg in het oog. Lid van de familie was de laatste der drie dames. Zij was den hoogsten trap van den ‘Trap der Jeugd’ reeds over, maar vooral niet uitgeleefd voor zooveel voorkomenheid betrof en al het goede, dat daaruit voortvloeit.

Als kleine kinderen bij elkander komen, dan beginnen zij gemeenlijk met elkander met zekere achterdocht gade te slaan. Zullen zij het met elkander wagen? deze vraag houdt hen blijkbaar bezig. Langzamerhand slechts komt het antwoord gereed. Van daar, dat zij eerst schoorvoetend, dan geruster elkander naderen. Is eindelijk de laatste hindernis der kinderlijke voorzigtigheid uit den weg geruimd, o! ziet eens, hoe onvermoeid zij zamen spelen, hoort eens, hoe zij zamen jubelen van pret!

Niet geheel ongelijk aan die kinderen waren wij: de familie Granié, père, uit Toulouse, en de Hollandsche predikant met de zijnen. Eenige oogenblikken van weifeling, daarna het wisselen van eenige alledaagsche vragen en antwoorden, spoedig een druk gesprek over allerlei en ten slotte een zamenreizen, of we sedert jaren elkander gekend hadden.

Reeds schemerde 't, toen we eenige op elkander volgende tunnels doorreden en kort daarop te Bordeaux aan de schoone Gare de la Bastide den trein verlieten.

Veel heb ik van genoemde stad met hare 200,000 inwoners niet gezien, daar ik reeds den volgenden dag mijne reis moest voortzetten, maar wat ik er van gezien heb, heb ik grootsch gevonden.

Eene steenen brug verbindt de voorstad la Bastide, waar de station van den Orleans-spoorweg zich bevindt, met de stad zelve. Zij rust op 16 pijlers, die 17 bogen vormen en heeft eene breedte van 15, eene lengte van 500 meters. Gaat men, als ik, haar over, wanneer de avond licht heeft doen ontsteken, zoowel op haar zelve, als aan de huizen en schepen, die men ontwaart, dan heeft men een betooverend tooneel om zich, te meer betooverend, wijl 't zich in het water der Garonne, als in eenen helderen spiegel herhaalt.

Ook het groote theater verdient gezien te worden. Een inderdaad schoon gebouw is het. Niet ten onregte, dat men het lang onder de theaters van ons werelddeel eene eereplaats heeft waardig gekeurd. Niet minder dan 87 meters lang en 47 breed, is het aan drie zijden van arkaden voor de wandelaars omgeven, en aan het front versierd met 12 Korinthische zuilen, boven ieder van welke zich op de balustrade een kolossaal standbeeld verheft.

Hadde ik mijn verblijf kunnen rekken, ik zou niet nagelaten hebben

een bezoek te brengen aan de Place des Quinconces met hare standbeelden van Montaigne, in 1554 raadslid, en van Montesquieu vóór 1726 president van het Bordeausche parlement. Ook zou ik mijne schreden gerigt hebben naar den toren van St. Michel met zijne merkwaardige lijken-verzameling en naar den Jardin Public, waar niet alleen zeldzaam geboomte en zeer schoone gazons moeten gevonden worden, maar waarvan ook geroemd wordt een stroom, die uit eene rotsgroep ontspringt en met schilderachtige kronkelingen, hier en daar onder bruggen door, den geheelen tuin doorloopt.

Mijn hôtel was dat der Quatre Soeurs, Place de la Comédie. In de nabijheid er van was gelegenheid te over winkels te zien, die voor de Parijsche nauw onderdoen en op den weg, die het scheidt van de station, van waar ik vertrekken moest, de breede kaden te bewonderen, waarvan de Boompjes te Rotterdam eene afschaduwing genoemd kunnen worden.

Over het hôtel zelf kon ik niet anders dan tevreden zijn. Eene enkele proeve van de wijze, waarop men mij behandelde, zij het volgende: met mijne beide reisgenooten ging ik middagmalen in de restauratie in de benedenzaal. De carte behelsde namen van goeden klank. Naar het getal, dat ik uitmaakte, bestelde ik de porties. Hij bragt er evenwel slechts twee de man, die ons bediende en die in zijnen ligchaamsbouw deed zien, dat men bij zijne taak niet mager wordt. Toen ik nu, vreezende niet verstaan te zijn, en dit vooral niet wenschende ten aanzien van den filet de veau aux champignons, de petits pois verts en den pudding brulé, hem de opmerking maakte, dat ik niet van twee, maar van drie gesproken had, gaf hij mij met de bonhomie, die men zoo gaarne ziet, en zoo zelden aantreft, ten antwoord: ‘mais, Monsieur! c'est assez.’ En 't was inderdaad genoeg, meer dan genoeg. Zou men ook elders voor de beurs van den vreemdeling zulke égards hebben? 't Kan zijn, maar hoe dikwijls ik dagen en nachten *en* in ons land, *en* er buiten, in hotels heb doorgebragt, ondervonden heb ik het nimmer.

Had de chemin de fer d'Orléans mij naar Bordeaux gebragt, die du Midi moest mij de plaats mijner bestemming doen bereiken.

Aan de Gare de St. Jean, ook Gare du Midi genaamd, drukte ik onder het uiten van een hartelijk: ‘au revoir!’ de hand der familie Granié, besteeg mijne coupé en had weldra Bordeaux achter mij.

Bij Gaazinet, dat slechts 14 kilometers van Bordeaux verwijderd is, stoomde ik de landstreek in, die den naam van de Landes draagt. Meer dan 40 uren lang en ongeveer 20 breed, strekt zich deze zandige en ten deele moerassige heide in driehoekigen vorm langs de westkust van Frankrijk tusschen de Gironde en de Adour uit. Een vervelende rit, die door zulke woestenij gaat? Ware hij 't onbepaald, dan zou er voorzeker geene betere voorbereiding te bedenken zijn voor den schooneren, zeer schoonen, die hem vervangt, gelijk in ons leven voor

volgend genot voorafgaand leed het meest vatbaar maakt, maar ver van onbepaald vervelend te zijn, heeft hij zijne eigenaardige genoegens. Hoog opgeschoten staat hier de heideplant en breeduit buigt zich dáár het varenblad. De bloem der erica vertoont ginds haar rozenrood, die van den leeuwenbek iets verder haar geel. Naast dien lageren plantengroei is de hoogere van pijnboomen, waarvan de bestemming in het oog valt door de gedeeltelijk weggenomen schors en de bakjes, die de hars, uit de ontbloote plek druipend, opvangen. Onder en bij deze pijnboomen, maar ook te midden der heideplanten bewegen zich menschen, hier de werkman, die de hoeve, waar hij met vrouw en kinderen leeft, met de bijl op den schouder verlaat om in het woud hout te vellen en die door een paar kleine knapen met blooten knikker en bloote voeten wordt nagehuppeld, dáár de herder, die op zijne twee meters hooge stelten snel daarheen gaat of op zijnen in den grond gestoken stok gezeten, onder het breijen eener kous zijne kudde bewaakt en die zóó doende zulk eene vermaardheid heeft gekregen, dat ééne mijner reisgenooten onafgebroken uit het raampje der coupé zat te turen, of zij zoo gelukkig zijn zou hem ergens te ontwaren, totdat zij met den uitroep: ‘daar is er één, ja! daar is er één!’ hare blijde verrassing ons kon mededeelen.

Ik sprak nog van de stations niet, die men langs den spoorweg aantreft. Meestal zijn zij zeer net gehouden, netter dan in ons zindelijk vaderland, waar het gansch niet ongewoon is, dat zelfs in de wachtkamers der 1e klasse, de vloer met steenkolenwater gedwijld schijnt en het gestukadoorde achter eenen digten sluier van stof zich schuchter verbergt, zoodat men lust zou gevoelen aan de spoorwegdirecties voor te stellen Broek-in-Waterlandsche inspectrices der stationsgebouwen aan te stellen. Verder hebben zij door den aanleg, die haar is toegevoegd iets prettigs, zoodat men er met genoegen eenige minuten stilhoudt. Sommigen, als die van Luluque, trekken de aandacht door de drukte, die er heerscht en die wel heerschen moet in de nabijheid van bosschen, waarvan de opbrengst aan hout, kolen en hars gezegd wordt 's jaarlijks 80,000 tonnen te bedragen. Waar de trein gedurende 20 of 25 minuten vertoeft, als te Moncenx, vindt men eene bijna weelderige restauratie. Wil men déjeuneren of dineren, men plaatst zich aan ééne der twee of drie tafels, die met hagelwit linnen gedekt en voorzien zijn van borden, flesschen en wat verder noodig is om gereed te zijn. Met spoed, zonder haast, wordt men bediend. De opeenvolgende geregten zijn uitnemend bereid en een dessert ontbreekt niet. Voldaan, betaalt men voor het déjeuner 3 of voor het diner 3 en een halven franc, en zegt, indien men Hollander is, zonder het minste zelfverwijt, tot zich zelven: ‘bij zulke restauraties vergeleken, zijn die aan onze stations, ook aan de beste, regt armoedig.’

Aan historische herinneringen ontbreekt het den rit door de Landes niet. Eene enkele hebbe hier hare plaats. De station van Buglose

behoort tot het oude Poui, de geboorteplaats van den vermaarden Vincent de Paulo. Te vergeefs heb ik uitgezien naar den eik, waaronder hij toefde, toen hij, het kind van adelijke maar behoeftige ouders, de schapen hoedde; doch voor mijne verbeelding gerezen is hij met hetgeen hij later goeds voor zijne medemenschen tot stand gebragt heeft. 't Was mij, of ik hemzelven of zijne Lazaristen aanschouwde, tot den verwaarloosde sprekend van God en diens dienst, den geteisterde door oorlog, hongersnood, pest, troost brengend en ook brood en kleeding; den door overstrooming met den dood bedreigde, opnemend in de reddende boot, in het kort, waar ligchamelijke of geestelijke nood zich opdeed, te hulp snellend met woord en daad. 't Was mij of ik hem hoorde, zijne Dochters der Christelijke liefde wenken gevend voor eene doeltreffende armen- en kranken-verpleging onder de verzekering: ‘doet ge uwen pligt getrouw, eer ontbreken u dan de armen, dan de middelen tot hunne ondersteuning,’ en daarop wie hij had toegesproken, aangevuurd en bemoedigd, zag henensnellen om binnen de wanden der afzigtelijkste ellende en aan de sponde van 't onduldbaarst lijden te bidden, te waken, te helpen. Veel meer van het werk des edelen mans, vertegenwoordigde zich voor mijnen geest. Daarbij geraakte 't geheel op den achtergrond, dat hij Roomsch priester geweest was en kwam het bij mij op - men vergeve 't mij - grooter zulk een Roomsch priester, dan een Kalvinistisch of eenig ander Protestantsch leeraar zonder liefde.

Op de station van Buglose volgt die van Dax. Van daar in Zuidwestelijke rigting voortreizende, bereikt men over Bayonne en Irun Spanje's hoofdstad, Madrid. Mijn weg lag in Zuid-oostelijke rigting door het schoone dal van de Adour en van Puijoo af langs de kronkelende Gave de Pau.

Onder zijne stations is die te Orthez, een stedeke van nauw 7000 zielen, dat, zoo al niet rijk aan bevolking, wel rijk aan geschiedenis is.

Die oude toren, de Moncade, is een overblijfsel van het slot, waar de graven van Béarn hunnen zetel hadden, eer zij dezen naar dat van Pau overbragten. Er is in het jaar 1390 een gruwel gepleegd. Toen voerde Gaston Phoebus den graventitel. Hij was een der dapperste ridders van zijnen tijd. Buiten den krijg, was hem niets aangenamer dan de jagt. Over deze schreef hij een werk: *Des deduiz de la chasse des bestes sauvaiges et des oyseaux de proie,* waarvan de schrijfstijl aanleiding gegeven heeft tot de nog in zwang zijnde zegswijze: *faire du Phoebus* en waarin de morele zijde van het tijdverdrijf dus is beweerd: ‘en chassant on évite le péché d' oisiveté, car qui fuyt les sept péchés mortels, selon nostre foy, il devroit estre sauvé; donc bon veneur sera sauvé.’ Van zijnen echt kan gezegd worden:

Niet steeds is de liefde bestendig van duur,
Hoe snel zij den boezem deed jagen;

Zij bluscht wel somwijlen ontijdig haar vuur,
Hoe hel zij de vonk had geslagen;
En strikt zij haar bloemen weêr los van het paar,
Dan tilt het, o jammer! zijn keten zoo zwaar,
En kan die welras niet meer dragen.

Gescheiden van zijne gemalin, leefde hij dien ten gevolge. Wie beider hereeniging wenschte, beproefde, was hun zoon. Hij zou het doel bereiken, geloofde hij, door den liefdedrank, dien hem zijn oom, Karel de Booze, daartoe had ter hand gesteld. Treurige begoocheling. Eenen giftdrank bood hij zijnen vader en deze - buiten zich zelven van woede en doof voor 't onschuldbetuigen, stootte hij zijn kind den dolk in het hart.

Die andere oude toren is eenmaal verdedigingstoren geweest en getuige van een tooneel, waarvan de herinnering na drie eeuwen doet ijzen, al was het slechts één der talloos velen van denzelfden aard, die Frankrijks steden en vlekken, heuvelen en valleijen gedurende de worsteling van Roomsch en Onroomsch hebben te aanschouwen gegeven. Onder de hoofden der Hugenoten was Gabriel de Montgomerij. Hij was een dapper krijgsman, maar zijne dapperheid ontaardde in wreedheid. Zijne soldaten deden noch in het een, noch in het ander voor hem onder. Wien zal het bevreemden, die bedenkt, met welke barbaarschheid de benden van Katharina de Médicis benevens velen van de bevolking hunne geloofsgenooten bejegenden - bedenkt, hoe binnen het korte tijdsverloop van drie maanden niet minder dan tien duizend hunner door hunne vijanden niet zelden op gruwzame wijze werden omgebragt?

Montgomerij nam met de zijnen in 1569 Orthez. Wie hen onvermurwbaar vinden mogten, zij inzonderheid, die priesters, die ook de wapenen hadden opgevat om de stad tot het uiterste toe te verdedigen. Hen duwden de overwinnaars ten spijt van hun smeeken ten torenvenster uit en smakten hen in den stroom naar beneden.

Ik zou meer van Orthez kunnen vertellen; maar: ‘Argagnon, Lacq, Artix!’ klonk achtereenvolgens de stem van den conducteur langs den trein en weldra hield deze stil aan de station te Pau.

Pau.

Men zij aan het reizen buitenslands en daarmede aan het zamenzijn en zamenspreken met vreemdelingen gewoon, in aangename stemming brengt het toch altijd, als men in den vreemde de klanken der lieve moedertaal verneemt en in hen, die ze uiten, menschen aantreft, wier omgang men op prijs kan stellen. Bij mij ten minste was dit het geval, toen ik aan de station Doctor J.E. de Voogt en later in mijn hôtel Mr. F.W.N. Suringar, den vice-consul der Nederlanden, ontmoette en in hen mannen volkomen bereid mijn verblijf in hunne stad

een regt aangenaam te doen wezen. Aan hen heb ik het voor een goed deel te danken gehad, dat ik er, schoon op ongeveer drie honderd uren afstands van mijn huis, mij thuis gevoeld heb.

Wie te Pau komt, bezoekt het kasteel, ‘dat,’ schreef een Duitscher, ‘met zijne imposante torens, schietgaten, tinnen en breede muren een belangwekkend verleden laat onderstellen.’

Van dit belangwekkend verleden enkele bijzonderheden.

Bijna 600 jaren na zijne stichting in de laatste helft der 10e eeuw door Centule den ouden, burggraaf van Béarn, leefde er Marguerite de Valois, zuster van Frans I, koning van Frankrijk. Zij, die geroemd is als ‘de eenheid van een vrouwenlijf, mannengeest en engelengelaat’ had in 1533 de Hervormden begunstigd en daardoor hunne tegenstanders zóó tegen zich ingenomen, dat dezen niet alleen haar geschrift: ‘*Le Miroir de l'ame pécheresse*,’ waarin van heiligen noch vagevuur noch iets dergelijks sprake was, veroordeelden, maar ook in een tooneelstuk haar voorstelden als onder 't lezen van den bijbel plotseling in eene helsche furie veranderd; terwijl één hunner, een Franciscaner monnik, in zijn sermoen uitriep: dat zij verdiende in eenen zak genaaid en in de rivier verdronken te worden. Haar broeder, die niet hare handelwijze maar wel die van hare vijanden had afgekeurd, betoonde zich echter van geheel anderen geest, nadat hij in den loop van het gezegde jaar paus Clemens VII ontmoet en met dezen, behalve over andere zaken, over het huwelijk van zijnen oon met 's pausen nicht Katharina de Médecis onderhandeld had. Toen sprak hij, gezeten op eenen troon tot de talrijke schare van aanzienlijken, die hem omgaf: dat hij de misdaad der ketterij zelfs niet aan zijne kinderen vergeven zou, ja! dat hij, zoo één zijner ligchaamsleden er van besmet mogt worden, met eigen handen dat lid zou afsnijden. Wat erger was, toen beval hij wie niet met de Kerk geloofden, gevangen te nemen en uit te roeijen. Marguerite begaf zich onder deze omstandigheden naar Béarn en weldra was haar slot te Pau de plaats, waar de vermaarde mannen van haren tijd eene wijkplaats vonden tegen de vervolging en van waar maatregelen uitgingen ter verbetering der wetten, ter bevordering der kunsten, ter opbeuring van den landbouw en ter vermeerdering der scholen.

Hare dochter Jeanne, de gemalin van Antoine de Bourbon, bewoonde later het kasteel. Men heeft haar als eene zeer voortreffelijke vrouw geroemd. ‘Zij was,’ schreef de een, ‘de wijsste, edelmoedigste en geleerdste vorstin van haren tijd, die in haar hart de bron had van alle deugden en groote hoedanigheden,’ de ander: ‘alleen de kunne had zij van de vrouw, overigens bezat zij eene ziel, geheel zich gevende aan de zaken des mans, eenen geest geschikt tot het behandelen van de gewigtige aangelegenheden en een hart, dat door den grootsten tegenspoed niet verwonnen werd.’ Geene overdrijving heeft er ten haren aanzien plaats gehad.

Het voorbeeld harer moeder navolgende, gaf zij aan de Béarn betere wetten en telkens meerdere en betere inrigtingen, zoowel voor het onderwijs, als tot wegneming der armoede en leniging der ellende. Hare moeder overtrof zij door hare liefde voor en trouw aan de zaak der Hervorming. Katharina de Médicis mogt haar, toen Antoine, haar gemaal, in zijne overtuiging wankelde en haar dien ten gevolge zelfs mishandelde, raden zich te schikken: ‘Mevrouw!’ gaf zij ten antwoord, ‘liever dan ooit naar de mis te gaan, zou ik mijn rijk en mijnen zoon, hadde ik hen in de hand, in de zee werpen, dat zij mij niet tot hinder waren.’ De kardinaal d'Armagnac mogt haar namens den paus verwijten, dat zij de ketterij in haar gebied had ingevoerd, eene ketterij, die zoo vele buitensporigheden begaan had, ‘ik schaam mij over u,’ deed zij hem hooren, ‘neem den balk uit uw oog om den splinter in dat uws naasten te zien: reinig de aarde van het bloed der regtvaardigen, dat de uwen vergoten hebben.’ Aan zulke woorden heeft zij daden toegevoegd.

Geen wonder waarlijk, dat men haar tot op den huidigen dag ‘de goede koningin’ noemt, haar, die ook hierdoor veler genegenheid had en heeft, dat ze op den 14^{den} December 1553 het leven schonk aan dien Hendrik IV, van wien de Henriade-dichter, de beroemde Voltaire, zong:

ce héros qui regna sur la France
Et par droit de conquête et par droit de naissance;
Qui par de longs malheurs apprit à gouverner,
Calma les factions, sut vaincre et pardonner,
Confondit et Maijenne et la ligue et l'Ibère
Et fut de ses sujets le vainqueur et le père.

Dit van het vroegere, nu ook iets van het jongste verleden van het slot.

In het jaar 1830 had Frankrijk aan het rijk van den Dei van Algiers een einde gemaakt. Jaren strijds echter moest het kosten, eer het daardoor eene rustige kolonie aan zijne bezittingen zou hebben toegevoegd - jaren strijds vooral door Abd-el-Kader, die de krijgshaftige mannen van het gebergte, de Kabijlen, tot den heiligen kamp tegen de ongeloovigen zou oproepen en in dien kamp hun aanvoerder zijn. Zestien jaren aaneen heeft hij het den indringers moeijelijk genoeg gemaakt, Abd-el-Kader, al verschenen zij met talrijke legers onder bekwame bevelhebbers in het veld. Eindelijk evenwel moest hij zich aan hen overgeven, en op last van hunne regering het kasteel te Pau betrekken, waar hij in April 1848 met zijne moeder, ééne wettige vrouw, vijf bijwijven, zeven kinderen, éénen oom, drie broeders en verder gevolg aankwam en tot in November van gezegd jaar gehuisvest bleef.

Op den 30sten September 1868 nam het slot een ander gezin op: dat van Isabella II, koningin van Spanje, en don Francisco de Asis,

haren gemaal. Een der jongste geschiedschrijvers van haar rijk, don Hermenegildo Rato y Hevia, moge haar de ‘augusta y bondadosa señora’ genoemd en breed uitgemeten hebben de belangrijke vorderingen, die tijdens hare regering gemaakt zijn ‘en el camino de la regeneracion politica, economica y social,’ hare onderdanen toonden zich eerlang niet tevreden met haar bestuur. Zij moest met de haren den vaderlandschen bodem verlaten. Toen vonden de doorluchtige personen door de hoffelijkheid van keizer Napoleon te Pau gedurende eenige dagen een aangenaam verblijf voor zich als voor wie met hen waren. Dit betuigden zij na hun vertrek door den bekenden don Carlos Marfori aan den heer Chastang, den bewindvoerder van het kasteel, met de woorden ‘dat de dagen, die zij er doorbragten, de égards van den keizer en diens dienaren en het prachtige land, dat onder hetgeen het roemrijks heeft, telt de wieg van Hendrik IV geweest te zijn, hun tot groote vertroosting gestrekt hadden.’

Met hoeveel ware 't voorafgaande te vermeerderen!

In 1096 ontving op het slot Gaston III, eer hij ter bedevaart toog, den ridderslag; later versierde hij het met de zegeteekenen, door hem in het Heilige land gewonnen.

In 1483 stierf er de zestienjarige Francois Phébus, vergiftigd toen hij zijne fluit aan de lippen gebragt had.

In 1569 deed er Montgomery tien Katholieken van aanzien, die krijgsgevangen gemaakt waren, doorsteken.

Doch genoeg.

Het inwendige, ver van de verwachting te leur te stellen, die het uitwendige, tijdens de regering van keizer Napoleon III en op diens bevel onder de leiding van de heeren Couvrechef, Ancelet en Lafollije, bouwkundigen van naam, gerestaureerd, doet ontstaan, beantwoordt daaraan volkomen. Ik zal niet al de vertrekken beschrijven, die men van uit de wachtzaal doorloopt, noch de meubels, die er zich bevinden. Eene voorstelling van de overigen en van het dáár aanwezige zal men zich maken kunnen, nadat ik van één van allen het opmerkelijke zal hebben opgesomd. Laat mij de kamer van Hendrik IV kiezen, dus genaamd omdat gezegde vorst het levenslicht er aanschouwd heeft.

Brusselsch tapijtwerk bedekt de wanden. In vier afdeelingen zijn daarop voorgesteld de maanden Januarij, Junij, November, Julij met hare gedenkbeelden Juno, Mercurius, Diana, Jupiter en het schaatsenrijden, het verkoopen der kersen en het scheren der schapen, het dorschen van het koren en het bereiden van het vlas, de oogst. Boven den schoorsteen ziet men in bas relief in wit marmer Hendrik IV te paard in Romeinsch kostuum. De vervaardiger er van is Germain Pillon, een van Frankrijks grootste beeldhouwers, die in de 16de eeuw leefde en onder anderen door zijn praalgraf voor Hendrik II en diens gemalin Katharina de Médicis in de kerk St. Denis roem behaalde.

Geen voorwerp in dit vertrek merkwaardiger dan de wieg van Hendrik IV, eene schildpadschaal, die eene lengte van 1.07 en eene breedte van 0.83 meters heeft. Op eene tafel bedekt met een kleed van blauw fluweel, geborduurd met goud, wordt zij gedragen door zes lansen met vanen, waarop de wapens van Frankrijk en Navarre, mede met goud geborduurd. Er boven is een lauwerkrans en verder een vergulde helm met eene witte pluim van struisvogelvederen. Dit opschrift - een zeer oud naar men beweert - is op den bodem:

'Hendrik de groote werd in deze kamer geboren tusschen 12 en 1 ure in den nacht van 13 op 14 December vijftien honderd drie en vijftig en gedoopt door den kardinaal d'Armagnac. De koningen van Frankrijk en van Navarre waren zijne peten, deze schilpadschaal was zijne wieg en Suzanna de Bourbon, zijne gouvernante, had in last hem in het kasteel van Coarraze als een gewoon kind groot te brengen. Dáár was het, dat hij dikwijls liep met het bloote hoofd en de bloote voeten en dat zóó doende zijn ligchaam voor het harde leven in den krijg werd voorbereid.

Hij ontnam aan de Ligue twee honderd plaatsen, woonde zestig gevechten bij, voerde bij drie veldslagen het bevel; altijd de eerste in het aanvallen, de laatste in 't aftrekken, altijd de minste in getal en altijd overwinnende.

Deze held was grooter door de goedheid van zijn hart tegenover zijne onderdanen, dan door den glans zijner zegepralen.

Een helsch monster ontroofde aan Frankrijk op den 14^{den} Mei 1610 zijn geluk en zijn genot; aan de monarchen van de wereld het model der vorsten en aan Europa hem, die het gemaakt zou hebben tot één gezin.'

In de tweede plaats trekt de aandacht een ledikant van gewerkt notenhout. De paneelen en de hemel van dit meubel zijn versierd door 74 portretten van koningen en anderen, *deels* in borstbeeld, *deels* in medaillon, 12 beeldjes heeft het voetstuk en eenen Gallischen haan met uitgespreide vleugelen het midden van den hemel.

Verder ziet men twee groote koffers of kisten, waarvan de ééne, die geheime sluiting heeft, is van notenhout, rijk gebeeldhouwd in Romaanschen stijl; de andere met sloten van verguld koper, van eikenhout, niet minder rijk, maar in Gothischen stijl gebeeldhouwd. Op beiden zijn kleine bronzen borstbeelden op marmeren voet, voorstellende Hendrik IV gekroond.

Eindelijk heeft men niet onopgemerkt te laten, behalve de gebeeldhouwde stoelen, eene tafel en eene kaptafel, beiden van eikenhout en beiden van beeldhouwwerk voorzien, de eerste in renaissance-stijl, de laatste in den stijl van Lodewijk XII.

Het slotgebouw verlatende, kan men den begeleider dankbaar zijn, dat hij zich bereid betoonde iedere gevraagde inlichting te geven, door eenig zilver van dat dankbaar zijn te doen blijken, gaat niet aan.

Met den rug naar de zuidzijde van het kasteel gekeerd, heeft men uit den aanleg, die het omgeeft, het gezigt op een landschap, dat bekoorlijk schoon mag heeten.

Op den voorgrond is in de diepte de Gave de Pau. Ontbreekt haar de levendigheid, die door de scheepvaart zelfs aan onze kleinere rivieren wordt bijgezet, zij is toch ver van doodsch. Hier reppen aan haren oever eenige vrouwen de handen, dat hetgeen zij te wasschen hebben, door en door helder zij, een sieraad van kabinet of linnenkast; dáár gaan met wagen of kar voerlieden den stroom in, dat zij van ééne zijner ondiepten keijen verzamelen, waaruit men vervolgens eenen muur of iets anders zal optrekken; ginds bewegen zich op de brug, die naar de overzijde brengt, voetgangers, vrachtwagens, rijtuigen in bont gemengel. Als het oog van deze en dergelijke groepen zich losmaakt om zich te vermeien in het dal, dat aan de rivier leunt en spoedig overgaat in heuvelen en bergen, die terrasgewijze op elkander volgen, dan rust het nu op welig geboomte of milde wijnstokken aan den voet, in de helling, of op den top der hoogten geplant; dan op een villa, waarvan de bouwheer lager of hooger plek gekozen heeft, toen hij voor zich of voor wie van verre komen zouden, de aanstaande woning stichten ging; straks op een dorp, dat met zijne witgepleisterde huizen op eene kleine stad gelijkt. 't Laat zich echter door al dit schoone niet lang boeijen, want er boven uit ontwaart het de Opper-Pyreneën, misschien zelfs den 9000 voeten hoogen Pic du Midi en deze *of* omgeven van grillige wolkengestalten *of* met hunne sneeuwbedekking blinkend als kristal.

Wendt men zich van het plekje, waarvan ik gesproken heb, regts en gaat men de steenen brug over, die over de rue Marca gebouwd is, verder door het terrein, dat de Basse-Plante heet en wij plantage zouden noemen, dan komt men in het Park van het kasteel, eene publieke wandelplaats. 't Is een meer lang dan breed bosch met prachtig hout, waardoor zich twee lanen slingeren, van welke de hoogere het uitzigt geeft op het zooeven beschreven landschap, de lagere alleen schaduw tegen het blakeren der zon.

Als men er zich nederzet op eene der vele zitbanken, die er geplaatst zijn, dan ziet men onwillekeurig vóór zijne verbeelding tal van gestalten verrijzen, die in vroeger en later dagen in levenden lijve onder dezelfde boomen, althans op denzelfden bodem getoefd hebben. Behalve van vorsten en vorstinnen, zijn zij van eenen Clément Marot, den edelknaap van Marguerite de Valois, wien Frankrijk, met Ronsard en Desportes, als de eerste dichters noemt, die in eenen vorm, sierlijk als die van eenen Petrarca en andere Italiaansche zangers hunne gewaarwordingen uitten; van Jean Cauvin, den kerkhervormer, wien men zijne bewondering niet ontzegt, al is men ver van zijne inzigten geheel te deelen en zijne handelingen in allen deele goed te keuren; van Madeleine de Scuderij, de begaafde schrijfster, die in hare histo-

risch-romantische verhalen het portret van meer dan éénen harer tijdgenooten wel gelijkend schetste en bij eenen Lodewijk XIII, eene Christina van Zweden en andere aanzienlijken van haren tijd in hooge achting stond; van - maar laat mij met opsommen niet voortgaan - van liefde dronken, des peinzens moede, idealen scheppend en wie weet hoe anders gestemd en hoe anders bezig, hebben zij en vele anderen vóór en na hen op de schoone plek den dag ten avond neigen of het morgenrood zijne tinten zien tooveren op de voorwerpen rondom.

Wendt men zich links daarentegen, dan bereikt men langs den Boulevard du midi spoedig de Place royale en kan men het oor leenen aan de muzijk, die er door de kapel der bezetting tweemalen in de week ten beste gegeven wordt.

Verder Pau met zijne 25 à 30.000 inwoners te beschrijven - in het breede te spreken van zijne pleinen: dat de la Monnaie, de Grammont, des Ecoles, enz.: zijne gebouwen: de prefectuur, de hal, het paleis van justitie, de kazerne, het lyceum, enz., zijne straten met name Mont-pensier, Serviez, Gassies, Baijard, enz. ligt niet in mijn plan. Liever deel ik een en ander mede aangaande het leven in de hotels en pensions, in de kerk en op de straat. Van dat in huis spreek ik niet, omdat mij de gelegenheid ontbroken heeft daarmede kennis te maken.

Pau is rijk aan hotels. Daaronder zijn er, die grootsch genoemd kunnen worden. 't Hotel Gassion doet zich als zoodanig het meest voor.

Bezigtigd heb ik het hotel de France en op weelderigen voet ingerigt bevonden. Ook van anderen is mij dit verzekerd.

Slechts sommigen er van geven pension d.i. voor bepaalden prijs kamers, ontbijt en middageten. Ziet hier waaruit in het hotel Victoria of d'Angleterre 't ontbijt ten 12 ure bestond: bouillon, eijeren au plat, koteletten met tomatensaus of beafsteak, rundvleesch met gebakken aardappels, pruimen-marmelade met daarbij behoorende biscuits. En het diner ten 6 ure: vermicelli-soep, geroosterde zalm, rundvleesch met cichorei, kalfskoteletten, eendvogel, rijstappelstruif, rozijnen en amandelen, Noord-Hollandsche kaas, abrikozen-gebakjes, druiven. Zoowel aan het ontbijt, als bij het middageten, was de landwijn, een ligte, zeer smakelijke, ter beschikking.

Neemt men in aanmerking, dat Pau duizenden vreemdelingen opneemt, dan is hetgeen men voor een en ander te betalen heeft niet onmatig te noemen. Voor het eten, om dit alleen te noemen, geeft men 6 francs per dag.

Gaat men liever bij particulieren en pension, er is daartoe gelegenheid te over. Tot hooger, zoowel als tot lager prijs kan men te regt. Voor zooveel het eten betreft, zij het verschil niet groot in het eene of andere huis, dit is wel het geval voor zooveel de kamers aangaat. Ik heb groote en in der daad prachtig gemeubileerde kamers gezien, voor het gebruik waarvan men gedurende het seizoen d.i. acht of ne-

gen maanden, 1800 francs vroeg; anderen minder groot en met minder huisraad zag ik, waarvan de eigenaar met 1000 francs zich wilde tevreden stellen.

Ik heb niet kunnen bemerken, dat de leefregel in de door particulieren gegeven pensions in eenig opzigt van die der hotels verschilt.

Na het ontbijt ten twaalf heeft men er het middageten ten 6 ure.

Verder behoef ik nauwelijks te zeggen, dat men *en* in de hotels - *en* in de particuliere pensions naar goedvinden *of* meer afgezonderd *of* meer in gemeenschap met anderen zijn kan. Vertrekken, waar men zich vereenigt, ontbreken niet; zelfs vindt men hier en daar eene zaal, waar de minnaars en minnaressen van den dans bij 't klinken der piano hunne bewegelijke groepen vormen kunnen.

De sprong zij groot uit de danszaal naar de kerk, ik moet hem doen en wie deze regelen lezen, verzoeken hem met mij te doen, omdat ik zooeven beloofd heb, dat ik na iets van het leven in de hotels en pensions gezegd te hebben, iets zeggen zou van dat in de kerk.

't Was Zondag en een zonnige dag, geen wonder, dat ik mij opgewekt gevoelde meer dan ééne kerk te bezoeken.

Mijn weg bragt mij het eerst bij eene Roomsche: die van St. Jacques, geen der eerwaardige gebouwen, door een verwijderd verleden opgetrokken, maar een net maaksel der nieuwere kunst. Ik besteeg de trappen en trad binnen. De schare, die er zaamgekomen was, kwam mij, gerekend naar de bevolking, niet groot voor. Drie priesters in keurig gewaad dienden aan het altaar. Meer dan hetgeen zij verrigtten, mijn oog, boeide mijn oor het liefelijk gezang, dat ter zijde van de gewijde plaats uit den mond van vele jeugdigen, naar het scheen, uitging en weêrklonk langs de gewelven van den sierlijken tempel. Onwillekeurig kwam de vraag bij mij op: waarom ten onzent op verreweg de meeste plaatsen de Protestantsche eerdienst verstoken van zulke schoone toonen? Niet de schuld aan hare psalmen en gezangen, moest ik mij antwoorden, omdat ik eene enkele maal de gelegenheid gehad heb die te hooren uit den mond van geoefenden in 't zingen, maar aan het gemis aan oefening bij hen, die ze aanheffen, het treurige gevolg van zeer verschillende oorzaken.

Naar de vergaderplaats der Darbijsten rigtte ik vervolgens mijne schreden.

Men weet, dat zij hunnen naam te danken hebben aan eenen Ier, John Darbij, die eerst advokaat, later geestelijke in de Anglikaansche kerk was, doch deze verliet ten gevolge van twijfel, die bij hem ontstond ten aanzien van hetgeen men de apostolische opvolging noemt. Ook Plymouths broeders worden zij geheeten en dit omdat zij te Plymouth voor hunne zienswijze open ooren en harten gevonden hebben. Met de Irvingianen, aanhangers van Eduard Irving, deelen zij het geloof aan Jezus op handen zijnde zigtbare wederkomst en hun uitsluitend behoud. Maar van hen wijken zij in een ander opzigt af: terwijl

toch de Irvingianen hunne apostelen, evangelisten en engelen hebben, beschouwen zij alle kerkelijke ambten als uit den booze te zijn; terwijl de Irvingianen alles behalve wars zijn van het vormelijke bij de eerdienst, zien zij daarin het uitvloeisel van wereldschen zin.

Naar het vertrek gaande, waarin zij gewoon zijn hunne zamenkomsten te houden, hoopte ik met het karakter hunner vereeniging nader bekend te worden en daarna door hetgeen ik loffelijks of ook afkeurenswaardigs bij hen zou aantreffen, in staat te zijn nuttig te wezen, zoo mij ooit voorkwame voor wien voorlichting in dezen behoefte ware. Hoe ik mij teleurgesteld vond, toen ik binnentredende vernam, dat de zamenkomst eerst na verloop van een half uur zou aanvangen! Ik zag in de kleine zaal eenige weinige stoelen en eene kleine tafel, wat ik verder van de Darbijsten weten wilde, moest ik elders trachten op te vangen.

't Is juist niet veel geweest wat ik op deze wijze te weten gekomen ben. Dat enkele vrouwen uit Holland tot hen behooren en voor de bevordering van hunne zaak grooten ijver betoonen, verhaalde men mij en voorts dat zij bijeen zijnde in stilte of onder 't slaken van zuchten ter neêr zitten, tot dat deze of die door den geest aangegrepen, van zijne zitplaats opstaat om in eene toespraak of in een gebed aan zijn vol gemoed lucht te geven. 't Gehalte van deze gebeden en toespraken, voegde men er op mijne navraag bij, laat nog al te wenschen over.

Ik heb een en ander hoorende, geene spijt hoegenaamd gehad een half uur te vroeg gekomen te zijn. Zulk godsdienstig zamenzijn heeft evenmin de sympathie van mijn gemoed, als de leer aangaande Jezus weldra te verwachten wederkomst die van mijn verstand.

Lang liep ik straat uit straat in en meer dan éénen Pauënaar sprak ik aan, alvorens 't mij gelukte voor den ingang van der Russen bedehuis te staan. 't Kwam er mij, toen ik binnentrad, alles voor of 't nieuw ware en wat ik deed op verzoek van den deurwachter: de voeten vegen op de daarvoor bestemde mat, dat zou ik ook ongevraagd gedaan hebben. Vóór mij was de Ikonostaas, de scheidingwand tusschen de plaats, waar het altaar zich bevond en het overige gedeelte der kerk, met de heilige deuren, waarin een stralende zon was aangebragt, in het midden en eene kleinere - eene tweede, zooals die gemeenlijk in de Russische kerken wordt aangetroffen, zag ik niet - ter zijde. Op dien wand waren geschilderde heiligen-beelden te zien, even als hier en daar aan den muur. Bij het openen der heilige deuren vertoonde zich het altaar met zijne kandelaren en wat verder voor de dienst noodig was. Slechts enkele stoelen stonden in het ruim en een orgel was er niet te verwachten.

Het dienstdoende personeel bestond uit den pope - Nestor was, meen ik, zijn naam - eenen man van een eerwaardig voorkomen en gekleed in een geel gewaad, waarover een kasuifel van blauw fluweel

met twee gouden kruisen of sterren en voorts uit eenen mededienaar op dezelfde wijze uitgedost, doch slechts met één kruis of ééne ster op den rug benevens eene vrouw of een meisje met dezen het koor uitmakende.

Niet veel talrijker dan het gezegde personeel, waren zij, ten behoeve van wie het diende. Het seizoen toch was ter nauwernood begonnen; in den verderen loop er van echter is het ongetwijfeld grooter aantal, dat het heiligdom omvat. *Deels* staande, *deels* geknield woonden de aanwezigen de dienst bij, eene dienst, die met waardigheid verrigt werd. Alleen enkele bijzonderheden er van: het welluidend gezang, het bewierooken met het zilveren wierookvat, het plegtig dragen van het in fluweel gebonden heilige boek de zijdeur van den Ikonostaas uit en de heilige deuren in, noem ik; haar in haar geheel en in al hare deelen te beschrijven en de symbolische beteekenis van een en ander op te geven, acht ik hier niet op zijne plaats.

De Roomsche en Grieksche kerken met hare vele vormen, die der Darbijsten zonder eenigen vorm - 't schijnt moeijelijk het juiste midden te vinden en te bewaren. Misschien dat onze Hervormde kerk er toe in staat geweest ware en zich er ook toe in staat betoond hadde, indien niet de booze geest van tegenstand, die bij velen van hare leden zich geopenbaard heeft en nog openbaart, hare gelukkige ontwikkeling ook in dit opzigt belemmerd hadde en voortdurend belemmerde.

Men kunne de klok ophouden, den tijd kan men 't niet. De heer Cadier mogt zich in 't Fransch, de heer Faith in 't Engelsch, anderen mogten zich in eene der beide talen op andere plaatsen doen hooren, ik had aan mijne omwandeling te veel tijd moeten geven, dan dat ik, al ware 't ook kort, onder hunne hoorders zou hebben kunnen zijn. Zij zullen mij niet gemist hebben, onbekend als ik hun bleef, al stond ik met twee van hen eenige oogenblikken bij de groeve, waarin het stoffelijk overschot eener Engelsche werd neêrgelegd.

Een kleine uitstap zij mij hier vergund. 't Is niet tot de kerkgebouwen, dat men te Pau de pogingen tot bevordering van hetgeen men voor godsdienstig leven houdt, bepaalt. Men doet ook door de post eene soort tractaatjes toekomen aan wie in eenig hotel of in eenige pension verblijf houden. Derzelver inhoud en strekking kunnen uit één dat: *le remplaçant volontaire*, tot opschrift heeft, gekend worden. De auteur verhaalt daarin, dat hij in Amerika op een kerkhof eenen man bezig vond met het planten van bloemen op een soldatengraf. Op zijne vraag naar den doode bleek hem, dat hij noch des planters zoon, noch eenige van diens nabestaanden was, maar een jong mensch van zijne kennis, die zich, toen hij, de behoeftige vader van een zevental kinderen en de echtgenoot van eene ziekelijke vrouw tot den krijg was opgeroepen, vrijwillig tot zijnen plaatsvervanger aangeboden had en aan de gevolgen van zijne in den strijd bekomen wonden overleden was. Niet gerust had hij, wiens plaats de gestorvene had ingenomen,

zoolang hij niet het graf des edelmoedigen bezocht en daarop, gelijk hij in tegenwoordigheid van den vreemdeling deed, eene plank geplaatst had, waarop onder den naam de woorden stonden: hij stierf voor mij. Op dit verhaal laat de schrijver de opmerking volgen, dat zoo de man, dien hij ontmoette, niet zóó gehandeld hadde, zijne lezers ongetwijfeld hem zouden beschouwd hebben, als iemand zonder hart. En - vraagt hij hierop: ‘weet gij wat Jezus Christus, de zoon van God, voor den zondaar gedaan heeft? ja! voor den zondaar veroordeeld door de wet van eenen driemaal heiligen God? Zijne oneindige liefde, eene onpeilbare liefde, eene liefde, die alle kennis te boven gaat, wat heeft zij bewerkt? Jezus heeft zich zelven voor onze zonden gegeven; hij heeft zijnen glorietroon verlaten; hij heeft zich vernietigd, de gestaltenis van eenen dienstknecht aangenomen hebbende’, enz. 't Verstaat zich, dat eene aansporing tot liefde jegens God, die in Jezus overgave zijne liefde openbaarde, het slot uitmaakt.

Ik zou, indien ik de zenders van dit en dergelijke stukjes kende, hun deze twee vragen willen doen: is het verstandig en: is het kiesch zulke zending te bewerkstelligen?

Wat de eerste vraag betreft, doe ik opmerken, dat opstelletjes als *le remplaçant*, in handen komen van meisjes, die den kinderleeftijd reeds achter zich hebben en een onderwijs in de godsdienst genoten, dat alles behalve oppervlakkig was. Is het van haar te verwachten, dat zij door verhaaltjes van weinig beteekenis en door algemeenheden uit de geloofs- en zedeleer gesticht zullen worden, ja, niet ontsticht door uitdrukkingen als ‘le doux Jésus’ enz.

En wat het kiesche aangaat, betrekkingen in den vreemde vertrouwen hunne kranke verwanten aan Pau toe, naar ligchaam en ziel toe. En men zal buiten hen om dezen laatsten denkbeelden in het godsdienstige trachten aan te brengen, die op zijn zachtst uitgedrukt hun onjuist voorkomen en desniettemin van onkieschheid vrij te pleiten zijn? Dat een Roomsche eens zóó dede ten aanzien van eenen Protestant?

Doch nu nog iets over het leven op straat.

Heeft het elken dag mijne aandacht gehad, niet het minst is dit het geval geweest op den Zondag en op den Maandag, welke laatste marktdag was.

Meestal, maar vooral op den marktdag gaven de pleinen en straten een bont gewoel te aanschouwen. Daar waren de rijtuigen, die van wege de hotels de reizigers van de station naar de stad bragten met tal van koffers op de impériale en somwijlen met den begeleider in het Béarnesche roode buis op den bok; de achterover hangende karretjes op veren, beladen met deze of die koopwaar en zeer dikwijls door eene vrouwenhand bestuurd; de vierkante wagens met schuin oploopende zijden, mede tot goederenvervoer bestemd en daartoe met een paar stevige ossen bespannen, die door den vooruitloopenden eigenaar alleen

door eene beweging met den langen stok in het regte spoor gehouden werden; de kolossale karren, voortgetrokken door een drietal paarden vóór elkander, wit van kleur en stevig van schonken en om niet meer te noemen, de voertuigen van verschillenden naam, waarvan de schoone bespanning geenen anderen last, dan élégante heeren of bekoorlijke vrouwen voort te bewegen had. Daar waren, opdat ik ook iets van de voetgangers zegge, de geestelijken in hunne lange jassen met zwarte van wit omzoomde beffen en hoeden niet ongelijk aan die, waarin nog sommigen het ware karakter van den Hervormden herder en leeraar schijnen te zien; de mannen met de wollen baretten zonder naad, zooals die inzonderheid te Naij vervaardigd worden, op het hoofd, het open buis aan het lijf en de korte broek om de beenen; de vrouwen met het manteltje om het bovenlijf en den doek om het geheele hoofd of alleen om het achterste gedeelte er van, dragende eene pot op de kruin of eene mand aan den arm; de herders met hun veertig of vijftigtal geiten, aan hunne Pyreneënfluit het verrassend geluid ontlokkend, dat hun bij hunne klanten gewis dezelfde dienst bewijst, als den melkverkoopers en verkoopsters in onze steden 't herhaalde schellen; de bedelaars, die met de bezoekers van het zuiden gedurende de zomermaanden b.v. te Eaux-bonnes of Cautarets toeven, maar 't voor de gezondheid hunner beurs noodig keuren des winters naar Pau te verhuizen.

Wat mij, ziende op dit bont gewoel, telkens in het oog viel, was de ontstentenis van rumoer, zooals men dit in de steden van ons noorden, vooral des avonds, aantreft. Inzonderheid trof mij dit op den eersten dag der week. Des morgens had ik de dingen zoo tamelijk hunnen gewonen gang zien gaan - later de wandelaars en wandelaarsters gade geslagen, onder de eersten de mannen van het garnizoen met witte handschoenen en over het geheel net gekleed, onder de laatsten de dienstmeisjes met opgenomen japonnetjes en het haar in zijden of mousselinen doeken, in plaats van in netjes; als 't avond is, zóó dacht ik bij mij zelven, zult ge zoowel de bezigheid, als 't rustig genieten, als elders, door wilde luidruchtigheid vervangen vinden; neem er slechts de proef van en ongetwijfeld ervaart ge, dat het volk nergens zijnen aard verloochent. Ik heb de proef genomen en wel met den uitslag, dat ik niet alleen bij mijne wandeling niet stuitte op beschonken zonen van Mars of joelende burgers en burgeressen, maar daarentegen veeleer de straten verlaten vond, zóó verlaten, dat ik het voorbeeld der overigen volgen ging door den tijd, die mij restte, binnen de wanden van mijn huis door te brengen.

't Was koud gedurende de dagen, die ik te Pau doorbragt - zóó koud, dat het vuur van den haard mij goed deed. Zou 't ook zoo zijn, als ik de terugreis zou aanvaarden? Al ben ik geboren op éénen van de twee-en-dertig dagen van het jaar, die Tycho Brahé, de beroemde Deensche sterrekundige, voor ongeluksdagen hield, ten opzigte

van het weder op reis ben ik altijd eer gelukkig, dan ongelukkig geweest. Ik was het ook, toen ik naar Toulouse vertrekkende, Pau verliet, zonder er mij veel over te bekommeren, of het zijnen naam te danken hebbe aan de drie palen (*paons* in 't Béarneesch) binnen welke, overeenkomstig den wil van hen, die den grond er voor afstonden, het kasteel gebouwd moest worden, dan wel aan den oorspronkelijk niet grooten omvang van het slot, waarom men het: *bi-aoi*, d.i.: klein hof, heette.

(*Slot volgt.*)

Robert Schumann.
Door Celestine.

I.
Kinderjaren.

'Kleinsteedsch' is de gebruikelijke uitdrukking voor al de eigenaardige karaktertrekken, gewoonten, begrippen, vooroordeelen en bekrompenheden, die de inwoners der kleine provinciesteden van die der groote steden of van de wereldburgers onderscheidt. Met niet geringe minachting zien dan ook deze gewoonlijk neder op genen, glimlagchen medelijdend over hun naïve wereldbeschouwing, hun oud-modische deugden en stijve vormen, hun afkeer van al het nieuwe, hun vasthouden aan al het oude; spotten over hun bemoeizucht, praatzucht, nieuwsgierigheid, in één woord, over al de kleingeestigheden, die het noodzakelijk gevolg zijn van een eentoonig leven in een beperkten kring, en weten in hun humanen hoogmoed hieraan geen beteren naam te geven dan 'kleinsteedsch.'

Toch is er veel in het 'kleinsteedsch,' dat het 'grootsteedsch' kon beschamen, indien die althans eens wilde afdalen van zijn hoog standpunt door een onpartijdig onderzoek te laten instellen naar de quintescence van beider waarde; ongelukkig leent zich de chemie niet tot een dergelijke zifting en het 'kleinsteedsch' is in ongenade gebleven.

Kleinsteedsch was ook het Saksisch bergstadje Zwickau. Het vriendelijke dal, waarin het lag, de kronkelende wateren der Mulde, die er langs vloeiden, konden er den stempel der ouderwetschheid niet aan ontnemen, en of het ook al zijne kerktinnen hemelhoog verhief en

daarmede een blik in de wijde wereld waagde, even onwrikbaar als de hooge toren van de Mariakerk haar standplaats op dezen bodem innam, even onwrikbaar hingen de brave Zwickauers aan hunne enge voorouderlijke begrippen, en niemand die nog immer van den hoogen toren was teruggekeerd met het verlangen om zijn geestesblik in meerdere overeenstemming te brengen met het ruime uitzigt daarboven.

Zoo was Zwickau tot in 1817 gebleven, ondanks de veranderingen, die men van den hoogen toren op land en in dorp kon opmerken, ondanks den geest van vooruitgang, die de geheele buitenwereld bezielde.

Geheel ongelijk hadden de Zwickauers niet: immers, waren ze al niet vooruitgegaan met de massa, ze hadden ook niet, even als deze, hun tevredenheid en eenvoud ingeboet, en konden zich dus met philosophische waardigheid blijven voegen naar de eischen van hun vermogen, stand en meeningen.

De zon neeg reeds ten Westen, toen een kleine knaap met vluggen tred de Mariakerk naderde en, na een bespiedenden blik om zich heen te hebben geworpen, in de kerkdeur verdween.

Nu slaakt hij een zucht van verligting, hij volgt den bekenden weg en beklimt den steilen torentrap; hijgend rust hij vaak een oogenblik uit en wijdt zijne aandacht aan de reusachtige klok, die reeds meer dan drie eeuwen haar statige roepstem ten gebede laat hooren. Peinst hij hierover? Neen, het koude ijzer verlokt hem niet, en wat het spreekt verstaat hij nog niet; maar daarboven trekt het hem met onwederstaanbare kracht, daar, waar het oog zich kan verlustigen in de duizend kleurschakeringen eener ontluikende natuur, in de schilderachtige lichtschaduwen over berg en dal uitgespreid, in den gloeijenden horizont van waar de koningin des dags in al haar gouden pracht en praal, in al haar Majesteit, haar afscheidsgroet zendt.

Eindelijk is hij boven, 314 voet hooger dan het stadje waarin hij straks nog zijne guitenstreken uitvoerde. Hoe klein is het! Zich zelf schijnt hij een reus toe; zijn borst zwelt op van trots en overmoed. Bereikt heeft hij de hoogte, waarnaar telkens zijn blik verlangend uitziet; met innig welgevallen ademt hij de frissche avondlucht in en is weldra zoo geheel verdiept in de beschouwing van het landschap, waarin hij telkens nieuwe punten ontdekt, dat hij plaats en tijd vergeet en eerst door de schemering tot een onverwijlden terugtogt wordt bewogen.

- Robert! Waar is Robert?!

In het huis op de markt, bewoond door den boekhandelaar Frederik August Gotlob Schumann, heeft deze vraag geene geringe beweging veroorzaakt.

Aan den familiekring ontbreekt de jongste, en reeds lang is de avond gevallen. De drie oudste telgen hebben zich in 't geheim aan de ri-

vier opgehouden, met het bepaalde voornemen om zich den eersten vrijen dag, tot een vaartoertje met den jongen Ruppius, des burgemeesters zoon, te laten verleiden. Eduard, Karel en Julius beweren herhaaldelijk, dat zij Robert nergens hebben gezien. De negenjarige Emilie verklaart, dat zij hem met eenige schoolkameraden op de markt soldaatje zag spelen, Robert was aanvoerder.....

- Dat is hij altijd! - bevestigt de moeder niet zonder zelfvoldoening. - Robert alleen weet zich te laten gehoorzamen, hij maakt het allen naar den zin.

- Dat eeuwig aanvoerdertje spelen voert tot heerschzucht, - zegt de vader met gerimpeld voorhoofd, - beter ware het voor Robert indien hij ook eens de minste was.

- Als de kinderen hem tot leider kiezen van hunne spelen - herneemt zijne vrouw - zie ik hierin slechts het bewijs, dat Robert voor die rol het best geschikt is; van heerschzucht kan geen sprake zijn, waar vrije keuze bestaat. De knaap heeft nu eenmaal het voorregt om boven anderen uit te blinken.

- Ik mag lijden dat hij dit zijn leven lang volhoudt, Johanna! in het goede althans - maar als gij hem dit nu al voorpraat, is daar weinig kans op. Mij dunkt, bij voorbeeld, dat hij van avond uitblinkt in onordelijkheid. Het avondeten staat gereed en mijn jongste zoon laat zich wachten!

- Ik begrijp het niet! Er moet iets met hem zijn voorgevallen. Gij weet, August, dat Robert anders altijd op zijn tijd past!

Niet langer haar ongerustheid meester, zendt mevrouw Schumann haar oudsten zoon naar des burgemeesters vrouw, Robert's peet, in de hoop dat de knaap zich mogelijk dáar mogt bevinden. Eduard keert echter onverrigter zake terug en nu rijst de algemeene bezorgdheid ten top. IJlings begeeft zich de vader op weg om onderzoek naar zijn jongste te doen; de twee oudste spruiten vergezellen hem, en de vrouw des huizes wacht in de grootste spanning hunne terugkomst af.

Intusschen is ook Robert's toestand verre van benijdenswaardig geworden. Hoe snel hij ook den torentrap is afgedaald, toch vindt hij reeds den uitgang beneden gesloten, en ook het digtslaan der zware kerkdeur, waarvan het heiligdom dreunt, strekt hem ten bewijze, dat de sluiting reeds geschied is en roepen noch schreeuwen hem meer baten kan.

Met grootere kalmte dan men van een zevenjarigen knaap zou verwachten, neemt hij dit ongeval op, alleen drukt hem de gedachte aan de ongerustheid zijner ouders over zijn wegblijven. Langzamerhand wordt echter deze verdrongen door de zonderlinge gewaarwordingen, die hem in de toenemende duisternis bestormen. Om ze te ontvlieden, wil hij liever nogmaals den moeijelijken weg naar boven afleggen, daar toch zal hij minstens den fonkelenden sterrenhemel kunnen aanschouwen en zich minder eenzaam, minder gevangen gevoelen; reeds heeft hij de groote

klok bereikt, maar daar stolt hem bij hare zware, doffe slagen het bloed in de aderen; ademloos luistert hij er naar en wijkt terug voor de uit hun schuilhoeken opgeschrikte vleermuizen. De wind steekt op en waart zuchtend en stenend door den toren rond. Raadselachtige geluiden paren zich aan zijn lied, en zonderlinge gedaanten teekenen zich in de digte duisternis op den hollen torentrap, althans Robert waant het; als een ree rent hij terug naar beneden. Daar drukt hij zich vast tegen de deur, roept en jammert om hulp, en bonst zijne kleine vuisten tot bloedens toe op het ongevoelige eikenhout dat spot met zijne kinderkracht. Maar er is niemand die hem hoort, alleen de toren vangt zijn noodgeschrei op, en doet het luid weêrklinken binnen zijne muren.

Uitgeput zinkt de knaap neder en drukt de handen voor de oogen. Zien wil hij niet meer, maar hooren moet hij toch, en wat hij hoort, dringt hem door merg en been. Spookgeschiedenissen schieten hem te binnen, en vermeerderen zijn angst, totdat huivering op huivering hem bevangt en hij in een half bewusteloozen toestand geraakt.

Zoo verloopen een paar uren: uren van angstige spanning voor wie hem zoeken en wachten, uren van verschrikking voor den kleinen gevangene. Plotseling heft hij het zware hoofd op, een geluid van stemmen dringt tot hem door. De groote kerkdeur kraakt op hare hengsels.

- Hier... hier ben ik!... in den toren!... - schreeuwt Robert uit alle magt.

Haastige voetstappen naderen; de torendeur wordt ontgrendeld en meer dood dan levend springt de knaap te voorschijn.

De bestraffende woorden die den vader op de tong zweven, besterven bij den aanblik van het doodsbleeke kind, wiens verwilderde blik maar al te zeer getuigt, welke benaauwde oogenblikken hij heeft doorgebragt.

- Hij is genoeg gestraft! - peinst de ernstige man, - een berisping is overbodig.

Zwijgend geleidt hij hem naar huis.

Eerst in de armen zijner moeder keert Robert tot zijn normalen toestand terug.

De moeder denkt niet aan het bestraffen van haar lieveling, maar als hij den anderen ochtend, stiller dan gewoonlijk, uit het venster tot den hoogen toren opstaart, vraagt ze glimlagchend:

- Wilt ge er van avond ook weder heen, Robert?

De knaap antwoordt niet. Zijn denkend oog blijft onafgewend naar boven gerigt. Niet de vrees van den vorigen avond is hem bijgebleven, alleen de indruk van 't geen hij toen gezien, gevoeld en gehoord heeft. Straks als hij alleen is, zet hij zich voor de piano en tracht de klanken na te bootsen, die hem zoozeer getroffen en beangst hebben.

- ‘Zoo.... zoo... klonk het,’ prevelt hij, ‘maar ik moet het nog eens hooren... dan weet ik het zeker.’

Neen, bekeerd is Robert niet van den hoogen toren der Maria-kerk.

II.
Onmiskenbare Voorteekenen.

August Schumann, Robert's vader, was de zoon van een onbemiddeld predikant en bestemd tot den koopmansstand. Reeds als knaap had August duidelijke bewijzen geleverd, dat hij veel meer tot de letterkunde overhelde; maar hierop werd geen acht geslagen, August moest koopman worden. Het was echter zoo gemakkelijk niet den jongman van zijn aangeboren neiging te genezen, ook wijdde hij zich vol geestdrift aan het bestuderen van wetenschappelijke werken, waaronder Young's en Milton's schriften hem zoozeer boeiden, dat ze hem, volgens zijn eigen getuigenis, vaak *den waanzin nabij bragten.* Geen wonder dus dat hem het koopmansberoep hoe langer zoo meer tegenstond en hij op een uitweg peinsde. Maar, onbemiddeld zooals hij was, kon hij dien niet dan door de uiterste inspanning en volharding bereiken en dit kostte hem zijne gezondheid, die hij nooit weder herkreeg.

Te Leipzig gaf August de koopmansloopbaan er aan en liet zich als studiosus humaniorum aan de Universiteit aldaar inschrijven, met het plan om zich, na volbragte studiën, aan de litterarische loopbaan te wijden. Tot dit einde trad hij met Heinze, uitgever te Zeitz, in betrekking en zond hem eenige zijner werken ter beoordeeling. Heinze raadde hem zijn voornemen bepaald af, maar August bleef er bij, totdat de nood hem naar de ouderlijke woning terugvoerde. Hier schreef hij een roman: ‘Ritterscenen und Mönchsmärchen,’ die hij weder naar Heinze opzond. Het gevolg hiervan was, dat Heinze hem tot hulp in zijne boekaffaire opnam. August nam dit aanbod des te gretiger aan, omdat hij daardoor in de gelegenheid kwam zich met alle nieuwe voortbrengselen der letterkunde vertrouwd te maken. Spoedig won hij het hart van de dochter zijns huisheers Schnabel, maar daar Heinze's zaak te weinig verdienste afwierp voor twee, verbond Schnabel aan het huwen zijner dochter de voorwaarde, dat August den boekhandel zou laten varen en zich als droogist vestigen. August gaf toe, keerde nogmaals naar zijne ouders terug, zocht door het schrijven van eenige goede boeken een som gelds te verdienen, associeerde zich in 1795 met een koopman te Ronneburg en huwde toen de uitverkorene zijns harten. Vier jaar later gaf hij echter deze zaak er weder aan om zich geheel aan den boekhandel te wijden. Ditmaal bleef zijn streven niet vruchteloos. Zijn zaak geraakte in bloei en hiermede ging de verbetering van zijn finantieelen toestand gepaard. Een tal van werken en vertalingen vloeide uit zijne pen. De uitbreiding zijner zaak maakte het verblijf in een gunstiger gelegen stad wenschelijk, en zoo besloot

hij in 1808 naar Zwickau te verhuizen. Daar grondde hij met zijn broeder de uitgevers- en boekhandels-firma: ‘Gebroeders Schumann,’ die zich een naam maakte.

Te Zwickau gold de uitgever, August Schumann, voor een regtschapen man, die ondanks vele zwakheden, de algemeene achting en toegenegenheid had weten te winnen. Zijn zwak uiterlijk droeg den stempel van den moeijelijken levensstrijd, dien hij gevoerd had; nogtans had zijn gelaat een edele en vriendelijke uitdrukking, ofschoon het tevens van een stil en teruggetrokken karakter getuigde.

Zijne echtgenoote verschilde hemelsbreedte van hem in karakter, denkwijze en gevoel. Hare ‘kleinsteedsche’ opvoeding had haar zeer eenzijdig ontwikkeld en inéén doen groeijen met de vooroordeelen en bekrompenheden van haren beperkten kring. Aan gezond verstand ontbrak het haar niet, maar vaak raakte het verstrikt in kleingeestigheden, die het gevolg waren harer gebrekkige opvoeding. Van hare vijf kinderen was Robert haar uitverkorene. Met moederlijke zwakheid praalde ze met zijn voordeeligen aanleg en strooide hiermede het zaad des hoogmoeds in de kinderziel uit. Daar de boekhandel Schumann's tijd geheel innam, rustte de taak der opvoeding op de schouders zijner vrouw. Het was niet geheel ten onregte dat de vader zich vaak bezwaard gevoelde over Robert's erkende meerderheid boven de knapen van zijnen leeftijd en dit ongaarne door zijne vrouw bevestigd zag. De gewoonte om alles naar zijn zin te regelen was Robert reeds tot tweede natuur geworden, en had deze keerzijde, dat hij zich niet naar anderen leerde schikken, ja, zich dadelijk beleedigd gevoelde, zoodra zich een andere wil tegenover den zijne stelde. Dit was er niet beter op geworden toen hij door zijn muzikaal talent de algemeene verbazing begon te wekken en van lieveling der familie weldra de lieveling van geheel Zwickau werd.

Vader Schumann kon het zich niet ontveinzen dat Robert verre boven zijne broeders en zusters door de natuur bedeeld was, maar ook, dat er gevaar bestond voor zijn eenvoud en degelijke ontwikkeling, zoodra de knaap zich hiervan bewust werd en er zich op liet voorstaan. Deze overtuiging spoorde den verstandigen vader meermalen aan om de loftuitingen zijner vrouw op den knaap tegen te gaan, of met een scherpe teregtwijzing te beantwoorden.

Immers Robert's vorderingen op school waren niet van dien aard, dat men zich van zijne toekomst meer kon beloven, dan andere Zwickausche ouders van de toekomst hunner kinderen. Tot nog toe had zich Robert's moreele meerderheid niet anders geopenbaard dan in een zekeren tact om zich te laten gehoorzamen, en of hem dit niet veeleer tot nadeel dan tot voordeel zou strekken, bleef nog de vraag. Op dit alles wist de moeder niets anders te antwoorden dan: ‘dat Robert *haar lichtpunt was*’, en hiermede verjoeg zij geregeld den ziekelijken echtgenoot weder naar zijn kantoor.

't Is waar, op school had Robert zich nog in niets onderscheiden, maar nu toch zou het spoedig blijken waarin hij zich een ‘lichtpunt’ kon betoonen. Zijn muzijkale neiging spoorde de moeder aan om hem reeds vroeg een muzijkonderwijzer te geven; hiermede bedoelde zij geenszins haar zoon voor de kunst op te leiden, 't geen met haar vooroordeel tegen deze rigting in strijd was, maar alleen om allen door zijne vorderingen te overtuigen dat hij een bijzonder kind was. Een jaar later smaakte zij dan ook reeds de voldoening dat Robert met eenige kleine composities de verbazing van het Zwickausche publiek wekte.

Het meest verbaasd van allen was voorzeker wel Robert's leermeester zelf, de heer Kuntzsch, wien het door gemis aan practische en theoretische kennis op muzijkaal terrein, geheel aan de bevoegdheid ontbrak om zulk een rijk begaafde natuur als die van Robert te peilen en op het regte spoor te brengen. Kuntzsch was het door vlijt gelukt zich van de laagste sport der maatschappij tot organist op te werken. Daar hij zich echter altijd meer aan de wetenschap had gewijd dan aan de muzijk, en deze later slechts als voordeelige bijzaak had beoefend, viel er op zijn muzijkonderrigt nog al iets af te dingen. Met een koenen sprong was dan ook de eerzuchtige, van kunstijver ontgloeide leerling hem voorbij gesprongen en reeds diep het rijk der fantaisie binnengedrongen, voordat hij zich nog van eenige muzijktheorie bewust was. Kuntzsch's uitbundige lof was niet geschikt om den overhaastigen knaap tot de studie van den Generaalbas terug te voeren en zoo bleef hij dus alleen overgelaten aan de ingeving van zijn muzijkaal gevoel. Dat hem dit meer dan eens tot zonderlinge afdwalingen vervoerde, spreekt van zelf, maar hierover konden de Zwickauers kwalijk oordeelen.

Tot de eigenaardigheden van een kleine stad behoort ook de spoedige ruchtbaarheid van ieder voorval, hoe onbeteekenend ook, dat in deze of gene familie plaats heeft. Robert's torengeschiedenis was dan ook niet geheim gebleven en kleurde hem in de oogen zijner speelmakkers tot romanheld. Bij de populariteit die hij reeds genoot, paarde zich nu een zeker ontzag voor zijn ondernemingsgeest, en meer dan immer schikten zich allen gaarne naar zijne bevelen.

Eenige weken na deze gebeurtenis viel Robert's achtste verjaardag in, die op de gebruikelijke wijze door een jongensfeest bij zijne peten, burgemeester Ruppius en zijne echtgenoote, zou worden gevierd. Het huis bleek den knapen spoedig te eng voor hunne spelen, ook lokte het fraaije weder hen in de buitenlucht en weldra zag men hen dan ook in behoorlijk soldatentenue, onder aanvoering van den jubilaris, de stad doorkruisen.

- Halt! - roept plotseling de aanvoerder.

De hooge torenspits, door de laatste zonnestralen als in 't purper gehuld, heeft weder zijne opmerkzaamheid getrokken en een andere gedachte in hem wakker geschud.

- Wie van u heeft moed mij op den toren te volgen? - vraagt hij met schitterenden blik en blozende wangen.

Een koor van stemmen jubelt dit voornemen toe.

Allen willen hem na.

- Goed, - zegt Robert heimelijk voldaan, dat hij nu gezelschap zal hebben, indien het ongeluk wilde dat hem de terugtogt weder zou belet worden, - goed; maar weet dat het er spookt als het avond wordt.

- Spoken zijn er niet! - roept een der soldaten met groote minachting, - daar zijn we dus niet bang voor.

- En mogten ze er zijn! - valt een ander in.... - dan hebben we onze sabels nog om ons te verdedigen! -

Dapper zwaait de kleine spreker zijn moordtuig heen en weder.

- Gij zijt zeer moedig met u allen! - herneemt Robert met een trotschen glimlach, - maar durft ge ook alleen te gaan?

De spokenloochenaars zwijgen en wekken daardoor in hooge mate den spotlust der anderen op.

- Stilte! - gebiedt Robert, - wij moeten niet opgemerkt worden, anders is het mis. Nu, die bang is kan nog terugkeeren, want, dit verzeker ik u... - en zijn stem daalt tot een fluistering - 's avonds gaat het er zeer vreemd toe... het mag dan zijn wat het wil!....

Niemand denkt echter aan achterblijven nu de optogt in massa zal geschieden en Robert geeft het voorbeeld om het heiligdom binnen te sluipen.

- Hierheen, links! Dáar is de deur!....

De grendels worden teruggeschoven, de klink opgeheven, maar, o ramp! de deur is niet te bewegen. Verslagen staart Robert zijn volgelingen aan.

- Gesloten!

- Gesloten!! - herhalen allen bitter teleurgesteld.

- Ja, wis en zeker gesloten!! - klinkt nu een zware mannenstem achter hen. - Wilt ge ook weder de gansche stad in rep en roer brengen, jongeheer Robert? Daar is voor gezorgd. Ruk maar af! Wacht, ik zal het commando van u overnemen. Omgekeerd marsch! op een draf!

De dreigende zwaai met den stok, die met dit commando gepaard gaat, verdrijft den zwerm knapen als door een tooverslag en eerst als zij zich voor des burgemeesters woning in veiligheid gevoelen, komen ze tot staan.

- Mijnheer Ruppius zal den kerkbewaarder gewaarschuwd hebben! - zegt Robert, die zich in alle bogten kromt van 't lagchen. - Nu, we zullen ons door de piano laten troosten. Zie, men wenkt ons reeds.

De knapen komen eerst nog overeen om het gezelschap daar binnen deelgenoot te maken van hun mislukt torenbezoek, waarvan de mare toch zeker den volgenden ochtend geheel Zwickau zal doordringen, en

Robert die hier weder, zooals bij alle gelegenheden als woordvoerder optreedt, kleedt zijn verhaal zoo grappig in, dat men onmogelijk anders kan doen dan instemmen met het kindergelach.

- Nu wil ik die klucht nog eens op de piano vertellen - zoo besluit hij, schuift een stoel voor het instrument en laat zijne kleine handen over de toetsen zweven.

- Heeren en dames, opgelet! Hier gaan we in slagorde de straten door!

Een vrolijke marsch klinkt door het vertrek en wordt opgevolgd door een tal van melodiën en toonschakeringen, die zóo juist het voorgevallene wedergeven, dat niemand van het gezelschap er zich in vergissen kan. Aangemoedigd door de bewondering, die hij in aller blikken leest, voert Robert nu de verbazing en opgetogenheid ten top, door de heerschende karaktertrekken en manieren zijner speelmakkers in toonen te brengen en zelfs de verscheidenheid hunner karakters door zekere toonfiguren en gangen op het treffendst en koddigst aan te duiden.

- Wat zegt ge *nu* van Robert? - fluistert de gelukkige moeder haar lijdenden echtgenoot toe, op het oogenblik dat haar ‘lichtpunt’ met schitterenden blik den algemeenen bijval inoogst.

- Er kan een kunstenaar uit hem groeijen, Johanna!

- Een kunstenaar! Daarvoor beware mij de hemel!

(*Wordt vervolgd.*)

Godgeleerdheid en onderwijs.

Over de waarheid der moderne rigting.

De benaming, moderne rigting, wordt niet door ons gebezigd omdat wij haar zoo mooi of zoo juist vinden. Maar ook in het Westen, op Westersch taalgebied heerscht een adat of ingenegerd gebruik, waarin men, zonder het ooit te eerbiedigen, leert berusten. Zóó berusten wij in dit Neurenburgermerk, dat door den een of anderen ongeluksvogel is geplakt, o.a. ook op die edele gemoedsrigting, waarin de mensch zijn streven uit naar beter en hooger. Den besten naam uit 's volks woordenboek had zij verdiend, maar Slendriaan heeft het niet gewild. Berusten we echter al in den dwazen naam, niet alzoo in het bekrompen begrip dat vriend en vijand er aan plegen te hechten. Naar onze meening moet het kerkelijk leven geheel uitgesloten worden van deze moderne rigting. Wij verstaan geen modern kerkelijk leven, om de eenvoudige reden dat de Kerk, als zoodanig, volstrekt geen levensvatbaarheid meer bezit, - veel minder een plaats kan innemen in de moderne rigting. Wij doen geen nieuwen wijn in oude lederen zakken. Jezus, de man uit één stuk, die wist wat hij wilde, heeft tegen deze dwaling geijverd met al het heilige vuur dat in hem gloeide; tegen de dwaling van plooien, lappen, passen, flikken. De moderne rigting is voor ons hetzelfde wat zij voor Jezus was: vrij, edel, rein, groot en altijd opwaarts. Alleenlijk omvat zij nu meer, omdat de mensch sinds Jezus zoo veel op aarde en in den hemel ontdekt heeft, wat voor zijn oog nog was verborgen. Onze rigting is dus breeder, onze verpligtingen jegens haar zijn zwaarder, onze tijd is, vergeleken met dien van Sokrates, Jezus en zooveel andere onwrikbare modernen, als de rentmeester over vele talenten. Over weinig waren zij *getrouw*, de mannen daareven genoemd! Maar getrouw: verstaan wij dat wel? Getrouw, is dat niet: leven daarvoor, leven daarin, opgaan daarin, sterven daarvoor?.... Ik geloof het wel. Ons zijn meerder talenten gegeven. Door den mensch is in de natuur en in zich zelf zoo oneindig veel ontraadseld; over dat alles zijn wij gezet: dat onze trouw

thans blijke; de trouw van elk onzer naar zijn gaven, naar zijn wetenschap, naar zijn standpunt. De vraag is: hebt ge in achttien - twintig eeuwen de kracht verkregen, o mensch! hebt ge uw tijden en hun teekenen zóó goed gevolgd, dat gij het vele met dezelfde trouw kunt en wilt beheeren als doorluchtige voorgangers het weinige? Gij hebt de gelegenheid gehad om dat vele te leeren omvatten, gelijk zij het weinige: is uw verkregen wil en vermogen in overeenstemming met den oefeningstijd? Zijt ge, als zij, afgedaald in de diepten, in de raadselen van het menschenhart en hebt ge, als zij, den gouden beker opgehaald? En wat verstaat gij onder dien gouden beker? Is hij niet 's menschen meesterschap over zichzelf, gesteund door de kennis van zichzelf, verlicht door het bewustzijn van *God*, verwarmd door de liefde voor den naaste? Want hierom blijven de modernen, die wij daar noemden, onze meesters, omdat zij veel meer de kracht hunner levensrigting zochten in zichzelf, - veel meer dan wij, die ons elken dag al meer laten verdringen uit de werkplaats, den innerlijken mensch, om ons zelven te vestigen in het gewemel van verschijnselen. Wat wij buiten ons in hemel en aarde ontdekken, is wel voedsel voor ons streven naar hooger en beter, maar het is niet onze werkplaats. Het is waar, dat b.v. de darwinistische gissingen, die ons op feiten en verschijnselen wijzen waarvan wij verplet staan, onze vastheid van rigting zeer op de proef stellen; maar als wij, van de eerste duizeling bekomen, dat heirleger van onderstellingen goed aanzien, dan bemerken wij dat het geen soldaten zijn, maar sprekend gelijkt op een bosch van vraagteekens. Welnu! vraagteekens zijn immers onze welbeminden, onze welbekenden, de in onze rigting zeer gebruikelijke mijlpalen? Moet ons dus niet alles welkom zijn, wat hen vermeerdert? Was de geheele Sokrates niet een wandelend vraagteeken? Wat ontrust u dan? Noch Darwin, noch Vogt, noch Schopenhauer, noch onze goede Feringa ontruste u om den wil uwer levensrigting, maar elk hunner verblijde u als medeverzamelaar van onderstellingen, ook van uitkomsten, die gij niet kunt ontberen, als gij waarachtig sterk wilt zijn. Maar als gij er het regte voordeel uit wilt trekken, verhef ze dan niet tot uw werkplaats, want binnen acht dagen reeds hangt ge dan tusschen hemel en aarde aan het teeder rag uwer wolkenspinnerij. De mensch is uw werkplaats, en al wat van buiten af u wordt aangebragt moet gij maken tot toorts, want het is hier en daar nog aardedonker... maar hoe - gij weet toch, dat de jongste dag niet komt, vóór gij daarbinnen alles ziet en weet in het volle licht!....

Doch te ontveinzen is het niet, dat in den drang der wetenschap de moderne godsdienst het zwaar heeft. Niet heeft zij het zwaar omdat zij met de wetenschap te worstelen heeft. Die dit gelooft, hetzij te goeder trouw, hetzij om aan die rigting een gering voorkomen te geven, dwaalt zeer. Maar zij heeft het moeilijk omdat zij als over-

stelpt wordt door de uitkomsten en de gissingen, boven bedoeld. Daar zij zich ten taak stelt, van alles rekenschap zich te geven, omdat zij niets goeds mag laten slippen, kan zij straks al het werk niet meer af. De bouwstoffen brengen haar in verlegenheid door haar veelheid en door haar groote beteekenis. Maar hoe ruimer en vrijer zij haar werkkring opvat, hoe meer plaats er zijn zal. Dat alles maar met orde geschiede. Zoowel in de wetenschap als in de wijsbegeerte, zoowel in de zedeleer als in de godsdienst is het streven naar meer licht, naar meer kracht, naar meer vrijheid, eigen aan de menschelijke natuur. De moderne rigting kan zich dus van polemiek zeer lang onthouden en haar tijd aan haar streven besteden. Wie haar ziet arbeiden, moet zich slechts kunnen overtuigen, dat geen verschijnsel, noch op aarde, noch in den hemel, noch in de ruimte die daar tusschen ligt, - dat geen ontdekking, geen uitkomst op welk gebied ook, haar ontrust; dat integendeel alles wat in en om den mensch in 't licht treedt, haar tot voedsel strekt, haar steunt, haar sterkt, haar helpt de grootsche taak volbrengen: de voltooing van 's menschen opvoeding. Gelijk er ten allen tijde een tegenwerkende gemeente werd gevonden, die zichzelf (en als zij kon ook anderen) zocht diets te maken, dat de natuur ook wel eens stilstaan, ja zelfs wel eens achteruitgaan wil, - zoo zijn er ook tegenwoordig nog zeer veel menschen, die gelooven, dat alles al ontdekt, alles al gevonden, alles ter verantwoording gereed is. Dezulken hebben altijd door feiten moeten leeren en zoo moeten zij ook nu nog leeren door den onwrikbaren gang van zaken in de natuur en in de menschenwereld. Met een weinig zelfverloochening, konden zij van zichzelf wel leeren, hoe alles zijn onverzettelijken gang voorwaarts volgt, maar dit doen zij niet. Men moet hen maar niet kwellen met dat voorstel. Zij moeten maar leeren, uit den eeuwig voorwaartsschrijdenden geest Gods, dat de moderne rigting, d.i. de behoefte des menschen aan meer licht en vrijheid en geestkracht, *de rigting* is.

Die rigting is derhalve zoo oud als de mensch. Zoodra de mensch vuur gemaakt had, door wrijving, wilde hij iets hebben om het aan te vatten en hij vervaardigde dat. Zoodra de mensch het geluid der vogelen en der stormen en het suizen der zefirs opmerkte, wilde hij dat geluid ook maken en van rieten fluitjes kwam hij tot de fijnste instrumenten. Zoodra de mensch in 't algemeen ‘opgemerkt’ had, wilde hij meer weten, en zijn weetgierigheid is tot heden nog niet voldaan. Denzelfden weg heeft hij bewandeld op het gebied van zijn eigen innerlijk wezen, en tot heden gaat hij voort om te geraken tot dat zelfbewustzijn, dat hem eenmaal in staat moet stellen om zichzelf volkomen verantwoording te geven van zijn aanwezen, ook theologisch. Hierin moet alle andere kennis, alle andere wetenschap, alle andere streven opgaan; hieraan moeten hemel en aarde met al wat zij openbaren, dienstbaar worden gemaakt.

Dit wordt door de meeste beschaafde menschen erkend en hun leven rigt zich daarnaar. Maar de meeste onbeschaafde menschen, met eenige bewustheid strijdende voor het goede en tegen het kwade, achten alles tot het kwade te behooren, dat niet priesterlijk gewijd is en verwerpen daarom de wetenschap, de kunst en de wijsbegeerte als ijdele wereldsche dingen, die niets met hun opvoeding gemeen hebben. Dit maakt hen in den strijd tegen het kwade vanzelf zeer eenzijdig, zeer onregtvaardig, zoodat zij niet zelden hun grootste vijanden meenen te zien in de dingen, die hun van het grootste heil konden zijn in het veredelen van hun geest. Wanneer deze dan ook hun leven lang afdwalen van hun oorspronkelijken aanleg; wanneer zij hun leven lang de rigting tegenwerken, welke te volgen hun was aangeboren, dan moet de oorzaak hiervan gezocht worden in hun angstvalligheid om het kwade te haten, in hun vrees Gode te mishagen. En zij brengen het, in den strijd tegen den ingeschapen drang om voorwaarts te schrijden, om als de bijen uit alle bloemen honig te gâren, zóó ver, dat zij aan het einde van hun leven alles hebben verwijderd uit hun hart, dat had kunnen strekken om hun geest te sterken en te verheffen en hun bewustzijn omtrent zichzelf en God te voeden en te verlichten.

Somber en koud; alle streven, alle waarachtig zieleleven afgestorven, verlaten zij deze aarde, in het somber en koud geloof dat zij hetzelfde leven zullen kunnen vernieuwen - maar nu onder de onmiddellijke leiding van een ijs- en dogmakolossus, waarbij hun aardsche priester maar een hagelkorrel was.

Zoo gaan duizenden te gronde tegen hun aangeboren gaven in. Zoo verspelen duizenden het kostelijkst geschenk des Hemels, het leven, - om een dorren waan, - den waan van zich te zullen vergissen tusschen goed en kwaad. Gij, mannen! die geroepen zijt of u hebt opgeworpen om het volk in die keuze te leiden, - wat hebt gij gedaan? Gij hebt God gelasterd en zijn groote gaven, ons in kunst en wetenschap geschonken, verdacht gemaakt. Dat hebt gij gedaan, omdat het u gemakkelijker viel, de spitsvondigheden uwer voorgangers met enkele te vermeerderen dan uw geest te scherpen op kunst en wetenschap. Gij vondt een vruchtbaren grond voor dit gemeene zaad, want met de worsteling naar beter, hooger, edeler was ten allen tijde de kiem tusschen goed en kwaad op 't nauwst verbonden.

In de meeste sagen, die aan de volken hun oorsprong trachten te verhalen, heeft de dichtkunst haar eerste kracht aan de keus tusschen goed en kwaad gewijd. Om velerlei redenen heb ik die sagen lief en, ondanks het kwaad, dat zooveel voorgangers des volks er uit geput hebben, vereer ik ze als bronnen van zelfkennis van hooge waarde. Zij zijn, in het opklimmen tot zelfbewustheid en in het versterken van dat bewustzijn, van onschatbare dienst, ja onmisbaar te noemen. Zij

moeten daarom nimmer met hooge minachting door den hoog begaafden en hoog ontwikkelden mensch worden over 't hoofd gezien. Zij moeten nog veel minder veracht en verstooten worden, omdat zoovele kwade geesten haar hebben doen dienen tot vergiftiging, want vraag aan alle toxicologen, waaruit ze al niet putten! Zij zijn een grondsteen van onze levensrigting; een onmisbaar bestanddeel in den voortgang van ons streven; zonder een goede keuze van het begin van onzen levensweg geen zuiver genot van al de andere gaven, die ons wachten. Alle groote dichters hebben er hun werk van gemaakt, en de liefelijke reukwerken die zij er uit hebben gewrocht, moeten ons onwederstaanhaar naar die bronnen drijven.

Hoe meer wij ze kennen, hoe beter wij haar kunnen verdedigen - en bovendien moet elk mensch er gemeenzaam mede zijn, wien 't ernst is met zijn rigting naar beter. In zijn *berecht* voor *Adam in Ballingschap*, zegt Vondel: ‘De mensch, van nature uit vleesch en geest bestaande, en hierdoor ten deele met dieren, ten deele met Engelen verwant, helt, ten opzigte des vleesches en der gemeenschap met de dieren, eenigermate over tot het goed des lichaams en der zinnen, waartoe zin en lust hem drijven; ten opzigte van zijn geest en gemeenschap met Engelen, helt hij over naar het geestelijke en bestendige goed, waartoe verstand en wil hem drijven. Uit deze verscheidenheid of strijdigheid van overhellen, rijst in een zelfden mensch een zekere strijd en uit die innerlijke worsteling een geweldige bezwarenis en hachelijkheid van zich wel te dragen, naardien de eene overhelling de andere hindert en tegenstaat.’

In zijn onaangevochten staat zegt dan ook Adam:

> ‘Hoe wel bekomt het mij, gerust in eenzaamheid
> En opgetogen met de hoogste Majesteit
> Te spreken mond aan mond; en een genadeteeken
> Van haren uitstraal op het voorhoofd, onder 't spreken
> Te ontfangen, dat mijn ziel in eenen anderen staat
> Herschapen, uitroept: “Heer, hoû op, ik ben verzaad
> Van uwe goedheid, al te machtig en milddadig
> Nu uitgestort! Hou op en zijt uw knecht genadig!”
> Nu keer ik weder naar mijn bruid, mijn halve ziel.’

Men kan niet eenpariger met zichzelf zijn - en zooals Adam daar vertrekt naar Eva, is hij met haar zoo één als een ideaal zijn kan.

Ook met Adam's verhouding tot het hoogste Wezen is dit zoo.

De zoetigheid en geloofsverzekerdheid, waarmede Adam hier spreekt, mag als parafraze van Genesis 2 vers 25, tevens als parodie van alle zielen, die als stilstaande wateren zich zelf verteren, een meesterstuk van dichtkunst heeten.

Opgestaan en bij zijn halve ziel gekomen, ontstaat er echter in

Adam een felle strijd. Eva poogt hem over te halen om van den boom der kennis te eten. Van den boom der kennis!.. onschuldige aanleiding tot den bovenbedoelden afkeer van kunsten en wetenschappen. Doch niet de wijze sage, maar de dwaze voorganger des volks is de oorzaak van dien kunstmatig in 't leven gehouden afkeer. Het beeld is schoon van den moeilijken eersten stap om den gezigtskring uit te breiden.

> O, welk een strijd! hier staat het vrouwenbeeld, daar God!
> Hier vleit me hare beê, daar dreigt me een streng verbod.
> Een onweêr barnt er in mijn geest.'

Eindelijk schijnt Adam tot een kloek besluit gekomen te zijn.

> 'Mevrouw!' - zegt hij met klem, -
> 'Mevrouw, wat vergt ge mij? Ik laat me niet misleiden;
> 'k Getroost me niet van God, maar eer van u te scheiden
> Indien ik een van beî moest kiezen. Dit sta vast.'

Maar Eva neemt met nog meerder klem 'den hof en al de dieren tot getuigen van haar mans wreeden aard.' Zij wijst op niet minder dan den leeuw en den tijger, hoe zij zich buigen voor hun gade.

Zij wil niets meer van haar man weten.

> 'Maar, Adam!' zegt zij, heengaande -
> 'Maar Adam acht zijn bruid, zijn jonge weêrga niet -
> Vaarwel! Gedenk dat gij uw vrouw nu 't leste ziet.'

Hier staat het barnen van Adams geest in het kookpunt. Daar verlaat hem zijn vrouw. Hier vermaant God.

> 'Mijn liefste,' - dus roept hij tot haar, half wanhopig, -
> 'Mijn liefste, hoû nog stand!'

De rust zijner ziel, het paradijselijk zelf- en welbehagen heeft plaats gemaakt voor een innerlijke scheuring. Hij geeft eindelijk toe in den kamp. Onmiddellijk daarop hooren wij de echo van zijn gebroken geest weemoedig in 'de klagt der reien.'

De honigvolle aanbidding van God en zichzelf door Adam was het trouwe beeld van de rust der nog niet ontluikende ziel.

Het eten van den boom der kennis met al de gevolgen, hier gedacht en gedicht, is de eeuwige nieuwe rigting: Gods slagzwaard. De twijfel. Onderzoek. Voortschrijden op wijder baan.

> 'Gods slagzwaard volgt ons op de hielen!'

zegt teregt het schoon gedicht.

Al wie deze legende uit Genesis, en de daarop gegronde verheven poëzie van Dante, Milton, Vondel, Byron ernstig leest en overdenkt, zal gevoelen welk een zware strijd dezer nieuwe rigting is opgelegd. Want die rijke sage werd door een kerkelijke handigheid misvormd tot een goddelijke waarschuwing tegen kunst en wetenschap, tegen twijfel en onderzoek, tegen licht en waarheid. Voor allen, die in den zoeten dommel des geloofs, in een bekoorlijk, bedwelmend supranaturalisme de oplossing van 's levens raadselen volbragt wanen, is de nieuwe leer de weg der onrust: Gods slagzwaard, dat reeds in den Hof het eerste menschenpaar vlammend nazwenkt.

Nogtans behoort die worsteling, die moderne leer, *tot het leven.* En daar zij tot het leven behoort, zult gij haar handhaven. Gij weet het, dat gij door velen beschouwd wordt als de slaande Engel, maar dit schrikt u niet af, want met nog veel meer zekerheid weet gij, dat uw roeping één is met de eischen van ontwikkeling. Gij zoudt God weerstaan, indien gij het zwaard liet zinken op den eersten den besten kreet der slapenden in het groot Gethsemane dezer wereld.

Welk christen, welk kerkvader zou 't onbekend mogen zijn, dat reeds Elia daarom werd vervolgd; dat Sokrates er voor is gestraft met den dood; dat niemand dan de stichter des Christendoms zoo bitter heeft geleden voor de moderne rigting, - voor die baan van ontwikkeling, wie het van de grondlegging der wereld tot heden nooit aan martelaars heeft ontbroken, - en nooit ontbreken zal tot de wereld zelve kraakt onder den geduchten slag van het vlammend zwaard der natuur.

Het ligt in den aard dezer rigting, in het karakter harer leer, in de gansche strekking van al haar theoriën en praktijken, dat zij, die haar vóórstaan, niet gewild zijn bij die geloofsrustigen onder alle standen, die men de heffe des volks zou mogen noemen. Deze weerzin is 't dan ook, die het kenmerk heeten mag van de natuurlijke noodzakelijkheid der moderne rigting, het kenmerk harer waarheid. De afkeer der volksheffe adelt elk die het slagzwaard der moderne rigting draagt.

In kunsten en wetenschappen werden de voorstanders en bevorderaren eener moderne rigting zelden door hun ambtgenooten, meestal, zoo niet altijd door de kerkelijken gedwarsboomd. Copernicus en Luther b.v., tijdgenooten, beiden modern, de eerste door zijn Wereldstelsel, dat in 1543 te Neurenberg verscheen, de andere door zijn reusachtige houding te Worms tegenover Karel V en de dominikaner kliek, - werden beiden door die kliek vervolgd. Galilei had eenigen tijd met zijn medeleeraren te worstelen; maar wie de wetenschappen beoefende, waarvoor hij wetten vond, zooals die voor den val en de slingerbeweging, die werd aldra van zijn bangen tegenstander zijn warme vriend; maar wie hem bleef vervolgen ten doode - het was wederom de Kerk, het was wederom de godgeleerdheid der monniken. Galvani

en Volta, beiden leeraren van dezelfde wetenschap, streden tegen elkander over de vraag of, bij de aanraking van spieren met tweederlei metalen, daardoor eenvoudige ontlading van dierlijke elektriciteit ontstaat, dan wel of de metalen elektriciteit aan de spieren mededeelen. Die geleerden hadden hun volgers en beider leerlingen hebben door vele en langdurige proefnemingen bewezen, dat beiden gelijk hadden: dat er n.l. volgens Galvani dierlijke elektriciteit bestaat en dat, volgens Volta, de metallieke elektriciteit werking uitoefent ook op doode spieren. Maar de kerkelijke godgeleerdheid, vreezende in beiden mededingers te zullen vinden in de opstanding des vleesches, werkte de proefnemingen op haar bekende wijze allerwege tegen, vooral door haar verdacht of bespottelijk te maken. In onze dagen, waarin men zeggen zou dat die kerkelijke godgeleerdheid over haar eigen onfeilbaarheid den hals heeft gebroken, knabbelt zij met haar afzigtelijke stompjes van tanden onophoudelijk aan den goeden naam, dien Darwin zich op het gebied der volkenkennis en natuurleer heeft verworven. Gelijk zij Bayle heeft gesmaad, omdat hij in godsdienst-, en zedeleer, in natuur- en menschenwereld de ontwikkelingsleer was toegedaan, - zoo beproeft zij dit nu met dezelfde modernen van onzen tijd: er is geen onderscheid in haar haat, dan in den graad van onvermogen.

Maar het hevigst poogt zij te woeden tegen dezulken die dezelfde moderne rigting zijn toegedaan op het gebied der godsdienst. De Kerk, zooals wij voor de kortheid de denkbeeldige regtbank over het modern menschelijk streven noemen willen, de Kerk zou welligt haar onvermogen tegenover die helsche rigting in kunsten en wetenschappen willen belijden, maar tegenover haar eigen gebroed en op haar eigen gebied (want zij gelooft waarachtiglijk dat de godsdienst haar gebied is) - neen, in der eeuwigheid zal zij hier haar gezag niet neerleggen. De Kerk is in deze te vergelijken met magtige vorsten als de Habsburgers, de Hohenstaufen. Zij regeerden door leenmannen. Die leenmannen door graven, enz. Zulk een vorst was niets en was alles. Ook de Kerk was een opperleenvrouwe. Zij beheerschte alles, - zij was de almagtige gebiedster en toch onzigtbaar. Zij had de zielen onder zich. Deze konden zich niet roeren of zij voelden haar klaauw, maar zagen hem niet. Die almagt was daardoor ontstaan, dat zij ook de toekomst der zielen in haar magt had, gelijk zij bangmakend beweerde. Was nu een ziel natuurkundig zonder verlof te vragen, dan werd zij dadelijk verbrand, omdat vuur het éénig middel is om een ziel te dooden. Was zij het met verlof, dan werd zij opgesloten. Hierdoor ontstond de kloosterwetenschap: (deze heeft eigenlijk mama het ergst gefopt). Wilde een ziel filosoof worden, dan vroeg zij verlof en ging ook in een cel. Maar wilde een ziel schilder worden, dan behoefde zij niet opgesloten te worden, als zij kerkelijk die kunst beoefende. Zoo ook de dichters; maar wee, wee, als zij onkerkelijk dichtten. Dit deden zij dan ook meestal niet, hoewel *Jeruzalem ver-*

lost b.v. een zeer kerkelijk gedicht, gelijk Tasso waande, dezen wat koepletten en tranen heeft gekost, alvorens de ondichterlijke zielen het mogten vernemen. Was eindelijk een ziel geneigd tot twijfel *in de leer*, dan was er aan geen verlof te denken; reeds de vraag er om was doodzonde. Bij monde van Vargassen werden zij in 't vuur gejaagd en gepijnigd tot er de dood op volgde. Maar gelijk in de zestiende eeuw het leenstelsel viel, naardien de uitvinding van de boekdrukkunst en van het buskruit aanleiding gaf om den grond onder den troon des magtigen Suzereins los te woelen, - zoo bezweek ook in de zestiende eeuw het leenheerschap der Kerk. Baronnen zooals de natuurkunde, gravinnen zooals de kloosterwetenschappen zeiden haar in die eeuw het leen op en maakten akkoord met de magtige burgerij en vormden zelfstandige heerschappijen. Dezen zijn haar reeds lang te magtig en met een diepen zucht voor elk heeft zij berust; berusting der Kerk, verstaan wij die wèl, wil zeggen: terugnemen als de kans schoon is: gelijk de Spaansche monarchie berust heeft in de zelfstandigheid der Nederlanden..... Maar Luther, die booswicht, en Zwingli, die ketter, - de eigenlijke belhamels der ontleening, - neen, nimmer zal hun gebroed den schepter ontkomen of het zal, erger dan de andere afvalligen, geheel buiten den zegen liggen. In die ontsnapping geen berusting: dat ras zal onder tucht blijven - of het zal vogelvrij zijn. Daar is geen middenweg. Ziedaar het lot der modernen in de godsdienst-wetenschappen: voor hen geen middenweg. De Kerk vervloekt of knevelt hen. Zeggen zij de gehoorzaamheid op, vloek, vloek, (zie den laatsten onfeilbaren syllabus) vloek over hen; blijven zij, als mollen zullen zij zich gedragen. Laat Livingstones den heiligen Nijl ontwijden door aardrijkskunde; laat Kepplers en Kaisers het hemelruim verketteren door hun teleskopen en ontdekkingen; laat Darwins een nieuwe Genesis ontwerpen - ja voor haar part mag de aarde draaien, ziedaar! maar een modern godgeleerde.... hij zij vervloekt!....

Nu is, gelukkig voor deze arme vervolgden, een vervloeking spoediger uitgesproken dan vervuld; ik ben zelfs geneigd om te gelooven, dat van dit laatste nooit iets komen kan, aangezien daartoe bijzondere toestellen moeten in werking worden gebragt, toestellen die in onbruik zijn. Dit weet de Syllabus, die nog zoo erg niet is als hij er uitziet, ook wel en daarom bazelt hij er maar zoo wat uit den heksenketel. Die vloek heeft dus niets te beduiden; wij hebben alleen te rekenen met het feit, dat de Kerk, van alle moderne zielen, den modernen godgeleerde het diepst veracht. En ook deze rekening geeft nog zooveel hoofdbrekens niet, maar de verstgevorderde, de meest ontwikkelde modernen in de overige vakken van kunsten en wetenschappen, - zij, die de tegenvoeters der Kerk mogen heeten, - beschouwen den modernen godgeleerde op dezelfde wijze uit de hoogte als de Kerk

hen uit hare diepte beschouwt. Alleenlijk is hun Syllabus in andere termen vervat. Van waar dit verschijnsel? Hoe komt het, dat 't ook in hun oogen onverdragelijk is, wanneer de moderne godgeleerde, als zoodanig, wetenschap wil leeren en godsdienst in eer houden? Hij mag dit doen, zeggen zij, maar niet als zoodanig. Hun grief is, dat hij op kerkelijken bodem blijft. Zonderlinge eisch, die den modernen godgeleerden het lot van den vliegenden visch helpt bereiden. De taaiheid en vruchtbaarheid van dit geslacht leert zijn vijanden dus niets. Het is ons altoos voorgekomen, dat, vooral in de zaak der menschelijke geestontwikkeling, met de gegevens moet gearbeid worden. De moderne godgeleerde, arbeidende op kerkelijken grond, eerbiedigt die gegevens en gebruikt ze. Er is niet alleen geen halfheid in, er is veel strijd, er is een forsch karakter, er zijn schoone en magtige gaven toe noodig, gelijk er die dan ook veelvuldig worden aangetroffen. Het volk is kerkelijk, vooral bij ons, waar het kerkelijk leven zóó één was met het burgerlijk leven dat strijd om beiden te gelijk het geschenk der vrijheid tot vrucht had, - vooral bij ons leeft een kerkelijk volk. Men kan die zegels niet breken, men moet ze losmaken. Dat kan hij, die op denzelfden grond staat, beter dan iemand anders. En nu moge de radikale wijsgeer tot eisch stellen wat hem behaagt aan wie hem goeddunkt, - zoodra hij buiten het volk rekent, beteekent zijn eisch niets. De wetenschap, ook in haar meest modernen staat, moet *leeren.* Zij moet in het bereik blijven van de menigte. De tijd der scholastiek is niet meer. Kunsten en wetenschappen bestaan voor de menschen, niet meer voor monniken of voor zich zelf. Elke poging, om alle menschen in de zegeningen van den vooruitgang te doen deelen, is eerbiedwaardig als een poging, die volkomen in haar tijd past. Alleen om den wil der menschen heeft de vooruitgang regt van zijn.

Wij rigten deze verklaring met stelligheid en overtuiging tot den radikalen wijsgeer. In den aard van zijn ontwikkeling toch ligt het, met minachting neder te zien op allen, die, met het volk rekenende, achterblijven bij hem. Niets is natuurlijker dan dat zij bij hem achterblijven, want zij hebben veel te torschen: daarom is 't een eervol achterblijven, dat minstens moest geëerbiedigd worden. Waarom minacht de radikaal dat? Wie zegt hem, dat hij zoo ver vooruit blijven zou, wanneer zij, die nu achterblijven, ook hun zwaren last, het onontwikkelde volk, loslieten gelijk hij? En wat werd het dan voor een wedstrijd?... Gelijk weleer plompten wij, hals over kop, in de pedanteriën der 14de en 15de eeuw; in de vloekwaardige scholastiek, waar elke pruik blinkt van zelfbehagelijkheid en schier berst van opgeblazenheid, terwijl het volk, dom en liederlijk, de prooi wordt van de klaauw, die wij al te wel kennen. De radikaal moest nooit vergeten, dat de geleerdheid hare saturnaliën heeft en dat het lot des volks even beklagenswaardig

is bij zulke zwelgpartijen als bij die der Sybariten. De radikaal moest nooit over 't hoofd zien, dat hij, die de meeste talenten heeft, ook 't meest heeft te verantwoorden en dat zijn stelsel van vooruitstoomen in staat zou zijn om de massa tot mummie te maken - *indien er geen modernen waren*, *die meer hart en meer geweten hadden dan hij*, *modern.*

De rigting die wij in kunsten en wetenschappen volgen, is te vergelijken met het beklimmen van een hoogen berg. De top ook van dezen Himmelaija is met eeuwig ijs bedekt. Alwie hem bereikt bezit de hoogste kracht, die op aarde 's menschen deel ooit worden kan. De gewone menschenadem bevriest er. God is langs dien weg 't moeilijkst te naderen. Doch daarachter is Hij. Waar de volle kracht der innerlijke overeenstemming is getoond, daar is God. Zij, die den top bereikt hebben en de oogen kunnen openen naar gindsche zijde, aanschouwen zijn heerlijkheid. De pracht der landouwen, de liefelijkheid der lucht, de schoonheid van den mensch, de magt van zijn geest en de majesteit zijner uitwendige verschijning - niet door een pen van deze zijde te beschrijven, komen den gelukkigen reiziger als een hoogere en betere wereld voor. Tot hun toenemende verbazing worden zij met deze natuur één, gelijk zij ook hier met de natuur één zich gevoelden.

Enkele reizigers, den top zeer nabij gekomen, doch in de overschatting hunner krachten vergetende, dat ook zij eenmaal lager stonden dan nu, zien terug op de reizigers die hen volgen op de steile helling en - ziedaar het bewijs, dat zij de innerlijke harmonie die de ware wijsheid is, nog missen - lachen hen uit, omdat zij nog zoo laag staan.... Als in zegepraal, maar niet met een door ware wijsheid verheerlijkt aangezigt, verplaatsen zij hun blik van de achterlijke reizigers naar het doel der reis.... maar op eenmaal blijven zij als ijspilaren staan - het oog verstijfd weder naar beneden gewend, nog met de minachting op het gelaat geteekend, waarmede zij de aankomende menigte uitdaagden.... 't Is een aanblik die den besten een rilling door de aderen jaagt. IJzige baken voor die daar aan komen klimmen met hun teederen last en verschrikt zijn van Gods gestrengheid. Zij trekken eerbiedig voorwaarts en hebben veel geleerd van dit geduchte feit.

Edeler geesten reiken hun weldra van den top de behulpzame hand: deze voortreffelijken weten, dat ook hun voortreffelijker is vóórgegaan. De schakeeringen van krachten, die daar moedig en bezig den kringloop des Heelals doortrekken, zijn eeuwig. Alwie steeds ruimer en forscher denkt, steeds dieper gevoelt, steeds krachtiger streeft, - hij kent de waarde van elk station.

Geheel beneden, aan en onder den voet des bergs, is het duister.

Daar is de zon altoos ondergegaan. Op 't gunstigst oogenblik des daags heerscht er een korte schemering. Daar wemelt het van menschen in ontelbare kampen. De meesten slaan nooit een blik naar boven, noch bewegen ooit den voet opwaarts. Wie onder hen een woord rept van op te stijgen, wordt diep veracht, streng gestraft en somtijds uitgestooten. Maar enkele, enkele kampen breken toch van eeuw tot eeuw op en aanvaarden den togt. De herhaalde vermaningen en lichtschuwe daden van sommigen hebben hen wantrouwig gemaakt. Zij reizen weg; het vallen en opstaan van hen, die hun even vóór zijn, weêrhoudt hen niet. Het gouden licht, dat de zon daar boven allerwege langs den berg doet stralen en dat hier en daar op de helling blinkt als een dageraad, beslist de keuze, die innerlijke aanblik naar beter en hooger in hen verwekt had. Zij zetten de reis kloekmoedig voort om de grootheid van ziel, die zij ontwaren bij zoovelen, die hun van aangezigt tot aangezigt bekend waren en die, worstelend, immer stijgen. Vergeefs vermaanden de anderen hen toch niet roekeloos zich te begeven en te zweven tusschen hemel en aarde. ‘Ziet eens,’ dus spraken de vrienden, ‘hoe vast wij staan. Wij zitten op de voetbank zijner voeten. Wat is heiliger en veiliger? Hier alleen is *vaste grond;* en op dezen rotsgrond alleen vergeving van zonden en een eeuwig leven. Blijft hier, als wij, geworteld en gegrond!..’

Doch de opgewekten klimmen voort. Zij gevoelen een werking in zich, die hen prikkelt voor de reis. Zij weten hoe de ‘voetbanken zijner voeten’ reeds door Galilei als zoodanig zijn ontmaskerd.

Het is deze wetenschap, die in de gewortelden nog sluimert, die in hen zoo mogelijk wordt verstikt. Daar de vruchten van den boom der kennis niet meer kunnen ontkend worden in onze dagen, - daar elk mensch ondanks zich zelf de moderne rigting volgen moet, - trachten de gewortelden struisvogelsgewijze de verlokking te ontkomen. Er is iets op gevonden. De woorden *genade* en *verlossing* zijn in de plaats genomen van leven en rigting en ontwikkeling. Nu is er geen strijd meer van noode. Er wordt wel van strijd tegen de zonde b.v. of tegen de armoede druk gesproken, maar het spreekt van zelf dat zulk een strijd maar een spiegelgevecht kan zijn. De vijand wordt immers dadelijk door de mitrailleuse, die *genade* heet, doorschoten en door de batterij, *verlossing* genaamd, geheel afgemaakt. Die strijd is minder dan een spiegelgevecht, hij is een moorddadige maskerade. Strijd is gezond voor de ziel, en de mensch die niet strijdt is slap. Dit weet men in het kamp en men vindt deze maskerade uit, zoodat de menschen wanen te strijden en inderdaad veiligjes en heiligjes in hun tent zitten psalmen te zingen, dat niets ter wereld aan hun zielsrust ontbreekt. Want nauwelijks doet zich een vijand op of de mitrailleuse ratelt en de batterij zendt dood en verderf. Het individu heeft niet gestreden. Hij is niets gevorderd. Hij is dezelfde rottende stilstaande

poel gebleven. Hoe zou zulk een tooneelstrijder een flauw begrip hebben van reisgenooten, wier diepe levensernst den bijstand dier moordwerktuigen afwijst. Hoe kunnen zij nog het berglied zingen, vraagt met stompe verbazing het gewortelde leger....

Opgeruimdheid des harten gaat altijd samen met grootheid van moed en kloekheid van zeden, - al gaat dit de bevatting der kleinen te boven. Het paswoord der bergreizigers luidt: ‘Zoek uw kracht en uw wezen in uzelf! Al wat God aan kiem tot volmaking bezat, Hij schonk het u. Gelijk het Heelal, waar gij 't aanschouwen en doorschouwen kunt, overal rein is en heilig, daar het de uiting is van zijn wil, zoo rein, heilig en volkomen wordt ook gij, die de uiting van zijn wil zijt bij uitnemendheid.’ Deze zelfvolmaking kloekmoedig te ondernemen in de onwrikbare overtuiging, dat de liefde alles beheerscht, - dat is de daad van duizenden geweest, dat is nog de daad van duizenden, dat zal eeuwiglijk de daad der menschen zijn - en dat zal eeuwiglijk zijn wat nu moderne rigting heet.

En deze zelfloutering noemt dr. Cramer *illusie.* Deze moedige reis in de eeuwigheid noemt het gewortelde kamp *zinsbedrog!*

Verbaast het u? Ik ben alligt verbaasd, maar deze uitspraken laten mij volkomen koud. De moedige bergtogt immers onderstelt slechts natuur, geen boven-natuur, - geen enkel ander onderdeel dan natuur. Het bovennatuurlijke, gelijk alles genoemd werd wat buiten den kring onzer bevatting viel, is altijd een zoetigheid geweest, heeft ons veel liefelijks en aangenaams geschonken. Zij echter, die daar den steilen berg beklimmen, waar reeds de gouden zonnestralen komen om den voet voor te lichten en het gemoed te verkwikken, hebben het losgelaten. Zij hebben wel de dichterlijke kracht er van mede op reis genomen, maar voorts ingezien, dat dit zijn goede maar éénige beteekenis is voor het leven. Dit ontrust het gewortelde kamp. De natuur, door de wetenschap verkondigd is er één, zeggen de aanvoerders; de natuur der openbaring (openbaring noemen zij een uitsluitende verzameling van dichterlijke boeken) is een andere. Ziet gij; nu kan alle wetenschap, nu kan alle modern streven maar opkomen. Welk een veiligheid! Het zou een onwaardeerbaar gemak zijn, een zelfgenoegzaamheid, die u dadelijk doet denken aan Adam eer hij zijn andere ziel ging opzoeken; - als 't zóó eens ware en blijven kon!

Maar rusteloos rolt de tijd en openbaart steeds stouter dingen, leert met steeds klimmenden ernst, dat de logika onzes planetariums in ieder ander geldt. Dr. Cramer bekent nu en dan, dat hij op den duur in het dualisme niet berusten kan. Een boos teeken voor hem. Adam is dan reeds in hem opgerezen naar zijn halve ziel.

Waarschijnlijk zal ook hij eerlang, monistisch weg, den berg bestijgen.

Zoover is 't, jammer genoeg, nog niet met hem gekomen. Een lustrum geleden schreef hij nog: ‘De moderne rigting komt met de onmiskenbare uitspraken van ons godsdienstig-zedelijk gevoel in konflikt. Zij heeft geen grond voor de *hoop der onsterfelijkheid.* Zij heeft voor het *bidden* in den zin van *vragen* geen plaats. Zij verlamt de kracht tot *den strijd tegen de zonde.*’ Ik laat het gaarne over aan mannen, ervaren in de kazuïstiek der oude kerkvaderen, den doctor op die punten te weerleggen. Voor mij zijn ze meerendeels oud-Hebreeuwsch en althans heb ik er geen eerbied voor, wat zoo noodig is in strijd. Ik wil er alleen de aandacht op vestigen, hoe deze kazuïst van den nieuwen tijd het bovennatuurlijke tot wetenschap tracht te verheffen. Hij kent het voortgaande ontwikkeling toe, wat hetzelfde is als van het Grieksch te gelooven dat die taal bij onder rijk wordt tegenwoordig. Het is een miskenning van het supranaturalisme, die schoone bloem van menschelijk denken en gevoelen toen wij nog kinderen waren, - toen de menschheid nog speelde om haar gouden wieg. Op hun driestal draaiend, oordeelen dergelijke gewortelden als orakels over de waarde van het gebed der koene en godvruchtige reizigers, die daar voor hun oogen optrekken; oordeelen over het innigste en heiligste van 't menschelijk hart.

Alsof niet juist met deze reis het gebed begon!

Alsof niet juist hier strijd zijn naam verdient! hier, waar de eerste zelfstandige schrede wordt gezet op het steile levenspad.

Volgens een gastronomische opmerking van dr. Abram Kuyper eet de moderne rigting zich den dood aan het vraagstuk der zonde - maar hier zij geen spraak van eten; slechts van strijden. De ligtvaardige spreekwijze waarvan deze gewortelde zich bedient in zulk een ernstige levenszaak, verraadt den tooneelvechter, die na elken coup-de-théatre zich verschanst achter de schermen der vrije genade. Zie, zulke strijders kunnen rustig hun soep daar gebruiken. Maar is hun veiligheidsgevoel niet juist het sprekend bewijs dat, wie ook overigens, zij althans geen aanspraak mogen maken op de heilige geestdrift der zelfbekamping?

Doch gelijk alles wat bestaat, reden en regt van zijn heeft, zoo ook het gewortelde kamp. Alle vlinders hebben als pop onder de aarde verkeerd en 't waren niet de minst schoonen, die 't langst bleven omwonden.

Wij hebben lang stil gestaan bij deze bestrijders der menschelijke levensrigting, niet omdat zij zulke magtige belagers zijn - het tegendeel is gebleken en blijkt met elken dag meer - maar omdat zij die groote massa uitmaken, waaruit onze beste vrienden later optreden. Het ontbreekt hun slechts aan zielkunde, vooral aan zelfkennis. Door dit groot gebrek missen zij het orgaan om toestanden te

waardeeren, die zij thans op den tast veroordeelen. Gewoon te kampen als tooneelhelden, kennen zij die ontzettende worsteling niet, die de moderne rigting den mensch oplegt, maar waartoe zij den mensch ook opleidt. Iedere dag wordt in deze rigting gewonnen gerekend, die op de helling der bezwaren is doorgeworsteld.

Het leven wordt er beschouwd als de hoogste kunst en genoten als het grootst geschenk van God aan menschen. Voor ieder nieuw en hooger denkbeeld wordt er gedankt. Elk versterkt gevoel voor gezonde zedelijkheid wordt er met kracht gehandhaafd en met de grootste zorgen aangekweekt. Dit alles kan een tooneelstrijder niet beseffen of waardeeren - en in zijn treurige onkunde van een Laocoons-toestand, van edele drijfveeren voor steeds beter zelfstandig leven, veroordeelt hij het een zoowel als het ander. Er is wel verschil van toon, er is wel verschil van geest in deze verdoeming, maar daarin komen deze tegenstanders allen overeen, dat zij van de moderne rigting getuigen als van een zinsbedrog. De een noemt haar een illusie, de ander een luchtverheveling - als om strijd bewijzende, dat zij wedijveren in gebrek aan kennis van de ziel. Het duurt niet lang meer of de moderne rigting zal hun de poedel zijn van Faust en Wagner - immers des poedels kern was satan?...

Satan - is hij niet altoos het zinnebeeld der onkunde geweest? Heeft de onwetende niet altoos alles, wat hem te sterk was of te grootsch, den duivel genoemd?.. Dit zullen dezulken uit het gewortelde kamp inzien, die 't billijkst zijn in hun beschouwingen omtrent de onvermijdelijke rigting van den menschelijken geest naar het betere.

De reis van den voet des bergs naar den top, door een deel des volks in 't geheel niet, door een ander met ligt gemoed en vlugge schreden, door een grooter deel met moeite voortgezet, wordt door een kleine gemeente getracht met den luchtballon af te leggen. Spiritisten noemen zich deze reizigers. Maar gelijk Nadar altijd naar de aarde moet wederkeeren, hoe hoog hij zich ook verheven mag hebben in den dampkring, - zoo ook de luchtreizigers, die den berg in hun périsprit omzweven. Er zou dan ook in ernst geen spraak van hen zijn in een opstel over de waarheid der moderne rigting, ware 't niet dat een warm modern prediker, mijn geachte vriend Roorda van Eysinga, zich meer of min met kracht tegen die zelfde rigting uit, waarvoor hijzelf eenmaal zoo welsprekend, zoo overtuigend ijverde; zich uit in de volgende ontboezeming (Spir. tijdschrift, 2, bl. 114): ‘Jonge man!’ (zegt de emeritus, d.i. de redacteur, de heer R.v.E.) ‘de vooruitgang bestaat niet in het raffinement der aristocratische ideën, want ook wetenschap en wijsbegeerte zijn eene aristocratie; de vooruitgang bestaat in de verlichting der menigte. Dat is het, wat de moderne theologie niet heeft begrepen; en ik wil niet in dezelfde fout vervallen. Hoe verheven is zij begonnen! En zie! zij eindigt in den muizen- en

kikvorschenstrijd der consistoriën. Al wat verheffend, wat heroïsch, wat liefelijk is, is uit dien strijd verdwenen. Het ware goed, zoo zij nog het woord van Christus begreep: Ik zeg u, dat gij den booze niet wederstaat! Want daardoor alleen is de menschenwaarde te redden. Nu wordt de majesteit van het christendom door het slijk gesleept....'

Ik meen dat de ontboezeming cathegorisch is.

Ik meen ook dat zij het program is van het streven des heeren Roorda met zijn spiritisme. Als zoodanig, als program van optreding tegen de moderne rigting, neem ik er hier aanteekening van. Al het overige gaat mij niet aan. Al het overige beschouw ik als een vorm van streven naar het hoogere, het ongeziene, het volmaakte. Het is een dwaze vorm, het is een leelijke vorm zulk een périsprit, maar ik berust er in(*). Want het is een punt van smaak. Ik denk onwillekeurig aan de kritiek van Heine over Scheffer's Faust. Roorda kent ze wel, die spotternij met den god der groene zeep: Mefostifeles; hij moet ze kennen, want evenzoo teekent het spiritiek tijdschrift den stand van een medium als 't zich verwaardigt met een menschenzoon te praten. 'Men ziet er maar een oor van....' Doch alle tribulatie heeft haar waarde, vooral als zij zelfvolmaking op het oog heeft. In hooge mate is dit het karakter van Roorda's tribulatiën. Zij zijn ernstig; zij zijn krachtig, zij zijn edel en daarom heb ik die worstelingen lief. En alhoewel de buitengewoon ver gezochte vorm van périsprit mij regt gaf om te vragen, waarom worstelt gij niet gelijk Hamlet, gelijk Faust, gelijk Manfred, - i.e.w. als iedere sterke wijsgeerige ziel, - zoo houd ik nogtans die vraag terug om enkel te zien, wat de worsteling oplevert tot heil van 's menschen geest, tot versterking van het rijk der waarheid, - en of zij der moderne rigting in der daad vijandig zij.

Heil voor 's menschen geest...

Heil vooral voor de armen van geest, waarvoor Roorda en de zijnen optreden..... is dat in het spiritisme te vinden? De man, die het boekje schreef: 'hoe ik Medium werd' (bij Hooiberg te Leiden, 1872) geeft op die vraag een ontmoedigend antwoord, ondanks zichzelf. Deze man is blijkbaar in den waan dat hij den armen van geest den weg heeft gewezen naar hun eeuwig heil, want met de kracht der overtuiging leert hij, hoe onder den invloed van een medium te geraken, - hoe dat medium te verstaan, - hoe eindelijk zelf tot dien graad van volkomenheid in klopvertaling te geraken. Maar die goede vriend van volksheil schijnt niet te beseffen, hoe onmogelijk het voor de meeste menschen is, zooveel tijd te besteden als hij aan het krijgen van kramp in de vingers in dien graad dat zij gaan kloppen. Hij zelf heeft blijk-

(*) De geleerde vraagt welligt omtrent dit streven: aberratio mentalis of tribulatio intellectualis....?

baar veel tijd, waar de meerderheid des menschdoms moet werken om te leven. Reeds in dit opzigt alleen is die methode om het eeuwige leven te beërven een onmogelijke.

Doch gesteld de wereld werd wederom eens een paradijs; gesteld wij hadden allen den tijd om met de handen op de tafel te gaan zitten en te wachten tot de kramp het potlood in beweging bragt, zeg mij dan -, ik bid er alle spiritisten om in naam des volks -, zeg mij dan wat die krampstrepen en punten beteekenen - anders dan kramp.....

- Er behoort een hooge graad van willekeur toe, aan die trekken hooger beteekenis te geven dan aan de diep gevoelde en overdachte wijsbegeerte, dichtkunst, wetenschap dezer aarde. Ik wenschte dat de man, die ons leert hoe hij medium werd, van deze willekeur diep doordrongen ware. Dan zou hij beseffen, dat hij den menschelijken geest niets verder brengt dan hij eeuwen geleden was, toen voor 't eerst geboekstaafd werd dat sommige geschriften der ouden ook op die transscendentale wijze in de wereld gekomen waren. Dan zou hij beseffen, dat zijn methode juist zooveel zwakker is als er sinds het oude transscendentalisme tijd verliep; dat zij een flauwe kopie is. Een flauwe kopie is het gansche spiritisme van den gloedvollen schoonen geest der oudheid, die op veel hechter gronden voor zich afzonderlijk het regt op hemelsche afkomst bedong.

Van het spiritisme onzer dagen, dat zenuw- en merglooze telgje van het kloeke mysticisme der oudheid, is dus geen heil voor 's menschen geest maar wel algeheele afmatting en ontzenuwing te wachten.

Versterking derhalve van het rijk der waarheid kan het spiritisme niet geven dan op negatieve wijze. Hoe verder het spiritisme wordt vermeden, hoe nuttiger het aan de waarheid worden kan als afschrikkend voorbeeld van ijdele tijdverspilling, van geestontwrichting, van verbijstering. -

Het *Spiritiek tijdschrift* schijnt dit vonnis te weerspreken door zijn wetenschappelijken inhoud. De eerste aflevering mag een cursus in natuurwetenschap heeten; gelijk de tweede in de huishoudelijke wijsbegeerte en maatschappelijke zedeleer; gelijk de derde in de zielkunde. Maar juist in deze wetenschappelijke pretensie ligt de schreeuwende tegenspraak, - het zwaard ten zelfmoord. Wie dezelfde onderrigtingen heeft geput uit andere boeken en langs andere wegen dan dit spiritiek tijdschrift, geboren 1872 na Christus' geboorte, - wie reeds vóór dit merkwaardig tijdstip zoover gekomen was in die wetenschappen, die zal kunnen getuigen, dat de geesten niet oorspronkelijk zijn; dat de schrijver zijn afkomst verraadt.

En of zij der moderne rigting inderdaad vijandig zij?.... De redakteur van het Spiritiek tijdschrift is in de heilige overtuiging, dat hij worstelt voor hooger en beter; dat hij den strijd des levens strijdt, dat hij, het spiritisme aanvaardende, ‘als een kind in de leerschool gegaan is om een nieuw mensch te worden.’ Hem hoorende zou men

zeggen, dat in hem de nieuwe, de moderne rigting haar vervulling wacht. Men zou hem op zijn program af voor den warmsten voorstander houden van de rigting, die wij de éénig menschelijke noemden, omdat zij van den mensch eischt waartoe hij is geschapen - vooruitgang. Maar men zij niet te voorbarig en hoore eerst, wat deze spiritist van de moderne rigting zegt (afl. 1 bl. 4):

'De moderne theologie komt van lieverlede tegenover het spiritisme op het standpunt der orthodoxie, der "*tevredenen.*" Tevreden, niet wat hun kerkelijke positie aangaat, maar tevreden ten opzigte der waarheid. Maar dat is het juist wat een hoogere magt niet wil.'

'En nu het spiritisme er is, nu blijkt metéén, waarom de moderne theologie niet langer de pion van den vooruitgang kon zijn.

Zij is in de theorie noch doortastend, noch verzoenend genoeg. Haar zedelijke en godsdienstige kracht is te zwak om den tijdgeest te bezielen. Er is iets onreins in onze atmosfeer, dat zij zoo min voelt als het volk waarvan zij een deel is.'

Wel is waar spreekt de heer Roorda telkens van de moderne theologie, waar wij de moderne rigting bedoelen; maar dat ook de heer R. de rigting op het oog heeft, welke te volgen de ingeschapen behoefte is van den menschelijken geest, dat wordt bewezen waar hij van het pionnierschap gewaagt. 't Is nog de predikant in hem, die het deel voor het geheel neemt. Hij weet overigens zeer wel, dat de uitdrukking moderne kerkleer monstrueus is en de benaming van een zeer gering deel der elementen tot volmaking van den menschelijken geest. Wij zouden den heer R. te kort doen indien wij meenden dat hij met zijn spiritisme slechts bedoelde de 'moderne theologie' te vervangen. Uitdrukkelijk laat hij zich in zijn tijdschrift gelden als de bevorderaar van harmonische ontwikkeling, geenszins als de voorstander eener theologie die nog slechts den waan zou hebben van de kracht van weleer.

De heer R. is in merg en been modern in den zin, waarin dit voortaan alleen te verstaan zij. Hij wil den tijdgeest bezielen, het schoonst ideaal aller hervormers, aller oude profeten, de zielswensch van al wie modern denkt en leeft. De heer R. is dus, wel ver van vijandig aan de moderne rigting, haar boezemvriend; zijn verband met, zijn toewijding aan het spiritisme een misverstand.

Hoe komt het, dat iemand, zoo goed voor de reis en den strijd des levens toegerust; dat iemand 'wiens deel het was zijn omgang met de klassieken aan te kweeken', dat de emeritus predikant Roorda van Eysinga met den luchtbol van het périsprit wil reizen? Hoe komt het dat hij zich in de armen heeft geworpen eener mystiek, die alles bezit wat er behoort tot misleiding van den mensch behalve den troost der poëzie?

Hoe is het te verklaren, dat een zoo helder en talentvol man, als de redacteur van het Spiritiek tijdschrift, daarin bladzijden opneemt als die

o.a. geschreven staan in de derde aflevering bl. 111 tot 126? Slechts de zielkunde kan hier oplossing geven. Want van Swedenborgerij mag men den redakteur van het Spiritiek tijdschrift niet verdenken. Bij alle zwendelarij in klopgeesten, die hier en elders plaats vindt, zijn er altijd zulken die opgeligt worden en die opligten. Onder de laatsten is hij niet, want alles draagt bij hem den stempel dat geen bedrog in hem is.

Maar R.v.E., en velen met hem, jagen naar een oplossing der dingen. De verschijnselen in wetenschap, natuur en kunst overstelpen hen, omdat zij hun geen uitkomst geven. Bij al de groote talenten, die zij bezitten, missen zij de gaaf om zich rekenschap van al de verschijnselen te geven. Hun ontbreekt het bewustzijn der dingen, terwijl zij van alles een teleologische verklaring zoeken buiten de dingen. Zoo zoeken zij dan naar een doel van het leven, de beloften der Kerk mistrouwend. De stem de natuur is hun te sterk. Nu zouden zij, zich toeleggende om die stem te verstaan, met veel zich verzoenen en kracht ten leven putten uit alles wat uit de buitenwereld op hen aandringt om in hun innerlijk leven te worden opgenomen, - maar zij missen den moed der volharding. Zij komen niet in harmonie met hetgeen om hen is. Zoo zoeken zij op onbekende wegen, langs verborgen gangen oplossing van dat wat zij raadselen des levens noemen. Zij zien niet in dat Anselmus, de geest, hun met zijn dictees in dezelfde moeilijkheid zal brengen, moet brengen, waaruit zij thans een toevlugt tot hem zoeken. Ik zeide het hierboven reeds; zij moeten als Nadar telkens tot de aarde wederkeeren.

De teleurstellingen, die in 't einde dit herhaald terugvallen op de aarde baren moet, - de kneuzingen niet medegerekend, - de verbijsterende invloeden van het eens ontmaskerd bedrog op teedere, edele zielen als die van den emeritus predikant - zij vervullen mij thans reeds met diep medelijden jegens hem. Met den ridder uit den Gross-Cophta hoor ik hem uitroepen, zich afwendende:

‘Wie die Fürstinn, so die Geister!
‘Solchen Menschen trauten Sie!..’

De Johannes-Gemeente (afl. 2, bl. 116), door den emeritus-predikant te stichten, heeft alles van het streven van Fichte nu tachtig jaar geleden, in den strijd om Spinoza. In 't algemeen gevoelt men, het Spiritiek tijdschrift en de mediumsbrochures lezende, zich een eeuw teruggeplaatst en te midden der mysteriën door Galizin (Hemsterhuis' katholiek geworden vriendin) door Hamann, door Cagliostro beoefend te midden der wijsgeerige school van Kant en Spinoza. Gelijk een Schlegel, een Werner, een Galizin overgingen tot de roomsch-katholieke Kerk, daar zij geen voldoening vonden in al de stelsels der wijsgeeren, die zij doorgeworsteld waren, zoo vervalt hier de emeritus-predikant tot het spiritisme.

‘Fichte,’ schrijft Julian Schmidt, ‘blieb bei Pestalozzi, dessen Er-

ziehungssystem ihm aufs Aeusserste imponirte: die Menschheit durch principiëlle Umschaffing des Geistes zu verjüngen, erschien ihm als die höchste Aufgabe der Zeit.' Dat meldt Schmidt ons van den jongen Fichte, toen deze op zijn huwelijkreis door Zürich bij den vader der moderne opvoeding binnentrad. Fichte was toen 32 jaar. Aan alles wat deze jonge man toen reeds voornam, lag opvoeding, ontwikkeling ten grondslag. Veel onbereikbaars heeft hij nagestreefd; voor veel onmogelijks heeft hij zijn groot verstand veil gehad; maar nooit heeft hij zijn volgelingen aanleiding gegeven tot luchtsprongen, gelijk wij thans van onze spiritisten beleven. Principieel was de meester, superficieel is de leerling. Arbeiden, zwoegen in het eigen individu om in harmonie met zichzelf en daarna met de dingen daar buiten te geraken, dat was het streven des meesters; oogsten vóór er geploegd, gezaaid, gewied is, - i.é.w. den hemel bestormen, alvorens geroepen te zijn, dat is het zwak der school, genaamd spiritisme.

Ik vraag u: is dat trouw aan de beloften, door u gedaan, mijnheeren? Is dat trouw jegens de talenten, u geschonken? Is dat trouw jegens de armen van geest, die gij wel in uw hooge bescherming wilt nemen? Heeft het iets met de eischen van de ziel te maken, dat wachten op de komst der geesten met de handen op de tafel? Zoudt ge werkelijk in die houding de verschijning van Jezus' geest durven trotseeren?.... In den naam van uw goeden aanleg geloof ik dat niet. Gij weet al te wel dat Fichte en Schleiermacher, als zij de menschheid poogden te verjongen door 'principielle Umschaffung des Geistes', door Pestalozzi in zijn wereldverwrikkende onderneming te steunen, i.é.w. door den aankomenden, den jongen mensch op te voeden, - niets anders deden dan Jezus' magtigen vinger volgen, toen deze edele opvoeder de kinderen tot zich liet komen. Ik heroep mij op uw eigen geschrijf, zonder mij te laten afschrikken door den belachelijken vorm van perisprit, - om mij overtuigd te houden, dat zij liever met uw medium in de lucht zouden vliegen, dan een geestverschijning van Jezus af te wachten in uw kinderachtige houding om een tafel in een donker vertrek. 't Verwondert mij geen oogenblik - want ik ken Uw groote gaven zeer wel - dat gij slechts Kate durft ontmoeten uit Engelsch Indië!.. Want de aanspraken van Kate op de ontwikkeling van den menschelijken geest zijn, voor zoo ver ons bekend is, zeer bescheiden.

Ware ik hiervan niet zoo overtuigd, ik zou u een amulet durven aanbieden n.l. een eigenhandig geschreven uitnoodiging der gebroeders Davenport (waarvan ik geen gebruik heb gemaakt om de zelfde redenen, die mij nu ontzet doen staan over het bijwonen van uw zittingen door de heeren Scheffer en Knappert te Leiden). Dit aanbod houd ik thans achterwege, daar ik mijn hoop niet laat varen op de veerkracht uwer conscientie.

In deze hoop ook ligt voor mij de overtuiging, dat gij een bewijs zijt voor de waarheid der moderne rigting. Roorda van Eysinga, dr. Cramer, Schaepman en dr. Van Vloten waarborgen mij die, elk in hun bijzonder streven. Alle vier volbloed-modernen zijn zij. De spiritist laat zich alles dikteeren, wat het moderne hart begeert: poëzie, grondregelen tot opleiding van de vrouw, natuurwetenschap, kunst, zielkunde. De ethische godgeleerde helpt de grondslagen leggen voor humaniteit, als het einddoel van het menschelijk streven. De abt leert in zijn straks vlekkeloozen omgang met de Muzen, de hardste dogmata verzachten. De radikaal arbeidt met noeste vlijt voor kunst en letteren: als hij wil spotten met ons, dan wacht hij daarmede tot hij een vlaag van droefgeestigheid heeft, op de wijze van Saul met Davids harpspel: maar zijn leven, denken en werken is aan het onze gelijk; hij wint het slechts in kracht.

Vereenigen we deze verschillende uitingen van edele geesten, komen wij dan niet tot een som, die niet alleen bemoedigend is voor de moderne rigting, maar die geheel en al den aard en het wezen dezer rigting bepaalt?

En waar zelfs de vier uitersten samenwerken tot vooruitstuwing van de ontwikkeling, hoe zoudt gij daar kleinmoedig zijn en vreezen? Of laat ge u afschrikken door de vormen, die zoo misleidend zijn? Door groote woorden, die zoo vijandig klinken?.. De moderne rigting heeft niets te vreezen, alles te hopen. De toekomst behoort haar. De vier standpunten hier vermeld, liggen niet tegen het standpunt in van ons streven, maar op onzen weg, - zij 't dan ook zigzagswijze....

De taak, die de godsdienstleeraar heeft, te midden van dit modern streven, is niet gemakkelijk. Al te veel heeft de dwaling veld gewonnen, dat godsdienst niet vatbaar is voor de ontwikkeling, waaraan al het overige in den mensch en in de natuur beantwoordt. De godsdienst wordt al te veel beschouwd als de Egyptische piramiden, katakomben, steenen. Maar zij is niet dood. Zij staat niet daar als het grootsch, maar doodsch gedenkteeken van menschenkracht. Zoowel de radikaal als de confessionneel is deze zonderlinge meening toegedaan; de eerste om de godsdienst geheel weg te stooten; de andere om er zich in te begraven, - om er mummie te zijn. Beiden verzetten zich tegen de uitspraak der wereldgeschiedenis. De godsdienst, als wijsbegeerte des harten, heeft dezelfde graden van ontwikkeling doorleefd als elke andere wijsbegeerte, als elke andere kunst en wetenschap, als elke andere uiting van den geest. Of staat Jezus niet tot Mozes als Schleiermacher tot Luther, als Kant tot Aristoteles? Is het menschelijk hart niet als de Natuur: beide bevatten alles wat tot de volmaaktheid behoort, maar in geen van beiden is nog alles aan het licht gekomen. Beide ontsluieren zich nog dagelijks; beider bronnen en roerselen, mijnengangen en goudaderen zijn nog slechts voor een klein

deel bewerkt: ik heb 't reeds gezegd, dat de jongste dag niet aanbreekt vóór dit alles volbragt zij. De dag van 's menschen volkomen zelfbewustzijn, dat is de groote dag. Is nu elk die de moderne rigting van harte is toegedaan, verpligt om tot bereiking van dat doel mede te werken in zijn kring, waarom dan ook niet de man, wiens roeping is de ontwikkeling en veredeling van het godsdienstig gevoel, van de wijsbegeerte des harten?

Dit wordt niet algemeen toegestemd en daarom is het ambt van godsdienstleeraar een moeilijk ambt. Doch die moeilijkheid wordt voor een goed deel weggenomen, wanneer de godsdienstleeraar - zelf toont te begrijpen, dat hij niet *de* tolk is der moderne rigting. Hij moet weten - en hij moet die overtuiging doen blijken - dat hij één der velen is, die in zijn kring in de moderne rigting arbeidt. Dit wordt door niet weinigen uit het oog verloren. Dezen beschouwen hun godsdienstig streven naar licht en vrijheid als *de* moderne rigting en maken daardoor den naam, waarover ik in 't begin van dit opstel klaagde, nog ondoelmatiger dan hij reeds is. De godsdienstleeraar, die zijn roeping beseft, is modern gelijk elk modern is, die individueele kracht en vrijheid in de gemeente bevordert en zoo het zijne bijdraagt om aan het groote doel, humaniteit, te komen. Deze bijdrage is gewigtig. De godsdienstleeraar spreekt, meer dan eenig ander onderwijzer of opvoeder, tot het hart. Hij betreedt daar paden, die zelfs door de eigen ouders werden voorbijgezien; hij roert er snaren aan, die elk laat rusten uit onkunde of ontzag. En dan is het juist de godsdienstige man met eerbied voor het moderne leven, die 't meest en 't duurzaamst een liefelijken invloed kan doen gelden. De godsdienst immers, waarmede hij het hart van anderen zoekt te verzachten en te verwarmen en in 't eind te versterken, *is die godsdienst*, *die op God wijst onbeperkt op alle gebied.* Zij stelt het godsbegrip geen grenzen. Zij heeft derhalve dien vorm niet noodig, waarin een gezond godsdienstig bewustzijn altoos te kort wordt gedaan. Laat tot zulk een leeraar een kind komen, arm van geest, een kind groot van gaven en fijn van aanleg, een jongeling van zeker zelfstandig streven, een man van wetenschap, - allen zal hij kunnen verkwikken met dien godsdienstigen ademtogt, waarmede hij het meest stoffelijke kan bezielen. Zoo bezielt ook de kunstenaar de stof die hij bewerkt met den genius zijner groote talenten en schenkt er beeld en leven aan! 't Is de onsterfelijke verdienste van Jezus van Nazareth, dat hij u, moderne godsdienstleeraren! allen hierin is voorgegaan onder oneindig ongunstiger omstandigheden, - omstandigheden die hem in de kracht zijns levens omver sloegen.

Maar hij heeft die omstandigheden niet ontzien, evenmin als zij hem ontzagen. Het was een strijd, gelijk de wereldgeschiedenis er maar zeer enkele vermeldt. Jezus heeft echter gezegepraald, zoo modern als hij was. De orthodoxie nu, waartegen hij gekampt en die hij voor

altijd bespottelijk heeft gemaakt in satiren en verplet met mokerslagen, was de taaiste en hardnekkigste waarvan eenige kroniek gewaagt. Gij moogt dus niet wijken. Hebt slechts gloed van overtuiging. Zijt maar uit één stuk. Hangt niet aan eenig kerkelijk ding. Gij hebt met de Kerk niets meer te maken. Weet eens voor al dat moderne kerkelijkheid een onding is en moderne kerkleer sfinx. Indien gij u eenmaal hebt geschaard onder de mannen van moderne kunst, van moderne wetenschap, i.é.w. onder de apostelen der voortgaande ontwikkeling, dan zijt gij uit den aard der zaak onkerkelijk. De Kerk is het zinnebeeld der orthodoxie, en tegelijk haar leus en haar kerkhof. Er was eens een Spaansch beeldhouwer, dien men, toen hij stervende was, de heilige Sacramenten zou toedienen, gelijk hij ook verzocht had. Hij had er diepgevoelde behoefte aan. Maar zoodra was niet de plegtigheid begonnen of hij wees den priester terug met een hart vol strijd - wel is waar - doch hij wees den dienaar des Heeren onvoorwaardelijk af.

Wat was er dan?

Het kruis, waarmede men zijn sponde naderde, was zoo slecht gemaakt en wekte daardoor zijn afkeer in zulk een mate op, dat hij, hoezeer een trouw zoon der Kerk, het niet in zijn nabijheid dulden kon. De beeldhouwer stierf, zonder Sakramenten.... maar wat handhaafde hij in dit ontzettend uur? Wat leefde zoo in hem, dat het stervend zijn keus besliste?

Het was zijn kunstenaars-karakter. Het ideaal waarvoor hij geleefd had, was, in de tegenwoordigheid van het hoogste: het kerkelijk Sakrament, zijn gids en vrijgeleide in de eeuwigheid.

Wat is dan *Uw* ideaal en waarvoor leeft gij anders? En zoo gij daarvoor leeft, wat kan u deren?

Het is niet tegen te spreken dat de orthodoxie zich een wapen heeft gesmeed uit deze verhouding. Zij zegt ook - hoezeer à la Mefistofeles - ‘gij moet de Kerk verlaten.’ M.a.w.: sta op, dan ga *ik* daar zitten. Het Kalvinisme doet op zijn ouden dag nog juist zooals het deed op zijn middelbaren leeftijd. Toen joeg het de Katholieken uit hun kerken en kerkelijke bezittingen. Maar hoe zijn de tijden veranderd! Destijds was het Kalvinisme de vertegenwoordiger der ontwikkeling - of eigenlijk gezegd - de ontwikkeling van den menschelijken geest behoefde het Kalvinisme niet te loochenen. Nu wel.

Nu is het Kalvinisme in strijd met het standpunt der ontwikkeling. Het Kalvinisme is een van die weinige orthodoxiën, die in taaiheid en wreedaardigheid kunnen wedijveren met de orthodoxie die Jezus aan het kruis nagelde. Het Kalvinisme is er vooral met de jaren niet op gebeterd. Het heeft altijd karakter aan den dag gelegd. Kalvijn zelf en zijn zoon Cromwell - welke hardkoppen! welke moordenaars! Men zie toe dat de naneef niet over dezelfde krachten beschikke, want dan

zoudt gij vertooningen zien, bloedig en veel. De eisch dus, dien het nu laat hooren, is lammergeblaat bij dat, wat het eigenlijk zou willen.....

En men zou geneigd zijn, er aan toe te geven.

Doch dit mag niet. De moderne godsdienstleeraar zal niet weggaan. Hij zal zijn plaats niet open maken. Het vraagstuk van kerkelijkorganieken aard, hieraan verbonden, mag ingewikkeld zijn - maar ook dit is een der trekken van het Kalvinisme, dat het een meester is in inwikkelen, in verwarren, in duisternis scheppen. Het Kalvinisme moet - ook kerkelijk organisch - kort worden gehouden. De oude man zou de bevende klauwtjes overal inklampen. Dat moet niet omdat die toegevendheid volstrekt overbodig is. De godsdienstleeraar, die de moderne rigting met hart en ziel is toegedaan, - die er zijn ideaal in heeft gevonden - hij kan met Luther zeggen: 'hier sta ik!' Want het houden van godsdienstige toespraken in kerken maakt hem niet kerkelijk. Die muren en tempelvormen kunnen het waarlijk niet helpen, dat zij eenmaal de godsdienstige bijeenkomsten omsluiten. Het zou bespottelijk zijn, den godsdienstleeraar van kerkelijkheid te beschuldigen omdat hij daar de gemeente toespreekt. En wat zijne verbindtenissen betreft, zijn hoogste regtbank, het geweten, zoowel als het opvolgend ressort, de synode, zij denken er niet aan, ze te doen gelden. Wie zich daarvan een wapen smeden, het zijn de Kalvinisten en de Radikalen, - maar het is een houten sabel, een tooneeldegentje, waardoor enkele zwakke broeders zich lieten verschrikken om later tot hun spijt te ontwaren, dat het loos alarm was.

De moderne godsdienstleeraar heeft niets te doen dan door te tasten(*). Hij mag zich niet zoo op de wateren laten drijven, als enkelen plegen. Dat is pligtverzuim.

Het volk heeft aanspraken op hem en hij zal het niet teleurstellen. Dit is juist zijn kracht, dat de gemeente vatbaar is voor zijn godsdienstigen gloed en hem gaarne volgt, omdat hij niet in tegenspraak komt met den tijdgeest, maar er naar streeft, daarmede hand in hand te gaan. Daardoor kan hij de leerstukken en wonderen missen, die den denkenden geest soms bemoeilijken. Hij staat als Jezus met de schare in de onmiddellijke gemeenschap Gods, als in het open veld en onder de starredaken.

Daar is geen medium; daar is slechts diep gevoel, een warm hart noodig, en het helderst verstand weerstreeft het niet. Gelijk het Kalvinisme de zedelijkheid des harten in gevaar brengt, zoo wordt deze door de godsdienst onzer rigting veredeld en verhoogd.

Klimt dan voort, den steilen berg des levens op met de kleinen. Treedt moedig voort, valt, staat weder, het oog gerigt op die u zijn

(*) Doortasten, gelijk het Haarlemsch klassikaal bestuur. Het adres, door deze afdeeling aan de Synode gerigt, teekent het moderne zoo schoon en juist, dat geen waarachtig godsdienstig man zal achterblijven om het met alle kracht van geest te ondersteunen, tot heil des volks.

voorgegaan. Uw gezelschap bemoedigt u gelijk het doel der reize; hier naast u loopt het pad der kunst, zoo moeilijk als schoon; daar kronkelt de weg der wetenschap door mijngangen en op de hoogten; ginds liggen de andere paden, vaak ongebaand en door distelen en doornen, maar zij oefenen invloed op uw gangen, in uw staan en vallen helpen zij u.

Er straalt rijkelijk licht op uw wankelen voet, gelijk op allen, en allen leiden als de zonnestralen in de rigting der hemelen. Daarheen, waar de vermogens en gaven des menschen met zijn wil in den evenaar staan. In uw voortgang, in uw strijd, in uw doel, - alle behoorende in den kring en in 't bereik der menschelijke natuur, ligt uw waarheid.

AART ADMIRAAL.

Wat de openbare school in hare werking belemmert.

I.

Het was in de maand Augustus van het jaar 1857 dat de wet op het lager onderwijs, een uitvloeisel der grondwetsherziening van 1848 door den Koning bekrachtigd werd. Wat had het niet veel inspanning, wat had het niet veel strijd gekost om tot eene wettelijke regeling te geraken.

Zestien jaren zijn er na dien reeds verloopen, en hoe betrekkelijk kort dat tijdperk moge zijn - wat is er om die onderwijswet al niet veel belangrijks gebeurd? Inderdaad, het lager onderwijs alleen geeft reeds rijke stof voor den geschiedschrijver in latere dagen, als hij de periode na 1848 afteekenen zal.

Die zestien jaren waren in veel opzichten een tijdperk van zwaren kamp voor 't volksonderwijs.

Na menig mislukt ontwerp werd de wet onder strijd geboren. Toen zij echter door eene schitterende meerderheid in de volksvertegenwoordiging werd aangenomen; toen de koninklijke sanctie haar kracht had gegeven; toen het Nederlandsche volk haar geest had leeren kennen, verwierf zij zeer spoedig bij verre weg de meerderheid des volks liefde en waardeering. Behoeft men zich daarover te verwonderen? Men kwam daartoe, omdat men in haar de ernstige toepassing zag van hetgeen de Grondwet eischte, en ook vooral de bevrediging van een vrij algemeen volksverlangen. De handhaving der gemengde school, welke

Nederland reeds lange door andere volken benijd was, wier mogelijkheid en wier nut, ondanks alle beschuldiging daartegen, zoo duidelijk reeds onder de wettelijke bepalingen van 1806 gebleken was - was onmiskenbaar krachtig in haar uitgedrukt. Daarbij kwam nu nog eene gewichtige uitbreiding der leerstof, naar de behoefte van dezen tijd - en wat vooral bevredigde, dat naast de intellectueele ontwikkeling ook het algemeen opvoedend en godsdienstig beginsel bij 't onderwijs bevestigd werd.

Deze wet onder veel moeite tot stand gebracht, werd ondanks veel bijval hier en daar ook onder veel strijd ingevoerd.

De jaren tot die invoering geschonken, ze telden dagen van onrust daarbij te over. Het zou niet moeielijk vallen om in veel bijzonderheden te staven, hoe het toen reeds helder uitkwam, dat de bepaling, dat de kosten van 't onderwijs door de gemeenten zouden gedragen worden een geduchte hinderpaal voor eene spoedige en krachtige ontwikkeling van 't volksonderwijs wezen zou. Menig onderwijzer uit dien tijd weet het, hoe veel moeite het gaf, vóórdat zijne jaarwedde geregeld was, en niet velen der zeer karig bezoldigden uit dien tijd hebben er in kunnen roemen, dat hun lot toen belangrijk is verbeterd geworden. Het behoeft ook niet te bevreemden, dat menige gemeenteraad met bezorgdheid den post onderwijs op het gemeente-budget zag overbrengen, vooral in plaatsen, die zoo al niet hulpbehoevend, toch ook al niet te ruim bedeeld waren om in de nieuwe behoeften te voorzien.

Veel was er op het tijdperk der geheele invoering van de wet dan ook hier en daar nog ongeregeld, maar toch over het algemeen kweet men zich met lofwaardigen ijver van de zijde van de Regeering, het schooltoezicht en tal van gemeenten om zoo spoedig mogelijk van het goede te genieten, dat de nieuwe regeling kon verschaffen.

Belangrijk waren de veranderingen, die in korten tijd op veel plaatsen gemaakt werden; waar vroeger geen scholen bestonden, werden er thans gesticht; oude lokalen door nieuwe vervangen; de hulpmiddelen bij het onderwijs uitgebreid; de nieuwe leerstof werd besproken en ingevoerd; jeugdige krachten werden aan den arbeid gezet: 't was of er een bezielende geest rondging, die leven bracht, waar het dood was; die hen, welke reeds jaren op hun post stonden, als 't ware nog wist te verjongen en nieuwe krachten in te gieten.

Verwonderlijk was het, hoe spoedig reeds zooveel goeds en schoons en nuttigs door den nieuwen gang der zaken geboren werd. Gewis heeft daartoe veelszins bijgedragen, dat de fondamenten der wet van 1806 niet behoefden weggebroken te worden; dat deze in goeden en vasten bodem gelegd, het gereedelijk toelieten, dat bij de uitbreiding van 't gebouw eene goede aansluiting kon plaats grijpen en het oude gedeelte afdoend vernieuwd worden.

Geen wonder dus dat de wet reeds met zooveel blijdschap ontvangen, spoedig nog meer geschat en hooger gewaardeerd werd, zoodat menigeen

luide verklaarde, dat zoo het buitenland de bepalingen van 1806 al zeer geroemd had, die van 57 nog meer aanspraak verdienden op groote belangstelling en trouwe zorge.

Wie dan ook met kennis van zaken en ondervinding gewapend een blik kan terugslaan op al wat er al in de laatste jaren gedaan is; wie in de gelegenheid is om na te gaan, wat er ten gevolge van de bepalingen voortdurend nog gedaan wordt, hij roemt dankbaar het werk van het ministerie van Rappard - van der Brugghen, al wenscht men ook voor veel zaken een gansch anderen gang, al zou men in verschillende punten hoogst belangrijke wijziging willen maken. Het gebrekkige, dat de tegenwoordige wet aankleeft, waarvan veel zelfs dringend eene spoedige voorziening of verandering vordert, mag niet ondankbaar of blind maken voor het onschatbaar vele goede, dat ons volk er door geniet, en dat het bij eene milde en gepaste uitvoering er nog in hooger mate van genieten kan.

Doch roemen ook duizenden en tienduizenden in den zegen, dien ons volk door een zeer goed geregeld volksonderwijs geniet, niet weinigen, die geen vrede hebben met de hoofdbepalingen. Twee machtige partijen staan er steeds tegen in de wapenen; tot haar eere zij het gezegd, zij zijn onvermoeid in den strijd. Zij behoeven hier niet bij name genoemd te worden, wie ze zijn, die onnatuurlijk, voor een tijd verbonden, nu elk een eigen weg schijnen te gaan, doch beiden evenwel één in de leuze, dat de onderwijswet van 1857 vallen zal, het koste wat het wil.

Tot in 1848 was de leuze: Vrijheid van onderwijs. In waarheid bestond die ook niet. De grondwet van 1848 schonk haar, doch zeer wijs onder de noodige bepalingen, en toen de wet van 1857 was vastgesteld, had men een oogenblik, doch ook maar een oogenblik van ruste. - Die ruste was echter niet dan schijnbaar. Zoodra men het openbaar onderwijs krachtig zag aanvatten, regelen en uitbreiden; zoodra men het in betrekkelijk korten tijd zich uitmuntend zag ontwikkelen, brak de storm weder los. Een hoofdleider van een der partijen, de achtenswaardige van der Brugghen mocht ook al de verdediger en de man der wet geweest zijn, de principiëele bepalingen, hoe ook door hem toegelicht en verdedigd, vonden evenwel geen genade in de oogen zijner vrienden. De andere partij, zij uitte niet minder hevige klachten; zij waagde niet minder heftigen strijd tegen de bepalingen, die echter, als uit den geest van de overgroote meerderheid van ons volk gegrepen, aan de groote menigte zoo dierbaar waren. Bestrijding, hevige bestrijding heeft de wet van die twee richtingen dientengevolge tot op dezen dag steeds te verduren gehad. De syllabus en 't mandement aan de ééne, en 't Antischoolwetverbond aan de andere zijde - de geschiedenis zal er van spreken, als voornamelijk gericht tegen hetgeen in 1857 voor het lager onderwijs wettelijk was vastgesteld.

De worsteling duurt nog steeds voort; stoutmoediger dan ooit verheffen zich de tegenstanders; men behoeft zelfs geen zieners-blik om te voorspellen, dat het in lange op dat gebied nog geen vrede, maar integendeel de kamp nog heftiger worden zal. Het geldt hier toch dezelfde gewichtige kwestie, die in de geheele beschaafde wereld aan de orde is en wier beslissing zooveel goed of zooveel kwaad voor het lot van volgende geslachten bepalen zal. Het geldt hier: Vrijheid of gezag in de dingen die des geestes zijn.

De twee partijen, die ons land om de onderwijswet beroeren, zij beroeren bijna geheel Europa, en, hoewel op verschillende wijze en met onderscheiden inzichten, streven zij hier en elders, ja overal, naar hetzelfde doel: 't Gezag over den geest.

Er zijn teekenen genoeg, die hoogst ernstig waarschuwen, dat de toekomst niet onbezorgd te gemoet mag getreden worden.

De ‘godsdienstlooze school’ zal verwoest worden, is in ons vaderland de strijdleus der beide partijen, en dwaas zou 't nu wel wezen, als men het groot aantal bestrijders niet zou willen zien. Zij zijn tot groote getalen geklommen, en bestaan meest uit mannen zonder kennis, zonder innige overtuiging, zonder ontwikkeling, die, waar ze nu staan, gebracht zijn door ijverige leiders, die hun hebben weten diets te maken, dat het een kruistocht geldt voor de eere van God en Christus. Die namen worden bij het aanvuren tot den strijd niet weinig te hulp geroepen. Dat werkt natuurlijk zeer krachtig. Och, wat is er onder de leus van voor de eere van God en Christus te strijden toch al onrust gekweekt en ware ontwikkeling tegengehouden of bestreden!

Zoo als het den behoedzamen past, die een dierbaar goed zien belaagd, de vijanden in hun gangen na te gaan en hun aanvallen onschadelijk te maken, zoo voegt den vrienden van ons volksonderwijs ook waakzame voorzichtigheid. Hetgene men lief heeft en hoog schat, heeft aanspraak op bescherming en verdediging - zoo ook het openbaar onderwijs.

Doch daarmede is niet alles gedaan. Het is plicht, dat onderwijs nog meer te ontwikkelen, nog vruchtbaarder, nog zegenrijker te maken, opdat zij, die het schatten, het bij de verdediging niet behoeven te overschatten; opdat zij, die het niet in zijne waarde erkennen, ten laatste er door aangetrokken worden om zijne uitnemende, in het oog vallende waardij; opdat twijfelaars er voor gewonnen, vrienden er te nauwer aan verbonden, vijanden in vrienden mogen veranderd worden.

Is het alleszins te verwachten, dat de strijd hoe hardnekkig reeds lange gestreden, met den dag nog heftiger zal worden voortgezet, door de eene partij onder krijgsgeschrei en wapenklank, door de andere meer bedekt, doch oneindig listiger, dan is de vraag niet ongepast, wat het wapen zijn moet om met hoop op goed gevolg den tegenstanders steeds het hoofd te bieden. Wat kan en moet er gedaan

worden, om het dezen schier onmogelijk te maken, de schoone veste te veroveren; wat behoort er te geschieden om die sterkte in den kamp, die mogelijk nog tientallen jaren duren zal, steeds sterker te maken en steeds met een klimmend tal van wakkere strijders te voorzien, om ten laatste, naar wij hopen en bidden, mogelijk als wij er lange niet meer zijn, met de zegevlag hoog en vrij, voor goed te prijken.

Onze vaste overtuiging is het, dat een voortdurend streven naar verbetering, naar volmaking der openbare school haar het zekerst tot een schild zijn zal, waarop die aanslagen zullen afstuiten. Onze vaste overtuiging is het, dat men, door haar steeds meer vruchtbaar voor het leven, in den waren en edelen zin des woords, te maken, haar schutten en steunen moet. Geen vrede dus met haar gebreken, geen vasthouden aan 't geen haar schaadt, geen verschoonend oordeelende, maar streng en veel eischende vrienden moeten velen voor haar zijn. Zoo als het ieder mensch ten heiligen plicht gesteld is, steeds voorwaarts te streven in 't geen goed en edel is, zoo ook de openbare school. Te meer, daar zij in haar wezen alle geschiktheid daartoe bezit; te meer daar zij op een grondslag gebouwd is, die dezen gang juist gebiedend vordert.

Daarom dan ook niet verzwegen, zelfs niet te midden van den strijd, wat haar ontsiert of hindert, maar liever opgetreden als ware vrienden, die de feilen niet trachten te verbergen. Zoo dit steeds geschiedt, en dan daarbij de genezende en helpende hand tegelijk wordt uitgestrekt, de openbare school zal bevestigd worden, zal meer en meer bloeien, en, hoe ook belaagd en vaak belasterd, om haar werk steeds meer vrienden winnen. Haar voortreffelijk en zegenrijk werk moet haar krachtigste bevestiging zijn.

Getrouw aan den eisch, dien wij daar stelden, willen wij dan ook hare gebreken niet verzwijgen, maar reeds in dit opstel dadelijk een groot kwaad aanwijzen, dat haar drukt, dat haar ernstig in hare schoone werking bedreigt. Wij hebben de openbare school, in welke wij nu bijna eene halve eeuw als leerling of als onderwijzer verkeerd hebben, innig lief. Maar al dragen wij haar liefde toe, zoo zullen wij niet verzwijgen, wat haar ontsiert of hindert, op het gevaar af van zelfs niet gehoord te worden. Aan hen evenwel dan de schuld, die zouden kunnen verbeteren, doch niet willen, of die te onbedacht den goeden raad van zoo velen in den wind slaan.

Vóór wij het kwaad, dat wij op het oog hebben, thans echter bespreken, willen wij de schoone beginselen der openbare school nog eens nagaan, met het doel om daarna aan te toonen, dat juist het kwaad, hetwelk wij zullen aanwijzen, het onmogelijk maakt, dat die beginselen zich krachtig ontwikkelen en voor het volksleven rijpe vruchten geven kunnen.

Dat zoo bestreden artikel 23 der onderwijswet is het artikel bij uitnemendheid - 't bevat met één woord zeer kostelijke bepalingen.

Daarin ligt de geest van ons geheele onderwijs uitgedrukt. De tegenstanders weten wel, waarom zij het zoozeer bestrijden; 't is de scherpe doorn in hun oog, waarmede zij echter behendig de voorstanders der openbare school ook trachten te kwetsen. Het voorschrift, dat het onderwijs onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden dienstbaar zal gemaakt worden aan ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der kinderen en aan hunne opleiding tot alle christelijke en maatschappelijke deugden, is voor het leven en dus echt practisch. De eerbiediging van de godsdienstige begrippen van andersdenkenden en het overlaten aan de kerkgenootschappen van de zorg voor het godsdienstonderwijs is niet meer dan billijk en goed, en dus ook alleszins gewenscht. Algemeene gelegenheid tot het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden; wie ook, in welken nederigen stand geplaatst, kan bij de tegenwoordige ontwikkeling in de maatschappij vreemd blijven aan die kundigheden, die der lagere school als vakken van onderwijs worden voorgeschreven? Wie kan zich vrij en goed bewegen, zonder het nederig tantum in art. 1 weggelegd? Stel u den man voor, die niet lezen, die niet schrijven, die niet cijferen kan. Waarlijk, hij behoort niet meer tot dezen tijd. Aan die drie hoofdzaken voegt de wet nog eenige andere, hoogst nuttige vakken toe. Zal men het wraken, dat ook aan ieder de eenvoudige begrippen van natuurkennis, vormleer, geschiedenis, aardrijkskunde bijgebracht worden; zal men den staf er over breken en het ijdele vertooning noemen, als men tracht ieder goed te leeren spreken en zijne gedachten ordelijk uit te drukken; zal men het overdrijving noemen bij elk mensch den zin voor het schoone en goede te ontwikkelen door een liefelijk gezang of ander onderwijs? 't Is voorwaar een gelukkige vooruitgang des tijds, dat de bestrijders van het onderwijs van gepaste en nutte kundigheden aan *alle* zonen en dochters des volks, alleen bij duisterlingen en in achterhoeken er afkeurend over mompelen, doch niet meer openlijk daarvoor durven optreden. De felste bestrijders der openbare school willen het zelfs. Hetgeen deze onderwijst, is ook zoo gebiedend noodzakelijk, dat, hoe waar het zijn moge, dat men zich aan alle toestanden, zelfs de treurigste gewennen kan, ieder, die niet lezen, schrijven en rekenen kan en de eenvoudigste begrippen der andere vakken mist, bij herhaling, ja dagelijks tot zijn ongerief en schade daarvan de droeve nadeelen ondervindt. - Maar even juist is het ingezien, dat het bezit van die kundigheden alleen nog alles behalve voldoende voor 't leven is, en de school daarom nog eene andere taak dan de zorge daarvoor heeft. Het goddelijk geschenk der rede wordt eerst dan eene heerlijke gave, als zij opzettelijk ontwikkeld is geworden. Moge al de omgeving, waarin de mensch verkeert, mogen ouders en verwanten, mogen verschillende levenstoestanden tot ontwikkeling bijdragen, ongelukkig de kleinen, die daarbij niet in opzettelijke zorge deelen van zulken, die met oordeel zich aan die hooge, moeielijke doch heilige taak

wijden. Gelukkig daarom de jeugd in ons vaderland! Voor haar staat daartoe de openbare school open, en zonder dat wij nu zeggen, dat ook menige bijzondere school zich niet uitstekend van dat werk kwijt, der openbare is het als bepaalde taak opgelegd, al haar onderwijs onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden dienstbaar te maken aan de opzettelijke ontwikkeling der verstandelijke vermogens. Waarlijk, het mag wel gewaardeerd worden, dat aan zulk een gewichtigen eisch voor ieder leerling moet voldaan worden. Doch het werk dier school is daarmede nog niet voltooid, op haar rust nog eene andere, hoogedele en lofwaardige taak. De mensch zal bij kundigheden en verstandelijke ontwikkeling alleen niet leven. Het gemoed heeft ook zijne eischen; verstand en hart zullen vereend, zal het goed zijn, een krachtigen invloed moeten oefenen op de richting van den wil. Het onderwijs moet daarom onder het aanleeren der kundigheden ook nog dienstbaar gemaakt worden aan de opleiding der kinderen tot alle christelijke en maatschappelijke deugden. Wel verre, dat dit beteekenen zou, dat men zich met afgetrokken beschouwingen over deugd en ondeugd bezig houden zou, wijst die bepaling op eene gestadige oefening van het kind in deugdsbetrachting. Het zal voortdurend in de school geleerd worden, zich waardig, zich christelijk te gedragen. Het voorschrift bedoelt de practijk des Christendoms, aan alle richtingen eigen, en behoort daarom zoo te recht tot het gebied en het werk der openbare school.

Indien wij het een en ander dus samentrekken, dan ligt de hooge verdienste van het paedagogisch artikel daarin, dat het de openbare school tot eene inrichting maakt die het kind tot een kundig, goed ontwikkeld, zuiver gevoelend en deugdzaam lid der maatschappij tracht te vormen. De wet verklaart daarbij eerlijk, wat zij doen en wat zij niet doen zal; zij neemt volstrekt niet van 't huisgezin of de Kerk voor den Staat de geheele zorg der opvoeding op zich; zij sluit de ouderlijke zorgen gansch niet buiten; zij laat het gezin en de Kerk ook hun gebied en hun werk. 't Is zelfs haar zekere verwachting dat zij van die twee zijden de grootste zorge en den meest mogelijken arbeid zien zal, vooral op 't gebied der opvoeding. Zij tracht dan ook het kind geschikt en ontvangbaar te maken voor degelijk godsdienstonderwijs en eene goede opvoeding; zij stemt de jeugdigen steeds tot liefde voor ouders en achting voor leeraars; doch wijs en voorzichtig zet zij geen enkele schrede op het gebied van leerbegrippen. Op deze wijze blijft de openbare school toegankelijk voor alle gezindten, en voor 't geen zij aan dezen in eigentlijk godsdienstonderwijs niet geven kan, behoeven zij niet verlegen te staan, daar zij toch allen leeraars bezitten, wier taak, wier roeping vooral het gewichtig godsdienstonderwijs is aan de jeugd hunner gemeente-leden.

Met dat al blijft die openbare school eene echt christelijke instelling, eene kweekplaats van verdraagzaamheid, eene leerschool van welwillendheid jegens ieder, van wat rang, wat stand, wat belijdenis. De

jeugdigen worden dáár aan elkander verbonden, al gaan zij met hun ouders ook naar verschillende kerkgebouwen op. Zij leeren steeds in de school, hoe zij te leven en te wandelen hebben met andersdenkenden. Zij verkeeren daar als verwanten en ontvangen voor hun volgend leven onuitwischbre en weldadige indrukken van liefde tot den naaste. Zeer zou het te vreezen zijn, dat het gemis eener dergelijke openbare school tot innig en groot nadeel van ware verdraagzaamheid zijn zou, terwijl haar bezit ook daarom zoo gewichtig is, daar zij in zoo juiste overeenstemming staat met de eischen van een gelukkig, rustig, waardig leven in eene maatschappij van belijders van verschillende godsdienstleer.

Doch wij komen thans tot eene belangrijke vraag.

Levert de openbare school nu wel de genoemde vruchten op; is veel van 't geen, waarop gewezen is, maar geen ijdele hersenschim?

Mag het gezegd worden, dat Nederland aan haar kundige en deugdzame burgers te danken heeft? Zijn de paedagogische beginselen, waarop zij rust, geijkt, beproefd en degelijk? Kunnen zij den zegen schenken, dien men er van wacht, zoo zij zuiver, zoo zij krachtig toegepast worden?

Wij antwoorden hierop met volle vrijmoedigheid, bevestigend; die vruchten zijn geen ijdele hersenschim; de openbare school schenkt aan Nederland veel kundige en, voor zoover haar deel daaraan betreft, ook deugdzame burgers. Hare paedagogische beginselen zijn ten volle geijkt, en de gewachte zegen behoort niet tot de droombeelden. Doch om al dat goede in volle mate te erlangen, stellen wij een hoogen en toch geen onbillijken eisch.

Het is die, dat de openbare school vrij en krachtig kan werken; dat zij niet gestoord of belemmerd wordt; dat haar al die middelen geschonken worden, die zij tot haar arbeid behoeft; dat haar arbeid niet roekeloos bedorven of onder den voet gehaald wordt.

Mag het wel gezegd worden: dat de openbare school vrij en krachtig werken kan; wordt zij door niets in haar werk gestoord of belemmerd; worden haar al de middelen die zij daartoe behoeft, tot haar arbeid geschonken; wordt haar arbeid niet dikwerf roekeloos bedorven of onder den voet gehaald?

Is het noodig op al die vragen nog te antwoorden? Wat zou het gelukkig zijn, zoo geen antwoord meer noodig was; zoo ieder, die op den naam van vriend van verlichting en beschaving aanspraak maakt, ons als het ware het stilzwijgen kon opleggen, door de eenvoudige getuigenis: ‘Wij weten ten volle, hoe de toestand is.’ Het zou algemeene en hooge belangstelling bewijzen. Maar neen, het onderwijs in ons land is grootendeels nog maar eene zaak voor de mannen van het vak, voor de leden van het schooltoezicht, voor sommige vereenigingen en voor eenige belangstellenden. Dan niet van alle ouders? wordt ons mogelijk gevraagd. Dwaas, wie dit zou gelooven. Van tien hoogstens

van één ouderpaar; bij duizenden ouders is het dit in 't geheel niet, of soms dan nog maar alleen en niet zelden zeer onverstandig, als zij soms bij toeval bemerken, dat hun kind niet voortgaat in 't geen zij van de school wel gewacht hadden.

Wij zullen hier dan ook maar het antwoord geven op de gestelde vragen; wij zullen het echter doen, niet lichtvaardig maar met diepen ernst; het geldt een belangrijke zaak. Dat antwoord luidt dus:

Daar het openbaar onderwijs niet flink en krachtig genoeg kan werken, daar het door veel gestoord en belemmerd wordt: daar het niet alle hulpmiddelen tot een goeden arbeid benoodigd erlangt; daar veel werk weer roekeloos onder den voet gehaald en bedorven wordt, geeft het in ons land maar een deel van de vruchten, die het kon afwerpen, en grijpt het volstrekt niet zoo krachtig in het volksleven in, als het dat zou moeten en kunnen doen.

Wij zullen hier geen treurzang aanheffen over gebrekkige resultaten van onze volksschool; wij zullen ook geen overdreven lofrede houden op hetgeen zij geeft; wij willen, wat beter is, eene eerlijke en opene beschouwing en waardeering, na uiterst bedaard onderzoek.

Bloeide ons volksonderwijs onder de Wet van 1806 betrekkelijk reeds zeer; werd niet geheel te onrecht toen door de buitenlanders de loftrompet daarover gestoken, aanmerkelijk nog is de vooruitgang, die in verschillende opzichten daarin gekomen is. Wie zich dertig, veertig jaren terug verplaatsen kan, hij roemt zeer zeker in veel lichts en veel goeds, in veel verbetering boven vroeger, en dankbaar erkent hij, dat 't volksonderwijs in ons vaderland zooveel behartiging gevonden heeft. Maar deze erkentenis heeft maar eene zeer betrekkelijke waarde. De ware vriend van volksverlichting en volksbeschaving ziet meer nauwlettend op den grooten akker, waarop hij oogsten wil. Al ontwaart hij wel met blijdschap veel garven, toch ontdekt hij al spoedig, dat er nog zeer veel onbebouwde plekken, en ook dat de garven niet alle even wichtig zijn. Hij wil daarom weten, of er nog niet meer bussels graan hadden kunnen wezen; hij wil ook de wicht der korrels kennen; hij gaat zorgvuldig na, of er wel goed geploegd, goed geëgd, goed gezaaid, goed gewied, met één woord goed gearbeid wordt. Wel verre van ondankbaar te wezen over hetgeen er geoogst wordt, acht hij het plicht, hun, die op den grooten akker arbeiden, toe te roepen, of er nog anders, zoo mogelijk nog beter zou kunnen gearbeid worden. Hij vraagt hun, die over de arbeiders gesteld zijn, of dier weg wel zoo effen mogelijk gemaakt, of hun werk wel op genoegzame waarde geschat, ook of er mogelijk niet te veel van hun krachten gevorderd wordt. Hij wil, als het kan - en waarom zou het niet kunnen - een honderdvoudigen oogst.

Nu valt het niet te ontkennen, en het mag en moet zelfs niet verzwegen worden, dat hij, die in het maatschappelijk leven het gros der menschen nagaat; dat hij, die bij de groote menigte nauwgezet, be-

daard, onbevooroordeeld onderzoekt, wat men van het genoten onderwijs terug vindt, zooal niet geheel onbevredigd, dan ook verre van volkomen bevredigd van den ontdekkingstocht weerkeert. Van die kundigheden, die de school moest aanbrengen; van die ontwikkeling, die er mede gepaard moest gaan; van die ijverige plichtsbetrachting, voor zoover de school ook daartoe opleiden moet, vindt men bij lange niet zooveel, als men wel zou wenschen. Bij velen ziet men in het geheel geen vrucht, bij anderen is de oogst twee-, drie-, tien-, twintig-, dertig-, veertigvoudig; jammer echter, maar bij zoo weinigen honderdvoudig.

Hoe bedroevend dit nu moge zijn, de waarheid is heilig; de oogst is bij lange nog niet zoo rijk, als men met het oog op de schoone wettelijke bepalingen en op 't geen er gedaan wordt, wel zou wenschen. Hij is zelfs maar middelmatig op zeer veel plaatsen; op enkele klimt die daar boven. Dat zij, die op goede gronden overtuigend willen weten, of het wel zoo is, als we daar neerschreven, dat zij niet alleen mannen en vrouwen uit het volk, maar zelfs uit den burger-, ja den hoogeren stand nauwlettend waarnemen en nagaan. Waarlijk er zijn geen dagen toe noodig om tot de droeve ervaring te komen, dat van hen, die de school bezocht hebben, er bij honderden geteld kunnen worden, van wie het niet eens gezegd kan worden, dat zij met oordeel kunnen lezen, schrijven of rekenen, zoo zij het ooit hebben kunnen doen; terwijl de overige schat van kunde en bekwaamheid, maar liefst noemen wij het geen schat, bij de meesten al vrij onbeteekenend, en het peil van intellectueele ontwikkeling zeer laag is. Zijn dat dan de resultaten van het ook door u zoo hoog geroemd openbaar onderwijs, roept wis menigeen ons toe. Wij zeggen met droefheid, dat ze dit bij velen en op veel plaatsen zijn; doch wij manen onmiddellijk ten sterkste aan, dat men onze opvatting niet overdrijve en daarbij niet dwale. Het zijn de resultaten bij zeer velen, doch gelukkig niet bij allen. Onze onvoldaanheid heeft deze beteekenis: dat de vruchten der openbare school niet zóó algemeen, niet zóó degelijk zijn, als ze zouden moeten wezen onder den eisch der wettelijke bepalingen, die gebiedend overal *voldoend* lager onderwijs voorschrijven. Goede, schoone vruchten zijn er echter, zelfs meer dan kwade, doch zij groeien niet algemeen en niet ruim genoeg. Waar men overal, zooal niet honderdvoudig dan toch zeventig- en tachtigvoudig zou willen en moeten oogsten, geeft het onderwijs hier veertig- daar dertigvoud, doch ook op veel plaatsen heel wat minder, terwijl er nog bij duizenden onder ons leven, wien het is, alsof zij een vaderland hadden, dat nog geen onderwijs kende.

Mag zulk een uitkomst vrede geven? Mag de landbouwer zijne akkers onbebouwd laten liggen; mag hij er vrede bij hebben, dat veel andere een uiterst schralen oogst, bijna zonder waarde, opleveren? Immers, niemand zal dat wijs vinden. Zóó dan ook niet in de din-

gen, die niet stoffelijk zijn; ook daar moet gewerkt, ook daar moet gestreden worden, totdat de uitkomst verblijdend is. De schuld van het tekort ligt volstrekt niet in den aard of het wezen der openbare school; ook niet, dat zij zich iets, wat onbereikbaar is, voorstelt. Het gebrek is niet onafscheidelijk aan haar verbonden, het vloeit niet voort uit eene ongeneeselijke, ziekelijke gesteldheid. Het wordt alleen veroorzaakt, dewijl storende invloeden hare vrije en krachtige werking belemmeren. Zij wordt op onderscheidene wijzen te zeer belet haar krachten te toonen, en haar arbeidsveld wordt haar door geheel of gedeeltelijk schoolverzuim voor een groot deel onthouden. Bij veel harer leerlingen kan de vrucht van het onderwijs zich niet zetten, of zoo zij gezet is, niet rijpen, daar zij onrijp vernield wordt. Kortom, zij wordt in haar vrije werking gestoord door veel en velerlei - dat echter onmiskenbaar kan weggeruimd worden. -

Wij zullen thans hier niet alles schetsen, wat haar hindert; ten deele deden wij het reeds vroeger. De vloek van het schoolverzuim blijft nog zwaar, zeer zwaar op haar drukken; wij willen het later wel weer bewijzen, hoe weinig vooruitgang ook daarin nog bestaat. Maar daarover en over meer anders nu niet het woord, omdat het alreede door ons besproken is.

Er is nog meer, wat toen niet genoemd werd, waaronder ons openbaar onderwijs lijdt, dat zeer zwaar daarop drukt, en dat door ieder, die voorwaarts wil, noodzakelijk moet gekend worden. Zoo ook dit kwaad langer onverschillig voorbij gezien wordt, zal ons onderwijs niet alleen voor velen zeer onvruchtbaar blijven maar zelfs tot zoo noodlottigen achteruitgang geraken, dat ons de kroon geheel van het hoofd vallen zal.

Die zaak verdient dus alle mogelijke aandacht, en daarom willen wij haar onmiddellijk bespreken.

Er is een regel, die niet schadeloos kan overtreden worden. Hij is: waar arbeid geschieden moet, is kracht noodig; geen behoorlijke arbeid, zonder genoegzame kracht. Dat wij met dien regel voor den geest nu eens onze openbare scholen binnentreden; wij hopen dat er belangstellenden genoeg zullen zijn, die dat bezoek met ons zullen afleggen. - Die wensch is toch niet overbodig; die wensch is niet ongepast. Waarlijk, onze scholen hebben zich niet over een te druk bezoek van belangstellenden te beklagen. Laat men het soms na uit vrees dat het wantrouwen tegenover den onderwijzer zou bewijzen, of trekken de bezigheden eener school niet zoo bijzonder aan? Wij zullen thans daarop liefst niet antwoorden. Maar dat velen met ons haar nu binnentreden en zien, en hoe vinden wij het dan in de openbare scholen met de werkkracht gesteld? Vrij algemeen, dat zeventig, tachtig, negentig leerlingen, niet zelden nog meer dan dit getal, in ééne klasse, slechts van één onderwijzer onderwijs ontvangen. Soms is die onderwijzer nog een jongeling, aan arbeid ongewoon, wien het dikwerf nog niet helder is, wát hij bij het onderwijs, vooral van zoovelen, te doen

en te laten heeft. Kunnen wij het werk, dat in zulk eene talrijke klasse geschiedt, zelfs als er een goed, een bekwaam onderwijzer aan 't hoofd staat, nu wel onderwijzen noemen in den gezonden zin des woords? Verre van daar. Wat zelfs door den bekwaamsten man onder die omstandigheden geschiedt, kan dien naam nog niet eens dragen.

Maar zijn het slechts niet zeer weinig scholen, waar zoo'n toestand aangetroffen wordt? Het antwoord is, niet zeer weinig, maar wel zeer veel; ieder tiental openbare scholen telt er gewis een achttal, waarin het zóó gesteld is. Maar niet alles is nog van het kwaad gezien.

We kunnen u op tal van plaatsen brengen, waar één onderwijzer, als bezat hij tooverkracht, drie klassen te gelijk moet onderwijzen; de hulp, die hij daarbij heeft, is soms die van een kind onder den naam van kweekeling. Wij behoeven wel niet te schetsen, hoe het daar zal toegaan. Wij vinden den onderwijzer in zulk eene school, als bezat hij drievoudig vermogen, soms in denzelfden oogenblik bezig om één klasse te leeren lezen, één klasse te leeren schrijven, en één klasse te leeren rekenen; hij zal dus op drie plaatsen te gelijk bezig zijn. Wat zoo'n onderwijzer toch al niet doen kan! Maar neen, spot ter zijde. Al worden de kleinen dáár rustig bezig gehouden, zoodat hij, die vreemdeling is in eene school, bij den blik daarop denkt, dat alles goed gaat, geregeld en goed onderwezen wordt er niet, en de man, die aan het hoofd staat van zulk eene inrichting, hij zal eerlijk en open zijn werk geen goeden, geen behoorlijken arbeid noemen, maar wel een groot bedrog, dat onder het schoone woord onderwijs gespeeld wordt. Wie ziet toch den bouwman ooit op hetzelfde oogenblik met ééne en dezelfde hand een deel van zijn akker toebereiden en bezaaien; wiens hand en geest worden ooit gelijktijdig met den meest verschillenden arbeid bezig gehouden; wie moet terzelfde stonde op verschillende plaatsen bezig zijn? Wat nu nergens in het leven geschiedt, omdat het niet geschieden kan, is toch den openbaren onderwijzer opgelegd, en dat nog wel door *wettelijke* bepalingen. 't Is of de krachten en vermogens van den onderwijzer in zijne werkplaats voor vermenigvuldiging, voor oneindige verhooging vatbaar waren, en, zooals wij boven reeds zeiden, alsof men hem onder *magischen* invloed waande.

Wij geven nog enkele trekken, op dat ieder verstandige over de waarde van de tegenwoordige bepalingen op de onderwijskracht moge oordeelen.

Tot een getal van zeventig leerlingen zal de onderwijzer alleen staan, en drie klassen geheel alleen, opvoedend onderwijzen. Ja, 't is zoo, al ziet menigeen er mogelijk vreemd van op. Drie klassen zitten daar voor één onderwijzer, drie klassen, wier leerlingen hij hoofd voor hoofd, en nog gansch niet onverdeeld, daar zijn oog voortdurend al de zeventig kinderen omvatten moet, slechts vier minuten per dag bezig houden kan, om hen, liefst in den kortst mogelijken tijd en minstens vóór den twaalfjarigen leeftijd, toegerust met de noodige kundigheden, goed verstandelijk ontwikkeld, en opgeleid tot deugd zijne oefenplaats te doen verlaten.

Van zeventig leerlingen tot honderd ontvangt de onderwijzer hulp in een kweekeling. Die kweekeling echter maakt den toestand nog verre van volkomen; ook hij, hoe goed ook, eischt als leerling nog altijd te zeer het oog des onderwijzers, en is nog te weinig zelfstandig, om veel aan hem te kunnen overlaten.

Het honderdtal leerlingen wordt bereikt; de kweekeling vertrekt; daar staat een hulponderwijzer; maar al weder legt de wet de onvervulbare taak op, dat één van het tweetal onderwijzers voortdurend twee klassen onderwijzen zal, en met die wet in de hand wordt de toestand nu nog droever. Geeft het honderdvijftigtal een kweekeling bij den hulponderwijzer, de tweehonderd leerlingen geven slechts twee hulponderwijzers. Maar nu denke men niet, dat aan ieder onderwijzer maar een zeventigtal leerlingen zijn toegelegd; één hunner heeft de zware taak om de laagste klasse, die steeds het meest bevolkt is, ruim een honderdtal leerlingen, geheel alleen te moeten onderwijzen. - Wat zeggen wij, te onderwijzen? Neen, behalve dat, meestal nog geheel te ontwikkelen, hen te leeren spreken, te leeren zien, te leeren hooren, dewijl zij op de meeste plaatsen de eerste vijf of zes levensjaren doorgebracht hebben zonder eenige de minste opzettelijke gelegenheid tot vorming. Wat zal de jongeling of de man, die met allen mogelijken ijver arbeidt, onder zulke omstandigheden vermogen; wat zal hij, die nog geen anderhalve minuut voor elken leerling ter beschikking heeft, voor uitkomst van zijn werk zien? Een werktuigelijke africhting, vreemd aan ware ontwikkeling, ziedaar tot hoe ver het met de meeste inspanning kan gebracht worden.

Wij geven nog een trek uit het schoolleven. Zestig kinderen, niet eens een groot getal, zitten in dezelfde klasse, zij zullen in één uur lezen. Grenst het niet aan spot, dat elk kind nog geen minuut ontvangt om zich te doen hooren? Wat sprake kan daarbij zijn van behandeling van leesstof, of van hare aanwending tot verstandsontwikkeling? En nog hebben we niet eens de donkerste zijde van het treurig beeld. Wat kan er zoodoende geschieden om elken leerling nauwkeurig in handel en wandel na te gaan; hoe kan men er toe komen om elk kind goed te leeren kennen; wat wordt er zoo van het werk der opvoeding, dat ook zoo gebiedend noodzakelijk en daarom hoogst weldadig door de wet is voorgeschreven.

We houden ons overtuigd, dat wij niet verder behoeven te schetsen, hoe weinig het onderwijs onder zulke omstandigheden gegeven beteekenen kan, en gewis, 't zal wel niet noodig zijn onzen lezers de vraag te stellen, of zulk onderwijs *voldoend lager onderwijs*, dat de Grondwet dan toch vordert, mag genoemd worden.

Inderdaad, het moet nog verwondering wekken, dat de school nog zooveel oplevert, als zij doet. - Eere daarvoor den onderwijzers in het algemeen, dat zij bij zooveel hindernissen nog zooveel op het hun toevertrouwde veld verrichten.

Maar kleurden wij den toestand mogelijk niet al te sterk? Maakten

we ons niet aan overdrijving schuldig? Neen, ganschelijk niet. De toestand is waar; hij bestaat zelfs niet bij uitzondering, hij kan in 't gansche land gevonden worden, en waar die niet zoo ongunstig is, komt men op het schrale gebied der uitzonderingen.

Mag dat zoo blijven? Kan men vrede hebben met iets, wat zoo tegen elk beginsel indruischt? De openbare school heeft immers een doel, en ieder, die haar binnentreedt, wordt er immers in opgenomen, om hem tot dat doel te leiden? Zal men er het hoofd bij nederleggen, dat duizenden en tienduizenden met den besten wil der onderwijzers niet totdat doel gebracht kunnen worden, hoeveel vatbaarheid zij hebben om het te bereiken? Zal men met den naam *voldoend lager onderwijs* prònken, zonder het te bezitten? Wat buiten de school het kind opzettelijk hindert om waar genot van het onderwijs te smaken, behoort de Staat immers reeds uit den weg te ruimen en onschadelijk te maken? Zal het kwaad, dat in de school zelve schuilt en wat door den Staat *kan* weggeruimd worden, dan niet vallen; zal dit geduld worden? Gewisselijk niet.

Zoo wete dan ook ons volk, dat onze openbare school niet bloeien, zich niet ontwikkelen, hare leerlingen het noodige niet geven kan, omdat er geen *voldoende onderwijzerskracht* in haar gesteld wordt. Zoo wete dan ook ons volk, dat men op veel plaatsen uit domheid of bekrompenheid geen *voldoende onderwijskracht* wil, en dat men daarin gesteund wordt door de wet, die het wapen aan de onwilligen daartoe in handen geeft. Zoo wete dan ons volk, wat schadelijke bepaling de wet bevat. Wel jammer, dat er geen man opstond, die wist wat ‘goed schoolhouden’ beteekent, toen het noodlottig artikel dat de onderwijskracht regelde voor goed in de volksvertegenwoordiging werd vastgesteld. Wel weer een dure les, hoe het gaat, als hooge en heilige belangen geregeld worden, zonder dat de stem gehoord wordt van hen, die door de ondervinding in den betrokken werkkring opgedaan over de waarde der bepaling kunnen oordeelen. De duizenden kinderen, die onder deze regeling de scholen bezocht hebben, zij dragen al de schade er reeds van tot aan hun graf; terwijl nu de Demosthenes-gave der overreding nog niet voldoende is, om herstelling van het kwaad in betrekkelijk korten tijd te verwachten.

Een ieder, wien het belang van Neêrlands jeugd ter harte gaat, ga echter in eigen kring eens na, hoe het met de verhouding der onderwijskracht tot het getal leerlingen gesteld is, en berekene wat schade mogelijk zijn eigene kinderen daardoor reeds geleden hebben. Een ieder, wien het licht en de beschaving na aan het harte liggen; een ieder, die oogen heeft voor den grooten strijd, die de geheele beschaafde wereld daarvoor strijdt, vrage zich eens met den diepsten ernst af, of de kinderen in scholen met zoo weinig onderwijskracht die kundigheden kunnen verwerven, die ontwikkeling erlangen, die opleiding ontvangen, welke zoo schoon in de wet bepaald en zoo wijs daarbij gevorderd

worden. Wat kan de school met zoo weinig onderwijskracht geven? Scharen van toekomstige vaders en moeders, die hoogstens werktuigelijk lezen, werktuigelijk schrijven kunnen, doch die grootendeels geheel vreemd gebleven zijn aan ware ontwikkeling en niet genoeg geoefend zijn geworden in oprechte plichtsbetrachting.

Wat wordt er zoo doende van het schoone artikel 23? Voor duizenden is 't niet veel meer dan ijdele vertooning. De krachtige invloed van de school op het volksleven zal uitblijven; de groote scharen, die haar bezocht hebben, blijven gemakkelijk te bewerken en te leiden door zelfzuchtigen, welke òf eigen eere òf eigen voorspoed zoeken, òf zij worden blinde volgelingen van hen, die met duistere, diepzinnige leerstellingen op politiek of godsdienstig gebied spelen, geheel vreemd aan echt christelijk leven.

Zal de openbare school aan Nederland kundige, bekwame, nijvere, godsdienstige burgers en burgeressen geven, dan moet een gansche andere weg ingeslagen worden, dan thans geschiedt. Wat zij nu doet, is op zijn gunstigst geoordeeld, nog geen half werk. Wil men het doel, dat zij beoogt, dan moet men ook de middelen willen; die middelen bestaan daarin, dat geen enkel onderwijzer zeventig, tachtig, honderd en meer leerlingen, hoogstens 40 kinderen, liefst nog een tiental minder zal onderwijzen. Dan eerst zal hij kunnen doen, wat de wet wil en wat goed is. Zijn werk zal dan buiten den kring van dat werktuigelijke geraken, waarin onze volksschool zich tot nog toe te sterk beweegt; dan eerst zal er sprake kunnen zijn van ontwikkeling, dan eerst kennis gemaakt kunnen worden met den aard en het karakter van alle leerlingen; dan eerst zal de openbare school inderdaad eene opvoedingsplaats zijn en al meer en meer kunnen worden.

Waarlijk, het wekt bevreemding, dat men het nog niet algemeener inziet, dat het zoo zijn moest; het ontstemt wel eens, dat men de dingen des geestes niet nauwlettender nagaat, en dat men zoo slecht de regel ook daarop toepast, dat er gezaaid moet worden, zoo men maaien wil.

Wat wij bespreken is intusschen eene levenskwestie voor de toekomst van ons volk. Het geldt de vraag, of men het licht of de duisternis hier wil. In ons oog bestaat er alleen mogelijkheid tot de handhaving en bevordering van verlichting en beschaving op onzen vaderlandschen bodem zoo men de openbare school krachtig late werken en haar niet langer de middelen onthoude, zonder welke zij niet krachtig werken kan. Een talrijk onderwijzers-personeel bij weinig talrijke klassen; het worde de leuze van allen, die het goede en het licht willen. Dat is de ware heir-macht, die ons land beschermen moet.

Wij bevelen het onderwerp aan het ernstig nadenken der lezers van dit tijdschrift aan. Dat er toch niet langer op deze wijze voortgegaan worde; reeds is er zeer veel verspeeld. Zoo als het nu gaat, *kan* de openbare school geen krachtig bolwerk zijn of worden tegen de heerschappij van bijgeloof en ongeloof.

Haar leerlingen zullen het oor niet kunnen afwenden van dier zoete tooverfluit, terwijl zij tevens niet genoegzaam toegerust kunnen optreden, om ons land al die voordeelen te doen genieten, die in de tegenwoordige eeuw, door nijvere handen en heldere hoofden, bezield met lust tot het goede, als het ware geschapen kunnen worden.

Hebben wij in onze beschouwing op het schoone doel der openbare school gewezen, is het niet driewerf jammer, dat men nog zoo ver zelfs van dat doel moet blijven staan, omdat er tot den arbeid geen werklieden in genoegzamen getale geschonken worden?

Met zulk een toestand moet gebroken worden; wie verlichting en beschaving wil, hij zie in eigen kring nauwlettend rond; hij verzwijge het niet, als het kwaad ook daar gevonden wordt. Hij trede als bestrijder voorop; hij zal zich zoo een vriend betoonen van verlichting en beschaving.

Er blijft ons nog stof genoeg over om in eene volgende beschouwing op een en ander gewichtig punt in betrekking tot dat kwaad terug te komen.

Moordrecht, 8 Augustus 1873.

G.B. LALLEMAN.

Staatkunde en geschiedenis.

Geschiedenis van den dag.

De staatkundige toestand van ons vaderland is zoo verward, dat niet alleen de beste, maar letterlijk alle stuurlui aan wal staan; het aan de baren ontwoekerd land - wind en zand hebben evenveel gedaan als de handen der Hollanders - lijkt een schip, dat dwars voor den wind ligt; de zeilen slaan heen en weder, het roer is los en men weet niet welken koers het vaartuig zal nemen. De Juni-verkiezingen hebben den chaos slechts wat grooter gemaakt, de onzekerheid vermeerderd; ook zonder dat was de toestand radeloos. De liberale partij bezat in de laatste jaren een flinke meerderheid; zelfs wanneer al de anti-liberale fracties zich vereenigden, bedroeg die meerderheid nog altijd een tiental stemmen. Maar de ervaring heeft geleerd, dat de liberalen de weelde niet konden dragen; zij speelden met den gunstigen wind, haast zouden wij zeggen, als baldadige jongens, die aan 't spelevaren zijn; niettegenstaande de tijd vruchtbaar was aan opwekking en het program van de partij van den vooruitgang als werd voorgeteekend, meenden de Nederlandsche liberalen gerechtigd te zijn er een eigen program op na te houden, een program dat feitelijk bleek niets anders te bevatten dan eenige algemeene behoudende phrasen. De quaesties van den dag werden een voor een onderworpen aan het oordeel van de hoogwijze afgevaardigden, maar zonder een eenigzins gemotiveerd advies verwijderd. 't Begon met de inkomsten-belasting en het eindigde met de plaatsvervanging; het middelstuk werd geleverd door de uitbreiding van het stemrecht, - vragen die zoodanig werden opgedrongen, dat geen Ministerie, hetzij liberaal, hetzij conservatief, zich aan de behandeling kon onttrekken.

Men heeft, om het fatsoen der liberale partij te redden, gezocht naar verdeeldheid in haar midden, naar een uiterste linkerzijde; maar den scherpzinnigste is het nog niet mogen gelukken een radicale partij aan te wijzen in het Nederlandsche parlement: een paar personen toch,

die niet ten onrechte onder de verdenking liggen van meer dan anderen door persoonlijke eerzucht gekweld te worden, vormen nog geen partij; het zes- of zevental dat men tot een radicale partij heeft willen opschroeven, heeft meer van vrijwilliger-tirailleurs, die soms niet weten waarop zij zullen mikken en daarom de hoofden van de Ministers uitpikken, omdat zij nog het gemakkelijkst te treffen zijn, dan van een wordende fractie, die zich, hetzij door haar beginsel, hetzij door de uitvoering van een aan de geheele partij eigen program onderscheidt. De roep van de verwarring in ons parlement werd dan ook zoo groot, dat onze toestand, wel éénig in haar soort, de aandacht begon te trekken van den vreemdeling, en onze liberale volksvertegenwoordigers werden geteekend als voorbeelden, hoe men het constitutioneele stelsel in minachting kan brengen. Indien dus na de Juni-verkiezingen de liberale meerderheid al dezelfde gebleven ware, was het vooruitzicht evenmin opwekkend geweest; een meerderheid, die niets anders kan dan de door de Regeering voorgestelde maatregelen zonder meer afstemmen, die in geen enkele zaak het initiatief neemt om der Regeering de richting aan te wijzen, waarin zij meent dat de zaken moeten worden geleid, is het treurigste wat men zich denken kan, het meest dwaze dat men in de parlementaire geschiedenis heeft beleefd.

Onze verwachting was niet groot, dat de Juni-verkiezingen veel aan den toestand zouden veranderen; wij wezen reeds vroeger aan, dat zoolang de verkiezingen hier tengevolge van den census in handen zijn van bepaalde clubs, van de in de laatste jaren zoo vermaard geworden bourgeoisie, - zoolang de meest ontwikkelde standen van het kiesrecht zijn uitgesloten, onmogelijk van die verkiezingen eenig leven kan uitgaan. Toch is de uitslag nog beneden onze verwachting geweest; het gevoel van onvoldaanheid en ontevredenheid was vrij algemeen in den lande; men sprak schier niemand, eenigszins op de hoogte der zaak, of hij achtte het voortduren van den bestaanden toestand een onmogelijkheid; men had kunnen verwachten, dat de kiezers hierdoor eenigszins tot nadenken zouden zijn gebracht. Maar het ging als van ouds; voor 't gemak - of welken naam zal men het geven? - uit sleur werden de oude leden op nieuw candidaat gesteld, ook die welke de duidelijkste blijken hadden gegeven, dat zij geheel ongeschikt waren voor het parlementaire leven en zich bij verschillende gelegenheden als illiberaal hadden doen kennen; in districten waar men een nieuwen candidaat moest zoeken, geschiedde dit eerst aan den vooravond van de verkiezingen en op de onhandigste wijze; men nam b.v. een candidaat uit een ver afgelegen stad, een man die op politiek gebied zich nooit had onderscheiden niet alleen, maar zelfs ten eenenmale onbekend was; het eenigste wat men kon zeggen, was dat hij advocaat was, en waarschijnlijk liberaal; men stemde dus op een candidaat, voor wien men niet de minste sympathie kon gevoelen; men

stemde vooral uit sleur, en merkwaardig is het dat in Juni l.l. slechts twee liberale stemmen minder werden uitgebracht dan in '71.

De liberale dagbladen traden even onvoorbereid of even onnadenkend op in den verkiezingsstrijd als de kiezers; in het laatst der dagen eenige opgeschroefde artikelen, waarin het bestrijden niet zoozeer van andere richtingen als wel van andere bladen den hoofdinhoud vormde, zoodat het geheel het best kon vergeleken worden bij half mislukt vuurwerk; men sprak - en met het opdreunen van die holle phrase meende men een nieuwe ontdekking gedaan te hebben, zoodat zij tot vervelings toe werd herhaald, - men sprak van ‘nieuw bloed’ in de Kamer, maar vergat de kiezers den weg te wijzen, hoe men aan dat nieuwe bloed kon komen, waar men andere candidaten moest zoeken, mannen wier antecedenten eenige hoop gaven, dat zij althans minder kwaad zouden doen dan de oude volksvertegenwoordigers; men vergat de kiezers opmerkzaam te maken, dat zij zich wachten moesten voor advocaten, die door het mandaat van volksvertegenwoordiger allereerst carrière willen maken in de maatschappij, maar dat zij het oog moesten vestigen op eenvoudige mannen in hun kring, die aan goeden wil wat gezond verstand paarden; men vergat te waarschuwen voor het verkiezen van specialiteiten, die zoo doordrongen zijn van hun eigen speciaal gewicht, dat zij zich zelven in den weg staan bij de beoordeeling van 's lands algemeen belang. De arme kiezers bleken dan ook van het ‘nieuwe bloed’ niet het minste begrip te hebben.

En de verkiezingen gingen den gewonen gang, alsof er niets bijzonders ware gebeurd. Ons land is klein, de Nederlanders wonen dicht op elkander, en de meeste quaesties zijn persoons-quaesties; de clubs laten niet licht hun ouden candidaat varen, wanneer hij niet òf in het parlement de districtsbelangen in het oogloopend heeft benadeeld, òf om een of andere reden de persoonlijke vijand is geworden van een of meer leden van de kiesvereeniging. Men kan bij voorbaat den uitslag opmaken, en te oordeelen naar de wijze waarop in de meeste districten zonder eenige bedenking de oude leden zijn ingekozen, moet de politieke toestand nog vrij wat onmogelijker zijn, of, indien ge wilt, vrij wat rotter worden om de tegenwoordige kiezers aan het verstand te brengen, dat het zóo niet gaat en het constitutioneele stelsel met den dag onhoudbaarder wordt.

Slechts bijzondere omstandigheden droegen er toe bij, dat de liberale partij zooveel afgevaardigden verloor, dat zij thans juist gelijk staat met de andere fracties te zamen; te Amsterdam, een stad die voor de noodige afwisseling zorgt in de keuze van volksvertegenwoordigers, en nu eens liberale, straks weder conservatieve afgevaardigden neemt, of ook wel personen, waarvan men met den besten wil niet weet, of ze tot de liberale of tot de conservatieve partij moeten gebracht worden, - te Amsterdam, de uitstekende hoofdstad van Nederland, een echt Nederlandsche type, ging een zetel verloren tenge-

volge van de niet geheel onverklaarbare onverschilligheid van de liberale kiezers; Deventer werd voor de anti-revolutionairen gewonnen, omdat de groote meerderheid der liberalen meende een candidaat te moeten halen uit verre oorden, die in zijn eigen district was gevallen.

De hoofdreden van de nederlaag der liberalen op enkele plaatsen is echter, dat ook zij tol moesten betalen aan den grooten vijand der maatschappij, het clericalisme. De winst van de Ultramontanen bestaat hoofdzakelijk daarin dat de niet geheel betrouwbare afgevaardigden moesten wijken voor personen, waarop de Curie geheel en onverdeeld kan afgaan; daar in ons land geen liberale Roomsche partij bestaat, was dit vooruit te berekenen; niemand vraagt dan ook meer naar den uitslag van de verkiezingen in Roomsche districten; zelfs de namen zijn ons onverschillig geworden; men hoort niet *a* of *b* of *c* in de Kamer, maar de geestelijkheid, de Curie; de volksvertegenwoordigers van deze richting zijn in letterlijken zin clericale spreekbuizen geworden. Wij zijn hieraan gewoon geraakt en wachten niets anders meer.

Nieuw is echter de buitengewone krachtsontwikkeling van de Protestantsch-clericale partij, de dusgenaamde anti-revolutionaire of Christelijk-historische. De kracht, waarmee deze partij ditmaal is opgetreden, heeft velen verbaasd, minder nog door het aantal zetels, dat zij veroverde, - want het negental afgevaardigden op de tachtig is nog altijd een zeer klein deel, en de anti-revolutionairen zullen de eersten zijn om toe te geven, dat hun aantal nog volstrekt niet in verhouding staat tot de pretensie, die zij maken, - dan wel door de eenheid waarmee zij optraden en de aanzienlijke minderheden, die zij hun candidaten in verschillende districten deden verwerven. De uitstekende organisatie dezer partij bleek ons ook uit de juistheid, waarmee zij haar krachten berekende, haar stemmen telde; zij had ook haar naïeveteiten, die haar aan mislukking blootstelden en de partij belachelijk maakten: zoo b.v. de candidatuur van den heer Esser te 's Gravenhage; maar over het geheel zijn de verkiezingen geregeld met beleid, zoodat het succes niet achterwege kon blijven.

Gaan wij de oorzaak na van dit verschijnsel, dan moeten wij allereerst in het oog houden de toeneming van het clericalisme in het algemeen; immers, dat de kerkelijke partijen krachtiger optreden, is een verschijnsel dat wij in alle landen waarnemen. De clericalen schrijven het toe aan de verlevendiging van het geloof; wij zijn het geheel met hen eens, maar nemen de vrijheid op te merken, dat die verlevendiging wel beschouwd eer van den achteruitgang van het geloof getuigt; het zoogenaamde geloof toch in onze dagen is geen vrije openbaring van het inwendige leven, maar een kunstmatige opwekking, welke juist om die reden zoo licht de vormen aanneemt van dweperij. De beschuldiging klinkt hard, maar toch is zij waar: het geloof is in onze dagen niet meer oprecht. Men versta ons wel: wij houden noch

de Protestantsche noch de Roomsche clericalen voor huichelaars in den gewonen zin des woords; wij gelooven zelfs dat door alle tijden heen de eigenlijke huichelaars hoogst zeldzaam zijn geweest; onder huichelaars toch verstaan wij menschen, die een overtuiging voorwenden om een of andere bijoorzaak en die zich inwendig zeer goed bewust zijn van het onware van hun geloof. Maar daarnaast heeft men een algemeen voorkomende soort van onoprechtheid, die daarin bestaat, dat men er een aantal kerkelijke uitdrukkingen op na houdt, die volstrekt niet de uitdrukking zijn van een innerlijke overtuiging, maar als 't ware een kleed, dat men aantrekt; het geloof is iets maatschappelijks, iets conventioneels geworden, het is kunstmatig opgeplakt en voert strijd met het werkelijk denken en zijn. Wij zouden merkwaardige staaltjes van zulk een tegenstrijdigheid kunnen meedeelen.

Opmerkelijk is verder dat de leiders van de kerkelijke gelooven zich wellicht nooit minder om de innerlijke waarheid van het geloof hebben bekommerd dan tegenwoordig; men stelt zich ras met den vorm, met den klank, met het manuaal tevreden, en het kuddeke der geloovigen staat dan ook wat het zedelijk gehalte betreft, vooral niet hooger dan de ongeloovigen. Maar er is nu eenmaal zooveel schijn in de wereld, dat men wellicht onrecht zou doen eenige partij te meten met den maatstaf der waarheid. Een feit is het: er is in onzen tijd meer kerkelijk geloof dan vroeger; het doet zich meer gelden in het maatschappelijk leven, het stelt zijn eischen aan den Staat, het dringt op de verwezenlijking van die eischen aan met een onstuimigheid, die van zenuwachtige spanning getuigt. De geschiedenis leert dat die overspanning volgt in de laatste periode, in het tijdperk van verval, wanneer men tracht te behouden wat door de rede, het verstand reeds lang is veroordeeld; het is de kracht der overlevering, die het eigenlijk stervend lichaam nog bezielt; van daar dat de liberalen en evenzeer de conservatieven moesten wijken voor de ridders, die met het geloof in hun wapen optraden.

De anti-revolutionaire partij wordt ongaarne herinnerd aan haar wezenlijk bestaan, aan haar clericaal karakter; in ons land behield men dat woord, dat nu eenmaal een ongunstige beteekenis heeft gekregen, liefst voor de Roomsche kerkelijke partij, maar ten onrechte; de naam, dien de anti-revolutionairen zich zelven het liefst geven, christelijk-historisch, wijst reeds op het clericaal karakter, en het behoeft nauw betoog, dat de meerdere invloed van deze fractie hoofdzakelijk wordt verkregen door de opwekking van den Protestantsch-kerkelijken hartstocht; de leer der vaderen is het houten zwaard, waarmee telkens tegen de andere partijen en inzonderheid tegen den modernen Staat wordt te velde getrokken. In het orgaan van deze partij, *De Standaard*, komt die leer der vaderen heengluren door elken staatkundigen eisch; ‘het volk achter de kiezers’, - de eer der uitvinding van deze phrase komt niet toe aan den hoofdredacteur van *De Standaard*, maar,

zooals men weet, aan het eminente hoofd, den heer Groen - is in goed Hollandsch vertaald: het Heidelberger Catechismus-volk, het volk dat door de algemeene directe verkiezingen de Hervormde Kerk aan de heerschappij der liberale bourgeoisie heeft ontrukt. *De Standaard* spreekt van 'gereformeerd staatsrecht'. De eischen van deze partij dragen soms dat vrijheidskleed, dat de clericale partij zich overal omhangt, om de heerschappij der Kerk te herwinnen; zoo wil *De Standaard* 'betere ontwikkeling der volksvrijheid,' waarvan het einddoel kennelijk is de Kerk weder voogdes te maken over het onderwijs; er heerscht in het program van deze fractie soms een zeldzame begripsverwarring; dat 'volk achter de kiezers', d.w.z. dat gedeelte van het Nederlandsche volk, dat tengevolge van zijn mindere intellectueele ontwikkeling, zijn beperktheid van gezichtskring aan de zoogenaamde vaderenleer is trouw gebleven, wordt voorgesteld al de kern der natie, het model waarnaar de staatsinrichting moet worden gevormd; immers, het middelbaar ononderwijs, dat in weerwil van zijn onmiskenbare gebreken, wat het beginsel betreft beantwoordt aan de behoefte van het ontwikkeld deel der natie, wordt voorgesteld als 'een dwingen van de volksontwikkeling in een ongeestelijke richting.'

Het is van algemeene bekendheid, dat de mannen der wetenschap met het kerkelijk geloof zich alleen nog bezig houden als geschiedenis of als een psychologisch vraagstuk en van het geloof als zoodanig niet meer willen weten; toch spreekt *De Standaard* van het hooger onderwijs als 'een dwingen van de wetenschap in een spoor, niet door haar zelve geteekend', - een uitdrukking waarvan weinigen de beteekenis zullen vatten en die zeker behoort in het kader van die phrasen, waarin de Christelijk-historische richting zoo rijk is(*). Om nu het Protestantsch clericaal program niet een al te dwaas figuur te doen maken, komen verder daarop eenige algemeene eischen voor, die op elk politiek program een plaats zouden kunnen vinden en schijnbaar hetzelfde verlangen als de liberalen.

Indien nu de Christelijk-historische fractie zich niet aan opzettelijke oneerlijkheid wil schuldig maken, dan moet zij zich minder afkeerig toonen van den clericalen naam en de kleur bekennen, waarin zij speelt; wij verwachten dit vooral van haar, omdat haar leden niet zelden bij uitsluiting aanspraak maken op den naam van eerlijk te zijn, ook in

(*) Wat zal men b.v. zeggen van de volgende phrasen van *De Standaard*:
'De *menschwording* van den *Zone Gods* is o.i., mits men beurtelings op *beide* termen den nadruk legge, ook hier de sleutel ter oplossing: heerschappij van Gods ordonnantiën, mits door het kanaal van menschelijke, d.i. hier staatsburgerlijke overtuiging.
Dat dit tot een *Christendom boven geloofsverdeeldheid* zou leiden, ontkennen we ten stelligste.

"Christendom boven geloofsverdeeldheid" is een nieuwe vorm van Christendom, die zich *naast de bestaande vormen* een plaats zoekt te verschaffen.
De hoogere eenheid waarin de verschillende verschijningsvormen van het Christendom hun *uitingen* doen saâmvloeien, heeft hiermeê niets gemeen.'

politieke zaken. De Christelijk-historische-richting heeft het bij de laatste verkiezingen ver gebracht in een aantal districten; wij erkennen het gaarne; zij is met talent en beleid opgetreden, maar zij heeft haar succes te danken aan de Protestantsche orthodoxen, die uit kerkelijken geloofsijver en uit niets anders zóo hebben gestemd.

Wij doen dit feit vooral uitkomen, omdat er vele anti-revolutionairen zijn, die een hun weinig passende minachting of afkeer vertoonen van de Kerk en het kerkelijke; zij bejammeren het b.v. dat de hoofdredacteur van *De Standaard* een predikant is en in dat blad te veel ruimte soms wordt afgestaan aan zuiver kerkelijke zaken; men zegt zelfs, dat de candidaat van de Christelijk-historische richting in het district Gouda meer stemmen zou hebben verkregen, ja, wellicht de overwinning behaald op de Brauw, wanneer die candidaat niet predikant geweest was. Die weerzin komt ons te onverklaarbaarder voor, omdat dr. A. Kuijper de bewijzen heeft gegeven door de redactie van *De Standaard*, dat hij een uitstekend journalist is, voor zijn partij van ontzettend veel waarde; wezenlijke journalisten toch zijn zoo zeldzaam, dat wanneer men ze aantreft, men wel wat mag toegeven. Ware de heer Kuijper te Gouda gekozen, had hij zitting genomen in de Kamer en kon hij zich meer uitsluitend aan politieke zaken wijden, dan had de Christelijk-historische partij een aanwinst gedaanvan ze er groot belang; door de overbrenging van *De Standaard* van Amsterdam naar 's Gravenhage had de invloed van dit blad slechts kunnen winnen.

Maar dit zijn particuliere zaken van Christelijk-historisch nationalen, - wat een zonderlinge combinatie toch! - ons doel is alleen te wijzen op de inconsequentie of in elk geval de ondankbaarheid van een deel dezer langnamige heeren; waarlijk, mijne heeren anti-revolutionairen, houdt die orthodoxe Kerk in eere; schaamt u niet in den raad dier Kerk neder te zitten; neemt ijverig deel aan haar belangen, bevordert die zooveel in u is, want van daar ontspringt uwe kracht, alleen door dat geloof leeft gij en zult gij leven.

Maar is de overwinning van de Christelijk-historischen juist als clericale partij niet een te gevaarlijker verschijnsel? Ja en neen; de aanhang van de clericalen bestaat voornamelijk in de lagere volksklasse en den lageren burgerstand, en inzooverre is de tegenwoordige kieswet, die den gegoeden burgerstand, de bourgeoisie, meester maakt van het terrein, een bepaalde hinderpaal voor het verder doordringen van de antirevolutionairen; zij kunnen met behoud van de tegenwoordige kieswet zeker nog een aantal stemmen winnen, wanneer zij voortgaan zoo vast aaneengesloten werkzaam te zijn, maar een werkelijk te duchten fractie, een die de hoofdleiding van de zaken in handen zal krijgen in de Kamer, hebben wij in haar niet te zien. Maar wij voegen er onmiddellijk bij: laat ons niet te optimistisch zijn; het clericalisme ontvouwt tegenwoordig een macht, vindt een zoo algemeene ondersteuning, dat men er elken dag zich opnieuw over verbaast; de

macht der overlevering is minstens even sterk als de macht van het bijgeloof, en er kan ons ook in Nederland nog menige verrassing bereid worden. Wie eenige jaren geleden voorspeld had, dat de invoering van het algemeen stemrecht zulke allerdolste gevolgen zou hebben in de Hervormde Kerk; wie had gezegd dat de kerkeraden in de eerste steden van ons land zouden zijn samengesteld uit mannen wier onkunde hun dweperij zou evenaren, zou zeker hartelijk zijn uitgelachen. In gewone liberale kringen vooral vergist men zich deerlijk in de macht welke die Kerk nog altijd uitoefent en uitoefenen kan. Men vindt ook bij de Protestantsche geloovigen een dagelijksche toeneming van exclusivisme; het wordt een afzonderlijke maatschappij, waar de leden zich solidair verklaren, - een bron van ontzettende kracht; wie derhalve niet wordt gewonnen, omdat hij aanleg bezit voor de geheimzinnige macht van de traditie, van het bijgeloof, wordt tot aansluiting, althans tot meewerking bewogen, omdat zijn materieel belang het meebrengt; immers, de rechtzinnigen oordeelen overal: men moge medelijden hebben met den ongeloovige, maar men mag het kwaad niet in de hand werken; hij zij een paria, totdat Gods genade zich over hem heeft ontfermd.

Tot hoeveel afgevaardigden de anti-revolutionairen het zelfs met de tegenwoordige kieswet zouden kunnen brengen, is moeilijk met juist heid op te geven, maar zeker is het, dat zij zelfs in algemeen voor liberaal gehouden districten, voor de eerste maal georganiseerd optredend, wonderen hebben verricht; een district behoeft immers niet g e h e e l anti-revolutionair te worden om een godvreezenden volksvertegenwoordiger af te vaardigen; niet eens de kleine meerderheid behoeft het te zijn, want de liberalen, als de ongeloovigen, vinden de andere partijen, de conservatieven en ultramontanen, vereenigd om hun hulpbenden te leveren ten einde de godloochenaars uit te sluiten. Noem het clericalisme een demonische macht, - goed, maar een kracht is het, en een geweldige; daar weet men wat men wil, men streeft naar de onvoorwaardelijke heerschappij van de Kerk over het leven, men acht schier alle middelen geoorloofd en bruikbaar om dat doel te bereiken; men is tot alles in staat, en de roekeloosheid, waarmee de clericalen tegenwoordig optreden, is geen lichtzinnigheid, maar de openbaring van het gevoel van kracht; dat blijkens de ervaring van elken dag niet liegt. En tegenover haar vindt men een partij, die is wat zij is: verdeeld, kleingeestig, haarklovend onder elkander, machteloos, rot, met een program zonder inhoud, met enkele negaties slechts, met een neutrale school, neutraal onderwijs, niet-interventie van den Staat, ook waar rondom de staatsinrichting wordt bespot, vertreden, of verbroken; waar de demoralisatie, en zedelijke en stoffelijke verarming door overdreven winstbejag in beursspel en loterij met ontzetting vervult. Wat dunkt u, is er overdrijving, wanneer wij spreken van gevaar?

Dr. Pierson kwam onlangs in *Het Vaderland* met de waarlijk niet nieuwe opmerking aan, dat de wereld meer en meer in twee legerkampen wordt verdeeld, het clericale en het anti-clericale, en zoo beschouwd, vreezen wij, dat het met het anti-clericale kamp mettertijd juist niet al te best zal staan; hier vindt men zeer zeker de keurbende, de waarachtig geestelijke wereld, het intellectueel gehalte, maar - de wereld, ook de Christelijke wereld is oud genoeg om ons het bewijs te leveren, dat het verstand lang zooveel invloed niet uitoefent als men meent. Men vindt op de wereld heel veel verstand, verbazend veel geleerdheid, maar bitter weinig gezond verstand; de gewone instinkten, en daaronder behoort ook de werking der traditie, wegen veel zwaarder bij den mensch; indien bij elk mensch individueel een scheiding moest worden gemaakt en hij ingedeeld worden daar waar het zwaartepunt van zijn werkelijk leven werd gevonden, zou het clericale kamp nog een groot aantal schapen worden toebedeeld, die nu òf dolend zijn, òf met een gekleurde, in plaats van met een zwarte vacht zich vertoonen. Ik doe een beroep op de levenservaring ook van hen, die aan het clericalisme onder elken vorm ontwassen zijn; zij zullen getuigen, dat die traditie ons honderdmaal heeft misleid en men zich nog niet zelden in zijn denken en zijn betrapt van zich te hebben verslingerd in de conventioneele armen van die treurige macht. De wereld in haar geheel is slechts de weerspiegeling van het individu, en wie eenige zelfkennis heeft vergaderd, heeft althans bescheidenheid geleerd en denkt minder hoog van den mensch en het menschelijke dan hij wel wenscht.

Maar dit daargelaten, die scheiding van de wereld in een clerical en anti-clericaal deel, een geloovig en een ongeloovig, brengt ook te weeg, dat al de clericale of daarmede verwante elementen zich aaneen sluiten. Duitschland uitgezonderd, waar de nationale opgewondenheid, de nationale roes zouden we haast zeggen, nog niet is bedaard of heeft uitgewoed, zien wij overal de verschillende clericale fractiën zich bij elkander aansluiten en de behoudende, de conservatieve krachten, willens of onwillens, uit een zucht tot zelfbehoud zich daarmee vereenigen. In Frankrijk b.v. is de Protestantsch-rechtzinnige Guizot een goed vriend van de Ultramontanen; hij heeft menigmaal hun partij opgenomen; de tijd dat men meende: liever Turksch dan Paapsch, is lang voorbij, en uit menigen vromen mond hoorden wij de blijde verzekering, dat de Katholieke Kerk, zij het ook in vreemden vorm, aan de hoofdwaarheden van het Christendom is trouw gebleven, terwijl de modernen niets anders hebben dan een heidendom, met eenige Christelijke leuzen getooid, die juist niet voor hun groote eerlijkheid getuigen. Waar de conservatieven zich ook in ons land bij de Ultramontanen hebben aangesloten, stuit ons dit op den eersten indruk, omdat het oppervlakkig in strijd is met hetgeen wij op grond van een roemrijke bladzijde uit de geschiedenis van ons vaderland zouden ver-

wachten; maar dieper gezien volgen de conservatieven slechts den gang, dien zij overal maken, - zij sluiten zich aan bij datgene wat in behoudszucht een diepe en ware overeenkomst met hen heeft: de schijnbaar tegenstrijdige vereeniging volgt inderdaad een zeer natuurlijk ontwikkelingsproces.

Gewoonlijk rekent men bij de anti-clericalen, bij de liberalen, te veel op de verscheidenheid, die er in het clericale kamp bestaat; zulke heterogeene bestanddeelen als het Roomsch en het Protestantsch clericalisme, meent men, zullen vooral bij de toevoeging van het conservatisme, spoedig aan het gisten raken en een mogelijke coalitie zal op den duur onhoudbaar blijken ten gevolge van inwendige verdeeldheid. Toch, ook dit is niet dan een illusie, een der kleederen, die de liberalen hun oppervlakkig optimisme aantrekken om het met fatsoen voor den dag te brengen; er is groote verscheidenheid, verdeeldheid zelfs in het clericale kamp, maar tegenover de anti-clericalen een eensgezindheid, die dagelijks grooter wordt en moet worden op grond van de natuurlijke aantrekkingskracht, die er bij hen bestaat.

De schijn moet ons in dezen niet misleiden; bij de anti-revolutionairen b.v. bestaat oogenschijnlijk iets van het oude antipapisme; het verbond tusschen het conservatisme en de Ultramontanen wordt voor een gruwel verklaart; het is een bewijs dat de anti-revolutionairen den naam van Christelijk-historisch-nationaal met eere willen dragen, maar - zullen zij zelf niet bij eenig nadenken moeten erkennen, dat de tegenstelling van Roomsch en Protestant eigenlijk zich zelf heeft overleefd en het onderscheid inderdaad niet zoo groot is als men dat wel opvijzelt tegenover de goê gemeente? De Christelijk-historischen maken veel ophef van hun eerlijkheid, dikwijls meer dan dat pas geeft in een wereld, waar men groote deugd moet wantrouwen, wanneer zij juist door den persoon in quaestie zoo breed wordt uitgemeten. Zullen zij weerstand kunnen bieden aan de verleiding om door aansluiting, zij het ook tijdelijk, aan de Ultramontanen en conservatieven hun duurste wenschen vervuld te zien? De Protestantsche clericalen houden ons ten goede, dat hun verschil met de conservatieven wellicht nog meer een personeele quaestie is - ons land is zoo ongelukkig klein en de menschen wonen zoo wanhopig dicht op elkander, - dan een quaestie van beginsel. Ons schijnt het althans toe dat de polemiek tusschen de anti-revolutionairen en de conservatieven reeds haar grootsten bloeitijd heeft gehad en met den dag meer moet afslijten; persoons-quaesties kunnen op den duur nooit den natuurlijken loop der zaken verhinderen.

Dat de anti-revolutionairen dan ook een samenwerking met de andere verwante fracties niet onmogelijk achten en deze reeds tot een onderwerp van overweging hebben gemaakt blijkt uit hetgeen er tijdens de laatste verkiezingen van die zijde hierover geschreven is. *De Standaard* kan zoo naïef wezen; hij schreef o.a. over dat punt een artikel, waar wij in onze gedachte boven schreven: *Praktische politiek;* hij verklaarde

dat ‘de samenwerking van staatkundige partijen, die slechts toevallige (?) punten van aanraking hebben, maar eenheid van beginsel missen (?), altijd, t e n z i j b i j u i t z o n d e r i n g, als onzedelijk is af te keuren.’ De bij-uitzondering-niet-onzedelijke-samenwerking der verschillende partijen wordt verder geoorloofd verklaard ‘1o. wanneer er een duidelijk aangewezen punt van staatsbeleid is en waarvoor men samenwerking wenscht; 2o. wanneer die samenwerking zich tot dat ééne punt bepaalt en onverwijld na doelbereiking eindigt; 3o. wanneer datgene wat door de verschillende partijen éenstemmig op het aangegeven punt begeerd wordt, vooraf op eene wijze, die allen gelijkelijk bevredigt, duidelijk omschreven is.’

't Is zeker nog al moeilijk om ernstig te blijven, wanneer dit u voor goede munt wordt in de handen gestopt; vooral dat b i j u i t z o n d e r i n g n i e t - o n z e d e l i j k e van de samenwerking is hoogst karakteristiek; haast zouden wij er op antwoorden, door het spelen met woorden verbitterd: nu, twee Joden weten wat een bril kost. En wij denken aan de samenwerking van de clericaal-conservatieve compagnie: tot vermeestering van het onderwijs, opdat het opkomend geslacht behoorlijk worde gedresseerd overeenkomstig de ordonnantien Gods; tot volkomene vrijmaking van de Kerk, d.w.z. tot het geven van een vrijbrief aan de Kerk om onbeperkt te heerschen, het ongeloof te bestrijden en het moderne in den Staat uit te roeien. Wij behoeven wel niet op te merken, dat die medewerking in de eerste plaats zal worden verleend om de onbillijke censuswet af te schaffen, waardoor juist de uitverkorenen, het volk achter de kiezers, van het stemrecht wordt uitgesloten. Eenmaal zoover gekomen, geeft de oorspronkelijk liberale, de echt revolutionaire instelling, het constitutioneele stelsel het middel aan de hand om de Regeering te maken en door middel van de goedgezinde volksvertegenwoordiging aan die Regeering de wet voor te schrijven, haar te dwingen tot opvolging van hetgeen men noemt ‘Gods ordonnantien’, en men heeft het vermakelijk schouwspel, dat de Staat conservatief, clericaal geregeerd wordt door middel van een instelling, die indertijd als een wangedrocht van de revolutie is verwenscht. Zoo kan het verkeeren op de wereld, en dat zal ook de troost zijn van de conservatieven, wanneer zij na de overwinning van de compagnieschap inzien, dat zij, die meenden anderen te gebruiken, worden gebruikt, en zich goedschiks kwaadschiks zullen moeten schikken in de rol, die de onverbiddelijke consequentie van onzen tijd aan hen heeft toebedeeld, die van slippendragers te zijn van de clericalen, die clericalen, die zij meenden dat tevreden zouden zijn indien men hun in de Kerk en het kerkelijke maar vrij spel liet.

Wat de getalsverhouding van de partijen in de Kamer betreft, is de samenwerking voor de groote clericale zaak reeds mogelijk geworden; de beide clericale fracties zijn met de conservatieven even sterk als de liberalen; zou aan de laatsten als individueel de talrijkste en

daardoor machtigste partij, in gewone omstandigheden het recht nog toekomen om de Regeering te vormen, de geschiedenis van den laatsten tijd van die partij is van dien aard, dat zij op dat recht noch durft noch kan aanspraak maken; het is nog niet zoo zeer haar verdeeldheid, - want die is bij nader inzien zoo groot niet, - als wel haar gebleken politieke machteloosheid. Zij verwierp achtereenvolgens al de punten van haar program en trad even negatief als verward en verwarrend op; zij belette uit stelselmatige oppositiezucht, - of neen, men weet niet welk een naam men het zal geven, wellicht is het onnadenkendheid, gebrek aan ernst, - het nemen van de meest noodzakelijke maatregelen, het invoeren van de dringendste hervormingen. De liberale partij staat derhalve op de grens van de schandelijkste aller bekentenissen te moeten afleggen: wij zijn onmachtig.

Niet dat wij zoo heel spoedig het aftreden van de liberale partij als regeeringspartij verwachten en haar zien opgevolgd door een Regeering van de vijandige coalitie; de niet onzedelijke uitzonderings-samenwerking, - om met *De Standaard* te spreken, - is nog niet genoegzaam vastgesteld; daarvoor moet eerst nog eenige tijd verloopen, noodzakelijk voor de samenvoeging van hetgeen uit den aard der samenstelling bijeenbehoort en ook door het eigenbelang tot elkander wordt gedreven. Van daar dat een deel der oppositie volstrekt nog niet begeert, dat de liberale Regeering zal aftreden om haar het veld over te laten; eerst moet zij een meer bepaalde meerderheid hebben in de Kamer, eerst de onmacht van de liberale partij nog helderder aan den dag zijn gebracht; voorloopig moge deze genadebrood eten, totdat zij voor goed worde verwijderd. En in den parlementairen strijd te bezwijken kan elke partij overkomen, maar wanneer de liberale partij zóo wordt opzij gezet als haar dat nu boven het hoofd hangt, is haar ondergang schandelijk zonder weerga.

Een van de redenen van de in elk geval roekelooze handelwijze van de liberale partij is wellicht, dat zij in den waan verkeert, dat zij wel voor een korten tijd, maar nooit lang van de baan kan worden gedrongen. Toegegeven, - zoo hooren wij haar redeneeren, - toegegeven dat men weldra alleen zal kunnen spreken van een clericale en een anti-clericale partij, wij achten zulk een scheiding in ons belang, want - de clericalen zijn onvermogend om te regeeren; met zulke beginselen is in onzen tijd geen Staat te besturen; plaatst een clericaal Ministerie aan het hoofd der Regeering, en binnen een maand zal het zich totaal onmogelijk hebben gemaakt; de ervaring leert dan ook, dat de clericale heeren, wanneer zij eenmaal aan het bestuur zijn, grootendeels leven door de toepassing van de beginselen hunner tegenstanders en verder niets uitrichten, hetzij uit onkunde, hetzij uit onmacht.

Dat zij die dus spreken, niet geheel zonder grond zich troosten met zulke beweringen, moet worden erkend; wat hebben de clericalen tot

heden uitgericht daar waar zij het heft in handen hebben? Voor elken ingrijpenden regeeringsmaatregel terugdeinzend, leefden zij van de hand in den tand en zochten hun toevlucht in allerlei transacties, met verloochening soms van hun verleden. Maar - men vleie zich niet te zeer; de clericale partij is waarlijk niet de eenigste, die begrijpt, dat zij een zekere taktiek moet volgen en niet te veel op eens willen; haar voorzichtige houding is tevens veeleer een gevolg van de positie, waarin zij verkeert door de geringe meerderheid, waarover zij in de parlementen beschikt, dan wel een bewijs dat zij op de kracht harer beginselen niet genoegzaam vertrouwt; ieder die met de clericalen van nabij kennis maakte, zal moeten erkennen, dat zij tot alles in staat zijn en voor geen tegenstand en geen consequenties terugdeinzen. Wij gelooven dus veeleer dat de clericale partij, van haar toenemende macht zich bewust, stouter en onbeschaamder zal optreden, naarmate haar gebied zich uitbreidt; de vraag, of zij ooit geheel zal zegevieren, geheel haar program zal kunnen uitvoeren, de heerschappij van de Kerk over den Staat verzekeren, of - voorzichtiger uitgedrukt - den Staat verplichten de eischen en belangen der Kerk met zijn macht te ondersteunen, is zeker moeilijk te beantwoorden, omdat de strijd die hierover wordt gevoerd, in de eerste eeuw zeker nog niet zal zijn afgeloopen; maar dit is zeker, dat het clericalisme het nu reeds in zijn macht heeft de kracht van den Staat te temmen, zijn werkzaamheid te belemmeren en soms hem te dwingen tot werkeloosheid. Ook de moderne Staat heeft in elk geval met de neutrale school zijn laatste woord nog niet gesproken; er is geen plaats voor neutraliteit in onze dagen, op geenerlei gebied, en de tijd begint te naderen, dat eerlijkheid de modernen zal gebieden het masker af te werpen en open den strijd te aanvaarden op het gebied van het onderwijs, aan het onderwijsprogram dien vorm en dien inhoud te geven, die leeft in het bewustzijn en waarbij voor godsdienst in den gewonen zin van het woord geen plaats is. Zal de moderne durven beweren, dat geen clericale macht de uitvoering van dit program zal kunnen verhinderen?

Wij stellen ons, ook bij een straks in clericalen geest gewijzigde kieswet, volstrekt geen Kamer voor, die voor drie vierden of zeven achtsten uit clericaal-conservatieven bestaat; maar hoogst waarschijnlijk zullen wij zoowel hier als elders de treurigste positie verkrijgen, die vooreen land denkbaar is, - een volksvertegenwoordiging, die in ongeveer twee gelijke helften is verdeeld, waardoor beide partijen tot werkeloosheid zijn veroordeeld; of erger, de krachten worden van weerszijden uitgeput in een doelloozen partijstrijd; reeds is het de vloek van onzen tijd, dat de krachten worden verspild in het heilloos gekibbel over woorden en namen, terwijl de kern van den strijd wordt voorbijgezien en onaangeroerd gelaten. Er ligt in dien strijd zooveel afmattends, zooveel verlammends, zooveel geestdoodends, dat het waarlijk niet zoo onmogelijk zou zijn en volstrekt ondenkbaar, dat in

een tijdperk van verzwakking, van uitputting, de triomf werd behaald door die partij, die steeds van de zwakheden van het menschelijk hart zich heeft gevoed, het mensch-onteerende clericalisme.

Het is zeker voor het oogenblik overbodig de liberalen aan te sporen tot krachtsinspanning ten einde deze gevreesde toekomst te bezweren; daarvoor zijn de liberalen te veel ingenomen met zich zelf, daarvoor bezitten zij te veel dat oppervlakkige optimisme, dat aan de welvarende bourgeoisie eigen is. Er is een hevige schok noodig om de partij van den vooruitgang te doen ontwaken uit haar sluimer; wenschelijk achten wij het daarom dat de liberale partij spoedig in de minderheid komt en voor een tijd, ruim genoeg om haar een hervormingsproces te doen ondergaan en als oppositie-partij haar kracht terug te krijgen.

Vooreerst zullen wij het voor lief moeten nemen, dat de personenstrijd wordt voortgezet en de hoofden moe gedacht, of deze Ministers moeten blijven of gaan, of dit of dat Kabinet niet wenschelijker zou zijn in de gegeven omstandigheden en met het oog op de wenschen en begeerten van de liberale Kamerleden. Welnu, het zij zoo, maar al werden de tegenwoordige liberale leden nog menigmaal herkozen door hun kiezers, al vergrijsden allen in het tegenwoordige parlementaire leven, - dit zal niet kunnen verhinderen, dat door de weldenkenden in den lande, die wellicht zoo heel talrijk niet zijn, maar aan wier oordeel ook door deze liberale Kamerleden het meest wordt gehecht, ongeveer het volgende oordeel wordt uitgesproken: een liberale partij op parlementair gebied bestaat op dit oogenblik niet, want deze partij heeft achtereenvolgens alle punten van haar program afgestemd; bijna alles, wat u uit de Kamer tegenwaait is zoo klein, zoo laag, de dampkring is er zoo drukkend, zoo benauwend, zoo geestdoodend, dat men v*o*orloopig niet anders wenschen kan, dan dat zij, die eenig talent bezitten, hun krachten elders besteden en zich niet wagen aan dien kring, waar ook de beste kracht in korten tijd slijt en onbruikbaar wordt.

Er zijn tijden om te wachten, totdat de schaar van ontevredenen grooter wordt; zij moet wassen.

21 Augustus '73.

NOORMAN.

Mengelwerk.

Acht dagen in het zuiden van Frankrijk.
Door Dr. R.C.H. Römer.
(*Slot.*)

Van Pau naar Toulouse. Toulouse.

Nog stond ik bij het portier van de coupé, die voor een zevental uren mij op moest nemen, toen mij een knaap zijne dagbladen te koop bood. In den regel maak ik van zulke aanbieding geen gebruik. Op reis knoop een gesprek met uwe medereizigers aan en geef uwe aandacht aan hetgeen is en voorvalt langs den weg en uw dagblad, hetzij van liberale of van konservatieve rigting, lees thuis, als ge met de pantoffels aan de voeten bij haard of kagchel zit, dit is mijn regel en dien ten gevolge een: ‘dankje’ negen van de tien keeren mijn wederwoord tot den gedienstige, die het kersversche nieuws zoo van harte gunt aan elken passagier van den trein. Ik zou te Pau dit woord te eerder gesproken hebben, naarmate een blik op de kaart van het terrein, waar ik reizen zou, mij meer had doen begrijpen, dat het er wel niet zou ontbreken aan hetgeen mij voor verveling zou kunnen behoeden, maar de jongen die bij mij kwam, had zulke flinke oogen, zoo'n vriendelijk gezigt, dat ik het achterhield en uit zijne verzameling *La Gironde* koos.

't Blad nu eenmaal bezittende, zag ik het ook in. Spoedig trok mijne aandacht een berigt, dat de Betharramsche Maria, een beetje jaloersch op die van Lourdes wegens den opgang dien deze kort te voren gemaakt had, aan de Béarnezen had getoond, dat zij in vermogen voor hare mededingster volstrekt niet behoeft onder te doen. Immers had zij leven en gezondheid hergeven aan een lijdend, stervend tweejarig kind, waarmeê de weenende moeder haar heiligdom was in-

getreden om voor haar beeld ter neêr geknield, de beê te slaken: ‘heilige maagd, moeder van den Christus, ontferm u over mijn kind! heilige maagd, onze beschermster, ontferm u over ons! goede maagd van Betharram, kom mij te hulp! goede maagd, red mijn kind!’ Er aan te twijfelen - *l'Indépendant* van Pau, deelde de schrijver van 't berigt ten overvloede mede, haalde zich den toorn van de goede zielen op den hals door zich te veroorloven eenigen twijfel te openbaren ten aanzien van de waarheid des mirakels.

Een tweede opstel, het vervolg van een vroeger, maakte mij als ooggetuige van een gesprek, dat de heerediensten van voorheen ten onderwerp had en gevoerd werd tusschen M. Marcel en hen, die op eenen Zondag kwamen plaats nemen aan den wel voorzienen disch van père Michaud, den welvarenden landman; 't slot was eene aanbeveling, dat men den terugkeer van den tijd der gezegde diensten verhinderen mogt door de republiek te behouden en met dit doel nooit andere vertegenwoordigers te kiezen, dan die haar met hart en ziel zouden zijn toegedaan. Ging daarmede het verwijt gepaard, dat men zulks bij eene vroegere gelegenheid uit het oog verloren had, Michaud verontschuldigde dit in dezer voege:

- Zal ik het u zeggen, mijnheer Marcel? 't Is de pastoor, die ons allen heeft doen stemmen. De pastoors zijn het, die ons bederven; daar hebt ge 't in eens.

Dit zeggende, rees hij op met den hoed tegen de knie slaande.

Mijnheer Marcel hervatte:

- Wel nu! hoort niet naar hem, naar den pastoor; zegt hem, dat hij zich bezighoude met het doen van de mis en niet met de politiek.

Hierop vielen velen in, roepende:

- Ja, ja, zeer goed! zóó moet het.

En, vervolgde mijnheer Marcel:

- En houdt hij aan, vraagt hem, waarom hij tegen de republiek heeft. Tart hem, dat hij er eens gezonde reden van geve. Hij zal u zeggen, dat met de republiek de eigendommen der landlieden geplunderd zijn, maar 't is de republiek, die u landeigenaars gemaakt heeft.

Weder deden zich meerderen hooren:

- 't Is waar, 't is waar! 't zijn beestachtigheden zulke beschuldigingen.

En mijnheer Marcel ging voort:

- Vraagt hun, welk onregt hun de republiek gedaan heeft? Eerbiedigt zij de godsdienst niet? Laat zij niet ieder leven naar de zijne?

Op nieuw braken eenigen zijne toespraak af:

- Wat willen dan toch de pastoors?

Doch hij liet volgen:

- De politiek gaat hun niet aan. Houdt niet op hun dit te zeggen.

In elk geval verklaart hun ronduit, dat zij als uwe vijanden handelen door zich te vereenigen met wie u het koningschap terug willen brengen.

... Een der landlieden sprak hierop:

- Komt, komt! Dat zij zich bemoeijen met de vrouwen de biecht af te nemen en dat zij aan de mannen hunne zaken overlaten.

En na eenige woorden van mijnheer Marcel, Tony:

- Dat is vooral niet minder, dan de preek van Zondag, niet waar, mijn schoonvader?

Een: leve de republiek! door allen kwam het antwoord voor.

Men verwondere zich over het medegedeelde niet. 't Is de uitdrukking van den geest, die in 't zuiden van Frankrijk bij velen heerscht; ik was te beter in de gelegenheid mij daarvan te vergewissen, naarmate mijne reisgenooten op den trein er zich vrijer over hooren lieten, zelfs dan, wanneer ik hun gezegd had Hollander en Protestant, ja Protestantsch leeraar te zijn.

Hollander te zijn kwam mij voor bij velen, zoo niet bij allen eene aanbeveling te wezen. Deze was in Holland geweest en had reden over de bejegening, die hij er gevonden had tevreden te wezen; die had in Algiers bij de kolonne, waartoe hij behoorde, met Hollandsche officieren kennis gemaakt en met genoegen kennis gemaakt, en meer dan één wist, dat wegens Luxemburg het in Frankrijk gehate nabuurland tegenover den kleinen staat eene alles behalve vriendschappelijke houding had aangenomen. Ik verzweeg niet, dat in den regel der Hollanderen en dat ook mijne leuze was, niet: vaderland, alleen, maar vaderland en Oranje. Men vond daarin voor ons geen bezwaar, men vond het voor ons zelfs natuurlijk, daarentegen voor Frankrijk de republiek en het republikeinsche, of had het niet aan zijne koningen en aan zijnen keizer al zijne ellende, vooral die van den jongsten tijd te wijten?

Roomsch, zooals men 't in Holland is, zijn de Franschen van 't zuiden niet. Met allen kon men vrijuit over het Roomsche en Protestantsche spreken, van allen daaromtrent gerust verschillen. Uitzondering maakten in dit opzigt zelfs die minder ontwikkelden niet, voor wie het op gezag van hunnen pastoor geloofsregel was: dat wie van de Pruissen houden in de hel komen. En als men nu over de onderwerpen, hier zoo zorgvuldig vermeden, in woordenwisseling trad, wat vernam men dan? De bedevaart naar Lourdes, toen nog slechts zeer weinige dagen geleden, roerde ik aan; men verzekerde mij, dat zij, als slechts bestaan hebbende uit eenigen, die er om geheel andere dan godsdienstige redenen aan deel namen en voorts uit een groot aantal pastoors en geestelijke zusters, kon geacht worden fiasco gemaakt te hebben. ‘Verbeeld u’, sprak een, ‘dat een geestelijke ook bij mij er op aangehouden heeft, dat ik meê zou doen, maar ik heb voor de zotternij wel bedankt.’ Sprak ik van de geestelijkheid, gemeenlijk hoorde ik dan de verklaring: ‘wij houden niet van de geestelijkheid.’

En dat dit niet maar gezegd werd, bleek mij *en* hieruit, dat men in het openbaar de geestelijken met weinig onderscheiding behandelde *en* uit meer dan één onaangenaam woord, dat met betrekking tot hen, zoo niet tot henzelven, dan toch ten hunnen aanhooren geuit werd. Vroeg ik naar de denkwijze over de ‘onbevlekte ontvangenis’ en de ‘onfeilbaarheid van den Paus’, men aarzelde volstrekt niet te zeggen: ‘o! dat zijn beestachtigheden van Pius.’ Liep het gesprek over 't gaan naar de kerk, 't was: ‘als er eens een heel mooi feest is (une très jolie fête), maar overigens wat zouden wij er doen?’ Van de biecht eindelijk verklaarde mij iemand: ‘ik wil niet, dat mijne dochters biechten, wijl zij er meer kwaad, dan goed door opdoen.’

Over de Protestanten, waarover dan vooral het gesprek liep, als ik gezegd had tot hen te behooren en onder hen het leeraarsambt te bekleeden, was het oordeel, dat zij zedelijker, dan de Katholieken zijn, een oordeel, waarvan ik de juistheid voor zooveel Frankrijk betreft noch ontkennen, noch beweren kan. Alleen vond men jammer, dat er onder hen, zelfs onder de predikanten klerikalen zijn, want o, die ‘clericaux!’ ik weet waarlijk niet, van wie men meer afkeer had, van hen of van de Pruissen.

Onder gesprekken als die, waaraan het voorafgaande ontleend is, reisde ik door eene schoone en merkwaardige streek.

Eene schoone streek niet het minst ter regterzijde van den weg. Dáár de kronkelende Gave de Pau, hier sneller, dáár trager den loop vervolgende; hier gevoed door beken, borlend en bruisend langs der heuvelen helling en tusschen 't geboomte door naar beneden spoelend, dáár schurend om 't rotsblok, de kruin boven 't water beurend; hier het vee verfrisschend, gekomen om zich te laven aan 't frissche nat, dáár zich vormend tot eenen waterval. Aan gene zijde der rivier de met hout en heesters bedekte bergen, nu zich als van haar verwijderd houdend, dan haar ten oever zich leenend; nu lager stad of dorp, dan in de hoogte slot of hut op hunnen bodem dragend. En achter die bergen, die bergen als over 't hoofd ziende, de Opper-Pyreneën met hun sneeuwdek, beschenen door de zon. In waarheid meer dan ééne plek dáár, waar men tot zich zelven zegt: hier zou ik een huis bouwen willen en mijne jongste ure verbeiden.

Niet minder merkwaardig dan schoon is de streek. Een half uur sporens van Pau en ik had de station van datzelfde Coarraze bereikt, waar de beroemdste der Béarnezen, koning Hendrik IV, als knaap leefde, met andere knapen de bergen beklimmend, de wouden afloopend, blootsvoets en blootshoofds en zoo gehard wordend tot zijne in vele opzigten zware levenstaak.

Gedurende een tiental minuten voort van Coarraze en: ‘Montaut-Betharram!’ klonk de stem van den conducteur. Betharram - komen er niet, behalve verlamden, Samuels moeders om er wegneming te vinden van hun ligchamelijk of van hun zieleleed? Zij zijn gewis niet

allen zoo gelukkig, als het meisje, waarvan de legende verhaalt, dat ze onder 't zoeken van bloemen in den stroom gevallen, de H. Moeder om hulp smeekte en door hare magt eene twijg zich over 't hoofd zag buigen, waardoor zij zich redden kon van den onvermijdelijken dood - niet allen zoo gelukkig als de moeder, die de herstelling van haar stervend kind volgens den dagbladschrijver aan de magt der jaloersche, naar eigen overtuiging aan die der barmhartige Lieve Vrouw te danken had.

Weder ruim een half uur verder en ik was bij het stedeke, waarvan in de jongste weken de naam door geheel ons werelddeel heen genoemd is, bij Lourdes. Nu 14 jaren geleden verscheen er Maria bij herhaling aan een veertienjarig meisje, Bernadotte Soubirouse, indien men althans aan de verzekering van den bisschop van Tarbes geloof kan hechten. Bovendien betoonde zich het water van de grot der verschijning tot genezing van kranken in staat, niet krachtens zijne bestanddeelen, naar de verklaring van den geraadpleegden scheikundige en dus, naar die van twee artsen, krachtens bovennatuurlijke inwerking. Geen wonder, dat de H. Maagd meer dan zij vroeg: eene kapel, verkreeg, namelijk eene schoone kerk en dat niet alleen velen den pelgrimsstaf opnamen om op den gezegenden bodem den voet te zetten en in het verrezen heiligdom de knie te buigen, maar dat ook het water der bron heinde en verre heengebragt, door niet weinigen beschouwd wordt als ver te verkiezen boven kinine en wat verder de apotheek oplevert. Zal men bij deze dingen het voorhoofd fronsen? Het zij zoo, maar men bedenke tevens, dat zij, 't zij gewijzigd, overal, in Holland als in Frankrijk, in Engeland als in Italie zich moeten en ook zullen voordoen, indien het volk zich laat leiden door wie de godsdienst voor eigen verrijking of eigen verheffing exploiteren - men bedenke dit mede en wake en werke.

Waken en werken, dat hebben vroeger en later de mannen gedaan, aan wie de bewaring van het kasteel werd toevertrouwd, dat op steile rotsen gebouwd, boven de stad uitsteekt. En niet alleen dat de vijand heeft moeten afhouden, maar hunne trouw is bovendien bekend geworden, zelfs aan het late nageslacht.

Van de overige acht-en-twintig plaatsen, waar de spoorweg stations of halten heeft, te spreken, is mijn voornemen niet. Zelfs voor Tarbes en Montréjean met hare uitmuntende stations-restauraties maak ik geene uitzondering. Alleen doe ik het voor Muret, een stedeke van 4000 zielen, gelegen in de eentoonige, schoon goed bebouwde streek, die tusschen Montréjean en Toulouse zich uitstrekt en wel op een halfuur sporens van laatstgenoemde stad, omdat in zijne nabijheid in het jaar 1213 het lot der Albigenzen beslist werd.

Ketters noemde hen de Kerk van Rome, gelijk zij allen heet, die in godsdienstige, zienswijze van haar verschillen. En van haar standpunt gezien, waren zij ketters, erge ketters, als die de souvereiniteit van

den paus en de magt der priesters loochenden, behalve nog andere dingen, die haar ter harte gingen. 't Gaf haar regt, oordeelde zij, te vuur en te zwaard hen te vervolgen en geen oogenblik aarzelde zij ten kruistogt tegen hen op te roepen. Op hare stem daagden kruisvaarders van heinde en verre. Zij gaf hun den wreeden Simon de Montfort ten aanvoerder en dezen den last: ‘elken akker zult gij verwoesten, elk menschelijk wezen verslaan; sla toe en spaar niet; de maat hunner ongeregtigheid is vol, u wachten mijne zegeningen.’ Zij heeft in hem eenen maar al te getrouwen dienaar gehad. Hij heeft gebrand en geblakerd, gemarteld en gemoord, zoodat voor de Inquisitie slechts overbleef de laatste hand te leggen aan het door hem bijna voltooide werk, toen hij in het genoemde jaar bij Muret op de vijanden der Kerk en op graaf Raymond van Toulouse, hunnen beschermer, de zege bevocht.

Aan de station te Toulouse, wachtte mij de man, op wiens uitnoodiging ik er kwam, mijn bekende, sinds ik te Poitiers op den trein ging, de heer Granié, père. In zijn huis ben ik welkom geweest.

't Was allerliefst gelegen, dat huis met zijnen schoonen tuin in de helling van den heuvel, aan wiens voet de stad gebouwd is. Van daar, dat men van hetzelve uit een waarlijk verrassend gezigt op deze had. Dit panorama echter wenschte mijn gastheer mij nog beter te doen genieten, door mij te geleiden naar de plek, waar hooger den heuvel op, een gedenknaald de herinnering levendig houdt aan den 10^{den} April 1814 en den kamp van dien dag tusschen Soult en Wellington, waarbij wel de laatste de zege behaalde, maar niet dan onder opoffering van duizenden der Engelschen, Portugezen en Spanjaarden, die hij aanvoerde. Wij bereikten haar spoedig en staande bij den obelisk, had ik de zesde stad van Frankrijk, de hoofdplaats van het departement der Haute-Garonne met hare 130.000 inwoners aan mijne voeten.

Eene zee van huizen vertoonde zich ver in de breedte en ver in de lengte aan mijn starend oog. Als uitstekend boven haren spiegel hier de Saint-Sernin, daar de Dalbade, ginds de Saint-Etienne, kerken van verschillenden stijl. Die streep er door heen, wit als zilver, was de Garonne en deez smallere het Canal du Midi, dat 239,508 meters lang, tot aan de Middellandsche zee zich uitstrekt en niet minder dan 35 millioenen francs gekost heeft. En de hier en elders als uit haren schoot opdoemende, met groen bedekte en hout beplante eilanden waren de pleinen en alléën en daaronder het meest in het oog vallend de place en de allée, die nog zoo lang niet geleden den naam Louis Napoléon droegen. Over haar heen, ver over haar heen eindelijk scheen in de Pyreneën-keten het rotsig strand zich op te doen, dat haar begrensde.

Eene rozenroode tint gaf de zon aan het geheel. Was het daardoor, dat voor mijne verbeelding rezen de jeux floraux, waarvan niet de gedachtenis alleen, maar ook nog eenig overblijfsel rest? 't Scheen mij een Meidag der 14de eeuw, een feestdag voor Toulouse ten gevolge van de oproeping tot den dichterlijken wedstrijd, van het Consistori de la

gaija sciensa uitgegaan. Hoe de straten vol waren van ingezetenen en vreemdelingen in de eigenaardige gewaden van hunnen tijd niet alleen, maar ook van hunne woonplaats! Hoe de banieren wuifden, de speeltuigen weêrklonken! Eindelijk had de vreedzame kamp plaats gehad en de overwinnaar den prijs: het gouden viooltje, uit de hand der maintineurs ontvangen. Optogten tot zijne eer werden gehouden, spelen uitgevoerd, tot men moê van 't feestvieren uiteen ging om aan huisgenoot of vriend, die niet meê had kunnen gaan, te verhalen, hoe de kampenden er hadden uitgezien en welke de inhoud hunner gedichten geweest was, maar tevens hoe de stad en de stedelingen, door aangebragte versiering en wat niet al, de eer zich hadden waardig betoond zoovele gasten en daaronder zulke aanzienlijke en vermaarde mannen en vrouwen te ontvangen.

De zon was aan 't ondergaan en langzamerhand ging het rozenrood in een vurig rood over. Voor mijne verbeelding ook daagden andere, geheel andere tooneelen, dan dat, waarop de vreugde de voornaamste rol vervulde.

De bijna zeventig-jarige Jean Calas - zijn huis staat in de Rue de Filatiers - vertoonde zich op één er van. Hij was Protestant. Levensmoede nam zijn oudste zoon Marc Antoine de toevlucht tot zelfmoord. Daar raasde 't volk, door godsdiensthaat verwoed, van 's vaders schuld, als zou deze door de hand aan het leven van zijnen eersteling te leggen diens afval van het geloof, waarin hij werd opgevoed en overgang tot dat van Rome hebben willen voorkomen. 't Had regters, bereid de uitvoerders van zijnen snooden wil te zijn. Acht der dertien, die ter vierschaar zaten, spraken het: schuldig! over den onschuldige en beslisten, dat de gruwel, dien zij gepleegd waanden, zou geboet worden door den dood der geradbraakten.

Voltrokken werd het schandelijk vonnis op de Place St. George ten aanschouwen van honderden, bij wie de betuiging van den stervende: ‘ik sterf onschuldig; Jezus Christus, die de onschuld zelve was, onderging nog vreeselijker dood!’ dieper indruk maakte, dan menigeen vermoedde. 't Was het jaar 1762, en drie jaren later reeds verklaarde het Parijsche parlement Calas onschuldig, het vonnis zijner regters onregtvaardig. Voltaire had de herziening van het proces bewerkt, den uitslag begroette geheel Europa, met uitzondering alleen van hen, in wier oog ten aanzien van eenen ketter ook onregt regt moest heeten, met onverdeelden bijval.

Op een ander tooneel meende ik Jean de Caturce te zien, één van hen, die in de eerste helft der 16de eeuw in Frankrijk niet alleen de zaak der Hervorming toegedaan waren, maar ook anderen voor haar trachtten te winnen. Hem, den leeraar in het regt aan de school der Toulousanen, beschuldigde men van ontrouw aan zijne Kerk en aan hare leer, omdat hij gesproken en gehandeld had in den geest van dat Evangelie, in het licht waarvan die Kerk als eene verbasterde, die leer

als eene valsche zich vertoonden. Niet uit bleef het vonnis, dat hem naar den brandstapel verwees, nadat hij zich wel bereid verklaard had wat bij geloofde tegenover geoefenden van andere zienswijze te bepleiten, maar onbereid tot herroepen, zonder van dwaling overtuigd te zijn. Hij had regt, de veroordeelde, tot den kreet, dien hij slaakte, toen hij het gebouw verliet, waar hem zijn doodvonnis was voorgelezen: ‘o paleis van boosheid! zetel van ongeregtigheid!’ Dáár - dáár op de Place St. Etienne in het gezigt van de kerk, gewijd aan den eersten martelaar, heeft ook deze onder het knetteren der vlammen, den laatsten adem uitgeblazen.

Op een derde - maar ‘Toulouse,’ schreef de Félice in zijne *Histoire des Protestants de France*, s' est considérablement élevée et éclairée depuis lors.’

't Genot van het in der daad eenig uitzigt ware mij ontzegd geweest, indien mijn leidsman niet gedaan hadde naar den regel: stel tot morgen niet uit, wat gij heden doen kunt; want op den schoonen dag volgde een avond, die ons het flikkerend haardsteêvuur regt welkom wezen deed en op den kouden avond en nacht een dag, die eerst slechts nevelig was, maar weldra regenachtig werd.

't Benam ons den moed niet dezen laatsten te geven aan de bezigheid, waarvoor wij hem bestemd hadden: 't bezien van hetgeen Toulouse in zijne straten en stegen, langs zijne boulevards en quais merkwaardigs heeft. Den Chemin de l'Observatoire af, de Ecole vétérinaire langs, het standbeeld van Paul Riquet, die het Canal du Midi tot stand bragt, voorbij, de Allée, die nu, herinner ik mij wel, naar hem genoemd wordt, door, het daaraan grenzende plein over en wij konden het voertuig bestijgen, dat door zijn wakker tweetal voortbewogen, ons waar wij gebragt wenschten te worden, brengen zou.

't Stond weldra stil vóór de kerk van Saint Sernin.

Eerst iets over den heilige, daarna een en ander over zijne kerk.

Er is een verhaal, dat in het midden der 3de eeuw zeven bisschoppen, naar men vermoedt onder de leiding van S. Denis, door den Roomschen stoel naar Frankrijk gezonden werden om er het Evangelie te prediken. Eén der zeven was S. Sernin of Saturnin. Hij vestigde zich te Toulouse, terwijl de overigen elders eenen werkkring vonden. Zoowel door de wonderen, die hij deed, als door zijne prediking won hij vele Heidenen voor het Christendom. Geen wonder, dat hij den priesters der afgoden mishaagde, vooral nadat deze tot het inzigt gekomen waren, dat het stilzwijgen der orakels in hunnen tempel daaraan te wijten was, dat hij dit heiligdom voorbij ging, zoo vaak hij naar het kleine bedehuis zich begaf, waar hij zijne geloovigen om zich verzamelde. De misnoegden grepen dan ook op zekeren dag hem aan en verguisden hem niet slechts, nadat hij geweigerd had den afgoden te offeren, maar bonden hem ook aan den offerstier, dat het tot woede geprikkelde dier hem door de straten der stad sleepte, totdat

hij den laatsten adem zou uitgeblazen hebben. Zóó stierf hij als martelaar bij de kerk du Faur. Sinds heeft men hem het heiligdom gewijd, dat de roem der stad geworden is en den 29sten Novemberdag tot zijnen dag verheven.

In hoeverre 't verhaalde als feit te beschouwen zij, laat zich moeijelijk zeggen. Is intusschen wat er waar van wezen mag in de gezegde eeuw voorgevallen, dan kan Sernin niet wel een leerling van Johannes den dooper geweest zijn, zooals mede verhaald is en laat het mitsdien zich ook niet aannemen, dat hij, toen Jezus gedoopt werd, diens kleederen bewaard zal hebben en voorts hem zal gevolgd zijn.

De kerk, die te Toulouse zijnen naam draagt, wordt onder Frankrijks merkwaardigste gebouwen gerekend. Zij is in Romaanschen stijl opgetrokken en dagteekent voor zooveel haar begin aangaat, van de 11de, voor zooveel hare voltooijing betreft, van de 14de eeuw. Hare vijf schepen, van welke het middelste 109 meters lang is en 21 meters hoog, de vijf kapellen, die aan de koorzijde zich bevinden, haar koor met zijnen omgang, de krypta of onderkerk geven veel te zien van hetgeen in dien lang vervlogen tijd de hand van den beeldhouwer in relikie-kassen, marmerbeelden, kapiteelen, enz. schiep, dat de overblijfselen van haren patroon, benevens die van andere heiligen ja! van zes apostelen binnen waardige wanden verblijven mogten.

In de laatste jaren restaureert men haar. Dit geschiedt onder de leiding van eenen zeer beroemden bouwkundige, gelijk men meestal in Frankrijk zulk werk niet aan onbevoegden overlaat. Ware 't zóó ook in ons vaderland! Hier is maar al te dikwijls het tegenovergestelde het geval. De restauratie van de Domkerk te Utrecht en de Janskerk te 's Bosch moge daarvoor geen bewijs opleveren, die van menige dorpskerk doet het wel. Hoe het gebouw er voortaan zal moeten uitzien, overleggen met den dorpstimmerman of dorpsmetselaar de mannen, die zich de administratie der kerkefondsen zagen opdragen en die, zoo ze overigens al achtenswaardig zijn, van kerkbouw niet het minste begrip hebben en daar gaat het heen: tufsteenen muren worden met cement beworpen, bogen digtgemetseld, kamerdeuren in plaats van kerkdeuren aangehangen, antieke ramen ingekort of in schuiframen herschapen, in het kort de kerk totaal bedorven, zóó totaal, dat wie voor de gewrochten der vaderen hart heeft, zou kunnen schreijen en de onzinnigheid vloeken, dat men door eene nooit te verdedigen wetgeving der onwetendheid vrij spel liet, terwijl zij, die de schuldigen, de misdadigen zijn, met open mond en opgespalkte oogen het meesterstuk van hunne bekwaamheid staan aan te gapen.

Van de Saint Sernin begaven we ons naar het Museum. 't Is in het voormalig Augustijner-klooster. De verzameling van schilderstukken, waaruit het bestaat, bevindt zich in de kerk en in enkele belendende vertrekken; zijne oudheden zijn om den hof van dat gesticht.

Op den 30sten December 1792 deed in eene zitting van de Kunst-

academie, waarbij hij als professeur de peinture werkzaam was, François Bertrand het voorstel, dat men een Museum in het leven roepen mogt. 't Had der aanwezigen bijval en eerlang ook dien van den departementalen raad der Haute-Garonne, die besloot ‘dat er eene keus zou gedaan worden uit al de publieke monumenten, die vervoerbaar zouden zijn, dat de platen, teekeningen, schilderijen, bas-reliefs, standbeelden, vazen, gedenkpenningen, oudheden, geographische kaarten, schetsen, reliefs, modellen, machines, instrumenten en in het algemeen alle andere voorwerpen van belang voor de kunsten, de geschiedenis en het onderwijs voor zooveel de natie het regt had daarover te beschikken, zouden verzameld worden en dat al deze voortbrengselen van het genie eene verzameling vormen zouden, die den naam van: Museum van het zuiden der Republiek, voeren zou.

Op den 27sten Aug. 1795 kon overeenkomstig dat besluit de plegtstatige opening der nieuwe inrigting plaats hebben.

Uit de Spaansche schilderscholen heeft de schilderij-verzameling één enkel stuk en wel uit die van Sevilla: 't wordt aangemerkt als een gedeelte van de schilderstukkenreeks, welke Murillo voor het klooster van den H. Franciscus in zijne geboorteplaats vervaardigde, nadat hij in het jaar 1645, door de raadgevingen van den beroemden Velasquez en de studie van de meesterstukken in het Escuriaal en elders rijker in bekwaamheid, uit Madrid dáár teruggekeerd was. Italiës verschillende scholen, zoowel die van het tijdvak van Raphaël tot aan de Caracci, als die van het latere, zijn ruimer vertegenwoordigd. Behalve enkele kopijen van schilderstukken des grooten Raphaëls, is er als origineel het hoofd van Damaris. Originelen van Correggio of Titiaan zijn er niet, wel kopijen van een paar hunner werken. Verder vindt men er stukken van of kopijen naar stukken van Baroccio, Procaccini (Camillo), Caracci (Annibale), Guido Reni, Caravaggio, Cerquozzi Maratti, Canaletto enz. Voor zooveel Nederland betreft, originelen of kopijen van Rubens heeft men er en van diens kweekelingen van Dijk. Jordaens, Quellinus en Craijer, indien men althans ook dezen laatsten tot hun getal rekenen mag. Behalve van hunne werken nemen er van die van v. Breugel, Bril (Mathieu en Paul), Seghers, van der Meulen, Bloemen en andere Zuid-Nederlanders eene plaats in, terwijl de Noord-Nederlandsche kunstgewrochten, die er zijn opgenomen, vervaardigd werden door van Aelst (Willem), Cornelis van Haarlem, Miereveld, Marcellis, Lairesse, Poorter en anderen. Uit Frankrijks school van Fontainebleau is er een tweetal doeken van Vouet (Simon) een enkel van Lesueur, een tweetal van Mignard, enz. Van der genoemden tijdgenooten, Poussin, den Franschen Raphaël, zooals men hem noemde, van Valentin, Champaigne vindt men er mede eenige werken. De school van Versailles is er vertegenwoordigd door stukken van Bourion, Jouvenet, Subleyras, Chardin. Van hem, die aan het hoofd der latere Fransche schilders stond, van wien de dichter zong:

C'est par lui que notre grandeur
Sur la toile respire encore

en ook met het oog op zijn overlijden:

Les arts ont perdu le flambeau
Qui fit pâlir l'éclat de Rome.

van David heeft de verzameling niets, wel bezit zij daarentegen van zijne kweekelingen Gros, Gérard, Hennequin, alsmede van meerderen der ruim vier honderd, die onder de leiding van den eerstgenoemde zich vormden, nadat David in 1815 tot ballingschap gedoemd, hem de leiding zijner school had toevertrouwd. Evenmin als van David vindt men er van Delaroche, wel daarentegen één doek van diens opvolger in het Instituut, Delacroix en meerdere stukken van wie door beiden zijn opgeleid, Antigna, Couture, Fauré, Garipuy, enz. Doch men vergt niet meerdere namen van mij of mededeelingen betrekkelijk zeer vele landschappen, voorstellingen uit de geschiedenis, genrestukken, waarvan de vervaardigers niet bekend zijn. Alleen nog een woord over de school van Toulouse. Van haar is er uit de 15de eeuw een enkel stuk op hout van eenen onbekenden meester en zijn er uit de 16de, behalve van Chalette, van Bouloine en Fredeau uit de 17de en volgenden van Tournier, Pader, Rivalz (Jean-Pierre, Antoine, Jean-Pierre dit le Chevalier), de Troy (Nicolas, Jean, François), Roques enz.

Door veel te zien, ziet men juist niet veel. Zóó ging het mij ten minste, toen ik voor ieder der kunstgewrochten van vroeger en later penseel een oogenblik stilstond. En niet anders was het mij gegaan, toen ik te voren getoefd had in de galerij, die den hof des kloosters met rank geboomte en frisch heestergewas omgeeft, daarvan afgescheiden door eene spitsbogenreeks in Moorschen stijl, getoefd om de oudheden in oogenschouw te nemen, die er langs de muren en achter de zuilen gerangschikt zijn.

Zij maken eene schoone verzameling uit, bestaande uit Grieksch-Romeinsche, zoowel als uit overblijfselen uit de Middeleeuwen en uit den Renaissance-tijd. Onder de eerstgenoemden is wat van het uitgegravene bij het Gallische Pompeji, Martres-Tolosane, vervoerbaar was, daaronder een twintigtal busten en medaillons van Romeinsche keizers; verder meer dan één schoon mosaikwerk, meer dan één godenbeeld, enz. Uit de Middeleeuwen ziet men er beeldhouwwerk, onder anderen sarkophagen, portalen, grafmonumenten, van welke enkelen van zeer hoogen ouderdom, blijkens de vermenging van Christelijke en Heidensche symbolen. Eindelijk zijn er uit den Renaissance-tijd werken onder anderen van Nicolas Bachelier, eenen Franschen beeldhouwer, die in het midden der 16de eeuw leefde, naar den beroemden Michel Angelo Buonarotti in Italië zich vormde en in zijn vaderland teruggekeerd, dáár eenen beteren smaak trachtte ingang te doen vinden.

Indien 't een smoorheete dag geweest ware, ik zou geen aangenamer plekje dan in de oudheden-galerij geweten hebben, nu 't geen smoorheete dag was, vond ik het er regt kil. Zoo benijdenswaardig als de Augustijner zich geacht moet hebben, als hij er toefde, terwijl de zon van het zuiden menig hoofd buiten de gewijde muren blakerde, zoo benijd moet hij op zijne beurt den burger en de burgeres hebben, die in de straten der stad zich vrij bewegen konden, zoo vaak de dagen kwamen, waarop de weêrsgesteldheid voor Toulouse iets noordsch had.

Lang mogten we ons in het Museum opgehouden hebben, 't ontbrak ons daarom toch niet aan den tijd voor eenen flinken wandelrit door de stad.

Toulouse heeft, ofschoon er reeds veel verfraaid werd, nog tal van nauwe en bogtige straten en daarin nog menig oud gebouw, dat er zoo regt goed in past. Een zeer schoon punt is er mij voorgekomen op den Pont neuf met de Place achter en de voorstad met den Cours Dillon vóór mij, terwijl ter regter-, als ter linkerzijde mijn blik weiden kon over de breede Garonne. Een ander schoon punt dacht mij het zoogenaamde Palais du Maréchal met de Jardins en Allées, die, zoo zij er al niet aan palen, in de onmiddelijke nabijheid er van zich bevinden.

Hoogst voldaan kwam ik in de woning van mijnen gastheer terug en regt gestemd was ik om na het genot van het openbare leven gehad te hebben, dat van het huiselijke te hebben.

't Heeft mij niet ontbroken. Met genoegen maakte ik kennis met enkele Françaises, die haar: welkom! kwamen toespreken aan de familie Granié, na langdurige afwezigheid in Poitou teruggekeerd in den kring van hare betrekkingen, vrienden en bekenden en niet minder den médecin homoöpathique, die met hetzelfde doel verscheen en die over zijne geneeswijze sprak met eene convictie, die wegslepend mogt heeten, vooral omdat zij wortelde in de ervaring van eigen lijden, onder de allopathische behandeling jaren aan jaren in steeds toenemende mate gedragen en eindelijk onder de homoöpathische geweken. Maar inzonderheid met genoegen maakte ik nader kennis met wie mij opnamen onder hun huiselijk dak.

Mr. Granié, voormalig kweekeling van de Ecole spéciale de commerce et d'industrie en associé-correspondant van de Maatschappij van Landbouw in de Haute-Garonne, gaf meer dan één geschrift over het bankwezen en dat in betrekking tot land en landbouw in het licht. Ziethier de titels der beide laatsten: *Organisation théorique et pratique du crédit foncier rural et du crédit agricole combinés* (Paris 1869) en *Nécessité de la transformation immédiate de la banque de France* (Paris 1871). Ik ben geen geldman en volstrekt niet op de hoogte van geldzaken, maar ver was het er van af, dat het mij verdroten zou hebben over zijn geliefkoosd onderwerp hem te hooren,

zoo inlichtend, zoo overredend sprak hij er over, de man, van wien de rapporteur van bovengenoemde Maatschappij de getuigenis aflegde: ‘Mr. Granié use sa vie, je pourrais presque dire une partie de sa fortune au service de l'Agriculture: c'est un homme de talent et de coeur, qui depuis longtemps s'est posé le difficile problème du crédit foncier; vous le savez, bien des conceptions, bien des combinaisons en ont vainement cherché la solution; seul entre tous Mr. Granié nous apporte les principes et les éléments nécessaires qui doivent l'affirmer.’ Liep het gesprek over andere onderwerpen en dit deed het, nu over de politiek, dan over de taal, het ééne oogenblik over de theologie, het andere over de industrie, soms over de kunst, straks over de natuur - hij was altijd waard gehoord te worden, dikwijls belangwekkend, zelfs waar zijne zienswijze niet door mij gedeeld werd.

Zijne dames - ik zou vreezen misbruik te maken van de ondervonden gastvrijheid, indien ik ten haren aanzien in bijzonderheden trade. Een paar toch mogen eene uitzondering maken. De ééne is: dat zoo eenige Fransche vrouw, zij de bewering van dien Duitschen schrijver schitterend logenstraften, die staande hield, dat de keuken ook van het burgerhuisgezin in Frankrijk voor die van vele plaatsen in Duitschland moet onderdoen en een zeer primitief karakter heeft, alsmede den waan, dat orde, netheid en welke prijselijke eigenschappen van dien aard er wezen mogen, 't uitsluitend eigendom zijn van de dochteren Evas ten noorden van den Moerdijk. En de andere; dat zoowel het pianino-spel, als de zang van de jongste onder haar wegslepend heeten moesten voor een iegelijk, die niet gewoon is aan het verschijnsel, dat de pianiste geheel hare compositie, de zangeres geheel haar lied zij, terwijl zij aan hem of aan haar, voor wie levende in het zuiden het gezegde verschijnsel misschien niet vreemd is, niet anders dan hoogen dunk konden doen hebben *en* van het ontvangen onderwijs *en* van de eigen inspanning.

Vervloog de tijd te snel onder 't aangenaam woordenwisselen en onder 't klinken der schoone toonen, te spoedig was ook het oogenblik dáár, waarop gescheiden moest worden van een gezin, dat mij lief geworden was.

De trein naar Agen en voorts naar 't noorden zou na kort tijdsverloop vertrekken. Onder het uiten van woorden van dank, nauw als verpligt aanvaard en onder een handdrukken, opregt als ooit gemeend en beter dan veelal, vertrouw ik, begrepen, verliet ik mijne nieuwe vriendinnen. Mr. Granié vergezelde mij naar de Gare en achter ons droeg Blaise, reeds sedert jaren de bediende van het huis en als van den geest des gezins doortrokken, behalve mijne tot het meest noodige beperkte bagage, de bete broods, den teug wijns, die men evenzeer als eenige vruchten voor mijne versnapering onder weg had noodig geacht, hoe ik ook verzekerd had daaraan geene behoefte te hebben. Slechts eenige oogenblikken en ik zat tot den langen rit van zeventien of acht-

tien uren in de coupé. Terugdenkende aan hetgeen ik te Toulouse gevonden had, sprak ik bij mij zelven: Frankrijk! zoo ge aan iemand haddet willen opdragen me uw zuiden met zijne bewoners lief te doen hebben, ge zoudt niemand hebben kunnen kiezen, die zich van de taak beter gekweten hadde, dan Mr. Granié père, en de zijnen.

Robert Schumann.
Door Celestine.

III.
Een kinderbelofte.

- Wilt ge boekverkooper worden, Robert?

- Neen, vader, liever niet.

- Wat voert u dan telkens in de boekerij, mijn jongen?

Het goedige tikje op Robert's wang, dat deze vraag vergezelt, bewijst dat die kinderbezoeken den boekverkooper niet onaangenaam zijn. Robert's aangroeijende neiging voor lectuur vervult August Schumann met de blijde hoop, dat mogelijk zijn letterkundig talent op den zoon is overgegaan.

- Ik lees gaarne, vader! - antwoordt Robert, even van zijn boek opziende.

- En wat hij leest weet hij goed te pas te brengen; - zegt Julius, die juist de boekerij is binnengekomen.

- We hebben nu een comedie in 't verschiet, auteur: Robert Schumann, entreé 10 sbgr, kinderen half geld. Wanneer is de uitvoering, broertje?

- Mag ik het stukje laten spelen, vadertje? - vraagt Robert met een smeekenden blik.

- Laat eerst zien welk een onzin gij voor den dag bragt! - antwoordt de boekverkooper, die zijn voornemen getrouw blijft, om in Robert's tegenwoordigheid allen schijn van ingenomenheid met hem te vermijden. - Geef uw kladderij eens hier!

Robert ijlt heen.

- Kladderij is het niet, vader! - herneemt Julius. - Neemt men Robert's leeftijd in aanmerking, dan schijnt deze pennevrucht al even verbazend als zijn pianospel.

- Wij zullen zien.... wij zullen zien.... maar wacht u dien knaap te veel lof toe te zwaaijen, wis doodt ge dan de veelbelovende kiemen in hare geboorte. Hij is al ijdel genoeg.

Ondanks deze ijdelheid, bleek Robert's letterkundige proeve den vader toch goed genoeg om met de uitvoering van het stukje genoegen te nemen. Zelfs bemoeide hij zich, evenals Julius, met het instuderen der rollen, die door Robert's schoolmakkers werden vervuld, ook leidde hij de repetities. De uitvoering gelukte volkomen en gaf het sein tot meerdere comedies uit Robert's pen. Des boekverkoopers verwachting van de letterkundige neiging zijns zoons bleek echter niet verwezenlijkt te zullen worden, daar zijn liefde voor de muzijk weldra meer en meer uitkwam. Wel verre echter van eenigen dwang op hem uit te oefenen volgde de vader den eenmaal ingeslagen weg, en liet hem volkomen vrij in het opvolgen zijner neigingen; de ondervinding had hem immers geleerd hoe weinig dwang vermogt, als de natuur er zich tegen verzette.

- Laat de keuze van een beroep aan den knaap zelf over - klonk zijn antwoord, als meermalen zijne echtgenoote haar bepaalde afkeuring van het kunstenaarsberoep te kennen gaf.

- Wij doen het best hem een goede opvoeding te geven en in geen geval zijn neiging voor de kunst te dwarsboomen.

Mevrouw Schumann deelde deze meening niet en trachtte dan ook zooveel mogelijk Robert hiervan te overtuigen. Wat de knaap zelf betrof, deze bekommerde zich nog weinig over zijne toekomst, hij gaf toe aan zijn scheppingsdrang zonder er zich verder rekenschap van te geven. Nog altijd was hij dezelfde vrolijke, geestige knaap, volleerd in guitenstreken, de aanvoerder zijner schoolmakkers en de kwelgeest zijner éénige zuster, maar toch kon het den fijnen opmerker niet ontgaan, dat hij van zijne ouders eenige karaktertrekken had geërfd, die zich nu en dan onwillekeurig vertoonden. Zoo scheen hij naar ligchaam en geest meer op zijn vader te gelijken, terwijl hij door zenuwachtige overspanning, sentimentaliteit en een neiging tot het excentrique, meer aan zijne moeder herinnerde. Tot nog toe uitten zich echter deze karaktertrekken meer in zijne compositiën dan in zijn gedrag, en wekten dus minder de aandacht.

Robert's geestdrift voor de muzijk zou nog meer worden geprikkeld door het hooren van Ignaz Moscheles. Zijn vader had hem mede naar Carlsbad genomen, waar deze pianovirtuoos een paar concerten had aangekondigd (1819). De indruk dien zijn spel op Robert maakte was overweldigend. Nu eerst begreep hij wat een kunstenaar vermogt en hoeveel er nog te leeren viel; eene waarheid die hij, als eerste virtuoos van Zwickau, nog maar half had begrepen. Als een reliquie bewaarde hij het programma waarop Moscheles' naam pronkte en deed zichzelf de gelofte dat hij dien kunstenaar gelijk zou worden. Weinig vermoedde hij toen dat diezelfde Moscheles, 30 jaren later een zijner sonaten aan hem zou opdragen.

Inmiddels was Robert gymnasiast geworden (1820). Hij had nu veel meer te werken dan vroeger, maar verwaarloosde daarom toch geenszins zijne liefhebberijvakken. Ieder vrij uur bragt hij er aan ten offer; dit maakte, dat hij zich meer en meer aan het gezelschap zijner speelmakkers onttrok en omgang zocht met muzijkale knapen. Onder dezen nam Piltzing eene eerste plaats in. Hij was de zoon van een kapelmeester der regimentsmuzijk, die met prins Frederik van Saksen in 1821 naar Zwickau was verplaatst. De jonge Piltzing werd leerling van Kuntzch. Een uitvoering van Schneider's 'Weltgericht' in de Mariakerk, door Kuntzch gearrangeerd, en waarin Robert als pianist een rol vervulde, bragt de knapen nader tot elkander en bevestigde weldra den vriendschapsband. Vlijtig beoefenden zij nu de Quatre-mains van Haydn, Mozart, Weber en Czerny, benevens eenige symphoniën van Beethoven. Robert's vader, die in den ijver der knapen zich verheugde, prikkelde hun ijver voor de studie door het schenken van een nieuwen vleugel uit de beroemde fabriek van Streicher, en toonde hierdoor meer bepaaldelijk, dat hij de neiging zijns zoons veeleer begunstigde dan bestreed. Ook zorgde hij voor nieuwe muzijkwerken, waarin Robert zich naar hartelust kon verdiepen.

Op een dag ontdekte deze de gedrukte orchestpartijen van de 'Tigranes' van Rhigini. Onmiddellijk bekroop hem de lust dit muzijkstuk uit te voeren. De instrumenten waarover hij kon beschikken, bepaalden zich tot twee fluiten, twee violen, een klarinet en twee horens, maar de ontbrekende instrumenten wist Robert door de piano aan te vullen, zoodat de uitvoering de meeste voldoening verschafte. Andere gemakkelijke orcheststukken werden nu ondernomen, nadat ze door Robert voor het achttal musici waren gearrangeerd. Ook componeerde hij den 150sten psalm met orchestbegeleiding, die eveneens door de knapen werd uitgevoerd.

Gewoonlijk werden deze muzijkavonden alleen door den vader bijgewoond, die schijnbaar niet de minste acht sloeg op dit kinderspel.

Tot nog toe had Robert zijn licht niet laten schijnen buiten de ouderlijke woning en het huis Ruppius; nu echter was hij uitgenoodigd bij koopman Carus, een groot voorstander en ijverig beoefenaar der muzijk, die zich met eigene ooren wilde overtuigen, of het kinderconcert, onder leiding van den twaalfjarigen componist, aanspraak kon maken op zijne onderscheiding, en vol verlangen ziet Johanna de terugkomst haars zoons te gemoet.

Niet zoo effen als gewoonlijk is haar voorhoofd, niet zoo onbevangen haar blik; er woelt strijd in haar binnenste, en deze strijd geldt haar oogappel. Kan ze zich al in den triomf verheugen, dien hij ook gewis dezen avond weder zou behalen, streelt dit ook haar moedertrots als voorheen, ze ziet hem toch meer en meer het hobbelig pad bestijgen, waarvan het einde teleurstelling, armoede en geringschatting is.

Wat zijn kunstenaars? Lieden, die men ter naauwernood in een fatsoenlijk gezelschap duldt, die vaak van stad tot stad moeten trekken voor hun brood en geheel ongeschikt zijn voor het huiselijk leven, die van geluk mogen spreken indien ze ten slotte de slaaf worden van den een of anderen vorstelijken beschermer.

Opwekkend is deze overdenking niet, ook sterkt ze Johanna in het besluit, om meer dan immer de keuze van zulk een beroep voor haar zoon tegen te gaan. Nog peinst ze over de beste wijze om hiertoe te geraken, als het voorwerp harer gedachten met van vreugde blinkend gelaat onverhoeds de kamer binnenstormt.

- Mijnheer Carus zegt, dat ik tweemaal 's weeks bij hem moet komen muzijk maken, moeder! Niets dan Haydn, Mozart, Beethoven, van 't begin tot het einde! Ik moest de pianopartij van de Quartetten uitvoeren, en mijnheer Carus riep telkens onder het spelen: goed zoo, Robert! Uitmuntend! Gij zijt al een virtuoos! De jongens deden ook hun best - ik was voor muzijkdirecteur in de wieg gelegd, beweerde men! Och! ik ben zoo blij!...

Een sprong, die de vensterglazen doet trillen en een klinkende kus op de wang zijner moeder, zetten deze verzekering nog meer kracht bij.

Mevrouw Schumann is echter nog te veel onder den indruk harer anti-kunstenaars-overpeinzingen, om met Robert's vrolijkheid te kunnen instemmen. Koel weert ze hem van zich af.

- Gij zijt zoo uitgelaten, Robert, dat men zeker geen verstandig woord met u kan spreken.

Robert's vrolijk gelaat betrekt; op zulk een koele ontvangst, na den eersten triomf buiten 's huis, heeft hij niet gerekend.

- Ik ga naar de boekerij! - zegt hij geraakt. - Daar zal men mij wel niet prijzen, maar toch begrijpen dat ik blij ben omdat alles zoo goed afliep!

Reeds heeft hij den deurknop gevat om de daad bij het woord te voegen en als een echt verwend kind op deze wijze zijne moeder te ergeren.

- Hier, Robert!

Mevrouw Schumann strekt hare hand naar hem uit. Een zekere vastberaden uitdrukking in haar blik noopt den knaap tot gehoorzaamheid; schoorvoetend keert hij terug.

Zij slaat haar arm om hem heen en ziet hem liefderijk aan.

- Heb ik niet altijd meer dan iemand gedeeld in uwe liefhebberijen, Robert?

- Ja, dat hebt ge, moeder!

- Was ik niet altijd trotsch op mijn zoon als hij opgang maakte en bewondering wekte?

- Gij waart altijd mijn beste moeder - zegt Robert met vuur, - die het ontkent, jaag ik met een Allegro con fuoco de deur uit! Maar wat moeten die vragen beduiden? De Introductie is expressivo, het thema, hoop ik, leggiero?

- Scherts niet langer, mijn kind! ik ben ernstig gestemd. Uw toekomst baart mij veel zorg. Herinnert ge u uwe belofte nog?

- Welke, lieve moeder? Bij een enkele bleef het niet.

- Uwe vorderingen op de piano, uw compositiegeest verleiden u welligt tot het kiezen van een beroep dat mij zeer tegenstaat, zoo als ik u eens zeide; 'welnu, dan zal ik een ander beroep kiezen!' antwoorddet gij. 'Muzijkmaken kan men ook zonder er zijne broodwinning van te maken.' Blijft gij bij dat besluit?

De kinderblik verduistert; verlegen plukt hij aan de knoopen van zijn buis.

Robert.... gij hebt het mij beloofd!....

- Toen had ik Ignaz Moscheles nog niet gehoord - fluistert de knaap.

- O ik ongelukkige moeder! - roept mevrouw Schumann op hartstogtelijken toon, - eer meende ik met dat kind in te leggen, hem tot aanzien te zien stijgen!...

- Als ik een kunstenaar word breng ik het zoover, lief moedertje!

- Dwaze knaap! Moeijelijkheden zonder tal liggen op dien weg en armoede is het einde. Denk eens aan Mozart. Wie zou zulk een bedelaarsleven voor zijn kind wenschen! En toch was Mozart een der grootste toonkunstenaars! Veracht, miskend bleef hij tot zijn dood toe...

- Niet door allen! - valt Robert levendig in, - en in ieder geval is hij nu dubbel tot eer geraakt. Alle musici dweepen met Mozart!

- Ja, dat baat hem ook wat nu hij dood is en zijn vrouw en kinderen in armoede achterliet! Neen, Robert, laat u niet door schijn verleiden. Een woord van toejuiching weegt niet op tegen weken van rusteloozen arbeid en bitteren nood. Bedenk, gij hebt geen vermogen! Zoek u dus een zekerder en dankbaarder broodwinning.

De knaap zucht en schijnt in tweestrijd.

- Gij kunt immers uwe liefhebberijvakken er bij aanhouden, mijn jongen, - vervolgt de moeder op vleijenden toon, - wie zou u dat willen beletten? Bedenk, dat ge uwe moeder zulk een groot genoegen doet, als gij haar op dat punt geruststelt.

- Waarlijk?

Robert's blik ontmoet den hare. De ontroering de angst, die hij er in leest, werken electrisch op zijn gevoel. Innig hangt hij aan zijne moeder. Zóo kan hij haar niet zien. Hij slaat zijn arm om haar hals, drukt zijne lippen zacht op haar bewolkt voorhoofd en fluistert haar dan schalks in 't oor:

- In concerto(*), Robert wordt advocaat!

IV.
Overgangsjaren.

Al wat leeft streeft naar vrijheid. In het planten- en dierenrijk de-

(*) In overeenstemming.

zelfde behoefte om zich vrij te bewegen en te ontwikkelen naar den aard zijner vermogens, dezelfde drang om door volharding en geduld de hinderpalen te overwinnen of uit den weg te ruimen, die den vrijen wil belemmeren, dezelfde wederspannigheid tegen overheersching en geweldenarij en hetzelfde verkwijnen in slaafsche boeijen.

Een levensbehoefte is vrijheid ook voor den mensch, een natuurlijk regt, onafscheidelijk verbonden aan zijn wezen, en dat hij dus veroveren moet zal hij de krachten en vermogens, die in hem sluimeren, naar eisch kunnen ontwikkelen.

Vrijheid is bevochten en bezongen zoolang er menschen zijn, en der vrijheid wordt geweld aangedaan zoolang er een lijn wordt getrokken tusschen algemeene en individuele vrijheid. Die lijn is het vooroordeel. Wat past en niet past is uitgesponnen tot een programma van maatschappelijke vormen en wetten die het fatsoen bepalen. Het fatsoen is bij gevolg meerder of minder, naarmate die vormen en wetten meer of min worden gehuldigd.

Tot het ‘kleinsteedsch’ behoort zulk een hooge opvatting en vergoding van dit vormfatsoen, dat het eigenlijke fatsoen er voor op den achtergrond wijkt.

Hoevele talenten in de dienst van het vormfatsoen ondergingen, zou de geschiedenis kunnen getuigen, indien ze gewag maakte van verongelukte geniën!

Robert Schumann betaalde den tol aan het Zwickausche vormfatsoen zijner moeder. De muzijkale leiding die hij behoefde bleef achterwege, en nooit zou dit gemis vergoed worden.

Gelukkig stelt de natuur zich vaak krachtig genoeg tegenover het vooroordeel en bewijst daarmeê der kunst een groote dienst.

Robert's muzijkale natuur liet zich niet gebieden. Zij hield niet op den knaap te verlokken tot de muze die hem bij zijne geboorte met haren tooverstaf had aangeraakt en dien steeds over hem hield uitgestrekt. Dit was den blik des vaders niet ontgaan en hij peilde het gemoed van den knaap als ware het zijn eigen. Robert's stille buijen, die nu meer voorkwamen, zijn teruggetrokkenheid, zijne zucht tot eenzame droomerijen, herinnerden August Schumann levendig aan zijn eigen zielstoestand op dien leeftijd, toen hij lijdelijk toegaf aan de toovermagt zijner verbeelding, hare zoete fluisteringen opving en al zijn denken en willen met hare poëzie verrijkte. In Robert's ziel, meende hij, moest de groote voorbereiding plaats hebben van den geestelijken akker, waarin het veelbelovend zaad der kunst zou ontkiemen en rijpen tot geniale vrucht. Een geoefende hand was noodig om dien akker naar eisch te ontginnen. August Schumann wendde zich dus schriftelijk tot Carl Maria v. Weber met het verzoek, om de muzijkale leiding en vorming zijns zoons op zich te nemen. Het antwoord luidde gunstig, maar nu deed zich een onoverkomelijk bezwaar op in de heftige tegenkanting der bevooroordeelde moeder, die op théatralen toon haren zoon aan

zijne belofte herinnerde en zich tevens zoo wanhopig aanstelde, dat vader noch zoon den moed hadden op dit onderwerp terug te komen. Johanna bleef bij haar gevoelen. Geen kunstenaar van beroep mogt Robert worden, maar wel de muzijk als liefhebberij vak zooveel mogelijk beoefenen. Robert gehoorzaamde, maar van nu af vertoonde zich eene zekere onverschilligheid bij hem, die, gepaard aan zijne terughoudendheid, zeer nadeelig werkte op den omgang met zijne kameraden, en hem levenslang bijbleef.

Vier jaren zijn verloopen, waarin Robert zijne studiën aan het gymnasium bij voortduring afwisselde met de opvolging zijner muzijkale en letterkundige neigingen en tot een zestienjarig, droomerig en stil jongman is opgegroeid.

Nu is 't weder Augustus en een zeer warme Augustus. Boomen en planten, bleek gekleurd van het stof, treuren over hun verwelkten dos, de bloemen neigen hare veelkleurige kelken kwijnend ter aarde, het gras is verdord. Verblindend schittert de zon op de witte huizen te Zwickau, de straatsteenen gloeijen, mat en lusteloos waren mensch en dier rond. Alles smacht naar regen.

In de woning van Schumann alleen is het koel. Sinds verscheidene dagen bleven er de vensters gesloten, slechts een flaauwe schemering dringt door de reten in de boekerij. Hij, die er de ziel van uitmaakte, ligt boven op het ziekbed uitgestrekt en strijdt den laatsten strijd. Is het wonder dat men het licht schuwt waar het gemoed door smartelijken strijd wordt verduisterd? Is het wonder dat het kil is waar de dood loert op zijn prooi?

Een doodelijke stilte heerscht in het huis, slechts nu en dan afgebroken door een pijnlijk steunen in de sterfkamer. Als het doordringt tot de boekerij, wordt het beantwoord door een zacht snikken. Die het voortbrengt zit met het gelaat in de handen, voorover gebogen in vaders leuningstoel. Zijn gevoelige zenuwen waren niet langer bestand tegen den langen doodstrijd daarboven, en hij is dien aanblik ontvlugt om hier zijne tranen den vrijen loop te kunnen laten.

August Schumann's laatste ure is geslagen. Geene bede, hoe vurig ook, vermag het doodvonnis te herroepen dat door den Alwijze over hem is uitgesproken. Teleurstelling, tegenwerking in de keuze van zijn beroep en bovenmatige inspanning ter bereiking van zijn levensdoel, hadden reeds vroeg zijne gezondheid geknakt, rustelooze ijver voor zijne zaak, (die hij in bloei bragt door de uitgave van buitenlandsche klassieken in zakformaat, door de veel gelezene ‘Erinnerungsblätter,’ door een aantal verdienstelijke werken over het koopmansvak en eindelijk door het vertalen van eenige stukken van Byron) hebben zijn dood verhaast.

Als versteend staart Johanna op het lijkkleurig gelaat haars echtgenoots. Denken kan ze niet, maar al kon zij het, zou ze het erkennen dat miskenning van zijnen aanleg en onderdrukking van zijn natuur-

lijke zielsneiging, de grootste schuld hadden aan zijn vroegtijdig verscheiden?

- Robert! Zijt ge hier?

Een jonge, schoone vrouw staat op den drempel der boekerij en tracht met haar blik de duisternis te doordringen. Onhoorbaar zweeft ze nu naar den diep bedroefde en omstrengelt hem met hare armen.

- Therese(*)... is het... is het....

- Het is voorbij! - fluistert ze en vermengt hare tranen met de zijne.

Er is geen grooter troost in zulke smartelijke oogenblikken dan stille deelneming; ook wekt ze in een enkel oogenblik meer toegenegenheid, dan jaren vaak vermogen te kweeken.

De afgetrokkene, terughoudende Robert had tot nog toe weinig acht geslagen op zijn nieuwe zuster; nu echter, onder den bedarenden en vertroostenden invloed harer opregte deelneming, scheen ze hem een engel, voor wie plotseling zijn hart in warme vriendschap ontgloeide. Na deze eerste vertrouwelijke toenadering bleef ze hem dierbaar en scheen ze zijn vertrouwen in hooge mate uit te lokken. Van zijn hopen en vreezen maakte hij haar deelgenoote, zelfs zijn hartsgeheim, de eerste vlugtige teedere opwelling zijner jeugd, vertrouwde hij haar toe, en bleef hij ook voor allen, zelfs voor zijne vrienden, een ondoorgrondelijk raadsel, Therese kende er de oplossing van.

Nadat de eerste heftige droefheid over het verlies haars echtgenoots in kalme gelatenheid was overgegaan, begon de keuze van eenig beroep voor Robert der moeder groote zorg te baren. Wel verre van den laatsten goeden raad haars echtgenoots op te volgen, en door Robert's onbedwingbaren scheppingsdrang zich te laten overtuigen van zijne ware en éénige roeping, wendde zij zich tot Robert's voogd, koopman Rudel, en bepaalde in overleg met dezen, die niet minder dan zij tegen de kunstenaars-loopbaan was ingenomen, dat van Robert een regtsgeleerde gemaakt moest worden.

Robert nam dit berigt met zijn gewone onverschilligheid op, en mogt het ook minder strooken met de neiging zijns harten, hij was toch besloten zijne moeder daarin genoegen te geven; bovendien waren zijne gedachten op dit oogenblik geheel ingenomen door de geschriften van Jean Paul en zijn liefde voor de muziek nog meer geprikkeld door de fraaije stem van mevrouw Carus, een bloedverwant van den muzijkalen koopman van dien naam, wiens muzijkavonden nu nog meer aantrekkelijkheid verkregen. Geen wonder dat het kiezen van een beroep den opgewonden Robert onder zulke omstandigheden geheel bijzaak scheen.

Twee jaar na den dood zijns vaders(†) vertrok Robert naar Leipzig, om zijne inschrijving als student in de regten te bewerken en al het

(*) Therese was gehuwd met Robert's oudsten broeder Eduard.

(†) Maart 1828.

noodige te bezorgen voor zijn toekomstig verblijf in die stad. Twee oude bekenden, Emil Flechsig en Moritz Semmel, Therese's broeder, die het Zwickausche gymnasium reeds vroeger hadden verlaten, ontvingen hem met open armen. Zij bragten hem in kennis met Gisbert Rosen, wiens hooge vereering voor Jean Paul zulk een aantrekkingskracht op Robert uitoefende, dat hij hem weldra als zijn besten vriend beschouwde.

Rosen zou echter reeds met Paschen Leipzig verlaten voor Heidelberg. Om zoolang mogelijk van het gezelschap zijns nieuwen vriends te genieten, haalde Robert hem over, om op zijn weg naar Heidelberg een omweg over Zwickau te maken, waar zij dan te zamen eenigen tijd konden vertoeven.

Rosen liet zich overreden en Robert keerde over Teplitz en Praag, (waar zijne moeder zich tijdelijk ophield) met haar naar de vaderstad terug. Twee groote gebeurtenissen waren nu op handen: Robert's eindexamen en het huwelijk zijns tweeden broeders Julius. Gisbert Rosen verscheen bij tijds om deze gewigtige feesten bij te wonen.

V.
Kwade Voorteekens.

Een zekere onrust in het gewoonlijk zoo stille Zwickau verkondigde aan allen die er de geheimen van kenden, dat er iets bijzonders op handen was. Sneller dan gewoonlijk liepen de goede burgers de straten op en af en onderhielden gaandeweg een kruisvuur van vragen en antwoorden met elkander, waarvan de naam ‘Schumann’ schering en inslag uitmaakte. Velen voelden zich gedrongen bij herhaling het huis op de markt, dat zij reeds van hunne jeugd af op dezelfde plaats hadden zien staan, voorbij te wandelen en in oogenschouw te nemen, ijverzuchtig op de habitué's daarvan, die het in- en uitliepen en precies wisten hoever men met het groen maken voor het bruidspaar was gevorderd en in welk een stemming zich de jonge virtuoos bevond, wien morgen zulke een zware beproeving wachtte.

Nu althans - meende men - zou hij wel wat angstvalliger te moede zijn, dan hij zich de vorige dagen aan hunne blikken had vertoond. Zeer zeker was het geen verstandige inval van mevrouw Schumann geweest om hem in deze dagen van spanning een logé toe te staan, die hem slechts van zijne studiën had afgehouden en al even onbekommerd scheen over den goeden afloop van Robert's examen als hij zelf.

Intusschen ligt het voorwerp dezer bespiegelingen in zijn studeerkamer zoolang mogelijk op twee stoelen uitgestrekt, tegenover zijn vriend Rosen, die nadat hij een nieuwe sigaar heeft aangestoken, dezelfde onachtzame houding aanneemt.

- Eeuwig goede Rosen, - zegt Robert geeuwend - is er wel iets vervelender op dit ondermaansche tranendal dan het regt? Een gevoelverstompender, geestdoodender, gedachtenmoordender en wanklankiger wetenschap bestaat er volgens mijn anti-juridischen kop niet, hoe denkt de uwe er over?

- Zwijg! - roept Rosen met opgeheven arm en donderende stem. - Terug naar den Parnassus, gij zoon van Apollo! die Minerva's tempel door uw schrikverwekkenden hoon ontheiligt en Themis blos op blos aanjaagt! Maar wee u, zoo haar wraak u morgen treft en gij door een verpletterend ‘fiasco’ het loon betaalt van uwen godinnen tergenden, ontzettenden overmoed!

- O groote apostel der wijsheid, dolksteken zijn uwe woorden voor den vermoeiden worstelaar, die te vergeefs verfrissching zoekt voor zijn verschroeide ziel in drooge perkamenten en stoffige folianten! Zoo ze een profetie bevatten, die woorden, dan moge de genius der bedroefden mijne tranen opvangen en ze tot regenboog kleuren in Themis' schitterenden stralenkrans. Met andere woorden, Rosen! ik heb duchtig gewerkt, en al wat ‘duchtig’ is, wreekt zich door een soort van weerzin. Alleen de kunst maakt hierop een uitzondering, want hoe meer men haar dient, des te meer voelt men zich tot haar getrokken; de gevolgtrekking ligt voor de hand!

- Natuurlijk deze: heb de kunst lief en haat het regt!

Robert lacht hartelijk.

- Heb ik het mis? - vraagt Rosen.

- Nu, zóo erg was het niet gemeend. De aversietijd is aangebroken, anders niet. Laat ons dien spoedig betooveren door een probaat middel. Jaloersche dames zijn het, die godinnen, maar voor de eer van den Olympus voelen zij zich toch verpligt, elkanders waardigheid op te houden.

Onder 't spreken scheurt Robert een stuk papier uit een zijner schriften, raapt de pen van den grond op en bedenkt zich.

- Euterpe of Thalia? vraagt Rosen.

- Hymen's klaagstem drong reeds bij het dichten van mijn aanstaande redevoering ‘Tasso's Tod’ onophoudelijk tot mij door. Voeg daarbij de wanhoop van Emilie als er geen feestdicht is voor haar lievelingsbroeder.....

- Wilt ge waarlijk uwe hersens daar van avond nog mede plagen? Kom, meê naar buiten, een frissche wandeling is beter!

Maar Robert hoort hem reeds niet meer, snel vliegt zijn pen over het papier; de veranderde uitdrukking van zijn gelaat en blik is voor Rosen het teeken dat er nu niets meer met hem is aan te vangen. Hij moet dus alleen aftrekken of wachten totdat zijn vriend aan Hymen's roepstem heeft voldaan. Voor het geval dat mogelijk een tweede Olympusbewoner lust mogt hebben van Robert's eenzaamheid gebruik te maken als de eerste heeft afgedaan, besluit hij te blijven.

Spoediger dan Rosen verwachten kon, werpt Robert de pen op zijde.

- Zie zoo; nu ben ik tot uwe dienst, nooit volprezene! Gaan we uit?
- Zeker; maar lees eerst uw gedicht voor.
- Ik gehoorzaam.

‘Blüthen in den jungen Händen,
Rosen in dem Lockenhaar,
Bringt der Frühling seine Spenden,
Seine Blumen lächelnd dar;
Sanft legt er die Blumenbürde
Der erwachten Menschheit hin -
Doch im Kranze strahlt die Myrthe
Als der Blumen Königinn.

Auf der Myrthe schlummern Thränen,
Auf der Myrthe glänzt die Lust,
Und das zartverhüllte Sehnen
Bricht entfesselt aus der Brust,
Lächelnd ist der Schmerz vergangen
Und der Liebe Genius
Drückt auf Eure Jugendwangen
Freundlich seinen Feuerkusz.

Was Euch einst in schönen Stunden,
In der Träume Jugendland
Zart gefühlt und süsz empfunden,
Ahnend vor der Seele stand,
Springt hervor in 's laute Leben,
Und es schweigt des Busens Streit,
Und die kühnen Träume schweben
Fessellos zur Wirklichkeit.

Mag so schön, wie in den Landen
Schöpferischer Phantasien
Einst die Tage vor Euch standen,
Euch die goldne Zukunft blüh'n,
Wie der Mensch auch wünsch' und wähle -
Was der Traum uns Schönes beut,
Flieht mit Thränen aus der Seele
Und es gilt die Wirklichkeit.

Seid denn glücklich! mit den Blüthen,
Die die Myrthe Euch gebracht,
Naht des Lebens Sturm und Frieden
Und der innre Mensch erwacht.
Wie der Mensch sich schwach auch wähne,
Glücklich kann er immer sein;
Aber auch die sanfte Thräne
Geht verklärt zum Himmel ein.

Mög' die Gottheit niederschweben,
Wenn der Freundschaft Engel flieht
Und der stumme Schmerz im Leben
Foltrend durch die Seele zieht,
Ob um Euch die Stürme wüthen,
Lernt Euch selbst genug zu sein;
Eures Herzens schönsten Frieden
Sucht im traulichen Verein.

Tröstend senk' auf Eure Schmerzen
Sich ein Genius herab,
Und die zartgebrochnen Herzen
Hülle sanft ein einzig Grab.
Mögen rings die Wetter toben,
Was geheiligt in Euch steht,
Wende fromm den Blick nach Oben
Und die Thräne sei Gebet.'

- Dat is spoedig gelukt, Robert!

- 't Spookte mij al eenige dagen in 't hoofd, 'k ben blij dat het er uit is.

Gearmd verlaten de vrienden het huis.

Den volgenden ochtend heeft Robert's examen plaats, met dit schitterend gevolg, dat hij met den eersten graad van het gymnasium wordt ontslagen. De vreugde zijner familie wordt echter eenigzins getemperd als hij bij zijne openlijke redevoering, voor het geheele Zwickausche publiek, in zijn eigen vervaardigd gedicht, 'Tasso's Tod' blijft steken. De slechte indruk dien dit vooral ook op zijne moeder maakt, wordt echter spoedig uitgewischt, door het tal van muzijkale aardigheden, waarmede Robert bij herhaling het bruidspaar verrast en waarin hij trouw wordt bijgestaan door zijn vriend Rosen.

Zooals echter de vreugde over Robert's welgelukt examen door een nevengebeurtenis werd getemperd, zou ook het slot der huwelijksfeesten een onaangenamen indruk achterlaten.

De trouwplegtigheid had plaats in een drie uren van Zwickau verwijderd dorp; de reis daarheen was in alle vrolijkheid volbragt. Reeds stonden bruidspaar en feestelingen gereed den geestelijke uit zijne woning naar de kerk te volgen, toen deze plotseling door een beroerte getroffen ineenzonk en den geest gaf.

Nadat men zich eenigzins van den schrik hersteld had, vervulde de vader der bruid de taak van den onverwacht verscheidene en zegende het ontroerde paar in. Onder deze omstandigheden vormde de terugreis een sterke tegenstelling met den uittogt.

Na de voltrekking van dit huwelijk begonnen ook de jongelieden toebereidselen te maken tot hun vertrek, te meer, omdat zij nog gezamenlijke reisplannen hadden. De snelpost die des nachts Zwickau aandeed, zou hen allereerst naar Bayreuth voeren.

Op den laatsten dag voor zijn vertrek doorkruist Robert alleen den

omtrek der stad, om zijn lievelingsplekjes een laatst vaarwel toe te roepen en vloeit er over van weekelijkheid, die hij in overdrevene verzen en klagende melodiën uit. De nieuwe werkkring, dien hij te gemoet gaat, trekt hem niet aan; maar ginds zal hij toch twee muzijkale vrienden treffen, dat troost en bemoedigt hem.

Droomerig slaat hij een weg naar de stad in. De Maria-toren praalt in vollen zonnegloed. Bij dien aanblik verheldert een glimlach Robert's somber gelaat.

- Die had ik bijna vergeten! - mompelt hij. - Dat ware ondankbaar!

Hij versnelt zijn pas, kiest zich den kortsten weg en heeft weldra het panorama voor zich, waarin zijn kinderblik zich zoo gaarne verlustigde. Hoe onstuimig was dan het verlangen bij hem opgeweld om de enge sfeer te ontvlugten waarin hij ademde, en den blik, die over berg en dal zweefde, te kunnen volgen! Nu zou die kinderwensch bevredigd worden. De wereld stond voor hem open, een nieuwe toekomst wacht hem, een nieuwe werkkring....

Het hart wordt hem toegenepen.

Voor 't eerst beklemt een nameloos wee zijne borst, bij de gedachte aan de ontrouw die hij gaat plegen jegens zijne aangeborene neiging. Onstuimig en geweldig rijst ze nogmaals in hem op en overmant hem door hare vleijende influisteringen: ‘uw werkkring is u reeds aangewezen, een anderen kunt en moogt ge niet volgen; voor kunstenaar geboren, wee! die dit niet erkent!’

- En mijne moeder! - mompelt de jongeling met een vergeefsche poging om de betoovering van zich af te schudden.

Maar te vast houdt ze hem in hare armen gekneld, de schoone die hem verleidt, te vast om zich naar willekeur van haar te kunnen bevrijden, en lijdelijk als altijd is hij weder onder haar bekoorlijken invloed en vangt gretig de melodieuze sprake op, die van hare lippen vloeit.

Zijn verstrooide blik peilt werktuigelijk de ruimte, de diepte. Daar schokt het hem plotseling door lijf en leden, een duizeling overvalt, hem, hij sluit de o ogen, treedt snel achteruit, bukt zich en zoekt tastend de bovenste trede van den steenen trap, waarop hij zich bevend nederzet. Na eenige oogenblikken staat hij op.

Zonderling! Hij glimlacht er over, ofschoon hij er nog bleek van ziet. Op de vleugelen der verbeelding had hij den Parnassustop bereikt, en zie, daar stoot een ruwe hand hem plotseling van boven neder in de diepste duisternis!

- Een slecht voorteeken, als ik er waarde aan hechtte! - denkt Robert opstaande. - Bah! ik heb mij te ver over de leuning gebogen en werd duizelig, dàt is alles!

Hij slaat het stof van zijne kleederen en is in een oogwenk den steilen torentrap afgedaald en op straat.

VI.
Brief van Robert Schumann aan Gisbert Rosen.
Leipzig, 5 Junij 1828.

Beste Rosen!

Heden is het de 19de Junij; zoolang heeft het helaas! geduurd tot ik dezen kon voltooijen. Ach, was ik toch bij u in Heidelberg! Leipzig is een afschuwelijk nest; vrolijk kan men er onmogelijk zijn. Hier zit ik nu zonder geld en vergelijk het droevig heden met de vervlogene uren, die ik met u zoo gelukkig en vrolijk doorbragt. Uw portret ligt voor mij.

Wonderlijk noodlot, dat de menschen vereenigt om ze weder van een te scheuren. In gedachten verplaats ik mij te Bayreuth, toen we, één van ziel en zin, de plekjes opzochten, vereeuwigd door onzen onvergetelijken dichter Jean Paul, - de Phantasie, de Hermitage en eindelijk zijn graf, - dan te Augsburg bij den scheikundige, Dr. v. Kurrer en zijn lieve dochter Clara, wier vriendelijk beeld mij nog altijd bijblijft; te Munster bij den geestigen, rijkbegaafden dichter Heine, wiens bijtende scherts geheel beantwoordde aan onze verwachting en wiens aardige invallen en geestige opmerkingen in de Leuchtenbergsche Gallerie om strijd onze bewondering en lachlust opwekten, en eindelijk bij Zimmermann, die uit wederdienst voor mijn pianospel ons de cartons toonde van zijne schilderijen in de Glypthotheek en later ook de schilderijen. Ach, Rosen! welk een vreeselijke dag die 2de Mei; met roode letters staat hij in mijn dagboek genoteerd, als symbool van mijn bloedend hart in de scheidingsure! En nu zit gij welligt op de ruïnen van het oude bergslot en staart vergenoegd op den Junijbloei, terwijl ik op de ruïnen mijner ineengezonken luchtkasteelen sta en weenend opzie naar den donkeren hemel van het tegenwoordige en toekomstige! Bij Jupiter, deze brief schijnt ontzettend ernstig te worden, en dat was toch niet mijn plan. Zwaarmoedige gezigten zooals het uwe moeten opgehelderd worden en mijn zwaarmoedige bui wil ik dus voor mijzelf behouden.

Mijn reis over Regensburg was v.... vervelend en in deze ultrakatholieke streek miste ik u zeer. Reisbeschrijvingen doe ik niet gaarne, vooral niet als ze onaangename gewaarwordingen opwekken die men zich liever niet herinnert. Voldoende is het u te zeggen, dat mij Clara's liefelijk beeld in mijn waken en droomen voor oogen stond en dat ik hartelijk blijde was mijne goede geboortestad weder te zien. Allen waren teleurgesteld dat ik slechts drie uren wilde blijven, want te Zwickau had nog niemand iets gehoord van Neurenberg, Augsburg en Munchen, dus nog veel minder iets er van gezien. Allen wilden iets hooren. Ik echter bleef onverbiddelijk, wierp mij na drie uren oponthoud in den hoek van den postwagen en - weende bitter over alles wat mij reeds van het hart was gescheurd en nòg vermorzeld voor

mij ligt. Ik herdacht het luije onbezorgde leven dat ik in de laatste acht weken had geleid en helaas! nog voer. Als gij nu gelooft dat ik daar iets slechts mede bedoel, vergist gij u geweldig, niets van dat alles. Ik leef bedaarder dan immer, maar voel mij hier zeer ellendig en het zoogenaamde studentenleven is mij te min om er mij in te begeven. Ik zou u mijne gedachten over 'Burschenschaft' enz. wel willen mededeelen, maar ze zijn de port niet waard, die u bovendien op 8 sbgr. 6 pf. komt te staan.

Mijn beste Rosen, hoe gaat het u toch?

Vandaag is het weder heerlijk, gisteren was ik in het Rosenthal en dronk er een kop koffij.

Heden ben ik bijzonder opgewekt, als het u interesseert. De reden ligt voor de hand, ik heb geen geld, en volgens ouder gewoonte is men in dien toestand veel fidéler gestemd dan gewoonlijk.

Mijn lieve Rosen, nog eens vraag ik, hoe gaat het u toch? Is het niet schrikkelijk, acht goede grosschen te moeten betalen om dit te weten te komen? En toch verheugt elke regel, ieder brief van u mij zoo innig, dat ik gaarne betaal, als gij maar wilt schrijven.

Semmel laat u hartelijk groeten; ook hij bekommert zich weinig om 'Burschenschaft' en bespot die nevelachtige, in de lucht zwevende begrippen van volkenregt enz. Die opgewonden studenten ergeren zich daar geweldig over. Ach, welke idealen schiep ik mij van de studenten, en hoe armzalig zijn ze meestal! Maar nu ga ik over tot een ernstiger hoofdstuk van mijn brief.

Op de terugreis over Bayreuth, bezocht ik door bemiddeling van den goeden, ouden Rollwenzel, de weduwe van Jean Paul en ontving zijn portret van haar. Las de gansche wereld Jean Paul, dan werd ze bepaald beter, maar ongelukkiger; hij bragt mij vaak bijna tot waanzin(*).

Met dezen brief verzend ik er tevens twee naar Augsburg, een aan doctor v. Kurrer en een aan Clara, gij kunt dus niet verlangen dat ik mij na twee zulke uitputtende ontboezemingen nog meer zal ontboezemen.

Clara's beeltenis..... Leef gelukkig! *Der menschen genius zij met u en die der vreugdetranen begeleide u eeuwig!* Blijf echter ook den vriend liefhebben, die slechts weinige minuten met u te zamen leefde, maar zoo innig, zoo vrolijk, dat hij u hartelijk lief heeft gekregen, want in u vond hij een menschelijken, teederen en toch flinken jongenman. Vergeet nooit de schoone uren die wij te zamen doorleefden en blijf zoo menschelijk, zoo goed als gij zijt.

Antwoord spoedig

U w R o b e r t S c h u m a n n .

(Wordt vervolgd.)

(*) Dezelfde uitdrukking bezigde Robert's vader omtrent Milton's en Young's werken.

Och! zie mij niet zoo lachend aan!

Och! zie mij niet zoo lachend aan,
Gij schoone Roos, gij slanke Ree,
Uw blik, die ieder vreugde baart,
Mij doet hij, ach! het hart zoo wee!
Mijn ziel wordt droef en droever
Bij elken lach tot mij -
Helaas! mijn tijd van minnen
Is reeds sinds lang voorbij!

Ja, was 'k vol levenslust als Gij,
En daarbij jong en frisch en rein:
Dàn zeker sloeg mijn hart voor U,
En lieven zou ons leven zijn;
Dàn smaakte nooit mijn harte
Een schooner, zoeter droom -
Doch nu - men paart geen klimop
Aan zulk een dorren boom!

Voor mij toch daalt reeds de avondschaûw,
Voor u breekt pas de morgen aan;
Mijn hart is uitgebloeid, is dood,
En 't uwe zal steeds sneller slaan -
Gij staart een hemel tegen
Vol weelde wijd en zijd -
En ik - blik droevig rugwaarts
Op lang vervlogen tijd!

Och! zie mij niet zoo lachend aan,
Gij schoone Roos, gij slanke Ree;
Uw blik, die ieder vreugde baart,
Mij doet hij, ach! het hart zoo wee!
Ja, 'k moet mij van U scheiden,
En vat den pelgrimsstaf,
Gij vindt gewis een ander,
Mij wacht - het stille graf.

F.H. VAN LEENT.

Naar E. GEIBEL.

Brievenbus.

II. Een protest.

Aan de Redactie van ‘*de Tijdspiegel.*’

In het Julij-nummer van uw geacht tijdschrift is onder de ingezondene stukken opgenomen een rapport, betreffende het Godsdienstig leesboek voor school en huis, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in 1872, uitgebragt in de vergadering van het departement 's Hertogenbosch, 23 Mei 1873, door de heeren A.J. Korteweg, A.F. de Savornin Lohman en H. Pierson.

Het departement 's Hertogenbosch heeft die openbaarmaking, waarvan heeren Rapporteurs de verantwoordelijkheid op zich hebben genomen, op zijne algemeene vergadering van 16 Julij 1873 afgekeurd bij de navolgende motie van order:

‘De vergadering.

hare bevreemding uitdrukkende, dat hare commissie zich het regt heeft toegekend, het rapport *betreffende het Godsdienstig leesboek voor school en huis*, *uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, hangende de beoordeeling en zonder magtiging of voorkennis van het departement in het tijdschrift “de Tijdspiegel” te doen opnemen,

gaat over tot de order van den dag en besluit de Redactie van “de Tijdspiegel” uit te noodigen, deze motie op te nemen.’

Vervolgens heeft het departement op diezelfde vergadering het rapport harer commissie behandeld en, na met overgroote meerderheid de conclusie van het rapport te hebben verworpen, de navolgende motie aangenomen:

‘De vergadering,

gezien het rapport harer commissie, betrekkelijk het boekje, getiteld: “Schetsen en tafereelen, godsdienstig leesboek voor school en huis, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen”;

overwegende dat het Hoofdbestuur der Maatschappij tot het doen uitgeven van dat boekje alleszins geregtigd is:

overwegende dat er geen tegenstrijdigheid bestaat tusschen art. 3 en art. 1 en 2 der wet van 1864;

verklaart dat zij zeer zou betreuren dat de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen haar *gematigd* en *partijloos* standpunt zou verlaten en door *partijkeuze* in geschillen over godsdienst, geloofsleer of staatkunde, hare werkzaamheid zou veranderen.’

Ter voldoening van voorschreven motie van order en ten einde de mogelijk onjuiste indrukken weg te nemen, door de voorbarige openbaarmaking van het rapport te weeg gebragt, nemen wij bescheiden, maar met aandrang de vrijheid, de Redactie van ‘de Tijdspiegel’ te verzoeken, dit ons schrijven in het nommer van Augustus, althans zoo spoedig mogelijk, in haar veel gelezen tijdschrift op te nemen.

's Hertogenbosch, den 17 Julij 1873.

Het Bestuur van het Departement 's Hertogenbosch der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Namens hetzelve:

J.B. VAN HUGENPOTH, *Pres.*

G.H. VAN DER SCHUYT, *Secr.*

Natuurkunde.

Gezondheidsleer.

Leven en gezond zijn. Volksboek voor de school en het huisgezin. Uitgegeven door de Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen. Tweede herziene en vermeerderde druk. Amsterdam, Deventer en Leiden, bij F. Muller, J.W. de Lange en A.W. Sijthoff. 1872.

Dikwijls wordt er over geklaagd, dat, zelfs onder de zich noemende beschaafde standen, over het algemeen zulk eene diepe onkunde heerscht ten aanzien van den bouw en de verrigtingen des ligchaams en van de hoofdregelen der gezondheidsleer. Die onkunde is dan ook werkelijk zeer betreurenswaardig. Zij is dit voorzeker in de eerste plaats, omdat zij de oorzaak is van allerlei misdrijven tegen den leefregel en daardoor van een aantal ziekten, of, nog veelvuldiger, van allerlei ongesteldheden, die op den duur de constitutie ondermijnen en dan, krachtens de wetten der herediteit, niet zelden veel bijdragen tot eene steeds toenemende ligchamelijke ontaarding des volks. Maar die onkunde is bovendien nog een der grootste beletselen tegen de regte handhaving der maatregelen, die de Staatszorg in het belang der algemeene gezondheid voorschrijft of wenscht, althans moet wenschen. Wat is de reden, waarom zoo vele gemeente-besturen op zoo ergerlijke wijze laauw en nalatig zijn in het verbeteren van antihygieinische toestanden? Wat kan de oorzaak wezen, dat die besturen, wanneer het de opvolging van wettelijke voorschriften daaromtrent geldt, òf in die opvolging veelal uitermate achteloos zijn, òf zelfs er zich op toeleggen een middel te vinden om aan de letter der wet te voldoen zonder iets uit te voeren? Het is in verre de meeste gevallen onbekendheid met alles wat tot hygieine betrekking heeft, die de oorzaak is van de onverschilligheid, de bekrompenheid en den onwil, die in dit opzigt zoo vele gemeente-besturen kenmerken.

Daarom verdienen ook alle pogingen om gezonde denkbeelden van de gezondheidsleer te verspreiden aller belangstelling en toejuiching, en daarom verdient ook de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen allen lof daarvoor, dat ook zij die verspreiding tot eene van hare bemoeijingen maakte, waarvan getuigen de door haar bekroonde en uitgegeven werk-

jes van Pennink, Bakker, Vitringa Coulon, Schrant, Sebastian, en in 1857 van Van Cappelle. Van hare onverminderde belangstelling in deze zaak getuigt mede, dat in 1872 het Hoofdbestuur dier Maatschappij, naar aanleiding van een besluit der algemeene vergadering, den heer van Cappelle uitnoodigde om zijn in 1857 uitgegeven geschrift: ‘Leven en gezond zijn,’ te herzien. Het is van dat boek, dat de herziene en vermeerderde druk thans voor mij ligt.

Ofschoon boeken van ‘het Nut’ zelden of nooit in letterkundige tijdschriften worden aangekondigd, gevoel ik mij tot zulk eene aankondiging verpligt, omdat ik het, om redenen die uit het reeds gezegde kunnen worden opgemaakt, van veel belang acht dat de opmerkzaamheid op het werkje van Dr. Van Cappelle gevestigd worde. Het lot toch van de werken der Maatschappij is veelal: niet te worden gelezen door hare leden, die ze in handen krijgen, omdat die leden vaak meenen dat zij uitsluitend voor den minderen stand geschreven zijn, - en ook niet te worden gelezen door den minderen stand, omdat deze ze niet in handen krijgt, tenzij men ze uit eene departements-leesbibliotheek wilde halen, 't geen men niet doet.

Mijne aankondiging zal overigens kort zijn. Wat den inhoud van het boek betreft, zoo behelst dit, in de eerste plaats, die bijzonderheden aangaande den bouw en de verrigtingen van het menschelijk ligchaam, welke onmisbaar zijn om eenig inzigt te verkrijgen in de gegrondheid van de levensregelen, die de Schrijver, in de tweede plaats, tracht in te prenten, en die met elkander een beknopt, maar voor de gewone levensverhoudingen voldoend zamenstel der gezondheidsleer uitmaken. Hier en daar wordt hetgeen van het zamenstel des ligchaams en van zijne deelen gezegd wordt, opgehelderd door eenige houtgravuren. Dit wordt alles behandeld in twaalf hoofdstukken, waarop dan nog vijf volgen, die aan de Openbare Gezondheidsleer gewijd zijn, waarvan in de eerste uitgaaf niets voorkwam. Ik moet deze toevoeging zeer toejuichen; zij beantwoordt aan eene behoefte des tijds. - Het slot wordt, even als in de eerste uitgaaf, gevormd door eene verzameling van hygieinische aphorismen en kernspreuken, onder het opschrift van: ‘Recepten om gezond, gelukkig en lang te leven.’

De vorm is niet die van gesprekken, zooals bij vele der vroeger door de Maatschappij uitgegeven boeken, - ook niet die van een leerboek. Het boek bevat een verhaal van voorvallen, die zeker medicinae doctor ten platten lande van tijd tot tijd ontmoet, en waaruit hij aanleiding krijgt om zijne vrienden omtrent deze en gene punten der gezondheidsleer in te lichten en te raden. - Verhaal, gesprek, lessen wisselen elkander af op eene wijze, die het boekje tevens voor velen tot eene aangename lectuur zal maken. Op duidelijkheid heeft zich de Schrijver alom bevlijtigd, en taal en stijl zijn naar mijn bescheiden oordeel onberispelijk.

Dit zij genoeg tot aankondiging en aanprijzing. Moge het boekje

veel gelezen en herlezen worden; nut stichten zal het dan zeker.

Ik zeg gelezen en *herlezen.* Want een boek als dit is er geen, waarbij men met eene eerste lezing volstaan kan. Het moet herhaaldelijk ter hand worden genomen, herlezen en overdacht. Dit brengt mij, met het oog op die standen, tot wier nut de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen wel niet uitsluitend, maar toch *vooral* werkt, tot de vraag: of die Maatschappij het doel, dat zij zich voorstelt, eigenlijk wel bereikt door alléén te zorgen voor het *uitgeven* van voor die standen geschikte boeken? En al dadelijk meen ik op die vraag ontkennend te moeten antwoorden. Gelijk ik reeds boven zeide: de leden krijgen die boeken; sommigen doen er hun voordeel mede; de meesten lezen ze niet. De lieden, voor wie ze eigenlijk 't meest bestemd zijn, kunnen ze halen uit de leesbibliotheken der departementen. Maar wie zal daaruit eene ‘volkswerktuigkunde,’ eene ‘burgerlijke bouwkunst,’ eene ‘handleiding tot de kennis der natuur,’ een ‘handboek der aardrijkskunde,’ en zelfs een ‘leven en gezond zijn’ ter lezing vragen? En, vroeg hij ze, wat zou hij er aan hebben? Die boeken zijn *studie*-boeken; ieder knap werkman behoort een boekenplank te hebben, en dáárop behooren die boeken te staan, - niet in de kasten eener volksbibliotheek. Wanneer de boeken, die ik daar opnoemde en dergelijke meer niet in het *bezit* zijn der personen, voor wie ze geschreven zijn, dan hebben deze er niets aan. Zou het daarom niet zeer wenschelijk zijn, dat de Maatschappij zich er ook op toelegde, om dergelijke boeken aan den man te brengen, te weten aan den regten man?

D.L.

De plantkunde op de lagere school.

Plantenkunde voor school en huis. Wat er, voor iedereen, aan de planten is op te merken, door H. Witte. Groningen, J.B. Wolters.

Indien het waar is, - en wie zal het betwijfelen - dat in de jeugd en door de opvoeding van den knaap de kiemen worden gelegd van datgene wat hij als jongeling en man in de maatschappij zijn zal, dan voorzeker is het de taak van elken onderwijzer en opvoeder den lust voor het schoone en edele bij zijne leerlingen aan te kweeken en te bevorderen en hen genot en smaak te doen krijgen in de natuur. Daardoor wordt den handwerksman bijv. eene andere gelegenheid verschaft zich te ontspannen door zich te vermaken in natuurgenot in plaats van geld en goed te verliezen door brasserijen en uitspattingen. Het was dan ook een heerlijk plan van de Koninklijke Nederlandsche Tuinbouwmaatschappij ‘Linnaeus’, toen zij zich voorstelde dit jaar eene tentoonstelling te houden van planten en gewassen, gekweekt door den

arbeidenden stand; eene tentoonstelling die, de dagbladen hebben 't ons gemeld, uitnemend geslaagd is. Er is gebleken dat onder dien stand lust en smaak bestaat voor bloemen en planten. Zou die lust tot aankweeking van planten en bloemen nog niet grooter worden, indien de werkman wat meer van het leven en den aard van planten wist? Ik meen ja. Zou daardoor niet eene schrede voorwaarts zijn gezet op den weg tot veredeling van 't volksvermaak?

Willen we dat doel bereiken en den eenvoudigen man en zijne familie meer natuurgenot doen smaken, beginnen we dan met hem en zijne kinderen het leven der planten en hare bijzondere schoonheden te verklaren en te ontwikkelen. Voor den man en huisvader houde men voorlezingen, zoo dit mogelijk is, het kind echter onderwijze men plantkunde in de school. Ik bedoel hier niet de plantkunde als de kennis van al die dorre wetenschappelijke namen, maar het onderzoeken en vergelijken van planten, het opmerken van hare eigenaardigheden en schoonheden, in 't kort, ik bedoel het doen spreken van planten tot gemoed en geest. Hiertoe is echter noodig dat de onderwijzer van de lagere school kennis van planten heeft volgens bovenstaande opvatting; hiertoe is noodig dat de onderwijzer planten onderzocht en vergeleken heeft, dat hij van hare nut en hare schoonheden door eigen onderzoek weet te spreken. Doch hoe is het over het algemeen gesteld met de kennis der plantkunde van den onderwijzer? Meestal, op gunstige uitzonderingen na, is die kennis weinig, luttel weinig en bepaalt zich, helaas, hoofdzakelijk tot het opsommen van eenige benamingen die hij uit handboeken geleerd heeft; zelden heeft hij eene bloem ontleed en met andere vergeleken. Zal hij zijne leerlingen liefde tot de natuur kunnen inboezemen, - 't spreekt van zelf dat hij die liefde zelf moet bezitten - dan is het noodzakelijk dat hij voldoende kennis heeft van het vak dat hij zal onderwijzen en die kennis gezameld heeft door eigen aanschouwing.

Het boekje van den heer Witte, welks titel aan het hoofd van dit opstel vermeld staat, biedt hem de gelegenheid aan tot het verkrijgen van kennis op onderzoek gegrond. Hoewel voor de jeugd bestemd, kan er de jeugdige onderwijzer veel uit leeren, mits, en dat is in dit geval de hoofdzaak, hij de levende plant er naast legt(*). De kennis van planten aldus, snijdende, ontledende en onderzoekende opgedaan, zal hem bijblijven, want, zooals de heer Witte in de voorrede terecht opmerkt, hij heeft gezien en kan op zijne beurt laten zien. Dat de kinderen eene les aldus gegeven als een uitspanning beschouwen zal hem de ondervinding spoedig leeren en terzelfder tijd zal hij daardoor aangespoord worden op den ingeslagen weg voort te gaan.

Ik schreef boven dat het boekje van den heer Witte voor de jeugd was bestemd. Dit rechtvaardigt den kinderlijken vorm waarin elk

(*) Voor verdere beoefening van de plantkunde is hem m.i. de onlangs verschen en Plantkunde voor eerstbeginnenden van S.P. Huizinga, leeraar enz. te Leeuwarden, een aangename en goede gids.

der hoofdstukken gekleed is, en is bepaald eene aanbeveling om het in de hoogste klassen van de school, gedurende de zomer bijv., als leesboek te doen gebruiken.

Een aantal, over het geheel gemakkelijk te verkrijgen, planten passeeren de revue, worden met zorg bekeken en hare bijzonderheden besproken. Een en ander gebeurt tevens op prettigen, aangenamen toon, zoodat de lezing van het boekje, ook voor de meer ingewijden, niet vervelend is.

Uit het oogpunt van de wetenschap beschouwd is van den kundigen hortulanus van Leiden's Academietuim niet anders dan goed werk te verwachten, dat hij ons ook geleverd heeft. Wat het boekje bevat is goed en zeer goed; er is echter, naar ik vermeen, wat ruim veel gegeven. Te veel schaadt hier wel niet, omdat de onderwijzer aanwezig is, die kan inkrimpen waar dit noodig is; goed doet het echter ook niet. Dat de Franschen bijv. de doperwten ‘pois à écosser’ en de peulen ‘pois en écosse’ noemen, zal, al verstaan ze het ook, de jongens weinig interesseeren; dergelijke mededeelingen zijn voor de lagere school niet op hare plaats.

De heer Witte meende dat hij de geheele morphologie der planten moest behandelen, en geen enkele wetenschappelijke benaming mocht vergeten worden indien zich eene kleine bijzonderheid aan de te onderzoeken plant voordeed. Er is voor die stelling veel te zeggen; ik deel echter die meening niet; ik ben meer genegen weinige maar karakteristieke zaken te bespreken en, wanneer dat goed en flink begrepen is, dan de leerlingen andere voorwerpen met de eerst behandelde te doen vergelijken.

M. i. is deze de éénige weg om tot eigen onderzoek te leiden. Al verschil ik ook éénigermate in opvatting met den heer Witte, ik zou hoogst onbillijk zijn indien ik daarom het verdienstelijke werkje van den heer W. minder apprecieerde. Zijne poging om de plantkunde bij de jeugd ingang te doen vinden kan als volkomen gelukt worden beschouwd, en ik hoop dat hij er spoedig toe over moge gaan zijn beloofd tweede deeltje te geven over de onderlinge verwantschap der voornaamste planten die ons tot voedsel dienen of tot eenig ander bepaald doel.

Ik twijfel niet of het zal even deugdelijk zijn als dit boekje en den lust tot beoefening der plantkunde nog veel meer opwekken. Van den onderwijzer hangt echter alles af; het levende woord en het onderzoek moet de hoofdzaak zijn, het nalezen de bijzaak. Hopen we dat de ‘Kennis der Natuur’ van den onderwijzer geput wordt uit waarneming en onderzoek en zoo weinig mogelijk boekenkennis is. Dan eerst, maar dan ook alléén kan de beoefening der Plantkunde op de lagere school zijn, wat ze moet zijn, een middel tot ontwikkeling, eene uitspanning in ledige uren en een opwekking tot het genieten van de schoone Natuur.

Arnhem, Sept. '73.

J.TH. CATTIE.

Staatkunde en geschiedenis.

Geschiedenis van den dag.

Woorden zijn goedkoop en het papier is geduldig, - pleegt men te zeggen, en men kan er bijvoegen: en geduldig als het papier ook het volk. Zie eens die voortdurende verwarring in Frankrijk, dat intrigeeren van ‘eerzucht-duikelaars’, zooals Multatuli geestig de mannen noemt, die van politiek een bestaan willen maken; zou het volk ze werkelijk niet moede zijn? Of Gambetta of De Broglie of Thiers aan het hoofd der Regeering staat, 't komt vrijwel op hetzelfde neer; zij vragen niet wat het volksbelang eischt, maar beschouwen en behandelen het volk als hout, waarvan zij hun monarchale of republikeinsche luchtkasteelen willen optimmeren. Of de toekomstige woning ruim genoeg is, of er voedsel is, of men er leven kan in één woord, doet bij hen minder af en is in elk geval een vraag, die eerst later kan worden overwogen; voorshands zij het genoeg, dat men de eerste persoon is en de macht in handen heeft om de voortreffelijkheid van de uitgedachte staatstheorie aan anderen op te dringen.

En geen land eigent zich voor den staatskunstenaar schijnbaar beter dan Frankrijk; er wordt daar steeds veel aan politiek gedaan; het volk, zou men zeggen, bezit er aanleg voor; spreek een Franschman over tal van zaken, hij zal uw tegenwerpingen wellicht vrij kalm opnemen; maar raak eens een of andere politieke snaar aan, dan stuift hij zeker op, maakt zich warm en is voor geen reden meer vatbaar. Neem de Fransche kranten; bijna alles politiek, in verkiezingstijd ook de advertentiën; politiek in 't overzicht; politiek in een, twee, drie artikelen, groot of klein; politieke polemiek met andere bladen, elken dag; men vindt dan ook de fijnste politieke schakeering onder de dagbladen vertegenwoordigd; rood, radicaal, republikeinsch, gematigd republikeinsch, conservatief-republikeinsch, republikeinsch-conservatief, constitutioneel, monarchaal, legitimistisch, clericaal, ultramontaansch; aan één zoo'n krant moest men genoeg hebben, zou men zeggen, al naar de kleur die het meest strookt, maar een Parijzenaar koopt er een

half dozijn en draaft er mee naar huis of naar een café om de politieke sausen in de verschillende geuren te genieten. Menige Franschman denkt dat de wereld hangt aan een politieken draad en alle quaesties zijn opgelost, wanneer men met de politiek maar in 't reine is.

Maar de politieke tinnegieters en de politiseerende koffiehuishelden zijn het volk niet; algemeene deelneming aan de politiek is daarom reeds in Frankrijk een onmogelijkheid, omdat het onderwijs er slecht is en de vatbaarheid ontbreekt bij het volk om het krantengeschrijf te begrijpen. De meerderheid van het volk heeft haar eigen politieke eischen, die met de gewone phrasen van den dag niets gemeen hebben; het volk wil recht en veiligheid in de maatschappij gehandhaafd zien, de goedkoopst mogelijke huishouding van den Staat, omdat daarbij de minste belasting wordt betaald; van oorlogen is het volk afkeerig, omdat zij duur zijn en de mensch zijn leven lief heeft. Waar het volk partij kiest en liberale of conservatieve leuzen aanneemt, heeft men het opgeruid en wijs gemaakt, dat een der genoemde eischen niet langer zal worden vervuld.

Maar steeds schonk het volk minder geloof aan de raddraaiers, die het lokten op den politieken lijmstok, want de ervaring leerde, dat zoowel de eene als de andere partij haar beloften niet verwezenlijkte en het volk bedroog. Vandaar dat het volk vrede leerde hebben met elke regeering, voorzoover deze voor het oogenblik de maatschappelijke orde handhaaft en niet in gewaagde ondernemingen zich begeeft. De man van de politiek noemt dat meegaan van het volk met de verschillende partijrichtingen karakterloos; wellicht toont het volk juist door dezen karaktertrek, dat het meer gezond verstand bezit dan de ingewijden in de dusgenaamde staatkunde; zoolang het onderscheid tusschen liberaal en conservatief in de praktijk nauw waarneembaar is en het éenige verschil blijkt te bestaan in het onderscheid van de families, die worden voorgetrokken, heeft het volk waarlijk geen ongelijk.

Het geduld des volks is, van die zijde gezien, nog zoo kwaad niet en wij mogen gerust aannemen, dat dit een der redenen is, waarom het Fransche volk met zulk een buitengemeene kalmte het bewind draagt van de tegenwoordige coalitie-regeering.

Er is een tijd geweest dat het anders was; toen was het volk niet rustig, niet kalm; er bestond bij velen geestdrift in de borst voor een ideaal, dat van vrijheid, gelijkheid en broederschap onder de volkeren; niet alles was ijdelheid bij de inspraak, dat Frankrijk geroepen was de volkeren het ware staatkundige heil te brengen. Maar straks is een eeuw verloopen, waarin telkens dit ideaal verder week en met elk jaar meer van zijn bezielende kracht verloor; eerst werd het vertrapt door den gelukkigsten soldaat der wereld, die zich opwierp tot dwingeland van Europa; de Heilige Alliantie meende de bloedige voren te kunnen uitwisschen door den ouden toestand te herstellen en weder een Bourbon

op den troon te plaatsen. Maar het oude vuur glom weder aan en Karel X werd gedwongen naar Engeland te vluchten, gelukkiger dan zijn voorganger, wiens leven en lijden steeds als de grootste tragedie zal worden herdacht.

De omwenteling was intusschen iets wijzer geworden; de periode der dolheid scheen voorbij en de Juli-revolutie was gematigd in vergelijking van die van '89. De bourgeoisie, die alleen bij de vroegere worsteling had geprofiteerd, was angstig de verkregen voordeelen te zullen verliezen en sloeg de handen ineen om het burger-koningschap op te richten, dat de oude dynastie kon doen vergeten tegelijk met de republiek. Maar het bleek al spoedig, dat het eene koningschap zoo goed was als het andere en onder de heerschappij van het doctrinairisme juist zooveel vrijheid aan het volk werd gegeven als noodig was om te doen beseffen dat de ware vrijheid ontbrak. Niemand beklaagde den val van een bestuur, dat zich berucht heeft gemaakt door zijn kleingeestig egoïsme. En wat er toen volgde, ligt nog versch in het geheugen. De door iedereen bespotte gelukzoeker misleidde het volk twintig jaren; mannen van talent werden op een afstand gehouden, men zocht alleen gehoorzame dienaren, liefst die met wat geld te gebruiken waren tot de noodwendigheden van den staatsdienst. Waarlijk, een weinig toegevendheid is niet misplaatst bij de beoordeeling van hetgeen de laatste republiek in Frankrijk heeft verricht, wanneer men zich herinnert dat het levende geslacht is groot geworden onder het demoraliseerende regime van Napoleon III.

En nog verder bleek men zich verwijderd te hebben van het Frankrijk, dat in '89 met zijn verleden had gebroken en aan Europa den weg wilde wijzen voor een betere toekomst; de republiek, het zinnebeeld van de oude, grootsche verwachtingen, kon alleen gered worden door haar een conservatief kleed over de schouders te werpen; de republiek deporteerde in massa's naar Nieuw-Caledonie, gaf de wet tegen het lidmaatschap der Internationale, hield een groot deel van het land in staat van beleg, en bij den minsten schijn dat de republiek een liberaal karakter zou aannemen, werd zij toevertrouwd aan mannen, waarvan iedereen overtuigd kon zijn, dat zij op den meest spoedigen dood van de republiek het hadden toegelegd. En indien men nog maar den moed had zijner overtuiging; maar ook deze ontbrak. De mannen der oude republiek waren grif in 't bloed vergieten, maar zij hadden ook hun eigen bloed veil voor hun overtuiging; de mannen van de nieuwe republiek echter gebruiken de woorden om hun gedachten te verbergen, - zij liegen stoutweg, zij verklaren geen verandering in den regeeringsvorm te zullen brengen, het bestaande te eerbiedigen, terwijl zij tegen de republiek intrigeeren, alle middelen bezigen om het volk weder te persen in een keurslijf, dat het knikt en stemt naar believen van zijn regeerder. En terwijl aldus de dood der republiek wordt voorbereid, komen de hoofden van de dynastieën,

die elkander steeds hebben gehaat met een diepen haat, bijeen en zij besluiten de koningszaken voortaan in compagnieschap te drijven, - als wilden zij zich bij al hun egoïsme nog tot type maken van hun eeuw, welke men niet geheel ten onrechte verwijt, dat het ontbreekt aan overtuiging en daarom aan mannen van karakter.

Waarlijk, de tegenwoordige toestand van Frankrijk kan stemmen tot weemoed. Wat is er in 't eind overgebleven van de oude, grootsche verwachtingen? Wien bezielen zij nog? En in welke omgeving worden zij gekoesterd? Onder het gelui van de kerkklok, die oproept ter bedevaart naar het wonder van Lourdes, Salette, Paray le Monial. En hier zoowel als ginds doet het gelaat der geloovigen u vragen: is dit ernst, of is het berekening?

Men heeft meermalen opgemerkt dat wij snel leven. 't Is waar, en men ziet het vooral aan Frankrijk. Wie herinnert zich niet dat beroemde vijftal uit het oude keizerlijke Wetgevend Lichaam? Wie heeft die hoofden niet aangestaard als Frankrijks hoop en verwachting? Zij zijn òf vergeten òf verbruikt, zooals Jules Favre en Jules Simon, òf heengegaan als mannen die alleen voor het spelen van kleine rollen geschikt waren; het treurigst ging Olivier weg, de man met het lichte hart. Is het wonder dat het volk weifelmoedig geworden is en soms als verbijsterd de gebeurtenissen van den dag aanstaart, als ware het niet zelf mee daarin betrokken, als droeg het niet mee de verantwoording daarvoor?

Men heeft vrij algemeen den val van Thiers toegeschreven aan de verkiezing van Barodet te Parijs; ware deze niet geschied, had de hoofdstad door de verkiezing van De Rémusat een voorbeeld gegeven van gematigdheid en bezadigdheid, dan ware Thiers meester gebleven van het terrein, zoo zegt men. Wij houden die redeneering voor minstens zeer overdreven; het bewijs vindt men in hetgeen de nieuwe Regeering na den val van Thiers heeft verricht. Inderdaad was het verschil van politieke opvatting groot tusschen Thiers en de meerderheid der Nationale Vergadering; toen het gebleken was dat men zich in den ouden Orleanist had vergist, heeft men hem noode verdragen, en was vast besloten hem niet aan de Regeering te laten, wanneer de quaestie van den regeeringsvorm aan de orde kwam; men wilde tegen dien tijd de vrije hand hebben, en de verkiezing van Barodet werd te baat genomen om Thiers te verwijderen, meer dan zij er de directe oorzaak van was; de ontruiming van het land door de Duitsche troepen was binnen weinige maanden te verwachten en dan dreigde de vestiging van een definitieven toestand geforceerd te worden, zonder de gewenschte voorbereiding. Reden dus genoeg om den knoop door te hakken.

Gaan wij nu na, wat er sinds den 24sten Mei door de nieuwe Regeering is verricht geworden, dan staat men werkelijk verbaasd over het geduld der Franschen en men komt tot de overtuiging, dat een Re-

geering, zoo smadelijk als die van Napoleon III, op nieuw in Frankrijk zou slagen en, mits met onbeschaamdheid in toepassing gebracht, op nog langeren duur aanspraak kunnen maken. Immers, de coalitie-regeering bewaarde zelfs den uiterlijken schijn niet van eerbied voor de vrijheid en hield, gesteund door de meerderheid van de Nationale Vergadering, huis op een wijze veel erger dan in de slechtste dagen van het Napoleontisch bestuur. Oorspronkelijks is er niets in die Regeering; zij draagt geheel en al den stempel van navolging van het regime van Napoleon III, min zijn talent. Deze wist zich bij zijn maatregelen meest te verheffen boven de partijen en bij elke concessie die hij deed, de grootste winst voor zich zelf op te steken; het was een listig bestuur, maar een listigheid niet van de gewone soort. De nabootsing is plomp, ruw, stootend, en de Regeering wordt meer gedreven dan dat zij drijft; ook waar de beweging van haar vrienden gevaarlijk wordt en kwaad doet, bezit zij geen macht om haar te beteugelen en in het spoor terug te brengen; het ontbreekt haar blijkbaar aan talent en het zijn de meest onbeschaamde fracties, de Ultramontanen en de Bonapartisten, die bij de zaken profiteeren. Een zoo zwakke Regeering zou reeds lang hebben moeten plaats maken voor een andere, indien zij zich niet bijzonder verdienstelijk maakte in hetgeen de verschillende fracties der meerderheid gelijkelijk aan het hart gaat: de onderdrukking der republikeinen, - als ware 't om zich te wreken over de treurige noodzakelijkheid, waarin zij verkeerde om de belofte te moeten afleggen, dat zij den feitelijk bestaanden regeeringsvorm zou ontzien.

De herinnering aan enkele feiten zal genoeg zijn om dit oordeel te wettigen. Op parlementair gebied bleek de coalitie-regeering onhandig; haar eerste misgreep was de circulaire van den Minister Beulé aan de prefecten over de drukpers-aangelegenheden, waarin met even zoovele woorden werd gezegd, dat de prefecten vragen moesten voor hoeveel geld en gunst de bladen onder hun gebied te koop waren. Dat zulk een circulaire werd verzonden, behoeft waarlijk niet te bevreemden en men zou verkeerd doen er iets bijzonders in te vinden in Frankrijk, maar het domme van de Regeering blijkt daaruit, dat zij zulke circulaires verzendt, vóor zij nog het prefecten-personeel behoorlijk had gezuiverd. Hierdoor moest de circulaire in verkeerde handen komen, en erger kon het wel niet, dat juist Gambetta achter het geheim kwam en dit wist te bewaren tot het meest geschikte oogenblik - de openbare discussie in de Nationale Vergadering. En hoe redde zich de Minister Beulé uit de ongelegenheid? Door kleingeestig de schuld te werpen op zijn secretaris, Pascal, aan wien hij zeer in het algemeen de samenstelling van een circulaire had opgedragen, en die dan ook geheel verantwoordelijk werd gesteld voor de daarin voorkomende uitdrukkingen. Zelfs de vrienden der Regeering morden over zulk een begin, en ware de partijziekte niet zoo groot geweest,

de heer Beulé zou den ministeriëelen zetel nog denzelfden dag hebben moeten ontruimen; nu stelde men zich tevreden met het ontslag van den naderhand weder tot prefect benoemden secretaris Pascal.

Een onhandigheid van minder belang, maar die genoegzaam de parlementaire onbruikbaarheid bewijst van genoemden Minister, viel voor in de 11 Juli gehouden zitting der Nationale Vergadering; om zijn ambtgenoot De Broglie te redden, kende Beulé aan de afgevaardigden het recht toe om hun redevoeringen te doen aanplakken, - een uitdrukking, die hij onmiddellijk terugtrok, toen de oppositie acte nam van die verklaring.

Gelukkig is het weinig tot ernstige debatten in de Nationale Vergadering gekomen; de meerderheid was steeds gereed om door getrappel de verdere beraadslaging te smoren, wanneer deze een ongunstige wending dreigde te nemen. Opmerking verdient tevens dat in weerwil van de parlementaire onbekwaamheid van de Regeering, de meerderheid steeds grooter werd; Thiers viel met een meerderheid van veertien stemmen, maar zij klom spoedig tot een vijftigtal en meer, - treurig bewijs voor het gehalte van deze Nationale Vergadering.

Sommige feiten, die op rekening van deze Regeering moeten worden gesteld, zijn van dien aard, dat zij door de geschiedenis zullen worden bewaard als bijdragen voor de kennis van de zeer zonderlinge dagen, die de Franschen in '73 hebben doorleefd en geduld. Zelfs onder Napoleon III zou men de uitvoering van het besluit van den prefect van Lyon, Ducros, betreffende de burgerlijke begrafenissen voor onmogelijk verklaard hebben. Het is uitgevoerd niet alleen, maar de volksvertegenwoordiging keurde de regeling goed met 422 tegen 261 stemmen! De personen derhalve die niet verlangen door een of anderen geestelijke geëscorteerd te worden naar het graf, moeten 's morgens vroeg worden begraven; de meer ‘fatsoenlijke’ uren zijn voor de ‘geloovigen.’ Sommige clericale bladen maakten de opmerking, dat deze maatregel geheel overeenkomstig de maatschappelijke orde was, die tot gewoonte maakt, dat het vuil 's morgens vroeg van de straten wordt weggeveegd, - immers, wat zijn de ongeloovigen anders dan vuil? Wil men het door de Regeering in de Nationale Vergadering verdedigde besluit van den prefect Ducros verontschuldigen door de bijzondere omstandigheden, waarin Lyon verkeert, de verbittering, waarmee beide partijen daar tegenover elkander staan, die verontschuldiging kan niet gelden bij de begrafenis van den afgevaardigde Brousses; men weet dat het militair escorte den lijkstoet verliet, toen het bleek dat er geen geestelijke bij den trein was. De Minister van Oorlog, Barail verdedigde deze handelwijze, omdat in het voorschrift gesproken werd van volgen naar de kerk en het kerkhof, en het geheele geleide derhalve wegviel, wanneer een lijkstoet niet naar de kerk ging. Iets logischer en nog meer overeenkomstig het beginsel dezer Regeering zou het geweest zijn, wanneer de Minister had gezegd,

dat voortaan op grond van dit voorschrift aan de soldaten de last zou worden verstrekt om den lijkstoet te dwingen den weg naar de kerk te nemen. Wij weten niet, of de heer Barail zijn opvoeding ontvangen heeft in een Jezuïetencollege, maar in elk geval blijkt hij van het daar gewoonlijk gegeven onderwijs geprofiteerd te hebben; hij kon zich tevens beroepen op een medestander, een oud-Minister van Thiers, den generaal Cissey, die reeds vroeger die voor altijd berucht geworden verklaring van de wet had gegeven en in de Nationale zijn opvolger dan ook hartelijk de hand drukte om hem geluk te wenschen met zijn schitterende verdediging.

En deze feiten staan niet op zich zelf, zij hebben een diepe beteekenis; zij doen ons zien, indien het ook van elders niet bleek, dat deze Regeering partij trekt voor de Kerk en de godsdienstigheid onder haar bescherming neemt. In het land van waar de leuze: vrijheid, gelijkheid en broederschap - in gezonden zin de drieëenheid der humaniteit - uitging en zich als een vuur over Europa verbreidde, in een land waar Voltaire heeft geleefd en gespot, hij die sedert gold voor de type van zijn volk, in zulk een land treedt de Regeering op om het kerkelijk geloof te bevoordeelen en de ongeloovigen feitelijk te verklaren voor lieden van minderen rang en verdacht fatsoen, die zich voor 't minst tevreden moeten stellen, wanneer zij achteraf mogen staan. Er gebeuren in onzen tijd van die dingen, die ons de hand aan 't voorhoofd doen brengen als om een nevel weg te vagen, een droom te verdrijven, - en toch, het is hier geen droom, maar werkelijkheid. Mocht al voor het nageslacht de herinnering verloren gaan van deze feiten, dan zal het door de kerk ‘gewijd aan het heilige hart van Jezus Christus,’ op den Montmartre te Parijs gezegd worden, dat in het jaar onzes Heeren '73 al het kerkgeloof zich verheugde in de bijzondere bescherming eener Regeering, die zich om wet noch recht bekommerde, waar het gold de voorvechters van dat geloof ter wille te zijn. In weerwil van het wettig en overtuigend bewijs, dat de onteigening van den Montmartre voor den bouw van zulk een kerk in strijd was met wet en regel, was de Nationale Vergadering toch welwillend genoeg om aan het verzoek van de Regeering, of liever van den aartsbisschop van Parijs te voldoen.

Even sterk komt het clericaal karakter van deze Regeering uit in hetgeen zij hier doet en ginds laat. Alles wat van republikeinsche zijde komt, wordt zooveel mogelijk tegengewerkt en voorgesteld als een propagande tot ondermijning van de maatschappij; vergaderingen en vereenigingen van republikeinen worden zooveel mogelijk geweerd, de dagbladen van deze richting geschorst of opgeheven of door allerlei maatregelen belemmerd om hun bestaan onmogelijk te maken. Daarentegen geniet het ‘geloof’ den sterken arm der overheid, overal waar het zich vertoont. Wat zal men zeggen van de bedevaarten naar plaatsen, waar wonderwater genezingen aanbrengt of een of ander

hysterisch meisje vroeger of later een visioen heeft gehad van de Moedermaagd? Niemand zal daarin iets anders zien dan een kerkelijke komedie en zich volstrekt niet verwonderen, dat er duizenden Katholieken in Frankrijk worden gevonden, die bigot genoeg zijn om zulke tochten mee te maken; jaren geleden zouden zulke kerkelijke vertooningen den lach- en spotlust hebben opgewekt en geen blijvenden indruk nagelaten; thans is dat anders; er wordt aan die dwaasheden een schijn bijgezet van hoogen ernst; de vertegenwoordigers der Regeering zijn overal aangeschreven om de plechtigheid van deze vertooningen te bevorderen; daar waar de verontwaardiging des volks dreigt los te barsten, is de gewapende macht snel bij de hand om de noodige bescherming te verleenen, en de schuldigen weten dat de rechtbanken, om de Regeering te believen, de strengste straffen zullen toepassen. De bedevaarten, die dezen zomer zijn gehouden, zijn talloos velen; en niet zonder reden; zij droegen een politiek karakter en met even zoovele woorden werd door de priesters de herstelling van het koningschap bij de gratie Gods aangeprezen als het eenigste middel om Frankrijk te herstellen in zijn vroegere grootheid en de verloren provinciën, Elzas en Lotharingen terug te krijgen. Met het oog op den voorloopigen toestand en de waarschijnlijkheid dat in het najaar met de ontruiming van het grondgebied een definitieve regeeringsvorm zou worden vastgesteld, moest er met stoom worden gewerkt en het volk overal zooveel mogelijk gedresseerd om den Syllabus-Koning met gejuich te ontvangen. Het is nog zoo lang niet geleden, dat geen fatsoenlijk, wel opgevoed man zich aan de deelneming aan zulke tochten zou hebben gewaagd; ook waar zoo iemand, zwak van hoofd en hart, zich aan den priester had overgegeven, sprak het instinct dat hij zich verlaagde, en schaamde hij zich voor zijn medemenschen; thans vindt men onder de moderne pelgrims een aantal leden van de Nationale Vergadering, aanzienlijke ambtenaren, hooggeplaatste personen, - och, allen niet omdat zij zoo bigot zijn, maar... de Regeering ziet het gaarne, men wil bevordering in den dienst, hoopt op deze of gene betrekking, en voor alles: de geestelijkheid is machtig door het gansche land; zij kan de persoonlijke belangen gevoelig krenken. Indien wij het geheim dagboek van menigen pelgrim konden lezen, zouden wij zien dat de vroomheid in onzen tijd volstrekt niet meerder is dan vroeger, eer het tegendeel, want de ware vroomheid staat in den regel in omgekeerde verhouding tot het uiterlijk vertoon, - maar de geestelijkheid is tegenwoordig, zoo niet machtiger dan toch werkzamer, en het is voor allen goed om den schijn des geloofs aan te nemen. En ziedaar juist het verderfelijke van Frankrijks tegenwoordige Regeering; in verbond met de Ultramontanen demoraliseert zij het volk, nog meer dan zulks onder Napoleon III het geval was; zij doet de bijgeloovigste gebruiken door de gewoonte weder burgerrecht verkrijgen.

Dat de geestelijkheid zoo goed slaagt, dat de dolle bedevaarten werkelijk beschouwd worden als iets ernstigs, is niet te verwonderen; zijoogst de vrucht van een jarenlange werkzaamheid; tengevolge van de onderwijswet is bijna het geheele bestaande geslacht in de monnikenscholen groot geworden, en de heeren Ministers, die thans aan het bestuur zijn, ontvangen in hun afhankelijkheid van de clericalen terug wat zij in vroeger jaren gezaaid hebben; Thiers zelfs niet uitgezonderd, die, zooals men weet, in '51 een werkzaam aandeel heeft gehad in het tot stand brengen van de tegenwoordige onderwijswet, is het slachtoffer van het clericalisme; hij zoowel als zijn onverzoenlijke vijand De Broglie, zij meenden de geestelijken te gebruiken en het clericalisme dienstbaar te maken aan hun staatkundige theorieën, maar in waarheid worden zij gebruikt of terzijde gesteld. Er is geen andere weg; in hun kortzichtigheid zien zij het niet in; zij zijn zoo zeer vervuld van de door hen uitgedachte of overgenomen staatstheorieën, dat zij het geheele volk opofferen, alleen om door de verwezenlijking van hun politieke ideën hun ijdelheid gestreeld te zien.

Dat de Regeering bij al hetgeen zij verrichtte, te werk ging volgens een vast plan - de herstelling der monarchie, - lijdt geen twijfel, al staat dit in lijnrechte tegenspraak met haar uitdrukkelijke verklaring, terstond na den 24sten Mei afgelegd. Om daarin te slagen waren echter twee dingen noodig; vooreerst moest zij steeds in de Volksvertegenwoordiging de meerderheid voor zich hebben; om die te behouden moest zij meester zijn van de verkiezingen, en daartoe een ambtenaren-personeel in het leven worden geroepen, dat in dien geest het land bereidde, ook voor het geval dat straks algemeene verkiezingen noodig mochten zijn. Men weet, hoe onverbiddelijk dan ook de prefecten van den 4^{den} September werden verwijderd en vervangen door gedienstige geesten; het is wel niet het eenigste maar wel het voornaamste werk, dat deze Regeering tot heden heeft verricht. Sommigen twijfelen aan het succes van de genomen maatregelen; zij zijn natuurlijk weder een navolging van het Napoleontische regime, maar zooals het meermalen gaat, naäperij leidt tot onhandigheid; Napoleon III en zijn trawanten wisten meest den schijn des rechts te bewaren, maar de mannen, die deze Regeering op de bedreigde punten stelt, maken den indruk van enfants terribles en doen de zaak meer kwaad dan goed. Mannen als de prefect van Lyon, Ducros, doen de gematigde partij naar het linker uiterste overhellen en van de Regeering vervreemden. In Frankrijk moet men nooit met vuur spelen; het is er reeds warm genoeg in de hoofden, en uiterste maatregelen moeten niet dan in tijd van nood worden genomen. Maar het heeft den schijn of deze Regeering niets van zulk een eerste voorwaarde van een wijze staatkunde begreep; of - wilde zij met opzet de republikeinen sarren en tot gewapend verzet uitlokken, om evenals Thiers te kunnen pralen met den roem van een opstand te hebben bedwongen en daardoor het regeeringsprestige versterken? Het

lijkt wel zoo. Waarom anders den beruchten Ducros geen wenk gegeven om voortaan voorzichtiger te zijn, hij die na de quaestie van de burgerlijke begrafenissen een nieuw geschil opwierp door aan de leden van den gemeenteraad den toegang tot het stadhuis te verbieden anders dan op vertoon van een door hem voor een bepaalde gelegenheid afgegeven kaart? Waarom werd door de Regeering de vervolging van Ranc door den krijgsraad doorgedreven? Waarom Rochefort naar Nieuw-Caledonië verbannen, hij wiens steeds zwakke gezondheid het klimaat hoogst waarschijnlijk niet zal kunnen verdragen? Of zijn dit slechts proefnemingen met de gedweeheid van de republikeinen om deze voor te bereiden op erger gebeurtenissen? Hoe dit zij, de Regeering handelde alsof zij niet alleen de meerderheid van de Nationale Vergadering voor zich had, maar ook de meerderheid des lands, en zoo deze soms mocht ontbreken, zij wel gemaakt kan worden, en daarom ging zij in het verborgene voort met de monarchale plannen uit te werken. De officiëele bewijzen ontbreken natuurlijk dat deze Regeering, althans de meerderheid, de hand heeft gehad in de fusie, in de verzoening van den graaf van Parijs met den graaf van Chambord, en toch vloeit dit zoo geheel voort uit de omstandigheden, dat wij het als een feit mogen vaststellen.

De fusie van de prinsen moest voorafgaan, wilde die van de aanhangers volgen; zij is een hoogst belangrijk feit in de geschiedenis van Frankrijk; of wij al juist zijn ingelicht over de bijzondere bewoordingen, waarmee de graaf van Parijs zijn hulde aan den graaf van Chambord, het huis Orleans aan het huis Bourbon heeft aangeboden, doet minder af; bepaalde afspraken of voorwaarden schijnen niet te hebben plaats gehad; door te Frohsdorf zijn hulde te komen aanbieden, gaf de graaf van Parijs te kennen dat hij den graaf van Chambord erkende als hoofd van de familie, zich zelf derhalve beschouwde als zijn erfgenaam en op zich nam zijn candidatuur op den Franschen kroon voortaan achter te stellen bij die van het familiehoofd; daar de graaf van Chambord op twee en vijftigjarigen leeftijd nog kinderloos is, kon de voortzetting van de monarchale zaak voor gezamenlijke rekening onder de firma Bourbon & Co. te gemakkelijker tot stand komen.

Het voornaamste punt in de fusie is echter dat de graaf van Parijs, die doorgaat voor een welberekend man, tot de Weener reis besloot. De Orleansen moeten de vertegenwoordigers verbeelden van het constitutioneele koningschap tegenover het legitime; vooral sedert de steeds nauwer geworden vereeniging van kroon en altaar, van legitimisme en Ultramontanisme, scheen het eigenbelang de Orleansen voor te schrijven de familie-traditie in eere te houden en hun kansen te bouwen op de toekomst van de liberale partij, die in Frankrijk nog de meeste vooruitzichten aanbood, omdat zij de middel-partij vertegenwoordigt en het grootste gedeelte van de republikeinen waarschijnlijk

niet zoo afkeerig zou zijn van een constitutioneele monarchie. Wat heeft den graaf van Parijs bewogen om deze kansen in de waagschaal te stellen en door zich aan den graaf van Chambord te onderwerpen, de geheele herstelling van het koningschap twijfelachtig te maken? Wie de familie kent, weet dat eigenbelang het moet geweest zijn, dat den doorslag heeft gegeven; edelmoedigheid, zelfopoffering, idealistische invallen zijn nooit het zwak van de Orleansen geweest.

Daarmee ligt tevens de gevolgtrekking voor de hand, hoe de graaf van Parijs tot den zwaarwichtigen stap is gekomen om de familieveete te vergeten; in de omgeving namelijk, waarin de Orleansen zich bewegen, moet de overtuiging diepen wortel hebben geschoten, dat de afstand tusschen legitimisme en Orleanisme zoo groot niet meer is, dat de punten van afstooting zijn afgesleten en een vereeniging van de legitimisten en de Orleanisten mogelijk is geworden en met het oog op de omstandigheden een gewenschte zaak. Waarschijnlijk heeft ook hier het clericalisme gediend om de vroegere vijanden bij elkander te brengen, niet zoozeer als rol van bemiddelaar, maar onwillekeurig. Bij de legitimisten kan men niet veel veranderingen waarnemen; zij zijn over het geheel dezelfde gebleven; zij hebben alleen de punten van hun program nader uitgewerkt, of liever zij hebben de uitwerking daarvan door de Curie te Rome overgenomen en zich geheel met het Ultramontanisme vereenzelvigd; het Zwarte is om zoo te zeggen nog zwarter geworden. Maar de Orleanistische partij, de oud-liberale fractie is na verloop van tijd merkbaar veranderd; in beginsel anti-clericaal, heeft zij de hulp der clericalen niet versmaad en diensten van hen ontvangen, in het denkbeeld dat zij straks de geestelijke heeren wel over boord kon werpen, wanneer zij hen, na de verwezenlijking van hun lievelingstheorieën op staatkundig gebied, niet meer noodig had. Maar de clericalen, eenmaal in het huis genesteld - voornamelijk door de onderwijswet - zijn gebleven en in plaats van zich te laten gebruiken, hebben zij gebruikt, zij hebben de oud-liberalen hun invloed doen ondergaan, en het valt iedereen in het oog dat dezelfde mannen, die in '48 bekend stonden om hun liberaliteit, thans een sterke clericale tint vertoonen; er loopen zwarte strepen door, en zoo is het mogelijk geworden, dat legitimisten en Orleanisten sinds langen tijd met elkander reeds onderhandeld hebben om het geheel eens te worden. Zoover hebben zij het nog niet gebracht, maar reeds het feit op zich zelf, dat de onderhandelingen reeds lang hangende zijn, dat zij voortduren als van twee partijen, die zich bewust zijn dat zij een zelfde belang hebben, denzelfden grond onder hunne voeten, is sterksprekend genoeg, en bij eenig nadenken komt men onwillekeurig tot de slotsom, dat de fusie van de prinsen de voorspelling is van hetgeen voor hun aanhangers volgen moet en zal. Een twintigtal jaren geleden zouden zulke onderhandelingen een onmogelijkheid geweest zijn, ondenkbaar, en wie ze had voorspeld, zou zijn uitgemaakt voor een dwaas.

Wij zouden niet kunnen zeggen, of deze verandering daaraan moet worden toegeschreven, dat de inwendige overtuiging vooral bij de Orleanisten is veranderd, gewijzigd, dan of de vroegere overtuiging zwakker is geworden, de punten van afstooting, die aan elke welgegronde overtuiging eigen zijn, zijn geknot, en de grond derhalve worden gezocht in het langzamerhand kleurloos worden der overtuiging. Wij vreezen het laatste; het tegenwoordige Frankrijk levert te weinig mannen van karakter op om iets anders te verwachten. Men denke b.v. aan de houding van de Nationale Vergadering na den val van Thiers. Welk een zonderlinge Regeering! mannen zonder eenig prestige, die door de bevordering van het clericalisme hun land tot den spot van Europa maken, die door willekeur en eigenbelang alleen zich laten leiden bij hun bestuur, - en toch wordt zulk een potsierlijke Regeering met weinig morren gedragen; de teekenen van verontwaardiging in den lande zijn weinig talrijk en in de Nationale Vergadering groeit de meerderheid van die Regeering aan met haar onhandigheden, - alles ten bewijze dat over het geheel in het land de overtuiging minder levendig, minder krachtig is geworden; zelfs het clericalisme heeft voor het tegenwoordige Frankrijk zijn afschrikkende gedaante verloren; Frankrijk ergert zich niet meer. Van daar dat het ons telkens verbaast; wij willen gedurig het oude Frankrijk zien met zijn - noem het dwaze - droomen, met zijn geestdrift voor vrijheid, met zijn helder hoofd en zijn warm hart, het oude Frankrijk, welks dwaasheden en uitspattingen wij konden vergeten om het edele doel, dat het zich eenmaal had voorgesteld en de stoute wijze waarop het dat doel trachtte te bereiken; maar wij zien een nieuw Frankrijk voor ons, dat wat de overgroote meerderheid betreft het oude vuur heeft opgeborgen, omdat er brand door kon ontstaan, een Frankrijk dat zich voorgenomen heeft om voortaan heel gewoon te zijn en boven alles voor zijn rust en zijn welvaart te zorgen, het nieuwe Frankrijk dat het leven, ook het politieke leven is gaan beschouwen als een kruideniersaffaire.

Er bestaat een zeer nauw verband tusschen de regeering van een volk en het volk zelf; een regeering als de tegenwoordige Fransche is alleen bij zulk een volk mogelijk. Arm Frankrijk, wat is er van u geworden! Straks heette het nog bij enkelen, dat men schuld had aan de fouten van het Keizerrijk omdat men zelf dat Keizerrijk had geduld en gedragen en telkens met millioenen stemmen dat Keizerrijk gesteund. En wat draagt men thans? Een regeering die al de gebreken bezit van het Keizerrijk, zonder zijn deugden. De liberale dagbladen mogen die Regeering bestrijden, er is een onderscheid tusschen de taal der zedelijke verontwaardiging, de ontboezeming van een krachtige overtuiging en het conventioneele geschrijf van een kranten-polemiek.

Een andere vraag is, of de fusie van de legitimisten en Orleanisten

zoo spoedig op handen is als de eersten wel meenen, en deze reeds bij de heropening van de Nationale Vergadering in November haar diensten zal kunnen bewijzen in den vorm van een voorstel tot herstelling van de legitime monarchie. De dagbladen brengen ons elken dag berichten, - wezenlijke of gezochte - over den stand der onderhandelingen; de Orleanisten hebben in beginsel zich verklaard voor het wenschelijke van de herstelling der monarchie; het zuiver Ultramontaansche karakter van den graaf van Chambord heeft ook geen bezwaren, naar 't schijnt, maar men wil toch eenige concessies; het koningschap bij Gods genade, d.i. een koning, die zelf een grondwet geeft en zich aan geen enkele door hem zelf niet gestelde voorwaarde onderwerpt, is toch wat al te kras om dien op eens voor lief te nemen. Het eerste plan was dan ook - en men vertelde als zeker dat de meerderheid van de Nationale Vergadering zich reeds daarmee had vereenigd, - dat de herstelling der monarchie in beginsel zou worden aangenomen, deze Nationale een commissie zou benoemen tot het ontwerpen eener grondwet en zich daarop voor den tijd van twee maanden verdagen; na de vaststelling van de Grondwet kon de bezwering door den nieuwen monarch volgen; Mac-Mahon zou als luitenant-generaal intusschen voortgaan te fungeeren voor schildwacht van het huis der dusgenaamde meerderheid.

Dit niet onaardig bedachte plan is echter op moeilijkheden gestuit van de zijde van den graaf van Chambord; aan een door de Nationale Vergadering te ontwerpen Grondwet zich bij voorbaat te onderwerpen, was voor hem een onredelijke eisch; er kon in die grondwet iets staan, dat met den Syllabus in strijd was. Een ander punt van geschil betreft de vlag: is de Franschman aan zijn driekleur gehecht, die van zooveel glorie kan getuigen, - met al de eigenzinnigheid van een geloovige is de graaf van Chambord gehecht aan zijn witte vaan.

Als we een weinig nadenken, zien we in de punten van onderhandeling de bevestiging van het straks gegeven karakter; een weinig overtuiging slechts, een weinig gezond verstand, dan zegt men bij een greintje vrijzinnigheid terstond tegenover een Syllabus-man als de graaf van Chambord: onmogelijk! Onmogelijk, al bezwoer hij elke grondwet! Wat maakt een driekleurige of eenkleurige vlag uit bij zulk een groot onderscheid van beginselen! Gevoelt men dan niet dat men te Frohsdorf den voet zet in een geheel andere wereld, een geheel andere levensbeschouwing omhelst, die hemelsbreedte verschilt van het eigenlijke leven en zijn van het Frankrijk van de laatste tachtig jaren, dat men een moord begaat aan zijn vaderland? Neen, men heeft hiervan geen besef, en van daar is het gelukken van de fusie mogelijk en de troonsbeklimming van den graaf van Chambord volstrekt zoo ondenkbaar niet als velen en daaronder ook de Fransche republikeinen zich dit wel voorstellen. Vergeten we niet, dat niemand in '48 zou hebben durven voorspellen, dat de republiek zou eindigen met een

Keizer, die door de groote meerderheid voor een belachelijken avonturier werd gehouden en voor een tamelijk onschadelijk persoontje.

't Is waar, zooals de zaken op dit oogenblik staan, is de spoedige oplossing van de quaestie, b.v. nog in den loop van dit jaar, niet waarschijnlijk; de Orleanisten zijn nog huiverig om zonder nadere voorwaarden toe te slaan; van mannen als De Broglie kunnen wij niet verwachten dat zij bezwaar hebben in het beginsel, maar veeleer geleid worden door de vrees, dat zij met den graaf van Chambord het Trojaansche paard binnenhalen en het onder Henri V spoedig met hun heerschappij zal zijn gedaan, en zij dan het veld moeten ruimen voor clericalen van zuiverder water; er is dus veel beleid noodig voor deze en andere heeren om zich zelf in veiligheid te brengen.

Juist de moeielijkheden en bezwaren, v o o r h e t o o g e n b l i k aan de herstelling der monarchie verbonden, doen wellicht de voorkeur geven aan het redmiddel der zwakke karakters, - uitstel van de oplossing en de bestendiging van den voorloopigen toestand, van de tijdelijke republiek onder het Presidentschap van Mac-Mahon.

't Is waar, de republikeinen zijn of schijnen vol goeden moed en wanen zich tegenover de herstelling van het koningschap bij Gods genade zeker van de overwinning; Thiers zal wellicht in November in de Nationale Vergadering als leider der oppositie optreden en aandringen op de vervulling van zijn Boodschap, - de vestiging der definitieve republiek; maar indien men al het mogelijke wil toegeven van het slagen van de plannen van den ouden man, kan niemand zich Frankrijk als republiek anders voorstellen dan als een overgang tot een monarchalen regeeringsvorm. De Franschen zijn niet het hout, waarvan men republieken snijdt en met elk jaar worden de ware voorstanders van de republiek minder; de oude republiek vond haar kracht in den strijd van den derden en vierden stand tegen den adel en de geestelijkheid; maar men weet, dat de derde stand, de bourgeoisie, op voorwaarde dat men hem laat in het werkelijk bezit van zijn rijkdom, tegenwoordig geen bezwaar maakt om zoowel voor den adel als de geestelijkheid te kniebuigen; de wezenlijke republiek derhalve, niet het caricatuur daarvan, zooals Thiers haar leveren wilde, valt in handen van de uiterste linkerzijde en moet derhalve spoedig een rood karakter aannemen.

De Franschen stemmen nog voor de republiek, omdat zij elke verandering vreezen; zij laten zich als 't ware voortdrijven; maar als bij instinkt schuwt de meerderheid de republiek, - en kan men het vreemd vinden na de ervaring, die men reeds van de republiek heeft opgedaan? Niet éene dynastie wordt in Frankrijk bemind of geacht, - die van Napoleon wellicht nog het meest, - maar men zal van den nood een deugd maken en om de republiek te ontloopen, die eeuwigdurende onrust belooft, op raad van den pastoor den graaf van Chambord of den jongen Napoleon nemen. Het éenige wat de republiek zou

kunnen doen bovendrijven, is dat de monarchie nog meer gevaren in zich had, nog meer onrust voorspelde, b.v. door buitenlandsche oorlogen, en dit moge volkomen waar zijn, de laatste republiek staat nu eenmaal in een kwaad blaadje.

Zal de herstelling van het koningschap bij de gratie Gods waarschijnlijk het *finis Poloniae* voor Frankrijk zijn, dan komt aan de Ultramontanen de eer toe van het zoover te hebben gebracht. Het is merkwaardig hoe de omstandigheden meewerken om deze vijanden van de beschaving zelfs onder de republiek een positie te verschaffen, waarvan zij al het voordeel zullen weten in te oogsten. Op één punt namelijk sympathiseeren in Frankrijk alle partijen, alle fracties met de Zwarten, in haat namelijk tegen Duitschland, en zelfs indien de republiek ten slotte bleef bestaan, zou ook zij, wel verre van het bondgenootschap met de Zwarten te verwerpen, deze tal van concessies doen voor de meewerking in den nationalen strijd. Het lijkt kinderachtig, maar toch is het zoowel bij menschen als bij volkeren gewoon, dat zij ook in hun overtuiging het slachtoffer worden van de omstandigheden; Frankrijk wil weder een eigen positie, een eigen werkkring onder de staten van Europa; het kon die verkrijgen door zich op te werpen als beschermer van het Katholieke geloof, een traditie die in Frankrijk onder alle regeeringsvormen is blijven bestaan. Was het niet de republiek, die in '49 den Paus op den troon herstelde? En op merkwaardige wijze stemt nu die rol, welke de ijdelheid aan Frankrijk opdringt, overeen met het wraakgevoel tegen Duitschland, dat zal blijven, zoolang deze natiën bestaan; het chauvinisme moge sluimeren na verloop van tijd, sterven zal het niet. Frankrijk is, - het in de laatste jaren toegenomen gehalte aan clericalisme nog daargelaten, - te zwak, te weinig ontwikkeld om weerstand te bieden aan den invloed, waartoe de omstandigheden het drijven. Het is voorbestemd om de Katholieke natie te worden.

Een andere vraag is, of Frankrijk daardoor bereiken zal, wat het beoogt: terugkeer van zijn vroegere macht en glorie. Met volle recht kan men die vraag ontkennend beantwoorden; zoodra Frankrijk trouw heeft gezworen aan het *Sacré coeur*, zooals men het tegenwoordig noemt, heeft het zijn doodvonnis onderteekend. Immers, het ware belachelijk te spreken van den verheffenden invloed, dien het Katholicisme zal uitoefenen; de Katholieke Kerk heeft in de laatste eeuwen niets gedaan als volken verminken, ontzielen, kerkelijke kunstjes leerend, die voor godsdienst worden uitgegeven, stelselmatig alle ontwikkeling tegengaande en daarin op zeldzame wijze slagend, want de Katholieke volken zijn bij de niet-Katholieke in alle opzichten ten achter, behalve in het kerkloopen. Zoo zal het in Frankrijk herleefde Katholicisme niet anders doen dan hetgeen het reeds zoo treffend gedaan heeft, het onderwijs belemmeren, - het kerkelijk onderwijs verdient dien naam niet, omdat het de geesten meer verstompt dan scherpt, - en het

volk nog zwakker van overtuiging, van karakter maken dan het reeds is.

Een deel van Frankrijk echter zal zich nooit aan den bisschopsstaf onderwerpen; een deel van Frankrijk is het Katholicisme ontgroeid en zal het nimmer weder kunnen aannemen. Zoomin vuur en water zich met elkander kunnen vereenigen, zal het echte republikeinsche Frankrijk bidden leeren. Staan het Katholieke en het republikeinsche deel ongeveer met elkander gelijk in kracht, dan loopt het op een burgeroorlog uit, die de volkskracht zal ondermijnen en Frankrijk tot een tweede Spanje maken. Zijn de krachten zeer ongelijk - en wij vreezen dat het Katholieke deel de groote meerderheid heeft of zal krijgen, daar alleen de groote steden republikeinsch zijn, - dan worden aan de medewerking tot den bloei des vaderlands de beste, immers de meest ontwikkelde krachten onttrokken en gaat het schoone, rijke Frankrijk zijn tijd van verval tegemoet.

Na den laatsten grooten oorlog droomden de edelsten des volks een schoonen droom; men zou de heerschappij over Europa herwinnen, niet door wapengeweld, maar door het vaderland te maken tot de kweekplaats der ware vrijheid; thans vernederd en verslagen, zou datzelfde Frankrijk weldra vrees inboezemen aan de Vorsten en Staatslieden, die het meedoogenloos aan zijn lot hadden overgelaten, want evenals in vroeger dagen zou de politieke vrijheid aanstekelijk werken en de volkeren naar Frankrijk opzien als het land van belofte. Die droom werd niet eens uitgedroomd; de slapende werd wakker geschrikt door de woeste kreten en den rossen gloed van het brandend Parijs; schier niemand begreep dien droom, en men ging aan het pleisteren van de oude wonden, in denzelfden sleur, den ouden tred, en de dolle bedevaarten van de vijanden der beschaving, van de menschenmoordende Ultramontanen waren als het hoongelach, dat op dien droom volgde.

Is het niet verklaarbaar dat onder deze omstandigheden het vertrek der Duitsche troepen weinig geestdrift teweegbracht, met uitzondering van de plaatsen waar de Duitschers in bezetting geweest zijn! Als bij instinkt gevoelt het volk dat de gezichteinder met donkere wolken is bedekt, en veel te vreezen, weinig te hopen valt; in het verkrijgen van rijkdommen zoeken de meesten vertroosting, en men weet bij ondervinding, dat men daarmee over veel kan heenstappen. Naar buiten is Frankrijk nooit meer geïsoleerd geweest dan thans; het verbeurt met elken dag meer de sympathie van de volkeren van Europa, waar zijn naam bijna ten spot is geworden. Het heeft Rusland gevleid en Oostenrijk toegelachen, maar beiden hebben zich afgewend; Italië was juist in een toestand, dat het voor de hooge taal van Frankrijk terug zou deinzen; maar de vrees reeds voor de blijvende regeering van het clericalisme heeft de openbare meening van Italië, steeds aan Frankrijk verknocht, zich doen afwenden en den ridderlijken koning de gastvrijheid doen aannemen van den Oostenrijkschen Keizer en den Duitschen Vorst. De sympathie van Engeland heeft nooit meer gegeven dan

phrasen; maar al ware dit anders, ook die sympathie heeft Frankrijk in den laatsten tijd verbeurd. Het is eenmaal zoo, datgene waarmee het zwak geworden Frankrijk zich troosten wil, het bondgenootschap met de Curie, is voor de volken van Europa een voorwerp hetzij van afkeer, hetzij van vrees, of ook wel van onverschilligheid.

Er ligt iets diep tragisch in het Frankrijk van onze dagen. 't Is waar, de volkeren hebben evenals de menschen hun tijdperk van bloei en van verval, ook zij komen en gaan; maar wij die mede tot dezelfde statenrij van Europa behooren, kunnen ons nog niet voorstellen, dat wij sterven kunnen. Frankrijk heeft zeer zeker genoeg geleefd, genoeg gegeven om met eere te kunnen heengaan; maar zulk een dood, - het slachtoffer te worden van die treurige macht, die menschen en volken kindsch maakt, van het clericalisme, - het is grievend.

21 September '73.

NOORMAN.

Letterkunde.

De nationale katholieken in Nederland.

Rome contra Utrecht ten tijde van Petrus Codde, aartsbisschop van Sebaste. Een roman die geen roman is, door Chonia. Utrecht, Gebr. v.d. Post, 1873.

Tot de scheeve voorstellingen, die de Protestanten in Nederland, wellicht ten gevolge van de eenzijdigheid hunner geschiedschrijvers, zich hebben eigen gemaakt, behoort die, dat met de Hervorming geheel Holland ongeveer het Protestantsche geloof heeft omhelsd en de weinigen, die de Katholieke Kerk getrouw bleven, dat deden uit domheid of eigenbelang. Het komt den Protestant onverklaarbaar voor, dat in die dagen echte Nederlanders, vurige vrijheidsmannen, het Katholicisme bleven omhelzen. En toch leert een nauwkeuriger beschouwing van de geschiedenis, dat dit wel degelijk het geval was, en wel de minderheid onder de meer ontwikkelde standen, maar lang niet het minste deel in de Roomsche Kerk bleef, schoon met hart en ziel den vrijheidsoorlog tegen het gewetendwingende Spanje toejuichend. De geschiedenis van de Oud-Katholieke Kerk in Nederland kan daarvan ten bewijze strekken. Chonia doet ons in bovenstaand werk die Nederlanders kennen, die geheel de karaktertrekken hebben van hun tot de Hervorming overgegane tijdgenooten: eenvoudig en ernstig in hun godsdienst, maar tevens hoogst naijverig op hun vrijheden, èn politieke èn kerkelijke. De Hervormden hadden in 1648 hun strijd tegen Rome gestreden, er was een scheiding tot stand gekomen, en beiden, Protestanten en Katholieken gingen voortaan ieder huns weegs; invloed hebben zij sedert niet of weinig op elkander uitgeoefend; vooral omdat de Regeering in Protestantsche handen was, was de macht van Rome gering en had men van de verdere intriges niet meer te vreezen; een enkel schaapje mocht op den dwaalweg geraken en dolend het slachtoffer worden van den loerenden wolf, voor het geheel was dit van minder belang, en de Roomsche en Protestantsche Kerk staan nog ongeveer in dezelfde verhouding tegenover elkander als ten tijde van de Hervorming.

Anders met de Oud-Katholieken: hun worstelstrijd begint, waar die van de Protestanten eindigt. De Jezuïeten-orde had reeds een eeuw bestaan en was de geduchte macht geworden; door die orde voornamelijk onderging de Roomsche Kerk een verandering, die in onzen tijd haar laatste consequentie heeft gevonden in de verkondiging van het dogma der onfeilbaarheid, en die alleen nog kan gekroond worden door een leerstuk van de hemelvaart der Pausen. Wat de organisatie betreft kenmerkte zich die hervorming in de Roomsche Kerk door centralisatie; zou het Katholicisme zijn heerschappij over de wereld herwinnen, dan was het noodig, dat de macht der Kerk in haar middelpunt werd gelegd; bijgevolg moest alle provinciale en nationale eigenaardigheid of zelfstandigheid verdwijnen; vooral moest de lijn streng aangetrokken worden in landen, waar het Protestantisme vasten voet had gekregen, op schier verloren geachte posten. De Jezuïeten ondermijnden hier het gezag der bisschoppen en trachtten alle macht in hun handen te krijgen. De Katholieken waren echter naijverig op hun privilegiën en gaven niet toe; een strijd ontstond, die nog niet is beslist. Met een onverzettelijkheid, die aan de Israëlieten herinnert, hebben de Katholieken volgehouden, hun gelederen zijn jaar op jaar gedund; maar in weerwil van een vervolgingsjacht door de Jezuïeten bijna twee eeuwen op hen gehouden, bestaat nog de oude Nederlandsche Kerk, nog het oude aartsbisdom van Utrecht.

Wij weten niet wat meer meegewerkt heeft om de Nederlandsche Katholieken van de Roomsche Katholieken te vervreemden, òf de gehechtheid der eersten aan hun zelfstandigheid, aan hun kerkelijke privilegiën, òf de weerzin, dien de nieuwe Roomsche of Jezuïetische godsdienstigheid inboezemde. Wanneer wij de tegenwoordige Roomsche kerken binnentreden, dan zijn dat niet dezelfde gebouwen, waar onze vaderen aan gehecht waren en die beantwoordden aan hun godsdienstige behoeften. De oude kerken waren zooals wij die nog heden bij de Oud-Katholieken zien; niets van dien uiterlijken praal, van al dien opschik, van die galanterie-winkelachtigheid; en naarmate door de nieuwe richting in de Roomsche Kerk het uiterlijke meer werd bevorderd en vooral de Maria-dienst in de hand gewerkt, werd ook inwendig de Katholieke godsdienst meer voor het uiterlijke; wanneer de schijn maar bewaard bleef, dan kon men door de onvoorwaardelijke gelofte van gehoorzaamheid aan Rome veel, zoo niet alles gedaan krijgen. De godsdienst versteende niet alleen in de tallooze vormen, neen, die vorm werd maar al te dikwerf het omhulsel om het onzedelijke te bedekken. Naast de heerschzucht was het diepe onzedelijkheid, waardoor de Jezuïeten zich bij de rechtschapen Nederlansche Katholieken gehaat maakten.

In die dagen niet minder dan heden kenmerkten de zendelingen van Rome zich door hun weinigen eerbied voor den mensch en het menschelijke; elk echt kerkelijk wezen heeft zijn menschelijkheid uitge-

schud; om des geloofs wil speelt hij den stokebrand in de huisgezinnen, meent een verdienstelijk werk te hebben verricht, wanneer hij het geluk ook van hen, die oprecht in den geloove zijn, heeft verwoest; Jezuïeten-biechtvaders waren ten allen tijde slangen, die hun offers verzwelgen ten bate hunner Kerk of hun het leven vergiftigen; treedt zoo'n man over den drempel, weet dan, dat niets hem heilig is als zijn Kerk; zijn belangstelling in uw geluk is veinzerij; hij zal uw hart, al wat u het dierbaarst is op de wereld, vertrappen, wanneer het voordeel van zijn Kerk dit meebrengt.

Het is inderdaad een der treurigste verschijnselen, dat schier in alle Kerken 'de mensch voor den godsdienst en de godsdienst voor den mensch wordt bedorven,' zooals Chonia het zoo eigenaardig uitdrukt; het stoken en intrigeeren om een zieltje te winnen, heeft wat zielen verwoest en onder een voorgewend hiernamaals het menschenleven verminkt en vergiftigd, - en dat alles laat de mensch zich welgevallen, hij laat zich misbruiken en vertreden door den priester, omdat het bijgeloof aan den invloed van den geestelijke op het onbewezen leven na dit leven niet is uitgeroeid.

Zoo was het in de 17_e eeuw, en vroeger, en later; wanneer men de geschiedenis van de Nederlandsche Oud-Katholieken in het gewichtigste tijdperk, dat van den strijd met Rome over de benoeming van den aartsbisschop van Utrecht, leest, dan komen mij even zoovele voorvallen voor den geest van de *histoire intime* van de Roomsche priesters in onze dagen. Ja, erger zouden wij van de laagheden van de tegenwoordige geestelijken kunnen meedeelen, wat wellicht - onze tijd is zoo wonderlijk verdraagzaam, of... onverschillig, - aan onverdraagzaamheid zou worden toegeschreven. Als leering dus voor onzen tijd, waarin de strijd tegen het Ultramontanisme welhaast d e s t r i j d zal zijn, bevelen wij het werk van Chonia zeer aan. Denken wij daarbij dat in de Roomsche Kerk ook nog in onzen tijd vele Katholieken zijn, d.i. vele betrekkelijk vrije menschen, die volstrekt zich het juk van den priester niet hebben laten welgevallen, maar hun weg gaan, weldoende waar hun hand dat vindt om te doen, zonder aan de Kerk en het kerkelijke die overdreven waarde te hechten, die de Jezuïeten daaraan willen doen toekennen, om hun heerschappij volkomener te doen zijn. Er zijn nog vele Oud-Katholieken onder de Roomschen; maar daar evenals elders voeren de ijveraars het hoogste woord en maken een geweld, alsof zij de geheele Roomsche Kerk vertegenwoordigden. Wij althans kennen verschillende Katholieken, die zelfs geen aanleg hebben om ooit Roomsch te worden. Wat wij evenwel in hen, evenals in zoovele anderen van hetzelfde geloof bejammeren, is dat zij te midden van de onzalige geloofsberoering om hen heen het stilzwijgen bewaren en, hetzij uit onverschilligheid, hetzij uit eigenbelang, den schijn geven van toe te stemmen in het zelotisme.

Er is echter nog een andere reden waarom wij het werk van Chonia aanbevelen; het is omdat aan de hand der geschiedenis het goed recht der Nederlandsche Katholieken wordt bewezen; dat kleine kerkje van ongeveer zes duizend leden, verspreid over vijf en twintig gemeenten, is het overschot, de kern van hen die bijna twee eeuwen met ongelijke kracht den strijd hebben volgehouden tegen het ultramontanisme; steeds fel vervolgd, vonden zij van de zijde der Protestanten niet de minste ondersteuning; zij woonden als vreemdelingen onder ons; wij hielden hen voor een kleine Roomsche sekte en namen van de Jezuïeten den scheldnaam van Jansenisten over.

De kerkhistorici wisten beter, maar hoeveel zijn er daarvan in ons land! Dr. Janssonius schreef wel zijn uitstekende geschiedenis van de Oud-Roomsch-Katholieke Kerk in Nederland, maar buiten de geschiedbeoefenaars vond dat werk weinig belangstelling; voor de meerderheid bleven de 'Jansenisten' Roomschen en daar hield men zich niet mee op. Eerst de Oud-Katholieke beweging in Duitschland deed meer bijzonder het oog op hen vestigen en hier en daar de begeerte ontwaken om iets meer van hen te weten. Dr. Reville schreef in *Le Temps* en naderhand in de *Revue des deux Mondes* in korte schoone trekken hun geschiedenis; in Duitschland werden verschillende artikelen en brochures uitgegeven(*), waarin het verleden van de Nederlandsche Katholieken werd in het licht gesteld. Hier geschiedde het uit eigenbelang, want bij den smadelijken afval van al de Duitsche bisschoppen van hetgeen zij op het Vatikaansche concilie als hun overtuiging hadden verkondigd, kon alleen de Nederlandsche aartsbisschop van Utrecht in hunne kerkelijke behoeften voorzien. Hoe steekt de edele, zachtaardige figuur van een Codde af bij de karakterlooze Duitsche, Fransche en Hongaarsche prelaten, die een voor een zijn bezweken en den nek gebogen hebben onder den voet der Jezuïeten; wat moeten die Duitsche bisschoppen gevoeld hebben, of was hun oog geheel door partijzucht verblind, toen zij den opvolger van dien Codde, die met slechts weinige getrouwen het in de 17e eeuw tegen gansch Rome opnam, toen zij den aartsbisschop van Utrecht, mrg. Loos, den vertegenwoordiger van die kleine bende met leeuwenkracht voorzien, in hun dioecesen zagen verschijnen om het Vormsel toe te dienen. Ongelukkig stierf de heer Loos denzelfden dag, dat hij bericht ontving van de verkiezing te Keulen van een Duitschen bisschop door de afgevaardigden van de Oud-Katholieke gemeenten in Duitschland.

De wijding van den hoogleeraar Reinkens - de verkozene, - heeft

(*) A. Réville, l'Eglise des anciens Catholiques de Hollande. Revue des deux Mondes, 15 Mai. 1872.
Dr. F. Nippold, Die alt-Katholische Kirche des Erzbisthums Utrecht. 1872.
J.M. Neale, A History of the so called Jansenist Church of Holland. Oxford 1858.
Onder ons verscheen behalve een aantal verhandelingen van de Oud-Katholieken zelven:
Dr. R. Bennink Janssonius, Geschiedenis der Oud-Roomsch-Katholieke kerk in Nederland. 's Gravenhage, 1872.

echter geen vertraging ondergaan, daar de bisschop van Deventer, mrg. Heykamp, den 11den dezer te Rotterdam de wijding heeft voltrokken. Men kan nagaan welk een spijt het te Rome verwekt, dat die kleine Nederlandsche sekte nog niet is ten ondergebracht; immers, in weerwil van al de banvloeken kan men niet ontkennen, dat het Utrechtsche episcocaat in het bezit is van de apostolische overlevering, een zaak waaraan door de Katholieken zulk een groot gewicht wordt gehecht. De tegenstanders uit de 17e eeuw en die uit de 19e, beiden in verschillenden vorm, tegen de oppermacht van Rome, reiken elkander op den ouden grond der vrijheid, in Nederland, de hand om gezamenlijk den strijd voort te zetten.

Zoowel om het gewicht van de Oud-Katholieke beweging derhalve, als omdat het hier mede de geschiedenis geldt van landgenooten, die ten allen tijde getoond hebben, dat zij wat nationaliteitsgevoel betreft, niets bij ons hebben achter te staan(*), is het werk van Chonia aanbevelenswaardig; een wetenschappelijk werk als dat van dr. Janssonius zal steeds een beperkten kring van lezers hebben, maar in den half romantischen, half geschiedkundigen vorm, waarin Chonia de zaken meedeelt, wordt de kennis van de Oud-Katholieken door geheel Nederland verspreid en een onrecht, deze onze landgenooten aangedaan, hersteld. Chonia leidt ons het Nederland van het laatst der 17den en het begin der 18den eeuw binnen; de hoofdpersoon van zijn verhaal is de Utrechtsche aartsbisschop, Petrus Codde, den 7den November 1648 te Amsterdam geboren en den 18den December 1710 gestorven, gebogen in den strijd tegen de opperheerschappij van Rome, maar niet gebroken; hij is in de overtuiging van zijn goed recht gestorven. Wij maken kennis met het huisgezin van den humanen Katholieken Domselaer, trijpfabrikant te Utrecht, in wiens huisgezin, dochter en zuster, evenzeer de verschillende richtingen van den tijd worden vertegenwoordigd als wij er geestelijken van verschillend gehalte ontmoeten; Geertje Domselaer trouwt met den Protestantschen advocaat Drieberghe; men begrijpt terstond dat juist dit gemengde huwelijk de hel wordt van de stokerijen der priesters. Het onderwerp is aantrekkelijk, vooral voor Nederlanders; daarbij doet men hier en daar kennis op van de inrichting der Katholieke Kerk, waardoor men veel, wat in onze dagen meer de aandacht trekt, beter begrijpt.

Hoe Chonia zijn taak heeft volbracht, behoeven wij niet te zeggen; hij is een oude bekende, die de eerste zal zijn om toe te geven, dat er aanmerkingen op zijn boek kunnen gemaakt worden. Wij hadden b.v. den titel wat aanlokkender willen hebben; wat stijl betreft zijn de volzinnen wel eens wat lang en wordt de voorstelling door het ge-

(*) Men vergelijke b.v. de houding van de Roomschen op een aantal plaatsen met die van de Katholieken bij de Oranje-feesten. De brochure van den Haagschen Oud-Katholieken pastoor C.H. Van Vlooten: 1 *April* 1572-1872. *Een woord aan al de Roomsch-Katholieken van Nederland*, viel in goede aarde, getuigen de twee drukken, die spoedig waren verspreid.

bruik van te veel en te zonderlinge voegwoorden mat, soms minder aangenaam. Maar een recensent moet wat zeggen.

De vraag, of de Oud-Katholieke Kerk in Nederland tengevolge van de aansluiting aan de Duitsche beweging een betere toekomst tegemoet gaat, kunnen wij moeilijk bevestigend beantwoorden. De winst bestaat naar ons inzien voor de Nederlandsche Oud-Katholieken meest daarin dat zij na den langen tijd hunner vervolging, minachting en vergetelheid, gevoelen dat zij een betrekkelijk belangrijke rol vervullen door hun steun aan de Duitsche beweging, en dat hun kleine kerkje een Europeesche vermaardheid heeft gekregen; de lange vervolging heeft hen vreesachtig gemaakt en wantrouwend; zij duchten vervolging, ook in de toekomst; door de aansluiting aan de Duitsche Katholieken en de bescherming welke deze genieten, begint die vrees te verdwijnen en halen zij ruimer adem. Maar belangrijke vermeerdering van hun Kerk hebben zij hier waarschijnlijk niet te wachten; slechts een paar meer aanzienlijke families zijn in den laatsten tijd het Ultramontanisme moede geworden en tot hen overgegaan. Niet dat het onder de Roomschen aan hout ontbreekt om er Oud-Katholieken uit te snijden; wij kennen zelfs gemeenten waar de geest van de meerderheid volstrekt niet Ultramontaansch is; - maar geen zaak is zoozeer een zaak van sleur, van gewoonte als de godsdienst, en men verandert tegenwoordig niet gemakkelijk van Kerk, omdat bij alle gehechtheid aan de kerkelijke vormen het kerkgeloof zeer zwak is; het schijnt soms of het zelotisme van de minderheid de armoede van de meerderheid moet bedekken. Kerkelijke overgangen, waar zij gepaard gaan met materieel nadeel, zijn in alle tijden hoogst zeldzaam geweest en er wordt om des broodswille veel geloof voorgewend of verzwegen. De Roomschen hebben tegenover de uittartingen van het Ultramontanisme hier in Nederland zulk een welwillende houding aangenomen, de roepstem van de weinige moedige en krachtige naturen, als van den Bosschen strijder van Hugenpoth en van dr. Merz heeft zoo weinig ingang gevonden, dat men het er gerust voor houden kan, dat de kerkelijke getallen weinig zullen veranderen.

In Duitschland is het bestaan van de thans georganiseerde Oud-Katholieke Kerk verzekerd, meer nog door het politiek belang van de beweging dan wel omdat zij zooveel opgang maakt onder het volk; wellicht wordt de uitbreiding onder het volk in Duitschland mede belemmerd, omdat het Oud-Katholicisme wordt beschouwd als de godsdienst, die door de Regeering wordt bevorderd; op geen punt toch duldt het volk minder inmenging van de Regeering dan op het gebied van godsdienst. De bakermat van het Oud-Katholicisme is dan ook tegenwoordig veel meer Zwitserland dan Duitschland, omdat daar de beweging van het volk is uitgegaan en niet zoozeer het dogma der onfeilbaarheid als dogma aanstoot heeft gegeven als wel omdat het de uitdrukking is van een dwingelandij, die den vrijen republikeinschen

Zwitser tegen de borst stuit. In Duitschland heeft nu eenmaal het Oud-Katholicisme den naam onder het volk van de godsdienst te zijn, dien Bismarck wil opdringen om het Roomsche geloof te vernietigen; van daar dat de Roomschen in Duitschland behendig het Oud-Katholicisme voorstellen als een nieuw soort van Protestantisme.

Een der eigenaardigheden van de Oud-Katholieke beweging van onzen tijd is dat zij beperkt blijft binnen de Katholieke Kerk en zuiver Katholiek is; met een voor onze eeuw schier onverklaarbare angstvalligheid hangt men aan de Katholieke overlevering, en in weerwil daarvan spreekt men op de Oud-Katholieke congressen van de toenadering van alle kerkgenootschappen. Voor de Protestantsche Kerk vooral moet die karaktertrek een teleurstelling zijn; zij immers stelde zich voor met het jongste tevens het meest verlichte kerkgenootschap te zijn, dat om die reden van elke geloofsverandering moest profiteeren. Maar het Protestantisme oefent op de Katholieken niet de minste aantrekkingskracht uit; en niet zonder reden: het Protestantisme heeft nooit dien factor op prijs weten te stellen, die in het godsdienstige alvermogend is, het gevoel, - en levert in onze dagen buitendien een te treurig toonbeeld van verwarring om bezielend op anderen te kunnen werken.

NOORMAN.

Een slagtoffer.

Eene koningin zonder kroon. Historische roman van Catharina F. Van Rees (Celestine). 's Gravenhage, Joh. Ykema, 1873.

Stichter van het regerende geslacht Brunswijk - Lüneburg was Willem de jongere (1535-92), zijn oudere broeder Hendrik die van het Brunswijk-Wolfenbuttelsche.

Des eerstgenoemden residentie was Celle.

Zijne zonen kwamen overeen, dat slechts de oudste van hen de teugels van het bewind voeren, alsmede dat slechts één van hen huwen zou. Zóó regeerden na elkander de broeders Ernst I (overl. 1611), Christiaan (overl. 1633), August (overl. 1636), Frederik (overl. 1648).

Tijdens hun bestuur waren hunne bezittingen achtereenvolgens vermeerderd met Hoya, Diepholz, Grubenhagen, Minden, Kalenberg, Göttingen en Harburg.

Alleen George (overl. 1641) had zich eene gemalin gekozen. Door zijn testament gaf hij aanleiding tot de scheiding in de geslachten Celle en Hannover of Kalenberg. Celle kreeg Christiaan Lodewijk (overl. 1665), Hannover George Willem (geb. 1624). Na Christiaans over-

lijden trad zijn broeder, Johan Frederik in zijne plaats. Deze ruilde met George Willem in dier voege, dat hij Hannover, George Celle bezitten zou. Daarna zonder erfgenamen na te laten gestorven zijnde, had hij tot opvolger zijnen jongsten broeder Ernst August, bisschop van Osnabrugge.

Dit meen ik te moeten doen voorafgaan.

Zij: George Willem, zijne gade Eleonore en zijne dochter Sophia Dorothea - de koningin zonder kroon - benevens Ernst August, diens echtgenoote Sophia en diens zonen George Lodewijk en Karel Philip zijn de voornamere personen, in onzen roman voorkomende. Met hen treden er in op Philip Christoffel von Königsmark; zijne zuster Maria Aurora; Clara Elisabeth von Meisenbuch, de vrouw van Frans Ernst vrijheer von Platen, Andreas Gottlieb graaf von Bernstorff, Orminde von Knesebeck, om anderen niet te noemen.

Sophia Dorothea werd de gemalin van George Lodewijk. Geene liefde voor den man, dien een Deensch schrijver dus gekarakteriseerd heeft: ‘Georg var kold og haard, gav endeel Anstöd ved sit Maitressevaesen, men var forresten klog, udholdende og sparsom’ (George was koud en hardvochtig, gaf niet weinig ergernis door zijn leven met maitressen, maar was overigens schrander, volhardend en spaarzaam) bewoog Sophia tot dien echt. Zij aanvaardde hem naar den wensch harer ouders, die hem beschouwden als het middel, waardoor hun kind tot grootheid, tot de grootheid eener koningin zou geraken, gelijk die van George in hem zagen de vereeniging der beide hertogdommen en ten gevolge van deze, wat het wit was van hun streven: de keurvorstelijke waardigheid.

't Was eene door en door ongelukkige verbindtenis. Ten deele moge daarvan schuld geweest zijn, dat George Lodewijk niet ophield naar het voorbeeld van zijnen vader aan maitressen zijne genegenheid weg te schenken, ten deele ook was het te wijten aan mevrouw von Platen, die met Sophia de liefde van Ernst August deelde en niet aarzelde van deze hare positie een allerverderfelijkst gebruik te maken. Zij eindigde daarmede, de verbindtenis, dat George zijne gade tot aan haren dood toe als gevangene behandelde.

Dat Königsmark, de vriend van Karel Philip, Sophia Dorothea beminde en later, terwijl zijne liefde met wederliefde beloond werd, haar bevrijden wilde om voorts de keten te verbreken, die haar aan George Lodewijk verbond, was te gruwelijker in mevrouw von Platen's oog, naarmate zij meer de genegenheid des ridders voor zich zelve begeerde en ook voor een oogenblik haar had weten te verwerven. Hare hand wapende die der muichelmoorders, wier aan Königsmark voltrokken wandaad, eerst slechts weinigen bekend, na verloop van tijd ophield tot de geheimen der hoven te behooren.

Op wraak van wege het snoode feit zonnen Königsmark's dienaren, maar te gelijker tijd op hetgeen ook hij beoogd had: Sophia Dorothea's

bevrijding uit haren onverdienden kerker. Het kind, dat aan de kortstondige toenadering van Königsmark tot mevrouw von Platen het leven te danken had, voedden zij op voor de dubbele taak. Is het hun met en door dien jongeling niet gelukt, de slotpoort van Ahlden, waarachter de ongelukkige vorstin hare dagen sleet, te openen, geslaagd zijn zij in de bevrijding van Orminde, die op het kasteel Scharzfels gevangen gehouden werd, geslaagd ook in het wreken van des vermoorden bloed aan de moordenaren en aan haar, die hen tot moordenaren koos. Het laatste was ten koste van het leven van dien jeugdige, die als de ziel hunner vereeniging geweest was. Beleefd hebben sommigen van hen, dat mevrouw von Platen hare misdadige dagen besloot na bangen doodstrijd en dat George Lodewijk, die de door hem verworven kroon aan zijne gemalin onthouden, ja! haar eene doornenkroon had opgezet, plotseling, als getroffen door de hemelsche wraak, zijnen loop eindigde, gelijk niet lang te voren Sophia Dorothea den hare geëindigd had, verwisselende de kerkermuren, die jaren aan jaren haar omsloten hadden, met de gewesten, waar de eeuwige vrijheid woont.

Ziedaar den hoofdinhoud van onzen roman. 't Behoeft na de mededeeling er van nauwelijks gezegd te worden, dat hij personen en feiten betreft, die ten volle aanspraak hebben op belangstelling en plaats heeft voor scheppingen der phantasie, waarvan hetzelfde zich zeggen laat.

Voor zooveel de laatsten betreft, noem ik de scène tusschen George Lodewijk en Sophia Dorothea; de verdediging van Königsmark bij den aanval zijner moordenaren; Sophia Dorothea's droefheid bij het vernemen van zijnen dood uit graaf von Platens mond; Ormindes bevrijding; de mislukte poging tot die van Dorothea; de tooneelen in ‘de Bierton;’ mevrouw von Platens sterfbed om van meerderen, onder anderen die, waarvan straks meer, te zwijgen.

Zijn de personen, de een meer, de ander minder, als meerendeels historische belangwekkend, dit is voor den Nederlandschen lezer inzonderheid het geval met diegenen van hen, wier namen niet vreemd zijn aan zijne vaderlandsche geschiedenis.

Königsmark in de *eerste* plaats.

Een berigt van C. Tromp aan de Hoog Mogende Heeren van de reede van Dantzig gezonden, onder dagteekening van 30 October 1656, behelst, hoe ‘de generael Coninxmarck’ met zijn scheepje wegens hard weder ‘onder de vlacke van Heecla’ ten anker gekomen, door drie galjoten was aangetast, met dit gevolg, dat ‘hij 's achtermiddachs in het fort te Mude gebracht was, waar ick,’ schrijft de berigtgever, ‘de eer heb gehadt hem te groeten.’

Bedoeld werd Hans Christoffel von Königsmark, die in 1600 geboren, eerst onder de vanen van den keizer, later onder die van Gustaaf Adolf diende en door zijn bekwaamheid, zoowel als door zijn geluk in den krijg, niet alleen de hoogste rangen in Zweden verwierf, maar ook

een fortuin, dat, naar gezegd werd, niet minder dan 139.000 rijksdaalders aan jaarlijksche inkomsten afwierp. Hij wilde de worsteling van Zweden met Polen en wie het laatste bijstonden, niet werkeloos aanzien en koos daarom zee, doch werd, gevangen genomen zijnde, schadeloos gemaakt voor hen, tegen wie hij zou gestreden hebben.

Een andere von Königsmark, ‘den jongen graef Köninckmarck’ genaamd, streed in het jaar 1659 aan het hoofd van 200 ruiters bij Nyborg op Funen, toen dáár de Hollanders met hunne bondgenooten de Zweden aantastten. Hij werd bij die gelegenheid gekwetst en gevangen genomen. Een Zweedsch geschiedschrijver heeft als zijne voornamen opgegeven C. Chr. Bedoelde hij, dit doende, Curt Christoffel, dan heeft hij het oog gehad op eenen zoon van den zooeven genoemden Hans Christoffel.

Deze Curt Christoffel, wiens broeder Otto Willem als bevelhebber van de Venetiaansche krijgsmagt voor Negropont zijn roemrijk leven eindigde, was in de benarde jaren 1672 en 1673 in Nederlandsche dienst. Tengevolge van 's prinsen afwezigheid voerde hij te Bodegraven bevel, toen in December van het eerstgenoemde jaar de Franschen eenen strooptogt in die rigting ondernamen. Dat hij toen naar Leiden geweken was, maakte ‘dat men door 't gansche Landt hoorde bijna van elk een vinnigh op desen voorsz. Grave Koningsmarck met lasterlijke scheldwoorden uytvaren.’ Doch in het volgende bij de belegering van Bonn doodelijk getroffen, verklaarde hij stervende aan den prins, die hem bezocht: ‘dat nooyt andere intentie had gehad, als getrouwelijk sijn Dienst te contribueren voor de Geunieerde Provincien en dat alles wat men contrarij van hem had gedivulgeert in regard van 't verlaten van Bodegrave vals was, zijnde bereijd, Godt daarvan rekenschap te doen.’

Van Curt Christoffels drie dochters was Maria Aurora ééne, van zijne twee zonen Philip Christoffel de jongste.

Verder Sophia, de gemalin van Ernst August van Hannover.

Wie de vaderlandsche gedenkschriften van dien tijd inziet, vindt er aanteekeningen als deze: ‘Den 15 dach Maij op saturdach nademiddach, is de huysvrouwe des paltsgrave in gecomen de Katryne poort (te Utrecht) met synder Excellentie bij haar op de wagen, rydende alle de wagens recht op naar de Nue, daer de soldaten in bataille stonden met de ruiterij ende wel verciert met veltteekens ende pluymen ende alle die clocken geluydt der stadt ende nae den Duytschen huys gereden, daer al die soldaten ende ruijtery voorbij quamen trecken, sijnde in alles 19 compagnie ende doen al die camers ende dat geschut achter den Duytschen huys afgeschoten. Des morgens op sondach den 16 Maij is graeff Maurits, gelogeerd sijnde op Bisschopshoff, ter predicatie gegaen in den Dom met andere graven ende heeren, daer Speenhove leerde uit den LXXII Psalm en 's middachs sijn alle die heeren weder ten Duytschen huys gegaen met de princes van Orange, de grooten ende andere ende 's namiddach's is des conincks dochter

met graeff Maurits op den Domtoren gegaen ende oock in den Dom ende doen voorts gereden met vele coetsen lancks die Nieu Gracht ende door die stadt van Wtrecht ende soo voorts na den Duytschen huys ende 's avonts al die groff stucken afgeschoten met de camers over haer eten ende 's maendachs 's morgens is de paltsgravinne vertogen na Rhenen met alle den adele als: graeff Maurits, gelogeert op 't Bisschopshoff, graeff Hendrick ende graeff Jan op Janskerckhof, de oude princes d'Orange in de Domsteeg, de graeff van Cuylenborch ende de prins van Portegael op de Nieugracht ende colonel Veer, de ambassadeur van Engelant Winwoldt in 't Katryneklooster ende voorts alle wijnherbergen ende adelshuyzen vol geleijdt ende beledt ende de namen op de deuren geschreven met groote letteren met krijdt ende op Vreborch omtrent 300 wagens gemonstert die mee togen om bagagie te voeren van een ijeder tot Duysseldorp toe. In 't wttrecken heeft men seer geschoten, als: de camers op dat bolwerck aen de Wittevrouwenpoort ende al de soldaten ofte muskettiers op wal ende alle geschoten, die 2 vanen ruyters mede gereden op de heij achter de Bilt ende doen weder gekeert; ende sijn Excellentie heeft met des conincks dochter gejaecht in 't Ameronger bosch bij Rhenen. Dit is 't principaelste, dat daervan is gepasseert in Wtrecht desen 15, 16 en 17 Maij 1613.'

'Ende desen dach (15 Aug. 1621) al des conincks van Bohemen bagagie ende peerden ingecomen, over de 100 peerden in Wtrecht. Den 16 Augustii de coninck Fredericus ingecomen met zijn broeder, donderdach 's avonds ten half negen uren van een corporaelschap borgers ingehaelt ende ten Duytschen huijs gelogeert ende 's morgens de stadt doorreden ende besien, oock comende in den Dom, daer men op den orgel met de stadts trompers heerlyck speelde ende 's middachs weder ten Duytschen huys gegeten, sittende onder een tabernakel boven sijn hoofd van roodt schaerlaecken ende onder sijn voeten een tapyt leggende ende ondertusschen geluydt driemael met alle clocken ende doen vertrocken ten 2 uren na de middach, den 17 Augustii na Rheenen, synde gecleedt in roodt fluweel ende met silver geborduert oock den mantel alsoo.'

Van den man, wien in ons vaderland zóó groote eere bewezen werd, niet alleen toen hij als de schoonzoon van Jacobus I, den koning van Engeland, op reis naar zijne staten er toefde, maar ook toen men spotsgewijze hem reeds den 'winterkoning' heette - van Frederik van de Paltz of van Bohemen was Sophia eene dochter en mitsdien eene afstammeling van onzen prins Willem I.

Te 's Gravenhage was zij in de eerste dagen van het jaar 1632 geboren.

Eindelijk George Willem.

Als George I heeft hij den troon van Groot Brittanje bestegen. Gedurende den ganschen tijd zijner regering (1714-1727) is hij op verschillende wijze met ons vaderland in aanraking geweest. Dit heeft hem bijgestaan, wanneer een pretendent de hand naar zijne kroon uit-

strekte en bij meer dan ééne overlegging en handeling betrekkelijk de dingen, die op staatkundig gebied in ons werelddeel zich opdeden, ging het met hem zamen. Zóó betrad hij er bondgenootschappelijken grond, als hij er, naar Hannover reizende, landde. En dat dit in der daad plaats greep, blijkt onder anderen hieruit, dat de abt Guillaume du Bois, gezonden om van wege Frankrijk met hem over een drievoudig verbond te onderhandelen, hem te Maaslandssluis aantrof (1716), alsmede uit de bijzonderheid, dat hij zijne laatste reis van de Vaart bij Utrecht af te land naar Delden deed, om van dáár over Lingen (niet Linden, bladz. 297) haar voort te zetten.

De schrijfster heeft aan het slot van hare mededeelingen betrekkelijk de 'Geschiedkundige bronnen', achter haar werk geplaatst, geschreven: 'ten slotte zij de waarheidlievende lezer gerust gesteld door de verzekering, dat er weinig vernis noodig was om de geschiedenis der ongelukkige Sophia Dorothea een romaneske kleur te geven' - welnu! hoe is het met haar vernis, hoe met hare geschiedenis?

Het eerste is goed aangebragt. Ten bewijze het volgende: de jongeling, die zijnen vader, Königsmark, zal wreken aan mevrouw von Platen, welke hij als moordenaarster, niet als moeder kent, verschijnt vóór haar met dreigend oog en op hare borst gerigte gewapende hand. De laatste zakt neder voor den glimlach der verachting en den koenen blik der bedreigde.

- Vervloekt! - dus barst hij los. - Zoo moedig kunt gij de eeuwigheid ingaan? Gij, die een moord op uw geweten hebt?

Zijn slachtoffer siddert. Een onuitsprekelijke smart bevangt haar. Haar blik is als gekluisterd aan den zijne. In dezen schrikkelijken man heeft zij den knaap herkend, *die haar niet zou vergeten.*

- Ha! ik vergat dat gij een volleerde hovelinge zijt! - roept deze verheugd; - uw moed was comediespel. Gij beeft?... Hoor! mijn pligt moet ik aan u vervullen. Het stuit mij, een weerlooze vrouw neer te schieten, maar gij deedt het mijn vader, dat is mijne regtvaardiging. Bid! ik geef u tien minuten. Ben ik niet edelmoedig?

Bitter lacht hij en rigt nogmaals het pistool op hare borst. Daar plotseling wordt het hem met een forschen slag uit de hand geslagen.

- Ongelukkige! - roept Gärrings, ademloos van den spoed waarmede hij hierheen vloog.

De aderen op Philips voorhoofd zwellen op. Zijn oogen rollen woest door het hoofd. Hij trekt zijn dolk.

- Sterven *zal* ze! - brult hij en als een wild dier springt hij op de gravin los, die met een vlugge beweging zijn moordenden arm ontwijkt.

- Philip!....

Gärrings werpt zich tusschen hem en zijn slachtoffer.

- Bezin u... deze vrouw, bij God! dood haar niet!... Het is... *uw moeder!*

Als van den bliksem getroffen, wijkt Philip terug en ondersteunt zijn wankelend ligchaam tegen den groenen wand. Een gloeijend rood bedekt het akelig vertrokken gelaat der verschrikte vrouw; voor den blik vol vertwijfeling en afschuw, dien ze opvangt, slaat ze den hare beschaamd neder.

- Gij, mijn moeder!... roept Philip op zulk een hartverscheurenden toon, dat het Gärrings door de ziel snijdt.

- Gij.... gij zoudt mij geboren hebben!... Spreek, vrouw! O ik bid u, zeg dat het niet waar is! Zie... voor u knielen wil ik, als gij deze verpletterende tijding logenstraft!...

Hij kromt zich aan hare voeten en heft smeekend de handen tot haar op.

Zwaarder straf kon die vrouw wel niet treffen, dan de aanblik van dezen gefolterden man, wien het als doodend gift in de aderen sloop, dat hij aan de moordenares zijns aangebeden vaders zijn ongelukkig bestaan verschuldigd was.

- Gij hebt u bitter gewroken! - zegt de gravin met een blik vol minachting op haar redder. - Maar wat misdeed *hij* u, dat ge hem zoo wreed foltert?

Had liever mijn mond door zijn kogel laten verstommen, dan dien te dwingen tot eene bekentenis die hem zijn moeder doet vervloeken!

- Zoo is het dan toch waar! - fluistert Philip. Overmand van ontroering grijpt de gravin zijn gevouwen handen. Bij de aanraking springt Philip op, als had hem een adder gestoken.

- Slang! - schreeuwt hij woest. - Ik zie mijns vaders bloed op die witte handen en ik kan het niet wreken! Vloek over den natuurband, die het mij belet! Vloek over uw zondigen lust, die mij in het leven riep! Vloek over uwe trekken, die als een merk der schande op mijn gelaat drukken en mij - nu weet ik het - den afschuw uwer vervolgde slachtoffers op den hals haalden!... Ha... u dooden kan ik niet. Maar mij zelf zal ik offeren op het met bloed bedekte altaar uwer onzalige liefde! O, dat bloed en het mijne, het brande u op de ziel in uwe laatste stonde!... Het verschroeije uw hart.... het verzenge uwe gedachten.... het beklemme....'

Na nog eenige woordenwisseling ijlt Philip, het pistool gegrepen hebbende, als een waanzinnige heen. De gravin bidt Gärrings, dat deze hem volge en terug brenge.

'Gärrings schudt bedenkelijk het hoofd, maar wil niettemin aan haar verlangen voldoen. De vlugteling is reeds uit het gezigt. Gärrings ijlt hem na. Nog geen tien pas heeft hij afgelegd of hij hoort een schot; een scherpe angstkreet uit het prieel volgt.

- God heeft het niet gewild! - mompelt de schoolmeester. Op het ergste voorbereid snelt hij het bosch in.

In het priëel ligt de gravin bewusteloos.'

Met de bloote vertooning van dit vernis, stel ik mij, stelle de lezer

dezer regelen zich tevreden. Alleen voeg ik bij dat vertoonen de verzekering, dat het in onzen roman in geenen deele ontbreekt aan ander, dat minder donker is, dan het vertoonde, zonder daarom minder te voldoen.

En nu de geschiedenis? Haar heeft de schrijfster niet mishandeld, zooals dit door historische romanschrijvers en schrijfsters niet zelden geschiedt. Meerdere bronnen raadplegende, is het haar toeleg geweest daaruit het ware te putten en gezegd mag worden, dat zij over het geheel genomen geslaagd is. Toch zijn er enkele bijzonderheden, waarvan de opvatting minder juist, ten minste gewaagd schijnt te zijn.

Bladz. 9 leest men: ‘Prinses Sophia, die zich de philosophie heeft eigen gemaakt om zich niet meer te ergeren over de rol die deze vrouw (mevrouw von Platen) aan haar hof speelt’ enz. Mogt in deze zinsnede het woordeke *om* de beteekenis hebben van: *ten einde*, dan zou zij eene onjuiste voorstelling geven van de besproken zaak, omdat Sophia reeds vóór haar huwelijk met Ernst August in 1658 aan de philosophie zich gaf. Iets anders is het indien: *om* de beteekenis heeft van: *van.*

Op bladz. 43 vlg. wordt aan onzen prins van Oranje eene alles behalve eervolle tusschenkomst in de zaak van de verloving van George Lodewijk met de Engelsche prinses Anna toegeschreven. Hij zou namelijk de betuiging van deelneming in Georges huwelijksplannen niet achtergehouden, maar inmiddels bewerkt hebben en dit ‘door een tal van intrigues met behulp van mevrouw von Platen,’ dat zij schipbreuk leden. Dit klinkt geheel anders, dan het volgende: ‘de prins van Oranje hadt in den Herfst des voorleed en en in de Lente deezes jaars (1681), den Hertog van Brunswijk - Lunenburg te Zelle een bezoek gegeven: en sommigen meenden, dat hij toen, hier, reeds heimelijk over een Verbond gehandeld hadt: zelfs wil men, dat hij een huwelijk zogt te bewerken tusschen den Prins van Osnabrugge en de Prinsesse Anna, zuster der Prinsesse van Oranje en dat hij, in geval het gelukt was, deezen Prins van de opvolging in zijne waardigheden hier te lande zou hebben willen doen verzekeren, alzoo hij toen reeds voorzien zou hebben, dat hij nimmer kinderen bij de Prinsesse, zijne Gemaalinne, verwekken zou.’

Op bladz. 297 vlg. wordt betrekkelijk het overlijden van George Lodewijk gemeld, dat een papier, door Sophia Dorothea in hare laatste levensoogenblikken aan eene oude vrouw ter hand gesteld en door deze overeenkomstig hare begeerte aan den koning overhandigd, toen deze voor het laatst van Lingen naar Hannover reed, hem den doodsteek gaf. 't Zij niet zonder aanleiding geschied, 't gewone berigt omtrent de gebeurtenis is niettemin een ander, dit namelijk, dat de vorst den 19^{den} Junij 1727 van de Vaart naar Delden reisde, waar hij 's avonds tusschen tien en elf ure schijnbaar welvarend aankwam; dat hij na ten spijt van een avondmalen, waarbij verkoelende vrucht gebruikt was, goed geslapen te hebben, 's morgens ten vier ure van Del-

den vertrok met het doel te Lingen aan het middagmaal aan te zitten; dat hij tusschen acht en negen ure voor een oogenblik den togt stakende, bevond, dat zijne ééne hand onbewegelijk hem langs het lijf hing en onder vermeerderde teekenen van beroerte Osnabrugge bereikte, waar hij des anderen daags den adem uitblies.

Bladz. 123 en vervolgens telkens komt Aurora von Königsmark voor. Haar bekend bezoek aan den jeugdigen Zweedschen koning Karel XII, die in Koerland de winterkwartieren betrokken had, wordt voorgesteld als gebragt te zijn op verzoek van koning Frederik August van Saksen, die door haar met Karel onderhandelingen wenschte aan te knoopen. Dat zij namens Frederik August getracht heeft te onderhandelen, valt niet te betwijfelen; doch 't is ver van uitgemaakt, dat zij met dit doel alleen of ook het eerst de reis zou hebben ondernomen. Als redenen heeft zij zelve opgegeven, dat zij voor haren zwager Lewenhaupt, die in Saksische dienst was, vergiffenis ging vragen en voor zich zelve en voor haar geslacht verzachting van de vonnissen, die de reductie had uitgesproken, maar niet alleen dat het publiek andere giste, ook hare zuster Lewenhaupt keurde de reis ten sterkste af. Een Zweedsch geschiedschrijver heeft er zich dus over uitgelaten: ‘dat är ganska möjligt, till och med troligt, att fafänga och kanske än sämre afsigter bidragit till Aurora Königsmarcks nu omtalade resa. Andra och vigtigare bevekelsegrunder tyckas likväl derjemnte hafva förefunnits’ (het is zeer mogelijk, zelfs waarschijnlijk, dat ijdele, misschien zelfs erger bedoelingen hebben bijgedragen tot de nu besproken reis van Aurora Königsmark. Andere en gewigtiger beweegredenen evenwel schijnen tevens aanwezig geweest te zijn). Niet vergeten moet worden, dat zij, met hoe groote minachting ook door Karel bejegend, die niet aarzelde van haar tot Piper te zeggen: ‘hon är och blifver en sköka’ (zij is en blijft eene h... r) in het Fransch de verzen voor hem aan gezegden Piper ter hand stelde, waarvan de vertaling uit het Zweedsch hier volgt:

Koning! uw moed doet u alles verwinnen.
't Grootsche volvoert gij, wie zinneloos 't weer'
De afgunst moog aanslag op aanslag verzinnen,
Helder toch schittert alomme uw eer.
Waarom, o koning! wien duizenden eeren,
Vindt ge 't geluk op niet een van uw paân?
Waarom toch moet ge met lauwren belaân,
Immer genot en genoegen ontberen?

't Is wijl uw hart nog het heil niet bevroedde,
't Heil, dat de liefde den sterveling biedt;
't Is wijl uw oog, schoon in 't vorschen nooit moede,
't Loon, dat het hoogste en het rijkste is, niet ziet.
Eens toch aanschouwen de schoone uw oogen,
Lispt ge haar naam met gezaligde borst.
Huldig den God van de liefde dan, vorst!
Houd de Godin aan den boezem getogen.

Genoeg echter. Ik ben overtuigd, dat wie van historische romans houdt, dezen met genoegen lezen zal. Ook ben ik overtuigd, dat hij dat gedeelte der geschiedenis, waartoe ‘eene koningin zonder kroon’ betrekking heeft, zal leeren kennen beter, dan hij te voren het kende. Eindelijk ben ik overtuigd, dat zijne menschenkennis en menschenwaardeering bij 't lezen winnen zal.

F.A.E.P.R.E.

Door een geestverwant gewaardeerd.

Mr. A. Ver Huell. Cornelis Troost en zijn werken. Te Arnhem bij P. Gouda Quint, firma Is. An. Nijhoff en zoon, 1873.

De heer Mr. Alexander Ver Huell, wel bekend door zijne geestige schetsachtige platen, waarin sommige hedendaagsche zeden en gebreken hekelachtig en humoristisch worden voorgesteld, moest zich door een kunstenaar als Cornelis Troost voelen aangetrokken, en als door diens geest worden geïnspireerd. Bezitter van vele zijner teekeningen en schetsen, werd de heer Ver Huell aangespoord om zijn geestverwant een hem waardig gedenkteeken op te richten, waarin Cornelis Troost en zijn werken zoo volledig en juist mogelijk zouden worden beschreven en gewaardeerd.

‘Kunstenaars als Troost,’ zegt Mr. Ver Huell te recht, ‘zijn gelijk aan spiegels met honderden facetten welke het beeld eener eeuw, maar blijvend, terugkaatsen.’

Na eene korte inleiding volgt een kernachtig levensbericht van den zoo oorspronkelijk genialen kunstenaar, dat kort is als zijn leven, als zijnde te Amsterdam in 1697 geboren en aldaar in 1750 overleden. Het huiselijk leven, letterkundige studiën en vooral de uitoefening van zijn vak beletten hem niet dat hij aan de uitspanningen en het gezellig verkeer van zijne tijd- en stadgenooten deelnam en er tevens typen zocht voor zijne tafereelen, die meestal van een satyrieken en humoristen aard zijn en het afdruksel van zijn eigen karakter aantoonen.

Troost was even als Hogarth, niet alleen schilder en teekenaar, maar een geestige opmerker van de zeden en de levenswijze van vele jonge en oudere lieden van zijnen tijd. ‘Het toenmalig heerenpersoneel was niet geheel vrij gebleven van de wel ietwat cynische levensbeschouwing der ‘aimables roués’ in Frankrijk, die hier, met de Fransche zeden in het algemeen, te veel navolging vonden, terwijl de meeste onzer ‘los,’ of ‘zwier’ bollen er nog eene zekere ruwheid bij bleven behouden. In één woord, Troost was onze Van Effen, wiens tijdgenoot hij was, in

de schilder en teekenkunst, en evenals deze een spectator der Hollandsche zeden in de eerste helft der 18de eeuw.

Het kunstenaarsgenie van den luimigen schilder was even vruchtbaar als geestig, hij was meer los en origineel dan wel gestreng van teekening en uitvoerig van ‘executie.’ De naauwkeurige beschouwing en opgaaf van zijne veelvuldige voortbrengselen van penseel en teekenstift, door Mr. Ver Huell met zooveel zorg opgemaakt, is er het sprekendst bewijs van. ‘Wat de uitvoering betreft, evenals Wiertz een eigen schilderprocédé schiep vond Troost eene teekenwijze uit, meer blijvend dan pastel en krachtiger dan waterverw.’ Troost maakt als kunstenaar den overgang uit van de oude tot de nieuwere Nederlandsche kunstenaarsschool. Hij paarde aan zijne meeste voortbrengselen een nevendoel, de voorstelling van de gewoonten en levenswijze van zijn tijd, hetgeen hem juist in de geschiedenis der Nederlandsche kunst merkwaardig maakt.

De beredeneerde en oordeelkundige beschrijving en opgaaf van de werken van Cornelis Troost begint met de beroemde serie ‘Nelri’, een tooneelstuk in vijf bedrijven zonder warden, onder dien eenigzins raadselachtigen naam bekend; indertijd door de directie van het Haagsche museum aangekocht voor *f* 500 het stuk, en dat men aldaar met tien andere teekeningen van Troost in een afzonderlijk nevenvertrek ziet tentoon gesteld. Mr. Ver Huell bezit daarvan eenige varianten in schetsachtige manier ontworpen, waarvan hij eenige geestig geteekende ‘croqüs’ tot voorbeeld geeft. Vervolgens geeft hij eene aandachtige beschouwing van de teekeningen die in zijn eigen bezit zijn, en om het eenigzins eentoonige van de opnoeming en beschrijving van zoovele onderwerpen en teekeningen te veraangenamen, zijn er eenige fragmenten uit de blij- en kluchtspelen van den tijd van Troost, ‘De wiskunstenaars of 't gevlugte Juffertje’, ‘het verliefde Brechtje,’ enz., en die hem schijnen te hebben geïnspireerd, ter pas ingevoegd, evenals eene aardige schets van Brechtje zelve. Verder de beschrijving der gegraveerde portretten van Troost naar hem zelven, portretten en prenten door Troost gegraveerd, en prenten en portretten naar Troost gegraveerd. Van hetgeen niet in zijne verzameling is, geeft de heer Ver Huell eene, zoover voor hem, volledige opgaaf van de geschilderde en geteekende portretten van den kunstenaar, van de schilderstukken door hem vervaardigd en van hetgeen van zijn werken uit catalogen opgeteekend is, somtijds met de opgebrachte prijzen daarbij. Eindelijk nog iets over het werk van Sara Troost, de dochter van den schilder, haar eigen teekeningen en kopijen naar het werk haars vaders.

Bijlagen, Troost en zijne familie betreffende, errata en later uitgekomen bijvoegselen, besluiten deze Troost-studie.

De acht geestig geschetste etsdrukken, waaronder dat van Brechtje en van Troost zelven, in eene opmerkende houding, uitmunten, versieren dit werk, dat waardig is om naast de monografiën van Westhre-

nen en Vosmaer, over Jan Steen, Paulus Potter en Rembrandt, eene plaats in te nemen in iedere boekverzameling van een kunstliefhebber. De druk doet de pers van den heer Binger eer aan, en het breede formaat met het soliede papier getuigen van de zorg van den uitgever om iets fraais te leveren, dat de kunst en den kunstenaar waardig is. Wij danken den heer Ver Huell voor zijne dienst door zijne bijdrage aan de geschiedenis der Nederlandsche schilder- en teekenkunst bewezen.

September 1873.

J.A.B.

Vertalingen en herdrukken.

Beroemde Amerikanen, door Theodoor Parker. - Met aanteekeningen, door Dr. M.A.N. Rovers, Utrecht, J.L. Beijers. 1872.

Onder dezen titel ontvangt het publiek het werk van een man, die zelfs hoezeer om geheel andere gronden en redenen dan zij wier beelden hij hier schetst, eene plaats onder zijne beroemde en verdienstelijke landgenooten inneemt.

Het zijn vier lezingen, waarvan Parker de drie eerste hield, over Franklin, Washington, John Adams en Jefferson, terwijl hij in het voordragen der laatste door zijne ziekte en dood werd verhinderd. Parker's naam is een waarborg, dat men hier krijgt wat naar zijn beste inzicht waarheid was. En ook de inhoud wordt een bewijs, ‘dat hij die mannen wilde daguerrotypeeren en in getrouwe beelden aan het volk voorstellen.’ Hij heeft dan ook getoond, ‘dat hij vleijer noch leugenaar wilde zijn, en hij groote mannen niet als groote kinderen wilde behandelen.’

Van dit standpunt uit geeft hij hen zoo te beschouwen, dat het sommigen zal voorkomen als een vergrijp tegen de piëteit, welke zij jegens zulke mannen, ook ten aanzien van hunne fouten, in acht genomen willen zien. Dezulken wijzen ons op het *de mortuis nil nisi bene*, hetgeen zij verstaan als ‘van de dooden niets dan *goeds*. Welbezien echter, zegt die spreuk dit niet, ofschoon daarin wel ligt dat men niet dan *goed*, dus in de eerste plaats waar en billijk van ontslapenen, mag spreken. Van eene *chronique scandaleuse*, wier schrijvers zich vermeijen in het gemeene en onteerende, is hij ver. - Hij heeft aan den anderen kant hun de verdiende hulde gegund, al zwaait hij hun geen lof toe die hun niet toekwam, en al ontveinst hij geene zwakheden, welke die mannen zelven als de hunne erkenden en berouwden.

Trouwens, wij leeren hier een trits van mannen kennen, waarop Amerika zich mag beroemen, en in wier missie wij, wat ook menschen en zij zelven wilden, en hoe de omstandigheden hen tilden, iets providentieëls erkennen. Het zijn mánnen in den vollen zin van het woord, die zich goeddeels uit lageren maatschappelijken stand opwerkten tot eene hoogte, waarop zij de leiders werden van hun volk, tot waarheid, vrijheid en grootheid, waarbij de een door de anderen als ware 't aangevuld werd. Het waren allen mannen die wisten wat zij beoogden, en met wilskracht en volharding streefden, om het groote doel te bereiken, mogten zij dit ook ieder in zijn kring en op zijne wijze doen.

Naar karakter en invloed komt, onzes inziens, de eerste plaats in de rij aan Franklin toe. Hij was *the right man in the right place* in het kabinet, ofschoon hij, en ook wel omdat hij een zoo eerlijk diplomaat was, als de kunstenarijen

der politiek iemand kunnen laten zijn; al kende hij ook - gelijk een scherpziend schrijver zeide - de wegen der menschen te goed, om alles aan de Voorzienigheid over te laten. Hij was de man van het beleid en evenzeer der humaniteit, die door zijne daden voor-, door zijne schriften op zijn volk werkte, wijsgeer en wijze, een menschenvriend in den besten zin van het woord. Hij mogt het aangaande hem hier ook aangehaalde gezegde ‘dat hij den hemel zijne bliksems, den dwingelanden hun scepter ontnam’ - voor de laatste helft dankbaar hebben beaamd; even dankbaar, maar tevens ootmoediger, zou hij de eerste helft niet op zich toegepast hebben willen zien. Het mag een lust heeten, zulk een veelzijdig ontwikkelden geest bij een zoo uitmuntend hart, in een zoo werkzaam leven, nader te leeren kennen en bewonderen.

En dit mag ook gelden van Washington, den man van een eerlijk karakter en volhardende energie, die in zijn tegenspoed grooter was, dan toen de kroon der overwinning hem sierde. Nam hij nu en dan strenge maatregelen, men vergete niet, wie hij tegenover en wie hij onder zich had. Dan zal men veeleer 's mans echte humaniteit bewonderen. Hij mocht geen geleerde zijn, weinig woorden hebben en minder op sierlijkheid gesteld wezen, hij was de vuist van zijn Vaderland. Dat zijne humaniteit niet zoo ver strekte, dat hij de emancipatie met kracht voorstond, wijte men minder aan hem, dan aan zijn tijd en de omstandigheden. Na zijn dood stelde hij zijne slaven bij testamentaire dispositie vrij. - Zeer pleit het voor zijn karakter, dat hij, toen hij de grootsche taak zijns levens had volvoerd en Amerika vrij was, afstand deed van zijne dictatoriale macht en hij aan den aandrang van het leger, dat hem tot koning wilde uitroepen, weerstand bood. Hij keerde toen als een andere Cincinnatus naar zijne landerijen terug en hield zich met het beheer daarvan en den arbeid bezig. En dit deed de man, van wien Parker te recht zegt: ‘dat Noord-Amerika's volk zijn gedenkteeken is.’

In sommige opzichten, ja in vele het tegenovergestelde was John Adams. Deze was meer geleerde en de man der Staatswetenschap, waartoe hij zich zelf had gevormd. Minder nauwgezet dan Washington van beginsel, bezat hij den moed zijner overtuiging, waardoor hij een der eerste strijders werd voor Amerika's onafhankelijkheid. Dien moed bewees hij schitterend, toen hij de verdediging op zich nam van de soldaten, die bij het oproer te Preston op de menigte hadden geschoten, en die het volk als moordenaars veroordeeld wilde zien. Zijn heldere blik deed hem terstond onderscheiden, welken keer de zaken moesten nemen. Des ondanks sprak Adams tot een vriend, die hem opmerkzaam maakte op het belachelijke van een verzet tegen de machtige en overmachtige natie, waaraan zoo velen in Amerika zich ten nauwste verbonden, ten duurste verplicht achtten: - ‘Ik weet, dat Engeland het vaste besluit zal nemen om zijn stelsel vol te houden. Doch juist dit bepaalt het mijne. De teerling is geworpen. Te zinken of boven te blijven, te leven of te gronde te gaan met mijn Vaderland, is mijn vast voornemen.’ - Zijn heimelijk sluiten van een vredestraktaat met Engeland, buiten Frankrijk om, waarmede Amerika was verbonden, dat hij door Jaij [op bl. 135 door een drukfout Janij genoemd] tegen Franklin's meening en gevoelen in doorzette, was een Staatsmansstreek. Wij kunnen hem dan ook niet met den Schrijver prijzen als den man die geen geheimen had, en het hart op de tong droeg, die voor niemand eenige nuttige waarheid verborg, en die nooit het volk misleidde.’ Amerika's Themistocles stond daar tegenover zijn Aristides. - Treffend is de schets van het sterven des mans, die Amerika in zijn hart droeg, en daarvoor zijn laatste gedachte had. - Als Parker op bl. 151 zegt: ‘dat Adams' haat

tegen Franklin laag en kwaadaardig was,' zal men wel niet kunnen zeggen, dat ingenomenheid hem verblindde.

Jefferson vond bij zijne intrede in de wereld en het maatschappelijk leven, zijn weg meer geëffend dan de drie vorige heroën der Amerikaansche vrijheid, naardien hij ten

minste kreeg wat men eene goede opvoeding noemt; hoewel de schaduwzijde aan zijne positie niet ontbrak, getuigen het de Bekka's en Sukaij's en Judij's en Belinda's. Hij toonde zich een man boven menig vooroordeel en menige bekrompenheid van zijn volk en tijd verheven, waarvan wij een blijk vinden in zijne opinieën omtrent de vrijheid van godsdienst, gelijk hij een bewijs gaf dat hij in echte humaniteit boven de meesten zijner tijdgenooten stond, door aan te dringen op afschaffing der slavernij. Hij had ook, in tegenoverstelling van Adams, vele vrienden, terwijl de zijnen innig aan hem gehecht waren. Vroeger diens tegenstander, kwamen beiden in latere dagen elkander nader, en stierven beiden op den dag, waarop Amerika het vijftigjarig feest van zijn volksbestaan vierde.

Dat Parker hier algemeen interessante onderwerpen behandelde, zal ieder toegeven, al mag zulk een werk in de eerste plaats voor zijne landgenooten zijn geschreven. Met die mannen te noemen wijst men op een belangrijk tijdsgewricht. Wat zij te weeg brachten mag mede worden gerekend tot de gewichtigste feiten in de geschiedenis der menschheid, wier gevolgen in hunne uitgestrektheid reeds openbaar werden, maar dit eerst na eeuwen ten volle zullen worden. Misschien nergens in de historie mag het zoo zeer heeten: - door nacht tot licht! - Door gruwel van krijg en geweld en onderdrukking, die een Roode Zee mag heeten van bloed en tranen, en een woestenij van beproeving, bereikte men het beloofde Land der vrijheid en van bloei, moge men dat ook niet geheel hebben ingenomen, en grijpen daar ook dingen plaats, waarbij men bezorgd kon vragen, of het weder avond wil worden? Moge een heuchelijker uitkomst het edele en krachtige streven van de grondleggers tot Amerika's vrijheid en grootheid loonen en bekroonen!

Het groote Gemeenebest, betrekkelijk nog zoo jeugdig, heeft eene toekomst voor zich, die heerlijker kan wezen dan eenig rijk in Europa zich kan beloven. Zijne zoo snel toegenomen en nog steeds toenemende bevolking, zijn rijkdom op - en in - en onder zijn grond, zijn energie, waarmede het die schatten immer beter leert vinden en gebruiken, het *go-ahead's* karakter van het volk, spelt vele en groote dingen. Sla slechts het vetgeworden Jeschurun niet achteruit, en mogen zij zich in acht nemen voor den overmoed, en de slechte elementen bedwingen, die reeds veel goeds bedierven. Blijve Amerika eenig, groot, vrij en billijk; en worde het zoo een voorbeeld, dat leert, dat het de gerechtigheid is die een volk verhoogt!

En de aanmerkingen? - In het begin van het werk hinderde ons iets abrupts en kwam het ons voor, dat er enkele herhalingen waren op te merken, die bij het voordragen minder hinderden dan bij de lectuur. Later lag diezelfde fout welligt in de wat veeldeelige onderscheiding van de menschelijke vermogens op bl. 21, waar wij ook voor geestelijk, liever ‘verstandig’ hadden willen lezen, gelijk straks daarna ook over het verstand wordt gesproken. -

Bij de beschouwing van het godsdienstig leven van zijne volkshelden, zal Parker in veler schatting zich niet aan de *Voraussetzunglosigheid*, of ook maar aan de onpartijdigheid hebben gehouden. Enkelen zullen hem misschien zeer bevooroordeeld keuren en hem met die groote mannen als een ongeloovige uitmaken en dan ver..... Zij allen toch waren bij hun helderen, ruimen blik op - en meerdere of mindere nauwgezetheid in hetgeen het kerkelijk leven betreft, vrij van dogmatisme en boei des systeems.

Hoe zou Parker dat niet op prijs stellen, daarin geen koren op zijn molen vinden? Te recht zegt hij, aangaande Franklin, ‘dat deze, indien godsdienst hetzelfde is als

deelneming aan kerkelijke plechtigheden, als geloof aan de onfeilbare leerstellingen der kerkelijke theologie, aan de Triniteit, den zondeval, de volkomen verdorvenheid van den mensch, den toorn Gods en diens verzoening, de verdoemenis van menschen en kleine kinderen - dat dan, zeggen we,

Franklin volstrekt geen godsdienst bezat.' - Zoo ook dat, 'indien godsdienst bestaat in vrees, in klagen, in schroom om zijne natuurlijke vermogens op natuurlijke wijze te gebruiken, in te denken gelijk de groote massa die in 't geheel niet denkt - Franklin een vijand van alle godsdienst mogt heeten. - Maar niet alzoo, indien godsdienstig zijn beteekent: gerechtigheid en barmhartigheid lief te hebben, ootmoedig te wandelen met God en Hem te beminnen, en goeds te doen in Zijnen naam. Als dat - eindigt Parker zijne uitgebreider beschouwing - iemand tot een Christen maakt, dan moet Franklin mede bovenaan op de lijst der Christenen staan. Zoo niet, dan komt het er ook niet op aan, of iemand een Christen, een Heiden, Jood of Turk heet. (bl. 34 en 35).'

Genoegzaam dezelfde getuigenis vernemen wij aangaande Washington op bl. 95, die ook van geen scheiding van Christendom en humaniteit wilde weten. In denzelfden geest liet Jefferson zich uit en ook niet uit (bl. 211). Trouwens, als men ziet wat menschen van de orthodoxie maken, en wat de orthodoxie van vele menschen maakt, dan konden we Schiller leeren naspreken:

Waarom ik geene van al de bekende religies aankleef?
Mag ik dan zeggen, dat dit juist uit religie zoo komt.

De aanteekeningen van den heer Rovers zijn van goede dienst, en ook de meer ervaren lezer kan in deze hier en daar toelichting en opheldering vinden. Hij beschouwde zijn arbeid niet als een alledaagsch vertalingswerk, die is met zorg verricht. De uitvoering is goed, en daarom mogen wij van alle zijden dit werk aanbevelen. Kleine fouten in de correctie durven we niet toerekenen. Zoo is op bl. 118 'jaren' weggelaten. Een paar malen vinden we 'een eed doen' voor 'vloeken.' Op bl. 270 staat 'Cinbargo' voor 'Embargo.'

Jacoba van Beijeren en haar tijd. Uit het Hoogduitsch van Frans Löher. 's Gravenhage, W.P. van Stockum. 1871. Drie deelen gr. 8°.

Reeds in 1871 zagen de eerste twee deelen van dit werk het licht; en hoewel dat zelfde jaartal op den titel van het derde deel prijkt, kwam het eerst later van de pers. In een voorbericht voor dit laatste gedeelte geeft de verdienstelijke vertaler rekenschap van deze vertraging, waaruit blijkt dat de schuld hiervan niet bij hem maar bij den schrijver zelven is te zoeken. Niettegenstaande het geheel nog niet verschenen was, kondigden ettelijke Tijdschriften deze vertaling al spoedig aan. Ik deed dit niet; ik meende hiermede te moeten wachten totdat het voltooid zoude zijn, al ware het slechts om anderen de teleurstelling te besparen, welke ik ondervond, toen ik, aan het einde van het tweede deel gekomen, niet verder kon lezen en maanden lang moest wachten op het slot. Ik noem dit eene teleurstelling, omdat ik met belangstelling kennis gemaakt had met het begin, met klimmende ingenomenheid las en verlangde, aan de hand van zulk een bekwamen geschiedvorscher en deugdelijken schrijver, verder voortgeleid te worden in de verwikkelingen van den veelbewogen tijd van onze Landsvrouwe Jacoba van Beijeren. Die belangstelling is door dit derde of laatste deel niet verzwakt, mijn verlangen is volkomen vervuld, en thans meen ik volle vrijmoedigheid te hebben, Franz Löhers arbeid als eene goed geslaagde, degelijke geschiedkundige behandeling van een merkwaardig tijdvak onzer geschiedenis aan

te bevelen en de vertaling van zijn werk als eene uitstekende bewerking aan te kondigen.

Ik doe dit niet als geschiedkundige van professie. Dezen naam matig ik mij volstrekt niet aan en belijd volmondig mijne onbevoegdheid tot het geven van eene eigenlijke recensie. Neen, aan de beoefenaren der historische kritiek verblijve het oordeel over het al of niet te rade gaan met reeds lang bekende of later ontdekte bronnen der geschiedenis van ons vaderland, en van het rechte gebruik, dat van deugdelijke bronnenstudie door eene bekwame hand kan en moet gemaakt worden. De toezending van het werk aan mij bewijst ook reeds, dat de Redactie van de *Tijdspiegel* het niet uit een wetenschappelijk, maar slechts uit een letterkundig oogpunt wilde beschouwd en aangekondigd hebben. Geen wonder! Zij weet zeer goed, dat onze historici niet wachten op eene vertaling en hare aanprijzing of afkeuring in hare kolommen van zulke werken. De beoefenaren der wetenschap hebben in den regel reeds lang kennis gemaakt met het oorspronkelijke voordat de bearbeiding of overzetting in onze taal aan onze Tijdschriften verzonden wordt. Wat ik schrijf is dus bestemd voor die lezers dezer bladen, die met mij van de geschiedenis geen opzettelijke studie maken, maar die toch gaarne kennis nemen van hetgeen de mannen van het vak ons als geschiedenis mededeelen, vooral als zij dit doen in een vorm, die aan de behoefte en den smaak van beschaafde lezers voldoet.

Om nu op de hoogte te brengen van hetgeen Löher onder den hierboven staanden titel, volgens den vertaler, ons geeft, schrijf ik de opschriften af van de acht ‘Boeken,’ waarin hij zijn werk verdeeld heeft: I.(*) Holland en de Staatkundige partijen in de Middeleeuwen. II. Het huis van Beijeren in de Nederlanden. III. Jan van Beijeren. IV. De omwenteling in Braband. V. Humphrey van Glocester. VI. Filips van Bourgondië. VII. Onderwerping van Holland. VIII. Jacoba's uitgang. Ieder boek is weder in 7, 8 of 9 Hoofdstukken gesplitst, die hunne eigen opschriften hebben. Men ziet het, rijk is de stof; en ik voeg er bij, zij is breed opgevat. Voor hen, die niet bijzonder zijn ingewijd in de samengestelde, veelszins duistere geschiedenis van ons voorgeslacht, lang voor den meer bekenden Spaanschen tijd, geeft Löher in den beginne een voldoend overzicht over de gesteldheid van ons vaderland in dien alouden tijd, - de Graven van Holland, - de ontwikkeling van het Leenstelsel, - het ontstaan der Gemeenten, - de opkomst der steden, - de partijen die zich vormden - en de partijveeten der latere middeleeuwen. Om hetgeen volgt ten volle te begrijpen en zich een duidelijk denkbeeld te vormen der geschiedenis van Jacoba zelve, is dit eerste gedeelte van het hoogste belang. Hierdoor voorgelicht, ziet men de gebeurtenissen van haar veelbewogen tijd zich uit elkander ontwikkelen, en teekenen zich de toestanden, waarin zij zich achtereenvolgens bevindt, met genoegzame klaarheid voor ons af. Het geheel wordt allengs een tafereel van den strijd om de heerschappij over Jacoba's erflanden, eerst door Jan van Beijeren en dan door Filips van Bourgondië haar betwist, terwijl zich aan hunne zijde scharen de Kabeljauwschen en aan die der wettige gebiedster de haar getrouw blijvende edelen en steden der Hoeksche partij. Het is in den grond der zaak de worsteling van de edelen, die het oude gezag willen handhaven, met de vooruitstrevende en naar onafhankelijkheid hakende burgerij, waarvan de vorsten gebruik maken om de onbelemmerde alleenheersching over beide partijen voor zich te verkrijgen, wat aan den Bourgondiër

(*) In de aanduiding der bladzijden op de inhoudsopgaaf van het 1ste deel is eene kleine fout ingeslopen. Daar staat: ‘Inleiding blz. 1,’ moet zijn: ‘Inleiding blz. I-XII;’ en dan ‘Eerste boek - eerste Hoofdstuk blz. 3.’ Die Inleiding toch is niet van den Schrijver maar van den Vertaler en kan dus niet als integreerend deel van het werk zelf beschouwd worden.

volkomen gelukt. Tegen het einde der middeleeuwen moet de macht der overmoedige baronnen zwichten en verdwijnen voor den opkomenden invloed der steden met hare poorters, allengs hunne gelij-

ken geworden in regeeringsbeleid en gezag, vrijgeboren edelen op hunne beurt even als zij. Maar de vorsten exploiteeren deze partijschappen en de veeten hieruit ontstaan ten hunnen eigen behoeve. Filips doet dit met meesterhand; en meer dan eene eeuw moet er na hem verloopen voordat onder een anderen Filips, onzaliger gedachtenis, tegelijk met de onafhankelijkheid van vreemde heerschappij de staatsburgerlijke vrijheid kan worden bevochten en gehandhaafd door de bevestiging van onze Republiek.

Jacoba zelve is het medelijdenswaardige slachtoffer van dit overgangstijdperk, waarin het gezag van de vele hoofden en bewindvoerders over verschillende onderdeelen van leenroerig land allengs overgaat in de handen van een oppermachtig heer, en tijdelijk de eenhoofdige regeering de overhand verkrijgt. Lang biedt zij weerstand en niet dan door de overmacht gedwongen staat zij het bestuur over hare erflanden aan den gelukkigen overwinnaar af. Strijdensmoede zoekt en vindt zij verademing, na al het leed op jeugdigen leeftijd reeds ondervonden, in het geheime huwelijk met haren Frank van Borselen. De tijdelijke verstoring van haar huwelijksgeluk, het herstel, nadat zij ook de laatste schaduw van gezag aan den zegevierenden Bourgondiër heeft overgelaten, en haar dood, alsmede het einde van het leven van Glocester, haar tweeden gemaal, en een beknopt overzicht van Filips regeeringsjaren vormen het slot van het derde of laatste deel, tevens het besluit van dat tijdperk, dat met het leven van Jacoba samenvalt.

Vraagt men nu, op welk eene wijze dit belangrijke gedeelte onzer Vaderlandsche geschiedenis door den Duitscher behandeld is en hoe hij schrijft? Dan meen ik te mogen antwoorden, dat hij veel studie aan zijn werk te koste gelegd en zich in vele opzichten voortreffelijk van zijne taak gekweten heeft. Als wij het niet aan de bewerking van den - mij geheel onbekenden - vertaler te danken hebben, dat de stijl zoo vloeijend is en het boek zich zoo gemakkelijk lezen laat, maakt Löher eene nobele uitzondering op de gewone Duitsche, vaak zoo *schwerfällige* schrijfwijze, met hare eindelooze volzinnen en tallooze tusschenzinnen. Zeer duidelijk en bevattelijk zet hij, voor oningewijden vaak duistere, maar hoogst belangrijke zaken, voor de kennis en waardeering dier vroegere tijden onmisbaar, uiteen; helder en klaar is meestal zijne ontleding van allerlei verwikkelingen der partijschappen en van de daaruit voortvloeijende of er mede samenhangende staatkundige combinaties; en zijne beschrijving van gevechten te land en te water, van belegeringen en bestormingen van versterkte plaatsen, van inhuldigingen der voor het oogenblik zegevierende vorstelijke personen, van oproeren, zeden en gewoonten dier tijden en wat dies meer zij, is meestal van dien aard, dat de lezer er althans eenige, niet geheel onvoldoende voorstelling door krijgt. Het eigenaardige van Jacoba's tijd, het leven van edelen en vrijen, vorsten en poorters wordt in zijn boek hier en daar duidelijk genoeg in het licht gesteld en ettelijke malen gevoelt men zich al lezende in die voormalige toestanden verplaatst.

Als ik echter eene aanmerking mag maken, zou ik zeggen, dat de beschrijving hier en daar wel wat lang en breed is uitgedijd en dat de karakterteekening van sommige hoofdpersonen, met name van Jacoba zelve, wel iets te wenschen overlaat.

Boven heb ik reeds gezegd, dat ik mij niet waag aan eene beoordeeling van hetgeen Löher ons als geschiedenis mededeelt; ik laat dit geheel over aan meer bevoegden; maar het geheel maakte op mij den indruk van uit de pen gevloeid te zijn van iemand, die wel een beetje ligtvaardig geloof slaat aan al hetgeen zijne bronnen hem opleveren

en te weinig te rade gaat met het partijdige - en juist hierdoor niet genoeg gewaarborgde - van de daaruit geputte opgaven. Ik heb het oog op het telkens geheel verslaan en in de pan hakken van legerbenden, het totaal vernietigen van vloten, het verwoesten en met den grond gelijk maken van steden, dorpen en kasteelen, in een woord, op de schildering van de ver-

woestingen die het oorlogszwaard aanrichtte. In mijn oog zijn deze wel een weinig overdreven of al te pessimistisch voorgesteld. Gaat men na, hoe lang, of hoe kort eigenlijk het geheele hier behandelde tijdvak slechts duurde en hoe veel er gevochten werd, dan ontvangt men den indruk van eene menschenslachting en eene verwoesting van gebouwd eigendom, die het land had moeten ontvolken en herscheppen in eene woestenij. Maar neen, telkens staan talrijke legerscharen weer slagvaardig en zijn de vernietigde vesten weder in staat van tegenweer. Waar komt dat alles gedurig op nieuw vandaan? Hoe wordt het bij herhaling zoo spoedig hersteld? Onwillekeurig denkt men hierbij aan de plagen van Egypte, die ook het vee der Egyptenaren in korten tijd tot tweemaal toe totaal vernielen, maar ten derde male, als al de eerstgeborenen sterven, toch weder zulk een aanzienlijken veestapel aantreffen, dat de schade op nieuw aanzienlijk is. Den onkritischen Joodschen schrijver mag men geen verwijt er van maken, dat hij volkssagen en wonderverhalen als historie geeft; maar zou een hedendaagsche geschiedvorscher niet voorzichtiger handelen, als hij een weinig aan de overdrijving dacht, die gewoonlijk eigen is aan de eerste berichten van gewonnen veldslagen en veroverde sterkten; te zwijgen van de partijdigheid die zoo ligt het geleden verlies des vijands vergroot? Men vergelijke eens de opgaven der telegrammen en dagbladen van de honderdduizende Duitschers en Franschen, die in 1870 buiten gevecht gesteld werden, met de later medegedeelde officieele cijfers; of de eerste berichten van het brandende Parijs met hetgeen werkelijk later bleek verbrand te zijn!.... Ik schrijf hetgeen ik bedoel niet toe aan de goede of kwade trouw van Löher; ik wil gaarne gelooven, dat hij rechtstreeks uit zijne bronnen heeft geput; maar of het daarin gevondene altijd de werkelijkheid wedergeeft, betwijfel ik; of er niet wel eens wat afgedongen kan en moet worden op de mededeelingen dier oude bescheiden zelven, geef ik in bedenking. Over het geheel is zijne historieschildering naar mijn oordeel nog wel een beetje veel *histoire bataille*, en houdt hij zich wat lang bij die velerlei gevechten op. Hierdoor wordt het verhaal dikwijls te veel gerekt; en al is het een zeer batailleerende tijd, ik had hiervoor in de plaats liever wat meer zielkundige waardeering of karakteriseering gewenscht, vooral eene meer plastische voorstelling, uit de bestudeering hunner karakters afgeleid, van sommige hoofdpersonen, met name van Jacoba zelve. Met hoeveel aandacht ik gelezen heb, haar beeld is mij niet recht duidelijk geworden. Niet alleen treedt haar persoon te weinig op den voorgrond, maar ook dan als zij dit doet, wordt zij te veel door het met haar ten tooneele gevoerde personeel overschaduwd en komt zij niet genoeg als hoofdpersoon uit. Hare inborst, haar gemoedsleven, met een woord haar karakter is niet scherp genoeg geteekend, en dit belet, dat men haar uit Löhers boek geheel leert kennen.

Stond haar naam niet op den titel, heette het werk, in plaats van ‘Jacoba en haar tijd,’ ‘de tijd van Jacoba van Beijeren;’ ik zou geen recht hebben deze aanmerking te maken. Nu meen ik, dat de schrijver wel iets meer aan hare karakterschildering had mogen te koste leggen; wat ook wel eenigszins geldt van de andere als hoofdpersonen behandelde mannen en vrouwen, met wie zij in aanraking komt. Ik weet wel, dat men van een historieschrijver niet te veel mag eischen, en dat men vooral voorzichtig moet zijn met van hem te vergen zijne phantasie aan 't werk te zetten of zijne scheppende verbeeldingskracht te hulp te roepen. Maar zonder phantasie zal hij onmogelijk eene goede voorstelling van een gevecht, een zeeslag of eene belegering kunnen geven, al beschrijft hij ze ook nog zoo minutieus, en

zonder plastische kunst evenmin de helden en heldinnen, die hij op het tooneel der geschiedenis laat optreden, voor het oog van den lezer plaatsen. Voor personen vooral is een weinig dramatische kunst tot hunne kenschetsing onmisbaar, zullen het niet min of meer nevelachtige figuren blijven, waaraan het relief of de noodzakelijke toetsen ontbreken; en het komt mij voor

dat de schrijver hier en daar wel wat droog en dor blijft, waar hij de phantasie te hulp had moeten roepen om meer kleur te geven aan zijne tafereelen, en dat hij bij zijne persoonsbeschrijvingen de kunst van dramatiseeren in 't geheel niet te hulp heeft geroepen. Hierdoor ziet men met het oog der verbeelding niet altijd alles wat hij meent te zien te geven, en de indruk is niet diep, niet blijvende genoeg; men bewaart bij zulk eene schrijfwijze wel de elkander opvolgende gebeurtenissen, als men een goed geheugen bezit; of heeft het genot, dat het bekende opgefrischt en als op nieuw in herinnering gebracht wordt; maar de zaken en personen op zich zelven staan ons onder het lezen niet volkomen helder voor den geest, aan de aanschouwelijke voorstelling, ik herhaal het, blijft iets ontbreken.

Ik zou te veel in bijzonderheden moeten treden en mijne aankondiging te lang maken, als ik deze mijne aanmerkingen nader wilde staven. Ik geef ze ook als eene geheel subjectieve opvatting, en mogelijk maakt het boek zelf op anderen dezen indruk niet. Meer gewoon het werk van romanschrijvers, dan de voortbrengselen der geschiedschrijvers-kunst aan te kondigen, heb ik misschien wel van laatstgenoemden verlangd of verwacht, wat alleen van eerstgenoemden kan geeischt worden, hoewel hetgeen ik bedoel bij Macauly in hooge mate en ook bij Motley, om anderen niet te noemen, gevonden wordt.

Niemand late zich dus hierdoor afschrikken. Al kon de verhaaltrant van Löher plastischer en dramatischer zijn, zijn werk blijft een zeer leerzaam boek; en aan allen die belang stellen in de geschiedenis van ons vaderland beveel ik de kennismaking met ‘Jacoba van Beijeren en haar tijd’ dringend aan. Bij den nog altijd voortdurenden strijd tusschen Hoekschen en Kabeljauwschen, - al noemen wij hen eenvoudig thans conservatieven en liberalen - is het goed, in den spiegel van het verledene te zien, wat er van dien strijd worden kan, als er derden zijn, die van hunne verdeeldheid arglistig gebruik maken tot vermeerdering van eigen gezag of voor het geheel schadelijken invloed. De roode en zwarte internationalen, die in onze dagen zoo gaarne de rol van Filips van Bourgondië zouden spelen, en hiertoe reeds meesterlijk gebruik maken van de onderlinge verdeeldheid der partijen, door ze ten eigen bate te exploiteeren, zullen waarschijnlijk wel niet zoo gunstig slagen als hij; maar dat zij nog onnoemelijk veel kwaad kunnen doen en, al is het in geheel anderen vorm, allerlei ellende en jammer nog zullen te weeg brengen, lijdt geen twijfel, indien partijen niet het goede in elkanders beginselen leeren waardeeren en in dolle woede blijven voorthollen, alsof het recht en gelijk hebben geheel aan eigen zijde, het onrecht en het ongelijk alleen aan den kant van de wederpartij bestonden. De geschiedenis is daar, om tot waarschuwing en leering te dienen; en och, dat boeken als dit gelezen en bestudeerd werden! Voor ieder die leeren en gewaarschuwd worden wil is hier stof te over!

De Uitgever - dat ik dit ten overvloede er nog bijvoeg - heeft gezorgd voor eene nette en duidelijke uitgaaf, wat het genot der lectuur verhoogt; en het ware te wenschen, dat een goed debiet hem uitlokte tot eene tweede meer goedkoope of volkseditie, zoodat zijn boek ook onder bereik kwam van hen, voor wie de prijs van dezen eersten druk te hoog is. Voor leesgezelschappen uitsluitend van romans en belletrie vrees ik dat het minder geschikt is. Die drie deelen zijn te veel en wandelen te lang rond voor hen, die alleen voor uitspanning lezen en haken naar afwisseling. Maar toch zou ik een goeden dunk krijgen van een leeskring, waarin ook zulke boeken met ingenomenheid aangenomen en rondgezonden, maar ook - gelezen werden.

Kampen, Dec. 1872.
J. HOEK.

De Bruid daarboven door Multatuli. Vierde druk met naschrift Amst., - G.L. Funke 1872.
Mevr. A.L.G. Bosboom Toussaint. De Delftsche Wonderdokter. Tweede druk. Amsterdam, - W.H. Kirberger. - 1872. Twee deelen kl. 8°.

N°. 1. 'Publiek ik veracht u!' kan Multatuli weder zeggen, met nieuwen schijn van recht, nu het blijkt dat zijne 'Bruid' nog altijd in den smaak valt en, met hoop op debiet, voor de vierde maal uitgegeven werd. Met het oog op dit nieuw bewijs van wansmaak, mag hij gerust herhalen, wat hij bij eene andere gelegenheid schreef: 'Uit den smaak van zoo'n publiek is inderdaad niet wijs te worden.' Immers volgens zijn eigen, door de jaren gerijpt oordeel, is dit tooneelstuk ''n spelerij uit m'n jeugd'; - hij heeft er niet tegen, als men het 'eene uitspatting' noemt, waaraan hij zich in zijne jongelingsjaren schuldig heeft gemaakt; - het is bij hem de vraag, of 'de venijnigste recensent of iemand' (zonder recensentenvenijn?) 'het geheele stuk zoo laag stelt' als hij zelf; - verder noemt hij het 'ééne fout' en voegt er bij: 'Ik kan naar waarheid betuigen dat het mij - vooral bij de *tweede* correctie - walgde' (wat moet het dan bij de *vierde* wel gedaan hebben?); - nog verzekert hij, het stuk niet 'minder slecht' te hebben willen maken 'dan het aanvankelijk was' door verbeteringen aan te brengen, en raadt zelfs anderen dat verbeteren of herstellen van fouten af omdat 'het hout de schaaf niet waard is'....

Scherper veroordeeling is haast niet denkbaar; en toch haalde ik niet alles aan, wat tot afkeuring door den S. zelf gezegd wordt.

Als men nu bedenkt, dat hierbij van gemaakte nederigheid of schrijvers-ijdelheid, die doet laken om te hooger geprezen te worden, geen sprake is, maar dat Multatuli meent wat hij zegt en het met bewijzen staaft, moet men dan niet toestemmen, dat de toejuiching bij de opvoering en het genot onder de lezing, die een vierden druk uitlokten, inderdaad grooten wansmaak verraden?

Ik verwijs de lezers van *de Tijdspiegel* naar het Naschrift achter dezen herdruk geplaatst. Daarin verzekert de S. niet alleen, 'dat de "Bruid daarboven" "niet de minste waarde heeft", maar bewijst het door eene toetsing aan de eischen van de kunst en van eene gezonde moraal. Met verwijzing naar elders reeds gestelde kunstregels, geeft hij die eischen duidelijk genoeg op en toont dan zonneklaar aan, dat de "spelerij" uit zijne jeugd aan die eischen volstrekt niet voldoet. Van "grijpen *ins volle Menschenleben*", een eerste eisch der kunst, komt niets in: "het heele ding is niet uit de wereld, maar uit de boeken gegrepen"; 't is eene *reminiscense* uit de lectuur zijner jeugd' en 'slechts samenkoppeling der gebrekkige schetsen, die hem door Iffland, Kotzebue en vooral door Lafontaine van de wereld gegeven werden'; van zielkundige ontleding van hetgeen ons de wereld te aanschouwen geeft, van 'mensch-teekening' na voorafgaande studie, en wat meer de kunst haren beoefenaren voorschrijft, niets, alles is 'leeg', 'kladderij van de poppekast - dat is geen waarheid, dat is leugen.'

Ik moet bekennen, als men de 'Bruid daarboven' met dezen zelfden maatstaf meet, zal men den S. volkomen gelijk geven en toestemmen, dat een zulk werk toejuichend publiek 'geen behoefte heeft aan kunst, geen besef heeft van kunst, geen kunst waard is en aan kunst den weg niet weet te wijzen'; - allen uitdrukkingen, die hij zelf bezigt. Maar toegegeven, dat het 'heele ding' een hoogst gebrekkig kunstproduct of eigenlijk

geen kunstproduct is, - pleit dan Multatuli niet zelf verzachtende omstandigheden voor dat van kunst niets wetend publiek, als hij toch ‘schoonheden’ in zijne ‘Bruid’ aanwijst? als hij ‘de taal vrij zuiver, den dialoog vlug, het geheele stuk, bijna doorgaand, onderhoudend, de dictie levendig, vurig, pathetisch, zangerig, forsch, al naar mate het te pas komt, of - conventie gedeeltelijk! - kan geoordeeld worden te pas te komen’, noemt? ‘Grappig’, zegt hij zelf, is het niet, maar het werkte toch op de lachspieren;

‘larmoyant’ is het evenmin, en toch zag hij bejaarde lieden bij de voorstelling schreijen..... Elders oppert hij den twijfel, of ‘dergelijke gebreken, die de Bruid niet zoo zeer ontsieren als wel daarvan de doorgaande bestanddeelen uitmaken, grooter zijn dan in de meeste stukken van dezen aard?’ en ik durf gerust ontkennend hierop antwoorden, ik durf, zonder de minste vrees voor tegenspraak, beweren, dat van menig blijspel, tooneelspel of treurspel, zooals er op ons Hollandsch tooneel onophoudelijk opgevoerd worden, niet zooveel goeds kan gezegd worden, wat taal en stijl betreft, als van Multatuli's stuk. Welnu, die ‘schoonheden’, die ‘dictie’ heeft Publiek toegejuicht en de kunstwaarde aan de beoordeeling overgelaten van hen, die hooger eischen stellen, dan ‘onderhouden’, aan het lagchen gemaakt of tot tranen toe geroerd te worden. Die beoordeeling en partieele veroordeeling van de ‘Bruid daar boven’ is bij de eerste en volgende verschijningen niet achtergebleven; hetzij dan door ‘venijnige’ of niet-venijnige recensenten, de grove fouten er van zijn aangewezen. Geen dier beoordeelaren ging echter zoover als de auteur zelf; ik herinner mij althans niet, dat het ‘heele ding’ ‘ééne fout’ werd genoemd of bij iemand ‘walging’ had veroorzaakt. Het laat zich ook denken, dat de toenmalige critici minder streng vonnisden om het boven bedoelde goede van ‘dictie’ enz., alsmede om den jeugdigen, veelbelovenden schrijver niet af te schrikken, veeleer aan te moedigen. Nu komt hij zelf, als geoefend kunstenaar, die getoond heeft iets veel beters te kunnen leveren (men denke aan zijne ‘Vorstenschool’!) en tevens als bevoegd kunstrechter, wiens oordeel door de studie van jaren is gerijpt, - nu veroordeelt hij zelf ten eenenmale zijn vroeger *Machwerk*, zelfs in weerwil dier betrekkelijke ‘schoonheden’ enz.; maar wat dan nu te denken van dezen met zijne eigen toestemming uitgekomen herdruk? Moet die uitgaaf gezet worden op rekening van zijne verachting van het publiek, die zoo groot is, dat hij het in eigen oog ‘walgelijke’ nog goed genoeg vindt om het dit op nieuw aan te bieden? Het heeft er al den schijn van. Het is echter geen schijn, neen, 't is integendeel treurige werkelijkheid, dat een man als Multatuli, die zeer goed weet, dat er een kern is in dat zelfde publiek, die niet met den grooten hoop instemt, die sinds jaar en dag die zelfde kunstregels kent, waardeert en aanprijst, welke hij voorstaat, ondanks deze wetenschap den wansmaak van dat ‘verachte publiek’ helpt bestendigen, door, in plaats van zijn ‘Bruid’ te laten voor hetgeen zij was, ‘eene spelerij’, ‘eene uitspatting uit zijne jeugd’, haar nog eens onveranderd voor dat publiek te brengen. Een kunstenaar en kunstrechter, zooals hij, is verplicht den slechten smaak te helpen zuiveren; hij is geroepen ‘de menschheid te dienen’ en hiertoe behoort, den goeden smaak te helpen bevorderen en veredelen. Dit doet hij thans niet; hij doet het tegendeel, als hij telkens op nieuw, - zelfs voor de vierde maal! - uitgeeft, wat hij zoo wansmakelijk vindt als zijne ‘Bruid daarboven’. Het doet er zelfs niet toe, of hij gelijk heeft of niet, of zijn jeugdig werk inderdaad zoo slecht is, als hij beweert; hij zelf vindt het zoo, hij zelf spreekt het uit, hij zelf critiseert en veroordeelt het scherper dan de venijnigste recensent ooit gedaan heeft; hij zelf had dus ook de eerste moeten zijn, zelfs al ware hij de eenige, die het den herdruk onwaardig keurde. Zulk een uit eene lang verouderde en honderd maal afgekeurde school afkomstig kunstprodukt mocht hij alleen dan op nieuw laten verschijnen, als hij het had omgewerkt tot eene satire op die school. Dan had het kunnen dienen tot eene waarschuwing voor beginnende kunstenaars en tot eene les voor zulke dingen toejuichend Publiek, iets waartoe hij zelf zegt, dat ‘het stuk met weinig moeite te maken zou zijn’. Ik meen om deze redenen, dat Multatuli door deze onveranderde

uitgaaf der kunst niet gegeven heeft wat haar van iederen kunstenaar toekomt, en, met voorbijzien van hen, die dezelfde kunstregels huldigen en trachten in beoefening te brengen, zich aan Publiek heeft vergrepen, door den wansmaak van een groot deel van dat publiek te bevorderen in plaats van tegen te gaan. Zelfs een beroep

op kunstbeoefenaren, die ook wel de spelerijen hunner jeugd of gebrekkige voortbrengselen hunner pen bij herhaling helpen in 't licht geven, zou in dit geval niet aannemelijk zijn. Alleen dan, als zij hun vroeger werk zelf zoo geheel afkeurden als Multatuli het zijne, zou hun het herdrukken evenmin vrijstaan; maar ik herinner mij niet, dat dit bij een onzer Hollandsche auteurs, wier pennevruchten bij herhaling gedrukt worden, het geval is. Multatuli moge hen daarom middelmatigheden noemen, hen kunnen verwijten, dat zij niet zijn vooruitgegaan sedert hunne eerstelingen het licht zagen, of dat hun kritische blik niet gescherpt, hun oordeel niet gerijpt is; het zij zoo. Iedere daad moet beoordeeld worden, niet naar hetgeen iemand wezen moest, maar naar hetgeen hij is, en aan lagere talenten kan men geen eischen stellen, die de hoogere, de geniën mogen versmaden. Wie meent, dat hetgeen hij schreef den herdruk verdient, - behoudens het inzicht van fouten, door ieder schrijver in eigen werk opgemerkt, - doet geen kwaad als hij opnieuw laat uitgeven; maar wat te zeggen als dit geschiedt door een auteur, die zelf afficheert: wat ik u voor de vierde maal geef 'walgde' mij reeds bij de tweede correctie?.....

Ook aan de eischen der moraal heeft Multatuli zijne 'Bruid' getoetst en er meer valsch dan echt goud in gevonden. Hij kan zich verzekerd houden, dat hij niet slechts nu, maar ook reeds bij de eerste verschijning, menigeen onder de toeschouwers of lezers kon aangetroffen hebben, die met hem op dit punt volkomen instemde. Hij is waarlijk de eerste niet, die de tooneeldeugd of conventioneele deugd van tal van theater-helden en heldinnen 'boekerige en onware deugd' noemde, en deze 'deugdzaamachtigheid' ten eenenmale strijdig achtte met hetgeen hij zelf als 'hoog-humanistisch' of 'dienen der menschheid' qualificeert. Honderden zijn er geweest en zijn er nog, die alles, wat met hoop op loon 'hiernamaals' gedaan wordt, geen deugd, en 'zich weg te gooien', zooals Holm doet in de 'Bruid', even weinig 'mooi' en even 'ziekelijk' vonden als Multatuli. Zelfs al wat in Caroline nog van zekeren zielenadel getuigt, bijvoorbeeld: dat zij uit liefde voor haar vader hare liefde voor Holm onderdrukt, het wordt ook bij haar weder ziekelijke 'offerzucht' als zij zich bereid verklaart aan dien ellendigen van Bergen hare hand te geven..... Ik voeg daarom bij hetgeen ik boven reeds schreef over het ongeoorloofde van een stuk op nieuw uit te geven, dat men zelf als kunstwerk zoo laag stelt, de opmerking, dat die ziekelijke moraal eene reden te meer voor hem moest geweest zijn om zijne toestemming tot herhaalden herdruk te weigeren. Dat hij in den tijd van zijne 'ongerepte katechisatie-vroomheid' de door hem zelven thans zoo gering geachte deugd, *de* deugd, tot zijne Dame koos en met pen, papier en inkt voor haar ten strijde trok, zal niemand hem ten kwade duiden. Men zou alleen kunnen vragen, op welke catechisatie hij aan een 'Noodlot' of 'Hemelsche Machten' had geleerd te gelooven? en of er niet voor dertig, veertig en meer jaren in allerlei boeken en geschriften tegen het eudaemonisme van het vulgaire christendom en het zelfzuchtige en ziekelijke van velerlei moraal, die met echte humaniteit niets te maken heeft, geijverd werd? Maar wat zeer verschoonlijk was in een twintigjarig jongmensch, wat hem zelfs, in vergelijking van honderd andere jongelieden, die zich aan heel andere 'uitspattingen' schuldig maakten, dan aan het schrijven van zulk een drama, tot eer verstrekte, dat geldt volstrekt niet voor den twee-en-vijftig-jarigen man. Die mag, als hij beter weet, geen ziekelijke deugd voorstaan, die moet ze juist kastijden met de roede der satire of bestrijden met echten humor, als hij satiricus is of humorist. Waarlijk, ik en velen met mij zouden hem hebben toegejuicht, als hij zijne 'Bruid' werkelijk tot eene satire

had bijgewerkt; niets leerzamer voor allen, die het met kunst en zedelijkheid oprecht meenen, dan wanneer de gemaaktheid, de opgeschroefdheid, de onnatuur, met ziekelijke sentimentaliteit en al wat onwaar is, flink aan de kaak worden gezet. Waarom Multatuli dit niet

deed, zegt hij in zijn Naschrift niet; en dit is te meer te betreuren omdat de ‘Bruid’ reeds voor een groot deel parodie is; maar dat hij dit zelf inzag en uitsprak, ja, dat hij dit geheele Naschrift achter zijn tooneelstuk plaatste, rechtvaardigt hem niet. De ‘onnoozelen’, tot welke hij het woord richt en wie hij tegelijk ‘waarde heilbegeerige lezers’ noemt, de ‘onnoozelen’, welke hij waarschuwt voor de ‘Rosinant-Fraze’, of tegen ‘klank, rijm, maat, al dat getingel en gejingel.... zonder voorafgaande zeer ernstig ingespannen studie’, zullen misschien bij uitzondering zijne ‘Opmerkingen’ lezen; maar ‘Publiek’ waarvoor deze vierde druk eigenlijk dienen moet, leest zulke dingen niet. Dat gaat af op den naam van den auteur, dat laat zich verlokken door dat ‘vierde druk’, - alsof alleen ware kunstwerken zoo dikwijls herdrukt worden! - en grijpt op nieuw naar het aangebodene, in spijt van ‘venijnige’ en ‘niet venijnige recensenten’ en van het doemvonnis, dat de Schrijver zelf over zijn eigen werk uitspreekt. Ik heb hier dan ook over het tooneelstuk zelf niets bij te voegen dan alleen, dat het zonder schade voor onze Nederlandsche letterkunde onherdrukt had kunnen blijven en alleen dienen kan om te laten uitkomen, hoe de Schrijver van de Ideën voor dertig jaar nog een beginner was in het tooneelschrijvers-vak en, als hij niets beters had geleverd, nooit zijne riddersporen zou verdiend hebben, al vond menigeen zijne ‘Bruid’ ook nog zoo ‘mooi.’

N°. 2. Het is niet om vergelijkingen uit te lokken tusschen het werk van Multatuli en dat van mevr. Bosboom-Toussaint, dat ik beide hier achtereenvolgens ter sprake breng. Ik ontving het te gelijk ter aankondiging, begon met ‘de Bruid’, om van het minder goede tot het veel betere op te klimmen, en nam het *honneur aux dames!* slechts in zoover in acht, dat ik den ‘Dokter’ het laatst introduceer. Het strekke tevens tot bewijs, dat ik geschriften aankondig en niet in eene beoordeeling treed van hunne auteurs. Ik ben het volkomen eens met hen, die beweren dat bij het bespreken van litterarischen of belletristischen arbeid de persoonlijkheid der schrijvers, hunne sekse, hun karakter, hun levenswandel enz. niet in aanmerking mogen genomen worden. Niet de kunstenaar of kunstenares, maar het kunstgewrocht zelf is de stof, die de kritiek behandelen moet en ook alleen behandelen mag. Een eerlijk verslaggever, die het met de kunst wel meent, heeft dan ook niets te maken met de persoonlijke eigenschappen of het intime leven van hen, wier werk hij aankondigt of beoordeelt. Al waren zij de schoonste vrouwen of de krachtigste mannen, dit vergoelijkt, vergoedt veel minder het leelijke en flauwe hunner pennevruchten; al huldigden zij in hun gedrag de regelen der gestrengste zedekunde, als hun werk onkiesch is van inhoud, of onzedelijk van strekking, moet het veroordeeld worden; en zoo ook omgekeerd: al kwam een inderdaad schoon kunstvoortbrengsel uit de vuilste handen, dit doet er niet toe; *in* het te beoordeelen werk, niet daarbuiten, ligt de grond van afkeuring of goedkeuring. Verbeeld u ook eens een criticus, die de *Bekentnisse einer schönen Seele* of de *Hermann und Dorothea* afkeurde omdat Göthe - Göthe was, of uit de uitspattingen van Tom Jones aanleiding nam om Fielding een zedeloos mensch te noemen en daarom zijn klassiek geworden roman veroordeelde!..... Niet dus de hoogbegaafde Schrijfster, ook niet de optreding voor de eerste maal van haar ‘Wonderdokter’, maar slechts de herdruk van dezen haar laatsten roman is het onderwerp dezer regels, of het tweede werk dat ik hier aankondig.

Van al dat ‘getingel en gejingel.... zonder voorafgaande zeer ernstig ingespannen studie,’ waarover hierboven sprake was, is in dezen historischen roman niets te vinden. Van ‘frasen’ misschien iets, als de Schrijfster buiten de coulisses treedt en voor zich zelve spreekt; maar in den regel moet dit dienen tot karakteriseering van personen en toestanden, en om uit het verledene lessen en wen-

ken af te leiden voor het heden. Zoo zou men eene frase kunnen noemen, wat zij zegt (bl. 9, Deel I) van de ‘dusgenoemde Libertijnen’ uit het tijdperk, - het laatst van de zestiende eeuw - waaruit haar drama genomen is, ‘die zich gehaast hadden ‘het papisme’, zooals zij het scholden, den rug toe te keeren, maar die traag en flaauwhartig waren als het er op aankwam iets beters te grijpen.’ Laat een nadenkend lezer er uit afleiden: ‘*tout comme chez nous!* Hoevele dusgenoemde liberalen hebben zich gehaast het Kerkgeloof, dat zij bijgeloof scholden, den rug toe te keeren, en zijn te traag en te flauwhartig om iets beters te grijpen.’ Laat een ander zeggen: ‘de Libertijnen van toen’ laten zich nu Modernen noemen, maar begrijpen er niets van, grijpen veel minder naar het betere dan allerlei Kerkelijke credo's dat de moderne tijd als de godsdienst van Jezus aanprijst.....’ De vraag blijft bij zulke gezegden altijd, of men wel onpartijdig genoeg is, of men wel in aanmerking neemt, wat de tijdgenoot beweert van hen, die met den stroom der groote meerderheid niet meegaan, en of een geheel onbevooroordeeld geschiedvorscher onder die ‘Libertijnen’ geen ijverigen en stoutmoedigen kon vinden, die het Calvinisme niet veel beter achtten dan het Katholicisme en inderdaad zochten naar iets dat boven beide stond. Of moest men in die dagen òf Papist òf Calvinist zijn, om iets te wezen?.... Ik geloof het niet!... Doch ik wilde dezen herdruk hier bespreken en heb niet breed uit te weiden noch over de schrijfwijze van Mevrouw Bosboom-Toussaint in het algemeen, noch over de verdiensten van ‘de Delftsche Wonderdokter’ in het bijzonder: ze zijn genoeg bekend. Dat een tweede druk zoo spoedig na de voltooijing van den eersten (Juni 1871) noodzakelijk werd geacht, bewijst reeds welk een onthaal dit haar werk te beurt viel. Ik noem dit een zeer gunstig onthaal en beweer, dat het nog meer pleit voor den goeden smaak van het publiek dan voor de deugdelijkheid van het werk. Die deugdelijkheid was reeds bewezen, ‘zeer ernstige ingespannen studie’ was er aan voorafgegaan en uit tal van bijzonderheden het geheele boek door gebleken; meer dan eene lofprijzende beoordeeling waren er verschenen, of het herdrukt en zoo spoedig herdrukt zou worden of niet, deed ook aan de waarde niets toe of af; - zelfs groote prullen worden herdrukt en uitstekende romans beleven maar eene uitgaaf; - neen, het pleit voor den goeden smaak van het publiek, althans van een deel van dat publiek, dat de heer Kirberger deze nieuwe oplaag zoo spoedig durfde ondernemen.

Of weten wij niet allen, lezers van *de Tijdspiegel!* dat onze Toussaint bij den grooten hoop, die romans leest, tot nu toe niet populair is geweest? Grijpt eene menigte romanverslinders niet veel eer naar een Müblbach dan naar hare boeken? Ik noem eene buitenlandsche schrijfster, om vergelijkingen te vermijden tusschen binnenlandsche auteurs, en Mühlbach is juist geschikt om aan te wijzen waarom Toussaint niet populair is, althans veel minder dan de Duitsche historische romanschrijfster. De oorzaak hiervan is, dat Mühlbach veel meer is *à portée de tout le monde* dan onze verdienstelijke, ik durf gerust zeggen, onze eerste romancière; niet volgens den regel *qu'il faut être très-savant pour se mettre à la portée de l'ignorance;* als 't op *savoir* aankomt, houd ik het er voor dat Toussaint er het meest van weet! - maar omdat Mühlbach wel, Toussaint niet schrijft voor *tout le monde*, en in 't geheel niet voor ongeletterden of onontwikkelden; 't is haar niet om de verbeelding te doen, maar om verstand en hart van hare lezers. Om hare romans en novelles te genieten, moet men zelf reeds eenigermate geletterd, althans eenigszins verstandelijk en zedelijk ontwikkeld zijn; en daarom beweer ik, dat deze spoedige

herdruk aantoont: Publiek gaat vooruit! Publiek telt thans meer lezers, die smaak hebben in degelijke lectuur dan toen Mej. Toussaint optrad of nog lang daarna, toen tweede edities van hare pennevruchten eerst jaren na de eerste verschenen...

Eene opmerking meen ik echter hierbij te mogen voegen. Hoeveel lezers ‘de

Delftsche Wonderdokter' ook gevonden heeft en nog vinden zal, hoe aanzienlijk reeds het aantal der bewonderaars van dit en andere werken van Mevr. Bosboom-Toussaint moge zijn, zij zou nog meer lezers trekken, nog grooter opgang maken, nog meer meewerken aan de verbetering van den smaak van het lezende publiek, m.a.w. zij zou veel populairder worden, als zij besluiten kon iets minder lang te zijn. Ik bedoel niet 'langdradig;' - dit is een leelijk woord, genoegzaam hetzelfde als 'vervelend'; - neen ik bedoel 'uitvoerig'. De groote uitvoerigheid harer beschrijvingen, het vaak te zeer uitspinnen of te veel rekken van hetgeen zij verhaalt, en het breeksprakige van hare eigen opmerkingen, - dit samengenomen schrikt niet slechts den grooten hoop af, voor welken eene Mühlbach zoo prettig onderhoudend schrijft, maar ook vele lezers van smaak, die in onze stoomeeuw geen tijd hebben voor zulke dikke boeken, terwijl zij, die eenigszins met geschiedenis en oudheid bekend zijn, geen behoefte gevoelen aan zulke gedetailleerde schilderingen van het voorheen, als bijv. de minutieuse teekening van een volksfeest en de kleedij onzer voorouders in de 'Wonderdokter.'

Bovendien staat, geloof ik, aan bedoelde populariteit in den weg, dat onze begaafde Schrijfster eene verouderde wereldbeschouwing blijft huldigen en dit hoe langer zoo meer in hare schriften laat doorschemeren. Ik doel hier volstrekt niet op godsdienstige sentimenten. Al wordt het onderscheid tusschen godsdienst en godgeleerdheid nog veel te weinig in 't oog gehouden, ik tracht dit wel te doen; en ook volgens mijne eigene stelling, hierboven uitgesproken, heb ik niet met het gemoedsleven der Schrijfster, maar met de theologische richting van haar geschrift te doen. Wanneer nu een auteur, behalve de kleur van den tijd waaruit hij genomen is, ook nog een eigen kleurtje aan zijn roman geeft, of de zaken door een theologisch gekleurd glas beziet en naar dien subjectieven aanblik beschrijft, schrikt het niet slechts vrijgeesten of vrijdenkers af, maar ook velen, die vrij van geest zich van het verouderde losmaken en naar het nieuwere betere grijpen. Toen ik onlangs 'De Spaansche Broeders' aankondigde (*Letteroefeningen* van Mei ll.) noemde ik dit boek bij uitnemendheid geschikt voor orthodoxe lezers; ook 'de Delftsche Wonderdokter' vindt zeker sympathie bij velen van behoudende theologische richting; maar de schriften van eene Toussaint moesten juist niet aan deze soort van eenzijdigheid lijden, daartoe zijn zij te zeer vrucht van ernstige voorafgaande studie, daartoe staan zij inderdaad als kunstproducten te hoog. Als zij evenveel studie ten koste legde aan haar eigen als aan den ouden tijd, zou haar gezichtskring ruimer worden en zij spoedig inzien, dat er eene godsdienstig-zedelijke wereldbeschouwing is, die naar een hooger levensideaal leert 'grijpen', dan eenig kerkgeloof ooit heeft voorgestaan.... Maar reeds genoeg. Mijne opmerkingen gelden slechts de oorzaak van de mindere populariteit of het minder algemeen in den smaak vallen van Mevr. Bosboom-Toussaints romans. Wie evenwel dat een weinig te uitvoerige verschoonen, of nu en dan een beetje er doorheen worstelen wil; - wie zelf vrijgevig en onbekrompen genoeg is, om wat subjectiviteit door de vingers te zien, zal zich ruimschoots schadeloos gesteld vinden, door de vele schoonheden van dezen thans herdrukten degelijken roman, en om eene 'frase' te gebruiken, die tot de banaalste soort behoort, met mij erkennen, dat 'onze letterkunde' inderdaad door zulke boeken wordt 'verrijkt.' De heer Kirberger geve later eene derde, eene vierde editie, als bewijs dat ons publiek zulk goed werk weet te waardeeren; maar kan de Schrijfster er toe besluiten hier en daar het snoeimes er in te zetten, als zij ten derden male met

de correctie bezig zal zijn, ik geloof, dat de uitgaaf alsdan nog meer aftrek vinden zal.

J. HOEK.

Kampen, Juli 1873.

Mengelwerk.

Robert Schumann.
Door Celestine.

VII.
De voogd en de vriend.
Brief van Robert Schumann, aan zijn voogd, koopman Rudel te Zwickau.

WelEdele Heer!

Voor het mij toegezondene maandgeld zeg ik u hartelijk dank; wees verzekerd dat ik het tot de beste doeleinden aanwenden en er mij geene onnoodige uitgaven mede veroorlooven zal.

De regtsgeleerdheid heb ik tot mijn beroep gekozen, en vlijtig zal ik er mij op toeleggen, hoe ijskoud en droog het mij ook voorloopig toeschijnt.

Ontvang mijne beste wenschen voor uw geluk en wees verzekerd dat ik met verschuldigde hoogachting en gevoelens van dankbaarheid verblijve

Uw onderdanigen

R.S.

Brief van Robert Schumann aan Gisbert Rosen.
1 Julij 1828.

Bèste Rosen!

Een eeuwig zot genoegen moet het zijn, mijn Sanskrit te lezen; daarom geef ik mij heden heel veel moeite om mooi te schrijven en maak een uitzondering op den regel, wijl in den regel dichters en pianisten een hondenpoot schrijven zooals ik.

Na deze captatio benevolentiae ga ik over tot den eigenlijken brief. Mijn goede Rosen, welk een gelukkigen tijd bragten wij te zamen door!

Met onze scheiding begon mijne heerlijkheid, d.w.z. mijn studentenleven! Hoe heb ik het gevonden? Ach, geen *rozen* in het leven, noch onder de menschen! Herhaaldelijk neem ik dan ook mijne toevlugt tot Jean Paul of de piano; dat kunnen die 'Deutschthümler' hier niet verdragen. Nevens Flechsig en Semmel, is Göthe, een Brunswijker, de eenige met wien ik beter bevriend ben geworden. Aan de anderen is niet veel gelegen en ik laat er mij ook weinig aan gelegen liggen.

Semmel en ik hebben voor 'Burschenschaft' bedankt en zijn toegetreden tot de vereeniging 'Marcomannia.'

Naar Heidelberg ga ik zeker; maar helaas! niet voor Paschen 1829. Ach, dat ge er dan nog waart, om te zamen in dat bloeijende paradijs te kunnen rondzwerven! De kleine teekeningen, waarvoor ik u hartelijk dank, geven vleugelen aan mijne droomen. Hier heb ik nog geene collegies bezocht en uitsluitend in stilte gewerkt, d.w.z. piano gespeeld, en ettelijke brieven en Jean-Pauliaden geschreven.

Aan geen enkele familie liet ik mij voorstellen en ontvlugt over 't geheel, waarom weet ik zelf niet, de erbarmelijke menschen, kom weinig uit en voel mij vaak zeer terneergeslagen over de nietigheden en kleingeestigheden dezer egoïstische wereld. Ach, een wereld zonder menschen, hoe zou die zijn?

Een onmetelijk kerkhof, een doodslaap zonder droomen, een natuur zonder bloemen en zonder lente, een doodsche kijkkast zonder poppen, en toch! Deze wereld met menschen, wat is ze? Een reusachtig kerkhof van vervlogene droomen - een tuin met cypressen en treurwilgen - een stomme kijkkast met weenende figuren - ach, zoo is het! Of wij elkander zullen wederzien, dat weten alleen de goden! Maar toch is de wereld nog niet zoo groot dat zij menschen, hoeveel te minder dan vrienden, voor altijd kan scheiden.

Ten allen tijde was het wederzien korter dan de scheiding - weenen willen wij er niet over, want ook ten allen tijde heeft het lot met zijne reuzenvuisten slechts den mond maar niet het hart kunnen sluiten dergenen, die elkaar, ook al zijn zij gescheiden, blijven liefhebben en heiliger achten, omdat zij elkander dan als onzigtbaar, gestorven of bovenaardsch beschouwen.

Ik ben vermoeid van 't vele schrijven; wees daarom niet boos als ik dezen sluit, bovendien zal u mijn gebabbel weinig genoegen doen. Uwe Leipziger kennissen, die allen u hartelijk liefhebben en achten, laten u duizendmaal groeten.

Vaar dan wel, geliefde vriend! Dat uw leven niet meer bewolkt moge zijn dan de hemel op een schoonen avond, en zit gij 's avonds op de berg-ruïnen, verrukt over het bloeijende dal en den fonkelenden sterrenhemel, dat dan niet meer regen valle dan noodig is voor een maanregenboog.

Vergeet dan den verren vriend niet, die zich zeer terneêrgeslagen

en ongelukkig gevoelt, en wensch hem alles toe wat hij u uit de verte toewenscht. Uw teedere menschelijke genius voere u zacht boven het slijk des levens en gij zelf blijft wat ge zijt en waart - menschelijk - menschelijk.

Leef gelukkig!

Uw S c h u m a n n .

VIII.
Moeders wensch en Robert's lust.

De zomer van 1828 was verstreken en de herfstmaand voor het muzijkale Leipzig het sein tot een reeks van concerten en privaat-soireën, die elkander zes maanden lang onophoudelijk zouden opvolgen.

'Te Leipzig is niets goed als de muzijk!' was gewoonlijk het antwoord van Robert, als men hem over zijn academiestad ondervroeg, en menigeen heeft dit vóor en ná hem beaamd.

De naauwe, morsige straten, waar de sombere hooge huisgevels elkander schijnen te raken en de voorbijgangers onophoudelijk in hun vaart opgehouden worden door de geraasmakende en lastige handelsdrukte; de kleine onoogelijke pleinen, waarop geen enkele boom zijn schaduw laat vallen - dit alles was niet geschikt om het aesthetisch gevoel te ontwikkelen, en daarom voorzeker zocht men er meer dan in eenig andere stad, zijn toevlugt tot de muzijk.

Robert, die nog altijd in zijn reis met Rosen leefde, wiens geest eerst regt opflikkerde in de vrije natuur, ondervond meer dan iemand het neêrdrukkende dezer onoogelijke stad, en greep dus gretiger dan ooit het toovermiddel aan, waarmede hij haar geestdoodenden invloed kon bestrijden.

In zijne brieven aan Rosen kwam zijne neêrslagtigheid vaak duidelijk genoeg uit. De gezwollen onzin, de dweepzucht waarvan ze overvloeiden, bewezen maar al te zeer, hoe diep de Jean-Paulsche geest beide vrienden en vooral Schumann had doordrongen; ook uitte zich daarin reeds, benevens het fijngevoelige, die zwaarmoedigheid, die het karakter van dezen laatste meer en meer zou onderscheiden.

Niet lang echter hield Robert zijn teruggetrokken leven vol. De hernieuwde kennismaking met Agnes Carus, wier echtgenoot tot professor van de Leipziger universiteit was benoemd, werkte weldadig op zijn sombere neêrslagtigheid; zijn drukke omgang met deze kunstlievende vrouw bragt hem van zelf in aanraking met andere belangwekkende personen, waaronder ook Marschner, de latere opera-componist.

Van meer beteekenis voor zijne toekomst was zijne kennismaking met Friedrich Wieck, wiens levendig en opgewekt karakter hem al dadelijk bijzonder aantrok en wiens negenjarige dochter Clara reeds door haar voortreffelijk pianospel de aandacht begon te trekken. Haar na te streven, werd nu Robert's hoofddoel; tot dit einde liet hij zich

met volkomene toestemming zijner moeder, door Wieck in de muzijk onderrigten. Hij verbeterde door diens methode zijn techniek, maar bleef zich hardnekkig verzetten tegen de studie der akkoordenleer. Een dergelijke orientering in het harmonisch systeem hield hij voor overbodig, en 't scheen hem voldoende naar het gehoor de akkoorden op de piano te zoeken.

Deze meening, die Robert met zijn gewone eigenzinnigheid tegen Wieck's argumenten verdedigde, werd eenigzins geregtvaardigd door Schumann's muzijkale natuur zelve, die hem gewoonlijk de juiste uitdrukking verleende voor zijn gevoel. Eerst later, bij het ondernemen van grootere composities, zou hij leeren inzien dat hij de harmonieleer ten onregte had verwaarloosd.

Op een avond in het laatst van November 1828, klinkt uit een der bovenvensters, in een der hooggehuisde Leipziger straten, bij tusschenpoozen een luid gelach. Die er door verleid wordt om naar boven te zien, geraakt door eenige gepantoffelde en gelaarsde voeten buiten het venster, spoedig tot de overtuiging dat het door studenten bezet is.

Het naambordje op de deur bevestigt dit dan ook ten stelligste.

Emil Flechsig - Theologant.
Robert Schumann - Stud. Jur.
Tweede verdieping.

Even gezellig als deze beide heeren dit logies met elkander deelen, staan daar hunne namen bijeen. De inrigting van dit logies zelve zou voorzeker hun studentschap nog twijfelachtig hebben gelaten, stond die niet duidelijk naast hunne namen op het deurbordje uitgedrukt, want van boeken geen spoor.

Een groote vleugel neemt nagenoeg de meeste ruimte van het niet zeer groote vertrek in, een violoncel rust er vertrouwelijk tegen aan, twee muzijklessenaars prijken aan weêrskanten van den vleugel; de tafel, die er voor in een hoek moest wijken, is overladen met muzijkstukken, waaruit een viool nog even haar hals vertoont, de strijkstok die er bij behoort, speelt op dit oogenblik een scherzo op den arm van zijn eigenaar, die op koddige wijze door vingerzetting, armbeweging en mimiek zijn schijnspel begeleidt. Een vijftal jonge lieden, allen in hemdsmouwen en met sigaren in den mond, slaan lagchend deze vertooning gade.

- Heeren! - spreekt er een, uit zijn liggende houding verrijzend, - Marcomanniaden! dat is, broeders van één geloof, ééne levensrigting, één zin en één Kneip! staken wij deze scherts. De zonnegod heeft zijn taak verrigt! Reeds daalt zijn vierspan met versnelden spoed den westelijken horizon af, die in purperen gloed den koning des dags de laatste hulde bewijst, en Zephir's adem verspreidt de rozige wolkjes tot boven de steenmassa's onzer prozaïsche veste. Wat dunkt

u, indien we, opgewekt door zijn verkwikkenden invloed, het luchtruim deden weergalmen van het donderend bazuingeschal van onzen vereeuwigden, nooit volprezen van Beethoven!

- Bravo, Glock, bravo!! Gij zijt voor redenaar geboren!

Glock neemt zijn violoncel op en geeft door eenige krachtige snarengrepen, gevolgd door een staccot-gang, te kennen, dat hij zich ook nog een andere roeping bewust is. De schijnspeler bevrijdt zijn viool uit den druk van Haydn en Mozart en herhaalt deze staccata-passage een paar octaven hooger.

- Hoe hebben wij 't met u, Schumann? De vleugel roept u, hoort ge het niet?

De aangesprokene staat op en slaat een verstrooiden blik op het gezelschap.

- Hij heeft iets te zeggen - fluistert Semmel zijn buurman Flechsig toe. - Spreken gaat hem altijd slecht af, getuige zijn redevoering over 'Tasso's Todt.'

- Vrienden! - zegt Schumann met bevende stem en ontroerd gelaat, - Marcomanniaden! Heden doet mij uwe vrolijkheid pijn! Wees ernstig met mij. Een lieveling van Apollo is ons ontvallen, een ware Muzenzoon, wiens ziel overvloeide van melodie, wiens leven een aaneenschakeling was van harmonie met de kunst. Ik bedoel Frans Schubert(*). Vrienden, ach, beweent hem met mij!!...

Diepe stilte volgt op deze woorden. Tranen vloeijen langs Schumann's bleeke wangen; werktuigelijk zoekt hij een zangstuk uit de overal verspreide muzijkstukken, legt het voor zich op den vleugel en raakt de toetsen aan.

't Is Schubert's Erlkönig.

De enkele toonen groeijen aan tot akkoorden, en tusschen het welbekende lied dringen, als tolken zijner diep gevoelde smart, de klaagtoonen van den genialen pianist door, totdat zij zich ten slotte oplossen in een somberen, overweldigenden doodenmarsch.

Er straalt iets zoo vreemds en treurigs uit Robert's doffen blik, dat zijne kameraden er diep door getroffen worden en de lach op hunne lippen dezen avond voor goed is geweken.

- Vrienden, - zegt Schumann, als hij zijn spel heeft gestaakt, - heden avond voel ik mij alleen tot den jongen doode getrokken. Wijden wij ons uitsluitend aan zijne zielverheffende scheppingen.

Eenstemmig wordt dit verlangen goedgekeurd. De musici plaatsen zich voor hunne lessenaars.

- Geest van den afgestorvene, beziel ons! - roept Robert, ten toppunt van opgewondenheid. Zijne oogen schitteren wonderlijk, zijne wangen kleuren zich hoog rood. Daar ruischen ze den hoorders te gemoet, de reine, liefelijke zangen van den vroeg gestorven meester,

(*) 19 Nov. 1828, 31 jaar oud.

en als weerklonken ze uit hooger sfeeren, zoo bedarend, zoo weldadig werken ze op het dweepzieke gemoed van den pianist.

Zijn zenuwachtige overprikkeling wijkt meer en meer en wordt door stillen ernst vervangen; aanstekelijk schijnt die voor musici en hoorders en legt de beste getuigenis af hunner opregte vereering voor Schubert.

Zoodra de gasten vertrokken zijn, bevrijdt Flechsig de tafel van haar zwaren last en schuift die op haar gewone plaats, zet de muzijklessenaars in den hoek en wil nu ook den vleugel sluiten, maar wordt hierin door Robert verhinderd.

- Ik kan nog onmogelijk slapen, Emil! Schubert's geest wil mij niet verlaten.

- Dan zullen we hem trachten weg te praten - antwoordt de theologant - uw spel heeft de buren nu lang genoeg wakker gehouden.

- Zacht drukt hij Robert op zijde en volbrengt zijn voornemen.

- Bovendien, - vervolgt Emil, - heeft het praten ook zijn goede zijde. In toonen kan ik u b.v. moeijelijk vragen: Robert, waarvoor zond uwe moeder u eigenlijk hierheen? Zulke toonen passen niet in uw toonsysteem; ik ben zeker, dat ge die, met al uw muzijkaal gevoel, niet zoudt opvangen.

- Altijd hetzelfde avondsermoen! Hoe dikwijls moet ik u zeggen dat ik hier eerst wat tot mijzelf moet komen?

- Altijd dezelfde uitvlugt! Hoe dikwijls moet ik u antwoorden, dat mij zes maanden daarvoor genoeg schijnt. Heeft het geld dat er mede zoek ging beantwoord aan het doel waarvoor het u gezonden werd? Waarachtig, Robert, neem een kloek besluit, anders komt gij er niet. Niemand kan twee heeren dienen, bedrieg niet langer uwe moeder!

- Bedriegen! - roept Robert toornig.

- Ja, bedriegen! - herhaalt Flechsig op vasten toon - mijne logica geeft er geen anderen naam aan, en als vriend is het mijn pligt u dit aan het verstand te brengen.

Flechsig's trouwe oogen hebben de gewone uitwerking. Robert drukt hem hartelijk de hand.

Dat hij zijne regtsstudiën geheel verwaarloosde, had hij zichzelf reeds meermalen verweten, maar altijd waren zijne goede voornemens gestrand op zijn onoverwinnelijken tegenzin in dat vak, en de muzijk had hem trouw bijgestaan om dien te versterken. Zooals hij zich te Zwickau willoos had overgegeven aan haar overwegenden invloed, zoo liet hij zich ook hier weder lijdelijk door haar beheerschen. Nu en dan, als Flechsig er hem opmerkzaam op maakte, zag hij het volkomen in en wapende zich met de beste voornemens om zijne studie beter ter harte te nemen. Zoo ook nu weder.

- Gij hebt gelijk, Emil! Het wordt eindelijk tijd mij tot het regt te bekeeren. Morgen bezoek ik het collegie - dat zal de eerste overwinning zijn op mijne geweldige antipathie tegen die uitdroogende weten-

schap. Bovendien is weder de laatste penning gevlogen en na een collegiegang kan ik met een geruster geweten mijn voogd manen om een extra-subsidie. Plaats, Emil! Een tendre adieu aan mijne zielsvriendin zult ge mij toch wel niet willen beletten?!

Ondanks Emil's tegenbedenkingen, is Robert weldra weder geheel verdiept in zijn pianospel.

IX.
Student of kunstenaar?

Tot Flechsig's niet geringe verbazing bezocht Robert werkelijk de volgende dagen het collegie, maar bij deze proeven bleef het ook. Daarentegen schenen hem de zoogenaamde *humanioria* iets meer te boeijen en gaven de voorlezingen van den philosoof Krug aanleiding tot zijne privaatstudie van Fichte, Kant en Schelling.

Robert's verlangen om de Leipziger Universiteit met de Heidelbergsche te verwisselen, groeide echter met den dag aan, ook bleef hij bij zijn voornemen, om met Paschen zijn vriend in de armen te snellen. Rosen's antwoord - dat hij welligt tegen dien tijd Heidelberg reeds zou verlaten hebben - verijdelde deze hoop, maar tegen verwachting bragten de omstandigheden een andere lotsbeschikking mede en veroorloofden Rosen een langer verblijf te Heidelberg dan hij aanvankelijk gemeend had. Beide vrienden zagen dus met gelijke vreugde hunne hereeniging te gemoet.

Deze tijd naderde met rassche schreden.

De winter was ten einde en had vooral door zijne Gewandhausconcerten Robert menig genotrijken avond bezorgd. Hij stond nu op het punt Leipzig te verlaten, om na een oponthoud bij zijne familie, zijn tweede Universiteitsstad te bezoeken. Ondanks zijn afkeer van Leipzig, nam hij toch van de vele bekenden, die hij er gemaakt had, een te aangename herinnering mede, om er niet met leedwezen van te scheiden.

Zijn laatste afscheidsbezoek gold Friedrich Wieck, den kundigen muzijkonderwijzer, aan wien hij zijne vorderingen in de piano-techniek had te danken. Wieck, in 1785 te Pretsch bij Wittenberg geboren, had zich evenals Schumann eerst later aan de kunst gewijd en zich te Leipzig als muzijk- en pianohandelaar en tevens als muzijkonderwijzer gevestigd. In den laatsten tijd had Wieck, wel is waar, zijn onderrigt aan Robert gestaakt en hem minder voorkomendheid bewezen, maar Robert kon niet vergeten, hoeveel hij aan dien man verpligt was; bovendien oefende de kleine Clara met haar talentvol spel een bijzondere aantrekkingskracht op hem uit, en dit was almede een oorzaak, waarom hij een trouw bezoeker van Wieck's woning was gebleven.

Op hetzelfde oogenblik dat Robert zich voor 't laatst daarheen begeeft,

maakt hij er het onderwerp van een gesprek tusschen vader en dochter uit. Het begaafde kind voelt eenige voorkeur voor den jongen Zwickauschen pianist, die zoo kluchtig alle menschen en kinderen op de piano nabootsen en dan weder zoo ernstig spelen kan, dat haar de tranen in de oogen dringen.

Nu had ze daareven een gesprek afgeluisterd, waarin een niet zeer vleijende uitdrukking over Robert's talent voorkwam, en daar zij dit talent zeer hoog schat, wil zij toch gaarne weten hoe haar vader er over denkt. Zoodra ze dus met hem alleen is begint ze haar onderzoek.

- Vader, is het waar wat die mijnheer zeide?

Wieck strijkt zijn lievelinge met de vlakke hand over 't ronde, lieve gezigtje en vraagt lagchend:

- Wat zeide dan die mijnheer?

- Over Robert Schumann, u weet wel!

- Ha! ha! ha! - lacht de vader - heeft u dat zoo geërgerd? Nu, de goede man denkt er juist zoo over als ik!

- Hoe denkt u er dan over? - vraagt Clara, die inmiddels bezit neemt van vaders knie en hare armen om zijn hals slaat. - Hij speelt toch zeer mooi, niet waar?

- Zeker; de jongen had het ver kunnen brengen, maar hij hinkt op twee gedachten, dat is de fout.

Clara's zilveren lach klinkt nu op hare beurt door het vertrek.

- Hinkt de jongen? Dat heb ik nog niet gezien!

- Gekkinnetje! - zegt Wieck, aangestoken door den vrolijken kinderlach - liever dan uw vader zoo uit te lagchen, moest ge u maar voor de piano zetten.

- Maar vader - herneemt Clara, die geen lust heeft haar onderwerp zoo spoedig te laten varen, - als Schumann zoo mooi speelt, waarom kan hij het dan niet zoo ver brengen als.... als ik, bijvoorbeeld?

- Als gij? Gij, verwaand zottinnetje! Wie zegt dan dat *gij* het zoo ver zult brengen?

- Dat zegt mijn heer Friedrich Wieck! - herneemt Clara met gemaakte deftigheid - en als die het zegt, moet Clara Wieck het immers wel gelooven?

De muzijkleeraar kust haar herhaaldelijk.

- Studeren... studeren, mijn kind, dat is de weg.

- Maar... ik dacht dat Schumann zeer veel studeerde?

- Schumann studeert veel, ja, maar in 't wilde; hij wil, pardoes, met zijn gevoel over alle struikelblokken heenspringen, maar raakt er gedurig mede in de klem. Wil men een kunstenaar worden, Clara, dan moet men de gronden der kunst niet overslaan, zooals hij, maar daar hij eigenlijk nog niet weet, waarheen zijn roer te wenden - naar het regt of naar de kunst, behandelt hij beide liefst ad libitum, en daarom brengt hij het in het eene niet verder dan in het andere - hoogstens tot het dilettantisme.

Clara heeft weinig van deze verklaring begrepen, ze vraagt dus niet langer, maar geeft aan een tweeden wenk van haar vader gehoor en zet zich voor de piano. Wieck doet haar eenige aanwijzingen en verlaat haar daarna om elders zijn onderrigt voort te zetten.

Naauwelijks is hij vertrokken of Robert stoort Clara in hare studiën.

- Ik kom u vaarwel zeggen, lief kind, waar is vader?

- Uitgegaan, Robert, maar wees er niet rouwig om, nu kan ik u iets in 't geheim zeggen.

- Wilt ge mij een geheim toevertrouwen? Dat is goed - zegt Robert, terwijl hij zich naast haar voor de piano zet. Ik ben één gehoor.

Clara drukt den wijsvinger tegen het voorhoofd en bedenkt zich.

- Gij zult nooit een kunstenaar worden! - zegt vader.

Robert kleurt tot over de ooren.

- Gij hinkt op twee gedachten - vervolgt Clara haastig, als vreesde zij iets te vergeten - gij springt over alle struikelblokken heen, gij raakt met uw gevoel in de klem, gij... wacht eens, hoe is het ook weêr?... Gij behandelt alles ad.... ad..... Dàt woord kon ik niet onthouden!

- 't Komt er niet op aan! - zegt Robert ten hoogste geërgerd - 't is al overgenoeg wat vader heeft gezegd.

- Neen, neen! Hij zeide nog veel meer! - roept Clara verdrietig, - maar ik ben het ongelukkig vergeten. Één ding weet ik toch nog, al heeft vader dat juist niet gezegd.

- Welnu?

- Hij heeft u zeker geen les meer willen geven, omdat gij nooit deedt wat hij u zeide. Waarom waart ge ook zoo koppig? Vader weet het immers beter? Zie, ik zou het zoo prettig vinden als wij beiden eens groote kunstenaars werden!

Robert staart Clara in het stralende oog.

Bitter gewond heeft zij hem, diep gegriefd in zijne ijdelheid, maar haar laatste wensch vergoedt alles.

Die getuigt dat ze hem niet willens en wetens heeft willen kwetsen, slechts waarschuwen, en dit in haar kinderlijke eenvoudigheid zoo onhandig mogelijk deed.

- Wij beiden groote kunstenaars? Nu, wie weet wat nog eens gebeuren kan, Claralief! - antwoordt hij peinzend, - ofschoon.... uw vader mij weinig hoop geeft.

- Dat ligt maar aan u zelf. Waarom zijt ge ook student? Een student kan geen kunstenaar worden.

- Niet?

- Neen, een student moet immers weêr wat anders worden?

- Ja, dat is waar! - antwoordt Robert, op nieuw door dit kindergesnap op de pijnbank gebragt.

- Nu, waarom blijft ge dan student, als ge kunstenaar wilt worden?

- O die verwenschte tweestrijd! - roept Schumann en springt woest op, - wanneer zal ik tot een besluit komen? Reeds zóover kwam het, dat een kind mij kan pijnigen!

- Zijt ge nu boos? - vraagt Clara met een pruilend lipje.

- Ik ben ongelukkig, Clara! *Ik* wil worden zooals gij, en mijne moeder wil het anders, wat nu te doen?

- Ah zoo! - zegt Clara zuchtend - dat is zeer ongelukkig, want uwe moeder hebt ge zeker zoo lief als ik mijn vader?

- O ja!

- Nu, ik doe altijd wat vader zegt.

- Omdat hij u mogelijk niets anders laat doen als wat ge kunt.

Clara staart hem vragend aan.

- Als hij u eens zeide - en Robert vat in zijne opgewondenheid hare handen in de zijne en drukt die krampachtig - als hij u nu eens zeide - *Clara*, *speel nooit piano meer!* - Zoudt gij het dan laten?

Het kind lacht luidkeels.

- Waarom lacht ge daarover?

- Wel, vader stuurt mij juist altijd naar de piano toe.

- Maar, als hij nu eens plotseling het omgekeerde wilde van vroeger?

- Nooit... nooit meer piano spelen? - vraagt het kind verlegen.

- Nooit meer!

De kinderlippen raken de toetsen aan.

- Welnu?

- Neen, neen! Dáarvoor heb ik ze te lief gekregen. Zóo iets geks zou ik nooit kunnen beloven!

- Ha! Ik wist het wel - zegt Robert op triomferenden toon. - Nu begrijpt ge ook waarom ik wel eens geneigd ben mijne moeder ongehoorzaam te worden?

- Arme Robert! - zegt Clara nadenkend, en bij zich zelve voegt zij er bij: Dat moet ik toch vader eens *in 't geheim* vertellen!

Den volgenden dag vindt Robert nog een oogenblik tijd om Wieck vaarwel te zeggen. Uit des muzijkmeesters houding bij het afscheid nemen is op te maken, dat de kleine Clara zich ook van haar tweede geheim betreffende Robert reeds heeft bevrijd.

X.
Heidelberg en Italië.
Brief van Robert Schumann aan Gisbert Rosen.
Schneeberg, den laatsten April 1829.

Goede Rosen!

Bijna waren al mijne Heidelbergsche luchtkasteelen ineengestort. Mijn broeder Julius werd kort na de bevalling zijner vrouw gevaarlijk ziek, en mijne moeder smeekte mij, als hij soms kwam te sterven,

bij haar te blijven, daar ze zich anders zoo geheel verlaten zou gevoelen. Nu is echter de ziekte geweken en met blijdschap kan ik u toeroepen: ‘heden over drie weken vlieg ik u om den hals.’

In den laatsten tijd viel het mij zwaar Leipzig te verlaten. Een schoone, vrolijke, vrome vrouwenziel had de mijne geboeid; strijd heeft het gekost, maar nu is alles voorbij en krachtig, schoone met onderdrukte tranen, zie ik hopend en moedig mijn Heidelbergschen bloeitijd te gemoet.

Ik geloof niet u nog geschreven te hebben, dat onze vriend Semmel na zijn examen ook naar Heidelberg vliegt. Dat zal een leventje zijn! Met Augustus gaat het naar Zwitserland en wie weet waar nog meer heen! - Moge het schoone klaverblad nooit verwelken!

Eergisteren was er een prachtig concert te Zwickau, waar 800-1000 menschen waren; natuurlijk liet ik mij ook hooren - er is geen einde aan de feesten. Eerst was er een bal bij den Overste Trasky. Zaturdag-avond thé dansant bij Dr. Hempels, Zondag schoolbal waar ik zeer b..... was, Maandag Quartet bij Carus, Dingsdag, Gewandhausconcert en souper, Woensdag, déjeuner à la fourchette, en heden avond is hier te Schneeberg balletbal - en al die geschiedenissen kosten mij geen penning, om nog niet eens van andere reeds vergeten en verteerde ontbijten en avondmalen te spreken.

Te Frankfort, waar ik mij eenige dagen denk op te houden, bepaal ik u den dag mijner komst. Maandag, 11 Mei, vertrek ik zeker van Leipzig; veel geld kan ik helaas, niet meêbrengen, daar ik te Leipzig vele beeren moet bevrijden. Misschien kunt gij mij in den eersten tijd wel uit den nood helpen, anders zullen de geniën zich wel weten te redden. In ieder geval ben ik den 18^{den} bij u. Hier heeft het heden den ganschen dag gesneeuwd, 'k hoop niet dat ik per slede naar Heidelberg moet gaan; bij u is zeker alles reeds groen en rood - het schemert mij voor de oogen. Vaarwel, geliefde vriend, het wederzien weegt tegen iedere scheiding op, en zoo moge het ook ons gaan. Bloei liefelijk voort als de lente die mij toelacht en uwe opgeruimde ziel kenne slechts deze en nooit een winter.

Uw broeder
R. Sch.

Ik beklaag uwe oogen, want ik zelf kan den brief naauwelijks lezen.

Brief van Robert Schumann aan zijne schoonzuster.
Heidelberg, 20 Mei 1829.

Geliefde Therese!

Den 11^{den} Mei vertrok ik per snelpost van Leipzig naar Heidelberg. Mijn goede genius schonk mij tot reisgenoot Willibald Alexis (Dr. W. Häring). Wij bevielen elkander zoo goed, dat ik mij geroepen voelde

dien geestigen schrijver nog een eind Rhijnafwaarts te begeleiden, zoodat ik eerst in 't laatst van Mei mijn goeden Rosen in de armen kon vliegen. O dat wederzien! Welk een zaligheid stort het in vriendenharten uit! Zou niet de scheiding bestaan om de genegenheid te voeden en daardoor het wederzien des te aantrekkelijker te maken?

Nu is het een leventje! Uw broeder Moritz, die intusschen bacc. Juris is geworden, vertoeft hier nu ook. Mijn droom is vervuld, onze bloeitijd is aangebroken. Dagelijks doorkruisen we per *einspänner* den verleidelijken omtrek; ook grootere togten hebben we reeds ondernomen naar Baden-Baden, Worms, Spiers, Mannheim.

En de muzijk? Nu, daar is voor gezorgd, mijn *stom klavier* vergezelt mij overal en al sprekende oefen ik er mijne vingers op. Ze kunnen dus niet stijf worden. De muzijk blijft altijd mijn hoofdbezigheid, wat vader Wieck ook moge vertellen. Maar waar moet dat heen, vraagt ge? Vooralsnog leef ik zorgeloos van den eenen dag in den anderen; de zorgen komen altijd vroeg genoeg, laat mij mijn bloeitijd genieten. Smaak voor de regten kan mij zelfs de knappe Thibaut niet inboezemen.

Erger er u niet over, goede Therese, toch bezoek ik zijne collegies, al is 't meer uit nieuwsgierigheid dan uit leergierigheid, want hij kan zijne lezingen soms zeer aardig inkleeden. Gisteren sprak hij over ‘pubertas.’ Een jongen van 18 jaren, zeide hij, staat zoo wat gelijk met een ongelikten beer, 't is in ieder geval een schepsel dat met zijne handen en voeten nog geen raad weet. In gezelschap gedraagt hij zich zoo links mogelijk. Meestal houdt hij zijne handen op den rug, of wel zoekt een tafel of meubelstuk in den hoek magtig te worden om zich een houding te verschaffen.... Daarentegen is een meisje van 18 jaren niet alleen het meest kiesche schepsel dat er bestaat, maar ook reeds een verstandig persoon, die met de breikous in de hand tusschen het gezelschap zit en reeds toont dat zij het regt en de bevoegdheid heeft om deel te nemen aan het gesprek. Dàt, mijne heeren, is de eenvoudige reden waarom de vroegere rijpheid der vrouw ook door de wet wordt erkend.

Nu is 't wel aardig, Thereselief, dat Thibaut zoo zijne lezingen kruidt, maar toch word ik er niet wijzer door, ik begrijp ze niet. Anderen verstaan nu weder niets van de muzijk, en die er iets van weten, zooals Moritz en Rosen, heb ik bij onze tehuiskomst van het collegie, Weber's *Invitation à la Valse* al spelende uitgelegd, en ik ben zeker dat zij er meer van begrepen hebben dan ik ooit van Thibaut's lezingen zal begrijpen en het ook vrij wat mooijer vonden, dan alles wat de regtsgeleerdheid ooit kan vertellen. Hieruit blijkt dat der muzijk nog den voorrang toekomt; in 't najaar wil ik ze echter afwisselen met een Italiaansch reisje en dan eens zien of zij den voorrang behoudt. Wees mijn voorspraak bij Rudel, want hij zal wel protesteren en beweren dat mijn geld opraakt.

En nu vaarwel, de hemel zij met u en de uwen!
Gedenk steeds in liefde
Uw trouwen
R. Sch.

Brief van Robert Schumann aan den Hr. Rudel.
Heidelberg, 6 Aug. 1829.

WelEdele Heer!

Met genoegen meld ik u de aankomst van den met ongeduld verwachten wissel van 100 thaler op Emanuel Müller te Frankfort a.M. Dat ik daarmede tot de maand November niet goed kan uitkomen, zult gij uit de hierbij gevoegde berekening der uitgaven kunnen zien. Indien ik had kunnen denken dat het leven in Heidelberg zoo schreeuwend duur ware, zooals u reeds uit mijne berekening van het middageten kunt opmaken, zou ik in Frankfort omgekeerd, en weder terug naar Leipzig zijn gegaan. Nu zult gij vragen: hoe kunnen dan andere studenten uitkomen? waarop ik antwoord, dat in Heidelberg drie vierde rijke buitenlanders zijn, die dus geld genoeg kunnen uitgeven. Op mijn vraag om 60 à 70 dukaten reisgeld voor een uitstapje naar Italië, uit gij de meening, dat ik die reis zou uitstellen tot na afloop mijner studiën en voegt er bij, dat de oppervoogdijschap bezwaarlijk tot zulk een doel het verlangde geld zal toestaan.

Mogt u het niet beschouwen als een trotseren van uw welgemeenden raad, indien ik het een en ander op dien brief in tegenbedenking geef. Alle buitenlandsche studenten die naar Heidelberg gaan, worden niet alleen aangetrokken door de beroemde professoren, Heidelbergs schoone ligging en het goede leven dat men daar leidt, maar tevens door de nabijheid van Zwitserland en Italië. Gij weet even goed als mijne moeder, dat deze reis al dadelijk bij mijn vertrek van Leipzig in mijn plan lag.

Behalve het argument, dat men op reis zijn theoretische en praktische kennis moet uitbreiden, en behalve een tweede, dat ik mijne moeder opgaf en dat zij wel zoo goed zal zijn u mede te deelen, voer ik nu nog het finantiele aan, namelijk dat ik deze reis toch vroeg of laat moet maken en het dus overeen uitkomt of ik er nu of later geld voor uitgeef. Verbiedt u nu de pligt tegen de voorschriften te handelen van de oppervoogdijschap, zoo zou u toch nog als privaatpersoon uw wil kunnen doen, d.w.z. uwe toestemming geven, of ten minste niet beletten dat ik van mijne broeders geld opneem, 't welk later weder in het gelijk kan gebragt worden. Ook zou ik hier geld genoeg kunnen opnemen, altijd tegen 10-12 percent, waartoe ik evenwel slechts in het onnatuurlijkste geval, d.w.z. als ik van huis geen reisgeld kreeg, zou overgaan.

Verder moet ik u opmerken, dat gij in eene dwaling verkeert wat mijn collegieverzuim betreft; de vacantie is niet ingesteld om boeken te bestuderen, maar om een ander groot boek - de wereld - door te bladeren en zijn kennis door reizen te bevorderen. De Heidelbergsche vacantie begint 21 Augustus en eindigt den laatsten October, dat is juist de tijd dien ik voor mijn reis bestemde. Ik hoop dus, dat gij mij uwe toestemming niet zult weigeren. De slakkegang van het Saksische geregt is u te goed bekend, om te veronderstellen, dat gij u over mijn mondigverklaring even zoo lang zoudt beraden - te meer daar ik juridisch eigenlijk reeds mondig ben. Zeker zou het u aangenaam zijn, als gij u dien onophoudelijken kwelgeest van den hals hadt geschoven.

Voor het overige gaat het mij zeer goed, ik ben regt gezond, ofschoon dikwijls doodarm en meer dan dat. Zoo zeer ik u, vereerde heer Rudel, het eerste toewensch, zoo weinig wensch ik u het tweede. Met dezen innigen wensch voor uw geluk en met het verzoek, geene mijner woorden verkeerd te willen uitleggen, beveel ik mij in uwe welwillendheid aan en sluit dezen vervelenden brief.

UEd. D.D.

R. Sch.

Brief van Robert Schumann aan zijn schoonzuster.
Brescia, 16 Sept. 1829.

Daareven zag ik een beeldschoone Italiaansche, die iets op u geleek; toen dacht ik aan u en nam de pen op om u te schrijven, beste Therese! Kon ik u nu maar alles zoo mooi beschrijven als het is; den donkerblaauwen Italiaanschen hemel, den golvenden, donsachtig groenen grond, de abrikozen, citroenen, hennep, zijde en tabaksvelden, de geheele natuur vol heerlijke vlinders en kleurige insecten, de verre, karakteristiek Duitsche, gespierde en - hoekige Alpen, en dan de groote, schoone, vurig smachtende oogen der Italiaansche vrouwen, bijna zooals die van u, als ge over iets in verrukking zijt; het dartele, levendige, opwekkende leven om mij heen en mijzelf, die bijna mijn dierbaar, aan het hart gegroeid Duitschland, in het lyrische Italië vergeet, als ik zeer Duitsch en sentimenteel op den weelderigen bladertooi staar of mij verdiep in de ondergaande zon, en in de vaderlandsche bergen, die nog rood van den laatsten zonnekus, gloeijen, sterven en dan koud als gestorven menschen daar staan. - Ach! kon ik u dat alles beschrijven - dan hadt ge zeker nog eens zooveel port te betalen, zoo dik en kolossaal werd dan mijn brief.

Gisteren verliet ik met heerlijk weder Milaan, waar ik zes dagen had rondgezworven, ofschoon ik er slechts twee dacht te blijven. Vele oorzaken hielden mij terug. Vooreerst beviel het er mij uitstekend, en vervolgens besteedde ik veel tijds aan den Dom, het koninklijk

paleis, de escalier conduisant au Belvedere in het Hôtel Reichman, en ook aan een schoone Engelsche, die minder op mij dan op mijn pianospel verliefd was; want de Engelsche dames hebben alleen geestelijk lief. De Brutussen, Byron's, Mozart's en Raphael's trekken haar b.v. niet aan, zooals de Apollo's en Adonissen, door uiterlijk, maar alleen door geestesschoon; de Italiaansche dames daarentegen hebben uitsluitend met het hart lief; de Duitsche vereenigen beide soorten van liefde, of beminnen ook wel een paardrijder, een zanger, of een rijkaard die haar spoedig huwt, maar dit *sans comparaison* bid ik u, en vooral niet persoonlijk op te nemen. Een derde reden die mij langer te M. deed vertoeven, was graaf S. uit Insprück, met wien ik mij, ofschoon hij 14 jaren ouder is dan ik, zeer in den geest verbonden heb, zooveel hadden wij elkander steeds mede te deelen en te zamen te bepraten en zoozeer bevielen wij elkander wederkeerig, scheen het. Hij leverde mij het bewijs dat er niet enkel domkoppen en apen op de wereld zijn, ofschoon hij niet goed hoorde, een weinig mank liep en altijd vreeselijke gezigten trok, minder over de menschen dan over de menschheid. Ware de geheele Italiaansche taal geen eeuwige muzijk (de graaf noemde ze teregt een lang aangehouden A-molakkoord), dan zou ik niets goeds hooren. Van het vuur, waarmeê hier de muzijk gespeeld wordt, kunt ge u even weinig een denkbeeld maken, als van het slordige, onsierlijke en onjuiste der uitvoering. Uitzonderingen zijn er natuurlijk ook, zooals de *Scala* in Milaan, waar ik werkelijk voor Signora Lalande en Tamburini, mevrouw Carus en mevrouw H. uit Chemnitz vergat. Een klein favoriet stukje van Lalande en eenige andere kleine liederen die ik in Italië hoorde, zal ik u bij gelegenheid zenden.

Met mijn Italiaansch kom ik goed teregt; het afzetten van vreemdelingen is anders aan de orde van den dag. Ook geef ik mij overal voor een Pruis uit, dat veel helpt, omdat de Pruisen hier het meest gezien zijn; erg is het, als men zijn vaderland moet verloochenen, maar de list is toch goed, daar hij niemand benadeelt en mij helpt. Gisteren had het mij slecht kunnen gaan. 't Is hier mode, dat de dames ook koffijhuizen bezoeken; nu, ik zat rustig aan mijn tafeltje en dronk chocolade, toen met majestueusen tred een dame met haar cavalier binnen trad. Alle tafeltjes waren bezet en zij plaatste zich sans façon vlak naast mij; ik was niet slim genoeg om in te zien, dat ik moest opstaan, te meer daar mijn kop nog half vol was en bleef dus rustig zitten. Spoedig bemerkte ik dat de signora herhaaldelijk vragend naar mij keek of ik nog niet uitrukte, daar ze op een discorso innamorato scheen plan te hebben.

In den loop van hun gesprek hoorde ik den cavalier in half gebroken Italiaansch zeggen: questa signore (hij meende mij) è certamente dalla campagne. (Deze heer komt zeker van buiten.) Eerst hield ik mij alsof ik geen Italiaansch verstond, maar het werd nog beter. Toen ik opstond en wilde heengaan, brak de signore zijn gesprek met zijne

dame af en zeide spotachtig tegen mij: Addio signore. In tegenwoordigheid zijner dame wilde ik hem niets antwoorden, maar verzocht den Cameriere, den bewusten signore te zeggen dat, die *della campagne* hem gaarne spreken woû. Hij liet mij antwoorden dat, als ik met hem spreken woû ik dan maar bij hem moest komen. Nu schoot mij, toen ik naar hem toeging, de anecdote van Frederik den Groote te binnen en ik zeide met een kalmen glimlach: Ah, mio signore sa a parlare spagnolo? (Kunt gij Spaansch?) perché io non ben so l'italiano (daar ik niet goed Italiaansch ken.) Nô, antwoordde hij eenigzins aarzelend. Veritamente, - ging ik voort, me ne dispiace, perciocchè altrimente potrebbe legger il Don Quixote nell' Originale; ma io son Cavalière me piacerebbe a revederci, (waarachtig, dat spijt me, anders kondt ge Don Quixote in de oorspronkelijke taal lezen; toch ben ik ridder en zou het mij genoegen doen, als wij elkander wederzagen.) Met een verlegen bene signore, zag hij zijn dame aan en liet mij gaan. Ik heb echter niets meer van hem gezien noch gehoord. Misschien lig ik reeds morgen op het slagveld doodgeschoten door een bengel van een Jood; dat hij een Jood is vernam ik reeds. Het ergste en belagchelijkste zou zijn als hij mijne of liever Frederik de Groote's aardigheid niet eens begrepen had, 't geen zeer waarschijnlijk is, daar de onbekendheid der Italianen met vreemde en ook eigene litteratuur onbeschrijfelijk is.

De hemel geve dat ik duidelijk genoeg geschreven heb om u deze geschiedenis te doen begrijpen. - Overmorgen gaat het naar Verona, dan naar Vicenza, Padua en Venetië. Hoewel ik Eduard oneindig dankbaar ben, dat hij mij zooveel geld heeft gezonden, kan ik toch niet verbergen, dat ik mij veel ontzeggen moet, daar ik bij nader onderzoek van mijn kas tot het verwenschte resultaat kom, onmogelijk te kunnen uitkomen zonder mijn horlogie te verkoopen. Dat God het toch eenmaal dukaten liet regenen, dan zouden alle klaagbrieven aan voogden en broeders voor goed ophouden.

Hoe zou het u nu toch wel gaan? Denkt gij dikwijls aan den verren, eenzamen wandelaar, die nu alleen zijn hart heeft, waarmede hij kan spreken, weenen en lagchen? Ach! zulk een mantel van doctor Faust moet heerlijk zijn; ongezien en onbeluisterd zou ik zoo gaarne even een blik door uw venster werpen en dan weder wegvliegen naar Italië, en het verleden, het tegenwoordige en de toekomst in éénen krans te zamen vlechten.

Had de mensch in zijn treurtijd zoovele vrolijke oogenblikken als weemoedige in zijn geluksdagen, zeker ware hij dan nog gelukkiger dan ik nu ben.

Maar ik ben toch zeer gelukkig, wees daarvan verzekerd; en dit alles dank ik dien goeden Eduard en die andere hooge Genius, die nu ontsluijerd is en die mij deze vreugde vergunde en verleende.

Addio, dierbare zuster; in leed en vreugde blijf ik uw en allen

R. S c h .

Als gij uwe Helene kust, druk haar dan regt innig, want gij moet haar voor mij mede kussen.

Groet moeder, Eduard, Julius, Carl, Emilie, Rosalie(*) en ook al de uwen in Gera. Vergeet ook Malchen en Erttel niet.

Brief van Robert Schumann aan Gisbert Rosen.
Venetië, 21 Sept. 1829.

Ik kan hier geen goed vel postpapier krijgen, zoodat ik een blaadje uit mijn portefeuille moet scheuren.

Het gaat mij goed, zelfs gelukkig; in Milaan was ik verliefd geraakt en bleef er zes geheele dagen. Mijn beurs is geheel uitgeput en ik moet mijn horlogie verkoopen en bovendien bij Currer te Augsburg nog leenen. Dikwijls heb ik geschreven, maar altijd den brief weder verscheurd. Als wij op den Slotberg wandelen, kan ik u van Venetië geen beschrijving geven, wel van andere plaatsen - ik heb hier altijd hondenweêr gehad, maar in mijn binnenste schijnt de zon helder. Ach, Rosen! Waarom zijt gij niet met mij mede naar Venetië gegaan, of liever, zonder u had ik niet moeten reizen!

Huur s.v.p. voor mij een andere woning, maar eene die mij past, gij kent mijne zwakken toch een weinig. Verzuim geen minuut. Ach, mijn hart is zwaar en mijn geest op den trap conduisant au Belvedere van het hotel Reichman. Zij gaf mij daarboven een cypres tot afscheid - het was een Engelsche - zeer trotsch en vriendelijk, liefhebbend en hatend, hard en toch zoo week als ik speelde.

Verwenschte Reminiscenzen. - Uit Augsburg nader. Leef gelukkig, gij goede!

Uw

R. S c h .

Dezelfde aan denzelfden.
Milaan, 4 Oct. 1829.

Daar ik te Venetië vergat den brief te frankeren, vrees ik, dat ge hem niet ontvangen hebt, beste Rosen! Eigenlijk doet het mij genoegen, daar er een mismoedige toon in heerschte, veroorzaakt door veel dat ik niet wil herhalen. Sinds eenige weken (liever altijd) kom ik mij zoo arm en zoo rijk, zoo zwak en zoo krachtig, zoo afgeleefd en zoo vol levensmoed voor, dat ik - - -

Ook heden is het mij naauwelijks mogelijk de pen vast te houden, daarom zoo kort mogelijk het volgende: te Venetië was ik ziek, het

(*) Emilie en Rosalie, Robert's beide andere schoonzusters.

was een soort zeeziekte, hoofdpijn, misselijk enz., een levende dood. Die verwenschte herinnering aan de cypressen in Milaan wilde mij niet uit de gedachte. Een geneesheer ontnam mij een Napoleon, een schoft van een koopman bedroog mij voor 2 Napoleons; na kort overleg het besluit opgevat om naar Milaan terug te keeren. Ach, ik herhaal het, zonder u had ik niet moeten reizen. Beschrijven wil ik u nu niets. Mondeling gelukt het mij beter, als het ten minste kan. In 't laatst van October ben ik weder bij u. - Vergeet mijn verzoek niet betreffende de woning. Doe het mij ten genoege. Dat is voor heden alles. Leef gelukkig.

Uw

R. S c h .

Brief van Robert Schumann aan zijn voogd Rudel.
Heidelberg, 28 Nov. 1829.

WelEdele Heer!

Door mijn broeder zult Gij den gelukkigen afloop mijner reize hebben vernomen, en het zal mij genoegen doen u over een half jaar iets te kunnen vertellen van hetgeen ik gezien en gevoeld heb.

Hoeveel mij ook deze reis heeft gekost, berouwt mij, opregt gesproken, toch geen enkele penning van het geld daaraan besteed; wel kwam ik doodarm te Heidelberg aan en ben ik u daarom des te meer dank verschuldigd, dat Gij de goedheid hadt mij 100 thaler te zenden, die ik 25 October ontving.

Aangenaam zou het mij zijn, van u, geëerde heer Rudel, te vernemen, hoelang ik daarmeê toe moet komen en hoeveel ik tot Paschen nog te verwachten heb. Van de laatste 100 thaler is nog slechts weinig overgebleven.....

Beter is het openhartig met u te spreken en ik verzoek u het ook met mij te doen.

Wenscht gij dat ik op het een of ander mij wat zal bezuinigen, dan wil ik dit gaarne zooveel mogelijk doen.

Voor het overige ben ik gezond en vrolijk en leef zeer stil op mijne kamer; bij vele familiën ben ik voorgesteld, maar uitgaan doe ik weinig. Over 't geheel verheug ik mij weder hartelijk op Zwickau en Leipzig. Dikwijls overvalt mij daarnaar het heimwee.

U verzoekende, mij over genoemde punten in te lichten en mij zoo spoedig mogelijk een kleinen wissel te zenden, groet ik u en uwe geëerde familie

UEd. D.D.

R. S c h .

XI.
De Heidelbergsche student.

Het kon wel niet anders of Robert's virtuositeit op de piano moest ook te Heidelberg weldra in hooge mate de aandacht trekken. Ook prikkelde zijn zonderling karakter de algemeene nieuwsgierigheid. De muzijkale student, zeer gestreeld door de belangstelling die hij opwekte, verscheen dan ook in 't eerst op menige soirée en betooverde er allen zoozeer door zijn fraai spel, dat de muzijkale familiën der stad zich nu letterlijk de eer gingen betwisten om hem in hunne woning te ontvangen.

Robert was echter veel te grillig, te onverschillig en te eigenzinnig om zich lang deze hulde waardig te maken. Zoo ontbrak het hem op een avond aan lust om een, voor hem aangelegde, groote soirée bij een Engelsche familie, die zich te Heidelberg had gevestigd, bij te wonen, en alle overredingskracht zijner vrienden konde hem niet van besluit doen veranderen. Het natuurlijk gevolg van zijn wegblijven was, dat deze familie alle verkeer met hem afbrak, en degenen die van zijn gedrag onderrigt werden, meer op hunne hoede begonnen te worden.

Robert stoorde zich hier zeer weinig aan. Hem toch was de stille afzondering veel liever dan het drukke verkeer en, zoo hij zich een oogenblik in de muzijkale wereld vertoond had, geschiedde dit meer uit ijdelheid.

Tot zijne vreugde had hij onder de studenten een zeer goeden musicus in Töpken aangetroffen, met wien hij nu veel zamen speelde. Töpken's vereering voor Robert dagteekende van het oogenblik dat hij dezen het Ammolconcert van Hummel hoorde voordragen. Minstens eenmaal 's weeks rigtte hij het nu zoo in, dat hij Quatremains met Schumann kon spelen, waaronder Schubert's vierhandige Polonaises, die voor Robert een bijzondere aantrekkelijkheid bezaten, den voorrang genoten. Na dit gemeenschappelijk spel besloot Robert gewoonlijk met zulk een fraaije phantasie, dat de hoorder vaak tot midden in den nacht geboeid bleef aan de plaats.

Te Heidelberg ging het Robert dus niet anders als te Leipzig. Zijne regtsstudiën werden geheel opgeofferd aan de piano en hij maakte er geen geheim van, dat hij zijne antipathie tegen de eerste nog niet kon overwinnen.

Nog meer voedsel ontving zijn neiging voor de piano, toen hij door een solo in het publiek den grootsten bijval verwierf en men hem uit Mannheim en Mentz uitnoodigingen zond om daar op het concert als pianovirtuoos op te treden. Hij wees evenwel deze uitnoodigingen van de hand en zette met onvermoeiden ijver zijne vingeroefeningen voort, om de grootst mogelijke virtuositeit te bereiken.

Zoo verliep een gedeelte van den winter.

Nu was het karneval in vollen gang en de uitgelaten studententroep geheel vervuld met hunne dollemansstreken.

In de straten wemelt het van zotskappen en zonderlinge maskers te voet, te paard en in wagens. Zij doorkruisen de stad en schreeuwen en krijschen elkander hunne vaak onkiesche aardigheden toe, die wel eens de schoonen verdrijven van hare vensters, waaruit zij dit walgelijk tooneel van menschelijke onmenschelijkheid lagchend aanstaren.

- Hola, toetsenbeul! Muzendienaar! Hoort ge niet als men fatsoenlijk bij u aanklopt? Of hebben de toonen u in den hoogsten karnevalshemel opgeheven, om er gevoelige zotskappen, bevallige colombines en winderige Pierrots te betooveren!

Een ligt blaauw Domino met een afgrijselijk masker legt beslag op Robert's arm en grijnst den onzacht opgeschrikten en versuften musicus aan.

- Op! Op! Slaperige luchtbewoner! Hier is een domino. Steek er uwe lange armen maar in, een jas behoeft ge niet uit te trekken, zie ik wel! - roept een ander domino toetredend, even afzigtelijk gemaskerd als zijn voorganger.

- Rosen! - zegt Robert, die de stem zijns vriends herkent.

- Ja, wis en waarachtig de onvergelijkelijke! antwoordt deze zijn masker afnemend en op de tafel werpend.

- Benevens Töpken! - roept het eerste masker dat lagchend zijn voorbeeld volgt. - Mijne stem heeft nog geen klank voor de melodieuse.

Robert staat op, rekt zich uit en verraadt door zijn doffen blik en vermoeid gelaat, dat hij minstens eenige uren aan zijne piano heeft gewijd.

- Wat moet dat nu? - vraagt hij gemelijk. - Doet ge meê aan die lafheid?

- Lafheid? Goed, dat prins Karneval u niet hoort! Hij deed het toonregister in den ban en doemde u zijn ganschen regeringstijd tot het stomme klavier. Zie u eens in den spiegel en dank ons op uwe knieën dat we u uit de armen rukken uwer verderfster!

- Van avond zal ik goed spelen, Töpken! - Komt ge? Ik moet zoo wat zeven uren achtereen getrommeld hebben! - zegt Robert met een blik op de klok en uiterst voldaan over zichzelf.

- Zeven uren! Bij Apollo! De ongelukkige vermoordt zich! - roept nu een derde masker binnentredend.

- Semmel, gij ook? Een lief triootje, op mijn woord! - herneemt Robert, die reeds tot zijn normalen toestand geraakt en lagchend den binnentredende het masker heeft afgerukt.

- We zullen er een quartet van maken, trek aan het domino, 't is pasklaar, en dan naar het slot wat frissche lucht insnuiven, om uw van rook doortrokken longen te reinigen en nieuwe veerkracht te geven; dan naar het gemaskerde bal, waar ge uwe veroveringen kunt voortzetten.

Onder 't spreken dezer woorden hult Semmel zijn vriend in het meêgebragte roode domino en houdt hem nu ook het onmisbare masker voor.

- Ik heb waarachtig geen zin in die aardigheid! - zegt Robert tegenstrevend. - Ik ga meê, maar niet in dat verwenschte harlekijnspak.

- Onmogelijk; wilt ge het mikpunt worden van allen, en de kans verliezen om de schoone L. te naderen?

Dit laatste argument werkt overredend op Robert. Hij laat zich kleeden en is weldra met de anderen op straat.

Arme Muzenzoon! Vergeten zijn ze, de reine akkoorden, die straks zijne ziel vervulden met een heiligen eerbied voor al wat goed en schoon en edel is.

Vergeten het geestverheffend smachten naar het eenig ware en onvergankelijke, dat zich zoo aandoenlijk en aangrijpend in zijne energieke zangen uitsprak!

Vergeten de hemellinge, die hem op hare tooverwieken boven het stof verhief, hem laaft met hare frissche harmoniën, opdat zijn hart niet dorsten zou naar de schrille wanklanken van het bedwelmend zingenot!

Een eeuwigdurend raadsel is de menschenziel. Hoe ijveriger ze zich vaak loswrong uit de knellende netten der stof, des te dieper raakte zij er soms weder in verward.

Met alle walging die Robert had van het zoogenaamde *commers-leven* der studenten, gaf hij er zich nu en dan zoo woest aan over, dat het wel scheen of in die oogenblikken zijne lage natuur vergoeding zocht voor den langdurigen dwang haar aangedaan.

Ook nu blinkt Robert uit in dwaasheid, ligtzinnigheid en overmoed.

De slotruïne weêrgalmt van het woest getier eener bont toegetakelde menigte. Op het perron zitten een aantal maskers, rondom een groote tafel, die nog de overblijfselen vertoont van het genoten middagmaal. Het perron is bedekt met flesschen, glazen, glasscherven en eindjes sigaar.

Een lied, liever een gebrul, waarin niets menschelijks meer is, rijst nu en dan op tot de helder blaauwe lucht, waaruit de middagzon hare vriendelijke stralen over berg en dal zendt. Het gebrul trekt een aantal nieuwsgierigen naar het slot, die nu in gespannen aandacht de studenten-orgie aanstaren en zich zeer vereerd gevoelen, als ze tot mikpunt worden gekozen van een ruwe studentenscherts.

- Champagne! - roept een rood domino, wiens heesche stem maar al te zeer verraadt, dat hij reeds genoeg van dit edel vocht heeft genoten. - Klinken niet onze stemmen zoo schor, alsof ze naast het groote ledige wijnvat in den slotkelder waren verroest? Champagne, mijne heeren! Bacchus willen wij heden eer bewijzen, en daarom.... -

Hij springt op de tafel, trapt, door de pogingen die hij in het werk stelt om zijn evenwigt te bewaren, eenige schotels en glazen stuk en houdt zijn boordevol bierglas omhoog.

- Eere den koning des dags!.... die het sobriemente(*) niet in zijn solfa(†) opnam, maar in Tempo Tempestoso(§) het drinkthema aangeeft, dat in Tempo di Marcia aangeheven, bij iedere variatie in precipitazione toeneemt, tot het con fuoco zich oplost in het Tumultuoso(**), Rimbombevole(††), Risonante(§§) zinnen prikkelende Presto, presto van den Bacchantenroes!

- Hoera! voor het roode masker! - juichen de toehoorders - Leve god Bacchus!

Het roode masker leegt zijn glas in één teug en steekt het zegevierend omhoog.

- Zotskappen, Bacchantendienaren..... de menschelijke geest.....

- Neen, houd den geest er maar buiten! - schreeuwt een der hoorders lagchend. - Heden erkennen wij hem niet!

Karnevalsedelen..... stoort mij niet..... ik herzegge.... de menschelijke geest.... peilt de diepte van het onmetelijke.... onmetelijk is de wijndorst van den ongelukkigen Jurist, want kurkdrooge, muffe kost.... slikt hij jaar in jaar uit.... totdat hijzelf ontaardt.... in een stoffigen, langlijvigen.... uitgedroogden boekwurm.... knagende aan de wet.... om er het regt.... onleesbaar in te.. maken.....

- Ha! Ha! Ha! Uitmuntend! Ga voort! Nu, de ontknooping!

- Mijne heeren, edelachtbare maskers!.... Het regt.....

- Het regt wankelt! Ondersteunen we het!

Twee gemaskerden springen op de tafel en houden den spreker staande.

Het regt - vervolgt deze -.... het regt.... vordert vergoeding.... en de Jurist.... vindt in den... vrolijken.... goedhartigen.... onvolprezen Bacchus een waardige hulp... om door het edel.... druivennat.... de wuftheid er van.... weg te spoelen. Wrak is de wet.... waarop het regt.... steunt en wrak.....

Bons! Daar stort de tafel even wrak als het regt, met haar wankelend gewigt, krakend ineen.

Een oorverdoovend gelach en gejuich begeleidt deze katastrophe. De drie studenten worden onder het corpus delicti opgehaald, maar hoeveel moeite men ook aanwendt om het roode domino weder op de been te helpen, dit gelukt niet.

In triomf wordt de door Bacchus verslagene eerst naast zijne voorgangers gelegd en dan door twee hunner kameraden naar de *commers*kneip bezorgd.

Arme Muzenzoon! Caecilia weent over hem en hij hoort het niet! Bewusteloos ligt hij daar onder den bedwelmenden en vernederenden invloed van den walgelijken afgod dien hij hulde bragt. En als de

(*) Matig.
(†) Toonschaal.
(§) Onstuimige maat.
(**) Geweldige.
(††) Geraasmakende.
(§§) Weêrgalmende.

nevelen der bedwelming een weinig opklaren, vaart hij voort in bonten opschik natuur en geest geweld aan te doen, ten hoon van beiden, want, het feestvieren is nog niet geëindigd. Eerst nog het bal, dan het straatrumoer en dan... de donkere nacht, die vol schaamte haren sluijer werpt over de godtergende tooneelen van menschelijke afdwaling.

- Hoe is het, Robert? Nog niet uitgeslapen?

't Is Rosen die den volgenden dag zijn vriend komt opzoeken en met eenig zelfverwijt zijn somberen blik opvangt.

- Een woest *commers*-leven! - mompelt Robert. - Ik ben blij dat het mij slechts een enkele maal medesleept, want het ontwaken is bitter, Rosen!

- Ik heb u genoeg gewaarschuwd, maar als ge een enkelen keer meêgaat, schijnt ge wel de schade te willen inhalen, dan holt ge voort als een bezetene. Kunt ge dan nooit maat houden?

- Neen, - antwoordt Robert korzelig - en daarom is 't beter mij met rust te laten.

- Wat noopte u tot die dwaze serenade? Aan straatrumoer heb ik een hekel en altijd eindigt het met de politie.

Robert bedenkt zich.

- Voor L. had ik een dichtstukje bij mij gestoken. Juist als ik het haar, volgens karnevalsgebruik, wil ter hand stellen, komt mama aangevlogen, weert mij af en zegt: Behoud uw gedicht, masker, mijne dochter begrijpt geene gedichten. Dat ergerde mij gruwelijk ‘dan zal ik beproeven of gij een kattenserenade begrijpt’ antwoord ik en... verder weet ik waarachtig niet meer wat er voorviel.

- Dat zal ik u vertellen. Gij hieldt een opgewonden *speech* over onheusche behandeling en grove beleediging u wedervaren, in 't kort, wondt ons allen zoozeer op, dat wij u en corps volgden met tangen, potten en ketels naar de woning der matrone. Die was echter op hare hoede en had de policie gewaarschuwd. Eenigen van ons kozen het hazenpad, de anderen bleven u dapper op zijde, velden eenige tegenstanders en eindigden met een honorable retraite in onze Kneip, waar wij op de gezondheid van moeder en dochter klonken en nog verder ons verstand verloren.

- En ons geweten! - antwoordt Robert met een diepen zucht. - Rosen, noemen zij dat leven? Ik zeg u, het is de dood! O mijn geest is diep verslagen!.... Laat mij alleen!...

Uit den vreemde, meêgedeeld door Mevr. van Westrheene.
Geluk in 'Het woeste kamp.'

'Er heerschte groote spanning in 'Het woeste Kamp.' Ten gevolge van een gevecht kon het niet zijn, want dat was in 1850 niet nieuw genoeg om een gansche kolonie van goudzoekers bij elkaar te brengen. Niet slechts was er niemand aan het werk, maar zelfs de herberg had haar dobbelaars zien heengaan, en die hadden hun spel, een tijd lang geleden, zelfs voortgezet, toen een van hunne kameraden een anderen in de gelagkamer een kogel door den kop joeg.

Het geheele Kamp was bijeen, voor eene armoedige hut aan het uiterste einde der kolonie. Er werd fluisterend gesproken, doch men hoorde onophoudelijk denzelfden vrouwennaam herhalen. Het was een naam die algemeen in de kolonie bekend was: Saar Cichorei.

Hoe minder wij van haar weten, hoe beter misschien. Zij was eene onbeschaafde en, vrees ik, zeer zondige vrouw. Doch in dien tijd was zij de eenige vrouw in het goudzoekerskamp, en zij was er in deze oogenblikken bitter ongelukkig aan toe, nu zij het meest behoefte had aan vrouwelijke hulp. Zij was eene zedelooze vrouw, zonder eergevoel; doch zij onderging een martelaarschap dat reeds hard genoeg te dragen valt, al wordt ook dat lijden verzacht door vrouwelijke deernis en hulp; en zij droeg het gansch alleen!

De oude vloek van de vrouw trof haar in dezelfde verlatenheid als waarin de eerste zonde der vrouw werd gestraft. Misschien werd het haar als boete opgelegd dat zij, in de oogenblikken waarin zij meer dan ooit behoefte had aan de ingeschapen teerheid eener vrouw, slechts de halfverachtelijke aangezichten van mannen om zich heen zag.

Toch waren er onder die omstanders die met haar lijden begaan waren. Sam Tipton vond het 'een hard ding voor Saar' en, haar toestand ziende, vergat hij zelfs een oogenblik dat hij een aas en twee boeren in de hand had.

De toestand was geheel nieuw zoo als men zien zal. Sterfgevallen waren niet ongewoon in Het Woeste Kamp, doch eene geboorte was iets geheel nieuws.

Er waren meermalen, met goed gevolg, menschen uit het Kamp verdreven, zonder kans van terug te kunnen komen; doch dit was de eerste maal dat er iemand *abinitio* werd ingevoerd. Vandaar de spanning.

'Ga gij naar binnen, Stompje,' zeî een forsche kerel, die Kentuck heette, tot een van de mannen die om de tent heen dwaalden. 'Ga gij er in en zie wat gij doen kunt. Gij hebt ondervinding in die soort van dingen.'

Er was doorzicht in die keus. Stompje was van twee gezinnen huisvader geweest, en eigenlijk had het Kamp (eene algemeene wijkplaats) zijne tegenwoordigheid te danken aan een kleine overtreding van de wet, ten opzichte van zijn tweede huisvaderschap. De menigte keurde de keus goed en Stompje was zoo verstandig zich aan de meerderheid te onderwerpen.

De deur werd achter den geïmprovizeerden heel- en vroedmeester gesloten en Het Woeste Kamp bleef buiten, rookte zijn pijp en wachtte den uitslag af.

De vergadering bestond uit omstreeks honderd man. Een of twee van hen waren aan de justitie ontsnapt, er waren boosdoeners onder en allen waren vermetele gasten.

Hun uiterlijk verried slechts zelden hun aard of de levenswijs welke zij gevoerd hadden. De grootste schurk onder hen had een kop voor een Rafaël, met een rijkdom van blond haar; Oakhurst, een speler, had het melancholieke voorkomen en de peinzende afgetrokkenheid van een Hamlet; de koelbloedigste en moedigste man was iemand van nog geen vijf voet lang, had eene zachte stem en beschroomde manieren. De naam van 'Het Woeste Kamp' waaronder de kolonie bekend was, was nochtans meer een onderscheidingsteeken dan een eigenlijke définitie. Het Kamp onderscheidde zich door een te kort van vingers, duimen en ooren, doch die kleinigheid deed geen afbreuk aan hun vereenigde kracht. De sterkste onder hen had slechts drie vingers aan zijne rechterhand; de beste schutter was een éenoogige.

Van dien aard waren de om de hut verzamelde mannen. Het Woeste Kamp lag in een dal, dat een driehoek vormde tusschen twee heuvelen en eene rivier.

De eenige toegang was een steil pad over den top van een heuvel, vlak over de hut, die nu door de opkomende maan beschenen werd.

Misschien zag de lijdende vrouw het pad van de harde matras waarop zij lag; zag het als een zilveren draad kronkelende, totdat het zich in de starren verloor.

Een vuur van dorre takken verhoogde de gezelligheid in de vergadering. Langzamerhand keerde de gewone lichtzinnige toon in Het Woeste Kamp terug. Er werden weddingschappen aangegaan om den uitslag. 'Drie tegen een dat Saar er door komt, zelfs dat het kind leeft;' weddingschappen zelfs of het verwachte kind een jongen of een meisje, blond of bruin zou zijn. Te midden van een levendigen twist kwam er een uitroep van degenen die het dichtst bij de deur zaten en oogenblikkelijk zweeg Het Woeste Kamp om te luisteren. Boven het suizen der denneboomen en het ruischen der rivier en het knetteren van het vuur klonk een kreet, zoo als nog nooit in het Kamp gehoord was geworden. De boomen hielden op met suizen, de rivier ruischte niet meer en het vuur knetterde niet. Het was als zweeg de gansche natuur om te luisteren.

Het Kamp rees op als een eenig man! Een stelde er voor een vat met buskruit te laten springen, doch wegens den toestand der moeder werd de blijdschap op verstandiger wijze lucht gegeven en werden er slechts eenige pistoolschoten gelost; want of het door de ruwe verloskunde van het Kamp kwam, of door eene andere oorzaak, de arme Saar verminderde van minuut tot minuut. Binnen een uur tijds had zij als het ware het kronkelpad afgelegd, dat naar de sterren leidt en had voor eeuwig Het Woeste Kamp, zijn zonden en zijn schande verlaten.

Ik geloof niet dat het Kamp hevig ontstelde bij het bericht van haren dood, doch het bekommerde zich om het lot van het kind.

'Kan hij nu blijven leven?' werd er aan Stompje gevraagd.

Het antwoord was twijfelachtig. Het eenige wezen in het Kamp van de sekse van Saar Cichorei was eene ezelin. Er werd eenigen tijd overlegd hoe men het kind de ezelinnemelk zou geven en de proef werd genomen. De uitslag was in alle geval minder twijfelachtig dan de behandeling van Romulus of Remus en blijkbaar even gelukkig.

Toen die voorzorgen genomen waren, waarmede nog een uur verliep, werd de deur geopend en de nieuwsgierigen, die reeds *queue* gemaakt hadden, traden een voor een binnen. Naast de bank of plank, waarop de figuur der moeder scherp onder

de dekens uitkwam, stond een tafel van pijnboomenhout. Daarop was een kaarsenkist gezet en daarin lag, in roode wol gewikkeld, de jonggeborene van Het Woeste Kamp. Naast de kaarsenkist stond een hoed waarvan de bestemming weldra openbaar werd.

‘Mannen,’ zeî Stompje, met eene zonderlinge mengeling van gezag en *ex officio* vriendelijkheid, ‘weest zoo goed door de voordeur binnen te komen, om de tafel heen te loopen en door de achterdeur weer heen te gaan. Degenen die iets voor den wees willen bijdragen, zullen een hoed zien staan.’

De eerste man kwam binnen met zijn hoed op; doch toen hij om zich heen keek, ontblootte hij zijn hoofd en gaf daardoor, zonder het rechtstreeks te bedoelen, een voorbeeld aan den volgende. In zulke gevallen zijn goed en kwaad aanstekelijk.

Naar gelang de processie vorderde, werden er op- en aanmerkingen gehoord; de aanmerkingen misschien half tegen Stompje, als den man met het stokje.

‘Is hij dat?’

‘Klein van soort.’

‘Hij heeft niet veel kleur.’

‘Hij is niet grooter dan mijn hand.’

De bijdragen waren al even karakteristiek: Een zilveren tabaksdoos, een dubloen, een met zilver beslagen revolver, een zakje stofgoud, een fijne geborduurde dameszakdoek (van Oakhurst den speler), een diamanten borstspeld, een diamanten ring (waarbij de gever aanmerkte dat het zien der speld hem deed besluiten nog een paar diamanten méer te geven), een geweer, een bijbel (waarvan de gever onbekend bleef), een gouden spoor, een zilveren theelepeltje (het wapen dat er op was gegraveerd, was, naar ik vrees, niet dat van den gever), een paar chirurgijnsinstrumenten, een lancet, een banknoot van vijf pond en ongeveer honderd zestig gulden in zilver- en goudgeld. Onder dat alles bleef Stompje even stil en onbewegelijk als de doode aan zijne linker- en even onverklaarbaar ernstig als de jonggeborene aan zijne rechterhand. Slechts door eene enkele bijzonderheid werd de eentoonigheid van den optocht verbroken. Juist toen Kentuck half nieuwsgierig over de kaarsenkist heen keek, maakte het kind eene beweging, vatte zijn groven vinger aan en hield hem een oogenblik vast. Kentuck zette een dwaas en verlegen gezicht. Het was alsof er een blos op zijn verweerde kaken kwam.

‘Dat verd.... aapje!’ mompelde hij, en maakte zijn vinger misschien met grooter zachtheid los dan waartoe men hem in staat geacht zou hebben. Hij hield dien vinger een weinig van de andere af toen hij de kamer uitging en bekeek hem met de grootste aandacht, en dat onderzoek lokte weder hetzelfde gemompel uit. Hij scheen pleizier in die herhaling te hebben.

‘Hij heeft mijn vinger vastgehouden,’ zeide hij tot Tipton, en bekeek zijn vinger op nieuw, ‘dat verd.... aapje!’

Het was vier uren in den morgen eer het Kamp aan slapen dacht. Er brandde licht in de hut waar gewaakt werd, want Stompje ging dien nacht niet naar bed. Kentuck evenmin. Hij dronk een stevigen borrel en vertelde met ingenomenheid zijne ervaring, telkens zijn verhaal besluitende met: ‘Dat verd.... aapje.’ Daardoor scheen hij zich voor een valsche aantijging van gevoeligheid te willen vrijwaren en Kentuck was zoo fijngevoelig als een meisje. Toen iedereen naar bed was, ging hij langs de rivier wandelen, de hut voorbij, doch opzettelijk fluitende alsof hij nergens aan dacht. Bij een grooten boom bleef hij staan, liep terug en weer de hut voorbij. Toen hij nogmaals half weg was, keerde bij weder terug en klopte aan de deur.

Stompje deed open.

‘Hoe gaat het?’ vroeg Kentuck, achter Stompje om naar de kaarsenkist kijkend.

‘Opperbest,’ antwoordde Stompje.

‘Is er niets bijzonders?’

‘Niets.’

Daarop ontstond er een pause; geen van beiden scheen iets te zeggen te hebben en Stompje hield de klink van de deur in de hand.

Toen begon Kentuck zijn vinger te bekijken, dien hij naar Stompje ophield. 'Hij heeft hem beet gepakt, dat verd.... aapje' zeide hij, en ging heen.

Den volgenden dag werd Saar begraven, zoo plechtig als onder een troep goudzoekers mogelijk was. Nadat haar lijk den heuvel opgedragen was werd er eene algemeene vergadering bijeengeroepen om over de belangen van het kind te spreken.

Het voorstel om het aan te nemen werd met eenparige stemmen, vol geestdrift aangenomen. Doch daarop had er al aanstonds eene levendige discussie plaats over de mogelijkheid van in zijne behoeften te voorzien, en indien de mogelijkheid bestond, over de wijze waarop het geschieden zou. Het was merkwaardig dat de gedachten gewisseld werden zonder de woeste beleedigingen die anders de vergaderingen van het Kamp kenmerkten.

Tipton stelde voor het kind naar een kamp te zenden, op tien uren afstands, waar het vrouwelijke verzorging krijgen kon. Doch dat ongelukkige denkbeeld vond algemeenen verontwaardigden tegenstand. Het bleek duidelijk dat geen enkel plan goedgekeurd zou worden, dat eene scheiding van het kind noodzakelijk maken zou.

'Bovendien,' zeî Tom Rijder, 'zouden die kerels het met een ander kunnen verruilen en ons een vreemd kind op den hals schuiven.'

Even als overal heerschte er in Het Woeste Kamp een zeker ongeloof aan de eerlijkheid van andere kampen.

Het ontbieden van eene min in het Kamp vond insgelijks tegenstand. Geen fatsoenlijke vrouw zou in Het Woeste Kamp willen komen wonen en, zeide de spreker, 'van een ander slag begeeren wij ze hier niet meer.' Die onaardige toespeling op de overleden moeder mocht hard schijnen, doch was het eerste blijk van gevoel van betamelijkheid, het eerste teeken van de wedergeboorte van het Kamp.

Stompje deed geen enkel voorstel. Hij achtte het misschien een kiesch punt om zich met de keus van een mogelijken opvolger te bemoeien. Doch toen zijne meening gevraagd werd, antwoordde hij cordaat dat hij en Hansje (dat was de ezelin) het kind wel zouden grootbrengen.

Er was iets eigenaardigs, onafhankelijks en heldhaftigs in dat plan dat het Kamp beviel. Stompje werd in zijn ambt bevestigd, en er werd om verschillende benoodigdheden naar Sacramento gezonden.

'Denk er aan,' zeî de penningmeester, den bode een zakje met stofgoud in de hand duwende, 'het beste dat er te krijgen is, kant, en fijn linnen en mooie mutsjes; het kan niet schelen wat het kost!'

Zonderling, maar het kind groeide als kool. Misschien was de versterkende lucht van het bergkamp een vergoeding voor wat de kleine aan lichamelijke verzorging te kort kwam. De natuur nam het weeskind aan hare breede borst.

Stompje beweerde dat het door zijne zorg en de ezelinnemelk kwam.

'Ik en de ezelin,' placht hij te 'zeggen, zijn vader en moeder voor hem geweest!'

'Wees er altijd dankbaar voor,' zeide hij dan, zich tot het weerlooze hoopje kleeren wendende.

Toen het kind eene maand oud was, dacht het Kamp aan de noodzakelijkheid om hem een naam te geven. Hij was algemeen bekend als 'de jongen' of Stompjes jongen, of 'Kajaa,' (in nabootsing van het geluid dat het kind voortbracht), en zelfs onder de geliefkoosde benaming van Kentuck: Het verd.... aapje.

Doch het Kamp begreep dat dat geen geschikte namen waren, en besloot hem een anderen te geven. Spelers en avonturiers zijn gewoonlijk bijgeloovig en Oakhurst

beweerde op zekeren dag, dat het kind het geluk in het Kamp had gebracht. Ongetwijfeld waren zij in den laatsten tijd gelukkig geweest. Er werd dus besloten het kind '*Geluk*' te noemen, gemakshalve met den voornaam Tom. Van de moeder werd geen woord gerept, de vader was onbekend.

'Het is beter,' zeî de wijsgeerige Oakhurst, 'hem alles nieuw te geven. Noem hem Geluk en geef hem daardoor een kansje in de wereld'.

Er werd dus een dag voor de doopplechtigheid bepaald. De lezer, die reeds eenigszins met den lichtzinnigen geest van Het Woeste Kamp bekend is, begrijpt hoeveel zij aan dat doopen hechtten.

De ceremoniemeester bij die gelegenheid was een zekere Boston, een bekende spotvogel, en algemeen scheen Het Woeste Kamp zich de grootste pret van de doopplechtigheid te beloven.

De geestige spotvogel had twee dagen besteed aan toebereidselen en een toespraak met locale toespelingen. De koorzangers bestudeerden hunne liederen en Tipton zou het kind als peet ten doop houden. Doch nadat de optocht met muziek en vlaggen in een boschje gekomen en het kind voor een zoogenaamd altaar gebracht was, trad Stompje voor de menigte, die er in gespannen verwachting om heen stond.

'Ik ben anders geen spelbreker, jongens,' zei het mannetje moedig, allen dapper in het gezicht ziende; 'maar mij dunkt dat het hier niet toegaat zooals het behoort. Het is geen aardige rol die gij voor uw kind speelt, dat gij grappen met hem begint waarvan hij niets begrijpt. En als er hier een peet benoemd zal worden, zou ik wel eens willen weten wie er grooter recht op heeft dan ik.'

Er volgde eene diepe stilte op die toespraak. Tot eer van alle humoristen moet ik zeggen, dat de eerste die de rechtvaardigheid erken de van hetgeen Stompje zeide, juist de spotvogel was, wiens pret er door bedorven werd.

'Maar,' hernam Stompje, partij trekkende van het behaalde voordeel, 'wij zijn hier bij elkander gekomen om het kind te doopen, en gedoopt zal het worden. - Thomas Geluk noem ik u, in den naam van de Vereenigde Staten en den Staat van Californië, zoo waar helpe mij God!'

Het was voor het eerst dat Gods naam anders dan vloekend en spottend in Het Woeste Kamp werd uitgesproken.

De vorm van het doopen was misschien nog belachelijker dan de spotvogel had bedoeld; doch, zonderling genoeg, niemand zag het en niemand lachte.

'Tom' werd even ernstig gedoopt alsof hij in een Christenkerk ware, en hij begon op de gewone wijze te schreien en werd evenzeer gesust.

Zoo begon het werk der wedergeboorte in Het Woeste Kamp. Bijna onmerkbaar kwam er verandering in de kolonie. Het eerst was die verandering zichtbaar in de hut van 'Tom Geluk,' of van 'Geluk' zooals hij nog meer genoemd werd. Zij werd zorgvuldig rein en netjes gehouden; later ook geverwd, behangen en behoorlijk gemeubeld. De wieg van rozenhout, die tachtig mijlen ver op een muildier de reis had gemaakt, was, zoo als Stompje zeî, 'een dooddoener voor de andere meubels.' De vernieuwing van de hut was dus eene noodzakelijkheid.

De mannen die zich gewend hadden dagelijks even bij Stompje in te loopen om te zien hoe 'Geluk' het maakte, schenen de verandering op prijs te stellen en, op zelfbehoud bedacht, begon Tuttle's kruidenierswinkel en herberg, kleeden en spiegels aan te schaffen. De weerkaatsing van hun beeld in deze laatste gaf al spoedig aanleiding tot grooter zorgvuldigheid op het uiterlijk van het Kamp. Stompje hield een soort van inspectie over degenen, die dongen naar de eer en het voorrecht van 'Geluk' te dragen. Het was een harde teleurstelling voor Kentuck, die in de achteloosheid eener breede opvatting en de gewoonten van zijn woest leven, zijn kleeding als een opperhuid scheen te beschouwen, die van zelf wel zou afvallen als hij versleten was, en daarom voorzichtigheidshalve van dat voorrecht verstoken werd. Doch zóo groot was de invloed dier trapsgewijze veranderingen, dat zelfs Kentuck

weldra iedereen middag verscheen in een schoon hemd en met een gezicht dat glom van zeepsop.

Zedelijke en maatschappelijke gezondheidswetten werden evenmin verwaarloosd.

'Tom' werd voorondersteld zijn geheele leven in een aanhoudende poging tot slapen te besteden en mocht niet door luidruchtigheid gestoord worden. Het schreeuwen en razen waaraan Het Woeste Kamp zijn bijnaam te danken had, mocht

niet binnen het bereik van Stompjes gehoor plaats hebben. Daar spraken de mannen fluisterend of rookten zwijgend met Indiaanschen ernst hunne pijpen. Het spotten met al wat heilig was, werd van zelf in de nabijheid van de hut nagelaten en de uitdrukking 'Verd.... geluk' die zeer populair placht te zijn, werd geheel afgeschaft, omdat die nu een persoonlijke verwensching zou geweest zijn. Er werd nog wel gezongen; dat hoorde Tom gaarne, redeneerde het Kamp; een zeker Engelsch matrozenlied was populair als wiegelied. Het behelsde een naargeestig verhaal van de heldendaden der *Methusa*, waarvan ieder couplet eindigde met het lang uitgehaalde referein: 'Aan boooord van de Methuuuusa.'

Het was een aardig gezicht Janmaat met 'Geluk' op zijn schoot te zien heen en weer schommelen als met de beweging van een schip, terwijl hij zijn vaderlandsch liedje zong. Hetzij door dat eigenaardige schommelen, hetzij door de lengte van het lied - het waren negentig verzen - het wiegelied had gewoonlijk de gewenschte uitwerking. Dan lagen de mannen gewoonlijk lang uit onder de boomen, in de schemering van den zomeravond, rookten hun pijpje en dronken de melodieuse geluiden in. Het Kamp had een onbestemd denkbeeld dat dat het Arcadische herdersleven was.

Op lange zomerdagen werd 'Geluk' doorgaans naar den rivierkant gedragen, waar Het Woeste Kamp zijn voorraad goud oogstte. Daar lag hij dan op een deken die over dennetakken gespreid was, terwijl de mannen beneden aan het graven waren. In den laatsten tijd hadden zij zelfs getracht dat prieel met bloemen en welriekende planten te versieren, en gewoonlijk bracht de een of ander hem een bouquet kamperfoelie, azalia's of de bonte bloesem van *Las Nariposas.* De mannen waren eensklaps tot de bewustheid gekomen dat er iets schoons en zinrijks in die kleinigheden lag, welke zij zoo lang onverschillig onder den voet getreden hadden. Een blinkend steentje, uit de bedding der rivier, een bont stukje glas werd fraai in de dus verhelderde oogen en altijd voor 'Geluk' bewaard. Het was wonderbaar zoo veel schatten als de heuvelen en het bosch 'voor Tom' opleverden. Het is te hopen dat Tom, omringd door speelgoed zoo als geen kind ter wereld bezat, tevreden was. Hij scheen althans zeer gelukkig, al had hij een kinderlijken ernst over zich en een peinzende uitdrukking in zijn grijze oogen die Stompje dikwijls hinderden. Hij was altijd handelbaar en stil, en eens toen hij uit zijn prieel gekropen was, viel hij over den kant, met zijn hoofd in de zachte aarde en bleef, met zijn mollige beentjes in de hoogte, onverstoorbaar bedaard in die positie. Hij gaf geen geluid toen hij er uit gehaald werd. Er liepen zelfs geruchten van hem die niet vrij van bijgeloof waren. Zoo vertelde Kentuck op zekeren dag, vol opgewondenheid: 'mijn kop af als hij niet met een vogel praatte, die op zijn schoot zat, zoo gezellig als het maar kon.'

Doch wat daarvan zijn mocht, hetzij hij over de takken van zijn prieel kroop, of op zijn rug naar de bladeren lag te turen, voor hem zongen de vogels, sprongen de eekhorentjes en bloeiden de bloemen. De natuur was zijn voedster en speelgenoot. Voor hem liet zij de gouden zonnestralen tusschen het gebladerte spelen, vlak in zijn bereik; zij voerde hem met het koele windje de balsemgeuren toe van bloemen en heesters; de bloeiende boomen knikten hem gemeenzaam en lodderig toe, voor hem gonsde het bijtje en gaven de kraaien hun eentoonig accompagnement.

Dat was de gulden zomer van 'Het Woeste Kamp.' Het Kamp bloeide; de goudvelden leverden overvloedig op. Het Kamp was naijverig op zijn voorrechten en keek vreemde indringers met achterdochtige oogen aan. Er werd volstrekt geen

emigratie aangemoedigd en, om hunne afzondering volkomener te maken, werd het land aan weerszijden van den bergrug die het Kamp insloot, behoorlijk tot particulier eigendom gemaakt. Door dien maatregel en den naam van eene buitengewone bedrevenheid in het gebruik van revolvers, bleef Het Woeste Kamp voor alle indringers bewaard.

De bode, de eenige band die hen aan de buitenwereld hechtte, deed somtijds wonderlijke verhalen van het Kamp.

'Zij hebben nette straten; hunne huizen liggen tusschen wijnranken en bloemen en zij wasschen zich twee malen daags. Zij zijn vreeselijk lomp tegen vreemden en zij aanbidden een Indisch kind!'

Met den voorspoed van het Kamp kwam de wensch naar meer verbeteringen. Een van allen deed het voorstel in de volgende lente een hotel te bouwen, en een of twee fatsoenlijke families uit te noodigen daarin te komen wonen, om den wil van 'Geluk,' voor wien vrouwelijk gezelschap misschien dienstig zijn zou. De opoffering welke de mannen met die concessie deden, terwijl zij er in geen enkel ander opzicht het voordeel of het nut van inzagen, laat zich slechts door hunne liefde voor Tom verklaren. Er bleven ook nog altijd eenige stemmen tegen. Er kon nochtans in geen drie maanden uitvoering aan het besluit gegeven worden, en de minderheid schikte zich zonder morren in hare nederlaag, in de hoop dat er iets tusschenbeide zou komen om het te verhinderen.

En dat kwam er.

De winter van 1851 zal lang in geheugenis blijven. De sneeuw lag hoog op de bergen, en iedere bergkloof werd eene rivier en iedere rivier een meer. Het smalste beekje groeide aan tot een onstuimigen stroom die van de bergen bruischte en in zijne vaart reusachtige boomen uitrukte en alles medesleeptewat in zijn bereik lag.

Reeds had een naburig Kamp twee malen onder water gestaan, en Het Woeste Kamp hield zich voor gewaarschuwd.

'Het water heeft dat goud hier aangebracht,' zei Stompje. 'Het is hier éens geweest en zal nog wel eens terugkomen!'

En dien nacht trad de rivier plotseling buiten hare oevers en verzwolg den geheelen driehoek van Het Woeste Kamp.

In de verwarring van het bruischende water, de omvallende boomen en invallende huizen en de duisternis die met het water scheen toe te nemen, kon er weinig gedaan worden om het verstrooide Kamp bij elkander te houden.

Toen de morgen aanbrak, was de hut van Stompje, die het dichtst bij den oever lag, verdwenen. Hooger op den berg vonden zij het lichaam van den ongelukkigen eigenaar; doch de trots, de hoop, de vreugd, het 'Geluk' van Het Woeste Kamp was verdwenen. Zij keerden met bedrukte harten terug toen zij op de rivier achterna geroepen werden.

Het was een reddingboot die de rivier afkwam. Zij hadden, zeide de bemanning, twee mijlen verder een man en een kind opgevischt, die den dood nabij waren.

'Kende iemand hen, behoorden zij hier?'

Eén oogopslag was voldoende om hen te doen zien dat Kentuck daar lag, vreeselijk gewond en overal gekneusd, maar met 'Geluk' in zijn armen. Toen zij over het zoo weinig aan elkander gelijkende paar heen bogen, zagen zij dat het kind dood was.

'Hij is dood,' zei er een.

Kentuck sloeg zijne oogen op.

'Dood?' herhaalde hij, met flauwe stem.

'Ja, mijn goede man, en gij zijt ook den dood nabij.'

Een glimlach verhelderde het gelaat van den stervenden Kentuck.

'Den dood nabij,' herhaalde hij; 'hij neemt mij meê; zeg aan de jongens dat ik 'Geluk' nu bij mij heb,' en de sterke man klemde zich aan het teedere wicht, zoo als

een drenkeling een stroohalm aangrijpt, en dreef zoo heen naar de donkere rivier die voor altijd in de onbekende zee stroomt.

Brievenbus.

III. Over un tour de main.

Mijnheer de Redakteur!

M i j n h e e r de R e d a k t e u r ! Terwijl ik dit schrijf schaam ik mij voor u. Gij gaat niet mede met den tijd. *Mijnheer de Redakteur!* Dat is toch wat heel kaal, wat heel sober, wat heel nuchter. Zoudt gij er nog niet een enkel naampje bij kunnen aannemen? Dubbele namen zijn tegenwoordig in de mode, en daar moet een fatsoenlijk man zich naar voegen, vooral als die mode zoo gemakkelijk is als deze.

Gij herinnert u zeker het tooneel uit de *Avare* van Molière, waar Maître Jaques tot zijn meester Harpagon, die hem heeft laten roepen, zegt: *Est ce à votre cocher*, *monsieur*, *ou bien à votre cuisinier*, *que vous voulez parler? car je suis l'un et l'autre*, en op het berigt, dat hij het eerst met den keukenvorst te doen heeft, fluks zijn koetsiers-liverij uit- en zijne koks-buisje aantrekt en daarop statig uitroept: *Vous n'avez qu'à parler*, *monsieur!* Welnu, geen mensch zal ontkennen, dat het uiterst gemakkelijk is altijd zoo twee pakjes bij zich te hebben, om ze naar omstandigheden te kunnen verwisselen. *Il ne faut qu'un tour de main. A qui voulez vous parler*, *monsieur*, *à votre cuisinier ou à votre cocher? Car je suis l'un et l'autre.*

Gij wilt b.v. een rigting hebben in het godsdienstige. Gij *moet* er een hebben; gij *kunt* er niet meer buiten. Zonder rigting! 't zou even gek zijn alsof gij op een bal zonder handschoenen of in een salon zonder boordjes verscheent. Welnu dan, een rigting! Maar welke nu? Gij wilt wel orthodox zijn, dat staat tegenwoordig het meest gekleed. Maar toch niet zoo heel orthodox, weet u? Zoo'n koude, steile, formulier-regtzinnigheid staat u tegen; gij houdt niet van dogmatisme; gij wilt aan het gemoed, aan de conscientie ook eenige plaats gunnen, en tevens wilt gij vreedzaam en verdraagzaam schijnen, al zijt gij ook nog zoo'n kemphaantje. Wacht eens,... *ethisch!* dat drukt het zedelijk karakter van uw rigting goed uit, en dan om uw zachtmoedigheid te kennen te geven, er zoo wat *irenisch* bij gevoegd. Ja: *ethisch-irenisch* of *irenisch-ethisch;* dat is het woord; dat is koetsiers- en koksliverij te gelijk, en als ge nu de beide pakjes maar steeds bij u hebt, en men u maar één minuut tijd geeft, om u te verkleeden, zijt gij altijd klaar. Vindt men u wat al te meêgaand, wat al te veel toegevend aan den geest des tijds, fluks gaat de witte kiel aan, en gij roept als een verbaasde uit: Hoe, ziet gij dan niet dat ik *irenisch* ben? Beweert men van een anderen kant, dat gij wat al te nurksch en hatelijk zijt tegen modernen en liberalen, gij schiet het stalbuis aan, en onmiddellijk herinnert men zich, dat gij *ethisch* zijt, en dus ook het regt hebt om Augias- en andere stallen met bezemen te keeren en de zweep met krachtige hand te voeren.

Gij vormt met drie of vier uwer vrienden een partij in het staatkundige. Lang hebt gij u *anti-revolutionair* genoemd, maar die naam wordt wat lastig; gij hebt om uw doel te bereiken ook tusschenbeide een revolutie noodig, gij moet wel den opstand onzer vaderen tegen Filips II goedkeuren, en al zegt gij nog zoo dikwijls: ja maar ik ben alleen tegen de revolutie van 1789 en de beginselen toen gepredikt, dat is *de* revolutie, d e revolutie bij uitnemendheid, die ik moet bestrijden, het baat u niet, want men werpt u de reformatie van 1517 voor en bewijst u dat 1798 en 1517 in het allernaauwste verband staan. Het gaat niet meer met *anti-revolutionair.* Dus een andere naam gezocht en nu een dubbele; dan zijt ge altijd scheutvrij.

Christelijk-historisch, dat moet het zijn. Zegt nu iemand: *historisch*, ja dat ben ik ook even goed als gij. Ik denk de geschiedenis niet weg. Ik wil niet een geheel nieuwe orde van zaken scheppen, ik sluit mij aan het bestaande, ik trek de lijn door, want de *historie* loopt natuurlijk tot *dit* oogenblik, zoo zegt gij: ho wat! niet alleen historisch, maar christelijk zijn wij,

en wij kennen geen ander christendom dan dat van 1618, op dat fundament moeten we staan. Verwijt men u dan, dat gij de eeuwen terug wilt dringen en niet rekent met de aktualiteit? 'Volstrekt niet,' roept gij dan met edele verontwaardiging, 'denkt gij dan, dat wij enkel christelijk zijn en hebt gij nooit op het woord *historisch* gelet? Nu *historisch*, dan *christelijk. A qui voulez vous parler*, *monsieur? A votre cocher ou à votre cuisinier?*'

Nog gemakkelijker is zulk een dubbele benaming als gij een rol wilt spelen op het staatstooneel of in de Kerk. Een synode benoemt u b.v. tot lid en welhaast tot voorzitter eener commissie, aan wien de taak is opgedragen om de quadratuur van den cirkel te vinden of om water en vuur in een hoogere eenheid op te lossen. Gretig neemt gij die betrekking aan, want dit is juist een kolfje naar uw hand. Maar, voegt men u toe, hoe kunt gij zulk een mandaat aanvaarden van een ligchaam, dat gij niet als wettig erkennen kunt? Openlijk toch hebt gij gezegd, dat de koninklijke besluiten van 1816 en 1852 moeten ingetrokken worden, en daarmede staat of valt de geheele wettigheid der synode. 'O ho!' is uw antwoord, 'is het anders niet? Zoo sprak ik als *staatsman*, maar nu ben ik Evangeliebelijder. Inderdaad zijt of heet gij staatsman. Gij zijt lid der Tweede Kamer; gij wordt zelfs belast met de grootsche taak om een ministerie te vormen. En nu blijkt het, dat uw toeleg is om den Staat weder zoo als vroeger onder de Kerk (onverschillig welke Kerk, maar toch liefst de oud-gereformeerde) te brengen, en men vraagt u, hoe gij dat rijmt met de Grondwet, die van geen heerschende Kerk weten wil, en met uw eed op die Grondwet gedaan. En wederom is uw antwoord gereed. 'Weet gij dan niet, mijnheer! dat ik zoo handel niet als Staatsman, maar als Evangeliebelijder. In één woord, en zie hier *le fin mot de l'histoire:* ik ben een E v a n g e l i e b e l i j d e r - S t a a t s m a n . *Cocher et cuisinier. A qui voulez vous parler?* Dat is maar de vraag.

Is het u nu nog niet duidelijk, mijnheer! wat een *Evangeliebelijder-Staatsman* is? Vraag het dan maar aan de heeren Van Loon, Messchert van Vollenhoven en Van den Berch van Heemstede. De eerste zal er een preek over houden, de tweede zal hetzelfde in andere woorden zeggen, en de heer Van Heemstede zal er eindelijk zoo wat omheen leuteren. Als gij het dan nog niet weet, ligt de schuld zeker aan u.

En nu, waarde heer! kom ik terug tot mijn punt van uitgang. Zoudt gij zelf uw naam ook niet verdubbelen? Heet gij alleen *redakteur*, dan zijt gij genoodzaakt altijd een man uit één stuk te zijn, en hetzelfde karakter te hebben; en dat is verbazend lastig. Veel gemakkelijker en veel praktischer is het om de tegenwoordige mode te volgen. Reeds had ik een paar namen voor u uitgedacht. Maar ik ken u niet genoeg om te weten of ze u passen zouden. Wilt gij ze echter weten, gij hebt slechts te spreken. Ik ben er even gul mede, als Bolle met zijn muntbilletten.

Voor mij zelven heb ik reeds een keus gedaan. Ik wenschte gaarne de eenvoudigheid der duiven aan de voorzigtigheid of arglistigheid der slangen te paren. Voor de eerste qualiteit ga ik zoo ver mogelijk in de geschiedenis terug, nog verder dan Alberdingk Thijm, die bij de middeleeuwen blijft staan. De Batavieren zijn mij nog niet primitief genoeg; ik zoek mijn ideaal bij de Caninefaten. Maar daar ik tusschenbeiden ook wel eens zin heb om door een slimme streek wat te verdienen, even als broeder Jonathan, heb ik mijn tweeden naam van de vroegere kolonisten in Amerika geborgd, en zal mij in het vervolg schrijven K n i c k e r b o c k e r - C a n i n e f a a t . Dat is, dunkt mij, vooral niet minder welluidend dan *Evangeliebelijder-Staatsman.*

Om het echter uw zetter niet al te moeijelijk te maken, zal ik vooreerst ten minste alleen mijn initialen gebruiken en mij even als nu teekenen,

Uw getrouwe lezer,

K.C.

Natuurkunde.

Een strijd voor levensbehoud.

Ueber den Werth der Gesundheit für eine Stadt. Zwei populäre Vorlesungen, von Dr. Max Pettenkofer. München, 1873.
Die Aufgabe der Gesundheitspflege in Bezug auf die Atmosphärische Luft, von Dr. Ed. Lorent. Leipzig, 1873.
Verslagen van de vereeniging tot verbetering der Volksgezondheid, opgericht te Utrecht gedurende de cholera-epidemie van 1866. VI. 1870-1871. Utrecht, 1872.

Dat ook de zoogenaamde stoffelijke voorwaarden van het leven en de gezondheid der menschen meer en meer worden begrepen, erkend en gewaardeerd, is eene der verdiensten van vele beoefenaren der natuur- en geneeskundige wetenschap. Deze mannen zijn de ware materialisten, en waardige vertegenwoordigers van het door de groote menigte meestal kwalijk begrepen en eenzijdig opgevat, practische realisme van onzen tijd. Zij voeren rusteloos strijd - een strijd voor levensbehoud - tegen conventie, onkunde en vooroordeel. Op menige overwinning in dit opzigt kunnen zij reeds roemen, dank zij de wet van vooruitgang en ontwikkeling; en moge ook nog de tegenstand groot en hardnekkig zijn, het nageslacht zal het gewigt en het goede van hun streven erkennen, of gelijk reeds geschiedt, gedachteloos de goede vruchten plukken van hun onvermoeiden arbeid. Ja! het realistisch streven van onzen tijd mag trotsch zijn op de nuttige uitkomsten aldus verkregen op het gebied van het practische leven; de toepassing der stoomkracht en electriciteit, de vooruitgang op het gebied der werktuigkunde, zijn zoovele afdoende bewijzen. Ook de leer der gezondheid-bewaring of hygiène had hare bruikbaarste uitkomsten hieraan te danken; de klaardere begrippen toch op het gebied der schei- en natuurkunde, vooral de verbetering harer methoden van onderzoek, hebben in onzen tijd tot de kennis en toepassing geleid der belangrijkste zaken ook op dit gebied.

Één harer methoden van onderzoek heeft vooral tot de ontdekking geleid van gewigtige feiten, wij bedoelen de statistische methode.

Reeds Plinius zeide: ‘Est in numero ipso quoddam magnum col-

latumque consilium' (Epist. XVII). Als bij instinct had reeds deze natuurkenner der oudheid de waarde begrepen van de statistiek. In het bijzonder had de gezondheidsleer daaraan veel te danken. Ja! de heilzame rigting waarin haar practisch streven tegenwoordig zich beweegt in alle beschaafde landen, is voor een groot deel aangewezen door de uitkomsten van statistisch onderzoek. - Hoe men ook over de waarde der statistiek moge oordeelen en met hoeveel grond ook tot omzigtigheid mag worden aangemaand, wat de toepassing betreft der door haar verzamelde cijfers, onbetwistbaar is het toch, dat sedert hare meer methodische toepassing, vooral wat de feiten van geboorte en sterfte, van ziekten en doodsoorzaken betreffen, helderder licht is opgegaan over de stoffelijke voorwaarden van het leven en de gezondheid der bevolking en der individuen waaruit zij bestaat. Door haar voorgelicht heeft men den weg gevonden tot de verborgen schuilhoeken der vroeger nagenoeg onbekende bronnen en oorzaken van ziekte en dood, tot de kennis van den loop der volksziekten, der ziekteoorzaken en ziekte-besmetting.

Velerlei maatschappelijke ellende, die voorkomen of verminderd kan worden, velerlei pligtverzuim in dit opzigt van individuen, van hoogere en lagere besturen, uit onkunde veelal ontstaan, zijn door de statistiek in het juiste licht gesteld.

In het bijzonder waren het de uitkomsten van het statistisch onderzoek, verkregen tijdens het heerschen der cholera te Londen in 1849, die den krachtigsten stoot hebben gegeven tot die zoo ijverige behartiging der belangen van het openbaar gezondheidswezen waardoor onze tijd zich kenmerkt.

Plinius zeide teregt: cijfers spreken! Of ligt er geene duidelijke aanwijzing in het statistisch feit, dat van iedere 1000 personen, die in 1849 te Londen aan cholera bezweken er slechts 26 waren, die tot den gegoeden stand behoorden, 157 uit de burgerklasse, maar 817 uit den stand der arbeiders? dat van de bewoners der welvarende wijken dier wereldstad er slechts 13 per mille werden aangetast, doch van die der armen-wijken 28 tot 30?

De genoemde feiten immers geven een sprekend getuigenis, in cijfertaal, voor de meer en meer erkende waarheid, dat ook de uitwendige levensomstandigheden der menschen - inzonderheid tijdens het heerschen van volksziekten - een overwegenden invloed oefenen op ziekte en dood.

Wat Engeland en Wallis aangaat leerde het statistisch onderzoek, dat op een cijfer van 49,368 sterfgevallen er niet minder dan 14,360 waren tengevolge van ziekten der ademhalings-werktuigen. Duidelijk bevestigde het immers de waarheid, dat de *lucht*, waarin de mensch ademt en leeft, vele kiemen bevat van ziekte en dood; dat het leven in slechte woningen en het ademen in bedorven lucht lijden der borstwerktuigen, in het bijzonder longtering teweeg brengen.

Doch den blindsten naar het verstand, wat de voorwaarden aan-

gaat van gezondheid en leven, ging licht op door de feiten der statistiek in betrekking tot de sterfte van kinderen. Zij leerde o.a. deswege, dat van 1839-40, te Liverpool, op de 1000 sterfgevallen 520 kinderen waren beneden de 5 jaren.

Wat Nederland aangaat, dat te Amsterdam, in 1858, de kindersterfte het ⅓ deel uitmaakte van het geheele sterfte-cijfer; in hetzelfde jaar te Delft de helft, te Rotterdam in 1849 evenzoo, en dat te Haarlem in 1855 onder de 933 sterfgevallen 427 kinderen voorkwamen, in 1856, op een totaal sterftecijfer van 843, niet minder dan 439, terwijl van de 971 geborenen, 121 binnen het eerste levensjaar en 395 binnen de eerste vijf jaren waren gestorven. - Ook te 's Hage, Utrecht, Arnhem, Middelburg en Dordrecht waren de uitkomsten in dit opzigt even droevig. (Zie de bekende mededeelingen deswege van Wintgens en Caland).

Wij hebben aan eenige, bij velen misschien welbekende feiten, willen herinneren, ter bevestiging der uitgesproken meening, dat aan de statistiek een belangrijk aandeel toekomt in de levendiger geworden belangstelling, bij het denkend deel der beschaafde wereld, in alles wat tot de leer der gezondheids-bewaring betrekking heeft.

De gezondheid eener bevolking, van eenigerlei huisgezin of individu, is levend kapitaal. De waarde der weerbaarheid eener bevolking in dit opzigt voor het openbare welzijn kan alzoo niet te hoog worden geschat en haar behoud geene te groote geldelijke opoffering vorderen. Toch bestaat op lange na niet het helder begrip hiervan bij de groote menigte. Velen misschien worden er gevonden, die meenen dat het gunstige of min gunstige der algemeene volksgezondheid hen persoonlijk weinig aangaat of schaden kan, dat zij onafhankelijk van de massa, waartoe zij behooren, kunnen leven en zich bewegen; die geen begrip hebben van de solidariteit, ook in dit opzigt, der menschheid en der menschelijke maatschappij. Niet weinigen nog dommelen voort in den waan, dat de goede God dit zóó heeft verordineerd en het den verwaten mensch niet past zich te bemoeijen met Gods raadsbesluiten.

Vele tegenstanders der koepokinenting spreken zoo en hebben nog onlangs het bewijs geleverd, tijdens het heerschen der pokziekte in ons vaderland, dat de ijverigste en welmeenendste pogingen ten algemeenen nutte kunnen worden verijdeld en krachteloos gemaakt door vooroordeel of onkunde. Vele bewoners der bisschopstad stonden aan de spits van dat leger en hebben misschien een groot deel der verantwoordelijkheid op zich geladen van zóó vele slachtoffers der pokziekte.

Doch ook bij een groot deel der welgezinde en onbevangen lieden bestaat niet het juiste begrip van het gewigt en de beteekenis eener doelmatige zorg voor het openbaar gezondheidswezen.

Elke poging tot het populariseren der gezondheidsleer verdient

daarom naar waarde en dankbaar te worden erkend. Een der bekwaamste en talentvolste vertegenwoordigers op dit gebied - Max Pettenkofer, hoogleeraar in de hygiène te Munchen - heeft ook in dit opzigt zich verdienstelijk gemaakt door twee voorlezingen voor beschaafde hoorders, waarin hij de waarde deed opmerken der gezondheid voor eene stad of gemeente. Eene korte beschouwing dezer voorlezingen laten wij daarom voorafgaan aan die van het 6de jaarverslag der 'Utrechtsche Vereeniging tot verbetering der volksgezondheid', door de Redactie van dit Tijdschrift ons ter recensie toegezonden.

Op de evenzeer verdienstelijke lezing van Dr. Lorent, 'Over de taak der verzorgers van het openbaar gezondheidswezen, in betrekking tot de lucht die wij ademen', zullen wij daarbij de aandacht vestigen.

Pettenkofer begint zijne voorlezing met het begrip aan te geven van gezondheid en ziekte.

Daar wel velen zijner hoorders bij ervaring zal zijn gebleken, dat ziek zijn het tegenovergestelde is van den toestand van gezondheid - zullen wij het min of meer juiste der door P. gegeven bepaling niet bespreken. - Belangrijker is het er op te wijzen hoe de Schrijver zijn publiek tracht duidelijk te maken, dat de gezondheid der individuen *kapitaal* vertegenwoordigt en hun ziek zijn kapitaal-verlies; dat dit geldt voor ieder burger en voor geheel den Staat.

Iedere overwinning in oorlogstijden hangt voor een groot deel af van den ligchamelijken welstand en de weerbaarheid van het leger. Het verlies aan manschappen *door ziekte* is alzoo een verlies van strijdkrachten, eene vermindering van oorlogskans en staatsrijkdom. Hier blijkt de waarde der gezondheid in al haren omvang. Daarom is het een zóó treurig feit, dat bij de meeste oorlogen, vooral die der laatste jaren, veel meer soldaten door ziekten zijn gevallen dan in en door den strijd. Door eenige wetenswaardige statistieke mededeelingen in dit opzigt wordt dit door P. toegelicht. Tijdens den Krimoorlog, zegt hij, trokken 309,000 Franschen ten strijde, doch daarvan keerden 95,240 niet terug. Van dit groot aantal omgekomenen - bijna het derde deel der geheele armee-sterkte - vielen er slechts 20,000 in den strijd of ten gevolge daarvan. Doch bijna het vierde gedeelte, een getal van 75,000 manschappen, bezweek ten gevolge van ziekten!

In den Italiaanschen oorlog van 1859, die drie maanden aanhield, waren in of ten gevolge van den strijd 3664 manschappen gesneuveld, terwijl er 8674 ter oorzake van ziekten werden weggerukt.

Bij de armee der Amerikaansche Unie bedroeg het totaal verlies aan manschappen 52,152, waarvan er slechts 10,142 op het oorlogsveld, ten gevolge van den strijd waren gevallen, doch de overigen door verschillende ziekten.

Eene gelijksoortige verhouding heeft de oorlog tusschen Pruissen en

Oostenrijk opgeleverd, in 1866 gevoerd, waarbij veel meer soldaten aan cholera bezweken, dan door het geweld des vijands.

Iets gunstiger was de verhouding in den Fransch-Duitschen oorlog van 1870-71. Het geheele verlies toch der Duitsche armee heeft, volgens opgave van den statisticus Engel, bedragen 40,282 man. Hiervan kwamen er 340 om door toevallige ongelukken en 12,263 door ziekten.

Voldoende bewijzen voorzeker dat de toepassing van de voorschriften der gezondheidsleer bij de legers nog veel te wenschen overlaat; dat ook hier nog veel dringend verbetering vordert. Eere daarom den stichter van het Roode Kruis en allen die zich onder deze vaan hebben geschaard, om den strijd te voeren voor levensbehoud.

Doch wenden wij den blik naar het burgerlijk leven, het groot tooneel van strijd om levensbehoud, niet slechts in den dusgenaamden geestelijken, maar bovenal in den zoogenaamden stoffelijken zin.

De Staat heeft ook hier zijne arbeidskrachten noodig, behoud en besparing van het leven en de gezondheid zijner burgers is behoud van kapitaal en staatsrijkdom. Ook de welvaart en het geluk van ieder gezin hangt voor een groot deel af van den goeden gezondheidstoestand zijner leden - niet minder die van den enkelen burger.

Ziekte gaat gepaard met verlies van tijd, en reeds Benjamin Franklin wist het en heeft gezegd: ‘Time is money.’ Welke belangrijke sommen zouden ook door gemeente en armbesturen worden bespaard, aan bedeeling en armverzorging, indien de stand van het openbaar gezondheidswezen degelijk ware verzorgd.

Door een voorbeeld tracht P. verder te verduidelijken welk kapitaal-verlies het ziek zijn eener bevolking vertegenwoordigt. Hoevele *ziektedagen*, dus vraagt hij, kunnen op grond der statistiek, gemiddeld worden gerekend voor ieder persoon per jaar?

De statistiek heeft geleerd, dat ieder individu gemiddeld van de 365 dagen 18,5 tot 20 dagen ziek is. Laat ons aannemen 20 dagen en ieder dag ziek zijn op een kapitaal-verlies rekenen, voor ieder betrokken persoon, aan verlies van arbeidsloon en verdiensten, (of voor de gemeentebesturen voor onderstand) op één gulden per persoon.

Alsdan vertegenwoordigt gemiddeld het ziek zijn eener bevolking van 170,000 zielen, zooals Munchen heeft, een kapitaal-verlies van 170,000 × 20 = *f* 340,000 jaarlijks. Dit gemiddeld getal van 20 ziektedagen, per jaar en per individu, berust op den volgenden grondslag:

In de Pruissische armee, van 1846-1864, over een tijdvak dus van 18 jaren, was blijkens de militaire registers ieder soldaat gemiddeld 16,38 dagen ziek geweest. Wanneer men daarbij in het oog houdt, dat ten gevolge der in Pruissen bestaande algemeene dienstpligtigheid, door het militair personeel voor een groot deel is vertegenwoordigd het beste deel der bevolking, en tevens, dat de armee voor een goed deel bestaat uit personen op den krachtvollen leeftijd, dan is het zeker niet overdreven hoog geschat, indien men voor eene *gemengde* be-

volking 20 ziektedagen aanneemt per individu. Hier zijn mannen, vrouwen, kinderen en ouden van dagen onder, en men weet immers door de ondervinding der ondersteunings-maatschappijen en der hulpkassen, dat van het 60ste jaar af gerekend, ieder persoon niet 20 maar gemiddeld 40 dagen ziek is. Ook door de registers van groote en welingerigte ziekenhuizen wordt die schatting van 20 ziektedagen per individu en per jaar, als een tamelijk constant feit bevestigd. Men ziet daaruit namelijk hoevelen jaarlijks worden opgenomen en als hersteld, niet hersteld of overleden, zijn opgeteekend.

Hieruit nu is gebleken, dat over eene lange reeks van jaren genomen, van de 34 opgenomen zieken er 1 sterft en, in het algemeen, gemiddeld ieder zieke 18,5 verpleegdagen heeft. Daar nu 1 sterfgeval is gebleken gemiddeld het aequivalent te zijn van 34 ziektegevallen, kan men dus uit het cijfer der sterfte eener bevolking, volgens den genoemden maatstaf, de som bepalen die door het aantal voorgekomen ziektegevallen, in eenigerlei stad of gemeente, verloren gaat.

Dat dit bedrag voor Munchen vrij aanzienlijk is - en zeker ook voor vele gemeenten in ons vaderland - zal dus ook kunnen blijken uit het jaarlijksch sterfte-procent, waaruit de relative morbiliteit kan worden bepaald; het aldus verkregen cijfer komt dan vrij wel overeen met het straks genoemde.

Gemiddeld sterven in Munchen ieder jaar 33 per mille (33‰), d.i. over de geheele bevolking genomen (170,000), niet minder dan 5610. - Als nu 1 sterfgeval het aequivalent is van 34 zieken, zoo verkrijgt men een cijfer van 180,740 ziektegevallen per jaar, of ongeveer 500 per dag; en dit tegen 18 ziektedagen gerekend voor ieder lijder, geeft eene som van 3343,690 ziektedagen of kapitaal-verlies van bijna *f* 340,000 per jaar.

Het door P. aangehaalde voorbeeld is zeker sprekend genoeg om te doen blijken, dat gezondheid *kapitaalswaarde* vertegenwoordigt. Dit geldt voor alle standen. - Reeds hierdoor, afgezien van alle humaniteit, springt het gewigt in het oog van alles wat het sterftecijfer eener bevolking kan doen verminderen.

Dit cijfer verschilt voor alle gemeenten en landen; het is afhankelijk niet van één enkelen invloed, maar van vele en zeer verschillende invloeden te gelijk.

Het sterftecijfer van Munchen b.v., 33 per mille (33‰), hoezeer ongunstig, is daarom ten onregte toegeschreven aan de aldaar steeds heerschende abdominale typhus alléén.

Dit sterftecijfer te Munchen wordt slechts door weinige steden overtroffen, als b.v. Weenen (35‰) Rome (39‰) Berlijn (37‰) Madrid (42‰).

Wat de jaren 1870 en 1871 aangaat, zoude men daar Utrecht bij kunnen voegen.

Het gunstigste sterftecijfer heeft Londen: tegenwoordig gemiddeld

20‰ niettegenstaande zij eene stad is van ruim drie millioen zielen.

Wat kan er nu gedaan worden om het ongunstig sterftecijfer eener bevolking te verbeteren en tot 2% te reduceren? Schrijver tracht deze vraag te beantwoorden, in het bijzonder met het oog op de plaats zijner inwoning, Munchen.

Te Londen stierven van 1846-1855 nog 25 per mille, het meest gewone sterftecijfer; nadat echter belangrijke maatregelen waren genomen tot verbetering der volksgezondheid, onder den drang der cholera-epidemie van 1849, is dit sterftecijfer allengs gedaald tot 20‰. - Nu is de vraag deze: heeft Londen dat alleen te danken aan zijne verbeterde riolering en betere zorg voor het drinkwater? P. zegt neen! Het valt zeker niet te ontkennen dat deze radicale hervormingen een zeer gunstigen invloed hebben uitgeoefend. Immers, vóór de invoering er van was de sterfte in 24 steden van Engeland, waarvan de bevolking voor iedere stad op ruim 18000 kan worden geschat, nog altijd 24,7 per mille, terwijl nà de invoering aldaar der straks genoemde belangrijke verbeteringen, dit cijfer, voor ieder dier steden, daalde tot 21,9 per mille (*John Simon*). Doch goede riolering en zorg voor goed drinkwater zijn niet de éénige voorwaarden, die den gezondheidstoestand eener bevolking bepalen. Er zijn nog vele andere, hoogst verschillende zaken, waaraan het openbaar gezag zijne zorgen dient te wijden, indien de oorzaken eener tegennatuurlijke sterfte zullen worden weggenomen, als b.v. spijs en drank, voeding der bevolking, vooral der armen; overvulling van woningen en buurten (encombrement), het ademen en leven in bedorven lucht; ziektebesmetting, prostitutie; armenverzorging, enz. Met een enkel woord wordt door Schrijver aan de beteekenis van ieder dier invloeden herinnerd.

Ten slotte doet hij opmerken, dat als men met ernst en vruchtdragend de hand wil slaan aan de verbetering van het openbaar gezondheidswezen, men allereerst een juiste kennis zich moet verschaffen van de bestaande toestanden in dit opzigt, opdat men wete wàt verbetering noodig heeft.

In de tweede plaats moet er voor worden gezorgd, dat niets aan de uitvoering van nuttige maatregelen belemmerend in den weg kan treden.

Hij acht het daarom wenschelijk *plaatselijke commissiën* in het leven te roepen, bestaande uit een geneesheer en nog twee andere zaakkundige lieden, van welke commissiën eene in ieder afzonderlijk kwartier der stad werkzaam is en toezigt houdt. Deze plaatselijke commissiën moeten verder in direct verband staan tot eene centrale commissie en aan deze de resultaten van haar plaatselijk onderzoek mededeelen. Verder zorgen zij voor de rigtige uitvoering der verordeningen. Al deze commissiën moeten een officieel karakter bezitten en als zoodanig van den steun en de medewerking verzekerd zijn van de plaatselijke zoowel als de algemeene wetgevende magt. Daarbij wijst hij op den pligt welke op ieder burger rust om naar best vermogen bij te dragen tot

het meer en meer vestigen der overtuiging, bij de groote menigte, van het belang dat een goed ingerigt openbaar gezondheidswezen bezit. - Zie hier eenige belangrijke punten uit Pettenkofers voorlezingen.

Het was misschien onder den invloed hiervan dat voor gansch Duitschland eene algemeene maatschappij voor volksgezondheid zich onlangs heeft gevestigd, tot de oprigting waarvan ook *burgemeesters* waren uitgenoodigd, en waaraan de meesten hunner zich hebben aangesloten.

Zonder twijfel is deze weg de juiste, misschien de éénige om tot goede uitkomsten te geraken. - Het uitsluitend berusten van de zorg voor het openbaar gezondheidswezen bij den algemeenen wetgever, herziening in dit opzigt van de gemeentewet, in het leven roepen eener algemeene maatschappij voor volksgezondheid, zouden wij ook voor Nederland wenschen en noodzakelijk achten.

Het initiatief tot het verwezenlijken van dit denkbeeld kan worden genomen door ieder deskundige, doch behoort misschien eigenaardig tot de taak der inspecteuren van het geneeskundig staatstoezigt.

Een anonymus, de heer R. uit R. heeft vroeger in een brochure dit denkbeeld in 't licht gesteld, maar daarbij een zoo zamengesteld en veelomvattend programma geleverd, dat aan de uitvoering, op zoodanige wijze als door hem werd voorgesteld, moeijelijk kon worden gedacht.

Dat onder de velerlei bronnen van ziekte en dood, de lucht die wij inademen en waarin wij leven, een der gewigtigste is, was reeds vroeg genoeg bekend. Eerst het wetenschappelijk onderzoek van den lateren tijd, heeft dit belangrijk onderwerp der gezondheidsleer naauwkeuriger toegelicht. Wel was het der moeite waard dit door eene voorlezing voor het niet zaakkundige beschaafde publiek in het licht te stellen. Dr. Lorent, uit Bremen, deed dat op degelijk wetenschappelijken grond. - Wij willen ons eenige oogenblikken bij die lezing bepalen.

De invloed van bedorven, d.i. met schadelijke stoffen en gassen bezwangerde lucht, is eerst tot helderheid gekomen sedert proefondervindelijk is aangetoond, dat ook de lucht die binnen de aarde d.i. beneden den beganen grond zich bevindt, in voortdurende wisseling is met die boven zijne oppervlakte. De lucht dringt tot de diepte van het *grondwater* in den bodem door.

Met de daling van dit grondwater dringt ook de lucht steeds dieper door, en komt aldus in aanraking met de daardoor droog gelegde organische stoffen, die zij door haar zuurstof tot rotting doet overgaan. Het verschil in temperatuur der lucht boven en beneden den grond is verder de oorzaak eener voortdurende wisseling dezer beide luchtlagen. Gasvormige rottingsproducten stijgen hierdoor uit den bodem, tot op en boven de oppervlakte, en verspreiden zich tot op verren afstand in de lucht. Dit is door Pettenkofer voldoende bewezen. In het bijzonder echter is door hem aangetoond, dat het lichtgas, dat

uit lekke gaspijpen onder den grond ontsnapt, aangetrokken door de warmere lucht der woonvertrekken, tot op een afstand van 20 voeten zich kan verspreiden, en aldus vergiftigend werken op de bewoners. Op denzelfden grond, (diffusie der gassen), kunnen ook onreinheden van aangrenzende woningen, uit slecht gemetselde zinkputten, enz. de lucht in onze huizen bederven of de bronnen vergiftigen.

Proeven van Pettenkofer en van Fleck uit Dresden hebben verder geleerd dat de grondlucht ook zeer rijk is aan *koolzuurgas*; dat het gehalte hiervan en van andere gassen wisselt, naar de verschillende maanden van het jaar, en in directe verhouding staat tot de diepte waarop de lucht binnen den bodem is doorgedrongen. Directe waarnemingen, te Munchen, bewezen dat de epidemiën van typhus en cholera op- en neêrgaan met de daling en rijzing van dit grondwater.

De veelvuldigheid van typhusgevallen en de sterfte aan deze ziekte stonden te Munchen in verhouding tot de daling van het grondwater; de hoogste stand der epidemie kwam overeen met den laagsten stand van het grondwater(*). - Waarnemingen van Liebmeister uit Basel, dat door middel van lekke zinkputten de in het bronwater geraakte drekstoffen van één typhuslijder eene epidemie dezer ziekte teweegbrengen, bewezen tevens wat de typhus aangaat voor eene specifieke ziektekiem. Deze nu kan aan faecaalmassa's gebonden zijn of in de met waterdamp bezwangerde lucht bevat wezen. In elk geval is het voldoende geconstateerd, dat de inademing van rottingsgassen en rottende stoffen eigenaardige ziekteverschijnselen teweegbrengt, als: misselijkheid en braking, gevoel van vermoeidheid, borstbeklemming en hoofdpijn.

Zorg voor de meest mogelijke zuiverheid van den bodem en voor het goed luchtdigt gemetseld zijn van zinkputten en riolen, behoort daarom tot de noodzakelijkste voorzorgen, die ten nutte van het openbaar gezondheidswezen behooren te worden genomen. Doch niet alleen beneden de oppervlakte van den bodem, ook daar boven liggen vele bronnen van luchtbederf en hierdoor van ziekte en dood. In het bijzonder noemt Schr. het moerasgift. De levensduur van de bewoners der moerasstreken is dan ook gemiddeld veel lager dan die der niet moerassige terreinen.

Terwijl b.v. de gemiddelde levensduur der bewoners van Frankrijk 35 jaren bedraagt, is die der bewoners van moerasstreken aldaar slechts 23 jaren (Fonsagrives). - Ook herinnert hij aan den luchtverpestenden invloed van open of slecht gemetselde riolen, mestvaalten, enz.

Een der belangrijkste bronnen van luchtbederf ligt verder in de uitoefening van velerlei bedrijven en het schadelijke van sommige fabrieken. Wat de eerste betreft herinnert Schr. aan het nadeelige voor een bevolking van slecht ingerigte of onzindelijke slachthuizen; aan de verzamelingen van dierlijke stoffen, beenderen, huiden, enz. Wat

(*) Dezelfde bron van besmetting is het kielwater op schepen. (*Refer.*).

de tweede aangaat, aan de kalkbranderijen, de kolendamp verspreidende stoommachines, de lak- en vernisfabrieken, de vetkokerijen, zeepziederijen, en dat tal van industriën, als wol-, papier-, meelfabrieken, diamantslijperijen, enz., waar de arbeiders dagelijks met bewerktuigde of onbewerktuigde stoffen bezwangerde lucht inademen, en hierdoor velerlei borstgebreken en een vroegtijdigen dood zich op den hals halen. Dr. Hirt, die een belangrijken arbeid heeft geleverd op dit gebied, berekent het aantal teringlijders die alleen hierdoor te gronde gaan op niet minder dan 80%(*). Ten slotte wijst Schr. op het luchtbederf, in onze woningen en vertrekken, door het ademen en leven aldaar van een aantal menschen, niet in verhouding tot den ruimteinhoud dier woningen; op de slechte inrigting, in dit opzigt, van kazernen en ziekenhuizen, logementen en komediën, concertzalen, enz.

Hierbij komt dan nog het luchtverbruik door gaslicht en de nadeelige invloed van gloeijende kagchels, vooral van de zoodanige, die uit gegoten ijzer zijn vervaardigd. Deze toch in het bijzonder zijn een bron tot ontwikkeling van het zoo gevaarlijke *kooloxyde gas.*

De ruimte evenwel, waarover wij hier te beschikken hebben, gedoogt niet Schr. tot in al de door hem deswege vermelde merkwaardige bijzonderheden te volgen. In dit opzigt, evenzeer als in betrekking tot de in het laatste gedeelte zijner brochure behandelde vraag, over luchtverversching en zorg voor luchtvernieuwing en luchtreiniging, moeten wij naar zijn geschrift zelf verwijzen. Niemand zal zich de lezing beklagen.

Wij hebben in den aanvang dezer beschouwing gezegd, dat sedert het cholera-jaar 1849 en onder den invloed der uitkomsten daarbij door de statistiek verkregen, vooral in Engeland de levendiger geworden belangstelling dagteekent, bij particulieren zoowel als bij de openbare magten, in het openbaar gezondheidswezen. De Engelsche natie ging hierin voor, doch ook Nederland bleef niet ten achter in dit opzigt. Den tegenwoordigen geneesk. inspecteur der provincie Z. Holland, Dr. Egeling, voor een deel ook aan de Maatschappij tot bevordering der geneeskunde, komt de eer toe hiertoe den weg allengs te hebben voorbereid. De eerste schudde den volksgeest wakker, door een periodiek geschrift ‘De schat der gezondheid’, terwijl de laatste den stoot heeft gegeven tot de tegenwoordige geneesk. staatsregeling in Nederland, waaraan ook de behartiging der belangen van het openbaar gezondheidswezen is verbonden. - Wel is die zorg bij de Gemeentewet opgedragen aan de *Gemeentebesturen;* maar de ondervinding leerde en leert nog dagelijks, dat langs dezen weg alleen geene voldoende uitkomsten verkregen kunnen worden.

(*) vgl: Het belangrijk geschrift, dat ook voor niet geneeskundigen is geschreven: *Die Krankheiten der Arbeiter.* Beiträge zur Förderung der öffentlichen Gesundheitspflege, von Dr. Ludwig Hirt. (*Staub- u. Gasinhalationskrankheiten.*) Breslau u. Leipzig, 1873. (*Ref.*).

Doch ook in verschillende steden van ons vaderland vormden zich afzonderlijke commissiën, met het doel verbeteringen voor te bereiden of tot stand te brengen in de volksgezondheid, b.v. te Dordrecht, 's Hage, Leiden enz.

Onder de ijverigste daarvan behoort ook die, opgericht te Utrecht, gedurende de cholera-epidemie van 1868.

Het zesde jaarverslag dier commissie ligt voor ons en wij zullen trachten den belangrijken inhoud daarvan kort en zakelijk te resumeren. Uit de statuten en het reglement der Utrechtsche vereeniging, die achter dit verslag voorkomen, blijkt haar doel en haar strekking, hoevele leden zij telt en welke de staat is harer finantiën. Zij stelt zich ten doel: bevordering der volksgezondheid, het voorkomen en de bestrijding van volksziekten. Dit doel tracht zij te bereiken, 1°. door nasporing der volksziekten; 2°. door verbetering aan te brengen in de volksvoeding, het volksonderwijs, de armenverzorging en de geneeskundige armendienst; 3°. door zorg te dragen voor goed drinkwater, het verbeteren van riolen, door onschadelijken afvoer van faecaliën, enz.; 4°. door de belangen der volksgezondheid te bespreken in hare openbare en bijzondere vergaderingen. De vereeniging telt een groot aantal eere-, contribuerende, werkende en corresponderende leden. Zij zijn deels geneeskundigen, deels niet-geneeskundigen. De staat harer finantiën is gunstig te noemen. Het batig saldo der kas toch bedroeg, in 1870, *f* 1324,29 en in 1871 *f* 1531,66. Het zesde jaarverslag dezer Commissie omvat:

Het algemeen verslag harer verrigtingen door Dr. G. van Overbeek de Meijer (pag. 1-207); eene mededeeling van Dr. Snellen betrekkelijk den staat en de werking der volksgaarkeukens te Utrecht; een overzigt, door denzelfden, van de te Utrecht bestaande inrigting tot verpleging van behoeftige zieken; eene beschouwing van genoemden schrijver over Utrecht's bronnen van luchtbederf, toegelicht door eene photographie en schetsteekeningen van het riolenstelsel der stad (p. 214-253); eene historische bijdrage, van Dr. J.K.R. Penninck ‘over maatregelen ter beteugeling van epidemiën, voorgeschreven vóór 200 jaren’ (p. 269-266).

Ziehier den hoofdzakelijken inhoud van dit jaarverslag, waaraan als *Bijlagen* nog zijn toegevoegd: (A): een tabellarisch overzigt van de vermoedelijke doodsoorzaken der te Utrecht plaats gehad hebbende sterftegevallen (1870-71), alsmede (C) ‘het ontwerp van wet tot wering van besmettelijke ziekten, met de memorie van toelichting der regeering en de voorloopige verslagen daarover van de Tweede kamer.’

Het merkwaardigste van dit verslag, in het algemeen genomen, schijnt ons dit, dat er uit blijkt, hoe het trots den ijver dezer Commissie, met de volksgezondheid te Utrecht nog zóó slecht er uitziet. Dit getuigt niet slechts het excessief hoog sterftecijfer aldáár, maar blijkt ook uit

de ongunstige verhouding tusschen geboorte en sterfte en het hooge cijfer der kindersterfte. Dr. Snellen aarzelt dan ook niet van de stad zijner inwoning te verklaren (p. 258): ‘Al wie uit eene gezonde streek naar Utrecht komt, loopt moedwillig in een dreigend gevaar.’

Wij zullen ook hier de cijfers laten spreken. Uit het voorafgegane jaarverslag was gebleken, dat van 1841 tot 60 te Utrecht gemiddeld 30‰ op eene bevolking van 50,697 inwoners, en van 1865-69, op eene bevolking van gemiddeld 59,591 menschen, 34‰ waren overleden. Uit het laatste verslag blijkt nu dat de jaren 1870-71 in dit opzigt nog veel ongunstiger zijn geweest. Op 31 December 1870 namelijk bedroeg het cijfer der bevolking 60,587 - en op 31 December 1871, 61,369 ongeveer. - In 1870 nu overleden er (met de levenloos aangegevenen) 2366, terwijl het getal geboorten (evenzoo met de levenloos aangegevenen) 2400 bedroeg. Het overwigt der geboorten boven de sterfte bedroeg dus in 1870 slechts 34 - terwijl de sterfte in dat jaar 31,1‰ bedroeg.

In 1871 werden geboren 2270, en overleden 2636, d.i. dus 366 meer overleden dan geboren; terwijl het sterfte-cijfer de vreeselijke hoogte bereikte van 43,2‰.

Van de gestorvenen in 1870, (2366), kwamen er 101 òf dood ter wereld òf overleden kort na de geboorte; terwijl 636 kinderen binnen het eerste levensjaar en 541 beneden den leeftijd van vijf jaren waren bezweken; d.i. meer dan de helft der overledenen waren jonge kinderen! In 1871 was ook deze verhouding niet veel gunstiger; op een sterfte-cijfer toch van 2636 waren 1181 kinderen van 0-5jarigen leeftijd.

Het ongunstige sterfte-cijfer van deze beide jaren werd geïnfluenceerd door twee epidemiën, die van *mazelen* en *pokken* - verder door eene reeks van ziekte-oorzaken, door onkunde, armoede, onzindelijkheid en losbandigheid teweeggebragt.

Deze cijfers behoeven geen commentaar! Er blijkt voldoende uit, dat in de grijze bisschopstad, bekend door haar kerkelijke vroomheid, ook voor den materiëlen mensch nog veel te doen overblijft, en voor de ware chariteit nog een verwaarloosd terrein in deze rigting open ligt.

De mededeelingen in dit verslag betrekkelijk de *mazelen-epidemie* leveren op nieuw het bewijs, hoe onopgemerkt eenigerlei epidemie binnensluipt en hoe snel zij zich uitbreidt, indien niet de hand wordt gehouden aan die maatregelen welke den voortgang eener epidemie kunnen stuiten.

Zij verspreidde zich ongemerkt over de geheele stad! Zij duurde lang en maakte vele slagtoffers. Terwijl toch de gewone sterfte te Utrecht 33 tot 39 per week bedraagt, stierven er tijdens de mazelen-epidemie, van 12 tot 19 en 19 tot 26 Febr. 1870, 75 personen 's weeks. Deze zooveel grootere sterfte hield aan tot 7 Mei, waarna het cijfer weder tot het normale terugkeerde.

Hierna vinden wij gewag gemaakt van de *pokken-epidemie* te Utrecht (1870-71).

In 1869 waren in de provincie Utrecht slechts 17 personen aan kinderpokken overleden en in geheel Nederland slechts 50. In de laatste dagen evenwel van dat jaar werd een milicien in het Rijkshospitaal te Utrecht door pokken aangetast, die den 1sten Januarij 1870 overleed. Hierop volgden spoedig eenige anderen; het schijnt dat hoofdzakelijk door miliciens de smetstof van elders werd aangebragt. Reeds in Februarij waren zóóvele gevallen waargenomen, dat het ontstaan eener pokken-epidemie niet meer twijfelachtig konde zijn, die vooral van September af eene meer belangrijke uitbreiding verkreeg. De noodige maatregelen, als: het weren van kinderen uit besmette huizen op scholen; het kenbaar maken van besmette woningen, reiniging en desinfectie; algemeene vaccinatie en revaccinatie, enz. werden van bevoegde zijde aanbevolen, doch zij vermogten de epidemie niet te stuiten; hoofdzakelijk doordien aan de aanbevolen voorbehoedmiddelen slecht de hand werd gehouden en zij ook door sommigen voorbedachtelijk werden verzuimd.

In December 1870 overleden 57 personen te Utrecht aan deze ziekte. In Januarij daaraanvolgende werden als aan pokziekte lijdende aangegeven 430, in Febr. 556 en in Maart 422; van welke respectivelijk 162, 198 en 194 overleden.

In April scheen de hevigheid der epidemie eenigzins gebroken te zijn: 261 aangetasten en 140 dooden. Nu daalde allengs het ziekte- en sterfte-cijfer; in Mei werden namelijk nog aangetast 101, in Juni 47, in Juli 8, in Augustus 5, in September 3, in November 4 en in December 9 personen, van welke er resp. 44, 25, 5, 2, 1, 0, 1 overleden. Hoe de te Utrecht bestaande verordening tegen besmettelijke ziekten werd *ontdoken*, door belanghebbenden en zelfs door enkele geneesheeren, hoe de ijverige pogingen der Utrechtsche Commissie afstuitten bij velen, op den waan vooral dat de pokken niet door besmetting, maar door 's Heeren hand werden voortgeplant, enz. enz., daaraan wordt in het verslag met zoo vele woorden herinnerd.

De redactie der genoemde verordening liet trouwens veel te wenschen over; op hare verbetering werd daarom van wege de commissie, bij adres bij den Gemeenteraad aangedrongen, waarbij ook de noodzakelijkheid werd aangetoond van evacuatie der lijders uit hunne huizen en tevens aangevraagd een gedeelte van het nieuw gebouwde ziekenhuis hiervoor beschikbaar te willen stellen.

In antwoord hierop bleek het dat Burgemeester en Wethouders geen bepaald voorstel naar aanleiding van dit request meenden te moeten doen, naardien in het bijzonder de geneeskundige faculteit te Utrecht zich sterk er tegen had verklaard om een gedeelte van het nieuwgebouwde ziekenhuis voor poklijders open te stellen, en dit alzoo door eene vreeselijke infectie voor langen tijd te bederven; zelfs het inrigten van

een ander, afzonderlijk gebouw, tot opneming van poklijders, meende de faculteit te moeten ontraden, daar de epidemie toch reeds in vollen gang was en over geheel Utrecht verbreid. Ook het college van regenten der verschillende Gods- en gasthuizen bragt soortgelijke bezwaren in. Verder achtten Burgemeester en Wethouders eene herziening der verordening niet direct noodzakelijk, de middelen tot het vervoer van zieken beschikbaar voldoende, en eene uitbreiding van het bureau van vaccinatie, waarop almede door de commissie was aangedrongen, niet noodzakelijk. - In hoeverre het Gemeentebestuur, voorgelicht door de geneeskundige faculteit, in dit opzigt juist heeft gehandeld, wagen wij niet te beslissen. Dit slechts schijnt ons toe, dat het inrigten van het nieuwe ziekenhuis voor pokkenhospitaal - daar waar een andere gelegenheid openstond, ook ons minder wenschelijk zou zijn voorgekomen. Toch kunnen wij ons voorstellen hoe kwetsend de ondervonden tegenstand voor de commissie heeft moeten zijn.

Niet gelukkiger was zij met haar schrijven aan de bestaande *cholera-commissie* te Utrecht, houdende het verzoek ‘hare belangrijke diensten op nieuw aan Utrecht's geteisterde bevolking te willen wijden’. De vraag toch of de cholera-commissie hare werkzaamheid ook konde uitstrekken tot het helpen bestrijden der *pokken-epidemie* werd door deze *ontkennend* beantwoord, en wel omdat de reglementaire dispositie der commissie en de bestemming der haar toevertrouwde gelden van een geheel anderen aard waren, enz. Twee leden echter werden door haar bestuur uitgenoodigd zich in verbinding te stellen met het bestuur van het *Roode Kruis*, ten einde gemeenschappelijk en individueel hulp te brengen.

Het Utrechtsche comité van het Roode Kruis rigtte nu eene circulaire tot de burgerij, met verzoek ‘om *geldelijke* ondersteuning, ten einde in staat te zijn door het vernietigen van beddegoed en kleedingstukken der poklijders, behulpzaam te kunnen zijn aan de vernietiging der epidemie - *aangezien de geldmiddelen van het Roode Kruis voor de hulp, hier bedoeld*, *niet mogten worden gebruikt!*’

De vereeniging te Utrecht voor volksgezondheid stortte een bedrag van *f* 100, doch het geheel der ingezamelde giften bedroeg slechts *f* 2155.42[5]. Toch werd hiermede veel goeds gedaan: behoeftige huisgezinnen werden ondersteund, besmet beddegoed werd gezuiverd, of tegen billijke vergoeding vernietigd, enz., terwijl van wege het comité raderbaren voor het overbrengen van pokzieken beschikbaar werden gesteld. Daarbij werd door het Gemeentebestuur de gelegenheid tot kostelooze desinfectie voor de burgerij opengesteld, en besloten, bij de te houden aanstaande loting, de zamenvloeijing *van lotelingen* binnen de besmette stad te voorkomen, door gebruik te maken van de bevoegdheid, bij art. 32 der militiewet verleend, om den Burgemeester de nummers te laten trekken en hiervan aan de miliciens kennis te geven. Uit een en ander blijkt hoeveel overeenkomst eene stad, die

door eene epidemie wordt geteisterd, heeft met die door den vijand belegerd. Dezelfde angstige spanning, dezelfde overijlde besluiten, dezelfde gejaagde overleggingen, en daardoor velerlei ondoordachte voorstellen tot bestrijding van den gemeenschappelijken vijand.

Dat ook de Utrechtsche Commissie voor volksgezondheid, hoe loffelijk ook in haar ijverig streven, tijdens het heerschen der pokken-epidemie, daarvan soms blijken heeft gegeven, valt zeker niet te ontkennen.

Het was te verwachten, dat vaccinatie en revaccinatie, die magtige hulpmiddelen tot de bestrijding van pokziekte, in het bijzonder te Utrecht schromelijk zouden worden verzuimd. Door eenige sprekende cijfers wordt dit in het verslag toegelicht, namelijk:

In 1866	geboren 2101,	gevaccineerd 1159.
In 1867	geboren 2107,	gevaccineerd 892.
In 1868	geboren 2233,	gevaccineerd 1244.
In 1869	geboren 2069,	gevaccineerd 1267.
In 1870	geboren 2299,	gevaccineerd 878.

Deze cijfers verklaren de uitbreiding welke de pokziekte te Utrecht verkreeg. De Vereeniging besloot dan ook, een schrijven te rigten tot een aantal geestelijken van goede gezindheid, onderwijzers, armverzorgers, enz. tot ondersteuning van de zaak der inenting, welk schrijven een gunstig gevolg had. Daarbij beijverden zich verschillende leden der Commissie om door middel van de pers het publiek op de belangrijkste zaken in betrekking tot de inenting opmerkzaam te maken, waartoe het *Utrechtsche Dagblad* zijne kolommen beschikbaar stelde. Verscheidene fabriekanten dwongen nu hunne werklieden tot inenting, op straffe van wegzending. Zoo werden in ééne fabriek 80 vaccinatiën gedaan en twee werklieden die weigerden, op staanden voet weggezonden.

Dat de vaccinatie haar weldadigen invloed, wat het *sterven* aan deze ziekte aangaat, ook te Utrecht niet verloochend heeft, is door dr. Post in zijn academisch proefschrift '*Mededeelingen over de pokken-epidemie* te *Utrecht in* 1870-71' aangewezen.

Hij won persoonlijk inlichtingen in over 2384 pokzieken, van allerlei leeftijd, waarvan er 734 = 30, 8% overleden zijn, en geeft hiervan, in betrekking tot den invloed der *vaccinatie*, de volgende statistiek:

103	pokzieken met goede vaccinatie-teekenen,	sterfte: 7 = 6,79%
551	met minder duidelijke lidteekenen,	sterfte: 41 = 7,44%
761	zonder lidteekens, sterfte: 149 = 19.58%	
832	*niet gevaccineerden*, sterfte: 486 = 58,4%.	

Dit belangrijk feit kan geteld worden bij de vele andere, welke voor ieder onbevooroordeelde allen twijfel hebben weggenomen betrekkelijk de waarde der vaccinatie.

Vrij algemeen was te Utrecht het verzuim van aangifte der voorgekomen besmettelijke ziekten. Of de thans bestaande wet in dit opzigt tot betere uitkomsten zal leiden?

Ook bij het dreigen der cholera in 1870 nam de Utrechtsche Commissie de ijverigste maatregelen, door aan de bestaande cholera-commissie, op haar verzoek, een gemotiveerd schriftelijk advies deswege te doen toekomen. Gelukkig bleken hare bemoeijingen in dezen overbodig. Drie sterfgevallen aan cholera nostras werden ten stadhuize aangegeven, maar daarbij bleef het. Ook in het begin van Junij van het daaraanvolgende jaar, toen de cholera weder op weg was naar westelijk Europa, gaf de Utrechtsche Commissie bewijzen harer activiteit, doch moest ook weder de medewerking daarbij missen van het *Utrechtsche Gemeentebestuur.*

Na hare, tijdens het heerschen der epidemie opgedane, ondervinding, miskenning en teleurstelling, spreekt de Utrechtsche Commissie in dit verslag als hare overtuiging uit: *a.* dat dáár, waar men dadelijk praeventief en krachtig handelend optreedt, de verspreiding van besmettelijke ziekten *kan* worden voorkomen; *b.* dat de *algemeene*, *niet* de *plaatselijke* wetgever, de voorschriften behoort vast te stellen, waarnaar de vereischte sanitaire maatregelen uitgevoerd moeten worden; *c.* dat voortdurende zorg voor het algemeen genot van goed onderwijs, de éénige weg is om *vooroordeelen* te voorkomen, waarop de nuttigste der voorgestelde maatregelen te Utrecht zijn afgestuit; *d.* dat hiertoe het schoolverzuim zooveel doenlijk bestreden en het Schoolverbond ondersteund moet worden; *e.* dat het bevorderen van de welvaart der mingegoeden, zooveel doenlijk, langs directen en indirecten weg (afschaffing der kermis b.v.) noodig is; *f.* dat de volksvoeding zooveel doenlijk moet worden verbeterd en aan de zorg voor goed drinkwater voortdurend de aandacht behoort te worden geschonken; *g.* dat goede woningen moeten worden gebouwd en slechte gesloopt of verbeterd; *h.* dat eene aanhoudende zorg voor openbare en bijzondere reinheid onmisbaar is, waartoe ook behoort het doelmatig regelen van den afvoer van vuil en facaele stoffen; *i.* dat het invoeren en in stand houden eener goede geneeskundige armverzorging noodig is; *k.* dat het regelen van het toezigt op de prostitutie een dringende eisch is, enz. - Over al deze punten vindt men in dit zesde jaarverslag de behartigingswaardigste opmerkingen medegedeeld, alsmede een naauwkeurig en gedetailleerd verslag van alles wat in dezen door de Commissie werd verrigt en beproefd. Wij zouden de ons toegestane ruimte te verre overschrijden, indien wij dit alles in bijzonderheden wilden vermelden.

Nog willen wij slechts een en ander aanstippen uit de twee afzonderlijke opstellen van Dr. Snellen ‘over de volksgaarkeukens te Utrecht’ en ‘over Utrechts bronnen van luchtbederf.’

Door de tweede sectie der Vereeniging werd het eerst het belang

der *volksgaarkeukens* behartigd. In verschillende stadsgedeelten werden aanvankelijk tijdelijke dépots opgerigt tot levering van warme spijzen.

Later werd door het departement Utrecht der Maatschappij van Nijverheid eene commissie tot deze zaak benoemd, die eene geldleening opende, in drie seriën, elk van *f* 8000, met het plan daarvoor 3 gaarkeukens op te rigten. - De *eerste* gaarkeuken te Utrecht werd kort daarna in het leven geroepen, en ongehuwde werklieden, gehuwden wier vrouwen uit werken gaan, beginnen meer en meer deze gelegenheid op prijs te stellen.

Ongedwongen vond hier zijne plaats het stuk van Dr. Snellen over Utrechts bronnen van luchtbederf, de riolen - waaruit het duidelijk wordt dat Utrecht in dit opzigt tot de ongunstigste steden behoort van Nederland, en blijkt hoe de uitspraak van Dr. S. in dit verslag voorkomende - dat 1200 personen jaarlijks te Utrecht door rioolgift vermoord worden, - als niet geheel ongerijmd mag worden beschouwd.

Zie hier eenige der belangrijkste punten van dit zesde jaarverslag der Utrechtsche Vereeniging tot verbetering van volksgezondheid. Voldoende voorzeker om velen op te wekken daarmede nader kennis te maken. De ijver daaraan door de bewerkers besteed kan niet genoeg naar waarde worden geschat, terwijl de verdiensten dezer Vereeniging voor de stad harer inwoning en als voorbeeld van onbaatzuchtigen ijver in dit opzigt voor geheel Nederland, boven lof is verheven.

Zoo wij tot eene algemeene opmerking grond meenen te hebben, is het deze: dat dit zesde jaarverslag eene noodelooze uitvoerigheid heeft verkregen, door het daarin opnemen van velerlei stukken, zooals wij reeds opmerkten, die er niet regtstreeks toe behooren, die althans beter misschien elders waren geplaatst. Beknoptheid en zakelijkheid achten wij de eischen om het praktisch nut dat dergelijke verslagen kunnen hebben te verzekeren. Ten slotte nog spreken wij den wensch uit: dat soortgelijke commissiën, met gelijk doel, ook in die steden van ons vaderland zich allengs mogen vestigen waar zij nu nog ontbreken, dat zij de zoogenaamde stedelijke Gezondsheidscommissiën zullen vervangen, en allen hun *centraalpunt* mogen vinden in eene *algemeene Nederlandsche maatschappij voor volksgezondheid*, zoo als die onlangs in Duitschland is gevestigd. Hiervan zouden wij betere uitkomsten verwachten dan van het thans bestaande geneeskundig staatstoezigt, welks taak, in dezen wij liefst zouden zien ingewisseld tegen die eener *degelijke* verzorging der *geregtelijk geneeskundige aangelegenheden* in Nederland.

Arnhem, October 1873.

DR. J.J. KERBERT.

Een goede vlag, maar de lading?

Nieuwe uitstapjes in het rijk der natuur. Leesboek voor de volksschool. Met eene aanbeveling van S. Blaupot ten Cate, Inspecteur van het lager onderwijs in de provincie Groningen. Met houtsneden. Te Groningen, bij P. Noordhoff en M. Smit, 1873.

Toen ik bovenstaand boekje van de Redactie ter recensie ontving en in de aanbeveling las dat een Inspecteur van het lager onderwijs het bij de lezers inleidde o.a. ‘omdat de Schrijver, naar diens gevoelen, wetenschappelijk geheel op de hoogte is van de behandelde zaken’; toen ik daarna uit den inhoud bespeurde dat dierkunde, plantkunde, scheikunde, natuurkunde, mechanische technologie enz. in het boekje behandeld werden, wierd ik met eerbied vervuld voor den Schrijver en nog meer voor den Inspecteur, die den zoo kundigen en geleerden Schrijver kon beoordeelen en dus nog meer wetenschappelijk op de hoogte was in al die wetenschappen.

Leergierig begon ik het boekje te doorbladeren, te lezen en nog eens te lezen om de opinie die ik na de eerste lezing opgevat had te toetsen; dat ik na herlezing niet meer zoo'n hoogen dunk heb van die wetenschappelijkheid, à qui la faute?

Het eerste onderwerp dat behandeld wordt is de *vleermuis*. Beknopt en duidelijk wordt het nut der vleermuizen betoogd en het onderscheid aangestipt tusschen insectenetende en knaagdieren.

N°. 2. *Het kruit.* Op bl. 8 lees ik dat er door de verbranding van kruit onstaan is eene soort van lucht. Vond de Schrijver het woord ‘gas’ zoo geleerd en het begrip ‘gas’ zoo moeielijk, dat hij ging schermen met ‘een soort van lucht’? Het stukje wordt er niet erg verstaanbaar door.

N°. 3. *Geluid.* Op bladz. 12 v.o. zal worden verklaard hoe wij kunnen hooren. Vooraf is verteld dat een gespannen snaar trilt en die trillende beweging wordt meegedeeld aan de luchtdeeltjes. De schrijver vervolgt: ‘De lucht die het naast aan de snaar ligt wordt weggestooten; die lucht stoot weer tegen de naastliggende lucht; deze weer tegen de daarop volgende en zoo gaat die beweging voort, totdat zij ook in ons oor komt, en wij geluid hooren.’ Zijn we daardoor iets nader tot de verklaring gekomen? De Schrijver had even goed kunnen zeggen ‘totdat zij ook op onze tong komt en wij de lucht proeven.’

Bladz. 17-18 wordt nagalm en echo verklaard of beter gezegd, er wordt over *nagalm* en *echo* gesproken, doch de wetenschappelijke verklaring van den wetenschappelijken schrijver blijft achterwege. Deze is toch zoo moeielijk niet en voor jongens van de lagere scholen kan die verklaring zeer bevattelijk worden gemaakt.

Bladz. 23 wordt over den miereneter van Zuid-Amerika (Myrmecophaga jubata) gesproken alsof dit het éenige dier was dat geen tanden heeft; tevens moet ik den Schrijver opmerken dat de miereneter zijne tong nooit *in* het nest van termieten brengt.

N°. 5. *Het gras.* Aan eene boterbloem (Ranunculus acris) zullen worden verklaard de verschillende samenstellende deelen der bloemen. Ik citeer pag. 24. ‘Bij zoo'n boterbloem ziet ge een kring van fraaie gele blaadjes. Binnen dien kring bemerkt gij een menigte fijne draadjes; ieder aan den top met een knopje voorzien, die ook in een kring staan. Die draadjes heeten meeldraden. Binnen dien kring van meeldraden vindt gij *een rond en langwerpig knopje* dat het *vruchtbeginsel* heet en dat zich later, als de bloem afvalt, tot vrucht ontwikkelt, zooals gij dat bij den papaver, de boon, en andere planten kunt zien. De top van het vruchtbeginsel heet de *stempel.*’ De Schrijver heeft nooit eene boterbloem slechts half goed beschouwd, want eene boterbloem heeft niet één vruchtbeginsel, maar talrijke die op een gemeenschappelijken bloembodem staan.

Pag. 26. ‘Dat stuifmeel moet op den stempel en zoodoende in het vruchtbeginsel komen, als de vrucht zich ontwikkelen en vruchtbaar zaad bevatten zal.’ Is het den Schrijver onbekend dat Darwin reeds een tiental jaren geleden door verschillende onderzoekingen op Orchideën en andere planten tot de conclusie kwam ‘nature tells us in the most emphatic manner that she abhorrs perpetual selffertilisation’ en dat ‘no hermaphrodite fertilises itself for a perpetuity of generations.’ Is het den Schrijver onbekend dat wespen, hommels, bijen en andere insecten de wederzijdsche bevruchting tot stand brengen? Is de Schrijver wel bekend met Diklinie, Heteromorphie en Dichogamie van planten?

Bladz. 26. Ik citeer weer. ‘Sommige bloemen hebben slechts enkele meeldraden, andere een groot aantal. Doch zij *moeten altijd aanwezig zijn.*

Ik wenschte hier den Schrijver te vragen of er ook eenslachtige bloemen bestaan? En waarom juist Gramineën moesten gekozen worden om dergelijke eenvoudige werktuigen te verklaren. Deze familie is daarvoor juist het minst geschikt.

N° 6. *De wind.* Op pag. 30 lees ik ‘wat warmer wordt zet zich uit’ enz. Is die stelling waar?

In hoofdstuk 7, *Onze kleeding*, zijn mij geene blunders opgevallen. Dit hoofdstuk is vrij goed geschreven.

Hoofdstuk 8 handelt over de *zwarte vlieg* alias de *huisvlieg* Er wordt verteld dat de huisvlieg precies tachtig eieren legt. Nooit 79, nimmer 81. 't Is grappig.

N°. 9. *Het lood.* Pag. 47 onder lees ik ‘dat water door looden pijpen geleid of in looden waterbakken verzameld gevaarlijk kan zijn.’ Waarom is hier niet uitdrukkelijk gezegd dat *regenwater* door looden pijpen geleid of in looden waterbakken staande bepaald gevaarlijk *is*

en men zich van die toestellen zonder vrees bedienen kan met *welwater?*

Waarom niet bij loodwit en menie gevoegd dat zij bepaald giftig zijn?

Hoofdstuk 10 handelt over *katoen en linnen.* Ik lees op pag. 53 onder: 'Ook die schil en dat hout moeten verwijderd worden. Dat geschiedt door het *braken* en *zwingelen.* Eindelijk wordt het vlas nog *gehekeld.*' Geen van die woorden wordt verklaard noch een algemeen begrip gegeven van de werktuigen waardoor die bewerkingen geschieden. Zooals de woorden zonder eenige verklaring daar staan, zijn ze hieroglyphen voor den lezer en waarschijnlijk ook voor den onderwijzer.

N°. 11. *Ons huis.* Dit hoofdstuk is goed geschreven en mij zijn geene bizonderheden voorgekomen. Het deed mij denken aan het laatste werk van von Pettenkofer 'Onze woning enz.'

N°. 12 handelt over *naaldboomen.* Hierbij is gevoegd eene houtsnede die dennenkegels moet voorstellen. Zij gelijken echter niemendal op onze mastappels van Pinus silvestris die, volgens den tekst, moeten afgeheeld zijn. Een dergelijke afbeelding doet meer kwaad dan goed, omdat zij een jongen op het dwaalspoor brengt.

N°. 13 handelt over '*waar komt de regen van daan?* en n°. 14 over '*de aardappel*'; het laatste is met de houtsnede overgenomen uit Wagners Malerische Botanik. De laatste hoofdstukken handelen over '*kunstlicht*' en '*den eik.*'

Uit al het bovenstaande blijkt dat op de wetenschappelijkheid van den Schrijver nog al wat valt af te dingen. Ik vermoed, maar 't is een bloot vermoeden, dat het grootste gedeelte vertaald en gecompileerd is; hier en daar kan ik den oorsprong aanwijzen. Op oorspronkelijkheid maakt het werkje dus geen aanspraak. Dat is ook voor een leesboek voor de hoogste klasse der lagere school geen vereischte.

Of het boek zeer nuttig is voor een dergelijke hoogste klasse? Ik betwijfel het; tegen het advies van den heer B. ten Cate in, heb ik, zij het dan ook breedvoerig om mijn afkeurend oordeel te motiveeren, aangetoond dat het verre van wetenschappelijk, daarentegen zeer oppervlakkig geschreven is en de meest eenvoudige zaken scheef en slecht voorstelt. Ten slotte nog eene vraag, moet hier de vlag de lading dekken?

Arnhem, October '73

MAX VAN EDIJCK.

Staatkunde en geschiedenis.

Nog eens Atjih.

Atchin en de Atchineezen. Een volksboekje, door Alof. Kampen, K. van Hulst, 1873

Het werkje onder bovenstaanden titel werd mij door de redactie van de *Tijdspiegel* ter beoordeeling toegezonden. 't Is eene nieuwe bijdrage tot het opwekken van belangstelling en het verkrijgen van meerder kennis omtrent dat groote eiland in den Oost-Indischen Archipel, naar welks noordelijk gedeelte thans zoo veler blikken zijn gericht. Mocht ze reeds als zoodanig niet onopgemerkt voorbij gaan en onbesproken blijven, eene bijdrage, geschikt om tot het volk door te dringen, verdient in 't bijzonder onze aandacht. Wie toch zou niet wenschen eene meer algemeene kennis van die voor Nederland zoo belangrijke gewesten te bevorderen, en vooral ook onder het volk te verspreiden?

De tijden zijn voorbij waarin de menigte zich om de uit Indië aankomende schepen als 't ware verdrong, ten einde de uit dat verre Oosten medegebrachte produkten bewonderend aan te staren, of van de schepelingen iets nopens die geheimzinnige landen te vernemen. Hoe menige vroolijke lach zou er zijn opgegaan, bijaldien wij die fabelachtige en opgesmukte verhalen van Janmaat hadden kunnen hooren, waarbij hij zijne verbeelding of eene snaaksche voorstelling, of wel geheel phantastische beelden te hulp riep, om zijne herinneringen of ontrouw geheugen aan te vullen. Maar hoe dikwerf ook zou onze hand zich onwillekeurig naar die van den flinken zeeman hebben uitgestrekt, bij het eenvoudige, naïve verhaal van de gevaren die hij getrotseerd, de kommer en ellende die hij met geduld gedragen had, om die rijke, kostbare lading te verkrijgen en naar 't moederland over te brengen. Die verhalen waren voor den tijdgenoot eene wezenlijke behoefte geworden, en 't volk ging niet uiteen, voordat hun nieuwsgierigheid voldaan was.

Hoe geheel anders is het thans. Met de nieuwsgierigheid is ook de weetgierigheid verdwenen. Wat bekommert zich het volk om Oost of West, wat weet de burgerman van onze overzeesche bezittingen? Er zouden nu geene 36 verschillende uitgaven van het *Journael ofte Gedenckwaardige beschrijvinghe van de Oost-Indische Reyse van Willem*

Ysbrandtsz. Bontekoe meer het licht zien, zoo gretig gelezen, zoo spoedig uitverkocht worden. En al is ook de tijd voorbij dat een Plancius, beurtelings voorganger zijner gemeente en leeraar van jonge varensgezellen, heden den catechismus, en morgen 't kompas of de sextant onderwees, vreemd mag het toch genoemd worden dat de vroegere populariteit van Insulinde zóó geheel verloren is gegaan, en onze burgerij over 't algemeen zich zóó weinig aan die rijke en winstgevende bezittingen laat gelegen liggen.

Van waar die onverschilligheid en onkunde bij het Nederlandsche volk? Van waar die weinige belangstelling in dat verre Oosten? Is het voor ons minder waard, van minder beteekenis of wellicht beter bekend geworden? Neen! al ligt de tijd waarvan ik spreek, bijna drie eeuwen achter ons, al is Indië sedert door duizenden onzer landgenooten bezocht, de kennis er van heeft bij het volk weinig of niets gewonnen. 't Is vreemd gebleven aan zijne geschiedenis. Land- en volkenkunde van den O.I. Archipel staat misschien op lager trap dan ruim twee en een halve eeuw geleden, en toch zal niemand beweren dat Indië thans minder noodigis voor Neêrland's ontwikkeling, welvaart en rijkdom.

Menig jong matroos vóor zijne eerste reis, menig soldaat die bij het Indische leger dienst neemt of overgaat, weet niets van de gewesten waar het lot hem heenvoert, en hoe velen zijn dezer dagen niet vertrokken naar een land, om er wellicht gezondheid en leven ten offer te brengen, 't welk zij pas onlangs voor het eerst hoorden noemen.

Daarom is dit volksboekje eene welkome verschijning.

Heeft de schrijver den juisten toon weten aan te slaan om de aan dacht van het volk te boeien? Is het geschikt om ook bij minder ontwikkelden ingang te vinden? De tijd zal het leeren, de algemeene verspreiding en 't groote debiet van dit werkje zullen 't moeten uitwijzen.

't Is Waarlijk niet gemakkelijk in een zoogenaamden populairen zin te schrijven en vooral de volksaandacht op eene zaak als deze te vestigen.

In ‘een woord vooraf,’ wordt aangewezen hoe onbekendheid met onze Oost-Indische bezittingen almede eene der oorzaken was, dat de onverwachte tijding van de oorlogsverklaring den stillen vreedzamen burger een overdreven angst aanjoeg en soms tot geheel verkeerde voorstellingen aanleiding gaf. Daarop volgt een kort overzicht van:

‘Sumatra en zijne bewoners.’

‘Atchin en de Atchineezen.’

‘De vestiging van het Nederlandsche gezag in Atchin, en aanleiding tot den oorlog.’

De uitdrukking ‘Nederlandsch gezag’ is minder gelukkig gekozen. Dat gezag heeft in Atjih nimmer bestaan, en meestal vonden de Engelschen er een beter onthaal dan de Nederlanders. Wel hadden wij in 1637 den uitsluitenden handel langs de westkust verworven, en in 1662

en 1668 zich eenige dier volken onder bescherming gesteld der Oost-Indische Compagnie; wel werd Atjih vroeger geblokkeerd en tot de hernieuwing van verscheurde of geschonden contracten gedwongen, maar een ‘Nederlandsch gezag’ is er nooit gevestigd of uitgeoefend.

Later ging de invloed der Nederlandsche Comp. op Sumatra's westkust zelfs geheel verloren. Reeds in 1778 werd Baros verlaten, Padang gaf zich in 1784 lafhartig aan de Engelschen over, en in 1795 was haar gezag voor goed door dat van hare Britsche mededingster vervangen. Ook is Engeland de éénige mogendheid geweest die invloed op de zaken van Atjih heeft kunnen uitoefenen.

Veel van wat strekken kan tot meerdere kennis van dat Rijk en zijne bewoners, waarmede weldra de strijd zal worden hervat, is in weinige bladzijden zeer beknopt bijeengebracht. Ik geloof echter dat het voor dit werkje verkieslijk zou geweest zijn, wanneer de Schrijver sommige geographische opgaven achterwege had gelaten, en bijv. die van eenige bergen, rivieren, kapen en kustplaatsen, als voor zijne lezers van minder belang, door het verhaal van eenige eigenaardigheden uit de geschiedenis of het volksleven van Atjih had vervangen. Verscheidenheid en afwisseling, z.v.m. met eenige boeiende tafereeltjes en verbazing of lachverwekkende bijzonderheden dooreengeweven, behooren in een volksboekje te huis.

Enkele opmerkingen nopens minder juiste opgaven of die niet met de geschiedkundige waarheid overeenkomen, zal de Schrijver mij wel ten goede willen houden.

In het eerste gedeelte worden ligging, grootte en bevolking, het klimaat, de voortbrengselen uit het delfstoffelijk- planten- en dierenrijk, benevens de verdeeling van Sumatra aangegeven.

Bij die niet zeer naauwkeurige verdeeling, waaronder Siak nog als een onafhankelijke Staat voorkomt, had ook het ‘koningrijk Manang-Kabau’ gerust achterwege kunnen blijven; even als eene minder juiste opmerking bij de vergelijking tusschen de hoeveelheid der bevolking van Sumatra en Nederland.

De westkust wordt door Maleijers en niet door Redjangs bewoond ofschoon deze tot het Maleische ras behooren. Zij bevolken meer uitsluitend de Redjangsche gewesten - tusschen twee takken van den Boekit Barisan ingesloten, - welke ruime vallei in 1861 op verzoek van Hoofden en bevolking bij Palembang is ingelijfd.

Al wat nopens kleeding, woning, levenswijze, enz. hier in 't bijzonder van de Redjangs gezegd wordt, is dan ook slechts ten deele op hen toepasselijk.

Het eten van menschenvleesch bij de Batta's, dat al meer en meer verdwijnt, wordt door de adat slechts in sommige gevallen voorgeschreven.

Ook de huwelijken bij djoedjoer of koopschat in de Lampongsche distrikten hebben veel minder dan vroeger plaats: in het landschap Sipoetih o.a. zijn ze bijna geheel afgeschaft.

Het tweede gedeelte van dit boekje had wel iets uitvoeriger kunnen zijn, en is wat het geschiedkundige aangaat, vrij stiefmoederlijk behandeld.

Wat de rivieren betreft zij hier opgemerkt: dat uit de onlangs plaats gehad hebbende opmetingen bij een naauwkeurig onderzoek gebleken is, dat de Atjih slechts met ééne monding in zee stroomt. Wat men tot nu toe de Gigi en de Marassa noemde, zijn lagunen die in zee uitwateren, maar geene armen der hoofdrivier.

Die namen zijn waarschijnlijk van de naastbij gelegene kapen afkomstig, en het zien van inlandsche vaartuigen in deze lagunen zal wel als de oorzaak van de tot heden toe volgehoudene dwaling te beschouwen zijn.

De overige, meestal zeer ondiepe riviertjes en kreken, eene enkele uitgezonderd, zijn van weinig beteekenis, en moeilijk te bevaren.

Of Atjih zoo rijk is aan edele gesteenten, mag met recht betwijfeld worden.

De ‘talrijke kudden olifanten’, waarvan de schrijver spreekt, bestaan niet meer of hebben zich ver in het binnenland teruggetrokken. Evenmin wordt de tamme olifant nog als last- of trekdier gebezigd, en komt zelfs heel zeldzaam voor.

Het monopolie van den handel dat de sultan ‘zich hoofdzakelijk zou toegeëigend hebben,’ is thans van weinig waarde. Een gedeelte zijner inkomsten bepaalt zich tot de zoogen. wasil of huldegiften, die zeer onregelmatig inkomen en soms in 't geheel niet geïnd worden.

Ook de peperhavens kunnen op verre na de door den schrijver aangeduide pikols peper niet opbrengen. De peperoogst, die van Januari tot half Maart plaats heeft, kan thans hoogstens 80.000 pikols bereiken. Ten tijde der O.I.C., toen het monopolie van dien handel schier uitsluitend in de handen der vorsten berustte, werd ongeveer het dubbel aantal uitgevoerd.

De Kraton ligt bezuiden de stad; en bij het nazien van de onlangs over Atjih uitgekomen brochures zou de schrijver in staat zijn geweest een vrij volledig overzicht van dat vorstelijk verblijf te geven.

Het karakter en 't volksleven der Atjineezen zijn vrij goed geteekend, ofschoon men toch dient te erkennen, dat die aan wellust en opium zoo verslaafde mannen getoond hebben dat niet alle veerkracht bij hen is uitgedoofd. In de berichten van de eerste ontmoeting met onze troepen wordt hulde gebracht aan hunne heldhaftige verdediging en de onversaagdheid, aan groote doodsverachting gepaard, waarmede zij hebben gestreden. Bovendien vergete men niet dat zij als Mohammedanen, en nog wel als zeer slechte navolgers der leer van Mekka's profeet, geheel andere begrippen zijn toegedaan omtrent deugd en zedelijkheid dan die den beschaafden en verlichten Christen behooren te onderscheiden.

Bij het 3de gedeelte is de *Nota over de betrekkingen van Nederland tot het Rijk van Atchin sinds* 1824, van den Minister van koloniën hoofdzakelijk gevolgd.

In een naschrift tracht de Schrijver den kleinmoedige een riem onder het hart te steken. Hij zegt in zoovele woorden dat de eerste geledene nederlaag de eindelijke zegepraal onzer wapenen niet zal beletten.

Op hulp uit Turkije ‘van den zieken man’ valt voor de Atchineezen niet te rekenen. De groote heer ‘heeft genoeg aan zijn eigen pak te dragen.’

Ook Engeland zal onze handelingen niet belemmeren: en men behoeft niet te vreezen ‘dat onze regeering met zoete woordjes bij Atchin's wanbestuur zou aandringen, om langs vredelievenden weg schikkingen te maken.’ Wat ons recht aangaat wijst de Schrijver aan hoe weldadig het Nederlandsche bestuur op Sumatra werkt, en hoe menige kleine Staat in het Atjineesche gebied reeds om redding en hulp smeekt.

‘Het is uw plicht’ - roept hij Nederland toe - ‘uw gezag te handhaven, uw miskende vlag te doen eerbiedigen. Gij hebt geduld geoefend voor 't oog van de beschaafde volkeren, laat u ook nu niet langer om den tuin leiden en miskennen.’

Hij koestert de hoop dat de zegepraal onzer wapenen moge dienen tot heil van Nederland en Atjih.

Wie zou zich bij die hoop van den Schrijver niet gaarne aansluiten, met den wensch dat dit boekje een gunstig onthaal en een ruim debiet moge erlangen bij het Nederlandsche volk?

Den Haag, October 1873.

A.J.A. GERLACH.

Nieuwe oorlogskaart van Atjih (Noordelijk Sumatra). Op 1: 1.450000 geheel naar de nieuwste opgaven bewerkt. Amsterdam, Seyffardt's boekhandel, 1873.

Dit kaartje, zoo het heet ‘geheel naar de nieuwste opgaven bewerkt’, geeft eene vrij voldoende voorstelling van de kusten van Atjih, en kan geraadpleegd worden tot tijd en wijle er werkelijk ‘nieuwe opgaven’ het licht zullen zien.

Om welke reden aan dit schetskaartje de naam van ‘nieuwe oorlogskaart’ gegeven wordt, is niet recht duidelijk. 't Voldoet aan geen enkel der vereischten, waaraan eene zoogenaamde ‘oorlogskaart’ zou moeten beantwoorden.

G.

Een nieuwe mijn.

Contracten van correspondentie en andere bijdragen tot de geschiedenis van het ambtsbejag in de Republiek der Vereenigde Nederlanden, met eene Inleiding door Jhr. Mr. J. de Witte van Citters. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1873.

De voorbeelden, voor en na door den heer de Witte van Citters in *de Spectator* aangevoerd, wettigden sinds lang het vermoeden, dat de kwaal der Correspondentiën in de voormalige Republiek der Vereenigde Nederlanden geen voorbijgaand verschijnsel kon zijn geweest, noch een verschijnsel, dat zich tot één of twee steden of gewesten bepaalde. Dit vermoeden wordt door 't werk, dat ik op dit oogenblik aankondig, overvloedig bevestigd. Het doet ons zien, dat het misbruik der correspondentiën al kort na de opkomst der Republiek ontstond; dat het met de Republiek zelve aangroeide en eerst met het einde dier Republiek ophield.

In een Inleiding zet de heer de Witte van Citters wel kort, doch in den trant van Gachard, Groen van Prinsterer en andere onderzoekers uiteen, wat den hoofdzakelijken inhoud van het boek uitmaakt en tot recht verstand der zaak noodig is. Tevens wijst de steller der Inleiding er op, hoe weinig tot dus ver omtrent dergelijke stukken bekend was geworden. Wellicht had met één woord hierbij kunnen worden herinnerd aan de opmerking, door wijlen Mr. J. van Lennep in 't leven van C. van Lennep gemaakt (II, blz. 37 vlg.), waardoor hij poogt te verklaren, waaruit de kwaal voortkwam en waardoor zij werd gevoed.

In het boek zelf vindt men een menigte stukken, eerst van contracten, gesloten in één stad, hetzij van Zeeland, van Holland of welk gewest ook. Dan komen voorbeelden van correspondentiën, opgemaakt tusschen verschillende steden of tusschen de leden van staat van één gewest, waarop de verzamelaar het instrumentum pacis van Zeeland van 't jaar 1708 laat volgen. Eindelijk krijgt men zelfs bewijzen van soortgelijke overeenkomsten, betrekking hebbende op admiraliteiten, provinciën onderling, den raad van state, de Oost-Indische Compagnie en kerkeraden te 's Gravenhage en elders.

Naar aanleiding der stukken deelt de schrijver op meer dan één plaats allerlei belangrijke bijzonderheden mede, op blz. 1 en 2, hoe de heeren van Middelburg de kittelige plaatsen, in de secrete notulen voorkomende, door er vellen dik wit papier over uit te spreiden onleesbaar maakten; op blz. 221, dat, op verzoek van een regeerend burgemeester der stad Lochem, in 1737 de gemeenslieden en de burgerij der stad een adres richtten aan den magistraat, daartoe strekkende, dat het oudste zoontje van dien burgemeester, hetwelk den leeftijd van elf jaar had bereikt, tot medeburgemeester mocht worden be-

noemd; op blz. 305, welk ceremonieel werd in acht genomen bij het benoemen van een bewindhebber van de Oost-Indische Compagnie, kamer Zeeland; op blz. 308 het menu van een maaltijd, bij dergelijke gelegenheid gegeven.

Eindelijk treft men in een Aanhangsel nog een paar aanteekeningen aan van leden der regeering in Zeeland uit de 17de en de 18de eeuw nopens zaken van regeering en financiewezen, emolumenten, enz.

Deze aankondiging heeft ten doel, er de aandacht op te vestigen, dat in genoemd geschrift een splinternieuwe mijn wordt ontgonnen, waaruit een groote hoeveelheid metaal is voor den dag gekomen, onedel van hoedanigheid - het is waar, - doch edel voor hem, die de vermeerdering onzer kennis omtrent de binnenlandsche historie van ons vaderland op prijs stelt. De aankondiging alleen is uit den aard der zaak een aanbeveling. Men kan niet denken, dat een boek, hetwelk niets behelst dan wat geheel nieuw is en dat, zooals de Inleiding aantoont, zichzelf voorstelt als een eerste schrede op een tot hiertoe onbetreden baan, zijn weg niet zou vinden en gebrek hebben aan lezers.

J.A. WIJNNE.

Geschiedenis van den dag.

Er behoort moed toe om den politieken toestand van Nederland in bijzonderheden na te gaan; van nature hebben wij een afkeer van het chaotische, van het beschouwen van een mengsel, waarvan niemand weet wat er uit worden kan, waarin niemand een doel, een zekere wording kan bespeuren. In de meeste landen hebben de politieke partijen een meer of minder ontwikkeld program of althans een doel; in Frankrijk kibbelt en krijscht men vóor of tégen de monarchie, in Duitschland strijdt men over de souvereiniteit van den Staat of van de Kerk, overtuigd dat scheiding tot de onmogelijkheden behoort, en ‘de vrije Kerk in den vrijen Staat’ een phrase is, waarmee men zich al te gemakkelijk van de quaestie afmaakt; in Spanje neemt men proeven met de federatieve republiek, die allerongelukkigst uitvallen, - maar men heeft althans iets, en hier? Wij geven het den beste uit onzen politieken toestand wijs te worden. Wij hadden gehoopt dat met de heropening van het parlement - om het groote woord te gebruiken - de nevelen een weinig zouden optrekken, dat er iets zichtbaar zou worden van de richting, waarin het politieke leven zich verder zou bewegen; maar de duisternis schijnt nog grooter geworden.

Men kent de omstandigheden, waaronder onze afgevaardigden tempelwaarts gingen; de liberale partij, die in de laatste jaren een flinke meerderheid had in de Kamer, had fiasco gemaakt; zij was onmachtig gebleken om de punten van haar program ten uitvoer te leggen; haar gelederen dunden bij de laatste verkiezingen en zij keerde terug, zoo verzwakt, dat het de vraag werd, of zij de meerderheid zou hebben, wanneer de anti-liberale fracties, de Roomsche en Protestantsche clericalen en de conservatieve partij, zich aaneensloten. Voor het oogenblik was die waarschijnlijkheid nog wel niet groot, omdat de anti-liberale fracties het onderling nog niet eens waren en eenige personeele hindernissen in den weg stonden; maar aangezien zij sommige punten gemeen hadden, was het denkbaar dat er althans gedachte zou zijn aan tijdelijke gemeenschappelijke meêwerking; men had die laten doorschemeren, en 't was duidelijk dat men daartoe komen moest, wilde men de krachten niet weder verspillen in onvruchtbaar debat.

Wat ons te meer in dat gevoelen versterkte, was de verzekering, die ons door sommigen gegeven werd, dat de dusgenaamde anti-revolutionaire leden der Kamer lang zoo revolutionair niet waren tegenover hun geestverwanten, de conservatieven en ultramontanen, als dat in het Christelijk-historisch orgaan, *de Standaard* werd uitgebazuind.

Een bijzonder incident ging aan de opening der Kamers vooraf, een dat mede moest bijdragen tot een scheiding en vereeniging der partijen. Wij bedoelen de opdracht tot vorming van een nieuw Ministerie aan den heer van Lijnden van Sandenburg; het bleek dat deze heer, die ons door den een als conservatief, door den ander als anti-revolutionair, door een derde als beiden werd voorgesteld, niet in de verwezenlijking van zijn duren wensch kon slagen en zijn mandaat moest neerleggen. Vooraf had de gematigd conservatieve heer Van Reenen zonder bedenken bedankt voor de opdracht tot vorming van een nieuw Ministerie. Ook dit moest noodzakelijk tot gedachtenwisseling leiden, tot wrijving en derhalve tot afstooting en aantrekking.

Laat ons zien wat er geschied is; de troonrede gaan wij voorbij; waarom nog meer woorden verspild aan dit onleesbaar samenrijgsel van phrasen, waarmee men hem vernedert, die ze uitspreekt? Het was waarschijnlijk - in elke andere volksvertegenwoordiging zou zulks het geval geweest zijn - dat reeds bij de presidentsverkiezing de partijen haar verschillende posities zouden innemen. Had men het liberale Ministerie behouden, waar de gezamenlijke oppositie ongeveer gelijk stond met de liberale partij, zou men het elders wellicht een parlementaire beleefdheid geacht hebben, dat een lid der oppositie tot president werd benoemd. Volgens een waarschijnlijke berekening was de getalsterkte van de verschillende fracties als volgt: liberalen 40; conservatieven 15, ultramontanen 16, anti-revolutionairen 9, derhalve 40 tegenover 40, - een verhouding die men echter niet als geheel juist kan aannemen,

daar enkele gematigd-conservatieven dikwijls met de liberalen stemmen. Hebben nu de heeren van de Kamer de stemming aanvankelijk beschouwd als een spelletje, of hebben zij met cijfers terstond willen bewijzen, dat de vlindervrijheid hun 't meest behaagt en partij-discipline hun te vernederend is? Men raadplege de getallen: 1e stemming: Dullert 33, Van Reenen 18, Van Lijnden 17, verder drie stemmen in 't wilde en 2 blanco. 't Is moeilijk na te gaan, of er in de 18 en 17 van de anti-liberalen eenige beteekenis ligt; aangenomen dat van Lijnden alleen conservatief is - (en door de ingewijden in de Christelijk-historische staatkunde is hij nooit als een der hunnen beschouwd), - gegeven verder de beweerde verwijdering tusschen de anti-revolutionairen en de conservatieven en ultramontanen, hebben we een onoplosbaar raadsel voor ons; men zegt dat de ultramontanen het eerst bij Van Lijnden in aanmerking kwamen, toen hij in zijn gedachte de portefeuilles verdeelde; hebben deze hem dus geholpen aan 't stemmental, of zijn het de anti-revolutionairen geweest, gedachtig dat Van Lijnden toch wel eens bijbelsche uitdrukkingen gebruikte? Weten doen wij het niet, maar wij vermoeden het laatste omdat bij de tweede stemming 9 leden den heer Van Lijnden trouw zijn gebleven.

Had men bij de eerste stemming twee anti-liberale candidaten, die ongeveer met elkander gelijk stonden, bij de tweede stemming keerden de anti-liberalen tot hun alouden candidaat, den heer van Reenen terug; de verhouding werd 36, 27 en 9 met 1 verloren stem. De derde stemming kon den naam dragen van een partijstemming, - in den goeden zin des woords, wanneer zij het gevolg was geweest van voorafgaand overleg; de liberale en de anti-liberale candidaat verkregen een gelijk aantal stemmen; de arme Van Lijnden behield slechts 1 stem over en Dullert en Van Reenen verkregen ieder 35 stemmen, met 1 verloren en 1 blanco; een laatste krachtsinspanning was noodig; de stem van Van Lijnden en die op Storm voegden zich bij de liberalen, eveneens, wellicht in de agitatie, de blanco stem, - hoogstwaarschijnlijk die van den heer Dullert zelf, terwijl de heer Van Reenen afwezig was - en de liberale candidaat zegevierde met 38 tegen 35. Zeven leden waren afwezig, waarvan de meerderheid liberalen. Het gros der anti-liberalen had zich dus ten langen leste bijeengevoegd, tegen den raad in van het orgaan der anti-revolutionairen, *de Standaard*, die tijdelijk de ondersteuning van de liberalen had voorgesteld, opdat naar Macchiavelli de onmacht der liberalen nog meer aan het licht zou komen. Openhartiger zou het geweest zijn, wanneer het blad de ondersteuning van de liberalen had aangeraden, opdat de anti-revolutionairen tijd zouden winnen voor hun nog niet geheel voltooide organisatie. Neemt men de afwezige liberale leden in aanmerking, dan blijkt dat de liberale partij nog ruimschoots is opgewassen tegen een anti-liberale coalitie. De presidentsstemming is echter geen zuivere maatstaf, daar beleefdheid of sleur bij enkelen de voorkeur kan hebben doen geven aan een herkiezing van den president.

Een echt Babylonische spraakverwarring leverde de stemming op voor den tweeden candidaat; het waren ook hier wederom meest de anti-liberalen, die wedijverden in verdeeldheid; men oordeele naar de volgende getallen: 30, 10, 9, 7, 7, 5, 4, 1; schoon de tweede stemming reeds tot een resultaat leidde, bleef de verdeeldheid toch voortduren; men verkreeg: 35, 9, 8, 7, 5, 4, 2, 1; jammer dat de 6 en de 3 ontbraken; men had dan kunnen beweren, dat het de heeren volksvertegenwoordigers te doen was om de opvolging der cijfers. Een tweede voorbeeld van zulk een stemming is ons uit de Europeesche parlementaire geschiedenis niet bekend.

Karakteristiek is eveneens de derde stemming. Luyben behaalde bij de eerste stemming 26 stemmen tegenover 31 op Cremers; 4 op Bieberstein, 3 op De Brauw, terwijl 5 stemmen op 5 verschillende personen waren uitgebracht met twee stemmen blanco; bij de herstemming won Luyben 10 stemmen, Cremers slechts 1.

De cijfers spreken; zij leveren het bewijs, dat het in onze volksvertegenwoordiging te zeer ontbreekt aan partijdiscipline, of aan ernst, dan dat het constitutioneele stelsel vruchtbaar zou kunnen werken; in dit geval treft het verwijt vooral de anti-liberale fracties, die - s het een voorspelling van beter dagen? - slechts langzaam en schoorvoetend, eerst na herhaalde stemmingen zich vereenigen. En dan gaat juist van die zijde de klacht op, dat de Regeering door openlijk te verkondigen dat zij blijft omdat elk ander Kabinet gebleken is een onmogelijkheid te zijn, onzen politieken toestand bloot geeft aan de bespotting van het buitenland. Reden tot bespotting is er, maar er is erger dan dat, mijne heeren, bij u zelven.

Met de presidentsstemming zag men ten laatste nog eenig resultaat; men zou kunnen zeggen, dat men in 't eind een beginsel vond: de aansluiting van de anti-liberalen. Maar, wij moeten er helaas! terstond bijvoegen, dat dit resultaat in de discussie over het antwoord op de troonrede volstrekt geen weerklank vond; wat in die discussie bevestigd werd, was alleen de teugelloosheid of losbandigheid van de anti-liberalen, die tot niet gering vermaak van de liberalen met elkander aan 't haarkloven gingen, terwijl die liberalen meest het stilzwijgen bewaarden.

Aan de discussie over het adres van antwoord ging een zoogenaamd politieke beraadslaging vooraf over de ministerieele crisis. Op zich zelf is dit volstrekt niet af te keuren; er werd dikwerf te veel gezwegen over de Kabinetsformatie, waardoor een onzekere toestand voortduurde; het: ‘wacht op onze daden’, is menigmaal gebruikt om een minder gewenscht zwijgen te vergoelijken; van daar dat die phrase de beteekenis heeft gekregen van: wij hebben geen lust te spreken. Wanneer men maar de handigheid bezit om de woorden te wringen, parlementair in te kleeden, kan men vrij wat ongepastheden aan den man

brengen. Jammer evenwel dat de beraadslaging over de ministerieele crisis geheel een partijzaak werd en de partijziekte zelfs zoover ging, dat men van conservatieve zijde het voordeel van de stelling tegenover de liberale partij voorbijzag om alleen aan de parlementaire oppositiezucht, aan het genot van een aanval op de Regeering bot te vieren. Van den heer Nierstrasz kon men trouwens niet veel anders verwachten; hij is als 't ware de pion, die vooruit wordt geschoven en naar parlementaire gewoonte meer toehakt dan wel dat hij tracht tot waarheid te komen. Het terrein was gemakkelijk genoeg, de wapenen lagen voor 't grijpen; het Ministerie was van dubbelzinnigheid niet vrij te pleiten; men wist langen tijd niet, sprak de heer Nierstrasz, of het Ministerie en met name de Minister van Justitie, het hoofd van het Kabinet, nog deel uitmaakte van het Kabinet of niet; eerst toen het tijdstip voor de heropening der Kamers naderde, werd het ontslag van het Ministerie gepubliceerd, te laat om nog een nieuw Kabinet samen te stellen; ja het Ministerie had zelfs de vorming van het nieuwe Kabinet tegengewerkt door het program van de opening der Kamers te publiceeren; wat meer zegt, tegen het scheiden had men den heer Van Rees benoemd tot vice-president van den raad van Nederlandsch Indië en daardoor de keuze van een nieuwen Minister van Koloniën schier ondoenlijk gemaakt.

Ook de mislukte Kabinetsformeerder, Van Lijnden, werd in het debat getrokken, of wat waarschijnlijker is, hij had zich laten trekken; hij sloot zich geheel bij de bewering van zijn conservatieven ambtgenoot aan en klaagde hartroerend over den weinigen tijd, die hem gelaten was, waardoor het slagen hem onmogelijk werd gemaakt; niet aan hem de schuld, dat hij niet gereed was gekomen, maar aan dat Ministerie, dat kennelijk aan de regeering had willen blijven; immers, hadden de aftredende Ministers niet kunnen verzoeken om voorloopig met hun portefeuilles te blijven belast? Het slot der zaak was derhalve: de oppositie, de anti-liberale partij was niet onmachtig gebleken om de teugels der Regeering te aanvaarden; het was alleen de schuld der liberale Ministers, dat de groene tafel niet anders was bezet.

Van liberale zijde was er niemand, die den handschoen voor het Ministerie opnam, een eisch dien men zou hebben kunnen stellen, op grond dat het deze partij was geweest, die de Regeering tot aftreden had gedwongen, door achtereenvolgens al de punten van het liberaal program af te stemmen, zonder eenige andere oplossing aan de hand te geven. Gevoelde men het moeilijke van de positie, of meende men dat het buiten de roeping ligt van een partij om voor haar Regeering op te komen? Men heeft in het Nederlandsche parlementje wel zonderlinge gewoonten; de beraadslaging wentelt zich steeds om de Regeering, en wel het al of niet voortbestaan van die Regeering, en werkelijk heeft het er dikwerf veel van, dat de geheele strijd, die woordenstroom - want de breedsprakigheid wordt nergens geëven-

aard - niets anders is dan een strijd om de groene tafel; de heeren van het Binnenhof moeten zich dan ook laten welgevallen, dat men bij hun wendingen soms denkt aan - mastklimmerij naar de ministerieele portefeuilles.

Hoe heeft de ministerieele crisis zich toegedragen? heeft het Ministerie De Vries werkelijk niet loyaal gehandeld tegenover de conservatieve partij? De benoeming van den heer Van Rees is wellicht een daad, die voor een half aftredend Kabinet niet geheel den toets eener onpartijdige kritiek kan doorstaan, maar wij voegen er onmiddellijk bij, dat zulke feiten zoo gewoon zijn bij de verschillende partijen, dat men het recht niet heeft ze deze of gene partij, die toevallig aan 't roer van Staat zit en van zijn macht gebruik maakt, ten kwade te duiden; men tracht zijn geestverwanten aan de beste betrekkingen te helpen en er wordt zelden aanmerking op gemaakt, tenzij het te zeer in 't oog valt, hetzij om de onbekwaamheid van den persoon, hetzij om de buitengewone omstandigheden, waaronder de benoeming heeft plaats gehad. Er gebeurt buitendien zooveel wat van veel meer gewicht is, dat deze of gene benoeming bijzaak wordt in de geschiedenis der partijen.

De beschuldiging van illoyaliteit ten opzichte van dit Ministerie komt ons echter voor een geheele miskenning te zijn van de omstandigheden, en de heeren Nierstrasz en Van Lijnden moeten of kunnen genoeg op de hoogte geweest zijn om dienaangaande te zijn ingelicht geweest; zij hebben dan ook blijkbaar meer gedacht aan het spelen van hun rol als heeren van de conservatieve of oppositiepartij, als ridders van het parlementaire steekspel, dan dat het hun te doen was om waarheid. Het was toch van algemeene bekendheid, dat de meerderheid van het Ministerie en vooral het hoofd van het Kabinet, de heer De Vries, zijn portefeuille moede was en wenschte niet meer voor een Kamer als de tegenwoordige te verschijnen; het was hem volkomen ernst met zijn vertrek. Wat belette hem, dat voornemen vroeger ten uitvoer te leggen? Deels verdeeldheid in den boezem van het Kabinet, deels het verlangen om eerst den uitslag der verkiezingen af te wachten. De Minister van Koloniën, de heer Fransen van de Putte, was er sterk voor, dat zijn ambtgenooten met hem zouden blijven, totdat de oorlog met Atjin was geëindigd; herhaalde malen is daarover beraadslaagd en door den Minister van Koloniën met kracht en klem verdedigd, dat in het verzoek om ontslag aan den Koning een uitdrukking zou worden opgenomen, waaruit kon worden opgemaakt, dat de heeren niet ongenegen waren om te blijven, totdat de zaken met Atjin geregeld waren; zoozeer was de meerderheid van de Ministers gezind om heen te gaan, dat van die uitdrukking nauw een spoor meer overbleef in het in laatster instantie geredigeerde verzoek om ontslag, en daaraan dan ook geen gevolg kon worden gegeven. Dat nu ditzelfde Ministerie later pogingen zou hebben gedaan om de vorming van een nieuw

Kabinet, en wel een conservatief, te doen mislukken is reeds op zich zelf zoo geheel onwaarschijnlijk, dat het geen ernstige wederlegging verdient; het was volkomen waar wat de Minister van Justitie verzekerde, dat de Regeering zelf een spoediger einde van de crisis had verlangd, en met recht kon hij de oppositie antwoorden, dat de Kamer den weg wist, wanneer zij meende dat een ander Kabinet wenschelijk was.

Een andere vraag is echter of het Ministerie tegenover de worstelingen van den heer Van Lijnden die kieschheid heeft in acht genomen, die men wenschelijk zou kunnen achten; dit blijkt niet, maar de fout ligt hier meer in den algemeenen toestand dan aan de personen; men is op politiek gebied én hier én elders te weinig doordrongen van het recht van bestaan van de verschillende partijen; conservatieven en liberalen beschouwen elkander niet als noodzakelijk bestaande, niet als uitvloeisels van bepaalde omstandigheden, van zekere gegevens, maar als geheel willekeurig, als gevolgen van bekrompenheid of onverstand of kwaden wil; en wanneer in de parlementaire debatten niet meer wezenlijke achting wordt betoond voor het gevoelen der tegenpartij - de kleingeestige parlementaire vormen rekenen wij niet - dan is het niet te verwonderen, dat men in de behandeling der zaken niet altijd die verhouding vindt, die de ware beschaving zou met zich brengen.

De aanval van de conservatieven was in andere opzichten zeer ongepast. Men weet, - en wij willen deze partij er niet uitsluitend een verwijt van maken, - dat de conservatieve heeren zeer belust zijn op ministerieele portefeuilles en in den laatsten tijd er te dikwijls sprake geweest was van de vorming van een conservatief Kabinet, dan dat zij niet hun gedachte hadden kunnen laten gaan over de verdeeling van den buit; waarom dan voorgewend dat er een zeer lang tijdsbestek noodig was om een ministerlijst te vinden? Een Ministerie dat werkelijk voorziet in een behoefte, dat door de politieke omstandigheden is aangewezen - de heer Van Lijnden verklaarde zich werkelijk overtuigd, dat een andere Regeering, m.a.w. dat hij zelf noodzakelijk was, - kan des noods in enkele uren worden gevonden.

Maar waarom verzwegen de heeren, of liepen lucht heen over het feit, dat de man die voor de conservatieve partij was aangewezen om een nieuw Ministerie te vormen, de heer Van Reenen terstond voor de opdracht bedankte? Lag daarin niet de vingerwijzing, dat de conservatieve partij even onmachtig was om een nieuw Kabinet te geven als de liberale? Waarlijk, er ligt iets onbeschaamds in de groote woorden, die den 22 September van conservatieve zijde in onze Tweede Kamer zijn gebruikt, en het ware om der waarheidswil wenschelijk geweest, dat iemand hun had toegevoegd: Mijne heeren, een toontje lager, als het kan; om een Kabinets-formeerder te vinden hebt gij uw toevlucht moeten nemen tot een man, die volstrekt niet was aangewezen, die, naar men zegt, om bijoogmerken de opdracht aanvaardde,

een man, die op staatkundig gebied zoo weinig bekend was, dat de een hem tot deze, een ander tot gene, een derde tot twee fracties van de conservatieve partij rekende; de fout ligt niet aan de weinige welwillendheid van de aftredende liberale ministers, maar aan de organisatie van uw eigen partij. Men zou zelfs kunnen beweren, dat het aanvaarden der opdracht op zich zelf reeds een bewijs was, dat het den heer Van Lijnden ontbreekt aan politiek doorzicht; de vorming van een groote anti-liberale partij, van een conservatief-anti-revolutionair-ultramontaansche coalitie moge slechts een quaestie van tijd zijn, althans voor de uitvoering van een program, dat aan deze drie fracties gemeen is, zeer zeker was het nu daarvoor de tijd nog niet; de ultra-revolutionairen staan nog te veel op zich zelf, zij gaan nog te zeer uit van de ‘kracht van hun isolement’, d.w.z. zij voeden nog te zeer hoop alleen een machtige partij in den lande te kunnen worden; ook de vereeniging van conservatief en ultramontaansch is nog te vreemd, te nieuw, dan dat een voorzichtig staatsman haar tot een hoeksteen van zijn gebouw zou durven maken, te meer omdat het de eigenschap der Zwarten is te overvragen en daardoor het sluimerend, bijna uitgedoofd anti-papisme weder levendig zou kunnen worden. In één woord, de conservatieve staatsman, die in de gegeven omstandigheden de teugels van het bewind overnam, zou men òf voor een zeer kloek òf voor een zeer gewaagd speler moeten houden, en zelfs de eigen partij zal den heer Van Lijnden meer voor het laatste dan voor het eerste houden. In elk geval klonk de hooge toon belachelijk, wanneer men rond zag en lette op de omstandigheden; het verwijt, de liberale ministers toegevoegd, maakte op den onpartijdigen toeschouwer geheel den indruk van een wellicht onbewuste poging om eigen gebleken machteloosheid te bedekken.

Het klinkt vreemd en toch is het waar, dat door den eerstvolgenden conservatieven spreker in de Kamer, - na het incident over de mislukte Kabinets-formatie, want dit was het toch, niet waar, - het bewijs van deze waarheid werd geleverd; wij hebben het oog op de redevoering van den heer Wintgens, welke rede voor een parlementair incident is gehouden. De heer Wintgens had natuurlijk de bedoeling welsprekend te zijn, en klaagde men over Demosthenes' redevoeringen wel eens, dat zij naar de lamp riekten, van die van den heer Wintgens zou men kunnen zeggen, dat zij doen denken aan een rederijkerskamer; men heeft hier blijkbaar een studie voor zich, waaraan wellicht de geheele vacantie is besteed; van daar dat schier alles er bij te pas werd gebracht; de redenaar sluit zich niet aan bij de omgeving, zijn woorden zijn niet opgeweld bij hetgeen er vooraf is gegaan; integendeel, er begint een geheel nieuw hoofdstuk; de overgang van de discussie over de ministerieele crisis tot hetgeen deze spreker te zeggen had, ware niet zoo moeilijk geweest, maar daaraan is niet eens ge-

dacht; de vergadering werd verzocht zich op eens te verplaatsen in den hoogen gedachtenkring van den heer Wintgens. Dat er veel werd bijgesleept, dat op dit oogenblik volstrekt niet op zijn plaats was, zouden wij nog kunnen vergeven, als behoorende tot de gewone parlementaire veel- en schoonsprekerij, indien het maar niet getuigde van onjuiste gedachten; de vergelijking van openbaren geest en partijgeest was b.v. even oppervlakkig als het verwijt aan de pers, dat zij op den man is afgericht; spreker was dan ook zoo weinig overtuigd van de waarheid van hetgeen hij zeide, dat hij er bijvoegde: ‘met vele en loffelijke uitzonderingen’; wat er nu van het kleine kader journalisten, die in ons land met de politieke leiding van een krant zijn belast, overblijft, wanneer er nog ‘velen’ uitgezonderd moeten worden, is zeker nog al moeilijk aan te geven. Of bedoelde de heer Wintgens met de uitzonderingen alleen het orgaan van de conservatieve partij, het *Dagblad*, dat onder de Nederlandsche kranten dien hatelijken, steeds insinueerenden, verdacht makenden toon heeft ingevoerd, en, wij moeten het erkennen, in de dagen van den heer Lion met een bewonderenswaardig talent?

Maar wij willen de bijzonderheden van de redevoering van den heer Wintgens daarlaten, omdat zij onafscheidelijk zijn van zijn persoon, waarvan het gewicht in de politieke wereld nooit zeer groot zal worden; wij willen op de hoofdzaak wijzen en dan is de draad, die door de geheele redevoering loopt, het streven om de Christelijk-historische partij, de anti-revolutionairen de les te lezen, omdat zij zich verstout hebben op eigen beenen te staan en de conservatieven de hand ten afscheid reikend, bij de laatste verkiezingen op verschillende plaatsen òf hebben gezegevierd tegenover de conservatieven òf door hun groot stemmental het geringe gewicht van de conservatieven aan het licht gebracht. Vandaar de klacht over partijgeest. Om die klacht met zeker recht uit te brengen plaatste spreker zich op een - Fransch standpunt; hij bracht de Fransche phraseologie over op Neerlands bodem, sprak als de Thiers-mannen van conciliatie, van *conservateurs-libéraux*, wees op het gevaar van het Protestantsche clericalisme, van het gebruik maken van den godsdienst om politieke doeleinden te bereiken en waarschuwde voor den gewetensdwang, die hieruit moest voortvloeien. Daarom spoorde spreker aan tot eendracht, tot toenadering tusschen de verschillende partijen, liberalen en conservatieven, om met vereende kracht zich tegen dien vijand, het Protestantsche clericalisme te wapenen.

Er ligt zonder twijfel iets waars in deze beschouwing; maar - de lijst waarin de gedachte werd geplaatst, ontnam daaraan allen indruk; is het allereerst niet zonderling dat een man, die voorgeeft in verzoenenden geest te willen werken, een scherpe en - wij erkennen 't - over 't geheel niet onverdiende strijdrede houdt tegen een der fracties van zijn eigen partij, en van vrede spreekt, terwijl hij het vuur van den partijtwist met alle macht aanblaast?

Maar de groote tegenstrijdigheid in de rede van den heer Wintgens is, dat hij de Protestantsche clericalen verguizend, de veel erger, veel machtiger, veel gevaarlijker clericalen, de Ultramontanen van terzijde in bescherming neemt tegen de anti-revolutionairen; is dit een eigenaardigheid, een gemakkelijkheid van wending, bijzonder aan de *libéraux-conservateurs* eigen? Men zou het kunnen beweren, wanneer men den Franschen oorsprong van dit woord in aanmerking neemt en zich herinnert, dat ook in Frankrijk de liberale bourgeoisie nooit over clericalisme klaagde, wanneer de clericalen maar bereid waren om te onderhandelen en op zekere punten de 'liberale' politiek te steunen. Na al hetgeen tusschen de conservatieve partij en de Ultramontaansche heeft plaats gehad, na de verdediging, vergoelijking of verzwijging van den Ultramontaanschen overmoed door het hoofdorgaan van de conservatieven, had de heer Wintgens zelf moeten gevoelen, dat hij zich op een verkeerd terrein bevond, dat hij de Protestantsche clericalen aanvallend, zich wondde met zijn eigen zwaard. Aan de anti-revolutionairen althans de eer, dat zij - wat *de Standaard* betreft - vechten met open vizier, wat noch van de conservatieven, noch van de Ultramontanen op politiek gebied kan worden gezegd.

Men zou kunnen verwachten, dat een strijder die zich zoo bloot gaf als de heer Wintgens, door den aangevallene even ruiterlijk zou zijn beantwoord; dat een gevoel van verontwaardiging zich zou hebben meester gemaakt van een der anti-revolutionaire heeren en den heer Wintgens althans het recht zou zijn betwist om van het gebruiken van den godsdienst tot politieke doeleinden, van Protestantsch-clericalisme te spreken, hij die als conservatief mede deel had aan het monsterverbond met de Ultramontanen; wij zouden ons over die terechtwijzing verheugd hebben, omdat zij een openbaring zou zijn geweest van kracht, van gezonde opvatting van den toestand, van bewustzijn van waarheid bij de anti-revolutionairen. Tot ons leedwezen moeten wij echter bekennen, dat de verdediging van de anti-revolutionairen zeer zwak was, een verdediging, zouden wij haast zeggen, half van verlegenheid, half van verontschuldiging. Verder dan een verzameling van algemeenheden hebben de anti-revolutionaire sprekers het niet gebracht; de heer Van Zuijlen meende den aanval van den heer Wintgens als ter loops te kunnen afdoen, na eerst half excuus te hebben gevraagd, dat hij voor die zaak optrad; zeer nederig wilde hij de anti-revolutionairen hebben beschouwd als een onderdeel van de conservatieve partij, welker eigenaardigheid het is tegenover de liberale partij, het nauw verband te erkennen van den godsdienst met de vrijheid en onafhankelijkheid van den Staat, zonder evenwel in bijzonderheid af te dalen.

Van Loon, die voor den parlementairen hoofdman van de anti-revolutionairen schijnt te worden gehouden, wellicht omdat hij het waagde zich op den eminenten leider buiten de Kamer te beroepen, sprak van

'het voorrecht' van de rede van den heer Wintgens 'te hooren' en meende zich de moeite te kunnen besparen de beginselen van de anti-revolutionairen, het onderscheid met de conservatieven uiteen te zetten en wel door een beroep op hetgeen door meer voorname personen van de Christelijk-historische richting vroeger gezegd en in hunne geschriften te lezen was. De heer Van Loon meende verder zich van een beantwoording van den heer Wintgens te kunnen ontslaan, omdat deze eigenlijk gesproken had tegen de contra-revolutionairen en niet tegen de anti-revolutionairen. Dat een onderwijs-program nog altijd wordt gemist, moet daaraan worden toegeschreven dat de samenstelling van zulk een program ontijdig was.

Wanneer wij nu in de laatste plaats den heer Messchert van Vollenhoven hoorden verzekeren, dat hij nooit tot een partij heeft behoord, dat hij in zeker opzicht liberaal is, dat clericaal moet worden opgevat in den historischen, niet in den gebruikelijken zin van het woord, wanneer men dezen heer eindelijk *de Standaard,* het orgaan, waaraan de anti-revolutionaire partij haar kracht ontleent, waardoor zij in den lande een partij geworden is, wat zij eertijds feitelijk niet was, - ziet verloochenen en hoort spreken van het 'twistgeschrijf der pers' - dan wordt men van die anti-revolutionairen zoo zonderling te moede, dat men er aan denkt het geloof aan het bestaan van een anti-revolutionaire partij te houden voor een hersenschim, voor een droom, dien wij zoo spoedig mogelijk moeten laten varen.

Wij kunnen ons begrijpen, dat *de Standaard* den moed niet had of de kracht om terstond aan haar gevoel van teleurstelling lucht te geven; den 23 September viel het debat - wanneer men het dien naam mag geven, - voor en eerst in het nummer van den 29 September volgde een korte beoordeeling, die getuigt niet van zwakheid, maar van diepe teleurstelling; spaarzaam werden de sprankjes opgevangen die van anti-revolutionaire gevoelens getuigden, aan Van Loon en Van den Berch een half gedwongen prijsje toegekend, met weemoed acte genomen van het feit, dat de anti-revolutionaire pers was verloochend om eindelijk te constateeren, dat de heer Wintgens nog 'de beste pleitbezorger' was geweest van de anti-revolutionaire richting.

De Standaard sprak nog, toen zij van haar eersten ontmoedigenden indruk bekomen was; de heer Groen echter bleef zwijgen; kon men niet verwachten, dat hij, die den hoofd-redacteur van *de Standaard*, dr. Kuyper meermalen bleek te beschouwen als zijn jongere, dien hij geheel met zijn geest bezielde, van wien hij hoopte dat deze den veldheersstaf zou overnemen, krachtig partij zou trekken, zoowel voor zijn richting als voor het zwaar miskende en verloochende orgaan? Eerst een paar dagen geleden volgde het antwoord in de *Nederlandsche Gedachten*, een antwoord, waarvan men moeilijk anders kan zeggen, dan dat het geheel in den geest is, d.w.z. in den half ontwijkenden, half verontschuldigenden zin van hetgeen in de Kamer door de anti-

revolutionairen werd te berde gebracht. De heer Groen meent n o g g e e n v o l l e d i g a n t w o o r d te kunnen geven, al zijn er ongeveer vier weken verloopen na het debat, dat derhalve bijna reeds tot het verledene en vergetene behoort, en zal voorshands volstaan met te verwijzen naar 'de puntige repliek', door den heer Van Loon aan den heer Wintgens gegeven; groot gewicht wordt gehecht aan de scherpzinnige opmerking van Van Loon, dat Wintgens *contra-revolutionair* en *anti-revolutionair* heeft verward!

Voor den man, die de anti-revolutionairen ruw en deels ongemotiveerd op het lijf viel en daarbij bleek van een beginsel uit te gaan, dat hij zelf niet in toepassing bracht, afkeer van het clericalisme, voor dien man heeft de heer Groen niets anders dan aangename woorden. Terwijl de heer Groen den 9 September in zijn *Nederlandsche Gedachten* nog wees op 'het natuurlijk en logisch verband tusschen Journalistiek en Parlementaire Taak, zelfs na den afloop der verkiezingen', trekt hij zich na het parlementair debat, waarbij *de Standaard* door haar eigen partij verloochend werd, terug. Zelfs de wijze waarop dit geschiedt, is karakteristiek. Aan het slot van de *Nederlandsche Gedachten*, no. 25, haalt Groen de verklaring van dr. Bronsveld aan, in de *Stemmen voor Waarheid en Vrede*; deze stelt rond en fier de vraag: 'of de heeren Van Loon c.s. ridderlijk hebben gehandeld door niet alleen de *Stemmen* maar ook *de Standaard* laaghartig te verloochenen? Deden zij dat ook in Juni?'

De heer Groen laat hierop volgen: 'voor laaghartig lees hooghartig. Evenwel ook aldus onderteeken ik het citaat niet. In dr. Bronsveld is de scherpheid van het beklag begrijpelijk; misschien zelfs prijzenswaard. In mij zou ze onverantwoordelijk zijn. Menigwerf heeft de ervaring van het parlementaire strijdperk mij geleerd dat men, nauwelijks tehuis gekomen, bovenal had willen zeggen wat reen niet gezegd heeft.' Dit laatste klinkt te zonderlinger, wanneer men in aanmerking neemt, dat Van Loon c.s. zich bijna 24 uren op de rede van den heer Wintgens hebben kunnen bedenken, - zeker een korte tijd, wanneer men bedenkt dat Groen aan vier weken nog niet genoeg heeft.

Nog eens, hoe wordt men te moede bij zulk een geschrijf? Terwijl geklaagd wordt over verwardheid, over onzekerheid van onzen politieken toestand en allerwege aangedrongen op helderheid, op het breken met parlementairen sleur, waarachter de leugen zich verbergt, op het breken met die phraseologie, die het gezond verstand vermoordt, wordt er met woorden gespeeld door die fractie, die er zich op verhief, dat zij in de eerste plaats eerlijkheid in haar banier had geschreven. Men herleze de aanmerking op het geschrevene door dr. Bronsveld, en vraagt men dan niet: Is de taal gegeven om de gedachten te verbergen?

Dat het constitutioneele of parlementaire stelsel volstrekt niet aan de verwachting beantwoordt, wordt algemeen erkend; de een zoekt

de oorzaak in het stelsel, een ander in de minder gelukkige toepassing; het wordt tijd dat de quaestie praktisch worde beslist, en dan is het eerste vereischte, dat elke partij zich toelegge op waarheid en eenvoud in uitdrukking, en de leugen, hetzij die zich openbaart in spitsvondig betoog, hetzij in woordenspel, geweerd worde als contrebande door alle partijen. Met hetgeen we hier voor ons hebben, blijken de anti-revolutionairen echter zoo diep in de phraseologie verzonken, dat men haast den moed zou opgeven om op hun bekeering te hopen.

Zweeg de liberale partij bij de behandeling van de ministercrisis, ook bij het debat over het adres van antwoord op de troonrede oordeelde zij nadere verklaring overbodig en handelde alsof alles buiten haar omging. Men kan het adres van antwoord op de troonrede op tweeërlei wijze opvatten; òf als een dorre plichtpleging, waaraan men evenmin waarde behoeft te hechten als aan de troonrede en waarvan men zich derhalve zoo spoedig mogelijk afmaakt, òf als de aangewezen gelegenheid om den algemeenen toestand des lands te bespreken en de richting aan te wijzen, waarin de Regeering moet werkzaam zijn. Een jaar is echter spoedig om en niet telken jare zijn belangrijke veranderingen te bespeuren; uit vrees van in herhaling te vervallen beschouwen velen dan ook de troonrede en het adres van antwoord nu eens als een half overbodige plichtpleging, dan weer als een ernstige zaak, al naar gelang van de omstandigheden; om die reden wenschen zij niet de afschaffing van het gebruik, en men moet erkennen, dat er veel voor te zeggen is; in elk geval wordt door al de partijen, conservatieven, liberalen, clericalen, bij de adresdebatten de gelegenheid aangegrepen om wenschen of grieven te berde te brengen; de omstandigheden kunnen van dien aard zijn, dat zulk een discussie vruchtbaar is, dat zij den weg aanwijst niet alleen voor de Regeering, maar ook voor de verschillende partijen. Men zou met het oog op de dikwerf gebleken onvruchtbaarheid van die beraadslaging kunnen zeggen, dat het misbruik het gebruik niet opheft, en naar ons inzien was dit vooral het geval, nu door den heer Wintgens een in de uitvoering niet zeer gelukkige, maar toch in beginsel prijzenswaardige poging werd gedaan om ten opzichte van de houding en verhouding van de partijen tot meerdere helderheid te komen. De heer Wintgens verklaarde zich tegen het Protestantsche clericalisme, en riep liberaal en conservatief op om hem te steunen in den strijd tegen de ontaarding, die de staatkunde dreigde door de vermenging met den godsdienst. Had de liberale partij recht om te zwijgen op dit punt? Men dient toch te weten wat de natie of liever - want de natie is niet vertegenwoordigd in een dusverkozen Kamer - wat de kiezers aan hun vertegenwoordigers hebben; is het geen punt van belang, worden niet in schier alle landen door den drang der omstandigheden de partijen als in twee legers geschaard, een clericaal en een anti-clericaal? De liberale Kamerleden schijnen het niet noodig te

achten daarover een gevoelen te hebben, althans er voor uit te komen, ook waar zij door de gelegenheid er als 't ware toe worden uitgenoodigd.

Er is meer; was het niet de plicht van de liberale partij om te antwoorden op de nieuwe plannen der Regeering, die, waar de geheele hervormingen mislukt waren, het wilde beproeven met partieele? Weet de Regeering nu waaraan zij zich te houden heeft, of moet er voortaan dus worden gelezen in de Grondwet: tusschen Regeering en Volksvertegenwoordiging zal zoo weinig mogelijk overleg zijn?

De houding der liberale partij in den laatsten tijd heeft algemeen mishaagd en een gevoel van malaise in het land doen ontstaan, zoo groot dat bij velen het vertrouwen op de constitutioneele instellingen is geschokt; er kon bij de adresdiscussie althans iets gezegd worden dat het vertrouwen verlevendigde, den smet op de volksvertegenwoordiging geworpen om haar praatziekigheid en machteloosheid, afwendde! Het blijkt evenwel dat wij geduldig zullen moeten afwachten welk lot die partij dit jaar aan het land heeft beschoren, want men zweeg.

Maar, vraagt men, is de heer Van Houten dan niet als woordvoerder van de liberale partij opgetreden? Wij antwoorden: volstrekt niet; een partij wordt gemeten en gerekend naar het gehalte van de meerderheid harer leden en niet naar een of ander individu en volstrekt niet naar een individu als de heer Van Houten. Indien de liberale partij dan ook over het lidmaatschap van den heer Van Houten moest stemmen, zou hij bepaald worden verworpen. Van Houten bekleedt in de Tweede Kamer een bijzondere plaats, omdat hij geen conventioneel man is; hij heeft meer dan eens blijken gegeven, dat hij zelfstandig oordeel stelt boven het stemmen met de partij, waartoe men over 't geheel genomen moet gerekend worden. Zijn optreden in het adres-debat moge door de liberale partij dan ook met een glimlach zijn begroet, zijn houding verdient de sympathie van alle weldenkenden, van alle niet partij-zieken, ook waar men zijn denkbeelden volstrekt niet geheel kan onderschrijven. Zoo prijzenswaard als het initiatief is van den heer Van Houten, zoo gebrekkig is dikwijls de uitvoering; om slechts één voorbeeld te noemen: het wetsontwerp betreffende den fabrieksarbeid is zoo oppervlakkig, dat men met de Duitsche, de Engelsche en de Fransche wetgeving op dit gebied voor zich, in zeer korten tijd een veel beter ontwerp zou kunnen samenstellen; de commissie van onderzoek voor dat wetsontwerp sprak dan ook een zeer waar woord, toen zij verklaarde dat het ontwerp al den schijn had van een proeve te zijn, die diende om aan te sporen tot verder onderzoek van het terrein. De heer Van Houten schijnt niet te begrijpen, dat hij door een hoogst oppervlakkige bewerking de goede zaak schaadt. Moet het aan gebrek aan nadenken, aan oppervlakkigheid worden toegeschreven, dat hij bij het adres-debat een uitnoodiging van meewerking richtte tot de Protestantsch clericale partij, die een oogenblik te voren gebleken was in het parlement slechts een paar beschroomde vertegenwoordigers

te hebben? Dat er enkele punten van overeenkomst bestaan tusschen de politieke denkbeelden van den heer Van Houten en de redactie van *de Standaard* is volstrekt niet onnatuurlijk; in de censusquaestie b.v. kunnen beiden hetzelfde willen, zij 't ook om verschillende redenen. Maar door den klank van het gewone clericale sirenenlied: v r i j h e i d van godsdienst, v r i j h e i d van onderwijs, zich te laten in slaap wiegen, de roeping te miskennen of niet eens te bevroeden, die de moderne Staat tegenover de clericale partijen heeft te vervullen, getuigt in elk geval van een zeer onpractischen politieken blik. Er is een tijd geweest, dat men schijnbaar zonder bezwaar de clericale macht kon negeeren - en bij de Nederlandsche liberalen over 't algemeen is het nog altijd de gewoonte om hardhoorend te zijn tegenover het krijgsgeschreeuw en de woelingen van de Zwarten - maar in onze dagen gaat het niet meer aan, tenzij men de vrijheid neemt zich onkundig te houden ten opzichte van hetgeen overal in Europa plaats heeft en Nederland te beschouwen als een land, dat in zeer exceptioneele omstandigheden leeft, - wellicht zooals China - en er dus een bijzonder liberalisme en conservatisme op na kan houden. Het streven van de *Standaard*-partij ter verovering van de Kerk ongeveer gelijk te stellen met een der hoofdpunten van het liberale program, de uitbreiding van het stemrecht tot den lageren burgerstand, heeft veel van de redeneering van iemand, die het spreekwoord: de kleeren maken den man, ook toepast bij de beoordeeling van de verstandelijke ontwikkeling. De waarlijk liberale partij, waartoe met recht de heer Van Houten kan worden gebracht, heeft geen grooter vijand dan het clericalisme, hetzij van Roomsche, hetzij van Protestantsche kleur.

De Standaard deed onlangs een poging om het gebruik van het woord clericaal verdacht te maken en ongerijmd te verklaren; het blad beweerde dat het onzinnig was dit woord te gebruiken ten opzichte van de Christelijk-historische richting, omdat deze aan het leeken-element in de Kerk een aanzienlijke plaats had ingeruimd tegenover het geestelijken-element. In navolging van den door hem verloochenden *Standaard* trachtte ook de heer Messchert van Vollenhoven de oude tegenstelling van *clericus* en *laicus* weder in zwang te brengen en de heer Groen zegt in een nootje zijner *Nederlandsche Gedachten*, dat ‘in het woord *clericaal* volgens de vrijzinnige terminologie dezer dagen verbazende kracht ligt.’ En 't is zoo, er ligt verbazende kracht in dat woord; wil de heer Groen weten waarom? De vroegere beteekenis van *clericus* tegenover *laicus,* van den *geestelijken stand* tegenover den *leekenstand* bestaat niet meer; onder een clericaal verstaan wij in onze dagen den man, die, hetzij geestelijke, hetzij leek aan den kerkelijken godsdienst het overwicht wil geven op het leven; die alle quaesties, hetzij van politieken, hetzij van socialen aard beschouwt en wil hebben opgelost uit een kerkelijk oogpunt, die meent dat er geen politieke, geen sociale quaesties bestaan, wanneer het traditioneele kerkelijk ge-

loof weder in zijn aloude zuiverheid wordt beleden, of juister uitgedrukt, aangekleefd in die opvatting, die men tegenwoordig van het oude kerkelijke geloof heeft. De ware vrijzinnige beschouwt de heerschappij, of de overdrijving van de waarde van dat kerkelijk geloof als een ongeluk voor den mensch, voor het volk; in de eerste plaats omdat hij met de meerderheid van het meest ontwikkelde deel der natie overtuigd is, dat de waarde van het kerkelijk geloof voor het leven zeer gering is en de Kerk, als vertegenwoordigende een vereeniging van menschen, die zeer individueele en zeer betwistbare meeningen hebben aangaande het bestaan van een geestelijke wereld, zich met een veel bescheidener plaats in de maatschappij moeten tevreden stellen. In de tweede plaats echter beschouwt de vrijzinnige de toenemende macht van het clericalisme als een groot ongeluk voor een volk, omdat het kerkelijk geloof alleen leeft door verminking van den mensch en het meest menschelijke. Eigen zwakheid inwendig gevoelend eischt de clericaal de opvoeding van het kind, opdat het afgezonderd worde opgeleid, den kerkelijken stempel vroeg en vast op de kinderziel worde afgedrukt en tevens de zaden van dweepzucht worden gestrooid, waardoor het kind later tegenover de moderne wereldbeschouwing wordt een automaatgeloovige. Immers, wanneer aan het kind vroeg reeds wordt ingeprent, dat het zijn oordeel, zijn verstand niet moet ontwikkelen, maar wantrouwen, wanneer aan het kind allerlei phantastische verhalen uit den mythologischen voortijd worden ingeprent en deze voorgesteld als de eigenlijke bloeitijd van de geschiedenis, dan moet één van twee gebeuren: òf de kerkelijke opvoeding gelukt, en wij verkrijgen een wezen, dat het leven als een soort van strafkolonie beschouwt, dat zich dagelijks in strijd gevoelt met het streven van onze maatschappij, waar de ontwikkeling en volmaking van het zoogenaamde wereldsche leven op den voorgrond staat; een wezen eindelijk dat door zich eenzijdig bezig te houden met allerlei zaken, die niet bestaan, zich minder bruikbaar heeft gemaakt voor den strijd van het leven en maar al te dikwijls de ontwikkeling van anderen tracht tegen te houden, in den waan dat die verstandelijke ontwikkeling, steunend op een valsche wetenschap, tot het ongeluk leidt.

Bij het Protestantisme zal het clericalisme zich nooit zoo machtig kunnen ontwikkelen, ten gevolge van zijn meer democratische organisatie, als bij het Roomsch-Katholicisme; toch doet het reeds veel kwaad, omdat het overal dompt, omdat het, ook blijkens de samenstelling van de kerkeraden b.v., aan de onkunde een premie geeft, wanneer het geloofskleed kan worden vertoond. De ervaring met het Katholicisme leert echter sinds eeuwen, dat het kerkelijk geloof stompzinnig maakt; op wetenschappelijk gebied zijn de Roomsch-Katholieken in alles ten achter. 't Is daarom dat de vrijzinnige het clericalisme bestrijdt, bestrijden moet; hij beschouwt het als die vreeselijke macht, die als de vampyr den mensch het beste bloed, de edelste kracht ontrooft.

Vatten wij onze ervaringen samen, dan zal men moeten toegeven, dat de opening van ons parlement weder weinig goeds voorspelt. Wij hadden ons niet veel voorgesteld, alleen gehoopt dat een beweging zou zichtbaar worden, waarbij de verschillende fracties haar natuurlijke plaats innamen en de grond werd gelegd voor een meer gezond partijleven. Een liberale partij, die achtereenvolgens al de punten van haar program afstemt, heeft als zoodanig geen recht meer van bestaan; voegt daarbij, dat er ook geen eigenlijk conservatieve partij bestaat en dat de weinigen, die trachten aan het wezen van zulk een partij te beantwoorden door de clericale partijen dreigen overvleugeld te worden, en men heeft den hopeloozen toestand van den laatsten tijd; ieder erkende dat er verandering moet komen, wil het constitutioneele stelsel niet geheel verloopen, want in een constitutioneelen staat zijn de liberale en de conservatieve partij beiden onmisbaar voor den geregelden gang van zaken. De kortste en naar ons inzien meest gewenschte weg om verbetering te brengen in den door allen beklaagden toestand, was dat zich een anti-liberale coalitie vormde, die, tijdelijk als meerderheid optredend, de nog steeds numeriek sterkste partij, de liberale, tot zich zelf deed inkeeren, arbeiden en zich op nieuwen vasten grondslag reorganiseeren, waarbij het individualisme gebroken werd en een program gevormd, waaraan de geheele partij haar ondersteuning schonk.

Wat wij thans gezien hebben, geeft nieuwe teleurstelling; niets werd er van onze verwachting verwezenlijkt, en wat wij aanschouwen, wijst evenmin een anderen, meer bevredigenden weg aan; de verwarring is in het parlementaire kamp zoo mogelijk nog toegenomen. De conservatieve partij verwerpt bij monde van den heer Wintgens het Protestantsche clericalisme, onder heimelijke vasthouding van het veel gevaarlijker Roomsche clericalisme; de Protestantsche clericalen zelven hebben den moed niet of de kracht of de roeping, om den handschoen op te rapen en maken verontschuldigingen, met heele of halve verloochening van hun hoofd en van hun orgaan, dat hen tot een partij heeft gemaakt; van hun hoofd, - want het is duidelijk, dat de heer Groen blijkens zijn herhaalde instemming met *de Standaard*, een geheimzinnige hoofdredacteur was. En noch het verschuilen van Groen na de parlementaire schermutseling, noch de verwijzing van Van Loon naar het eminente hoofd kan dat feit wegnemen. Men heeft ons vóor het debat van 23 September voorspeld, dat de houding van de anti-revolutionairen in de Kamer niet aan de verwachting van *de Standaard* zou beantwoorden, dat de Christelijk-historische heeren als van ouds aan en over de grenzen van het conservatieve kampje zouden blijven ronddwalen, met verloochening van hun hoofd; wij waren optimist genoeg om betere verwachting te hebben na de in vele opzichten uitstekende leiding van het Christelijk-historische orgaan. Wij vergisten ons en hadden tegoed gedacht van onze tegenstanders. Thans is de verwarring nog grooter geworden; de antipathie tusschen anti-revolutionair en conservatief is

inwendig nog toegenomen, zonder tot een afscheiding aanleiding te geven; in weerwil van de bewering van *de Standaard* en van Groen dat er een hemelsbreed onderscheid is tusschen Christelijk-historisch en conservatief, blijkt de meerderheid van de anti-revolutionairen nog altijd te bestaan uit even twijfelachtige anti-revolutionairen als onbetrouwbare conservatieven.

Stille waters kunnen diepe gronden hebben, maar het spreekwoord wordt niet zelden gebruikt als verontschuldiging door hen, die werkelijk niets te vertellen hebben. Zou dit werkelijk met de liberalen het geval zijn? De eenige liberaal die sprak, droeg evenmin bij om de verwarring te verminderen; de heer Van Houten, wetend dat hij bij geestverwanten weinig ondersteuning zou vinden met zijn waarlijk liberaal program, trachtte de Protestantsche clericalen over te halen om met hem aan de verwezenlijking van enkele punten van dat program mee te werken, een uitnoodiging die van de andere zijde geen antwoord waard werd geacht. Inhoeverre het Ministerie, dat met de liberale partij menige onaangename ontmoeting had, thans den steun zal vinden, dien het vroeger ontbeerde, weet niemand te zeggen. De nieuwe onzekerheid is nog grooter dan de oude, en bovenal blijft de censusquaestie als het zwaard van Damocles hangen boven het hoofd der Regeering, die de teugels van het bewind weder heeft aanvaard, omdat de oppositie nog machteloozer was dan de regeeringspartij.

Over het geheel genomen bestaat er weinig kans, dat hetgeen men totnogtoe algemeen gehouden heeft voor het program van de liberale partij, verwezenlijkt zal worden. De qualificatie van liberaal en conservatief blijkt immers bij nader inzien in onze Kamer zeer willekeurig te zijn; er is b.v. volstrekt geen reden waarom het woord conservatief in den goeden zin niet toepasselijk zou zijn op verreweg het grootste gedeelte van de liberale partij; zonder eenig recht hebben wij den naam van conservatief alleen gegeven aan eenige leden, die b.v. ook in de censusquaestie bleken volmaakt met de zoogenaamde liberalen in te stemmen. De natie - altijd voorzoover zij zich met politieke zaken ophoudt, en dat getal is niet groot in ons land, - begint dan ook in te zien, dat die woorden liberaal en conservatief, in dien zin als zij in de Kamer worden gebruikt, hun wezenlijke beteekenis verloren hebben; zij dienen alleen om een bepaalden kring van Kamerleden aan te duiden, zonder dat daardoor over de al of niet vrijzinnigheid hunner gevoelens nog veel wordt beslist. Waren er niet zoo veel persoonlijke antipathiën in onze Kamer, stond de plaats, die de leden innemen niet in zulk een nauw verband met de parlementaire geschiedenis, dan zou er sprake kunnen zijn van de vorming van een middelpartij, van een liberaal-conservatieve partij, zooals de heer Wintgens het op Fransche wijze uitdrukte, d.w.z. van een gematigd conservatieve partij, - want de toevoeging van liberaal dient nergens toe dan om nog meer verwarring te geven.

Ontstond er zulk een partij, zij zou in tweeërlei opzicht van groot nut kunnen zijn; vooreerst zou zij een belangrijk tegenwicht kunnen geven tegen de toenemende macht van de clericale partijen, zoowel van Protestantsch als van Katholieke kleur; vele leden van de liberale partij waren daarmee verplaatst op een bodem, waar zij naar hun gebleken wezenlijken aard konden werkzaam zijn, terwijl de conservatieven zouden worden bewaard voor een smadelijken opgang in de Ultramontaansche partij, weleer de bondgenoote van de liberale.

De vorming van zulk een partij zou tevens tengevolge kunnen hebben dat zij een Regeering verkoos uit haar midden, die werkelijk in staat was om te regeeren. Op de totdusver gevolgde wijze moet het constitutioneele stelsel zich over niet langen tijd doodloopen, want de liberalen zullen wel willen erkennen dat het parlementaire stelsel geen kegelpartij is, waarbij het geldt zooveel mogelijk omver te werpen. Er worden meer Ministers omgekegeld dan er in Nederland dra te vinden zullen zijn. Het hoofdbeginsel van den constitutioneelen regeeringsvorm moet zijn, dat de Regeering wordt toevertrouwd aan de bekwaamste handen van de machtigste partij; en eenmaal regeering geworden, moeten die mannen èn de noodige energie toonen, de noodige veerkracht en zelfstandigheid om het prestige, zonder hetwelk geen regeering op den duur kan bestaan, te handhaven, - èn de partij, waaruit zij is voortgekomen, moet verstandig genoeg zijn dat prestige nooit op ondoordachte wijze in de waagschaal te stellen. En tegen deze beiden regelen is reeds zooveel gezondigd, dat er niet veel tijd meer te verliezen is. Met de handhaving van die regelen staat of valt de bruikbaarheid van het constitutioneele stelsel.

19 October '73.

NOORMAN.

Letterkunde.

De menschen Bilderdijk en Da Costa.

Mr. W. Bilderdijk's Eerste Huwelijk, naar zijne Briefwisseling met Vrouw en Dochter (1784-1807), medegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J.C. ten Brummeler Andriesse, predikant bij de Hervormde Gemeente te Hoorn. Leiden, E.J. Brill, 1873. (438 bladzz).

'Den mensch te kennen is des menschen wetenschap' zong Bilderdijk Pope na, en zoo Mr. I. da Costa in zijn ten jare 1859 uitgegeven boek *De Mensch en de Dichter Willem Bilderdijk*, benevens den *dichter*, dien hij toen en vroeger meermalen te beschouwen gaf, nu ook eens, en dan naar waarheid, den *mensch* Bilderdijk had doen kennen, men mocht er hem dankbaar voor geweest zijn. Doch het was er zooverre vandaan, dat zijn werk op dit punt voldoening gaf, dat zelfs warme vereerders van het voorwerp zijner beschrijving, zooals de hoogleeraar H.W. Tydeman, er niet mede ingenomen waren. De genoemde Geleerde schreef mij zelfs, voornemens te zijn, de pen tegen het boek op te vatten, welk plan echter, gelijk menig ander door hem gekoesterd, niet volvoerd werd.

Bleven alzoo nadere bijdragen, om tot eene juister kennis van Bilderdijks karakter te geraken, nog altijd gewenscht: de heer Ten Brummeler Andriesse heeft aan dien wensch ruimschoots voldaan. Ruimschoots, zeg ik, en vermoedelijk voor sommigen wel wat *te* ruim en meer dan voegzaam is. Hoe, verbeeld ik mij hen te hooren zeggen, is het voor de rechtbank der betamelijkheid geoorloofd, brieven in het licht te zenden van den vertrouwelijksten aard en blijkbaar nimmer voor openbaarmaking bestemd? Dit te doen, nu reeds, daar de naaste bloedverwanten van personen, in die briefwisseling betrokken, nog in leven of althans in versche herinnering zijn?

De omstandigheid, dat juist één dier bloedverwanten, en wel een man, die eene achtenswaardige betrekking in de maatschappij met eere bekleedt, zelf tot de uitgave is overgegaan, moet reeds doen vermoeden, dat voor die handeling eene afdoende reden bestaat, en de Voorrede laat ons daaromtrent ook niet in het onzekere. De Schrijver

verklaart daarin ronduit, dat zijne publiekmaking ten doel heeft, het onrecht te herstellen, door Mr. I. da Costa gepleegd in de teekening van Bilderdijks gedrag ten aanzien van zijne ‘eerste gade.’ Mij dunkt, deze verontschuldiging is van dien aard, dat de Lezer er voorloopig in dient te berusten. Of ze hem voor den Uitgever geheel zal winnen, moet de nadere kennismaking met den inhoud des bundels beslissen.

De medegedeelde brieven maken *vier* reeksen uit. De *eerste* bevat een achttal brieven, aan Bilderdijk te 's Hage geschreven uit Leiden door ‘Chloë’ van 6 October 1784 tot 4 Februarij van het volgende jaar. Dr. Van Vloten, die ter rangschikking en opheldering der brieven den heer Andriesse ter hulpe kwam, vermoedt, dat dit ‘meisjen hetzelfde is, aan 't welk de Dichter als Regnilde zijnen eersten dichtbundel opdroeg.’ Dit komt mij niet waarschijnlijk voor. Die opdracht dagteekent van het jaar 1781; tusschen dat jaar en 1784 liggen er drie, en de Dichter geeft in zijne geschriften van dien tijd niet den indruk, zijne liefde bestendig tot één voorwerp te hebben bepaald; daarenboven het vers aan Regnilde is meer aan de schoone sekse in het algemeen, dan aan ééne persoon gericht. Eerder nog zou men, wat den inhoud aangaat, aan het gedicht *Aan Cinthia* kunnen denken, dat eene bepaalde liefdesverklaring inhoudt. Terwijl het eerste aanvangt op deze wijze:

> ‘Vraagt ge een proefje van mijn zangen, schone Juffer? eisch het vrij:
> 't Koomt u toe, met de eerste hulde van de schone poëzij.
> 't Koomt u toe, als wettig offer, 't wettig offer, toegebracht
> Aan de minnelijke weêrhelft van het menschelijk geslacht.’

begint het andere aldus:

> ‘Volschone Cinthia! maar schoner duizendmalen
> Door zuiverheid van hart, begaafdheên van den geest,
> En wat volmaaktheên meer in 't alvolmaakte pralen,
> Dan 's lichaams juistgevormde en minnelijke leest!
> Gun een' verwonneling', aan uw aantrekkelijkheden
> Gekluisterd, gun een slaaf die in uw boeien bukt,
> Met sidderende schreên tot uwen throon te treden,
> En zie meêdogend neêr op 't onheil dat hem drukt.’

Het tijdsbezwaar is hier echter nog grooter. Dr. Van Vloten zegt, dat ‘het schoone vers *aan Cinthia* in 1781 in *Mijn Verlustiging* prijkte;’ doch het kwam reeds voor in de weinig bekende eerste uitgave diens bundels (van 1779). Aan de leidsche Chloë werd waarschijnlijk toen wel niet gedacht; en nog minder aan Catharina Rebecca Woesthoven, zooals Mr. J.H. Kumpel (zie bl. 5) vermoedde. Immers deze juffer bereikte toen den leeftijd van zestien jaar, en Chloë had, althans in tijdorde, den voorrang.

Hoe dit zijn moge, de brieven van Chloë's hand stellen de Schrijf-

ster in niet één opzicht ongunstig voor. Zij is eene tederminnende, belangstellende, trouwe geliefde. Bij het vermelden van een nieuw aanzoek, dat men bij haar deed, verklaart zij (bl. 8) ‘nimmer voornemens te zijn, dengene te verlaten die zooveel tranen om haar gestort heeft, te kort te komen in getrouwheid aan hem die alleen al haar vertrouwen waardig is; zij rekent zich daartoe verplicht tegenover iemand, die haar gelukkig wil maken (zoo het in zijn vermogen is) zoolang als hij zal leven, en die zijne gezondheid, zijn leven zelfs voor haar opoffert.’ Al hare brieven echter, en in toenemende mate, toonen, dat haar Minnaar van zijnen kant, zoo hij ooit oprechte liefde voor haar heeft gevoeld, nu onverschillig en koel is. Allerlei verhinderingen, vooral ligchaamsongesteldheden, beletten hem telkens tot haar te komen en zelfs haar eenig antwoord te doen toekomen. De goede Schrijfster begint eindelijk de misleiding te bemerken. Bij herhaling wordt zij gewaarschuwd, dat haar Minnaar nog eene andere liefdesbetrekking heeft aangeknoopt. Den 16^{den} December smeekt ze hem, als de koorts, waaraan hij lijdt, niet al te hevig is, haar een enkel woord naricht te zenden om haar te troosten in de bittere droefheid, die haar 't hart verscheurt. Werkelijk schijnt daarop eenig blijk van genegenheid door haar ontvangen te zijn, doch daarna weder een langdurig stilzwijgen van zijne zijde, en van de hare eene steeds zekerder overtuiging, dat ze bedrogen was. Met fierheid en verontwaardiging tevens wees zij in Februarij 1785 den ‘onoprechten en trouweloozen’ Minnaar af, met deze treffende woorden sluitende: ‘Ziedaar het laatste geschrift van die, welke gij voor altijd ongelukkig gemaakt hebt, en die nochtans nooit anders, zoolang zij leeft, dan alle mogelijke hoogachting voor u zal trachten te hebben.’

En het werd tijd ook. Het begon in 't oog te loopen, dat de gewaande minnaar van Chloë in nog eene andere en zeer innige betrekking was getreden. Sedert de Aprilmaand van 1784 schreef hij, die door bezigheden of ziekten steeds verhinderd werd naar Leiden te komen of eenige letteren daarheen af te zenden, week aan week, soms dag aan dag, ja tweemaal per dag, brieven aan eene nieuwe vriendin, die eenige straten van hem af woonde.

De twee reeksen brieven aan mejuffrouw Woesthoven, en gedeeltelijk van haar aan hem gericht, beslaan verreweg de grootste plaats in den bundel. De eerste (173 stuks) loopt tot April 1796; de tweede (41 stuks) tot 1798.

De 107 brieven van Bilderdijk, vóór zijn huwelijk (dat in Junij 1785 plaats had) geschreven, zijn echte minnebrieven. Zij schetsen eenen liefdegloed als ons in den dichtbundel, *Odilde* genoemd, is geschilderd. 'k Geloof niet, dat die verzen ooit aan velen hebben behaagd; ze zijn daartoe te onnatuurlijk, te overdreven van inhoud; doch, van het kleed der poëzie ontdaan, welker vorm dan toch nog altijd door schoonheden boeit, worden zulke uitingen van overspannen

gevoel en uitsporige verbeelding op den duur stuitend, ja walgelijk. Verbeeldt u telkens een meisje te hooren aanspreken in dezer voege:

> ‘Aanbiddelijkste!
> Onbegrijpbare! Aanbiddelijkste!
> Engel des Hemels! Aanbiddelijkste!
> Eenige Wellust van mijn hart!
> Aanbiddelijkste! Godheid van mijn ziel!
> Mijne overdierbre, nooit genoeg aangebeden hartvriendin!
> Mijne dierbaarste, aanbiddelijkste van 't Heelal!
> Aanbiddelijke! mijn eenig heil!
> Mijne aanbiddelijke! Godheid van mijn hart!
> Mijne eenige zaligheid op aarde!’

Verbeeldt u eenen inhoud, met zulke opschriften in volkomen overeenstemming; met uitdrukkingen als de volgende:

Bl. 37: ‘Wie zijt gij, ô onvergelijkelijke, dat gij mij dus verwaardigen kunt? Of heeft een bewijs uwer gunste niet alles begeerlijks in zich; niet alles, wat den heilstaat der Engelen te benijden maakt - wat zeg ik, der Engelen! der gezaligde geesten, met wier zuiverheid uw aanbiddelijk hart evenaart; - wier geluk in 't aanbidden bestaat - zaligheid, die men aan uwe knieën niet ontbeeren kan! - Neen, Mejuffrouw, ik kan niet dan u aanbidden, u te danken is boven mijn krachten; het Heelal bezit niets, dat u ter erkentenis verdient aangeboden te worden.’

Bl. 42: ‘Wees gelukkig, en laat mijn rampzalig aandenken u geen zuchten, geen ontroering, of droefenis kosten. Te duur staat mij dit heil, te duur zoude mij de eeuwige gelukzaligheid staan, zoo ze u eenen oogwenk verdriets zouden wekken.’

Bl. 48: ‘Engel des Hemels, en meer dan Engel! ontfang de allervurigste hulde der Hemellingen; de onze vernedert u tot een kring, in den welken gij niet behoort. O, die zich tot u opheffen mocht, wien gij er de hand toe reikte, om hem tot u te brengen! hoe volzalig die verheerlijkte, die veradelde, die in uw bezit een deel dezer goddelijkheid deelachtig wierd!’

Bl. 83: ‘Ja, lieve, ik pleeg Afgoderij door mijne liefde. Ik aanbid u, en mijn hart kent geen andere godheid meer; al zijn lust, al zijn wensch, al zijn hoop en verlangen stelt het op u. - Ik heb geen hart meer om God te bidden, geen hart meer om Hem te danken (weleer mijne streelendste en geduurzaamste bezigheid!) en mijn ziel vergeet, dat er iets bestaat buiten u.’ -

Zeer terecht schreef dezelfde pen even te voren: ‘Ziedaar de onzinnigheden der liefde!’ Wel onzinnigheden! Brieven als die van de Ferdinands en Constantia's zijn daar kopie bij. En dáár hebben we te doen met jongelieden, in het tijdperk der bruisende jeugd; hier met een bijna dertigjarigen, vroeg en buitengewoon ontwikkelden, in aanzienlijke maatschappelijke betrekking gevestigden man!

Dat op overspanning verslapping, op heete drift verkoeling volgt, ligt in den aard der zaak. Het verschil in toon van Bilderdijks brie ven vóór zijn huwelijk en die van daarna valt dan ook in het oog. Eenmaal wordt de Echtgenoote aangesproken als de ‘Lieve, Tederstgeliefde!’ anders bestendig met: ‘Lieve, dierbare!’ In Mei 1784 voor een paar dagen wegens beroepszaken zich te Amsterdam ophoudende, schreef hij (bl. 43): ‘Dan, dat ik mijn' hartstocht bedwinge! Hoe lang, hoe onoverkomelijk lang valt mij de tijd midden in de drokte der bezigheden, die mij hier overladen, daar ik zoo verre van u ben!’ Den onmiddellijk volgenden dag: ‘Ja, mijne overdierbre: ik zucht onophoudelijk naar uw bijzijn, en tel ieder oogenblik, dat mij van u verwijderd houdt.’ In September bij dergelijke gelegenheid (bl. 89): ‘Dat geluk, mijne onschatbare, wacht mij welhaast. Op aanstaanden Zondag zal ik in den avond met den postwagen aankomen - en, ben ik slechts wel, dadelijk tot u vliegen.’ - Doch uit hetzelfde Amsterdam wordt in Mei 1789 aan de Eegade kort na hare bevalling geschreven: ‘Ik hoop, dat uwe krachten wat toenemen. Doe uw best, dat ge gezond wordt, en bemin mij, als gij mij eens beloofd hebt, en gelijk ik u waarachtig doe. Een nader brief van u zal mij lief zijn’. En in Julij daaraanvolgende: ‘Kunt gij overkomen, en is 't u de fatigue der reis waardig, 't zal mij een groot genoegen zijn. - Ik heb dezen nacht bij vader geslapen, doch waar ik nu wezen zal, weet ik niet; maar 'k zal u een eindje weegs te gemoet zien te komen, zoo gij mij slechts van uw overkomst schrijft.’ - De poëzie is plat proza geworden; de godin was afgedaald tot den rang der gewone menschen Eén dag in het jaar - het is zoo - werden haar nog offers - van schoone klanken ten minste - gebracht: het was haar verjaardag. De vijf en twintigste April werd meermalen met een lierzang begroet. Op dien van het jaar 1794 - het laatste verjaarfeest, dat de Echtelingen samen vierden - vernam men de volgende juichtonen:

‘'t Is de Almacht die van 't prangend leed
En wat ons harte kan betreuren,
Het peil, het perk, en de uitkomst weet;
Niets echter zal de banden scheuren,
Die zy ons eenmaal minnen deed!
Met u mag ik my zalig keuren;
En, waar het lot my heen moog sleuren,
Met u is my geen onheil wreed.....
Uit duizenden genadeblijken,
Waarmeê de nooit volprezen God
Mijn leven immer kon verrijken,
Verkoze ik u voor 't zaligst lot:
En nooit zult ge uit dees boezem wijken,
Schoon hel en wareld samenrot.
Mijn liefdegloed zal nooit bezwijken,
En d' uwen niet verongelijken;
Gy zijt my 't opperst heilgenot.’

En deze tot slot:

‘Gezegend moet dees feestdag wezen,
Die 't eerst mijn Egaas wieg bescheen!
En, nooit ten kimmen uitgerezen,
Dan met vernieuwde zaligheên!

‘Gezegend zij zijn eerste gloren!
Gezegender zijn middaggloed!
En zie hem jaar aan jaar herboren
Met meer gevoel van 't Hoogste goed!’

Eer de volgende verjaardag aanbrak, veroorzaakten staatkundige gebeurtenissen, dat Bilderdijk uit het vaderland moest wijken. In Maart 1795 verliet hij huis en have, en het tijdperk zijner omzwerving in den vreemde ving aan, dat ons in zoo menige bijzonderheid uit zijne werken bekend is. Was dat lot in veel opzichten niet benijdenswaardig: de toestand, waarin mevrouw Bilderdijk met de kinderen achterbleef, was het evenmin. Zonder eenig middel van bestaan, met schulden beladen en daarover gedurig lastig gevallen, gekweld door militaire inlegering op inlegering, daarbij flauwe deelneming en ondersteuning van bloedverwanten en vrienden. De briefwisseling tusschen de Echtelingen (van bl. 170 tot 258) uit dat tijdperk is merkwaardig. Zij bevestigt wat veel moest doen vermoeden en wat dan ook voor menigeen geen geheim bleef, dat hun huwelijk niet gelukkig was. Aan wien lag de schuld? Men zegt, en meer dan één vaderlandsch spreekwoord drukt die meening uit, dat op zulke vraag het antwoord hoogst moeijelijk en zelfs ongeraden is. Nu echter de zaak voor de publieke rechtbank is gebracht, en wel met de bedoeling om eene uitspraak uit te lokken, schroom ik niet als mijne overtuiging te antwoorden: aan den Man. De Vrouw zal zeker niet volmaakt geweest zijn, maar welke vrouw ter wereld kon het ideaal verwezenlijken dat 's Minnaars uitsporige, tot in het bespottelijke opgeschroefde verbeelding in haar meende te ontdekken of wel in haar eischte? Bovendien waren er, mijns bedunkens, nog drie oorzaken, die het huiselijk geluk moesten verstoren: 's Mans *grove zinnelijkheid*, *lastig humeur* en *slecht geldbestuur.*

Wat de *zinnelijkheid* betreft: zij is in den Dichter uit zijne werken bekend. In de bundels van geen onzer beschaafde vaderlandsche zangers komen zooveel bladzijden voor, waarvan ‘de moeder aan hare dochter de lezing moet verbieden,’ als in die van Bilderdijk, te rekenen van de *Ingetogenheid* der *Verlustiging* van 1779 af, tot aan des *Grijzaarts Bruiloftszang* uit de *Avondschemering* van 1828 toe; bladzijden die eenen vereerder als Mr. M.C. Van Hall in 1824 bij eene plechtige gelegenheid moesten doen spreken van dichters, die hunne ‘lier, wanneer zij nog natrilt van aan God gewijde zangen, welligt nog tezelfder ure, schandelijk ontheiligen door het afschilderen van

tooneelen, die alleen der grove zinnelijkheid en het walgelijk cynisme eens ouden wellustelings kunnen bekoren.'(*)

Zou men mogen aannemen dat de *mensch* te dezen opzichte met den *dichter* in tegenstelling verkeerde? Och dat het zoo ware! Maar er is, ook in de opgeslagen briefwisseling, wat het niet mág doen gelooven. De redenaarstaal van zooeven vernemen we er zeker niet, maar er ligt eene naïve veelzeggendheid in als bijvoorb. bl. 229 de Vrouw schrijft: 'maar ik ken u ook als mij nooit te hebben bemind, en ik weet geen andere naam dan passie er aan te geven.' Of als bl. 293 aan den Man herinnerd wordt zijn eigen gezegde 'dat hij zijne vrouw slechts getrouwd had om kinderen bij haar te krijgen, en niet uit liefde.'

Van het *lastig humeur* sprak ik vervolgens en zeker wel met recht; die hoedanigheid toch is spreekwoordelijk geworden. De welwillendheid pleegt haar op rekening van het genie te schrijven, en de uitvallen, waarmede 's Mans werken doorspekt zijn, eer vermakelijk dan ergerlijk te vinden. Doch te midden van het gezin wordt die zaak anders. Daar drijft het losbarstende onweêr niet ver en onschadelijk boven de hoofden, maar treft het op voelbare wijze van nabij. Indien buitens-

(*) Uit de onlangs verschenen Vijfde Aflevering der *Brieven* van Mr. Isaäc Da Costa blijkt, dat Mr. Groen van Prinsterer tegen de uitgave van *al* de Dichtwerken van Bilderdijk, wegens het daaronder voorkomende onkiesche, bezwaar had. Da Costa beijverde zich om zijnen vriend te beduiden, dat hij niet anders kon dan de Dichtwerken volledig geven en dat het bezwaar niet zóó groot was, als men meende, onder andere met de opmerking 'dat de meest bedenkelijke *erotica* enz. van Bilderdijk niet zoozeer *immoreel* als *naakt* en *onvoegzaam* zijn.' Alsof juist dat *naakte* en *onvoegzame* naar onze zeden, en thans veel meer dan ten tijde van Cats en Huygens, die er bijgehaald worden, niet *immoreel* is! Vooral echter wilde ik wijzen op een' bewijsgrond, die Da Costa kenschetst. Hij schrijft in een' brief van 22 Januarij 1856 en herhaalt dat in eene Aant. op *De Mensch en de Dichter*, bl. 404, dat, van de zijde der onzedelijkheid van sommige verzen 'Bilderdijk zich eens in eene opzetlijke correspondentie met den ouden Professor Meinard Tijdeman in het breede verdedigd heeft.' Wat is er nu van die correspondentie, die, vroeger in het bezit van Prof. H.W. Tydeman, thans in het mijne is? Eenvoudig dit. De achtbare Meinardus Tydeman, toen hoogleeraar te Utrecht, schreef in Augustus 1780 uit Zwolle, zijne geboorteplaats, eenen brief aan zekeren vriend, onder anderen eene beoordeeling behelzende van de *Verlustiging.* Men leest daarin: 'Bilderdijk is overal schoon: ook daar hij vuil en los is, als in de Ingetoogenheid, het Genoegen en den Wijn. - Een christen dichter moest liever, mijns oordeels, den heiden uitschudden, en, ook in zijn kunst, zig zelven verloognen.' In een afschrift van den brief, van Bilderdijks hand, schreef deze op den kant: 'Deeze stukjes zijn alle vertalingen; in 't oirsprongklijk het eerste van *L. Apuleius*, de twee anderen van *Anakreon*, en dus van geen Christendichter: zij moeten ook niet als Zeden- maar als Dichtstukjes beschouwd worden. - Zou een Christen het dichterlijk schoon in dezelven niet mogen bewonderen en niet mogen navolgen? niet anderen mogen doen kennen? - En zouden zij gevaarlijk, zouden zij verleidend zijn? ik hoop dit bij eene andere gelegenheid te onderzoeken.' - Op het dichtstuk *De Ingetogenheid* werd aangemerkt: 'De Ingetogenheid is mij niet ingetogen genoeg: wat anderen doen, wordt al te naakt geschilderd, en verhit te zeer de verbeeldingskracht.' Het antwoord er op luidt: 'De aanmerking valt op Apuleius.' - Ziedaar de geheele o p z e t t e l i j k e c o r r e s p o n d e n t i e , de b r e e d e v e r d e d i g i n g ! - Dat de heer Groen door de pleitredenen van zijnen Vriend is overreed geworden geloof ik niet. Hij scheen er welwillend in te berusten, en teekende, in de uitgave, bij den brief met zijne gewone fijnheid alleen aan: 'De bedoeling waarmeê het bezwaar was geopperd (het verkrijgen van een antwoord, zooals welligt niemand met even veel gezag als Da Costa het leveren kon) werd aldus volkomen bereikt.' Wel beschouwd, wat ironisch.

huis aan de achtbaarste mannen, om de beuzelachtigste aanleiding somwijlen, om het geringste verschil in meening en bij de minste tegenspraak, de grofste scheldwoorden en beleedigingen naar 't hoofd geworpen werden: men denke hoe het er binnen menigmaal moet hebben gerookt! Van elders is het bekend, en in den brievenbundel wordt het bevestigd, dat vrienden als Kinker en Van der Linden meermalen moesten te hulp geroepen worden, om den brand des krakeels te stillen. Tot handgemeenschap, ja tot ergerlijke mishandeling sloeg het over, en sommige hier geschetste tooneelen brachten de leer in praktijk, door den Echtgenoot later ergens verkondigd, dat de huisknecht, die eenen stoel niet op de rechte plaats zet, verdient den hals te worden omgedraaid.

Ik gewaagde ook van *slecht geldbestuur*, en inzonderheid in dit opzicht bevat de briefwisseling het een en ander, dat de aandacht wekt. Het blijkt, dat de huishoudkas der Echtelieden van het begin af en op den duur niet in ruimen toestand was.

Bij den dood zijner moeder in 1789 een paar dagen te Amsterdam zijnde, schreef Bilderdijk aan zijne vrouw (bl. 157): ‘Gelief bij Gaillard postpapier met randen te bestellen voor den rouwtijd. - N.B. Als U.E. het zomerpakje zendt, gelief er een gulden of vijf bij te zenden, zoo gij ze missen kunt.’

Twee dagen later: ‘Uw brief met de *f* 14 is op zijn tijd te recht en mij ter hand gekomen. Ik dank U voor de bezorging, en zal morgen het ander pak laten afhalen. Voorts hoop ik, dat gij niet verlegen zult zijn om geld: in de aankomende week wacht ik *f* 400.’

Bij afwezigheid in Julij deszelfden jaars: ‘'t Was niet kwaad, nog een quitantie van *f* 300 als de vorige te doen opmaken, maar die voor den laatsten termijn zijnde, zoo zou daar korting op moeten vallen. Doch daar ik beducht ben U wederom van geld te ontblooten, zoo kan het ook wel wachten tot wij mondeling afspreken. Ik laat het dus volkomen aan U.’

Wederom twee dagen later: ‘De quitantie was zeer goed, doch hoe stelt ge 't met het geld. Ik heb hier de *f* 31 wel ontfangen, maar moet er ook vrij wat van betalen.’

In Augustus 1793 en dus vier jaar later: ‘Vindt UE. 't nu goed, zoo gelief aan... dit gezondene met nog *f* 3... uit mijn naam te zenden... Doch kan UE. 't niet missen, zoo laat het op zijn beloop.’

In Januarij van het volgende jaar: ‘Ik ben nog al redelijk, ontmoet hier alle vriendelijkheid, eer en achting, tot adoratie toe; maar geld, 't welk ik gedacht had, hier op verscheiden wijzen te ontfangen, is niet op te doen. - Wees echter getroost, mijne dierbare, en kus onze lieve kinderen.’

In Mei wederom: ‘Ik ben heden zeer ongesteld en in alles tot nog toe te loor gesteld, zooals ik met smart verneem, dat gij van Story 't be-

wuste niet ontfangen hebt. Ik schrijf gelijktijdig met dezen aan hem, en zal morgen nog zien, 't een en ander te beproeven... Wees intusschen welgemoed, lieve dierbare; ik heb voor mij daar verdriet genoeg van.'

En eindelijk, in hetzelfde Amsterdam, waar hij, den 26 Maart 1795 uit 's Hage wijkende, bij zijnen vader intrek genomen had, blijkt, dat hij wel de Aminta van Tasso en den sleutel eener kunstkas (die thuis bleef staan) bij zich gestoken had, maar geen geldbeurs.

Den tweeden dag daarna zendt hij het in zulke omstandigheden aandoenlijke bericht: 'Wat mij betreft, ik vind het hier gansch niet aangenaam. Alles geldeloos en koud. Maar als ik slechts even de reiskosten heb, zal ik mij voorts, met God, wel helpen en ook voor U zorgen. Zie slechts van de Declaratiën te innen, wat gij kunt, en handel voorts naar uw eigen hart. - Mijn hoofd lijdt ijslijk veel van vaders exclamatiën, etc., die radeloos bedroefd is, en alles wil doen, doch niets kan doen, dan mij meer belemmering maken. De *route*, om weg te komen, is mede thans gesloten. Van daar, dat de reizen genoegzaam ondoenlijk zijn; doch hoe 't ga, ik zal er mij doorscheuren, al was 't naakt en zonder een duit gelds'.

Van den schuldenlast, die het gezin drukte, sprak ik boven reeds. De Vrouw schrijft daarover (bl. 176): 'Ik ontdek dagelijks nieuwe schulden, die gij in 't geheim gehad heb, en ik kan ze al berekenen op 14000 à 15000 guld.; waar moet dat na toe, en wat toch hebt ge met dit alles gedaan? Ik of uwe kinderen hebben het noodige uit spaarzaamheid daar niet af durven nemen; en wat hebt gij er toch voor genooten?' Weinige posten moeten der Moeder zoo hard gevallen zijn als die op bl. 303 vermeld staat, toen zij (in 1797) nog gemaand werd 'om de doodschuld van hun laatste zoontje, à *f* 70.' Hoe gaarne hadden we gewenscht, dat de huisvader, die zooveel geld aan prachtige meubelen en staat verspilde en, volgens zijne eigene verklaring (bl. 298), *het zoo verkoos* dat zijne vrouw zich opschikte, gemeend hadde althans die schuld te moeten afdoen!

Zonder vrees voor tegenspraak durf ik beweren, dat ieder van de drie genoemde oorzaken op zich zelve voldoende ware om elke vrouw van eenig karakter het leven onaangenaam te maken en haar tegen den man in te nemen. Verschooning dan, neen, bewondering zij ingeroepen voor haar, die zooveel vereenigd te dragen had en die den moed bezat, het alles te verdragen, zoolang het de Voorzienigheid behaagde! Dat ze werkelijk eene vrouw van moed en beleid was, bleek niet minder in de jaren harer verlatenheid, toen zij, zelve de moeijelijkste omstandigheden moetende doorworstelen, niet ophield den echtgenoot, voor wien zij geene liefde meer kón veinzen, uit plichtbesef getrouw te blijven, hem betuigingen en bewijzen van deelneming en achting te blijven geven, en zich zelfs meermalen bereid toonde om hem van door haar bespaarde penningen ondersteuning te verleenen.

Hoe zou ik wenschen, hier als verslaggever te kunnen eindigen! Dan, het drama is nog niet afgeloopen. Er volgt nu een tooneel, dat eenigermate de herhaling is van dat uit het jaar 1784, maar zooveel te ernstiger, als de betrekking van echtelingen nauwer en onschendbaarder is dan die van verkeerenden.

Het *derde* gedeelte des bundels (bl. 259-316) loopt over de jaren 1796 tot Maart 1798. De Echtgenooten gingen voort met briefwisselen, met elkander te onderhouden over hunnen toestand en dien hunner kinderen; de oudste dezer, de dochter Louise Sibylle, was op haar vaders verlangen tot hem gekomen en door hem ter kostschool besteld, terwijl de jongste, de zoon Elius, bij zijne moeder bleef. Ten bewijze, dat met den tijd de wederzijdsche hartelijkheid eer scheen toe- dan af te nemen, dient dat in Mei 1796 Bilderdijk uit Londen aan zijne Eegade toezond zijn afbeeldsel, door Schweickhardt geschilderd, tot borstsiersel ingericht en met zijn naam en hoofdhaar voorzien, alles vergezeld onder meer van deze regels:

‘ô Roep aan 't hart van een geliefde gade
Den man terug, voor wien heur boezem aâmt:
Den man, die nooit heur tederheid verraadde,
En wiens ellend heur grootheid niet beschaamt!
En, als ge, in spijt van haat en Dwingelanden,
In mijne plaats op 't zuiverst harte rust,
Heur blanke borst of eeuwig dierbre handen,
Als sluiksgewijs, met koude lippen kust;
ô Meld haar dan, dat, hoe de loop der tijden
Wat braafheid aâmt op bloed en tranen stond,
Haar Echtgenoot in 't prangen van zijn lijden
Nog Hollandsch bloed in vriendenharten vond.’

terwijl zij van hare zijde den 21sten November deszelfden jaars schreef: ‘Dus zegt mij uw gedachten over het toekomstige, en laten wij zamen een plan maken. Ik ben tot alle vriendelijke schikkingen genegen, en geloof mij, dat als ik u schijn te haaten, ik u noch meer dan eenig sterveling bemin, en geen grooter verdriet zoude mij zijn, dan dat gij 't nodige niet had; en ik bid u, gij weet wat ik nu heb, op mij te trekken zooveel geld als gij behoeft.’

Uit Brunswijk schrijft Bilderdijk, in October 1797: ‘Ik wensch de vernieuwing van onze samenwoning aan uw eigen hart en opgewekte tederheid verschuldigd te zijn.’ En uit een deelnemend schrijven van haar, in het voorjaar van 1798, blijkt, dat ‘hij haar bij zich begeerde.’

De argelooze Schrijfster wist niet, dat zij gruwelijk bedrogen werd. Gelijk voor veertien jaar met een' ontrouwen minnaar, had zij nu te doen met een' ontrouwen echtgenoot.

Den 12^{den} Junij 1797, dus meer dan een jaar geleden, was er een verjaardag geweest, en den 20sten Julij daarop bezong Bilderdijk dien.

Toen pas was Katharina Wilhelmina Schweickhardt, met wie hij den 18^{den} Mei te voren gezegd werd gehuwd te zijn, uit Londen te Brunswijk aangekomen, werwaarts hij haar was voorgegaan. De Ode ving dus aan:

‘Aanbidlijke, aan den wenk van wier betoovrende oogen,
Geheel mijn leven hangt, mijn wezen, mijn bestaan!
Neem, zoo door teder mededoogen
Ooit maagdlijk harte wierd bewogen,
De hulde van deez' boezem aan!

'k Mocht op uw heilig feest (dien schoonsten dag der dagen,
Waarop Natuur in u heur edelst toonbeeld schonk,)
Daar 'k verr' van u, ter neêr geslagen
In wanhoops onverduurbre vlagen,
Versmachtte naar een' lieven lonk:’

Vervolgens:

‘Doch, mocht mijn hart zich toen aan 't uwe niet ontsluiten
Door ongelijkbare angst met schroeven toegeprangd;
Thands mag het vrij zijn zuchten uiten,
(Gij weet uit welk een hart zij spruiten)
Nu 't in uw arm geketend hangt.’

en werd dus besloten:

‘... schaaklen we in dit uur ons beider lot aan een!
Wat kunnen we aan Gods goedheid vragen,
Dan 't rekken dezer blijde dagen,
Zoo lang met tranen afgebeên!

O dierbre! blijf mij steeds, blijf me eindloos teêr beminnen!
Beminnen -? Ach, mijn ziel, hoe weinig zegt dit woord!
Neen, smelten wy in een met hart en ziel en zinnen!
En, kan de liefde 't graf verwinnen,
Ach, de onze dure en blaak' door de eindlooze eeuwen voort!’

Het overige der geschiedenis, die lager nog ter sprake zal moeten komen, weet men.

Het *vierde* deel der verzameling is eigenlijk meer aanhangsel dan hoofdbestanddeel. Het bevat, bl. 317 tot 434, een 72tal brieven door Bilderdijk gericht aan zijne dochter Louize of door haar aan haren vader, van 1800 tot 1807.

In September 1800 zendt het lieve kind bij haar vaders verjaardag haar eerste borduursel over, met de woorden: ‘Ik wensche Uwe alles, wat Uw gelukkig vergenoeging en tevredenheid kan verschaffen, en hoope, dat God ons geven mag, dat ik, en onze gansche familie, en Uw Uwe verjaardag moog in Holland vieren.’

De goede schrijfster was nog geheel onkundig van het voorgevallene met juffrouw Schweickhardt, die ze eerlang zou leeren kennen.

Bilderdijk leidde haar bij zijne dochter in onder den naam van *Mevrouw van Heusden*, die evenals hij zelf te Peine (een plaatsje bij Brunswijk) woonde. Op 30 Januarij 1801 schrijft Louize: 'Mevrouw van Heusden heeft mij ook geschreven; de brief kwam met de uwe tegelijk gisteren morgen.' In November van hetzelfde jaar sluit de Vader zijnen brief in dezer voege: 'Onze vrienden hier groeten u; zoo doet ook Mevrouw van Heusden. Ik weet niet, of ik reeds gemeld heb(*), dat zij in Junij van een meisje bevallen is, dat Adelheide Wilhelmine heet.' (In later tijd, toen Louise de Mevrouw nader kende, teekende ze op dezen brief aan: 'Wat heeft mijn vader over mijn hart en verstand slecht geoordeeld, dat mij 't berigt van Mevr. van Heusden aangenaam zoude zijn!)' Opheldering gaf eerst de brief van 7 Junij 1802; hij werd in eene allerijselijkste zwakheid van hoofd geschreven en eindigt dus: 'Nogmaals Vaartwel; de hartelijke groete mijner vrouw! Vergeet Uwen Vader niet!'

Hoe bedroefd de Dochter zich ook betoonde over den toestand haars vaders, neemt zij de vrijheid te antwoorden: 'Ik sta verwonderd over de groet van uwe *Vrouw!* - Dit perst mij gevoelige traanen af: immers, zeg ik aan mij zelve, is mijn Vaders vrouw mijne moeder niet! Welk een treurig aandenken voor een kind! Aan Uw staat het vrij, te handelen *zooals de wetten Uw vrijheid geven*; maar wat mijn hart gevoelt voor haar, die mij onder 't hart heeft gedragen, wordt daardoor gevoelig geschokt. Ik weet ook niets van Uwe echtverbindtenis! Kan het Uw geluk vergrooten, welaan! dan zij het zoo; wees gelukkig, Vader!'

Nog geen vier dagen of de Dochter heeft antwoord, en een zeer uitvoerig antwoord; de zwakte van het hoofd schijnt geweken. Maar de ontvangen brief werd ditmaal bij uitstek slecht bevonden, zonder slot of zin, en niet uit het hart geschreven, maar in den zotten schoolstijl. 'Zie hier (zoo begint de les), mijn kind, wat gebrek aan delicatesse is. Ik zie met genoegen, dat gij aan uwe moeder denkt met een kinderlijk gevoel, en gij weet wat ik u mondeling ten haren opzichte aanbevolen heb; namelijk u nooit iets te laten ontvallen het geen tot haar nadeel kan strekken. - Maar in uwen brief mij zonder noodzake aan haar te herinneren, mijn kind, en aan mij daardoor denkbeelden op te wekken, die mij aandoen moesten; dit hadt gij niet moeten doen; en te minder, daar gij weet, hoezeer ik aan haar met hart en ziel verknocht ben geweest. Niet, dat ik het u kwalijk neem, hoe geaffecteert mij die tirade in uw brief ook moest voorkomen; maar men moet als men schrijft in acht nemen, niet alleen 1°. wat men schrijft, en 2°. wie het schrijft, maar ook 3°. aan wien men het schrijft, en 4°. in welke omstandigheden men het schrijft. En het

(*) Nu is het waar, dat de Schrijver in dien tijd ijselijk aan zwakheid van hoofd leed.

is door het in acht nemen van al zulke welvoegelijkheden, dat men toont een goede en gedistingueerde opvoeding genoten te hebben.'

Wie was 'geaffecteerd', de Dochter, of de Vader?

De voorname inhoud der brieven, overigens, die Louize ontving, bestond in lessen, altijd lessen, van zedekundigen en godsdienstigen, natuurlijk hoog rechtzinnig godsdienstigen, aard, allen wel niet zoo gemaakt en onnatuurlijk als de zoo even meêgedeelde, maar toch weinig geschikt om eenen goeden indruk te maken op wie met den Schrijver en diens omstandigheden wat van nabij bekend is. Aan proeven van menschelijke ijdelheid ontbreekt het, te midden van zooveel vertoon van vroomheid, niet. Ten strengste werd aan Louize bevolen, hare brieven te onderteekenen met *Louize de Teisterband.* 'Ik wil niet, luidt het, dat gij een anderen naam dan dezen gebruikt.' Ook moest de Dochter steeds een diep besef hebben van hare *afkomst* en *geboorte* en *den luister van haar bloed;* zij moest verachten al wat beneden haar was, en, waar sprake is van haar brood te verdienen, wordt er de wensch bij gevoegd: 'God beware U voor alles, wat beneden U is' (Bl. 343). Met *Jonge Dames van rang en geboorte* moest zij vooral trachten kennis te maken (Bl. 342).

Zeker niet door het al te getrouw opvolgen van zulke lessen is Louize de 'waardige dochter' (zooals men haar genoemd heeft) ook van hare moeder geworden. Dr. Van Vloten schetst bl. 434 kortelijk haren levensloop. Met een paar daar niet vermelde bijzonderheden wil ik dat bericht aanvullen.

Bij haar huwelijk in Maart 1808 'met den Med. Dr. en weduwenaar W.E. Burckhard(*)' te Katwijk, had Louize weder van het grillig humeur haars vaders te lijden: deze was, naar mij uit eene echte bron bleek, er zeer tegen. Aan een' zijner vrienden schreef hij in die dagen: 'Gave God, dat ik Katwijk nooit gezien had'; hij had 'gants andere uitzichten voor haar gevormd.' De *rang en geboorte* kwamen vermoedelijk in het spel. Hij maakte ja een huwelijkszang bij die gelegenheid. Het was echter, zooals de titel dan ook luidt, eene *vaderlijke bruilofts-vermaning*, leerzaam misschien, maar weinig vleijend voor de gelegenheid. Men oordeele uit den zonderlingen aanhef:

'Is er by de Trouwkoets zegen, als een ongeregeld bloed
Schuimend kookt in dierlijke aadren, zonder teugel bruischt en woedt!
Als men, doof voor plicht en reden, tot voldoening van zijn tocht,
Banden scheurt en knopen losrijt, die Natuur ons hart omvlocht?
Is dit zoo; is zoo een Echtknoop in den hemel zelv' gelegd;
Wel! geluk dan, gij Gelieven, op uw Bruiloft! in uw Echt!

Zoo, zoo zou een Vader spreken, die zijn dierst, zijn tederst pand
Van zijn lillend hart voelt rukken; scheuren van zijn ingewand.

(*) Men leze Burckhardt. De correctie van den bundel laat nog al te wenschen over.

Wien de hoon, de spijt, de droefheid om ondankbaar, roekloos kroost
Op den rand des grafs ter neêr werpt, zonder overschot van troost.
Kroost, den Hemel afgebeden in den bloessem van zijn jeugd,
Dat zijn grijsheid steun moet geven, en zijn droefheid zijn tot vreugd.
Kroost, hetgeen zijn hart zou zeegnen, wierd die zegen ook zijn dood;
Maar zijn mond niet kon vervloeken, schoon een God het hem gebood!

Doch, ô neen! ik ben die Vader, die Gods zegen wantrouwt, niet.
'k Heb die Oppermacht voor oogen, die het groot Heelal gebiedt,
Hem, die, Vader boven Vader, beter Vader is dan ik;
Alles doorziet, alles regelt met één onweêrstaanbren blik;
Die de spot drijft met ontwerpen, daar zich 't menschelijk brein in vleit,
En ons toeroept; 'Stof der aarde, ken uw eigen nietigheid!' Enz.

En uit de aanspraak tot den Bruidegom, dus beginnende:

'En gij, Bruîgom, wien beschaafdheid, wien vereeniging van hart
Met uw Bruid (*ik durf het hopen*, en het denkbeeld zalft mijn smart)
My met d' achtbren naam doet noemen, die(n) Natuur den Vader geeft!'

Zie de Najaarsbladen, D.I. bl. 123 en volgg. Sedert het huwelijk vinden we dan ook, in 's Dichters veelvuldige gemoedsuitingen ook over en aan zijne kinderen, Louize nooit weêr herdacht.

Zij van haren kant - en deze tweede bijzonderheid die ik wilde mededeelen, doet ons aangenaam aan - toonde 22 jaar later, dat zij haren Vader was blijven eeren. Op 7 September 1830 verraste zij hem met een verjaarvers, en den 28sten November van het volgende jaar met een hartelijk schrijven, waarop zij in het begin van December een antwoord ontving, dat waarschijnlijk de laatste brief was, door den Dichter geschreven. (Hij overleed den 18^{den} dier maand). Zie de Bijlagen achter de *Gedenkzuil* van 1833.

Voor zooverre het geleverde overzicht van den verschenen brievenbundel, naar zijne bedoeling, geschikt is om een oordeel te doen vellen over het karakter van Bilderdijk, en bepaaldelijk over zijn gedrag ten aanzien van zijne (eerste) echtgenoote, zal nu de uitspraak wel niet twijfelachtig zijn. De uitgegeven brieven hebben zonder eenigen twijfel de schaal, nog meer dan vroeger, ten voordeele der laatste doen overslaan. Het zal wel onnoodig zijn, dit hier nog eens als met den vinger aan te wijzen. Wie overigens op breeder schaal eene karakterteekening van den zonderlingen en altijd merkwaardigen Man verlangt, dien verwijs ik naar de slotsom, door Dr. Van Vloten bl. 435 tot 438 opgemaakt. Zij kenmerkt zich zoozeer door gematigdheid en onpartijdigheid, dat ik niet aarzel, haar geheel te onderschrijven.

Men zie dan aldaar den mensch Bilderdijk! Maar nu de mensch Da Costa!

Zooals ons boven bleek, is aan de wijze, waarop Mr. I. Da Costa Bilderdijk, en bepaaldelijk diens gedrag bij en na zijn (eerste) huwelijk

beschouwt, de uitgave van de brieven toe te schrijven. De vraag is dus: hoe was die beschouwing?

Het zoogenaamde tweede huwelijk wordt door Da Costa tweemaal gerechtvaardigd, of, wil men liever, opgehelderd. In het *Overzícht* (Amst. 1844) zegt hij bl. 36: 'Zijn eerste huwelijk, eene bron van wederzijdsche teleurstelling geworden meer en meer, was in de revolutie van 1795 als ondergegaan. Van wederzijde hebben de Echtgenooten zich als door den anderen verlaten beschouwd. Bilderdijk bij name achtte zich in den rechtskundigen zin van het woord door zijne gade *verlaten* en den echt alzoo feitelijk ontbonden, toen zij hem in de ballingschap niet volgde.' - En in *De Mensch en de Dichter* (Haarl. 1859) bl. 48: 'Ik althands heb hem nooit iets anders ten nadeele der eens zoo teeder bezongen vrouw hooren zeggen, dan het uit één loopende van smaak en betrekking tot de uiterlijke wereld, en eene onvolkomene behartiging van het huishouden, en voorts, het geen door hem in der tijd als eene wezenlijke verlating en daardoor feitelijke ontbinding van den echtknoop beschouwd was, hare weigering om in 1795 hem in zijne ballingschap te volgen.' - Nader leest men bl. 126 en volgg.: 'Wij hebben het recht om te gelooven dat, toen Bilderdijk in het begin van 1795 den Haag en het Vaderland verlaten moest, de gedachte aan eene ontbinding van zijnen echtelijken band even ver van zijne overleggingen lag, als zij het van den aard zijner begrippen van echtverbintenis en echtelijke plichten was. Doch de blijken van zijne machteloos gebleven pogingen om zich van zijne Echtgenoote in het land der vreemdelingschap te doen volgen, zijn in zijne later uitgegevene briefwisseling voorhanden!... Wat sedert gebeurd is, ligt buiten het bereik van den Levensbeschrijver, bij gebrek aan bronnen. Men kan en mag gissen. Op het aanhouden van den man, die een recht had te eischen, dat Echtgenoote en kroost in zijn lot zouden deelen, zich maatschappelijk en huisselijk aan hem komen aansluiten, schijnt bij volharding een althands feitelijke weigering gevolgd te zijn. Zoo beschouwde dan nu ook zijnerzijds de rechtsgeleerde Dichter en naar zijne overtuiging en uit zijn standpunt gekrenkte man en vader, den huwelijksband met deze zijne eerste gade als feitelijk ontbonden.... Van wederzijde hebben de beide Echtgenooten zich over verlating beklaagd.'

Het is jammer dat Mr. Da Costa verzuimd heeft, hetzij in den tekst, hetzij in de Aanteekeningen, aan te wijzen, waar ergens, toen hij dit schreef, de brieven gedrukt stonden, die de pogingen van Bilderdijk vermelden om 'zich van zijne Echtgenoote te doen volgen.' Ze zijn mij niet bekend, en zonder die aanwijzing zouden wij wederkeerig het recht hebben, al zijne redeneeringen voor onbewezen te houden en als alleen gegrond op hooren zeggen, meenen en gissen. Dan, ik wil hem te gemoet komen. Wat toen nog niet gedrukt was, is het nu in de hoofdzaak. Onder de stukken, door den heer Andriesse gemeen gemaakt, komt bl. 362-374 eene soort van uitersten wil voor, gedag-

teekend 4 Januarij 1803, ten dienste van zijne Louize geschreven op een tijdstip toen hij zijn sterven nabij waande. Onder veel zedelessen en vermaningen leest men daarin het volgende: ‘Laat u nooit een oneerbiedig woord omtrent uwe Moeder ontglippen. Zoo ik mij van haar te beklagen heb, God-alleen kan oordeelen, in hoeverre zij al of niet verschoonbaar zij, en in hoeverre mij zelven misschien een deel van haar schuld zij te wijten. Ik heb haar altijd onuitsprekelijk lief gehad, en heb haar altijd de Huwlijkstrouw heilig bewaard, tot zij in mijne ballingschap mij geweigerd te volgen, en den Echtenband moedwillig verbroken heeft. Maar zij is uwe Moeder.’

Het ‘heilig bewaren der huwelijkstrouw’ kunnen wij voor het oogenblik daarlaten; we hebben toch - wel niet de verlangde bewijzen voor de door Da Costa vermelde ‘pogingen,’ - maar toch altijd eene stellige verklaring van den Echtgenoot zelven, dat zijne vrouw ‘den Echtenband moedwillig verbroken heeft.’ Ongelukkig - voor de bewering van Da Costa namelijk - komt echter dezelfde bron, die de acte van beschuldiging levert, haar tevens logenstraffen. Al hare brieven en al hare daaruit blijkende handelingen toonen, dat zij er niet aan gedacht heeft, haren echt te verbreken; dat zij zich is blijven aanstellen als de wettige vrouw van haren man; dat zij, zooveel zij vermocht, diens belangen en die van hun kroost is blijven behartigen, en niet tot een ander huwelijk is overgegaan, voordat zij op eene wettige wijze was gescheiden.

Maar, en dit is de hoofdzaak, *zij heeft geweigerd, haren man in diens ballingschap te volgen;* dat zegt haar man zelf, en volgens Mr. Da Costa had deze het recht, zulks te eischen. Dit laatste aangenomen zijnde, mag men toch vragen: héé́ft hij het geëischt? Hooren we hem zelven, als hij zich in zijne brieven aan zijne vrouw over hunnen toestand uitlaat.

Onmiddellijk na zijn vertrek (26 Maart 1795) schrijft hij uit Amsterdam: ‘Meld mij toch uw toestand. Ik hoop, dat gij getroost zijt.’

Den volgenden dag: ‘houd moed, en alles zal, ik ben verzekerd, in een goeden plooi komen. Alles bepaalt zich tot één point, dat is: tijd te winnen, en de zaken zoo min mogelijk buiten haar geheel te brengen.’

Op 7 April uit Groningen: ‘Hou moed, en zie alles zooveel doenlijk sleepende en in state te houden; treur niet, maar hef het hoofd blijmoedig en gerust op; de rol is kort, die kwaadaartigen nog spelen kunnen, en dan zullen wij eenmaal God voor een volkomen redding en - 't geen wij nog nooit gehad hebben - voor een gerust leven danken mogen.’

Op 11 April uit dezelfde stad: ‘Tracht zooveel mogelijk - buiten 't innen van uitstaande praetensiën, als van zelf spreekt dat noodzakelijk is - alles sleepende te houden: want deze omstandigheden zullen van korten duur zijn. Wees daar gerust op, en bid God nevens mij, dat Hij ons gelukkig hereenige!’

Op 44 April: ‘Ontrust u niet te zeer over mij... ik kan u niet uitdrukken, hoe mijn hart over u hangt. Wees toch in alles wel gemoed, en betrouw op God.’

Op 28 April: ‘*Enfin*, zie hoe ge 't maakt; als alles ten ergsten loopt, is 't om een kwade drie maanden te doen.’

In Mei uit Hamburg: ‘Schrijf mij toch weder, want ik heb nu in omtrent drie weken geene brieven van u, ja, geene de minste tijding gehad; en hoe mijn hart over u hangt, kunt gij licht beseffen.’

Op 3 Julij: ‘Meld mij toch hoe gij vaart, hoe het gaat, en hoe de kinderen zijn. Ik droom alle nachten zeer akelig. Mij dunkt echter, wij worden in korten - God geve 't - hereenigd tot eenen gelukkiger levensstaat.’

Op 17 Julij: ‘God brenge ons genadig in elkanders armen terug!... Vaarwel, mijne dierbare, wees getroost.’

Op 15 February 1796 uit Londen: ‘Schrijf mij toch iets van Elius. Groeit hij? Is hij wel? Hoe toont zich zijn humeur? Zijn verstand? Zijn geaartheid? - Doe mij ook het genoegen van mij een vlechtjen van uw hair te zenden, maar zoo lang als doenlijk is. En een van Elius. Dit is licht in een' brief te doen.’

Eenige dagen later: ‘Mijn eerste zorg zal zijn(*) - gelijk zij behoort te wezen - om U de vruchten, die Gods zegen aan mijnen arbeid zal schenken, over te maken; en den tweede, om onze hereeniging, waar mijn hart zoo vurig naar haakt, te herstellen.’

Op 22 December: ‘Dubbeld, tiendubbeld welkom was de Uwe mij, daar ik er Uw eigen, Uw teder en, voor mij altijd zoo beminnelijk hart in wedervond, 't geen ik zoo lang (helaas!) in uw schrijven gemist had’ enz. enz. alles op een toon, die hartelijker wordt, naarmate de verkeering met de jonge juffrouw Schweickhardt in innigheid toeneemt.

Aan het slot van denzelfden brief: ‘Zoo als alles tegenwoordig staat, begrijp ik *dat gij best doet, te blijven woonen en leven als gij tot nog gedaan hebt*, *en alles in denzelfden staat te houden*, provisioneel voor een half jaar. Intusschen, gebeurt er iets, schrijf ik U nader, of wij zien elkander, en wij zullen dan raadplegen.’

Uit Brunswijk, 7 September 1797 (d.i. dus bijna twee maanden na de nieuwe vereeniging): ‘Mijn hart brandt om Louize weder te zien, en zij zal hier wél zijn: en dan vlei ik mij, dat ge haar, zoodra als gij het raadzaam oordeelt, volgen, en mij door uw wederbezit verblijden zult.’

En lager (het zij als het slot der comedie aangehaald): ‘Hetgeen gij mij van Elius meldt, doet mij veel genoegen. Ach! wanneer zal ik u allen eens weder aan 't hart mogen drukken!’

Wat vinden we nu in deze samenlezing uit Bilderdijks eigenhandig geschreven brieven? Betuiging van deelnemende belangstelling, inboe-

(*) Uit Demerary, waarheen de Schrijver het voornemen had te vertrekken.

zeming van troost en moed, uitzicht op eene spoedige lotsverandering, ja! Maar geen zweem van begeerte, laat staan van eisch of bevel om tot hem te komen. Integendeel: stellige voorschriften om niet op te breken, alles in zijn geheel te laten, alles zooveel doenlijk sleepende en in state te houden, bepaald verlangen dat zij blijft wonen en leven op den ouden voet.

Is het waar of niet, dat de Vader, in de ernstigste omstandigheden die men zich denken kan, zijne dochter misleidde? Waar of niet, dat Da Costa niet had mogen spreken van eene ‘althands feitelijke weigering,’ en herhaaldelijk verzekeren dat de echtelingen zich steeds als *verlaten* beschouwden?

Maar gesteld, dat Bilderdijk werkelijk geëischt of verlangd hadde, dat zijne vrouw hem in de ballingschap volgde: was het uitvoerbaar? Toch wel niet in den namiddag van 26 Maart 1795, toen hij in overhaasting de stad moest verlaten en ter nauwernood zooveel bij zich kon steken om naar Leiden en voorts naar Amsterdam te komen. Maar dan toch te Amsterdam, waar hij eenige dagen bij zijnen vader vertoefde? Neem aan, dat zij den achter te laten boedel aan andere handen had kunnen toevertrouwen en de regeling der bij uitstek verwarde geldmiddelen aan een' of anderen vriend opdragen: wat dan? Met hare beide kinderen den Man gaan vergezellen, die maanden lang geen rust vond voor het hol zijns voets; gezamenlijk met hem reizen en trekken van Amsterdam naar Groningen, naar Embden, naar Ritzbuttel, naar Kuxhaven, naar Hamburg, vandaar naar Portsmouth, naar Yarmouth, naar Hamptoncourt, naar Londen, wederom naar Hamburg en wederom naar Londen, voorts naar Brunswijk, naar Hildesheim, naar Peine, en in 't vooruitzicht op een mooijen dag naar Demerary? En waarvan zou het per zeilschip of hotkar steeds landverhuizende troepje middelerwijl leven? Het Hoofd des gezins had al op nederlandschen bodem geen reisgeld meer; goedwilligheid van vrienden en vereerders kon niet beletten, dat hij meermalen aan honger en ander gebrek ter prooi was.

In Julij 1797 dan, toen hij zich voor goed te Brunswijk en omstreken scheen te komen vestigen, dáár ondersteuning van den Hertog genoot en zich vlijtig met dichten, schrijven en lessen geven onledig hield? Maar uit dat tijdvak heeft de Dichter zelf ons bijzonderheden medegedeeld, die toonen, dat overvloed ook toen zijn deel niet was. Om zich te verwarmen ging hij, bij gebrek aan brandstof, de stad rondloopen. Twee jaren achtereen bracht hij den winter door zonder vuur en at hij niet dan droog brood, om het schoolgeld voor zijne dochter te kunnen betalen; zie de *Briefwiss*, met de Tydemans, I. 259. Nog ten jare 1803 verklaarde hij in een' toestand te zijn ‘zonder huis, zonder woonplaats;’ zie de Voorr. der *Poëzy.* 't Is waar, hij wendde in 1796 en 1797 een paar malen voor, zijn gezin bij zich te willen hebben; doch hij meende er niets van. Het was eenvoudig een mid-

del, om de goede vrouw zand in de oogen te strooijen. De beide Katharinaas konden toch wel niet, als weleer Lea en Rachel, hare tenten onmiddellijk nevens elkander opslaan. - Het was inderdaad een verstandige trek van Bilderdijk, dat hij (volgens bl. 170) aan zijne Vrouw verzocht, hem de etsinstrumenten, de engelsche verfdoosjes en de platte crayondoos die in 't kunstkasje stonden, achterna te sturen, maar de vrouw zelve met hare kinderen voorloopig te 's Gravenhage op de Prinsengracht liet.

De voornaamste grieve, door Da Costa tegen het gedrag van Vrouwe Bilderdijk, geboren Woesthoven, ingebracht, zal nu wel voor goed opgeheven zijn. Andere bezwaren door hem aangevoerd, zooals de onvolkomen behartiging van het huishouden, verdienen nauwelijks de aandacht. Van de wijze hoe de *Man* het huishouden behartigde, weten we alles; zie boven. En evenzeer hoe onder het beleid der *Vrouw alleen*, en in hoogst netelige omstandigheden, de zaken beter uitkwamen dan te voren.

Er is in de huiselijke geschiedenis van Bilderdijk nog een voornaam punt, dat door Mr. I. Da Costa in een zeer verkeerd licht is gesteld: het is de aanknooping eener nieuwe betrekking te Londen. De schaduw, door den Karakterbeschrijver op het voorwerp der vorige liefde geworpen, moest natuurlijk al het licht doen vallen op die hare plaats kwam vervangen. Gene, die ‘zich weigert en Adams gaven afslaat,’ was de Lilith; deze ‘de manïn’ de Eva uit de joodsche legende, door den Dichter in later tijd zoo fraai en beteekenisvol geschetst(*).

Da Costa vangt aldus aan: ‘De kennis was gemaakt te Londen, alwaar het gezin van den kunstschilder Schweickhardt... met hem leefde. Het was eene der dochters van dat door den uitgeweken Dichter veel bezocht huis, die weldra oog en hart van *den verlatenen en onuitspreeklijk lijdenden balling* voor altoos trof en innam. Een nieuwe levensgloed had van dat oogenblik hem, of het ware, met lot en leven verzoend. Niet licht is voor *een teder en ridderlijk gemoed* in meer uitgezocht edele vormen, op meer zieldoordringende en hartinnemende wijze, een hof gemaakt.’

Dat de Schrijver goedvond ook hier te gewagen van den *verlatenen* en onuitspreeklijk *lijdenden* balling gaan we voorbij. Dat hij zich kon vermeiden in de schoone verzen, welke te dien tijde uit 's Dichters ader stroomden, laat zich begrijpen. Dat hij daardoor in eene verrukking kon geraken, als uit de aangehaalde en nog meer volgende volzinnen spreekt, zonder dat de omstandigheden waarin de verzen vervaardigd werden, eenige tempering te weeg brachten, is wel wat vreemd; vreemd vooral in den Man, die bl. 239 ‘verre van zich’ acht ‘een zwak te

(*) In het dichtstuk *De Echt* in de Affodillen, D.I. bl. 70-72. Verkeerdelijk wijst de uitgave van Da Costa, (D. VII. 125) naar Deel II. Ook is de slotregel:
‘Hereening met zich zelv', zie daar de huwlijksmin!’
(ald. bl. 139) door eene fout onverstaanbaar geworden.

verontschuldigen of te vergoelijken op gronden, die het Evangelie wraakt, hetwelk geen bedekking van overtredingen op welk gebied klein of groot kent.' Maar dat de Lofredenaar zich zooverre kan vergeten, het gemoed, waaruit de bedoelde poëzie is geweld, bij uitstek t e d e r en r i d d e r l i j k te heeten, dat gaat boven alle bevatting!

Heeft Da Costa dan nooit iets van den schrillen wanklank gehoord, die door de van hem zoozeer geprezen zangen heenruischt? Nooit bemerkt, dat de lier, te dien dage zoo vaak voor den gastvrijen weldoener Schweickhardt en zijn gezin getokkeld, op eens is verstomd? Dat de met ondank beloonde Vader tenzelfden tijde ter neder ligt en (8 Julij 1797) bezwijkt, zonder zegenspraak op de lippen over de vereeniging zijner Dochter, en het huisgezin in dubbelen rouw overblijft? Van geen dichter was ooit *tederheid* en *ridderlijkheid* van gemoed verder verwijderd, dan te dien tijde van Bilderdijk, en de Levensbeschrijver, die zaken en personen voorstelt in een licht zoo verkeerd, als ons bij herhaling is gebleken, heeft zich door zijn werk voorwaar geen eerezuil gesticht.

Ik voorzie de bedenking, dat het gevallen oordeel te streng is; dat later bronnen zijn geopend, zooals de brievenbundel die voor ons ligt, waardoor vroeger onbekende bijzonderheden zijn aan het licht gebracht, en dat Da Costa niet verantwoordelijk mag gesteld worden voor hetgeen hij niet weten kon.

De opmerkingen schijnen juist, maar het geval ter toepassing is niet aanwezig. In de hoofdzaken waren de huiselijke omstandigheden van Bilderdijks leven aan *velen* bekend, en het is moeijelijk te gelooven, dat ze aan de scherpziende waarneming van Da Costa zouden ontsnapt zijn. Neen, Da Costa *wilde* niet zien. Met betrekking tot een paar punten wil ik dit uit eigen ondervinding bewijzen.

Toen Da Costa in 1844 (ter boven aangeh. pl.) schreef dat Bilderdijk zich door zijne gade *verlaten* achtte, heb ik in het Algemeen Letterlievend Maandschrift, n°. 2 van 1850, die bewering bestreden o.a. door er op te wijzen dat de Echtelingen onafgebroken briefwisseling hielden, en dat de Dichter in Mei 1796 zijn afbeeldsel als een borstsieraad aan zijne 'geliefde Gade' overzond. Bewijzen, meende ik, van blijvende toegenegenheid en liefde.

Toen Da Costa in hetzelfde geschrift een tweede huwelijk van Bilderdijk stelde eerst in Julij 1796, toen op 18 Mei 1797, heb ik terzelfder gelegenheid doen opmerken, dat ook deze opgave niet juist kon zijn; want dat, volgens eigenhandige getuigenis van Bilderdijk op den 18^{den} Mei 1797 niet deze was gehuwd, maar zijn zwager Rietveld Texier met eene zuster van Katharina Wilhelmina.

Rechtstreeksch antwoord heb ik op deze bedenkingen niet vernomen; doch in de Aanteekeningen op *De Mensch en de Dichter* vond ik bl. 406 in stede van de wederlegging of onderrichting, die ik te gemoet zag, eenen uitval tegen 'die lagere kritiek, die men letterzifterij noemt,'

en haar het ‘genoegen gegund van jacht te maken op kleine onnauwkeurigheden (schrijf- en drukfouten daaronder begrepen), ten einde daaruit kolossale gevolgen af te leiden!’ Men las dan ook getrouwelijk in den text (zooals wij zagen) dat Bilderdijk en zijne Vrouw in 1795 *verlaten* menschen werden, alsmede dat een volgend huwelijk plaats vond, volgens bl. 119 (weder met vergissing) in Junij, doch bl. 131 dan toch goed op 18 Mei 1797. In de aanteekening bl. 423 wordt deze tijdsbepaling nog eens herhaald met de bijvoeging ‘uit des Dichters huisbijbel.’ Dan, die bron beduidt niet veel. Nergens is Bilderdijk minder nauwkeurig dan in aanteekeningen van dezen aard, hem zelven betreffende. Onder het gedicht *Mijne Echtviering* stelde hij om eene te bevroeden reden ‘*Kniedicht* (N.B. een kniedicht van elf paginaas lang) 1784;’ en hij huwde een jaar later. Voor den notaris Rodemeijer legde hij in 1798, om eene nog lichter te bevroeden reden, de verklaring af, dat zijn huwelijk in 1796 binnen Amsterdam was ontbonden, zie de *Brieven*, bl. 267; terwijl die ontbinding eerst plaats had in 1802, zooals bewezen wordt door het officiëele stuk dat mij reeds lang bekend was, doch dat de heer Alberdingk Thijm de prijzenswaardige onpartijdigheid had mede te deelen in zijne *Dietsche Warande*, D. VIII bl. 309. Hetzelfde onderzoek, door dezen ingesteld, had de Levensbeschrijver kunnen en moeten doen, zoo het hem om volledige waarheid te doen was geweest.

Dat Da Costa die echter niet wilde, bleek boven alles uit zijne handelwijze ten aanzien van de verzameling brieven, aan het hoofd van dit opstel vermeld. Ook deze stukken waren, met veel andere, te zijner beschikking gesteld door Prof. H.W. Tydeman. Dan, de heer Da Costa h e e f t e r g e e n g e b r u i k v a n w i l l e n m a k e n . Geen wonder, dat de Hoogleeraar, anders zelf zeer geneigd om Bilderdijks zwakke zijden te verschoonen, maar toch te oprecht om het ongelijk, de door hem geachte Vrouw aangedaan, te verduwen, verontwaardigd was en hare eer wilde handhaven; en dat de heer Andriesse er toe overging, openbaarheid aan de gewichtige bescheiden te geven. Is nu daardoor het een en ander opgehelderd, wat vroeger meer of minder in nevelen gehuld was; is openbaar bekend geworden wat des grooten Dichters vrienden en vereerders niet anders dan pijnelijk kan aandoen: dit is aan den heer Da Costa te wijten, wiens ‘vrees van door zijne onbekwaamheid eene nagedachtenis, die hij zoo hoogelijk vereerde en liefhad, blootgesteld en de goede zaak, die hij wilde dienen, door eigene onhandigheid veeleer benadeeld te hebben’ (zie bl. 473) bij de uitkomst maar al te gegrond is gebleken.

Maar wat is er dan nu te denken van den Levensbeschrijver, die, ondanks de genoemde vrees, herhaaldelijk voorgevende, zijne taak met den meest mogelijken ernst op te vatten, bij de behandeling van gewichtige feiten zich met meeningen en gissingen tevreden stelt, waar het aan hem stond, tot zekerheid te geraken? die, in zijne pleitredenen

allerlei, ook zeer onbeduidende en betwistbare argumenten bijbrengt, doch den stapel bescheiden niet aanroert, die de onwraakbaarste getuigenissen aan de hand doen? en dan ten slotte zich niet ontziet, bl. 127 de woorden neder te schrijven: ‘Wat sedert gebeurd is, ligt buiten het bereik van den Levensbeschrijver, bij gebrek aan bronnen’?

De Schrijver, intusschen, scheen over zijn werk zeer voldaan. Had hij den 10^{den} Julij 1859 aan Mr. Groen van Prinsterer geschreven: ‘Ik wensch toch in gemoede *realiteiten* te geven’ - aan het slot van zijn boek kon hij verklaren geschreven te hebben ‘in geweten en met het oog op hooger doel’; hij was trouwens ‘in zijn gemoed bewust, dat hij evenmin voor Bilderdijk als voor hem zelven iets, wat het ook zijn mocht, zou willen bereiken door andere dan ridderlijke (wederom *ridderlijke*), dan diens nagedachtenis en hunne gemeenschappelijke beginselen niet onwaardige middelen.’ De Schrijver smaakte dan ook eene voldoening, die niet aan iederen levensbeschrijver ten deel valt. Had hij aan zijnen straks genoemden vriend op 22 Januarij 1856 als zijne meening te kennen gegeven, dat ‘eerst uit de beschouwing van den geheelen mensch Bilderdijk, zoo van zijne schriften als van zijn leven en karakter, geestelijke en Godverheerlijkende leering kan verwacht worden’: op 22 December 1858 kon hij schrijven: ‘Meen niet dat het lezen en denken over Bilderdijk nadeelig werkt op mijne beschouwing (zelfs bloot verstandelijke beschouwing) van dezen mijnen dierbaren Vader in het geloof. Het tegendeel is waar.’

Of het opstel, dat ik hiermede sluit, geschikt zal zijn om voordeelig te werken op de beschouwing van het karakter van Mr. I. da Costa, zal wel aan eenigen twijfel onderhevig zijn. Dat de waardeering van 's Mans wezenlijke verdiensten er geen schade door lijden moge, is mijn oprechte wensch.

In niet mindere mate koester ik dienzelfden wensch ten aanzien van Bilderdijk. Wie hem met mij vereerden en liefhadden, zouden niets liever hebben gewenscht, dan hem ook uit een zedelijk oogpunt te blijven hoogachten. Doch, de waarheid bovenal! Zij heeft nu haren vollen eisch. De mensch Bilderdijk trede dan, nu het zoo zijn moet, voortaan op den achtergrond; van den Christen, die eene bijzondere heiligheid stelde in den Echt en de daartoe voerende liefde (*De Mensch en de Dichter*, bl. 46 en 404) verneme van nu af niemand meer; de Geleerde, de Kunstenaar, het Genie, de Dichter vooral blijve, ja kome meer en meer, voorop!

Rotterdam, Sept. 1873.

DR. A. DE JAGER.

Vijfde bundel ideën van Multatuli.

Holda heeft naar aanleiding van Idee 719 in de *Nederl. Spectator* de aandacht gevestigd op Multatuli's Woutertje Pieterse. Ik moet bekennen, dat genoemd idee indruk maakt op een mensch. Kort te voren, idee 697, worden wij verplaatst in het gezondst en liefelijkst tooneeltje ter wereld, een leerkamer à la Henri IV, waar kinderen zoo jolig met hun vader spelen:

'Wilhellemus al van Nassouwe... met de ellebogen al door z'n hoed...' maar dat idee, het slot van den bundel luidt:

'Ik hoop daaraan (n.l. de afwerking van de Wouter-geschiedenis) 'n paar volgende bundels te besteden. Mocht ik vóór dien tijd komen te overlijden - o, gaarne! - dan zal ik toch zorgen dat de lezer wete wat ik had *willen* leveren.' De dichter slaakt deze verzuchting omdat hem ter ooren is gekomen, hoe er allerwege wordt geklaagd over het lang duren van Wouters geschiedenis eer men eigenlijk Wouter ziet pal staan op den weg des levens. Nu, 't is braaf van Multatuli, dat hij aandacht over heeft voor wenschen van het publiek, een opmerkzaamheid die ons in hem verrast en verblijdt. Maar hoe zacht, hoe lijdzaam van Multatuli dat 'o, gaarne!' in gindsch doodelijk verband. Wat is dat in hem? Zwaarmoedigheid? Moedeloosheid? Nieuwe martelingen, door publiek hem aangedaan? In alle geval is het feitelijk treurig, Multatuli moge van Feith zeggen wat hij wil.

Kinker zou zeggen:

> 'Zoo eindigt dan dit boek! Het voorste deel was vrolijk!
> 't Beloofde veel, maar och! het achterste was olijk!'

Maar Kinker was een spotter, zelfs met Feith.... Holda heeft de klagt ernstig opgevat. Met Holda ook zullen honderden zijn, tegen tien Kinkerlingen. Met Holda zullen velen eens zijn, dat Woutertje een lieflijke verschijning is in onze letterkunde. Het beeldje wekt, gelijk de kleine Dombey, de teederste aandoeningen in ons op en vaak zijn onze gewaarwordingen onder het beeldje enkel muziek. Zoo was het reeds in den tijd toen de Ideën nog tegen 15 cents het vel verschenen bij R.C. Meijer en de kleine Wouter naar het lied der molens luisterde en 't eerst zijn Femke zag. Zoo zeker ook als elk, die de Ideën volgt, Wouter liefheeft en hartelijk verlangt dat Femke Claus helderder op den voorgrond zal treden, even zeker stelt elk belang in Wouters toekomst. Want zie, waarde Holda! Woutertje is niet af. 't Is waarschijnlijk hieraan toe te schrijven, dat elk het zwijgen bewaart over een knaapje, dat eerst met den vijfden bundel Ideën langzaam tot bewustzijn komt; terwijl elk nog bezig is om zich te verwonderen over den leeftijd, dien het zoo ongemerkt bereikt heeft.

Femke-zelf is er verlegen mee: al vijftien jaar!.. (Idee 702). Men kan nog in de verte niet raden of hij zal gaan zwalken als een zeeman, dan of hij in de wieg is gelegd voor kommandeur van Natal....

Multatuli gromt over dat uitblijven van kritiek en hij heeft ongelijk. 't Zou, hij zegt het zelf, niet omzigtig zijn en geen kunstbesef toonen, nu al over Wouter Pieterse te spreken, in welken zin ook. Ja maar, zegt hij, gij, publiek! (d.i.v.m.g.i.) gij zwijgt mij op heel andere punten ook dood, pivumgi. Nu, dat trek ik mij niet aan, want ik wilde bij deze gelegenheid spreken over iets, dat in dezen zelfden vijfden bundel wel ter dege afgewerkt is, n.l. de afslagting van Bilderdijk in, met en door Floris V.

't Heeft mij geducht verwonderd, den eenen martelaar te zien opstaan tegen den anderen. Zoo is er dus onder de heiligen ook broodnijd, minnenijd, beroepsnijd, nijd? Maar als door den donder getroffen was ik, ziende een dooden martelaar, ontleed door een levenden en ziende dat die levende ontleder van een lijk was: Multatuli, een genie (Idee 684), een zeer goed mensch (Idee 695)..... Zoo moest dan Floris V er aan, een treurspel van Mr. W. Bilderdijk, door hem in drie etmalen samengeflanst, om aan een verzoek van een Fransch hoveling te voldoen, gelijk de dichter zelf verhaalt in zijn aanteekeningen op het stuk. Dit verzoek was een soort van handschoen, den Hollandschen dichter toegeworpen en hij raapte dien op. Al wat omtrent dit stuk den maker te verwijten is zou eenvoudig kunnen zijn, dat hij het uitgaf(*). Met regt mogt men van Bilderdijk eischen, dat hij bleef bij zijn woord, dat van zelfkennis getuigde: ik ben geen treurspeldichter. Toen hij 't gemaakt had om het den Franschman of zijn heer - koning Lodewijk - voor te lezen of te doen vertoonen, had hij aan den eisch voor dat hof altans voldaan. Daarna kon hij 't vernietigen. Dit deed de eigenlievende drie en vijftigjarige dichter niet. Welnu, Floris V is dus in onze letterkunde gebleven. Maar Multatuli vergist zich, als hij meent dat desbevoegden(†) dit stuk ooit kritiek zouden waard keuren. Nog erger vergist hij zich, wanneer hij meent, dat deskundigen ‘zich gevoed hebben met zulke vodden’ (Idee 683). Deze vergissing is zeer erg, want Multatuli grondt er zijn regt van kritiek op! ‘O, Nederlanders!’ roept hij zegepralend uit, ‘met zulke vodden hebt ge u gevoed en even als Trui of Petrò riept ge: ‘Zeker, zeker, Meester, 't is mooi, heel mooi!...’ Eilieve, wie zijn die Nederlanders? Noodzakelijk deskundigen, want al de rest leest geen Bilderdijk, en zeker geen treurspel, al werd er ook twaalf maal in gestorven. Dat willen de ‘Nederlanders’ *zien*, en zij hebben groot gelijk; maar Floris V is nooit te zien. Het lot der nietigheid. Voor wie heeft Multatuli dus zijn kritiek geschreven? Voor deskundigen zou ik denken.

(*) Maar och, wat zal ik er van zeggen, als ik bedenk, dat de schrijver van *De Bruid daar boven* van dit stuk zegt ‘te walgen’ en toch ons een 4^{den} druk bezorgt!....

(†) Behalve Alberdingk Thijm.

Met wat regt? Met wat regt - wat is er zelfs voor geniaals in - een stuk ontleed, geslagt, dat niemand het messlijpen waard acht? Ik noem het een groote onbescheidenheid.

Ik wil niet nagaan, hoe Multatuli zich van dat onbescheiden werkje kwijt. Doet hij 't geestig, zooveel te erger. Ik zou het jammer vinden van dien geest. Een opmerking slechts in 't voorbijgaan: hij verwijt Bilderdijk het gebruik van halve woorden. Ik vraag echter aan den slagter, wat wij van Multatuli's Ideën en ander geschrijf zouden maken, als we in halve woorden en afsnijdingsteekens - die liefhebberij van meester Pennewip - niet van enkel gymnastiek bek-af waren? Wie verzen leest, moet daaraan gelooven, - daarin berusten. Daar hebt gij Staring, een dichter dien Multatuli wel mag, want hij noemt hem een booswicht op het stuk van andere verzen te maken dan het ‘concilie van letterkundigen’ gedoogde (Idee 681):

‘Een landhuis stond aan de Arn’ 1). ‘Het mag er nog wel staan,’ enz. Bij dat woord Arn' met zijn ‘komma hoog in de lucht’ is een noot gevoegd in de uitgaaf door Beets: ‘1) de Arno in Italië’, niet de Arne in Walcheren.’ Zie verder Starings gedicht *de Vampyr*. Nu was Staring, wel is waar, slechts een Bilderdijk in miniatuur en dan nog enkel in de dichterlijke vertelling - maar hij had evenmin als zijn meester het regt om een afsnijdingsteeken zoodanig te gebruiken, dat er de dood op volgt, immers de dood der dichterlijke begoocheling. Ditzelfde zoudt ge aan alle dichters kunnen klagen en uw klagt zou geen gehoor vinden. Hoe velen hebben Multatuli gevraagd om toch in 't afsnijden van stukken woorden zich wat te matigen. 't Heeft niet mogen baten. Ik heb nu eenige hoop, dat deze afslagting van Floris helpen zal. Immers heeft de mens(ch) zijn ruggegraat er ook reeds terug gekregen...

Overigens is deze afdwaling van de Wouter-geschiedenis een van de vele en in aantal toenemende bewijzen, dat Multatuli zich niet meer houdt aan zijn woord: ‘Ik schrijf teksten en geen preeken.’ Vergeefs maakt hij zich bij het inlasschen zijner tusschengeschiedenissen, van den dwazen vorm, laat ik liever zeggen, van het wanstaltige dat Wouter krijgt, af door holle frazen als deze op bl. 25, bundel 5:

‘Die tusschengeschiedenis (n.l. het verhaal van het eerste regt van Salomo Multatuli in Natal op zijn 23^{e} jaar) wil ik even vertellen. Ze behoort in zoover tot de Wouter-epopee als... als...

Nu ja, al behoorde ze daarin niet. Ze zal er toe behooren, zoodra ik haar bij 't behandelen van m'n studie-exemplaartje een plaats geef. Misschien heeft ook hij wel eens zoo iets beleefd en 't omineuse nummer van dit idee (666) verlokt me tot 'n zonderlingen sprong. 't Is te hopen dat het “Beest” uit de openbaring geen erger zonden op z'n geweten hebbe!...’

Is ‘Wouter’ een zelfbeschrijving, dan behoort ‘Salomon's eerste regt’ tot het verhaal, maar later; is ‘Wouter’ een werk als ‘Dom-

bey', dan behoort dit eerste regt in den 'Max Havelaar.' In alle geval is 't geen tekst maar een preek, en hoe belangrijk en kunstrijk verhaald de episoden zijn, zij komen ongepast voor ook aan hen, die 'Woutertje' niet enkel lezen om te weten hoe het toen verder ging. (Multatuli schrijft in ongebonden proza, ''t toen': staan die tettoens niet gelijk met de *kikkans* ('k kan, die hij Bilderdijk verwijt)?

In Idee 682 is Stoffel bezig om de meisjes te laten vervoegen.

'Dat ik straffe. Dat gij straffet. Dat hij, dat de hemel..... Zeg jij 't nu eens verder, Petrò...

(Petrò.) De hemel? Wel, de hemel.... daar gaat de groentevrouw voorbij, ze heeft me gister 'n zesthalf voor 'n schelling in de hand gestopt...

'Weg was Petrò. Ze verzaakte den hemel voor vier aardsche duiten, want zooveel bedroeg 't verschil tusschen de twee muntstukken, die ze noemde.'

Is dit aanhangsel 'want zooveel' enz. niet allerlamst? Als daarop niet toepasselijk is, wat Vondel van een preek zeî, dan begrijp ik het verschil niet meer tusschen gouddraad en het reksel. -

Zoo voortgaande zou ik ook kunnen wijzen op de verregaande willekeur, waarmede Multatuli een Fransen v.d. Putte met Thorbecke op één lijn stelt als Staatsman, waardoor hij zondigt als kunstenaar en als geschiedschrijver. Ik kon gewagen van den bespottelijken waan, waarmede hij Thorbecke plompheid verwijt, vergetende wat Thorbecke in 1849 heeft gedaan, toen allen zwegen. Men moet alle liefde voor zijn land hebben uitgeschud om zoo zwart ondankbaar te zijn jegens een man, die Nederland en Oranje heeft gered in een tijd toen de Europesche vorstenhuizen sprongen als onlangs de Amerikaansche bankiers. Wil Multatuli met alle geweld wereldburger zijn, dat hij dan zwijge van de kleine Nederlandsche staatslieden en de kleine Nederlandsche belangen: hij beukt op Thorbecke's magtspreuk: kunst is geen regeeringszaak, alsof de wereld er aan hing: dat is in een wereldburger bespottelijk. Die moest vooral weten, dat kunst alléén regeeringszaak is omdat onderwijs regeeringszaak is.

Want wat zou een ton gouds beduiden tegen goed onderwijs als den eenigen hefboom, die een volk tot kunstbewustzijn doet komen? Wat zullen tonnen zelfs ons baten, als het nageslacht niet heeft geleerd, ze met kunstgevoel te gebruiken?... Maar wat staatswijsheid kwam er in den laatsten tijd ál niet uit Wiesbaden!

Ik waarschuw ernstig tegen de wegslepende tusschenwerpsels van Multatuli en zijn wereldburgerlijk spraakgebruik, dat soms aan de droombeelden van een wereld-taal van Leibnitz doet denken, maar in elk geval veel gelijkt op dat van een Arabier, die eenige jaren in Nederland heeft gewoond 'en op de latijnsche school gelegen.'

Ach, waar is de dichter van Saïdjah, van de toespraak aan de vorsten, de dichter met zijn gloedvol Hollandsch en zijn groote beloften voor de ontwikkeling onzer taal? Ik heb hem nog enkele malen ontmoet in het Gebed des onwetenden, in enkele Minnebrieven, kortelings weder in Idee 701. Daar schetst hij den zielstoestand van den vice-admiraal Jacob Claes, toen deze door Olivier van Noort op het strand was achtergelaten, verzekerd als de krijgsraad was, dat de wilden hem zouden verscheuren. Wie de bladzijden 300-303 aldaar leest, gevoelt terstond dat hij den dichter van Saïdjah weder ontmoet. Hij is hier andermaal op heiligen grond. Hier, maar hier alleen, ontbloot de Nederlandsche lezer het hoofd en staat eerbiedig en wacht en luistert, want de meester is aan 't woord. De meester, die de magt heeft over de taal *omdat* hij de magt heeft over het gemoed; - de meester, die weder al zijn kracht zet op zijn volle snaren, wier schoone muziek het hart doordringt en bezielt; de meester eindelijk, in wien alleen wij tans onzen besten tooneeldichter begroeten.

Het gansche Nederlandsche volk wacht.

AART ADMIRAAL.

Vertalingen en herdrukken.

De strijd des geloofs. Een verhaal naar het Engelsch van Mrs. S.C. Hall, door Dr. H.P. Timmers Verhoeven. Arnhem, Is. An. Nijhoff en Zoon, 1871. Een deel gr. 80.

Op den titel afgaande zou men al ligt meenen, dat men hier geschetst zal vinden een zielkundig drama: de innerlijke worsteling nl. bij een min of meer belangrijke persoonlijkheid tusschen het uit jeugdiger leeftijd medegebrachte godsdienstige geloof en de twijfelingen of het zoogenoemde ongeloof van zijn of haar tijd. ‘De strijd des geloofs’ kan toch, dunkt mij, niets anders beteekenen dan het verzet van de reeds bij iemand aanwezige overtuiging in zake van godsdienst tegen opkomende bedenkingen en bezwaren, hetzij deze ontstaan door toenemende verstandelijke ontwikkeling, waardoor de zekerheid van het op gezag van anderen aangenomen geschokt wordt of zich voor het denken niet langer rechtvaardigen laat, hetzij het gemoed zelf begint te gevoelen dat het tot nu toe geloofde op den duur geen vrede geeft noch met zich zelven, noch met het werkelijke leven.

Honderden en duizenden, die inderdaad tot zelfbewustheid ontwaakten en zich rekenschap trachten te geven van hetgeen tot nu toe door hen op godsdienstig gebied voor waar en zeker werd gehouden, hebben dien strijd moeten strijden; en of hun zoogenaamd geloof bleek niets meer geweest te zijn dan onhoudbare meeningen, die om het nadenken moesten zwichten, of wel, dat zij door de worsteling in hun binnenste een eigen, wel gegrond, zelfstandig geloof zich verwierven, als het werkelijk hun om waarheid en zekerheid te doen was, zou het stof genoeg opleveren voor een belangrijk drama, bijzonder geschikt om geschetst of geschilderd te worden door de pen van een bevoegden kunstenaar. Is hij romanschrijver van talent of een geniaal dichter, dan zal reeds de schildering van dezen strijd, behoudens al wat hij om den held van zijn drama groepeert, aan zijn werk eene groote belangrijkheid bijzetten; voor middelmatigheden is het onderwerp te

diep en eischt te veel godsdienstwetenschap, menschen- en wereldkennis, ook te veel meesterschap over den vorm, om niet langdradig en vervelend of theologisch-strijdlustig d.i. polemisch tegen deze of gene godsdienstige richting te worden. Alleen hij die onpartijdig of objectief kan blijven, mag er zich aan wagen, en die dit niet kan is geen waar kunstenaar.

In de hoop, dat ik in Mrs. Hall zulk eene kunstenares zou vinden; hierin gesterkt door den naam van een bekenden theologiae doctor, die haar boek in onze taal overbracht; en dat ik werkelijk de phasen van een geloofsstrijd in romantische vorm zou te aanschouwen krijgen, nam ik haar werk ter hand, maar gevoelde mij al spoedig teleurgesteld. Ik vond hiervan niets. In den geheelen roman is zelfs geen sprake van den boven bedoelden strijd des geloofs, hij schildert niet hoe het geloof in den mensch met wat dan ook te strijden heeft, maar hoe er in vroeger tijd door menschen gestreden werd om het geloof en wel om hun kerkgeloof.

Het geheele verhaal is ontleend aan den tijd toen de Hugenoten in Frankrijk onder Lodewijk XIV, de Protestanten in Engeland onder Jakobus II door de R Katholieken vervolgd werden. Ik was dus de dupe van den titel; en mocht ik niet aannemen, dat Dr. Timmers Verhoeven, in navolging van vele Hollandsche vertalers of uitgevers, den Engelschen titel verkeerd had overgezet, ik werd van zijne onschuld ten volle overtuigd toen ik vernam, dat ook de Engelsche even foutief is. In het oorspronkelijk heet de roman *The fight of faith* en aan Mrs. Hall ligt dus de schuld, omdat zij *faith* met *belief* of *creed* heeft verward. Eigenlijk had zij haar boek een ander opschrift moeten geven, waaruit bleek, dat men van uitwendige vervolging om des geloofs wil en volstrekt niet van inwendigen strijd des geloofs te leeren zou krijgen. Nu zou men hiertegen kunnen inbrengen, dat menige Hugenoot in Frankrijk en menige Protestant in Engeland in die dagen wel degelijk door de vervolgzucht der Katholieken in tweestrijd kwam en aarzelde goed en leven ten offer te brengen aan zijne overtuiging; dat dus de strijd *om* het geloof al ligt een strijd *van* het geloof kan worden of eene inwendige worsteling tegen bedenkingen, drogredenen en wijfelingen, waarbij het geloof óf zelf schade leed óf zegevierend uit dien strijd zich verhief en tot het martelaarschap voerde; maar ook hiervan komt weinig of niets in het verhaal voor. Bij de hoofdpersonen van het drama wordt het geloof in Christus, het vertrouwen op God, de hoop op eeuwige zaligheid geen oogenblik aangevochten of geschokt; hunne godsdienstige overtuiging even als hunne vrome gezindheid staan van den beginne af vast; noch hun *faith*, noch hun *belief* of *creed* komen *in fight*, en tot den einde toe wordt hun gemoed door geen enkele twijfeling beroerd.

Op de vraag, of dan zulk eene vervolging om des geloofs wil niet even goed de stof kan leveren voor een belangrijk verhaal, ja, of niet het droevige lot van zulke vervolgden bij uitnemendheid geschikt is voor een boeijenden roman, zou ik niet ontkennend durven antwoorden. Hiertoe zijn de bewijzen te talrijk, dat bekwame romanschrijvers met het beste gevolg uit dien akeligen tijd hunne helden hebben gekozen, en ik ben overtuigd, dat Mrs. Hall niet de laatste zal zijn die zulke ongelukkige slachtoffers van godsdiensthaat in een roman ten tooneele brengt. Op zich zelf heb ik dan ook niets tegen de keuze van dit onderwerp en begrijp zeer goed hoe een schrijver er toe komt het te bewerken. Maar toch blijft het een hoogst gevaarlijk onderwerp; en of het gekozen mag worden met de bepaalde bedoeling, om al het licht op de vervolgden, al de schaduw alleen op de vervolgers te werpen, m.a.w. of een verhaal uit den tijd van Lodewijk XIV en Jacobus II mag gebezigd

worden om de Roomsch Katholieken dier dagen als zoo vele duivels, de Protestanten als zoo vele engelen af te schilderen, ontken ik ten sterkste. De onpartijdige geschiedenis doet dit niet; zij schildert profeten en martelaren zoowel als afvalligen en intriganten bij beide partijen en velt het onverbiddelijke vonnis der veroordeeling over *ieder*, die een andersdenkende, omdat

hij anders denkt, haat of vervolgt, van welke kerk of kerkgenootschap hij ook moge zijn. Wordt nu de romanschrijver zoo eenzijdig dat hij niet slechts de slechte rollen enkel en alleen aan éene partij toedeelt, maar bovendien aan zijn verhaal de strekking geeft om voor hedendaagsche geloofsgenooten dier vroegere vervolgers te waarschuwen, dan acht ik dit niet eerlijk en noem het een misbruik van de kunst. Mrs. Hall maakt zich, naar mijn oordeel, hieraan schuldig. Met de bedoeling - die ik op zich zelve eerbiedig - van den voortgang te stuiten der pogingen die in Engeland worden aangewend om aan de regeeringen der hervorming hare waarde te ontnemen, of duidelijker gezegd om de Protestanten weder Roomsch te maken, - met deze bedoeling schrijft zij een boek, waarin zij den ouden godsdiensthaat tusschen Episcopalen en Katholieken weder oprakelt. Het is alsof zij aan het verleden de afgrijselijkste kleuren wil ontleenen om te waarschuwen voor de gevolgen die heden ten dage de romanneering der Engelsche Kerk noodzakelijk na zich slepen moet. Maar zij maakte niet genoeg onderscheid tusschen clericale drijvers in en buiten de Episcopale Kerk, in de beleiders of leeken.

Wel acht ik het noodig dat gewaarschuwd wordt tegen den invloed der Ultramontanen of Jezuïten, wel moge vorsten en staatsdienaren steeds toegeroepen worden *caveant principes*, dat zij den Staat geen onheil berokkenen en dat vrees die tot toegeeflijkheid stemt om hen te winnen een even slechte raadsman tegenover hun listig woelen en drijven is als onverschilligheid of minachtend nederzien op hunne nog altijd geduchte macht; wel zou ik het zelfs in den romanvorm nooit afkeuren, hunne openbare en heimelijke machinatiën aanschouwelijk te maken, vooral dan niet, als ik wist dat de hooggeplaatsten in den lande het onder de oogen kregen; maar dan moest ook de schrijver of schrijfster met onpartijdigheid het woelen en drijven van andere kerkelijk-politieke of politieke kerkelijke partijen, alsmede het onprotestantsche van zich noemende protestantsche machten, het onchristelijke van met den christennaam versierde grooten dezer aarde in Kerk en Staat doen uitkomen. Protestanten als vrome christenen voorstellen en Roomsch Katholieken daartegenover als fanatieken, vol godsdiensthaat, geneigd om op nieuw naar den brandstapel of de gevangenis te slepen, zoodra zij er slechts de macht toe hebben, gaat niet aan. Juist hierom acht ik dit in een roman te gevaarlijker, omdat het meerendeel van hen die gewoonlijk romans lezen geen onderscheid maakt tusschen de kerkelijke drijvers en de gewone leden van de Kerk. Voor wie met de geschiedenis der 16de en 17de eeuw bekend zijn is het niet noodig zulke tafereelen van vervolging om des geloofs wil te schilderen, zij weten er alles van, en aangenaam kunnen zij het moeijelijk vinden; tot hunne uitspanning is het niet, omdat zulke tafereelen uit het werkelijke verleden genomen hun genoeg medelijden met vervolgers en vervolgden beiden hebben ingeboezemd, te zwijgen van de walging die menige bloederige bladzijde van het boek der historie verwekt; ook zal zoodra de romandichter partijdig of eenzijdig wordt, dit hun geen kwaad doen, zij weten wel beter en houden het *peccatur intra et extra* in het oog. Maar hoe vele romanlezers zijn er niet, die de geschiedenis kennen alleen uit romans, hoe vele die tusschen Katholiek en Roomsch Katholiek geen onderscheid kennen of Ultramontanen, Jezuïten en Roomschen als allen van denzelfden bijgeloovigen en tevens heerschzuchtigen, vervolgzieken aard beschouwen; hoe velen bovendien die waarachtige godsdienst, het ware geloof des harten als iets aanmerken, dat bij geen mogelijkheid in een lid der moederkerk gevonden worden

kan en die daarom al wat Roomsch heet verre beneden Protestantsch schatten, het zij dan Gereformeerd, of Luthersch of hoe zij zich naar hunne kerkgenootschappen mogen noemen, ja, die den Roomsch Katholiek als zoodanig den naam van Christen ontzeggen. Voor de zoodanigen, in wier handen in den regel het eerst zulke boeken komen, als deze uit het Engelsch vertaalde roman, acht ik de manier van Mrs. Hall hoogst verderflijk.

In mijne aankondiging van Heribert Raus *Duitschlands Cassandra*, in ditzelfde tijdschrift, trok ik te velde tegen het aankweeken van volkshaat, thans doe ik het tegen al wat godsdiensthaat bestendigen of aanvuren kan, en ik schroom niet te zeggen, dat Mrs. Hall met de beste bedoelingen een misgreep deed, in de eerste plaats voor haar eigen land. Zij zal, door een roman als deze, bij dissenters en leden der *broad church* van haar land wel meer haat tegen Roomsche medechristenen opwekken, maar de echte Episcopalen of voorstanders der *high church* niet afbrengen van hunne voorliefde voor Roomsch-Katholiek ritueel of bisschoppelijke hierarchie.

Tusschen den hoogkerkelijken Episcopaal en den ultramontaanschen Katholiek bestaat nog veel te veel principieele overeenstemming; en hoe vervolgziek de clericalen der Engelsche Staatskerk nog heden ten dage zijn, weet ieder die de geschiedenis van Colenso en der *Essayers* kent. Waartoe dan hun het beeld voorgehouden van de paapsche stoutigheden van vroeger tijd? Het dient nergens anders toe, dan om in christen harten het onchristelijkste van al wat christelijk heet levendig te houden en aan te wakkeren.

Men zou kunnen meenen, dat in ons land de vertaling van zulk een boek juist van pas kwam nu onze ultramontaantjes zich beijveren hetzelfde te doen, wat ook wel eens vroeger en later door Protestanten ter goeder trouw, d.i. uit onkunde met de geschiedenis gedaan werd, nl. de schuld der bloederige vervolgingen bij uitnemendheid aan de tegenpartij te wijten. Het is goed, zou men kunnen zeggen, dat eens herinnerd wordt, hoe, nog honderd jaar na het begin van onzen bevrijdingsstrijd, een Roomsch Katholieke Fransche koning met zijne Hugenootsche en een dito Engelsche met zijne Protestantsche onderdanen te werk ging, - het is goed den volke voor te houden wat er van ons worden zoude als Ultramontanen hun zin, Jezuïten in Europa vrij spel kregen. Maar ik veroorloof mij de vraag: zou de kennis der ware geschiedenis bevorderd worden door zulke eenzijdige historische romans als deze? Of zou werkelijk de kracht van het jezuïtisme gebroken, de invloed der ultramontaansche partij gefnuikt of onschadelijk gemaakt worden door Protestanten tegen Roomschen op te zetten? Ieder denkende Nederlander zal met mij ontkennend op deze vragen moeten antwoorden. Wil men uit romans geschiedenis leeren, dan moeten zij ook geschiedkundig trouw zijn; wil men door verlichting en veredeling het rijk der duisternis afbreuk doen, dan moet men niet beginnen met een door een naam aangeduid soort van menschen in het zonnetje te zetten en al de duisternis te laten vallen op hen die zich anders noemden; dan moet men laten uitkomen waartoe bijgeloof, partijzucht, godsdiensthaat leiden en welk eene rol bij alle religie oorlogen of vervolgingen om des geloofs wil de staatkunde van onchristelijke vorsten en staatslieden heeft gespeeld. Menige vrome Katholiek streed aan de zijde van onze tegen Romes kerk protesteerende voorvaderen tegen Spanjes dwingelandij; en menige heerschzuchtige en wraakgierige Protestant toonde niets van het christendom te hebben dan den naam, zoowel onder de hoogstgeplaatsten in den lande als bij het fanatieke en domme gemeen. Men waardeere daarom de liefde voor vrijheid, de dorst naar een onafhankelijk, zelfstandig volksbestaan en den heldenmoed onzer vaderen; maar men vergete niet, dat menig Katholiek onder hen den dierbaren geboortegrond even goed met zijn bloed heeft geverwd als de met hem strijdende aanhanger der nieuwe leer. Men late het aan ultramontaansche geschiedschrijvers over onzen 80jarigen strijd voor te stellen als een strijd van Protestanten tegen Roomschen, de ware geschiedenis kan hier wel door winnen maar

niet door verliezen, al is het slechts dat Protestantsche historici er onpartijdiger door worden en afgeschrikt van alle eenzijdigheid; maar men doe niet mee met hen, die in plaats van de eendracht te bevorderen het vuur van tweedracht aanstoken door het oprakelen van, helaas, nog altijd voortsmeulenden godsdiensthaat.

Ik geloof niet dat Dr. Timmers Verhoeven dit alles bedacht heeft toen hij zich zette tot het vertalen van dezen roman; ik geloof ook niet, dat hij heeft voorzien hoe onze Nuijens en Alberdinck Thym de feestelijke herdenking van het begin van onzen vrijheidskamp zouden misbruiken om op nieuw *papen* tegen *geuzen* in 't harnas te jagen; maar de man is niet meer onder de levenden en het *de mortuis nil nisi bene* zoude ik gaarne op hem toepassen. Ik laat daarom aan zijne plaats, dat hij dezen roman bij het romanlezend publiek in ons land in zijne moedertaal inleidde; maar met den besten wil van de wereld kan ik niet gunstig spreken over de wijze hoe hij dit deed. In langen tijd las ik geen romantisch product van Engelschen bodem dat zoo gebrekkig vertaald was, als dit. Het hinderde mij onophoudelijk onder het lezen en ik schrijf aan het stroeve en onbeholpen van het Hollandsche boek een deel toe van het weinige genot, dat de hier en daar niet onverdienstelijke tafereelen der Engelsche schrijfster mij verschaften. Ik heb het oorspronkelijke niet onder de oogen kunnen krijgen, in de Tauchnitz-editie komt het niet voor, althans niet in de laatste nommers die ik er van zag, zelfs staat *The fight of faith* niet op het lijstje, dat die editie op hare omslagen van de uitgekomen deeltjes geeft. Ik kan dus niet met de stukken bewijzen, dat mijn ongunstig oordeel over de vertaling gegrond is; maar ik ben overtuigd, dat ieder ook maar eenigermate ontwikkeld lezer dit zelf wel voelen zal, als hij het overigens vrij goed uitgegeven boek ter hand neemt.

Overigens ben ik het tamelijk wel eens met den aankondiger in *Het Vaderland* van 15 Dec. jl., dat deze historische roman ‘boeiende tafereelen in menigte oplevert,’ en dat het de schrijfster niet aan talent ontbreekt, voeg ik er nog bij. Ik kan hier echter tevens de verzekering geven, dat ook mijn medeaankondiger in genoemd dagblad de bedenking maakt of ‘het oprakelen van den ouden geloofsstrijd wel het meest geschikte middel is, om de propagande van het katholicisme in Engeland tegen te werken.’ Wie van dien ‘ouden geloofsstrijd’ iets af weet, zal er niet veel bij verliezen, als hij het boek ongelezen laat; voor den leeshonger van hen, die alles verslinden zonder ander doel dan de intrigue tot een goed einde te zien komen, is het zeker goede klokspijs. Maar... zulke romanlezers storen zich niet aan het oordeel van

Kampen.

J. HOEK.

Het Heideprinsesje, door E. Marlitt, schrijfster van ‘Goud Elsje,’ ‘het geheim der oude jufvrouw,’ en ‘de Rijksgravin Gisela.’ Uit het Hoogduitsch. Deventer, A. ter Gunne, 1872.

't Is een goede klank dien de naam van Marlitt geeft, ook in onze romanlezende wereld, en 't is niet onverdiend ook. Er is frischheid en leven in die verhalen, op het titelblad vermeld, er is oorspronkelijkheid in de karakters, en - bij ietwat overdrijving en onwaarschijnlijks hier en daar, - ligt toch waarheid en een gezonde levensopvatting ten grondslag aan die allen. Ook ‘het Heideprinsesje’ handhaaft dien roem; het staat in geen enkel opzicht bij zijn voorgangers achter, en toch vreezen we, dat bij de kennismaking, een zeker iets als teleurstelling of onvoldaanheid door de meeste onzer lezers zal worden gevoeld, dat wil zeggen, door wie ook met de overige letterprodukten van Marlitt niet onbekend is gebleven.

Hare werken toch hebben dat eigenaardige dat ze den stempel hunner afkomst al te duidelijk vertoonen. Ze gelijken elkaâr te zeer. Vooral geldt dit van de hoofdpersonen. Het zijn dezelfde karaktertrekken, die men bij allen aantreft, 't zijn gelijke deugden en gebreken, maar 't is bovenal dezelfde eigenaardige betrekking waarin de held en heldin dier verhalen tot elkaâr staan, die de - naar onze meening, - al te groote gelijkenis veroorzaakt.

Maar of men nu van dit verschijnsel een verwijt mag maken aan het talent van Marlitt? Met het oog op haar gezamenlijke werken, gelooven wij, ja. 't Verraadt òf gebrek aan fantasie, òf een te groote ingenomenheid met hare hoofdfiguren, zoodat zij die maar niet kan loslaten. Voor den lezer heeft het dit onaangename, dat het verrassende van den loop en vooral van de ontknooping van het verhaal, bijna geheel voor hem verloren gaat. Met het oog op het vroeger gelezene, laat zich die al zeer spoedig gissen.

't Is echter geenszins ons doel, met dit aangemerkte, de lezing van ‘het Heideprinsesje’ te ontraden. Integendeel: voor wie Marlitt nog een onbekende is, hij zal door dit laatste werk gewis zeer aangenaam kennis met haar aanknoopen, maar ook voor hare oude bekenden heeft ons ‘Heideprinsesje’ nog veel aanbevelenswaardigs. 't Is even frisch en los geschreven als we dit van Marlitt gewoon zijn, 't is fijn en uitvoerig geteekend, zooals zij dit kan, zonder ooit te breed of langdradig te worden. De karakters, - we kennen ze, - zijn flink en waar geschetst, ook hier treft men geen enkel karikatuur aan, al ontbreken de zonderlingen en de afwijkingen van het gewone menschensoort geenszins. Summa Summarum durven we ook dit laatste werk van Marlitt hare vrienden en onbekenden beiden in gemoede aanbevelen.

De vloeijende vertaling maakt de lezing gewis nog te aangenamer.

L.

Haar Heer en Meester. Uit het Engelsch van Florence Marryat, schrijfster van ‘Liefdes Strijd’. 2 deelen. Amsterdam, P.N. van Kampen, 1872.

Zoo een ongelukkige liefde, in stilte opgevat, gekoesterd, bestreden, aan een roman het noodige aantal lezers kan bezorgen, verdient deze in dubbele mate verslonden te worden; want de beide heldinnen van dit boek gaan aan dit euvel mank. Men meene echter niet hier hartroerende tooneelen, tragische toestanden, knaleffecten en wat dies meer zij aan te treffen; de gansche geschiedenis is zeer eenvoudig en loopt zonder moord of doodslag af. En toch, 't klinkt ongeloofelijk! - was de lectuur niet vervelend! Wij weten zelfs niet, wie van de beide heldinnen wel het meest onze belangstelling wekt: Lady Ethel, die hare teleurstelling door een overijld huwelijk tracht te verzetten en zich vervolgens diep rampzalig gevoelt, of de lieve Maggie Henderson, die hare gevoelens inwendig bekampt en ten onder brengt, en eindigt met de vrouw van den man, dien zij zelve in stilte liefheeft, tot eene gelukkige en hem waardige echtgenoot te vormen en te ontwikkelen. Florence Marryat is, naar onze meening althans, zeer vooruitgegaan, sedert haar *Liefdes strijd* haar zoovele vriendinnen bezorgde. In dezen haar laatsten roman vinden wij een diepte van opvatting, een ernstige levensbeschouwing, een practischen zin, die haar vroegere werken, hoe boeiend en onderhoudend ook, misten; en zoo ook het Engelsche, methodistische element er niet in te miskennen is, zoo ons de gesprekken met zuster Margaretha, de ziekenverpleegster, wat vreemd en dwepend in de ooren mogen klinken, zoo we zelfs verbaasd opkijken, als wij Maggie een crucifix van tusschen de plooien van haar kleed te voorschijn zien halen en dit aan haar door zijn huwelijk zoo ongelukkig geworden neef Thomas voorhouden - toch zal de richting, die de

schrijfster blijkbaar is toegedaan, ook andersdenkenden niet ergeren en ieder lezer het met haar ééns zijn, dat ‘de ware godsdienst niet zoozeer bestaat in *wat* wij doen en spreken, als in de wijs en den geest, *waarin* wij dat doen; niet zoozeer in bepaalde groote daden, als in stille, nederige gehoorzaamheid.’ Deel II bladz. 81.

M.

Mengelwerk.

Uit den vreemde, meêgedeeld door Mevr. van Westrheene.
De roode lansier.

Hoofdstuk I.

> O, meisjes, wacht u voor een valschen jongen ridder, die u van liefde spreekt en.... wegloopt.

'Wilt gij een minuut of tien in mijn kamer komen, Fannylief, eer gij u voor het diner kleedt?'

'Hemel, kind! Wat doet gij mij schrikken! Precies onze lieve mama. Haar eigen toon. Weet gij niet meer dat wij altijd "tien minuten bij haar moesten komen" als zij ons beknorren wilde?'

'Ik geloof niet dat ik ooit zoo deftig behandeld ben geworden. Gij vergeet dat ik nog een kind was toen mama stierf. Ik kreeg dadelijk knorren als ik kwaad deed.'

'Dat is veel beter voor alle partijen. Het bespaart het slachtoffer den angst vooruit en de bestaande grief heeft geen tijd tot bekoelen. Begin dus maar aanstonds te knorren, Gerta, dan is het over.'

'*Knorren!* Daar zou ik geen recht toe hebben. Ik wou alleen maar eens ernstig met u spreken.'

'Dat is een onderscheiding zonder onderscheid. Kinderen krijgen knorren en met volwassen menschen moet men "eens ernstig spreken," maar het komt op hetzelfde neer. Er is zoowel een manier om volwassen menschen in den hoek te zetten, als een kind. Ga uw gang, lieve, ik luister.' En de spreekster vouwde hare mooie armen, en zette zulk een bespottelijk stemmig gezicht dat er geen quaestie van 'ernstig spreken' zijn kon.

Zij waren zusters, die twee mooie vrouwen, die in de nis van een boogvenster stonden, bij zonsondergang, op een frisschen herfstdag, buiten.

Het was nog zoo kort geleden, in de verbeelding der oudste, dat de kleine Gerta gedwongen had om op te blijven om haar in haar balcostuum te zien; en nu was die kleine Gerta (geboren Clanvise) vrouw en moeder en geleidde lady Fanny (nog altijd Clanvise) naar de feestelijkheden waarvan deze nog altijd een sieraad was. Lady Gerta was in schoonheid niet bij hare zuster te vergelijken; en toch werd zij den eersten winter reeds dat zij in het publiek kwam,

weggekaapt door de beste partij van het graafschap; en nu stond zij daar en had ‘een ernstig woordje’ te spreken, met de oudste dochter haars overleden vaders.

Was het gebrek aan smaak van de heeren der schepping dat lady Fanny ongehuwd gebleven was? Om de waarheid te zeggen, neen. Zij had twee goede partijen van de hand gewezen en ook eene amourette gehad, waarvan wij in deze bladzijden de gevolgen zullen vertellen.

Een man die, zooals het gerucht zeide, door zijn vader onterfd was; die met zijn ouderen broeder in onmin leefde; die vierhonderd pond jaarlijks inkomen bezat behalve zijn kapiteinstraktement; die er tweeduizend verteerde en twintigduizend schuld had, kon niet anders dan eene zeer slechte partij heeten, als het meisje van wie hij alle andere aanbidders trachtte te weeren, niets bezit dan haar mooi gezichtje. En om zoo iemand was lady Fanny Clanvise nu reeds vier jaren lang lady Fanny Clanvise gebleven.

Er was geen eigenlijk engagement geweest; er had niets plaats gehad dat de meest belanghebbenden in de zaak als zoodanig konden beschouwen. De Roode lansier hield over het algemeen niet van het gezelschap van dames en toch had hij met Fanny Clanvise in *Rotten Row* gereden, en uitsluitend met haar. Hij hield volstrekt niet van dansen, en toch kwam hij na het souper in de zaal terug en walste met lady Fanny, tot groote ergernis van verlaten partners. En hij danste met niemand anders. Daar stak nu wel is waar niets in, maar er werd over gepraat, en als de menschen eenmaal aan het praten raken, weet men wat er gebeurt. Lady Fanny was onvoorzichtig misschien, doch niet half zoo erg als haar familie dacht. Hadden zij geweten wat er in zekere schemerachtig verlichte oranjerie gebeurd was, waar de lucht bezwangerd was met bloemengeur, en de stilte welluidend werd door het geplas van een verborgen fontein, waar, de Hemel weet hoe, de ongehandschoende handen elkander ontmoetten; waar hij haar in een dwaas, gelukkig oogenblik naar zich toe trok en de aanraking van vier lippen beider hart deed trillen, - er zou een vreeselijk schandaal gemaakt zijn; doch er was niemand bij geweest om het te vertellen.

Was de Roode lansier een schurk? Ik ben nooit een goed redenaar geweest, en wil de zaak niet uit wat ongetwijfeld het rechte oogpunt is, beschouwen.

D'Arcy Melville behoorde tot die menschen die zedelijk buiten staat zijn ‘neen’ te zeggen tot een vriend, en ‘neen’ te denken als dat ‘neen’ hun van een genot berooft. Hij had niet méer hoop van met lady Fanny te kunnen trouwen, dan hij had van zijne schulden te kunnen betalen; doch al had hij geweten dat het oogenblik waarin hij het blonde hoofd aan zijn hart drukte, en die bevende lippen aanraakte, zijn laatste op aarde zou zijn, hij zou niet achteruit zijn geweken. Hij was betooverd, doch niet enkel door hartstocht. Laat ons hem recht doen wedervaren. Als men weet dat een man zwak en verteederd kan worden bij de aanraking van een slechts half teruggetrokken hand, en bij die aanraking alles wat grof is in zijn natuur verliest, als hij vereert wat hij tot zijn eigen maakt, kan men begrijpen wat ik bedoel. Begrijpt men mij niet, dan zou het vergeefsche moeite zijn er eene nadere verklaring van te willen geven. Daarmede doel ik op mannelijke wezens. Van vrouwen zeg ik niets. Die hebben in haar hart medelijden met lady Fanny, hoewel niets ter wereld haar natuurlijk de bekentenis zou ontlokken, dat eene dame die een kus gehad had van een heer, die haar man niet worden moest, ooit anders dan in den hoogsten graad ‘vreeselijk’ kan zijn.

Toen lady Fanny den morgen nadat dat gebeurd was, ontwaakte, en wist dat het geen droom was geweest, was zij zeer gelukkig.

D'Arcy Melville liep den geheelen nacht in zijne kamer op en neer en sliep niet.

Zijn oudere broeder, een zwakke jongen, was thuis gebleven en vertroeteld, terwijl hij naar eene kostschool ging en loon naar werken kreeg. De jongens hadden het nooit samen kunnen vinden. Zij hadden niets met elkander gemeen,

niet eens de liefde hunner ouders; want d'Arcy, de jonge guit, was beider lieveling, en hij zou in goeden doen geweest zijn, hoe verkwistend hij zijn mocht, indien er niet eene verandering in een testament had plaats gehad, die slechts een punt van ondergeschikt belang had moeten wijzigen, doch door een verkeerde uitdrukking het geheele testament veranderde. Van daar het lieve praatje dat zijn vader hem onterfd had. Niemand die met den waren stand van zaken bekend was, dacht dat de nieuwe sir Claudius Melville den welbekenden wil zijns vaders zou willen ontduiken; en inderdaad had hij in zijn bekrompen geest besloten dien wil te eerbiedigen, doch hij gaf zijn voornemen daartoe in zulke beleedigende taal te kennen, en hechtte er zulke onbroederlijke voorwaarden aan, dat de lansier den brief in het vuur wierp en onbeantwoord liet.

Dat was gebeurd vóor het tooneel in de oranjerie, dat wij kennen, en een van de eerste gedachten die door het verhitte brein van d'Arcy woelden, terwijl bij dien nacht in zijne kamer op en neer liep, was dat hij een gek geweest was.

Ja, melieven, zoo is het! Voor u opent de eerste liefdekus gelukkige vizioenen van wat gij *zijn zult.* Voor ons licht hij dikwijls den sluier van het verledene op en bittere herinneringen aan hetgeen *wij geweest zijn*, bespotten ons te midden onzer zaligheid.

Wat kon een Roode lansier beginnen met vierhonderd pond 's jaars, als hij bovendien twintigduizend pond schulden had? Naar het altaar gaan via een bankroet, en een huis van tien kamers in een winkelstraat huren? Dat ging niet. Aan lady Fanny schrijven dat alles een misverstand was geweest? Dat ging niet. Den toestand braveeren en op het gezond verstand harer familie vertrouwen, die wel een verontschuldiging vinden zou voor het verbreken van het engagement? Neen. Hij beminde haar en, ondanks al zijne gebreken was hij een man. Hij wist er niet veel op te vinden en zijn eerste en laatste denkbeeld was iets voor lady Fanny te doen wat hij voor geen geheel leger gedaan zou hebben, namelijk weg te loopen en de dingen op de een of andere manier van zelf te recht te laten komen. Hij vertrouwde altijd dat alles te recht kwam. Hij had wel eens elf duizend pond bij een wedren verloren en ze toch bij eene volgende gelegenheid teruggekregen. ‘Verdubbel uw inzet en ga door’ was zijn stelsel geweest bij menige groene tafel, en het geluk was altijd teruggekeerd. *Hoe* de dingen met lady Fanny terecht zouden komen, vroeg hij zich niet af.

Onze Roode lansier was een duur houdpaardje voor hare Majesteit geweest. Hij bracht zijn meesten tijd met verlof door, en er waren er die beweerden dat het regiment er gedurende zijn afwezigheid niet op verminderde. Misschien waren zij jaloersch op zijn voorrechten. Ook nu kreeg hij een half jaar verlof en ging naar Noorwegen in het jacht van zijn vriend, Walter Severn.

Eer hij zijn tienden zalm gevangen had, vernam de ‘groote wereld’ door haar geliefkoosd orgaan dat er een huwelijk op til was tusschen den markies van Weybridge en lady Fanny Clanvise, de lieve talentvolle dochter van wijlen graaf Bridgetown.

Als nu eene dame aan een heer zegt, dat zij hem liefheeft en zijn vrouw wil worden, gebeurt er meer iets van dien aard als er tusschen den Rooden lansier en lady Fanny had plaats gegrepen. Somtijds komen die beide operaties te gelijk; er zijn zelfs voorbeelden dat de orde der zaken wordt omgekeerd, zonder dat het kwalijk genomen wordt. Maar, dat een heer een dame kust en dan wegloopt. Foei! Als hij dens volgenden dag zijn positie was komen blootleggen, zou de arme lady Fanny hem alles vergeven hebben, ofschoon het haar veel moeite had gekost te vergeten. Zooals

de Roode lansier nu gedaan had, werd de markies de gelukkige man, hetgeen natuurlijk een man van drie en twintig jaren toekwam, die een kasteel bezit in Schotland, een park in Engeland, een buitengoed in Wales, een prachtig huis op den aanzienlijksten stand te Londen en die vijftig pond sterling in het uur kan verteren.

Met den Rooden lansier ging het zooals het met iemand *moet* gaan die wegloopt.

Nu wij die noodige ophelderingen gegeven hebben, keeren wij naar de beide dames terug. Het is zoo heel gemakkelijk niet een ernstig woordje met eene oudere zuster te spreken, zelfs al zegt zij dat zij bereid is te luisteren. Gerta zag er tegen op. Zij zou er liever in hare kamer over begonnen zijn, zooals zij had voorgesteld; vooreerst omdat zij het nog niet met zich zelve eens was hoe zij beginnen zou, en ten andere omdat haar kindje daar was. Het kind zou haar ernstig helpen zijn. In het bijzijn van dat staaltje menschelijkheid, dat half in kant en rozekleurig flanel verstikt werd, kon zij zich voelen als een veldheer, die aan het hoofd van een zegevierend leger zijne voorwaarden stelt. Doch Fanny kende de voordeelen van een strijd op onzijdig terrein en weigerde het gevecht, indien het niet op staanden voet geleverd werd. Toen vertelde Gerta haar dat de Roode lansier niet slechts bij zijn regiment teruggekeerd was, maar dat haar man, die evenveel van Londensche praatjes wist als de kat, hem tegen de volgende week verzocht had om te komen jagen.

'O, lieve Fanny,' dus besloot zij haar verhaal, 'als er ooit iets tusschen u beiden is voorgevallen, dat Weybridge zich zou kunnen aantrekken, vertrouw het mij dan toe en laat ons zien wat wij doen kunnen.'

'Er is niets tusschen ons voorgevallen, zooals gij het noemt.'

'Fanny, toen ik u vertelde dat hij teruggekomen was, zijt gij doodsbleek geworden, en nu gloeien uwe wangen. De waarheid, Fanny, de waarheid. Gij hebt veel van d'Arcy Melville gehouden?'

'Nu dan, ja!'

'Dan moet er een van tweeën gebeuren. Of ik moet van Philip gedaan krijgen dat hij hem afschrijft, of gij moet naar de Phrayton's gaan; gij weet hoe dikwijls zij er u al om geplaagd hebben.'

'Gij lieve ernstige oude Gert, met uw: "een van tweeën," ziet gij dan niet in dat er nog een derde keus is, namelijk te blijven waar ik ben en dien *brave sabreur* te toonen dat ik, wat ik ook zoo gek geweest ben voor hem te voelen, nu althans genezen ben? Wij moeten elkander toch vroeger of later ontmoeten, en dat waagstuk kunnen wij even goed nu beginnen.'

'Fanny, Fanny, gij zijt onvoorzichtig.'

'Gerta, Gerta, gij zijt een gekkinnetje.'

Als het kindje er bij was geweest, zou Gerta dat kwalijk genomen hebben.

'Bovendien,' hernam de oudere zuster, 'bedenk maar eens wat de man denken zou als ik hem ontweek; hem afschrijven kan niet; dan zoudt gij Philip moeten vertellen waarom.'

'Gij hebt geen beter vriend in de wereld dan mijn man,' zeide Gerta.

'Dat weet ik, lieve; maar gij moet mij toestemmen dat hij in dit geval ongeluk stichten zou, met de beste bedoelingen.'

En inderdaad voorzichtigheid behoorde niet tot de vele deugden van Philip Bouchier. Hij was even breed van hart als van schouders, en zou stellig ruzie met den Rooden lansier gemaakt hebben, als hij maar de helft van diens ongerechtigheden geweten had, en dat zou gevaarlijk geweest zijn voor den goeden naam zijner schoonzuster.

'Hebt gij het Weybridge nooit verteld?' vroeg de verslagene, na eene pauze.

'Wat verteld?'

‘Wel, dat er... dat gij en kapitein Melville... gij weet best wat ik bedoel, Fanny, tracht mij dus maar niet af te schepen met uw bespottelijk onschuldig gezicht.’

‘Ik heb nooit met lord Weybridge over kapitein Melville gesproken, en dat denk ik ook niet te doen.’

‘Is dat eerlijk?’

‘Wat zoudt gij dan in 's hemels naam willen dat ik hem vertelde? Hebt gij alle heeren aan Philip opgenoemd, die u ooit hun hof gemaakt hebben?’

‘Niemand had mij ooit zijn hof gemaakt, Fanny.’

‘Gij hebt er geen mensch tijd voor gegeven. Maar in ernst, er valt niets te vertellen; stel dus uw lief hartje gerust.’

Doch Gerta was niet tevreden. Er was iets tartends in de manier harer zuster dat haar niet beviel.

‘Misschien,’ hernam zij, den aanval hernieuwende, ‘zou hij niet komen als hij wist dat gij hier zijt; om zijnent wil....’

‘Om zijnent wil!’ herhaalde Fanny, en sperde hare violetkleurige oogen wijd open.

‘Ja. Als hij nog van u houdt, moet het niet aangenaam zijn als hij Weybridge verliefd ziet.’

‘*Dat zal hij niet zien*,’ antwoordde lady Fanny.

Hoofdstuk. II.
Vae Victis.

Ik geloof dat het verstandige vrouwtje gelijk had, toen zij zeide dat de Roode lansier misschien niet komen zou, als hij wist dat hij zijn oude vlam zou ontmoeten. Dergelijke ontmoetingen zijn lastiger voor een man dan voor eene vrouw. Want de man moet toch *beginnen*, moet toch iets zeggen of doen om te toonen dat hij mokt of niet mokt; dat hij in zijn schik of niet in zijn schik is, dat hij onverschillig of niet onverschillig in de zaak is. De vrouw heeft zich slechts ie verschansen achter die veel verwaarloosde, doch sterke citadel, stilzwijgen, zij kan explicatiën uitlokken of ontwijken, naar believen.

Toen kapitein d'Arcy Melville in het wagentje, dat naar het station gezonden was om hem te halen, het croquetveld voorbij kwam en een vroolijk knikje kreeg van het blonde hoofd, dat in die noodlottige *serre* een oogenblik aan zijn hart gerust had, ontstelde hij zoodanig, dat hij dwars door een bloembed reed, zijn sigaar op zijn knie liet vallen en een groot gat in zijn pantalon brandde.

Was het mogelijk dat zijn vlucht niet begrepen, of, indien wèl, niet kwalijk genomen was geworden? Zonderlinger nog, was het mogelijk dat zijn gedrag dat aanleiding tot zijn vlucht gegeven had niet was begrepen, of indien wel, niet kwalijk genomen? Hij had een afschuw van zich zelven dat hij zoo iets dacht; en toch, daar stond het beleedigde meisje den gescheurden grasgrond met haar croquethamer plat te kloppen, en hem om zijn lompheid uit te lachen, ja, te lachen! Waarom had hij den knecht niet laten mennen? vroeg zij. En een half jaar lang had de wroeging aan zijn hart geknaagd om hetgeen hij haar had aangedaan!

Ja, de dappere soldaat, de levenslustige makker, de koene jager, die het leven en de ziel van dat reisje naar Noorwegen had moeten zijn, was een vervelende kerel geweest, zooals alle verliefden zijn. Hij werd gestadig vervolgd door twee violetkleurige oogen, nu eens droevig en nat van tranen, dan weer lichtend van toorn, en hij was verliefder dan ooit te voren in Engeland teruggekomen.

Wat praat men van eerste liefde! ‘De Maagdelijke hartstocht van een maagd’ zooals de dichter het noemt, is water en melk in vergelijking van den sterken, zelfbeschuldigenden, zelfkwellenden hartstocht eens mans, wiens hart, verhard door

den omgang met een gezelschap als waarin de Roode lansier had geleefd, door de liefde voor eene reine vrouw getroffen wordt. Menig- en menigmaal had hij zich verzekerd, dat het beste wat hij in zijn leven wenschen moest, was, die geliefde oogen onverduisterd door droefheid, niet flikkerend van toorn te zien, te weten dat zij hem vergiffenis geschonken had en dat zij gelukkig was. Wat hij op het croquetveld gezien had, en later in den avond in de rookkamer hoorde, moest hem dat onovertrefbare geluk verschaft hebben en - deed het niet.

Zij was verloofd met den markies van Weybridge. Zij stelde haar toekomstigen heer aan den Rooden lansier voor, zonder de geringste beving in haar stem of blos op haar wangen. Zij noemde hem d'Arcy als te voren; zij vroeg hem naar zijne reis in Noorwegen, zeggende hoe aardig het geweest moest zijn! Zij zeide dat zij Weybridge zou overhalen om het volgende jaar met haar naar Noorwegen te gaan, zou d'Arcy dan ook willen meegaan en hun den weg wijzen? Nooit scheen eene schoone vroolijker en schitterender dan zij; en haar toekomstige heer zag met verrukking dat de oplettendheden welke lady Gerta zijn verliefdheid genoemd had, eensklaps veel gunstiger aangenomen werden dan voorheen.

Het spijt mij dat ik kwaad moet spreken van hooge personages, maar de waarheid dwingt mij te bekennen, dat de markies van Weybridge een beer, een ongelikte beer was. In zijn eerste levensjaar als wees achtergelaten, had hij door eene reeks van vleiers geleerd, dat hij de grootste heer van zijn tijd zou worden, zonder dat hij er de geringste moeite om deed. Hij groeide op tot een aanmatigend, onwetend en - ik zeg het fluisterend van een pair des rijks - gemeen mensch. Tot die ontdekking kwam insgelijks menige moeder van huwbare dochters, toen zijne verloving met een onbemiddeld meisje, dat drie jaren ouder was dan hij, bekend geworden was.

Hoe oprecht een man nu zijn moge in zijn wenschen voor het geluk van het meisje dat hij bemint maar niet trouwen kan, het is eene onmogelijkheid van hem te vergen, dat hij zijn gelukkiger mededinger genegen zij. Lord Weybridge en kapitein Melville zouden het onder geenerlei omstandigheden goed met elkander hebben kunnen vinden, maar nu kwam er nog bij dat lord Weybridge, die voor geestig wilde doorgaan, en zijn geestigheden altijd ten koste van een ander ten beste gaf, den ernstigen en stillen lansier tot zijn mikpunt koos, en zich de onvermijdelijke gevolgen daarvan op den hals haalde.

Op zekeren dag, toen de Roode lansier een groven aanval bedaard met een paar snijdende woorden beantwoord had, ontmoette hij het oog van lady Fanny en van dat oogenblik af antwoordde hij niet meer.

Arme lady Fanny! De rol welke zij zich opgelegd had, de rol die zulk eene voldoening beloofd had aan haar gewonden trots, werd haar zeer moeielijk te spelen, juist omdat zij het met goed gevolg had gedaan. Het is zeer aangenaam als iemand zijn schoten een voor een in de roos ziet terecht komen; maar als die roos het hart is van den man, dien zoo iemand niet opgehouden heeft te beminnen, en als de weerkaatsing van het eerste schot dan zegt, dat men evenmin van zijn liefde genezen is als hij, wat dan? Geduldig en bleek onderging de Roode lansier zijne straf en bleef, ‘want,’ dacht hij, ‘het zal mij goed doen.’ Hij was niet slim genoeg om de waarheid te ontdekken. Zonder het te weten vond hij een bondgenoot in lady Gerta.

‘Gij weet dat ik niet van kapitein Melville houd,’ zeide die dame tot hare zuster, ‘maar ik vind dat gij hem te hard behandelt. Weybridge is waarlijk al lomp genoeg, al helpt gij hem niet.’

‘Ik ben niet lomp, Gerta.’

‘Neen, gij zijt erger; gij zijt doorborend beleefd. Heeft hij u ooit over het verledene gesproken?’

‘Neen, en dat zal hij nooit doen.’

‘Ik begrijp niet waarom hij blijft. Hij jaagt bijna nooit; hij maakt zich bij niemand aangenaam en een ander doet waarlijk niet veel om hem aangenaam te zijn, de arme stumper!’

‘Gij moogt hem niet “arme stumper” noemen, Gerta.’
‘Ik zeg dat omdat hij blijkbaar ziek is. Vindt gij niet, dat hij er veel ouder uitziet?’
‘Wij zien er altegaar ouder uit als wij ouder worden.’
‘Gij weet wel wat ik bedoel, Fanny.’

‘Hij rookt te veel. Hij loopt den ganschen dag buiten te mokken en te rooken; ik heb een hekel aan iemand die mokt. Waarom kan hij mij niet met dezelfde munt terug betalen, zooals hij in het eerst met Weybridge deed?’ riep Fanny boos, met eene driftige beweging.

‘Hij vindt het misschien niet de moeite waard,’ antwoordde hel jonge vrouwtje; en zoo eindigde het gesprek, doch liet een bitter gevoel achter. Fanny vond het niet aangenaam, dat hare zuster zeide dat Melville er slecht uitzag en verouderd was, en o, wat was hij fijn beleefd en edel! Hij gaf nu geen scherpen zet op de lompe aanvallen van den markies terug. Een enkele oogopslag die gezegd had: ‘Het doet mij verdriet een man, die mijn echtgenoot moet worden zoo te zien verslaan, had hem de wapenen doen nederleggen.’ De slagen van den aanvaller vielen nu ongestraft. ‘Om mijnentwil, om mijnentwil!’ kermde de arme Fanny. ‘O, ik had nog liever, dat hij mij een ongevoelig klein dier noemde en mij om de ooren sloeg!’

Somtijds werden de jagers vereerd met eene uitnoodiging op de thee bij de dames; bij een van die gelegenheden borst lord Weybridge los met:

‘Jongens, komt eens hier en ziet mijn nieuw kapje eens.’

Lady Fanny borduurde een van die nuttige artikelen, en was het misschien als een geschenk voor haar toekomstigen heer begonnen, doch het beviel haar niet, dat hij het zoo aanmatigend als zijn eigendom beschouwde, eer zij het hem gegeven had; zij zeide dus:

‘Wie zegt dat het voor u is?’

‘Niemand; maar dat spreekt van zelf.’

‘Dat weet ik juist niet.’

‘En ik weet dat het voor niemand anders is,’ antwoordde hij ruw, met eene uitdrukking op zijn gelaat, die Fanny er nog nooit op gezien had, en die haar een huivering aanjoeg.

‘Hoe weet gij dat het niet voor een bazar met een weldadig doel is?’

‘Als dat zoo is, koop ik het, al kostte het duizend pond. Dus krijg ik het in alle geval.’

‘Gij moest niet zoo op uw geld pochen,’ zeide zij fluisterend, terwijl zij over haar werk heenboog; ‘dat toont geen fijnen tact.’

‘Wacht totdat gij er een gedeelte van tot uw beschikking hebt; dan zult gij het wàt fijn vinden; ha, ha, ha! Kom, laat het mij eens oppassen,’ en hij stak zijne hand naar het mutsje uit.

‘Ik zeg u dat het niet... althans misschien niet voor u is.’

‘Waarom “misschien” niet?’

‘Dat zal ik u zeggen. Philip zegt, dat hij morgen een volle weitasch hebben moet, want hij heeft een bezending wild aan vrienden beloofd. Dit eerekapje (en zij hield het coquet in het licht) is tot prijs bestemd voor den besten jager. In den goeden ouden tijd zou het bestemd geweest zijn voor den kampvechter, die de meeste reuzen en heksen doodde en de meeste ongelukkige jonkvrouwen bevrijdde, maar in onzen ontaarden tijd zal het het eigendom zijn van hem, die de meeste patrijzen schiet.’

‘Dan zeg ik nog dat ik het krijg, want ik ben de beste jager hier,’ zeide zijn nederige lordschap.

‘Dat zijt ge stellig niet,’ viel de rondborstige Philip Bouchier daarop in, die dat snoeven hoorde.

‘O, voor u geef ik mij gewonnen; gij zijt altijd de eerste; maar ik sprak van uw gasten.’

‘Melville is verreweg de beste jager hier.’

‘Welja! die scheidt er om twaalf uren uit en slentert dan naar een boerenwoning om appelwijn te drinken.’

‘Dat bewijst dat hij geen pleizier in de jacht heeft, maar niet dat hij geen goed jager is.’

Na den eten kwam de zaak nog eens ter sprake, in het bijzijn van den Rooden lansier.

‘Ik zie nog niet duidelijk hoe dat uitgemaakt zal worden,’ zeide hij.

‘Dat spijt mij voor u,’ antwoordde de markies. ‘De prijs is voor den besten jager; een kind kan tellen wat er in de tasschen is.’

‘Het is nog niet bewezen, dat hij die de meeste vogels doodschiet, de beste jager is.’

‘Gij zoudt zeker willen dat de prijs was voor dengene, die er het minst dood schoot! Dan waart gij er best aan toe, ha, ha, ha!’ schaterde de markies.

‘Er zijn er die met drie geweren uitgaan en twee boschwachters om voor hen te laden.’

‘Dat ben ik,’ viel de markies in de rede.

‘Hij schiet honderd malen in het wild, en dertig malen raak,’ ging Melville voort, alsof hij niet hoorde wat lord Weybridge zeide. ‘Een ander draagt en laadt zijn eigen geweer en schiet bij voorbeeld twintig patrijzen in vijftig schoten; wie is dan de beste jager?’

‘Ik zie niet in dat men geen extra geweren en laders mag hebben, als men het betalen kan; het is alleen maar jammer voor degenen, die ze niet betalen kunnen,’ was het nijdige antwoord van den markies.

‘Juist,’ zei kapitein Melville, eenigszins bitter, ‘dat is altijd en overal regel; die geen geld heeft, wordt altijd achteruit gezet’

‘Maar ik bepaal er bij dat gij allen in dezelfde verhouding moet beginnen,’ zei lady Fanny. ‘Ik vind het hoogst oneerlijk drie geweren te hebben. Is het niet, Philip? Vindt gij die drie geweren goed?’

‘Neen, lieve, maar...’

‘Als gij het dan niet goed vindt, zal niemand ze hebben; morgen althans niet. Verbied gij het ook, Gerta.’

‘O, ik bemoei er mij niet mee; ik ben tevreden als ik maar overvloed van wild krijg,’ antwoordde de vrouw des huizes. ‘Ik heb twintig koppel patrijzen beloofd, en ik ben mijn eer kwijt als ik ze niet geven kan.’

‘Nu, *ik* geef den prijs, dus mag ik ook de voorwaarden vaststellen. Gij krijgt allen één geweer en één patroon.’

Iedereen lachte.

‘Dat zal een prachtige weitasch geven van twee en een half koppel, als geen mensch misschiet,’ zei Philip.

‘Wat zijt gij lastig! Nu, hoeveel patronen wilt gij dan ieder hebben?’

‘Vijftig bij voorbeeld.’

‘Nu dan, wie zijn vijftig patronen het eerst opgeschoten heeft, is dat goed?’

‘Neen, dat gaat niet. Weet gij wat, Fan, gij maakt het kapje en ik stel de voorwaarden,’ zeî haar zwager.

‘Och ja, doe dat!’

‘Goed dan. Ieder draagt en laadt zijn eigen geweer en krijgt vijftig patronen om mee te beginnen; hij die de meeste patrijzen in de minste schoten schiet, wint den prijs. Is dat eerlijk?’

Allen stemden dat toe.

‘Vijftig patronen is niet genoeg,’ zeide de markies.

‘Als iemand er meer verlangt, kan hij ze krijgen; maar gij moet allen op uw woord van eer bekennen hoeveel gij er gebruikt hebt. Nu, wie doet mee? Gij, Weybridge, natuurlijk.’

‘En gij, Burbidge en Nelson?’

‘Ik heb er niets tegen,’ zeiden zij.

‘Melville, doet gij ook mee?’

‘Waarmee?’

‘Wel, schieten om den prijs van lady Fanny. Hebt gij niet geluisterd?’

‘Neen, niet naar wat gij het laatst gezegd hebt.’

‘Nu, het doet er niets toe; ik zal wel voor u antwoorden. Gij doet mee, en kolonel Smart is de vijfde, allen meegeteld.’

‘En gij zijt zes,’ zeî lady Fanny.

‘O, ik behoef niet mee te doen,’ antwoordde de gastheer.

‘Dan trek ik den prijs in,’ zeî Fanny bedaard.

Zij vond, dat zij zich nog al schrander uit de verlegenheid gered had, door het bedenken van dat schieten om den prijs; doch die blik van haar toekomstigen heer, vol bedreiging en jaloezie, vervolgde haar. Zij wist welk een geoefend jager haar zwager was en hoopte, dat hij haar door den prijs te winnen uit de ongelegenheid redden zou. Waarom had hij den Rooden lansier gedwongen mee te dingen? Dat was weer iets van Philip, altijd den boel in de war sturende, met de beste bedoelingen.

‘Bovendien,’ voegde zij er bij, ‘houd ik niet van oneven getallen. Gij blijft toch nooit allen bij elkander en hoe kunt gij vijf eerlijk deelen?’

‘Dat is waar, Fan. Nu, ik zal meegaan.’

‘En uw best doen; ik wil niet dat iemand iets vóor krijgt.’

‘En mijn best doen. Wat een tyrannetje is zij!’ antwoordde Philip, lachende.

Toen de dames dien avond naar hare kamers gingen, nam lord Weybridge zijne aanstaande bruid apart en zeide:

‘Gij vindt die gril zeker allerliefst, jongejuffrouw, maar doe het niet weer; meer zeg ik niet.’

‘Hoor eens, Henri, dit is de tweede maal dat gij mij zóo aankijkt en op zulk een toon tegen mij spreekt. Om uw eigen woorden te gebruiken: doe het niet weer; meer zeg ik niet.’

‘Het spijt mij dat mijn manier van u aan te kijken en tegen u te spreken u niet bevalt. Hebt gij nog over iets anders te klagen?’ vroeg hij schamper.

‘Jawel. Ik vind het onaangenaam dat gij zoo lomp zijt tegen iedereen. Er is hier geen mensch in huis wien gij maar de dagelijksche beleefdheid bewijst, en uw gedrag tegen kapitein Melville...’

‘Nu, zeg op maar; wat is er in mijn gedrag tegen kapitein Melville?’

‘Het is zoo, dat een fatsoenlijk man er zich voor schamen moet,’ antwoordde zij, met een hooge kleur en fonkelende oogen.

‘Zoo! Hebt gij de verdediging van dien kerel op u genomen?’

‘Hij heeft geen verdediger noodig.’

‘Hij is een verwaande schooier! Ik heb een hekel aan hem.’

‘Dat schijnt.’

‘Ja; en ik denk het nog vrij wat duidelijker te laten “schijnen,” eer ik met hem afgerekend heb. En nu wij toch over hem praten, is het waar wat ik van daag gehoord heb, dat hij u wat wijs placht te maken en u toen heeft laten loopen?’

‘Een zoo fijn uitgedrukte vraag eischt nadenken, lord Weybridge. Morgen zal het mij een genoegen zijn haar te beantwoorden, en alle andere vragen die uw fijne tact u ingeven.’

‘Kom, Fanny, word niet boos. Goeden nacht. Geef mij eene hand.’

Zij liet hem hare hand nemen en, ware hij minder grof en van zich zelven vervuld geweest, hij zou gevoeld hebben hoe koud die hand was, en hoe zij beefde.

(Slot volgt.)

Suum cuique.

Stemmen over het onderwijs aan meisjes.
XXX.
Het programma van Deventer.

‘Zal het onderwijs der vrouwelijke jeugd te Deventer niet eene sterk realistische rigting nemen, dan heeft het programma dier school behoefte aan ernstige herziening’. Zoo schreven wij naar aanleiding van het programma der lessen aan de school te Deventer voor 1872-73.

Van eene vriendelijke hand ontvingen wij het programma van den cursus 1873-74.

Met vreugde begroeten wij de verbeteringen, reeds nu aangebragt. Zij blijken uit de volgende vergelijkende tabel:

Vakken van onderwijs, *benevens het aantal uren waarin het in elke klasse gegeven wordt.*

VAKKEN.	1e. Klasse.		2e. Klasse.		3e. Klasse.		Totaal.	
	1872	1873	1872	1873	1872	1873	1872	1873
Nederlandsche Taal- en Letterkunde	3	3	3	3	2	2	8	8
Fransche Taal- en Letterkunde	3	3	3	3	3	3	9	9
Duitsche Taal- en Letterkunde	3	3	3	3	3	3	9	9
Engelsche Taal- en Letterkunde	3	4	4	4	3	3	10	11
Geschiedenis	3	3	2	3	2	2	7	8
Aardrijkskunde	2	2	2	2	2	2	6	6
Kunstgeschiedenis	-	-	-	1	1	2	1	3
Teekenen	-	3	-	3	-	3	0	9
Rekenen, Stel- en Meetkunde	2	3	2	3	2	2	6	8
Boekhouden	-	-	-	-	1	1	1	1
Kennis der Natuur	2	4	2	4	2	4	6	12

(en Cosmographie 3e. Kl.)								
Scheikunde	3	-	4	-	3	2	7	2
Staathuishoudkunde	-	-	-	-	} 3	1	} 3	} 3
Staatsinrichting van Nederland en zijne Koloniën	-	-	-	1	} 3	1	} 3	} 3
Gymnastiek	2	2	2	-	-	-	4	2

In 't oog loopend is de vermeerdering der lesuren in
Geschiedenis, van 7 tot 8,
Kunstgeschiedenis, van 1 tot 3.
Bevreemdend, bij den eersten oogopslag, is wel de vermeerdering van
Kennis der natuur, van 6 tot 12; maar

hierbij is ook de Cosmographie voor de 3de klasse opgenomen, en het aantal uren, aan de Scheikunde gewijd, is van 7 tot 2 teruggebragt: het totaal der uren, aan de natuurwetenschappen gewijd, is derhalve nog met één verminderd, ofschoon de Cosmographie daarbij werd opgenomen. De beperking der Scheikunde kunnen wij slechts toejuichen. Zoo noodzakelijk wij eenige kennis dier wetenschap ook voor meisjes achten, zoo weinig heil wachten wij voor hare ontwikkeling van het dieper indringen in een studievak, welks methode zoo hooge eischen doet aan het geheugen, en schier aan het geheugen alleen.

Dat aan de Nederlandsche taal- en letterkunde niet een paar uren meer gewijd worden, blijven wij betreuren. Waarom aan de Engelsche taal en hare letterkunde *elf* uren worden geofferd, nog meer dan aan de Duitsche, is ons een raadsel.

Zielkunde en Opvoedingsleer blijven ook hier ontbreken.

Toch zullen de meesten dier meisjes eenmaal moeders worden en opvoedsters behooren te zijn.

Zou Deventer ook hier niet willen toonen, dat het den vooruitgang ernstig wil?

Godgeleerdheid en onderwijs.

Een monument voor Berkeley.

Wij verheugen ons over de prachtige uitgave van Berkeley's geschriften, waarmede de heer Fraser, hoogleeraar in logica en metaphysica aan de universiteit van Edinburg, de wereld verrijkt heeft. Zijn arbeid mag in ieder opzicht een meesterstuk genoemd worden. Hij heeft een nauwkeuriger tekst geleverd dan in de vorige edities wordt aangetroffen en daarenboven tot dusver onbekende handschriften onder de oogen van het publiek gebracht; gedeeltelijk met behulp van het nieuwe, door hem gebruikte materiaal heeft hij, in een bekoorlijken stijl, de eerste biographie van Berkeley geschreven, welke eenigermate op volledigheid roemen kan; door de aanteekeningen, waarmede hij de werken van zijn auteur heeft voorzien, heeft hij een stroom van licht over den tekst verspreid; eindelijk heeft deze geleerde, die lang in Engeland als geestverwant van Berkeley en als ingewijde in zijne philosophie bekend stond, aan zijne uitgave een opstel over Berkeley's wereldbeschouwing toegevoegd, waarin zich zoowel hare wetenschappelijke als hare vrome zijde en tevens de plaats, die Berkeley te midden van vroeger en later denkers inneemt, op de meest getrouwe wijze afspiegelt.

Zoo is er dan eindelijk eens aan Berkeley volledig recht wedervaren. Tot op den huidigen dag is er wellicht geen philosoof zoo voortdurend slachtoffer van miskenning en misverstand geweest. Berkeley heeft als wijsgeer groote ontdekkingen gedaan, en toch wordt hem in de meest lijvige handboeken over philosophie ter nauwernood eene kleine plaats ingeruimd. In kristalhelderen stijl en duidelijken betoogtrant heeft hij zijne denkbeelden uiteengezet; toch is hij door Reid, Beattie, Dugald Stewart en honderd anderen niet begrepen en met zinnelooze argumenten bestreden. Er werd, èn door wie over hem zwegen, èn door wie over hem spraken, onrecht tegen hem gepleegd. Wegens zijne zoogenaamde loochening der materie was hij een raadsel voor schier allen, eene hoogst impopulaire figuur. Als staaltje van de lichtzinnige wijze, waarop men zich thans nog, ja in Engeland, van Berkeley durft afmaken, citeer ik het volgende uit den Edinburgh Review van Juli 1872:

'Van Cartesius had Berkeley geleerd, dat *cogitare esse*, dat denken bestaan is. *Cogito ergo sum.* Met deze stelling gewapend, ging Berkeley verder. 'If all thought is existence, all existence, said this impetuous logician, must be thought. Nothing could more vividly illustrate Berkeley's whole mind and manner as a thinker and reasonner than this single step in advance'(*). Begrijpt men niet, dat, als Berkeley zoo geredeneerd had, hij niet een 'impetuous logician', maar, om het op zijn Engelsch uit te drukken, een 'dunce' zou zijn geweest? Alle ezels zijn dieren. Wie zal, op grond van deze waarheid, durven zeggen: alle dieren zijn ezels?

Strijd tegen het ongeloof was, zoo niet het doel, dan toch de uitkomst van Berkeley's denken. Een deel zijner wijsbegeerte is wetenschap, onbetwistbare wetenschap, een ander deel geloof, aanvulling en bekrooning der wetenschappelijke helft van het stelsel. De ruime plaats, die de godsdienst in zijne bespiegelingen inneemt, blijkt reeds uit den titel zijner geschriften. De voornaamste zijn:

'A Treatise concerning the Principles of Human Knowledge. (Part. I.) Wherein the Chief causes of Error and Difficulty in the sciences, with the grounds of Scepticism, Atheism, and Irreligion, are inquired into.' Dit geschrift is het eerst gedrukt in 1710, toen Berkeley 26 jaar oud was. Het tweede deel is nooit verschenen.

'Three Dialogues between Hylas and Philonous. The design of which is plainly to demonstrate the reality and perfection of Human Knowledge, the Incorporeal nature of the soul, and the Immediate Providence of a Deity, in opposition to Sceptics and Atheists. Also to open a method for rendering the sciences more easy, useful, and compendious'. Het eerst gedrukt in 1713.

'An Essay towards a New Theory of Vision.' Het eerst gedrukt in 1709, toen Berkeley 25 jaar oud was. Vier en twintig jaren later handhaafde en verklaarde hij de gewichtige ontdekking, welke in dit kleine geschrift wordt medegedeeld, door een nieuw werk, waarvan wij thans den titel laten volgen:

'The Theory of Vision, or Visual Language, shewing the immediate presence and providence of a Deity, vindicated and explained.'

Deze werken met de daartoe door Fraser geschreven inleidingen vullen het eerste deel van zijne uitgave. In het tweede deel komen voor:

'Alciphron: or, the Minute Philosopher. In Seven Dialogues. Containing an Apology for the Christian Religion, against those who are called Free-Thinkers.' 1732.

'Siris: a Chain of Philosophical Reflexions and Inquiries concerning the virtues of Tar-water, and divers other subjects connected together and arising one from another.' 1744. Ook in dit boek, ofschoon de titel het niet verraadt, pleit Berkeley voor godsdienst en zedelijkheid. Op ondervinding steunende redeneeringen over de geneeskracht van teer-

(*) Bl. 18.

water, dat hij als medicament in America had leeren kennen, worden hier bekroond door vrome ontboezemingen over de heilige Drieëenheid.

Het derde deel van Fraser's editie bevat o.a.:

'Passive Obedience; or, The Christian Doctrine of not resisting the supreme Power, proved and vindicated, upon the Principles of the Law of Nature, in a Discourse delivered at the college-Chapel.' 1712. Hier treedt Berkeley als advocaat van de leer op, dat men zich tegen de overheid, onder geen beding, verzetten mag. Hij levert niet het betoog van het 'goddelijk recht' der koningen, maar hij wil onder *ieder mogelijk* gouvernement onderwerping en duldt *geen uitzondering* op den algemeenen regel, volgens welken opstand ongeoorloofd is. Dit is verwarring van de heiligheid der zedewetten met universeele toepasselijkheid, miskenning van het feit, dat er redenen zijn, om welke plicht plicht is.

'A Proposal for the better supplying of Churches in our Foreign Plantations, and for converting the savage Americans to Christianity, by a college to be erected in the Summer Islands, otherwise called the Isles of Bermuda.' 1725. Men weet, dat Berkeley de daad bij het woord voegde, onder belofte van geldelijke ondersteuning van het gouvernement in 1728 de 'bedorven' oude wereld verliet, eene schoone positie en nog beter vooruitzichten in de Iersche Kerk prijs gaf, vijf van de beste jaren van zijn leven in Rhode-Island doorbracht, maar, toen de door Walpole toegezegde 20,000 pond niet uitbetaald werden en dus de droom van zijn leven, een aangenaam 'academisch-philosophisch' bestaan, niet kon vervuld worden, weinig belust op het harde lot van den missionaris en ook weinig bestand tegen ontberingen, als een gebroken en vroegtijdig oud man naar zijn vaderland terugkeerde, waar hij tot bisschop van Cloyne in Ierland werd verheven. Bij drie gelegenheden evenwel ontplooide hij nog later al de kracht van zijn geest: in zijn strijd met de ongeloovige mathematici, in zijne bemoeiingen om aan Ierland een beter beheer te bezorgen en het Iersche volk uit zijn toestand van verdierlijking op te beuren, en in zijne pogingen om het teerwater, zoo niet als panacée, dan toch als geneesmiddel bij velerlei ziekten te doen ingang vinden. Behalve den reeds vermelden 'Siris' schreef hij b.v.:

'The Analyst; or, A Discourse addressed to an Infidel Mathematician. Wherein it is examined whether the object, Principles, and Inferences of the modern Analysis are more distinctly conceived, or more evidently deduced, than Religious Mysteries and Points of Faith.' 1734. Hij trachtte in dit werk en in een ander van gelijke strekking aan te toonen, dat differentiaal- en infinitesimaalrekening op mysteriën berusten, die tegen de rede indruischen, dat oneindige kleine grootheden, die nogtans oneindig grooter dan andere oneindig kleine grootheden zijn, zich bezwaarlijk laten denken, en dat dus de ongeloovige mathematici geen recht hebben om de mysteriën van het Christendom

als onredelijk te verwerpen. Inderdaad golden de bezwaren, die Berkeley aanvoerde, tegen de mathesis van zijn tijd; later, in onzen tijd, zijn zij door het begrip van een limiet uit den weg geruimd. Wegens zijn aanval op de mathematici schreef de bisschop van Londen aan Berkeley: 'Wij danken Uwe Lordschap, dat gij hunne eigene wapenen tegen hen hebt gekeerd; gij alleen zijt in staat hen nog dieper te vernederen, indien zij meenen nog niet genoeg te zijn aan de kaak gesteld.'

'The Querist, containing several Queries, proposed to the consideration of the Public.' 1735-1737. De grondtoon, welken al zijne vragen doen hooren, wordt b.v. in de volgende aangeslagen: 'Moet een plan tot bevordering der welvaart van de Iersche natie zich niet over het geheel der bevolking uitstrekken, en is het niet ijdel, met voorbijzien van de groote massa der ingeborenen, den bloei van onzen Protestantschen middelstand te willen in de hand werken?'

'A Discourse addressed to Magistrates and Men in Authority. Occasioned by the enormous Licence and Irreligion of the Times.' 1736. Berkeley was pessimist. De sombere overtuiging bezielde hem, dat zijn volk voortdurend ontaardde, dat het ongeloof en daarmede de onzedelijkheid schrikbarend toenamen. Reeds vroeger had hij, ontsteld door den plotselingen val van de Zuid-Zee-speculatie, in een tijd toen finantieele zwendelarijen minder aan de orde van den dag waren en dus dieper indruk maakten dan thans, eene anonieme brochure geschreven, getiteld: 'An Essay towards Preventing the Ruin of Great-Britain,' waarin hij als profetisch boetprediker uitnemende vermaningen deed hooren, maar ook o.a. met het zonderlinge voorstel voor den dag kwam om maskerades van overheidswege te verbieden en de kleeding der dames bij de wet te regelen, daar 'iedere vrouw van fatsoen,' wegens de weelde, die zij ten toon spreidt en het slechte voorbeeld, dat zij zoo geeft, 'als eene vijandin van het publiek' moet worden aangemerkt. Met het ongeloof bracht hij de rooverijen op den openbaren weg, de omkoopbaarheid der staatslieden, de uitspattingen in de steden in verband. Als lid van het Iersche Parlement nam hij slechts eens het woord, om aan te dringen, dat een club van vrijdenkers, die juist in Dublin was opgericht, met al de gestrengheid der wet zou worden onderdrukt. In zijn bovengenoemd 'Discourse' betoogt hij, dat de handelingen der menschen door hunne meeningen worden bestierd, in het bijzonder door wat zij denken en gelooven aangaande God en een eeuwig leven, dat het dus plicht der overheid is hare zorg over de meeningen der maatschappij uit te strekken, Godslastering als eene zware misdaad tegen den staat te straffen en eerbied voor den Koning der koningen te handhaven, daar zoodanige eerbied het éénige middel is om ontzag voor de aardsche autoriteiten voort te brengen en in stand te houden. Moeilijk laat zich met dezen eisch van staatstoezicht over de godsdienstige meeningen rijmen, dat Berkeley zegt: 'Gedachte is vrij en moet natuurlijk vrij zijn.'

In Berkeley wonen twee zielen, die van een patriot, beducht dat zijn volk, 'nuttige' overtuigingen prijs gevende, in den afgrond des verderfs zal tuimelen, en die van een philosoof, wien onafhankelijk denken als eene allereerste levensbehoefte geldt, als een kleinood, zonder hetwelk het leven geen waarde meer heeft.

'A Letter to the Roman Catholics of the Diocese of Cloyne.' Dit stuk werd gepubliceerd bij gelegenheid der rebellie van 1745. Berkeley geeft daarin aan zijne Roomsch-Katholieke landgenooten den raad om 'stil te zitten en de gebeurtenissen af te wachten,' daar Ierland noodwendig het lot van Engeland deelen moet. Weest toch, roept hij hun toe, geen werktuigen in de handen van vreemde vorsten, wier eigenbelang het medebrengt thans u op te ruien, maar die u, zoodra zij u niet meer kunnen gebruiken, aan uw eigen lot zullen overlaten, gelijk zij altijd gedaan hebben... Waagt ge een coup de main, en mislukt hij, dan wacht u slimmer lot dan ooit te voren. Waardoor hebt ge zoo groot gedeelte van den grond, dat vroeger uw eigendom was, waardoor uw aandeel in de regeering en wetgeving van dit land verloren? Door uwe vermetele pogingen, die niet geslaagd zijn, ondanks de geroemde hulp van Frankrijk en Spanje, schoon ge over aanzienlijker getalssterkte en gunstiger omstandigheden dan thans beschikken kondt.'

'A Word to the Wise: or, an Exhortation to the Roman Catholic Clergy of Ireland.' 1749. In dit werkje hangt Berkeley een schrikbarend tafereel op van de luiheid, de onzindelijkheid, den hongersnood, de verdierlijking der lagere standen in Ierland. 'Men weet,' zoo spreekt hij den eerwaarden priesters toe, 'dat gij grooten invloed bij uw volk bezit; weest zoo goed en gebruikt dien invloed tot voordeel van uw volk. Alle middelen mislukken; beproeft eens wat *gij* kunt doen. "Houdt aan, tijdig, ontijdig; wederlegt, bestraft, vermaant." Maakt uw volk indachtig, hoe zondig en dwaas luiheid is. Toont uwe barmhartigheid door de naakten te kleeden en de hongerigen te voeden, hetwelk ge kunt doen door den blooten adem van uw mond. Vergunt mij te zeggen, dat er geen klasse van menschen op aarde is, die het zoo in hare macht heeft, met weinig moeite en weinig zelfopoffering aan anderen groot voordeel te doen. Uwe kudden zijn meer dan eenige andere geneigd om te volgen, maar hebben ook meer dan eenige andere leiding noodig; ja wat hebben zij niet noodig?'..... 'De Negers in onze plantaadjes hebben het spreekwoord: Indien de Neger geen Neger was, dan zou de Ier een Neger zijn. Inderdaad zijn de wilden van Amerika beter gekleed en beter gehuisvest dan de Iersche boeren in de schoone, vruchtbare graafschappen van Limerick en Tipperary.'..... 'Ofschoon ik niet in de geheimen van het hof van Rome ben, wil ik het toch wagen u te zeggen, dat het noch den paus, noch den kardinalen aangenaam kan zijn te hooren, dat de lieden van hun belijdenis boven alle anderen uitmunten in luiheid, smerigheid en bedelarij; evenmin zullen zij ontstemd zijn, wanneer gij uwe krachten inspant om hen

van zulk eene afschuwelijke reputatie te verlossen.'.... 'Fas est ab hoste doceri. Maar, ik ben waarlijk geen vijand van uwe personen, hoe ik ook over uwe dogmen moge denken. Integendeel, ik wensch u in oprechtheid enkel goeds toe. Ik beschouw u als mijne landgenooten, als naasten, als medebelijders van denzelfden Christus. Ik zou mij verheugen, indien er geen andere strijd tusschen ons bestond dan deze, wie op de meest volledige wijze de voorschriften van hem zal vervullen, naar wiens naam wij genoemd worden en wiens discipels wij allen bekennen te zijn.' Berkeley's brief werd door de Roomsch-Katholieke geestelijkheid der diocese van Dublin goed opgenomen; er werden door de bevoegde autoriteit missiven aan de priesters dier diocese gezonden, waarin hun vermaand werd overeenkomstig Berkeley's raad te handelen, en, ten einde ieder voorwendsel tot traagheid weg te nemen, werd, naar het voorbeeld van vele bisschoppelijke zetels in Lombardije, Spanje en Napels, het aantal der heilige dagen verminderd.

'Letter to Thomas Prior, Esq., containing some farther remarks on the Virtues of Tar-water and the Methods for preparing and using it.' Deze brief, door Berkeley aan zijn ouden vriend, den Ierschen patriot T. Prior gericht, maakt met nog eenige andere stukken over teerwater deel uit van de strijdschriften, welke 'door de plotselinge en buitengewone populariteit' van dit geneesmiddel, vooral ook door de gedachte, dat het een panacée kon zijn, werden te voorschijn gelokt. Dat Berkeley's aanbeveling van het teerwater groot effect had opgeleverd, blijkt reeds uit de eerste woorden van den brief: 'Gij meldt mij, dat er onder hen, die te Dublin teerwater drinken, gevonden worden, die er op eene onbehoorlijke manier gebruik of misbruik van maken. Daarom wenscht gij, dat ik eenige regels en opmerkingen zal ten beste geven aangaande de wijze, waarop men er zich van bedienen moet.' Men gist, dat Berkeley zelf er te veel van gedronken en daardoor zijn gezondheid eenigermate geknakt heeft. Dat zijn beschouwingen over de geneeskracht van teerwater niet bloot illusies waren, wordt intusschen door de deskundigen erkend. Een der ingredienten, creosoot, is waarlijk een tonisch middel en tevens antidotum tegen pijn; een ander ingredient, carbolzuur, strekt om te desinfecteeren. Wij willen dus gaarne gelooven, dat Berkeley het teerwater met succes in de koloniën gebruiken zag, ook dat het eenig goed deed, toen hij het, gedurende eene epidemie, aan de leden zijner parochie voorschreef. De roem van het teerwater verspreidde zich spoedig van Ierland naar Engeland, van Engeland naar het vasteland; het drinken van teerwater werd een mode in Europa, en een ondeugende pen verzekert ons, dat er omstreeks 1746 bijna evenveel teerwater-kroegen als bierhuizen in de universiteitsstad Göttingen werden aangetroffen. Het laatste, wat Berkeley voor de pers bestemde, was nog een geschrift over teerwater, dat in 1752, drie maanden vóór zijn onverwachten dood verscheen: 'Farther Thoughts on Tar-water.'

Het vierde deel van Fraser's uitgave bevat in de eerste plaats: ‘Life and Letters of Berkeley’; in de tweede plaats: een uitmuntend hoofdstuk over Berkeley's wijsbegeerte; in de derde plaats: sommige tot dusver onuitgegeven geschriften.

De biographie van Berkeley is op zich zelve zeer interessant en tevens helpt zij tot eene juiste waardeering van zijne philosophische geschriften. Wij kunnen hier niet in veel détails treden, maar willen slechts een paar punten aanstippen, waardoor over Berkeley's individualiteit licht wordt verspreid.

Als student bij Trinity College in Dublin woonde de jeugdige Berkeley, uit nieuwsgierigheid, eens eene executie bij. Droevig gestemd kwam hij te huis, peinzende over de vraag, wat een mensch toch wel mocht gevoelen, wanneer hij door ophanging van het leven werd beroofd. Dit probleem liet hem rust noch duur; eindelijk werd er met Conterini, een vriend en mede-student, de afspraak gemaakt, dat Berkeley op zich zelf de proef zou nemen en door een teeken met zijn hand zou aanduiden, wanneer hij moest worden losgesneden. Zoo gezegd, zoo gedaan: Berkeley wordt aan den zolder van het vertrek opgeknoopt, de stoel wordt onder zijne voeten weggehaald. Maar de patient valt in zwijm; te vergeefs wacht de vriend op het afgesproken signaal. Gelukkig snijdt deze nogtans bijtijds het touw door; stijf als een stok valt Berkeley op den grond. Tot zich zelf gekomen waren zijne eerste woorden: ‘Mijn hemel, Contarini, wat hebt ge mijn das gekreukt!’ Contarini had beloofd op zijne beurt, na Berkeley, de proef te zullen ondergaan, maar bij nader inzien bedankte hij.

Het kan ons niet verwonderen, dat dergelijke excentrieke handelingen Berkeley in veler oogen een raadsel deden zijn. Gewone menschen verstonden hem niet en lachten hem uit. Kort na zijne opname in Trinity College stond het reeds vast, dat hij òf het grootste genie òf de grootste dwaas van allen was. Wie hem slechts oppervlakkig kenden, hielden hem gaarne voor den gek; zij, die met hem op een voet van gemeenzaamheid verkeerden, beschouwden hem als een wonder van geleerdheid en goedhartigheid.

Uit deze mededeelingen schijnt te blijken, dat Berkeley zich aanvankelijk niet altijd met gemak onder de menschen bewoog. Maar toen hij eens de groote maatschappij was binnengetreden, vond men geen spoor van schuchterheid of linkschheid aan hem. Hij is een betooverende figuur geworden. Zijn omgang wordt door de bloem van London's kringen gezocht. Zijn innemend uiterlijk, zijne zeldzame gave van conversatie, zijn edel karakter, de tact, waarmede hij zich in de denkbeelden en toestanden van anderen verplaatst, dat alles wint de harten. Hij is de lieveling van ieder, die met hem in aanraking komt. Het moet hem goed gaan in deze wereld, want er is geen mensch, die hem niet gaarne van dienst wil zijn. Eer en rijkdom

dalen neder op zijn hoofd. Hij verwerft eene goede kerkelijke betrekking. Esther van Komrigh, de beroemde Vanessa van Swift, die hem slechts eens in zijn leven gezien en gesproken had, maakt hem erfgenaam van een aanzienlijk vermogen. Plotseling in het bezit van zooveel geld gesteld, ziet hij kans een begin van uitvoering te geven aan het romaneske zendingsplan, waarmede hij reeds drie jaren rondliep. Het schijnt, dat de onzedelijkheid en de koortsachtige stemming, welke door de Zuidzee-zwendelarijen veroorzaakt waren, hem het eerst op het denkbeeld brachten dat de oude wereld verloren was en dat men trachten moest eene nieuwe beschaving aan gindsche zijde van den Oceaan te stichten. Swift, zijn vriend, leidde hem in bij Lord Carteret, die pas Lord Luitenant van Ierland was geworden, met een brief, karakteristiek genoeg om hier te worden meegedeeld:

Dublin, 3 September 1724.

'Er is een heer uit dit koninkrijk op reis naar Engeland gegaan. Het is Dr. George Berkeley, deken van Derry, de beste plaats bij ons, waard 1100 pond per jaar. Hij wil op zijn reis naar London Bath bezoeken; natuurlijk zal hij aan Uwe Excellentie zijne opwachting maken; ik denk, dat hij door zijn vriend, Lord Burlington, zal worden voorgesteld. En daar ik meen dat gij de lezing van dezen brief tot een verloren oogenblik zult uitstellen, zal het u misschien niet verdrieten iets aangaande den man en zijn boodschap te hooren.

Hij was Fellow op de universiteit alhier; op zeer jeugdigen leeftijd ging hij naar London, ongeveer dertien jaar geleden, en werd stichter van een secte, genaamd de Immaterialisten, door middel van een zeer curieus boek over dat onderwerp. Dr. Smalridge en vele andere uitstekende personen waren zijne discipelen. Ik zond hem als secretaris en kapellaan naar Sicilië met Lord Peterborough; bij de terugkomst van zijne Lordschap bleef Dr. Berkeley nog zeven jaren langer reizen en bezocht de meeste deelen van Europa, maar vooral iederen hoek van Italië, Sicilië, en andere eilanden. Toen hij naar Engeland terug kwam, vond hij zooveel vrienden, dat hij met kracht aan den hertog Van Grafton werd aanbevolen, die hem nu onlangs tot deken van Derry maakte.

Uwe Excellentie zal schrikken, wanneer ik zeg, dat dit alles slechts inleiding is; want nu moet ik zijne boodschap vermelden. Hij is, wat geld, eer en macht betreft, in den volsten zin des woords een philosoof, en vóór drie jaar is de gedachte in zijn hoofd opgekomen om, met behulp van een charter der Kroon, eene universiteit op de Bermudas te stichten. Hij heeft verschillende van de meest belovende jonge edellieden en ook anderen hier verleid, personen, die allen uitstekende vooruitzichten hebben en waarvan velen reeds goed bezorgd zijn; maar in Engeland zijn zijne overwinningen nog grooter, en ik twijfel niet, of zij zullen dezen winter nog veel verder gaan. Hij

toonde mij een klein tractaat, dat hij van zins is te publiceeren; Uwe Excellentie zal daaruit leeren kennen zijn geheele schema van een academico-philosophisch leven aan een collegie, gesticht voor Indische geleerden en missionarissen; hij heeft de buitensporigheid voor zich zelf een jaarlijksch inkomen van honderd pond, voor iederen Fellow vijftig, en tien voor een student te bedingen. Zijn hart zal breken, indien zijn ambt en inkomen van deken niet van hem afgenomen en ter uwer beschikking gesteld worden. Ik trachtte hem te ontmoedigen door te spreken van de koudheid van hovelingen en ministers, die dat alles als onmogelijk en als een hersenschim zullen beschouwen; maar niets wil baten. En daarom verzoek ik nederig Uwe Excellentie òf zulke argumenten te gebruiken als strekken kunnen om een man, die tot de eerste van dit koningrijk door geleerdheid en deugd behoort, rustig te huis te doen blijven, òf hem door uw invloed in de uitvoering van zijn romanesk plan bij te staan, een plan, dat in ieder geval edel en grootsch is en wel waard om door iemand van uitstekende opvoeding te worden ondersteund.'

De reeds vroeger gedrukte brieven van Berkeley, voor het meerendeel aan Thomas Prior gericht, zijn door Prof. Fraser chronologisch geordend en met veel tact in zijne levensbeschrijving ingelascht. Door bemiddeling van den heer Gilman, bibliothecaris van Yale College, is hij er in geslaagd een deel der correspondentie op te nemen, welke Berkeley met zijn beroemden Amerikaanschen discipel, den wijsgeer Samuel Johnson, heeft gevoerd, maar te vergeefs heeft hij naar brieven gezocht, die Berkeley aan Swift, Steele, Addison, Clarke, Butler en anderen van dien schitterenden kring, waarin hij zich als jong man heeft bewogen, moet geschreven hebben. Enkel de brieven aan Pope, die trouwens reeds vroeger gepubliceerd waren, worden ons voor oogen gelegd.

De belangrijkste tot dusver ongedrukte papieren, waarmede Fraser zijne editie heeft kunnen verrijken, zijn hem door aartsdeken Rose, die de éénige bekende verzameling van Berkeley's handschriften bezit, ten gebruike afgestaan. Hij heeft den geheelen schat van den heer Rose doorsnuffeld en nergens, zelfs niet onder intieme familiepapieren, een enkelen regel aangetroffen, die gedoogt aan de buitengewone reinheid en menschlievendheid van Berkeley's hart te twijfelen. Als geschikt voor publicatie heeft Fraser eenige preeken en schetsen van preeken, een journaal van een Italiaansche reis in 1717 en 1718, eene beschrijving van het hol van Dunmore in het Iersche graafschap Kilkenny, een paar officieele toespraken en, last but not least, het 'Commonplace Book of Occasional Metaphysical Thoughts' in zijne editie opgenomen. De laatstbedoelde adversaria zijn invallende gedachten, lichtstralen, die den geest van Berkeley troffen, toen hij student van Trinity College was en nog niets op het gebied der philosophie had uitgegeven. Natuurlijk loopt er kaf onder het koren; men moet be-

denken, dat men hier niet voor den druk bestemde aanteekeningen van een tusschen de negentien en drie en twintig jaren ouden, dus nog niet lang geleden aan de kinderschoenen ontgroeiden jongeling te kijken krijgt; maar juist daarom is dit biographisch document van onschatbare waarde voor hen, die de trapsgewijze ontwikkeling van een der grootste genieën, welke ooit op philosophisch terrein geschitterd hebben, eenigszins van nabij wenschen gade te slaan. Wat ons dadelijk treft is de ontdekking, dat Berkeley, reeds als student, er innig van overtuigd was, dat we geen evidentie bezitten van het zelfstandig aanzijn der stof, en dat wat materie hee tons enkel zekerheid schenkt van geestelijk bestaan. Diep doordrongen van de practische strekking van dit nieuwe beginsel, maar tevens beseffende dat de wereld het, voorloopig althans, met onwil en meewarig schouderophalen van de hand zal wijzen, schrijft deze jeugdige, onafhankelijke denker, in zijn eenzaam studeervertrek, de volgende krasse, van zelfvertrouwen getuigende woorden neder:

'Het tegendeel van dit beginsel is naar mijn oordeel de voorname bron van al dat scepticisme en van al dien onzin, van al die onoplosbare raadsels en contradicties, welke ten allen tijde der menschelijke rede tot oneer hebben gestrekt; het is de oorzaak dier verblinding, welke het grootste deel der menschheid voor beelden en andere afgoden doet nederknielen, oorzaak tevens dier schandelijke onzedelijkheid, welke ons tot beesten verlaagt..... Ik weet, dat er eene sterke partij is, welke mij zal aanvallen..... Ik ben jong, ik ben ijdel, ik steek de borst in de hoogte. Zeer goed, ik zal trachten geduldig te blijven, hoe vernederend ook de namen mogen zijn, welke de trots en de woede der menschen mij naar het hoofd slingeren. Maar aan één ding weet ik dat ik onschuldig ben. Ik speld mijn overtuiging niet aan de mouw van den eenen of anderen grooten man vast. Ik sprak niet uit vooroordeel of vooringenomenheid. Ik hecht niet aan eenige meening omdat zij oud is, of uit oude schriften nieuw opgevischt, of in de mode, of omdat ik veel tijd en moeite heb besteed aan hare studie..... Als ik in sommige opzichten van een wijsgeer afwijk, voor wien ik belijd achting te koesteren, dan is het juist om datgene, wat mij voor hem eerbied inboezemt, namelijk: de liefde tot waarheid.'

Elders schrijft hij eenige memoranda neder aangaande de manier, waarop het nieuwe beginsel moet worden toegelicht en aanbevolen:

'Toon nadrukkelijk, dat vele oude wijsgeeren tot de ongerijmdheid zijn vervallen, de werkelijkheid van beweging en andere dingen, welke zij met hunne zinnen waarnamen, te loochenen. Dit kwam daardoor, dat zij niet wisten, wat Bestaan was. Ziedaar de bron hunner dwaasheid. Het is de ontdekking van den aard en de beteekenis van Bestaan, waarop ik allen nadruk leg. Hier schuilt het groote verschilpunt tusschen de sceptici en mij. Het is een punt, waarover ik op een geheel nieuwe wijze denk. Ik ben zeker, dat dit nieuw in mij

is..... Ik schuif de Substanties niet op zijde. Ik mag niet beschuldigd worden Substantie buiten de redelijke wereld te bannen. Ik verwerp alleen den philosophischen zin van het woord substantie, welke inderdaad onzin is. Vraag iemand, wiens verstand niet door het jargon der philosofen bedorven is, wat hij onder lichamelijke substantie of de substantie van een lichaam bedoelt. Hij zal antwoorden - massa, stevigheid, en dergelijke zinnelijke eigenschappen. Dat alles behoud ik. Het philosophische *nequid, nequantum*, *nequale*, waarvan ik me geen denkbeeld vorm, verwerp ik - indien een mensch kan gezegd worden datgene te verwerpen, wat nooit bestaan heeft en wat niemand zelfs denken of zich voorstellen kan. Wees dus maar niet boos. Ge verliest niets van de werkelijkheid, ge verliest zelfs geen hersenschim, niets van wat ge op eenigerlei wijze denken of u verbeelden kunt, hoe wild, buitensporig, ongerijmd het ook moge zijn. Maak er u vroolijk mede. Ik ijver meer voor werkelijkheid dan iemand anders. De philosofen opperen duizend twijfelarijen, zij weten niet zeker of men ook misleid wordt. Ik beweer juist het tegendeel..... De philosofen spreken veel van een onderscheid tusschen absolute en relatieve dingen, tusschen dezelfde dingen, al naarmate zij in hun eigen aard of in betrekking tot ons beschouwd worden. Ik weet niet wat zij meenen met *dingen op zich zelve beschouwd.* Dit is onzin, jargon..... Ding en idee zijn zoowat woorden van dezelfde strekking en beteekenis... Onder idee versta ik ieder ding, dat we waarnemen of ons voorstellen kunnen..... Tijd is eene gewaarwording; bestaat dus enkel in den geest... Uitgebreidheid is eene gewaarwording, bestaat dus enkel in den geest..... Een niet waargenomen ding is eene contradictie..... Bestaan is niet denkbaar zonder waarneming of wil.... Laat er niet gezegd worden, dat ik bestaan wegcijfer. Ik verklaar enkel de beteekenis van het woord, voor zoover ik het vatten kan..... Wat beteekent oorzaak in onderscheid van gelegenheid? Enkel een wezen dat wil, wanneer het effect volgt op het willen.... Geest alleen is werkzaam.... Bestaan is waarnemen en willen, of waargenomen en gewild worden. Ziel is de wil alleen, en is onderscheiden van ideeën.... Bestaan is niet begrijpelijk zonder waarneming of wil, noch daarvan te onderscheiden..... Ieder idee heeft een oorzaak, d.i. wordt door een wil voortgebracht.'

Het zou mij niet verwonderen, indien het iemand, bij het lezen van deze los heen geworpen phrasen, groen en geel voor de oogen werd. Zij waren inderdaad niet bestemd om honderd zeventig jaar, nadat Berkeley ze had opgeschreven, aan het publiek te worden voorgelegd. Zij zijn weinig berekend om den oningewijde een nauwkeurig begrip van Berkeley's stelsel te geven. Maar, trots het onjuiste en zelfs dwaze van sommige gezegden, bespeurt de deskundige, dat, toen Berkeley op zeer jeugdigen leeftijd het bovenstaande annoteerde, al de hoofdtrekken zijner oorspronkelijke en grootsche wereldbeschouwing hem

reeds levendig voor den geest stonden. Hij begrijpt, dat het vooroordeel, volgens hetwelk dingen op een afstand *gezien* worden, aan de omhelzing van zijn beginsel in den weg staat, en ook heeft hij reeds gevat, wat de ware theorie aangaande de zinnelijke waarneming is. Men leze slechts de volgende merkwaardige woorden:

'De gewone dwaling der optici, dat we door middel van hoeken over afstand oordeelen, versterkt de menschen in hun waan, dat zij dingen buiten en op een afstand van hun geest zien..... Uitgebreidheid schijnt door het oog te worden waargenomen op dezelfde wijze als gedachte door het oor..... Ik zag vreugde in zijne blikken; ik zag schaamte op zijn gelaat. Zoo zie ik figuur of afstand.'

Van Berkeley's hoofdwerken heb ik tot dusver enkel de veelbeteekenende titels meegedeeld. Ik nam de moeite ze af te schrijven, omdat zij licht over zijn streven als wijsgeer werpen. Hoe velen zijn er in ons land, die die boeken zelve gelezen hebben? Wellicht is *A Treatise concerning the Principles of Human Knowledge* nog het meest bekend. Zelf was ik in staat eenige belangstelling voor deze schoone verhandeling te wekken, toen ik haar met mijne studenten las en tegen de meestal ongegronde aanmerkingen van Ueberweg verdedigde. Maar wellicht zal ik menigeen geen ondienst doen, wanneer ik een paar bladzijden uit een ander werk van Berkeley vertaal, welke geschikt zijn een levendigen indruk te geven, zoowel van zijn helderen en bondigen betoogtrant als van het buitengewone talent, waarmede hij dialogen wist samen te stellen. Ik kies daartoe het volgende uit den 'Minute Philosopher', in welk geschrift Alciphron en Lysicles de vrijdenkers vertegenwoordigen, de eerste als sentimenteel ongeloovige en volgeling van Shraftesbury, de tweede als genotziek ongeloovige en aanhanger van Mandeville, auteur der Bijenfabel, terwijl Euphranor, Crito en Dion als advokaten van zedelijkheid en godsdienst optreden. Alciphron beweert, dat hij, om dezelfde reden als hij het bestaan van zijn evenmenschen aanneemt, ook het bestaan van God zou aannemen, indien God tot hem *sprak*, d.i. door zinnelijke en willekeurig gekozen teekenen feiten tot zijn kennis bracht en invloed op zijn handelen oefende. Hij hecht niet aan het *hoorbaar* spreken; het is hem enkel om zinnelijke, uiterlijke teekenen te doen, die van een intelligente oorzaak getuigen. Euphranor maakt zich sterk te bewijzen, dat God inderdaad op de bedoelde manier tot de menschen spreekt, en nu ontspint zich het volgende gesprek:

Euph. Kijk, Alciphron, ziet ge het kasteel op gindschen heuvel?

Alc. Wel zeker.

Euph. Is het niet op een grooten afstand van u?

Alc. Dat is het.

Euph. Zeg mij, Alciphron, is afstand niet een lijn, welker einde naar het oog is toegekeerd?

Alc. Buiten twijfel.

Euph. En kan een lijn, die zoo geplaatst is, meer dan één punt naar den achtergrond van het oog zenden?

Alc. Onmogelijk.

Euph. In het oog is dus het beeld van een langen en dat van een korten afstand even groot, of liever in het geheel zonder grootte - want altijd wordt de afstand maar door één enkel punt vertegenwoordigd.

Alc. Zoo schijnt het.

Euph. Moet daaruit niet voortvloeien, dat afstand geenszins onmiddellijk door het oog wordt waargenomen?

Alc. Ja.

Euph. Moet afstand dan niet door middel van een ander ding worden waargenomen?

Alc. Ja.

Euph. We willen ontdekken wat dat andere ding is en daarom onderzoeken, welke verandering er in de verschijning van hetzelfde object plaats grijpt, al naarmate het verschillende afstanden ten opzichte van het oog inneemt. Nu leert mij de ondervinding dat, wanneer een object in een rechte lijn steeds meer en meer van het oog verwijderd wordt, zijne zichtbare verschijning steeds kleiner en zwakker wordt; en die verandering in de verschijning, welke evenredig en algemeen is, is, naar mij voorkomt, datgene, waardoor we de verschillende graden van afstand bespeuren.

Alc. Daartegen kan ik niets aanvoeren.

Euph. Maar kleinheid of onduidelijkheid schijnen door haar eigen aard geen noodwendig verband met grooter lengte van afstand te hebben?

Alc. Ik erken, dat dat waar is.

Euph. Moet er dan niet uit volgen, dat zij, enkel tengevolge van vroegere ondervinding, ons besef van afstand geven?

Alc. Ja.

Euph. Dat is te zeggen - we nemen afstand waar, niet onmiddellijk, maar door middel van een teeken, dat er niet op gelijkt, er in geen noodwendig verband mede staat, en enkel krachtens herhaalde ondervinding ons besef van afstand geeft, op dezelfde wijze als woorden ons aan dingen doen denken.

Alc. Wacht eens, Euphranor, nu bedenk ik, dat de schrijvers over optica van een hoek spreken, gevormd door twee optische assen, waar zij elkander in het zichtbare punt of object ontmoeten; hoe stomper die hoek, zeggen zij, des te meer nabij weten we dat het object is, hoe scherper die hoek, des te verder af, en dat weten we door een noodzakelijk bewijsbaar verband.

Euph. Het is dus met behulp van geometrie, dat de geest den afstand van dingen uitvindt.

Alc. Juist zoo.

Euph. Zou daaruit niet voortvloeien, dat enkel hij kan zien, die vooraf geometrie heeft geleerd en iets van lijnen en hoeken afweet?

Alc. Neen, want er bestaat een soort van natuurlijke geometrie, welke niet behoeft te worden aangeleerd.

Euph. Wees zoo goed en zeg mij eens, Alciphron, als ik een bewijs zal vormen of iets uit iets anders zal afleiden, is het dan niet noodig, dat ik het verband tusschen de termen in de praemissen en het verband der praemissen met de conclusie bespeur; en, in het algemeen, om een zeker ding door middel van een ander ding te kennen, moet ik dan niet eerst dat laatste ding kennen? Zal ik uwe bedoeling uit uwe woorden opmaken, moet ik dan niet eerst de woorden zelve hooren? En moet ik niet de praemissen kennen, voordat ik tot de conclusie kan besluiten?

Alc. Dat alles is waar.

Euph. Vraag nu eens aan den eersten man den besten, dien ge ontmoet, of hij iets waarneemt en afweet van die optische hoeken? of hij ooit aan hen denkt, of hij gevolgtrekkingen uit hen afleidt, hetzij door natuurlijke, hetzij door kunstmatige geometrie? Welk antwoord denkt ge, dat ge krijgen zoudt?

Alc. Om de waarheid te zeggen, ik geloof dat zijn antwoord zou zijn, dat hij niets van die dingen afweet.

Euph. Het kan dus niet zijn, dat men door middel van hoeken over afstand oordeelt; en derhalve kan er ook geen kracht zijn in het argument, dat ge daaraan ontleendet, om te betoogen dat afstand wordt waargenomen door middel van iets, hetwelk er noodwendig mede verbonden gaat.

Alc. Ik stem het u toe.

Euph. Mij schijnt het, dat een mensch kan weten of hij iets waarneemt al dan niet; en, als hij het waarneemt, of hij het onmiddellijk dan wel middellijk waarneemt; en, indien middellijk, of hij het waarneemt door middel van iets daaraan gelijk dan wel daaraan ongelijk, daarmede noodwendig dan wel daarmede willekeurig verbonden.

Alc. Zoo komt het ook mij voor.

Euph. Is het niet zeker, dat afstand enkel door ondervinding wordt waargenomen, indien hij niet rechtstreeks wordt waargenomen, en evenmin door middel van lijnen en hoeken, welke op afstand gelijken of er in een noodwendig verband mede staan?

Alc. Zoo is het.

Euph. Volgt er niet uit wat er gezegd en door u toegestemd is, dat een mensch vóór alle ondervinding zich niet verbeelden zou, dat de dingen, welke hij zag, op zekeren afstand van hem waren?

Alc. Dat zie ik nog niet in.

Euph. De kleinheid of zwakheid van verschijning, of eenige andere idee of gewaarwording, welke niet op afstand gelijkt of daarmede noodwendig verbonden is, kan evenmin besef verschaffen van verschil-

lende graden van afstand, of van afstand in het algemeen, zoolang de geest niet ondervonden heeft, dat het eene hier teeken van het andere is, als woorden een besef van denkbeelden kunnen geven, zoolang iemand de taal nog niet heeft aangeleerd.

Alc. Ik erken, dat dit waar is.

Euph. Volgt daar nu niet uit, dat een blindgeborene, tot zien in staat gesteld, niet op het eerste oogenblik aannemen zou, dat de dingen, die hij zag, op een afstand van hem waren, maar dat hij ze in zijn oog, of liever in zijn geest zou plaatsen?

Alc. Ik moet erkennen dat het mij zoo toeschijnt. En toch kost het mij aan den anderen kant weer moeite te gelooven, dat, indien ik in zoodanigen toestand verkeerde, de dingen, die ik nu op zoo grooten afstand zie, door mij geacht zouden worden volstrekt op geen afstand te zijn.

Euph. Het schijnt dus, dat ge nu meent, dat de objecten van het gezicht op een afstand van u zijn.

Alc. Wel zeker meen ik dat. Kan iemand betwijfelen, dat gindsch kasteel op een grooten afstand is?

Euph. Zeg mij, Alciphron, kunt ge de deuren, de vensters, de tinnen van dat kasteel onderscheiden?

Alc. Ik kan dat niet. Op dezen afstand schijnt het enkel een kleine ronde toren.

Euph. Maar ik, die er geweest ben, weet dat het niet een kleine ronde toren is, maar een groot vierkant gebouw met kanteelen en torens, welke gij niet schijnt te zien.

Alc. Wat wilt ge daaruit afleiden?

Euph. Ik leid daaruit af, dat het object, hetwelk gij strikt en eigenlijk met uw gezicht waarneemt, niet het ding is, dat vele mijlen van ons afstaat.

Alc. Hoe zoo?

Euph. Omdat een kleine ronde toren iets anders is dan een groot vierkant ding. Niet waar?

Alc. Ik kan het niet loochenen.

Euph. Zeg mij, is niet de zichtbare verschijning alleen het eigenlijke object van het gezicht?

Alc. Ja.

Wat denkt ge nu (zeide Euphranor, terwijl hij naar den hemel wees) van de zichtbare verschijning van gindsche planeet? Is zij niet een rond lichtend vlak, niet grooter dan eene halve schelling?

Alc. Verder?

Euph. Zeg me verder, wat ge van de planeet zelve denkt. Stelt ge u haar niet voor als een uitgebreiden, donkeren bol, met eene oneffene oppervlakte vol bergen en dalen?

Alc. Zeker.

Euph. Hoe kunt ge dan besluiten, dat het eigenlijk object van uw gezicht op een afstand bestaat?

Alc. Ik weet niet wat te antwoorden.

Euph. Om u verder te overtuigen, kijk eens naar die roode wolk. Meent ge dat, als ge op de plaats van de wolk zelve waart, er iets door u zou worden gezien gelijk aan datgene, wat ge nu ziet?

Alc. Volstrekt niet. Ik zou enkel een donkeren nevel ontdekken.

Euph. Is het dus niet duidelijk, dat kasteel, planeet noch wolk, die ge hier ziet, de dingen zijn, waarvan ge onderstelt, dat zij op een afstand bestaan?

Alc. Wat moet ik dan denken? Zien we waarlijk iets, of is het alles phantasie en illusie?

Euph. Het schijnt, dat licht en kleuren, met hunne verschillende tinten en graden, de éénige objecten van gezicht zijn; verder dat deze, op oneindig verschillende wijzen gecombineerd, een taal uitmaken, welke wonderlijk goed berekend is om ons afstand, figuur, plaats, grootte en andere eigenschappen van tastbare voorwerpen te doen beseffen, - niet omdat licht en kleur met die eigenschappen overeenkomst vertoonen, evenmin omdat we wegens een noodzakelijk verband uit licht en kleur tot die eigenschappen besluiten, maar door eene willekeurige bepaling der Voorzienigheid, juist zoo als woorden doen denken aan de daardoor aangeduide zaken.

Alc. Hoe nu? Ontdekken we dan, strikt gesproken, niet met ons gezicht zulke dingen als boomen, huizen, menschen, rivieren enz.?

Euph. Wel degelijk nemen we die dingen door middel van het gezicht waar. Echter volgt daaruit niet, dat zij de ware en onmiddellijke objecten van het gezicht zijn, evenmin als de dingen, die met behulp van woorden of klanken worden aangeduid, de ware en onmiddellijke objecten van het gehoor zijn.

Alc. Ge wilt dus dat ik denken zal, dat licht, tinten en kleuren, op verschillende manieren gecombineerd, aan de verschillende klankarticulaties in de taal beantwoorden; en dat door die combinaties, met behulp van het oog, alle soorten van dingen ons worden aangeduid, op dezelfde wijze als door woorden of klanken, met behulp van het oor: dat is, niet omdat hier het een het ander voor het oordeel noodwendig in zich sluit, evenmin omdat er gelijkheid voor de phantasie bestaat, maar enkel en alleen ten gevolge van ondervinding en gewoonte.

Euph. Ik wil dat ge alleen datgene zult denken, wat de aard der dingen u verplicht te denken, en dat ge in niets voor mijne meening, maar enkel voor de kracht der waarheid buigen zult: welk laatste eene verplichting is, waaraan, naar ik hoop, zelfs de meest vrije vrijdenker zich niet zou begeeren te onttrekken.

Alc. Ge hebt me, stap voor stap, naar eene plaats geleid, van welke ik moet zeggen: ik weet niet waar ik ben. Maar ik zal trachten weer naar huis te komen, zoo niet langs den weg, waarop ik kwam, dan langs een anderen weg van mijn eigen vinding.

Hier bedacht Alciphron zich een oogenblik en ging toen aldus voort:

‘Zeg mij, Euphranor, vloeit er niet uit die beginselen voort, dat een blindgeborene, als hem de oogen werden geopend, op het eerste gezicht niet alleen den afstand der dingen niet beseffen zou, maar zelfs de dingen, die hij zag, boomen, menschen enz., niet kennen zou? En dit te onderstellen zou toch zeer ongerijmd zijn.

Euph. Ik neem aan, op grond der beginselen, die wij beiden aanvaard hebben, dat zulk een individu niet aan menschen, boomen of eenige andere dingen, die hij gewoon was door het gevoel waar te nemen, denken zou, daar hij immers de verschillende combinaties van nieuwe gewaarwordingen van licht en kleur, door welke zijn geest eensklaps zou worden bestormd, niet begrijpen, de beteekenis er van niet vatten zou; evenmin als een Chinees, die het eerst de woorden *mensch* en *boom* te hooren kreeg, aan de dingen zou denken, welke daardoor worden aangeduid. In beide gevallen zou er tijd en ondervinding, herhaling van feiten, vereischt worden om aan het verband tusschen de teekenen en de beteekende dingen te gewennen; d.i. om de taal, hetzij die der oogen of die der ooren, te leeren verstaan. Ik zie in dat alles niet de minste ongerijmdheid.

Alc. Ik zie dus, als ik me strikt aan de philosophische waarheid houden wil, die rots enkel in denzelfden zin, waarin men zeggen kan, dat ik een *rots* hoor, wanneer het woord *rots* wordt uitgesproken.

Euph. In geheel denzelfden zin.

Alc..... Hoe komt het dan, dat niemand zich herinnert de gezichtstaal geleerd te hebben, dat niemand zegt: zij heeft mij veel tijd, veel moeite gekost?

Euph. Geen wonder: ons geheugen reikt niet zoover. We hebben die taal, van onze geboorte af, altijd beoefend, en de Schepper der natuur spreekt voortdurend tot de oogen van alle menschen, zelfs in hunne vroegste kindsheid, telkens wanneer de oogen voor het licht geopend zijn, hetzij in de eenzaamheid of in gezelschap; het kan me dus niet vreemd voorkomen, dat de menschen niet bespeuren, dat zij die taal, waarvan de studie zoo vroeg begonnen en zoo onafgebroken voortgezet is, inderdaad hebben aangeleerd. Bedenken we verder, dat die taal over de geheele wereld dezelfde en niet, gelijk andere talen, in verschillende oorden een verschillende is, dan vatten we, hoe de waan kon geboren worden, dat er noodwendig verband of gelijkheid bestaat tusschen de eigenlijke objecten van het gezicht en de daardoor aangeduide dingen, hoe men er zelfs toe komen kon die twee als één en hetzelfde aan te merken. Het is dus, naar ik meen, zeer begrijpelijk, dat menschen, die niet denken, de teekenen met de daardoor beteekende dingen verwarren, als het de taal van het gezicht betreft, ofschoon zij ten opzichte van de verschillende bijzondere talen, welke door de verschillende volken op aarde gevormd zijn, niet tot die fout vervallen. Ook moeten we in het oog houden, dat teekenen niet of weinig op zich zelve, maar enkel in betrekking

tot en ter wille van de dingen, die er door worden aangeduid, belang inboezemen; vandaar dat de geest de teekenen zelve over het hoofd ziet en terstond zijn aandacht op de beteekende dingen vestigt. Zoo, bij voorbeeld, loopen we, bij het lezen, met vluchtigen blik over de letters henen en gaan verder tot den zin. Vandaar dat de menschen dikwijls spreken, alsof zij, bij het lezen van een boek, woorden, feiten en gedachten zien; terwijl zij eigenlijk slechts de letters zien, welke woorden, feiten en gedachten voor den geest roepen. Mogen we niet aannemen dat, om dezelfde reden, de menschen niet blijven staan bij de onmiddellijke en eigenlijke objecten van het gezicht, welke op zich zelve van weinig gewicht zijn, dat zij ze in tegendeel over het hoofd zien, hunne aandacht richten op de beteekende dingen en dan spreken, alsof zij de laatstgenoemde zagen? Intusschen worden dezen, strikt genomen, niet gezien, maar door middel van de eigenlijke objecten van het gezicht, welke alleen gezien worden, ons aangewezen en voor den geest gebracht.

Alc. Om ronduit mijne meening te zeggen, uw betoog wordt vervelend en dor, ge spint uwe redeneering in zoo fijne draden uit, dat een man van smaak er niet langer zijne aandacht aan kan wijden.

Ik dacht, zeide toen Crito, gehoord te hebben, dat de denkers van uw slag, de minuti philosophi, er van hielden de dingen in het klein en van nabij te bekijken.'

Dit laatste is eene toespeling op hetgeen in den eersten dialoog was voorgevallen. Euphranor had daarin gezegd, dat hij den eerenaam van vrijdenker niet als een monopolie der loochenaars van God en onsterfelijkheid kon erkennen; dat ook hij vrijdenker verkoos te heeten, daar hij met zijn eigen hersens en niet met de hersens van anderen wilde denkenj dat hij dus voorstelde die bijzondere soort van vrijdenkers, waartoe Lysicles en Alciphron behoorden, met een bijzonderen naam te doopen, met een naam, dien Cicero reeds voor hunne geestverwanten uit den ouden tijd gebezigd had, met den naam van minuti philosophi. Alciphron had geantwoord, dat hij daar vrede mee kon hebben, want inderdaad mochten de denkers van zijn slag minuti philosophi heeten, in zoover zij niet, gelijk andere lieden, gewoon waren, de dingen in het groot te verzwelgen, maar er van hielden ze haarfijn uit te pluizen. Daaraan thans herinnerd, antwoordt Alciphron:

'Het is zoo, maar wie wil in deze beschaafde eeuw enkel en uitsluitend philosoof zijn? Er is een schoolsche haarkloverij, die slecht past bij de ongedwongen en bevallige manieren van een welopgevoed man. Om echter aan dit chicaneeren een einde te maken, vraag ik u op uw geweten af, of ge waarlijk denkt, dat God zelf iederen dag en op iedere plaats tot de oogen van alle menschen spreekt?

Euph. Dat is inderdaad mijne overtuiging. En ook gij moet haar omhelzen, indien gij aan u zelf gelijk, aan uwe eigene definitie van taal getrouw wilt blijven. Immers ge kunt niet ontkennen, dat de

groote Beweger en Schepper der natuur onafgebroken tot de oogen der menschen spreekt - door tusschenkomst van zinnelijke, willekeurige teekenen, welke geen gelijkheid of verband met de daardoor aangeduide dingen hebben; ge kunt niet loochenen dat Hij, door die teekenen te schikken en te verbinden, eene oneindige verscheidenheid van zaken, verschillend van natuur, tijd en plaats, onder onze aandacht brengt en op die wijze onze handelingen bestiert, zoowel ten opzichte van de dingen, die afwezig en toekomstig, als die tegenwoordig en in de nabijheid zijn. Daarom zeg ik, dat gij, in gevolg van uwe eigene meeningen en concessies, evenveel reden hebt om te denken, dat de Algemeene Agens of God tot onze oogen spreekt, als ge hebben kunt om te gelooven, dat een bijzonder persoon tot uwe ooren spreekt.'

In den loop van het gesprek licht Euphranor nog nader zijne meening toe, dat de zichtbare wereld eene goddelijke taal is, die onafgebroken getuigenis aflegt van hoogere wijsheid en liefde. Die wereld leert, dat er eene Voorzienigheid bestaat, welke over al onze belangen en bewegingen waakt, voortdurend ons gedrag bespiedt en ons ieder oogenblik op de meest evidente manier waarschuwt, raad geeft, vermaant. 'Immers de gezichtsindrukken wisselen steeds met de omstandigheden en beantwoorden steeds daaraan, iets wat door geen wetten van beweging, door geen toeval, door geen noodlot of dergelijke blinde krachten verklaard kan worden.' 'Stel u een volk voor, zegt Euphranor, enkel uit menschen bestaande, die van de geboorte af blind zijn; neem aan dat er een vreemdeling tot hen komt, de éénige man in het land, die zien kan; hij gaat met sommige inlanders op reis en voorspelt hun nu eens dat zij, in geval zij recht vooruit loopen, binnen een half uur menschen en vee ontmoeten of op een huis stuiten zullen; dan weder, dat zij, als zij rechts afdraaien, in weinige minuten gevaar zullen loopen in een afgrond te tuimelen; een derden keer, dat zij, door links te gaan, binnen kort bij een rivier, een berg, een woud zullen aanlanden. Wat meent gij? Zouden die lieden niet ten hoogste verwonderd zijn, dat iemand, die nooit te voren de streek bezocht had, haar zooveel beter dan zij zelve kende? Zoo is de Godheid, die, gelijk de Psalmist zegt, in een kleed van licht gehuld is, onze betrouwbare en liefderijke gids door dit leven.'

Ik vraag geen verschooning, dat ik Berkeley zoolang aan het woord gelaten heb. Men leert een denker beter kennen uit wat hij zelf zegt dan uit wat anderen over hem zeggen. Daarenboven heb ik mijn citaat zoo gekozen, dat het niet enkel als proefstaal van 's mans heerlijk dramatisch talent, maar tevens als kort begrip zijner geheele wereldbeschouwing dienen kan. Van de vier theorieën, waardoor hij in de geschiedenis der wijsbegeerte eene eminente plaats inneemt, vindt men er drie in het voorafgaande stuk terug: 1o. zijne leer der gezichtswaarneming, 2o. zijn anti-materialisme, 3o. zijne opvatting van causaliteit.

Het éénige, wat hier gemist wordt, is zijne beschouwing aangaande de wijze, waarop concrete ideeën eene algemeene beteekenis erlangen en zoo den weg tot algemeene kennis banen. Laat mij deze vier theorieën kortelijk ter sprake brengen en met de laatste beginnen.

1. Kunt ge u een driehoek denken, die recht-, scherp- noch stomphoekig, gelijkzijdig, ongelijkzijdig noch gelijkbeenig is, een driehoek met andere woorden, welke enkel die eigenschappen bezit, waarin alle driehoeken met elkander overeenstemmen, maar iedere eigenschap mist, waardoor hij deze of gene bepaalde, individueele driehoek zou zijn? Kunt ge u een mensch denken, die niet jong, maar evenmin oud of van middelbaren leeftijd, niet vrouw, maar evenmin man, niet recht, maar evenmin krom, niet blank, maar evenmin zwart of anders gekleurd, niet vet, maar evenmin mager of van gewone dikte, niet lang, maar evenmin klein of van alledaagsche natuur is, een mensch met andere woorden, welke enkel die eigenschappen bezit, waarin alle menschen met elkander overeenstemmen, maar al die eigenschappen mist, waarin zij van elkander verschillen? Kunt ge u kleur in het algemeen denken, kleur die niet rood, zwart, groen, blauw of iets dergelijks is? Om de vraag zoo ruim mogelijk te stellen: zijt ge in staat u abstracte algemeene begrippen te vormen?

Kort voor Berkeley's optreden was er door een man van groot gezag, door den gevierden Locke, op deze vraag een bevestigend antwoord gegeven. Het kost wel moeite, zeide hij, zich zoodanige abstracties te denken, maar het gelukt toch bij eenige inspanning; het gebruik van algemeene namen, als *dier*, *mensch*, *kleur* bewijst, dat wij afgetrokken algemeene begrippen hebben; bij de dieren ontbreken die namen en evenzeer alle andere algemeene teekenen; zij missen dus ons abstractie-vermogen: vandaar dat zij zoo ver beneden ons staan.

Berkeley wijkt hier af van Locke. Sla maar een blik in u zelf, zegt hij, en gij zult bespeuren, dat het u wel mogelijk is, Jan, Piet en Klaas voor te stellen, maar niet den mensch in het algemeen. Gelijk Hobbes is hij bestrijder van de leer, volgens welke de universalia conceptus intellectus zijn. Maar tevens is hij de eerste, die aantoont, hoe met de waarheid van het nominalisme zich de mogelijkheid van algemeene kennis laat rijmen. De conceptualisten vroegen: ‘Hoe kan men weten, dat een stelling van alle bijzondere driehoeken geldt, indien zij niet eerst ten opzichte van het abstracte begrip van een driehoek, hetwelk voor alle driehoeken geldt, bewezen is? Immers laat het gedemonstreerd zijn, dat zekere eigenschap aan een bijzonderen driehoek toebehoort; daaruit vloeit niet voort, dat iedere andere driehoek, schoon aan den eersten ongelijk, haar bezitten zou. Als ik bij voorbeeld bewezen heb, dat de drie hoeken van een gelijkbeenigen rechthoekigen driehoek aan twee rechte hoeken gelijk zijn, dan mag

ik daarom nog niet aannemen, dat hetzelfde met andere driehoeken het geval is, welke noch twee gelijke zijden noch een rechten hoek bezitten. Om dus zeker te zijn, dat de stelling algemeen waar is, moet er één van beiden geschieden: zij worde bewezen òf voor iederen individueelen driehoek afzonderlijk, òf voor het abstracte begrip van een driehoek, waaraan alle driehoeken gelijkelijk deel hebben en dat hen allen gelijkelijk vertegenwoordigt. Het eerste is onmogelijk; men moet dus aannemen, dat het laatste plaats kan grijpen.' Berkeley antwoordt daarop het volgende: 'Ofschoon de driehoek, die mij bij de bewijsvoering voor den geest staat, een gelijkbeenige rechthoekige driehoek is, welks zijden eene bepaalde lengte hebben, toch kan ik zeker zijn, dat zij voor alle andere rechtlijnige driehoeken geldt, van welke soort of grootte deze ook mogen wezen. Immers de rechte hoek zoowel als de gelijkheid of lengte der zijden hebben niets met de bewijsvoering te maken. Het is waar, dat het diagram, waarvan ik mij bedien, individueele eigenschappen bezit, maar er wordt van haar bij het betoog der stelling niet de minste melding gemaakt. Er wordt niet gezegd, dat de drie hoeken aan twee rechte hoeken gelijk zijn, omdat een der drie een rechte hoek is, of omdat de zijden, die dien rechten hoek insluiten, dezelfde lengte hebben. Dit toont voldoende, dat de demonstratie zou gegolden hebben, ook wanneer de driehoek scheefhoekig en de zijden ongelijk waren geweest. Om deze reden, niet omdat ik mijne stelling voor het abstracte begrip van een driehoek heb gestaafd, besluit ik, dat de stelling voor alle driehoeken geldt. Een individu kan een geheele klasse vertegenwoordigen; de figuur, die op het bord geteekend staat, is deze of gene driehoek; maar als we in onze praemissen enkel datgene opnemen, wat van iederen driehoek kan gezegd worden, dan moet de conclusie eene algemeene waarheid zijn. En hier moet erkend worden, dat ik aan eene figuur, enkel in zooverre zij driehoekig is, mijne aandacht kan wijden, zonder op de bijzondere eigenschappen der hoeken of op de verhoudingen der zijden onderling te letten. In *dien* zin kan de mensch abstraheeren; maar dit is geheel iets anders dan een abstract algemeen begrip te vormen. Op gelijke manier kunnen we ook Peter gadeslaan, enkel in zoover hij mensch of in zoover hij dier is; het afgetrokken begrip van mensch of dier is evenwel onmogelijk'[(*)].

Ziedaar de wijze, waarop door Berkeley de eeuwenheugende strijd tusschen nominalisten en realisten eindelijk voor goed is beslecht geworden. De oude tegenwerping, dat de geest, indien hij enkel met concrete ideeën verkeert, geen algemeene kennis bezitten kan, werd door hem het eerst uit den weg geruimd. Hij toonde, hoe het concrete universeele beteekenis erlangen en zoo middel tot universeele wetenschap worden kan, hoe b.v. een zwarte streep van eene bepaalde lengte vertegenwoordigster van alle lijnen wezen kan. Veel en diep is

(*) Berkeley's Works., Vol. I., bl. 147 sqq.

tevens door hem over het gebruik van algemeene namen nagedacht. Hij zag het duidelijk in, dat de taal de bron der dwaling is, volgens welke er abstracte algemeene begrippen zijn. En dat wel op tweeërlei wijze. In de eerste plaats doordat men meent, dat iedere algemeene naam eene vaste en nauwkeurige beteekenis heeft, althans hebben moet; zoo beduidt het woord *driehoek*, zegt men, een vlak tusschen drie rechte lijnen ingesloten, en het is op grond dezer beteekenis, dat de term vervolgens hier aan deze, ginds aan gene figuur geschonken wordt. Berkeley ontkent dit niet, hij loochent alleen, dat het mogelijk is zich die beteekenis afzonderlijk voor den geest te brengen; om haar te vatten, antwoordt hij, moet men zich telkens een bepaalden, individueelen driehoek denken; het is geheel iets anders bij het gebruik van zekeren term een vasten regel te volgen en aan dien term een abstract algemeen denkbeeld vast te knoopen; het eerste is noodwendig, het laatste onmogelijk. Een naam wordt algemeen, zonder dat hij voor een afgetrokken begrip komt te staan; hij wordt algemeen, zoodra hij tot al de bijzondere voorwerpen wordt uitgebreid, welke, wegens zekere overeenkomst, in dezelfde klasse te huis behooren. Eene tweede reden, waardoor men op het dwaalspoor wordt gelokt, is de volgende. Men maakt zich diets, dat woorden enkel en steeds bestemd zijn ons begrippen te verschaffen. Nu lees ik b.v. in den brief aan de Galaten: 'Indien een mensch zich inbeeldt iets te zijn, terwijl hij niets is, dan bedriegt hij zich zelf.' Ik vat de kracht en beteekenis dier woorden, maar zonder daarbij aan Jan, Piet of Klaas of eenig ander individu te denken. Toch moet er door mij een zin aan het woord *mensch* worden vastgeknoopt; hoe zou ik anders den tekst verstaan? Zoo schijnt het eene rechtmatige conclusie, dat de term *mensch* ons het abstracte algemeene begrip *mensch* voor den geest doet treden. Te recht wordt die conclusie door Berkeley afgekeurd. Woorden, zegt hij, dit staat vast, zijn teekenen; indien we dus weten willen, welk gebruik we van woorden maken, kan het nuttig zijn te onderzoeken, welken dienst teekenen van eene andere soort in staat zijn te bewijzen. Men bezigt b.v. rekenpenningen bij de speeltafel, niet om hun eigen wil, maar als surrogaat van geld, op dezelfde wijze als woorden in de plaats van ideeën staan. Is het nu noodig, telkens als die penningen uit de eene hand in de andere gaan, zich een denkbeeld van de juiste waarde te vormen, welke door haar vertegenwoordigd wordt? Geenszins; het is voldoende, dat de spelers eerst afspreken hoe veel iedere penning wel waard zal zijn, en dat zij later, als het spel geëindigd is, voor de penningen geld uitkeeren. Wanneer we een som optellen, dan staan de cijfers voor guldens en centen; toch is het overbodig bij de berekening zelve telkens aan guldens en centen te denken; het is genoeg, indien ten slotte de cijfers ons in onze verrichtingen bestieren. Eveneens is het onnoodig dat, telkens als we woorden gebruiken, de ideeën, waarvoor ze staan,

ons voor den geest treden; het is genoeg, dat we het in onze macht hebben de teekenen door ideeën te vervangen, zoodra daaraan behoefte is. Daarenboven is het een vooroordeel, dat het éénige en hoofdzakelijke doel der taal mededeeling van gedachten zou zijn. Zonder tusschenkomst van gedachten zijn woorden in staat hoop of schrik te wekken, tot eene handeling aan te vuren, een gevoel van liefde of haat te doen geboren worden. De belofte van *iets goeds* kan indruk op mij maken, ook al hebben we geen denkbeeld van wat het is. Bloote bedreiging van gevaar doet ontstellen, ofschoon we niet aan eene bepaalde ramp denken, en evenmin ons een begrip van gevaar in abstracto vormen. Het is mogelijk, dat de woorden hier oorspronkelijk ideeën hebben veroorzaakt, welke berekend waren zekere gemoedsaandoeningen te weeg te brengen; wanneer men echter aan de taal gewoon is geraakt, dan is het hooren der klanken of het zien der schriftteekenen genoeg om rechtstreeks die emoties te gevoelen, welke in den aanvang door tusschenkomst van ideeën werden verwekt.

Op de juistheid van dit alles laat zich, naar ik meen, niets afdingen. Toch moet Berkeley's theorie onvolledig heeten. De taak der algemeene namen wordt zeer bekrompen opgevat, indien men als éénige reden van hun gebruik de groote massa der ons omringende voorwerpen vermeldt, welke verbiedt aan ieder ding een eigen naam te schenken. Ieder bestanddeel der wetenschap is een oordeel van algemeene strekking, maar om zoodanig oordeel uit te spreken, heeft men steeds een algemeenen naam van noode. Daarenboven bewijst de algemeene naam dezen grooten dienst, dat hij, terwijl een concreet voorwerp ons voor den geest staat, de aandacht op de attributen eener geheele klasse richt, op de punten van overeenkomst tusschen verschillende individuen; de algemeene naam is dus een middel om te verhoeden, dat zich in eene redeneering, welke eene algemeene strekking hebben moet, iets binnendringt, wat enkel aan een bepaald individu als zoodanig eigen is. Deze nuttige zijde van het gebruik van algemeene namen bij het opsporen van algemeene waarheden is niet door Berkeley, maar eerst later, met name door John Stuart Mill, in het heldere daglicht gesteld.

2. Ook in zijne theorie aangaande de materie week Berkeley van den door hem hoog gewaardeerden Locke af. Men weet, hoe er door Locke eene scheidslijn tusschen ware en schijnbare, tusschen primaire en secundaire eigenschappen der stof getrokken werd. Een lichaam heeft kleur, maar niet zonder licht; waar blijft de kleur in het duister? Het klinkt, maar niet zonder lucht; wat is deze eigenschap in de ledige ruimte? Het is broos, wanneer men het gemakkelijk breekt; smeltbaar, wanneer het aan vuurgloed onderworpen wordt; zwaar, wanneer het zijn gewicht gevoelen doet. Al deze eigenschappen hangen van toevallige omstandigheden af, komen niet aan de dingen zelve

toe, zijn betrekkelijk. Ondoordringbaarheid, uitgebreidheid, gedaante, beweging of rust daarentegen zouden volgens Locke, ‘gelijk zij zijn, werkelijk in de wereld zijn, zelfs wanneer er geen enkel wezen bestond om ze waar te nemen.’ Deze eigenschappen kunnen niet worden weggedacht, zij moeten op rekening van ieder voorwerp geschreven worden, zij vormen volgens Locke wat men *materie* heet. Dit realisme, hetwelk voor het ruwe gezonde verstand en voor de eischen des alledaagschen levens berekend is, kon het fijnere intellect van Berkeley niet tevreden stellen. Het bleef hem niet verborgen, dat dezelfde argumenten, welke Locke tegen de secundaire qualiteiten had gericht, ook steek hielden, wanneer zij op de primaire qualiteiten werden toegepast. Indien kleur, smaak, geluid en geur niet buiten den geest bestaan, dan moet ditzelfde van uitgebreidheid, figuur en beweging gelden. Of wil men beweren dat deze laatste eigenschappen in de materie op zich zelve voorhanden zijn? Iemand denkt wellicht, dat de gestalte en de grootte, welke hij met zijne zinnen waarneemt, in het uitwendig voorwerp als zoodanig bestaan. Maar alle levende wezens hebben dan gelijken grond om dit te denken van de gestalte en de grootte, die zij zien en gevoelen kunnen. Nu is het duidelijk, dat wat wij, menschen, ter nauwernood onderscheiden kunnen, aan een uiterst klein dier zich als een reusachtigen berg zal voordoen. Natuurlijk kan één en hetzelfde ding niet tegelijkertijd twee verschillende afmetingen hebben. Toch zouden we verplicht zijn die ongerijmdheid aan te nemen, indien we de grootte, die door ons, en de grootte, die door een mug wordt waargenomen, beide voor de echte grootte van een mikroskopisch stofje wilden houden. Verder is het duidelijk, dat eene eigenschap, welke aan een object op zich zelf toebehoort, niet veranderen kan, zonder dat het object tevens verandert. Intusschen wisselt de zichtbare uitgebreidheid van een ding, naarmate wij naderen of achteruit wijken, en op den eenen afstand is zij tien of honderd maal grooter dan op den anderen. We zeggen dat hitte noch koude in het water zelf zijn, daar het tegelijkertijd aan de eene hand warm en aan de andere koud toeschijnt. Op denzelfden grond moeten we beweren, dat uitgebreidheid en figuur niet in een object zelf zijn, indien het zich tegelijker tijd aan het eene oog als klein, glad en rond, aan het andere als groot, oneffen en hoekig voordoet. Dit nu is het geval, wanneer we hetzelfde voorwerp met één oog bloot en met het ander door een mikroskoop bespieden. Werkelijke beweging kan niet tegelijkertijd in hetzelfde ding snel en langzaam zijn. De beweging van een lichaam nu is snel in verhouding tot den tijd, dien het gebruikt, om eene zekere ruimte te doorloopen. Maar tijd wordt gemeten met behulp van de opvolging der ideeën in onzen geest. Het is mogelijk dat de ideeën elkander tweemaal vlugger in uwen geest afwisselen dan in den mijnen of in dien van een levend wezen eener andere soort. Derhalve kan de wijzer van een klok aan mijn buurman

schijnen eene bepaalde distantie in de helft van den tijd af te leggen, dien het volgens mij daartoe besteedt. Ondoordringbaarheid eindelijk is iets, wat door de zinnen waargenomen wordt; het beteekent òf hardheid òf weerstand. Maar beiden bestaan enkel ten opzichte van onze zinnen; wat aan het eene dier hard schijnt, kan aan een ander, hetwelk grooter kracht en steviger ledematen bezit, zacht voorkomen. Voorts is het evident, dat de tegenstand, dien ik gevoel, niet in een ongevoelig lichaam buiten mij aanwezig is. Wellicht meent iemand de primaire qualiteiten nog te kunnen redden. *Groot* en *klein*, zal hij zeggen, bestaan enkel in de verhouding tusschen de uitgebreide voorwerpen en de deelen van ons eigen lichaam, zij behooren dus niet aan de dingen zelve toe; met ABSOLUTE uitgebreidheid is het anders gesteld, want bij haar wordt geabstraheerd van groot en klein, van deze of gene bijzondere grootte of figuur. Zoo hangen ook de qualiteiten *snel* en *langzaam* geheel van de opvolging der ideeën in onzen geest af; deze modificaties van beweging hebben geen werkelijkheid buiten den geest; daaruit vloeit echter niet voort, dat ook de ABSOLUTE beweging, afgezien van snel en langzaam, zelfstandig aanzijn missen zou. Ook deze uitvlucht wordt door Berkeley veroordeeld. 'Wat is het, vraagt hij, waardoor deze beweging van gene, dit deel der uitgebreidheid van dat verschilt? Is het niet iets, wat wij met de zinnen waarnemen, een zekere graad van snelheid, eene bepaalde grootte, eene bijzondere figuur? Als we deze zinnelijke gegevens buiten rekening laten, dan zijn de qualiteiten, die we overhouden, onderling specifiek noch numeriek verschillend. We hebben dan uitgebreidheid in het algemeen, beweging in het algemeen. Nu is het een door niemand betwiste stelregel, dat alles, wat is, in concreto bestaat. Hoe kunnen dan beweging in het algemeen, uitgebreidheid in het algemeen ergens voorhanden zijn? Daarenboven zijn dit abstracties, van welke we ons zelfs geen begrip kunnen vormen. Is het bijzonder verstandig voor iets te pleiten, dat ondenkbaar is?' Zoo blijkt het dus, dat de argumenten, met welke de secundaire qualiteiten worden op zijde geschoven, ook tegen de primaire kunnen worden aangevoerd. Vanwaar dan het vreemde verschijnsel, dat men de werkelijkheid der eerste prijs gegeven, die der laatste volgehouden heeft? Hoe is men op den inval gekomen hier een onderscheid te maken, gelijk aan dat, hetwelk door de termen *secundair* en *primair* wordt aangeduidt? Als voorname reden noemt Berkeley, dat genot en smart inniger met hitte en koude, met smaak en geur, met geluid en kleur samenhangen dan met gewaarwordingen van uitgebreidheid, figuur en beweging. Nu was het al te ongerijmd lust en onlust aan gevoellooze materie toe te schrijven; vandaar dat men er eerder toe overging aan wat men secundaire dan aan wat men primaire qualiteiten heette zelfstandig bestaan te ontzeggen. Ik geloof, dat er nog een andere reden in het spel is; intusschen heeft Berkeley gelijk, wanneer hij leert, dat de onderschei-

ding van objectieve of ware, en subjectieve of schijnbare qualiteiten elken grond mist. Alle stoffelijke eigenschappen zijn over éénen kam te scheren, uitgebreidheid en figuur bestaan, in zooverre zij iemand voor den geest staan; de geheele wereld der zinnen is voorstelling, idee, geestelijk phaenomenon.

Met deze leer kant Berkeley zich tegen het realisme van Locke aan. Het is hem duidelijk, dat geen menschenhand den sluier van gewaarwordingen opheffen kan, waarin de materie ons verschijnt. Dit te erkennen is op zich zelf reeds idealisme, maar getemperd idealisme. Berkeley gaat verder; naar zijn oordeel, gebruikt ge woorden zonder zin, als ge beweert dat er materie, geestelooze stof achter den sluier steekt. Een stuk marmer is volgens hem niets dan eene door een vaste wet verbonden reeks van gewaarwordingen. Aan hen, die met materie in obstracto, met een stoffelijk substraat komen aanslepen, antwoordt hij hoofdzakelijk het volgende: 1°. Ge kunt zoodanig substraat niet met de zinnen waarnemen. Als ik een boek lees, dan zijn het enkel letters, die mijn zinnen ontdekken; die letters doen mij wel b.v. aan *God, deugd*, *waarheid* denken, maar ongerijmd ware het God en deugd zinnelijke dingen te noemen. Eveneens ware het ongerijmd de oorzaak onzer zinnelijke gewaarwordingen een zinnelijk wezen te noemen. Wat we gevoelen is hitte en zwaarte, maar niet de oorzaak dier hitte en zwaarte. Wat we zien is rood en groen, rond en vierkant, maar niet de oorzaak van rood en groen, van rond en vierkant. Wanneer we alle zinnelijke qualiteiten wegnemen, dan schiet er niets zinnelijks over. De zinnelijke dingen, stoelen, tafels, boomen, zijn dus enkel zinnelijke qualiteiten of verbindingen daarvan. Uw substraat, uwe oorzaak der zinnelijke qualiteiten behoort in de wereld van het *on*zinnelijke te huis. Dit beduidt, dat de rede over het bestaan er van moet oordeelen. 2°. Dat er geen lichamen buiten den geest noodig zijn om ons lichamelijke phaenomena te bezorgen, wordt op grond van wat in droomen en toestanden van delirium gebeurt door de advocaten der absoluut bestaande materie zelven toegegeven. Maar indien onze ideeën van lichamen soms ontstaan zonder behulp van buiten den geest aanwezige lichamen, waarom zouden zij dan niet altijd zoo ontstaan? 3°. Een stof in abstracto behoeft niet te worden aangenomen om van de feiten rekenschap te geven; zij is eene overtollige, dus verwerpelijke hypothese; onze actueele gewaarwordingen zijn niet de teekenen van iets, dat geen gewaarwording is en evenmin gewaarwording heeft, maar enkel van andere mogelijke gewaarwordingen; het feit is dat onze gewaarwordingen groepen vormen, welke door permanente wetten worden bijeengehouden, en, onafhankelijk van ons denken en willen, komen en gaan. 4°. Eene materie, die gewaarwordingen verschaft, is eene contradictio in adjecto, want onder materie verstaat men, volgens de (inderdaad in Berkeley's dagen) heerschende definitie: iets inerts en passiefs. Hoe kan nu ooit dat, wat bloot lijdelijk is, werken, ideeën

verschaffen? (Dit argument zou men natuurlijk thans niet meer laten gelden.) 5°. Een materiaal substraat is een holle blank. Moeten we denken aan iets, dat onder de zinnelijke qualiteiten is uitgebreid, dat aan de zinnelijke qualiteiten tot steun verstrekt? Wat het uitgebreide draagt en steunt moet zelf grootte hebben en behoort dus in de wereld der zinnen te huis. Dus is de letterlijke opvatting van het woord *substraat* af te keuren. De qualiteiten rusten niet op het substraat in denzelfden zin als ons lichaam op zijn beenen rust. Het substraat zij substraat der qualiteiten in figuurlijken zin. Maar hoe moeten we ons dan de verhouding denken? Het is vruchteloos op een antwoord aan te dringen, daar niemand zich van een materiaal substraat ooit een begrip gevormd heeft. Hoe dwaas is het dus te zeggen, dat men zich geen stoffelijke qualiteiten zonder stoffelijk substraat kan denken! 6°. Dat al die objecten, welke we met onze zinnen waarnemen, ideeën, objecten van een subject zijn, in zooverre zij worden waargenomen, spreekt van zelf. Als waargenomen objecten beschouwd, hebben boomen en huizen een relatief bestaan, zijn zij niet buiten en zonder het bewustzijn. Maar er wordt beweerd, dat zij tevens als substanties bestaan. Het begrip nu van eene stoffelijke substantie, van een lichaam buiten en zonder den geest, sluit eene contradictie in zich. Kunt ge u een boom, een berg denken, die niet waargenomen en aan welken evenmin gedacht wordt? Kunt ge iets ter wereld denken, dat niet gedacht wordt? Buiten twijfel, neen. En toch zal men ernstig pleiten voor de werkelijkheid van datgene, wat ondenkbaar is?

Op grond van al deze argumenten leert Berkeley, dat wat we materie noemen ons enkel zekerheid geeft van geestelijk bestaan. We hebben geen evidentie, we hebben zelfs geen begrip van eene zelfstandig bestaande stof. Het *esse* der zinnelijke dingen is werkelijk of mogelijk *percipi.* Ziedaar het *volstrekte* idealisme, een stelsel van Berkeley's eigen vinding. De philosofen, zegt hij, leeren, dat onze zinnelijke voorstellingen een stof vertegenwoordigen, die buiten en zonder ieder bewustzijn bestaat; zij maken dus onderscheid tusschen de wereld der verschijnselen en de werkelijke materie. De groote schare daarentegen meent, dat de dingen, die we waarnemen, de echte dingen zijn, en dat er niets achter de waargenomen dingen schuilt. Ik, Berkeley, stem met de groote schare in en zeg: Onze zinnelijk ideeën en de dingen zijn niet twee, maar één. Doch tevens stem ik met de philosofen in en zeg: wat we met onze zinnen waarnemen, zijn niet dingen buiten en zonder ons, maar ideeën, objecten van een subject. Zoowel de philosofen als het *vulgus* huldigen slechts ééne helft der waarheid; de eersten zijn te recht van oordeel, dat de dingen, die we waarnemen, ideeën zijn, welke enkel voor den geest bestaan; het volk is te recht van oordeel, dat de dingen, die we waarnemen, de werkelijkheid uitmaken.

Het idealisme van Berkeley is veel stouter dan dat van vroegere

philosofen. Onze ideeën zijn de éénige objecten van zinnelijke perceptie: ziedaar de leus van het getemperd idealisme. Onze ideeën zijn de éénige bestaande stoffelijke objecten: ziedaar de leus van Berkeley's idealisme. Hij verwerpt een bekend of onbekend *geesteloos* iets, dat ideeën geeft. Hij loochent, dat er eene physische werkelijkheid zou zijn, ook al was er geen enkel subject om haar waar te nemen.

De onlangs overleden en te recht gevierde Ueberweg verwijt aan Berkeley, dat hij zijn idealisme door eene petitio principii heeft binnengesmokkeld. Reeds in den aanhef zijner verhandeling over *The Principles of Human Knowledge* worden de objecten der menschelijke kennis door Berkeley ideeën genoemd. Dit keurt Ueberweg in eene der aanmerkingen, die hij bij zijne vertaling van dit boek gevoegd heeft, zoo sterk mogelijk af. Berkeley, zoo spreekt hij, onderstelt hier dat bewezen is, wat juist het punt in quaestie heeten moet. Met het volste recht kan men hem antwoorden: 'Niet de *voorwerpen,* maar de *middelen* der kennis zijn ideeën; met behulp van onze ideeën (van wat in onze *ziel* voorhanden en dus *psychische* werkelijkheid is) kennen wij de tegenover ons staande, *objectief*-werkelijke buitenwereld.' Naar mijn oordeel berust deze kritiek van Ueberweg op een misverstand. Steenen, boomen, huizen, als objecten van waarneming beschouwd, zijn inderdaad bundels van ideeën. In zooverre deze dingen percepta zijn, bestaan zij niet zonder percipiens. Maar het is de vraag, of zij nog op eene andere wijze bestaan. Of b.v. de uitgebreidheid en de figuur van een stuk marmer ook zonder en buiten het bewustzijn realiteit bezitten. Zoo niet, of deze waargenomen qualiteiten ten minste iets *vertegenwoordigen*, wat geen geestelijk bestaan in zich sluit. Of zij ons de werkelijkheid van een geesteloos substraat verraden. Berkeley ontduikt die vragen geenszins. Hij beantwoordt ze, maar in ontkennenden zin. Hij somt de redenen voor zijn negatief antwoord op. Hij toont aan, dat de materie in den zin der philosofen, de materie per se onzin is, liever gezegd, een woord zonder zin, een klank, waarbij zich niets denken laat. Het verwijt van Ueberweg mist iederen grond.

De naam van ideeën voor de zinnelijke qualiteiten, de naam van bundels van ideeën voor de stoffelijke dingen is door Berkeley goed gekozen. Wanneer Berkeley als slotsom van zijn onderzoek uitspreekt, dat de zinnelijke qualiteiten *enkel* ideeën, dat de stoffelijke dingen *enkel* bundels van ideeën zijn, kan niemand aan de beteekenis zijner woorden twijfelen. Hij bedoelt, dat we geen evidentie hebben van het zelfstandig bestaan der materie, dat wat we materie noemen ons enkel zekerheid geeft van geestelijk bestaan. Intusschen begreep hij, dat de door hem gekozen terminologie, hoe treffend juist ook, aanleiding tot schimpscheuten zou geven. 'Het klinkt vreemd, wanneer iemand zegt, dat we ideeën eten en drinken, dat we met ideeën gekleed zijn. Ik erken het: immers het woord *idee* wordt gewoonlijk niet gebezigd om die verschillende combinaties van zinnelijke qualitei-

ten aan te duiden, welke *dingen* worden genoemd; en het is ontwijfelbaar, dat iedere uitdrukking, welke van het spraakgebruik afwijkt, grillig en belachelijk schijnt. Maar dit raakt niet de waarheid mijner stelling; in andere woorden zegt zij enkel, dat we gevoed en gekleed worden met die dingen, welke we rechtstreeks met onze zinnen waarnemen. Hardheid of zachtheid, kleur, smaak, warmte, figuur of dergelijke qualiteiten, welke verbonden de verschillende soorten van voedingsmiddelen en kleedingstoffen uitmaken, zijn gebleken enkel in den geest, die ze waarneemt, te bestaan; en dit is alles, wat bedoeld wordt, wanneer ik ze ideeën noem. Ik strijd niet voor de gepastheid, maar voor de waarheid der uitdrukking. Als men mij toegeeft, dat wat wij eten, drinken en als kleeding gebruiken de onmiddellijke objecten der zinnen zijn, welke niet onwaargenomen of zonder eenig subject kunnen bestaan, dan wil ik van mijn kant gaarne erkennen, dat het meer in overeenstemming met de gewoonte is er den naam van dingen, dan dien van ideeën aan te geven. Toch geef ik de voorkeur aan den laatsten naam en wel om een dubbele reden. In de eerste plaats, omdat de term *ding*, in onderscheiding van *idee*, meestal ondersteld wordt iets aan te duiden, wat buiten den geest bestaat; ten tweede, omdat *ding* een ruimer beteekenis dan *idee* heeft, eene beteekenis, die zoowel denkende wezens of geesten als ideeën omvat.'

Men zou Berkeley slecht begrijpen, indien men meende dat hij aan zijne gewaarwordingen twijfelde. 'Men kan het getuigenis der zinnen niet hooger aanschrijven, zegt hij, dan wij bereid zijn te doen. Dat wat ik zie, hoor en gevoel, inderdaad bestaat, dat is te zeggen, door mij wordt waargenomen, trek ik evenmin als mijn eigen bestaan in twijfel. Maar ik vat niet hoe het getuigenis der zinnen ooit als bewijs voor het bestaan van iets, dat niet door de zinnen wordt waargenomen, kan worden aangevoerd.' Werkelijk is het eene ongerijmdheid te beweren, dat absoluut bestaande der materie, materie in zoover zij niet perceptum is en buiten verband met den geest bestaat, ooit door de zinnen zou kunnen worden waargenomen. Dat vergat Johnson, toen hij het idealisme van Berkeley meende te weerleggen, door eenvoudig met zijn stok tegen den grond te stampen. De realiteit der dingen wordt door Berkeley niet geloochend; er wordt slechts ontkend, dat zij elders wonen dan in het bewustzijn. Door deze ontkenning verliezen wij niet ons richtsnoer voor de praktijk. We weten, dat, als we de gezichtsgewaarwording van water hebben, het niet geraden is in zekere richting te ver vooruit te gaan, daar we dan de gewaarwordingen van koude, vochtigheid, wegzinken en stikken zullen krijgen. Ziedaar eene les der ondervinding, die gelden blijft, ook al schuilt er geen geestelooze materie achter de wereld der zinnelijke gewaarwordingen en al zeggen we met Berkeley: vuur en water zijn enkel ideeën.

Men zal antwoorden, dat er toch groot verschil tusschen werkelijk vuur en de idee van vuur bestaat, tusschen te droomen, dat men zich

brandt, en zich feitelijk te branden: als ge meent, dat het enkel de idee van vuur is, die ge ziet, steek er dan maar de hand in en ge zult wel van het tegendeel overtuigd worden. - Maar ook deze objectie wordt door Berkeley zegevierend uit den weg geruimd. Hij zegt: gelijk werkelijk vuur verschilt van de idee van vuur, zoo verschilt ook de werkelijke pijn, door het eerste veroorzaakt, van de bloote idee van pijn, en toch zal ieder erkennen, dat werkelijke pijn, evenmin als de idee van pijn, in een onbezield voorwerp, buiten en zonder den geest kan bestaan.

Werkelijk vuur, werkelijk water heet bij Berkeley een idee. Eene bloote voorsteling van vuur of water, een hersenschim, heet ook een idee. Wat is het onderscheid tusschen die twee soorten van ideeën? In welken zin kan de idealist aan de stoffelijke dingen realiteit toekennen? De stoffelijke wereld, zoo moet het antwoord luiden, is niet eene ongeordende reeks van gelijktijdige of elkander opvolgende gewaarwordingen. Feitelijk aanwezige gewaarwordingen zijn teeken en vaste waarborg van andere, die we thans niet hebben, maar hebben kunnen, en, zoodra zekere voorwaarden vervuld zijn, hebben zullen. Ook op idealistisch standpunt geldt een werkelijk ding voor meer dan de oogenblikkelijke en snel voorbij vliegende gewaarwording. Een boom, die op een afstand wordt gezien, bestaat in de actueele gewaarwording van hem, die er naar kijkt, slechts voor een zeer gering fragment; want hij wordt dan niet gevoeld, en de andere verschijnselen of qualiteiten, welke ons denkbeeld van den boom uitmaken, worden niet oogenblikkelijk ondervonden. Ook wanneer hij betast wordt, wordt hij slechts ten deele betast. De niet waargenomen qualiteiten bestaan nogtans, al worden zij niet op het oogenblik zelf waargenomen. Zij bestaan als waarneembaar. Wilde men deze mogelijkheid niet als deel der werkelijkheid in rekening brengen, dan zou men tot de absurde stelling vervallen, dat het grootste deel van wat ik onder den boom bedoel niet bestaat, zelfs op het oogenblik, wanneer ik zie naar den boom. Men zou de ongerijmde stelling moeten uitspreken, dat alle zichtbare dingen ophouden te bestaan, zoodra men ze in den donker laat; dat de afwezige dingen, de dingen, die door mensch noch dier worden waargenomen, niet bestaan; dat de meubels en de boeken van mijn studeervertrek vernietigd zijn, wanneer ik ze niet betast en bekijk. Als we dus spreken van de werkelijke wereld, dan bedoelen we niet enkel feitelijke, maar tevens *en vooral* mogelijke gewaarwordingen. Laatstgenoemde kunnen en moeten we mederekenen, want zij zijn niet bloot vage mogelijkheden, maar conditioneele zekerheden. Ik weet stellig, dat, wanneer ik dien eik doorzag, ik jaarkringen te kijken zal krijgen. Ik weet stellig, dat, als ik mijne handen in dat vuur steek, ik hitte en pijn gevoelen zal. Ik weet stellig, dat als ik mijn voet naar beneden breng, ik op hardheid en tegenstand stooten zal. Maar nu is het ook duidelijk, welk onderscheid

er tusschen hersenschimmen en werkelijke dingen bestaat. Onder de laatste bedoelen we bundels van sensaties of phaenomena, welker mogelijkheid ons door actueele sensaties of phaenomena gewaarborgd wordt. Er is eene symboliek der sensaties. Die symboliek geldt niet nu en dan, maar onafgebroken. Het zijn constante en universeele wetten, die de actueele zinnelijke gewaarwordingen teekenen van andere doen zijn, welke niet actueel zijn, maar òf in het verleden òf in de toekomst te huis behooren; het komt er slechts op aan de beteekenis van ieder teeken te leeren kennen; het permanente dier beteekenissen is wat men onder zelfstandigheid der stoffelijke wereld heeft te verstaan. Hier kan ik niet aan de verlokking weerstand bieden een paar woorden van Berkeley's grooten voorganger, Leibnitz, te citeeren; zij komen in de verhandeling *De Modo Distinguendi Phenomena Realia de Imaginariis* voor en zijn ook aan de aandacht van Prof. Fraser niet ontgaan.

'Potissimum realitatis phaenomenorum indieium quod vel solum sufficit, est successus praedicendi phaenomena futura ex praeteritis et presentibus.... imo etsi tota haec vita non nisi somnium, et mundus adspectabilis non nisi phantasma esse diceretur, hoc, sive somnium sive phantasma, ego satis reale dicerem, si ratione bene utentes numquam ab eo deciperemur.... Itaque nullo argumento absolute demonstrari potest, dari corpora, nec quicquam prohibet somnia quaedam bene ordinata menti nostrae objecta esse, quae a nobis vera judicentur, et ob consensum inter se, quoad usum veris equivalent.'

Met andere woorden: laat het zijn, dat de geheele zinnelijke wereld enkel als mogelijk of werkelijk object van waarneming bestaat. Toch zullen we haar eene geheel andere realiteit dan aan onze hersenschimmen moeten toeschrijven. Dit, dat er een wettelijk verband tusschen onze gewaarwordingen bestaat, dat de eene ons voor de andere borg staat, maakt het permanente van de zinnelijke wereld uit. Dit wettelijk verband ontbreekt, die waarborg ontzinkt ons, zoodra we in de sferen der phantasie verdwalen.

3. In zijne theorie der gezichtswaarnemingen was Berkeley niet geheel oorspronkelijk. Hij had hier zijne voorgangers in Molyneux, Locke en Malebranche. Als een reeds erkende waarheid wordt door Berkeley vermeld, dat de lijn van afstand, groot of klein, slechts door één punt op het netvlies wordt vertegenwoordigd en dat het oog dus geen afstand kan zien. En in zijn *Essay Concerning Human Understanding* had Locke reeds deze merkwaardige woorden geschreven:

'Als we een ronden bol van eentonige kleur, b.v. van goud, albast of git, voor ons plaatsen, dan is het zeker, dat het beeld, hetwelk zich daarbij aan onze oogen voordoet, een cirkelvormig vlak is, welks deelen verschillend geschaduwd zijn en ongelijke graden van licht en helderheid bezitten. Door evenwel met de dingen om te gaan, hebben wij geleerd, hoe zich convexe lichamen aan ons oog vertoonen,

en welke veranderingen er in de reflectie van het licht met verschil in den gevoelden vorm der lichamen samengaan; door den sleur der gewoonte verandert ons oordeel het verschijnsel in overeenstemming met zijne oorzaken; wat enkel verscheidenheid van schaduw of kleur is, gaat nu als kenmerk van zekere figuur door, en de geest neemt een convexen vorm en een eentonige kleur waar, ofschoon het gezichtsbeeld, gelijk uit de schilderkunst blijkt, een vlakke en verschillend gekleurde vorm is.... Met het oog op het hier gezegde, wil ik een probleem vermelden, dat de geleerde Molyneux mij eenige maanden geleden in een brief heeft toegezonden: "Stel dat iemand blind geboren en nu volwassen is, dat hij door zijn gevoel onderscheid heeft leeren maken tusschen een kubus en een bol van hetzelfde metaal en nagenoeg van gelijken omvang, zoodat hij op het gevoel af zeggen kan, wat de kubus, wat de bol is. Laat nu de blinde ziende worden, terwijl kubus en bol op een tafel voor hem staan: het is de vraag, of hij, door zijn gezicht, zonder vooraf te betasten, zal kunnen onderscheiden, wat de bol en wat de kubus is." En op die vraag, antwoordt Molyneux scherpzinnig: "neen." Want al had de man ondervonden hoe een kubus en hoe een bol zijn tastgevoel aandoet, hij kon daarom nog niet weten, dat wat het gevoel zus of zoo aandoet zich aan het gezicht zus of zoo vertoont, dat b.v. een uitstekende hoek in den kubus, welke in de hand een ongelijken druk veroorzaakt, aan het oog op die wijze verschijnt als bij den kubus het geval is. Ik stem met dezen denker, dien ik trotsch ben mijn vriend te kunnen noemen, in de manier, waarop hij het gestelde probleem beantwoordt, geheel overeen, en ben van oordeel, dat de blinde man, bij den eersten blik, niet zou kunnen zeggen, wat de bol en wat de kubus was.... Laat den lezer hier bedenken, hoeveel hij wellicht aan ondervinding en opvoeding verschuldigd is, waar hij meent niets aan haar te danken te hebben.'

Locke is er reeds van overtuigd, dat het gezicht, 'de meest omvattende der zinnen,' ons enkel besef van licht en kleur verschaft. Ruimte, figuur en beweging worden volgens hem niet gezien, maar door wat wij zien aangeduid. Wat rechtstreeksche waarneming schijnt, is inderdaad eene op herhaalde ondervinding steunende verklaring onzer gewaarwordingen. Deze zijn teekenen, maar waarvan de zin ons zoo gemeenzaam is, dat zij zelve ter nauwernood worden opgemerkt en ons terstond voor den geest brengen wat er door beteekend wordt. Het gaat hier, zegt Locke, als bij het aandachtig lezen en hooren: we letten weinig op de letters of klanken, maar des te meer op de gedachten, welke dieletters of klanken ons voor den geest roepen. We moeten ons niet verwonderen, aldus gaat hij verder, wanneer we onze gezichtsgewaarwordingen zoo snel in oordeelvellingen over afstand, grootte en figuur vertolken, dat wij er zelve niets van bespeuren; 'eene gewoonte, welke vroeg begonnen en steeds is voortgezet, heeft ten slotte handelingen ten gevolge, die onze opmerkzaamheid ontsnappen.'

Uit dit alles blijkt, dat Berkeley's theorie van het zien, welke de schijnbaar onmiddellijke percepties van afstand en grootte als eene door de kracht der gewoonte zeer snelle vertolking van actueele gewaarwordingen doet kennen, volstrekt niet nieuw mag heeten. Toch is het billijk, dat de naam van Berkeley aan die theorie blijft vastgeknoopt. Want hij is de eerste, die haar in bijzonderheden voorgedragen en tot onomstootelijke wetenschap verheven heeft. Nauwkeurig en vrij volledig somt hij de teekenen op, die ons besef van afstand en grootte verschaffen. Zij zijn de volgende: 1_o. het deel van het gezichtsveld, dat door het beeld wordt ingenomen, 2_o. de graad van scherpte, dien de omtrekken van het beeld bezitten, 3o. de meerdere of mindere helderheid der kleuren, 4°. het bedrag der spierinspanning, welke we gevoelen, wanneer we beide oogen doen convergeeren op het beeld, 5°. het aantal der zichtbare voorwerpen, die tusschen ons en het beeld schijnen in geplaatst te zijn. Berkeley bewijst, dat dit teekenen zijn, welke ons oordeel over afstand en grootte bepalen. Hij bewijst het, gelijk Mill in zijn strijdschrift tegen Bailey en elders heeft opgemerkt, door eene volledige inductie. ‘Laten de oorzaken werken, dan grijpen de gevolgen plaats; neem de oorzaken weg, de gevolgen verdwijnen; verander de oorzaken, de gevolgen veranderen.’ Wat is het optisch effect van het kijken door een telescoop naar een aardsch voorwerp? Het beeld neemt grooter deel van het gezichtsveld in beslag: wij zien het voorwerp grooter en dus, schijnbaar, dichter bij. In een nevel blijft de omvang van het beeld van gindschen berg even groot; de omtrekken zijn echter minder scherp; vandaar dat we den berg verder af en tevens grooter zien. Bij eene zuivere lucht daarentegen schijnen alle verwijderde voorwerpen dichter bij en kleiner. Als de criteria afwezig zijn, bespeuren wij geen verschil van afstand: zoo bij de sterren. Als de maan dicht bij den horizont staat, dan is, door de dikke laag lucht, het beeld der maan minder zuiver, wij zien tevens een reeks tusschenliggende voorwerpen; vandaar dat de maan grooter schijnt. Al deze waarnemingen komen door associatie idearum, door ervaring, tot stand. Wij hebben hier niet in de eerste plaats met oordeelvellingen te doen, maar met voorstellingen, welke door oordeelvellingen gevolgd worden. Met voorstellingen; vandaar dat we, door den stereoscoop ziende, de aanschouwing van een lichaam krijgen, ook al hebben we met eigen hand het plaatje in het instrument geschoven. Vandaar dat we, als we ons oog met den telescoop wapenen, den boom op zulk een afstand en van zulk een omvang zien, van welke wij weten, dat zij illusoir zijn. Het is ons bekend, dat de voorstelling der ruimte, die ons van den boom scheidt, niet de ware is, met andere woorden, dat zij geen veilig richtsnoer voor de praktijk zou zijn; toch wordt die voorstelling, bij het zien door den telescoop, in ons opgewekt; zij blijft, ook al zeggen wij ons voortdurend, dat zij valsch is. Om die reden is het ongepast haar eene conclusie, zelfs eene onberedeneerde conclusie te noemen.

Berkeley's theorie trok, gelijk Prof. Fraser ons verhaalt, aanvankelijk weinig de aandacht. Gedurende de eerste twintig jaren werd er zelden op haar gezinspeeld. Het verslag van het beroemde experiment van Cheselden, dat anno 1728 in de *Philosophical Transactions* werd uitgegeven en de proef op de som voor Berkeley's beschouwingen was, bracht in dit opzicht een omkeer te weeg. Op dat tijdstip was de theologische controverse daarenboven juist berekend om belang in te boezemen voor eene leer, 'die het gewone zien als eene vertolking van door God vastgestelde teekenen voordroeg.' Van haar mystisch kleed ontdaan, vond die leer vervolgens haar weg in de geschriften van Hartley; Voltaire, Condillac en anderen. Zij werd weldra gemeengoed der beschaafden, zoowel in Frankrijk als in Engeland. Thans weet ieder het: wij leeren zien, juist zooals wij leeren lezen en spreken; het éénige verschil is, dat de kunst om te zien gemakkelijk wordt aangeleerd, daar de natuur hier aan allen gelijkelijk onderwijs geeft. Tot op den huidigen dag blijft de gezichtswaarneming het schoonste voorbeeld van een toestand des bewustzijns, die oorspronkelijk schijnt, maar zonder het te zijn; blijft de theorie der gezichtswaarneming het beste model van psychologische analyse, een krachtige prikkel voor den beoefenaar der zielkunde om ook andere data van geestelijken aard, geweten, godsdienst, schoonheidsgevoel enz. niet te spoedig als primitief en onverklaarbaar aan te merken. Zoo is de vereenigde arbeid van Locke en Berkeley het signaal voor eene revolutie in de psychologie, aanvang eener genetische beschouwing van het zieleleven geworden.

De lichamelijke wereld bestaat volgens Berkeley *niet* als gedachtelooze stof buiten en zonder den geest. Zij bestaat volgens hem *wel* als eene vaste orde in de gewaarwordingen, een orde, onafhankelijk van onzen wil en waarnaar onze handelingen zich richten moeten, indien wij leed vermijden en genot erlangen zullen.

Vanwaar die vaste orde? 'Hoe komt het, vraagt Berkeley, dat de ideeën van het gezicht ons voor zekere andere ideeën borg staan, welke niet aan de eerste gelijken, ze niet veroorzaken, er evenmin door veroorzaakt worden, en er dus in geen noodzakelijk verband mede staan?... De oplossing van dit probleem, in zijn geheelen omvang, sluit de geheele theorie van het zien in zich. Door zoo de quaestie te stellen, wordt het onderzoek op een geheel nieuwen voet ingericht en gaat er weldra een licht op, dat men bij alle vroegere theorieën te vergeefs zoeken zou.'

Te verklaren is de band tusschen wat rechtstreeks gezien wordt en zijne werkelijke, maar ongeziene beteekenis. A priori zien we volstrekt niet in, dat er zoodanige band moet bestaan. Uit den aard der phaenomena vloeit niet voort, dat er onvermijdelijk harmonie tusschen de phaenomena van het gezicht en die van het gevoel is. Die harmonie is dus gevolg van willekeur, bewijs dat het universum der zinnen door

opzet wordt bestierd, dat de ideeën door eene macht gewerkt worden, die zich vrijwillig aan vaste regels bindt.

Wij vinden hier bij Berkeley dezelfde theorie aangaande physischen samenhang als later door Hume en in onze dagen door het positivisme wordt voorgedragen. Op grond van onze ondervinding verwachten wij, dat de qualiteiten van verschillende zinnen zich op de gewone wijze combineeren zullen, dat met de kleur, den zichtbaren vorm en de zichtbare grootte van een roos ook een bepaalde voelbare vorm en voelbare grootte zullen samengaan; maar we zien de noodzakelijkheid daarvan niet in, want zichtbare vorm en grootte zijn geheel iets anders dan voelbare vorm en grootte. Zichtbare uitgebreidheid omvat een grooter of kleiner aantal *minima visibilia*, voelbare uitgebreidheid een grooter of kleiner aantal *minima tangibilia*; nu spreken we wel in beide gevallen van *uitgebreidheid*, maar de eene soort van uitgebreidheid heeft met de andere enkel den naam gemeen; immers het is duidelijk, dat we het object van het gevoel nooit zien en het object van het gezicht nooit gevoelen kunnen. Wie bespeurt verder eenig verband tusschen een bepaalden vorm, eene bepaalde grootte en eene bepaalde kleur eenerzijds, een bepaalden smaak, geur en graad van hardheid of zachtheid anderzijds? Op grond der ondervinding verwachten wij, dat was, aan hitte blootgesteld, smelten zal; dat steenen, losgelaten, vallen zullen; dat water, bij eene zekere temperatuur, bevriezen zal; maar we weten enkel, dat dat alles pleegt te geschieden, en zien niet in, dat het geschieden *moet.* Eene intrinsieke noodwendigheid voor de regels, welke in het physisch universum gelden, kan nergens worden aangewezen. Het spreekt niet van zelf, dat er orde in de wereld der phaenomena bestaat, en evenmin, dat die orde juist zoo is, als zij is.

Vanwaar dan die orde? Door het antwoord, hier gegeven, erlangt de philosophie van Berkeley een vrome en gemoedelijke tint. Het bestaan van eene vaste wereldorde is hem een teeken der onafgebroken werkzaamheid van een wijs en liefderijk God. Het is hem niet genoeg te weten, dat de kosmos geen chaos is. Hij wil weten, waarom iedere sensatie hare onveranderlijke symbolische waarde heeft. Het is, zegt hij, omdat een barmhartig Opperwezen goedvindt voortdurend door middel van sensaties tot ons te spreken en met vaderlijke zorg onze schreden te bestieren. God houdt geen oogenblik op ons te vermanen; hier zegt Hij ons, dat we dit of dat zoeken, ginds, dat we dit of dat vermijden moeten; voortdurend openbaart Hij ons zijne liefde door voortdurend dezelfde, uit een physisch oogpunt toevallige orde in de wereld der sensaties te handhaven. Met andere woorden: wij bespeuren geen physische noodwendigheid, die de phaenomena naar vaste regels doet samengaan en elkander opvolgen; ergo bestaat er voor die regels eene metaphysische noodwendigheid, zijn zij de vrucht van goddelijk welbehagen.

De phaenomena zelve hebben geen kracht, waardoor het eene het

andere voortbrengt. ‘Om ons van de waarheid dier stelling te overtuigen, hebben we slechts noodig die phaenomena, onze ideeën, waar te nemen. Allen bestaan zij enkel in den geest; daaruit volgt, dat er niets in hen is, wat niet gepercipieerd wordt. Een ieder nu, die op zijne ideeën let, zij mogen door tusschenkomst der zinnen of door reflexie zijn ontstaan, zal niets in haar bespeuren, wat naar kracht of werkzaamheid zweemt; derhalve is er niets van zoodanigen aard in haar voorhanden.... Het is onmogelijk, dat eene idee iets verricht, of, om strikt te spreken, dat zij de oorzaak van iets zij.... Blijkbaar volgt daaruit, dat uitgebreidheid, figuur en beweging niet de oorzaak onzer sensaties kunnen zijn. Het is dus valsch te zeggen, dat deze de effecten van krachten zijn, welke in de configuratie, het getal, de grootte en de beweging der corpuscula liggen opgesloten. Wij nemen intusschen eene bestendige opvolging van ideeën waar; eenige worden op nieuw te voorschijn geroepen, andere worden veranderd of verdwijnen geheel. Er moet eene oorzaak zijn, waarvan de ideeën afhangen en door welke zij veranderd en voortgebracht worden. Dat deze oorzaak niet eene qualiteit, eene idee of eene combinatie van ideëen kan zijn, blijkt uit het bovenstaande. Zij moet derhalve eene substantie zijn; maar er is getoond, dat er geen lichamelijke of stoffelijke substantie bestaat; er schiet dus enkel over, dat de oorzaak der ideeën eene onlichamelijke werkzame substantie, m.a.w. een Geest is.’

Deze redeneering van Berkeley klinkt ouderwetsch. Men zou hetzelfde, wat hij zegt, thans op andere manier uitdrukken. Maar wanneer men van den vreemden *vorm* abstraheert, zoo bespeurt men, dat het betoog zelf, althans wat zijn eerste helft betreft, ook later, zelfs thans nog, gangbare munt blijft. Door Hume, Brown, Auguste Comte, John Stuart Mill, Lotze en anderen wordt geleerd, dat wij in de wereld der verschijnselen (ideeën, sensaties, objecten, gelijk Berkeley ze noemt,) enkel wetten van opvolging en coëxistentie ontdekken, dat zich nergens dwingende krachten, *causae efficientes*, vertoonen. Hume, Mill en de positivisten leiden er uit af, dat er geen grond bestaat om aan *causae efficientes* te gelooven, dat het ijdel is naar een ander verband tusschen de verschijnselen te vragen dan dat, hetwelk we bespeuren, een verband van coëxistentie en successie. Berkeley kan er niet in berusten de wereld te nemen, zooals zij is. Hij wil tot den oorsprong der dingen opklimmen, weten waarom de verschijnselen volgens onveranderlijke wetten gepaard gaan en elkander opvolgen. Het staat bij hem pal, dat het beginsel der causaliteit, in den ouden zin opgevat, gelden *moet*, dat, als er eene verandering plaats grijpt, die verandering door zekere kracht bewerkt worden *moet.* Uit het feit, dat er in de wereld der verschijnselen geen krachten te vinden zijn, concludeert hij, niet dat de krachten niet bestaan, maar dat zij in hooger sfeer worden aangetroffen. Physische causaliteit moge enkel coëxistentie en successie zijn, maar deze is volgens hem niet het echte

causaalverband, omdat er het karakter van noodzakelijkheid aan ontbreekt.

Volgens allen, die het voetspoor van Hume volgen, gaat Berkeley, als hij onze sensaties het bestaan van God bewijzen laat, verder dan hij verantwoorden kan; door zijne behoefte om aan atheïsme en scepticisme den genadeslag te geven wordt Berkeley hier, aldus oordeelt de positivist, in eene valsche richting gestuwd; de ervaring toont ons geen voortbrengende kracht en dus is er geen voortbrengende kracht; wij weten dat, tijdelijk althans, deze kosmos geen chaos is, maar willen niet vragen naar het waarom; laat ons blijde zijn, dat er, toevallig, wetten gelden, welke wetenschap en praktijk mogelijk maken. Zoo is de antithese tusschen Berkeley en Hume het keerpunt in het moderne denken. Zij staan aan tegengestelde polen ten opzichte van de voortbrengende causaliteit in het heelal; bij den eerste is zij de groote concrete realiteit, bij den laatste eene illusie des menschen, 'iets dat in de werkelijkheid evenmin aanwezig is, als de meridianen op den aardbol of de ecliptica aan den hemel(*).' Door Hume gelijk door Berkeley wordt aan de materie slechts een ondergeschikt, afhankelijk, phaenomenaal bestaan toegekend; maar de vernedering, die zij alzoo ondergaat, komt bij Berkeley ten bate van den geest, bij Hume en de positivisten ten bate van toeval en blinde gewoonte. Als Berkeley de absolute stof, zuil en steunsel van atheïsten en materialisten, uit den weg heeft geruimd, dan brengt hij vervolgens zijne hulde aan den eeuwigen, onzichtbaren geest en vindt voor de *physisch* onverklaarbare wereldorde een grond in *metaphysische* scheppende kracht. Bij Humisten en positivisten is het laatste woord van het wereldraadsel: toeval, eene blinde en onverstaanbare gewoonte der phaenomena om zich, althans tijdelijk, volgens vaste regels te gedragen. Aan kennis dier regels heeft de mensch genoeg.... uit het oogpunt der praktijk. Ook voor zijn verstand en hart? Arme Berkeley, die aan alle slangen, welke het veld der wijsbegeerte onveilig maken, aan scepticisme, atheïsme, fatalisme en materialisme, voor goed den kop meende te hebben ingedrukt!

Ik heb de vier theorieën beschreven, door welke Berkeley zijn naam in de geschiedenis der wijsbegeerte vereeuwigd heeft. Laat ons, ten slotte, in twee woorden zeggen, hoe zij samenhangen.

Volgens Berkeley is de fundamenteele fout, bron van alle dwaling en twijfelarij op het gebied der philosophie, dat er aan door abstractie verkregen algemeenheden werkelijkheid wordt toegekend. Zij kunnen zelfs niet gedacht worden. Wie over materie in abstracto redeneert, bewijs vraagt voor haar bestaan en voor haar gelijkheid aan de con-

(*) De woorden, tusschen "-" gezet, worden door den heer A. Huet, leeraar aan de Polytechnische school te Delft, gebezigd om aan te duiden, hoe denkbeeldig, volgens hem, de gewone opvatting omtrent het verband tusschen oorzaak en gevolg is, die welke in Poinsot's *Eléments de Statistique* wordt aangetroffen.

crete, de phaenomenale stof, speelt met holle klanken en weet niet wat hij wil. Het object zijner bespiegeling is niet een begrip, maar een woord zonder zin. Wellicht denkt men de absolute materie te kunnen redden door de opmerking, dat er voorwerpen, welke op een afstand van ons zijn en dus buiten en zonder ons bestaan, door ons worden aanschouwd? De theorie van het zien toont de valschheid dier bewering. Als we meenen een ding in de verte te zien. dan *voor*zien we enkel eene langere of kortere reeks van bewegingen en sensaties. Er is zoodanig verband tusschen sensaties, die actueel zijn, en andere, die het niet zijn, maar onder omstandigheden worden zullen, dat de eerste steeds de mogelijkheid en conditioneele zekerheid der laatste aanduiden. De algemeenheid en onveranderlijkheid van dit symbolisme, hetwelk uit een physisch of mathematisch oogpunt bloot toevallig heeten moet, wijst ons op God, wiens scheppende kracht de eens vastgestelde wereldorde voortdurend op nieuw doet geboren worden.

Zoo is bij Berkeley het immaterialisme toepassing van zijn nominalisme, de theorie van het zien handhaving van zijn immaterialisme en tevens basis van zijn godsdienstig idealisme. Heeft er ooit een goed gesloten stelsel bestaan, dan is het zeker dat van den vromen en diepzinnigen bisschop van Cloyne. In twee woorden kan het aldus worden gekenschetst: God in de plaats van de stof.

Groningen.

VAN DER WIJCK.

Staatkunde en geschiedenis.

Een rijke aanwinst.

De historiographie der kerkgeschiedenis geschetst, tweede deel of derde stuk, vierde of laatste tijdperk, van Schröck tot op onze dagen, door Dr. B. ter Haar, Hoogleeraar te Utrecht. Utrecht, 1873.

Onder bovenstaanden titel heeft de hoogleeraar ter Haar het laatste deel uitgegeven van een werk, dat metterdaad een rijke aanwinst mag genoemd worden op het gebied der geschiedenis. ‘Op het gebied der geschiedenis’, en wel niet alleen der kerkgeschiedenis, zooals van zelf spreekt, maar der geschiedenis over 't geheel. Is reeds alles, wat in betrekking tot de historie der Kerk in 't licht komt, een belangrijke bijdrage tot de kennis van de geschiedenis der beschaving, dit geschrift is het mede door de wijze, waarop het ook enkelen van hen doet kennen, die wel beroemde historieschrijvers zijn geweest, maar juist niet de geschiedenis der Kerk in de eerste plaats op 't oog hadden. Daarenboven zal het boek hooggeschat worden door hen, die prijs stellen op de studie van de historie der beschaving, al ware 't slechts hierom, dat het den aard der geschriften beter doet begrijpen door de mededeeling van tal van bijzonderheden, betreffende het karakter, de opleiding, het leven der schrijvers.

De zeer aangename vorm van 't werk, die meer dan éénmaal herinnert aan de fraaie gedichten, door dezelfde hand terneergeschreven, welke onze letterkunde met dit geschenk begiftigde, trekt aan en boeit tot het einde. Het kost bijna moeite - waartoe intusschen de gewichtige inhoud op verscheiden plaatsen dringt, - van tijd tot tijd stil te staan en na te denken. Het is natuurlijk denkbaar, dat er onder de lezers zullen zijn, die zich, gelijk men pleegt te zeggen, niet met elke oordeelvelling of meening des schrijvers kunnen vereenigen. Doch bijna onmogelijk schijnt het, niet gezind te zijn, na de lectuur, volmondig te erkennen de groote onpartijdigheid en objectiviteit, die allerwege in deze historiographie doorstralen, een objectiviteit, die zich

tegenover niemand, hetzij Roomsch-katholiek, orthodox of wien ook verloochent.

De inleiding van dit deel is o.a. gewijd aan de beantwoording der vraag, of Duitschland dan wel Engeland het geboorteland is der pragmatische geschiedbeschrijving; zij houdt zich bovendien bezig met andere punten, b.v. met het nasporen van den invloed der latere godgeleerdheid en wijsbegeerte op de kerkgeschiedenis, alsmede met een proeve tot oplossing der vraag, of het vierde tijdperk terecht het pragmatische wordt genoemd.

Wat den inhoud uitmaakt van het werk zelf zal men zeker het best kunnen afleiden uit het vermelden der opschriften van de hoofdafdeelingen, waarin het is gesplitst: I, de pragmatische kerkgeschiedschrijving grootendeels in dienst van een eenzijdig subjectivisme, Schröckh, Spittler, enz.; II, de pragmatische kerkgeschiedschrijving zich van deze boeien bevrijdende en strevende naar meerdere objectiviteit, Ph. Conr. Marheinecke, Joh. Carl Ludwig Gieseler, Karl Hase, enz.; III, de pragmatische kerkgeschiedschrijving van het behoudend standpunt des evangelischen geloofs, August Neander, Ullmann, Hagenbach, Schaff, Merle d'Aubigné, Bungener, Guizot, enz.; IV, de pragmatische kerkgeschiedschrijving in haren overgang tot eene organische beschouwing en behandeling der geschiedenis, Ferdinand Christiaan Baur, enz.; V, de pragmatische geschiedschrijving en de Roomsch-katholieke Kerk, Ab Hontheim, von Stolberg, Lingard, enz.

Ten zesde of ten laatste levert de hoogleeraar in een slotbeschouwing een overzicht van den gang der ontwikkeling, dien de kerkgeschiedschrijving van de tijden der hervorming tot op onze dagen heeft genomen, zoowel in de Roomsch-katholieke als in de Protestantsche kerk; verder slaat hij een blik op de tegenwoordige hoogte der kerkgeschiedschrijving en poogt de vraag te beantwoorden, in hoeverre de organische geschiedbeschouwing als de beste methode mag worden erkend en zich als zoodanig zal blijven aanprijzen; eindelijk maakt hij eenige gevolgtrekkingen met het oog op de kerkgeschiedschrijving der toekomst.

Door 't geheele werk heen staan deze twee zaken op den voorgrond: een nauwkeurige teekening van de eigenaardigheden der mannen, die de heer ter Haar achtereenvolgens als auteurs laat optreden; het streven van dezen Schrijver zelven, om niet dan na nauwgezet onderzoek der uitspraken van anderen, b.v. van Schaff en van Baur, zijn eigen oordeel te laten hooren over de waarde der geschriften, van welker opstellers en inhoud hij spreekt. Onder de vele plaatsen, die men in betrekking tot het eerste punt, de levensbijzonderheden, met ingenomenheid leest, is blz. 72, waar herinnerd wordt aan de edelmoedigheid van Heeren in de zaak der prijsvraag, die Villers beantwoordde; blz. 110, waar een zeer opmerkelijk overzicht voorkomt der lotgevallen van het veelbewogen leven van Karl August Hase; blz. 143, waar Neander wordt beschreven, gelijk hij met terneêrgeslagen en in zichzelf gekeerden

blik aan de boorden van den Elster te Hamburg of onder de linden te Berlijn zijn dagelijksche wandeling deed, nauwelijks iets waarnemend van het gewoel, dat hem voorbij gonsde.

Wat het tweede punt, den zin van den heer ter Haar voor onpartijdigheid, betreft, de bewijzen dier zucht zijn op elke bladzijde te vinden. Wil men een aanwijzing van een enkele plaats, waar zij meer bijzonder in 't oog valt, men leze, wat de heer ter Haar zegt over Baur, blz. 195 vlg., over Gieseler, blz. 105 vlg., of wel men sla de bladzijde op, waar de verkeerde voorstelling onzer historie van Neale wordt aangehaald, blz. 270, of die, waar de verdiensten en gebreken van Merle d'Aubigné worden geschilderd, blz. 178 vlg. Doch ik zal deze vluchtige aankondiging sluiten, evenwel niet dan na hem, die begeerig is, de voor 't overige genoeg bekende wijze van denken van den heer ter Haar te leeren kennen omtrent vele der vraagpunten, waartoe de historiographie der kerkgeschiedenis voert, te hebben verwezen naar blz. 272, waar de Schrijver gewaagt van een mogelijke toekomst zonder staatskerk en sectenamen; naar het uitgewerkt oordeel, op blz. 291 vlg. voorkomend, over de waarde der organische geschiedbeschouwing, waar ook haar schaduwzijde niet wordt verzwegen; naar de voorstelling van Ranke, als den uitstekendste onder de historieschrijvers, blz. 305 vlg.; eindelijk naar blz. 309 vlg., waar de Schrijver, zijn meening mededeelend over de dikwijls gewraakte en even vaak gebruikelijke vingerwijzing naar het bestuur der Voorzienigheid, zegt, dat, zoo men afgaat op den toon van vele onzer hedendaagsche dagbladen, de Regeerder der wereld, indien men Hem laat voortbestaan, zal worden veroordeeld, om op de slagvelden, waar het lot der volken in de weegschalen hangt, een werkeloos aanschouwer te blijven en het te moeten aanzien, dat het achterlaadgeweer, het stalen kanon of de mitrailleuse de zege van den dag beslisse.

Anderen mogen nagaan, in hoever zij het met den heer ter Haar eens zijn, ja dan neen. Mijzelf veroorloof ik slechts, hem te vragen, of de zwakheid van Robertson in de teekening der middeleeuwen niet een weinig sterker had kunnen uitkomen en wat waar is van de bewering van Augustin Thierry (Lettres sur l'histoire de France, troisième édition, 1829, p. 79): ‘L'histoire d'Angleterre de Hume n'est au fonds que celle de Rapin-Thoyras, à laquelle se trouvent joints, pour la première fois, plusieurs traités complets de politique, d'économie publique, de législation, d'archéologie et une assez nombreuse collection de maximes, soit théoriques, soit usuelles.’

J.A. WIJNNE.

Utrecht, October 1873.

Geschiedenis van den dag.

Verschillende gebeurtenissen deden de politieke geschiedenis van Oostenrijk in de laatste maanden op den achtergrond treden; Europa had wat anders te doen dan te luisteren naar de eeuwige nationale twisten in het rijk der nooit betrouwbare Habsburgers; de aandacht werd verdeeld tusschen Duitschland en Frankrijk; hier waar men telkens een omwenteling vreesde, waar het intrigenspel van de verschillende politieke partijen in vollen gang is, een spel dat deernis inboezemt met het rijkbegaafde volk, dat de noodzakelijkste aller deugden mist, die van zich zelf te kunnen besturen; daar de strijd ontbrand, die met volle recht een wereldstrijd kan worden genoemd, die om de opperheerschappij van den Staat of van de Kerk. Oostenrijk leverde overigens zelf afleiding genoeg om het nationale geharwar te doen vergeten; allereerst de wereldtentoonstelling in de hoofdstad, de drukke vorstelijke bezoeken aan de prachtige Donau-stad, waar men na Parijs het best de kunst verstaat van vroolijk te leven, en niet het minst de financieele crisis, waaronder geheel Oostenrijk en ook Hongarije zucht, meer dan het ooit deed onder een of andere politieke proefneming om het heilloos verdeelde bijeen te voegen. Wellicht hebben deze gebeurtenissen bijgedragen om ook de aandacht van de Oostenrijkers zelven af te leiden van het staatkundige leven en daardoor den schijn gegeven dat de tegenwoordige, betrekkelijk nieuwe organisatie van het centrale bestuur hechter en vaster schijnt dan het in werkelijkheid is; het is namelijk gelukt om te Weenen een parlement bijeen te krijgen, dat al de verschillende landen van den Oostenrijkschen keizersstaat vertegenwoordigt en dat in zijn bestaan niet meer zooals vroeger wordt bedreigd door de vijandige gezindheid van de Landdagen van eenige provinciën of landen. Dezelfde partij, aan welke het na schier eindelooze proefnemingen gelukt is, die centrale volksvertegenwoordiging tot stand te brengen, heeft een aanzienlijke meerderheid, zoodat zij, van leven verzekerd, met moed en kracht aan den arbeid kan gaan om het in vele opzichten verwaarloosde binnenlandsche bestuur te reorganiseeren en Oostenrijk in werkelijkheid te maken tot een modernen Staat. Indien het gevoel van trots en vreugde over een behaalde overwinning beslist over de duurzaamheid van een zegepraal, dan zal men moeten gelooven, dat vooreerst geen belangrijke politieke veranderingen in Oostenrijk zijn te wachten, maar het parlementaire stelsel daar eindelijk na veel tobben en zwoegen op vaste grondslagen is gevestigd. Om echter hierover te kunnen oordeelen, moeten wij de zaken meer dan van de oppervlakte beschouwen; wij dringen het gemakkelijkst dieper door, wanneer wij twee vra-

gen beantwoorden: hoe is de tegenwoordige, schijnbaar vaste toestand geworden, en levert die toestand werkelijk waarborgen op voor de toekomst; de vragen vloeien voor een deel in elkander, want de wijze waarop iets geworden is, vormt als 't ware het meer of minder vaste fondament, waarop de toekomst rust; is de grondslag niet zuiver gelegd, dan kan het gebouw der toekomst onmogelijk stevig staan.

Men weet, dat Oostenrijk verscheurd wordt door den nationaliteitentwist, - een ongeluk voor een land, want de krachten worden daarbij onttrokken aan den opbouw van den Staat; het oordeel over de politieke zaken wordt in zulk een land niet afhankelijk gesteld van de juiste beschouwing, van de wezenlijke waarde, maar van de nationale partij, waarvan zij uitgaan, of het belang dat zij voor een bepaalde nationaliteit hebben. Het zijn vooral twee nationaliteiten, die in Oostenrijk na de afscheiding van Hongarije naar den voorrang dingen, de Duitsche en de Slavische; de Polen nemen nog een afzonderlijke plaats in. Wij herinneren aan de sprekende cijfers, die wij bij de beoordeeling van Oostenrijk nooit uit het oog moeten verliezen; de Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie telt in het geheel slechts 8½ millioen Duitschers, tegenover 16 millioen Slaven, benevens ruim 5 millioen Hongaren en 3½ millioen Romanen. Nu is de Slavische meerderheid in de laatste eeuwen altijd geregeerd of liever overheerscht door de Duitsche minderheid; na '66 is in Hongarije daaraan een eind gekomen door het zoogenaamde vergelijk, waardoor Hongarije werd verklaard voor een afzonderlijk koninkrijk, dat alleen voor sommige zaken, leger, diplomatie, met den Oostenrijkschen keizersstaat bleef verbonden.

De eeuwenlange suprematie van de Duitschers over de Slaven laat zich gemakkelijk verklaren uit de meerdere intellectueele ontwikkeling van de Duitschers; zij waren, en zijn nog voor een goed deel in Oostenrijk zoowel als in Hongarije de dragers der beschaving. Toch zou die heerschappij niet zoolang hebben kunnen blijven bestaan, indien de regeeringsvorm en het regeeringsstelsel niet hadden meegewerkt om haar te doen voortduren; Oostenrijk was vóor '48 een zuiver absolutistische Staat en het centrale bewind kende wel de vijandschap, die er tusschen de verschillende volksstammen van vreemde tong bestond, maar gebruikte die juist om het absolutisme in stand te houden; de nationale haat werd dikwerf aangevuurd om de Duitschers en de Czechen, de Croaten en Serven en Hongaren tegen elkander te gebruiken; was de Duitscher overal waar hij zich vestigde, de pionier der beschaving, de Duitsche absolutistische Regeering, het huis van Habsburg bekommerde zich weinig om beschaving; het liet b.v. in de Militaire Grenzen middeleeuwsche inrichtingen en middeleeuwsche onwetendheid voortduren, omdat die bevorderlijk scheen aan de belangen van de dynastie; daar bij die ruwe volksstammen leefde met de oude barbaarschheid immers ook de traditioneele trouw

aan den keizer voort; waarom zou men door den fakkel der verlichting te ontsteken die naieveteit doen verdwijnen; het volk bestond immers om den Vorst!

Toen het absolutisme in Oostenrijk een onmogelijkheid werd en plaats moest maken voor het stelsel van mede-regeering van de zijde des volks, plukte men spoedig de vruchten van de vroegere heillooze staatkunde; men had het: verdeel en heersch! in toepassing gebracht en stuitte nu allerwege op verdeeldheid; men had de verschillende volksstammen tegen elkander opgezet, zij stonden gereed om tegen elkander te strijden, maar waren tot gemeenschappelijke samenwerking niet te bewegen. Hoe zou het constitutioneele regeeringsstelsel daar met vrucht kunnen werken? De pogingen om tot zulk een stelsel te geraken deden op den bodem twee onvereenigbare zaken zien: men wilde de suprematie van de Duitschers behouden en tevens de verschillende nationaliteiten met elkander verzoenen, althans haar doen samenwerken; men wilde den Staat centralistisch en federalistisch tegelijk besturen; van daar een kieswet, waardoor de Duitschers in het oogloopend werden bevoorrecht, van daar een centraal parlement met gewone constitutioneele bevoegdheid, maar tevens de bepaling dat de leden van dit parlement zouden worden gekozen door de Landdagen.

Na het voor Oostenrijk rampspoedige jaar '66 zag men in dat het stelsel onhoudbaar was en men meende op een beteren weg te komen, wanneer men Hongarije uit het kunstig politiek gareel ontsloeg, dit weder verhief tot een zelfstandig koninkrijk, maar in het eigenlijk gezegde Oostenrijk, het Cis-Leithaansche het onhoudbaar gebleken stelsel met des te meer kracht in toepassing bracht; 't was von Beust, de in Saksen onmogelijk geworden staatsman, die zich met de uitvoering van deze nieuwe regeling belastte. Men weet met welk een hopeloos resultaat; de toestand bleef geheel dezelfde; in de Landdagen stonden de nationaliteiten, Duitschers en Czechen of Sloveenen, Polen en Rutheenen even vijandig tegenover elkander. Kon men den Czechen ten kwade duiden, dat zij na het vergelijk met Hongarije hetzelfde eischten, aandrongen op de herstelling van het koninkrijk Boheme met een zelfstandigheid als aan Hongarije was toegekend? Historisch konden zij ongeveer dezelfde aanspraken doen gelden; wat de getalsterkte betreft waren zij vooral niet minder dan de Hongaren; in Bohemen b.v. heeft men bijna 3 millioen Czechen tegenover 1 ¾ millioen Duitschers, in Moravië ruim 1 ¼ millioen Czechen en geen ½ millioen Duitschers.

De Duitschers kunnen zich niet beroemen, dat zij ooit gevoel hebben gehad voor het recht der Czechen; zij wilden alle concessies toestaan behalve die welke het eigenlijke punt in quaestie raakte, hun eigen suprematie, en toen onder het ministerie Hohenwart werkelijk plannen werden voorgelegd, waarin de gelijkstelling van Czechen en Duitschers

was aangenomen, ontstond er onder de Duitschers zulk een gisting, dat de Regeering wel genoodzaakt was om die plannen weder te laten varen, het ministerie Hohenwart te ontslaan en op nieuw een Duitsch-liberaal Kabinet, dat van Auersperg te benoemen. Terugkeer tot het vroegere stelsel, of liever behoud van het bestaande was echter een onmogelijkheid geworden; en wel omdat het bestuur van het centraal parlement in gevaar werd gebracht; de Slavisch gezinde Landdagen weigerden leden te benoemen voor den Weener Rijksraad, of benoemden leden, die van hun mandaat geen gebruik maakten; Boheme b.v. beschikte over één vierde van den Rijksraad; de Polen in Galicie over één vijfde, en soms was het er na aan toe, dat het centrale parlement onverrichter zake moest uiteengaan, omdat het bij de wet vereischte aantal leden ontbrak. Welken invloed kon buitendien een parlement uitoefenen, waarin schier alleen de Duitsche nationaliteit was vertegenwoordigd?

In dit bezwaar had men reeds lang willen voorzien door de leden van den Rijksraad niet meer te doen benoemen door de Landdagen, maar door middel van directe verkiezingen; er bestond echter een bezwaar; aan de Landdagen was het recht toegekend om de Rijksraadsleden te benoemen en de meerderheid, ook der Duitschers was van oordeel, dat dit recht niet aan de Landdagen kon worden ontnomen zonder de toestemming van de meerderheid dier corporaties; wanneer het echter dezen weg op moest, dan was het zeker dat een voorstel in dien geest door de meerderheid van de 19 Landdagen zou worden verworpen. Nood breekt wet, is een leelijk spreekwoord, maar waarvan de toepassing toch vrij algemeen is onder alle partijen; het ministerie Auersperg besloot met instemming van de Duitsch-liberalen om de grondwet te wijzigen zonder het gevoelen van de Landdagen over het hun toegekend recht in te winnen; wanneer, zoo redeneerde men thans, wanneer in den Rijksraad maar een meerderheid van twee derden werd gevonden, dan was tegen de wijziging van de constitutie niets in te brengen; de verkiezing van Rijksraadsleden moest niet zoo zeer beschouwd worden als een recht van de Landdagen, maar meer als een plicht, door den Rijksraad aan de Landdagen opgelegd, en waarvan die Rijksraad de Landdagen ook weder kon ontslaan. En zoo is de wet op de directe verkiezingen voor den Rijksraad in Oostenrijk tot stand gekomen.

Maar welke directe verkiezingen! Om het verraderlijke van het Oostenrijksche constitutioneele stelsel te zien, moet men het kiesstelsel kennen, dat voor de Landdagen bestaat en ook voor den Rijksraad behouden bleef, om licht te begrijpen redenen, - het begunstigt sterk de Duitschers. De verkiezing geschiedt namelijk bij groepen of klassen, en voor elke klasse heeft men een verschillend aantal; de kunst nu ligt hierin om die getallen zoo te verdeelen, dat de Duitschers de meerderheid verkrijgen, maar - overigens de schijn des rechts en der gelijkma-

tigheid zooveel mogelijk behouden blijft. De verschillende groepen of klassen zijn de volgende: groote landeigenaars, steden, kamers van koophandel en dorpen of landgemeenten. Hebben de Duitschers de intellectueele meerderheid, zij behooren over het geheel tevens tot de meer gegoede klasse; men vindt onder hen een groot aantal groote landeigenaars, terwijl de Czechen meerendeels tot den kleinen boerenof arbeidersstand behooren; de industrie en daarmee de kamers van koophandel zijn tevens bijna geheel in handen van de Duitschers, terwijl deze tevens in de steden zeer talrijk zijn vertegenwoordigd; wanneer nu het platteland in vergelijking van de getalsterkte wordt misdeeld, bestaat er altijd waarschijnlijkheid, dat de Duitschers bij de verkiezingen zegevieren.

Wij behoeven slechts een paar provinciën of landen te nemen om deze voorbeeldige regeling van het kiesstelsel te begrijpen; in Boheme verkiezen de groote landeigenaars 23 vertegenwoordigers, de steden 31, de Kamers van Koophandel 7 en de plattelands-gemeenten te zamen 30; Galicië: groote landeigenaars 20; steden 13; Kamers van Koophandel 3; platteland 27; Moravië: groote landeigenaars 9; steden 13; Kamers van Koophandel 3; platteland 11. Men ziet, overal maken de dorpen de minderheid uit; de groote grondbezitters en de steden overstemmen het platteland verreweg. Het behoeft nauw gezegd te worden, dat bij zulk een kiesstelsel van een eigenlijk gezegde volksvertegenwoordiging geen sprake kan zijn. Eene bijzonderheid legt zelfs de verkiezingen voor een deel in de hand der Regeering; de grootgrondbezitters namelijk stemmen meest met de Regeering, hetzij deze van liberale of van conservatieve kleur is; het landbezit is namelijk niet uitsluitend in handen der Duitschers; men vindt vooral in Boheme een aantal lieden van ouden C echischen adel met groote geërfde landgoederen; de doorslag wordt nu bij de verkiezingen gegeven door die groote landeigenaars, die hooge regeerings- of hofbetrekkingen hebben. De ongelijkheid van het kiesstelsel blijkt ook uit een vergelijking van het belastingsbedrag met het aantal vertegenwoordigers, daargelaten nog dat men door vertegenwoordigers te zoeken voor bepaalde klassen een parlement moet verkrijgen, waar men behalve voor de nationale belangen alleen pleitbezorgers vindt voor even zooveel zaken als men groepen of klassen vindt, m.a.w. een eigenlijk gezegd politieke vergadering kan men onmogelijk langs dezen weg verkrijgen; het klassen-stelsel heeft in nog meerdere mate dan het specialiteiten-stelsel - in andere landen zoo geliefd - een groote, onoverkomelijke schaduwzijde.

Politieke overwegingen echter, bewijzen ontleend aan de zaken zelf traden geheel op den achtergrond bij de partij, die met deze nieuwe inrichting hoopte te slagen in het behoud van de meerderheid in den Rijksraad, met verzekering tevens van dit lichaam tegen den nationaliteitendood; de Duitsche grondwetspartij had slechts éene bedenking, deze namelijk hoe men aan dit wetsontwerp in den Rijksraad de bij

de grondwet vereischte meerderheid van twee derden der stemmen zou kunnen bezorgen.

Men had het oog hierom sinds langen tijd op de Galicische afgevaardigden, de Polen en deze gevleid met het vooruitzicht van belangrijke concessies betreffende meerdere zelfstandigheid van hun provincie; die zorg werd echter overbodig sinds de meerderheid van de groot-grondbezitters in Boheme voorstanders der grondwet kozen in den Landdag en daarmee ook Boheme weder in den Rijksraad werd vertegenwoordigd; van de 54 leden voor Boheme gingen 40 naar Weenen om de hand te leenen tot het vaststellen van het wetsontwerp betreffende de directe verkiezingen voor den Rijksraad. Men vertelt steeds dat deze wending in Boheme voornamelijk moet worden geweten aan de beloften, die het Ministerie Auersperg heeft gedaan aan eenige clericaalgezinde groot-grondbezitters. Zoodra het zeker was, dat de Duitschers de vereischte meerderheid hadden in den Rijksraad, was ook hun voorgegeven sympathie voor een vergelijk met Galicie verdwenen; het heette dat het vergelijk was afgestuit op de hooge eischen van de Polen, maar minstens de helft van de mislukking moet worden toegeschreven aan het feit, dat de Duitschers de Polen niet meer noodig hadden tot handhaving van hun suprematie over de Slaven.

Den 11 Maart l.l. werd het groote nationale werk der Duitschers in Oostenrijk gewrocht; de Rijksraad nam het wetsontwerp betreffende de directe verkiezingen aan met 120 stemmen; slechts 2 leden stemden tegen; men zou derhalve kunnen beweren, dat het ontwerp bijna met algemeene stemmen was aangenomen, maar ook hier bedriegt de schijn; de Duitsche grondwet- of liberale partij was bijna alleen in den Rijksraad meer vertegenwoordigd; in den laatsten tijd kon zij daar niet meer dan ruim 90 stemmen halen, maar zooals wij daareven zagen, de partij was aangegroeid tengevolge van den uitslag van de verkiezingen in Boheme, waar het Ministerie met de clericalen had geknoeid; maar ook indien wij dit ter zijde laten, maakt de stemming een droevige figuur; de voltallige Oostenrijksche Rijksraad telde 203 leden; de voor een grondwetsverandering vereischte meerderheid van twee derden zou dus bij een voltallige vergadering 136 hebben bedragen. De Polen hadden evenwel het voorbeeld der Slavische afgevaardigden gevolgd en den Rijksraad verlaten; om nationale redenen waren in het geheel afwezig 75 leden; vijf waren wegens ziekte weggebleven, zoodat van de 203 leden slechts 123 aanwezig waren; van de 120 leden, die voor het ontwerp stemden, behoorden nog 5 afgevaardigden niet tot de Duitsche partij, maar waren gewonnen door toezeggingen betreffende locale belangen; met 115 van de 203 stemmen is het ontwerp dus eigenlijk aangenomen; wel een kleine meerderheid!

Ware de nationale oppositie ter plaatse verschenen, dan ware het ontwerp gevallen, want de tweederden meerderheid bedroeg alsdan 136 stemmen. De aanneming van de wet door het Heerenhuis, waar de

Duitsche grondwetpartij steeds de meerderheid had, volgde spoedig, en den 4 April was het wetsontwerp betreffende de invoering van de directe verkiezingen voor den Rijksraad met de Keizerlijke goedkeuring bekrachtigd. Tot het laatste oogenblik hebben de Duitschers aan de meewerking des Keizers getwijfeld; was het hun geweten, dat hen deed vreezen? Zeker is het dat de Slavische oppositie met de feudalen en de Ultramontanen tot het laatste oogenblik de uiterste pogingen heeft ingespannen om den Keizer van de bekrachtiging der wet terugte houden, en zoo groot als de vreugde was van de Duitschers over het tot stand komen der wet, zoo diep was de neerslachtigheid en ook de wrok bij de Slavische oppositie. Even weinig liberaal als de geschiedenis is van het wetsontwerp, dat de reddingsplank was voor de Duitsch liberalen, was ook de lofrede, die het hoofd van deze partij, dr. Herbst in den Rijksdag hield op den Keizer, omdat deze die wet had laten indienen; de liberale afgevaardigde betrok den Keizer zoozeer in de eigenlijk nationale quaestie, dat hij hem ongeveer voorstelde als den ontwerper van de wet, en dit geschiedde op een tijdstip, dat de wet door het Heerenhuis nog moest worden onderzocht en dan eerst aan de goedkeuring van den Keizer kon worden onderworpen! Zoo ziet men: nood breekt niet alleen wet, maar ook constitutioneele vormen. Van een constitutioneel Staatsleven kan op die wijze geen sprake zijn; in Oostenrijk heeft men alleen de vormen, den schijn daarvan, en onder den constitutioneelen vorm duurt de nationaliteitenstrijd voort.

De Duitschers in Oostenrijk hebben naar bewijzen gezocht voor hun suprematie over de Slavische bevolking; zij geven in de eerste plaats op hun hoogere intellectueele ontwikkeling. Wij zullen niet beweren, dat de Slaaf in ontwikkeling met den Duitscher gelijk staat, maar niet de minste grond is er om den Slaaf tot die geringe mate van ontwikkeling te brengen, die een overheersching door een ander volk zoo niet rechtvaardigt dan toch natuurlijk maakt; de Czechische letterkunde, om onder de nieuwe dichters slechts Kollar en Czelatowsky te noemen, wijst een standpunt van ontwikkeling aan, op grond waarvan dit volk zeer goed een plaats onder de beschaafde volken kan en moet worden aangewezen; het verstand der Slaven is over het algemeen, men vergelijke b.v. de Russen, wat aanleg betreft zelfs scherper dan bij de Duitschers, maar minder diep; hetzelfde is het geval met hun beschaving; de Czechen zijn over 't geheel door de vlugheid en levendigheid hunner vormen zelfs aangenamer dan de Duitschers, maar hun beschaving mist dien trek naar veredeling van geest, die de Germanen eigen is.

Een tweeden grond voor hun suprematie vinden de Duitschers in het zoogenaamd historisch recht; de Slaven zijn in de laatste eeuwen aan de Duitschers onderworpen geweest en zij moeten zulks blijven; Oostenrijk is een Duitsche Staat, en zoo men dit al ten opzichte van

Hongarije heeft prijs gegeven, in Cisleithanie moet het Duitsche karakter overwegend blijven, - zoo luidt ongeveer de redeneering, waarvan de wederlegging niet moeilijk is. De Duitsch-Oostenrijkers moeten niet vergeten, dat de tijden veranderen, en hij verstandig doet, die op zijn tijd de bakens verzet. De nationale beweging onder de volken, die vooral na '48 zoo sterk geworden is, heeft zich niet het minst onder de Slaven vertoond; het bewustzijn van een eigen volk te zijn, een eigen taal en letterkunde te hebben is levendig geworden onder de Zuid- en West-Slaven, die in de laatste eeuwen onder Duitschen of Turkschen scepter zuchten; de wetenschap dat zoo niet het machtigste dan toch het kolossaalste Europeesche rijk, Rusland, geheel Slavisch is, moest natuurlijk de zucht naar een onafhankelijk volksbestaan aanvuren. Was het wonder dat de Czechen bij zich zelven het plan vormden om zich een zelfstandige plaats te veroveren, hetzij met, hetzij zonder de Oostenrijksche monarchie? Hoe konden de Duitschers zulks ten kwade duiden, zij bij wie het nationaal gevoel sedert het begin dezer eeuw steeds sterker werd ontwikkeld, zoodat het soms aan waanzin grensde? Maar het bleek telkens in Oostenrijk, dat de Duitschers alleen gevoel hadden voor hun eigen nationaliteit en zij alles op de wereld, soms ook de wetenschap uit het oogpunt van de Duitsche nationaliteit beschouwden; de nationale hartstocht maakte hen opgeblazen, blind voor de rechten en eischen van andere nationaliteiten. En toch, wat kracht van nationaliteitsgevoel betreft, wijkt de Slaaf niet voor den Duitscher; de nationale beweging is onder de Czechen in de laatste jaren sterk toegenomen; al is de Duitsche taal in Boheme in strijd met het meerderheidsrecht de officieele taal gebleven, het Czechisch wordt meer dan vroeger gesproken en gelezen, en voor de ontwikkeling en verspreiding van taal en letterkunde onder het volk geen moeite gespaard; het is vooral de lagere geestelijkheid geweest, die daarin is voorgegaan en zich in dit opzicht zeer verdienstelijk heeft gemaakt. De nationale beweging onder de Czechen is te diep geworteld, te vast gegrond om te kunnen worden versmoord; de beweging is van dien aard, in Boheme en elders, dat de onpartijdige beschouwer daaruit het besluit trekt, dat òf dit volk een gelijke plaats moet worden ingeruimd, òf dat het zich mettertijd met geweld onafhankelijk zal maken; de Duitschers in Oostenrijk althans zijn niet machtig genoeg om op den duur de Slavische beweging tegen te houden.

Een verzoening of vergelijk tusschen de beide nationaliteiten wordt moeilijker en schijnt onmogelijk bij den diepen haat en wrok, die zich door onrechtvaardige behandeling van de Czechen heeft meester gemaakt. De nieuwe triomf van de Duitschers in Oostenrijk door de zonderlinge wet betreffende de directe verkiezingen voor den Rijksraad valt ongeveer samen met een hard, maar niet onwaar woord, dat de Czechische geschiedschrijver Palacky de Duitschers heeft toegeworpen in zijn ‘afscheidswoord aan mijn volk,’ een aanhangsel op een ver-

zameling van historische studiën; Palacky is van omstreeks '30 af onvermoeid bezig geweest om het nationaal gevoel onder zijn volk op te wekken en zijn historische onderzoekingen hebben niet weinig bijgedragen om de nationale beweging te bevorderen. In '48 was hij de aanvoerder der Slavische partij op de Rijksdagen te Weenen en te Kremsir; in '61 werd hij tot lid benoemd van het Oostenrijksche Heerenhuis - een man dus wiens woord mag gehoord worden. Welnu, in zijn straks genoemd afscheidswoord laat hij zich aldus over de houding van de Duitsch-Oostenrijkers tegenover zijn volk, de Czechen, uit: ‘Toen ik in '48 de politieke loopbaan betrad, beging ik een groote dwaling; ik bouwde op de liefde voor het recht van de Duitsche natie. Mijn bekend woord: wanneer Oostenrijk niet bestond, moesten wij ons haasten het te scheppen, is gesproken in de veronderstelling en in het vast vertrouwen, dat in de vereeniging van deze vrije naties rechtvaardigheid zou heerschen. Ik kon toen niet denken, dat de Duitschers het Czechisch recht met voeten treden en een Staatsgebouw op leugen zouden oprichten. Thans laat ik de hoop op het voortdurend bestaan van Oostenrijk varen, niet omdat het niet wenschelijk of onmogelijk zou zijn; maar omdat Oostenrijk overgegeven is aan de heerschappij van Duitschers en Hongaren. Over mijn volk ben ik niet ongerust, want ofschoon het na den ondergang van Oostenrijk zijn vuur- en ijzerproef zal hebben te doorstaan, heeft het toch een te gezonde kern in zich, dan dat het niet weder zou opstaan onder welke omstandigheden ook. De Joodsche stam heerscht thans in Duitschland. De Duitschers laten zich meeslepen door een vervallen journalistiek, door slechte lieden zonder geweten en zonder schaamtegevoel, die niet naar recht en waarheid, maar naar oogenblikkelijk voordeel streven. Evenals bij Shylock, hun prototype, hebben zij voor niets anders ooren dan voor letterrecht; wat in de zedelijke wereld daarboven staat, grootmoedigheid, ridderlijkheid, dat kennen zij niet.’

Overdreven is wellicht die taal, maar is zij geheel onwaar? Spottend hebben de Duitschers dit afscheidswoord Palackys zwanenzang genoemd; het verdient een ernstiger antwoord; laten de Duitschers weten, dat de Slaven in Oostenrijk hun laatste woord nog niet hebben gesproken noch tot de Duitschers, noch tot het huis van Habsburg. De geschiedenis loopt niet af met het wetsontwerp op de directe verkiezingen van leden voor den Rijksraad, op den grondslag van een sluw berekend kiesstelsel.

Den 4^{den} dezer werd te Weenen de eerste direct verkozen Rijksraad geopend; de zaal was druk bezet; telde men anders slechts een honderdtal afgevaardigden, thans zag men op een breede rij van omstreeks driehonderd zoogenaamd politieke mannen; immers met de wet op de directe verkiezingen was het aantal leden van 203 op 353 gebracht. Indien wij de vergadering met een oppervlakkig oog beschouwen, hebben de Duitschers alle reden om tevreden te zijn over het

gelukken van hun kunststuk; in weerwil van de heftige oppositie tegen de directe verkiezingen heeft de nationale tegenpartij toch haar lijdelijke rol vaarwel gezegd, aan de verkiezingen ijverig deelgenomen, en met uitzondering van de Czechen, is de oppositie zelfs in den Rijksraad verschenen om geregeld deel te nemen aan de werkzaamheden; samenwerking, zij het dan ook al geen medewerking zal derhalve in den nieuwen Rijksraad mogelijk zijn, en aangezien de Duitsch-liberale partij verreweg de meerderheid heeft, behoeft deze voor de aanvallen der rechterzijde niet beducht te zijn. Er zijn dan ook Oostenrijksche liberale bladen genoeg, die meenen of althans schrijven, dat de parlementaire regeeringsvorm nu eerst in Oostenrijk op vaste grondslagen is gevestigd en daarmee ook de toekomst van Oostenrijk is gewaarborgd.

Wij kunnen echter zonder nader onderzoek dit oordeel niet onderschrijven en moeten de bijzonderheden nagaan. Wij nemen de verschillende fracties van den Rijksdag op en beginnen met de rechterzijde. Constateeren wij al terstond dat de Ultramontaansche partij veel minder sterk vertegenwoordigd is dan wij zulks konden verwachten bij de voorbeeldige organisatie van de Zwarte heeren. Heeft die partij zooveel grond verloren in Oostenrijk, of - heeft zij om dezelfde reden als bij de Landdagsverkiezingen in Boheme in het vorige jaar niet al haar kracht tegen deze Regeering ontvouwd, omdat deze een deels neutrale, deels welwillende houding heeft gekocht door beloften ten opzichte van de handhaving van de constitutioneele wetten en de verdere regeling van de verhouding tusschen Staat en Kerk, door de opheffing van het concordaat noodig geworden? Wij vermoeden het laatste; wij hebben reeds meermalen opgemerkt, dat het liberaal genoemde Ministerie Auersperg een zeer dubbelzinnige rol speelt tegenover de clericale partij; hetzelfde is het geval bij de buitenlandsche staatkunde; terwijl graaf Andrassy, de rijksminister van Buitenlandsche Zaken, met de Italiaansche Regeering de meest welwillende betrekkingen onderhoudt en zelfs heeft meegewerkt om Victor Emanuel de reis naar Weenen te doen maken, verliest hij nooit de beleefdheid ten opzichte van het Vaticaan uit het oog, zoo zelfs dat onlangs weder een nieuwe gezant bij den Paus werd benoemd en wel een man, die op het Vaticaan gaarne gezien wordt, graaf Paar. De nog altijd verwachte constitutioneele wetten worden steeds beloofd, ook nu weder in de troonrede ter opening van den Rijksraad, maar zij verschijnen niet; de Minister van Eeredienst, Stremayr verleent zelfs zooveel mogelijk zijn bescherming aan den Roomschen kerkdienst; de Oud-Katholieken te Weenen worden openlijk tegengewerkt, de Regeering weigert hun priesters als Katholieke priesters te erkennen. De rijksminister Andrassy verzekert telkens, dat de toestand in Oostenrijk geheel anders is dan in Duitschland en een vijandige houding tegenover de Roomsche Kerk evenals in Pruisen volstrekt niet gewenscht zou zijn aan den Donau.

Noch Andrassy, noch Stremayr zullen echter kunnen ontkennen,

dat de Ultramontaansche partij in Oostenrijk dezelfde bedoelingen heeft tegenover den Staat als in Pruisen en men ook aan den Donau bezig is om de uitvoering van den Syllabus voor te bereiden. Dezelfde kardinaal Rauscher te Weenen, met wien het ministerie Auersperg, en ook het rijksministerie zoo bevriend is, hij door wien de Regeering op de clericale partij werkt, verklaarde dezer dagen in een brief aan den aartsbisschop van Keulen mrg. Melchers, dat hij het verzet van zijn ambtgenooten in Pruisen tegen de wetten van den Staat goedkeurt en prijst als een verdediging van de rechten der Kerk. Ook zonder dat gaat het niet meer aan voor de Oostenrijksche Ministers om struisvogel te spelen en zich te houden, alsof zij niets van het gevaar zien, dat den Oostenrijkschen Staat van den kant der Ultramontaansche partij dreigt. Er zijn redenen die hun gedrag verklaren; zij vreezen de clericale partij, omdat zij hun wellicht te machtig is, en een Oostenrijksch Minister moet nog altijd rekenen met het hof; de Keizer zelf goed Katholiek, verlangt geen anti-ultramontaansche politiek. Het soort van redenen is van dien aard, dat de Ministers ze moeilijk kunnen opgeven; van daar wellicht dat zij zoo dikwijls hun verontschuldigingen - wat zijn het anders - herhalen.

Om tot den Rijksraad terug te keeren, het geringe aantal clericalen is volstrekt geen bewijs, wanneer wij de omstandigheden in aanmerking nemen, dat zij steeds zoo weinig talrijk zullen blijven; het kan zeer licht zijn dat een volgende Rijksraad in dat opzicht een geheel andere rechterzijde geeft.

De clericalen zijn zelfs niet als afzonderlijke fractie genoteerd, men vindt ze bijeen gevoegd bij de feudalen en federalisten, saamgeraapt uit alle provincien of landen van Oostenrijk; gezamenlijk maken zij een kleine veertig leden uit; zij noemen zich met den deftigen naam van ‘rechtspartij’, waarmee zij meer bepaald het oog hebben op het historisch recht van de Czechen om als afzonderlijk koningrijk te worden erkend, dat met de centrale regeering ongeveer op dezelfde wijze verbonden moet zijn als Hongarije. De ‘rechtspartij’ heeft een uitstekenden aanvoerder in den oud-presidentminister Hohenwart, die vóor deze Regeering de Duitschers in het harnas joeg met zijn federalistische plannen. Een goede leider is veel waard en niemand zal die eigenschap aan graaf Hohenwart ontzeggen; hij is een man, die in het parlementair debat uitstekend op zijn plaats is, zijn woorden steeds wikt en weegt, en ook bij de hartstochtelijkste aanvallen altijd zijn ridderlijk karakter bewaart.

Naast de ‘rechtspartij’ vinden wij de plaatsen open, die voor de Czechische afgevaardigden bestemd zijn; zij zijn niet verschenen, een leemte gevend van ruim veertig plaatsen. Het schijnt echter dat zij het nog niet verzegd hebben om nooit in den Rijksraad te verschijnen; zooals wij straks zullen zien, kunnen er zich omstandigheden voordoen, dat hun stem in den Rijksraad gewenscht wordt om in belang-

rijke zaken den doorslag te geven. Op een den 3den dezer te Weenen gehouden vergadering van de anti-centralistische partij, of zou men duidelijker kunnen zeggen, van de anti-Duitsche fracties, is dan ook besloten, vooreerst dat elke fractie volkomen vrij zal blijven om al of niet in den Rijksraad te verschijnen, en in de tweede plaats, dat een comité van de Czechische afgevaardigden bestendig in betrekking zal blijven met de andere fracties van de minderheid en oppositie in den Rijksraad.

De Poolsche afgevaardigden vormen het derde lid van de oppositie; zij zijn 44 man sterk; waarschijnlijk zal de verkiezing van eenige leden worden vernietigd, omdat, zooals gewoonlijk, ongeoorloofde pressie op de kiezers zou zijn uitgeoefend. De Polen worden aangevoerd door Czartoryski; voor het oogenblik met de 'rechtspartij' en de Czechen verbonden, zouden zij volstrekt geen bezwaar zien om zich straks weder af te scheiden, wanneer zij meenen daardoor te eerder hun wenschen vervuld te zien met betrekking tot de zelfstandigheid van Galicie; die eigenschap van de Polen is te bekend, dan dat iemand er zich aan zou stooten.

Voegen wij deze drie fracties bijeen, dan verkrijgen wij een oppositie van omstreeks 130 leden; de volstrekte meerderheid bedraagt 177 leden, en de twee derden meerderheid van de voltallige vergadering 237; hiernaar gerekend bezit dus de Duitsche grondwetspartij in gewone zaken de meerderheid, maar niet de meerderheid vereischt om tot een verandering van de grondwet te geraken. De oppositie verschijnt echter niet geheel ten tooneele, de Czechen blijven voorloopig weg, de minderheid wordt daardoor teruggebracht tot 90, en zoolang de Czechen ontbreken, hebben de Duitschers daarmee ook de meerderheid van twee derden; immers de Duitsche partij telt gezamenlijk 223 leden.

Is de rechterzijde weinig veranderd, vergeleken met den vorigen Rijksraad, alleen met dat onderscheid dat er een bepaalde aaneengesloten federalistische partij ook binnen den Rijksdag bestaat, zij 't dan ook samengesteld uit zeer heterogeene bestanddeelen, en deze partij niet langer door afwezigheid, door een passieve politiek wil schitteren, grooter is de verandering bij de linkerzijde en de verschillende fracties vereischen een nadere beschouwing.

Het centrum, maar toch bij de linkerzijde aangesloten, wordt gevormd door de gekozenen van het groot grondbezit, die aan de grondwet van '67, het palladium der Duitschers, getrouw zijn gebleven; reeds hun oorsprong doet vermoeden - en dat vermoeden is juist, - dat zij conservatief zijn; zij zijn zulks echter niet meer dan zij ministerieel zijn; men zou kunnen beweren, dat zij veelal door regeeringsinvloed zijn gekozen; ware die invloed anders aangewend dan zou men een groot deel dezer leden ginds op de rechterzijde vinden. Zij staan aangeschreven voor 57 stemmen.

Naast het centrum vindt men de eigenlijke Duitsche grondwetspartij, die ook in den vermeerderden Rijksraad slechts 100 stemmen telt; men zou haar de oude garde kunnen noemen; het zijn meest de bekende

mannen van het zoogenaamde burgerministerie, die in de parlementaire geschiedenis van de laatste jaren een belangrijke rol hebben gespeeld; het zijn de vertegenwoordigers der bourgeoisie, waarvan zij al de eigenschappen bezitten; zij hebben b.v. hun eigen liberaliteit en verwerpen alles wat zich niet precies beweegt in dien kring, dien zij om de liberale denkbeelden hebben getrokken; hun prestige heeft in den laatsten tijd veel geleden; vooreerst heeft deze partij, toen zij aan de Regeering was, veel gepraat maar weinig gehandeld; met al hun groote woorden en papieren plannen zijn zij gebleken zeer middelmatige staatslieden te zijn; het ontbrak hun ten eenenmale aan die energie, die noodig was om een verwarden staat als Oostenrijk door doelmatige hervormingen op vasten grondslag te vestigen. Maar nog heeft hen het algemeen verspreide gevoelen benadeeld, dat zij hun positie als afgevaardigden meest allen hebben gebruikt om zich materieel voordeel te verschaffen; de meeste leden van deze partij waren betrokken in de ter kwader faam bekende spoorwegadministraties of in financieele ondernemingen, die gebleken zijn zeer onsoliede te wezen en bij de bekende beurscrisis zich dan ook niet staande konden houden. Hun vrijzinnigheid is in menig opzicht zoo beperkt, dat de naam van conservatief soms beter voor hen past dan die, waarop zij zoo zeer gesteld zijn, van liberalen. De opmerking behoeft nauw gemaakt, dat men onder hen dat individualisme vindt, zulk een ingenomenheid met eigen persoonlijke denkbeelden, dat zij veelal onbruikbaar blijken voor het parlementaire leven, waar schier elken dag opoffering van eigen bijzondere denkbeelden ten behoeve van de partij als geheel, gebiedend noodzakelijk is.

Men heeft hen in den laatsten tijd den naam gegeven van ‘Ouden’, ter onderscheiding van een andere partij onder de Duitschers, die wat gehechtheid aan de grondwet van '67 betreft hun niets toegeeft, maar overigens belangrijk van hen verschilt; wij bedoelen de zoogenaamde Jong-Duitschers, die men naar ons spraakgebruik beter de geavanceerd-liberalen of radicalen zou kunnen noemen.

Met een enkel woord willen wij hun ontstaan meedeelen.

Niet alleen dat de oude-grondwetspartij haar eigen beperkten liberalen gedachtenkring had, haar politieke onverdraagzaamheid strekte zich ook uit tot de personen; zij wilde de deelneming aan de parlementaire werkzaamheid beperken tot haar eigen kring of club en weerde alles af, wat daarin trachtte door te dringen, zonder vooraf het wachtwoord onderteekend te hebben. Aangezien men wel meer en wel andere liberale mannen vond dan de heeren Herbst, Giskra c.s., gaf dit reeds lang aanleiding tot ontevredenheid; het maakte geheel den indruk - wacht u voor den eersten, zeide Taillerand, - dat de oud-liberalen vreesden, dat met nieuwe bestanddeelen in de partij op te nemen, hun het licht zou worden betimmerd. Dat exclusivisme van de oud-Duitschers bevorderde juist het ontstaan van een nieuw- of jong-Duitsche partij, die de liberaliteit wat verder uitstrekte en bij haar staatkun-

dige opvoeding meende ter school te moeten gaan bij de Pruisische Fortschrittspartij.

Het onderscheid tusschen de ‘ouden’ en de ‘jongen’ bestaat niet enkel in de mate van vrijzinnigheid, ook het nationaal gevoel speelt daarin zijn rol; de gebeurtenissen van '70 en '71, de roemrijke Duitsche oorlog, de vestiging van het Duitsche Keizerrijk maakte op de Duitschers in Oostenrijk een sterken indruk, die nog meer geprikkeld werd door de weifelachtige houding, die de Oostenrijksche Regeering in het begin van den oorlog heeft aangenomen. Was men in '66 nog gewillig tegen Pruisen uitgetrokken, de antipathie was met den naam van Duitsche Rijk, ook al stond Pruisen nog aan het hoofd, uitgewischt en had plaats gemaakt voor warme sympathie en thans werd een oorlog met Duitschland beschouwd als broedermoord. En niet onnatuurlijk; welk een grootsche toekomst ging het nieuwe Duitsche Rijk niet tegen, hoe krachtig ontwikkelde het zich, en welk een treurige figuur maakte daar tegenover het steeds door nationaliteitstwisten verscheurde Oostenrijk, dat in de laatste jaren slechts nederlagen had gekend! Al werd de gedachte niet bepaald uitgesproken, de wensch was geheel verklaarbaar van den Duitscher in Oostenrijk, dat het hem beter ware in het Duitsche dan in het Oostenrijksche Keizerrijk. Dat nationale gevoel is de jong-Duitschers sedert bijgebleven zelfs zoo dat waar de ‘ouden’ wel bekennen Duitschers te zijn, maar bovenal Oostenrijkers, bij de ‘jongen’ de verhouding juist omgekeerd is; zij beginnen met Duitschers te zijn om eerst daarna Oostenrijkers te wezen.

Dat men daarmee dan ook van deze partij geen meerdere rechtvaardigheid tegenover andere nationaliteiten heeft te wachten, ligt voor de hand; de Czecher en Polen hebben van de jong-Duitschers evenmin iets te hopen als van de oud-Duitschers; willen de Slaven in Oostenrijk hun rechten hernemen, dan zullen zij ze moeten veroveren, met geweld afdwingen. Voor het oogenblik heeft dat specifiek Duitsche gevoel bij de ‘jongen’ geen ander gevolg, dan dat zij in aansluiting tevens met hun liberaal program, het Duitsche Rijk ook in de politiek willen navolgen en b.v. de Regeering een anti-ultramontaansche staatkunde zullen opdringen, die tot heden door de ‘ouden’ meer voor den vorm dan met kracht van overtuiging is gevraagd; terwijl deze zich steeds door ministerieele beloften lieten tevreden stellen, zullen de ‘jongen’ voet bij stuk houden en van de Regeering daden vragen.

Men behoeft verder waarlijk zoo heel liberaal in Oostenrijk niet te zijn, om een krachtige opposant te wezen tegenover het in de laatste jaren gevolgde zoogenaamd liberale regeeringsstelsel; ook de tegenwoordige kieswet heeft alleen het nationaal Duitsch belang voor zich, maar is verder in alle opzichten een hoogst conservatief werk. Men zal derhalve in het nieuwe Oostenrijksche parlement weldra stemmen hooren, die daar vreemd klinken; de oud-Duitschers zullen met verbazing vernemen, dat er een andere liberaliteit bestaat dan de hunne, en dat

het initiatief niet meer van hen uitgaat bij de noodzakelijk, geachte hervormingen.

Zullen de ‘jongen’ wat de uitvoering van hun liberaal program betreft noch in het centrum, noch bij de ‘oude’ broeders steun vinden, zij zullen hoogst waarschijnlijk dapper worden geholpen door een fractie, die nog verder links is gezeten en bestaat uit radicalen of democraten, in den Rijksraad een geheel nieuw verschijnsel. De sterkte van deze fractie wordt verschillend opgegeven; door sommigen geschat op 21 leden, tellen anderen er slechts 10 of 12; de laatste opgave is de waarschijnlijkste, en het is merkwaardig dat van dit kleine aantal rooden 7 geleverd zijn door de Oostenrijksche hoofdstad, wellicht in navolging van Parijs en Berlijn.

Met de jong-Duitschers vormen de radicalen de eigenlijke linkerzijde en beschikken over een zestigtal stemmen; immers, de ‘ouden’, de vertegenwoordigers van de bourgeoisie, zijn meer in het centrum op hun plaats.

Om der volledigheidswille vermelden wij de laatste fractie van de linkerzijde, de Rutheenen, die ten getale van 19 bereid zijn steeds met de Duitsche grondwetspartij en met de Regeering te stemmen; de Rutheenen zijn in Galicie de tegenstanders van de Polen en meer om die reden voorstanders der Regeering dan wel uit sympathie voor de Duitschers; de nationale sympathien van de Rutheenen liggen elders; zij geven zich gaarne uit voor Panslavisten en zijn daarom Russisch gezind. De Duitschers hebben steeds hun best gedaan om de antipathie tusschen de Rutheenen en de Polen in Galicie levendig te houden.

In het geheel genomen staan de partijen in den nieuwen Oostenrijkschen Rijksraad derhalve als 223 tegenover 130, of, de Czechen er af gerekend tegenover 90, - maar er is weinig noodig om die verhouding belangrijk te wijzigen. De stemmen van het grootgrondbezit zijn een onzekere bezitting; had men b.v. een federalistisch Ministerie en maakte dit op dezelfde wijze van zijn invloed gebruik als de centralistische of Duitsche Ministeriën dit steeds hebben gedaan, dan vallen de stemmen van het grootgrondbezit rechts, en verschenen dan ook de Czechen in den Rijksraad, dan is de meerderheid omgekeerd en hebben de federalisten 182 stemmen tegenover 166 van de Duitschers. Maken de Duitschers dan politieke werkstaking, verlaten zij den Rijksraad, omdat zij niet langer de meerderheid hebben - zij dreigden er reeds mee onder Hohenwart, - dan bestaat de kans, dat de federalisten met hun tweederden meerderheid, al die grondwetswijzigingen invoeren, die zij in het belang van hun nationaliteit noodig achten op dezelfde wijze als de Duitschers dit steeds hebben gedaan. Niet dat wij zulk een verandering spoedig verwachten, maar zij is mogelijk, en dit reeds levert het bewijs, dat de Duitschers het met de directe verkiezingen voor den Rijksraad volstrekt nog niet gewonnen hebben. Reeds de veranderde houding van de clericale partij, die zich thans bij de verkiezingen niet met volle kracht heeft doen gelden, kan zooals wij

straks zagen, een merkbare verandering in de verhouding der partijen te weeg brengen, al is het onwaarschijnlijk dat daardoor alleen de meerderheid zou worden verplaatst.

Nog een ander gevaar ducht de ministerieele of Duitsche grondwetspartij; volhardt zij in het totdusver gevolgde stelsel om dat bekrompen liberalisme te volgen, dat in veel woorden en weinig daden bestaat, dan is het volstrekt niet onwaarschijnlijk dat de linkerzijde, de 'jongen' en radicalen, hun steun rechts zoeken tot verwezenlijking van hun program, waaruit een schromelijke verwarring kan voortvloeien.

De toestand van het constitutioneele Oostenrijk is derhalve van nabij gezien lang zoo vast en zeker niet als dit oppervlakkig schijnt en de Duitsche couranten het voorstellen; die toestand draagt veeleer geheel het karakter van het even weifelachtige, onzekere, wat zich uit de onzuivere grondslagen van het constitutioneele stelsel gereedelijk laat verklaren; men zou zelfs kunnen beweren dat men ten onrechte in Oostenrijk van een constitutioneelen regeeringsvorm spreekt, want nog altijd is de nationaliteitenquaestie de spil van de regeering. Wil de constitutioneele regeeringsvorm bruikbaar zijn voor een land - de liberalen beweren ten onrechte, dat hij een panace is voor alle landskwalen en voor alle volken, althans Europeesche, geschikt - dan moet er een georganiseerd partijwezen bestaan op den grondslag van conservatieve en liberale beginselen; waar dit ontbreekt, blijkt de constitutioneele regeeringsvorm spoedig een ongelukkige regeeringsvorm te zijn, omdat er feitelijk niet geregeerd wordt.

Een ander punt van groot gewicht bij de beoordeeling van den tegenwoordigen toestand van Oostenrijk is het moreel gehalte van de toongevende partij; wij beschouwen dit zelfs van nog meer belang dan de politieke kleur; èn een conservatief èn een liberaal stelsel zal bevredigende resultaten kunnen opleveren, wanneer de voorstanders van dit stelsel bruikbare menschen zijn, lieden wien het niet ontbreekt aan gezond verstand, maar het keurigste liberale of conservatieve stelsel moet in de praktijk slechte vruchten geven, onvermogend zijn iets tot stand te brengen, zoo het al geen verwarring geeft en wanbestuur, wanneer de meerderheid van de voorstanders kenteekenen vertoonen van demoralisatie, en het moet gezegd worden, dat dit in Oostenrijk het geval is. Wij behoeven slechts aan de beurscrisis te herinneren om nadruk tevens te leggen op het woord: er is verrotting in den Staat! Voor het uiterlijk heette het dat Oostenrijk na zijn politieke ellenden, vergoeding had gezocht en gevonden in materieele welvaart, dat de nijverheid bloeide, dat Oostenrijk rijk begon te worden, en men verwachtte dat de wereldtentoonstelling gansch Europa zou doen verbaasd staan over de betrekkelijk snelle opkomst; had men de beurscrisis nog maar kunnen rekken totdat de tentoonstelling was afgeloopen! De kunstmatige toestand was echter zoodanig gespannen, dat de bom op eens uitbarstte, en wat bleek nu de rijkdom van Oostenrijk te

zijn? niets als windhandel; niet deze of gene stand, neen alle standen, in de steden zoo goed als in de provincien waren in de speculatie, in de speelmanie begrepen; men had papieren rijkdommen, die uiteenspatten als zeepbellen; de Regeering had het beursspel zoo niet in de hand gewerkt, dan toch een rustige houding bewaard, waar de arm der gerechtigheid reeds lang had moeten tusschenbeide komen om de beursridders voor hun oneerlijken handel te doen boeten en op die wijze het voor een deel ter goeder trouw handelende volk te wijzen op het gevaar, waaraan het zich bloot stelde. Inplaats daarvan werden adellijke titels en ridderorden uitgedeeld aan de groote speculanten. Het publiek werd evenzeer misleid door de dagbladen, die onder den schijn van politieke bladen te zijn, niets anders meer waren dan industrieele ondernemingen, door een of meer bankiershuizen geleid, om het publiek op de meest gebruikelijke wijze te misleiden. De zwakste ondernemingen zijn bij den eersten kraak gesneuveld, een aantal rekken het leven zoolang zij kunnen om eindelijk eveneens een smadelijken dood te sterven, en ook aan die ondernemingen, welke op een eenigszins werkelijke waarde zijn gebouwd en die derhalve het er door zullen slepen, kleeft de vloek, die aan al de ondernemingen eigen is: de overdreven zucht om snel rijk te worden, niet door gewonen handel, maar door speculatie, door spel, en in dat spel waren ook de voornaamste leden betrokken van de Duitsche grondwetspartij. De onthullingen van sommige administraties, b.v. van den Lemberg-Czernowitzer spoorweg waren van dien frauduleusen aard, dat een gerechtelijk beslag onmogelijk kon worden vermeden.

En wat is het gevolg van de kunstmatige wijze, waarop men het leven in den eigenlijken zin des woords heeft willen vergulden? Het huiselijk leven van duizenden en duizenden is geknakt, gebroken; het spel laat zijn vloek achter ook wanneer het de materieele welvaart der huisgezinnen heeft verwoest; wanhoop en vertwijfeling sloopen de laatste krachten, geen hoop ontluikt, geen moed verrijst em te herstellen wat er verloren is; wie door het spel ongelukkig wordt, is ook zedelijk minstens half vermoord. In de provincien en niet het minst ook in de steden wordt dubbel geklaagd over armoede, want ook de gewone arbeid lijdt onder den toestand; stellen wij ons de maatschappij voor oogen zooals die op dit oogenblik in Oostenrijk bestaat, met algemeen wantrouwen onder den handel, algemeene verarming van schier alle standen na een kort tijdvak van dwaze weelde, gebrek aan arbeid voor den werkman, met steeds stijgende prijzen der eerste levensbehoeften, terwijl betrekkelijk slechts enkelen een fabelachtigen rijkdom bezitten, dan komt ons de vreeselijkste aller omwentelingen voor den geest, die reeds lang voorspeld is, en wellicht nog lang kan uitblijven, maar in 't eind even onverwacht zal komen als de Weener beurscrisis, de omwenteling van den vierden stand, die op de maatschappij een meer verwoestenden en vernielenden invloed zal uitoefenen, naarmate de

mindere volksklasse zich onderscheidt door even grove onkunde als diepen haat tegen de gegoede klasse; het is de nood die hier van de gedachte tot de daad zal doen overslaan. De Oostenrijksche staatslieden zijn bezig om door een leeningsontwerp meer zilver in den omgang te brengen, en wel door beleening van de voor solide verklaarde papieren waarden; 't is mogelijk dat de gewone beurshandel daardoor weder zijn loop herneemt, maar dat men de wond niet dieper peilt, is een treurig bewijs voor de oppervlakkigheid, waarmede men de werkelijkheid heeft waargenomen. Er is veel te leeren uit onzen tijd, wanneer de blik maar niet te beperkt blijft, en het is veelal een gebrek van regeerders dat zij niet verder zien dan op hen, die mede regeeren.

Wat de buitenlandsche betrekkingen van Oostenrijk aangaat, kunnen wij met weinig woorden volstaan. De goede, intieme verstandhouding met het Duitsche Keizerrijk is gebleven en zoo mogelijk nog inniger geworden; men neemt tegenwoordig de vorstelijke bezoeken als maatstaf aan voor die verhouding; eerst bracht de Duitsche Kroonprins, toen de Duitsche Keizerin en later ook de Keizer met Bismarck een bezoek aan het Keizerlijk hof te Weenen; hoe zal het den Duitschen Rijkskanselier wel te moede geweest zijn, toen hij met den Minister Andrassy de tentoonstelling bezocht en door de Oostenrijkers daverend werd toegejuicht! Zeven jaar was het nog maar geleden, toen hij gereed stond met het zegevierende Pruisische leger op Weenen aan te rukken!

De betere verstandhouding met Rusland, - het werk van de Duitsche diplomatie - neemt eveneens het uiterlijk aan van welgemeend te zijn en schijnt vaster te worden; de Russische Keizer bracht eveneens een bezoek aan Weenen en men zou zeggen, dat de laatste wolk die sinds den Krimoorlog tusschen Oostenrijk en Rusland hing, is verdwenen. Aan een uitstapje naar Pesth om de hoofdstad van het Hongaarsche Koningrijk te zien, heeft de Czaar zich niet gewaagd.

Men heeft algemeen aangenomen, dat tusschen de drie Keizerrijken, Duitschland, Oostenrijk en Rusland, een onbeschreven verbond bestaat om den vrede in Europa te handhaven; wij gelooven dat er eenige grond bestaat voor deze meening, al is van de gesprekken en onderhandelingen van de staatslieden der verschillende rijken weinig uitgelekt; ook hier mag de Duitsche diplomatie gezegevierd hebben, die jaren geleden reeds door den mond van den grijzen Von Moltke verklaarde, dat de vrede van Europa eerst dan verzekerd zou zijn, wanneer zich in het hart van dit werelddeel een rijk vormde, machtig genoeg om dien vrede des noods af te dwingen door het zwaard in de schaal te werpen. Het eigenbelang van Duitschland brengt het behoud van den vrede mee, en op dien grond gelooven wij aan de oprechtheid der Duitsche diplomatie, en daar noch Oostenrijk, noch Rusland van Frankrijk veel voordeel te wachten hebben, gelooven wij tevens dat beiden

Duitschlands pogingen zullen steunen, en - de Fransche staatslieden hebben immers altijd verzekerd, dat men eerst bondgenooten moet hebben om oorlog te voeren?

Men vertelt, dat de Koning van Italië zich te Weenen openhartig heeft uitgelaten, dat zijn eerste denkbeeld geweest is bij het uitbreken van den oorlog in '70 om zijn ouden bondgenoot, den Franschen Keizer ridderlijk bij te staan, maar de omstandigheden er toe hebben geleid om dat voornemen spoedig te laten varen; de reis naar Weenen en Berlijn zal hem wel hebben doen inzien, dat hij van het half clericale Frankrijk nooit veel goeds heeft te wachten.

Meer dan over de eventueele en waarschijnlijke revanche-politiek van Frankrijk heeft het onderhoud der eerste staatslieden van Duitschland, Oostenrijk en Rusland te Weenen vermoedelijk geloopen over den toestand van Turkije en de verhouding van de nieuwe Vorstendommen tegenover het Ottomanische Keizerrijk. Wij maken uit de feiten op, dat er gemeenschappelijk besloten is om de onafhankelijkheid van de Vorstendommen, Rumenie en Servie te bevorderen en deze steeds minder te beschouwen als van de Porte afhankelijke leenstaten; vorst Karel werd evenals de vorst van Servie te Weenen bij zijn bezoek aan het Hof in dien geest ontvangen en behandeld. Terwijl men te Konstantinopel daarover zeer gevoelig was, beging men de fout de Oostenrijksche diplomatie alleen van die staatkunde te verdenken, een gevoeligheid, die zich lucht gaf in de onhandige nota over de Bosnische aangelegenheden. Bezwaarlijk kan die politiek dienen om het zwakke Turksche rijk te schragen. Het Oostersche wanbestuur kan evenwel hier nog lang voortduren; bezwijkt eenmaal de ‘zieke man’, dan zal de Oostersche quaestie blijken een Gordiaanschen knoop gelijk te zijn, die niet ontward kan worden, maar moet worden doorgehakt; het zwaard van den sterkste zal dat doen.

18 November '73.

NOORMAN.

3 November 1848.

Wij hebben met vreugde en dankbaarheid, doch tevens met een gevoel van teleurstelling herdacht hoe voor vijf en twintig jaren onze staatsinstelling, die vrijheid aan orde paart, op vaste grondslagen gevestigd is, te midden van de staatkundige en maatschappelijke bewegingen die Europa als met eene herlevende barbaarschheid bedreigden. Doch hoezeer wij toen werden gered en waarborgen voor de toekomst

verkregen, zijn niet al onze wenschen vervuld, en vele misrekeningen hebben zich opgedaan.

De Grondwet van 1848 was geen gevolg van eene staatkundige omwenteling, met geweld ingevoerd, om weldra door andere constitutiën te worden opgevolgd, die zonder kracht en duurzaamheid waren. Zij is op den ouden gewestelijken staatsvorm van de Republiek der Vereenigde Nederlanden gegrond, het eerst in de schets van den edelen Van Hoogendorp ontworpen, en sedert de verkrijging van onze onafhankelijkheid in 1814, driemalen volgens de behoeften des tijds, in 1815, 1840 en 1848 gewijzigd, en, men zoude zeggen, met den geest des volks vereenzelvigd. Doch hoezeer door velen op prijs gesteld en hooggeschat, is zij over het geheel een onbekend verschijnsel gebleven.

Heilzame vruchten heeft zij echter opgeleverd: de betrekkingen tusschen den vorst, de regeering en de natie geregeld; de ‘noodzakelijke vrijheden’, van vereeniging, van drukpers, van godsdienst en onderwijs, van mederegeering door de volksvertegenwoordiging gewaarborgd. Dit alles niet zonder strijd en tegenwerking. Eere zij hiervoor de nagedachtenis der mannen, die op het voetspoor van den eersten ontwerper jaren lang streden om haar in overeenstemming te brengen met de wenschen en de behoeften van het verlichte deel des volks. Eere vooral aan den wijzen staatsman, die hare geschiedenis en wording beschreef, en haar verklaarde, en met vaste hand het staatsroer aangreep om hare voorschriften in werking te brengen!

Hulde aan den ridderlijken vorst, die aan de eischen des tijds en aan den drang der omstandigheden gehoor wist te geven, en hierdoor ons land voor het gevaar van staatkundige onlusten en regeeringloosheid behoedde! Doch zijn al de heuglijke verwachtingen die wij ons toen voorspiegelden vervuld? Zijn al die instellingen die uit den geest der Grondwet voortvloeijen, geregeld en in werking getreden? Veel ontbreekt er nog aan, en wij zien te vergeefs reikhalzend vele wetten en regelen tegemoet, onderwijs, Kerk en Staat, en weerbaarheid betreffende. Het is geen raadsel, waaraan zulks is toe te schrijven. De partijen en factiën die thans geheel Europa beroeren hebben zich ook in ons vaderland genesteld. Wij behoeven ze niet te schilderen en met den vinger aan te duiden, zij zijn door hun geschriften en dagbladen genoeg bekend. Door hunne heerschzucht en eigenwaan verblind, werken zij de Grondwet in hare vrijzinnige bepalingen en de regeering in hare voorstellen tegen, om zelf aan de regeering te komen. Zij gebruiken de godsdienst, niet als middel tot volksverede-

ling, maar als een voorwendsel om tot hun doel te geraken. Zij zijn een hinderpaal voor de ontwikkeling van al het goede dat de Grondwet nog in haren schoot verbergt.

Doch wij wanhopen niet! Indien de kennis en waardering van den aard en den geest onzer Grontwet meer algemeen zal worden, zal zij meer tot het volksgeluk kunnen bijdragen, aan de regeering meer vastigheid geven, aan de volksvertegenwoordigers leeren, zonder zich in eindelooze woordentwisten te verdiepen, hunne medewerking te verleenen om al wat goed en heilzaam is voor den Staat te stichten en in toepassing te brengen. Dan zal een volgend geslacht het vijftigjarig feest harer grondvesting, met meerder jubel en voldoening vieren, dan zulks thans heeft plaats gehad, ofschoon het aan blijken van belangstelling en dankbare herinnering in vele plaatsen van ons vaderland, vooral in de hoofdstad, niet heeft ontbroken.

Doch thans is het de tijd om de nagedachtenis te verlevendigen van den grondlegger der constitutionele vrijheid, den eerbiedwaardigen Gijsbert Karel. Zijn standbeeld is met den eikenkrans versierd, even als de welwillende vorst een lauwer van dankbaarheid verdiende. Vernieuwen wij de burgerkroon op de graven van de onvermoeide strijders voor de vrijzinnige ontwikkeling der Grontwet. Vergeten wij de namen van een Donker Curtius, de Kempenaer, Luzac, Storm en Van Dam van Isselt niet! Doch vooral niet om op het nog versche graf een immortellenkrans neder te leggen van hem die de hoofdzamensteller der Grondwet van 1848 was, wiens groote geest en vaste moed zoovele jaren met allen tegenstand worstelde om die in werking te brengen; die eindelijk bezweek onder de miskenning van velen, doch niet zonder de troostvolle overtuiging van voor het welzijn van het vaderland onvermoeid te hebben gepeinsd en gewerkt. Een dierbaar, hem vereerend gevoel van erkentelijkheid doortintelde de ziel van allen die den merkwaardigen dag van den 3^{den} November 1848 hebben gevierd en herdacht!

J.A. BAKKER.

Mengelwerk.

Robert Schumann.
Door Celestine.

XII.
Regtsgeleerde of kunstenaar?

Paschen naderde en Robert's studiejaar te Heidelberg liep ten einde. Deze gedachte joeg hem niet weinig schrik aan, want nu moest het uitkomen hoe weinig hij hier had uitgevoerd. In zijne verlegenheid wist hij geen anderen uitweg te kiezen, dan zijn voogd nog een half jaar uitstel te vragen. Dit werd hem toegestaan. Robert besteedde het, zooals te voren, aan zijne muze en legde zich nu ook meer op het componeren toe.

Intusschen begon het hem toch duidelijk te worden, dat hij eindelijk een vast besluit voor zijne toekomst moest nemen. Semmel had hierop, vóór zijn vertrek, nogmaals aangedrongen en ook Töpken trachtte hem herhaaldelijk het verkeerde van zijn besluiteloosheid aan te toonen. Robert zag dit zeer goed in, maar scheen als verlamd door de belofte aan zijne moeder, die hem de muzijkale loopbaan verbood.

De strijd dien hem dit kostte zou nu echter door het toeval worden beslist.

Paschen brak aan en te Heidelberg drong de mare door van een Paganini-concert te Frankfort. Dezen wereldberoemden violist moest Robert hooren, en met Töpken werd onmiddellijk besloten om, het mogt dan kosten wat het wilde, dit concert te gaan bijwonen.

In een klein, onoogelijk wagentje, waarvan het paard al de gebreken en kuren van den ouderdom bezat, ondernamen de beide vrienden de reis en kwamen, niet zonder vele tegenspoeden en avonturen te hebben ondervonden, nog bij tijds te Frankfort aan.

Het concert-auditorium was in grooten getale opgekomen en de zaal tot stikkens toe benaauwd. Ter naauwernood vonden de beide reizigers nog een staanplaats. De ouverture werd afgespeeld en onder doodelijke stilte de man te gemoet gezien, die Europa deed weergalmen van zijn roem.

Daar verschijnt hij - de weergalooze! en 't is als doortrilde een electrieke schok het publiek. Aller blikken vestigen zich op zijn bleek, ingevallen gelaat, zijn holle oogen, zijn gitzwart haar, zijn lang, mager, houterig figuur, en schijnen er aan vastgeklonken.

Robert glimlacht en maakt er zijn vriend opmerkzaam op, maar daar besterven hem de woorden op de lippen. De kunstenaar drukt zijn viool onder de kin, heft den strijkstok omhoog en legt in deze eenvoudige bewegingen zóoveel energie, zóoveel meesterschap aan den dag, dat men reeds bij voorbaat onder de betoovering geraakt van zijn reusachtig genie.

Paganini speelt.... en den hoorders is het alsof al wat hen omringt zich oplost in een nevel, waarin zich langzamerhand vormen, gedaanten en tooneelen teekenen, door dit spel in 't leven geroepen. Nu eens klagend en stenend, dan weder spotachtig en schertsend, nu eens somber en akelig, dan weder zacht en liefelijk, weet de kunstenaar alle gemoedsaandoeningen te peilen en weder te geven, dringt hij door tot de diepste schuilhoeken van het menschelijk hart en onthult er zoo plastisch mogelijk de geheimzinnige raadselen van; hij electriseert door zijn eigen overweldigend gevoel den hoorder, en wekt naar willekeur en als om strijd de innigste ontroering, de grootste opgetogenheid en de diepste verbazing.

Ademloos heeft Robert toegeluisterd, doodsbleek, met de eene hand krampachtig op den arm zijns vriends gedrukt, de andere op zijn snel kloppend hart; zijn blik blijft gekluisterd aan het bezielde gelaat van dezen toovenaar, uit wiens schitterende oogen en veerkrachtige houding nu de gansche omvang van zijn genie spreekt.

Hij hoort het niet, den bijvalstorm, die bij het eindigen van dit verrukkelijke en toch zoo geheimzinnige spel, de wanden doet trillen; hij ziet den bloemregen niet, waarmede het orchest wordt overladen, hij heeft slechts aandacht voor den kunstenaar, die bij herhaling voor moet treden en bij iedere wederverschijning iets verloren heeft van de levendige bezieling die hem bij zijn spel onderscheidde, totdat zijn oog weder zoo dof, zijn gelaat zoo mat, zijn houding zoo houterig en onverschillig is als te voren.

- Töpken! - fluistert Schumann, nadat deze hem herhaaldelijk, maar te vergeefs tot spreken heeft uitgelokt - Töpken! Zulk een kunstenaar had ik noodig om mij den weg te wijzen. Bij God, mijn besluit is genomen - ik wijd mij aan de muzijk!

- Wij zullen zien! - antwoordt Töpken, ongeloovig de schouders ophalend.

Reeds te veel ondervinding van Robert's besluiteloosheid deed deze

op, om veel gewigt te hechten aan een oogenblikkelijken indruk. Ook heeft Robert tijd noodig om den moed en den wil te verzamelen tot de uitvoering van zijn nieuwe plan.

Na twee maanden van grooten strijd aarzelt hij echter niet langer, neemt de pen op en schrijft:

Heidelberg, 30 Julij 1830.
5 uur.

Goeden morgen, mama!

Hoe zal ik u mijne zaligheid in dit oogenblik beschrijven?

De spiritus vlamt helder onder den theeketel, de hemel is om te kussen zoo helder, en frisch de morgenlucht. Bovendien ligt uw brief naast mij, die een wereld van gevoel, verstand en deugd bevat, - de sigaar smaakt overheerlijk - om kort te gaan - de wereld is nu en dan regt prettig, d.w.z. de mensch, als hij maar altijd vroeg opstond.

Zonneschijn en blaauwe lucht is er nog genoeg in mijn tegenwoordig leven; maar de cicerone ontbreekt, en dat was Rosen. Twee andere bekenden van mij, v. H. uit Pommeren, twee broeders, zijn ook voor acht dagen naar Italië vertrokken, en dus voel ik mij dikwijls zeer eenzaam, d.w.z. bij afwisseling zeer zalig of zeer ongelukkig, zooals het uitvalt. Ieder jonkman leeft liever zonder beminde dan zonder vriend. Daarenboven wordt het mij dikwijls zeer benaauwd, als ik aan mijzelf denk. Mijn geheele leven was een twintigjarige strijd tusschen poëzy en proza, of noem het muzijk en jus. In het praktische leven stond mij een even hoog ideaal voor den geest als in de kunst, - namelijk, een groote, nuttige werkkring; - maar welke uitzigten bestaan er, zelfs in Saksen, voor een onadellijke, zonder bescherming en vermogen, zonder eigenlijke liefde voor juridische bedelarijen en pennestrijd? Te Leipzig heb ik zonder bepaald doel geleefd, gedroomd en geslenterd en eigenlijk niets gedaan; hier heb ik meer gewerkt, maar, daar en hier, altijd innig en inniger de kunst lief gekregen. Nu sta ik aan den kruisweg en schrik bij de vraag: Waarheen? - Volg ik mijn genius, dan wijst hij mij de kunst aan, en ik geloof teregt. Maar eigenlijk - neem het mij niet kwalijk, ik zeg het met alle liefde en zoo zacht mogelijk - was het mij altijd, alsof gij mij daarheen den weg betwisttet, waarvoor gij zeker uwe goede moederlijke redenen hadt, die ik ook zeer goed inzie en die gij en ik de ‘wankelende toekomst’ en ‘het onzekere brood’ noemden. Maar wat nu verder? Geen kwellender gedachte voor iemand, dan een ongelukkige, doode toekomst die hij zichzelf bereidde, te gemoet te gaan. Een levensrigting, geheel verschillend van de vroegere te kiezen, is ook niet gemakkelijk en eischt geduld, vertrouwen en spoedig onderrigt. Ik sta nog midden in de jeugd der phantasie, die de kunst nog kan verplegen en adelen; ook ben ik tot de zekerheid gekomen, dat ik met

vlijt en geduld en een goeden onderwijzer, binnen zes jaren met ieder pianist kan wedijveren, want het geheele pianospel is niets dan mechaniek en vlugheid; soms heb ik ook phantasie en mogelijk aanleg tot componeren - nu de vraag: Wat zal ik kiezen? want in één ding kan men het slechts tot iets groots brengen, en ik antwoord er op: neem het u vast voor en gij zult uw doel bereiken. Deze strijd vermoeit mij meer dan immer, mijn goede moeder! Nu eens ben ik vol moed en vertrouwen, dan weder zeer angstig, als ik aan den grooten weg denk, dien ik reeds had kunnen afleggen en dien ik nu nog afleggen moet. Wat Thibaut betreft, die heeft mij reeds lang de kunst aangeraden; als gij hem schrijven wilt zou het mij zeer aangenaam zijn en ook Thibaut zou het genoegen doen. Voor eenigen tijd is hij evenwel naar Rome vertrokken, zoodat ik hem niet meer spreken zal. Blijf ik bij de regten, dan zou ik bepaald nog een winter hier moeten doorbrengen, om bij Thibaut de Pandekten te hooren, zooals ieder jurist dit doen moet. Blijf ik bij de muzijk, dan moet ik terug naar Leipzig. Wieck, in wien ik vertrouwen stel, die mij kent en mijne krachten kan beoordeelen, moet mij dan verder onderrigten; later moet ik een jaar naar Weenen, en als het maar even mogelijk is, naar Moscheles gaan. Nu een verzoek, goede moeder, dat gij mij zeker gaarne zult toestaan. Schrijf zelve aan Wieck te Leipzig en vraag onverbloemd, hoe hij over mij en over mijn voornemen denkt. Verzoek hem u spoedig beslissend te antwoorden, opdat ik mijn vertrek van Heidelberg kan bespoedigen, hoe zwaar mij ook het afscheid zal vallen van een plaats, waar ik zooveel goede menschen, heerlijke droomen en een natuur als een paradijs achterlaat. Indien ge wilt, sluit dan dezen brief in bij den uwe aan Wieck. In ieder geval moet deze zaak spoedig worden beslist en dan zal het frisch en krachtig, zonder tranen, op het voorgestelde levensdoel afgaan.

Dat deze brief de gewigtigste is dien ik immer geschreven heb en zal schrijven, bemerkt ge wel, en daarom hoop ik, dat ge mijn verzoek om spoedig antwoord gaarne zult vervullen. Tijd is er niet te verliezen.

Leef gelukkig, lieve moeder, en wees onbezorgd. Als de mensch medewerkt staat de hemel hem bij.

Uw innig liefhebbende zoon
Robert Schumann.

Angstig te moede, ziet Robert uit naar moeders antwoord. Eindelijk verschijnt het en brengt hem ten toppunt van vreugde. Johanna, niet langer bestand tegen de dringende bede haars zoons, en tevens wijzer geworden door de ervaring dat zijne kostbare studiejaren geheel verspild zijn aan zijne muzijkale neiging, overwon haar tegenzin, wendde zich schriftelijk tot Wieck en ontving een aanmoedigend antwoord.

Vol hoop vertrok Robert nu naar Leipzig om zich eindelijk geheel aan zijne levensroeping te wijden.

XIII.
Wieck's leerling.

Voor iemand, die de kunstenaarsloopbaan had gekozen, was er zeker geen betere stad dan Leipzig. De muzijk was daar in vollen bloei. Benevens het beroemde Thomanerchor, onder leiding van Cantor Weinlich, dat nu nog in de Gewandhaus-concerten medewerkt, bezat Leipzig een koninklijk theater, een zang-academie, een muzijkvereeniging voor wereldlijke en geestelijke zangmuzijk (beide vereenigingen gedirigeerd door Pohlenz), de Pauline-zangvereeniging, de orchest-vereeniging Euterpe (opgerigt in 1824) en de Quartet-academie van den concertmeester Matthaë.

Onder zulke gunstige omstandigheden, moest het muzijkale talent genoeg gelegenheid vinden om zich te ontwikkelen en Robert ondervond er dan ook al het nut van.

Begeerig om zooveel mogelijk van Wieck's onderrigt te genieten, had hij in diens huis een kamer gehuurd en was in den familiekring opgenomen.

Op een der bovenkamers van dit huis hoort men op een zekeren schemeravond een vrolijk kindergelach, nu en dan afgebroken door een wilde dansmuzijk op de piano. Als deze toonen tot Clara doordringen, kan zij den lust niet langer weêrstaan om op de teenen den donkeren trap op te sluipen, en haar oor te drukken voor het sleutelgat van het vertrek, waarin haar teruggekeerde vriend zijn schertsend spel met de kleinen drijft.

Een plotselinge uitval van vrolijkheid daar binnen dringt haar tot het openen der deur en ook haar schaterlach paart zich nu aan dien harer broertjes.

In den hoek bij de piano staat een lange witte gedaante, een afschuwelijk masker bedekt haar gelaat, met uitgestrekte armen nadert zij langzaam de kinderen, die zich gillend van pret in den anderen hoek der kamer verdringen.

- Neen, neen, Robert! niet mij, niet mij! - roepen ze als om strijd, en trachten zich achter elkander te verschuilen.

- Ik ben de torengeest - klinkt het heesch van achter het masker. - In den toren hebt ge u gewaagd, ongehoorzame knapen, en nu moet ge meê - meê, naar de donkere, vreeselijke diepte, waaruit ik verrezen ben!

- Niet ik, niet ik! - gilt het tweetal, half angstig, half lagchend. - Wij waren niet ongehoorzaam, lieve torengeest!..... Dat was de kleine Robert uit Zwickau, zooals ge ons zelf hebt verteld!...

- Dan zal ik *dit* kind maar meênemen - zegt het spook, zijn armen om Clara's leest slaande - dit vermetele kind, dat het waagt ongeroepen binnen te komen!

Clara heeft hier niets tegen, zij laat zich oppakken en vermeerdert de vrolijkheid door de vlugheid, waarmede ze van deze gelegenheid gebruik maakt om het spook zijn masker af te rukken.

- Zie zoo, nu zijt ge ontmaskerd, torengeest! - zegt ze in de handen klappend. - Moogt ge mijne broertjes bang maken?

Robert schudt het witte laken af, waarop beide kleinen naar hem toevliegen en met hem ronddansen.

- Ik heb hun verteld van het spook in den Maria-toren, niet waar? - zegt hij, zijn bezweet gelaat afdroogend, - en nu wilden zij het ook zien. Weet ge nu hoe het er uitziet?

- Ja, heel gek! - antwoordt de kleinste.

- Juist zooals Robert, als hij een laken omslaat en dit masker voor - voegt de andere er bij, die het voor zijn gezigtje past.

- Voor die brutaliteit moet ge gestraft worden, jongeheeren! - herneemt Robert met een bastoon. - Hier, midden in de kamer met u beiden en nu ieder op één voet, den regter in de hoogte, als een kip die op stok zit. Spoedig, bengels! en zoolang staan blijven totdat ik zeg ‘amen!’

De knapen gehoorzamen, maar verliezen weldra hun evenwigt en rollen over elkander op den grond.

Dit tooneel wordt nog eenige keeren herhaald, totdat zij moede worden, Robert ze op zijne knieën zet, en den avond besluit met een kluchtig sprookje, bij wijlen, om den indruk te vermeerderen, door Clara's pianospel opgeluisterd.

Geen wonder, dat Robert zich zoo spoedig den weg tot het kinderhart heeft gebaand.

- Zal Robert nu een kunstenaar worden? - vraagt Clara den volgenden morgen, nadat zij getuige was van haar vaders onderrigt aan haar vriend.

Wieck is te veel verdiept in een van Robert's composities om zijne dochter dadelijk te woord te staan.

- Veel talent, - mompelt hij - originele gedachten - maar daar zie ik al weder zulk een onbehouwen dissonant... en dit akkoord is ook niet behoorlijk opgelost; de jongen blijft op dat punt altijd even eigenzinnig.

- Eigenzinnig, vader? En hij wil zoo gaarne van u leeren! Heeft hij niet in ons huis kamers genomen om digter bij u te zijn en u ieder oogenblik om raad te kunnen vragen?

Wieck legt Robert's compositieproef voor zich op de piano en begint te spelen.

- Nu, vadertje, is dat niet lief?

- Zeer lief, maar... hier hapert het. Gebrek aan theoretische kennis, hij moet Kupsch bij den arm nemen, als hij componist wil worden.

- Hij *is* al componist! - zegt Clara op beslisten toon. - Gij speelt immers wat hij gemaakt heeft? Maar vader, wat scheelt

Robert toch aan zijn regterhand? Straks, toen ik met hem speelde, moest hij ieder oogenblik uitrusten.

- Hij zal te veel gespeeld hebben, kind.

- Mijne handen worden toch niet moede, al speel ik den ganschen dag!

- Laat zien uwe handen! - zegt Wieck, en betast met voldoening de lenige vingers van zijne lievelinge. - Dat zullen baasjes worden, denk ik. Ga nu maar weer aan den gang, als gij niet moe zijt.

Clara gehoorzaamt te liever, omdat zij van verlangen brandt om Robert's compositie, die nog op de piano ligt, ook eens te spelen. Zij doet dit met zooveel gemak, dat Wieck zich tevreden in de handen wrijft.

Intusschen is Robert weder naar zijne kamer geijld om zijne vingeroefeningen te hervatten. Clara's vingervlugheid spoort hem daartoe onophoudelijk aan, en om deze studie te bespoedigen, past hij niet alleen de te Heidelberg, met Töpken uitgevonden, manipulatiën weder toe, maar wendt hij ook een zelfvervaardigde machine aan, die den onwilligen vinger der regterhand krachtig in de hoogte houdt, om de vier andere vingers daarvan volkomen onafhankelijk te maken. Van deze gevaarlijke methode weet zijn meester niets. Robert's bedoeling is om hem door zijne snelle technische vorderingen te verbazen; ook gaat hij er zeer geheimzinnig, met gesloten deur, mede te werk.

Terwijl hij zich op die wijze afmat, hoort hij voetstappen op den trap, die weldra worden opgevolgd door een luid kloppen op zijn kamerdeur.

Robert bevrijdt ijlings zijn vinger uit de klem, verbergt het verraderlijk instrument en opent de deur.

- Opgesloten? Nu nog mooijer! - zegt Julius Knorr, zijn vroegere bekende terwijl hij binnentreedt.

- Is uwe muze zoo jaloersch geworden? Maar wat deert u? Kunt ge mijn handdruk niet meer verdragen?

Robert doet zich geweld aan om zijn gezigt uit de pijnlijke plooi te brengen.

- Niets; mijn regterhand is wat veel ingespannen geweest en nu niet bestand tegen zulke vuistknepen als de uwe.

- Laat eens zien, die hand - zegt Knorr, wien de blaauwe derde vinger is in 't oog gevallen. - Ik geloof waarachtig dat gij aan het beulen zijt van dien vinger, de onnatuurlijke kleur verraadt het. Is dat ten gevolge van een nieuw studie-systeem van Wieck?

- Neen, neen! - spreek er hèm niet over! - roept Robert opgewonden. - In vertrouwen wil ik u mededeelen, dat ik een middel heb uitgevonden om mijne vingers volkomen gedwee te maken. Als ik ze over eenige weken geheel in mijne magt heb, zal Wieck verbaasd staan, dat verzeker ik u.

- Die vinger ziet er tot nog toe niet zeer gedwee uit, - merkt Knorr hoofdschuddend aan. - Ik vrees dat ge daarmede een gevaarlijk spel drijft.

- Gekheid, Knorr, zie maar eens hoe ik dien onder appèl heb!

Robert beproeft te spelen, maar bemerkt tot zijne ontzetting dat hij alle magt over zijne regterhand heeft verloren en de met geweld zoolang in de hoogte gehouden derde vinger telkens opspringt en hem alle dienst weigert.

Bleek en ontdaan staat hij op.

- Daar hebben we nu die geroemde gedweeheid! - roept Knorr even ontzet. - Bij den hemel, laat u dat een les zijn, verknoei u niet langer!

- Neen, - antwoordt Robert geheel verslagen, - dàt was de bedoeling niet. De nieuwe weg is afgekeurd.

Zoodra Knorr hem verlaten heeft, haalt hij het noodlottig instrument te voorschijn en wreekt er zijne ontevredenheid op door het aan stukken te trappen.

Nu beproeft hij nogmaals te spelen, maar met hetzelfde wanhopige gevolg.

- Vooreerst is er niets mede aan te vangen! - denkt hij en zucht zwaar. - Verstrooijing zoeken en.... troost.

Zorgvuldig sluit hij de piano en gaat naar beneden, waar hij met tranen in de oogen, Wieck deelgenoot maakt van zijn ramp.

- Ezel! - roept deze verschrikt. - Wat hebt ge nu gewonnen met uwe haast? Die onvoorzigtigheid zet u weken achteruit, als ze u niet geheel ongeschikt heeft gemaakt voor pianist.

Wieck's vreesselijk vermoeden vindt bij Robert nog geen ingang. Door rust denkt hij spoedig zijnen vinger in den normalen toestand terug te brengen, bovendien kan hij zijn linkerhand toch blijven oefenen. Als echter weken verloopen zonder genezing aan te brengen, als kundige geneesheeren geraadpleegd en alle middelen vergeefs beproefd zijn, geraakt Robert eindelijk tot de droevige overtuiging, dat hij als pianovirtuoos zijn doel heeft gemist.

- Daar hebt ge nu uw kunstenaar! - zegt Wieck verdrietig tegen Clara. - Dat gij, kind, mij nooit zulke dwaasheden begint! De weg der kunst wil geleidelijk betreden worden en niet met sprongen, zooals Robert van plan was.

- Een componist is ook een kunstenaar! - antwoordt het kind - altijd geneigd om haar beschermeling te verdedigen.

- Jawel, dan kan hij van voren af aan beginnen; want van de theorie weet hij nog niets!

- En toch componeert hij, vadertje! Dat is toch wel zeer knap, niet waar?

XIV.
Eerste symphoniesatz.

Indien Clara's bewering ‘dat een componist ook een kunstenaar is’ waarheid behelst, dan had Robert zeker eenig regt op dien eerenaam,

want reeds menige compositie was uit zijn pen gevloeid. Zoo hadden de ‘Abeggvariaties’ haar ontstaan te danken aan de schoone Meta Abegg, waarmede hij op een bal te Mannheim kennis had gemaakt. Meer nog dan de ‘Abeggvariaties’ bevielen zijne ‘Pavillons’ die hij aan zijne drie schoonzusters Therese, Emilie en Rosalie had opgedragen; maar de ‘Pavillons’ getuigden even als de ‘Abeggvariaties’ en al wat Robert tot nog toe had gecomponeerd, van een vruchteloos worstelen der muzijkale gedachte met den vorm. Wieck wees er hem op en raadde hem nogmaals aan, zich meer op de theorie der muzijk te gaan toeleggen. Daar nu Wieck's onderrigt geheel was afgeloopen, gaf Robert eindelijk toe en koos den muzijk-directeur Kupsch tot leeraar. Kupsch's onderrigt duurde echter slechts korten tijd en Robert dreef weder op eigene wieken voort, totdat hij door den nood gedrongen, bijstand zocht bij den muzijkdirecteur van het koninklijk theater, Heinrich Dorn.

Een eerste proef - het harmoniseren eener koormelodie - waardoor Robert bewijs moest afleggen van zijne theoretische kunde, viel echter zoo slecht uit, dat Dorn zich genoodzaakt zag, de Generaalbas weder van voren af aan met hem te bestuderen. Door aanhoudende vlijt bragt Robert het spoedig tot het kontrapunt, waarin hij zich nu verder ijverig verdiepte.

Gewapend en bemoedigd door dezen theoretischen cursus, ondernam hij nu weder eenige composities, die van zijne vorderingen de beste getuigenis aflegden, ofschoon daarin nog altijd de vorm en de correcte kunstmatige bewerking veel te wenschen overlieten; gebreken die Schumann nooit geheel heeft kunnen overwinnen.

In dezen tijd verscheen een ster aan den muzijkalen hemel, die, langen tijd door scherpe kritiek verduisterd, nu hare schitterende stralen over Duitschland liet lichten en Robert gelegenheid gaf zijn Jean-Paul-phantasie in een gezwollen artikel uit te storten.

Fr. Chopin, ongekend en ongeacht, herhaaldelijk afgewezen voor de poorten der kunst, was het eindelijk gelukt te Weenen zijn Don-Juan-fantasie, p. 2, te laten uitgeven. Aangetrokken door dit pianostuk, waarvan de originaliteit geheel overeenstemde met zijn eigene rigting, uitte Robert, zoo ongewoon en breedsprakig mogelijk, in de *Allgemeine musikalische Zeitung*, zijn bewondering en sympathie voor dezen pianist.

Het artikel maakte veel opgang en bragt den schrijver daarvan in eere, maar deze vermeed, evenals te Heidelberg, zooveel mogelijk alle gezelschappen. Zelfs onder zijne muzijkale vrienden waren er weinigen, die op een vertrouwelijken voet met hem geraakten en slechts een enkele met wien hij zijne eenzame wandelingen deelde.

Robert was te ongezellig, te afgetrokken, te eigenzinnig en te grillig om zich vele vrienden te verwerven, ook had hij er geen behoefte aan. Hij leefde voor zijne studie en zijn ideale wereld, en beide konden hem beter bevredigen dan de menschen.

Zoo was de winter van 1832 aangebroken en daarmede de tijd, dien de componist bestemd had tot een langdurig verblijf bij zijne familie.

Zwickau is weder in rep en roer. Alles spoedt zich naar de concertzaal, waar het Leipziger wonderkind, de twaalfjarige Clara Wieck, haar talent zal laten hooren. Reeds een paar uren vóor den aanvang van het concert zijn de meeste plaatsen bezet, slechts op de eerste stoelenrei waagt zich niemand; deze is van regtswege bestemd voor de autoriteiten der stad, die er dan ook gebruik van maken om eerst op het laatste oogenblik te verschijnen.

Van deze autoriteiten maakt burgemeester Ruppius, gearmd met mevrouw Schumann, de voorhoede uit. Met gepaste waardigheid vervult hij zijn burgemeestersroeping, d.w.z. stapt en buigt zooals alleen een Zwickausche burgemeester kan stappen en buigen, spreekt luid genoeg om door iedereen verstaan te worden en vlecht er nu en dan een aardigheid in, die van veel Zwickauschen geest getuigt en dus allen doet schudden van 't lagchen.

- De Schumanns zijn hier druk vertegenwoordigd, - merkt een jeugdig schrijver tegen zijn buurman aan. - Ik geloof dat de geheele familie present is.

- Zeer natuurlijk - antwoordt deze, een pianist even onbeteekenend van gelaat als van talent - zeer natuurlijk! Als het licht der familie heden avond zijn glans zal afstralen in den vorm eener Gmol-symphonie, zouden dan mama en de broeders en schoonzusters het niet trachten op te vangen?

- Ik voor mij ben geen liefhebber van die orcheststukken en ik kom dan ook alleen om Clara Wieck.

- Nu, zoo zal het er wel meer gaan, want volgens de kritiek lijken die Schumann-composities naar niets.

- Zoo?

- Hoe is 't ook mogelijk? Midden in zijn regtsgeleerde studiën, krijgt mijnheer het in 't hoofd kunstenaar te worden, en daar roef..... aan 't componeren, alsof dat maar zoo zonder behoorlijke opleiding gaat!

- Met uw verlof - dus mengt zich een oud Zwickauer in 't gesprek, - ik ben met de familie lang bekend; reeds als knaap maakte Robert *fureur* met zijn pianospel en zijne composities. Het heeft er altijd in gezeten en men deed verkeerd hem eerst een anderen weg op te sturen, want wat er in zit wil er uit.

De pianist zwijgt, maar maakt den letterkundige een knipoogje, waaruit deze des verkiezende kan opmaken, dat vrienden van de familie juist geen onpartijdige beoordeelaars zijn.

Een ander troepje dames en heeren heeft het niet minder druk over 't zelfde onderwerp.

- Wat ziet de arme mevrouw Schumann bleek! - zegt een deftige matrone, die haar Zwickausch schijnfatsoen nu circa vijf-en-zestig jaren

onbevlekt heeft weten te bewaren. - Men kan wel zien dat ze zich die zaak geweldig aantrekt.

- Welke zaak? - vraagt haar gepensioneerde wederhelft.

- Wel, zoudt gij gaarne een kunstenaar tot zoon hebben? Dat vraag ik u!

De gepensioneerde wederhelft zou het in ieder geval niet wagen deze vraag bevestigend te beantwoorden; dit stond, naar beider blikken te oordeelen, zeer vast. Hij trekt eenige keeren aan zijn snorrebaard en fluistert:

- Zachter, lieve, de burgemeester moet dit niet hooren. Wat ik zeggen woû..... die symphoniesatz moet al zeer min zijn. Ik hoorde er straks niet vleijend door deskundigen over spreken.

- Och, lieve hemel, en dat leelijke ding moeten wij nu slikken!

- Ik zie Robert niet, papa! Zou hij zich van avond niet vertoonen? - vraagt de dertigjarige dochter van dit paar, wier verbaasde blik steeds schijnt te vragen, waarom er toch geen echtgenoot voor haar opdaagt?

- Hij zal wel zoo mal niet zijn, Emma!

- Zoudt u dat zoo mal vinden, papa? Nu, anderen zeggen dat hij zich zeer goed vertoonen mag.

- Als hem de kritiek maar niet zoo havende - zegt Emma's achterbuurman, die van wege zijn koopmansberoep nimmer iets van de kritiek te vreezen heeft en er dus zeer voor ijvert.

- Och, op die kritiek moet men niet te veel afgaan, mijnheer Krugg - antwoordt Emma's broeder. - Men heeft zijne vrienden en vijanden, en 't hangt er dus maar van af, wie van dezen de recensent is.

- Dat maakt het producerend jonge gebroed elkander wijs! - antwoordt de bejaarde koopman met een hoogmoedig lachje, - maar er is geen grooter vriend van hen dan zijzelven en daarom houd ik mij aan de kritiek.

- Toegegeven, mijnheer. Maar ook is er geen grooter naijver dan op letterkundig en muzijkaal gebied. Een concurrent daarop het pad zoo hobbelig en steil mogelijk te maken, schijnt wel in de bedoeling der heeren recensenten te liggen, althans van diegenen, die zelven niet boven de kritiek staan. Kleine gebreken worden door hun in gal gedoopte pen tot monsterachtige fouten, die een schaduw werpen op het best geschreven of gecomponeerde stuk.

- Gij overdrijft, jongman! Vooreerst is de kritiek toevertrouwd aan bevoegde beoordeelaars en vervolgens zijn dezen, zoowel aan het publiek als aan den componist, de waarheid verschuldigd. Hoe zij die inkleeden is van ondergeschikt belang. Het doel der kritiek is om fouten aan te wijzen; die dit niet verdragen kan, toont een hooge mate van ijdelheid, en ik vrees dat de persoon, voor wien gij zoo vurig de partij opvat, daar niet vrij van is.

- Met dien man is geen redeneren! - denkt zijn antagonist en keert hem met minachting den rug toe.

Over 't algemeen dragen alle gesprekken denzelfden stempel van voor- en tegeningenomenheid met Robert's muzijkale scheppingen; neemt men nu in aanmerking, dat de heftigste bestrijders daarvan ook mededingers zijn op den Parnassus, dan krijgt het gevoelen van Emma's broeder, - dat er nergens meer naijver bestaat dan op letterkundig en muzijkaal gebied, eenig regt van bestaan.

Intusschen zit Robert behoedzaam verscholen voor de oogen van het publiek, in angstige afwachting zijner symphonie, en als de orchestmusici optreden, klopt hem het hart hoorbaar.

- Zijt ge waarlijk bang? - vraagt Clara, wier lagchende oogen en van overmoed stralend gelaat juist het tegendeel verraden, - vadertje, spreek dien armen Robert toch moed in. Gij hebt immers gezegd, dat de compositie de uitvoering waard is?

- Wel zeker, - antwoordt Wieck, - maar het publiek is er ook nog dat bevredigd moet worden, denkt Robert. Heb ik het mis?

- Hoe ziet mijn lieve moeder er uit? - fluistert Robert. - Nog meer voor haar dan voor mij wensch ik dat het goed afloopt.

Clara gluurt tusschen de beide gordijnen die hun schuilhoek aan de oogen van het publiek onttrekken.

- Uwe moeder is geheel aandacht en veel minder bevreesd dan gij! Hoor! Daar begint het!

Ademloos luistert Robert naar de eerste openbare orchestuitvoering zijner muzijk. Diepe stilte heerscht in de zaal. Johanna's hoofd neigt zich voorover. Naauwelijks is zij hare ontroering meester. Voor 't eerst ondervindt zij den bedwelmenden invloed der kunst en heeft vrede met de kunstenaarsloopbaan.

Zoodra het slotakkoord klinkt, geeft de burgemeester het sein tot een daverende toejuiching. Johanna's borst zwelt van moedertrots, hare wangen kleuren zich, zij voelt dat hij hoog staat, de geest, die met zijne edele vruchten honderden kan laven en opwekken tot al wat goed en groot is. Wieck drukt Robert de hand en Clara is geneigd tot een luchtsprong, waarvan zij gelukkig nog bij tijds wordt teruggehouden.

Robert's symphoniesatz is echter veel te duister, te ingewikkeld en te diepzinnig voor de Zwickauers. Dit moedigt zijne tegenpartij aan om te zinspelen op het excentrique karakter van den componist, waardoor anderen als van zelf op den inval komen, dat hij mogelijk wel iets heeft van zijne zuster Emilie, die ook zoo zonderling en overdreven was en helaas zeer treurig eindigde(*).

Zij applaudisseren dan ook meer in navolging van hun burgervader en uit beleefdheid voor de Schumanns, dan uit eigen aandrift. De kritiekvriend lacht spotachtig, de pianist fluistert zijn buurman iets over ‘verwarden muzijkalen onzin’ in 't oor en de jonge dames vertellen elkander *in 't geheim*, dat die eerste symphoniesatz zeker voor

(*) Zij werd waanzinnig en stierf op twintigjarigen leeftijd.

kenners zeer mooi is, maar zij Robert's pianospel toch oneindig verkiezen en het daarom doodjammer is, dat hij niet meer spelen kan.

De verschijning der pianiste geeft nu een andere wending aan de gesprekken. De onbevangenheid waarmede zij optreedt en voor het publiek neigt, de kalmte waarmede zij zich voor de piano zet, en door eenige akkoordenreeksen en toonfiguren, bij wijze van introductie, reeds verraadt, hoezeer zij er zich op te huis gevoelt, hebben reeds dadelijk het geheele publiek voor haar ingenomen; daarenboven is zij nog een kind, en een kind kan gemakkelijk bevredigen.

Uit zijn schuilhoek boven het orchest, slaat Robert de kleine, vlugge en krachtige vingers gade, die nu eens met verbazende gemakkelijkheid alle moeijelijkheden trotseren, dan weder zoo vol uitdrukking en hartstogt de muzijkale gedachten wedergeven, als peilde reeds de kinderziel de geheimen van het gemoed, waarin ze waren opgeweld.

Een zekere naijver voor den componist, wiens muzijk zij zoo meesterlijk wedergeeft, bekruipt haren bespieder. Zich op deze wijze te kunnen spiegelen in zijne eigene gedachten, dat moet wel een zalig genot zijn, ook zal hij niet rusten, voordat hij zich deze gunst heeft waardig gemaakt.

De bijvalstorm, die Clara ten deel valt, behoeft niet door den burgemeester te worden uitgelokt. Geweldig en oorverdoovend rijst hij op uit alle rijen, als de beste getuigenis der algemeene geestdrift. Herhaaldelijk wordt de pianiste teruggeroepen, totdat zij ter bevrediging van het uitgelaten en opgewonden publiek, nog een schitterende wals ten beste geeft.

Niet Robert maar Clara plukt de lauweren van dezen avond, en de kritiek was veel te billijk om hier niet breedvoerig over uit te wijden.

De lof van Wieck en eenige kundige musici spoorden Robert echter aan zich verder met geestdrift aan deze symphonie te wijden(*). En zoo Clara hem al in de achting van het publiek had overschaduwd, te onbaatzuchtig bewonderde hij haar, om zich niet van harte te verheugen in haar schitterenden triomf. Echte kunstenaarszielen weten elkander te waarderen.

Twee dagen na dit concert begeleidde Robert de concertgeefster en haren vader tot Schneeberg, en scheidde daar van hen om bij afwisseling tusschen Zwickau en Schneeberg - waar zijne beide broeders woonden - den winter door te brengen.

XV.
Artistenleven.

Bood ook Leipzig des winters, door keur van concerten, veel vergoeding voor al de schaduwzijden die men er van opsomde, des zomers ondervond men deze dubbel en menigeen ontvlood den drukkenden damp-

(*) De geheele symphonie werd nimmer uitgevoerd.

kring der benaauwde stad, waar de brandende zonnestralen schenen te spotten met het schaarsche lommer.

Een bevoorregt plekje in deze stad was de zomerwoning van Riedel, die geheel in het groen verscholen, een oase scheen, in de woestijn van steenen gebouwen, die haar van alle zijden omringde.

Robert had bij zijn terugkomst deze woning uitgekozen, die nu des daags weêrklonk van de muzijk der Schumann's-vereeniging (een gezelschap musici dat zich bij hem had aangesloten) en vaak des avonds van hunne vrolijke, dartele uitgelatenheid.

Op een warmen zomeravond verlaten een aantal jongelieden de restauratie, waar zij gewoon zijn hun avondmaal te nuttigen, en verlevendigen door hunne luidruchtige gesprekken de straten.

- Ik herhaal dat Fink's recensie over de Euryanthe-variaties al te gek is - zegt er een, wiens voorkomen en houding een mengelmoes van beschroomdheid en eigendunk aanduiden. - De man moest afgeschaft worden als redacteur van de *musikalische Zeitung;* hij deugt er niet voor.

- Juist, Schumann! Met zulk een pen kan de kritiek geen nut stichten.

- En het is noodig dat zij de muzijk te hulp komt, kameraden! Welk een schande moeten wij Duitsche musici beleven! Rossini beheerscht het tooneel, Herz en Hünten de piano, en toch leefden er nog voor korten tijd onder ons een Beethoven, een Weber en een Schubert. Laat ons de handen in elkander slaan, kunstbroeders! Weg met alles wat de ware kunst benadeelt. Leven de Duitsche kunstreuzen!

- Goed zoo, Schuncke! Wij willen hun weg pogen te zuiveren van al het onkruid dat er op voortwoekert; maar hoe kunnen wij dit doel het spoedigste bereiken? Weet gij er iets op, Schumann.

De aangesprokene aarzelt een oogenblik voordat hij antwoordt:

- Wij hebben een orgaan noodig; wij moeten een nieuw Tijdschrift oprigten en daarmede het oude verslaan.

Dit voorstel verwekt algemeen bijval. Allen schreeuwen dooreen en bepalen dat Schumann Redacteur moet zijn, daar hij door zijn artikel in de *musikalische Zeitung* regt heeft op die onderscheiding, en zij willen reeds den volgenden dag pogingen beproeven tot het uitvinden van een geschikten uitgever.

Aldus koutende en schreeuwende hebben zij, zonder er aan te denken, de stad reeds ver achter den rug.

De heerlijke buitenlucht, de heldere maneschijn zijn dan ook te uitlokkend dan dat ze, al drong het nachtelijk uur, aan naar huisgaan zouden denken. Opgewekt en verfrischt, vol geestdrift voor het nieuwe plan, stemmen zij weldra in met het avondlied door een hunner met fraaije basstem aangeheven. Alleen Robert zingt niet mede; een diepe zwaarmoedigheid heeft hem plotseling overvallen, somber staart hij op het bergachtig landschap in de verte en schrikt op bij ieder vreemd geluid.

Zijn stilzwijgen, vooral na een heftige woordenwisseling, is te gewoon om de aandacht der anderen te trekken; zij zingen voort, luider en luider, totdat een raauwe angstkreet hun zang doet verstommen.

- Wat scheelt Schumann?

Robert is achtergebleven en staat roerloos, met angstig vertrokken gelaat en verwilderden blik op een kleine hoogte.

- Wat mag hij daar zien? - vraagt de voorhoede elkander af, terwijl zij met hunne blikken den omtrek peilen, waarin zich niets onrustbarends vertoont. Töpken, haal hem toch hier!

Töpken ijlt terug, maar wendt vergeefsche pogingen aan om den achtergeblevene tot zich te lokken.

- Ik kan er niet af! - roept Robert angstig, - het duizelt mij.

- Zijt ge razend, Robert! De hoogte is toch zoo steil niet.

- Ik zal vallen als gij mij niet helpt!

Töpken snelt toe, ondersteunt den zonderling en geleidt hem behoedzaam naar beneden. Robert zet zich neder en zucht zwaar, als ware hij aan een groot gevaar ontsnapt.

- Hebt ge dat meer? - vraagt Töpken die hem bezorgd aanstaart.

- 't Is de tweede keer dat het mij overkomt. Eens op den Mariatoren... te Zwickau, daar schokte het mij ook zoo door lijf en leden alsof ik in de diepte moest storten.

- 't Zal van de warmte zijn.

- Neen, de avondlucht had mij juist opgefrischt.

- Dan zijn uwe zenuwen wat overprikkeld. Kom, wij begeleiden u naar huis, 't wordt ook tijd.

Robert volgt hem, en voordat zij nog Riedel's tuin hebben bereikt, schijnt hij het voorval reeds vergeten te hebben en haalt hij zijne vrienden gemakkelijk over om verder den schoonen zomernacht aan gezelligen kout te wijden. Maar het tuinhek is gesloten en de portier zoo vast in slaap, dat bellen noch schreeuwen eenigen invloed op hem uitoefent. Er blijft den musici dus geen ander middel over om van den tuin bezit te nemen, dan over het hek te klimmen, en de vlugheid waarmede dit geschiedt, bewijst dat zij ook in de gymnastiek geen oningewijden zijn. Zoodra zij een geschikte zitplaats hebben uitgekozen, neemt Schuncke het woord op.

- Mijne heeren Apolloniaden! de Parnassus is ons, maar de nectar ontbreekt nog, en hoe zullen wij naar eisch onze kunst lofzingen, zonder den bijstand van dezen muzendrank?

- Kunstbroeders! - roept een ander - waar een muzenzoon zijn wensch uit, kunnen Apollo's dienaren niet aarzelen dien te vervullen. Op! Op! Deuren en sloten zullen de kunstgrepen onzer geoefende vingers niet weêrstaan. Halen wij ons den nectar uit Rubbert's wijnkelder die hier in de buurt is.

- Wij volgen u, Brendel! - klinkt een koor van stemmen.

In een oogwenk zijn allen weder over het hek en rennen nu naar

het welbekende wijndépôt; dáar wordt met geweld het kelderluik opengebroken, en ondanks de duisternis de beste wijnsoort gevonden, waaraan men zich nu naar hartelust te goed doet. Schaterend van 't lagchen keeren daarna de opgewonden jongelieden terug naar Riedel's tuin en brengen daar verder den nacht door met luidruchtige scherts.

- Mijneheeren! - zegt Brendel, zoodra het dag wordt, - Aurora wenkt ons; als echte Parnassusbewoners zijn wij haar gehoorzaamheid verschuldigd. Vooraf echter de handen in elkander geslagen. Opgestaan! en de plegtige gelofte afgelegd om elkander bij te staan tot de uitvoering van het groote plan. De ware kunst moet zegevieren! Vivat, het nieuwe muzijkale Tijdschrift onder leiding van Robert Schumann!

Een luid hoera en klinkende handslagen bezegelen deze woorden en vol vuur voor de nieuwe onderneming scheiden de vrienden.

Lang nadat zij vertrokken zijn, zit Robert nog in gepeins verdiept en vangt met den eersten zonnestraal de eerste kreten op der vogels, die verfrischt door een verkwikkende nachtrust den dag op hunne liefelijke wijze verwelkomen.

- Altijd wijzer dan wij! - mompelt de eenzame, wien een ligte huivering en een geweldige matheid herinneren aan de vochtige nachtlucht en den slapeloozen nacht, die hij trotseerde.

En als alles ontwaakt en met nieuwe levenskracht toegerust het dagwerk begint, haast zich de muzenzoon naar bed, waar hij met een aanval van koorts zijne onvoorzigtigheid maar al te duur betaalt.

XVI.
Bedenkelijk.

- Speel dat nog eens, Clara!

Wieck, vermoeid van het les geven, schuift zijn leuningstoel nader bij de piano, zet er zich zoo gemakkelijk mogelijk op, sluit de oogen en is geheel aandacht voor het fraaije spel zijner dochter.

Dit schemeruur is hem het aangenaamste van den dag, het schenkt hem verademing en tevens vreugde.

Eenigzins aarzelend voldoet Clara aan haar vaders verzoek.

- Allerliefst, dat thema! - mompelt Wieck. - Ik zou wel eens willen weten of er een beter door Robert gedacht kon worden.

- Juist zoo spreekt Robert zelf, vadertje, en daarom kwam hij op het denkbeeld onze muzijkale gedachten te vereenigen.

Dit zeggende reikt zij haar vader eenig beschreven muzijkpapier over.

Wieck zet zijn bril op en leest:

- ‘Impromptus sur une Romance de Clara Wieck pour le pianoforte, Oeuvre 5. Dediés a Monsieur Fr. Wieck.’ - Ei, ei! Nu, hij kon slechter thema ter bewerking hebben uitgekozen.

- Maar was Robert dan hier? - Ik hoorde dat hij weder door

een zijner zwaarmoedige buijen is overvallen, na het berigt van het overlijden van een zijner schoonzusters.

- Zoo! Daar weet ik niets van. Voor eenige dagen wilde hij u deze compositie aanbieden, maar daar gij er niet waart, droeg hij het mij op.

- Men kan niet beweren dat gij u te spoedig van die taak gekweten hebt, kindlief!

- Neen, - antwoordt Clara lagchend, - omdat ik eerst wilde onderzoeken of deze Impromptus naar den zin van mijn strengen leermeester zouden zijn.

- Het resultaat was natuurlijk bevredigend, dat laat zich denken. Nu, aan Schumann's ijver heeft het nimmer gelegen, dat moet ik bekennen. Maar, zooals ik vroeger zeide, hij hinkt altijd op twee gedachten. Nu is hij weder geheel vervuld met het plan om een nieuw Tijdschrift op te rigten; dat zal hem veel tijds kosten. Zoek hem van dat plan af te brengen; zijne vrienden maken er hem het hoofd mede op hol; bovendien houd ik niet van die revolutionaire bladen.

- Zijne vrienden hebben gelijk, vader!

- Zoo; als *gij* dit meent, heethoofdje, dan zal het wel waar zijn.

- Maar, lieve vader, gij zijt toch ook niet ingenomen met Fink's kritiek?

- Neen, dat beken ik, maar of de geëxalteerde Robert beter zal recenseeren en niet tot een ander uiterste zal vervallen - is nog de vraag.

- Robert zal de ware kunst voorstaan, die door de zoutelooze, partijdige en beginsellooze kritiek van Fink wordt benadeeld. Robert zal den smaak van het publiek kuischen en jonge talenten den weg banen tot spoedige erkenning.

Wieck lacht hartelijk.

- Bravo! En dat zullen die apen, die zelven nog hunne sporen op het kunstgebied moeten verdienen, wel eens klaar spelen, niet waar, kind?

- Ik hoop en vertrouw het, te meer omdat Robert niet te vergeefs voor Chopin een lans brak.

- Dat was onder ons gezegd al een zeer dwaas artikel van hem, Clara, maar het publiek houdt nu eenmaal van zulk een opgeschroefde en uitheemsche taal!

Ongeduldig wendt zich Clara van haar vader af en staart peinzend uit het venster. Zij kan maar niet begrijpen waarom hij zoo gering over haar vriend blijft denken en neemt zich voor dit onderwerp niet meer aan te roeren.

Clara is nu bijna vijftien jaren oud, een leeftijd waarin nog het kinderlijke met het jonkvrouwelijke om den voorrang strijdt. Toch heeft de kunst haar vroeger dan anderen tot vrouw doen rijpen en ze voelt en denkt reeds dieper dan men vermoeden kan.

Is haar ook nog die dartele vrolijkheid bijgebleven, ernstig nadenken is haar niet vreemd meer en meermalen verzacht in die oogenblikken een waas van weemoed haar levendigen, schalkschen blik.

Ook nu weder is het haar aan te zien, dat er in haar hart iets voorvalt, waarvan zij de geheimzinnige beteekenis meer voelt dan verstaat.

- Die goede Schumann - vervolgt haar vader na eenig zwijgen - hem zweeft een ideaal voor oogen, waarvan hij zich zelf nog niet helder bewust is. - Het zal hem daarmeê gaan als met zijne liefde - beide zoekt hij te hoog om ze ooit te kunnen bereiken.

Clara's lief gezigtje wordt vuurrood.

- Welke liefde, vader? - vraagt ze met geweld haar stem beheerschend.

- Nu nog mooijer! Gij, kindlief, zoudt niet weten dat Robert op Ernestine von Fricken zijne zinnen heeft gezet?

Een smartelijk wee, alsof iets scherps haar in het hart stak, overmant Clara. Weder moet zij zich geweld aandoen om hare ontroering niet te verraden.

- En zoo ik dit wist, zou mij dan het spreken daarover niet verboden kunnen zijn?

- Aha! Nu, Robert's liefdesgeschiedenissen raken mij ook niet en u zullen zij weinig belang inboezemen, daar hij het er zoo naauw niet mede neemt.

- Ik weet niet wat gij bedoelt, vader!

- Ik bedoel er mede, dat een kunstenaar, zooals hij, slechts éene groote, alles omvattende liefde voedt en....

- Welnu?

- Die is de kunst - al het andere is bijzaak.

- Ha! - roept Clara met fonkelenden blik - nu zie ik toch dat ook gij hem hoog stelt!

Wieck bijt zich op de lippen, en vindt in zijne verlegenheid niet spoedig genoeg een antwoord om zijn fout weder goed te maken. Clara's aangroeijende belangstelling in den jongen componist begint hem ernstig te verontrusten, van daar zijne neiging om diens talent in hare oogen zooveel mogelijk te verkleinen.

- Waarom toch, vader, trekt gij altijd partij tegen hem als ik hem zoo gaarne wil hooren prijzen? - vervolgt Clara heftig.

- Zacht wat, kind. Stil.... wordt daar niet geklopt? Gij moest licht ontsteken.

De bezoeker die binnentreedt kan in de daar heerschende duisternis vader noch dochter onderscheiden.

- Mijnheer Wieck.... jufvrouw Clara... zijt gij hier?

- Aha! Gunther, ik herken u aan uwe stem! - zegt Clara lagchend, - maar om zeker te zijn dat ge geen dief of moordenaar zijt, wil ik licht aansteken; vóor dien tijd moogt ge niet gaan zitten.

- Geef u geen moeite, bid ik u, ik kom slechts even vertellen dat het in 't geheel niet goed is met Schumann, gij moet hem niet verwachten.

- Is hij ziek? - vraagt Clara ontsteld.

- Ziek is mogelijk het woord niet, maar zoo vreemd dat we hem niet alleen durven laten, uit vrees dat hij een ongeluk zal begaan. De dood zijner schoonzuster Rosalie heeft hem geheel van streek gebragt, en op zijn eigen verzoek ben ik sinds gisteren weder zijn kamergenoot. Verstrooijing baat echter niet meer. Heden is hij zoo opgewonden, dat wij het ergste vreezen.

- Vader, zoudt gij niet....

Wieck is reeds opgestaan, drukt zijn hoed op 't hoofd en volgt Gunther op straat.

Clara staart beiden na, zoolang zij kan; zij zou hunne voeten vleugelen willen geven. Een oogenblik later is zij echter zoo geheel verdiept in hare muzijkale phantasiën, dat zij zelfs den zieken vriend vergeet.

De kunst eischt geheele toewijding, maar daarvoor ook schenkt zij het vermogen om de geheimste gewaarwordingen een sprake te verleenen en dit is een groot voorregt, want in het uiten dezer gewaarwordingen ligt reeds troost. De kunst is naijverig en tevens grootmoedig. Hoe vaak reeds had ze de zielen van Robert en Clara in een doen smelten.

Schumann had in September Riedel's zomerwoning verlaten en een paar kamers op de vierde verdieping van het huis van Helfer N°. 21 in de Burgstrasse, betrokken. Hierheen begeven zich Wieck en Gunther. Op den trap dringen de stemmen van Töpken en Brendel tot hen door.

- Zijt ge dwaas, Schumann? Neen, waarachtig, wij laten u niet los.

- Uit het venster u te pletter werpen, daarvoor is het leven te schoon. Foei, schaam u, laat een man als gij zich zóo snel door zijne aandoeningen overmeesteren?

- Brendel! Maak mijn hals vrij!... Hij zal mij die nog toeknijpen!

Het gestommel dat hierop volgt drijft de nieuw aangekomenen tot spoed aan, zij stormen de kamer binnen en komen nog juist bij tijds om Schumann in toom te houden, die met geweld uit het raam wil springen.

- Ongelukkige! - roept Wieck.

Robert's woeste blik en verwilderde trekken doen hem het bloed in de aderen verstijven, maar Wieck's onverwachte tegenwoordigheid oefent een bedarenden invloed uit op den lijder.

Zijn woede maakt plaats voor diepe neêrslagtigheid, groote tranen vloeijen langs zijne bleeke wangen, zware zuchten verligten zijn loodzwaar gemoed. Gewillig laat hij zich ontkleeden en naar bed brengen.

Eerst als een weldadige slaap zijn oogleden sluit en Gunther's blijvende tegenwoordigheid Wieck heeft gerust gesteld, keert deze terug naar zijne woning en verlaten ook Töpken en Brendel den zieke.

- Hoe is het met Robert? - vraagt Clara die bij haars vaders terugkomst uit hare muzijkale droomerijen ontwaakt.

- Hebt ge al dien tijd gespeeld, Clara?

- Was het zoo lang, vadertje?

- Niet bedenkelijk! - mompelt Wieck, door Clara's schijnbare onverschilligheid als van een zwaren last ontheven.

- Dan kunnen wij gerust inslapen! - zegt Clara.

Haar vader buigt toestemmend het hoofd, maar blijft niettemin te veel onder den indruk van het akelige tooneel dat hij heeft bijgewoond, om dien nacht den slaap te vinden.

Den volgenden ochtend verhuist Robert van de vierde verdieping naar de eerste verdieping, waar Wieck hem zeer tevreden en bedaard, hoewel nog diep neêrslagtig aantreft.

(*Wordt vervolgd.*)

Uit den vreemde, meêgedeeld door Mevr. van Westrheene.
De roode lansier.

Hoofdstuk III.
Schuldig of onschuldig?

De gewichtige dag, die den grooten schietwedstrijd om het geschenk van lady Fanny zien zou, brak op dezelfde wijze aan als andere dagen plegen te doen. De mededingers trokken ‘even of oneven’ om de standplaatsen en de verdeeling van het gezelschap. De edele markies was in alles even gelukkig. Niet alleen dat hij het beste jachtveld trof, maar bovendien de slechtste schutter voor zijn metgezel, terwijl de Roode Lansier met Philip Bouchier gepaard werd, wiens oogen niet af te leiden waren als er een vogel op vloog. Allen moesten op hun woord van eer bekennen hoeveel patronen zij verbruikt hadden en zij zouden allen tegen één uur na den middag bij elkander komen om een hartsterking, op dezelfde plek waar zij uiteen gegaan waren. Een kleine jongen, Willie Burbidge, de zoon en erfgenaam van een der mededingers, bad dringend om mede te mogen gaan en de jacht te zien, en, dank zij de tusschenkomst van den Rooden Lansier, die zeer populair in de kinderwereld was, werd zijn verzoek gedeeltelijk ingewilligd. Hij mocht namelijk in de kar mede komen die de ververschingen zou aanbrengen en, ‘och toe, kapitein Melville,’ bad de jonge jager, ‘als gij het aan Willem vraagt, zal hij mij wel laten sturen als de weg recht loopt, en er niets aankomt.’

Ik weet niet of Willem zoo vriendelijk was; misschien niet; want de kar met het déjeuner kwam veilig op haar tijd aan, toen de volgende staat van den wedstrijd was opgemaakt.

Lord Weybridge	27 stuks met 31 patronen
De heer Burbidge	17 stuks met 28 patronen
De heer Philip Bouchier	25 stuks met 30 patronen
Kapitein Melville	26 stuks met 29 patronen
Sir Charles Nelson	20 stuks met 26 patronen
Kolonel Smart	23 stuks met 34 patronen

Waaruit bleek dat de belanghebbenden flink geschoten hadden. De edele markies had de zwaarste weitasch, doch de lichtste patronentasch; Philip Bouchier had vijf schoten gemist en de Roode Lansier drie. Hij zou nog een vogel gehad hebben, als er niet iets tusschen beide gekomen was.

De edele markies, die door zijn gewoonte van met drie geweren en twee laders te jagen veel kruit verbruikte en in alle richtingen schoot, bezorgde zijn metgezel dikwijls een verkeerd schot en miste zelf zelden. Over het geheel vleide hij zich dat hij zich prachtig gehouden had. Het beviel hem dus niet dat hij slechts één vogel meer had dan de man, met wiens schutterstalent hij zoo dikwijls den spot had gedreven.

'Een kerel die altijd maar schiet als hij zeker van zijn schot is,' zeide hij met zijn gewone fijnheid 'is mij geen knip voor den neus waard; die zou een goede boschwachter zijn, meer niet.' Het behaagde zijn lordschap zich nog op allerlei andere wijzen onaangenaam te maken, en hij dronk misschien meer curaçau dan hem diende.

Toen het dejeuner afgeloopen was, en zij hunne sigaren aangestoken hadden, sloop Willie Burbidge naar den Rooden Lansier, en fluisterde:

'Zeg eens, geef mij een patroon.'

'Waarom?'

'Om een duveltje te maken.'

(Een duveltje, dames, is een nederig soort van vuurwerk, zeer gezien onder kleine jongens. Men krijgt wat kruit, maakt het nat en kneedt het in den vorm van een pastilje. Als het droog is, steekt men de punt aan en het begint te sissen, strooit aan alle kanten vonken op de kleeren en brandt ze. Om die reden bestaat er somtijds verschil van opinie tusschen de jeugd en hunne ouders of voogden, over het genot van dat vuurwerk.)

'Ik zal er je een geven als wij thuis komen,' antwoordde de Roode Lansier.

'Neen, ik wou er nu een hebben,' hield het kind aan.

'Dat kunt ge toch niet krijgen, me jongen; patronen zijn kostbaar van daag.... maar wacht; ik geloof toch dat ik er je een geven kan,' hernam de goedhartige officier, denkende aan het ongeluk waarvan wij zoo even spraken, dat hem één vogel had doen missen; 'ik heb er een die niet deugt.'

'Waarom niet?'

'Omdat hij niet afging.'

'Dan kan ik er toch niets mee doen,' pruilde Willie; en nam het ding aarzelend aan.

'Ja, *gij* wel; maar *ik* niet,' antwoordde Melville, opstaande en zijn geweer opnemende.

'Mag ik zoo vrij zijn te vragen,' zei lord Weybridge, 'of die malle wet dat wij maar vijftig patronen mogen hebben, wordt volgehouden?'

'Er is geen getal bepaald. Wij hebben afgesproken met vijftig te beginnen. Ge moogt er zooveel hebben als ge wilt. Ik zal er nog een paar dozijn nemen, en ik raad u hetzelfde aan,' antwoordde zijn gastheer.

'*A propos*,' zeide de Roode Lansier; 'een van mijn patronen deugde niet. Daar mag ik immers een anderen voor hebben?'

'O, natuurlijk,' antwoordden twee of drie stemmen.

'Dat zie ik niet in,' zeide lord Weybridge; 'misgeschoten is misgeschoten.'

‘Nu, het is de moeite niet waard er over te twisten,’ antwoordde Melville.

‘Dan begrijp ik niet waarom gij er over begint,’ spotte de edele markies; ‘als men op zijn eer een overeenkomst heeft aangegaan, moet er niet aan geknoeid worden.’

‘Het spijt mij dat ik er over begonnen ben, maar na die woorden moet ik er

op aandringen. - Weet gij nog, Bouchier, toen wij de heg bij de Wilgen terug gingen, en er een enkele vogel binnen schot kwam?'

'Ja, dien hebt gij geschoten.'

'Met mijn linker loop; het eerste schot ging niet af.'

'Nu, dan is de quaestie natuurlijk uit, als gij het zegt, is het zoo,' antwoordde Bouchier. - 'Hier, Baker' (tot zijn eersten jager) 'geef kapitein Melville een patroon, maar tel dien niet meê.'

'Zoodat hij er een en vijftig krijgt, tegen wij vijftig,' zei lord Weybridge.

'Ik ben overtuigd dat kapitein Melville den patroon die niet afging, terug zal geven, mylord, als gij het wenscht,' hernam zijn gastheer; 'maar mij dunkt onder fatsoenlijke lui...'

'Ik kan hem niet terug geven,' zei de Roode Lansier, met een flauwen blos, 'maar als...'

De edele markies begon een gerekt gefluit, stond op en wierp zijn sigaar weg.

Indien hij gezegd had: 'De man is een leugenaar en wil ons bedriegen,' zou hij zijn meening niet duidelijker hebben kunnen te kennen geven. De Roode Lansier stond insgelijks op, en liep heen, zeggende: 'Gij zult toch nog niet aanstonds beginnen.'

Eenige minuten later zagen zij hem met kleinen Willie praten, en het ongeluk wilde dat zij om het bosch heen naar een hek gingen waar lord Weybridge een plaatsje gevonden had om te rusten, en nog een sigaar te rooken. De Roode Lansier had den knaap weggezonden, met de woorden: 'Ga nu heen, dan zijt ge een beste jongen;' en wat er daarna was voorgevallen, was slechts aan een der beide mannen bekend, totdat de anderen Melville hoorden zeggen:

'Als ge het dan volstrekt *wilt* - dáar dan!'

Daarop volgde een schot, en de markies viel ter aarde, wentelend in zijn bloed.

'Opzettelijk!' riep lady Fanny. 'Hem opzettelijk doodgeschoten! O, onmogelijk! D'Arcy... kapitein Melville... hoort gij wat er gezegd wordt? Waarom zwijgt gij? Om 's hemels wil, spreek!'

'Er is al te veel gesproken; ga op zijde, Fan,' zeide haar zwager, 'en laat ons door. Dat vragen doet geen nut nu. Loop naar huis en vertel het aan uw zuster. - Komt die dokter nooit?'

Lady Fanny had in het park gewandeld en in de verte de terugkomst gezien van het jachtgezelschap, dat veel vroeger naar huis kwam dan gewoonlijk; zij keek nieuwsgierig naar wat het zijn kon dat zij zoo langzaam en voorzichtig op een draagbaar droegen, en ging hen te gemoet.

Daar zag zij den man met wien zij trouwen zou voor dood op de baar uitgestrekt, en hoorde dat de man dien zij liefhad, hem had vermoord!

De zaak zag er zeer donker uit voor kapitein d' Arcy Melville.

'Hij heeft mij vermoord, de schurk! Hij heeft mij vermoord,' hijgde lord Weybridge, eer hij door pijn en bloedverlies buiten kennis raakte, en de driftige woorden van den Rooden Lansier: 'Als ge 't dan volstrekt *wilt*... dáar dan!' welke hij hem juist voor dat het schot gehoord werd, had toegevoegd, maakten het vermoeden van moord met voorbedachten rade akelig waarschijnlijk. Toen de chirurgijn de wond verbonden had en de algemeene ontsteltenis en verwarring een

weinig bedaarde, ontdekte men dat kapitein Melville vertrokken was. Nu zag het er nog donkerder uit.

Hij had (zoo schreef hij in een haastig briefje aan zijn gastheer) een gewichtig telegram ontvangen, dat hem onmiddellijk naar zijn broeder riep. Hij zou op zijn laatst over een dag of twee terugkomen en verzocht of men de goedheid wilde hebben hem ieder uur een sein te zenden, of er gevaar bestond, en hoe de toestand van den gekwetste was.

Nu was de verhouding van kapitein Melville tot zijn broeder algemeen bekend. Was dit een tijd om voor geldzaken weg te loopen?

'Wanneer heeft kapitein Melville dat telegram ontvangen?' vroeg Bouchier; waarop een van de dienstboden wist te zeggen dat hij het hem dien morgen gegeven had.

'Wat! Eer wij op de jacht gingen?'

'Ja, juist toen de kapitein het huis uit ging!'

Hoe langer zoo donkerder! Want daaruit bleek dat de zaak niet zulk een groote haast had, dat Melville er niet om op de jacht had kunnen gaan.

In het eerst wilde de trouwhartige Philip Bouchier geen woord ten nadeele van zijn vriend hooren. Het was een ongeluk geweest, zeide hij; niets dan een ongeluk, zooals wel meer op een jachtveld plaats vindt. Maar die plotselinge vlucht? Goede hemel, de menschelijkheid alleen had hem moeten doen blijven, om te zien of de arme kerel sterven zou of niet!

De wond was diep, doch op zich zelf niet doodelijk. Men verbeelde zich een schot hagel dat - op dien korten afstand van vijf ellen, als een kogel door den schouder van den man gedrongen was. 'Bij *zijn* gestel kan hij genezen,' zeiden de dokters, 'als hij volmaakt rustig gehouden wordt.' Doch hij wilde niet rustig zijn.

'Is de kerel gepakt?' was zijn eerste vraag toen hij bij zijn kennis kwam, en het antwoord bracht hem in zulk een staat van woede, dat de wond op nieuw begon te bloeden. Hij was niet tot rust te brengen eer men hem het bevel van inhechtenisneming tegen kapitein Melville had laten zien.

De geheele jachtpartij werd opgebroken; de gasten vertrokken de een na den ander, en men begrijpt dat Philip Bouchier, zijne vrouw en zijne zuster weinig tijd of lust hadden in kranten te lezen, anders zouden zij het volgende bericht gezien hebben:

'Tot ons leedwezen hebben wij het overlijden te vermelden van sir Claude Melville van Thornburn, wel bekend en geacht om zijn werken in betrekking tot de onderwijsquaestie. De overledene was in het jaar 1841 geboren en derhalve in den bloei van het leven. Hij stierf na eene ongesteldheid van eenige uren op zijn landgoed; het verheugt ons hier te kunnen bijvoegen dat hij in zijn laatste oogenblikken werd verpleegd door zijn eenigen broeder, kapitein d'Arcy Melville, die hem in zijne baronie en zijne landgoederen opvolgt.'

Het eerste telegram dat naar Thornburn ging, was:

'Wond niet doodelijk. Kom terug.'

Het tweede:

'Geen onmiddellijk gevaar. Om uw zelfs wil, kom!'

Die telegrammen werden gevolgd door een brief waarin Bouchier vertelde wat er met het bevel tot inhechtenisneming gebeurd was, en waarin hij schreef: 'Als gij terug komt en hier blijft, behoeft er geen gevolg aan gegeven te worden. Om Gods wil, d'Arcy, kom en bied de zaak het hoofd.'

Toen de derde post aankwam en geen antwoord bracht, maakte de eerlijke Philip een gebaar van walging, en zeide: 'Nu geef ik hem op.' Iedereen gaf hem op behalve lady Fanny.

'Ik *wil* niet aan zijn schuld gelooven,' zeide zij; 'het ligt niet in zijn karakter zoo iets te doen. Er is een afschuwelijk misverstand of een ongeluk in het spel. Gij behoeft mij niet te vragen waar of hoe - want het *is* zoo.'

Zij verloor hare opgeruimdheid en begon er slecht uit te zien; zij werd mager en bleek.

‘Het arme ding, wat lijdt zij om mylord!’ zeiden de dienstboden.

‘Ik had niet gedacht dat gij zóoveel van hem hieldt, Fanny,’ zeide hare zuster op zekeren dag; ‘maar het gevaar is, Goddank, voorbij en ik denk dat gij over een paar dagen wel eens bij hem moogt komen.’

De arme Fanny glimlachte; de geest van haar vroegeren zonnigen glimlach. Om de waarheid hulde te doen, moet ik bekennen dat het geen angst voor lord Weybridge was, die haar wangen deed verbleeken.

Met zijne lichamelijke kracht, groeide ook de haat van den edelen markies tegen den Rooden Lansier aan, en zijn begeerte om hem als een misdadiger te laten vervolgen, werd hoe langer zoo sterker. Er was nu niets meer aan te doen; het bevel moest in handen der politie gegeven worden.

Men kwam het eerst op het denkbeeld den beschuldigde te Thornburn te zoeken. Ja; sir d'Arcy was daar geweest, doch slechts eenige uren. Hij scheen vreeselijk getroffen over den dood zijns broeders; 'het was als of hij "buiten westen" was,' zeide een oude knecht. Hij was den vorigen avond te voet vertrokken, zonder bagage. De begrafenis had in zijne afwezigheid plaats gehad. Niemand wist wat er van hem geworden was. De politie was hem evenwel spoedig op het spoor. Een heer zonder hoed, die akelig in het wild praatte, was met den spoortrein naar Fixby gegaan. En in het gebrekkige logement van dat afgelegene plaatsje - niets dan een plek op de heide in het Noorden van Engeland, waar verschillende spoorwegen elkander kruisen, werd de Roode Lansier gevonden. Verborg hij zich om de wet te ontduiken? Niet precies! Gloeiende van een hersenkoorts, lag hij daar, zoo hevig woedende in zijn ijlhoofdigheid, dat er somtijds drie mannen noodig waren om hem in bed te houden. Hoe lang had hij daar gelegen?

'Laat eens zien; aanstaanden Dinsdag wordt het veertien dagen.'

Hebt gij een verandering in Willy opgemerkt in de laatste dagen?' vroeg mevrouw Burbidge op zekeren avond aan haar echtgenoot.

'Ja; hij schijnt verdrietig en uit zijn humeur, zou hem iets schelen?'

'Dokter Stevens is gisteren bij hem geweest en zegt dat hem niets scheelt.'

'Gaat gij eens mee, naar hem kijken?'

Zoo gingen zij naar boven. Hoewel het reeds over elven was, lag Willy klaar wakker, en zij zagen de sporen van tranen op zijn aangezicht en op zijn kussen.

'Willy, mijn jongen, zijt gij niet wel?' vroeg de vader.

'Ik ben heel wel, papa.'

'Maar gij hebt geschreid.'

'Ja, papa.'

'Waarom zijt gij bedroefd?'

'Nergens om, papa.'

'Kom, kom, Willy, dat is niet waar.'

'Nu dan, papa, ik dacht aan wat een jongen van daag gezegd heeft.'

'Wat heeft die dan gezegd?'

'Hij zei dat kapitein Melville een slechte man was, en... en... verdiende dat hij gehangen werd,' zei Willy; 'en dat is hij *niet*, dat is hij *niet*, dat is hij *niet!*'

'Bedaar mijn lieveling! Wees bedaard!' zei de moeder, het gezichtje dat nat van tranen was aan haar hart drukkende. 'Stil Willy! Wees bedaard; - kapitein Melville was lief voor hem en hij heeft er gevoel van, het arme kind,' zeide zij fluisterend tot haar echtgenoot. - 'Schrei zoo niet, Willy.'

'Ik *moet* schreien bij u, mama, maar vertel het niet. Als ik groot ben zal ik dien jongen!' dreigde het kind, terwijl zijne oogen fonkelden door zijne tranen heen.

‘Het beste wat wij doen kunnen, Willy, is niet over kapitein Melville te praten, of zelfs meer aan hem te denken,’ zeide zijn vader.

‘O, papa, waarom niet?’

‘Omdat hij zich zeer slecht gedragen heeft.’

‘Hij heeft lord Weybridge geen kwaad willen doen, papa.’

‘Ik hoop van niet; gelukkig behoeven wij dat niet te beoordeelen. Maar in alle geval heeft hij iets gemeens gedaan. Hij heeft zich schuil gehouden, hij heeft niet als een man tegen zijn beschuldigers durven opkomen, hij heeft niet durven blijven en de waarheid zeggen. Dat is slecht, Willy. Laat het een les voor u zijn, mijn jongen. Ontduik nooit de waarheid. De ergste lafheid is moreele lafheid, dat wil zeggen de waarheid niet te durven zeggen.’

‘Ik wil de waarheid zeggen, papa, ik *wil*.’

‘Dan zijt gij mijn beste jongen!’

‘O, papa, kijk mij zoo niet aan, als... alsof gij van mij houdt. Ik... ik heb het gedaan.’

‘Willy!’

‘Ja, papa en ik heb het verborgen gehouden en de waarheid niet durven zeggen. O, vergeef het mij, vergeef het mij!’

‘Hebt gij gedroomd, mijn kind?’

‘Neen, neen, laat mij mijn gezicht verbergen en alles zeggen. Liefste mama, sla uw arm om mij heen - stijf! Ik wil moedig zijn; ik wil alles vertellen.’

Hij snikte zoo, dat het lang duurde eer zij zijn verhaal begrepen. Het kwam hierop neer:

Kapitein Melville had hem een patroon gegeven om een duveltje te maken, maar gezegd dat hij niet deugde. De knaap, denkende dat hij er dan evenmin iets mede kon uitvoeren, en toch verzot op de aardigheid welke hij wilde hebben, had heimelijk dien patroon verruild met een anderen uit de tasch van den jager, en dien in zijn zak gestoken. Maar na tweeën had kapitein Melville hem gezegd dat hij moest teruggeven wat hij hem gegeven had, omdat de markies zulk een beweging maakte (dat waren de woorden van den Rooden lansier) om het getal van zijne schoten. Willy had, zonder aan de mogelijke gevolgen te denken, onwillig zijn kwalijk verkregen goed teruggegeven, en een oogenblik daarna waren zij lord Weybridge tegen gekomen.

‘Gij ziet dus, papa, hij dacht dat het een slechte was, en... en het geweer ging af,’ snikte de arme Willie.

Een uitvoeriger opheldering werd door den Rooden lansier zelven gegeven toen hij zijn bewustzijn herkregen had.

‘Lord Weybridge twijfelde aan de waarheid van mijn bewering dat de patroon niet deugde, en toen ik, wat ik alle reden had om voor den mislukten patroon te houden, van Willie terug had, liet ik dien aan lord Weybridge zien en verzocht hem zelf te oordeelen. Hij schopte hem verachtelijk weg en zei dat die patroon nooit in een geweer geweest was. En dat was hij inderdaad niet, maar ik had het mislukte ding wel zesmalen beproefd, altijd met denzelfden uitslag, zoodat ik den patroon niet weer bekeek. Ik zeide hem dat ik den patroon verscheiden keeren beproefd had en vroeg of ik het nog eens zou doen. Er zijn redenen waarom ik geen ruzie met hem hebben wilde, en ik hem wilde overtuigen. Doch hij antwoordde:

‘Ieder die zegt dat die patroon niet deugt, is of een gek of een.....’

‘Dat kon ik niet verdragen. Ik zei de woorden die gij gehoord hebt; “*Als gij het dan volstrekt wilt*, dáar dan!” in de verwachting van een doffen klank te hooren als te voren, en zoo vast daarvan overtuigd, dat ik niet eens gemerkt had dat de mond van het geweer naar hem toegekeerd was. Ik hield het tegen mijn heup aan en haalde den haan over. Het overige weet gij.’

‘Maar het telegram?’

‘Dat is ook al een misverstand. Toen ik verlof had gevraagd, had mijn kolonel geprutteld; ik had al zoo lang verlof gehad, en er zou binnen eenige dagen inspectie zijn. Ik antwoordde, dat hij mij per telegraaf kon waarschuwen als de dag bepaald was, en dat ik dan bij mijn regiment zou terugkomen. Nu, ik

dacht dat het telegram dat opontbod was, en ik wilde mee schieten, omdat.... maar dat komt er nu niet meer op aan.'

'Gij wildet het kapje van Fanny winnen?'

'Ja. Men wil niet bespot worden om iets dat men zoo slecht niet doet. Als het telegram geweest was wat ik dacht, en ik het gelezen had, had ik terstond moeten gaan. Ik stak het dus ongeopend in mijn zak en ontdekte de waarheid eerst toen wij te huis kwamen.'

'Hadt gij het ons maar verteld!'

'Verteld! Stel u eens in mijn plaats. Ik wist niet beter of ik had een moord begaan, en hoorde in hetzelfde oogenblik dat mijn broer op sterven lag. Hij had mij niet goed behandeld, maar hij was mijn broeder en hij had er op het laatst berouw over. Denkt gij dat een man die zoo verpletterd was als ik, kon redeneeren en denken over hetgeen hij doet? Al had mijn leven er van afgehangen, ik zou geen woord hebben kunnen spreken, toen uwe zuster in het park naar mij toekwam. Zoodra ik mijn broer de oogen had toegedrukt, ben ik heengegaan om terug te komen, en ik zou teruggekomen zijn, als ik niet op weg neergevallen was. Zij dachten op het perron van het stationsgebouw dat ik dronken was, maar ik was *gek*, Bouchier, ik was *gek!*'

Ieder was dus voldaan, behalve de edele markies, die bij zijne eigene opvatting bleef. Willie was een kleine leugenaar, de ziekte van den Rooden lansier een voorwendsel. Hij begon zijn gastheer zoo tegen te staan, dat hij, zoodra hij in staat was om te reizen, een wenk kreeg dat men hem missen kon. Op lady Fanny, die altijd de onschuld van den Rooden lansier volgehouden had, was hij woedend.

'Nu de kerel geld genoeg heeft, wilt gij mij laten loopen en met hem trouwen,' borst hij op zekeren dag los. Lady Fanny antwoordde hem, met groote waardigheid, dat haar zwager die vraag zou beantwoorden, en deze deed het met het gevolg, dat lord Weybridge zijn edele hand mocht geven aan wie hij verkoos.

De Roode lansier ging voor het eerst in zijn leven midden in de week naar de kerk en kwam er weer uit met een dame aan den arm, die er hoogst gelukkig uitzag, en die zoo sterk mogelijk op lady Fanny (geboren Clanvise) geleek.

Eenige dagen vóor die gebeurtenis had het volgende gesprek plaats:

'Weet gij wel dat gij een erge eend waart, d'Arcy?'

'Toegestemd, liefste mijne; maar waarom?'

'Zoo weg te loopen!!'

'Ik kon niet trouwen, Fan; ik had bijna niets dan mijn tractement.'

'Welnu?'

'En ik stak in schulden.'

'Welnu, wij hadden kunnen wachten.'

'Gij zoudt gewacht hebben?'

'Mijn geheele leven; ik hield immers van u?'

En, zonderling, hoewel er geen *serre* was, en geen muziek en geen fontein en geen bloemengeur om hen te betooveren, kwam zijn arm toch om haar middel, viel haar mooi kopje op zijn schouder en ontmoetten vier lippen elkander, evenals zij vroeger gedaan hadden, maar een oogenblikje langer.